

EXCHANGE

EX LIBRIS

CHANGE

LIBRIS

HA

IA

Харків, Науковий збірник
У. С. Р. Р.

НАРОДНІЙ КОМІСАРІ

УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТА

культури:
науковий збірник

НАУКОВИЙ З

ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО-
КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬК

Ч. 2-3

(ПРИСВЯЧЕНЕ ПАМ'ЯТІ ПРОФ. О

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТ

UKRAINIAN SOCIALIST COUNCIL REPUBLIC

PEOPLE COMMISSARIATE OF PUBLIC INSTRUCTION

DEPARTMENT OF SCIENTIFIC INSTITUTIONS

SCIENTIFIC ANNALS

OF THE KHARKIW SCIENTIFIC-EXPLORATION
CHAIR OF THE HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE

№ 2—3

(DEVOTED TO THE MEMORY OF PROF. A. POTEBNYA)

STATE PUBLISHING PRESS OF UKRAINA

1926

UKRAINIAN SOCIALIST COUNCIL REPUBLIC

COMMISSARIATE OF PUBLIC INSTRUCTION
DEPARTMENT OF SCIENTIFIC INSTITUTIONS

У. С. Р. Р.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

SCIENTIFIC ANNALS НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

CHERKIV SCIENTIFIC - EXPLORATION
OF THE HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE

ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО - ДОСЛІДЧОЇ
КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

№ 2—3

Ч. 2—3

(TO THE MEMORY OF PROF. A. POTEVNYA)

(ПРИСВЯЧЕНЕ ПАМ'ЯТІ ПРОФ. О. ПОТЕБНІ)

ЗА РЕДАКЦІЄЮ АКАД. Д. БАГАЛІЯ, ПРОФЕСОРІВ:
М. ЯВОРСЬКОГО, М. ПЛЕВАКО, О. ВЕТУХОВА,
В. БАРВІНСЬКОГО І С. ТАРАНУЩЕНКА

PUBLISHING PRESS OF UKRAINA
1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1926

EXCHANGE

ВІСНИК
УКРАЇНСЬКОГО
НАУКОВОГО
ДРУКОВАННЯ

[4 + 9 + 90 (04) = 91.79]

Друкарня
Львівська Українська
Львівська
Львівська

О. О. Потебня

Тираж 2000

№ 754

ПЕРЕДМОВА

Науково-дослідча кафедра «Історії Української Культури» в своєму складі в той час, коли складався цей збірник, мала чотири секції: української історії, історії українського письменства, історії українського мистецтва, етнографії з етнологією й краєзнавством. І тому в цей збірник увійшли досліді співробітників кафедри по всіх оцих галузях соціальної науки. Статті акад. Д. І. Багалія, керівника кафедри, і членів історичної секції — М. В. Горбаня, Н. І. Мірзи-Авакьянц, В. О. Барвінського — присвячені окремим спеціальним питанням з історії України; статті А. П. Шамрая, П. І. Тиховського і М. Ю. Панченка — освітлюють такі-ж питання з секції історії українського письменства; статті А. П. Ковалівського, Р. С. Данківської, В. Ю. Білецької — присвячені етнографічним питанням і стаття Е. В. Берченко — питанню з історії українського мистецтва. Окрім того, кафедра, пам'ятаючи про величезні наукові заслуги О. О. Потебні в тих галузях знання, де він залишив велетенський слід, присвятила його пам'яті окремий перший відділ збірника, де вміщено сім розвідок, як співробітників нашої кафедри, так і сумежних з нею (язикознавства); ці розвідки — небіжчика М. Ф. Сумцова, О. В. Ветухова, І. Ф. Єрофієва, Л. А. Булаховського, К. Т. Німчинова, О. Г. Розенберга, М. П. Савінова — присвячені характеристиці і оцінці наукових поглядів О. О. Потебні і його особі. Кафедра, що мала в своєму складі секцію історії українського письменства, щаслива, що і в цьому своєму збірникові, як і попередньому, мала зробити свій вклад у «Потебніанство», що виросло з школи О. О. Потебні. Потебніанській відділ був цілком редагований членом редколегії проф. О. В. Ветуховим.

В порівнянні з першим випуском, цей збірник являється далеко більш змістовним і різноманітним, а про цінність його нехай судить наукова критика. Він затримався виходом у світ, і його попередив новий четвертий випуск збірників кафедри, присвячений «Повстанню декабристів на Україні». Затримався виходом у світ і ще один збірник кафедри — її секції історичної, де містяться статті, присвячені стану селян і руху їх на Слобожанщині.

Керівник кафедрою академик Дм. Багалій

ЗМІСТ. — CONTENTS.

	Стор.
<i>Сумцов, М.,</i> акад. — До історії наукового впливу О. Потебні	5 — 10
<i>N. Th. Soomtssoff,</i> acad. — Recollections of prof. A. A. Potebnya	
<i>Ветухов, О. В.,</i> проф. — До розуміння Потебні	11 — 38
<i>Vetookhoff, A.</i> prof. — Concerning the understanding of prof. Potebnya's works	
<i>Єрофійв, Ів. Ф.</i> — Відгук методи О. Потебні в розвідці Ф. Колесси про думи <i>lerofeyiff, I.</i> — Professor Potebnya's method in the recent work of F. Kollessa concerning the Ukrainian „doomy“ (lyrical epic songs)	39 — 48
<i>Булаховський, Л. А.,</i> проф. — До поняття „речення“	49 — 59
<i>Bulakhovsky, L.</i> prof. — For the conception of the sentence	
<i>Німчинов, К. Т.</i> — Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східньо-слов'янської ізоглоти о — је у назвці	61 — 67
<i>Nimcinoff, K.</i> — Potebnya's starting point in the appreciation of the eastslavonic о = je in the first syllable	
<i>Розенберг, О. Г.</i> — До характеристики філософічних поглядів О. О. Потебні	69 — 77
<i>Rosenberg, A.</i> — To the characteristic of the philosophical ideas of prof. Potebnya	
<i>Мірза-Авакянц, Н. Ю.</i> — Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVIII століття	79 — 96
<i>Mirsa-Avakhyantz</i> — A sketch of the history of tribunal on the left river side Ukraina in the second part of the 17 century	
<i>Горбань, М. В.</i> — Гайдамаччина 1750 року	97 — 115
<i>Horban, N.</i> — Haidamack movement in 1750	
<i>Барвінський, В. О.,</i> проф. — Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні XVIII століття	117 — 124
<i>Barvinsky, V.</i> prof. — To the history of the manufacture in the left riverside Ukraina	
<i>Багалій, Дм. Ів.,</i> акад. — Листи до мене проф. В. Б. Антоновича, як матеріял до його біографії	125 — 139
<i>Bahaliy, D.</i> acad. — The letters of V. B. Antonowich as materials to his biography	
<i>Ковалівський, А. П.</i> — Виробничі культу в давній Україні	141 — 176
<i>Kovalivsky, A.</i> — Actual divinities in old Ukraina	
<i>Білецька, В. Е.</i> — Чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині	177 — 198
<i>Biletzka, V.</i> — The tanners' and furriers' trades at Bohodukhiw in the Kherkw district	
<i>Данківська, Р. С.</i> — Етнографічне дослідження українських обрядових печив	199 — 208
<i>Dankivsky, R.</i> — The ethnographic research of the Ukrainian ceremonial cooking	
<i>Шамрай, А. П.</i> — До тексту творів Гр. Квітки	209 — 229
<i>Shamray, A.</i> — To the study of the manuscripts of Kvitka	

	Стор.
<i>Тиховський, П. Ів.</i> — Дві балади про могили під Бриковом на Волині	} 231 — 244
<i>Tikhovsky, P.</i> — Two ballads upon the graves near Brykiw on the Volynia	
<i>Панченко, М. Ю.</i> — До питання про дитячу літературу в школі соцвиху	} 245 — 253
<i>Ranchenko, M.</i> — Concerning the question of childrens' literature of school of social education	
<i>Берченко, Е. В.</i> — Лінійна композиція та узорні схеми в орнаменті деяких українських килимів	} 255 — 263
<i>Berchenko, E.</i> — The linear composition and composite schemes of the ornament of several Ukrainian carpets (kylyms)	
<i>Савінов, М. П.</i> — Зернятка спогадів про О. О. Потебню	} 265 — 278
<i>Savinov, M.</i> — Recollections of A. A. Potebnia	

і)	231 — 24
упіа . . .)	
зиху . . .)	245 — 25
pool of)	
деяких)	255 — 26
patent)	
.)	265 — 27

АКАД. М. СУМЦОВ

До історії наукового впливу О. О. Потебні¹⁾

Історія науки в Росії за XIX ст. ясно вказує на такі ймення, котрі одержали провідне значіння, таких вчених, котрі керували думками на протязі значного числа років, керують досі, під прапором котрих виникли „школи“, наукові традиції, наукові напрямки.

Такими керовниками в першу добу були в межах філології, історії мистецтва й письменства Буслаєв, Тихонравов і Фортунатов, родоначальники наукових шкіл, трохи пізніш — Потебня, Шахматов, Олександр Веселовський і Ягіч. Їх значіння першорядне; їх наукові твори мають великий вплив на розвиток думки; їх учні численні; але, на жаль, ні один з них не викінчив підсумки, підрахунки. Є біографії, є критики, але немає ні одної праці, яка охоплювала - б діяча науки з усіх боків його діяльності і впливу за життя і після смерті. Провадить таку роботу, таке досліджування, правда, занадто важко, навіть в прилозі до старих давно померших майстрів науки, по розкиданості матеріялу.

Здається, що найбільші труднощі дослідникам надає Потебня. Що до Ягіча, то він сам добре допомагає дослідникові тим, що дав величезні твори: „Історію слов'янської філології“, „Archiv für Slavische Philologie“. де сам залюбки часто - густо про себе згадує або нагадує. Буслаєв, Тихонравов, Фортунатов, Веселовський працювали у столицях, на всеросійськiм огляді, на видноті уряду і, звичайно, у згоді з ним; недивно, що їх учні теж мали преферанси і швидко одержували професорські пости.

Потебня — зовсім инша річ. Він самохіть державсь одаль столиць і уряду, писав виключно у провінціальних наукових виданнях, що виходили у Варшаві, Києві, Вороніжі, ніколи до Петербургу нахилу не мав, був національно замітний, як українець по походженню й переконанням. Не дивно, що його учні і його твори теж не знаходили для себе просторих шляхів; учні мусили здебільшого обмежитися вчительською долею або, краще сказати, недолею, а твори були заховані в мало поширених виданнях. З учнів занадто пізно, після довголітнього вчителства в середніх школах, вийшли два - три професори, а більшість, хоч виявили себе добре в печаті, зосталися в учительськiм стані.

Але зачеплені в творах Потебні глибокі лінгвістичні й філософські думки, потроху жевріючи, не загасли, не вкрились попiлом забуття і зневаги, а все більш розгораються, і все більш наростає число прихильників Потебні, повага до його творів, спроби прикласти думки Потебні до

¹⁾ Друкується без змін по рукопису небіжчика акад. М. Сумцова.

письменства, мистецтва, правознавства, економіки, до поширення наукової думки взагалі й естетизації національного почуття окремо.

Найбільш характерними й виразними з приводу цього являються численні наукові збірники послідовника Потебні Б. А. Лезіна по теорії і історії художньої творчості, численні журнальні статті Горнфельда, товста, але якась чудернацька книжка юриста правника Каткова, філологічні розвідки Плотнікова й багато інших, на жаль, не помічених в свій час, розкиданих, що не дає можливості прослідкувати розвиток і силу впливу Потебні в теперешні часи.

Одною з цікавих новинок такого впливу служить книжка Олександра Дорошкевича „Українська література в школі“ з коротким переднім словом проф. Лободи в 96 стор., що вийшла в Києві 1921 р.

Зміст книжки такий: 1) методика історії письменства, 2) психологія творчості, 3) історія писменства в світлі ідеалів трудової школи, 4) література серед інших предметів навчання, 5) провідні принципи в дослідженні укр. літ. в школі 2 ступня, 6) допомоги (гуртки, літер. ранки, концерти то - шо) і 7) в додатку — програм укр., російск., слов'янської і всесвітньої поезії в зв'язку з історією мистецтва.

Зміст цікавий, не скажу, що він був детально оброблений, більш короткі тільки вказівки, але й вони мають ціну, особливо там, де автор використав власні спостереження.

Вже в передмові проф. Лободи означено, що автор книжки працює в напрямку Потебні і його школи, звертаючи головну увагу на аналізу художніх творів з боку психологічно - художнього, а далі автор від себе підкреслює, що він іде згідно з думками і поглядами Потебні, які досі мало ще відомі широким колам учительства.

До речі — маленька дрібниця. Згадуючи не раз Потебню, автор ставить наперед Оп. Звали його Александр Афанасьевич, або Олександр Опанасович, коротко буде Ол.

Вплив Потебні найбільш відбився в 2 і 3 розділах, де проведена думка про велике значіння художнього слова для творчої праці. В залежності від того автор вимагає безпосереднього знайомства з художніми творами й самостійну працю над ними учнів, щоб досягти емоційно-образного мислення.

Вчитель мусить робити та доглядати і те, і друге, і третє, дуже багато різних завдань, з котрими заздалегідь можна згодитись, але в книжці мало, дуже мало пояснень, як усе це провести на практиці. Щоб виконати добре бажання й завдання, помічені в книзі, вчителеві треба мати особисту інтуїцію, бути не тільки знавцем, а головне митцем, відносно кожного учня й одночасно — колективу. Небагато знайдеться таких талановитих педагогів.

Програм складено ріжними особами. Західне мистецтво занадто переважає письменство і взагалі прибільшене й однобічне.

Програм історії українського письменства не викликає задоволення. Багато місця і значіння надано, напр., Винниченкові, і ані згадки про Модеста Левицького, Чернявського, Вороного. Єсть Стефаник, а немає зовсім Франка. Немає згадки про Грінченка, ані про українські літописи й мемуари XVIII в.ку, ані про „Основу“, ні одного слова про українську печать. Програм по укр. письменству прямо таки невдалий.

О. О. ПОТЕБНЯ В ОСВІТЛЕННІ Д. І. ЄВАРНИЦЬКОГО

1891 р., коли Потебня помер, поспалось у друкові багато спогадів про його особу й діяльність, написаних його товаришами-професорами

й учнями здебільшого з гімназійних учителів. Майже всі спомини були зібрані Харківським Іст.-Філол. Товариством і видані окремою книжкою, з додатком бібліографії творів Потебні й наукових про нього розвідок. Після того подекуди проскочили нові спогади, іноді цікаві й цінні — теж учнів Потебні, напр., спогади Кашменського, Каширенінова. Але ні в той час, ні пізніш не було згадки про спогади Д. Єварницького, ані згадки, ані навіть догадки, що такі спогади існують у друкові. Вийшло це від того, що Д. Є. заховав свої спогади про Потебню й інших професорів Харківського університету за часи його студентства в мало кому відоме оповідання „За чужий гріх“, котре вперше вийшло в Катеринославі 1907 р. Це просторе, в 461 стор., оповідання, написане соковитою українською мовою, має автобіографічний характер. Персонажі оповідання більш-менш портрети з живих людей, з котрими автор зустрічався на протязі свого життя, тільки під псевдонімами. Особливо це можна висловити про ХХІХ главу, де автор описує свої враження від університету і професорів його. Я тут знайшов не тільки моїх власних учителів і товаришів по професурі, а навіть і самого себе під назвою Донець-Залозного, і самого автора оповідання, як колишнього могого учня і приятеля під назвою Грицька Дурденка.

Автор дає відозви й характеристики сучасних йому професорів Харківського університету, здебільшого тих, що читали на філологічному факультеті в 80-х роках, докладно про одних, коротенько про других, що читали на медичинському факультеті, котрі захоплені автором мимохідь.

Найбільш яскрава й гостра характеристика професора Надлера, котрий іде під назвою Карлсона (звали його Василь Карлович). Влучна далі характеристика професора Морева, під котрим криється проф. Петров. Яскрава і справедлива характеристика чудернацького проф. Безсонова під псевдонімом Брикіна і деякі інші. Для нас на цей раз найцікавішою статтю виходить професор Хмара, бо це і є саме Потебня, як він відбився в уяві і спогадах автора. Характеристика його простора й опукла. Приводимо її тутечки цілком... „Хмара страшенно вразив Гриця Дурденка. Він „читав“ російський язик, словесність і літературу. Звичайно, в нього було не більш як десяток слухачів, а проте це була велика й учена й моральна сила. Він вражав своїх слухачів не красномовством, не пластичністю речі, а дійсно страшенно глибиною свого розуму, своїми оригінальними виводами й широкими порівняннями, до яких удавався, коли хотів ширше і яркіше розвернути свої погляди й думки. Видно було, що він дома ніколи не наводив стиля на лекції: він приносив цілу купу всякого шпаргалля й потім, розклавши його перед себе, тут-же на очах слухачів творив цю лекцію. А це і єсть справді сама найвища й найважливіша творчість — і творчість, і красномовство. Хмара ніколи не повторював студентам двічі, або тричі свого курсу лекцій і читав їм що-року новий курс і до того ще кожен той курс друкував врешті, чим справді робив великий вклад в науку. Думав він якое чисто математично: оце рівняється цьому, а оце цьому, а з цього виходить ось що. Іноді він сяде на катедру й усе прибірає, все прибірає всякі приклади та призвіди, беручи їх з руського, польського, болгарського або з сербського, чи з лужицького, хорутанського, далі вдається до перського, грецького, санскрицького, і слухачі його довго не можуть зрозуміти, на що і для чого він прибірає та підводить. Коли він ось вимить стане на катедру, блисне гострими, глибокими й надзвичайно розумними очима, що засвітять йому не одним, не двома, а не десятима, а цілими сорока розумами, розпрямить глибокі зморшки на своїму високому й рівному, як по стромі, лобі, і одразу як пробіжить по всьому тому матеріялу, та як виведе кінець, так усі жажнуть на місці. А, так он куди він метнув.

Нарід, каже, хоча й не знає законів язика, але він творить по строгим і непорушним законам того - ж таки язика. Так було, єсть і буде, починаючи з арійців і кінчаючи язиком нашого народу. І це єсть, каже, безсознательна сознательність, це єсть та - ж сама дивна творчість, яку являє в своїх безсознательно - сознательних виробах бджола, що вироблює свої чудові соти. Своїми лекціями Хмара нагадував того справжнього артиста - будовця, що, будуючи величну й дивну храмину, вперш усього обстановить її звідусіля густим рештованням і схова від погляду народу й довго-довго томить невідомістю, а потім вмить скине з будівлі усю дерев'яну одежу її і вмить покаже таку дивну й на прочуд величну храмину, що люди не можуть прибрати певних слів, щоб як слід вихвалити великого артиста.

Як справжній мудрець і глибокий критик, Хмара читав свої лекції так, що його для певного порозуміння треба було слухати з особою натугою. Недоуми й тяжкодуми або зовсім не розуміли його або довго не могли зрозуміти й тікали на інший факультет... Не зовсім кебетливі починали розуміти Хмару через рік або через два...

Слава про Хмару, як великого вченого, пройшла скрізь... Із Петербургу прислали до нього на іспит молодих учених... Кілька разів звали Хмару до столичного університету, але він любив своє рідне й одмовлявся.

Хмара мав ще одну вдачу: він гаряче любив український нарід, українську мову, українське минуле, бо з природи був сам українець і зріс на Україні. Але люблячи все українське, він не попегнував про те, щоб робити з цього боку вражіння на студентів; це виходило саме через те, що Хмару поважали геть усі студенти, а поважаючи його персонально, поважали все те, що він любив, хоч і не торкався того на лекціях...

Коли Хмара робив які порівняння в слов'янських мовах, то він завжди звертав увагу й на мову українську, і тутички за-для своїх постанов брав приклади з української творчости. Як глибокий знавець усяких мов, взагалі, а української особливо, Хмара казав і доводив, що мова люду українського ні во вік не пропаде й не згине, а як не згине мова, то не згине й література на цій мові і всесвітня історія, і мировий розум, і сама природа — все являє нам, що все жило й усе живе в різноманітності, а не в одноманітності. Різноманітність в природі — це її краса; різноманітність людського роду — це багатство талану чоловіка; різноманітність порозуміння й розуму чоловічого — це основа прогресу й культури. І хоча люди пильнують і силкуються, щоб усе звести до одноманітности, але це задаремна й нерозумна праця: вони виступають супроти всесвітніх законів і в такім разі здолають зробити тільки те, що припинять на кілька часу (вплив) вічних законів, але зовсім задержати їх не зможуть "...

Хто колись знав Потєбню, як людину, як професора, а таких зосталось дуже мало, запевне ствердив-би, що малюнок Потєбні, зроблений Єварницьким, відповідає дійсності, не вигадковий, хоч його і втиснуто в літературну форму. Таким Потєбня був насправді, і я, як бувший його слухач-студент і потім за довгі роки молодший товариш, уявляю собі постать славного вченого майже в таких-же саме рисах, які знаходимо в оповіданні Єварницького. Далі спогадам Є. відповідають, їх стверджують і підкреслюють найкращі друковані спогади Горнфельда і Кашменського, особливо що до Потєбні, як професора-лектора і його духовної творчости на видноті у слухачів.

О. ЄФИМЕНКО І ПОТЄБНЯ

Для біографій видатних вчених треба збирати всякі на них вказівки, навіть дрібні, як це робиться відносно видатних майстрів слова й пензля —

поетів і художників. В дійсності таке відношення до майстрів думки зустрічається дуже рідко, особливо що до українських, в залежності від браку власної журналістики, взагалі преси й різних заборон, особливо важких царських указів 1863 і 1876 років. Не дивно, що на Україні життя всіх місцевих діячів думки, слова й пензля здебільшого обмежено мовчанкою й суспільству майже цілком невідоме, не тільки суспільству взагалі, але й вищій верстві інтелігенції, і навіть спецам. Чи багато, напр., ми знаємо про життя Антоновича, Михальчука, Павла Чубинського, Потебні, Чупринки, Олеса, Васильківського, Трутовського. Мало, а то й зовсім нічогосінько. В останні часи пощастило Потебні, почали збирати відомості про його особу, діяльність, твори, відозви, але й тутечки вже почасті спізились, бо повмирили такі люди, котрі були з ним в більших або менших зносинах, листувались з ним, напр., Беліков, Чіріков, Павловський і др. Приходиться збирати по крихті, і тепер уже видно, що повна біографія, яку, напр., склав Барсуков про Мих. Погодіна, про Потебню неможлива. Після Потебні не залишилось ні щоденника, ні листування, окрім випадкових і поодиначних листів; в біографії Потебні необхідно будуть перерви і огріхи, хто-б її не складав і як-би не старався.

Цінну крихту знаходимо в „Листі з хутора“ Олександри Єфименкової в мало тепер кому відомім і рідкім харків. журналі „Позашкільна освіта“ 1918 р. № 1. Здається, це останнє слово талановитої письменниці, вбитої на тому-ж злощасному хуторі 1918 р. злодіями.

„Де кілька років тому, — каже Єфименко, — коли ще був живий професор Потебня, наш славетний харківський земляк, я чула від нього таке. Хтось спитав його, чи можливо визнавати українську мову за самостійну, і, значить, вкупі з тим і нарід український, як самостійний, і надиво я почула: „Вістимо, коли самі українці того забажають“. Чудними в той час здались мені ці слова, але вважаючи глибину їх джерела, ми уважливо захопили їх в скриньці нашої пам'яті. І ось, закінчує далі свої спогади Єфименко, на видноті стало диво дивне: українці забажали“.

КАТКОВ ПРО ПОТЕБНЮ

Катков, В. Д. „К анализу основных понятий юриспруденции“. Харьков. 1903 г., 462 стр. Тут усе цікаве — і автор, і книжка.

Автор — професор юрист спочатку цього віку — спершу в Харкові, потім в Одесі, людина без сумніву з великою науковою ерудицією, але якась химерна, сумна, ворожа до всього, що суперечило трьохкитовій ідеології російського квасного патріотизму, завзятий прихильник царизму... і... що зовсім чудно, гарячий науковий прихильник Потебні, котрий стояв зовсім на іншим світогляді, за межами політичних поглядів і спочувань автора. Потебня — людина Драгомановського типу, більш вглублена в думку, а Катков харківський в поглядах стояв дуже близько до свого московського однофамільця, редактора „Моск. Вед.“ і „Русск. Вестника“, і — надиво — велика повага з боку професора росіянина чорного коліру до професора українця майже червоного.

Книжка — кажу — товстолезна, в 462 ст. дрібного друку, на першій ст. має напис: „Посвящается памяти исследователя русской речи - мышления профессора Потебни и великому, первому и лучшему учителю, создателю родного языка русскому народу“. Далі два епіграфи — один з Тютчева „Край родной долготерпения“, другий з Потебні, з книжки його „Мысль и язык“.

Катков часто по далі згадує цю книжку Потебні, іноді зрідка згадує ще його розвідку про байку. Другі твори П. йому невідомі, але за те книжка

„Мысль и язык“ проходить у Каткова всюди червоною ниткою. Вплив її величезний.

Ерудиція велика. Перечитано і скористовано більш сотні наукових діячів, лінгвістів, юристів, філософів, на мовах франц., німецькій, англ., італійській, російській, старих, як Платон, Аристотель, Бекон, такі нових — Конт, Спенсер, Міль, особливо Макс Мюллер, Лансон, Сайс и Карпелес.

Книжка, поділена на 26 частин і оглав, дає вказівки на головний її зміст: 1) Вага головних висновків, 2) Які вони мусять бути, 3) Наукова термінологія, 4) Залежність індивіда від громадянства, 5) Мова й думка, 6) Вислов і слово, 7) Переміна в висловах і словах, 8) Залежність їх од його тексту, 9) Головні думки по правознавству, 10) Держава й закон, 11) Нрави й закони, 12) Многозначність слова *закон*, 13) Многозначність слова *право*, 14) Справедливість, 15) Слово *право* в рос. мові, 16) Взаємини між правом і законом, 17) Хитке слово *обичай*, 18) Міжнародні звичаї і згоди, 19) Закон, право й обов'язок, 20) Вживання терміна *право*, 21) Значіння термінів, розмір їх, 22) Мітологія і наука в юриспруденції, 23) Головна підвалина — правило, а не право, 24) Стара й нова термінологія, 25) Мораль в законах і звичаях і 26) Право. не має сили головного явища.

Книжка написана гаряче, з захопленням, хоч подекуди з помилками, з прибільшенням з-за патріотизму, написана мовою прозорою й міцною, з безліччу цитат, часом зайвих.

Які думки Потєбні виявили найбільший вплив на Каткова? Одмовить на таке питання легко, бо автор раз-у-раз їх приводить повністю, як то:

„Язык есть не столько средство выразить готовую истину, сколько открывать прежде известную“ (стр. 30).

„Сравнение личной мысли с общей, принадлежащей всем, возможное только посредством речи и понимания, есть лучшее средство достижения истины“ (стр. 81).

„Всякая наука коренится в наблюдениях и мыслях, свойственных обыденной жизни“ (стр. 82).

„В языке человек чувствует себя эманацией всего человеческого рода“ (стр. 87).

„Слово не внешняя прибавка, а средство создавать идею“ (стр. 135).

„Всякое понимание есть вместе непонимание“ (стр. 188).

„Язык развивается только в обществе“ (стр. 371).

„Усваивание в смысле перенесения чужого невозможно“ (стр. 459).

Таким чином, подих Потєбні чути на протязі всієї товстолезної книги Каткова, і його думки панують в ній і надають їй головну покрасу й важливе значіння.

До розуміння Потебні

(Критично - бібліографічні уваги ¹⁾)

„Никто недумаетъ при словѣ именно того самаго, что другой. Поэтому всякое понимание есть вмѣстѣ несогласіе; всякое согласіе въ мысляхъ — разногласіе“ ²⁾.

Потебня

Перед тим, як приступити до огляду статей про Потебню, вважаю необхідним хоч у самих стислих рисах ввести в розуміння Потебнею „свого“ й „чужого“ в слові, в художньому творі, в науковій праці, — „свого“ й „чужого“ — суть яких так гостро та ясно виявлено вже в наведеному епіграфі.

„Пламя свѣчи, отъ которой зажигаются другія свѣчи, недробится; въ каждой свѣчѣ зажигаются свои газы. Так при пониманіи мысль говорящаго непередается слушающему; но последний, понимая слово, создаетъ свою мысль, занимающую въ системѣ, установленной языкомъ, мѣсто, сходное съ мѣстомъ мысли говорящаго. Думать при словѣ именно то, что думаетъ другой, значило бы перестать быть самимъ собою“ ³⁾.

Слово наше, наша мова, наше писання, при порозумінні лише настрою слухача гармонійно з нами. „Въ процессѣ пониманія сказываются тѣ же основныя черты слова, что и въ рѣчи... Такимъ образомъ разсмотрѣніе процесса пониманія служитъ новымъ подтвержденіемъ того, что языкъ мыслимъ, какъ средство (или точнѣе — система средствъ), видоизмѣняющее созданія мысли; что его невозможно было бы понять, какъ выраженіе готовой мысли, ибо, будь оно таково, оно имело бы значеніе только для своего создателя или для тѣхъ, которые съ нимъ сговорились (что имѣетъ мѣсто относительно условныхъ знаковъ) или же, — что невозможно, — пониманіе состояло бы въ передачѣ мысли, а не въ ея возбужденіи“ ⁴⁾.

„Ученію о значеніи слова соотвѣтствуетъ критика художественнаго произведенія. Параллель между словомъ и сложнымъ словеснымъ произведеніемъ заключается въ следующем. В словѣ 1) *среда*, изъ которой берется образъ (А): N поймалъ (при такихъ - то условіяхъ) такого - то звѣря, что

¹⁾ З додатком факсиміле рукопису Потебні та двох перших сторінок тексту, у двох варіантах, ще не оголошеної статті Потебні „Частное при общем“, яка яскраво ілюструє відношення форми до змісту.

²⁾ Всі цитати з Потебні тут і нижче наводяться точно в його правописові, своєрідному, заснованому на його - ж наукових дослідях.

³⁾ Потебня „Изъ зап. по теоріи словесности“. Х. 1905 г., стр. 27.

⁴⁾ *Ib.*, 27 — 8.

заклучено въ словѣ *хитр*; 2) *примѣненіе* къ другому такому же случаю — x_1, x_2, x_3 и проч., или къ случаю отличному (N поймалъ не зверя, а взялъ невѣсту, уловилъ чужую мысль); 3) *общее* между A и x_1, x_2, x_3 т. е. признакъ отъ нихъ отвлекаемый (a). — В словесномъ произведеніи: тоже A (из среды a, б и пр.), x и a. *Изслѣдованіе этихъ трехъ моментовъ и есть содержаніе критики*¹⁾.

I. Акад. Д. Багалій. „Олександр Опанасович Потебня“ (Загальна характеристика). (В „Черв. Шляху“ за 1924 р., кн. 4 — 5, стор. 143 — 159). Найбільш цікава для виявлення цього *свого* розуміння гл. II („Біографія Потебні, його доба й соціально оточення“). „З соціологічного боку й великі діячі, як і всі інші, є плод самого суспільства“ (с. 144). — „Але, хоч воля кожної людини детермінована, їй одначе належить вибір циклу проблем, якому вона себе присвячує. Окремі особи можуть дуже багато дати своїй добі. Мислителі (як Потебня) краще розуміють своє оточення, швидче, ніж маса, відкидають традиції та забобони і ведуть вперед суспільство, вибіраючи для цього відповідні шляхи“. (стр. 145). — У чому ж найкраще, на думку ак. Багалія, виявилось це більш вдатне, що опередило свій вік, розуміння „свого оточення“. Вже в коротенькій біографії Потебні цей момент промайнув; виявлено основу його українських симпатій²⁾. „19 лютого 1861 року скасовано було кріпацтво, але з „волею“ кріпаки України не одержали ні політичної, ні соціально-економічної справжньої волі“ (стр. 146). „Реформа“ не задовольнила і не могла задовольнити суспільство; шириться громадянська опозиція й революційний рух. *До цього руху пристає й О. Потебня* й відограє в ньому видатну роль. *Він — приймає участь в цьому народницькому рухові*. Він вступає до Харківської громади, зробився її проводарем і, направляв її діяльність в народньо-українському напрямку. Він мав зносини з громадянами-українцями в Петербурзі, на Полтавщині й у Києві і мав великий авторитет (як про це свідчить в своїх мемуарах його сучасник Лободовський³⁾) у харківській громаді“ (стор. 147). Далі йдуть широкі та яскраві витяги з листів Потебні до Белікова, з чудовими ілюстраціями тонкого та глибокого розуміння потебневих шляхів та способів національного самоозначіння, як напр.: „Студентам треба стати перш за все українцями, а потім пеклувати про те, щоб зробити й університет українським“, — або: „Найкращі сили інтелігенції України... забувають, що серце України не місто, а село“ — золоті слова і для сучасности.

Не стану зостановлюватися ще на низці блискучих ілюстрацій (які наводить на цій та слідуєчих сторінках акад. Багалій) українських „симпатій“ Потебні, за які він не мало потерпів од зверхової влади, хоч і зовсім без рації (теж „всякое пониманіе есть вмѣстѣ съ тѣмъ и непониманіе“), бо, напр., Потебня від харківського університету на свято відкриття пам'ятника Пушкінові послав телеграму, в якій є побажання „розцвіту як народности, так і всенародности російської літератури“. А за що, з другого боку, один час, і знову таки зовсім незаслужено, сипалися на нього обвинувачення, як на „зрадника“ вузько національній ідеї. Тож варт прочитати його здання про збірник пісень Головацького, або його статтю „Языкъ и народность“, щоб переконатися в усій необґрунтованості обвинувачень, які кидалися Потебні і справа і зліва: „Для існування людини потрібні другі люди, для

¹⁾ Іб. 28.

²⁾ Зривн. на цю тему другу статтю ак. Багалія „Думки Потебні про укр. народність“ Див. „Бюлетень ред. К-ту до вид. творів Потебні“, ч. 1, X. 1922, стор. 48 — 55.

³⁾ Який однак опісля, коли П. не пішов по стежці так зв. „українофільства“ що Потебні було противне своєю вузькістю (бо він суворо відрізняв „народність“ та „націоналізм“), називав П-ю „зрадником“.

народності — другі народності. Послідовий націоналізм є інтернаціоналізм“. От та підвалина, на якій стоїть стаття Д. Багалія; це для його, по його „соціальному оточенню“, найголовніше, найпривабливіше у великій, гранястій духовій постаті Потебні, — це те, чим, на його думку, Потебня випередив свій час; цьому він і відводить найбільше (порівнюючи з іншими боками), місце й увагу; тут у нього найбільше сказано від себе по суті. В інших частинах своєї статті автор звичайно посилається на різних авторів, цитуючи їх.

Статтю однак написано остільки об'єктивно, що таке висовування одного, що найбільш займає автора, боку на відніше місце не пошкодило цілості та ясності його „загальної“ характеристики. І це зрозуміло: Д. Багалій довгий час особисто був близько знайомий з Потебнею, а тому, кажучи словами Потебні, він „создаєть свою мысль, занимающую въ системѣ“ поглядів Потебні місце, „сходное съ мѣстомъ мысли говорящаго“.

Подивимся, як одбивалася граняста думка Потебні в думках авторів, що особисто його не знали.

От група осіб, увага якої гостро потяглася до Потебні, бо для них Потебня — „буревісник“ революції в науці, бо він, випередивши свій вік, переступив через нього, раніш інших підійшов до марксизму, тому що склад його світогляду по суті діалектичний. Це перші спроби перекласти Потебню на мову марксизму, що являється черговим завданням взагалі всієї перебудови нашого побуту, нашого ладу сучасного життя. В мистецтві, в літературі ця течія вже досить ясна, досить дужа; в науці вона значно слабша (лише в науці про літературу питання це починає ставитися гостріше), і в цьому наближенні кривфеїв науки до сучасних форм думання — велика заслуга цих перших піонерів. Вони заставляють не ставитися осторонь од Потебні (що і без того звичайно лякає своїми найвищими досягненнями в країні НОП'ї, — своєю надзвичайною згущеністю думки, своїм лаконізмом), а звертатися до нього, перемагаючи труднощі, які лежать на шляху до того, щоб заволодіти його дуже багатим скарбом знань, глибиною та гранястістю розуміння, при дивній толерантності до чужої думки.

II. Проф. С. Ю. Семковський. „Национальная проблема“ (в „Науке на Украине“ за 1922 р., кн. 2 та 3, стор. 15 — 29 та 114 — 124). Вже з заголовку статті видно, що буде цікавити автора в Потебні, коли він підійде до нього ближче, аналізуючи Бауерову теорію національної проблеми, яку він вважає, — хоч є вже чимало праць, що цінні з того чи іншого боку, — в даному питанні першою, поки єдиною спробою наукової розробки національної проблеми в цілому, „хоч О. Бауер“ в багатьох важливих пунктах сходить із шляху послідовного пристосування марксівської методи“ (кн. 2, стор. 29). „До висновків, що подібні на висновки Бауера, та трохи іншим шляхом, прийшов і наш небіжчик О. О. Потебня, що був не лише великим мовознавцем, та і чималим філософом, з тонким філософським розумом та з юстрою діалектикою“ (кн. 3, стор. 123).

Аперцепція, як її розуміє сучасна психологічна наука, як „участь певних (які вже є) мас уявлень в складанні нових думок“ (по формулюванні Потебні), — безсумнівний факт дійсності. (Це — одна з основних тез і теорії Бауера, який, звичайно, не знав Потебні й значно пізній його прийшов до того-ж висновку з низки спостережень та дослідів в іншій, не язиковій, площині). Розділяє, значить, такий погляд і проф. Семковський. Та далі він стає на стежку розходження і з Бауером, і з Потебнею. Що до Бауера, то zostавляю про це судити більшим спеціалістам в цій справі, ніж я, а з Потебнею, на мою думку, і в дальшому ґрунтовного розходження в проф. Семковського не має: тут знов те-ж „всяке поминання“... Варто лише навести кілька витягів з думок Потебні про аперцепцію (навіть

з найранішої, написаної 1862 року, праці „Мысль и язык“), щоб перевіритися в тому, як далеко стоїть Потебня від так зв. „трансцендентальної аперцепції“ (яку проф. Семковський переносить з Канта й на Бауера, а почасти й на Потебню), що трактує в Канта про „розум, незалежний од всякого досвіду“, бо він, цей чистий розум „формує весь реальний світ і в такому розумінні з'являється законодавцем і навіть творцем природи“ (Семковський, кн. 3, стор. 119). В. Бауера ця „трансценд. аперцепція“ зостається, на думку проф. Семковського, глибоко в нетрах його світогляду, хоч і в зовсім інших вже, на наш погляд, формах.

Разом з усією будівлею Кантового априоризму повинен впасти й самий дуалізм форми та матерії, протиставлених одна одній принципіально. Тимчасом система національної аперцепції в Бауера збудована цілком на дуалізмові, що відкриває непрохідне провалля між формою та змістом: „інтернаціональному змістові культури він протиставить її національну форму і принципіально відриваючи останню від першого, приходять до висновку, що культура по змісту все більш інтернаціоналізується, а за те по формі вона все більш націоналізується“ (стор. 122). Наведені нижче проф. Семковським місця з Бауера (в відповідь на критику Кавтського, що зовсім промовчав про цю основну підвалину Бауерової теорії) просто таки виявляють Бауера, як „попередника“ Потебні не по часу, звичайно, а по глибині зрозуміння суті національної проблеми, найтруднішої, найскладнішої і досі все ще не розв'язаної зовсім ясно, — про що не раз виразно говориться й у проф. Семковського¹⁾.

І в цій найскладнішій та все ще не досить освіченій проблемі Потебня є тією підвалиною, на якій безпосередньо будуватиметься дальший поступ науки.

Завдяки працям Потебні тепер, в самі останні часи, починає все більше прийматися в науковій роботі його глибоке розуміння форми та змісту, як двох неподільних боків одного й того-ж цілого.

До цього питання геть підійшов і Бауер, коли каже, що „в основі його думок про націю лежить теорія про форму, пристосовану до соціальних явищ, яка повинна, як „формальна соціологія“, доповнити й поглибити теорію історичного матеріалізму“ (цитую за Семковським, стор. 123). „Така теорія форми в пристосованні до соціальних явищ, — каже далі Бауер, — показала-б, що існуючі ідеологічні явища можуть бути пояснені тільки з об'єднання зформованих новими виробничими відношеннями змістів свідомості зі спадковими елементами культури, що кореняться у виробничих відношеннях минулих епох; це дало-б загальну теоретичну основу нашим думкам про національну аперцепцію, яка з'являється „частковою формою виявлення загального закону безперервності людської свідомості“ (ib.). А цей закон, ця „безперервність нашої свідомості, — і на думку проф. Семковського, — безсумнівний історичний факт... цілком визнаний і взятий на увагу також теорією історичного матеріалізму“ (ib.). А на цьому законі і збудовано всю науку Потебні про мову, як глибоко соціальний зачаток, як найбільш міцну базу для установлення шляхів розвитку нашої культури, що показує звідки й куди ми йдемо. Тут науки Потебні й Леніна, — про необхідність за-для нормального розв'язання національної проблеми дати кожній народності цілковиту спромогу самовизначення, —

¹⁾ До речі, такий випадок для Потебні не єдиний, — що він у своїх дослідках далеко випереджує свій час. Див. хоч-би ст. проф. Булаховського в цьому збірникові або професора Бузука в його „Лингвистических заметках“ (в збірникові на пошану проф. Ляпунова, вид. в Одесі, 1923 р.), де завважено, що в праці Потебні „К истории звуков“ є питання, які й досі зостаються невідомими зах.-европ. вченим. Не кажу вже про його найважливіше відкриття: „откуда и куда мы идем“ (від іменника до дієслова).

сходяться. Коли народність пригнічена, то припиняється основна творчість людини — творчість у мові, а з нею — і всяка друга; починається, по вислову Потебні, „мерзость запустения“, однаково шкідлива як для тих, кого пригноблюють, так і для тих, хто пригноблює. Мова найбільш яскравий засіб освіти, злочення й виявлення певного світогляду. Думка, мовка й народність з лінгвістичного боку тісно звязані між собою. В своєму минулому народність реальна, та живе вона й розвивається безупинно ставлячи себе по-новому, пристосовуючись до нових економічних умов. Звідти так противний був Потебні всякий шовінізм. Звідти — його пошана до чужої думки; звідти — ця можливість випередити свій час і поставити наочно та яскраво питання про відношення — нації, народности до всієї людськості. „Языкъ, — каже Потебня, — есть не только одна стихия народности, но и наиболее совершенное ея подобие. Какъ немислима точка зрѣнія, с которой видны были-бы всѣ стороны вещи, какъ въ словѣ невозможно представление, исключающее возможность другого представления (и содержания), так невозможно всеобъемлющая, безусловно лучшая народность (безусловно лучшее содержание и формы жизни). Если бы объединение человечества по языку и вообще по народности (формамъ быта) было возможно, оно было бы гибельно для общечеловѣческой мысли (и культуры), какъ замѣна многихъ чувствъ однимъ, хотя бы это одно было не осязаниемъ, а зрѣніемъ. Для существования человѣка нужны другіе люди; для народности — другія народности. Последовательный націонализмъ есть интернационализмъ“ („Разборъ пѣсень Головацкаго“, стр. 92 — 93).

Після цих слів трудно якось приписати Потебні „трансцендентальну аперцепцію“. Тому, очевидно, проф. Семковський (що посилається у статті хоч на деякі з праць Потебні) вважає потрібним оговоритися, що „аргументація“ Потебні нерозривно звязана з його поглядом на мову. Тому буде краще зостановитися на цій аргументації окремо, розглядаючи питання про яzikову форму культури в звязку з тенденціями розвитку націй“ (Семковський, стор. 123 — 124). „Складне питання про взаємовідношення світової та національних культур необхідно розглянути з боку змісту та з боку яzikової форми“ (стор. 124).

„Аналізу цих тенденцій розвитку націй присвячена слідуєча глава“ — такими словами закінчується ця недописана¹⁾ стаття проф. Семковського. — Таким чином, для нас так і лишився нез'ясованим основний пункт розуміння Потебні проф. Семковським: коли Потебня прийшов у своїх дослідках до „сходных с Баурервскими выводов“, а висновки Баурера всеж таки, *mutatis mutandis*, „трансцендентальная аперцепция“, то чи значить, що й основоположення Потебні („Последовательный национализм есть интернационализм“) — теж „трансцендентальная аперцепция“. — Одне лише свідчить, що кожний з дослідників, що підходив до Потебні близько й прямо, щоб роздвинути його обличчя (як видно цей з замітки проф. Семковського), приходив до висновків, що Потебня не підходить під самий зразковий шаблон, що для його все-ж таки потрібна якась окрема мірка.

III. Проф. А. П. Машкін — в деяких своїх статтях за останні роки наближався до Потебні й теж убачив у ньому величину, незмірну на загальний ярлик. По своєму соціальному положенню П-я ніби й далекий од революційних поривань; замкнений ніби в вузькій своїй науковій колії, в дуже обмеженому, на перший погляд, колі інтересів, цей „шестидесятник“ по часу виходу в світ його основних праць, оказується безпосереднім

¹⁾ Принаймні в слід. 4-й (і останній) кн. „Науки на Україні“ продовження її не було.

попередником революції, що поставив уже тоді деякі питання так, що ми тільки через 7 років після революції де / в чому наближаємося до них, ставимо їх, як ударні для сучасного життя (як, напр., відношення змісту до форми або національна проблема й т. ин.).

Для ілюстрації цього і для підтвердження влюбленого вислову Потебні „всякое понимание есть вмѣстѣ съ тѣмъ и непонимание“, зупинюсь, як на спробі перекласти Потебню на Марксівську мову, на двох слідуєчих статтях проф. Машкіна:

1) „На шляху до наукової естетики“ (в „Шлях. Мистецтва“ за 1922 р., № 1, ст. 61—65). — Ця стаття цілком визначно і ясно виявляє роллю Потебні і його школи (т. зв. „психологічної“, точніш було - б сказати, на мій погляд, що „встановила монолітність форми й змісту“), як останнього, — що вже скрісталізувався, — етапа на шляху до цілком наукового дослідження фактів художньої літератури, як безпосереднього попередника *марксівської методу*¹⁾, що формується в сучасний момент на цьому фундаменті, що створив реальні закони науки про літературу, які спираються вже на міри й рахункові. Поглибила вчення їх уже друга літературна критична школа, яку, звичайно, зуть соціологічною. Їй судилося дати наукову естетику, наукову критику, наукову методологію. Але необхідно зазначити, що соціологічної школи ще немає²⁾ — ми тільки на шляхах до неї“ (стор. 64).

„Потебніанська школа скористувалася західньо-європейськими критичними напрямками: філологічним, біографічним і культурно-історичним“; ця наступна переробка старого, з відкиданням з його негідного пережитого і втяганням його життєвих основ „дало своєрідний методологічний комбінат, що приніс з собою багато нового для російської науки; і підход до аналізу творів, і єдність форми зовнішньої та внутрішньої (цеб-то форми і змісту), що настирливо було необхідним“ (ст. 64). „Потебністи наближаються до соціології³⁾. Останні (цеб-то марксисту) утворюють школу“ (ib. 65). З усім тим, звичайно, можна цілком погодитися й заперіміти, що проф. Машкін підійшов до оцінки Потебні і його школи, як об'єктивний історик, що дав їй належне, законне, місце в процесі виявлення основ сутности науки про літературу.

Одначе, поруч з цим, ми знаходимо у проф. Машкіна чимало інших тверджень, що ніби заперечують попередні тим, що Потебню взагалі трудно розуміти і трудно перекладати на любий язык, і особливо на язык марксисту. Трудно вже погодитися з кінцем такого місця: „тут (в Потебніанській критиці) захоплюються всі філологічні наукові методи й дисципліни, відсутнім є тільки діалектичний⁴⁾ матеріалізм“ (стор. 74). Отже, вся сутність учення Потебні про слово, язык, як процес невпинного становлення, постійного порушення логічного закону тотожності, як такої форми думки, що ні в чому, крім мови, не зустрічається (тому) „формальність мовознавства *вещественна*. сравнительно съ формальностью логики“ (див. Потебня „Из зап. по русск. грамм.“ стор. 83). „*Логика* должна спрашивать лишь о томъ, не заключаетъ ли данная мысль противорѣчій, *независимо отъ новыхъ наблюдений, которми она н. б. подтверждена или опровержена*“ (ib. 82).

¹⁾ Думки на цю тему розвинені в тому-ж напрямку і в другій статті проф. Машкіна — „Литературная методология позитивизма“ (в „Науке на Украине“, 1922, IV, стор. 297).

²⁾ Найбільше вдосконаленими в ній можна вважати праці Перевєрзєва, особливо над стилем Гоголя, тому що тут П-в міг опертися вже на готовий фундамент-працю (одну з багатьох ще в такому роді) Мандельштама над Гоголівським стилем.

³⁾ Там, де Потебністи скажуть *а*, соціологи повинні сказати *б*.

⁴⁾ Порівн. вище думку про це проф. Семковського.

Логічна істина „єсть лишь одна изъ сторонъ полной истины доступной в настоящее время... Логическая и грамматическая правильность совершенно различны, т. к. последняя возможна и безъ первой“ (ib.). Не будемо збільшувати виписок, які вже ясно говорять, що для логіки м. б. тільки *так* або *ні*, кожне третє зруйнувало - б її основу — закон тотожности; а в мові, „в граматиці“ можливо рядом і *так* і *ні*. Все вчення Потебні про сутність тропів напричудь яскраво говорить про те, що найглибші, найскладніші основи й принципи світоглядів збудовані іменно на антіноміях.

Навряд чи можливо погодитись і з другим твердженням проф. Машкіна, ніби Потебня (і його школа) розглядає *життя твору так, як воно вивається в його автора, а не читача* (стор. 63) і реальний автор являється в Потебні абстрагованим од своєї соціальної категорії (стор. 64). Коли стати на точці погляду Потебні, що мова й художня література є одного порядку (а це його вихідний пункт, його база) то, звичайно, ні письменник не може бути відорваний од читача (як той, що говорить і той, що слухає тільки й мають шось спільне між собою через те, що розуміють один одного) ні тим більше „реальний автор“ од свого осередку. *Говорити* — це значить приєднувати мікроскопічну частину *свою* до мільярдів накоплених нашим громадським осередком (мовою народу, до якого ми належимо) актів думки. „Показать на дѣлѣ участіе словъ въ образованіи ряда системъ, обнимающихъ отношенія личности къ природѣ, єсть основная задача исторіи языка“. (Потебня „М. и яз.“ вид. 2, с. 173). — „Общее между говорящимъ и слушающимъ условлено ихъ принадлежностью къ одному и тому же народу... *Изъ личного пониманія возникаетъ высшая объективность мысли — научная, но не иначе, какъ при посредствѣ народнаго пониманія*, т. - е. языка и средствъ, созданіе коихъ обусловлено существованіемъ языка (Потебня „Из зап. по русск. грамм.“ 1, с. 9). Отже, і того, що говорить, і того, що слухає, не можна поставити окремо, відірвано одного від другого (за винятком, звичайно, хворобних випадків, як, напр., всяких „лалій“ при порушенні затримуючих центрів і т. ин.). А читач і письменник — це - ж лише одніок („письменні“ загальної категорії, що дають слово (мову) і сприймають і розуміють по-своєму. „Все, что мы можемъ назвать критикой по отношенію к художественному произведенію“, по навчанню Потебні, — ... „составляютъ вопросы о происхожденіи образа и его примѣненіи“. — *Личность поэта, тѣ процессы, которые совершаются въ его душе... суть, въ сущности, процессы нашей души, души тѣхъ, кто пользуется поэтическимъ произведеніемъ*“ (Потебня „Басня, послов., погов.“ стор. 137). І навпаки, звичайно, тому що „личность поэта исключительна лишь потому, что въ ней въ большей сосредоточенности находятся тѣ элементы, которые находятся въ понимающихъ его произведенія“ (ib.). При такій постановці питання ніби трудно говорити про якесь там одривання автора від читача. Можна ще навести низку уривків з різних творів Потебні, що в різних відтинках передають ту-ж основну його думку, стрижень системи. — „Языкъ во всемъ своемъ объемѣ и каждое отдѣльное слово соотвѣтствуетъ искусству, при томъ не только по своимъ стихіямъ, но и по способу ихъ соединенія („М и яз.“² с. 184); тому „вопросъ объ измѣненіи внутренней формы слова оказываются художественнымъ съ вопросомъ объ отношеніи языка къ поэзіи и прозѣ т. - е. къ литературной формѣ вообще“ (ib., 177 — 8). А „внутрішня форма“, цеб-то наша здібність розуміти те, що чуємо або читаємо, обумовлена, як ми вже вище бачили, соціальним осередком, — мовою народу. „Въ искусствѣ общее достояніе только образъ, пониманіе коего иначе происходитъ въ каждомъ“ („М. и яз.“², 204). — „Понимающие друг друга м. б. сравнены съ двумя различными музыкальными инструментами,

приведенними между собою в таку зв'язь, що звукъ одного изъ нихъ вызивает не такой же, но соотвѣтственный, звукъ другого" („Языкъ и народность" — в „Вестн. Евр." за 1895 р., кн. VIII, стор. 8). — „Искусство есть языкъ художника, и какъ посредствомъ слова нельзя передать другому своей мысли, а можно только пробудить въ немъ собственную, такъ нельзя сообщить ее и въ произведеніи искусства, поэтому содержаніе этого послѣдняго (когда оно закончено) развивается уже не въ художникъ, а въ понимающихъ" („М. и яз."² 186 — 7). „Слушающей м. гораздо лучше говорящего понимать, что скрыто за словомъ, и читатель можетъ лучше самую поэта постигать идею его произведенія. Сущность, сила такою произведенія не въ томъ, что разумѣть подъ нимъ авторъ, а въ томъ, какъ оно дѣйствуєтъ на читателя или зрителя, слѣдовательно, въ неисчерпаемомъ его содержаніи. Это содержаніе, проицируемое нами, т.-е. влагаемое въ самое произведеніе... могло вове не входить въ расчеты художника, который творить, удовлетворяя временнымъ, нерѣдко узкимъ требованіямъ своей личной жизни (а також, — доповню від себе, — й „заказу" своєї класи, свого стану, своєї групи, взагалі „своїх" — в узькому й ширшому значінню цього слова). Заслуга художника не въ томъ мінімумі содержанія, какое думалось ему при созданіи, а въ извѣстной гибкости образа, в силе внутренней формы возбуждать самое разнообразное содержаніе" („М. и яз."² с. 187). Яскравим прикладом такої великої місткості образу може бути байка, тому що „эти сплоченные образы способны по первому требованію стать общей схемой запутанныхъ явленій жизни и служить ихъ объясненіемъ". (Потебня „Из зап. по теор. слов" стор. 137). Коли розгорнути велику працю Потебні „Объясненіе малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсенъ", то звідти, як з рогу достатка, потече надзвичайна кількість ілюстрацій рїзнорозумїнь в народній творчості. Не буду вже на них зупинятися й перейду до однієї невеличкої уваги з приводу другої маленької замітки проф. Машкіна.

2) „Потебня" (в „Шл. Мист." за 1921 р., ч. 2, стор. 102, 3). Вона збудована по типу попередньої: спочатку — встановлення, твердження, що Потебня в науці дореволюційній досяг її вершка, сказав у свій час останнє слово науки; що вскриття процесу його творчості — апогей його слави, вона зацікавила й сучасних письменників (Горький¹) і критиків, теоретиків поезики (Шкловський в нього вчився розуміти символіку слів, символіку мови, Хлебников — символічність звуків мови, хоть і відірваних вже, всупереч Потебні, від життя слів); що, врешті, Потебня підійшов до самої мети двох наукових метод (і світорозумїнь), що ще не знайшли своєї цільности, але вже йдуть до монолітности. Одначе й тут де в чому ледве згучить апріорність підходу: дворянин, кабінетний вчений (такий звичайний прийом підходу до Потебні) природно повинен був стояти „вдали от общественного движения", сторонитися від нього. Між тим вже те невелике, що відомо нам про Потебню, говорить хоть-би про великий вплив, яким користувався П. в харківській „громаді", яким живим і енергійним був він в ній робітником, — як тяжко було йому відірватися від цієї громадської праці, як він був змушений йти в кабінетну працю в більш пізньому пору, — отже піднімається вже хоть трохи куточок його душевної трагедії на цьому ґрунті (про що свідчать його листи не задовго до смерті) — з твердженням же, що ніби „Потебня ніде й ніколи не вказував на зв'язок слова, думки, мови, темпу й тону їх з класовою структурою суспільства" (с. 103), коли,

¹) Див. замітку акад. Сумцова „О. О. Потебня і М. Горький". (в „Бюлет. Редакц. Коміт. для вид. творів Потебні" ч. I, Харк. 1922 р., стор. 63 — 65).

звичайно, брати на увагу, що тоді не могло бути сучасного розуміння слова „класовий“ — до деякої міри буде заперечувати хоч-би рецензія Потебні на збірник Головацького й ціла низка місць з його великої праці „Обясненіе малор. и сродныхъ народныхъ пѣсень“. Але вже в погляді проф. Машкіна й Потебні на частушку ми бачимо яскраве виявлення нашого епіграфа. Автор ніяк не може погодитися з Потебнею, що вбачав у *частушці* „деградацію, підупадання поезії, а не органічний звязок її з виробництвом“ (стор. 103).

Звичайно, Потебня і не гадав заперечувати звязку тієї, чи іншої форми худож. творчості з соц.-економіч. умовами, з побутом осередку, де вона твориться й сприймається: бо це — основа його вчення. Потебня іменно стоючи твердо на матеріальній базі, говорить, що частушка починає цвісти й зростати тоді, коли народня „колективна“ творчість вибивається зі своїх колій, ставши більш могутньою в народньому осередкові, в масах, з розповсюдженням письменности, з індивідуальною творчістю, коли на місці „старинної“ пісні співається який-небудь „хуторок“. Тут іменно й є та межа двох метод, яку ще трудно перейти: для А. П. Машкіна, що тоді стояв на височині марксіської методології, „форма“ береться на увагу з точки зору її важливості для „змісту“ (для „ідей“ — марксизм) хоч-би вона була й дуже малої місткості, аби в ній ясно можна було побачити хоча-б самий малесенький клаптик життя суспільства, класи. А Потебня, що стояв на розумінні єдності, цільності форми — змісту, як органічно звязаної двоєдності, вважає „деградацією“ невелику місткість форми, що природно може вміщати й дуже малий зміст, і тим призначену на „скоропостижну“ смерть. Для нього водевіль і комедія на одну й ту-ж тему, при рівноцінності їх обробки, звичайно, величини не рівнозначні. Та й сам А. П. Машкін в останній час підійшов уже щільно до розуміння органічної монолітності форми й змісту, що тоді в нього ще не виявлялось твердо.

ІV. В. Коряк став твердо на точку погляду Потебні про цільність форми й змісту, про що свідчить низка його інтересних критичних статей та заміток, в яких ім'я Потебні пошти й не згадується. Року 1922-го в газеті „Вісти“ (№ 18 та слід.) він умістив замітку „До питання про схему Укр. л-ри“, де відкриває процес свого перекладу Потебні на мову марксизму: „Схему Потебнянської системи ми приймаємо, тільки замість індивідуальної аналізи даємо колективістичну, замість лінгвістично-народової — соціально-класову“, цеб-то дається сучасна термінологія. В. Коряк рубає Гордієв вузол, даючи можливість використати ці надзвичайні цінності, що через різні непорозуміння не могли вийти на широкий ринок масового споживання.

Року 1923-го (див. „Книга“, ч. 5, с. 45 — 52) Коряк вже докладно розвинув висловлені вище основні положення. Він ясно зрозумів, що *форма і техніка* різні речі. „Техніка є явище позакласове, а не соціальне: ставити, направляти голос, ритмизувати тіло, розвивати чуття — не можна як і по буржуазному, ні по пролетарському. Навпаки, *форма* — явище класове, соціальне, бо вона обумовлюється ідейними завданнями, психологією — миття й приймаючих, різними у різних клас, у різних суспільствах“ (с. 45). Це зовсім вже близько до вчення Потебні про форму.

V. Т. Райнов „Александр Афанасиевич Потебня“ (П — д — 1924 г. изд. Колос²). Це одна з найкращих, найінтересніших праць за останні роки про Потеб-

²) Стаття про неї І. Я. Айзенштока, що з'явилася в 8 — 9 кн. „Черв. Шл.“ за 1924 р., с. 340 — 5, нам не здається об'єктивною оцінкою: автор (через „всякое понимание“... як головним чином бібліограф і біограф на бібліографічній підваліні) зазначав чимало неточностей дат та інших дрібних промахів і навіть деяких перекручувань але все-ж таки „лес из-за деревьев не виден“.

ню: вона охоплює по можливості всі основні питання („Зріст відомости Потебні; П-я на тлі російської науки 60—80 р. р.; особа П-ні; основні ідеї П-ні, а в кінці — „відношення дослідників П-ні до відповідних течій науково-філософської думки“) і до того в приступній, простій, а місцями й захоплюючій формі. Тому на цій книжці доведеться затриматися трохи довше, ніж на попередніх. Щоб поставитись об'єктивно до її огріхів (яких звичайно, можна підшукати досить багато) необхідно прочитати один лише рядок в кінці передмови: „10 июля 1922 г., с. Шестерня“, цеб-то взяти на увагу час і місце „де й коли“ доводилося Райнову писати свою працю, що при всьому своєму бажанні, очевидно, не мав можливості тримати під рукою найнеобхідніші справочники й багато писав на пам'ять.

„Докладна біографія великого вченого давно вже підготовлюється до друку¹⁾. Досі вона ще не опублікована. Якщо, після її виходу в ній знайдеться все те, що потрібно знати з життя Потебні, щоб зрозуміти психологію його діяльності, ця остання повстане перед нами в іншому яскравішому світлі ніж ми бачимо її зараз. В сподіванні на це я зробив що міг. В дальшому читач знайде декілька рекогносцировок, попередніх розвідок, розпочатих з різних боків з однією метою: дати відчутти величезну духовну індивідуальність Потебні“ (с. 6) й по можливості відкрити причини постійного зросту його відомости в широких колах, на тлі порівняння його праці з напрямками одночасного йому вченого російського осередку і його звязку з загальнофілософськими й науковими течіями європейської науки.

Т. Райнов по спеціальності, як відомо, філософ. Природно, що він у своєму нарисі, розрахованому на більш-менш широкого масового читача, й намагаючись зробити все можливе для рівномірності й рівноцінності частин свого цілого, все-ж таки вкладає в його форми мислення свій зміст, підходить до нього, як до філософа, а не „філософа — мовозанвця“, а це поєднання так блискуче, гармонійно вклалося в глибокій багатогранчастій-духовній особі Потебні. З якого-б боку Райнов не підійшов до Потебні, на першому місці, часом на шкоду іншим бокам, увага його приковується до філософського підходу. З автобіографії Потебні, з матеріалів для його біографії, вже опублікованих, часом надзвичайно цінних (Горнфельда, Кашменського, Каширенінова, Суміова, Смородінова, Халанського, Харцієва й инш.) Р — в бере лише те, що для його спеціального укладу думки є найбільше цінним. Звичайно, від цього страждають в своїй ясності й рельєфності інші сторони, і навіть ті, на які він звертає свою увагу в інших основних розділах.

Так, напр., те питання, на яке і акад. Багалій і проф. Семковський звертають велику увагу — про національність, народність і інтернаціоналізм, що проливає яскраві проміння світла й на особу Потебні й на його епоху, Райновим майже зовсім не зачеплене. Через те не попала на поле зору Райнова характерна, особливо для одного періоду життя Потебні, риса — його песимізм. А це питання в свою чергу, розшукавши його коріння, підвело-б до з'ясування причин, через які Потебня, один час активний і впливовий член харківської „Громади“, що живо цікавиться питаннями політики, — стає „аполітичним“ (і таким завше, хоч і помилково змальовується; див. хоч-би наведені вже статті проф. Машкіна). Між тим він про ці питання дуже часто й напружено думав і говорив: свою автобіографію²⁾ він закінчує такими словами: „Изъ того, что мнѣ приходилось говорить

¹⁾ Згаданим вже І. Я. Айзенштоком, — при потебнянській комісії по виданню повного зібрання творів Потебні; написано вже 5 розділів.

²⁾ Див. А. Н. Пыпин „Истор. русск. этнограф.“ т. III. Дополнення, стор. 424.

о народности, заимствованіи и т. д. въ печать попадали только строки, напр., въ разборъ „Пѣсень Головацкаго“.

На тому-ж превалюванні „над всем и вся“ в мисленні Райнова філософського ухилу засновані й деякі нещасливі його спроби розвинути думку Потєбні, спіраючись на загальний дух його поглядів (с. 104), на зразок того, який кинувся у вічі й Айзенштоку: „Речення — мікрокосм думки. Яка будова речення, така й будова думки. Коли речення слабе дієсловним елементом, має багато субстанцій, тоді воно позбавлене належного звязку до єдності. Отже субстанції самостійні сутности; неможливо їх сполучити в одно, не отруючи їхньої самостійности. Через це і світ, що відбився колись в субстанційнім речені був світом без звязку, мало об'єднаним. Не такий світ дієсловного речення. В ньому все об'єднане належністю до одного процесу, що виявляє в космічному масштабі — безперечну гегемонію дієслова в реченні“ (Райнов 91). Щоб перекласти, а тим паче розвинути, думку великого художника або вченого на свою мову, без значної до того шкоди, треба бути з ним конгеніальним, треба бути хоча-б до деякої міри його співспеціалістом (А Райнов — не лінгвіст). До такої спроби переказувати (вже з іншими наслідками) чужу думку „без лапок“, як за-своє-ну, пророблену до повного прийяття її в свою плоть і кров, звичайно, не затьмарюючи й не перекручуючи первотвору, ми шільно підійдемо далше, розглядаючи ст. В. Петрова „Потєбня й Лотце“. А поки що подамо для порівняння перекладу наведеної вже в Райнова Потєбнянської думки, слова самого Потєбні, з яких почерпувався Райновим загальний дух поглядів Потєбні, й подивимося, в кого з них яскравіше, певніше, коротше й зрозуміліш передана таж думка, маючи на увазі, що Потєбня взагалі вважається людиною, що пише надто не зрозуміло, надто згушено, надто стенографічно. „Въ жизни языка грамматическіе разряды возникаютъ, замѣняются другими, вмѣстѣ съ чѣмъ измѣняется и весь строй рѣчи... Изъ разсмотрѣнія составныхъ членовъ предложенія я счелъ возможнымъ вывести, что въ русскомъ языке и другихъ заметно *увеличеніе противоположности имени и глагола и стремленіе сосредоточить предикативность въ глаголь* на счетъ предикативности имени“, від чого залежить „увеличеніе связности (гипотактичности) рѣчи“, и т. д. Мовознавство допомага „рѣшенію основного вопроса всякаго знанія: *откуда и куда мы идемъ*“. (Потєбня, „Из зап. по рус. гр.“, III, с. 1-я). „Нѣкоторые грамматическіе термины имѣютъ, и другіе, болѣе философскіе наименованія... *Существительное... есть грамматическое названіе вещи* — субстанція, субъекта и объекта. *Вещью называемъ связку явлений* (качество, сил, которую мы разсматриваемъ отдѣльно отъ другихъ связокъ. Единство такой связки состоитъ въ томъ, что мы принуждены (временно, на сей раз, или постоянно) относить составляющія ее явления къ одному средоточію, *субстанціи*, чему-то представляемому *носителемъ и источникомъ (причиной)* этихъ явлений. Т. о. въ мысли о субстанціи дана мысль о причинности (ib.). „Грамматическому термину *прилагательное*... соответствуетъ категория качества или свойства вещи, т. е. *сила въ спокойномъ состояніи*“ (ib.) — „Термину *глаголь* (сб. finitum и. infinitum) грамматическому *сказуемому* (названіе признака, производимаго подлежащимъ) *соотвѣтствуетъ сила*, свойство вещи, познаваемое отъ отраженію на другихъ вещахъ, объектахъ, стало быть, свойство, въ коемъ сказывается *связь между вещами*. Частная обнаруженія силы называемъ съ точки зренія субъекта *дѣйствіемъ* с точки зренія объекта — страданіем. Понятіе дѣйствія, как и понятіе субъекта и объекта, неотдѣлимо отъ понятія причины... Причинность слагается из дѣйствія субъекта и одновременности или послѣдовательности этого дѣйствія

сь состояниемъ объекта. *Понятія дѣйствія и причины* возникали такъ: наблюденіе надъ нашими дѣйствіями перенесено на дѣйствія объектовъ, такъ, что какъ всякій субъектъ — подобіе нашего я, такъ всякое дѣйствіе — подобіе нашего дѣйствія. Такимъ образомъ отношенія между понятіями: субстанція и явленіе, вещество и сила или качество... челоукообразны, м. б. выражены какъ грамматическіе разряды — опредѣляемое и опредѣленіе, подлежащее и сказуемое, такъ и соотвѣтственные выражаемые ими философскіе разряды-парны; ходъ челоуческой мысли состоитъ изъ парныхъ толчковъ объясняемаго и объясняющаго (ib). „Сопоставленія грамматическихъ и философскихъ понятій могутъ казаться праздыми лишь тому, кто полагаетъ, что качество нашей мысли для насъ самихъ независитъ отъ выраженія. Если же о нашей мысли мы узнаемъ по слову, то для насъ самихъ (а не для слушателя только) она рождается и измѣняется вмѣстѣ съ словеснымъ выраженіемъ (с. 4—5). Ни категорія, ни другіе общія понятія не выразимы ни графически, ни скульптурно, никакъ, кромѣ слова“ (с. 5). „Т. к. грамматическіе разряды (какъ и все въ языкѣ) измѣнчивы, то вышеупомянутыя сопоставленія переносятъ изслѣдованіе философскихъ категорій изъ утопіи на народную и историческую почву... Народность и временность общихъ разрядовъ мысли само собою не исключаетъ возможности обобщенія этихъ разрядовъ до общечеловечности; но такія обобщенія д. б. подчинены общимъ правиламъ постепенности“ (ib.). Оце, мабуть, той матеріял, що Райнов спробував „розгорнути“ в наведеному вище уривкові. Оскільки трудоуа така спроба, якарво свидчить чернетка цих місць у Потєбні, цього запального прихильника густоти думки, її лаконічності. Звичайно, в чернетці в нього говориться значно більше, вводяться порівнюючи загальні положення, а в біловикові ці „ліси“ відкидаються. В даному-ж випадкові свій спочатку „згорнутий“ виклад знайшов необхідним, наперекір своєму звичаєві, розгорнути, тому що в своєму згущеному вигляді він і йому самому здався таким, що трудоу переварюється. Отже, тому що це місце для розуміння Потєбні і саме як *філософа-мовознавця* дуже важливо (тому, очевидно, й Райнов на його зпирав свою увагу), дозволю собі й з цієї „чернетки“ навести два уривки.

„Челоукообразность (антропоморфичность) познания отношений субстанции и силы, при всемъ однообразии темпа мысли, подлежитъ измѣненіямъ въ извѣстномъ направленіи. Труды обособившихся наук и такихъ-то по имени ученыхъ являются здѣсь лишь продолженіемъ дѣятельности племенъ и народовъ. Масса безыменныхъ для насъ лицъ, масса, которую можно разсматривать какъ одною великою ученою, великою философомъ, уже тысячелѣтія совершенствуется способы распределенія по общимъ разрядамъ и ускоренія мысли и сладеетъ въ языкъ въ пользу ирѣдущимъ плоды своихъ усилій“ (с. 642) ¹⁾. „Задача частной грамматики, конечно, не въ томъ, чтобы показать вѣрность этихъ положеній вообще. Кто же сомнѣвается въ томъ, что успѣхи мысли выражаются въ замѣнѣ такихъ вещей, мифическихъ сущностей, какъ морозъ, явленіями; что челоукъ переходитъ отъ безсвязности, дробности, паратактичности мысли и речи къ возможности стройнаго подчиненія многихъ частныхъ рѣчи цѣльности періода, многихъ периодовъ цѣльности сочиненія; отъ безсознательной однородности душевнаго строя къ сознательному единству мирозозерцанія и характера. Уже менѣе очевидно, что исторія возникновенія предрасудковъ и борьбы съ предрасудками (напр., что морозъ есть вещь) — вопросъ

¹⁾ На рідкість свіже й для сучасности опредѣлення взаємовідношень між особою й колективом.

не тільки мифології і історії естествознання, но со сторони возникновенія, измѣненія и устраниенія общихъ разрядовъ мысли (категорій) и *вопросъ драматической, что измѣненіе значенія одной части речи, имени существительнаго, находится въ связи со многими друими явленіями языка и мысли, въ томъ числѣ и съ развитіемъ періода. Еще менѣе очевидно тому, кто думаетъ объ этихъ вопросахъ вообще, то, какія именно явленія въ такомъ-то языкѣ указываютъ на возникновеніе и измѣненіе такихъ-то душевныхъ явленій, напримѣръ такихъ-то категорій познаваемою. Это настолько не очевидно, что самый вопросъ, следуетъ ли въ языкѣ искать отвѣта на такіе вопросы, рѣшается отрицательно.* (Ор. с., с. 642 — 3). Тут показуються кінці тих ниток, якими так тісно в Потєбні звязуються мова й думка, глибочїни мовознавства й вершки філософії. Це зрозуміло й досить яскраво відкрито в книзі Райнова про Потєбню. Він зумів оцінити, що „численні заперечення, які присущі Потєбні, є запереченнями лише на перший, поверховий, погляд. В дійсності й вони обмальовують на рідкість цільну й своєрідну індивідуальність“ (Райнов, с. 60), „говорять нам про міцність душі, про високе напруження духовного життя цієї людини“. По причині такого розуміння, розділ, що присвячено „особі Потєбні“, вийшов у Райнова одним із самих шасливих, не вважаючи на його-ж заяву: „Про життя Потєбні ми знаємо досадно мало. Як складалася ця душа? Що хвилювало її в різні періоди розвитку? В що вірив Потєбня? Що він любив і що ненавидів? Як він вів себе в серйозні моменти життя? Все це й багато иншого нам — принаймні мені — майже ще невідомо“ (ib. 5 — 6).

Деякі частини цього розділу, де Райнов зупиняється на цих „антиноміях“ (в особі Потєбні скупчена серйозність і вічно дитяче; дар співчуваючого розуміння й юмор, що доходить до гнівного сарказму; нахил до найвищих узагальнень і любов до конкретних фактів), — читаються з піднесенням. Загальна оцінка основних характерних рис Потєбні домальовує цю міцну постать. Не будучи ні лінгвістом, ні теоретиком науки про літературу, Райнов не відкрив, правда, всього значіння вчення Потєбні про внутрішню форму, — цього стержня всієї системи Потєбні, що встановлює тісний звязок між словом, як зародком мистецтва — науки, й науковими мистецькими творами. Одначе він зрозумів, що головна відзнака логіки й граматики полягає в тому, що перша — статика (нерухома охорона закону й тотожності), друга — невпинна динаміка, пост. йне порушення й встановлення закону й тотожності; що „життя в науці можливе лише завдяки безперестанному втручанню мистецтва“ (с. 80). Зрозумів Райнов ще одну істотну рису Потєбні — його вміння встановити *цільність, єдність* там, де в більшості навіть великих дослідників яскраво висіпає непримирений дуалізм. Потєбня був не тільки мовознавець і мислитель, а визначений мовознавець - мислитель. І, можливо, надзвичайною насиченістю його лінгвістичних ідей філософським змістом пояснюються те, що лінгвісти неохотно йдуть по його слідах, а деякі вважають, що в його досліді надто багато звернуто уваги на мислення й мало властиво на мову (школа Фортунатова) (с. 101). Отже, там де Райнов у Потєбні знаходив струни, що згучали гармонійно з його властивими, він тонко охоплює і його сутність, його особливість.

Можна побажати, щоб 2-ге видання цієї корисної книги, з належними, звичайно, поправками, було випущено автором при більш сприяючих умовах.

Майже одночасно з книгою Райнова про Потєбню тим-же видавництвом („Колос“) в Петрограді видана була друга інтересна книга Б. М. Енгельгардта „А. Н. Веселовський“, з якої наведу всього лише півсторінки,

що яскраво свідчить все про те-ж „всьякоє пониманіє“. Потєбня і Веселовський одночасно слухали в Берліні Штайнталя, що говорив їм про Гумбольдта й сутність його вчення. Отже слід було-б чекати в поглядах наших двох корифеїв певної єдності, принаймні напрямку в один бік. „Але зіставляючи їх учення здається, що вони поділилися між собою славозвісну антиномію В. Гумбольдта про мову, як витвір і діяльність; для одного все „*εργον*“; для другого — „*ενεργεια*“; для одного (ц.-б. Веселовського) література сукупність творів, для другого — вона чиста діяльність. В руках одного найтонша, невловимо суб'єктивна п'єса, до якої, здається, не знаєш як і підійти, щоб не зруйнувати її чарівної індивідуальності, наливається історичною матерією, ніби кам'яніє й, розпадаючись на константні елементи, стає приступною для самих об'єктивних метод. У другого (ц.-б. Потєбні) навпаки, найзабарливе, ніби застигнувше навіки в своїй історичній давності явище набуває легкоти, розтоплюється й тече, перетворюючись у складний комплекс вічно рухомих процесів у індивідуальній свідомості. Тут протилежність двох основних типів споглядання культури, з яких кожний має призначення й свою долю в історії науки“ (с. 82). Сторінка характерна і для підходу до розуміння різниці між Потєбнею й Веселовським і для виявлення Енгельгартовської точки погляду на Потєбню, звичайно, теж „своїє“, що навряд чи виявляє справжнє обличчя Потєбні.

За останні роки про Потєбню вийшло ще декілька статей і заміток, але моя праця так розрослася, що я дозволю собі зупинитися ще лише на одній, тим більше, що вона вимагає до себе уважного відношення.

VI) *Віктор Петров „Потєбня й Лотце“* (А. А. Потєбня, полное собрание сочинений под редакцией Комитета по изд. соч. А. А. Потєбни при ВУАН, т. I. Мысль и язык. Изд. IV - е, пересмотренное и исправленное, с введ. ст. В. И. Харциева. Гос. Изд. Укр. Одесса. 1922, стр. XXIX + 168). — Оце повний титул цієї замітки, що вміщена в Зап. іст.-філ. відділу ВУАН, кн. IV, с. 259 — 63. Київ, 1924 р.

Коли-б замітка В. Петрова була вміщена не в органі ВУАН'а, їй довелось-б виділити значно менше місце, тому що в ній не окремі лише місця Потєбні автор зрозумів, як то ми спостерігали раніше, „по-своєму“, але ніби й усе те, що він висловлює, по суті справи — не Потєбнянське. Автор ставить одно з занадто інтересних питань при дослідженні кожної великої наукової сили — про впливи на неї попередників і сучасників, про взаємні впливи цих останніх — словом про те, що, напр. ще й для Пушкіна не доведено до кінця (хоч перелік написаного про Пушкіна складає вже чималий том), що не зроблено й для Шевченка (хоч і про його написано тисячі статей), а між тим їх твори розійшлися вже в колосальній кількості примірників і для всіх приступні, тоді як твори Потєбні в сучасний мент з великим трудом можна дістати в більш-менш культурних центрах.

Зі свого боку можемо висловити гаряче побажання, щоб автор ретельно дослідив хоч-би самий малесенький куточок з того широкого не обробленого поля, яке ним зазначено. Такий-же підход його до подібної праці, який бачимо в цій замітці, викликає велику непевність. Трохи не половину невеличкої статейки відведено паралельним випискам з тих місць у Потєбні, де він передає по-своєму Лотце, користується його даними для своїх висновків і через те й не цитує його (обходить „без лапок“), — і... Коршівського перекладу (чому-ж не першотвору?) Лотце, що його було випущено року 1867-го. Висновки з цього зіставлення зроблені досить скромно на зразок, напр., такого: коли візьмемо з Лотце стор. 229, то *початок її ми знайдемо* в Потєбні на сторінці 59 „М. и Я.“, *середину її однесено до 63, а кінець до 59*. Часом передаючи тільки думку Лотцеву, іноді викладаючи

своїми словами текст джерела, іноді подаючи просто переклад, Потебня, розділ 4-й („Языкознание и психология“) своєї книги звязав з розділом II першого тому „Микрокосму“ („Природа и способность души“) (с. 202). З цитат же з Лотце, а не використання лише його Потебнею, автор замітки зазначив пропуск „лапок“ лише в 3 рядках на с. 65 „М. и Я“, що між двома іншими стоять в лапках.

Між тим з цих зіставлень цілої низки сторінок, що нижче тут наводяться і які відзначаються автором, як близькі до Лотце, інший не досить спокушений читач може зробити висновок ніби Потебня чимало „запозичив“ у Лотце, не посилаючись навіть на його. „Коли звичай не позначати лапками запозичень стає явище постійне й повсякчасне в даного автора, це питання може, кажу, нарешті набути кардинальної ваги, *ваше питання про самостійність або ж компілятивність даної праці*. Коли ми зробимо пробу перевірити цитати Потебні з Лотце (почасти й Штайнталя), то виявиться, що манера не вводити в лапки чужого тексту, це манера досить характерна для Потебні“ (с. 260).

Це питання дійсно кардинальне. Та, мабуть, і в голову не прийде нікому з тих, хто знає хоч скільки-небудь Потебню (як не приходить, очевидно, й самому авторові замітки) такої думки, що Потебня взяв у Лотце ось таку, припустимо, сторінку й позаховував її куски в різних місцях своєї книги.

Очевидно, так бути не могло. Так у чому-ж тут справа? Досить розгорнути яку завгодно працю Потебні, щоб запевнитись, як точно він цитує автора, з яким він *не погоджується* в думках, у розумінні (ну хоч-би з Буласвим в „Из зап. по рус. грамм.“ ч. I, в низці сторінок), як уважно, обережно він поводить з *чужою думкою, з чужою гадкою*, навіть намагаючись розбити супротивника на голову,— як виразно, точно він тут одмежує *своє* розуміння, ніколи не намагаючись нав'язати його іншому, схилити на свій бік. І це глибоко лежить у всьому світогляді Потебні, це підвалина, основа його вчення про мову, як невинну творчість, про розмову, як самовизначення, про слухання—розуміння, як співтворчість, про необхідність конгеніяльності творця-письменника й творця читача-критика й т. ин. Це речі більш-менш відомі. Вважаю зайвим довше на них зупинятися. До речі сказати, й ті місця з Лотце, що поставив Потебня в лапки, не є іноді точними цитатами з Лотце. Для прикладу наведу один-два зразки перекладів-цитат Потебні з *німецькою* першотвору. *Порівняймо деякі тексти в Потебні*—з „М. й Я.“ й Н. Лотце „Микрокосмос“. Ideen zur Naturgeschichte u. Geschichte der Menschheit. — Versuch einer Anthropologie) V. I. Leipzig. 1856 й V. II L.-g 1858. (Третім томом, що вийшов вже у 1864 р. там-же, Потебня не користувався). Наведу зразки з першої, яка відкривється, сторінки з I-го та з II-го тому.

Потебня—с. 50 (стор. 20 зв. по 27 зверху-ж): „Сравнивши *четыре съ пятью*, (увидим) что первое единицею меньше второго; но безъ особаго требованія само это число неприкавитъ что оно *вдвое больше двухъ и вдвое меньше восьми*, и нужны новыя сравненія, чтобы привести себѣ на память и эти отношенія. Однако въ каждомъ изъ этихъ отношеній выражается вся природа *четырёхъ*, но только одностороннимъ образомъ, соотвѣтственно нашей точкѣ зрѣнія“.

Lotze, I, 196—7. „Vergleichen wir die Vier mit der Fünf, so zeigt sie sich um eine Einheit kleiner, aber unaügefördert setzt sie nicht hinzu, dass sie auch die Hälfte der Acht und das Doppelte der Zwe sei; es bedarf neuer Vergleichung damit sie auch an diese Verhältnisse erinnere; aber in jedem derselben drückt sich doch die ganze Natur der Vier aus

nur einseitig, nach der Richtung allein, in welcher ihr Veranlassung gegeben war.

Тут бачимо *переміщення* одного піврядка на місце другого. Як же бути при порівнанні цитат? А кількома рядками вище теж в лапках, знайдемо декілька рядків не зовсім відповідних першотвору („Nicht so...“) II. *Потебня*, с. 56: „Какъ въ звукъ мы слышимъ самый звукъ, а не количество звуковыхъ волнъ, такъ музыка не гармоничнѣе для того, который не зная этого просто поддается ея влиянію“.

Lotze, II, 169. „Wie wir die Klänge nicht die Anzahl der Schallwellen hören, sondern nur den Klang, so ist keine Musik für den, wer die Entstehungsweise der Töne und ihrer Consonanzen kennt harmonischer, als für die anderen, die ohne diese Kenntniss einfach und unbefangenen von ihr sein Herz bewegen lässt“.

Що ж тут треба робити тому, що перевіряє цитату? *Це вже не переклад в звичайному розумінні цього слова, а своєрідне, скорочене поліпшення.* Цю перевагу Потебні над текстом Лотце підкреслює й В. Петров, що знаходить переклад Потебні значно вищим, ніж Коршівський (с. 260), хоча й Корш відомий майстер справи й переклад свій робив років на п'ять пізніше Потебні. Якщо держатись літери тексту першотвору, довелось - би або весь переклад „испещрить“ поправками, або скрізь зняти лапки; краще „не мудрствуя лукаво“, цитувати „по Потебні“. Таке порівнання Потебні з його „джерелами“ є окрема дуже важлива й бажана тема для дослідження. З такої праці вияснилось - би, може, на підставі його власних творів та загального світогляду Потебні, на фактичному матеріалі, хто й що в кого „позичав“ і як дивився на це явище сам Потебня. Це — праця великого обсягу й має значіння вже не для одного лише Потебні, а, скажемо, й для кожного письменника, ну хоч - би напр. Пушкіна.

Але ось, коли Потебня з ким - небудь або з чим - небудь погоджується, що за — *свої* — в¹⁾), тоді він уже чужим, можливо (для загально прийнятого розуміння), користується як своїм; він може вже й книгою тією давно не користується, забув та й зовсім над тим вже не замислюється, де він узяв дану думку, а почасти й форму її, як не замислюємося й ми над тим, чи не взяти в - „лапки“, що - небудь на зразок „я три миски виїв“ або „медвежа послуга“ або „друг, нельзя ли для прогулок избрать подальше закоулок“; як і цілу низку поезій відомих авторів (іноді забули і яких саме), що співає нарід, вважаємо за його „колективну“ творчість. Не кажу вже про випадки *аналогічної творчості* по - за всякими фізичними можливостями запозичення: Потебня вчив, що до встановлення запозичення, треба підходити дуже обережно, після того, як встановлено, що даний ґрунт, даний соціальний осередок не міг дати такого плоду й шукати звідки його сюди занесено. В таких випадках і може статися, що цитата з Потебні може бути, по виразу В. Петрова, „цитатою цитати“. Так було й так буде й не тільки з Потебнею, а з кожною великою духовною силою, що обгоняє свій час (Ломоносов, скажім, майже не півстоліття *раніш* „цитовав“, що тоді, можливо, ще й не народилися, конгеніальних йому німецьких учених, які „відкрили“ те, що ним уже давно відкрито). Для більш пильного відкриття цього кардинального питання я дозволяю собі в *додаткові* вмістити уривки з невидрукованої ще й досі статті Потебні „Частное при общем“. А поки що обмежуюсь цими увагами. Додаю лише, що Потебня,

¹⁾ Яскравий приклад: Потебня свого правопису додержувався і в цитатах (м'який, п'єсок, писання до купи *не* з дієсловами й т. п.). А вже й ми зараз прицизації старий пропис переводимо на сучасний.

як це багато разів доводиться впевнитися з довголітньої праці над його рукописами й редагування його праць, з цитатами в певних випадках систематично й цілком свідомо „небрежен“. Ось він цитує „малорусскую“ пісню, що надрукована „ярижкою“, а в його цитації друківаній вона стала „кудішівкою“. Ось він так або інакше упевнився, скажім, що ось таке-то місце в Метлинського сфальсифіковано,— у Потебні знайдемо цитування зі „своїм“ початком, кінцем або серединою, або просто з пропуском того чи іншого місця й навіть — *horribile dictu* — зі своєю встановкою або змінами на вимогу його завше глибоких, пильних, зважених і сімь разів обмірних дослідів. Не страшно ні для кого, коли хто, посилаючись точно на Потебню, наведе його „цитату цитати“ й тим обмежиться. Горе, коли він стане *своє* тлумачення, *своє* розуміння чи справжньої цитати чи „цитату цитати“ видавати за потебнянське розуміння її. Таке відношення до чужого тексту, до чужої думки завше викликало в самого Потебні вибух, порушувало його душевний спокій — це його обурювало.

Всі непорозуміння в статті В. Петрова походять од того, що він не розібрався в одному з самих трудних основних питань у Потебні, без чого розуміти його неможливо — це в ученні про *внутрішню* форму. Кінець останньої сторінки в статті В. Петрова відкриває це з усією наочністю. Текст Потебні дуже важкий для коментування й коментування його тексту в розумі з'ясування того, що в тексті розвідок Потебні ми мусимо вважати за основне й що за другорядне, таке коментування „М. и Я.“ нам уявляється завданням першої черги. Оскільки без цих коментаріїв текст нашого вченого лишається суперечний, це видно буде з тих кількох прикладів, що я їх тут наведу. Коли, напр., Потебня з одного боку „внутрішню форму слова“ як „єдиний об'єктивний зміст слова“ („М. и Яз.“ ст. 153 IV в., та 188 II в.) визначає, то з другого, він готовий вважати, що „внутренняя форма слова есть тотъ способъ, какимъ выражается это содержание“ (145 ст. IV в., 178 ст. II вид.). Таким родом виникає суперечність, чи внутрішня форма слова є зміст слова, чи засіб, яким висловлюється цей зміст. Особливо коли сам Потебня пише: „При нѣкоторомъ вниманіи нѣтъ возможности смѣшати содержание со внутреннею формою“ (ib ст. 145). Або-ж іще приклад, на стор. 153 IV в. (189 II вид.) „М. и Яз.“ ми читаємо: „Внутренняя форма или представление такъ относится къ чувственному образу, какъ внутренняя форма художественнаго произведения (образъ, идея) — къ мысли, которая въ ней объективировалась“. Але на стор. 160 (II вид.) Потебня цитує Гумбольдта „Представление. по принятой нами терминологіи, чувственный образъ“ ... „*Когда почати тлумачити перший вираз через друий, то матимемо пояснення типу: idem per idem*“ (Петров. 263).

Спробуємо дати посильний коментарій до того, що є „внутрішня“ форма в розумінні Потебні, тому що не можна ні на одну хвилину зупинитися на тому, що Потебня ніби займався, висловлюючись вульгарно, „товченням води в стулі“ (*idem per idem*); бо це питання — підойма, якою піднімається сила інших вpletених у нього питань, так що коли ця основа лишається в тумані, то й уся система вчення Потебні не може бути ясною¹⁾. Спробуємо лише зіставити й порівняти декілька уривків з різних праць Потебні, де він трактує про „внутрішню форму“ і слова

¹⁾ Наш погляд: краще всього інтерпретувати Потебню ним-же самим, його-ж формуванням думки в різних варіантах, в різні роки, в різних творах, тому що Потебня надивовижу був цільним у своєму витриманому світогляді. Другий спосіб, що вимагає більшого часу й напруження, — проробити по його системі яке-небудь окреме, приватне питання. Я, особисто, зробив таку спробу в своїх „Заговорах“, заклін. і др. видах нар.

й художнього твору. Вже з невеликого II розділу „Из записок по русской грамматике“, що має назву „Представление и значение“ (всього на 6 сторінок), ми виразно побачимо лінію розрізу двох розумінь терміну „Представление“: одне, звичайне, шаблонове, більш широке, хоч і менш виразне „представление *чувственаго образа*“, цеб-то сприняття „о всякомъ случаѣ *совокупности признаковъ*“ (стор. 9),— як про те вчив і Буслаєв (з яким Потебня виразно розходився в цьому питанні) і, до певної міри, В. Гумбольдт. Друге, що ще не зовсім користується правами горожанства, хоч і визнавалося ще Штайнталем — „Представление *какъ тождественное съ основаніемъ сравненія въ словѣ, или знакомъ, составляетъ непрелъмную стихію возникающаго слова* (ib.) — *знакъ въ словѣ* єсть необхідная между прочим для быстроты мысли замѣна соотвѣтствующаго образа или понятія; онъ єсть *представитель* того или другого въ текущихъ дѣлахъ мысли, а потому *называется представлениемъ*. Этого значенія слова *представление*, значенія, имѣющаго особую важность для языкознанія и чуть ли не наблюденію надъ языкомъ, обязаннаго своимъ происхожденіемъ, *не следуетъ смѣшивать* с другимъ“ (ib.), зазначеним раніш, „представленіемъ чувственаго образа“.

Розмежувавши строго т. ч. ці два різні розуміння терміну „Представление“, Потебня і вживає ці два значіння слова (а по його вченню — це вже і два різних слова) на своїх місцях, не змішуючи їх „по принятой нами терминологіи“ (що й спокусило В. Петрова). Взявши тепер для мовних явищ цілком виразний, ясний термін „какъ означающаго, а отнюдь не означаемаго“, спочатку в погодженні з Штайнталем (Forstellung), Потебня, розвиваючи й поглиблюючи своє розуміння „представления“ в цьому напрямкові, перевищує й Штайнтала¹⁾. Представление яко знак, яко основа порівняння в слові,— є неодмінна стихія *виникаючого* слова, „но для *дальнѣйшей* жизни слова оно не необходимо,“ (ib). В словах, як напр. „глотка“, „удав“ і т. ин., основа виникання слова й тепер ще явна; для таких, як „верста — сверстник“ або „супруги“ ця основа виникнення завуальована, але наука легко оголює її обличчя. *Але для слів на зразок „риба“ й наука вже не відкриває основи його виникнення: вона загублена цілком — зміст ніяк не уявляється, уявлення немає цілком.* Між тим Штайнталь, не маючи ще змоги стати на шабель, на якому вже був Потебня, пробує зберегти старе, *своє* розуміння, намагаючись схопити тінь уже мерця для таких слів — неіснуюче їхне „уявлення“, прирівнюючи його до „нуля“ в його значінні в арабських цифрах, де різниця між цифрами залежить од порожнього місця (3, 30, 0,3).

Таким чином, *Штайнталем* (виразно відмежовує себе від нього Потебня) „*лишь напрасно затемняется значеніе термина представление*“ (ib.). *В таких випадках значіння слова „непосредственно примыкаетъ къ звуку, такъ что кажется, будто связь между ними произвольна“* (ib.); „*значеніе имѣетъ здѣсь только внѣшній знакъ, звукъ.*” Етимъ, однако, неизгладилась різниця между етимъ словомъ и соотвѣтственнымъ словомъ другого языка,

врачевания, основанных на вере в силу слова“, „Варшава 1907 г. ч. I—II, с. 522“ VII, над якою попрацював коло 20 років і встиг опублікувати лише половину II. Тут зроблена спроба на матеріалі про замовлення відкрити історію виникнення й розвитку порівнюючого прийому думки „сравнительного предложения“ („Синтаксис“, як відомо, був основою праці Потебні). В російських і закордонних відозвах про цю мою роботу основне зерно її мало зрозуміли, хоч цінність праці й визнана.

¹⁾ До цього моменту могло статися, що Потебня, підходячи дуже близько до Штайнталівських форм думки по цьому питанню, обійдеться де-небудь, трохи не при збігові, без „лапок“, а за цією метою він вже буде строго відокремлювати „своє“ й „чуже“, розмежовуючись зі Шт-лем.

напр., *pisicis* или литов. *Zuwis*. *Разница между ними съ самую начала состояла, кромѣ звука, не въ одномъ знакъ или представленіи, но и въ количествѣ и качествѣ предикатовъ веществъ, вещественнымъ средоточіемъ коихъ служило представленіе. Эта послѣдняя разница осталась и послѣ того, какъ представленіе исчезло, если угодно, превратилось въ математическую точку*“ (ib., 10). Здається, що з цього маленького пояснення стало певним, що не Потебня толкує по типові „*idem per idem*“, а В. Петров змішує „Кузьму з Демидом“.

Звернемось до розуміння Потебнею *внутрішньої* форми слова, як об'єктивного значіння, як змісту слова. „Что такое „значение“ слова? Очевидно, что *языкознание*, неуклоняясь отъ достиженія своихъ цѣлей, *разсматриваетъ значеніе слова только до извѣстнаго предѣла*“, *иначе воно „заключало бы въ себя кромѣ своего неоспоримаго содержанія, о которомъ несудитъ никакая другая наука, еще содержаніе всѣхъ прочихъ наукъ*“ (стор. 10). Кажучи, наприклад, про дерево, ми мусили б говорити і про ботаніку, а з приводу, скажімо, злучника причини — повести розмову і взагалі про світову причинність і т. п. І тут, очевидячки, в одному виразі зійшлися два різних поняття: „ближайшее“ значіння слова — предмет мовознавства, та „дальнейшее“ — предмет інших наук. „Только одно *ближайшее значеніе слова* (внутренняя форма слова — тожъ) *составляетъ дѣйствительное содержаніе мысли во время произнесенія слова*“ (с. 10). Значить, зовсім уgruntовані обидва твердження Потебні, що здаються В. Петрову „суперечними“, і те, що „внутрішня форма слова — єдиний об'єктивний зміст слова“, і одночасно ця-ж внутрішня форма слова є „способъ, какимъ выражается это слово“, завдяки якому воно стає зрозумілим іншому. „*Ближайшее* или *нормальное значеніе слова* вмѣстѣ съ *представленіемъ* *делаетъ возможнымъ* то, что *говорящій и слушающій понимаютъ другъ друга*“ (с. 11). Неначе відпало і друге непорозуміння В. Петрова. Переходимо до третього, найтруднішого та найскладнішого, бо тут уже треба знати та пам'ятати основу всієї науки Потебні, що слово є в мініятурі і науковий і художній твір, що мова і письменство — явища одного порядку, що сказане про внутрішню форму слова можна прикласти і до внутрішньої форми твору. Тоді в цитаті, яку наводить В. Петров з Потебні, перша частина її, яку роз'яснено вище, — „внутренняя форма или представленіе *такъ* *относится къ чувственному образу*“ не потрібуватиме пояснення; треба лише зважати на кінець її: „*какъ внутренняя форма художественнаго слова (образъ, идеаль)* *къ мысли, которая въ ней объективировалась*“. Тут ми вступаємо в межі „Теоріи словесности“, якій у Потебні присвячено цілу книжку, що вияснює ці складні процеси. При всякому нашому процесі пізнання, який іде шляхом порівняння того, що ми раніш знали (А), з тим, що ми знову визнамо (х), ми необхідно знаходимо щось спільне між ними (а), що звемо звичайно *tertium comparationis*, або просто „знаком“, який вказує на значіння. „*То, что мы въ словѣ называемъ представленіемъ, а въ поэтическомъ произведеніи образомъ; можетъ быть названо знакомъ значенія*“¹⁾. Звідци: „*Процессъ созданія слова или поэтическаго образа* *вполнѣ аналогиченъ*; т. е., когда мы понимаемъ услышанное отъ другого слово или поэтическое произведение, то въ насъ *возникаютъ* *непремѣнно тѣ же элементы*, но только въ *другомъ порядкѣ*“ (ib.): від *хАа* до *аАх*. „Мы можемъ понимать поэтическое произведение настолько, насколько мы участвуемъ въ его созданіи“ (ib). „*Процессы, которые совершаются въ душѣ поэта* ...

¹⁾ Потебня. Из лекцій по теоріи словесности. Басня, пословица, поговорка. Харьков. 1899 г., стр. 136.

въ сущности процессы нашей души, души тѣхъ, которые понимаютъ и пользуются художественнымъ произведеніемъ. Личность поэта исключительна лишь потому, что въ ней въ большей сосредоточенности находятся те элементы, которые находятся и въ понимающемъ эти произведения. Между поэтомъ и публикой его времени находится очень тесная связь“ (ib. 137). „Всякій знакъ многозначенъ; это есть свойство поэтическихъ произведений“ (ib. 139). — „Изъ двухъ состояній, связывающихся въ словъ съ живымъ и в словъ съ забытымъ представленіемъ въ области болѣе сложнаго словеснаго (происходящаго при помощи слова) мышленія, возникаетъ поэзія и проза. Ихъ опредѣленіе въ зародышѣ лежитъ уже въ опредѣленіи двухъ упомянутыхъ выше состояній слова. Та и другая, подобно языку и другимъ искусствамъ, суть столько же известные способы мышленія, известныя деятельности, сколько и произведения“¹⁾, цеб-то: що в однім аспекті є засіб, в другім — зміст. „Элементамъ слова съ живымъ представленіемъ соотвѣтствуютъ элементы поэтическихъ произведений, ибо такое слово и само по себе есть уже поэтическое произведение. Единству членораздѣльныхъ звуковъ (внѣшней формѣ слова) соотвѣтствуетъ внѣшняя форма художественнаго произведенія, подъ коей слѣдуетъ разумѣть не одну звуковую, но и вообще словесную форму, знаменательную въ своихъ составныхъ частяхъ. Уже внешнею формой условленъ способъ воспріятія художественныхъ произведений и отличіе ихъ отъ другихъ искусствъ. Представленію въ словъ соотвѣтствуетъ образъ (или извѣстное единство образов) въ поэтическомъ произведеніи. Поэтиче. кому образу могутъ быть даны тѣ же названія, которыя приличны образу въ словъ, именно: знакъ, символ, изъ коего берется представленіе, внутренняя форма слова“ (ор. cit. 30). „Поэтической образъ (внутренняя форма) служитъ связью между внѣшнею формою и значеніемъ. Внѣшняя форма обуславливаетъ образъ“ (ib). „Образъ примѣняется, примѣряется (мр. „не до вас приміряючи“ напр. образную пословицу); поэтической образъ можетъ быть названъ „примѣромъ“ в старорусс. „притѣча“ — потому что она — „притѣчется“, примѣняется къ чему-либо и этимъ получаетъ значенія. Этимъ устанавливается граница между внѣшнею и внутреннею поэтическими формами. Все предшествующее примененію при пониманіи поэтическаго произведенія есть еще внѣшняя форма. Такимъ образомъ въ пословицѣ — „не було снігу, не було сліду“ ко внѣшней формѣ относятся не только звуки и размѣръ, но и ближайшее значеніе“.

„Для создателя пѣсни отношеніе между образомъ и ближайшимъ значеніемъ было вполне определенное, т. е. образность была именно средствомъ созданія мысли, какъ въ словъ представленіе есть средствомъ значенія²⁾. Такъ ніби і з останнім сумнівом В. Петрова хоч і такою великою низкою витягів з Потєбні (та без них важко було - б розкрити суть діла), справа закінчена.

І все-ж прийдеться ще трохи затриматися на цьому найбільшому та найважчому питанні — про дуєдиність, суцільність форми та змісту, бо круг цього в'ється питання про „бути чи не бути“ літературі як окремій науці.

Річ у тому, що „зміст“ не відокремлено від інших звичайних, утертих його замісників, як „суть, розуміння, значіння“ і особливо відома „ідея“, яка наповнюється так різноманітними розуміннями. „Значенію слова соотвѣтствуютъ значеніе поэтическихъ произведений, обыкновенно называемое идеей. Этотъ последний терминъ можно бы удержатъ, только очистивъ

¹⁾ Потєбня. „Из записок по теории словесности“. Харьков. 1905 г., с. 29.

²⁾ Потєбня. Рецензия на сборник народных песен Головацкого, стр. 51.

его отъ приставшихъ къ нему трансцендентальностей¹⁾, а їх немало. Коли відкриємо якийсь із старих підручників по теорії словесности або історії літератури, то забачимо, що *ідея* найчастіш рівнялася до „сущности“, до Платонового „*ουσιον*“ або скоріш, *οὐσία*. У нових-же працях про поетику ідея „толкується“ знов по-іншому: „В политическом, как и во всяком художественном произведении, формальные и *неформальные элементы* (содержание) подчинены известному единству; то, что нам дано, что может подлежать нашему объективному наблюдению, анализу — форма; то, что мы ощущаем, и что мы можем ощущать или анализировать, как читатели, лишь в самих себе, — *содержание*; поэтому путь всякого анализа неизбежно должен итти от формального к неформальному, если только этот анализ претендует на истинную объективность²⁾“. Таким чином, на цьому розмежуванні понятя *що* (суть, ідея, зміст, змісловий образ, внутрішня форма) та як (сюжет, тема, мотив, прийом, засіб, уявлення) та на зрозумінні їх диведности повинна вирости особна наука про літературу. І коли вона стане на ноги — перш всього через ясне зрозуміння „внутрішньої форми“ слова та художнього твору, так глибоко одкритої Потебнею, — то не тільки відпадуть сумніви В. Петрова про те, чи не „запозичив“ Потебня в Лотце та скільки саме, чи не можливо вважати толкування Потебні як *idem per idem*, але стане можливим на цій основі розв'язати низку найскладніших проблем, хоч-би й висунутих, вище проф. Семковським. Запевно для цього потрібно, щоб про Потебню з'являлося як можна більш зовсім простих, приступних толкувань, хоч-би невеликих окремих питань, силу яких Потебня почасти ясно поставив, а почасти й вирішив, випередивши на десятки років інших наукових робітників³⁾. А для ознайомлення з Потебнею потрібне, звичайно, більш-менш широке розповсюдження як вже надрукованих його праць, так і тих, що ще не бачили світу, яких теж багато. По своїх глибоких думках ці праці ще не пережиті, вони досі будять думку, ініціативу творчости, вони сучасні, актуальні. Освітивши ясно минуле, тим самим вони готують вільний перехід до дальшого кільця. А в цьому-ж суть зрозуміння процесу життя та всякої теорії, всякої проблеми. Недарма Ленін казав: „Мало бути революціонером, прихильником соціалізму або комуністом взагалі. Треба вміти знайти в кожний момент те особливе кільце ланцюга, за яке слід усіма силами кріпко вхопитися, щоб утримати весь ланцюг та підготувати перехід до дальшого кільця“. Тимчасом у продажу праць Потебні немає. Єдиний випущений в пореволюційний час I том „Полного собрания сочинений („Мысль и язык“, вид. 4-е) розійшовся за кілька місяців ще в рік (1923) видання. Цей том ДВУ перевидається, зараз не випускаються однак інші найбільші праці Потебні („Из записок по русской грамматике“; „Объяснение малорусских и сродных народных песен“, з видатною вступною статтею). Тимчасом потебнянська Комісія з свого боку робила й робить що від неї залежить: вона давно приготувала до

¹⁾ Потебня. „Из зап. по теории слов.“, с. 30.

²⁾ Проф. А. И. Белецкий. „В мастерской художника слова“. (Надруковано в 8-му томі „Вопросов теории и психологии творчества“. X. 1923., стор. 106 — 107). Про цю книжку слід-би теж поговорити докладніше, бо вона — потебнянська в значній мірі, — та стаття моя й без того дуже розрослася, тому спробую зробити це в іншому місці.

³⁾ Зараз задана до друку Б. А. Лезиним у Харкові така стаття про Потебню. У різні часи їх з'являлося, власне, досить багато, але за-для виявлення сути потебнянства все-ж таки завжди мало. За днів своєї наукової юности я теж вважав своїм обов'язком внести сюди і свій вклад. Сюди належать: „Язык, поэзия и наука“ X. 1892. „Основные вопросы литературной критики“. X. 1896. „Философские вопросы при свете языка“. Варшава. 1899 та інші. Слід кожному, хто займається Потебнею, вносити свою хоч невеличку працю до багатств Potebniana.

друку не лише спогадані вище праці Потебні, але й низку інших. Час дати можливість Україні читати й учитися багато дечого по творах одного з найбільших своїх вчених, європейського, а бути може й світового, значіння. А то от один з рецензентів згаданого 4 видання „Мысль и язык“ пише: „За останні 2—3 роки ім'я Потебні вийшло з забуття, і про нього толкують так і сяк, маючи дуже неясне уявлення про його теорії з чужих слів або не знаючи зовсім... Потебня заслуговує ліпшої долі, і серйозно розібратися в принципах його поетики з'являється нагальною потребою¹⁾... „Знайомість зі справжнім Потебнею розсіє легендарні толкування його поетики“ (Op. cit., стор. 173).

Із усього сказаного рельєфно виступає глибока правдивість думки Потебні, яку постановлено в епіграфі до цієї статті. Так, „никто недумаетъ при словѣ именно того самого, что другой“. Однак це зовсім не значить, що немає об'єктивних засобів для „зближення цих ножиць“: вони можуть бути й широко розкритими й *мало не* сходитися, коли обидва їх кінці, збиті гвіздком, поставлено на роботу, пристосовано до життєвих процесів та потреб.

Таким гвіздком, такою шрубою, що закріплює можливість порозуміння того, хто говорить з тим, хто слухає,— поета та його читача, і з'являється „внутрішня форма“ (і слова, і художнього твору). Недарма, як висловився проф. Машкін, так „настирно“, так гостро в наші часи стоїть питання про взаємні відношення між *формою та змістом*, справжнє розуміння яких може бути досягнуто лише старанним дослідом їх звязку, їх *tertium comparationis* — внутрішньої форми.

Вся динаміка, все життя наше побудоване на наближенні та роз'єднанні цих кінців двоєдиного. Це закладено в самих глибинах нашого буття. Це — нерв життя, конструкції та деструкції, будування та руйнування. Це — биття живчика, яке залежить од приливу та відпливу від серця крові (і одночасно — очищення її, як заліза в горінкі). Це, з рештою, припливи та відпливи в морі, які періодично чергуються, дають йому життя, які звязані з другим великим світилом світу — з місяцем.

Це — те „частное при общем“, чому Потебня, взагалі дуже скупий на всякі загальні місця, вставні замітки та т. ін., присвятив цілу замітку (та ще в 2-х варіантах), що додається нижче.

Це одно з найбільш глибоких питань філософських — тієї власної філософії, що „рве клапті життя“. Недарма такою філософією ми так жваво цікавимося і зараз, в часи загостреного матеріалізму, шукаємо її й у провідарів революційного руху²⁾. От таким філософом та одночасно найвидатнішим мовознавцем був і Потебня. Через те він, виходячи з найбільш ближчого до нас та, *на погляд*, найпростішого елементу — слова, нашої розмови, нашої мови, — освітив яскравим світом своєї науки це ґрунтовне найтрудніше питання, а тим самим розв'язав чи найменш поставив на справжню дорогу низку найскладніших проблем, як, напр., національну.

¹⁾ С. Д. „А. А. Потебня. Полное собрание сочинений. Том I. Мысль и язык“ (у журналі „Лєф“ за 1923 р., кн. 6—7, стр. 172). Рецензію цю і всю прочитати корисно: в ній толково освічені деякі основні думки Потебні.

²⁾ Див. хоч-би недавно, невелику, та виразну книжечку С. Гонікмана „Лєнин как философ“ (вид. „Буревестника“), в якій автор пробує популярно викласти „Матеріалізм та емпіріокритицизм“ Лєніна: ця блискуча полемічна стаття доводить, що кризис законів, догм в тій чи іншій науці та навіть у всьому її обсязі, — зміна цих догм, *заповнення старих форм новим змістом*, новим розумінням, яке вкладається в старі образи людьми нової формації, — все це зовсім ще не говорить про смерть науки, про гибель світу, про золотий вік — ззаду нас. Зерно згниває в землі, а на його місце виростає щільний колос зерен.

Потебня виходив з найпростішої *необхідної* — літерально — форми вислово, передаючи наші думки по-за нас — *речення* та його головних членів. Підмет та присудок — це та-ж пара товчків нашої думки, те-ж биття П живчика, П припливи та відпливи; це теж „форма та зміст“. Справді, *підмєжати* мойому розглядові може все; *запитання* поставити може всякий: це — *заальне*, це — *форма*, яка в того, хто питається, звичайно, заповнена тим чи иным *змістом*¹⁾. *Присудок* — це вже відповідь, *певний частковий випадок*, який ми вставляємо у вітрину (де багато комірок) — „запитання — підмети“, при чому зовсім можливі та законні й такі випадки, що *часткове стає заальним*, у залежності від різних умов, найчастіш од чисто життєвих, соціально-економічних, од ступеня розвитку, досвіду, освіти й т. ин. От зразок. Кавказець на ваше питання, що таке „титовка“ (відома порода яблук Курського району), найпевніш дає відповідь, коли розуміє значіння цього слова — „айва“ (найбільш поширена там порода); курянин — навпаки.

Після всього сказаного ніби й питання про те, що важливіше для художнього твору — форма чи зміст, стає так само бездіяльним, як, скажімо, загальне питання про те, що важливіше — ядро оріха чи його лушпина. В звичайній розмові, особливо при сучасному темпі життя, яка дає відповідь „на ходу“, можливо скоріш, це її натура, — ми, звичайно, беремо ту відповідь, яка лежить зверху, найближча, не думаючи. Так завжди робив і робить чоловік у своїй мовній творчості; він говорить про змію (певного гатунку) „удав“, маючи на увазі лише одну, яка кидається у вічі, хоч-би й зовсім не важливу, ознаку; ми кажемо „глотка“, зовсім не задумуючись ні над одною з тих прикмет цього органу, які введе в це поняття, напр., медик. Так і на поставлене вище запитання ми, звичайно, отримуємо: „звісно, ядро“ (навіть, скоріш, „звісно, горіх“, бо останнє слово стало звичайним замісником першого); а інший, може, додасть з певною інтонацією: „теж лушпину ми викидаємо“. Так, *для людини* в горіхові потрібне ядро, а тому в широкій, масовій роботі думки мова про значіння лушпини, звичайно, відповідає: чоловік, мовляв, цар натури, все в ній перш усього для нього. Це — *один* світогляд, це — зміст. А от питаємо білку, що для неї важніш — лушпина чи ядро в горіхові; вона повинна відповісти, по своїй натурі білці: „*і те і друге*“: ядром я кормлюся, а, будши з породи *лизунів*, я, розуміється, мушу гризти лушпину, бо инакше зуби мої не будуть стиратися, розірвуть мій рот і я згину“. Зовсім вже не до діла було-б звертатися з таким запитанням до самого горіха, — тут ця „двуєдність“ наочна: без лушпини не може вирости самий горіх, а ядро без лушпини гине. І це не так просте питання, як здається з першого погляду: от навіть для найбільшого з російських байкарів, Крилова, здається, листя було менш важливе, ніж коріння (коли судити по його байці), а от великий учений иншої „породи“, Тимірязев, глибоко в тому посумнівся, дослідуючи „Життя рослини“; для нього звичайний, що глилоко засів у нашому розумінні *образ має нове пристосування*: позитивне спочатку стало негативним, а потім привело до зрівнання, „рівнозначности“ форми та змісту „або“ зовнішности та сущности, тимчасової та відносно постійної (з'ясуєчися, може,

¹⁾ Звичайно, бувають випадки, коли ця форма з'являється „пустою“ (містечтво для мистецтва або „чиста“ форма): коли це „риторичне“ запитання, коли це „манера говорити“ — прийом народньої поезії; коли це хворобливий стан, у якому хворий, сиплячи питання чисто механічно, зовсім не жде на них відповіді, або не мочучи дождатися їх, як це буває і з нами в хвилини великого роздратування, порушеної духовної рівноваги та як роблять часто й маленькі діти, бо вони не мають ще кріпких затримуючих центрів і т. под.

в загальному світовому процесі розвитку нашої думки ступенем до таких „новоутворень“ у ньому, як „теорія відносности“).

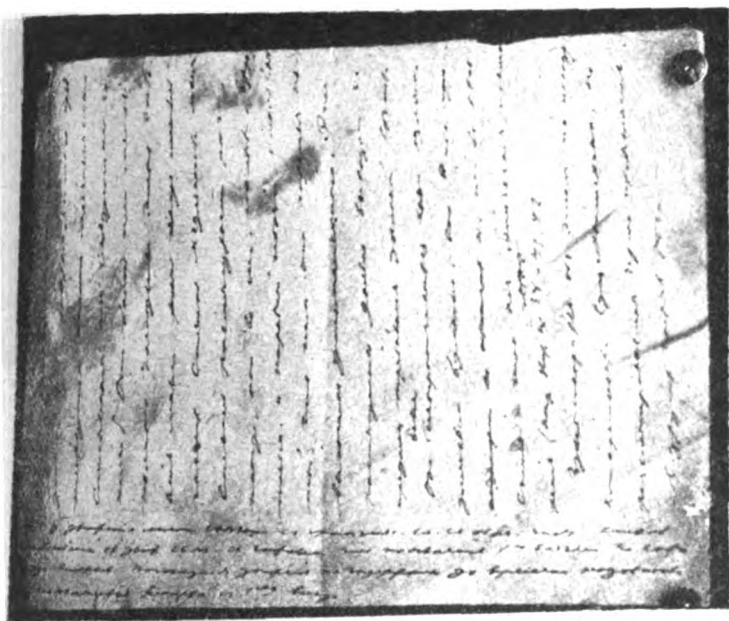
Глибокий, гострий та тонкий розум Потебні, його могутня діалектика й суцільність світогляду привели його до визнання суцільности та єдності в тому, з чого починається встановлення межі між твариною та людиною, а власне в слові, як джерелі думки, як конкретної (образної), так і абстрактної (прозаїчної, безобразової): динаміка думки спирається на цю безперестанну зміну образних слів безобразними й, навпаки, поезія (мистецтво) готує шлях прозі (науці, техніці). Його колосальна найтонша лабораторна праця над сировиною мови, його дивна аналіза думки в самих різних її становищах ясно показала йому, що слово в зародкові є художній чи науковий твір, що мова та література — явища одного порядку, бо джерело цих двох потоків думки одне. Коли з тим основним його твердженням (що, відомо, виходить з того-ж єдинопочаткового слова), з'ясуванню якого присвячена була вся моя стаття — з твердженням, що форма й зміст взаємно обумовлюються, — вже верхи нашого сучасного укладу думки помирилися, „визнали“, то цей останній висновок ще зостається в тому становищі, яке Дюбуа - Раймонд дуже добре схарактеризував, як „ignotus“ (цеб-то наше сучасне буття ще не дожило, не доросло до неї *поки*) та не „ignorabimus“.

Це та-ж поки антиномія, що *класова боротьба та безкласова держава* (точніш, вселюдське мирне товариське життя). Поки життя цієї найкращої форми не знає на практиці, але всіма силами намагається її здійснити, ставить своїм черговим завданням, слідує ступенем і зовсім не вважає її лише за „чисту“ форму, яка ніколи не заповниться певним змістом, не вважає за щось незрозуміле.

Дякуючи цьому блискучому проясненню Потебнею шляхів нашої думки — „звідки та куди ми йдемо“, — ми знаємо, що через „внутрішню форму“ і в слові, і в художньому творі, і в цілій низці інших питань, із-за яких лилося й зараз ще летиться так багато крові, ми підходимо до взаємного розуміння, до вміння направляти свої намагання до єдиної мети — до знищення живих рабів та зміни їх рабами, що не мучаться від свого рабства, цеб-то машинами. Шуканню цієї внутрішньої форми, цього *tertium comparationis*, знищенню нерозуміння, розколу, дуалізму в думці та житті й віддав з самозреченням своє життя Потебня. В міру того, як на цьому принципі знищення неперехідних ніби-то перегородок між окремими науками буде будуватися єдина наука (вже й тепер ми, в силу ґрунтового перегляду метод, вступили в таку полосу), через неї буде рости єдність людських ідеалів. Старий світогляд, перероджуючись таким чином з коріння, і не примусово, а зовсім свідомо, заміниться новим, а з ним прийде й новий побут, про який так старанно дбаємо ми тепер, — тоді це стане одною з самих грандіозних *метафор* — тропів, етапів думки, які, на думку Потебні, безперестанно, частинами і в деталях, одбуваються в нашому щоденному житті, одбуваються непомітно, помалу будуючи в нас „нову людину“ разом із заповненням старих форм новим змістом.

ТЕКСТ ДВОХ СТОРІНОК „ЧАСТНОЕ ПРИ ОБЦЕМ“

— „Общее“ понятіє относительное. Всякое *обобщение* имѣетъ для мысли значеніє, какъ способъ повторенія, воспроизведенія въ памяти *частнаго*, и, будучи лишено этого частнаго, теряетъ всякій смыслъ. Но въ одни времена, более близкія къ нашему, для людей, болѣе привычныхъ къ усилямъ мысли, возможность разнѣна общаго на частности такъ велика,

Фототипії двох перших сторінок (варіант раніший) *нерукхованої* праці Потебні "Частини при общем", що має близьке відношення до з'ясування питання про форму та зміст. про своє та чуже в художньому й науковому творі.

что въ рѣчи и мысли можно довольствоваться общимъ, устраняя частное, как лишнее въ эту минуту, легко подразумеваемое и восстанавливаемое по мѣрѣ надобности. Кто говоритъ въ это время „всѣ“, тому излишне прибавлять: „богатые и бѣдные, старые, молодые и середовѣчные, мужчины, женщины и дѣти“, т. е. появленіе въ рѣчи общаго слова можетъ нетревожить, непроводить въ сознание рядъ связанныхъ съ нимъ частныхъ. Когда общее уже выработано, можетъ уже чувствоваться недо вѣріе къ своей способности размѣнивать его на частности. При другомъ, болѣе архаичномъ, состояніи мысли обобщеніе является лишь при частномъ, впереди или назади, и имеетъ для мысли значеніе не условной, легко реализуемой ценности, дѣлающей ненужною ежеминутную наличность денегъ или товаровъ, а — счета, прилагаемаго къ наличнымъ деньгамъ или товарамъ, или итога, предшествующаго перечисляемымъ стоимостямъ или следующаго за ними. Такимъ образомъ движенія мысли, связаннаго съ произнесеніемъ слова, съ общимъ значеніемъ, столь необособлены отъ движеній, связанныхъ съ частнымъ, что появленіе 1-го влечетъ за собой ряды вторыхъ. Последніе движенія незадержаны до времени надобности, а появляются вмѣстѣ съ 1-мъ всегда. Отъ болѣе или менѣе полного господства этого состоянія мысли зависитъ степень медленности мысли, степень растянутости рѣчи, иногда, какъ во многихъ памятникахъ великорусской письменности и народной поэзіи, столь большой, что намъ она кажется невыносимо утомительною. Эта растянутость далеко выходитъ за предѣлы требованія дѣловой точности. Она вовсе неограничивается отдѣломъ дѣловыхъ бумагъ; ибо къ ней же относятся и такъ наз. эпическіе повторенія (напр., Кир., IV, 38—41—42).

„Здѣсь говорится объ этомъ по поводу конкретности существительныхъ, но рассматриваемая черта проявляется и въ другихъ частяхъ рѣчи“.

ТЕКСТ ТИХЪ-ЖЕ ДВОХЪ СТОРИНОКЪ ДРУГОГО, ПІЗНІШОГО, ЗВІЧАЙНОГО ДІЯ ПОТЕБНІ, ВАРІАНТУ

„Обр.—Бояре, и окольничіе и думные люди, и дворяне и дѣти боярскіе, и гости, и торговые, и *всякихъ чиновъ люди*, и чернь.—Котош. et passim.

Слово, какъ дѣйствіе мысли, совершаемое въ настоящее мгновеніе, есть *ссылка на значеніе* (названное „дальнѣйшимъ“ в „Изъ зап. по русск. грамм.“ I, с. 10), которое состоитъ изъ признаковъ, познанныхъ прежде, находящихся въ запасѣ. Эти признаки, въ случаѣ надобности, могутъ быть воспроизведены не иначе, какъ рядомъ послѣдующихъ дѣйствій мысли-рѣчи. Такое отношеніе слова,—какъ ссылки,—къ значенію сравниваютъ съ отношеніемъ кредитнаго знака къ цѣнности дѣйствительной, на которую оно размѣнивается. Есть и слова, какъ и кредитные знаки, незаслуживающіе никакого вниманія.

То же будетъ выражено иначе, если скажемъ, что таково же отношеніе между словомъ съ болѣе общимъ значеніемъ и съ словомъ съ значеніемъ болѣе частнымъ, подходящимъ подъ это общее.

Общее всегда цѣнно на столько, на сколько оно м. б. размѣнено на свои частности до явленій (т. е. до безусловно конкретнаго) включительно, но по качеству связи общаго и частнаго можно различать два состоянія языка и мысли. При одномъ, позднѣйшемъ, болѣе близкомъ къ нашему, увѣренность въ возможности размѣнять общее на частное такъ велика, что кто говоритъ — „всѣ смертны“, тотъ можетъ нечувствовать никакой надобности прибавлять: „богатые, бѣдные, старые, середовѣчные и молодые,

мужчины и женщины и пр.¹⁾ Таким образом мысль может быстро носиться по вершинам обобщений, спускаясь к их подножиям лишь изрѣдка, по особо важным побужденіямъ. И наоборот, увѣренность въ принадлежность частнаго къ общему такъ велика, что въ моментъ рѣчи частное невызываетъ въ сознание своего общаго, и мы говоримъ: — „орел“, — „Псковичъ“, — а не — „орел птица“, — „мужъ Псковичъ“.

Иначе — при другомъ, болѣе первообразномъ, состояніи языка. Чѣмъ далее это состояние отъ вышеупомянутаго, тѣмъ чаще и постояннѣе при немъ общее влечетъ за собою рядъ частныхъ и, наоборотъ, частное завершается общимъ, такъ что тѣмъ чаще мысль проходитъ прежній свой путь и прежняя ея работа повторяется хотя и съ сокращеніями. Такимъ образомъ, возвращаясь къ прежнему сравненію, можемъ сказать, что здѣсь мало кредита и слово съ общимъ значеніемъ, большею частью, не кредитный, легко размѣняемый, знакъ, дѣлающий ненужною ежеминутную наличность денегъ или товаровъ, а счетъ, прилагаемый къ наличнымъ деньгамъ или товарамъ, не алгебраическій знакъ, а итогъ, сопровождающій рядъ конкретныхъ слагаемыхъ. Общее и частное здѣсь не обособлены настолько, чтобы одно изъ нихъ могло удерживаться въ запасѣ внѣ сознания, при появленіи въ сознаніи другого; связи между ними еще такъ коротки, что одно, всплывая на верхъ, автоматически влечетъ за собою и другое...

CONCERNING THE UNDERSTANDING OF PROF. POTEBNYA'S WORKS

LEADING IDEAS OF PROFESSOR WETOOKHOFF S.

„Saying a word nobody thinks just the same what an other does. Therefore each understanding is at the same time a discordance; every concord in thoughts is a discordance“.

Potebnya

Potebnya's manner of writing is a laconic one. His thought is very concise. To understand his works they are to be well studied. Their translation into a foreign language is extremely difficult: the ideas have an original, spontaneous construction both in form and matter. This is one of the greatest linguists-philosophers of european depth and world-wide importance. His studies were going on in a very rich laboratory of linguistic facts with a surprising plenty of raw materials which he was working into a strict and accomplished system. This system gives us the possibility to set about solving the most complex problems, to be freed from the slavery „of the non-objectevited state of mind that subjects the judgment“ (Potebnya). This system especially by studying the simplest forms of thinking — the sentence (Potebnya's chief work is his Syntax - arrangement, order, accord of speech) revealed our (mankind's) coming from and going to — from the noun to the verb, from statics to dynamics. In such a manner the mechanism of speaking, that of the tongue is found out. There is the technics of this method to be studied and „the non-

¹⁾ Але й тепер іноді доводиться так формулювати деякі важливі положення. Напр., при виробленні резолюцій „З'їзду по вивченню продукційних сил та народного господарства України“ 1924 — 25 року в Харкові треба було додавати до „Всі зачитані й незачитані праці будуть видруковані“ ще й „Реферати й доклади, повідомлення з місць, інформації, пропозиції“ і т. инш.

objectivised state of mind", the confusion and the obscurity of thoughts, will be overcome with the least expense of strength by the strong lever, this best kind of implements, and „will form the basis for the further activity of mental life“.

In the above article are treated some essays made by the Ukrainian scholars during these last 2—3 years of applying Potebnya's doctrine to the enlightening of some large questions they were interested in, e. g. potebnya's relation to the Ukrainian chauvinism and to the national problem in general, form and matter of a literary work as a foundationstone of the science of literature; the „inner form“ in a word and poetical work is the key of the penetrating into the very essence of Potebnya's doctrine.

Some other questions too are touched upon: „One's own and other people's property“ in the literary and scientific production according to the doctrine of Potebnya. „Form and matter“ as antinomies; their apprehension as a monolithic body is the basis of the integrity of mind. Language and literature are phenomena of the same order. (The word is the embryo of art—science, poetry—prose). The possibility to get the antinomies reconciliated on this ground. (The difference between „ignoramus“ and „ignorabimus“).

The struggle of classes and a classless state. From the basis of the metaphor, trope, change, break of the direction of thought to the reconstruction of life.

Additions: a) the fac-simile of a part of Potebnya's manuscript not yet published, b) the text of this part in two versions, in order to illustrate the originality of his style, manners of working, orthography and character of his thoughts.

ІВ. Ф. ЄРОФІВ

Відгук методи О. Потебні в розвідці Ф. Колесси про думи ¹⁾

„Что языкознание — относительно слов, то история поэзии — относительно поэтического произведения. Точка зрения последней так же формальна и исследование с нее так же необходимо, как условия успешного пользования поэтическими произведениями для целей житейских и научных“.

(О. Потебня: Из рецензии на сб. Головацкого).

„В незапамятное время замечено то свойство слова и поэзии, что они, со-общая мысли определенные очертания, дают исход душевному волнению“.

(О. Потебня. „Мысль и язык“).

В цьому році минає 50 літ, як вийшов збірник історичних українських пісень Антоновича й Драгоманова. Тоді ж він викликав низку рецензій — Костомарова, Петрова, Новицького, Rambaux. Дальніші етнографічні студії з Пиліновською на чолі з'ясували значіння праці згаданих істориків. Зараз ми маємо свіжу ювілейну згадку про неї в статті М. Грушевського „50 лет иет. пес. малорусского народа“ ²⁾. Шановний учений нагадує тут про „необхідність продовжити цю працю“. Колись Антонович та Драгоманів глянули на збірник пісень, як на „обов'язок“ перед українським народом, закликали громадянство до дбання за святу спадщину народної поезії, що так яскраво відбила в собі боротьбу зі степом та класову на старій Україні. „Нинішнє п'ятидесятиліття, — каже М. Грушевський, — нагадує нам про цю недокінчену роботу, цей несповнений обов'язок...“ Подаючи цікаві примітки історичного й літературно-етнографічного характеру у пояснення епохи видавців українських пісень, М. Грушевський посилається, торкаючись самих дум, на останню розвідку про них, що належить Колесси. Вагу цій розвідці він надає велику, саме у справі розв'язання питання про походження дум. Ми в своїй статті маємо на меті докладніш з'ясувати важливість праці Колесси, зауваживши її, як приклад пристосування до тлумачення походження дум теорії О. Потебні.

¹⁾ Укр. нар. думи у відношенні до пісень, віршів і похор. голосінь. „Зап. Шевч.“ т. СХХХ — СХХХІІ.

²⁾ Україна, 1924, I—II.

Досліди дум, які розпочалися більше вже 80 років, мають свою історію, знають кілька етапів. Отже, до останнього часу над усіма розвідками про думи панувала в значній мірі теорія Г. Житецького — теорія книжних впливів. „Мысли“ Житецького, яких видано у 1893 р., викликали кілька оцінок. Пипін¹⁾ побачив у ній „любопытные и весьма доказательные сличения стихотворной манеры дум с тогдашним книжным языком“; рецензія Соболевського²⁾ стримано прийняла погляд Житецького; подібне відношення видно в Ягича³⁾; М. Ф. Сумцов поставився досить рішуче проти теорії книжних впливів, що викликало антикритику Житецького⁴⁾. Теорія однак неначе зміцніла. Припинились на якийсь час критичні статті проти неї. Звичайно, дослідження дум провадилились не лише в напрямі неї; Франко, Янжул, Дашкевич, Каманін, Халанський, Сумцов, Корш, Тершаковець, Тимченко живили різноманітні підходи, починаючи від порівнюючі-історичного геть до філологічного (як у Тимченка з приводу статті Тершаковця⁵⁾). Цікаво також з чисто симптоматичного боку появлення таких статей, як „Українські думи“ В. Перетца⁶⁾ та М. Сумцова за тим самим заголовком⁷⁾. Ці статті загального змісту й характеру неначе робили короткі підсумки поглядів на думи. Неначе чувається, що дане питання вже досить є розв'язане, що нових збірок, нових варіантів немає. Однак скоро стало виявлятися й нове. Фонографічні записи дум (починаючи з Сластьона⁸⁾) й особливо досліди Ф. Колесси⁹⁾ що до мелодій дум зробили натяк на можливість нової теорії. І сам Колесса вже в 1907 році почав переводити цю теорію. В останній своїй розвідці: „Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосін“¹⁰⁾ він остаточно й ґрунтовно розвинув її. Підхід у нього, головним чином, формальний, за Потєбнею, що він і не раз сам зазначає¹¹⁾. Головне, що йому допомогло простежити ритмічну й методичну будову дум, це записи їх мелодій; стало можливим простежити й речитативний характер, відношення мелодії до тексту та рухливе життя та групування варіантів. А головне, що зазначає Колесса, це що лише тому „можна стало означити відношення між змінливою речитативною формою дум і постійним розміром строфових пісень, межі думами та іншими взірцями рецитованої поезії, що могли мати вплив на генезу дум...“ Висновки в нього ті, що архаїчні признаки в мелодиці й ритміці дум вказують на глибоку старину кобзарських рецитацій та на їх тісне споріднення і з найстаршими зразками української народної поезії, до яких належать безперечно похоронні голосіння.

Яким же шляхом іде Колесса?

Шлях тут у нього — звертання уваги на форму думи.

У свій час Потєбня довів, що розмір української пісні — це дванадцяти-складовий, з цезурою посередині. Дальші уваги Потєбні такі: „Отдых есть цезура, совпадающая с синтаксическим делением, т. е. разделяющая

1) В. Европы, 1893, VI (не IV, як показано у Д. Ревуцького).

2) Живая Старина, 1893, II.

3) Archiv für Slav. Philol., XV, Heft 4.

4) Заметки о разных методах изучения народных мр. дум. Э. О. 1895, XXVII, 108.

5) До питання про стосунок укр. дум до південно-слав. епосу. З. Н. Т. в К. 1908, II, 239.

6) В. Перетц. Українські думи (Л. - Н. В., 1907, IV).

7) М. Сумцов. Українські думи („Привіт“, 1914).

8) Рідний Край, 1909, ч. 36.

9) В записках Шевч. та матеріялах по укр. етнології, 1910 — 13 р. У Лисенка маємо лише поодинокі записи мелодій дум.

10) Записки Н. Т. ім. Ш. СXXX — СXXXII.

11) Цитуються *passim* „Малор. песня по сп. XVI в.“, рец. на Голов. і „Об'яснення мр. песен“.

или два (редко больше) предложения, или две относительно самостоятельные части одного предложения; с одной — сказуемое с подлежащими, с другой — объект со своими определениями или неопределенное с дополнениями и т. д. Ни количество тонических ударений (т.-е. ударений отдельных слов), ни их место неопределено: в полустипии их может быть от одного до четырех. Говорит здесь о ямбах, хорях и проч., хотя бы и тонических, нет другого основания, кроме школярской рутини. Единственный метр есть именно полустипийе...“ У другім місті він каже: „Песня слагается по образцу прежней, т.-е. примыкает к ней своим напевом и стихотворным размером“. Потебня подає цінніші вказівки для класифікаторів народніх пісень¹⁾, доводячи, що підставою для класифікації можуть бути лише формальні особливості. Існують сталі групи. З них поперед усього треба зазначити колядки (розмір 5 + 5), потім веснянки, весільні пісні, коломійки й таке инше. Всі так звані любовні, побутові, сімейні пісні повинні бути розподілені по мотивах і особливо по розмірам. І Колесса, як ми бачимо з його студії, розглядає пісенний матеріал по тій самій ритмічній основі й мелодійній будові. Він одразу зазначає, що думи своїм свободним складом і нерівномірними віршами вже на перший погляд відрізняються від звичайних народніх пісень,— вони творять окрему групу. В піснях вірші виказують сталий розмір, з правильною цезурою. Наприклад:

Ой, місяцю, / місяченьку, / / не світи нікому,
Тільки мому / миленькому, / / як іде додому.

„Маємо, — каже Колесса, — тут сталий розмір: 4 + 4 + 6“.

Отже, в думках він бачить инакшу річ: несталий розмір, цезуру, що не має сталого місця:

Ой, на Чорному морю — 7 складів
Ой, на камені біленькому — 9
Там сидів сокіл ясенський — 8
Жалібненько квилить - проквіляє — 10
А на Чорное море спільна поглядає — 13
Шо на Чорному морі — 7
Все недобре починає — 8.

Ці сім рядків з характерним зворотом мелодії та протяжною нотою при останніх складах останнього слова „по-чи-на-є“ дає неначе строфу. Дальші періоди в думі зовсім инакші, не подібні один до одного. І кожний з них так само закінчується характеристичною затримкою, за якою йде перегра на кобзі. В думках зовсім немає таких правильних строф, як у піснях. „Зате, — каже Колесса, — кобзарська рецитація виказує поділ на різновидні, більші й менші, групи віршів, періоди або тиради, з яких кожна залишає заокруглений образ, закінчену думку, подібно як строфа в пісні“.

Рим у думках, за Колессою, також має всі ознаки архаїчності, не виступаючи з такою правильністю, як у новіших піснях. Часто бачимо групу стихів з однаковим дієслівним римом, потім рим зникає і знову з'являється. Це нагадує обрядову поезію, поезію архаїчну, коли рим ще не опанував укр. народню поезію; те-ж бачимо в колядках, весільних піснях, промовах весільних сватів та в голосіннях. Різницю між думками та піснями Колесса бачить також у мелодії. Пісенна мелодія вкладається в такти, що ділять її на рівномірні частинки, в кожній пісенній мелодії повторюються ритмічні мотиви, кожний вірш пісні підходить під однакову ритмічну схему. „В думі-ж немає рівномірних тактів та повторювання ритмічних мотивів: кожному віршові думи відповідає одноцільна, не розділена на тактові часточки

¹⁾ Рец. на зб. Головацького, стор. 40.

*фраза мелодії. Це не мелодія, а радше співана декламація; ця мелодія пристосована до вимог тексту думи*¹⁾.

Це — музикальний речитатив; кобзар за кожним разом подає нову відміну мелодії, бо він сам у хвилі співання надає думі музичну форму в її посліднім викінченні пристосованню; отим-то рецитуння дум близько підходить до імпровізації. Подібне Колесса висловив і раніш, зауважаючи, що мелодії дум у своїх дрібних нюансах навіть у передачі одного-ж співця підлягають безнастанним змінам, що в текстах дум кобзарі допускають багато менше змін, як у комбінуванні музичних фраз²⁾. Те, що рецитації одної групи кобзарів відрізняються від рецитації групи другої, Колесса пояснює давньою братською організацією кобзарів та лірників, що кореняться глибоко в середній добі, й засвідчує тожко старинність дум. Таким чином, увесь інтерес Колесса кладе на форму думи. Цікаво запримітити, що сам Потебня наглядів особливість форми думи, кажучи про рівномірність складу ліричних народніх українських пісень; він у думках бачить інше:

„Исторические восточно-малорусские думы отличаются неопределенным количеством слогов, преобладанием глагольных окончаний стиха и речитативом под аккомпанемент струнного инструмента“³⁾.

Йдучи шляхом порівняння форми, Колесса робить той висновок, що думи дуже підходять до архаїчних українських народніх творів, а саме які знали свобідну форму імпровізації, особливо голосіння. Голосіння, на його погляд, „виявляють у своїй будові й групованні ту саму свобідну форму, що й думи“. Речитативна форма голосінь, так само, як і дум, не звязана сталими відношеннями строфи, ані ритмічними мотивами. Що до форми, то голосіння виявляють лише нижчий ступінь того самого рецитаційного стилю, який так буйно розвинувся в думках. „Багато також даних для звязування дум з голосіннями є в присутності в обох цих галузях поезії ліризму, поетичного вислову, символіки й мотивів. Ліризм дум старіших — невільницьких, опису смерти козака й козацьких похоронів (думи про Коновченка, вдову Сірка, Федора Безрідного . . .), такі мотиви, як розлука через неволю, чи „хуртовину“ (думи про М. Богуславку, Сокола, Сестру та брата . . .), чекання в гості з далекої дороги, незнана дорога, порівняння смерті з весіллям, могили з новою хатою, розвіяні надії, горювання самотньої жінки (вдови чи сестри), згадка про птах-посланців, — це тісно звязує думи з голосіннями. Велику близькість дум до голосінь Колесса затверджує вказівкою О. Веселовського на звязок лицарського епосу з обрядовими похоронними плачами, а саме у греків та римлян, де були трени, ненії, чи в середньовічну епоху *planctus*, *complaintes*. „Голосіння про визначного діяча, — гадає Колесса, — ставало потім історичною, баладовою піснею, що переходила у традицію, спліталася з іншими піснями про важні події народнього життя і ставало нарешті ланкою якогось циклу“. Нинішні голосіння Колесса вважає лише незначними окрухами багатого колись відділу народньої творчости. Думи-ж у порівнанні з голосіннями — вже високий ступінь у розвої рецитаційного стилю, виплеканого професіональними співаками. І коли голосіння відрізняються своїм розміром од штучних віршів, то думи старшої пори тим більш.

Думка, яку раз висловив М. Ф. Сумцов, що ніби думи невільницькі — це „голосіння за живим мерцем“, знайшла блискучий розвиток у розвідці Колесси. Мусимо додати, що Колесса й тоді, коли подавав аналізу мотивів дум та голосінь, не уникав впливу Потебні, який, відстоюючи необхідність

1) Зап. Шевченка, СХХХ, стор. 10.

2) Матер. до укр. етнології, ХІІІ, ст. ІІІ.

3) Рецензія на збірник Я. Головацького, ч. 45.

формального підходу, переводив також аналізу пісень за мотивами¹⁾. Матеріал, яким орудував Потебня, був широкий, і в наслідку виникали цікаві приклади мандрування мотивів. Колессу аналіза мотивів старіших дум скоріш усього мусила привести його до голосінь з їх тотожніми мотивами. Широка до того музична аналіза та аналіза розміру, інакше, аналіза формальна, переконала його у близькості старих дум, що співались, ще по виразу Сарницького — *modulis lamentabilibus*, до голосінь.

Таке ґрунтовне порушення книжної теорії Житецького однак не виключило того, що він наводить численні вказівки книжних впливів на думи, однак пізнішого часу. Ми не будемо їх повторювати. Для нас було метою показати, що Колесса вник тої хиби, в яку впадали часто другі дослідники, односторонність у котрих полягала в тому, що вони, кажучи словами Потебні²⁾, „игнорируют поэтичность произведений, рассматривая их, как содержание, как летописные заметки и т. д.“ Для Колесси поперед усього були важні форма та мелодія. Потебня зазначив³⁾, що „песня слагается по образцу прежней, т. е., между прочим, примыкает к ней своим напевом и стихотворным размером“. У свій час йому прийшлося сумувати, що задовольняючого генетичного розподілення в нас годі було думати за браком встановлення генеалогії мотивів (музичних) і таке інше. Щоб справа посунулася, Потебня казав: „Нужны прежде всего многочисленные собиратели, руководящиеся эстетическими соображениями“. Отже, навіть за Потебнею, Ербен і Сушил навряд чи гадали про велике значіння паралельних історико-музичних та історико-поетичних дослідів. Це на Заході. В нас по-за меншим розвитком музичного розвитку справа стояла ще гірш. Не записувалась музика пісні, а вона часто одна, на думку Потебні, захоронювала від помилок у передачі розміру. Колесса працював у кращих умовах, оперуючи над блискучими по своїй вартості і якості записами мотивів дум. Не гірш стояло і з піснями та голосіннями. Пісенний матеріал скористано зразково.

Колесса майже не торкався історичних коментарів, — його зацікавила форма творів. І він зробив інтересний висновок що до відношення дум до голосінь. Читач його останнього розсліду про думи зразу знайомиться з тим, відкіль Колесса розпочинає роботу. „Повна недостатча записів кобзарських рецитацій, — каже він, — спричинила відтак велику прогалину в досліджуванні дум, особливо-ж їх віршової і музичної форми. Оттим-то й проби подати ближче означення дум, не виймаючи навіть такої основної студії, як Житецького, не вдовольняють, не охоплюють тих признаків, що для кобзарських рецитацій такі типові й характеристичні; дефініція дум виходить надто загальна й неясна; досі не переведено й не вияснено навіть границі між думами й піснями; в результаті виходить переплутування дум із піснями, що вражає особливо в наукових працях⁴⁾. І справді. Ще Максимович поставив питання, що з себе являють думи⁵⁾. Звернено багато уваги на зміст; значно пізніш, повторюємо, бралась на увагу теорія Житецького. Не відкидаючи книжних впливів у думках пізніших, Колесса шляхом аналізу форми й мотивів довів народність старіших дум, відносячи їх до того розряду пісень, до якого належать голосіння. І це має принципове значіння от у якому ще випадку. Потебня нагадував про необхідність правильної класифікації. Отже, Колесса визначає категорично ті ознаки, яким

1) Рецензія на збірник Я. Головацького.

2) *Op. cit.*, стор. 41.

3) *Ib.*, 42 — 43.

4) Сочинения, II т. „Что такое думы“, стр. 458 — 462.

5) Рец. на Голов., стор. 41.

підлягає думи; завдяки цим ознакам ми вже не змішаємо її перш усього з історичною піснею. А це в значній мірі заспокоює майбутніх дослідників дум.

Цікаво, що Колесса, порівнюючи думи (і також із формального боку) з фінськими рунами, сербським епосом і московськими билінами, зазначає, що всі ці твори являють чотири окремі типи рецитаційного стилю і, коли руни, сербські героїчні пісні та биліни заховують рівномірність віршів, постійні цезури і правильне складочислення, а в мелодії тактовий поділ, чому підходять більше до пісень з рецитаційним відтінком, то в думках рецитаційний елемент є найбільш розвинений і з найбільш розвинутою формою. І на цьому більш зупиняє увагу Колесса. Впливи західні, вплив школи менш цікавлять його, він не подає також історичних коментарів. Зацікавившись формою, він стежить лише за змістом, цеб-то мотивами дум, помічає велику подібність їх до голосінь. І в цьому напрямі він працював не перший рік, старанно підготовлюючись до розвинених далі наслідків думок.

Ще раніш¹⁾ Колесса пішов проти теорії Житецького, що ніби форма дум є результат співділення шкільних і народніх впливів, і висловився так, що „немає потреби конечно звязувати появу дум із школою XVI ст., коли старці-сліпці мають своїх протоплястів у старинних каліках перехожих (в репертуарі яких слідно теж літературні впливи²⁾), а для форми дум знаходимо прототип у „Слові о п. Ігоревім“. Появу кобзарів-рапсодів, на думку Колесси, можна посунути значно раніш XVII ст., тому що кобза відома була на Україні ще за часів половців; також перші звістки про думи впадають на самісінький початок XVI ст. (Сарніцький. Annales, 1506). Школа ще тоді розвинена не була. Немаловажним вважає Колесса й той факт, що XIX століття вже не оспівано в думках. Чому-ж це так? Відповідь подають самі кобзарі. Вони визнають, що „малі старці настали“, а колись жили „старечі королі“, що заводили в себе цілі школи учнів-співаків. Новіші кобзарі стратили зі свого репертуару типові й характеристичні зразки, цеб-то думи. Тоді-ж Колесса наблизив думи до заводів похоронних (не даючи на цей раз, правда, повної аналізи). Більш він зупиняється на вказівці близькості дум до „Слова“. Тут він не стає проти Житецького, який також говорив про подібність дум до „Слова“. І тут, на його думку, пояснюється також впливом старечих чи співацьких шкіл: „Епічні рецитації... вимагали спеціального приготування, довгого вивчення не лише пісенних текстів, але й ігри на інструменті, притім давали широкé поле для імпровізації. Певна річ, що дружинний епос (так, як і пізніші козацькі думи) плевав спеціальний стан співаків-рапсодів, що були попередниками пізніших кобзарів-бандуристів³⁾). Свобідну форму епічних рецитацій Колесса пояснює тим, що вони призначались для виголошення одним співаком. Правильна-ж пісенна строфа і з рівномірними стихами й симетрично розкладеними колінами з'являється лише в усіх хоровах піснях, починаючи з обрядових: колядок, щедрівок, веснянок, купальських пісень, обжинкових та весільних. Тут не залишається нічого для волі поодиноких співаків, бо інакше вони-б розійшлися в хоровому співі (виключення є, додає Колесса, але зрідка). Твердження Драгоманова⁴⁾, що національна українська пісня більше сольова, ніж хорова, не порушує гіпотези, тому що „всяку народню пісню може співати хор, так як співають пісні на вулиці, на вечорницях то-шо“.

¹⁾ Ритміка укр. народніх пісень, „Зап. Шевч.“, т. 71 (1906, III).

²⁾ Іб., стор. 57.

³⁾ Іб., стор. 90.

⁴⁾ Псування укр. пісень. Збірник філ. секції Н. Т. ім. Шевч. III, 193.

Що можна додати? У ту категорію, той розподіл, до якого, за Колесою, зараз можна віднести думи старішого періоду, є, на наш погляд, окрім голосінь і так звані жебранки, а почасти й рекрутські, може, пісні. Що до останніх, то генеза їх однакова. Потебня ¹⁾ наводить спостереження Aigner'a ²⁾, який каже, про рекрутські пісні, а скоріш ті пісні, які приспівували мад'ярки, коли їхніх синів брали у некруги. Aigner прикладає до них влучно термін „Klagenmelodien“ ³⁾. Те-ж спостерігається в румунок та серб'янок. Цікава дрібниця: співачки, каже Aigner, сідали на землю та заводили пісні. Як це нагадує вирази Сарніцького (1506 р.): „Voce lugubri et gestu canentium in utraque parte motantium... dumas (elegiae) canuntur“. Оці старі думки, які чув Сарніцький, були, як відомо, голосіннями над двома погибшими братами: „Per idem tempus duo Strussii fratres, adolescentes strenui et bellicosi, a Valachis oppressi occubuerunt. De quibus... pinc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur“. Поки не було книжного впливу, дума вбирала в себе народній елемент — особливості голосінь, які їй надали відому добре форму. Отже, голосіння зоставались і розвивували деякі мотиви більш, ніж думи. А думи, що ставали репертуаром спеціальних рапсодів-бандуристів, відмежили собі оспівування сумних проявів боротьби України зі степом, татарами, турками. Через те, що боротьба була вперта, цей розділ поезії мусив розвинути широкі, буйно. Утворювався своєрідний епос. Епос цей зацікавив потім людей школи, які часто були синями народу, обвіяні впливом тої самої народньої поезії і також перенесли на собі тягар життя — вже другої епохи. Вони не могли не зацікавитись елегічними думами, піснями сумного настрою. У старих звістках про думи (з XVI ст.) є такі вирази: „zalosnie dumy“ або „dumy kwili“ (про снівання дум), „Russkie lamenty“, „elegia ycerska“, „elegias, quas dumas Russi vocant“. Все це наближує думи до елегійної поезії; з другого боку, пригадаймо численні вказівки на велику кількість в українському старому письменстві XVI—XVII ст. так званих „плачів“ за різними, типовими для того часу назвами, як Lament, Lacrimae, Трени, Жалі то-що, де почувуються й народньо-поетичні елементи. Відомий „Тренос“ М. Смотрицького теж не уникає від цього впливу. Можна знайти його навіть у промовах (наприкл., у Радивіловського). Думам, плачам, голосінням у народній поезії відповідали різні твори елегійної поезії штучної. Був один настрій у суспільстві; воно було об'єднано в деякій мірі, особливо коли менш почувалась боротьба класова, що часом таки брала своє. А коли були подібності в настрої, були підстави запозичень елементів творчості. Скоріш, гадаємо, книжна людина запозичувала в народа. Думи пізнішого періоду є, сказали-б ми, напівнародні, а не напівкнижні. Народня творчість захопила цілком старіший період боротьби, — розуміємо утворення дум про невольників, взагалі старіших. Потім, кобзар не цурався напівкнижних дум (нагадаймо, що й у пізніші часи, геть до наших, спостерігається переймання народом пісень окремих авторів). Зараз ми маємо ще можливість чути ці думи обох періодів од сучасних бандуристів, музичний консерватизм яких не досить міцний що до виконання дум. Однак є ще один розділ народньої творчості, який слід мати на увазі і який близький до голосінь, споріднених із думами. Це згадані нами так звані „жебранки“. Ми розглядаємо їх, беручи на увагу, за Потебню, форму й мотиви, теж як один із прикладів „патетичної лірики“ (цей термін дуже влучно приклав зараз до дум

¹⁾ Рец. на зб. Головацького, ч. 42, ув. I.

²⁾ Aigner. Ungarische Volksdichtungen, 1873, XIX.

³⁾ Нагадуємо термін дум у старі часи: elegiae, lamenty.

М. С. Грушевський). У нас є численні цікаві записи жебранок. „Жебранки“, — це - б ми сказали, — є голосіння над самим собою, над своїм безмежним горем — у спіця чи в каліки. Можна зазриміти, що це теж імпровізація речитативного характеру; їх розмір (хоч і не цілком), періодизація, будова взагалі значно подібна до дум: ті-ж нерівномірні вірші, нестала цезура то-що¹⁾. Можна гадати, що тут ще один із яскравих прикладів, як будова словесна залежить од змісту й настрою людини. Хвилювання, спазми, думка про безмежність страждання впливає на можливість імпровізації різної сили й колориту. Цікаво, що кожна жебранка, оскільки ми мали змогу переконатись, являє з себе раз-у-раз один (зрідка два) окремий період, і жебранка лише повторює його з варіаціями. Наводимо приклади. Візьмімо жебранку, записану В. Боржковськими на Поділлі²⁾.

Добродітелі | милостивії (10),
 Діброточки | праведнії (8),
 Отцеві - богу | спасительнії (10),
 А простріть - же ви | руку даящую (11),
 Подайте, мамую, | що милость ваша (10),
 Подайте - ж на отче - наш святей | на обмоление (14),
 Своїй душі | на спасение (9),
 Ах майте - ж, моя мамую, | жалість надо мною (13),
 Над моюю | нищетою (8).

.....
 Не бачу - ж я, мамую, | як сонечко сяє (11),
 Не бачу - ж я, моя квітю, | як день божій минає (14),
 Не бачу, мамую, | як вечерок, моя квітю, примеркає (17).

.....
 Або: А заслонило - ж мені оченьки, | заслонило (14),
 Як клиновим листом | застелило (10).

.....
 Кількість складів нерівномірна (від 17 до 8), цезура нестала (після складку 4, 5, 7, 9-ої). Є період.

Ще більш яскравий приклад³⁾:

Ой ви, паноченьки наші, | милосерднії (13),
 Благодітелі наші | рідненькіі (11),
 А подайте - ж мені, | каліці нешасному (13),
 А подайте - ж мені, | невидящому (11),
 Хоч хліба кусочок (6),
 Хоч маненький шматочок (7),
 Не можу я вам, | милосерднії (10),
 А нічим послужити (7),
 Не можу - ж я вам, | милостивії (9),
 А ніяк заробити (7),
 Ой не бачу - ж я, голубоньки, | а світоньку ясного (16),
 Ой не бачу - ж я, голубоньки, | ані сонечка красного (17),
 Ой дайте - ж мені, милосерднії (4),
 Не откажіте - ж ви мені, | милостивії (12),
 Нехай вам | господь святий помагає (11),
 Подайте - ж хоч кусочок (7),
 Рідненькі (3)

Коли є в жебранках загальні подібності, які можуть їх односити до других форм патетичної лірики, то, може, не завжди ми знайдемо в них високу художність, як це бачимо в думках та голосіннях. Отже, пояснюємо

1) Є подібності часом і в мотиві.

2) Київськ. Стар., 1889, IX.

3) З нашої збірки.

тим, що тут менш усього може брати долю вивчення. Старечі цехи, які зараз, правда, підупали, виучують лише лірницькому репертуару, переважно псальмовому, голосіння довгий час колись було ролею голосільниць, що вдосконалювали їхню форму, жебранки - ж, які, повторюємо, говорили про власне горе сліпця, скоріш усього й мусили бути імпровізаціями.

В епіграфі до нашої статті ми поставили думку О. Потебні, що слово дає волю нашому хвилюванню, — жебранка це постійна періодична скарга сліпця перед „добродіями милостивими“ на свою долю; може, на її форму й мають часом вплив які другі жебранки, однак є і простір власної імпровізації. Зміст її однаковий і надається самим сумним життям жебрака. Він тут виступає соло; а коли - ж бачимо групове жебрання, то знову помічаємо той самий рецитаційний стиль, і лише часом неначе він нагадує стиль пісенний. Перевага однак за рецитацією: бере своє імпровізація, якої форма залежить цілком од того самого патетичного елемента, який є в основі й голосіння й думи. Це є оповідання про каліцтво, злидні. Оповідання завдяки патетизму набуває напівпісенного характеру. І це факт того-ж порядку, який є в старо-арабських макамі. Колесса бачить у них ту-ж нерівномірну форму, як і в думках, навіть із дієслівною римою:

So schloss er den Brief.
Und das Wort im Munde seiner Tadler schlieff,
Seines Beifalls Gemurmel lief
Durch die Versammlung. Und sie rief . . .
.¹⁾

У того-ж Вестфала наведено думку, що поетичні твори, в котрих не переведено ніякої ритмічної норми, стоять на первіснім ступені в розвої поетичних форми, який породила поезія всіх індо-германців²⁾. Чи не є такою-ж первісною по своїй формі жебранка? Вона сама по собі не йде в широкі кола співця звичайного, не стає в репертуарі якихсь хорів, їй немає потреби набувати правильного розміру³⁾, вона зостається при своєму розмірі — рецитаційнім. Патетизм його підтримує. Отже, подібний факт ми знаходимо і в думках, лише з тою відміною, що сліпця-жебрака заступає сліпець-бандурист, що співає думи — теж своєрідні голосіння вже зі змістом історично-побутовим. Треба також мати на увазі той факт, що історична пісня може стати побутовою, побутова — історичною. У часі утворення дум старіших, невільницьких ці думи були творами побутового змісту, як були тоді побутовими явищами й ті факти, про які вони оспівували. Оповіданням про ті факти було надано речитативного характеру, що запозичено скоріш усього в голосінь. Співець-бандурист складав голосіння великого розміру; старечий цех допоміг згодом розвинути форму думи, вдосконалити її. Отже, коли пізніша дума вбирає в себе, може, книжні впливи, як це робили й російські біліни, то чому дума старіша не могла вибрати разом із рисами голосінь і рис жебранок, хоча й що до настрою? До того-ж думу співав сліпець, який добре розумів психологію свого товариша, теж сліпця, до того-ж часто бандуристові доводилось у скрутний момент і жебрати; це ми бачимо й у наші часи⁴⁾ (причиною, між иншим, буває втрата голосу). Ясич зазначав, що форма буває в народніх піснях дуже консервативним елементом і зостається непорушною навіть при зміні змісту. Ми знаємо з прикладу дум, голосінь та жебранок, як

¹⁾ Наведено у Вестфала — *Metrik d. indo-germ. Volk.* в нім. перекладі, передаючи вірно пост. форму арабського оригіналу.

²⁾ *Metrik der Griechen*, 1868, II, стор. 13.

³⁾ Та й не по силі обробка її окремому співцю.

⁴⁾ Слав. Ежегодн., 1878.

змінювався цей зміст — від історично - побутового до особистого (жебранки), правда, маючи подібність у настрої і мотиві (у жебранках — скарга); форма однак зоставалась, бо підтримувалась елементом у всіх випадках — патетизму, хвилювання. Він і утримував думу, голосіння й жебранку в межах рецитації. Що до останньої, то, повторюємо, ми не зазначаємо, повної подібності до думи: форма її менш оброблювалася, життя кожної жебранки припинювалось зі смертю окремого жебрака. Голосіння (не кажемо вже про думи) передавалось з уст в уста, і таким чином ішла його еволюція. Життя жебранки було коротким. І тому не можна чекати від неї вдосконаленості форми, і тому вплив її на думу був замалий, обмежувачись лише дрібницями, окремими якими виразами то - що.

F. YEROFEYEFF

PROFESSOR POTEBNYA'S METHOD IN THE RECENT WORK OF F. KOLESSA CONCERNING THE „UKRAINIAN DOOMY“

(Lyrical epic songs)

The author of the article hints at the successful results of professor Potebnya's method applied to the study of Ukrainian „doomy“. Leaning upon that method Mr. Kolessa proves the analogy between the reveries (doomy) and the popular funeral bewailments, directing his attention to the singularities of the rhythms and subject. To the theories of literary influence he gives way only when explaining the reveries of the latest period. The author tries also to compare the reveries to the blind beggars' laments, which are in a certain way resembling to the funeral-dirges too.

До поняття „речення“

Суперечка за зміст наукового терміну своєї рації набирає лише під поглядом одного основного завдання — практичності його в дослідчій роботі. З істоти-ж, либонь, зрозуміло, що будь-який термінологічний ужиток слова є вільним та й викликає завсігди найбільш творчий семасіологічний процес — називання. Терміни у відношенні до інших слів заховують — і саме в такому лише разі вони є терміни в достатньому значінні слова — погляду свіжість називання й залежну від неї ясність складу визначуваних ними розумінь. Котрі з них одначе надто довго жили, ті підлягають загальному закономірному зістаренню: давність утворення визначає перехід їх на слова взагалі з характерним для останніх елементом пасивності засвоєння та відчуття доконечности звязку словесного символу з його змістом. Умовність природи символу заступається в того, хто користується зістарілим терміном, своєрідною більшою чи меншою вірою в геаліа, що за ним криються та що їх належить досліджувати саме в межах звичайного слововжитку. Отже, спроби досконалішої обробки розумінь та вживання нових термінів сутикаються в разі такого довговікового життя попередніх із психологічними підставами означеного порядку: ба й існування суперечок що до змісту термінів завсігди майже подає гарні зразки того, що й серед наукових кол немає нахилу відмовлюватися від звички до вживаного, приносячи їй у жертву переваги називання. З цим доводиться серйозно рахуватися, як із майже незапобіжною прикметою історії науки, та й не відмовлюватися від перегляду змісту термінів, оскільки можливо, вважаючи на їх традиційний ужиток.

Найудалішою, на мій погляд, спробою зберегти термін „речення“ (в рос. „предложение“), надавши йому і доцільного і в істоті не відіраного від традиції змісту, була спроба О. О. Потебні („Из записок по русской грамматике“, 1, Введение... Вид. 2-ге, 1888 р., стор. 75 і далі); отже, ті наукові контрверзи, що останніми часами зайшли були докола цього терміну та наданого йому змісту, мені здається найзручнішим переглянути в звязку з властивим О. О. Потебні підходом. Що саме лінгвіст в означенні речення може вважати для себе доцільним, це Потебня сформулював у словах: „Кто определил бы предложение, напр., русского языка, как словесное выражение психологического суждения, сказал бы так же мало, как тот, который бы определил Сократа, как особь зоологического вида homo sapiens, или нынешнее государство, церковь и т. п., как человеческое стадо. Конечно, малосодержательные определения легче. Внимание останавливается преимущественно на таких чертах предложения, которые в течение веков и тысячелетий кажутся неизменными, и таким образом возникает определение, одинаковое для многих периодов даже не

одного языка, а многих. Такое определение может быть верно, но для исторического языкознания оно значит то же, что для истории вообще мнение Экклезиаста: „То было, то и будет; и что делалось, то и будет делаться, и нет ничего нового под солнцем“ ... Интерес истории — именно в том, что она не есть лишь бесконечная тавтология“ (стор. 77). Лінгвіст, отже, шукає такого означення речення, що давало - б конкретні граматичні прикмети в межах даної граматичної системи; ба й термін *речення* має бути ускладнений у пристосуванні до лінгвістичної родини, языка, доби, що до них його прикладається, вказівкою на специфічні риси. Кажучи словами О. О. Потебні, „так из основного взгляда на язык, как на изменчивый орган мысли, следует, что *история языка*, взятого на значительном протяжении времени, *должна давать ряд* определений предложения“ (ibid.). Закінчуючи свої міркування, О. О. Потебня формулує ту конкретну ознаку індо - європейських язиків¹⁾, що становить мінімум речення: „... мы замечаем в этих последних, что главное (независимое от других) предложение невозможно (*кроме случаев отущения глагола*) без *verbum finitum* (т. - е. глагола в тесном смысле, без причисления к нему причастных форм), что само по себе *verbum finitum* составляет предложение ... Поэтому, определивши такой глагол, тем самым определим минимум того, что должно заключаться в предложении этих языков“ (стор. 77 — 78). Maximum означення речення був - би, за Потебнею, „синтезом синтаксиса данного языка“ і досягався - б „по мере внесения в минимальное определение предложения черт, зависящих от других грамматических категорий, кроме *verbum finitum*“ (ibid., стор. 78. Примітка).

Вжиті мною вище слова: „термін *речення* має бути ускладнений“ надають деякого додаткового змісту до сказаного Потебнею; отже, з захисту того положення, що за ними криється, а zarazом із аналізу однієї з найважливіших контроверз я й бажав - би почати.

Певна річ, Потебня слушно говорить, що означення речення, як „словесного виразу психологічного розсуду“, дає замало, та проте в ньому або коло нього доводиться шукати вихідного пункту — *generis proximi* розуміння що, не усталивши його, ми ризикуємо не знайти потрібних нам межових віх.

На шляху конкретизації змісту традиційного терміну обмеження на - самперед повинно торкнутися психологічного змісту речення, і питання про те, чи слід „психологічний розсуд“ брати й надалі, як *genus proximum*, а чи не зручніше взяти щось вужче та ближче до психологічної природи словосполучень, що замішують у собі присудок (про останні нижче), не слід оминати. Це питання приводить нас безпосередньо до двох інших: по - перше, як належить поставитися до науки про позбавлені присудковості речення та, по - друге, чи годиться, з міркувань методологічного характеру, до означення речення заводити не самі лише прикмети його психологічної характеристики добути з вивчення його граматичного складу, а брати хоча - б, як *genus proximum*, психологічну характеристику з певними елементами довільності.

Означення речення, що ми їх знаходимо по найвпливовіших під науковим поглядом книгах, подають, звичайно, широку, іноді надто широку психологічну базу. При практичному прикладанні своїх означень авторам раз - у - раз доводиться доповнювати їх прикметами - обмеженнями — побічне свідощтво відчуваної ними неокресленості означень, як таких.

„Речення є язиковий вираз, символ того, що в душі бесідника відбулося сполучення кількох уявлень чи групи уявлень, і засіб дане сполучення даних уявлень викликати в душі слухача“ (Г. Пауль)²⁾.

¹⁾ У 1 - му виданні, ст. 101, зам. „наших языков“ певніше „арийских“.

²⁾ Н. Paul. Prinzipien der Sprachgeschichte. 4 Aufl., 1909. § 85.

„Речення є мовний вираз довільного розщеплення цілокупного складного уявлення на його складові частини, поставлені в логічні відносини одне до одного“ (В. Вундт)¹⁾.

„... На речення ми не повинні дивитися так, як то є за звичай по граматиці, а повинні добачати в ньому повновизразного організму, що буває як у найпростішому вигуківі, так і у величезній поемі“ (Б. Кроче)²⁾.

Останнє означення — зауважу принагідно — широкістю обсягу нагадує старе означення Вундерліхове („Der deutsche Satzbau“, 1862), цитоване Вундтом (Op. cit., s. 234): „Речення є вихідна форма (Urform) словесного виразу, що може сягати (sich... erstrecken kann) від простісінського оклику „О!“ до складного словесного комплексу (Satzgebilde) філософа“³⁾.

Обмеження на зразок таких, як от ми знаходимо у В. Дельбрюка — „Речення є здійснений в артикульованому мові вираз, що уявляється бесідникові й слухачеві звязною й довершеною (abgeschlossenes) цілістю“⁴⁾, у Л. Зюттерліна — „Здійснений у фонетичній розчлененості (in gegliederter Lautgebung) вираз уявлення, комплексу уявлень (Vorstellungsmasse), а також звязку двох уявлень або двох комплексів уявлень, що їх бесідник та слухач уявляють звязною й закінченою цілістю“⁵⁾, у Мейєр-Любке — „Слово чи група слів, що уявляються у вивідженій мові цілістю“⁶⁾, — що заводять момент закінченості (пор. також означення Кроче), становлять уже деякий поступ до конкретизації змісту, остільки принаймні, щоб дати можливість розумінню речення не збігтися з розуміннями мови або мовного виразу взагалі (порівн. Д. Н. Кудрявський. „Введение в языкознание“. 1905, Изв. Отд. русск. яз. и слов. Акад. Н., IX, ст. 75). Та й останні означення непридатні, на мій погляд, стати за genus proximum речення. Хто підходить до терміну „речення“ таким чином, той може цілком слушно добачати слідом за А. Мейєр („Введение в сравнительную грамматику индо-европейских языков“. Перекл. Д. Кудрявського. 1914, стор. 329) іменого речення у кличній формі, якої вжито когось покликати, як от, наприклад, лат. Aule (пор. також К. Бругманн, Kurze vergleichende Grammatik, § 858), або вважати разом із Д. Кудрявським (Op. cit., 113), що „Хорошая погода“ або „Шопот. Робкое дыханье. Трели соловья“ то-що є речення та що речення можуть існувати без присудку⁷⁾. Традиційний ужиток слова в цьому разі не дає нам опертя, то-ж коли Д. М. Кудрявський говорить: „Во всех школьных грамматиках можно найти утверждение, что предложения не может существовать без сказуемого. Однако едва ли это так. Во всяком случае и в разговорной речи, и в литературе предложения без сказуемого встречаются очень часто“, або „Мне кажется, что такие предложения без глагольного сказуемого имеют одинаковое право на существование, как и предложения безличные“ (ibid.), — так ті, хто, не заперечуючи, як і він, прав на існування таких-от слів та словосполучень (про що нижче), звикли до іншого слововжитку, можуть зажадати для них особливої назви. Саме тут ми щільно підходимо до питання, в чому шукати прикмети — обмеження, коли нам доводиться вирішувати, чи становить собою речення

¹⁾ W. Wundt. Völkerpsychologie. Die Sprache. B. I. Dritte Aufl. 1912, s. 248.

²⁾ Бенедетте Кроче. Эстетика, как наука о выражении и как общая лингвистика, I. Перев. с 4 итал. изд. 1920, стор. 164.

³⁾ Не наводжу оригінального означення Ван-Гіннексена (Principes de Linguistique psychologique, 1907, § 735), бо воно вимагає докладних попередніх роз'яснень.

⁴⁾ В. Delbrück. Vergleichende Syntax. I, 75 (Grundriss d. vergleich. Gramm. d. indo-germ. Spr. III).

⁵⁾ L. Sütterlin. Die deutsche Sprache der Gegenwart. 1900, s. 306.

⁶⁾ W. Meyer-Lübke. Grammatik der romanischen Sprachen III, s. 307.

⁷⁾ Зюттерлін (loc. cit.), як і ще дехто, ладний розуміння речення застосувати й до слів-вигуків, зводячи, таким чином, до нічого навіть обмеження фонетичним розчлененням.

дане слово або сполучення слів. Ці прикмети-обмеження може бути дано або в заумовленій заздалегідь прикметі *формальній* — присудковій, з докладно зазначеними її рисами, або в *більш чи менш вузькій психологічній природних* сполучень, яких у їх словесній формі називається реченнями. Є насамкінець ще дві можливості, що їх визначу далі.

На перший шлях став О. О. Потебня. Огже, під поглядом його означення „Шопот. Робкое дыханье. Трели соловья“ не становлять речень. Лишаючися при даній О. О. Потебнею конкретній прикметі, ми набуваємо непохибної підстави для такої кваліфікації прикладів Кудрявського. Мушу одначе зазначити, що сам Потебня в думках, накреслених у примітці на стор. 78 — 79 „Из записок“, подав можливість, на мій погляд, надто вільного тлумачення свого означення та прибрав точку погляду, яку вважаю потрібним засуперечувати, виходячи з одного глибоко слушного з його-ж таки постулатів. Виходячи з обов'язковости в реченні присудку, О. О. Потебня взяв під критику заперечення О. Попова („Синтаксические исследования“, 1881 р.), що добачав у сучасному языку одночленні речення, — ці речення становить саме ім'я у випадках, на зразок: „Пожар!“, „Пора!“, „Сором!“, у кличних формах, переліку, назвах-заголовках. З великою довідною силою Потебня довів для цілого шерегу випадків *непервостатність* позбавленого присудковости вживання таких слів та словосполучень (пор. з його аргументацією багато дечого в тому-ж напрямкові у В. Явича (Beiträge zur slavischen Syntax. Denkschriften der K. Akademie d. Wissenschaften in Wien. B. XLVI. 1899, s. 13) та у Я. Розвадовського (Wortbildung und Wortbedeutung 1904, s. 78 — 79); але вони існують нині, як вираз особливих груп психологічних явищ, деякі мають особливі сфери мови, де їх уживається (поетичний язык та инш.)¹⁾, то-ж і історія для них, коли-б навіть дійсно їх не було за вихідного моменту²⁾, може застосуватися лише у випадках їх пояснення, а не означення, бо у згоді з методологічним постулатом О. О. Потебні значіння форм означається за тим, що з ними зв'язується тепер, а не за тим, що з ними, можливо, зв'язувалося було в минулому (пор. Op. cit., 76, 417 та ин.; також Кудрявський. Изв., VIII, 412). Инша справа, коли-б можна було радати разом із Ягичем (ibid.), що порізнення типів, позбавленого присудковости та присудкового, сходять лише на те, що перший з'являється за особливих психологічних умовин, які паралізують повноту виразу — в разі розхвилювання, здивування, остраху, радощів або-що, та що недостатне дієслово надолужується (ersetzt wird) виразом обличчя, інтонацією, рухами то-що³⁾. Однак це не завжди так є, і, напр., зразки Д. М. Кудрявського під таку характеристику не підходять. Инший шлях, що дозволив-би відповісти на питання, чи є реченням „Шопот. Робкое дыханье. Трели соловья“ та под. — надати більш означеного змісту психологічній базі „речення“ на відміну від інших типів слів та їхніх сполучень. Сама суперечка про можливість речень без присудків показує на те, що традиційно термін зв'язувано власне з психологічно двочленным типом, то-ж в інтересах більшої конкретности змісту його буде практичним у цьому розумінні й залишити⁴⁾. Коли-ж такі умови існують,

¹⁾ Пор. „Поздняя осень. Грачи улетели“, „Глухая степь. Дорога далека“. „Луг. Ріка. Зелена віка. Ритми сонячника“.

²⁾ Що до цього я й тепер сумніваюся. Пор. також: Зубати (Rocznik slawistyczny, II, 1909, стор. 12), Я. Лось (Składnia zdania. Encyklopedia polska, III, st. 193) та инш.

³⁾ В істотному такє саме розуміння й у Я. Розвадовського (Op. cit., 70), що говорить про „relativ eingliedrige Affektsätze“.

⁴⁾ Б. Дельбрюк у „Grundfragen der Sprachforschung“ 1901, 145 радить для ширшого поняття взяти терміну „выраз“ (Aeusserung), закріпивши за „реченням“ (Satz) значіння виразу, принаймні двочленного.

так за психологічний *genus propositum* придатнішими будуть стати означення речень, що містять у собі вказівку на той момент, який означає вихідну двочленність їх психологічного складу: „Речення є мовний результат бінарного аперцептивного розкладу цільного уявлення на отожнений і відрізнений члени, що з них другий поставляється у співвідносини (*bezogen wird*) із першим“ (Ян Розвадовський¹). „Речення є таке слово чи таке впорядковане сполучення слів, що зв'язується з особливим рухом думки, відомим під назвою „предикуювання“ („сказуемости“) (Д. М. Овсянко - Куликовський²). (Пор. ще: П. Ф. *Фортунатов*. „О преподавании грамматики русского языка в средней школе“. Труды первого съезда преподавателей русского языка в военно-учебных заведениях. 1904, стр. 390 — 391; В. О. *Богородицкий*. Общий курс русской грамматики. Вид. 4-е, 1913 р., стор. 281 і далі, та ин.).

Природно, що відмінні від предикативних психологічні форми сполучення уявлень у їхньому словесному виразі мають дістати інші назви, зокрема, та характерна надто для поетичного мислення форма розчленених цільних уявлень (форма *називання*), що з-по-між її елементів не відбувається за моменту мови сприймання одного, як даного, а другого, як такого, що наново приходить до свідому і його визначає (предикація), — форма, взагалі кажучи, непитима „прозаїчної“ мові, де майже виключно (за винятком, головним чином, кличних зворотів) *понує форма — розповідь*³) (про *вольову* форму нижче). Мені спадає назвати її виразом психологічно в основі одночленим на відміну від виразів в основі двочлених, предикативних (речень⁴). Що до можливих побоювань за довільність заводжуваного до поняття речення психологічного змісту, так тут доводиться вважати на умовність самого поняття речення: коли поняття останнього дістаємо вивченням того, що заходить до його складу, то й обов'язково слід умовитися, які саме психологічні елементи належить розглядати, як сферу дослідів, для означення його складу. На захист такого принципу може бути зазначено, по-перше, що велика кількість неграматичних присудків, які традиційно вважалося й вважається за них та які утворюють речення, з психологічного боку на одне сходяться з прибраною базою⁵) та, по-друге, двобічне явище, яким є речення, обов'язково заумовлює також два шляхи вивчання: адже ми не тільки чуємо й аналізуємо засвоюваний зміст, а й кажемо, при чому, звичайно, можемо однаково мати рух свідомости, що прибере в мові форми речення, як певного граматичного типу (з присутністю присудковости), або-ж форми в основі одночленного виразу (позбавленої присудковости). Через це не можна, здається, заперечувати, що в першому, напр., разі нам має бути властивим хоч-би невиразне відчуття психологічної природи того типу, до якого ми прямуємо; отже, означаючи його, ми означаємо щось таке, що доконче існує в природі речення.

¹) Dr Jan v. Rozwadowski. Wortbildung und Wortbedeutung, 1904, 81.

²) Д. Н. Овсянко - Куликовський. Синтаксис русского языка. Изд. 2-е, 1912 г., 51 стор.— Предикацію приймаю в характеристиці О. - К. (26 — 30), але в даному контексті без обмеження її специфічними рисами дієслова.

³) До неї в істотному стосується й форма запитання.

⁴) Своєрідні контамінації обох типів становлять фрази такого взору: „Пушкин, это — возрождение, русской музы воплощение“ (Полонський) та под., билінні: „*Илья Муромец, сын Иванович, он сиднем сидел тридцать три года*“ та под., або в російському, з походження, либонь, галицизми: „И помчались палadini, *крест на раменах*“ (Жуковський), „*Тоска в душе и скорбь на лице, вошел правитель Иоанн*“ (О. Толстой); пор. франц. „... elle restait assise, *la pensée vide, sans force*“, „*Louise, le front appuyé sur sa épaule, s'abandonna à une crise de larmes*“ (Romain Rolland) та инш.

⁵) Про складний присудок далі.

По-за цими що-йно окресленими двома можливостями стоять: по-перше, означення речення, як відмежованої, самодостатньої, довшеної цілості, по-друге, вказівки фонетичної прикмети такої відмежованості. Так, А. Мейє означає речення, „як групу звязаних між собою граматичними стосунками артикуляцій, що, не залежачи граматично від жадної іншої групи, самодостатні самі по собі“¹⁾, і в істотному таке-ж саме розуміння можемо констатувати в Дельбрюка, Зюттерліна та инш., оскільки „abgeschlossenes“ можна віддати по-українському не тільки як „завершене“, а й заразом як „відмежоване“²⁾. Вказівка на прикмету відмежованості подає, звичайно, підпору кваліфікувати фрази на зразок „Шопот. Робкое дыханье“, кличні форми з додатками прикметниковими чи без них та под., як речення, але разом із нею ми ступаємо на хисткий ґрунт при характеристиці складного речення, бо-ж окремі речення, що заходять до його складу, завжди називалося так, а тимчасом граматичний звязок між ними існує³⁾. Ми могли-б, звичайно, сподіватися дістати фонетичної прикмети відмежованості окремого речення, але я не певний того, чи не змусить нас облік конкретних характеристик синтаксичних розділових павз до поняття про речення заводити таке, що зовсім відступає від прикмет словозміни. Це наказує віддати перевагу прийнятим вище прикметам над тими, що є, напр., в означенні П. Думпіра: „Речення є модуляторно відмежоване (abgeschlossene) звукосполучення (Lautung), за допомогою якого слухача стимулюється вдіяти те, що уявляється бесідникові таким, яке може бути правильно засвідомленим (richtig anerkennbare), поглядно відмежованим (abgeschlossene) аперцептивним розчлененням“⁴⁾. На фонетичні прикмети при означуванні речень вважає також О. Томсон („Общее языковедение“, 1906, стор. 300). Зазначу також, що традиційне розрізнення повних та неповних речень (пор. так само вчення Вундтове про еквіваленти речення. *Opus cit.*, 241 і далі) не дістає нічого або дуже замало у простому факті граматичної незалежності однієї групи артикуляцій від іншої⁵⁾.

Повертаючися до означення мінімуму речення в О. О. Потебні, слід торкнутися ще пункту в ньому, який легко може підлягати критиці,— я маю на оці слова: „Речення є неможливе (крім випадків залишення дієслова) без *verbum finitum*“.

Присутність дієслова забезпечує одностайне визнання граматичного сполучення реченням; по-за ними постає питання, які ще граматичні ознаки, напр., для сучасного українського чи російського язика, можна вважати за присудки і, значить, такі, що утворюють речення. Є поширене розуміння, що додає для сучасного російського язика *невідміювані форми незайменникових прикметників*. Що зближає одначе обидві ці категорії? Характерна риса дієслова, як її означає Потебня

1) А. Мейє. Введение в сравнительную грамматику индо-европейских языков. Пер. Д. Н. Кудрявского, 1914, стр. 319.

2) У французькому перекладі „Kurze vergl. Grammatik... Бругманна (стор 660): „Comme un tout cohérent et défini“.

3) Для того, що звичайно розуміється під „складним реченням“, мені разом із иншими здається кращим казати про „сполучення речень“ із тими чи иншими прикметами звязків, ні в яким разі не виключно у формі сполучників та відносних займенників, а й інтонацій, надто у випадках, як от: „Ему оставалось только уйти: все было сделано без него“ та под. Пор. О. Пешковський („Русский синтаксис в научном освещении“, 1914 г., 386 — 387 та 391): „Сложное предложение есть сочетание предложений, соединенных союзами, союзными словами или союзными синтаксическими паузами и не разъединенных разделительными синтаксическими паузами“.

4) Philosophische Studien, Bd. 19, s. 93 ff. Grundzüge der Sprachpsychologie. I, s. 87 ff.

5) Пор. і W. Wundt, *opus cit.*, s. 234 — 235.

(Op. cit., 84), та, що воно „ізображаєть признак во время его возникновение от лица“ або, слідом за Гумбольдтом та Штайнталем, що прикмету подається в ньому уяві „энергическим обнаружением силы, непосредственно вытекающим из действующего лица“. Далі, „в понятие о глаголе непременно входит отношение к лицу, каково бы ни было это последнее: известное или нет, действительное или только фиктивное“ (ib.).

Ознака часу, за Потєбнею, є необхідна прикмета присудку, отже, ім'я, як позбавлене такої прикмети, може бути лише *частиною складного присудку*, „то-єсть такого, из частей коего ни одна сама по себе не может быть названа сказуемым“. „Так, хотя в выражении „Мороз показался невелик“ в глаголе и заключен признак „казаться“, представляемый действительностью подлежащего, но *смысл предложения*¹⁾ не в этом признаке, а том, что представляется возможным другой признак (невелик)“ (курсив мій).

Ім'я, що заходить до складу присудку, є атрибут, який різниться від атрибуту в інших його функціях тим, що сполучується із своїм означуваним не безпосередньо, а за допомогою дієслова, „сообщающего в наших языках всему сказуемому грамматическое (формальное) значение времени“; зокрема, „снег бел“ значить „бел *тепер*“ або „*буваєть обыкновенна*“ (стор. 104 — 105). Такому розумінню протиставить сумнів що до слушности шкільних „подразумеваний“: „снег *єсть* бел“, звичайно, є насильство над російським язиком, отже, провадити в даному випадкові мову про „дорозумлювання“ безумовно не годиться, бо, як слушно зазначив П. Ф. Фортунатов (Op. cit., 388 — 389), „дорозуміватися може таке слово, що його можна та навіть і повинно висловити, коли ми бажаємо цілком виразно висловити свою думку“. Точка погляду О. О. Потєбні аж ніяк не заумслює в даному випадкові обов'язково дорозумлювання (хоча слова: „криме случаев *опущения* глагола“ і можуть підказати таке розуміння): обсяг асоціацій, що в них живе дане сполучення („снег *был* бел“, „снег *будет* бел“), забезпечує усвідомлення нинішнього часу чи часу взагалі („невластиво нинішнього“) *на відміну* від минулого й майбутнього. Що це є дійсно так, виявляється при перекладі на язики з присудком-дієсловом: пор. „сніг є білий“ — „der Schnee ist weiss“, тимчасом як текст на зразок „Шопот. Робкоє дыханье“ нам довелось-би, не ламаючи значіння, передати словами і сполученнями без дієслова.

Асоціативний момент — ось те істотне, без чого не може обійтися вчення про складний присудок і що повинно рішуче відмежувати від дорозумлювання, яке заумслює наявність доданого слова чи слів²⁾. Не слід,

¹⁾ Цеб-то, инакше кажучи, зміст поняття, що править за неграматичний предикат, входить по-за ямці, дані у формально виявленому дієслові. Через це гадаю, що як не щось инше, так поняття складного присудку унеобхідне до *generis proximi* речення завести предикацію позаграматичну.

²⁾ Законности „дорозумлювань“ взагалі в граматиці у згоді з Г. Паулем (Opus cit., § 90) я не заперечую (пор. також Потєбня. Op. cit., стор. 80, 2 ст. знизу). Положення Вундтове, що означення (речення) „можливо лише на підставі того, що дійсно говориться, а не на підставі того, що при цьому, може, думається...“, зі спочуттям прийнято Д. М. Кудрявським („Псих. и языкознание“, 63 — 64) та Е. Будде („Учение Вундта и Пауля о предложении, как основа учения о синтаксисе“. Изв. Отд. русск. яз. и сл. И. Ак. Н. 1910, XV, кн. 3, ст. 137) (инакше Г. Паулем § 90). Воно має в собі серйозну небезпеку завдядо вузького розуміння того, „що дане в язикі, в його звукових символах“ (небезпеку аж ніяк не для самих-но згаданих поважних учених); пор. учения Вундтове про *impersonalia* (226 ff.) та *imperativa* (276 — 277). Асоціативний момент є та необхідна реальність людської мови, що по-за її зважуванням ми ризикуємо лишитися не при живих формах, а при їх „препаратах“. Разом із Потєбнею (стор. 93) слід сказати, що „общее в языкознании важно и объективно только как результат сравнения отдельных значений, причём этим общим бывают не сами значения, а их отношения“ (пор. у нього-ж таки, Op. cit., 34 — 35).

звичайно, відвертати очей від того факту, що зважування асоціативного моменту має в собі чимало суб'єктивного, але по-за останнім годі бути живому мові. Через це, коли Овсянко-Куликовський (Opus cit., 52), прихильник поглядів, що в подібний-же спосіб з'ясовують останнє положення О. О. Потебні, іде далі та „розумове граматичне відчуття дієслівності“ знаходить у „Мороз!“ або „Вот так мороз!“ замість „Морозит“ (розуміння, ближче самому Потебні), так перед тими, хто інакше засвідомлює психологічний зміст цих фраз, шлях полеміки полягає не в посилках на суб'єктивність прийнятої ним бази, а в розшуканні ознак, що відривають ці вирази від дієслівних¹⁾. Підкреслена Потебнею доконечність часового моменту в присудковій змушує мене мати за частини складних присудків слова на зразок *vārunah, pītā* у санскритських виразах: „tvām vārunah“ („ти Варуна“), „sa me pītā“ („це мій батько“), що їх вважає К. Бругманн (Kutze vergleich. Gram. d. indogerm. Sprachen) за присудки (пор. Потебня. Op. cit., 105: „Мы будем понимать под предикативным именем... не то, которое есть предикат (такого не бывает), а то, которое входит в состав предиката“). Що до фраз на зразок „kva sūgyah“ („де сонце“), в яких, за Бругманном, „kva“ („де“) є присудком, так тут слід поставити питання навіть про те, чи заходить „kva“ до складу присудку.

Питання розв'язує лексична повнозначність відсутнього члена (пор. Пешковський, Op. cit., 229²⁾). Звертаючися до незайменникових форм прикметників у російському, ми повинні констатувати, що наявність їх є для сучасного літературного російського мови ознакою присудку, як його частина, бо їх уживається в мові лише з асоціативною присутністю прикмети часу.

Характерна для дієслова прикмета зв'язку з особою, поглядно часовою (та прикмети способу³⁾), визнається П. Ф. Фортунатовим другорядною для нього, як для присудку: „Форми, що роблять дієслово граматичним присудком — це не форми особи самі по собі; формами особи в дієслові означається дію або стан у відношенні до певної особи, як движника/ дії або носія стану, тимчасом як не означається того, що таке відношення дії або стану відкривається думкою⁴⁾, не подається цього у предметі думки. Форми, що роблять дієслово граматичним присудком, це є форми часу й способу, які разом можуть бути названі „формами присудковості в дієслові“ (Op. cit., 396). Та, коли форми особи в дієслові не становлять істоти його, як присудку, присутність їх у дієслові робить його мінімумом речення та як зв'язку приписуваної прикмети з її посідачем, отже й довідною здається мені що до цього аргументація Яна Лося („Stosunek zdania do innych typów morfologicznych“. Rozprawy Akad. Um. w Krakowie. Wyd. fil. Serya III, t. I. Ogóln. zbiorn. XLVI, 1910, 213. Пор. також Encykl. Polska, III, 190 — 192). „Усе, що підлягає нашому спостереженню, існує для нас у просторі й часі, через це зміст усіх наших уявлень розподілюється між цими двома категоріями відношень. Розподіливши складне уявлення на дві частини,

¹⁾ Виходячи з зазначеного, я не можу не вітати означення речення В. Вондрака (Vergleichende slavische Grammatik, II, 1908, 260 — 261) у тій його частині, де йдеться про дорозумлювання: до Дельбрюккового означення він додає „вираз... який містить у собі *verbum finitum* або припускає легку можливість недвозначно його заступити“.

²⁾ Характерно, що саме цей тип, де питання про асоціативний присудок постає з найбільшою визначністю, не знайшов собі місця в класифікації в готового підходити до речення чисто з поверху Зубатого: „Я сподіваюся ще дожити часів, коли мовознавство поділятиме речення за формальними прикметами на 1) окличникові, 2) іменні та 3) дієслівні“ (Rocznik Slawistyczny, II, 1909, стор. 12).

³⁾ Про останню інакше: Потебня, Opus cit., 84. Цього питання тут не розглядаю.

⁴⁾ Курсив мій.

з яких одна є поняття, що визначає відношення в простороні, а друга — поняття, що визначає відношення в часі, ми задовольняємо головній умові достатньої орієнтації“. Остання постає наслідком координації у простороні з нашим „я“ (особою) і в часі — з моментом мрви. Загальне, отже, означення речення має в нього таку форму: „Речення є язиковий символ уявлення, свідомо розщепленого на поняття зайнятої просторони, речі, та поняття зайнятого часу (властивости), розгляданих у відношенні до бесідника й до моменту мови“.

Із цим, очевидно, стоїть у звязку той факт, що відчувані в російському через асоціації часового характеру предикативними форми на зразок „бел“ заумовлюють і орієнтацію „що до просторони“ „хто“¹⁾. По-за дієсловом та незайменниковими прикметниками немає в російському формі словозміни зі специфічною силою присудковости, і поняття присудку в застосуванні до них легко зближується з поняттям предикату в психологічному значінні (члена, що відрізняє), що найістотнішою ознакою його пізнавати є так званий логічний наголос (пор. Н. Paul. Op. cit., § 88). В разі присутности морфологічних прикмет у вузькому значінні за цією й іншими рисами (порядок слів то-що) лишається другорядна роля свідків нових предикативних розчленень змісту; коли-ж граматичні форми (дієслово та інш.) — зберігають живий прослідок давнішої предикації. З термінологічного погляду ми стоїмо, в разі випадків неграматичних сполучень, позбавлених цілком ознак психологічного розчленення, рівнобіжного дієслову, перед альтернативою — або виключити їх із поняття речення, або лишитися в останньому лише при психологічному *genus proximum*, до якого заходять такі риси предикації, які могли-б характеризувати її й мимо дієслова. (В Овсяніко-Куликовського їх схарактеризовано з істоти (ст. 26 і далі), звязано-ж у застосуванні до граматичного мислення тільки з дієслівністю²⁾). Найраціональнішим мені здається перший шлях, і підстави вважати його кращим я добачаю ось у чому: поняття предикації легко може зробитися надто широким під двома поглядами, ба й на практиці таким раз-у-раз і буває (напр., у Розвадовського, що зближує вокативи й імперативи — op. cit., 70 та под.), бо, по-перше, певною предикативністю позначається будь-яке називання³⁾, а, по-друге, відбиток її у формі логічного наголосу раз-у-раз далеко відходить од покладів предикації. Тим-то його повинно завести в певні рямці, а вони, мені здається, подаються, з одного боку, історичним покладом присудковости в індо-європейських язиках у формі дієслова, з другого — іншими прикметами двоїстого предикативного розчленення, засоційованого з формами розчленень дієслівних. Процес предикації приводить до утворення *речень*, на мою думку, лише при установленні звязку означуваного й означника, ба й лише в межах висвітлення цього звязку прикметами бодай залишків граматичних відносин підмету і присудку. Отже, де немає ані дієслова, ані іншої, як, напр., у російському, граматичної форми предикації (нез'яєнникові прикметники), там, у разі присутности *називного відмінку*, заводити мову про речення можна остільки, оскільки є засоби виявлення граматичної присудковости. Візьму,

¹⁾ До питання про значимість особи пор. також Rozwadowski. Opus cit., 79.

²⁾ „Відчуття“, що по-за попередніми умовами схляються до вживання терміну „речення“, характерно виявлено в словах Я. Лося: „Звичайно реченням звемо язиковий вираз, у якому є підмет і присудок заразом, одначе ми визнаємо безособові речення, а иноді вживаємо й вирази, позабавлені підмету, як і присудку та що мимо цього мають ніби значіння речень, напр., „Горе победенным!“ „Шана генієві!“. Иноді навіть окличник відзначається такою силою шось з'ясовувати, що може заступати нам ціле речення“ (Епсукл. Polska, III, 189). (Курсив мій).

³⁾ Пор. Потебня. Op. cit., 75 etc.

напр., „Горе побежденным!“ або „В ночи, когда уснет тревога и город скроется во мгле, *какая музыка у бога, какие звуки на земле!*“ (Блок). В усіх цих випадках маємо речення, оскільки граматично можна вирізнити підмет і до присудку виділити павзою та інтонацією частку, що живе у граматичних зв'язках із присудками: „у' бога“, „побежденным“ та под.—форми, упідлегловані саме або переважно дієсловами. Пор. із цими й такі фрази, як „Михаил—мой друг“, що асоціюються з фразами на зразок „Михаил—мне друг“ із такою-ж прикметою упідлегловання, характерною для дієслова¹⁾, — додаткова ознака до асоціативної часової, що з'являється при акті сполучування двох понять.

А вже для виразів, як от „Горе!“, „Пожар!“, де граматичні зв'язки основних елементів згублено, краще перестати вживати терміну „речення“. Це є залишки, уривки речень, коли хочете, ефективно або навіть предикативно позначені слова-назви, як уривками й позостатками є вирази. „Куда нам!“, „Где уж там!“ та багато інших.

У виразах волевиявлення предикація є двоїстою лише в разі присутності вказівки на особу, що є у формах дієслова. Через це що більше втрачаються ті чи інші прикмети дієслівності (або „подієслівлення“) з її питимого двоїстістю, то далі ми відходимо від поняття „речення“. Не може бути через це реченням „геть!“, так само як і еквіваленти типу розповіді на зразок „да“²⁾. Учення про двоїстість, звичайно, натрапляє на труднощі в impersonalia. Є, як відомо, типи безособових речень, де питання „хто?“ або „що?“ при присудковій зовсім неможливе („смеркає“ та под.), та в тім мені здається, що докази Пешковського, напр., переконують що до присутності й у них прикмети „усуненої третьої особи“ (Op. cit., 305 — 306). Пор. Вундт. Op. cit., 226 — 229: „Безособове речення“ під поглядом логіки становить не що інше, як „неозначний розсуд“, коли вислів „неозначний“ віднести до підмету (суб'єкт) останнього. „Неозначне“ однак ні в якому разі ані логічно, ані психологічно не є „недійсним“ („unwirkliches“) (228).

Присудок у його зв'язку з підметом становить мінімум речення. Підмет по-за відзначеними властивостями особи при інфінітиві, виступає не висловлений окремим словом, як дорозумлюване або неозначне, й дається

¹⁾ „Чацкого, *мне друга*, Андрея Ильича покойного сынок“ („Горе от ума“) — зв'язок, не властивий російському языку.

²⁾ Традиційно за речення вважається імперативи, поодинокі або в сполучі зі зв'язаними з ними відносинами упідлегловання, прилягання або інфінітивної залежності словами. Само собою розуміється, що своєю психологічною природою вони відмінні від речень із дієсловами інших способів і повинні становити особливу групу; але, оскільки вони взагалі засвоїли, хоча поглядно й пізно, одну з характерних ознак присудковості, (прикмета особи в них є ще в більшій мірі, як у присудках типів — розповіді), — вольовий момент, як одна з рис предикації (пор. Овсяннико-Куликовський. Op. cit., 28 — 29), ми можемо й для них задержати термін „речення“.

Не важко побачити, що „Молчать!“ становить деградацію присудковості в значній відсутності особи. Позбавлене граматичного виразу, воно піддержується асоціацією з імперативами (пор. Вундт. Op. cit., 277); але в „Молчанье!“ и „Т-с-с!“ ми стоїмо вже за межами первісної двоїстості. „Быть по сему!“, як також чимало „безособових“ зворотів неімперативного характеру, на зразок „Быть бычку на веревочке!“, становлять *новий* тип розчленення на поняття особи й дії, що їй надається: в языку постав особливий тип *присудків*, виключних виразників що до вольового моменту, в них заміщеного, і сполучуються вони з новою формою виявлення особи. Єдність психологічної підоснови з істотними рисами граматичного речення справляє нас називати такі звороти реченнями, зберігаючи однаке за формою дальнього відмінку при інфінітиві, згідно з зовнішньою прикметою, назву „дodatку“. Чисто зовнішнім є також віднесення цього засобу висловів до речень „безособових“. З більшою рацією можна називати їх безсуб'єктивними в значинні відсутності граматичного підмету (иначе — Пешковський, 306).

вже самою - но формою присудковости в індо - європейських язиках. Навпаки, та форма, що звичайно буває граматичним підметом (називний відмінок), може сприйматися думкою ізольовано, як форма називання — сприйматися, видима річ, у часі, але не так, що ця ознака часу їй *приписується* бесідником, виявлена формальним у вузькому розумінні знаком. У випадках, коли елемент приписування з'ясовується, бодай із інтонації, багато хто стоїть перед спокусою зберегти термін „речення“ (пор. вище).

Довкола основних елементів розчленення цільного уявлення на особу та прикмету, приписувану їй у певнім часі, групуються інші граматичні відзнаки елементів розчленення, що втратили психологічно на яскравості відчуття члена - розрізника порівняно з граматичним присудником та усвідомлювані звичайно, мимо будь - яких особливих засобів оживлення предикації (логічний наголос та інш.), як дане, як готовий поклад.

Низка означень речення звичайно обмежується азначенням рис тільки домінантного розчленення (пор. означення Розвадовського, Лося й інш.); отже, з цього боку Вундтове означення, що вважає також на другорядні члени, надається краще. Та в тім кращий, на мій погляд, і тут шлях, обраний Потебнею. Конкретні риси основного розчленення становлять мінімум речення, а оскільки характеристика решти їх, що має охопити всі можливі в язичу постаті розчленень у їх виразі, надто є нескладна для одного означення, то мінімумом його, застерігаючи саме про це, і слід обмежити.

Червень 1922 року

OF PROFESSOR BULANOVSKY

FOR THE CONCEPTION OF THE SENTENCE

The definition of sentence in the slavonic languages as a verbal expression of a judgment can be only admitted as *genus proximum* of determination. The essential sign, which is useful to bring in, is the *differentia specifica* - the presence of the *form*, which refers the „sign in time“ to another, that can be its bearer. It is the form of the *verb*, that meets at the utmost such a request, what was indicated with firm conviction by prof. Potebnia. The other kinds of the predicate can have an associative formality. The more the signs of the capacity to be a predicate become effaced in some typical forms, the more there are reasons to propose other terms.

2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025
2026
2027
2028
2029
2030
2031
2032
2033
2034
2035
2036
2037
2038
2039
2040
2041
2042
2043
2044
2045
2046
2047
2048
2049
2050
2051
2052
2053
2054
2055
2056
2057
2058
2059
2060
2061
2062
2063
2064
2065
2066
2067
2068
2069
2070
2071
2072
2073
2074
2075
2076
2077
2078
2079
2080
2081
2082
2083
2084
2085
2086
2087
2088
2089
2090
2091
2092
2093
2094
2095
2096
2097
2098
2099
2100

Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східньо-слов'янської ізоглоти $o = je$ у назвуці

Обмежуючи положення Колосова¹⁾: „За исключением русского, ни одно из других славянских наречий не расходится в этом случае (желень) со старо-славянским“ та наводячи низку ухилень од відповідности у назвуці $o = je$ у східньо-слов'янських язиках $= je$ — в інших, Потебня²⁾ писав:

„Важность этих отклонений должна быть соразмеряема с тем, что и всех слов с начальным $je = o$ немного, едва ли наберется два десятка... Затем, допустив, что действительно только русский язык имеет $o = je$ (олень = je len), обязаны ли мы из этого заключать, что o из je ?“

Потебню не задовольняло звичайне пояснювання назвучного східньо-слов'янського o в такий спосіб: $je > jo > o$. Говорячи з приводу відповідностей: Остап < Евстафий, Олизар < Елизарий то-що, Потебня підносить думку: „Однако еще вопрос: следует ли тем же путем объяснять и все древние русские слова с начальным o ? Следовало бы, если бы не было другого способа объяснения“ (Ор. cit., ст. 23).

Таким чином, Потебня підкреслив дуже важливі під методологічним поглядом моменти: по-перше, необхідність розрізнати рефлексію старих слов'янських слів та нових запозичень із грецького, по-друге, вагу численних поглядно ухилень та вагань, коли намагаються усталити звуковий закон: „праслов. $je = o$ у назвуці в язиках східньо-слов'янської групи“.

Зведемо ці ухилення від відповідности o східньо-слов'янських язиків $= je$ інших слів. у назвуці.

ПО-ПЕРШЕ, УХИЛЕННЯ В МЕЖАХ САМОЇ СХІДНЬО-СЛОВ. ГРУПИ:

Російськ. *еж* - *ежа*, укр. *їжак* (пор. „*ож*“ — Дан. Заточн., рукоп. XV ст., „*ож*“ — Псалт. Толк. Феодор., Второзак. список XIV ст.); рос. *еще* („*още*“ — XIII слів Григор. Богосл.), сербськ. *ош*, болг. *оште*; рос. *ежевика*, пор. укр. *ожина*, старо-чеськ. *озапка*; рос. *ель-ели*, укр. *ялина*, *їль-ели*; укр. *євня*, *єв'я* (Потебня. К истории звуков. III, 135), пор. рос. *овин* (лит. *jauja*); до цього-ж *еже* сер. рід старо-рус. пам'яток³⁾; рос. діалектичн. (новгородськ.) *езеро*, *лезеро*, рязанськ. *есень*, тамбовськ. *есенясь* (цієї осени⁴⁾).

¹⁾ М. Колосов. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI ст. Варшава, 1872.

²⁾ А. Потебня. К истории звуков русского языка. Воронеж, 1876. Окремої відбитки з „Филолог. Зап.“, ст. 22.

³⁾ Однісіньке лише слово із старих незапозичених з „рус. $o = je$ “ можливим здається Потебні пояснити так, як Овсѣй < Евсевій, а саме сполучник *оже*, відносячи його до займенникового пня *ја* (хоча й від *иже* середній рід і в рус. пам'ятках має *je*, а не o : *јеже*). Пор. Потебня, Ор. с., ст. 24.

⁴⁾ Колосов. Заметки 1, 12. Шахматов. Исследования в области русской фонетики. 13.

УХИЛЕННЯ ПО ИНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ:

При рос. *ольга*, укр. *вільга*, рос. *олешина*, *олешиник*, при рос. *елка*, *елошник* — сербськ. *joħa*, чеськ. *olse*, слов. *olsa*, польськ. *olcha*, *olsza*, горішньо-лужицьк. *volsa*; укр. *орлябина*, чакавськ. *orebice* (Беліч) при *jereb*, — пор. чеськ. *jeřáb*, гор. - луж. *jeřáb* (оробка), дол. - луж. *jeřebina* (рябина), *jeřábce* (рябинове дерево), словінськ. *jeřebica*, ст. ц.-сл. *jeře^oь* (при *jeře^oь*) — оробка; сербськ. *jelito*¹⁾ — кишки, нутро при хорут. *olita* у множині; при старо-слов. *осень*, східньо-слов. *осень*, *осиць* — чеськ., *jesen* та *osen*; при обічності *едва* || *одва* старо-руськ. пам'яток — у хорут. *odvaj*²⁾; рос. *омела* та при польськ. *jemicla* маємо *omela* у серб.-хорв., словінському, чеському, словацькому; рос. *осина* при словінськ. *jesika*, чеськ. *osika*, польськ. *osa*, *osina*, *osika*, сербськ. *osika*.

Слід розглянути пояснення відповідності *o = je* у назвці інших слов'янських мов, як явища специфічно східньо-слов'янського.

Ще Фортунатов³⁾ поперше визначив умови переходу *je > o* лише перед складом з голосною переднього ряду, а перед складом з голосною попереднього ряду *je > jot + лабіялізоване e*.

Шахматов цілий процес уявляє так:

j (або *i* нескладове) *e >* (у праруському) *> e > ъ* (*e лабіялізоване*) *> o*; напр., *jezero*, *jevinъ > ezero*, *evinъ > ozero*, *ovinъ*.

При чому, щоб пояснити деякі побічності, підносить Шахматов теорію про умови цього подуманого праруського звукового переходу.

Руський перехід давали лише сполучення *jot + e* та *i нескладове + e*, а не *jot + e лабіялізоване* та *jot + e вузьке* (останнє звукосполучення було в становищі перед складом з напівкороткою голосною).

Звідси можна, напр., з'ясувати, як правильні фонетичні рефлексії старих форм, побічні постаті слів: рос.-укр. *один* та рос. *едва*, народні *едный*, *раз'едной*, укр. *іден* - *єдиний*. У праслов'янському існували побіч форми *jeđьпъ* (з кінцевим ером напівкоротким) та *jeđьпо* (з *e* вузьким перед складом із напівкоротким ером), — отже, перша постать слова правильно дала форму *один*, а друга — *єдин*, в дальнішому могли заходити перехресні вирівнювання за аналогією.

Пояснення, що його подає Шахматов процесові неоднакової рефлексії назвукових східньо-слов. *je* —, викликає сумніви, бо ставить різnorodні (навіть протилежні) фізіологічні моменти артикуляції умовою однородних звукових наслідків. На думку Шахматова, зникнення *jot + e* або *i нескладового* перед *e* відбулося на ґрунті його уподібнення цій голосовій: у сполученнях *jot + e* звук середній між *e лабіялізованим* та *o*, що поставали як дальший розвиток сполучень *jot + e лабіялізоване* з первісних *jot + e* перед складом з попереднім голосним, а також у сполученнях *jot + e вузьке* такого уподібнення не могло зайти в наслідок, з одного боку, різnorodности обидвох елементів (у звукосп. *jot + o* сер. між *e лаб.* та *o*), а з іншого — значної їх однородности (у звукосп. *jot + e вузьке*), що й стала на перешкоді дальшому їх зближенню⁴⁾.

Приймаючи Шахматов звуковий закон прасхідньо-слов'янського переходу *je* — назвукового в *o* змушений у дуже складний спосіб пояснювати

¹⁾ Приклад Потебні. Op. cit., ст. 22.

²⁾ Обічність *едва* || *одва* пояснює Шахматов, як наслідок старого чергування у займенникових пнях сполучень *he* — та *ho* — (Шахматов. Очерк древн. пер. ист. р. яз., ст. 140).

³⁾ Archiv f. sl. Phil. т. XII Стаття „Phonetische Bemerkungen“, примітка на ст. 102.

⁴⁾ Див. Шахматов — „Очерк древнейшего периода ист. русск. яз.“, § 226, ст. 139.

деякі ухилення. Напр., російську форму *ежевика* (зам. сподіван. *ожевика*) висвітлює Шахматов впливом слова *еж-ежа*; саме це слово в білор. та укр. — наслідок контамінації: напр., біл. *еж-ежик* має *jo* не в наслідок зміни *je* (*je* не перейшло -б у *jo* перед *ж*), а в наслідок впливу слів *ожих-ожина* на *ежъ* (яке з форми з *e* вузьким). Так само написання старо-руськ. пам'яток, як от *ожъ* (Псалт. Толк. Феодор. — Мат. Срезн.), пояснює Шахматов як перехоплення напису з форми *ожихъ*¹⁾. Так само рос. *ель-ели*: в родовому відм. сподівалися-б форми *оли*, що пояснюється, на думку Шахматова, обічністю в старо-руському форм *jeľь* (з *e* вузьким перед дальшим ь напівкоротким) та *jeľi* (з *e* звичайним перед дальшою голосовою переднього ряду). В українському нове *je* дає *ja*: *ялина*, а в родовому — *ели* — *je* заховалося під впливом називн. *ѣль*, *ѣль-ѣли* = *пич*: *печи*.

Та закон свій праруського переходу *je* в *o* обмежує і сам Шахматов. По-перше, він виставляє старе чергування в займенникових пнях сполучень *he* — *ho* —, відносячи до цього, напр., старо-руськ. *одъва* (Усп. Зб. XII ст., Життя Бор. та Гл.), при російськ. *едва*; *оше* (XIII Слів Григ. Бор.) при російськ. народн. *ещо*, *эщэ*, при чому сербськ. *још* показує на чергування *јешче* й *оше*. Та, по-друге, „старое чередование *e* и *o* имеем“²⁾ у низці слів: укр. *вільха*, рос. *олешина* при рос. *елка*; укр. *орябина*, чакавськ. *ogebice* при *jege* — інших слов'янських мов та ще деякі.

Шахматов тут припускає для одного ряду слів те, проти чого він рішуче повстає для цілої низки інших, а саме пояснювання цілого явища, як наслідків праслов'янського (погл. індо-європейського) чергування *e||o* у назвуці.

Бернекер (Slav. Etym. Wrb.) визначає для більшості відносних суди слів форми з *e*³⁾.

Відповідні чергування *e* та *a* усталює Беценбергер (В. В. XXIII, ст. 296) також для інших індо-європейських мов.

Богородицький (Общий курс русск. грамм. Каз., 1907, стр. 75) визнає слов'янське чергування *e||o* у назвуці (погл. наслідок від індо-євр. доби⁴⁾).

Соболевський („Русское начальное *o* = ц.-сл. *je*“ РФВ VIII. „К вопросу о русском нач. *o* = ц.-сл. *je*“ РФВ XIII. „Лекции по ист. русск. яз.“ вид. 4. М. 1907, ст. 31 наст.) у поглядах на це явище йде за Потебнею.

Сам Шахматов в одному місці (Op. cit., ст. 139) без дальшого умотивування стверджує: „Не вижу достаточного основания закон об отпадении *j* в начальн. сочет. *je* — переносить в эпоху общесл. Правда, мы находим однородные явления в некоторых других славянских языках, но вероятно думать, что они развивались здесь в каждом из этих языков самостоятельно“. Цим підкреслює Шахматов, що початок даної звукозміни може просектуватися лише на добу спільносхідньо-слов'янську („общерусскую“),

¹⁾ Шахматов. Op. cit., ст. 141.

²⁾ Шахматов. Op. cit., ст. 140.

³⁾ Напр., під словом *jeľscha* пише Бернекер: „Назвукові обічності *jeľ* — та *ol* — у слов'янськ. висвітлюються тим, що в слов'янському з *al̥sa* під впливом різних сангі-законів постали ф. ф. *al̥scha* та *jal̥scha*, перша дала *ol̥scha*, друга — *jeľscha*“. StW, ст. 453.

⁴⁾ Інтересно відзначити непослідовність Богородицького, що впливає, мабуть, з бажання визнати перехід „на русской почве“. З початку примітки (Op. cit., ст. 75) читаємо у нього: „В случаях чередования в начале слова *je* (орф. *e* —) напр., *елень* | *олень*, следует видеть в первом случае отражение *ae. e*, а во втором — *ae. o*“. Одначе трохи далі він пише: „... слог *je* на почве русского языка по общему правилу изменился в *jo*“ і далі, значить, в *o*. З попереднього його твердження виходить, що форми з *o* — наслідок („отражение“) індо-європ. *o*, в такому разі для чого говорити про перехід „на почве русского языка“?

бо розцінює її, як звуковий процес, що міг зародитися лише в праязиці східньо-слов'янському.

Та в іншому місці Шахматов (Op. cit., ст. 140) підносить свій найсильніший аргумент на користь специфічності цього явища, як східньо-слов'янського: "...отношусь отрицательно к попыткам объяснить русские формы с *o* вместо *e*, как результат обычного индо-европейского чередования звуков *o* || *e*."

*Такое объяснение встретило бы, впрочем, непреодолимое препятствие уже и в том обстоятельстве, что другим славянским языкам чужды формы с *o*" (курсив мій).*

Але цей головний аргумент усувається даними розвідки Я. Розвадовського — „Oboczność *je* — || *o* — w językach słowiańskich“¹⁾. Висновки Розвадовського такі:

Праслов'янське *o* підлягало асиміляційному впливові голосової *e* дальшого складу та переходило в *e*, потім, як і кожне *e* (за винятком часток), дало *je*. Угрунтовує це він на такому етимологічному матеріалі:

1. Діалектологічне й старо-польське *jesioga* = остюк риб'ячий, у множ. *jesiory* = полаб. *gesserou* = гостряки при колосках з первістку індо-европ. *akera* (з *k* палатальним), пор. лот. *asers*, *asars*, лит. *eszerys*, *aszerys*²⁾.

2. Загальнослов. *jesetřь* з індо-европ. перв. *aketřo*, від того-ж таки пер. *ak* — (з *k* палатальн.); балтійські відповідн.: пруськ. *esketres*, лит. *erszketras*.

3. Загальнослов. *jezero* з і.-е. п. *aghero* (з *gh* палатальним), пор. лит. *ezeras*, *azeras*, лот. *ezars*, пруськ. *assaram*, гр. *'aheroúsia*, *'Aheron*.

4. Загальнослов. *jesenъ*, готськ. *asans* = пора жнив, літо, тоді слов. < **asenī* — або **osenī* —, отже, германське < **asonī* — або **osonī* —; пруськ. *assanis* може бути тотожним або з тим, або з другим.

5. Загальнослов. *jemela* з перв. **amela* або **omela*, лит. *amalas*, *emalas*, лот. *ama'ls*.

А тимчасом *ostrъ*, *osla*, *osъть* (від того-ж таки перв. *ak* — з *k* палат.), *osъ* (лат. *axis*), *Qty* (з *o* носов., лат. *anas*), *Qglъ* (з *o* носов., лат. *angulus*), *otъсь* (лат. *atta*), *Qzъкъ* (з *o* носов., лат. *ango...*), ц.-т. перед іншими голосними (не *e*), хоча й переднього ряду — пор. *osъ* (старий пенъ на *o*) — немає заступлення *o* > *je*.

Побічності з *omela* || *jemela* пояснюються побічністю суфіксів, ц.-т. існували побіч постаті *jemela* || *omola*, з чого контамінована ф. *'omela*, у другий бік маємо контаміновану форму діалект. чеськ. *jemola*; що до суфіксів, так порівн. лит. *amalas* та слов'янські побічності: *lebeda* || *loboda*, *teneto* || *tonoto* та инш.

Що до побічності форм *oľcha* || *jeľcha* поруч із герм. *aliso*, *alizo*, лит. *elksnis*, *alksnis*, лот. *e'lksnis*, *ä'lksnis* та лат. *alnus*, так ф. *oľcha* слід уважати звичайною прасл. у згоді, напр., з *osъ*. Однак у польській назві місцевості *Jelesnia* (< *Jelesznia*) є дані, щоби зрозуміти ф. *jeľhca*, яко праслов'янську, хоча й діалектичну. А саме, дуже правдоподібно, що перед дужим *ь*, як тут, у прикметнику, в *collectiva* та *deminutiva*, також регулярно заходила асиміляція *o* і дальший перехід його в *e*, ц.-т. поруч *oľcha* були ф. ф. *jeľшьпуј* (пор. *jelesnia*), *jeľшьје* (серб. *jeľашје*), *jeľшька* — усі з дужим *ь* у другому складі), що й викликали ф. *jeľcha*. Якщо таке припущення здалося б не досить доведеним, так можна просто думати про аналогічну зміну: *oľcha* < *jeľcha*, як узагалі *o* — < *je* —.

¹⁾ „Rocznik Slawistyczny“, т. VII, 1915 р.

²⁾ З огляду на друкарські умови в литовських прикладах не відзначено наголосу.

Слово *osika*, *osipa* полягає на основній ф. *osa* (< *orpa*, лот. *arpa*, ст.-гор.-нім. *aspa*, нім. *Espe*), і цю тільки правильну форму мають язики північно-західні/та східні. Форма полуднево-слов'янська *jasika* полягає або на побічній/формі з довгим голосозвуком, або на асоціації з виразом для ясена (п. *jasion*) та також з іншою назвою дерева у формі *jasokoga* || *sokora*.

Лишаються ще вирази *jedva* (також ст.-п. *jedwa*), *jelito* та *ješče*, що обік них на терені пол.-слов. зустрічаються форми з *o* —. Та етимологія цих слів непевна. Для *jelito* припускає Бернекер сполучення зі старим індо-європ. займенниковим первістком *o* || *e*; для *jedva*, *ješče* можна припускати походження від займенникового перв. *o* — || *e* —. Крім того, слід брати на увагу також вагання у назвці (може, як означення законів вимови речень), що, либонь, сильніше позначається на полудневій частині слов'янщини, як на північно-західній.

В кожному разі не було *o* —> *e* — перед *j*, як свідчать то *vonja* та *orjoⁿ* (з *o* новим), що походять від іє. перв. **an* та **ar*.¹⁾

У світлі даних розвідки Розвадовського теорія Шахматова втрачає головний свій аргумент оборони. Крім того, похитують її два моменти: 1) штучне пояснення на фізіологічному ґрунті; 2) непослідовність, що припускає для певного порядку фактів не спільносхідньо-слов'янський звуковий перехід, а праслов'янське чергування *орябина*, *єлошник* та інш.).

На порі отже, здається, звернутися до сумнівів Потебні що до історичної ваги розглядуваного явища. Розклад відносних сюди фактів дає ґрунтовні підстави пояснювати його не як звуковий перехід прасхідньо-слов'янської доби, а як наслідок старого праслов'янського (погл. іє.) чергування назвукових *o* — || *e* —.

Матеріяли за іє. чергування, поминувши сумнівні дублети (*e* — || *a* —) литовські²⁾:

jezero || *ozero*, пруськ. *assarān*, лит. *ezeras* — *azaras*, лот. *ezars*, гр. *'acheroúsia* — болотяні воли, *'Achéron* — підземна ріка³⁾;

jesetrъ || *osetrъ*. Розвадовський (Op. cit., 19) виводить це слово з іє. перв. *ak* — (з *k* палатальн.) зі значінням „колоти“; в такому разі маємо звязок з лотиськ. *asers*, *asars*, *aseris* (лит. *eszerys*, *aszerys*) = „*perca fluviatilis*“ — приклад Розвадовського;

olъcha (рос. *єлоха*), польськ., чеськ. *olcha*, ц.-сл. *jelъxa*, лит. *elksnis* та *alksnis*, пруськ. *alskanke*, ст.-гор.-нім. *elira*, лат. *alnus* з *alinos*⁴⁾;

ст.-рос. *оше*, північн.-рос. *ошчо*, блгр. *оште*, ст.-чеськ. *ješče*, польськ. *jeszcze*, пор. грецьке *'èste* (з **'èshe*, **'èskhe*), ст.-інд. *accha* та лат. *usque* з **osque*⁵⁾; до цього - ж пор. матер. Розвадовського під 5, де наведено германські форми для *jesepъ*.

Слід тепер зауважити, що, приймаючи східньо-слов'янський („русский“) звуковий перехід *je* —> *o* —, знов повертаємося до анархічності в розумінні звукового закону та необхідності визнавати „спорадичні“ явища.

1) Сам Розвадовський припускає однак можливість східньо-слов'янськ. переходу *je* —> *o* —. R. S. VII, ст. 21.

2) Arch. f. sl. Phil. XXV, ст. 364. Зубати відзначає, що в лит. у назвці мають велику тенденцію чергуватися *e* — || *a* — в залежності від вокалізму дальшого складу. Також зазначив це Потебня (Op. c., 21).

3) Зближає ці слова з балто-слов. *azer* Прельвітц В. В. XXIV, ст. 106; приймають цю етимологію: Бернекер SEW, 455; Преображенський, Эт. Сл., I, 641; Розвадовський, Roczn, SL, VII, ст. 19; Ільїнський — Прасл. Гр., § 119; не визнає її Меїє — Etudes sur l'étym. et le vocabul. du vieux slave, ст. 409.

4) Вальде. Lat. Et. W. 28.

5) Zubaty — K. Z., т. XXXI (XI), ст. 12.

Коли - ж відсуваємо постання нинішніх дублетів слов'янських мов на добу праязика слов'янського, маємо лише до діла з висвітленням розподілу форм.

Побічне свідoctво на користь такого погляду, крім даних порівняної граматики індо-європ. язиків, подають ще явища сучасних слов'янських язиків; дуже показовий той факт, що вагання праслов'янських форм відбиваються на розподілі форм у сучасних слов. язиках; у цьому переконають приклади Розвадовського, як от зі словом на означення вільхи.

За дуже стару (праслов'янську) хронологію розподілу форм проказують ще явища перестановки у назвці при *l* —, а саме тут маємо свідoctва чергування у назвці *el* — *ol* —: ц.-слов., болг., рос. *лебедь* із **elb* — (старо-горішньонім. *elbiz* та словін. *labód*, с.-х. лабуд, польськ. *labe^{rdz}*, чеськ. *labut* із **olb* — (пор. лат. *albus*, гр. *alfós*); ц.-слов. *лани*, рос. *лань*, польськ. *lani*, чеськ. *lane*, с.-х. *лане* з **olp* — (пор. лит. *elpe* з **alpi* та другу постать ц.-сл. *јелень*, *елень*).

Беручи на увагу всі, попередні факти й міркування, цікаве нам питання остаточно можемо з'ясувати в такий спосіб:

1) у правові слов'янській було чергування *e* || *o* назвукових, спадщина ще від і.-е. доби;

2) по деяких діалектах початковий ступінь *o* — підлягав асиміляції *e* — дальшого складу (закон Розвадовського);

3) ці діалекти й становили собою групу діалектів східньо слов'янських.

Ще лишається ніби звязане з цим явище зміни початкового *e* — в *o* — в нових запозиченнях із грецького (власних іменнях та інш. словах), однак ця звукозміна стоїть цілком окремо. Шахматов каже про неї: „Едва ли однако это явление имеет что-либо общее с указанным отпадением *j* перед *e* — и последующим переходом *e* в *o* в общерусском праязыке“ (Op. cit., 142).

o — на початку грецьких власних імень може відноситися на вимову в самому грецькому. Вже у старо-грецькому виступає за *e* у назвці (пор. G. Meyer, Griech Gr., § 23 b.), а в ново-грецькому, як читаємо в Тумба (Handbuch der ngr. Volkssprache, § 8), „назвукове *e* дуже часто змішується з *a* та *o*“. Для *Олег-Ольга* усталено етимологію з *Holgo* або *Halgo*¹⁾.

Досліди над східньо-слов'янською ізоглотою *o* — *je* — у назвці подають причинки, що допомагають розв'язати проблему постання східньо-слов'янських язиків та хронології їх спільного життя (доби праязика).

Листопад 1923 року. Зачитано в Харківській катедрі Язикознавства ім. О. О. Потебні на засіданні, присвяченому пам'яті О. О. Потебні.

Значно пізніше, по закінченні мого нарису, я мав можливість познайомитися з роботою проф. Г. Ільїнського „К вопросу о чередовании гласных ряда *o*, *e* в начале слов в славянских языках“, заміщеною у пражському славістичному часописі „Slavia“, т. II, с. 2 а 3, 1923.

Мої спроби висновків майже цілком знаходять піддержку у висновках ґрунтовної роботи проф. Ільїнського. В усякому разі постановка питання у мене така, як у проф. Ільїнського. (Пор. до цього його слова — Op. cit., ст. 243: „Но если ни формы с *e* — не могут быть выведены из форм с *o* —, ни, наоборот, последние формы — из первых, то не проще ли полагать, что русские и инославянские формы представляют с исторической точки зрения одинаково древние образования? И весь вопрос заключается только в том, как следует понимать их взаимоотношение“). На жаль, тільки

¹⁾ Див. St. Smal - Stockyj u. Gartner — Gr. d. ruth. (ukrainischen) Spr., ст. 72.

проф. Ільїнський не торкається питання, чом зайшов такий розподіл, що ступінь з *o* дуже мало заступлений у язиках західньо- та південно-слов'янських груп; цитована від нас розвідка Розвадовського лишилася, мабуть, йому невідома.

У проф. Ільїнського знаходимо також заперечення проти гіпотези Шахматова та її прихильників. Про гіпотезу Шахматова каже він: „Но стала ли сама гипотеза вероятнее от такого передвижения начального пункта предполагаемого фонетического процесса? Нисколько. Ведь она по-прежнему оставляет открытым вопрос о причинах как исчезновения *j* (или *i* несл.) перед начальным *e* — в прарусск. яз., так и перехода этого последнего в *o*! Правда, Шахматов видит в исчезновении *j* (*i* несл.) перед *e* — род ассимиляции его этому гласному, но где другие примеры такого своеобразного уподобления? Их нет и не может быть“ (Op. cit., 240). Або про Вондрака: „В лице Вондрака теория фонетического происхождения русск. форм. с *o* — из форм с *e* — сказала свое последнее слово, но это „слово“, может быть, имеет еще меньше решающего значения, чем гипотезы его предшественников“ (Op. cit., 242).

Так само віддає проф. Ільїнський належне історичне значіння позиції Потебні та його поглядам у цій справі: „Таким образом, гипотеза Потебни по существу ничего не раз'яснила... Тем не менее в истории проблемы она сыграла в общем весьма благотворную роль, во-первых, потому, что поставила ее на почву сравнительной грамматики индо-европейских языков — на почву, единственно надежную в данном случае; во-вторых, потому, что в своей статье он собрал богатую коллекцию примеров, доказывающих, что правило соответствия русского начального *o* инослов. *e* может претендовать лишь на очень условное значение“ (Op. cit., ст. 244.).

K. NIMCHINOFF

POTEBNYA'S STARTING POINT IN THE APPRECIATION OF THE EASTSLAVONIC $O \leq JE$ IN THE FIRST SYLLABLE

The importance of the declination from the law, accepted in the east-slavonic tongues: $O \leq Je$ in the first syllable, was still indicated by Potebnya, since generally there are very few words with the first syllable of $O || Je$.

The defence by ac. Shahmatoff of this east-slavonic law of sound is not a convincing one, because: 1) he gives an artificial explication, based on the physiology of sounds, 2) he is inconsistent in sane way by admitting in certain cases not the phonetic passage, common for the east-slavonic tongues, but the alternation of the slavonic-mother-tongue (орябина, елошник and others).

We can explain the phenomenon we are interested in, by accepting the results of Rozwadowski's research (Rocznik Slawistyczny, VII, 1915) in such a way:

the slavonic-mother-tongue had the alternation of $o || e$ in the first syllable as an inheritance of the Indo-European period;

in some dialects the first step O was subjected to the law of assimilation (the law of Rozwadowski);

it was a tendency in certain groups of the slavonic mother-tongue to conserve the sound O , without assimilating it with the next e (or with the strong υ), these dialects formed the group of the east-slavonic dialects.

До характеристики філософічних поглядів О. О. Потєбні

Проблема будови наукової поетики та історії літератури і в Росії і на Україні за останні роки стає все більше й більше реальною. Уточнюється поняття наукового факту, гостріше визначаються межі науки, вдосконалюються способи досліджування. Все це разом вимагає перевірки вихідних поглядів і критики способів спеціальних досліджувань. Тому-то цілком зрозуміло, що ім'я Потєбні, чи то в зв'язку з критикою його системи, чи, навпаки, в зв'язку з захистом її, так часто зустрічається на сторінках сучасних історико-літературних робіт.

Звичайно, наука Потєбні не є ключ до розв'язання чи до пізнання всіх таємниць у палаці істини, бо наука на цій теорії не спинилась, проте єдність і викінченість поглядів великого вченого займають у лінгвістиці й поетиці цілком певне й визначене місце. Таким-же „краєугольним камнем“ у російській науці тепер можна, мабуть, було-б назвати ще теорію Арістотеля, що є вихідним пунктом для „логістичних“ систем поетики подібно до того, як потєбніанство є переробка німецьких „психологістичних“ концепцій післякантівського періоду. Обидва ці напрямки цілком виключають, один одного й через свою викінченість можуть служити мірилом для більшого числа посередніх між ними еkleктичних поглядів.

В цьому невеличкому нарисі зроблено спробу з'ясувати походження деяких принципових поглядів Потєбні. Історія постання цієї науки може загострити й систематизувати питання про сутність та значіння слова в поетиці та теоретичній лінгвістиці. На жаль, у цій галузі зроблено небагато. Я беру на себе сміливість лише поставити деякі питання, але не розв'язувати їх; мало того, низка цікавих питань залишиться поки-що по-за межами розгляду; такі, напр., як вплив на Потєбню психологічної школи Штейн-таля та Лазаруса, наближення його вчення до емпіріокритицизму й т. инш.

I

Розвиток ідей Потєбні можна було-б характеризувати, як відступлення від усього абсолютного, як послідовне збільшення критицизму й наближення до „з'явища“, до безпосереднього досвіду— все це в галузі психологічного досвіду, коли важливий єсть не результат пізнання, а процес пізнання.

Залишаючи до часу примінення загальних положень у лінгвістиці й поетиці для дальшої характеристики, я спочатку наведу кілька витягів із творів, що ілюструють погляд Потєбні на „зовнішній світ“— річ і субстанцію (об'єкт) і на людську свідомість— „я“ і його виявлення (суб'єкт).

„Ход человеческой мысли состоит из парных толчков: объясняемого и объясняющего“ . . . Отношения между понятиями: субстанция и явление, вещество и сила или качество . . . могут быть в нашем языке выражены лишь как подобия отношения между нашими „я“ и его действием, в частности, его познанием вместе с познаваемым¹⁾.

Отже, моментом пояснючим є наше „я“, тим-же, що підпадає поясненню, є все те, що не єсть „явище“ нашої свідомості, не безпосередній наш досвід ц.-т. субстрат *речей*, незалежний від „явищ“ і також *духова* субстанція „я“. Потебня не одного разу сміявся з того, хто вишукував і вчив про вічне й незмінне, як про щось незалежне від безпосереднього досвіду.

«Если я „чистым“ (как мне кажется) мышлением, „интеллектуальным созерцанием“ выужу из глубины своего духа нечто, как мне кажется, общечеловеческое, т.-е. существующее во всех или обязательное в будущем для всех, то ведь мой улов будет похож на то, как если бы я, зная из всех собак только своего пуделя, сказал, что тзкова собака вообще, или если бы я, любя его, сказал, что такова должна она быть вообще²⁾».

Пізнання світу антропоморфічне, саме існування субстанції викликане категорією причиновості, бо-ж сама субстанція уявляється носієм і джерелом (причиною) „явищ“.

„В мысли о субстанции дана мысль о причинности. Это нечто (субстанция) познаваемо только в своих замещениях, т.-е. явлениях, само же по себе стоит за пределами сознания“ (Из зап. по русской грамм., III, 2).

Категорія причиновості має рішаче значіння всюди, де свідомість по ряду даних безпосередньо їй явищ відтворює (пояснює) сутність, яку ці явища заміщають. Останні належать не тільки до матеріальної субстанції, але й до поняття про наше „я“, про душу (пор. *ib.*, Додатки, стор. 641, 642). Те, що пояснюється у своїй сутності, не підлягає пізнанню, уявлення - ж про нього складається метонімічно (*pars pro toto*), ц.-т. по окремих елементах немов-би відновлюється ціле. Ясно, що таке уявлення не може бути адекватним зовнішньому світові. Як побачимо далі, Потебня не є соліпсист. У парному штовханні думки нам безпосередньо приступний лише один бік, царина безпосереднього досвіду, другий - же бік перебуває в функціональній залежності від першого.

„Мир является нам лишь как ход изменений, прѣисходящих в нас самих . . . Познание своего „я“ есть другая сторона познания мира и наоборот“ (Из зап. по теории слов., стр. 25).

З усього вищенаведеного, а особливо з останньої цитати можна було-б зробити висновок, що для Потебні загалом нема взагалі „субстрата“ речі після абстрагування всіх її явищ. Але в дійсності це не так.

„Все то, что мы называем миром, природою, что ставим вне себя, как совокупность вещей, действительность, и самое наше „я“ есть сплетение наших душевных процессов, хотя и произвольное, а *вынужденное чем-то, находящимся вне нас*“ (стр. 65. Курсив мій. О. Р.).

Отже, Потебня говорить про зовнішній світ, як про постулат, незалежно від того, чи виграє логічне формулювання його теорії чи ні. Особливо виразно це виступає в статтях про розуміння мови самими тими, хто говорити, тим, хто слухає³⁾. Слово становить собою звязок між зімкнутими в собі індивідами (особами), не урівнюючи їхнього змісту, а настроюючи їх гармонійно⁴⁾. Таким чином, перед нами дві непримиренних засади: зовнішній

¹⁾ „Из зап. по русской грамм.“, III, 4.

²⁾ Див. одзив про Белинського „Зап. по теории словесности“, стр. 50.

³⁾ Пор. напр., „Из зап. по теор. слов.“, стор. 26 — 27.

⁴⁾ Ор. *cit.*, стор. 27.

світ, самостійне існування якого стверджується як постулат, і свідомість, що визначає своєю сутністю все нам відоме. Питання про суперечності, антиномії цих двох засад розпадається на дві частини: 1) потрібно рішити, як поєднується „явище“, ц.-т. момент чуттєвий, що безпосередньо даний, із сутністю, ц.-т. з моментом абсолютним — все це у сфері свідомости і 2) яка існує залежність між суб'єктом і об'єктом по-за індивідом. Обидва ці питання розв'язується виключно шляхом досліджень мовних явищ. Людська мова, слово організовує думку, по теорії Потебні, слово-ж є зв'язок між індивідами.

Не приобільшуючи, можна сказати, що питання про взаємовідносини між суб'єктом та об'єктом є кардинальне в новій філософії, а разом із нею і в багатьох спеціальних науках. Правда, конечність і гострота цього питання не так виразно помітна в тих дисциплінах, де факти цілком уміщаються в межах одного з боків великої антитези, а не в царині громадських наук, у тім числі й у лінгвістиці; де факти розміщені як-раз на краю, необхідність розв'язання питання дуже гостра. Слово — це перш за все комплекс, що в своїй звуковій формі вміщує всю повноту емпіричного буття. Слово що до цього цілком об'єктивне. Але-ж такий момент може існувати лише в тім разі, коли він негайно услід за собою викликає момент суб'єктивний, ц.-т. своє значіння. По-за своєю суб'єктивністю, по-за своїм значінням слово не існує. Як погодити ці два твердження в єдиному комплексі? Очевидно, погодження тут буде відповідати першому з поставлених питань. Свій погляд на це Потебня виразно й повно формулював при викладі науки Гумбольдта в „Мисли і мові“. Для сполучення суб'єкта з об'єктом у царині слова вводиться третій момент, що, з одного боку, має властивість відчуття світу конкретного й об'єктивного для всіх пізнавальності, а з другого — має здатність викликати із свідомости відповідне уявлення. Цей третій момент — внутрішня форма слова, що, не зважаючи на зв'язок із внутрішнім і зовнішнім світом, проте цілком відрізняється і від того, і від другого. Відношення між зовнішньою і внутрішньою формою метонімічне, воно рівняється відношенню символу, знаку до свого значіння. Таке-ж саме й відношення внутрішньої форми до значіння змісту слова. Символ ніколи не рівняється тому, що він означає, хоча спільний інгредієнт у них мусить існувати. Символ (знак) значіння може викликати саме значіння лише в діяльності; таким чином, зміст слова (або його ідея) і знак цієї ідеї становлять собою лише різні форми діяльності нашої свідомости. При порівнюючій нерухомості внутрішньої форми (образу), через її велику об'єктивність, значіння її далеко більше мінливе, воно народжується знову в кожному новому випадку розуміння. Отже, мовний (мова) остільки-ж є твір, скільки-ж і діяльність¹⁾. Таким чином, момент суб'єктивний (зміст слова) й об'єктивний (зовнішня форма) сполучаються у слові за допомогою третього чуттєвого моменту, чуттєвого, конкретного образу, що викликає діяльність свідомости, зовсім не адекватну їй. Це — символ, що говорить свідомості далеко більше й зовсім інше, ніж те, що міститься в ньому самому. В такий спосіб за допомогою слова відбувається пізнання зовнішнього світу й самопізнання, так відбувається й утворення нових слів.

Тепер звернімося до того джерела, звідки почерпнув Потебня цей бік своєї науки — до Гумбольдта. Всім відомі положення Гумбольдта про те, що мову треба розглядати не як мертвий витвір (продукт), а в самому процесі утворення, що мова (язик) — не твір (*ἔργον*), а діяльність (*ἐνέργεια*)²⁾. Відзначмо,

¹⁾ Див. „Мисль і мову“, 2-е вид., ст. 188, 189. Из зап. по теор. слов., ст. 57.

²⁾ W. Humboldt. Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues. Рос. пер. ст. 40, 88 і инш.

поки - що мимохідь, що для Гумбольдта джерелом цієї діяльності являється природа людського духу, як єдина метафізична засада. Потєбня вже в „Мысли и языке“, а особливо в пізніших працях відступає від цього погляду, що має для нас спеціальне значіння. Діяльність людської природи в царині мови виявляє ті протилежності, що в своїй єдності і складають людину, ц.-т. в мові знаходять свій вираз суб'єктивний і об'єктивний бік людської природи, а також і сполучення цих боків. „Язык усюди являється звязуючим кільцем“. „Вилита в природу символу, подвійна природа людини знаходить у мові свій вираз“. З огляду на те, що звук і поняття цілком різні своєю природою, для з'єднання їх у слові потрібно щось третє, в чім - би вони сходилися. Посередник цей завжди береться з почувальної природи¹⁾. Обмеженість місця не дозволяє навести ще інших не менш характерних цитат, проте залежність поглядів Потєбні від Гумбольдта, що ввів у науку самий термін „унутрішня форма“, очевидна. Проте, на мою думку, типовим для Потєбні є не тільки подібні риси з наукою Гумбольдта, але й самостійність його: емпірик - позитивист 60 р.р. не міг погодитися з ознаками романтичних конструкцій свого вчителя.

Чи був Гумбольдт самостійним у своїй теорії сполучення суб'єкта з об'єктом. Як довів Р. Гайм²⁾, вплив Канта на Гумбольдта був дуже великий. Гумбольдт, засвоївши основи трансцендентального критицизму, ще в період своєї молодости, іноді цілком несвідомо, вживав правила й подія Канта в своїх студіях філологічних. Основи „Критики чистого розуму“ для Гумбольдта є безперечними. „Є ціла низка уступів у зазначеній роботі, — каже Гайм, — де Гумбольдтівська аналіза мови складає немов - би паралель до Кантівської аналізи людського пізнання. Тут виведено погляди, поняття й методи, що перенесені з абстрактної царини організму пізнання в більш конкретну царину організму мови“. Не спиняючись на устарілій термінології, ми можемо користуватись указівкою Гайма для перевірки джерел Потєбні. „Для примінення чистих понять думки, як такої, до явищ взагалі мусить між ними існувати щось посередницьке третє, однорідне як із категоріями, так і з явищами“ — каже Кант у „Критиці чистого розуму“. Таке посередницьке поняття є поняття часу, ц.-т. моменту почувального, трансцендентальна схема. Схема - ж взагалі визначається Кантом як „уявлення про загальний прийом уяви для того, щоб втілити поняття в його образ“³⁾. Таке сполучення абсолютно непримиренних і навіть виключаючих одне одного протилежностей за допомогою третього взагалі зустрічається в Канта кілька разів. Для нас у даному разі найцікавіша є „Критика сили суждення“. „Сила суждення“ і вдається таким третім проміжним елементом, що з'єднує розсудок і волю, практичну діяльність. Вона (сила суждення) неохідна для діяльності людини, поскільки вона подає доцільність усьому світові, що нас оточує, що сам по собі не має ніякої мети. Цим „сила суждення“ примиряє чистий і практичний розум у почувальному світі, у світі людської діяльності. Але - ж і мова (язик) являється практичною діяльністю, що криє в собі і чисті мислительні категорії, і почувальні моменти. Очевидно, що посередній момент, *tertium comparationis*, мусить належати до почувального світу. Значіння наведеного принципу Канта дуже велике в історії естетичної науки взагалі. Гумбольдтова теорія внутрішньої форми по своїй суті є етимологічна, оскільки вона спирається на історію походження мови або на процес утворення чи сприймання художнього твору,

¹⁾ Іб., стор. 103 — 104.

²⁾ Роберт Гайм. Вильгельм Гумбольдт. М. 1899, стор. 368, 376 і слід.

³⁾ „Крит. чист. раз.“, 2-е вид., пер. Соколова, стор. 137 — 138.

що для цієї школи є цілком тождній. Але це — одно з розгалужень в історієстетики внутрішньої форми, яку зовсім по-різному будували собі предіставники психологічного напрямку від Гете до Йог. Фолькельта, при чім самий цей термін зустрічається в найрізномірніших значіннях¹⁾.

Процес утворення мови й розвиток її за допомогою внутрішньої форми, коли сполучаються нові почувальні сприймання, засвоєні свіжо, зі старим змістом свідомости, формується Потебнею як шлях од субстанційности до його дієслівности. Речівники поволі втрачають своє домінуюче значіння в реченні, а цю втрату покриває розвиток дієслова. Це загальне положення Потебня розробив на величезній героїчній кількості фактів, де він вражає тонкістю й майстерністю аналізу й могутністю синтезу. Тут ми знову зустрічаємось із геніяльним приміненням загального кантівського положення Гумбольдта до матеріялу слов'янських мов. Хоч було - б, звичайно, зовсім непослідовно, коли - б Потебня, прийнявши внутрішню форму, як чинник формуючий у способі створення слів, відступився - б тієї-ж теорії при розгляді історичного процесу. На думку Потебні, первісні слова в мові ні в якому разі не можуть означувати загальних категорій; такі слова мусять бути чимсь зовсім конкретним, тому що за вихідний момент мислі треба визнати почувальні сприймання і їх комплекси²⁾. Різні граматичні категорії слів, ц.-т. формальний бік мови, безупинно відмінюються, бо - ж це відповідає змінам усього змісту нашої свідомости. Тому всі визначення формальних елементів мови, частин мови, мусять бути генетичними.

„История языка должна давать ряд *определений* предложения“. Розгляньмо деякі з цих визначень: „По отношению к познаваемому в имени представляется признак не как производимый предметом (солнце светит), а как данный в предмете, находящийся в нем“³⁾.

Формальна структура речівника основана лише на одній категорії — субстанційности. Але виразність категорії з'являється в мові не зразу; так, напр., речівник в архаїчній своїй формі (в початку періоду утворення мови) мусив крім субстанційности містити в собі також і категорію причинности. „Выражение „Солнце светит“ могло значить приблизительно: тот комплекс признаков, который уже познан, как производящий свет, производит свет“⁴⁾.

Речівник „сонце“ набирає тут предикативности, що базується на категорії причинности. Так, дієслово малює ознаку (признак) підчас її виникнення від дієвої особи. В основу останнього визначення покладається категорію причинности, звязку між явищами. Отже, шлях розвитку мови й мислі (що те - ж саме) такий: від почувальних сприймань до категорій, спочатку невиразних, а в дальшому все яскравіших, при чім, спочатку домінує (переважає) категорія субстанційности, а наслідком процесу (сучасного нам) — причинність, звязок явищ.

„Глагол, как сказуемое, не мог остаться прежним, одержавши такие победы над именем, как образование неопределенного наклонения, позднее прошедшего времени на — л, из имени“⁵⁾.

У Гумбольдта ми зустрічаємось із цілою низкою аналогічних будов у царині лінгвістики. Так, приміром, про утворення займенників першої, другої і третьої особи він каже: перший із цих поглядів виключно почувального

1) F. Lippold. Bausteine zur Aesthetik der inneren Form. Beck'sche Verl. 1920. ss. 258 — 332.

2) Из „Зап. по русской грамм.“. 1,24.

3) Ib., стор. 88.

4) Ib., стор. 88.

5) Ib., стор. 76.

роду, другий належить уже до чистої форми почувальности — до просто-рони, третій ґрунтується на абстракції і логічному розпізнаванні (від-різненні) понять¹⁾. „Особові займенники — первісні в кожній мові. До них безпосередньо прилучаються прийменники й вигуки, тому що перші виявляють відношення просторони або часу, що розглядається як протяжність; останні — це тільки безпосереднє виявлення життєвих почувань²⁾. Мова взагалі являє собою оброблення „почувального матеріалу“ за допомогою категорій розсудку“. Це Гумбольдт повторює в багатьох місцях своєї праці „Про відрізнєння організмів людської мови“ (особливо див. § 11 про внутрішню форму). „Чи може з часом зростати багатство чуттєвого погляду в мовах, це вирішити важко. Але що поняття розуму й ті, що черпаються з внутрішнього досвіду, в міру свого розвитку збільшують внутрішній зміст мови, так-би мовити, поглиблюють її, це доводить досвід усіх мов, що прожили кілька століть“³⁾. В такий спосіб установлюється аналогію між спільними передумовами Потебні й Гумбольдта, що корінням своїм доходять до Канта. Щоб побачити цю залежність, досить порівняти хоча-б навіть ті цитати, що ми навели, з відповідними параграфами з „Трансцендентальної аналітики“⁴⁾.

Таким чином, питання про примирення суб'єкта з об'єктом у житті окремого слова й цілої мови розв'язується в тій частині, де межі визначаються тільки свідомістю. Це питання Потебня услід за Гумбольдтом розв'язує в дусі Канта: ролю посередницького моменту відіграє внутрішня форма, самий-же розвиток мови йде від почувального відчуття до форм розсудку — категорій. Залишається розв'язати другу частину питання — питання про з'єднання свідомости з буттям, при чім останнє являється емпіричним і не в формі уявлення. Тут немов-би криється внутрішня суперечливість, про яку Кант говорить у передмові до II видання „Крит. чист. роз.“: „Не можна не визнати за скандал для філософії і загальнолюдського розуму необхідність приймати лише на віру буття речей по-за нами... і неможливість протиставити хоч-би який-небудь доказ тому, хто захотів-би не визнати їхне буття“. Ми вже мали нагоду зазначати, що Потебня далекий від соліпсизму: він визнає об'єкт, що існує по-за нами, як постулат. Це є наш співрозмовник. Існування його є необхідною умовою для життя мови. Звичайно, в цій царині не можна обмежитись наукою Канта, теорію критицизму необхідно було поповнити такою системою, що вміщала-б у собі об'єкт, як одну зі своїх важливих складових частин.

II

Безпосереднє пізнання зовнішнього світу так само неможливе, як і пізнання свого „я“, самопізнання. Мова є єдина можливість пізнати й те й друге, правда, тільки символічно. Таким чином, думка тоді тільки може бути усвідомленою, коли існує слово. „В этом смысле слово объективирует мысль, ставит ее перед нами, служит тем делом, без которого невозможно самосознание“⁵⁾.

Зважаючи на те, що зміст свідомости текучий (плинний), сприймання кожного нового слова що-разу буде нове, хоча-б виголошене тим самим,

1) Humboldt. Ueber den Dualis, s. 588; Гайм, стор. 370.

2) „Про відрізнєння організмів людської мови“, рос. пер., стор. 107 — 108.

3) Ibid., стор. 97.

4) „Кр. чист. раз.“, 2-е видання, пер. Соколова, стор. 94 — 97; пор. також „Пролог-мени“, пер. Соловйова, стор. 74 і слід.

5) А. Потебня. „Из зап. по теории словесности“, стор. 26.

хто говорить. І, звичайно, не тільки в того, хто говорить, але й у того, хто слухає і розуміє, що раз у разі буде нова й нова організована думка. Між творчістю і сприйманням установлюється єдність, обидва моменти зливаються в єдиний — все це єсть творчість. Немає готового слова — що раз у разі воно утворюється наново. Творчість треба розуміти в широкому значінні — це все, що утворюється свідомістю людини, звичайно, і художні твори. Джерело цих побудовань — Гумбольдт. Наведу кілька цитат, що почасти вже використані самим Потебнею. „Наших уявлень, якого б вони не були роду, не можна вважати тільки за сприймання готових предметів через споглядання. З діяльністю почувань доконче сполучається внутрішня самостійна діяльність розуму; з цієї сукупности виривається уявлення, стає у протилежність суб'єктивній силі об'єктом, а потім через посередництво нового акту, переймання, знову перетворюється в суб'єктивну силу. Все це відбувається не инакше, як через посередництво мови. Те-ж саме треба сказати і про розуміння того, що повідомляється. В душі людини все відбувається тільки через посередництво самостійної її діяльності, і розуміння того, що повідомляється, так само, як і саме повідомлення одної й тої-ж здібности“. Естетичний принцип в установленій рівності, у творчості слова й утворенні художнього твору, виявлений у Гумбольдта дуже виразно: „Походження слова має подібність до походження ідеального образу в фантазії художника“. „Художня краса мови — необхідний наслідок загалом усієї її істоти“. Поруч із впливом Канта ми зустрічаємось тут із новими положеннями, що не вміщаються з цією наукою: 1) рівняння творчості і сприймання, мова, як синтеза суб'єктивного й об'єктивного (однаково й чужого, а разом із тим і близького для того, хто говорить і хто сприймає); 2) момент естетичної синтези всієї діяльності свідомості (творюючий фермент — унутрішня форма = художньому образу). В цих нових положеннях чувається вплив романтичної філософії кінця XVIII й початку XIX стол., що виникла як реакція раціоналізму й емпіризму Канта. Тут Гумбольдт, очевидно, змінює свою науку в розумінні наближення до „Науковчення“ Фіхте. З цього ж джерела являється і всеоб'єднуючий естетичний принцип. В цьому місці слід розрізнити той елемент діалектики Фіхте, коли „я“ пізнає самого себе лише в тому моменті, коли перетворюється в об'єктивне „не я“, і навпаки — „не я“ може існувати лише остільки, оскільки його можна сприйняти й переробити яким-небудь суб'єктом, яким-небудь „я“.

Наука Гумбольдта, доцільна й гармонійна в царині загальних питань лінгвістики, виявляє себе недостатньою там, де доводиться звертатися до фактів свідомості, до душевного життя. Тут виявилась різниця доби романтичної та реалістичної. Коли творчість духу, його свідомо діяльність уявляється цілком достатнім обґрунтуванням теорії для учня Фіхте, Шеллінга й Шіллера, то для Потебні така непевна, непроаналізована підвалина є непотрібним застереженням (оговоркою). Як ми бачимо в „Мысли и языке“, Потебня доповнює постулати Гумбольдта емпіричним матеріалом, замість непевної „творчості духу“ з'являється механіка душевного життя, що оперує більш чи менш повними фактами й законами. Джерелом для цих даних є психологічні теорії Гербарта, Лотце й деяких учнів останнього (напр., Дробіш). В 4-й книжці „Записок історично-філологічного відділу“ Всеукраїнської Академії Наук В. Петров зазначає, що в „Мысли и языке“ „Мікрокосм“ Лотце іноді цитується, а іноді просто викладається, при чім дуже важливі розділи праці Потебні являються лише переказом або перекладом „Мікрокосму“. Те-ж саме, навіть ще в більшій мірі, можна було б сказати і про запозичення із Гумбольдта. Проте слабкий буде той дослідувач, що, говорячи про вчителів Потебні, обмежиться лише механічним

порівнянням текстів; він зверне увагу як - раз на найважливіше, а саме на органічний розвиток допитливої і глибокої думки. Як уже було зазначено, Потебня в шуканнях „реалістичного світогляду“ обґрунтував постулати Гумбольдта „метафізичною емпірикою“ Лотце, непевність (неясність) „духу“ він заміняє дрібнішою, але зате виразнішою величиною — уявленням. Моністичний спиритуалізм Лотце, одного з останніх чистих метафізиків, що вчив про безпосередність пізнання лише власною „я“ і „я“ інших свідомих істот (cognitio rei), легко міг бути з'єднаний із критицизмом. Свідомість побічна, за Лотце (ц.-т. матеріальної природи cognitio circa rem), приводить до єдності всі світові явища, оскільки виявляється, що речі за аналогію з свідомістю складаються з низки духових субстанцій, духових атомів. Різні сполучення й боротьба цих атомів становлять основу психології, прикладної метафізики. Потебня взяв у Лотце як-раз оцей прикладний бік — науку про асоціативність уявлень, про аперцепцію, про царини свідомого й несвідомого. Проблему суб'єкта — об'єкта він розв'язав почасти в дусі Канта, а почасти Фіхте, але самі терміни „внутрішня форма“, „розуміння й нерозуміння“ обґрунтував механікою сполучення й роз'єднання „психологічних атомів“, уявлень. Внутрішня форма, третє спільне між двома членами порівняння, являється засобом аперцепції, ц.-т. висуває сильніші уявлення за рахунок слабших при утворенні нового слова („Мысль и язык“, стор. 132). Розширення змісту свідомості залежить од близькості відношень між стихіями аперцепцюючих мас і від кількості самих стихій (ib., стор. 129).

„Самое „слово“, взятое в целом, как совокупность внутренней формы и звука, есть прежде всего средство понимать говорящего, *аперцепцировать содержание его мысли*; членораздельный звук, издаваемый говорящим, воспринимаясь слушающими, пробуждает в нем воспоминание о его собственных таких же звуках, а это воспоминание посредством внутренней формы вызывает в сознании мысль о самом предмете“ (ib., стор. 133).

Це останнє синтетичне означення поєднує в собі вплив декількох джерел, і для того, щоб коментувати його, треба вказати на теорію пізнання „я“ через об'єктивний світ, на значіння внутрішньої форми, як зміслового моменту, що примирює неможливі до сполучення по-між себе протилежності суб'єкта та об'єкта, і врешті на психологічний бік усіх цих досить складних процесів. Потебня завжди починав із фактів, з історичного матеріалу і притягання тієї чи іншої теорії, певне, відбувалося через необхідність синтезу, узагальнення. Потебня скористувався психологічною наукою Лотце й цим угрунтував розуміння внутрішньої форми більш емпірично, ніж це зробив Гумбольдт, що й зробилось корективом до кантівських положень та правил.

Проте розуміння уявлення, як закінченого цілого, одиниці для вимірювання психологічних актів, є досить метафізичним.

Мені вдається можливою гадка, що в пізніших працях, що вміщені в збірнику „Записки по теории словесн.“, в 3 томі „Зап. по русской грамматике“, центральна одиниця в психології Потебні — уявлення „психічний атом“ — роздірбується в нього на дрібніші частини та втрачає свій метафізичний характер, наближаючись до комплексу елементів, до чистого досвіду. Історично такий шлях цілком можливий. Відомо, напр., що Мах прийшов до збудовання своєї системи від Гербардта. Але ж постановка цього питання потребує особливої уваги; до цього автор цієї праці гадає повернутися в найближчому часі.

Психологічні системи гносеології, одну з яких розробив Потебня, займаючися лінгвістикою, на мою думку, можуть бути троякого роду. Таким є скептицизм, ц.-т. відмова від гарантування „достовірности“ зовнішнього

світу, прагматизм, що по своїй суті відмовляється від розв'язання гносеологічної проблеми по суті, або - ж символізм. Значіння гносеологічних поглядів Потебні в тому саме й полягає, що він зайняв певну позицію й розробив цю теорію на величезному фактичному матеріалі. В силу цього вплив його в царині, напр., поетики генетичної і психологічної величезний. Правда, сучасність висуває питання про нову поетику, не психологічну й без генетичних визначень. Цей погляд тільки тоді може перемогти потебніанство, коли розв'яже більш задовольняюче хоча - б ті проблеми, що коротко накреслені в даній статті.

Листопад 1924 р.

A. ROSENBERG

TO THE CHARACTERISTIC OF THE PHILOSOPHICAL IDEAS OF PROF. POTEBNIYA

Professor Potebniya was a philosopher and a linguist he gave us a complete system of theoretical linguistics and of poetics, based upon a psychological ground. He was Humboldt's disciple and availed himself of his theory of „the internal form“ and of his general scheme of history of speech.

In that domain we can find an indirect influence of Kants doctrine by means of Humboldt. The logical principles and categories of Kant, influenced by the psychological doctrine of Lotze and Herbart obtain in the works of Potebniya a psychological fundation. In his last works he abandons the metaphysical conception of Lotze and approaches to empiriocriticism.

188

189

190

191

192

193

194

195

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

Нариси з історії суду в Лівоберіжній Україні у другій половині XVII століття

I. РОЛЯ ГРОМАДИ В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Історію українського права, як відомо, досліджено дуже мало, що - ж до XVII ст., доби від революції 1648 року до поч. XVIII ст., так жадного досліду, присвяченого цьому важливому періоду права України, ми не маємо: його торкалися лише принагідно в студіях, присвячених головним чином XVIII ст. А треба сказати, що зазнайомлення з українським правом зазначеної епохи має особливий інтерес, бо дає змогу спостерігати такі характерні риси юридичної практики, яких цілковито бракує в пізніші часи, в ту добу, коли українське життя, скаламучене революцією, повернулося в значній мірі до попередніх форм дореволюційних відносин з перемогою Литовського статуту, як правового кодекса. Дійсно, друга половина XVII ст. була переходовою добою, на протязі якої змагалися ті суспільно - політичні течії, складалися ті економічні відносини, які у викристалізованій формі бачимо у XVIII ст., і це не могло не відбитися у праві, надаючи йому своєрідних рис, що пізніше зникають, зафіксувавши в ньому певний тип класових взаємовідносин. Тому необхідно звернути увагу на українське право, бажачи вяснити характерні риси економічних відносин та соціального устрою другої половини XVII ст.

Але за сучасного стану науки українського права не маємо чого й думати про те, щоб розв'язати бодай головніші його питання: для цього тимчасом бракує і систематично підібраних джерел і наукових дослідів. Справді, єдиним джерелом для вивчення українського права XVI ст. являється судова практика — протоколи українських судів того часу: в нових умовах дореволюційного життя юридичний кодекс XVII ст. — Литовський статут — з його яскраво класовим, суто шляхетським змістом був непридатний, а утворити свій кодекс відповідно до нових обставин економічного та соціально - політичного життя Україна не могла через надто низький рівень юридичного розвитку. От через це українське право тієї доби відбилосся не в певному юридичному кодексі — його бракувало, але в судовій практиці, що утворилась із комбінації двох елементів: з одного боку, старі правні кодекси — Магдебурзьке право та Литовський статут, що являлися юридичними справочниками для козацького суду, з другого — звичай, як живе джерело права, міцно зв'язане з рівнем розвитку, потребами та інтересами широких верств громадянства. Сполучення цих елементів і утворювали судову практику, при чому довгий час звичай рішуче перемагав право писане. Через це й спостерігаємо, що козацькі юристи, часто посилаючися для

обґрунтування присуду на певний артикул Магдебурзького права чи Литовського статуту, відразу ж робили ухвалу, що йшла цілком усупереч їм, але відповідала звичаям і поглядам населення¹⁾.

За таких обставин ясно, яке величезне значіння мають для вивчення українського права другої половини XVII ст. протоколи тогочасних судів, що яскраво й конкретно зазнайомлюють з судовою практикою. Але до цього часу актових книг різних судів видано дуже мало, та й ті далеко не завжди можуть задовольнити дослідника з боку повноти й систематичності матеріялу²⁾. Більшість - же їх переховується по різних архівах — у Москві, Київі, Чернігові та инш., і користуватися ними дуже важко. І цілком влучно дехто з дослідників підкреслювали ще в кінці XIX ст., що для дослідження судів Гетьманщини другої половини XVII ст. „найбільшою перешкодою є брак друкованого матеріялу“³⁾.

Після всього зазначеного зрозуміло, що, не ставлячи своїм завданням широких висновків про судівництво на Україні в цілому, я обмежуюся лише частиною питання, намагаючися простежити на конкретному матеріялі Полтавського городового суду характерні риси судової практики другої половини XVII ст., переважно на території Полтавського полку.

До такого обмеження приводить і друге міркування, а саме спостереження над фактами суспільно-економічного розвитку України др. пол. XVII ст., що в той чи инший спосіб відбилися у судівництві. Справді, економічне життя й соціальні відносини розвивалися після революції 1648 р. неоднаковим темпом по різних українських землях, хоч загалом основні риси розвитку були ті самі: відбудова великої приватної землевласності, скасованої революцією, і, як наслідок, утворення привілейованої старшинської класи, з одного боку, зменшення селянського та козацького землеволодіння, занепад дрібного господарства й втрата соціальної ваги та політичного значіння селянством і рядовим козацтвом — з другого, при чому перша з зазначених клас з кінця XVII ст. подекуди втрачає й особисту

¹⁾ Див. численні приклади у виданні Полт. Арх. Ком. „Актовые книги Полтавского городского уряда XVII ст.“. В. I — III.

²⁾ Із виданих актових книг згадаю в першу чергу акти Бориспільського міського уряду за 1612 — 1699 р., що видав А. Стороженко в „Киевской Старине“ за 1892 р. Видання це не повне: із 878 актів було взято 136, при чому лише ті, що були цікаві з боку побуту або давали яку подробицю про діяльність міського уряду чи прізвища урядовців. Найкращі й найповніші видання це є Пирятинські актові книги за р. р. 1683 — 1719, видруковані в фамільному архіві Стороженків (Стороженки, т. VI) та Полтавські актові книги, видані за редакцією В. Л. Модзалевського, що охоплюють 1664 — 71 р. р. (вип. I — III). Окрім того було видано окремі уривки з актових книг: Д. П. Міллер та П. Плохинський видали уривки із Стародубівських магістр. книг за р. р. 1690 — 1722 (Сборник Харьк. ист. - фил. о - ва, т. VI і отд.), В. Модзалевський видрукував уривки із Стародубівськ. міської книги з р. р. 1664 — 73 (власне 1664 — 66, бо до останніх років стосується лише кілька документів Див. труди Черніг. арх. коміс., в. VIII і окр.). Нарешті, досить значну кількість актового матеріялу, але обробленого в напівхудожній формі, знаходимо з актових книг різних судів (переважно - ж Полтавського) у праці О. І. Левницького „Очерки народной жизни в Малороссии“ (Киевск. Ст., 1901 г. і окр.). Треба ще згадати досить великий матеріял із Прилуцької справної книги, що наводить М. Слабченко в своїй студії „Наказання в жизни и праве Малороссии в XVII — XVIII в. в“ (Опыты по истории права Малороссии), та деякі уривки, видруковані в малоприступних Чернігівських губерніяльних відомостях: Стародубівські магістр. книги за 1690 р. в р. 1852, за 1683 р. в р. 1857, уривки з Ніжинських книг за р. р. 1657 — 74 в р. 1887. Оце, власне, і є весь той видрукований джерельний та напівоброблений матеріял, яким може оперувати дослідник. Як бачимо, немає жадного повного видання, яке охоплювало б усю добу: переважно це є або вибірки, або видання, що охоплюють лише частину зазначеної епохи. Без сумніву, на перше місце серед названих видань, що до повноти й цікавості треба поставити Полтавські актові книги.

³⁾ Сборн. Харьк. ист. - фил. о - ва. Т. VI. Вступні уваги до актів Стародуб. магістр.

незалежність, перетворюючися на старшинських підданих. Але коли цей процес був загальний для всіх українських земель, так розвивався він не одночасово: в той час, як у північних полках Гетьманщини — Стародубівському, Чернігівському, Ніжинському — він досяг повної сили, в південних — особливо в Полтавському, що лежав на межі зі степом, під постійною затрозою з боку татар і був у найтіснішому зв'язку із Запорозжям — зазначені риси економічного й суспільного розвитку лише намічались й ще не встигла вирости ні привілейованість старшини, ні безправність поспільства. От через це в південно-українських землях і, зокрема, на території Полтавського полку на довші часи заховалися ті попередні економічні відносини та соціальні форми, що зникли по інших місцевостях¹⁾: більше значіння рядового козацтва й поспільства, менша економічна сила, а тим самим і менший соціальний та політичний вплив старшини, а це не могло не відбитися на практиці суду. Полтавські козаки, як казав О. М. Лазаревський, „не відчували старшинського гніту довше, як по інших місцевостях, заховали стародавні свої звичаї та „вольності“, що виявлялися переважно у вільному обранні старшини. З цього боку Полтавський полк був винятком, порівнюючи з останньою Україною, в якій не лише селянство, але й козаки з кінця XVII ст. були мало не в повній залежності від старшини, що ввлялась у дійсності гетьманськими урядовцями, хоч її й вважали за обрану“²⁾.

Справді, в останню чверть XVII ст. старшинське землеволодіння в Полтавському полку не встигло ані розвинутися в широкій мірі, ані перемогти козацьке й селянське. Місцева старшина — Кочубії, Іскри, Герцики, Гуджули, Витязенки й інші — всіма засобами набували собі землі, а проте залишалось ще досить широкого вільного степу й для козаків та поспільства. З другого боку, далекі від центру тогочасного політичного життя, на межі з татарами, полтавські степи не вабили до себе генеральної старшини, не обіцяючи особливої користи. От через це в останню чверть XVII ст. в Полтавському полку старшина не встигла ще захопити військові землі й залишалось ще багато вільних, хоч Полтавські актові книги в околицях Полтави і згадують чимало сел: Павленки, Кобішани, Рибці, Жуки, Мильці, Яківці, а далі — Мачухи, Петрівка, Супрунівка, Старі й Нові Санжари, Білики, Опішня, Диканька та багато інших. За таких обставин зрозуміло, що пануючим типом землеволодіння було дрібне та середнє, а не велике, і полтавський козак та селянин, почувавши під собою міцний економічний ґрунт, був повноправним громадянином, а не панським підданим чи залежним од пана. Через це громада, як впливова одиниця

¹⁾ Досить порівняти генеральні слідства про маєтності з полку північного, напр. Чернігівського, та південного, хоч-би Переяславського або Прилуцького, щоб переконатися, оскільки процес розвитку великого приватного землеволодіння, що привів до перебудови економічних і соціальних відносин на Україні, йшов на півночі швидше, як на півдні. Так, у Чернігівському полку, за генеральним слідством, було 1729 — 30 р. р. у приватному володінні (старшини та монастирів) 7.623 селянськ. двора супроти 786 дворів вільних військових, 389 рангових і 158 ратушних (Н. Василенко. Генер. след. о маєтн. Черниг. полка. Ч. 1908 р.), а в Переяславському полку в той-же час: приватних власників — 1.989 дворів, вільних військових — 1.203 двора, ратушних — 336, спірних — 449, рангових — 153 (В. Микотин. Генер. след. о маєтн. Переясл. полка. Сборн. Харьк. ист. - фил. о - ва, т. VIII, ст. 244). Таким чином, у Чернігівському полку величезну більшість селянства було перетворено на панських та монастирських підданих, в Переяславському вільне населення трималося досить міцно і старшина не встигла ще його загарбати в свої руки. Треба додати, що порівнюючи невелика кількість дворів Переяславського полку пояснюється тим, що селя землям була ще вільна, ненаселена. Далі на південь успіхи приватного землеволодіння були ще менші.

²⁾ А. М. Лазаревский. Полтавщина в XVII в. „Киевск. Стар.“, 1891 г., кн. IX, стр. 360.

щоденного суспільного життя, не відсунута ще старшинським урядом, повно й яскраво виступає у практиці Полтавського суду.

Характерні економічні особливості Полтавського полку — панування дрібного та середнього землеволодіння, велика роля скотарства, що могло розвиватися на вільних землях — в значній мірі відбилися на практиці Полтавського суду: з одного боку, панування дрібнобуржуазної стихії, як наслідок переваги дрібного й середнього землеволодіння, та яскраво виявлений інстинкт приватної власності, з другого — надзвичайна й типова для зазначеної місцевості гоноровитість людности, нарешті, постійна й запекла боротьба між дрібновласницьким елементом („статечним“ людом) та кримінальною голотою — овчарями та инш. пролетаризованими групами, що, „тулячися в наймах“ або ховаючись по степах і яругах, являлися тим соціальним осередком, з якого виходили злодії й розбійники — „нетяги“, „прибиші“ та ин. „нестатечний“ люд. Відповідно до цього маємо в Полтавському городовому суді і певний тип злочинів, і своєрідний склад злочинців, і тип судових кар, що в значній мірі відрізняє його від інших судів. Так, характерним злочином у Полтавському суді являється крадіжка, в першу чергу овечок, у той час, як у Пирятині, як свідчать судові книги, було дуже поширене конокрадіство. Треба додати, що опріч того характерною справою для Пирятини було „чужоложство“ в різних його формах: із 175 карних справ, розв'язаних судом, 49 падало на „чужоложство“, гвалтування та незаконне співжиття, в той час як у Полтавському суді подібні справи трапляються рідко, принаймні, на протязі років, за які маємо видруковані повні актові книги. Нарешті, в Полтавському суді кари загалом значно суворіші, як по інших. особливо в тих справах, що торкаються порушення приватної власності: в 56 справах про крадіжку, зафіксованих у судових протоколах за час 1664 — 71 р. р., 14 чоловік люду було покарано на смерть, а опріч того чимало було присуджено до смерті й помилувано з різних причин. Инше бачимо в Стародубівському міському суді, оскільки можна робити висновки на підставі виданих актів: кару на смерть за крадіжку там майже не вживали, задовольняючися менш суворими — били киями, виганяли та инш. До подібних - же кар злодіїв схилявся й Бориспільський уряд: у справах його, виданих Стороженком, лише одна закінчилася карою на смерть. Не вживав кари на смерть у зазначених випадках і Пирятинський суд: із 90 крадіжок, зареєстрованих протоколами, було лише два випадки кари на смерть, останні - ж обмежувалися виплатою „вини“ — карного штрафу або винного карали канчуками чи киями, урізанням вуха чи носа, нарешті — вигнанням.

Треба ще зазначити, як характерну ознаку боротьби дрібнобуржуазного елемента з порушниками приватної власності, яскраво й одверто класовий підхід до питання про кару злочинця: мало величезне значіння не лише *що саме* зроблене, але й *хто* зробив, і злочинця із „статечних“ кол — хазяїнів — карали за той - же злочин значно менше, як „нетягу“ або овчаря, що був постійною загрозою для заможних господарів.

Такі загальні зауваження що до діяльності Полтавського городового суду. Перейдімо тепер до аналізу окремих питань з його практики.

Характерною рисою Полтавського городового суду др. пол. XVII ст. була велика роля громади в судовому процесі. Ця риса не є випадок. але була наслідком економічних і суспільних обставин життя: козацтво й поспільство, відіграючи не останню ролю у громадських справах, не могло залишити по - за межами свого впливу діяльність суду, в якій воно було дуже зацікавлене. От через це, природно, громада бере активну участь у дослідженні та розв'язанні судових справ.

Але раніш, як переходити до аналізу ролі громади, треба зробити кілька зауважень про характер тогочасного суду та про склад судової колегії.

До революції 1648 року судівництво на Україні, як і по інших землях Корони Польської, було становим: кожен із станів мав свій суд, що розв'язував лише його справи. Так, були суди шляхетські, міщанські, здається, козацькі, а для селянства — старостинські по коронних маєтках та дідичів і їх заступників — по приватних¹⁾. Але по революції 1648 року станові суди зникають: „Шляхтич прирівнюється до козака, а козак дістає юридичні права шляхтича й обидва судяться в одному військовому суді. В той-же час міщанські суди в значній мірі втрачують свою самостійність, залежачи від козацьких урядників у нижчих інстанціях та цілковито підлягаючи козацьким суддям у вищих“²⁾. Урядові певної території були підсудні всі тогочасні групи населення, „і він не робив різниці по-між ними, розв'язуючи однаково справи панів (старшини), козаків, міщан, „коломійців“ та селян“³⁾.

Через це у др. пол. XVII ст. компетенцію судів козацьких — полкових і сотенних — не було розмежовано з міщанськими: в судах міщанських (ратушних) беруть участь козацькі урядники, і їм підлягають поруч із міщанством і інші класи населення. Тому з 60 р. р. XVII ст. „не бачимо жадної справи, в розв'язанні якої не брав-би участі козацький уряд“⁴⁾.

Ці спостереження що до характеру українських судів другої половини XVII ст. цілком підтверджують Полтавські акти: до городского Полтавського суду зверталися за розв'язанням справ і козаки й міщани, „обивателі“ Полтави й мешканці околичних сел, а в склад судової колегії обов'язково входили представники обох груп — козацтва й поспільства. Таким чином, Полтавський городской суд, принаймні з 60 р. р. XVII ст., був судом загальностановим.

Судова колегія складалася із трьох елементів: представників козацтва — отаман, суддя полковий, полковник, представників міщанства — війт, бурмістр, райці та лавники, нарешті — громада. Треба сказати, що було зовсім не обов'язково, щоб усі названі особи були присутніми на суді: фактично склад судової колегії значно відмінявся в залежності від обставин. Так, траплялося, що судив сам городской отаман⁵⁾ або отаман та війт⁶⁾ часом до них приєднувалися бурмістр і райці⁷⁾ та лавники. Нарешті, суд відбувався з участю полковника в різних комбінаціях: полковник і війт,

¹⁾ Д. Миллер. Суды земские, городские и подкоморские. Сборн. Харьк. ист. - фил. о-ва, т. VIII, стор. 63 -- 64. О. М. Лазаревський у своїй статті „Суды в старой Малороссии“ (Киевск. Ст., 1898 г., кн. VII — VIII), написаній з приводу названої роботи Д. Миллера, рішуче заперечує існування шляхетських статутних судів у південній Україні, вважаючи за сумнівне існування їх навіть в Україні центральній та північній — у Києві й Чернігові, де їх могли завести лише не в довгій часі перед революцією 1648 р. Так само сумнівно, на думку Лазаревського, й існування судів для духовенства та козацтва. Існував тут, лише ратушний суд по містечках, при чому головували в цьому суді намісники воятинників-магнатів за участю війта й бурмістрів“ (стор. 77).

²⁾ Д. Там-же стор. 69.

³⁾ Стороженки, т. VI. Передмова до актів Пирятинського суду.

⁴⁾ Д. Миллер. Суды..., стор. 69. Протилежний погляд відстоює М. Слабченко в своїй роботі „Малорусский полк в административном отношении“. Од., 1909 р. На думку Слабченка, по революції 1648 р. існувало два типи судових установ: суд полковий, що провадив полковий суддя, який був „переважно козацько-сословним суддею“ (стор. 296), та суд повітовий й міський для міщан і селян“ (стор. 294). Погляд т. Слабченка, як доводять Полтавські акти, є помилковий.

⁵⁾ Актовые книги Полт. гор. уряду XVII ст., изд. Полт. арх. комисс. под. ред. В. Молавалявського. В. I, стор. 8.

⁶⁾ Там-же, стор. 27 — 32.

⁷⁾ Там-же, стор. 28 — 34.

полковник, городовий отаман і війт, ті-ж особи, але з додатком бурмістра та лавників і инш.¹⁾ Часом замість полковника виступала особа, якій він доручав бути присутнім на суді — „зостаючого на мѣстцу его млсти пана полковника Полтавського“, як зазначає акт²⁾. Траплялося, що бували й інші урядові особи — полкові осаули та др. Із названих осіб постійними вчасниками судової колегії були війт та городовий отаман, без яких не розв'язували майже ні одної справи. Досить часто брали участь бурмістр, лавники та райці. Далеко не завжди бачимо полковника, що через різноманітність своїх обов'язків та часті від'їзди не міг брати постійної участі в розгляді судових справ, хоч загальне керування діяльністю суду залишалося за ним. Що-ж до полкового судді, так про цей уряд до поч. 1667 р. протоколи Полтавського суду зовсім не згадують, і лише з лютого зазначеного року він фігурує в складі судової колегії³⁾.

Але присутність судді не змінило складу її: уряд судді лише було додано до попередніх її співучасників. До того-ж присутність полкового судді, навіть після утворення зазначеного уряду, зовсім не була обов'язковою при розгляді справ: маємо чимало прикладів, коли городовий отаман та війт розв'язували без участі судді навіть найважливіші справи, що закінчувалися карою на смерть. Та й взагалі не можна встановити обов'язкової послідовності та зв'язку між характером справи та участю в судовій колегії певних осіб: хоч загалом участь полковника помітна в більш серйозних справах, але траплялося, що навіть справи, що закінчувалися карою на смерть, розв'язували війт, бурмістр та городовий отаман. Як трапилося то, наприклад, зі справою Палажки Петренкової, присудженої р. 1670 до смерті через четвертування за спробу отруїти чоловіка⁴⁾, або зі справою П. Кириченка та С. Яременка, яких присудили 1665 р. „на горло скарати“ городовий отаман полтавський, війт та бурмістр⁵⁾.

Нарешті, третім елементом Полтавського городового суду була громада — населення, козацтво й поспільство, без участі якої тоді не розв'язували жадної справи.

Несталість судової колегії що до представників адміністрації цілком зрозуміла, коли взяти на увагу ролю тогочасного суду: суд XVII ст. виконував функції не тільки, як може навіть і не стільки судові, як нотаріальні — перед ним робили заяви про купівлю та продаж земель, поділ майна, виплати грошей, сварки та згоди й инш., і суд заготовував їх, „актував“ у книгах, надаючи цим юридичну силу, як то робилось і в судах до революції 1648 р. З другого боку, суд часто виступав як посередник по-між сторонами, приводячи їх до згоди. Ясно, що для переведення поточної роботи подібного типу зовсім не було потреби у присутності великої урядової колегії, а коли ще додати, що полковник, якому належали судові функції поруч з низкою инших — військових, адміністративних і др., був часто відсутній або зайнятий иншими справами, так його присутність у суді постійно була просто неможливою. Треба сказати, що від скорочення судової колегії населення нічого не втрачувало: обов'язкова присутність громади й участь її в судовій справі, контролюючи діяльність судової колегії, а часто й направляючи її, застерігала інтереси сторін од зловживання та давала змогу розв'язувати найсерйозніші справи без участі полковника чи судді.

1) Актовые книги Полт. гор. уряду XVII ст., изд. Полтавск. арх. комисс. под ред. В. Моззалевского, стор. 20, 21, 50 та инш.

2) Там - же, стор. 29.

3) Там - же, стор. 86.

4) Акт. книги Полт. гор. уряду XVII ст., в. 1, стор. 187.

5) Акт. книги Полт. гор. уряду с XVII ст., в. 1, стор. 62.

Нарешті, часом у розв'язанні справ Полтавського суду брали участь московські воеводи та московська військова старшина, що перебувала в місті¹⁾.

Найцікавішою рисою українського суду др. пол. XVII ст. була, без сумніву, ролля громади. Треба сказати, що в тогочасному житті громада загалом мала величезне значіння і її вплив виходив далеко по-за межі судової діяльності, охоплюючи щоденне життя людини в усіх його конкретних проявах: громада добре знала кожного зі своїх членів, контролювала його, доводила до відому уряду про ті чи інші підозрілі вчинки з його боку, нарешті, ловила на „злому вчинку“, словом, громадський контроль над кожним був дійсний і широкий. От через це, не вважаючи на відсутність у ту добу спеціальних поліцейських органів, рідко якому злочинцеві щастило заховати своє „проступство“. Громада виявляла навіть такі справи, що немов-би були безнадійними з боку відшукування винних; на погляд того часу, злочинство було справою громадською і допомога судові в розв'язанні її — відшукування винних та инш. — являлося обов'язком кожного. Такий погляд на злочинство надзвичайно яскраво виявляється в актових книгах XVII ст.: кожен, навіть найближчий родич злочинця, мусив заявити суду про все, що він знав у тій чи іншій справі, хоч-би суд і не питав його²⁾, або повідомити уряд про підозрілу людину навіть у тому випадку, коли за нею певного злочину й не знали³⁾. Через це й бачимо часто, що різні злочини виявляли особи, абсолютно не зацікавлені в них, виконуючи лише свій громадський обов'язок. Треба додати, що, коли людина, знаючи про певний підозрілий вчинок другого, не кажучи вже про злочин, не повідомляла про нього уряд, її вважали за співучасника й вона відповідала перед судом у випадку виявлення злочину. Цікавим і характерним прикладом зазначеного являється справа Мик. Милашенка (1665 р.), у вівчаря якого було знайдено вкрадену „курту“. Хоч овчар утік, але до суду було „припозвано“ Милашенка, його господаря, якого визнали винним у тому, що він, „маючи владзу над своїм чилядником а знаючи, же гроший стулко не м'єль, жеби такую рич купувал... а обачивши у него, урядови того не опов'єстил“, і ухвалено, що, коли на протязі 4-х тижнів Милашенко не поставить на суд вівчаря, мусить платити за втрату потерпівшому й карний штраф урядові, „яко помочник злочинцовъ“⁴⁾. Подібний - же приклад бачимо і в Бориспільському суді, який сина-злодія присудив до вигнання, а батька, про участь якого в злочині не було жадних відомостей, покарали штрафом за те, що він, живучи з сином в одній хаті, не повідомив урядові про його вчинки й „сыня своего не учил“⁵⁾.

Цей громадський контроль та відповідальність кожного за чужі „злі вчинки“ й робили майже неможливим заховати той чи інший злочин.

Що спеціально до участі громади в суді, так вона виявлялася в такому напрямку:

1) громада була обов'язково присутня на суді, бо тогочасні суди були прилюдні;

¹⁾ Актов. книги Полт. суда, в. I, стр. 78, 82, 92, 79.

²⁾ Див. цікаву заяву батька про сина-злодія. Полт. акт. кн., в. I, стр. 23.

³⁾ Напр., справа Проценка Стадниченка, який здавався решетилівцям людиною підозрілою, бо „марне копійками и иншыми гришмы шафуетъ и подъ часъ въ кали въ сапьяновихъ чоботяхъ въ грязи ходыть“, а потім було вияснено, що він дійсно є тяжкий злочинець. (Ор. Ів. Левицкий Очерки народной жизни в Малороссии, стр. 20 і далі).

⁴⁾ Полт. акт. кн., в. I, стр. 57 — 58.

⁵⁾ Местечко Бориспіль в XVII в., акти местн. уряду 1612 — 1699 г. г., с предисл. А. В. Стороженка. Изд. „Киевск. Ст.“ 1892 г., стр. 108.

2) члени громади виступали як помічники судової колегії, беручи участь у різних оглядах, що мали відношення до справи, а також часом переводячи слідство ;

3) члени громади виступали на суді як свідки, оповіщаючи про ті чи інші факти з діяльності злочинців, про які вони знали, хоч-би офіційно в ролі свідків їх і не викликали ;

4) до громади зверталася судова колегія в тому разі, коли не знала, на якій ухвалі спинитися, у складних випадках навіть скликаючи спеціальні ширші збори для в'яснення справи ;

5) громада впливала на присуд, виступаючи на суді з проханням про зміну або зменшення кари злочинцеві, а то й зовсім звільнення його від кари, й ці прохання судова колегія завжди брала на увагу.

Переходячи до аналізу намічених пунктів діяльності громади, треба зазначити, що хоч загалом присутність громади в українських судах др. пол. XVII ст. більш-менш визнана в науці, але оцінка її ролі, обсягу впливів та складу досить різноманітна в різних дослідників: у той час, як Лазаревський, Багалій, Левицький і Міллер визнавали за громадою велику роль в діяльності судів (особливо Левицький і Міллер), як одного з чинників судового процесу др. пол. XVII ст., Слабченко, навпаки, рішуче заперечує її значіння: „З часів Многогрішного громада була звичайно присутньою в суді в ролі доказчиків, свідків, експертів по деяких справах, впливала на характер деяких вироків і сама не судила, як гадає Левицький і проф. Багалій. Є підстава навіть думати, що присутність громади часто була лише на папері... Звичайне твердження відносно товариства й громади — це є лише старовинна формула, що деякий час відповідала життю, але проте являлася пережитком старовинного вічевого устрою... Нарід, духівництво, шляхетство могли бути присутніми на суді. Але суд міг одбуватися й без їх присутности й одначе його вважали за правомочний і повний¹⁾. Таким чином, як бачимо, названий дослідник не надає особливої ролі громаді, вважаючи її присутність за можливий, але необов'язковий факт судівництва України др. пол. XVII ст. Відповідно до цього погляду проф. Слабченко не звертає належної уваги на громаду і в другій своїй роботі, присвяченій українському праву XVII—XVIII ст. — „Наказанія в жизни и в праве Малороссии XVII—XVIII в. в.“²⁾.

Але цей погляд, що утворився на підставі переважно вивчення актів Бориспільського суду, є цілком помилковий. Справа в тому, що дійсно в протоколах Бориспільського суду присутність громади зазначено далеко не завжди (хоч згадки про неї маємо досить часто, й не можна говорити, що її там зовсім бракує), але ще велике питання, чи слід вважати відсутність записів про неї за наслідок недосконалости й неповности судових протоколів чи за ознаку відсутности громади. Навіть при поверховому ознайомленні з судовими актами взагалі та Бориспільськими зокрема, відразу-ж кидається у вічі, що не всі справи записано однаково повно й докладно, що дуже часто протокол ігнорує важливі риси, лише нагадуючи про них між иншим. Чи не сталося такого і з участю громади, присутність якої то нотували, то пропускали, хоча в дійсності громада в судовому процесі участь і брала? До висновку про можливість таких пропусків приводить і зазнайомлення з актами Стародубівського міського суду, протоколи якого

¹⁾ М. Е. Слабченко. Малорусский полк в административном отношении. Од., 1909 г., стр. 305 — 306.

²⁾ М. Е. Слабченко. Опыты по истории права Малороссии XVII — XVIII в. в. Од., 1911, стр. 29 — 237.

часто не називають і членів судової колегії, актуючи справи в скороченій формі, в той час як в інших випадках перелічують суддів по іменах та прізвищах¹⁾. Ідучи за метою проф. Слабченка, залишається в такому випадку висловити сумнів і в існуванні судової колегії, якщо її не названо в протоколі. Треба додати, що ті-ж протоколи Стародубівського суду зовсім не згадують про участь громади, хоч її присутність виявляється потім у подробицях тієї справи, в якій раніше про громаду не було ані слова. Як приклад, наведу справу Оришки Андрієвої про закрутку в житі, що відбулася, як знаходимо безсумнівні вказівки лише в докладно мотивованому при- суді, перед всім майстром засьльм, яко і посполитими²⁾, при чому роля останніх була активна, як бачимо з того-ж судового декрету³⁾. Треба ще додати, що загалом Бориспільські книги не можуть бути абсолютною під- ставою для висновків, бо це-ж є не повний судовий матеріал за певні часи, а лише уривки, цілком випадкові, вибрані видавцем відповідно до своїх наукових інтересів, і тому, звичайно, ще питання, оскільки часті згадки про громаду в актах Борисполя, коли взяти на увагу й невидруковані ще.

Через зазначені причини можна вважати категоричне твердження проф. Слабченка про ролю громади малообґрунтованим на фактичному матеріалі судової практики, а протоколи Полтавського суду, в яких немає майже ні одної справи, що її було-б вирішено без участі громади, однаково чи карної чи цивільної, яскраво доводять помилку названого дослідника.

Але, не погоджуючися з поглядом проф. Слабченка на ролю громади, я вважаю проте за неможливе узагальнити свої висновки про великий її вплив на судові справи, зроблені на підставі вивчення Полтавських актових книг, на інші райони України: різниця економічних умов і класових взаємо- відношень по окремих полках в XVII ст. утворювала, як зазначено, різноманітність судової практики, збільшуючи або зменшуючи ролю громади та її вплив на судові справи, хоч у загальних речах участь громади про- являється при нагоді по всіх землях. От через це я, виясняючи питання про ролю громади в суді, обмежуюся переважно Полтавським полком, у якому вона в др. пол. XVII ст. досягла найбільшого впливу, уступаючи старшині по інших полках, де старшинський вплив був більший з причин еконо- мічних і соціальних, про які вже була мова.

Присутність громади акти Полтавського суду визначають у різний спосіб—то у виразах загальних, то більш докладно: „при бытности людей зацных и вѣры годных“, „иных людей добрых при том будущих“, „и при многих зацных общихъ особахъ“. Або-ж: „и иных много вѣры годных особъ так козаковъ, яко и мѣщанъ Пулѣтавскихъ“, „и иных общихъ вѣры годных пристойных особ, такъ товариствъ, яко и пнов мещанов, обива- телей Пулѣтавскихъ“⁴⁾ та инш. Часом писар більш видатних і почесних із присутніх записував у протокол по іменах та прізвищах разом з членами судової колегії, визначаючи присутність інших у загальній формі. Напр., згадавши про членів уряду, протокол додає: „с товариствъ теж Демка Кри- вошапѣки, Миколая Стефановича, Хвеська Чернѣговца, Семена Яременька . . . и при многих общих зацных особахъ“, або-ж: „и при инихъ людей зацных и вѣры годных мещан Пулѣтавскихъ: Микиты Ваценка, Ивану Кияници, Петру Бутченку, Ивану Шабелнику, Яремѣ Петренку и многих людей, на тот час бывшим“⁴⁾.

¹⁾ Див. „Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664—1673 г.г.“. Издано В. Л. Модзалевским. „Труд. Черниг. арх. ком.“, вып. VIII, стр. ч. 1—6 та 7 і др., ст. 6—7.

²⁾ Отрыв. из Стародубовск. меск. книги 1664—1673 г., изд. В. Л. Модзалевским, стр. 54, ст. 28.

³⁾ Див. Полт. акт. книги, в. I, ст. 22, 23, 19, 62 і др., в. II, стор. 46, 69.

⁴⁾ Там-же, в. I, стор. 207, в. II, стор. 7.

Таким чином, постійні й неодмінні згадки судових протоколів про присутність сторонніх („общих“) осіб (ті кілька актів, у яких такої згадки бракує, я вважаю за неповні записи супроти величезної кількості протилежних) доводять, що присутність членів громади на суді являлась обов'язковою. Але для правоздатності громади на суді було необхідно, щоб присутні члени її, однаково чи то з „товариства“ — козаки, чи з поспільства — міщани й селяни, задовольняли певним вимогам, а саме: були „добрими“, „зацними“, „пристойними“, „віри годними“, цеб-то правоздатними з погляду тогочасного права.

Річ у тому, що, йдучи за нормами Магдебурзького права, тогочасне право українське визнавало кілька категорій людей, що втрачували юридичну правоздатність: не мали права займати громадські уряди, не могли бути за свідків на суді, втрачували право користуватися присягою, як судовим доказом, позивати в суді за образу, бо „таковимъ жаденъ отвѣдати не повиненъ“, та инш. Словом, це була категорія людей, що стояла по-за межами тогочасного права, як позбавлені „цноти“ або „зацности“ — чести, яких „судъ одъ чести людской отлучалъ“ і які через це „право свое втратили“. У склад цих „беззацних“ входили:

- 1) злочинці, присуджені до кари на горло й потім звільнені від неї за ухвалою суду;
 - 2) злодії-рецидивісти, вигнані з місця свого мешкання або покарані біля прингера — позорного стовпа;
 - 3) злочинці, „ціховані на тілі“ — яким було відрубано за їх провину вуха, ніс, руки чи ноги;
 - 4) особи, що були „въ катовскихъ рукахъ“ — на „муці“ або „спробі“, як казали тоді;
 - 5) особи, захвачені на чужоложестві з урізанням піл одежі за тогочасним звичаєм;
 - 6) ціла низка інших злочинців — злодії, що помирилися з потерпівшими й не несли судової кари, кривоприсяжники й др.;
 - 7) родичі та близькі осіб зазначених категорій, бо за Магдебурзьким правом „беззацність“ падала й на нащадків злочинця до третього коліна ¹⁾.
- Оці всі особи, як люди неправоздатні, не могли брати участь, звичайно, і в суді в ролі членів громади, а тому протоколи й підкреслюють обов'язково присутність лише людей правоздатних.

Цей висновок розв'язує питання про те, хто були ті „зацні“ й „віри годні“, присутність яких нотують протоколи. Справа в тому, що О. І. Левицький і М. Є. Слабченко вбачали в „зацних“, що брали участь у суді, якусь окрему групу, що відрізнялася від решти присутніх членів громади. Левицький вважає, що „зацні“ являлись більш почесними з присутніх, яких судова колегія запрошувала до участі в розгляді справи: „Більш почесних осіб („зацныя персоны“) із числа козаків та міщан, що були присутні, запрошували у склад суду, і вони разом з „урядовими персонами“, цеб-то присяжними суддями, брали участь у нарадах при складанні декретів“ — підкреслює Левицький ²⁾, а Слабченко, відповідно до цього погляду на ролі громади, додає: „Зацні були головним чином попередні міські урядовці“ ³⁾. Таким чином, названі дослідники, користуючися помилковим тлумаченням слова „зацний“, перекладаючи його, як почесний, а не як маючий честь (не позбавлений чести), цнотливий, а тому правоздатний,

¹⁾ О. І. Левицький. Очерки нар. жизни в Малороссии, стр. 245 - 246.

²⁾ Там-же, ст. 245 — 46.

³⁾ Там-же, стор. 7; М. Е. Слабченко. Малорусский полк, стр. 309.

розклали громаду в суді на дві групи: „зацних“ — привілейованих — і загаль присутніх.

Що таке пояснення виразу „зацний“ є помилка, а разом із ним не має підстав і той розподіл громади, про який була мова, свідчить заміна слова „зацний“ словами „віри годний“, „пристойний“, як виразами однозначними, що постійно зустрічаємо в актах, щеп-то „зацні“ були не окремою групою, більш аристократичною за інших присутніх членів громади, але сами присутні, як люди „цнотливі“. З другого боку, „зацні“ не являлися й бувшими урядовцями, хоч не заперечую, що імена бувших урядовців, присутніх на суді, й записували в протокол, як осіб більш відомих і впливових. Але переважно серед „зацних“, записаних по іменах, зустрічаємо людей, що не мали урядових посад, але визначалися заможністю та впливом, щеп-то являлися просто членами громади. Про це свідчать численні записи в протоколах, як, напр.: „При бытности людей зацных и вѣры годных Василя, крамара Пультавскаго, Трохима Крамара, Ивана Люблянцѣ крамара, Семена Санжаровскаго, крамара Пультавскаго и иных людей зацных з мещан Пультавских многих...“¹⁾. Таким чином ясно, що в склад громади, яка була присутня на суді й брала участь у його діяльності, входили козаки й міщани Полтави та околичних сел, правоздатні з погляду тогочасного права.

Але, являючися обов'язковим елементом судового процесу, громада відмінялася що до складу окремих її членів, присутніх при розгляді тієї чи іншої справи, і загалом певного, зафіксованого складу її не було. Бути на суді і брати участь у разі потреби в його діяльності міг кожен з козаків та поспільства при умові „зацности“, хоч присутність кожного зокрема й не була обов'язковою на кожній справі. Фактично були на суді, звичайно, не всі, але лише ті з членів громади, що цікавилися певною справою. От через це й бачимо різний склад громади в залежності від характеру справи: то переважають міщани, як було в попереднім прикладі, то, головним чином, козаки, цехмістер і члени кушнірського цеху, коли справа торкалась кушніра, духівництва, нарешті—людність певного села, якщо розв'язували справу, що зачіпала її. Напр., у справі про розподіл спадщини між гр. Куриленком та Панасом Білоусом, що жив у с. Федорках, серед присутніх членів громади писар занотовує „многих людей з Федорок села“, при розв'язанні справи, що торкалась диканських ґрунтів, були люди „с посполства села Дыканки“, а коли розглядали суперечку за ґрунт у Рибцях, було багато „иных людей зацных, товариства и мещанъ, з села Рибцовъ тракту Полтавскаго“²⁾.

Оскільки склад громади залежав од характеру справи, свідчать протоколи трьох справ, занотовані одного дня—26/XI 1667 р.: в кожному з них знаходимо інших осіб із громади, названих по іменах, опріч лише Степана Несвати, що був підчас розв'язання всіх справ. Це підкреслює, що склад громади на суді був не постійний, а текучий.

Треба додати, що громада брала участь не лише в діяльності судів більших центрів, але й у сільських та містечкових. Про це свідчать ухвали Стасівського, Ново-Санджарівського та инш. урядів, внесені в актові книги Полтавського міського суду, щоп надати їм більшої юридичної сили³⁾.

Що до хронологічних меж впливу громади, так тут, на мій погляд, певного матеріялу для висновків бракує, і в усякім разі не можна погодитися

¹⁾ Полт. акт. книги, в. I, стр. 31.

²⁾ Там-же, в. I, стр. 42, 37, 87; в. II, стр. 89, 47.

³⁾ Там-же, в. II, стр. 36; в. I, стр. 52, 75.

з т. Слабченком, що громада „в добу до Многогрішного“ відогравала, без сумніву, велику ролю, а „з часів Многогрішного“ її вплив падає, бо хоч вона й була присутня на суді, але могли розглядіти справи й без неї¹⁾. Фактичний матеріал, що маємо в актових книгах українських судів, особливо Полтавського, не дає підстав для такого твердження, бо громада відогравала ролю й до й по Многогрішному, гетьманство якого не складало доби в судовій практиці. Іншого й бути не могло, коли взяти на увагу, що судова практика, а разом і участь громади залежали не від фактів політичних, але від явищ соціально-економічного характеру — певного рівня економічного розвитку та класових взаємовідношень, і мінялася разом із ними, але не через появлення того чи іншого гетьмана.

Без сумніву, роля громади в суді є явище без порівняння старіше за добу Многогрішного, звязане безпосередньо з копним судом дореволюційної доби, цеб-то коріння його йдуть глибоко в старовину. Недаремно в практиці Стародубського міського уряду навіть залишилась стара назва „копа“ для зазначення слідства, переведеного громадою. Так, коли Яків Андрійович покрав мед та одержує й потерпівший звернувся до воеводи, той „велель собрать мужовъ и купу учынить, і он, Яков, на купѣ самъ признался добровольне перед мужами“. А в другому випадку Демид, „обыватель рыховський“, скаржився на свого односільчанина Микиту, який його „на купѣ пред всѣми мужами позлодѣял“²⁾. Слабіючи в міру розвитку шляхетських привілеїв XVI ст. і втрачаючи свою незалежність, старий копний суд проте дожив до революції 1648 року і відродився де в чому по ній, а саме в участі громади в суді пореволюційному, хоч, звичайно, громада другої половини XVII ст. і не являлася повним відновленням копи.

Громаду, як активного співучасника судового процесу бачимо в Полтавським суді на протязі всієї другої пол. XVII і поч. XVIII ст. Протоколи Полтавського суду, в частині ненадрукованій, згадують про участь громади в суді довгий час: напр., купчий запис полк. Черняка 1717 року було внесено в судові книги в присутності судової колегії, а також „ствариства и мѣщанъ полтавских и прочіх жителей, при насъ на тотъ часъ будучих“, так само як і справу про крадіжку у Яремихи Санжаровки та Ганни Олійнички в Кобеляках 1718 р. було розглянуто „при многихъ обшихъ людехъ жителейъ Кобеляцкихъ“³⁾. Але, без сумніву, в міру розвитку старшинських привілеїв і зросту впливу адміністрації на судові справи значіння громади падає, і на початку XVIII ст., а подекуди й раніше вона втрачає свою попередню ролю активного співучасника судового процесу, а судові функції скупчується виключно в руках старшини. Тим паче, що в цей час значну частину селянства вже було перетворену на панських підданих, що залежало від неї.

Характеризуючи ролю громади в судовому процесі, треба перш за все підкреслити, що члени громади „зацні“, брали участь у судовому слідстві, проводячи різні огляди на місцях — оглядали поранених, забитих та инш. В той час суд не мав відповідних судових органів, і їх заміняли члени громади. Так, на пр., Ів. Баланда, сина якого було забито, звернувся до суду р. 1692 з проханням: „пошлѣте людей зацнихъ и писара, аби гдѣ его тиранскіе раны и немилостивій бой били осмотрени и записани“⁴⁾. Те-ж саме бачимо в

1) М. Е. Слабченко. Малоросс. полк, стр. 301 та 305.

2) В. Л. Модзалевский. Отрыв. из Стародуб. месн. книги за 1664—73 г., стр. 68 та 61.

3) Недрукована книга Полт. гор. уряду. Книгозбірня А. Кистяківського, копія з актів, передана мені акад. Д. І. Багалем. Обхоплює справи від 1694—1728 р.р.

4) Полт. акт. книги. Частина недруков. із книгозбірні А. Кистяківського. Справа Ів. Баланди 26.VII 1692.

ниших справах: напр., дізнавшись, що на одному з хуторів було забито вола, суд послав „от боку свого товариства: Івана Коваля, Василя Лупину и Івана Подалченка, Василя Капустянського из иншимъ товариствомъ“, щоб вони перевели на місці досліджування злочину й відшукали винного „для слушного виводу“¹⁾.

Поруч із тим уся громада брала діяльну участь у переведенні слідства, провадила „опит“ та „пильное ошуканье“, допитуючи разом із отаманом та инш. представниками уряду злочинців. Цікаву картину такого слідства, переведеного сільською грмадою, маємо в Стародубівських актових книгах. Року 1690 батько забитого Тиміша Паліюка, шукаючи злочинця, найшов у с. Азарівці коня, що було забрано в убитого. Було скликано селян, і Василь Михайлів, у якого опинився кінь забитого, повинен був „дати слушний вивод“ „перед всею Азаровскою козаковъ и посполитыхъ громадою“ на чолі з отаманом та війтом. Не вважаючи на запевнення Михайлова, що коня він купив, у нього членами громади було переведено трус і знайдено крадений казан. Тоді злочинця „под сѣдомомъ тоѣжъ громады Азаровскоѣ, якъ злодѣя, по лѣльскому (сельському?) обычаю водили его за шею“ і відіслали „ку вязеню“ до Стародубу²⁾. Подібний-же зразок слідства, що перевела громада, бачимо у випадку, про який уже була мова — у справі про крадіжку меду й одержі, яку стародубівський воевода для досліджування передав на „кupu“.

Але роля громади в судовому процесі не обмежувалася переведенням слідства: вона брала участь і в безпосередньому розв'язанні справи. Всі засідання судової колегії провадились з участю громади, що намагалася в міру змоги допомогти виясненню справи, і зі складу її часто виступали свідки, що знали про ті чи инші вчинки підсудних і тим давали змогу відкрити злочин. У цьому відношенні роля громади була величезна, і свідоцтво присутніх, що навіть не були викликані урядом, але являлися самі, як члени громади, дозволяло часом вияснити такі злочини, про які суд не мав жадних відомостей. Як ілюстрація до зазначеного, цікава справа Процика Стадниченка, заарештованого в Решетилівці, лише як підозрілу особу, але без певних фактів про його „злодійство“. Коли-ж справу став розглядати Полтавський суд, Стадниченко рішуче й уперто запевняв, що не має жадної провини, але знайшлися люди серед присутньої громади, що добре знали про цілу низку тяжких злочинів підсудного — крадіжки, вбивство та инше, й заявили про це судові. Бачучи, що справа кепська й проти нього є сила фактичного матеріалу, Стадниченко не суперечив і „добровольно самъ на себе визналъ свої злочини“³⁾.

Громада виступала як свідок та доказчик і по менш значних справах, вважаючи за необхідне в кожному випадку, навіть у дрібному, допомогти виявленню злочинця. Так, коли Дороша Горбаня було покликано до суду за крадіжку й він одмовлявся від участи в ній, „хотель ся того затаити“, присутні довели його злочин: „ажъ того жъ часу товариство, того добре сѣдомое Полтавские, приткли его въ словѣ“⁴⁾.

Особливо велика роля громади була в тому випадку, коли судова колегія не знала, як розв'язати справу, чи не наважувалася взяти її на себе, як надто важливу. В таких разі зверталися до громади. Цікавий приклад активної участі громади знаходимо в актових книгах Бориспільського суду.

¹⁾ Полт. акт. кн., в. I, стор. 61.

²⁾ Д. Мяллер и М. Плохинский. Стародубского магистрата книга справ поточных 1690—1722 г. Сборн. Харьк. ист. - филол. о - ва, т. VI. стр. 261.

³⁾ Ор. Ив. Левицкий. Очерки... ст. 20 і далі.

⁴⁾ Полт. акт. кн., в. I, стор. 51.

В Борисполі сиділо у „в'язені“ кілька хлопців, що крали різне добро в „обивателів“. Спеціальних в'язниць тоді не було, а стерегти злодіїв повинні були міщани. Час ішов, а позовник, без якого за тогочасним правом не можна було розпочати справу, не з'являвся, бо, очевидно, злодії встигли все покрадене збути, а повернути збитки потерпівшим не було з чого. Нарешті судова колегія стала радитися з громадою, що робити: „При насъ обополныхъ сторонъ зачне славетныхъ товаристви и мѣщанъ, именъно тутъ написаныхъ... и многихъ персонъ зацныхъ и веры годныхъ людяхъ ради- лисмосъ единокупно, яковымъ кшталтомъ изъ проступьними а явьными зло- чинцами, с нимъ за ихъ расколь вчинити кару“,—зазначає протокол. I, ви- слухавши „пораду еднopolную“, уряд ухвалив згідно з нею відшукувати потерпілих, пославши злодіїв „на торгъ пятничный“ оголосити перед лю- дом про всі їх крадіжки¹⁾.

Часом, в особливо важливих випадках, судова колегія не обмежува- лася тими членами громади, що були присутні, але для розгляду певної справи скликали спеціальні ширші збори. Яскравим зразком подібного типу являється справа полтавського млинаря Вакули з наймитом (1665 р.), що, маючи жінку, „збавил паненства“ дочку Вакули, „лѣтъ недорослую“, і під- мовив її та пасинка Вакули на крадіжку грошей у млинаря, забравши потім їх собі. Бачучи таке накопичення злочинів, уряд судовий на чолі з пол- ковником звернувся до громади: „зозвавши на такую справу з околичное резиденциѣ Полтавское атаманѣ і всѣхъ особъ зацнихъ старожитного това- риства, а з ними вирозумѣвши скаргу и отповѣдъ... декретъ винайшли- смо“²⁾. Таким чином всю справу було переведено за допомогою громади, що розглянула скаргу позовника, відповіді підсудного та його співучас- ників і прийшла до певного висновку що до кари злочинця.

Наведені приклади доводять безсумнівно, що участь громади в судо- вому процесі була дійсною, а не фіктивною, як гадає проф. Слабченко³⁾, і мотивовка присудів, як наслідку поради присутніх членів громади, що д-уже часто трапляється в Полтавських актових книгах, таким чином фіксує реальні, життєві факти, а не є лише канцелярською формулою, по- збавленою правдивого ґрунту. „Схилившись ми до рады наше товариское, а поступаючи подлугъ правѣ посполитихъ, вынайшлисьмо декретъ въ ста- туть Литовскомъ“, зазначає один з присудів (1696 р.⁴⁾), але подібні моти- вувки у великому числі бачимо й раніше⁵⁾. Таким чином, „рада всего по- сполитного товариства“ була одним із факторів, від якого залежав присуд. Коли - ж згадати, що в др. пол. XVIII ст. писані кодекси в українських судах мали значіння лише справочників, але не обов'язкового правового кодекса, ясно, оскільки велику ролю фактично відігравала громада в ухваленні судо- вого вироку. Життєву ілюстрацію до цього маємо в одній із справ Бориспільського суду. „Обивателька“ Борисполя Лихолапиха украла в Носачихи „курту“. На суді позовниця сказала, що кари злодійки не вима- гає, і коли уряд звернувся за порадою до громади, та одностайно відповіла :

1) Местечко Борисполье в XVII в., стр. 97.

2) Полт. акт. кн., в. I, стр. 63—65.

3) М. Е. Слабченко. Малоросс. полк., стр. 305. До речи, т. Слабченко, як доказ своєї думки про необов'язковість присутності громади в суді в добу після Многогрішного, на- водить факт з діяльності Лубенського суду 1623 р. Нема чого говорити, що цей факт не є доказом для др. пол. XVII ст., коли діяльність суду розвернулася на ґрунті цілком інших умов економічного та соціально-політичного життя, порівнюючи з поч. XVII ст.— добою польсько-шляхетського панування.

4) Полт. акт. кн., частина недрукована, із книгозб. А. Ф. Кистяківського.

5) Полт. акт. кн., в. I, стр. 142, 145—146; в. II, стр. 113, 125 та др.

„же той не настоѣтъ, кому шкода, а нам нащо?“ На підставі цього Лихолапику було звільнено від кари.

Впливаючи в значній мірі на характер судового вироку, громада здійснювала питання про зміну його, якщо вважала за надто суворий або коли він, на її погляд, не відповідав провині. Так, у Бориспільській справі про злодіїв-молодиків суд ухвалив „водле кари“ побити їх біля прингера і „од чести людской отлучити“. Але громада була не згідна з таким присудом: „увес народ на оних молодыхъ злочинцовъ стали говорити, такъ станы старие и середъние, якожь и меншие, бы были пущины на покаяние“, цеб-то звільнені від кари. І суд уважив прохання громади, звелівши злодіїв вигнати з міста без позбавлення чести¹⁾.

Багато прикладів такого заступництва громади знаходимо й у практиці Полтавського городского суду. Треба сказати, що судовий уряд дуже прислухався до побажань громади що до полегшення присуду й ніколи не відмовляв їй. Таким чином, у наслідок заступництва громади траплялося часом, що найтяжчі кари замінювалися легкими, а то й зовсім злочинця звільняли від них. Напр., М. Ткачиху та Ярему Миrowsького, яких обвинувачували в „гвалти стану малженському“, суд присудив до кари на смерть, але „за упрощениемъ людей пристойныхъ“ цю кару було замінено штрафом; так само смертній карі підлягав Іван Страшний, але „за упрощениемъ пристойныхъ особ“ суд звільнив його від смерті, і справа закінчилася згодою між позовником та позваним²⁾. Подібних прикладів можна було б навести багато: у практиці тогочасного Полтавського суду вони траплялися дуже часто, бо козацькі судді, так само як і громада, керувалися в більшій мірі громадськими поглядами й звичаями, як нормами права писаного, і охоче відкидали останні, якщо ті йшли всупереч з фактами життєвого досвіду. Український суд друг. пол. XVII ст. ще не встиг набути того юридичного формалізму, який характерний для пізньої доби. В якій мірі впливала громада на постанови суду, свідчить справа Остапа Литвиненка, якого року 1671 було покликано до суду за вкрадену овечку. Судовий вирок був дуже суворий — Литвиненка присуджено до кари на смерть, але „за наступенемъ прозб“ родичів злочинця попередню кару було замінено іншою — „велѣли на члонку скарати“, а опріч того вигнати з міста. Тоді стала прохати про полегшення кари громада, незадоволена присудом, і „за прозбами людей зацних“ було ухвалено, щоб Литвиненко поповнив втрати потерпівшому та заплатив належну вину „для окупу врѣзаного члоньку“³⁾.

Треба додати, що заступництво громади виявлялося не лише в серйозних карних справах, але й у дрібних випадках, коли вона виступала в ролі посередника між позовником і позваним при їх згоді. Напр., в одній із справ 1665 р. Василь Різник мусив заплатити Петрові Зарудному 3 копи боргу, але на суді „Василь прозбою людей добрыхъ упросил до Петра, жеби ему малый часъ пождаль“⁴⁾. Або інший приклад: „обмовивши“ Орину Андрієву й присуджений за те до відповідної кари, мишківський млинар прохав вибачення у потерпівшій „пред людьми зацными“, і та „за упрощениемъ людским, будучи млсрдиемъ знята“, вибачила його⁵⁾.

Але, добиваючись полегшення кари в тому випадку, коли вона здавалася надто суворою, громада, траплялося, вимагала певного присуду злочинцеві або „підозрілим“ особам, яких людність вважала за шкідливі для себе.

¹⁾ Местечко Бориспольє в XVII в., стр. 98.

²⁾ Полт. акт. кн., в. I, стр. 161, 16.

³⁾ Полт. акт. книги, в. II, стр. 108.

⁴⁾ Там-же, стр. 72.

⁵⁾ В. Л. Модзалевский. Отрыв. из Стародубовск. меск. кн., стр. 28.

Цікавий приклад маємо в тій справі азарівського мешканця Василя Михайлова, про яку вже була мова. Хоч, притягнутий до суду і взятий „на муку“, він не визнав своєї провини й фактичного матеріалу для доведення його участі в убивстві бракувало, а проте „всѣ азаровци громадою“ вимагали, щоб його було присуджено до вигнання з Азарівки, як „непевну особу шкодливу“.

Роля громади не обмежувалася лише карними справами, не менше значіння мала вона й у справах цивільних. Присутність членів громади т. зв. „могоричників“ була обов'язкова при низці справ, що торкалися матеріальних інтересів — продажу, купівлі й инш. Прізвища їх, як свідків справи, записували в акти. Але певна угода набувала значіння лише тоді, коли про неї сторони заявляли судовому урядові, що в такому разі виконував нотаріальні функції, записуючи або „актуючи“ заяву в судових книгах. При таких заявах була також обов'язкова присутність членів громади: Полтавська книга „справ вечистих“ за р. р. 1664 — 71 згадує про присутність їх обов'язково в кожному протоколі.

Такі відомості знаходимо в протоколах Полтавського, а почасти й інших судів Лівобережної України про ролю громади в судовому процесі друг. пол. XVII ст. Фактичний матеріал судових справ яскраво малює той великий вплив і значіння, що мала громада, являючись активним співучасником судового процесу з початку й до кінця. Матеріал, що маємо нині, ще не дає підстав, як зазначено було, робити ширші висновки, але присутність громади в судових справах, як активного чинника, проте є факт безсумнівний. Треба лише ще раз підкреслити, що роля громади залежала від фактичних відносин, економічних та соціальних, і відрізнялася по окремих українських землях і територіально і хронологічно, втрачаючи в значній мірі свій вплив з кінця XVII — поч. XVIII ст. Характерно, що це помітно навіть у Полтавському суді, на території якого, як уже зазначено, довше затрималися старі форми: хоч присутність громади протоколи фіксують і в кінці XVII і в поч. XVIII ст., але суд набуває більш формальний характер, в більшій мірі спирається на писане право, обґрунтовуючи його артикулами свої вироки, участь же громади в присудах виявляється в меншій мірі.

Велика роля громади в суді в др. пол. XVII ст. не є щось випадкове й несподіване: суд являється лише однією з форм діяльності громади, впливом якої було, можна сказати не помиляючися, просякнуте все тогочасне життя широких мас. Так, громада виступала не лише в XVII, а навіть і в XVIII ст. як землевласник з широкими правами на громадську землю, якою вона „шафувала“ в різний спосіб: продавала, купувала, дарувала, давала на церкви та монастирі, дозволяла сипати греблі, провадила суперечки за ґрунти та инш. В усіх цих випадках громада виступала як певна юридична особа, складаючи умови з приватними особами чи з громадами-ж. Як приклад останнього, цікава згода про розмежування земель, складена громадами Березани та Надри (Переяслав. полку) р. 1719, при чому з одного боку були сотник і отаман Березанський „з товариством, жителями березанськими“, а з другого — державець Надри „з жителями недранськими, такъ козаками, яко и посполитимъ людьми“¹⁾. Треба додати, що зазначені акти складали від імени громади (напр.: „Мы, громада села Подставокъ, продали лѣсокъ...“), у присутності отамана, війта та представників громади: „и много людей зацнихъ и вѣры годнихъ при томъ было“, як зазначає купча, видана 1717 р. громадою с. Подставок²⁾.

¹⁾ Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. И. Лучицкий. К. стр. 4.

²⁾ Там же, стр. 1.

Не мала роля належала громаді й у справах церковних: вона запрошувала духівництво, складала з ним певні умови що до розміру платні за треби та инш. Не спиняючися докладно на цьому питанні, згадаю лише про один договір подібного типу, складений р. 1713 „за відомомъ и злеценіємъ мужовъ Кустицикихъ и Чернижовцовъ... и при всей громадѣ мужовъ Кустицикихъ и Чернижовцовъ“ громадами названих сел з Гр. Яковичем, що „став на священство“ в них¹⁾.

Таким чином ясно, що участь громади в суді та активна роля її в судовому процесі була в той час явищем цілком природним, що вирросло на тлі загальних умов економічного та соціально-політичного устрою з його великим впливом громади.

Нарешті, доводиться коротко спинитися ще на одному питанні, а саме на відношенні функцій громади, як вони виявляються в практиці Полтавського суду, до копи. Як уже було зазначено, судова діяльність громади др. пол. XVII ст. має безпосередній зв'язок з копою, як старовинною формою народнього суду. Копний суд, розцвіт якого випадає на попередні століття, бо вже в XVI в. ми бачимо його з функціями урізаними, в ролі переважно слідчого органа, тримався в нас довго, і дослідники знаходили присутність копи й на Правобережжі й на Лівобережжі²⁾. Треба додати, що в Гетьманщині копний суд затримався ще в поч. XVIII ст. (1722 р.), хоч у той час являвся вже анахронізмом, який влада не визнавала, вважаючи кару, накладену копою, за самовільний вчинок, а не певний правний акт³⁾.

Але, з'являючись спорідненою з копою й маючи однакові функції з нею що до участі в слідстві, а почасті й в ухваленні певного присуду злочинцеві, роля громади XVII ст. що до участі в суді де в чому досить значно відрізнялася від неї:

1. Копа є судові збори досить великого району, що охоплюють кілька сел, населення яких зв'язано круговою порукою, а відци *обов'язкова* присутність на зборах копи всіх „мужей“ копної округи або, пізніше, їх представників. Населення Полтавського полку, на яке поширювалася діяльність Полтавського городового суду, круговою порукою зв'язане не було, а звідти *відсутність обов'язковости* що до присутности певних осіб на суді і в залежності від того текучий склад громади в судовому процесі.

2. Копа провадила слідство, судила злочинців і виконувала сама присуд над ними, громада мала вужчі функції, бо, провадячи огляди, слідство та инш., вона, власне, не судила сама, але була при судовому процесі, що вела судова колегія, впливаючи в певному напрямку на присуд, хоч і не складала його сама, незалежно від уряду. Разом із тим громада не виконувала присуду безпосередньо, напр., не вішала злочинця, як це робила копа, бо зазначені функції виконували певні судові особи (катабо „містр“ та инш.), яких копа не мала.

Таким чином, загалом функції громади були вужчі, як функції копи старих часів (в XVII ст. копа являлася вже органом слідчим, що подає матеріал до суду), а діяльність її значно обмежувалася судовою колегією та полковником, яким належала ініціатива в судовому процесі, хоч і під

¹⁾ Сулимовский архив. К. 1884 г., стр. 174. Див також „К. Ст.“, 1890 г. кн. 1, стр. 11—12; 1892 г. кн. 4, стр. 166—68 та инш.

²⁾ Див. Иванишев. О древних сельских общинах в юго-зап. России та А. Ефименко. Копные суды в Левобережной Украине. „Киевск. Стар.“, 1885 г., № 10 або „Южная Русь“, т. I.

³⁾ А. Ефименко. Копные суды, стр. 6 (відб. із „Киевск. Стар.“).

Треба додати, що недавно т. М. Горбань знайшов у Харківському історичнім архіві, що доводить існування копи, правда, як пережитка, ще пізніше — в 40 р. р. XVIII ст.

безпосереднім контролем громади й разом із нею. Участь громади в суді другої половини XVII ст. була відгуком старих форм суду народнього—копного, але пристосованим до нових умов і з обсягом діяльності урізаним, порівнюючи з попереднім.

N. MIRSA - AVAKHYANTZ

A SHETCH OF THE HISTORY OF TRIBUNAL OU THE LEFF RIVER SIDE UKRAINA IN THE SEECOND PART OF THE 17 CENTURY

I. The community in the practice of justice.

The article gibes the fucture of the part and participation of the community in the practice the courts of justice ou the left river sicle Ukraina. The author thinks that the participation of the community had such fields of action:

1) The obligatory presence at court, 2) part of the community in differeu examinations of the place of criine and in the direction of the inquiry, 3) the part of the communityas eyemithesses in the legal procedure, 4) the influence of the community ou the amenoment and mitigation of the sentence. In his researele the author especially leaned upon the acts the Poltava tribunal and in a lacker degree upon the documents of offers toull and places.

ди в однього уриванні

E LEF THE

the co- Ukrain rad su-

unity p of the ocedur- ation e ion th- ents e

М. В. ГОРБАНЬ

Гайдамаччина 1750 року

(Нарис історичний ¹⁾)

Серед усієї досить багатї літератури про гайдамаччину дуже великий відсоток припадає на Коліївщину.

Довгий час за Уманською різаниною не бачили навіть Коліївщини, а за Коліївщиною не бачили гайдамаччини в цілому.

Про Коліївщину, а надто про Уманську різанину саме лишилося найбільше яскравого матеріялу, аніж до якого иншого моменту в історії гайдамаччини. Усе це багатство, можна сказати, завершене нахідкою в наші дні в Києві нових матеріялів, оброблених, вставлених у відповідну до своєї цінности оправу О. Гермайзе ²⁾). Можна сказати, що Коліївщина, в порівнанні з попередніми сторінками з історії гайдамацького руху, освітлена досить повно. Але цього не можна сказати про історію гайдамаччини в цілому. У нас немає такої цілої роботи монографічної, є тільки спроби, що належать перу О. Я. Єфименкової та Фр. Равіти-Гавронського. Робота О. Я. Єфименкової ³⁾) це — науково-популярний нарис у кращому розумінні цього слова, та й од дня, коли було написано цей нарис, проминуло вже біля півсторіччя.

Що до Равіти-Гавронського ⁴⁾), то його всі праці, аж до останньої ⁵⁾) включно, визначаються тим, що показують в авторові брак критичного відношення до матеріялу; способи вибору та критики матеріялу здавна вже вславили Равіту-Гавронського, як публіциста, що не рідко всупереч усім даним обстоює свою заздалегідь складену думку. Фр. Равіта-Гавронський у своїх поглядах на гайдамаччину, на причину її розвою не далеко відійшов від думок та поглядів польського шляхетства 18 віку, сучасників гайдамаччини, від думок, приміром, звичайнісінького шляхтича 18 віку Миколи Жураковського, котрий думав та й широдумав, що українські селяни „з природи (naturaliter) схильні до різних злочинів, грабунків, убивств та заколотів“ ⁶⁾). Отже, і на думку Равіти-Гавронського, людність українська

¹⁾ Роботу цю було до друку здано на початку 1925 року.

²⁾ О. Гермайзе. „Коліївщина у світлі новознайдених документів“. Україна, кн. 1—2, 1924 р., ст. 19—87.

³⁾ А. Єфименко. Из истории борьбы малорусского народа с поляками. Южная Русь, т. II, ст. 12—126.

⁴⁾ Fr. Ravita - Gawronski. Historia ruchów hajdam., t. I—II.

⁵⁾ Такою останньою роботою Фр. Равіти-Гавронського відомою мені є „Ostatni Chmielniczneco“ 1919 року. Про цю роботу надруковано рецензію проф. П. Клименка в „Україні“, кн. 3 за 1924 рік.

⁶⁾ В. Б. Антонович. Исследование о гайдамачестве (передмова до АЮЗР, т. III, ч. III), ст. 14.

носить чи носила у 18 віці „w krwi swojej tradycyjne usposobienie do gąbunku i wloczegie¹⁾).

Звичайно, що від автора, світогляд якого перейнято думками про те, що українська людність із природи має нахил до заколотів, ждати немає чого багато. Отже ми й називаємо „Hist. ruch. hajd“ тільки спробою.

Треба погодитися з О. Гермайзе, що „в черзі робіт наших істориків має стати й монографічна робота про Коліївщину, або і про всю гайдамаччину, що звела - б у одне й науково розробила розрізнений матеріял“²⁾).

1734, 1750 та 1768 роки — роки найвищої підйоми гайдамацьких хвиль³⁾). Але коли немає в нас цілої монографічної роботи про гайдамаччину в цілому, то окремі моменти, як ми вже зазначали, теж освітлено дуже неоднаково. 1768 рік — Коліївщина стоїть на першому місці, на другому — 1734 рік, і тільки на останньому місці стоїть 1750 рік.

Освітлення оцих окремих сторінок матиме безперечно велику вагу і за - для того, щоб виразно та яскраво уявити гайдамацькі рухи в цілому протязі всього 18 віку.

Окремі сторінки — то - ж цеглини для великої монографічної роботи.

Коли старі історики, як от А. Скальковський⁴⁾, приміром, мало уваги звертають на 1750 рік, коли Д. Мордовцев висловлює про 1750 рік ось яку думку: „Судя по тому, что в 1750 году учреждена была в южных провинциях Польши особая милиция для ограждения страны от гайдамаков, надо полагать, что в этом году нападения их на Польшу были слишком часты и многочисленны, и оттого документы того времени и не сохранили нам имен отдельных деятелей этого кровавого дела“⁵⁾, то вже О. Я. Єфименкова зазначала, хоч до цього треба зробити й деякі поправки, що „50-й год интересен в том отношении, что массовое движение произошло тогда без всякого толчка со стороны внешних условий и обстоятельств. Гайдамаччина, что называется, созрела и сделала первую пробу достигнуть конечного результата своими собственными средствами“⁶⁾).

Спеціальної розвідки про гайдамаччину 1750 року немає. Отже, цей мій нарис має на меті поставити на чергу питання про розробку та дослідження цього руху, цієї найменш розробленої доби в історії гайдамаччини.

Основний матеріял для цього нарису дали головні роботи з історії гайдамаччини та збірки архівних матеріялів, що їх випустили у світ В. Б. Антонович⁷⁾ та А. Андрієвський⁸⁾).

Але, крім цього, мною використані матеріяли до історії гайдамаччини, що переходять у Чернігівському відділі Харківського Центрального Історичного Архіву. Про те, що такі архівні матеріяли є в ХЦІ Арх., відомості були раніше.

Акад. Д. І. Багалій у своїй статті „Мысли об устройстве ист. арх. при харьк. университете“⁹⁾ подає групування та характеристику змісту

¹⁾ Ravita - Gawronski. Згад. праця, т. I, ст. 87.

²⁾ О. Гермайзе згад. праця, ст. 81.

³⁾ Думку про те, що в історії гайдамаччини треба виділити 1734, 1750 та 1768 роки, як час найбільшого напруження та розвитку гайдамацького руху, обґрунтував науково та розвинув В. Б. Антонович у згаданій його роботі.

⁴⁾ А. Скальковський. Наезды гайд. на Западную Украину 1733—68 р. Одесса, 1845 г.

⁵⁾ Д. Мордовцев. Гайдамаччина, ст. 77.

⁶⁾ О. Я. Єфименко. Згадана праця, ст. 78.

⁷⁾ Арх. Юго - зап. России, ч. III, т. III. Акты о гайдамаках.

⁸⁾ А. Андреевский. Истор. матер. из архива киевск. губ. правл., т. I—10.

Материалы для ист. южно - русск. края в 18 стол. Одесса 1886 г.

⁹⁾ Цю статтю надруковано у „Вестн. археологии“, вид. Археол. Инстит., випуск II, є й окремі відбитки. Крім цієї статті див. статтю того - ж автора „О необход. превращ. харьк. ист. архива в центральный“ („Труды II археолог. с'езда“, т. II).

архівного матеріалу, перевезеного з Чернігова до Харк. Істор. Архіву. Таку ж характеристику подав, посилаючися на акад. Д. І. Багалія, тепершній завідувач цього архіву Є. М. Іванов¹⁾.

І ось ми бачимо звістку про те, що в розділі *І карні справи* є справи „о наездах разбойников и гайдамак“.

Але треба сказати, що ці вказівки Д. І. Багалія та Є. М. Іванова не звертали на себе уваги дослідників.

Чи були ці матеріяли використані кимсь, чи ні? О. Я. Єфименкова у згаданій праці посилається кілька разів саме на акти Чернігівського архіву, фондів Генеральної Військової Канцелярії та Малоросійської Колегії. Проте О. Я. Єфименкова — та це й для її роботи не дуже було потрібно — не використала систематично цього матеріялу. Вона взяла тільки незначну частину його, маємо всього 6 — 7 вказівок на документи з цього архіву в той час, як тепер у харківському центр. істор. архіві переховуються десятки справ гайдамацьких. Дуже цікаве й характерне є те, що О. Я. Єфименкова, говорячи, що вона хоче також звернутися й до стратегічних подробиць, зазначає зараз-же: „Мы тем более считаем себя в праве коснуться этих подробностей... что восстанавливаем их по неизданным материалам черниговского архива, которые, может быть, будут съедены крысами, прежде чем успеют сделаться достоянием науки“²⁾.

Отже тепер, майже через півсторіччя (45 років) після того, коли вперше було надруковано роботу О. Я. Єфименкової, присвячену гайдамаччині; можна сказати, що за ці півсторіччя документи чернігівськ. арх. до історії гайдамаччини не загинули цілком. Треба, правда, додати, що доля чернігівських архівів або, вірніше, багатьох важливих архівних матеріялів до історії 17 — 18 віку, що переховувалися спершу в Глухові, потім у Чернігові, була дуже сумна аж до часу, доки вони не були перевезені до Харкова³⁾.

Серед архівних матеріялів до історії гайдамаччини, що переховуються у ХЦІА, деяка частина саме належить до 1750 року. Належать ці документи переважно ось до яких фондів: фонд Генер. Військ. Канц., фонд Черніг. Полк. Канц., фонд Стародубівської Полк. Канц.

Вже заздалегідь, ще не знайомлячися з документами, можна було думати, що до документів ХЦІА Архіву до історії гайдамаччини можна знайти паралелі в документах з фонду уряду, паралельного по своєму значінню урядам вищим українським, це з фонду колишньої генерал-губернаторської канцелярії, що переховувався в архіві Київського губернського правління. І дійсно, переглядаючи документи, вибрані А. Андрієвським, знаходимо чимало паралельних: приміром, одна й та-ж справа, хоч із одмінами, про напад гайдамаків на татар при урочищі Ягодна Долина є і в Андрієвського⁴⁾, і в наших паперах. Є, безумовно, паралелі і в матеріялах, що переховуються в Чернігові.

Отже, оці документи з ХЦІА Архіву будуть тим матеріялом, який я по зможі використаю для цього нарисув⁵⁾.

¹⁾ „Харк. истор. архив“, відбиток з т. XIV Сборника Харьк. Ист. - филол. общества. Нова стаття в „Архівній справі“, ч. I.

²⁾ О. Я. Єфименкова, згад. праця, ст. 81.

³⁾ Доказом цього є ст. И. В. Теличенка „Скорбный лист архива Малор. Коллегии“ (Киевск. Стар., 1889, № 2).

⁴⁾ А. Андрієвський. Матер. до ист. южно-русс. края в XVIII в., ст. 427. В „Киевской Старине“ (1889 г., кн. 5 — 6) є художня обробка цієї справи А. Польницького.

⁵⁾ На мою думку, вчасно буде зробити докладний опис документів ХЦІА, що торкаються історії гайдамаччини, у формі окремої статті.

Ще Д. Мордовцев, історик-романіст, у своїй праці „Гайдамащина“, що щерть повна єсть неправдивих та неперевіраних звісток, говорить: „Как во всех исторических переворотах и народных смутах новейшего времени главнейшими двигателями являются неразрешенные экономические вопросы, разрешение которых идет или ненормально, или насильственно несправедливо, так и в гайдамаччине... главным стимулом смуты были запутанные экономические вопросы“¹⁾. Отже, коли залишити першу частину цієї тиради Мордовцеву, то звертаємо увагу, що вивчення економічного тла гайдамаччини Мордовцев вважає за найголовніше. А це економічне тло, каже О. Гермайзе, що пише через 54 роки після Мордовцева, вистудійоване найменше.

Вже Д. Мордовцев вирішав і дуже оригінально для свого часу та для тих кол, представником яких він був, що „гайдамаччина... была выдвинута дурно сложившимся экономическим бытом крестьян в восточной стороне Малороссии — недостатком земли и излишним давлением сильных на слабых“²⁾. Оця думка Мордовцева зустріла гострий опір та критику уразливу з боку В. Б. Антоновича, який рішуче заперечував участь лівобережного селянства в гайдамаччині та зазначав, що „влияние малороссийских панов и старшин на своих крестьян в деле гайдамачества остаются ни причем“³⁾. Отже вже ця суперечка показує нам, що за - для правильного вирішення цього питання, що має не аби-яку вагу, треба буде подати уваги, що змалювали - б економічне життя не лише Правобережжя, але й Лівобережжя, бо - ж коли дехто з дослідників підкреслює участь лівобережного селянства в гайдамаччині, то кінце потрібно єсть, щоб вирішити цю справу, звернутися до становища селянства й на Лівобережжі. Наші дні принесли ще й інше питання, розв'язати яке є власне основне завдання всіх дослідів над гайдамаччиною, це питання про характер гайдамацьких рухів, бо старе традиційне вирішення його не задовольняє вже дослідників.

Від В. Б. Антоновича почавши, дослідники гайдамацьких рухів вбачали в гайдамаччині рух селянський, деякі простісінько підкреслюють, що Коліївщина, приміром, єсть рух цілком селянський⁴⁾. І такий погляд був сталий цілковито. Ще 1923 року я, коли складав свого популярного нариса „Гайдамаччина“⁵⁾, пішов за цим поглядом. Проф. М. І. Яворський у роботі, що вийшла в кінці 1924 року, говорить: „На Правобережжі ще є й організована гайдамаччина, як революційна течія, як соціально-політичний кривавий протест повстанчий поневоленого селянства, бездомного робітництва та міщан проти шляхетської анархії і шляхетського паразитизму“. Проявами такої гайдамацької течії і являються повстання 1734 р., 1750 р. та 1768 р., що їх винесла невдало на своїх плечах покріпачувана селянська та міщанська маса⁶⁾. А разом із цим треба зазначити, що в наші дні новий погляд на гайдамаччину висловлює новий дослідник Коліївщини О. Гермайзе. І цьому погляду оживають деякі погляди старого дослідника А. Скальковського⁷⁾.

¹⁾ Д. Мордовцев, згадана праця, ст. 29.

²⁾ Теж.

³⁾ В. Б. Антонович, згад. праця, примітка до ст. 13 та 14.

⁴⁾ Я. Шульгин. Очерк Коливщ. по неизд. докум. 1768 и ближайших годов. Киевская Старина. 1890 рік, від 2 до 8 - ої книжки включно, є й окремих відбиток.

⁵⁾ Видано вид. „Червоном Шляхом“ 1923 року.

⁶⁾ М. Яворський. Україна в епоху капіталізму, вип. I, 1924 р., ст. 27.

⁷⁾ А. Скальковський. Наезды гайд. на Зап. Укр., ст. 13, 14. О. Гермайзе, згадана праця, ст. 24. Треба зазначити, що проф. В. Пархоменко виступає проти тверджень О. Гермайзе, підкреслює, що „суть“ руху, його сила і значіння полягали іменно в повстанні крелаків проти феодального устрою і пригноблених із боку попів і орендарів. (Замітка у „Черв. Шляху“ 1925 р., кн. 8. Він вважав працю Гермайзе за крок не вперед, а назад.

О. Гермайзе підкреслює, що „Коліївщина була ділом степового українського гультайства, відірваного від хліборобства, що зібралось по запорізьких степах на рибальських промислах, промишляючи ловами та торгівлю. На цьому русі лежить печатка цього елемента, його торговельних інтересів, так само як і вплив торговельної боротьби Запорожжя з його добищицько-торговельним господарством“¹⁾.

Значить, тепер уже не можна обмежитися відшукуванням основних причин гайдамацького руху тільки в становищі правобережного селянства. Щоб приєднатися до того чи іншого погляду, слід принаймні хоч короткі уваги подати про економічне життя по всій Україні: і по Лівобережжю, і по Правобережжю, і на Запорожжі.

Лівобережна Україна 18 віку переживала добу первісного нагромадження капіталу. Це час, коли „перетворення карликової власності багатих у велетенську власність небагатих, експропріяція в широких народніх мас землі, засобів до існування, знярядь праці, ця жахлива та важка експропріяція народньої маси утворює пролог історії капіталу“²⁾.

Оці всі ознаки бачимо ми й на Україні Лівобережній.

Мобілізація землі, „перехід її од дрібних власників до великих, утворення на Україні латифундій та знищення дрібної індивідуальної власності“³⁾ — все це призводило до великого зубожіння широких народніх мас. „Перед поміщицьким класом, говорить проф. Слабченко, стає питання про можливо більшу кількість землі та про кращу й культурну та обов'язкову обробку“⁴⁾. Оцей процес збирання земель, оцю „земельну лихорадку“ в Гетьманщині дуже добре змалювали всі історики українського селянства, всі історики, що бралися за історію дворянства на Україні⁵⁾. І треба згадати слова К. Маркса, котрий говорить, що „експропріяція непосредних продуцентів відбувається з нещадним вандалізмом, пружини, що її двигают, то найбільш безсоромні, найбрудніші, найганебніші та найдріб'язковіші пристрасті“⁶⁾.

І коли ми згадаємо тип збірача оцих земель хоч-би якого Лизогуба, що на цеп приковував до груби тих, хто не продавав йому по добрій волі землі, та давив димом, то наведені вище слова Марксові не здадуться за занадто гострі, так само як і слова українського історика О. Я. Єфименкової, що „насильство, грабіж, обман, перекупство“ — ось зміст цього чудодійного казана, в якому варилася більш підприємчива частина козацтва, перетворюючись на шляхетне дворянство⁷⁾.

Становище широких мас малоземельного козацтва та посполства де-далі гіршало. Обезземелення та покріпачування йшло невпинно вперед. Всі, як один, історики Лівобережної України 18 віку, навіть сучасники, як от Теплов Г. та інші, підкреслювали велику вбогість низів населення, хоч різно пояснювали причини цього з'явища.

Сотник почеповської сотні з товариством ще 1723 року пишуть, що козаки їхньої сотні, „токмо, что козаками называются, а в самом skutку беднійши паче старцов“⁸⁾.

¹⁾ О. Гермайзе, ст. 34.

²⁾ К. Маркс. Капітал, т. I, ст. 599, вид. „Пролетарій“.

³⁾ М. Слабченко. Орган. хоз. України, т. I, ст. 97.

⁴⁾ М. Слабченко. Орган. хоз. України, т. I, ст. 154.

⁵⁾ Праці А. Лазаревського, В. Барвінського, М. Василенка, Мякотіна та інших; для Слобожанщини роботи акад. Д. Багалія.

⁶⁾ К. Маркс. Капітал, т. I, ст. 599.

⁷⁾ Цей уривок наводжу в перекладі українською мовою, зробленому в кн. „Україна в епоху капіталізму“, складеній М. І. Яворським. ДВУ, 1924 р., стор. 45.

⁸⁾ Харк. Центр. Іст. Арх., Черниг. від., справа 4.052.

Отак гірше старців доводилося бідувати й широким масам посполства. Приміром, у володіннях 1753 року „илицреческого. графа Моисея і брата его умершого Єфима Владиславичева“ у полку Стародубівському не то, що ґрунтових, але й малоґрунтових селян не було, були тільки ніщети (105 дворів) та крайне ніщетні (18 дворів та 474 бездворних хат). І таких прикладів сила. Обезземелення призводило до пролетаризації. Утворюються готові кадри пролетаріату. У тодішній промисловості велику вагу мала переробка с.-г. продуктів—отже винниці та броварні приймають цих обезземелених козаків та селян. Проте на тодішньому ступні розвитку промисловості вона не могла прийняти багато робітничих рук. Значна частина обезземелених козаків та селян шукала порятунку в переході на нове, инше місце та, насамперед, таким притулком було Запорожжя з його широкими земельними просторами, з його зимовниками, де було місце для наймита, з його риболовлями та з його торговельно-здобичницьким устроєм життя.

Отже, що насамперед треба занотувати, це те, що на лівобічній Україні в наслідок мобілізації землі, утворення латифундій обезземелюється козацтво та посполство, занепадає дрібне господарство, і дрібний господар мусить часто-густо відриватися від землі, стає пролетарем, і значна частина оцих пролетарів іде на Запорожжя в найми.

На Правобережжі розвиток господарства йшов иншим шляхом: у всій Польщі „upadek gospodarstwa krajowego dosiegnal w polowie XVIII w. zenitu“¹⁾. Велику кризу переживало сільське господарство Польщі. І ось в умовах цієї кризи, загального занепаду господарства в першій половині 18 віку йде колонізація Правобережної України²⁾. Не по шматочках землі, як це було, головним чином, на Лівобережжі, складають свої земельні володіння польські пани. Ні, тут на Правобережжі відразу з'являються латифундії, непосереднє продовження латифундій часів перед козацькою революцією. І відразу стає гостре питання про живий ремаєнт, про населення панських земель. І, звичайно, що населення по нових землях не можна було відразу запрягти в ярмо всіх тих тягарів, що існували в центральній Польщі, треба було його заманити на нове місце осідку, коли не перевести з західних областей Польщі. Слободи—ось біля чого ґрупувалися, як зазначає О. Я. Єфименкова, способи заманювання населення³⁾. В умовах зменшення вивозу збіжжя за кордон силувати селянство новоосіле відразу до великої панщини чи чиншу була річ і небезпечна й небезпечна. Так само, як у часі перед Хмельниччиною на Задніпров'ї, так тепер на Правобережжі не експлоатація землі, але оренда корчемна та продаж своїх прав, ось що давало переважно прибутки панові. Отже, треба погодитися з думкою, що її з запалом обстоєє Равіта-Гавронський, що тягар панщини на Київщині та Брацлавщині був значно менший, аніж по західних областях України: в західній Волині, Поділлі, Галичині то-що⁴⁾, хоч у висновках і не слід іти за Равітою-Гавронським.

Але одночасно з цим треба занотувати для Правобережжя першої половини 18 віку (Київського та Брацлавського воєводства) те саме, що говорить акад. М. С. Грушевський про східню Україну часів перед Хмельниччиною: „В східній Україні пани задовольалися мінімальними роботними обов'язками, кладучи головну вагу на доходи посередні, побічні та на експлоатацію природних багатств.

¹⁾ Kaz. Rakowski. Wewn. dzieje Polski Warsz. 1905, ст. 453.

²⁾ О. Гермайзе. Ст. 22—23.

³⁾ О. Я. Єфименко. Южная Русь, т. I, ст. 109—110.

⁴⁾ Raw. Gawronski. Hist. ruch. hajd., т. I, розділ 6, ст. 149—195.

Про заведення сильнішої панщини не можна було думати, бо селянство на цім пункті було страшенно сторожке й дражливе і при кожному виразнішій натяку на закріпощення й обложення регулярною панщиною готове було кинути свої оселі та йти світ за очі. І пани вдоволялися такими смішно-малими, на погляд сучасного шляхтича, підданськими обов'язками, полишаючи заведення більш „інтенсивних“ форм господарства на пізніше. Але на превелике здивування їх, і не тільки їх, а навіть і пізніших письменників та істориків польських, такі невинні речі, як панське право корчмне, пропінатійне, або право млинське, викликали страшенне незадоволення серед селянства¹⁾.

Між інтересами заможної частини селянства правобережного та інтересами магнатства були тіж самі суперечки, що перед революцією 1648 року між інтересами дрібних землевласників-козаків та магнатів. Але невдоволення цієї групи селян могло скласти тільки фон для заколотів. Участь у заколотах, у гайдамаччині бере переважно инша група селянства. Це та група селянства, що в умовах колонізації нових земель, також легко відривалася від нового місця осідку, як і від старого. Загосподарити нове місце без якої допомоги було важко, отже досить значна частина селян мандрувала з одного місця на друге, шукаючи кращого місця для прожитку.

Навіть дехто зі шляхти, щоб загосподарити нові місця осідку, укладав угоди з кошовими запорозькими, брав у них живий реманент, волів то-що на різних умовах²⁾, бо без цієї допомоги не було змоги налагодити господарства. Що-ж до селянства, то тут значний відсоток, надто утікачів з Лівобережжя та з західних областей України, не міг мати ні реманенту, ні насіння, на все потрібна була допомога панська, а ця допомога означала крок ближче до покріпачення.

Населення, що приходило на нові місця, також легко відривалося від місць нового осідку, і тут знову запорозькі зимовники, Гард запорозький, з його риболовлями, були конкурентами слобід, що садила шляхта: і цілковитий нетяга, що ніяким чином не міг спромогтися на реманент, на Запорожжі міг знайти притулок собі та місце для заробітків.

Саме Запорожжя, звичайно, годі уявляти, як якусь оазу для покріпачуваних та безземельних, як військову комуну. Маємо силу звісток про внутрішні суперечності на Запорожжі: з одного боку маємо „добрих козаків“, власників зимовників, козаків, що як от полковник Колпак „после падения Сечи и всеобщего разрушения в Запорожьи, был так счастлив, что не только „спас свое добре“, но и приобрел новые земли в полную собственность, на которых устроил село Афанасьевку“³⁾, з другого боку маємо силу „подлого и злодейственного народа“, сіромах запорозьких. До цих унутрішніх суперечностей на Запорожжі перейдемо трохи далі, коли розглядатимемо безпосередні причини гайдамаччини 1750 року, тепер-же після цих коротких уваг звернемося до питання, що має велику вагу в історії гайдамаччини взагалі та гайдамаччини 1750 року — це питання про склад гайдамацьких ватаг. Це питання вже ясно та яскраво розв'язує О. Гермайзе. Не правобережне селянство складало головні кадри гайдамацьких ватаг, на його думку, але переважно обезземелені, відірвані від ріллі, спрлетаризовані *колишні* селяни та козаки Лівобережжя та Правобережжя, що займалися степовими добичницькими промислами, йшли в найми,

¹⁾ Мих. Грушевський. Студії з екон. іст. України. Господ. польського магната на Задніпр. перед Хмельнич., ст. 93. Київ, 1918 р.

²⁾ Mosicki. Z dziejów hajdamaczyzny, ст. II, cz. 7. Warsz., 1905.

³⁾ А. Скальковський. Ист. новой Сечи, т. III, ст. 106, вид. 3.

нарешті брали участь у внутрішній торгівлі чумацького типу. Міське населення — купці, ремесники теж приєднувалися до гайдамацьких ватаг¹⁾. Чи документи Харк. Центр. Істор. Архіву що до гайдамаччини стверджують цю думку? Так. Наведімо кілька прикладів.

Ось, приміром, ватага гайдамаків, затриманих 1753 року²⁾:

1) Пилип Таран — зі Стеблова родом (Польської області), зиму провів в польській області, а на весну приходив на Запорожжя, *наймався* на косовицю в козаків запорозьких, ловив також рибу на Запорожжі;

2) Іван Чорний — запорожець куріня Іркліївського, родом із Гадяцького полку, з села Красної Луки. Батько його перейшов у Польську область у село Ведмедівку, але татарська орда, коли брала на Україні людей, то всю його родину забрала в полон, ледве Іван Чорний утік по дорозі. Жив у курені — Іркліївському *на риболовлі*;

3) Іван Сукур — запор. з Переясл. полку, батька й мати немає, на Січі *косив і ловив рибу*;

4) Семен Гаркуша — запорожець із Смілянського повіту. На Січ зайшов років 7 тому, ловив рибу, потім „в Очакове при турках *наймался* на судна морские“, потім „затягал волох“ у Нову Сербію.

З ватаги 1750 року³⁾:

1) Семен Головка, 40 років — з Конотопу, козачий син, змалку був у навчанні в кравця, утік на Запорожжя років 18 тому, рибалка, їздив з запорожцями продавати рибу в Лохвицю, продали, пропили, *найнявся* цього 1750 року на байдаки;

2) Ватажок гайдамацький Павло Мачула 30 років — родився в Лубнах, Переяславського полку. Батько — козак. Коли помер батько, приїхав запор. неводничий Степан Черномазій, узяв його на Січ. Там ловив рибу, заслужив там 2 коней і гроші, бував у походах. Жив у Січі, ловив рибу, продавав, держав навіть 10 помічників;

3) Матвій Стовбира 41 року — з Прилук. Січовик був завіз його на Січ, *купцював*, продавав рибу й сіль;

4) Не зовсім звичайна фігура Йосип Барич — 30 років, угорець, утік у Польщу, дезертував. Пас вівці, пристав до гайдамаків.

З іншої партії:

1) Іван Павленко 25 років, Глухівської сотні, козачий син, вчився по школах, мандрував з дяками, опинився на Запорожжі, ловив рибу. Вступив був на службу в Мошни до князя Радзівіла;

2) Гаврило Дубина — батька немає був у Києво-Печерському монастиреві на послушанні. До Києва прийшов разом з матіррю на прощу.

Ось де гайдамаки з партії 1761 року⁴⁾:

1) Григорій Сухий — з Миргор. полку, село Власовка, помер батько, був він у Січі Запорож. у *наймах* у *козаків* і, „заслужа себе денег до 70 рублей“, чумакував;

2) Іван Палій — з полку Переяславського на Запор. жив ремеслом і промислами і так в усій цій партії заарештованих з 35 гайдамаків $\frac{3}{4}$ жили в наймах на Запорожжі.

Або ось ще типовий гайдамака, ватажок 1750 — 51 років Марко Григорович Мамай 40 років, родом із Чигирин-Дуброви, звідти матір його перенесла в містечко Потоки Миргор. полку... Далі шлях звичайний: пішов

¹⁾ О. Гермайзе. Ів., ст. 27 — 28.

²⁾ ХЦІА. Черниг. від., справа 2370.

³⁾ ХЦІА. Черниг. від., справа 2370.

⁴⁾ ХЦІА. Черниг. від., справа 1569.

у Січ, жив на зимовникові, ловив рибу, їздив на Січ продавати. Далі спокійне життя на який час в селі Уховці, був і за отамана там, а далі напади в Польщу, московський секвестр, знову Запорозжя, знову гайдамацькі ватаги й нарешті смерть у сутичці з відділом російського війська¹⁾.

Отже, ці приклади ще раз доводять ту думку, що декласоване, пролетаризоване козацтво та селянство Лівобережної та Правобережної України давали кадри запорозьких наймитів, а з цих наймитів саме й утворювалися головні кадри гайдамацьких ватаг.

Бачимо, що Лівобережжя дає чималий відсоток гайдамаків. І стає, на мою думку, конче потрібне питання, яке треба принагідно вирішити: чи гайдамаччина була рухом, що його знало тільки Правобережжя, чи ми можемо говорити про гайдамаччину на Лівобережжі теж, чи були, висловлюючися старим терміном А. Скальковського, „наезды гайдамак“ не тільки на західню Україну, але й на східню, на Лівобережжя. Питання це важливе єсть, отже я думаю тут подати тільки кілька уваг до цього питання, сподіваючися повернутися до нього окремо, бо й, дійсно, тема „Гайдамаччина на Лівобережжі“ заслуговує окремої уваги.

Коли поглянемо на 17 вік ще, то бачимо, що й тоді, як каже О. Левицький, на Україні в кінці 17 віку „было всегда много субъектов по разным причинам не умевших пристроиться ни к какому определенному делу или - же легко выбивавшихся из жизненной колеи. Их так и именовали „нерабочие“, „гультаи“. Из таких неудачников в военное время легко рекрутировались охотничьи полки и запорожские „ватаги“, а когда войны не было, они „тягались“ по винокуренным, пивоваренным и селитренным заводам, а более отважные пускались на легкую, хотя опасную „добычу“ в качестве „прибышов“²⁾.

Недаремне О. І. Левицький згадує про великі грабунки багатих 1687 року та й про прибишество, як про дві різні форми одного й того - ж явища.

Ватаги цих прибишів увесь час з'являлися на Лівобережжі. О. І. Левицький говорить у тій - же праці, що часто - густо прибиші „для одвода глаз нередко покупали рыбы или дегтя и пускались в торговлю, в прасольство, или на другие промыслы, но главным их занятием все - таки было воровство и разбой“.

Тут нам важливо підкреслити, що й серед гайдамаків 18 віку бачимо чимало чумаків, дрібних прасолів то - що. Ледве тільки можна згодитися з О. І. Левицьким, що це було „для отвода глаз“. Така дрібна торгівля, де капітал такого торговця - чумака складав іноді 15 карб., як бачимо ми з наших документів, — характерна торгівля для широкої маси запорозців - злобичників.

Треба підкреслити, що даремно думає проф. Слабченко, що 18 віку „прибишество обращается в тяжкую кражу“³⁾, що прибиші, які в 17 віці складали цілі ватаги, жертвами яких переважно були „московские люди, торговцы и даже военные, приходившие в Малороссию со своими воеводами“⁴⁾, що ці прибиші виродилися у дрібних злодіїв 18 віку.

18 віку не тільки на Правобережжі бачимо гайдамацькі ватаги, але й Лівобережжя бачило чимало „разбойнических партий“, що мали по 40 — 50 чоловіка, що були озброєні дуже добре, чинили напади. Розбишацтво та боротьба з ним невпинно турбували всі уряди на Україні Лівобережній.

¹⁾ ХЦНА. Чернягівський відділ, справа 20.805.

²⁾ О. Левицький. Очерки нар. жизни в Малор. во вт. полов. XVII в. Киевск. Стар., январь 1901 г., ст. 13.

³⁾ Проф. М. Слабченко. Організ. хоз. Украины, т. III, ст. 67.

⁴⁾ О. Левицький. Згадана праця.

Ота сама маса обездоленого селянства та козацтва, що складала головні кадри гайдамацьких ватаг, складала так точнісінько переважний склад і розбишацьких ватаг на Лівобережжі. Досить переглянути численні списки колодників, що сиділи по секвестрах полтавському та глухівському, щоб побачити, що справи про розбишацтво, про розбишацькі ватаги мали велике значіння і для Лівобережжя.

Коли підійдемо до початку 18 віку, то бачимо, що Лівобережна Україна, навіть Слобожанщина, зазнають справжніх гайдамацьких нападів, на зразок тих, що їх що-року бачило Правобережжя. З 1709 року та більше 10 років бачимо й на Слобожанщині, що в цей час „с разных мест украинских легкомысленные люди бурлаки понамножились было харьковского полку по лесам и здешним обывателям в хуторах, в пасеках и в жилых дворах чинили обиду и разорение, а проезжим людям разбой и убийство“¹⁾.

Зустрічаємо звістки в Філарета про ватаги Марочка, про отамана запорозького „запорожского жителя“, „зрадника“ Топила, зустрічаємо чимало звісток про ватаги харцизів, зустрічаємо звістки про справжні бої між запорожцями та місцевими козацькими командами.

Коли нагадаємо про постать другого Семена Гаркуші — то це-ж постать звичайнісінького гайдамацького ватажка.

З кріпацького села опинився він у Січі, потім походи, чумакування, далі напади на Правобережжя на польських панів — це-ж кар'єра звичайного гайдамацького ватага, і тільки потім уже переносить Гаркуша свою діяльність на Лівобережжя. Невже від того, що об'єктами нападів стали замість панів Потоцьких та їхніх орендарів лівобережні пани Холодовичі то-що змінилося щось у характері його нападів, у виборі об'єктів нападів.

Як Залізник та Гонта ввійшли в пам'ять широких народніх мас, так і Гаркуша так само оспіваний в цілій низці народніх переказів.

Отже, коли-б з'єднати докупи всі відомості про розбишацькі партії на Лівобережжі, придивитися до характеру розбишацьких нападів, придивитися до їхнього складу, то, на мою думку, ми-б побачили й на Лівобережжі прояви тієї-ж гайдамаччини, що й на Правобережжі. Тільки інтенсивність розвитку цього руху була різна, оскільки різний був устрій Правобережжя та Лівобережжя²⁾.

Які-ж були безпосередні причини того, що саме 1750 рік ознаймувався поширенням гайдамацького руху, так що деякі історики говорять про велике грізне селянське повстання. 1734 року бачило Правобережжя таку першу підйому гайдамацьких хвиль. Гайдамаччина 1734 року була розгромлена військовою силою, але ніяких великих змін економічних, що усували-б причини гайдамаччини, за цей час не маємо.

У 40-х роках бачимо значне збільшення пролетаризації широких селянських та козацьких мас на Лівобережжі: відповідно до цього збільшується приплив на Запорожжя елементів соціально-обездоленних, що поповнюють кадри запорозьких „сіромах“.

А ці сіромахи, як малює їх сучасник — російський офіцір, люди, „не имеющие у себя не только лошадей или какого скота, но ниже на плечах своих платья, а через зиму валяются в курнях до весеннего времени“.

¹⁾ Філарет. Ист. стат. опис. харьк. епархии, отд. II, ст. 66.

²⁾ У Харк. Центр. Істор. Архіві, в Полтавському відділі є кілька справ до гайдамацьких нападів на території Полтавського полку. Приміром, маємо відомості про гайдамацькі партії на Полтавщині у в'язці 19 цього відділу ХЦІА. Є такі матеріали і в Полтавському архіві.

Внутрішні суперечності між ними та „добрими“ козаками загострювалися. Політичний устрій Січі не відповідав інтересам „добрих“ козаків, і ми бачимо, що саме на ці часи припадає думка серед кол „добрих козаків“ про те, що на Січі треба мати постійно призначеного, але не обіраного кошового, тоб-то потрібний був крок уперед, щоб вирвати цілком владу з рук „подлого и злодейственного народа“, що як не як, а завжди міг скинути того чи іншого кошового.

1748 рік приніс страшний на Україні голод. Цей голод підривав силу дрібного господарства значно. Навіть центральний уряд мусив одгукнутися, дати якісь полегкості¹⁾. Характерний і для побуту тодішнього Сенатський указ²⁾, щоб колодникам видавати по 2 копійки на колодника, „дабы те колодники за нынешнею в хлебе нуждою не могли помереть голодом“, бо-ж милостини ніхто в цей скрутний рік не давав.

Голод повинен був одбитися й на сільсько-господарській промисловості: на отих винницях та броварнях, що давали деякий заробіток частині обезземеленого посольства та козацтва. Усе це призводило до збільшення значно елементів, яким на Січі доводилося шукати заробітків і які там складали кадри сіромах. Вибори 1748, 1749, 1750 років — цікава картина боротьби між „добрими“ козаками й сіромахами. У той час, як „добрыє“ козаки, зацікавлені в розвиткові торговельних зносин Запорожжя з сусідами південними й північними, у той час, як ці-ж козаки „добрыє“ бажають спокійно скористуватися всіма благами, що є в їхніх руках (бачимо серед запорозьких кошових і таких, що допомагають польській шляхті швидче загосподарити Правобережжя), в той-же час бачимо, що сіромахи „вори й розбійники“ стають „пиратами“ степів запорозьких, здобичництво йде не тільки по лінії рибальства та звіроловства, йде й по лінії, кажучи старим терміном, „луплення татарських чабанів“, луплення та не тільки татарських купців і торговців, іноді й на території самого Запорожжя. Напади по прикордонних місцевостях утворювали конфлікти дипломатичні, бо як не як, а Запорожжя належало Росії. „Добрим“ козакам доводилося налагоджувати ці конфлікти, але припинити заколоти, розгромити, винищити сіромах не було змоги, бо-ж, як не як, оці-ж сіромахи то-ж були потрібні робочі руки. Вибори кошового були тим моментом, коли найяскравіше відко було і для сторонньої людини велику різницю між оцими двома групами козацтва. Ось приміром вибори 1749 року.

„При тому виборі був великий галас та бійка з половини дня навіть і до вечора, а як вечерню священник почав служити, то, увійшовши в церкву, розпочали між собою за вибір старшин велику бійку, так що один одного перебили до крови та церкву окривавили; що бачучи ото священник отакий великий бій та заколот, недослуживши вечерні, зняв із себе патрахіл, пішов з церкви геть... та об'являє ота старшина, що такого „непорядочного“ вибору ще ніколи не було“³⁾.

1749 року теж були надзвичайно бурхливі вибори. Характерно, що російський офіцер, що описує ці вибори, не жаліє лайок для сіромах: „презельные п'яницы“ — ось їхня характеристика, але разом із тим він-же зазначає, що оті згадані сіромахи або просто сказати п'яници та плутяги, коли в них через увесь той тиждень п'яцтво тривало, між собою умовлялися таємно, кого за кошового отамана, за суддю, за писаря, за осаула, за довибішів чи за литавршиків та за пушкарів обрати“.

¹⁾ 1-е Полное Собр. Зак., т. XIII, № 9572.

²⁾ 1-е Полное Собр. Зак., т. XIII, № 9647.

³⁾ А. Андреевский, Матер. для ист. южн.-рус. края в XVIII. ст., ст. 141.

І 1749 року збільшуються напади ватаг гайдамацьких на польські та турецькі кордони, збільшується число невинних конфліктів прикордонних.

Запорожжя — резервуар, що забирав у себе й без того нечисленне населення Правобережної України; Запорожжя, місце, звідки що-року, щовесни виходили запорозькі ватаги на Правобережжя, було більмом на оці правобережного панства. І боротьба з Запорожжям часто-густо носила характер наїздів польських панів на Запорожжя.

В-осени 1749 року стався такий черговий напад на Гард полковника уманського Станіслава Костки-Ортинського, і як відповідь на цей напад „оные из запорожцев несовестные и злодейские гайдамаки подлаго народа воровски в польской области“ в Умані в листопаді спалили кілька дворів та забили польських ксьондзів і брата рідного полковника, ледве й сам Ортинський міг утекти. Зібрав він потім команди своєї біля 100 чоловік, і почався бій з гайдамаками, але тільки від отих гайдамак (більше 400 чоловік) до самої фортеці Архангелогородської „усильное нападение происходило было, и чрез весь день пальба имелаь, отчего и в крепости происходил не малый страх, а при том реченные гайдамаки похвалялись всю уманскую державу разорить“¹⁾.

Надходив 1750 рік. 1 січня відбулися вибори кошового. Галасливі та бурхливі були ті вибори. Поз'їздився зі степів „подлой и злодейственный народ“ і скинув кошового Якіма з посади та ще й „в смерть вбить намеревали“. І забили - б були „всеконечне“, коли „добрі“ козаки не оборонили. За що-ж Яким так не до вподоби припав. А за те, що ретельно виконував накази височайші й „за чинимые ими (сіромахами М. Г.) продерзости без упушення“ карав.

На місце кошового було обрано Василя Сича, людину менш одіозну для сіромах.

Отже на початку 1750 року бачимо на Запорожжі напружений стан: з Лівобережної України перед тим голод нагнав силу люду проти звичайного, кадри сіромах запорозьких збільшилися, політична активність їхня збільшилася — це показували вибори кошових 1748, 1749 та 1750 р., — це все повинно було призвести до того, що постійні прикордонні конфлікти на всіх кордонах Запорожжя мали загостритися. І ось на початку весни 1750 року, як продовження прикордонної боротьби, бачимо, що почали „поляки набегать на курени запорожские“... разорять оные где и церковь при реке Богу в Гарде запор. разорили“²⁾.

Зруйнування Гарду, зруйнування зимовників поляками — це був удар не тільки по сіромахах, але в першу чергу по інтересах заможної частини козацтва — власників неводів, зимовників то-що. І як кілька років тому на такий-же розгром Гарду Чалим Запорожжя відповіло вбивством Чалого, причому запорозький уряд провадив „видимья... закрывательства“, не хотів видавати Гната Голого (Игнатка Вотажка³⁾), убивця Чалого, так і тепер на який короткий час міг встановитися єдиний фронт і сіромах і заможніших запорозьців проти зовнішнього ворога — польського панства, — що вдирався в межі вольностей війська запорозького.

На напад поляків Запорожжя відповіло широким виступом. Ось де свідчення одного з гайдамацьких ватажків Павла Мачули. Він говорить, що після нападу поляків на Гард він, покинувши невід свій, пішов з запорозьцями, яких було до 3-х тисяч, доганяти ляхів, що наскочили на Гард. Оці

1) А. Андреевский. Матер., ст. 185.

2) ХЦІА. Черниг. від., справа № 2370.

3) А. Андреевский, Матер., ст. 37.

хілька тисяч запорожців гнали поляків аж до Білої Церкви, де почався справжній бій, в якому, як свідчать пізніше спіймані гайдамаки, загинуло багато ляхів та й козаків чимало полягло¹⁾. Як багато було козаків, видно хоч-би зі свідчення гайдамаки Олексі Гладкого; він говорить, що коли прийшов під Білу Церкву, то побачив стільки люду, що вирішив, що коли й візьмуть місто, то здобич буде дуже мала, бо людей багато, і помандрував у інше місце²⁾.

Отак не з великого селянського повстання, але з виступу запорожців, серед яких переважали, звичайно, сіромахи, розпочався широкий гайдамацький рух 1750 року.

Далі шлях звичайний: значна частина козаків, одбивши здобич, забравши зброю, худобу, коні вернули на Запорожжя, деяка частина залишилася на Правобережжі гайдамакувати. Від півночі аж на південь по всьому кордону Польщі з Росією почали проходити окремі гайдамацькі ватаги, яким тепер виступ запорожців розчистив дорогу.

В цьому своєму нарисі не маю змоги спинитися на окремих пунктах, що протягом весни та літа аж до осені глибокої зазнавали гайдамацьких нападів. До Полісся кийівського доходили гайдамацькі ватаги.

Кийівське та Брацлавське воєводства були вкриті гайдамацькими ватагами, що раз-у-раз робили напади на панські маєтки, оренди, міста та монастирі. Навіть головне місто брацлавського воєводства, Винниця, було захоплено гайдамаками. Умань теж і на цей раз поруйновано було гайдамаками, хоч на цей раз Уманська різанина не викликала такої уваги загальної, як Уманська різанина через 18 років, бо-ж за дальші 18 років од 1750 до 1768 р. Умань розцвів, став справжньою перлиною в добрах Потоцьких.

Як-ж участь брало населення Правобережжя в гайдамащині 1750 р.? Характерно підкреслити, що польські пани, які завжди підкреслювали невдячність українського населення, на цей раз значно більше розводяться над тим, що *закордонні* ватаги не дають панам „*beata tranquillitate sua gaudeere*“, а ніж над участю місцевого населення в гайдамащині. З актів, зібраних В. Б. Антоновичем, дуже невиразна єсть участь селянства правобережного в гайдамащині 1750 року³⁾.

Про широке селянське повстання звісток немає. Роля селянства правобережного в гайдамащині 1750 року більш допоміжна. Іноді навіть траплялися випадки ворожого відношення до гайдамак: так, приміром, „*мужики з Лесовщини*“ зловили ватажка Івана Подоляку⁴⁾.

Школу *арятування*⁵⁾ на Січі проходила переважна частина гайдамаків, але не школу *панщини* непосредне.

Як-же поставився січовий уряд до виступу широкого проти польських панів? Конкуренція між польським панством, що заселяло Правобережжя, та запорозьким козацтвом, зимовники яких були конкурентами слобод, призводило до конфліктів, але міжнародне становище Запорожжя, його залежність од Росії не давала запорожцям змоги на власну руку розв'язати

¹⁾ ХЦА. Черниг. від., справа № 2370. Ця велика справа має кілька зшитих докуні окремих справ, що торкаються гайдамащини 1750 року.

²⁾ Іб.

³⁾ В. Б. Антонович говорить: „Крестьяне стали приставать в значительном количестве к гайдамацким ватагам, другие снабжали их провиантом, укрывали отбившихся от отрядов лиц и охотно брались служить гайдамакам проводниками“ (передмова до т. III, ч. III АЮЗР, ст. 124). В. Б. Антонович при цьому посилається тільки на 8 документів.

⁴⁾ Акты о гайдам. АЮЗР, т. III, ч. III, ст. 531.

⁵⁾ Аргати — наймити.

ці конфлікти по районах, сусідніх із Гетьманщиною, із Туреччиною, із Польщею. Кошовий та старшина запорозька мусила ховати співчуття до виступу проти польського панства, а проте більшість захоплених гайдамаків говорять, що на Польщу йти дозволив кошовий отаман Сич.

Недаремне з Січи на початку травня 1750 року прийшло від кошового доношеніє київському генерал-губернаторові Леонтєву, що гайдамаки „по степям бродят и взяв от ветра якоб по нѣякомусь указу от мене и с старшиною им повелено на поляков собиратья и учиня лехкомысленно разглашение, в немалые чати собираются“¹⁾.

Чуток дуже багато лунало в цей час. Але загальна думка була така, що кошовий отаман Василь Сич „дал позволение, даби запорожцы, а особливо бедные, шли под поляков для воровства“²⁾. Була теж і така чутка, що „будто за то стоящий под Черным лесом москаль... дает жалованье“³⁾. І ось прочувши це, багато запорожців, „хотя бы кто имел заработки и на ком деньги, но оставля оное, туда шли“.

Гайдамака Стовбира показує, що, мовляв, ляхи з татарами робили напади, кошовий отаман Сич „поблагословив итти“ — оця чутка про згоду кошового лунала по всьому Запорожжі. Недаремне польські пани скаржилися в листах до відповідної російської влади на гайдамак, що вони „оставя в народе такой приказ, что ежели де их гайдамак с хлебом и солью не встретят, то имеют ожидать больших впредь грабительств и сверх того такую крестьянам импрессию вбили что все... и впредь чинить будут оное исполняют по повелению главных своих властей и в скором де времени сей речичкой край с российской Украиною соединен будет“⁴⁾ — ця прикордонна боротьба Запорожжя з польським панством, що провадило колонізацію Правобережжя, висувала, очевидячки, серед кол керуючих на Запорожжі ту думку, що стояла й на черзі російської політики — приєднання Правобережжя, тільки звичайно в запорозької старшини приєднання до вольностей війська запорозького.

За 20 років перед першим розбором Польщі думка про цей розбір стає популярна серед широких мас. Дехто з Генеральної Військової Канцелярії намагався згадувати про старі трактати 17 віку, щоб місцям нової колонізації на Правобережжі бути пустою. Боротьба окремих конкурентів на робочі руки — правобережного магнатства, лівобережного панства та запорозьких „добрих“ козаків створювала гарний ґрунт для поширення різних чуток. Недаремно І. Каманін таку велику вагу надавав у справі поширення чуток про золоті грамоти то - що указам у справі повороту втікачів на Лівобережжя⁵⁾.

Як - же поставився російський уряд до гайдамаччини ?

Виступ кількох тисяч запорожців — початок гайдамаччини 1750 року. Початок цього руху припадає на квітень місяць (Великдень 1750 р. був 15 квітня).

1) Див. А. Єфименко зг. пр., згадується це „доношеніє“. Тільки даремне, на мою думку, називає О. Я. Єфименко це „доношение“ „одними з обычных весенних донесений“ кошового. Цей - же уривок узято і М. Яворським у його кн. „Україна в епоху капіталізму“. Користуюся нагодою, щоб зазначити, що автором цього доношенія був писар війська запорозького Петро Чернявський, досить порівняти листа його до М. І. Леонтєва від 19 травня 1750 р. (А. Андреевск. Матер. для ист. южн. - русск. края, ст. 187). Петро Чернявський — це був один із найвидатніших представників тієї частини „добрих“ запорожців, лідером якої був попередній кошовий Яким, тієї частини, що прагнула встановити на Запорожжі призначуваного кошового, щоб приборкати сіромах.

2) В. Каманін. Малоизв. ист. лица и события конца 18 в. Киевск. Стар., январь 1891 г.

3) Ibid., ст. 167.

4) ХІІІА. Черниг. від., справа № 2370.

5) І. Каманін. К ист. междунаrodn. отнош. Польши и России. Киевск. старина, 1882, 7.

Офіцери російських команд, що стояли по задніпровських місцях (Крилівській та Цибулівській сотнях) та по форпостах здовж кордону надсилали рапорти, що „в Польскую область и с Польской области приходит весьма многое число гайдамаков“¹⁾. Ці рапорти підкреслюють, що гайдамаки починають „умножатца и вкоренятца“.

Рапорти ці малюють, як по-між форпостами без турбот проходять гайдамацькі ватаги в кілька сот чоловік, при чому тим командам, що стояли на форпостах, як репортували їхні начальники, не можна було приборкати гайдамаків, бо гайдамаки були добре озброєні з прапорами, деякі навіть гармати мали.

Отак по весні 1750 року був дуже тривожний час не тільки для Правобережжя, але й для задніпровських місцевостей, для сотень Крилівської та Цибулівської. Ці сотні були заселені тільки в 40-х роках, належали вони до Миргородського полку. Колонізація цих земель тепер (північного району Херсонщини) одтягала ще більше населення з Правобережжя, між новими поселеннями та сусідами — польськими панами — точилася невпинна прикордонна боротьба²⁾. Разом із тим населення цих сотень мало що-найближчі стосунки із Запорожжям.

Населення цих нових сотень давало великий контингент учасників гайдамацьких ватаг. „Согласие“ гайдамацьких ватаг із задніпровськими мешканцями було яскраво видко геть чисто всім представникам і командування й уряду.

Рапорти російських офіцерів, що стояли з командами по прикордонних форпостах, одногослоно говорили, що задніпровські мешканці приймають до себе гайдамак, дають їм притулок.

Київський генерал-губернатор Леонтьев у своїх промеморіях до генеральної військової канцелярії б'є на гвалт, вимагає відправити миргородського полковника Капниста „не с малою, но весьма з знатною командою немедленно“³⁾ за Дніпро.

Російське військо з самого початку весни береться за втихомирення гайдамаків принаймні на задніпровських місцевостях.

Цілі облави роблять драгуни на гайдамаків. Приміром, у село Тонконогівку (сотні Цибулівської) кілька разів у травні місяці секундмайор Шипов посилав драгунів ловити мешканців цього села, що були в гайдамаках. І ці облави не завжди закінчувалися щасливо. Дуже частенько доводилося писати, що гайдамаки „взять себя не дали“.

Село Ухівка, хутори навкруг села, серед них і хутір Олекси Розумовського, були ніби осередками гайдамаччини в цій місцевості. Поблизу був славнозвісний в історії гайдамаччини Чорний ліс.

Гайдамаки розташувалися в цьому районі мов у себе вдома. Помірає який гайдамака, відбувався похорон урочистий. Так одного разу ховав гайдамаку цибулівський піп Василь вікарій, на цьому похороні було їх, гайдамаків, більше 100, „и все при том чинили пальбу“⁴⁾.

Характерне є те, що гайдамаки й листа передали секундмайорові Шипову, щоб за ними „для поимки впредь не посылають и никаких обид им не делать со угрожением, ежели впредь будут посылаемы, то в десятку не долчися“.

І в цих задніпровських місцевостях організаторами були запорожці. Дехто з затриманих ухівських мешканців свідчив, що запорожці говорили, що в них є указ від коша йти „для разорения“ на Польшу.

¹⁾ ХІІА. Черниг. від., справа № 2370.

²⁾ А. Андреевский. Матер. для ист. южно-русс. края, ст. 50 — 70.

³⁾ Справа № 2370, промеморія Леонтьєва, 1750 року червня 8.

⁴⁾ Справа № 2370. Репорт. прим. майора Немцова в киевск. генер. губ. канц.

Ця агітація серед зновосілого населення мала великий успіх.

До запорожців приходили зі своїми рушницями зі списками та з кінями. Декого отамани так навіть не приймали до ватаг, як от Власа Шаповала ¹⁾, хоч, на жаль, мотивів такої відмови не видно з документів.

Рапорт за рапортом ішов по інстанціям до Леонтєва, до кошового йшов указ за указом припинити сваволю, приборкати запорожців.

Мусила заможніша частина братися за приборкання гайдамаччини. Кошовий послав партії із старшинами тих „лехкомысленных людей вовся искоренять“. Але ці заходи не могли дати дуже великих наслідків, бо в самому Запорозжжі вони зустріли великий опір. Так, коли самарський полковник Микола Сорочинський „у різні степові місця для розшуку й щоб ловити ворів ходив і по деяких місцях їх ворів розбивав і розганяв, то отії вори та розбійники, зібравшись знову в свою воровську партію цього травня (1750 р. М. Г.) середніх чисел приїхали в паланку, що стоїть у товщі самарській над річкою Самарчиком (в якій він полковник із старшиною своєю, козаками та служниками жив) та, напавши несподівано, за те його полковника зпершу підкололи, а потім із рушниці кулею на смерть забили“ ²⁾. Так повідомляв Леонтєва писар війська запорозького Петро Чернявський. Він благав, а його-ж устами говорили „добрые“ козаки замість Сича призначити за отамана кошового Яким Гнатовича, благав, щоб „один“ кошовий був (тоб-то без зміни), бо інакше, писав він, дивлячись на отой „злодейственной и лехкомысленной народ“ і інших війська запорозького багато козаків так „разсвирепеют“, що нароблять багато шкоди та й нападами на польський та кримський кордони можуть порушити вічно мирні трактати ³⁾.

Отже, коли спочатку виступу запорожців можна-б було побачити єдиний фронт запорожців проти зовнішнього ворога, то цей єдиний фронт при перших-же указах від Леонтєва то-що розвіявся. Ті, кому не було чого втрачати, сіромахи, наймити, ті йшли далі, часто-густо почували, що вони творять справу, корисну для Запорозжжя, приміром, поширення впливу запорожців на задніпровські місцевості, за які в Запорозжжя йшла суперечка з Капнистом, миргородським полковником. Ті-ж, кому було що втрачати, зимовники то-що, ті при перших-же указах з Колегії „Иностранних Дел“, від Леонтєва, з генеральної військової канцелярії то-що заметушилися, бажаючи вгамувати рух розгромом ватаг, що організовувалися на Запорозжжі.

Коли „добрые“ козаки запорозькі не могли приборкати тієї сили „ворів та розбійників“, що організовувалися на Запорозжжі, то тим ретельніше поведено було справу втихомирнення по задніпровських місцевостях.

Начальники форпосних команд всі сили прикладали, щоб половити гайдамаків. Почалися на початку літа справжні бої між гайдамаками та російськими командами.

У червні місяці капітан Степан Трубників з піхотною та кінною командою (в якій було поручник 1, вахмістр 1, 2 квартирмайстри, підпрапорщиків 2, капралів 4, барабанщиків 3, рядових 150, драгунської кінної команди, капрал 1, рядових 20, козаків 45) поїхав до села Уховки ловити гайдамаків. Не доїхавши до Уховки, знайшов він під Чорним лісом „гайдамаческий лагир“, відбив у гайдамаків до 40 коней та лошат, відіслав до Цибульова. Здається, все гаразд, але далі бачимо, що не так воно добре було. Гайдамаки відбивалися „и к лагерю не допустили, откуда он с командою и ре-

1) Справа № 2370. Репорт. прим. майора Немцова в Киевск. генер. губ. канц.

2) А. Андреевский. Мат., ст. 188.

3) А. Андреевский. Мат., ст. 189.

тировался в село Уховку“, але вже й туди не пустили. Чисто як у байці про ведмедя, що й не ведеться й не пускається. Гайдамаки оточили команду, почався бій.

Піші гайдамаки розпочали стрілянину, а кінні поранили його капітана Трубникова списом у ліву руку, підкололи кількох драгунів, одбили одну коняку, взяли і зброю деяку. І закінчилося це тим, що капітан, який виїхав ловити гайдамаків, „ретировался, обороняясь с великою нуждою, в Цибулев“.

19-го червня, на другий день під Цибульов прибула сотня гайдамаків і послали повідомлення такого змісту: якщо їм не віддадуть відбитих коней, то вони, мовляв, місто Цибулів зруйнують та команду виколять. Послали з Цибульова тоді до гайдамаків із двома драгунами барабанщика, щоб їх приїхало в фортецю чоловік 5, але вони їхати „не похотели“.

Послали тоді до гайдамаків „с увещеванием“ попа цибулівського, бо серед гайдамаків був його зять, але гайдамаки на попівську мову уваги не звернули та об'явили, що вони „неотменно де команду всю вырежут“. І серед гайдамаків цих були підданні з хутора графа Олексі Розумовського. Піп, прибувши до Цибульова, сказав тільки, що бачив за горбом багато гайдамаків і що вони хочуть зробити напад. Вирядили з Цибульова команду на чолі з тим-же Трубниковим відігнати оцих „злодеев“. Знову почалося „великое сражение“. Кінні гайдамаки йшли в атаку кілька разів, було при цьому забито одного прапорщика, гайдамаки своїх поранених та забитих позабірали в ліс.

Один із гайдамаків Самарський приліз поранений до своєї хати поблизу ліса, тут його знайшли, почали допитувати, але він сказати як слід нічого не міг, бо був при смерті.

І отак через усе літо загони російського війська приборкували гайдамаків у задніпровських місцевостях.

У червні зібрався Капнист з козацькими командами йти в задніпровські місцевості, але він зараз-же надсилає до Генер. Військ. Канц. прохання дати поповнення з полків Полтавського, Лубенського та Гадяцького до 2-х чи до 2^{1/2} тисяч найкращих козаків на добрих конях з харчами на три місяці.

Даремно деякі полковники, як от полтавський А. Горленко, відповідали на наказ генер. військ. канц., що немає змоги вислати козаків у задніпровські місцевості та що й в Полтавському полку з'явилися великі розбишацтва.

Генер. Військ. Канц. не вважала на це, наказувала вислати негайно з Полт. полку 300 козаків до Капниста.

Капнист повідомляв Леонт'єва, що він 2 липня перебрався через Дніпро та змушений був брати для походу по 2—3 козаків з одного двору.

Уже були й перші наслідки: спіймано було 43 гайдамаки. Капнист повідомляв, що хоч як умовляли гайдамаків, щоб вони склали зброю, але вони відбивалися, і Капнист теж змушений був стріляти в них.

Отак з початку весни та й до середини літа з'єднаними зусиллями січової старшини, російського війська та лівобережної старшини приборкувалася гайдамаччина. І тільки на початку серпня Леонт'єв міг заявити, що гайдамаки „несколько переловлены, а прочие до смерти убиты, а другие все разбежались“ та що в польських місцях лишилися тільки невеличкі гайдамацькі партії.

Тепер могли вже вертати додому лівобережні козацькі ватаги. Тільки Капнистові не пощастило, 11 серпня прибув полковник Миронов і

заарештував Капниста, закував руки й ноги й одправив під караулом до Києва — це відома справа про зраду Капнистову¹⁾.

Спільними зусиллями — польського шляхетства²⁾ та російського уряду розігнано було гайдамацькі ватаги, позаарештовано, побито деяких ватажків.

І все залишилося по-старому, отже треба було сподіватися, що незабаром знову почнеться нова підйома гайдамацького руху, бо-ж не знищено було причини, що породжували гайдамаччину та надавали їй особливого розвитку на Правобережжі.

Нам лишається подати ще тільки кілька уваг про епілог гайдамаччини 1750 року. Цей епілог, як епілог Коліївщини, сумний: це кари гайдамаків. Чимало гайдамацьких ватажків та гайдамаків опинилося в руках російського уряду. Були тут половлені й великоросійськими командами й козацькими командами, Капнистом то-що. Привітали їх секвестри лівобережної України. Так переяславський секвестр привітав ватагу Олексі Дяха³⁾, чернігівський секвестр — ватагу Павла Мачули то-що. А тимчасом правобережне панство хотіло хоч частину збитків повернути або хоч помститися, починається жваве листування польського панства з центральними урядами на Україні.

Повіренні того чи іншого пана з'являлися на Лівобережжі до полкових та генеральних урядів, складали скарги, забірали повернені від спійманих гайдамаків речі та забірали на кару гайдамаків „родимців польської області“.

Чимало листів є до керовників Генер. Військ. Канц. та й до гетьмана Розумовського, є й оригінали цих листів, є й переклади. І, приміром, виділяється лист від Щеневського старости Терехтемирівського до гетьмана Розумовського.

Пише цей пан: „Розглашенная власть над Малороссією гетманского достоинства вашей ясновельможности привлекает и меня до надлежащего з униженостью презнанія“. Далі йдуть скарги на гайдамаків, прохання дати сатисфакцію та повернути майно (бо гайдамаків, що саме нарobili йому шкоди, було затримано й сиділи вони в секвестрі переяславському). Але коли-б не було змоги цього зробити, то пише пан: „то я-б задоволений був і видачою мені ватажка, осаули того-ж та кількох значніших гайдамаків“⁴⁾. Хоч помститися хоче пан над гайдамаками, коли не вернути збитки.

Гайдамаки, родом із Лівобережжя, по полкових судах одержували „за продерзости“ відповідну кару. При слідствах над ними були присутні депутати — повіренні польських панів, що часто-густо мусили підганяти своїми скаргами та пробивати мури тяганини по тодішніх судах. Велику вагу мав поворот позабіраних гайдамаками речей, але часто-густо цих речей повернути не можна було, бо при арешті гайдамаків речі ці розходилися по руках полкової та сотенної старшини або великоросійських

¹⁾ Про цю пригоду у Бант. Каменського. Ист. Мал. Рос., т. III, прим. ст. 72 — 73, тільки Б. Каменський невірно зазначає, що це сталося на початку 1750 року.

²⁾ Про відповідні заходи польського шляхетства досить докладні відомості подає В. Б. Антонович у згаданій його праці.

³⁾ Це ватажок, про якого згадує і О. Я. Єфименкова. Вона каже, що спіймав його російський капітан Київської залози (зг. праця, ст. 86), але за нашими документами (справа № 4370), спіймав ватагу Ляха обозний, полковий переяславський Семен Безбородько, що йому довелося навіть самому із гармати „действовать“. Серед наших паперів є цікавий „Журнал“, де точно по годинах перелічується, як з якого та до якого місця гнали ватагу Ляха, хто брав у цьому участь то-що.

⁴⁾ ХЦІА. Черниг. від., справа № 2370.

офіцерів. Розпочиналося велике й нове слідство, хто забрав пограбовані речі. Нові стоси паперів писалися, нова тяганина розпочиналася, і не даремно деякі з панів правобережних писали, що полкові суди „smiech ludzki czynia a z nas zarty stroia“.

Присудити до смертної кари гайдамацького ватажка та його товаришів, як це було з Мачулою, було легше, аніж вернути забране ними майно, хоч як не доводили польські пани в листах своїх, що „wszakze gdzie grzech tam u rokuta byc powinna“¹⁾.

Майже через увесь 1751 рік ішло відшукування цієї покути, хоч уже на початку 1751 року знову почалися звичайні, щорічні гайдамацькі напади, що тривали невпинно до 1768 року, до Коліївщини.

BU HORBAN

HAUDAMACK - MOVEMENT IN 1750

Summary

1. The period of the primary accumulation of capital on the left river-side („Levoberezye) of the Dnieper (and as a consequence of it a large dispossession of the population, a loss of land among the Cossacks and peasantry in Levoberezye), the system of economy of the gentry in Pravoberezye (right river-side Ukraine), the mobility of the population according to the circumstances of a new colonisation of Pravoberezye, the struggle of classes in Zaporozhye (the country beyond the Dnieper falls)—all this is a basis of the development of the Haydamack-movement in 1750.

2. The immediate causes of the Haydamack-movement in 1750; the forties of the 18th c. are the period of a still increasing proletarianisation of the peasants, the famine of 1748—49, the increase of social-deprived, which set off for Zaporozhye. The border struggle between Zaporozhye, a more aggravated struggle of classes in Zaporozhye, soomy elections of 1749 and 1750, and as result,—increasing hostilities against Poland.

3. The war between Zaporozhye and the gentry of Pravoberezye, but not the peasant rebellion, is the beginning of the Haydamack movement in 1750, fellow-feeling on the part of Pravoberezye peasantry.

4. The movement of 1750 defeated by combined efforts of the Russian government and Pravoberezye gentry.

¹⁾ ХЦІА. Черниг. від., справа № 2370. Лист Рокницького до гетьмана Розумовського

Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні XVIII ст.

Історія промисловости на Україні до недавнього часу була майже зовсім невідома сторінка нашої історії, бо не було жадної розвідки, яка-б хоч у загальних рисах освітлювала це питання. Окремі звістки були розкидані у друкованому актовому матеріалі та в різних рідких виданнях. Вони не були зведені до купи, і тому ніхто не уявляв їхньої цінности. Цю необхідну роботу зробив М. Е. Слабченко у своїй відомій монографії „Организация хозяйства Украины“, другий том якої присвячено „судьбе фабрики и промышленности в Гетманщине XVII—XVIII столетия“ (Одесса, 1922). У своїй праці автор використав усю друковану літературу й наочно виявив нам, які багаті дані до історії промисловости в ній знаходяться. Він дав у своїй праці не тільки звід даних із друкованої літератури, але написану на підставі їх історію промисловости з марксівського погляду.

Слабченко для своєї праці дуже мало користувався архівними матеріалами. Між тим, думається нам, докладна історія промисловости може бути написана тільки на підставі архівних матеріалів. Тоді тільки будуть заповнені прогалини, і нам буде зрозумілий в усіх своїх окремих моментах той складний історичний процес, який переживала Лівобережна Україна протягом XVIII ст.¹

Ми знаємо тепер загальну схему цього процесу, що подана у відомих загальних курсах російської історії Покровського та Рожкова й української—Яворського, але цю схему треба заповнити живим конкретним змістом із багатой скарбниці архівних джерел.

Актуальне завдання нашого часу є вивчення XIX ст. з історії України, завдання величезної важливости й великої трудности, бо здебільшого дослідникові прийдеться опрацьовувати сирі матеріали. Це завдання не викликає сумніву. Україна XVIII ст., дякуючи праці цілого ряду дослідників, вивчена в багатьох галузях своєї історії, але все-ж таки цього не можна сказати про історію народнього господарства, а тим самим і історію промисловости. Тут ще лишається багато праці для дослідників. Взагалі XVIII століття—це доба розквіту торговельного капіталізму, і цей процес дуже мало досліджений. За півтора століття, як каже М. Яворський, Україна Лівобережна пройшла „цей стан свого економічного розвитку, що його інші землі проходили протягом майже тисячоліття, проходила його на очах під знаком відродження торговельного капіталізму, інтенсифікації сільського господарства, зачатків індустріалізації краю“¹). Торговельний

¹) М. Яворський. Україна в епоху капіталізму. Вип. I, ДВУ, X., 1921, стор. 39.

капіталізм почав швидко розвиватися з початку XVIII ст., коли на Україні встухли колотнечі, викликані ним. Соціально боротьба не припинилася, а ввійшла в середину, лише іноді виявляючи себе також бурхливо, як і раніш.

Одним із явищ торговельного капіталізму були мануфактури, що повстали, головним чином, дякуючи російському капіталу, впливові якого підпадала Україна. Ті зміни, що відбувалися в народньому господарстві Росії, так чи інакше відбивалися на Україні через той тісний економічний зв'язок, що утворився між Росією та Україною, особливо з 20-х років XVIII ст. Велике виробництво Росії з'явилося необхідним наслідком економічних умов¹⁾. Тому й заходи Петра I, що він уживав для заведення промисловости, цілком відповідали потребам того часу. Стоячи на ґрунті маркантилізму, Петро I підтримував розвиток обробної промисловости, індустрії та всяких мануфактур²⁾. Уряд закликав майстрів із-за кордону різних спеціальностей, для навчання та організаційної праці, на казенні кошти засновував фабрики та заводи (головним чином ті, що мали своїм завданням обслуговувати потреби, зв'язані з війною), а потім віддавав їх на певних умовах приватним особам. Уряд дбав про розвиток не тільки таких фабрик, що виробляли речі, потрібні для війська та флоти, ц.-т. суконних, полотняних, парусних і т. ин., але й підтримував і ті, що виробляли речі розкоши.

Така-ж сама політика провадилася і на Україні, бо й тут розвиток продукційних сил вимагав прикладання капіталу до промисловости.

Фабрики та заводи, що засновувалися як у Росії, так і на Україні, були мануфактурами, бо спиралися виключно на працю робітників. Російські мануфактури користувалися примусовою працею кріпаків, українські-ж обслуговувалися не тільки працею кріпаків великоросійського походження, але й найманою працею українських мешканців. На Україні, як і в Росії, дбала про розвиток промисловости Мануфактур — колегія.

Ми хочемо подати деякі дані до історії мануфактур у Лівобережній Україні на підставі архівних матеріалів Харк. Центрального Історичного Архіву. Ті уваги, що ми їх подаємо нижче, торкаються шовковичної та полотняної (парусної) мануфактури, почасти казенної, почасти приватної.

1. Шовківництво на Україні зароджується з початку XVIII століття, коли московський уряд запросив з-за кордону, а саме зі Франції, чужоземних майстрів для організації цієї галузи виробництва на Україні. До цієї думки прихильно поставився український уряд в особі гетьмана Мазепи, Коли саме приїхали майстрі з-за кордону і в чому виявилася їхня робота, ми не знаємо.

Ця справа прибрала реальної форми лише в 1724 році, коли в Києві було виділено участок землі, на якому було посаджено 2250 шовківниць і влаштовано завод. Керувати цією справою Мануфактур-колегія запросила французького інструктора Фігієра, з яким був складений спеціальний договір. На підставі цього договору Фігієр обов'язувався протягом десяти років навчити шовківничній справі 10—12 учнів, дістаючи за цю роботу досить значну платню — 500 крб. на рік³⁾. Виробництво на заводі було поставлено досить гарно, тому і якість виробленого шовку була задовольняюча.

¹⁾ Туган-Барановский. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Москва, 1922, ст. 20.

²⁾ Рожков. Русская история в сравнительно-историч. освещении, т. V, ПРГ, 1923, ст. 148.

³⁾ М. Слабченко. Организация хозяйства Украины, т. II, Одесса, 1922, ст. 79—80.

З огляду на такий поспіх нового на українському ґрунті виробництва, деякі з київських мешканців звернулися з проханням до мануфактур-колегії дозволити їм відкрити завод на власні кошти. Такого дозволу в 1729 р. було дано Михайлову та Дірею, київським громадянам, що й почали виробництво спільними силами. Як минуло десять років, встановлених договором із Фігієром, казенний завод перейшов у орендове користування до Дірея. Проте завод став занепадати у зв'язку з подорожчанням продукції, і в 1749 році його ледве вдалося здати в оренду французькому фабрикантові Гамбету з усіма майстрами, матеріялами та інструментами, сподіваючись, що становище заводу поліпшиться під керуванням досвідченого чужоземця, бо за його попередників, як про це свідчила Мануфактур-колегія, „никакого розмноження не оказалось“. Гамбет одержав київський шовковичний завод, так-би мовити, в додаток до наданого йому права на підставі договору з колегією влаштувати шовковичний завод на власний кошт.

Познайомимось тепер із умовами, що їх пропонувала Гамбету Колегія, бажаючи збільшити та поширити на Україні шовковичну промисловість.

Гамбету надавалося права збудувати завод на вільних державних землях або коло Києва, або десь у середині України. Потрібну кількість землі повинні були віддати відповідні установи: Київська губерніяльна канцелярія або Генеральна Військова Канцелярія безплатно. Коди не знайдеться державних земель, Гамбет мав право збудувати завод на державських землях, умовившись про ціну їхню зі власниками. При чім, на гадку Колегії, ціна землі повинна бути помірна, беручи на увагу користь цієї справи для держави. Майстрових людей для роботи на заводі Гамбет мусив приймати як чужоземного, так і російського (звичайно, треба розуміти й українського) походження. На Гамбета покладався обов'язок не приймати людей, що не мають пашпортів або записок, що свідчать про їхнє право працювати в наймах. По впливі восьми років завод із усіма будинками, мідяною, залізною та іншою посудю, а також інструментами та насінням, мусив перейти до власників землі, на якій він збудований, ц. - т. до держави або державців. Сам-же Гамбет, а також і інші чужоземні майстри, повинні з'явитися до Колегії, щоб висловити своє бажання виїхати з Росії за кордон або залишитися в ній і визначити умови. Гамбетові, як і іншим чужоземцям, видано було Колегією привілея, але без жадної грошової допомоги. Шовковичне листя для годівлі шовковиків Гамбет мав право безплатно одержати з київського заводу або набувати вільною ціною в мешканців. Гамбет мав право розбирати всякі суперечки по-між робітників та майстрів і призначати кару. Тільки карні справи треба було передавати до державних судових установ. Було заборонено зманювати робітників заводу на іншу роботу, підлягаючи штрафу в 100 крб. за кожного. Зі свого-ж боку й Гамбет не мав права приймати до себе майстрових людей з інших підприємств. Посади управителя, контрольного, перекладача та доглядача могли займати тільки особи непідозрілі. Нетямущих учнів та робітників Гамбет мав не тільки право, але й обов'язок звільняти, а на їхнє місце приймати нових, здатніших до заводської праці. Ніхто з представників місцевої влади або взагалі громадян не мав права чинити Гамбетові яких-будь перешкод та перепон у його корисній праці¹⁾. Московський уряд, як бачимо ми зі змісту цього договору, а також із інших документів, вживав усяких заходів, щоб сприяти розвитку шовківництва на Україні, запрошуючи вмілих людей, надаючи всякі пільги особам, що беруть участь у виробництві то-що. Уряд примушений був так робити,

¹⁾ Харьк. Центр. Іст. Архів. Черн. вид., № 2569.

дбаючи про піднесення шовківництва, бо бракувало сировини, необхідної для нормальної праці шовкових мануфактур. „В Росії збільшуються мануфактури, де шовкова парча виробляється—читаємо ми в царській грамоті 1752 р.,—а шовкових заводів майже немає“. Шовк доводиться добувати з Персії високою ціною, а на Україні шовковиць чимало, також і місць, придатних для розвитку цієї культури досить. Тому й було пропонувано гетьманові оголосити по всіх полках, чи не знайдуться охотники, що для власної своєї користи розводили - б шовковиці та влаштовували - б заводи або згодилися - б віддати в оренду землю або продати. Шовк у тих виробників будуть набувати справжньою ціною російські шовкові мануфактури. Відомості про таких охотників треба надіслати до Колегії закордонних справ¹⁾.

Але громадяни лишалися глухі до згаданих закликів і не висловлювали бажання сприяти розвитку шовковичної промисловости, бо, як свідчили відповіді, „охотников не сыскалось“.

Гамбет, з яким Мануфактур-колегія склала договір у 1749 році, не зміг улаштувати заводу, а обмежився тим, що взяв на своє утримання київський казенний шовковий завод. Але й тут йому не пощастило, бо до Мануфактур-колегії стали надходити відомості про скрутне становище підприємства, і, нарешті, Гамбет удався з проханням видати йому грошову допомогу в 3000 карб. Тому - то й було відряджено до Києва співробітника Колегії Аграмакова, щоб на місці з'ясувати сучасний стан заводу, Аграмаков виконав доручення й досить докладно повідомив Колегію про стан заводу, додавши до того свої висновки що до шовківництва на Україні взагалі та київського заводу зокрема.

Київський завод, як видно з доповіді Аграмакова, це — простісінький двір, що на ньому посаджено небагато дерев та стоїть старий дім. Самий завод стоїть на низині під горою в невідгідному місці, особливо підчас дощової погоди. Завод у занедбаному стані, праця в ньому не провадиться, бо й робити нікому: учні або повмирали, або, шукаючи заробітку, взялися за иншу роботу. Сам Гамбет живе у злиднях; не маючи капіталу, він не може вийти зі скрутного становища власними силами. Хоч він і казав, що виробив косяк п'яти пудів шовку, але в дійсності в нього немає ні одного фунту, бо шовк у нього відібрали за борги греки. Гамбет виявив себе нездатним до керування заводом. Взагалі Колегія примушена була зробити сумні висновки що до зиску київського заводу для держави. З 1724 року, цеб - то, з часу заснування заводу, на утримання чужоземних майстрів було витрачено 4817 крб. 30 к., „а плода никакого и поныне не оказалось“²⁾.

Погодившись з доводами Мануфактур-колегії, Сенат, до якого перейшла ця справа, прийшов до висновку: відібрати завод від Гамбета й передати його до указу у відання ад'ютанта одного з полків київської залоги В. Іванова, що був ознайомлений з цією справою, бо мав власний невеличкий завод. Не дивлячись на невдачу, Сенат не хотів зовсім кинути думку про утворення на Україні місцевої шовковичної промисловости. Ще були в силі петрівські традиції, на підставі яких вірили у велике значіння урядової ініціативи в цій справі та надавали велику вагу указу. Так і Сенат постановив знову звернутися до гетьмана та прохати його оголосити по всій Україні, закликаючи охотників до сажання шовковиць та заснування заводів. При чім, щоб привабити населення до цієї справи та викликати в нього активність, Сенат обіцяв видати певну нагороду тим, що збільшать

¹⁾ Харк. Цетр. Іст. Архів. Черн. від., № 2575.

²⁾ Іб.

кількість своїх шовковиць, уміло доглядатимуть за шовковиками та розпочнуть вироблення шовку. За кожне дерево обіцялась нагорода в п'ять коп. Вироблений шовк купуватиметься по 1 крб, 50 коп. за фунт для київського заводу.

Ми не маємо відомостей про наслідки цього оголошення, але, здається, за аналогією з попередніми оголошеннями, що й тепер „охотников не сыскалось“. Призначена ціна за фунт шовку 1 крб. 50 к. не могла дуже захопити виробників, бо в дійсності на ринкові шовк коштував значно дорожче. Вищезгаданий урядовець Колегії Аграмаков набув декілька фунтів шовку в київських мешканців, заплативши по 4 крб. за фунт.

Мануфактур-колегія, а за нею і Сенат, мріючи про можливість розв'язання шовківництва на Україні та вживаючи деяких заходів для здійснення цієї мети, спиралися на докладі згаданого Аграмакова, що не ознайомившись як слід з місцевими умовами, дав широкий простір своїм далекосяглим мріям. Спостерігши цілком правильно, що в київських садках є чимало шовковиць, що по всьому тракту від Ніжина до Козельця й далі до Києва мешканці мають досить шовковиць та насіння, Аграмаков радив Сенату через гетьманський уряд оголосити по всій Україні про нагороду за поспіхи на полі шовківництва, запевняючи, що протягом тільки трьох років „разведено быть может несколько сот тысяч дерев“.

Як погано стояла справа шовковичної промисловости, видно з того, що 19/II 1756 року з постанови Мануфактур-колегії київський завод, що був під доглядом Іванова, з усією будовою, землею та майстеровими людьми передано у вічне та нащадне володіння войту магістрата чернігівського Канівському „безденежно“, відібравши від нього розписку, що він і нащадки його триматимуть завод у гарному становищі.

В 1766 році Колегія мусила порушити договір і продати нещасливий завод на зламання¹⁾.

Так сумно скінчилися всі заходи, що їх вживала Мануфактур-колегія, дбаючи про поширення та піднесення шовківництва на Україні, бажаючи скинути залежність од закордонного, в даному разі персидського ринку. Так і повинно було статися: шовковична мануфактура мусила загинути, бо для свого розвитку вона потребувала капіталу, а його бракувало. Покласти потрібні гроші в мануфактуру ті підприємці, що брали її у своє утримання, не могли, бо їх не мали. Уряд, поклавши спочатку певну суму грошей і не одержавши ніякого прибутку, не хотів далі витратити капіталу. Додержуючись такої політики й усе-ж таки не залишаючи надії на поширення шовковичної промисловости, уряд опинився в зачарованому колі, бо не хотів ризикувати капіталом і думав, що на це відважуться підприємці, а в тих бракувало грошей. Крім того, мабуть, шовк українського виробництва коштував дорожче, ніж персидський, що залежало від дорожчезці продукції, а ця остання від того, що шовковична мануфактура не спиралася на міцну матеріальну базу. З таких причин шовківництво не могло розвинути й було немов чужоземною рослиною, що зав'янула, опинившись на чужому для неї ґрунті.

11. Парусні фабрики, як і суконні, виникли на Україні в першій половині XVIII ст., завдяки заходам російського уряду що до задоволення місцевими виробами державних потреб у сукні для війська, та в парусах для флоти. Тому уряд примушений був не дуже скупитися, даючи гроші на їх утримання. Крім казенних, почали з'являтися і приватні фабрики; збут їх продукції був у значній мірі забезпечений, бо казенні не могли задовольнити

¹⁾ Слабченко О. С., ст. 80.

всіх вимог. Парусних фабрик було небагато. Слабченко наводить їх каталог, зазначаючи головні з них¹⁾. Всі фабрики були розташовані в Стародубівському полку. До найголовніших належать: Драглеєвська, Шептаківська й Почіпська. Крім цих фабрик треба ще згадати фабрику гр. Рагузинського.

Ми маємо на меті на підставі архівних матеріалів торкнутися одного епізоду, про який Слабченко тільки згадує, а між тим він кидає цікаве світло на становище парусної промисловости.

З початку 1738 р. стародуб. мішанин Лашкевич удався до Кабінету з проханням дозволити йому збудувати в Стародуб. полку „в пристойном месте“ фабрику для вироблення з прядива парусного полотна²⁾. Із Кабінету прохання Лашкевича було надіслано до Канц. міністер. правління на відповідний висновок. Треба було докладно з'ясувати, чи не буде якого „помешательства и казне Е. И. В. убытку“, бо в Почепі була казенна парусна фабрика. Ця фабрика в 1726 р. була заснована Меншиковим, після смерти якого перейшла у володіння Апостола, а далі стала власністю казни.

Виконуючи розпорядження Кабінету, Мін. прав. запитувало Лашкевича, де він думає будувати фабрику, на що той відповів, що фабрику хоче будувати на купованій землі, на якому-будь вигідному місці не ближче, як за 30—40 верстов од Почіпської фабрики. Але цією відповіддю з огляду на її неясність Мін. правл. не могло задовольнитися. Тому з приводу питань, зв'язаних із будуванням нової фабрики, було запропоновано висловитись почіпському коменданту Павлову та управителю фабрики Лукіну. Означені особи прийшли до висновків, що збудування нової фабрики повинно эле відбитися на розвиткові казенної фабрики: погоджуючися в цілому що до оцінки тієї ролі, яку відіграє нова фабрика та які некорисні наслідки принесе вона для казенної фабрики, вони розходилися в одному: Павлов рішуче висловлювався проти дозволу Лашкевичу будувати фабрику в Стародуб. полку, Лукін-же вважав можливим дозволити її будування, крім тільки таких місцевостей, як Ропські волості та розкольничі слободи, що вславилися своїми лісами, які були конче потрібні для діяльності фабрики. Почіпська фабрика провадить виробництво на 74 станах і на рік потрібно не менше 6.000 возів дров. Коли здійсниться проєкт про збільшення варстатів фабрики до 200, ясно, що питання з паливом ускладниться, бо його потрібно буде в 2 рази більше. Вже зараз у Почіпському повіті ліси майже вирублено й дрова доводиться набувати в сусідніх—Трубчевському та Брянському повітах ціною від 10 до 20 к. за віз, при чому ціна дров що-місяця збільшується. Так само трудніш робиться в добуванні іншої потрібної речі для роботи фабрики—золи. Тепер доводиться купувати її в Стародубівському пов. за кілька десятків верстов по 6 коп. за чвертку.

В Почіпському Повіті, крім казенної фабрики, знаходиться ще фабрика Рагузинського. Казенна фабрика відчуває вже „помешательство“, а коли Лашкевичу буде дозволено збудувати ще одну, труднощі збільшаться. Комендант Павлов справедливо завважає, що Лашкевич, яко купець, підвищить ціну на дрова, золу та інші потрібні речі, і можна не помиляючись сказати, що й казенна фабрика примушена буде купувати необхідні їй речі збільшеною ціною. Так само Лашкевич, щоб привабити на свою фабрику „работных и мастерових людей“, збільшить зарплатню, від чого не може не постраждати казенна фабрика, яка не може виплачувати зарплатні більше встановленого розміру.

Треба сказати, що робітниче питання турбує обох почіпських урядовців.

¹⁾ Слабченко О. С., ст. 77.

²⁾ ХЦІА Черн. від., № 2570.

Раніш — скаржаться урядовці — робітники ставилися до праці ретельно й уважно й виробляли за місяць по три шматки („куска“) полотна, а тепер, почавши байдакувати та п'янствувати, ледве 1 — 2 шматки виробляють. За ці провини на робітників накладається штраф, як і за прогульні дні, згідно з фабричним уставом. Багато таких бурлаків — констатують вони далі — „оставя казенные работы, якого штрафу многогажды убегали“¹⁾.

Слід зазначити, що Павлов і Лукін дивляться сумно на майбутній стан фабрики, коли вони так страшенно бояться всяких перешкод з боку нової фабрики, через що, на їх думку, почіпська фабрика може дійти до остаточного руйнування. Управитель Лукін боїться не тільки боротьби з конкурентом: головну небезпеку він бачить в паливній кризі, що неминуче повстане для фабрики у зв'язку зі знищенням лісів у кочіпському пов. Не радить він збільшувати кількості варстатів у фабриці, бо зв'язане з цим перебудування її, зготування нових інструментів, ремонт будинку, де жили робітники, потребує такої значної суми грошей, яку можна буде не скоро повернути в казну з прибутків фабрики. Тому він вважає за найкраще, не захоплюючись широкими планами, перевести фабрику з Почепу в район описних маєтностей десь в околиці Ропської волости або розкольничих слобід, бо до того існувати їй у Почепі неможливо.

Міністерське правління, відповідаючи на запитання Кабінету й надсилаючи всі матеріали, висловлювалося в тому розумінні, що Лашкевичу можна дозволити збудувати фабрику в Стародубівському полку, аби тільки не коло Почепу, та описних маєтностей (14/VI — 1738 р.).

Кабінет присєднався до думки, висловленої управителем фабрики, і повідомив мініст. правління, що він визнає необхідним одмовити Лашкевичу в його проханню, бо заснування нової фабрики може зле відбитися на становищі казенної фабрики (4/IX — 1738 р.²⁾.

Скажімо декілька слів, оскільки це дозволяють наші матеріали про становище робітників на фабриці.

Засновуючи фабрику, Меншиков перевіз із свого підмосковного обухівського заводу потрібні інструменти й робітників. В 1730 р. було переведено туди — ж декількох робітників з Шептаківської фабрики. Згадані групи склалися головним чином із кріпаків-росіян. Це були постійні робітники, що не мали іншого заняття, крім фабричної праці. На фабриці працювали й вільні люди — селяни Почіпської волости, що, як каже опис фабрики, складений 1741 р., „приходять работать временно, когда не бывает у них домашних нужд“, головним чином взимку. „Основне“ прядиво ткуть місцеві почіпські жінки, що „приходят из своих дворов“³⁾.

В 1737 р. було 221 робітників⁴⁾, а в 1741 — 421.

Робітники одержували платню штучно. Повне утримання діставали тільки управитель фабрики, копіїста, два токарі, кузнець, тесляр, підмайстер та три сторожі. Зазначені особи, крім грошового утримання, діставали натуральну пайку, розмір якої залежав од посади. Грошове утримання на рік було таке: управитель — 100 карб., копіїста — 13 к., підмайстер — 17 к., два токарі — 23 к., кузнець — 10 к., тесляр — 11 к., сторож — 5 к.

¹⁾ ХЦІА. Черн. від., № 2570.

²⁾ М. Слабченко (Организация хозяйства Украины, т. II, ст. 75) доводить, що Лашкевичу дозволено збудувати фабрику, посилаючись на „Сборн. рус. истор. общ.“, т. 120, ст. 111, де видано бумагу „Кабинету“. Помилка його викликана неправильним розумінням слова „решено“. Воно вживається для зазначення того, що справа розглядалася: в даному разі прохання Лашкевича було надіслано на висновок Мініст. правління.

³⁾ Слабченко. Орган. хоз. Укр., т. II, ст. 77.

⁴⁾ ХЦІА. Черн. від., № 18075.

Наводимо дані про розмір натуральних видач. Управитель одержував: жита — 10 чт., гороху — 4 чт., пшеничного борошна — 2 чт., круп гречаних — 4 чт., меду — 2 п., вина — 10 від., масла конопляного — 1 від., коров'ячого — 1 п., м'яса гав'ячого та свинячого — 15 п. то-що; копіїста — жита — 8 чт., по 1 чт. пшениці, крупи, та коноплі, коров'ячого масла — 15 ф., сала — 2 п., баранів — 3, соли — 1 п.; підмайстри — жита 6 чт.; токарі — 6 чт. жита, 3 чк. круп, 6 чт. солоду й т. д.

Що торкається платні робітників, то вона залежала від тієї спеціальної роботи, що вони виконували на фабриці: „Точельшики“ діставали по 1 коп. за 1 пуд коноплі; „чесальшики“ по $\frac{1}{6}$ к. за 1 тюк коноплі вагою в 6 ф.; „прядильниці“ — 60 к. за 1 п. основного прядива; „прядильники“ за 1 п. „утошного“ прядива 50 к.; миларі, що миють прядиво, — по 5 к. з пуда, „ниченшики“, що сучать основне та суворе прядиво, а також в'яжуть „ниченки“ — по 3 к. за пару¹⁾.

BARVINSKY

TO THE HISTORY OF THE MANUFACTURE IN THE LEFT RIUERSIDE UKRAINE

The author of the article gives new informations based unhou archival material, to the history of silk and canvas manufacture in the left riverside Ukraine of the first half of the IX. th centiery. The silk manufacture did not gain solid fvoting in Ukraine, awing to the imprecunioslty of the under-takers, who had been taking on leawe the silk-miles from the Russian gouvernment. The canbass miles beloured author to the gouvernmen on to firing te persons fot the greater parl not of local origin the stability of such millhs whas greator thau that of the juk millhs. The workmen of the miles werl frec men but among them werl Russian serfs.

¹⁾ Ibid.

АКАД. ДМ. ІВ. БАГАЛІЙ

Листи до мене проф. В. Б. Антоновича, як матеріал до його біографії

І. ПЕРЕДМОВА

Минуло 16 років із дня смерти славнозвісного українського історика археолога і громадського діяча, б. професора Київського університету Володимира Боніфатьєвича Антоновича — і не можна сказати, щоб українська наука й суспільство по заслугі вшанували його пам'ять, ужили всіх заходів і подбали про те, щоб освітити, як слід, його оригінальну постать

В. Б. Антонович на розкопках у Харківщині

в українському сучасному йому оточенні, в суспільстві, поступова частина якого на нього дивилася, як на свого проводаря на протязі декількох десятиріч, починаючи з кінця 50 років і в 60-70 роках, а з боку наукового і в 80—90 і пізніше до самої смерти, коли він, як сам казав, прибитий тяжкою хворобою, обезсилений нею, тихо погасав. Його громадська роля з часом зменшилася, але натомість виростав його науковий авторитет, бо він все дужче та дужче захоплювався науковою працею, тим більше, що умовини для громадської політичної праці в приступних для нього легальних формах в часи тяжкої тодішньої реакції робилися все труднішими й несприятливими. Київська стара громада, в якій в початку 70 р. головну ролю відігравали В. Б. Антонович та М. П. Драгоманів, вирядила поспішно за кордон, в еміграцію, в Женеву, яка й зробилася вогнищем,

осередком радикальної української політичної думки, а київська громада, хоч і залишалася таємним товариством, зв'язаним із своєю закордонною еміграцією, але про її існування, як це тепер доведено, мала відомості й вища адміністрація й жандарми й не припиняли її діяльності, тому, що їм відомі були лише культурно-освітні її форми, які й справді стояли в неї на першому плані, хоч і не були виключні. Такою була київська громада в самому початку 80 років, коли і я вступив в її члени, будучи рекомендований В. Б. Антоновичем, який знав, що в часи перебування в київському університеті, я був членом студентського українського гуртка „Кош“. У всякому разі громадська праця у В. Б. виключно на українській ниві, органічно й постійно зливалася з науковою, була потребою його натури, його, як казав стірчик Г. С. Сковорода, природною „статтю“ (од слова стать — стан) і він ніколи не був лише „кабінетним“ вченим, хоч був вченим у самому широкому значінню цього слова, нагадуючи, скажемо О. О. Потебню строго науковою методологією в розробці джерел, самостійністю й обережністю висновків і узагальнень, які входили в науку, як її міцні підвалини. Ми не ставимо на єдиний рівень тут їх інтелекта, їх розуму, бо це складна справа, і з цього боку О. О. Потебня стоїть на недосяжній височині, але й В. Б. Антонович, якого, до речі сказати, дуже поважав, високо ставив наш філософ-язикознавець, як і багатько наших видатних вчених, що виділялися своїм інтелектом як, наприклад, О. Я. Ефименко, Д. Н. Овсяніко-Куликовський, М. М. Ковалевський, М. П. Драгоманів, також усіх вразив своїм світлим ясным високим інтелектом, що поставив його на найвище місце серед українських істориків його часу. Зовсім справедливо висловилося про нього талановита представниця історичного знання О. Я. Ефименко, коли ще в 1878 році писала про його славу громадську постать і не менш славі історичні праці, завдяки яким він заняв перше місце серед інших істориків України, включаючи сюди Максимовича, Костомарова, Куліша¹⁾.

Про громадську діяльність В. Б. Антоновича ми, на жаль, знаємо дуже мало: він сам склав невеличку частину своєї автобіографії — її початок, кілька уривків спочатку, як справедливо зазначає В. Міяковський²⁾. Але й вони видруковані були не одночасно і в різних виданнях³⁾, не зведені до купи, без загальної критичної оцінки. Ці уривки треба поділити на 2 частини й перша захоплює його дитинний і юнацький вік (1834 — 1844), друга оповідає про польське суспільство на Україні, про подорож по Україні, про суд над ним і початок громади⁴⁾. Я, працюючи, як голова І відділу української академії у Києві в 1919 році, подбавши про купівлю для І відділу Академії цінної книгозбірні В. Б. Антоновича, звернув, як його учень, велику увагу й на зібрання матеріялів для його громадської біографії і склав досить велику збірку матеріялів, присвячену В. Б. Антоновичу, як громадському діячеві, здав її до друку одному київському видавництву, але цей збірник ще досі ненадрукований. В ньому була зміщена як уся автобіографія В. Б. Антоновича (в тому числі й нові сторінки її по рукопису його родини, що зараз надруковані В. Міяковським), так і сила других матеріялів для характеристики його громадської праці і його ідеології. Ясно і зрозуміло, що сучасна оцінка її буде зовсім така, якою вона уявлялася його

¹⁾ Южная Русь, СПб, 1905 г., т. II, ст. 297 — 315.

²⁾ Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича (Україна, 1924 року, 1 — 2, ст. 151 — 160).

³⁾ В літ.-наук. Віснику 1908, кн. VII, VIII, IX.

⁴⁾ Про початок київської громади див. також ст. В. Міяковського. Дуже важним і цікавим додатком до автобіографії треба визнати його „Сповідь“ в „Основах“ теж автобіографічного змісту.

сучасникам — революція, з її переоцінкою всіх цінностей, вимагає від нас зараз іншого підходу до неї, з боку її значіння для сучасного моменту, але вона має для нас великий інтерес в історичній перспективі для того часу, бо „В. Б. Антонович, як справедливо зауважив В. Міяковський, безумовно був центром тодішнього українського руху“. Було - б бажано, щоб складений мною „Збірник“ про громадську діяльність і ідеологію В. Б. Антоновича, був - би як - найскорше виданий, а також побачили світ і другі матеріали, наприклад, його дуже інтересне листування з його товаришом по громадській українській праці Б. С. Познанським.

Що до наукової праці В. Б. Антоновича, то тут справа стоїть зовсім зле. Правда, огляду його наукової діяльності присвячено було декілька споминів, оцінок і розвідок¹⁾ учнів його школи, але широкої наукової біографії з усебічною оцінкою його творів немає, як немає, на жаль, і повного видання їх: вийшов лише початок такого видання — I - й том його „Монографій“. Часи царату не сприяли виданню матеріалів про його громадську діяльність — досить згадати, що він завжди був на великому підозрінні у влади, як хохломан, сепаратист, мазепинець і навіть у (польських поміщиків), як комуніста, завжди чекав трусів та висилки, жив під доглядом поліції, його притягали до слідства й суду — не сприяли вони, завдяки тодішній централізації і занепаду України, на яку дивилися, як на провінцію й колонію, і розвиткові української науки й поширенню її серед суспільства. Нагадюю, що наукові праці В. Б. Антоновича й О. М. Лазаревського виходили в дуже обмеженій кількості примірників (звичайно 200 — 300). А коли прийшла на Україну радянська влада, зараз - же виникла думка в Києві про видання на українській мові творів Антоновича і Драгоманова й була вибрана для цього окрема редколегія. На жаль, за браком коштів, цей намір ще й досі не здійснився, але в усякому разі як не повне зібрання, то деякі твори В. Б. Антоновича бажано було - б перевидати в українському перекладі і з відповідними поясненнями і вступами, які - б виявили їх позитивні сторінки й те, в чім вони нас не задовольняють зараз, бо хоч вони не мають марксівського підходу, але містять у собі багатий документальний матеріал для соціально - економічної історії України (правобережної); дуже бажано було - б також зібрати й видати цінні твори В. Б. Антоновича по археології України.

Бажано було - б виявити ще одну сторінку науково - учбової діяльності В. Б. Антоновича — це його науково - педагогічну працю зі студентами історичного відділу факультету київського університету. В. Б. Антонович був видатний викладач своєї дисципліни — він читав курси по „древнему периоду русской истории“, по історії литовської Русі, по українській історіографії. Тут, як ми бачимо, немає курсу історії України, але це пояснюється тим, що такого курсу не можна було вносити в програму факультетського викладання, але в дійсності перші два курси у своїй сукупності й були історією України як в київську, так і в литовсько - польську добу; особливу увагу звертав В. Б. на історію козаччини; історії гетьманщини майже не торкався; курс української історіографії присвячував джерелознавству. Про це все можливо й зараз довідатися з його літографованих курсів. Читав В. Б. без усякого ораторського патоса, дуже тихо, але захоплював слухачів змістом своїх лекцій, їх високою науковою вагою й тими

¹⁾ Вони були зачитані в різних наукових товариствах, особливо в товаристві „Нестора“ літописця, з приводу його ювілею й смерті й освітлюють різні сторінки його різноманітної наукової діяльності (О. Я. Ефименко, М. С. Грушевського й інших; мая в біогр. словаре Венгерова).

історичними узагальненнями, які були в них розсіяні. Викладати лекції по-українськи було заборонено, і тому В. Б. Антонович їх викладав по-російськи, але по-українськи читав приватні курси українським слухачам — по історії козаччини, по історичній географії України; перший курс був потім надрукований в Галичині. Дуже поважним додатком до його лекцій були його семінари, на яких розроблялися окремі теми й питання, які він зосереджував з одного боку на стародавній київській Русі, а з другого на литовській. Що до перших тем, то вони торкалися головним чином чужоземних джерел для стародавньої Русі — хроніки Дітмара, Мартіна Галла, Кадлубка, Льва Діакона; до цієї доби належить і така тема, як віче в київській землі; ці наші студентські реферати були потім надруковані в зап. Київського у-та (в тому числі й мій про Льва Діакона) — це була моя перша наукова спроба, зроблена ще в 1878 році). Окрім цих семінарських тем В. Б. Антонович задавав ще й теми на медальні праці, що оброблювалися молодими авторами ще більш уважно; теми В. Б. Антонович давав не випадкові, а з такою метою, щоб на підставі них в цілокупності систематично була розроблена вся обласна доба київської Русі. Так воно й сталося: Н. П. Дашкевич (потім академик) написав на таку тему про Даниїла Галицького і його добу, Н. В. Молчановський — історію подольської землі, Іванов — історію Волинської землі, П. В. Голубовський і я — історію Чернігівсько-сіверської землі, В. Г. Ляскоронський — історію переяславської землі. Всі ці праці були надруковані й заповнили собою ту прогалину, яка існувала в історичній науці, що доти трималася централізаційних поглядів і ігнорувала обласне життя. У заповненні цієї прогалини велика заслуга В. Б. Антоновича і його київської школи, однаково поважна і для початкової історії України, і для початкової історії Росії. Вплив В. Б. Антоновича на зміст цих праць виявився також у тому, що автори цих обласних монографій вносили в свої праці археологічний, історико-географічний і етнографічний матеріал: це викликалося потребами обласної методи розробки матеріалів, необхідністю дати всебічну історію кожної землі, притягти для определения території і її меж історико-топографічні й археологічні дані, які ми знаходили і в працях самого В. Б. Антоновича, як великого археолога, географа й етнографа, що відводив цим дисциплінам поважне місце в історичному процесі України. В. Б. Антонович і його історична школа висовували на передне місце обласний і федеративний устрій стародавньої Русі — України, виступаючи тут єдиним фронтом укупі з федералістом М. І. Костомаровим і обласником — великоросіянином А. П. Щаповим проти централістичних тенденцій в російській і українській історії С. М. Соловйова і його школи. В. Б. Антонович зміцнював свій громадський науковий зв'язок із своїми слухачами українцями в, так-би мовити, своїй домашній лабораторії, — своєму кабінеті, де була розміщена його велика книгозбірня, у склад якої увійшло все, що було цінного й рідкого по всіх галузях українознавства, а не лише по українській і російській історії. І зараз існує будиночок В. Б. Антоновича в Києві, на розі Жилинської й Кузнечної вулиць, які й одвідували всі, хто, так чи інакше, був причетний до українського руху й науки. Кого, кого тільки не бачив кабінет В. Б. Антоновича, єдиною окрасою якого була тільки велика книгозбірня та археологічна й нумізматична колекції, стародруки та рукописи. Суворому стилю кабінету й усього приміщення взагалі відповідало й занадто просте убрання самого професора, що приймав одвідувачів в старезному одязі — якомусь пальті замість піджака. Це просте вбрання, яке відповідало і його внутрішньому демократизмові, було „притчею во язицех“ серед сторонніх кол київського суспільства. В одному зі своїх листів до мене, що зараз

друкуються, В. Б. Антонович згадує про професора - лікаря Афансьєва. І ось у Києві ходила анекдота про те, як В. Б. Антонович колись звернувся за лікарською допомогою до проф. Афансьєва, а той прийняв його по зовнішньому вигляду й одезі за майстерового й навіть запитав його, чи він випиває чи ні. Для мене В. Б. Антонович зробився одночасно керовником і по науковій, і по громадській лінії. Я користувався його книгозбірнею, підготовлюючи себе до магістерського іспиту по його вказівкам; я приймав участь у зборах по складанню українського словника, які часто відбувалися в його приміщенні, у складанні біографічного й історико-географічного словників; я приймав участь у його археологічних розкопках і тим поклав початок своїм археологічним студіям. Одним словом, приєднався до тієї наукової культурно-громадської праці, що зосередилася при ньому і в його приміщенні. Завдяки В. Б. Антоновичу я підготував себе до дальших уже самостійних праць з української історії та археології, до викладання російської історії (катедри української історії тоді не було) в харківському університеті, куди я був *обраний* (а не призначений) молодим доцентом у 1883 році, коли ще в мене не було наукових заслуг, але було бажання їх здобути постійною невпинною працею.

І от із того самого 1880 року, коли я був залишений В. Б. Антоновичем для наукової підготовки по його кафедрі, почалося його зі мною листування, яке я зараз друкую, як матеріал для його біографії і як данина великої моєї поваги до нього, як великого вченого, громадського діяча й мого улюбленого вчителя.

Любов і дружба, що звязали нас з часів мого студентства і його професорства, трималися до самої його смерті, і свідцтвом його прихильного відношення до мене являються його листи до мене. Вони змістовні й багаті на факти, що являються цінними для його наукової біографії. Їх цінність збільшується завдяки тому, що В. Б. Антонович не любив про себе оповідати¹, як ми бачили, в своїх автобіографічних споминах зовсім оминув ту добу, до якої відноситься його листування зі мною. Я не торкатимусь змісту окремих його листів, бо з ними ознайомиться кожний, хто їх уважно перечитає, а мої примітки дають необхідні пояснення, додад лише, що кожний лист дає більший чи менший біографічний матеріал і нові риси до того, що вже було виявлено в споминах і спогадах і характеристиках інших персон.

№ 1. Львов, 1880 8 20 апреля.

II. ЛИСТИ¹⁾

Дмитрий Иванович. О ходе моих занятий я недавно писал к К. Н. Мельник с просьбой сообщить Вам письмо. С того времени вот уже 4 дня сижу, и, вероятно, еще посижу 5—6 над одной рукописью. Это латинская рукописная хроника, составленная 1703 года каноником Яном Юзефовичем²⁾, обнимающая события с 1614—1703, преимущественно Львовские и вообще южно-русские—я выписываю из нее все, что касается казаков и южно-русского края. Местные Львовские дела выпускаю, хотя они очень интересны, но времени не хватает; между прочим они переполнены подробностями о делах Львовского магистрата, местными происшестввиями и т. д. Не последнее место занимает описание чудес, совершенных местными

¹⁾ Видаємо листи тою мовою, якою вони були написані.

²⁾ Надрукована їм у „Сборнике летописей, относящихся к истории Южной и Западной России“.— К.— 1888, стор. 115—212.

иконами католическими: одна икона прославилась тем, что спасла от гибели бочку вина, на которой полопались обручи, другая, узнав, что вошедшая в церковь девица не сохранила девственности, вознегодовала до того, что по ее призыванию в церковь явился в собственном образе черт и оборвал виновой кожу с головы вместе с косами и вплетенными в нее стрижками, право носить которые она уже потеряла — эти *spolia opima* и повешены были под иконою в ознаменование ее кротости и милосердия и т. п. Вчера ходили мы с Шараневичем¹⁾ осматривать местность древнего княжеского Львова²⁾ — в буквальном смысле слова *pec locus ubi Troja fuit* — ни вала, ни признака никакого — кряж высоких гор, верст на 7 длиною, на одном конце гора, называемая Львова гора, на другом конце Чортова гора и на ней скала, называемая „*lapis Leonis*“, где-то на той или на другой или посередине между ними был город, построенный Данилом и возобновленный Львом, но где — ниже следа, ни предания; всякий исследователь тыкает в любое место и говорит здесь, но почему, не знает; бедный Шараневич почти со слезами признается, что он уже 3 раза переносил старый город с места на место но ничего положительно сказать не может — так вероятно сей вопрос и останется *in nebulis*. В воскресенье по обыкновению я бегал осматривать церкви; нашел не без труда и местную православную церковь, построенную Буковинцами — церковь маленькая, служба шла на двух языках: малорусском и румынском, на которых чередовались молитвы. Так напр. часть ектении, в которой священник молится „за найвысшого монарха Франца-Иосифа“ и дом его, была по русински, другая часть, где молятся за патриарха Константинопольского епископа Сучавского — по молдавански. Все верные состояли из матери и сына священника из Льячки, из солдата румына, взявшего на себя роль пономаря и из меня, единственного ничем к причту не причасного человека; обстоятельство это и ввело меня в грех гордости, потому что невольно в голове мелькнула фраза: *les fidèles c'est moi*. Ну будет иначе болтать, а то у Вас теперь время дорого; я просил Вас написать мне нечто о книге Иловайского, но это разумеется не теперь, а после экзамена. А вот просьба настоятельная, которую прошу Вас совершить или поручите совершить сейчас более свободному человеку: если в числе книг, оставленных мною наверху осталась Супрасльская летопись, то, пожалуйста, вышлите ее сюда по почте, адресуя так: Австрия — Львов профессору И. Шараневичу. Он ее только просмотрит и отошлет назад. Дело в том, что он возгорелся желанием написать 2-й том истории Володимирско-Галицкой Руси и принялся за нее с горячностью. Летопись эта ему необходима для волинских дел, а здесь ее достать невозможно и он ее не видел. 1-й том его истории я Вам пришлю — относительно же стародавних городов не знаю, удастся ли найти, хотя ишу с усердием — прощайте — желаю Вам храброго сидения, да спасет Вас судьба от геморроя.

Преданный Вам В. Антонович.

№ 2. Львов 19/31 мая 1880 г.

Письмо Ваше, Дмитрий Иванович, я получил, но запоздал ответом, потому что хотел Вам вместе сообщить точные данные о собранных для Вас книжках. Во-первых, поздравляю Вас с хорошим ходом экзаменов³⁾;

¹⁾ Відомий галицький історик, автор творів з історії Галицько-Володимирської Русі.

²⁾ Сучасний Львів заснований уже Казиміром після зwoйування Галича.

³⁾ Я тоді витримував магістерський іспит при Київському університеті.

во-вторых, спасибо за известие о сочинении Голубинского¹⁾. Этого мужа я знаю лично и всегда считал его весьма умным человеком, несмотря на его весьма сильное бурсачество. О своих архивных поисках на сей раз не буду Вам писать, потому что забыл о чем писал Вам в последнем письме и боюсь повторяться, скажу Вам только, что кроме всего прочего снял я полную копию из мемуаров Освецима²⁾ (той части, которая относится к казачеству) и что они составляют поистине материал драгоценнейший... Сверх того имею один новый материал, никому еще неведомый (мемуары неизвестного лица), о коливищине и т. д. Из только что вышедших книг здесь особенно меня заинтересовала книга польского литератора Кубали³⁾ под заглав. Szkice (т. - е. очерки); все эти очерки посвящены времени Хмельницкого, написаны с большим талантом и почти без фанатической односторонности.

Для Вас я собрал следующие книги:

- 1) Шараневича — Историю галицко-володимирскую.
- 2) Его же — Исследование на поле отечественной географии.
- 3) Очерк внутренних отношений в Галицкой земле в XV столетии.
- 4) Зубрицкого — Историю древнего Галицкого княжества.
- 5) Все три монографии о древних галицких городах; не знаю, не переплатил ли; все это вместе стоит 7¹/₂ гульдена т. - е. на наши деньги 6 рублей. Впрочем если и немного переплатил, то ведь редкость книг нужно иметь в виду; особенно трудно было разыскать стародавние города и Зубрицкого. Последнего я нашел у еврея-букиниста и торговался 2 недели, пока он не съехал из запрошенных сразу 9 гульденов на 5. Дня через два вышло Вам сии книги по почте. Историю митрополии Петрушевича и историю Львова Зубрицкого нельзя уже найти; относительно же других нужных Вам книг Лелевеля и Трубецкого — постараюсь найти Вам в Париже (это тамошние издания), относительно же Повести временных лет Зубрицкого — то это издание московское (издал Бодянский в Чтениях Московского Общ. и др.) и гораздо удобнее обрести его у нас чем здесь.

Через 6 дней (т. - е. 25 мая) я уже уеду отсюда.

Затем, желая Вам искренно успешного окончания экзаменационных подвигов, искренно жму Вам руку. Преданный Вам *В. Антонович*.

№ 3. Киев 15 сентября 1883 г.

Дорогой Дмитрий Иванович. Приехав в Киев только 1 сентября из экскурсии, я застал Ваше письмо из Пирятина — это и объяснит Вам, почему я и не ответил и не явился по Вашему приглашению¹⁾, за которое я искренно Вам благодарен. Падалка⁵⁾ на - днях передал мне Ваше письмо и книжки. Об экскурсии своей не стану Вам писать, тем паче, что в ближайшее заседание Нестора⁶⁾ сделаю о ней отчет, который Вы вероятно прочтете в „Заре“⁷⁾. Вообще раскопки курганов были бедны результатами, зато исследование пещер дало много данных для научных выводов — сверх того нашел я два неожиданные сюрприза: много камней с рисунками и руническими надписями и мегалитические постройки —

¹⁾ Голубинский — відомий історик російської церкви.

²⁾ Були надруковані в „Киевской Старине“.

³⁾ Відомий твір видатного польського історика.

⁴⁾ На моє весілля.

⁵⁾ Полтавський статистик і історик.

⁶⁾ Історичне товариство в Києві.

⁷⁾ Київський часопис.

об этом впрочем пространно речь будет на с'езде. Относительно внесения Вашего вопроса в программу с'езда¹⁾ формулируйте его и высылайте поскорее в Одессу по адресу: Никодиму Павловичу Кондакову²⁾ Одесса — Университет: он будет наверно помещен. Если Ваши харьковские приятели Эварницкий, Сумцов etc. желают поставить вопросы и сделать сообщения, то посоветуйте им то же — Кондаков просил меня о привлечении всех людей науки к составлению программы. Вы внесены в список членов с'езда, которые получают от комитета приглашение. Лебединцев³⁾ выслал Вам все книжки „Старины“ по адресу, который Вы ему сообщили летом, и ждет с нетерпением Вашей статьи о Румянцевской описи Малороссии⁴⁾.

Ваш В. Антонович.

№ 4. 12 октября 1884 г.

Дорогой Дмитрий Иванович.

Виноват я перед Вами — вот причины запоздания посылки: 1) Образ zitwu находился на руках у Неймана⁵⁾, который теперь живет в Виннице — только два дня как вытребовал книжку, 2) остальные мог, правда, я выслать, но ждал выезда Охоровича, который собирался в Харьков в октябре, но он доселе не уехал. Вместе с ним письмо шлю Вам, Laroszevicza, Lele-vel'я, литографированные записки, книга с документами о заселении Харьковщины слишком большая, и потому передам вам ее по okazji, вероятно, через Охоровича, который конец концом будет же в Харькове в октябре⁶⁾.

Не поверите, как у нас тошно и мрачно⁷⁾. — Пустую студенческую демонстрацию дельцы наши раздули до размеров грандиозных — результатом вышло закрытие университета по 1 января — все это приправлено огромным количеством сплетен, интриг, невозможной лжи и подкопов. На мою долю досталось между прочим письмо дурака, который по всему вероятно действовал в качестве agent provocateur — конечно, чувствую кругом усилия, чтобы так или иначе примазать меня к истории, несмотря на то, что я сидел в Одессе и Крыму тогда, когда вся эта каша заваривалась в Киеве. Впрочем, все это слишком пошло и распространяться о нем не буду. Нехорошо относительно то, что кашель, который я схватил в Одессе, разразился у меня горловым кровотечением, которое вот уже целый тиждень продолжается и ужасно меня ослабило. Афанасьев⁸⁾, у коего лечусь, произносит какие-то загадочные словеса о морщинах на верхушках легких, которые представляют почву для какого-то паталогического процесса. Он и не подозревает, что его загадки, очень для меня призрачные⁹⁾, нисколько меня не печалят.

Эварницкому скажите, что для него постараюсь добыть программу на первом факультетском заседании, которое назначено в понедельник (25 числа), и переписав пришлю ему.

1) Археологічного з'їзду в Одесі.

2) Відомий історик мистецтва.

3) Редактор „Киевской Старины“.

4) Була надрукована в „К. Ст“.

5) Дослідник українського фольклора.

6) Це були документи про заселення Слобожанщини, вписані з Московського Архіва Міністерства Юстиції Масловим.

7) Це була студентська демонстрація проти чорносотенного університетського режиму тодішнього ректора Матвіїва.

8) Професор — лікар.

9) В. Б. Антонович скінчив медичний факультет.

Будьте здоровы, дорогой Дмитрий Иванович, кланяйтесь жене и всем общим приятелям.

Прощайте, Ваш *В. Антонович*.

№ 5. Киев 2 ноября 1887 г.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович.

Сильно я оплошал и по части корреспонденции и по части рецензии, а что хуже всего и, *horribile dictu*, оплошал главным образом по лирическим мотивам. Имел я в течение года очень много и очень больших неприятностей и в силу этого рабочая энергия моя упала — теперь немного успокоился и постараюсь наверстать. Не поверите, как я сердечно радуюсь успеху Вашего дела и тому, что Ваши мытарства благополучно и блистательно кончились. Я с восторгом читал Вашу книгу¹⁾, и именно указанные Вами главы. Постараюсь это изобразить в рецензии. Лето я провел в экскурсии — раскопал более 200 курганов и теперь готовлю отчет и исследование для Археологической комиссии²⁾. Будет издано отдельным выпуском и исследование будет состоять из 4 глав: 1) историко-географический очерк местности, 2) следы каменного века, 3) курганы, 4) городища и валы. Все это должно быть готово к новому году.

— Печальное известие: „Киевская старина“ за болезнью редактора останавливается с нового года. Все усилия спасти ее разбились об лукавое ведение дела и невозможность пока ни купить, ни временно заарендовать издание.

Относительно Мордовцевской Найды³⁾ это совершенная фантазия, не имеющая никакого реального основания и даже бытовой фактической правды.

Жму Вам искренно руку, преданный Вам *В. Антонович*.

По отрывку из Вашего⁴⁾ труда, № 6, который уже читал, несколько не сомневаюсь в самостоятельности и полной новизне исторического материала и обработки. Наконец подготовительный том актов⁵⁾ я просмотрел с большим вниманием и вынес из него то же впечатление, как Вы могли убедиться из рецензии. Почему Вы выбрали Москву? Знакомы ли Вы с Ключевским и рассчитываете ли наверно, что он захочет дать отзыв о Вашей диссертации⁶⁾.

Ваш *В. Антонович*.

Редактором „Киевской Старины“ будет человек⁷⁾ просвещенный, искренний и желающий вести дело коллективным образом. Несомненно журнал будет иметь шансы при нем лучшего процветания, просил он

¹⁾ Мова йде про мою докторську дисертацію „Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства“. — М. 1887 г.

²⁾ Вони були видані археологічною комісією і присвячені розкопкам Древянської землі.

³⁾ Про цього мітичного героя Гайдамаччини я запрошував В. Б. по проханню поета Я. І. Щоголева.

⁴⁾ Вищеназваного.

⁵⁾ Маються на увазі мої „Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства“.

⁶⁾ Дисертацію цю я захищав у Москві, і моїми опонентами були В. О. Ключевський і Н. А. Попов.

⁷⁾ Лашкевич.

Виробничі культу в давній Україні

(Соціологічна студія на підставі писаних пам'яток)

В античному Римі, ранньої весни засіваючи поля, хлібороб звертався до різних божественних сил, щоб вони допомогли йому в його праці. Тоді святкувались особливі *feriae sementivae* й приносились жертви богині шматка засіяної ріллі *Tellus* та богині зростання хліба *Ceres*. При цьому, як переказує *Fabius Pictor*, фламін у спеціальній, точно усталеній давній формулі звертався також до ряду дрібніших божеств, що мали допомагати хліборобові в різних окремих процесах його праці. Ці божества є: *Ver-vactor* — для першого розрихлення ґрунту (*vervactum*), *Reparator* — для другої оранки та *Imporcitor* — для третьої й остаточної оранки, коли намічаються борозни (*lirae*) й нагортаються між ними брили (*rogae*), *In-sitor* — завідує процесом засівання, *Obarator* — заорюванням поля після засіву, *Occator* — заскороджуванням, *Saritor* — божество прополювання поля сапачкою (*sarire*), *Sabruncinator* — виривання бур'яну, *Messor* — жаття, *Convector* — перевозки хлібу додому, *Conditor* — засипання зерна, *Promitor* — його видачі з комори або з клуні, — всіх дванацять. Але до ряду цих божеств з інших джерел (з Варона) можна додати ще чимало інших такого-ж роду. Так, для угноєння існувало особливе божество — *Sterculinus*, для молотіння — богиня *Terensis*, для сховування й зберігання зерна — *Tutulina* (або *Tutilina*). Крім божеств, що репрезентують працю хлібороба, маємо ряд божеств, що завідують процесом зростання самого хліба. Поки хліб ще лежить у землі й не зійшов, ним завідує *Saturnus*, потім, коли він зростає — *Ceres*, коли він виростає й цвіте — *Flora*, коли він готовий до жаття — *Consus*. Що не зачіпає інтересів людини — не звертає на себе її уваги, не викликає релігійних уявлень. Але от, наприклад, на житі з'являється руда ржа. Потрібні магичні акти, щоб її відвернути, і от згідно з правилами імітативної магії ржа вбивається в образі рудого собаки. Але це з погляду магізму. З погляду релігії рудий собака приноситься в жертву особливому божеству — *Robigus*'у, божеству ржі. Йому було присвячене спеціальне свято — *Robigalia* — 25 квітня.

Вдивіємось уважніше, що являють собою всі ці божества, в чому їхня характерна ознака. Перш за все характерна надзвичайна ясність їхнього зв'язку з практикою їхнього життєвого призначення. Нічого естетичного, мітологічного, зайвого, що могло-б затемнити основну ідею. З другого боку, як глибоко зауважив проф. Ф. Зелінський¹⁾, ці божества мають чисто

¹⁾ „Рим и его религия“. Соперники христианства (Из жизни идей, т. III, СПб. 1910).

об этом впрочем пространно речь будет на с'езде. Относительно внесения Вашего вопроса в программу с'езда¹⁾ формулируйте его и высылайте поскорее в Одессу по адресу: Никодиму Павловичу Кондакову²⁾ Одесса — Университет: он будет наверно помещен. Если Ваши харьковские приятели Эварницкий, Сумцов etc. желают поставить вопросы и сделать сообщения то посоветуйте им то же — Кондаков просил меня о привлечении всех людей науки к составлению программы. Вы внесены в список членов с'езда которые получают от комитета приглашение. Лебединцев³⁾ выслал Вам все книжки „Старины“ по адресу, который Вы ему сообщили летом, и ждет с нетерпением Вашей статьи о Румянцевской описи Малороссии⁴⁾.

Ваш В. Антонович.

№ 4. 12 октября 1884 г.

Дорогой Дмитрий Иванович.

Виноват я перед Вами — вот причины запоздания посылки: 1) Образ zitwu находился на руках у Неймана⁵⁾, который теперь живет в Виннице — только два дня как вытребовал книжку, 2) остальные мог, правда, я выслать, но ждал выезда Охоровича, который собирался в Харьков в октябре, но он доселе не уехал. Вместе с ним письмо шлю Вам, Laroszevicza, Lele-vel'я, литографированные записки, книга с документами о заселении Харьковщины слишком большая, и потому передам вам ее по okazji, вероятно, через Охоровича, который конец концом будет же в Харькове в октябре⁶⁾.

Не поверите, как у нас тошно и мрачно⁷⁾. — Пустую студенческую демонстрацию дельцы наши раздули до размеров грандиозных — результатом вышло закрытие университета по 1 января — все это приправлено огромным количеством сплетен, интриг, невозможной лжи и подкопов. На мою долю досталось между прочим письмо дурака, который по всему вероятно действовал в качестве agent provocateur — конечно, чувствую кругом усилия, чтобы так или иначе примазать меня к истории, несмотря на то, что я сидел в Одессе и Крыму тогда, когда вся эта каша заваривалась в Киеве. Впрочем, все это слишком пошло и распространяться о нем не буду. Нехорошо относительно то, что кашель, который я схватил в Одессе, разразился у меня горловым кровотечением, которое вот уже целый тиждень продолжается и ужасно меня ослабило. Афанасьев⁸⁾, у коего лечусь, произносит какие-то загадочные словеса о морщинах на верхушках легких, которые представляют почву для какого-то паталогического процесса. Он и не подозревает, что его загадки, очень для меня призрачные⁹⁾, нисколько меня не печалят.

Эварницкому скажите, что для него постараюсь добыть программу на первом факультетском заседании, которое назначено в понедельник (25 числа), и переписав пришлю ему.

¹⁾ Археологічного з'їзду в Одесі.

²⁾ Відомий історик мистецтва.

³⁾ Редактор „Киевской Старины“.

⁴⁾ Була надрукована в „К. Ст“.

⁵⁾ Дослідник українського фольклора.

⁶⁾ Це були документи про заселення Слобожанщини, виписані з Московського Архіва Міністерства Юстиції Масловим.

⁷⁾ Це була студентська демонстрація проти чорносотенного університетського режиму тодішнього ректора Матвіїва.

⁸⁾ Професор — лікар.

⁹⁾ В. Б. Антонович скінчив медичний факультет.

Будьте здоровы, дорогой Дмитрий Иванович, кланяйтесь жене и всем общим приятелям.

Прощайте, Ваш *В. Антонович*.

№ 5. Киев 2 ноября 1887 г.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович.

Сильно я оплошал и по части корреспонденции и по части рецензии, а что хуже всего и, *horribile dictu*, оплошал главным образом по лирическим мотивам. Имел я в течение года очень много и очень больших неприятностей и в силу этого рабочая энергия моя упала — теперь немного успокоился и постараюсь наверстать. Не поверите, как я сердечно радуюсь успеху Вашего дела и тому, что Ваши мытарства благополучно и блистательно кончились. Я с восторгом читал Вашу книгу¹⁾, и именно указанные Вами главы. Постараюсь это изобразить в рецензии. Лето я провел в экскурсии — раскопал более 200 курганов и теперь готовлю отчет и исследование для Археологической комиссии²⁾. Будет издано отдельным выпуском и исследование будет состоять из 4 глав: 1) историко-географический очерк местности, 2) следы каменного века, 3) курганы, 4) городища и валы. Все это должно быть готово к новому году.

— Печальное известие: „Киевская старина“ за болезнью редактора останавливается с нового года. Все усилия спасти ее разбились об лукавое ведение дела и невозможность пока ни купить, ни временно заарендовать издание.

Относительно Мордовцевской Найды³⁾ это совершенная фантазия, не имеющая никакого реального основания и даже бытовой фактической правды.

Жму Вам искренно руку, преданный Вам *В. Антонович*.

По отрывку из Вашего⁴⁾ труда, № 6, который уже читал, нисколько не сомневаюсь в самостоятельности и полной новизне исторического материала и обработки. Наконец подготовительный том актов⁵⁾ я просмотрел с большим вниманием и вынес из него то же впечатление, как Вы могли убедиться из рецензии. Почему Вы выбрали Москву? Знакомы ли Вы с Ключевским и рассчитываете ли наверно, что он захочет дать отзыв о Вашей диссертации⁶⁾.

Ваш *В. Антонович*.

Редактором „Киевской Старины“ будет человек⁷⁾ просвещенный, искренний и желающий вести дело коллективным образом. Несомненно журнал будет иметь шансы при нем лучшего процветания, просил он

¹⁾ Мова йде про мою докторську дисертацію „Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства“. — М. 1887 г.

²⁾ Вони були видані археологічною комісією і присвячені розкопкам Древланської землі.

³⁾ Про цього мітичного героя Гайдамаччини я запрошував В. Б. по проханню поета Я. І. Щоголева.

⁴⁾ Вищеназваного.

⁵⁾ Маються на увазі мої „Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства“.

⁶⁾ Дисертацію цю я захищав у Москві, і моїми опонентами були В. О. Ключевський і Н. А. Попов.

⁷⁾ Лашкевич.

меня написать к Вам его усиленную просьбу о продолжении сотрудничества, а также о том, чтобы Вы просьбу эту сообщили Сумцову, П. С. Ефименку, его супруге, Н. Бакаю и всей харьковской братии, заинтересованной делом „Старины.“ Все ли у Вас мирно в университете? У нас все спокойно поныне и надеемся, что никаких беспорядков не будет.

Преданный Вам *В. Антонович.*

Киев
1887 декабрь 7.

№ 6. 1 апреля 1888, Киев.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

С удивительной для меня самого аккуратностью, только что прочитав Ваше письмо, сажусь Вам отвечать. Вот Вам ответы по пунктам¹⁾.

1. На Лиссабонском с'езде я в секции читал реферат *Sur les tumulus de la vallée du Dnieper*, но не печатал его.

2. Я занимался кроме Киевского Архива: в Румянцевском музее (в рукописном отделении), в рукописном отделении публичной библиотеки, в Архиве Министерства иностранных в Москве, в рукописном отделении Института Оссолинских в Львове (4 месяца) и Антропологическом институте в Париже (под руководством Торіпаг'а). То, что я находил в архивах, печаталось в изданиях Киевской комиссии или в „Киевской Старине“: между прочим последний том летописей²⁾, за исключением 1-й, переписан мною из этих архивов, откуда заимствованы материалы для Ходык³⁾, много документов, относящихся к гайдамакам, к колонизации⁴⁾ записки Освецима⁵⁾, Евлашевского, Балыки, остального не припомню. — На Тифлисском с'езде я читал рефераты: о похоронных типах осетинских и кабардинских и о могилах древлян и тиверцев. На Казанском с'езде: 1) о древнем кладбище у Иорданской церкви в Киеве, 2) о похоронных типах в курганах юго-западного края, 3) о Змиевых валах, 4) о пещерах в лесе на Днепровском побережьи. На Одесском с'езде: 1) о скальных пещерах (не имею оттиска, чтобы послать Вам), 2) о раскопках курганов на севере Херсонской губ. На Петербургском с'езде: о группировке курганов в могильниках юго-западного края.

3. Во время устройства Киевского с'езда я был председателем Комиссии, назначенной университетом для устройства с'езда, и потом секретарем с'езда.

4. При издании трудов Максимовича мне была поручена редакция 1-го тома географическим отделом юго-западным и 2-го тома церковно-археологическим обществом при Киевской Духовной Академии. Я собрал материал и издал оба тома.

5. Начаты у меня 2 работы: 1) исторический очерк Днепровского казачества до 1648⁶⁾ и археологическое описание Древлянской земли.

6. Во второй⁷⁾ том монографий войдет все, что я писал о казачестве — надеюсь начать его печатать в конце года. В третій⁸⁾ все печатное, т.-е.

1) Цей дуже цікавий лист написаний у відповідь на моє прохання дати мені матеріял для його біографічного нарису, що я готував для відомого біографічного словника С. А. Венгерова, де він і був уміщений.

2) Вищезгаданий „Сборник летописей“.

3) Стаття о київських войтах Ходиках була надрукована у „К. С.“.

4) В. Б. Антоновичем був зібраний том актів про колонізацію України.

5) В „К. Ст.“.

6) Не вийшов у світ, але цікаво, що В. Б., очевидно, переробляв свою статтю юнацького віку на цю тему.

7) Не вийшов у світ.

8) Не вийшов у світ.

статьи о крестьянах, о промышленности, о колдовстве, об околичной шляхте и т. д., а также статьи об археологии.

7. 4 года войны и т. д. это перевод еврейского мемуара Jawan Masoula (это заглавие), написанного Заславским раввином Natan - Neta ben Mose, иначе называемого по месту рождения Napowener перевод сделан из французского перевода Benjamin Levy.

8. Относительно отзывов иностранной печати припомню следующее: отзыв в Английском Атенеуме по поводу работы о городах. Статью Rambau в Revue de deux Mondes об исторических песнях. Отчеты об археологических работах—в „Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“ I „Archives des Missions scientifiques“, в „Rad jugoslavenske akademie u Zahrebu“, в „Casopis muzejneho spolku Olomuckeho“, больше не припомню.

9. Получил Уваровскую премию за исторические песни и серебряную медаль от географического общества за статью о колдовстве.

Ну, наконец доплыл до конца.— Ваше письмо я сообщу редактору „Киевской Старины“—рецензию приготовлю на майскую книгу. Лобзаю Вас стократно. Поклон низенький Вашей супруге.

Желаю Вам всего лучшего *В. Антонович*.

Спросите у Морозова, почему он не отвечает брату и согласен ли он нам прислать мемуары¹⁾.

№ 7. Ноябрь 30, 1889.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Позавчера было у нас в факультете доложено прошение Буцинского о защите его докторской диссертации—факультет обязанность рецензии возложил на В. С. Иконникова и на меня—предварительно у нас были переговоры с В. С. И., я заявил, что желаю устраниться от рецензии и диспута на следующих основаниях: 1) историю Сибири я никогда специально не занимался; 2) книга написана исключительно по материалу архива министерства юстиции—документы не приложены—архива у нас под рукою нет для проверки данных, и потому я думаю, что диссертацию следует защищать в Москве; 3) автор не вселяет доверия относительно научных, критических приемов и потому его положений нельзя принимать на веру, давая же одобрительный отзыв, рецензент рискует попасть в неловкое положение, в случае если московские ученые найдут несообразности в доступном для них архивном материале.—После долгих разговоров мы порешили на том, что, будучи на археологическом с'езде в Москве, я заберу справки у Попова, Ключевского, Оглоблина²⁾ о занятиях и их мнении о научных достоинствах труда Буцинского и сообразно с их отзывами дам факультету отзыв в феврале. На этом дело и стало. Очень недоволен был таким исходом дела Ю. А. Куликовский³⁾, но тем не менее факультет объявил, что по закону рецензенты обязаны представить отзыв не позже как через 6 месяцев после подачи прошения—что, следовательно, время терпит.

Кстати, насчет с'езда: я собираюсь ехать; приготовил карту⁴⁾ Киевской губернии и к ней объяснительную записку—работа была крайне кропотливая; несмотря на желание составить ее в возможно сжатом виде,

1) Проф. Харківського університету, фізик і археолог Юр. І. Морозов.

2) Н. Н. Оглоблин—учений співробітник архіва Мін. Юст. в Москві, що склав огляд стовпців архіва Сибірського приказа.

3) Проф. Київського університету з класичної філології.

4) Була потім надрукована.

полагаю, что записка представит книгу не менее 12 листов печати. Пришлось помимо всяких других данных, резюмировать результаты сделанных раскопок, их же в Киевской губ. произведено много (до 600 курганов). Надеюсь, что мы с вами увидимся на с'езде, чем бесконечно радуюсь.

Преданный Вам *В. Антонович.*

№ 8.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Весьма Вам благодарен, равно как и Марии Васильевне, за радушный прием и помощь, оказанную Варваре Ивановне¹⁾. Сердечное Вам спасибо, дорогой Дмитрий Иванович.

Я в настоящее время занят редакцією нового тома архива²⁾ — это будут документы, относящиеся к пресловутому Вольнскому переполоху 1789 года. В нашем архиве оказался целый ворох актов, относящихся к этому делу — весьма характерные для обрисовки разлагавшегося шляхетского общества конца прошлого века и для бытовой истории края вообще.

Прощайте дорогой Дмитрий Иванович, еще раз примите великое спасибо.

Преданный Вам *В. Антонович.*

1891. Октября, 2,
Киев

№ 9. Киев, 7 марта 1892 г.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Вчера я получил Ваше письмо и вчера же прочел его Екатерине Николаевне; после совещания с нею могу Вам ответить следующее: она в принципе согласна принять предложение, но до окончательного решения желала бы знать некоторые подробности дела, а именно: 1) как долго может затянуться работа; если этого определить нельзя, то по крайней мере желательно знать хотя приблизительно количество предметов, входящих в состав коллекции. 2) Если работа затянется долго, то она желает себе выговорить некоторое время перерыва ввиду Московского с'езда (в августе), в котором она желает принять участие. 3) Она желала бы знать размеры вознаграждения и условия оплаты его, так как не может рассчитывать на собственный аванс для путешествия и житья в Екатеринославе. 4) К. Н. предупреждает, что может описать только археологические коллекции, но некомпетентна для составления каталога коллекции минералогической, которая также имела у покойного Поля. 5) Работу может она начать со 2-й половины апреля или начала мая. 6) Она просит сказать ей, была ли у Поля библиотека книг по археологии и можно ли рассчитывать на возможность пользования ею. Это необходимо знать для того, чтобы сообщить в каком размере следует запастись справочными книгами. 7) Составление французского перевода К. Н. готова принять на себя.

Что же меня касается, то я с охотой могу приехать в мае или в августе, смотря по ходу дела, на одну-две недели, чтобы составить план каталога или принять участие в окончательной его редакции, конечно в таком случае, если состоится сделка с К. Н. — ою.

¹⁾ Дружина В. Б. Антоновича.

²⁾ Був потім надрукований.

³⁾ К. М. Мельник було запропоновано скласти каталог відомої археологічної колекції А. М. Поля, що потім послужила основою Катеринославського музею, який і нині існує; каталог був складений К. М. Мельник і надрукований; я був посередником у цій справі.

Если сделка состоится, то полагаю, что предложение опека направит каждому из нас отдельно, на этот случай присоединяю адрес К. Н — ны.

Искренно поздравляю Вас, Дмитрий Иванович, с рождением Александра Дмитриевича, которому желаю унаследовать все что может по атавизму от родителей. Низкий поклон Вашей супруге.

Преданный Вам *В. Антонович.*

№ 10.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Каталог коллекции Поля и письмо Ваше я получил, но не мог вам поныне отвечать, потому что К. Н. уезжала на праздники к родным в Кременчуг, так что только вчера я мог вручить их по назначению. К. Н. сама Вам ответит на Ваше предложение — до сих пор я ясно не соображу, желает ли она его принять или нет, до того она колеблется. Неожиданно для меня выплыло после предъявления Вашего 2-го письма возражение относительно слов „под редакцією В. А.“. Я конечно нисколько этими словами не заинтересован и полагаю, что их следует выбросить (что нисколько не помешает мне принять участие и оказать возможную помощь при составлении каталога); если бы опекуны почему-либо на этом настаивали, то может быть можно было бы заменить эти слова формулой „при участии“ такого-то, таким образом был бы и волк сытый и коза цела и оно вполне отвечало бы действительности; впрочем все это мелочи и дрязги, которыми я занимаюсь против воли, желая как-нибудь помочь наладить дело.

Искренний Вам поклон купно с женою и чады.

1892, апреля 14,
Киев.

Преданный Вам *В. Антонович.*

№ 11.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Посылая Вам пожелания всего лучшего, я все-таки обращаюсь к Вам с просьбой по части биографического словаря. Первые две буквы готовы за малыми исключениями и хотелось бы дать их в печать, в числе пробелов нас очень беспокоят харьковские деятели, которых биографии нам почти невозможно сделать за отсутствием и вероятно за незнанием источников для установления фактической их стороны. Вот номенклатор желательных для нас лиц:

Александрович — харьковский профессор, Архангельский — *idem*, Антоновский — харьк. протоирей и духовный писатель, Бабичев — ад'юнкт Харк. унив., Борзенков — харьк. профессор, Борисяк — *idem*, Бутковский — *idem*, Антоновский — архимандрит и духовный писатель.

Я знаю, Дмитрий Иванович, что у вас много работы и конечно не желаю Вам наваливать новую обузу, но прошу Вас о том, не могли бы помочь данному делу одним из трех следующих способов: 1) не найдете ли среди своих знакомых лиц менее занятых, которые могли совершить сие деяние; 2) если это окажется затруднительным, то нельзя ли кому-либо из юношей поручить сделать выписки из формулярных списков данных лиц, с присоединением списка изданных каждым из них сочинений; 3) наконец можно помочь делу указанием тех сочинений, статей, некрологов и т. п. в которых можно бы найти данные для их биографий. Если найдете возможным оказать помощь одним из указанных способов, то составители словаря¹⁾ будут Вам крайне благодарны.

¹⁾ У цей час у Києві складався за найближчою участю В. Б. А-ча „Словник українських діячів“.

О себе, Дмитрий Иванович, ничего особенно интересного не могу Вам сообщить. Постарел я сильно, чувствую значительный упадок здоровья и энергии — конечно, все это естественно, потому и неприскорбно. Через 9 месяцев кончается мое 30-летие и надеюсь на свободе несколько отдохнуть и таким образом продлить свое скрипение. Не знаю как поступлю тогда, хотелось бы, если хватит средств, поселиться где-нибудь в теплом климате, напр., в Италии, но все это вероятно chateaux en Espagne.

Сообщите мой искренний привет супруге, искренно Вам преданный
В. Антонович.

1894, сентября 16,
Киев.

№ 12. 27 декабря, 1896.

Дорогой Дмитрий Иванович!

Спасибо Вам за присланные книги, а еще больше за то теплое чувство, которым Вы и многоуважаемая Мария Васильевна пригрели моего сына.

Посылаю Вам 2 экземпляра вновь вышедшего сборника мемуаров¹⁾ — один из них потрудитесь передать Александре Яковлевне²⁾.

Морозы меня страшно душат, чувствую совершенный упадок сил — через три дня улечиваюсь в Италию, потому что зимы на месте я кажется не выдержал бы.

Искренний привет Вам и Вашей супруге. Искренно преданный Вам
В. Антонович.

№ 13. Киев, 11 мая 1900.

Дорогой Дмитрий Иванович!

Я очень рад буду побывать в Харькове³⁾, но сейчас меня удерживают два обстоятельства: 1) Варвара Ивановна вновь подвергалась очень серьезной операции (Мухе⁴⁾ об этом не говорите, пока он держит экзамен) и мне хочется дождаться ее поправки. 2) К нам едет министр и будет в Киеве с 13 по 17; вероятно нужно будет представляться и демонстрировать ему музей. Так что я смогу выехать не раньше 20 мая; до того времени напишите мне: когда Вы полагаете выехать из Харькова и могу ли я рассчитывать застать Вас в Харькове после 20 числа.

После переговоров с графинею⁵⁾ я лично колеблюсь, какой из двух районов предложить для моих раскопок Вашему комитету: или Сумской, который, конечно, весьма выгодно обставлен в виде личных удобств, с которыми, к сожалению, я обязан теперь уже считаться, или низовия Дона, где обстановка для меня неведома, но где по моему мнению гораздо более можно ожидать научного интереса.

По моему мнению, может быть предвзятому и потому такому, которое не оправдается, главные задачи харьковского съезда по первобытной археологии состоят в том: 1) попытаться установить похоронный тип кочевников и 2) найти связующие или переходные звенья от археологии Кавказа

1) Справа торкається мемуарів для південної Русі, що були перекладені К. М. Мельник, за ред. В. Б. А-ча.

2) Ефименко Александра Яковлевна.

3) У цей час робилися заходи про підготовку в Харкові археологічного з'їзду.

4) Син В. Б. Антоновича, що вчився в Харк. університеті і проживав у нас.

5) Прасковья С. Уварова, голова московського археолог. т-ва.

6) В Сумському районі витрати на розкопки брав на себе П. І. Харитоненко.

к археологии Поднепровья¹⁾. По поводу обеих задач и тянет меня в низовья Дона, но, конечно, для этого мне нужно в Харькове подробно поговорить с Вами и с комитетом как об условиях раскопки, так и о материалах для предварительной ее подготовки. Во всяком случае жду Вашего письма относительно того, возможно ли мне явиться после 20 мая.

Искренно преданный Вам *В. Антонович*.

За Ваше приглашение²⁾ я Вам искренно благодарен и, конечно, им воспользуюсь.

Мой искренний привет сообщите Марии Васильевне.

В. А.

№ 14. 26 мая 1902 г., Киев.

Дорогой Дмитрий Иванович!

Два года с лишним пришлось мне проболеть и с большим трудом пришлось мне оттянуть печальную развязку. Теперь я немного оправился и надеюсь приехать на с'езд³⁾, хотя к крайнему горю ни раскопок и следовательно рефератов на сей раз не представлю.

У меня к Вам есть покорная просьба. Один мой приятель, человек весьма способный и почтенный, Евгений Константинович Тимченко⁴⁾, хлопочет о месте редактора неофициального отдела Кубанских ведомостей; по справкам, полученным из Екатеринослава, ему необходимо заручиться рекомендацией к войсковому атаману Маламе; сообщают, что ваша рекомендация, как человека, знакомого с Маламою, может иметь влияние на сие назначение. Если все это так, и если Ваши отношения позволяют Вам написать рекомендацию, то усердно прошу не отказать в ней. В случае это найдете возможным, то пришлите письмо к Маламе на мой адрес. Я его передам Тимченко, который и приложит его к своему прошению. Искренно жму Вашу руку. Преданный Вам *В. Антонович*.

Е. К. Тимченко в настоящее время служит помощником библиотекаря в нашей университетской библиотеке. Литературою он занимается давно: известен как переводчик Калевала и издатель областного словаря.

Сотрудничал в газетах: Новости, Волянь и Юг.

D. I. BAHALIY

THE ARTICLE OF THE MEMBER OF UKRAINIAN ACADEMY PROF. BAHALIY D. I. PROFESSOR V. B. ANTONOWIC'S

„Letters to me as materials to his biography“ contains the introduction to these letters and the letters too. In the introduction the author gives a general sketch of the materials to the life-like portrait of prof. Antonovic characterising him as a distinguished historian, ethnographer and archaeologist of Ukraine and one of her most celebrated public workers and bases it on the ground of his personal recollections of the late professor as his master. The letters (15 in number) include the period of the years 1880—1902 with a great deal of details to his autobiography.

¹⁾ Такой звязок справді був знайдений у Салтівському могильнику; програма розкопок була вироблена мною.

²⁾ Я запрошував В. Б. Антоновича поселитися в мойому помешканні.

³⁾ З'їзд відбувся 1902 року.

⁴⁾ Розмова йде про відомого нині лінгвіста проф. Е. К. Тимченка, що зараз відає комісією по складанню історичного словника при ВУАН.

Виробничі культи в давній Україні

(Соціологічна студія на підставі писаних пам'яток)

В античному Римі, ранньої весни засіваючи поля, хлібороб звертався до різних божественних сил, щоб вони допомогли йому в його праці. Тоді святкувались особливі *feriae sementivae* й приносились жертви богині шматка засіяної ріллі *Tellus* та богині зростання хліба *Ceres*. При цьому, як переказує *Fabius Pictor*, фламін у спеціальній, точно усталеній давній формулі звертався також до ряду дрібніших божеств, що мали допомагати хліборобові в різних окремих процесах його праці. Ці божества є: *Verfactor* — для першого розрихлення ґрунту (*vervactum*), *Reparator* — для другої оранки та *Imporcitor* — для третьої й остаточної оранки, коли намічаються борозни (*lirae*) й нагортаються між ними брили (*porcae*), *In-sitor* — завідує процесом засівання, *Obarator* — заорюванням поля після засіву, *Occator* — заскороджуванням, *Saritor* — божество прополювання поля сапачкою (*sarire*), *Sabruncinator* — виривання бур'яну, *Messor* — жаття, *Convectator* — перевозки хлібу додому, *Conditor* — засипання зерна, *Promitor* — його видачі з комори або з клуні, — всіх дванацять. Але до ряду цих божеств з інших джерел (з Варона) можна додати ще чимало інших такого-ж роду. Так, для угноєння існувало особливе божество — *Sterculipus*, для молотіння — богиня *Terensis*, для сховування й зберігання зерна — *Tutulina* (або *Tutilina*). Крім божеств, що репрезентують працю хлібороба, каємо ряд божеств, що завідують процесом зростання самого хліба. Поки хліб ще лежить у землі й не зійшов, ним завідує *Saturnus*, потім, коли він зростає — *Ceres*, коли він виросте й цвіте — *Flora*, коли він готовий до жаття — *Consus*. Що не зачіпає інтересів людини — не звертає на себе її уваги, не викликає релігійних уявлень. Але от, наприклад, на житі з'являється руда ржа. Потрібні магічні акти, щоб її відвернути, і от згідно з правилами імітативної магії ржа вбивається в образі рудого собаки. Але це з погляду магізму. З погляду релігії рудий собака приноситься в жертву особливому божеству — *Robigus*'у, божеству ржі. Йому було присвячене спеціальне свято — *Robigalia* — 25 квітня.

Вдивімось уважніше, що являють собою всі ці божества, в чому їхня характерна ознака. Перш за все характерна надзвичайна ясність їхнього зв'язку з практикою їхнього життєвого призначення. Нічого естетичного, мітологічного, зайвого, що могло-б затемнити основну ідею. З другого боку, як глибоко зауважив проф. Ф. Зелінський¹⁾, ці божества мають чисто

¹⁾ „Рим и его религия“. Соперники христианства (Из жизни идей, т. III, СІІВ. 1910).

„актуальний“ характер. У цьому вони рішуче протилежні грецьким уявленням. Грецькі божества були „субстанціональні“, вони уявлялись окремо від явища, без нього, як конкретні істоти. Вони могли з'явитись у людському образі й мали справжні власні ймення, які часто крім імення божества нічого більш не визначали. Вищенаведені римські божества репрезентують акт, дію і тільки з нею й за час її мають значіння. Якщо дана дія чи подія не була передбачена досі ритуальними формулами, то ad hoc поставало уявлення нового божества. Так, коли галли насували на Рим, то почувся таємничий голос, що сповістив про їхнє наближення. Другий раз Ганібал уже наближався до Риму, але несподівано відступив. У тому й другому випадку треба було дякувати якомусь боже-ству, і от з'являються божества самих цих подій — *Deus Aius Locutius* (бог мовлячий, кажучий) та *Deus Rediculus* (бог повертаючий). Одного разу в священному гаю богині *Dea Dia* на храмі виріс кущ, який треба було зняти і знищити. Але цього не можна було зробити просто, бо гай був священний. І от жерці колегії *Fratres Arvales*, що цим гаєм завідували, освячують кожну з дій цієї справи, звертаючись до спеціального актуального божества: для знесення згори куща закликається богиня *Deferunda*, для розламування — *Commolenda*, для розрубання, — *Coinquenda*, для спалення — *Adolenda*.

На ці давні римські актуальні божества вперше вказав J. A. Ambrosch у своїй праці „Ueber die Religionsbücher der Römer“, Bonn 1843. Він знайшов їх у сакральних формулах, що звалися *indigitamenta*. З нього так і почали звати їх — „божества *indigitament'ів*“, „*Indigitamentgötter*“¹⁾. Згодом Preller зібрав і обробив відповідний матеріал у своїй ґрунтовній книзі з римської релігії „*Römische Mythologie*“ (1858 р.). Цими даними скористувався Н. Usener („*Götternamen*“, Bonn, 1896) для своїх широких узагалень у сфері розвитку релігійних уявлень взагалі. Ф. Зелінський (ор. cit.) так само дає широке філософічне освітлення цим уявленням у римській релігії. Ці актуальні божества ми можемо зустріти в римлян і по інших галузях життя. Так, при народженні та зростанні людини зустрічаємо багато такого - ж роду божеств, напр.: *Cunina* (від *cunae* — колиска) — богиня, що колихає дитину в колисці, *Potina* (*potio* — напій) — вчить дитину пити, *Edusa* (*edere* — їсти) — вчить їсти, *Statanus*, *Adeona*, *Abeona* — вчать стояти й ходити, *Fabulinus* — говорити, *Domiduca* — доглядає дитину, коли вона вперше виходить із дому, і т. д. До цього - ж порядку належало в первісному Римі й божество *Genius*. Такий бог мався в кожній людини і в цілому роду (згодом був також *Genius publicus*, *Genius populi romani*), були генії окремих місць, але все-ж саме ймення *Genius* тісно зв'язане з дієсловом *gignere* — народжувати. *Lectus genialis* — це ліжко народження, на якому народжувались члени сім'ї. *Genius* — божество актуальне; це — божество народження й дальшого розвитку людини до смерті. Зі смертю людини щезає й її геній (генії жінок звалися *Junopes*). Геній є божество даної людини або роду, як явища, — його відношення до них таке саме, як відношення Церери до зростаючого хліба, Флори — до квітнення. Це не окрема якась істота, як згодом його собі уявляли, а просто сила, що сприяє народженню та життю даної людини. Ми знаємо римську релігію в пізніших формах, сильно змінених або позичених в етрусків та греків завдяки внутрішньому соціальному розвитку Риму. Але

¹⁾ Як зауважує Wissowa („*Religion und Kultus der Römer*“, München, 1912 р., стор. 37, прим. 3), термін цей неправильний, бо слово *indigitamenta* охоплює взагалі всі форми звертання до богів, а не, як раніш думали, літанії божествам окремих актів та моментів.

якщо очистити римську релігію від цих пізніших утворів, то можна побачити, що й в основі великих антропоморфічних божеств пізнішої релігії лежать усе ті-ж первісні актуальні божества. Так, вищезгадана Tellus не є просто богиня землі й ні в якому разі не є антропоморфічне божество на взір грецької Деметри. Як видно з жертв, які їй приносились, це богиня шматка засіяної ріллі, яка як-раз збирається вирощувати з себе рослини. *Flora*, що згодом набула зовсім іншого, антропоморфічного вигляду, була просто божеством процесу квітнення, яке показує вже саме ім'я. *Faunus* — бог, що „щастить“, зберігає, допомагає (від *faveo*). *Lupercus* (від слів *lupus* та *arceo*) — той, що відганяє вовка. *Saturnus* — той, що завідує засівом. *Ops* — богиня плодючости (*ops* — поміч, *plur.*: *opes* — засоби, багатство). *Minerva* — одного кореня з *mens*, *memini*. Навіть сам *Jupiter* походить од *Diespiter*, *Diupiter* — батько, день. Від того-ж кореня походять *Juno*, *Diana*, *Janus*. Ці божества в первісному своєму значінні мають зовсім інший характер, ніж потім, коли вони перетворились на грецький лад, або як такі „субстанціональні“ уявлення, як *Sol*, *Luna*, *Terra* (замість *Tellus*), що з'явились пізніше.

* * *

Досі ми казали про актуальність італійських божеств, як про специфічну особливість давньої римської (чи, може, італійської) релігії. Але цей факт сам по собі нас зараз не цікавить. Нам важливі висновки загально-соціологічного характеру. Є всі підстави думати, що це явище має далеко ширше розповсюдження, що воно лише випадково більш яскраво виступає в давній релігії римлян завдяки їхнім консервативним нахилам (особливо як-раз у релігійній сфері). Згідно з грецькими мітами Деметра навчила людей хліборобства, вона „вигадала“ його. В цьому цілком виявляється її антропоморфічний характер. Але перед тим, як з'явитись на землю, вона відправила свого попередника *Τριπτόλεμος*, що „Його прозоре ім'я являє з себе символ тричі зораної ниви“ (Зелінський, *op. cit.*, стор. 9) або третьої оранки. Він мав свої храми й жертів (*Usener, op. cit.*, 141). І хоч греки малювали його в образі молодого юнака й т. ін., але він не може не нагадати нам ті три божества *Vervator*, *Reparator* та *Imporciter*, що репрезентують собою перші три оранці в римлян. *U. Usener* проробив над грецькою релігією спеціальну працю й показав, що її антропоморфізм пізнішого походження, що в основі її лежать ті-ж „*sondergötter*“ з вузькою сферою впливу, зв'язані з якоюсь конкретною людською діяльністю. Імення їхні инколи й у пізніші часи були цілком ясні своїм значінням. *U. Usener* вказує, наприклад, на такі божества: в міті про дочок Кекропса розповідається про *'Ερεχθίδης*, що був малий ім припоручений. Давніші перекази називають *'Ερεχθίδης*. Спершу обидва вважались за синоніми, згодом міти їх поділяють, при чому *'Ερεχθίδης* набуває більшої популярности; йому був присвячений окремих давній храм в атенському акрополі — *Ερεχθειον*. Ще пізніш це ім'я вважали за епітет Посейдона. Обидва ім'я, за *U. Usener*'ом, значать слідує: *'Ερεχθίδης* — „ламаючий“, „розбиваючий“ або „розділяючий“; ім'я *'Ερεχθίδης* ще ясніше — це „розриваючий“ чи „взриваючий землі“. Звідти, між иншим, ясно, чому згодом форма *'Ερεχθίδης* легше могла сприяти перетворенню актуального божества в мітологічного героя та з'єднались із Посейдоном. Імення дочок Кекропса вказують так само на колишні прагматичні божества: *'Αγλαυρος* значить — богиня ясного неба. Селянин згадував її, як і богиню (гору) *'Αγλαΐα*, прохаючи собі ясних днів та сонячного світла. (У римлян цьому відповідає ряд божеств із пнем *di* — *Diespiter*, *Diana*, (*Di*)*uno*, (*Di*)*janus*) Друга дочка Кекропса, *Πανδρόσος* —

всеобливаюча, та, що все робить мокрим (богиня дощу). Третя, нарешт, *Ἐρση*, — це богиня роси. *Πεσιώ* — богиня полів, як бог *Πεδιακράτης* — господар полів, що поважався в Сіцилії, як герой. На Делосі поважали *Βριξώ* — усипляючу. Хоча згодом обсяг її впливу значно поширився, так що її належали викриття уві сні, вона „усипляла“ вітри, але первісно це було просто божество сну. *Καλλιγένεια* й *Κουροτρόφος* були божества народження й росту. Іфігенія теж була колись не героїнею епосу, а богинею. На Пелопонесі й по інших місцях і в пізніші часи збереглися сліди її культу. Usener вважає її ім'я синонімом *Καλλιγένεια*. Ще ясніше це уявлення виступає в іменні богині *Γενετολλίς*, ц. т. *genetrix* — рождаюча, „рождениця“, що мала свій храм в Атенах. Usener наводить багато інших іменнів. Згодом, коли грецька релігія змінила свій характер і ясне значіння йменнів цих божеств почало муляти й суперечити новим уявленням, силкувались притулити їх до божеств більш універсального характеру, з не так ясно зрозумілими йменнями, вважали їх за епітети цих останніх. Таким чином, головним завданням дослідувача є показати, що це не епітети, що ці божества мали колись свій окремий культ і є рештками давніших форм релігії. Більше того, ті великі універсальні божества почасті тому й досягли в пізніші часи такого впливу, що ймення їхні раніш інших зробились незрозумілими й краще відповідали новій антропоморфізуючій тенденції. Але й вони первісно були так само прагматичними, актуальними, при чому ймення їхні мали цілком ясне значіння й указували на їхнє відношення до людської діяльності. І дійсно, — питає Usener, — звідки могли взятися ймення богів, „хто їх охрещував“¹⁾. Так Usener робить спробу аналізу походження ймення *Αποлона*. Наукова традиція, що походить ще з античних часів, вважає, що первісно Аполон був богом світла та сонця. Це — чисто „мітологічне“ пояснення, що вважає божества політеїзму вособленнями різних „явищ природи“. Аналізуючи ймення *Αποлона*, Usener приходять до висновку, що воно визначає „відганяючий“. В основі його лежить вираз, споріднений з лат. *pellere*. В Римі так само існувала актуальна богиня *Pellonia*, а Юпітер мав епітет *depulsor*.

Таким чином, стадія поширення актуальних божеств переходить у стадію божеств особистих. Але потреба в конкретній допомозі божества в якійсь певній справі лишається. І от, надаючи якомусь божеству особистости та універсальности, поєднують з його основним іменням ряд епітетів, що раз-у-раз колись були самостійними актуальними божествами. Таким чином, більш спеціальний погляд був раніший, ніж універсальний. Наскільки обережно й нерішуче переходили люди від актуальних божеств до особистих, видно з того, що згодом, коли вже свідомо утворювали новий епітет, почували, що ніби звертаються до нового божества. Давнім божеством Капітолія був *Juppiter Optimus Maximus*. У 22 р. до Р. Хр. Август поставив на тому-ж пригородку другий храм, присвячений Юпітерові з епітетом *Fulgurator*. Легенда каже, що перший Юпітер, ображений та грізний, з'явився вві сні Августу, після чого цей повісив на новому храмі ряд дзвіночків у знак того, що цей храм є лише немов вступ до другого, старшого храму, а новий *Juppiter Fulgurator* стоїть нижче, ніж *Juppiter O. M.* Цей епізод вказує взагалі на великий консерватизм Риму. Мені здається, що множення епітетів можна з'ясувати й трохи іншим шляхом. Уявлення про універсальні, особисті божества постає,

¹⁾ Wissowa не хоче цього визнати. Ясні значінням імення римських богів йому хочеться зробити епітетами якихось більш давніх богів, що мали „власні ймення“. Таким чином, він тут хоче провадити працю античних мітологів, що теж дошкукувались дійсних іменнів.

звичайно, з розвитком вищих клас суспільства й саме серед них. По-перше, саме там дужче за все розвивається почуття особистості, людина починає виділяти себе з колективу й універсалізується, ц. - т. починає сама братись за різного роду справи. В той час, як на первісній стадії звали один одного не на ймення, а по сфері діяльності, напр., дочка-доїльниця, жінка-рождаюча,—згодом усе більш входять до вжитку власні ймення, народжуються військові парубацькі громади зі своїми ватажками та героями, врешті, князі зі справжньою дружиною. Таким чином, і в релігійній сфері божества стають більш особистими, стають у більш організовані відносини по-між себе, утворюється ерархія божеств. На чолі ставлять божество племені, держави чи якогось значного центру. Юпітер зробився найвищим божеством римлян завдяки капітолійському храмові, заснованому царським родом Тарквінів. Аполон зробився всегеллінським божеством через авторитет Дельф. До такого божества звертаються з великими державними, військовими справами; до дрібних справ народніх мас воно по суті не має відношення. Ці маси занадто близько стоять біля праці та її окремих моментів, вони не виробили в собі здібності взагалення, дух їхній занадто колективний, щоб розуміти особистість, їм ще довго потрібні актуальні божества. Але вони не можуть лишитись тільки з цим. Авторитет правлячих вимагає, щоб їхнє божество поважалось усіма, щоб воно, як князь в особі своїх тиунів, втручалось навіть і в дрібні справи городян і смердів. Відносно особистих божеств це робиться у формі субординації божеств різних нижчих груп вищому, утворення пантеону. Відносно актуальних божеств широких народніх мас цього зробити не можна, бо в них немає потрібної для цього особистості. Тоді вони перетворюються на епітети. По потребі до головного божества додається й новостворений епітет. Прикладів такого роду багато в кожній релігійній системі.

Актуальні божества утворюються тут-же на місці або йдуть із традиції. Поширюватись далеко, особливо по-за межі даної мови, вони не можуть уже тому, що ймення їхні на новому ґрунті стають незрозумілі. Тим більше значіння набуває той факт, що ми спостерігаємо тут однакові форми в різних народів. Литовці, звичайно, не позичили свого *Laukpatis* (бог—власник поля) від сицилійських греків, що теж мали свого *Πεδιαχούτης*. Але життя давніх литовців природними обставинами, соціальним укладом, традиціями дуже близьке до староукраїнського, а тому особливе значіння набуває для нас те, що як-раз у литовців до дуже пізніх часів ми спостерігаємо перевагу актуальних божеств. На це вказав усе той-же Usener, що у спілці з другом своїм, Феліксом Сольмсеном, склав по змозі повний список литовських та латиських божеств (ґрунтовна критика й остаточне відокремлення апокрифічного елементу не входила в їхнє завдання). Тут ми бачимо, що все життя литовського селянина було в усіх дрібницях поділене між різними божествами, при чому більшість їхніх іменнів ясно вказує, до якої саме практичної сфери належить їхня діяльність. Таких ясних іменнів було-б далеко більш, якби ми могли відтворити дійсні ймення багатьох божеств, покручені хроністами, що здебільшого не знали зовсім литовської мови. Я виберу лише деякі найбільш характерні: божество дощу *Lytuvolis*—роблячий дощ, *Blizgulis*—той, що блищить, бог снігу, *Dvargantis*—оберігачий двір, *Valginas*—з'їдаючий та *S'erinc'ius*—годуєчий, божество годівлі худоби, *Birbulis*—гудючий чи ревучий, божество худоби, *Birb'ius*—ім'я подібного-ж значіння, визначає божество бджіл; *Prakórimas*—бог „вирізування меду“, *Karvaitis*—бог телят, *Pripars'as*—бог збільшення поросят (від *prí*—при й *pars'as*—поросля). Кожна людина має свого генія *Gel'bus*, що значить „допомагаючий“; для торгівлі існує божество *Parduotojis*—

продаючий; від пожежі зберігає *Tartojis kibirks'cių* — заговорюючий (магічним заговором) жаринки; лад між людьми усталює *Ligin'cius* (від *lyginti* — вирівнювати, полагоджувати); в дорозі допомагає *Kelukis* (від *kelias* — дорога); *Bangputys* — вздуваючий хвилі й т. д. Цілий ряд імен литовських божеств утворюється через додаток до родівника від назви якоїсь сфери діяльності слова *ratis* (ж. р. *rati*) — власник, або *dievas* — бог. Так маємо: *Z'emėpatis* — хазяїн землі, *Vėjopatis* — хазяїн вітру, *Laukpatis* — власник поля та *Ganyklos dievas* — бог пасовиська (*ganyklà* — пасовисько), *Kelių dievas* — бог шляхів, *Bangų dievaitis* — бог хвиль. Тут ми бачимо вже ослаблення релігійної уяви, певний шаблон. У латишів цей процес пішов ще далі. В них увійшло у звичку просто називати якість явище й додавати слово *māte* — мати. Так маємо: *Jurasmaat* — мати моря, *Kapu māte* — богиня могил, *Laukamaat* — мати поля, *Lopemaat* — мати скотини (від *luops* — хатня скотина), *Plukka māte* — мати квітів (від *rukke* — квітка), *Semmes māte* — мати землі, *Wejamaat* — мати вітру й т. ин.¹⁾

Вищезгаданий *Ganyklos dievas*, бог пасовиська, мав у литовській мові й іншу форму — *Ganiglis*. Подібне божество згадує Тітмар Мерзебурзький у полабських слов'ян. Він розповідає, що в ті часи (писано 1017 року) в околицях Мерзебурга в певний час (мабуть, по весні) чередник ходив по хатах, носив особливу палку з рукою на кінці, що тримала залізне кільце, і вигукував: „Vigile, Hennil, Vigile“. За іншими відомостями цей Hennil у лужицьких сербів звався Honidlo — слово, що походить од „гонити, гнати“ (А. Фаминцын. „Божества древних славян“, 1884 г., вип. I, стор. 190—191). У вендів слово Honidlo просто визначало ковінку чередника, якою він жене скотину (*ibid.*, 194). Таким чином, ми маємо тут цілком ясне актуальне божество — „поганяйло“. На божества актуального характеру в джерелах про релігію полабських слов'ян вказав А. Brückner („Mythologische Studien“. Стаття III. „Archiv für slavische Philologie“ 1891. В. XIV). Проте, такі ймення, як Святовіта, Сварожица (західній — Зварасіці), Триглава й Припегала (Pribuchval'a, як він його тлумачить), він уважає тільки за епітети до невідомих нам власних іменнів цих богів (*ibid.*, 166). На стор. 182 він безпосередньо підходить до думки про подібність західньо-слов'янської релігії до італійської та литовської, хоч, врешті, все-ж посилається на брак джерел. Закінчення „віт“ у полабській релігії, здається, грає ту-ж роль, що в литовській „ratis“, „dievas“, у латишів — „māte“.

У поляків так само можна ясно бачити сліди актуальних божеств. Длуго згадує богиню життя *Zywie*, божество *Pogoda* й богиню *Dzydzilelia*: „quam nuptiarum deam existimantes prolis fecunditatem et filiorum atque filiarum ab ea sibi deposescebant numerositatem donari“ (А. Brückner, *ibid.* 171). Брюкнер вважає, що це останнє ім'я визначає не що інше, як *Dziecilela*, ц.-т. „виховуюча дітей“: „Der litauische und italische Olymp wimmeln von eben solchen (Gottheiten)“ (Brückner, *ibid.* 173). Таким чином, це не якась універсальна богиня „слов'янського Олімпу“, а належить до дуже вузької хатньої сфери, трохи ширше римських *Cunina*, *Ossipaga* й т. ин. А. Brückner (*ibid.* 166) згадує ще про Дажбога в поляків, але звідки він має таку звістку, невідомо.

* * *

Попередній виклад привів нас до розуміння про цілу сферу релігійних уявлень або добу панування особливого роду вузько практичних культів. Зелінський назвав відповідні римські божества дійовими, актуальними.

¹⁾ Правопис латиських імен узято з Usener'a.

Usener дав їм назву *Sondergötter*. Вираз „божества індігітаментів“ після зауважень Вісови треба відкинути, як неточний; врешті, я вживав ще виразу „прагматичні божества“. Річ не в тому, який термін прийняти, але важливо для дальшого викладу точніше усталити самі розуміння.

Перш за все, існує магія з її обрядами та заговорами. Ця магія в чистому вигляді є технізм, ц.-т. не потребує ніякого уявлення про божество. Це показав, напр., проф. О. Ветухов у своїй роботі над заговорами („Заговори, заклинання, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова“. Варшава, 1907 г. Вып. I—II), та широко розвинув цей погляд I. Frazer „*The golden bough. A study in magic and religion*“ (1913—15). Справжня релігія (в дійсності магія й релігія, звичайно, постійно змішуються) не механічна. Вона не примушує різними більш-менш фіктивними чи дійсними засобами, щоб з'явитись тому, що потрібне, як магія та наука,— вона прохає. Щоб прохати, треба мати в кого прохати, ц.-т. потрібне уявлення про божество. Якщо в релігії й єсть інколи елемент примусовости, то він має характер договору між богом та людиною за формулою: „*do ut des*“ — „я даю (жертву), щоб ти теж мені дав“. Таким чином, релігія теж має свій обряд; це — культ, молитва. Але й культ і молитва мають раз-у-раз конкретне завдання, вузько життєве. „Поэтические воззрения“ існують для поетів. Наукові й ненаукові поети й античності й нової Європи любили уявляти собі, що боги політеїзму, це *увособлення*, оживлені образи сил природи, людських пристрастів і т. д. Це, може, і було так, але в пізніші часи, коли релігія тратила свою первісну свіжість, люди все менш потребували її практично й підходили до неї естетично та раціоналістично. Бог сонця надзвичайно поетичний образ, але яке його значіння? Первісно люди виходили з праці: робиться якесь діло — потрібне божество, яке-б цьому ділові допомогло,— от до нього і звертаються з молитвою, йому дають ім'я. Для іншого діла потрібне інше божество. Чим упертіше й уважніше людина заглиблюється в процеси праці, тим детальніше провадиться поділ і вужчає сфера діяльності божества. Таким чином, усі ці божества практичні, прагматичні й актуальні — божества процесу роботи. До роботи належать і різні важливі для людини стадії природних процесів, напр., зростання поля, народження й розвитку людини й т. ін. Але актуальність ця не завжди ясна, і Usener своїм терміном *Sondergötter* не досягнув повного висвітлення цієї справи. Головна ознака цих божеств — прозорість їхнього імення. Раз імення зробилось незрозумілим, воно вже цілком перейшло до сфери „власного ім'я“, і це певна ознака, що відповідне божество вже відчувається як щось особисте¹⁾. Але імення можуть утворюватись різно. Найясніші вони тоді, коли так і постають од самого процесу праці; тоді ім'я визначає дійову силу; напр., всі ці латинські імення на *og*, далі: *Seia*, *Lupercus* (від *lupus* і *arceo*), *Faunus*, — я-б назвав їх *явно актуальні* божества. Але божество може дістати й іншу назву, не від самого процесу праці, а від різного роду побічних обставин. Праця відбувається в якомусь місці, при ній вживається різних знарядь, має вона відношення до певних явищ природи, вживається магічних формул, що по суті теж належать до праці й того-ж порядку, як, напр., зрихлення землі, засівання й т. ін., бо і зрихлення і магічні дії (напр., вбивання вагітної корови або якийсь вигук) однаково призводять врожай. І од імення богів можуть поставати з різних випадкових обставин — з назви місця, з назви стихії, навіть знаряддя виробництва, навіть од назви дня, в який даний акт

¹⁾ Можуть бути ще інші незрозумілі слова й цілі закляття, що мають магічне значіння; це явище зовсім іншого порядку.

відбувається, від ритуального вигуку то-що. Припустім, люди зайняті „працею“ викликання дощу; для цього провадиться ряд дій біля води чи джерела. Це — магія, ц.-т. праця. Але при ній і молитва до божества, щоб воно допомогло. Як його назвати? Греки так ясно й казали: *Πάνδροσος*; у литовців було своє ім'я — *Lytuvonis*, у римлян (*Juppiter*) *pluvius*. Але божество скотини в литовців звалось „гудючий, ревучий“ — *Vaubis*; назва постала від побічної обставини — реву скотини. Божество здобування води в римлян *Fons* — від явища природи; полабський *Honidlo*, здається, постав од палки, якою женуть скотину. Всі такого роду божества, без сумніву, належать теж до прагматично-актуальних, але ім'я їхнє само по собі не виявляє їхнього цього характеру, і воно стає тільки тоді ясним, коли ми усталимо його звязок із тою чи іншою діяльністю, зі сферою якогось вузького, практичного культу. Цей звязок потрібний також, з другого боку, для відрізнення дійсно життєвого релігійного уявлення від „поетичного образу“, незалежно від того, оскільки цей образ пластичний. Чи була обидва зі „Слова о полку Ігоревім“ богиня чи ні, залежить не від образів її лебединих крил, їхнього мітологічного значіння й т. д. (див. А. Веселовский, „Разыскания в области русск. дух. стиха“, вип. V, стор. 257 й 304), а від того, чи існував її культ, чи звертались до неї молитовно. Знов-таки те, що ім'я литовської богині *Aušra* значить ранішня зоря, ще не каже проти існування такого божества; так само могло існувати й божество *Актио* — камінь. Найголовніш те, яка практична сфера їхнього релігійного значіння, де і як їм молились.

Таким чином, дійові, актуальні божества я поділяю на підставі формальних ознак на *явно актуальні і сховано актуальні*. І ті й другі мають прозорі, ясні ймення і впливають на вузьку сферу практики, що й дало *Usener*'у привід назвати їх усіх одним ім'ям *Sondergötter*.

* * *

Дослідувачі староукраїнського світогляду силкувались обов'язково створити „Олімп“, і тільки потім, як додаток, згадувалось, що ще „слов'яни“ вклонялись різним дрібним божествам хати, лісу, поля, води й т. ин., при цьому згадувались переважно образи сучасного народнього фольклору — русалки, лісовики, водяники, які в сучасній своїй формі божествами не являються, бо в усіх своїх потребах селянин звертається до інших божеств — до святих, які поділили по-між себе різні боки його життя й господарства. Що до „Олімпу“, то там уже зроблено багато цінних відкриттів. Особливо цінна робота Е. Анічкова „Язычество и древняя Русь“ (СПБ. 1914 р.), де він, між иншим, вивчив економічний та класовий характер пізніших великих божеств, що їхні культу були 980 р. зібрані в Києві. Але можна вважати певним, що ніякого Олімпу цільного в давній Україні не було, він не встиг витворитись. Староукраїнська релігія являла собою мішанину культів княжих, торговельних, селянських, своїх і чужих, цілком антропоморфізованих і ще цілком актуальних, при чому раз-у-раз під якимсь одним іменням ховалось кілька різноманітних уявлень. У городі Перун міг розумітись, як особистий бог, мати свого ідола, утворювати коло себе цілий епос, піднятись до державного значіння, яке мав *Juppiter Fidius*, а на селі він міг просто поважатись, яко „вдаряючий“ або як фетиш каменя, яким заклинали дощ, міг мати епітети — „Перун сухий“ та „Перун мокрий“ (як це потім сталось із Іллею). Все це існувало одночасно, але й мало свою історію. І от для того, щоб розплутати всі ці питання, треба знайти якийсь початок, якийсь ґрунт, з якого поставали всі інші уявлення. Таким ґрунтом я і вважаю актуальні божества.

Н. Нікольський у своїй статті „Первобытные религиозные верования и появление христианства“, що ввійшла, як IV розділ, до „Русской истории“ М. Покровського (Вид. З. М. 1920 р., т. I), каже про такого роду божества на старій Україні. Але Нікольський, на жаль, виходить виключно з сучасного народнього фольклору, з усього „пустословия народного епоса“, як висловився Л. Леже, а на цей матеріал, досліджуючи давні вірування, можна спиратися лише тоді, коли єсть уже висновки, здобуті більш певним шляхом, і в першу чергу, звичайно, з давніх писаних джерел. Спеціально що до актуальних божеств він наводить такий приклад із сучасних колискових причитань: „Спи, мой Митенька, усни, угомон тебя возьми“, „Потягуюшки, поперек толстунюшки, а в ножки ходуюношки, а в ручки хватуюношки, а в роток говорок, а в головку розумок“ (Op. cit., 120¹). Відци він вважає, що існували божественні істоти: Обида, Желя, Сон, Дрема, Угомон, Говорок, Ходунок (ib., 119). Але всі ці вирази в цьому сучасному вигляді ніяк не йдуть до порівняння з актуальними божествами. Перш за все, це не явно актуальні божества, бо в їхніх назвах немає елементу дії, волі. Якби було „Успляючий“, „Вгамовуючий“, а то, напр., „Говорок“ є ніщо інше, як зменшена форма від „говор“. Такі уявлення нагадують пізні раціоналістичні персоніфікації абстрактних ідей у римській релігії, як - от: Iuventus, Felicitas, Bonus, Eventus, Honos, Virtus, Mens, Concordia і т. д. Різниця та, що ті постають із практики, з волі, з магії, ці — з абстрактного думання або з поетичної фантазії. Пісня, як така, не обов'язково культова. Це ряд образів з чисто емоціональним або магичним призначенням. У цих „божеств“ немає головного, немає культу (а навіть у римських абстракцій культ був). Таким чином, хоч і велика заслуга Н. Нікольського, що він висунув наперед дрібні практичні релігійні уявлення, самий шлях його через сучасний фольклор був занадто непевний.

Таким чином, треба звернутись до давніх писаних джерел. Ми маємо їх досить, і вони майже всі так чи інакше використовувались дослідувачами. Це перш за все наші старі літописи (де особливо важливі договори з греками, оповідання про поставлення ідолів Володимиром під 980 р., різні оповідання про волхвів, що, проте, належить більш до російсько-фініської релігійної сфери, вставка під 1114 роком з хроніки Г. Амартоли), „Слово о полку Ігоревім“, де згадуються імення старих божеств, деякі апокрифи, як - от: „Бесіда трьох святителів“, „Ходіння Богородиці по муках“ і т. инш. Але найважливіше для нашого завдання — це проповіді, саме ті, що направлені проти так званого двоєвірства, проти окремих рештків поганських обрядів. Важливі вони саме тим, що мають діло не з історичними спогадами та вищими формами культу, а з реальним масовим віруванням давніх часів. Саме в них ми можемо зустріти первісні погляди, як зустрічались із ними віч - на - віч і самі проповідники, що все далі й далі посувались у далекі весі та погости. Склад, походження та значіння цих проповідей для вивчення давнього народнього світогляду дослідив Е. Анічков у своїй уже згаданій книзі „Язычество и древняя Русь“. Аналізуючи методою А. Шахматова дві проповіді в кількох списках та варіантах, він переконався, що перша їхня редакція — давнього походження, може, ще першої половини XI віку, і є вільна перерібка на підставі перекладів грецьких текстів. Але те, що в них сказано про староукраїнські обряди та божества, належить до пізніших вставок. Анічков пояснює, коли, чому і для чого робились ті чи інші вставки. Перші проповіді і вставки до них

¹ В укр. фольклорі навіть більш конкретно: „Ходить сон під вікном, а дрімота коло плоту“.

мали на увазі городську або пригородну людність — тих людей, що вже цілком вважали себе за християн і хотіли всього старого позбутись, або призначались для попів, що з'їздилися до церковних центрів (до Софії київської) на з'їзди. Лише згодом, у наступні віки, проповідники почали звертатись до справжніх селянських, лише формально християнізованих мас. Таким чином, ми маємо цікавий висновок: пізніші проповіді та вставки до них мають більшу цінність для дослідів первісних форм нашої релігії, бо люди, для яких вони утворювались, культурно стояли на кілька віків раніш міського суспільства. З цього погляду я підійду й до вставки, що з неї хочу почати дослід староукраїнських актуальних божеств. Цю вставку ми знаходимо в одному, так званому Чудівському, списку (з Чудова монастиря) „Слова стго григорья ізъобрѣтено в тольцѣхъ его о томъ како первое поганини соуще языцы кланялися идоломъ и требы имъ клали иже нынѣ то творять“. Саме слово це докладно був дослідив Е. Анічков у вищезгаданій його книзі, але цього списку він ще не мав, хоч його був видав тоді-ж ще 1913 року Н. Гальковський у другому томі його праці: „Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси“. В якому відношенні стоїть цей список до інших списків того-ж слова та до „Слова стго оца нашего Іо Златоустаго о томъ како первое погани вѣровали в идолы и требы имъ клали и имена имъ нарекали“, що звідки позичено й коли вставлено потребує спеціального дослідів. На думку Е. Анічкова, слово Златоуста є компіляцією, що багато користувалась словом Григорія. Але Чудівський список ніби вказує, навпаки, на те, що він компонувався під впливом слова Златоустого. І вищезгадана вставка вставлена як-раз до тексту, позиченого зі слова Златоустого, ц. - т. вона пізнього походження¹⁾. Починається вона так:

А друзии подъ овиномъ и в повѣтехъ скотяхъ молятся аки погани а инии требами мерзкъми молятся блоутивше а инии пьють коускы и ростькы лоуковыми и коутною бу и велѣ бгыни и ядрю и обилоухъ и скотною боу и попутникою и лѣсну бу и спорынями и спѣхоу аки безаконьии елени... (Op. cit., стор. 34).

До цього місця Н. Гальковський робить невеличку примітку, де зауважує, що місце це темне й важке для розуміння. А в першому томі своєї праці, що вийшов 1916 року, він викладає мітологію в старому дусі і вставки цієї не використовує. А тимчасом, якщо залишити Олімп, в ній можна знайти багато цінного. Перед нами ясно, як ніде в інших пам'ятках, виступає низка народніх дійових божеств. Перш за все сказано, що це боги й що їм моляться. Очевидно, вставка складна й має в собі іншу вставку. Було: моляться — коутною бу і т. д., слова-ж „а инии пьють коускы“ і т. д. очевидно, вставка у вставці. Сказано, як саме моляться: — так, як цьому вище наведено приклади і взагалі — „требами мерзкъми“. Тепер гляньмо на божества. Якщо було - б так: — „Пероуноу и Хорсоу и Симарьглу и Мокошь“, нам було - б ясно, що це особисті божества з власними йменнями, що самі по собі не зрозумілі й може позичені переписувачем з літопису. Тут ми зразу бачимо, що коли люди „в повѣтехъ скотяхъ моляться“, то звертаються вони при цьому до скотного бога. *Скотный бог* є того-ж порядку божество, що й *Фаттишська Лиора мате* — мати хатньої скотини. Правда, в літопису під 907 роком у договорі Олега з греками сказано: „кляшася... Волосом, скотьим богом“ і під 971 р. у договорі Святослава теж маємо: „вѣруем... в Волоса, бога скотья“. Але то зовсім інша сфера. Як довів Анічков, Волос був богом

¹⁾ Цікаво зауважити такі ознаки української народньої мови: „инии вѣроуют... вѣ оуроки... и за надра мещють“ (Op. cit., стор. 35).

торговельної класи, через те він і попав до тексту договорів нарівні з воєничо-дружинним богом Ігоревичів — Перуном. Ідол йому стояв на Подолі, в торговельній частині міста. Скотій він тому, що скотина складала головне багатство і служила за обмінну цінність. Бог скотій міг означати — бог грошевий. В усякому разі це все — пізніша форма релігії. Але пригадаймо, що було вище сказано про епітети. Зрозуміле йм'я актуального божества перетворюється в незрозуміле власне йм'я. Це потрібне для вищих клас, що розуміють божество як особисту істоту. Але, щоб одсвіжити конкретне практичне значіння божества, залишають і іншу, більш спеціалізовану його назву, в формі епітету, що був раз-у-раз самостійною назвою божества. Все це потрібне, головним чином, для тих, що не позбулись актуалізму. Отже, якщо Волос мав ідола й був богом, близьким міському населенню, то епітет скотій бог міг бути для мас. Тим-то й цінний нам наш пам'ятник, що він називає його як окремого бога.

Крім скотного бога, ту-ж форму мають *кутний бог* та *лісний бог*. Якщо у скотного бога ясно, якій саме людській потребі він служить, то проти цих діло стоїть важче. Ми знаємо, що пам'ятки багато кажуть про „трапезы котъйные“. І в сучасних народніх звичаях під Різдва збереглась справа — кутя і провадяться досить складні обряди. Культ цей концентрується на покуті, в куті, і відци, очевидно, постала назва божества — Кутний бог. Це бог даного обряду. Обряд цей до роженичних трапез відношення не має¹⁾. Здається, він має завданням збільшення врожаю, зважаючи на те, що кутя зветься багатою. Тепер лісний бог. Наша вставка починається словами: „А друзи“. Ці слова єсть і у відповідному місці „Слова І. Златоустого“, але далі там читається інакше: „А друзи огневи і каменію і рѣкам и источником и берегынямъ и въ дрова“. Інші пам'ятки кажуть про молитви „в рощени“. Анічков (Op. cit., 298—96) зауважує, що дуже важко вказати дійсне значіння цих культів. У своїй книзі про весняні обрядові пісні (т. I, стор. 143—168) він доводить, що культ дерев має в основі сільсько-господарське значіння. В лісі провадилися якісь магичні акти (напр., в Купальську ніч), що мали на меті збільшити добробут хлібороба й т. инш. Наш пізній антропоморфізований Лісовик, що злився з образом св. Георгія, вважається за пана диких звірів. Отже справу можна розуміти так, що в лісі робилися, з одного боку, магичні закляття проти, примрорі, вовків, а також для здобування дичини підчас полювання. Поруч із магичними закляттями існували й молитви. Як назвати божество цих молитов? У Римі назва походила від самого завдання: це або *Lupercus* — відганяючий вовків, або *Faunus* — сприяючий. Пізніше постала нова назва від місця обряду або події, що маля відбутися, як його наслідок, — це *Silvanus*²⁾. Оцю пізню форму ми бачимо й у нас: Лісний бог. Пізніше, з антропоморфізацією, з нього постав бог з власним іменням — св. Георгій.

Останній приклад покаже нам особливо ясно, що всі три божества, що ми розглянули, належать до порівнюючи пізнішої форми актуальних божеств. Але в тому-ж тексті ми маємо й більш ясні форми актуалізму. Перш за все, спадає на око *Попутник*. Вся література про нього обмежується цими словами Н. Гальковського у вищезгаданій примітці: „Возможно, что попутник — олицетворение счастливого случая, удачи, благоприятной встречи на пути“ (Op. cit., 34). Відци легко перейти до ідеї „стрѣчи“, а там уже широке поле для тлумачення. Але навіщо так далеко. Попутник,

¹⁾ Як це показав Е. Анічков, розбираючи одну вставку зі „Слова нѣкоего Христолюбца“ (Op. cit., 44—45).

²⁾ Згодом це, звичайно, антропоморфізована істота на пізньогрецький лад.

певно, допомагає на путі, але не видно, щоб він завідував зустрічами. Отже, на мою думку, він теж саме, що литовський „Keliy dievas“ — бог доріг. Про його культ у нас указівок немає, але про всіх них сказано, що їм моляться²⁾.

Ядрій, Спорині і Спіх становлять одну групу. Це — божества дозрівання. Нам, звичайно, при йменні „Спѣхъ“, перш за все, уявляється поспішання. Але в ті часи не мали причин спішити: „Спѣхъ“, безсумнівно, має в основі своїй „спіти“, „доспівати“, „дозрівати“. „Спѣхъ“ — це той бог, що провадить дозрівання. Спорині так само не належать до грибка на житі. Це не божество, подібне до римського Robigus'a. Вираз цей ми зустрічаємо в тому - ж „Слові Григорія Богослова“ у значінні не божества, а явища. Так, в Чудівському списку: „и огнь творять рекуще спорыню соуша егда зрѣеть“ (Гальк., Ор. cit., 35). Ми про це місце ще будемо балакати докладно. Тут іде мова про особливу магію з огнем, що мала на меті сприяти дозріванню хліба. В паїсіївському спискові маємо: „Огнь творит спорыню сушит и зрѣеть“. „Зрѣеть“ тут, звичайно, перехідний модус: вогонь робить зі спориную те, що вона сохне й дозріває (чому саме вогонь — то інша справа: це — магія, люди роблять — „творять“ вогонь, щоб примусити небесний вогонь — сонце провадити дозрівання хлібів). Що - ж таке спориня, яка сохне й дозріває. Це і є дозріваюче поле, більш літерально „польове багатство“, бо властиво „спорыня“ — „обиліє“, *πλούδος* (Гальк., Ор. cit., 27). Одного походження з цим є такі слова, як „спорый“, „спориться“ і „спориш“ — трава, що розповсюджується у великій кількості по вигонах. (*Polygonum aviculare* L.). Отже, Спорині нашого тексту, це божества збільшення дозрівання зерна, або, може, ширше — збільшення хліборобської продукції (це Ops). Цим можна пояснити й те, що йм'я це стоїть у множині: „спорыням“³⁾. Могла бути Спориня різних хлібів, городини й т. інш. Ядрій має закінчення діючої сили, як, наприклад, сучасні — Палій (що палить), Маковій, суховій. „Ядр“ означає теж дозрівання, стигнення, утворення ядра. Уявлення це належить не стільки до житів та городини, скільки до садових овочів, ягід. Зустрічаємо його в російському виразі „ядренное яблочко“⁴⁾.

Нас не повинне дивувати, що ми маємо аж три божества дозрівання. Це явище особливо мусило цікавити хлібороба, а тому він міг деталізувати його в різних окремих актах, і таким чином поставало багато дуже спеціалізованих божеств, як це було й у Римі. Точно усталити різницю між Сніхом, Споринями та Ядрієм можна було - б лише тоді, якби ми знали той культ, що до них відносився. А тимчасом, крім того культу, що був згаданий вище й що належить властиво Сварожичеві, маємо лише одну вказівку, що могла - б бути віднесена до вищезгаданих божеств, а саме в так званому „Церковному уставі“ ніби Володимира, що в дійсності був зложений

¹⁾ Про „оусрячу“ згадується далі в тому - ж слові нарівні з уроками й наузами. Це не божество — йому ніхто не молився.

²⁾ Серед литовських божеств, порохованих у Usener'a, зустрічаємо Cuzé — Reisegett. божество мандрівки (відомості про нього взято у Шлейхера „Lituanica“, див. Usener Göttern. 89). Це — божество, безсумнівно, позичене в народів слов'янської мови, а в кого саме, лишається нерозв'язане.

³⁾ У тексті написано: „спорынями и спѣху“, але ясно, що тут переписувач поставив помилково два злучники „и“, бо орудний відмінок тут ні до чого.

⁴⁾ Цікаво, що народня етимологія, здається, хотіла була перетворити святого Андрія в Ядрія, так як вона зробила Палія з Пантелеймона та Маковія з Макав'єв. Принаймні, ми маємо йм'я Добрині „Ядрейковича“, автора мандрівки до Візантії біля 1200 р. Ядрейкович має бути замість Андрейкович. Він був повгородець, але форми на „ейко“ були поширені й у литовській Русі.

пізніші (рукопис походить з XIII віку), сказано: „кто подъ овином молится или во ржи“ (Ан. 247, 290¹).

Оскільки перші три божества по формі ймення належать до пізнішого витвору, при чому досить механічно повторюється слово „бог“, остільки останні три мають суцільні ймення, що постають із самої назви справи, процесу. Їхнє призначіння ясне, — це явні актуальні божества. До них, здається, належить і *Обілуха*. Я не розумію, що значить це йм'я, а тому починаю з закінчення. Суфікс „ух(а)“ — це ще цілком жива форма для утворення йм'я якості діючої особи. Так, ми маємо „стряпуха“, „чепуруха“ й т. инш., — чоловічого роду „пастух“, рос. „петух“, у той час, як у словах „макуха“, „кожух“, що „ух(а)“, як *живу* форму, ми не чуємо. При цьому формі утворюється через суфікс „ух(а)“ від дієслова: стряпать, чепуритись, пасти, петь. Отже, якесь дієслово повинне ховатися і в „обил“. Тут „о“, очевидно, приставка. Лишається „бил“. Я не можу собі уявити іншого пояснення, як те, що „бил“ постало від раннього змішування „бъ“ та „і“, і оскільки записувач вважав за потрібне взагалі дотримуватись історичного правопису і ставити, де слід, ъ, остільки, записуючи йм'я народнього божества, він не вдумувався в походження його йм'я й записав так, як вимовлялось. Отже, „бил“ це „бъл“ (білити²). *Обілуха* — та, що робить білим. Це могло бути божество, що закликалось при білінні полотна. В Литві було спеціальне божество, що завідувало льоном — *Alabatis*, а також божества, що завідували фарбуванням, а саме для синьої фарби — *Meletêlê*, для зеленої — *Srutis*.

В нашому тексті з божеств лишається ще тільки одно: „и велѣ быни“. Місце це дуже цінне. Воно дає нам нове для широкорозповсюдженого релігійного уявлення й культу, куди належить цілий ряд імен: віли у південних слов'ян і в наших пам'ятках (поруч із згадкою про „вил“ у наших пам'ятках раз-у-раз стоїть Мокошь), литовські *vêlės* — душі померлих, бог Велес у нас і у чехів. В нашій вставці цінне саме те, що маємо „е“, а не „и“ — „велѣ“, і що слово це стоїть в однині (не „вилы“). Але все це, здається, належить до культу мертвих і, в усякому разі, до нашого досліду відношення не має.

Досі мені довелося з'ясовувати цілком новий текст. Тексти мого дальшого викладу вже багато разів використовували дослідувачі.

В тому-ж „Слові св. Григорія“ про язичтво у різних його списках маємо однакові вставки в різних редакціях. Вони кажуть про Сварожица і про культ під овином. Почасти я їх уже наводив. Ось вони:

По Паїсітаському списку: огонь творит спорыню сушить і зрѣть того рад оканни полудень туть і кланяються на полъднь обратибшеса (Гал. II, 25).

По рукоп. Софійською Новгородською Собору: а огонь бгъ ѣгда съхне жито тогда спорыню творить того ради оканьнии полоуднье чтоутъ и кланяются на полъдне обративше (Гальк. II, 25).

По рукоп. Кирило-Білозерською монастиря: а огонь творят рекуще спорыню суша, егда зрѣет того ради оканьнии чтоут полоуденье и кланяются на полднье обратившеса (Анічк. Ор. cit., 289).

В Чудівському списку: и огонь творять рекуще спорыню соуша егда зрѣть сего рад оканьнии полоуднье чтоутъ и кланяються полъдне обратившес (Гальк. II, 35).

¹ Проте, в „Уставі Володимира“, вміщеному в Голубинського „История русской церкви“ (т. I, перша пол., стор. 526), виразу „во ржи“ я не знайшов.

² Від „бити“ слово походити не може, бо тоді було -б Обитуха. Так само не можна зв'язати з „билива“, бо, перш за все, це не дієслово, а, по-друге, тут корінь з „ы“. Про „быти“ нема чого й казати.

Всі ці місця за контекстом мають передавати слова самих тих, хто цю обряди робить. При цьому перед цим сказано, що єгиптяни „требу кладуть Нілові за те, що він „раститель класовъ“, а також (кладуть треби) „огнѣви“.

Але почекаймо з требами. Ми перш за все маємо перед собою імітативну магію. У двох останніх варіантах сказано, що „огнь творять“, ц. - т. розводять люди, а далі „того ради“ ті-ж люди чтуть полудень. Для чого це все? Для збільшення врожаю й дозрівання хліба. Хліб, очевидно, дозріває і жито наливається й сохне не від огню, а від сонця, того, якому кланяються, кланяючись на полудень. При чому-ж тут огонь? Сонце на небі. Йому можна кланятись, але безпосередньо його розпалити, розігріти не можна. Для того, щоб це зробити, є, одначе, магичний засіб: утворюють щось подібне до сонця на землі, — розводять огонь і вважають, що „так як на землі розгорівся оцей вогонь, хай і на небі вогонь так само розгориться“. Це закляття в наших текстах має ще дужчу форму. В перших двох варіантах люди, очевидно, прямо мовляють, розводячи огонь: „(цей) огонь творить спориню, сушить і зріє її“, при цьому кланяються на південь, вказуючи тим, що властиво це закляття має відноситись до сонця. Одначе, магія ця має особливу силу ще з іншої причини. Річ у тому, що огонь подібно до сонця теж сушить жито, тільки не в полі, а в „овині“, так що магична дія може мати ще й таке значіння: „так, як цей огонь сушить жито в овині, так хай і сонце...“ й т. д. Для того, щоб така магія мала силу, треба, звичайно, щоб огонь розводився під овіном. Такі звістки ми як-раз і маємо. В так званому „Церковному уставі“ ніби Володимира маємо: „или кто молится под овином или в рошеньи или у воды“ (Голуб. „История русск. церкви“, т. I, пол. I, стор. 533¹⁾), а в „Словѣ нѣкоего христороубца и ревнителя о правой вѣрѣ“ сказано ще ясніш (по списку зі збірника „Златая Чепь“): „и жертва идольская иже молятся подь овиномъ огневи“ (Гальк., II, 43). В списках Новгород. Софійськ. бібл. та в рукопису Київськ. Дух. Академ. єсть така вставка: „(короваи моляют виламъ) и огневи под овином“ (ibid., 47). Хоч в усьому обрядові ми ясно бачимо магію. ц. - т. дії, де може й не бути ніякого божества, але до неї прилучається культ, молитва: на південь кланяються (очевидно, поклоняються), бо сказано, що „полудень чтуть“, під овіном моляться. Кому саме кланяються на південь, невідомо, але кому під овіном, — це ясно: „огнь бг“. Але до цього зараз-же й низка інших свідоцтв: в тому-ж Слові христороубца („Златая Чепь“): „и огневи ся молят зовуще его сварожицемъ“ (Гальк. 41), а в Слові св. Григорія (рук. Нов. Соф. бібл.): „и огневи сварожицю молятся“. В Чудівському списку та в Слові Златоуста Сварожиць тільки згадується.

Щоб зрозуміти справу, треба спершу визволитись від мітології, що Сварожиць син Сварога, брат другого Сварожиця — сонця и т. д. Перш за все, ми не маємо вказівок на споріднення слов'янських божеств по-між себе (крім перекладу хроніки Г. Амартіоли, де це споріднення залежить од грецького оригіналу, та деяких вказівок у арабів), а якби й мали, то такі уявлення, безсумнівно, мусили-б належати пізнішим стадіям розвитку релігії. Так само і звязок Сварожиця із західнім ретрійським Zvarasici, про якого згадують Тітмар Мерзебурський, св. Бруно в одному листі до Генріха II та Knytlinga Saga. Цей звязок усталують тільки на підставі подібности ймення, а тимчасом це дуже непевний ґрунт. Zvarasici мав пишний храм у Ретрі, там був його великий ідол, здається, розкішно вбраний у шолом та

¹⁾ У другім місці цього уставу (за Анічковим) сказано: „кто под овином молится или во ржи“ (ib., стор. 526). Тут ясно видно звязок культу під овіном з дозрівання хліба, з тими культурами, що належать безпосередньо Спориням та Спіху.

броні, — отже, можна з певністю гадати, що це був військовий бог. Вищенаведені тексти вказують на щось зовсім інше. „Де сказано, що сварожич — бог?“ питає Анічков. „Я увесь час пишу з маленької літери це слово тому, що мені цілком ясно з наших текстів, що сварожич, це і є священний огонь. Про нього так і кажуть: моляться огню-сварожичу, і моляться йому під овіном, де дійсно дуже важливий для господарства огонь, і тут все ясно й нічого немає загадкового. Ніяких не було підстав, щоб ім'я це було згадане між богами пантеону Володимира, і сварожича не названо“ (Op. cit., 291). Тут Анічков, на мою думку, перегибає палку в другий бік, — або - ж треба умовитись, що розумітимемо під словом „бог“. Так і Вісова ухилиється від того, щоб назвати деякі римські божества богами, християнські місіонери сповіщають, що таке-то плем'я не має ніякої релігії, бо не вірує ні в яких богів. Цікаво, що це ведеться ще з античних часів, коли деякі народи відомі були, як *ἄθεοι*. Usener з'ясовує це в той спосіб, що ці народи не вірили в антропоморфічні божества греків. Християн в античні часи теж звали безбожниками. Звичайно, богами Володимира сварожича міряти не можна, але все-ж він бог, йому моляться, ц. - т. його прохають. Врешті, навіть про самий цей огонь сказано, що він бог. Але тут треба добре розглянути справу. Анічков пропонує розуміти сварожича дуже просто, — від „варити“, — „зварюючий“. Значить, це ніби епітет огню: „огонь зварюючий“, може, „зсушуючий“. Але цей епітет вживається й окремо. Більш того, сказано „моляться огню“, називаючи його „сварожичем“. Виходить, що огню то й не моляться, або, якщо моляться, то звать його вже не огнем, а „сварожичем“. Для чого така різниця, окреме ім'я? Річ у тому і є, що огню ніхто ніколи не молився. Огонь об'єкт магії, він не бог. Не молились тому, що взагалі ні сонцю, ні місяцю, ніяким „стихіям“ не молились. Для кожної справжньої практики, в тому числі й релігійної, важлива не „річ в собі“, а „річ для нас“. Римляни не мали божества Ignis; Sol, Luna й т. д. є божества пізніші, — це продукти інтелектуальної теорії, метафізики. В первісній релігії ніякої метафізики нема, для неї не матерія, а сила, або вірніше процес. Казати так: „я прохаю огонь, щоб він висушив, зварив“ і т. д., це виявити дуже складний хід думок. Огонь сам по собі не існує, існують його здібності варити, сушити й т. д. Значить, так і казали: „ми прохаємо зварюючого, зсушаючого, Сварожича зварити чи зсушити хліб в овині“, а *mutatis mutandis* через магію й дозріти його в полі. Це безпосередньо найпростіший хід думки, хоч нам, що виховані на метафізичному думанні, легше думати субстанціонально. Після всього вищезгаданого Сварожичь, як актуальне божество, не підлягає сумніву. Анічкову вищенаведені тексти здаються ясними як день, прозорими, навіть ніби заллятитми світлом (ib., 290).

Ім'я Сварожича проте, здається, можна з'ясувати й ще більш конкретно. Для цього звернімось до різних форм його написання. З одного боку, ми маємо такі форми: Слово *Христолюбця*, списки: Златая Чепь (Троїцько-Серг. Лаври) — „сварожичемъ“, (Г. II, 41); Моск. Муз. — „сварожичем“ (ib., 45); рук. Вологодськ. Дух. Консист. — „сварожичем“ (ib., 45); Слово св. Григорія: рук. Новгород. Соф. бібл. — „сварожичю“ (ib., 23); Слово Іоанна Златоустого — „сварожича“ (ib., 59). Отже, п'ять разів маємо це слово написане з „ц“. З другого боку, лише два рази з „ч“, а саме в *Слові Христ. Паїс*. збірник — „Сварожичем“ (Г. II, 41) та рукопис. збір. Макарія: — „сварожичьемъ“ (ib., 45). Статистична більшість сама по собі, звичайно, не може вказувати на первісність тієї чи іншої форми. Але й іншими шляхами важко усталити більшу давність Ц чи Ч, оскільки самі ці списки досить пізні, і хоч паїсіївський збірник дає одну з найдавніших редакцій, то

саме Ч міг поставити останній переписувач. Ми могли - б тимчасово спитись на тому, що зміна ця залежить од новгородської вимови, що як - раз зміщує Ч на Ц. До того - ж закінчення ИЦЪ немає, а БЦЪ мусило - б дати Сварожцемъ“ або принаймні „Сварожьцемъ“. Але от у Чудівському списку на-трапляємо на таку цікаву форму: „а друзии вѣрують въ сварожитьца“. Місце це, як можна гадати з порівняння текстів, ніби взято зі Слова Іоанна Златоустого: „а инии въ сварожица вѣрують“ (Г. II, 59). Отже, в Чуд. списку маємо вільний переказ. Я вже вказував близькість автора цього списку до селянського побуту. Отже, тут він, очевидно, або дав відому йому народню форму, яку інші переписувачі не зрозуміли, або дав своє розуміння слова. Бо - ж називний відмінок тоді має бути *сварожитець*, ц.-т. „той, що сушить жито“, що цілком відповідає його значінню. Якщо це дійсно давня форма, то переписувачі, маючи її у формах скісних відмінків (сварожитьца, - тьцу) перетворили „*тъц*“ в *ц*, а потім дали своє пізніше тлумачення „*ич*“.

Сварожитець явно актуальне божество, звязане з дозріванням хлібів, з відповідною магією та культом. У пам'ятках зустрічаємо досить часто й магію й культ, що має своїм завданням викликати дощ або взагалі боротися з посухою. Тут імітативна магія теж ясна. Щоб притягти небесне тепло, молили земного Сварожица або магічно розводили огонь під овном. Щоб вплинути на небесну воду, треба було якось магічно вплинути на земну воду або молитись якійсь Пандросі. Про культ біля води ми маємо дуже ранні звістки. В літописі сказано про полян, що вони „жруще озеромъ, кладеземъ“, і у промові філософа до Володимира: „вѣроваша кладеземъ и рѣкамъ“. Лев Дякон каже, що воїни Святослава потопляли курей у Дунаї, а Прокопій Кесарійський VI віку, що слов'яни (хоч це, здається, про південних) поважали річки й німф, яким вони приносили жертви.

Культ біля води міг мати різноманітне значіння: ми знаємо, що біля води колись відбувався шлюб, біля води могли звертатись з молитвами про збільшення рибного улову. З другого боку, з водою звязані такі істоти, як русалки та віли, почасти належні до культу предків, почасти пізнього походження від русальних обрядів і в усякому разі цілком антропоморфізовані. У Чудівському списку Слова св. Григорія маємо: „водять невѣстоу на водоу даюче замоужь и чашу пють бѣсом и кольца мечють в водоу и поясъ“ (Гальк. II, 35), у Бесіді Григорія Богослова „об испытании града“ маємо таку вставку: „Овъ рѣку богыню нарицаеть и звѣръ, живушь в ней, яко бога нарицаая, требу творить“ (у Анічкова, 93—94). Що до вище-згаданого магічного обряду здобування дощу, то про нього ясно свідчить друге місце тієї - ж Бесіди Григорія Богослова про градобиття, а саме: „Овъ трѣбоу створи на стоуденьци, дѣжда иски от него“ (Ан., 93). „Слово о ведрѣ и казняхъ Божіихъ“ висміює тих, що, коли буває недорід, кажуть: „пожремъ стауденцемъ и рекомъ . . . да оулоучимъ прошения наша“ (Ан., 294). Купальські обряди, що ми знаємо з пізніших джерел та з народнього фольклору так само містять у собі не тільки розпалення вогнища, але й купання, відки й самий час обряду зветься купалом. Обряд цей так само має магічне значіння (якщо не рахувати деяких ніби молитовних звертань до Купала, що вже є ніби божеством), він має на меті збільшення усякої спорині й у продуктах і, здається, в людях (ніякий „бог сонця“ там не святкується).

Отже, ми маємо різні обряди біля води, не тільки магічні, але й молення. Якому божеству? Ми маємо лише одне йм'я — берегині. Ось тексти: У слові Іоанна Златоустого: „А друзии къ кладязѣмъ приходяше молять и въ воду мечють велеару жертву приносяще. А друзии огнѣви и каменію и рекамъ и источникомъ и берегынямъ и въ дрова“ (Гальк. II, 59—80).

У Слові св. Григорія: „Тъм же богомъ требоу кладоуть... виламъ и Мокошьи... упиремъ и берегинямъ“ (Ан., 385), той-же порядок маємо трохи вище попереднього тексту в тому-ж слові Ів. Златоустого: „виламъ и мокоши, оупиремъ и берегинямъ“, — це; певно, взято компільатором зі „Слова св. Григорія“, але додано: „ихже нарицають три ѿ сестриниць“ (Гальк. II, 59). Значить, перш за все ясно, що берегині не віли. На підставі того, що трясовиць теж „тридев'ять сестриниць“, можна було-б берегинь ототожнити з трясовицями, що відомі нам із новіших заговорів та деяких апокрифічних творів. Це тим більше легко, що відповідну хоробу теж раз-у-раз можна захопити на березі. Але ледве чи таке ототожнення можна виправдувати. Перш за все, число тридев'ять тут нічого не доводить, бо воно було, очевидно, епічне, утерте, як згодом сорок. Про віл теж сказано у „Словѣ нѣкоего Христолюбця“: „их числом Г Θ сестрѣниць“ (або в інших списках „Л“, „тридесять“). Для мене це лише вказує на те, що первісно берегині не були ні „сестриниці“ ні взагалі антропоморфізовані, а тому переймали при перетворенні загальноживані уявлення від трясовиць, віл і т. инш. Але причина, чому берегинь не можна вважати за трясовиць є і глибша. Берегиням моляться, — трясовиць закликають. До берегинь ідуть на берег, їх там шукають, їм там моляться. Від трясовиць, навпаки, з берега тікають, якщо почують, що вони там є, їх засилають у далекі болота, де півнячого голосу не чути. Певніше можна обстоювати звязок берегинь із культом мертвих. Берегинь раз-у-раз згадується разом із упирями, при чому під упирями розуміється якихсь мертвяків, яким теж кладуть треби. В Чудівському списку „Слова св. Григорія“ текста читається навіть так: „вѣроують оупирем, и младнци знаменають мртвы, и берегинямъ их же нарицають з¹⁾ сестрениць“ (Гальк. II, 33). Слова про мертвих дітей є вставка проти тексту попередньої редакції. Вставлено її під впливом слова „оупирем“, або тому, що упирі сами визначають мертвих дітей, або, в звязку з упирями, переписувач згадує про якийсь культ мертвих. В усякому разі до берегинь безпосередньо вставка не має відношення. Одначе, звязок накидається сам собою, якщо ми згадаємо, що наших новітніх русалок вважається за мертвих дітей. Одначе, мені здається, що в цій вставці ми маємо як-раз лише зайвий доказ того, що берегині не русалки. Анічков так само рішуче повстає проти такого об'єднання. Русалки — це більше мітологічні образи, ніж релігійні уявлення; постали вони пізно, від позиченого античного свята русалій, а, головне, вони не мають відношення до сільсько-господарського культу. Крім того, русалки, як і віли, не звязані виключно з водою, з берегом, їхне первісне походження — культ мертвих, вони змішались з мавками. До мавок, можливо, належить вищезгадана вставка про мертвих дітей. Якби переписувач хотів сказати, що мертві діти — це берегині, то він, певно, зробив-би свою вставку після цього слова, а то він навіть залишив злучник „и“, — „и берегинямъ“. З'єднання берегинь з упирями пояснюється тим, що все-ж якийсь звязок між культом мертвих і водою був. Лев Дякон розповідає, що воїни Святослава, після того, як поховали своїх вояків, що пали в бої, кидали в Дунай дітей та півнів, очевидно, як поминальну жертву (Фам. „Бож. др. слав“, 53²⁾). Тут, по-перше, взагалі звязок культу мертвих з водою (він походить, мабуть, від погляду, що на тім світі мертвому доведеться плисти через воду), а, по-друге, ми конкретно бачимо і причину, чому мертві

¹⁾ Тут берегинь уже 7.

²⁾ Кури потопляли у воді і згодом. В Чудівському списку „Слова св. Гр.“ за „Словом Іоанна Златоуста“ є патетичний вигук: „о оубогая коурята яже на жертвою идоломъ рѣжются нини (у Ів. Зл. „и нѣмни“) в водах потопляемі суть а нини къ кладземъ приносяще моляться и въ воду мечють велеахоу (Ів. Зл. „велеару“) жертвою приносяще“.

малі діти стають водяними істотами. Крім того, спільне згадування упирів та берегинь можна пояснити особливими хронологічними причинами. Річ у тім, що в давні часи в нас існувало якесь уявлення про послідовний розвиток поганських вірувань. Про це в тому-ж Чудівському списку „Сл. св. Гр.“ читаємо: „се же словени начаша требы класти родоу и рожаницамъ (преже) пероуна ба ихъ а преже того клали оупиремъ требы и берегынямъ“ (Гальк. II, 33), по інших списках „оупиремъ и берегынямъ“.

Що-ж таке, кінець-кінцем, є берегині? Я поясню це йм'я так: люди молились і творили треби „річкам, озерам“ і т. д., щоб мати від них: 1) допомогу в рибальстві, 2) дощ на хліба, 3) багато дітей у шлюбному житті, 4) прихильність померлих (щоб вони не шкодили, не були упирями в сучасному розумінні слова). Як-же назвати те божество, до якого звертаються з требами. „Пожремъ студенцамъ“ передає повчання слова молевників біля води. Можливо, що ці слова й казали ті, до кого було звернено проповідь. Слухачі проповіді вже були христіяни й уже боялись називати ймення поганських богів, як бісів, а тому й почали в обрядах та закляттях вживати таких виразів, як „свята земля“, „цариця вода“ з додатком християнських імен Тетяна, Оляна й т. инш. Крім того, і сам проповідник силкується підкреслити, що люди кланяються „тварі“, сонцю, місяцю і т. д., згідно з тим, як це любила тлумачити християнська полемічна література. Крім того, то могла бути магія. А треби вимагають імення божества. В даному разі ймення могло-б визначати силу, що дає те чи інше. Постали-б які-небудь імена, як „рибодай“, „дощелий“ то-що, або простіше „мокрий“, як згодом був Ілля Мокрий у Новгороді. Крім того, довелося-б утворити в даному разі що-найменш чотири різних імення. Ми бачимо, що у нас знайшли інший вихід із цього становища: божество названо просто по місцю свого перебування або, вірніше, по місцю свого культу: берегиня, а через те, що функції його різноманітні, то й маємо множину: „берегині“. Таке, на мою думку, первісне уявлення; звязане з цим словом. Це сховано актуальні божества. Нема сумніву, що згодом берегині могли більш-менш антропоморфізуватись, дужче виступила та частина їхнього культу, що звязана з культом мертвих, з жертвами малих дітей, вони сами перемішались з цими померлими дітьми, уступили своє місце русалкам і остаточно щезли, але йм'я їхнє не вказує на те, щоб у них первісно було що-небудь антропоморфічне, вони постали з обрядів біля води, що раніш, ніж звязатись з весіллям або культом мертвих, мали у своїй основі ловецьку та хлібо-робську магію.

Тепер ще божество, що раз-у-раз викликає сумніви дослідувачів,— Переплут. Про нього сказано все в тому-ж „Слові св. Григорія“, рукоп. Нов. Соф. бібл.: „(требою кладоуть) и переплутуо и верьтятся пьютъ емоу в розъхъ“ (Гальк. II, 23). І в цьому Чудівський список дає цінний варіант: „дружи вѣрують в стриба и дажьба и переплоута иже вертятся и пиють емоу в розъ“ (Гальк. II, 35). Перш за все, треба вияснити, що значить „пьютъ в розъхъ“. У примітці до першого тексту Гальковський (Op. cit. II, 26) наводить справку з книги Великанова „Разведки о древнейшей рус.-славянской грамотности“ (Одеса, 1878 р. стор. 308): „Рози, розъ (санскритск.) — непрерывный ряд, цепь, гужом, гусем, вереницей“. Це пояснення за старим стилем XIX віку. Сам Гальковський потім додає: „въ розъхъ — может означать и в рогах, т. е. пьют из рогов“. Це я і вважаю за єдине можливе пояснення, бо посилянням на санскрит можна з'ясувати хіба вже існуюче слово, але не довести його існування в нашій мові. До того-ж, при такому розумінні виходить, що, як каже Гальковський (Op. cit. I, 34), — „в честь Переплута пили во время вождения хороводов“, що здається мені занадто

штучним поясненням. Про роги, очевидно, думали й самі переписувачі, принаймні на це, здається, вказує й інша форма (може описка) в Чудівському списку, де стоїть в однині: „въ розѣ“, ц. - т. „в розі“. Крім того, і „вертячеся“ ні в якому разі не може відноситись до посування хорového кола. Це зовсім інша річ.

Помічено, що одним із найголовніших об'єктів нападу християнських проповідників були різного роду грища, плясання і співи. Вони відбувалися з приводу різних народніх свят, серед зими із закінченням старого хліборобського року, на провесні на початку нового і з кінцем весни. Звалились вони переважно позиченим ім'ям — „русалії“ й мали переважно хліборобсько та еротично-магічне значіння. Наші проповідники мали проти цих звичаїв почасти вже готові повчання з Візантії, що вони перекладали, доповнювали й використовували для власних творів. Так маємо спеціальні повчання: „Слово св. Ніфонта про русалії“, „Повчання Іоанна Златоустого про гри та плясання“ й інші, що раз-у-раз звертають на цю тему. В обрядах цих не малу роль грали різні скоморохи й гудці, багато було плигання, співів, випивки й ритуальної розпусти. Але це ще звичайна обрядовість. Поруч із нею ми можемо спостерегти й інше явище, — не просто веселощі, так-би мовити в нормальному стані, а особливий бакхічний екстаз, непритомність, щось таке, що пізніше ми бачимо в „раденнях“ „людей божих“. В пам'ятці: „Слово стго отца Іакова о дни стья недл“ маємо таке місце: „а на игрища пришедше видять вся неприязньская и диявольская тварения плещуща и гоудуща и пляшуща и сами яко беснии ся творяще“ (Гальк, II, 219). Варіант цього-ж уривку маємо у слові „О недѣли предсловіе. Че еже о недли и слово слышасте“: „сами аки бесни ся творять“ (Гальк, II, 206). Я гадаю, що це не просто метафора проповідника, а дійсно відбувалися якісь спеціально бакхічні дії, так що люди ніби дійсно робились захоплені „бісом“. У слові „Поученіє Іоанна Златоустого“ про гри та плясання в одному варіанті читаємо: „а иного на блудъ ласкають а другаго на ярость оучать, иного на гнѣв... а иного на пьянство и на пѣсни сатанинския и на плескание и на гудение и на плясаніє оучать всѣхъ же играній проклятѣе есть многовертимоє плясаніє то бо отлучаетъ члки от бога й во дно адово ведет“ (Гальк, II, 189). Тут ясно відрізняється плясання просто і зв'язані з ним гудіння і плескання (долонями) від особливого мнговертимого, коли людина стає бісною, а тому остаточно й відлучається від бога. Важлива тут також множина „члки“, що вказує, здається, на те, що в цьому обряді брали участь кілька людей. Цьому відповідає і множина „в розѣхъ“, і, дійсно, одній людині з кількох рогів нема чого пити. З тексту видно, що многовертимоє плясання відбувалось прилюдно, серед інших обрядів, і, можливо, кількома особами. Таким чином, прив'язувати його спеціально до волхвів, вважати його за цілком тотожне з шаманством підстав нема. Про волхвів довідуємось із літопису: 1) під 1024 роком розповідається про волхвів у Суздальщині, що провадили там боротьбу з посухою й голодом, 2) під 1071 р. волхв постав у Києві й казав, що йому з'явилось п'ять богів; 3) під тим-же 1071 роком розповідається про посуху в Ростовщині, про волхвів і боротьбу з ними Яня Вишатича, 4) під тим-же роком розповідається про те, як один новгородець був у чудського волхва, 5) під тим-же роком розповідається про те, як у Новгороді при князі Глібі постав волхв, що підняв цілий бунт. Дивляючись у ці звітки, ми бачимо, що справжнє шаманство ми зустрічаємо тільки у фінів. У Київі волхв каже: „Явили ми ся естъ ѿ (5) бѣ“ (цитую з Іпатського літопису по „Полному собр. русск. летописей“, изд. Археограф. Комиссией, 1908 р.) і далі каже пророцтва. Згадаймо, що, оповідаючи

легенду про смерть Олега, літопис теж каже про пророцтво кудесника, але нічого про шаманство. Князь Всеслав Полоцький, прозваний волхвом, так само не шаманив, хоч і обертався вовком. Інші всі відомості про волхвів—з Новгородщини, Суздальщини та Ростовщини. Характерно, що майже всі вони скупчені під одним 1071 роком, хоч події, звичайно, належать до різних часів. Певне, це тому, що літопис у цей рік про це все довідався й певно, від того ж Яня Вишатича, що згодом жив у монастирі. Отже, Ростово-Суздальщина—це якийсь інший світ, з окремими звичаями, про які на Київщині мало знають, а тому цікаво про них розповісти, як про яку-небудь Югру або Самоядь. Але навіть і тут нічого немає про шаманство. Волхви гадають, дізнаються, що різні знахурки, певно теж різними чарами, тримають врожай, протиставляють їхній злій магії свою добру, в Новгороді волхв хвалиться, що піде по воді, врешті, кажуть, що вони все знають і що це знання мають од богів. Ці знання вони, певно, мають „в мечтанії“, ц. - т. у відкритті або явленні богів, але не видно, щоб шаманським шляхом, бо „в мечтанії“ й біси з'являлись ченцям Печерського монастиря. Справжнє шаманство провадить лише чудський волхв. Тут усі відповідні обставини: новгородець приходить до волхва у приватній справі: „хотя волхвованія от него“, певно шукаючи вигоїння від якоїсь хвороби. Чудський волхв „по обычаю своему“ почав закликати бісів. „Кудесникъ лѣжаше оцѣпъ и шибѣ имѣ бѣсъ“, і далі: „бѣси же мечтавшѣ имѣ“. У хлібниківському списку сказано „метавше“. Можливо, що про чудського волхва саме так і було сказано, а термін „мечтати“ було вжито відповідно до того, як волхвування уявляли собі в нас, а саме: „есть бѣсовская сила и лѣпота и немощь тѣм же и прельщаютъ члвкъ велящи имѣ глати видѣнья являющѣся им не свѣршеною вѣрою являющѣся въ снѣ инѣмъ въ мѣчтѣ и тако волхвуютъ“. Можливо, що новгородець саме тому й пішов до чудина, що свої волхви шаманити не вміли, і Янь Вишатич не став би розповідати про чудина, якби він мав подібні ж факти зі своєї експедиції по смердах свого князя. Вертаючись до тексту про Переплута, можна з певністю сказати, що тут мова йде не про шаманство й волхвів, а про прилюдні грища утолочені,—щось на взір бакхічних танків. Походження первісне теж, що й усіх інших таких ігрищ—магія еротична та хліборобська, хліборобський культ. Але тут, може, більш спеціально культ вина,—у нас, звичайно, пива та меду. Литовці теж мали спеціальне божество процесу мусування—*Rauguratis*, ц. - т. *raugo patis*—хазяїн закваски. Про нього Ласицький оповідає так: *Rauguzemapati offerunt posteaque ebibunt primum vel cervisiae (pid пива) vel aquae mulsae (мед) e dolio haustum, quam nulaidimos¹⁾ ... cognominant* (Usen. Op. c., 100). Бакх теж навчив людей робити вино, і бакханалії поєднували в собі многовертиме плясання з питтям вина. У литовців бог, якому „п'ють“, названий од процесу приготування пива, у нас од самого впливу, що напій має на людину, бо йм'я Переплута, безсумнівно, походить од плутати. (Етимологія від „плутати“—плисти по воді—Гальк. I, 34—занадто штучка й нічого не пояснює).

Про „Род“ в одному західньо-українському рукописі кінця XV, початку XVI віку сказано: „то ти не Род, сѣдя на vzdсѣ мечеть на землю груди и в том ражаются дѣти... всѣм бо естъ творецъ богъ, а не родъ“. Це місце є тлумаченням слів Євангелії: „оць мой дѣлатель естъ даже и до селѣ“, при чому коментатор пояснює, що бог і досі дбає про народження дітей і полемізує з тими, які вважають, що це робить Род (Гальк. II, 96—97). Що до подробиць, що Род сидить у повітрі й кидає каміння, то

¹⁾ Laidoti—закочувати, заривати, ховати (мерлих).

це, звичайно, наслідок пізніших астрологічних уявлень з Остронумій та Звіздочетів, основна-ж ідея, певно, дуже давня й тому проста: Род — це той, що завідує народженням, божество акту народження людей. Але так окремо Род ми зустрічаємо тільки раз. Трафаретна форма: „Род і рожаниці“. Цих останніх в історичну добу розуміли переважно, як божества долі, фатуму. Населення ставило їм так звані другі трапези, а християнське духівництво провадило проти цього звичаю завзяту боротьбу. При перекладі грецьких текстів словом „рожаниці“ перекладалось слово *εἰμαομένη*. Згодом на Україні рожаниці, здається, злилися з уявленням Долі, мітичної істоти, що є в кожній людині й усталює її долю. Род так само, здається, злився з казковим Усудом, що роздає всім людям долю, кидаючи раз дукачі, золото, а другий раз череп'я так, як у вищезгаданому тексті кидає грудням Род. Але тут не просто люди народжуються, а ще й дається їм певна доля (казка відома в Сербії, але аналогічні сюжети поширені і в нас). Через це й О. Веселовський, пишучи про „Судьбу-долю в народних представленнях славян“ (Розыскания в области русского духовного стиха. XIII), порівнює наших рожениць з болгарськими орисницями, германськими норнами, парками й т. инш.

Чи дійсно так було з самого початку? Прокопій Кесарійський в VI столітті свідчить про те, що слов'яни не знали долі, фатуму й не визнавали за нею ніякої влади над людьми: *Εἰμαομένην δὲ οὐτε ἴσασιν, οὐτε ἄλλως ὀμολογοῦσιν ἐν γὰρ ἀνθρώποις ὅλην τινα ἔχειν* (див. у О. Веселовського, *Op. cit.*, 174). О. Веселовський пояснює це в той спосіб, що слов'янам невідома була *εἰμαομένη*, ц. - т. абстрактний фатум, але що вони мали цілий ряд менших, більш конкретних істот, як от Доля і среча. Здається дивним, чому Прокопій мав шукати в диких слов'ян абстрактної ідеї і не звернути уваги на більш конкретні, більш яскраві образи. Адже-ж він був добре поінформований про слов'янських німф, про культ річок, про гадання відносно будучини. Більш того, своє твердження про те, що слов'яни не вірили в долю, він ніби підкреслює тим, що розповідає, як вони при наближенні смерті, в хворобі чи війні, звертались до богів, давали обітницю і, якщо божество врятує їм життя, то приносили йому в подяку жертви. Сам Веселовський визнає певну послідовність у розвитку ідеї Долі, визнаючи, що среча розвинулась пізніш. У наших книжників так само існувала якась традиція, що культ роду й рожаниць (таким, яким вони його знали) склався пізніше. Принаймні, в „Слові св. Григорія“ (Рук. Соф. Новгород. Собору) сказано: „Се же словенѣ начали тряпезоу ставити родоу й рожаницямъ переже пероуна бга ихъ а преже того клали требы оупиремъ и берегынамъ“ (Гальк., II, 24 — 25). Здається, й пізніше род та рожаниці були не тільки божествами долі — слово само постійно мусило нагадувати первісне значіння. Так, Род ототожнювали з „Рождеством“ і, здається, в честь його читали тропар різдву. Відносно рожаниць так само відомо, що „череву работни попове“, по бажанню парафіян „оуставиша трепарь прикладати ржства бци къ рожаничнѣ трапезѣ, отклады дѣуче“ (в тому-ж рукописі Новг. Соф. Соб. „Слово св. Григорія“, — Гальк., II, 25), а в одному збірникові Новг. Соф. бібл. XV в. (№ 1262) пояснюється й сама думка, що лягла в основу цього ототожнення: „Се буди всѣмъ вѣдомо, яко Несторий еретик наоучи тряпѣзоу класти рожаницну, мьяня Бцю клкородицю“ (Весел., *Op. cit.*, 179, прим. I). Несторій тут, звичайно, не при чому, але ясно, що наші „двоєвіри“ бачили в богородиці богиню людського народження, значить, так само вони дивились і на рожаниць. Що первісно визначало слово „рожаниця“? Ніщо інше, як „народжуюча“ (як і зараз у російській мові); це *Lucina, juno Lucina* (а *juno* — множина *junones* — с

жіночий образ для *genius*, що походить від *gigno*¹⁾). Коли в старому письменстві треба було протиставити ідею народження і природженої долі, то дійсно, для першого вживали „рожденіє“, для другого — „рожаниця“ (замість грецької *τύχη*). Але є й інші дані, а саме в уривкові з Георгія Амартоли, розділ IX, де Авраам змагається в Єгипті з магами, що обстоюють природженість долі (G. Polivka „Ein neuer Beitrag zur roždennica“ Arch. f. sl. Phil. 1891, в. XIV, стор. 137). Тут G. Polivka вказує на цікавий факт, а саме, що як-раз *γένεσις* перекладається словом рожаниця. Там, де в грецькій мові *γένεσις* ототожнюється з *εἰσαγωγή*, останнє слово не знаходить свого перекладу, а передається просто, як „мармена“. В пізнішому слов'янському перекладі того-ж місяця *γένεσις* передається словом „рожденіє“ або „реченіє“ („що нарикла доля“). Очевидно, що тут відбувалася антропоморфізація рождениці. G. Polivka відносить цей процес до XIV віку, ґрунтуючись на часі походження списків. Проте, списки могли бути пізніші від часу перекладу, крім того треба взяти на увагу різницю уявлень по шарах населення й по країнах (останній переклад болгарського походження). Отже, це назва акту народження, *poten agentis* цього акту. Коли розвинулась ідея долі, то, звичайно, вона прив'язалась до акту народження, й божество народження перетворилось на божество долі. Але в первісному розумінні, в слові, цього нема. Як легко могло це статися, видно з того, що в українських піснях долю дає й безпосередньо мати: „Уродила мене мати в зеленій діброві, та не дала мені мати ні щастя, ні долі“.

Але чому Род один, а рожаниць багато? Принаймні, так майже в усіх текстах. Пояснюють культю предків у звязку з патріархальним ладом: при одному батькові було багато жінок; або так, що цілий рід (сукупність чоловіків) володіли спільно жінками-рожаницями. Але де видно, що Род та рожаниці — предки? Якщо не виходити аргіогі з твердження, що всі релігійні уявлення походять з культу предків, то для цього немає жадних підстав. Я гадаю, що справа простіша. Якщо рожаниці — це божества акту народження, то їх мусить бути багато по тій саме причині, чому було багато геніїв та юнон у римлян. У кожного є свій геній. Але крім такого індивідуального генія був ще геній для цілого роду. Цей так і звався у нас „Рід“²⁾. Поруч із таким первісним, елементарним значінням Род та рожаниці все-ж були справжніми божествами, бо мали свій культ, свої жертви.

Після проповідей та повчань переходжу до історичних творів і перш за все до класичного уривку з перекладу хроніки Г. Амартоли, що вставлений у літопис Іпатського списку під 1114 роком. Ось найважливіша його частина: „И бысть по потопѣ по роздѣленьи языкъ поча царствовати първое Местромъ отъ рода Хамова, по немъ Ермия, по немъ Феоста, иже и Саварога нарекоша Егуптяне. Царствующю сему Феостъ в Егуптѣ, въ время царства его, спадоша клещѣ съ небесѣ, нача ковати оружье, прѣжде бо того палицами и каменнемъ бяхуся. Тъже Феоста законъ устави женамъ за единъ мужъ посягати и ходити говѣючи, а иже прелюбы дѣючи казнити повелѣваше, *сею ради прозваша и боиъ Свароиг*, преже бо сего жени блудяху, къ кому же хотяше, и бяху акы скотъ блудяще; аще родяшеть

¹⁾ У Памви Беринди рожаниця означена так: „матица, породѣля, пороженица“ (Гальк., I, 187).

²⁾ Пізніше він, як видно з уривку про Род, наведеного вище, теж набув універсального характеру, антропоморфувався, потім поєднався з астрологічними уявленнями. Рожаниці так само: „Рожаницями еллинстїи (звѣздословцы) нарицають седмъ звѣздъ глаголемыхъ планиты и хто в кую планиту родиться то по той планитѣ любопрятъ предвѣщати нравъ младенца“ (з Азбуковника. Гальк., I, 186).

дѣтишь которий ей любѣ бываше дашеть: се твое дѣтя, онѣ же створяше празнество приимаше. Феостѣ же сий закон разсыпа, и вѣстави единому мужю единому жену имѣти, и женѣ за одинѣ мужѣ посягати; аще ли кто переступить, да ввергнуть и въ печь огнену. *Сею ради и прозваша и Свароюмъ и блажиша и Египтяне*». Це про Сварога! Щоб потім не вертатись до цього тексту, приведу зараз і продовження, де йде мова про Дажьбога. «И по семѣ царствова сынѣ его, именемѣ Солнце, *его же наричють Дажьбогъ, семѣ тысящѣ и 400 и семьдесятѣ дни*... Солнце царѣ, сын Свароговъ, *еже естъ Дажьбогъ, бѣ бо мужѣ силенъ*». Далі розповідається, як він покарав одну жінку за перелюб «не хотя отца своего закона разсыпати Сварожа» (текст з Леже «Славянская мифология». Перевод В. Пасенко. Воронеж, 1908, стор. 103—104). Все те, що тут розповідається про історію Єгипту, про царів батька та сина та їхнє законодавство, належить грецькому першотворові. Хроніст, кажучи про царів, дає їм імення богів, і це тому, що він тримається поширеної і в християнській літературі теорії евгемеризму, яка вчила, що боги — це ніщо інше, як колишні великі люди, яких потім помилково почали вважати за богів. Анічков доводить, що ця теорія через деякий час після прийняття християнства почала поширюватись і в нас. На Україні для цього були також і свої підстави, бо деякі з наших божеств, особливо ті, що їх ідоли Володимир у 980 році поставив по-за двором теремним для прилюдного культу, досягли тої стадії розвитку, що зробились епонімічними божествами племен та значніших родів. Таким зробився Дажьбог. Про Сварога цього сказати не можна, бо взагалі, крім згаданого уривку, про нього ніяких даних більше не маємо. Що перекладач вставив це ім'я в хроніку, само по собі ні про яке епонімічне значіння цього божества не свідчить, бо він просто керувався загальною ідеєю, що боги були колись великими людьми (див. «Слов и откровеніє стых апслъ», де сказано, що Перун був «старійшиною» в елінах, а Хорс на Кипрі — Гальк., II, 52). Так Сварог зробився батьком Дажьбога. Це наслідок перекладу — більше ми нічого не знаємо. Але чому до Феоста приточили як-раз Сварога? Очевидно, між ними було щось спільне. Чи знав книжник грецького Гефеста і його «мітологічну природу»? Звичайно, ні. Очевидно, його привело до цього ім'я Сварога. Якщо уважно вчитаемось у текст, то побачимо, що книжник якось розумів це ім'я, бо аж двічі ясно каже «сею ради прозваша». Чого-ж ради? А от: по-перше, тому, що він уставив шлюб, по-друге, що того, хто закон шлюбний переступить, він наказав вкидати в піч. Сварог завідує і шлюбом і піччю не тому, що так йому довелося по грецькому контексту, а тому, що ці функції раніш йому належали, при чому кожна з них перекладач окремо потверджує своїм «того ради».

В якому значінні завідував він піччю? В білінах про Святогора розповідається про те, як Святогор хоче довідатись про свою долю. За порадою Микули Селяниновича іде він до Сіверних гір і тут під великим деревом бачить кузню, а в ній коваля, що кує два тонких волоси. На запитання, що він кує, коваль відповів, що кує долю людей, а саме — кому з ким одружитися. Провадить він це, сковуючи до купи дві вищезгаданих (металевих) волосинки. В пісні «Идет кузнец из кузницы» дівчина прохає коваля скувати їй золотий вінець, перстінь та булавочку і тим влаштувати її шлюб (Гальк., I, 17). Подібне-ж зустрічаємо в легендах про Козьму та Даміяна, яких вважають ковалями, при чому ім'я Козьми в формі Кузьма нагадує народньому вухові кузню. Так, у білоруській пісні маємо такий уривок:

А святыє Кузьма і Дзімян
Скуй нам свадзібку!

Спалучі, божа, гэтых дзетак:
Аднаго роженаго, другаго суженаго

(О. Веселовський, ів., 207).

Отже, поєднання ковальства й шлюбу властиве народній свідомості. Коваль з'єднує, навіки закріплює, зварює шматки заліза — так само і шлюб з'єднує і т. д. Значить, тут лише пісенний метафоричний образ? Зовсім ні. Тут справа вузько практична — магія. Коли закінчували певні заговори, брали замок, замикали його й кидали у воду, де глибше, кажучи: „так, як цей замок ніколи не відімкнеться, так кріпка хай буде така й така справа“. Навпаки, коли в домі важкі народини, то відмикали всі замки, розв'язували вузли й т. д. Щоб шлюб був кріпкий, треба скувати обідець і носити на руці; і як обідець кріпкий, так і шлюб буде кріпкий. З обідцями зв'язано багат приміт. Все це не метафора, а найреальніша річ, все рівно, як написати шлюбний контракт. Відци ясно, що, зв'язуючи свого Сварога з піччю, та ще такою, куди вкидають людей (це ж не хатня Гестія), перекладач мав на увазі велику ковальську піч. Це йому здавалось тим більше ясным, що вище було сказано про те, як при Сварозі впали з неба кліщі й почали вперше кувати зброю. Значить, для перекладача Сварог первісно (до того, як зробився царем Єгипту) був богом ковальства. Але він також якось розумів саме це ім'я. Я гадаю, що він мав на увазі слово варити, що зовсім не значить обов'язково, як тепер, варити в воді, але взагалі нагрівати, зварювати залізо. Книжник інакше не міг розуміти цього слова — він не знав санскриту. Важлива тут також і форма „Саварогъ“. Чи не було замість „а“ — „о“ або „ъ“ — Саварогъ або Съварогъ? Тоді зовсім ясно, що „с, со, съ“ — це наше „з“. Властиво, в Іпатському списку й стоїть „Соварога“, але переправлено з „Саворога“. В хлібниківському списку — „Зварога“. Звідци ясно, що в цьому йменні „с“ розуміли як-раз як „съ“, бо хлібниківський список писаний у XVI в., на Україні (може, в Галичині) з українського-ж оригіналу, що був оригіналом і для Іпатського літопису або його протографу (А. Шахматов. „Повесть временных лет“, т. 1, изд. Арх. Ком. П.-гр., 1916, стор. 350). В Погодінському списку теж — „Зварога“ („Летопись по Ипатьевскому списку“. Изд. Археогр. Ком. СПб. 1871).

Тепер ще про суфікс „ог“. Він вказує на те, що слово це, властиво, не є попом *agentis* — „зварюючий“, бо досі цей суфікс зустрічаємо лише в словах, що визначають неживі речі: „пиріг“, російське „творог“. Слово *svarog* в румунській мові визначає сухий, худий, і це слово, звичайно, не латинського походження (див. у Л. Леже, *op. cit.*, 190). Отже, принаймні первісно, Сварог — не особисте божество: це — божество ковальського ремесла або, ще вужче, процесу розігрівання й оброблення металу. При цьому процес цей може провадитись і сам по собі, і через магію, може служити для закріплення шлюбу. Зв'язок між Сварогом та Сварожицем полягає тільки в спільному походженні від одного кореня „вар“. Все інше — мітологія мітологів!).

* * *

Досі ми переглядали різні дрібні божества повсякчасного вжитку селянина. Тепер з далеких весів та погостів, з-під овінів, від болот та

¹⁾ Зі спеціально ремесничих божеств маємо лише Сварога, бо ковальство було першим ремеслом, що відокремилось в окрему спеціальність. Коваль мусив рано зайняти окреме місце на селі поруч зі знахуром. Що торкається інших ремесл, то вони або лишались хатню працюю хлібороба, або розвинулись у місті, в інших обставинах, при більш універсалізованій релігійній свідомості.

лісів підходимо ми до київських гір. Внизу, на Подолі, серед великого базарного гаміру та крику стоїть ідол Волоса. Цей нам уже трохи знайомий, бо його епітет „скотій бог“ нагадує нашого хатнього генія — „скотного бога“. Тут він має вже инше значіння: перед ним складають різний крам, до нього приводять челядь, прохаючи допомоги в торгівлі. А над широким Подолом високо на горах, коло княжого двору, над самим урвищем стоїть цілий ряд вищих державних богів на чолі з Перуном, богом пануючого роду Ігоревичів та їхньої дружини. Чи знайде смерд по- між усіх них хоч одне йому близьке й знайоме божество? Безсумнівно, що деяких іменнів він зовсім може ніколи й не чувва, як не чував і про якогось Іллю, що йому присвячений маленький будиночок „над Сучаєм, кінець Пасиничої бесіди“. Але деякі божества, певно, знайомі йому ще з дому, принаймні деякі ймення, бо те, що йому порозкажуть та порозповідають про цих богів і самі їхні ідоли, ніяк не сполучатимуться з його власними уявленнями про них. От, наприклад, Дажьбог. Що спільного має він з тим ідолом, що виситься там на горі? Коли приходить хліборобська пора, виходять надвір, приносять жертви, співають, гукаючи при цьому: „дай, боже, жита, пшениці“ або ще якомсь, а якщо запитати, до кого з цими словами звертаються, то скажуть до Дажьбога, щоб дав урожай. Ідол тут зовсім не при чому.

Але я, звичайно, перебільшую. В часи Володимира Дажьбог був, мабуть, епонімічним божеством якогось племені або головним божеством якоїсь землі, можливо Чернігівської. Він, певно, був уже широко відомий, як героїчна постать, раз „Слово о Полку Ігоревім“ вживає, здається, вже утертого звороту „Дажьбожі внуці“. В ті часи він уже зовсім перетворився в особисте божество й встигнув придбати політичного значіння, раз Володимир прийняв його до свого пантеону. З приходом християнства, книжники, згідно з мігологічною теорією, призначили йому бути богом сонця і, може, він уже почасти зробився ним у свідомості вищих клас. Його ім'я, таке прозоре своїм значінням, зробилося просто особистим ім'ям. Його значіння не помічали так, як ми не помічаємо значіння ймення Богдан. Про все це, певно, чував і смерд, але для нього певно як-раз значіння слова було ясніше й ближче.

Ми не знаємо, де, коли і в яких формах відбувався культ Дажьбога. Сонячна мітологічна теорія стільки наговорила про культ сонця, що я ризикую, відкидаючи її, перегнути палку в другий бік. Цікаво, що теорія ця була відома ще нашим давнім книжникам. Про це див., напр., повчання: „Слов істолковано мудростью . . . о днии рекомомъ недлѣ“, де поганство виводиться зі вклонення світлу. Ми бачимо, що був звязок між сонцем та сварожицем під овіном, але остільки, оскільки провадили магичний обряд та кланялись на полудень; такий саме, може, ще ближчий, якийсь звязок мусив бути між культом Дажьбога й сонцем. Нам було б дуже важливо знати, в чому саме він полягав. Але сказати, що Дажьбог є сонце, значить нічого не сказати. Сонце є явище, Дажьбог є бог. Таке отожднення можливе лише в пізнішу добу занепаду релігії та інтелектуального теоретизування: давня Литва, давня Італія бога сонця не знали. Бог Геліос в Іліяді не зустрічається, та й далі в грецькій релігії культової, ц.-т. життєвої ролі не грає.

Отже, не знаючи культа, нам лишається проаналізувати ім'я. Слово Дажьбог можна розуміти на два лади. Перш за все звязок цього божества з сонцем вказує на індо-європейський корінь „dagh“ — пекти. Але як-раз цей корінь у цьому значінні слов'янським мовам не властивий (Ф. Корш. „Владимировы боги“. Збірник „Пошана“, 53). Та й взагалі не gh а g переходить у східній половині індо-євр. мов у „ж“, тому в лит. мові пекти — degu, degti, але Zmopa (жена) лат. Genetrix. Лишається друге тлумачення, більш природне

й зрозуміле: Дажь - бог є „Дажь - бог“. Імення це зустрічаємо у вищенаведених вставці в літопис під 1114 роком з хроніки Г. Амартілі. При чому перекладач і тут, як і в іменні Сварог, розуміє яєсь значіння, коли каже „Солнце царь, сын Свароговъ, еже естъ Дажь - богъ, бѣ бо мужь силенъ“. В історичні часи, особливо серед вищих клас, ім'я це вже цілком придбало характер власного імени, через це, нехтуючи його значінням, викидали „д“ й вимовляли Дажь - бог. Про кінцівку „бог“ ми вже казали — вона стереотипно додається до якогось приименника й виявляє гізнішу форму творення йменнів актуальних божеств. Але тут ми маємо дещо інше: тут „бог“ додано до дієслова, яке, очевидно, розуміється, в іменному значінні: „бог“ — який? — „Дажь“. А „даждь“ є форма приказова, прохання „дай“. Я бачу тут ознаки культу. При якихось обрядах та молитвах проголошувалось „даждь“, „даждь боже“. Таким чином, ім'я бога повстало від ритуального вигуку. Це мусило відбутися дуже давно, раз в історичні часи таке божество остільки перетворилось і поширилось, що мало свого ідола в державному пантеоні. Його поширенню безсумнівно сприяло й саме ім'я, його широке значіння. Раз відірвавши це ім'я від конкретних обставин його постання, його можна було прикласти до всякого життєвого випадку.

Імення богів київського пантеону, що пораховані в літопису, раз-у-раз зустрічаються також і по інших пам'ятках, переважно проповідях. Анічков доводить, що це все пізніші вставки (як проте й відповідні місця в самому літописі), а, головне, що автори брали ці ймення не з життя, де вони їх не бачили, а повторювали все за тим-же літописом. Вставки ці почали робитись тоді, як книжники з різних причин перестали боятись називати ймення поганських богів. Ягіч помітив, що в цьому перелікові постійно пропускаються два божества — Дажьбог та Стрибог. Він пояснює це тим, що в цих іменнях, які мали, на думку книжників, визначати бісів, муляло слово „бог“, яке вони вживали у проповідях у зовсім іншому значінні. Зі свого боку, я можу вказати на протилежний факт: у Чудівському списку „Слово св. Григорія“ в однім місці, не згадуючи ніяких інших київських божеств, вставлено тільки Стрибог та Дажьбог („дружии вѣрують въ стриба и дажьба и переплоута“ і т. д. — Гальк., II, 35). Місце це взято зі слова Ів. Златоуста, де теж сказано: „А друзии вѣрують в стриба дажьба и переплоута“ і зараз додано: „забывше ба створившаго нба и землю“ (ів., 60. В Чудівському списку останні слова віддалені вставкою про сни, устрячу й т. інш.). Очевидно, в свідомості наших книжників ці божества були яєсь звязані по-між себе, може, тільки формою „бог“. Здається, вони яєсь розуміли значіння їхніх імен, бо як-раз в обох вищенаведених повчаннях не помічаємо того трафаретного нагромодження незрозумілих божеств за літописом. Авторі згадують Мокось у звязку з вілами, окремо Перуна або Перуна з Хорсом. А Перун і Хорс дійсно були зрозумілі книжкам і звязані по-між себе не тільки через те, що спільно згадувались у літопису (див. „Бесѣда трехъ святителей“: „Два ангела грома естъ: еллинскій старецъ Перунъ и Хорось жидовин — два еста ангела молниина“ — Афан. „Поэт воззр.“, I, стор. 250). Цікаво також, що, згадуючи Стрибога, Дажьбога, автор переставив їхні ймення проти літопису.

Хто такий Стрибог? Пробували з'ясувати його відомим місцем „Слова о полку Ігоревім“, але результати дуже сумнівні. Коли співець каже: „погыбашеть жизнь Дажьбожа внука“ або „вѣстала обида въ силахъ Дажьбожа внука“, то ми досить добре можемо зрозуміти, що, напр., гине майно якихось людей, які вважаються нащадками епонімічного божества або героя Дажьбога. А що значить, коли вітри названі онуками Стрибога. Це, очевидно, яєсь поетична метафора, що нічого не пояснює. Через це Анічков.

напр., вважає, що це звертання не до вітрів, а до якихось людей, племені, яке дійсно вважало Стрибога своїм епонімічним божеством; значить, слід розуміти яось так: „се вѣтры, — (о) Стрибожи внуци! — вѣють съ моря стрѣлами (на вас) храбрыи пѣлки Игореви“. Це теж дуже непевно. Але все-ж звертатись до стихійного божества автор слова, християнин, не міг. Чому Ярославна не загадує про Стрибога, коли звертається до Вітра? Мені особисто звичайне пояснення „бог вітрів“ нічого не з'ясовує, особливо коли форма вказує на первісний актуальний характер божества. Ми маємо ряд актуальних божеств: Кутний бог, Лісний Бог, Скотний бог, далі Дажь-бог. Очевидно, сюди належить і Стрибог. Знов таки „бог“ є додаток до якогось зрозумілого слова: „стри“ мусить щось означати. Тільки тоді, коли зрозуміємо значіння цього слова, зрозуміємо і значіння і призначення цього божества. Іншого шляху немає.

Відповідні імення литовських божеств формуються так: родівник імення + patis або dievas, напр., Vėjoratis — „вітру господар“, keliu dievas — „доріг бог“. Конструкція ця загальноживана в литовській мові, і родівник тут грає роль прийменникової форми: замість „вітровий“, „шляховий“ бог, як, напр., lietuviu kalba — „литовців мова“, литовська мова. Це цілком відповідає нашим — Скотний бог і т. д. Значить, по-перше, „стри“ може визначати прийменник. По-друге, це може бути називний відмінок іменника + бог, на взір тур-молодець, зокрема з власним ім'ям, як Вела-богиня. В цьому випадку зв'язок між обома словами не дуже тісний, — випадковий (можна сказати й Мокось-богиня), не утворює цілого ім'я, але, з другого боку, вимагає погодження в роді. Якщо тут слов'янське слово на „і“ (пані) жіночого роду, то з „бог“ поєднатися воно не могло. Для вищенаведених двох можливостей можна пропонувати кілька слів більш-менш сумнівного характеру: Афанасєв („Поэт. воззр.“, I, 320) каже, що за словником Юнгмана (IV, 349) „стри“ значить „воздух, повітря“. За Гальковським, „стри“ у моравських чехів визначає вітер, що приносить непогоду, а також він вважає, що „по етимологічному составу слову „стри“ присуще значение порыва ветра, бури“. Звідки ці відомості, він не каже. Він-же наводить слово, вживане у Смоленщині — „стричек“, що визначає жвавого огиря. Гадаю, що воно вимовляється „стричок“, і корінь в ньому „стриг“, а тоді можна навести багато інших слів такого-ж роду: штрикати, стригти, стрижд, стрижінь, що, звичайно, до „стри“ відповідало-б „стрий“, — дядько. Врешті, в „стри“ можна ще бачити дієслово й тоді тільки в приказовій формі. На це нас наводить аналогія з Дажьбог і взагалі близькість обох божеств. Але яке це може бути дієслово? Ягіч пропонує дуже хитре пояснення від дієслова „стереть“, що має визначати: задубіти від холоду (литовське Styrieti, німецьке erstarren). Приказова форма має на увазі культ і молитву. Незалежно від етимологічних труднощів, що зв'язані з цим поясненням, важко собі уявити, щоб північні люди прохали коли-небудь бога: „захолонь“ або „захолоди“. Крім того, вузька сфера значіння такого імення не могла-б дати божеству широкого розповсюдження. „Стирати, терти“ сюди не можна прикласти, бо пень тут „тер“, а „с“ — колишне „съ“ або „со“, чому в приказовій формі й з'являється „зітри“. Мені найбільш придатним здається пояснення через „стрѣти“ ц.-т. зустріти. Отже — „зустрі-бог“. В наших пам'ятках та фольклорі досить говориться про „стрѣчу“ та її фатальний вплив на людське життя. В тому-ж чудівському списку зараз після Стрибога, та Переплута вставка: „инии вѣрують въ сны въ кошь в оустрачю“ и т. д. Але ці уявлення фаталістичного характеру, як показав Веселовський, пізнішого походження і, очевидно, ніякого відношення в цій своїй формі до Стрибога не мають. Первісно це слово значить просто зустріч, eventus і, звичайно,

оскільки діло йшло про бога й молитву — *bonus eventus*. Такий бог, наприклад, існував у Римі. *Bonus eventus*, згідно з даними, що ми маємо відносно його культу, давав добрий успіх при різного роду справах (Вісова, *op. cit.*, 267). Його культ був переважно поширений у провінціях. Але є ґрунтовна різниця між цим божеством і Стрибогом, як я його розумію. Той постав, оскільки ми знаємо, в пізні часи (хоч Варон включив його в число своїх дванадцяти сільських божеств — *Vic.*, 267) і, певно, від звичайного побажання при зустрічі — „*bonus eventus*“; звідци абстрактним шляхом утворили божество. Стрибога я розумію, як продукт давнього народного культу, близького до магії. Певно, колись у якомусь обряді теж вигукували: „добре стри боже“ або просто „стри боже“. Звичайно, так могли звертатись до чого-небудь більш-менш мінливого, а якщо торкалось хліборобства, то, може, вигук і міг мати на увазі хмари, вітер, дош. З цього погляду спробую дати пояснення й тому місцю в „Слові о полку Ігоревім“. Тут „внуци“ здаються мені метафорою в тому-ж значінні, як кажуть: „сини противлення, сини погибели“. В даному разі вітри все-ж „стрибожі внуці“, бо вони віють і несуть стріли назустріч полкам Ігоря.

Можливо, що мое розуміння Стрибога спіткає гостра критика. Але в усякому разі „стри“ мусить щось ясне визначати — або явище, або дієслово. А тоді Стрибог є актуальне божество, сховане (в першому разі) або ясне (в другому). Тільки, якби виявилось, що „стри“ є власне ім'я, напр., звідкись позичене, тоді довелось б відмовитись і від його актуального значіння.

Врешті, я наважуюсь на самого Перуна. Безсумнівно, в Києві він був *Juppiter Optimus Maximus*, в договорах він виступає, як *Dius (Diovis) Fidius*, *Ζεύς πλοτύος*. Але немає сумніву, що він був також і *Juppiter Tonans, Fulminator*, а також *Serenator* і *Pluvius*, що він посилав ясну погоду й дош. Принаймні, це видно з того, яке значіння мав пізніше Ілля, що замінив собою Перуна. В давньому Новгороді існувало дві церкви — Іллі сухого та Іллі мокрого. Хресним ходом ішли з одної церкви до другої відповідно до потреб хліборобів (Леже „Сл. Миф“. 60). Паном дощу залишився Ілля й до наших часів. Одначе Ілля все-ж пізніший, позичений образ, цілком антропоморфічний. Таким був і Перун у Києві. Чи завжди він був таким (як Ілля) і чи був він таким по-між широких кол населення? Перш за все ніяк, на мою думку, не можна погодитись з поглядом Анічкова, що Перун був божеством вузько обмеженого кола, що це був бог роду Ігоревичів, що нарід його не знав, бо Володимир спеціально посилав до Новгорода Добриню, щоб той поставив ідол Перуна у знак свого панування над цим містом, а коли потім Перуна в Новгороді скинено, то новгородці з якоюсь особливою радістю це вітали, що вказує на те, що культ цього бога був ім чужий. Звичайно, Перун був богом пануючого княжого роду, правда, що і Володимир ідолів ставив, а ідоли були чужі ширшим масам. Але ідол — не бог. Про киян сказано, що, коли ідол Перуна тягли до Дніпра, „плакахуся єю невѣрнии людѣ“. В „Слові святого Григорія“ маємо таке місце: „но і нынѣ по оукраинамъ молятсѣ ему проклятому бу пероуноу хорсоу мокоши виламъ и то творятъ отай“ (Чуд. сп., Гальк., II, 33); приблизно та-ж фраза повторюється і по інших списках. У „Слові Христолюбця“ читаємо: „и жертва идольская иже молять под овиномъ огневи и виламъ и мокоши симу реглу и перуну и волосу скотью бу роду и рожаницамъ и всѣм тѣм иже суть имъ подобни“ (Рук. „Златая Чепь“, Гальк., II, 43). В загальній аналізі повчань взагалі та цих двох місць зокрема Анічков показав (*Op. cit.*, 265 — 267), що до цих вказівок треба ставитись дуже недовіриливо. Перш за все це безсумнівні вставки й порівнюючи пізні, зроблені після відповідних вставок у літописі

про богів Володимира. Можна навіть гадати, що ймення цих богів просто списані з літопису, при чому, як у першому уривкові, хтось спершу вставив тільки Перуна, а дальші переписувачі додали Хорса та Мокошь, а в другому уривкові (і інших подібних) просто ймення літописних богів вписувались навмання, уникаючи, як сказано вище, Дажьбога та Стрибога. З цим так само нема чого сперечатись. Але звідци не значить, що книжники ніде нічого не чули про Перуна з інших джерел, крім літопису. В „Бесіді трьох святителів“ є уривок, наведений вище, про те, що є два яноголи грома — еллін Перун та Хорс жидовин. У „Слові та откровенії святих апостолів“ іде мова про те, що Перун та Хорс були старійшинами в еллінів та на Кипрі. Це — відомості та теорії книжкові, але не літописні. В одній галицькій грамоті 1302 р. згадано про Перунів дуб, що визначав собою межу двох власників (Леже, *op. cit.*, 50). Це вже пересуває нас у саме життя й далеке від Київа. Але можна зробити ще одне цікаве спостереження. В Іпатському літописі під роком 988 розповідається про те, як ідол Перуна було вкинуто в Дніпро і як Володимир наказав іти вдовж берега й відштовхувати його, щоб він не зачепився „доньдеже пороги проидеть“. „И проиде сквозь пороги извѣрже и вѣтр на рѣнь яже и до сего дни словет Перуня рѣнь“. І назва ця збереглася до наших часів. Це — так званий камінь Перун. Про нього докладно розповідає Д. І. Яворницький у „Запорожжє в остатках старини и преданиях народа“ (1888, стор. 190). Важко собі уявити, щоб назва ця була книжкового походження, що хтось, прочитавши в літописі про Перуну Рінь, зацікавився топографією, подався на пороги, знайшов острів (один з багатьох), перетворив рінь у камінь, утворив легенду, і ще важче припустити, що ця вигадка увійшла в ужиток населення. Взагалі на порогах, здається, кріпко трималась бодай топографічна дотатарська й навіть дохристиянська традиція. Ім'я острова Хортиці зустрічаємо вперше в літопису під 1103 роком. Цей острів мав на увазі Костянтин Порфірогенет, коли розповідав про те, як руси на шляху до Царгороду (в 949 р.) приносили на цьому острові під великим дубом у жертву живих птахів (*ib.*, 198). При цьому самий острів він зве островом в одних списках св. Григорія, в інших — св. Георгія. Не може не вражати ця остання назва. Св. Георгій у народньому фольклорі — скотій бог. Він замінив собою Волоса, яким як-раз клялася торговельна Русь. Жертви торговельних людей на шляху до Царгороду природніше всього було приносити йому. Ще цікавіше, що св. Георгій традиційно уявляється з хортами, і острів ще в 1103 році зветься „Хортич“. Це могло визначати й „епітет“ божества, як „скотний“. Жіночий рід (Хортиця) постав пізніше. Цікаво, що й дуб, звичайно, не той, а якийсь його продовжувач, стояв увесь час, навіть після занепаду Січи, і звався „святим дубом“. Але як ці ймення могли заховатись у такій безлюдній місцевості? Як-раз тому вони й заховались, що місцевість була безлюдна вже давно — з дохристиянських часів. Там, де було життя, на старі назви нарастають нові, там відбуваються різні перейменування, часто свідомі, з наміром знищити спогади про старе, і нові назви входять до вжитку. В степах інакше. Як-раз там ми маємо масу давніх татарських і дотатарських назв, що не замінились новими. Камінь Перуна вказує на більше, а саме, що не тільки кияни, але й ширше населення цікавилось Перуном, знало його. Легенда розповідає, що ідол був спершу маленький (очевидно, просто лежав на пішаній косі, „ріні“), потім почав рости й виріс у велику гору. Встане він під кінець світу. Чи не для того, щоби вступити в останній бій з християнським богом? Це могла бути ідеологія подоланої поганської партії, яка-ж у значній мірі була народною. Татівші має звідкісь відомості про те, що кияни неохоче приймали охрещення: „инни же нуждою послѣдовали, окаменѣлые же сердцемъ, яко

аспида глуха затыкаюшіе уши своя, уходили въ пустыни и лѣса да погибнуть в зловѣрій ихъ" (Ан., op. cit., 265). Це має потвердження не тільки в свідостві літопису про плач киян, а також і по других вказівках. Пишучи про те, як Святослав відмовлявся христитись, літопис зауважує: „невѣрнымъ бо вѣра крстьянская оуродство есть“ (під роком 6463). Це певно, відбиває відносини XI віку. У „Слові Христілюбця“ в двох списках. Нов. Соф. Соб. та рук. збір. Макарія № 186, є цікава вставка. Проповідник, як видно зі змісту, звертається до священників, може на з'їзді панотців у Києві, і повчає їх, як їм треба повчати паству, та з'ясовує їм їхню відповідальність. Він наводить слова Христа: „мнози пастуси погубиша виноградъ мой“ і пояснює: „пастуси суть попове й кня (зи?) жници, а виноградъ вѣра а сушие въ виноградѣ члвци въ вѣрѣ и погибають лихими пастухы“. Далі проповідник каже, що якщо попи припускають „проклятаго моления и службы тоя дьяволя“, то й самі загинуть в огні негасимому, а хто відверне від цього й навчить людей — воздасться за це перед богом. Отут якийсь із цих книжників, мов у відповідь чи як примітку, і зробив вставку: „аще бы кто хотѣл наоучити да прочии невѣгласи не дадять зависти ради и на оубийство попоушаются, яко же на исоуса жидовстии архиереи и книжници“ (Гальк., II, 42, 46). Це в двоєвірнім оточенні тих самих, що зробились христіянами з наказу князя, по формулі: „аще не обрѣщеться кто заоутра на рѣцѣ (для охрещення)... противник мнѣ да будетъ“ (під 6496 р.). Отже, ті люди, що такі не пішли до річки, мусили тікати по різних українх на північ, і, що дуже можливо, до степових народів, союзних Русі, до різних торків, що не прийняли охрещення. Звідти й могли з'явитись волхви до Києва, як от у 1071 році, коли волхв з'явився у Києві й балакав від імення п'ятьох богів (як гадає Анічков, богів київського пантеону). Він мав успіх, бо влада не наважилася виступити одверто і, здається, знищила його таємно вночі. А в Новгороді при князі Глібі, коли єпископ необережно сказав, щоб усі ті, що вірять йому, йшли до нього, а хто вірить волхву — до волхва, „раздѣлишася на двое, князь бо Глѣбъ и дружина его сташа оу еппа, а людѣ вси идоша за волхъва и быс мятежь великъ вельми“ (під р. 1071), і тільки рішучість князя Гліба врятувала його становище. І взагалі, якщо продивлятися літопис, то можна помітити, що церкви не тільки будуються, а й палаються і не тільки за-для грабування. Так, напр., за часів Святополка першого. Характерно, що як-раз його оголосили „окаянним“, а забитих їм братів — святими; для чогось викопали в 1044 році Ярополка й Олега, так само забитих колись братом (Володимиром Святим), і христили кості їхні. Все це вказує на те, що князі зміцнювали свою ідеологію в боротьбі з якоюсь іншою.

Вертаюсь до Перуна. З попереднього можна гадати, що не купцям, дружинникам, а цілій якійсь партії він був відомий та близький, що книжники мусили знати його з життя. В наші часи на порогах вищезгаданий камінь зветься „Пѣрун“ або „Пѣрен“, з наголосом на першому складі (ib., 190). Це, очевидно, пізніша форма ім'я божества. І от у повчаннях, у вставках зустрічаємо як-раз цю форму: у „Слові й відкритті св. апостолів“ — „пѣроуень“ (Гальк., II, 52), в двох списках „Слова Христілюбця“ — „перену“ (ib. 47) у „Слові Івана Златоустого“ — „А друзии перену“. Цікаво, що вище порогів є острів на ймення Хурсин. Він показаний на старому плані 1780 р. (вид. Д. Яворницьким. Катеринослав, 1905 р.) В старих пам'ятках поруч з модифікаціями літописного Хръсъ, Хоръсъ, Хорсъ, Хърсъ маємо й цю, може, пізнішу форму Хоурс. Так у „Слові І. Златоустого“ маємо поруч: „друзі Перену, Хоурсу“ (Гальк., II, 59). Якщо дійсно Хорс був торкським або степовим божеством, то це є як-раз місцевість, де жили торки.

Досі ми балакали про поширення в дальших колах культу чи ймення Перуна, як особистого божества. Ні про яке актуальне божество не може бути й мови, — на це вказує вже саме чисто власне ймення Перен. Але не Перен, а Перун має значно дальше поширення і не літературним шляхом, а в народньому вжиткові. Правда, всі дані (кожне зокрема) взагалі потребують суворої перевірки, але факт у цілому не підлягає сумніву. Досить розгорнути польський словник, щоб знайти там ріогип у значінні блискавки. Білоруси, згідно з записами фольклористів, досі вживають слова „перун“, розуміючи під цим, очевидно, блискавку: „Каб цябе Пярун треснуу“ (Афан. „Поэт. воззр.“, I, 251), „Сбей тебя Перун“. Про литовського Перкунса нема чого й казати. Чи мається тут на увазі той самий Перун, що стояв у Києві та Новгороді. Звичайно, ні. Навіть більше того: слово це значінням зовсім не визначає бога. Це просто блискавка. Але що-ж тоді виходить: із назви явища постало ймення бога. Це на перших ступенях релігії рідке явище. Мені, принаймні, боги з іменням Грім, Блискавка не відомі (є *Topans, Fulminator*), а тимчасом наші пам'ятки вказують: „и начаша жрети молнии и грома, солнцу и луны“ (Слово І. Златоуста. — Гальк., II, 59). Компілятор цього слова знає, що пише: „кланяються, мовляв, тварі замість творця“. Але нам важно те, що культ є, і я гадаю, що це міг бути як-раз культ Перуна, тільки не Київського, а іншого, актуального. Річ у тому, що Перун не просто визначає блискавку (тоді він не міг-би ані бути, ані, головне, зробитись іменням бога), Перун є епітет блискавки, це *nomen agentis*. На це перш за все вказує суфікс слова „ун“, що живий і в сучасних слов'янських мовах. Суфікс цей доданий до слов'янського дієслова „перу“, що значить „даряю“ (див. Миклошич. *Etimologisches Wörterbuch, sub voce*). Перун значить „вдаряючий“. Тут, звичайно, я спіткаюсь з твердженням акад. Ф. Корша, що „про слов'янське походження ймення Перун не може бути й мови“ („Пошана“ Сборн. Харьк. Истор. Фил. Об., т. XVIII, стаття Ф. Корша „Владимировы боги“, стор. 54). До такого категоричного твердження він, проте, ніяких дальших доказів не дає. Натомість він просто вказує на якогось албанського Перинді, що має визначати „*Perunus deus*“. Мені здається, що така вказівка ні до яких висновків не зобов'язує. Перш за все хто такий цей Перинді в самій Албанії, чи давній він, яке його поширення, значіння, яка етимологія цього ймення в албанській мові. А, головне, яким чином, чому Перинді попав до нас. Ми не маємо певних даних про те, що Перун був відомий південним слов'янам (ні як слово, ні як бог). Правда, в Болгарії мається гора, що зветься *Perin* або *Piren planina*. Можливо, що це має якесь відношення до Перинді (старі мітологи просто бачили тут Перуна). К. Іречек вважав, що ймення тої гори походить від албанського *perdon* — захід (Леже, 51 — 52). От уже є якась етимологія. У Корша нічого цього немає. Крім Перинді є ще литовський *Perkunas*, а в давній Індії епітет Індри *Parganya* — *Parganya* (від коріння *ргс* — розсікати, окріпляти, порскати — Афан. „Поэт. воззр.“, I, 248). Можливо, що з цих імен можна вивести ще якусь давню праїндоевропейську етимологію цього слова. Але-ж певно, що в давній Україні, якщо навіть і прийняли Перин або ще якусь форму з чужини, то все-ж переробили її в Перун. Цю назву у нас розуміли з погляду своєї етимології. Тоді самий факт зміни вказував-би, що в нас це божество прийняли, як актуальне (приклад цьому побачимо далі з іменнями християнських святих). Таким чином, я вважаю слов'янську етимологію від „перу“ найбільш певною, а всі інші поки-що „підозрілими аналогіями“ (Леже¹⁾).

¹⁾ Є ще можливість походження ім'я Перуна й особливо литовського *Perkunas*'а від імя матери Тора *Fjörgynn*, готське *fairgynn*, слово, що визначає „гори“. Одначе поєднан-

Нема сумніву, що це ім'я, „Вдаряючий“, відносилось до грому-блискавки Господарське, життєве значіння цього первісного актуального божества те, що й сучасного Палія: він палив, руйнував. Магією і молитвами могли себе від цього рятувати. Але та-ж уява, без зміни змісту слова, могла переноситись і у військову справу.

Перун — бог ударів у битві. Ось, на мою думку, все, що ми можемо сказати про актуального Перуна. Безсумнівно, що пізнішого, антропоморфічного Перуна замінив Ілля (церква Іллі стояла в Києві ще за часів Ігоря). Про Іллю відомо, що він їздить по хмарах на возі, що він керує дощем та посухою, зростанням жита. Все це поперше має джерело ще в біблійному циклі (він відїхав на огненних конях, приводив посуху та дощ і т. и.), а потім має звязок з пізнішим антропоморфічним Перуном. Первісно, можливо, удар грому з'єднувався в уяві з постанням дощу, з цього постала якась магія, і до „Вдаряючого“ могли звертатись з проханням про дощ. Він робиться богом війни, антропоморфізується: Він вже не акт сам по собі, а постійний бог, що від часу до часу робить грім та блискавку. Цей процес, принаймні у вищих патріархальних та дружинних колах, мусив відбутися дуже рано. Принаймні, ще Прокопій Кесарійський в шостому віці каже про слов'ян, що вони вклонялись найвищому богові, творцеві блискавки (*τῆς ἀστραπῆς δημιουργός* — Леже, 50). Одначе й первісне значіння було далеко поширене, оскільки ми бачимо, що слово „перун“ зберегло звичайне значіння блискавки, а також через те, що само уявлення й досі живе у вищезгаданому йменні Палій.

* * *

Отже, я зробив огляд давніх писаних пам'яток і на цьому матеріалі спробував довести, що й у нас, так само, як у давній Італії, Греції, Литві, можна спостерігати цілий шар релігійного уявлення, що характеризується актуальними божествами. Тепер поставимо собі питання: до якої епохи це явище треба віднести і які обставини були основою для його розвитку. Самі джерела, як ми бачили, не дають на це безпосередньої відповіді. Дійсно, актуальні божества ми зустрічаємо як-раз у найпізніших вставках. І це тому, що спершу взагалі про богів силкувались не балакати, і їхніх іменнів, певно, не було в перших редакціях і літопису і повчань, а також тому, що самої селянської первісної віри проповідники дістались пізніше, а спершу мали діло з більш розвиненою релігією вищих клас. Мені здається, що по самій суті діла дійсний розвиток та загальне панування актуальних божеств мусить припадати на таку стадію розвитку, коли люди не почували в собі розвиненої індивідуальности, коли панував колективний рефлекс. Словом, це мусив бути стан, близький до первісного комунізму. Стан різко змінюється з розвитком індивідуальности, коли первісні тотемічі групи перетворюються в родову організацію, створюються парубоцькі громади з ватажками й т. д. Тут всі уявлення з непереможною силою направляються до антропоморфізації, взагалі — конкретизації; різні порівняння, як магічні, так і в молитвах, починають розумітись літерально. постає

ня цієї давньої богині землі з Тором, певно, пізніше. Є в германській мітології також Fjörgunn і в чоловічому роді. Він згадується, як коханець або чоловік богині Frigg. Його ім'я лінгвістично відповідає латинському quercus, так що fergunjaz — дубовий бог. Дуб взагалі поєднаний був з громовим богом тому, що, як гадає К. Meyer, він притягає блискавку. Можливо, що Fjörgunn був первісно окремий від Тора бог (див. К. М. Meyer. „Altgermanische Religionsgeschichte“. Leipzig, 1910, стор. 307 — 309). В такому разі на германському ґрунті Fjörgunn є актуальне божество. Якщо Перун є раннє позичення в германців, то в усякому разі йому надана своя слов'янська етимологія.

та „хвороба мови“, що про неї казав М. Мюллер, утворюється епос. Від вищих груп це явище перекидається до широких кол, оскільки взагалі розкладається родовий побут і переходить до родинно-громадського. Тут надзвичайно характерне явище увособлення навіть таких абстрактних уявлень, як назви днів, особливо днів тижня. Так, з народнього фольклору відомо, що понеділок — це старий дід, що він „на тім світі перша стріча, стріне й проведе“, середа й п'ятниця уявляються, як істоти жіночого роду, цілком антропоморфічні). Середа карає ледачих жінок, допомагає тим, що поважають її день, п'ятниця з'являється в образі дівчини. Маємо вказівки на усоблення суботи, коляди (від назви дня *Calendae*), різдва. Це явище давнє і в старі часи набувало навіть більш яскравих форм, ніж зараз. В Паїсівському збірнику є цікава компіляція під назвою: „Слов істолковано мудростью от стхъ апль і прркъ і отць о твари и о дніі рекомомъ недѣл як не пдо-баєт крстяном кланятис недѣл ни целоват ея зане тварь есть“. Список цей XIV в. Але є ще раніший уривок, т. зв. фінляндський, з XII — XIII в. в. (Гальк., II, 76). Аналізуючи це повчання, Анічков (Op. cit., 97 — 99) приходить до висновку, що в першій редакції темою було язичтво взагалі, „вклонення тварі“, а потім казань набула спеціальне призначення — боротися з культом ідола Неділі. Проповідник з'ясовує, що в цей день люди згадують воскресіння Христа і його славлять, „а не недѣлю не рече бъ (бог) о болванѣ“. Далі він згадує і про середу та п'ятницю: „тако же аще хто поститься ило іно что творить въ средоу или въ пятокъ не пятку творит честень ху (ц.-т. „честь, но Христу“), вон бо хтихомъ (ц.-т. „хрестихомся“) і т. д. Таким чином, з цього тексту можна бачити, що існувало якесь опудало неділі, якому вклонялись, може, на тих недільних гулянках з гудцями та танками, що змальовані в повчанні „Слово св. отця Іякова о дні святія неділі“ (Гальк., II, 212) хоч, правда, про ідола неділі там нічого не сказано. В попередньому повчанні і як-раз у найдавніших фінляндських палімпсестах сказано про наших давніх ідолів взагалі (властиво, про „ідол світла“ — там викладається „солярна теорія“) дуже цінні слова: „болванъ бо есть во съпрятанъ выдолбенъ написанъ осяженъ а не пролься яко свѣтъ на всю вселенну юю и есть свѣтъ неосяжемъ“ і т. д. (Гальк., II, 78, 83). Чи належать ці слова до ідола неділі чи ні, але в усякому разі з назви слова видно, що словом „неділя“ означається якийсь „болван“. На святах днів русалій утворювалось опудало коня або робилось солом'яне опудало, одягнене в жіноче вбрання. Це опудало звалось „русалкою“. Воно замінялось і справжньою дівчиною, що носила це ім'я. Звідци постали й мітологічні істоти русалки (А. Веселовськ. „Роз. в обл. русск. дух. стиха“, XIV, стор. 265 — 266). Таким шляхом могло йти й увособлення неділі. Словом, це явище було характерне також і для нижчих клас нашої феодальної доби, і серед них давня безособовість шезала.

В якому-ж стані в цей час були давні актуальні божества. Частина їхня перетворилась у нові форми, вони самі стають антропоморфічними, другі перетворюються в епітети особистих божеств, нарешті й деякі, найбільш ясні значінням та звязані з інтересами глухих закутків, ще й далі існують. Тут їх врешті наспіває проповідник і вносить до своєї вставки.

Але ці-ж самі проповідники приносять з собою великий новий матеріал і силкуються задовольнити ним потреби населення. Це перш за все різноманітний культ святих. Usener вже, здається, не перший, зробив цікаве спостереження, що культ святих, зовсім інший своїм первісним значінням, в обставинах народнього побуту перетворюється в культ *Sondergötter*, спеціальних божеств. Кожний святий стає охоронцем якогось окремого боку життя, якоїсь справи і т. и. Usener наводить цікаві списки таких

святих з фольклорних записів у Західній Європі, а також з офіційного католицького народнього календаря, виданого в Римі в 1894 році „*con-privilegio pontificio*“. Тут ми дізнаємося, що Анна допомагає при породіллях, Antonius захищає від пожежі, Apollonia гоїть зубний біль, Emydius захищає від землетрусу й т. д. (Usener, op. cit., 121). З нашого фольклору ми теж могли б навести багато прикладів¹⁾. Є в Росії цікаве новітнє старовірське видання — плакат „Сказаніє кіим стым каковья блгсти исцѣленія от бга даны, й когда памят ихъ бывае“. (Рік та видавництво не помічено). Тут є 62 малюнки: 50 святих, 7 архангелів, Христа, 4 ікон богородиці й під ними відповідні підписи. Так, про зцілення від головної хвороби молитись Іоанну Предтечі, про збереження дітей від несподіваної смерті — апостолу Павлу, про визволення від потоплення на водах — Миколаю, про збереження від пожежі — Микиті Новгородському: „от бездождія и о ведрѣ стому славному пррку Іліи Фезвитянину іюля К“, про збереження скота від з'їдання звірей — Георгію, про врятування скота від „падежа“ — святителю Медосту, священномученику Власію, „о умноженіи пчел — преподобнымъ отцам, Зосимъ и Савватію, соловецким чудотворцам память их августа и“ і т. д. Ці святі дійсно зробились справжніми *Sondergötter* і *Lasicki*, пишучи в XVI віці про литовське божество бджіл: „*Babilas apum (deus)*“ зауважає: „*quem rusi Zocim cognominant*“ (H. Usener, 87). Narbutt наївно повторює це в своїй *Dzieje Starozytne Narodu Litewskiego* (т. I. *Mitologia litewska*, Wilno, 1835).

Чому якомусь святому була призначена та чи інша сфера діяльності, залежить од різних причин, почасти від того, що він уже раніше мав до даної справи якесь відношення, як от, напр., у нас Ілля, почасти через подібність імення до якогось старого божества або явища, напр., наш Власій — Волос, у новогреків Ілля — Іліос (А. Веселовский. Розьск, VIII). Але в нас спостерігається ще одне особливе явище. За Usener'ом, святі стають *Sondergötter* в невиразному значінні цього слова — „спеціальні божества“, їхні імення лишаються так само незрозумілими, власними. Але в нас помічаємо й дальший процес. Нарід силкується надати цим іменням своєї етимології, при чому інколи сильно змінює ім'я й надає йому чисто актуального значіння *poimen agentis'a*. Я маю на увазі такі уявлення, як Зілот — святий, що завідує збиранням зілля. На його день, 10-го травня ст. ст., на Симона Зілота, збирають зцілюще зілля. Бориса та Гліба переробили так, що Гліб зробився Хлібом, а Борис лишився власним ім'ям: Хліб — Борис, як земля — Тетяна, вода — Уляна. Свято цього хліба припало на хлібний час — 24-го липня. На той-же час, 27-го липня, припадає Палій або Паликіп. Це вже цілком актуальна уява, *poimen agentis* від слова палити: якщо його не поважати, то спалить копи. Актуальний святий є Маковій, що мак віє. Це на день Маккавеїв, 1-го серпня. Святу Покрову розуміють, як „покриваючу“ в значінні покривання голови дівчатам, коли вони виходять заміж. Ми вже бачили, як богородицю розуміли, як богиню народження, ц.-т. Родженицю. Врешті, Наум (найпізніше уявлення), це той, що наставляє на науку дітей, коли вони в-осени починають учитись. Свято його 1-го грудня. По цьому спискові ми бачимо, що для актуалізації святого треба, по-перше, щоб можна було відповідно витлумачити його ім'я та щоб зміст цього ім'я відповідав часові свята цього святого, саме часові якихось потрібних життєвих праць або подій. Сполучення таких обставин могло трапитися не часто, і тому актуалізація трапляється досить рідко. Так, мені здається,

¹⁾ Також має бути подібний матеріал по старих требниках. Напр., у требникові Петра Могилги маються молитви в звязку з такою спеціальною діяльністю святих.

що через відсутність такого збігу обставин не утрималось ототожнення Андрія і Ядрія. Головних Андріїв на році два, один осінній — 30-го падолиста, другий весняний — 18-го травня, обидва не відповідають дозріванню, ядрінню чи хліба чи овочів. Отже, не могло утворитись головного — культу, що відповідав би певній потребі.

Одначе всі ці явища показують нам одне, що в епоху християнізації актуальні божества в нас не тільки ще існували по інерції, але що в них ще була життєва потреба, що їх могли ще в разі потреби якщо не наново творити, то бодай перетворювати з позиченого ім'я.

Але й нова творчість у цьому не була виключена. Я вважаю, що в цей час деякі актуальні божества були в процесі утворення. Тільки хід цього процесу затуманився. Перебивав не тільки взагалі новий культ, але й загальний пануючий нахил до антропоморфізації. Такими актуальними божествами в процесі утворення я вважаю Купайла й Лада ¹⁾.

* * *

Які-б не були правильні чи хибні окремі висновки цієї праці, одне можна все-ж вважати певним, що в давній Україні існував цілий шар культів актуальних божеств, що випливають з безпосередніх обставин людського життя та праці. Я звезу їхні ймення в одній таблиці, розподіляючи їх, по змозі, в порядку їхньої давности. При цьому я керувався двома принципами. По-перше вважаю, що комбіновані форми з „бог“ взагалі відповідають пізнішому ослабленню творчости, перетворенню в шаблон. Але цей хронологічний порядок порушую, оскільки є якісь інші зовнішні дані та міркування історичного характеру. Так, Дажьбога вважаю найдавнішим, бо в історичну добу він уже встигнув зовсім антропоморфізуватись. Перуна ставимо пізніше, оскільки саме це ім'я все-ж могло бути позичене й усвідомлене на свій лад від германців або ще звідкись.

ТАБЛИЦЯ АКТУАЛЬНИХ БОЖЕСТВ НА УКРАЇНІ

Найдавніші (з широким значінням)

Дажьбог.
Стрибог.
Перун.

Засвідчені пізніше „по країнах“ (вужчі значіння).

Сварожитець.	}	Хліборобсько-господарські.
Ядрій.		
Спорині.		
Спіх. Обілуха.		
Попутник. (Сузэ?).	}	До спеціальних боків життя.
Сварог.		
Переплут.		
Берегині.	}	(Господарського, родинного значіння?).

¹⁾ Розгляд цього питання я гадаю зробити темою окремої статті.

Рожениці.
Род.
(Ярило — лише
в Росії ?).

} Родинне значіння.

Кутний бог.
Скотний бог.
Лісний бог.

} Пізніші, сховано-актуальні форми.

Пізній, недовершений процес утворення.

Купало (охрещувач).
Ладо.

Перетворення з позиченою матеріалу

(?) Перун.
Зілот.
Палій (Паликіп).
Маковій.
Покрова.
Хліб (Борис).
Наум.

Актуальні божества стоять у тісному звязку з первісною магією. Поруч із ними в давній українській релігійній практиці стояли божества організаційні — епохи тотемної, родової, державної. Мені здається, що виділення цих первісних, основних форм необхідне, щоб розплутати ту масу даних, що ми маємо про наш давній світогляд. Коли пізніше ідеологія переповнилась мітологічним та метафізичним матеріалом, коли до цього додалась вся маса запозичень, все це змішується так, як це ми маємо в сучасному нам народньому фольклорі. І тільки точне виділення окремих галузей уявлень та вияснення того, як пізніше постало з більш раннього, може внести світло в ці темні питання.

Чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині

Чинба шкір, як один із етапів розвитку матеріальної культури. — Значіння місцевих особливостей при дослідженні. — Історичні згадки за чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові. — Соціально-економічні умови розквіту та занепаду. — Попередня література та її завдання. — Відсутність місцевого колориту. — Досліди В. Василенка, як матеріал для порівняння.

Чинба шкір — одна з цікавих сторінок історії матеріальної культури людности, що в своїх примітивних формах виникла раніш плетіння та ткацтва. З сивої старовини донині вона існує в багатьох народів у різному стані техніки, починаючи від первісного користування нечиненими шкурами; в залежності від шабля культурного розвитку та природних умов. Так, некультурні народи арктичних сторін, ескімоси то-що, вживають для чинби шкір оленячого мозку та інших засобів; там, де є можливість використати для цього рослини, вживають, в залежності від місцевости, кору різних дерев, здебільшого дуба. Пізніш, як важливий засіб чинби, уходить попіл. Відомий факт, що чинба шкір в умовах домового (кустарного) виробництва означається завжди більш примітивною технікою, чим у крупних промислових підприємствах; крім того, технікою самотньою в деяких деталях, що виникла в умовах даної місцевости — і в залежності від цих умов набула свою фізіономію і свої особливості, властиві для певної території.

Спостереження та описи цих особливостей, а також тих чинників, що їх обумовили, являється одним із важливих завдань етнографічно-краєзнавчого вивчення будь-якого ремесла тієї чи іншої місцевости.

Влітку року 1923 мною було обслідувано чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині, де воно існує з давніх часів, майже з самого заснування Богодухова — року 1666. Коли саме і звідкіль з'явилися ці ремесла, в богодухівських чинбарів та кушнірів за це немає згадок; вони знають тільки, що ведеться воно тут із давніх-давен і всі вони старовинні богодухівські мешканці.

Треба думати, що це ремесло виникло з колонізацією Богодухова та поселенням задніпрянських мешканців. Здавна існувало воно на Правобережжі, а також Гетьманщині, і звідтіль пришло сюди.

Історичні згадки за кушнірство та чинбарство в Богодухові свідчать про його розквіт та значну роль в минулому економічному житті країни. Треба зазначити, що раніш, так само, як і зараз, кількість чинбарів у Богодухові значно переважає кількість кушнірів; історичні свідчення згадують головним чином перших.

Так в „Топографическом описании харьковского наместничества“ 1787 р. говориться, що „главное упражнение богодуховских жителей есть дело кожевненное“; про це с'їдчить також „Описание слободско-украинской харьковской губернии 1802 р.“¹⁾ „Из жителей городских есть некоторые мастера, т. е. кузнецы, портные, сапожники, скорняки, а более всего кожевников, которые в немалом количестве выделывают черные и белые юфты и красные козловые кожи, какового рукоделия ни в одном из уездных городов нет в таком употреблении, чем богодуховские жители изрядный торг имеют“.

В історії Слобожанщини академіка Д. І. Багалія теж говориться, що за старих часів чинбарське ремесло було більш поширено на Слобожанщині, і в Богодухові зокрема, ніж зараз. Виробів було більше й були вони різноманітніші. „Всі, навіть бідні люди, як по містах, так і по селах носили шкуратяні чоботи; через те всюди, навіть по селах, були чинбарі та чоботарі. Вичиняли шкури кіньські, воволі, козлячі, овечі, а для жіноцтва виробляли червоні сап'яни, з яких шили черевички... Богодухів славився чинбарством та чоботарством, тут було чоботарів більш, ніж в останніх городах Харківського намісництва“²⁾.

Зараз, як чинбарство, так і кушнірство в Богодухові не являють собою чогось видатного; правда, чинбарів більше, ніж інших ремесників, але ні їхня техніка, ні загальна кількість виробів та їхня якість не виділяються в порівнянні з іншими містами Харківщини.

Розвиткові чинбарства та кушнірства в минулому спричинялась у великій мірі значна роля скотарства в економічному житті Слобожанщини в домануфактурний, ремесничий період. У зв'язку з різким розподілом слобожанського суспільства на класи та розриву вищих клас із їхнім старим українським побутом, а також із збільшенням їхньої можливості купувати,— місцеві вироби не задовольняли. Попит на них зменшився, бо ремесники згубили головних своїх покупців. Це значно відбилось як на кількості, так і на якості виробів. Раніш вироблялося більш сортів шкури, вироблялося такі, що за останній час не вироблялося, наприклад, різнокольорові сап'яни.

В зв'язку з занепадом скотарства, якому спричинилося те, що степ по-більшості відійшов у власність поміщиків і в зв'язку з прискореним розвитком цукрової промисловості вкрився буряковими плантаціями (в Богодухівському районі найбільше цукрових заводів в порівнянні з іншими місцями Харківщини). Занепад чумацтва в зв'язку з проведінням Харківсько-Полтавської та Сумської залізниці (заможні чумаки крім „робочих“ волів мали чималі отари товару), економічні зміни з середини минулого століття, розвиток промисловості та вдосконалення фабричної техніки, наслідком яких з'явилось зубожіння селянства,— це головні чинники занепаду ремесла.

В Богодухові, як і взагалі на Україні, були ремесничі цехи. Вони були зв'язані з церковними брацтвами, але певних відомостей про це не збереглося, як взагалі мало є відомостей про це в історії України³⁾.

Богодухів зокрема не має писаних історичних документів про це; тутешні ремесники на запитання такого роду, наприклад, у сфері взаємовідносин майстрів та учнів, іноді дають спогади у формі уривків та натяків. Натяком на існування цехів може бути прізвище „Чухмістер“, зіпсоване— цехмістер, що існує серед богодухівських мішан.

1) Опис Богодухова, стор. 26.

2) Д. І. Багалій. „Історія Слободської України“, стор. 167.

3) Порівняти: Слабченко. „Организація господарства на Україні“, т. II, розд. II. Д. В. У. 1922 року.

Занепад ремества в сучасності, його відмирання під натиском фабрикатів можна схарактеризувати словами кушніра, в якого збирались відомості: „Як пішли бобрики та драпи, а кожухи звелись ні на-що; то возиш, возиш було по ярмарках, та й назад привезеш“.

Коли звернемося до літератури, де єсть описи чинбарства та кушнірства в Богодухові, то мусимо зазначити, що вона відноситься до 1875—1885 р. р., доби, коли провадились земські обслідування кустарних промислів із метою уяснення їхнього економічного становища¹⁾; завдання земства мали на увазі поширити, підтримати економічне значіння промислу.

Збирання матеріялів по термінології та побутові умови не входили в завдання цих описів і траплялись зовсім випадково, у звязку з етнографічним ухилом обслідувачів. Тому всі ці описи позбавлені місцевого колориту, не визначаються ретельністю; зняряддя виробництва не описані детально, сам процес виробництва описаний теж не досить ясно. Крім цього, довгий час (майже 50 років), що відділяє попередні описи від сучасного стану виробництва міг внести зміни в стан промислу як із боку економічного становища, так само і з боку кількості ремесників та характеру їх виробів.

Всі ці описи зроблені російською мовою, і це саме значно відбилося на повноті термінології. Місцева термінологія підганялась часто під відповідну російську. Невідомо, чи дослідувач давав якому-небудь зняряддю виробництва місцеву назву, чи називав його російською літературною назвою, чи може ця російська назва була тут принесеною вкупі з майстром-великоросіянином, як це могло бути в повітах Харківщини, що межують із великоросійськими. Ще гірше справа з назвою дій та маніпуляцій у процесі виробництва, які зовсім згубилися в російському описі. Крім цього цифри, що їх дано в цих описах, по зауваженню самих-же дослідувачів тільки приблизні, що не дає можливости уявити собі стан ремества та його значіння для даної місцевости.

Сталий матеріял для порівняння дають досліди В. Василенка, який в ту добу (1884—1885 р. р.) обслідував по завданням полтавського земства кустарні промисли Полтавщини. Його досліди уділяють належну увагу питанням особливостей народної техніки та термінології. Як результат цих дослідів з'явився „Опыт толкового словаря украинской народной терминологии по Полтавской губ.“²⁾, практичну необхідність якого Василенко обґрунтовує тим, що „туземная терминология резко отличается своею оригинальностью, так что без помощи толкового словаря многое будет непонятно для инструкторов и обследователей, незнакомых с языком и терминологией украинского народа... Наименование промыслов, как равно технические термины, не имеют ничего общего с литературными названиями“³⁾. З цією метою Василенком була розроблена програма для збирання відомостей по народній термінології у звязку з місцевими особливостями.

Історичні згадки, а також вищезазначені описи свідчать про те, що раніш чинбарство сполучалося з шевством. Таке сполучення було в довійськові часи тільки в найбагатших чинбарів, що мали досить крупні підприємства та крамниці й зовсім порвали з хліборобством. Взагалі-ж за останній час помічається диференціяція ремества; існують окремі типи

¹⁾ Труды Харьковскаго губернскаго статистическаго комитета, вып. I, 1872 г. Статья Спасскаго „О ремеслах и промыслах г. Богодухова“.

Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Вып. III, 1885 г. Ахтырский уезд, описанный А. Твердохлебовым. Там згадується про чинбарство в Богодухові.

²⁾ Сборник Харьковскаго историко-филологич. общества, т. XIII, Харьков, 1902 г.

³⁾ К вопросу о толковом словаре украинской народной терминологии. Ibid.

ремесників: чинбарі, шевці, витягальщики - посадчики. Кушнірство як раніш, так і зараз завжди сполучається з кравецтвом або шиттям кожухів.

II

Техніка та знаряддя виробництва в чинбарів. — Матеріали та помешкання. — Утилізація залишків. — Порівняння з чинбою в інших місцевостях.

Заможні чинбарі та кушнірі, що користуються найманою працею, мають у своїх дворах окремі майстерні - чинбарні, які уявляють собою хату з сніями та одним або двома вікнами, розміром пересічно 7 × 5 метрів, 1,3 метр заввишки із великою піччю, пристосованою для сушки вичинених шкір взимку. „Зільник“ (чан, де чинбарі золять шкури) буває вкопаний в долівку, зверху стоять шапки з дуб'яним квасом. Влаштовано все занадто примітивно, про вентиляцію та будь-які технічні вдосконалення нема чого говорити.

Бідні ремесники не мають окремих чинбарень. Малий розмір виробництва, що переривається хліборобською працею та відсутністю замов і звязаний із цим малий обіг, а також праця власними руками без наймитів не дають можливості витратитись на будування чинбарні й на звязані з цим витрати по освітленню та опаленню. При малій кількості замов, що не дає можливості „вишнати хуру“, тоб-то вичинити партію шкір одним заходом, бідні чинбарі мочать свої шкури в заможних у зільниках та шапниках. Це зветься „услуговати“. За ці послуги платять одробітком. Виробництво провадиться в чорній половині хати, де міститься вариста піч та живе вся родина чинбаря. Зільник та шапник бувають укопані в землю врівень із долівкою, здебільшого під полом, на якому сплять; накриваються вони дошками. Взимку провадиться там уся робота, тоді як літом вона виноситься з хат та чинбарень на двір, в сараї та під повітки. Як у багатих, так і в бідних є великі сараї для праці влітку, де влаштовані ступи, в яких товчеться дубова кора, переховується вапна, попіл, звязки дубової кори та всяке знаряддя.

Для чинбарів та кушнірів необхідні копанки для змочки шкір; їх викопують завжди в городах, близько коло річки, тому що чинбарі та кушнірі живуть у низовій частині Богодухова, по берегах річки Мерла. Вигонка „хури“ шкір у чинбарів, яка буває різна в залежності від характеру підприємства, приблизно штук 40 у великих чинбарнях, тягнеться пересічно два місяці; краша виробка потребує більше часу й тягнеться до трьох місяців. Вона являє собою низку операцій, що правильно й послідовно тягнеться одна за одною. Всякі зупинки в роботі, а також недотриманість терміну тієї чи іншої процедури зле відбивається на якості виробу.

Богодухівські чинбарі виробляють волячі, коров'ячі, телячі та кінські шкури. З волячих виробляється підшовний полувал, а другі йдуть на витяжки та інші частини чобіт.

Коров'ячі шкури зветься „яловици“ — слово походить од праслов'янського прикметника „яловъ“, у значінні неплідний¹⁾, шкура молодої телиці років двох зветься „полуялівкою“, шкура з теляти до року зветься „виростком“, з годового теляти — „табелком“ (від німецького kalbfell). Кінські шкури, як зазначають богодухівські чинбарі, раніш здебільшого йшли на лимарщину, а за останній час чиняться вкупі з іншими.

¹⁾ Er. Berneker. „Etymologisches Wörterbuch“. I, 1908 — 13, s. 443.

Чинбарі беруть замови або купують сирі й сухі шкури. Заможні, що мають певну суму грошей для обігу, скуповують шкури у великій кількості на Іллінському ярмарку в Полтаві та Хрещенському в Харкові, а також у місцевих різників. Чинбарська біднота скуповує шкури поодинці в селян, часто з дохляю худоби, або міняє на вичинені й обмежується здебільшого замовами, додаючи до „хури“ кілька своїх. Замови одержуються головним чином од селян, які часто платять за це продуктами свого господарства, здебільшого хлібом. Відсутність кредиту заставляє іноді звертатись до перекупщиків, брати шкури „на борі“, звичайно, на дуже тяжких умовах. „Як улізеш їм у руки та вирвешся, то вже вдруге не захочеш“, — зауважив чинбар, в якого збирались відомості. Ціни на шкури в довійськові часи були приблизно від 6-ти до 11-ти карбованців, в залежності від величини і якості. Підчас дорожнечі, що виникла в імперіялістичну війну, а також за часи громадянської війни та розрухи ціни не були зафіксовані, мінова вартість їх орієнтувалась головним чином на хліб. При закупці шкір звертається увага на їхню вагу, важчі, що бувають із ситої скотини, вважаються за кращі. Гарна суха воляча шкура важить до 35 фунтів.

Для чинби шкір вживається вапна, що купується в богодухівських крамницях із розрахунку 2—3 фунти на шкуру, житнє та ячне борошно (6—7 ф. на шкуру), дубова кора (за крашу вважається та, що здирається по весні з дубових гілок та нетовстих дубових стовбурів); купують її на базарі в'язками, пересічна ціна в довійськові часи була 50 копійок за пуд. Крім того, для чинби шкір вживається і дров'яного попелу.

Попіл скуповують „попільники“, які бувають здебільшого наймитами заможних чинбарів. Вони їздять по місту і скуповують попіл, який приховують спеціально для цього селянські жінки, — це один із їхніх прибутків.

Чинба починається з того, що як сирі так і висушені шкури вкидаються в копанку для змочки. Там вони перебувають коло доби, поки „витається кров“ у сирих, а сухі добре розбухнуть. Після цього їх „пускають у зільник“, який являє собою чотирьохкутню яму (зільники бувають різної величини), приблизно 1,5 метра завглибшки, довжиною 2 метри, а іноді й більше, 1,5 метра завширшки. З усіх боків він щільно обставлений дошками, щоб не просочувалась вода, з дубовим дном. Шкури обливаються або намазуються розведеною вапною. У великому зільнику шкури кладуться „в розстилку“, не згортаючи, „личком“, тоб-то тим боком, де шерсть, вниз. В малому зільнику шкури доводиться складати вдвоє або вчетверо, що відбувається на якості виробу.

Шкури кладеться так, що одну кладуть „зарізком“ (місцем, де відрізається голова) в один бік, а другу в протилежний. Води й вапни береться по кількості шкір, аби вода їх покривала. В зільнику шкури лежать днів 7—8. Потім виймаються, в зільник додають вапни, і знов укладаються на такий-же термін; так роблять тричі, поки із шкір легко буде злазити шерсть.

Тоді їх виймають, кладуть одна на одну на землі й обирають шерсть „оббирачкою“ та „штрихилом“. „Оббирачка“ являє собою залізну лопату в формі сікача, яким січуть капусту, з досить високим дерев'яним держалом, приблизно, 1,1 метра заввишки; ним можна працювати стоячи на шкурі майже не нахилиючись. „Штрихил“ (порівняти німецьке Striegel — скребниця) — це та-ж оббирачка, тільки вдвоє менша, пристосована для більш ретельної роботи. Шерсть, що оббирається із шкури, так звана „товарячка“, вимивається в річці від золи й вапни і продається на виробку повсти.

Після того, як обереться шерсть, шкури пересипаються попілом із вапною і знов укладаються в зільник, де лежать тиждень. Після цього знову

перезолюється й лежать знову тиждень. Потім прополіскується в копанці, де вимивається вода й вапна, і стружеться на „кобильниці“, яка уявляє собою половину жлукта, розрізаного вздовж і підпертого звичайною дугою, заввишки, приблизно, 1 метр (навіть там, де в господарстві нема коня і збруї).

Шкури розтягається залізними „кліщми“, якими також витягається із зільника. Ці кліщі, так само, як і штрихил та оббирачка, виробу місцевих ковалів, мають форму звичайних кліщів, довжиною біля метра. Розложена на кобильниці шкура вирівнюється та стружиться з унутрішнього боку звичайною сінокосною косою без держална. Зчищається „нідра“ або

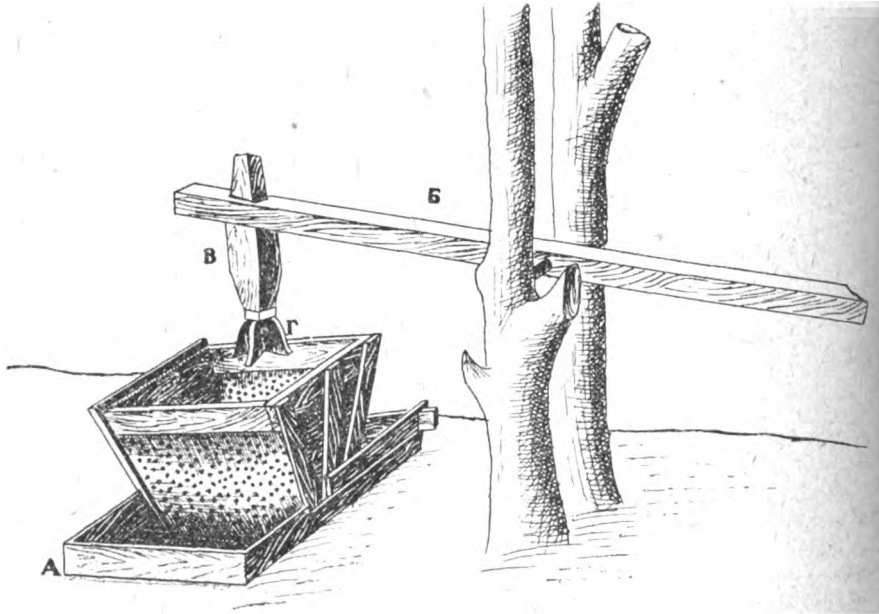

Рис. 1. Ступа. А. Ящик. Б. Підойма В. Товкач. Г. Сікач.

„хляки“, так звать богодучівські чинбарі залишки жил та м'яса на шкурі. „Нідра“ — порівняти російське „мядра“, корінь слова мас, як і в слові м'ясо, „хляки“ — відповідає польському flaki, — в значінні кишки, тельбухи.

Після цього шкури знов „пускають на змочку“ в копанку, де вони мокнуть днів два, тоді „пускають на кваснину“. Кваснину учиняють у здоровому шаплику з житнього або ячного борошна з розрахунку 6—7 фунтів, як сказано вище, на кожну шкуру, куди складають шкури врозстилку. Там вони пробувають 4—5 діб, поки добре змякнуть. Потім їх на одну ніч „пускають на дуб'яний квас“ у другий шаплик, де намочена водою дрібно потовчена дубова кора. Вона товчється у ступі, яка являє собою ящик формою чотирьохбочної усіченої піраміди, приблизно, см. 50 завдовжки й 30 заввишки (рис. 1). З одного або двох протилежних боків цього ящика вставлені шматки листового заліза, в яких гвіздом попробовано дірки до 1 см. в діаметрі, на зразок решета, для того, щоб через їх просівалась дрібно потовчена кора, яка сиплеться у пристосований для того невисокий ящик, прироблений під гніздом ступи. До кінця підойми,

укріпленої між двома простовисними стовпами, прироблені один або два чотирьохгранчасті товкачі, що звужуються донизу. На кінець товкача набитий чотирьохбокий залізний сікач із невеликим поглибленням всередині. Ступа ця приводиться в рух ногою, так само, як і звичайна ступа, в якій товчуть пшоно. Заможні чинбарі мають кінні ступи або „*машини*“, що приводяться в рух кінською силою. Там є такий самий ящик із залізними решетами на один або обидва боки, тільки в кілька разів більший, і чотири товкачі з залізними сікачами на кінцях. Конем, припряженим до голоблі, приводиться в рух здорове зубчате колесо, подібне до того, які бувають у млинах. Воно повертає „*семерню*“, а семерня „*вал*“. Дерев'яні бруски на кінці вала, приблизно, 35 см. завдовжки, зветься „*металями*“. Коли крутиться вал, металі чіпляються за „*лапи*“, теж бруски, що прироблені горизонтально вгорі до товкачів і приводять їх у рух.

Далі вперше „*запускають дубом*“, тоб-то легко пересипають товчею дубовою корою, щоб „*не запалити*“. Потім „*дають дуба*“, тоб-то дуже всипають дубом (порівняти вираз: „*Дуба дати*“, в значіння померти наглою смертю). Дуба дають разів 3—4, де шкіри перебувають по тижню. За їх станом спостерігають і відповідно цьому провадять роботу. Від кількості „*дубил*“, тоб-то разів перебування в дуб'яному квасі, залежить якість шкіри. В процесі чинби моменти пускання на кваснину й запускання дубом самі відповідальні; вони потребують практичних навиків, тому що тут робиться без певних пропорцій, здебільшого на око; траплялось так, що чого-небудь не вгадували, шкіри не вдавались і чинбарі несли збитки.

Закінчені таким чином шкіри виймається з шаплика, прополіскується й вішається у дворі на жердки. Влітку їх оберігають од сонця, вішають у холодку, під повіткою. Щоб узнати, чи вичинена вже шкіра, її загинають уздовж і впоперек із личкового боку і продувають, коли вона від цього біліє, то це ознака того, що вже готова. В гарно вичиненій шкірі не повинно бути „*живців*“, тоб-то місць, що не пройшли наскрізь дуб'яним квасом. Висушується здебільшого волячі шкіри, що йдуть на підшови, так званий полувал. Інша-ж тонка шкіра з габелків та полуяловок іде на „*юхту*“¹⁾, з якої роблять витяжки та головки до чобіт. Заможні чинбарі, що в довійськовий час мали крамниці, продовжують роботу над шкірами, виробляючи весь потрібний для шевства матеріал.

Раніш, оскільки свідчать вищеназвані описи чинбарства в Богодухові, воно часто, особливо в більш-менш великих підприємствах, не звязаних із хліборобством, сполучалося з шевством, через те, що чинбарство само по собі не відбирало багато часу. Зараз здебільшого маємо три зовсім окремих галузі спеціалістів-ремесників, що ведуть діло в невеликому маштабі, перебиваючись, як кажуть, із копійки на копійку. Це — чинбарі, витягальщики-посадчики, що готують юхту та інший товар, крім підшов на чоботи, і шевці.

Вироблені полувальні шкіри іноді продають цілими; здебільшого-ж їх ріжуть впоперек на „*слупці*“ (від польського *slup, slupiec*), 20—23 см. завширшки, з яких ріжуть підшови. В залежності від величини шкіри з неї ріжуть од 4 до 8 слупців. Перший слупець од хвоста зветься „*хозом*“ (порівняти вираз „*хозовий*“ або „*казовий*“ кінець матерії, у значінні краший, слово вважається запозиченим із перської мови²⁾). Другий— „*паховий*“ (од пах, пашина), третій— „*середовий*“, четвертий— „*ошийок*“, п'ятий— „*варізок*“. Шкура з боків та черева зветься „*полами*“.

1) Турецько-перське „джюфт“— за поясненням академіка Кримського.

2) Таке пояснення маємо в Даля: „Толковый словарь русского языка“, с. в.

Залишки від виробництва утилізується таким чином: дубова кора, так звана „здубиця“, що виймається з шапликів після пускання шкір на дуб, висушується й іде на паливо, ніздря або хляки іноді продають на клей, коли трапляються клеєвари; здебільшого - ж викидається вкупі з іншими залишками після чинби. Товарячка або шерсть вимивається від золи й вапни і продається на виробку повсти, яку закупають головним чином місцеві шапошники. Для вимивання товарячки наймають поденщиків, що миють її на річці в решетах; але на цю роботу йдуть неохоче, бо вапна роз'їдає руки. Крім названого, нема інших засобів вимивання товарячки. і тому вона здебільшого викидається й укупі з вапною, золою та ніздрою вивозиться за місто на піски, на лівий берег Мерла, так звані „кучугури“.

В статті Спаського „О ремеслах и промыслах г. Богодухова“¹⁾, згадується про „жеству“ — залишок од чинби шкір, який складається з двох частин золи, однієї частини вапни, хлібної гуші й шерсти, що зв'язує цю масу. „До 1861 года, — каже Спаський, — жествой заброшены были дворы выделывателей кож, улицы и площади; хозяева не знали, что с нею делать, а для полиции была лишняя забота понуждать хозяев к очищению дворов и вывозу жествы за город. Некоторые из жителей Богодухова покрыли 5 — 6 небольших построек жествою; в большой пожар 1861 года эти постройки уцелели от наносного огня, что и обратило внимание жителей, и многие начали крыть строения жествой. После железа крытье крыш жествой должно занять в Богодухове первое место как по легкости, так по дешевизне и непромокаемости своей. — Желающие крыть жествою ставят кроквы несколько гуще, по кроквам стелят шелевочные обаполы, потом разводят, сколько нужно, жеству водой и размазывают по обаполам лопаткой слоями толщиной от 2 до 2½ вершков. В первый год жества, высыхая на крыше, трескается и сквозь трещины иногда проникает дождь, затем она, сама собою, помощью дождя заливает трещины, склеивается и уже не протекает. Впоследствии она не требует особенных поправок. Есть крыши по 6 — 8 лет без всякой поправки. Отвердевая на крыше, она становится похожею на известковый цемент, употребляемый для заливки кирпича, противостоит какой-бы то ни было погоде“.

Треба зазначити, що розповсюдження ця жества не мала, і за останній час вона зовсім не утилізується; іноді трапляються повітки та льохи, укриті нею, але значіння, як покрівельний матеріал, вона не має, — догади Спаського не збулись. Чинбарі не згадують за неї зовсім, і не такто багато її буває у звязку з занепадом виробництва.

Порівнюючи сучасну техніку чинбарського ремесла в Богодухові з тією, що описана року 1881 — 82 в повітах Сумському, Куп'янському та Охтирському²⁾, бачимо багато спільного в техніці, термінології, економічному характері виробництва та інш., але багато й відмінного; у всякому разі, чинба шкір у трьох вищезгаданих повітах далеко не тотожня з богодухівською. Порівнюючи термінологію Сумського та Куп'янського повітів із богодухівською, помічаємо великоросійський вплив у назвах знарядь виробництва, що пояснюється близькістю названих повітів із етнографічною великоросійською межею, а також тим, що в деяких селах майстри великоруси, як про це свідчать дані опису чинбарства в Куп'янському повіті. Опис чинбарського ремесла в Богодухові, що міститься, як додаток до III випуску „Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов“, написаний А. Д. Твердохлібовим року 1881 остільки стисло, що не дає

¹⁾ Труды Харьковскаго губернскаго земскаго статистическаго комитета, вып. I, 1872.

²⁾ Труды комиссии по обследованию кустарных промыслов Харьк. губ.

можливості уявити собі це виробництво в місцевій перспективі й притягти до порівняння. Правда, в цьому описові є деякі дуже цікаві та цінні побутові риси, а також розподіл чинбарів на відсотки по заможності. Для тієї доби, що він описував, багатих було 10⁰/₀, середняків — 30⁰/₀ і решта „малосильних“, що ведуть роботу з перервами. Він посилається на свій опис охтирського чинбарства, що міститься у 3-му випускові, але той опис теж досить стислий, хоч у головних рисах має багато спільного з описом богодухівського виробництва. Що до вищезгаданого опису Спаського, треба сказати, що він дуже мало торкається техніки виробництва й не відзначає місцевих особливостей.

Матеріалом для порівняння по-за межами Харківщини є „Словарь украинской народной терминологии“ Василенка¹⁾, де є дані по Зінкову на Полтавщині, який лежить од Богодухова на захід верстах в 70. У Василенка є деякі відмінні від богодухівських назви, як, наприклад, назви сирих невичинених шкір; „ніздра“ або „хляки“ богодухівської термінології у нього носять назву „бутурма“ — „здирок“. Слово „бутурма“ турецького походження й широко розповсюджено у великорусів, де вимовляється як „бахтурма“, так само як і назва „тупик“, у значінні тупий кусок коси, якої не зустрічаємо в Богодухові, де відповідним знаряддям є коса. Назву „тупик“ маємо і в описові чинбарства Куп'янського повіту. Із назв дій не зустрічається в Богодухові термін „брусувати“, який визначає розминання шкури точильним брусом.

Що до роботи штрихилом (остаточна очистка від шерсти, перед тим як шкуру пускають на дуб'яний квас), у Василенка зустрічається термін „фугувати“ (порівняти „фуганок“ із німецького fügen, який забувся в Богодухові). Його ми зустрічаємо у віршах ченця XVII століття Клементія, який сам був волинянин.

... А як поїдець до шкір, дуб товчить, шкури пересипаєть,
А иния шкури у золу хуру закладєть,
А иния теж на кобилиці шерсть оббираєть
А потім, надівши шуствал і хвартух, белехом мездру подробляєть,
І пофаговавши, в божий час укаладєть в квас
І чекаєть, покуль будєть пересипать вп'ять час²⁾.

Терміни, що маємо в цьому уривкові, тотожні з богодухівськими, за винятком „шуствал“ (німецьке schustfall) — шевський шкуратяний хвартух, та „белех“, яких не вживається в Богодухові.

Великоросійська виробка відрізняється в технічних засобах, хоч у головному дуже подібна, а також і в термінології. Так, в даних по Вятській та Володимирській губернях³⁾ не зустрічаємо польських та німецьких термінів: хляки, штрихил, яким відповідають місцеві: „стружки“, „мездрильник“, „мездряк“, а також „тупик“.

Замість дубової кори у Вятській губ. вживається вербова, тому, що там не росте дуб, хоч існує назва „дубленіє“, яку, очевидно, вкупі з колонізацією перенесено з півдня.

Шкури кладється для зчистки там „на кобылу бахтурмою вверх“, — засіб подібний до богодухівського.

¹⁾ Сборник Харьк. историко-филологич. общества, т. XIII, стр. 156.

²⁾ „Основа“ за 1861 р. I, 218 — 220 стор.

³⁾ Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности. СПб. 1883 г. Том X, Владимирская губ. Статья П. Лядова, стр. 2840 — 2842, т. XI. Вятская губ. Статья Козаченка, стр. 26 — 52.

III

Кушнірство та кравецтво. — Засоби здобування овчин. — Техніка та знаряддя виробництва
Крій та шитво кожухів. — Порівняння з іншими місцевостями.

У зв'язку з загальними причинами занепаду домашніх виробів, кушнірське та зв'язане з ним кравецьке ремесло в Богодухові, порівнюючи з тим, яке воно було раніш, значно занепало. Останнім часом мануфактурні фабрики відтіснили кожухи; на їх пройшла мода. Тримуються їх здебільшого селяни, економічне становище яких змушує їх бути консервативними.

З відомостей, що їх дають старі кушнірі, років 40 — 50 тому, крім окремих замов, вироблялось до 2.000 кожухів¹⁾, які продавались на богодухівських ярмарках, а також далеко за межами Богодухівського повіту. На Іллінському ярмарку в Полтаві, звідки привозили таврійські солоні овчини, добувались овчини також і в Харкові на Хрещенському ярмарку, в Катеринославі, у різників слободи Вільшани Харківського повіту.

Місцеві овчини особливого значіння не мали, особливо з занепадом скотарства в селян, викликаного Столипінською системою „одрубів“, коли землі загального користування (вигони, толоки) загубили своє значіння, як пасовиська, і почали використовуватись, як рілля. За час війни та загальної розрухи кількість виробів на продаж звелась до мінімуму, на богодухівських ярмарках зникли ятки з кожухами; привозних овчин зовсім немає, виробництво на продаж припинилось і кушнірі обмежуються випадковими замовами від селян.

З місцевих вважаються за кращі овчини зняті в осени між першою та другою „пречистою“; з привозних „донські“, вони й найбільші. Ціни в довійський час на донські овчини були від 1 крб. 80 коп. до 2 крб.; на місцеві від 1 крб. 20 коп. до 1 крб. 50 коп. За час війни та розрухи ціни значно мінялись. Влітку 1923 року, у зв'язку з недородом, селяни цінували вартість овчини вартості м'яса й навіть трохи більше від 1 крб. 50 к. до 2 крб. 50 коп.

Овчини, що йдуть на виробку кожухів, поділяється на „старицю“ — шкура зі старих овець, „линтвар“ (порівняти німецьке Lindewaare) — із годових і „смушки“ — з ягнят.

Овчини поступають у чинбу сирі, сухі та солоні, що набувались цілими тюками з Таврії та Катеринослащини. Чинба починається з того, що їх мочать у копанці або в шапку один день, нагнітивши, щоб не виринали. Після цього їх надівають на „верштаб“ (од німецького werkstab) (рис. 2), який робиться самими кушнірами і являє собою станок із двох простовисних палок, так званих „ставинок“ 1,1 метра заввишки, які здержуються вгорі горизонтальною, довжиною 1,2 метра, палкою, що має виїмку посередині, в яку може вкладатись невелика палка, так званий „язичок“ або „мичка“, пристосована таким чином, що легко може приходити в рух.

Надіта на „верштаб“ овчина придержується „мичкою“ і „пляшується“ (од німецького fleischen — зчищати залишки м'яса) за допомогою „скахви“ (рис. 3) („скахва“ — або „шкахва“ з італійського слова skafa — за поясненням академіка Кримського), тоб-то з неї зчищається залишки м'яса та товщу, так звані „пляшівки“²⁾, знаряддям, улаштованим із шматка коси

¹⁾ Дані Трудов комісії по дослідженню кустарних промислов Харьк. губ. говорять за, приблизно, такі-ж цифри для описаних там повітів Харківщини.

²⁾ Раніш із цих пляшівок витоплювали лій для каганців, а потім стали продавати їх миловарам та клеєварам.

або пилки довжиною, приблизно, 18 см. з дерев'яним держалном, так званою „держачкою“, — робиться місцевими ковалями, як і всі інші залізни кушнірські приладдя.

Зчищений таким чином або „спляшований“ бік овчини зветься „ядром“. Далі овчини перемазується „перемазкою“, яку запарюється з житнього або

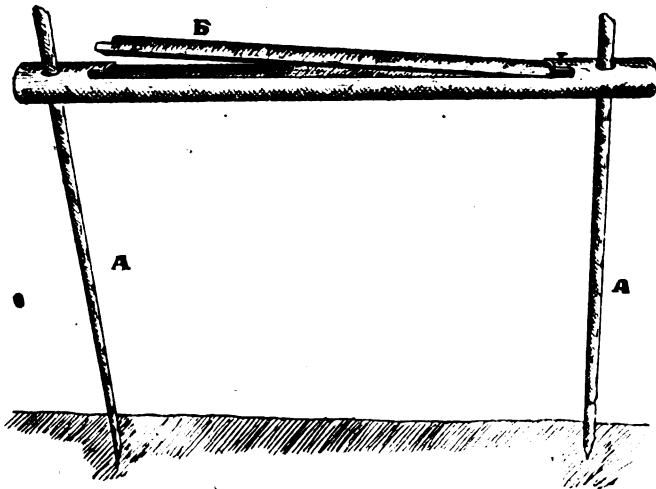

Рис. 2. Верштаби. А. Ставинки. Б. Язичок або мичка.

ячного борошна, куди додається трохи соли, приблизно, півфунта на 2 відра води. Перемазані шкури складається в „переріз“ або шаплик і заливається „квасниною“, яку робиться на зразок сирівця, при чому кількість борошна води й соли береться в залежності від того, яка „хура“ овчин. На 25 великих овчин беруть пуд житнього борошна, півпуда житніх або ячних висівок, які парять окропом, підкладають тіста й біля 15 фунтів соли, її кладуть тоді, коли кваснина вкисне.

Овчини складаються шерстю одна до однієї; для того, щоб вони „не воірівалися“, „перельопують“ їх квасниною й що-дня перевертають; коли свіжа овчина з дорослої вівці, то і двічі на день.

Термін перебування овчини в квасніні для літа обмежується тижнем, для зими треба три тижні. Вичищеною овчина вважається тоді, коли на пахві починає лізти шерсть. Для цього за овчинами спостерігають, їх пробують. Сиру овчину „посажують“ або „затягають“ на жердках, тоб-то натягають у ширину настільні, щоб аж зібралися зморшки на спині й довжина спини од цього покоротшала. Потім сушать влітку на жердках, а взимку в хаті коло печі.

Висушені шкури відволожують, для чого змочують їх водою або квасом за допомогою „мацика“, тоб-то віхтя, зробленого із шматка овчини вовною догори. Одволожена шкура загортається ядром всередину, куди

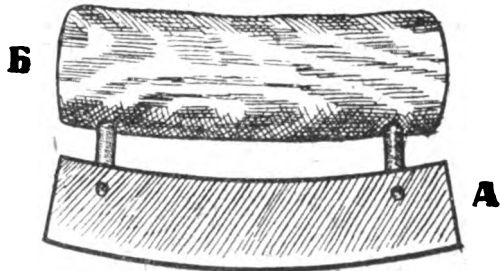

Рис. 3. Скахва. А. Скахва. Б. Держачка.

загортається краї та лапки й лежить днів два. Одволожену таким чином овчину розтягають вдовжину, а іноді і впоперек, а для цього замотують її через край за паличку, так звану „цурку“, на мотузочок „штричку“; прив'язують до бантини або гака в сволюку й розминають залізним „ключем“ (рис. 4). Ключ являє собою залізне знаряддя, яке формою нагадує залізні ключі, що ними відмикають засуви дверей (рис. 5). Коротка частина ключа, довжиною 19 см., зветься „носом“, довга 56 см. — „стрілюю“. Вгорі він має

Рис. 4. Розминання овчини ключем.
А. Штричка. Б. Цурка. В. Ключ.

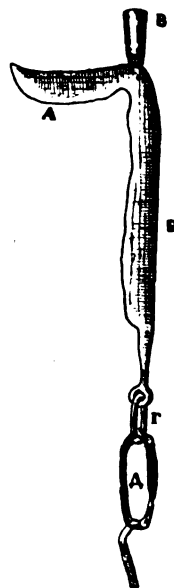

Рис. 5. Ключ. А. Ніс.
Б. Стріла. В. Дерев'яне
держално. Г. Колокольце.
Д. Підключник.

дерев'яне держално 14 см. завдовжки, а внизу залізне кільце 5 см. у діаметрі, так зване „колокольце“, до якого прив'язується „підключник“ або „підніжок“, зроблений із мотузка або ременя, куди вдівається праву ногу при роботі. Правою рукою держать держално. Робота ключем потребує навичку і швидкості рухів; це одна з найтрудніших кушнірських робіт. Розминання ключем продовжується до тих пір, поки зніметься вся „перемазка“ й овчина зробиться зовсім м'якою. Вогку овчину висушують у холодку, потім знову проминають ключем, натерши перед тим крейдою, щоб краще стерти „пляшівки“, тоб-то залишки жил та м'яса. Залишки пляшівок та перемазки при розминанні зветься „турицею“.

Пром'яту шкіру вішають на „верштабу“ й білять крейдою; знову чистять „скахвою“, поки зробиться рівною, м'якою та білою.

Як раніш, так і тепер селяни здебільшого вживають на кожухи овчин, вичинених набіло, але вони виходять із моди й овчини фарбують в чорний колір, а також роблять дубльонки.

Фарбування в чорний колір провадиться в такий спосіб: білу овчину кладуть на долівку й намазують „алістрактою“ (зіпсоване слово екстракт, *succus lacuigae*), який уварюється й дає темно-червоний колір.

Потім їх намазують відваром „кромтіка“ (хромпик — *Kali bichromicum ruber*), який надає чорного кольору. Після цього їх споліскують водою, просушують і проминають. Попит на чорні кожухи здебільшого серед богодухівських мішан, що шиють їх чумарками; поширюються вони також і серед селян.

„Дубльонки“ в Богодухові не мають поширення; селяни ставляться до них зневажливо, як до „кацапських витівок“; раніш їх виробляли на замовлення для салдатів та жандарів. Такого роду фарбування полягає в тому, що овчини змочується відваром дубової кори з розрахунку 1 пуд кори на 100 овчин, згортається і кладеться в шаплик днів на три, після чого сушуться, потім одволожується і проминається ключем, далі за допомогою цеглини натирається охрою, яку пересмажується на сковороді до червоного кольору.

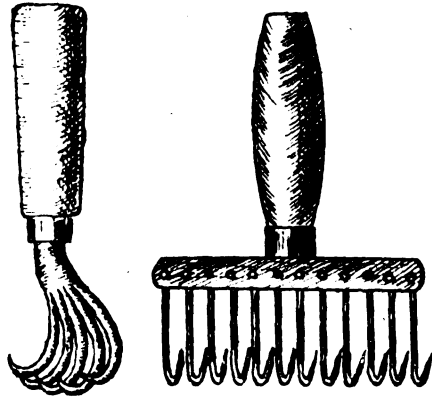

Рис. 6. Дрешпаки.

Вичинені овчини розчісують „дрешпаком“ (рис. 6). Дрешпак являє собою залізний гребінець, із загнутими в один бік 12 зубцями, або знаряддя з п'ятьма залізними кігтями. Можливо, що дрешпак первісною своєю формою мав тільки три кігтя-крючка, які були дерев'яні; тоді назву його можливо було б пояснити німецьким гаданим dreispach од drei — і sprach — сучок, ключка.

Кушнірство полягає не лише в чинбі шкір, а також і в шитві кожухів, так званому кравецтві. Спершу, чим почати країти, кушнір „сбтязяє“ овчину. Він вирівнює руками краї, підрізує їх ножем і руками обриває шматочки. Потім вовну рівеньюко обрізується кругом, щоб не висіли великі кім'яхи. При покрої вживають аршина й пальцями відміряють вершки. Коли кожухи шиється на продаж, вживають постійних мірок; при індивідуальних замовленнях так само. Раніш шили здорові кожухи, без стана, широкі внизу, які тепер вийшли з ужитку, а також на 3 та на 5 „хвандів“ або „вусів“. Тепер шиють „чумарки“ та „піджаки“ здебільшого з пофарбованих у чорний колір овчин. Кількість шкір для кожного типу кожухів різна, в залежності від величини овчин; треба замітити, що матеріал при крайнній використовується занадто економно. Кожух на 3 хванди обов'язково зшивається

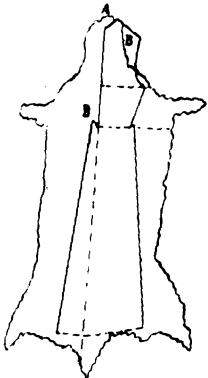

Рис. 7. Права плечина кожуза на три хванди. А. Вшивання до коміра. Б. Місце, де вшивається штучка на плечину, так звава „накружка“. В. Зубчик для хвандів.

на спині. З однієї овчини кроїться половина спини, таз зв. „плечина“ (рис. 7).

Вгорі намічається „вшивання до коміра“, для якого постійний розмір (половинний) рівняється $1\frac{1}{2}$ вершкам. Од середини вшивання коміра до стану відмірюється 10 вершків, при чому від вшивання коміра до кінця вшивання рукава 6 вершків. Те місце плечини, що має бути зшитим із передом, „штукується“, тоб-то туди пришивається так зв. „штучка“ (німецьке

stückchen) клаптик, латка, тому, що в тім місці приходится „зарізок“ (місце овчини, де обрізується голову) і не проходить потрібна для скройки ширина. Взагалі скрізь, де для скройки бракує невеликих шматочків, доводиться „штукувати“. На „штучках“ тупим кінцем ножа намічають „тилики“ (турецьке „делік“, — татарська вимова „телік“, — дірочка, місце для зашиття — за поясненням академіка Кримського), тоб-то мітки, куди їх треба пришити. Тупим кінцем ножа продавлюються також усі риси, по яких треба

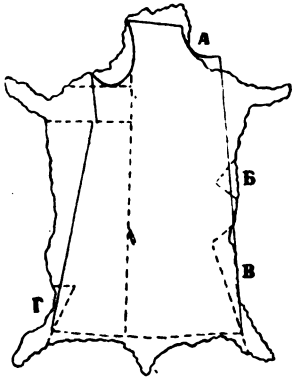

Рис. 8. Правий перед кожуха на три хванди. А. Клапун або штучка, що пришивається до овчини й утворює лацкан. Б. Позацунук. В. Г. Штучки.

краяти. Коли скройка захоплює пахву, де нема вовни, її „позацунують“, підшивають „позацунук“, — шматок овчини з вовною (німецьке — fellsatzung).

„Штучка“ на плечині, відповідно формі шматка, якого не дістає, вшивається напівкругла й тому зветься „накружкою“. На тому місці, де вшито накружка, а також на плечевому шві нашивається вишиту смугу, яка закриває шви, так зв. „ирха“¹⁾.

„Ирха“ являє собою виголену шкуру зі стриженої або облізлої овчини.

На стані скройки роблять зубчики з виступом на $3\frac{1}{2}$ см. для „хвандів“. На скройці переду (рис. 8) теж доводиться вшивати „штучки“. Спереди, на вшиванні до коміра, пришивається штучку, що зветься „клапуном“ яка в кожусі відгортається й утворює собою лацкан. Пунктиром на малюнках 7 та 8 намічено допоміжні при крої лінії, а також місця, куди вшивається штучки та позацунки (рис. 9) являє собою скройку рукава. Рукав буває 75—85 см. завдовжки; завширшки коло плеча — 58 см. внизу — 40 см.

Скройка рукава має трапецієподібну форму, до якої вздовж пришивається рівну смугу, так зв. „поміч“; коли ширина скройки не проходить по ширині овчини.

Крой кожуха на 5 хвандів являє собою ускладнену скройку трьоххвандового кожуха. Комір до кожуха пришивається рубцем догори й закривається ирхою.

В місцях, де нашивається ирху, вона спершу „напаштриюється“ (польське fastrygowac) — метати на живу нитку, тоб-то злегка пришивається одним краєм, який загортається всередину, а другий край „прикидається“, при чому вколюється обов'язково в „ирху“, а виколується побіля ирхи. Шви, там, де вони покриваються, зшиваються через верх, а там, де прикрас немає, колються з двох боків.

Шви розправляється або руками, „вирехтовується“, або розбивається „муштою“ (персько-турецьке слово, яке визначає знаряддя для розгладжування шкури в перських шевців²⁾), зробленою з грушевого або кленового дерева.

При шитві кожухів вживаються товсті голки-кругловушки та сирові нитки, які восяться й намотуються на дерев'яні хрещики. Ніж вживається звичайний, зроблений здебільшого із старої коси, наперсток без дна. Єсть

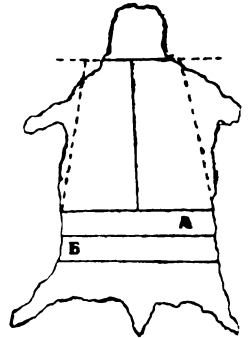

Рис. 9. Скройки рукава. А. Б. Помічі.

¹⁾ Укр. та російське ирха з польського ircha, пор. сербське ira, чеське jircha. Слов'янське слово взято із старого німецького irch, тонка шкура лимарського виробу, що відповідає латинському *ircus — цап. E. Bernker. Slavisches etymologisches Wörterbuch S. V.

²⁾ За поясненням академіка Кримського.

акож і ножиці, ними обрізається шерсть та ріжеться ирхи. Кравці дуже орожать своїми голками, можливо через те, що раніш вони були дорогі, оже й того, що голка найважливіше знаряддя кравця.

У голок, спершу, чим їх вживати до шитва, надбивається кінчик, а поім вони вставляються в „юстрильце“ й гостряться на брусі. „Гострильце“ уває ліскове (з ліщини), являє собою круглу паличку, один кінець якої агострюється формою усіченої трьохбокої піраміди, щоб не було гостряка. Гуди вставляється вушком голка й заточується теж трьохкутником. Це уже полегшує шитво, тоді голка трьома лезами ніби розрізує овчину. Голки ховається в „юльник“, який робиться зі смуги ирхи; смуга ця зшизається з обох боків і прошивається посередині, від чого утворюється два відділи, куди встромляється трубки з товстих гусячих пер, в які вкладається голки. Кінець гольника загортається і продівається в ремінець, пришитий впоперек.

Раніш кожухи оздоблювали розкішною вишивкою, що виконувалась гарусом. Вживався для цього берлінський гарус, що здавна займав значне місце між закордонним крамом на Україні. Тепер вишивки виходять із моди. Крім цього, на комірах та полах кожухи оздоблюють сивими та чорними смушками, з яких різались так зв. „альтиці“ (за поясненням академіка А. Е. Кримського—суто слов'янське слово—льтиця), смуги різної ширини.

Раніш була мода обшивати кожухи „альтицями з бабака“. Згадки за цю моду маємо у Квітки-Основ'яненка, очевидно вона була поширена на Харківщині. „Купив... дочкам кожухи нові, бабаком оторочені“...¹⁾ Найбільшу кількість кожухів на продаж шили в Богодухові від покрови до різдва. Раніш багато готували їх до богодухівських осінніх ярмарків у жовтні та листопаді „Охтома“ (6 жовтня ст. ст.) та „Михайлове чудо“ (8 листопада ст. ст.), при шитві вживали постійних мірок. Знімалися мірки лише при замовах. У довійськовій час кожухи продавали від 7 до 15 крб. за штуку, в залежності від якості овчин та роботи, а також вишивки, та інших оздоб. За останній час якість виробки овчин погіршала, оздоби не вживають,—ціна кожного типу кожуха трудно піддається підрахункові.

Порівнюючи чинбу овчин у Богодухові з чинбою в інших місцях Харківщини²⁾, бачимо, що вона в деталях відрізняється, в головному-ж кардинальних розходжень немає. В Охтирці та Котельві інша кількість борошна та соли для квасу, також відрізняється термін перебування на змочці й у квасі.

В Куп'янському повіті чинба овчин носить великоросійський характер, тому, що туди приходять на роботу майстри з Воронізької губ. Замість верштаб, там уживається обшитою шкірою колоду, а також обломок старої коси, а не скахва.

В Сумському повіті конкурентами місцевих кушнірів являються заходжі калужани, які замість скахви вживають косу, а замість верштаб—дошку, яку звуть „кобилою“. Місцеві кушнірі в загальних рисах провадять виробництво подібно до богодухівського. Назва знарядь виробництва та їх окремих частин так само не тотожня по трьох вищезгаданих повітах.

Описи вищезгаданих повітів не дають нам повної номенклатури знарядь виробництва та їхніх частин, але згадки про їх свідчать про розходження. Так богодухівській назві „підключник“ в Охтирці відповідає „гардзель“. „Пляшівки“—залишки м'яса та жил у Сумському повіті зветься „мизькою“ то-що.

¹⁾ Творя Г. Ф. Квітки, т. II. Харків 1894. Листи до любезних земляків, стор. 14.

²⁾ Труды комиссии по исследов. кустарных промыслов Харьк. губ. Вып. I, — Сумской уезд, вып. II — Купянский уезд, вып. III — Ахтырский уезд.

Порівнюючи з чинбою на Полтавщині (с. Сміла, Роменського повіту¹⁾, бачимо різницю в кількості та пропорції продуктів, що йдуть на чинбу, а також у терміні чинби, який тягнеться довше, ніж в Богодухові. Даних для порівняння термінології там мало, хоч і описано техніку виробництва докладно. Знаряддя виробництва ті-ж, що й у Богодухові.

Дані по с. Решетилівці на Полтавщині²⁾ свідчать про більшу кількість назв сортів овчин, порівнюючи з Богодуховом, там єсть назви: бирка, качаванка, чунтук, ординка, типів кожухів та їх окремих частин. Цікава вказівка на те, що „ключ“ там вживається дерев'яний.

В описові кушнірської праці в гуцулів, поданої Шухевичем³⁾, бачимо багато подібного до богодухівської чинби. Різняться склад тіста, до якого в гуцулів входить кукурудзяне борошно, вживається більшу кількість соли. Що до знарядь, то треба сказати, що взагалі вони подібні, відрізняючись у деталях та номенклатурі окремих частин. Богодухівській „штричці“, якою прив'язується до гака в стелі замотану на „цурку“ овчину, в гуцулів одповідає „ключивник“. Цю назву здибуємо и в Сумському повіті. Ключ відрізняється як формою, так і назвою окремих частин. У дерев'яну колодку (держално) вбиті: коротке залізне „Вістре“ і довге „тиле“, яке значно довше богодухівської „стріли“. У Шухевича не згадується про „верштаб“, на якому в Богодухові пляшується овчину після змочки. Подібне до його знаряддя, за назвою „пйіла“ (від слова п'ясти), згадується, як потрібне після „ключування“ або розминання.

При шитві кожухів згадується, подібні до богодухівських, голки „на три ребра“ й „дублені нитки“.

Порівнюючи з чинбою у великоросів⁴⁾, ми бачимо різницю в знаряддях виробництва. Там не вживають „верштабів“, а зчишають овчини на колодках, замість „ключа“ вживають „крюки железные“, замість „скахови“ — „литовки, косы малорусские“; „дрешпак“, яким розчищується шерсть на готових овчинах, зветься „скобкою“. Описів та малюнків цих знарядь не дано. Неодмінна умова великоросійської чинби овчин — це дубління, яке чуже українцям, і в Богодухові зокрема, де робилось з замов і не поширилось серед місцевого населення.

За останній час у Богодухові почали вживати для шитва кожухів машини. Ними не шивались, а головним чином вишивали у кожухів рукава, „*оубл*“ на правій полі та „*берей*“ або краї.

В етнографічному відділі центрального музею Полтавщини у вітрині кушнірських знарядь єсть так звана „галка“, яка являє собою залізний пліскатий півкруг 3,5 см. завширшки й 23 см. діаметром із невеличкою виїмкою посередині. На обох кінцях півкруга єсть дірочки, куди продіто залізні гачки, якими, очевидно, цю галку до чогось прибивалось. Картка до 7363 нумера, що ним помічено у згаданій вітрині „дрешпак“, містить у собі стислий опис кушнірства, де про галку згадується, як про знаряддя, потрібне для обминання лап, після того як овчина добре промнеться ключем. На запитання до богодухівських кушнірів, чи вживають вони тепер „галки“, була відповідь, що вживали раніш, та покинули, як непотрібну, років із сорок тому.

¹⁾ С. И. Лысенко. Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавск. губ., вып. II. Роменский уезд. Одесса, 1900, стр. 151 — 169.

²⁾ Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавск. губ. Сборник Харьковского историко-филологич. общества, т. XIII, стр. 153.

³⁾ Матеріали до українсько-російської, етнології, т. IV, стр. 252. Львів 1901.

⁴⁾ Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности. том XI — Вятская губ., том X — Владимирская губ. Петербург, 1883.

IV

Побутові та санітарні умови життя чинбарів та кушнірів. — Кількість їх за останні роки. — Загальні висновки про походження та розвиток ремесла.

Богодухів міститься на горішньому березі річки Мерла, а близько коло річки, в старовинній частині міста, на сирих місцях, низинах, оселились із давніх-давен чинбарі й кушнірі, яким найзручніше там жити, бо у своїх низових городах вони повикопували потрібні для їхнього ремесла копанки.

Бідніші чинбарі та кушнірі, а також більшість середнього достатку, живуть у старовинних дідівських садибах, у митих хатах із вікнами старовинного типу, що відсуваються квартирки. Взагалі, дивлячись на побут цих ремесників, умови праці й характер виробництва, можна далеко сягнути в минуле життя Богодухова, трохи не до часів його заснування. Заможні чинбарі, в яких діло поставлено широко та використовується найману працю, мають окремі чинбарні, розбагатіли, побудували кам'яні будинки, відкрили крамниці, порвали зі старим побутом і стали користуватись культурними благами, оскільки це дозволяли їм їхні кошти. Але це одиниці, а значна частина чинбарів робить одиночками, з перервами в роботі, що обумовлені відсутністю кредиту та замовлень. Робота йде влітку надворі, а взимку в хаті, саме в чорній її половині, де живе вся родина чинбаря. Можна собі уявити санітарні умови життя цих ремесників! Під полом, на якому сплять, бувають вкопані в долівку зільник та шаплик або ставиться переріз із квасом, в якому чиняться овчини. Хоч ці шапки й накриваються щільно дошками, але від їх узимку в хаті холод, вогкість та сморід. Двори кушнірів та чинбарів засіяно обрізками шкір, так званими „злиднями“, залишками від чинби, що являють собою суміш вапни, золи, шерсті й м'яса. Улітку від копанок випаровується нестерпучий сморід, бо вода в їх загнивається й кишить паразитами.

Правда, в деяких чинбарів чистіше, порівнюючи з іншими, хазяйки — чепурухи всемірно дбають за те, щоб оселя мала людський вигляд: насаджують квіток, метуть двори та инш., але санітарні умови життя все-ж лишаються занадто важкими для бідноти, що працює в таких умовах. Почуття самоохорони змушує хазяїна, що працює в хаті, де й живе, дбати за чистоту — зовсім инша справа з наймитами. Тепер їх майже ніхто не держить, але в довійськовий час багаті хазяїни держали їх до десятка, вони жили по чинбарнях, де спали на лавах, столах та дошках, якими накривали зільники та шапки. Хазяїни вимагали роботи по 14 годин на добу та дбали за те, щоб як-мога менш заплатити. Гірка іронія робітників що до хазяїнів вилилась у назви „жила“, що її прикладали до експлоататорів.

Заходами земства у 80 роках минулого століття чинбарі й кушнірі виселялися в південно-західню частину Богодухова, по березі річки, в так званий „Лошатник“. Ця частина міста є яскравий зразок антисанітарних умов життя, в яких пробувають бідніші ремесники; побувавши в цьому „гето“, можна переконатися, що тільки надмірна скрута може змусити тут оселитися.

Відсоток сухотних у Богодухові значний, особливо багато хворих серед ремесників; це цілком зрозуміло за умови їхнього життя та праці.

Відношення самих хазяїнів, особливо бідніших, що в найменшій мірі зазнали впливу культури, до санітарних умов виробництва досить спокійне, вони не вважають їх за шкідливі для себе, говорячи, що це „діло чисте“. Чинбарі кажуть, що в кушнірів „важкий дух“, а в їх „не вредить“, а

кушнірі, навпаки. Чинбарі вживають дуб'яного квасу, як ліки при виразках, які трапляються при струганні шкір, бо, за їхніми словами, він стягає та швидко гоїть рани. Кушнірський квас вживається, як косметичний засіб при всякого роду плямах на обличчі, а також од корости.

Треба думати, що такого роду погляд дуже стародавній: можна вважати за можливе для порівняння відоме оповідання початкового літопису за лаврентієвським списком, де говориться про подорож апостола Андрія до Риму, коли по дорозі він бачив новгородських слов'ян: „дивьно видѣхъ словенскую землю, идучи ми сѣмо, видѣхъ бани древъны, и пережгутъ я рамяно, соволокутьсѣ и будутъ назѣи и облѣются квасомъ усніянымъ, и возьмутъ на ся прутье младоє“... Квас усніяний або усміяний од слова „усма“ — вичинена шкура, очевидно, кушнірський квас.

Економія продуктів, що входять у склад квасу (самим коштовним продуктом є борошно) змушує кушнірів та чинбарів не переминяти його для кожної нової партії шкір, а лише доливати. Це дає себе почувати як у санітарному відношенні, так і на якості виробів.

У порівнанні з заводськими виробами, сучасні вироби богодухівських чинбарів далеко гірші. Це пояснюється тим, що від змочки у брудних копанках вони пригніваються, в зільниках перезолуються, а в дуб'яному квасу не додублюються, бо в звязку з економією дубової кори скорочується кількість разів „пускання на дуб'яний квас“ — утричі в порівнанні з заводським виробництвом. По роботі виходить і виріб. Так само стоїть справа і з чинбою овчин. Дбають за те, щоб вичинити скоріш та дешевше. Це пояснюється тим, що майстер орієнтується на покупця, яким у великій більшості є убогий селянин, що не може спромогтися на крашу купівлю.

Богодухівський майстер як у минулому, так і тепер економічно тісно звязаний з селянином. Поліпшення стану селянського господарства поведе за собою попит на кращі вироби, яких не зможе дати кустар-одиночка. Шлях до кращого виробництва в об'єднанні, яке позначається серед богодухівських чинбарів і вилилось у заснуванні артілі з 6 чоловік малосильних чинбарів року 1923.

Кількість чинбарів та кушнірів у Богодухові 50 із лишнім років тому, за описом Спаського, була 300 чоловіка вкупі з робітниками-наймитами. За даними дослідів кустарних промислів по Богодухову й повіту 1912 року рахувалось 22 „кожево-кустарей“, де чинбарі й кушнірі підведені під одну рубрику. Числа, що їх дає демографічний перепис 1920 року, не можна вважати за певні. Вони не відбивають дійсного стану промисловости, бо частина ремесників на той час припинила своє виробництво, а частина продовжувала напівлегально, боячись реквізиції своїх виробів, бо шкури тоді націоналізували.

У звязку з загальною розрухою попит на місцеві чинбарські вироби в той час був дуже великий, але вищезгадані умови не давали можливости чинбарям задовольняти його; за підвищення техніки того часу ясно нема чого говорити. Відомості про кількість чинбарів та кушнірів за 1923 рік, підчас мого обслідування цих ремесств, теж не дають певних цифр тим, що єдиним джерелом їх єсть „матеріали промислового обложення“, де реєструються ремесники, що відбирають патенти.

Запобігаючи всякого роду податків, досить значна частина ремесників, що працює з перервами, зовсім не реєструється. В самих ремесників дуже тяжко дістати будь-які відомості. У всякого роду розпитуваннях та записках вони вбачають фіскальну мету, боячись податків, і на запитання дають плутані відомості, які доводилось перевіряти в кількох ремесників.

Відомості Харківського Губстатбюра за 1923 рік дають по Богодухівському району 29 одиниць робочої сили (тоб-то окремих підприємств незалежно від того, чи складається воно з однієї особи, чи являє собою артіль або завод) в галузі шкурного виробництва. Одна така одиниця припадає на завод, велике підприємство, засноване втікачами з Польщі року 1915, а потім націоналізований; одна артіль (з 6 чоловіка чинбарів), що мала річний обіг року 1923—10.248 зол. крб., 20 окремих чинбарів (з річним обігом од 854 зол. крб. до 8.540 крб. 3 кушнірі з річним обігом од 1.260 зол. крб. до 1.485 крб. Решта — чотири посадчики - витягальщики. В цих „матеріялах“ не згадуються наймити. Їх тепер не держать, боячись податків, іноді наймають поденно.

Як кушнірська, так і чинбарська праця може провадитись уся від початку до кінця однією людиною, як це часто й буває в невеликих підприємствах, де працює сам господар, управляючись без наймитів лише своєю родиною. Частина роботи, що в найбільшій мірі потребує знань та навиків, пророблюється самим майстером, часто допомагають жінка й діти, які тим самим „привчаються“ до ремества.

В бідніших чинбарів жінки часто товчуть дубову кору в ступі. Ця робота занадто важка й непродуктивна, за день можна стовкти не більш, як 3 пуди, тоді як у „машині“ можна стовкти за день більш 20 пудів.

Важка одноманітна праця товчіння кори у ступі іноді прикрашується й полегшується піснею; співають різних пісень, але одну, що змістом і ритмом найбільш підходить до цієї праці, можна вважати за чинбарську робочу пісню.

Ку - ку - ріку, півнику, ляска
Була в мене дівка Параска
І дуб товче, й пироги пече.
І олію смаже і пироги маже!

Праця в умовах побуту, що склався багатьма десятками років без змін, одноманітність роботи, що робила подібним день на день, а рік на рік, безбарвне животіння в безупинній роботі за шматок хліба викликало потребу жарту, пісні, яка-б розважила ремесника й на хвилину осяяла його життя. Існують пісні, приказки та анекдоти, що стосуються до того чи іншого ремества й утворились у його сфері. Так, мені довелося чути уривок „шевського акафіста“, де перелічується шевське знаряддя, а також згадується горілка, до якої дуже прихильні всі взагалі ремесники.

Радуйся, сорока, радуйся, ворона,
І ти, горобче, великий чудотворче!
І ти, на трьох ніжках стілець,
Де сидів Гаврило швець.
Радуйся, смола, дратва, ніж, клесачка, натирачка;
Радуйтеся, колодки, і ти, криве шило!
Горілку п'єш, жінку б'єш, на шкурах спиш,
Шкурами укриваєшся й до ранку качаєшся.

Форми праці в кушнірів та чинбарів у Богодухові так само, як і в інших ремесників, занадто консервативні. Вони зовсім не цікавляться якими-небудь іншими засобами виробництва, крім тих, які знають, говорячи, що з них досить і того, що від батьків навчилися. До книжок у справі поліпшення ремества ставляться скептично, говорячи, що там дурниці пишуть, поскільки засоби, що їх рекомендують книжки, відрізняються від засвоєних традиційним шляхом.

Розглядаючи термінологію, що її маємо в чинбарстві та кушнірстві бачимо назви східні, а також у значній мірі польські та німецькі. Це

говорить за те, що вони стосуються до різних епох і являють собою запозичення як із Сходу, так і з Заходу. Порівнюючи засоби чинби шкір у різних частинах України й зокрема Харківщини та у великоросів, бачимо, що деякі назви поширені широко, існують по всій Україні, Росії та Сибіру, як, наприклад, „ирха“, деякі, навпаки, як, наприклад, „схахва“ (італійське *scafa*) — вузько обмежені територіяльно.

Назва „чинбар“ осмислюється по народньому, як слово, що ніби - то постало від слова „чинити“, „чиньба“. Але цю назву вимовляється, за моїми спостереженнями, як „чембар“, так її записано і в описові чинбарства в Охтирці та Богодухові, що його подав А. Д. Твердохлібов¹⁾, і ця вимова викликає сумнів у тому, щоб назва повстала від слова „чинити“. Треба думати, що це турецька назва, що здавна ввійшла до слов'янських мов. Так, у болгар єсть слово *чизма* — чобіт, запозичене з турецької мови й утворене від нього *чизмарін* — *чизмар* — швець. У сербській мові маємо *чизмар* у тому-ж значінні; у чеській — *čizmar* — угорський швець. В українців слово *чижмар* — сапогошвець, наводиться вже у словнику Памви Беринди 17 століття.

Оскільки раніш чинбарство неодмінно сполучалось із шевством, то назва, властива шевству, перенеслася й на чинбарство, виробку шкір у літеральному значінні слова, переробка слова „чижмар“ у приложенні до „чиньба“, „чинити“ дала сучасне українське чинбар і чембар.

Назва „кушнір“ німецького походження: в українську мову вона прийшла через посередництво польської, де маємо *kusznierz* (з німецького *Kütschner* — скорняк, кушнір).

Сучасний процес виробництва та його сучасна термінологія як у Богодухові, так і в інших місцевостях України, відбиває на собі різні культурні та національні впливи. Цим і пояснюється те, що в ремесві єсть різноманітність назв. Там трапляються назви загальнослов'янські, німецькі, польські й інші; деякі свідчать про своє азійське походження. Безсумнівим можна вважати те, що найбільш стародавні назви — східні, часто спільні в українців та великоросів. Назви західного походження — новіші. Самий поверховий огляд термінології свідчить про значний польсько-німецький вплив. Все це з'ясує той довгий культурно-економічний шлях, що його пройшло ремесло на протязі низки століть свого існування.

За часи існування цехів майстри передавали своїм учням технічне знання та термінологію, що її сами засвоїли від попередніх майстрів. У зв'язку з колонізацією України підчас гетьманщини на полкових та сотинних містах оселились ремесники - чужоземці, часто полонені. За кріпацтва поміщики часто віддавали своїх крепаків учитися ремеслу в майстерні та заводи до чужоземців. За пореформеної доби так само вчилися ремеслу в чужоземних майстерів по містах.

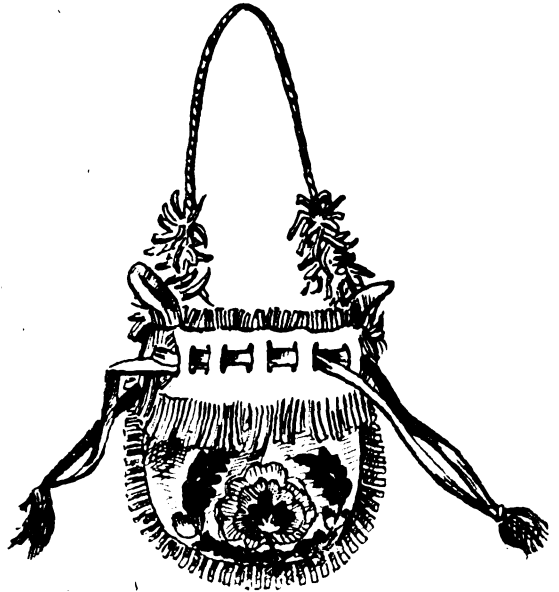
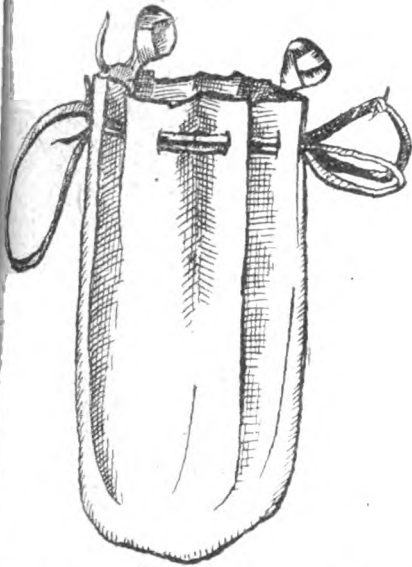
Цим у великій мірі пояснюється неоднотайність технічної термінології на території, наприклад, чотирьох повітів однієї губернії, як це видно з порівняння кушнірського та чинбарського ремесла в Богодухові з іншими повітами Харківщини.

По-між виробами богодухівських кушнірів та чинбарів заслуговує на увагу також вироб калиток для грошей, що років 20 — 30 тому був вельми поширений. Калитки місцевої роботи широко вживались селянством, але за останні часи молодь прагнула до купованих на базарі „партманетів“ і калиток вживало старше покоління.

¹⁾ Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьк. губ. Вып. III. Ахтырский уезд, стр. 52.

Кушнірі вироблювали білі калитки з „ирхи“, оздоблюючи нарізаною з тієї-ж таки „ирхи“ бахромою та вишиваючи квітки, що являються мотивами композицій вишиванок окремих частин кожуха. Таких вишиваних калиток вживало здебільшого жіноцтво, носячи їх на поясі (мал. 11).

Чинбарі виробляють і зараз калитки з баранячого scrotum, без вишиванок та інших оздоб, продіваючи вшивальника для зашморгування в кругленькі дірочки вгорі. Зверху, на протилежних кінцях калитки, пришивають два Гудзики (мал. 10). Пересічний розмір калиток — 10 см. завширшки й до 15 см. завдовжки.

Мал. 10. Калитка на греші чинбарської роботи

Мал. 11. Калитка на греші кушнірської роботи

Нарешті, вважаю за прийнятний обов'язок висловити ширю подяку академікам Д. І. Багалію та А. Е. Кримському, проф. Ленінградського університету Д. К. Зеленіну, етнологічно-краєзнавчій секції, де цю роботу було зачитано, членові правління спілки Робос у Харкові О. І. Харченкові за ласкаві вказівки й поради при написанні цієї роботи.

BELEC'KATHE TANNER'S AND FURRIER TRADES AT BOHODOOKHOFF
IN THE KHARCOVDISTRICT

The article aims to give a description of the tanners and furrier's trades in local conditions, which would correspond to actual claims of the country - role. The description contains historical recollections of the development of these trades in the pastn, their present state the technies and organisation of the production, the actual economic condition of the workmen and the customes of lite closely connected with. The research made into the technical terminology renders it feasible to tracen the ways these trades had passed guiring their existence.

Примітка. У звязку з технічними умовами (обмежена кількість літер із наголосами в друкарні) вирази, що стосуються до технічної термінології описаних виробництв, подані вище без наголосів. Нижченаведений список технічних виразів визначає відміними від загального шрифту літерами голосні в наголошених складах.

Зільник, вигнати хуру, услугувати, яловий, полуялівка, виросток, габелок, на борг, попільники, в розстилку, личком, зарізок, оббирачка, штрихил, товарячка, кобильниця, кліщі, ніздра, хляки, пускати на змочку, пускати на квасину, пускати на дуб'яний квас, машина, семерня, металі, лапи, запускати дубом, давати дуба, дубило, живці, юхта, слупці, хозовий, паховий, середовий, ошишок, зарізок, поли, здубиця, жества, бутурма, тупик, брусувати, фугувати, шуввал, хвартух, белех, стариця, линтварь, смушки, верштаб, ставинки, язичок, мичка, пляшувати, пляшівки, скахва, держачка, спляшований, ядро, перемазка, переріз, квасина, зогріватися, перельопувати, посажувати, затягати, мацик, цурка, шгпичка, стріла, колокольце, підключник, підніжок, туриця, алістракт, кронтик, дубльонка, дрешпак, обтягати, хванди, вуси, плечина, вшивання до коміра, штучка, штукувати, тилик, позацунок, накружка, ирха, клапун, поміч, напаштриговується, прикидається, вирехтовується, мушта, гострильце, гольник, альтиця, гардзель, охтома, ключивник, вістре, тиле, пйіла, вугол, береш, жила, чизма, чизмарин.

Етнографічне дослідження українських обрядових печив

Природні умови СРСР зробили його переважно хліборобською країною. Тому основний продукт хліборобства — хліб — був головним продуктом харчування населення. Він відігравав, як указували дослідувачі, величезну роль в житті й побуті населення, особливо українського, з огляду на економічні умови України. Так, акад. М. Ф. Сумцов писав, що руські слов'яни „не цінити природного достатку харчу й тільки хліб вважали за найголовніше... Коли траплявся неврожай або недостачі“, вони „терпіли страшенні біди, не зважаючи на достаток тваринної їжі. З-за хліба нарід не раз вчиняв страшенні заколоти...“¹⁾.

Про значіння хліба можна судити з цілої низки приказок: „хліб усьому голова“, „Всяке добро за хлібом“ і т. інш.²⁾.

Не дивно, що й у авторів, що їхні статті не були присвячені спеціально обрядовим печивам (Абрамов, Абрамович, Багалій і Мілер, Беньковський, Василькови, Венгрженівський, Гнатюк, Гринченко, Даль, Довнар-Запольський, Ермолов, Забелін, Зеленін, Іванов П., Іванов В., Коробка, Костомаров, Літвінова, Ляцький, Малинка, Маркевич, Милорадович, Никифоровський, Николайчик, Номис, Піскунов, Сахаров, Соловійов С., Стрижевський, Терещенко, Фамінцін, Харузіна, Худяков, Хаханов, Шейн, В. Щ. Чубинський, Яшуржинський та інші, цій справі віддано чимало уваги й дано низку цінних вказівок. Дехто з них дав навіть свої гіпотези про походження різних типів печив. Серед останніх треба відзначити передусім М. Ф. Сумцова з його книгою „Хліб у обрядах і піснях“, Шейна, Довнар-Запольського, Костомарова, Соловійова, В. Н. Харузінаї, Іванова П., Венгрженівського та інших.

Крім того, були статті й спеціально присвячені обрядовим печивам, так: Волков — „Свадебные печенья Украины“, Дикарев — „Малорусское слово „паяница“ и греческое — *pepanos*“ (в Киевск. Стар. 1899 г.), Н. М. Єгоров — „Особые пироги и хлебы“ (в сборн. матер. для опис. местн. и плем. Кавказа 1909 г.), Р. Данковська: а) „Малорусск. обрядовые печенья Курск. г.“ (в „Этн. обозр.“ 1909 г., № 1); б) „Кулик и лестничка обр. печ.“ (в „Этн. об.“ 1909 г.); в) В. Гнатюка рецензія на статтю (в Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка 1909 р); г) О свадебном каравае Змиевск. у., Харьк. губ. (в „Этн. обозр.“ 1915 года кн. 3 — 4, Москва 1916 г.).

¹⁾ Сумцов. „Хлеб в обрядах и песнях“, 1885 г., ряд. 23 — 4.

²⁾ Ibid.

На жаль, дані про обрядові печива розкидані¹⁾, статті про них мають у одних випадках силу подробиць, а в других — не зупиняються й на суті.

Це явище з'ясовується або браком підготовки в дослідувачів, або ж навмисним замовчуванням про них, бо багатько обрядів вважалися за непристойні, хоч вони мали магічне значіння. А інші дослідувачі, захоплюючись будовою своїх теорій, не вважали за потрібне розпитатися докладніше про значіння, що його надавало само населення тому чи іншому типові обрядового печива й обрядові, зв'язаному з ними. До того про декотрі обряди й печива збирали багатько матеріалів (як, наприклад, про весільні), а про інші мало або й зовсім не збирали. Через це в питанню про обрядові печива помічаються великі промежини, що їх часом важко вже відновити.

Вперше на Україні звернув увагу на обрядові печива М. Ф. Сумцов („Хлеб в обр. и песн.“, 1885 р.); за його ж ініціативою та за його допомогою було зібрано 1902 р. для археологічного з'їзду в Харкові першу на Україні колекцію обрядових печив. Колекція ця зберігається нині в Харк. музеї ім. Сковороди. Співробітники музею та особи, до яких вони зверталися, поповнили її тепер новими зразками.

1909 року, за ініціативою і при найактивнішій участі В. Н. Харузіної й за допомогою В. В. Богданова, учнями В. Н. Харузіної було покладено початок утворенню відділа обрядових печив у Московськiм Румянцевськiм музеї. Для цього відділу була привезена перша велика колекція українських обрядових печив із Курської губ. Відомості про них вміщені в (етн. обозр., № 1 за 1909 рік. А тепер, 1925 р., в Румянцевськiм музеї нараховується не один десяток вітрин, де повно надзвичайно цікавих, різноманітних форм печив, у збиранні яких брало участь багатько осіб.

Про інші центри збирання й систематизації обрядових печив у СРСР, на жаль, автор відомостей не має.

Ця праця має за мету розглянути в систематичному порядку вказані обрядові печива.

Що до метод студювання обрядових печив, то студювати печива треба передусім у відношенні форми, величини, матеріалу, техніки виготовлення, офарблення, оздоб (орнаменту). Тому, що виготовлення обр. печива само по собі є обряд, треба вивчати час, місце його виготовлення й навіть осіб, що його виготовляють. Нарешті, ознаки, що визначають цю справу, це — *призначення даною печива: магічне діяння на природу, відбивання дійсності в оточенні те, що діє, що з ними чи над ними переводяться (час, місце дії, дієві особи) й назва.*

Щоб розуміти генезис українських обрядових печив, треба взяти до уваги аналогічні обряди в споріднених слов'янських народів.

Вивчаючи обрядові печива, треба класифікувати самі печива. Найпростішою є класифікація за тими обрядами, що для них вони готувалися.

По-над 40 форм обрядових печив, що зустрілися в перегляненій мною літературі етнографічній, можна поділити на 3 головні категорії:

I. Печива, зв'язані з заняттями — хліборобством, скотарством, бджільництвом то - що.

II. Печива, зв'язані з різними моментами народнього календаря, як, наприклад, різдво, масниця, піст, великдень.

III. Печива, зв'язані з різними моментами побуту, наприклад, весілля, поминки то - що.

При найближчій аналізі II категорії обрядових печив, переконуємося, що частина їх, що зв'язана зі скотарством, відноситься своїм походженням до

¹⁾ Автор проглянув по-над сто номерів

першої категорії (різдвяні обр. печива попервах були скотарськими) й частина III категорії відноситься так само до першої — поминальні печива попервах були хліборобськими. На цій підставі розглядаємо нижче поминальні й частину весільних разом із хліборобськими.

I КАТЕГОРІЯ

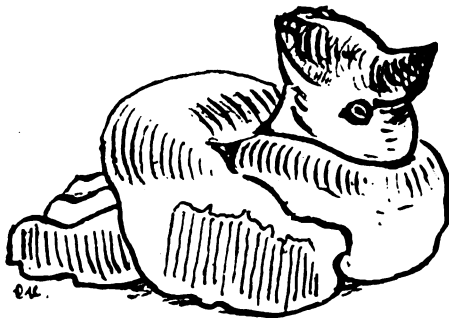
До українських хліборобських обрядів відносяться печива „голубці“, „жайворонки“, „галіопи“, „сорочачі вушки“, виображення хліборобського знаряддя, як „плуги“, „борони“, далі хрести, „драбинки“, коржі, пироги, пампушки, шуліки, калачі.

Особливу групу серед цих печив становлять млинці, бублики, булки, „книші“, паляниці, гречаники, „стовпці“, що разом із тим є й поминальними печивами, а калачі — й весільними.

До скотарських обрядів мають найближче відношення виліплені з тіста виображення свійських тварин — коней, корів, ягнят, волів.

До обрядів із оджільництва — пряники.

До лісових промислів — „горішки“, „горіхи“, хліб із калиною.

Мал. 1

II КАТЕГОРІЯ

До великодних обрядів — паски.

До постів — жиловники.

До масниці — вергуни.

III КАТЕГОРІЯ

До весільних обрядів — верч, буханець, гуски, дівень, калач, коровай, лежень, „лепешки“, хліб-перепісць, товариш, велика шишка й маленькі шишки.

До інших побутових обрядів — „брусакі“ то - що.

I КАТЕГОРІЯ

Серед печив, що мають відношення до весняних хліборобських обрядів, фігурують виображення з тіста птахів як: галіопи, голубці, жайворонки то - що. Готуються вони на весні, коли прилітають ці птахи й приходить весна.

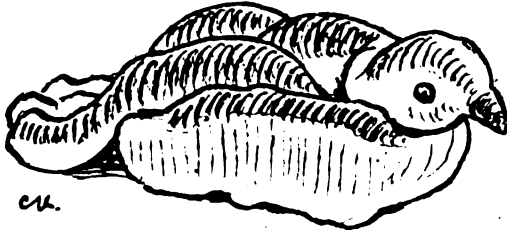
Розгляньмо кожне з цих виображень окремо, розподіливши їх у календарному порядку.

Найбільшу серед них групу становлять жайворонки (див. мал. 1, 2, 3).

ЖАЙВОРОНКИ

Відомостей про те, як робляться жайворонки, трапляється мало. На підставі нових рукописних записів дізнаємося, що в укр. сл. Новостріївці Курск. губ. Грайв. пов. вони мали форму птиці, тісто для них, виготовлене

з пшеничного борошна, розкочувалося валком пальців у 3 завтовшки. Далі з нього завязували вузол поближче до одного якогось кінця. Менша частина тістяного валочка, що виходила з вузла, служила за головку жайворонка, а більша була хвостом. Сам вузол був за тулуб. На голові робили дзюб, витягнувши шматочок тіста, і повздовжний (від дзюба до тулуба) або поперечний гребень (прищипуючи тісто на голові). Туди, де мають бути очі, встромляли здебільшого зернятка чорнушки (що кладеться в квашену капусту для духу) або рідше — перець чи шматочки груші або ж порічки.

сш.

Мал. 2

Мал. 3

Хвіст здебільшого залишався таким, як він виходив із вузла, іноді розплющувався й розрізувався з країв на смужечки.

Навбільшки жайворонки мали тут з $\frac{1}{4}$ арш. або й більше¹⁾.

У жайворонків, що робилися в укр. селі Слонівці Ново-оск. повіт. Курськ. губ., голова виходила непомірно великою проти тулуба. На голові жайворонка робили дзюба, а очі відзначали паличкою або круглою ручкою від ложки²⁾.

Серед жайворонків, що робляться останніми роками в Харкові та його губернії, в сім'ях або на продаж із пшеничного борошна, зустрічаються жайворонки середні, завбільшки — вершків $2\frac{1}{2}$ завдовжки, понад $\frac{1}{2}$ вершків завширшки; бувають також маленькі — трохи більші 1 верш. завдовжки або плескуваті, або високі — біля 1 верш. заввишки. На голові в них видаються гребенці (див. малюнки). Іноді вони бувають пофарбовані червоною фарбою спереду й на хвості³⁾.

Іноді тісто для жайворонків, виготовлене з пшеничного борошна, розкочують валком, один кінець якого розрізають ножом, мов хвіст у птахи, а на другому кінці роблять голову з чубчиком і дзюбом. Замість очей встромляють зернятко чорнухи. Крила роблять із іншого шматка тіста, розкотавши його так само валком. Ним обводять голову, перехресцюють на спині й розрізають кінці, мов пір'я⁴⁾.

Про виготовлення печива жайворонків є відомості, що їх печуть 9-го березня в кожній родині⁵⁾, а також і окремими особами на продаж⁶⁾. Це печиво дуже поширене на Україні й у РСФРР.

¹⁾ Власн. зап. зі слів місц. мешканців та Ізюмськ. пов., схожі жайворонки в музеї Сл. Укр. (мал. 1).

²⁾ Данковська. „Малор. обр. печ. Курськ. губ.“ („Етн. об.“ 1909 г. № 1, стор. 32) власн. зап. зі слів Е. Н. Г.

³⁾ Із колекції жайворонків у музеї ім. Сковороди в Харкові.

⁴⁾ В. Ш. „Пища и питье крестьян.“ „Малор.“ („Етн. об.“ 1899, 1—2, стор. 313—314) цього типу жайворон. є в музеї Слобідськ. України (мал. 3).

⁵⁾ Чубинський. Труды этн. стар., т. III. 72, ст. 9; Іванов. Жизнь и пов., ст. 81. Ц. Ш. Пища и питье, стр. 314; Данковська. Малорос. обр. печ., стр. 32).

⁶⁾ Із власн. зап. про Білгород, Грайворон, Курськ. губ. й Харків.

Що до призначення „жайворонків“, то за старих часів їх пристосовували до весняних обрядів, звязаних із *прильотом птахів* із теплих країв і з відновленням хліборобських работ, з розведенням свійських тварин і з початком випасу. Така гадка підтверджується діями при печінні жайворонків, що описані на Україні почасті, а в Росії — докладніше.

Так, подекуди на Україні діти ходять із жайворонками по вулицях і співають веснянки ¹⁾).

В інших місцевостях, напiкши жайворонків, „розносять їх по хатах, щоб гуси паслися краще, щоб не псувалися яйця, щоб добре виводилися всі молоді гусята“ ²⁾).

1924 р. в Харкові один шкільний учитель, запроханий музеєм Слоб. України, записав од своїх учнів такі відомості, що 9-го березня, в день „зустрічання весни та першого жайворонка“, діти з печеними жайворонками зустрічали їх і весну в себе на городах на Корсиківській вулиці ³⁾).

Так само у Валуйському повіті на Вороніжчині діти з жайворонками бігають у двір і говорять: „пiсь, пiсь, покинь сани — візьми віз“ ⁴⁾), що повинно було, мабуть, магiчно допомагати швидше танути снігові, а з другого боку — відзначало метеорологічну спостережливість народу, що, коли прилетять жайворонки, треба ждати відлиги й лагодити вози замість саней.

Яку рацію мало закликання жайворонків, найкраще видно з обрядів із жайворонками (в супроводі пісень), що відбувалися в цей день у великорусів і полягали ось у чому:

Коли пеклися жайворонки в Саратовській губ., дівчатка й хлопчики, вилізли на хатні дахи, гукали жайворонкам:

Жаворонки, жавороночки,	Зиму холодную;
Прилетите к нам,	Нам холодная зима
Принесите нам	Надокучила,
Лето теплое,	Руки, ноги отморозила ⁵⁾).
Унесите от нас	

Цією піснею, як видно, мали надію спонукати жайворонків, що не всі, очевидячки, ще прилетіли, швидше прилітати й викликати скоріший прихід весни й тепла, яке, за спостереженнями народніми, приходило разом із прильотом цих птахів.

У ишій місцевості, на Куршині, в цей день печуть жайворонків, що сидять на спині в інших птахів — куликів. У обряді закликання їх беруть участь діти з 5 до 15 — 16 років. При цьому діти, поховавши жайворонків із куликами в „одонок“ (стіг соломи), бігають круг нього, гукаючи чим дуж: „Кулики, жаворонки, слетайтеся в одонки“ й ше:

Кулик самород	Погнал животинку
Прилетел на огород,	На попову десятинку,
Сел на ракетку,	На ржаной колосок,
Сломал хворостинку,	На овсяной снопок ⁶⁾).

У пісні відбився народній погляд, що, коли прилетять жайворонки та кулики, можна вигонити худобу на пасовисько, бо коли прийде тепло, поле звільняється з-під снігу.

¹⁾ Чубинський. Т. III, 72, стор. 9.

²⁾ П. Иванов. „Жизнь и пов.“, стр. 81.

³⁾ Із власн. зап. зі слів місц. вчителя Луцкевича (мал. 2).

⁴⁾ М. Дикарiв. Народний календар Валуйськ. пов. на Вороніжчині. Матер. до укр.-російськ. етнології, т. VI, 1905 р., стор. 121.

⁵⁾ Мінх. „Народн. обыч“. Саратов. г. СПб., стор. 100.

⁶⁾ Із власн. зап. про с. Жданове, Фатезьк. пов., Курськ. губ. зі слів місцевого вчителя.

Далі діти на сумний голос співають:

Весна, весна
На чем пришла,
На чем приехала.

На сошечке, на бороночке,
Кулики, жаворонки,
Слетайтеся в одонки¹⁾.

Сумний голос пісні — зрозумілий, бо прильот жайворонків і прихід весни нагадують хліборобів про відновлення важкої роботи на полі за плугом і бороною.

Пристосування до дня 9 березня (сорок святих) випікання жайворонків слід віднести вже до християнської доби. А по первах появилення їх зване було з економічними умовами — їх пекли, напевне, в ті дні, коли ці птахи прилітали справді, з магічною метою, щоб, прилетівши, жайворонки не повернулися назад. Підтвердження цієї думки можна знайти в пізніших записах. Так, улітку 1924 року в Спаському повіті, Рязанської губ. було записано про жайворонків, що їх печуть не 9 березня, а коли фактично побачать, що вони прилетіли²⁾.

Жайворонки, що готуються тепер по деяких місцевостях просто для їжі та дітям на втіху, що мають характер дитячої забави — раніш, без сумніву, пеклися для дорослих, і з ними виконувалися серйозні обряди, що відносяться до весняних хліборобських робіт і початку випасу.

Інший вид печива „голубці“, що вживається, як говорить Чубинський, у українців, являє з себе виображення птахів із тіста³⁾. Готуються вони 9 березня⁴⁾.

Ніяких відомостей про них, про матеріал, техніку, обряд виготовлення їх немає.

В числі різних форм печив, що виображають різних птахів, які виготовлялися на Україні 9 березня, — з огляду на народне повір'я, що в цей день прилітає 40 видів птахів, — печуться й *голуби*. На випікання виображення птахів останнього виду, мабуть, мав вплив достаток їх у даній місцевості. Що до іншого призначення їх, то випікаючи їх і інших птахів, могли мати на увазі магічну мету — прискорити прихід весни, відродження природи, що необхідне для відновлення хліборобських робіт. Пристосування печива голубів до 9 березня треба вважати за пізніше явище християнського характеру. Про третій сорт печива виображення птиць — про „галіопи“ — одні відомості говорять, що вони уявляють із себе пироги „немов бузько з чубиком, ногами, крилами й хвостом“⁵⁾. Печуть їх 25 березня на Благовіщення. Про них, про спосіб виготовлення не було ніяких відомостей. „Галіопи“, як виходить із одного повідомлення, печуть із огляду на поширене в деяких місцевостях повір'я, що 25 березня (на Благовіщення), неодмінно прилітають бузьки. І хлопчики в цей день говорять: „Бусля, бусля, на тобі галіопу, а мені дай жита копу“⁶⁾. Цей обряд, аналогічний з печивом жайворонків, відноситься до весняних хліборобських обрядів і має за мету магічно викликати врожай на хліб, як це виходить із слів, що промовляються при цьому обрядові. Пристосування галіопів до Благовіщення відбулося, мабуть, пізніше під впливом християнських спогадів. Що до значіння самої назви галіопи, то як говорить Д. К. Зеленін, відоме

¹⁾ Данковская. „Кулик и лесничка“. Обр. печ. Фат. у. К. губ. Етн. об. 81 — 2 кн., ст. 173.

²⁾ Із записок Н. Лебедевої 1924 р.

³⁾ Чубинський. Роботи етн. стат. експ. 72 р. III в., ст. 9.

⁴⁾ П'від і Гринченко — словник.

⁵⁾ Бусля, бусель, аїст — Гринченко — словник.

⁶⁾ Сумцов. „О свадебных обр.“, стр. 129 (34).

тільки старе чеське (в словникові А. Берголака 1825 р.) holipa, що значить „скручені трубочками тонкі, круглі сочні з прісного пшеничного тіста“. Чеське слово, як гадає Д. К. Зеленін, походить од німецького Hohlhippe.

Четвертий сорт печива „Сорочачі вушки“, за новими даними, виготовлялися у двох слободах на Курщині — Новоострівці, Грайв. пов. й Слонівці, Новооскільського пов. Формою вони нагадують орган слуху. Матеріал, із якого їх роблять, складається з пшеничного борошна, води, соли й свинячого сала. Тісто для них розкочувалось дуже тонко, як на хворост, потім розрізалось на квадратики сантимет. у 4 — 5 завбільшки. Ріжки цих квадратиків загиналися попарно в протилежні боки. Виготовлені сорочачі вушки засмажувалися на сковороді в свинячому смальці¹⁾.

Що до часу, коли готувалися сорочачі вушки, то є відомості, що в двох слободах Курщини (Слонівка й Новоострівка) їх пекли хазяйки в кожній родині на різдвяні святки, на масниці й найбільше на загівні перед великим постом²⁾.

Назва „сорочачі вушки“ пішла, мабуть, од птахи сороки, що в значених місцевостях користувалася великою любов'ю населення³⁾. Коли вона прилітала, тоді, мабуть, і робили це печиво.

Значіння сорочачих вушків, слід гадати, аналогічне з виготовленням печива інших птахів, як от жайворонка то-шо. Випікання будь-якої частини фігури, що виображалася, як і інші види таких виготовлень (із дерева, глини), дуже поширені серед багатьох народів земної кулі й має своя розуміння. В даній місцевості вже забули, яке розуміння має печиво частини птахи сороки.

Так само до весняних хліборобських робіт стосується печиво борони та плуга.

Печиво з борошна „плуга“ й „борони“ уявляли з себе „щось схоже на хліборобські знаряддя цієї самої назви“⁴⁾.

Борошна на це печиво беруть подекуди пшеничне⁵⁾.

Спосіб виготовлення їх невідомий. На борошні іноді робиться так само з тіста „погонич“⁶⁾, але подробиць, як його виготовляють, немає.

Цей сорт печива виготовлявся на Україні 9 березня та на хрестопоклонній неділі великого посту⁷⁾, а іноді їх пекли й на весілля⁸⁾.

Печива, що робляться на Україні й виображають борони, плуги то-шо в день 9 березня та на весіллі, перейшли сюди, мабуть, пізніше. Попервах вони призначалися, напевне, на початок весняних свят, що припадали на різдвяні святки, підчас яких було дуже поширене виготовлення печив цього сорту не тільки у слов'ян, а й у інших народів⁹⁾.

¹⁾ Данковська. М.О.П., стор. 25 — 26, 32.

²⁾ Ор. сіт, стор. 32 і власн. зап. про слоб. Новоострівку й Слонівку на Курщ. за словами місц. мешканців.

³⁾ Власн. зап. за оповіданнями місцев. мешканців.

⁴⁾ Яшуржинський. „Свадьба малор.“, как религ. - бытовая драма... К. Ст. 96 р. т. 1, стор. 292; власн. зап. зі слів укр. робітн. відвід. муз. Слоб. Укр. Катерин. г. й Донецьк. окр.

⁵⁾ Із власн. зап. про Катериносл.

⁶⁾ Яшуржинський. Ор. сіт. К. Ст. 1890 р., жовт. - груд., стор. 209.

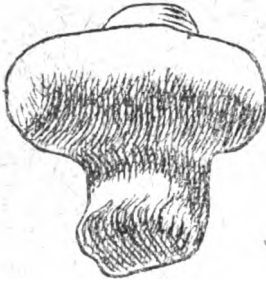
⁷⁾ Власн. зап. про Катериносл. й Херсонщ. зі слів місцев. мешканц. Сумцов. „О св. пр.“, ст. 129.

⁸⁾ Яшуржинський. „Свадьба малороссов“... 235.

⁹⁾ О-ва Б. і М. Роге, стор. 79 — 80; Кобалин. „Из мифической колхиды“, зб. мат., вып. 3, стор. 95 — 96; Егоров. „Особые пироги и хлебы“... зб. матер. 1909 р. від. 2. 6; Хаханов. „Празднование Нов. Года у грузин“. Этн. об. 89 г., ч. III, стор. 33 — 39.

Ці печива призначалися, без сумніву, для хліборобських обрядів, що мають за мету магічно допомагати оранці поля для щасливого засіву хліба.

На жаль, не зустрілося ніяких вказівок про дії з печивами, що виображали хліборобські знаряддя, про українські місцевості, де цей звичай ще зберігся. На Катеринославщині цей звичай практикувався ще 1924 р., як розповідав місцевий мешканець, і на Харківщині 1924 р. (так само зі слів місцевого мешканця).

Мал. 4

ДО ЧАСУ ПЕРШОГО ВЕСНЯНОГО ЗАСІВУ СТОСЮЮТЬСЯ ПЕЧИВА „ХРЕСТИ“

„Хрести“ що до форми українських хрестів. то нечисленні відомості вказують, що вони мають вигляд двох однакових завбільшки (вершків з 2

кожна) смужок тіста (див. мал. 4 і 5), що перетинаються одна з однією¹⁾. Робляться хрести з житнього²⁾ й пшеничного борошна³⁾. Здебільшого тісто для них робиться пісне.

Всередині хрестів або найчастіше зверху вкладають або якісь зерна. наприклад, пшеницю, жито, гречку, просо⁴⁾, або мак чи мед⁵⁾, або речі, наприклад, нитки запалочи й листки барвінку⁶⁾.

Що до часу, коли готують хрести, то знаємо тільки, що це робиться в середу на 4 тижні посту (середохреснім). Про осіб, що їх готують, немає ніяких відомостей.

Що до дій із хрестами, то на них гадають про врожай або про долю кожного члена родини. Так, по деяких місцевостях України, вкладаючи в кути хреста зерна, примовляють: „благослови, боже, щоб пшениця родила⁷⁾ або прохають на відповідний хліб благословення. З того які зерна випинаються вгору на спеченому хресті, роблять висновок, що той хліб краще вродить. Такий висновок ґрунтувався, мабуть, на принципі магії,— подібне викликає подібне,— зерно вийде вгору і хліб на полі вийде з землі вище. В інших місцевостях на запеченому листі барвінку гадають, що той, кому попався барвінок зелений, проживе довго, і навпаки, коли лист барвінку посох⁸⁾. Частину напечених хрестів

Мал. 5

¹⁾ Р. Данковська. „Малорос. обр. печ.“ Етн. об. 1909 р., ч. I, стор. 24 (фотогр. снимок).

²⁾ Малинка. „Етногр. мелочи из с. Веркiевки, Черн. губ.“. Етн. об. XXXII кв. стр. 162.

³⁾ Милорадович. „Житє-Бытє луб. крест.“ „Киевск. ст.“. 1902 р. червень, стор. 418; Маркевич. „Обич. нов. кухня... малор. Киев. 1860, ст. 3. Данковська. „Малор. обр. печ.“. Етн. об. 1909 р., ч. I, стор. 24, 21. Дикарiв. „Народн. календар“, стор. 163.

⁴⁾ В. Ш. „Пиша“... Етн. об. 92 р., ч. I—2, стор. 314.

⁵⁾ Чубинський. Тр. ст. експ., 72 р., т. III, ст. 12.

⁶⁾ Милорадович. „Ж. б. луб. кр.“ „Киевск. ст.“, 1909 р. червень, стор. 418.

⁷⁾ В. Ш., стор. 314.

⁸⁾ Милорадович. „Ж. б.“, стор. 418.

иноді з'їдають того самого дня¹⁾ або другого дня вранці²⁾, частину хрестів бережуть до часу сівби³⁾, при чому їх ховають у засіки⁴⁾, також ховають ще хрест на борожниці⁵⁾, де він зберігався до весни, коли його, розтерши, всипали в мед на годівлю бджіл, мабуть, для того, щоб вони гаразд себе мали.

Українці Ніжинського повіту спечені хрести ховали й потім лікували ними „від пристриту“, „від поганки“ та інших хвороб⁶⁾. У Валуйському повіті на Вороніжчині два хрести ховають у пшеницю на засів⁷⁾. З хрестами на хриstopокліннім тижні сіяли мак⁸⁾. З узятыми на засів хрестами иноді обходять спершу круг ниви, і після молитви їх розбирають селяни, що приїхали з одного двору. Кому з них попадеться хрест із запеченою монетою, тому й починати засів, бо його вважають щасливим⁹⁾. По інших місцевостях привезений на поле хрест кладуть на ріг ниви, потім, ставши обличчям до сходу, читають молитву. Потім беруть зерна в жменю й, розкидаючи їх навхрест, говорять: „во ім'я отця й сина і святого духа, господи, поможи, господи, благослови, дай, боже, щастя“. Висіваючи першу жменю зерна, їдять узятий із ниви хрест, приказуючи при цьому: „дай-же, боже, і на той рік їсти свій хліб¹⁰⁾“. Тут, з'ївши хрест, магічно хочуть викликати врожай нового хліба, щоб їсти його на прийдешній рік. Є примітка, що, коли при засіві в той час, як сіяч їсть хрест, вилітає вгору співаючи жайворонок, то слід ждати доброго врожаю, а коли в цей час жайворонок пролетить низько по-над ріллею, то врожай буде поганий¹¹⁾. Високий чи низький літ жайворонка магічно викликає високий або низький схід жита.

Частину хрестів при сівбі розкидають по ниві¹²⁾, а частину закопують на нів, щоб краще родила¹³⁾.

Призначення печива хрестів, що вживаються при сівбі, найкраще виявляється в останньому формуванні самих селян,— для кращого врожаю хліба.

Звичай пекти хрести з тіста і брати їх на поле при засіві дуже поширений не тільки на Україні, а й у Великоросії та Білоросії. І, напевне, за давніх часів хрести й пеклися для першого засіву. А потім, за християнської доби, їх почали пекти на хриstopоклонному тижні в посту, завдяки суцільності слів. І, мабуть, раніше ці печива повинні були *виображати снопи, покладені навхрест* — „хрестець“.

Що це дійсно було так, показує, по-перше, назва хрестець, все одно, що хрест, як говорить Гринченко¹⁴⁾ і, по-друге, форма цих печив схожа на снопи, покладені навхрест, що збереглася в деяких місцевостях, і яку можна бачити на великоруських хрестцях¹⁵⁾.

¹⁾ Иванов. Жизнь и пов. XVII сб. X. I. Ф. О., ст. 82.

²⁾ Данковська. М. обр. печ., ст. 32.

³⁾ Маркевич. Об. пов., ст. 3;

⁴⁾ Иванов. Ibid.

⁵⁾ Данковська. Ibid.

⁶⁾ Малинка. „Етн. мелочи из м. Веркиевки, Неж. у., Черн. губ.“. Этн. об., кн. XXXVI, стор. 162.

⁷⁾ Дикарив. „Нар. коленд.“, стор. 165.

⁸⁾ Макаревич. Ор., cit., стор. 3.

⁹⁾ Иванов. Ор. cit., стор. 83.

¹⁰⁾ Иванов. Ор. cit., стор. 82.

¹¹⁾ Иванов. Ор. cit., стор. 83.

¹²⁾ Зап. Маслениковой.

¹³⁾ Иванов. Ibid.

¹⁴⁾ Назва „хрестець“ згадується в Дикарива (Нар. календ., стор. 165), але про форму хлію не зазначено.

¹⁵⁾ Зразок є в Румянцевському музеї.

Вживання при сівбі печив цілком зрозуміле, бо вони могли магично допомагати одержати нові снопи хліба в хрестецях, тоб-то врожаєві його.

R. DANKOWSKA

THE ETHNOGRAPHIC RESEARCH OF THE UKRAINIAN CEREMONIAL COOKING

The article speaks about the enormous part of the bread takes in the life of the population of the Union of the Soviet Republics Russia and especially in Ukraine in dependence of the economical state of the country, about the literature, which concerns the making of bread and of pastry. In special articles and in articles not entirely devoted to this question: about the insufficiency of information in the question of the ceremonial cooking.

The three categories of ceremonial cooking are: 1) with the labour of the population as agriculture, agriculture and cattle-breeding, 2) with different moments of the popular calendar, 3) with the customs and usages in general.

Of the first category is only studied the ceremonial cookings, connected with the agricultural spring rite.

А. ШАМРАЙ

До тексту творів Гр. Квітки¹⁾

Робота над текстами творів нової літератури почалася не дуже давно і, власне, не в нас, а в Росії. Поглиблення й уточнення методів наукового дослідження літературних фактів, ухил до вивчення, головним чином, стилістичних і взагалі формальних прикмет літературного твору, висунуло питання про *текстологію*, як один із основних і важливих моментів у науковій аналізі літературної творчості. „Без знання тексту в його автентичному вигляді науковий дослід, переведений може з великим хистом, не може претендувати на об'єктивні висновки“, — от, власне, те твердження, що зробилося популярним за наших часів.

Але-ж по суті справи зроблено ще не багато. Не кажучи вже за обмаль чисто практичних праць у справі дослідження текстів окремих письменників, не з'ясовано цілком теоретичних підвалин цієї нової науки, не встановлено тих основних методологічних принципів, що на них базувався-б дослідник у своїй роботі над текстами.

Ми маємо великі й цікаво пророблені з методологічного боку праці над старими пам'ятками Шахматова, М. Сперанського й інших, але-ж треба сказати, що досліджування творів нового письменства в зв'язку з сучасними науковими вимогами становить цілу низку специфічних відзнак, що обумовлюються, головним чином, вивченням стилістичних особливостей твору. Принципіальна різниця по-між аналізою тексту з історико-літературним завданням та аналізою чисто історичною полягає в тому, що в першому разі ми розглядаємо текст, як людський документ, як свідectво певної індивідуальності, яку треба зрозуміти, тоді як, розглядаючи старі пам'ятки, в першу чергу доводиться в'яснювати зміст її, як зафіксований факт із тої чи іншої царини життя певної доби. В літературному документі кожне закреслення, чи поправка, навіть помилки, є важливими фактами, що з'являються іноді ключем до розкриття процесу художньої творчості, до цікавої еволюції в стилі, тоді як істориків найважливіше з'ясувати темні місця пам'ятки, вживши низку спеціальних прийомів, щоб розшифрувати їх.

Тому-то усталення основних методологічних принципів, досліджуючи твори нового письменства, є питанням, що поставлено нині на чергу дня. В методологічних працях В. Перетця й А. Лансона²⁾, що в них поставлено

¹⁾ За такою-ж назвою видруковано статтю в „Червоному Шляху“, ч. 3, 1924, що є ніби вступом до декількох розвідок про тексти Квітки, що готуються нині до друку. Як і ці розвідки, їх написано на підставі рукописного матеріалу, що зберігається в Рос. Академії Наук, в Румяннівському музеї й у Пушкінському будинку (Ленінград). За бажаву допомогу в моїй роботі складаю щире подяку співробітникам Рук. Від. названих установ.

²⁾ 1. В. Перетц. — Из лекцій по методології історії рус. лит. К. 1914. 2. А. Лансон. — Метод в історії літератури К. 1919.

теоретичне питання про досліджування текстів як нового, так і старого письменства, мимо поважного угрунтування потреби такої дослідницької роботи й мимо широкої характеристики тих методів, що їх треба вживати при цій роботі, не звертається ширшої уваги на специфічні завдання при аналізі літературних пам'яток, як документів індивідуальної психіки. Лише за останній час появилася робота, що в ній широко обговорюються ці питання і яка, здається, лишається поки ще одинокою, принаймні, в Росії — це цікава книжка М. Гофмана „Первая глава о Пушкине“¹⁾. Цінність її полягає в своєчасній постановці питання про канонічність редакцій літературного твору в зв'язку з тою обстановкою, серед якої він написаний і в зв'язку з особливостями індивідуальності письменника. Нема сумніву, що при науковій аналізі певного твору, дослідник мусить працювати над текстом „канонічним“, щоб то над останньою редакцією твору. Працювати над чернетками чи варіантами першої стадії роботи, приймаючи їх за автентичний текст — методологічно неправильно. Але ж питання про те, що треба вважати за канонічну редакцію при кожному індивідуальному випадкові — річ дуже складна. Перш за все, ніяк не можна погодитися з тим, що письменник завжди друкує свій твір у тому вигляді, яким він вийшов у процесі його художнього вдосконалення. Крім цензурних і редакторських викреслень і змін, автор сам може змінювати свого твору не для художнього його вдосконалення, а з причин іншого порядку. Так, Гоголь переробив закінчення „Повести о капитане Копейкине“, що в першій редакції стає отаманом банди розбишак, на більш миролюбний тон, маючи на увазі „высшие политическое побуждения“; так, Квітка прохає Плетньова викреслити, чи переробити один уступ із його великого роману-хроніки „Пустолобов“, мотивуючи це таким чином: „Когда Пустолобов служил у какой-то барыни, которая умничала и безпутно вела себя, сказано: что она не имела волос и носила парик. Выключите это место. По справке оказалось, что у одной барыни, вовсе не такой, как моя, не имеется волос на голове и она носит парик: она меня съест, хотя чорт ее знает, есть - ли у нее волосы“²⁾. І таких фактів у творчості кожного письменника можна знайти іноді чимало. Крім знання найдрібніших біографічних даних, що освітлюють обстановку, серед якої виріс твір, при визначенні „канонічної“ редакції потрібно виходити з якихся принципів, із якоїсь класифікації подібних фактів, що вказувала-б, чи тут має місце „свободная“ воля художника, чи якісь інші мотиви. Це тим потрібніше, що причини перероблення твору бувають часто далеко інтимнішого характеру, аніж у показаних нами випадках, що потребують докладного вивчення не тільки особливостей даної поетичної індивідуальності, але ж взагалі аналізи психології художньої творчості під цим поглядом, як своєрідного вияву людської психіки. Книжка М. Гофмана цінна саме з методологічного боку, як спроба теоретичної постановки цього важливого питання; вона намічає ті основні прийоми, що з ними треба підходити до вивчення тексту. Це в першу чергу — збирання такого матеріалу, а потім типування його й усталення основних методологічних принципів на підставі цього матеріалу.

Установлення канонічної редакції уможливорює аналізу поетичного твору на підставі порівняння її з іншими варіантами твору.

Установкою хронологічної послідовності їх починається досліджування історії тексту. Безпосередня праця над літературним матеріалом у процесі його змінювання та перероблювання є нині одним із основних методологічних

¹⁾ М. Гофман. — „Первая глава о Пушкине“ Пб. 1922.

²⁾ Г. П. Данилевский. — Украинская старина. X., 1866. Стр. 260.

прийомів, досліджуючи літературні факти. Слідкуючи на цих матеріалах, як змінювався твір, дослідник ніби входить у лабораторію письменника, відкриваючи іноді надзвичайно цікаві й повчаючі факти що до індивідуальності письменника й що до особливостей його поетичної „манери“. Так само в російській науковій літературі єсть уже такі праці, звязані, головним чином, із творчістю Пушкіна. З них найцікавіші праці того - ж М. Гофмана „Домик в Коломне“, „Неизданые страницы Онегина“, Б. Томашевського — „Гаврилада“ та инш.

Крім Пушкіна, на такі роботи пощастило ще й Гоголю, де, починаючи зі старої роботи О. Мандельштама й закінчуючи останніми книжками Сло-нінського „Техника комического у Гоголя“ та В. Гіпіуса „Н. В. Гоголь“, метод порівняння варіантів тексту кладеться в основу дослідницької роботи.

Одне слово, робота над текстами, не тільки для очищення їх од різних сторонніх нашарувань і не тільки для установлення канонічної редакції, але - ж як один із основних методологічних прийомів, досліджуючи літературну творчість, вимагає як найбільшої уваги й потребує широкого обговорення що до своїх теоретичних передпосилок.

В українській науковій літературі що до цього майже нічого не зроблено, за винятком хіба роботи В. Доманицького про текст „Кобзаря“, роботи невдалої саме через відсутність послідовного теоретичного підходу до свого завдання, на що справедливо вже вказав І. Айзеншток у своїй статті про текст Шевченка¹⁾.

Творчість українських письменників проходила за таких несприятливих умов, цілість текстів значної більшості творів настільки сумнівна, що така робота в нас більш, ніж де - инде, потрібна, надто що до Квітки, письменника, на диво, безжурного що до долі своїх творів. В своїй, уже названій статті, я навів низку прикладів, де Квітка заохочував приятелів до „одшліфування“ своїх творів. Не довіряючи своєму критичному смаку, не високо розцінюючи свій поетичний хист, Квітка занадто легко довірявся авторитетові інших, віддаючи на поталу й на свавілля свої твори — людям, що іноді зовсім не заслуговували на таке довір'я. Можна собі уявити, в якому вигляді дійшли до нас його твори, побувавши в руках людей найрізноманітніших поглядів, найрізноманітніших літературних уподобань.

Але, крім того, розглядаючи варіанти деяких надрукованих творів Квітки, я переконався в тому, що до друку попадали іноді не останні редакції, а перші їхні варіанти, в той час як перероблені редакції лишалися в рукописах. Про це він сам іноді признавався в своїх листах²⁾.

Завданням цієї роботи є критична звірка друкованих текстів із рукописними варіантами їх для установлення останньої редакції. Цілком зрозуміло, що, працюючи над невеликим матеріалом, я обмежусь лише установленням спадковості редакцій, не поширюючи своєї аналізи до характеристики стилістичних прийомів письменника. Це є другий етап роботи, що вимагає цілої низки подібних попередніх дослідів, принаймні, над більшістю творів Квітки. Крім того, для успішного провадження такої аналізи потрібні такі видання, як, напр., „Пушкин и его современники“, де зібраний великий біографічний матеріал, що дає спроможність дослідувачеві спиратися при своїх дослідях на факти зовнішньої історії процесу написання твору.

Крім критичного розгляду трьох творів Квітки, у другій частині подається один із інтересних фактів історії Квітиних видань — саме редагування „Малороссійских повѣстей“ П. Кулішем.

¹⁾ І. Айзеншток. — До тексту Шевченкових творів. „Шляхи Мистецтва“. X. 1922 ч. 2, 47 — 54.

²⁾ Г. П. Данилевский op. cit. стр. 229.

1. „ПАННА СОТНИКОВНА“¹⁾

В Рукописному Відділі Рос. Академії Наук в т. з. „Скарбниці“ І. Срезневського переховується між іншими рукописами Г. Квітки й автограф цього оповідання. З водяного знаку 1839 року можна припустити, що написано воно або цього року, або 1840 (рік видання). Текст переписаний чисто, без ніяких поправок і перекреслень, що дає підставу думати, що в ньому треба вбачати не чернетки, а підготовану до друку роботу. Але-ж порівняння його з текстом видрукованим свідчить за те, що в автографі ми маємо другу редакцію оповідання, значно змінену. Перш за все, рукописний текст значно стисліший, при чому не заведені до цього тексту уступи, становлять найбільш „ударні“ місця цього оповідання. Їх або зовсім викинуто, або переказано декількома словами. Найхарактерніші скорочення в рукописі такі: 1. Викинуто великий уступ про благодійну діяльність Панни Сотниківни — одвідування старців, допомога бідним і т. инш. (стор. 43, 44 і 45. Видання за редакц. О. Потебні). 2. Не заведено розмови Панни Сотниківни з батьком, розмови богословсько-релігійного характеру про сутність життя і про чернецтво, як найдоцільніший шлях до щастя (ор. cit. стор. 45, 46, 47 і 53). 3. Не заведено історію про визволення Панною Сотниківною козака Йосипа від кари за провину по службі (стор. 47 і 54).

Цікаве те, що скорочені чи не заведені уступи становлять центр, біля якого скупчується, головним чином, морально-дидактична тенденція авторова.

Квітка намагався змалювати образ дівчини з високо-моральною вдачею і постійними пориваннями від суєти світу цього. Незаведені уступи і змальовують героїню в її високо-християнських учинках, підкреслюючи особливості її світогляду; у рукописній редакції образ Панни Сотниківни значно упрощується і виявляється більш реальним. Замість того, в автографі збільшено й деталізовано ентографічні описи різдвяних звичаїв: 1. Святковий обід і розмова про обрядове значіння риби. 2. Додано сцену з колядками, при чому наводиться текст колядки — „Ой, зажурилась крутая гора, що не вродила зелена трава . . .“²⁾. Стилістично рукописна редакція різниться від редакції видрукованої так само більшою простотою, відсутністю отого високого „штилю“, що ним позначено розмови дієвих осіб у видрукованій редакції. (Розуміється, цьому до-великої міри прислужилося незаведення найбільш сентиментальних сцен, за які згадувалося вище).

Наводимо один із численних прикладів такого упрощення. В сцені обіду (стор. 49) — на запитання сина, для чого горшки з кутею та узваром становлять в сіно на покуті — дан сотник відповідає так: „Въ воспоминаніе того, сыну, сказалъ отецъ, что Спаситель, *отверши вств удобства, избралъ* для рожденія своего самый бѣднѣйшій вертепъ и *благоволилъ* быть положенъ в ясляхъ, в сѣно“. (Курсив мій. А. Ш.). В автографі замість цих рядків читаємо таке: „В воспоминаніе того, сыну, что Христось родилсь въ вертепѣ и за *неугоднѣйшаго мѣста* положенъ былъ въ ясляхъ въ сѣно“. (Курсив мій). Як бачимо, трактовка питання незрівняно реальніша.

Крім тенденції до такого упрощування, — в автографі треба ще відзначити певну, так-би мовити, українізацію власних імен і окремих

¹⁾ Надруковано вперше в „Современнику“ т. XIX. 1840 року. У друге в „Собрании сочинений Квитки-Основ'яненка, за ред. О. Потебні“. Т. III - й, стр. 35 — 72.

²⁾ Докладний опис цього автографу, як і інших Квітчиних автографів, що переховуються в „Скарбниці“, знаходимо в інформаційній статті В. Срезневського — „Г. Квитка и И. Срезневский“ в збірнику „Sertum bibliologicum“ Пб. 1922.

епітетів. Там, де в тексті друкованому попадаються такі форми звертання, як — „мамочка, батинька, милая...“ і т. инш., в автографі маємо: „мамочко, пан-отець, любая“.

З цього поверхового порівняння двох редакцій можемо сказати напевне одне, що рукописний варіант, упрощений і скорочений, є, безперечно, художніша редакція оповідання „Панни Сотниківни“. Але-ж одного цього спостереження замало для установлення взаємовідношення по-між редакціями: наш критичний смак не може бути об'єктивним мірилом у даному разі.

Відношення автографу до видрукованої редакції можна з'ясувати по різному. Або письменник, відчувши сам ходульність своєї Сотниківни, змінив це оповідання в той спосіб, як це ми бачимо в автографі, і тоді це є поправніша редакція твору, або навпаки — постановивши поглибити й конкретизувати (звичайно по-своєму) образ Сотниківни, він примусив її ширше висловити свої погляди на життя і проробити низку благодійних учинків, і тоді текст друкований треба вважати за останню редакцію.

Цей останній здогад так само має рацію, бо зрештою ми *не знаємо*, в якому напрямкові йшла творча думка письменника, не проробивши тієї роботи, що ці нариси становлять перший її початок.

Ближче текстуальне порівняння редакцій призводить нас до певного розв'язання цього питання. На сторінці 47-й видр. тексту розповідається за те, як Сотниківна збирається обходити своїх протезе напередодні свята. Цей уступ читається так: „Но куда же это Парася, вместо того, чтобы помогать матери в ее хлопотах, куда она пошла изъ дому. Уже лѣтъ пять, как она выпросила у матери позволение, в уреченные дни в году отлучаться, куда и зачѣмъ сама знаетъ“. (При чому „куда“ і „зачѣмъ“ підкреслено).

Далі йде великий уступ про ці „ходження“ Сотниківни.

В автографі цей уступ передається без ніяких змін і навіть із цим підкресленням „куда“ і „зачѣмъ“, але-ж далі і словечком не згадується за її подорож, так що ці підкреслення викликають певне здивування — що вони мусять значити. Звернувшись до варіанту друкованого — читаємо, що повернувшись додому... „Парася кончивши что ей хотѣлось, такъ же возвратилась и отогревалась стоя у пѣчки“ ... (стор. 47). В рукопису читаємо так само — „Возвратилась и Парася, исполнивши, что ей хотѣлось, отдала священнику вычищенные ею вещи церковныя и проч. и проч.“. (Курсив мій. А. Ш.) Це „и прочее и прочее“ зовсім незрозуміле в автографі, поскільки з нього ми не можемо довідатися, *куди-ж* саме ходила Парася, й що вона робила за час своєї подорожі. Ясно, що для того аби написати це „и прочее“, треба було мати вже уявлення про мандрівку Сотниківни, щоб-то мати той варіант оповідання, що був видрукований.

Таким чином, порівняння цих двох уступів свідчить за те, що рукописний варіант оповідання „Панна Сотниківна“ треба вважати за пізнішу, перероблену редакцію. Змінюючи першу редакцію, Квітка або неуважно поставився до цього місця, забувши, що в новій редакції немає опису подорожі Сотниківни, або не звів кінці з кінцями, через що в цій художній редакції і трапилося таке непорозуміння.

Постає цікаве питання про причини, що змусили Квітку переробляти повість, і, переробивши, надрукувати, проте, перший варіант. Надсилаючи до Плетньова рукописи „Пана Халявського“ й „Панни Сотниківни“, Квітка так пише до нього з цього приводу — „Съ Халявскимъ посылается и Панна Сотниковна, любимица Анны Григорьевны. Ничего не скажу Вамъ о ней, а скажите Вы, когда прочтете. За нее у меня было большое прѣние

сь нашими ум'ющими судить. Удостойте ее мѣста въ вашемъ „Современникѣ“, въ какой книжкѣ заблагоразсудите; если жѣ найдете, что требующее измѣненія, по несообразности, по неестественности, возвратите и скажите, что и какъ передѣлать“... (Лист датується 1840 рік. 9 Березня¹⁾). На превеликий жаль, мені не пощастило розшукати відповіді Плетньова на цього листа, в усякому разі, оцінка його була не зовсім прихильна до твору, бо вже 18 травня Ганна Григорієвна в своєму листі до нього виступає в ролі адвоката своєї „любимиці“. З цих коротких і неповних відомостей все ж можна уявити можливу історію тексту оповідання „Панна Сотниківна“.

До Плетньова надісланий був, очевидно, ширший варіант оповідання, що його потім і видруковано в „Современнику“. В своєму листі Квітка прохає звернути увагу на „несообразности“ и „неестественности“, маючи на увазі розтягнутість і надмірний сентименталізм Сотниківни в першому варіанті. Цікаво те, що в листі натякається на якесь „большое прѣніе сь нашими ум'ющими судить“, очевидно, Квітка не сам помітив хиби свого оповідання, а на них указали йому якісь харківські критики. При чому, складаючись на думку Плетньова, Квітка не зовсім погоджувався зі своїми критиками, в противному разі по-між ними не було-б „большого прѣнія“. Треба думати, що співчуття Плетньова було на боці критиків і це і примусило Квітку переробити оповідання в той спосіб, як ми це бачимо в автографі.

Що-ж до видрукування первісної редакції, то тут важко сказати щось певне за браком відповідних матеріалів. Можливо, що тут трапилася та-ж історія, що й з деякими іншими оповіданнями Квітки, що були видруковані нашвидку, без волі автора. Очевидно, Плетньов не був поінформований у свій час про замір Квітки переробити це оповідання й під впливом листа Ганни Григорієвни пустив його до друку в тому вигляді, як воно було прислано.

У всякому разі автограф являє собою пізнішу редакцію, що явилася в наслідок перероблення першої редакції, з метою художнього вдосконалення, і тому в критичному виданні творів Квітки цей автограф треба вмістити, як останню редакцію оповідання „Панна Сотниківна“.

2. „СВАТАННЯ НА ГОНЧАРІВЦІ“

У тій-же збірці І. Срезневського переховується автограф комедії „Сватання“, видрукованої в Харкові 1836 року за назвою „Сватання на Гончарівці“. Час написання цієї п'єси значно раніший, написано її на папері з клеймом 1831 року, а куплети до неї на папері 1824 року. Цей рукопис являє собою цензорський примірник, на обкладці маємо такий підзаголовок: „Сватанье. Малороссійская комедія. В трёхъ дѣйствіяхъ. Сочиненіе автора комедіи Шельменко“. А нижче: „№ 159. Одобрить къ представленію СПБ. 29 Іюля 1836-го года.“

Цензоръ Евстафій Ольдекопъ“.

Цей автограф різниться від тексту видрукованого, перш за все, тим, що в видрукованій п'єсі маємо оперу з куплетами і з кінцевим водевілем, в той час як в автографі репліки дієвих осіб передається звичайною прозою мовою. Спадковість цих текстів встановити неважко: видруковану оперу „Сватання на Гончарівці“ процenzуровано ще 1835 року й вийшла в світ 1836 року, тоді як автограф комедії „Сватання“ цього року був

¹⁾ Г. П. Данилевский op. cit. 267.

лише поданий до цензури. До того-ж і куплети, що увійшли до опери, написано, як зазначалось, на папері 1824 року. Очевидно, комедію написано пізніше. Коли поминути куплети, то текст комедії різниться від опери лише стилістично, якихся більш важливих змін не має. Стилiстичні одмінi в нашому автографі такі: 1. Репліки дієвих осіб, особливо салдата Скорика і Стецька, подано в стислішій формі, надто Скорика з його покрученою мовою. 2. Гумористичні сценки, що в деяких місцях опери вражають своїми чисто балаганними ефектами, особливо виступи Стецька, більш тонко й художньо розроблено. 3. Тривіальність і навмисну грубість окремих реплік в опері до певної міри затушковано.

Очевидно, виправляючи в такий спосіб оперу, Квітка мав на увазі виправити найбільш крикливі місця своєї п'єси.

По-за цим — сюжет „Сватання“ має для нас інтерес у зв'язку з двома автографами невидрукованих п'єс Г. Квітки, що переходять в одній папці з нашим автографом. Ці п'єси не закінчено, написано лише по одній дії. Одна з них має назву „От так москаля й обдури“, а друга у двох варіантах без назви, але-ж із ремарок авторських видно, що це мала бути опера „Купала на Івана“, за яку писав Квітка в листі до А. Ф. Коні і яку занотовано в покажчику Баженова¹⁾ (стор. 20).

Текстуальне порівняння їх між собою і з текстом „Сватання“ вказує на велику подібність не тільки в сюжеті, але-ж і в деталях. Аналізуючи ці тексти, ми прийшли до того висновку, що ці незакінчені п'єси є не що інше, як перші нариси, що в процесі роботи вилилися в п'єсу „Сватання“. Довести це не важко. Перш за все, з паперу видно (клеймо 1831 року), що написано їх, приблизно, в один час із „Сватанням“.

Друге — з ремарок авторських і з куплетів, доданих до цих п'єс, видно, що малося на меті написання опери, як і видрукована редакція „Сватання на Гончарівці“.

Третє — сюжетна схема, оскільки про це можна судити з першої дії обох незакінчених п'єс, однакова. Дочку селянина сватає багатий, але-ж дурний парубок (в „Купалі“ — дяк), дочка любить другого бідного парубка (в „От так москаля й обдури“ — батрак). Порівнюючи зокрема ці дві п'єси між собою, приходимо до безсумнівного висновку, що це є не окремі п'єси, а два варіанти одної п'єси, зміненої в процесі розроблення. Як у першому, так і в другому варіанті перша дія — розмова дівчини з її коханим про шлюб. (В першому між москалем Василем і Веклюю, у другому — між парубком *Василем Бабаченком* чи Василем Паливодою — по другій редакції, та Мелашкою). Розмови ці дуже близькі своїм характером, різниця їх лише в тому, що в першій п'єсі виступає великорос, а в другій — українець.

Обстановка, серед якої відбувається дія, — однакова в обох п'єсах. (Дівчина поряється коло печи, співає про свою долю й нарікає на батька, і в цей час з'являється парубок).

На нашу думку, опера „Івана на Купала“ є пізніша стадія розроблення цього сюжету. За це свідчить більш чітке розроблення дієвих персонажів у цьому варіанті й більш доцільне розподілення ролей. В опері „От так москаля й обдури“, крім багатого дурня Йолопенка, що претендує на руку Векли й є антитезою „ідеального“ героя-москаля, виводиться ще й епізодична постать дячка Венедикта, приятеля Веклиного батька. В плані опери йому не надається більш активної ролі. В опері „Купала на Івана“ дяк виступає; як активна постать, як претендент на руку Мелашки. Очевидно, в процесі роботи Квітка висунув наперед постать дячка, як більш

¹⁾ Н. М. Баженов. — Г. Ф. Квітка - Основ'яненко. Пб. 1910. 1 — 53.

яскраву й характерну, одкинувши Йолопенка, що не з'являється на сцену й у першій п'єсі.

В свою чергу, аналогічність між оперою „Купала на Івана“ і „Сватання на Гончарівці“, крім загальної подібності сюжетних схем, виявляється ще й в тому, що в цих п'єсах в уста дієвих персонажів вкладається однакові пісні й куплети. Наприклад: дует між Мелашкою й Василем „Купала на Івана“, та Олексієм та Уляною „Сватання“.

Рукописний.

1. Мелашка й Уляна.

„Туть льхо не беда
Маты бье за тебе,
Прошу тебе ласкою
Не покынь ты мене“.

2. Василь і Олексій.

„Поки буду жыты,
Поты буду я любити,
Бо не можу без тебе
И на свити жыты“.

3. а. Мел.

„Отже скоро батько прийде“.

б. Уляна.

„Отже скоро маты выйде“.

4. Василь і Олексій.

„Нехай, нехай скоро прыйде
У нигь ии лезатыму —
Слизмы облыватыму
И жалибно прохатыму“.

Видрукований текст.

1. Уляна.

„Горе, льхо и беда!
Не дають за тебе!
Олексію, сердце мое
Не покынь ты мене“.

2. Олексій.

„Не вбывайсь моя Уляно!
Буду вишно я любитьы.
Бо ніякъ мени не можна
Безъ тебе на свити жыты“.

3. Уляна.

„Я боюся зоставатысь
Вже й маты скоро выйде“.

4. Олексій.

„Тяжко, важко розставатысь
Що жь? Нехай же хочь и прыйде
В ноги ий оттугь впаду,
Слизоньками обиллю“¹⁾.

Це, розуміється, неможливо, коли - б Квітка хотів написати дві різні опери та ще й в один час.

Дійшовши до другої дії, де, власне, й мусила початися Купальська ніч (в автографі накреслено фантастичну обстановку другої дії — відьми, чорти й т. инш.) — автор або не спромігся, або змінив думку написати фантастичну оперу й розробив сюжет у цілком реалістичному дусі; назвавши її „Сватання“, що зрештою з опери перероблена була на комедію.

Таким чином, незакінчений нарис опери під назвою „От так москаля й обдури“ в процесі художньої роботи вилився зрештою в комедію „Сватання“.

Для дослідника творчости Квітки цей матеріал має значну цінність, наочно вказуючи шлях, що його пройшла художня думка письменника до остаточного викристалізування. Ми не ставимо собі нині такого завдання, проте, побіжно вкажемо на загальні зміни в сюжеті, у розробленні дієвих осіб. Основна ситуація першої опери — боротьба закоханих молодиків із втручанням батьків у їхнє шастя. Назва першої опери свідчить за те, що щасливий кінець її треба було завдячувати якимсь хитрошам москаля, що спекався через цю хитрість свого багатого конкурента. Можна думати, що тут має місце звичайний, традиційний прийом ще Котляревського: виступ москаля в ролі ворожбита - чарівника.

В другій п'єсі автор, очевидно, поставив своїм завданням поглибити ці сцени з чарами, з ворожбитством, для чого йому довелося притягти Купальську ніч із усіма її дивами. Але - ж разом із тим у цій п'єсі замість москаля - наймита виступає український парубок Василь.

¹⁾ Драматическія сочиненія Грицька Основ'яненка. Т. VI. Хар. 1894. стор. 27.

В образі москаля першого варіанту Квітка змалював тип великороса з яскравими національними рисами того часу: із специфічними „домостровськими“ поглядами на жінку, та із зневажливим відношенням до „хохлацкой“ мови. Очевидно, самому авторові не зовсім приємно було виставити такий характер на перше місце й тому його заступив український парубок.

В „Сватанні“ фантастичний елемент усувається, хоча розвязка комедії будеться на ворожбистві свата, що в даному разі заступає місце молодого з „От так москаля й обдури“.

Тематичне завдання першої п'єси не змінюється остаточно в „Сватанні“, а лише модифікується. „Добродетельним обманщиком“, що усуває перешкоди до щастя закоханих, являється москаль так само. Але-ж це москаль — салдат, дядько Олексія, а не великорос, як у першому варіанті, людина філантропічної вдачі, що умілим втручанням в інтригу добуває щастя своєму племінникові. Образ „ідеального“ героя в цій п'єсі конкретизується — з москаля Василя, перетворившись на Василя Бабаченка чи Паливоду, парубка непевної вдачі, що виправдується до деякої міри і його прізвищем „Паливода“, він зрештою виростає в образі м'ягкосердного, зворушливого Олексія, в типа як найвластивішого для характерів Квітки подібного тону. (Пригадаймо — Василя з „Марусі“, Трохима — з „Перекотиполя“ та инш.).

Цікаво зазначити, ще й те, що при перестановці ролей, Квітка вкладає в уста Терешка, героя негативного, антитезу Олексія, репліки про покірність жінки чоловікові, ті думки, що, як зазначено, мусів висловлювати „ідеальний“ герой в першій п'єсі.

Так само й інші герої пройшли цікаву еволюцію до остаточного свого сконкретизування... але-ж, така аналіза виходить за межі нашого завдання.

ДОДАТКИ

А. Промова салдата Скорика на сватанні

ТЕКСТ

друкований

Скорикъ: Нѣтъ, мы прахадяща партіенна команда. А вотъ зъ нами какая гисторія, просимо паслухаты. Разъ, у прошлomu у годи, булы мы у паходи, у дикомъ народи. Сѣмдесять городовъ разорили, тридцать полонили, а одинъ траншеями осадили. А у евтомъ городи какъ разъ сидѣлъ вотъ евтотъ (указывая на Стецька) дикой князь. Войско ево штурмуеъ, а онъ знай себѣ бунтуеъ, паднимаеъ угору плечи и говоритъ такіи рѣчи: зъ городомъ вамъ оддамъ завсѣмъ, только патѣште меня тѣмъ, аддайте мнѣ али птицю, али черную куницю, али красную дѣвицю, какую у васъ изберу и до себя приведу. Генераль

рукописный

Скорикъ: „Мы люди военни и брехать не наученни. А вотъ какая зъ нами гисторія просымо выслухаты. Как у прошлomu годи булы мы у походи. Три царства полонили, четвертое разорили, а у пѣятомъ здѣлали приваль штобъ усякой отдыхаль. Смотримъ: тамъ игдѣ узьяся евтотъ князь (указывая на Стецька) и желяеъ онъ женитца, зъ калмыцкою царевною задружитца“.

Стецько: „Бовъ, бовъ, бовъ! А чога то звоняъ? То по москалевій брехни...“.

нась призвалъ, такіи рѣчи исказалъ : ты Осипъ Скорикъ па всѣму свѣту пабувалъ, усю Туречыну исхадилъ, ты зъ нимъ пайди и въ Нимецію зайди, ищите таково дива, шукайте, и как найдѣшъ, ему отдавайте. Вотъ мы какъ пашли, тридцать государствъ прашли, а такова дива не нашли. Я було у ретираду остался, такъ нашъ дикой князь затылся : усе шли - шли, и учера у етотъ городъ, — какъ заветця — не знаємъ, — пришли ; тутъ разомъ пала намъ пороша...

Стецько : „Бовъ, бовъ, бовъ ! То по москалевій брехни дзвонюють. Яка литомъ пороша ?..“ (стор. 59).

Це характерний приклад скорочення й упрощення реплік дієвих персонажів в автографі.

2. Що - ж до викреслення сценок, побудованих на сумнівних що до своєї художности ефектах, то можна зазначити незаведення в автограф найслабішої що до цього сценки, де виступає Стецько з кашою (стор. 29).

3. „Перекотиполе“

Оповідання Квітки „Перекотиполе“ було видруковане вперше в „Молодику“ за 1843 рік, частина друга, разом із невеличкою анекдотом українською мовою „Підбрехач“. Г. Данілевський у бібліографічному додаткові до своєї статті про Квітку¹⁾ робить помилку, указуючи, що ніби - то „Перекотиполе“ було надруковано спочатку в „Маякові“, а звідти вже передруковане в „Молодику“ після смерті Квітки. В дійсності, в „Маяку“ був видрукований переклад цього оповідання²⁾, а оригінал хоча й вийшов у світ після смерті автора, проте підготовлений і поданий до друку був Квіткою, про що свідчить власноручна його записка, за яку скажу далі.

Оповідання це своїми художніми властивостями вважається за одну з найкращих перлин у письменницькому його доробкові, а тому дуже важливо встановити текст його, в тому вигляді, як воно вийшло з рук письменника своєю закінченою формою. В Румянцевському музеї за № 904 переховується автограф цього оповідання в одній папці з російським оповіданням „Основание Харькова“, так само видрукованому вперше в „Молодиківі“ за 1843 рік, частина перша. В каталозі ці рукописи занотовано окремо від архіву І. Бецького, видавця „Молодика“, але - ж нема сумніву, що вони опинилися тут разом із його матеріялами. Автограф „Перекотиполя“ на зверхній вигляд становить чистовий примірник, чітко й без ніяких помарок переписаний. Порівнання його з текстом друкованим свідчить за те, що саме в цій редакції поданий він був до друку.

Але - ж мимо автентичности що до змісту, в тексті друкованому знаходимо деякі стилістичні поправки й зміни, що свідчать за редакторську роботу, коли не автора, то когось іншого, під час друкування цього твору. Крім того, з волі автора в тексті друкованому викинуто великий уступ

¹⁾ Г. Данілевський *op. cit.* 250.

²⁾ „Маяк“. 1840 р. ч. VII. 114 — 131.

(до 300 рядків) з описом ярмарку. В автографі ці рядки перекреслено і на перегах рукою Квітки дописано: „Ето помѣщено въ другомъ мѣстѣ“. Оче- видно, автор згадує тут про російське оповідання „Ярмарка“, вміщене „Современнике“ за 1840 рік, що сюжетом і деталями подібне до викре- теного уламку. Якщо і стилістичні зміни пороблено Квіткою, то, очевидно, текст видрукований треба вважати за перевірену й виправлену редакцію цього автографа. Але - ж характер цих поправок викликає великий сумнів до авторського редагування. Гадаю, що цю роботу проробив хтось інший. Перш за все, таке типічне для Квітиного стилю явище, як закін- чення дієслів на *овати*, як, напр., годувати, танцювати, мальовати й таке інш. змінено на звичайне *увати*. В автографі „дивчатокъ двое робыты ще е имъ, а исты просятъ треба *годовати*“¹⁾).

Не менш властиві для Квітки закінчення 3-ої особи дієслів групи *e/y* на *еть*, як, напр., ідетъ, женеть, печеть і т. інш. — виправлено хоча й не крізь на звичайне закінчення. В автографі: „Колы жъ було хто стане иля лавкы, та сюды-туды розгляда, то Трохымъ — безъ сорома казка такого було и *проженеть*“²⁾).

Тавтологічні вирази, повторення, що часто-густо трапляються у Квітки, становлячи своєрідність його стилю, — поскорочувано надто в пе- редмові до оповідання. В автографі: „От-се винъ, от-се той, що зобыдывъ ірата и видывъ видъ себе пеню“...³⁾).

... „*Може спокаецця, може схаменецця, може покыне худо робить*“ — т. д.⁴⁾).

(Підкреслене в цих двох прикладах скорочено в друкованому тексті. А. Ш.).

Такого типу викреслення я й підкреслюю, як найхарактерніші, опу- скаючи інші. Вкажу хіба на одну деталь, що з нею доводилося зустріча- тися, переглядаючи й інші рукописи Квітки, — це заміна української мови з репліках дієвих осіб на покручену російську, якою в Квітки розмовляють справники, крамарі, пани й т. ін. Так, у цьому автографі справник і крамар розмовляють по-українському, а тимчасом у всіх виданнях „Перекотиполя“ ці репліки перекручено на жаргон. Купець, напр., звертається так до Трохима в друкованому тексті: „не атхадить видъ товару. Вота и товаришъ твій“ — Автограф: „Не видходьте видъ товару, ось и товаришъ твій“ (стор. 11).

Я не наважуюся тут вбачати самовільні поправки редактора без згоди автора, оскільки такий жаргон зустрічається в більшій частині оповідань Квітки, а перевірити значну більшість повістей по автографам мені не пощастило.

За сторонні поправки оповідання свідчить ще одна цікава помилка у видрукованому тексті, що зберіглася у всіх виданнях „Перекотиполя“. Найтрагічніше місце оповідання, коли Трохим під занесеним над ним ножем говорить свої останні слова — в тексті видрукованому читаємо так: Го- споды мылостывый, прыймы мою душу... жиночка... диточки... тату... (ст. 27). У Трохима батько давно помер, і художній такт, письменника не дозволив-би герою в таку хвилину забути про матір. І, дійсно, в автографі зовсім виразно стоїть замість „тату“ — „мату“... цеб-то „матусю“, або „матусенько“, на цьому слові Трохим умирає. Коли це не є звичайна дру- карська помилка, то така поправка редактора дуже характерна, автор не

1) „Перекотиполе“. Харків. 1887 стор. 9. (Издание Харьковск. уездн. земства под ред. А. Потебни), т. II.

2) „Перекотиполе“. 14.

3) Ibid. 3.

4) Ibid. 4.

міг її зробити. Ці стилістичні спостереження підкріплюються до певної міри власноручною запискою Квітки, знайденою в тому-ж Румянцевському музеї. Записка ця переховується в окремих палітурках разом із трьома рядками невідомого, ранішого варіанту „Перекотиполя“, зважаючи на стиль і тематичну подібність¹⁾.

Записка без адреси, написано її спішно й не зовсім чітко, так деяких слів не можна було розібрати. Ось її зміст: „Очень благодарен за трудъ въ разсужденіяхъ и изложеніи на что вообще согласенъ и нахожу ничего прибавить... (слово не розіbrane — А. Ш.) или измѣнить. Как скоро исправил корректуру (sic!) и пришлю на воззрѣніе Измаила Ивановича²⁾. Прилагаю при семь стихи Гребенки написанные имъ для печатающагося „Молодика“, а не для будущаго равно и эпитафію. Все это можно отпечатать в одном листѣ и отправить (я берусь) — къ цензору который печатный листъ одобрить и возвратитъ завременно. Такъ можно сдѣлать и съ этимъ издѣліемъ. Не мѣшало бы заключить этого листа что собираише мнѣній о правописаніи, задержало этого выпуска Молодикъ такъ успокоенъ будетъ г. Бецкій“³⁾. До цієї записки додано епітафію Йосипа Бодяньського „Кирилу Розуму“, переписану рукою Квітки⁴⁾. Під епітафією поставлено дату 1843, потім її закреслено й натомість поставлено дату 1832 IV/24. В першій даті треба вбачати час написання цієї записки, а в другій час написання епітафії. В переписаному вірші вираз „остатній це гетьмана Кирила“ виправлено „на останнього“ з таким поясненням Квітки: «В подлинномъ было сказано: остатнѣго, я думаю что остатнѣго отъ *остатка*, а останній, послѣдній — рѣшите“.

Із записки видно, що Квітка посилала ці матеріали до людини, яка була дуже близько відношення до редакції „Молодика“. Разом із тим він складав адресатові подяку за виправлення якогось свого твору. Очевидно, твором так само був видрукований у „Молодиківі“ разом із епітафією Бодяньського вірш, за що свідчать слова Квітки „так можно сделать и с этим издѣліем“.

Коли-ж він був видрукований у „Молодиківі“, то тільки в другій частині, де був видрукований і вірш Бодяньського. А в другій частині, де вже зазначено, вміщені два оповідання Квітки „Перекотиполе“ й „Підбихач“ — і, таким чином, у цій записці мовиться про виправлення одного з двох оповідань. Перед нами цікавий факт корегування українських оповідань Квітки. Нам відомі численні випадки і перероблення російських його оповідань, і це зрозуміло — Квітка сам добре розумів хиби своєї російської мови. Що-ж до мови української, то, являючися найвидатнішим повістярем свого часу, Квітка ледве чи мав конкурентів у своїй спеціальності надто в Харкові. Проте із записки видно, що Квітка звертається до людини авторитетної, ставлячи на її суд свою поправку в епітафію Й. Бодяньського. І треба сказати, що поправка Квітки не була прийнята, вираз „останнього“ не був замінений. Таким авторитетом що до української мови міг бути лише М. Костомаров; ні І. Бецкій, ні Срезневський не володіли як самі

¹⁾ Занотована по катологу 1876 р. за № 17 під літ. Б.

²⁾ Срезневського.

³⁾ Очевидно, коректурного.

⁴⁾ Видавець „Молодика“.

⁵⁾ „Кирилу Розуму“.

Постій, козаче, не біжи.
Ось глянть на хрест. Читай чия могила
Останнього це гетьмана Кирила.
Присядь же, брате, потужи.

„Молодик“ 1843. ч. 2.128 (Правопис не зберігається).

українською мовою. В 4 книзі „Молодика“ вміщено інформаційну статтю І. Бецького, звідки дізнаємось, що фактичним редактором 2 книжки (що складалася з матеріалу укр. мовою) був М. Костомаров. Значить, тільки до цього міг звернутися Квітка. Згадка за „собиране мнений о правописани“ так само підтверджує цей здогад. Нам невідомо, в який спосіб провадилося це „собиране мнений“, в усякому разі, в тій-же другій книзі „Молодика“ міститься стаття Костомарова про основи української ортографії, що явилось, очевидно, в наслідок цього „собирання мнений!“¹⁾. Важко припустити, щоб Костомаров знав мову) краще, аніж Квітка. Авторитетність Костомарова серед його харківських приятелів стала в наслідок широкої й різнобічної освіти, якою він перевищував Квітку. В своїх спогадах про Костомарова А. Корсун одмічає, між иншим, що між Костомаровим та Квіткою знімались розмови й навіть суперечки про питання української ортографії, при чому в цих дискусіях Костомаров виявля вшироку теоретичну підготовку, в той час як Квітка міг спиратися лише на своє практичне знання мови²⁾.

Підходячи тепер до питання, про яке - ж саме оповідання говорить в цій записці, можна висловити лише здогад, що для його остаточного ствердження бракує фактичних даних. За „Перекотиполе“ може свідчити лише вищезгаданий уламок, доданий до записки. Але - ж, по-перше, треба довести, яким побитом він тут опинився, а, по-друге, ми маємо лише переклад першого варіанту Сементковського й можливо не дуже точний для того, щоб пересвідчитися в тому, що цей уламок належить до цього варіанту.

Рукопису „Підбрехача“ не знайдено, й тому не знати, чи виправлявся він, чи ні.

В усякому разі, факт виправлення українських текстів Костомаровим доведений і, коли в записці говорить не за „Перекотиполе“, то все - ж стилістичні спостереження лишаються в силі, і тому на підставі вищесказаного виправити „Перекотиполе“ з харківців міг лише Костомаров.

Порівняння тексту з перекладом Сементковського вказує, що Квітка переробив це оповідання, значно скоротивши передмову і змінивши до певної міри й композицію оповідання. (В першому варіанті автор зустрічається з каторжником Денисом, що розповідає йому історію свого життя. В друкованому тексті оповідання ведеться від автора й закінчується арештом Дениса).

Таким чином, в автографі Румянцевського музею треба вбачати пізнішу перероблену редакцію, змінену за час друкування поправками М. Костомарова.

Певна річ, у критичному виданні цього оповідання треба вмістити й викреслений Квіткою опис ярмарку, бо, викреслюючи його, Квітка виходив не з художніх міркувань, а з причин стороннього характеру.

ДОДАТОК В.

ВИКРЕСЛЕНИЙ КВІТКОЮ УСТУП В АВТОГРАФІ РУМЯНЦЕВСЬКОГО МУЗЕЮ

„Зйдуться до купы скилки ихъ, розговорюють, якъ-то усе дорого у купивъ а у ихъ усе дешево: и панська шерсть була ни почому, насилу одынъ каже збув, бо грошей треба було за новий рыдванъ заплатитъ. Другий

¹⁾ „Молодик“ 1843, ч. 2. стор. 445.

²⁾ А. А. Корсун. — Н. И. Костомаров. „Рус. Архив“. 1890. № 10. 199 — 221.

крикне: „а тутъ наказанные Боже! Хлиба впяты стилки уродыло, шо не знаю, шо зъ нымъ и робыты! Продаты-бъ, такъ цина мала. Чи не дасть Богъ коли неврожаю (а щобъ такимъ языки повидсыхалы) тогда озьму свою цину“. Третій каже —: „Я прихавъ на ярмарокъ безъ копійки грошей, а тутъ жинци уподобалось и се и те, треба грошей, такъ я узаявъ та заставывъ свою слободу; отсе каже, завтра выдадутъ мини гроши, та накуплю усего и ій та куплю й собак, бо осинь приходять, треба издыти по зайци, отъ тутъ продае одынъ знатни тай дороги! та чортъ их беры! Куплю, на усю осинь повеселюсь нымъ“. Тамъ одынъ одному признаетця, шо, каже, жинка прытьмомъ забажала на ярмарку, а тутъ у кышени ажъ гуде Кынувся до подушного, знесене усе, такъ я й загарбавъ, та сюды. Учора, врагъ его матери, програвъ у карты трохи та прогулявъ пьючи отъ-ту шаль панську та ще зосталось, накуплю жинци й дочкамъ усёго чого бажають: нехай знають ярмарокъ. А казна потерпыть. Назбираю, знесу описля“. Та де-чого и багато тамъ соби розговорюють, то зибравшысь до купы, то ходючы мимо лавокъ. А тутъ купчыкы — хлопчыкы, якъ ти шавочки кыдаютьця на усыхъ, такъ вони кланяютьця, та просять усякого, хто тилько мимо лавкы ійде — „Пожалуйте, господа, до насъ пожалуйте. Чаво вгодно? І сукно, мыло, хвыгы, родзынкы, чоботы, шляпы, шоткы и усяка бакалія — пожалуйте“. Тожъ паны. А ихъ пани, ти усились у лавкахъ у такыхъ, де билшь усякихъ господъ бувае. Спрашуетъ и сього й того и шо е наилучче. Купецъ мотаецця, достае, поворачуе, показуе. — Нѣтъ голубчикъ — скаже вона: — покажы луччого (себъ-то дорогшого) то той мотнетця покаже гиршого, а заправыть цину вышу. „От его такъ“ — каже пани, и мне товаръ у рукахъ и купыла бъ и ни за вищо гараздъ. Колы вздрьтъ шо увишлы у лавку яки паны, найбилше охвыцеры, отъ вона тутъ и почне голосно до другихъ озыватся. „Порадте мене, каже, якъ вы думаете. Въ мене тры дочкы, а грошей в насъ стилкы и стилкы тысячив. Такъ чы накупыть имъ на прыдане усякого добра, чи грошыма виддаты, нехай чого хотять, того соби й накуплять?“ А сама й погляне, чы чулы уси, шо вона такъ багато дае грошей за дочкы у прыдане. Тутъ и прочи прыстануть розказоваты скилкы и вони дадутъ у прыдане за своими. Колы-жъ побачуть, шо уси порозиходылись то й замовкнутъ. Та такъ и просыдятъ до свого обиды, а обидъ в нихъ тогда, як добрымъ людымъ треба полудноваты, та зъ тымъ и порозыизжуютця. А купецъ утомывшысь показуючы имъ товаръ, писля нихъ стане вновь прыбыраты, складаты, тай не коренить же ихъ? Ого! на уси заставки! Се-жъ паны такъ ярмаркують, а ихъ панянкы, за руки узаявшись, снують побилы лавокъ. Тутъ свое говорыть, а очыцями такъ и озырають усюды шо то и изъ заду бачуть. Усе наглядують, усе поджидають и шо-жъ? ише уланъ на третій вулицы, вони вже ёму й чують и бачуть и дождыдаютьця. Нехай же тилько появитця сюды, то одна передъ одною и почнуть, и кваты, и моргаты, и ухмылятыся, и выхылятыся, и патламы мотаты, и стежечку крутыть, и хусточку поправля; себъ-то усе, щобъ побачылы яка вона моторенька, яка вона веселенька, як патлы у неи закручувани, яка шыйка в неи билесенка. Та до нѣго зъ словомъ, та зъ розпытомъ, та зъ кывомъ, та зъ моргомъ, та зъ усмишкою, очей зъ нѣго не зведуть, якъ бы могли зылы бъ ёго. Ахвыцерь, сердешный, не зна куды повернутысь: и тій слово, и тій друге покы не доберетця до тией, зъ котрою змовывся на ярмарку побачитися... Покинули ихъ зъ котрою небудь для прыводу, пишлы геть далше, чы не набыжыть ще котрый и на счастья ихъ. Та такъ по усымъ лавкамъ панського народу стилкы, шо и протовлу нема. Одынъ сердешный кнжынкъ, шо прывизъ книжокъ самыхъ спиленькыхъ, самыхъ новенькыхъ сыдыть сам соби, мовъ былина у поли. Товару, батечкы, багацько! И шо то,

колы правду сказаты, було тамъ багато путнёго; порозтавлёвано гарненько, чепурненько, такъ, що весело дывытысь! Такъ шожъ! Нихто до нього ни ногою, ни хто и не пидийде, ни хто и не пытае, хыба-то хыба який зъ мишанъ пидийде, та спыта: „Кіевской граматкы“, що вже пора хлопця у школу выддаваты або бурсакъ прыйде купуваты „пнтыку“, а дяченко торгуе „ирмолой“, такъ колы книжныкъ уторгуе у день сорокъ алтынъ той веселенький. За тежъ выдримаецця за весь денчыкы добре! Що жъ, пакъ, ёму безъ дила роботы.

Мишаночки-жъ повывражаютця чепурненько, любенько, молоденьки, красывеньки, якъ ти козявочки-малывочки, выйдуть и соби на ярмарокъ. У усякои е грошикы, чи бумажка яка, тамъ у хусточци и завязана мицно та мицно; а колы скилки карбованцивъ такъ заверне у бумажку, та у карманчыкъ шо зъ боку пидъ платъятчкомъ, такъ и ходыть. Отъ вони походятъ походыть по велькымъ лавкамъ, надывлятця на панивъ, пересмиютъ ихъ, та й пишлы свого товару сыкаты. Ажъ геть въ закапелку лавочка, и темно тамъ и тисно: туды и наши дивчатка потягнулы. Перше слово пытаютця у купця — „чы вы здѣшни, чы приизжи?“ Мы, матушка, приѣзжи ажъ зъ самой Москвы (а бреше жъ то ледачий сынъ. И винъ здѣшний, зная усіхъ сыхъ мишаночокъ и перебрався нарощне зъ своеи лавкы, щобъ обдурѣваты народъ, шо буцим-то приизжый, и залежане продаты замисць свиного товару).

„Покажите жъ намъ якого луччого товару. Мини полу-атласу, мини полутафты, мини аглыцького сытцю“. Купецъ показуе, запытуе у пъятеро проты цины; мишаночки не смиютъ московському купцеви дешево давать, щобъ не розсердився дають у пивцины проты ёго. Купцеви¹⁾ зворочуе товаръ; одна изъ нихъ, шо вже не раз купувала на ярмарку у московскыхъ та прыбавля по копи на аршынь и каже — „а колы не так, то мы пидедем до своихъ, то намъ дешевше уступлять“. „Какъ вамъ завгодно“ — скаже купецъ и видпуска ихъ.

Тилкы шо видійшлы вже купецъ и крычыть: „Пожалуйте, барышни, зволте отдаю за свою цину в убытокъ, почытая васъ, щобъ как прыйду зъ Москвы, щобъ у меня всегда покупали“.

Отъ вони и ради шо дешево купылы и шо ихъ за панночокъ прыйняли, та ище такы просють, щобъ купецъ не натягавъ якъ миря, а купецъ буцимъ и поважа ихъ и слабенько миря; бо якъ бы прытягнувъ, то и розлизлося бъ усе, бо товаръ у него бувъ гнылый. Великы паны й пани и писля обидъ, якъ у насъ на вечиръ, впъяты зъизжаютця и про тежъ товкують, якъ и у ранци, паны шо чортма ни въ кого зъ нихъ грошей, пани хлопочуть объ женихахъ для дочокъ, панночки выкывують та выморгують до себе охвыцеривъ, охвыцеры ихъ обдурюють и усе так иде — ходыть, гуляють, а у вечери збираютця у тиатру, де усяку кумедию удають и де видъ усихъ грошыкы выдурюють. Отъ такъ-то у губернии ведетця панскый ярмарокъ“.

Опис ярмарку в розвитку оповідання починається з моменту приходу Трохима до міста та шукання по купцях якоїсь роботи. (По виданню за ред. Потєбні на 13 — 14 сторінці). Уступ цей сам по собі має значну художню вартість, як талановито виконаний малюнок із життя поміщиків початку XIX століття. Значіння його тим більше, що це є одинока спроба в українському письменстві змалювання „панського“ ярмарку. Сільський ярмарок захоплював не тільки українських, але й російських письменників, і тому описи його в літературних творах досить часто фігурують (Г. Квітка,

¹⁾ Неясно написано.

І. Нечуй, Винниченко, Франко, Горький, Чехов и др.), але цей малючок одинокий у своєму роді.

Порівняння цього уступу з російським оповіданням „Ярмарка“ цікаве з погляду впливу різних мовних стилів на формальні особливості творів Квітки. Ми маємо тут один сюжет, одне завдання, проте різниця що до художньої їх вартості величезна. І не тільки краща мова вигідно виділяє цей уступ рядом із російським оповіданням, — композиція, портрети дієвих персонажів і т. инш. пророблені більш чітко, виразно й стисло. Як відомо, таке-ж враження справляють і інші твори Квітки, написані на двох мовах. При аналізі творчості цього письменника в цілому, проблему цю буде поставлено в першу чергу і наведений уступ прислужиться чудесним матеріалом для висновків у цьому напрямку.

ДОДАТОК С.

Уступ доданий до записки Квітчиної.

„Пожалуй можна обманувать людей. Повирять, що ты прыкыдаешся и честнымъ и жалистливымъ, и добрымъ — та не на довго, до случая. Выявшся, братику, скоро, якій ты еси — и тогда стыдъ тоби и смихъ зъ тебе!..¹⁾“

На видання творів Квітки П. Куліш потратив чимало часу й енергії, досить переглянути його листування цього часу з Д. Каменецьким, О. Бодянським та іншими, щоб пересвідчитися в тому, що справа видання „Повістей“ зайняла центральне місце в різносторонній і енергійній праці Куліша. Таке уважливе відношення до видання „Повістей“ можна пояснити особливою прихильністю Куліша до таланту Квітчиного й високою оцінкою ідейної вартості його оповідань. У своїй вступній статті до першого тому „Повістей“, статті надзвичайно цікавої що до погляду авторського на українське письменство та його національно-культурну місію, Куліш дуже високо підносить зокрема значіння Квітки, саме з погляду громадської ваги його творів — „І от явивсь на Україні поет „без шаблі булатної, без бандури подорожної“, Квітка. Не до козаків він про військові речі слово обертає: обертає він слово до хutorян, і дає їм науку тихого, богобоязливого життя, докоряючи їх новими словами. Отсеж не в філософській голіві, а живим живцем перед нами стоїть довод, що історія народів, починаючись війною, появляє настоящу народню жизнь тільки під крилом благого миру, і тоді то вже обертає вона своє право на увагу й шанобу всьогосвітнього розуму“ (стор. V)²⁾.

Україна, на думку Кулішеву, після віків кривавих завірюх та заколотів перейшла з рештою до мирного, культурного будівництва. Тому - то не пісні кобзарські про славне минуле, не заклик до нових боїв (натяк на Шевченка) стає новим словом українського громадського життя, а проповідь тихого, ідилічного „хutorянства“, заснованого на євангельських „істинах“. Творчість Квітки, на думку Кулішеву, є таким новим словом, і тому його українські повісті мають більшу вагу, аніж „пьяна муза вузловатого“ Шевченка³⁾ з його закликками до колотнечі, до боротьби, так само цінніші й твори

¹⁾ Ці кілька рядків належать, очевидно, до першого, не знайденого варіанту „Перекотиполя“.

²⁾ „Повісті Григорія Квітки (Основ'яненко)“. Том перший, 264 стор., том другий, 335 стор. Издал П. А. Куліш. Пб., 1858 року.

³⁾ Особливості правопису Кулішевого не зберігається.

⁴⁾ Як він називав його пізніше.

інших поетів українських, що пішли по Тарасовій стежці. Розбираючи у цій статті кожне зокрема оповідання Квітки, Куліш спиняється переважно на оцінці не художніх їх прикмет, а на глибокому ідейному їх змісті. З великим ентузіазмом і з не меншою суб'єктивністю відкриває він цілі скарби глибокої мудрости, величні філософські істини в таких безпретензійних творах, як „Маруся“ чи „Конотопська відьма“. З аналізу цих оповідань (аналізи по-своєму дуже талановиті) виходить, що в особі Квітки ми маємо по меншій мірі національного пророка, твори якого мають перш за все програмове значіння, як маніфест, що знаменує собою цілу добу не тільки в літературному, але-ж і в громадському житті українського суспільства.

В наше завдання не входить нині вияснювання причин, що примусили Куліша підносити так високо громадське значіння творів Квітки (питання дуже важливе й інтересне не тільки в звязку з Кулішем, але-ж і в звязку з певною добою в розвитку суспільної думки на Україні).

Приводячи ці факти, ми мали на увазі те, що через такий оригінальний погляд на творчість Квітки й до редакторських своїх завдань Куліш поставився дуже своєрідно. Зважаючи на велике ідеологічне значіння творів Квітки для нащадків, Куліш уважав за свій обов'язок „очистити“ їх од усього „преходящего“, від тих „дрібниць“, що тільки-б затемнювали сяєво глибоких думок і величезних почуттів, що ними перейняті повісті Квітки. Що це так, свідчить один лист Куліша, в якому він підкреслює ідейність, так-би мовити, своєї редакторської роботи. Зазначаючи потрібність такої корекції, він говорить, що працює ніби з волі Квітки, що з своєї могили благословляє його на „подвиг“.

Зміни, внесені Кулішем до текстів „повістей“ Квітки, перш за все відбилися на особливостях слобожанської мови їх, яку Куліш старанно й послідовно виправив на київсько-полтавську говірку. По-друге, майже в усіх оповіданнях, особливо в тих, що увійшли до першого тому, Куліш повикреслював цілі уступи, особливо в оповід. „Конотопська відьма“ і „Добре роби — добре буде“¹⁾.

З аналізу цих викреслень, приходимо до висновку, що, за винятком трьох уступів, що були скорочені механічно, ради їхньої довготи, незаведення інших уступів викликалося певною тенденцією редактора, його бажанням замазати дещо таке з оповідань Квітки, що суперечило його поглядам на ідейну їх вартість. За цю тенденційність свідчить аналогічність і одноманітність викреслених уступів і редакторські примітки до деяких оповідань. Найпомітнішим змінам у редакції Куліша, крім зазначених вище, підлягли повісті: „Маруся“, „От тобі й скарб“ і „Сердешна Оксана“. Класифікація цього матеріалу наочно пересвідчує нас в тому, який принцип поклав Куліш в основу своєї редакторської роботи й що саме він хотів замовчати в творчості Куліша. Крім „смыслові типичности незаведених уступів, очевидна тенденція автора підтверджується ще й тим, що деякі рядки вихвачені просто з контексту, не зважаючи на те, що від цього деякі речення лишалися ніби обрубаними. Наводячи далі найтипівіші уступи, не заведені Кулішем (значну частину доводиться опустити за браком місця), ми розподіляємо весь цей матеріал на три частини по його смислових особливостях. (Підкреслені рядки з наведених далі уступів не були вміщені в Кулішевське видання).

1) 1. „Конотопська відьма“ (Епілог), стор. 342 — 347.

2. „От тобі й скарб“ — (Опис пекла) стор. 411 — 445. Московське видання ч. 2. 1837.

3. „Маруся“ — (Вступ), — стор. 66, 67, 68. Московське вид. 1833.

1. а) „САЛДАЦЬКИЙ ПАТРЕТ“

(Дівчата виходять на ярмарок і, не розібравши, що перед ними патрет а не живий салдат, намагаються у всякий спосіб зачепити його).

„От і визвалася з них Домаха та й каже: „А тривайте лишень, пійду тут біля нього; то вже не я буду, що б він мене не зайняв! Ось дивіться лишень, та глядіть, коли треба буде, то відкликайтесь до мене“. От і пійшла буцім і не вона. То сюди, то туди озиряється, то пісеньки піє ніс собі мугиче, то хусточкою помахує¹⁾, то нахилиться підв'язку підв'язувати. От уже й до салдата доходить, то неначе з ким-небудь розмовляє: „Де тут шпалери та шумиха продається? Коли б мені хто показав?“ Та заспіває собі нишком... О, що то за дівчина була! І проворна і жартлива та така й світа видала: аж два годи у Харкові по майкам заробляла, та вже не вчити... усе знала“... К — 144 — 145. М — 45, 46, 331 — 334.

До цього уступу дві уваги редактора:

„Квітка нарощне пересолив, виставивши ледачих дівчат на ярмарку щоб показати усю скверну цього соблазну“ (стор. 144).

І далі — „От він і сам роз'яснив, чого ся дівка була безстидна. (Пр. Домаху мовиться А. Ш.). Наші дівчата говірки і ввічливі, да з соромом і з добрим звичаєм, а гублять звичай хіба по городах, як зажене котр. нужда, або замчить неволя“ (стор. 145).

б) „ОТ ТОБІ Й СКАРБ“

(Розповідається про молодожонів, як їх змусили працювати перед великодними святами, а думки їх далеко від роботи).

„Дивіться Василь на Фенну голубку і, слухаючи, що вона йому ще скаже, нічого не чує, що йому що над ухо говорить... А що в нього на думці, так нічого й розказовати, бо самі здорові догадається“. К.—161, М.—355.

в) „КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА“

(Жінки зібралися дивитися, як будуть топити відьом, між ними шинкарка з невісткою, ця оповідає жінкам про те, як піячили дівчата). ... „як дівчата, обманюючи замість буцім-то батькові, купують для себе горілку, та по вгородам п'ють нищечком з парубками, та понапивавшись перекидалися та боролися“... „Годі, не усе бо розказуй“, загомонила шинкарка на невістку, так та і замовкла; *а щось мабуть, добре хотіла казати*“ К.—69, М.—183.

2. а) „МАРУСЯ“

Василь визнається Марусі у своєму коханні до неї.

„... Не тільки хазяйська дочка, та хоч-би королівна, хоч княгиня, та хоч-би і сама *охвицерівна*, не подивлюсь ні на кого, усіх презрю для тебе“. М.—138, К.—36.

б) „ОТ ТОБІ Й СКАРБ“

(Хома Масляк розмовляє з чортенятами, що обернулися на модних панночок).

„От чортенята зареготалися, тай каже одна одній — „ми думали, що він пан який тай заговорили по-нашому, по-хранцьозькі; аж він бачу сього не втне“. Тай стали кивати на нього, тай кажуть по-своєму: „Ало, мусьє,

¹⁾ Особливості правопису не зберігається, літ. М. визначає — „Московське видання“, 1833 р., К.—Кулішівське видання.

ало; вене ісі". „От коли по собачому" — каже Хома — „то я розберу, бо чув як панський Іванька розговорює з гарсоном". М. 403, 403. — У Куліша цей уступ зовсім не заведено — стор. 183.

в) „ОТ ТОБІ Й СКАРБ"

(Масляк розповідає про те, яких напоїв довелось йому скоштувати в пеклі)... „Еге! та наш Масляк пив усякі напитки, як сам опісля розказовав, що каже: „пив мадьору, шатай-моргай, шатай-на-хвіст, ревеє, барбоське, шальпанську і порчене пиво". М.—408, у Куліша ці рядки зовсім викинуто — стор. 185.

г) „ДОБРЕ РОБИ, ДОБРЕ Й БУДЕ"

(Тихон Брус розмовляє з генералом). „От Тихон не рябіючи нічого та так прямо і став казати: „*Позвольте мені, ваше благо-благородіє, сиятельство, звиніть, ми мужики* і не знаємо, як такого пана назвати". М.—77, 78. У Куліша замість цих рядків — читаємо так: „Позвольте мені, ваше благородіє чи ваше сиятельство, звиніть, ми прості люди, не вміємо як вас величати". Стор. 35.

3. а) „СЕРДЕШНА ОКСАНА"

(Векла, матір Оксани, прохає голову й писаря, щоб і їй надано було право виплачувати подушне і всякі податки. Вдови під той час звільнялися від цієї повинности).

„Спасибі богу, мені є з чого зносити і буде веселіш, що я за душу Охріма, нехай царствує, буду платити, той сама буду бодритись, що і я мов чоловік на світі, туди-ж за добрими людьми, зношу цареві і свою конічину на війсьцо, що нас оберіга". П. 1) — 4, К. — 157.

б) Там-же „АДЖЕ І Я У ЦАРЯ НАШОГО ЧОЛОВІК"

У Куліша зовсім викинуто.

в) „ДОБРЕ РОБИ, ДОБРЕ Й БУДЕ"

(Мовиться про державну допомогу голодним). „Як-же рошитали, що хліба по магазинах не стане надовго, то й записали об тім до царя, так зараз-таки цар із *собственных своїх грошей*, із царської казни прислав грошей". М.—62, К.—29.

г) З цього-ж оповідання у Куліша не заведено цілий уступ (40 рядків), що в ньому Квітка розводиться про батьківську любов царя до своїх підданих. К.—29, М.—62, 63, 64, 65.

д) Там-же. (Справник передає гроші казенні Тихонові, щоб він роздавав бідним людям). „Щоб вони знали, що сая поміч йде від царя і цариці, щоб вони за них молилися богу". К.—35, М.—76.

е) З того-ж оповідання у видання Куліша не заведено 45 рядків, починаючи з слів — „Тепер подякуймо богові мілосердному, отцю на небесі, а далі цареві нашому, ще другому отцю землі"... К.—45, М.—99,100.

1) Ці рядки зберігаються у виданні за редакції О. Потебні (II), що передрукував текст оповідання з першого видання в „Ластівці" за 1841 р.

(Цей уступ характерний для поглядів Квітки на взаємовідношення між царем та його підданцями, що яскраво підкреслює його монархізм).

ж) Нарешті, останні рядки цього оповідання, народня молитва за царя з наказу генерала (14 рядків) у Куліша так само скорочені. К.—47, М.—105—106.

Зкласифікований у такий спосіб матеріял ясно вказує на ті тенденції, що їх виявив Куліш, редагуючи твори Квітки. Він викреслював або обговорював ті місця текстів, що компромітували, на його думку, ідеальну вдачу української дівчини, рівночасно з тим старанно опускаючи всі жанрові малюнки більш-менш „вільного характеру“ (п. 1). Підносячи вінцем творчости Квітки ідеальний образ Марусі і являючися пильним учнем його що до змалювання жіночих образів такого типу (Орися, Настуся, з поеми за тією-ж назвою), Куліш не міг погодитися з реалістичною трактовкою жіночих типів у других оповіданнях Квітки (Салдацький патрет, Відьма)—цим тільки і можна пояснити його викреслення й застереження до певних розділів.

Далі Куліш старанно викреслював ті уступи, де в гумористичному тоні змальовуються хиби українського селянина того часу (неосвіченість, п'яцтво, запобігливість перед начальством). п. 2. Нарешті, Куліш як найрішучіше винищує всі прикмети монархізму Квіткиного, що часто пробивається в його творах, і тому-то повість „Добре роби, добре й буде“ скорочено ним майже на третину. п. 3. Цілком зрозуміло, що можна погоджуватися з поглядами Куліша на консерватизм Квіткиної ідеології, але-ж ніяк не можна погодитися з таким підходом до редагування чужих творів. Тому-то, не вважаючи на великі старання Куліша коло видання Квіткиних „Повістей“, воно не може претендувати на якесь об'єктивне значіння, являючись хіба інтересним прикладом редакторської сваволі. Проте, видання це має історико-літературне значіння, як писаний документ із історії читача творів Квітки. Безперечно, Куліш у цій роботі перевищив свої редакторські функції й виявив себе, як читач, що активно ставиться до творів письменника, виправляючи його на свій смак. У новій, за постановки важливої історико-літературної проблеми, статті проф. О. Білецького „Об одной из очередных задач историко-литературной науки“ (Про читача!) серед типів читача автор виділяє окремо цікавий тип „читателей, берушихся за перо“. Цей тип читача розбивається на дві категорії—з них перша є читач-письменник, що використовує твори своїх сучасників і попередників, як матеріял для своєї творчости. До другої належить група читачів, що не виступали самостійно в літературі, становиться ніби посередником між автором та публікою, самовільно вступаючи в співробітництво з письменником. Це співробітництво виявляється чи в змінюванні самих творів, звичайно, по-своєму, чи в накиданні широкій масі своїх думок із претензією „вияснити“ значіння певного письменника. До такої категорії в цьому разі належить і Куліш. Його активне посередництво виявляється й у змінюванні текстів Квітки і в догматичній їх аналізі, що своїм занадто рішучим і безапеляційним тоном претендує на абсолютну істину—magister dixit. Але-ж, звичайно, в цій роботі Куліш „вияснив“ не Квітку, а себе. Він заявляє себе тут, як український патріот, ворожий до російського монархізму, як романтик, що ідеалізує життя українського селянства (див. передмову до „Повістей“). Цю романтичну налічку намагався він причепити й до Квітки, письменника старшої генерації. Але-ж те, що

1) Проф. А. Беленкий.— Об одной из очередных задач историко-литературной науки. „Наука на Україні“. 1922. № 2. стор. 94—105.

вважав Куліш за випадкове в ідеології Квітки, було як раз найбільше типовим. Квітка, представник дрібномаєткового панства початку XIX століття, являючися правовірним прихильником монархічного ладу, був дуже далекий од тих націоналістичних мрій (правда, платонічних), що ними один час захоплювався Куліш. Так само не поділяє він й не міг поділяти поглядів на історичну місію українського селянина і, продовжуючи в своїй творчості традиції „бурлескного“ жанру, дуже охоче вставляв у свої оповідання сценки, перейняті специфічним гумором, не без деякої доли цинізму. Оці самі місця, як бачимо, і повикреслював Куліш.

„TO THE STUDY OF THE MANUSCRIPTS OF KWEETKA“

The article is composed of separate investigations of Kweetka's manuscripts „The captain's daughter“, „The Wooing of the Hontshareevka“ and „the Carline Thistle“, to those investigations is added a history of the edition of Kweetka's Ukrainian tales, by his publisher P. Koolish. The results of those investigations are:

1) The „Captain's daughter“ is published from the first, untitled variation of the same tale. The later, elaborated edition is still unpublished.

2) An critical analysis of the two unachieved and still un published manuscripts of Kweetka: „try to dupe a Russian“ and „The night of St. John“ with opera of „the Wooing of the Hontshareevka“ allow us to see, that these tales are the first variations of this opera.

3) The published text of the tale „The Carline Thistle“ is modified with respect to the manuscript by the corrections of N Kostomaroff.

4) Kweetka's tales, edited by P. Koolish, are interesting with respect to the history of the reader. The editor (P. Koolish) alters the general way of his authors textes by abbrevating them and by introducing his remarks, and interlines his understanding of Kweetka as an Ukrainian romantic and nationalist, but in reality it was not so.

A. Shamray. 1924

Дві балади про могили під Бриковом на Волині

(До історії одного сюжету)

Канти, вірші та пісні, що склалися на Правобережжі та в Галичині письменими людьми, з покоління в покоління переписувалися в рукописних співаниках. Так було в XVII—XVIII століттях, так було і в першій половині XIX. В той час, коли польська мова була в краї мовою держави, а потім все-таки мовою панської культурної верстви, не диво, що вона займала місце і в цих збірниках: тексти українські в них часто чергуються з текстами польськими. З початком XIX віку входять в них на Правобережжі все-більш та більш пісні та вірші російські.

З таких співаників початку XIX віку, що походять з Волині, беремо ті дві балади (Ш. Конопацького та Й. Болковського), що про них буде мова нижче. Вони з'явилися за часів раннього романтизму, їх було положено на музику, вони стали популярними романсами та мають зв'язок з місцевим фольклором.

Поети-романтики кинулися в далеку минушину, до фантастичного світу народніх та середньовічних лицарських оповідань. Їх індивідуалізм знаходив тут ґрунт для сміливих поривів фантазії та почуття. Їх поезія разом з тим приймала колорит місцевий, провінційальний. Польські романтики охоче брали собі теми з народніх українських переказів.

Отже, на самому початкові 1820 років мало відомий письменник Шимон Конопацький (Szumon Koporacki, 1790—1884) бере для своєї балади „Trzy krzyże pod Brukowem“¹⁾ тему з народнього волинського переказу. Переказ про три хрести під с. Бриковом (Кременецького повіту) досить популярний на Волині. Коли їхати з Шумська на Ямпіль, то, не доїжджаючи перехресної дороги з Острога на Кременець, недалеко від с. Брикова, що буде вліво, по правій руці на горбку показують три старовинних кам'яних хрести; від середнього з них зостався лише стовпець та й той увійшов глибоко в землю. Коли, шукаючи скарбів, орендатор Шумського маєтку якось був викопав їх із землі, то заходами В. Кравченка знов їх позакопувано, як було (в 1893—94 роках; зі слів В. Кравченка).

От короткий зміст балади Ш. Конопацького. Мати сварить дочку, що вона дуже кокетує з хлопцями. Справді, двоє юнаків Ян і Кароль кохають її, а вона однаково кохає їх обох. Ян в розмові з Каролем хоче вже відступитися від Марини, зоставивши її другові, щоб самому скінчити життя в журбі, — та вона дає їм завдання: хто перший здалеку добіжить до неї на горбок, тому вона віддасть свою руку. Юнаки біжать зо всіх сил, разом стають коло мети та обидва падають мертвими. Грім убиває її. Над їх

¹⁾ Через те, що в друкарні нема відповідних літер, нема змоги передати як слід польські тексти.

могилами стоять три хрести, і грім шо-року б'є в її могилу. А матері навчають дочок не бути такими легкодумними.

Ш. Конопацький, волинець, надрукував свою баладу 1823 року в Кременці, де він служив прокуратором едукційних фондусів ліцею. Його „Poezye“ вийшли у Вільні 1841 року. На підставі віршів: „Widzisz trzy krzyze nad droga, A pod krzyzami mogila...“ можна думати, що він знав і саму місцевість. Баладу його написано звичайним розміром балад А. Міцкевича, перший том творів якого вийшов року 1822. Баладу „Trzy krzyze“ було положено на музику й досі вона співається серед польського товариства на Волині¹⁾.

Ми можемо вказати найближче літературне джерело балади Ш. Конопацького. Це був львівський календар — альманах „Pielgrzym Lwowski“ на 1822 рік, що вийшов під редакцією К. Гітнера. Тут надруковано оповідання (прозою) Йос. Мавса, професора історії львівського університету, „Kryz okolo Zaleszczyk“, „основане на галицькій традиції“, як каже автор. Василь і Казимір, добиваючися руки одної й тої самої дівчини Ядвиги, постановляють рішити справу перегонами до мети з портретом коханки, але обидва падають, добігши, без душі. В. Щурат, однак, каже, що „помимо всяких заперень, годі повірити в народній характер таких традицій“²⁾.

Волинський семінарист Й. Болковський той-же сюжет обробив у російську баладу „Три креста на Воляни“³⁾. Хід оповідання тут більш-менш аналогічний. Вночі над річкою в задумі сидить юнак. Він думає про поєдинок із своїм другом, що має бути взавтра за дівчину, яку обоє люблять та яка рівно любить їх обох. Не хоче він пролити тої крові та готовий відректися від коханки. Аж ось, при світлі місяця, з'являються в річці дві тіні, а між них дівчина, що сбиймає їх обох. Тіні манять його до себе і зникають. Настрашений, він зоставляє берег річки. Настає ранок і надходить пора поєдинку. Та дівчина дає нове завдання. Далі оповідання йде зовсім так, як у Конопацького. І кінець такий самий-же. „И ныне в поздні времена, под Брыковом стоят могилы“... Балада теж співається.

Звичайно, Й. Болковський повинен би знати вірші Ш. Конопацького. Це видно з однакового ходу дії обох балад. Однак, порівнюючи їх (див. в додаткові), бачимо, що вплив балади Ш. Конопацького на стиль Й. Болковського був дуже малий. Ми можемо поставити поруч хіба такі місця:

И ты и он *равно* мне мил (рядок 93). — *Magynia równie was kocha* (ряд. 51); Она назначила им *мету* (ряд. 106). — *Mierza do mety oscypta* (ряд. 66), — *Irazem staja u mety* (ряд. 76). От берег ветер грозно воет (ряд. 116). — *Wicher szumi, oni leca* (ряд. 68).

Взагалі-ж Й. Болковський ішов за „Громобоем“ В. Жуковського. Так з „Громобоя“ взято вірші з присвяти (хоч їх і перероблено): „Моих стихов желала ты — Желанье исполняю... Вот повесть прадедовских лет“ (В. Жуковский. Сочинения. Изд. Маркса. 1902. Т. I. На стор. 71). До цього ще додано й теж перероблено пару віршів з кінця „Светланы“: „Улыбнись, моя краса, На мою баладу... Взором счастливый твоим, Не хочу и славы“... (Там само, стор. 70). — Далі, перші 14 віршів „Громобоя“ мали рішучий вплив на початок балади Й. Болковського (Там само, стор. 71, а в Болковського рядки 1 — 16): юнак сидить над річкою зі своєю думою, як Громобой над Дніпром. „Окрест его дремучий бор... Туманен вид полей и гор. Туманы над водами“. Зривн. у Болковського рядки 1 та 5. Навіть узято у В. Жуковського цілий вірш: „Сидит с поникшей головой“. Малюнки природи в Болковського з'являються, як наслідування аналогічних малюнків у баладі Жуковського (порівн. В. Жуковский. Там само, стор. 73, 75, 76 — 77, 77 — 78). Порівн. ще: „И вдруг... протяжно полночь бьет... Река

надулась, бор ревет... Увы!.. последний страшный бой отгрянул за горами... (Жуковский. Там само, стор. 74). У Болковського див. рядки 51 та 64: „Ревет всклубившаяся река... И гром отгрянул за горою“.

Перейдемо до народніх Бриківських переказів. Їх не раз друкували⁴). Сюжет подається в них у різних варіаціях. Найбільш детальне оповідання дав відомий волинський етнограф В. Кравченко в „Волини“ за 1901 р., № 152. Перш усього тут докладно описано саме місце. Хрести стоять на версі чималого спадистого узгір'я, що командує над місцевістю. З оповідання беремо лише нові деталі. Коли, розказували В. Кравченкові, обидва юнаки впали мертвими, то впала мертвою коло них і дівчина. Та й родичі їх, що повибігали дивитися на цеє диво, теж „де хто стояв — попадали й помиралі“.

Їх було 7 чоловіка: аж до Шумського над ними було поставлено такі-ж кам'яні хрести; ще зо три з них маячить поодалік. У роковини смерті грім б'є в середній хрест, що під ним лежить дівчина. Цікаво, що оповідач шляхтич казав, що й „у книгах навіть доказывается про це“ (мабуть, — згадка про баладу Конопацького).

В оповіданні, що дає І. Ф. Б-ський („Киев. Стар.“ 1891, VIII), бачимо дуже неточний опис місця та й самих хрестів, з чужих чийхось слів. Автор наводить аж три варіації самого переказу. В усіх них неясний, власне, самий кінець історії, мало мотивований. Дієві особи — селяни, дівчина та два парубки. По першому варіантові, коли парубки підбігли до неї, то *несподівано* вдарив грім та вбив усіх трьох на місці. По другому варіантові, парубки впали без духу, а дівчина, побачивши це, теж впала мертвою на місці (як і у варіанті В. Кравченка). Нарешті, по третьому варіантові, поховали їх удвох, а через кілька день — її разом з ними, як вона просила, вираючи. Як бачимо, оповідачі не дуже вдало зводять кінці з кінцями та обходять мотив небесної карі.

По „Киев. Старине“ за 1888 р., XI, героїня — княжна. Бігли два рази. Першого разу чимало юнаків — просто навипередки, а другого разу два переможці — до неї. Блискавка та грім спалили її на місці та відкрили камінь там, де вона стояла.

По переплутаному оповіданню Г. Северцева в „Севере“ за 1901 р. два брати біжать з усякими перешкодами: через лужок, ліщину, перепливають річку й тоді біжать на гору. Герої — селяни. Дівчина стала сосною коло їх могил.

Характерно, що коли оповідають селяни, то говорять про сільську дівчину та двох парубків. В переказах же шляхти юнаки бігли від замку на горі між с. Бриковом та с. Онишковцями (де тепер Замчисько), бігли через греблю до гори, де стояла вона. Батько й мати, що дивились на той „суд“, теж померли на місці. Хрест над матір'ю стоїть під тою горою, на якій три хрести, над батьком — на Замчиську (із слів лікаря колишнього в Шумську Є. Гребенюка).

Коли в „Киев. Стар.“ за 1888 р., XI, ми знаходимо цікавий шляхетський варіант переказу, то в оповіданні „Ермола“ Й. Крашевський побіжно згадує (в кінці I розділу) чисто селянську реалістичну версію на ту-ж тему, „казку“ десь з Волинського Полісся, з берегів Гориня. Два брати любили одну дівчину, та через це кохання вбили один одного. Дівчина з журби повісилась на їх могилі. (Порівн. ще переказ, як двоє з кохання стрілялися з луків та обидва впали мертвими „при луках“, від чого й село зветься Прилуки (десь у Минщині, коло річки Усси). Знаходимо цей переказ у статті Яна Майоркєвича „Wspomnienie z podróży po Litwie, Rusi Czarnej i Białej“ (Pisma. Tom V, czesc 2. W. 1852. На стор. 53).

Та чи можна однак сюжет нашого переказу та балад уважати за народній? Коли пошукаємо аналогічних сюжетів у народніх піснях, то знайдемо хіба досить відому пісню про поєдинок поповича з вдовиним сином із-за дівчини.

... Попович каже: „Дівчина моя буде“,
Вдовин син каже: „Хіба мене не буде“...
Попович став на високій могилі,
Вдовин син став на широкій долині.
Попович стрілив, долину перестрілив,
Вдовин син встрілив, в саме серденько вцілив.
„От, поповичу, та хороша дівка!
В твоім серденьку калинова стрілка“...

Ця баладова пісня, можна думати, вандрівного характеру й прийшла до нас з Європейського Заходу. Вона зостається майже одинокою в нашому фольклорі. Поруч з нею можна поставити лише пісню про „Тройзілля“. Про них див. у Ів. Франка, „Студії над народніми піснями“, Л. 1908, на стор. 161—171, під №№ XXIV та XXV. Франко підкреслює, що „поєдинок відбувається через стріляння з луків, яких вживали козаки ще лише десь у першій четвертині XVII віку, і гадає, що можна дату зложення цієї пісні покласти не пізніше, як на першу половину XVII віку“¹⁾.

Слід сказати тут і кілька слів про бігання до мети. Z. Gloger у своїй „Encyclopedya staropolska ilustrowana“ наводить із Л. Гурницького, автора другої половини XVI в., з його „Dworzanią“, між рицарськими забавами, що в його час уже виходили з уживання, і таке, що „u dworn nie do kopca jeszcze zagasto, jako jęst kamieniem ciskanie, w zawód (t. j. domety) bieganie, skakanie i inne podobne temu“ (т. II, стор. 321).

Року 1901 вийшла у м. Рівному на Волині книжечка М. Тризни-Яцковського „Вірші й переклади“. Написано їх, як можна думати, раніш, мабуть, в половині XIX віку. Тут балада „Скочище“ переказує відомий нам сюжет, але з цікавими відмінами. Два юнаки вертаються з війни та зустрічають гарну дівчину, що йде до Гориня по воду. По її загаду, вони на конях одночасно стають коло мети. Тоді завдання ускладнюється: треба на конях перескочити з високого берегу Горинь через безодню. Обидва втопилися. Коли потім дівчина якось пішла по воду, то вийшов із річки жених, і молода з'єдналася з милим в безодні. І от по ночах

Виходять три тіні, мерці з домовини,
Над Гориня синіми хвилями шугляють
І плачуть тяженько, сердечне вздыхають.

Та і знов все затихне, лиш три зорі світять над трьома могилами. Старі люди розказують дочкам для науки цю казку.

І Гориня берег прозвали Скочище.

Як бачимо, сюжет значно перероблено, залежно від іншого характеру самої місцевості.

Джерелом балади М. Тризни-Яцковського був, мабуть, народній з Волинського Полісся переказ, що його знаходимо в „Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy“ Й. Крашевського (Вільна, 1840 р., в томі I, на стор. 22—24). Переказ прив'язано до урочища Скочище, на лівому березі Гориня по дорозі з села Цепцевич до с. Городця Луцького повіту. Горинь, каже Крашевський, стиснутий, пливе вниз, а над ним звисають переплетені сосни,

¹⁾ Зривн. ще М. Дашкевича „Рыцарство на Руси в жизни и поэзии“ в „Чтениях в историч. общ. і естора летописца“, кн. XVI, вип. IV, К. 1902, де на стор. 18 наведено й варіант цієї пісні.

дуби, берези та густа ліщина. Серед річки, під ногами глядача, зелений острів, укритий старими дубами. Зміст переказу такий. До дуже гарної дівчини сваталося двоє парубків, та вона жадного з них і нікого іншого не кохала. І от, щоб їх збутися, сказала їм, ніби жартом, ніби поправді, що вийде за того, хто перескочить Горинь, що широко пливе тут між високими берегами. Вони, поцілувавши хреста в церкві, скакали один за другим з високого берега й обидва втопилися за-для неї. Сумління та жаль взяли дівчину. „Дві душі я зубила, нехай і я зину“, сказала вона і третя скочила в Горинь. „Цілу поему, а найменш гарну пісню можна - б скласти з того переказу“, каже Крашевський, — „а щоб пісня була зовсім гарна, слід-би її написати тутешньою, сільською мовою“. М. Тризна - Яцковський пішов за порадою Й. Крашевського й більш-менш наслідував форми та образи баладової народньої пісні (див. у додаткові), додавши однак чимало де-чого з романтичних вандрівних мотивів, а може, і з балад Конопцяцького та Болковського.

Могили - кургани коло Скочища давали таку - ж роботу народній фантазії, як і три старовинних кам'яних хрести під Бриковом: звідки вони взялися? над ким їх поставлено? І таких слідів давніх бойовищ, давніх кладовищ не мало зустрічається на Волині, часом і серед чистого поля. Так під Кременцем, їдучи з Кременця на так званий Крулевський міст, недалеко за поворотною на Почаїв, по праву руку, за яких сто ступнів од шляху, на горбку є ніби якісь старовинні могилки (кладовище). На невеликій площі, ступнів 50 завдовжки та 70 завширшки, стояло до недавнього часу, — а може й тепер стоїть, — більше двох десятків кам'яних хрестів, дуже тісно рядками (більш п'яти рядків) по 4—6 в ряд, заввишки кожний в $\frac{3}{4}$ зросту середньої людини. По народньому переказу, тут зустрілося два весілля, одно з Кременця, а друге з Крулева. Між ними почалася бійка і така на них „падь упала“, що всі вони тут і полягли. Так їх і поховали.

Не менш цікаво, що сюжет Бриківського переказу живе й досі на Волині та дає нові варіації до наших днів. У Кременці на горі Боні (яка носить своє ім'я від королеви Бони, жінки Сигізмунда I, що в XVI столітті володіла кременецьким староством) стоять руїни замку. Під цією високою та крутою горою, з південно-західного боку, звідки підіймаються на неї, коло дороги стоїть кам'яний хрест та поруч така - ж плита, заввишки аршинів зо два, з написом 5), з якого видно, що тут поховано 1731 року Влад. Каменського. Над написом уміщено герба його, *хреста над підковою*, що зветься в польській геральдиці *Jastrzbiec*. І от сусідні міщани розказують, бувало, що земля тут була Каменського, та його, як він їхав на коні на гору, кінь скинув і вбив, вдаривши *підковою*: „от і підкова на плиті“. А в „Трудах общества исследователей Волини“ (т. XII, Житомир, 1914 р.) знаходимо в переказах про місцевості, під № 136, В, на стор. 215—216 такий переказ про королеву Бону: „Вона була незаміжня й казала, що тільки тоді віддасться й за того, хто верхи на коні виїде на гору до її палацу. Багато хоробрих лицарів звалилось з тієї гори... На останку найшлося ще два таких сміливих... Один доїхав до половини гори, обірвався й разом з конем убився. Другий... уже був мало що не на самій маківці гори, — його кінь у останнє плигає. А в цей самий момент на передній нозі відірвалась *підкова*; вона з-під кінського копита летить угору і, падаючи до низу, вцурила козакові в чоло. Козак звалився на землю мертвим. Там на маківці гори коло палацу й поховано його. Там і тепер його могила, над якою стоїть старезний кам'яний хрест“ (записано 1893 р.) [„Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком“].

На дрібні топографічні неточності в переказі можна не вважати. Здається, під стіною замку справді стоїть старий кам'яний хрест. Але на наших очах, як бачимо, до пам'ятника під горою Боною, — герба на якому народня фантазія перетолковує по-своєму, — пристає вже відомий нам вандрівний сюжет і з'являється новий місцевий переказ, місцева сага з вандрівними мотивами. Бракує хіба, щоб якийсь місцевий поет проспівав нам про злу чарівницю Бону (так вона і зветься в іншому переказі в тій же книжці)...

Щось подібне було, думаємо, і з могилами під Бриковом. Ш. Конопацький перший літературно розробив вандрівний сюжет із часів лицарства, знайдений ним в „Pielgrzym'owi Lwowsk'iem“, увів у нього моральну оцінку та прив'язав цей сюжет до Брикова, надаючи таким чином художню форму неясному первісному місцевому переказові.

Поети-романтики (Конопацький, Болковський та Тризна-Яцковський) внесли в своїх баладах літературні романтичні мотиви (смерть од грому, як небесна кара; поява тіней мерців) в прості народні перекази. З тих балад уже дещо могло переходити в теперішні оповідання.

А могили під Бриковом можуть належати до часів Хмельниччини, коли козаки взяли Кременець й Шумськ, і самий сюжет, приймаючи на увагу його лицарський характер, мабуть, занесено було колись найперш шляхетською верствою населення, а лише далі він переходив до селян.

„Місцеві перекази, каже О. М. Веселовський, *формується* під впливом вандрівного, подібного змісту, однак певного типу (до псковської гори Судоми, мабуть, прив'язувався колись переказ про „суд“; інакше трудно з'ясувати, чому до цієї місцевости пристав „Соломонів суд“). [Собрание сочинений. Том II вип. I. СПб. 1913. Поэтика. Том II, вып. I. Поэтика сюжетов, Див. стор. 12].

Нашим завданням було дати історію одного вандрівного сюжету на Волині й така історія пройшла перед нашими очима через увесь XIX вік як в письменстві, так і в фольклорі. Ш. Конопацький писав в той час, коли лише народжувалася так звана в польському письменстві „українська школа“. Дехто з неї пізніш (Т. Падурра, А. Шашкевич, С. Осташевський, П. Свенціцький та Д. Бонковський) писали українською мовою. М. Тризна-Яцковський, якому належить балада „Скочище“, був одним з останніх представників цих польсько-українських письменників.

Сюжет про двох юнаків, що змагалися, бігли (або скакали на конях) навипередки із-за дівчини, про гибель їх та їх коханки є сюжет вандрівний. На Волині він зв'язаний з могилами під Бриковом і дав дві балади місцевих авторів: Ш. Конопацького та Й. Болковського. М. Тризна-Яцковський дає значну варіацію сюжету в баладі „Скочище“, на основі переказу з другої місцевости. Сюжет вандрує далі та пристає до пам'ятника на могилі під горою Боною в Кременці та до імені королеви Бони (хоч Бона жила в XVI столітті, а пам'ятник має дату 1731 року).

Примітки:

1. Видавництво „Biblioteka dzieł wyborowych“ в Варшаві видало 2 томи під назвою „Pamiętniki Szymona Koporackiego“ року 1899. Вони кінчаються роком 1817. З передмови видно, що мемуари автор вів ціле життя.

2. Беремо відомість із статті В. Щурата „Найближчі джерела творчости М. Шашкевича“ (Літературні начерки. Л. 1913, на стор. 56). Альманах вийшов і німецькою мовою під назвою „Der Pilger von Lemberg“.

3. По усних переказах, Й. Болковський рано вмер, тільки що скінчивши курсу. Значить, це може бути Йосип Болковський, випуску 1829 р., що власне так помер (див. Теодорович — Н. Волян. дух. семинарія. Почаїв 1901. На стор. 394). По других переказах, він звався Іваном та помер теж

рано в 1843—1845 роках. Про такого Болковського немає жадних відомостей у книжці Н. Теодоровича. — Врешті в нас під рукою є ще вірші на смерть бар. Мих. Ів. Унгарта, наслідування Державіна, на папері з водяним знаком 1826 р. Метр їх — той же чотирьохстоповий ямб. На рукописові помічено, що вірші ці „сочинения ученика философии покойного Михаила Булковского“.

4. Див. у „Киев. Стар.“ за 1888 р., XI, бібліогр. листок, стор. 19 (З „Волини“ за той же рік, № 110, — та з „Новоросс. Телеграфу“). — В „К. Стар.“ за 1891 р., VIII, I. Ф. Б.-ського „Предания о крестах подле с. Брыкова“, стор. 316—17. — „Волинь“, 1901, № 152, В. К. Кравченко („Три креста под Брыковом“ (волынская легенда). — „Север“, 1901, № 11, „На Волини“, легенда Г. Т. Северцева. — Про баладу Болковського див. „Волин. Епарх. Вѣдомости“, 1910, № 37, Н. Трипольський, „Три креста на Волини“ — де надруковано баладу Й. Болковського, хоч не зовсім поправно. — J. Dunin-Karwicki. Z zamglonej i niedawno minionej przeszlosci. Wolynskie opowiadania historyczne. Seryja I. Warszawa. 1901 (де згадується і про баладу Конопцяцького, на стор. 59-й).

5. Напис в шіснацять рядків на пам'ятникові-плиті під горою Боною зверху, такий: Wladyslaw Kamienski — [grze] sznik prosi — [o Zdro] was Maga. Нижче: D. O. M. — Subsiste Viator — Kostcae Kultor Eximius — Amor Palatinatus — Hac urna Tumulatur. — Parce lacrymis: — Plorant Arae Dec [oratore]m suum — Pupilli Patrem — Soc. Jesu Benefactorem — Saecula in ipso omnia — Perge, Cineres cogita — in cinerem abiturus. — A. D. 1731. Те, що стоїть в [] показує частини слів, яких недостає: або одбито кусок каменя, або слово скорочено під титлою.

Гора Бона над рівнем моря підіймається на 186 сажнів або 398 метрів; над поверхнею улоговини, де лежить місто Кременець, — на сажнів 70, цег-то багато вище, ніж Київські гори над Дніпром (40—45 сажнів). [П. Тутковський. Нариси з природи України. К. 1920. На стор. 59.]

ДОДАТОК

I. TRZY KRZYZE POD BRYKOWEM (BALLADA)

1. Tam za reke sciska Jana,
Z Ludwikiem sam na sam chodzi,
Przy Karolu zaplakana ...
Maryniu, tak sie nie godzi!
5. Marynia szepcze do ucha,
Marynia chlopcow uwodzi,
Marynia matki nie slucha ...
Maryniu, tak sie nie godzi!
- Wstyd jej okryl twarz rumiana,
10. Spuszcza w ziemie czarne oczy,
Caluje matke w kolano,
I strumien lez sie jej, toczy.
„Ktoz zasmucil dziecko moje,
Gdy ja, ojciec, zyje jeszcze!
15. Chodz, niech twa zalosc ukoje!
Chodz, Maryniu, niech popieszcze
Wiesz sie ojcu na szyje,
Szlocha, szlocha, a lzy plyna ...
Lecz co sie w jej sercu kryje!
20. O niepoczciwa dziewczyno!

- * * *
- Jan z Karolem wierni byli
Przyjaciele od powicia,
Razem wzrosli, razem zyli,
Razem czuli roskosz zycia.
25. Tez dostatki, taz urode,
Tez mieli serca zalety,—
Lat dwudziestu swieta zgode
Mial zerwac usmiech kobiety!
„Ach, Karolu”, raz Jan rzecze:
30. Pomnij, jak zylismy z soba!
I na ognie, i na miecze
Wszedzie bym poszedl za toba!
- Ale ten usmiech uroczy,
Ten glos niewinny Maryni,
35. I jej usta, i jej oczy!
Karolu, ktosz mnie obwini!
Czemuz on milczy niesmiaily,
To patrzy w niebo, to wzdycha?...
„Oczy cie twoje wydalay
40. I ta na twarzy lza cicha.
Badz wiec szczesliwy, Karolu!
To szczenie nie jest dla obu...
Ja w tesknocie, w ciezkim bolu
Zloze nadzieje u grobu.
45. Milosc nas wiecznie rozdziela,—
Ale biada, biada tobie,
Gdy nie wspomnisz przyjaciela,
Zrywajac kwiaty na grobie!”
- „Stojcie, stojcie!” pieknosc plocha
50. Z po za krzaku na nich wola:
Marynia rownie was kocha,
Zadnego przezyc nie zdola!
Zyc z obydwoma nie moge,
Wybrac jednego — niewdziecznoscl
55. Jedna tylko widze droge:
Zdac wasze losy na zrecznosc.
Stancie tam, gdzie kamien lezy,
Od pagorka o trzy staje¹⁾.
Kto z was pierwszy tu dobiezy,
60. Temu sie sama oddaje.”
A zaledwo to wyrzekla,
Juz staneli pod kamieniem...
Juz z radosci wrzaly piekla,
Slonce okrylo sie cieniem.
65. Stoja, odpocznavszy nieco,
Mierza do mety oczyma;
Wicher szumi, oni leca,
A wiatr im piersi rozdyma...
Czemuz niegodnych bog darzy
70. Wdziekle, co snadnie nas wzruszy!
Ach, czemuz ta pieknosc twarzy
Nie jest cecha pieknej duszy!
- Pedza mlodziencie i pedza
Dla rownej obu podniety,
75. Zarownie sil swych nie szcedza
I razem staja u mety.
Ten widok jej sie podoba;
Ci dysza, dysza wybladli,
Chwieja sie i chwieja oba,
80. I obydwu przy niej padli.

¹⁾ По Глогер'у (Encyclop. staropolska ilustr., IV, 270—271) „100 krokow wielkich lub 200 malych stanowi staje dzis przez lud uzywane... Staje rowna sie stu szaziom polskim czyli stu krokom maksymalnym rozpedzonego czlowieka”. Значить, trzy стайе — 300 сажнів. Однак, по Глогер'у ж, міра ця буває не однаковою в різних авторів.

Padł bez czucia! Ta zbliżka
 Stoi w miejscu drzaca. błada...
 Zagrzmi niebo, szumi, błyska...
 Grom uderza, dziewczę pada.

85. Nikt nie śmiał płakać nad niemi;
 Kościół wyrzekł się opieki,
 Nie poświęcono tej ziemi,
 Co ich złączyła na wieki.

Tu z corkami chodzą matki
 90. Od Krzemienia do Brykowa,
 Nauczając swoje dziatki,
 Te powtarzając im słowa:

„Widzisz trzy krzyże nad droga,
 A pod krzyżami mogiła!

95. Dla was to, dla was przestroga,
 Ze płochosc bogu niemila.

Tu płocze dziewczę, jak w domu,
 Ma dwóch kochanków przy boku,
 Tu przy nich padła od gromu, -
 100. I grom w nią bije co roku“.

Прим. ¹⁾ Балада подається по двох списках; один з них — з початку 1830-х років. Правопис узятий новий. ²⁾ За браком польського шрифту в друкарні, нема значків над і під літерами.

II. ТРИ КРЕСТА НА ВОЛЫНИ

(Баллада)

Посвящается Феодосии Александровне Р-ой.

Желла ты моих стихов —
 Вот маленька баллада!
 Пусть слава для других певцов,—
 Твой взор — моя награда!

Жуковский

1. Окрестность вся в тумане спит:
 Не дышит ветерок весенний,
 Лишь изредка комар жужжит, —
 Лишь соловей в древесной тени

5. Унылый оглашает бор,
 И юноша, потупя взор,
 Задумчив, бледен, над водою
 Сидит с поникнутой главою.

И полный месяц в облаках

10. Глядел с высот на бурны воды,
 Как в темных юноша мечтах
 Боролся с чувствами природы;
 Шумящи волны, берега,
 Душистые иветы, луга

15. С ним, кажется, в тиши вздыхают
 И грусть сердечну разделяют.

На волны взоры устремив,
 Он борется с мечтою мрачной:

20. То видит жребий несчастлив,
 То представляет бой удачной
 Прелестной дeвы за красоты,
 При коей сладостны часы
 Он с другом проводил бесечно, —
 И друг в любви соперник вечной.

25. И он и друг его равно
 Прелестну от души любили;
 И он и друг его давно
 Прелестною любимы были;

- Но чтоб ее супругом быть,
 30. Железом надлежит решить —
 И он... то мучится средь ночи,
 То на реку вперяет очи.
 В жестокой брани на врагов
 Я устремился б с быстротою ;
 35. Бестрепетен средь их рядов
 Там пал бы жертвой роковою.
 Но друга кров... свою пролить ?
 На друга ль руку мне поднять ?
 Нет, не хочу постыдной жертвы,
 40. Чтоб друг пал от меня здесь мертвый !
 „Пусть я счастливый тем во век,
 Что не хотел священной крови
 Пролить, как зверь — не человек,
 Не испытав утех любви.
 45. Пусть стану сам себя томить,
 Пусть стану тяжки дни влачить !
 Лишь друг мой был бы вечно с нею
 Доволен участью своею !“
 Он рек... и мощная рука
 50. Как в грозной брани задрожала ;
 Ревет всклубившаяся река,
 Заря на волны вмиг упала.
 И из клокочущей волны,
 При блеске серебряной луны,
 55. В воде явились по колени
 Двух мертвецов бродящи тени !
 И дева юная меж них,
 С темнокудрявыми волосами,
 Держит в объятьях обоих
 60. Своими белыми руками...
 То плещутся волной... сидят...
 То юношу к себе манят...
 И вмиг покрылися волною,
 И гром отгрянул за горою !
 65. Испуганный виденьем сим,
 От волн он взоры отвращает,
 И тайным ужасом гоним,
 Места пречудны оставляет.
 Идет лишь с грустию своей
 70. Меж злачных берегов, полей
 Один, задумчив и унылый, —
 Пред ним повсюду образ милый !
 Но вот чуть слышно ручеек
 Журчит под плакучею ивой,
 75. Рисует пурпуром восток
 И краской солнце всюду дивной.
 В природе вновь все ожило,
 Феб кажет багрово чело
 И, гордо ставши над горою,
 80. Блеск сыплет огненной рукою.
 Настал, настал роковый день,
 Друзья в который должны кровью
 Купить на веки век блажен
 И насладиться в нем любовью, —
 85. В который тот или другой
 В глазах невесты дорогой
 Над телом умершего друга
 Назвется именем супруга.
 Приспел роковый страшный час !
 90. Друзья на бой идти готовы.
 Но вдруг невесты милой глас
 Им назначает жребий новый :
 „И ты и он равно мне мил,
 И ты и он меня любил, —

95. Пойдем мы лучше в чисто поле;
Тот мой... кто пробежит там боле".
- Идут меж нивой золотой,
Изредка движимой, как море,
И по тропиночке прямой
100. На луге очутились вскоре.
Там незабудочка растет,
Там роза нежная цветет,
Одна-одна на чистом поле,
Как дева юная на воле.
105. И средь равнины небольшой
Она назначила им мету:
Супруг тот вечно будет мой —
Кто первый к милому предмету!...
И с ветерянием стоит,
110. В ней сердце радостно дрожит:
Иль сей иль тот, прижав рукою,
Назвет супругою своею!
- Бегут, как мощны львы в боях,
Земля под ними глухо стонет,
115. Трясется волос на главах,
От бегу ветер грозно воет.
Предел уж близок роковый, —
Бледнеют, силятся... увы!
Прибегли к милой милых двое
120. И разом умерли обоє...
И смертна бледность на устах
Простерлась синей полосою,
И девы милой при ногах
Глава смежилася с главою.
125. Она безтрепетно стоит,
На жертвы падшие глядит...
Увы, где пир увидеть мнили,
На веки взоры там закрыли!
- Она стоит — и неба свод
130. От края в край покрылся тучей,
И изредка вдали гудет;
Уныло шепчет бор дремучий.
И вот уж ближе слышен гром,
И вот уж молния кругом
135. Промчалась огненной стезею,
Пал гром над девой молодою!
И ныне — в поздні времена —
Под Брыковом стоят могили,
Где дева роком сражена,
140. И два любовника ей милы.
Там рядом все они лежат,
Там каменны кресты стоят;
Лишь туча всходит над полями,
144. И гром грохочет над гробами!...

I. Болковский

Прим. Під рукою в нас було 5 повних списків та 3 неповних. В основу покладено один із давніших (з посвятою). Списки з останніх часів пробують, звичайно, виправляти старий стиль віршів. Почасті такі поправки ввійшли в примітки, як варіанти. Перестановок слів та явних помилок у списках ми не одмічали. В мові легко помітити цілу низку українців (напр., у римах: жертвы, мертвий; рукою, своею; роковый, увы...). Сама для одбувається якось по-за часом, без імен...

Варіанти: 2. вечерний. 8. с понишкой головою. 11. томных. 27. равно. 37. Но с другом кровь свою прольять! 42. невинной. 45. вечно в горе жить, 51. всклубившись. 56. Бродящи мертвецов две тени. 71. Идет задумчив и унылый. 74. под плачущею. 75. Рдеет. 80. рекою. 89. Пришел. 97. средь нивы. 104. в неволе. 144. Грохочет гром над их гробами.

III.

СКОЧИЩЕ

(Народня казка)

1. Над Горинем сірі рідніють тумани,
Вода у безоднях реве і клекоче,
А ворони кричуть і пущик пугоче,
Над три гробові злетівши кургани.

5. Лиш вітер гуляє по чистому полі.
На синьому небі над гробом угорі
Зіходять три білі примерклі зорі,
Засвітили смутній покійників долі.

10. Два дуби високі зроснули у лузі,
Там плачна верба ік воді йме хилиться,
Мов - би молоденька і гарна дівця
Купається в сльозах за милим у тузі;

Всі три на могилах гіллями хитали
І страшну пригоду з вітрами співали.

* * *

15. Два хоробрі молодці з війни повертали
І сиві коні в ріці напували.

Не ясна зоря то зійшла у погоду,
А гарна дівчина на Горинь по воду;
Ї набирала та й переливала,

20. Хоробрим молодцям серця вчарувала.

Ой не уроками їх знадила гожа,
А чорними бровами й личком, як рожа.

Один їй каже: „Дівчино мила!
Умру, як не будеш на віки моя.

25. Скажи мні ти правду, що маю діяти,
Щоби твою ручку з моєю звязати?“

А другий їй каже: „Дівце знадна!
Як тільки про тебе милую згадаю,
Ні вдень, ні вночі я спокою не маю,

30. Ти серцю моєму зоря мов ясна.

Скажи мні ширенько, що маю чинити,
Щоб ручку твою із моєю злучити?“

— „Гора на гору де здалі налягає,
Оттам перехресна простерлась дорога.

35. Хто перший з - за милі конем причвалає,
Той мені за мужа судився від бога“.

Сідають молодці їх сиві коні,
А котиться піна, підкови дуднять,

- Помчали, орли мов за жиром в погоні,
40. І разом на місці, як мертві, стоять.

Не знає дівчина, що з горя робити,
Скотидися сльози по білим лицям,
Не можна молодці двох разом любити.

— „Ще вам одну загадку я дам.

45. Висока гора ізнімається в полю,
Де Горинь в кипучій безодні шумить;
Котрий чрез ту пропасть конем перемчить,
Із тим я на віки злучу мою долю*.

На бистрих румаках молодці скакнули.
50. Іше пак на небі і зорі не встали,
А вже козаченьки в ріці утонули,
Лиш сірі хвилі по мерцях зашугали.

Тужила дівчина від ранку до ночі,
Зливала сльозами лиш чорні очі,
55. Бо все перед нею були молодці,
Скалічені, бліді і страшні мерці.

Раз вийшла на берег, води щоб набрати,
Аж тут із безодні виходить жених.
„Згубила, зрадлива, ти нас молодих!
60. Тепер - же із нами стань жваво гуляти*.

І на весіллі музики не грали,
Весільною піснь (не) співали свахи,
Закрякав лиш ворон, і хижі птахи
На Гориня берег стадами злітали.

65. А дружка весільна, ревуча вода,
Розвіяла коси до шлюбу дівчині,
А хвилі заграли і вмиль молода
Злучилася з милим в безодні - бистрині.

* * *

Пугоче там пушик у нічній темнині,
70. Виходять три тіні, мерці з домовини,
Над Гориня синіми хвилями шугляють
І плачуть тяженько, сердечне вздыхають.

Та й анов все занішкне; лиш тільки угорі
Над мертвими світять три змерклі зорі.

75. Та вітер на полі широкому свище.
Старі - ж, головами схилившись на руки,
Розказують казку дочкам для науки
78. І Гориня берег прозвали Скочище .

Вірші і переклади. Рівне. 1901. На стор. 8 — 11.

М. Тризна - Яцковський

Прим. В книжці дуже зла коректа. Тому виправлено знаки розділові, правопис (на сучасний), а часом і граматичні форми. Виправлено вірш 76, а в 62 вставлено „не“. В мові чимало полонізмів й просто помилок.

P. TYKHOVSKY

TWO BALLADS ATTACHED TO THE GRAVES NEAR BRYKOW IN
VOLHYNIA

(To the history of a literary subject)

The tradition of the contest and death of two rival young fellows and their sweetheart was introduced into literature at the beginning of the 19-th century by Konopatzky and Bolkovsky. This wandering fiction continues to live in the Volhynian folklore and found new treatments (by Trysna-Yatzkovsky) and new adaptations (to the queen Bona's Hill in Kremenetz).

До питання про дитячу літературу в школі соцвиху*)

I.

Солідну літературу з історії дитячого письменства, методики його й методології мала до війни й революції Західня Європа. Правда, особливим багатством науково-педагогічна література по питаннях дитячого письменства взагалі похвалитися не може. Можна відмітити кілька великих праць, що почали з'являтися саме в Німеччині, де власне й народилася, прибравши потім дуже нездорових форм, ота специфічна дитяча література, що фабрикувалася різними „дитячих книжок майстрами“ і що з нею дійсно була потрібна боротьба „не менша, ніж з алкоголем, порнографією, поганими фільмами та іншими формами спекуляції на людську дурість“, як цілком правдиво про це каже д-р Оршанський в своїй передмові до праці Генріха Вольгаста „Проблеми дитячого читання“. Не дурно-ж з'явлення на Заході ґрунтовних праць по питаннях дитячого письменства зустрівало жорстоку конкуренцію з боку, як це не чудно, надзвичайно розповсюджених каталогів дитячої літератури, з яких одні складалися й рекомендувалися до вжитку католицькими пан-отцями, інші протестантськими, де, зі слів того-ж Оршанського, „кожен спасав на свій лад дитячу душу“. Але це саме й підготувало ґрунт для з'явлення цілої низки цікавих праць, що почасти були перекладені й на російську мову. З них можна назвати працю Горіна „Початок німецької дитячої літератури“ й кілька праць Генріха Вольгаста, з котрих назвемо „Проблеми дитячого читання“ — критично-педагогічна праця, де пророблено систематичну аналізу історії німецької дитячої літератури.

Характерною працею по питанню дитячого письменства, характерною саме з боку її буржуазно-ідеологічної витриманості, є відома праця Е. Н. та Дол. Е. Партридж.: „Як і що оповідати дітям у школі та в родині“. На ній слід трохи спинитися.

Виходячи зі свого основного (цілком, звичайно, помилкового з нашої точки погляду) положення, що „дитинство це є ряд послідовних стадій, котрі усталюються самою природою й мало підлягають впливові з боку дорослої людини“, автор приходить до висновку, що стадії зросту дитини „відповідають тим самим стадіям в еволюції рас“. Через це, мовляв, потреби дитини „задовольняються в порядку походження народньої творчості“. На підставі таких-от міркувань автор для кожного віку дитини пропонує ту чи іншу дитячу літературу в тому-ж таки „порядкові походження народньої творчості“. при чому, наприклад, для дітей од 7 до 12 років він пропонує героїчні оповідання, а саме „оповідання з пригодами мітологічного циклу“, „героїчні оповідання зі старого завіту“ то-що, і вже під

*) Ця стаття є скорочений доклад, зачитаний автором на пленумі катедри історії української культури в присутності представників катедри педагогіки і європейської культури. Стаття включає в себе два скорочені розділи роботи.

кінець середнього віку — реальні оповідання з практичного оточуючого дитину життя. Правда, згаданим автором (звичайно, в пристосуванні до своїх власних цілей) висувається й питання взаємовідносин форми й змісту дитячого письменства, при чому цілком категорично зазначається, що при виборі творів для певних педагогічних завдань питання стилю повинно бути взагалі відсунуто на задній план: „треба рахуватися зі змістом і перш за все дивитися на основу оповідання; коли зміст відповідний, то слова легко знайдуться“...

Взагалі питання дитячого письменства цікавили багатьох теоретиків-педагогів Заходу, незалежно від напрямків і науково-педагогічних орієнтацій.

Досить значна література про дитяче письменство є й на російській мові.

З цих праць можна назвати працю В. В. Данілова „Література, як предмет преподавания“ (Средняя и низшая школы. Учительские институты), де, однак, автор на практичному боці справи що до примінення накреслених ним принципів у шкільній роботі майже зовсім не спиняється, та й самі ці принципи до радянської школи малопримдатні.

Праця Н. С. Державіна „Основы методики преподавания русского языка и литературы в средней школе“, що, як це видно вже з самої назви, для поставленого нами питання майже нічого не може дати. Праця В. Роднікова „Детская литература“ включає в собі досить докладну аналізу основних принципів дитячої літератури і розгляд питань методики дитячого читання.

З інших праць, що торкаються в тій чи іншій мірі окремих питань дитячої літератури, можна назвати „Руководство детским чтением“ В. А. Зелена, „Введение в изучение детской литературы“ Н. В. Чехова та інші.

Цілком природно, що українська література по питаннях українського дитячого письменства зовсім скромна. І питання історії його, і питання методики й методології його в нашій українській літературі мало були розроблені, особливо, звичайно, до революції. Власне кажучи, тут у ті часи справа обмежувалася невеличкими журнальними статтями загального змісту або просто бібліографією дитячої літератури, часто навіть без педагогічної оцінки її, що вмішалися в українських надто нечисленних педагогічних журналах.

Єдина велика праця Олександра Дорошкевича „Українська література в школі“ (спроба методики), видана ДВУ року 1921, торкається методики художнього письменства, просто кажучи, в бувшій середній школі та й до того в ній підхід до письменства обмежується психологічно-художньою аналізою.

Невеличка праця В. Роднікова, видана 1918 року в Києві, складається з двох розділів: I. Дитяча книжка в системі трудового виховання. II. Години оповідань. Книжечка зачіплює силу питань: тут і драматизація, і групове та колективне читання, і дитячі гуртки для читання, і вибір матеріалу з українського письменства, і оброблення матеріалу то-що. Але зачеплюючи так багато питань, автор так поверхово торкається їх, що, звичайно, не дає ні одному з них серйозного наукового обгрунтування.

В деякій мірі поповнюють пробіл в недостатці науково-педагогічної літератури по питаннях українського дитячого письменства хіба досить численні, вложені по певній системі читанки для дітей (до революції це було, звичайно, переважно в Галичині), часто з передмовами до них методичного характеру.

Останніми часами з'являється досить багато (перераховувати ми тут за браком місця не будемо) журнальних статей або офіційних програм, де так чи инакше ставляться питання дитячої літератури й намічаються

шляхи до розв'язання багатьох спірних положень що до практичної роботи в установах соцвиху.

Даючи коротенький огляд дореволюційної літератури по цьому питанню, треба, насамперед, зауважити, що в усій ток українській і російській, як і західній літературі питання дитячого письменства, насамперед, розглядаються крізь призму предметової системи навчання, навіть коли воно ґрунтується на трудових принципах.

Взагалі, як відомо, рідна мова в школі мислилась завжди незалежно від того, чи то було в початковій школі, чи в середній, як окремий предмет навчання, що йому віддавалося більше половини учбових годин. Офіційна програма рідної мови в дореволюційній школі, починаючи з першого року навчання й кінчаючи останнім, полягала у тому, щоб учень швидко навчився механізму читання й письма, далі перейшов до систематичного-вивчення законів етимології й синтаксису, а рівнобіжно займався систематичним читанням і розбором художньої літератури. Не даремне, як каже В. Струмінський („Хрестоматія по основным вопросам теории и практики трудовой школы“, частина II) „через специфічні прийоми пояснюючого читання, що могла виробляти тільки школа на своїх спеціальних уроках читання, багацько учнів назавжди губили смак до читання й розуміння дійсно художніх творів“. Отже, високі слова про значіння літератури в школі з точки погляду „чистого“, „вільного мистецтва“ діалектично переходили в свою протилежність і часто-густо давали цілком протилежні наслідки.

Звернення головної уваги на механізм читання в школі завжди йшло на шкоду свідомого розуміння прочитаного, і це в більшості вже визначало надалі занепад інтереса учня до художнього письменства.

Захоплення так званним пояснючим читанням, однак не спасало становища, бо й тут одержувалися цілком протилежні наслідки.

„Закидаючи учнів грядом запитань, читаючи з приводу ледве не кожного слова простору лекцію й одходячи через це постійно в бік од того, що читається, вчитель зпантеличує учня силою нового, хоч, можливо, і цікавого, матеріялу й тим самим затемнює основну суть оповідання, затушує красу змісту в його стройному цілому, а саме головне — учень не привчається до самостійного думання“ й т. под. (Ів. Соколов і В. Панов. „Привычная постановка обучения родному языку в школе“)

Що-ж до змісту дитячого письменства, то в усі часи й епохи дитяча література пристосовувалася, звичайно, до певних класових принципів виховання й освіти, і тут, можна сказати, просто нешадно пророблялися найрізноманітніші експерименти над дитиною. Ось, наприклад, що каже згаданий вище педагог-дослідувач дитячого письменства в Німеччині Генріх Вольгаст („Проблеми дитячого читання“), який, по духу, звичайно, далеко стоїть від нашої школи: „Єдиною майже втіхою серед тих бід, що ми їх терпимо з милости дитячих письменників, є свідомість того, що дитяче читання завжди було у причиновій залежності від пануючих принципів виховання, які, в свою чергу, самі в'яляються продуктом історичного розвитку. Педагогічні теорії часів реформації змінили легенди на катехізис, на збірник духовних пісень, на біблію і пізніше — на біблейські історичні оповідання. Побідний виступ ідей Русо в філантропічній формі приніс нам дитячі книжки в буквальному значінні цього слова, де автор „снисходит“ до дитини аби просвітити, цивілізувати її. Романтична реакція наполеонівської доби пропонувала дітям саги й казки, а клерикально-політична — часів німецького союзного союму — народні й дитячі книжки в релігійно-феодалному дусі; нарешті, нова німецька імперія висунула на перший план

ідею національного виховання — й відповідно до цієї зміни виникла повістярська патріотична література“.

В загальних рисах це саме можна сказати і про нашу дореволюційну школу.

Таким чином, у питаннях вибору дитячого письменства тут можна відмітити три основних моменти: по-перше, макулатурність, коли для дітей *анархічно* фабрикувалась література антипедагогічна, навіть з точки погляду буржуазної педагогіки, по-друге, тенденційність і авторитарність що базувалась на переконанні, що дитина це є м'який віск, і з нього, мовляв, можна ліпити, що хочеш, і, нарешті, штучне підроблення під дитину з точки погляду індивідуальних, випадкових, не наукових уявлень про так званій „духовний мир“ дитини.

В кожному-ж разі матеріал для шкільного вжитку строго вибірався під певним класовим ухилом, при чому, як і на Заході (Шарельман, Парtridge, Стенлі Холл, Друмонд та инш.), так зване „релігійно-моральне“ читання повинно було займати в нашій початковій школі чи не перше місце.

Тут знову ми згадаємо, наприклад, того самого Парtridge („Як і що оповідати дітям у школі та в родині“), де питання релігійного письменства для дітей висловлено особливо тонко й послідовно. Виходячи з властивого буржуазній педагогіці положення, що релігія повинна головним чином прищеплюватися школою та всіма організаціями, що мають той чи инший вплив на неї, автор хотів-би, щоб уся народна творчість, як головний матеріал дитячого письменства, була просякнута цією релігійністю, при чому тут ставиться завдання перед учителем виявити релігійні мотиви кожного твору або, принаймні, зробити такі висновки, які-б базувалися на релігійній основі.

Він просто категорично зазначає, що релігійне почуття власне і утворило народню літературу.

У названій вище праці В. Роднікова („Детская литература“) цього роду „дитячий“ літературі відведено так само цілий великий розділ. В ній він докладно спиняється на поглядах видатних людей на літературу цього роду, насамперед на біблейський матеріал (в цьому відношенні обидва згадані автори говорять майже тими самими словами).

Крім біблії, Родніков гаряче рекомендує „благочестиві легенди, звязані з різними моментами біблейських оповідань“, тоді „життя святих“, далі книжки з поясненням церковної служби й догматів і, нарешті, книжки „общеназидательные по религиозным и нравственным вопросам“.

Дитячою релігійною журналістикою й виборкою матеріалу з релігійним змістом із художньої літератури завершує свій рецепт автор (тут, між иншим, рекомендуються уривки з Достоевського, Ол. Толстого, Засодімського та инших письменників). І цей рецепт, як відомо, досить широко вживався.

На підставі всього вищесказаного можна зробити висновки, що: по-перше, дитячу літературу, як окрему й спеціальну галузь художнього письменства з боку наукового й науково-педагогічного дослідження до революції мало розроблено, при чому старих дійсно наукових метод дослідження її ні в історичному розрізі ні з формально-психологічного боку, ні тим більше з історично-матеріалістичним підходом до оцінки матеріалу не було вироблено; по-друге, спроби наукового підходу до цього питання іноді дуже ґрунтовні, в більшості штучно підгонились до певної системи шкільної праці, до тих самих „пануючих принципів виховання“, що з'являлися завжди вихідним пунктом наукової розробки питання.

II

Що до нашої радянської школи, то тут визначається цілком інший підхід до ролі мистецтва взагалі й дитячого письменства зокрема в системі шкільної праці в дитячих установах соцвиху.

Насамперед дитяча література, взагалі рідна мова, як і всі інші галузі знання, не можуть викладатися, як окрема дисципліна. Праця над дитячою літературою органічно зливається з усією шкільною працею в єдине ціле.

Само собою зрозуміло, що принцип „мистецтва для мистецтва“, „чистого мистецтва“ рішуче відкидається.

А. Б. Залкінд, що взагалі зв'язує педагогіку (чи як він називає соціологію) з мистецтвом, в своїй книзі „Очерки культури революційного ерменія“ в розділі „Мистецтво й педагогіка“, між іншим зазначає, що „поняття художнього „натхнення“, художньої „інтуїції“, „таємничі дебрі несвідомого“— всі ці застарілі жупели ще й досі зпантеличують силу легковірних споживачів мистецтва, коверкають уявлення про походження його й разом із тим нівечать природне відношення до нього й самий процес сприймання мистецтва масою“ й т. под. Знімаючи нальот надреальності, чудесності від звичайної художньої роботи, автор одначе категорично стверджує, що „інтимно-внутрішня, ідейно-виробнича єдність мистецтва й педагогіки безсумнівна“.

Але роль мистецтва в житті шкільного колектива повинна бути доповіжною, хоч цим значіння його ні в якому разі не зменшуємо в порівнанні зі старою школою.

Ось як формулює своє відношення до мистецтва головсоцвих Наркомосу УСРР (див. „Порадник по соц. вихованню, 1924, вид. 4):

„Завдання вихователя в дитячих установах соцвиху полягає в тому, щоб як-найкраще розвинути в дітях органи приймання, виховати розуміння чужих приймань, організувати дитячий колектив, наблизити його до колективу дорослих. Ці завдання розв'язуються всією системою соціального виховання. Те, що зветься взагалі „мистецтвом“, в ту систему входить, але не як щось окреме від усього останнього, а в тісному зв'язку з цим останнім“.

Отже, „мистецтво для нас є засіб, а не мета: засіб не виховання автономної гармонійної особи, а засіб класового виховання“— зазначається в тому-ж „Пораднику“.

Для правдивого виявлення ролі художнього письменства в дитячих установах, треба насамперед визнати, що поділ шкільних знань, принаймні, в перші 4 роки семилітки на окремі дисципліни треба відкинути. Не на окремих дисциплінах зосереджується увага учнів, а „на окремих і цілком конкретних явищах природи й громадського життя, що кожне з них можна послідовно вивчати з різноманітніших точок зору й що над кожним з них можуть бути вправи, як з математичного мислення, так само й мови в різних її формах“ (В. Струмінський „Хрестоматія по основним вопросам теорії и практики трудової школи“, ч. 3).

Таким чином, визнаючи, що поділ шкільної праці по окремих дисциплінах є штучний, що він одриває дитину від оточуючої його складної й гранчастой дійсності, затемнюючи її і зовсім не допомагаючи дітям розбиратися в ній, ми й висуваємо саме знайомство дитини як-раз з цією складною дійсністю шляхом розкладання її на комплекси й наочної аналізи цієї дійсності відповідно віку й ступеня розвитку дитини. (Гумбольдт — „Кожний куточок є виображення всесвіту“).

Комплексна метода шкільної роботи це і є та основа, що на ній ми повинні будувати й систему користування українською дитячою літературою та її вибір.

Але підходячи до цього лише формально, щоби, мовляв, знов таки підігнати наші завдання до „пануючих принципів виховання“, хоч навіть і збудованих на інших підвалинах, ми ризикуємо впасти в ту саму помилку, що властива розглянутій нами старій системі і згубити наукові перспективи. Тому ми повинні будувати наш науковий підхід до дитячої літератури, базуючись насамперед на сучасній науці про людину, про її поведження, як частини колективу.

Бже досить широко відомо, що й мову необхідно вивчати з біосоціального, а не з психологічно-суб'єктивного боку. Тому в питаннях наукової роботи над дитячою літературою з'являються нові обрії, а в наслідок цього й педагогічна практика замість так званого суто „художнього виховання“, „чистого мистецтва“, або „мистецтва для мистецтва“ висуває насамперед практичну потребу виховання в дітей слуху-рухових рефлексів мови, їх повільне й систематичне вдосконалення. З другого боку, оскільки мовні рефлексії з'являються частиною загальної системи рухових рефлексів (або, як точніше висловлюється проф. Протопопов у „Вступі до вивчення рефлексології“ — „голосова реакція є лише частина загальної рухової реакції, що концентрується й диференціюється імпульсом лише голосового апарату“) — то на цій підставі в шкільній роботі висувається, з одного боку, синтетичне об'єднання всіх галузей мистецтва, а з другого, гармонійне об'єднання в комплексах усієї шкільної праці в єдине й нерозривне ціле, що ставить основну засаду правдивого розвитку познавальних здібностей і „максимального розвитку органів сприймання в дітей“.

На підставі цих наукових положень з очевидною ясністю, вже як висновок, витікає й відмовлення від предметової системи, що в значній мірі базувалася в старій педагогіці на помилковому розумінні розвитку „психічної діяльності“ дитини, коли ця сама „психічна діяльність“ класифікувалася по певних окремих галузях психічного життя, без строгого, тісного зв'язку з цілим процесом.

Таким чином, можна цілком категорично, без найменшого прибільшення стверджувати, що в зв'язку з нашими принциповими положеннями ролі мистецтва, зокрема літератури, в початковому навчанні не тільки не звужується, а навпаки, значно поширюється, займаючи в певному комплексі серйозне, а іноді навіть превалююче значіння.

Надзвичайно важливим моментом наукової постановки питання дитячої літератури є наступне: мова, як певна форма руху відповідних м'язів, так званих „рухових ефекторів“, і сприймається дитиною й проявляється. Коли ми закони сприймання мови з точки погляду рефлексології брали за основу шкільної праці над дитячим письменством (сполучаючи його в єдине ціле з усією системою навчання) з метою удосконалення мови дитини, то закони проявлення мови в дитини мають не менше значіння, і систематична праця над розвитком і повільним удосконаленням цієї здібности повинно бути так само на першому місці. І на цій основі виростає складне і практично необхідне питання дитячої творчости, як надзвичайно важлива й міцно зв'язана в практичній роботі з працею над дитячим письменством при початковому навчанні проблема.

Власні літературні твори дітей, як індивідуальні, так і колективні повинні стати об'єктом спеціальних дослідів, що вже й має місце в науковій літературі, особливо в сучасній (напр., див. моногр. проф. Володимирського „Перемога моменту в житті дитини“ До питання дитячої творчости та инш.).

Але в практичній роботі дитяча творчість, в якій - би формі вона не виявлялася, не може бути відокремлена від дитячого письменства, як і ця остання від усього життя, від усієї праці дитячої установи.

Ми не будемо тут докладно спинятися на питаннях дитячої творчості, на взаєминах цієї творчості з дитячою літературою взагалі, над історією цього питання й науковими дослідями в галузі дитячої творчості. Це питання потребує спеціальної розробки (що й намічено нами при продовженні роботи над усіма зачепленими в цьому докладі питаннями). Зазначимо лише, що керівництво дитячою літературною творчістю чи в формі літературної студії, чи в формі видання журналу, газети, влаштування вистави власної п'єси й т. п. вимагає з боку керівника великої відповідальності. „Обережне й розумне керування дітьми з боку дорослих“, каже проф. А. В. Володимирський в згаданій нами праці, завжди корисне, щоб ці „вільні пасивно-творчі прояви дітей з царини випадкових асоціацій поволі оберталися в усвідомлений, активно-вольовий процес, щоб інстинктивне, біологічне, стало справді вільним, виправданим актом“.

Отже, треба твердо пам'ятати, що до дитячої літератури, написаної для дітей письменниками, де письменник виявив „активний процес зважування поширеної дійсності“, і до дитячої творчості, коли в маленькому „письменнику“ превалювала „насивна перемога моменту“, треба ставитися цілком різно. В останньому випадкові (в питаннях дитячої творчості) оте основне педагогічне завдання наближення шкільного колективу до колективу дорослих є особливо складне й відповідальне.

Висновки, що витікають з цієї другої частини доповіді, такі :

1. Як науково-дослідча, так і практично-педагогічна робота над дитячою літературою повинна базуватися на біосоціальної основі, при чому, говорячи про *біосоціальної* основу педагогічного процесу, ми маємо на увазі перш за все власне *соціальної* його основу, оскільки як - раз соціальної фактори „обумовлюють“ (термін проф. Соколяньського, див. його „Соц. та біологічні фактори в дитячому рухові“, „Шлях Освіти“, 1924, VI) все поведження дитячого колективу, а біологічні лише „ускладняють“ це поведження.

Проблема дитячої творчості, зв'язана з питанням дитячого письменства єдиною науковою й науково-педагогічною підвалиною (біосоціальної підхід), потребує спеціальних дослідів, які й повинні дати теоретичне обґрунтування практично-педагогічній діяльності в цій галузі.

2. Комплексна метода роботи дитячих установ ні в якій мірі не звужує ролі і значіння дитячої літератури в шкільній роботі. Відмовлення від предметової системи (цеб-то сполучення в єдине ціле всього життя й праці шкільного колективу) відкриває ще ширше поле для використання дитячого письменства в цій праці.

Переходячи до завдань практичної роботи з шкільним колективом, ми повинні насамперед визначити місце художньої дитячої літератури в єдиному шкільному педагогічному планові, намітити головні види придатного до вжитку в сучасній школі дитячого письменства (схарактеризувавши різні сучасні погляди на нього й обґрунтувавши наш погляд) і, нарешті, дати зразки (бібліографію), зробивши педагогічну аналізу й одночасно зазначивши методичні засоби користування ними.

За зразковими програмами семирічної сільської і семирічної міської шкіл „Порадника по соціальному вихованню“, де шкільну працю розподілено по трьох вертикалях, а саме — природа, праця й суспільство — ми й повинно відповідно підбрану українську дитячу літературу, як джерело дитячого знання, пристосувати до цього педагогічного плану й обслужити

цією літературою найрізноманітніші комплекси, пам'ятаючи, звичайно, що цей поділ є цілком умовний, де одна колона міцно переплетена з двома іншими.

Починаючи, скажемо, з суспільствознавства, ми будемо цілу низку комплексів у першу чергу, наприклад, за революційними святами і пролетарськими роковинами в календарному порядку, при чому, звичайно, треба мати на увазі, що до всіх тем, зачеплених в даних комплексах, доведеться вертатися не один рік, але що-разу з глибшим підходом, з ширшим обхватом їх, а другими словами — і зі складнішим художнім матеріалом, відповідно віку дітей і року навчання.

Найголовніші з цих комплексів такі: 1) Жовтень, 2) День К. Лібкнехта й Рози Люксембург, з'єднаний в міру потреби й педагогічної можливості з комплексом світової боротьби робітників і селян за визволення; 3 — 5) 1905 рік — три комплекси: 9 січня, Жовтневий маніфест, грудневе повстання; 6) Ленін; 7) День Червоної армії; 8) Жіночий день; 9) Лютнева революція; 10) Тарас Шевченко; 11) День Паризької Комуні; 12) Ленський розстріл робітників; 13) Перше травня; 14) Міжнародній дитячий комуністичний рух; 15) Міжнародній юнацький день.

За цими датами повинні будуватися комплекси до другорядних подій, як місцевого, так і більш широкого значіння.

Навколо релігійних свят варто укласти комплекси з антирелігійного українського письменства.

Так само можна збудувати силу комплексів і по двох інших вертикалях, при чому знов таки слід у кожному комплексі об'єднувати художній матеріал по всіх трьох колонах. Наприклад, комплекс „Перше травня“ поруч із революційним художнім матеріалом з художнього письменства може мати художній матеріал з процесів весняної праці, з природи й т. п.

Перед нами стоїть тепер завдання методологічної й методичної проробки зразкового комплексу, шляхом педагогічної аналізи всієї дитячої літератури, що ним об'єднується, і виявлення методичних, обґрунтованих зробленими нами теоретичними висновками засобів праці над цим комплексом.

PANCHENKO M.

CONCERNING THE QUESTION OF CHILDRENS. LITERATURE OF SCHOOL OF SOCIAL EDUCATION

The question of literature for children in the former scientific literature (before the revolution) was very little elaborated from the point of view of the methodics and methodology.

The attempts of a scientific approach to this question, very solid in most cases were artificially adopted to a certain system of instruction „to the pre-dominant principles of education“.

The scientific research as well as the practical pedagogical working concerning the literature for children is to be based upon a bio-sociological ground.

The problem of the creative power of children united with the question of literature for children by a uniform scientific and scientific-pedagogical ground, needs special research; these researches must give a theoretical basis to the practical pedagogic activity in this question.

The complex method in establishments for children confines in no degree the part and the importance of the literature for them in the labour of the school.

The denial of the object system (the union of life and collective school - work) opens a vast field for the use of literature for children.

In the practical work with the collectivity of the school the Ukrainian belletristic literature traces an uniform pedagogical plan with three lines: sociology, labour and nature.

Е. В. БЕРЧЕНКО

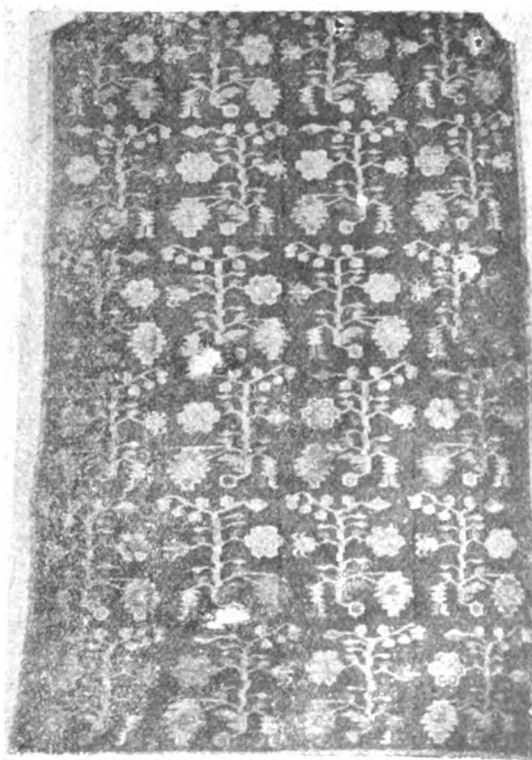
„Лінійна композиція та узорні схеми в орнаменті деяких українських килимів“

Із доклада читан. в засіданні кат. Істор. Української Культ. 26 січня р. 1925.

Для цієї роботи, як матеріалом, я користувалась: колекцією килимів Катеринославського музею, пам'ятками килимового виробництва, виданими

Мал. 1. Муз. в Катеринославі

Мал. 5.

Муз. в Катеринославі

в альбомі „Украинское народное творчество“, серія II, вип. I кохрою
домових виробів Полтавського Губ. Земства, а також частиною килимів із
колекції Соц. Музею в Харкові.

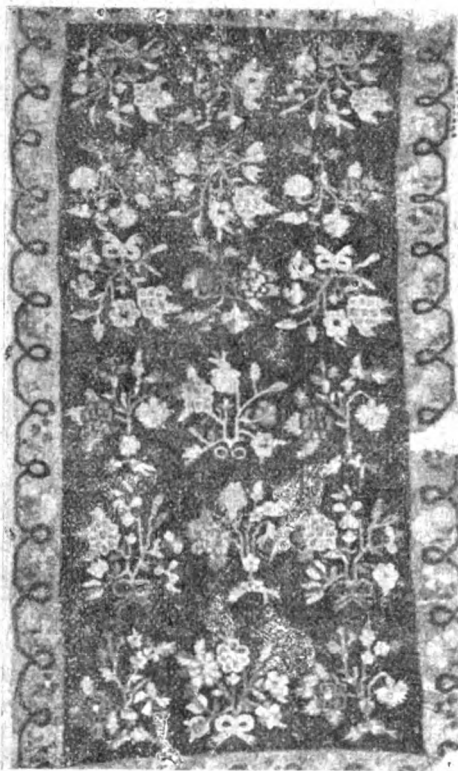
Розглядаючи орнамент згаданих килимів із точки зору їх лінійної
композиції, можна встановити *атаких три групи*:

1. Група килимів, усе поле яких заповнено повторенням поодиноких
різнозначних мотивів (мал. №№ 1, 5, 7; в Альбомі Укр. Нар. Творч.

№№ 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 17, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36).

II. Група килимів, заповнених звязаним рядковим орнаментом (мал. № 2; в Альб. Укр. Нар. Творч. №№ 11, 15, 16, 37).

III. Група килимів, які мають орнамент, збудований за централізовану схему, так що всі його елементи складаються в органічно єдине ціле

Мал. 7. Муз. в Катеринославі

дають ритмічно закінчений малюнок ¹⁾ (мал. № 3; в Альб. Укр. Нар. Творч. №№ 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46).

Але яким-би з трьох засобів не орнаментувався килим, мотиви його завжди розміщуються трохи оддала один від одного; ця віддалість може бути більшою або меншою, але мотиви майже ніколи не заповнюють поспіль килима, а кладуться окремими узорами на колоритному тлі й роблять таким чином український килим дуже декоративним.

Роздивляючись килими, віднесені до першої групи, ми бачимо, що поодинокі мотиви на них не розкидано в безладді, а збудовані за певними узорними схемами.

Ці схеми бувають такі:

1. Схеми, збудовані за прямокутну сіткою (мал. № 1; в Альб. Укр. Нар. Тв. №№ 6, 7, 8, 9, 10, 13, 17, 18, 21, 23, 27, 29, 32, 33, 34, 36).

2. Схеми, збудовані за косокутну сіткою (мал. № 4; в Альб. Укр. Нар. Тв. №№ 3, 4, 5, 14, 19, 20, 24, 35).

У мал. № 4 ми маємо взірцевий який вказує не тільки розклад мотивів

за схемою косої сітки, але зберігає й саму сітку: її представлені перепиненими похилими лініями.

ВІДМІНИ ПОВТОРНИХ ОДИНИЦЬ

Коли килим заповнюється поодинокими мотивами, трапляється отака компоновка мотивів:

Все поле килима рівномірно заповнюється повторенням одного й того ж лінійного мотиву мал. № 1, 4; в Альб. Укр. Нар. Тв. №№ 10, 13, 14, 17, 21, 27, 33, 34).

¹⁾ Тут я не торкаюсь питання про бордюри, про що буде мова в окремому розділі цієї праці.

Далі в повторення мотиву вносяться варіації.

Ці варіації бувають такі: мотив, що повторюється та що єсть звернений однією або деякими своїми деталями в один бік, звертається по другій горизонталі або тими таки деталями в інший бік (мал. № 5, в Альб. Укр. Нар. Тв. № 4, 5, 8, 18, 19, 32).

Так, в мал. № 5 два бокових стебла, що кожне має розетку, на одній горизонталі відходять на правий бік, а на другій — на лівий. Обидві горизонталі правильно чергуються.

Мал. 2.

Муз. в Катеринославі

Повторюються не один, а два мотиви різні що до лінійного малюнку, але рівнозначні що до архітекtonіки своєї маси. При цьому можливі отакі комбінації:

Повторення на одній горизонталі тільки одного з двох мотивів, а на другій горизонталі тільки іншого мотиву, коли ці горизонталі правильно чергуються (Альб. Укр. Нар. Тв. № 31).

Повторення на кожній горизонталі обох мотивів, при чім можливе чітне число повторень. Так, чітне повторення ми маємо в Альб. Укр. Нар. Тв. № 7, 9; в № 7 мотив чотири рази повторюється на кожній горизонталі, а в № 9 — двічі. Нечітне повторення в мал. № 7 і в Альб. Укр. Нар. Тв. № 23 і 36; в усіх трьох випадках повторюється тричі.

Принцип розкладу як при чітному, так і при нечітному числі повторень однаковий, а саме: обидва мотиви правильно чергуються, але

композиційний ефект в обох випадках неоднаковий; при нечітному повторенні орнаментальний рядок, коли брати його окремо, являє вже дещо

Мал. 3.

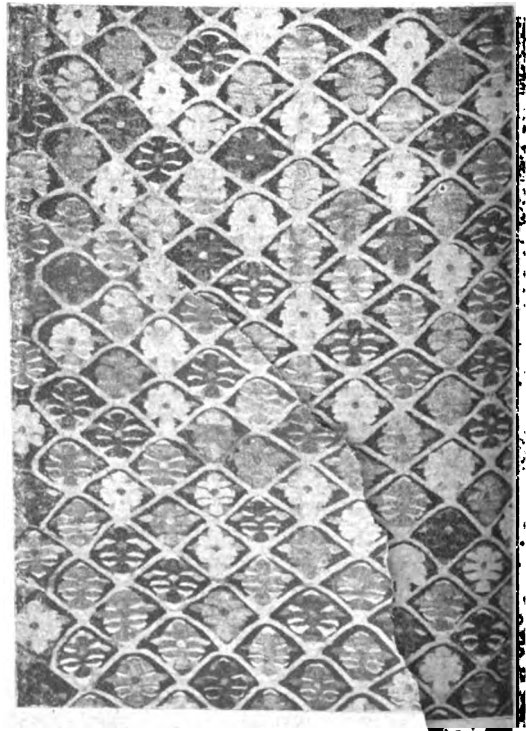
Муз. в Катеринославі

ціле, він має свій центр, який виділяється тим, що тут уміщено одного з двох мотивів, із боків якого симетрично розкладено другого.

Трапляються килими, що в них сполучено горизонталі з чітним числом повторень із горизонталями з нечітним числом.

II група килимів, заповнених зв'язаним рядковим мотивом. В орнаменті килимів цієї групи можливі отакі узорні схеми:

1. Схеми зв'язаного рядкового мотиву (зв'язок механічний). Композиційна суть такого мотиву полягає в тім, що одночасно можна провести тільки одну лінію в напрямкові його зв'язку, або тільки горизонтальну, або вертикальну. Зв'язок у такому мотиві чисто механічний; зв'язується поодинокі мотиви, що стоять поруч. Від цього вони дають стрічковий без краю орнамент,

Мал. 4.

1-й Державн. муз. в Києві

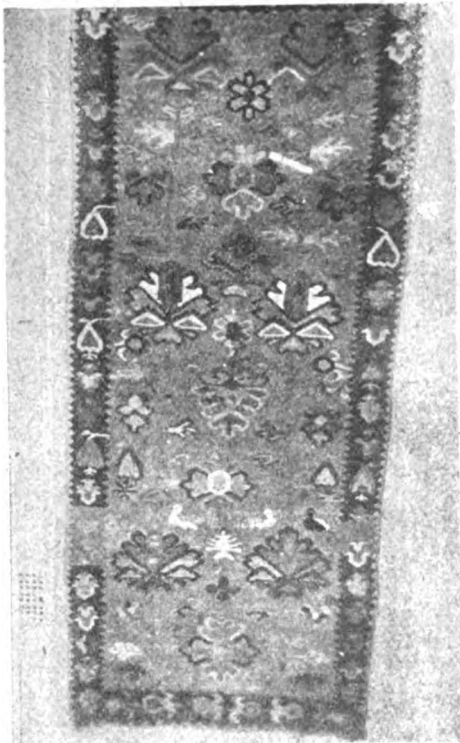
Можна скільки бажано продовжувати так у один, як і в інший бік — зв'язок. Ця зв'язка є од цього не змінюється. Це все той-же мотив, тільки більшого або меншого протягу (Альб. Укр. Нар. Тв. № 15 — зв'язок за хвилястою № 16 — зв'язок за прямою).

З'явлення цього механічно зв'язаного стрічкового мотиву можна зустріти при орнаментуванні поодинокими мотивами; в міру того, як стрічковий мотив композиційно ускладнюється, він розлогом робиться

і переходить до сусідньої одиноким мотивом, що майже вже не відрізняється від нього. Там в Альб. Укр. Нар. Тв. Мал. № 17 вже намічено зв'язок між стрічковим мал. № 21 вже намічено зв'язок між стрічковим, якими зв'язуються стрічкові розлогом поодинокі мотиви, які ще уривисті, але вже починають уже в безперестанну хвилясту в Альб. Укр. Нар. Тв. № 15 в Альб. Укр. Нар. Тв.

Одна ритмічно закінчена рядка (зв'язок композиційно органічний).

Композиційна суть такого орнаментального рядка полягає в тім, що він являється централізованим елементом якого композиційно закінчений малюнок рядка. Ні одного елементу можна додати або відняти, бо це пошкодило б суцільності орнаменту. Його можна тільки повторити. Рядок може йти вертикальним напрямком (мал. № 2 і в Альб. Укр. Нар. Тв. № 37). Вже під час орнаментування поодинокими мотивами,

Мал. 6.

Муз. в Катеринославі

якщо бачимо, нечітне число повторень двох мотивів, намічається організаційного зв'язку між мотивами, що знаходяться в горизонтальному рядку.

До цієї групи належать килими, орнамент яких у фазі розвитку, являє собою ритмічно закінчений малюнок.

У групі я вміщую й ті пам'ятки, орнамент яких хоч і не дає повного малюнку, але вже близько підходить до нього, і виділяю в цій групі ті пам'ятки, в яких можна помітити тільки зародження ритмічного закінченого малюнку.

Ініціалі пам'ятки можна вважати за перехідні від групи, заповненої мотивами та зв'язним рядковим мотивом, до групи, заповненої малюнком (перехід від I і II гр. до III).

В групі.

Вона заповнено ритмічно закінченими рядками, але середній орнамент уже виділено так своєю де в чім складнішою композицією,

як і своїми розмірами, побіжні-ж мотиви мають ще один напрямок, а саме — догори, але не зустрічний.

Мал. № 7. Поодинокі мотиви розкладаються за схемою прямої сітки, але симетричну вісь орнаменту дано тим, що мотиви, які повторюються з одного боку осі, мають стрічний напрямок що до мотивів, які повторюються з іншого боку симетричної осі.

Мал. 8.

Муз. в Катеринославі

Мал. № 8 заповнено за схемою ритмічно закінченого рядка. Центральний рядок виділено й композиційно й розміром. Цей спосіб заповнення не можна розглядати, як правильне чергування двох орнаментальних рядків, але треба розглядаги, як виділення центрального рядка через те, що мотиви, розкладені з обох боків од нього, мають стрічний напрямок.

Альб. Укр. Нар. Тв. № 25. Дві середні горизонталі виділяються тим, що в них повторюється мотив, який відрізняється від композиції решти тим, що мотив на них тричі повторюється, тоді, як навіть в решті горизонталей він повторюється чотири рази. Мотиви, розміщені з обох боків од цих горизонталей, мають стрічний напрямок. Проте, вісь симетрії не цілком додержано через те, що мотиви на двох середніх горизонталях мають один напрямок, а не стрічний. На цьому я закінчую огляд пере-

хідної групи й переходжу до розгляду останньої групи.

III група, в якій килим розглядається як дещо ціле й орнамент його будується як цілий малюнок, органічно зв'язаний, ритмічно закінчений. Критерієм для віднесення до цієї або іншої схеми пам'яток цієї групи є розгляд 1) способу виділення центрального мотиву і 2) способу заповнення решти поля килима.

Тут можна намітити такі схеми:

1. Схема з незначним виділенням центрального мотиву при заповненні решти поля килима, або за схемами поодиноких мотивів, або за схемами зв'язного рядкового мотиву.

Прекрасним взірцем такої схеми є мал. № 5, вид. в „Старые годы“, май, 1913. Тут ми бачимо заповнення за схемою косої сітки двома рівнозначними мотивами. В точці-ж перепинення двох діагоналей, цеб-то в центрі прямокутника, вміщено мотив, виділений тим, що до нього додано одну деталь, але весь орнамент на цьому килимі через таке виділення центрального мотиву робиться закінченим, що підкреслюється ще виділенням кутів. Мотиви, розміщені на кутах, мають стрічний напрямок, між тим як

решта їх має один напрямок догори. Значніше виділення центрального мотиву по композиції ми бачимо в Альб. Нар. Укр. Тв. № 45. При заповненні усього поля килима звязаним рядковим мотивом у центрі вміщається поодинокий мотив, композиційно зовсім відмінний.

2. Схема лінійного обрамлення центрального мотиву, при чому решта поля килима заповнюється за старими схемами. В Альб. Укр. Нар. Тв.

Мал. 9. Муз. в Катеринославі

Мал. 10.

Соц. муз. у Харкові

№ 44 можна бачити зародження цього обрамлення, де намічено ніби рядку вигляду хвоста пелікана, але рядку ще не замкнено і збудовано несиметрично.

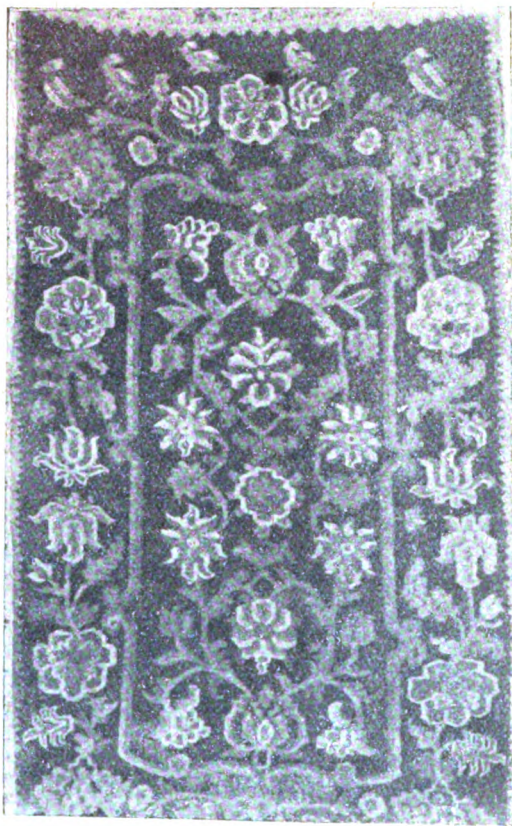
В мал. № 9 і 10 цю рядку вже цілком закінчено, правильно симетрично збудовано.

В усіх трьох випадках решту поля килима заповнюється поодинокими мотивами за попередніми схемами.

3. Схема з лінійним обрамленням центрального мотиву та зі змінами що до заповнення решти поля килима. В Альб. Укр. Нар. Тв. № 46 лінійне обрамлення центрального мотиву заповнення решти поля ще за схемою сітки, але вже таким рюбом, що навколо центрального мотиву групується мотив складніший що до своєї композиції, що становить ніби нове обрамлення навколо центрального мотиву, обрамлення масою. В тому ж Альб. в мал. № 43 при лінійному обрамленні центрального мотиву бачимо групування

навколо нього значніших мотивів, а саме 4 геральдично розмішених левів, таким чином, заповнюють поле килима, що лишається тільки незначна частина, що по-старому покривається поодинокими мотивами.

4. Центральний мотив обрамлено в вигляді круга або подібного до круга. Решту поля покривається мотивом, що заповнює кути й повторюється в кожному з чотирьох кутів. Мотив розкидається таким чином, що цілком

Мал. 11.

Соц. муз. у Харкові

заповнюється просторінь, яку не охоплює центральний мотив. Орнамент стає картиною, композиційно звязаною, ритмічно закінченою (мал. № 3).

Крім перелічених схем, у межах цієї групи маємо ще одну отаку схему.

Середню частину килима виділено в вигляді просторої площі, виділено замкненою або майже залежною лінійною рямкою. Заповнення цієї площі: центральний мотив виділено і лінійною рямкою й рямкою складеною з мас великих квіток; на одній вертикалі з центральним мотивом угорі й усподі вміщено великі маси квітів (мал. 11, в Альб. Укр. Нар. Тв. №№ 40, 41, 42).

E. BERTSCHENKO

THE LINEAL COMPOSITION AND COMPOSITE SCHEMES OF THE ORNAMENT OF SEVERAL UKRAINIAN CARPETS (KILIMS)

(of the districts of Poltava, Ekaterinoslaff, Kharkoff)

The composition of the carpets (kilims) can be divided into three groups :

The I group: all the *background* of the carpet is covered with one identical design, continually recurring.

The II group: the *ground* is covered by a backstitching concise ornamentation.

The III group: the ground is covered by a rhythmical arched drawing. In all the three groups the design lies *flat* like a separate model upon a coloured ground.

The composite schemes in the limits of the I group :

- 1) The scheme of construction upon a straight net.
- 2) The scheme of construction upon an oblique net.

Variations of *single* designs :

The principles of disposition P.

The effect produced by the composition P.

The conception of a concise rhythmical *achieved* line by the variation of the single, motive.

The composite schemes in the limits of the II group :

- 1) The scheme of a concise backstitching design, a mechanical connection.

The line can be vertical or horizontal.

The development of this scheme from the scheme of *single* designs.

- 2) The scheme of a rhythmical *achieved* ornamental line (an organically *compositive function*).

The group of monuments regarded as transitory from the filling of the ground by a rhythmical achieved drawing, from the first group to the second and third.

The appearance of the *axe-tree* of symmetry, of the *middle* part of the carpet and of the middle drawing by composition and dimension.

III group... a criterion for the attributing to one or to another scheme is the examination of the method of distinction of the central design and of the method covering of the remaining space.

The schemes are the following :

- 1) The distinction of the central design, the covering of the remaining ground of the carpet (kilim) according to the I and II groups ?
- 2) The central designs put in a frame (the frame has the form of a rectangle), the covering of the remaining ground according to the former schemes.
- 3) The same lineal frame of the central design, a particular grouping of the *other designs round* the central one.
- 4) The lineal frame like a circle or an approach of the circle of the central design; the designs of the remaining ground of the carpet (kilim) have an angular filling, so that the *whole* ornament of the carpet (kilim) represents an organically *formed*, rhythmically *achieved* picture.

„Зернятка спогадів про О. О. Потебню“

(З передмовою проф. О. Ветухова)

ПЕРЕДМОВА

В цей час, коли так пишню святкується двохсотріччя існування Російської (нині Всесоюзної) Академії Наук, необхідно збирати всі матеріали, що стосуються до тих працівників, які по каменю складали, як бджоли шільник, цю величезну всесвітню наукову будову.

Хоча за царату до українських учених взагалі, а особливо до тих, що подавали сміливо свій голос за пригнічену Україну (як то нам відомо про Потебню), відношення було зовсім не прихильне, але наукове значіння Потебні не тільки в російській науці, а й у західній, не дозволило не обрати його на „члена-кореспондента“ Академії Наук, тоді як він мав всі дані бути її „дійсним членом“.

Для української науки зокрема праці Потебні мають величезне значіння: він перший усталив ті особливості української мови, що й у дореволюційну добу вимагали признати цю мову, як окремию „язик“, а не „нареччє“ лише „малоросійське“, як вона тоді розглядалася. Я не кажу вже про його всесвітнє викриття: „відкіля й куди ми йдемо“ — на граматичних дослідках, що були передмовою до сучасних і майбутніх поглядів: „від предмету до дієслова“, цеб-то „від статистики до динаміки“.

У цих „Зернятках спогадів“ про Потебню одного з найстаріших його учнів, яких уже зовсім мало залишається зараз у живих, М. П. Савінова¹⁾ яскраво відбилася величезна наукова і громадська постать цього „велетня науки“, як назвав колись Потебню у своїй книжці під таким заголовком небіжчик акад. М. Сумцов.

¹⁾ Ще в молоді роки він надрукував важливу статтю, яка звернула взагалі на себе увагу, подобалась навіть і Потебні, а саме: „Народная этимология преимущественно в русском языке“ (в „Русск. Филол. Вестнике“ за 1888 г.); в російській науці робит у цьому напрямі занадто мало. Деякий час він залишавсь при університеті „стипендіантом для підготовки к профессорскому званию“. Примушений умовами життя покинути цей шлях офіційно, він стояв на ньому весь час, як стоїть і зараз, працюючи в напрямі Потебніанському. Він уже надрукував дванадцять наукових та науково-популярних праць, з яких за виштаністю вважаю: а) „Влияние и применение поэтических образов“. Х - в 1902 г., б) „Лекции по новой русской литературе“ Х - в. 1912 г. А зараз працює над „Обиходными словами“, що доповнюють відомі Міхельсоновські „Крылатые слова“ і старими і сучасними виразами, та іноді й інакше і, на мій погляд, більш науково їх пояснюють. Бродячий соковитою, образною мовою, він надрукував декілька цікавих оповітань, і ще чимало їх, ніколи й таких, що мають відношення й до сучасности, залишаються в нього „портфелі“.

У цих спогадах маються дійсно, хоч і маленькі, перлини нового й цікавого, що освітлюють одного з найвидатніших, найкращих українських учених. Хто їх прочитає, на мій погляд, не пожалкує.

Харків. 1925, 20/IX.

Проф. О. Ветухов

„ЗЕРНЯТКА СПОГАДІВ ПРО О. О. ПОТЕБНЮ“

(Переклад, авторизований, проф. О. Ветухова)

В перших рядках замітки проф. Ветухова „Акад. М. Сумцов та Потєбніанство“¹⁾ говориться: „Все менше лишається людей, що знали цю значну людину... Треба від них, поки вони ще живі, все взяти: для освітлення життя та діяльності значної людини кожна дрібниця важлива“.

Якщо так, то й я наважуюсь поділитись із ними, хто зацікавився особою Олександра Опанасовича Потєбні, деякими спогадами про нього. Як зумію, зроблю спробу передати правдиво свої вражіння.

У 1884 році, після закінчення вологодської гімназії, я поступив на історико-філологічний факультет харківського університету. Природніше й ближче мені було б їхати або до Петербургу (нині Ленінграду), або до Москви, або - ж до Казани, але я обрав Харків тому, що, будучи ще гімназистом, читав дещо з творів Олександра Опанасовича й чув про нього захоплені розмови, яко про знавця російської мови. З холоднуватої Вологди я приїхав до теплої Харкову, та ось із того часу й мешкаю в ньому трицять п'ять років, а зараз проживаю у ближньому до нього висілкові. Здається, я перший, що проклав шлях до харківського університету тим, що закінчували курса у вологодській гімназії. Потім, мені відомо, що в різні часи дехто з молоді відтіль вчилися у сучасній столиці України.

В-осени 1884 року я нетерпляче чекав початку лекцій Олександра Опанасовича, а він, як казали, прихворював, — тому лише наприкінці вересня почав читати про іменника.

— Ху, яка нудота непрохідна, журбота неоглядна, нудьга невимовна, — сказав хтось із студентів, коли почув, що такого курса буде читати Потєбня.

— Загляньте-ж хоч раз до аудиторії до Потєбні, тоді скажете: „Вкушая вкусих мало меду, и се аз умираю“, — додав другий.

Ці протилежні думки й досі лунають у моїх вухах.

Нас, філологів, було зовсім небагато — чоловіка з трицять першокурсників. Згідно зі старим (1863 р.) університетським статутом, два роки були спільні, лише на третьому ми розподілялися по своїх фахах: на словесників, істориків та класиків. В мене зберігається й зараз група випуску 1888 року. На ній одинацять студентів, що скінчили курса, та троє професорів: Олександр Опанасович Потєбня, Марін Степанович Дрінов та Микола Федорович Сумцов. Не багато словесників вийшло з університету того року.

З приводу цього згадуються мені такі слова Ол.-ра Оп.-ча:

„Не модный факультет и для нынешней молодежи бездоходный. Теперь медицина, юриспруденция и естественные науки — властители дум и сердец... Как у нас любят гоняться за новинками и обезьянничать! Обратите внимание хоть на вывески и объявления: „Вновь открытая гостиница“, „Новый

¹⁾ Див. „Наук. Збірник“ Наук.-Дослід. Кат. Іст. Укр. Культури. ч. 1, с 1-а (1924 р.)

ресторан", „Новое средство для рощения волос“, „Мебель в новом вкусе“ и т. п. За границей как-раз наооборот: там високо ценится яка-я-нибудь таверна просущеєтовавшая двести лет; там из рода в род, как святыня, передаются старинные часы, заветный диван, уютное кресло; там хранят и изучают вещи, — не говорю уж о произведениях искусства, — а обыкновенные предметы, у которых значительная давность. Бросаться на новинку лишь потому, что это модно, не признак культурности и прогресса».

Коли я вступив до факультету, що був тоді у зневазі, то й особисто, й багато разів, вислухував „зубоскальства“ студентів інших факультетів про „буквоедство“, про те, що буцим - то кожний суголосний звук переходить у голосний, про мертвоту у викладі, про відсталість і т. п.

Потебня казав, що ці „зоїли“ не вільні розумом.

Так ось, чекаючи його лекцій, я познайомився з філологами старших курсів і розпитував у них про професорів, особливо-ж про Олександра Опанасовича. Деякі відомості здобув:

Він, мовляв, суворий та вимогливий, справедливий і чулий, мудрець і простець, ворог балаканини, не терпить підлещування, людина з міцними переконаннями... За останні роки підтоптався вже, а то раніш, бувало, як скаже тобі на іспитові:

„Маю надію, що більш вас не побачу“, то й переходить уже до другого факультету... Тут тобі й покришка. Ні за що не пропустить по своєму предмету...

— А тепер це буває?

— Рідко коли, але буває.

Це застереження мені не всміхалося. Треба признатись, що я по-первах, — після прослуханих лекцій з логіки, психології та філософії, — дійшов до висновку, що я нічого не розумію, що гімназія мене ні до чого не підготувала, що я мов по лісі блукаю поночі... Чи не краще мені, переляканому „бездною премудрости“, повернутись „вспять“ і покинути університет; але дяка одному „вічно юному студентові“, що мандрував з факультету до факультету вже, мабуть, років із дванацять. Він мене розважив:

— Та що ви! Хіба-ж можна бути таким легкодушним. Не боги-ж глечики виробляють. Ну, зараз ви ще не розумієте, — лихо ще невелике: обійдеться. Читайте літографовані лекції, засвоюйте терміни, і „научное опыление“ відбудеться. Ви запліднитесь знаннями. Цей „вічний студент“ студював тоді ботаніку, тому він і сипав такими порівняннями.

II

Врешті, я вперше побачив Потебню в невеличкій аудиторії № 3.

Він увійшов досить швидко, злегка вклонивсь студентам, що встали, і сів на стільця перед столом, що був щільно присунений до першої парти. З катедри в аудиторіях він ніколи не читав лекцій. Я так і в'ївся в нього очима.

Чудове, благородне обличчя! Високе, дуже високе похиле чоло, з неглибокою вдвож зморшкою, проникливі очі, ясні, блискучі; вони дивляться крізь окуляри в крицевій оправі з-під брів, що поділені двома зморшками; рівний вродливий ніс, невеликий рот. Бакенбарди, вуси й роздвоєна борода трохи в'ються. Волосся на голові відкинута назад і на кінцях, коло вух та по-за ними, висить півкільцями.

Професор був одягнений у темно-цінамоновий сюртук, зашпненим на верхнього гузика; з-під відлогого коміря глаженої бездоганної білоти сорочки видна була краватка „бантик-мушка“; жилет і брюки чорного кольору. Скромний

ланцюжок од кешенькового годинника доповнював це просте, але бездокірно чисте, убрання. Професор був вище середнього зросту.

Я знаю, що, як не описуй зовнішність, все-ж таки живого портрету не даси. Якщо я й роблю тут спробу накреслити зовнішність Олександра Опанасовича, то це тільки тому, що кожна дрібниця відносно цієї людини цінна.

Професор відкрив свою папку, розміром завбільшки з четвертину аркуша, завтовшки в вершок, порився у папірцях, знайшов, що йому було потрібно, і приступив до справи. Він почав вести з нами бесіду про граматику Буслаєва, про історичну хрестоматію церковно-слов'янської мови та про старовинні акти.

На протязі всіх чотирьох років, коли я був слухачем О-ра Оп-ча, він ні разу не читав „лекцій“ у звичайному розумінні цього слова. Бувало, хвилини десять плавно летіла його мова, і гадаєш собі, що сьогодні він уже до дзвінка й не перерве своєї промови. Але... раптом він допитливо огляне нас, зупиниться й запитає: „Розумієте?“ Й дає відповідь за нас, „яко власть имущий“: „Ні, не розумієте“. І починається між нами й ним бесіда. Його питання чергуються з нашими відповідями й навпаки. Наші помилки викликають його до нових пояснень, він наводить інші докази, читає різні цитати, риеється у своїй папці, замислюється, а іноді вигукує: „Ні, це не те“. Потім несподівано й немов без жадного звязку з усім попереднім наводиться санскритський текст, читається латинський вірш, звучить грецький гекзаметр, наводиться в перекладі литовська пісенька; все це пересипається французькими, німецькими, англійськими тирадами, переплітається зі словами російськими, українськими, болгарськими, сербськими, чеськими, польськими й інших мов, давніх і нових, і завершується читанням на пам'ять якогонебудь віршу. Яка при цьому дикція! За своє життя наслухавсь я чимало гарної декламації, але такої простоти, такої витворности, я-б ще сказав, такої соковитости у звуках та гармонії між ними й поетичними образами мені не доводилось чути ні раніш, ні потім. Потебня був великий майстер читати вірші й художню прозу. Але про це вже чимало писали інші.

О. О. якось, із приводу Грибоедовського віршу „Читай не так, как пономарь, а с чувством, с толком, с расстановкой“, сказав: „Этот совет хорош, если не требовать чувства. Оно может само зародиться и проявиться, а не по заказу. Какое чувство, положим, у артиста перед публикой, у гимназиста на уроке, у студента у меня на экзамене, у мальчика, который вызван тщеславным папашей или любвеобильной мамашей к гостям, чтобы продекламировать „Ворону и Лисицу“. Разве одно: как бы не позабыть, не оборваться, не осрамиться? Вот расстановка и толк — другое дело! На это надо обратить внимание“.

III

На першій-же лекції-бесіді виявились для слухачів усі головніші якості і властивості славетного вченого; його допитливий вільний розум, величезна ерудиція, невичерпний запас наукових відомостей та енциклопедизм у них; його здатність пробуджувати глибокий інтерес, викликати самодіяльність, ворухити думку, своєрідний манір викладу, переконуюча сила. ясність і точність разом із лаконічністю.

Спостереження над мовою, розвідки старих і сучасних пам'яток літературних, майже завжди, в порівнанні зі словесними творами інших народів, наукові дослідні над фонетикою, морфологією, етимологією та синтаксою, тут-же в аудиторії при вимові „звукової оболочки“ слова, при ледве помітній зміні його форми, при виясненні його значіння для кожного з тих, що каже

й слухає,— так би мовити, аналітична генеза виявлення думки; врешті, широкі й глибокі узагальнення,— все це, взяте вкупі, і, звичайно, ще багато іншого, про що добре знають потебніанці, малює обличчя О. О., як першокласного мислителя й великого вченого.

Перша лекція-бесіда, де на початку говорилось про підмет та присудок, закінчилась, як і тепер чую, афоризмом Потебні. „Лист, що зпав з дерева, потрясає всесвіт“.

Пробив дзвінок. Професор зав'язав стрічки своєї папки, розкланявся і вийшов.

Ми, слухачі, стали обмінюватись вражіннями.

Виявилось, що кожний із нас був науково захоплений, ніби перетворився розумово й морально. Неначе ми підіймались на височенну гору, перемагаючи великі труднощі, але мета була вже досягнена: ми на вершку, а перед нами розгортаються неосяжні обрії.

По-первах ми розуміли не все з основоположень професора, хоча він викладав їх ясно, не так, як у деяких своїх друкованих працях. Ці останні завоюються не легко, не то, що усні бесіди, хоч іноді зовсім на філософські теми.

Незабаром ми вже були переконані, що від О. О. ми не одержимо розжованих, готових знань, що нам самим доведеться розбиратись у науковому матеріалі за допомогою тих методичних засобів, що поволі виявлювались у нашій зростаючій свідомості.

Вже ця перша лекція змусила нас, при складанні її конспекту, полатати голови, щоб усталити звязок, вловити послідовність і зробити якийсь висновок. І ми впіймали червону нитку. Ми зрозуміли, що все, що висловлюється людською мовою, є присудок, а підмета треба шукати „історично“ в душі промовляючого. Процес вишукування є сполучений з великими, підчас непереможними, труднощами; він сам по собі у вищій мірі цікавий і великий що до мети. Шукання підмету є шукання правди. Це й була основа всієї лекції. Решта-ж — приклади, цитати, витяги, вірші, проза, уривки з літературних творів, екскурсії до сфер медичних, природничих, математичних, юридичних наук,— ці словесні ілюстрації були яскравим мереженням на тканині основної ідеї. Все було сказано доцільно, все мало свою причину. Якийсь нікчемний вигук пізніш розвивався до високо художнього твору. Справді, „лист, що з дерева упав, потрясає всесвіт“.

Для мене особисто перша лекція Потебні була справжнім викриттям. Я дав собі слово не проминати жадної його лекції й на протязі чотирьох років неухильно виконував свою обітницю, навіть тоді, коли бував і хворий: коли не було змоги йти пішки, наймав за останній двугривений „ванька“ і їхав до університету.

IV

Дальші лекції були теж змістовні й завжди давали дещо важливе, нове й оригінальне.

Поруч із проходженням граматики, взагалі науки про мову, ми вчилися розбиратись у питаннях релігії, у завданнях мистецтва, у проблемах етики, логіки, психології, філософії,— всього й не перелічити: ми знайомились із наукою життя. Власне за цим і слід було йти до університету. Для нас „universitas“ і „Потебня“ були синоніми. Таким шляхом усталювався тісний духовний звязок та духовна єдність між нами й нашим славнозвісним учителем.

До моїх намірів не входить говорити про докладний зміст курсів із мови та теорії словесности,— я лише пригадую свої зернятка й наводжу з них ті, що мені здаються досить характерними.

Якось на практичних заняттях О. О. запропонував мені прочитати на староросійській мові невеличкий уривок і розібрати його. Заледве я вимовив перші два-три рядки, як професор зупинив мене:

— Повторите еще раз.— Я зробив це. Тоді Потебня сказав: „Я не знаю, откуда вы родом и даже кто вы, как ваша фамилия; но ваше произношение избличает вас, как северянина... Если не ошибаюсь, вы из Вологодской губернии“.

Він угадав. Я був вражений. Яке знання говорів, яка чутливість! Потім я вже й не дивувався, коли виявилось, що О. О. знав французьку мову по віках. До речі, він бездоганно розмовляв цією мовою, але лише з тими, хто не розумів по-російському.

Пам'ятаю, як він уїдливо напався на якихось „дам“, розповідаючи про них, як вони в його присутності купували взуття в магазині. „Они говорили между собою по-французски, и очень скверно, а когда вышли, то сейчас же я услышал русскую речь, и очень хорошую. Ясно, что они хотели показать какому-то (фи!) приказчику свою образованность, comme il faut, подчеркнуть разницу между ним и интеллигенцией“.

Іншим разом на лекції Потебня з гнівом повстав на тих батьків, що за-для „пресловутого“ прононсу наймають бонн та гувернанток майже до новонароджених дітей для практики в чужоземних мовах, силоміць приваючи звязок із рідною, від чого потім у житті зустрічаємо чимало „молодих людей“ без царя в голові, що й до старости залишаються найпорожнішими. Необхідно вивчати мови, але-ж не для пишання та „гарного тону“, а для інших завдань. Хтось із слухачів вказав на Тютчева, як на зразок двумовності в його діяльності.

— Да! Это блистательное исключение. Вы не назовете другого. Но, во-первых, надо еще проверить, не русский ли язык был усвоен им от колыбели, от нянюшек и прислуги, а потом уже—французский; во-вторых, замечательно то, что Тютчев мог писать прозой только по-французски, а стихами— по-русски; в-третьих, это был человек сильно одаренный талантами от природы. Вообще Тютчев— оригинальное явление: когда он мыслил научно, отвлеченно, то в результате— проза, а когда обратно, то— поэзия, которая не что иное, как „иносказание“.

Кажучи про Тютчева, Потебня зачитав вірш „Silentium“ і зупинився на фразі: „Мысль изреченная есть ложь“.

Це зробилось приводом до того, що він почав розвивати улюблене своє положення: „Всякое понимание есть в то же время непонимание“. Для мене ця бесіда, багата, як звичайно, на ілюстрації та коментарі, відкрила очі на цілий ряд непорозумінь у релігійних системах, у політиці, в науці, в літературі та в щоденному житті.

Потебня, без сумніву, був людина начитана по всіх галузях не лише наукового знання, але й мистецтва, а ми, студенти, почули якось з його уст таке зауваження:

„Можно поглощать уйму книг запоем и быть невеждою, но можно читать всю жизнь одну книгу и стать образованным. Я знаю таких людей“.

Не раз чули ми від нього влучні фрази й прислів'я. Напр.: „Попал пальцем в небо... Не трудно попасть: куда ни ткнешь, везде попадешь“, або: „Журавль в небе, а синица в руках“, або: „Пьян, так и капитан, а проспится, так и свинья боится“. Він любив прислів'я й часто їх уживав.

Йому подобалось, коли студенти цікавились етимологією слів та семасіологією. Хтось із слухачів спитав про значіння слів: „преlestный“ і „пошлый“.

Він відповів: „Если теперь кто-нибудь назовет вас „прелестным“, то это вам приятно, и вы поблагодарите за комплимент. Не то бы вы запели лет полтора тому назад, ибо тогда „прелестным“ назывался „сатана, диавол“,—ведь он на то и поставлен, чтобы прельщать, соблазнять. Если теперь слово „пошлый“—бранное, то до Петра Великого, наоборот, оно обозначало как бы аристократа, живущего „как пошло“ от старини, по традициям, и „пошлые бояре“ гордились этим „титулом“. Петр Великий не очень-то честил „пошлых бояр“, а выдвигал новых служилых людей,—вот причина, что при крупных преобразованиях и самое слово крупно изменило свое значение“.

Може бути, що наведені етимології вже де-небудь і вмішені в друкованих творах професора, але немає часу довго шукати, опустити - ж боязко й ці цікаві дрібниці. В моїй пам'яті їх десятки, щоб не сказати більш. Я не претендую на стан ученого мемуариста, але просто згадую з приємністю ті іскри, що летіли від полум'я, що так яскраво осяяло мою молодість та зогріває мене на старість. Я—„словесник“ старого закалу, тому й не дивно, що дорожу всяким словом, ясним, точним, правильним, милозвучним та влучно виразним, особливо - ж словами О. О. Потебні.

Наука про слова під керуванням та впливом цього професора виробила в мені тверде переконання, що вся культура й цивілізація, увесь прогрес людства почалися із того часу, коли вперше були вимовлені членороздільні звуки. Не було - б слова, не існували - б ні науки, ні мистецтва, ні техніка, ні предмети суспільного життя. Попереду слово, а потім річ, а не навпаки, хоч так думає багато людей. По - перше слово, а потім думка. Перш слово, цей електрон в атомі мудрости, а потім уже сама вона, що робить людину „вінцем творення“. Чим повніше лексикон мов, тим ясніше просування вперед людства, і чим різноманітніші й численніші ці мови, тим багатіші осуди, розуміння й уявлення відносно того - ж самого „підмету“.

Таке переконання зложилося в мене після лекцій О. О. Потебні і після ознайомлення з його творами.

Можливо, що моє розуміння його лише відносне.

V

На іспиті, при переході з першого курсу до другого, професор поставив мені з російської мови „трійку“, цеб-то задовольняюче, хоча я відповів на всі його питання, окрім одного: я не зумів знайти звукового зв'язку по - між словами „Чадо“ і „Kind“. Яка шкода! Зо всіх інших предметів, а їх було коло дюжини, в мене були „п'ятки“.

Проте, при закінченні університетського курсу, коли довелося здавати іспит на диплом, я наскочив на слово „скалка“.

— Що воно означає? — спитав О. О.

— Шальки ваги. — Відкіля ви це знаєте? — В нас у Вологді так звуть цей предмет. — А чи не скажете, якого походження це слово.

— Гадаю так скандинавського.

— Так... А скільки я поставив на першому курсі?—Три.—Еге!.. пригадаю... „Чадо“ і „Kind“... Ви були тоді ще немовлятком у порівняльному мовознавстві... Тепер поставлю „п'ять“, і цей бал буде стояти у вашому дипломі.

Можна здитуватись на таку пам'ятливість. На останній іспит ми йшли до нього з тремтінням, хоча за ці чотири роки суворість і вимогливість професора йшли вже на зменшення. Пригадую, що одного зі своїх товаришів ми силоміць вшоовхнули в лекторію, де саме провадив іспити О. О., навіть підперли двері, щоби боязкий не подався на втіки.

Все прошло гаразд. У 1888 році Потєбня пропустив усіх, навіть того „молодого человека“, що вже на третьому курсі назвав магазин біблійського товариства „бібліографічним“. Потєбня у свій час махнув рукою і сказав: „Тише, пожалуйста, тише говорите, чтобы нас никто не услышал, а то и вы, и я, ваш учитель, станем притчей во языцех“.

Після свого іспиту О. О. промовив: „Если вы намерены учительствовать, то идите по призванию, а не ради куска хлеба. Помните, у Гоголя, слова зрителя училищ Луки Лукича: „Не приведи бог служить по учебной части. Всего боишься: всякий мешается, всякому хочется показать, что он тоже умный человек“.

VI

Слухачі О. О. жартома казали, що слов'янська філологія спирається на три кити: Ягича, Міклошіча та Потєбню. Але цей жарт був близький до правди. За час нашого студентства О. О. вже придбав славу європейського вченого. Деякі з університетів посилали молодь, що готувалась до професорського стану, не лише за кордон, як це було звичайно, а й до Харкова, до Потєбні.

Наприклад, коли я був на четвертому курсі, під керівництвом Потєбні працювали: з Гельсінгфору — Мікола, а з Петербургу — Ляпунів, нині видатні вчені. Одночасно з ними і з нами в тому-ж році слухав лекції Потєбні відомий учений і літературний критик Овсяніко-Куліковський, Митро Миколаєвич, професор санскриту та порівняльного мовознавства.

Було щось виключно зворушливе в тому, як він після своєї лекції казав нам: „Сьогодні і я прийду слухати О. О.“ — і приходив він хвилини за десять раніш Потєбні, сідав за парту рядком із нами, виймав свою пам'ятну книжку, загострював олівець і з пошаною вставав, коли входив наш спільний учитель.

Пригадую ще зі сторонніх слухачів талановитого Горнфельда, що написав незабаром після смерті Потєбні такі чудові спогади, що вони й зараз є найкращою квіткою у вінку на його могилі.

Пригадую, що частенько бували на його лекціях Шепелевич й Соловйов, уже давно померлі професори західньо-європейської літератури, та Діятін, теж покійний професор російського права.

Ми, студенти, і вони, наші вчителі, тісною сім'єю об'єднувались за трапезою „духовної їжі“.

Серед моїх товаришів був болгарин Матов, згодом професор Софійського університету, а курсом нижче йшов В. І. Харцієв, що так багато працював при приведенні до ладу рукописів Потєбні та при виданні деяких з його праць, що так уміло допомагав спопуляризуванню ідей Потєбні.

Після лекції ми часто тут-же, в аудиторії, обмінювались думками й переробляли яке-небудь захоплююче узагальнення О. О., напр.: „Отдельные личности, хотя и прекрасные, часто гибнут в потоке исторических событий“, цеб-то ідею безкінечности.

Коли я залишивсь при університеті для підготовки на професора по катедрі санскриту та порівняльного мовознавства (а залишив мене професор О. І. Олександров, між иншим, за роботу „Народная этимология преимущественно в русском языке“, що була вшанована золотою медалею), то я мав вільний доступ до лекторії, де зіходились професори.

У цих двох чи трьох кімнатах (точно не пригадую) столи були завалені часописами всіма мовами й по всіх галузях знання, газетами та літературними виданнями. На стіні великої кімнати висіло два портрети: один —

Ванцетті, професора - медика, другий — Каченовського, юриста. За сторіччя свого існування університет так пошанував лише двох. В той час мені дуже хотілося бачити там і портрет Потебні. Кажали, що через деякий час його портрет дісно й був уміщений у лекторії. Сам я цього не бачив, але це неминуче повинно було статись.

Якось я почув, як О. О. спитав професора математики Андреева: „Чому рівняється така - то величинь, підвищена у такий - то ступінь. (Не вказую чисел та алгебричних знаків тому, що їх забув). Андреев відповів: „Утвориться безкінечність“. Тоді Потебня радісно і ясно всміхнувся, стиснув йому руку й сказав: „А я до того - ж висновку дійшов, виходячи зі свого предмету“.

Здається, в ті роки О. О. дуже зацікавила ідея безкінечного. В лекторії Потебня рідко з ким розмовляв, більше все читав або газети, або який - небудь часопис, або - ж дививсь замислений у вікно.

Я спостеріг, що він не кожному з професорів давав руку, але обмежувався чемним укліном. Розповідали, що двом чи трьом особам, коли вони перші простягали йому руку, Потебня, ніби цього не помічаючи, своєї не подавав.

Окрім лекторії мені доводилось зустрічатися з ним у залі ради професорів, де бували засідання історико - філологічного товариства, на той час під головуванням М. Ф. Сумцова.

Коли одного разу Потебня зупинився перед фотографічною групою декількох професорів, він сказав:

— Это хорошо, что хоть около дюжины прежних деятелей оставили по себе памятку. Право, иногда думаешь: всю - то жизнь корпишь за книгами, водишь пером по бумаге да работаешь языком, — с тем и помрешь... По тебе никто и не вспомнит. А вот смотрю на карточки и кой - кого узнаю. Право, хорошо, что здесь висит эта группа.

VII

Зустрічавсь я з Потебнею і в університетській бібліотеці, і в „торжественном“ залі на акті, і в аудиторії № 1, де звичайно проходив захист дисертацій, і в театрі, і на вулицях, і навіть на кладовищі.

Ці зустрічі були або випадкові, або - ж такими, що дають мало матеріалу для спогадів, але дещо наведу.

В бібліотеці він порекомендував мені ознайомитись із книгою Кеневича „Критико - библиографические примечания к басням Крылова“, при чому назвав її „прекрасною“.

На акті він, бувало, прослухає чергову академічну промову та зараз же й виходить із залі.

На диспуті в великій аудиторії приймав іноді більш - менш жваву участь, при чому влучно попадав у мету, в саме хибне місце дисертації. Опонував він ґрунтовно - гостро й загонисто, але, кінець - кінцем, звичайно визнавав і вартість праці.

Кажали, що одного року, коли диспутант після прихильних оцінок його трактату відчув у собі якусь особливу „розв'язність“ і звернувся до Потебні, що доти мовчав, з пропозицією: чи не маєте, мовляв, вказати на яку - небудь випадкову хибу, — Потебня, мов його яка зла осіння муха вкусила, запитав:

— У вас один какой - нибудь случайный промах? — підхоплює його фразу.

— Може бути, й трохи більш, — відповів диспутант.

— Вы полагаєте... Так відкрийте першую сторінку вашай кнігі.

І пішов, і пішов чистити диспутанта. За першою сторінкою пішла друга, потім третя й т. д. Владно звучали його слова: „Вздор! Нелепость! Не ваше доказательство и без указания источника, а об этом говорится у такого-то... Противоречие! Сумбур! Искажение цитаты!“

Одно слово, живого містечка не залишилося від дисертації, і вона провалилась.

Нахабства Потєбня не терпів.

В театрі мені довелося побачити його лише один раз, у великий піст, коли в ту сувору добу не дозволялось ставити п'єси, а лише дозволялись „винегреты на постном масле“. Це був „вечір“, улаштований Раєвською на користь художньої школи. Були співанки, була декламація, балетні танці, живі картини та сценка „На экзамене“.

Потєбня сидів із дружиною у третьому ряді крісел. Мені було його дуже добре видно з ложі другого ярусу. Він, очевидно, нудивсь, але сценка „На экзамене“ так йому вподобалась, що він тішивсь, як дитина, голосно реготався, здіймав окуляри, витирав лоба хусткою і міцно хлопав у долоні. На жаль, я не пригадую змісту п'єси, але класну дошку, крейду в руках учня, його засоромлене й дурне обличчя уявляю собі й зараз. Мабуть, були недоладні й запитання й відповіді.

О. О. іноді прогулювався по вулицях, заложивши руки з тоненькою паличкою за спиною. Він зупинявся перед „безграмотними“ таблицями й „смакував“ їх, за його власним словом. Може бути, що він пригадував, у якій пам'ятці і якого віку зустрічалося йому таке написання, бо він говорив, що навмисно не вигадати найжахливішого хибного написання в словах, що його не можна було б виправити „історично“: так колись писалось у старовину.

Інколи заходив він до ресторану Чонграді, що містивсь на давнішому Миколаєвському майдані, де тепер Українбанк, і випивав кружку пива в своєму колі, бо цей ресторан одвідували виключно професори та студенти.

На кладовище він проважав кравця Шаховського, в якого був невідмінним замовцем і якого рекомендував рішуче всім.

Цей Шаховський був свого роду типом; повний старий чоловік, весільний, добродушний балакун і до такої міри добрага, що, обшиваючи студентів у кредит, він ще давав їм гроші на борг, при чому казав: „Деньги без отдачи, а за штаны заплатите, когда будете богатыми-с и знаменитыми-с“.

Цей кравець, бувало, з божінням пообіцяється пошити одіж через два тижні, але готово буде не раніш, як через два місяці, про це всі добре знали. Якщо даси йому пошити зі свого матеріялу, то іноді вислухаєш од нього й таке: „Я изготовил все, как следует-с, но пришел такой-то, ему понравилось ваше пальтецо, я и продал... Не печальтесь, я вам лучше сошью в сто раз и из самой дорогой английской материи-с, а что я обещал, то и исполню, на то я портной Шаховской-с. Прошу не смешивать с князем Шаховским. У нас разное миросозерцание“.

Так приблизно казав нам Потєбня й прохав нас проводити небіжчика до його могили: „Редкой честности и богатого трудолюбия был этот портной, а главное — у него было золотое сердце и светлый взгляд на жизнь“.

Сам Потєбня, на мій погляд, був оптимістично настроєний.

Пригадую, як часто він обурювався проти скигління у прозі і у віршах, проти песимізму і в філософії і в житті.

— Если я убежден, — говорил О. О., — что вся жизнь — мерзость и гадость, сплошная пошлость и помойная яма, а все люди — подлцы, то

что же заставит меня ударить пальцем в пользу ближнего. Пессимизм растлевет общество. Одно утешительно, что многие только пессимисты на словах.

VIII

Вдома у Потебні я бував коли - не - коли, якщо не рахувати тих лекцій, що він через хворобу читав нам у своєму кабінеті.

В перший раз, по запрошенню самого О. О. для перевірки якогось конспекту, я прийшов до нього ввечері.

Шахи з книжками, столи з ними - ж, звичайні меблі, чорнильний прибор — зовсім звичайна професорська обстановка: ні розкошу, ні претензій на оригінальність. На стінах де - не - де малюнки. Я шукав очима той, про який він, звичайно, як завжди, до речі казав, що він йому подобається, не дивлячись на те, що на ньому місяць був змальований без відблиску в воді. Цієї картини в кабінеті не було. Натомість у кутку відсунений був мольберт з незакінченим мальованим портретом господаря. Малював маляр Сахаров, але сеанси були не часті, і праця йшла забарно. Мені здалось, що плечі О. О. було змальовано занадто вузькими. Він згодився, але всміхаючись додає: „Я каждый раз, как позирую, хую. Это — не вина художника“.

Після занять О. О. почастивав мене чаєм у столовій, де познайомив мене з дружиною, Марією Францовною, з двома підлітками синами, з поважною бабусею, своєю матір'ю, та з доктором Ф. В. Піснячевським і його жінкою.

О. О. сам розливав чай, перекинувши рушника через плече і старанно перетираючи чашки та шклянки.

Якщо він в університеті й був суворим, то вдома у своїй сім'ї та при гостях він рішуче перетворювався: добротливість, ласкова незмушена розмова про що хочете, мила усмішка, милуючий погляд, запобіжливості і заразливий сміх проганяли „последние тучи рассеянной бури“.

— Професором не воняет? — жартома спитав він якоесь товариство і сам відповів: — Знаю, что нет; я опрыскался духами домашнего очага.

В цей вечір, між иншим, говорили про нових письменників. Тоді тільки - що з'явилися „Пестрые рассказы“ А. Чехова. Була принесена книжка, і Потебня по - мистецькому прочитав „Канитель“.

— Горячо рекомендую этот томик, — сказав О. О. — Отлично подмечены автором характерные штрихи и удивительно объективно отображены в кратких описаниях, словах и поступках выводимых им лиц. Выпукло и правдиво! Из него вырабатывается замечательный талант. Быть может, он станет искренним писателем, как Пушкин и Писемский.

— А Лев Николаевич Толстой? — спитав хтось.

— Да и он, как множество других наших литераторов, правдив и искренен, но с маленьким налетом рисовки.

Особливо пам'ятаю моє відвідування по закінченні курсу, коли я зібрався поїхати на батьківщину і прийшов подякувати йому за все, чим він збагатив мій внутрішній досвід, і попрощатись.

Потебня повернув мені зшиток із моїми першими белетристичними спробами, на зразок віршів у прозі Тургенева, що я його за півроку раніше віддав професору для прочитання, в таємниці душі сподіваючись на яку - будь оцінку. Розуміється, я йому не нагадував про цей зшиток і вже рішив, що мої твори вже куди - небудь закинені. — „Я просмотрел, — сказав Потебня, — ваши „Зернышки“, как вы озаглавили свой сборник. Подметил крупный недостаток. Вы начинаете иной набросок слишком торжественно

и вдруг резко впадаете в тривиальный тон; и наоборот: иная вещь начата юмористически и неожиданно переходит в трагедию. Нельзя автору и невыгодно для него внезапно разбивать определенное впечатление. Необходимы переходные ступени. Этот ваш недостаток особенно заметен в рассказе „Козел отпущения“. Больше ничего не скажу“.

Зшиток зберігається в мене й до сьогодні. Рукою О. О. олівцем вправлене оповідання під заголовком „Умалишенне“. У мене він починається словами: „Раз я видел такую сцену. Один сумасшедший влез на высокое дерево“. Потебня викреслив усю першу фразу та слово „один“ — з другої, слово - ж „влез“ поправив на „взлез“. Спостеріг і цю хибу. Далі в мене говориться: „Взял палку и стал делать вид, что подпиливает дерево“. Потебня цей галіцизм переклав по-російському: „Взял палку и стал будто подпиливать дерево“. Кінець у мене був такий: „Мне с тех пор стали понятны люди, которые не соглашаются с тем, что очевидно, и уступают лишь глупому доводу. Эти люди — умалишенные“. В переробці Потебні кінець вийшов отакий: „Есть люди, которые не соглашаются с тем, что очевидно, и уступают лишь глупому доводу“.

Вся моя літературна дрібничка вийшла з майстерні знавця духу російської мови зовсім новою, відшліфованою з зовнішнього боку, а з внутрішнього зробилась у деякій мірі узагальненням, що його можна пристосовувати до багатьох випадків у житті.

Друге оповідання „Разлука“ було поставлене Потебнею в червоні дужки, як в оглаві, так і на своєму місці, у зшиткові, як зовсім нікчемне.

В розмові про свої літературні спроби я признавсь Потебні у своїй зайвій балакучості, коли що-небудь складаю.

Він порадив мені, по-перше, не ганятись за ефектами, по-друге, з написаної начорно сторінки залишати два-три рядки, викреслюючи безощадно всю решту, по-третє, свій письменницький потяг лікувати холодною водою самокритики; а головне — вивчати російських класиків з боку стилю.

В це побачення Потебня подарував мені на спогад чимало своїх праць і між іншими „Слово о полку Игореві“, зауважуючи: „Отдаю вам один из последних экземпляров. Если он вам по прочтении станет не нужным, то возвратите“.

Я подумав: не сподівайся.

Потім він узяв садові ножиці. „Пойдемте в палисадник. Я срежу вам цветов“.

Професор у вільний час любив копатись у своєму невеличкому садку, де розводив у великій кількості троянди найрізноманітніших колірив та сортів. З них та з півоній він спорудив такого величезного букета, що я змушений був найняти візника, а вдома замість вази поставити його в цеберку.

Зрізуючи квіти, він скаржився на хлоп'ят-зłodіїв, що, поспішаючи, псують куші.

— Попросили бы у меня, и я бы не пожалел цветов. Я ими не торгую, а, видите, какой у меня избыток в них. Очень рад, что нагружу сегодня вас... За границей этого безобразия нет. В Германии однажды я проходил мимо сада. Через забор свешивались фрукты, и не без того, что падали на дорогу. Впереди меня шел какой-то человек и, подбирая упавшие яблоки, бросал их обратно в сад. Чтобы убедиться, не сам ли хозяин это делает, я нагнал его и спросил. Нет, не он владеет, а у них это так принято. — Далеко нам, россиянам, до такого уважения к чужой собственности, — подумал я.

Ці слова О. О. добре врізались у моїй пам'яті.

IX

Останнє моє хатнє побачення з Потебнею відбулося через рік, коли зі мною трапився „сумний казус“. Я вже казав, що при університеті залишив мене проф. О. І. Олександрів, але його незабаром було переведено до Казани. Замість нього призначений був Овсяніко-Куліковський. Таким чином, я залишився без керівника. Правда, новий професор пропонував М. О. Маслоу, моєму товаришеві, вченому, що й зараз живий, та мені зайнятися перською мовою. Але ця справа не лагодилась та так і не налагодилась. Незабаром у „Южном Крае“ вміщено було телеграму з Казани про смерть проф. Олександра. З газетою в руках у запалі полетів я до ректора. Він зробив розпорядження відносно панахиди на другий день в університетській церкві і повідомив про те професорів. Вдома я, як зумів, написав некролог і надіслав його до „Харьковских Ведомостей“, де на слідує день він і був надрукований. Увечері випадком зустрівся з О. О. Потебнею й поділився із ним своїм горем.

— Верно ли это известие? — сказав він, — в газетах 90% брехни.

Ці слова облили мене мов цебром холодної води, і я вже почув, що попався у просак. негайно надіслав я телеграму до Казани, на яку вночі одержав од проф. Богородицького відповідь: „Александров жив, здоров“. Панахида, звичайно, була відмінена, але некролог вийшов у світ, і мені контора газети надіслала п'ядесят окремих відбитків. Днів зо три професори й знайомі недвозначно кепкували з мене, прохаючи і їм також написати некролога. Через тиждень О. І. Олександрів у листі подякував мені за тепле слово про нього, при чому додав, що рідко кому з покійників доводиться читати свої некрологи. Всім був сміх, а мені сором, і я дав слово ніколи вже більш не писати некрологів, і донині його додержую.

Але я відхилився в бік, хоча й це в'яжеться із спогадами про Потебню.

Таким чином, втративши наукового керівника в особі Олександра за віздом його до Казани, а не за відбуттям його на той світ, я зваживсь спробувати попасти під крильце О. О. Потебні, в стані залишеного для підготування до катедри російської мови. Але, як тільки я натякнув про це, дістав рішучу відмову.

Він сказав: „Во-первых, менять специальность не так легко, как перчатки: поносил да и бросил; во-вторых, вы оставлены при университете не мною; в-третьих, еще большой вопрос, согласился ли бы я считать достойным вас быть ученым в области родного языка. Вы понимаете?“.

— Розумію й дуже жалкую про те, що кажу й роблю необдуманно. Мені дуже боляче, Олександрє Опанасовичу, що я впав у ваших очах.

— Спотыкнулись, но не упали.

Після цих слів суворе обличчя Потебні прояснилось, і він втішив мене прислів'ям: „Обожжешься на молоке, станешь дуть и на воду“.

— Не сердитесь на меня, старика, — сказав він, — я иногда бываю резок, но ведь дело касается науки.

Я міг-би й промовчати про цей „епізод“, такий важкий для мене, але пообіцявсь говорити лише правду, тому не покриваю й свого удару. Одно-ж скажу, що в санскриті та порівняльному мовознавстві я плутався, як в озіжі з чужого плеча, в російському-ж я почував себе найбільш знаючим.

Але для О. О. Потебні цього мого почуття та ширих занять у нього в аудиторії було не досить для того, щоб висунути мене, яко знавця. Заняття вимогливі до себе в науковій справі він був вимогливі і до інших.

Незабаром після цього Потебня почав частіш прихворювати, а потім і важко занедужав.

Коли він помер, я не мав змоги бути на хованні, тому що сам у той час був прикутий до ліжка. На його могильному хресті висічено такі слова: „Кто сотворит и научит, тот великим наречется в царстве небесном“ (Матв., V, 19).

Оце й є ті зернятка моїх спогадів про всесвітнього вченого, про розумнішого з людей, про шляхетнішу людину.

Так і тягне прикласти до нього оду Баратинського „На смерть Гете“, з яким у Потебні було чимало подібних рис.

„Старец великий смежил орлиные очи в покое. Почил безмятежно, зане совершил в пределе земном все земное... На все отозвался он сердцем своим, что просит у сердца ответа... Крылатою мыслью он мир облетел, в одном безпредельном нашел он предел... Все дух в нем питало: труды мудрецов, искусств вдохновенных создания, преданья, заветы минувших веков, цветущих времен упования... С природой одною он жизнью дышал... Изведен, испытан им весь человек“.

Наводжу тут лише уривки з чудового віршу Баратинського, але й вони, при всій своїй лаконічності, коли будуть пристосовані до характеристики О. О. Потебні, дадуть про нього, може, більш яскраве уявлення, ніж усе наведене вище.

Наприкінці ще два слова *pro domo sua*.

Щиро прохаю вибачити мені за дуже часте повторення найменника *я*, але воно неминуче в особистих спогадах.

24 VI 1925.

сам у ти
нено по
лебесног

до розу

ть Гете

мятежи

сердце

облетя

о: труд

иниушки

цышал...

о, але

характе

уявленя

енника А

ПОВСТАННЯ
ДЕКАБРИСТІВ
НА
УКРАЇНІ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

COBI

DEPT
LIBRARY

ENH

HA

*Збірка Тимків - дослідження
- історії української
культури* У. С. Р. Р.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

Тимків збірник

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ
КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Ч. 4

ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ НА УКРАЇНІ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
АКАДЕМИКА Д. БАГАЛІЯ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1926

Друга Друк.-Літографія
Д.В.У. України, Харків
Укрголовліт № 1041
Зам. 4111. Тир. 1000

ПЕРЕДМОВА

Науково-дослідча кафедра історії української культури в Харкові влаштувала цей збірник, викликаний сторічним ювілеєм повстання південних декабристів на Україні наприкінці грудня 1825 року. Він складається з трьох розвідок: перша з них, проф. М. І. Яворського — „Основи декабризму на Україні“, ставить і розв'язує загальне питання про соціально-економічну підвалину декабристського руху на Україні й дає його ідеологічне освітлення; друга, пр. Л. П. Добровольського — „Повстання Чернігівського полка“, дає повну, можливо навіть сказати, вичерпуючу фактичну історію повстання південних декабристів на Україні, складену на підставі усіх опублікованих досліджень про повстання Чернігівського полка на чолі з С. І. Муравйовим-Апостолом, з короткою історією полка до повстання, з широким бібліографічним оглядом усієї друкованої літератури, як на російській, так і на чужих мовах, з характеристикою учасників та їхньої долі після засуду. Це — немов підсумок того, що зроблено допіру в літературі й нашим автором про цю найголовнішу подію з історії декабристів на Україні; третя, О. Д. Татаринової-Багалій — „Учасники повстання Чернігівського полка перед військовим судом у Могилеві“, розгортає перед нами нову, невідому досі сторінку з історії повстання — його епілог у карному військовому суді в Могилеві, — це знов повстання, але не в його історичній дійсності, а в судовому процесі його учасників — в їх обвинувачуваннях органами класової військової влади, в доказах свідків і самих обвинувачених, в присуді суддів. В основу праці покладена офіційна справа, що переходить в Ленінграді і ще не видана; автор вичерпав з неї майже все цікаве, систематизував матеріал і означив місце цих офіційних даних серед інших джерел. Це вийшов немов додаток до донесення Слідчої Петербурзької комісії, куди не ввійшли дані Могилівського Військового Суду.

Нова ювілейна література про південних декабристів не дала нам поки-що монографій та розвідок про декабристський рух на Україні такого широкого масштабу, як статті нашого збірника, — другу групу розвідок і матеріалів на цю тему дає ще збірник, що видає також за моєю редакцією Укрцентрархів, і ми маємо надію, що вони в сукупності своїй кладуть добрий початок для освітлення історії декабристського руху на Україні.

Керownik Науково - дослідчої Катедри Історії
Української Культури в Харкові акад. **Дм. Багалій.**

**ОСНОВИ ДЕКАБРИЗМА
НА УКРАЇНІ**

ПРОФ. Н. І. ЯВОРСЬКИЙ

Декабризм на Україні -- це перший програм нового етапу революційної боротьби на Україні. Попередній етап революційної боротьби в центрі з дворянсько-козацькою революцією XVII ст. був в основі змаганням за цю дворянсько-козацьку революцію, з одного боку, а з другого -- протестом селянства та дрібної ремісничо-торговельної буржуазії проти складання цієї нової системи класової експлоатації, що її якраз принесла з собою дворянська революція на Україні. Новий етап цієї боротьби, що починається XIX сторіччям, розвивається на загальному фоні суперек, звязаних вже з підготовленням капіталізму та буржуазної революції, що із нутра розвалювали перестарілі вже форми дворянсько-кріпацької системи, а тим самим ставить своєю метою завдання як-раз протилежні історичному програмови дворянської революції, зокрема в програмі експлоатованих низів мріє не про поворот до первісного безкласового стану, як цього прагнув революційний рух масової стихії раніш, а намічає шляхи в майбутнє безкласове суспільство, очевидно, в суб'єктивнім розумінні, бо об'єктивно й тут і там цей рух являється тільки фактором прочищення шляхів для складання тих чи інших класових відносин. І коли в попередньому етапі революційна стихія мас спершу об'єднувалася зі своїм гегемоном-козацтвом, а згодом на власну руку шукала виходу із класового гніту під знаком утопійного первісного соціалізму, то тепер ця стихія у своїй непосильній боротьбі проти класової експлоатації знова шукає свого гегемона -- революції, який допоміг би їй вирватися із нових класових суперек, що їх принесла з собою нова соціальна система втворена попереднім її гегемоном -- козацтвом. Таким гегемоном тепер, як довго не з'явився на історичну арену пролетаріат, могла стати й ставала революційна буржуазія, що виховувалася під крилами дворянсько-кріпацької системи, годувалася буйно соками її основи -- торговельного капіталу. Оце шукання й єднання в процесі

шукання нового гегемона для революційної стихії й ознаменує розвиток революційного руху на Україні на протязі всієї першої половини ХІХ ст., притягаючи на свій бік не тільки ліберальну буржуазію, але й всі ті опозиційні елементи з дворянського сослов'я, що з'являлися, як вислів суперек у нутрі самої дворянсько-кріпацької системи. Український декабризм і був першою спробою такого об'єднання революційної стихії мас з новим її гегемоном, а вкупі з цим і був першим програмом, що змістив у собі не тільки елементи буржуазної революції, але й елементи подекуди утопійного соціалізму, хоч і в найпримітивніших його зразках.

Україна вже наприкінці ХVІІІ ст. являла собою закінчену в будові дворянсько-кріпацьку систему. Торговельний капітал остаточно святкував свою перемогу, втиснувши всю Україну, за виїмком західних її окраїн, в систему російського самодержав'я. Це святкування виявилось, як оволодіння об'єднаним російсько-українським торговельним капіталом берегів Чорного моря та як одкриття для нього так давно вигляданих морських шляхів з їх чорноморськими пристанями, як оце: Одеса, Маріупіль, Таганрог, Ростов, Херсон, Миколаїв. Тепер не було ніяких меж, ані територіяльних, ані соціальних, для повного ходу торговельного капіталу, й він гордовито й всевладно організував народне господарство України на свій лад. Приманчіві інтереси збіжевого експорту на голодний західно-європейський ринок закликали до життя гарячкову організацію хліборобсько-промислових латифундій на родючих, безмежних, а мало залюднених українських степах, тоді як ріст грошового господарства на руїнах натурального господарства одну за одною виростав українську фабрику, що мала задовольнити рстучі споживчі й виробничі потреби внутрішнього ринку.

Під знаком оцих двох явищ і вступив торговельний капітал на Україні в спілці з російським у ХІХ сторіччя і, як здавалося, в перших роках того сторіччя справді нестримно йшов по наміченому шляхові далі той процес розвитку української економіки, що саме визначився в кінці ХVІІІ ст. Колонізація чорноморських степів, як і при Катерині, йшла нестримно далі, однією рукою продовжуючи роздавати неоглядні простори двірським фаворитам, а другою подаючи що-раз нові маси колоністів-поселенців на маєтки Вяземських, Потьомкіних, Розумовських, Каменських, Браніцьких то-що. Експортова гарячка серед вельми сприятливої від кінця ХVІІІ ст.

закордонної кон'юнктури зневолювала власників латифундій шукати всяких можливих заходів щоб кинути робочі руки на чорноморське узбережжя. Сюди переведжено не тільки своїх українських мужичків, але й російських, сюди приманювано виходців з Німеччини, Польщі, Сербії, Болгарії, Чехії, оплачуючи їм витрати переїзду, наділювано реманентом, звільнювано від податків і некрута. А землі бери до-сходу. В середньому одводилося по 65, а то й 80 дес. на сім'ю. Навіть євреїв переселявано сюди, зневолюючи їх займатися хліборобством. Села й міста виростали на неораних до недавна степах, як під чародійною палочкою. А з другого боку, росло грошеве господарство, на очах поширювався внутрішній ринок. Як великий мусив він бути в ті часи, дає нам приклад таблиця міських прибутків з торгівлі за 1802 р. В тому році мали їх: Ніжин—20526 карб. 70 коп., Полтава—14767 карб. 26¹/₄ коп., Кременчук—28725 карб.—коп. і т. д. З господарським ростом збільшився значно приплив закордонних та російських капіталів на Україну, в першу чергу в так звану Новоросійську область. В Одесі настільки чулося перевагу французького капіталу, що навіть на посаду губернаторів призначувано французів. Цей приплив закордонних капіталів особливо помітився після 1784 р., коли Катерина оповістила всю Європу окремим маніфестом, що купці всіх дружніх народів можуть „свободно, безопасно“ и безпрепятственно к городам прибывать и оттуда отъезжать по своему произволению“.

Само собою розуміється, що серед таких умов промисловість не тільки збіжева, але й індустріальна находила вельми сприятливий ґрунт на Україні для свого розвитку. Започаткована дрібними підприємствами в XVII—XVIII ст. вона вже в кінці XVIII ст. ставала на тривку основу, виділяючи, з одного боку, що-раз то нові кадри ремісників з хліборобської маси, з другого, організуючи що-раз то нові фабрики й заводи. Тепер цей розмах ринку давав ще кращі умови для цього процесу. Приплив закордонних капіталів та нагромадження власних зневолювало підприємців шукати що-раз то нового приміщення для цих капіталів не тільки в організації збіжевої фабрики, де це приміщення подекуди було обмежене сословними привілеями, але й в фабричній промисловості, для якої від перших днів її існування находилися вільні, не покріпачені робочі руки нащадків бувшово козацтва. Згідно „Статистическим таблицам Ісерос. империи“, з 1807 року нараховано

Оглобленим у Катеринославській губ. 16 фабрик, у Київській—50, у Подільській—39, у Полтавській—50, в Харківській—33, у Херсонській—18, у Чернігівській—47. Серед цих промислових підприємств, до яких не включаємо горільчаних, вже тоді пробує себе визначити важка й гірнича промисловість. Після перших кволих кроків цієї промисловости з нагоди відкриття 1722 р. покладів кам'яного вугілля в Лісичанському й Грушівському районах, кінець XVIII ст. приніс рішучі спроби цього визначення заснуванням у Луганську 1796 р. першого літейного заводу.

Наполеонівські війни принесли, однак, з собою порушення тієї рівноваги між торговельним і молодим промисловим капіталом. Приєднання Росії Тильжитським договором 1807 р. до блокади Англії, одного з головних, поруч Франції, споживачів українського збіжжя, підірвало де-що українську збіжжєву фабрику. Експорт хліба, для якого так гарячково, починаючи з 1780 р., ведено гідротехнічні праці на Дніпрі з метою улегшення навігації, безупинно падав, не зважаючи на контрабандні заходи українських експортерів - магнатів. Розрив з Наполеоном 1810 р. не приніс сподіваних полегшень. Війна 1812—1815 рр. ще більшим лягла тягарем на збіжжєву торговлю. Коли-ж остаточно військова завірюха скінчилася, й здавалося, що аж тепер голодна й винищена Європа кинеться на український хліб, явилися на горизонті нові, непередбачені перешкоди. Перш за все з'явився на європейському ринкові грізний американський конкурент зі своєю пшеницею, з яким даремно пробувала боротися спеціально заснована в 1820 р. за-для конкуренції з Америкою Одеська Чорноморсько-торговельна Компанія. Надто Англія майже одночасно проголосила свої хлібні закони, що не пускали закордонного збіжжя в край, наколи воно було дешевше від власного. А тут, як навмисне, в західній Європі в двадцятих й трицятих роках ціни на збіжжя, завдяки врожайності, сильно подешевіли: ще 1821 р. центнер пшениці на берлінській біржі розцінювано на 6,63 марки, жита на 4,15 марки, а вже 1825 р. пшениця коштувала в Берліні 4,17 марок, а жито 2,65 марок. Що більше, Франція, яка не менш Англії споживала український хліб, якщо не більш, протягом 1819—1830 років одмежована була од цього хліба договірними заборонами. Експорт падав далі, бо коли в 1816 р., згідно Вольському, вивезено з Одеси хліба на 9.708.474 карб., то 1820 р. вже тільки на 3.685.240 карб., а в 1828 р. вивіз впав до

31.190 карб. Наколи ж ціни ще не дають нам точної картини, бо дасть її статистика кількості вивезеного хліба: коли в 1817 р. вивезено було по даних В. Покровського 2,338.462 четверток пшениці, то вже 1820 р. вивіз впав до 1,387.245 четверток, а 1825 р. до 973.189 четверток.

Але й на внутрішньому ринкові стояла справа погано. Низькі ціни за кордоном ще більш понизили й так низкі ціни на місцевих ринках, бо збіжжя викидувано на внутрішні ринки більш, ніж вони могли їх спожити при тодішній квалості промислового капіталу та при його тоді підрядній ролі в споживанні українського хліба. Можна ще було поміщикові на старий лад шукати виходу в продукції горілки, яка переробляла б не проданий хліб. Але й тут йому не щастило. Впровадження із фінансових міркувань для полатання державного скарбу горільчаної монополії в 1819 році вбило й цю останню надію поміщика.

Продукція горілки й собі безупину падала. А тут ще з'їдали поміщика непокріті борги з часів наполеонських війн.

Само собою розуміється, що в таких умовах торговельний капітал вельми захитався у своїй основі — поміщицькому господарстві, і, цілком не переборщуючи, можна повторити за одним сучасником з 1830 р., що останнє справді найшлося „в самом ничтожном и бедственном состоянии“.

Іншим шляхом зате пішла українська фабрична промисловість, як і взагалі вся сучасна російська промисловість. Вона завоювала собі тривкі позиції якраз тоді, коли йшла загальна криза хліборобського господарства Блокада Англії, головного поставщика закордонних фабрикатів не тільки в Росію, але й на Україну та наполеонська війна були вельми сприяючим фактором для дальшого росту фабричної промисловости в краю. Вона й виросла надзвичайно швидко в ті часи. Особливо на Україні помічався цей ріст, який не припинявся й після наполеонських війн. На протязі 1813—25 рр. число підприємств збільшилося на 77,8%, як подає Оглоблін. Багацько спричинився до цього зросту маніфест 1822 р., в якому протекціонізм митної російської політики виразно говорив, що „разрешение привоза всех иностранных мануфактурных изделий с продолжением времени обратиться может в стеснение собственной промышленности и к участию мануфактур и фабрик, в значительном количестве уже умножившихся, но требующих еще особенного покровительства“.

Оглоблін подає нам таку цифрову картину цього розквітання фабричних підприємств :

Губерня	1813 р.	1825 р.	1832 р.
Волинська	102	185	235
Катеринославська	24	38	55
Київська	101	107	81
Подільська	35	53	44
Полтавська	10	29	48
Харківська	12	76	128
Херсонська	8	87	99
Чернігівська	75	74	89
Всього	365	649	779

Не без почуття гордості писав свого часу з цього приводу Аксаков, що під впливом тарифу 1822 р. не тільки сільськогосподарські фабрики, а ще й витворчість мануфактур збільшувалася з дня на день з такою неймовірною швидкістю, що кількість виробів краще незабаром почала не відповідати попиту в них; доводилося, як він каже, шукати нових ринків для збуту товарів, що постійно росли в кількості, треба було творити нові потреби, вишукувати нових покупців, нав'язувати їм краще майже насильно, заманювати й обмотувати їх кредитом. І вонароджена фабрична промисловість вже тоді вперто шукала нових ринків і цього покупця. Що правда, тариф 1822 р. одкривав широко двері на Україну російському капіталові, але й місцевий український капітал вже тоді пробував і собі вийти за межі України. В 1828 р. чотири Крюківських лійових заводів вели свою продукцію виключно для заморського експорту. Для закордону працювали й одеські канатні заводи, як це відмічає „Журнал Мануфактури и Торговли“ за 1831 р. Протекційна політика Росії допомагала цим тенденціям: 1817 р. в одеською пристанею проголошено привілей на протязі 30 років вивозити відтіль без всякого мита краєві фабрикати.

Вкупі з розвитком фабричної промисловости на Україні тому якраз на Україні, в системі її народнього господарства завойовував для себе що-раз більше громадського значіння капіталістичний спосіб виробництва. На Україні в порівнянні

ією і так феодальний спосіб продукції не мав широкої бази навіть на Правоберіжжі, де, як здавалося, поміщик заволодав майже на 100% робочою силою мужика, навіть там росли елементи віддавна в системі оренди, що зуміла використати цю робочу силу з бухгалтерською точністю на своєму приєднанні, ще більш росли ці елементи в інших районах країни, головним чином, на степовій полосі, де ця робоча сила на 50%, якщо не більше, навіть не була втиснена в систему кріпацької експлуатації й гуляла вільною поза поміщицьким підданством. Процес покріпачення на території бувшого Гетьманщини лишив поза своєю периферією велику частину бувшого реєстрового козацтва, а вспів тільки впрягти в ярмо підданщини нереєстрове поспільство селянське. На території Росії й бувшого Запоріжжя — він ще менше мав вигляди умови колонізації тієї території вільними колоністами. В результаті цього на Україні, протилежно до феодальної Росії, в кінці XVIII ст. й на початку першої половини XIX ст. майже праця навіть у сільському господарстві грала чималу роль, особливо на півдні, в серці збіжевої фабрики, де тільки на 60% нараховувалося покріпаченого населення, фабрика, яка майже виключно жила з сезонної праці заробітчан, що сунули в місто хмарою в часі косовиці та жнив.

Але відсутність достаточної кількості власних робочих рук, зв'язаних з підприємцем кріпацькими відносинами, підкреслювала значіння найманої праці не тільки в хліборобстві та в сільсько-господарчих промислах; навпаки, в часі кризи в цій ділянці господарства остання де-що втратила своє значіння; замість велику вона набрала вагу в ті часи на підприємствах фабричної промисловості. Українська фабрична промисловість була ніколи типово дворянською, вотчинною, як, напр., в Росії, — умови історичні її розвитку були такі, що вона вже в першій чвертині XIX ст. на 60%, а то й більше, була купецькою фабрикою, якщо не рахувати сюди дворянських фабрик, організованих також на купецький лад. Воно й не могло бути інакше в країні з молодію поміщицькою класою, яка ледве сама стала на ноги. Надто протекційна політика Росії закликала вже в кінці XVIII ст. до організації підприємств в Україні всякого, хто бажав віддатися промисловості та мав в руках відповідний капіталець. Звичайно, таким охочим знова був купець, ремісник, менше поміщик, зайнятий й так організацією свого хліборобського підприємства. Колонізаційний

Оглоблін подає нам таку цифрову картину цього росту кількості фабричних підприємств :

Губерня	1813 р.	1825 р.	1832 р.
Волинська	102	185	235
Катеринославська	24	38	55
Київська	101	107	81
Подільська	35	53	44
Полтавська	10	29	48
Харківська	12	76	128
Херсонська	8	87	99
Чернігівська	75	74	89
Всього	365	649	779

Не без почуття гордості писав свого часу з цього приводу Аксаков, що під впливом тарифу 1822 р. не тільки сильно вирости фабрики, а ще й витворчість мануфактур збільшувалася з дня на день з такою неймовірною швидкістю, що кількість виробів кращу незабаром почала не відповідати попитові на них; доводилося, як він каже, шукати нових ринків для збуту товарів, що постійно росли в кількості, треба було творити нові потреби, вишукувати нових покупців, нав'язувати їм кращу майже насильно, заманювати й обмотувати їх кредитом. І новонароджена фабрична промисловість вже тоді вперто шукала цих ринків і цього покупця. Що правда, тариф 1822 р. одкрив широко двері на Україну російському капіталові, але й молодий український капітал вже тоді пробував і собі вийти за межі України. В 1828 р. чотири Крюківських лійових заводи вели свою продукцію виключно для заморського експорту. Для закордону працювали й одеські канатні заводи, як це одмічає „Журнал Мануфактури и Торговли“ за 1831 р. Протекційна політика Росії допомагала цим тенденціям: 1817 р. за одеською пристанею проголошено привілей на протязі 30 літ вивозити відтіль без всякого мита краєві фабрикати.

Вкупі з розвитком фабричної промисловости на Україні, і тому якраз на Україні, в системі її народнього господарства завойовував для себе що-раз більше громадського значіння й капіталістичний спосіб виробництва. На Україні в порівнянні з

Росією і так феодальний спосіб продукції не мав широкої бази: навіть на Правоберіжжі, де, як здавалося, поміщик заволодів майже на 100% робочою силою мужика, навіть там росли ці елементи віддавна в системі оренди, що зуміла використовувати цю робочу силу з бухгалтерською точністю на своєму підприємстві, ще більш росли ці елементи в інших районах України, головним чином, на степовій полосі, де ця робоча сила на 50%, якщо не більше, навіть не була втиснена в систему кріпацької експлоатації й гуляла вільною поза поміщицьким підданством. Процес покріпачення на території бувшої Гетьманщини лишав поза своєю периферією велику частину бувшого реєстрового козацтва, а вспів тільки впрягти в ярмо панщини нереєстрове поспільство селянське. На території Новоросії й бувшого Запоріжжя — він ще менші мав вигляди при умові колонізації тієї території вільними колоністами. В результаті цього на Україні, протилежно до феодальної Росії, вже в кінці XVIII ст. й на початку першої половини XIX ст. наємна праця навіть у сільському господарстві грала чималу роль, особливо на півдні, в серці збіжевої фабрики, де тільки 3,97% нараховувано покріпаченого населення, фабрики, яка майже виключно жила з сезонної праці заробітчанин, що сунули сюди хмарою в часі косовиці та жнив.

Але відсутність достаточної кількості власних робочих рук, зв'язаних з підприємцем кріпацькими відносинами, підкреслювала значіння найманої праці не тільки в хліборобстві та в сільсько-господарчих промислах; навпаки, в часі кризи в цій ділянці народнього господарства остання де-що втратила своє значіння; натомість велику вона набрала вагу в ті часи на підприємствах фабричної промисловости. Українська фабрична промисловість не була ніколи типово дворянською, вотчинною, як, напр., в Росії, — умови історичні її розвитку були такі, що вона вже в першій чвертині XIX ст. на 60%, а то й більше, була купецькою фабрикою, якщо не рахувати сюди дворянських фабрик, організованих також на купецький лад. Воно й не могло бути инакше в країні з молодою поміщицькою класою, що ледве сама стала на ноги. Надто протекційна політика Росії закликала вже в кінці XVIII ст. до організації підприємств на Україні всякого, хто бажав віддатися промисловості та мав під рукою відповідний капіталець. Звичайно, таким охочим знова являвся купець, ремісник, менше поміщик, зайнятий й так організацією свого хліборобського підприємства. Колонізаційний

похід московського капіталу на Україну кидав разом сюди що - раз нову масу охочих на бариші купецьких підприємців, що мали повні кешені, але не мали робочої сили. Турбуватися про цю робочу силу при повних кешенях не треба було на Україні: вільного люду, охочого на заробітки, було досить і так, а ще була перспектива одержати робітника шляхом найму і від збанкрутованого кризою поміщика, що кидався на всі сторони за грішми для підтримання свого захитаного господарства. Згодом, коли наспіла криза в рільничому господарстві, на промислове підприємство кинувся й поміщик, засвоюючи собі капіталістичні засоби цього підприємства. Тож не дивно, що в таких умовах на Україні росла наче-б з-під землі якраз купецька та ще й капіталістична фабрика. Але й вотчинна фабрика не одмовлялася од найманої праці. Економічна вигода в українській дійсносити від найманої праці була остільки очевидна, що й вона переходила на цей шлях, приймаючи на роботу навіть власних підданих по вільному найму, „коим за работу по денно с весу платится по уговору“, як це було, напр., на сукняній фабриці князя Любомирського на Поділлі в 1828 р. Не даром „Журнал Мануфактуры и Торговли“ писав в 1837 р., що „почти везде уничтожена возможность подвергать людей исполнению какого бы то ни было мануфактурного дела по одному праву владения ими; благодаря бога, владельцы сами оставляют эту систему, обоюдно невыгодную, и постановляют плату более или менее высокую за труды всякого рода“.

Таким чином, українська економіка, й то якраз вона, в першу чергу, коли брати на увагу її, як частину всієї російської економічної системи, — вже в ті часи, при усій своїй кволості, своєю якістю та кількістю виразно ставала на шлях капіталізму й капіталістичного виробництва. Завдяки історичним умовам, сприяючим цьому виробництву, якраз вона більш інших закликала разом до життя нову суспільну класу — буржуазію — носія цього нового способу виробництва й то буржуазію чистої породи, без феодалної домішки, як це було в феодалній Росії, буржуазію сильну не так своєю кількістю, як якраз своєю якістю в порівнянні з російською.

II

Але в міру розвитку фабричної промисловости, для капіталістичного способу виробництва якраз на Україні ставало затісно в рамках сучасного дворянсько-кріпацького устрою.

Коли в Росії для його, обмеженого однією купецькою фабрикою, задоволення в робітничій силі вирішувалося досить легко практикою поміщиків посилати своїх кріпаків на заробітчанські промисли, то на Україні ніяк не можна було сподіватися на заспокоєння робітничого голоду таким шляхом. Покріпачена частина населення на 100% майже була занята тяглом на хліборобських підприємствах та сільсько-господарських промислах поміщиків, в першу чергу на горільчаних, а вільна від кріпацтва частина населення сквапливо розхоплювалася таки цими поміщицькими підприємствами, головним чином, південно-українськими латифундіями. Доводилося всілякими заходами приманювати до себе ще й заробітчани з російських губерній. Недивниця тому, що перші ліберали в селянському питанні — це українські магнати з півдня, як Кочубей, що на протязі 5 літ (1798 — 1803) агітував за полегші для селян, або як Румянцев, що 1802 р. подав цареві Олександрові записку про „постепенное уничтожение рабства“, яка й стала основою закону „про вільних хліборобів“ 1803 р. Питання, якщо не скасування кріпацтва, то хоч його частинного обмеження було в ті часи питанням життя й смерті збіжової фабрики, яка так інтенсивно взялася була тоді за експорт хліба закордон. Правда, цей селянського ухилу лібералізм, що й в українській літературі знайшов тоді свій вислів, спричиняючися між иншим до демократизації й націоналізації українського письменства, починаючи з видання „Енеїди“ Котляревського 1798 р., був надто короткий, бо коли прийшла хліборобська промислова криза, то бувші магнатські ліберали в селянському питанні повернули здебільша знову в право, але все-таки факт був фактом, що капіталістичний спосіб продукції почав протестувати проти кріпацької системи та зробився вже тоді батьком опозиції проти феодального способу виробництва. Ця опозиція й росла тепер дальше в міру того, як росла купецька фабрика та її вимоги найманого робітника.

Але оскільки тісно ставало в дворянсько-кріпацькій системі молодому капіталізові в процесі його початкової акумуляції, то ще тісніше ставало його носієві — буржуазії. Дворянсько-кріпацька система з її сословними перегородками, вчасти вихована вдома, вчасти занесена в кінці XVIII ст. й на Україну, не зважаючи на деякі концесії для буржуазії, як, напр., право купівлі маєтків з 1801 р., свобода промислів то-що, не зважаючи на цю увагу самодержав'я, якою воно оточувало в

ті часи купецькі підприємства на Україні, душила все-таки боляче нову класу її соціяльним упослідженням. Прегарну дав нам картину сучасних настроїв буржуазії автор „Плана государственного переобразования“ Сперанський, що 1809 р. писав з цього приводу : „Совершенному развитию коммерческого духа и способностей есть преграда, которая пребудет непреодолима, доколе продолжится ее существование. Преграда сия состоит в недостатках, какие скрываются в нашей гражданственности и в самых коммерческих правах. Також наши гражданские законы, что все права, облагораживающие некоторым образом купца, приписанные его капиталу, а не особе гражданина, чему едва ли где есть из благоучрежденных государств пример. Скажут, что личность и собственность каждого мещанина довольно ограждена городовым положением (1785 р.), на это можно отвечать, что о силе и показе государственных узаконений не по тому должно судить, как они написаны, а по тому, как исполняются и какие действия вообще производят. Если внимательно взглянуть на настоящее положение наших мещан, то они ближе подходят к положению евреев в Германии, коих утесняют и оскорбляют несказано и презируют как бы по долгу и, между тем, их укоряют, что они не имеют понятия о честолубии, а все обманщики, мошенники и плуты“.

Якраз оце соціяльне упослідження нової суспільної класи й настрювало її вороже до цього устрою, що душив її політичну волю дворянською диктатурою. Вона й перша поставила питання про реорганізацію тієї диктатури в дусі проекту „Плана“ Сперанського та на принципах демократизації управління, вона одчасно висунула теорію освіченого абсолютизму в двотомній праці Харківського професора Якоба — „Основи поліцейського законодавства та поліцейських установ“, в якій обережний німець рахував більш доцільним все-таки починати зі скасування кріпацтва, аніж з політичних реформ, рахуючи, що вони самі по собі здійсняться при нових класових відносинах. Вона й філософічно намагалася підтримати свої домагання, утворивши в Харкові цілу натур-філософічну школу під керуванням шелінгіянця проф. Шада, що у своїй французькій праці 1819 р. — „Институції права природы“ категорично ставив питання про здійснення природних прав особистої волі кожного громадянина без ріжниці його стану.

Але сама буржуазія не могла рішитися на більш рішучі виступи за свої права. Надто дрібні й кволі були ще її сили.

щоб вона могла сама про себе рішитися на активний виступ проти дворянського самодержав'я, та ще й засильні були звязки її з цим самодержав'ям, особливо на Україні, щоб зразу міняти фронт свого самодержавного мецената. Самодержав'я фінансувало-ж тут народини тієї буржуазії, оточувало її ніжні сили протекційною політикою й виступити одкрито проти нього на лад французького побратима надто було ризиковно. Вона й почала оглядатися за спільником для себе та ще й за таким спільником, що дозволяв-би використати себе, як рухома бойова римська башта для пролому в дворянсько-самодержавній фортеці. Такою баштою й явилися деякі ліберальні кола самого дворянства.

Політичний лібералізм деяких дворянських кол у Росії взагалі, не тільки на Україні, виріс, як висновок внутрішніх суперек самої дворянської диктатури. Дворянська диктатура остаточно оформилася була у своїй зовнішній формі російського самодержав'я ще в попередньому сторіччі; вкупі з довершенням дворянських привілеїв жалувальною грамотою 1785 р., якої силу розтягнуто й на „малороссийское дворянство“, довершився остаточно й процес формування й самодержавного абсолютизму, що для його теоретичну основу підвів наш таки „хахол“, Теофан Прокопович, в „Правде воли монаршей“. Недаром Катерина II вкупі з жалувальною для дворянства грамотою розіслала цю характерну для сучасности працю бувшого мазепинця, як пригадування на властиву природу дворянської диктатури. Але удержавлення організації землевласницької класи в формі абсолютизму принесло вже в кінці XVIII ст. обюрократіння дворянського самодержав'я й його централізацію в таких розмірах, що, замість дворянського режиму, напівбюрократичного, напіввиборного типу, утворився спершу режим фаворитів і фавориток двірських, незабаром режим жахливої поліцейсько-самодержавної диктатури. Порушена цим режимом дворянська диктатура покінчила з автором цього самодержавно-поліцейського режиму, Павлом, трагедією 11 березня 1801 р., посадивши на царський трон „ліберального“ Олександра I, але не покінчила з самим режимом. Жах керуючих дворянських кол перед впливами французької революції повернув знову „лібералізм“ Олександра та його молодих друзів на лоно реакції, підготованої аграрною кризою, і при новому самодержавці виріс вже чистої води жахливий поліцейський режим, куди гірший, аніж при Павлі.

Дві основні лінії були в цьому режимі: аракчеївщина й голіцинівщина. Аракчеївщина, що змагала втиснути все громадське

життя в бездушну казармську систему при допомозі поліції, вкупі з голцінівщиною душила громадську думку шляхом цензури і вкупі з нею, вже 1807 р., утворила „Тайный комитет общей безопасности“ для боротьби з усяким вольнодумством, яка, врешті, всю Росію пробувала перемінити в єдиний військовий лагерь військових поселень; оця Аракчеївщина, виконувана з питою жорстокістю й грубістю азіята без усяких тонкощів сучасної західно-європейської реакції, й була причиною, чому серед деяких дворянських кол, головним чином, військових, ізнова виросла ненависть до поліцейського самодержав'я та, взагалі, до суспільного укладу того часу, на якому цей самодержавний „произвол“ базувався. Подекуди власна охорона перед оцим „произволом“ і стала змістом тієї дворянської опозиції, вивісивши, однак, прапор з гаслом загальної демократії, засвоєної цими колами хоч-би в часі протинаполеонівських походів на захід. З другого боку, реакція грубо почала втручатися в громадський спосіб думання, перевищуючи своїми репресивними заходами навіть західно-європейську реакцію Метерніха й „Священного Союзу“, що їй харківський професор Надлер написав п'ятитомову апотеозу. Містичні настрої реакції, що замінили недавнє аристократичне вольнодумство, під керуванням Голціна кинулися боротися з цим „мнимо просвіщеним врагом“, взялися перевиховувати всенький народ у релігійно-моральнім напрямку. Влаштовування біблійних товариств і шкіл було одним із засобів цього перевиховування. Це ще більш дратувало деякі кола дворянської опозиції, що не пішла слідом тих, що ще недавно так голосно говорили про вроджені права людини, а тепер ставали заклятими ворогами цих прав. Але тоді були часи розквіту поміщицького господарства, яке саме благословило це вольнодумство, ба навіть руками своїх магнатів задушило тирана, що поставив себе на поперек цьому вольнодумству. Тепер настали інші часи, й доводилося спільним порядком рятувати себе перед можливим повторенням французької революції на сході Європи. І бувші „ліберали“ нараз явилися сподвижниками аракчеївщини, що працювала якраз у їх інтересах.

Але частина давніх дворянських вольнодумців найменш заінтересованих у класових інтересах поміщика та найменш ними звязаних, частина, що некрутувалася, головним чином, з небагатих, обанкрочених деколи війною землевласників, що жили тепер здебільшого з офіцерської платні, не могла погодитися

з тим, що затикано її горло аракчеївською палкою та підслу-гувано її думки поліцейськими шпиками, і на заходи реакції відповідала організацією таємних товариств, що мали завдання якрав культивування цього „мнимо просвещеного врага“. Цей процес ідеологічного розколу серед дворянства помічається, головним чином, на Україні. де, поруч обанкроченого поміщика, на шлях опозиції ставав подекуди ще й український магнат, захищаючи свої автономні права, ставав ще й дрібний дворянин, часто-густо безземельний шляхтич, службовець або приватний офіціаліст великого магната, як це було на Правобережжі, для якого в умовах поліцейського бюрократизму безповоротно минули часи його шляхетських вольностей, або бувший козацький старшина, що не вів забезпечити себе достаточною кількістю „дур“ і тепер став помелом у руках бувшої козацької знати, тепер землевласницької магнатерії, став зі своєю „малоросійщиною“ посміховиськом на витончених на західній манер великопанських дворах, якому подекуди навіть не дозволяли користуватися його дворянським привілеєм, і він даремно бігав по всіх інстанціях з чолобитною про визнання його, як поконвічного дворянина. Один і другий ставав першим ворогом поліцейської диктатури, перший ради захисту касованих своїх феодално-автономних прав, другі через те, що ця диктатура плювала на його „благородство“, висміювала його „батьківські звички“ та держала його в сліпому й німому послухові, винагороджуючи його службу невеличкою платнею армійського офіцера або службовця.

В цьому то здебільшого здекласованому поміщику й дворянинові, запеклому ворогові палкового режиму, що сквапливо засвоював собі всі ці ідеї лібералізму, що їх принесла французька революція, і знайшла буржуазія свого спільника й речника своїх інтересів, спільника, що мав, звичайно, не тільки зброю в своїх руках, а ще й незабуту гордість у почуваннях, виховану в умовах свого колись соціального першенства, гордість, що підганяла його зненавидіти до живого свою сословну братію за її владу — аракчеївську палку. В армійських офіцерських колах і засів, головним чином, дворянський революційний рух того часу, еднаючися з нерішучим купцем, — в армії й засновував він свою базу, сподіваючись її при допомозі свого військового авторитету кинути в разі потреби на виступ проти поліцейського самодержавства. Инакше й бути не могло. Армія — це найбільше вівісекційонований аракчеївщиною живий

суспільний організм того часу, не випадково - ж так часто й грізно відбувалися в ті часи військові заколоти, згадати хоч би 1818 р. грізний бунт серед бузьких поселенців, де 64 солдатів присуджено було на смерть, або ще грізніший бунт 1819 р. в чугуївських поселеннях, де 275 бунтарів було присуджено спершу на смерть, а потім на тисячну „вулицю“ шпіцрутнів. Армія в той час — це живий зв'язок східно-європейського феодалізму з західно-європейською революцією, яку доводилося цій армії втихомирювати. Недивниця тому, що армія зробилась не тільки базою для революційного руху дворянської опозиції, але й школою цього руху. Пестель цілком не перебільшив, коли перед слідчою комісією заявив, що „політичні книжки у всіх на руках, по школах учать політичних наук. Вісті політичні всюди поширюються. Всі випадки 1812 й 1815 років, як також попередніші й пізніші, що перевернули стільки престолів, знищили багацько царств, прогнали царів — все це призвичаїло поняття до революцій і можливих користей, що їх вони з собою приносять“. Те саме чуємо також у докладі Каразіна Кочубею з нагоди повстання Семенівського полку 1820 р.

Але ще була одна суспільна група, що готова була йти на виручку буржуазії — це селянство. Дві основні категорії селянства характерні для соціальних умов того часу: це — вільне, не покріпачене селянство, дрібно-власницькі нащадки козацтва й вільні колоністи, з одного боку, та кріпаки й піддані усяких видів з другого боку. Перша група селянства переважала на Лівобережжі та на півдні України, друга на Правобережжі. І коли першій групі жилося ще сяк-так, то другій групі, що творила більшість дрібної хліборобської маси, доводилося вельми скрутно. Це помічалось особливо на Правобережжі, де й земельне забезпечення було менше, аніж у інших районах, і де панщина більш давалася в знаки, аніж де инде. Цілком слушно писав на початку ХІХ ст. Русов у своїх „Волинських записках“, що тут поміщицька економія не лишала ані одинокої хвилини мужицької праці не використаною для себе. Панщизняних норм серед практикованої оренди-посесії не було, була тільки одна практика підприємця, яка й накладала довільно на „хлопа“ не тільки „головні“, але й „додаткові“ повинності в формі усяких „років“, „пригонів“, „гвалтів“, „шарварків“, „даремщин“, „толок“, „фірманок“ тощо. Надто поміщик та посесор-підприємець кинувся тут обезземелювати кріпака. Для поміщика, а ще більш для посесора.

було більш вигідним перевести „хлопа“ на „місячника“, ц.-т. посадити його біля себе. дати йому постійну натуральну пайку й примусити весь час працювати на себе, аніж згодитися на те, щоб цей „хлоп“ зі свого господарства обробляв панщину. Але й на Лівоберіжжі не багацько краще, якщо не гірше, жилося кріпакам. Ще в кінці XVIII ст., при Павлі, поміщикам було дозволено декретом 1797 р. вимагати від підданих триденної панщини, через що й тут кріпацькі відносини можна формулювати, за словами Милорадовича, як підневільне сільсько-господарське виробництво, в якому дві третини продукту віддавано поміщикові, а одну третину залишав вирібник для себе. І тут самоволі поміщика над кріпаком не було краю. В маєтностях бувшого ліберала Кочубея нівечіння кріпаків доходило до того, що в де-кого можна було знайти власну худобину та реманент, але земля лежала необроблена, бо її господарі працювали три четверті року на панському маєткові. Бували іноді випадки, що кріпаки працювали по п'ять день у тиждень на поміщика, як це, напр., було на Чернігівщині на монастирських маєтках.

Покріпачення селянства дійшло, взагалі, того часу свого апогею. В правовім відношенні особа кріпака зробилась цілком безправна. Поміщик зосередив у своїх руках право не тільки розпоряджатися працею своїх кріпаків, що їх міг довільно одривати від землі, переводити в місячників і дворових, віддавати на службу в інші руки, призначати на панщину, переводити на оброк, приписувати до фабрик і заводів, але ще й їх особою, продавати в одиночку й цілими сім'ями, робити своїми наложницями, карати до-схочу різками, батогами. „кнутом и плетью“ за найменші провини, а то й за „предерзостное поведение“. Поміщицьке дозвілля у відношенні до кріпаків не має краю, писав навіть Воронцов, новоросійський генерал-губернатор, і немає ніяких засобів його припинити. І справді, не зважаючи на деякі обмеження поміщицьких прав, видані на початку XIX ст. в добу аристократичного лібералізму, як, напр. заборона продажі на ярмарках кріпачок з 1808 р.,—знущання феодального пана не припинялися, а нужда без упину росла, кидаючи селянство в безвихідне становище. В подільських маєтках фельдмаршала Каменського дійшло до того, що кріпака в нічому неможна було одрізнити од раба. Але й вільному селянському населенню ставало де-далі що-раз більш скрутно. Рекрутські набори й високі податки бюрократичного управління що-раз більш душили бувше реєстрове

козацтва, а голодні роки, дроблення козацьких хліборобств, відсутність реманенту та заборгованість кидали його в економічну підлеглість поміщикам, загрозовано втягуючи його в підданство й кріпацтво. Не випадково якраз в районі бувших козацьких вольностей так поширюється секта духоборів, що була протестом проти неминучого поневолення. Не випадково по Україні на початку XIX ст. справа „ищущих козачества“ так широкою хвилею розлилася, справа, що була, між иншим, виявленням боротьби козацтва проти нестримного власного покріпачення. І коли кріпак ненавидів свого поміщика за своє рабство та готовий був піти на все, щоб визволитися від нього, то вільний хлібороб-козак шукав і собі всяких засобів, щоб одсунути од себе загрозову примару цього рабства. Тож не диво, що випадків одчаю: протесту проти поміщицької диктатури зустрічаємо знова чимало в ті часи. Незабуті традиції козацької й гайдамацької боротьби знову піднімали тут і там селянство на надсильні протести проти грубого надсильства з боку новітніх рабовласників. Трагедія Каменського, вбитого своїми підданими, та ціла низка інших випадків, п'ятирічний організовано впертий опір кочубеївських підданих на Полтавщині, масові втеки селян та, врешті, хвилювання козацтва 1819 р., що скінчилися виселенням на Чорномор'я декількох десятків тисяч незадоволених, недвозначно свідчили про те, що придушена стихія готова була вибухнути пожежою заколотів проти душливої експлоатації. Буржуазія не від того була, щоб скористуватися тією стихією для власної мети, тим більше, що організація козацького ополчення в 1812 р. на Україні проти Наполеона одсвіжила сильно старі традиції козацької волі й зміцнила пригаслі почування власної сили в селянської маси.

Так підготовлявся ґрунт для нового революційного руху не тільки на Україні, але й у всій Росії, що виписав дворянською рукою на своєму прапорі гасло буржуазно-демократичної революції, не зважаючи на те, що гегемон революції поки-що на авансцену ще не виступав, як самостійна суспільна сила, а ховався за плечі дворянської опозиції. Але цей, як здавалося, єдиний фронт проти феодалізму, вже в перших своїх виступах якраз на Україні спіткнувся на національній проблемі. Зложилися на це не тільки відомі вже нам специфічні умови української економіки на початку XIX ст., але ще й специфічні умови української політики.

Український новітний феодалізм, як відомо, причинився
єслями до втворення самодержавної влади на Україні, але
якраз він і почав перший трубити відворот, коли ця влада
почала касувати автономні права цього феодалізму. Прибор-
каний сословними й економічними концесіями він погодився
був свого часу навіть на скасування гетьманщини, — не дурно
Кочубей в листах до Репіна протиставляв „обще - государ-
ственные интересы — местным национальным во имя общей
пользы“, але, коли самодержавний абсолютизм розвинувся в
поліцейську диктатуру, почав тиснути й особисту волю україн-
ського пана та ще й в додаток 1819 р. скасував право віль-
ного гуральництва, замінивши його горільчаною монополією,
останній, якщо сам не був виконавцем цієї диктатури, почав
згадувати знову старі добрі часи гетьманщини і, чим дужче
налягав на нього поліцейський режим, тим більш перемінію-
вався він у автономіста, ба навіть у сепаратиста в політиці
та в козакофіла й хлопомана в культурі. Правда, цей сепара-
тистичний рух серед декого з „малоросійського дворянства“
не був все-таки історично оправданим, а більш принагідним,
як принагідним був увесь той демократизм, що ним приквіт-
чався автономний рух декого з українського панства того
часу, і будувати якісь конкретні плани на ньому на майбутнє
було-б досить легковажно, — не дурно Наполеон одминив свій
первісний план походу на Москву через Київ, — але факт ли-
шється фактом, і на Україні революційний рух не міг обми-
нати мовчки цих лозунгів, що їх видвигнув український авто-
номізм, лозунгів, які в історичній суті були не менш буржуазними,
а ніж феодальними, хоча авторами їх були феодали того часу,
що видсували їх ради своїх феодально-автономних прав. Тим
більш не можна було його обминути, що ті самі лозунги, хоч
може не в такій формі, як у поміщицької опозиції, підхоплю-
валися й ставилися й справжньою українською демократією,
ставилися українським дрібним дворянством, що, як відомо,
ніяк не могло знайти для себе місця в сословній диктатурі,
ставилися й українським козацтвом та селянством, що серед
поліцейсько-поміщицького утиску мріяло повернути назад до
козацьких демократичних вільностей. Тому не випадково
стільки козакофільства зустрічаємо в ті часи, не тільки в но-
сів революційного руху того часу взагалі, навіть московських,
не то українських, як, напр., Рилеев, що захоплювався роман-
тикою козацької бувальщини України до того, що написав

низку віршів, присвячених цій бувальщині, („Войнаровський“, „Наливайко“), але навіть у ліберальних московських кругах, як, напр., у Пушкіна в його поемі „Полтава“, написаній 1828 р.

Але революційний рух на Україні того часу не завжди засвоював собі ці лозунги так, як розумів їх український автономіст — поміщик, чи дрібний землевласник — козак.

К. Ф. Рилев

Фабрично-промисловий капітал, що був мозком цього руху, не був на Україні настільки національним українським капіталом, щоб взяти ці лозунги цілком за свої. Він, оскільки ходить фабричну промисловість, навпаки, був здебільшою якраз чужаком на Україні, занесеним сюди ще за часів гетьманщини. Вже тоді він настільки сильно давав відчувати на Лівоберіжжі свій колоніальний характер, що справедливо нарікав один із полковників козацьких, що, мовляв, „москвини небаром пустять україн-

ців у лаптях ходити“. Ще більш він давав себе відчувати на Правоберіжжі, де його народини в другій половині XVIII ст. цілком мали позначки польського походження. На початку XIX ст. чужинецькі капітали, — польський і московський, ще більш почали натискати на національний український капітал, що почав у загальному процесі й собі ставати на ноги, але вкупі з цим почалися і вперті змагання проміж обома конкурентами за гегемонію на українській колонії, що й дало змогу національному капіталові не тільки зберегти себе від загибели, ба навіть зміцнити свої позиції поширенням і на Правоберіжжя.

Ця боротьба на два фронти нерівних із собою економічних сил, що з них одна економічно слабша, але з авторитетом самодержав'я російського, друга, справді без цього авторитету, але економічно міцніша (польська промисловість куди вище станула московської за останні десятиріччя XVIII ст.), третя, врешті, найбільш квола, але бажаний вельми спільник то одного то другого кандидата на колоніальну гегемонію, ця боротьба, як кажу, й внесла розкол у ідеології революційного

руху на Україні, зокрема в національному питанні. Бо коли національний капітал, український капітал, розумів революційний рух, як своє національне визволення з-під гегемонії чужинецького капіталу, то обидва інші навпаки, як тісне об'єднання й втиснення українського капіталу в буржуазну систему „єдиної невідимої“, все одно Польщі чи Росії. Але коли московський капітал, почувавши за собою політичну перевагу, ставив на Україні це питання прямо, то польський, не маючи тієї політичної переваги, з тактичних міркувань, цілком зрозуміло, в першу чергу йшов не тільки по лінії національної федерації, бажаючи за всяку ціну найти собі спільника в дрібному українському капіталові, що не мав виглядів спертися виключно на власні сили, але ще й вдягав на себе ультрадемократичний одяг, кокетував українські маси своїми дрібно-буржуазними закликами.

Все це не могло не втворити на Україні своєрідности в загальному російському революційному рухові та ще й поставити його на складніші, аніж у Росії, шляхи. Якраз національна проблема на ґрунті народженого капіталістичного способу виробництва ускладнила ці шляхи та ще й загострила своїм радикалізмом класову боротьбу на Україні, повівши її стежками далеко не такими, як у Росії, та ще й різними проміж собою, різними, і програмою на завтра й тактикою на сьогодні.

Такі були економічні й соціальні передумови декабризму на Україні. Які ж були його змагання ?

III

Вихідною стежкою, а не джерелом, для революційного руху того часу в Росії й на Україні була, як сказано, дворянська опозиція. І тут і там вона була самообороною пануючого стану перед самодержавною самоволею. Але на Україні вона далеко не подібна до російської. Наколи в Росії дворянська опозиція тактично не йшла проти системи самодержав'я, як такої, а тільки змагала координувати чи октрюювати функції самодержавного режиму з власними становими інтересами, то на Україні вона, вихована на західних культурних течіях, ставила проблему ліквідації взагалі тієї системи. Що правда, не вся дворянська опозиція ставила собі цю проблему: частина з неї, бувші й сучасні двірські фаворити, власники велетенських латифундій, одержаних з рук самодержавного

патрона, остались вірні цій системі до кінця і, коли почалася боротьба проти неї, вони зробилися найбільш правими реакціонерами, згадати хоч-би одного з молодих друзів Олександра І— Кочубея. Але більшість тієї опозиції, так буржуазної, як і феодальної, що не жила з монаршої ласки, недвозначно виявила не тільки свої симпатії до дворянського демократизму й республіканізму, викоханого на козацько-шляхетських традиціях недалекого минулого, але ще й мріяла подекуди про фактичну реставрацію цих традицій. В її рядах знайшлися не тільки дрібні землевласники-поміщики, але й багаті магнати, як князь Безбородько, що 1796 р. добився відновлення на Чернігівщині давних виборних судів—городських, земських і підкоморських, або кн. Репнін, лівобічний ген. губернатор, відомий сепаратист і козакофіл, що ставив на початку ХІХ ст. справу відновлення гетьманату з козащиною на Україні.

Опозиція ця ніяк не могла погодитися з самодержавним режимом, який-би він не був, і шукала всяких шляхів, щоб поспекатися його. Гр. Капніст не випадково вів 1791 р. в її імені переговори з пруським міністром Герцбергом у справі допомоги на випадок повстання на Україні проти Росії! Коли-ж почалася франко-російська війна, симпатії тієї опозиції зразу повернули в бік Наполеона і Франції, з якою вона була зв'язана не тільки своїми торговельними операціями, але й надією на самостійність. Про це перекоонує нас те, що наказ про формування козацьких полків проти Наполеона вельми мляво виколувало українське панство, хоч селянство й перло в козаки, сподіваючися позбутися кріпацтва, ба навіть це панство згідно ухвалювало на повітових зібраннях зменшити кількість некрута з 4 до 1 на 100 голів населення. Організований у Петербурзі „Особый комитет для дел, заключающих измену“, вмистив у своїх матеріалах ще більш яскраві прояви наполеонівських симпатій, що виразно говорили про зраду „отечества“. Так, напр., Костянтиноградський поміщик Мочуловський, як подає проф. Слабченко, прилюдно висловлювався за розчарування Росії Наполеоном, полтавський магнат Лукашевич пив тости за побіду Наполеона, волинський поміщик Чайківський збирав навіть козацьке ополчення на допомогу Наполеонові під командою отамана Пшеничного. Не випадково також Наполеон дав наказу ген. Бертел'є розробити план походу на Україну, а Лезірові написати історію козацтва та возив з собою „Енеїду“ Котляревського Правда, Наполеон все-таки

рішив не пробувати долі Карла XII, роздушеної 1709 р. під Полтавою, але непримирення української опозиції з самодержав'ям все-таки остало історичним фактом.

Наполеонівська невдача не припинила сепаратистичних змагань української дворянської опозиції. Поліцейський та ще й централістичний режим аракчеївщини, вкупі з фіскальною політикою, що порушувала інтереси українського поміщика,—

досить згадати про незадоволення з приводу заведення 1819 р. монопольного права на горілку, або про подвірне оподаткування поміщицьких селян після 1812 р., — підтримував далі дворянську опозицію на Україні й годував її автономницькими й козацькими мріями й замислами. Легальне поширення масонських лож на Україні давало змогу цій опозиції організуватися в цих ложах, подекуди через це так далеких від їх російських посестр, повних містицизму консервативного, а коли ложі 1822 р. позакривано через цю їхню необлагнадійність, опозиція перейшла в заплівні таємні товариства.

П. І. Пестель

Одним з таких товариств, що виросло з лівого крила масонських лож та об'єднало в собі українську автономницьку дворянську опозицію, й було „Малороссийское Общество“. Засновано його ще 1819 р. Лукашевичом, боршпільським поміщиком ; в його склад входили, між иншим, такі магнати, як кн. Репнін, С. Кочубей, брат сподвижника Олександра І, Гирновський, Олексіїв. Лукашевич, як свідчать матеріали судового слідства, носився з виразною ідеєю пропаганди української автономности, склав навіть з тією метою особливого катехізису. Що назване товариство мало такі завдання, ц.-т. пропагувати український сепаратизм, і справді вело широко таку пропаганду, про це переконують нас також і зізнання в суді таких декабристів, як Пестель, Бестужев-Рюмін, Волконський, Давидов, вони підтверджують також факт існування звязку цього товариства з такими-ж автономістами і на Правоберіжжі, що об'єднувалися в київській ложі

„Соединенных Славян“ та в польському революційному товаристві Темпларіїв на Волині.

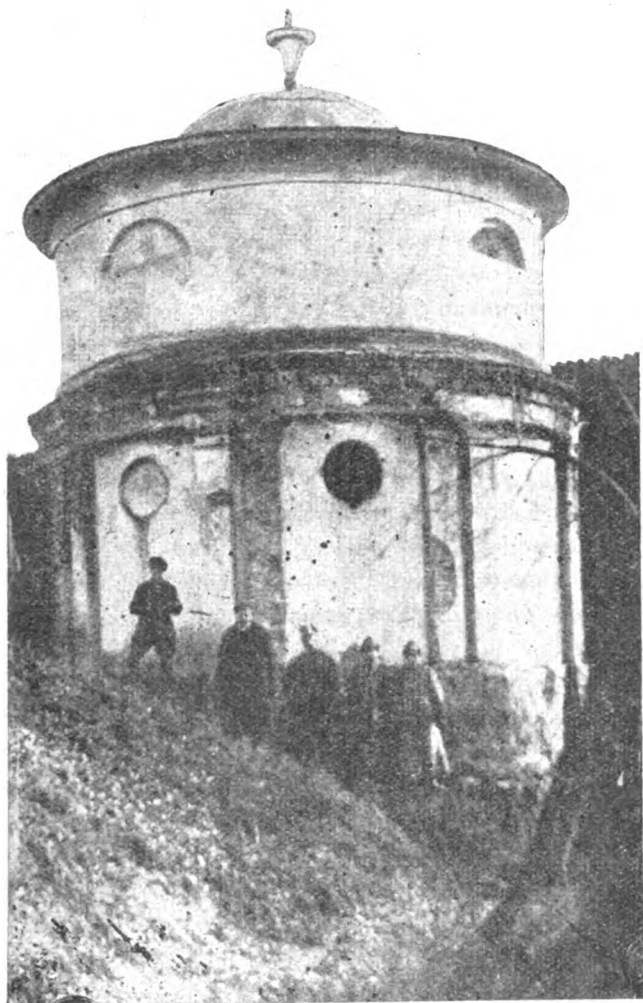
Організація тієї автономницької дворянської опозиції на Україні, що браталася з сучасним визвольним рухом у Польщі

Член Півд. Тов. Б. Л. Давидов

та ще й годувалася його федеративно - слов'яно-фільськими лозунгами, що їх видвигав цей визвольний рух у боротьбі польської промисловости з московською колоніяльною політикою на Україні, очевидно не була в своїх змаганнях буржуазною, хоч як радикальні були її гасла, хоч її автономницькі змагання в історичній своїй суті, як сказано, не менш були буржуазні, аніж феодальні, ані не мала сама про себе історичної перспективи буржуазної й навіть її не ставила, оглядаючися тільки назад, у феодальне минуле.

Але сам факт існування її будив громадську думку на Україні двигатися вперед, з розвитком української економіки, будив громадську думку й серед інших кол українського суспільства, в першу чергу серед кол, що не були звязані з феодальним способом продукції, як це звязана була магнатська опозиція з „Малороссийского Общества“. З цих кол, головним чином купецтва та зубожілого дворянства, яке служило офіцерами в армії або службовцями в держави та в приватних маєтках, і бралася та росла друга течія опозиції, справжня буржуазна течія, що захоплювалася справді гаслами дворянської опозиції, але розуміла їх по - своєму й по - своєму планувала завтрішний день. Якраз серед тієї опозиції викохувався справжній радикалізм і буржуазний демократизм, що ріс що - раз з більшою силою, чим дужче розвивалися елементи капіталізму на Україні і чим більш різко протиставлялися феодальній системі. Якраз серед тієї

Старий млин у Кам'янці

опозиції шукав передусім свого реального самовизначення український національний капітал, якраз серед неї шукав свого бойового штабу й російський і польський капіталізм, один з ідеєю єдиної неділимої Росії, другий з такою самою ідеєю Польщі, але художньо вбраною в привабливу форму федеративного слов'янофільства. Якраз серед цих кол найпевніш і присвоювалися всі лозунги французької революції, що були готовою формулою для програмових декларацій, для всякої революційної думки того часу.

З другого боку, оця друга опозиційна течія, більш демократична й радикальна, не тільки по своїх гаслах, але й по природі, оця справжня буржуазна течія зі свого боку радикалізувала дальше ліве крило дворянської опозиції, з якої вона вийшла. „Енеїда“ Котляревського, як і все літературне відродження українське того часу — це був перший вираз цього радикалізування ще з XVIII ст.; радикалізування якраз української опозиції дворянської, що виховувалася за пазухою загального дворянсько-поміщицького лібералізму того часу. Але ця опозиція одночасно вмiла вже тоді виявити себе не тільки впливами на революцію літературного світогляду, — вона починала ставити конкретні вимоги й до соціальних відносин того часу, захоплюючи радикалізмом й демократизмом цих вимог де-кого і з поміщицьких лібералів. Капніст не випадково брав гарячу участь у французькій революції, не випадково також організував сільсько-господарську комуну на своїм маєтку, за що проголошено його придуркуватим. Порядки, заведені французькою революцією, пропагандовані буржуазною опозицією, вельми приманювали до себе де-кого з цих лібералів. В часи війни з Наполеоном 1812 р. мінківський поміщик на Поділлі Марлоцький організував навіть малу республіку в себе на лад французьких порядків і проголосив культ Церери, проклямував права людини й горожанські права мінківської республіки й обґрунтував їх на принципі Руссо про договірне начало суспільства. Скасування права приватної власності на землю ставало також не менш важливим питанням дня в лавах тієї опозиції та її прихильників. Не випадково навіть такий діяч, як В. Каразін, поміщик з Харківщини, і той вів пропаганду за проголошення землі поміщицько-селянською спільнотою на договірних умовах користування. Буржуазні й дрібно-буржуазні течії, прикрашені козацьким романтизмом, що таким чином вже тоді брали верх над феодальним лібералізмом, згодом, після 1812 р., ще сильніше почали проявлятися. В масонській полтавській ложі, що з її лав вийшло „Малороссийское Общество“, фактично було дві організації, як подає Слабченко: аристократична, що про неї ми вже чули, та демократична, зложена з урядовців, як губ. секретар Ющенко, та офіцерів, як підпоручик Салтанов-Ратвянський, видних діячів революційного руху того часу. Але й в аристократичній ложі впливи буржуазних течій остільки були сильні, що навіть її лідер Новіков не міг визволитися від них і при

3)

складанні свого проєкту конституції федеративного устрою Росії й купецтву і ремісникам о стільки уділив уваги, що його конституція є справжнім проєктом буржуазної республіки.

Оця буржуазна опозиція й лягла в основу декабризму на Україні з усіма буржуазними й дрібно-буржуазними його течіями, та вже з початком 1820-х років переходила на шлях досить широкої революційної пропаганди. Треба однак сказати, що ця буржуазна опозиція в порівнянні з українською дворянсько-поміщицькою опозицією, якраз і розійшлася подекуди з нею на національному питанні. На правому крилі тих течій, що були здекларованим речником новородженого капіталу та новородженої буржуазії, не стало місця для течії українського автономізму. Воно орієнтувалося на єдину неділиму капіталістичну систему, на систему єдиної неділимої Росії. В такій течії, очевидно, не міг мати місця й не мав автономницький український елемент, хоч, як вже сказано, носії ідеології цієї правої течії на Україні фактично виховувалися на практиці цього українського автономницького елемента дворянсько-поміщицького. Пестель був чейже безпосереднім учеником Новікова в республіканських ідеях і його „Русская Правда“ є тільки дальшим розрбленням Новіковської конституції, але, як протилежна автономницьким планам українських автономістів його ідея проголошення Росії єдиним и нераздельным государством, отвергающим совершенно всякое федеративное образование, устройство и существование!“ Воно й не могло бути инакше в рядах тих, що не тільки звязані були головним чином з репрезентантами інтересів російського капіталу на Україні, але й самі вийшли здебільшого з аристократичних російських кол, хоч були і між ними такі, як потомки гетьмана Апостола. Але треба признати, ця російська по ідеї націоналістична течія, що об'єдналася біля південної групи „Союза Благоденствия“, була куди більш революційною від української автономницької течії. Вона, як південна група російського „Союза Благоденствия“, зорганізувалася 1822 рока в окреме Товариство після того, як „Союз Благоденствия“ розколовся на північну групу з Микитю Муравйовим і південну з Пестелем на чолі. Південна група перейнята революційною буржуазною ідеологією, не могла погодитися з поміщицькими традиціями північної: заглибок і були різниці проміж радикалізмом яacobінів-республіканців та опортунізмом федералістів та конституціоналістів, хоч на Україні, як побачимо, ці яacobінци найшлися на правому крилі

революційного руху. Але й заглибокi були рiжницi промiж ними та українськими автономiстами, щоб об'єднатися за одно. Якобiнський республiкалiзм Пiвденного Товариства, що об'єднало бiля себе невеличкi кола здебiльша російської вiйськової аристократiї 2-ої армiї, найшовся також на окремому шляховi й супроти українського автономiзму, не тiльки через те, що вiн все-таки не мiг вийти по-за межi інтересiв московського капiталу на Українi, інтересiв торгово-промислового капiталу, що їх вiн репрезентував i на Українi, але й через те, що заглибокi були рiжницi промiж програмом i практикою цього якобiнiзму та автономницьким лiбералiзмом українських сепаратистiв. Ми й не знайшли до тепер тiсних взаємин „Пiвденного Товариства“ з „Малоросийским Обществом“ Лукашевича.

Хто-ж були цi якобiнцi? Чи були це справжнi демократи? Вже це одно, що члени цього Товариства вели свою пропаганду виключно серед невеличкi кiлькостi вiйськової аристократiї, одмежовуючи себе рiзко не тiльки од мас, але й вiд нижчих чинiв в армiї, недвозначно вказує, не зважаючи на крайнiй радикалiзм лiдерiв Товариства, на аристокритично-буржуазний характер цього Товариства. Аргумент М. Покровського, що Пестель був противником „аристократiї багатств“, фактично торкається суто-буржуазної критики Пестелем ценової конституцiї Н. Муравйова з Пiвнiчного Товариства, а не ворожого його вiдношення взагалi до нагромадження капiталiв. Навпаки, його iдея повної соцiальної рiвностi, повної свободи промислiв та ще й частинної нацiоналiзацiї землi якраз суто-буржуазнi засоби для капiталiстичного нагромадження, а про його й мрiяли якраз декабристи з Пiвденного Товариства, зокрема Пестель, через це й не торкається вiн нiгде основ приватної власностi, взагалi, на засоби виробництва, хоч це питання безперечно мусило перед ним стояти, коли розробляв i проектував скасування приватної власностi на землю. Врештi, для нас важно не те, як Пестель, чи хто инший, сам думав про свiй проект, для нас важно, чим об'єктивно цей проект є в iсторичнiй перспективi. Правда, деякi елементи майбутнього есерiвства, як каже М. Покровський, малися в „Руськiй Правдi“, напр., проект передiлiв рiвних надiлiв усупiльненої половини землi промiж горожан, але й це не було основною думкою цього програму, а тiльки одним iз засобiв знищення феодалiзму. Врештi, треба з М. Покровським сказати, що „Руська Правда“—це радше лiтературний

твір Пестелівських мрій, аніж реальний програм Товариства. Навпаки, аристократична тактика членів Товариства та хочби й самого Пестеля недвозначно показує, як далеко на ділі вони й сам Пестель були від декларацій „Руської Правди“.

„Руська Правда“, як і сам її автор, були безперечно носіями задушевних мрій російського промислового капіталу й російської та обрусілої буржуазії, що з української дійсности тільки за-своїли собі її радикалізм, радикалізм, що не випускав зі своїх впливів декого і з Північного Товариства, як Рилеев, що виріс в цій дійсності. На цих мріях, суто - буржуазних, і виресли цен-тралістичні ідеї Пестеля та більшости його співчленів, тож і не дивно, що далекі були їм інтереси не тільки українського автономницького лібералізму, навіть української дрібної бур-жуазії; остання, як відомо, й собі стояла на автономницьких, будь то федеративних, будь то сепаратистичних принципах і коли-б справді, як впевняє, М. Покровський, хоч де-що було з ідеології тієї дрібної буржуазії в головах членів Південного Товариства—а чейже інтересами російської дрібної буржуазії вони не могли на Україні жити, бо її тут не було—то ми на-певно відчули б це й в політичному програмі і в тактиці членів Товариства. Тим часом в одному й другому віє від ідеолога цього Товариства якраз таким самим подихом, яким віяло від росій-ського капіталу на Україні, подихом протилежности до сепарати-стичних змагань українських автономницько опозиційних кол. Про безпосередню участь їх в групі Пестеля й бесіди бути не могло, принаймні нам це невідомо, і вже ця обставина серед за-гального автономницького руху на Україні, не тільки одні централістичні міркування Пестеля, ще більш впевняє нас в тому, як тісно Південне Товариство було звязане з інтересами виключно російської буржуазії, викристалізованими в україн-ській дійсності, та що дрібно - буржуазні й буржуазно - помі-щцькі ідеї українських революційних кол остільки були йому чужі, остільки чужею була його аристократичним на-викам демократична українська буденщина. Відомо чейже, що навіть такий, як Муравйов, до останнього дня не прийняв до Товариства ані одного офіцера Чернігівського полку, де пра-цював, не знав навіть, що в тому же полку вже працює від-давна конспіративна група Товариства „Об'єднаних Слов'ян“. Пестель ніколи не збирався працювати з нижчими чинами та гно-бив страшенно салдат. Тізенгаузен був знова того переконання, що вистарчить підпоїти салдат, щоб потягти їх до повстання

яке Товариство готувало на весну 1826 р. Про пропаганду між сільським населенням членам Південного Товариства й не шлюся, хоч земельне питання стільки уваги знайшло для себе в „Руській Правді“ Пестеля.

Але не менше на правому крилі революційного руху на Україні, хоч і ближче до українського автономізму, бодай на зверх, найшлася й польська революційна течія, що групувалася біля Київської групи Варшавського „Польського Патріотичного Товариства“, що його засновано 1821 р. для керування визвольним рухом не тільки в Польщі, але й на Україні. Польський капітал ніяк не міг погодитися з політичним втісненням його в систему російського самодержав'я. Історичне відновлення польської державности в 1815 р. в межах російської імперії не задовольняло польської буржуазії й польських поміщиків, що змагали до повної самостійности та ще й в межах 1772 р. Україна входила в ці межі, тож не дивно, що й тут втворилося сильне політичне ядро буржуазно-революційне, що біля себе групувало не тільки польську буржуазію, але й багачко поміщиків, тісно звязаних спільними інтересами спільного захисту перед непереможною конкуренцією російського капіталізму. Само собою розуміється, що на Україні це ядро не могло опертися виключно на свої сили. З Південним Товариством Пестеля роз'єднували його різнобіжні інтереси, натомість можна було орієнтуватися на допомогу з боку української іриденти, що вже оформлялася в політичні організації, як, напр., „Малороссийское Общество“, та яка недвозначно заявляла, що ніяк не може погодитися на це, щоб Україна була колонією Москви. Досить пригадати про Каразіна, що 1813 р. нарікав на те, що „мы принуждены сбывать произведения наши точно в том виде, как природа наша их дает и, изоблауя всеми веществами для фабрик, почти все свои потребности удовлетворяем подали, платя за извозы внутрь России и обратно, уплачивая бедными деньгами нашими барыши перекупщиков, через руки которых проходят прежде всего сырые наши произведения, потом возвращаются к нам выделанные“. На оцю то українську іриденту й звернула свою увагу польська пропаганда на своєму з'їзді в Києві 1822 р., маючи свою ідею відновлення Люблинської унії федералізмом та козакофільством. В Польській літературі зароджувалася навіть окрема „українська школа“, що виспівувала старі добрі козацькі часи та вела масову агітацію серед українських кол

за відновлення цих часів в спілці з Польщею. Для прикладу
вкладемо хочби на Тимка Падуру, що служив живим звязком
проміж польською та українською іриденною. Туди тягнувся
дехто з української поміщицько - буржуазної опозиції. Таким
чином поруч, ба навіть протилежно до ідеї російського ради-
калізму на Україні про єдину неділиму Росію, почала тутечки
виростати ще одна платформа, приемле й для українського

П. І. Боршчов

автономізму, платформа україно - польської федерації, що фак-
тично під цією вельми приманчивою вивіскою, вивіскою демокра-
тичного слов'янофільства, за пазухою крила в собі таку-ж саму
ідею „єдиної неділимої“,—що правда не Росії, а Польщі, ідею
відродження Польщі в давніх історичних межах „od morza do
morza“. Ця федеративна платформа знайшла була своє окреме
оформлення на Україні вже в заснованні 1818 р. в Києві ложі
„Об'єднаних Слов'ян“. Тепер вона ширше пускала коріння серед
загального опозиціонерства й революційного хвилювання 1820 р.

Єдиною на Україні справді революційною в українській дійсності організацією, що умістила в собі змагання справжньої демократії, була ліва течія українського декабризму — Товариство Об'єднаних Слов'ян.

На ґрунті справжніх ідей демократичного слов'янофіліства з політичним змістом україно-польської федерації на Україні виросла оця соціально-політична течія, куди сильніша і демократичніша від названих попередніх течій та організацій. Це була течія найбільш революційна з усіх революційних напрямків того часу в російській імперії, бо хоч сама по собі не оставила програму в роді „Руської Правди“ Пестеля, але зате своєю багатою революційною практикою переконує нас, що це була справді найбільш радикальна, найбільш національна, найменш націоналістична, найбільш демократична, найбільш масова, справді дрібно-буржуазна течія, як це я писав ще 1922 р. Це була течія, що оформилася, як сказано, в політичній організації „Товариства Об'єднаних Слов'ян“ заснованого 1823 р. на Волині братами Борисовими.

Вже сам особовий склад цього Товариства переконує нас в справжньому демократичному характері Товариства. Погляньмо тільки на нього: ось брати Андреевичі Яків та Гордій, обидва підпоручики 2 арт. бригади, брати Борисови, один одставний підпоручик, другий поручик, Яків Драгоманов, Горбачевський Іван, також поручики тієї-ж арт. бригади, сини вбогих дворян, а вкупі з ними Павло Вигодовський, канцелярист волинського губернатора, мужицький син з Проскурівського повіту, ось Люблинський Юліян, зубожілий дворянин з Волищини, Красницький, відставний поручик з Новгороду Волинського, Ковальський — поручик полтавського піхотного полку, Киреїв Іван, прапорщик 8 бригади, а біля них Іванов Ілько, провіянський службовець, ремесницький син з Житомира й т. д. Публіка, як видно, не так то вже „благородна“ і по соціальному походженню та соціальному положенню, щоб могла рівнятися з графами, князями з Північної, та полковниками й іншими високими чинами Південної Спілки. Це були люди, що, по словам Горбачевського, від перших днів своєї молодости „терпели нужду, унижение, лишения, голод и холод“, люди куда вище з моральними навиками від своїх друзів з „Северного“ і „Южного Союзу“, люди з почуванням й бажанням, мріями й сподіваннями

низів, працюючої маси, з якої багацько їх вийшло, люди „с маленькими еполетами и без имени“, люди, що, як не самі на собі перенесли, то бодай відчули не тільки все лихоліття самодержавно-поліцейської диктатури, але й класової диктатури, диктатури можновладства, „имущих над неимущими и разоренными“. Не дивниця тому, що цій публіці, куди ближче було до радикального демократизму, аніж опортуністам „Малоросійського Общества“ та аристократичним радикалам з Південного Товариства. В записках одного із членів „Товариства Об'єднаних Слов'ян“ Горбачевського находимо прегарну перепереборщену картину тієї, протилежної подекуди, характеристики однієї й другої групи декабристів. Це була справжня масова організація, справжня демократична течія вже по своїй природі, тож не дивно, що так важко доводилося довершувати об'єднання „Товариства Об'єднаних Слов'ян“ з Південною Спілкою, бо навіть після об'єднання, що наступило 1825 р. обидві організації йшли по різних стежках, розділені різними поглядами й на програм революції й на тактику революції. Врешті й сама назва цього Товариства свідчить про те, як протилежні мусили бути ці погляди.

І справді так було. Перше, що відрізняло „слов'ян“ від Південної Спілки, це національне питання. „Товариство Об'єднаних Слов'ян“ недвозначно протиставляло націоналістично-російській ідеї Південної Спілки свою ідею примітивного інтернаціоналізму, ідею всеслов'янської революції й федерації, що об'єднала б у республіканських автономних формах всі слов'янські нації на рівних правах в одну державу, що її кінець сягав би від Чорного до Балтицького та від Білого до Андріятицького моря. Вже це одно вказує, як далеко вперед, ба навіть на протилежних кінцях, стояли обидві групи революціонерів у своїх змаганнях. Але й сама проблема революції у одних та других ріже находила розуміння. Ми вже вказували на це розуміння членами Південної Спілки. Там вона виступала, як проблема революції згори, як аристократична революція під палочну команду над сірою бездушною масою салдат і простолюддя, під покровом навіть релігійного фанатизму. З переговорів С. Муравйова з Горбачевським 15 вер. 1825 р. наочно видно, яке значіння приписували члени Південної Спілки релігійній пропаганді, що, на їх думку, „всегда будет сильным двигателем человеческого сердца“. А „слов'яни“? „Слов'яни“ дивилися на революцію не як на революцію згори, під наказ військових

командирів, що його сліпо має виконати слухняна сліпа бездушна маса, а як на революцію знизу, революцію мас. „Ні один переворот не може здійснитися без згоди й співдіяння всенької нації“, читаємо в „Записках“ Горбачевського. Хоча військові революції можуть швидко дійти до своєї мети, однак

Чл. Півд. Тоз. С. Волконський

наслідки їхні дуже небезпечні, вони стають не колыскою, а могилою волі, в імені якої їх доконується. Народ не може раніш зробитися вільним, доки не зробиться освіченим, моральним та промисловим. „Слов'яни й переконані, заявляє Горбачевський, що надії їхні не можуть так швидко здійснитися, як вони цього бажали б, але вони ставлять собі метою вчинити все, що веде хочби ступенево до поставленої мети“. Такою метою уявлявся їм в неясних обрях майбутній соціалізм, а засобом — народня революція й всеслов'янська братська федерація визволених народностей. Релігія, на їх думку, — це засіб пропаганди не за революцію, як це думали члени „Северного Союзу“ та „Южного“, а проти неї, бо „кто проникнут чувством религии,

тот не станет употреблять столь священный предмет орудием для достижения какой-либо посторонней цели". Ось виїмки з „Правил“ „слов'ян“, що їх складено Борисовим для пропаганди революційної ідеї: „Не надійся ні на кого, крім твоїх друзів і твоєї зброї“. „Не бажай мати раба“. „Простота, тверезість і скромність хай березуть твій спокій. Богиня освіти хай буде твоїм пенатом. Намагайся розвіяти всі пережитки, а зробишся людиною тоді, коли почнеш бачити і в сусіді твоїм людину...“ „Об'єднайся з твоїми братами, що від них відколола тебе несправедливість твоїх предків“. Яка протилежність проміж цими „Правилами“ та „Православним катехізисом“ Сергея Муравйова, опублікованого на завітах Біблії, або „Любопытным Разговором“ Микити Муравйова, складеного рівнож на релігійних мотивах! Не даром Горбачевський та інші „слов'яни“ рішуче одхилилися од їх в пропагандистській тактиці.

Вони „слов'яни“, й спиралися у своїх підготовленнях до революції на масах. „Вони, як каже Горбачевський, в першу чергу вживали всяких можливих заходів підготувати до справи своїх підчинених, стараючися злитися з ними за одно, порівнятися з ними своїми думками й бажаннями“.

„Слов'яни“ одиноки були „демократами“ в повному розумінні цього слова, бо мета їхня — довести пропагандою маси до того, щоб вони боролися навіть не з хвилевим ентузіазмом, а завжди, при всякій нагоді, захищаючи свідомо „отыскиваемые ими права“. Вони й кидалися в маси не тільки солдатські, що від їх сторонили змовці з „Південної Спілки“, але й селянські. Підготовлювання нової гайдамаччини, що мала вибухнути серед селянства на весну 1826 р., при допомозі окремих пропагандистів, „флігель-ад'ютантів“, безперечно мусило йти під керівництвом „слов'ян“, тим більше, що названі селянські заколоти хитро і починалися в районах основної пропаганди „слов'ян“, а-т. на Волині, Поділлі, Київщині. А як сильно було селянство розпропагандовано цими „флігель-ад'ютантами“ типу родового Семенова, про якого знаходимо звістку в одній статті „Київської Старини“ за 1882 рік, видно з того, що хоч селянське повстання, залишене само собі, після поразки декабристів, не вдалося, не прийняло навіть серйозних розмірів, все таки царська влада вважала необхідним вжити цілої низки заходів з метою заспокоєння селян, між иншим, царським урядом було видано маніфеста до селян з 12 травня 1826 р., якого наказано читати на протязі шести місяців кожної неділі по церквах.

торгах і ярмарках та ще й підкріплено його спеціальними військовими надзвичайними судами.

Широкий з природи демократизм, непримиримість з усяким гнітом людини над людиною, боротьба з національною неволею та релігійними пережитками, врешті віра в революційну силу мас — ось чотири основні риси „слов'ян“ у їх змаганнях до переустрою суспільства на федеративних началах. Молоді, гарячі люди, не звязані ані маєтком, ані посадами з пануючою класою, „слов'яни“ прикладом були революціонерів того часу, що всю увагу клали не на пусті слова та хитрощі макіявелізму революційної аристократії з Південної Спілки, а на непримириму боротьбу, що рвалися до бою справді за всіх пригночених, не спиняючись ні перед якою перепоною. Проміж ними й „спілчанами“ стояла справді непроходима стіна навіть після об'єднання обидвох організацій. Радикальний демократизм розділяв їх весь час проміж собою, як розділяв Південну Спілку від Північної з тою тільки різницею, що те, що було крайне лівим для „северян“, явилось опортунізмом для „слов'ян“. „Южане“ з острахом дивились на нових спілчаників, що у їх „нет страха, нет преград, в души которых и было одно слово действовать с наступлением каким то бешеным и с отчаянием“, які фактично взяли всю ініціативу в свої руки в підготовці повстання на Україні на свій лад і готувалися на власну руку кинутися та захопити владу, не вижидавши, доки довершиться переворот в столиці. Не даром Муравйов - Апостол пригрожував застрілити Горбачевського на випадок власного виступу „слов'ян“, мовляв, що треба „этих бешеных собак „славян“ держать в руках“.

Це були люди, що й на суді держалися гордо, заявляючи, що вони робили все те, що „здравый разум может внушить при беспристрастном и прилежном рассмотрении вещей“, бо були переконані й зараз же „твердо уверены, что твердость законов в силе и в предрассудках“ та, що „отечество забыто и что скрывается тайный какой то отечественный враг, который все несчастья насылает для пагубы соотечественников“. Це були люди, що перед судом не видавали своїх співзаговорників, а твердо заявляли, що „напрасно стараются разыскивать всех тех, кои к сему причастны“. Вони не каялися свого „злочинства“, не просили ласки, сміливо дивилися смерті у вічі, заявляючи на суді, що не вважають проступком „жертвовать собою для того, чтобы жизнью своею и кровью освободить

своих соотечественников от угнетений, которыми они мучатся“.

„Я с удовольствием передаю себя строгости законов“, заявив Андрієвич. „для меня собственно нет счастья, но в' счастья народа был бы и я счастлив. На смерть взираю с большим ладнокровьем, нежели на страданье со человеки. Благодаренствующие потомки почтут мою смерть“.

Такі були „слов'яни“. Плани їх розвіялися однак раніш ніж вдалося серйозно підготувати їхне виконання. Що більше навіть ці плани, ідеї демократичної республіканської слов'янської федерації та звільнення людства від економічної нерівності, не вийшли у них хочби такого оформлення, як, напр., „Конституція“ Микити Мураїова, не говорю вже про „Руську Правду“ Пестеля. Не зважаючи однак на те, зміщення всенької діяльності „слов'ян“ не двозначно вказує, що Товариство Об'єднаних Слов'ян стояло в центрі революційного руху того часу, і воно творить оцей перелом в історії революційного руху на Україні, ба навіть у всенької Росії. Тільки воно, в порівнянні з тими декабристськими течіями в Росії, далеко глибше від інших виражало класові супереки свого часу, куди дальше заглядало в майбутнє людського суспільства, аніж хочби названа „Руська Правда“, не кажу вже про монархічно-поміщицьку „Конституцію“ Микити Мураїова. Тільки воно було виразником справжньої демократії того часу. Але об'єктивна дійсність, не тільки невдала демонстрація повстання, піднята північними декабристами, розвіяла мрійні надії на здійснення цих демократичних ідей та ще й знівечила ці реальні можливості перевороту, що їх готували південні декабристи, знівечила взагалі й основи декабристської революційної діяльності, що готувалася нанести смертельний удар не тільки самодержавно-поліцейській владі, але й всенькому сучасному дворянсько-кріпацькому укладові.

Таким був декабризм на Україні; взагалі викоханий українською дійсністю. Шибениці Петропавловської кріпости та сибірська каторга, вкупі з жахливою „вулицею“ шпіцрутєнів, бував кривавим фіналом революційного здвигу декабристів в Росії взагалі та на Україні зокрема, здвигу, що об'єктивно був промощуванням для буржуазної революції, назріваючої в серці феодального суспільства, а суб'єктивно, в головах його лівого крила прямував до перетворення у вимріяне демократичне громадянство. Соціалізм для цього руху, навіть для його найлівішого крила, для „слов'ян, ще не був відомий ані по

своєму змістові, ані по своїй назві, але він вже вирисовувався на далекому обрію хоч і в неясних зарисах, хоч і в соціально-політичних, головним чином, а не економічних формах. Він вирисовувався вже тоді, не тільки як протитеза до російського феодалізму, але й як протитеза до щойно народженого капіталізму, вирисовувався, як вислів синтезу суперек старого й нового способу виробництва — феодального й капіталістичного. Україна й породила його, чи радше оповила в ньому давню свою проблему соціально-економічну, селянську в основі проблему, створивши одночасно й форму для його в умовах своєї специфічної дійсності та революційної традиції, як основну проблему всенької революційної тактики не тільки на Україні, але і в Росії.

**ПОВСТАННЯ ЧЕРНІ-
ГІВСЬКОГО ПОЛКУ**

Л. П. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК ПЕРЕД ПОВСТАННЯМ¹⁾

Наприкінці царювання Олександра I Україну, й зокрема Київщину, займали війська, розташовані на чималому просторі її території. Більша частина збройних місцевих сил належала до тодішньої Першої армії, що розташована була, маючи 160 тисяч чоловіка, від Острога на Волині по всій, майже, Україні, в Білорусі, почасти навіть у центральній Росії²⁾ й була під головною командою графа Остен-Сакена, що мав квартиру в Могиліві на Дніпрі.

На південному заході кол. Київської губ., в кол. Липовецькому повіті, стояв Вятський полк під командою полковника Пестеля, який жив у Линцях (Іллінцях). Полк цей належав уже до Другої армії, значно меншої проти Першої. Армія ця була розташована від р Прута в Басарабії до Черкас на Дніпрі³⁾ й мала за головнокомандуючого графа Вітгенштейна, якого головна квартира була в брацлавському Тульчині кол. Подільської губернії.

А що в Ружині відкрили депо ремонтних коней для польської кінноти, яка тоді перебувала під орудою намісника Царства Польського великого князя Костянтина Павловича,

¹⁾ Окрім зазначеної в нарисі про стан відомостей що до цієї справи літератури згадок, а разом і книг Шімана (I й II ч.), Шніцлера (ч. II) і „Сборника Императорского Русского Исторического Общества“ (т. 131, стор. 31), див. ще Богдановича („История царствования Александра I и России в его время“. Т. V і VI. СПб. 1871), Габаева „Роспись военным полкам 1812 года“ (окремий одбиток з київського „Военно-Исторического Вестника“ 1912 р., № IV; пор. ще № I журналу за той самий рік, стор. 13—4), „Энциклопедический Словарь“ Брокгауза та Ефрона (т. XXXVIII - а. вип. 76. ст. 599), „Новый Энциклопедический Словарь“ тих самих видавців (т. III, стор. 625—32) і Князькова (пояснюючий текст до „Картин по русской истории“ видання Гросман і Кнебель. Москва. 1913 р.).

²⁾ Від колишньої Новгородської губ. до Поволожя.

³⁾ А також по кол. Херсонщині, Катеринославщині та Таврії.

то в західних повітах губернії — Сквирському та Махнівському (потім Бердичівському) стояли тимчасово ще й польські ремонтні кінні команди.

Нарешті, як у самому Києві, так і взагалі в районі розташування Першої армії можна було побачити штаб і обер-офіцерів окремого, під командою знов таки в. кн. Костянтина Павловича, Литовського корпусу, з XXV-ої в ньому дивізії генерала Гогеля ¹⁾, яких наприкінці 1825 року, коли стало неспокійно, дивізійний командир ²⁾ виряжав збирати відповідні таємні, агентурні відомості.

З Першої армії на кол. Київщині були розташовані відповідні частини III-го та IV-го піших корпусів. Штаб командира IV-го корпусу генерал-ад'ютанта князя Щербатова був у Києві, а самий корпус становили три дивізії X, XI і XII-а.

III-й піхотний корпус ³⁾ становили розташовані на Волині, Київщині та Полтавщині дивізії VII ⁴⁾, VIII ⁵⁾ та IX-а.

Начальник IX-ої пішої дивізії генерал Тихановський мав квартиру у Білій Церкві, містечку кол. Васильківського повіту на Київщині, а дивізію його становили чотири полки: Олександрівський ⁶⁾, Кременчуцький ⁷⁾, Полтавський ⁸⁾, і, нарешті, Чернігівський.

Окрім цих піших полків, при III-му корпусі були ще єгерські, з яких 17-й стояв у Білій Церкві, а 18-й у Богуславі, повітовому місті майбутнього Канівського повіту.

До III-го корпусу належала також III-я гусарська дивізія, командир якої генерал Рідігер та штаб дивізії перебували у м. Бердичові. Дивізію цю, яка була розташована, власне,

¹⁾ У м. Дубні на Волині.

²⁾ Конфідент та інформатор цесаревича.

³⁾ Його начальник, генерал-лейтенант Рот з французів-сальвасців, жив у Житомирі.

⁴⁾ З командиром Ушаковим та начальником одної з її бригад Михайловським - Данилевським, мемуаристом подій та відомим військовим істориком.

⁵⁾ З полками на Волині Курським, Тамбовським, Пензеньським та Саратовським, відки чимало офіцерів, унтер-офіцерів та простих солдатів при стали на змову.

⁶⁾ З командиром полковником Повало-Швейківським (усунутим, правда, з посади перед подіями) в м. Радомислі.

⁷⁾ З командиром полковником Набоковим у м. Брусиліві кол. Радомисльського повіту.

⁸⁾ З командиром полковником Тизенгаузеном у м. Ржищеві кол. Київського повіту.

переважно на кол. Волині, становили полки: Маріупільський, принця Оранського, Олександрійський¹⁾ та Охтирський²⁾.

Нарешті, до військ III-го корпусу належали польові артилерійські бригади однакових номерів з піхотними дивізіями й кінно-артилерійські роти. Цих було дві, як при кожній тодішній артилерійській дивізії. Артилерію, що її начальником був генерал Богословський, було розташовано на Волині³⁾ й на Київщині. Тут її можна вказати, напр., у с. Рокитному кол. Васильківського повіту й в м. Павлоччі⁴⁾, недалечко м. Сквири, де камучя, звичайно, за артилерію Київської фортеці, що належала вже до IV корпусу.

Частина, яка безпосередньо нас цікавить у даному разі і яку розглядаємо ми докладніше проти інших військових частин, було сформовано зразу в Москві ще 1700 року з назвою пішого фон-Шведена полку. Діставши назву Чернігівського з 1708 року, він потім вже, по відзначених подіях, по призначенні 1829 р. Дибіча його шефом, почав у майбутньому офіційно зватися 29-м пішим Чернігівським графа Дибіча Забалканського полком⁵⁾.

Полк було переведено в кол. Київщини саме тоді, як відбулась неаполітанська революція 1820 р. і коли малось на думці, разом з австрійцями, вирушити у закордонний похід російське військо. Штаб його з 1820 по 1826 р. за командирів Гамкова та Гебеля, разом з батальйонними канцеляріями, був у Василькові, повітовою місті кол. Київщини⁶⁾, але по

¹⁾ Командир його полковник Олександр Муравйов проживав у м-чку Тронкові коло Житомира.

²⁾ Начальник його полковник Артамон Муравйов мав полкову кватирию в м-чку Любарі, так само на Волині.

³⁾ В Новоград-Волинському, Баранівці й т. ин.

⁴⁾ Тут стояла кінно-артилерійська рота № 5 капітана Пахачова.

⁵⁾ З цим пішим полком не треба плутати 17-й гусарський Чернігівський, що утворено було ще 30 серпня 1668 р., а за предків йому були сформовані за гетьмана Многогрішного компанійські та охочекомонні полки. Цей полк брав участь у Полтавській баталії, стояв за Павла I у Курському та на західному кордоні. Його було названо 1801 р. Чернігівським (Соколовський М. К. «Памятка 17 гусарского Черниговского полка». С. П. Б. 1911, стор. 44).

За баталії Чернігівський піший полк мав такі нагороди: георгієвський полковий прапор за війну 1812 р. і за т. зв. гренадерський бій, пініше — ордени на шапках за русько-турецьку війну 1828 — 9 рр., а також георгієвський прапор за оборону Севастополя 1854 р.

⁶⁾ За 33 версти від губерського.

розформуванні слідом за катастрофою та по новім укомплектованні був переведений пізніше на Волинь у м. Острог.

Як й інші сучасні, Чернігівський піший полк за мирного часу мав усього два батальйони¹⁾, причому штиків у батальйоні було 600, тоб-то по 150 чоловіка в кожній з 4-х рот. Перша рота кожного батальйону звалась гренадерська, а решта — три (тоб-то перша, друга й третя першого батальйону, четверта, п'ята й шоста другого) мушкетерські.

На чолі Чернігівського полку стояв підполковник Гебель, походженням поляк, призначений замість свого попередника, щоб завести суворішу дисципліну, й до якого не були прихильні товариші по службі. За командира першого його батальйону був майор Трухін, суворий фронтовик Аракчеївського часу, а за другого — підполковник Сергій Муравйов-Апостол, переведений по відомій історії 1820 р з Семенівським полком із гвардії. Останній інтелектуально та морально імпував тим, що оточували його, й виграв видатну роль в сучасному таємному політичному русі в військах, як один із директорів т. зв. Васильківської управи Південного Товариства. Муравйов і став за проводиря збройного повстання на півдні держави наприкінці 1825 та на початку 1826 років.

Напередодні подій командування та розташування окремих рот Чернігівського полку було розподілено так.

Гренадерська рота першого батальйону, з капітаном Козловим на чолі, стояла в Великій Снітинці кол. Васильківського повіту, селі між м-ком Фастовим та с. Мотовилівкою. Перша мушкетерська рота разом зі своїм командиром капітаном Вульффертом²⁾ містилась у с. Мотовилівці кол. Васильківського повіту й в сусідньому селі Оленівці. Друга мушкетерська рота штабс-капітана барона Соловйова була в Германівці кол. Київського повіту, містечку сусідньому з понадніпрянськими містечками Трипіллям та Ржищевом. Третю мушкетерську роту, якою командував штабс-капітан Маєвський, було розташовано в селі Плисецькому, сусідньому з Васильковим та Мотовилівкою.

Гренадерська рота другого батальйону, що безпосередньо підлягав С. Муравйову Апостолу, мала в цей час за командира

¹⁾ У час мобілізації 1812 р. запасний батальйон Чернігівського полку не був разом з ним, і запасну батарею було призначено в резерв, пізніше до залого м. Риги.

²⁾ З німців.

поручика Петіна й стояла в Ковалівці, селі кол. Васильківського повіту, поблизу м-чка Фастова та села Устимівки. Четверта мушкетерська рота поручика Щепилла містилась під Васильковим. П'ята мушкетерська рота, де командував поручик Кузьмін, найенергійніший співробітник і політичний однодумець Муравйова, перебувала в Трилісах, селі кол. Васильківського повіту, недалеко Фастова та с. Ковалівки. Нарешті, шоста рота капітана Фурмана стояла, очевидно, між повітовим містом та м-чком Білою - Церквою, коло с. Гребінки. До командного складу полку, окрім старшого ад'ютанта IX дивізії поручика Шахірева (що, власне, був у Білій - Церкві при генералі Тихановському), полкового ад'ютанта поручика Павлова, та ще й квартирмейстера полку підпоручика Войніловича, належали, звичайно, й молодші офіцери, як, наприклад, поручик Сухінов (що вже дістав був перевода до Олександрійського гусарського полку, але залишився в час повстання з чернігівцями), підпоручик Бистрицький й прапорщик Мозалевський (обидва не члени змови, але втягнені фактично до активної участі в повстанні), а ще, нарешті, й ряд субалтерн - офіцерів, які зовсім пасивно реагували на події, що відбувались, як поручик Сизиневський (або Жизневський), Рибаківський, Ковдирев і прапорщики князь Мещерський, Апостол - Кегич і Белелюбський.

Між офіцерами й салдатами стояв фельдфебельський та взагалі унтер - офіцерський склад полку, майже весь з представників (як і скрізь у колишній царській армії), простого люду, що висулися за ретельність, тямучість, діловитість, енергію та інші прикмети, з відповідно виявленими у них рисами індивідуальності, оскільки в подібній до машини, одноманітній з зовнішнього боку масі могли більш - менш різко виявитись за часи серйозних подій особи, як Шутов, Какауров, Кучков, Ніколаєв та інші жертви катастрофи, що сталась потім.

Відокремлену від командної офіцерської класи, окрім кількох юнкерів (офіцерів у майбутньому), немов - би глухою стінкою, численну, різноманітну, механічно звязану військовою дисципліною масу салдатську становили так прості салдати, музиканти, писарі й т. ін., як й особи, що позбавлені чину за службові провини, як штрафовані, дисциплінарно покарані або розжалувані з офіцерів, як, наприклад, колишній поручик Пензенського полку Ракуза, колишній капітан Полтавського полку

Грохольський або навіть колишній командир 17-ї артилерійської бригади, колись полковник Башмаков.

Хто на власні очі бачив, як виховують сучасний контингент Червоної армії, й знає, як тепер вона себе почуває, тому тяжко, майже неможливо уявити собі колишні затурканість, пригнобленість та автоматизацію ¹⁾ маси людей, яких владно брали у некруті в найкращу пору їхнього життя, принаймні, аж на 15 років ²⁾, а часом, як кара — й до віку. Вони примушені були одмовлятися майже назавжди від особистого й громадського нормального життя; їх жорстоко й навіть не людському дисципліновано в душі Аракчєївщини. Бідолашні, вони цілий рік, день у день, були немов-би в поході.

Головні способи навчати сто років тому салдатів нелегкої військової справи й їх, заразом, виховувати, були, окрім нормальних способів впливу, різні покарання й кари, люта лайка, зуботичини й взагалі побої, кії, т. зв. проходження крізь лави й т. ин. Щоб зберегти або підтримати фізичне здоров'я, на те мало зважали. Примушені що-дня прокидатись скоро на світ благословляється, й то часто без особливої потреби, в своїх незручних, важких та шкідливих для здоров'я одєжі та озброєнні, стомлюючись до краю підчас навчання, яке надто педантично провадилось, відбуваючи сувору муштру що до чистки та приборки ще й по закінченні щоденної служби, колишні салдати були, власне, вічні працівники, страдники. Годували їх аби як, скупю, а часто й погано. Санітарно-гігієнічний стан салдатів примушував через це бажати дуже багато ³⁾.

¹⁾ Вона стала немов-би трюїзмом, й її пластично відбили своїми малюнками відомими Дубужинський, Бенуа та інші.

²⁾ За загальний термін пробування у війську вважали навіть 25 років для салдатів.

³⁾ Як взагалі й у всій тодішній царській армії, цей стан не покращав і за 10 років по розглянутих тут подіях: у 1835 р., напр., більш як половина, всього війська побувала в шпиталях, 5% вмерло, й взагалі що-року вмирало погано бо лікували, понад 15.000 салдатів. За відомостями 1837 р., в шпиталях умирав кожний п'ятнадцятий, а по лазаретах кожний двадцять восьмий. Наче як ствердження відзначеного тут стану справи, треба визнати за характерне, що немає ніби-то жадної згадки (дарма, що є різні джерела для знайомства з життям Чернігівського полку цього часу) за полкового лікаря: біограф Сухінова згадує, правда, за колишнього лікаря Чернігівського полку, а тим часом син Гебеля переказує, що його отця вивезли до Києву лікувати, як рівно й мемуарист Де-ла-Фліз, лікар за професією, свідчить, що до нього звертався за порадою, як пацієнт, у Білій-Церкві майор Лебедев, що служив, очевидно, не в 17-му вгеському полку, а в Чернігівським.

За духовний розвиток салдатів до того часу, аж поки прийшов до Чернігівського полку С. Муравйов - Апостол, ніхто ніяк не дбав.

Затуркані як і скрізь тоді, салдати просто животіли, впадаючи в тугу, а часом і в одчай. Коли дехто з них був уже не від того, щоб здезертувати чи щось іншого вчинити. Це бо були єдино можливі за таких умов пасивні форми протесту проти нестерпучих умов існування.

Довга військова служба фактично при цьому відривала некрутів од родини, попередньої роботи та звичної обстанови й до того часу, коли салдат звільнявся від служби, встигала так його переробити, що для рідних та близьких він був уже чужий, зовсім инша, як попереду, людина. Прийшовши з москалів, виходець з самих тяглих людей, незаможних верств людности, за довгий час служби цілком вже здекласований, а з матеріального боку майже безпорадний, такий інвалід повинен був, звичайно, відчувати свій цілком безпросвітній стан.

За ілюстрацію до поданих тут відомостей можуть бути до певної міри й декілька відповідних довідок з сучасних свідчень.

Декабрист М. Муравйов - Апостол, зазначаючи в своїх записках одну з муштр учбової команди Чернігівського полку в 1823 р. на плацу м. Василькова, що відбувались у присутності офіцера, свідчить, напр., що інструктори, унтер - офіцери тримали в руках кії, яким кінці були наче лико від побоїв, що ними частували новобранців, дарма, що „рекрутський устав“ це забороняв.

Другий мемуарист доби Горбачевський з свого боку подає відомості про розказ полкового командира Гебеля, що по смерті Олександра I, разом з приводом під присягу Костянтинові Павловичу, виконав *bona fide* в цей самий урочистий час також і сентенцію головнокомандуючого Першою армією про ганебну кару кіями салдатів, яких засилано разом і на каторгу (грабіжників у стані сп'янілості), люту езекуцію, що тільки як побачив, то зомлів С. Муравйов - Апостол.

Не спинаючись на нелюдській карі (що прийшла, скоро приборкали повстання) і салдат Чернігівського полку, вчасників бунту, яким було присуджено шпицрутени, прогнавши крізь лави, а тоді заслано на Кавказ або навіть у Сибір, досить констатувати разуючий факт, який подає знов таки Муравйов - Апостол.

Мемуарист переказує, між иншим, за часті з 1823 р. спроби тікати вчасника колишніх походів і багатьох баталій, салдата відважного й доброї раніш поведінки, „флангового“ першого¹⁾ батальйону Чернігівського полку, який заявив, що не покине тікати, аж позбавлять його військового стану, покарають батогом і зашлють у Сибір. Каторга бо, мовляв, легча від салдатської служби. За кінцевим свідченням, в тім самім місці згадок, не раз траплялось, що салдати чинили якісь незрозумілі зразу вбивства, навіть дітей. І все це єдину мету мало — здихатись жажливої служби.

Не набагато кращий був і моральний стан офіцерського складу полку. Дійсно, юнак з дворян тільки й мріяв колись про те, щоб стати військовим, носити гарний мундир та одягти офіцерські еполети. Але той, хто обирав собі за постійну професію військову службу, відривався проте від звичної діяльності поміж суспільства, що його оточувало, й від корисної праці, й просто дичавів від суворого, жорстокого поводження з салдатами. Примушені майже завжди обходитись без вигод родинної обстанови, колишні офіцери засуджені були однамітно, монотонно провадити часто в глухій провінції свій час, з формальним, майже механічним одбуванням мізерно оплачуваної служби, з існуванням без задоволення особистих потягів та індивідуальних потреб, життям рослинно-тваринного змісту, з лихослов'ям та різними ексцесами, аж до піяцтва, розпусти, сварок, дуелів та бретерства.

Жахливість до трагізма, як було утворено як з боку етичного, так і громадського, такої обстанови для інтелігента з військових впочатку XIX віку схарактеризовано, окрім творів сучасного красного письменства, ще й в М. Муравйова-Апостола в одному з його свідчень у Слідчій Комісії для справи про таємні товариства. „Декабрист“ заявляє, що справжню дисципліну, яка має за основу душевну пошану до начальників, було втрачено. Гебель, напр., що командував Чернігівським полком, як і більша частина інших сучасних полкових командирів, користувався незаконно салдатськими харчами, а це примушувало його огидно торгуватися з ротними командирами. Останні й собі, бажаючи так само мати яку-небудь користь годили обивателям²⁾, даючи їм відповідні квитанції. Це при- мушувало їх бути несправедливими, коли бували скарги. Пол-

¹⁾ Тоб-то того, що командував ним майор Трухін.

²⁾ Вони погано годували салдат, що стояли у них.

кові командири, що пильнували свого інтересу, роблячи догану, бували ще й грубі.

Небагато дбали й за моральність армійських офіцерів.

Про звичаї, низкий рівень морального розвитку офіцерів Чернігівського полку до появи там С. Муравйова - Апостола можна судити й за свідченням Баласа ¹⁾ про характерні їхні скарги своєму полковому командирові з приводу обопільних образ чином. Згадавши при цьому, що розжалуваних у салдати Грохольського та Ракузу було покарано за образу чином начальства, Башмакова за розтрату державного майна, а кол. поручика Каблукова, за якого згадує А. Гебель, за п'яцтво, що мало вже патологічний характер, можна скласти собі певну уяву й про колишні способи дисциплінарного впливу й про культурний стан, заразом, колишніх офіцерів.

Пораду в нездоровому стані, близькому до отупіння, атрофії духовних потреб і властивого не тільки тим, що служили в Чернігівському полку, але й по інших частинах армії, енергійніші офіцери находили в тому, що брались з усіх сил служити, щоб зробити кар'єру.

Здорова морально молодь пробувала, власне, знайти зміст існування, дбаючи за самоосвіту та мріючи про відповідне громадське життя в майбутньому. Відповідні риси вдачі, властивості темпераменту зумовлювали й дальшу еволюцію, тоб - то в бік протесту, участі в сучасних політичних організаціях, які почали виникати по закордонних походах 1813—15 рр., а організації ці більш-менш свідомо виявляли потяг у бік громадсько-політичних ідеалів тодішньої ліберальної буржуазії, що намагались остаточно запанувати на Заході по Великій Французькій Революції.

Загально-освітній ценз, рівень інтелігентности в офіцерів армійського Чернігівського полку був, правда, пересічно нижчий, як у офіцерів артилерійських частин, або краще забезпечення матеріально офіцерів гвардії, як, напр., у переведеного у Семенівського гвардійського полку С. Муравйова - Апостола з його світською освітою на височині сучасної західньо-європейської культури. Представник артилерії й міг через це в особі, напр., підпоручика Горбачевського, гордовито згадувати наприкінці свого життя в Сибіру за час бурь та натиску, за роки, коли зрікались знайомих та рідних, радощів і веселощів, розваг та юнацької недбайливости за для труда, на-

¹⁾ Що йде, звичайно, від того самого М. Муравйова - Апостола.

пруженої праці коло самоосвіти читанням, писанням, ідейною взагалі працею в напрямку так званого вільнодумства.

І офіцери VIII-ї артилерійської бригади Горбачевського, що зблизились духовно й об'єднались ще за часів масонських лож та таємних політичних організацій Олександрівського царювання, мали змогу раніш, як інші пізніші однодумці, об'єднатись у Товариство З'єднаних Слов'ян з його демократичними та федеративними мріями, що виникло на Волині р. 1823 з ініціативи 2-х братів Борисових та польського шляхтича Люблінського. До товариства цього незабаром вступили названий мемуарист подій та низка офіцерів VIII-ї та IX-ї артилерійських бригад, Пензенського й Саратовського піших полків VIII дивізії, а так само, нарешті, й Чернігівського полку.

До цього з радикальнішим, як навіть Південне, настроєм Товариства З'єднаних Слов'ян, очевидно, ще з 1823 р. з офіцерів Чернігівського полку стали вступати Кузьмін, Соловйов, Щепило, Фурман, Сухінов та Шахірев, з яких перші 4 були ротні командири, а останній — дивізійний ад'ютант. Участь в таємній політичній організації шістьох осіб з помітним службовим станом¹⁾, що були конспіровані при тому без впливу в даному разі С. Муравйова - Апостола, дуже характерна, звичайно, для настрою серед офіцерів полку.

Кузьмін і Шахірев, що скінчили Петербурзький кадетський корпус, вихованець Дворянського полку Фурман, певний вихованець Московського корпусу барон Соловйов, поруч з іншими однополчанами, які не досить були освічені (як Сухінов), стали за фермент для відповідного шумування. Проте оформлення зближення в цій площині між частиною офіцерів Чернігівського полку та С. Муравйовим - Апостолом, одним з провідників Південного Товариства, сталось не раніше як наприкінці літа 1825 року, тоб - то напередодні подій, що насувались.

Теоретичні узагальнення не дуже - то вабили, очевидно, офіцерів Чернігівського полку, чому Горбачевський і М. Муравйов - Апостол немов - би трохи звисока відзиваються за них у своїх згадках. Органічно не розуміючи²⁾ різних розмов про конституцію, республіку, революцію та инш., вони визнавали тільки саму дію, тоб - то революційний виступ.

Цікавіший був для них практичний бік діяльності, як ото вступ того самого Кузьміна до салдатської артилі роти, що

¹⁾ Різної, власне, індивідуальності й неоднакової активності.

²⁾ В особі, напр., Кузьміна.

була під його команду, життя разом з нею, як у родині. Кузьмін таки, а за ним Соловйов і Щепило, що як і він, полюдському поводились з підлеглими їм, широко дбали за їхні потреби й мали від них відповідну прихильність, стали своєчасно підготовляти своїх салдатів розмовами до того, що мало статись, у присутності фельдфебелів, що й самі допомагали, щоб бажання й мета керівників були передані далі.

Безпосереднім ватажком місцевого революційного закладу був командир другого батальйону полку С. Муравйов-Апостол. Він був з природи гуманний, геть-чисто повиводив в своєму батальйоні кари на тіло, узявся вчити салдат грамоти й піднести їх моральний рівень. Був він також доступний і звичайний, прихляв до себе салдатів і офіцерів, між иншим, щедрістю і шпонував не сімим тільки армійським товаришам по глухій провінції. Тому С. Муравйов й мав чималу популярність. Над особами, що оточували його, він підносився не тільки через службовий стан, але й через відповідні властивості своєї безперечно одарованої натури, інтелігентність, громадсько-політичну підготовленість, широчінь розумового обрїю, що було ще підтримувано давніми, безпереривними та безпосередніми стосунками з представниками сучасних передових громадських течій у тодішній Росії, як члена таємного політичного товариства з моменту його утворення в 1817 р. й де-далі то активнішого діяча революційного руху, що розвивався в нас у 20 роки ХІХ віку.

Властивостями особи й характером діяльності С. Муравйова-Апостола можна з'ясувати популярність його не тільки в своєму батальйоні або навіть у всьому Чернігівському полку, але й між офіцерів¹⁾ і салдатів²⁾, що служили по инших військових частинах ІІІ корпусу Першої армії.

Атмосфера незадоволення з становища справ не була, звичайно, явище специфічне для самого тільки Чернігівського полку або для ІІІ корпусу, й викликали її не тільки причини місцеві, службово-професійного характеру: в час суперечностей, що де-далі то більш загострювались між кріпацькими порядками, які залишались ніби то непорушні, й капіталістич-

1) З числа членів Південного Товариства, разом і Товариства З'єднаних Слов'ян, що ввійшло із першим.

2) Зокрема колишніх товаришів по службі в Семенівському полку з складу 1820 р., яких було переведено у свій час із гвардії до різних армійських полків.

ними стосунками, які набирали сили в країні, незадоволення, що переходило в протиурядову опозицію, революційну змову, нарешті, й в одверте, збройне повстання, — все це відбивало настрої одної з найактивніших сучасних громадських течій. Групування економічних інтересів, давнішня структура суспільних клас¹⁾, форми державного устрою й народнього життя старої імператорської Росії, тоб-то господарський, політичний, громадський і т. ин. чинники визначали тодішню організацію російського війська, живчик бо життя людности виразніше й дужче, як по інших державних установах, завше бився саме у війську.

Одна з найреальніших сил, підпора всякого уряду, російська армія, що була добре об'єднана, дисциплінована та професійно-підготовлена, мала за найпершу свою функцію, звичайно, збройно боротися з зовнішніми ворогами, а за другу підсобну— відповідно підтримувати існуючий у країні лад. Як організація з певною метою, вона— незалежно від свого певного призначення— повинна була мати й особливий спеціальний устрій, пристосований до виконання своїх функцій і щільно зв'язаний разом у своїх формах зо всією зазначеною сукупністю народнього та державного життя. Російська армія, яка сто років тому геть уся належала державі, як єдиному цілому, мала, як і всі країни з абсолютизмом, що тоді ще панував скрізь на європейському суходолі, за свого голову самого монарха - самодержавця. Це й з'ясувало тодішнє існування як усього війська, так і окремих полків, — а з ними разом, звичайно, й Чернігівського, як не установи для країни та її людности, а тільки як знаряддя для необмеженого обсягом своєї влади царя. Відси натурально— й колишній традиційний напрямок діяльності армії й відповідний погляд при цьому на її звичайних (рядових) представників, тоб-то не тільки на салдатів, а навіть й офіцерство. Тим-то для останніх військова служба, будши за професію та засіб до існування, в дійсності не була ні особливо привабливою працею, ані навіть почесним громадським обов'язком.

В колізії між відповідальним призначенням цього важливого органу в державному апараті й важким в дійсності становищем не тільки салдатської маси, а й офіцерства, ховалась серйозна небезпека для уряду тоді, коли він втратив би

¹⁾ Коли, між иншим, постійне регулярне військо комплектувалось, за часів рекрутства, від салдата аж до фельдфебеля, переважно з селян, тим часом як командний в ньому склад давао майже тільки дворянство, що взагалі збергало постійно за собою привілейований стан у країні.

можливість скеровувати в своїх інтересах військо, яке вимагало, до речі, чималого напруження податкових сил людности: величезні матеріальні витрати на службі мілітаризмові¹⁾ (для можливого полегшення яких невдало вигадано було, між иншим, відомі військові поселення), власне, були страховою премією не тільки для того, щоб охороняти державу від зовнішньої небезпеки, але й щоб забезпечити саму урядову владу.

Тим-то, не зважаючи на загальновідому механізацію військових, на незначну фактично питому вагу не тільки салдатів, ба навіть і представників командного складу, Олександр I по Семенівській історії 1820 р. почав був більше дбати за настрої та здоров'я салдатів гвардії, цієї найближчої колись підпори царської влади. Проте, за рік до смерти цар вже більше не вірив своєму військові, причому його підозріння швидче відставали від дійсности, ніж перебільшували небезпеку, що саме відси загроджувала самодержавству й ладові, на чолі якого він стояв. Доводять це саме й повстання в Чернігівському полку й наслідки розсліду ним викликаного про настрої особливо у III-му корпусі Першої армії. Правда, відповідний настрій між представниками покріпаченого селянства, через дедалі більшу здавна дисциплінованість військових, не перейшов в дійсності у руйнацький для тодішнього ладу, салдатський бунт, а розворушив лише офіцерів,—разом і тих, що служили в Чернігівському полку, які почали думати про військовий переворот, подібний до сучасних закордонних або й тих, що попереду були й в самій Росії.

Настрої з неясною свідомістю що до причин незадоволення у переважної частини офіцерів був характерний для часу переходу господарства із натурального на товарово-грошеве, коли ускладнення соціально-економічних умов життя ставило суспільні класи країни в инше, як раніше, становище, і коли—особливо в обстанові економічних наслідків військових ускладнень початку XIX віку для Росії—класові інтереси дедалі частіше стали доходити до гострих взаємних сутічок.

Почали висуватись питання, які розв'язати можна було, тільки змінивши саму систему державного керування, що базувалось на кріпацькому праві. В країні стали гуртуватись громадські сили, виступаючи з заявою про свої потреби в напрямках, що передбачали або урядові реформи або револю-

¹⁾ В 1826 р. на військовій службі лічилося 884.356 салдатів, хоч справді їх було 729.655.

ційну тактику. В протилежність поглядам багато дужчих як на кількість консерваторів та опортуністів, революційне розуміння завдань часу було під силу представникам тільки того тонкого шару дворянства Росії взагалі, й зокрема України, що безпосередньо відчував вимоги життя й безпосередньо та просто, інстинктивно чи свідомо, йшов до їх розв'язання, наближаючись разом до платформи сучасної їм західньо-європейської ліберальної буржуазії.

Сергій Муравйов - Апостол і був в перше п'ятиріччя 20-х р. XIX віку одним з таких, до того найцікавіших виразників відповідного громадського руху.

Походив він з дуже заможної дворянської поміщицької родини, яка осіла була на Україні¹⁾ й ґрунти, що наприкінці трох зменшились, правда, з різних причин²⁾.

Покараний тим, що його переведено було з столиці року 1820 за відому історію в Семенівському полку з гвардії в армію (зразу до Полтавського, а тоді до пішого Чернігівського полку), не тільки позбавлений можливості підвищуватись, а навіть значно обмежений у своїх службових правах, роздратований несправедливістю уряду, С. Муравйов - Апостол з властивою йому темпераментністю характеру цілком зв'язав себе надалі з інтересами протиурядового таємного товариства.

Скоро перестав 1821 р. існувати „Союз Благоденствия“, а Південне Товариство стало самостійне з Директорією на чолі³⁾ (а до неї разом з двома іншими підлягала Васильківська Управа), в останній став за голову С. Муравйов-Апостол⁴⁾.

На з'їзді 1822 р. директорів та голів Управ в Києві на Контрактах, коли Пестель знайомив з основними пунктами „Русской Правды“, складеної в республіканському дусі, думки Муравйова, правда, були скупчені не на деталях програми дій, а тільки на перевороті. На контрактному з'їзді змовників наступного 1823 року С. Муравйов-Апостол вже представив учасникам його колишнього так само семенівця, підпоручика Полтавського полку, відданого йому до кінця життя друга й

1) На Полтавщині й — один час, здається, — на Київщині (пор. с. Демидово біля Димеру).

2) Або через те, що дано частину їх у посаг за дочками старого Муравйова або через невміння його господарювати, як ладна, очевидно, з'ясувати мемуаристка Скалон характерні симптоми дворянсько-поміщичого зубожіння, які тоді вже потроху відчувались.

3) В особі Пестеля та Юшневського.

4) Разом з Бестужевим-Рюїніним, підпоручиком Полтавського полку.

однодущя, Бестужева - Рюміна, що повідомив про існування таємного політичного польського товариства, по чім йому разом з Муравйовим й доручено було розпочати відповідні переговори. Коли обмірковано було наново Пестелів проект, Муравйов домагався, щоб швидче брались до активних дій.

Влітку того самого 1822 р. С. Муравйов-Апостол замислив був у Бобруйському, в час царського огляду військ, що мав відбутись тут, захопити Олександра I¹⁾, зірвати повстання в таборі та рушити на Москву, притягуючи до перевороту й інші, що по дорозі зустрічалися-б, частини. Незалежно від того, що політичні однодущі байдуже поставились до цієї думки, план Муравйова неможна було здійснити хоч-би через те, що самий огляд не відбувся. Невдача тільки розлютувала його й викликала кінець - кінцем згоду на царевбивство, яке ще раніш від нього пропонував Пестель, але, яке через несхожість темпераментів та розходження поглядами що до тактики довгий час відхилялось. На київських контрактах 1824 р. С. Муравйов і Бестужев - Рюмін почали фактично переговори з поляками, щоб скласти угоду між політичними товариствами за-для взаємного підтримання підчас зовсім уже близької, як здавалось, революції, при чому трактовано було й питання за намісника Царства Польського в. кн. Костянтина Павловича. Влітку того самого 1824 р. Муравйов придумав ще новий сміливий план перевороту. До Білої Церкви мав приїхати оглядати військо імператор Олександр I. Скористувавшись з цього, змовники мали намір вдертись й убити царя, а потім зірвати повстання у таборі і рушити на Київ, Москву й т. ин. А що військовий огляд не відбувся, то з планом Муравйова - Апостола не пощастило й на цей раз.

Наприкінці лагерних зборів 1825 р. в вересні місяці, дякуючи С. Муравйову-Апостолові, а найбільше Бестужеву - Рюмінові, в м-чку Лещині²⁾ пощастило дійти злиття з Південним Товариством З'єднаних Слов'ян, яке було реорганізовано узимку 1824 — 1825 р.³⁾, що за його не знав раніш навіть Муравйов і за яке довідався лише Бестужев - Рюмін. Васильківська Управа стала після цього за центр політичної діяльності не тільки частини „південних“, а й усіх „слов'ян“.

¹⁾ Разом з в. князем Миколою Павловичем та Начальником Головного Штабу Дибічем.

²⁾ Коло Житомиру.

³⁾ Щоб надати більшої енергії його праці й перейти до рішучих дій.

Зріст політичної ваги Муравйова, Васильківська Управа якого переважала кількістю, а через те була дужча за дві інші¹⁾, навіть разом взяті, та збільшення фактично його незалежності від Пестеля зумовили наприкінці листопаду 1825 р. пропозицію останнього, з тактичних міркувань, включити до складу Директорії, яко третього її члена, й С. Муравйова-Апостола, цей головний нерв-двигун усього Південного Товариства.

Нові надії обох палких керowników Васильківської Управи, де-далі поширення, в звязку з загальною політичною ситуацією, обсягу їхніх замислів й т. ин.,—все це неухильно наближало до неминучого в найближчий час вибуху.

Тепер, як-би того хтіли, міг статись розрух од що - найменшого товчка, як, напр., ефект від того, що несподівано скинуто було з командування Олександрівським полком члена змови полковника Повало-Швейківського, або й вістка за жорстокості одного з ротних командирів Саратовського полку, а для Чернігівського полку, зокрема, зазначений вже випадок розпорядження тупого морально Гебеля в той час, як давали присягу Костянтинові Павловичу. Правда, по першій з цих випадків члени Васильківської Управи вмовились одкласти ще раз тимчасово початок повстання до літа 1826 р., коли думалось буде царський огляд III-го корпусу. Вони заприсягались при цьому на евангелії почати тоді вже, хоч-би там що, революцію.

Як прискорювали вибух, що насувався, проводирі політичного руху на Україні, можна уявити, окрім інших доказів, між иншим і з переданих, близько цього часу, головному керownikові змови на півдні держави Пестелеві²⁾ трьох листів з Василькова (від Бестужева-Рюміна, Сергія та Матвія Муравйових-Апостолів), де висловлювалась готовність повстати хоч і за 2 тижні, якщо їхнє Товариство буде викрито, як так само й з наведеної декабристом Лорером записки французькою мовою³⁾ Пестелеві від того самого С. Муравйова з словами: „La société est decouverte; si un seul membre sera pris, je commence l'affaire“⁴⁾.

Несподівана смерть у далекому, особливо при комунікації за тих часів, приазовському Таганрозі носія імператорської

1) Тоб-то за Тульчинську та Кам'янську.

2) Через Крюкова П., що привіз з Тульчина повідомлення про два доноси.

3) Надісланої на час присяги Костянтину Павловичу.

4) Товариство викрито. Якщо заберуть хоч одного його члена, я починаю справу.

лади й непорозуміння в справі що до замісника останнього, що виканкали в столиці вибух 14 грудня, спричинились услід за початком політичних арештів до подій у військах на Україні, зокрема — на Васильківщині. Пестеля було заарештовано ще 13 грудня, і для С. Муравйова - Апостола прийшов отже час діяти рішуче.

Горючий матеріял, що його досить ще раніш набралось і поміж простих вояків Чернігівського полку й в командному складі спалахнув, нарешті, ясним полум'ям. Але недосить підготовлені, як виявилось, були керовники цього повстання тоді, коли на долю „чернігівців“ випала була відповідальна роля розпочати сподіваний державний переворот.

II

ПОВСТАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ

а) Виїзд святками С. Муравйова - Апостола

В ніч перед Різдвом 1825 року командир другого батальйону Чернігівського пішого полку підполковник Сергій Муравйов - Апостол, разом із старшим братом, одставним підполковником, Матвієм¹⁾, що жив у його з кінця листопаду, виїхав з м. Василькова на Київщині, місця своєї служби. Поїхав він до Житомиру, офіційно, щоб одвідати прихильного до його корпусного командира генерала Рота. Найбільше спонукало його їхати бажання немов - би допомогти виклопотати, неначе - б через смерть матери²⁾, відпуск у Петербург його приятелеві та інтимному однодумцеві, підпоручикові Полтавського пішого полку Бестужева - Рюміна, що приїхав до нього за кілька днів до того у Васильків. Справи конспірації, що їх ускладнила смерть Олександра I, арешти вчасників змови,

¹⁾ За повідомленням з 12 січня 1825 року князя Рєпніна імператорові Миколі I (Павловський, стор. 64 — 65 і 62), Матвій Муравйов - Апостол, що гостював до того у відомого Трошинського, в Кибинцях (селі недалеко батьківського маєтку Муравйових, містечка Хомутець Миргородського повіту на Полтавщині), скоро дістав листа („певне про смерть неріжчика государя“, що сталась, як відомо, 19 листопаду), рантом і не попросившись навіть з своїми сестрами, що жили по сусідству, виїхав 25 листопаду 1825 р. до брата Сергія. Сквалон у своїх згадках (стор. 62)) зазначає про поспішний одїзд 26 листопаду з Обухівки (маєтку Капністів), з їхнього родинного свята, обох братів Муравйових - Апостолів, її свояків, та Бестужева - Рюміна — під вражінням одержаної вістки про смерть Олександра I.

²⁾ Приїхав Бестужів - Рюмін до Василькова 21 грудня, а 22 - го Сергій Муравйов - Апостол надіслав дивізійному командирові Тихановському рапорта про відпуск (С. Муравйов - Апостол, стор. 253). Корпусний ад'ютант Докудовський, самовидець перепису в Білій Церкві офіцерів, що було забраних у полон та виряджувано на суд, повідомляє (стор. 41), що Бестужів - Рюмін неначе прохав Горчакова, начальника штабу III - го корпусу, сповістити за себе матір.

що почались по доносах, а особливо петербурзька катастрофа 14 грудня, що допіру стала відома,—усе це фактично повинно було поширити круг безпосереднього завдання виїзду Муравйова-Апостола на Волинь святками¹⁾, збільшивши район гарячкових роз'їздів цього видного та енергійного члена Південного Товариства й продовживши термін відсутности з місця звичайного місцеперебування директора Васильківської Управи.

Приїхавши до Житомиру, Муравйов одвідав генерала Рота, що запросив його до себе на обід на перший день свята, причому довідався офіційно за відому йому й раніш з приватних ще джерел подію в Петербурзі²⁾. Отже, вже й не було радії клопотати про відпуску Бестужева-Рюмину, що думав виїхати до столиці після 15-го січня з іншими змовниками. Він побачив, можливо, де кого з місцевих політичних однодумців, а також пробував, між іншим, — правда, без наслідків — умовитися з поляками³⁾ про план спільних виступів, коли-б почалося незабаром повстання. Потім пробувши в місті добу, він виїхав.

З Житомира С. Муравйов-Апостол поспішив поїхати разом з братом спершу до містечка Троянова, що було поблизу, ніби з святковою візитом до родича командира Олександрійського гусарського полку полковника Олександра Муравйова, що не

¹ За свідченням Соловйова, одного з головних пособників свого ватажка, в моголівській військово-судовій комісії (Шугуров *ibid.*, стор. 288), Муравйов-Апостол, справді виїхав, щоб оповістити вчасників змови про початок дій, гадаючи розпочати повстання в Чернігівського полку. Разом з тим він збирався одвідати братів (тоб-то родичів-однофамільців своїх Олександра й Артамона Муравйових) командирів Охтирського та Олександрійського гусарських полків, що разом з Олександрівським та 17 Єгерським, мовляв, прилучаться до тих, що повстануть. Сподівався він і на зустріч у корпусній квартирі в VIII (пішою) дивізію і в (VIII) артилерійською бригадою для оголошення волі й рівности.

² За свідченням М. Муравйова-Апостола (стор. 51),— від сенатського кур'єра на передостанній до Житомиру поштової, станції. Проте Горбачівський значав (стор. 64—5), що про це знали в Чернігівському полку ще за два дні перед Різдом дякуючи (за Вадківським, стор. 79) Бестужеву-Рюмініві.

³ Як от із маршалком волинським графом Мошинським, членом Провінційної Ради таємного польського Патріотичного Товариства. Про останне дивись, між яким, незазначену, очевидачки, працю (бо ж перебила війна) Мосціцького, що виходила окремими випусками у виданні „Литовського Кур'єра“ (Henryk Moscicki: *Uzjeje porozbiorowe Litwy i Rusi*. Wilno 1910—1912 та наступні роки. Див. розділ „Towarzystwo Patrvotyczne na Litwie i Rusi“ Зухрема, про гр. Мошинського див. (крім „Донесіння“ Варшавського комітету й праць загальних) працю Дмітрієва-Мамонтова.

брав участі у змові, а також, звичайно, з тим, щоб зустрітися тут з однодумцями офіцерами, що були причетні до змови¹⁾.

Тоді він негайно - ж відправився до містечка Любара (кол. Новоград-Волинського пов.), що досить далеко було на південний захід од губерського міста Волини, до командира Охтирського гусарського полку полковника Артамона Муравйова, брата Олександра та члена таємного політичного Південного Товариства.

В Любарі С. Муравйов-Апостол, що його замислів не хотів підтримати ні один з видних учасників змови, дістав 27-го числа від Бестужева-Рюміна, який прискакав сюди, вістку про захоплення за цей час у Василькові своїх паперів, про загрозу арешту за наказом уряду. Вражіння від несподіваної вістки було таке велике, що М. Муравйов-Апостол, сторопівши, навіть запропонував був змовникам накласти на себе руки. С. Муравйов-Апостол, проте, разом з братом, що не кидав його, і Бестужевим-Рюмінім, поспішив виїхати з Любару назад, у бік розташування Чернігівського полку. Недумаючи ще, очевидячки, про початок повстання в даний момент, захоплений несподівано подіями він був неначе згодний з думкою брата заповідати собі смерть. Вертаючись до себе швидко, та не спляючись, Муравйов проїхав з товаришами по дорозі через Бердичів та Паволоч, де бушви з іншим настроєм міг би побачитись з політичними однодумцями з числа тих, що служили в кінноті та артилерії.

Проїхавши спішно до 150 верстов, він на ніч 28 числа був уже в селі Трилісах, 45 верстов од повітового міста, місці розташування 5-ї мушкетерської роти свого батальону. Командир роти поручик Кузьмін, член Товариства З'єднаних Слов'ян, однодумець безпосереднього начальника й ширий бунтар, був тоді в Василькові. Невтомний Бестужев-Рюмін, що дорогою підбадьорував братів, негайно рушив із цього села далі шукати сподіваної підтримки зовні, зважаючи на ускладнення, які вже почались.

С. Муравйов, що став на ночліг, вістивцем дав знати Кузьміну за себе. Він пропонував як-найшвидче з'явитись, і подав йому можливість узяти з собою, коли того захоче, й товаришів

¹⁾ Сюди, між іншим, переводився з політичних міркувань Муравйова, на службу в Чернігівського полку поручик Сухінов, один із найенергійніших його однодумців. Проте, Сухінов ще не виїхав до місця нового призначення.

по службі, з числа змовників. Але по появі в Трилісах братів Муравйових - Апостолів, тої самої ночі, проти 29-го грудня сюди примчав і командир Чернігівського полку підполковник Густав Гебель, що четверту вже добу шукав їх, разом з узя-тими у Житомирі з корпусної квартири жандарським поручиком Лангом, і наказав арештувати наздогнаних.

б) Події до повороту Муравйова до Василькова

Вже як виїхав С. Муравйов - Апостол, ротні командири Чернігівського полку дістали від свого полкового командира, на підставі наказу, що оце тільки прийшов, приписа зібрати салдатів для присяги, як виявилось, новому (замість вел. кн. Костянтина Павловича, що зрікся престолу) імператорові Миколі. Ранком 25-го числа, на перший день Різдва, зібрані швидко відусіль роти присягли, і полк по цім було розпущено по квартирах, на місця звичайного розташування окремих військових частин. Чимало офіцерів залишилось проте в місті, ввечері бо того самого дня з приводу полкового свята в командира полку влаштований був баль.

Пізно вже вночі саме в розпал веселости до помешкання Гебеля прийшло 2 жандарські офіцери, що приїхали, як пізніше з'ясувалось, з могилівського штабу Першої армії, й заявили, що їх прислано для важливої справи до командира Чернігівського полку. Вони з'явилися з паперами, за підписом генерала Толя, начальника штабу, щоб арештувати братів Муравйових - Апостолів.

Пішовши до кабінету разом з жандарями, Гебель незабаром вийшов з свого помешкання й поспішив, в супроводі обох приїжджих, до помешкання С. Муравйова - Апостола, де по від'їзді господаря з братом залишались Бестужев - Рюмін і розладуваний з офіцерів у салдати Башмаков, який можливо дещо знав про змову. Увійшовши до кабінету Муравйова, вони забрали там його папери й після того кинулись навздогін у напрямку недавнього виїзду тих, кого вони шукали, щоб арештувати.

Скоро пішли геть несподівані нічні відвідувачі, Бестужев - Рюмін, до якого прибігли з полкового свята, яке розладилось, деякі офіцери — члени Товариства З'єднаних Словян, заховав невзяті ще папери господаря помешкання, а потім й собі поспішив з Василькова попередити друга про небезпеску, що загрожувала йому й усьому таємному товариству. Бестужев

встиг випередити Гебеля на першій вже поштовій станції, але відшукав С. Муравйова-Апостола тільки в Любарі 27 грудня, в Артамона Муравйова, тоб-то тільки на третій день по біді, що скоїлась.

У великій тривозі залишилися по цій історії в Василькові, щоб діждатися повороту Муравйова або, принаймні, одержати вістку про нього й можливий його арешт, вчасники змови офіцери Кузьмін, барон Соловйов, Щепилло й Сухінов. Вони пробували, окрім Бестужева - Рюміна, скористуватися з випадкового завітання до них через день підпоручика VIII артилерійської бригади Андреевича II, що приїхав був з Києва по справах змови та не знав так за відсутність С. Муравйова - Апостола, як і за місцеву подію 25 грудня. Андреевичу так само було доручено негайно виїхати шукати слідів їхнього проводиря й домагатися, щоб почато було повстання VIII пішої дивізії або в якому-небудь, з розташованих по сусідству на Волині, гусарському полку, безперечно бо намітився вже початок повстання. Андреевич з охотою погодився на цю пропозицію й поспішив у бік Житомиру. Проте, він заїхав невдало до м. Радомишля на Київщині, до члена таємного товариства, кол. командира Олександрівського полку (IX - ї, як і Чернігівський полк, пішої дивізії) полковника Повало - Швейківського, бо не знайшов С. Муравйова ні в Житомирі ані в Троянові, ба навіть у Любарі ¹⁾.

Бестужев - Рюмін, одшукавши С. Муравйова - Апостола з братом і повідомивши про небезпеку, що загрожувала, залишив разом з ним Любар. Відокремившись, тимчасово від своїх товаришів, як приїхали до Трилісів, він (як уже було зазначено) виїхав для агітації на Радомиський повіт ²⁾ й остаточно з'єднався з Муравйовим, коли цей вже рушив на

¹⁾ Довелось йому тоді, марно проїздивши чотири дні, повернутись 31 грудня знов до Василькова, відки допіру вирушив Чернігівський полк з Муравйовим на чолі, а далі й до Києва, де Андреевича незабаром було арештовано.

²⁾ Бестужев - Рюмін заїздив, між иншим, до м-чка Коростишева до поляка графа Олізара й до села Мініни, де мало його не заарештували. Збираючись за дорученням Муравйова пробратись, як буде змога, й до Новоград-Волинського до артилеристів - одностумців, він, власне, встиг побувати тільки в Радомишлі в кол. командира Олександрівського полку полковника Повало - Швейківського (що об'явився, однак, як і для Андреевича, відсутнім) і, можливо, в Брусиліві в полковника Набокова, командира Кременчуцького полку. За Вадковським (стор. 81—2), Бестужев думав немов-би приїхати й до Павлолучи до артилеристів, командир яких Пихачев зі своїми офіцерами був причетний до змови.

С. И. Муравйов - Апостол

Васильків. А в цей час у Василькові штабс-капітан барон Соловйов і поручики Кузьмін, Щепило та Сухінов¹⁾, товариші по службі й політичні однодумці С. Муравйова-Апостола, сиділи зажурені й дожидали вістки, яку, нарешті, й дістали, дякуючи записці, що одержав десь у північну годину Кузьмін од С. Муравйова-Апостола. Вони зразу погодились на пропозицію приїхати до Трилісів. Поділившись на 2 частини й вирушивши так, щоб не розминутись, якби що сталось у дорозі, з С. Муравйовим-Апостолом, вони швидко саньми проїхали щось з 45—50 верстов і на ранок 29 грудня прискакали до вже арештованого, але ще не увезеного їх ватажка²⁾. Скоро вони прибули до Трилісів, між непопулярним полковим командиром та нервово настроєними офіцерами зразу зайшли суперечки, які закінчились тим, що Гебеля побили ба, навіть серйозно, тяжко поранили (14 ран) й покалічили. Гебелеві, правда, кінець-кінцем, пощастило втікти і врятуватись, так що за допомогою спочатку оконома, а потім командирів сусідніх рот (капітанів Козлова й Вульфєрта), його встигли навіть одвезти до родини у Васильків, а згодом і до Києва, щоб лікувати там під доглядом міських лікарів. Жандарський офіцер, що приїхав разом з Гебелем, так само ще раніш встиг утікти й перший, очевидячки, повідомив військову владу про те, що сталось у Трилісах.

С. Муравйов-Апостол разом із братом отже дістали волю.

Після того, що сталось, він був примушений, так бо склались обставини, без належного підготовлення, від таємної, конспіративної, хоч і енергійної діяльності, зразу перейти до рішучих заходів, тоб-то до одвертого повстання.

За основне ядро для Чернігівського полку, що затим майже весь повстав, була 5-а мушкетерська рота, поручика Кузьміна, яка стояла в Трилісах. Її командир, палкий та енергійний учасник змови, один з перших, ще з часу перебування військ у лагєрях влітку 1825 року коло Ліщина під Житомиром, взявся своєчасно підготовляти своїх салдатів, вважаючи на безсумнівне, вже тоді й близьке повстання. Тому до Кузьміна—до речі його ротна квартира найдалше була на захід од Василь-

¹⁾ З них, як відомо, три перші були ротні командири, а Кузьмін і Щепило були ще й у ротах Муравйовського батальйону.

²⁾ Гебель, що приїхав холодної зимньої ночі, погодився на запропоноване йому чаювання й не поспішив через це виїхати з Трилісів з арештованими негайно по захопленні Муравйовими.

кова, тоб-то перша була по дорозі з Волини—насамперед і звернувся С. Муравйов - Апостол, як повернувся з своєї подорожи.

Переконавшись безпосередньо, що йому співчуває найбільша військова частина, Муравйов залишив тимчасово в Трилісах Кузьміна, щоб приготувати його роту до походу, а сам поквапився виїхати в недалеку відти Ковалівку (село Васильківського повіту), місце розташування так званої гренадерської роти свого батальйону, з поручиком Петінім на чолі, який, правда, не брав участі в таємному товаристві. Зібрані, скоро прийав батальйонний командир, салдати цієї роти. Почастовані ще й горілкою, заявили про свою готовність не вагаючись служити „за бога й віру, для волі“. Разом з ними (тимчасово тільки, як виявилось) взяв участь у виступі в похід, що почався, й пасивний їхній ротний командир

В Ковалівці С Муравйов-Апостол, за для можливого та своєчасного ширення розпочатого вже повстання, вжив відповідних заходів. Він, поперше, одіслав Соловйова й

Щепілла, що виїхали одночасно з ним з Трилісів, до своїх рот, щоб приєднати їх до повстання. Башмакова, салдата розжалуваного з артилерійських полковників, виряжав до членів таємного товариства в VIII-й артилерійській бригаді на Волині запросити їх взятись за зброю, з попереднім ще дорученням зайхати по дорозі й до командира 6—ї мушкетерської роти (так само з батальйону Муравйова), капітана Фурмана, якому доручено було, щоб він з такою же місією поїхав до вчасників змови VIII пішої дивізії, теж на Волині. Нарешті, до порівнюючи недалекої Білої Церкви, до 17-го егерського полку, поїхав один з найжвавіших унтер-офіцерів (Какауров) ззапискою до підпоручика А. Вадковського, де запрошувалось його приїхати до Василькова.

Ніч проти 30 грудня було проведено у Ковалівці, куди встигла тимчасом прийти й більша частина роти Кузьміна разом з командиром. Рано вранці 30-го С. Муравйов - Апостол із своїм

М. П. Бестужев - Рюмін

загоном виступив з Ковалівки, щоб за один день пройти 35 верств до Василькова, куди він і підійшов у пообідню вже пору короткого зимнього дня ¹⁾).

в) Події в Василькові

У Василькові ²⁾ що повинен був стати за початковий пункт одвертого вже повстання, як місце перебування штабів полкового і обох батальйонних, варті чергових рот, конспіративної квартири, так званої Васильківської Управи й т. ин., за події в Трилісах і далі довідались своєчасно не тільки за більш-менш випадковими чутками обивательського походження (через салдатів, євреїв, селян і т. ин.), але й через самий факт швидкого привозу туди Гебеля, що постраждав од нападу.

Людність повітового міста, маючи поміж себе чимало беззахисних та боязких євреїв, од упертих чуток про наближення салдатів-повстанців, надто хвилювалась, і місцева влада попробувала була вжити відповідних заходів, щоб одвернути близьку вже небезпеку. Командир першого батальйону Чернігівського полку майор Трухін, що фактично був тоді за старшого офіцера, збільшив місцеву варту, розпорядився не пропускати приїжджих, причому арештував Соловйова й Щепилла, однодумців С. Муравйова-Апостола, які направлялись через Васильків. Далі Трухін наказав ротам, що не приєднались ще до повстання ³⁾, зібратись у Василькові, і доручив при цьому підпоручикові Бистрицькому привести з

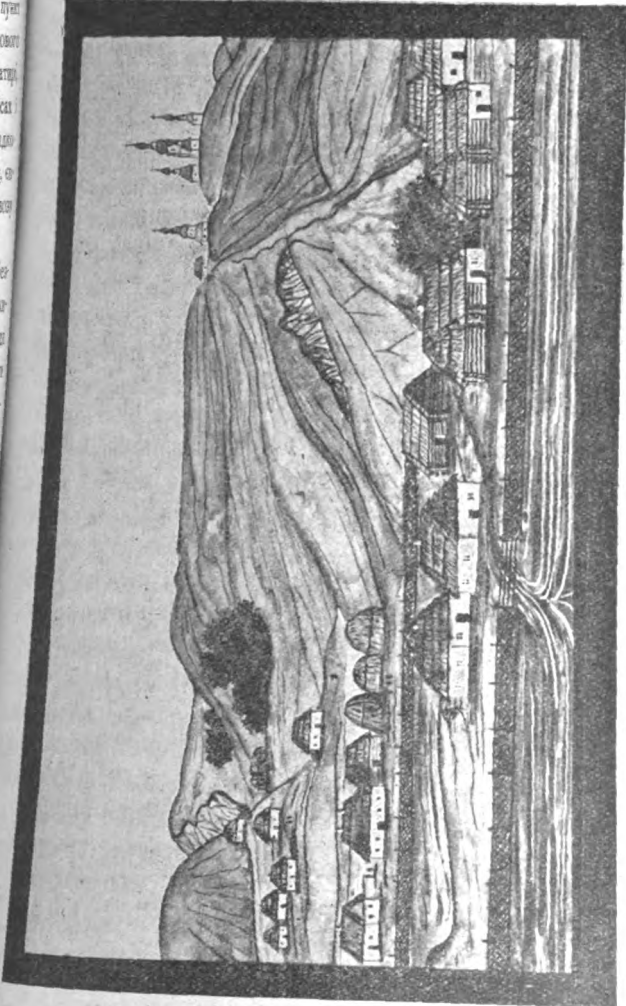
¹⁾ За Рулікоським (стор. 222—3), знавцем місцевости, Муравйов з Трилісів до вступу свого у Васильків пройшов через Королівку, Кишинь, Поленичинці, Ковалівку, Устимівку, Середню Слобідку (иначе Винницькі Стави), Мар'янівку й Митницю.

²⁾ Васильків—давня оселя на лівому (і тепер переважно) березі середньої течії праводніпровського притоку Стугни, город (тоб-то фортеця) Васильв ще часів Володимира Старого. В ньому, напр., ще й тепер зберіглись: місцеве городище, а також лівобережний, так званий „змійв вал“, що тягнеться по сусідству. Васильків був з давних-давен (аж до секуляризації за Катерини II у 1786 р.) володінням Київо-Печерського монастиря. Повітове місто з 1797 р. до недавнього районування губернії Васильків лежав на старовинному тракті, в 33—34 верстах од Київа й майже на таку віддадь од Білої Церкви.

³⁾ За документами, що є під руками, нез'ясовані лишаються тільки місця розташування рот Щепилла й Фурмана. Для останньої, проте, можливо місцевість коло села Гребінки Васильківського повіту.

и 35
же шор

вий пункт
толкото
и кварти
риданн
випадо
адатн. о
о прик
гмало бер
до наби
лева ван
одверну
іону Ч
в тоді
яднєк
овіова
напрва
що
льк
вєсти
мало
Кир
вєр
вєр
вєр
вєр

Васильків за часів Миколи I

м. Германівки¹⁾ другу мушкетерську роту Соловйова, а сам вступив по цьому назустріч ворогові, який підходив з правобережжя р. Стугни.

Спочатку, в необхідню ще пору, авангард під командою призначеного від Муравйова поручика Сухінова, а пізніше, присмерком, і головні сили разом з самим ватажком повстанців підійшли до міста. Вже ввечері, наслідок, прибула разом з фельдфебелем Шутовим і решта роти Кузьміна, яку, між иншим, невдало пробував втримати по дорозі від дальшого походу командир IX дивізії генерал Тихановський, що саме над'їхав.

Трухіна, що виступив проти повстанців, нелюбого за надмірно сувору поведінку з салдатами, затримано разом з другим, що з ним був, офіцером (підпоручиком Кондиревим). Познущались, а тоді відправили під арешт. Військові частини, що були в Василькові, легко, жадного не ставлячи опору, перейшли на бік С. Муравйова - Апостола, дуже популярного між салдатами, і арештовані перед тим Соловйов і Щепилло вийшли, звичайно, на волю. Місто, отже, було тепер під владою повстанців.

При цьому далі, відповідно до стану справ, зроблено було деякі розпорядження, й командний склад (найбільше чотирьох однодумці С. Муравйова - Апостола) вживав можливих заходів, щоб запобігти можливим ексцесам²⁾.

Салдати, що прибули, порозміщались по так званих „тісних квартирах“. Їм приставили харчі й горілку, щоб нагрітись з морозу. Викликаним представникам міської людности з'ясовано було зміст повстання, щоб заспокоїти мешканців та ще для того, щоб легше було й надалі діставати харчі для війська під квитанції, що тоді видавали.

З штаба полку й з помешкання командира було взято прапори й скарбову скриню для грошей з 20.000 карбованців (яку потім фактично й не займали, причому, правда, не

¹⁾ Германівка, містечко на Київщині, лежить на південний схід од Василькова щось на 35 вергов як од цього міста, так і від Києву. Порівняня її віддає з'ясовує трохи спізнале прибуття звідти Бистрицького з ротою Соловйова.

²⁾ Хоч, за повідомленням Де-Юнкера (в Шугурова) були „шалощі по шинках“, а Руліковський (стор. 225—6, 232 і 352—3), переказуючи про бешкети салдатів у Мотовилівці з горілкою, як і про випадки мародерства по дорозі, свідчить ще за те, що повстанці безплатно діставали по міських (варейських, звичайно, переважно) крамницях хліб та інші харчі, як і трюнки.

пошало захопити полкові папери й печатку, з ними бо десь
втік ад'ютант полку поручик Павлов. На міських заставах
поставили військову варту. Збільшили так само варту коло
скарбниці та в'язниці. Двох салдатів, яких покарано було арештом на гауптвахті за суворого режиму Гебеля й Трухіна випущено на волю — звичайно, для того, між иншим, щоб піднести настрій у простих учасників повстання.

Замість них помістили там Трухіна, а згодом і двох жандарів-офіцерів¹⁾, що знов опинились у Василькові (по невдалому намірі вразу захопити братів Муравйових - Апостолів), як так-само тільки тимчасово, власне, і затриманих двох місцевих²⁾. Підпоручик 17 егерського полку Олександр Вадковський³⁾, що його викликав Муравйов, прискакав коло цього часу з Білої Церкви. У відповідь на вмовляння керовників повстання обіцяв скільки сили допомагати, щоб повстав і його полк, що таку вагу мало би для більшого ще поширення бунту, і цим збільшив їх ентузіазм. Кінець вечора й частину ночі безпосередні співробітники С. Муравйова-Апостола добре дбали, щоб додати духа своїм салдатам і підтримати в них піднесені настрій. Так само готувались до майбутнього виступу в похід, який було задумано, щоб „визволити нарід з рабства, службу (салдатів) скоротити“.

Сам Муравйов не з'являвся тимчасово на люди, взявся бо випрацювати зовсім ще неготовий до того план дій і писав чималу частину ночі. Працювали вночі й полкові його писарі. У вечірньому наказі по полку подавалось розпорядження ранком наступного дня зібратись на міську площу. Одночасно було дано з Василькова й приписа гренадерській та першій мушкетерській ротам першого батальйону⁴⁾ дождати в В. Мотовилівці приходу полку на другий день.

На ранок 31 грудня⁵⁾ у Василькові зібралась більша частина Чернігівського полку в його тодішньому тільки двох-батальйонному складі: друга гренадерська й 5 мушкетерська

¹⁾ Поручика Несмеянова й прапорщика Скокова. Як видно з одного офіційного документа Київського Губерніяльного Історичного Архіва, було затримано ще й 4-ро простих жандарів.

²⁾ Підпоручика Кондирева й прапорщика Апостола - Кегича.

³⁾ Справді цей, за виразом офіційного „донесення“, не дуже діяльний член Південного Товариства“, на запрошення допомагати давав обіцянки, не будучи особливо певний, що їх можна виконати.

⁴⁾ Капітанів Козлова (у В. Снітинці) і Вульфєрта (в Мотовилівці).

⁵⁾ За розпорядженням як С Муравйова-Апостола, так і раніш ще Трухіна.

роті¹⁾), що явились одночасно з Муравйовим, 4 і 6 мушкетерська роти²⁾), які вже й до того були в місті, заступаючи одна одну на черговій варті при полковому штабі, тоб-то майже весь другий батальйон самого Муравйова, а також і 3-я мушкетерська рота штаб - капітана Маєвського, яка підійшла з недалекого села Плисецького й також пристала до повстанців, з складу першого батальйону, що був досі під командою Трухіна. З відсутніх військових частин друга мушкетерська рота Соловйова не прийшла ще з порівнюючи далекої Германівки³⁾), а з ротами першою гренадерською й першою мушкетерською малось з'єднатися тільки в Мотовилівці.

Між іншими першими розпорядженнями, вранці С. Муравйов-Апостол, щоб почати здійснювати накреслений уночі план дій, викликав до себе прапорщика Мозалевського, який виявив допору розпорядливість, виконуючи доручені йому справи, і запропонував йому їхати до Києва, як місця, очевидно, можливого в близькому майбутньому переходу, бо сподівався забезпечити там своєчасно підтримку повстанцям з боку політичних однодумців. Мозалевському при цьому дано було до рук листи до київських членів руського й польського таємних політичних товариств, а також декілька примірників остаточно складеного за ніч і переписаного так зв. Православного або Політичного Катехизису, щоб розкинути його в місті за допомогою взятих з собою салдатів.

На призначену напередодні годину військо, що зібралось у Василькові, пошикувалось на міському майдані, причому запрошеному полковому пан - отцеві (о. Данилові Кейзеру) запропоновано було відправити молебна перед початком походу й прочитати Катехизиса, який спочатку пан - отець зрозумів в звичайному, тоб - то в церковному розумінні. В дійсності тут мали на увазі зразок агітаційної літератури політичного характеру, який склав Муравйов - Апостол почасти з Бестужевим - Рюмінім⁴⁾), щоб по змозі популяризувати й оформити погляди та змагання ватажка повстання, який до того дбав тільки за те, щоб тільки викликати незадоволення й роздратування

1) Поручиків Петіна й Кузьміна.

2) Поручика Щепила й капітана Фурмана, заміненого, правда, через те, що його малось вирядити з агітаційною метою на Волинь, поручиком Сухіновим.

3) Місечко Київського повіту.

4) За прикладом низки інших таких творів у Росії та за кордоном.

проти існуючого ладу, але нікому не одкривався, опріч небагатьох, з своїми політичними замірами¹⁾.

По молебні й читанні (не зовсім, проте, вдалому ні з боку технічного, ані що до наслідків²⁾) Катехизису в урочистій обстанові С. Муравйов-Апостол виголосив відповідну промову до війська, на любов та вірність якого покладався він цілком. По скінченні обряду, що мав за мету не тільки з'ясувати мету руху й додати духу вчасникам майбутнього походу, але й офіційне, що справило би відповідне вражіння на широкому просторі, оголошення про початок революції³⁾, закінчено було все, щоб рушати в похід.

¹⁾ Про зміст „Політичного Катехизису“, як і про „Відозву“, див. у нарисі про вчасників повстання. На складання цього твору в формі питань і відповідей вплинула не так праця з тою самою назвою декабриста Микити Муравйова 1822 р., як катехизиси, складені еспанськими ченцями в час боротьби гверіальясів з французаами (уривки, в перекладі російською мовою, уявились ще р. 1812 в „Сыне Отечества“ й низці сучасних журналів, а також у „Згадках про Еспанію“ 1823 р. відомого Ф. Булгарина), а особливо французький роман 1824 р. де Сальванді зі змістом з еспанських таки подій зазначеного часу, де змальовано, між иншим, картину революційного ентузіазму, що викликало дуківництво памфлетами під виглядом катехизису.

Одночасно з „Катехизисом“ С. Муравйов-Апостол і Бестужів-Рюмін склали також в такому самому дусі й „Відозву“ до салдатів.

²⁾ Короткий, але, власне, важкий, щоб зрозуміти просто тільки його прослухавши, стилістично своєрідно виконаний і прочитаний у незвичайній обстанові, даючи агітаційний твір не справив сподіваного вражіння. Голос пан-отця, якому було не по собі й читав він експромтом написане незнайомою рукою й незвичайне до того змістом, не був виразний і чутний (в супереч заяві Горбачевського), а тремтучий і нечутний салдатам (як свідчить самовидець Ракуза, пор. Шугурів bis), так що, як зазначали Вадковський і Балаз (стор. 67). тоб-то, звичайно, його інформатор М. Муравйов-Апостол, читання неваже закінчив Бестужів-Рюмін.

Як визнає сам С. Муравйов-Апостол, „ажекатехизис“ (за офіційною термінологією) справив на простих салдатів не вигідне його намірам вражіння. За „Донесением“, він побачив, немов-би, що мусить через це знов користуватись ім'ям государя-цісаревича в. кн. Костянтина Павловича (що, мовляв, не зрієся корони), тоб-то відмовитись од своїх республіканських задань, обмежившись тільки конституційними. Від цього - й своєрідні чутки поміж салдатів та людности про царя Костянтина, що йдуть нетільки з урядових джерел, але й, напр., від Руліковського.

³⁾ Дійсно про відповідне вражіння від виступу С. Муравйова-Апостола свідчать Олівар (стор. 189: „наполнили страхом Киев и Белую Церковь“), Докучаєвський (стор. 40: „власти од Петербурга и до Житомира струхнули“), і навіть сам імператор (Шильдер стор. 366: в листі 5 січня до в. кн. Костянтина Павловича Микола I побоювався, щоб бунтарів не побільшало до 6000--7000 чоловік, „а moins qu'il ne se trouvent des honnêtes gens qui sauront maintenir l'ordre“).

З можливих варіантів марша (в бік Київу, Житомиру або Білої Церкви) не спинившись на жадному¹⁾ й не діждавшись роти, що мала прийти з Германівки, Муравйов зробив розпорядження загальні й по окремих військових частинах. Звільнено було від арешту, як уже безпечних, Трухіна з обома жандарськими офіцерами та вжито можливих заходів, щоб запобігти шкодам людности від салдатів, коли вирушатимуть з міста.

Саме перед молебном прибув Іполіт, наймолодший із братів Муравйових, який недавно вийшов на офіцера та якого було призначено на службу до Другої Армії. Він мав з столиці доручення конспіративного змісту до південних змовників²⁾ і по дорозі до Тульчина заїхав у Васильків. Побачивши те, що діється перед його очима, Іполіт в юнацькому запалі, дарма що його відмовляли, приєднався до походу.

В урочистій обстанові й пошикований до бою Чернігівський полк в обідній час (о другій годині дня) вирушив з Василькова на В. Мотовилівку (село кол. Васильківського повіту³⁾).

г) Марш повсталого полку

Скоро прийшли, вже смерком, у село Велику (або Панську) (біля верховини р. Стугни) Мотовилівку, недалеко від Василькова, яке належало польському поміщикові Руліковському, С. Муравйов - Апостол поспішив до зібраних вже там салдатів

¹⁾ Як заявляє Горбачевський (стор. 302), що йде, звичайно, від самого вчасника подій Соловйова, офіцери „слов'яни“ прохали й благали С. Муравйова - Апостола йти в один перехід і звалитись, наче сніг на голову, на Київ і взяти його, там бо була, мовляв, на варті бригада з членами таємного товариства, що приготувались і дожидали їх, але Муравйов не приставав на це, вимовляючись, що прийдуть війська приборкувати й... приєднаються до нього. Дворазові, за Руліковським (стор. 227—8), розпорядження (спочатку війську у Мотовилівці, а згодом і мешканцям), за нічліг полку, що мав бути так само неначе показують, що Муравйов не зразу дійшов думки йти з Василькова не в бік Київу, а на Мотовилівку.

²⁾ Він вийхав, разом з декабристом Свистуновим, з Петербургу ще 13 грудня з листами, між иншим, од князя Трубецького до С. Муравйова - Апостола і ин. Довідавшись пізніше, дорогою, за Петербурзькі події 14 числа, юнаки-офіцери спалили ці листи.

³⁾ На мапі, від Василькова до В. Мотовилівки до 10 верстов, а фактично (через властивості рельєфу й дороги) — трохи більше. Велика (або Панська) Мотовилівка, що лежить на правому боці верхньої Стугни (на лівому березі річки Мала, або Скарбова Мотовилівка), належала разом з Оленівкою, Руліковському, авторові цікавих мемуарів. Муравйов зупинився тут, але в будинку настоятеля костюлу, а не в поміщика.

першої гренадерської та першої мушкетерської рот з батальйону Трухіна й вдався до них з промовою, що не мала, проте, ефекту, як у Трилісах, Ковалівці або Василькові: салдати цих рот, яких командири, як не вчасники змови, не підготували раніш до такої пропозиції, не відгукнулись на заклик приєднатись до повстання.

При цьому гренадерська рота, вийшовши тимчасово до місця свого розташування, с. Великої Снітинки (під м. Фастовим), тієї таки ночі вирушила разом зі своїм командиром (капітаном Козловим) до Білої Церкви, щоб стати під безпосередній розказ начальника IX дивізії, як учинила це й та частина першої мушкетерської роти, що стояла не в самій Мотовилівці, а розташована була в цьому селі. Друга (правда, більша) частина роти, залишившись без командира, який від'їхав перед тим на якийсь час (капітана Вульфферта), примушена була примістити в себе військові частини, що прибули з Муравйовим, а також взяти участь і в поході¹⁾.

Розпустивши по цім своїх салдатів ночувати, С. Муравйов-Апостол наказав, за-ради Нового Року, що наступав, щоб тут була переднівка: окрім бажання діждатись вістки про наслідки поїздки Мозалевського до Києва, цим давалось салдатам ще й змогу відпочити, вони бо почали в мороз робити переходи та не мали покою навіть на Різдво то через присягу, то через повстання. При цьому за допомогою ротних командирів було вжито можливих заходів, щоб розмістити салдатів, дати їм теплий одяг, не кажучи вже за остороги на випадок можливої зовнішньої небезпеки.

Вночі проти першого січня, вдень на Новий Рік і наступної ночі напередодні виходу з Мотовилівки робили розвідки в бік Білої Церкви, відти бо дожидали підтримки від розташованого там егерського полку. Не дістали її, між иншим, через арешт Вадковського, за який, проте, не довідались своєчасно повстанці.

¹⁾ Що до настрою гренадерської й першої мушкетерської рот першого батальйону, то, очевидно, й раніш Муравйов не був певний, що вони легко приєднаються до його замислів, і через те не наважився спочатку, як рушив ще в Трилісів і Ковалівку до Василькова, завертати до В. Снітинки (до гренадерської роти Козлова), ні до Мотовилівки (до мушкетерської роти Вульфферта), а вважав за краще прийти сюди вже пізніше, імпонуючи зібраними вже на той час силами. За повідомленням Ракузи (в Шугурова bis), салдати, що чекали на Муравйова в Мотовилівці, заявили начеб-то йому, що не підуть без своїх (в'дсутніх) ротних командирів і прохали навіть приставити майора Трухіна.

Вранці першого прийшла до Мотовилівки друга мушкетерська рота, бар. Соловйова, яку привів підпоручик Бистрицький: вона прибула до Василькова тоді, як вийшов вже звідти С. Муравйов - Апостол. Як і всі молодші офіцери Чернігівського полку, він не належав до таємного товариства, не знав спочатку справжньої мети повстання. Але переконавшись у настрої салдатів, яких він привів, Бистрицький найбільше з почуття солідарности з товаришами по службі, що взяли вже участь у русі Муравйова, не звертався за порадою до Гебеля й Трухіна, які були ще тоді в Василькові, та рішив наздогнати свій полк. А що зимній день короткий, то Бистрицький, простуючи за тими, що виступили з міста, повинен був заночувати по дорозі в Мотовилівку в сусідньому з нею селі Солтанівці. Рота, яка з ним підійшла, була остання, що приєдналась до повстання.

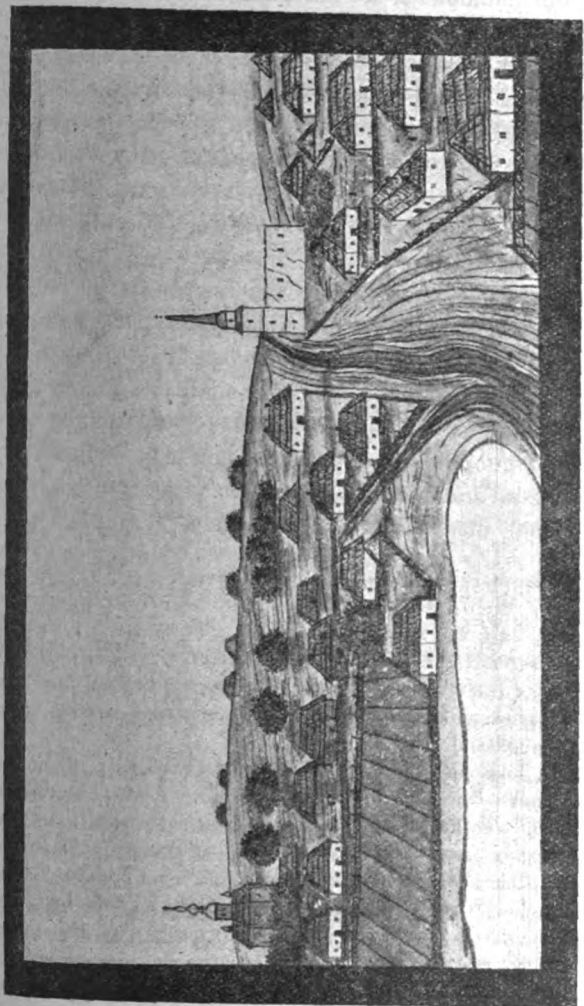
Отже, остаточно вяснилась дійсна кількість зібраних для політичного перевороту збройних сил С. Муравйова-Апостола, які далі вже не збільшувались. Вони становили разом загін менш як на 1000 чоловіка, та ще й з неповним командним офіцерським складом.

Новорічну переднівку в Мотовилівці, що викликала здивування, а опісля навіть докори Муравйову за вагання, баринія і пропуск можливости швидкістю дій скористати з моменту ¹⁾, використано було, щоб діждати відомостей з Києву та Білої Церкви, й щоб з'ясувати, між иншим, мету повстання місцевій людності українській та польській, яка, проте, пасивно та ухильно ставилась до агітації ²⁾.

На ранок 2 січня в Мотовилівці вяснивсь дуже характерний як до настрою командного складу факт тікання назад до Василькова 5 субалтерн - офіцерів. Він був прецедентом для аналогічного дезертирства й інших офіцерів наступної ночі,

¹⁾ Окрім зазначених далі заходів військової влади цікаві вказівки Руліковського (в різних місцях) про те, що акурат у цей час агенти урядові почали пильно стежити за рухом повстанців. Потвердження цього—у відповідних документах Київського Центрального Історичного Архіву.

²⁾ Руліковський (стор. 235; пор. ще що переказує Лішій у Шугурова), свідчить, що нічого не вийшло з того, що 2 офіцери читали народові, який вийшов з православної церкви на Новий Рік, „прокламацію“. Вадковський, навпаки, заявляє (стор. 87, — очевидно з слів Соловйова або Бистрицького) про те, що салдати на постої тлумачили обивателям по своєму мету повстання. До речі, за Щоголевим, Сухінов по виступі в Василькова не раз, немов-би читав з салдатами „Катехизиса“, з'ясовуючи, очевидно, його зміст.

С. Мотовилівка за часів Миколи І

викликавши потребу енергійного морального впливу на салдатів з боку проводиря повстання¹⁾.

Неодержання в свій час потрібних відомостей визначило напрямок ближчого маршу С. Муравйова - Апостола: до наміченого тільки пізніше походу до волинського осередку змови він все ще сподівався на підтримку від 17 егерського полку з Білої Церкви²⁾.

Муравйов не знав про арешт своїх емісарів у районі як Київ з Брусиловим так і Білої Церкви (Мозалевського та Вадковського), не забезпечив себе певністю що до підтримки відци. Бажаючи, проте, безпосередньо зійтись з найближчою великою військовою одиницею по сусідству, він виступив з Мотовилівки³⁾ і над вечір прибув у с. Пологи⁴⁾, коло м-чка Білої Церкви.

Розвідки вночі по-над самим містечком, що належало до тутешніх лятифундій графині Браницької, констатували те, чого не сподівався Муравйов, а саме вихід з Білої Церкви 17 егерського полку за розпорядженням, як виявилось корпусного командира генерала Рота. Таки в Пологах вночі проти 3-го січня до місця, де отаборились повстанці, підїздило декільки вже гусаринів, — новий доказ того, що вже почалось пересування урядових військ. Тоді саме втікли (як зазначено) ще інші 4 офіцери,

1) Всупереч ствердженню Горбачевського (стор. 124) і навіть Раузи (Шугуров біс, стор. 276 — в обмові на допиті), що Муравйов - Апостол немовби дав змогу тим, хто не співчував, зразу в Василькові залишити повстання, з фактів, наведених у „Приговорі“ (Базилевський, стор. 117—20) і за свідченням Гебеля (за шт.-кап. Маввського та юнкера Бэрзова), ледви чи можна робити висновок, що в даному разі, коли притягували до участі в повстанні, був тільки моральний вплив.

2) За „Донесением“ (що базувалось на свідченнях С. Муравйова - Апостола на допиті) і обома рапортами Рота (див. у Базилевського), появу військ у Мотовилівці з'ясовують початковим наміром просунутись силою природи, тоб-то дорожніх властивостей місцевости, де зливаються Унава з Ірпенем через м-чко Фастів Васильківського повіту до м-чка Брусилова Радомиського повіту. Брусилів — пункт, що однаково далекий і від Києву й від Житомиру. Цей замір тимчасово заступила думка про марш до Білої Церкви. Згідно зі свідченнями С. Муравйова - Апостола, не маючи відомостей про наслідки місії Мозалевського в Києві, небезпечно було йти Житомирським шляхом (тоб-то в бік Брусилова), тоді як була надія на 17 егерський полк у Білій Церкві, де не було до речі артилерії.

3) Як повідомляє один з офіційних документів Київського Центрального Історичного Архіву, 4-та рота пішла була 1 січня з Мотовилівки до м. Бишева, але повернулась назад.

4) Так само Васильківського повіту.

з них 2 ротні командири¹⁾. Отже, при Муравйові залишилось усього 5 представників командного складу Чернігівського полку²⁾.

Недобре, таким чином, складались обставини для відважно розпочатої справи: до повстання не притягли навіть одної цілої полкової одиниці, офіцерів сильно поменшало, пропущено низку випадків, щоб своєчасно розвинути революційний рух як що до кількості, так і територіяльно, дано було урядові можливість забезпечити себе, щоб не заскочили його розполохом, і навіть приготувитись, щоб ударити на повстанців, при фактичній, на-решті, локалізації (як з'ясувалось потім) повстання. С. Муравйов-Апостол, разом з кількома вірними з офіцерів товаришами по справі, повинен був за таких обставин вжити можливих заходів, щоб запобігти депресії в салдатів. Він підтримував в них бажаний настрій надією на швидку допомогу від політичних однодумців і запевненнями в безперечному успіхові справи.

Удосвіта 3 січня Муравйов виступив з Пологів, щоб пройти через Ковалівку та Триліси, які ще недавно він одвідав, на Павлоч (бо мав надію з'єднатись там з ближчим місцевим артилерійським загonom), а відти на Житомир, щоб діяти вже разом з волинськими членами змови³⁾.

Спочивали годину опівдня в Ковалівці. Салдатам під звичайні квитанції приставлено було їжу та горілку, а офіцерів запрошено на обід до вправителя тутешнім маєтком гр. Браницької (тут спалено, між иншим, частину взятих назад від Гебеля паперів С. Муравйова - Апостола). Загін повстанців рушив після цього на Триліси.

¹⁾ Поруч. Петін і шт. - кап. Маввський.

²⁾ 4 ротні командири: Соловйов, Кузьмин, Щепило й Сухінов, та ще Бастрицький.

³⁾ Волинь, як відомо, була місцем утворення та найбільшого поширення товариства З'єднаних Сло'вян. Окрім Чернігівського полку, тут були місцеві великі військові частини, де служили змовники, VIII і IX артилерійські бригади та ще полки Пензенський і Саратовський VIII пішої дивізії (пор. Бавлевський, стор. 84—51). За свідченням Сухінова на допиті (Шугуров біс, стор. 30); згад. ще й зазначену вже частину свідчень Соловйова), С. Муравйов - Апостол і Бестужів - Рюмін, готуючись до походу, покладались на Пензенський та Саратовський полки, там бо були революційно настроєні колишні селянські, переведені з Семенівського гвардійського полку за відому подію 1822 р., причому один салдат з „саратівців“ навіть немов-би запрягся привести в разі повстання свій полк і без офіцерів.

д) Перед сутичкою

• Невеличкий протяг часу від випадку з Гебелем у Трилісах вранці 29 грудня й до катастрофи 3 січня 1826 року не-однаково використано як тими, що повстали, так й урядом.

С. Муравйов - Апостол марно витратив багато часу на пересування від Василькова до Мотовилівки, Пологіє і Ковалівки протягом трьох цілих діб, замість попереднього одноденного тільки переходу 30 грудня з Ковалівки до Василькова¹⁾.

Вадковського, якого він викликав до себе, через те що почалась вже тоді тривога, влада негайно, скоро він повернувся з Василькова до Білої Церкви, затримала. й він, отже, фактично не міг виконати дорученого йому. Розташований у містечку 17-й егерський полк, що на його першу допомогу покладались повстанці, та який залишився без агітаторів, було, навіть, з службових міркувань, виведено відти, й замінено потім іншими військовими силами.

З місією в Києві Мозалевського, другого агента Муравйова, так само не пощастило, — можливо, через пізній приїзд його, чому він і не виконав чималу частину доручень, а так само через байдужість місцевих членів таємного товариства й затримання нарешті, самого посланця. Розкидані (до того зовсім незміло) прокламації залишились без впливу, бо, дарма що їх було небагато, їх своєчасно порозшукувала і одібрала Київська влада²⁾.

¹⁾ Див. мапу арени подій, з зазначенням на ній маршруту повстанців

²⁾ Мозалевський, виїхавши з Василькова до Києва, що був відси на 33-4 верстви, в обідній час (по 2-й годині дня) прибув, за Горбачевським (інформований був, звичайно, в даному разі самим Мозалевським) сюди тільки опівночі. За матеріалами М. В. Дознара-Зипольського („Груднева революція 1825 р. стр. 64), Мозалевський передав до Києву тільки одного листа Муравйова підполковникові Курського пішого VIII дивізії полку, що стояв там на черговій варті, Крупенникову. Тільки попередньої ночі остаточно зредагований і списаний (ледви, щоб більш за 10-12) у кількох примірниках „Політичний Катехизис“ не міг і з технічних причин поширитись у достатній мірі: окрім залишених, звичайно, й при собі, С. Муравйов - Апостол (за власним його свідченням) дав одного примірника офіцерові гусарського принца Оранського полку Ушакову, що проїздив через Васильків (і що не тільки не використав його за-для пропаганди, але віддав навіть начальству) та ще декілька (за Горбачевським, усього немовби 3-4 примірники, що довелось, щоб їх розкидати, взяти, проте, трьох садатів) передав Мозалевському перед виїздом його до Києву. По арешті Мозалевського та полоні самого Муравйова майже всі очевидячки, примірники прокламації („для возмушення черни и рядовых“, за виразом Бакуревича у Шугурова) опинились у місцевої влади. Одного, одержавшого з великими труднощами примірника Бакуревич встиг, проте, передати Гоголю

Емісарів С. Муравйова - Апостола Фурмана й Башмакова, що мали їхати на Волинь, щоб зняти там у VIII артилерійській бригаді та в VIII пішій дивізії повстання, але виявили чималу недбалість та легковажність¹⁾, було захоплено по судству ще з Васильковим (у с. Гребінці). Нічого не дали й попередні, що до початку повстання були, роз'їзди з агітаційною метою як самого С. Муравйова - Апостола, та і Бестужева - Рюміна і Андреевича. Останній, як і Борисів, що приїхав з Волини, готовився був, правда, разом з київськими вчасниками змови зробити повстання, причому покладався на допомогу VIII пішої дивізії. Простодушно, між иншим, сподіваючись, що легко буде повернути волю полоненим уже тоді С. Муравйову й Бестужеву - Рюміну, він сам незабаром попав у неволю.

Полковника Повало - Швейківського, який був у м. Радомишлі, ще до початку повстання було усунуто від командування Олександрівським пішим полком і вночі під Новий Рік навіть заарештовано. Полк, що раніш був під його командою, пересунуто було від Радомишля під Житомир.

Капітана Пихачова, командира 5 кінно - артилерійської роти, яка стояла в Паволочі, і з якою з'єднатись думав С. Муравйов, було арештовано ще напередодні наказа виступати проти повстанців. Його артилерійська частина розстріляла, як учинився бій. Чернігівський полк, й добре допомагала вже далі кавалерії розбивати повстанців.

Начальник Охтирського гусарського полку полковник Артамон Муравйов ще раніш відмовив безпосередньо допомагати С. Муравйову - Апостолові, і його полк за наказом корпусного командира було перекинуто в Паволоч, щоб з'єднатись з висланою відти проти повстанців кінною артилерією. Самий полковий командир, як член Південного Товариства, теж опинився під арештом.

Від нечленів таємного товариства полковників Набокова²⁾, командира Кременчуцького пішого полку IX - ої дивізії, що стояв у м - чку Брусиліві Радомиського повіту, та Олександра Муравйова, начальника розташованого в Троянові Олександрівського гусарського полку, не можна було сподіватись повстанцям на поміч. Обидва ці полки пішли разом з

¹⁾ Докір Горбачевського, що йде, очевидночки, від Соловійова.

²⁾ Набоків не був член таємного товариства, але деякі надії змовникам він подавав. Опріч того положення Брусилова, де Набоків стояв зі своїм полком, на половині дороги між Житомиром і Київом, дав зрозуміти через це й відповідний інтерес Муравйова - Апостола й Бестужева - Рюміна.

иншими військовими силами проти Чернігівського полку, причому один з ескадронів Олександрійського полку взяв безпосередню участь і в ліквідації повстання. До речі, взагалі у рішучу хвилю виявилось, що немає в повстанців жадного поєднання з елементами заворушення по місцях розташування інших військових частин, а ще більш на території південних військових поселень.

Польська людність краю (як звичайні обивателі, як і члени таємної політичної організації), поводитись дуже вхильно й не взяла жадної участі в повстанні, що спалахнуло: в особі своїх представників з давніх місцевих землевласників-шляхтичів, а так само вправителів маєтками, посесорів й т. ин., вона не сподівалась, звичайно, вигод од розкріпачення підвладного кріпацького селянства. А як оборонці приватної власности, базуючись на констатованих частих і де-далі частіших випадках мародерства, що дуже непокоїло населення, поляки (як почасти й євреї) мали навіть підставу дивитись на салдатів повсталого полку, просто, як на грабіжників („рабус“).

Чимале в краї, але безправне й у загальному ще без сучасних, оформлених, національно-громадських ідеалів, єврейство було тоді фактично тільки терпиме. Отже, в час спроби повстанців учинити переворот воно могло поводитись тільки пасивно. Проте, будши взагалі в залежності й навіть немов-би на службі в представників дужої й заможної громадської класи, єврейство не одмовляло й тим, що були в небезпечному стані, тоб-то слабшим за уряд революціонерам¹⁾. Євреїв, до речі, тоді й не брали на військову службу й у час політичного руху, що почався в армії, діяльність їх, така помітна в пізніших революційних рухах, ні в чому тоді не могла, звичайно, виявитись. Байдуже, нарешті, виявилась з виду й основна місцев: українська людність у районі повстання, а ще більш на широкому просторі околишніх сел, містечок і міст. Постої, неминучі за всяких військових дій, реквізиції, випадки мародерства салдатів-повстанців і т. ин., не могли викликати в людності особливого ентузіазму²⁾, а ще більше через те, що мету повстання

¹⁾ Приклади див. у Іконникова (стор. 33).

²⁾ Про байдужість околишньої людности каже в своїх повідомленнях Рот 10 січня (він підкреслював, між иншим, що кріпаки-селяни не вийшли з послуху), а ще в й в доповіді Ліщина Гоголеві (див. у Шугурова) та навіть у Горбачевського (стор. 165). За Лішиним селяни немов-би дожили „шпіонів“ Муравйова. Пор., проте свідoctво Михайловського-Данилевського про можливі побоювання за настрої „малоросійських козаків“, яких порівняно незадовго до того не по правді закріпачила гр. Браніцька.

з'ясовували або офіцери, що до українського селянина казали не завжди для нього зрозумілою російською мовою „Політичного Катехизиса“, або салдати, що й самі не могли второпати завдання повстання, що зняв у Чернігівському полку С. Муравйов - Апостол лише з небагатьома своїми політичними співробітниками.

Повстання одного з полків російської армії було отже якимсь екзотичним явищем для українського загалу. Пансько-аристократичний і, разом з Бестужевим - Рюїніним, немов - би недбало трактуючий звичайних учасників таємного товариства, С. Муравйов - Апостол, й офіцери - демократи з Товариства З'єднаних Слов'ян, які хоч щоб там не казали, а до салдатів, що стояли на нижчому проти них щаблі драбини що до стану й служби, ставились не як до рівних, самий, нарешті, в цілому полк салдатів давньої, майже кастової й відокремленої від інтересів решти населення царської армії, — все це з'ясовувало умови, що зразу майже утворились.

Повстання полку, яке не змогло роздмухати в одверту пожежу незадоволення ¹⁾, що вже жевріло (в III, напр., корпусі I армії), прибрало характеру немов - би особистої справи проводиря або, в кращому випадкові, невеличкого гуртка осіб, що пробували, не кажучи за власних салдатів, потягти за собою численні маси. Самовпевнено, та не забираючись у саму глибину психіки і в мрії української простої людности, вони й не мали охоти навіть знайомитися з ними. Керівники повстання не могли й не хотіли надавати йому можливого загострення класово - економічних взаємовідносин Коли - б було вміло нагадано та підкреслено гіркий стан, як салдатів, так місцевих „кріпаків“, в яких ввесь час жевріло незадоволення, вони - б досягли масового руху, що нагадував - би людності Київщини хоч - би порівняючи недавню, приміром, Коліївщину.

Відси — вся кваліть тогочасного революційного виступу Чернігівського полку та його неминуча безрезультатність.

Правда, офіцери розташованої на Волині VIII артилерійської бригади з числа членів Товариства З'єднаних Слов'ян, довідавшись за перший арешт С. Муравйова - Апостола й повстання Чернігівського полку, що він його зняв, з власної ініціативи наважились були негайно розпочати дії. Вони взялись були чаво зноситися з житомирськими вчасниками змови, з

¹⁾ Про незадоволення в корпусі Рота, зокрема про роту семенівців, див. у другому нарисі Шугурова.

Охтирським гусарським полком, як і з полками VIII пішої дивізії¹⁾), пробували вони зав'язати відповідні відносини ще й з поляками й ухвалили, між иншим, навіть утворити в Житомирі тимчасовий уряд, випустивши при цьому прокламацію про скасування кріпацтва.

На заклик волинських артилеристів, з Борисовим і Горбачевським на чолі, немов-би відусіль палко відгукувались люди, й волиняни деякий час плакали навіть різні мрії. Але по поразці Чернігівського полку й новому, остаточному на цей раз схопленню С. Муравйова-Апостола разом з його товаришами, були так само арештовані й Петро Борисів та Горбачевський, головні керовники тутешнього руху. Рух отже залишився без голови, й його було розбито.

Невдала, нарешті, була й спроба членів Слов'янського Товариства, двох ротних командирів²⁾ у Полтавському пішому IX дивізії полку³⁾), що був на черговій варті в Бобруйському, щоб потягти однополчан допомагати чернігівцям, коли прийшли вісті про почате повстання. Вони були схоплені негайно-же з наказу полкового командира Тизенгаузена, який виходив, очевидно, з дисциплінарних міркувань, хоч і самого його теж було арештовано пізніше, як члена Південного Товариства.

Отже, Чернігівський полк, що повстав з С. Муравйовим-Апостолом на чолі, не дістав фактично своєчасно підтримки ані від політичних однодумців свого ватажка в Києві, Білій Церкві, взагалі на Київщині й на Волині, ані від околишньої людности. І о того не спирався він зовсім на кінноту та артилерію, й опинився у своїй діяльності в становищі цілком відокремленому дуже рано. Крім того, повтікало багато офіцерів коли почали відчувати симптоми неминучого розкладу⁴⁾).

1) Пензенським. Саратовським. Тамбовським і, можливо, Курським.

2) Поручика Троцького й підпоручика Трусова. До членів Товариства З'єднаних Слов'ян у Полтавському полку належав, між иншим, і юнкер Драгоманів, дядько М. П. Драгоманова. Про цього декабриста Драгоманова див. у Горбачевського (вид. „Задруга“ 1916. Стор. 32 і 174—5), а так само в книжці Д. Заславського. „М. П. Драгоманів“ (Київ, вид. „Сорабкоп“ 1924. Стор. 10).

3) Тієї-ж дивізії, що й Чернігівський

4) *Fatta la frittata* (заварили кашу), висловився якоесь з приводу нашого випадку С. Муравйов-Апостол, і цей вираз, немов-би передбачаючий майбутнє, підхопив його брат Матвій, людина з нахилом часом до зайвої, самоаналізи, рефлексії. Цікавий, між иншим, майже літеральний збіг депіри наведеного вираза з вигуком салдата з роти Вульфферта, засвідченим у Рухі-ковського („наварили кашу — покушай з нами“, стор. 348).

Урядова сторона мала відомості, звичайно, з тих самих джерел, що й революціонери, але що в неї більше було ресурсів й досконаліша організація, то й дістала вона своєчасно інформації й використала їх вдаліше та успішніше. На сучасні події влада військова й цивільна реагувала енергійно, а приписи виконано за планом й негайно.

Найранішим інформатором влади, можливо, був товариш Гебелевої подорожи в Трилісі жандарський офіцер Ланг, взятий з корпусної квартири в Житомирі (на зміну двох інших офіцерів, що приїхали з Могиліва на Дніпрі), який встиг щасливо влізати й донести про подію, що мала потім такі тяжкі наслідки. Командира IX пішої дивізії генерала Тихановського, що мешкав у Білій Церкві, порівнюючи недалеко Трилісів, було повідомлено раніш, звичайно, як начальника III корпусу генерала Рота, що проживав у більш далекому Житомирі, й тому довідався за подію тільки вночі проти 31 числа, тоб - то майже через дві доби.

Невідомо, правда, чи могли своєчасно надіслати повідомлення куди треба з В. Снітинки і Мотовилівки капітани Козлов і Вульферт, які не зрадили уряду й перевозили побитого й пораненого Гебеля. Але по - за всяким сумнівом є відомості, одержані з Василькова, що відлежить однаково й від Білої Церкви й від Київу¹⁾.

Головний начальник місцевих військових сил генерал Рот, мимомого того, що негайно вжив відповідних активних заходів, повідомив за подію свого безпосереднього начальника, головнокомандуючого тогочасною Першою Армією графа Сакена (в Могиліві на Дніпрі). Він сповістив одночасно й командира IV корпусу генерала князя Щербатова, що жив у Київі (як сусіду й старшого службою в час розпочатих сукупно заходів за придушення повстання) а також і начальника 25 дивізії ген. Гогеля (в м. Дубно на Волині), який своєчасно, й собі, інформував в. кн. Костянтина Павловича, як голову Литовського корпусу військ (з дивізією Гогеля в ньому). Цісаревич дістав навіть пізніше, на час приборкання повстання, під команду й III корпус Рота.

¹⁾ Досить пригадати тільки привоз Гебеля зразу до Василькова, а пізніше й до Київу, свідчення на Мозалевського Трухіна, Павлова та жандарських офіцерів Несмеянова й Скокова, що приїхали також до Київа (як з Василькова із полком вийшов Муравйов), як що не згадувати про приватні джерела (як, приміром, ті, що діставав Руліковсь: ий у Мотовилівці).

Щербатов писав Сакеніві, а так само Малоросійському генерал-губернаторіві князеві Репніну - Волкомському, що проживав у Полтаві. Сакен зносився з начальником Головного Штабу в Петербурзі бароном Дибічем і, певно, з в. кн. Костянтином Павловичом (у Варшаві). Репнін, Дибіч, цісаревич зносились і собі вже безпосередньо з самим імператором.

Відповідно, але вже згори вниз, тоб-то так само кур'єрами, передавались й приписи:

Імператор Микола I, що оце тільки почав царювати, діставши відомості про повстання на півдні держави¹⁾, доручив намісникові Царства Польського в. кн. Костянтинові²⁾ відати з відповідними повноваженнями корпус Рота.

Однак було висловлено побажання, щоб військо армії цісаревича з самих поляків було введено на територію власне Російську (тоб-то в даному разі — на Україну) тільки на самий край і щоб виступали проти повстанців тільки з підлеглими Костянтинові Павловичу корпусами Литовськими Третім³⁾. Сакен (з так само зрозумілим, звичайно, запізненням) з головної квартири Першої Армії дав приписа в. кн. Щербатову, як старшому чином проти Рота, тимчасово взяти на себе загальне керування двома сусідніми (III і IV корпусами), що повинні були разом діяти проти повстанців.

¹⁾ Що прийшли, правда, до столиці 5 січня, тоб-то вже по фактичній його приборканні 3 січня.

²⁾ Ім'ям його, тоб-то що наче він не своєю охотою зрікся престолу, користувався, як відомо, в своїй агітації поміж салдатів керівники повстання.

³⁾ Костянтин Павлович од генерала Гогеля (начальника XXV пішої дивізії зі складу Литовського корпусу, яким безпосередньо віддав великий князь) дістав інформації про події своєчасно (див. у Шугурова лист з 5 січня й т. ин.) й навіть раніш, як Микола I, що мешкав у Петербурзі. Отже, цісаревич міг написати братові ще 4 січня з Варшави про повстання Чернігівського полку („Сборник Императорского Русского Исторического Общества“, т. 131, стор. 23), тим часом як копія рапорту Рота надійшла до столиці тільки 5 числа.

Цісаревич відчував, звичайно, досаду, не своєю бо охотою зрікся престолу, й тяжився, очевидно, двозначністю свого становища, особливо коли молодший брат, що став царювати, дав йому доручення (див. у Шильдера в листі до Миколи Сакена, стор. 527, прим. 423 вираз: „Charger lui-même à reprimer la rebellion“). Тому він скоро прийшла вістка, що Мурав'ївське повстання ліквідовано, віддаючи дяку імператорові за довір'я й вважаючи, що не має більш права втручатись у дальші сучасні події за межами Царства Польського, негайно поспішив відмовитись од покладеної на нього ролі, причім одночасно, навіть до одержання відповіді з Петербурга, повідомив і графа Сакена про свою постанову.

Місцева військова влада листувалась з цивільною, а цивільна адміністрація Київщини, Полтавщини, Чернігівщини й Волини теж підтримувала енергійно кореспонденцію між собою за для своєчасної взаємної інформації. Незалежно навіть од розпоряджень, що надходили з далеких відповідних інстанцій, за ініціативою фактично місцевої влади почалось своєчасне й швидке пересування урядового війська. Правда, виявилось, що й в самого генерала Рота, що залежав тепер одночасно від 2-х начальників, досить є й власних сил, щоб швидко й щасливо вийти з виниклих ускладнень.

Й тому перший, свідомий своїй сили, розпочавши боротьбу з змовою, що таїлась ще того часу, приписавши арештувати поміж иншими майбутнього голову повстання й встигнувши затримати його спочатку, уряд тільки тимчасово потім, через несподіванку, зазнав низки невдач: в події з Гебелем у Трилісах, в тому, що Муравйов втягнув майже весь Чернігівський полк у повстання, в безсилстві командира IX дивізії генерала Тихановського вплинути на повстанців і в з'ясуванні, нарешті, тільки за декілька днів по одверто розпочатім бунті, справнього напрямку руху сил повстанських. Останні, як це завжди буває на початку кожної революції, мали менші проти уряду ресурси й могли мати деякі шанси на успіх тільки через тимчасовий перехід до них ініціативи діяння.

Дивізійний генерал Тихановський, якого було повідомлено вже 29 грудня про початок тривожних подій, негайно вжив заходів проти небезпеки, що загрожувала. Тому, напр., емісара С. Муравйова - Апостола в Білій Церкві; підпоручика Вадковського, який був посланий, щоб підняти розташований у містечку 17 егерський полк, було затримано по поверненні з Василькова й арештовано ввечері 30-го, причім на допиті він виявив цікаві, нові бо й з безпосереднього джерела, дані.

Енергійніших, до того в більшому масштабі, як у дивізійного начальника, заходів вжив генерал Рот, командир III корпусу, який порівнюючи пізно, як зазначено, довідався про подію в Трилісах. Рот сам 31-го грудня приїхав до Білої Церкви (тут бо були й штаб IX дивізії й 17 егерського полку, сусіди Чернігівського повсталого полку), але попереду наказав ближчим 9 ескадронам III гусарської дивізії разом з кінно-артилерійською ротою та з 4 гарматами рушити з Паволочи прискореним маршем під Васильків. Рано вранці 1 січня, одержавши відомості про вихід уже С. Муравйова - Апостола

з Василькова в бік Паволочи або Брусилова, командир III корпусу звелів инакше розмістити свої сили. Він вивів тимчасово з Білої Церкви 17 егерський полк, наказав одночасно 18-му егерському полкові прибути з Богуслава до містечка й вийняв проти повстанців зразу тільки 12 рот піхоти та 4 піші гармати. А що тяжко було самій піхоті наздогнати супротивника, якого шукали, а напрямку руху його ще не з'ясували, то Рот приписав йти прискореним маршем тільки гусарським ескадроном і кінно-артилерійській роті. При цьому частину кінноти призначалось спочатку, можливо, тільки щоб стежити за рухом Чернігівського полку, а не за для нападу. Звелівши одночасно Олександрівському полкові 2-го числа виступити з Радомисля під Житомир, сам Рот особисто по цім на ніч 2-го січня прибув до Мохначки, села Сквирського повіту між Фастовим і м-чком Брусилівим. Виступивши о 3 годині вночі проти 3 січня й поділивши свої сили на 3 загони, він не тільки наздогнав супротивника, а й начеб оточив його¹⁾.

Командир IV корпусу генерал князь Щербатов, довідавшись (на день пізніше, як Рот), між иншим, од офіцерів, що прибули з Василькова вночі 31 грудня, вжив і собі відповідних заходів, хоч нелад з головнокомандуючим (графом Сакемом) і очеидячки, недостатня розпорядливість призвели до великого незадоволення ним царя²⁾.

Наказавши бути наготові військам, що були в Києві і затримавши Мозалевського, емісара С. Муравйова-Апостола. Щербатов тої ж ночі послав проти повстанців Курський піший VIII дивізії полк і батальйон Муромського VII дивізії полку (обидва з корпусу Рота), що були на варті в місті. За його розпорядженням порозсилано так само багато кур'єрів до різ-

¹⁾ 17 егерський полк, що на його вірність не дуже покладались (з свідченням Горбачевського), було переведено, між иншим, з Білої Церкви (за С. Муравйовим до м. Сквири). Перекинувши під команду генерала Рейсмара середній свій загін (з 3 ескадронів з 2 гарматами) під с. Устимівку Васильківського повіту (між Фастовим і Білою Церквою), сам особисто Рот з другим загonom з 5 ескадронів і 6 кінних таки гармат рушив до Фастова. 12 ротам піхоти й 4 знов же пішим гарматам, що за наказом його пішли з Великого Половецького (село Васильківського повіту між Фастовим і Сквирою) під Білу Церкву, призначено було перешкодити в разі чого повстанцям відступати.

За війська, що діяли разом з Ротом, каже і один з документів Київського Центрального Історичного Архіву.

²⁾ В листуванні з братом („Сборник Императорского Русского Исторического Общества“, т. 131, стор. 26 і 36) Микола I раз назвав Щербатова навіть „бабою“.

ної влади (між ними й до Малоросійського генерал - губернатора кн. Репніна до Полтави) — з повідомленням про події й з наказом по окремих військових частинах негайно виступати до Василькова полкам X дивізії (Витебському, Полоцькому, 19 і 20 егерським), всім полкам XI дивізії, Воронізькому, Рильському й Староскільському з XII - ї й т. ин.

Напоготові було взагалі чимало війська.

Проте виявилось, що війська, яке оборонцями уряду (що спочатку перебільшував розміри ускладнень) послано проти супротивника є навіть більше, як того справді треба було. Отже в потрібний момент, перед катастрофою, уряд мав безперечну й велику перевагу в силах військових.

ж) Катастрофа

Загін С. Муравйова - Апостола, ідучи в півчотових колонах поволі порівняно, посувався околицею Ковалівки через так званий „степ“ у бік Трилісів, коли почув, то було о I - й годині дня, за кілька верстов од села, що б'ють по ньому (мабуть, спочатку сліпими, нешкідливими набоями), з гармат, що були під захистом кінноти. Був то загін усього з декількох ескадронів гусар з 2 гарматами, під командою генерала барона Гейсмара, що його послав Рот у бік Устимівки Васильківського повіту, між Фастовим і Білою Церквою. Для салдатів Чернігівського полку це була несподіванка, їх бо до того запевнено, ніби-то незабаром з ними об'єднаються сусідні військові частини, що співчували замислам їхнього ватажка. С. Муравйов - Апостол звелів оглянути рушниці, і полк, якому багато де чого треба було що до організованости, рушив був, проте, знов уперед ¹⁾.

Тоді ті, що нападали, взялись бити по повстанцях картечню, причому було контужено, поранено й забито на смерть чимало салдатів і декілька офіцерів. Жорстокий, убійчий повздовжний артилерійський вогонь, поранення (зразу-ж) в голову зомлілого тимчасово ватажка загону повстанців і потім атака 2 гусарських ескадронів, — все це — дарма що 3 офіцери, які залишались живі, з числа ротних командирів, прикладали всіх сил — цілком здеморалізувало салдатів Чернігівського полку. Без жадного пострілу, вони покидали навіть рушниці, та кинулись врозтіч, так що гусарам доводилось тільки ловити та брати

¹⁾ Характерні відомості про одяг, зброю й поведінку (розуміючи дезорганізованість) салдатів Чернігівського полку за часів його повстання подає Рулікоський (в різних місцях), А Гебель і Докудовський.

в полон як тих, що залишались на місці, так і тих, що пробували втікти. Про настрій салдатів можна міркувати хоч би з того, що частина їх видала свого ватажка переможцям. В час нападу одного з ротних командирів пор. Щепилла було забито першими - ж пострілами, а поранений Іполіт Муравйов-Апостол, наймолодший з братів, з одчаю скоротив собі життя. Окрім двічі раненого (картечню в праву частину черепа й здається шабельним ударом) С. Муравйова-Апостола й поручика Кузьміна, що дістав тяжку рану, сильно було контужено й підпоручика Бистрицького, а у Бестужева-Рюміна шинелю прострілено в кількох місцях. З офіцерів цілі були, не рахуючи Сухінова, тільки шт.-капітан Соловйов та М. Муравйов-Апостол, який, правда, був у обозі, як одставний, і не брав участі, як цивільний, у командуванні. З салдатів і з селян, що йшли з полковим обозом, кілька десятків було забито або тяжко поранено картечними й шабельними вдрами ¹⁾).

Майже всі, що так або инак залишились живі, щось до 900 чоловіка, разом з С. Муравйовим-Апостолом на чолі, попали в полон. Втікаючи, тимчасово врятувались тільки поручик Сухінов і декілька салдатів, яких потім пильно розшукувано ²⁾).

Одібрано було далі покинуті рушниці й захоплено все, що було в обозі повстанців.

У переможців, що фактично не зустріли опору, не було звичайно, жадних втрат ³⁾).

¹⁾ Коли описується місцевість, де відбувалась сутичка, у відповідних свідченнях можна зазначити звичайні, на жаль, топономастичні неточності та перекручування (напр., у Рота: „Устиновская высота близ Полосов“ або ж у С. Муравйова-Апостола: „между Устиновкой и Королевкой“). Знає добре місцевість (високе межирічне плато в околицях Фастова, між горішню течією притока Росі — річки Кам'янки й верховини Унави, правого притока Ірпеня, що вливається, як і Рось, у Дніпро, Руліковський. Докладно списує так самі її, разом оповідаючи й про події (перекручуючи, втім, з вини, можливо, переписувача. с. Полениченці на назву „Фаменовка“), Горбачевський.

²⁾ Про розшуки втікачів, окрім поручика Сухінова, одинацяти салдатів Чернігівського полку згадується у Шугурова (пропозиція в кн. Костянтина Павловича Гогелені 9 січня, а так само Де-Юнкера) і в замітці Блинова („Русская Старина“ за 1899 р). Цікаво зазначити, що поміж розшукуваних був і один салдат гренадерської роти Козлова, тоб-то тої роти, що в цілому залишилась ніби то вірна урядові.

³⁾ Руліковський, Горбачевський, Лішін і Де-Юнкер (останні два у Шугурова) свідчать про розлютованість як салдатів уряду, що через події мусили в мороз серед зими покидати звичайне життя та ще на Різдвяні свята (не ївши до того майже 4 дні), так і переможених, що немов-би обдурив їх ватажок, і через те вони навіть видали його.

Упоравшись переможці з повстанцями, полонених офіцерів та салдатів пригнали під вартою на 5 годин вечора, тоді вже поночі, в близьке від місця бою село Триліси, тоб-то початковий пункт виступу С. Муравйова - Апостола. Відокремлених од салдатів 6 офіцерів було приміщено в корчмі під доглядом вартових. Тут скоротив собі життя й тяжко поранений Кузьмін, один з головних помічників проводиря повстання. Другого дня, 4 січня, всіх полонених погнали до Білої Церкви й під вечір передали військовій владі 18 егерського полку, що прийшов з Богуслава. С. Муравйова - Апостола й Бестужева - Рюміна при цьому посаджено було нарізно, а інших офіцерів залишено вкупі під арештом, тоді як салдатів було розміщено по різних хатах.

По ліквідації повстання фактично одним ударом війська, що виступали проти бунтарів, окрім залишених у Білій - Церкві доглядати ув'язнених, повернулись на місце свого звичайного розташування¹⁾.

з) Ліквідація повстання

Приборкавши повстання, що не встигло поширитись, і було своєчасно локалізовано, уряд заходився, з одного боку, нагороджувати вчасників дій проти повстанців і тих, хто від них потерпів, а з другого — карати винуватих. З тих, що служили в Чернігівському полку за вірність урядові й за те, що зазнали в час бунту шкоди, дістали нагороди: полковий командир Гебель, командир першого батальйону Трухін, полковий ад'ютант Павлов і начальники військових частин полку, що залишилися на царській службі, тоб-то ротні командири Вульферт і Козлов, причому останнього нагороджено було разом з усією його гренадерською ротою. Капітана Козлова, що мав досить даних для похвальних про себе відомостей і підвищеного разом з Гебелем, Трухіним та Павловим негайно в дальший чин по службі, було переведено незабаром, разом зо всіма салдатами, що служили в його роті, до столичного Московського лейб-гвардійського

¹⁾ Цікаво, між иншим, зазначити, що багата, але, як казали, скупа власниця Білої Церкви графиня Браницька, небога Потьомкіна - Таврійського, в подяку за визволення від небезпеки, що, як думали, загрожувала їй, пожертвувала (за свідченням Рулікєвського), з одного боку гусарам - переможцям усього 600 карб. асигнаціями, а з другого (за Горбачєвським) — 100 або 200 пуд.в заліза на кайдани полоненим.

полку, для відповідного його вкомплектування з причини участі попереднього складу в виступі 14 грудня. Вульфєрта, так само підвищеного в дальший чин, було відряджено за деякий час до внутрішніх губернь держави. Трухіна й Павлова, що ім'я їх, за царським наказом, повинно відтепер „за непоколебимое усердие“ бути відомо всім, так само, звичайно дожидали відповідні нагороди. Гебеля, що вилікував свої рани, по розформуванні попереднього бунтарського складу Чернігівського полку й слідом за вкомплектуванням нового¹⁾, було призначено за другого, а потім за першого коменданта Київської фортеці, при чому імператор особисто виявив свою до нього увагу.

Генерала барона Гейсмара, що непосредньо спричинився до перемоги, пошанував цар своєю подякою, і він по цім швидко пішов угору. Службу його схарактеризовано життєписі, складеному його онуком. Головного керownika в справі приборкання повстанців, генерала Рота, окрім так само своєчасно виявленої царської подяки, пошановано було й нагороджено орденом Олександра Невського. Царську подяку ще висловлено було також дивізійним командирам Рідігерові й Тихановському, як і офіцерам, що брали участь у приборканні повстання, полків гусарських (принца Оранського, Олександрійського, Маріупільського) й піхотних (Кременчуцького й 17 егерського), а також артилерійських рот IX бригади (легкої № 2 і кінної № 3), при чому салдатам було видано нагороду грошову й харчову на кожную людину. Висловлено було також прихильність конфідентові в. кн. Константина Павловича й начальникові дивізії з Литовського корпусу генералові Гогелеві як і багатьом офіцерам різних полків²⁾.

¹⁾ Переведеного з Василькова до м. Острога на Волині.

²⁾ За свідченням Докудовського, Рот (який обурювався з того, що Гейсмар, не діждавшись його, „блискуче“ переміг бунтарів) через те, що зайшло в нього на непорозуміння з Сакеном перевівся опісля у Другу Армію, до Вітгенштейна. Поручика гусарського принца Оранського полку князя Корибут-Воронєцького, який за те, що спіймав Фурмана й Башмакова з 30 салдатами, сподобився був царської прихильности, незабаром було потягнуто до суду за неправдиве повідомлення в даному разі по начальству про те, що сталося, і за привласнення грошей одного з пійманих салдатів. Горбачевський переказує ще й чутку про підвищення в ун. ер - офіцери простого салдата першої мушкетерської роти Чернігівського полку (тоб - то з батальйону Трухіна), що у несамовитості в час катастрофи хотів збити С. Муравйова - Апостола.

Самого графа Остен - Сакена, головнокомандуючого Першою Армією, де революційний заколот дійшов був чималого розміру (з найпомітнішим його виявленням в формі повстання Чернігівського полку), але де його через своєчасно вжиті енергійні заходи було пригнічено, було нагороджено саном фельдмаршала. Він дістав ще й князівського титула, одночасно з другою тодішньою могутньою підпорою імператорського трону, С. Вітгенштейном, головнокомандуючим Другою Армією.

Новий імператор, перемігши невдалу революцію й зумівши добре зміцнити свою владу, дійшов, нарешті, того, що режим цей і надалі надовго запанував, забезпечуючи благо тільки купки, як рівняти до цілої людности країни, тоді як величезна решта, зневолена до мовчанки, повинна була удавати, що й вона в гаразді перебуває.

Участь переможених у сутичці з Миколаївським урядом учасників змови з'ясувалась¹⁾ у спеціально утворених для цього декількох тимчасових судових установах.

Щоб доповнити розпочату в Петербурзі ще 17 грудня 1825 року працю Слідчої Комісії по справах приборкання протиурядового руху, утворено було всередині січня 1826 р. військово - судні комісії в Білій Церкві та Могиліві на Дніпрі. Притягнення до тої чи іншої комісії залежало від службового стану підсудних та їхньої ролі у змові.

Білоцерківська комісія розглядала справи салдатів Чернігівського полку, Могилівська — офіцерів, а в Петербурзі, поруч з іншими, офіційно визнаними за найсерйозніших учасників змови декабристів, вирішено долю п'ятох осіб, з числа тих, що причетні були до повстання Чернігівського полку: Сергія й Матвія Муравйових - Апостолів, Бестужева - Рюміна, Фурмана²⁾ й Шахірева, ад'ютанта при начальникові IX дивізії генералі Тихановському, і ще Башмакова, як колишнього полковника артилерії, що, само собою, був на підозрінні в начальства.

Підсумки діяльності всіх 3 судових комісій, що тривали кілька місяців, з'ясовано остаточно тільки всередині липня місяця 1826 року, притому найраніше, звичайно, в Білій Церкві,

1) Одночасно з рештою арештованих, яких чимало було, і притягнених до суду за причетність у тій чи іншій м'рї до сучасних розрухів.

2) Допитували його, проте, спочатку в Могиліві.

Охтирським гусарським полком, як і з полками VIII пішої дивізії¹⁾, пробували вони зав'язати відповідні відносини ще й з поляками й ухвалили, між иншим, навіть утворити в Житомирі тимчасовий уряд, випустивши при цьому прокламацію про скасування кріпацтва.

На заклик волинських артилеристів, з Борисовим і Горбачевським на чолі, немов-би відусіль палко відгукувались люди. Й волиняни деякий час плекали навіть різні мрії. Але по поразці Чернігівського полку й новому, остаточному на цей раз схопленню С. Муравйова-Апостола разом з його товаришами, були так само арештовані й Петро Борисів та Горбачевський, головні керівники тутешнього руху. Рух отже залишився без голови, й його було розбито.

Невдала, нарешті, була й спроба членів Слов'янського Товариства, двох ротних командирів²⁾ у Полтавському пішому IX дивізії полку³⁾, що був на черговій варті в Бобруйському, щоб потягти однополчан допомагати чернігівцям, коли прийшли вісті про почате повстання. Вони були схоплені негайно-же з наказу полкового командира Тизенгаузена, який виходив, очевидно, з дисциплінарних міркувань, хоч і самого його теж було арештовано пізніше, як члена Південного Товариства.

Отже, Чернігівський полк, що повстав з С. Муравйовим-Апостолом на чолі, не дістав фактично своєчасно підтримки ані від політичних однодумців свого ватажка в Києві, Білій Церкві, взагалі на Київщині й на Волині, ані від околицьної людности. О того не спирався він зовсім на кінноту та артилерію, й опинився у своїй діяльності в становищі цілком відокремленому дуже рано. Крім того, повтікало багато офіцерів коли почали відчувати симптоми неминучого розкладу⁴⁾.

1) Пензенським. Саратовським. Тамбовським і, можливо, Курським.

2) Поручика Троцького й підпоручика Трусова. До членів Товариства З'єднаних Слов'ян у Полтавському полку належав, між иншим, і юнкер Драгоманів, дядько М. П. Драгоманова. Про цього декабриста Драгоманова див. у Горбачевського (вид. „Задруга“ 1916. Стр. 32 і 174—5), а так само в книжці Д. Заславського. „М. П. Драгоманів“ (Київ, вид. „Сорабкоп“ 1924. Стр. 10).

3) Тієї-ж дивізії, що й Чернігівський

4) Fatta la frittata (заварили кашу), висловився якоесь з приводу якогошого випадку С. Муравйов-Апостол, і цей вираз, немов-би передбачаючи майбутнє, підхопив його брат Матвій, людина з нахилом часом до зайвої самоаналізи, рефлексії. Цікавий, між иншим, майже літеральний збіг дспіру наведеного вираза з вигуком салдата з роти Вульфберта, засвідченим у Русковського („наварили каши — покушай з нами“, стр. 348).

Урядова сторона мала відомості, звичайно, з тих самих джерел, що й революціонери, але що в неї більше було ресурсів й досконаліша організація, то й дістала вона своєчасно інформації й використала їх вдаліше та успішніше. На сучасні події влада військова й цивільна реагувала енергійно, а приписи виконано за планом й негайно.

Найранішим інформатором влади, можливо, був товариш Гебелевої подорожи в Трилісі жандарський офіцер Ланг, взятий з корпусної квартири в Житомирі (на зміну двох інших офіцерів, що приїхали з Могиліва на Дніпрі), який встиг щасливо виїхати й донести про подію, що мала потім такі тяжкі наслідки. Командира IX пішої дивізії генерала Тихановського, що мешкав у Білій Церкві, порівняючи недалеко Трилісів, було повідомлено раніш, звичайно, як начальника III корпусу генерала Рота, що проживав у більш далекому Житомирі, й тому довідався за подію тільки вночі проти 31 числа, тоб - то майже через дві доби.

Невідомо, правда, чи могли своєчасно надіслати повідомлення куди треба з В. Снітинки і Мотовилівки капітани Козлов і Вульфферт, які не зрадили уряду й перевозили побитого й пораненого Гебеля. Але по - за всяким сумнівом є відомості, одержані з Василькова, що відлежить однаково й від Білої Церкви й від Києву¹⁾.

Головний начальник місцевих військових сил генерал Рот, мимомого, що негайно вжив відповідних активних заходів, повідомив за подію свого безпосереднього начальника, головнокомандуючого тогочасною Першою Армією графа Сакена (в Могиліві на Дніпрі). Він сповістив одночасно й командира IV корпусу генерала князя Щербатова, що жив у Києві (як сусіду й старшого службою в час розпочатих сукупно заходів за придушення повстання) а також і начальника 25 дивізії ген. Гогеля (в м. Дубно на Волині), який своєчасно, й собі, інформував в. кн. Костянтина Павловича, як голову Литовського корпусу військ (з дивізією Гогеля в ньому). Цісаревич дістав навіть пізніше, на час приборкання повстання, під команду й III корпус Рота.

¹⁾ Досить пригадати тільки привоз Гебеля зразу до Василькова, а пізніше й до Києву, свідчення на Мозалевського Трухіна, Павлова та жандарських офіцерів Несмеянова й Скокова, що приїхали також до Києва (як з Василькова із полком вийшов Муравйов), як що не згадувати про приватні джерела (як, приміром, ті, що діставав Руліковський у Мотовилівці).

Щербатов писав Сакеніві, а так само Малоросійському генерал-губернаторові князеві Репніну - Волкомському, що проживав у Полтаві. Сакен зносився з начальником Головного Штабу в Петербурзі бароном Дибічем і, певно, з в. кн. Костянтином Павловичом (у Варшаві). Репнін, Дибіч, цісаревич зносились і собі вже безпосередньо з самим імператором.

Відповідно, але вже згори вниз, тоб - то так само кур'єрами, передавались й приписи:

Імператор Микола I, що оце тільки почав царювати, діставши відомості про повстання на півдні держави¹⁾, доручив намісникові Царства Польського в. кн. Костянтинові²⁾ відати з відповідними повноваженнями корпус Рота.

Однак було висловлено побажання, щоб військо армії цісаревича з самих поляків було введено на територію власне Російську (тоб - то в даному разі — на Україну) тільки на самий край і щоб виступали проти повстанців тільки з підлеглими Костянтинові Павловичу корпусами Литовськими Третім³⁾. Сакен (з так само зрозумілим, звичайно, запізненням) з головної квартири Першої Армії дав приписа в. кн. Щербатову, як старшому чином проти Рота, тимчасово взяти на себе загальне керування двома сусідніми (III і IV корпусами), що повинні були разом діяти проти повстанців.

¹⁾ Що прийшли, правда, до столиці 5 січня, тоб - то вже по фактичній його приборканні 3 січня.

²⁾ Ім'ям його, тоб - то що наче він не своєю охотою зрікся престолу, користувались, як відомо, в своїй агітації поміж салдатів керівники повстання.

³⁾ Костянтин Павлович од генерала Гогеля (начальника XXV пішої дивізії зі складу Литовського корпусу, яким безпосередньо віддав великий князь) дістав інформації про події своєчасно (див. у Шугурова лист з 5 січня й т. ин.) й навіть раніш, як Микола I, що мешкав у Петербурзі. Отже, цісаревич міг написати братові ще 4 січня з Варшави про повстання Чернігівського полку („Сборник Императорского Русского Исторического Общества“, т. 131, стор. 23), тим часом як копія рапорту Рота надійшла до столиці тільки 5 числа.

Цісаревич відчував, звичайно, досаду, не своєю бо охотою зрікся престолу, й тяжився, очевидно, двозначністю свого становища, особливо коли молодший брат, що став царювати, дав йому доручення (див. у Шварцера в листі до Миколи Сакена, стор. 527, прим. 423 вираз: „Charger lui même à primer la rebellion“). Тому він скоро прийшла вістка, що Мурав'ївське повстання ліквідовано, відаючи дяку імператорові за довіря й вважаючи, що не має більш права втручатись у дальші сучасні події за межами Царства Польського, негайно поспішив відмовитись од покладеної на нього ролі, причім одночасно, навіть до одержання відповіді з Петербурга, повідомив і графа Сакена про свою постанову.

Місцева військова влада листувалась з цивільною, а цивільна адміністрація Київщини, Полтавщини, Чернігівщини й Волини теж підтримувала енергійно кореспонденцію між собою за для своєчасної взаємної інформації. Незалежно навіть од розпоряджень, що надходили з далеких відповідних інстанцій, за ініціативою фактично місцевої влади почалось своєчасне й швидке пересування урядового війська. Правда, виявилось, що й в самого генерала Рота, що залежав тепер одночасно від 2-х начальників, досить є й власних сил, щоб швидко й щасливо вийти з виниклих ускладнень.

Й тому перший, свідомий своєї сили, розпочавши боротьбу з змовою, що таїлась ще того часу, приписавши арештувати поміж іншими майбутнього голову повстання й встигши затримати його спочатку, уряд тільки тимчасово потім, через несподіванку, зазнав низки невдач: в події з Гебелем у Трилісах, в тому, що Муравйов втягнув майже весь Чернігівський полк у повстання, в безсильстві командира IX дивізії генерала Тихановського вплинути на повстанців і в з'ясуванні, нарешті, тільки за декілька днів по одверто розпочатім бунті, справжнього напрямку руху сил повстанських. Останні, як це завжди буває на початку кожної революції, мали менші проти уряду ресурси й могли мати деякі шанси на успіх тільки через тимчасовий перехід до них ініціативи діяння.

Дивізійний генерал Тихановський, якого було повідомлено вже 29 грудня про початок тривожних подій, негайно вжив заходів проти небезпеки, що загрожувала. Тому, напр., емісара С. Муравйова - Апостола в Білій Церкві; підпоручика Вадковського, який був посланий, щоб підняти розташований у містечку 17 егерський полк, було затримано по поверненні з Василькова й арештовано ввечері 30-го, причім на допиті він виявив цікаві, нові бо й з безпосереднього джерела, дані.

Енергійніших, до того в більшому масштабі, як у дивізійного начальника, заходів вжив генерал Рот, командир III корпусу, який порівнюючи пізно, як зазначено, довідався про подію в Трилісах. Рот сам 31-го грудня приїхав до Білої Церкви (тут бо були й штаб IX дивізії й 17 егерського полку, сусіди Чернігівського повсталого полку), але попереду наказав ближчим 9 ескадронам III гусарської дивізії разом з кінно-артилерійською ротою та з 4 гарматами рушити з Паволочи прискореним маршем під Васильків. Рано вранці 1 січня, одержавши відомості про вихід уже С. Муравйова - Апостола

з Василькова в бік Паволочи або Брусилова, командир III корпусу звелів инакше розмістити свої сили. Він вивів тимчасово з Білої Церкви 17 егерський полк, наказав одночасно 18-му егерському полкові прибути з Богуслава до містечка й вирядив проти повстанців зразу тільки 12 рот піхоти та 4 піші гармати. А що тяжко було самій піхоті наздогнати супротивника, якого шукали, а напрямку руху його ще не з'ясували, то Рот приписав їй прискореним маршем тільки гусарським ескадронам і кінно-артилерійській роті. При цьому частину кінноти призначалось спочатку, можливо, тільки щоб стежити за рухом Чернігівського полку, а не за для нападу. Звелівши одночасно Олександрівському полкові 2-го числа виступити з Радомишля під Житомир, сам Рот особисто по цім на ніч 2-го січня прибув до Мохначки, села Сквирського повіту між Фастовим і м-чком Брусиловим. Виступивши о 3 годині вночі проти 3 січня й поділивши свої сили на 3 загони, він не тільки наздогнав супротивника, а й начеб оточив його¹⁾.

Командир IV корпусу генерал князь Щербатов, довідавшись (на день пізніше, як Рот), між иншим, од офіцерів, що прибули з Василькова вночі 31 грудня, вжив і собі відповідних заходів, хоч нелад з головнокомандуючим (графом Сакеном), і очевидячки, недостатня розпорядливість призвели до великого незадоволення ним царя²⁾.

Наказавши бути наготові військам, що були в Києві і затримавши Мозалевського, емісара С. Муравйова-Апостола. Щербатов тої ж ночі послав проти повстанців Курський піший VIII дивізії полк і батальйон Муромського VII дивізії полку (обидва з корпусу Рота), що були на варті в місті. За його розпорядженням порозсилано так само багато кур'єрів до різ-

¹⁾ 17 егерський полк, що на його вірність не дуже покладались (за свідченням Горбачевського), було переведено, між иншим, з Білої Церкви (за С. Муравйовим до м. Сквири). Перекинувши під команду генерала Рейсмара середній свій загін (з 3 ескадронів з 2 гарматами) під с. Устимівку Васильківського повіту (між Фастовим і Білою Церквою), сам особисто Рот з другим загonom з 5 ескадронів і 6 кінних таки гармат рушив до Фастова. 12 рот піхоти й 4 знов же пішим гарматам, що за наказом його пішли з Великого Половецького (село Васильківського повіту між Фастовим і Сквиною) під Білу Церкву, призначено було перешкодити в разі чого повстанцям відступати.

За війська, що діяли разом з Ротом, каже і один з документів Київського Центрального Історичного Архіву.

²⁾ В листуванні з братом („Сборник Императорского Русского Исторического Общества“, т. 131, стор. 26 і 36) Микола I раз назвав Щербатова навіть „бабою“.

ної влади (між ними й до Малоросійського генерал-губернатора кн. Репніна до Полтави) — з повідомленням про події й з наказом по окремих військових частинах негайно виступати до Василькова полкам X дивізії (Витебському, Полоцькому, 19 і 20 егерським), всім полкам XI дивізії, Воронізькому, Рильському й Староскільському з XII-ї й т. ин.

Напоготів було взагалі чимало війська.

Проте виявилось, що війська, яке оборонцями уряду (що спочатку перебільшував розміри ускладнень) послано проти супротивника є навіть більше, як того справді треба було. Отже в потрібний момент, перед катастрофою, уряд мав безперечну й велику перевагу в силах військових.

ж) Катастрофа

Загін С. Муравйова - Апостола, ідучи в півчотових колонах повоєі порівняно, посувався околицею Ковалівки через так званий „степ“ у бік Трилісів, коли почув, то було о I-й годині дня, за кілька верстов од села, що б'ють по ньому (мабуть, спочатку сліпими, нешкідливими набоями), з гармат, що були під захистом кінноти. Був то загін усього з декількох ескадронів гусар з 2 гарматами, під командою генерала барона Гейсмара, що його послав Рот у бік Устимівки Васильківського повіту, між Фастовим і Білою Церквою. Для салдатів Чернігівського полку це була несподіванка, їх бо до того запевнено, ніби-то незабаром з ними об'єднаються сусідні військові частини, що співчували заміслим їхнього ватажка. С. Муравйов - Апостол звелів оглянути рушниці, і полк, якому багато де чого треба було що до організованости, рушив був, проте, знов уперед¹⁾.

Тоді ті, що нападали, взялись бити по повстанцях картечю, причому було контужено, поранено й забито на смерть чимало салдатів і декілька офіцерів. Жорстокий, убійчий повздовжний артилерійський вогонь, поранення (зразу-ж) в голову зомлілого тимчасово ватажка загону повстанців і потім атака 2 гусарських ескадронів, — все це — дарма що 3 офіцери, які залишались живі, з числа ротних командирів, прикладали всіх сил — цілком здеморалізувало салдатів Чернігівського полку. Без жадного пострілу, вони покидали навіть рушниці, та кинулись врозтіч, так що гусарам доводилось тільки ловити та брати

¹⁾ Характерні відомості про одяг, зброю й поведінку (розуміючи дезорганізованість) салдатів Чернігівського полку за часів його повстання подає Булаковський (в різних місцях), А Гебель і Докудовський.

в полон як тих, що залишались на місці, так і тих, що пробували втікти. Про настрої салдатів можна міркувати хочби з того, що частина їх видала свого ватажка переможцям. В час нападу одного з ротних командирів пор. Щепилла було забито першими - ж пострілами, а поранений Іполіт Муравйов-Апостол, наймолодший з братів, з одчаю скоротив собі життя. Окрім двічі раненого (картечю в праву частину черепа й здається шабельним ударом) С. Муравйова-Апостола й поручика Кузьміна, що дістав тяжку рану, сидьно було контужено й підпоручика Бистрицького, а у Бестужева-Рюміна шинелю прострілено в кількох місцях. З офіцерів цілі були, не рахуючи Сухінова, тільки шт.-капітан Соловйов та М. Муравйов-Апостол, який, правда, був у обозі, як одставний, і не брав участі, як цивільний, у командуванні. З салдатів і з селян, що йшли з полковим обозом, кілька десятків було забито або тяжко поранено картечними й шабельними ударами¹⁾.

Майже всі, що так або инак залишились живі, щось до 900 чоловіка, разом з С. Муравйовим-Апостолом на чолі, попали в полон. Втікаючи, тимчасово врятувались тільки поручик Сухінов і декілька салдатів, яких потім пильно розшукувано²⁾.

Одібрано було далі покинуті рушниці й захоплено все, що було в обозі повстанців.

У переможців, що фактично не зустріли опору, не було, звичайно, жадних втрат³⁾.

¹⁾ Коли описується місцевість, де відбувалась сутичка, у відповідних свідченнях можна зазначити звичайні, на жаль, топономастичні неточності та перекручування (напр., у Рота: „Устиновская высота близ Полосов“ або - ж у С. Муравйова-Апостола: „между Устиновкой и Королевкой“). Знав добре місцевість (високе межирічне плато в околицях Фастова, між горішню течією притока Росі — річки Кам'янки й верховини Унави, правого притока Ірпеня, що вливається, як і Рось, у Дніпро, Руліковський. Докладно списує так само її, разом оповідаючи й про події (перекручуючи, втім, з вини, можливо, переписувача. с. Полениченці на назву „Фаменовка“), Горбачевський.

²⁾ Про розшуки втікачів, окрім поручика Сухінова, одинадцяти салдатів Чернігівського полку ззначається у Шугурова (пропозиція в. кн. Костянтина Павловича Гогелеві 9 січня, а так само Де-Юнкера) і в замітці Блинова („Русская Старина“ за 1899 р). Цікаво зазначити, що поміж розшукуваних був і один салдат гренадерської роти Козлова, тоб - то тої роти, що в цілому залишилась ніби то вірна урядові.

³⁾ Руліковський, Горбачевський, Лішін і Де-Юнкер (останні два у Шугурова) свідчать про розлютованість як салдатів уряду, що через події мусили в мороз серед зими покидати звичайне життя та ще на Різдвяні свята (не їли до того майже 4 дні), так і переможених, що немов - би обдурив їх ватажок, і через те вони навіть видали його.

Упоравшись переможці з повстанцями, полонених офіцерів та салдатів пригнали під вартою на 5 годин вечора, тоді вже поночі, в близьке від місця бою село Триліси, тоб - то початковий пункт виступу С. Муравйова - Апостола. Відокремлених од салдатів 6 офіцерів було приміщено в корчмі під доглядом вартових. Тут скоротив собі життя й тяжко поранений Кузьмін, один з головних помічників проводиря повстання. Другого дня, 4 січня, всіх полонених погнали до Білої Церкви й під вечір передали військовій владі 18 егерського полку, що прийшов з Богуслава. С. Муравйова - Апостола й Бестужева-Рюміна при цьому посаджено було нарізно, а інших офіцерів залишено вкупі під арештом, тоді як салдатів було розміщено по різних хатах.

По ліквідації повстання фактично одним ударом війська, що виступали проти бунтарів, окрім залишених у Білій - Церкві доглядати ув'язнених, повернулись на місце свого звичайного розташування¹⁾.

в) Ліквідація повстання

Приборкавши повстання, що не встигло поширитись, і було своєчасно локалізовано, уряд заходився, з одного боку, нагороджувати вчасників дій проти повстанців і тих, хто від них потерпів, а з другого — карати винуватих. З тих, що служили в Чернігівському полку за вірність урядові й за те, що зазнали в час бунту шкоди, дістали нагороди: полковий командир Гебель, командир першого батальйону Трухін, полковий ад'ютант Павлов і начальники військових частин полку, що залишились на царській службі, тоб - то ротні командири Вульферт і Козлов, причому останнього нагороджено було разом з усією його гренадерською ротою. Капітана Козлова, що мав досить даних для похвальних про себе відомств і підвищеного разом з Гебелем, Трухіним та Павловим негаймо в дальший чин по службі, було переведено незабаром, разом зо всіма салдатами, що служили в його роті, до столичного Московського лейб - гвардійського

¹⁾ Цікаво, між иншим, зазначити, що багата, але, як казали, скупа власниця Білої Церкви графиня Браницька, небога Потьомкіна - Таврійського, в подяку за визволення від небезпеки, що, як думали, загрожувала їй, подарувала (за свідченням Руліковського), з одного боку гусарам - переможцям усього 600 карб. асигнаціями, а з другого (за Горбачевським) — 100 або 200 пуд. в заліза на кайдани полоненим.

полку, для відповідного його вкомплектування з причини участі попереднього складу в виступі 14 грудня. Вульфферта, так само підвищеного в дальший чин, було відряджено за деякий час до внутрішніх губернь держави. Трухіна й Павлова, що їм я їх, за царським наказом, повинні відтепер „за непоколебимое усердие“ бути відомо всім, так само, звичайно дожидали відповідні нагороди. Гебеля, що вилікував свої рани, по розформуванні попереднього бунтарського складу Чернігівського полку й слідом за вкомплектуванням нового¹⁾, було призначено за другого, а потім за першого коменданта Київської фортеці, при чому імператор особисто виявив свою до нього увагу.

Генерала барона Гейсмара, що непосредньо спричинився до перемоги, пошанував цар своєю подякою, і він по цім швидко пішов угору. Службу його схарактеризовано життєписі, складеному його онуком. Головного керовника в справі приборкання повстанців, генерала Рота, окрім так само своєчасно виявленої царської подяки, пошановано було й нагороджено орденом Олександра Невського. Царську подяку ще висловлено було також дивізійним командирам Рідігерові й Тихановському, як і офіцерам, що брали участь у приборканні повстання, полків гусарських (принца Оранського, Олександрійського, Маріупільського) й піхотних (Кременчуцького й 17 егерського), а також артилерійських рот IX бригади (легкої № 2 і кінної № 3). при чому салдатам було видано нагороду грошову й харчову на кожну людину. Висловлено було також прихильність конфідентові в. кн. Константина Павловича й начальникові дивізії з Литовського корпусу генералові Гогелеві як і багатьом офіцерам різних полків²⁾.

1) Переведеного з Василькова до м. Острога на Волині.

2) За свідченням Докудовського, Рот (який обурювався з того, що Гейсмар, не діждавшись його, „блискуче“ переміг бунтарів) через те, що зайшло в нього на непорозуміння з Сакеном перевівся опісля у Другу Армію, до Вітгенштейна. Поручика гусарського принца Оранського полк князя Корибут-Воронецького, який за те, що спіймав Фурмана й Башмакова з 30 салдатами, сподобився був царської прихильности, незабаром було потягнуто до суду за неправдиве повідомлення в даному разі по начальству про те, що сталось, і за привласнення грошей одного з тих маних салдатів. Горбачевський переказує ще й чутку про підвищення в ун. ер - офіцери простого салдата першої мушкетерської роти Чернігівського полку (тоб- то з батальйону Трухіна), що у несамовитості в час катастрофи хотів збити С. Муравйова - Апостола.

Самого графа Остен - Сакена, головнокомандуючого Першою Армією, де революційний заколот дійшов був чималого розміру (з найпомітнішим його виявленням в формі повстання Чернігівського полку), але де його через своєчасно вжиті енергійні заходи було пригнічено, було нагороджено саном фельдмаршала. Він дістав ще й князівського титула, одночасно з другою тодішньою могутньою підпорою імператорського трону, С. Вітгенштейном, головнокомандуючим Другою Армією.

Новий імператор, перемігши невдалу революцію й зумівши добре зміцнити свою владу, дійшов, нарешті, того, що режим цей і надалі надовго запанував, забезпечуючи благо тільки купки, як рівняти до цілої людности країни, тоді як величезна решта, зневолена до мовчанки, повинна була удавати, що й вона в гаразді перебуває.

Участь переможених у сутичці з Миколаївським урядом учасників змови з'ясувалась¹⁾ у спеціально утворених для цього декількох тимчасових судових установах.

Щоб доповнити розпочату в Петербурзі ще 17 грудня 1825 року працю Слідчої Комісії по справах приборкання протиурядового руху, утворено було всередині січня 1826 р. військово-судні комісії в Білій Церкві та Могиліві на Дніпрі. Притягнення до тої чи иншої комісії залежало від службового стану підсудних та їхньої ролі у змові.

Білоцерківська комісія розглядала справи салдатів Чернігівського полку, Могилівська — офіцерів, а в Петербурзі, поруч з иншими, офіційно визнаними за найсерйозніших учасників змови декабристів, вирішено долю п'ятох осіб, з числа тих, що причетні були до повстання Чернігівського полку: Сергія й Матвія Муравйових - Апостолів, Бестужева - Рюміна, Фурмана²⁾ й Шахірева, ад'ютанта при начальникові IX дивізії генералі Тихановському, і ще Башмакова, як колишнього полковника артилерії, що, само собою, був на підозрінні в начальства.

Підсумки діяльності всіх 3 судових комісій, що тривали кілька місяців, з'ясовано остаточно тільки всередині липня місяця 1826 року, притому найраніше, звичайно, в Білій Церкві,

¹⁾ Одночасно з рештою арештованих, яких чимало було, і притягнених до суду за причетність у тій чи иншій мірі до сучасних розрухів.

²⁾ Допитували його, проте, спочатку в Могиліві.

а найпізніше в столиці¹⁾. З п'яти осіб офіцерського складу, що судили їх у Петербурзі, двох — С. Мурав'йова - Апостола й Бестужева - Рюміна, засуджених спочатку на смертну кару — четвертуванням, повішено 13 липня²⁾.

Приставленого в столицю одночасно з офіцерами, що їх судили в Петербурзі, розжалуваного ще раніш у салдати за попередню службову провину Башмакова також погналі на заслання до Сибіру.

З 13 представників офіцерського складу Чернігівського полку, яких судили при головній квартирі в Першій Армії в Могиліві на Дніпрі і розбили на 3 категорії за ступнем з'ясованої їх винуватости, вироком військового суду чотирьох, а саме: штабс-капітана барона Соловйова, а також поручика Сухінова, який силкувався по приборканні повстання втікти, але якого було затримано проте в Кишиньові, прапорщика Мозалевського й підпоручика Бистрицького, було засуджено (перших трьох спочатку навіть до смертної кари) заслати на довічну каторгу, причому було позбавлено попереду чинів і привилеїв дворянських, переломлено над головами їхніми шпаги, у Василькові

¹⁾ Утворена в Петербурзі ще 17 грудня 1825 року Слідча Комісія закінчила тільки на 30 травня 1826 року складати своє „Донесение“, що було надруковано 12 червня. Верховному Карному Судові обвинувачуваних було відано за маніфестом 1 липня, конфірмовано вирок 10 липня, а оголошено відповідного указу 13-го числа.

Всі 3 комісії діяльно зносились між собою, а так само й з Варшавою де 7 лютого відбулось призначення так зван. Слідчого Комітету. Зокрема в Могиліві, при головній квартирі Першої Армії, за свідченням Горбачевського, було встановлено 2 комісії: в одній судили офіцерів, що служили в Чернігівському полку, й підпоручика 17 вгерського полку Молчанова (якого притягали до суду в справі О. Вадковського), а в другій розглядали справу арештованих за підозрінням або ж за свідченням 40 чоловіків різних (піших, кінних і артилерійських) військових частин, причім ув'язнено було цих офіцерів у будинку скасованого взуїтського монастиря („кloстер“) — у колишніх келіях ченців і класах колишньої монастирської школи — колеги Руліковський (стор. 358) вказує про слідчу комісію в цей-же час у Москві.

²⁾ За свідомством Олізара, сусіди по ув'язненню в Петропавлівській фортеці Бестужев - Рюмін висловив, між иншим, побажання, щоб поховали його на Аскольдівій Могилі в Києві („Sous la tertre d'Ascold a Kiev“). М. Мурав'йов - Апостола Верховний Карний Суд, скваліфікувавши, як злочинця першого ступня й присудивши спочатку до кари на горло, позбавив чинів і привилеїв дворянських і заслав на Сибір на 20 років каторги, а справді (через вправовий захист) — тільки на заслання. Капітана Фурмана й поручика Шаїрева, що фактично не брали участі в повстанні Чернігівського полку, визначених судом, як злочинців VIII ступня, присуджено позбавити чинів та привилеїв дворянських і заслати до Сибіру на заслання.

перед зібраними з полків усієї ІХ дивізії командами. Потім приведено було їх під шибеницю й стягнуто з них гроші за амунічні речі¹⁾, що пропали в час повстання.

Чотирьох інших підсудних (штабс-капітана Маєвського, поручиків Петіна і Сізіневського або Жизневського, підпоручика Войніловича), за якими визнали меншу провину й які своєчасно одійшли від руху Чернігівського полку, було позбавлено чинів і дворянського стану, ухвалено з них, разом з 4 попередніми товаришами по службі, стягти гроші за пропале скарбове майно, розжалувано в салдати й призначено на службу в далекі сибірські залоги. Решту з п'ятьох молодших офіцерів полку (підпоручиків Кондирева й Рибаківського, прапорщиків Апостола-Кегича, Белелюбського й князя Мещерського), що їх, як і підсудних другої категорії, втягнуто було в рух проти їхнього бажання й які раніш за всіх покинули повстання, засуджено тільки на півроку ув'язнення в фортеці, а тоді їм дозволено було повернутись на службу з попередніми чинами.

Суд визнав разом з тим за потрібне вирікти кару навіть мертвим уже Кузьміну, Щепиллові та І. Муравйову - Апостолові. Запламовано навіть пам'ять їхню, виключено з полкових списків, заборонено на могилі становити хрести або пристойні для християнського похорону надгробки й навіть поприбивано їхні імена на шибениці в Василькові на вічний сором²⁾.

Білоцерківська, нарешті, військово-судна комісія³⁾, розглянувши справи салдатів Чернігівського полку (разом і 2 роз-

¹⁾ За пропалі амунічні речі на суму 1.170 карб. 8 коп., як вирахован Комісаріятський Департамент, ухвалено було стягти з „маєтка“, тоб-то майна, підсудних Соловйова, Сухінова, Мозалєвського, Петіна, Сізіневського та Войніловича.

²⁾ Руліковський (стор. 351) переказує, що за розпорядженням Васильківського справника Кузьміна тіла забитих повстанців пховали в загальній ямі в чималій могилі по над шляхом з Трилісів до Павлочи („przy kolowosci wieiskim i cmentarzu“).

За його-ж свідченням, хоч і був урядовий наказ, на могилі про те й далі немов-би стояв хрест.

³⁾ Окрім салдатів Чернігівського полку й розжалуваних ще раніш у салдати Грохольського та Ракузи, до Білоцерківської комісії тягли для свідчень і приватних осіб, як поміщика Руліковського, в маєтку якого днювали на Новий Рік повстанці, або-ж можливо й лікаря Де-ля Фліза, що лікував, між иншим, Лебедева й Бранкіна, учасників подій. Там-же, здається, почасти могли розглядати й справу полкового пан-отця Кейзера, що читав у Василькові „Політичного Катехизиса“, розстриженого кінець кінцем.

жалуваних ще раніш з офіцерів у салдати за дисциплінарні вчинки — Грохольського й Ракузу) ухвалила звичайний за тих часів у таких випадках найсуворіший вирок. Підсудних салдатів, розподілених на декілька груп, за ступенем офіційно засвідченої службової провини, було засуджено до жорстокої кари.

Частину їх (до 120 душ), найвинуватіших, покарано в Білій Церкві, прогнано крізь лави салдатські і висічено різками-шпіцрутенами¹⁾.

Хоч, як свідчать Горбачевський і Руліковський, і вжито було заходів, щоб стримати езекуторів од шаленої лютої, проте по цій жахливій езекуції майже мертвих винесли Грохольського й Ракузу. Останнього дарма, що він підчас процесу судового збожеволів²⁾, не було звільнено від нелюдоської кари.

Яке вражіння справляла ця жахлива езекуція, можна бачити з того, між иншим, що (як переказує Горбачевський) наречена бідолахи Грохольського, присутня при тому раптом захорувала на нерви й нагло вмерла.

Решту виправлено було на Кавказ (загалом здається 877 чоловіка) на довічну службу в тамошніх військах, причому розподілено їх поміж тими військовими частинами, „що переважно проти інших мали йти і збройно приборкувати горців“, тоб-то їх було призначено на найбільшу небезпеку³⁾.

По подіях для Чернігівського полку, через те, що більше як $\frac{4}{5}$ його складу скомпромітувало себе участю в повстанні і що незабаром цілу гренадерську роту Козлова переведено

¹⁾ Езекуцію нижнім чинам полку в Білій Церкві - ж чинили, у присутності генерала Вреде, салдати Тамбовського (що прийшов на постій до Василькова замість Чернігівського) й Саратовського полків VIII пішої дивізії. За найвинуватіших суд визнав, між иншим, таких осіб: Шутова (фельдфебел роти Кузьміна, який не послухав дивізійного командира генерала Тихановського й навіть мало його не арештував) унтер-офіцера Миколаїва й простого салдата Нікітіна (що їздили до Київу разом з Мозалевським і розкидали там „Політичний Катехизис“) т. ин.

²⁾ Це збожевілля, очевиднож, й спричинилось до обмови інших підсудних.

³⁾ Просування призначеного до Кавказького корпусу розформованого Чернігівського полку (800 чоловіка за Михайловським - Данилевським, в дійсності - ж, за Павловським, що спирається на документальний матеріал, - 877) закінчилось на Полтавщині, в районі розташування бригади мемуаристи Михайловського - Данилевського, немов - би на 15 квітня, тоді як за Павловським остання частина чернігівців під вартою пройшла через губерню 16 травня.

було до Московського лейб-гвардійського полку, неминуче повинно було прийти й розформування... По сформуванні наново Чернігівський полк негайно переведено було на Волинь до м. Острога, а замість його до Василькова поставлено на постой Тамбовський піхотний VIII-ї дивізії полк з того-ж III корпусу.

Одночасно з карами, що впали на Чернігівський полк, зазнали репресій від уряду за свої провини й за ті чи інші стосунки з повстанцями так само й особи з різних військових частин.

Так, напр., невдалого емісара С. Муравйова - Апостола в Білій Церкві, підпоручика 17 егерського полку Олександра Вадковського, якого судили теж у Могиліві, по попередньому, протягом кількох місяців, ув'язненні в фортеці, було переведено до Моздоцької залози на Кавказі. Об'єкта нездійснених надій Муравйова й його товаришів, командира 5-ої артилерійської роти (в Павлоччі) капітана Пихачова переведено було до 13 гусарського принца Оранського полку. Штаб-ротмістра Паскевича, протримавши в фортеці кілька місяців, переведено було до Іркутського гусарського полку. Ротмістра гусарського Охтирського полку Семічова протримано так само в фортеці до 1 року й тоді вже переведено капітаном до Ніжегородського драгунського полку й т. ин.

До тих, що постраждали за безпосередню причетність до декабристської змови, треба залічити, звичайно, й засуджених разом з іншими за вироком петербурзького Верховного Карного Суду членів Товариства З'єднаних Слов'ян у полках VIII дивізії на Волині, що так само була об'єктом останніх надій С. Муравйова - Апостола й Бестужева - Рюміна з їхніми товаришами, Саратівському¹⁾ й Пензенському²⁾, а так само в артилерійських бригадах (теж на Волині) VIII-й³⁾ і IX-й⁴⁾ не кажучи вже за не офіцерів⁵⁾. Зазнала кар, звичайно, також й

¹⁾ Покарано 2 чоловіки: підпоручика Мозгалевського й прапорщика Шникова.

²⁾ Було засуджено 6 офіцерів: майора Спіридова, капітана Тютчева, поручиків Громницького й Лісовського, підпоручиків Мозгана й Фролова II

³⁾ Кари завдало всього 5 осіб, в тому числі: підпоручики Борисів I з братом, підпоручиком в одставці, мемуарист подій Горбачевський і Андреевич II, а рівно й прапорщики Бечаснів і Кирєєв.

⁴⁾ Засуджено було четверо: колишній командир легкої роти № 2 підполковник Берстель, підпоручики Пестів і Веденяпін з братом прапорщиком Веденяпіним II.

⁵⁾ Як напр., провіянтський урядовець Іванів, канцелярист Вигодовський і волинський шляхтич Люблінський разом з Борисовим I фундатор Товариства й перекладач його статуту на польську мову.

частина членів Південного Товариства, як полковник Артамон Муравйов ¹⁾, Повало - Швейківський, Тизенгавзен, командири полків гусарського Охтирського, піхотних Олександрівського й Полтавського та ин.

Всі ці учасники змови опинились у Сибіру.

Відповідно покарано й скомпромітованих простих військових, особливо з числа покараних переводом до армії по історії 1820 р. з Семенівського гвардійського полку: колишніх семенівців спочатку, з'опалу, мали навіть послати майже всіх так само на Кавказ.

Дістали добру заплату почасти й поляки: окрім Люблінського, було арештовано графа Олізара й Мошинського. Перший з них ²⁾, правда, за деякий час вийшов на волю, а другого все - ж заслано було на Сибір.

Вжито було, нарешті, енергійних заходів, щоб підняти взагалі у війську бажані урядові дисципліну й настрої, і щоб придушити хронічне незадоволення поміж кріпаками, що, між иншим, на Україні, а з'осібна на Київщині, набирало тоді оригінального місцевого характеру ³⁾.

Почувши себе тільки по семи місяцях тривог і побоювань господарем становища, імператор Микола I вважав уже за можливе випустити, кінець - кінцем, одночасно й вдячного „Наказа російським військам“, що „верними грудями заслонили його престол, а також і Височайшого „маніфесту“: він офіційно констатував втихомирення „зла“, нічого не давав і нічого не обіцяв людині держави, ставлячи навіть цілу низку вимог або сподіванок уряду від „усіх вірних синів батьківщини“.

Отаким був кінець повстання Чернігівського полку, що відбивав сучасні настрої.

Гордовиті наміри замінити в Росії вже застарілий лад, що його за такий вважали вже по 25 роках од Великої Французької Революції, на кращий, зосібна скасувати найтяжчу спадщину давнього феодалізму (тоб - то кріпацтво) і полегшити салдатську службу, закінчились тим, що відповідний громадський рух першої чверти XIX віку було немилосердно

¹⁾ „Злодей“ за виразом Микола I (в нарисі Щоголіва про роль імператора - тюремщика декабристів).

²⁾ Почасти мемуарист подій.

³⁾ Як, напр., ремінісценції про Гонту, коліївщину й т. ин., окрім звичайно, чуток, що Ксестянтин переодягнений ховається.

рогдушено. Головних його керовників просто фізично знищили, а решту вчасників, щоб не могли вони шкодити, геть закинуто в далекі краї, одірвано їх од суспільства, назавжди, або принаймні на довгий час.

Вигнаних в далеких краях було засуджено, разом з тим, на безглузде для них добування в далеких сибірських рудниках срібних скарбів (звичайно не для знедолених) або-ж на службу неситому мілітаризмові на кавказькій окраїні держави. Весь трагізм цієї служби за часів, немов-би одвічного, кривавого пригнічення бідноти ситими й разом порівнюючи з небагатьма гостро, тверезо й не ідеалізуючи сучасности, відчував, між иншим, творець нашого українського „Кавказу“.

в) Доля покараних

Якщо відомості, які ми маємо, не вказують на дальшу долю окремих представників звичайної маси салдатів, майже в повному складі викинутої на Кавказ проливати без кінця та без краю й свою й чужу кров, то за долю більш-менш свідомих учасників повстання Чернігівського полку з поміж офіцерів є деякі матеріял.

Разом усіх офіцерів, які брали більш-менш безпосередню участь у повстанні, було заслано до Сибіру семеро: М. Муравйова-Апостола¹⁾, Фурмана, Шахірева, Соловйова, Сухінова, Мозалевського й Бистрицького, а до них, звичайно, треба додати й Башмакова.

Фурмана й Шахірева, що фактично не брали участі в повстанні полку й що їх визнали проти инших за порівняно мало винуватих, було одразу-ж присуджено (як це вже й зазначено) заслати не на каторгу, а на заслання, де й провели вони, в західньому Сибіру, решту свого недовгого життя. Засланий, мав бо впливові звязки, одразу не на каторгу, а на заслання М. Муравйов-Апостол по кількох роках перебування в різних місцях решту свого заслання відбув так само в західньому Сибіру. До західнього-ж Сибіру заслали й Башмакова, що йому було тоді понад п'ятдесят років.

З чотирьох инших засланих на каторгу до східнього вже Сибіру, Сухінов незабаром, скоро довідались за нову його

¹⁾ По попереднім тимчасовім ув'язненні в Фінляндії й Шлісельбурзі.

змову, скінчив своє бурхливе й нещасне життя¹⁾), наклавши на себе руки.

Соловйов, Бистрицький і Мозалевський, з яких перших двох разом з Сухіновим, було спочатку засуджено навіть до кари на смерть, а пізніше (теж разом з Сухіновим) на довічні каторжні роботи, урядовим указом 26 листопада 1832 р. були залишені на каторзі на 15 років. По цім вони вийшли на поселення саме перед 1840 роком. Мозалевський потім і вмер у східньому Сибіру.

Пережили Миколаївське трицятирічне царювання й діждались за Олександра II амністії (за коронаційним маніфестом 26 серпня 1856 р.) тільки М. Муравйов-Апостол, Соловйов і Бистрицький та ще престарий уже тоді Башмаков. При цьому Соловйову було повернуто його попереднього баронського титула, опріч того, що помилувані взагалі дістали назад усі права свого громадського до кари стану, разом і можливість повернутися на батьківщину.

Башмаков, діставши, власне кажучи, ще 1852 р. дозвіл повернутись до внутрішніх губернь, одмовився, проте, й тепер повернутись до Європейської Росії. Волів краще, бо зовсім тоді був безпритульний, вмерти в Сибіру, де й вмер в 1859 році, маючи 85 років віку.

Решта помилуваних — три, діставши волю, повернулись на батьківщину, причому М. Муравйов-Апостол спочатку проживав у Твері, а потім у Москві, Соловйов виїхав на Рязанщину, а Бистрицький — на свою батьківщину, на Київщину.

Соловйов, що дав у свій час, разом з Бистрицьким і Мозалевським своїм товаришам по каторзі й мемуаристам Федорові Вадковському й Горбачевському, матеріал для запису подій у Чернігівському полку за бунту, вмер р. 1871. Повернувся на батьківщину й Бистрицький, але не застав уже там рідні своїї. Він вмер у Кам'янці-Подільському.

¹⁾ За бідолашного героя, т. зв. Зерентуйської змови (що мала на меті визволити всіх політичних каторжан), згадується в низці сибірських згадок декабристів, як, наприклад, у Якушкіна, Штейнгеля, Беляєва, М. Муравйова-Апостола, Аленкової-Гельб, книгині Волконської, не кажучи вже за його життєпис, який склав ніби-то Горбачевський. Цей життєпис, між иншим, викликав гострі заперечення Юзефовича. В „Былом“ (1905 р. № V, стор. 37 -- 8) було вміщено офіційну записку з підписом генерала Лепарського, про обряд призначеної смертної кари. Сухінов, як Горбачевським (стор. 233), заповідяв собі смерть уночі проти 3 грудня, тим часом за Штрайхом (в примітці до тексту Муравйова-Апостола, що він редагував, на стор. 53) це сталося 1 грудня 1828 року.

Переживши всіх безпосередніх товаришів по нещастю, залишивши по собі записи багатьох згадок, ніби зовсім примирившись під кінець з громадським життям¹⁾, що оточувало й поновлялось на схилку його віку, М. Муравйов-Апостол вмер майже останнім з могоканив декабризму в дуже похилих літах (маючи 93 роки) 1886 року. Поважні біографи (Якушкин і С. Я. Штрайх) звернули на нього двічі спеціальну увагу.

¹⁾ Помилуваний М. Муравйов-Апостол дістав нарешті можливість з 1860 р. жити навіть у Москві (де він вмер), маючи знов право носити заслужені свого часу на війні (руський і пруський) бойові відзнаки й т. ин. Він фігурував, між иншим, на празнику освяти в Москві в 1883 р. храма Спасителя на пам'ять про війну 1812 року, одним учасників якої був і він.

III

УЧАСНИКИ ПОДІЙ

Джерела знайомства з подіями часу повстання Чернігівського полку відбивають у відповідній мірі так поведінку цього часу простого салдатства й околишньої людности, як і ролю окремих осіб¹⁾ у різній градації їхньої активности.

Маса, що її становили з одного боку салдати обох ворожих таборів, а з другого — міська й сільська людність, сіра взагалі й пасивна, свідчить про свою вагу тільки в час певної потреби для керовників повстання потягти за собою, наприклад, перших, у Трилісах, Ковалівці, Василькові й Мотовилівці, підтримати, коли відмовились гренадери й дезертували офіцери, бажаний настрій у тій же Мотовилівці й Василькові. Потрібна була допомога й других (тоб-то людности) що до постою, постачання харчами, одягом, підводами й т. ин. У рішучу хвилину боротьби, не кажучи вже за обивателів, що ставились байдуже до тодішніх подій, й нестале салдатство з повстанців, що не доведене було до революційного ентузіазму, напр., французьких армій санкюлотів, або - ж трудящих в нас за часу недавньої громадянської війни, не виявило сподіваної гнучкості й зумовило тим неминучий кінець військового повстання.

Активність окремих осіб так тих, що тягли за урядом, як і тих, навпаки, що взяли участь у повстанні, зумовлювала й властивості індивідуальної психіки й їхнє становище в суспільстві, причому протиурядову течію, — можливо через властивості літературних свідчень, — відбито колоритніше, як ворожу їй.

¹⁾ З міркувань конструктивного характеру в цьому нарисі не говориться за полкового пан-отця Кейзера, власницю Білої-Церкви й околишніх лятифундій граф. Браницьку, мемуаристів подій (Горбачевського, Рудковського, гр. Олізара та ин.) і членів польського Патріотичного Товариства (гр. Мошинського та ин.).

З боку уряду найяскравіше виступають своїм світоглядом, розпорядженнями й взагалі діяльністю сам імператор Микола I, почасти начальник Генерального Штабу Дибіч, головнокомандуючий Першою Армією Сакен, командир III-го армійського корпусу Рот, командир Чернігівського пішого полку Гебель, командир першого батальйону того самого полку Трухін і командир гренадерської роти першого-ж батальйону того-ж полку Козлов, начальник штабу Першої Армії Толь, командир IV корпусу князь Щербатов, малоросійський генерал-губернатор князь Репнін-Волконський, начальники дивізій Тихоновський і Ридігер, переможець повстанців Гейсмар із своїми помічниками Енгельгартом, Ржевуським і Корибут-Воронецьким, а так само офіцери Чернігівського полку, що залишилися лояльні, Вульферт і Павлов, три жандарські офіцери й т. ин.¹⁾ Цікаво зазначити те характерне явище, що чималий відсоток осіб з урядового табору²⁾ становили типові, титуловані частогусто, наймити німецького, французького, польського й т. ин. походження на службі в царського уряду. Вони часом доходили тут значного та відповідального становища.

Моральне обличчя Миколи I, мимо інших джерел, зосібна мимовідповідних його розпоряджень того часу й листування, змальовується в маніфестах з 22 грудня 1825 року, 18 травня й 13-го липня 1826 року, рескрипті 16 липня й наказі військам 21 липня того самого 1826 року, які дають досить повну уяву про сучасну урядову ідеологію.

Виходячи з містичних передумов про бога, про призначення Провидіння, благословення небес, благодійну правдицю, закон християнський і закон цивільний, святу Русь і т. ин., імператор мислив єдність престолу, святости православної віри й отечества, яка репрезентована самим же царем. Він мав за *conditio sine qua* поп твердження, що любов до монарха й відданість престолові — це природні властивості народу, що російський нарід єсть вірний своєму цареві й батьківщині й що ім'я руське не запламує себе зрадою своєму ца-

¹⁾ Що до цесаревича Костянтина Павловича, то він, цікавий взагалі знати стан війська й інформований про події навіть раніш, як Микола I, безцеречно, незадоволений був з двозначности свого стану й поспішив скинути з себе доручення відати тимчасово корпусом генерала Рота, куди входив повсталій Чернігівський полк.

²⁾ Барон Дибіч, граф Остен-Сакен, генерал граф Толь, Рот, Ридігер і барон Гейсмар, офіцери Гебель, Вульферт, Енгельгарт, Ржевуський, князь Корибут-Воронецький, жандарський поручник Ланг й т. ин.

реві й законам. Висловлюючи певність в однодушній прихильності всіх станів до царя й престолу, Микола I сподівався, що всі стани, всі вірні сини батьківщини з'єднаються в почутті довір'я до уряду, монарх бо має батьківське милосердя до своїх підданців.

Постулати про ширу віру в бога, загальну вірність престолові й батьківщині припускали далі, що разом з непохитним престолом непорушні і державні закони й не „превращается“ (тоб - то не можна скинути) лад державний. „Непревращенный“ лад державний припускав, з свого боку, силу законів влади й твердість у керуванні, непорушність ладу, що охороняє безпеку й власність, а так само ширення „правдивої“ освіти й промисловости. Лад, за допомогою ширих й обізнаних на обов'язках своїх виконавців, підтримує військо, різні частини внутрішнього керування й справедливий суд, що чинить розслід і дає за провини кару.

Соціальна структура виходила з догматичного принципу, що дворянство — оборона престолу й „чести народньої“. Всі стани в державі повинні виконувати обов'язки, що приписані від закону, між ними державні селяни — платити податки, а поміщицькі селяни й дворові люди — коритись своїм панам і взагалі встановленій владі.

Висновок з вихідних точок погляду зумовлював заяву, що установи батьківщини „усовершаються“ згори, поступово, а не сміливими, завжди руїницькими мріями, але самодержавний монарх охочий проте прийняти з ласкою всяке скромне бажання до поліпшення шляхом законним, так само як і думку про зміцнення сили законів, про поширення правдивої освіти та промисловости, не можна бо допустити свавольство думки, це джерело пристрастей бурхливих, згубну розкіш напівпізнання, порив до мрійних крайностей, яких початок есть зіпсуття звичаїв, а кінець — загибель.

Це була ідеологія, що країною треба керувати по-батьківському, на основах самодержавства, за допомогою віри православної, за обороною переважно дворянською, спираючись разом з дворянством на покріпачене майже зовсім селянство й маючи на службі своїй владну бюрократію. Вона допускала, отже, тільки непевні обіцянки прихильности до скромних „законных“ бажань поліпшення. Зате всім „станам“ заявлялось про сподіванки й побажання. Осуджувалось, разом із тим, пориви до мрійних крайностей, цього „свавільства“ в думках.

і винуватцям загрозувала кара, тим часом як особи, що сприяли пануванню режиму, діставали згори подяку, ласку й нагороди¹⁾.

У імператора самолюбного, владного, до деякої міри імпульсивного, з основами світогляду, звичайно, протилежними С. Муравйову - Апостолові й Бестужеву - Рюмініові, був близький співробітник в справі придушення революційного руху у війську, начальник Головного Штабу барон Дибіч. Виходець із Пруссії, став він на службу до російського уряду й енергійно боронив його інтереси. З своїм політичним світоглядом Дибіч міг тільки обурюватись, з органічно незрозумілого для нього прагнення бунтарів до „загального неспокою й руїни добробуту державного“, з „лиходійних“ їхніх замірів проти уряду й государя - імператора. Ввесь він був пройнятий думкою, як би знищити „банду злочинців“ та найшвидче й найкраще їх покарати за допомогою непохитного й до законної влади вірного війська. Мало того, що Дибіча пізніше нагороджено й підвищено, Микола I пошанував його власноручно написаним рескриптом з подякою за невтомну працю, розсудливі розпорядження в час „всеобщего несчастья“ й за „решимость“ вжитих з власної ініціативи заходів, од чого не сталось бунту й в Другій Армії²⁾.

Старий, трохи немов - би обважнілий од років головнокомандуючий тодішньою Першою Армією, граф Остен - Сакен виявив, хоч і запізнившись, як найбільшу дбайливість до того, щоб збільшити надалі дисципліну в підлеглому йому війську. Він доходив, правда, до крайности, — готовий був, напр., вислати на Кавказ усіх чисто салдатів з розформованого 1820 р. Семітського полку, як непевних що до вірогідданського почуття. Конче потрібну царському престолові підпору, як і начальника Другої Армії Вітгенштейна, Сакена було пошановано саном фельдмаршала й князівським званням.

Не даємо, за браком матеріялу, відповідних характеристик начальникові штабу Першої Армії Толеві, командирові IV-го корпусу князеві Щербатові й малоросійському генерал-губернаторові князеві Репнінові, з яких перший, напр., своєю службовою щирість виявив, між иншим, у лайливому поводженні з полоненими повстанцями - офіцерами, а другий за

¹⁾ Пор., опріч инших, книжку проф. Прєснькова „Апогей самодержавия Николая I“, стор. 12 — 4 і розділ „Казенный национализм“.

²⁾ Згад. за вчасний арешт Пестеля.

якісь непорозуміння з Головнокомандуючим і недосить енергійну, можливо, діяльність дістав назву „баба“ в одному з листів імператора до свого старшого брата. Тому зупинимось тільки трохи на командирів III корпусу Роті.

Безпосередній начальник місцевих військових сил, що приборкували повстання, генерал Рот, ельзасец-француз походженням був, за характеристикою корпусного ад'ютанта Докудовського, від природи розумний, спритний, упертий, самолюбний, але й з гнучким характером. Відомий він, між иншим, і з ніби Пушкінського дотепного каламбуру що до його прізвища. Характерно він виявив себе, мимо виявленої, по приборканні повстання, енергії, що межувала вже з гарячковістю, і тим, що чимало збільшив тягар служби в корпусі, який був під його командою, а також суворістю й службовими вимогами. Лютий на Гейсмара, що той перехопив йому „блискучу“ перемогу, не схотівши навіть розмовляти з полоненими офіцерами Чернігівського полку, пошанований монаршою за те нагородою, типовий кар'єрист, Рот не вжився проте з своїм начальником, Головнокомандуючим I-ю Армією, і вважав за краще перейти згодом на службу до Другої Армії.

Скільки можна бачити з матеріялу, що є на похваті, активне реагування самого Миколи I виявилось найбільше в офіційному декларуванні поглядів на завдання уряду свого, у відповідних розпорядженнях, зосібна — в особистому поводженні з арештованими декабристами, в Дибіча й Сакена в тому, що вони вказували й накресливали план техніки оборони урядових інтересів збройними силами, а в Рота, разом з звичайним військовим рубакою, який, правда, попав опісля до Державної Ради, з кирасирським генералом Гейсмаром, в тому, що вони фактично здійснювали, реалізували цю оборону.

Що зокрема до офіцерів Чернігівського полку Гебеля, Трухіна з Павловим і Козлова з Вульффертом, то вони стояли на таких щаблях ієрархічної драбини, де тільки можливо було майже механічне виконання приписів згори й взагалі службових обов'язків. Отже, й діяльність їхня повинна була виявитись, хоч і в невеличкому масштабі, проте інтенсивно до краю, з напруженням, що доходила часом до особливо прискореного темпу.

Ступінь повноти вражінь од знайомства з образом кожного з них майже просто пропорційний до службового їх становища, і це наче зумовлювало ту чи иншу кількість від-

повідних літературних свідчень: підполковника Гебеля, напр., що мав значний пост командира полку, можна посильно схарактеризувати вказівками принаймні з 13 джерел, тим часом незначного полкового ад'ютанта поручика Павлова можна тільки бльавенько змалювати за свідченням лише 3—4 документів.

Зазначеними причинами, незалежно від основного завдання нарису, пояснюється можливість не спинятись докладно на характеристиці й цієї групи учасників подій.

Поляк походженням, Густав Іванович Гебель, взяв собі за професію російську військову службу, й був призначений за часи Аракчеївщини на відповідальну посаду командира Чернігівського полку з певними завданнями, причому по змозі виконував свою місію „підтягувати“, зміцнити дисципліну. Владний, суворий і вимогливий до педантизму що до виконання службових обов'язків і, зосібна, лояльності, він не визнавав, щоб хто-небудь міг не керуватись приписами згори. До того ще був Гебель дразливий до різкості й грубості, холодний і нечутливий до психіки підлеглих йому офіцерів і салдатів. Він відбивав, поруч з іншими рисами, своєю поведінкою так психологію сили й влади, як і світогляд оточення й часу¹⁾. Через це все й не міг він придбати собі ані популярності, ані навіть правдивої поваги. І трагедія Гебеля — не так в непослухові підлеглих офіцерів і байдужості салдатів за часу звірячої розправи²⁾ з ним ротних командирів, що зумовила за тим вибух, як у фізичній для його неможливості підтримати в рішучу хвилю уряд, якому він служив, запобігти своєчасно хоч би поширенню повстання, в неминучості далі передати тимчасово революціонерам ініціативу дій, пережити шок розформування військової частини, якою він безпосередньо відав, нарешті, в тому, що мемуаристи та історіографи неспівчутливо до нього ставляться. Все це, дарма що Миколаївський уряд силкувався афішувати ролю безталанного командира Чернігівського полку й нагороджував його по службі, неминуче підтверджує ту думку, що Гебеля³⁾ аніяк

¹⁾ В традиційно-патріархальному, напр., господарюванні полковим майном і т. ин.

²⁾ Міццю, очевидно, здоров'я можна пояснити, що він швидко видужав, хоч тяжко був покалічений.

³⁾ Гебеля було призначено спочатку другим комендантом Київської фортеці, а згодом і першим. Вже на демісії він, до речі, був за управителя армійському маєткові.

не можна залічити до діячів, що допомагають сучасному для них громадському життю йти наперед й мають право на певне історичне значіння.

Командир першого батальйону Чернігівського полку майор Трухін і становищем ієрархічним, і світоглядом, і рисами особистої поведінки, і відограною фактично за повстання ролю, таки добре, хоч і в меншому обсязі, скидався на свого безпосереднього начальника. Зате він — цілковита протилежність, трохи не антипод С. Муравйова - Апостола, який хоч і однако-вий з ним був службовим становищем, але морально незмірно вище стояв і виявив себе фактично могутнішим за Трухіна за часу вступу повстанців до Василькова. Відси — відповідна аналогічна з Гебелем кваліфікація цього типового „бурбона“¹⁾ й урядом і мемуаристами. Дуже характерне, разом з цим, напр., негативне ставлення до Трухіна не тільки революціонера Горбачевського, але й коректного взагалі другого мемуариста Руліковського, що намагався по змозі заховати, коли описував події, об'єктивність, нейтральну позицію. Виявилось отже, що питома вага Трухіна фактично менша, як навіть у підлегло-го йому Козлова.

Не так як Гебеля і Трухіна, які були безсилі використати своєчасно наявні ресурси, які навіть потерпіли і, фактично, були некорисні для уряду в критичний момент, командира гренадерської роти першого батальйону Чернігівського полку Козлова, — дарма що відповідні відомості стислі, поверховні, майже випадкові, — краще описано з боку одзвигів про нього сучасників. Пам'ятаючи, що інформаційні наявні свідчення сучасників виходять майже тільки від двох взаємно-ворожих таборів цікаво все-ж зазначити відсутність у даному разі, навіть з боку повстанців, якого-небудь негативного відзиву про Козлова, єдину дієву особу з офіцерів, що залишились з урядом, яка в достатній повноті виявила небезкорисну активність і відповідну небезкорисну діяльність, тим часом як Гебель фігурує тільки в трагічній ролі, Трухін — у трагікомічній, а Павлов, за якого мова буде трохи далі, — навіть начеб у дво-значній, комічній. Окрім відомостей про зовнішній вигляд²⁾ або умови хатнього життя капітана Козлова, його схарактери-зовано добре й з морального боку такими рисами, як дбайли-

¹⁾ Термін, як відомо, ввятий з практики життя в сучасній Франції. часів реставрації Бурбонів.

²⁾ Напр., високий на зріст.

аість за стару матір, піклування побитим полковим команди-
ром, коректність на службі й лояльність, відповідне імпуновання
підкомандним салдатам, що майже геть - чисто всі не тільки
покинули повстанців, але й встигли з'єднатись вчасно з силами,
які були на стороні уряду. Це й дало владі можливість
вахвалити в своїх інтересах непомітного доти в своїй службі
ротного командира з його підкомандними гренадерами, при
чому двічі навіть, раз за разом, його було нагороджено демон-
стративно вищим чином і переводом у гвардію. В своєчасному
й можливому задоволенні потреб моменту ховається все зна-
чіння невідомого доти армійського офіцера, що фактично ко-
рисний був, ніж його сірий товариш у службі й політичний
одядунець, командир першої мушкетерської роти полку ка-
пітан з німців Вульферт і навіть низка вищих од Козлова
службою командирів, тоб - то батальйоний (Трухін), полковий
(Гебель), бригадний, або навіть дивізійний (Тихановський).

Що до непомітного своїм службовим становищем проти
Гебеля, Трухіна й Козлова з Вульфертом, полкового ад'ютанта
поручика Павлова, який переховував печатку й документи
полку, зумів врятувати їх од повстанців, встиг не зважаючи
на інших однополчан - офіцерів захватись і дав потім мате-
ріал для злого про себе поговору¹⁾, можна вказати на те, що
роля його виявилась лише в тому, що він пасивно усунувся
від військового повстання, яке спалахнуло і загрожувало при-
нести з собою революцію.

Щоб змалювати образ низки інших дієвих осіб з урядо-
вого табору (генерал Тихановський, Ридігер і Курносков, гу-
сарські офіцери Енгельгарт, Ржевуський, Корибут - Вороне-
цький і три жандарські (Ланг, Несмеянов і Скоков), які тільки
епізодично брали участь у звязаних з повстанням Чернігів-
ського полку подіях) відповідні джерела не дають в достатній
кількості потрібного матеріалу.

Що до причетних до самої участі в повстанні Черні-
гівського полку осіб або безпосередніх у ньому діячів, то
залежно від ступня фактично виявленої активності, ролі їхньої
у загальному русі, їх представлено кількома групами.

Тут можна зазначити перед усім, як простих салдатів, так
і салдатів з розжалуваних (тоб - то колишніх офіцерів), потім

¹⁾ Наче він заховався під перинами дружини васильківського горд-
вачого.

проти свого бажання навіть незаслужено скомпромітованих офіцерів і інших, окрім Чернігівського, полків, як навіть і чернігівських офіцерів, що були тільки випадково втягнуті в бурхливий вир подій, а так само й давніших членів змови, що не були підчас повстання полку. Не треба також казати вже за тих, хто брав увесь час свідому участь у тому, що діялось, тоб-то: 1) гурток ротних командирів, 2) інтимно близьких С. Муравйову - Апостолу осіб і, нарешті, 3) самого керівника повстання.

Відповідну ролю салдатської маси можна вбачати в тому, що ще до повстання кілька рот Чернігівського полку дались спочатку на пропаганду власним командирам, а потім були втягнені в одвертий бунт, при чому одмовились слухати не тільки заступника полкового командира (майора Трухіна), але й самого начальника дивізії генерала Тихановського. Вони своєрідно потім тлумачили простому людові ідеї „Православного Катехизиса“, поширювали фантастичні чутки про великого князя Костянтина Павловича, що переодягнений ховається, наприкінці, рушили наперед зі зброєю в руках перед сутичкою й т. ин. Наслідком такої поведінки, було розформування полку й одіслання майже всіх скомпромітованих на службу до Кавказького корпусу військ.

При видимій пасивності й звичайній автоматичності маси вияв індивідуальної активності молодших військових Чернігівського полку, проте, позначився в низці таких випадків як: 1) тямуче виконання унтер-офіцером Какауриком доручення Муравйова - Апостола до Білої Церкви, 2) справність і твердість духу фельдфебеля Шутова, що не злякався й дивізійного командира, 3) чесна рішучість фельдфебеля Аврамова не кидати товаришів, що повстали, 4) здивовання розсудливого унтер-офіцера Кучкова що до баріння Муравйова, 5) допомога унтер-офіцерів Ніколаєва й салдата Нікітіна в розкиданні в Києві примірників „Православного Катехизису“ або навіть 6) моральна депресія підчас бійки й катастрофи як несамовитого мушкетера, що зробив замах на Муравйова, так і салдатів, що власноручно видали свого ватажка переможцям.

Виявлена в протиурядовому напрямку індивідуальна активність 120 в загальному чоловіка, за кваліфікацією Білоцерківської військово-судної комісії, зумовила жорстоке покарання їх проходженням крізь лави і биттям, за свідченням Горбачевського, 12.000, 8.000, 6.000, 5.000, 2.000, 1.000, 500 або тільки

200 шпідрутенів, мимо того, що потім деяких з них заслано у Сибір на каторгу, а решту на Кавказ на безстрочну службу по тих військових частинах, „які переважно перед іншими мали приборкувати горців силою зброї“, тоб- то навмисне призначено було їх туди, де найнебезпечніше.

Образ салдатів з розжалуваних офіцерів дається змалювати що до своєї індивідуальности певнішими, як у звичайних салдатів, рисами.

Білорус, очевидно, походженням, колишній капітан Полтавського полку, який був розжалуваний за образу чином полкового командира, у відповідь на таку саму образу, та який найшов був серцеві своєму втіху в коханні¹⁾, Грохольський²⁾ зазнав не тільки фізичних наслідків од биття: люба йому людина побачивши напівмертву жертву нелюдської езекуції від страшного нервово-психічного струсу зразу й умерла.

Поляк національністю, колишній поручик Пензенського полку, що був розжалуваний у салдати за аналогічну з товаришем по нещастю провину, 28-літній Гнат Ракуза³⁾ в свідомості невтраченої гідности фігурує в форменому одягу й з офіцерським палашем підчас урочистого читання „Православного Катехизису“. Як і Грохольського його запрошується до загального з офіцерами-повстанцями столу в час походу. По катастрофі психіку Грохольського було так порушено, що він обмовляє на допиті багатьох учасників повстання й навіть божеволіє. Це, проте, не визволило його від кари шпідрутенями, а розлютовані салдати, яких було призначено катувати, катували його (так само і Грохольського) особливо люто.

Колишній офіцер з поважним службовим минулим, порівнюючи ще недавно полковник та командир артилерійської бригади, який провинився тим, що розтратив скарбові гроші, Флегонт Миронович Башмаков (1774 — 1859) скомпромітував себе знов і ще більш, як раніш, політичним звязком з Муравйовим-Апостолом. Хоч його, очевидно, й фактично не викрито, недбало бо й легковажно поставився він до покладеної на його останнім агітаційної місії, проте на суді в Петербурзі його

¹⁾ Що, делікатно співчуваючи, оцінив, між иншим, С. Муравйов-Апостол.

²⁾ З дворян Смоленської губернії. На допиті він спочатку затаївся, але далім як і Ракуза обмовив багато салдатів та офіцерів.

³⁾ З дворян Могилівщини. Вступив до військової служби 1815 р.

визнано за серйозно винуватого й заслано на Сибір¹⁾ на поселення. Башмаков дуже бідував на засланні, причому всеж зберігав в загальному властивий старому душевний настрій байдужности²⁾. По амнесії (ще 1854 р.) він відмовився скористати з можливости, через цілковиту свою безпритульність, повернутись відти до Европейської Росії й помер в Тобольському в дуже похилих літах.

Самовидців і в деякій мірі учасників подій, що розгорнулись тоді, всіх їх трьох треба визнати за дієвих осіб, на долю яких хоч і випали великі переживання, та яким проте не пощастило виявити за тих подій хоч якої активності.

Більш-менш епізодично в подіях виступають незаслужено або випадково скомпромітовані офіцери як інших полків, так і Чернігівського. Вони справляють різні вражіння, що виникають по знайомстві з їхнею долею і становлять немов-би гаму почувань од комічного і трагікомічного до правдиво трагічного.

З перших звертають на себе увагу тільки на деякий час кілька осіб, як: 1) моторний, як на перше знайомство, гусарський поручик кн. Корибут-Воронецький, якого цар спочатку пошанував своєю прихильністю, але за тим він негайно був притягнутий до суду за рапорт про свій подвиг, що не відповідав дійсності, й за привласнення грошей схопленого салдата-повстанця, 2) майор Лебедев³⁾, що відбував тимчасово арешт у одному з колишніх класів (назва класи випадково зберіглась) скасованого єзуїтського монастиря в Могиліві й жартуючи рівняв своє тут перебування з проходженням курсу наук у VI класі, 3) підпоручик 17 егерського полку Молчанов, що був пришитий до справи свого товариша в службі, приятеля й родича Вадковського, лише через зайву, як здається, експансивність цього другого й його однодумців з Чернігівського полку, а через те й визнаний по суду виправданим і, нарешті.

1) Навіть на засланні Башмаков одкидав свою винуватість (див. у Дмитрієва-Мамонова). М. Муравйов-Апостол у своєму „Погостном Списке“ („Декабристи“, вид. Зензінова) так само каже, що Башмаков не належав до таємного товариства, нічого не знав про його й мешкав тільки через свою бідність у Сергія Муравйова. За Шугуровим, проте, видно, що Башмаков те й знав (напр., за присягу салдатів застрелити царя).

2) Згад., напр., офіційні повідомлення, що він нічого не робить або читає духовні книжки; пор., проте, запис анекдоти, що він переказав, одявши про Башмакова на засланні див. у Розена, Голоднікова та у книжці Дмитрієва-Мамонова.

3) 17 егерського, очевидно, полку в Білій Церкві.

4) сам підпоручик того - ж таки полку Олександр Вадковський, трохи по-юнацькому ймовірний й необачний до того, що може обмовити інших, проте визнаний навіть офіційно за „не дуже діяльного члена“ таємного товариства, порівнюючи мало поінформованого в справі змови, тоб - то майже нешкідливого. Проте визнано за потрібне, окрім ув'язнення протягом кількох місяців у фортеці, покарати його, а потім перевести служити до Моздоцької залози на Кавказі.

Другу групу з п'яти юнаків, майже безвусих субалтерн-офіцерів Чернігівського полку, які були, навіть за офіційним визнанням, втягнуті проти свого бажання в бурхливі події й ніяк не належали до вчасників змови, становили: прапорщики князь Мещерський, Апостол - Кегич, Белелюбський і підпоручики Кондирьов, та Рибаківський. Сторопівши, вони були свідомі своєї повної безпорадності, здатні були по-дитячому (як, напр., Кондирьов) розплакатись, причому даремне пробували заявити безсилем, власне, в даний момент, як і вони самі, представникам влади про свою лояльність. Невадало збираючись одразу й втікати від повстанців (як, приміром, Белелюбський), вони навпаки примушені були не тільки приєднатись на якийсь час до них, а ще й виконувати службові доручення й навіть взяти участь у поході, щоб втікти, правда, скоро буде для того зручний випадок. І суд це взяв на увагу й визнав, що вони заслуговують на полегкість, причому ув'язнив їх на півроку „для восчувствования оказанного ими при возмущении малодушия“. Проте це не перешкодило їм вступити потім знов на службу, без дальших з виду формальних неприемностей¹⁾.

Порівнюючи до Мозалевського й Бистрицького, за яких згадується в відповідній обстанові, їхніх однолітків та товаришів у службі, всі ці невідповідальні особи, що зазнали наслідків од свого двозначного становища, не виявили в загальному жадної певної індивідуальності й характеризуються разом з тим пасивністю своєї поведінки.

Від відіграної фактично ролі підчас повстання та за відповідною офіційною класифікацією дальшу чергову, в розумінні збільшення ступня вини перед судом, групу становлять

¹⁾ За Бальсом („Русская Старина“, 1873, № V), що в своїх повідомленнях надходить од М. Муравйова - Апостола, ад'ютант С. Муравйова Григорій Іванович Апостол - Кегич вмер в гарячки дорогою немов - би до Сибіру, тоб - то в час засланні туди.

4 офіцери. Вони проти згаданих уже їхніх товаришів у службі були в деякій мірі вищі службою й виконували через те більш-менш відповідальні підчас подій службові функції. То були: підпоручик Войнілович, поручик Сізіневський (або Жизневський) і Петін та ще штабс-капітан Маєвський.

Антін Станиславович Войнілович ¹⁾ що до служби відзначався, безперечно, справністю, жвавістю й умінням пристосуватись. Відси, завдяки його прикметам, — і посада ще при Гебелі полкового квартирмейстера, та командування авангардом при Муравйові, за повстання. Він не наважився покинути зразу ж повстанців, виконував доручення й як квартирмейстер, і як посланець до Мотовилівки, а ще і як командир авангарду, хоч і втік з першою - ж партією офіцерів. Суд визнав, що він заслуговує на серйозну кару. Його було позбавлено чинів та дворянства, й розжалувано в салдати, одіслано до далекої сибірської залоги, а до того, з його, як і з інших товаришів, що провинились, стягнуто ще й гроші за пропажу скарбових річей.

Сізіневський ²⁾, що завідував обозом полку, як в час повстання і втік од Муравйова лише з другою партією дезертирів - офіцерів, підпав під ту саму, як Войнілович, Петін і Маєвський, кару, хоч це й була особа непомітна не тільки проти Мозалевського, Бистрицького, Іполіта Муравйова - Апостола, а навіть і Войніловича, своїх майже однолітків.

Василь Миколайович Петін, начальник другої гренадерської роти полку ³⁾, що в невеличкому чині поручика (як, до речі, й Щепило з Кузьмінім) обіймав відповідальну посаду, не виявив проте за критичного моменту потрібних урядові, (як Козлов або Вульферт) непохитності й спритності. Примушений приєднатись найперший до повстанців, він втік проте потім од Муравйова, хоч і не в першій партії (як і Жизневський - Сізіневський). Все - ж таки він зазнав однакової так з двома попередніми товаришами, як і з Маєвським, суворой кари, причому його дальшу добру поведінку в Сибіру було засвідчено відзивом спеціального ревізора - жандара (Маслова).

¹⁾ Поляк, очевидно, походженням, як і кілька його товаришів по службі в полку.

²⁾ А в Горбачевського, Жизневський бо, мабуть, шепелявив, вимовляючи своє прізвище.

³⁾ За Муравйовим - Апостолом, як передає Балас, — заступник в час подій відсутнього командира.

Командир одної з мушкетерських рот. Маєвський, який не був поінформований ані що до замірів половини своїх товаришів в полку ані що до настрою навіть власних салдатів своєї роти¹⁾, та який даремне вдавався, бо розгубився до краю, за порадою до майже непритомного тоді через покалічення Гебеля, невдало пробував одразу - ж утікти від повстанців. Примушений далі не тільки приєднатись до них, а ще й виконувати доручення, що покладено на нього, він не додумався скористуватись, щоб втікти з відпуску на місце звичайного розташування своєї роти. Він дезертував тільки з другою групою офіцерів, що тікали од Муравйова, й повинен був через це, звичайно, зазнати наслідків репресій так само, як і три попередні його товариші.

З поданого огляду характеру діяльності зазначеної групи вчасників повстання, які не були членами змови й діяли під часу бунту не з власної ініціативи й без відповідного до вимог моменту піднесення енергії або напруження волі, показується так та сама, що й в усіх раніш названих осіб невиразність індивідуальних образів, як і повна, власне, пасивність їхньої поведінки.

Вищий, з офіційного погляду ступінь відповідальності за протирядовий характер думок і відповідну поведінку становили 2 особи поручик Шахірев (1800—1828) і капітан Фурман (1795—1835), що обнімали,²⁾ досить помітні посади й скомпромітували себе попередньою причетністю до конспірації З'єднаних Слов'ян, хоч і не брали безпосередньої участі в повстанні Чернігівського полку. Обидва мали достатній як для свого кола освітній ценз³⁾ та й на службі мали чималі успіхи, бо 25-тилітній поручик Шахірев був старший ад'ютант при дивізійному командирі - генералі Тихановському, а другий маючи 30 років був уже капітан і командир одної з мушкетерських рот Чернігівського полку.

Андрій Шахірев, що вступив до складу змовників 1825 р. або з особистої цікавості⁴⁾ або через те, що втягли туди його товариші, сподіваючись од нього користі, по з'ясуванні ролі

¹⁾ Яких підмовили на повстання офіцери з інших рот полку.

²⁾ Як і попередня група винуватців.

³⁾ Шахірев скінчив науку в Першому Петербурському кадетському корпусі, а Фурман був вихованець Дворянського полку.

⁴⁾ Згід. пояснення одного з представників родини Гебеля, за прикладом офіційного „донесення“, що приналежність до конспірації була немовби мода того часу.

його в змові¹⁾), належав до числа „членів таємного товариства який мету діяльності його знав, але був бездіяльний“, тоб-то без активної, енергійної в ньому участі, тільки бо раз був на одній з таємних нарад підчас літніх лагерних зборів коло Лещина (біля Житомиру) війська III-го корпусу. Через службові обов'язки при начальнику дивізії, що мешкав у Білій Церкві, Шахірев не міг взяти безпосередньої участі в повстанні, що несподівано й для самих керівників його спалахнуло в Чернігівському полку. Петербурзька Слідча Комісія, залічила його поруч з п'ятнадцятьма іншими, що провинились перед урядом, до майже найменш серйозної категорії державних злочинців (десята з 12). Проте, Верховний Карний Суд суворо його покарав, бо вирік позбавити його чинів і дворянства, зняти військовий мундир й ордени, переломити шпагу перед військами й заслати на поселення до (західнього) Сибіру. Щось за 2 роки після того — 1828 р. він вмер у м. Сургуті Тобольської губ. майже перший з засланих декабристів, нагадаючи²⁾ немов-би передчасно зів'ялу квітку.

Андрій Федорович Фурман³⁾ вихованець Дворянського полку, з 18 років почав служити у війську, спочатку в артилерії й лейб-гвардії, пізніше — в піхоті. Його, в знаменний для змовників час перебування війська III корпусу р. 1825 підчас літніх лагерів коло Лещина, запросили товариші по полку Сухінов і Кузьмін брати участь у Товаристві З'єднаних Слов'ян. Спочатку Фурман, очевидячки, зацікавився змовою, бував на засіданнях, знайомився з діяльністю, пробував намовляти й інших іти (приміром, Ракузу) до складу конспірації й згоджувався навіть з замислами зірвати повстання. Проте, в таємному товаристві Фурман пробув не більш як 4 місяці: незабаром розчарувавшись і нудячись далі перебувати поміж змовників, він надумав був одмовитись од зносин з ними й подав (за Шильдером) прохання про демісію. Проте, коли спалахнуло повстання, С. Муравйов-Апостол дав йому, як особі з впливовим становищем, відповідальне доручення — допомагати зірвати повстання у VIII-й пішій дивізії на Волині. Через це командування його ротою було передано на час походу Сухінову. Проте

1) Його було поставлено останнім, 23-м, за офіційним підрахунком поміж членів Слов'янського Товариства.

2) При хоробливому стані здоров'я й відповідно виявленому релігійному настрої.

3) З петербурзьких, здається, німців

Фурман не виявив бажаної енергії, а марнуючи недоцільно час ¹⁾, прогавив дорогий момент і незабаром попав до рук загону гусарського офіцера князя Корибут - Воронецького, так що й за офіційним судовим розслідом він фактично залишився осторонь повстання в Чернігівському полку, не брав бо в ньому безпосередньої участі. Фурмана, якого, між иншим, обмовив Ракуза, й якого допитувано було спочатку в Могиліві, де його було зведено на вічі з Соловйовим, приставлено для дальших допитів до Петербургу (же душевно хворого ²⁾). Суд, поруч з Шахіревим, залічив Фурмана до злочинців IX ступня й вирік заслати на поселення. Тут, відчуваючи один час як злидні від матеріальної незабезпечености, так і незаслужені його „добропорядною“ поведінкою неприємності через обмову, і вмер він так само порівнюючи рано (в 1835 р.) у с. Кондинському, Тобольської губ. ³⁾.

Фурман і Шахірев, дарма, що дістали сувору кару, як видно з їхньої діяльності підчас повстання Чернігівського полку, характеризуються власне повною пасивністю своєї політичної поведінки, що властива тим, хто виступає в ролі звичайного виконавця, а не керовника.

Захоплені виром подій, бо пробули в цьому вирі аж до його ліквідації й відіграли, дарма що попереду мали непомітне службове становище, певну, хоч не самостійну і навіть епізодичну, часом, ролу підчас повстання, Іполіт Муравйов - Апостол, Бистрицький та Мозалевський творять групу учасників бунту, що як рівняти до всіх попередніх, виявила вже певну активність.

Єдиний з 3-х братів з закінченою цілком освітою, вихованець Школи Колоновожатих ⁴⁾, що був зарахований на службу до почоту й. і. в. в квартирмейстерській частині з чином прапорщика й призначений до Другої Армії, двадцятилітній Іполіт Муравйов - Апостол (1806 — 1826) одразу, по закінченні науки,

¹⁾ Карти й випивка за Горбачевським, якого, звичайно, інформував Соловйов.

²⁾ Пор. Дивова. Згад. ще, що він обмовив Соловйова та де - кого, або названий (Дмитрів - Мамонов, стор. 85 й далі) в своєму „преступленні молодости“.

³⁾ За Дмитрієвим - Мамоновим Фурман вмер по довгочасній хворобі, маючиши проте невеличку суму (3426 р. 97 коп. асигнаціями) жінці, від якої мав він 2 дітей.

⁴⁾ Попередниця Академії Генерального Штабу.

перейнявся революційними ідеями, й взявся передати на південь од членів таємного товариства в Петербурзі листи політичного змісту¹⁾. Він по дорозі до Тульчина заїхав до брата Сергія у Васильків, де випадково опинився в час урочистого читання „Православного Катехизису“ й виступу в похід повсталого Чернігівського полку. Вражений дуже видовищем, мимо почуття родства, юнак - ентузіяст негайно відважився звязати свою долю з повстанцями й покинув думку їхати до місця свого призначення, дарма що брати розражували його, особливо старший з них, рефлексик Матвій. Іполіт взяв участь у поході та побратався з таким самим ентузіястом Кузьмінім, при чому запрягся разом з ним допомогти перемозі ідеї революції або загинути. Йдучи разом з Бестужевим - Рюмінім попереду загону підчас походу, він брав участь і в сутичці з урядовим військом, але, діставши рану, з одчаю заподіяв собі смерть. Фактично випадковий елемент у повстанні Чернігівського полку, І. Муравйов - Апостол виступає яскраво в своїй поведінці. Темперамент, тоб - то риси його вдачі²⁾ зумовлював до певної міри юнацький вік з його запалом, рішучістю у вчинках і раптовими переходами від одного настрою до другого, в тому числі від загарливого піднесення, почуття віри й надії до повної їх утрати й психічної депресії. З'юкола трагедія наймолодшого з братів Муравйових - Апостолів вбачається й в наслідках злісної постанови ворога - переможця, тоб - то уряду, запламувати, як Кузьміна й Щепило, навіть пам'ять небіжчика й вжити разом з тим заходів, щоб як - найшвидче забути й за місце, де його поховано.

Одрізняючись від І. Муравйова - Апостола, що спалахнув ясним революційним полум'ям, офіцери Чернігівського полку прапорщик Олександр Евтухович Мозалевський³⁾ і поручик Андрій Андрієвич Бистрицький, яких характеризує відсутність в них справжнього революційного настрою, відіграли в час руху навіть активну до певної міри роль, що її оцінено відповідно сучасниками, кваліфіковано й офіційно.

1) Як і він правда знищив, разом з Свистуновим, дорогою, коли дістав вістку про столичні події 14 грудня.

2) Що гостро відрізнялись од властивих братові Матвію, проте наближали його до брата Сергія.

3) Прізвище його неправильно переказується, й його плутають з іншим декабристом Мозгалевським. Див. статтю про те Мозгалевського „Декабристи“ („Минувшіе годы 1908“, № 1, стор. 284 — 5).

Мозалевський своєю зовнішньою діяльністю визначався безперечно вигідно від своїх з числа прапорщиків і підпоручиків, молодих товаришів по службі, ніби - то „телят“, що сторонилися до краю від того, що діялось навколо. Досить справний, пильний до виконання обов'язків, що були на нього покладено у час перед виходом полку з Василькова, поінформований¹⁾ що до остаточної мети змови, якої членом, проте, не був, Мозалевський без жадного вагання прилучився до С. Муравйова - Апостола й не гаючись (не так як Кондирьов та інші) чинив його волю, чим найбільше дається пояснити й відповідальне доручення їхати з Василькова до Київа, на яке він без суперечок погодився. Але й раніш не досить спритний та меткий²⁾, Мозалевський не дуже прислужився справі навіть коли виконував Київську свою місію. Він приїхав до Київа³⁾ добре таки запізнившись, не зміг передати всього листування, що Муравйов йому доручив, й дістати в Київі певну згоду на підтримку повстанців. Невдало вийшло й з прокламаціями, тоб - то з примірниками „Православного“ („Возмутительного“ або Політичного) Катехизису, що невміло розкидали по Київу салдати, які з ним приїхали. Тим, що Мозалевському, київському емісарові С. Муравйова - Апостола, не пощастило з дорученням, бо зразу - ж його схоплено й легко викрито, й можна пояснити маршрут Чернігівського полку з Василькову не на Київ, а в бік до Білої Церкви, а потім і далі на Волинь. Проте, суд визнав, що Мозалевський більше з політичного боку винуватий⁴⁾ як, напр., його товариш у справі Бистрицький, і засудив його спочатку разом з Сухіновим і Соловйовим навіть до смертної кари, але замінив це вироком позбавити його чину, привілеїв дворянських, переломити шпагу перед полком, виставити в Василькові під шибеницею, стягти як і з інших гроші на відшкодування скарбу та заслати на довічну каторгу до Сибіру. На каторзі Мозалевському довелось бути не до віку, а до 1840 р., коли він

1) За словами „Приговора“ й свідченням Ракузи.

2) І на помешканні, напр., Гебеля й коли невдало шукав (вночі, в скарбниці) полкового ад'ютанта Павлова, що десь втік, а також коли видавав салдатам на горілку частину грошей, що відібрано у затриманих жандарських офіцерів й т. ин.

3) 30 верстев їхав кіньми цілих 8 годин, тоб - то й пішки за цей час йти можна.

4) Бо здійснення його місії загрожувало самому Київу й неминучі бран - б тяжкі ускладнення, коли - б повстанці взяли місто.

вийшов на поселення й через деякий час у східному-ж Сибіру вмер¹⁾.

Хоч і розсудливий досить, особливо, як зазнав лихоті години, лагідний та уступний, навіть здатливий до слабохарактерности²⁾ Мозалевський мляво, власне, реагував на доволішні події й був майже за сліпе знаряддя для осіб з твердішою як у нього волею, проте він цікавий, на кінець знайомства з ним, ще й як інформатор мемуаристів Ф. Вадковського й Горбачевського про події за часів повстання в Василькові 30 і 31 грудня 1825 року, так само як і в Києві, коли там зустрічали новий 1826 рік³⁾, як і про дальші пригоди особисто з ним за часу судового процесу, перебування по в'язницях, етапах та на засланні.

Майже одноліток з Мозалевським, товариш його і по службі і по нещастю, Бистрицький подібний до нього своєю діяльністю поміж тих, хто взяв участь у повстанні Чернігівського полку, але він одрізняється від сірої купки субалтернофіцерів, як згадати тут не тільки Войніловича, Сізіневського (Жизневського), але й Петіна з Маєвським. Справний та енергійний, маючи навіть довір'я в Трухіна, що в серйозний момент початку ускладнень доручив йому привести з Германівки роту Соловйова, Бистрацький і на думці не мав накладати за одно з повстанцями, бо раз що не знав нічого за мету повстання й не мав, очевидячки, відповідного до того складу думок, світогляду, а ще й те, що фактично не міг раніше чинити за своєю волею й виявляти хоч яку ініціативу. Проте під впливом подій, що вибухли стихійно, він взяв на увагу (по розмові з фельдфебелем Аврамовим) настроїй приведених салдатів, з почуття, нарешті, солідарности з товаришами по службі, що вже виступили разом з С. Муравйовим-Апостолом з Василькову, не звертався (як Маєвський, юнкер Борзов і ин.), до представників державної влади Гебеля й Трухіна⁴⁾, що були тоді в

¹⁾ Мозалевський не дожив до „корунаційної“ амністії. Отже, М. Муравйов-Апостол у своєму „Погостном списке“ („Декабристы“, вид. Зензінова неточно бере 1866 р. за рік його смерті.

²⁾ Згад. свідчення І. Завалішіна про грубу розпусту навіть підчас ув'язнення в сибірському острозі, а Горбачевського — про повсякчасне п'яцтво.

³⁾ Згад. між иншим, як простодушно пояснював він поводження з ним кн. Щербатова.

⁴⁾ З яких кожний, правда, був тоді тимчасово в стані *quantité negligible*.

місті, негайно рушив за повстанцями і з'єднався з ними, компе-
лекуючи цим в Мотовилівці недавню невдачу Муравйова з
частиною мушкетерської роти Вульфєрта й всією гренадер-
ською ротою Козлова. А звязавши свою долю з повстанням,
Бистрицький не кидає його й не дезертує, як інші товариші,
а бере безпосередню участь у дальших подіях, єдиний з усіх
офіцерів Чернігівського полку, непричетних раніш до змови,
лишається при С. Муравйові-Апостолі, не боїться за життя під-
час сутички з урядовими військами й попадає до них у полон.
Він далі йде на суд, який засудив його до однакової, що й ин-
ших активних найнебезпечніших для уряду діячів змови, кари ¹⁾,
а на прикінці — в'язниця, каторга й заслання. де довелось
йому всяке спробувати, різного лиха зазнати. Роздушений до
кінця, він готовий був навіть признати, що не досить помірку-
вавши, з'опалу, зробив у рішучу хвилю такого крока ²⁾.

Прямодушний та щирий викликає він все-ж заслужене до
себе співчуття й жаль, як до нещасної жертви, що з неба-
гатьма зазнала довгий час урядової репресії. Бистрицький ³⁾, між
іншими, звертає на себе увагу і як один з інформаторів (разом
з Соловйовим та Мозалевським) двох вже зазначених раніш
мемуаристів цікавих у даному разі для нас подій.

Проте взагалі Бистрицький, як і Мозалевський, що не мали
в собі справжнього революційного піднесення й через свій
непомітний службовий стан, не могли цілком активно, само-
стійно реагувати на сучасні події.

Чергову з тих, що розглянено, групу активних керо-
вників повстання, власне найдіяльнішу з усіх, становить квартет
з ротних командирів повсталого Чернігівського полку: по-
ручики Щепило, Кузьмін, Сухінов та штабс-капітан барон
Соловйов, які були не тільки члени Товариства З'єднаних
Слов'ян, але й взагалі люди з великим темпераментом. Це були
головні підойми, двигуни машини, що була пущена, щоб зробити
революцію. Впливаючи в певному напрямкові на салдатів, вони
відповідним робом підштовхнули й свого проводиря ⁴⁾ висту-
пити одверто проти уряду: тим зумовили спробу, як - найшвидчої

¹⁾ До позбавлення прав громадського стану й майна, на страждання
фізичні і моральні.

²⁾ „Дур, але не підлота“.

³⁾ Бистрицький до речі — киянин, очевидячки, походженням з Київщини.
Вмер він 1872 р. на Поділлі.

⁴⁾ Звільнивши його з під першого арешту.

реалізації замислів змови. Надто багато було в них волі до активної діяльності, як і бунтарських, революційних змагань, щоб ролю їх у подіях, що зв'язано з повстанням Чернігівського полку, по змозі не підкреслив і сам С. Муравйов - Апостол у свідченнях на допиті, і судді, що ухвалювали вирок обвинувачення бунтарям офіцерам - чернігівцям, і мемуаристи часу подій (Горбачевський, Руліковський і ин.) і пізніші, нарешті, історики (напр., Покровський). Енергія, що межувала з гаряковістю¹⁾, революційна імпульсивність, жадоба бунту quand même і ціла низка типових рис їхньої психіки досить певно характеризують загальний духовний образ цієї групи діячів часу повстання, при чому подається разом з тим можливість по змозі вияснити індивідуальність і кожного з них. Проте вже Горбачевський і М. Муравйов - Апостол у своїх мемуарах змогли дати відповідні портрети, напр., Сухінова й Кузьміна.

В цьому не блідому на фарби гурточку з 4 діячів, що характеризуються, звичайно, не тільки індивідуальними особливостями, а й рисами схожості, слід особливо палких і запальних Щепилла, Кузьміна й Сухінова протиставити порівнюючи зрівноваженому Соловійову, який від своїх товаришів різнився й деякими рисами темпераменту, й більшою сталістю, й тим, що зберіг своє фізичне й духовне здоров'я й т. ин.

Михайло Олексович Щепилло, прізвище якого перекручують усі (окрім Руліковського), хоч і роки його невідомі й освітній ценз і т. ин.²⁾, проте вимальовується досить певно що до його вдачі, завдяки вказівкам, що йдуть з 8—9 джерел. Недосить стриманий, надзвичайно імпульсивний, з нахилом до поспішности, зокрема — до швидкого переходу від нормального стану духу до запалу, гніву, лютої й дикої навіть несамовитості³⁾, здатний через це до надмірности, рішучий і настирний до впертости, Щепилло був особа хоч і з обмеженим світоглядом, не складна, мабуть, у своїх психічних переживаннях, а проте безперечно цікава своєю непосредністю, цільністю загального морального складу. На службі справний і діловитий, він ще поручиком тільки був уже за командира роти, але в добрій злагоді жив з підкомандними салдатами і відповідного контакту тримав з

¹⁾ Згад., напр., перебільщений, звичайно, у Першіна - Каракасарського вираз про них Горбачевського: «цепові собаки».

²⁾ Як і номер підкомандної роти, місце розташування її й т. ин.

³⁾ Згад., напр., замах на Ланга й поведінка з Гебелем.

товаришами одного з ним службового стану. Разом з тим був він і ревний член таємного політичного Товариства З'єднаних Слов'ян¹⁾.

Ще Щепило своєю розправою в Трилісах з бідолашним Гебелем потягнув фактично тих, що оточували його, до одвертого протиурядового, революційного виступу. В повстанні, що за тим почалося в Чернігівському полку, він взяв найенергійнішу, як безпосередній співробітник С. Муравйова - Апостола²⁾, участь аж до самої катастрофи, і в сутичці повстанців з урядовим військом один з перших наклав головою, і відзначив смертю свою недовгу житьову кар'єру. Переможець ворог констатував таку діяльність, і силкувався мстити вже неживому Щепиллові³⁾: уряд подбав, щоб зганьбити пам'ять убитого й заборонив ставити хоч якого надгробка на місці, де поховано типового борця-революціонера.

Близький товариш Щепила, поручик Анастасій Дмитрович Кузьмін, схожий з ним і рисами психіки, але вона виявляється ще повніше, як для його попередників у цьому огляді, вказівками, що йдуть майже від однакової, як і для Щепила, кількості джерел нашої інформації. Вихованець петербурзького Першого Кадетського корпусу, офіцер за деякий час Чернігівського полку, він до випадку 1823 р., який мало не скінчився поєдинком з Матвієм Муравйовим - Апостолом, Кузьмін, власне, нічим, очевидно, не різнився спочатку від товаришів по службі що до жорстокої муштри підлеглих салдатів. Ставши свідомим політично й морально, Кузьмін змінює цілком поведження з підкомандними салдатами, вступає навіть як товариш до салдатської артілі 5-ої мушкетерської роти, якою командував бувши тільки поручиком. Він не вважав за потрібне ховатись від фельдфебелів з напрямком своїх думок та остаточною метою й за їх допомогою підготовляв салдатів до наміченого революційного виступу, придбавши тим у них велику до себе прихильність, а Соловйов і Щепило, спостерігаючи це все, й собі почали те саме робити в своїх ротях. Кузьмін, вступивши разом з Соловйовим у 1823 р. один з перших у своєму полку до Товариства З'єднаних Слов'ян, що недавно до того утворилось, діяльно зв'язався з ним, при чому увів між иншим туди Сухінова й

¹⁾ До складу його він, очевидно, ввів і Соловйова.

²⁾ За Соловйовим (у Шугурова) Щепило, який мав постійний зв'язок з С. Муравйовим - Апостолом, особливо добре знав про стан справ змови.

³⁾ Як однаково й у Муравйову - Апостолу її Кузьміну.

Фурмана й дбав, щоб увійшов туди й Ракуза. Кузьміна навіть було внесено в список 15 змовників, згодних зробити замах на осіб царської фамілії. А в тім світогляд Кузьміна склався незалежно від гуманного впливу С. Муравйова - Апостола, що тільки в передосінній час Лещинського лагерь 1825 р. довідався за приналежність офіцерів і його батальйону до учасників таємного Слов'янського Товариства.

Політичні змагання Кузьміна, як особи з традиційним освітнім цензом вихованця кадетського корпусу давнього часу, однакові з властивими і його товаришам по службі, не сходилися з поглядами представників основного осередку конспірації Товариства Слов'ян. Кузьмін органічно не був здатний розуміти зміст праці однодумців над теоретичними, що він визнавав трохи не за дур, міркуваннями, як конституційні або республіканські плани, розмови про „Русскую Правду“, революцію й т. ин., бо за вище, як все це, він вважав дію, актуальність,¹⁾ тоб - то самий акт революційної боротьби *an und für sich*. Політична діяльність Кузьміна проходила, отже, в площині участі в змові проти неприємних для нього осіб²⁾ і ненависного царського уряду, що підтримував тих осіб, — в змові, яку бажав він як - найшвидче зреалізувати. Як найдіяльніший співробітник С. Муравйова - Апостола, що недурно перед своїм першим арештом ні до кого, а до його саме звернувся за підтримкою, Кузьмін перший з ротних командирів Чернігівського полку кинувся з своїми салдатами допомагати Муравйову й був вірний йому аж до смерті, що сталась по катастрофі.

І за вражіннями після знайомства з фактичною поведінкою й за сучасними зданнями про його, Кузьмін виступає як людина з юнацьким, палким темпераментом, з запальною, імпульсивною натурою, як особа, що не розуміла, що то значить холодне серце й терпіння, та була здатна захоплюватись і переходити межі розсудливості, допускатись непоміркованих, етично не завжди припустимих вчинків.³⁾ Він доходив часом несамо-витости й дикої люті,⁴⁾ але й разом з тим і підносився до

1) „Хоч - би швидче почати“, „мені бунт давайте“.

2) Як полковий командир Гебель.

3) Як, напр., поривання вбити юнкера Богуславського або - ж участь в розправі з Гебелем.

4) Згід. зазначене в Горбачевського порівняння його, разом з товаришами, з скаженими, на ланцюзі, собаками.

справжнього революційного ентузіазму¹⁾). Кузьмін був одверта натура, подарунко й щедрий що до товаришів, втілення духовної бадьорости, відваги й рішучости, постійности в змаганні до мети, практичности при підході до її здійснення, упертости й енергії, що підносились до екзальтації, але й падала (привела навіть до самогубства) до психічної депресії. Його захоплювала одна ідея — за всяку ціну діяти й бунтувати. Він був сміливий боець за революцію, що не зміг, проте, пережити катастрофи й смертю завершив свої нездійснені змагання. При тому він є образ з ясно виявленою, яскравою індивідуальністю і об'єкт як заслуженого (хоч і невеличкого) екскурса в М. Муравйова-Апостола, як і неодноразових згадок за себе в Горбачевського. Тому Кузьмін своєю поведінкою неминуче повинен був викликати помсту навіть до своєї пам'яті з боку уряду, яка виявилась у розпорядженнях, однакових з виданими що до І. Муравйова-Апостола й Щепилла.

Близько підходить своїм складом натури до Щепилла й Кузьміна поручик Іван Іванович Сухінов (1795 — 1828), але він багато більше має до своєї характеристики (майже 1½ десятик) відповідних джерел, тоб-то свідчень²⁾. Його треба визнати за діяча, що виступає як-найяскравіше. Народився Сухінов на північно-східній частині Херсонщини (в сусідстві з Київщиною) і походив з кола дрібних урядовців. Освіту мав домашню. Підлітком почавши служити в цивільній установі, він що службу міняє на військову професію, переходить від служби одного роду зброї до іншого й еволюціонує в своїйому громадсько-політичному світогляді від патріотичного спочатку піднесення до революційного далі захоплення, що перейшло, нарешті, просто в зненависть до уряду. Маючи 30 років, Сухінов підчас подій і за офіційною зявою й за посмертною характеристикою його (Соловйова-Горбачевського) є за часів бунту чи не головний помічник С. Муравйова-Апостола. Сангвиник, швидкий до поспішности в своїх почуттях і вчинках, нетерплячий і з трудом стримуючись, палкий, навіть запальний, він захоплювався до ілюзій та за спілнення, він мав нахил до переходів од одного настрою до другого. Заповзятий дуже, рішучий, з твердою волею й безмежно енергійний, Сухінов був разом з тим одважний, сміливий,

¹⁾ Згад., напр., зближення його на цьому ґрунті з І. Муравйовим-Апостолом, обмін з ним зброєю, вигуки: „Свобода або смерть“ й т. ин.

²⁾ Аж до описування зовнішніх прикмет у біографі й в офіційному оголошенні за часів розшуку.

здатний на все, аж до саможертви. Простого в загальному, прибавливого у поведженні, дуже товариського, з заслуженим від товаришів по службі довір'ям, ввів його Кузьмін до складу таємного політичного Товариства З'єднаних Слов'ян разом з Фурманом. Справний у відповідальних дорученнях, людина з природи метка, рухлива, Сухінов став також і одним з найдовіреніших співробітників С. Муравйова - Апостола, од якого, до речі, не маючи постійно грошей він морально й що до цього залежав. Активно причетний до змови ще до повстання, він був намічений для революційної діяльності до переходу з Чернігівського до Олександрійського гусарського полку, місця нового свого службового призначення, Сухінов, проте, залишився з своїм однополчанами до самого повстання й взяв безпосередню, звичайно, участь у ньому, при чому відіграв при цьому визначну відповідальну роль начальника, за розпорядженням Муравйова, спочатку авангарду загону, що входив до Василькову, а потім командира одної з мушкетерських рот¹⁾ і взагалі майже правої руки ватажка повстанців. Невдале повстання, марна спроба втікти по катастрофі, фігурування перед Могилівською військово-судною комісією, що присудила його, за прикладом Мозалевського, Бистрицького й Соловйова, до дуже тяжкої кари, все це відбилось зразу - ж на його психіці, і це чувається почасти й в свідченнях Сухінова на дознанні, що роблять вражіння чи то нещирости, чи обмови, виказа як салдатів, так і товаришів по змові — офіцерів²⁾.

Невдача вже на каторзі спроби нової величезної змови спричинилась, звичайно, до одчаю, що привело його до самогубства. Цілком, кінець - кінцем, невдаха в своїй життєвій діяльності, натура що до багатства психіки, певне, не з особливо складних, Сухінов, проте, своїми почуттями й поведінкою змальовується дуже яскраво, і своїм глибоким трагізмом справедливо притягує увагу численних мемуаристів³⁾, хоч і викликає поміж ними неоднотайне почуття від майже панегірика в авторі ідеалізованого його життєпису (Соловйова - Горбачев

1) Замість Фурмана, що дістав інше призначення.

2) Разом і С. Муравйова - Апостола, що матеріально підтримував Сухінова.

3) В повідомленні Блинова („Русская Старина“, 1898, № VI) наведено між иншим зовнішні прикмети Сухінова: зріст 2' 2 арш. (за Горбачевським. цит. сокий), смугляве, худорляве обличчя, чорне на голові і вусах волосся, сплавний голос, а також рана від кулі на виліт на лівій руці, нижче від ліктя.

ського), що почував до нього товариську симпатію. до погордливого придирства як до нікчемного авантюриста (в Юзефовича).

Веніамін Миколаевич барон Соловйов, четвертий з активної революційної групи ротних командирів Чернігівського полку, пособників С. Муравйова - Апостола, які направили зворушення, що тільки жевріло, на одвертий шлях повстання. Маючи, звичайно, багато спільного, але й відрізняючись чимало від умерлих більш як на 40 років раніш товаришів, він у нашій уяві виступає з рисами вдачі й поведінки, що спостерегла ще, випадково зустрівшись з ним на сибірському етапі, княгиня Волконська, й що скрізь проглядають у викладі докладного мемуариста Горбачевського, якого Соловйов сам же інформував. Родом з Великої Росії¹⁾ представник безперечно заможної з матеріального боку верстви, з відповідною, певне, освітою, Соловйов мав в загальному добре здоров'я й міцне, очевидячки, тіло²⁾.

Його порівнююча молодість, певного роду ідеалізм і товариська солідарність пояснюють лінію громадської поведінки від час служби в Чернігівському полку, де він, в чині штабс-каптана, командував одною з мушкетерських рот. Впливовий службовим станом офіцер, Соловйов один з перших поміж товаришами по службі вступив до Товариства З'єднаних Слов'ян, куди ще з 1823 р. втягнув його спочатку Громницький, а пізніше Щепило. Ставши вельми активним членом конспірації, Соловйов свою енергію виявив й у відповідному, за прикладом Кузьміна й Щепило, розпропагандуванні власної роти, і в упертому, за прикладом інших „слов'ян“, бажанні довідатись про мету Південного Товариства, що збиралось їх залити з собою, і в згоді внести себе в список 15 запеклих змовників, терористів, і в охоті їхати разом з Бестужевим - Рюміним до столиці вчинити замах, і взагалі далеко не в пасивній ролі, бо, й за свідченням Ракузи, був він один з верховодів у змові, головних бунтарів, а в офіційному „вироку“ поставлено було його першого в списку офіцерів, засуджених Могилівською військово-судовою комісією.

Соловйову ставлено за вину не тільки належність до таємного товариства, що намагалось скинути державний лад, вірне

¹⁾ Рязанець, очевидячки, або москвич.

²⁾ Згід. повідомлення Горбачевського про те, що Соловйов порівнюючи без шкоди для здоров'я переніс всі халепи й труднощі дорогою до Сибіру.

пособництво С. Муравйову - Апостоу, участь в його замислі¹⁾ те, що він вмовляв в Василькові солдатів і не своєї роти приєднатись до повстання, й товаришування з Муравйовим до кінця в його дальших революційних виступах²⁾. Його через те, як і Сухінова з Мозалевським, засуджено було спочатку на смертну кару, що була замінена по височайшій конфірмації на таку саму, як і Бистрицькому кару моральну, матеріальну й політичну³⁾; каторгу йому, як і товаришеві, через деякий час було замінено на легчу кару — на життя на засланні. Соловйов, не знавши шкоди, як інші учасники сутички з урядовим військом, ані від ран ані від контузій, пережив жах слідства й суду, тюремних етапів, каторжної роботи й т. ин., уцілів по викритті сибірської змови бідолашного Сухінова. Він діждався амністії й повороту свого до рязанських родичів і, мавши, очевидно, добре здоров'я, прожив ще 15 років (вмер 1871 р.). Соловйов, не виявляючи в своїй поведінці яскравих рис вдачі трьох своїх найближчих товаришів, і залишається, порівнюючи з ними, немов-би в тіні. Він проте змальовується досить виразно щодо свого образу проти гарячих, до нестями часом товаришів, характеризується бо чи малою стриманістю, рівновагою темпераменту, холодним розумом, тверезістю, розсудливістю⁴⁾, нахилом до жартовливої іронії й навіть (на кінці — на засланні) до критицизму, скептицизму. Зазначені риси його вдачі не виключали, звичайно, можливості — особливо під впливом колективної афектації — виявляти й нервозну гарячковість у зазначеній вже сутичці з Гебелем, бурхливу енергію, коли в Василькові перебував з своїм загоном Муравйов, у поході й в сутичці⁵⁾, стійкості (спочатку) на судовому допиті, а також гордовиті поведінки особливо на початку лихої для нього години⁶⁾ і чималого суб'єктивізму в його інформаціях мемуаристові⁷⁾. Хоч і

1) І зокрема також невичачну нервозність його підчас епізоду в Трилісах.

2) При читанні Катехизису в поході і підчас сутички.

3) Позбавленням його офіцерського звання й прав дворянського стану, засланням так само спочатку на довічну каторгу на Сибір, з ганебним по переду фігуруванням під шибеницею у Василькові перед вібраним військом, відшкодуванням збитків скарбу.

4) Що не виключало, проте, й діяльності з гарячковим темпом у раз потреби. А втім згад. його зізнання на допиті в легковірності й помилках.

5) Згад., напр., як він врятував Муравйова від несамовитого солдата й особисту відвагу підчас бою.

6) Відмова, напр., од милостині.

7) Хвальба з одного боку, а з другого злослівні плітки на адресу Третьякова, Павлова й т. ин.

були в Соловйова останні з допіру зазначених рис, хоч і обмовляв він салдатів на допитах і вдавався в похитливі ексцеси на каторзі й т. ин., як це наводить І. Завазішів, та які свідчать про відповідний рівень недостатньї інтелігентности натури, проте він заслуговує на увагу не меншу, від тої, що дані його товаришам, нехай навіть через те, що був він не тільки (як Матвій Муравйов - Апостол) самовидець усіх подій часу повстання, але й безпосередній їх учасник, тоб-то основне джерело інформації для мемуарів Горбачевського і Ф. Вадковського. Зокрема помітний вплив його на життєписний етюд про Сухінова спричинився ще й до думки Максимова в свій час про авторство в даному разі Соловйова.

Ініціатори єдиного рішучого збройного повстання на півдні, члени одної з найрадикальніших фракцій південних декабристів, організатори, разом з іншими, звязку між салдатами й керівниками змови, проте люди в загальному не дуже багаті духовною стороною, безпорадні що до реалізації можливостей, схарактеризовані чотири ротних командири Чернігівського полку, як виявляється, були просто попихачі для С. Муравйова - Апостола й Бестужева - Рюміна, і разом з ними уряд і роздушив їх, наче нікчемних гробаків.

Правити колісницею, що неслась до революції, й що підхопили її тільки дві парі ротних командирів, випало на долю С. Муравйову - Апостолу, з яким були весь час бунту близькі йому його старший брат Матвій, підполковник на демісії, й Бестужев - Рюмін, підпоручик Полтавського полку. Перший був близький до ватажка повстання швидче як родич, справді бо відогравав ролю особи, що стримувала поривання брата, тимчасом як другий спорідненістю своїх психічних переживань, навпаки, підтримував і зміцнював піднесення настрою в С. Муравйова. Обидві ці особи з кола близьких С. Муравйова - Апостола, незалежно від зазначеної причини, чимало цікавлять ще складнішою, як у майже всіх попередників, структурою своєї психіки, а через це й більшою витонченістю почувань і далеко більшою політичною свідомістю.

Паросток давнього дворянського роду, з якого вийшли між иншим і значні державні діячі XVIII в. і відомий вчений-сторик другої половини XIX віку, Михайло Павлович Бестужев - Рюмін (1803 — 1826 р.) походив з добре забезпеченої з

матеріального боку родини¹⁾. Через це він міг, не одвідуючи школи, одержати як - найпристойнішу для його кола світську освіту²⁾ дома, користуючись до речі, з керування й запрошуваних до нього для лекцій професорів університету. Потім того його було прийнято як юнкера до Семенівського гвардійського полку, доступного переважно тільки для багатого дворянства. По розформуванні попереднього складу Семенівського полку за відому подію 1820 р. в йому, Бестужев - Рюмін був переведений офіцером до Полтавського пішого полку, що стояв у 1825 р. в містечку Ржищеві на Київщині, і був підчас подій тільки в чині підпоручика.

Молодий офіцер³⁾ на Київщині стає товаришом С. Муравйова - Апостола, який, проте, не зразу його оцінив, але потім зумів добре використати за для своїх інтересів. Бестужев цілком підпав під вплив С. Муравйова - Апостола, став йому за найближчого співробітника в замислах, прихильного друга та майже нерозлучного супутника. Прийнятий офіційно до складу змовників на контрактному з'їзді в Києві 1823 року, Бестужев виявляє не аби - який для молодика хист конспіратора й пропагандиста, бо довідався, напр., про існування й звязався з таємними політичними організаціями так польською, як і Об'єднаних Слов'ян, і навіть влив, нарешті, останню в склад Південного Товариства. Він - же при цьому виявляє⁴⁾ й ініціативу, коли разом з Муравйовим шукає заходів, щоб вплинути на настрої солдатів, що були зірвані на повстання, при чому складає вкупі „Відозву“ й „Православного Катехизиса“. Дарма, що молодий ще був і мав непомітний службовий стан, Бестужев, за допомогою С. Муравйова - Апостола дійшов значного стану другого директора Васильківської Управи, й по змозі й собі зміцнював політичну вагу свого старшого друга, яка де - далі, то більше зростала. Тому Бестужев - Рюмін став за один з головних нервів революційного руху на півдні. Це не тільки ставило його нарівні з вищими

¹⁾ Що до іконографії, то Бестужеву - Рюміну не пощастило: його портрета немає навіть у виданні Зензінова. Порівн., проте, відомий (в „Полярной Звезде“ Герцена) медальйон з профілями 5 скараних декабристів, в тому числі й Бестужева - Рюміна.

²⁾ Що характеризується, між иншим, таким звичайним для його класу вмінням краще висловлювати свої думки французькою мовою, як рідною.

³⁾ Бестужева - Рюміна підвищено, як йому було лише 23 роки.

⁴⁾ Під впливом знайомства, між иншим, з французьким романом Сальванді.

що до ієрархії особами з однодумців, але й давало йому змогу відповідно імпонувати членам Товариства З'єднаних Слов'ян, що вливались у склад Південного Товариства. В зв'язаних з повстанням Чернігівського полку подіях діяльність Бестужева-Рюміна виявилась в тому, що він зміг попередити С. Муравйова-Апостола про арешт, який загрожував йому, встиг, виїхавши з Трилісів, побувати, хоч і марна то була справа, з агітаційною метою в Радомиському повіті, окрім „Відозви“ до салдатів, брав разом з Муравйовим участь у спільному складанні тексту „Православного Катехизиса“, був з ним весь час як у поході повсталого полку¹⁾, так і особисто небезпечний для його життя сутичці²⁾ з урядовими військами, причому разом з іншими повстанцями його було взято в полон зі зброєю в руках. Фактично одна з найяскравіших фігур на сучасному революційному обрії півдня, Бестужев-Рюмін натурально став за об'єкт особливо численних, проти всіх інших притягнутих до суду обвинувачень з боку уряду³⁾. Йому, поставленому в офіційному списку на четверте місце у порядку винуватців інкримінувалось: що він вживав найбільш вкрайніх заходів, щоб збільшувати таємне товариство, втягував інших, підбурював офіцерів і салдатів до повстання, складав для цього прокламації⁴⁾ і виголошував „возмутительные“ промови, брав участь у керуванні Південним Товариством і приєднав до його Слов'янське Товариство, допомагав замислам поляків відірвати краї від Імперії, а особливо мав різноманітні плани боротьби з царатом⁵⁾ і, нарешті, звичайно, брав особисто збройну участь у повстанні. Спираючись на цю урядову оцінку політичної діяльності. Верховний Карний Суд засудив Бестужева на жорстоку кару четвертування⁶⁾, що було замінене, втім, на повішення 13 липня 1826 р.

Не теоретик, в загальному, а практик-революціонер, Бестужев-Рюмін з морального боку змальовується, за вражіннями

¹⁾ За Баласом, тоб-то М. Муравйовим-Апостолом, він разом з Іполітом Муравйовим-Апостолом був попереду загону підчас походу.

²⁾ Йому прострелили шинелю.

³⁾ За свідченням Басаргіна, Розена й т. ин., Бестужев-Рюмін в фортеці сидів у тяжких кайданах.

⁴⁾ Як „Алекатехизис“ і попередня „Відозва“.

⁵⁾ Як позбавлення волі Олександра І, вигнання імператорської фамілії, вбивство, знищення царської родини, розкидання кісток, смертних останків й т. ин.

⁶⁾ За прикладом чотирьох інших найважливіших з обвинувачуваних.

від знайомства з його бурхливою й різноманітною діяльністю й за багатьома (до двадцяти) сучасними про його думками¹⁾.

З матеріалу, який ми маємо, Бестужев-Рюмін виступає у нашій уяві як людина рухлива, з жвавою натурою, експансивна, до якої кожний довірливо прихилився. Ця остання риса Бестужева спричинилась до великих (окрім столичних) знайомств, що він позаводив і підтримував їх частими роз'їздами за п'ять років перебування на Київщині й взагалі на Україні, поміж служилого й неслужилого дворянства великоросійського, українського й польського. А що мав Бестужев-Рюмін палкий темперамент²⁾, то в його цілком натуральні були, з одного боку, й дикунські вчинки³⁾, хижацькі до шалу царборчі плани й запал до несамовитости⁴⁾, а з другого — неврівноваженість настрою й нестриманість, нахил до самоомани, несвідомого чи свідомого перебільшення, радість, екзальтація до ступня, коли вже здавалось, що то чи чуднота яка, чи свавільство, або несерйозність, нетямучість, чи що людина нерозумна, або з головою, що в неї не все гаразд. Тому навіть кпили з Бестужева, гадаючи що він ніби-то дурний⁵⁾.

Людина зі складними й великими, безперечно, емоціями, з чималим їх діапазоном, з боку можливости констатувати в них різноманітні відтінки психічних переживань — од виявів доброти⁶⁾, делікатної уважливости (напр., до взаємин бідолашного Грохольського та його нареченої), підтримування бадьорости (в Матвія Муравйова-Апостола, що при одній вістці про можливий арешт відчував велику депресію й думав навіть про

1) Напр., Басаргіна, Боровкова, Греча, Горбачевського, С. Муравйова-Апостола, Олізара, Розена, Руліковського, Скалон, Якушкіна і ин., не рахуючи офіційних.

2) Між иншим неприхильний до Бестужева-Рюміна барон Розен характеризує його, як здатного на все, рішучого до шаленства в своїх діях, що не вважає на жадні перешкоди та йшов завжди вперед не оглядаючись.

3) Як такі типові для давнього офіцера ляпаси льокаві Олізара або в биття палицею.

4) Коли довідався, напр., про ганебний вчинок, що дужий гнітить самого.

5) Згад. свідчення Якушкіна й Олександра Муравйова за те, як спочатку насмішливо поставився навіть С. Муравйов-Апостол до Бестужева-Рюміна.

6) Як, напр., ніжна любов до матери, щира до кінця прихильність до С. Муравйова-Апостола, скрізь приятельські й просто світські взаємини з знайомими чоловіками й жіноцтвом.

самоубство й т. я.) й ширій чужості, романтичної мрійності¹⁾ до яскраво виявленої громадської жилки, що спричинялась так до постійної готовності боротися з неправдою й насильством, як і революційности настрою, який доходив справжнього патосу²⁾, хоч і викликав незадоволення в поміркованих елементів змови³⁾: Бестужев-Рюмін, хоч і натуру мав інтелігентну, і тонку психічну організацію, й по змові енергійно реагував на сучасну дійсність, все-ж, як офіцер з чужого полку, та ще з маленьким чином підпоручика, відогравав проти ротних командирів під час повстання Чернігівського полку блідненьку роллю. На судовому слідстві⁴⁾ й в години перед смертю його зрадила навіть і попередня бадьорість духу⁵⁾.

З проводирем повстання з того часу, як захмарилось на політичному обрії і аж до катастрофи, фігурує як нерозлучний супутник і неначе протилежність Бестужеву - Рюмініві старший брат Сергія Матвій Іванович Муравйов - Апостол. Походив він од багатого і доброго роду батька, що мав значне становище й в літературі й на державній службі, і жив і в Росії⁶⁾ і за кордоном. Це й пояснює по-перше як умови виховання Матвія з братом⁷⁾, так і дальшу службову діяльність у військовому відомстві. Здругого боку, вплив оточення⁸⁾ спричинився до постійного звязку Матвія Муравйова з представниками різних сучасних течій⁹⁾, а разом і до належності до опозиційних і навіть революційних гуртків. Через це, він вступив ще з 1817 р. до організації „Союз Спасення“ й брав участь у дальших таємних політичних організаціях. М. Муравйов - Апостол був не тільки ознайомлений з загальним станом справ змови, але й знав за

¹⁾ Яка виявилась, між иншим, в тому, що перед смертю він переклав мегію Мура та марив, щоб його поховали на київській Аскольдівій Могилі. Олександр назвав, до речі, голос Бестужева - Рюміна, що співав, очевидячки, генора — „качачим“.

²⁾ Під час декларування своїх думок, декламації вільнодумних творів й т. яв. Згад., напр., вражіння від його промови на інкорпоруємих „слов'ян“.

³⁾ Як напр., у М. Муравйова - Апостола, Лорера, Давидова, Орлова й т. яв.

⁴⁾ Згад., напр., і його обмови салдатів.

⁵⁾ Згад. зауваження Якушкіна: „надто він був молодий і не хотілось йому виирати“.

⁶⁾ Зокрема на Україні, в полтавському спадковому маєтку, а так само й на Калющині — був бо за начальника місцевого рушення, здається, в 1806 р.

⁷⁾ В Парижу й петербурзькому Корпусі Шляхів.

⁸⁾ Тоб-то товариські, інтимно-близькі й навіть родинні звязки.

⁹⁾ Напр., з масонами в столиці і Полтаві.

найнебезпечніші заміри, як напр., Якушкіна (1817 р.), Луїна (1821 р.), брата Сергія (в Бобруйському та Білій Церкві) та Якубовича що до Олександра І, цесаревича Костянтина Павловича й т. ин., не кажучи вже про знайомство в загальних рисах з „Русской Правдой“ Пестеля, з „Воззваниєм“ до салдатів і Катехизисом, що склали Сергій Муравйов - Апостол і Бестужев - Рюмін, з промовою останнього до „слов'ян“ й т. ин. Але далі, на службі в Полтаві, він уже фактично був непричетний до революційного руху й відійшов навіть од його. Немає його вже й на таємних нарадах в 1823 р. у Києві, Кам'янці і в таборі коло Лещина. Він навіть одмовляється спочатку вступити до Південного Товариства, відки хотів пізніше так вийти. Але під впливом брата свого, дужчого за його волею, хоч темпераменти їхні були і різні, як і відповідні риси психіки взагалі, Матвій Муравйов - Апостол не тільки залічується в ряди змовників, а ще й згоджується часом¹⁾ брати на себе відповідальні доручення, як участь у пересправах 1823—4 рр. у Петербурзі між Південною Директорією й Північним Товариством або місія в Києві до кн. Трубецького. Він мріє навіть, — правда, в афективному стані — про особистий замах на царя й наважується, нарешті, бути нерозлучно з братом Сергієм з часу ускладнень, що почались для останнього.

Зазначені обставини й стали за підставу для офіційної кваліфікації політичної ролі Матвія Муравйова - Апостола, коли Верховний Суд залічив його до державних злочинців першого ступня²⁾ з відповідним зазначенням одмін інкримінованих йому злочинств. Спочатку вирок був такий, щоб відтяти йому голову, а потім присуджено замість цього позбавити чинів та прав дворянських, покарати 20 роками каторги й потім того поселенням в Сибіру. Проте, через клопоти родичів, які мали добрі зв'язки, це зійшло на те, що тимчасово ув'язнено його було в фінляндському казематі, заслано на довге, аж до коронаційної амністії 1856 р. заслання.

Вмерши трохи не ста років (1793—1886)³⁾ з багатим зовнішнім формуляром Матвій Муравйов цікавий, отже, і як сучасник само-

¹⁾ Окрім списування таємних паперів, переховування один час теж і паперами Пестеля й т. ин.

²⁾ До того, третім за ступенем вини, безпосередньо за князями Трубецьким та Оболенським.

³⁾ Le doyen d'âge, за жартом бар. Розена, поміж ще живих декабристів

видець і учасник низки подій першорядної ваги ¹⁾ і як довгорічя жертва тяжкої репресії, що по заслугі носила наприкінці життя вінок мучеництва, і як особа, нарешті, що відбиває характерний духовний образ, що виявляється не тільки від знайомства з свідченнями про його життя і думками про його сучасників і пізніших біографів ²⁾, але й за допомогою літературної спадщини, що зберіглась по йому.

Носячи в жилах кров предків різноплемінного (великоруського, українського й сербського) походження й маючи батьків безперечно духовно обдарованих, М. Мурайов-Апостол відбивав собою риси спадкові, очевидячки, найбільше батька так з боку фізичного ³⁾, як і з психічного ⁴⁾.

Він був типовий представник давнішньої дворянської поміщицької Росії. З цілком пристойним для свого часу освітнім фондом, що його перший запас одібрав ще в паризькому горні свіжих ідей, що їх недавно тільки переможниця буржуазія пустила до обиходу, Матвій Мурайов по 12 роках, звичайної для людей його кола, військової служби ⁵⁾ подався до демісії в чині підполковника, маючи лише 30 років. По тимчасовім перебуванні в Петербурзі в 1823—24 рр. без певної праці М. Мурайов більш як на рік осів у полтавському маєтку батька, який мав там 4 тисячі кріпаків селян ⁶⁾, що забезпечувало можливість спокійно існувати в обстанові відповіднішій до його душевного складку, як бридка служба часів Аракчеївщини або-ж революційна діяльність, що його вже розчарувала. При цьому, як раніш записом до масонської ложі або-ж причетністю до конспірації виплачував до певної міри данину сучасній моді,

¹⁾ Як то війна 1812 р., закордонні походи 1813—14 р., потім майже десятиліття протиурядового руху в Росії на початку XIX в. і дальшого революційного либуху.

²⁾ Якушкіна, Головачова й Штрайха.

³⁾ Скидався обличчям, низький був на зріст, мав не густе, під старість обліале, біляве за молодих років волосся, добре (хоч з виду кволий був) здоров'я, довгий вік й т. ин.

⁴⁾ Безперечна інтелігентність природи, постійні духовні інтереси, навіть і тоді, як йому було по-над 90 років, нахил до епікуреїзму й т. ин.

⁵⁾ Де строввим офіцером Семенівського гвардійського полку пробув тільки 7 років до 1818 р., щоб далі до 1823 р. послужити трохи при мало-російському генерал-губернаторі кн. Репніні-Волконському.

⁶⁾ Чималою матеріальною забезпеченістю батьків пояснюється як грошова допомога (від сестри Кат. Ів. Бибікової) в Сибіру, так і 15 тисяч карб. щорічного прибутку, що він дістав за духовною батька, як повернувся з заслання.

так само й тепер ідилічна обстановка Полтавщини повинна була викликати в нього настрій в душі сентименталізму Стерна, давньої французької буколічної літератури й т. ин. Епікурець ніби по спадщині, Матвій Муравйов відкинув всяку громадську діяльність. Він дістав можливість до схочу читати й листуватись, по світському філософувати на різні теми, мріяти про участь іншої істоти в радощах його життя ¹⁾, висловлювати простодушну певність, що можливо по змозі полегчити участь покріпачених селян-пейзан самими тільки добрими намірами прекраснодушного поміщика, розважав себе садівництвом, дилетантським лікуванням й т. ин.

При отакому житті мав М. Муравйов-Апостол і настрої такий, якому відповідали риси його вдачі, оскільки про них можна скласти собі уяву й за уцілілою частиною його тодішнього листування ²⁾, а також за щоденником у казематі Петропавлівської фортеці, не кажучи вже за мемуари на старості літ. Скрізь почувуються в нього любов до спокою, та обережність, що не визнавала за потрібне поспішати й хвилюватись, і хотіла, щоб її мали за розсудливість, яка проте фактично мемуарувала з рефлексією. Противник активної революційности брата Сергія, до якого, все-ж, він був до відданности прихильний ³⁾, гальмо свого роду при ньому, виконавець в дійсності його доручень, М. Муравйов-Апостол був людина не з твердою вдачею й не здатний на саможертву за для здійснення ідеала, а навпаки—з зайвою боязкістю й багатьма рисами вдачі, що на думку оточення (напр., офіцерів Чернігівського полку) не могли прихилити до його людей (як докторальне менторство що до молодшого брата, педантизм, надмірна вимушеність, шляхетна пиха й т. ин.). Випадковий власне революціонер, що по катастрофі впав у довгу сильну депресію (аж до думки про самогубство), надто балакучий на суді, він цілком і щиро покаявся й щиро таки жалкував на заслання, що захопився химерами порушеної уяви, які були в його серці, але не в голові. Він же

¹⁾ Органічно між иншим не приймаючи штучного розчарування, що прищепив Байрон.

²⁾ Напр., за листом Якушкіну, відомим листом братові Сергію 1823 р. записками Чаадаєву.

³⁾ Те, як старший брат поклонявся перед молодшим, можна бачити, окрім инших виявів, також з характерного випадку, що за його сам Матвій Муравйов-Апостол і оповів: він перед батальйоном Семенівського полку підляував у руку Сергія за визволення салдата від незаслуженої кари, яка останньому загрожувала.

року 1873, тоб-то як минуло чимало часу по його повороті з Сибіру, в пресі навіть заявив, що „нездійснені й, певне, неможливі для даної доби надії ніяк не виправдують злочинних замислів“ і цілком примирився¹⁾ з громадською дійсністю 60, 70 і 80 рр. На освяченні храма Христа Спасителя М. Муравйов-Апостол трохи навіть не впадав у старечу радість од того, що довелося виступати, як учасникові. Проте в одному з приватних листів²⁾ з приводу реформ 60 рр. він висловився: „Бог почув наші (давні) вогняні молитви й здійснив наші заповітні бажання“.

Разом з тим Муравйов-Апостол, який різноманітно реагував що до оточення³⁾ і виступив не просто як цікава людина в товаристві, але й з певно визначеними соціальними настроями¹⁾ виявляв до того всебічну емоціональність у відносинах широким серцем, естетичних³⁾ і релігійно-містичних і глибоко все відчував, він що до повстання Чернігівського полку, був всеж таки сторонній, випадковий елемент і цілком не дієвий персонаж.

Центральна постать у подіях і тому об'єкт побільшеної до себе уваги Сергій Іванович Муравйов-Апостол (1796—1826) що до свого морального образу вияснюється, як і брат Матвій, і за вражіннями від знайомства з літературною спадщиною⁴⁾,

¹⁾ Не так як, напр., Горбачевський.

²⁾ Листа Голодникову 1872 р. спочатку було оголошено в „Сибирской Торговой Газете“ 1899 р., передруковано в окремій його книжці („Декабристы в Тобольской губернии“. Тюмень, 1899), а також у німецькій праці Шімана (див. вище) 1902 р. і в російському перекладі її 1906 р., як і в виданій під редактуванням Штрайха літературній спадщині М. Муравйова-Апостола. Голодников у своїй книжці подав відомості, між іншими, про М. Муравйова-Апостола й Башмакова.

³⁾ До родичів, близьких, товаришів по службі й просто знайомих, за лежно від індивідуальних властивостей кожного.

⁴⁾ В розумінні гуманности, бажання бути активно-корисним для інших чути так службової корпоративности, як і партійної гуртковщини, свідомости, кінць-кінцем, обов'язку перед суспільством служити й безпосередньо й в ролі шкільного вчителя викладу популяризатора-мемуариста. Про колишню популярність за часів служби в Семенівському полку і прихильність до його (й брата Сергія) див. і окрім сибірських загадок М. Муравйова-Апостола, свідчення Вігеля („Оракул“, „идол“ полка).

⁵⁾ Напр., прихильність до природи любої згадками Полтавщини, любов до французької, переважно, літератури, італійської музики й т. ин. Музичний лист, до речі, властивий був усій родині Муравйових-Апостолів.

⁶⁾ Поезія (напр., вірш, наведений у Баласа французькою мовою, а у виданні під редактуванням Штрайха—в перекладі на російську мову), листи, політичні памфлети, свідчення на слідстві.

за різними відомостями про його життя та діяльність, і за відзивами про його так сучасників, як пізніших біографів¹⁾).

Він одержав початкову, незакінчену, правда, до 1808 р. освіту в Парижу й вийшов пізніше з офіцерської класи петербурзького Корпусу Шляхів прапорщиком на 16-му році життя. С. Муравйов-Апостол брав участь у війні 1812 р. і закордонних походах 1813—14 рр., а в 1815 р. вступив до лейб-гвардійського Семенівського полку. Він не здійснив, батько бо тому противився, свій намір вступити до закордонного університету, прослухав через це разом з іншими своїми майбутніми політичними однодумцями²⁾ лише лекції з найбільш цікавих для нього політично - економічних питань у петербурзького університетського професора Германа. Сергій Муравйов брав також участь в офіцерській артілі полку, що існувала тимчасово, і де на зборах товаришів по службі, на дозвіллі, між іншим, критикували існуючий лад. Властиве переважно юнацькому вікові почуття незадоволення собою пояснює при цьому його одночасні релігійно-містичні шукання, що зблизили його, як і брата, тимчасово з масонством. В реагуванні на сучасну громадскість він проробив еволюцію від гарячого спочатку патріотизму до дальшої нетерплячої незадоволеності з довокільних обставин, й протиурядової потім того опозиції, протесту, став через це вчасником так першої таємної політичної організації (Союза Спасения), як і пізніших її відмін (Союза Благоденствия, Южного Общества). Сергій Муравйов-Апостол, зазнавши серйозного психічного надлому, як йому увірвалось з службовою кар'єрою (по так званій Семенівській історії 1820 р.), був призначений потім того в чині підполковника зразу до Полтавського, а тоді до Чернігівського полку на посаду командира другого в ньому батальйону, з місцем проживання в м. Василькові на Київщині.

С. Муравйов-Апостол відіграв значну роль в революційному русі доби. Він, опинившись у сусідстві з Пестелем, що найбільше давав йому надхнення, став, дарма що і темпераменти в них були різні й розходились вони в питаннях тактики, за одного з безпосередніх його співробітників. Тому був він втягнений у прискорений на півдні хід подій, що зумовили відповідні етапи в його революційній кар'єрі.

1) Напр., Баласа й Берсенева, почасти Головачова.

2) Братом Матвієм, Пестелем, Микитою Муравйовим, кн. Трубецьким та ин.

Тільки розпався 1821 р. „Союз Благоденствия“ й було утворено спочатку, навіть без контакту з північчю, Південне Товариство, де головувала директорія, з Пестелем і Юшнівським на чолі. С. Муравйов-Апостол став (разом з Бестужевим-Рюїніним) головувати у Васильківській Управі, найлівішій з поміж трьох, що існували на півдні, і опісля найдужчій. Підчас з'їзду представників Директорії та Управ на початку 1822 р. на Київських Контрактах, Пестель доповідав про основні риси своєї республіканської „Русской Правды“. С. Муравйов-Апостол погодився в цілому з його програмою ¹⁾, хоч і був цілком захоплений сподіваним переворотом. На контрактному з'їзді 1823 р., де був присутній і Бестужев-Рюїнін і де знов обговорювали Пестелів проєкт, С. Муравйов, що виявляв, між иншим, охоту написати для „Русской Правды“ статті про фінанси й народне господарство, але не погоджувався на пропозицію Пестеля забити царя, висував наперед не теоретичні питання, а підготовку до повстання й початок революції. Він поривався й обстоював конечну потребу найшвидче почати виступ. Невдача з замислом улітку того самого 1823 р. захопити царя підчас сподіваного перегляду військ у Бобруйському й досада через те спричинились нарешті до згоди Муравйова на царевбивство, думку про яке він до того одкидав ще з 1817 року.

Революційна активність С. Муравйова-Апостола ²⁾, яка ще де-далі збільшувалась, позначалась і на фактичному початку на київських контрактах 1824 р. пересправ його й Бестужева-Рюїніна з представником таємного політичного польського товариства ³⁾, за яке Бестужев-Рюїнін ще рік тому довідався, і на новому, теж нездійсненому наміру захопити та вбити Олександра I підчас літнього перегляду військ у Білій Церкві. Що в С. Муравйова-Апостола набралось чимало революційної енергії, це стало почуватись особливо з часу літніх лагерних зборів військ III-го корпусу коло Лещина під Житомиром 1825 р., коли було з'єднано Південне Товариство з Товариством З'єднаних Слов'ян, за яке знов таки довідався Бестужев-

¹⁾ Сперечаючись, правда, проти деяких окремих її місць.

²⁾ Не без його допомоги брат Матвій брався в 1823—24 р. за посередницьку місію в Петербурзі, щоб відновити зв'язок між півднем і північчю, що був завмер, відновив, дарма що зразу не хтів, зв'язок з Пестелем і виконав доручення про те, щоб кн. Трубецький у Києві вплинув на IV корпус.

³⁾ За для взаємної підтримки підчас революції, швидкого приходу якої сподівались.

Рюмін. А те, що несподівано усунуто було від командування полком члена змови Повало - Швейківського, ледви не спричинилось до ухвали ¹⁾ розпочати негайно - ж повстання на Київщині й на Волині й покінчити ²⁾ з імператором, що виїхав тоді до Таганрогу.

Вважаючи на фактичну силу керовників Васильківської Управи, що майже самостійно діяла та немов - би не відповідала ні перед ким, Пестель запропонував у листопаді того таки 1825 р., щоб Муравйов став третім членом Директорії Південного Товариства.

Хмари, що залягли на політичному обрії з часу смерті Олександра I, разом з відповідними переживаннями, спричинились до спроб С. Муравйова - Апостола популяризувати, надавши по змозі певної форми, свої остаточні завдання, як керовника політичного руху. Звертаючись до російського народу, російського війська й духівництва, в „Воззванні“ він заявляв, що все лихо російського народу—від самовладного керування, яке розвалилось разом з смертю тирана. Воля божа—в тому, щоб скинути кайдани рабства, християнському законі протияні. Віднині Росія вільна, тепер бо посилається волю й визволення. Треба покаятись у довгій рабській догодливості. Російське військо без злочинства й чвари повинно відновити основане на святому законі народнє врядування (тоб-то республіку).

В Політичному Катехизисі, що було складено ³⁾ остаточво лише вночі перед виступом з Василькову повсталого полку. С. Муравйов - Апостол свої політичні погляди розвинув ще більше. Зазначивши попереду, що людину створив бог для віри, волі та щастя, що „воля“ і „щастя“ майже тотожні поняття, він з'ясовував далі, що причина нещастя російського народу й вояцтва в тому, що царі волю ту в кайдани закували, а самі, хоч нема на те волі божої, катують люд. Святий закон велить покаятись у довгій рабській догодливості, стати проти катів і нечестивости, запрягтись служити тільки Ісусові Христові, єдиному цареві на небі й землі. Ніщо не повинно перешкоджати, щоб чинити святе діло, й всі „серцем чисті“ повинні стати до зброї, щоб скинути „неправду й нечестие тиранства“ й відновити згодне з законом божим управління.

¹⁾ Відкладеної, правда, до літа 1826 р.

²⁾ За допомогою Артамона Муравйова, Якубовича та ин.

³⁾ Як і „Воззваніє“, почасті також у співробітництві з Бестужевик-Рюнін.

де немає царів, що їх, як гнобителів, прокляв бог - чоловіколюбчець Обрання царів противно волі божій, присяга царям богопротивна, й їх поминають у церквах тільки за їхнім же власним наказом нечестивим, щоб дурити нарід. Христолюбне вояцтво російське, щоб визволити родини й батьківщину з мук і за християнським законом вчинити, повинно отже стати проти катів і відновити в Росії віру та волю. На тих, хто ухилився-би, закликали анахему й прокльон.

Вісті про несподівану смерть Олександра I і доноси, що загрожували серйозними неприємностями змовникам, і викликали, в звязку з попередніми планами поїздки до столиці, візід С. Муравйова - Апостола святками 1825 року на Волинь. Візід цей зазнав усяких несподіванок, що випадково потягли за собою непередбачене й для самих керовників збройне повстання. Події так раптово впали на Муравйова, що він, хоч і гарячкову діяльність виявив, схиляючи на свій бік окремі роти Чернігівського полку як і, взагалі, в низці організаційних заходів, проте немає сили, щоб використати за для своїх інтересів можливі кон'юнктури. Невдача з цим повстанням спричинилась до остаточної ліквідації змови декабристів на всій території її поширення.

З'ясування в Петербурзькій Слідчій Комісії всього протиурядового характеру поведінки С. Муравйова - Апостола дало змогу Верховному Карному Судові відповідно формулювати свої обвинувачення. Муравйову, окрім причетности до політичної конспірації, ставлено за вину: 1) що брав участь в керуванні Південним Товариством і вживав при цьому найдіяльніших заходів, щоб поширити його, притягаючи до нього інших, підбурюючи їх до здійснення мети змови, тоб - то бунту, складав прокламації, брав участь у намірах одірвати від імперії (кол. польські) землі, 2) мав наміри проти царя й царської родини¹⁾ і 3) намовляв салдатів і підбурив їх на відверте повстання, звільнив під цей час в'язнів, підкупив пан - отця читати ажекатехизиса перед військом, брав сам участь у бунті й був захоплений, нарешті, у полон зі зброєю в руках. С. Муравйова - Апостола поставлено було третім, слідом за Пестелем і Рилеевим, поміж визнаних за найважливіших державних злочинців і засуджено скарати четвертуванням, що замі-

¹⁾ Захоплення й позбавлення волі імператора, царевбивство, наполягання, щоб вбили цисаревича, вгода на вигнання всієї імператорської фамілії.

нено, правда, на шибеницю. Вночі проти 13-го липня 1826 року цього присуда над ним й було виконано.

Знайомство з зовнішнім формуляром С. Муравйова - Апостола дозволяє отже скласти про нього цілком певну думку. Умови віку дитячого й хлоп'ячого, спільне життя з трохи старшим і майже однолітком братом, однаково добра для них обох обстановка життя й т. ин., — все це повинно було відповідно сприяти звичайному в таких випадках швидкому розвиткові молодшого з братів, який не тільки наздогнав старшого, а ще й випередив його опісля що до фізичної сили й сили волі, та енергії, різко виявленої талановитости й т. ин. Спільне з старшим братом виховання вдома під доглядом матери й спільне такі початкове навчання в Парижу до 13 років Сергія, майже одночасне перебування братів як у петербурзькому Корпусі Шляхів, так і в Семенівському полку, одночасний також звязок, окрім інших, з масонами й вчасниками таємних політичних організацій й т. ин., — все це мусило було вплинути на спільність і майже схожість основ у поглядах Сергія й Матвія Муравйових-Апостолів, незалежно, звичайно, від індивідуальности, властивостей темпераменту та рис поведінки кожного з братів.

Ці відміни передусім можна побачити вже в фізичному образі С. Муравйова, який характеризують і портрети ¹⁾, що заховались до нашого часу, й свідчення про нього сучасників ²⁾. На зріст він був невеликий, середній, плечистий. Вираз обличчя завжди був серйозний, але могло воно й розпалятись. Очі були сірі, швидкі, блискучі, а ніс прямий, гострий. На голові — кучеряве біляве волосся. Голос його однаково міг й виявляти дар виразної мови й бути приємний для інших у вокальному виконанні. З виду Муравйов був показний і, на думку де кого, навіть скидався на Наполеона I.

¹⁾ Шільдер додав 2 портрети С. Муравйова - Апостола (другого написано помилково, правда, Матвієві), а вміщений у виданні Зензінова тожний з останнім з них. Прикладений тут портрет, тотожний з знімками в Шільдера й Зензінова, є зразок з малюнка олівцем, що переховувався в свій час у т. Смагіна в Миргородському повіті на Полтавщині в м - чку Хомуци. (тоб-то в колишньому маєтку Муравйових - Апостолів) й якого автором нарису охоче надіслав свого часу С. П. Аглаймов, автор „Отечественной войны 1812 года“ (Полтава). В книзі Василича „Междоусарствие и восстание 1825 года“ (частина друга, видання „Русской Были“ Москва 1938 р.) додано також ще одного портрета Сергія Муравйова - Апостола (як і його брата Матвія). Пор. ще його образ у медальйоні з профілем 5 повішених деск б - ристів у „Полярной Звезде“ Герцена.

С. Муравйова
Ліком певн
тття з трези
ра для не
о відпові
звиткові м
о, а ще й
і волі, п
пільне з
ри й сві
Сергія, м
бурзькому
сний так
аємних по
вплатити
ергія й М
д індивід
кожного
вже в д
ь і портр
про нь
ередній. С
але мож
кучі, а в
лосся. Го
й бути
Муравйов
на Нат

Вражіння від знайомства так з фактичною діяльністю С. Муравйова, як з багатьма одзивами за ню ¹⁾ дають змогу вяснити властиві особисто йому, незалежно від інших ²⁾ риси. Цю індивідуальність яскравого циклотимика ³⁾ можна спостерегти в кількох напрямках.

Впадає, передусім, на вічі достаток сил у Муравйова, постійна жвавість, бурхлива діяльність, невтомність, неустанна, безмежна, невичерпана енергія, загарливість у почуттях і діянні, рівнобіжно з чималою заповзятістю, хистом до ініціативи та організаторства, як і свіжість, безпосередність почуття, переконаність, запал аж до палкого ентузіазму, романтичної екзальтації, революційного піднесення та бунтарської відваги. Що більше вяснюється його надзвичайна активність, то більше почувається й наявність у нього прикмет людини з вдачею, твердою волею й самолюбством, рішучого, сміливого, з духом відважним, впертого, сталого що до переконань, непохитного з почуттям власної гідности, людини яка не вагалась пожертвувати собою. З допіру зазначеними властивостями відповідно гармонувало й те, що надавало С. Муравйову - Апостолові особливої яскравости, цеб-то безперечна талановитість його натури та ясний розум, що був розвинений широкою освітою, постійним поширенням розумового обрію й невинним задоволенням потреб духовної допитливости. В останньому акорді гармонійної до краси в своїй моральній суцільності натури С. Муравйова - Апостола слід поставити високі моральні його вартості, сердечну щирість ⁴⁾ і діяльну добрість, загально визнану гуманність ⁵⁾, надзвичайний такт у поведженні з іншими, глибіню і чистість душі, чесність і шляхетність, ідеалізм і величність помислів ⁶⁾ нарешті, чарівність,

¹⁾ Дохудовського, Скалон, Михайловського - Данилевського, почасти й Матвія Муравйова - Апостола.

²⁾ Напр., схожих з характерними для брата Матвія.

³⁾ За термінологією, що заводить, напр., Кречмер.

⁴⁾ Напр., делікатне його співчуття горю поета Батюшкова, перед смертю ніжну дбайливість за приймаків (можливо, позашлюбних дітей), любовне відношення до Бестужева - Рюміна або - ж до брата Матвія й т. ин. Згад. також у характеристиці його в Скалон вираз: „un genie bienfaisant“.

⁵⁾ Згад. особливо жалісливість його до саадатів.

⁶⁾ „Гордощі батька“, за власною його заявою в передсмертному листі до батька ж, „оракул“ і „идол“ (разом з братом Матвійом) для товаришів по службі офіцерів Семенівського полку, за свідцтвом Вігеля й т. п.

яка придбала загальні до нього симпатії, повагу ¹⁾ й навіть часом, відданість.

Незалежно від згодних між собою й майже однодушних ²⁾ думок про особу С. Муравйова - Апостола, переважне значіння останнього, звичайно, — на громадсько - політичному полі. Безмежно відданий своїй країні та її народу, „друг людства“, мав він високо розвинене почуття громадянина, політичну свідомість. Незадоволений з сумної навколо дійсності він рано пристав до супротивників сучасного режиму, і сам почав збирати навколо себе незадоволених. С. Муравйов ввесь перейнявся палкою зненавистю до „сорому“ країни, кріпацтва й політичного рабства, при чому був не просто вільнодумцем, ширим переконаним республіканцем, а „шаленим“ (за Гречем) революціонером, що прагнув як найшвидче здійснити народоправство. Він мав до того хист упливати, переконувати, духу додавати, заживав авторитету й чималої популярності, був певний сил власних і свідомий свого впливу, але й здатний тому до самоомани, захоплювався історичними прикладами лицарства (напр., Рієго). Не без впливу французьких індивідуалістів XVIII в. й природнього, можливо, вельможного - панського душка — був, правда, до певної міри автократичний, перебільшував, далі, також силу релігійного почуття, а зменшував вагу економічного чинника й сполучував у даному разі романтику в душі Русо з конструктивним раціоналізмом ³⁾ Діяльний агітатор, борець не без домішки романтизму за ідеали кра-

¹⁾ Не кажучи вже за брата Матвія; згад. мало не побожність Ровена і ин.

²⁾ Окрім тих, звичайно, що йдуть од офіційних агентів уряду, почасти Греча й Горбачевського.

³⁾ Щоб вражіння від знайомства в моральним образом С. Муравйова - Апостола були як найповніші, треба згадати й за докори, що посилали на його адресу. Так (за докторальною заявою редакції „Русской Старини“ в передмові до розвідки Баласа) був він засліплений, мало знав Росію й землеків, а (за свідченням Греча, а також Габбе в Шугурова, почасти в Гебеля) був злий (при своїй самолюбності) на уряд за зірвану службово-громадську кар'єру. Михайловський - Данилевський, Докудовський і Горбачевський докоряють йому, що він барився, керуючи повсталім полком, через непевність своїх сил або - ж вказують на розгубленість людини, яку заскочили події. Окрім цього, почасти вже Шугуров зазначив факт обмови (подібно Бестужеву - Рюміну) салдатів, що служили разом з ним раніш у Семеновському полку, а потім того тримали з ним в'язок. Вираз у передсмертному листі до брата („минулі мої помилки“) навряд, думається, можна пояснити каяттям і характері попередньої політичної поведінки.

шого майбутнього, сама, либонь, демократична великодушність¹⁾, С. Муравйов-Апостол розумів вагу завдання, що взяв на себе²⁾.

Він був з менш широким політичним світоглядом, як Пестель, але переважав його активністю, умінням так організувати, розвинути, поглиблювати змову, як і формулювати в простішому для мас вигляді домагання одної з найлівіших сучасних політичних течій, і єдиний на півдні виступив одверто проти царського уряду. С. Муравйов-Апостол був у сприятливіших на перший погляд умовах для реалізації своїх планів, як, напр., арештований передчасно Пестель, або ж Рилеев, що з формальних причин не міг безпосередньо керувати повсталими в столиці військами. Чільний у разі перевороту політичний діяч, а фактично невдаха, він був так об'єкт інсинуацій з приводу своєї політичної поведінки, як і герой легенди, що почала була творитись, об'єкт творчости пісенно-музичної³⁾, поетичної й літературно-художньої⁴⁾, образів графічних⁵⁾ і літературних⁶⁾, а також науково-історичного дослідження⁷⁾. Маючи, нарешті, можливо, недосить зрозумілу для звичайного обивателя психіку революціонера, Сергій Муравйов-Апостол наклав головою, як один з піонерів у боротьбі за поновлення країни, що оце сталося за наших часів.

Знайомство з учасниками подій та діяльністю їхньою дає отже певну уяву про дійсні засоби так Миколаївського уряду, як і тих, що зірвали проти нього повстання.

¹⁾ Згад. вірш Луначарського в одному місці за аналогічним приводом.

²⁾ Пор., напр., місце з його французького вірша („Задумчив; одинокий на землі, пройду незнаемий никем; лишь перед концом моим внезапно озаренный познает мир, кого лишился он“), передсмертні слова до батька („Я умру з плямами крови, пролітої за батьківщину“) та напис перед карою „подвигом добрым подвизался“, не кажучи вже про заповіт Горбачевському, написати про заміри, мету товариства нашого, про наші точні думки, про відданість і любов нашу до ближнього, про жертву нашу для Росії й народу руського“). А втім, з другого боку, згад. і сказану Вігелеві, як гірко було на душі італійську проповідку (Viver in sperando, morir in casando).

³⁾ Згад. пісню М. Бестужева.

⁴⁾ Згад. вірш ніби-то Алексеєва, твори Данилевського, Мережковського і ин.

⁵⁾ Пор. його профіль (між иншими повішеними декабристами) в медальйоні (відбитому в „Полярной Звезде“), портрети із збірки Зотова (в книзі Шмідлера і у виданні Зензінова), а також у нарисі Василича.

⁶⁾ Згад. життєписи й характеристики Баласа, Головачова й Берсенєва.

⁷⁾ М. В. Довнара-Запольського й П. Е. Щеголева.

Виявлена рел'євно й досить повно ідеологія відбивала, звичайно, свідомість уряду що до реальної тоді своєї сили, при якій були підстави зневажливо ставитися до ворога.

Збройний виступ з С. Муравйовим - Апостолом на чолі, то був виступ борців за „неможливі за даної доби“ ідеї лібералізму“. Виступ, що його двигунами були фактично тільки 4-ротні командири, був невипрацьований у свій час технічно, а підходом до боротьби просто екзотичний для місцевого люду. Він не мав під собою ґрунту, не міг дістати й хоч якої підтримки, через це легко й швидко був приборканий.

Розкріпачення народу 100 років тому було не під силу, а почасти й не в планах гуртка осіб, що мрійно пробували злетіти над свідомість своєї дворянської класи, кожна бо громадська діяльність базується, найбільше на класовій свідомості й на класових суперечностях.

А все-ж ті, що зривали повстання в Чернігівському полку, як перші в нас борці в ім'я республіки, заслуговують хоч-би вже через це саме на згадку про себе.

ДОДАТОК

Систематичний огляд літератури до справи про повстання Чернігівського полку

Про чималий уже давно інтерес до всього руху, так зв., декабризму й окремих його вильвів, як до об'єкту безпосереднього розгляду, тоб-то до військового повстання святками 1825 — 1826 р. на Васишківщині, свідчить спеціальна література що до цієї справи: для відповідної ілюстрації дуже помітного, зв'язного епізоду, що цікавить нас у даному разі, маємо низку творів кількома мовами (російською, польською, французькою, німецькою, англійською), призначених допомагати можливому ознайомленню як в загальним ходом подій, так і з окремими подробицями.

А втім, як не брати сучасних, які безпосередньо в являлись по подіях у часописах та інших друканих виданнях, повідомлень офіційного та офіціозного положення¹⁾; справжня література що до цієї справи має свій початок у Росії тільки з шістдесятих років XIX віку, точніш — з половини цього десятиліття, коли з'явилися журнальні статті Вігеля в „Русском Вестнике“ 1864 — 5 рр.²⁾, Греча в тому самому журналі за 1868 р. (№ 6 „Из записок Николая Ивановича Греча“, Максимова в „Отечественных Записках“ 1869 р. (№ 10: „По

¹⁾ „Русский Инвалид“ або „Военные Ведомости“ з додатками до часопису (№№ 8, 9, 22, 138, 167, 173 та ин. за 1826 р.), „С. Петербургские Сенатские Ведомости“ (№ 34 за 1826 р., № 48 за 1832 р. і т. ин.), „Journal de S.-Petersbourg“ (№ 5 і ин. за 1826 р.), „Северная Пчела“ 1826 р., „Полное Собрание Законов Российской Империи“ (збірка друга: т. I, стаття № 514 за 12 липня 1826 р. і т. ин., XXXI стаття, 30883 за 26 серпня 1856 р. та ин.); пор. також французький та німецький переклади „Донесения“ Слідчої Комісії, що вийшло й в оригіналі окремим виданням. Витяги, з „Annuaire Historique“ за 1826 р. зі свідчень С. Муравйова - Апостола на суді, що були ще в Горбачевського в Сибіру, або ж повідомлення „New Times“ з 7 лютого 1826 р. — очевидячки, на підставі відомостей у № 8 „Русского Инвалида“ з 10 січня (див. Архив князя Воронцова“, т. XVII, стор. 574 — 5 Москва 1880) — звичайно, того ж самого походження.

²⁾ „Воспоминания“ ці вийшли р. 1886 окремою книжкою, а в 1891 — 3 рр. були перевдані в Москві під заголовком „Записки Филиппа Филипповича Вигеля“.

литические ссыльные", що увійшли пізніше в окрему його книжку), Горбачевського в „Русском Архиве“ 1870 р. (№ 4 і 5: „И. И. Сухонов. Один из декабристов“¹⁾), Якушкіна в тому-ж таки журналі й за той самий рік (№ 8 і 9: „Из записок И. Д. Якушкина“²⁾), як однаково й Юзефовича — так само там (№ 10: „Ответ на отзыв о генерале Лепарском, сделанный в биография ссыльного Сухонова“).

За кордоном, звичайно, могли й раніше взятись до вивчення цієї справи: не кажучи за п'ятитомну працю Есно й Шеншо („Histoire de Russie par M. M. Esnau et Chennochot"), що вийшла в Парижу 1835 р. й викликала відповідні уваги, пояснення й доповнення з боку декабриста Фон-Візіна, варто згадати хоча-б книжки Миколи Тургенєва („La Russie et les Russes. Mémoires d'un proscrit“³⁾), що вийшли французькою мовою майже одночасно. 1847 і 1848 рр. у Брюсселі й Парижу, й Шніцлера („Schnitzler I. H. „Histoire intime de la Russie sous les Empereurs Alexandre et Nicolas et particulièrement pendant la crise de 1825“⁴⁾), статтю Герцена російською мовою в його лондонській „Полярной Звезде“ 1858 р. „14 декабри и имп. Николай I“⁵⁾, потім того — видруковані в Лейпцигу в 1859 р. російською-ж мовою праця Фон-Візіна („Обозрение проявлений политической жизни в России“⁶⁾, і там таки 1852 р. „Собрание стихотворений декабристов“⁷⁾, як і нариси двох

¹⁾ Нарис був уміщений анонімно з редакційною поміткою, що склав його один з товаришів Сухонова. Максимов („Русский Архив“ 1871 р. № II, стор. 326) за автора статті вважав Соловйова, учасника бунту й товарища Сухонова також і по засланняю. Редакція видавництва „Задруга“, що поновила цілу ще літературну спадщину Горбачевського (див. далі, — на стор. 217 цього видання), тимчасово було визнала його за складача означеного життєпису.

²⁾ Спочатку уміщені були в першому випуску лондонського видання Герцена, „Записки декабристов“ (див. далі), пізніше були передруковані в Лейпцигу 1874 р., а в Росії по появі в означеному журналі вийшли й окремою книжкою. Третє видання „Записок декабриста“ вийшло в Москві 1905 р.

³⁾ В російських неповних перекладах (напр., у виданні 1907 р. „Библиотека декабристов“ і інших) трьохтомової книги Тургенєва немає відповідного місця про бунт Чернігівського полку.

⁴⁾ Книга Шніцлера (в 2 частинах) удруге була видана 1848 р.

⁵⁾ Статтю „La conspiration russe de 1825“ Герцена було вміщено в лондонському збірникові Бурцева (див. далі) під заголовком „Заговор 1825 г.“ було випущено також і в Москві окремою брошурою 1907 р. Див. так само в збірках творів Герцена жєневському й петроградському (т. IX у видавці під редакцією Лемке).

⁶⁾ Було пізніше перевидано з купюрами в „Русской Старине“ 1884 р. (№№ 4 і 5) й цілком поновлено у виданні за редакцією Семєвського, Богучарського й Щоголева (див. далі).

⁷⁾ З пісню в тому числі М. А. Бєстужєва про С. Муравйова-Апостола і „чернігівців“ („Что ни ветер шумит во сыром бору“), передрукованою в московському виданні Фомина 1906 і в журналі „Былое“ за 1907 рік № 8.

инших декабристів, що їх видав Герцен в 1862 р., Якушкіна (див. вище) - Хв. Вадковського¹⁾ (також в Лондоні і російською мовою), записки декабристів барона Розена²⁾, що йшли в Лейпцигу р. 1870 і там - же 1874 р. того-ж таки Якушкіна³⁾ й т. д.

В семидесяті, восьмидесяті й дев'яногті роки ХІХ століття, не кажучи за перевидання в Німеччині нарису Вадковського, в залежності від тодішніх умов друку в Росії історичного матеріалу, були передруковані 1871 р. окремою, поповненою що до змісту проти початкових журнальних статтей книгою нарисів Максимова („Сибирь и каторга“, С. П. Б.), а в 1886 і 1891—3 рр. — мемуари Вігеля. З'явились також у збірнику Бартенева „Деятельный Век“ (перша книжка, Москва) „Записки“ Басаргіна, а в „Русском Вестнике“ 1874 р. було вміщено нарис Кропотова (№ 1): „Из биографии гр. Мих. Ник. Муравьева“⁴⁾, а за 1893 р. нарис Татищева (№№ IV і V: „Воцарение императора Николая I по неизданным источникам Парижского Архива Министерства Иностранных Дел“) і Копилова (№№ VII і IX: „Мемуары графа Олизара“), тимчасом як у „Чтениях в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете“ за 1895 р. було вміщено працю Дмитрієва-Мамонова (№ IV: „Декабристы в Западной Сибири“⁵⁾).

Літературу цієї справи становили за цей час найбільше статті в „Русском Архиве“, а особливо в „Русской Старине“.

В першому з цих журналів відповідний матеріал міститься в 1871 р. в статтях Шугурова (№ 1: „Бунт Черниговского полка“) тут, окрім вступної замітки, — ніяка документів, М. Муравйова-Апостола (№ VI: „Из воспоминаний М. И. Муравйова-Апостола“⁶⁾ і Гебеля (№ X: „Из записок полковника гвардии Александра Густавовича Гебеля“), в перекладених 1881 р. (№ II) витягах з французької книги Шніцлера (про скарання

¹⁾ а) „Записки Ивана Дмитриевича Якушкина“ (Випуск перший „Записок декабристов“. Другий їх розділ вийшов з купюрами трохи раніш у „Пчельной Звезде“ того-ж 1862 р. кн. VII. вип. I), б) „Белая Церковь“ (вип. 2 і 3 того самого видання). Недбайливе лейпцигське поновлення останнього дано й у виданні Каспровича „Тайное Общество и 14 декабря в России“ (рік не зазначений; але книга з'явилась, безперечно, по зазначеній далі статті Баласа в „Русской Старине“ 1873 р., № 5). Пор. так само перший випуск „Библиотеки декабристов“.

²⁾ Спочатку друкувались німецькою мовою „Die Grenzboten“ 1868 р. (вийшли окремою книгою під назвою: „Aus den Memoiren eines russischen Decabristes“), а в Росії — в „Биржевых Ведомостях“ кінця 1868 р. і в „Вестнике Европы“ кінця 1869 р. (див. далі).

³⁾ Див. попереду, а також і далі.

⁴⁾ Стаття увійшла до книги автора „Жизнь графа М. Н. Муравьева в связи с событиями его времени до назначения его губернатором в Гродно“, що була надрукована того-ж року в Петербурзі.

⁵⁾ Вона вийшла одночасно окремою книгою і ще перевидана була 1905 р.

⁶⁾ Дасться також пояснення до матеріалів Шугурова, що було передруковане потім і в літературній спадщині декабриста (див. далі).

⁷⁾ Передрук з № 176 „С. Петербургских Известий“ того-ж року. Замітка спростовання вдови небіжчика на відзив М. Муравйова-Апостола про батька Гебеля, кол. командира Чернігівського полку.

декабристів), в перевиданому тог-ж таки 1881 р. „Донесении Следственной Комиссии“ (книга II, зшиток III і IV: „Материалы для русской истории за первую половину XIX в.“¹⁾), у згадках Горбачевського, що з'явилися 1882 р. у свому першійшому вигляді (№ II: „Записки неизвестного. Из тайного общества „Соединенных Славян“²⁾), в надрукованих у 1887 р. уривках листування С. Муравйова - Апостола (№№ I і III: листи С. Муравйова - Апостола), а за 1888 і 1894 р. — мемуарах Муравйова - Карського (№ XI: „Из записок Н. Н. Муравьева - Карского“).

Ще більше дано матеріалу що до повстання Чернігівського полку в „Русской Старине“ 1873 р. — в статтях Бласа (№ V: „С. Муравьев - Апостол: 1794 — 1826. Биографический очерк“³⁾); М. Муравйова - Апостола (№ VII „С. И. Муравьев - Апостол 1796 — 1826 гг. („Заметка по поводу его биографии“), Е. Гебель (№ VIII: „Подполковник Гебель 1825“), в витягах з листування в кн. Костянтина Павловича (№ IX: „Цесаревич Константин Павлович“ 1816 — 1831. Переписка с Ф. П. Спичининым“), зам. Рєпинського за 1878 (№ IX: „Народные толки о цес. Константине Павловиче“), життєписних нарисах В. Гейсмара за 1881 р. (№ XII: „Барон Федор Клементьевич Гейсмар 1783 — 1848“) і В. Якушкіна за 1886 р. (№ VII: „Матвей Иванович Муравьев - Апостол. Родился 25 апреля 1793 г. † 21 февраля 1886 г.“), посмертних згадках М. Муравйова - Апостола того-ж таки року (№ IX: „Воспоминания Матвея Ивановича Муравьева - Апостола, записанные Александром Петровичем Беляевым в 1883 г.“⁴⁾), повідомлення Сазоновича знов таки 1886 р. (№ XII) з приводу передсмертного листа С. Муравйова до брата Матвія⁵⁾, Аненков-Гебель і Муравйова - Карського 1888 р. (№ V: „Рассказы Прасковьи Ивановны Аненковой, рожденной Гебель“; № XI: „Записки Н. Н. Муравьева Карского“; див. також і у № XI журналу за 1894 р.: Михайловського Данилевського 1890 (№ XI: „Александр Иванович Михайловский - Данилевский. Записка его о вступлении на престол императора Николая I“ Шильдера), Чайківського 1895 (№ XII: „Записки Михаила Чайковского“, Дивова 1897 (№ III: „Петербург в 1825 — 1826 годах по дневнику П. Г. Дивова“), Боровкова 1898 (№ XI: „Александр Дмитриевич Боровков и его автобиографические записки“. Н. Боровкова) і Віламова 1899 (№ III: „Во-

¹⁾ Надруковано також у першому томі збірника Базілевського (див. далі), як і в московському виданні 1905 р. за редактуванням Малініна „Процесс декабристов“. „Международной Библиотеке“, „Библиотеке декабристов“.

²⁾ Дешифрування авторства спочатку анонімної праці дано в замітку П. Б. (тоб-то редактора Бартенева): „И. И. Горбачевский“ у другій книзі журналу за той-же рік. Мемуари перевидала пізніше й „Задруга“ (див. далі).

³⁾ Стаття виходила, між іншим, і з рукописних заміток М. Муравйова - Апостола, але викликала зазначені слідом за цим заперечення й поправки в тому-ж журналі як самого декабриста, так однаково й Емілії Гебель і Пвала Швейковського.

⁴⁾ Сибірські згадки, що записав товарищ-декабрист, поновлені й у виданні літературної спадщини (див. далі). Див. також посмертну згадку в „Московских Ведомостях“ (№ 63 за той-же 1886 р.).

⁵⁾ Текст листа подається також у записках Біляєва („Р. Стар.“ 1880, № IX) і в „Русском Архиве“ (1887, № 1).

царение императора Николая I^а из дневника Г. И. Вилламова, статья Шуми-горского), а також у замітках Н. Д. 1896 (№ VI: „Несколько слов в память императора Николая I^а“ і Білінова 1899 р. (№ VI: „Отношение Управляющего министерством внутренних дел Архангельскому гражданскому губернатору“).

Не раніш, як напередодні нового століття й зараз за тим, як воно на-стало, в додаток до матеріалів у закордонних російських збірниках Бурцева („За сто лет 1800 — 1896. Сборник по истории политических и общественных движений в России“ London, 1897 г.) й Базилевського (Богучарського, тоб-то Яковлева: „Государственные преступления в России в XIX веке. Сборник из официальных изданий правительственных сообщений“, т. I. Stuttgart, 1903¹⁾) так само як до польських мемуарів графа Олізара, що вийшли за кордоном („Pamiętniki“ 1798 — 1865 Gustava Olizara z przedmowa S. Leszyca Lwów, 89²⁾) і до російських згадок декабриста Д. Завалішкіна („Записки декабриста Д. И. Завалишина“, ч. III. München, 1901³⁾), а в Росії, окрім повторення видання мемуарів Я. ушкіна, як до записок кн. Волконської („Записки княгини Марии Николаевны Волконской“ з передмовою й додатками кн. М. С. Волконського. СПб., 1904⁴⁾), а також до матеріалів, що почасти й далі появлялись на сторінках як „Русского Архива“ — в працях за 1902 р. Шугурова (№ VI: „О бунте Черниговского полка 1826 г.“, посмертна праця з новими докумен-тами) й Пачулідзева (№ III: „А. С. Грибоедов. Новые о нем сведения“) й замітці Соколовського 1905 р. (№ V: „Дарование прав гвардии роте Черни-говского полка“), так і „Русской Старины“ — в нарисі Вейденбаума 1903 (№ VI: „Декабристы на Кавказе“) і в надрукованому в 1905 р. офіційному листуванні з приводу повстання Чернігівського полку (№ V: „Переписка по поводу бунта Муравьева-Апостола“)⁵⁾ — починає з'являтися й дальша спе-ціальна література. Маємо на увазі, з одного боку, уміщені в „Трудах“ Рязанської архівної комісії мемуари Докудовського, („Труды Рязанской Ученой Архивной Комиссии“ 1897—8 рр. Выпуск I: „Мои воспоминания“) і Полтавської нарисі Павловського („Труды Полтавской Ученой Комиссии“. Выпуск I: „К истории декабристов“. 1908), а з другого поява відповідного матеріалу в нових періодичних виданнях агальнолітературного або літера-турно-історичного характеру. Так, напр., „Исторический Вестник“ познайо-мив у 1891 р. зі згадками Скалон (№№ V і VI: „Воспоминания С. В. Ска-лон“) та етюдом Глинського 1906 р. (№ III: „Борьба за конституцию“⁶⁾) „Рус-ское Богатство“ дало місце в 1904 р. запискам Лорера (№ III і далі: „Из запи-сок декабриста Лорера“). „Былое“ надрукувало 1906 р. архівний матеріал про передсмертну змову декабриста Сухінова (№ V: „К эпизоду заговора И. И.

1) Був появився й на російському книжковому ринку в петербурзь-кому виданні 1906 р.

2) В „Русском Вестнике“ за 1893 р. (див. вище) були уміщені тільки витяги або переказ змісту.

3) Були повторені в петербурзькому виданні 1910 р

4) Пор. перевидання 1924 р. Держвидава. Ленінград — Москва.

5) Повніше трохи, проте, недбайливіше, порівняти зі збірником Базилев-ського (див. вище).

6) Нариса було надруковано в окремій того-ж автора книзі: „Борьба за конституцию 1612 — 1861 р.“ СПб., 908.

Сушинова¹⁾ й нариса Щоголева (там - же : „Император Николай I — тюремщик декабристов“), а 1907 р. — замітку в приводу пісні декабриста М. А. Бетухева (№ VIII : „Что ни ветер шумит“ — про С. Муравйова - Апостола і його „чернігівців“), затим у „Минувших Годах“ за 1908 р. вийшла стаття Щоголева (№ XI „Катехизис Сергея Муравьева - Апостола. Из истории агитационной литературы декабристов“¹⁾), а в польському журналі, що недовго існував у Києві N sz Przyszłość 1908 р. мемуари Руліковського (червень-липень : „Rokosz pulku Czernihowskiego“)

Перше десятиліття нашого ХХ віку, особливо сучасна першій російській революції доба, поруч з перевиданням у 1905 р. записок Фон - Візіна²⁾ Якушкіна,³⁾ барона Розена⁴⁾ і праці Дмитрієва - Мамонова. позначено виходом серії популярних видань як збірник „Декабристы“ в виданні Зензінова (М., 1906)⁵⁾, нарисів Плеханова („14 декабря 1825 р.“⁶⁾), Левіна („Декабристы. История вооруженного восстания 14 декабря 1825 г.“. Видання „Колокол“ Мягкова. СПб. 1906 р.⁷⁾), Ціліакуса („Революционная Россия“. СПб, 1906), перевиданої 1907 р., в Москві статті Герцена, книжок Кульчицького („История русского революционного движения“). СПб 1908) або Васильча („Разруха 1825 года. Восшествие на престол императора Николая I-го“ ч. II. Москва, 1909)⁸⁾, також виходом „Сборником Императорского Русского Исторического Общества“ (т. 131, СПб., 1910 : „Переписка императора Николая

¹⁾ Статтю було перевидано пізніше в окремій книзі автора (див. нижче).

²⁾ У виданні „Общественные движения в России в первую половину XIX века“ під редакцією Семецького, Богучарського та Щоголева СПб. 1905. Разом з записками Фон - Візіна надруковані й згадки декабриста бар. Штейнгеля.

³⁾ Правда, з купюрами.

⁴⁾ В виданні 1907 р.

⁵⁾ „Декабристы“. 86 портретів. Вигляд Петрівського заводу і 2 побутові малюнки того часу. Пояснючий життєписний текст — пояснення П. Головачова. Вступна стаття В. Мякотіна. Пор. друге цікаве видання під редактуванням того - ж Головачова : „Декабристы. Материалы для характеристики. Москва 1907 р.

⁶⁾ Промова на Російському зібранні в Женеві 14/27 грудня 1900 року. Була надрукована спочатку в „Заре“ в Штутгарті, появилася далі у петербурзькому виданні „Библиотека для всех“ Рутенберг 1905 р., а згодом була передрукована там - же й в 1923 р. (див. далі).

⁷⁾ Брошуру було перевидано 1923 р.; вона появилася також 1924 року і в перекладі на українську мову.

⁸⁾ Книжка мала попит, і довелось її перевидати кілька разів під різними назвами. В 1907 році в московському виданні „Русской Жизни“ було, напр., надруковано першу частину „Междоусобия и восстания 1825 г.“, а 1908 р. — другу в виданні (так само московському) „Русской Были“. Того - ж таки 1908 р. в СПб появилася, немов - би ховаючись з прізвиськом автора (Г. В - ч), перша частина цієї книги, під заголовком „Разруха 1825 года“. 1908 р. в виданні „Образование“ книга вийшла в двох частинах з назвою „Междоусобие и восстание 1825 г.“, а в четвертому виданні „Русской Были“ появилася 1911 р. з заголовком : „Восшествие на престол императора Николая I“.

Павловича с великим князем цесаревичем Константином Павловичем" — французькою мовою), а ще серією узагальнень, що спирались на свіжий архівний матеріал, у наукових працях Шімана (I. „Die Ermordung Pauls und die Thronbesteigung Nicolaus“ von Th. Schieman. Berlin 1902, 2. „Geschichte Russlands unter Kaiser Nicolaus, t. II Berlin, 1908¹⁾), Шільдера („Император Николай Первый“ т. I, СПб., 1903)²⁾ Іконнікова („О крестьянском движении в Киевской губ. в 1826 — 27 гг. в связи с событиями того времени“. СПб., 1905)³⁾ Бороздіна („Из писем и показаний декабристов“, СПб, М. 1906 II), Довнара - Запольського (I. „Тайное Общество декабристов“, „Мемуары декабристов“. Київ, 1906, III „Идеалы декабристов“. Москва, 1907) і Щоголева („Катехизис Сергея Муравьева - Апостола“, 1908; див. вище)⁴⁾ В цих наукових працях повстання Чернігівського полку подвється вже або більш - менш повно попереднього, тоб - то по змові в звязному, систематичному викладі, або зачіпають його тільки за - для розгляду якого - небудь спеціального питання.

Друге десятиліття нашого віку дало 1913 року згадки Де - ля - Фліза в журналі „Аргус“ (№ IV: „Муравьевский бунт. Некоторые обстоятельства бунта Муравьева в 1825 г, записанные очевидцем доктором Де - ля - Флизом, со старинными портретами и снимками редких гравюр“), а в „Современнике“ того самого року — свідчення С. Муравйова - Апостола на суді і сповіщення Маслова в 1829 р. про декабристів на засланні в Сибіру (№ IV: „Рассказ С. И. Муравьева о возмущении Черниговского полка“, № IX „Декабристы на поселении“), не кажучи за одночасне перевидання в „Исторических этюдах“ Щоголева (СПБ., 1913) статті про катехизис С. Муравйова - Апостола. В „Украинской Жизни“ за 1914 р. було уміщено повідомлення І. А. Л. (№ I: „Память в народе о декабрьских событиях 1825 г. в Василькове“), а 1916 р. появилось видання літературної спадщини найдокладнішого мемуариста Горбачевського („Записки декабриста И. И. Горбачевского“, другий том, „Библиотеки мемуаров“ видавництва „Задруга“. Москва).

Революція 1917 р. викликала появу ще нового етюда проф. М. В. Довнара - Запольського в „Голосе Минувшего“ (№ 7 і 8: „Декабрьская революция 1825 года“⁵⁾), і популярних нарисів Мережковського („Первенцы свободы. История восстания 14 декабря 1825 г.“. Петроград) і Слоніма („Исто-

¹⁾ Перша книжка з'явилась і російською мовою в Москві 1908 р. В „Материалах“ до німецького оригіналу уміщено між иншим (німецькою й російською мовою): оповідання невідомого сучасника за повстання Чернігівського полку, „Православный Катехизис“, передруковані згадки Голоднікова за декабристів (див. далі) й т. ин.

²⁾ Пор. також і четвертий, що побачив світ ще 1908 р., том монографії того самого автора, („Император Александр Первый“ СПб).

³⁾ Відбиток зі „Сборника в честь В. И. Ламанского“ у виданні Петербурзької Академії Наук.

⁴⁾ Семевський у „Политических и общественных идеях декабристов“ (СПБ, 1909) за міркуваннями конструктивного характеру, не вважав за потрібне в своєму дослідженні торкнутись повстання Чернігівського полку.

⁵⁾ Нариса було спочатку складено, очевидножкі зараз за працями автора 1906 і 1907 рр. (див. вище).

рія русскої революції". Одеса). 1920 року надруковано однорядного з ним характеру книжку Берсенева („Сергей Іванович Муравьев-Апостол". Видання „Гальціона". Москва).

Останні, нарешті, роки, коли увага переважно давалась вже революційним рухам сучасності, дали видання як літературної спадщини М. Муравйова - Апостола, одного з значніших мемуаристів доби („Декабрист М. И. Муравьев - Апостол. Воспоминания". Предисловие и примечания С. Я. Штрайга. Издательство „Былое". Петроград, 1922) так і знов одшуканих листів Горбачевського, надрукованих у „Годосе минувшего" 1923 р. (№ 11: „Шесть писем декабриста И. И. Горбачевского" в повідомленні Б. Е. Сыроечковаго), замітку Ю. Г. Оксмана („Константиновская легенда в Херсонщине". Изд. „Посев". Одеса, 1922 г), нове перевидання як записок ки. Волконської, й Герцена у виданні під редактуванням Лемке, а так само зазначеної вже промови Пеханова (в його „Очерках по истории русской общественной мысли XIX в.". Петроград, 1923), одночасно з чим появились і праці професорів М. М. Покровського, (в) третій том „Русской истории" Москва, 1922: 6) „Декабристы" — в першому томі московських „Записок Коммунистического Университета имени Свердлова" 1923 р; в) „Очерки по истории революционного движения в России в XIX и XX вв." М., 1924 і г) Н. А. Рожкова, а) стаття „Декабристы" в № 1 „Русского Прошлого" за 1923 р. і б) „Русская история в сравнительно - историческом обозрении". Т.Х.М 1924), а також проф. М. І. Якуського („Україна в епоху капіталізму". Випуск 1 - й. Харків, 1924.) 2 статті проф. О. Е. Преснякова, а) „Александр І". Петербург. 1924 і б) „Алексей самодержавия. Николай I". Ленинград. 1925) і книжка Балабінова („История революционного движения в России" Киев, 1925 г. 2) й т. ин.)

Стислий огляд літератури до цієї справи передусім дає розуміння про її рух, розвиток. Література ця, що її за часу миколаївського царювання створили тільки офіційні у вузьких межах інформації, які, проте, виливали фактично на громадську думку не тільки в Росії, а й у Західній Європі (згад. англійську газету „New Times", французький журнал „Annuaire Historique" по часті книжку Шніцлера й т. ин.), вона почала виявляти намагання до самостійности та оформлення лише за російських реформ 1860-х років, при чом раніш за кордоном (згад. Тургенєва, видання Герцена, нариси Фон-Візіля Вадковського в Лондоні й Лейпцігу, вірші декабристів і т. ин.), як на батьківщині. Через деякі полегчення цензурних умов за доби ліберальних реформ стали появлятися випадкові спочатку, немов - би мимохідь, і замітки про події або - ж одзиви про осіб доби декабризму й неспівмілі ще відомості про жертв

1) Перша (якщо не брати перекладеної з російської мови брошури Левіна) що до цієї справи книжка українською мовою.

2) Пор його праці: „Россия и европейские, революции в прошлом" (київське друге видання 1924 р) „Очерки по истории рабочего класса в России" (київське 3 - е видання 1924 р.).

3) Можливий у межах київської дійсности огляд використаної фактично літератури доведено до 1 квітня 1925 року. Пор. також 2 ненадруковані відомості В. М. Базилевича в Київському Історичному Т - ві Нестора Літописця „Декабристы в Кисеве" (читання 16 грудня, 1924 р.) і „Проекты разделения Украины на области у декабристов" (читання на засіданні 15 лютого 1925 року).

ви заслання на Сибір (у Вігеля, Греча, Максимова, бар. Розена, ще анонімного тоді автора життєпису Сухінова, у Якушкіна декабриста, Юзефовича). З 70-х років XIX століття дстав можливість з'являться елемент як чисто фактичного, архівно-документального матеріалу (перша збірка М. Муравйова - Апостола статті обох-Гебелів), почасти навіть узагальнення (окрім Шугурова й Баласа, — поверховий екскурс й у Кропотова). З початку 80-х років, щоб задовольнити дедалі більший інтерес до подій 1825 — 26 рр., перекладають відповідні місця з книги Шніцлера, перевидують, як оголошені свого часу в порівнюючи небагатьох примірниках зразки „Донесення“ Слідчої Комісії, так і (повторені знов і в 90-х р) згадки Вігеля, друкують, як солідні навіть при перших купюрах записки Горбачевського, одного з кращих мемуаристів доби, так і витяги з листування С. Муравйова - Апостола, ватажка збройного повстання на Кітйщині, не кажучи вже про менш важкі мемуарні записки, що й далі надходили (життєпис Гейсмара, запис Біляєва оповідань М. Муравйова - Апостола, згадки Анскової - Гебль, Михайловського - Данилевського, життєписний етюд Якушкіна — онука про М. Муравйова - Апостола). Наприкінці сторіччя розвиток літератури йде попереднім напрямком, тоб-то як оголошення згадок і характеристик значних представників даного часу (у Муравйова - Карського, Скалон, Чайковського, Дівова, Боровкова, Віламова, Докудовського) або ж документація (у Татищева, Н. Д. Блинова), а також як переклад чужомовних мемуаристів (Чайковського, Олізара в оригіналі і у викладі Копилова), або, нарешті, поява систематичних збірок на підставі документального матеріалу (в Дмитрієва Мамонова й в збірнику Бурцева). Новий XX вік, особливо доба подій першої російської революції, поруч з збором матеріалу архівного походження (друга збірка Шугурова, офіційне листування Миколи I з в. кн. Костянтином Павловичем, відомості Вейдемана, Соколовського, а також у Шімана, Павловського, перевидання „Донесення“ Слідчої Комісії) і збільшення літератури мемуарів (Д. Завалішіна, Лорера, кн. Волконської, Рудіковського, знов перевиданих Якушкіна, бар. Розена й Фон - Візіна, а також Штейнгеля), як і передрукуванням почасти й раніш відомого (напр., пісні М. Бестужева), — відзначений появою спеціальних довідних книжок (збірники під редактуванням Базилевського та Головачова), популярних видань (передруки статті Герцена й промови Плеханова, етюд Глинського в журналі і окремою книжкою нариси Левіна, Ціліакуса, Кульчицького й перевиданого декілька разів Василича) і, нарешті, наукових праць (перевидання Дмитрієва-Мамонова, праці Шімана, Шільдера, Іконнікова, Бороздіна, Довнара, Запольського, Щоголева). По недовгій своїй консолідації (1902 — 08 рр.) література до справи, через умови дійсности тогочасної, тимчасово не могла йти взятим темпом і в бажаному для науки напрямку.

Ближче до нас десятиліття в підсумовуванні праці попереднього часу в даній діяльності відзначено незакінченою ще публікацією мемуарів (Де - Ля - Фліза, перевиданої літературної спадщини важніших мемуаристів Горбачевського й М. Муравйова - Апостола, а також кн. Волконської) й архівних документів (свідчення С. Муравйова, - Апостола, відомості Маслова), передруками нарисів наукового (Щоголев) й популярного (Герцен і Плеханів) змісту, що й далі появляються як етюди (Мержковського, Слоніма, Берсенєва), так, нарешті, особливо з часу збільшення знов інтересу до справи — й науковими

узагальненнями (Довнара - Запольського, пізніше Балабанова, почасти Пажитнова Покровського, Рожкова, Яворського й Преснякова)

Що до складу зазначеної літератури, то її становлять найраніші джерела.

Відповідні документи оголосили Шугуров за два рази, редакції „Русского Архива“ (1873, № IX; 1881, № XI), „Русской Старины“ (1905, № V) і „Современника“ (1913, №№ IV і IX), Базилевський, Шільдер, Шіман, „Русское Историческое Общество“, Бороздін, Довнар-Запольський, Щоголев, Блянов, Соколовський, Павловський, Вейденбаум, А. Гебель, Н. Д. Татищев і Дмитрієв-Мамонов. Сюди можна додати й рештки листування братів Муравйових-Апостолів.

Окрім приватного листування, майже всі ці джерела—офіційного походження: маніфести, урядові укази, реляції й рапорти, листи вельможних осіб, височайше конфірмовані судові вироки, витяги з військових комісій й т. ин. При всій зверхній авторитетності документів зазначених категорій доводиться, проте, вважати на їх специфічну особливість, тоб-то, що вони дбають тільки за інтереси уряду й через те в них—і замовчування й затушування, перебільшення, недостатня об'єктивність і тенденційність, помилокі часом вказівки. Треба тільки для цього порівняти як слід між собою відповідні частини цього історичного матеріялу або ж перевірити їх іншого роду допоміжними матеріялами для ознайомлення з подіями, що розглядаємо¹⁾.

Більш за те, навіть простий огляд тексту як зазначених документів, так і інших матеріялів відповідного змісту, виявляє—й це найважливіше—що в чимало прогаалин у джерелах нашої що до даної справи: оголошено далеко не все те, що слід-би знати за-для всебічного в'ясуння картини подій, а тільки те, що здавалось характерним для найрел'єфішних на погляд їхній боків, при тому часто-густо немов-би з специфічною метою інкримінування

Через те й виходить, що наші ресурси для використання основних джерел історичного знання ще не досить повні: немає бо ще протоколів білоцерковської та моголівської військово-судної та петербурзької слідчої комісії; не зовсім повно зібрано листування сучасних представників місцевої та центральної влади що до повстання; не досить в'ясована доля архівів колишніх першої та другої армій, як так само й військових поселень, і немає тих матеріялів, що переходять, як констатують особи, що спеціально досліджували справу декабризму, у Централі (кол. Державному) й по інших архівах. Виникає через це відповідне побажання що до напрямку спеціальних досліджень, на які тепер й сподіваємось.

Другу категорію використовуваних матеріялів, становлять літературно-історичні праці, що різняться одна від одної характером змісту й обсягом неоднакові, звичайно, й що до вартості.

¹⁾ Щоб виявити питому вагу низки офіційних документів досить посплатись, напр., на писані з'опалу й незгодні в подробицях між собою повідомлення генерала Рота князеві Щербатову й генералові Гогелеві, многомовні й гіперболічні оповіщення Дибіча, начальника Головного Штабу, напівфантастичні таємні звідомлення Бакуревича (агента Гогеля), слітки його - і Де-Юнкера (другого агента)—або також не завжди згодні з дійсністю рапорт Лішіна тому-ж таки Гогелеві, довіреному в. кн. Костянтина Павловича що примітив почасти ще Шугуров і редакція „Русской Старины“ (1873, № VIII, стор. 237, увага).

В першій лаві як до своєї ваги стоїть література, що її становлять свідчення часом з перших рук, як згадки, життєписи, поправки до них і т. ин., змітки як учасників або самовидців подій, так і сучасників, що мали інформації в надійних або - ж певних джерел. До неї належать :

1) літературна спадщина Матвія Муравйова - Апостола, нерозлучного товариша підчас подій і брата голови повстання¹⁾,

2) нариси Ф. Вадковського й, особливо, Горбачевського — офіцерів, що були товаришами по засланню на Сибір учасників у повстанні Чернігівського полку²⁾,

3) відповідні місця в мемуарах сучасників, у деякій мірі навіть самовидців подій: Докудовського, Михайлівського-Данилевського, Олізара, Руликовського і Де-ля-Файа³⁾, а також

4) три замітки життєписного характеру: з одного боку — сина й дочки командира Чернігівського полку Гебеля, а з другого — онуки переможця повстанців Гейсмара, де автори їх виходять у своїх відомостях з почутого особисто від безпосередніх учасників подій або з фамільних документів⁴⁾.

¹⁾ У виданні 1912 року цієї спадщини до повстання Чернігівського полку стосуються: „Заметки в крепости“, „С. И. Муравьев - Апостол“ і „Восстание Черниговского полка“, почасти деякі місця „В Сибири“ и „Писем“. „Заметки“ — надійніші що до зазначення часу й місця подій, бо написані не пізній як за місяць по нещасних подіях. У третьому з нарисів, найцікавішому, подається згадки старого, що мав вже 78 р. тоді, тоб - то через 45 років по катастрофі, не завжди, надійні, бо дещо чи забулось чи навмисне затушовано, замовчано.

²⁾ Свого нарису Вадковський склав на підставі відомостей Соловйова учасника всіх подій за бунту), Бистрицького, (що не був самовидцем того що діялось тільки підчас од'їзду в Василькову до Германівки по роту, що прїїв її до Мотовилівки) й Мозалевського (самовидця подій у Василькові до виходу звісти Чернігівського полку й емісара далі С. Муравйова - Апостола в Київ). Нарис Вадковського, не самовидця, правда, повстання, тим що він виходить з оповідань під свіжим ще вражінням пережитого (інформатори й автори були одночасно разом у Читі в 1830 році, а з 1830 по 1839 р. — в Петровському заводі в Рерхнеудинській окрузі, після чого Вадковський вмер у 1844 році), тоб - то зі спільних з Горбачевським джерел, де - де збігаючись з ним, надійніший вєсть од низки відомостей М. Муравйова - Апостола. Подєкуди він навіть поповниє або виправляє Горбачевського. А втім, в в йому деякі прогаїни що до фактичного бою викладу, зосібна частенькі перекручування назв (можливо через списування, а потім — того через друк у несприятливих умовах).

У виданні 1916 р. літературної спадщини Горбачевського безпосередньо до бунту стосуються: „Записки декабриста“, „И. И. Сухинов“ і лист 12 червня 1861 р. до М. А. Бестужева, що скомпонував пісню про С. Муравйова - Апостола і його „чернігівців“. Вказівки в 2 - х екскурсах листа (стор. 286 - 92 й 307—08) за 35 років по подіях, притому без перевірки послаблє вє памєти, ще багато дєчого потрібують: версії подробиць подій у цих рємїнісєнцїях часом навіть нєпевні, як і в двох оповіданнях, поданих у переказї Першїна - Каракасєрського. Нарис про Сухінова, що ще Максимів накидав його (див. вище) Соловйову, такий великий був вплив цього важливого з інформаторів

Відомості при цьому М. Муравйова - Апостола, Вадковського, а особливо Горбачевського, дарма що в них є чимала, майже обов'язкова в таких випадках, доля суб'єктивізму при викладі подій, через витриманість, згодність картини подій остільки важкі, що вони є, власне, доповнення, потрібний навіть коректив джерел офіційного походження.

Вартість їх у цілому можна прирівняти тільки до свідчень Сергія Муравйова - Апостола на допиті. Решта літературного матеріалу, особливо мало ще відомі записки поляка Рудіковського, також мають часом чималий інтерес, навіть вагу, дарма що трапляються в них замовчування, неточності й помилки у викладі, які пояснюються й спонуканнями особистої властивості й тим, що подробиці подій з часом забулись, освітленням їх часто густо з погляду обивателя - провінціала, який не міг добре розібратись у доволі швидкопливному.

Слід відзначити також і враження від ознайомлення з загальним характером літератури мемуарів тоб-то певну однородність її походження: відомості, що їх ми маємо, виходять здебільшого від представників двох ворожих один

на автора, що спочатку мав матеріали тільки з оповідань по пам'яті викликав свого часу гострі заперечення Юзефовича й поправки Шугурова. „Записки“ Горбачевського, що свідчать про ознайомлення автора (пор., прим., стор. 118, 144 і 150 з уваг.) з документальною почасти стороною справи й навіть з закордонною літературою, і які до того характеризуються сумніним, серйозним ставленням до роботи й докладністю викладу, є найкращий літературний підручник для вивчення подій і поважний коректив до офіційної версії їх.

Проти тексту „Русского Архива“ в пізнішому, тоб-то передреволюційному виданні Горбачевського пороблено вставки в тексті (пор. стор. 142 - 3) і увагах (стор. 142 і 146, або ж поправки (напр., Мозалевський, замість Мозгалевського, або взята під сумнів на стор. 147 назва „Фаменовка“, замість назви „Полениченці“, що залишилась, як і раніш, не вяснена); три помітні (на іншому папері) купюри в журналі (1882, II, стор. 523—6, 521—2 і 545—6, не кажучи звичайно, за ті, що редакція вразу поробила, залишились не поновлені, хоч у них можна зазначити 2 невеличкі вставки (пор. стор. 142 - 3 і 150 у виданні „Задруга“). Отже, справжній текст записок усе ще вповні не поновлений.

В листах Горбачевського, що не увійшли до видання 1916 р. й уміщені в „Голосе Минувшего“ 1923 р., є тільки випадковий одзив про одного з учасників бунту Чернігівського полку (Мозалевського).

*) Старший ад'ютант 3-го корпусу (до складу його входив Чернігівський полк) Докудовський був присутній у Білій Церкві, як переписували полонених то одсилали відті арештованих офіцерів. Розпочаті на письмі з 1836 р. „Воспоминания“ його про ці події небагаті, проте, на зміст і мало характерні.

Командир розташованої на Полтавщині IX бригади, через місця розташування якої пройшли вислани на Кавказ нижчі військові Чернігівського полку, відомий після військово-історичний письменник, генерал Михайловський - Данілевський, почав з 1829 р. складати свої записки, не досить точні в даному разі, фактично невеликої вартості, а до того й тенденційні.

Власник Коростишева, що його одвідав, як почалось повстання, Бєсгужів - Рюмін і що сидів у Петропавлівській фортеці одночасно з ним і з С. Муравйовим - Апостолом (з цим він був навіть приятель), граф Олізар у

одному таборів — декабристського (М. Муравйов - Апостол, Вадковський, Горбачевський) або урядового (Докудовський, Михайловський - Данилевський, обидва Гебелі, Гейсмар), при чому й кількість вихідних точок інформації зменшується через їхню спільність для деяких (напр., Соловйов з товаришами — для Вадковського й Горбачевського, Гебель — для сина в невісткою й доньки, штаб III корпусу — для Докудовського, почасти Гейсмара й, мабуть, Михайловського - Данилевського й т. ин.) Отже, окрім разом 3—4 випадків. (Олізар, Руліковський, Де - ля - Фліз, почасти й Чайківський і Скалон, за яких далі згадується), виходить, що порівняно небагато є свідчень сучасників, що могли дотримуватись певної нейтральності, що зумовлює й наслідки відповідної одвобічності.

До вказаного розряду допоміжних матеріалів прилучаються, окрім відомостей у сучасній періодичній пресі, також і твори письменства, де чи та чи інша частина змісту випадково й тільки поверхово торкається подій, розглянених у даному разі.

писаних своїх згадках дав в загальному небагато відомостей про цікаву для нас справу.

Батько відомого знавця Київщини та її минулого, васильківський предводитель дворянства коло 1811—2 р. (пор. „Киевскую Старину“ 1892 р. № XII, стор. 340 в статті Левицького „Тревожные годы“) і в 1832 р. (пор. його „Rokosz“ на стор. 379, в також мемуари Де - ля - Фліза на стор. 74) — і власник Мотовилівки (місце новорічної переднівки повсталого загону С. Муравйова - Апостола), Руліковський склав за пам'яттю, через 30 років по бунті, згадки за нього, досить докладні й дуже цікаві на побутові подробиці, що, проте, потребують поспішної перевірки. Оригінал рукопису (пор. „Dziennik Kijowski“ за 1917 рік, № 167 за 13 липня, — замітка L. R - ski „Pamięci decabristów“) належав кол. власникові Козятиня Антонію Васютинському.

Лікар, що жив у Білій Церкві (куди підійшов був підчас повстання С. Муравйов - Апостол з своїм загонем), який особисто бачився з учасниками сучасних подій, знайомий, між иншим, і з Руліковським, чужоземець (бельгійськ походженням) Де - ля - Фліз (вмер 1861 р.) залишив по собі, разом з иншими працями, замітки й з приводу повстання. Його згадки, можливо, він сам і переклав з французького свого оригіналу, подекуди схожі з відомостями від Руліковського, багаті, в загальному, на неточності й переказують, власне, лише сучасні чутки обивателів.

4) Завдання перших двох заміток було реабілітувати пам'ять Гебеля погові в пресі відзивів за його М. Муравйова - Апостола й Баласа, при чому злова Гебеля - сина витяг з записок небіжчика - чоловіка закінчила випискою з указу про демісію старшого Гебеля, з переліком ран та каліцтва, що заподіяв йому бунтарі - офіцери. Не кажучи вже про коректурні помилки при передачі власних імен, недостатню серйозність відомостей, поданих у першому випадку, завначив ще Шугуров. Про незгоду з деякими твердженнями зловця Гебеля вказано було й в редакційній увазі „Русской Старини“.

Епізод незначний з поразкою повсталого Чернігівського полку в службовій кар'єрі барона Гейсмара не відіграв великої ролі; через те відповідну частину його життєпису написано стисло. Правда, в ньому наведено кілька цікавих рис, хоч поведінка переможця підчас бійки виявлена трохи инакше як, наприкл., у Чайковського.

Тут маємо на увазі замітки, що вийшли з-посеред як самих декабристів: Фон - Візіна, Якушкіна, Штейнгеля, Басаргіна, Беляєва, Аненкової - Гебля, Д. Завалішіна, бар. Розена, кн. Волконської й Лорера (часу їх заслання, тоб - то з згадками переважно про сибірське життя), так однаково й осіб, що так або инак торкались змови, як, напр., в кн. Костянтин Павлович. Боровков і Муравйов - Віленський, або - ж нарешті, взагалі сучасників подій, як, напр., Вігель, Греч, Юзефович, Муравйов - Карський, Чайковський, Дівова й Віламова й Скалон, а також анонім у Шімана й Голодников ¹⁾.

Сюди-ж ще належать нариси як характера узагальнення в Баласа, Кропотова й В. Якушкіна (онука декабриста), як і спеціального призначення - у Максимова, Дмитрієва - Мамонова й Павловського ²⁾.

Окрім праць Дмитрієва - Мамонова, Павловського, почасти й Вейденбаума, що спираються на документальний матеріал, а також зводів Баласа й Якушкіна, що свого часу мали вагу, література останнього, з відзначеним розрядом допоміжних матеріалів, тоб - то мемуарно - життєписного й публіцистичного характеру, не може й думати про самостійну ролю. Тільки під умовою чималого фільтрування її й марудної подекуди праці порівняння відомостей, що йдуть з інших джерел, може вона давати часом нове освітлення чи тієї чи іншої подробиці в подіях, або допомагати дати нову рису, маючи обставину подій, або - ж характеризуючи особу, що виступав в ній.

Не спиняючись на нарисах популярного характеру (Герцена, Плеханова, Левіна, Ціліакуса, Глинського, Кульчицького, Василича, Словіна, Мерзюков

¹⁾ В згадках Фон - Візіна, як і в нарисі Кропотова, здибаємо найраніші в пресі узагальнення приватних осіб, у додаток до офіційних, про повстання Чернігівського полку. У Вігеля, Греча, Скалон, Боровкова, Басаргіна, Лорера, бар. Розена, Якушкіна, як й Олізара, характеристики братів Муравйов - Апостолів і Бестужева - Рюміна, у Д. Завалішіна й кн. Волконської — відзнаки про Мозалевського (відповідно до недавно оголошеного листа Горбачевського) і Соловйова, а в Юзефовича (в противність Горбачевському) — про Сухінова.

У Якушкіна, як і в Максимова, дається відомості про сибірське життя колишніх офіцерів Чернігівського полку, а в Аненкової - Гебля, як і в кн. Волконської і М. Муравйова - Апостола, — про сибірську змову Сухінова. Відомості ці, проте, — не від самовидців, а за чутками й не можна, звичайно, вважати, що вони точні, (як, прим., оповідання в запису Беляєва про обставину початку бунту, згадка Муравйова - Карського за місце бійки, а особливо зловмисні плітки про повстання у Дівова й Віламова). Анонімний автор великої неточного „Рассказа очевидца об арестовании в 1825 году Муравьева и Муравьева - Апостола“ (в першій з зазначених книг Шімана) виходить з повідомлення жандарського офіцера Ланге (тоб - то Ланга), товариша в подорожі Гебеля до Трилісів. Голодников (див. далі) дає цікаві відомості про Башмакова й М. Муравйова - Апостола в Ялуторовському.

²⁾ Стаття Баласа, як зразу виявилось, не могла задовольняти своїм змістом. Нариси Максимова, також викликали заперечення собі, як почасти й життєпис М. Муравйова - Апостола Якушкіна Краді Кропотова, однаково як Дмитрієва - Мамонова й Вейденбаума, лише випадково стосуються повстання Чернігівського полку. Стаття І. Ф. Павловського, що зачеплює один з фактичних епізодів у сучасних подіях, за межами наведеного архівного матеріалу, має, на жаль, багато неточного.

ського та ин.), яких кількість при пильному підрахунку може ще чимало збільшитись. слід, кінець - кінцем, указати й на саму наукову літературу, де повстання Чернігівського полку зазначається з певного, спеціального погляду, як, напр., у праці Бороздіна, двох ранніх працях Довнара - Запольського, етюді Щоголева, а також у науково-популярних нарисах Покровського, Рожкова, Преснякова, Пажитнова, Балабанова, або навіть подається в спеціальному, систематичному викладі, як, наприклад, ще в Шніцлера, пізніше — у Шімана, Шільдера, Іконнікова або ж у Довнара - Запольського в останньому його нарисі ¹⁾.

Коли офіційні акти помагають відтворити, так - би мовити, тіло, кістяк подій, а різні свідчення приватного походження допомагають його оживити, то узагальнення й спеціальні досліди призначено для того, щоб відповідно усвідомити, освітлити факти, які виображають історичні джерела та підручники. Констатуючи літературу цього питання, ми можемо уявити стан дійсного значіння в даному разі. В додаток, як ми бачимо, до офіційного викладу, який розрізнено або який оформлювалося за редакційною участю самого уряду ²⁾, і на допомогу приватним повідомленням, які довгий час не координувалися між собою ³⁾, в нашому розпорядженні маємо узагальнення, які поволі вдосконалювалися (що до повности й технічної обробки) як популярного ⁴⁾ й наукового характеру, та які правлять до цього в даному разі за більш - менш випадковий деталь ⁵⁾ або, навіть, в посутньою частиною ⁶⁾.

1) Праці Бороздіна, Довнара - Запольського (дві перші його книжки) й Щоголева, як і перша з зазначених вище праць Шімана, цікаві в даному разі тими своїми частинами, що стосуються „Политического Катехизиса“ С. Муравйова - Апостола й Бестужева - Рюміна. Книга Шніцлера має тепер, звичайно, тільки історичну вагу. Шіман, що уперше в початковому своєму дослідженні познайомив у пресі, між иншим, з текстом „Политического Катехизиса“, викладаючи систематично в другій своїй праці про розвиток повстання Чернігівського полку, не зовсім справився з матеріалом, що був у його в розпорядженні: він, прим., зайво віри дав відомості Горбачевського, що йде від Мозалевського, про поводження кн. Щербатова з затриманим емісаром С. Муравйова - Апостола, а також оповіданню, що переказав Михайловський - Данилевський од „гусарского полковника“, про небезпеку один час військові Гейсмара з боку Чернігівського полку; допустив далі низку помилок (напр., гіперболізація кількості ран Гебеля, називання поручиком розжалуваного з полковників у садати Башмакова, а Матвія Муравйова - Апостола, що вже був на демісії, — батальйонним командиром Охтирського гусарського полку (сплутавши, очевидно, з Артамоном Муравйовим), неправильне навіть подекуди розташовування дівих проти бунтівників військ, перекручування топономастики (в назвах „Мотиловка“, „Поволоч“), нерозуміння змісту доручення Миколи I в кн. Костянтину Павловичові й т. ин.

2) Наприклад у „Донесенні“ Слідчої Комісії або в „Приговоре“ Могилівського суду.

3) Вадковського, Горбачевського, М. Муравйова - Апостола, Рулікowsького.

4) У книжках, прим., Василіча або Берсенева,

5) Пор. відповідні екскурси у Шніцлера, Шімана або Шільдера, а також Щоголева й редакторів літературної спадщини як Горбачевського, як почасти й М. Муравйова - Апостола.

6) Пор. Іконнікова й Довнар - Запольського.

Залежно від вихідних поглядів повстання Чернігівського полку розглядалося як повний глибокого інтересу, немов-би закінчений сам по собі епізод, як його й передано, прим., у Вадковського, або-ж як її ціла епопея — у М. Муравйова - Апостола ¹⁾, а особливо в Горбачевського ²⁾.

Власне, як драму, трагедію, малюють його, як об'єктивний тільки з виду, цей краший мемуарист події, так навіть і сухі, холодні на вигляд заяви офіційних осіб, як Дібіч або Рот, і документи на вір „Донесення“ або „Притовора“ офіцерам Чернігівського полку, не кажучи за інші сучасні реляції.

Драматичний, звичайно, цей конфлікт поміж оборонцями, з одного боку, ладу господарського життя, що довго ще потім панував, соціальної структури, всієї взагалі державної організації та представниками, з другого, нової, свіжої громадської течії, яких роздушив пихатий противник, що пробував принизити їх глузуванням, інсинуаціями й навіть лайкою. Сучасники, що валились не просто „здоровомислящими наблюдателями“ кривавої боротьби ворогів, як і дальші покоління, по-своєму оцінювали ролю й поведінку супротивників. І це спричинилось до звичайного, психологічно зрозумілого співчуття, симпатії з боку навіть цілком лояльних людей до жертв, що жорстоко потерпіли від переможця „старого“ режиму. Через те — довгий час не було в історіографії достатньої об'єктивності, через те — ідеалізація або песимізм у відповідних зразках літератури ³⁾.

З порівнюючи-історичного погляду повстання Чернігівського полку — певне, явище, що не само собою повстало, а спричинилось до його с.-петербурзька катастрофа 14 грудня 1825 року й політичний рух у Росії першої чверті XIX віку, одночасний з польським й естерістів. Воно виявляло взагалі й відповідні громадські настрої доби визвольних рухів у Європі пореволюційного часу і в Америці ⁴⁾.

Полегчення доступу до матеріалів, що переховуються по архівах, і дальша еволюція історіографії спричинились з початку поточного століття до можливих досягнень що до повноти й поглиблення досліджень (особливо в працях професорів Шімана, Іконнікова й Довнара - Запольського). Правда, близький психології місцевого люду гайдамацький рух, що відбувався протягом майже всього XVIII в., на території України в районі зазначених полів. Пугачовщина в Великоросії, бунти військових поселень (особливо 1831 р.) безпереривні розрухи приватно-власницьких селян й т. п. явища в працях а спробами відповідних узагальнень лишались довгий час немов-би без спостереження, — не без цензурних, можливо, впливів.

¹⁾ Що додав, до речі, до згадок влучного епіграфа з Енеїди.

²⁾ Згад. *Ὁν τιδὸς αἰδῶντες* (хто загинув, той живий) це наче „мертви срама не мають“ у нашій літописній перифразі . . .

³⁾ Окрім попередніх зазначень треба вказати на віроже відношення до декабризму в Греча, Кропотова, а особливо в Юзефовича й Пачулдзєва.

⁴⁾ Згад. „святого мученика“ іспанця Рієго з його пронунсіаменто, креола Болівара з його організаторською ролюю, що відомі були не тільки Пушкіну або Пепе з карбонарською революцією в Неаполі, що викликала за постановою Лайбахського конгресу австрійську евакуацію 1821 р., коли перекинуто було один час через галицький кордон і російське військо (разом з Горбачевським, майбутнім декабристом і мемуаристом).

Новіше по недавньому катаклізмові, зрушення, як ухил до матеріалістичного тлумачення історії теоріями рівноваги між елементами суспільства, порушення й відновлення громадської рівноваги, класової боротьби, зокрема — боротьби капіталу промислового з торговельним і т. ин., спричинило прагнення не зовсім згоджуватись з вищими досягненнями дослідувачів попереднього покоління, оскільки вони виявились у працях про декабризм у Семевського, напр., або в Бороздіна, Павлова - Сільванського, Щоголева, Базилевського - Богучарського. Тому професори Шокровський і Рожков, напр., в своїому - марксистському аспекті, кваліфікуючи декабризм, як ідеологію поміщицької переважно класи (хоч - би в особі передових представників лібералізму або навіть радикальної буржуазної демократії), й виступають з новими змаганнями що до розуміння¹⁾ справи.

Подавши перегляд про стан наших відомостей про те питання, що нас цікавить, ми наче - б то маємо висновки про фактичне значіння й досі в даному разі переважно робот (не рахуючи берлінського професора Шімана) лише місцевих, київських учених: акад. (нині небіжчика) В. С. Іконнікова й проф. М. В. Довнара-Запольського, яко тих, що підсумували в свій час зроблене раніш у спеціальній літературі. Уважне знайомство зі змістом означених робот, проте, справляє нині інше вражіння, ніж підчас першої їхньої появи у пресі. Коли деякі огріхи в Шімана, Шільдера, Щеголева, а також редакторів літературної спадщини Горбачевського й Муравйова - Апостола²⁾ пояснюються тим, що в

¹⁾ Вже після одсилки автором свого рукопису для друку вийшло в світ видання Пушкінського Дому під редак. тт. Модзавевського і Оксмана з дуже цікавими матеріалами по даному питанню і, між иншим, з двома вступними до них статтями Ю. Гр. Оксмана.

²⁾ В короткому повідомленні у Шільдера про повстання Чернігівського полку в неточності (до С. Муравйова - Апостола, напр., не приєднались ніби - то 3 роти, повстали подалися до Білої Церкви, щоб там з'єднатися з VI піхотною дивізією, а прізвища Щепило й Модзавевського перекручено, також як і наданий портрет Сергія Муравйова - Апостола визнано за портрет Матвія). У викладі, який спирається на достатній документальний матеріал, П. Е. Щеголева можна зазначити хиби, хоч - би міркування про нібито 4 - х батальйонний, а не 2 - х батальйонний склад тодішнього полку, твердження далі про те, що С. Муравйов - Апостол вирішив підняти повстання після повідомлення про одночасовий наказ арештувати обох Муравйових - Апостолів і Бестужева - Рюміна; лист 4 - го березня від Сакена до Дібіча зараховано до 1828 р. (замість 1826 р.). Заяви про невідомість у літературі (споч. Руліківського), священника Кайзера, про поразку повсталих на третій (замість 4 - го) день, коли прочитали катехізіс, і про те, що Сухінов багато разів читав його, далі відомості про кару нижніх чинів Чернігівського полку, крім проходження кріз строй й відправки на Сибір і на Кавказ, також розсилка ніби - то по других частинах військ і т. ин.

Горбачевський у перевиданні „Задруги“, підпоручика Вадковського білоцерківського ємісара (в покажчикові ниймень, на стор. 317), Муравйова - Апостола ототожнює з Федором Вадковським, жертвою доноса Шервуда й мемуаристом і т. ин.

С. Я. Шграйх у передмові до перевидання Муравйова - Апостола каже, за традицією, про виступ разом із Муравйовим - Апостолом усього 6 рот (всупереч свідченням Горбачевського й особливо Руліківського) й т. ин.

них в інший бік зверталось переважну увагу, а до популярних робіт (прикл. Василіча або Берсенєва) не можна ставити таких вимог бездоганної наукової шліфовки, то трохи инакше стоїть справа з кваліфікацією ніби ще не випереджених що до зовнішнього боку праць вказаних авторитетних дослідників, маючи на увазі повність фактів, які вони подають, техніку викладання, почасти навіть і глумачення.

Перший із них, автор „Крестьянского движения в Киевской губернии в 1826—27 гг. в связи с событиями того времени“, виходив з погляду використаної й цілком вичерпаної для того часу літератури даного питання. В одному зі вступних розділів він додав до поданих архівних матеріалів поширений, порівнюючи з попереднім й оновлений виклад ходу повстання Чернігівського полку, який, між иншим, цікавий ще й тому, що привертає досить уваги, не зважаючи на стриманість висновків дослідника, і в напрямку сучасних до повстання соціально-економічних проблем. Колишне значіння цієї праці найкраще видно з того факту, що його, без жадної перевірки наслідків переведеного в ній підсумку, прийняв автор пізнішої роботи з аналогічною темою в даній галузі. Це немов-би наочно свідчить про пієтет колишнього учня до свого професора.

Нині перевірка наведених у В. С. Іконнікова даних і тих висновків, які зроблено за цими даними, не дозволяє, погодитися з думкою про непорушність досягнень на світанку революції 1905 р. Резюмуючи вражіння від знайомства з його працею, стараннішого, ніж те, що задовольняє звичайну цікавість, треба визнати, значну залежність автора від літературного матеріалу довідкового характеру, який тут подається в дуже значній кількості, наслідком чого часом буває ніби-то переобтяження, потреба відмовитись од критичного досліджування, недоладна інтерпретація того, що треба висловити, й т. д. Виконана з великими труднощами, проте, без використання всіх можливостей сучасних ресурсів, з застарілим за минулі 2 десятиліття матеріалом, без цілковито точної картини подій, не без огріхів конструктивного характеру, зазначена робота не може бути нині за цілком надійну й підручну книжку, щоб ознайомитися з цим питанням.

Такі самі вражіння й од „Декабрьської революції 1825 г.“, професора М. В. Довнара-Запольського, яка народилася на світ слідом за весняною революцією 1917 року з - під пера складача трьох значних праць про рух декабристів.

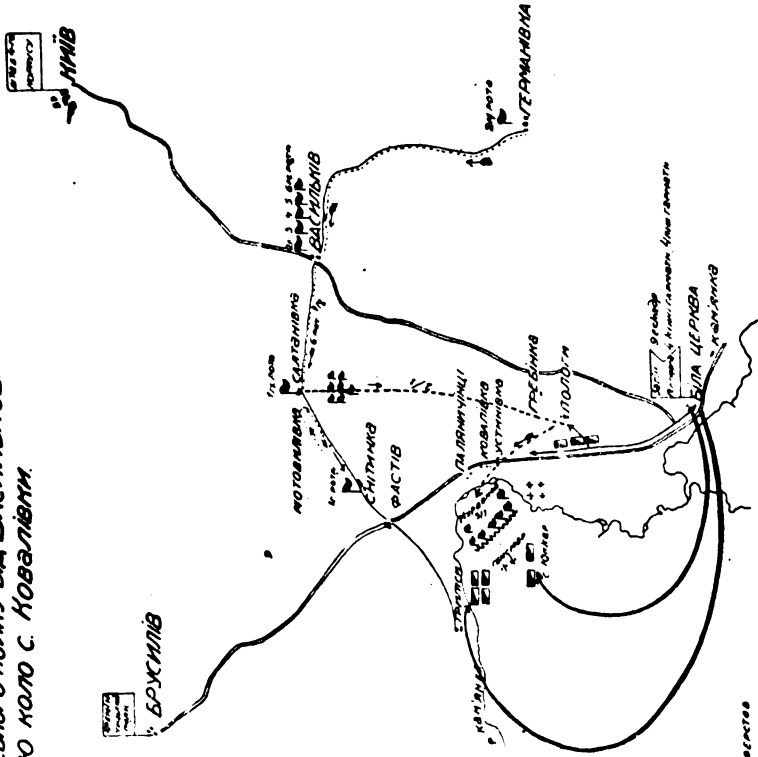
Автор мав змогу користувати досить збільшену за попередні 12 років літературу питання, встиг одним із перших у свій час пройти до Ленінградського б. Державного Архіву й взяти звідти з числа матеріалів, які в даному разі цікавили, свідчення між иншим у Слідчій Комісії братів С. і М. Муравйових - Апостолів і Бестужева - Рюміна, і тому подав новітнє вяображення ходу повстання Чернігівського полку. Проте, на жаль, в і серйозні огріхи цього викладу. . .

Таким чином, пояснюється неминучість тимчасово задовольнитися, насамперед, відповідною аналізою літератури питання й зробити підсумки її досягнень у формі викладу, оновленого потрібними додатками перше, ніж буде можливо її далі деталізувати й поглиблювати¹⁾.

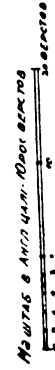
¹⁾ Цю роботу було закінчено в січні р. 1925.

СХЕМА

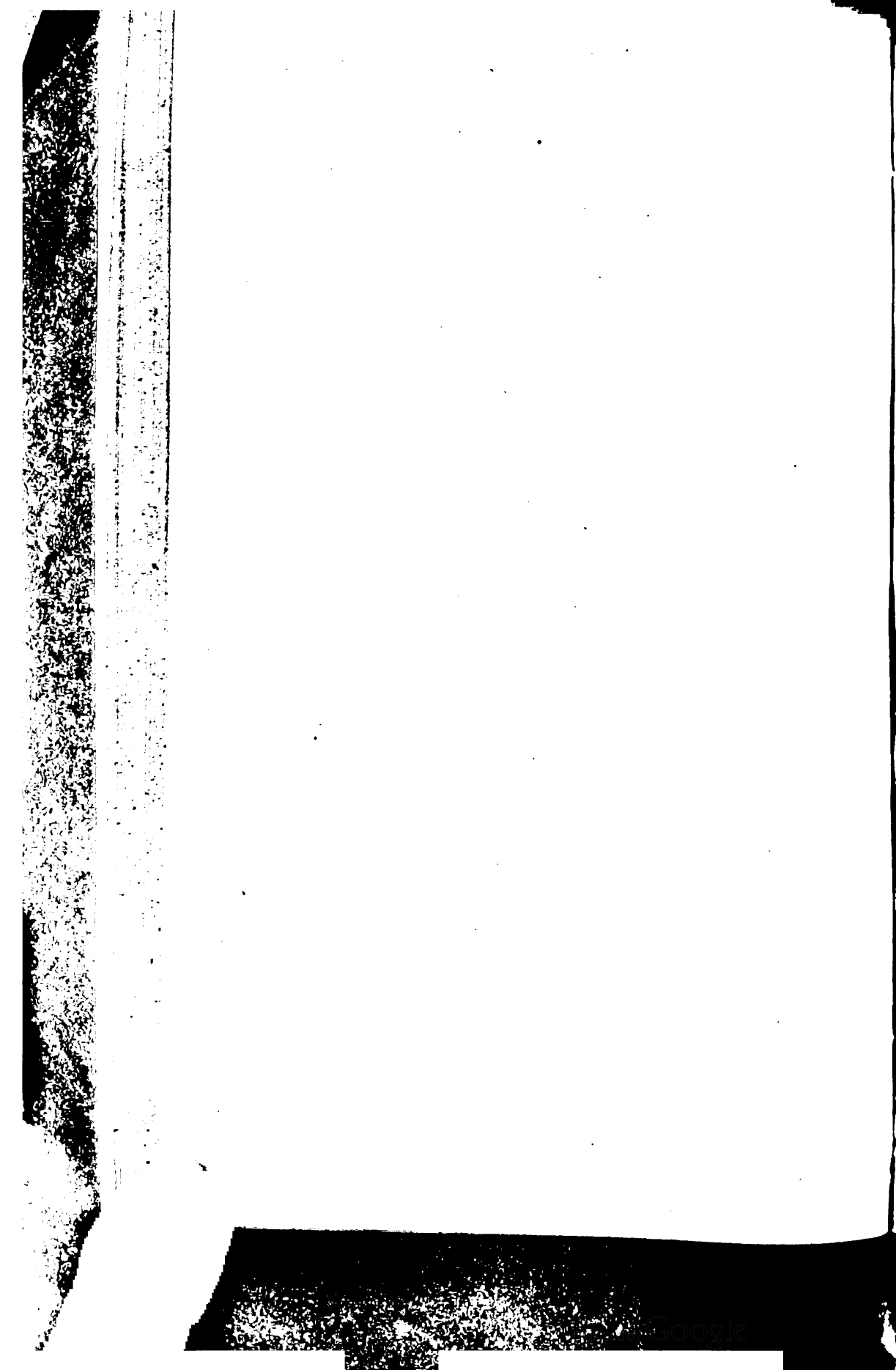
ПОВСТАТНЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ
 РУХ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ВІД ВАСИЛЬОВА
 ДО МІСЦЯ БОЮ КОЛО С. КОВАЛІВНИ

5-9 кілометрів
 ЛАВОТОВУ

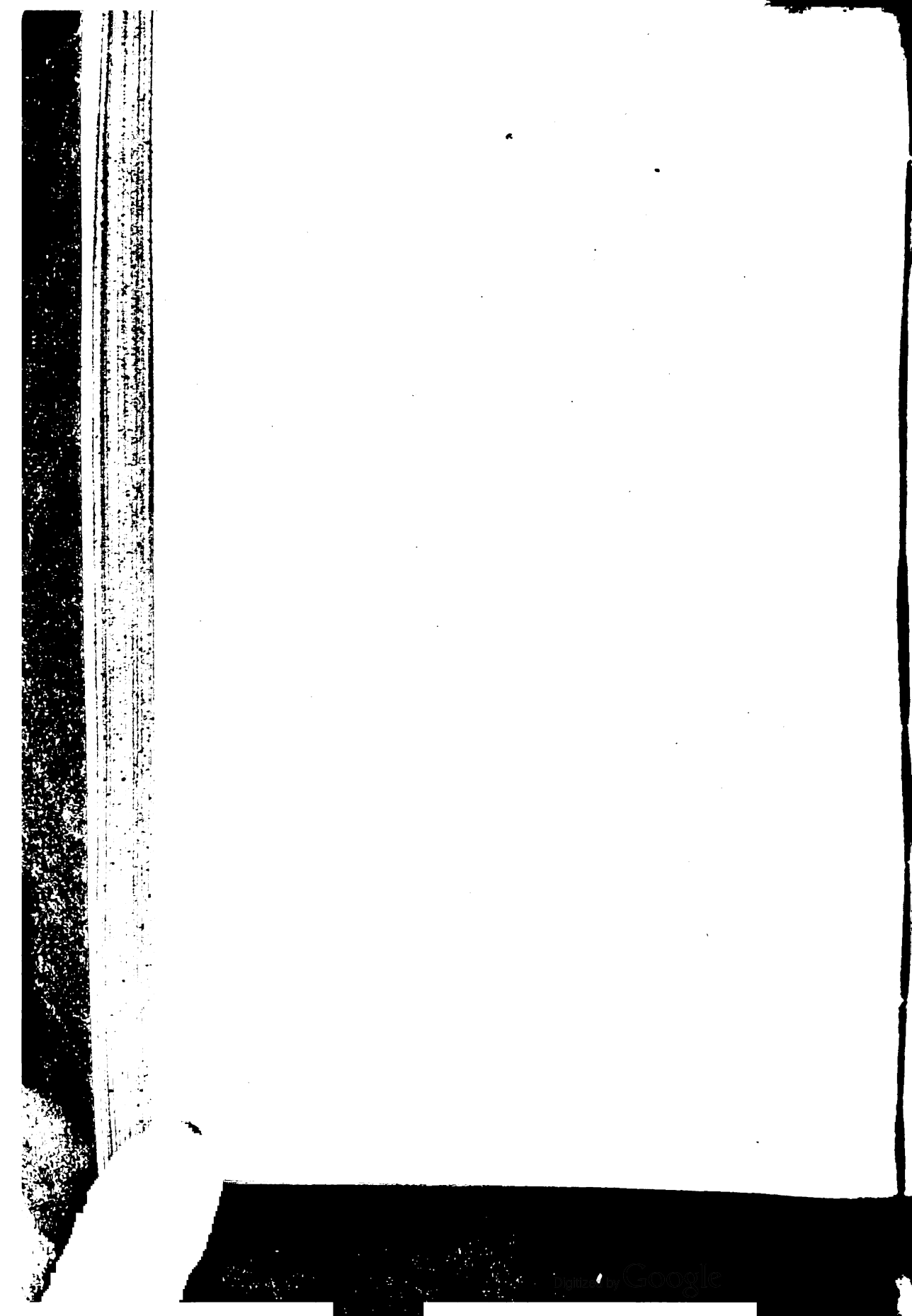
Умовні знаки
 П. — майданчик партизанського полку
 Р. — повстанський загін
 → — рух Чернігівського полку
 □ — вказівка Чернігів
 □ — вказівка на місця бою
 ————— — залізниця
 ~~~~~ — річка
 ————— — дорога
 ————— — будівля

**УЧАСНИКИ ПОВСТАЙНЯ ЧЕРНІ-
ГІВСЬКОГО ПОЛКУ ПЕРЕД ВІЙ-
СЬКОВИМ СУДОМ У МОГИЛЬОВІ**

О. Д. ТАТАРИНОВА - БАГАЛІЙ

I. Вступ

Що ми знаємо про політичний процес декабристів у його частях і в цілому? Як відомо, політичний процес декабристів у Петербурзі відбувався в двох зовсім різних установах: в Слідчій Комісії і в Найвищому Карному Суді. 17 грудня 1825 р. було утворено окрему „Комиссию для изыскания о злоумышленных обществах“, що після 5^{1/2} місяців роботи подала, як наслідок своїх „изысканий“, доповідь імператорові під заголовком „Донесення слідчої комісії“. Це донесення було надруковане окремим виданням у друкарні Головного Штабу і друкувалося, як додаток до урядових газет 1826 року. В цій донесенні; (все воно має 88 друкованих сторінок) на багатьох сторінках комісія подає історію таємних товариств Росії першої чверти XIX віку, почавши від 1816 до 1825 р., та закінчує виклад описом дня 14 грудня в Петербурзі й описом руху Чернігівського полку на Київщині з 29 грудня 1825 р. до 3 січня 1826 року (3^{1/2} сторінки). Цілком ясно, що комісія, згідно з наказом згорн, звернула головну увагу не на день повстання в Петербурзі та на Україні, а на історію таємних товариств на території тодішньої Росії й на те, щоб вияснити міру провинності кожного окремого члена.

1-го липня 1826 року з наказу імператора було притягнуто до найвищого карного суду 61 членів Північного Товариства („Северного О-ва“), 37 членів Південного Товариства („Южного О-ва“) і 23 члена Товариства Об'єднаних Слов'ян („О-ва Соединенных Славян“). Отже, і членів таємних Товариств на Україні (Південного й Т-ва Об'єднаних Слов'ян) судили в Петербурзі. З них два—С. І. Муравйов-Апостол та Бестужев-Рюмін, були одночасно й керівниками повстання Чернігівського полку, а решта офіцерів-учасників руху були віддані під військовий суд у Могильові-Білоруському.

У Варшаві також був утворений окремий слідчий комітет 7/19 лютого 1826 року для „відкриття таємних товариств, що

в недавнім часі існували в царстві Польському, а також в областях, від колишньої Польщі до російської імперії приєднаних". Цей комітет і подав, як результат своєї слідчої роботи, донесення великому князеві Костянтиніві Павловичу — головному командувачу польської армії (див. „Государственные преступления в России в начале XIX века“ под редакцией Базилевского, т. 1, ст. 70—94 — тут передрукований текст цього донесення).

Історії цього першого великого політичного процесу в Польщі (зв'язаного, однак, і з Україною) віддає багато уваги Ленський у своїй статті: „Польша в I половине XIX в.“ (див. „История России в XIX веке“, изд. „Гранат“, т. I, ст. 260—327).

Військовий суд над офіцерами, притягненими за участь у повстанні Чернігівського полку, відбувався в Могильові-Білоруському, а над салдатами — в м. Біла-Церква (Київської губернії), цеб-то в їх дивізійній квартирі.

Чого військовий суд над чернігівцями відбувався в Могильові Білоруському?

Згадаймо, як були розташовані військові сили Росії I-ої чверти XIX віку: на південному заході Литовський корпус був поставлений у зв'язок з Польською армією, Головним командувачем останньої, а разом з тим фактичним необмеженим владарем у царстві Польському, був великий князь Костянтин Павлович: це був форпост для Європи. — Крім того, так звані I і II армія (для захисту від Туреччини) займали територію сучасної України й Білорусії й навіть частину місцевості центральних губернь РСФСР. Головною квартирою I армії був Могильов Білоруський (так його називають документи), а квартирою II-ої армії було містечко Тульчин (Под. губ.). Чернігівський полк, що стояв на Київщині (9 дивізія 3-го корпусу), входив до складу I армії, головним начальником якої був старий генерал Сакен у Могильові.

Комісія військового суду в Могильові повинна була провести і слідство й суд над „винними у зраді й бунту Чернігівського полку“ (14 офіцерами), вона повинна була сполучити в собі слідчі функції з судовими, але їй не треба було розбиратися в складних заплутаних взаєминах членів різних таємних товариств, як то робила слідча комісія в Петербурзі, їй тільки треба було виразно виявити форму участі того чи іншого офіцера в процесі повстання на Київщині: час від 29 грудня 1825 р. до 3 січня 1826 року був центром її уваги й розсліду-

Треба сказати, що досі ми знали дуже мало про діяльність цієї комісії: в „донесенні слідчої комісії“ тільки мимохідь зауважено, що полонені офіцери були віддані під військовий суд (тут неправильно названо також прізвище забитого офіцера Щепило).

Крім того, в Петербурзьких Сенатських Відомостях (21 серпня 1826 р., № 34) був надрукований „высочайше утвержденный приговор об офицерах Черниговского пехотного полка, осужденного за участие в мятеже, произведенном бывшим в том полку подполковником Муравьевым Апостолом“. Цей документ дає нам, крім відомостей офіційного характеру (вироку імператора та аудиторіятського департаменту головного штабу), деякі мінімальні відомості про підсудних офіцерів¹⁾.

От і все, що ми знали досі за процес Чернігівських офіцерів, суджених у Могильові.

Цього року, року, коли святкуємо ювілей повстання декабристів, ми маємо змогу поновнити ці дуже скупі відомості багатьма цілком свіжими архівними матеріалами.

II. Огляд матеріалів про військовий суд у Могильові

В зв'язку з виявленням всіх матеріалів до історії декабристського руху, що зберігалися по Московських та Ленінградських архівах, в колишньому Сенатському архіві, нині в юридичній секції Ленінградського Центрархіву, було знайдено в фонді аудиторіятського департаменту головного штабу одну велику справу (в 4-х томах у I-й пачці) під таким спільним заголовком: „об офицерах, участвовавших в мятеже Черниговского пехотного полка“ (див. II відд. аудиторіятського департаменту головного штабу, 1826 р., пачка 14, діло 35).

На великий жаль, перший том цього діла не зберігся: мабуть, то й був оригінал військово-судного діла над офіцерами. Але, на щастя, II том цієї справи поповняє до певної міри цю втрату, він має такий заголовок: „Выписка из военно-судного дела о мятежных офицерах и заключенная об них сентенция“. Цей том у обгортці без палітурок, написаний прозірним писарським письмом, має 198 сторінок; з них 162 сторінки займає вищезгадана виписка, на 163 стор. власноручні підписи всіх підсудних офіцерів від 20 березня 1826 року, 165—180 сторінки займають виписки з святого письма і збір різних пара-

¹⁾ Текст цього вироку передрукований у Базилевського — див. „Госуд. преступлення в России в XIX веке“, т. I, стр. 64—67.

графів цивільних і військових законів, які отосувалися до даного злочину. Останні 17 сторінок займає сенценція комісії військового суду з власноручними підписами всіх членів комісії. Такий зміст другого тому.

III-й том має заголовок: „Дело об офицерах, участвовавших в мятеже Черниговского полка к № 35“; це вказує на допоміжний характер цього тому.

Цей том містить діловодне листування між штабом I армії і головним штабом в Петербурзі з приводу організації цієї військово-судної комісії та її діяльності. Ці документи відбивають ті зміни, що відбувалися в складі підсудних, і самий процес переведення суду: ст. 2 — 7 займає лист головного командувача першої армії генерала Сакена на ім'я начальника головного штабу Дибича від 9 квітня 1826 р. (під № 63), ст. 36 — 39 займає записка „чим треба доповнити військово-судну справу“, аркуші 43 — 50 займає самий текст — в питаннях і відповідях — цього додаткового слідства. Справа кінчається листуванням I-ої армії з головним штабом з приводу амуніційних речей Чернігівського полку, що зникли в наслідок повстання.

Ясно, що й цей том велику вагу має для вивчення діяльності військового суду. Тут є також оригінал листа поручика Сухінова, визначного учасника повстання Чернігівського полку — цей тільки що знайдений документ подає нові дані до його життєпису¹⁾.

Том четвертий цієї справи під заголовком „К делу об офицерах, участвовавших в мятеже Черниговского полка“ має такий зміст: аркуші 1 — 155 займає доповідь аудиторіятського департаменту від 10 липня 1826 року (т. - е. те саме судове діло комісії з додатком присуду департаменту), текст, так званої, „височайшої конфірмації“ від 12 липня, а також цілий ряд супровідних паперів до копії доповіді, що була надіслана до різних урядових установ. Крім того, в кінці цього тому є ціле невелике діло про стягнення грошей з засуджених на цім суді офіцерів та їх сімей за не знайдені амуніційні речі Чернігівського полку; діло це тяглося аж до 1838 року.

Я гадаю, що після короткого опису змісту цієї справи в її цілому і в частях цілком зайво доводить її вагу: як результат організації й діяльності військового суду в Могильові, вона становить основне джерело для вивчення цього процесу; правда,

¹⁾ Див. В. Барвінський „До біографії поручика І. І. Сухінова“ в книзі „Декабристи на Україні“. К. 1926.

ми будемо мати, певно, в найближчому майбутньому слідчі індивідуальні справи Сергія та Матвія Муравйових Апостолів і Бестужев-Рюміна, як членів Південного товариства, що судилися в Петербурзі (див. I том цих слідчих діл, виданих від Центрархіву під назвою „Восстание декабристов“, том I. М. 1925); що до решти учасників цього повстання нам доведеться обмежитися лише цією судовою справою.

Крім того, тому історикові, який буде студіювати грудневе масове озброєне повстання на Україні, також доведеться користуватися цими матеріалами.

Ці матеріали слідчого характеру, допити, опити, свідчення займають середину між документами суто-офіційного походження й характеру (як, напр., різні офіційні звідомлення) і документами мемуарного характеру.

Треба сказати, що до нас дійшло багато рапортів і різних секретних донесень урядової військової й цивільної влади, які припав обов'язок вгамування „бунтівників“, але свідчень безпосередніх самовидців і учасників повстання майже не збереглося.

Сергій Муравйов-Апостол, Бестужев-Рюмін, Щепило, Кузьмин не встигли написати своїх записок про повстання.

Правда, Горбачевський — цей живий архів товариства З'єднаних Слов'ян — обробив великий матеріал мемуарного характеру в тій частині своїх записок, де він описує повстання Чернігівського полку (див. „Записки“ Горбачевського, М. 1916 р., ст. 57—179), але він ніде не посилається на свої джерела, а сам він не був безпосереднім учасником повстання, він писав свої записки в Сибіру, або з оповідань кількох офіцерів Чернігівського полку, що також жили в Сибіру, або з других і третіх уст — тому зробити критичний дослід матеріалу, що він подав, дуже трудно.

Беручи все те до уваги, треба сказати, що наукове видання цих матеріалів до історії військового суду в Могильові, що разом з тим становлять джерело до історії повстання Чернігівського полку, стає черговим завданням.

Гадаю, однак, що опублікування цього матеріалу, як історично-юридичного пам'ятника, не виключає потреби подати відомості про всі етапи цього процесу й виявити його зміст так, як це буде зроблено в моїй статті; ця військово-судова справа обтяжена деталями фактичного характеру, повна різних імен і назв місцевостей, вставок доповнень і повто-

рень—отже, не буде приступна читачеві—не фахівцеві. Завдання моєї статті подати систематичний виклад військово - політичного процесу 1826 р. в Могильові за невиданими ще матеріалами.

Всі матеріали названого вище діла можна поділити, з огляду на їх характер, на дві основні частини: одну частину становлять матеріали, що явилися в результаті слідства судової комісії, цеб-то всілякі свідчення й документальні додатки до них, другу частину становлять документи суто - судового юридичного характеру—сентенції й присуди різних представників і установ, що користувалися від уряду довір'ям і владою, з приводу даного процесу.

Знов-же матеріали слідчого характеру судового діла поділяються в самій справі ¹⁾ на дві частини: перша, менша, подає опис повстання Чернігівського полку — головне вгамування його владою: тут ми бачимо різні писані донесення урядовців—цивільних і військових, а також багато свідчень від осіб, що були вірні царату. На підставі всіх цих матеріалів, додавши, де це буде потрібно, і слідчі матеріали окремих офіцерів, я спробую дати картину повстання Чернігівського полку в його основних моментах. Потім на підставі індивідуальних слідчих діл, що становлять переважну частину слідчого матеріалу, я спробую з'ясувати індивідуальні дії і значіння кожного офіцера окремо.

Подавши слідчий матеріал в його цілому, я розгляну судову частину процесу окремо на підставі документів судового характеру.

III. Повстання Чернігівського полку за описами представників влади

„На суді доведено“, так починається слідча справа, і далі оповідається про події в Трилісах невідомо якої особи; але потім ця особа виявляє себе такою фразою — вставкою ²⁾ серед тексту: „як видно з пояснень полковника Гебеля“—отже послухаймо, що розповість нам командир Чернігівського полку про першу збройну сутичку із офіцерами-членами товариства Об'єднаних Слов'ян, що розпочали повстання. 26-го грудня 1825 року він дістав секретного наказу від свого начальства з Могильова - Білоруського (начальника головного штабу 1-ої

¹⁾ В моєму розпорядженні є копія доповіді аудиторіатського департаменту з IV тома цього діла (в четвертому томі найповніше відбився процес офіцерів у його цілому). Далі я скрив посилаюся на цю копію.

²⁾ У час переведення цієї справи Гебель був вже полковник, Трухін - підполковник.

армії, генерал-ад'ютанта Толя) — „высочайшее повеление“ арештувати підполковника Чернігівського піхотного полку, Сергія Муравйова-Апостола, а також його брата, що приїхав до нього (підполковника в одставці, що проживав у своєму маєтку Хомутець, Полтавської губ.) Матвія Івановича. Але братів Муравйових на той час у Василькові (штаб Чернігівського полку) не було, обидва вони виїхали в корпусну квартиру в Житомир, діставши відпустку від Гебеля. Гебель і два жандарські офіцери з ним знайшли там тільки підпоручика М. П. Бестужев-Рюміна (Полтавського піхотного полку, найближчого друга С. І.) й „розжалованого“ в рядові Башмакова (колишній командир 17-ої артилерійської бригади, розжалований у салдати за рострату артельних сум; був засланий на поселення. О. Б.). Після трусу в помешканні вони „взяли до себе й запечатали всі знайдені в нім папери, листи й різні книги Муравйових“. А щоб розшукати їх самих, вони, того самого дня рано виїхали кіньми до Житомира, але не знайшли й там і тоді поїхали услід за ними, розпитуючись дорогою, де вони зупинялись й міняли коней. В м. Любар по Бердичівській дорозі вони зустрілися коло корчми з жандарським поручиком Лангом: цього останнього корпусний командир (ген. Рот) післав за Бестужев-Рюмінім на його квартиру; дізнавшись від хазяїна квартири, що Бестужев-Рюмін виїхав до м. Любару, Ланг негайно поїхав услід за ним, щоб і його арештувати. Гебель рішив їхати далі з Лангом, а жандарські офіцери, Несмеянов і Скоков, відправилися в різні сторони для розшуку Муравйових. Не було Муравйових і в м. Павлоччі. Тоді Гебель і Ланг, довідавшись, що Муравйови ідуть на Фастів, виїхали також туди, але по дорозі спинилися в с. Трилісах, щоб погрітися й дати їсти коням. Заїхавши на квартиру поручика Кузьміна, (командир 5-ої мушкетерської роти Чернігівського полку), вони цілком несподівано для себе побачили серед кімнати зовсім одягненого С. І. Муравйова-Апостола (хоч було тільки 4 години ранку); в другій кімнаті на ліжку лежав його брат Матвій. Тоді Гебель, поставивши в кімнаті жандарського офіцера, закликав фельдфебеля 5 роти Шутова й наказав йому зрядити варту з 12 чоловіка (8 чоловік поставлено на кухні, трое по-під вікнами від улиці й один у сінях). Сам він, вернувшись до кімнати, об'явив Муравйовим, що вони арештовані. Довідавшись від денщика, що Бестужев-Рюмін також має повернутися удосвіта до Триліс, він вирішив дождатися і його, щоб

захопити усіх разом. Але на світанку (29 грудня) прийшли сюди в Трилісі поручик Кузьмин і Щепило (ротні командири II-го батальону, цеб-то Муравйова-Апостола), а трохи згодом і капітан Соловйов і поручик Сухінов, і приїзд їх у такий незвичайний час збентежив Гебеля, й підозріваючи щось непевне, він послав Ланга довідатися, чи готові коні. Але скоро тільки Ланг відчинив двері, щоб вийти з хати, де були вартові салдати, як поручик Щепило, схопивши салдатську рушницю, поставлену коло дверей, зі словами: „цього першого треба вбити“, кинувся, щоб проколоти його багнетом, однак Гебелю пощастило втікти від нього в хату до салдат і держати двері так, щоб він не міг увійти. Коли Ланг вийшов у двір, то до нього підійшов поручик Сухінов і, щоб урятувати йому життя — відвів його в хату до попа.

Полковник Гебель вийшов до кухні й наказав вартовим, коли-б Муравйови спротивлялися, „колоти їх, як найголовніших злочинців“, але не встиг він вимовити ці слова, як услід за ним вийшли до кухні всі офіцери, що прибули, і почали розпитуватися його, за що арештовані Муравйови. Він відповів, що „знати про те не їхнє діло“. Тоді Щепило закричав: „ти варвар, хочеш погубити Муравйових і, вихопивши з рук вартового рушницю, пробив Гебелеві багнетом груди; решта офіцерів також негайно схопилася за рушницю. Наказ Гебеля до салдатів, щоб захищали свого командира, цеб-то його, не був виконаний: „салдати, стояли, неначе сторонні глядачі“. Обороняючись, Гебель вискочив з кухні у двір, але офіцери й Муравйов наздогнали його; офіцери кололи Гебеля, а Муравйов тяжко поранив Гебеля в живіт. Проте, йому пощастило вихопитися від них, і він кинувся бігти, але Щепило догнав його, ще кілька разів ударив, сильно поранивши голову багнетом і зламавши цівкою рушницю праву руку. І тут, однак, Гебелеві пощастило вирватися від нього й добігти до корчми, де стояли порожні сані з парою селянських коней. І хоч рука йому була зламана, йому вдалося погнати коней по дорозі. Поручик Сухінів погнався за ним на коні й завернув його коні назад, але салдат Максим Іванів скочив у санки і, з наказу Гебеля, довів його спершу до ротного двору, потім до панського дому, а звідти вже степом у с. Снитинку, де була розташована перша гренадерська рота того самого Чернігівського полку, до капітана Козлова.

Такі Гебелеві свідчення. Мабуть, він дав ці свідчення в писаній формі не в Могильсьві, а в Києві, де Гебель лікувався

від своїх ран. „На бажання імператора, батько, напівслабий, ще в ліжку проказав опис всієї події“, пише син Гебелів, А. Г. Гебель (див. „Русский Архив“ 1871 р., ст. 1717 - 1727. „Из записок полковника гвардии Александра Густавовича Гебеля“).

Така подія в Трилісах у опису полковника Гебеля.

Які - ж були свідчення другої сторони про ці перші моменти повстання? У мене нема слідчих справ ні братів Муравйових, ні Бестужев - Рюміна (їх суджено в Петербурзі), і їх справи, як членів Південного товариства, увійшли до видавничого плану Центрархіву, але я маю серед своїх матеріалів результати, хоч і дуже короткі, їхнього першого допиту при III - ому корпусі — виклад цього допиту є в моїй судовій справі.

С. І. Муравйов - Апостол свідчив, що він їздив з Василькова до Житомира, щоб виклопотати Бестужеву - Рюміну відпуску для поїздки до батька, що брат його Матвій поїхав разом з ним, не хтівши з ним розлучатися, що Бестужев - Рюмін дав їм знати, що в його квартирі був трус, і що їх наказано арештувати, приїхавши для того до м. Любару; стали вони в Трилісах, сподіваючись, що тут їх не так легко відшукають жандарі; Бестужев - Рюмін поїхав до Брусилова, щоб довідатися, де жандарі, далі він каже, що він викликав Кузьміна з Василькова, щоб дізнатися, що діється там, а це треба було йому для того, щоб знати, куди тікати й де ховатися, полк - же він збунтував через те, що по нього приїхали жандарі, що так само й офіцери, приїхавши з Василькова дізнатися про його становище, „зважилися на все для визволення його, Муравйова, і тому мусили напасти на полковника Гебеля“; таким чином, власне приїзд жандарів стався причиною змови, бо її раніше зовсім не було. Бестужев - Рюмін сказав, що він, „через те пристав до Чернігівського полку, що до нього також приїздили жандарі, і тому він хотів від них звільнитися“.

На жаль, ми не маємо допитів про цей момент повстання і взагалі про все повстання поручика Щепилла й Кузьміна — цих відважних офіцерів Чернігівського полку; Щепилло був вбитий у бою, Кузьмін сам заповдіяв собі смерть у день поразки. Але ми маємо дуже важливі для висвітлення цього епізоду свідчення двох інших офіцерів, безпосередніх учасників цієї збройної сутички — я маю свідчення капітана Соловйова та поручика Сухінова. Соловйов дуже довго заперечував факт своєї участі в повстанні, але, кінець - кінцем, дав вельми докладне й детальне визнання, в якому так описує перший

момент повстання. Передусім він заявляє, посилаючись на слова Щепилла, що Муравйов - Апостол поїхав до Житомиру не на те, щоб клопотатися про відпустку Бестужев-Рюмїну а на те, щоб „повідомити всіх, коли починати дії, при чім починати малося з Чернігівського полку“, що Муравйов „буде в своїх братів, командувачів гусарських полків : Охтирського та Олександрійського“, що ці полки перші мають приєднатися до Чернігівського полку, що 17 егерський полк і Олександрівський теж готові приєднатися до них ; всі вони разом дійдуть до корпусної квартирі (цеб - то до Житомира), де до них прилучиться 8 - ма дивізія й артилерійська бригада, і тут „згідно з конституцією проголосять“ „волю й рівність“. Після цього об'їзду Муравйов викликав до Триліс Кузьміна записком з проханням, щоб приїхали і всі інші офіцери Чернігівського полку — члени товариства Об'єднаних Слов'ян. Спершу туди поїхали Кузьмін і Сухінов, а потім Соловйов і Щепилло прибули о 9 - ій годині в помешкання Кузьміна в Трилісах. Соловйов увійшов до кімнати, де були Муравйов і Гебель, Гебель наказав Соловйову їхати до своєї роти, у відповідь на це Соловйов ніби - то вийшов з кімнати, щоб сказати, щоб підїхали коні. Вернувши до кімнати — він побачив, що Щепилло взявши рушницю, підїшов до жандарського офіцера Лашка кажучи : „Треба вбити його“. Побачивши запал Щепилла, Соловйов схопився одною рукою за рушницю, а другою, притиснувши двері, намагався не дати йому цього зробити. Потім коли Гебель викликав його до себе, туди увійшли разом з ним і інші офіцери, і, коли Гебель почав їм говорити про їх відїзд Щепилло, схопивши рушницю, кинувся на нього з криком „вбити його“; з перестрашу Соловйов кинувся в другу кімнату де були арештовані брати Муравйови; побачивши порожню кімнату з вибитою шибкою, він теж вискочив через неї й побачив полковника Гебеля в крові; його били Муравйов прикладом, Щепилло рушницею, а Кузьмін шпагою. Підбігши до нього він схопив Гебеля за руку й одштовхнув його од них, але не розуміє, чи для врятування його, чи на шкоду, бо він, Соловйов, дійсно тоді не думав про це нічого“. Кузьмін ще декілька разів колов Гебеля в спину; що було далі з Гебелем, Соловйов не бачив.

Нам лишилося ще розглянути свідчення поручика Сухінова про цей момент. Сухінов каже, що він був у поручика Кузьміна в гостях 28 - го грудня увечорі, коли саадат 5 - тої мундш

кетерської роти, Савицький, приніс записку від Муравйова, в якій останній вимагав, щоб приїхали до Триліс: він, Соловйов, Кузьмін і Щепилло. Під'їжджаючи до квартири Кузьміна, він і Кузьмін побачили біля квартири його варту й багато людей, які сказали їм, що в квартирі знаходиться полковник Гебель і арештований Муравйов. Вони увійшли в кімнату й застали, що ті п'ють чай з офіцером Лангом. З наказу Гебеля Сухінов хотів був виїхати з Триліси, але, зустрівши на дорозі Щепилла й Соловйова, вернувся услід за ними назад. Далі Сухінов каже про те, як він урятував Ланга, не допустивши до нього Щепилла з рушницею і попрохав попа сховати його. „Поручник Ланг зтвердив цей доказ Сухінова власною присягою“. Вернувшись назад, Сухінов побачив Муравйова на волі разом з Кузьмінім; обидва бігали з рушницями й люто питали його, „де жандарський офіцер“. Потім йому наказали дігнати конем полковника Гебеля, але, побачивши його скривавлену голову, він звелів рядовому Максиму Іванову перев'язати Гебелеві голову й відправив його не до Триліс, як наказував Муравйов, а з каптенармусом Якубовським далі, щоб допомогти йому. Вернувшись до Муравйова, Сухінов сказав, що Гебеля від нього відбило багато салдат. Такі дані моїх документів що до цього першого момента повстання.

Ми бачимо, що формальним приводом для Муравйова-Апостола, щоб їхати до Житомира, було прохання дати відпустку Бестужеву-Рюміну — про це кажуть і брати Муравйови в своїх свідченнях і Бестужев-Рюмін.

Довнар-Запольський (див. його статтю „Декабрьская революция 1825 г.“ в журналі „Голос Минувшего“, 1917 р., № 7—8, ст. 61) не може зрозуміти причин цієї поїздки: „річ у тім, що в Житомирі Муравйов ні з ким не бачився з членів товариства“... „можна догадуватися, що метою відпустки були далеко не сімейні справи“ й т. д.

Горбачевський у своїх „Записках“ (ст. 64) думає, що метою поїздки було дійсно бажання дістати відпустку Бестужеву-Рюміну; останній і хотів поїхати ще з кількома офіцерами з Петербург, але мети цієї поїздки Горбачевський не може зрозуміти, тим більш, що в той день, коли Муравйови виїхали з Василькова, буде вже відомо про повстання 14 грудня в Петербурзі.

Матвій Муравйов-Апостол у своїх записках (див. його „Воспоминания и письма“, вид. „Былое“, П. 1922, ст. 51)

момент повстання. Передусім він заявляє, посилаючись на слова Щепилла, що Муравйов - Апостол поїхав до Житомиру не на те, щоб клопотатися про відпустку Бестужев - Рюмину а на те, щоб „повідомити всіх, коли починати дії, при чім починали малося з Чернігівського полку“, що Муравйов „буде в своїх братів, командувачів гусарських полків : Охтирського та Олександрійського“, що ці полки перші мають приєднатися до Чернігівського полку, що 17 егерський полк і Олександрівський теж готові приєднатися до них ; всі вони разом дійдуть до корпусної квартирі (цеб - то до Житомира), де до них прилучиться 8 - ма дивізія й артилерійська бригада, і тут „згідно з конституцією проголосять“ „волю й рівність“. Після цього об'їзду Муравйов викликав до Триліс Кузьміна запискою з проханням, щоб приїхали і всі інші офіцери Чернігівського полку — члени товариства Об'єднаних Слов'ян. Спершу туди поїхали Кузьмін і Сухінов, а потім Соловйов і Щепилло прибули о 9 - ій годині в помешкання Кузьміна в Трилісах. Соловйов увійшов до кімнати, де були Муравйов і Гебель, Гебель наказав Соловйову їхати до своєї роти, у відповідь на це Соловйов ніби - то вийшов з кімнати, щоб сказати, щоб підїхали коні. Вернувши до кімнати — він побачив, що Щепилло взявши рушницю, підїшов до жандарського офіцера Лавікажучи : „Треба вбити його“. Побачивши запал Щепилла, Соловйов схопився одною рукою за рушницю, а другою, прикривши двері, намагався не дати йому цього зробити. Потім коли Гебель викликав його до себе, туди увійшли разом з ним і інші офіцери, і, коли Гебель почав їм говорити про їх відїзд Щепилло, схопивши рушницю, кинувся на нього з криком „вбити його“; з перестрашу Соловйов кинувся в другу кімнату де були арештовані брати Муравйови; побачивши порожню кімнату з вибитою шибкою, він теж вискочив через неї й побачив полковника Гебеля в крові; його били Муравйов прикладом, Щепилло рушницею, а Кузьмін шпагою. Підбігши до нього він схопив Гебеля за руку й одштовхнув його од них, але не розуміє, чи для врятування його, чи на шкоду, бо він, Соловйов, дійсно тоді не думав про це нічого“. Кузьмін ще декілька разів колов Гебеля в спину; що було далі з Гебелем, Соловйов не бачив.

Нам лишилося ще розглянути свідчення поручика Сухінова про цей момент. Сухінов каже, що він був у поручика Кузьміна в гостях 28 - го грудня увечорі, коли саадат 5 - тої мун-

кетерської роти, Савицький, приніс записку від Мурзвійова, в якій останній вимагав, щоб приїхали до Триліс: він, Соловійов, Кузьмін і Щепилло. Підїжджаючи до квартири Кузьміна, він і Кузьмін побачили біля квартири його варту й багато людей, які їм сказали їм, що в квартирі знаходиться полковник Гебель і арештований Муравйов. Вони увійшли в кімнату й застали, що там п'ють чай з офіцером Лангом. З наказу Гебеля Сухінов хотів був виїхати з Триліси, але, зустрівши на дорозі Щепилла й Соловійова, вернувся услід за ними назд. Далі Сухінов каже про те, як він урятував Ланга, не допустивши до нього Щепилла з рушницею і попрохав попа сховати його. „Поручик Ланг зтвердив цей доказ Сухінова власною присягою“. Вернувшись назад, Сухінов побачив Муравйова на волі разом з Кузьміним; обидва бігали з рушницями й люто питали його, „де жандарський офіцер“. Потім йому наказали дїгнати конем полковника Гебеля, але, побачивши його скривавлену голову, він звелів рядовому Максиму Іванову перев'язати Гебелеві голову й відправив його не до Триліс, як наказував Муравйов, а з каптенармусом Якубовським далі, щоб допомогти йому. Вернувшись до Муравйова, Сухінов сказав, що Гебеля від нього відбило багато салдат. Такі дані моїх документів що до цього першого момента повстання.

Ми бачимо, що формальним приводом для Муравйова - Апостола, щоб їхати до Житомира, було прохання дати відпустку Бестужеву - Рюїну — про це кажуть і брати Муравйови з своїх свідченнях і Бестужев - Рюмін.

Довнар - Запольський (див. його статтю „Декабрьская революция 1825 г.“ в журналі „Голос Минувшего“, 1917 р., № 7—8, ст. 61) не може зрозуміти причин цієї поїздки: „річ у тім, що в Житомирі Муравйов ні з ким не бачився з членів говариства“... „можна догадуватися, що метою відпустки були далеко не сімейні справи“ й т. д.

Горбачевський у своїх „Записках“ (ст. 64) думає, що метою поїздки було дійсно бажання дістати відпустку Бестужеву - Рюїну; останній і хотів поїхати ще з кількома офіцерами в Петербург, але мети цієї поїздки Горбачевський не може зрозуміти, тим більш, що в той день, коли Муравйови виїхали з Василькова, буде вже відомо про повстання 14 грудня в Петербурзі.

Матвій Муравйов - Апостол у своїх записках (див. його „Воспоминания и письма“, вид. „Былое“, П. 1922, ст. 51)

в недавнім часі існували в царстві Польському, а також в областях, від колишньої Польщі до російської імперії приєднаних". Цей комітет і подав, як результат своєї слідчої роботи, донесення великому князеві Костянтинові Павловичу — головному командувачу польської армії (див. „Государственные преступления в России в начале XIX века“ под редакцией Базилевського, т. 1, ст. 70—94—тут передрукований текст цього донесення).

Історії цього першого великого політичного процесу в Польщі (зв'язаного, однак, і з Україною) віддає багато уваги Ленський у своїй статті: „Польша в I половине XIX в.“ (див. „История России в XIX веке“, изд. „Гранат“, т. I, ст. 260—327).

Військовий суд над офіцерами, притягненими за участь у повстанні Чернігівського полку, відбувався в Могильові-Білоруському, а над салдатами — в м. Біла-Церква (Київської губернії), цеб-то в їх дивізійній квартирі.

Чого військовий суд над чернігівцями відбувався в Могильові Білоруському?

Згадаймо, як були розташовані військові сили Росії I-ої чверти XIX віку: на південному заході Литовський корпус був поставлений у зв'язок з Польською армією, Головним командувачем останньої, а разом з тим фактичним необмеженим владарем у царстві Польському, був великий князь Костянтин Павлович: це був форпост для Європи. — Крім того, так звані, I і II армія (для захисту від Туреччини) займали територію сучасної України й Білорусії й навіть частину місцевості центральних губернь РСФСР. Головною квартирою I армії був Могильов Білоруський (так його називають документи), а квартирою II-ої армії було містечко Тульчин (Под. губ.). Чернігівський полк, що стояв на Київщині (9 дивізія 3-го корпусу), входив до складу I армії, головним начальником якої був старий генерал Сакен у Могильові.

Комісія військового суду в Могильові повинна була перевести і слідство й суд над „винними у зраді й бунту Чернігівського полку“ (14 офіцерами), вона повинна була сполучити в собі слідчі функції з судовими, але їй не треба було розбиратися в складних заплутаних взаєминах членів різних таємних товариств, як то робила слідча комісія в Петербурзі, їй тільки треба було виразно виявити форму участі того чи іншого офіцера в процесі повстання на Київщині: час від 29 грудня 1825 р. до 3 січня 1826 року був центром її уваги й розсліду.

Треба сказати, що досі ми знали дуже мало про діяльність цієї комісії: в „донесенні слідчої комісії“ тільки мимохідь зауважено, що полонені офіцери були віддані під військовий суд (тут неправильно названо також прізвище забитого офіцера Щепило).

Крім того, в Петербурзьких Сенатських Відомостях (21 серпня 1826 р., № 34) був надрукований „высочайше утвержденный приговор об офицерах Черниговского пехотного полка, осужденного за участие в мятеже, произведенном бывшим в том полку подполковником Муравьевым Апостолом“. Цей документ дає нам, крім відомостей офіційного характеру (вироку імператора та аудиторіятського департаменту головного штабу), деякі мінімальні відомості про підсудних офіцерів¹⁾.

От і все, що ми знали досі за процес Чернігівських офіцерів, суджених у Могильові.

Цього року, року, коли святкуємо ювілей повстання декабристів, ми маємо змогу поновнити ці дуже скупі відомості багатьма цілком свіжими архівними матеріалами.

II. Огляд матеріалів про військовий суд у Могильові

В звязку з виявленням всіх матеріалів до історії декабристського руху, що зберігалися по Московських та Ленінградських архівах, в колишньому Сенатському архіві, нині II юридичній секції Ленінградського Центрархіву, було знайдено в фонді аудиторіятського департаменту головного штабу одну велику справу (в 4-х томах у I-й пачці) під таким спільним заголовком: „об офицерах, участвовавших в мятеже Черниговского пехотного полка“ (див. II відд. аудиторіятського департаменту головного штабу, 1826 р., пачка 14, діло 35).

На великий жаль, перший том цього діла не зберігся: мабуть, то й був оригінал військово-судного діла над офіцерами. Але, на щастя, II том цієї справи поповняє до певної міри цю втрату, він має такий заголовок: „Выписка из военно-судного дела о мятежных офицерах и заключенная об них сентенция“. Цей том у обгортці без палітурок, написаний прозорим писарським письмом, має 198 сторінок; з них 162 сторінки займає вищезгадана виписка, на 163 стор. власноручні підписи всіх підсудних офіцерів від 20 березня 1826 року, 165—180 сторінки займають виписки з святого письма і збір різних пара-

¹⁾ Текст цього вироку передрукований у Базилевського — див. „Госуд. преступлення в России в XIX веке“, т. I, стр. 64—67.

графів цивільних і військових законів, які отосувалися до даного злочину. Останні 17 сторінок займає сенценція комісії військового суду з власноручними підписами всіх членів комісії. Такий зміст другого тому.

III-й том має заголовок: „Дело об офицерах, участвовавших в мятеже Черниговского полка к № 35“; це вказує на допоміжний характер цього тому.

Цей том містить діловодне листування між штабом І армії і головним штабом в Петербурзі з приводу організації цієї військово-судної комісії та її діяльності. Ці документи відбивають ті зміни, що відбувалися в складі підсудних, і самий процес переведення суду: ст. 2—7 займає лист головного командувача першої армії генерала Сакена на ім'я начальника головного штабу Дибича від 9 квітня 1826 р. (під № 63), ст. 36—39 займає записка „чим треба доповнити військово-судну справу“, аркуші 43—50 займає самий текст — в питаннях і відповідях — цього додаткового слідства. Справа кінчається листуванням І-ої армії з головним штабом з приводу амуніційних речей Чернігівського полку, що зникли в наслідок повстання.

Ясно, що й цей том велику вагу має для вивчення діяльності військового суду. Тут є також оригінал листа поручика Сухінова, визначного учасника повстання Чернігівського полку — цей тільки що знайдений документ подає нові дані до його життєпису¹⁾.

Том четвертий цієї справи під заголовком „К делу об офицерах, участвовавших в мятеже Черниговского полка“ має такий зміст: аркуші 1—155 займає доповідь аудиторіатського департаменту від 10 липня 1826 року (т.-є. те саме судове діло комісії з додатком присуду департаменту), текст, так званої „височайшої конфірмації“ від 12 липня, а також цілий ряд супровідних паперів до копії доповіді, що була надіслана до різних урядових установ. Крім того, в кінці цього тому є ціле невелике діло про стягнення грошей з засуджених на цій суді офіцерів та їх сімей за незнайдені амуніційні речі Чернігівського полку; діло це тяглося аж до 1838 року.

Я гадаю, що після короткого опису змісту цієї справи в її цілому і в частях цілком зайво доводить її вагу: як результат організації й діяльності військового суду в Могильові, вона становить основне джерело для вивчення цього процесу; правда.

¹⁾ Див. В. Барвінський „До біографії поручника І. І. Сухінова“ в книзі „Декабристи на Україні“. К. 1926.

ми будемо мати, певно, в найближчому майбутньому слідчі індивідуальні справи Сергія та Матвія Муравйових Апостолів і Бестужев-Рюміна, як членів Південного товариства, що судилися в Петербурзі (див. I том цих слідчих діл, виданих від Центрархіву під назвою „Восстание декабристов“, том I. М. 1925); що до решти учасників цього повстання нам доведеться обмежитися лише цією судовою справою.

Крім того, тому історикові, який буде студіювати грудневе масове озброєне повстання на Україні, також доведеться користуватися цими матеріалами.

Ці матеріали слідчого характеру, допити, опити, свідчення займають середину між документами суто-офіційного походження й характеру (як, напр., різні офіційні звідомлення) і документами мемуарного характеру.

Треба сказати, що до нас дійшло багато рапортів і різних секретних донесень урядової військової й цивільної влади, якій припав обов'язок вгамування „бунтівників“, але свідчень безпосередніх самовидців і учасників повстання майже не збереглося.

Сергій Муравйов-Апостол, Бестужев-Рюмін, Щепило, Кузьмин не встигли написати своїх записок про повстання.

Правда, Горбачевський — цей живий архів товариства З'єднаних Слов'ян — обробив великий матеріал мемуарного характеру в тій частині своїх записок, де він описує повстання Чернігівського полку (див. „Записки“ Горбачевського, М. 1916 р., ст. 57 — 179), але він ніде не посилається на свої джерела, а сам він не був безпосереднім учасником повстання, він писав свої записки в Сибіру, або з оповідань кількох офіцерів Чернігівського полку, що також жили в Сибіру, або з других і третіх уст — тому зробити критичний дослід матеріалу, що він подав, дуже трудно.

Беручи все те до уваги, треба сказати, що наукове видання цих матеріалів до історії військового суду в Могильові, що разом з тим становлять джерело до історії повстання Чернігівського полку, стає черговим завданням.

Гадаю, однак, що опублікування цього матеріалу, як історично-юридичного пам'ятника, не виключає потреби подати відомості про всі етапи цього процесу й виявити його зміст так, як це буде зроблено в моїй статті; ця військово-судова справа обтяжена деталями фактичного характеру, повна різних імен і назв місцевостей, вставок доповнень і повто-

рень—отже, не буде приступна читачеві—не фахівцеві. Завдання моєї статті подати систематичний виклад військово - політичного процесу 1826 р. в Могильові за невиданими ще матеріалами.

Всі матеріали названого вище діла можна поділити, з огляду на їх характер, на дві основні частини: одну частину становлять матеріали, що явилися в результаті слідства судової комісії, цеб-то всілякі свідчення й документальні додатки до них, другу частину становлять документи суто - судового юридичного характеру—сентенції й присуди різних представників і установ, що користувалися від уряду довір'ям і владою, з приводу даного процесу.

Знов - же матеріали слідчого характеру судового діла поділяються в самій справі ¹⁾ на дві частини: перша, менша, подає опис повстання Чернігівського полку — головне вгамування його владою: тут ми бачимо різні писані донесення урядовців—цивільних і військових, а також багато свідчень від осіб, що були вірні царату. На підставі всіх цих матеріалів, додавши, де це буде потрібно, і слідчі матеріали окремих офіцерів, я спробую дати картину повстання Чернігівського полку в його основних моментах. Потім на підставі індивідуальних слідчих діл, що становлять переважну частину слідчого матеріалу, я спробую з'ясувати індивідуальні дії і значіння кожного офіцера окремо.

Подавши слідчий матеріал в його цілому, я розгляну судову частину процесу окремо на підставі документів судового характеру.

III. Повстання Чернігівського полку за описами представників влади

„На суді доведено“, так починається слідча справа, і далі оповідається про події в Трилісах невідомо якої особи; але потім ця особа виявляє себе такою фразою — вставкою ²⁾ серед тексту: „як видно з пояснень полковника Гебеля“—отже послухаймо, що розповість нам командир Чернігівського полку про першу збройну сутичку із офіцерами - членами товариства Об'єднаних Слов'ян, що розпочали повстання. 26-го грудня 1825 року він дістав секретного наказу від свого начальства з Могильова - Білоруського (начальника головного штабу 1-ої

¹⁾ В моєму розпорядженні є копія доповіді аудиторіатського департаменту з IV тома цього діла (в четвертому томі найповніше відбився процес офіцерів у його цілому). Далі я скрив посилаюся на цю копію.

²⁾ У час переведення цієї справи Гебель був вже полковник, Труш підполковник.

армії, генерал-ад'ютанта Толя) — „высочайшее повеление“ арештувати підполковника Чернігівського піхотного полку, Сергія Муравйова-Апостола, а також його брата, що приїхав до нього (підполковника в одставці, що проживав у своєму маєтку Хомуць, Полтавської губ.) Матвія Івановича. Але братів Муравйових на той час у Василькові (штаб Чернігівського полку) не було, обидва вони виїхали в корпусну квартиру в Житомир, діставши відпустку від Гебеля. Гебель і два жандарські офіцери з ним знайшли там тільки підпоручика М. П. Бестужев-Рюміна (Полтавського піхотного полку, найближчого друга С. І.) й „розжалованого“ в рядові Башмакова (колишній командир 17-ої артилерійської бригади, розжалований у салдати за рострату артельних сум; був засланий на поселення. О. Б.). Після трусу в помешканні вони „взяли до себе й запечатали всі знайдені в нім папери, листи й різні книги Муравйових“. А щоб розшукати їх самих, вони, того самого дня рано виїхали кіньми до Житомира, але не знайшли й там і тоді поїхали услід за ними, розпитуючись дорогою, де вони зупинялись й міняли коней. В м. Любар по Бердичівській дорозі вони зустрілися коло корчми з жандарським поручиком Лангом: цього останнього корпусний командир (ген. Рот) післав за Бестужев-Рюмінім на його квартиру; дізнавшись від хазяїна квартири, що Бестужев-Рюмін виїхав до м. Любару, Ланг негайно поїхав услід за ним, щоб і його арештувати. Гебель рішив їхати далі з Лангом, а жандарські офіцери, Несмеянов і Скоков, відправилися в різні сторони для розшуку Муравйових. Не було Муравйових і в м. Павлочі. Тоді Гебель і Ланг, довідавшись, що Муравйови ідуть на Фастів, виїхали також туди, але по дорозі спинилися в с. Трилісах, щоб погрітися й дати їсти коням. Заїхавши на квартиру поручика Кузьміна, (командир 5-ої мушкетерської роти Чернігівського полку), вони цілком несподівано для себе побачили серед кімнати зовсім одягненого С. І. Муравйова-Апостола (хоч було тільки 4 години ранку); в другій кімнаті на ліжку лежав його брат Матвій. Тоді Гебель, поставивши в кімнаті жандарського офіцера, закликав фельдфебеля 5 роти Шутова й наказав йому зрядити варту з 12 чоловіка (8 чоловік поставлено на кухні, трое по-під вікнами від улици й один у сінях). Сам він, вернувшись до кімнати, об'явив Муравйовим, що вони арештовані. Довідавшись від денщика, що Бестужев-Рюмін також має повернутися удосвіта до Триліс, він вирішив дождатися і його, щоб

захопити усіх разом. Але на світанку (29 грудня) приїхали сюди в Трилісі поручик Кузьмин і Щепило (ротні командири II-го батальону, цеб-то Муравйова-Апостола), а трохи згодом і капітан Соловйов і поручик Сухінов, і приїзд їх у такий незвичайний час збентежив Гебеля, й підозріваючи щось непевне, він послав Ланга довідатися, чи готові коні. Але скоро тільки Ланг відчинив двері, щоб вийти з хати, де були вартові салдати, як поручик Щепило, схопивши салдатську рушницю, поставлену коло дверей, зі словами: „цього першого треба вбити“, кинувся, щоб проколоти його багнетом, одначе Лангові пощастило втікти від нього в хату до салдат і держати двері так, щоб він не міг увійти. Коли Ланг вийшов у двір, то до нього підійшов поручик Сухінов і, щоб урятувати йому життя — відвів його в хату до попа.

Полковник Гебель вийшов до кухні й наказав вартовим, коли-б Муравйови сопротивлялися, „колоти їх, як найголовніших злочинців“, але не встиг він вимовити ці слова, як усміх за ним вийшли до кухні всі офіцери, що прибули, і почали розпитуватися його, за що арештовані Муравйови. Він відповів, що „знати про те не їхнє діло“. Тоді Щепило закричав: „ти варвар, хочеш погубити Муравйових і, вихопивши з рук вартового рушницю, пробив Гебелеві багнетом груди; решта офіцерів також негайно схопилася за рушницю. Наказ Гебеля до салдатів, щоб захищали свого командира, цеб-то його, не був виконаний: „салдати, стояли, неначе сторонні глядачі“. Обороняючись, Гебель вискочив з кухні у двір, але офіцери й Муравйов наздогнали його; офіцери кололи Гебеля, а Муравйов тяжко поранив Гебеля в живіт. Проте, йому пощастило вихопитися від них, і він кинувся бігти, але Щепило догнав його, ще кілька разів ударив, сильно поранивши голову багнетом і зламавши цівкою рушницю праву руку. І тут, одначе, Гебелеві пощастило вирватися від нього й добігти до корчми, де стояли порожні сані з парою селянських коней. І хоч рука йому була зламана, йому вдалося погнати коней по дорозі. Поручик Сухінів погнався за ним на коні й завернув його коні назад, але салдат Максим Іванів скочив у санки і, з наказу Гебеля, довів його спершу до ротного двору, потім до панського дому, а звідти вистепом у с. Снитинку, де була розташована перша гренадерська рота того самого Чернігівського полку, до капітана Козлова.

Такі Гебелеві свідчення. Мабуть, він дав ці свідчення в писаній формі не в Могильові, а в Києві, де Гебель лікувався

від своїх ран. „На бажання імператора, батько, напівслабий, ще в ліжку проказав опис всієї події“, пише син Гебелів, А. Г. Гебель (див. „Русский Архив“ 1871 р., ст. 1717 - 1727. „Из записок полковника гвардии Александра Густавовича Гебеля“).

Така подія в Трилісах у опису полковника Гебеля.

Які - ж були свідчення другої сторони про ці перші моменти повстання? У мене нема слідчих справ ні братів Муравйових, ні Бестужев - Рюміна (їх суджено в Петербурзі), і їх справи, як членів Південного товариства, увійшли до видавничого плану Центрархіву, але я маю серед своїх матеріалів результати, хоч і дуже короткі, їхнього першого допиту при III - ому корпусі — виклад цього допиту є в моїй судовій справі.

С. І. Муравйов - Апостол свідчив, що він їздив з Василькова до Житомира, щоб виклопотати Бестужеву - Рюміну відпуску для поїздки до батька, що брат його Матвій поїхав разом з ним, не хтівши з ним розлучатися, що Бестужев - Рюмін дав їм знати, що в його квартирі був трус, і що їх наказано арештувати, приїхавши для того до м. Любару; стали вони в Трилісах, сподіваючись, що тут їх не так легко відшукають жандарі; Бестужев - Рюмін поїхав до Брусилова, щоб довідатися, де жандарі, далі він каже, що він викликав Кузьмина з Василькова, щоб дізнатися, що діється там, а це треба було йому для того, щоб знати, куди тікати й де ховатися, полк - же він збунтував через те, що по нього приїхали жандарі, що так само й офіцери, приїхавши з Василькова дізнатися про його становище, „зважилися на все для визволення його, Муравйова, і тому мусили напасти на полковника Гебеля“; таким чином, власне приїзд жандарів стався причиною змови, бо її раніше зовсім не було. Бестужев - Рюмін сказав, що він, „через те пристав до Чернігівського полку, що до нього також приїздили жандарі, і тому він хотів від них звільнитися“.

На жаль, ми не маємо допитів про цей момент повстання і взагалі про все повстання поручика Щепилла й Кузьмина — цих відважних офіцерів Чернігівського полку; Щепилло був вбитий у бою, Кузьмін сам заподіяв собі смерть у день поразки. Але ми маємо дуже важливі для висвітлення цього епізоду свідчення двох інших офіцерів, безпосередніх учасників цієї збройної сутички — я маю свідчення капітана Соловйова та поручика Сухінова. Соловйов дуже довго заперечував факт своєї участі в повстанні, але, кінець - кінцем, дав вельми докладне й детальне визнання, в якому так описує перший

момент повстання. Передусім він заявляє, посилаючись на слова Щепилла, що Муравйов - Апостол поїхав до Житомиру не на те, щоб клопотатися про відпустку Бестужев-Рюмйову а на те, щоб „повідомити всіх, коли починати дії, при чім починати малося з Чернігівського полку“, що Муравйов „буде в своїх братів, командувачів гусарських полків : Охтирського та Олександрійського“, що ці полки перші мають приєднатися до Чернігівського полку, що 17 егерський полк і Олександрівський теж готові приєднатися до них ; всі вони разом дійдуть до корпусної квартирі (цеб - то до Житомира), де до них прилучиться 8 - ма дивізія й артилерійська бригада, і тут „згідно з конституцією проголосять“ „волю й рівність“. Після цього об'їзду Муравйов викликав до Триліс Кузьміна запискою з проханням, щоб приїхали і всі інші офіцери Чернігівського полку — члени товариства Об'єднаних Слов'ян. Спершу туди поїхали Кузьмін і Сухінов, а потім Соловйов і Щепилло прибули о 9 - ій годині в помешкання Кузьміна в Трилісах. Соловйов увійшов до кімнати, де були Муравйов і Гебель, Гебель наказав Соловйову їхати до своєї роти, у відповідь на це Соловйов ніби - то вийшов з кімнати, щоб сказати, щоб підїхали коні. Вернувши до кімнати — він побачив, що Щепилло взявши рушницю, підійшов до жандарського офіцера Ланга кажучи : „Треба вбити його“. Побачивши запал Щепилла, Соловйов схопився одною рукою за рушницю, а другою, прикривши двері, намагався не дати йому цього зробити. Потім коли Гебель викликав його до себе, туди увійшли разом з ним і інші офіцери, і, коли Гебель почав їм говорити про їх відїзд Щепилло, схопивши рушницю, кинувся на нього з криком „вбити його“; з перестрашу Соловйов кинувся в другу кімнату де були арештовані брати Муравйови; побачивши порожню кімнату з вибитою шибкою, він теж вискочив через неї й побачив полковника Гебеля в крові; його били Муравйов прикладом, Щепилло рушницею, а Кузьмін шпагою. Підбїгши до них він схопив Гебеля за руку й одштовхнув його од них, але не розуміє, чи для врятування його, чи на шкоду, бо він, Соловйов, дійсно тоді не думав про це нічого“. Кузьмін ще декілька разів колов Гебеля в спину; що було далі з Гебелем, Соловйов не бачив.

Нам лишилося ще розглянути свідчення поручика Суїнова про цей момент. Сухінов каже, що він був у поручика Кузьміна в гостях 28 - го грудня увечорі, коли салдат 5 - тої муш-

кетерської роти, Савицький, приніс записку від Муравйова, в якій останній вимагав, щоб приїхали до Трилiс: він, Соловйов, Кузьмін і Щепило. Підїжджаючи до квартирі Кузьміна, він і Кузьмін побачили біля квартирі його варту й багато людей, які і сказали їм, що в квартирі знаходиться полковник Гебель і арештований Муравйов. Вони увійшли в кімнату й застали, що ті п'ють чай з офіцером Лангом. З наказу Гебеля Сухінов хотів був виїхати з Трилiси, але, зустрівши на дорозі Щепилла й Соловйова, вернувся услід за ними назд. Далі Сухінов каже про те, як він урятував Ланга, не допустивши до нього Щепилла з рушницею і попрохав попа сховати його. „Поручик Ланг зтвердив цей доказ Сухінова власною присягою“. Вернувшись назад, Сухінов побачив Муравйова на волі разом з Кузьміним; обидва бігали з рушницями й люто питали його, де жандарський офіцер“. Потім йому наказали дігнати конем полковника Гебеля, але, побачивши його скривавлену голову, він звелів рядовому Максиму Іванову перев'язати Гебелеві голову й відправив його не до Трилiс, як наказував Муравйов, а з каптенармусом Якубовським далі, щоб допомогти йому. Вернувшись до Муравйова, Сухінов сказав, що Гебеля від нього відбило багато салдат. Такі дані моїх документів що до цього першого момента повстання.

Ми бачимо, що формальним приводом для Муравйова - Апостола, щоб їхати до Житомира, було прохання дати відпустку Бестужеву - Рюїну — про це кажуть і брати Муравйови в своїх свідченнях і Бестужев - Рюїн.

Довнар - Запольський (див. його статтю „Декабрьская резолюция 1825 г.“ в журналі „Голос Минувшего“, 1917 р., № 7—8, ст. 61) не може зрозуміти причин цієї поїздки: „річ / тим, що в Житомирі Муравйов ні з ким не бачився з членів товариства“... „можна догадуватися, що метою відпустки були далеко не сімейні справи“ й т. д.

Горбачевський у своїх „Записках“ (ст. 64) думає, що метою поїздки було дійсно бажання дістати відпустку Бестужеву - Рюїну; останній і хотів поїхати ще з кількома офіцерами з Петербург, але мети цієї поїздки Горбачевський не може зрозуміти, тим більш, що в той день, коли Муравйови виїхали з Василькова, буде вже відомо про повстання 14 грудня в Петербурзі.

Матвій Муравйов - Апостол у своїх записках (див. його „Воспоминания и письма“, вид. „Былое“, П. 1922, ст. 51)

розповідає, що на останній станції по дорозі до Житомира вони довідалися про 14 грудня". „Про відпустку для Бестужева-Рюміна вже не потрібно клопотатися“, і вони негайно поїхали з Житомира до Василькова назад. „По дорозі заїхали до Петра Олександровича Набокова, колишнього Семенівського офіцера, настановленого перед семенівською історією на командира полку 8-ої піхотної дивізії. Ми не застали Набокова вдома, він відгодився за службовими справами. В Троянові ми заїхали до Олександра Захаровича Муравйова, а потім у Дубарі до брата його Артамона Захаровича“.

Крім побачення Муравйова - Апостола зі своїми родичами Муравйовими (з них Артамон Захарович був видатним членом Південного товариства) і з Набоковим¹⁾, Муравйов бачився в Житомирі з маршалом Мошинським — „через якого він мав всі справи з поляками“, як свідчив Сухінов. Але переговори з Мошинським не мали жаданого наслідку, бо Мошинський „не пристав на пропозиції, сказавши, що статuti польського товариства не дозволяють приймати жадних писаних повістмень“ у відповідь на прохання Муравйова - Апостола доставити листа до директорів польського товариства. „Я сподівався, каже в своїх визнаннях Муравйов, що „Варшавське товариство примушене буде почати бунт у Польщі, а ми з того скористуємося“. (Див. „Донесення следственной комиссии“, ст. 10 окремого видання). Отже, збираючи до купи всі ці дані, базуючись на безпосередніх вказівках Соловйова й Сухінова, можна вважати нині за безперечне, що Муравйов - Апостол вертаючи назад з Житомира, зробив спробу виявити на Волині основні участки майбутнього повстання.

Кілька уваг з приводу приїзду Гебеля до Трилів: я думаю, що визнання братів Муравйових і Бестужева - Рюміна, які надають цій події виключне значіння для повстання, їхні твердження, що попередньої змови не було, можна вважати за фрази суто - тактичного характеру — адже цей перший догляд відбувся зараз по тім, як Чернігівський полк розбито, арештовані давали суто - формальні відповіді, не відаючи, що знає а чого не знає уряд. Цілком природньо, що факт приїзду Гебеля для арештування їх вони використали, щоб казати, що цей арешт і стався причиною повстання.

¹⁾ Див. уваги Ю. Г. Оксмана до матеріалів „Восстание Черниговского полка“ в книзі „Декабристы“. Неизданные материалы и статьи. М. 1925: ст. 7.

М. І. Муравйов - Апостол у своїх „Воспоминаниях и письмах“ пише : „можна без помилки сказати, що коли - б на місці Гебеля була командиром Чернігівського полку людина, що її шанували їй підлеглі й розумніша від його, не було - б бунту, ні повстання“, а трохи далі : „події випали так, що повстання не передбачене, не приготоване було вже завершеним фактом, через брутальне, нерозсудливе поведження Гебеля з офіцерами, яких поваги не вмів він собі заслужити (див. „Воспоминания и письма“, ст. 52). Ми повинні дуже обережно й критично поставитися до цих слів : М. І. Муравйов - Апостол — натура абсолютно нереволуційна, випадковий учасник руху, хотів бачити і в коханому братові не революціонера, а жертву своєї благородности („настав час спокутної жертви“, пише М. І. там само, ст. 53 і т. д.). Нині на підставі документів, що я маю, питання це ще не може бути розв'язане, в кожному разі я гадаю, що цю збройну сутичку в Трилісах треба вивчати в тому складному комплексі історичних фактів, який зветься повстанням Чернігівського полку. Я не буду спинятися на досить численних фактичних дрібних суперечностях між визнаннями й записками або, навіть, між самими тільки визнаннями; певна річ, слова Соловйова й Сухінова, що вони збиралися виїхати з Триліс з наказу Гебеля, треба вважати лише за самовиправдування, так само як і зяяви Сухінова, що він урятував Гебеля. Зупинюся лише на тих моментах, що дійсно цікаві нам : так виразно виявляється з опису цього епізоду, що салдати цілком не слухалися свого начальника Гебеля, вони пішли за офіцерами, за винятком тільки одного, що довів Гебеля до ротного двору й тим урятував йому життя. Цього „жалісливого салдата“ царь потім нагородив. „Його зробили унтер - офіцером, і, коли батько був уже в Київі, він явився в одставці й дістав від батька землю на Либеді“. (Див. „Из записок полковника Александра Густавовича Гебеля“, Русский Архив, 1871 р., ст. 1721). Цілком ясно (це виходить з усіх визнань), що Щепилло й Кузьмін були відважні до кінця в своїх діях проти влади в особі Гебеля й Ланга, чого ніяк не можна сказати про Соловйова й Сухінова; беручи на увагу їх намагання виправдати себе, треба, проте, визнати, що обидва вони допомогли, щоб Гебель і Ланг осталися живі. Жандар Ланг посвідчив, що його урятував Сухінов; про те, як Соловйов старався вибавити їх від смерті, є дані не лише в визнанні самого Соловйова, але і в Горбачевського.

Загалом і в цілому матеріяли цього діла дають можливість з'ясувати фактичну картину сутички в Трилісах. Досі цю сутичку описувано в різних записках з великими помилками, навіть у назвах; так, у споминах Матвія Муравйова - Апостола (ст. 13) читаємо: „28 (понеділок). В Троянові — Гебель. Я невинен, як і Сергій, цієї жакної події“; замість Триліс — написано Троянів; на ст. 52 він каже, що Гебеля били тільки прикладом рушниці; в „указі“ про одставку Гебеля говориться, що він дістав 14 ран багнетом. В записках Гебеля — сина, є теж кілька помилок, хоч він пише, що склав ті записки на підставі записок свого батька: на ст. 1720 (Русский Архив, 1871) в опису події в Трилісах він пише, що „жандарі на чолі з своїм хоробрим поручиком подалися в мить“; трохи вище він каже, що до Василькова прибув з Могильова жандарський поручик Несмеянов з „десятком жандарів“ — відоме перебільшення й непоправність. Розповідаючи про те, як офіцери поїхали рятувати Муравйова, Гебель пише: „всі вони приїхали просто з нашого балу“. Бал був 25 грудня, а офіцери виїхали з Василькова аж 28 грудня.

Решта днів повстання Чернігівського полку в цім оповіданні загального характеру не дають майже нічого нового проти того, що ми знали досі з документів, опублікованих по журналах (статті Шугурова в „Русском Архиве“ за 1871 р. та 1902 р.). 29 грудня відбувся збір II гренадерської роти в с. Ковалівці, звідки рота ця, разом з 5-ю мушкетерською (Кузьміна), вийшла до Василькова. Дуже стисло сказано про те, як ці дві роти зайняли Васильков, при чім підкреслено той факт, що „були звільнені нижні чини“, арештовані за злочинства й навіть заковані в кайдани“, про арешти жандарів на заставі, про прибуття до Василькова третього брата сім'ї Муравйових — Іпполіта (він приїхав з Петербурга з листами про декабристські події в Петербурзі“. О. Б.); мимохідь згадаво про читання катехізису салдатам і т. ин., про вирушення 5 рот до Мотовилівки, про приєднання там ще одної роти (2 мушкетерської), про те, як безрезультатно умовляв Муравйов-Апостол першу гренадерську роту. Далі наведений цілком текст, так званого, „катехізису“, доставлений до Київa командувачеві 4 піхотного корпусу кн. Щербатову через двох спеціально надісланих для того осіб — ад'ютанта капітана Врангеля й київського ісправника, говориться про те, що 1 січня 1826 року за 12 верст від Київa був арештований прапорщик

Мозалевський з 3-ма салдатами й одним унтер-офіцером, яких послав до Київа Муравйов для поширення цього катехізісу й щоб передати лист майору Курського полка в Київі Крупенинкову. Такого майора, згідно з довідкою командира 4-го піхотного корпусу, зовсім не було, а поручик Крупеников „за об'явою командувача полку — один із найдоброзвичайних і найвірніших офіцерів, що має сім'ю й зовсім не за-слуговує на ніяке підозріння“. Тут наведено також кілька писаних донесень різних представників державної влади, які показують нам тривогу й рішучі заходи до стягнення війська, вірного урядові; звичайно, ми повинні взяти на увагу, що в цих донесеннях урядовці намагаються всіляко змалювати повстання Чернігівського полку, як розгром і руїну: наприклад, Васильківський городничий доповідав, що салдати, прийшовши з Муравйовим, вимагали „озброєною рукою незвичайних харчів“, брали горілку, харчі й підводи без ніякої плати, що багатьом обивателям у квартирах були побиті шибки й хатній посуд, а їх самих бито.

У своїх записках Горбачевський, описуючи перебування Чернігівського полку в Василькові, навпаки, говорить цілком категорично, що порядок і тиша не були порушені, що харчі й горілку жителі давали на квитки, що жителі були цілком спокійні й т. д. (див. ст. 119).

Далі наведені доповіді командувачів 4-го піхотного корпусу з Київа й 3-го піхотного корпусу з Житомира, цеб-то князя Щербатова й генерала Рота, до головного командувача Сакена. Щербатов повідомляє у своїх рапортах (від 31 грудня й 1 січня 1826 року) про ті заходи військового характеру, яких він ужив негайно, довідавшись про події: 1-му батальйонові Муромського полку він дав наказа вирушити з Київа в містечко Бровари, Вітебському піхотному полкові також було наказано готуватися до походу, Курському полкові — теж. Далі Щербатов повідомляє, що до Київа прибув полковник Гебель, „покрытый 8-ью ранами“, майор Трухин з Василькова, теж побитий, а також жандарські офіцери (поручик Несмеянов і прапорщик Скоков), яких Муравйов звільнив за 8 верств від Василькова. Крім того, прибув до Київа полковий ад'ютант Павлов 1-й, що ховався від повстанців у домі городничого, з полковою печаттю й присяжним листом. 2-го січня до Щербатова явилися 2 офіцери, що відділилися від Чернігівського полку (Сизиневський і Войнілович), а 3-го січня явилася ще

7 чоловіка офіцерів, таємно виїхавши з полку. Найраніше дали знати про події в Трилісах командувачу 9-ої піхотної дивізії (до якої належав і Чернігівський полк), генералу Тихановському — в Білу Церкву. Ще 29-го грудня він дістав повідомлення, що 29-го грудня, о 8-й годині ранку, в дім Триліської економії привезений був, весь побитий і поранений Гебель; однак, командирований туди бригадний генерал не знайшов у Трилісах ні Гебеля, ні роти, що там стояла. 30 числа, діставши з Василькова тривожні рапорти від майора Трухина, який мав захищати Васильків, він поїхав до Василькова, але, не доїжджаючи 8 верст, довідався, що Муравйов-Апостол вже заволодів містом, „прізводя дорогою и там неистовые буйства“, що він посадив Трухина на гауптвахту й т. д. Вернувши до своєї дивізійної квартири, до Білої Церкви, він дав через посланців всім командувачам (бригадним, полковим, артилерійських рот і фушратських батальйонів) такі екстренні накази: 1) зібрати всіх салдатів у свої штаб-квартири, 2) надіслати до Білої Церкви чотири легкі гармати, 3) арештувати братів Муравйових, 4) наказати всіляко офіцерам і салдатам, щоб не зраджували присяги, старатися переконати офіцерів і салдатів, що „віддалися“ Муравйову, залишити його, як „ложного начальника“ і т. д.

Генерал Рот, командувач 3-го піхотного корпусу в Житомирі, цеб-то корпусний командувач і Чернігівського піхотного полку, ужив також кілька дуже екстренних і рішучих заходів до ліквідації руху Чернігівського полку. Довідавшись особисто від Тихановського про бунт полку, він зробив кілька дуже важливих розпоряджень: 1) наказав всім полкам своєї 9-ої дивізії, розквартированим по широких квартирах, зібратися до своїх штаб-квартир; це мало на меті ізолювати салдат (наприклад, скажу, що Чернігівський полк, цеб-то його 8 рот, займав просторінь у 50 верстов завдошки й 25 верстов завширшки); 2) дав наказа рушити до містечка Павлоча 6 ескадронам, для того, щоб вся гусарська дивізія була цілком готова; 3) послав наказа негайно арештувати колишнього командувача Олександрівського піхотного полку Швейковського в Радомишль, дізнавшись, що він належить до таємного товариства, двом іншим полкам, на які покладали свої надії чернігівці (Олександрівському й Кременчуцькому), звелів вирушити негайно в околиці Житомира, також для того, щоб ізолювати їх від впливу чернігівців; 4) 17-му егерському

полкові, 2-м ротам Кременчуцького полку і 4-м пішим гарматам звелів теж їти на Павлолоч. В другім своїм донесінні від 3 січня 1826 року Рот доповідає вже головному командувачеві Сакену про перемогу над бунтівниками. Ця доповідь цілком була надрукована в „Русской Старине“ (див. стор. 376—1905 р., № 5—„Переписка по поводу бунта Муравйова - Апостола“); треба також відзначити, що й інші донесіння, про які тут говориться, більш - менш відомі.

Скажу ще тільки кілька слів про свідчення представників державної влади на військовому суді: жандарський поручик Несмеянов, що попав у полон до Муравйова, так описує цей момент: „коли ми підїжджали до застави, нас спинила варта яка майже вся була п'яна, прапорщик Мозалевський з азартом і лайкою, з заряженими пістолями, нахвалявся убити його, Несмеянова, коли він буде оборонятися“. Далі він розказує, як, одібравши в нього гроші, відвели його на квартиру до Соловйова, де, побачивши його, офіцери закричали: „зловили жандаря - варвара, він нас приїхав погубити“, і всіяко його лаяли; потім вони почали намовляти його перейти на їх бік різними „обольщеніями“, казали: „ми не маємо царя, а шукаємо свободи, будемо незалежні“, говорили „дуже образливі слова про особу в. і. в., чого Несмеянов не сміє навіть пояснити“, говорили також: „ми скажемо всіх розстріляти, а Гебеля вбити, у нас нема царя й ми нікого не боїмося“. Але, як Несмеянов не піддавався й відмовився їти за ними, то другого дня пустили його і прапорщика Скокова на 8 - й версті після виходу полку з Василькова. Я вже раніше говорила, що син Гебеля помиляється в „Записках“: Несмеянов не був з Гебелем у Трилісах, а, відділившись від Гебеля, щоб розшукати Муравйових, поїхав до Василькова, а звідти дійсно їздив до Триліс, але вже аж тоді, коли Муравйов з повстанцями відти вийшли.

Зовсім свіжі для нас свідчення підполковника Трухина, якому, яко старшому після Гебеля командувачу 1 батальйону Чернігівського полку, довелося захищати Васильків.

27-го грудня він відбрав присягу від Чернігівського полку замість полковника Гебеля, при чім він відзначає, що поручик Щепило не підписав присяжного листа. Коли присягали, він був, а потім невідомо куди зник. З 29-го грудня для підполковника Трухина почалися тривожні дні: рано вранці приїхав поручик Несмеянов з Бердичева з наказом від Гебеля

збільшити варту й арештувати братів Муравйових, коли-б вони прибули до Василькова. Трухин, як він каже, ужив негайно деяких екстренних заходів : наказав командам барабанщиків і музикантів зайняти всі пости на дорогах, щоб арештувати Муравйових і „їх людей, коли вони будуть в'їжджати в город або виїжджати“, полкового ад'ютанта Павлова 1-го він негайно послав за 1-ою мушкетерською ротою, а поручика Павлова 2-го до Павлочи з наказом арештувати Муравйова. Ввечорі того самого дня, довідавшись від лікаря Никольського, що працював у полковому лазареті, про рани Гебеля, він негайно дав знати про це командувачу дивізією й відрядив до Триліс полкового квартирмейстера, але незабаром дістав повідомлення від капітана Козлова, що Гебель знаходиться у нього, в селі Снитинці. Квартирмейстер, повернувшись, привіз наказ від Гебеля арештувати негайно Соловйова, Щепи́лла, Кузьмина, а їхні роти передати „надійним“ офіцерам. Трухин негайно-ж арештував Соловйова й Щепи́лла, що прибули до Василькова, а також послав гонця за 2-ю, 3-ю й 4-ю мушкетерськими ротами; але замість того, щоб мав приїхати командувач дивізією Тихановський „прибув Муравйов-Апостол до Василькова з ротами 2-ою гренадерською й 5-ою мушкетерською з набитими рушницями, про що йому, Трухину, дали знати тоді як Муравйов був вже на греблі; він, Трухин, не знаючи тоді зовсім, які наміри Муравйова, наказав барабанщиків бити тривогу, щоб зібрати людей і зупинити його, але, людей зібралось дуже мало“. А сам Трухин, залишивши часть їх для охорони Гебеля, пішов назустріч Муравйову, „бачучи велику юрбу людей у нечупарній одежі, усіх озброєних хто пістолями, а хто шаблею“. Коли Трухин, побачивши більшу силу ворога, об'явив „про вірність і відданість свою в. і. в.“, то з нього здерли еполети й шпагу, а самого, арештувавши, посадили на гауптвахту; чути було, як салдати цілу ніч кричали „ура“, офіцери приходили до нього цілу ніч на гауптвахту; другого ранку прихильні до Муравйова офіцери радили його приєднатися до Муравйова („дасть всі вигоди“—умовляли вони його), коли-ж він цього категорично відмовився, вони почали лаяти його. Виходячи з Василькова, всі роти стали в колону. „пили горілку й були майже всі п'яні, а Муравйов їздив на коневі й щось говорив до салдатів“; через дві години після того, як вони вийшли, Трухин був звільнений і негайно-ж явився разом з своїм ад'ютантом Павловим до Київа—перед начальника головного штабу.

Горбачевський так описує в своїх записках прибуття Чернігівського полку до Василькова : „О 3-й годині після полудня авангард С. Муравйова, під командою Сухінова, спокійно вступив до міста, дійшов до мійської площі без жадного опору й не виявив ніякої неприязні до жителів. Лагідний вигляд бунтівників надає сміливості майорові Трухину. Сподіваючись знезброїти їх самими словами, він, разом з кількома салдатами й барабанщиком, підійшов до авангарду й почав ще здалеку навертати його до послуку погрозами й обіцянками“. Далі він описує, як салдати накинулись на майора, почали сміятися з нього, й бити його, і як Муравйов, прибувши з своєю колоною на площу, наказав відправити його на гауптвахту (див. „Записки“ Горбачевського, стор. 115). Із свідчень самого Трухина можна зробити висновок, що він не вмів як слід розпорядитися : рановранці 29-го грудня він дістав від Гебеля наказ збільшити варту ; нема сумніву, що офіцери Щепило й Соловйов, прибувши до Василькова, агітували там між салдатами й офіцерами, сам Трухин говорить про те, що офіцер Бистрицький вагався їх арештувати, і Трухину довелося самому їх арештовувати. Не вважаючи на цілу низку цих дуже тривожних симптомів (цього самого дня, 30-го грудня, прибув до Василькова й ранений Гебель), Трухин показав цілковиту неросторопність і бездіяльність. Його фраза про те, що він не знав про наміри Муравйова, певна річ, є тільки фраза самооправдання. Із усього сказаного цілком ясно, що салдати, які були тоді в Василькові, стали цілком на руч Муравйова ; цього не міг не визнати й уряд : „Муравйов наказав своїм зарядити рушниці, майор Трухин і собі наказав те саме, його не послухалися“ (див. „Донесение следственной комиссии“, стор. 44) — такий короткий, але виразний опис кон'юктури.

Свідчення ад'ютанта Павлова 1-го ще яскравіше підкреслює що Васильковська влада цілком зломпилася; він описує, як його послали на греблю, щоб не злякати конвоем сім'ї Гебеля; „там він повинен був зустріти Гебеля й відпроводити його до самої його квартири, а конвойних роти, що його супроводила, залишив за будівлею; через півгодини (коло 2-ї години дня) прийшов до нього на квартиру унтер-офіцер Василь Яковлев, що їздив разом з його братом (Павловим 2-м) на „поїмку“ Муравйових, і об'явив, що Муравйов їде на Васильків з зарядженими рушницями і з приставленими багнетами. Наказавши салдатам біля квартири Гебеля позаряджувати

рушниці і звелівши бити тривогу, як розпорядився Трухин він сам, одначе, побіг до 3-ої мушкетерської роти, щоб покликати салдат на допомогу, але, не знайшовши там ні фельдфебеля, ні барабанщика, він вернувся назад до Василькова, коли Муравйов уже зайняв місто. Тоді він, Павлов, „не маючи можливости противитися бунтівникам і гадаючи, що і його доля буде така сама (як Трухина), сховався в домі городничого з полковою печаттю й текстом присяги. Від писарів він знає, що Щепилло з кількма салдатами приходив до полкової канцелярії й обіцяв дати писарям на горілку, якщо вони його розшукають, шукали його і в земского ісправника і в повітовому казначействі, з наказом від Муравйова, що, „як найдуть його, то негайно заколоти“, але не знайшли. Павлов 1-й явився до Київа з Трухиним, привізши з собою полкову печать і папери.

В наказі від начальника головного штабу Дибича від 8-го січня 1826-го року імена Гебеля, Трухина й Павлова були зроблені „известными“, яко імена, „заслуживающие непоколебивым усердием своим уважение храбрых и верных российских войск“ (див. „Государственные преступления в России в начале XIX века“; т. I, ст. 7).

Нам треба розглянути ще свідчення капітана Козлова, командувача 1-ої гренадерської роти, одинокої із 8-ми рот Черніговського полку, що майже ціла осталася вірна урядові. Його свідчення так описують події: 31-го грудня він дістав наказа від Муравйова - Апостола і Трухина вирушити із своєю ротою з села Снитинки до Мотовилівки, де ніби - то призначене було збірне місце для цілого корпусу. Прибувши до Мотовилівки о 2-й годині дня, він зустрів там Муравйова - Апостола з полком, який почав умовляти салдат іти за ними (обіцяючи 10-тилітню службу), але як салдати не годилися, то решта офіцерів, що були при Муравйові, „ходили коло роти з великими шаблями і умовляли салдат. А як вони й після цього не погодилися, то кажучи, що це з вини його, Козлова, хотіли його зарубати“. Одначе, салдати, оточивши Козлова, не допустили до нього офіцерів і почали вимагати від Муравйова наказа вирушати, питаючись, „де наші начальники“, на що офіцери відповідали, що корпусний командир забитий, дивізійний начальник закований у кайдани, а замість Гебеля настановлено полковим командувачем Муравйова. Так їх умовляли дві години, але безрезультатно, — наказу Муравйова розійтися по кватирях

також не виконали: „готові тут померзнути, а по квартирах не підемо“, говорили салдати і не взяли грошей на горілку, що давав Муравйов. Після того, як Муравйов з ротами став у Мотовилівці, Козлов з ротами пішов до начальства в дивізійну квартиру. Легко зрозуміти, що „во внимание к таковой верности и к отличному усердию“ дали нагороду: всі „чини“ цієї роти були переведені в полк лейб-гвардії, а Козлов дістав чин майора (там само, ст. 9).

Горбачевський так описує зустріч Муравйова з цією ротою: „Я сподіваюся“, сказав він, „що ви не залишите своїх товаришів і готові або вмерти або перемогти з ними; коли ж ви почуваете, що не можете розділити наших трудів, то я не примушаю вас іти за полком — це залежить від вашої волі“. У відповідь на ці слова салдати мовчали. „Я розумію вас. Отже, верніться на свої квартири“ — скрикнув тоді Муравйов.

Чому салдати 1-ої гренадерської роти не приєдналися до Муравйова? — Це ми зрозуміємо, коли згадаємо загальну тактику Муравйова щодо до салдатів свого полку: він не вважав за потрібне агітувати серед них, думаючи навіть, що небезпечно одкривати салдатам мету товариства; в тих ротах, де були командувачами члени товариства Об'єднаних Слов'ян, товариства далеко більш демократичного й революційно настроєного за Південне товариство (як от: Щепило, Кузьмин, Соловой), салдати мавши з ними стосунки, виявили і свідомість, і активність у ролі, а ця рота, маючи на чолі капітана Козлова, завзятого прихильника царату, виявила свою несвідомість. Крім того, треба взяти на увагу, що з перших моментів повстання ця рота мала дуже близькі стосунки з начальством (туди був доставлений ранений Гебель), що в даному разі бездоганно виконало свої обов'язки.

Штаб-лікар Чернігівського полку Никольський дав такі свідчення на суді: 29-го грудня він подавав допомогу раненому Гебелю в Снитинках, 30-го грудня привіз Гебеля до Василькова. Коли місто зайняв Муравйов, він, боючись ексцесів, відвів Гебеля через городи в якусь хату, а сам пішов до Муравйова просити в нього захисту; Муравйов „все це обіцяв і, виявивши при тім ніби ознаку милосердя, і сам просив зберегти життя Гебеля“. Після цього Гебеля знов перевезли на його квартиру, але другого дня, коли жінці Гебеля дали знати, що „буитівники наважилися неодмінно вбити Гебеля“, Никольський знов ходив до Муравйова й дістав від нього гарантію.

Никольський також відзначає, що салдати біля квартири Муравйова були майже всі п'яні

Так описують повстання Чернігівського полку представники державної влади

IV. Свідчення офіцерів, що брали участь у повстанні

Справа Соловйова

Військово-судова справа про бунтівників Чернігівського полку почалася 1-го лютого 1826 року в Могильові Білоруському, була скінчена 30-го березня 1826 року. Перейшовши всі інші стадії — ревізію й слухання в аудиторіатському департаменті головного штабу в Петербурзі, вона дістала свій остаточний присуд 12-го липня 1826 року.

Ці два місяці з 1-го лютого до 30 березня й були часом слідчої й судової роботи судної комісії. Треба сказати, що комісія одержала деякі попередні матеріали, а саме перші допити арештованих і полонених офіцерів Чернігівського полку. Взятих на полі бою офіцерів С. І. і М. І. Муравйових - Апостолів, М. П. Бестужева - Рюміна, Соловйова й Бистрицького допитували спершу в 3-му піхотному корпусі, цеб-то в корпусі їх полку, тому їх перші допити також є в моїм ділі. Крім того, в ділі уміщено перші допити 9-х офіцерів, що відділилися від полку і явилися з каяттям до начальства в Київ — ці допити теж єсть у ділі кожного офіцера окремо.

Перше, ніж перейти до систематичного огляду слідчих діл підсудних офіцерів, я хочу сказати кілька слів про двох офіцерів, про яких нема слідчих діл, з тої простої причини, що ці офіцери загинули: Михайло Олексієвич Щепило був вбитий у часі артилерійського обстрілу Чернігівського полку, Анастасій, Дмитрович Кузьмін заподіяв собі смерть того самого дня після поразки. Але про них був судовий вирок, а крім того, в слідчих ділах інших офіцерів ми можемо знайти дані про їхню участь у повстанні.

Щепило не підписав присяжного листа, в сутичці з Гебелем обидва вони взяли найдіяльнішу участь, що до дальшого руху Чернігівського полку їхні імена згадують у своїх визнаннях і свідченнях майже всі офіцери: вони займали пости, агітували серед салдатів, стежили за офіцерами, що вагалися пристати до повстання, пильнували в полку порядку, командували ротами, що повстали, — словом, їх, якнайактивніших, треба поставити на перше місце серед офіцерів.

З цих самих свідчень ми дізнаємося, що обидва вони були членами товариства Об'єднаних Слов'ян.

Ці дані цілком сходяться із тим, що дає Горбачевський у своїх „Записках“: він багато говорить про ту незгоду, що постала між Південним товариством і товариством Об'єднаних Слов'ян (стор. 34—39), при чім імена Щепилла й Кузьміна він цитує, як імена свідомих активних членів, найбільш революційно й демократично настроєних, що серед салдат своїх рот провадили систематичну пропаганду (див. ст. 22, 24, 36, 39 і ин.).

На першому місці слідчої часті діла стоїть штабс-капітан Чернігівського полку барон Веніямін Миколаєвич Соловійов. Це легко зрозуміти: член товариства Об'єднаних Слов'ян (якого прийняв до Товариства, в числі інших, Щепилло) він і перед повстанням агітував серед салдат, був арештований із зброєю в руках, взяв найактивнішу участь у цілому процесі повстання, отже мусив притягти до себе увагу судної комісії. Вона віддала йому багато часу й уваги, до його діла було притягнуто багато свідчень інших осіб, його зводили на очі багатьом офіцерам і салдатам. Його слідче діло, на підставі матеріялів судового діла, можна уявляти в таких рисах: в штабі 3-го піхотного корпусу, в головній варті армії й перед військовим судом в Могильові Соловійов „у стосунках з Муравйовим, які мали на меті повстання, в тім, що він знав про останне, і в тім, що він поранив у селі Трилісах полковника Гебеля, не признавався“, кажучи, що в Трилісі він попав цілком випадково, що приєднався він до Муравйова тільки „на запрошення його, не маючи при тім ніякої мети“, що не відстав від повстанців тільки через те, що за ним стежив Щепилло, що багато пізніше він довідався про намір повстанців „встановити вільність у Росії“ й т. ин. — словом, він категорично заперечував всі обвинувачення, що на нього наволокали. Але свідчення інших підсудних не дали йому можливости витримати цю тактику повного заперечення до кінця: напр., прапорщик Мозалевський, що їздив з доручення Муравйова до Києва за допомогою і для поширення катехізісу, виказував на Соловійова, що він агітував серед салдат, заявляючи, що Соловійов вийшов на платформу й говорив салдатам, щоб вони не боялися, що Гебель полковим командувачем не буде, і що строк їх служби зменшиться на 20 або 15 літ, при чім деяких салдат цілував“. Одначе, Соловійов і після цих свідчень уперто заперечував цей факт агітації серед салдатів. Але на

протязі процесу свідчення інших офіцерів і салдатів, чим раз більше потверджувалися тяжкі обвинувачення, зведені на нього салдати 1-ої мушкетерської роти (Юхим Шарап, Антон Русецький, Іона Воробйов і Степан Семенов) посвідчили, що, коли відбирали присягу на підданство новому імператорові Миколі I, коли всіх унтер-офіцерів і офіцерів покликано до прапорів, Соловйов, зоставшись коло салдатів, „у—півголоса, але досить явно, осуджував присягу; казав, що треба держатися цесаревича Костянтина Павловича, що, зрештою, можна цілувати хрест і євангелію, аби тільки душею не прихилитися до нього“. Соловйов, одначе, заперечував цей факт, не допомогло і „священническое увещевание“, — Соловйов твердо тримався своєї лінії заперечування й незнання, не признавався і в тім, що він був членом товариства Об'єднаних Слов'ян. Його завзятість зламалася аж після свідчень капітана Чернігівського полка Фурмана¹⁾: капітан Фурман дав дуже докладний опис відомих і з „Записок“ Горбачевського зборів членів Південного товариства й товариства Об'єднаних Слов'ян, що відбулися з метою об'єднання обох товариств (див. „Записки“ його — „Происшествия Лещинского лагеря“, ст. 1—57), коли весь 3-й корпус знаходився в таборах під Лещиним (біля Житомира) у вересні 1825 року. Серед офіцерів Чернігівського полку, що Фурман зауважив на зборах, він називає й Соловйова. В результаті довгого умовляння і зводин з Фурманом Соловйов „доведений до каюття, признався у всім вищеписанім“ і докладно розповів про свій вступ до Товариства: в лютому 1825 року, коли він був у містечку Чернякові, поручик Громницький (член товариства Об'єднаних Слов'ян) повідомив його, що вже віддавна існує таємне Товариство, в яким знаходиться багато „осіб гідних і розумних, що поставили собі за мету змінити спосіб правління і встановити конституцію“. Соловйов негайно дав свою згоду вступити до товариства й писану присягу в тім, що „буде відповідати смертю за нескромність і розкривати тайну тільки тим людям, яких характер добре пізнає, і що він повинен дбати, щоб збільшити число людей і давати звідомлення про прийнятих до товариства“. Одначе, пізніше Соловйов „дане Громницькому слово допомагати знехтував, але тайни додержував і нікому її не розкривав“. Одначе, того самого 1825 року, підчас таборового

¹⁾ Капітан Фурман був відправлений до Петербургу, але перед тим його допитували в Могильові.

збору 3-го піхотного корпусу в містечку Лещині, він дістав запрошення від поручика Щепилла прийти на збори тайного товариства після закінчення таборового збору в одно село коло Лещина для „встановлення правил і чинности цього товариства“. Прибувши туди, вони знайшли там багато офіцерів полків і артилерійських рот 8-ї і 9-ї бригади (Соловйов називає з них 9 прізвищ). Одначе, організаційні питання не були розв'язані, а відкладені до других зборів через те, що на збори не міг прийти Муравйов - Апостол і Бестужев - Рюмін; про другі збори Товариства Соловйов нічого не знає. Після того Соловйов мав завжди інформацію від поручика Щепилла, який читав йому уривки з листа Горбачевського про те, що салдати 8-ої артилерійської бригади „так нетерпляче дождають початку дій, що офіцери, члени цього товариства, не знаходять способу вгамувати їх поривання“ й т. ин., читав йому листа колишніх семенівських салдатів з 8-ої дивізії, що вони „давно вже готові виконати діло“, говорив йому, нарешті, перед самими подіями в Трилісах, що Муравйов - Апостол поїхав до Житомира, щоб змовитися з іншими полками, коли починати дії, що до Житомира прийде все військо, щоб об'явити, „свободу і рівність“. Соловйов каже, що цими перспективами й „подібними намовами (Щепилло) так завладав легковажністю й помилками його, Соловйова, що він, не мислячи ні про які наслідки, був під його керуванням аж до початку тавстанія“.

Далі, Соловйов описує епізод у Трилісах і кількома словами ввесь дальший похід Чернігівського полку; між иншим, він подає зміст промови Муравйова до салдатів у селі Ковалівці (перше місце, де Муравйов закликав салдат до повстання, як не лічиги Триліс); він розповідав, приклади з історії Рієго, що проходив землі з 300 чоловіка й відновив конституцію, а вони з полком щоб не здійснили свого наміру, коли все вже готова, а надто військо, яке дуже незадоволене“. На питання комісії військового суду, через що він так уперто не хотів признатися в своїй провині, Соловйов відповів, що „не давав перше про все точного визнання тільки тому, що між ними положена смертна присяга; а як він ще не знав, що діло цілком з'ясоване, то через те й боявся розказувати все, як було“. Такі визнання Соловйова в їх головних рисах.

Треба зробити висновок, що владі пощастило зламати спершу непохитного Соловйова: відповідаючи дуже довго цілковитим

незнанням, не заплутуючи нікого в своїх свідченнях, він вдався в другу крайність і назвав цілий ряд прізвищ і фактів, нових для уряду. Правда, великим виправданням для його може бути те, що на нього була учинена така енергійна атака з боку судової комісії, були змобілізовані всі сили, щоб зламати його, а також свідчення капітана Фурмана, що назвав цілий ряд прізвищ учасників зборів під Лещином. Але й Соловйов розказав комісії про ці збори, назвавши Спиридова, Тютчева, Громницького, Лісовського, Горбачевського й Пестова, щоби то — членів товариства Об'єднаних Слов'ян. Уряд, певна річ, використав ці відомості, одержані від Фурмана й Соловйова (див. „Русский Архив“ 1902 р., 6 ст. 289—290).

Одинока особа, якій найбільше могли б пошкодити ці визнання, не була серед живих — я маю на думці поручика Щепилла, що, здається, мав великий революціонізуючий вплив на Соловйова. В останнім визнанні чути в Соловйова нотки каяття, але цих ноток у нього менше, ніж у інших його товаришів, як ми побачимо далі. Матеріал судового діла виявляє Веніяміна Миколовича Соловйова, як активного члена товариства Об'єднаних Слов'ян, що агітував серед салдат, і не менш активного офіцера — чернігівця. Соловйов був засуджений на вічні каторжні роботи й мусів пройти пішки в кайданах, разом з карними злочинцями, аж до Нерчинського заводу; в донесінні сенатора Куракина з Тобольського від 4 липня 1827 року (див. „Декабристы. Неизданные материалы и статьи“, ст. 112. М. 1925) — єсть таке місце про Соловйова: „Самий вигляд цього нещасного доводить ширість його визнань, бо він не міг ні слухати мене, ні мені відповідати, щоб не обілятися сльозами“, але треба згадати, що це вражіння від Соловйова з'явилося в результаті його 9-ти місячної подорожі пішки до Сибіру разом з карними. Після амністії декабристам Соловйов виїхав у Рязанську губерню.

V. Справа Сухінова

На другому місці в ділі стоїть поручик Чернігівського полку Іван Іванович Сухінов¹⁾, незадовго перед повстанням переведений до Олександрійського гусарського полку, член товариства Об'єднаних Слов'ян, визначний учасник руху Чер-

¹⁾ Див. дуже цікаву статтю про нього Ю. Г. Оксмана; „Поимка поручика И. И. Сухинова“ в збірнику „Декабристы. Неизданные материалы и статьи“. М. 1925. ст. 53—74.

Тільки він один з організаторів повстання
ік, але його піймали в Кішиньові 15-го лютого
Одесу до Могильова — Сухінов був від-
д військовий суд у Могильові.

моменту Сухінов держався тактики, проти-
Соловйова : він зразу дає докладні визнання
ру, називає багато прізвищ, розкриває перед
еталів фактичного характеру, підкреслює
сть своєї участі, намагається (правда, дуже
и з себе щирого прихильника уряду, не
ів - вихваток проти повстанців.

дає він про історію своїх стосунків з Му-
в - Апостол, при призначенні його до Чер-
вробив йому багато добра й послуг, після
прихильником М. Муравйова. „Муравйов часто
розмовляв за уряд, нарікаючи, що він дуже
ть, пригноблює невинних, і наводив багато
от: про несправедливе розформування Се-
про разжалування зовсім без провини ба-
слання їх до Сибіру, про тяжкість служби,
брутальне поводження начальників з під-
і що нема в нас потрібного закону, що
слово начальника й т. ин., з чим сам Сухі-
у погодився“ ... (див. визнання Сухінова).
е, що й грошову допомогу й підтримку
лад, при переводі Сухінова з Чернігівського
рійського) Муравйов, мабуть, давав йому,
дній його намірам“.

ого 1825 року Сухінов, як він каже, нічого
ші наміри“ Муравйова, ні про підступні „його

час табору під Лещиним, Сухінов, „в на-
и його, Сухінова, до Муравйова, дістав від
апрошення вступити до таємного товариства.
аковників і генералів (Сухінов не вагається
звищ ¹). Сухінов дав свою згоду на вступ
дправився разом з кількома іншими офіце-

2-ої армії Кісільов, Орлов, Волконський, Потьомкин
Швейковський, Тизенгаузен, Враницький, Муравйов
підполковник Левенштерн, штаб - ротмістр Жуков
ерії Бутович, урядовець Іванов.

рами в село коло Лещина на збори в місце розташування 8-ої артилерійської бригади; перелічивши відомих йому членів зборів (коло 10-ти прізвищ), Сухінов описує, як майор Спиридов почав усім їм „декламувати, що це товариство (він назвав його) добромисних людей має на меті відновити конституцію і встановити однакові усім права, що воно повинне бути поділене по округах на дивізії так, щоб один не знав одного при стосунках; при тім Спиридов читав їм правила й обов'язки кожного, які полягали в тім, щоб старатися як найбільше прищепити людям змагання до спільної їх мети, прихрятати до того інших і до деякого часу терпіти всі несправедливості й навіть грубіянське поводження своїх начальників“.

Далі, Сухінов описує, як від нього відобрали присягу, що він буде „тримати цю тайну під карою на горло“ й буде непохитний у розпочатому ділі; на прозьбу Сухінова й деяких інших чернігівських офіцерів, показати їм Верхню Думу, про яку почалися тоді в зібранні чутки, „дістали вони відповідь від Спиридова, що можуть знати про це тільки найвищі, які становлять особливе коло“. На другому зібранні, де малося розв'язати багато питань, Сухінов не був присутній. Але від Муравйова йому доводилося чути, що скоро почнуться „дії, і все переробиться“, якими способами, Сухінов хоч точно й не знав, але думав, „судячи з того, що для змови зібралася така велика маса людей, що треба буде ужити на те зброю“. Сам Сухінов, як він каже, додержував тоді тайни, але нікого іншого до товариства не приймав.

Свою участь в Триліському інциденті Сухінов поясняв випадком: переведений з Чернігівського до Олександрійського полку, він залишився в Києві, щоб справити форменну одягу, був „між иншим“ у Василькові в квартирі Кузьміна (28 грудня), коли салдат Савицький привіз записку від Муравйова з вимогою до Кузьміна, Соловйова й Щепилла, щоб вони прибули до нього, „тому він, Сухінов, і поїхав з Кузьмінім до Триліс“—пояснення явно недоладне й вигадане. В статті про Сухінова, уміщеній і книзі „Записки“ Горбачевського, говориться, що Сухінов був вибраний на члена тайного товариства й був на всіх нарадах його, а далі говориться: „Сухінов щиро почав працювати для осягнення мети товариства. Він користався з усього. Найменша річ не залишалася без його уваги: часу, засобів, уміння — всього вистачало йому; раз віддавшись ділу, він віддався йому цілком, цілою своєю душею“. Дізнавшись

про події 14 грудня, Сухінов свідомо залишився в Чернігівським полку і взяв активну участь у всіх його виступах.

Хоч як намагався Сухінов зменшити міру своєї участі, підкреслити її примушеність і свою прихильність до уряду, але цього йому ніяк не щастило довести: занадто багато людей були свідками його активності, а не пасивності, як він надаремно намагається це представити. Так, я говорила вже, коли описувала епізод у Трилісах, як Сухінов нещасливо приписав собі честь врятування полковника Гебеля. На суді вияснилось що його вчинки мали зовсім протилежний характер; Сухінов говорить на суді, очевидно, абсурдні речі, наприклад, що він не знає, „через що вищеописана подія сталася в Трилісах“, що Муравйов „з рушницею азартно вимагав слідувати за ним“ і т. д. Остається, правда, під сумнівом, для чого Сухінов сховав жандаря Ланга в домі священика; Горбачевський каже, що він це зробив з жалоців, думаючи взяти його з льоху священика й арештувати, коли атмосфера трохи розрядиться, але, коли він прийшов для того знов до священика, жандаря там уже не було — він утік у дивізійну квартиру і там зняв тривогу (див. „Записки“ Горбачевського, ст. 106, 107). На суді Сухінов виставляв, як свою заслугу, те, що він врятував Ланга. „Невинно-увлеченный“ Сухінов розкриває урядові, щоб довести свою прихильність і каєння, багато дрібних фактів з історії повстання; він описує, як Муравйов читав салдатам листа Горбачевського з 8-ої артилерійської роти про те, що салдат бере така нетерплячка почати повстання, що „самі навіть починають“, і цим виказує урядові на 8-му бригаду; як Муравйов запрягався салдатам „ущасливити їх“ і як вимагав, щоб вони присягли йому на вірність і т. д., а свої власні учинки, самого активно визначеного характеру, він намагається пояснити випадком; не маючи можливості заперечувати таких фактів, як відібрання в полкового командира у Василькові прапорів і казенної скрині, арешт майора Трухина, він весь час вимовляється якоюсь невідомістю, вимушені визнання фактичного характеру весь час еднаються в його з безсилим спробами самореабілітуватися: „щоб збунтувати роти й намовити до того офіцерів, не мав він, Сухінов, ніякого від Муравйова доручення“... „заряженими пістолями нікому не загрожував“... „до невизнання над собою найвищої влади й до встановлення вільності він, Сухінов, нікого не намовляв“, зовсім не знає він, хто зібрав роти, бо він,

Сухінов, був тоді „на квартирі“ й т. д. Муравйову він увесь час докоряє за неправильні відомості про наближення інших військових частин, прихильних до повстання. Момент сутички з урядовим військом Сухінов описує так: „прийшовши до Ковалівки, Муравйов довідався, що до них наближається кіннота й артилерія, і почав ще більше заохочувати всіх салдат, кажучи, що вони буцім ідуть до них на приєднання, і що приєднається до них також і драгунська дивізія“ (див. визнання Сухінова) „Навпаки, при виступі з Ковалівки перестрів їх гусарський відділ, і хоч проти нього Муравйов вишикував колону, але після першого їх пострілу з гармати, він, Сухінов, побачивши зовсім неподібне до того, що казав Муравйов, кинувся з деякими салдатами утікати“. Просидівши в порожньому льоху до ночі, він зважився „пуститися на - призволяще зовсім без планів“ і пішов на південь, переходячи з одного села до другого; потім йому пощастило частину дороги проїхати на конях якогось шляхтича. В містечку Корсуні він купив собі цивільний одяг на торзі й пішов далі. Дійшовши до Черкас, він купив у казначействі гербового паперу й написав на нім собі фальшивий паспорт, підробивши підписи членів Олександрійського повітового суду, відомих йому з його колишньої цивільної служби. З Черкас він уже їхав на санках, купивши собі коня; ставши в корчмі, він приклав до паспорта печать, що сам таки й зробив. В Дубосарах він послав брату своєму в Олександрію листа з просьбою випросити в батька грошей і прислати йому до Кішиньова; листа цього він написав, свідомо бажаючи віддатися в руки уряду, і тільки „жах перед заподіяним злочинством не дозволив йому зробити цього безпосередньо“. У визнанні Сухінова цікаві відомості про Сергія Муравйова - Апостола: він каже, що ні він, ні інші офіцери „никакого розвращения нижним чинам и предварительного заговора с ними не делали“, але що звільненням салдат від кари, дарунками й іншими способами Муравйов заслужив від салдатів „на велику прихильність і любов“, таку велику, що „на одно тільки слово Муравйова, з довір'я до нього, на все виявляли свою готовість“ — це повідомлення цимком сходиться з тим, що говорить Горбачевський. Однак, той самий Сухінов каже, що з колишніми семенівськими салдатами інших полків (Пензенського, Саратовського й Тамбовського) Муравйов - Апостол мав інтенсивні стосунки; це було найпомітніше в таборах під Лещиним, коли до Муравйова при-

2))

ходило багато салдатів, з яких багатьом давав він гроші „але для чого саме, він, Сухінов, ще тоді не знав“, а підчас „бунту“ полку Бестужев-Рюмін говорив йому, що Саратовський полк буде приведений, як заприсягнувся один салдат, без офіцерів, а другий заприсягнувся на першому таки параді „з рушниці застрелити монарха“.

Певна річ, ці дані про революційні настрої колишніх семенівських салдатів уряд негайно використав.

Однак, свідчення й визнання інших офіцерів, що приєдналися до руху, але потім перекинулися на бік уряду, установили на суді цілком певно тверде активне поведження Сухінова, як одного з 4-х офіцерів, найзапальніших учасників і організаторів руху (Соловйов, Щепилло, Сухінов, Кузьмін) — імена цієї четвірки мигтять по всіх визнаннях; зокрема Сухінову особисто належали такі вчинки: він арештував майора Трухина і власною рукою здер з нього еполети, стежив за тим, щоб офіцери, які вагалися, приєднатися до повстання не відстали від полку, перший вирушив з своїм відділом до Василькова, брав казенну скриню й прапори в полковника й т. д. Крім того, він часто читав салдатам „возмутительный катехизис“ і „говорив їм за вільність (див. свідчення Апостола Кегича і Белелюбського).

В кінці слідства, після багатьох свідчень, Сухінов ні в чім не признався, але цілком відкидав невині для себе свідчення.

На підставі визнань Сухінова при головній квартирі виникло спеціальне діло (див. „Следственное дело, произведенное в следственной комиссии, производившееся при главной квартире, насчет принадлежности некоторых офицеров и юнкеров к бывшему злоумышленному обществу“, в архіві канцелярії військового міністерства“ (діло 1826 року, № 29), почате 25 березня 1826 року, кінчене 1 вересня того самого року (на 657 аркушів).

Сухінов був засуджений на вічну каторгу і разом з Соловйовим і Мозалевським був відправлений пішки в кайданах етапом. Сенатор Куракин, що бачив його в Тобольську, писав про зустріч з Сухіновим до Бенкендорфа (шефа жандарів і Головноуправляючого „Третього Отделения“) такі слова: „Сухінов старався ослабити свій вчинок, зводячи на очі тиранство полкових командирів, бригадних і дивізійних генералів, — тиранство, яке, доводячи до розпаду, було

причиною його нещастя і втягло його в змову з тим більшою легкістю; про існування змови він не знав ще за кілька місяців до подій. На моє питання, яку мету, він собі ставив, пристаючи до змовців, він закликав бога в свідки, що в його не було ніякого злого наміслу проти особи покійного імператора, а що вони мали на меті просто здобути свободу“ (див. „Декабристы“. Неизданные материалы и статьи. Под ред. Модзалевского и Оксмана, ст. 113, 114).

VI. Справа Бистрицького

Підпоручик Олександр Андрійович Бистрицький займає третє місце в слідчому ділі; діставши сильну контузію 3 січня 1826 року підчас сутички Чернігівського полку з урядовим відділом Гейсмара, Бистрицький був одним з п'ятох офіцерів, що йшли до кінця з полком (померлі Кузьмин і Щепилло, Соловйов, Сухінов, Бистрицький), як не лічити братів Муравйових (Сергія, Матвія й Іполіта) і Бестужева-Рюміна. Він одинокий з офіцерів, що не були членами товариства, розділив до кінця долю полку. Слідчий матеріал про Бистрицького дуже невеликий: центром його допиту було питання, чого він з другою мушкетерською ротою опинився в рядах полку.

Бистрицький відповідає, що „до бунту він не був підготовлений, зовсім про те не знав і ніяких тайних стосунків з Муравйовим не мав“—це твердження треба вважати за справедливе—ім'я Бистрицького не фігурує ні в яких списках тайних товариств, Горбачевський також відзначає, що Бистрицький пристав до повстання після того, як воно почалося. 30-грудня він ще був законнослух'яним офіцером: арештував, з наказу Трухина, Соловйова й Щепилла (Трухин, одначе, каже, що він сам арештував їх, бо Бистрицький барився з арештом), а потім відправився з наказу Трухина в село Германівку, щоб прийняти під команду роту Соловйова (2-гу мушкетерську) і привести її до Василькова. 31-го грудня Бистрицький з'явився з ротою до Василькова, але за той час сталося вже багато історичних подій: Васильків побував під владою чернігівців, ранений Гебель, майже непритомний, лежав у своїй квартирі, Бистрицький, як він каже, ніяк не міг дізнатися, куди пішов Чернігівський полк, де підполковник Трухин і т. д. Нарешті, зустрівши його випадково, казначей полку Сизиневський і розжалуваний з офіцерів Грохольський переказали йому

наказа Муравйова іти негайно услід за полком у село Мотовилівку. Бистрицький, „боячись остатися в Василькові, не розуміючи, щоб це все значило“, не бачучи ні Трухина, ні Гебеля (до якого нікого не підпускала внутрішня варта), зважився „слідувати за прапорами“ і 1-го січня з'явившись до Мотовилівки, здав роту Соловйову.

В своїм визнанні Бистрицький намагається довести своє повне незнання того, що робилося в полку, говорить, що мети повстання не знав, серед салдат не агітував і з'єднався з полком, боячись, щоб Муравйов не захопив його силоміць. Бистрицький мусив признатися, що бачив, як відставали в різний час від полку офіцери, і навіть дає точні вказівки, хто й де відстав, але він вимовляється, що не знав, „чи то з якого доручення Муравйова, чи свавільно“ відставали ті офіцери.

Але цілком зрозуміло, що ці спроби самовиправдання не могли вплинути на обвинувачення, поставлені Бистрицькому, на факт добровільного приєднання його з цілою ротою. Ми гадаємо, що вже 30 грудня Бистрицький був повідомлений про повстання Чернігівського полку, що його розпропагували Соловйов і Щепилоло, приїхавши до Василькова.

Горбачевський характеризує Бистрицького, як сміливого офіцера, який перейшов на бік повстанців; в Василькові, перед вирошенням до Мотовилівки, він звернувся до салдатів з питанням: „чи хочать вони йти за товаришами й чи мають намір діяти з ними спільно?“ Вони всі відповіли, що готові на те. Тоді Бистрицький поставив таке саме питання улюбленцеві всіх салдатів, унтер-офіцерові Аврамову, і той відповів: „нам буде соромно відстати від своїх товаришів, і я і вся рота знаємо, яка мета Муравйова - Апостола; я ручуся за салдатів“ (ст. 139, 140). Після того Бистрицький повів роту до Муравйова.

Описаними трьома ділами — Соловйова, Сухінова й Бистрицького — кінчиться цикл діл офіцерів Чернігівського полку, полонених на бойовищі.

VII. Справа Мозалевського

Олександр Євтихійович Мозалевський (21 року, з дворян Курської губернії, на службі з 1821 року, прапорщиком з 1824 року) займає четверте місце в ділі. Діло його дуже невелике: він був арештований за 12 верстов від Києва, з одним унтер-офіцером і трьома салдатами, 1-го січня 1826 р.,

після того, як у Києві знято тривогу. Його перше визнання було в Києві, при 4-му корпусі; в військовому суді, в Могильові, він тільки потвердив це визнання. Визнання Мозалевського вимагає особливої уваги, бо з його ім'ям звязана подорож до Києва на допомогу, також ширення агітаційної літератури серед київської залоги.

Визнання Мозалевського має виразний характер: він заявляє, що „ні в яких стосунках з Муравйовим - Апостолом не був, і той нічим його не зваблював“. Про „дійсну причину“ повстання, про строк повстання нічого не знав, але думав, що приводом до повстання був арешт Муравйових. 30-го грудня 1825 року, коли він, занедужавши, зовсім випадково знаходився в штабі в Василькові, до нього прийшов його знайомий Грохольський (розжалуваний офіцер) і від імени Соловйова Сухінова, Кузьміна й Щепилла переказав прозьбу прийти до них; він цього не зробив, але вони почали просити його йти, з ними на Брусилів, кажучи, що там збереться багато полків, які підуть на Житомир, де на них вже жде 8-а піхотна дивізія. Мозалевський дав свою згоду на це і того самого вечора був виражений з салдатами на варту на Богуславську заставу з наказом арештовувати всіх переїжджих; вночі, згідно з цим розпорядженням, він арештував жандарського офіцера Несмеянова і Скокова; гроші першого (1.100 карб.) й папери його він здав Муравйову а 10 карбованців, відібрані в Скокова, віддав вартовим.

Одначе, Мозалевський у інших місцях свого допиту мимоволі проговорюється, каже сам про багато фактів які свідчать, що він знав про дії полку: наприклад, він каже, що бачив 26-го грудня в Василькові одного офіцера („на зріст високого, на лице білого, круглого, з чорними вусами, років так 28-ми“), який разом з іншим ще офіцером приїздив з повідомленням про бунт в Охтирському й Олександрійському полках. 30-го грудня Мозалевський бачив біля гауптвахти підпоручиків Вадковського й Молчанова з 17-го егерського полку. Муравйов - Апостол казав, показуючи на них салдатам: „От і 17-й егерський полк готовий і піде з нами в похід“; крім того, дізнався він також від Кузьміна, що Башмаков (розжалований з полковників) також був посланий для переговорів — називаючи ці прізвища, Мозалевський притягає їх до процесу.

Серед салдат він не спостеріг „главнейших сообщников“, але всі вони, „будучи обласканы начальствовавшими возмути-

телями" й дістаючи від них на вино гроші, напивалися до п'яну; Мозалевський натякає й на матеріальну причину свого приєднання, посилаючись на слова офіцерів: „гроші в нас будуть, і нічого нам не буде бракувати“. Коли рота Кузьміна просилася з Василькова на ротний двір за речами, Кузьмін, давши їм 200 карбованців асигнаціями, казав: „не йдіть, нам нічого не буде бракувати, підем тільки до Брусилова й до Жигоміра, а потім знову вернемося до Василькова“. В свідченнях інших осіб були установлені дані, несприятливі для Мозалевського: вандарський офіцер Несмеянов посвідчив, що, арештовуючи його, Мозалевський „з азартом і лайкою, з зарядженими pistols, нахвалявся його, Несмеянова, вбити, якщо він буде противитися“, крім того, він відібрав не 1100 карбованців грошей, а 1340 карбованців казенних прогонних грошей, а також і його власних 80 карбованців; з них він дав 25 карбованців салдатам на горілку, сказавши — „оце вам, хлопці, на горілку“. Майор Трухин посвідчив, що, коли він сидів на гауптвахті, озброєні Щепило і Мозалевський умовляли його перейти на бік Чернігівського полку.

Штабс-капітан Маєвський (див. його свідчення) розповідає, що перед самим вступом Муравйова до Василькова він бачив, як Мозалевський вийшов з гауптвахти (де були тоді арештовані Соловйов і Щепило) й почав неспокійно бігати туди й сюди по вулиці, що здалося йому вже тоді підозрілим.

Розжалуваний з поручиків в рядові Чернігівського полку Ракуза, суджений разом з іншими салдатами Чернігівського полку в судовій комісії при Білій Церкві, навів у своїх свідченнях такі слова Мозалевського, сказані йому перед вирушенням полку з Василькова: „Діло це відкладене було до того часу, поки не заб'ють блаженої пам'яті царя, імператора Олександра I, що їх товариство численне, наміру їх ніхто розбити не може, хоч-би й половина їх погинула, але решта повинна діяти й намагатися довести краю своїм намірам“. Коли військовий суд у Могильові одержав у писаній формі це свідчення, то Мозалевського вдруге допитували „с увещеванням“; він стояв на тім, що про намір убити царя він Ракузі не говорив, у таємному товаристві ніколи не був і нічого про нього не знає, але що дійсно з розмов між Фурманом (командувач 6-ої мушкетерської роти Чернігівського полку) й Кузьмінім він дізнався, що проти генерала Рота змовляються, але „з якого приводу і в чім та змова полягала, хто її розпочав, як і в чім

гадав здійснити, він, Мозалевський, нічого від них не чув, сам їх не розпитувався і членів цього товариства не знає", а чув тільки, що членами його є офіцери 3-го корпусу. Але, не знаючи „справжньої“ причини й мети цього товариства, він не зважився виказати на нього начальству.

Тепер перейдім до опису центрального моменту в ділі Мозалевського, а саме до його подорожи до Київа з „катехізісами“ й листами від Муравйова.

31-го грудня 1825 року, після зміни варті, Мозалевського покликали до Муравйова, який дав йому листа до майора Крупникова (Курського піхотного полку, що стояв у Київі), а також коверту, з вложеними в неї трьома „катехізісами“, і наказав йому негайно, одягшись у цивільне вбрання, їхати до Київа з трьома рядовими й одним унтер-офіцером. В Київі він повинен був віддати ці „катехізіси“ салдатам, що супроводили його, для поширення між салдатами Київської залоги, а майору Крупникову переказати на словах, щоб він рушав з своїм батальйоном на збірне місце до Брусилова. Далі Мозалевський кількома словами описує, як він, передягшись у дане йому цивільне вбрання, поїхав разом з рядовими й унтер-офіцером до Київа, як „салдати порозкидали примірники катехізіса в різних місцях для того, щоб їх познаходили військові“, але листа, не розшукавши адресата, він не міг передати („пока заного майора Крупникова“, як свідчить начальство, „в Курському полку зовсім немає“—написано в примітці діла). Коли вони верталися з Київа назад, то їх усіх арештував у селі Борщагівці якийсь переїжджий урядовець і привіз спочатку до Київського поліцеймейстера, а потім до вартового 4-го піхотного корпусу, де й допитували його вперше. Така історія нещасливої подорожи до Київа в оповіданні самого Мозалевського. Унтер-офіцер Іван Харитонов і рядові (Павло Прокоф'єв, Олексій Федорів і яким Софронів), що їздили до Київа з Мозалевським, освідчили, що Прокоф'єв ходив до канцелярії Курського полку шукати Крупникова, але не знайшов його адреси; від'їхавши від канцелярії, вони зустріли писаря того самого полку, і Мозалевський пішов разом з ним до трахтиру; одночасно (за цю саму чверть години) Софронів кинув під ворота коло шляху „дані йому якісь три папери чи записки“. В „Записках“ Горбачевського єсть цілий розділ (див. його „Записки“, розд. 7—„Поездка Мозалевского в Киев за помощью“), в якому він на 10-ти сторінках розповідає історію цієї подорожи Мозалевського.

його оповідання не сходиться з моїми даними: наприклад, Горбачевський пише, що Мозалевський повинен був доручити листи не самому тільки Крупенникові, а ще одному генералові на Печерську, членові тайного товариства, і одному полякові. Завітання до генерала було дуже нещасливе: генерал страшенно перелякався, прочитавши листа, і почав негайно просити Мозалевського як найхутчій покинути його дім, вимовляючись, що він нічого не знає. Одвідавши генерала, Мозалевський знайшов квартиру підполковника Крупенникова, якому й передав листа. Крупенників зустрів його дуже радо й обіцяв всіляко допомагати. Крім того, він повідомив що до Київа прибув уже Трухин з своїм ад'ютантом і жандарські офіцери з Василькова, і що все військо має йти на втихомирення бунту. І дійсно, не встиг Мозалевський вийти з його квартири, а вже по всіх частинах міста (була 2-га година ночі перед 1-м січня) збито тривогу. Мозалевський, не бачивши третього члена тайного товариства рішив як найхутчій покинути Київ; найшовши своїх салдатів, він почав виїжджати з Київа щоб передмістями дістатися на шлях до Брусилова, але відділ жандарів арештував його.

Про ширення „катехізісів“ Горбачевський пише, що „кілька списків підкинули в прилюдні місця, багато пороздавал в трактирах, а решту — по руках на вулицях, здебільшого в часі тривоги“ (див. ст. 133). На підставі цих двох джерел ми не можемо поки-що цілком певно оцінити вчинки Мозалевського. Ми можемо думати, що Мозалевський на військовому суді, щоб змягчити своє злочинство проти держави, переменшує свої вчинки, потаює те, що тільки можна скрити, а проте, не може потаїти до кінця, що він знав про розпочаті дії полку, мав стосунки з Кузьминим і т. д.

Певна річ, він міг потаїти від суду два інші свої доручення — передати листи, про які згадує Горбачевський, але, з другого боку, ми не можемо не поставитися критично й до даних Горбачевського: в цім розділі є багато помилок сутофактичного характеру: Горбачевський пише, що Мозалевський їздив до Київа в супроводі тільки двох осіб, а їх було четверо, за офіційними даними. Горбачевський пише, що вони були арештовані в Київі, тимчасом, як офіційні матеріали говорять про арешт за 12-ть верстов від Київа. Цілком неможливо з'ясувати поки-що відвідини майора, або підполковника (див. Горбачевського) Крупенникова, або Крупникова (обидва

прізвища фігурують в слідчих матеріалах. Горбачевський називає його тільки Крупенниковим).

Командувач 4-го піхотного корпусу князь Щербатов прислав до комісії військового суду довідку про те, що в Курському полку нема майора Крупенникова, а поручик Крупенников „єсть один из самих добронравных и верных офицеров. который обязан семейством и совершенно не заслуживает никакого подозрения“.

Кількість поширених „катехізисів“ теж, мабуть, перебільшує Горбачевський: один примірник „катехізису“ був знайдений на Подолі в Києві, два інших пропало — такі офіційні відомості в ділі. З приводу поширення „катехізисів“ по всій Київській губернії виникло спеціальне діло під назвою „Об отыскании катехизисов, разбросанных по Киевской губернии“ (див. діло № 18 архіва Канцелярії Військового Міністерства, діла головного штабу 1-ої Армії 1826 року).

Отже, перед нами пройшло 2 слідчих діла двох членів товариства Об'єднаних Слов'ян (Соловйова й Сухінова) і двох офіцерів, що взяли в ньому живу й чесну участь: Бистрицького й Мозалевського. Останні два не були членами ніякого тайного товариства і, мабуть, їх розпропагандовано в перші моменти повстання. Всі вони, як ми бачили, дали урядові багато прізвищ і інших відомостей, звязаних з повстанням.

Діла решти 9-х офіцерів Чернігівського полку мають одну спільну рису: всі ці офіцери, приєднавшись до повстання з різних мотивів, перейшли ще перед кінцем повстання на бік уряду, і з'явилися з каяттям до свого начальства: 2-го січня рано при виході з села Мотовилівки деякі офіцери втекли. 3- січня знов утекло кілька офіцерів. Ось їхні прізвища: Маєвський, Кондирєв, Петин, Сизіневський, Войнилович, Белелюбський, Апостол-Кегич, Рибаківський і Мещерський. Це їхнє вагання між двома таборами накладає особливу печать на їх свідчення: двоїсті, поплутані, часом наївні, іноді вони показують велику спритність і гнучкість їхніх авторів. Штабс-капітан Маєвський, командувач III мушкетерської роти Чернігівського полку, взявши участь у повстанні, починає цю серію випадкових і тимчасових попутників повстання.

Проте, я вважаю за конче потрібне подати ці слідчі справи (хоч у них чимало спільного, типового), кожного офіцера окремо: визнання кожного з них являє, крім загальних фраз про вимушену участь у повстанні, джерело до вивчення руху

Чернігівського полку в цілій його конкретно побутовій обстанові; того, що є в однім визнанні, нема в другому, бо неоднакова була обстановка, серед якої прилучався до повстання той чи инший офіцер.

VIII. Справа Маєвського

Що говорить нам про свою участь у рухові полку штабс-капітан Маєвський (26 літ, з дворян Київської губ., на службі з 1816 р., в рангові штабс-капітана з 1822 р.) Діло його дуже довге, заплутане з масою деталей і повторень, з посиланнями на инших осіб, повне невдалих спроб реабілітувати себе; воно тяжке й до читання й до переказу. Маєвський з великими, але не цікавими подробицями описує приїзд до Василькова, раненого Гебеля; про те, як Муравйов захопив Васильків він розповідає так: він Маєвський, стояв із своєю 4-ою ротою на варті, коли дали знати, що наближаються „бунтівники“; тоді Маєвський, залишивши коло арештованих Соловйова й Щепиалла варту, звелів решті зарядити рушниці для охорони помешкання Гебеля.

А Трухин у той час рушив з салдатами до гауптвахти, за ним був побіг і він, Маєвський, але побачивши, що Трухина звідусіль оточили бунтівники, і що він сам зостався без ніякої команди, він мусив покинути Трухина тим більше, що в цій хвилині до нього підбіг вістовець і крикнув йому: „рятуйтеся!“. Тоді він з остраху, що „його позбавлять життя за те, що він наказав бити на тривогу, утік і, сховавшись в клуні, просидів там до ночі, і його, хоч і шукали, але не знайшли“. Вийшовши з клуні, він рішив піти до лікаря Никольського, але біля його квартири зустрів чоловіка 5 салдатів, які, пізнавши його, закричали: „ось Маєвський“— тоді він кинувся на кухню до лікаря й попросив його зачинити себе на кухні. Сюди до нього прийшов його денщик Олекса Комарову і дав йому знати, що його шукають офіцери, що вони були в його на квартирі й казали: „щасливий його бог, що вони його, Маєвського, не застали, одначе (сказав Кузьмин), не увійде він наших рук, за ним послали шукати“. Тоді Маєвський, побачивши себе в такому безпорадному становищі, не маючи можливости ні віддалитися, ні ховатися далі, наважився „явитися перед Муравйова, просячи не відбирати йому життя“. Муравйов заспокоїв його й пустив на свою квартиру, сказав-

ши — „добре, іди“. Одначе, на своїй квартирі Маєвський знайшов арештованого жандарського офіцера Несмеянова під вартою; сам він також був арештований, але ходив, на прозбу Несмеянова, до офіцерів — помічників Муравйова — дізнатися, яка буде його доля, і приніс йому звістку, що він не буде страчений. Другого дня, цеб-то 31 грудня, ходив клопотатися за себе, просив дозволу відстати від полку, посилаючись на своє тяжке сімейне становище; але Муравйов буцім не пустив його, кажучи, що 3-й і 4-й корпус спільно вирушать проти Москви й Петербурга. Не знаючи, що йому далі робити, Маєвський знов вернувся до себе на квартиру. Тут незабаром „приневолили“ його зібрати свою 4-ту роту й наказати їй слухатися Муравйова; одначе, в иншим місці свого визнання Маєвський каже, що рота ще напередодні приєдналася до Муравйова. Але ладнаючи з повстанцями, Маєвський обачно не забуває також і свого начальства; він розповідає, як у Василькові він знайшов спосіб явитися до Гебеля по пораду, що йому робити; Гебель ніби-то відказав йому, що треба залишатися й ждати нагоди відділитися“ від чернігівців. Тоді Маєвський виявив велику вигадливість і спритність: заявивши, що йому конче треба дістати речі й утримання салдатам, які вони залишили в с. Плисецькому, він відправився туди з дозволу Муравйова, але звідти не пішов на ночівлю в Мотовилівку, куди мав прийти Чернігівський полк, а, боячись зустрічі з урядовим військом, пішов на ночівлю в містечко Бишів, де стояв вже зовсім инший полк — Кременчуцький. Другого дня вранці, бажаючи відстати від полку, він явився до ротного командира Кременчуцького полку з питанням: що чути?“ Діставши відповідь, що „скрізь спокій“, Маєвський розказав командирові про все, що трапалося, попередивши його, що Муравйов збирається приєднатися до Кременчуцького полку і в кінці просив арештувати його і приставити до начальства. Але ротний командир на це не погодився й не дав йому ніякого захисту“ (як думає Маєвський, „будучи и сам в недоумении“); до того ще й сам Маєвський, почувши, що армія розпочала бунт, „не знав, що почати“, хоч і мав можливість утекти. Зважившись, нарешті, все-таки орієнтуватися на Муравйова, він послав до Мотовилівки післанця, і той привіз записку з підписом Щепилла, щоб Маєвський з своїми салдатами (чоловіка 30) прибув негайно до Мотовилівки. Явившись на присланих підводах до Муравйова, Маєвський знов „просил

его убедательно об увольнении своем". Муравйов погодився пустити його ніби в командировку, після того, як полк вийде з Мотовилівки, але того самого вечора Щепило попросив Маєвського прийти на ночівлю до Кузьміна; на квартирі Кузьміна він дізнався від хазяйки дома, що офіцери постановили нікого не випускати й навіть карати дезертирів на горло. Довідавшись про це, Маєвський все - таки тої самої ночі спробував утекти, але біля села його затримала розстрільна. Ранком 2-го січня, коли розстрільну знято, і полк збирався вирушити, він верхи поїхав до лісу; 6 верстов двое салдатів з офіцерами гналися за ним услід, але йому пощастило дістатися до Василькова, а звіди його під конвоем приставили до Київа.

В своїх спробах виправдати своє двоєдушне поведження Маєвський дуже гостро нарікає на командира Кременчуцького полку за те, що той „сказав, що немає на те ніякого способу“, коли Маєвський просив у його оборони; крім того, він нарікає й на своїх салдатів, кажучи, що спершу вони були послухалися його умовлянь не йти за Муравйовим, але після того, як вернувся салдат, якого він послав знайти вільну від Муравйова дорогу, вони, „обольщенные“ тим салдатом, перейшли на бік Муравйова.

Одначе, поручик Пржевалінський, покликаний за свідка в справі Маєвського, переказав розмову Маєвського з ним трохи такше: на питання Пржевалінського, куди він іде, „Маєвський дав неясну відповідь, що „як їх полк іде до Житомира на варту,“ так і він; так само на питання Маєвського, що в них чути, Пржевалінський відказав, що „в них нічого не чути“. Після обміну такими дипломатичними фразами Маєвський розказав йому про те, що діється в Чернігівськiм полку, і в кінці свого оповідання висловив своє бажання зостатися в Бишові під арештом, але додав, що полк Муравйова „будет в ту же минуту“, і що тому це неможливо. Не встиг Маєвський скінчити своє оповідання, як його викликав якийсь салдат, і після того він до його більш не вертався. Але убійчими для Маєвського були свідчення його денщика: денщик Комаров посвідчив, що на квартиру до Маєвського ніхто не приходив і його не шукав; Маєвський стояв на своїм, притягаючи до свого діла інших свідків і т. д. Салдати й унтер-офіцери, що були в Бишові разом з Маєвським, говорили що Маєвський ніколи не казав їм залишити Муравйова. Маєвський доводив, що вони говорять неправду, щоб „прикрити свою провину“. що вони

обіщали йому покинути Муравйова й т. д. Сухінов, зведений на очі з Маєвським, стояв на тім, що Маєвський, з своєї власної ініціативи привів до Муравйова чоловіка 30 салдатів, що ніхто Маєвського не примушував іти за полком і т. д. Маєвський „делал ответы, один другому несогласные и с замешательством“. Таке вражіння виніс суд із визнань Маєвського. Трудно розпутати цей складний вузол свідчень, та чи й треба? для нашої мети цілком з'ясовується в цім слідчім ділі двоїста політика Маєвського: не мігши зважити, на кого йому вигідніше орієнтуватися, він весь час перекидався з одного боку на другий, не зв'язаний ідейно ні з тією ні з другою стороною

Маєвського, позбавивши чинів і дворянства, заслаано рядовим в одну з найдальших сибірських залог, але по дорозі до Сибіру він помер.

ІХ. Справа Петіна

Перейдемо тепер до свідчень поручника Петіна (24 р., з дворян Тамбовської губ., на службі від 1815 р. поручиком з 1834 р.) — командира 2-ої гренадерської роти Чернігівського полку, роти, що перша приєдналася до повстання (до 5-ої мушкетерської з Триліс). Його свідчення само тим і цікаве, що подає матеріал до освітлення цих перших моментів. Петін у своїм визнанні стоїть на тім, що його примусили силою приготувати до походу свою роту, він не міг „відмовити“ салдатів, бо вони зовсім перейшли на бік Муравйова, а він весь час був під наглядом офіцерів-помічників Муравйова.

Муравйов напував салдатів цілу ніч горілкою й закликав їх стояти за „вільність“, салдати цілу ніч приходили до нього на квартиру, де стояв Муравйов, і дозволяли собі всякі безладдя й „вольности“. В результаті в його вкрали шкатулку де було 700 карбованців грошей. Утекти з квартири він не міг, бо його весь час пильнували салдати, „уклониться от партии“ підчас походу полку теж не міг і аж 3-го січня, привернувши до себе довір'я, він відстав буцім для того, щоб стежити за салдатами, які йшли позаду, і тут пощастило йому утекти до Василькова.

Салдати роти Петіна, одначе, посвідчили, що він сам дав наказ роті вирушити, що Петіна ніхто не приневолював, що варта на квартирі Петіна не мала ні від кого наказу стерігти його, що Петін сам подарував їм на горілку 20 карбованців і т. д. Петін, одначе, стояв на тім, що приєднався до полку

тільки з остраху й через слабкість („був примушений сліпо й мимоволі скоритися жаданню Муравйова й іти за ним“) з твердим наміром відстати від полку.

Беручи на увагу, що Петін і підчас походу полку аж до 3-го січня командував своєю ротою, мусимо думати, що він з перших моментів показав себе і перед Муравйовим і перед іншими офіцерами, що приїхали навіть без салдатів до Ковалівки, як щирий учасник повстання, і зумів заслужити на повне довіря командного складу. Переконавшись, що повстання не вдалося, він утік з полку.

Х. Справа Войніловича

Діло поручика Войніловича, квартирмейстера Чернігівського полку (24 р., з дворян Київської губ., на службі від 1817 р., підпоручиком від 1823 р.), велике діло, цікаве, як учасника подій спершу в таборі уряду, потім у таборі повстанців. Войнілович привіз раненого Гебеля до Василькова, командирований туди від Трухина; він також арештовує, з наказу Гебеля, Соловйова й Щепяла, що приїхали до нього на квартиру; вдосвіта 30-го грудня Войніловича послано до командира 9-ої дивізії в Білу Церкву (Чернігівський полк належав до 9-ої дивізії), який наказав збільшити варту, зібрати у Василькові надійні роти і приготувати коней для командира дивізії генерала Тихановського. Але це були вже запізнені накази: недалеко Василькова його спинив Муравйов, у нього відібрано папери, але сам він міг проїхати на поштових конях до Василькова; тут Трухин, у відповідь на його донесення, безнадійно махнувши рукою, сказав: „тепер не до вас“ і не дав йому ніякого „наслідження“; тоді він залишив Трухина й пішов перше до секретаря, а потім радився з майором Борщовим, що був тоді під судом; майор від його оповіщення задумався й почав плакати; вернувшись до себе на квартиру, Войнілович застав там варту, поставлену з наказу Муравйова, і дістав наказа прийняти на весь полк місячну порцію провіанту; він передав це доручення казначею Сизиневському. Під погрозами Сухінова він мусив дати свою згоду і присягти на вірність Муравйову.

Треба думати, що Войнілович відразу зумів з'єднати довіря чернігівців, бо він відразу дістає доручення від Муравйова поїхати в місце розташування 1-ої мушкетерської й 1-ої гренадерської роти Чернігівського полку (с. Снітинка й с. Мо-

товилівка), з наказом негайно зібратися в Мотовилівці куди прийдуть всі інші роти з Василькова. Треба сказати, що Чернігівський полк у той час стояв на, так званих, „широких квартирах“, займаючи просторінь на 50 верстов завдовжки й 25 верстов завширшки; легко зрозуміти, як трудно було з'єднати всі частини Чернігівського полку в таку пору року (грудень—січень) й такими примітивними засобами сполучення (на конях, часто польовими дорогами). Войніловичу доручено було з'ясувати салдатам, що зречення Костянтина Павловича фальшиве, а ротним командирам об'явити, що вони можуть не йти з ротами, коли вони того не схочуть. Войнілович каже в своїм визнанні, що він ніяк не міг утекти, бо унтер-офіцерам, посланим з ним, було наказано позбавити його життя, коли-б він здумав їхати в інше місце, а не туди, куди йому було наказано; одначе, на допиті цих унтер-офіцерів виявилось, що їх просто посадили на підводу щоб їхати без ніяких наказів („для чого, вони не знають“).

Капітан Козлов (командир 1-ої гренадерської роти, що майже ціла зосталася вірною владі) і капітан Вульферт посвідчили, що Войнілович ні слова не казав салдатам, а тільки переказав наказа від імені Муравйова й Трухина (хитра комбінація імен!) дождати їхнього прибуття в Мотовилівці: крім того, Войнілович на словах передав Вульфертові, щоб ішов геть, коли не хоче дождатися прапорів, „но роты отнюдь не трогать“. Тоді Вульферт (див. його визнання), „приметив из сего изменничество“, умовляв роту зостатися вірною імператорові, а потім поїхав в село Гребінку, сподіваючись там знайти начальство, а звідти прибув у дивізійну квартиру. На питання в суді, чому-ж він не зостався в тих ротах, Войнілович послався на слова Муравйова, що ці роти „были уже с ним согласны“—тому він і вернувся назад до Василькова. За найбільшу свою заслугу Войнілович вважає те, що він не прийняв пропозиції Муравйова командувати 1-ою ротою (Вульферта), вимовляючись квартирмейстерською посадою. Військовий суд на письмі запитав генерала Тихановського про вчинки Войніловича, і той написав, що „промедлением“ або навіть свідомою непередачею його наказів Трухину, він пояснює „недостаточность действий“ останнього.

Горбачевський у своїх „Записках“ каже, що при виході з Василькова все військо Муравйова йшло в повному порядку, при чім авангардом командував Войнілович; коли наближались до корчми, Войнілович послав туди вартових, щоб не пропустили туди нікого („Записки“, ст. 125, 126).

XI. Справа Сизиневського

Справа поручика Сизиневського (25 років, з дворян Гродненської губернії, почав служити з 1817 року, поручником став з 1823 р.), скарбника Чернігівського полку, має тісний зв'язок із справою кватирмейстера Войніловича., обидва вони 2-го січня прийшли до васильківського городничого, взяли в нього почтові коні, і того-таки дня Сизиневський подав до рук начальника 4-го піхотного корпусу в Києві ключі та, так звану, ковертну печатку. Сизиневський мав зносити з Муравйовим у справі про провіант для полку та про артілі та полкові кошти.

Пояснення Сизиневський давав плутані, часом наївні, не мавши змоги заперечувати, що й він знав про пригоду Гебелеву, бо-ж лікар Нікольський брав у нього казенні коні, щоб їхати до пораненого Гебеля; він, проте, доводить увесь час, що нічогосінько не знав про заклот Чернігівського полку, аж доки Муравйов увійшов у Васильків; після того, як у Василькові зчинилася тривога, він „оставил свое стремление к гауптвахте“ та сховався в своїй квартирі. Але 8 озброєних салдат присилювали його йти до Муравйова, чинити-ж їм опір аж ніяк не можна було, присилюваний Муравйовим він розписався, що прийняв провіант у провіантській книзі, сам провіанта нікому не продавав, але був свідком того, як за цей провіант було принесено Муравйову гроші.

Сизиневський заявляв, що тільки завдяки йому було врятовано полкові гроші, як він говорив, гроші ці були ще в квартирі Гебелевій, коли він, порадившись із жінкою Гебеля, сказав Муравйову, що гроші забрав розжалуваний з аудиторів Каблуков. Свою участь у поході він пояснює так: не знаючи куди кинутися, коли він почув від Мозалевського, що в Києві готується заклот, він ходив радитися з полковником Гебелем та Трухіним, але Трухін ніби сказав: „я й сам не знаю, що робити“, а Гебель махнув рукою, та й все, жінка-ж Гебелева сказала: „при такій пригоді кожен про себе дбає“. Однак, як почали допитувати осіб, що на них, як на свідків, вказував Сизиневський, то на суді виявилось, що поведінка його була трохи ниша. Трухін казав, що він Сизиневського й не бачив, не говорив з ним, та що тільки від денщиків довідався, що той приходив до нього; церковник Чернігівського полку Іван Адаєстін свідчив, що 31 грудня перед початком молебня на майдані Сизиневський, стоячи біля Муравйова, давав йому,

Івану, розпорядження, коли саме починати молебень Грохольський (розжалуваний у салдати з штабс-капітанів) свідчив, що Сизиневський говорив: „я й сам збираюся з полком“. Після цих свідчень Сизиневського допитали ще раз удруге; він, як і раніше, заявляв, що з Трухіним він говорив та повторював увесь час, що мети повстання він не знав, що жадних звязків з Муравйовим у нього не було та що „й не тому відстав від Муравйова, що бачив потребу в цьому, але власне тому, що не хотів бути в партії бунтівників“ (див. зізнання Сизиневського). За винного визнає себе, тільки завдяки своїй легкодухості й недосвідченості, і тому звертається до милосердя імператорового.

Справа Сизиневського далі несподівано ускладнилася: коли її ревізували в Петербурзі (в аудиторіятському департаменті головного штабу), то визнали, що треба призначити додаткове слідство, щоб довідатися, чи по своїй охоті чи поневолі, боячись загроз, Сизиневський вступив у „шайку“ бунтівників.

За для цього головний командир 1-ої армії Сакен послав старшого ад'ютанта армії Паутлінга, що разом із депутатом від цивільної влади перевів це додаткове слідство на місці, тоб то у Василькові. Купець м. Василькова єврей Сруль Пекерський, господар квартири Сизиневського, а також його робітник Умер Коганевський посвідчили, що 30-грудня до Сизиневського не приходило ні одного озброєного салдата — отже, ці свідчення відкинули геть його версію про те, що його присилувано було пристати до повстання. Крім того, було доведено, що Каблуков без жадного стороннього розпорядження або ради, з власної ініціативи, приставив полкові кошти до Білої Церкви, та що Сизиневського тоді не було в Гебеля, та що Гебель, будши дуже хворий, не міг давати в той час розпоряджень — отже, виходило, що не Сизиневський врятував гроші. Роза Гебель — полковникова жінка свідчила, що Сизиневський прийшов до неї вже тоді, як вона віддала, роші Каблукову, що Сизиневський ніколи не радився з нею, як рятувати гроші та, навпаки, вимагав гроші від імени Муравйова, кажучи, що як він їх не принесе, то буде в небезпечі — ото така, по доказах свідків, була поведінка Сизиневського.

Що до видачі провіянту, слідство встановило ось що: 28 грудня надійшла вимога на провіянт на січень місяць до доглядача гамазеї Петра Рога, але він не міг ще тоді її задоволь-

нити. 31 грудня, тоб-то в день, коли Чернігівський полк вийшов із Василькова, прийшли до цього і ж Петра Рога квартирмейстер Войнілович та скарбник Сизиневський, що, загрожуючи карами, вимагав від імени Муравйова асигновки від контр-агента замість провіянту, яку йому й було дано. Васильківський міщанин, єврей Аврум Лейб Епельбаум, свідчив, що 31 грудня прийшов до нього Сизиневський з 2 салдата и та, показавши йому асигновку (на 300 четв. борошна та 28 четв. крупи), вимагав від нього замість провіянта гроші. Потім вони разом пішли до Муравйова, що наказував, загрожуючи, зараз же дати гроші, хоч він Лейба і вказував, що його брат, комісіонер купець Нус, доручив йому задовольняти полк лише провіантом. Коли - ж Лейба, перелякавшись, вискочив у другу кімнату, офіцери, що були в тій кімнаті, погрожували йому пістолями. Нарешті, погодилися на тому, що Лейба позичить гроші в пітейній конторі, куди його водив Войнілович; гроші-ж (250 карб. сріблом) приніс він Муравйову, що натомість дав йому ту асигновку.

Маєвського, Петіна, Сизиневського та Войніловича зарахували до однієї категорії. Ухвалено було розжалувати їх, скинути з них дворянство та послати в далекі залоги на службу „за виконання наказів Муравйова“.

ХІІ. Справи молодших офіцерів

Що до молодшого й чинами й віком покоління офіцерів: підпоручника Рибаківського та Кондирьова та прапорщиків Мещерського, Апостола-Кегіча та Белелюбського, суд визнав, що їх захопив рух проти їхнього бажання. Їх було присуджено на $\frac{1}{2}$ року ув'язнення в фортеці. Справи цих останніх п'яти офіцерів мало індивідуальні, одноманітні, у всіх цих справах вони оповідають, як їх присилювали пристати до полку, та як вони втекли з полку.

Підпоручник Рибаківський (23 років, з дворян Тамбовської губернії, на військовій службі пробує з 1815 року, чин підпоручника має з 1823 р.) був з Чернігівським полком з 30 грудня до 3 січня, 3-го січня втік разом із Петіним кінями до Василькова, а звідти його вирядили до Київа.

Підпоручник Кондирьов (21 року, з дворян Тамбовської губернії, на службі з 1819 р. підпоручник з 1823 р.) сидів разом з Трухіним на гауптвахті; після дезертирства офіцера Маєв-

ського йому доручено було командувати 4-ою сотнею (ротою), але він власне не командував сотнею, бо-ж усі накази для неї одержував фельдфебель просто від Муравйова, він-же скористувався своїм званням командира тільки за-для того, щоб втекти з полку. І втік він ось як: 3-го січня на світанку в с. Пологах він наказав фельдфебелеві вести сотню, як це було заведено, до квартирі Муравйова, сам-же наказав запрягати коні, якими й поїхав з полку разом із свома двома товаришами — Мещерським та Апостолом-Кегічом. Цікава звістка Кондирьова про те, що 30 грудня до Василькова приїздив невідомий офіцер в ад'ютантському мундирі та тієї-ж ночі й поїхав геть. 31 грудня він знову таки приїздив до Мотовиловки.

Свідчення прапорщика Мещерського (21 рік, з дворян Рязанської губернії, на службі з 1819 р., прапорщик з 1824 р.) такі точнісінько, як і обох попередніх: індивідуальне в його свідченні — це звістка, що він намагався умовляти салдат, щоб вони одмовилися од свого наміру, та вони не хотіли слухати його, Мещерського, бо-ж одноступці Муравйова, навпаки, умовляли салдат, що гвардія, 4 корпус та польська армія збунтувалися та з'єднаються всі разом (див. свідчення Мещерського.).

У свідченнях Апостола-Кегіча (22 років, з дворян Полтавської губернії, на службі з 1820 р., прапорщик з 1824 р.), батальйонового значкового Трухіна оповідається про один цікавий момент його пробування в Мотовиловці 31 грудня разом із сотнями Муравйова, що прибули туди; на запитання кількох салдат 1-ої гренадирської сотні, куди та з якої причини почав похід Муравйов, Апостол-Кегіч немов-би відповів, що „Муравйов обіцяє якусь вільність та десять років тільки служби, але, який кінець буде цієї події, він Кегіч сам не знає та й не може їм відповідати“, далі додав, двозначно, що Муравйов йде у всякому разі не за царя Костянтина, але за „вольність“. Почувши ці слова, салдати почали хвилюватися та кричати, що „один бог та один цар повинні бути“, та були дуже обурені проти Муравйова; після цих слів Апостол-Кегіч негайно відійшов від салдат, бо побачив, що підходять Бестужев та Кузьмін. Пішов і дуже тишився тим, що хоч двозначно, але дав він зрозуміти бунтівні наміри Муравйова. У свідченнях Апостола-Кегіча є кілька виразів характерних для всієї групи офіцерів: „боючись цих погроз, — говорить він, — поневолі примушений був удавати з себе покір-

ного...“ другий вираз: „намагався бути нейтральним доти, поки міг врятуватися утечею“. Нелегко перевірити, чи дійсно Апостол - Кегіч своїми двозначними виразами намагався викликати якийсь сумнів у салдат; дуже можливо, що, опинившись серед салдат, що були вірні урядові, Апостол - Кегіч своїми словами прислужився теж хоч трохи урядові.

У свідченнях прапорщика Белелюбського (22 років, з дворян Рязанської губернії, на службі з 1820 р., прапорщиком став з 1824 р.) цікаві суть два моменти: 1) він свідчить, як самовидець, що був на гауптвахті у Василькові, коли туди з'явився Муравйов із двома сотнями, що Муравйов „умовляв вартових салдат приєднатися до нього, погрожуючи смертю“ та випустив всіх заарештованих з гауптвахти, в наслідок чого Белелюбський опинився біля гауптвахти тільки з 8 салдатами, бо-ж інших було покликано на квартиру до полкового командира, 2) він свідчить, що догляд за тим, щоб подібні до нього офіцери не відставали від полку, взяли на себе салдати, але йому 2-го січня пощастило на своєму коні втекти з полку в ліс, де він блукав цілий день, і 3-го січня раніше всіх інших офіцерів він з'явився до Василькова.

Про цих 5 офіцерів, що 3-го січня з'явилися до Трухіна у Василькові, допитали городничого, земського справника та Трухіна. Городничий заявляв, що 31-го грудня вранці до нього приходив в одчаї зі сльозами підпоручник Кондирьов, шукаючи свого брата та значкового Павлова, та що він казав: „Бога ради, рятуйте мене та його, мені неодмінно наказано відшукати його та приставити до Муравйова, коли-ж я цього не виконаю, то мене бунтівники позбавлять життя“. Крім того, він прохав бути його свідком, що „за Муравйовим йде проти волі“ та щоб в разі, коли бог дасть йому визволитися від бунтівників, засвідчив його „заяву перед начальством“. Інші офіцери теж приходили до городничого з такими точнісінько „заявами“. Справник свідчив, що 31 грудня до нього приходив Кондирьов, шукаючи значкового Павлова, та скаржився на своє прикре безнадійне становище.

Трухін посвідчив, що 3 січня один за одним у короткий час з'явилися до нього оті всі офіцери, і він того-ж дня одправив їх до Київа корпусному командирові.

Цими 6 справами й закінчуються слідчі справи офіцерів Чернігівського полку, що брали ту чи іншу участь у його русі з 29 грудня до 3 січня включно.

Яке загальне вражіння справило на нас читання цих справ? Справа яскраво малює нам постаті двох офіцерів, старих членів товариства Об'єднаних Слов'ян (товариства найдемократичнішого та найреволюційнішого серед інших таємних товариств декабристів) М. А. Щепилла, А. Д. Кузьміна, сміливих організаторів та керowników руху Чернігів. полку, що не пережили його поразки. Що до В. Н. Соловйова та І. І. Сухінова (теж члени того таки товариства, але не такі активні), то їх малює нам судова справа, як їхніх ближчих рівноправних товаришів у справі переведення військового повстання в 1-й армії. Імена цих - о чотирьох згадують у своїх свідченнях всі офіцери; їхня активність, як командного складу полку, виступає значно яскравіше, ніж діяльність та керівництво Сергія Муравйова - Апостола та М. П. Бестужева - Рюміна; брати С. І.—Матвій Іванович та Іполіт не згадуються в жадному з свідчень—вони, очевидно, не брали жадної участі в русі полку. Досить виразно вимальовується роля офіцера А. А. Бистрицького, що чесно до кінця приєднався до руху. А. Я. Мозалевський, як малюють документи, був не дуже вдалий кур'єр та агітатор — проте, його вчинки не досить яскраво малюють матеріяли. Інші дев'ять офіцерів, частина цілком свідомі, частина з всім не свідомі й цілком випадкові попутники цього руху. До якої міри свідомо брали вони участь у русі, скласти певну думку нелегко, бо ж вони перед судом не виявляють правди та раз - у - раз заявляють, що їх присилувано було пристати до повстання. Важко тепер, через сотню років, уявити цілком, яке було становище в ті дні, в ті часи: можна думати що у всіх офіцерів було в деякій мірі справжнє захоплення рухом — часто-густо командний склад Чернігівського полку ставився до них із цілковитим довір'ям, їм давали різні доручення, на який час висилали з дорученнями з полку, і вони все - таки верталися знову до полку, як до свого маяка. Недосить планомірні дії полку, а, насамперед, те, що ніякі інші частини армії, як це говорили постійно Муравйов та його помічники, не пристали до Чернігівського полку, спричинилися чимало до того, що прийшло розчарування, недовір'я до сили руху. Відмова 1-ої гренадирської сотні взяти участь у русі теж могла справити прикре вражіння на тих, хто вагався. І ось, як наслідок всієї історичної обстанови, сталося так, що 90% офіцерів, що не були членами таємних товариств, а тільки пристали до повстання, стали дезертирами, і тільки один з них аж до кінця не покинув полк (Бистрицький).

ХІІІ. Справа нижніх офіцерів Чернігівського полку, причетних до повстання

Крім цих 13 офіцерів, що їх судив військовий суд у Могильові, у цьому - ж суді допитували також кількох офіцерів Чернігівського полку, що їх забрато було в 1-ої армії, бо думали про них, що вони теж брали участь у повстанні або в таємному товаристві.

Капітана Чернігівського полку Фурмана (командира VI-ої сотні) верховний карний суд присудив до заслання. Його перед тим допитували в 1-й армії, у військово-судовій комісії. Свідчення Фурманові подають дуже цікаві відомості про таємне зібрання під Лещином: він називає прізвища відомих йому осіб (Спірідова, Тютчева, Горбачевського, Соловйова, Кузьміна, Сухінова, Щепила) та викладає зміст промови майора Спірідова: „Главное старание общества должно состоять в том, чтобы привлечь к себе солдат, на которых вся надежда основана, для исполнения предприятия сего, чтобы никак не смел ни переводов ни отставок просить, а собрание сие держать в священной тайне под смертною казнью; впрочем есть время отказать тому, кто не надеется на себя, сохранив, однако, под тою же казнью тайну, ибо в следующий раз намеревались проивзвести самую клятву“.

Фурман заявляв, що він був тільки на цьому зібранні й більше про зібрання нічого не знає. Певне, Фурман є цілком випадковий, епізодичний вчасник зібрання, про нього згадує Горбачевський (ст. 113), що йому хотіли були дати доручення у 8-му піхотну дивізію, але йому цього доручення не передали. Як 6-та сотня прибула 31 грудня до Василькова, та як вона того-ж дня вирушила в похід з Муравйовим, неясно — Фурман був у цей час, очевидно, в командированні (див. „Записки“ Горбачевського, ст. 120), а хто його, як сотенного командира, заступав, наші джерела не говорять.

У зв'язку з цією справою було заарештовано та віддано під суд майора Чернігівського полку Лебедева, але суд визнав, що він непричетний ані до повстання, ані до таємного товариства, і 9 квітня його вирядили назад на службу до полку. Крім того, згідно з приписом головного командира Сакена, військовий суд „звернув увагу“ на поведінку інших офіцерів того-ж таки полку (штабс-капітана Роменського 1-го, поручника Павлова II, підпоручника Роменського II, та Анастасієва), а

також на штабс—капітана Глушкова, що був тоді у відпустці. Слідство мало на меті довідатися, „чому 2 гренадерська сотня Чернігівського полку так легко схилилася до зради“, але потім переведеним над ним слідством виявлено було, що ці офіцери в заколоті невинні, бо „підчас його зовсім навіть не були у Василькові“ (див справу § 17). Отже, їх всіх вирядили знову на службу.

XIV. Справа Молчанова, причетного до повстання

У слідчих справах,¹⁾ що є в мене, на 14 та 16 місці стоять справи 2-х офіцерів (підпоручника 17-го егерського полку Молчанова та поручика гусарського принца Оранського полку Кіребут - Воронецького), що виникли в зв'язку з повстанням Чернігівського полку. Вони теж мають історичний інтерес, бо подають деякі цікаві й фактичні й історично - побутові дані.

Підпоручника Молчанова — кол. прапорщика Семенівського полку — заарештував 30 грудня його сотенний командир Муханов у селі Трушках (біля Білої - Церкви), де розташувався 17 егерський полк; заарештовано його було завдяки тому, що його запідозрено в участі в заколоті. Йому та підпоручникові Вадковському пред'явили свідчення Мозалевського про те, що 30 грудня він їх бачив у Василькові, при чому Муравйов говорив, показуючи на них салдатам: „ось і 17 егерський полк готовий: із нами-ж рушить у похід“,) Вадковський (його спершу допитали в Могильові, після чого вирядили до Петербургу) пояснював, що 30 грудня вранці, одержавши від Муравйова записку, що „їхне таємне товариство відкрито“, він пішов на квартиру до родича свого Молчанова, прочитав йому цю записку, думаючи, що той знає про існування товариства, бо-ж ще рік тому в Білій - Церкві Муравйов питав його, чи не він сказав Молчанову про існування таємного товариства. Молчанов-же категорично заявив, що 30 грудня після присяги він увесь час був зі своєю частиною в с. Трушках, що він що-дня бував на полюванні й до Муравйова не їздив. Від Вадковського він, дійсно, чув, що товариство відкрито, але яке, того він не знав; не бажаючи виказувати свого родича та думаючи, що начальство однаково вже все знає, він вирішив про це мовчати. Очна ставка Молчанова та Мозалевського була на користь Молчанова: Мозалевський заявив, що не „визнає Молчанова

¹⁾ Як я вже казала раніш, слідчі справи офіцерів Чернігівського полку збереглися тільки в доповіді авд. департаменту в окремих параграфах, але виклад їх досить детальний.

за одного з тих офіцерів, що були у Василькові“. На місці в с. Трушках було допитано під присягу селян графині Браницької¹⁾

І цей допит дав добрі наслідки для Молчанова: господар його квартири, сусід господаря, ще один селянин, в якого стояли коні Молчанова, засвідчили, що Молчанов не їздив нікуди на ніч, що він їздив тільки на полювання та до Білої-Церкви скласти присягу. Унтер - офіцер Ніколаєв свідчив, що Вадковський виїхав до Василькова сам без Молчанова. Отже, на суді певне було встановлено, що Молчанов до Василькова не приїздив, крім того, військовий суд одержав повідомлення з Петербургу, що до таємного товариства Молчанов не належав; 3-го травня суд одержав з Петербургу ось яке свідчення Матвія Муравйова - Апостола: коли 1824 року Молчанов прохав дати йому відставку з родинних причин, то генерал Рот, намагаючися затримати його на службі, наводив йому, як приклад, самого себе, як воїна; а Молчанов немов - би на це відповів Ротові що „він ніколи не наслідиться дістати усі ті рани, що їх має генерал Рот“. Після цього випадку генерал Рот у присутності багатьох інших офіцерів назвав його боягузом; коли про це прочув Молчанов, то він сказав у розмові з Сергієм Мур - Апостолом, що він думає за це забити генерала Рота. До цього братового свідчення С. І. Муравйов - Апостол додав, що він порадив Молчанову заспокоїтися, той і заспокоївся після такого вибуху. Отже, і на суді виявилася цілком особиста, але не політична причина зненевисти Молчанова до Рота. Чимало у справі Молчанова говориться про його родинний стан, що силував його прохати дати одставку; обороняючи свою ображену честь, він, дійсно, говорив, що коли - б рівна йому людина назвала-б його боягузом, то він - би визвав її на герць. Отже, складне та довге слідство встановило, що Молчанов не брав участі в русі, і суд ухвалив повернути його на службу.

У Горбачевського є в двох місцях згадка про Молчанова: на ст. 113 він пише, що Муравйов-Апостол послав унтер-офіцера Кагаурова (30 грудня) з Ковалівки до 17 егерського полку до Вадковського та Молчанова запрохуючи їх приїхати

¹⁾ М. Біла - Церква та 140 сел і поселень увіходили до староства Білоцерківського, що його одержала вона, як спадщину від чоловіка. Див. статтю Іконнікова: „Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826—27 гг. в связи с событиями того времени“, ст 683 — 684. Стаття ця надрукована у збірникові, присвяченому Ламанському, ч. II. П. 1938 р.

до Василькова. На ст. 116 він пише, що Вадковський, прибувши до Василькова, обіцяв за допомогою товариша Молчанова „збунтувати якщо не увесь егерський полк, так принаймні, батальйон“, але на заставі біля Білої-Церкви його було зараз-же заарештовано та відіслано до Білої-Церкви.

Нелегко сказати, не знаючи джерел мемуарів Горбачевського, які підстави були в нього думати, що й Молчанов брав участь у русі, але треба сказати, що слідство цілком певне виявило, що Молчанов до руху був непричетний. Можна міркувати, що його було заарештовано 31 грудня 1825 р., тоб-то ще задовго до свідчення Мозалевського, через те, що він був родич О. Вадковського (члена Північного товариства), а також і тому, що він був колись прапорщиком Семенівського полку.

Один із найяскравіших моментів перед вибухом 1825 — 1826 рр. то-ж було повстання Семенівського гвардійського полку в жовтні 1820 р. Природня річ, що уряд звернув підчас процесу декабристів особливу увагу на кол. семенівських офіцерів та салдат, що опинилися після розформування полку по інших військових частинах¹⁾.

XV. Справа Коробут-Воронецького, що звязана з ліквідацією повстання

Підчас слухання цієї судової справи у Могильові до військового суду надіслано було від дежурного генерала 1-ої армії слідчу справу про вчинки поручика князя Коробут-Воронецького (гусарського принця Оранського полку) на його вивисновок. Справа ця має звязок із ліквідацією повстання: поручика Коробут-Воронецького послав командир 3 гусарської дивізії Гейсмар (що розгромив Чернігівський полк) за-для розвідки про повстанців з Білої-Церкви. Коробут згодом зробив доповідь про те, як він відважно захопив бунтівників у селі Гребінці: наскочивши там буцім-то 3 січня 1826 р. на капітана Фурмана (сотенного командира Чернігівського полку) та на розжалуваного в салдати Башмакова, а також на 30 салдат, що втекли з Чернігівського полку, він, скористувавшись тим, що частина салдат спала, а частина п'ячила, за допомогою селян, пов'язав їх всіх та повідбирав у них рушниці. Але свідки цілком инакше освітлили цей славетний вчинок Воронецького. Фурман заявив, що він Воронецького в селі Гребін-

¹⁾ Див. „Брожение в армии при Александре I“.—С. Я. Штрайха. Петербург 1922 р.

ках ніколи не бачив, господар квартири Фурмана ствердив, що ніхто з салдат не приходив на квартиру Фурманову. Чотири селянина графині Браницької, економ цього села, ревізор Лазинський, що приїздив з Воронежським, ствердили, що стільки салдат у Гребінках одночасно не було, що там у різний час з'являлися (біля 13 чол.) салдати, що втекли від Муравйова. Вони розказали, що Воронежський розмовляв із 2-ма салдатами-музиками, розпитував їх, хто розбив їхній полк, та відпустив їх. Довідавшись, що в Гребінках пробувають Фурман та Башмаков, він дійсно, послав за ними свого ревізора; з Башмаковим він про щось говорив у сніях; відїжджаючи з Гребінки, він наказав економові стежити за тим. Ось як малювали „відважний“ вчинок Воронежського свідки. До того виявилось, що Воронежський відібрав у салдата 1-ої мушкетерської сотні Чернігівського полку (Явдокима Степанова) 18 карб. його власних грошей. Виправдовуючи себе, Воронежський довго та плутано пояснював, як він наказав затримати салдат та Фурмана й Башмакова, що він зробив усе, що треба було на користь загального спокою, але що, не мавши листовного наказу, він не насмілювався приставити їх до начальства й т. д. Він намагався обвинуватити свого ревізора в тому, що ніби той відібрав гроші в салдата, але слідство виявило, що хоч дійсно ревізор брав у салдата гроші, але передав їх Воронежському. Тоді Воронежський почав виправдуватися, кажучи, що хотів передати гроші сотенному командирові 1-ої сотні Вульфурту, але не застав того дома, потім він захворів і т. д.

На суді встановлено було цілком певно, що й 13 салдат й капітана Фурмана й Башмакова заарештував з наказу командира дивізії та вирядив до Білої Церкви поручник Маслов (17 егерський полк).

„Салдат привели в економічний дім тутешні мешканці“— пише генерал Рот, надсилаючи слідчу справу Воронежського до 1-ої армії. Суд визнав Воронежського винним у неправдивому докладі начальству та в тому, що він забрав гроші в салдата Степанова—за отії негожі вчинки його присуджено на 3 місяця арешту на гауптвахті.

Історію з Башмаковим та Фурманом почасти пояснює Горбачевський: Башмакова було послано ще з с. Ковалівки, тоб-то 29 грудня, до 8-ої гарматної бригади (Новгород-Волинський), до слов'ян, що - б запропонувати їм стати до зброї. Крім того, він мав заїхати до Фурмана та запропонувати йому

поїхати за- для тієї- ж мети до членів 8-ої піхотної дивізії. „Поведінка Башмакова та Фурмана заслуговує найсуворішої догани ; замість поспішати до призначеного місця, вони галяли час за картами та вином. У 25 верстах від Василькова їх заарештував земський начальник, що взяв їх за карточним столом дуже не тверезих“. („Записки“ Горбачевського ст. 113—114).

Можна зробити до цих даних фактичну поправку про арешт Фурмана та Башмакова, а саме, що їх у селі Гребінках заарештував поручник Маслов, та що вони там пробували у всякому разі, почавши з 3 січня. Що робив Башмаков з 29 грудня до 3 січня, не з'ясовано.

XVI. Свідчення салдат

Щоби закінчити виклад слідчої частини справи, мені треба ще розглянути свідчення салдат Чернігівського полку („нижних чинов“, як їх називають документи). У 14 розділі, зараз- же після викладу справи Молчанова, стоїть таке речення: „військовий суд про причини повстання зібрав у Чернігівському піхотному полку відомості, з яких виявилось“, — далі йдуть пояснення генерала Тіхановського, міркування лікаря Нікольського (їх я наводила раніше), зараз- же за цими поясненнями написано: „нижние чины Черниговского пехотного полка, бывшие с Муравьевым в походе, отозвались, что они Муравьевым развращаемы и обольщаемы не были, о зловерных намерениях его и связях с какими-либо офицерами, а паче с ротными их командирами не знали и как ротные командиры их, так и прочие офицеры отнюдь не подавали им никаких собою примеров, клонящихся к непризнанию над собою высочайшей власти и к расстройству службы, да и сами они, нижние чины, ни наклонности ни намерения к измене не имели, сверх сего показали оные нижние чины“... Далі йдуть дуже короткі зізнання кожної сотні зокрема; всі ці зізнання мають такий точнісінький характер, як і ота щойно наведена загальна формулювка: так там, як і тут салдати стоять на одному — заперечують усе, пояснюючи свої вчинки тим, що їх силувано до виступу, або- ж що у всьому винна випадковість. Проте, у зізнаннях салдат кожної окремої сотні є конкретні варіанти однієї для всіх теми, що вони з примусу несвідомо брали участь у повстанні: так салдати 5-ої мушкетерської сотні говорили, що вони йшли до штаб-кватири без ніякого наміру,

„що у Василькові їх всіх розташували в одному будинкові“ та нікуди не випускали“, та що Соловйов, Кузьмін та Сухінов доглядали за ними й ночували з ними. Фельдфебель цієї сотні Шутов заявив, що він у всьому слухався свого сотенного командира Кузьміна: ходив, наприклад, у корчму шукати поручника Сухінова, поставив варту з нагоди арешту Муравйових і т. д. (оця остання його заява трохи незрозуміла: адже варту становив вже не Кузьмін, а Гебель), салдати 2-ої гренадерської сотні (що їх 30 грудня підняв на бунт у Ковалівці Муравйов) також посилалися на те, що вони повинні були слухатися Муравйова, як свого батальйонного командира; про те-ж, що полкового командира було поранено, вони казали, що не знали. Салдати 3-ої мушкетерської сотні заявили, що про звязки їхнього командира Щепилла з Муравйовим не знали, бо-ж він недавно почав командувати сотнею а старий їхній командир Роменський тільки службові зносини мав із Муравйовим; 30 грудня підпоручник Кондирьов привів сотню з Бугаївки до Василькова; у Василькові, казали вони, всі пішли за прапорами — одне слово, салдати підкреслювали, що вина їхня полягає в тому, що вони слухалися своїх начальників. Салдати 4 мушкетерської сотні свідчили, що їм було наказано, невідомо для чого, набивати рушниці; 31 грудня вони запитували свого сотенного командира Маєвського, роблячи йому деякі уваги про погані наслідки справи, але він їх запевняв, що „тут нема ніякого ошуканства, і що вони підуть у корпусну квартиру“; перед тим, як він відстав у Мотовилівці, він сказав деяким салдатам, що вони повинні слухатися начальства. Салдати 6-ої мушкетерської сотні, що прибули до Василькова 31 грудня, також пояснили, що вони нічого не запримітили у Василькові та пішли до корпусної квартири, як і всі інші сотні.

Салдати 2-ої мушкетерської сотні, що їх привів поручик Бистрицький з Германівки до Мотовилівки, заявили, що вони нічогосінько не знали, доки не почали стріляти по них з гармат.

Частина салдат 1-ої мушкетерської сотні також свідчила, що пішли вони за Муравйовим з примусу, хоч зараз-же додають, що три частини цієї роти спаслися „под предлою увольнения по экипажам“.

У примітці до справи повідомляється, що над салдатами 6-ти сотень Чернігівського полку, що були з Муравйовим

підчас заколоту, провадиться особлива справа у Білій - Церкві при 9 - й піхотній дивізії.

У 1 - му відділі військово - морської секції Ленінградського Центрархіву, у справах головного штабу переходується окрема справа „о нижних чинах Черниговского полка, участвовавших в возмущении“ (1826 р., ч. 15); комісія тимчасового суду розпочала свою працю 17 лютого 1826 року. Цієї справи нема в мойому розпорядженні.

На підставі моїх документів формально не можна встановити цілком певне, чи у Білій - Церкві чи в Могильові було допитано салдат, зізнання яких я ото тільки що наводила, але я думаю, що допитувала салдат комісія, що працювала у Білій - Церкві, бо - ж великі витрати були - б, коли - б усіх підсудних та до Могильова перевозити. Крім того, і в самій справі є вказівки на те, що з військового суду в Білій - Церкві було передано до військового суду в Могильові якийсь „список о нижних чинах возмущенных рот“ (див. 5 - ту справу про Маєвського, де наведено відомості про те, як били Трухіна). У другому місці (див. 15 - ту справу) говориться, що хоч і слід було б дати очну ставку розжалуваному Ракузі із Мозалевським, але „по отдаленности“ суд не визнав за можливе призначити цю очну ставку. Отже, оціб міркування доводять, що салдати давали свої зізнання не тільки сумарно по сотнях, але і в звязку з індивідуальними справами того чи іншого офіцера у Білій - Церкві, та що їхні зізнання надсилалися до Могильова. На доказ цього, я можу навести ще й той факт, що ні в одній офіцерській справі нема очних ставок салдат з офіцерами, а очних ставок між офіцерами трапляється чимало (1 - а справа Соловйова, 2 - га Сухінова, 5 - та Маєвського та кілька інших). Цими зізнаннями офіцерів і салдат я й закінчую виклад слідчої частини процесу декабристів Чернігівського полку.

XVII. Як провадилося судівництво

На підставі моїх матеріалів я не можу виявити деталей того, як провадилися судівництво на цьому процесі, можу подати тільки такі відомості: комісію військового суду на чолі з начальником 3 - ої піхотної дивізії генерал - майором Набоковим було організовано згідно з наказом головного командира 1 армії графа Сакена (від 28 січня 1826 р.) при головній

квартирі 1-ої армії в Могильові. Комісія почала працювати 1-го лютого 1826 р., закінчила свою роботу 30 березня того року. Суд було призначено „над винувними в измене и мятеже“ Чернігівського полку такими 12 офіцерами: Соловйовим, Бистрицьким, Мозалевським, Маєвським, Сизиневським, Петіним, Войніловичом, Рібаковським, Кондирьовим, Мещерським, Апостолом-Кегічом. Белелюбським, а так ж над 2 офіцерами „подозреваемыми в участии в мятеже“ — Фурманом та Лебедєвим. Перших трьох офіцерів, тоб-то Соловйова, Бистрицького та Мозалевського, „высочайше повелено судить... яко главнейших сообщников закованными в кандалах“, інших усіх без кайданів. З наказу головного командира 26 лютого до реєстру підсудних додали поручника Сухінова, що його заарештовано було в Кішиньові та привезено до Могильова в кайданах. 15-го березня до реєстру підсудних приєднали підпоручника Молчанова (17 егерського полку) Фурмана після одного допиту з наказу імператора перевезли до Петербургу. Підчас судівництва до військового суду було надіслано на розгляд та висновок від генерала Рота слідчу справу поручника Корєбут-Воронецького (принця Оранського полку).

Отже, військовому суду треба було ухвалити присуд у справі 13-ти офіцерів, що брали участь у повстанні Чернігівського полку, одного, що на нього була підозра в цьому (майора Лебедева), та, крім того, розглянути вчинки двох офіцерів (інших полків — Молчанова та Корєбут-Воронецького), що мали тільки посередній звязок із справою повстання Чернігівського полку.

2-го квітня ці військово-судові справи із присудом суду лішли на ревізію до аудиторіятського департаменту головного штабу, де їх і було остаточно затверджено 10 липня 1826 р. 9 квітня 1926 року сюди надійшло „мнение“ головного командира Сакена. Згідно з дозволом головного штабу у Василькові було переведено додаткове розслідування — допитувано цілу низку свідків спеціально надісланою особою — у справі скарбника Сизиневського; до справи було приєднано кілька додаткових паперів, одержаних із Петербургу у справі Молчанова, лист Сухінова на височайше ім'я, листування з приводу недостачі речей з амуніції, найвищий наказ суду зробити висновок про те, в якій мірі винні забиті офіцери (Кузьмін, Щепило, Іполіт Муравйов-Апостол). 10 липня цю військово-судову справу, яко доповідь імператорові, було

заслухано в аудиторіятському департаменті. 12 липня 1826 р. з приводу цієї доповіді ухвалено було найвищий присуд. Отже, цей процес Чернігівських офіцерів тягся 6¹/₂ місяців, з 1-го лютого 1826 р. до 12 липня 1826 р.

Спинімося тепер трохи тільки на судовій частині процесу, на присудах у цій справі суду, головного командира, аудиторіятського департаменту головного штабу та імператора.

На жаль, на підставі моїх документів я не можу встановити, чи було дано з Петербургу будь-які директиви Могильовській комісії про те, як ухвалювати присуд — думаю, що „зрада та бунт“ у полку вже досить забезпечували суворий присуд в умовах військового суду: в оригіналі справи після підписів усіх підсудних під випискою з військово-судової справи йдуть виписки з святого письма та цілої низки параграфів військових та цивільних законів; далі йде присуд, ухвалений комісією. На першому місці у присуді стоять Соловйов та Сухінов. Вони є, як сказано в присуді, „винувники в злом умисле и содействии во всех злых предприятиях извергу и изменнику подполковнику Муравьеву-Апостолу“, далі конкретно визначається, що саме думав зробити Муравйов: скинути владу — царську, викликати серед війська „ропот“, різними умовленнями підбити на зраду і т. д. Соловйов та Сухінов, вступивши до таємного товариства, до кінця лишилися „непохитними Муравйов-Апостолу“, далі йде цілком конкретний опис участі їх у всьому русі полку, почавши із того, як визволено було Муравйова у Трилісах, як узято було Соловйова із зброєю в руках; що до Сухінова, то змальовано всі його перипетії.

Суд визнав, що вони підлягають згідно з законами (ст. 1. другої глави уложення та 19, 20, 127 та 135 військові артикули) четвертуванню, як кривоприсяжці, бунтівники, що вчинками своїми образили найвищу владу. Також суворий присуд ухвалив суд у справі Бистрицького та Мозалевського — суд на підставі тих самих статтів та обвинувачень ухвалив їх обох четвертувати. Бистрицького, що добровільно привів свою сотню до Муравйова, та що його було взято із зброєю в руках на полі бою, Мозалевського, що дуже ретельно виконував всі накази Муравйова у Василькові та що приїхав до Київа за-для того, щоб сприяти загальному повстанню, обох їх, що знали про існування таємного товариства та не донесли про це, суд прирівняв до перших двох підсудних.

Третій параграф присуду говорить про злочини трьох офіцерів, забитих на місці: Кузьміна, Щепилла та Іполіта Муравйова-Апостола. У присуді говориться, що й вони, jako члени таємного товариства, учасники повстання мають бути скарані, як і Соловйов та Сухінов, але „как из дела явствует, что они во время поражения мятежников на месте убиты, то их исключить из списков, как возмутителей, бунтовщиков, изменников и оскорбителей высочайшей власти, при чем на могиллах их ни крестов и никаких памятников, приличных христианскому погребению не сооружать, но по содержанию оглавления приговоров поставя виселицу и на одной к вечному их посрамлению прибить их имена“.

У параграфі четвертому дається визначення „злочинам“ і ухваляється присуд над офіцерами: Маєвським, Петіном та Войніловичом; всі вони цілком добровільно пристали до Муравйова та виконували його накази хоч і мали можливість ухилитися од злочинних замірів: Маєвський, коли-б хотів, міг втекти з полку, Петін міг заарештувати Муравйова, бо той прибув до Ковалівки тільки з 2-ма офіцерами, Войнілович теж міг кинути полк підчас своїх командировок, однак, всі вони, замість щирого визнання в своїх вчинках, робили в показах своїх різні викрутки — приєдналися ж вони до Муравйова добровільно (це потвердило на слідстві чимало свідків) — отже „їх по силі тих-же воїнських артикулів покарати на смерть — сняти голову“.

У п'ятому параграфі йде обвинувачення скарбника Сизиневського та Рібаковського; Сизиневського винуватили, що він дбав про те, щоб приготувати полковий обоз та провіянт до походу, Рібаковського в тому, що він був на варті на заставі; виправдання їхні нічого не довели, і їх теж, як кривоприсяжців, бо-ж вони по добрій волі пристали до Муравйова, суд присудив до смертної кари, ухвалив їх повісити. У § 6 мова йде про підпоручника Ковдирьова та прапорщика Мещерського, Апостола-Кегіча та Белелюбського. Суд визнав, що до повстання вони пристали „страха ради“, боючися та йдучи за прикладом старших офіцерів, отже, суд ухвалив позбавити їх дворянства, розжалувати в салдати („вечно“) та вислати в далекі сибірські галогі. У § 7 та § 8 ухвалено присуду в справі Молчанова та Кребут-Воронецького. Суд визнав, що вони цілком не причетні до руху Чернігівського полку, Молчанов-же винен лише в тому, що не зробив доносу

урядові про існування таємного товариства, але й тут суд узяв на увагу його пробування під арештом та й визнав, що й цього попереднього арешту для нього цілком досить, остаточне - ж вирішення передано на розгляд імператорові.

Корebut - Воронецького визнав суд винним у тому, що він повідомив своє начальство, що ніби - то він — але це була неправда — захопив 30 „бунтівників“ на чолі з Фурманом та Башмаковим. Визнано було також, що він винен у тому, що забрав гроші в салдата. Отже, судова комісія „не ухвалюючи для нього кари, передала його справу на вирішення вищої влади“.

Отакий - о присуд ухвалила комісія військового суду в Могильові — ця перша інстанція судова: отже, з усіх 13 підсудних офіцерів до смертної кари присуджено було дев'ять.

Головний командир 1 - ої армії граф Сакен визнав судове діловодство й присуд правильним „з законами згідним“, але все - таки він запропонував де в чому змінити та полегшити присуд: насамперед, він тримався тієї думки, щоб перших чотирьох підсудних, тоб-то Соловйова, Сухінова, Мозалевського та Бистрицького не четвертувати, як ото ухвалила була судова комісія, але „по важливості їх злочинства, для майбутнього спокою й безпечности держави, на місці при дивізії розстріляти“. Що до інших 5 офіцерів (Маєвського, Петіна, Войніловича, Сизиневського та Рібаковського), то він думає, що досить позбавити їх чинів та дворянства і, переломивши над головою їх шпаги, заслати навіки на каторгу, замість смертної кари, як ухвалив суд. Як зазначив гр. Сакен, до такої заміни він дійшов виключно, „беручи на увагу відому людськості та надзвичайну величність душі милосердя його імп. вел.“. Що до решти — чотирьох молодших офіцерів (Мещерського, Апостола - Кегіча, Кондирьова та Белелюбського), то він пропонує послати їх не в сибірські залоги, але в Кавказький окремий корпус з тим, щоб їхньому начальству дано було право подавати про них заяви про підвищення їх у чинах. Отже, головний командир пропонував 5 офіцерів не карати на смерть, а замість цього послати їх на довічну каторгу.

Справа про офіцерів на початку квітня (2 квітня судова справа, 9 - го квітня висновки головного командира) пішла на так звану, „ревізію“ до аудиторіятського департаменту головного штабу в Петербурзі, де її й розглядали три місяці: тут до справи прилучили листа Сухінова до імператора,

в якому тої каявся у своїх вчинках, згадував про свої колишні військові послуги та прохав помилувати його й т. д. Крім того, до справи було приєднано додаткові матеріали у справі поручика Сизиневського (див. розгляд його справи) та Молчанова. З комісаріятського департаменту надійшла виписка про те, на яку суму не вистачає речей у чернігівському полку. Цю суму — 1.170 крб. 8³/₄ коп. мали стягти з винних.

10 липня 1826 року доповідь аудиторіятського департаменту, у яку увійшла і вся судова справа із присудами, пішла на, так звану, „височайшу конфірмацію“. 12 липня Микола I у Царському Селі наклав свою резолюцію. Протягом липня копії цієї доповіді із присудом було надіслано: генерал-аудитору головного штабу Мілованову (він же підписав висновок департаменту), міністрові юстиції, інспекторському департаментові, а 21 серпня 1826 року в Петербурзьких Сенатських „Ведомостях“ було опубліковано від імени Сената висновок департаменту (із міркуваннями суду та головного командира) з височайше ствердженням присудом¹⁾. Цей указ увійшов до II нового зібрання законів російської імперії, т. I, ст. 51.

Згідно з конфірмацією імператора остаточно було складено такий присуд: „барона Соловьева, Сухинова, и Мозалевского, по лишении чинов и дворянства и преломлении шпаг над их головами перед полком, поставитъ в городе Василькове, при собрании команд из полков 9 пехотной дивизии под виселицу и потом отправитъ в каторжную работу“ — отже, їм смертну кару, на яку їх присудила судова комісія й головний командир й головний штаб, було змінено на довічну каторгу.

„К этой же виселице прибить имена убитых Кузьмина, Щепило и Муравьева - Апостола как изменников по выключке их из списков“ — оцей-о приєуд про мертвих пройшов від першої до останньої інстанції без змін. Бистрицького, що його перші дві інстанції присудили до смертної кари, теж було заслано на довічну каторжну роботу, згідно з конфірмацією імператора. Чотирьох старших офіцерів було присуджено (така була постанова аудит. департаменту та конфірмація імператора) до позбавлення дворянства, чинів та заслано,

¹⁾ Див. „Государств. преступления в России в начале XIX века“. Т. I.

як салдат, у далекі залоги. П'ять молодших офіцерів мали відсидіти $\frac{1}{2}$ року в фортеці та далі їх було послано на службу.

Гроші за речі, що зникли в Чернігівському полку, ухвалено було стягти з перших 8 офіцерів за списком.

Про те, як було виконано присуд, пише в своїх записках Горбачевський (ст. 181 — 184), але я не буду наводити уривків з цих записок, бо їх легко дістати читачеві.

Цим я й закінчую свій виклад тієї частини політичного процесу декабристів, що відбувався в комісії військового суду в Могильові.

Перед нами пройшли історичні події 1825—1826 р. на Київщині в свідченнях 2-х супротивних сторін: представників царату, з одного боку, офіцерів та салдат (частково) з другого, що прийняли ту або іншу участь у повстанні Чернігівського полку.

Вага цього оригіналу судового діловодства полягає перш за все в тім, що він дозволяє історику, вперше, шляхом критичного розгляду дати малюнок цих подій у його конкретно побутових рисах: як яскраво, без бажання того, малюють представники влади свою безпорадність та розгубленість, коли салдатецька маса так несподівано опинилась на боці супротивників царату. Особисті слідчі справи дають багатий матеріал що до участі в русі кожного з офіцерів: вперше Щепило та Кузьмін безумовні керівники руху, а також Соловйов та Сухінов (люди меншої революційної цілності) оживають з сторінок цієї справи, як революційно-демократичний осередок товариства Об'єднаних Слов'ян; далі по матеріалах справи можливо виявити різницю їх тактики від тактики С. Муравьова-Апостола; матеріали кидають також світ на поїздку цього керівника руху до м. Житомиру, на характер та зміну його гасел, що кидав він до війська.

Свідомі та тимчасові (несвідомі) попутники цього руху також вперше набирають рис живих людей. Коли мені пощастило познайомити свого читача з цими новими матеріалами про повстання та процес декабристів на Україні то я досягла своєї мети.

Ольга Багалій - Татарниова

Харків, XI - 1925 р

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	3
Проф. М. І. Яворський — Основи декабризма на Україні	5
А. П. Добровольський. — Повстання Чернігівського полку	43
О. Д. Татарінова-Багалій. — Учасники позстання Чернігівського полку перед військовим судом у Могильові	169

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Харків, Спартаківський пров., № 3

КНИГИ ТОГО Ж АВТОРА

- Багалій, Д., акад. Декабристи на Україні. Ст. 56, ц. 65 коп.
" " Г. С. Сковорода. Український мандрівний філософ. Стор. 397, ціна 4 крб.

КНИГИ ПРО ДЕКАБРИСТІВ

- Базилевич, В. Декабристи на Київщині. 1825 — 1925 р.
Стор. 64 ціна 55 коп.
Алгасов, В. Декабризм и декабристы (рос. м.). 1825—1925.
Хрестоматія. Стор. 352. ціна 2 крб. 5 коп.

КАРТИНА - ПЛАКАТ

П'ЯТЬ ПОВІШЕНИХ ДЕКАБРИСТІВ

Рялев, Пестель, Каховський, Бестужев - Рюмін,
Муравйов - Апостол. ◆ ◆ Ціна 75 коп.

Двухмесячный журнал Истпарта Украины

„ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ“

Год издания 4 - й

ПОДПИСНАЯ ПЛАТА:

1 год (6 книг)	6 руб. 50 коп.
6 мес. (3 книги)	3 руб. 50 коп.
Отдельный номер	1 руб. 25 коп.

Подписка принимается в Главной Конторе Сектора Периодических Изданий ГИУ—отдел подписки: Харьков, ул. Энгельса № 19.
а также во всех своих отделениях по Украине

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ ДВУ

Харків, Спартаківський пров., № 3

Харків. Науково-дослідча
У. С. Р. Р.
НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

Катедра історії української культури
Науковий збірник

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ
КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКИХ РУХІВ
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

№ 5

MAY 23 1930

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Харків: Науково-дослідчий інститут
У. С. Р. Р.
**НАРОДНІЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ**

*Історія історії в Україні і її культура
Науковий збірник*

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

**ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ
КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

**З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКИХ РУХІВ
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

№ 5

МАЙ 20 1930

*17
У П. П.
Б. П.
1930*

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

У. С. Р. Р.
НАРОДНІЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ
ІСТОРИЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

THE SCIENTIFIC MAGAZINE OF THE CHARKOV
CATHEDR OF UKRAINIAN HISTORY

№ 5

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

У. С. Р. Р.
НАРОДНІЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКИХ РУХІВ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Присвячується
Керовникові Катедри Акад. Д. І. БАГАЛІЄВИ
з приводу п'ятидесятирічного ювілею
його наукової діяльності

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1927

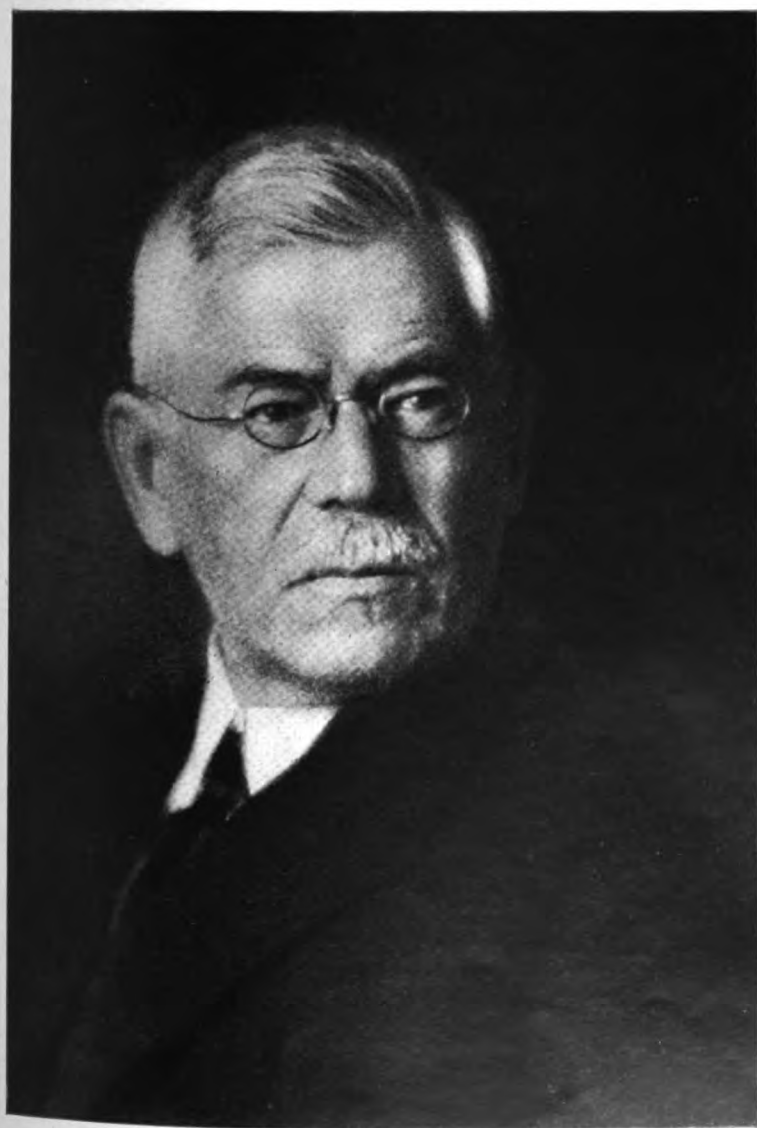

Укрголовліт № 418. 1927.

Зам. № 1266.

Тираж 500.

Акад. Д.м. БАГАШЪЙ

До історії козаччини 1812 року ¹⁾

I

Заведена в Росії після тільзітської угоди континентальна блокада Англії виявилась дуже не вигідною для російського торговельного капіталу. Вдаряла вона в першу чергу по російському дворянству, що дотепер транспортувало свій хліб в Англію, біла низькими цінами. Наприклад, у Варшавському герцогстві в наслідок приєднання Росії до блокади Англії ячмінь подешевів 1810 р. втриє проти 1808 р., а пшениця вдвоє. Що довше тривала блокада, то більше дешевіло зерно в Росії, хоч за кордоном, і то по містах, що підлягали Наполеонові, воно дорожчало. Таблиця цін на збіжжя, що її складало французьке міністерство закордонних справ 29 липня 1811 р., свідчать, що в Парижі, Трієсті, Мілані зерно на $1\frac{1}{2}$, 2 й навіть 3 рази дорожче, аніж у Росії. Урожай того року був гарний, і сам Наполеон визнавав, що Німеччина завалена хлібом; окрім того, в Дрездені хліб на $1\frac{1}{2}$ до $1\frac{1}{3}$ разів дорожчий, аніж у Росії, а у Франкфурті на 2 до $2\frac{1}{2}$ разів. Причина цього — потайна контрабанда в Англії. А сам Наполеон визнавав, що так чи инакше, а німецьке зерно йде не на внутрішній переповнений ринок, а в Англію.

Франція не могла споживати всього російського зерна, а тому російський торговельний капітал, що спочатку додержувався континентальної блокади, терпів великі втрати. Не можна було вивозити до Франції дерева й конопель у великій кількості, бо там тоді не будовано флоти. Крім того, всі фабрикати, що йшли тоді із Франції (як ситець), були дорожчі, аніж англійські, а сухопутний шлях через Брони, що ним їх привозили, ще більш підносили їхню ціну. Торговля бо через Балтицьке море цілком занепадала, а якщо ще жовтіла, то тільки через Чорне море, де генерал-губернатор Новоросії Рішельє не зовсім - то додержувався блокади. Таким чином блокада

¹⁾ Праця проходила під керівництвом проф. Яворського й була зачитана в бібліотеці історії України — Українського Інституту Марксизму.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Харків, Спартаківський пров., № 3

КНИГИ ТОГО Ж АВТОРА

- Багалій, Д., акад. Декабристи на Україні. Ст. 56, ц. 65 коп.
„ „ Г. С. Сковорода. Український мандрівний філософ. Стор. 397, ціна 4 крб.

КНИГИ ПРО ДЕКАБРИСТІВ

- Базилевич, В. Декабристи на Київщині. 1825—1925 р.
Стор. 64 ціна 55 коп.
Алгасов, В. Декабризм и декабристы (рос. м.). 1825—1925.
Хрестоматія. Стор. 352. ціна 2 крб. 5 коп.

КАРТИНА-ПЛАКАТ

П'ЯТЬ ПОВІШЕНИХ ДЕКАБРИСТІВ

Рилевв, Пестель, Каховський, Бестужев - Рюмін,
Муравйов - Апостол. ◆ ◆ Ціна 75 коп.

Двухмесячний журнал Истпарта Украины „ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ“

Год издания 4 - й

ПОДПИСНАЯ ПЛАТА:

- 1 год (6 книг) . . . . . 6 руб. 50 коп.
6 мес. (3 книги) . . . . . 3 руб. 50 коп.
Отдельный номер . . . . . 1 руб. 25 коп.

Подписка принимается в Главной Конторе Сектора Периодических Изданий ГИУ—отдел подписки: Харьков, ул. Энгельса № 19,
а также во всех своих отделениях по Украине

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ ДВУ

Харків, Спартаківський пров., № 3

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Харків, Спартаківський пров., № 3

КНИГИ ТОГО Ж АВТОРА

- Багалій, Д., акад. Декабристи на Україні. Ст. 56, ц. 65 коп.
„ „ Г. С. Сковорода. Український мандрівний філософ. Стор. 397, ціна 4 крб.

КНИГИ ПРО ДЕКАБРИСТІВ

- Базилевич, В. Декабристи на Київщині. 1825—1925 р.
Стор. 64 ціна 55 коп.
Алгасов, В. Декабризм и декабристы (рос. м.). 1825—1925.
Хрестоматія. Стор. 352. ціна 2 крб. 5 коп.

КАРТИНА-ПЛАКАТ

П'ЯТЬ ПОВІШЕНИХ ДЕКАБРИСТІВ

Рилєв, Пестель, Каховський, Бестужев-Рюмін,
Муравйов-Апостол. ◆ ◆ Ціна 75 коп.

Двухмесячный журнал Истпарта Украины „ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ“

Год издания 4-й

ПОДПИСНАЯ ПЛАТА:

1 год (6 книг)	6 руб. 50 коп.
6 мес. (3 книги)	3 руб. 50 коп.
Отдельный номер	1 руб. 25 коп.

Подписка принимается в Главной Конторе Сектора Периодических Изданий ГИУ—отдел подписки: Харьков, ул. Энгельса № 19,
а также во всех своих отделениях по Украине

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ ДВУ

Харків, Спартаківський пров., № 3

почала поширювати в Росії проти себе опозицію: мовляв, Росія без торговельних звязків з Англією не може існувати. Але й самі французькі купці говорили, що Росія не може обійтися без морської торгівлі й збуту в Англію, бо через обмеження її курсу російського карбованця ще в кінці грудня 1807 р. виносив 40 — 50% його номінальної вартости.

Російське дворянство через те починає протестувати проти політики, що порушила його матеріяльні справи більше, ніж англійських купців. Поговорювано навіть, що судьба Олександра I може бути подібною до Людвіка XVI або Павла I. І справді, не було потреби далі виконувати блокаду, яку зривав сам Наполеон, даючи ліцензії (як виняток) французьким купцям на вивіз до Англії вина й хліба, які однак вивозили туди й шовкові матерії то-що. Під тиском дворянства й почалася незабаром політика зриву блокади. Почалося з того, що в грудні 1810 р. вийшов указ, що піддав конфіскації всі чужоземні товари, що їх не дозволено до ввозу, а через те, що заборонені до ввозу товари були якраз ті, що їх привожено з Франції, то цей указ стосувався переважно до них. Представник Наполеона в Петербурзі Коленкур гаряче протестував проти цього указу, хотів добитись хоч би того, щоб це не стосувалось до тих товарів, що є вже в дорозі, однак і це йому не вдалось.

З цього часу континентальну блокаду було зірвано, і колоніяльні товари 1811 р. широкою хвилею попливли в Росію. Зростає довіз американської бавовни, що її ввезено 1809 р. — 557.924 фунти, а 1811 р. — 9.255.404 фунти. Одночасно падає ціна її з 48 крб. асигнаціями за пуд 1810 р. на 24 крб. асигнаціями 1812 р. Указ з 1810 р. фактично був початком війни проти Франції. Не випадково Наполеон сказав російському послові в Парижі Червішову, що указ царя коштує йому (Наполеонові) 100 мільйонів, бо він „приняв воєнні мережі“.

Тому, що Наполеон у відповідь на указ з 1810 р. готувався до війни, то й Росія мусила подумати про себе. В першій мірі начала робити вона припаси на війну, як свідчить відомість про доставлений по „высочайшему повелению“ дворянством Волинської губернії хліб для потреб війська з зазначенням, у які магазини й скільки буде доставлено цього хліба (на 11/I 1811 р.), а саме:

1. В Ізяславський магазин	11797 чет. муки	1185 чет. круп
2. „ Лабунський	7074 „ „	661 „ „
3. „ Корецький	2517 „ „	236 „ „
4. „ Бардичівський	2910 „ „	202 „ „
5. „ Житомирський	2994 „ „	141 „ „

Окрім того, теж на війну, вирішено купити хліба в поміщиків. В повітах Волинської губернії закуплено його по таких цінах також на 11/I 1811 р. (ціна за четверть):

В яких повітах куповано	Музи	Ц і н а		Крупи	Ц і н а		Для яких магазинів
		Крб.	Коп.		Крб.	Коп.	
1. Житомирському . . .	6900	2	10	645	3	60	Лабунський, Бардичівський, Житомирський
2. Новгород - волинськ. (Звягельському) . .	5927	3	62	543	3	60	Із'яславський, Лабунський, Корецький
3. Острозькому	5445	2	70	492	3	90	Дубно, Шумськ
4. Із'яславському	6035	2	62	554	3	75	Із'яславський
5. Рівненському	5989	2	85	548	3	90	Домбровицький, Луцький, Дубенський, Рівне і Корець
6. Володимирському . .	7649	3	7	725	4	20	Володимир, Ковель, Луцьк
7. Луцькому	6384	3	15	591	4	20	Каменокашир, Ковель, Луцьк, Домбровицький
8. Ковельському	5619	3	30	510	4	50	Ковель
9. Старокостянтинівському	5511	2	32	499	3	30	Із'яславський, Вишневський
10. Овруцькому	3752	3	15	314	3	35	Домбровицький, Корецький, Житомирський
11. Дубенському	5966	2	92	547	3	90	Луцьк, Дубно
12. Кременецькому	5965	2	85	547	3	90	Дубно, Шумськ, Радаївцілов, Вишневськ
Разом	71142		203056,05	6516		25516,27 ^{1/2}	
Пересічно коштувала четверть	—	2	85	—	3	91 ^{1/2}	

Російський торговельний капітал розумів, яку послугу на Україні зробила йому організація міліції 1806 — 1808 р.р.²⁾ Війна з Наполеоном наближалась, і видно було, що буде вона затяжніша й рішучіша, ніж 1807 р., і тому треба було за всяку ціну зорганізувати скоро велику й дешеву армію. Було відомо ще з часів організації міліції, що селянство й козацтво на Україні виявило дуже велику охоту служити

¹⁾ Київський Центр. Істор. Архів. Справа Губернського Правління за 1811 р., № 3025.

²⁾ Див. про це М. Свідзінський. Земська міліція 1806 — 1808. Прапор Марксівському, 1927.

в козаках, а рекрутчина на Україні проходила і на цей раз дуже пиняво; звідци й являється ідея відновлення на Україні давніх козацьких полків. „Предварительное“ розпорядження що до організації українського козацького війська дало змогу виявити широку ініціативу місцям.

З прохтом організації українського козацького війська із старостинських селян Київської губернії, повітів Звенигородського, Черкаського й Чигиринського, виступив 5 липня 1812 р. цивільний губернатор граф Санті. Він скликав повітових маршалів і старався вивідати їхню думку та поміщиків що до організації українських козаків. Польське дворянство старалося показати, що воно дуже радо допоможе цьому формуванню, але київський губернатор, як сам пише в своєму листі тодішньому міністрові поліції А. Д. Балашову¹⁾, все ж не дуже довіряв йому. Він висловив свою думку, що це польське з національності дворянство має звязок із тогочасними політичними міркуваннями тодішнього варшавського герцогства, бо воно саме поширює на Україні всякі чутки про успіхи французьких і варшавських військ, що, на думку одних, перебувають у Пинську, а за оповіданнями других уже в Минську. Граф Санті вважав тому за відповідніше справу організації українських козаків передати в руки земської поліції, а не маршалів. Цікаве при цьому те, що київський губернатор, що пропонував організувати із 27 тисяч селян Звенигородського, Черкаського й Чигиринського старостов козацьке військо, звертає окрему увагу на національну ворожнечу цих селян, що, як свідчать записи, були раніш реєстровими козаками, або вихідцями із Запоріжжя, і через те, як писав Санті, „оставили дотепер у поляків пам'ять про свою відвагу й хоробрість“. Самі ж селяни справді зберегли були до того часу нахил до військового козацького життя, як також не втратили ненависти до польської шляхти не так за старі війни своїх дідів, як за сучасне знуцання, що його терпіли вони від тогочасного польського з національності дворянства, зокрема за велику панщину й передавання їх із рук до рук у посесії, чого доказом є вічні жалоби й слідчі комісії в таких справах з того часу.

Метою російського торговельного капіталу було використати цю економічну ворожнечу українського селянства Правобережжя проти польської шляхти, що надто була ще зміцнена національною й релігійною ненавистю проти останньої. Санті зовсім виразно про це говорить: мовляв, що треба в них тільки „возжеч охоту к службе — и отечество наше в течение двух или трех недель с удовольствием увидитъ многие ряды новых войск, которые сколько могут быть для

¹⁾ Ленінгр. Центр. Істор. Архів (колишній Архів Міністерства Внутрішніх Справ). Дело Д-та полиция исполнительная за 1812 г. № 209.

отечества верными и усередными, столько напротив для воюющих тепер против России варшавских поляков и их соббщиков, по врожденной к первым ненависти, страшными и опасными“. Ради цього в губернатора Санті постав думка, що доцільно було б обернути цих селян на козаків не тільки на час війни, але й надалі, утворюючи з них надійне проти польської ірриденти військо щось на зразок донських козаків. Об'явивши їм вигоди, що з цього вони будуть мати, легко, на його думку, можна буде викликати в них бажання давньої свободи й можна бути певним, що кожен десятий з їх охоче стане на службу. Таким чином можна буде „вспользоваться их чувствами и службою, которая для отечества столь необходима“, а державі не коштуватимуть ніяких затрат, бо на перший раз не треба буде жадати від них особливої регулярности в одягу, а дозволити одягатися звичайним тутешнім козацьким звичаєм, а скарбниці доведеться подбати тільки про зброю для них.

Київський губернатор думав, що якраз тепер можна буде легко вернути згаданих селян у давнє їхнє козацьке становище, бо деяким із старостинських власників, як Звенигородському, якраз у той час кінчався означений реченць, що до інших, то їх можна буде викупити коштом казни.

Про це й пише в своєму таємному листі й прикладевій до нього записці київський цивільний губернатор граф Санті міністрові поліції А. Д. Балашову:

„Ваше Превосходительство Милостивый Государ Александр Дмитриевич.

Получении мною предварительных распоряжений касательно образования украинского козацкого войска, созданы были поветовых дворянства старшины которые в наружных объяснениях своих, хотя старались показывать готовности и усердие свое к выполнению сего столь важного для отечества дела; но замечая дух и образ мыслей сего польского дворянства имеющего, кажется, общую связь с настоящим варшавского герцогства системою, и посевающего с приметным удовольствием разные слухи на счет успехов французских и варшавских войск находящиеся уже, по мнению одних в Пинске, а по рассказам других в Минске, я никак не могу верить, чтобы показываемая ими готовность к собранию козаков была истинная и соответствовала душевному их расположению, и чтоб они вместо требуемой поспешности, нестарались еще нарочно продолжать сие дело, а потому не основывая на таком сомнительном их усердии моеи надежды, я решился обратит всю деятельность земской полиции к той непроложной цели, чтоб сие ополчение украинских козаков, не взирая на все могущее встретиться затруднения, как можно и найпопешней было собрано.

При сем случае занимаюсь мыслями о настоящем положении дел России — любезного отечества нашего и в предпринимаемых к обороне онаго мерах, есть ли бы настояла надобность усилить болше таковые оборонительные меры новыми ополчениями, то по

мнению моему можно воспользоваться еще следующими весьма удобными к тому способами.

Киевской губернии в поветах Звенигородском, Черкасском и Чигиринском, имеются старостинские крестьяне более 27-ми тысяч душ, которые как и по историческим запискам видно, суть племя бывших малороссийских козаков, и набегавших в пределы бывшей Польши запорожцев оставивших и по сие время в памяти поляков некоторые ужасы отважной своей храбрости. Крестьяне сие сохранив склонность свою к военной козацкой службе, сохранили с тем вместе и все чувства не доброхотства и ненависти к полякам, за бывшее угнетение от них грекороссийскому православию и за прочие жестокости оказываемые им нередко даже и в нынешнее времена непомерно панщиною и отдачею из рук в руки на посесии, чему доказательством многие от сих крестьян жалобы и происходившие по оным следствия и комиссии. Следственно судя по таковому розположению сих крестьян, легко можно обратить их навсегда в военные казаки — стоит только возобновить прежний дух их свободы предварительным объявлением им свойственных преимуществ — и я твердо уверен, что в то же время десятый из них станет на службу. Дабы скорее возжеч у сих крестьян охоту к службе, на первой случай не нужно кажется требовать от них особенной регулярности в одеже, а предоставить одеваться по произволу и по обикновенному здесь козацкому обычаю, следственно, казне останется снабдить их только оружием.

К обращению сих крестьян в таковое предков их состояние, тем с лучшею удобностию приступить тепер можно, что из оных староств Звенигородское, как из прилагаемой при сем особой записки видно, казенною палатою признано уже подлежащим в казенное ведомство, равно и содержанию Чигиринского староства в частном владении тамже срок уже окончиться. В прочих старостинских владельцев можно удовлетворить, если следовать будет и денежным судя по доходам тех умений вознаграждением, лиш бы только скорее при нынешних обстоятельствах с узятем сих крестьян из частного владения, воспользоваться их чувствами и службою, которая тепер для отечества столь необходима и в которых вошедшы они воспитать может быть и на будущее время весьма надобное воинство по примеру донских козаков.

Открив внутренняя мои чувства из единственного усердия и любви к отечеству происходящие я по сим же самым чувствам могу указать из оставных в Киеве генералов такого человека — отставной гусарский генерал — Юрковский, который отличными душевными качествами искусством и опитностию в военном деле, приобрел общую к себе доверенность, и на которого с наилучшею надеждою можно возложить собрав и устроить сие доброхотное и следовательно самое надежное воинство. — Остается только приказать ему, и я надеюсь, что отечество наше в течении двух или трех недель с удовольствием увидить многия ряды новых войск, которые сколько могут быть для отечества верными и усердными, столько напротив, для воюющих тепер против России варшавских поляков и их сообщников, по врожденной к первым ненависти страшными и опасными.

Есть ли мысли мои по благорасмотрению Вашего Превосходительства окажутся по сообразии с связью общих государственных дел, то я прошу покорнейше прочесть все сие с благосклонностию вашею снисходительностию к одним чувствам истинного моего к пользам службы усердию. С истинным почитанием и совершенною преданностию честь имею быть

Милостив. Государ

вашего Превосходительства

покорнейший слуга Санти¹⁾.

Киев
пола — 5 дня
1812 года.

В иному листі — записці „о старостинских крестьянах“ писав Санти:

„1. Звенигородского повета, Звенигородское староство по новой ревизии имеет душ мужского пола 6745. Сие староство по привилегии бывшего короля польского Станислава Августа 1774 года Августа 3-го дня надданой находилось в пожизненном владении у старостини Солмей Салтиковой, которая в 1800 году Августа 8-го то пожизненное право на сие староство ей служащие, по ее смерть переуступив генералу графу Станиславу Потоцкому через контракт явленной того же августа 10-го в Звенигородском поветовым суде, а в прошлом 1803 году августа 16-го дня умерла, сверх упомянутом же уступки от Салтикова графу Потоцкому пожизненного ее права представлени были еще в палату сим последним 1799 года в августе месяце документа о представлении привиллегию бывшего короля польского 1783 года мая 7-го дня 50-ти летняго или емфитеотичного права на владение сим староством по смерти старостини Салтиковой семуже графу Потоцкому и его наследником, которое он граф Потоцкий приобрел тогдаже через уступку бывшей польской народовой кавалерии от полковника Фадея Черского, а сей получил оное право от князя Максимилиана Корибута Воронцового, поуступив декабря 2-го 1772 года явленной которая подтверждена и бывшим королем польским привилегиею 4-го сентября 1789 года оному Черскому пожалованному, Воронцовому же такое емфитеотичное на оное староство право первоначально надано по конституции 1775 года под заглавием награждение заслуженным сие, а потому сие староство по мнению палаты заупомяную смертью пожизненной старостини Салтиковой на основании высочайшего именного указа от 1-го июля 1803 года за небытием в действии объявленного графом Потоцким емфитеотичного или 50-ти летняго его права признано подлежащим в собственное казенное ведомство но по несоглашению на то киевского военного губернатора и кавалера Тормасова казенная палата представляла на разрешение Г-на Министра финансов, до воспользования же такового разрешения оставлено сие староство у графа Потоцкого, у коего оное и прежде находилось во владении по пожизненному праву старостини Салтиковой по ее смерти с платежом квартового дохода по емфитеотичному праву

¹⁾ Левингр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. за 1812 г. № 209.

старостини Салтиковой: На вышеозначеномже палати представлении Г-н министр финансов дал знать что о обстоятельстве сем представлено на рассмотрение Правительствующему Сенату. По учреждению из оного староства местечко Звенигородка городом в 1800 году перечислено из старостинских крестьян в мещан 666, а ныне с приписными состоит 1036 душ.

2. Чигиринского повета, Чигиринское староство по новой ревизии имеет душ мужского пола 10161. Сие староство оставшись по смерти бывшего старости князя Яблукоевского вакантным находится в казенном управлении, а прошлого 1801 года декабря 30-го дня по высочайшему его императорского величества именному указу всемилоостивейше пожаловано умершего генерала от Инфантерии Ламбажне и детям во владение на 12 лет без платежа в казну кварты и прочих доходов, кроме общих государственных податей, по чему все люстрационные о оному староству доходы принадлежать в пользу нынешних временных владельцев в казну оных до истечения 12-ти летнего термина ничего не поступает. До поучреждению из оного староства местечка Чигирына городом в 1800 году перечисленому старостинских крестьян в мещане 69 чел., а ныне с приписными состоит 1172 души.

3. Черкасского повета, Черкасское староство по новой ревизии имеет душ мужского пола 8708. Сие староство по привилегии королевской 1762 года состоит в доживотном владении у генерал поручника и кавалера князя Геронима Сангушки, а в 1775 г. на варшавском сейме конституцией утвержденного бывшим королем польским Станиславом Августом поддал ему и Сангушке и наследникам его сное староство 50-ти летнее право именуемое эмпитеотичное, сверх того представлена от тайного советника сенатора и кавалера графа Северина Потоцкого привилегия данная от бывшего короля польского Августа 1775 года марта 17 бывшей означено князя жене, а после разведшейся с ним и вышедшей в замужество за оного графа Потоцкого коей тою привилегиею предоставлено владеть сим староством по смерти князя Сангушки ежели он умрет прежде ея правом доживотным, бывшее же местечко Черкасы покоему староству сие имеет свое наименование обращено по высочайшему повелению в поветовый город, и от староства со всеми доходами по оному отчислено. И по учреждению из оного староства того местечка Черкас городом в 1800 году перечислено из старостинских крестьян в мещан 1370, а ныне с приписными состоит 2104 душ⁽¹⁾.

Такий був початок ідеї відновлення козаччини 1812 р. з боку уряду. Міністр поліції Балашов відіслав записку Санті головному командувачеві С. -Петербургом Вязмитинову з проханням поставити її на засідання Комітету міністрів, який 29 липня 1812 р. ухвалив таку постанову: міністр фінансів має виявити, чи скінчилися реченці володіння на ці староства приватних людей, і якщо не скінчилися, то як довго ще будуть тривати, і взагалі чи нема ще яких-будь

¹⁾ Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. за 1812 г. № 209.

перешкод до обернення цих селян з пропозиції київського цивільного губернатора на козаків і ці всі дані поставити ще раз на розгляд Комітету міністрів. У виконанні цієї постанови Вязмитинов пише 3 серпня 1812 р. секретного листа міністрові фінансів такого змісту:

„Господину Министру Финансов. Киевский гражданский губернатор представлял министру Полиции, что из старостинских крестьян оной губернии Звенигородского, Черкасского и Чигиринского поветов, заключающихся в количестве 27 тысяч душ, по наклонности их к военной козацкой службе и по ненависти к полякам можно сформировать особое козацье войско, удовлетворив некоторых временных владельцев сих староств денежным вознаграждением по мере доходов с них.

Министр полиции докладывал о сем государ. импер. и получил высочайшее позволение привести сие в исполнение, сообщил мне, чтобы делу о сформировании сего войска дано было надлежащее движение согласно с волею его импер. велич.

Но поелико Киевский губернатор в представленной от него записке о правах владения старостинскими именьями уничтожая права некоторых владельцев причом коих владению сроки еще не кончились, предполагает вознаграждение от казны, то по уважению сих обстоятельств я прежде приведения того в исполнение вносил представление губернаторское с запискою его в комитет г.г. министров.

Комитет представил мне снести с Вашим Высочеством вышли ли сроки владению частных людей означенными староствами, ежели не вышли, то сколько времени сие частные владения должны продолжаться, также нет ли еще каких препятствий в обращении оных старостинских крестьян по предложению Киевского гражданского губернатора в козаки и что по сим сведениям окажется представить комитету.

В следствие чего прилагая до сего списки с представлением Киевского губернатора и приложенной при оном записки его, покорнейше прошу Ваше Высочество о доставлении мне выше означенных сведений сколько поспешнее.

Подписал Главнокомандующий в Санкт-Петербурге

Вязмитинов

Скрепил Директор Лавров¹⁾.

Міністр фінансів Гур'єв, що, як це нижче побачимо, не вважав за потрібне повертати які-будь привілеї українським козакам або селянам, дає 7 серпня 1812 р. в цій справі таке пояснення:

„1) Из числа упоминаемых Киевским гражданским губернатором старостинских крестьян по присоединении польского края и по учреждении местечек Звенигородки, Чигирина и Черкас уездными городами, обращено в мещан 2720. — Пожительствует в староствах Звенигородском 6.791, Чигиринском 10.161 и Черкасском 8.713 и всего в оных именьях 25.668 мужского пола душ по нынешней 6 ревизии.

¹⁾ Ленингр. Центр. Истор. Архив (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. за 1812 г. № 209.

2) Означенные имения находятся ныне в орендном содержании:

Староство Звенигородское у флигель адъютанта графа Потоцкого имеющего эмфитиотическое 50-летнее право, на которое хотя и не испрошено еще особого височайшего утверждения, но министерство уничтожить сего права не может потому, что оное вошло в учиненное отцом графа Потоцкого о наследстве по нем распоряжении, удостоенное в 27-й день мая 1793 года собственноручной височайшей Конфирмации покойной государини императрицы. Срок же сему праву кончится в 1853 году.

Староство Чигиринское находится у наследственников генерала от инфантерии Ламба без платежа кварты на дванадцатилетнем праве, коему срок кончится 30 декабря 1813 г.

Староство Черкасское состоит в пожизненном владении у князя Иеронима Сангужки, а по смерти сего остается на таком же праве у бывшей его жены, что ныне в замужестве за сенатором графом Северином Потоцким сверх же того конституцией 1775 года назначено на сие ж имение князю Сангужке и наследникам его эмфитиотическое 50-летнее право.

3) По височайшем манифестам 27-го мая и 10-го сентября 1810 г. все старостинския имения определены в продажу для погашения государственных долгов.

4) Из показанных имений староство Звенигородское описано уже киевскою губернскою для продажи имений комиссиею, которая изчислила с него доходов 40.632 р. 65 коп. серебром, а по староствам Черниговском и Черкасском хотя такового описания еще незделано, то по самоумеренной, противулюстрационному изчисления, пропорции определить должно доходов с первого 35 тис., с последнего до 30 тис., а оценочной капитал за староство Чигиринское 700 тис., за Черкасское 600 тис. рублей серебром.

Министерство финансов соображаясь с сими сведениями полагает, что если бы означенные имения обращены были на представленный киевским гражданским губернатором предмет то казна: во первых лишилась бы слишком 2.100.000 руб. серебром капитала, на погашения, как више значить, государственных долгов предопределенного и во вторых обязана бы была удовлетворить на основании височайших манифестов за частные права на тех имениях лежащая каковое удовлетворение составило бы за вишеизясненные сроки 363.560 руб. 53 коп. серебром, да за пожизненныя князя Сангужки и графини Потоцкой владения по 13.865 руб. 25 коп. серебром ежегодно по их смерть.

Кроме таковой явной для правительства потери, нельзя оставить без внимания и того, что упоминаемые кресельяне, из коих часть занимается мешанским по городам промыслом, а прочие около полутора века пробиваются в спокойном земледельческом состоянии едвали могут иметь тот предполагаемый киевским гражданским губернатором военный дух, которым некогда извесни были предки их. Сверх же то к образованию из жителей означенных трех староств особенного военного сословия, на подобие донских или черноморских козаков имеющих особое управление и особия по землям владения, предстоит еще и то важное неудобство, что все те имения состоять не вместе, но в

разных поветах в неблизко одно от другого разстоянню, посреди великого количества помещичьих и казенных крестьян упражняющихся подобно им единственно земледелием.

Министр Финансов Гурьев¹⁾.

Київському губернаторові, очевидно, здавалося, що вся ця процедура із бюрократичних причин тягнеться так довго; тому 10 серпня 1812 р. він ще раз нагадує про приспінення справи зформування козацького війська із старостинських селян і додає від себе, що селяни приймуть це дуже радо, як знак особливої ласки.

Це все, цеб-то пояснювальна записка міністра фінансів Гур'єва й оставий лист губернатора Санті, було розглянуто 22 жовтня 1812 р. на засіданні Комітету міністрів, який ухвалив останню й переважну постанову в тій справі: погодитися з труднощами, що їх зазначає міністр фінансів, підчас обернення старостинських селян на козаків, а надто, вважаючи, що нема ні вигоди, ні причини виводити їх із загального становища, бо в числі інших повинностей несуть вони парівні з іншими селянами й рекрутську, через що вважати за недодільне організувати українські козацькі полки із старостинських селян Київської губернії. Цю постанову Комітету міністрів апробував цар 5 грудня 1812 р., окрім того, що раніш наказав пропозицію Санті „привести в исполненіе“. Про це видно з листа Балашова до Вязмитінова; ось текст цього листа:

„Милостивый государь Сергей Козьмич. Киевский гражданский губернатор граф Санти в отношении своем ко мне известил, что из старостинских крестьян Звенигородского, Черкасского и Чигиринского поветов ввереной ему губернии можно сформировать особое козацье войско.

Государь император повелеть сонзволит предложение сие Киевского губернатора привести в исполненіе. Вследствие чего помянутое отношение графа Санти честь имею препроводить, прося покорнейше делу о сформировании означенного особого козацкого войска дать надлежащее движение согласно с волей его императорского величества.

С совершенным почтением и преданностию честь имею быть Вашего Высочайшего превосходительства покорнейший слуга подписал Александр Балашов“.

№ 654.

27 июля, 1812.

Его Высочайшему превосходительству
С. К. Вязмитинову²⁾.

¹⁾ Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. за 312 г. № 209.

²⁾ Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. за 312 г. № 209.

II

Російський торговельний капітал в особі свого уряду вирішив таким чином не допустити до обернення старостинських селян у козацький стан. Але в інтересах його забезпечення на Україні перед зовнішнім ворогом все ж треба було повторити практику з міліцією 1807 р. в інших районах України. А тому, знаючи, що селянство за час міліції тільки й марило про обернення його на козаків, вирішено щоб селянство радо пішло до армії, дати йому тимчасово бажані обіцянки, та ще й такі, щоб владу вони ні до чого не зобов'язували. Обіцянки ті ми й бачимо в „Предварительном распоряжении к образованию украинского казацкого войска от 5 июня 1812 г.“ та з указу, даного Вязмітінову, від 20 червня 1812 р., де говориться, що для зміцнення війська легкою кавалерією „признали мы за благо из поселян украинских в губернии Киевской и частью в Каменец - Подольской известных издавна склонностью и навыком к службе сего рода, образовать козачье в четырех полках войско“.

Ось текст цього предварительного распоряжения :

„Предварительные распоряжения к образованию Украинского козачего войска.

Высочайше утверждено июня 5 дня 1812 года в Вильне.
Печатана копия.

Войско сие предполагается образовать на Украине из людей к козачей службе способных и издавна навыком и охотой к ней известных.

Оно имеет состоять из 4 полков: каждый полк из 8 ескадронов, а ескадрон из 150 козаків. Чиновников полагается в полку, командиры: полковой 1-ин и баталионных 2-а, из штаб-офицеров: адютантов 2, квартирмейстер и казначей 1, и штаб-трубач 1; а во всяком ескадроне ротмистр или штаб-ротмистр 1, поручик 1, корнетов 2, вахмистр 1, унтер-офицеров 10 и трубачей 2.

Уезды, составлявшие бывшую польскую Украину, а именно: Киевской губернии все 12, да сопредельной ей Камянец-Подольской т. е. Вишицкой, Брацлавской, Гайсинской и Балтской, обязываются каждый из помещичих и других состояний людей собрать по два ескадроны, или по 300 козаків в приличной одежде и на лошадях со збруей. Люди могут быть назначены в козаки невзирая ни на лета ни на рост ниже на маловажные телесные недостатки, но с единственным наблюдением сил и способностей к службе сего рода; одежда их должна состоять в коротком без пол суконном полукафтани, в одних суконных и одних холстевых шароварах, в двух парах сапогов, в двух рубашках, в одной шапке с овчинным околицем и волосяным султаном, в одной суконной опанче и в одном ладунке патронов. Сукна назначается по полкам таких цветов, каких удобни и выгодни можна приобрести в местах формирования войска, не исключая даже и серого.

Качество лошадей определяется также одной способностью к верховой езде, без всякого другого ограничения лет, роста и статей. Збрую составляют: обыкновенное козачье седло, уздечка,

малой чемодан, баклашка для воць, саквы для фуража, скребниці и щетка. Оружје полагається для козака и для всех нижчих чинов: пика, сабля, один пістолет и по 16 в ескадрон штурцеров, или ружей, какого бы калибра они не были. Оружје для сего обращается из собраного по Киевской губернии на милицію, а чего не достанет, из старого хранящегося в арсенале. Патронов определяется для ружья по 25, а для пістолетов по 10, кои отпустяться от артилерии.

Каждый поступивший таким образом в состав войска козак заменять двух рекрут при будущем наборе.

Унтерофицеры вызываются из отставных всякого звания и из чиновничего шляхетства, обитающего большею частью в западных губерниях. Сие последние воспользуются всеми правами дворянства, посвящающего себе воинской службе.

Вахмистры и трубачи по одному в ескадрон, назначаются на первый раз их кавалерийских полков, ближайших к Украине; после же выбираемы будут первые из унтерофицеров, а последние из козаков.

Офицеры приглашаются также их отставки или из служащих в милиции, с пожалованием сих последних при определении в войска первыми офицерскими военными чинами, буде они их не имели. Но для первоначального образования эскадронов определяется в каждый по одному офицеру из кавалерийских полков.

Полковые командиры назначаются особым высочайшим приказом.

Нижние чины как в содержании своем, так и в обязанностях и в самом времени службы, сравниваются с прочими служащими козаками.

По миновании в украинских полках надобности все они распускаются в дома свои, но всегда уже останутся принадлежащими войску и по первому востребованию обязаны явиться на службу и составить опять свои полки, для чего и должны они иметь во всегдашней исправности оружје, одежду и лошадей, содержа все на своем уже коште и освобождаясь за то от всяких других по государству повинностей. Дети их, рожденные от поступления в войска, принадлежать будут также оному. Темже из них, коих бы помещики не нашли для себя выгодным принять в селения свои, отведутся для водворения земли казенные; о чем тогда здельно будет особое постановление.

Офицеры пользуются содержанием и всеми по службе правами уланским офицерам приевоеными. Мушдиры имеют установленной формы по полкам. Они считаются в службе даже и в то время, когда полки распускаются; ибо тогда будет их обязанностью иметь полные сведения о состоянии и занятиях подчиненных им козаков и о готовности их на службу в случае надобности.

Украинское козачье войска подчиняется Военному Министерству на таком основании, как и прочие подобные сему войска.

Образование всего войска высочайше возлагается на состоящего по армии полковника графа де Витте, с наименованным его бригадным командиром украинских козачих полков.

В обязанность его поставляется:

1) Приступить немедленно к приему людей и всего им положеного при содействии гражданских и военных губернаторов

и по розпоряженію дворянства вишепомянутых 16 уездов — назначив для того в каждый уездный город приемщика.

2) Разослать по уездам образцы одежды и зброю и установить общие с дворянством цвета сукон.

3) Прием кончить непременно через месяц по об'явлении о сем в каждом уезде, а образование войска вообще через два месяца от составления сего предложения.

4) По приеме каждого козака приказать полковым командирам давать в том отдатчикам за подписанием своим и с засвидетельствованием дворянских комисій, кои на сей конец должны быть по городам учреждены, квитанции по форме у сего прилагаемой.

5) По сформировании каждого полка представляются в Инспекторский Департамент Военного Министерства краткие формулярные о козаках по прилагаемой у сего же форме списки, и верным показанием против каждого, кому когда и кем дана в приеме квитанция.

6) С приемом людей принять и определять для них милиционные в Киевской губернии оружия, и розослать оное по уездам, сколько же чего доставать не будет донять из Киевского арсенала, о чем к тамошнему Военному губернатору и артиллерийскому начальнику посылается предписание.

7) Порох и свинец для патронов истребовать от Киевского артиллерийского гарнизона.

8) Приступить также немедленно к вызову из отпустки и из чиншоваго шляхетства унтер-офицеров и желающих определять тот же час в полки и рапортовать о том Инспекторскому Департаменту с представлением о состоянии их.

9) Приглашаю таким же образом отставных и служащих в милиции офицеров, назначать и их по полкам и доносить о них также с документами о прежней службе Военному Министру для доклада государю императору и утверждения их в службе высочайшим приказом.

10) Назначаемых от кавалерийских полков офицеров, вахмистров и трубачей, разместить по полкам и кто из них в который полк назначен будет донести о первых военному министру, а о последних инспектору департаменту.

11) Подобное же донесение военному министру сделать и о назначении в полки командиров.

12) Каждому полку о времени совершенного сформирования дать от себя свидетельство, по коему начнется довольствование его от казны жалованием и провизантом. До того же принимаемые в войско козаки имеют содержать себе деньгами, или способами, коними обязаны снабдить их отдатчики. Но офицеры и унтер-офицеры получать от казны все им положенное с самого времени определения в полки.

13) О выдаче такового свидетельства донести в то же время военному министру с представлением рапорта о состоянии полка.

14) Главную квартиру войска избрать где удобнее и средоточнее и там утвердить оную единожды на всегда.

15) Ежели за укомплектованием всех полков найдутся еще из шляхетства или из другого свободного состояния желающие служить в войске, то и сих принимать в оное и составлять из них

особою запасною команду, или смотря по числу людей, полк иметь в готовности на укомплектование прочих полков.

Но прием оных может быть на другом уже основании, а именно: а) квитанция за них как за вольноопределяющихся не дадутся, б) определяющия из шляхетства получать звание унтерофицерское не при самом вступлении в войско, но по назначении в действующие полки, и по личному при этом каждого достоинству, сохраняя однако права дворянские, в) войск определяющийся должен быть в полном обмундировании и вооружении из лошадей на свой счет. В прочем довольствование их жалованием и провиантом от казны почтется с времени вступления в войско и с сего же времени будут они считаться на службе и следовательно пользоваться правами по оной. Офицера, кои к ним определены будут сохранять все предоставляемое офицерам в действующих полках.

16) О поступивших в запасную команду или полк доносить также инспектуру департаменту и военному министру как о прочих.

17) Запасная команда или полк разпустятся вместе и на одинаковом основании с действующими полками.

Подписал военный Министр Барклай-де-Толли.

Копию засвидетельствовал в должности дежурного генерала артиллерии полковник Коиленский.

Указ его импер. вел. самодер. всерос. из правитель. Сената господину генералу от инфантерии члену государственного совета сенатору главнокомандующему Санкт-Петербурга и кавалеру Сергею Козьмичу Вязмитинову по именному его императорского величества высочайшему указу, даному правительственному сенату сего июня 7 день за собственно ручным его императорского величества подписанием, в котором изображено: к вашему усилению войск наших легкой кавалерией сколько необходимо по настоящему расположению армий сколько и полезно по самой системе военных операций признали мы за благо из поселен украинских обитающих в губернии Киевской и частью в Каменец-Подольской и извесных издавна склонностью и наклонкам к службе сего рода, образовать козачье в четырех полках войско на основании прилагаемых у сего предварительных к тому распоряжений указав министрам военному и полиции привести предположение сие к немедленному исполнению, повелеваем правительственному сенату принять оное к должному со стороны своей как в настоящее та и на будущее время наблюдению, при чем слушали и приложенные при сем указа высочайшие утвержденные его императорским величием сего ж июня 5-го правительственные распоряжения.

Правительственный сенат приказом:

Киевскому и Каменец-Подольскому военным губернаторам правлениям и тамошним казенным палатам, предписать, чтобы в образовании украинского козачьего войска руководствоваться всеми правилами изображенными в высочайше утвержденных его императорским величием 5-го сего июня предварительных распоряжениях, и прием в то войско был кончен непременно через месяц по объявлении о сем в каждом уезде, как о том помянутых правил в пункте 3-ом сказано, о чем в означении

военным губернаторам в губернские правления и казенные палаты послать указы, препроводя при оных и списки со всех приложений при означенном высочайшем указе в правительствующий сенат присланных, уведомляя таковыми же указами и господ управляющего департаментами военного министерства и вас, господин генерал от инфантерии сенатора и кавалера. Июня 20 дня 1812 года.

Оберсекретар (подпись нерозборчива¹⁾).

„Правительственный Сенат“ розіслав це розпорядження разом з указом київському й кам'янець-подільському губернаторам, київському й подільському губерньським правлінням і тамошнім казенним палатам із розпорядженням, щоб підчас формування українського козацького війська керувалися розпорядженням від 5 червня та щоб прийом до війська було закінчено за місяць після його оголошення по повітах, як це говорить в п. 3 розпорядження.

Українське козацьке військо згідно з інструкцією мусило підлягати військовому міністрові на такій підставі, як і інші йому подібні війська.

За команданта українського козацького війська було призначено полковника графа де-Вітте, що його іменовано бригадирним командантом українських козацьких полків, що, як говорилося в розпорядженні „по минованні надобности, они роспускаются в дома свои, но уже навсегда останутся принадлежащими войску и по первому востребованию обязаны явиться на службу и составят опять свои полки“.

Для переведення набору в кожне повітове місто з 16 повітів Київської й Подільської губернь вислано було інструкторів із зразками одягу й зброї; вони мали до місяця закінчити прийом, а загалом усе формування козацького війська мало закінчитися протягом двох місяців. Після цього видавалося поміщикам посвідчення, в якому говорилося, що такого-то козака прийнято з повним умундируванням від такого-то поміщика, або від таких-то скарбових селян і він згідно з розпорядженням про українське військо повинен заступити двох рекрутів підчас майбутнього набору.

Рівночасно складено поіменний список козаків, що поступали в козацький полк українського війська; негайно організовано справу доставки для козаків амуніції, а також набору офіцерів і унтер-офіцерів. Цікаво буде при цьому відзначити, що доки полк ще остаточно не був зформований, до того часу мали козаками піклуватися їхні віддатчики, окрім офіцерів і унтер-офіцерів, що все отримували від держави.

Набір в українські козацькі полки було незабаром цілком закінчено. Селяни дуже радо поступали в козацькі полки, бо через те

¹⁾ Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів МВС). Дело Д-та полиц. испол. аз 1812 г., № 188.

вони звільнялися від державних податків. Платити мали вони тільки податки, а в перспективі вбачалось їм те, чого вони так усе бажали й через що брали участь в організації міліції 1807 р., щоб-то обернення в козацький стан і звільнення від панщини та підлеглості поміщикам. Останні подекуди також начеб-то погоджувалися з набором. Набір бо мав давати з цілого повіту й то разом вже із скарбовими селянами 300 козаків. А підчас рекрутського набору повіт давав 600 чоловіка. Через козацькі формування поміщики тратили таким чином удвоє менше робочих рук, через те що одного козака рахувалося шляхті за двох рекрутів. Вигідніше це було й від давньої пропозиції, яку робив граф Санті, що пропонував обернути всіх поголовно старостинських селян на козаків, бо через це не пропадали для поміщиків крепаки в цілих селах. Коли б обертати поголовно старостинських селян на козаків, то села стали б вільними, тоді як з організацією українських козацьких полків на декретованій основі звільнялося від крепацтва один до двох чоловіка на ціле село, що не могло так сильно відчуватися в поміщицькому сільському господарстві, як коли б ціле село стало козацьким.

Непорушність крепацької системи, про яку так турбувався уряд, збережено; хоч пропозиція київського губернатора Санті про обернення старостинських селян у козацький стан мала чимало й додатних виглядів для уряду, вона найшла через це такий свільний опір проти себе збоку центральної російської дворянської влади. Хоч дворянській Росії треба було як-найбільше дешевого або навіть дармового війська, вона воліла однак відмовитись частинно від цієї вигоди, ніж порушити загальний принцип боротьби поміщицького торговельного капіталу з дрібним українським. Боротьбу цю якраз і велося за ліквідацію лишків привілеїв українського козацтва, як представника дрібного українського торговельного капіталу. Чи можна було тепер дозволити будувати наново те, що недавно було зруйновано?

Але міжнародня ситуація все ж наказувала, хоч і як воно небезпечно було, зробити деякий маневр у цьому напрямку. Цим маневром і була ідея козацького рушення та ще й така, що в її реалізації не перетворювалося зовсім крепацького села на вільне козацьке, а звільняло тільки тих, що пішли на службу, від крепацьких і податкових обов'язків і то тільки на час війни. Правда, щоб краще використати у війні селян, було сказано в розпорядженні, що позки ці будуть творити постійне козацьке військо, а діти їх будуть також козаками, але це була тільки одна обіцянка, якої ніхто з дворянства не думав дотримуватись. Насправді керівничі кола дивились на формовані козацькі полки, як 1807 р. на міліцію, щоб це „временная мера“ на час військової кампанії. Так воно на ділі й вийшло, бо після війни поміщицька влада вчинила з ними, як 1807 р. з міліцією, щоб-то першу приділено їх до регулярної армії, а згодом цілком розпущено.

Такою хитрою політикою пощастило російському урядові зовсім даром отримати 3.600 чоловіка армії, організованої в чотирьох українських полках. Полки ці спершу було вислано для затримання наполеонівських військ підчас переходу через Дністер і Десну, а потім, коли Наполеон перейшов вище, приєднано до армії Тормасова¹⁾.

Про судьбу цих полків у час війни відомо тільки те, що вони були в походах поза межами України й Росії. Знаємо тільки, що вони мали величезні втрати. Через рік, уже 17 червня 1813 р., головнокомандувач армією, генерал Барклай-де-Толлі, з Рейхенбаху просив укомплектувати ці українські козацькі полки, аргументуючи тим, що за минулий і теперішній рік було в них убито трохи не 1.000 козаків²⁾. У відповідь на це прохання Комітет міністрів на засіданні 19 серпня 1813 р. ухвалив перевести укомплектування українського козацького війська, набираючи ще по 30 чоловіка з повіту, на таких самих основах, як ішло формування полків, цеб-то один козак за двох рекрутів. Набір переведено протягом шести тижнів. Щоб полегшити збирання умундирування й зброї, залишено це так, як буде вигідніше „владельцам и обывателям“. Замість натурою можна було вносити й грошми: за коня із зброєю — 280 крб., умундирування козака — 120 крб., цеб-то разом 400 крб. на чоловіка.

Щоб не повторялися зловживання, що були підчас набору козаків 1812 р.,— а таких було чимало,— тепер це доповнення відбувалося в „рекрутских присутствиях“, і проводив його присланий спеціально для того з центру в кожную губерню штаб-офіцер. Приїхав він із зразками умундирування й зброї, а допомагав йому цивільний губернатор.

Які великі зловживання й неправильності були підчас набору, видно з рапорту, що його надіслав до військового міністерства командир четвертого українського козацького полку підполковник Мініцький, який був підчас набору в Подільській губернії. На 254 козаків, прийнятих „рекрутскими присутствиями“, як говорилося в рапорті, після оглянення виявилось, що 109 зовсім непридатні до військової служби, бо були або хорі, або старі; багатько з них мало 50—60 років життя, а то й більше. Їх однак за всяку ціну хотіли збутися поміщики замість молодих і здорових. Цивільний губернатор і маршали не чекали, аж поки Мініцький приїде із зразками, а купували раніш умундирування через посередників. Умундирування це, як і кінська зброя, було погане, мале, гниле і з поганого матеріялу. На вимогу Мініцького, щоб підрядчики робили як слід, відповідали, що роблять за зразками, що їх дав губернатор. Було, правда, призначено

¹⁾ Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. МВС). Справа Д-та пол. испол. за 1812 р. № 123.

²⁾ Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. МВС). Дело пол. испол. за 1812 г. № 123.

комісію, яка хоч і визнала, що під час набору були неправильності, однак від цього зовсім не полегшало козакам, що за цей час успіли вже повернутись босі й напівголі з-за кордону.

Доля цих українських козацьких полків була така, як і міліції. В розпорядженні під час організації цього війська була обіцянка, що після закінчення кампанії набрані селяни зістануться вільними козаками й не будуть робити панщини, і це була єдина мрія селянства під час організації міліції та ще й причина, чому селянство так радо пішло в ці українські козацькі полки. Однак після закінчення кампанії чотири полки українського козацького війська перейменовано 1816 р. в українські уланські полки. 1817 р. перший полк розділено на два, що їх 1830 р. названо Українським і Новомиргородським; з другого полку постало 1830 р. теж два — Новоархангельський і Єлісаветградський; з третього складено перший і другий богові полки, з яких другий боговий названо 1830 р. Одеським; з четвертого зформовано третій і четвертий богові уланські полки, а 1830 р. перейменовано їх у Вознесенський й Ольвіопільський. Козацьких привілеїв так і не пощастило здобути.

III

Окрім організації українських козацьких полків на Правобережжі, ще ширше було поставлено таку ж саму організацію козацького війська на Лівобережжі, цеб-то в Полтавській та Чернігівській губернях. Місцевість ця, як центр колишньої гетьманщини, пам'ятала ще давнє козацтво. Традиція була тут куди сильніша, ніж на Правобережжі, надто місцеве козацьке населення користувалося все деякими привілеями. Тим-то, як вписував генерал-губернатор Полтавщини й Чернігівщини (Малоросії), йому вдалося не менше легко, аніж на Правобережжі „воспламенить массу людей к обязанностям своим“.

Невдовзі після видання тимчасового розпорядження що до формування українського козацького війська, 25 червня 1812 р., спеціальним указом Олександр I доручив генерал-губернаторові Полтавщини й Чернігівщини (Малоросії) кн. Я. І. Лобанову-Ростовському сформувати козацькі полки й на довіреній його управі території. Ось текст цього доручення:

„Князь Яков Иванович. Известное Ваше усердие ко всему, что нужно для блага и защиты отечества, побуждают меня возложить на Вас попечение о формировании козацких полков в губерниях начальству Вашему вверенных и об отпращении оных по мере готовности в Калугу и Тулу. Вы можете в сем случае сообразаться с настоящими надобностями, зная сколько нужно умножение числа войск против неприятеля многочисленного и сильного. Сие формирование может заменить в Малой России общественный рекрутский набор с прочих губерний к осени

приготовляемых. Отечество в надежде на Вашу деятельность, ожидает от Вас сей немаловажной услуги. В прочем пребывает Вам благосклонным.

На подлинном надписано его императорского величества рукою такое

№ 54

Александр

Главная Квартира, Мес.

Бельмонт, июня 25 дня 1812 г.¹⁾

На основі додаткового рескрипту 31 серпня 1812 р. тому самому Лобанову - Ростовському було доручено, щоб лівобережні полки формовано на такій самій підставі, як і українські, „ібо они составляют будут одно войско, а по сему и образование их должно быть во всем сходно с правилами предначертанными для украинских“.

Для повноти наведу повний текст:

„Копии с высочайшего рескрипта малороссийскому генерал губернатору князю Лобанову - Ростовскому от 1-го августа последовавшему.

Князь Яков Иванович. По отправлению уже к Вам рескрипту моего от 30-го июля с приложением видов о малороссийских козаках читал я письмо Ваше к министру полиции за № 1596, на что и нахожу нужным сообщить Вам следующее: 1) Касательно денег на отправление не чиновников, я полагаю самых полков до Калуги и Тулы, то можете употреблять оные из находящихся во ввереных Вам губерниях казенных палат, или из сумм общественного пожертвования, коих по нынешних обстоятельствах без сомнения должно находиться и в оных.

2) Формируемые Вами козаки должны быть на таком же точно основании как и украинские, ибо они составлять будут одно войско, а по сему и образование их должно быть во всем сходно с правилами предначертанными для украинских.

3) Для скорейшего окончательного сформирования не стесняйтесь их обмундированием.

В заключение сего должен Вас уведомить, что по всем предметам, касательно их формируемых Вами полков надлежит Вам в случае требующихся подобных надобностях извещать управляющего военным министерством генерал лейтенанта князя Горчакова, от коего и будет получать все нужное в разрешение Ваше сведения. Пребывает Вам благосклонней на подлиннике подписано собственною его императорского величества рукою

Александр“²⁾.

Це формування мало замінити і в „Малой Росси“ звичайний рекрутський набір, що в інших губерниях підготовляли на осінь. Лобанову - Ростовському було доручено користуватися якими захоче засобами, пам'ятаючи, що для „блага и защиты отечества“ потрібно

¹⁾ Ленінгр. Центр. Архів (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. 1812 г. № 174.

²⁾ Ленінгр. Центр. Истор. Архів (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. за 1812 г. № 174.

умноженне числа військ против неприятеля многочисленного и сильного, при чому було застережено, що, як тільки будуть готові полки, треба висилати їх негайно, не зважаючи на їхнє умундирування, до Калуги й Тули в розпорядження генерала Гудовича.

Малоросійський генерал - губернатор Чернігівщини й Полтавщини ен. Лобанов-Ростовський, хоч і руський сам, але не без симпатій до козакофільства, у своїх відзовах до населення звернув велику увагу на національні українські козацькі традиції, сам бо ставився не байдуже до їх. Ця небайдужість наочно виявляється з його листа до Вязмігінова.

(Ось текст цього листа :

„Милостивий государ мой Сергей Кузьмич!

О формировании в Малороссии козацких полков, получился в день сего июля высочайший рескрипт и донесся о том в свое время правительствующему сенату поставляю долгом сообщить Вашему превосходительству не только копию одного, но и списки и донесения моего его императорского величества, как и того, что тогдаж по сей материи имел к господину министру полиціи, но поскольку нахожусь я и по сей час без всякой о той формулировке инструкции, а настоять обстоятельства не позволила мне быть без действия, вызван был я к усилению формировки как и к обеспечиванию сего края от всякого внешнего соблазна, объявить 10-е и 16 число козацкому едесь состоянию бумаги у сего под № 4 и 5 прилагаемых, имели они тот план, что вместо 4500 человек, кои только ожидать от них можно было, обязались они теперь вооружить 18.000, а по востребованию быть и всею масою готовы, говорят единогласно наречнем своим „нехай тогда и батько иде“ сей день июль я от иных поветов отзivity, что из ста человек пять человек снаряжать если помогу оружием, дал я знать, что здесь все пики готовы будут, ружья отыскиваются, но сабель еще нет, между тем ожидаюсь от Краковской и Киевской Коммисарской Комисси сведения о староформированных сего рода вещах, кои там должны быть, от бывших легкоконных полков, но тут послушаются, хотя экстренности времени требует, чтобы все части одна другой содействовали, а не затруднялись единой формой, весьма на сей раз неудобной, поелыко, с нею доводилось уже мне толковать с теми, кому приказывать должно, стыжусь почти упоминать, что вызван был даже врозумлять губернской стражи, штаб и обер-офицеров, что дело их исполнять приказание, а после рапортировать о том кому следует и непонимали они того, пока не сказал, что любого отошлю в колегию под караул, сии мелочи должен я показать, дабы удобнее было Вашему Высокопревосходительству чрез кого следует воздействовать, чтоб в трудах и попечениях моих здесь не был я ничем затруднен.

Неизвестно мне одобриться ли средство, коим дал я козакам желаему подвижность, впрочем правительству можно будет опрокинуть его назвав меня без умным, но я всегда довольным останусь, что в такой деликатный час удалось мне такую массу людей воспалить к обязанности своей и не заниматься ничем

Командування на місці вважає їх також за частини армії. Командир третього полтавського полку видає, приміром, таку інструкцію 10 лютого 1815 р. старшинам свого полку:

Інструкція

3-го Полтавського козацького полку господам оберофіцерам находящимся по волостям в Миргородском и Лубенском поветах.

В дополнение приказа в полк от 7-го февраля сего года данного г. г. офицерам находящимся по волостям к непременно исполнению следующее:

1) Состоящих под ведением их в волостях выборных на нижних чинах, каждой недели по крайней мере раза три собираться и делать учение занимаясь, наиболее обучать их поодиночке флангировать пикою и саблею прежде пешо, а потом конно. Ежели же квартиры розпределены весьма пространно и не было б возможности созывать козаков столь часто, то хотя два раза в неделю непременно оных собирать. Конных учений однакож не делать впредь до особого повеления.

2) Иметь строгой надзор дабы козацьки строевые лошади были в наилучшем теле при чем долгом считаю сверх многократного предписания подтвердить, чтобы исключая учения конного (о чем особо будет повеление, когда начать таково) никуда вообще лошади употребляемы не были, неездились на оных козаки по своим надобностям и г. г. офицеры не посылали б на таковых нижних чиних и по делам службы разве когда самая необходимость времени нетерпящая того требует.

3) Наблюдать, чтобы казенная амуниция и конная зброя в особенности всегда была в должном порядке, то есть: хорошо вымазана и выхощена и чтоб во всем она исправлена была.

4) Состоящие в волостях нижние чины не могут ни на малейшее время отлучаться от своих домов ибо при первом востребовании должны готовы быть к выступлению.

5) Дабы все в точности исполнено было рекомендую подпоручнику Мянговскому два раза в месяц осмотреть всех козаков и лошадей розположенных в Лубенском повете и донести в поле порядке есть ли что найдет.

6) Ежели случаться большие нижние чины, то их Миргородского повета присылать таковых в полковой лазарет без амуниции, а Лубенских отправлять в Лубянское богоугодное заведение.

7) Дабы нижние чины вели себя добропорядочно, подтверждается г. г. офицерам иметь найстрожайшее смотрение за поведением каждого из них подчиненных, ежели же окажутся какие либо жалобы и не будут удовлетворены в 24 часа, то остается все на ответственность г. г. офицеров, ибо лишь единая оплтность в исполнение им повеленного может повлечь подобные последствия, наблюдающий же по долгу за своей командой предупредить может все случаи кои моглиб заставить его подпасть ответу.

8) К прекращению всех могущих последовать жалоб за притеснения или тому подобное, подтверждаю внов дабы г. г. офицеры

ни под каким предлогом не вмешивались в распоряжения волостных правлений опасаясь за противное сему строгого ответа пред военным судом.

Подлинную подписал полковый командир
подполковник князь Лобанов-Ростовский

С подлинным верно: майор Гулевич

Февраля, 10 дня
1815 года
М. Комышна.¹⁾

На підставі цієї інструкції доносили командири поодиноких полків про ті неправильності, що помічалися в них. Ось текст одного з таких доносів:

Полтавского Гражданского Губернатора

Полтавскому Губернскому Правлению

Командир Полтавского козачьего полка г. Полковник Дакадор, представил ко мне в копиях рапорты, дошедшие к нему от полковых командиров Полтавских козачьих полков: Первого майора Белецкого-Носенка, что участки отдачи продовольствия состоящих в веренном ему полку козакам и лошадям вовсе отказываются, а находящиеся в эскадроне поручика Соська пять юнкеров и вольноопределяющийся вахмистр Федоров, остаются без надлежащих квартир, которых неоднократно требовал он лично и письменно от волостных правлений Полтавского повета местечка Решетилówki как для тех шести человек, так и для двух денщиков но на оных с следующим последним двум отоплением и освещением ни шести лошадям фуражного продовольствия не дано от чего они терпят изнурение.

Второго майора Дарагана — что козачьи лошади в некоторых волостях Кобеляцкого повета взяты были по воле самых участников на продовольствие сухим фуражем, но земский комиссар Михайлов-строжайше воспретил волостным урядникам давать оного от чего те лошади по неимению нужного корму приходят в совершенное изнурение.

Четвертого Клааса Гайворонского, что от подобного недостатка в подножном продовольствии лошади состоящие в веренном ему полку тоже доведены до крайнего изнурения.

Седьмого майора Александровича, что жители Прилуцкого повета волости Переволочинской села Лисков употребляют строевых козачьих лошадей в свои поездки и тем их изнуряют, что козаки вверенного ему полка неоднократно заносят ему жалобы на отбор от них во время квартирования в домах своих по приказаниям Роменского и Лохвицкого земских комиссаров волостными и сельскими начальниками состоящих под ними строевых лошадей, до коих они вовсе их не допускают, а отдают на прокормление без особого на то от начальства предписания, сельским жителям, и сверх того наряжают самых козаков в таковых

¹⁾ Ленингр. Центр. Истор. Архив (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. за 1812 г. № 188.

приготавливаемых. Отечество в надежде на Вашу деятельность, ожидает от Вас сей немаловажной услуги. В прочем пребывает Вам благосклонным.

На подлинном надписано его императорского величества рукой такое

№ 54

Александр

Главная Квартира, Мес.
Бельмонт, июня 25 дни 1812 г. 1).

На основі додаткового рескрипту 31 серпня 1812 р. тому самому Лобанову-Ростовському було доручено, щоб лівобережні полки формовано на такій самій підставі, як і українські, „ибо они составляют будут одно войско, а по сему и образование их должно быть во всем сходно с правилами предначертанными для украинских“.

Для повноти наведу повний текст:

„Копии с высочайшего рескрипта малороссийскому генерал губернатору князю Лобанову-Ростовскому от 1-го августа последовавшему.

Князь Яков Иванович. По отправлению уже к Вам рескрипту моего от 30-го июля с приложением видов о малороссийских козаках читал я письмо Ваше к министру полиции за № 1596, на что и нахожу нужным сообщить Вам следующие: 1) Касательно денег на отправление не чиновников, я полагаю самих полков до Калуги и Тулы, то можете употреблять оные из находящихся во вверенных Вам губерниях казенных палат, или из сумм общественного пожертвования, коих по вынешних обстоятельствах без сомнения должно находиться и в оных.

2) Формируемые Вами козаки должны быть на таком же точно основании как и украинские, ибо они составлять будут одно войско, а по сему и образование их должно быть во всем сходно с правилами предначертанными для украинских.

3) Для скорейшего окончательного сформирования не стесняйтесь их обмундированием.

В заключение сего должен Вас уведомить, что по всем предметам, касательно их формируемых Вами полков надлежит Вам в случае требующихся подобных надобностях извещать управляющего военным министерством генерал лейтенанта князя Горчакова, от коего и будет получать все нужное в разрешение Ваше сведения. Пребывает Вам благосклоней на подлиннике подписано собственной его императорского величества рукой

Александр“ 2).

Це формування мало замінити і в „Малой Росси“ звичайний рекрутський набір, що в інших губернях підготовляли на осінь. Лобанову-Ростовському було доручено користуватися якими захоче засобами, пам'ятаючи, що для „блага и защиты отечества“ потрібно

1) Ленингр. Центр. Архив (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. 1812 г. № 174.

2) Ленингр. Центр. Истор. Архив (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. за 1812 г. № 174.

„умножение числа войск против неприятеля многочисленного и сильного“, при чому було застережено, що, як тільки будуть готові полки, треба вислати їх негайно, не зважаючи на їхнє умундирування, до Калуги й Тули в розпорядження генерала Гудовича.

Малоросійський генерал - губернатор Чернігівщини й Полтавщини кн. Лобанов-Ростовський, хоч і руський сам, але не без симпатій до козакофільства, у своїх відозвах до населення звернув велику увагу на національні українські козацькі традиції, сам бо ставився не байдуже до їх. Ця небайдужість наочно виявляється з його листа до Вязмітінова.

Ось текст цього листа:

„Милостивый государ мой Сергей Кузьмич!

О формировании в Малороссии козачьих полков, получился в день сего июля высочайший рескрипт и донесся о том в свое время правительствующему сенату поставляю долгом сообщить Вашему превосходительству не только конию оного, но и списки и донесения моего его императорского величества, как и того, что тогдаж по сей материи имел к господину министру полиціи, но поскольку нахожусь я и по сей час без всякой о той формулировке инструкции, а сложность обстоятельств не позволила мне быть без действия, вызван был я к усилению формировки как и к обеспечиванию сего края от всякого внешнего соблазна, объявить 10-е и 16 число козацьему сдесь состоянню бумага у сего под № 4 й 5 прилагаемых, имели они тот план, что вместо 4.500 человек, конх только ожидать от них можно было, обязались они теперь вооружить 18.000, а по востребованию быть и всею масою готовы, говорят единогласно наречнем своим „нехай тогда и батько иде“ сей день июль я от иных поветов отзиви, что из ста человек пять человек снарядят если помогу оружием, дал я знать, что здесь все пьки готовы будут, ружья отыскиваются, но сабель еще нет, между тем ожидаюсь от Краковской и Киевской Коммисарской Комисси сведения о староформированных сего рода вещах, кои там должны быть, от бывших легкоконных полков, но тут послушаются, хотя экстренность времени требует, чтобы все части одна другой содействовали, а не затруднялись единой формой, весьма на сей раз неудобной, поелыко, с нею доводилось уже мне толковать с теми, кому приказывать должно, стыжусь почти упоминать, что вызван был даже врозумлять губернской стражи, штаб и обер-офицеров, что дело их исполнять приказание, а после рапортировать о том кому следует и непонимали они того, пока не сказал, что любого отощлю в коллегию под караул, сии мелочи должен я показать, дабы удобнее было Вашему Высокопревосходительству чрез кого следует воздействовать, чтоб в трудах и попечениях моих здесь не был я ничем затруднен.

Неизвестно мне одобриться ли средство, коим дал я козакам желаемую подвижность, впрочем правительству можно будет опровергнуть его назвав меня безумным, но я всегда довольным остаюсь, что в такой деликатный час удалось мне такую массу людей воспалить к обязанности своей и незаниматься ничем

больше, как средствами угодить начальству, а что успел одну из тех бумаг огласить прежде, нежели Чернигов наполнится переходившими из Минской и Виленской губернии, то почитаю я счастьем ибо мы тогда были уже заняты, как бы лучше отличиться и добыть обещаное. Коликож самому правительству подкрепить, то вынужденное действие мое, могу доказать я следующим: 1) имею число вооруженных по малой мере в пятеро больше, нежели, от какого либо набора получить можно, а в нужное время больше ста тысяч способных к бою людей, 2) сего рода войска, ни рекрут, ни лошадь ни мрут, амуниция и вооружение также не требует издержек, дается единое содержание пока война, а в миру ни оного ни ремонта потребления нетрагится. 3) Паче всякого уважения заслуживающее есть то и очень недолжен я умолчать, что 450.000 народу меньше прочого положением своим довольным, оживляются новым к правительству усердием до той степени, что каждого легче убить нежели победить все то и не в теперешний час достойно внимания, из чего, и одоляюсь просить Вашего Высокопревосходительства, дабы сии бумаги попечением Вашим доведены были в само скорейшее время подлежащему уважению, между тем неостановлюсь я отправлением полков елико удастся скорее и как повелено в Тулу и Калугу по мере изготовления, но имею единой только рескрипт руководствования к формированию елико обстоятельства позволять с инструкцией в Киев о четырех козачих полках полученной, а с отправлением их буду по мере возможности заимствовать части из сум общественного презрения и сношениями моими с ближними здешняго места воинскими комиссиями, но поелико в успех етого не весьма благонадежен, я розсудил чрез сего нарочного просить Вашего Высокопревосходительства, дабы посредством Вашим обращено было на все те обстоятельства от коего следует надлежащее внимание, такого ходатайства. всеусерднейше испрашивает честь имею быть с совершенным почтением и преданостью Вашего Высокопревосходительства Милостивый государь мой подписал

князь Яков Лобанов-Ростовский

№ 1872. Июля 18 дня 1812 г.

Полтава

Его Высокопревосходительству

(С. К. Вязмитинову!).

Такі самі симпатії виявляються в Лобанова-Ростовського у відозві його до козаків:

„Таково сих полков устройство столько близко или похоже з древним состоянием молороссийских козакон, — писав він, — что нет сомнения, что здешнее козачество не представит одним избраннем пользоваться, а польстяться употребить сей случай доказать многочисленной формировкой, что они все достойны

1) Левінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испоз. за 1812 г. № 174.

получить навсегда право составлять из себя защиту и служить не по очереди рекрутской, а по усердию к царю и ревности к ремеслу, в коем отличатся они всегда умели; ибо кто не ведаёт, что быть дома и быть на войне было сущее дело предков их, и потому ожидать можно, что и без наряда от меня представиться из каждой сотни больше одного охотника. После чего доведется мне донести царю, отцу Россия, что все козаки давно на злодея готовы, а потому сказать повелю, всемплоштивейший государ, быть им в свободное время дома и от рекрутства свободными, ибо на оборону царства твоего составлять они всегда целое войско“.

Важко повірити в щирість усього того, що тільки обіцяв генерал-губернатор. Вся вища влада на Україні, хоч бач де вона й в якому місці була, чи це Санти в Києві підчас прокту формування українського козацького війська із старостинських селян, чи це Лобанов-Ростовський, цей начеб-то й козакофіл і типовий представник російського торговельного капіталу, чи це давніше, 1807 р., підчас організації міліції в скрутні дні для панування російського капіталу на Україні, хоч усі й пригадували собі про старі козацькі бойовничі традиції українського населення, хоч подекуди й навіть і симпатизували цим традиціям, як об'єктові своїх романтичних настроїв того часу, в основі відігравали ту саму роль спекулянта на цих традиціях для загально-імперських інтересів із різною тільки варіацією свідомості власної в цій ролі. Дехто, як, приміром, Миклашевський („Києвск. Стар.“ 1890 р., № 1), хоч і каже, що думкою Олександра І було справді організувати на Україні „козацтво“, але в цьому могло бути стільки справжнього бажання, скільки в цих обіцянках, що їх обіцяв Лобанов-Ростовський. Безперечно, що ні представникам російського капіталу на Україні, ані центральній владі з Кочубеем і Гуреевим на чолі й не могла та щирість спитися. Ідея Олександра являла собою план одноцільного військового лагерью в усій Російській імперії, а не виключно на Україні. Вона, ця ідея, переходить червоною ниткою через організування земської міліції 1807 р. й козацькі формування 1812 р. в аракчевщину. Військовий уряд не вважав і не міг вважати за відповідне й потрібне серед таких своїх планів ставити в серйоз справу відновлення козацьких вільностей, що були наявно шкідливі домінуючому на Україні російському торговельному капіталові. Але тактичні заходи й обіцянки навіть такі, як у Лобанова-Ростовського, все ж наразі мусили бути терпимі тільки через потребу боротись із наступом наполеонівських військ. Козаки однак щиро вірили в можливість повернення їм давніх козацьких привілеїв, і то не тільки прости козаки, але й дехто з українського дворянства, досить згадати таких, як письменник І. П. Котляревський, що ради цієї надії так щиро взявся за доручене йому Лобановим-Ростовським організування п'ятого козацького полку

в Горошні, що його він зформував навіть раніше, ніж це було наказано¹⁾.

Загал козаків твердо вірив у повернення давніх козацьких привілеїв, а тим самим і повернення прав торговця, ремесника й вільного хлібороба, зв'язаних із цими привілеями, цеб-то що вже більше ніколи не вернеться спроба поміщицької влади звужувати їхні права крєпацькою системою. Дехто з українського дворянства хотів з цієї нагоди вислужитися перед Москвою, дехто знову з непримиренніших мав думку про стару гетьманщину. Кожен із тих шарів козацтва підходив по-своєму до відновлення козацького стану, підходив із думкою, що після війни його в першу чергу інтереси буде охоронено. Притому в цьому практично вигравав тільки російський торговельний капітал, який мав на меті тільки одно — отримати дармове військо, а, можливо, також і відвернути увагу місцевого населення від можливого бунту на Україні. Сам Лобанов-Ростовський признавався, що вважає себе щасливим, що в такий „делікатний час“ зумів не тільки „обезпечити край от всякого внешнего соблазна“, але отримати й цю вигоду, що замість 4.500 чоловіка до армії, що їх могли дати Полтавська й Чернігівська губернії, обов'язались вони дати 18.000, та що навіть вони будуть готові піти в козаки всією масою, мовляв, що коли збиратися в похід, то „нехай тогда и батько иде“²⁾.

Населення цих двох губернь, справді, так захопилося обіцянками Лобанова-Ростовського про привілеї, що з повітів прислано „отзвымы, что из ста человек пять человек снарядят, если помогут им оружием“, а сам генерал-губернатор говорить, що число озброєних перевищує не менше як у п'ять разів, найкращий рекрутський набір, а в разі потреби можна буде зібрати до 100.000 чоловіка, здатних до бою, а зробив він це ще раніш, ніж Чернігів „наполнился переходившими из Минской и Виленской губернии“.

Лобанов-Ростовський іще раз підкреслює, що вважає це за свою заслугу, що зумів 450.000 народу, більш-менш вдоволеного своїм становищем, „оживить новым к правительству усердием до той степени, что каждого легче убить, нежели победить“³⁾.

Таким чином, цеб-то своєю хитрою політикою, отримала Росія з України не тільки зовсім даром чимало війська, що його на свій кошт узяло саме населення, але й ще забезпечила на всякий випадок собі тил.

1) П'ятий полк було зовсім зорганізовано 27 серпня, а 2 вересня 1812 р. вступив він у похід. Складали його повіти Хорольський — 142 чол., Кременчуцький — 337 чол. і Миргородський — 421 чол. Котляревський передав командування полку після організування шт. кап. Водніцькому.

2) Ленінгр. Центр. Істор. Архів. Дело Д-та пол. испол., 1812 г. № 174.

3) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. за 1812 г. № 174.

Дворянство на Україні думало, що козацькі полки організується в першу чергу з метою обороняти його інтереси. Тим-то й ставлення до цих полків було таке, як 1807 р. до міліції. Дворянство вважало, що треба їх підтримати пожертвами, як міліцію 1807 р. А тому давало воно не тільки гроші, але виставляло від себе озброєних людей. Наприклад, дворянство Катеринославської губернії виявило „готовність свою жертвувати самим собою и всем, что имеет... на подкрепление сил охраняющих славу и целость империи, избранных из себя чиновников и людей с вооружением, какое доставляла возможность выправить; по положению 28 июля, немедленно приготовлено сих денег и все, что для них потреблено было“. Крім цього, дворянство Катеринославщини жертвувало „без малейшего участия крестьян“ у грошах:

1. Загалом од усього дворянства	250.000 карб.
2. Від поодиноких дворян	50.000 „
3. Від дворян Катеринослава	25.284 „
Разом . 325.284 карб. ¹⁾	

Дворянство Одеси під проводом Рішельє жертвувало:

1. Рішельє	40.000 крб.
2. Дворянство Одеси	28.316 „
3. Грецьке населення	100.000 „
4. Російське	94.000 „
5. Чужинці	18.230 „

Були також окремі випадки добровільного організування козацьких частин: князь Кантакузен організує 500 богових козаків, а поміщик колезький асесор Віктор Скаржинський (син першого отамана богових козаків) організує своїм коштом кінний ескадрон із 180 чоловіка, що увійшов у склад третьої армії адмірала Чичагова й брав участь у боях в країні й за кордоном²⁾. Вся бо Росія в той час жила настроями патріотизму дворянських інтересів навіть у найглухішій провінції. 29 липня 1812 р. зібралося в Симферополі російське дворянство Таврії і, прослухавши царський маніфест із 6 липня, заявило:

„Всякого дворянина, оружие носить могущего, со всеми людьми, способными к военной службе, по последней ревизии за ним записанными, с сего дня почитать отечественными ратниками и всякому из них по первому отзыву главного в Москве над всеми сими войсками предводителя, идти для обороны отечества вооруженным, по распоряжению, какое о том сделано будет, и на собственном иждивении тому, кто имеет, и не собственном иждивении тому, кто не имеет имущества, а немущие

¹⁾ Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, ч. II, стр. 208—209. Изд. Одесса, 1838.

²⁾ Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, ч. II, стр. 203.

получать содержание от дворянства. Сим обоим состояний людям, каждый из них обязан внушать, вразумлять о сем верноподданском долге и даже людей, не принадлежащих к дворянскому сословию, преклонять для обороны семейств, жен, домов и имуществ от неприятеля, несущего внутрь любезного отечества нашего меч, огонь и опустошение“.

Такий самий настрій охопив і дворян-татар, що їм перекладено маніфеста татарською мовою, і вони теж висловили свої вірноподданчі почуття: „Все кои могут держаться на лошади должны идти на войну, против общего врага - француза“¹⁾.

Правда, в матеріялах згадується, що не тільки козаки й дворянство давали жертви на утримання козацьких частин, очевидно, що одні й другі з різних мотивів. З листів Троицького до Лобанова-Ростовського 23/X 1812 р.²⁾ видно, що цивільний губернатор Полтавщини наказав „жидам и купцам“, що не служать у полках і не відбувають військових тягарів, підтримувати їх матеріяльно. І справді, вони зібрали 7.500 крб. Був це, мабуть, одинокий випадок пожертвування з боку інших шарів населення, окрім дворянства, і то не добровільного.

Яка же була доля „малоросійських“ козацьких полків?

Всіх полків козацьких у „Малороссии“ зформовано п'ятнадцять. З них дев'ять було в губернії Полтавській, а шість у Чернігівській. Полтавські полки формувалися: перший і другий в Голті, третій у м. Камішна, четвертий і п'ятий у Горишині, шостий у Яготині, сьомий і восьмий у м. Срібнім (Лохвиця, Ромни, Луки), дев'ятий у Гадячі. Чернігівські полки формувалися: перший у Чернігові, другий у Семенівці, третій у с. Короні, четвертий у м. Вороніжі, п'ятий у с. Кибця, шостий у Стародубі³⁾.

І. Ф. Павловський у статті про Котляревського („Киевская Старина“ 1905 р., № 6, ст. 320) та Н. С. „К истории малороссийских казачков“ („Киевская Старина“ за 1897 р., № 6, ст. 477) говорять, що „малоросійским казакам не пришлось принять активного участия в отечественной войне“. Але згідно з матеріялами архівними видно, що полки ці все ж брали участь у боях, і то не тільки на території Росії, але й за кордоном. Частина їх була в корпусі генерала Ожаровського на фронті проти французів. Відомо, що полк майора Товбичева брав участь в боях під Красним. Чернігівські полки були в розпорядженні генерал-лейтенанта Рота й брали участь у боях під Замостем. Третій Чернігівський полк був у Франкфурті, а в січні 1814 р. у Франції. Четвертий полк був у Гамбурзі.

1) Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Ч. II. стр. 204 — 205.

2) „Киевская Старина“ 1886, № 12 стр. 713 — 715.

3) Павловский. Малоросійское казачье ополчение.

Козаки мали одержувати умундирування із своїх сіл, що їх вислалали, але це робилося дуже пиняво, а тому вони ходили обідрані. Командувач цього війська генерал-майор Рот пише кн. Лобанову-Ростовському, що полки козацькі не мають умундирування, коні малі, нема офіцерів, і хоч сами люди гарні й відважні, проте не можуть наступати фронтом, через що тратять славу предків своїх і нації, для якої вийшли на поле бою. Рот просить укомплектувати козацькі полки людьми та кіньми, а також надіслати умундирування й зброю. На Україні не скоро це все робилося. Тоді Рот вислав окремого послаця, і тепер тільки Лобанов-Ростовський розписав збір із козацьких „общин“. Зібрано у вісьмох полтавських полках 289.850 крб., а в п'ятих чернігівських 225.000 крб., цеб-то разом 514.850 крб. З грошей цих до команданта Рота дійшло всього 365.000 крб. За кордон однак вислано ці гроші в російських асигнаціях, які Рот мусив знову повернути в Росію для виміни, що ще більше знизило їхню вартість.

В січні 1814 р. розподілено зібрані гроші поміж чотирма чернігівськими й вісьмома полтавськими полками. П'ятий чернігівський і дев'ятий полтавський полки, на які нічого не зібрано й які не можна було укомплектувати, розподілено поміж лазаретами, а їхні коні продано. На кожного козака припало по 50 крб., що з них 40 крб. 50 к. ужито на умундирування, а 9 крб. 50 коп. на зброю для коней.

У вересні 1814 р. повернулися козацькі полки з-за кордону й указом з 30 вересня пішли в Полтаву в розпорядження генерал-губернатора, що мав ними заопікуватися, цеб-то розподілити їх. З дев'яти полтавських полків повернулося 7.632 чоловіка і 7.418 коней, а з шести чернігівських — 4.852 чоловіка і 5.047 коней.

Після повороту козацьких полків із війни на Україну, ясно можна було бачити, які марні були обіцянки чи, краще, яка послідовна була політика маневрів із боку носіїв російського торговельного капіталу. Безперечно, найвні є змагання цілком ліквідувати ці полки, але цього не можна було зробити так зразу. Після повороту козаків з-за кордону починається через це невизначне їхнє становище. Поперше, відразу ж із вересня перестали платити їм платню, хоч полки не вважалося ще за розпущені. Їх віддано під опіку волосних участків, що неохоче годували їх. Волосні управи стали вживати козацьких коней до звичайних робіт, що також спричинялось до непорозуміння з військовими управами. Головнокомандувач Петербурга 21 січня 1816 р. зазначав полтавському цивільному губернаторові, що полки ці вважається „до нині еще нерозпущені“, а тому питає, на якій підставі він переніс їх „продовольственне со счета казны на счет участков“¹⁾.

¹⁾ Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пом. испол. за 1812 г. № 188.

Командування на місці вважає їх також за частини армії. Командир третього полтавського полку видає, приміром, таку інструкцію 10 лютого 1815 р. старшинам свого полку:

Інструкція

3-го Полтавського козацького полка господам оберофіцерам находящимся по волостям в Миргородском и Лубенском поветах.

В дополнение приказа в полк от 7-го февраля сего года данного г. г. офицерам находящимся по волостям к непременному исполнению следующее:

1) Состоящих под ведением их в волостях выборных на нижних чинах, каждой недели по крайней мере раза три собираться и делать учение занимаясь, наиболее обучать их поодиночке флангировать пикою и саблею прежде пешо, а потом конно. Ежели же квартиры розпределены весьма пространно и не было б возможности созывать козаков столь часто, то хотя два раза в неделю непременно оных собирать. Конных учений однакож не делать впредь до особого повеления.

2) Иметь строгой надзор дабы козацьки строевые лошади были в наилучшем теле при чем долгом считаю сверх многократного предписания подтвердить, чтобы исключая учения конного (о чем особо будет повеление, когда начать таково) никуда вообще лошади употребляемы не были, неездились на оных козаки по своим надобностям и г. г. офицеры не посылали б на таковых нижних чинах и по делам службы разве когда самая необходимость времени нетерпящая того потребует.

3) Наблюдать, чтобы казенная амуниция и конная зброя в особенности всегда была в должном порядке, то есть: хорошо вымазана и выхощена и чтоб во всем она исправлена была.

4) Состоящие в волостях нижние чины не могут ни на малейшее время отлучаться от своих домов ибо при первом востребовании должны готовы быть к выступлению.

5) Дабы все в точности исполнено было рекомендую подпоручику Мянговскому два раза в месяц осмотреть всех козаков и лошадей розположенных в Лубенском повете и донести в полк порядке есть ли что найдет.

6) Ежели случаться большие нижние чины, то их Миргородского повета присылать таковых в полковой лазарет без амуниции, а Лубенских отправлять в Лубянское богоугодное заведение.

7) Дабы нижние чины вели себя добропорядочно, подтверждается г. г. офицерам иметь найстрожайшее смотрение за поведением каждого из них подчиненных, ежели же окажутся какне либо жалобы и не будут удовлетворены в 24 часа, то остается все на ответственность г. г. офицеров, ибо лишь единая оплотность в исполнение им повеленного может повлеч подобные последствия, наблюдающий же по долгу за своей командой предупредить может все случаи кои моглиб заставить его подпасть ответу.

8) К прекращению всех могущих последовать жалоб за притеснения или тому подобное, подтверждаю внов дабы г. г. офицеры

ни под каким предлогом не вмешивались в распоряжения волостных правлений опасаясь за противное сему строгого ответа пред военным судом.

Подлинную подписал полковый командир
подполковник князь Лобанов - Ростовский

С подлинным верно: майор Гулевич

Февраля, 10 дня
1815 года
М. Комышна.¹⁾

На підставі цієї інструкції доносили командири поодиноких полків про ті неправильності, що помічалися в них. Ось текст одного з таких доносів:

Полтавского Гражданского Губернатора

Полтавскому Губернскому Правлению

Командир Полтавского козачьего полка г. Полковник Дакадор, представил ко мне в копиях рапорты, дошедшие к нему от полковых командиров Полтавских козачьих полков: Первого майора Белецкого - Носенка, что участки отдачи продовольствия состоящих в веренном ему полку козакам и лошадям вовсе отказываются, а находящиеся в эскадроне поручика Соська пять юнкеров и вольноопределяющийся вахмистр Федоров, остаются без надлежащих квартир, которых неоднократно требовал он лично и письменно от волостных правлений Полтавского повета местечка Решетиловки как для тех шести человек, так и для двух денщиков но на оных с следующим последним двум отоплением и освещением ни шести лошадям фуражного продовольствия не дано от чего они терпят изнурение.

Второго майора Дарагана — что козачьи лошади в некоторых волостях Кобеляцкого повета взяты были по воле самых участников на продовольствие сухим фуражем, но земский комиссар Михайлов строгойше воспретил волостным урядникам давать оного от чего те лошади по неимению нужного корму приходят в совершенное изнурение.

Четвертого Клааса Гайворонского, что от подобного недостатка в подножном продовольствии лошади состоящие в веренном ему полку тоже доведены до крайнего изнурения.

Седьмого майора Александровича, что жители Прилуцкого повета волости Переволочинской села Лисков употребляют строевых козачьих лошадей в свои поездки и тем их изнуряют, что козаки вверенного ему полка неоднократно заносят ему жалобы на отбор от них во время квартирования в домах своих по приказаниям Роменского и Лохвицкого земских комиссаров волостными и сельскими начальниками состоящих под ними строевых лошадей, до коих они вовсе их не допускают, а отдают на прокормление без особого на то от начальства предписания, сельским жителям, и сверх того наряжают самых козаков в таковых

¹⁾ Ленингр. Центр. Истор. Архив (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. за 1812 г. № 188.

селениях, где один, два или три человека находятся, которые против них не могут никак изговариваться в некасающихся до них сельские повинности. О прекращении чего хотя неоднократно относился он к упоминаемым земским комиссарам, но от них ни исполнения, ни даже ответов не получил.

Девятого майора Товбичева, что волостные головы делают козакам вверенного ему полка разные притеснения. Запрещают участникам их кормить и повуждают к работе и то происходить не от их произволу, а по приказанию Гадацких стряпчего и комисара, которые обезжая все селения, собирали общества и приказывали им, чтоб участки не давали никакого продовольствия козакам, но чтоб они таковое получили от своих домов, а естли кто не имеет жилища, то заставляют их зарабатывать хлеб трудами рук своих.

К прекращению всех описанных жалоб предписываю Полтавской губернии полицмейстрам городничим, земским комиссарам и нижним судам, исполнять всегда с их стороны следующее:

1) Чтобы офицерам Полтавских козачьих полков с их денщиками отводить квартиру с отоплением и освещением, согласно предварительному о них распоряжению, извесному в сообщенном мне от господина Малороссийского генерал губернатора в списке отношения военного министерства провианского департамента по губернии в циркулярном предписании моем посланым гражданским и земским полициям, ровно и полковым командирам от 12 марта 1815 года.

2) Все козаки с их лошадьми будучи размещены по участкам их формировавшим ровно и вольноопределяющиеся юнкера должны довольствоваться от тых участков провиантом и фуражем, там где кто расположен на квартирах без всякой обстановки.

3) Строевых козачьих лошадей общества употреблять в свои поездки как ровно отбирать их от служащих козаков, которые однакож оставаясь в домах своих в такое время, когда не бывают заняты службой, могут и обязаны на свободе пособлять своим собранием в домашних работах, для взаимного трудами своими пищи и для удаления тем себя от праздности.

4) Запрещение участкам кормить лошадей фуражем, а козаков провиантом, ровно и всякое другое не позволенное действие, если бы оное сверх моего ожидания, могло где последовать, должно быть везде с получения сего со стороны гражданских земских и сельских полиций прекращено под строго запретившем тому с каждого виновного ответственностию.

5) Словом обязаны помощ как в отводе штаб и обер-офицерам с их денщиками квартир, так и продовольствию козаков и вольноопределяющихся юнкеров провиантом, а лошадей фуражем от участков руководствоваться сделаным господином малороссийским генерал губернатором при размещении козачьих полков в распоряженнем и ограничением в циркулярном предписании моем от 12 марта сего года, о сформирований тых полков предварительном постановлением. Малейшее от оных отступление или же присвоение непринадлежащей власти, подвергнет каждого преступившего сие воспрещение законному оштрафованию.

О чем нужным нахожду дать знать всем полковым командирам. Для надлежащего с их стороны по сему предписанию.

соображения и требования себе от козь следует соответственного положению удовлетворения, а Полтавскому губернскому правлению и казенной палате для сведения.

Подлинное подписал гражданский
полтавский губернатор Тутолмик

№ 9461. 30 ноября
(1815 года¹⁾).

Після отримання всіх цих скарг полтавський цивільний губернатор розпорядився годувати козаків із офіцерами й деньщиками, а також коней „участкам их формирования“. З приводу цього писав головнокомандувач Петербурга з 21/1 1816 р. за № 425, що це...

явное противоречие и при том невидя начем основаное. Ваше превосходительство,— читаємо в цьому листі,— возлагаая продовольствие козачьих полков на участки, формировавшие оных, несмотря на то, что полки сии и до ныне еще не роспущены, я поручаю Вам милостивый государ мой, доставить мне в непродолжительном времени подробные сведения: откуда полки сии, времени сформирования оных и какое именно получили продовольствие и содержание, откуда тепер получают оное и на каком основании, объясняя при том удовлетворительнейшем образом причины, которые заставили Вас перенести сие продовольствие со счета казны на счет участков²⁾.

Населення козацьке також відмовлялося утримувати своїм коштом тих, що повернулися з війни, бо тепер уже було очевидно, що з обцянок, даних Лобановим-Ростовським 1812 р. підчас організування козацьких полків, нічого не вийде. Не тільки що й мови не могло бути тепер про надання селянам козацьких привілеїв, але обмежувано навіть старі козацькі привілеї, що ними козаки давно вже користувалися.

Населення в Полтавській і Чернігівській губернях ділилося на військових, городян, монастирських і посполітих. Всіх козаків було 454.000, що користувалися приватною власністю на землю на підставі угоди Хмельницького з Москвою, згідно з якою не робилося різниці між козаком і старшиною. Це право було скасовано 1739 р., за Лісавети 1741 р. було знову відновлено³⁾, а 1783 козаків хоч і не повернено в крєпаки, але зрівняно з селянами, і вони платили, як і всі інші, по 3 крб. подушних податків, за право гнати горілку — 1 крб. і 6 крб. чиншових, а разом 10 крб. із душі. Окрім цього, давали рекрутів і виконували всі земські повинності нарівні з селянами⁴⁾. В такому ставі вони перебували до 1812 р., коли то указом від 25 червня

¹⁾ Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. за 1812 г. № 188.

²⁾ Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. МВС). Дело Д-та пол. испол. за 1812 г. № 188.

³⁾ Полное собрание законов 1803 г., № 20823.

⁴⁾ Ленінгр. Центр. Істор. Архів, I отдел. юридическ. секции. Дело Д-та законом. за 1819 г. № 83.

й 30 липня було доручено генерал-губернаторові формувати козацькі полки. Козаки зформували для „защиты отечества“ 15 полків кінноти, озброїли її в числі 18.000 людей та утримували її своїми коштами, за що, між иншим, об'явив їм генерал-губернатор, що їх звільняється від рекрутчини й оплачування чиншу, а тільки подушний податок є їхній обов'язок у військовий час¹⁾.

На цій підставі збирали з них дотепер тільки подушний податок по 3 крб. та за право гнати горілку 1 крб., отже, платили на 6 крб. менше.

Після того, як козацькі полки повернулись додому, розпорядженням від 8 лютого 1816 р. їх прираховано тимчасово до військових поселень, і на пропозицію генерала Аракчєєва Комітет міністрів рішив повернути їх у „прежнее их состояние“. Указом від 11 червня 1816 р. розпущено їх формально „по домам“. Одночасно на засіданні Комітету міністрів 7 серпня 1818 р. міністр Гур'єв виступив рішуче проти зняття з козаків податків і зменшення тим доходів скарбниці. — Багато инших станів, — говорив він, — допомагали „отечеству“ за указом 25 червня 1812 р., коли треба було зміцнити армію. Таку поміч дали, напр., „ямщики московского тракта“, але їх давно вже обернуто на звичайних селян. Нічого панькатись і з козаками, тим паче, що давніші козацькі формування можна легко замінити рекрутчиною, яку провадитиметься з осени. Окрім того, право, що козаки не мають платити инших податків, крім подушних, дає тільки від генерал-губернатора Малоросії й ніде не потверджене царським указом. Правда, говорив Гур'єв, указом 11 червня 1816 р. думано дати козакам деякі права, основані на військовому духові, але це важко через дворян і різночинців, що на них мусив вважати уряд. Міністр вважає, що тепер нема ніяких перешкод для того, щоб зрівняти козаків з иншими селянами, завести рекрутчину й відновити всі податки, що їх вони платили до 1812 р. з додатком податку від доріг, що його пізніше заведено, а на знак подяки за послуги, які вони зробили державі, об'явити їм, що держава не буде за це жадати від них „рекрутського уравнительного набора в государстве бывшим“ і дарує їм податки, що вони не оплатили поперх 4 крб., починаючи від 1812 й до 1819 р. 25 серпня 1818 р. було видано указа, яким справді запроваджуване в козаків загальну рекрутчину підчас найближчого набору, але все ж прав що до заведення податку не змінено. В цьому указі говориться навіть, що є змагання дати козакам нову управу з виділенням козацьких земель, які відділяли б їх од поміщиків і організували нові округи, і тому залишити й збирання податку так, як було вказано 11 червня 1818 р., по 4 крб. з душі²⁾.

1) Ленингр. отд. Центр. Арх.; I отд. юридич. секц. Дело Д-та эконом. 1819 г. № 54.

2) Полное собрание законов, т. XXXV, № 27505.

Міністр фінансів, не задоволений цим указом, підчас складання бюджету на 1820 р. знову звернув на цих козаків увагу. У своїй записці нарікав він, що козаки, які користуються землями й промислами нарівні з іншими селянами, заборгували вже 20 мільйонів карбованців державі, не платячи вісім років чиншових податків, чим заплатили собі більш, аніж варта та послуга, яку вони зробили державі, організуючи полки. Тому ще раз пропонував він зрівняти негайно козаків що до оплати чиншових і дорожніх податків з іншими селянами, що дасть державі прибуток на 2 мільйони карбованців.

В той час уже зовсім пропав інтерес уряду до козаків. Вони виконали свою роботу й були вже непотрібні; тому можна було пройти над ними до порядку денного. Це й учинив указ із 10 грудня 1819 р., що наказав з 1 січня 1820 р. завести в козаків Полтавської та Чернігівської губернь збирання чиншового податку на користь державних прибутків, а рівночасно з цим поширити на них і податки від доріг, що їх вони мусили вносити разом із усіма іншими скарбовими селянами¹⁾.

На цьому ще не скінчилось урізування тимчасових кількалітніх привілеїв козаків. Козаки платили чиншові податки по 6 крб., цеб-то так, як платили вони до 1812 р. Але вже 11 лютого того самого року було підвищено чиншовий податок до 8 крб. Козаки не платили дотепер зовсім податків, бо їх було від них звільнено. Тепер хотіли козаки залишитись хоч у старому стані й платити по 6 крб., але уряд заперечив: мовляв, через це державна каса тратила б річно по 400.000 крб. Нарешті 28 листопада 1823 р. виходить указ, яким зазначається, що з козаків від 1 січня 1824 р. треба брати не по 6 крб., а по 8 крб. податку і „производить сбор оброчных окладов на равне с прочими казенными поселянами в одних с ними губерниях обитающих“²⁾. І тільки 18 березня 1827 р. вийшов знов указ міністра фінансів „о сложеніи этой подати“³⁾.

Причиною тих перемін у козацькій орієнтації було те, що в самому тодішньому російському уряді було два погляди на цю справу. Міністр внутрішніх справ, сам нащадок колишніх козаків, Кочубей, намагався за всяку ціну стерти з лица землі всі вільності козацькі. Великі земельні капіталістичній аристократії були зовсім не вигідні автономницькі тенденції дрібного українського виробника-козака. Росія бо давала йому перевагу й силу над цим виробником не тільки економічну, забезпечуючи за ним великі лянифундії, але й політичну, допускаючи його до керми державою. І він за цю перевагу готовий був служити до останнього Росії, навіть ціною втрати давніх своїх

¹⁾ Ленингр. отд. Центр. Арх., I отд. юридич. секц. Дело Д-та экон. 1819 г. № 84.

²⁾ Ленингр. отд. Центр. Арх., I отд. юридич. секц. Дело Д-та экон. за 1823 г. № 81.

³⁾ П. С. З., № 970.

і сучасних автономних інтересів. Як довго за генерал-губернатора був Лобанов-Ростовський, він виконував без заперечень директиви Кочубея, хоч і виявляв деякі козакофільські тенденції.

Зовсім иншого погляду був кн. Н. Г. Репнін, що після Лобанова-Ростовського став 1815 р. за генерал-губернатора Полтавщини й Чернігівщини (Малоросії). Сам гарячий автономіст-козакофіл, він вважав, що не треба роздратовувати козаків, бо це може спричинитись до козацьких розрухів, що можуть потягнути за собою й селянство, а це може відбитися й на єдності Росії, з якою він сполучав автономницькі свої мрії. Репнін і вплинув почасти на цю „отмену“ з 18 березня 1827 р. Він-то, між иншим, так дуже боронив права козацької власности та виступав проти їх вивласнювання. З цього приводу були часті непорозуміння між ним і Кочубеєм та Гур'євим. Це видно з його записки до Кочубея, де він говорить:

„Права собственности малороссийских казаков, касательно земель их, совершенно ограждены были высочайшем утверждением 14 апреля 1823 г. мнения государственного совета, что земли малороссийских казаков не зависят от управления министерства финансов и принадлежат либо казакам собственно на праве дворянском, либо обществам их, не имеют сходства с землями у казенных крестьян во владенію состоящими, которыми заведывают казенные палаты. Почему на будущее время поставитъ правилом, чтобы дела по землям малороссийских казаков, ежели со стороны казны нет к ним притязання, не были отсылаемы ни в казенные палаты, ни к министру финансов на заключение. Но пять дней после сего положительного закона, а именно 19-го апреля 1823 года, бывший г. министр финансов сообщил г. министру юстиции заключение свое, в коем предлагает правила, совершенно оному противные, и оспаривая малороссийского военного губернатора, наводит даже на него прибавление слов, якобы не существовавших в грамотах, добавляя, что не в желанні козаків сбивать землі, но в других и подобных обстоятельствах должно искать причин по которым в разные времена представляемо было об отмене законов, воспреещающих козакам продавать оныя. Личность не должна существовать в прениях между людьми, состязающимися о государственном деле, следовательно, малороссийский военный губернатор умолчал бы против указыны, делаемой графом Гурьевым не ему одному, но, вместе с ним, знаменитому Богдану Хмельницкому и его приемникам в гетьманстве, также канцлеру князю Безбородку и бывшим генерал-губернаторам Малороссии графу П. А. Румянцеву-Задунайскому и князю Б. А. Куракину. Но как делу сему дан внов ход министром финансов, поддерживающим заключение своего предместника, то малороссийский военный губернатор и поставляет обязанностью своею, во исполнение высочайшего повеления, дабы при разрешении дела сего, исследованы были обстоятельно права, козакам принадлежащие, представить на благоуважение высшего правительства все те основания, на коих он утверждает мнение свое о безограниченности прав

собственности малороссийских козаков, для чего с прискорбием вынужден будет иногда оспаривать и личные заключения графа Гурьева.

Права козаков основываются: 1) на первоначальном заселении, 2) на узаконениях и привилегиях польских, 3) на присоединении их к прежнему отечеству и на грамотах и узаконениях российских государей¹⁾.

23 листопада 1828 р. було приказано „для преграждения дальнейшей роспродажи малороссийских козачьих земель оную воспретить, впредь до решения о сем деле в Государственном Совете“²⁾.

Так нічим скінчилися всі надії, що їх плекали полтавські й чернігівські козаки підчас формування полків про повернення давніх козацьких привілеїв і вільностей. Що до наділювання землею, хоч у законі говорилося, що козацькі землі належать їм особисто на правах дворянських, усе ж доводилося їм судитися по 80 років, як це було в містечку Старих Сенжарах між козаками й поміщиком Сахновським, де послано їх від генерал-губернатора до сенату, потім до міністра фінансів, то знову до казенної палати, і так і не знати коли, хто й як закінчив ту справу³⁾.

Щоб однак козаки з приводу незадоволення їхніх мрій не захотіли бунтуватися, на пропозицію Кочубея, що особливо боявся всяких розрухів козацьких, маючи на увазі „умножение черноморского воска“⁴⁾, вже з 1819 р. починають переселяти козаків на Кубань. До 1825 р. переселено їх туди 25.627 чоловіків та 22.755 жінок⁵⁾.

Певна річ, що про обіцянку Лобанова-Ростовського, який казав підчас організації полків, що буде відновлено українське козацтво щось на зразок старої гетьманщини, ніхто не думав тепер і не згадував. А що в другій половині царювання Олександра I що до реформ державного перебудування наступила реакція, то й вільне формування війська на зразок козаків перемінювалося заведенням військового табору в цілій імперії. Аракчевщина з її широко розкинутими таборами була не випадковість на Україні, а як вислід намагання уряду вийти з непевного становища.

Незабаром послугу, що її зробили українські козаки, так забули, що 1828 р. цар жадав детальної доповіді взагалі про всіх козаків, і після довгого кількомісячного листування міністерство внутрішніх справ (департамент полиции испол.) пише доповідь, де побіч найвносмішних характеристик, напр., запорожців, що вони дикі, бо нежонаті,

1) Чтение в М. О. П. и Др. Р. 1864, кн. 11, стр. 90 сл. Н. С.—К истор. Мал. Рос. козак. „Киевская Старина“, 4, стр. 482—483.

2) П. С. З., № 2447.

3) П. С. З., т. XXXVIII, № 29427.

4) П. С. З., № 28021.

5) Фелицын. — Кубанское козачье войско, I, стр. 59.

а донські жонаті, тому мають середню освіту, подає цілу низку фактів просто історичної неправди. Для ближчого ознайомлення наводжу в цілому цей документ. Ось його текст:

Министерство Внутренних Дел
 Департамент Полиции
 Исполн. Отделение Статистическое
 20 Сентября 1828 г.
 № 90.

Милостивый Государь
 Гаврило Семенович

Получив письмо Вашего Превосходительства от 13 Сентября за № 4977, в котором Вы снова относились ко мне о доставлении сведений, на коих я основывал происхождение Кубанских Казаков от Гребенских, я спешу исполнить долг мой и вместе прошить извинения в медленном доставлении оных сведений. Не устройство Статистического Отделения было единственною тому причиною, хотя ответ на письмо Вашего Превосходительства 13-го июля был мною в то же время заготовлен.

Замечание его высокопревосходительства Арсения Андреевича, относительно происхождения Кубанских Казаков от Донских весьма основательно и справедливо; впрочем оно ни мало не опровергло моего мнения по сему предмету. Ежели объяснение мое будет удовлетворительно, то я желал бы чтобы оно было прибавлено к доставленным от меня сведениям о козаках.

Прибавление о происхождении и разделении разных поколений казаков.

Разные поколения воинственных народов, которые населились в юго-восточной части России известны с половины XIII столетия под общим именем казаков, имя которое на татарском языке значить воина легко вооруженного и бездомового. Они разделялись на два главных поколения Малороссийских и Донских.

Малороссийские населились вдоль Днепра до Буга; Донские на Дону и распространились по Волге и Уралу. Малороссийские казаки разделялись на Малороссийские и Украинские, Запорожские и Бугские. Сии последние обитали сначала в Курской губернии. Великий князь Иоанн Васильевич I дал основание Донским казакам, от коих происходят Волжские и Уральские; Терекские и Кубанские и наконец Сибирские.

Первое поколение казаков по большей части исчезло чрез учреждение губерний в Южной России. Часть Запорожских казаков была переселена к Черному морю на Кубань и часть перешла к Туркам на правый берег Дуная к устьям одного, из коих некоторые опять ныне присоединились к России. Бугские казаки малочисленны. Второе поколение Донских казаков весьма распространилось по всем юговосточным странам России.

С древних времен существовало между сими двумя поколениями соперничество, которое находится и доныне. Малороссийские и Украинские казаки образовались особенно чрез учреждение губерний; Запорожские напротив живя холостые известны были по суровости и дикости своей. Донские напротив живя в супружестве получили среднее образование и даже склонность к некоторой роскоши. Хотя оба сии поколения нравами и обычаями были не согласны, но история представляет нам примеры

что они соединялись против общих неприятелей. Так напр. в 1569 г. когда Турки подходили под Астрахань, князь Михайло Вышневецкий соединил 5.000 запорожских казаков с Донскими и разбил Турок.

Страна плодородная при Доне понравилась Запорожским казакам так что большая часть осталась между Донскими и построила город Черкасск и оставив свои обычаи начали жить в супружестве.

Война дала происхождение разным поколениям известным под именем казаков. Война их поддержала. Они служили часто наемным войском всем тем, которые им платили, и когда сего не было, то они жили грабежами и препятствовали торговле по Днепру и Волге. Царь Иоанн Васильевич Грозный столько против их был раздражен, что не признавал их русскими подданными и решил всех истребить. Тогда часть Волжских казаков под предводительством Ермака удалась вдоль Камы, открыла и завоевала часть Сибири; другая удалась за Каспийское море к Кавказским горам, тогда называемым Кизанскими. Наконец царь им простил, они были поселены по Тереку и получили название Гребенских казаков.

Сие Гребенские казаки, которые происходят от Донских и населены по Тереку и сохранили границы по всей Кавказской линии, следовательно и по Кубани. Но как границы России более и более распространялись и Гребенские не могли сохранить всю линию, то посланы были к ним в разные времена для подкрепления отряды из Донских казаков, ныне известных под именем Кубанских. Но поелику Гребенские казаки первоначально сохранили сии границы, то первоначально Кубанские происходят от Гребенских.

Подписал действительный статский советник

Карл Герман

Г. С. Покровскому

Директору Д-та Полиции Исп. 1)

До речи сказати, що питання про привілеї та вільності козацькі ще не раз ставали перед козацьким населенням України. Треба було якого-будь внутрішнього або зовнішнього заколоту, щоб відразу уряд і пригадав собі про „воинственное сословие малороссийских казаков“. Така нагода трапилася з вибухом польського повстання 1830 — 31 р. р. Тоді й запитувано малоросійського генерал-губернатора, тоді вже князя, Н. Г. Репніна, „можно ли сформировать из малороссийских казаков, по примеру 1812 года в самом скором времени несколько полков и выслать их на театр военных действий для оказания содействия к подавлению восстания“. Репнін у своєму листі до царя 20 вівтня 1831 р. розписався цілком за козаків, що „несмотря на хищения и прельщения Виговского, Дорошенка... я сильно ручаюсь,

1) Ленингр. Центр. Истор. Архив (кол. Арх. МВУ). Дело Центр. Стат. Комит. 1831 г. № 4.

что малороссийские козаки с радостью поставят из себя поборников за престол и отечество¹⁾“.

Після цього 6 травня 1831 р. було видано рескрипта на ім'я малоросійського генерал-губернатора „о сформировании из малороссийских козаков восьми кавалерийских полков²⁾“. В нагороду за шкоре зформування полків знімалося з козаків недоплати всіх податків, а на місце чиншового податку накладали подушний „с 1832 г. впредь во все время существования означенных восьми полков“ по 4 крб. з ревізійної душі. Як 1812 р., так і тепер було сказано, що після цього буде зроблено спеціальне розпорядження, яка буде дальша судьба цих полків. Козаки Полтавщини й Чернігівщини знову на обіцянки згодилися. Зорганізовано 8 полків по 1.000 чоловіка на полк, а дворянство, без якого й тут не могло обійтися, купило зброї й коней. В козаки йшла не тільки молодь, але й такі, у яких були жінки й діти. Козаки ще раз повірили обіцянкам уряду й кв. Репніну, який, як видно з його автобіографії й великої кількості листів, писаних у цій справі до Миколи I та інших високих урядовців у центрі, що він широко ставився до цієї організації. Він навіть пропонував проект автономної організації цих козацьких полків, коли вони повернулись додому в кінці 1831 р.

Козацькі полки були на кордоні, але участі в придушенні повстання не брали, бо придушили його сами селяни Правобережжя³⁾, але для Репніна була якраз нагода переконати центральну владу в тому, що конче потрібно мати на Україні постійні українські козацькі полки, що через природжені національні традиції будуть гальмом у всіх намаганнях поляків до самостійности. Треба погодитися з слушністю цих зауважень, оскільки козацтво було дуже вороже настроєне в першій мірі проти всіх поміщиків. Однак проект Репніна, хоч і підтримано різними листами до Петербурга, відкинув особливий комітет, куди передав його Микола I, із заміткою, що „для блага империи, сохраняющей целость и могущественное величие свое под благотворною сению самодержавия, не должны быть терпимы в оных отдельные самостоятельные соединения провинций на особых правах“.

Нічого не допомогли докази Репніна, який говорив, що „малороссияне суть совершенно русские“ і що він виходить тільки з гуманности та потреби дати вільності заслуженим і так дуже скривджуваним козакам⁴⁾.

25 червня 1832 р. замість особливого розпорядження, що його очікували козаки, вийшов указ, „определяющий обязанности козаков

¹⁾ Чтения в М. О. Н. и Др. Р. 1863, I, с. р. 176 — 178.

²⁾ П. С. З., № 4536.

³⁾ Пор. Клебановский. К истории польского повстання 1831 г. „Киевская Старина“, VI, 1905.

⁴⁾ „Киевская Старина“, X, 1897. К истор. малоросс. каз. Н. С.

в отношении военной службы и других повинностей“¹⁾, в якому з незвичайною хитрістю говориться, що, зважаючи на те, що тимчасові полегшення не могли кардинально поліпшити становища козаків, а, навпаки, воно з кожним роком погіршувалося, то ж, бажаючи дати полегшення в оплаті податків, а також „утвердить в военном состоянии, коим они, при пламенном усердии ревности и преданности престолу, всегда отличались особенно в последнее время, при столь быстром, по случаю мятежных движений в западных губерниях, сформировании из них восьми кавалерийских полков“, призначається щорічний рекрутський набір для укомплектування кавалерійних полків по п'ять чоловіка з кожної тисячі, починаючи з 1833 р., які після п'ятнадцятилітньої військової служби можуть повертатись додому.

Як відгукнулися козаки на такий розпорядок-закон, видно із заміток М. Номиса²⁾. Як приклад цього, можна навести констернацію, яку викликав серед козаків запит самого Репніна 20/XII 1832 р., де вони хочуть служити в уланах, гусарах чи артилерії. Ніхто з козаків на це не відгукнувся. Тоді він запитав флангового, де він хоче служити? Той відповів на це коротко: „В козаках, ваше благородие“.

Тим самим указом потверджувалося, що не можна продавати („отчуждать“) козацьких земель, дозволялося тільки у своєму будинку продавати горілку, а замість усіх податків, що їх платили раніш, накладано по 2 крб. в рік з ревізійної душі, включаючи в цю суму 55 коп. за право продажу горілки.

Наказом, виданим у січні 1832 р., реформовувано нарешті цих вісім козацьких полків таким чином, що шість полків розподілено поміж регулярним військом, а з двох полків зформовано один і відправлено на Кавказ. Це однак сталося аж у кінці 1832 р. 30 вересня видано постанову „о переселении малороссийских козаков вместе с однодворцами и прочими казенными поселянами для поступления в козацкие кавказские козацьи линейные войска и полки“³⁾, а що треба було, щоб вони там жили й розмножувалися, бо ходило про заселення Кавказу хоч не „русским“, то все ж „православным народом“, а до того й войовничим народом, що зміг би тримати в посьлуху кавказців, то вислано на Кавказ 500 дівчат, що їх зібрано за допомогою так званого „дівочого набору“ з Чернігівської й Полтавської губернь, і перевінчано їх силоміць із козаками.

Треба однак зауважити, що таке вирішення тодішніх козацьких вільностей і цим разом прийшло не без допомоги з боку тодішнього голови державної ради й Комітету міністрів, висунутого 1831 р.

¹⁾ П. С. З., № 5458.

²⁾ Заметки к автобиографической записке И. И. Сердюкова. „Киевская Старина“, 1897, IV.

³⁾ П. С. З., № 5630

в князі, „хохла“ Віктора Павловича Кочубея, що сам про себе говорив, що він почуває себе „более русским, чем самы русские“. „Хотя я сам по рождению и хохол, но я больше русский чем кто другой и по моим принципам и по моему состоянию, и по моим привычкам,— писал він Репніну.— Мое звание и занимаемый мною пост ставят меня выше всяких мелких соображений; я смотрю на дела Ваших губерний с точки зрения общих интересов нашей страны. Микроскопические виды не мое дело“. Тому й радив він Репніну подбати, між иншим, і про те, щоб „взыскать, настолько это возможно“, податки з його губернь.

M. SVIDZINSKY

To the history of ukrainian cossacks in 1812

During the XVIII century the incorporation of Ukraina in the general Russian scheme of the commercial capitalist and the russification of the national bearers of this capitalism in the Ukraina took place. At the beginning of the XIX century this enters the stadium of its accomplishment. But that accomplishment did not pass easily and simply: not only was there resistance on the part of Ukraina, but there were moments, when Russia itself was obliged to return some rights to the Ukrainian particularities. The organization of the cossacks in 1812 at the time of the Napoleon war was one example. In it Russia tried to use the old traditions of the cossack liberties for defence, though on the other hand she did not think of really returning these liberties, and even feared the organization itself. The general-governor of Chernigov and Poltava prince Lobanov Rostovsky in his report to Petersburg wrote, that it was better to have the ukrainian cossacks intermixed among the Russian army than to have them in a mass in case if Napoleon should come to Ukraina and could then use these cossacks against Moscau as he had done with the Polish.

And yet to have the army against Napoleon and incite the peasants to an organization of the cossack regiments, which would cost the government nothing, it was promised to the cossacks they should have all the cossack privileges from the time of Getmans returned them, but simultaneously were abolished all the tributes and recruitment. The organization of these regiments the Russian government gave to her governors, but besides this special order, all the gentry were told that in their own interests they must make „ardour in the defence of their motherland“.

On the basis of this rescript issued 5-th June 1812, all Ukrainian governors one before another endeavoured to show the „ardour“. The

civil governor of Kiev Sacti wanted to organize from 27 thousands peasants of Zvenigorod, Chigirine and Cherkasy districts an Ukrainian cossack army. But the ministr of finance Gouriev opposed it, because such an organization would need money from the government and chiefly it would not be profitable to the landlords therefore, it was not organized.

Later nevertheless, on the right-river-banks Ukraina, were organized 4 Ukrainian cossack regiments in all the 12 districts of Kiev and in the district of Kamenetz - Podilsk. In such a manner 3.600 men were gathered gratis for the government, who were first sent to stop Napoleon's army while it was passing Dnister and Desna and when it was not necessary because Napoleon passed higher up, they were joined to the army of Tormasov.

The greater number of regiments the government succeeded in organising on the left-river-bank Ukraina. In the ancient Getmanlands were still alive the traditions of the cossack liberties, and besides the general-governor, prince Lobanov-Rostovsky did not grudge promises. Poltava province gave 9 and Chernigov 6 cossack regiments making a total of 15 regiments — 18.000 men.

These regiments from the left and the right-river-bank were used in the war agaist Napoleon and took part in the battles near Krasnoe and Zamostie, were in Roihenbah, Frankfurt, Gamburg and France with the chief commandor Barklay-de-Tolly.

After returning home the promises given by the Russia government about the privileges were not fulfilled and already in 1816 began to force them to pay tributes till in 1824 they were levelled to the peasants. The Government to avoid direct danger in 1820 began to send a part of them to settle in Caucas and partly re-formed the cossack regiments into the Russian army regiments. Even their names were changed. Again the Russian government remembered the Ukrainian cossacks in 1831 in the time of Polish rebellion, but already in 1832 the usual recruiting took place and nothing remained of the cossack privileges.

Г. О. ДЬЯКОВ

До характеристики експлоатації покріпаченого селянства¹⁾

I

За основу для цього нарису стали справи карного („уголовного“) відділу харківського цивільного губернатора, що зберігаються нині в Харківському Центральному Історичному Архіві. Матеріал узято з 1846 до 1859 р. — останні моменти кріпацтва. Задля опрацювання відокремлені були такі категорії справ: 1) про заколоти селянські, вбивства поміщиків то-що, 2) скарги селян на жорстоку поведінку,

---

¹⁾ Ця стаття, як і три далші (статті Назарця О., Тихонова М. та Багалій-Татарінової, О.), є наслідок колективної роботи, виконаної року 1923 — 24 секцією російської історії, що нині є частиною науково-дослідчої катедри історії української культури. Спільною темою такої колективної роботи було вивчення історії кріпацьких стосунків серед селянства Слобідської України XIX ст. на підставі архівних даних.

Тільки з Жовтневою революцією відкрилися ті архівні сховища, що дають основний матеріал до цих питань і тому тепер, коли є змога як слід використати всі матеріали, навряд чи було б науково припустимо, вже тепер робити якісь висновки та побудованні в цих питаннях лише на підставі випадкових уривчастих матеріалів. Отож, виходячи з таких міркувань, ще до того, як наводить якісь загальні констатації, слід поставити, як чергове завдання, виявити та вивчити по зможі матеріал до цього по різних частинах СРСР.

Перша робота, Дякова Г., накреслює ті загальні моменти кріпацької експлоатації, що є такими характерними для кріпацького устрою в його цілому. Їхнє вивчення на слободському ґрунті допоможе зрозуміти, що це за умови були в кріпацькому устрою в їхньому конкретному виявленні. Другий нарис, Назарця О., стосується питання про форми боротьби цього самого селянства в найширшому розумінні цього слова. Останні в цієї групи нариси, Тихонова М. та Багалій-Татарінової О., характеризують два найгостріші моменти з селянських повстань-заколотів. Вони зв'язані з двома найголовнішими в історії Слобожанщини подіями XIX ст.: організацією військових поселень на початку століття та реформою 1861 р. Не всі нариси збудовано майже виключно на нових архівних джерелах, узятих з Харківського Центрального Історичного Архіву, та з додатком даних, зібраних по архівах московських та ленинградських.

Керував цією роботою та зредагував її керівник секції проф. Веретенніков В. І.

3) справи про „ищущих“ волю та про тих, кого приймають у казенне відомство, та 4) справи про втечі, смерть селян, поширення чуток про волю то - що.

У цих категоріях справ є такі типи документів: 1) скарги та свідчення селян, 2) листи та відозви поміщиків і маршалків, 3) відомості про хід справ та іноді про їхні наслідки від земських справників та земських судів, 4) короткі записки із справ карної палати, що їх надсилали губернаторові задля затвердження постанов або задля передання справ на розгляд сенатові, та 5) у важливіших справах слідства жандарських штаб - офіцерів.

Про окремі категорії справ треба насамперед зазначити, що заколотам та втечам селянським, убивствам поміщиків адміністрація надавала великої ваги, вони звертали її увагу остільки, що хід справ про них повинен був би залишити сліди в губернаторській канцелярії. Що до скарг селянських, то треба мати на увазі, що земський справник не міг розпочинати на підставі їх слідства без дозволу губернаторового, як це видно із справи про Герус¹⁾. Отже, у справах карного відділу були вказівки на всі селянські скарги, на підставі яких переводилося справу. Але це ще не значить, що відповідні установи зафіксували всі селянські скарги. Місцеві органи влади намагались аж ніяк не розпочинати справи, не доводити її до судового слідства. Так, приміром, хотів зробити в справі Резванова²⁾ повітовий маршалок (предводитель дворянства), що йому селяни словесно поскаржилися на свого власника. А справу розпочато тільки тому, що Резванов подав зустрічну фіктивну скаргу про спробу селян забити його. Іншим разом становий пристав затримав та вврядив до власника селянина Батиченка, що мав намір піти до Харкова, щоб подати скаргу на свого поміщика.

Від незафіксованих скарг не могло лишитися жодних слідів отже, той матеріял, що ми маємо, треба визнати за досить повний. Справи про відшукування вільності всі зазначено в спеціальних відомостях, що їх наданено до губерньського прокурора. Порівнюючи, скільки їх є, з кількістю справ карного відділу, видно, що вони репрезентовані дуже неповно. Те саме можна сказати про справи за смерть селян, закатованих власниками. Це видно насамперед із всепідданчих звітів, що в них поймаєно щомісячно кілька випадків смерті селян, про які провадили слідство земські суди та прелекі у справах губернатора нема жодних відомостей, та, по - друге, із справи Батиченка³⁾, підчас переведення якої було виявлено, що двох селян було забито на смерть і ніякого слідства у цій справі не провадилося.

¹⁾ Справа 1856 р., № 118/177.

²⁾ Справа 1856 р., № 264 364.

³⁾ Справа 1851 р., № 7.48.

Найповніше репрезентовано жандарські слідства. Із опису справ штаб-офіцера корпусу жандарів видно, що в наших справах нема тільки одного слідства, яке провадив він.

Вірогідність окремих типів документів дуже різна. Оцінюючи селянські скарги та свідчення, треба мати на увазі, що судові та адміністративні установи намагалися зробити їх найсприятливішими для поміщиків і на цьому шляху не зупинялися перед цілковитим перекручуванням фактів. Провадиться, приміром, розслідування про закат селян поміщика Лихачова¹⁾. Земський суд уживає ось яких заходів. Після того, як усі селяни ствердили небажане для суду свідчення Маковоза, їх почали викликати на допит по одинці, і тут їх залякували так, що вони відмовлялися від попередніх свідчень та давали нові, що їх диктувала влада. А Маковоза за „брехливе свідчення“ було покарано різкими. Жандарське розслідування виявляло ці факти та констатувало, що селяни так залякані земським судом, що довідатися про справжні причини заколотів не можна.

Другий приклад. Пристав Охтирського повіту Меренків, розглядаючи справи про вбивство Подольського²⁾, користуючися з неписьменности селянок, повписував у їхні свідчення наслідки огляду білизни підсудних, а палата карного суду встановила, що огляду не проваджалося зовсім. Потім підчас поголовних допитів вибирали селян, на яких вказували власники³⁾. Якщо ж це не давало бажаного наслідку, то, як у справі про Батиченка⁴⁾, провадили другий поголовний допит, уважніше підбираючи тих, кого належало допитати. Отже, коли скарги селян не відповідають їхнім пізнішим свідченням, то треба сказати, що перші майже завжди вірніші.

До якої міри можна покладатися на листи та відозви поміщиків, можна скласти думку на підставі таких прикладів. Поміщик Вучичевич⁵⁾ скаржився на неслух'яність та грубність своєї селянки Герус, але, як це видно з дат, вже після того, як Герус подала скаргу на жорстоку поведінку. Дуже показний що до цього є лист поміщика Карпова⁶⁾. Сам Карпов, хворий старий дід, що не покладався на своїх родичів, керував маєтком, не виходячи з хати, через двораків. Позбавлені з його наказу підметів, селяни ходили в Суми скаржитися. Цей їхній вчинок Карпов малює в своєму проханні губернаторові, як заколот селянський, вказує далі, що то, мовляв, отаман Ільашенко підбив селян до неслух'яности, ширячи чутки, що селяни мають дістати волю та ще й наділ від поміщика, крім тієї землі, що

¹⁾ Справа 1856 р., № 122 218.

²⁾ Справа 1855 р., № 83 110.

³⁾ Справа 1858 р., № 59. арк. 359.

⁴⁾ Справа 1851 р., № 7 48.

⁵⁾ Справа 1856 р., № 118 177.

⁶⁾ Справа 1858 р., № 156/307.

ї їм уже дано¹⁾. Карпов скаржився — хоч це і не відповідало дійсності, — що селяни свавільно поділили його землю. Надісланий до маєтку для розслідування урядовець особливих доручень Озеров не виявив жодного факту, про який згадано в листі.

Невірогідність повідомлень маршалків яскраво видно із справ Батиченка²⁾. Ізюмський маршалок, що розслідував його скаргу, вказує на те, що вона безпідставна. Кари аж ніяк не були надмірні: самого Батиченка покарано було через поліцію³⁾, інших покарав власник у межах, дозволених законом, селян Івана та Гаврила Волошниченкових покарано за крадіжку сіна, а Романа Романенка за сварку з селянином Зарвою⁴⁾. Причина ж того, що подано скаргу, на думку маршалка, ось яка: власник дав наказа перевести Батиченка, що доти був виключно рибалкою, на ріллю, мета ж скарги — підбурити до заколоту селян не тільки поміщика Павла Білоусова, але й інших власників. Наслідком цієї відписки було те, що Батиченка поставили на суд за несправедливу скаргу та підбурювання селян. Про наслідки довідуємося ми із справи 1851 року № 7/48. Поголовний допит серед селян сусідніх власників установив, що поміщик Білоусов жорстоко поводить із своїми селянами. Із свідчень його селян виявилось, що селяни Андрій та Логін Бистрицькі померли від побоїв Білоусова, виявилася також сворідна віртуозність поміщика у знущаннях. Білоусов вириває в селян волосся з вусів та бороди, а Андрієві Бистрицькому наказує напхати рот людським калом. Є також приклад, як харківський маршалок заявляє, що поміщиця тільки раз ударила кріпачку, а в лікарському акті перелічено кілька „бойових знаків“⁵⁾. І тільки остання категорія, жандарські розслідування, дають, оскільки можна про це скласти думку, відомості, що більше гідні віри.

Отже у випадках, коли свідчення взаємно суперечать одно одному, я більше спирався на жандарські розслідування та на селянські скарги, аніж на інші типи документів. Звідци ще не слід робити висновку про безпосередню, юридичну правдивість усіх селянських скарг. Подавалося й так звані „напрасные“ скарги — назва, яку вживали в тих випадках, коли причина подання скарги була не та, про яку говориться в її тексті.

Така є скарга Тюпина⁶⁾. У нього не вистачило до весни паші для худоби. Пані, думаючи, що Тюпин продає комусь сіно, страхала, що покарає його через поліцію. Тоді Тюпин подав скаргу на те, що

1) Справа 1858 р., № 156 307, арк. 5.

2) Справа 1849 р., № 18 112.

3) Та сама справа, арк. 6.

4) Та сама справа, арк. 30.

5) Справа 1846 р., № 159 241.

6) Справа 1854 р., № 49 169.

чиняють утиски його жінці та дочці, та, щоб надати більше ваги своїй скарзі, прохав забрати його на військову службу. Тут скарга є спосіб боротьби з поміщицею, бо вона мала право карати селян. Другий випадок такий. Пан Сергієв послав отамана Крикуху до панотця взяти назад вулик бджіл, та той не тільки що не віддав вулика, але ще й таке сказав про Сергієва: „Який він пан, я ж його зробив паном“¹⁾. Певно, панотець у цьому разі згадав про те, що він брав участь у засвідченні духівниці жінки Сергієва. Селяни ж вирішили, що, очевидно, пан володіє ними неправильно. Наслідок цього такий: пана побито й подано скаргу на „жорстоке поводження“. Ця скарга не була стверджена а ніякими фактами. Нарешті, третій випадок — справа Екава²⁾. Тут причиною конфлікту з поміщиком була формально справедлива вимога — зсипати хліб у сільську запасну гамазею. Селянам ця вимога здавалася (а, певно, воно так і було) за новий спосіб збільшити економічну експлоатацію, і вони відповіли на це скаргою на жорстоке поводження. На факт існування таких скарг у кріпацькій Росії взагалі вказав уже Повалішин³⁾.

II

Факти, з якими нам далі доведеться мати справу, треба розподілити на дві основні групи: а) факти, що характеризують економічну експлоатацію кріпаків поміщиками, та б) факти, що характеризують їхнє особисте пригноблення.

Зупинімося спочатку на першій. На Харківщині чиншовиків було дуже мало. Головна маса була на панщині. Отже, економічне пригноблення виявлялося насамперед у формі збільшення днів панщини. Закон встановлював три дні на тиждень праці на пана, а три дні для себе. Але помішки мало вважали на цю законну норму та всяко перебільшували її. Найчастіше робилося так, що селянам давалося виконати стільки роботи, що її вони не встигали закінчити за панські дні і вже тоді мушили закінчувати у свої дні⁴⁾. Подибується й простісінько нічим не мотивоване збільшення часу панщини, „обтяжуючи панщиною навіть і по неділях та інших святах“⁵⁾. Те саме і в іншій справі, де „селяни, вказані власниками, як доброї вдачі“, все ж зазначали: „У неділю не виконують важкої роботи, а іноді після півдня посилаються в ліс, що недалеко, кілька десятків

¹⁾ Справа 1856 р., № 146/221, арк. 55.

²⁾ Справа 1858 р., № 39, арк. 358.

³⁾ Труды Ряз. Уч. Арх. Коміс. 1897 р., т. XI, в. 2, дивись стат. про жорстоке поводження.

⁴⁾ Справа 1847 р., № 15; 1852 р., № 183/265; 1853 р., № 135/170; 1858 р., № 101/141

та 129/358 і т. д.

Справа 1858 р., № 101/141.

її їм уже дано¹⁾. Карпов скаржився — хоч це і не відповідало дійсності, — що селяни свавільно поділили його землю. Надісланий до маєтку для розслідування урядовець особливих доручень Озеров не виявив жодного факту, про який згадано в листі.

Невірогідність повідомлень маршалків яскраво видно із справи Батиченка²⁾. Ізюмський маршалок, що розслідував його скаргу, вказує на те, що вона безпідставна. Кари аж ніяк не були надмірні: самого Батиченка покарано було через поліцію³⁾, інших покарав власник у межах, дозволених законом, селян Івана та Гаврила Волошниченкових покарано за крадіжку сіна, а Романа Романенка за сварку з селянином Зарвою⁴⁾. Причина ж того, що подано скаргу, на думку маршалка, ось яка: власник дав наказа перевести Батиченка, що доти був виключно рибалкою, на ріллю, мета ж скарги — підбурити до заколоту селян не тільки поміщика Павла Білоусова, але й інших власників. Наслідком цієї відписки було те, що Батиченка поставили на суд за несправедливу скаргу та підбурювання селян. Про наслідки довідуємося ми із справи 1851 року № 7/48. Поголовний допит серед селян сусідніх власників установив, що поміщик Білоусов жорстоко поводить із своїми селянами. Із свідчень його селян виявилось, що селяни Андрій та Логін Бистрицькі померли від побоїв Білоусова, виявилася також своєрідна віртуозність поміщика у знущаннях. Білоусов вириває в селян волосся з вусів та бороди, а Андрієві Бистрицькому наказує напхати рот людським калом. Є також приклад, як харківський маршалок заявляє, що поміщиця тільки раз ударила кріпачку, а в лікарському акті перелічено кілька „бойових знаків“⁵⁾. І тільки остання категорія, жандарські розслідування, дають, оскільки можна про це скласти думку, відомості, що більше гідні віри.

Отже у випадках, коли свідчення взаємно суперечать одно одному, я більше спирався на жандарські розслідування та на селянські скарги, аніж на інші типи документів. Звідци ще не слід робити висновку про безпосередню, юридичну правдивість усіх селянських скарг. Подавалося й так звані „напрасные“ скарги — назва, яку вживали в тих випадках, коли причина подання скарги була не та, про яку говориться в її тексті.

Така є скарга Тюпина⁶⁾. У нього не вистачило до весни паші для худоби. Пані, думаючи, що Тюпин продає комусь сіно, страхала, що покарає його через поліцію. Тоді Тюпин подав скаргу на те, що

1) Справа 1858 р., № 156/307, арк. 5.

2) Справа 1849 р., № 18/112.

3) Та сама справа, арк. 6.

4) Та сама справа, арк. 30.

5) Справа 1846 р., № 159/241.

6) Справа 1854 р., № 49/169.

чинять утиски його жінці та дочці, та, щоб надати більше ваги своїй скарзі, прохав забрати його на військову службу. Тут скарга є спосіб боротьби з поміщицею, бо вона мала право карати селян. Другий випадок такий. Пан Сергієв послав отамана Крикуху до панотця взяти назад вулик бджіл, та той не тільки що не віддав вулика, але ще й таке сказав про Сергієва: „Який він пан, я ж його зробив паном“¹⁾. Певно, панотець у цьому разі згадав про те, що він брав участь у засвідченні духівниці жінки Сергієва. Селяни ж вирішили, що, очевидно, пан володіє ними неправильно. Наслідок цього такий: пана побито й подано скаргу на „жорстоке поводження“. Ця скарга не була стверджена а ніякими фактами. Нарешті, третій випадок—справа Екава²⁾. Тут причиною конфлікту з поміщиком була формально справедлива вимога—зсіпати хліб у сільську запасну гамазею. Селянам ця вимога здавалася (а, певно, воно так і було) за новий спосіб збільшити економічну експлоатацію, і вони відповіли на це скаргою на жорстоке поводження. На факт існування таких скарг у кріпацькій Росії взагалі вказав уже Повалішин³⁾.

II

Факти, з якими нам далі доведеться мати справу, треба розподілити на дві основні групи: а) факти, що характеризують економічну експлоатацію кріпаків поміщиками, та б) факти, що характеризують їхнє особисте пригноблення.

Зупинімося спочатку на першій. На Харківщині чиншовиків було дуже мало. Головна маса була на панщині. Отже, економічне пригноблення виявлялося насамперед у формі збільшення днів панщини. Закон встановлював три дні на тиждень праці на пана, а три дні для себе. Але поміщики мало вважали на цю законну норму та всяко перебільшували її. Найчастіше робилося так, що селянам давалося виконати стільки роботи, що її вони не встигали закінчити за панські дні і вже тоді мушили закінчувати у свої дні⁴⁾. Подибується й простісінько нічим не мотивоване збільшення часу панщини, „обтяжуючи панщиною навіть і по неділях та інших святах“⁵⁾. Те саме і в іншій справі, де „селяни, вказані власниками, як доброї вдачі“, все ж зазначали: „У неділю не виконують важкої роботи, а іноді після півдня посилаються в ліс, що недалеко, кілька десятків

1) Справа 1856 р., № 146/221, арк. 55.

2) Справа 1858 р., № 39, арк. 358.

3) Труды Ряз. Уч. Арх. Коміс. 1897 р., т. XI, в. 2, дивись стат. про жорстоке поводження.

4) Справа 1847 р., № 15; 1852 р., № 183/265; 1853 р., № 135/170; 1858 р., № 101/141 та 199/358 і т. д.

5) Справа 1858 р., № 101/141.

сажнів од садиби п. Ек., по дрова“¹⁾. У селі Пархомовці Богодухівського повіту панщина більше, як п'ять день на тиждень²⁾. У Полієвського (сільце Редьківка Богодухівського повіту) селяни „одержували взимку хліб од власника, отже, тому й працювали по п'ять день на тиждень“³⁾. У поміщика Ковальчукова (сільце Олексівка Харківського повіту) „іноді працюють на пана свого більш, як три дні на тиждень, але за те поміщик їх після закінчення польових робіт замість того відпускає на довгий час до міста Харкова“⁴⁾. У маєтку ж Хрущова (село Караївка та сільце Черноглазівка Харківського повіту) поруч із урочними роботами, що їх „призначали над силу та спроможність селян“, ще „селяни не користувалися постійно взаконеною триденною роботою на себе, яку зараховувано поденною платою в рахунок тієї значної податкової недоплати, що була на них“. Селяни вважали після цього, що вони мають право не виконувати незаконних вимог управителя Усенка. Той заявив, що почався заколот. Привідців нових вимог було покарано, і все лишилося, як і раніше, так що 1858 р., до якого належить друга справа, № 199/358, слідство знову встановило, що той-таки управитель Усенко незаконно збільшив час панщини та що, очевидно, така побільшена панщина існувала всі шість років.

Такий самий спосіб бачимо ми і в Куколь-Яснопольського (слобода Куянівка Сумського повіту): „Вживається на роботу по три дні на тиждень, за всі ж інші дні, як вони працюють для економії, одержують добові 30 копійок сріблом“⁵⁾. У Кривороті (хутір на Немішлі Харківського повіту) „робочі дні розподіляється так, що всі свята та коли негода припадають на нашу долю“⁶⁾.

У листі поміщика до свого управителя, що подав цього листа до суду замість довірености, бо в ньому поміщик обіцяв вислати її, поруч із іншими господарськими розпорядженнями, є й таке: щоб збільшити, скільки змоги є, площу підметів, угноїти землю, а задля цього „дати йому (селянинові) конячку та пару волів, і хай він що-дня возить на вказане вами місце“⁷⁾. Даючи поміщик такого наказу, певно, вважав, що він має цілковите право на весь час селянина.

У маєтку Білоусова (Ізюмський повіт) панщина була чотири дні на тиждень, за що власник виплачував податки за селян⁸⁾. У маєтку

1) Справа 1858 р., 59 арк./358.

2) Справа 1856 р., № 118/177.

3) Справа 1849 р., № 31/126, арк. 8.

4) Справа 1847 р., № 15, арк. 47.

5) Справа 1859 р., № 297/498, арк. 11.

6) Справа 1853 р., № 123/159.

7) Справа 1859 р., № 57/73.

8) Справа 1851 р., № 17/48.

Куликівського (Борках Зміївського повіту) суд теж констатував існування надмірної панщини¹⁾.

Од бажання збільшувати час панщини на Україні має довгу історію („друга половина XVI в. характеризується дуже сильним і шкворим зростом панщини. В 1520 р. р. за норму вважали один день панщини на тиждень із лану; в середині XVI в. в західній Україні за пересічну панщину стає вже два дні з середнього півланового господарства; наприкінці XVI в. три дні з півланового, значить, шість день із лану²⁾).

Яскравий приклад „раціоналізації“ поміщицького господарства і експлоатації дає справа Лихачова.

До нього в сільце Сиваш за невивлату казенної недоплати був призначений за опікуна якийсь Савельєв. Той із першого дня почав наказувати жінкам робити на ріллі, а чоловікам у той самий час на току³⁾. Потім „дав розпорядження, щоб кожна баба підсинала курці яйця та курчат віддавала йому в-осени, чого ніколи не було раніше“⁴⁾. У поміщика Новохацького в сільці Порхайвці Савельєв „наказав дойти мужицьких корів та брати собі молоко⁵⁾ і цілком занямає селян того сільця, отже, очевидно, такої саме долі мали сподіватися і досить заможні доти селяни Лихачова.

Коли Савельєв, „той самий, що був опікуном у Зміївському повіті над маєтком поміщика Лихачова“⁶⁾, опинився в маєтку Варварівці поміщиці Суханової, він і там викликав заколот селянський, очевидно, збільшивши експлоатацію.

Дрібні повинності були й по інших маєтностях; у Шевцова в Нардівці⁷⁾ та у Кир'якової в Сніжковому Куті⁸⁾ селяни повинні були виврядати панську пражу.

Визискували поміщики кріпаків ще й тим, що віддавали їх простісінько в найми, а сами брали їхню плату собі. Шадківські віддали Дворниченка кравцеві, а жінку його в служниці та їхню плату брали собі⁹⁾. Дворянка Безсонова купила селянку Тихонову (тому, що вона не мала населеного маєтку та не мала права володіти кріпачками, купчу було зроблено у формі довірености, за якою можна й продати), а потім віддала її в служниці в Харківській боговгодній заклад; очевидно, така форма експлоатації давала таки деяку

¹⁾ Справа 1851 р., № 24 342.

²⁾ М. Грушевський. Іст. Укр.-Руси. т. VI. ст. 207; детально про розвиток панщини т. V, ст. 178—221.

³⁾ Справа 1856 р., № 122 218.

⁴⁾ Справа 1856 р., № 122/218, арк. 22 та 23.

⁵⁾ У тій самій справі, арк. 26.

⁶⁾ Справа 1857 р., № 199, арк. 10.

⁷⁾ Справа 1858 р., № 101/142.

⁸⁾ Справа 1856 р., № 120/181.

⁹⁾ Справа 1850 р., № 31 182.

користь¹⁾. Та, нарешті, пристав Катарський віддав Шаповалових, Лук'яна та Василя, у навчання-годинникам та одержував за одного 300, а за другого 150 крб. асигнаціями на рік, а сестру їхню віддав „модниці“, але скільки він за неї одержував та ще й чи одержував, із справи не видно²⁾.

Як вільно розпоряджались поміщики часом кріпаків, так само вільно ставилися вони й до їхнього майна. Вони вважали його за своє власне й заперечували за кріпаками право самостійно користуватися ним. Дуже виразно висловив цю думку Савельєв, що заявив селянам: „Ви — панські, і все що у вас — панське“³⁾. Поміщики, коли хочуть, забирають майно, переводять селянина в двораки. Дворниченко скаржиться, що в такий спосіб „стара пані відібрала в мене набуте власне мною майно моє, як от пару волів, дві корови, хату та незібраний у полі хліб⁴⁾, а потім, коли він купив собі чоботи на зароблені гроші, учитель Шадковський побив його, розбив скриню з речами його жінки, хоч невідомо, чи забрав він що, чи ні. Башинські відібрали майна у Вайлової на 125 крб. асигнаціями⁵⁾. Долгачов відібрав усе майно в Руденка⁶⁾. Доменков, „відібравши, продав на свою користь“ у Братішкова „корову, пару биків“ та в Мордіна „три коняки, корову та п'ятеро овець, потім різне майно за станом панського селянина“⁷⁾.

Втручалися і в те, як порядкує селянин у господарстві. Батиченко найняв селян поміщика Таранова „зорати його землю під засів хліба“; „це заборонене було поміщиком Білоусовим, і селян Таранова було відіслано геть“⁸⁾. Селяни були зовсім іншого погляду на це й заперечували: „воли, коні, зброя та всяке приладдя є власність наша, але не панська“⁹⁾. І робили відповідно цьому. Тихін Кіаш, приміром, самовільно продав пару волів¹⁰⁾, за це його, правда, покарано різками. Селяни поміщика Куликівського також самовільно продавали волів, сіно та хліб¹¹⁾. І навіть дійшло до того, що кріпак Корольов продає будинок, збудований власником, у якому той до того ще й сам квартирував¹²⁾. Як ставилися пани до майна селянського, показує приклад Деменкова¹³⁾, в якого була своєрідна система госпо-

1) Справа 1854 р., № 63/180.

2) Справа 1848 р., № 5/5.

3) Справа 1856 р., № 122/218, арк. 21.

4) Справа 1850 р., № 31/182, арк. 11.

5) Справа 1849 р., № 14/14.

6) Справа 1853 р., № 100/142, арк. 1.

7) Справа 1856 р., № 169/265.

8) Справа 1844 р., № 18/112, арк. 6.

9) Справа 1856 р., № 122/218, арк. 21.

10) Справа 1851 р., № 17/58, арк. 8.

11) Справа 1851 р., № 24/342, арк. 31.

12) Справа 1853 р., № 118/156.

13) Справа 1856 р., № 169/265.

дарювати. Він купує селян, переводить їх до себе в маєток та розпродає їхнє майно, а потім, очевидячки, віддає їх у рекрутн. Вказівки, що був такий промисел, ми зустрічаємо в Шампульова, який зазначає, правда, що так робили тільки дрібні дворяни „з кропивного насіння“, але наша справа суперечить цьому: Деменков — майор. Отак само й Корнієнкова мала прибутки, очевидячки, з такого самого промислу, бо видно, що вона віддала на військову службу двох Кравченкових, а маєтку в неї немов би не було ¹⁾.

Що до дужчої експлоатації селян у дрібніших власників, то є безпосередні вказівки й на це. Селяни Ека (а їх у нього 14 ревізійних душ) скаржаться, що після поділу маєтку експлоатація збільшилася: „Поміщик наш, маючи в себе мало селян, примушує нас сплю робити панщину беззмінно у свята та неділі“ ²⁾. Зате, як видно з обслідування Ліпранді в Полтавській губернії (Труди Полт. Уч. Арх. Комисс.), у маєтках дрібних власників було значно менше випадків, що селяни голодували — випадків явища, побутового для кріпацької доби. В наших матеріялах ми бачимо вказівки й на те, що „власники не давали харчування“ ³⁾, у пом. Осипова, Полієвського (Радківка⁴⁾ Мурашкєвича⁵⁾, де - Меранді⁶⁾, Сумцова⁷⁾, Власовського⁸⁾, Шевцова⁹⁾ та Добровольської¹⁰⁾, і на те, що в поміщика Пономарьова „через брак хліба терпіли скруту, і траплялося навіть так, що дворові люди ходили просити милостині“ ¹¹⁾. Проте влада заспокоювала себе тим, що не все (в останньому разі) було минулого року, тому що був неврожай, „а тепер вони, а так самої двораки мають усе потрібне для життя“ ¹²⁾. У справі Власовського, що давав дворакам такий хліб, що його їсти не можна було, земельний суд знайшов виправдування в тому, що Власовський примушений був давати хліб урожаю 1852 року, не очистивши його від лободи, куколю, горошку то-що, яких було більше, ніж хліба, бо йому не вистачило б до кінця 1853 року доброго хліба врожаю 1851 року; а через те, що цього заміченого хліба мало, то він повинен однаково швидко увесь вийти; що двораки, знаючи це, скаржилися тільки тому, що давно шукали якоїсь причіпки до свого власника, а що до хліба, то „багатьом траплялося в неврожайний рік

¹⁾ Справа 1847 р., № 112/133.

²⁾ Справа 1858 р., № 59/358, арк. 8.

³⁾ Справа 1850 р., № 69/222

⁴⁾ Справа 1849 р., № 31/126.

⁵⁾ Справа 1855 р., № 83/100.

⁶⁾ Справа 1849 р., № 67/162.

⁷⁾ Справа 1850 р., № 62/223.

⁸⁾ Справа 1853 р., № 135/170.

⁹⁾ Справа 1858 р., № 100/141.

¹⁰⁾ Справа 1856 р., № 102/158.

¹¹⁾ Справа 1856 р., № 134/199, арк. 4.

¹²⁾ Справа 1856 р., № 134/199, арк. 4.

їсти хліб гірший“¹⁾. Таке недоречне виправдання тим, що не вистачило хліба врожаю позаторішнього, могло здатися тільки в тому разі, коли само явище було звичайнісіньке. Це саме видно з недобррозумілого ставлення дворянства до поведінки князя Голіцина, що сам доглядав, щоб його дворакам видавали добрі харчі²⁾. Про те, що „не видається харчування“, як про побутову рису в усій кріпацькій Росії, свідчить, крім численних указівок, і Ігнатович, уривок із щоденника священика Тамбовської губернії Тимофія Лисогорського, який говорить, що 1842 року через неврожай „майже всі селяни старцювали“³⁾. Бувало й так, що селянам поміщики давали мало землі⁴⁾ або давали невдобну⁵⁾. У цілому, ставлення поміщиків до кріпаків таке: вони намагаються висмоктати з них усе, що тільки можна, обминаючи навіть закон (приміром, у питанні про панщину), не виконують своїх обов'язків що до селян, не дають їм харчування, тоб-то ставляться до них тільки як до джерела прибутку.

Таке ставлення в його загальному й цілому було, очевидно, скрізь і в Росії. Справедливий та сумлінний поміщик Волконський, як видно з опублікованих у трудах Ряз. Уч. Арх. Коміс. його господарських розпоряджень, насамперед дбає, щоб копійчки не прогавити: коли трапляється неврожай, він дає позику, але вимагає її назад неодмінно та без жалю стягає все, що тільки можна стягти.

III

Що до пригноблення особи кріпаків, то тут стверджується картина кріпацького побуту, що її дає попередня література, є тільки невеличкі винятки, про які йде мова далі.

Через те, що настрої селянства був не такий, щоб воно добровільно накази виконувало, то доводилося примушувати селян до цього карамі — це найлегший спосіб „воздействія“. Поміщик завжди вважав, що кріпак хоче ухилитися від роботи. Хоч Гейченко був хворий, поміщик Перекрестов вважав, що він простісінько ухиляється від роботи, і бив його „із злістю“⁶⁾. У значній більшості справ згадується про карі. Ковальчуків своїх селян Ходакових „побив за самовільну відлучку до Харкова“⁷⁾. Карали за те, що погано роблять, приміром, були покарані за те, що чотири чоловіка косили два дні одну десятину льону“⁸⁾. За те, що в Криворотченка здох баран, „власник узяв його за волосся

1) Справа 1853 р., № 135/170.

2) Спогади Є. Ю. Хвоциньскої „Русская Старина“ 1897 р.

3) „Историч. Вестник“ 1880 р., № 11, ст. 627, повід. Дубасова.

4) Справа 1856 р., № 102/158 унк. 183.

5) Справа 1856 р., № 120/181.

6) Справа 1853 р., № 150/184.

7) Справа 1847 р., № 15, арк. 21 та 22.

8) Справа 1853 р., № 155/188.

та разів із два вдарив по щоці¹⁾. Б'ють хворого дідуся Якіма Жагу за те, що не вийшов на роботу²⁾. Кравчиха, що працювала, на думку поміщиці, не досить добре, „на зроблену їй увагу та погрозу повернути її через незугарність до загальних польових робіт відповідала несподівано по-грубіянському, що вона не тільки польових, але й ніяких робіт виконувати не буде, чому й передана до економічної контори для заслуженої кари“³⁾. Стецюриній відрізали косу за те, що видала куховарці пекти хліб на два гарці більше борошна, аніж саїд⁴⁾. Число вдарів, коли його наводять, дуже значне. „Били різками... давши ударів за двома разами більше трьохсот... за те, що, не спитавшись, пішов увечері до казенного селянина Клима“⁵⁾. Володимирів дістав 200 вдарів за такий самий вчинок, Волошко — 300 вдарів⁶⁾.

Зеленський покарав Штефіна за те, що випустив собак із кімнат на двір, хоч це йому й було заборонено — 60 різками; за те, що затрималися в місті, Пархоменко — 50, Слісаренко — 100; за те, що в свої дні не вийшли на панщину, Андрушенка, Полоза, Шаповала, Кишк, Устиненка — 50 — 100; Завгороднього — за те, що не доглянув, і баби взяли на заводі цегли: бабам — по 25, йому ж — 100; стільки ж Гайдамаці за те, що не нагодував бджіл, Малютенкові за те, що не встиг закінчити роботу, Денисенкові та Вовкові за те, що прийшли на роботу пізніше від прикажчика. Шаповал скарвав ключницю на 150 ударів; Лученко приховав три четверти панської пшениці — 200 ударів; Завгородньому, вже згаданому раніше, за те, що він не встиг дістати в сусідів плугів, бо саме якраз садив буряки, трапилося ось що: „Зеленський, покликавши прикажчика унтер-офіцера Білицького, сказав йому: „Ну, Білицький, дай йому на прощання, бо я вже тут не буду, 200 різок військових“, що Білицький і зробив. І коли я після кари підвівся і, плачучи, почав казати, що мене покарали невинно, то управитель Зеленський, вибігши з другої кімнати, що є при конторі, закричав так: „Ти ще будеш плакати“, наказав ще додати триста і при тій карі був сам“⁷⁾. До послуг тих, хто не бажав карати сам, була поліція.

Селянина Шаранова „покарано різками двічі не „ним, Ткачовим, але з прохання його поліцією за злу поведінку та піяцтво“⁸⁾. З прохання власників поліція карала і Батиченка⁹⁾, і Ходакових¹⁰⁾.

¹⁾ Справа 1855 р., № 83/110.

²⁾ Справа 1859 р., № 57/73.

³⁾ Справа 1856 р., 118 177, арк. 2.

⁴⁾ Справа 1855 р., № 83/100.

⁵⁾ Справа 1856 р., № 189 265

⁶⁾ Справа 1851 р., № 7/48.

⁷⁾ Справа 1847 р., № 11.

⁸⁾ Справа прокурора 1840 р., 6. № про Шаранова.

⁹⁾ Справа 1849 р., № 18/112, арк. 6.

¹⁰⁾ Справа 1847 р., № 15/15.

У збірці законів вид. 1842 року стаття 974 каже: „За провини власне проти власника або прав його, рівно як і за провини поліцейські кріпаки з його прохання підлягають або поліцейській карі з поворотом на старе мешкання, або їх віддається в смирительні та робочі доми, або в арештантські роти цивільного відомства на правилах, що викладені в статутах про попередження злочинів та про тих, кого утримують під вартою“. Із повного зібрання законів, том 31 ст. 24 707, 1811 р., на яку є посилання у збірці, видно, що це право надано над тими з кріпаків, що зробили злочини, за які встановлено кару законом. 1846 року статтю цю змінено, і вона із змінами увійшла в збірку законів, вид. 1857 року; але зміна ця була лише в дальшому обмеженні цього права: були точно встановлені строки ув'язнення та кількість ударів при поліцейській карі.

Поліція йшла назустріч власникам далі, аніж це наказувалося законом. Це видно з цікавої, хоч і дуже короткої (на двох аркушах), справи 1847 року за № 171/199. Починається вона повідомленням поліцмайстра, що „багато із власників, що пробувають у місті, за дрібні провини, не бажаючи карати на тілі своїх кріпаків, надсилають їх у поліцію продержати кілька днів на хлібі та воді або для вживання на міські роботи, інші для попередження втечі“. Отже, з права звертатися по допомогу до поліції в разі якого злочину, вийшло право звертатися до неї коли та по що завгодно. Повітовий стряпчий, цілком правдиво вбачаючи в цьому порушення закону, почав рішуче вимагати „людей для утримання при поліції не приймати“¹⁾. Губернатора дуже роздратувала така поведінка стряпчого. Це видно з незвичайно гострого тону відповіді: „Я приписую вам заходи ці, як потрібні та корисні для виправлення кріпацьких людей, виконувати. Стряпчому ж пояснити, щоб він не в своє діло не втручався“²⁾. Поліцмайстер робить по-старому, і ось селянина Шаповалова з прохання власника посилається на міські роботи, його держать при поліції перший раз дванадцять днів, другий — п'ять, третій — місяць. Діти ж його, Лук'ян і Степанида, сидять по тижню³⁾. І тільки 1857 року надійшло розпорядження міністерства внутрішніх справ про те, щоб практику завели в законі норми⁴⁾. Ще гірше було становище кріпака, якого підозрівали в неслух'яності, у невиконанні панської волі. За доносу про корчемство пан віддав Руденка в рекрути⁵⁾. У другому маєтку з жалобників „трьох віддано в рекрути“⁶⁾. Конотопцева „погрожує вала безвинно віддати в салдати кріпака, що підшукував вільність“⁷⁾.

1) Справа 1847 р., № 171/199, арк. 1

2) Справа 1847 р., № 171/199, арк. 2.

3) Справа 1848 р., № 5/5.

4) Справа 1857 р., № 234/310.

5) Справа 1853 р., № 100/142, арк. 2.

6)

7) Прокурор 1840 р. Справа про Конотопцеву.

І в цьому нема ніякої різниці від російської практики, що давала приклади ще яскравіші: поміщик, що наклав свою лапу на селянина Фрета, визнаного судом за вільного, відібрав книжки про виплату ним казенних податків, а потім забрав усе його майно, а самого його вирядив у тюрму з заявою, що віддав його в рекрути ¹⁾.

Цей режим поміщицької сваволі всяко підтримувала та зміцнювала місцева влада, що потягвала злочини та зловживання поміщиків. У справі Деменкова урядовець, надісланий для розслідування скарги, задовольнився з того, що не застав жалобників дома. „Одного з них поміщик віддав у харківські арештантські роти, а двоє інших (були в лісі“ ²⁾). Справа про жорстоку поведінку капітана Громова із своїми селянами лежить без усякого руху аж три роки, з 1847 до 1850 року, тільки тому, що богодухівський земський суд не вислав у Валківський свідка, селянки Обийорвостової ³⁾. Губерське правління поводитися так само. На скаргу селян Махвілова зміївський маршалок їздив у його маєток та ухвалив таку постанову, що скарга брехлива, що побоїв взагалі не було. Через деякий час сусід Махвілова поміщик Полукетів повідомляв, прикладаючи лікарські акти, про те, що Махвілов був не тільки своїх, але і його, прохача, селян. Губерське правління ухвалило, вважаючи на те, що вже проваджлося розслідування в такій справі й факти не ствердилися, залишити цю скаргу без наслідків ⁴⁾. Лікар Попов, що робив розтин тіла Гейченка, дав висновок про смерть „від газів, що сильно розвинулися в грудній ямі та які пройшли в неї з надзвичайно тонких пухирців із легенів, що порвалися“ ⁵⁾. Але, коли губернатор висловив сумнів у правильність діагнози, то лікарська управа визнала, що побої могли сприяти тому, що хвороба закінчилася смертю. Харківський маршалок дворянства розслідував скаргу двох селян полковника Чуприна, подану чернігівському, полтавському та харківському генерал-губернаторові так, що, „крім двох селян, що їх покарав він за грубіяцтво та неслух'янство, із селян його ніхто на нього не скаржився“ ⁶⁾. Та й ці двоє заявили добровільно, що вони каються. Бажання селянина Девчика стати вільним, на думку маршалка, „має за свою підставу те, щоб не бути хоч би кому проданим, та й виходить із загального джерела всіх злочинів, тоб-то ухилю від своїх обов'язків“ ⁷⁾, або-ж що скарга „з'явилася з причини зміцнілої в селянах пана Головина та сусідніх із ним поміщиків думки про неслух'яність своїм

¹⁾ Хованський у мат. по Саратов. губ., ст. 56.

²⁾ Справа 1856 р., № 169/265, арк. 1.

³⁾ Справа 1856 р., № 169/226, арк. 1.

⁴⁾ Справа 1853 р., № 155/188.

⁵⁾ Справа 1853 р., № 150/184, арк. 11.

⁶⁾ Справа 1852 р., № 164/266.

⁷⁾ Справа 1855 р., № 116/166, арк. 3.

власникам“¹⁾. Дуже цікаві для характеристики ставлення до кріпаків губернатора, чорнові відписки в справі Нотченка. Із припису земського суду викреслено слова: „А між тим охоронити його на підставі 1088 ст. зібрання законів карних від переслідування власника за подачу вище зазначеної скарги“²⁾. І тільки одного разу губернатор наказав прогнати із служби справника, що шість років замовчував скарги селян Хрущова. Та й тут він не виявив ініціативи, а лише виконав пропозицію губерньського маршала Щербинина та жандарського поручика Біркина, що провадили слідство.

Зате влада постійно шукає головних ворохобників, привідців до заколоту. На їхню думку, селяни „були підбурені до скарги недобромисними людьми“³⁾. Губернатор шукає їх⁴⁾, запитує валківського городничого, чи не Плетнев складає селянам скарги⁵⁾. Якщо ж знаходили тих, що писали скарги, то вони підлягали карі. Був покараний казенний селянин Легеза (на жаль, із справи не видно як саме), що написав скаргу селянам села Рогани поміщика Пасенка⁶⁾. Авдигатора десятої класи Меркулова, що писав скаргу селянинові Шаповалові, було визнано за ябедника, та йому заборонено писати прохання, хіба що у власних справах⁷⁾. До цієї справи притягли й штабс-капітана Сурменова, якого обвинувачували на підставі поголовного допиту, що він має нахил намовляти селян до неслух'яности власникам. Самі селяни, очевидно, розуміли, що влада бажає відшукувати „подстрекателів“, та й іноді виказували їх: „Вирженник“ Курочка, але його ім'я не знаю, бачучи жорстоку зі мною поведінку пані моєї, радив мені, щоб я звернулася із скаргою до пана начальника губернії“⁸⁾. В інших випадках таких головних привідців вигадували. Приміром, у справі Поплавського⁹⁾ селяни заявляли, що їм порадив іти до губернатора, подати скаргу якийсь невідомий чоловік, що їхав однією конякою у візку. Вони його стріли на дорозі. І це вже після того, як вони вже пішли з хутора, а ще ж там пані прохала їх не ходити скаржитися, обіцяла прогнати Поплавського та поставити три відра горілки.

В умовах цілковитої невідповідальності, коли влада потурала всьому, і розгорнулася ота епопея знущань та мордувань, описи якої становлять таку поважну частину праць, присвячених кріпацтву. Окремі випадки таких катувань зустрічаються й у нас. Є відомості про три карні

1) Справа 1849 р., № 39/126, арк. 8 та 14.

2) Справа 1853 р., № 194/223, арк. 3.

3) Справа 1849 р., № 39/126, арк. 8 та 14; справа 1853 р., 194/222, арк. 8.

4) Справа 1859 р., № 93/217, арк. 4 та справа 1858 р., № 43, арк. 294.

5) Справа 1852 р., № 124/215.

6) Справа 1851 р., № 7/48, арк. 2.

7) Справа 1848 р., № 5/5.

8) Справа 1847 р., № 112/133.

9) Справа 1853 р., № 123/159.

вагітних жінок, що померли після них. Бондаренкова ¹⁾ померла через три дні після кари, певно, від холери, бо й та, що доглядала за нею також померла через три дні. Але факт катування вагітної все ж лишається, і катували її за те, що десь зникла срібна ложка. Романова була покарана кропивою та, крім того, побита трохи не до смерті ²⁾. Та, нарешті, Корнієнкову забрили різками. Карали її аж чотири рази, і навіть палата залишила власника та управителя „в сильном пододаренні“ ³⁾. Закатовані були на смерть і два Бистрицьких ⁴⁾. Одну селянку поміщик „пошматував нагаєм власними руками до того, що вона вже не могла там прислужувати“ ⁵⁾. Поповкин ось що зробив із кріпачкою, що пішла без його дозволу в м. Суми: він прив'язав її до голоблі та примусив бігти поруч із конякою й увесь час бив її батогом ⁶⁾. Його не покарали зовсім. Прикажчик Максим Хартенко „одяг залізну рогатку“ ⁷⁾ на кріпачку. Шапошников, бувши п'яним, вибивав шибки та розвалював печі по хатах своїх селян ⁸⁾.

Тільки один момент, гвалтування кріпачок, відіграв не таку велику роль, якої йому надають. Справ у нас чотири, тоб-то стільки ж, скільки й випадків смерті від побоїв. Це справа Рєзванова ⁹⁾, Пошлавського ¹⁰⁾, Шатковського ¹¹⁾ та Зеленського ¹²⁾.

З них надто ганебні вчинки останнього. Зеленський, управитель у маєтку Ширкової в сільці Хатній, Вовчанського повіту, за порівняно недовгий час, один рік, устиг згвалтувати аж десять селянок. Добивався свого, як тільки міг.

Кас'янова свідчить: „Зеленський збив мене з ніг, затупив мені рота рукою та згвалтував мене“ (арк. 83, 1847, ч. II). Сухомлінова: „Зеленський наказав мені йти в нижні кімнати панського будинку й там мене згвалтував“ (арк. 86). Гура: „Обидва рази побив та нахвалявся причепитися до чогось та запороти, але я не піддалася, третього разу янову привів мене в недобудовану оранжерію, побив мене більше, як раніше, по щоках та ще страшенніше нахвалявся, і я з переляку та страждання піддалася“ (арк. 87). Чернецова: „На другий день він побив мене та наказав неодмінно прийти до нього вночі, погрожуючи, якщо не прийду, дати мені тридцять різок, і я, боючись кари, прийшла“ (арк. 88).

¹⁾ Справа 1853 р., № 14/14.

²⁾ Справа 1849 р., № 56/151.

³⁾ Справа 1835 р., № 10/38.

⁴⁾ Справа 1851 р., № 7/48.

⁵⁾ Справа 1855 р., № 8 - 125/182, арк. 4.

⁶⁾ Справа 1853 р., № 165/196.

⁷⁾ Справа 1850 р., № 69/235.

⁸⁾ Справа 1850 р., № 10-53.

⁹⁾ Справа 1856 р., № 264/324.

¹⁰⁾ Справа 1853 р., № 123/159.

¹¹⁾ Справа 1850 р., № 31/182.

¹²⁾ Справа 1847 р., № 11.

Із свідчень Шабавої видно, що це була не тільки погроза, що Зеленський справді вживав і таких способів.

Ставлення влади до таких вчинків, як порівняти із звичайними, дуже суворе. Це свідчить про гостре розходження із нормою побуту. Приміром, маєток Резванова за „розпусну поведінку взято в опіку, та йому відмовлено в проханні приїхати в маєток на час засіву для господарських розпоряджень. Поплавського, хоч його суд і виправдав та визнав, що він невинний, все ж губернатор вислав геть за межі губернії. У справі Зеленського маршалок погрожує віддати під суд Мороза, що ухилявся від відповіді про поведінку Зеленського підчас поголовного допиту, щоб не давати несприятливих для підсудного свідчень. І тільки скарга на Шатковського закінчилася нічим, але її не було стверджено жодними доказами. Чи це залежить від місцевих умов, чи в загальному уявленні про кріпацький побут більшої ваги надавали цьому явищу, сказати важко.

Загальне вражіння від обробленого матеріялу таке: пригноблення особисте, що іноді набирало найганебнішої форми, все ж відігравало в кріпацькому побуті, як можна про це скласти думку, меншу роль, ніж експлоатація економічна, що поширювалася на всіх селян, без винятку.

До історії форм боротьби селян за визволення ¹⁾

І. РОЗРУХИ, ЯК ОДНА З ФОРМ БОРОТЬБИ

Усі акти боротьби селян за визволення історики - дослідники з доброго почину Романовича - Славатинського звичайно розподіляють на дві групи: активні та пасивні. Однак, ці терміни, що їх так широко тут уживається, і досі ще не цілком розмежовано, і досі їм не дано певного визначення. Скарги, утечі та самовбивства вважають за протести пасивного характеру, інші ж форми селянських заколотів вважають за активні виступи. На запитання, що повстають у кожного уважного читача, чому та чи інша форма боротьби пасивна або активна, дослідники не давали відповіді та й не встановлювали основного принципу (*principium divisionis*) такої класифікації. Отже в наслідок цього була якась заплутаність.

Найдоцільніше було б за активні протести вважати ті форми боротьби, в які незадоволені життям класи чи то класові угруповання, або окремі представники їх, намагаються всіма можливими для них заходами змінити життя так, як їм бажано, пристосувати до своїх потреб. Якщо ж потрібні зміни в соціальних формаціях не відбуваються, гніт старого ладу, поступовно розвиваючися, примушує шукати кращого життя за межами даного суспільства або ж цієї конкретної обстановки, породжуючи в останньому разі низку містичних та хоробливих ухилів — тоді народні протести стають пасивні. На підставі матеріалів, оброблених у цьому нарисі, треба сказати, що покріпаче село 40 та 50-х років XIX віку найчастіше бореться за здійснення своїх прав у межах своєї дійсності, аніж йде геть із неї. Переважають форми активних протестів. Безпосередні вказівки в матеріалах є на такі форми: 1) невихід на панщину (страйк); 2) недбале виконання роботи або „угуретво“ (саботаж); 3) прохання, скарги та вимоги, надіслані до представників місцевої, повітової та губерньської адміністрації (петиції); 4) побої та вбивства поміщиків, управителів

¹⁾ Здано до друку на початку 1925 року. О. Н.

Із свідчень Шабаввої видно, що це була не тільки погроза, що Зеленський справді вживав і таких способів.

Ставлення влади до таких вчинків, як порівняти із звичайними, дуже суворе. Це свідчить про гостре розходження із нормою побуту. Приміром, маєток Резванова за „розпусну поведінку взято в опіку, та йому відмовлено в проханні приїхати в маєток на час засіву для господарських розпоряджень. Поплавського, хоч його суд і виправдав та визнав, що він невинний, все ж губернатор вислав геть за межі губернії. У справі Зеленського маршалок погрожує віддати під суд Мороза, що ухилявся від відповіді про поведінку Зеленського підчас поголового допиту, щоб не давати несприятливих для підсудного свідчень. І тільки скарга на Шатковського закінчилася нічим, але її не було стверджено жодними доказами. Чи це залежить від місцевих умов, чи в загальному уявленні про кріпацький побут більшої ваги надавали цьому явищу, сказати важко.

Загальне вражіння від обробленого матеріялу таке: пригноблення особисте, що іноді набирало найганебнішої форми, все ж відігравало в кріпацькому побуті, як можна про це скласти думку, меншу роль, ніж експлоатація економічна, що поширювалася на всіх селян, без винятку.

О. НАЗАРЕЦЬ

До історії форм боротьби селян за визволення¹⁾

І. РОЗРУХИ, ЯК ОДНА З ФОРМ БОРОТЬБИ

Усі акти боротьби селян за визволення історики-дослідники з доброго почину Романовича-Славатинського звичайно розподіляють на дві групи: активні та пасивні. Однак, ці терміни, що їх так широко тут уживається, і досі ще не цілком розмежовано, і досі їм не дано певного визначення. Скарги, утечі та самовбивства вважають за протести пасивного характеру, інші ж форми селянських заколотів вважають за активні виступи. На запитання, що повстають у кожного уважного читача, чому та чи інша форма боротьби пасивна або активна, дослідники не давали відповіді та їй не встановлювали основного принципу (*principium divisionis*) такої класифікації. Отже в наслідок цього була якась заплутаність.

Найдоцільніше було б за активні протести вважати ті форми боротьби, в які незадоволені життям класи чи то класові угруповання, або окремі представники їх, намагаються всіма можливими для них заходами змінити життя так, як їм бажано, пристосувати до своїх потреб. Якщо ж потрібні зміни в соціальних формаціях не відбуваються, гніт старого ладу, поступовно розвиваючися, примушує шукати кращого життя за межами даного суспільства або ж цієї конкретної обстановки, породжуючи в останньому разі низку містичних та хоробливих ухилів — тоді народні протести стають пасивні. На підставі матеріалів, оброблених у цьому нарисі, треба сказати, що покріпачене село 40 та 50-х років XIX віку найчастіше бореться за здійснення своїх прав у межах своєї дійсності, аніж йде геть із неї. Переважають форми активних протестів. Безпосередні вказівки в матеріалах є на такі форми: 1) невихід на панщину (страйк); 2) недбале виконання роботи або „угурство“ (саботаж); 3) прохання, скарги та вимоги, надіслані до представників місцевої, повітової та губерньської адміністрації (петиції); 4) побої та вбивства поміщиків, управителів

¹⁾ Здано до друку на початку 1925 року. О. Н.

та прикажчиків; 5) підпали (терор); 6) невиконання розпоряджень урядовців та „влади, поміщиком постановленої“, аж до опору та погроз включно (розрухи); 7) випадки відшукування волі через викуп, приписку в казенні та військові поселення; 8) „різні грубіяństwa“ власникові та повітовій адміністрації.

Пасивні реакції селян Слобідсько-Української губернії в 40 та 50-х роках минулого століття виявлялися в формі: 1) утеч, 2) бурлакування, 3) самовбивств, 4) піяцтва та 5) ширення чуток про волю. Якщо розглядати що до кількості учасників акти боротьби селян із кріпацьким устроєм, то їх можна поділити на індивідуальні та групові. За момент поділу в цьому разі найкраще взяти ступінь соціальної ізольованості конфлікту, як його приводів, так і досягнень. Якщо останні справді не спільні всьому пригнобленому народові маєтку, якщо не сталося ніяких „неустройств“ у роботі даного виробничого кріпацького осередку, якщо селяни цілком байдуже поставилися до долі головного героя цього акту боротьби, то кількосте визначення такого акту буде—індивідуальний. Групові реакції селян що до числа учасників бувають найрізноманітніші, починаючи від трьох, чотирьох душ жалобників та аж до організованих виступів цілими „слободами“. У явищах оцих виявляється таке багатство числових варіацій переходів, що їх важко іноді взяти на облік, увести в певні кількісні межі. Одна група з'єднується з другою, а обидві разом, у свою чергу, глибоко корінням ідуть у масове незадоволення. Індивідуальна скарга селянина Дубиненка на поміщика Фесенка виявляє „неустройство“ цілого села¹⁾; вбивство поміщика Подольського двораком Кибитченком виразно виявило перед суддями та слідчим таємну участь усіх двораків панської садиби в акті кривавої помсти над деспотичним поміщиком²⁾. Схована тут ширина соціального охоплення необмежена, іраціональна. Тим, хто провадить розслідування справи, доводилося дуже часто штучно відокремлювати потрібні їм об'єкти та вже їм призначати кари чи то милувати для прикладу та „морального вразумлення“ інших. Виникали справи про „бешкети“ трьох-п'яти селян, при чому вказано їхні прізвища. Частенько були й такі випадки, коли пригноблене село виходило таким організованим „скопом“ геть за рямці кріпацького режиму, виявляло таку тактичну витриманість та „впертість“, що урядовці повинні були говорити про ці акти, як про особливі революційно-соціальні акти—розрухи.

Як вивчені мною справи, так і література про розрухи, показують, що явище це складне, комбіноване. Дати йому теоретичне визначення так само важко, як і речам із інших галузей життя того самого порядку. До того ж вивчали їх на невеликому матеріалі

¹⁾ Справа № 92 200 8514 р. із фонду канц. Харк. губерні. (Всі дальші виноски належать до цього ж фонду).

²⁾ Справа № 39,79 1854 р.

центральних архівів, мало використані були справи губернських архівів, що відбили в своїх матеріялах типовіші та ширші види їх.

Вважаючи на ці особливості розрухів, як громадського явища, історики ухилились від того, щоб виразно формулювати своє розуміння їх. Вони підходили до них із конкретно-описового боку. Тільки Ігнатович зробила спробу подати закінченіше узагальнення: „Під цим терміном ми розуміємо неслух'янство поміщицькій або урядовій владі, що його виявляє більш або менш значна група селян, юридичний зміст якого є порушення цілими групами селян законів, що регулюють кріпацькі відносини“¹⁾. Визнаючи велику робочу вагу такого визначення, я задля кращої утилізації його в дослідях, хотів би ще вказати на індивідуальні ознаки цього явища, крім вищенаведених видів.

Усякий розрух у своєму розвитку легко розподіляється на проєвні, первісні форми селянських протестів, що ми їх раніше назвали. Те, що активні форми протесту в заколотах домінують, і є постійна ознака їх. Не менш характерна для них риса є те, що учасники заколоту виявляють значну погодженість у тактиці, спільність мети. Тут виступав колектив. Багато поміщиків, надто дрібних, у 50-х роках скаржаться повітовій владі на різні „неустройства“ по їхніх маєтках. В одному місці пішло геть кілька родин селянських невідомо куди, так що на поміщицькому хуторі майже не лишилося зовсім людей; там селяни „почали піячити“, а в поміщика Фесенка частина пішла до губерського міста, частина, побивши поміщика, сховалася в лісі, а ті, що залишилися, були „нерадивы“. Урядовці досить удамо такий стан кріпацького села називали „безпорядками“, залічуючи їх до іншого роду явищ, аніж розрухи. Вказавши на масові виступи в активній формі, справник Куп'янського повіту пише: „Більше цих 3-х випадків розрухів тут не було; були ж випадки, що деякі поміщицькі люди, один або два чоловіка, виявляли неслух'янство та грубіянство власникові, або ж обращались в пьянство“²⁾.

II. ПРИВОДИ РОЗРУХІВ

Колективно погоджені активні виступи селян поставють звичайно на ґрунті економічно-адміністративних незадовольень. Своєрідність життя кожного кріпацького осередку давала низку варіацій що до приводів. Із стимулів цілком економічного характеру маємо вказівки на такі: 1) інтенсифікація панщини, 2) продовольча криза та метода боротьби із нею за законоположенням 1834 року, 3) те, що поміщицька земля лежала дуже далеко, і було незручно виконувати

¹⁾ Ігнатович. „Борьба крестьян за освобождение“, стр. 190.

²⁾ Справа про чутки 1858 р.

панщину, 4) незадоволення тягловим поділом землі, 5) малий наділ, 6) збільшення числа днів роботи на поміщика, 7) несвочасна видача заробітної плати селянам за надурочну роботу й 8) знесення хат та виселення. Адміністративні зловживання, політичне безправ'я та бажання ліквідувати його, недовірливе ставлення до урядових актів теж підбурювали селян на опір і викликали кілька звичайних розрухів та два досить яскравих та значних. Часто розрухи економічного порядку збільшуються та загострюються одночасно незадоволенням адміністративно-правовими нормами.

„Самими полезними переменама в господарстві“ підбурили до заколоту багате сільце поміщика Ліхачова. Опекун Савельєв, що недавно став на посаду в цей маєток, придивившись до праці на полі, визнав, що в селян „злий порядок, бо господарі сами ходять погоничами коло волів“. Він вирішив продуктивніше використати кріпацьку працю та енергію худоби. Селянам, що працювали на степу, був надісланий через отамана наказ дати погоничами хлопців та бездітних жінок, а самим іти на тік та взяти участь у молотьбі. Другого разу, „лякаючи тим, що буде бити“, Савельєв наказав підсипати селянським квочкам яйця з тим, щоб жінки доглядали панських курчат у себе в дворі аж до осені. Не дуже совісно ставився він і до гамазею, брав звідти хліб і годував своїх служників та псарню. Лихі чутки ходили про адміністративну діяльність Савельєва й у інших поміщиків. Селяни добре знали, що він у маєтку Новохацького силував селянок приносити на панський двір молоко. Не бажаючи приймати „новизни“, того, чого в них „споконвіку“ не було, та, перелякавшись, щоб Савельєв не вигадав іще чого, селяни „скопом“ пішли до панської садиби¹⁾. Отже тут, крім безпосереднього приводу до виступу, що його яскраво видно (а саме: бажання адміністрації маєтку продуктивніше використати робочий інвентар маєтку), маємо побоювання селян, щоб адміністрація не накинута нових обов'язків. Не могло подобатися селянам і те, що адміністрація маєтку надто вільно ставилася до громадських запасів хліба, що їх селянство часто проти волі складало²⁾ та дуже уважно оберігало. В останньому разі селянський догляд був якраз до речі, відповідав намірам уряду ще з кінця XVIII віку зробити хлібні запаси гамазею незайманими для дворянської руки. Та воно не тільки не добачало цих настроїв селянських громад, але навіть в особі справників вороже ставилося до них.

Із продовольчих розрухів на Харківщині вдалося встановити тільки один випадок. У Зміївському повіті, на півдні, в степах селянський хліб увесь винищили „ховрашки“. Поміщика, бажаючи

¹⁾ Справа № 148/136.

²⁾ Скарга на поміщика Екка 1856 р., справа № 359 59.

підтримати селян матеріально, найменше від цього втративши, взялася за одну з метод, що їх не любили селяни: встановила „корисні роботи“ в маєтку, крім панщинних днів, „із виплатою їм за цю роботу, а разом із тим для прохарчування“ вирядили селян чистити панський ліс¹⁾).

В економії фон-ден-Бріген поміщицька земля була далеко від села. Щоб відбувати там панщину, селянам доводилося на кілька днів виїздити з дому. „Ми не мали змоги залишити семейство вдома без догляду“,— свідчать селяни, а тому „брали його з собою на підводах“, в які впрягали, звичайно, волів. Адміністрація маєтку не тільки не вважала за потрібне дати місце для пасовиська, але навіть забороняла брати худобу з собою, а тим паче „пуцать“ її на стерню. На таких заборонених пасовиськах худобу доглядали хлопчиська, бо дорослим отаман „не дозволяв того робити“. Худоба толочила пашню то-що, починалися суперечки без кінця з отаманом. Нарікання та погрози управителя, коли він приїхав, надзвичайно обурили косарів. Те, що не було в селян землі не тільки під пасовисько, але й орної, примусило зчинити заколот селян, поміщиків Карпова та Задонської. Через те, що відписки справника дуже короткі, ми не можемо певніше та докладніше говорити про розміри земельного голоду. Очевидячки, він був, коли селяни всім селом вимагають збільшити їм наділ²⁾).

Панщина в „неусловленные дни“ примушує протестувати селян Замятіна³⁾. Із Зміївського повіту прийшло 23 селянини з „докладною запискою“ на свого пана Грекова за те, що він у свята силує рубати ліс для будівлі млина; для їхньої ж власної роботи на своєму полі дають тільки один день на тиждень⁴⁾. Переобтяжені працею дворові жінки (місячники) поміщика Куколь-Яснопольського, „по случаю несоравненно большого урожая свекловицы против прошлых годов и встретившимся затруднении в приискании вольно-наемных рабочих, начали вымышленно роптать, что они обременяются работами (что им нет никогда времени ничего сделать около дому), перестали являться на таковую“⁵⁾. Місячники чоловіки працювали в маєтку всі 6 днів на тиждень у нормальний час, а жінки 4—5 днів, „цієї ж осені було більше для них праці, ніж коли-будь... бо був незрівняно більший урожай буряків проти інших років“⁶⁾. Селяни підтримували цей страйк, бо їх „не задовольнялось, як завжди, в певний час заробленими грошми“. До цього спричинилася хвороба управителя

1) Справа про чутки, стор. 212.

2) Справа про чутки 1858 р., стор. 156.

3) Справа про чутки.

4) Справа № 109/104.

5) Справа № 448 271, розслід. жандарськ. полковника.

6) Там же.

Ненінгера; були чутки, що становище його безнадійне: „він помре, і зароблені гроші їхні пропадуть“,— думают селяни¹⁾, виявляючи цими словами всю ненормальність становища, де той, хто дає роботу, і той, хто пропонує свою працю, не були юридично рівні сторони. Для жандарського генерала цих згаданих приводів для заколоту не досить, бо „сказані люди не мали ніякої особливої причини до неслух'яності“. „Зробили це, певно,— міркує він далі,— з одного захоплення думкою про скору волю“,— і цим указує легкий вихід для суддів із даного конфлікту та допомагає їм виділити ті з елементів, що пробуджували селянську свідомість передреформеного часу, а саме „толки“, „слухи“ та „поверья“²⁾ про волю.

Розрухів, викликаних чутками про волю, в розглянутих справах майже нема. Ото хіба кілька невиразних, що їх звязували з чутками урядовці, щоб не провадити розслідування, які були справжні приводи, та щоб полегшити процес, бо „Устав Благочиния“ знав відповідну статтю боротися з „преступной мыслью“. Проте за урядницькими трафаретами відразу можна побачити дійсність кріпацьку. Невеличкий розмір звітів земських справників (в справі „О слухах“) заважає повно змалювати її. Світла, але не завжди прибрана в певні форми, думка про волю не могла, очевидно, безпосередньо підштовхнути селянина на виступ. Треба було, щоб дійсність дуже вже залила сала за шкуру, аж тоді селянин протестував. Утиск роботами новим власником селян одного села Куп'янського повіту, куплених на вивід у Курській губернії, примушує 36 чоловіків та 44 жінок піти з хати невідомо куди. Потім виявилось, що подалися вони на старі місця. Маршалкові вдалося цей випадок ось як мотивувати: „минулого 1841 та навіть 1842 року майже в кожному повіті цієї губернії існували та й тепер іще існують між поміщицькими селянами перекази про даровану їм урядом волю та незалежність“...³⁾ Старобільський маршалок рух селян с. Варварівки проти нового режиму, що його заводив Савельєв, теж зрештою пояснював „ложной мыслью на какую-то свободу“⁴⁾. Не дивно тому, що в своєму рапорті про громадський спокій ізюмський справник, повідомивши на початку, що „розрухів між поміщицькими селянами... протягом... цього року ніяких не було“, перелічує далі прізвища поміщиків, що в них „деякі з селян, певно через те, що поширилися чутки про волю, робили неслух'янство“. Посилаючись на „чутки“, справник не мав потреби вже давати далші пояснення, провадити відповідне слідство. Але це не перешкоджало справникові відписати за встановленою формою: „с открытием полевых работ случаи неповиновения между

¹⁾ Справа № 43/44.

²⁾ Там же.

³⁾ Справа № 43/44, 1843 р.

⁴⁾ Справа 1853 р.

поміщицькими крест'янами стали повторяться чаще... по расследованню оказалось, что неповиновения крест'ян происходили не вследствие незаконных требований(?) владельцев, но вследствие укоренившегося мнения по простодушию их, что они освобождаются от всех обязательных работ владельцам¹⁾. Це так відповідає запереченням кріпосницького „зубра“ Друцького-Соколинського смоленському губернаторові Херхеулідзеву, що мимоволі хочеться навести місце з його записки: „Більша частина скарг виникає не від утиску поміщиків, але з інших причин... з яких головні: „ложные понятия“ селян про права та обов'язки власників та „мнимую вольность“²⁾.

Не підроблюючи фактів, на початку рапорту старобільський справник доносив, що „в вверенном мне уезде между помещицкими крест'янами по случаю об измененіях отношеній их к своим владельцам были толки, и они остались спокоены и послушны своему владельцу“³⁾. Далі, вже переходячи до пояснення причин „непорядків“ у маєтку Суханової, він зачисляє їх до чуток, підкреслюючи ще раз формально відписне значіння слів „чутки“, „толки“, „ложные понятия“. До них у донесеннях справника 1857—1858 р.р. можна ставитися з таким самим довір'ям, як і до зауважень із цього самого приводу смоленського маршалка 1852 року. Подаючи резюме своїх повідомлень губернаторові, земський справник Старобільського повіту, мені здається, має рацію, коли пише: „У теперішній час, хоч толки селян про вільність... і збільшилися, але випадки явної неслух'яности, як рівняти з такими самими випадками до існування загальних чуток про волю, незначні“. „Народні заколоти,— писав сучасник, Герцен,— завжди глибоко вистраждані“. Чутки про волю, що постійно циркулюють у закріпачених масах та надто збільшуються в роки різних змін урядової політики, тільки допомагали швидче прийти до думки про ненормальність їхнього становища, робили їх чутливішими до погіршення експлоатаційної норми, збільшення адміністративного гніту. Тіючи десь у закутках селянської свідомості, світла думка про волю в інші роки досягала великої сили та закінченості, відповідно збільшуючи напруження та витривалість активних протестів. Вона, очевидно, породжувала ту суб'єктивну лояльність селянських протестів, що найбільше турбувала урядовців та що виразно говорила про велику віру народніх мас у краще майбутнє, про неменшу певність у своїй силі та праві на краще життя в сучасному. І хоч численні свідчення сучасників (зокрема Гоголя⁴⁾), і говорять нам про цілковитий занепад класового самолюбства, занепад свідомості в селянських масах про своє суспільне значіння все-ж

¹⁾ Справа про чутки, стор. 156, 1857 р.

²⁾ Семеновский. „Крест'янский вопрос“, том II, стор. 599, 1852 р.

³⁾ Справа про чутки.

⁴⁾ Переписка с друзьями.

ми зустрічаємо таку справу, де сини старого селянина Жаги за ганьбу їхнього батька суворо помстились разом із іншими селянами над управителем Зінкевичем¹⁾. Останній хотів примусити виконувати роботу на поміщика 56-літнього дідуся Жагу, що часто виконував роботу розмірно з його силами з потрібною щирістю, „хоч через старість чоловік власниці п. Лук'янович від панщини Жагу був звільнив“²⁾. Останнього наказу управителя він не міг виконати через хворобу. За таке неслух'янство Зінкевич наказав узяти його та відвести на стайню, а там власними руками він усипав йому 50 гарячих... Увечері цього Зінкевича побито. Цей вибух, правда, теж постав на ґрунті значних змін у режимі всього маєтку. Селяни 22 роки були під управлінням матери-поміщиці, „не знали жодних кар, працювали як хотіли та коли хотіли... менше, ніж третину належної з них панщини“. Новий управитель „завів правильне та урівняльне відбування панщини“, збільшив роботу органів „позаекономічного примусу“. Це „викликало в них (селянах) нарікання, а слідом за тим бажання якомога скорше позбутися його“³⁾. А тут іще кара, що „фізично не була важка, але, як моральна, образила та зачепила самолюбство не тільки Жаги, але й дітей його та інших селян“⁴⁾.

Бажання змінити своє становище, зовсім покінчити з кріпацьким станом прокидається іноді в селян, коли помирають їхні власники або ж маєток продається з торгів. У маєтку Ловейкової селяни „на підставі того, що власниця бездітна та що вони повинні бути вільні. вийшли з слух'яности“⁵⁾. Селяни Герсиванова вирішили скористуватися з продажу їх із торгів, щоб викупитися на волю⁶⁾. При цьому їм довелося пройти стільки поневірянь, зустрітися з актами такої неймовірної сваволі урядовців, що цілком нормальне було оте „буїство с насилієм“, яким вони реагували на вводи у посідання нового власника Бахметьєва. Не хотіли „з упертости“ визнати нового власника й селяни Кривошапки, куплені Куколь - Яснопольським⁷⁾. Не радо йшли кріпаки й під керування опікунів, приміром, селяни перучника Шабельського, після його смерті, зовсім не визнали опікуна Карабуєвої⁸⁾. Утиски опікуна Сергієва занепокоїли село поміщиці Трубочанинової Куп'янського повіту 1856 року. Купивши десь у степових губернях шматок цілинного степу, поміщик Івенко, для господарської утилізації його, вирішив виселити туди частину своїх селян

1) Справа № 73/54, 1859 р.

2) Там же.

3) Справа № 73/54, 1859 р.

4) Та сама справа.

5) Справа про чутки, стор. 214.

6) Справа № 16/57 1851 р.

7) Справа про чутки 1858 р.

8) Справа про чутки 1858 р.

Харківської губернії. Селяни запротестували; тільки справникові пошастило примусити їх виконати панську волю¹⁾).

Якщо чомусь добробут селянської родини, цілої групи порушували безпосередньо представники повітової влади, то й проти них часто виступало село. Тимчасовому Відділові, що виконував свої постанови про розмежування поміщиків, доводилося зносити хати. Це треба було зробити і в маєтку Кир'якової Богодухівського повіту. „Власниця маєтку, не вважаючи на оповіщення про прибуття Тимчасового Відділу та прохання про розташування селян, не була присутня“. Тимчасовий Відділ, „открыв свое присутствие“, наказав зносити хати, викидати майно, не вважаючи на те, що будуть робити з ним, опинившись отак простісінько під ясним небом, селяни²⁾. Перешкоджали виконати „формальність“ Тимчасового Відділу й селяни Штенгера й Аракіної, відмовившись присягнути для „повального об'яска“. Хтось селянам шепнув, що їх покарають батогам, якщо вони присягнуть. Кріпацька громада так точнісінько довіряла своєму начальству, як це останнє хотіло розуміти причини селянських протестів. „Пагубная мысль о свободе“. — робить висновок старобільський маршалок; „не присягайте, а то на віки будете панські“ — шепоче стара мати своїм синам, що керували виступом селян поміщиці Шабельської. Таке непорозуміння на ґрунті взаємного нерозуміння можна було розв'язати тільки силою.

III. МЕТА РОЗРУХІВ

Там, де сучасна господарська кон'юнктура диктувала командній класі „корисні зміни“ в постановці виробництва, там ці останні зустрічали цілу низку соціальних заперечень, що їх висували пригноблені маси чи то у вигляді ідеологічних концепцій, чи то в формі революційних виступів. Як одні, так і другі або зовсім заперечували існування поміщика, або значно руйнували його економічні підвалини. „Дворянство не звертало... жодної уваги та й не робило спроби піти назустріч бажанням та потребам злиденного та виснаженого селянства“³⁾. Чудно було б дворянинові прислухатися до таких уваг пригнобленого люду: „говорить на нього, що він жорстокій, як раніше говорили, даремно б'є всіх, тоді будемо жити, як захочемо“⁴⁾. Це селянське „захочемо“, звичайно, зовсім виключало встановлення якогось іншого права. Тим паче це останнє не могли розглядати, як щось домінантне. Яскраві рецепти подає унтер Кириченко, допомагаючи нам виявити, як це збиралося селянство здійснювати своє „захочемо“.

¹⁾ Справа про чутки 1858 р.

²⁾ Справа № 263/233.

³⁾ Пичета „История крестьянского движения в России“.

⁴⁾ Справа № 7, 1848 р.

своє заповітне бажання „зробити все по-новому“¹⁾. Щоб відразу покінчити з усім сучасним життям, він пропонує перестріляти поміщиків та стати вільними²⁾. Прихід „мужицького царства“, очевидно, і в той час не інакше уявлявся, як через „прекровожаждущий на благородних рыск“. Наші матеріали стверджують яскраво думку Фірсова, що гасла та методи, що їх висунула Пугачовщина, аж ніяк не зникли „в розпеченій атмосфері кріпацьких відносин“ і XIX віку. Треба сказати, що всі основні пружини селянських виступів, суть ідеології та бажань так добре ними заховано в мовчанні, невинних репліках, гаморі роздратованя, що тільки іноді випадково, через третю особу можна встановити низку формул, подібних згаданим.

У мастрку Чічеріна на запитання Тимчасового Відділу про вимоги „бунтівники відповідали, що вони ні в чому невинні... хай їх виряжать до губерського міста... на запитання ж не подали ніякої резонної відповіді“³⁾. З другого боку ж, не бажання та неохота урядовців, що роблять слідство, записувати страшні слова „мужицької правди“ теж багато сприяли тому, що створилася велика прогалина в справах про селянські розрухи. Виникає тепер вражіння якоїсь незрозумілої пантоміми — „і не бачити, чому він спалахнув та куди веде“ (Троцький) — в якій ще можна встановити ближчу мету цих актів, але далеко не завжди можна дійти до її схованого змісту; „...як провадиться слідство, цю думку вони вперто ховають, кажучи, що вони ні від кого та нічого про вольну не чували“ — переконується на гіркому досвіді ізюмський справник⁴⁾. Тільки випадково підслухана розмова п'яного унтера Кириченка, недоречна агітація невдахи Батиченка. десь невідомо ким складена та потихеньку проспівана народня пісня, серед невеличкого кола сказане, так собі між іншим, прислів'я виявляють основу „впертих“ настроїв кріпаків, великий світ ідеалів пригнобленого народу. Активно протестуючи проти окремих боків феодального режиму, виступаючи явно на арену боротьби з різними гіпертрофіями на ньому, кріпак немов би навмисно забуває про ненормальність усього життя тогочасного, про абсолютну незгоду з ним. Тільки надзвичайно обурена юрба ефремівських селян (поміщиця Герсиванова) „кричала, що не будуть слухатися своєї пані, а всі бажають бути казенними селянами або військовими поселенцями“. „Зробити все по-новому... дати землю не на тягла, як одержують тепер, а на кожную ревизьку душу“ — настирливо вимагають у економічній конторі селяни Задонської. Великих змін у своєму становищі вимагали селяни Карпова Сумського повіту. Збільшення селянської землі, взагалі, та селянських наділів, зокрема, вважали вони за основний

1) Справа про чутки, стор. 235.

2) Справа про чутки.

3) Справа про чутки 1858 р.

4) Справа про чутки, стор. 156.

пункт потрібних поліпшень. Довго та настирливо доводили селяни Ловейкова „про просте та таке для них близьке, що вони повинні бути вільні на підставі того, що їхня пані бездітна“¹⁾. Ці 3—4 програми, так широко поставлені, що торкалися самої суті соціальних відносин того часу, є виняток на загальному тлі випадково формулованих, проти дрібниць кріпацького побуту скерованих селянських домагань. Селянська громада намагається в більшості випадків частково змінити „ярмо“ економічної експлоатації або припинити збільшення її. Звичайно, боротьба починається з виступів проти садибних органів „принуждення“, думалося, що зміна в особистому складі керування маєтком викличе зміни і в низці економічних моментів, надто для них важливих.

Лихачівське сільце тільки хоче перемінити управителя, що збіривсь із селян позирати „й сорочки“, а коли ж він піде геть, то лишити все „по-старому“. „Ми будемо слухатися його (пана), як раніше, але щоб не було Савельєва“²⁾. „Щоб управителя не було, — настирливо вимагали селяни поміщиці Кир'якової, — а щоб ними керував отаман Буряк“. Хоч спробі вибрати адміністрацію садиби, швидко та законно дав одсіч земський справник, та проте така селянська вимога в цьому разі знаменна, бо П. Буряк, якому погрожували вчора, коли він був агентом нелюбої їм влади, „поднятиєм на него косы“, сьогодні набував авторитету народнього обранця³⁾. Безпосередньо економічних поліпшень добиваються добролюбівці поміщика Бріггена. Правда, селяни не зовсім ясно формулюють свої потреби, але, очевидно, запитання, висловлене Мищенком — „куди ж нам худобу пускати“ — вже мало в собі певну позитивну відповідь, складену раніше, та яка демонструвалась тепер тим, що худобу пасли вже на стерні, там, де досі було заборонено⁴⁾. Тільки економічних змін бажали селяни Куколь-Яснопольського. Місячники вимагали зменшити роботу та щоб своєчасно виплачувалося плату.

IV. ВИДИ РОЗРУХІВ

„Народній гнів скупчувався біля якогось окремого факту, по суті дрібного“ — говорить Повалішин⁵⁾, але в своєму поширенні „бунт землі“ дав часто такі несподівані заломы, досягає такого багатства форм, що мимоволі не вважаєш на незначність приводу, на реформістський характер мети самого руху. Починаєш розцінювати їх, як невичерпані джерела революційної стихії, жах перед якою „був одним з найголовніших факторів, що примусили уряд енергійно взятися за реформу

¹⁾ Справа про чутки, стор. 214.

²⁾ Справа № 123/218.

³⁾ Справа № 181/120, 1856 р.

⁴⁾ Справа № 148/126.

⁵⁾ Повалішин. „Рязанские помещики и их крепостные“

кріпацького побуту“¹⁾. Розпочавшись простою сутичкою з поміщицькою владою, селяни часто густо повинні були далі провадити боротьбу з оборонцем „її інтересів — державним апаратом чи то з приставом, чи з справником, чи з військовою командою. Як у тому, так і в другому разі селянство обороняє свої вимоги або мирно, або ж „сопрягає свої действия с насиліем“.

1

Розрухи, де домінують менш войовничі форми протестів — невихід на панщину, „угурство“, „прохання, скарги“, ще офіційно оцінюються, як вид „упорного неповиновення, но без явного восстанія“, виникають звичайно на ґрунті економічних конфліктів. Таким „повиновенієм властям, помещикам поставленным“, були виступи селян поміщика Ліхачова та поміщика Бріггена.

15 селян сільця Сіваші, що працювали в полі погоничами, одержавши наказа від десятника залишити худобу на догляд дівчатам та хлопцям, „відповідали: ми не залишимо худоби свої на чужі руки“, „отже через це всі люди лишилися у середу на полі“. Коли їх закликано другого дня для пояснень до економічної контори, то „дослушників“ підтримала решта: селян, і Савельєву довелося мати справу з юрбою селян у 40 душ. На погрозу управителя відшмагати різками їх усіх за неслух'яність селяни відповідали: „Вам служити не будемо... а панові будемо працювати не тільки 3 дні на тиждень, а хоч 4 й 5 день“. Дальші нарікання на тему, що селяни „снищали“ (до злиднів призводили) пана таким ставленням до своїх обов'язків, викликали селянські репліки, в яких вони зазначили, що в усьому винен управитель. Записавши тих, хто говорив „грубости“, Савельєв подав список панові. У найближчу неділю „отмеченные в грубости“ повинні були з'явитися перед Ліхачова. Але з ними прийшло ще 80 душ. На запитання про причини, чому не виконано наказу управителевого, селяни заходились прохати милости, обіцяли „служити“ панові, як і „його батькові“, але щоб пан дозволив їм, як споконвіку велось, доглядати самим свої худоби. Ті, що стояли ближче до пана, пробалакалися про більше — про намір змінити управителя. Наказ Ліхачова „зухвалих“ закувати „у кайдани“ був негайно виконаний. Прикажчик уже хотів їх вести в стан (місце перебування станового пристава), як „усі бувші в зборі люди“, ставши навколішки, прохали пана помилувати тих мужиків, обіцяючи робити та виконувати все, що він накаже. Поміщик вирішив аж до кінця витримати ролю грізного судді, свого розпорядження він не скасував. „А люди, обійшовши навкруг садка, наздогнали їх (заарештованих) у кінці слободи і сказали: „Ми цих двох чоловік не попустимо, ми всі винні й усі підемо в стан““²⁾.

¹⁾ Ігнатювич. „Борьба крестьян за освобождение“, стор. 190.

²⁾ Справа зізнан. Овчар. № 122 216.

Конвойні повернулися додому, а селяни всі пішли в Олексіївку до станового пристава прохати розслідувати справу. „Повернувшись із стану, не розійшлися по хатах, а ночували біля зборні, з ними були й заковані люди, але соцького при них не було“¹⁾. Перед адміністрацією садиби, до якої на допомогу прибув на другий день пристав, селяни знову падають навколішки, знову прохают, щоб не було Савельєва. Справникові з Тимчасовим Відділом земського суду селяни так само висловлювали своє бажання, щоб було змінено управителя.

Управителеві маєтку Бріггена „один із селян, Олекса Мищенко, почав робити досить вухвалі заперечення“. Як тільки з наказу Кир-желевського (управитель) отаман підійшов до зухвалого, щоб заарештувати його, як „усі селяни, зібравшись, відбили його в отамана, в той самий час вони кричали: „Усіх бери, а одного не дамо“²⁾. Слідом за управителем, який відчув, що непереливки, і кинувся шукати рятунку, пішла вся юрба косарів, голосно вигукуючи „самые непристойные слова“. Справник, що прибув до Добролюбівки „умовляти селян та забрати куди слід винних“, вимагав через отамана до себе привідців заколоту.

Посланець, повернувшись, повідомив, „що прибудуть усі“. Одержавши навіть „предупреждение“, вони „самовільно, порадившись між собою, зібравшись усі гуртом, прийшли до панського будинку“. На розпорядження справника взяти „поименованных лиц“ для арешту, селяни „громогласно об’явили, что они их не выдадут и согласны за то подвергнуться взысканию все“. Селяни оточили „буянов“, що їх виражали в стан, та пішли з ними з наміром „зайти в другий маєток власниці їхньої, що стояв по дорозі, де також є люди, що підуть із ними разом“. Щоб не розпочалося бунту „скопом“, справник, „попереджуючи вчинки та наміри, що могли вплинути на моральність сусідніх селян“, повернув заарештованих у Добролюбівку. Коли ж виїхав Тимчасовий Відділ та жандарський офіцер, селяни не витримали, і останньому довелося констатувати їхнє каяття в зробленому вчинку. Такий самий зовнішньо стриманий та спокійний був виступ місячного та тяглового люду в маєтку Куколь-Яснопольського, що „в більшості своїй пробував на фабричному становищі та більший нахил мав до неслух’яности“³⁾. „Поджигателями“ в цій справі були дворові жінки, що „были дерзче и многодетнее“. „Дивлячися на них, почали ухиятися й інші й таким чином одна по одній і всі почали не виходити на працю“. Час якраз був гарячий. Трапився великий урожай буряків, сторонніх робітників знайти не пощастило. Довелося всю роботу накинати місячникам, яких тут було до 300 душ, та тягловим

1) Зізнан. Овчар. Там же.

2) Справа № 148/126, рапорт жанд. офіц.

3) Справа № 448, 1859 р.

селянам (було 62 тягла). Від швидкого та позитивного вирішення конфлікту залежала доля цілого операційного року цукроварні — єдиного прибуткового „заведення“, що „на коммерческом положении“ перебувало. Проти баб'ячого протесту вживали найрізноманітніших заходів, але не було жодного успіху. Вирішили використати авторитет чоловіків, але й це було даремно. Жінки встигли загітувати й чоловіків, що почали „оказывать нерадение“. Управитель, уживши всіх можливих для нього заходів, звернувся по допомогу до справника. Надісланий останнім Тимчасовий Відділ негайно прибув на місце закологу. Через отамана він вимагав до себе неслух'яних людей, що „збиралися дуже повагом та являлися дуже не скоро, та більша частина з них нетверезі, а сам отаман п'яний“. Від п'яного представника виконавчої влади села вимагали пояснити поведінку його односельчан, той відповів грубо. Для прикладу його покарано різками, але скоро узялися карати другого селянина, що дозволив собі „дерзость“, в юрбі залунати заклички до збурення. Катувати облишили. Тимчасовий Відділ поїхав. „Після чого селяни... почали ще більше не слухатися... Багато зовсім почало не ходити на роботу... Інші ж, хоч і приходили, але з певним небажанням та робили дуже недбало“. Ескадрон білоруських гусар „немедленно привел в должное повиновение“, на свої місця поставивши так потрібні робітничі руки¹⁾. Отакі - о розрухи, ліквідація яких відбувалася „без особливих заходів впливу“ були, очевидячки, широким побутовим явищем. Про них багато разів згадується у звітах справників про становище в повітах. Але через їхній мирний лояльний характер їм так мало місця дається в справах, що, крім двох-трьох коротких уваг про самий факт, ми нічого не знаходимо про їхні форми та причини. Тільки оті вищезгадані виступи, як значніші і що до кількості учасників, і що до впертості, фіксовано значно докладніше.

2

Агресивніші протести „возмущение от подчиненности“ іноді „с сопротивлением даже против присланной команды“²⁾ були досить різноманітні. У таких випадках селянам доводилося не тільки протестувати, але й вимагати, не тільки говорити, але й боротися, щоб досягти того, що їм було бажане. Перші сутички відбуваються в межах кріпацького осередку. „Але оскільки кріпацькі відносини обороняла та контролювала урядова влада, майже при кожному такому розруці селянам доводилося так чи інакше мати справу з урядовою владою“³⁾ — говорить проф. Ігнатович про дальші „перипетії розрухів“. Очевидячки,

¹⁾ Справа № 448 279, 1858 р.

²⁾ Повалішини. Рязанские помещики и их крепостные.

³⁾ Ігнатович. „Борьба крестьян за освобождение“, стор. 191.

якщо останні мали „вид возмущения“, то безпосередні сутички з поміщицькою владою були непомітним деталем на загальному тлі боротьби з ворожим табором в особі державної адміністрації. В цьому разі громада мала справу з державою, що її репрезентувала ціла низка губернських та повітових урядовців. Неслух'яństwo поміщикові переходило в „буйства“ та „возмущения“ проти державної адміністрації. Поміщиця Кір'якова (Валківського повіту) повідомила справника листом, що в неї в мастку „порушується спокій“, селяни не виконують нарядів, виявляють „ослушность“ проти отамана та навіть погрозували йому „поднятием на него косы“. Були названі й приваши найголовніших винуватців, що їх поміщиця вимагала забрати в повіт, там зробити „должное внушение“ та „до востребования посадить в острог“. На відповідне розпорядження справникового отаман Бурак повідомив, „що селяни йти в місто не захотіли без дозволу громади, яка їх не пускає“. Виїхавши на село, справник знову зустрівся з „громадою“. „Явилось в конторе при сказанних выше 5 еще других селян 25“. На здивовання справника — „что за громада у них составлялась и для какой цели“ — селяни відповіли, що приходили скаржитися до поміщиці на управителя та прохали перемінити його. „Они были все в громаде и все тепер и явились, самых же 5 человек они не отдадут и не отпустят“. Справник нагадав їм про їхній постійний обов'язок „слухатися“, але даремно: вони заявляли, що в противному разі будуть скаржитися губернаторові й усі підуть із сільця. За весь час „толкования“ із справником, „хотя и не позволяли никаких дерзостей и не оставляют работ, но были упрямо настойчны и никаких убеждений не принимали“. Довелось вжити „полицейских исправительных мер“ (різки), щоб примусити селян слухатися влади, „помещицею поставленной“. Викликали понятих із казенних сіл. Селяни „при наказании“ кинулися на понятих і „карати не давали“. Драгуни, що проходили через повіт, допомогли Тимчасовому Відділові заспокоїти впертих. „Солідарність селянська просто таки дивна“ — говорить Пічета, розказавши про низку селянських рухів Московської губернії. І, дійсно, до цієї думки мимоволі пристаєш, коли приглядешся до поведінки селян у межах нашої губернії. Селяни Кір'якової, яких викликали та допитували поодиночі, нічогосінько не сказали, крім рішучого: „Як громада скаже“. Справникові через людей удалося здобути відомості про заходи, що з'єднували оцей бунтівливий колектив. „Зачинщик“ Гордій Погребняк лякав, що як хто не піде в громаду, то буде покараний власним судом¹⁾.

На такі самі способи об'єднувати громаду вказує розслідування заколоту селян поміщиці Задонської Валківського повіту. Конторник селку Миколаївки повідомив справника, що „крестьяне сделали

¹⁾ Справа № 181.120.

ослушність в исполненні економічних работ, исполняя их лениво". На косовиці сіна оцей самий „нахил“ селян виявився особливо. Десятника за те, що він примушував до ретельнішої праці, дїждавшись ночі, піймали й дуже його побили „руками и ногами“. Отаманові, що прийшов на галас, не дали силою обороняти десятника. „Ініціатори цієї бійки (щось із 13 душ) пішли вранці по слободі, примушували селян іти юрбою по слободі та вимагати перемінити отамана й дати землю“... „Складена в отакій спосіб група в 40 душ“ явилася біля контори та „робила різні грубіянства головному отаманові та конторникові“. Вперто додержуючись своїх вимог, селяни примусили виїхати справника на розслідування. Справник припинив розрух, а винні були покарані по закону¹⁾. Бурхливіший був вибух селянського гніву в маєтку Лук'яновича. Вранці управитель Зінкевич покарав власноручно дідуся Жагу, а увечері спокійно увійшов у клуню, де працювали мужики, серед них і сини побитого. Там його схопив селянин Олекса Жага, який ударив його по обличчі, а потім, схопивши за волосся, повалив на землю. Брат Олександр ударив управителя кілька разів вилами „решта ж 30 чоловіка стали колом і ні один не стримав цих свавільників“²⁾. Отаманові та його помічників, що забажали допомогти побитому, порадили не втручатися, а деякі погрожували тим самим³⁾. „Ми всі до Сибіру підемо, а управителя щоб не було“— кричали селяни. Другого дня поміщиця поклікала до себе винних. Селяни пішли всі, кажучи: „Двох не видамо“. За кілька днів жінки всіх селян зреклись виконувати панщину й не пішли один день. Становий пристав заарештував „главних буянов“, решта ж селян, „сознавая свой поступок, раскаивались чистосердечно“. „Пішли вони на це несвідомо“—заспокоює себе жандарський офіцер у кінці рапорту на ім'я губернаторове. Однак, до часу реформи цей „дух недовольства“ все частіше й частіше став звичайним явищем у стосунках кріпаків із своїми поміщиками. А це робило „з кожного маєтку невеличкий вулкан, що погрожував постійно вибухом“⁴⁾.

У кожному вчинку, в кожному слові селянина, що опинився на сторінках наших справ, яскраво видно ворожість до пана. Отже написана тільки-що фраза жандарського офіцера—це простісінько беззмістовна відписка. Усякий пригноблений соціальний осередок, всупереч становому нажимові згори, що все збільшується, намагається дати відсіч не меншої інтенсивності. „Пугачовщина“—ось ш немов було в повітрі кожного великого села, кожного далекого хутора, ось що лякало кожного пана.

1) Справа про чутки, стор. 207.

2) Поясн. управ., справа № 57/73.

3) „І тобі те саме буде“—наставивши вила, говорив один із селян.

4) Ігнатович. „Борьба крестьян за освобождение“.

Акти безпосереднього протипоміщицького терору я подам у дальшому розділі свого повідомлення, тут же не можу не вказати ще на побиття дворянина, що управляв маєтком дочки своєї Сергієва, Трубочанінової. Об'їжджаючи Сергієв поля підчас осінньої оранки визнав, що селянин Демченко працює не так, як слід, а тому наказав „підглибити плуга“, вдаривши при цьому селянина батою. Селянин „с азартом“, із істиком у руках, кинувся на пана та вдарив його кілька разів, потім, ухопивши пана рукою за бурку, стяг його з коня та заходився бити на землі. Отаман Крикуха, що був поблизу, тільки тоді додумався, що йому потрібно допомогти Сергієву, коли побачив оддала підводи якихсь чужих людей. Демченко, якого почав стримувати Крикуха, нахвалявся забити пана. Плугатарі, що працювали на цьому самому полі не дуже далеко, „остались равнодушны“ не подали аніякісної оборони. „Буйные порывы“ Демченка тільки тоді припинилися, коли він побачив чужі підводи, що їхали дорогою. Він настирливо вимагав від Сергієва дати клятву не повідомляти нікого про його вчинки. Другого дня Демченка вже не було в маєтку. Пішло „невідомо куди“ ще 8 селян. Тимчасовому Відділові, як він прибув, довелося обмежитися арештом одного Крикухи, хоч він (відділ) і бачив загальне „нерадение крестьян к своей владелице“. Головні вивувагці втекли з маєтку, а обвинувачувати інших у заколоті не було підстав. Доручили пристава стежити, коли вернуться втікачі. Перші два були заарештовані, інших усіх тільки вимагали на допит до пристава. Але з ними прийшло ще одинадцять і заявили, що виконувати наказів Сергієва не будуть, бо після смерті власниці Сергієвої вони не знають, кому належать. Бачивши такий „сговор“, Тимчасовий Відділ виїхав, щоб увести Трубочанінову у власність. Селяни ж до того часу почали зовсім не слухатися пана. Зібрані до зборні селяни заявили через Крикуху та Демченка: „бариня їхня померла, і вони нікому тепер не належать і тому, що вони поміщицькі селяни, нікому не повірять“. Селяни вперто зрікалися дати руки грамотному для підпису свідчень¹⁾. Але всеж вони мусили скоритись, „возмутителей“ взято й виражено до тюремного замку.

Найворожіше ставилися селяни до тих осіб у маєтку, що через них здійснювано поміщицьку волю у виробничому осередку кріпацького часу. За панські витівки частенько відповідала спина того таки селянина, що виконував обов'язки отамана чи десятника. . . . Це робить багато добрих поміщиків, що не наслідують сами взяти на себе відповідальність за порядок вещей, котрими сами пользуються“ — пояснює та узагальнює у своїх спогадах Самарін отакі-о випадки багання сховатися за посередника²⁾. Селяни б'ють таких розпорядників

¹⁾ Справа № 146/221. Порівняй справу Ловейкової.

²⁾ Самарский. „Крестьянский вопрос в России“ II том.

немов не тому, що злі на них, але немов для науки, та й частенько б'ють таки добре. Селяни поміщика Стремоухова, всього 42 чоловіка, визнавши, що десятник працює для них не так як слід, вхопили його, покладали на покосі та добре відшмагали. І це робилося влень. А далі ще відмовилися слухатися наказів поміщиці¹⁾. Так само за отакий натяк не бути дуже ретельним виконавцем панської волі треба вважати й те, що селянин Гречка та його сини побили отамана другого поміщика²⁾. 30 селян, що були тут, „не препятствовали буйству Гречки“— додає справник, вірно збагнувши соціальну вагу цього вчинку. Небажання „препятствовать буйству“ виявляли частенько селяни сусідніх сіл, викликані яко поняті на місце екекуції або притягнені до участі в „повальному обыске“. Селяни поміщика Замятіна виявили „буйство“ та сваволу. Тимчасовий Відділ розпочав екекуцію, взявши за понятих військових поселян із Лозовеньк. „Они же обнаружили дух полного сочувствия ослушным“.

Наказ справника взяти „буянов“ селяни зустріли сміхом. „У вас є люди, так їм і наказуйте, а не нам“— заявили поняті. Мотивували вони свою неслух'яність простими словами: „Не хочемо наряд нивечити“. Екекуція була припинена³⁾. „Соблюдению формальности“, підчас втихомирення в маєтку Суханової, стали на перешкоді селяни Шабельської, а за ними й селяни Штенгера та Араксіної. Управитель маєтком Суханової подав листовне донесення справникові, що юрби селян приходять до нього в контору „та делают ему разные дерзости“. Виїхавши на місце „беспорядков“, Тимчасовий Відділ натрапив на стару історію. На перший наказ до „ворохобників“ з'явитися в контору для відповіді прийшло „ще“ 32 чоловіка, на другий— 18. Їх негайно ж виряжали додому. Щоб збільшити авторитет колегії суддів, закликали панотця та ще раз викликали „бунтовщиков“. Але на цей раз до садиби прийшла вже юрба в 40 чоловіка. Коли після „словесних внушений“ панотця хотіли взяти окремих селян, то „овные толпою прочих крестьян не выданы“; щоб налякати селян, влада „начала повальный обыск“. Притягнених до допиту селян сусідньої поміщиці Шабельської почали приводити до присяги. Свідки з примусу відмовилися присягати. Їх відпустили додому та, щоб не викликати „серьезных наслідків“, довелося кликати салдатів та вжити над небезпечними „полицейских исправительных мер“. Припинений поголовний допит намагалися закінчити по ближчих селах Штенгера та Араксіної. Селяни ухилялися від присяги. Викликана рота салдатів із Варварівки не допомогла. „Не вважаючи на військову команду неслух'яні виявили цілковиту готовність не тільки до опору, але й на

¹⁾ Справа про чутки 1858 р.

²⁾ Справа про чутки 1858 р.

³⁾ Справа про чутки 1858 р.

вее" — повідомляв повітовий маршалок губернатора та прохав інше скардатів¹⁾. На цій історії як не можна краще стверджуються думки смоленського губернатора Херхеулідзева, що в поведінці селян він бачить „ще захвалу неслух'яність, але презирство та сховану ненависть"²⁾. Те саме чуття виявляли селяни одвертіше до „властей предрезашних" і в дальших двох подіях.

Тимчасовий Відділ земського суду, приїхавши зносити хати селян поміщиці Кир'якової, знайшов на вулиці багато люду, який ляв урядовців, кричав, вигукував різні погрози. Проте суд не вважав на такий настрій народу, що це віщував нічого доброго. Суд наказав повнитим руйнувати крайню хату. В юрбі, що напружено стежила за кожним кроком урядовців, пролунав вигук: „Беріть кілля, братці". Одразу двоє братів із кілками скочили на дах отієї хати та закричали: „Смерть тому, хто підступить". Тимчасовий Відділ одступив³⁾.

Найвидатніший випадок „презирства" до повітової влади, а з нею й до всього кріпацького устрою виявили селяни поміщика Герсеіванова, що бажали викупитися на волю. Сільце Сфремівка за борги власника було призначене на продаж на початку вересня 1851 року. Селяни, спокуючись безначаллям, байдикуванням та можливістю володіти майном дворянським без виплати за нього податків⁴⁾, заявили про своє бажання викупитися. Не вважаючи на те, що закон 8 листопада 1847 року до цього часу вже втратив усяке значіння в практиці селянського життя, бо ж до нього секретний комітет 1848 року зробив значні поправки, сфремівцям дали 30 днів строку, щоб вони внесли потрібну для застави суму. На сходці вибрали ходаків, надіслали їх розшукувати гроші. Ціна маєткові призначена була у 88 тисяч крб. Повітовий багатий купець відмовив. Двом ходакам, що прибули до Харкова та тут почули про відмову в казенній палаті, вдалося зустрітися з повіреним Роговським, що почав потім навчати селян, як треба провадити справу в лабіринті бюрократичних установ із їхньою тяганиною. Дрібний дворянин західніх губернь, він чомусь брав ширшу участь у всьому процесі викупу герсеівановських селян, вагаючись і своїм соціальним становищем, і своєю діяльністю Каменського, що навчав у цей самий час ветлузьких селян „осмелитися висказати свої взгляды"⁵⁾. Роговський надіслав ходаків до генерала Заводовського. Тут їм обіцяли познику в заставу землі із затвердженням застави сільською та повітовою владою. Складену та прочитану Каменським Роговським на селянському сході записку про заставу в першу

¹⁾ Справа 1857 р., Стар. повіт.

²⁾ Семевский — „Крестьянский вопрос", II том, стор. 597.

³⁾ Справа № 263, 1858 р.

⁴⁾ Із записок невідомого, 1848 р. Семевский. „Крестьянский вопрос", II том, стор. 193.

⁵⁾ „Летопись революции" 1923 г., 7 книга, Лемке.

⁶⁾ Наук. зб. іст. укр. вулг.

чергу підписав панотець їхнього села. Але це був і останній підпис. Сусідні поміщики, стряпчий, справник та маршалок відмовились підписувати. Далі селяни пінуть скарги до губернатора, до губерньського прокурора на сваволю урядовців, прохання до московської опікунської ради, до міністра внутрішніх справ, до гражданської палати — прохають допомогти, підтримати. На витрати дає досить радо гроші вся громада, встановивши самооподаткування. Чиншовий селянин колишній учитель дітей Герсіванових, що повернувся з Харкова, жертвує свій заробіток 50 крб., бере клятву з селян, що вони не відмовляться від розпочатої справи до успішного кінця, та їде до Харкова допомагати „ходатаям“. Потім село посилало нових уповажнених людей. Строк минав. Починалася агонія. Роговський підтримував віру, що справа закінчиться добре. Подали скаргу на ім'я царя, — взялися ото й за цей останній та ненадійний спосіб. Маєток уже встиг купити поміщик Бахметьєв. Виїхав Тимчасовий Відділ земського суду та розпочав вводити у власність нового пана. Частина ходаків уже була в центрі заарештована. Селяни, зібрані на сходку, аж нічогосінько не хотіли слухати доти, доки їм не повернуть їхніх „ходатаєв“. Увечері привели в село, під вартою, громадських оборонців. Групи селян, що стояли по вулицях, розігнали варту, заарештованих визволили. Ходаки запевняли, що їхня справа перемагає. Селяни зовсім відмовилися мати якесь діло з „открытым присутвіем Временного Отделения земского суда“. Другого дня урядовці прибули на чолі ескадрону гусар. У селян вимагали видати „главных буянов“ та „ходатаєв“. Гусари хотіли взяти їх силою, але селяни поставили тих, кого в уряді думка була заарештувати, в середню юрбу, так що салдати, що підходили поодиночі, нічогосінько не могли зробити. Тоді розпочалася правильна атака на селян. „Укращення дерзких“ досягли, „буяны“ були заарештовані¹⁾.

Розрухи, викликані помісно-адміністративним та державним гнітом, як бачимо, були напруженішими формами протесту, та в деяких випадках це були акти насильства проти урядовців. У більшості ж випадків вони виявлялися у виступах, побоях садибної адміністрації. Найперший, найсильніший удар падає на голови непосредних винуватців селянської неволі. Більшість розрухів скеровано проти „властей помещиками постановленных“.

У. ЯК БОРОЛИСЯ З РОЗРУХАМИ

„Представники порядку“, зустрівшись з настирливою та впертою селянською громадою, в неменшій мірі вперто, до сліпоти не хотіли визнати, що бунтує весь закріпачений люд певного феодального осередку. Зробити такий висновок — це значило зректися тієї офіційної

¹⁾ Справа № 1657 1851 р.

ілюзії, що селяни в цілому „послушны и во всем повинуются“. Правда, „локальний кретинізм¹⁾ селянських рухів допоміг би адміністраторам у разі потреби ізолювати від іншого хліборобського люду та вирядити „в места, нестоль отдаленные“ цілий гурт „смустьянов“. Але інтерес поміщиків, власників „хлібних фабрик“ не відповідав наслідкам таких заходів. Їм потрібні були робочі руки, „знаряддя для обробки землі“²⁾. Підчас багатьох ліквідацій розрухів ми знаходимо прохання поміщиків залишити тих чи інших селян у маєтку, хоч і певно було відомо, що вони брали участь у розрусі. Важливо було полякати, „Ви тільки вважаєте на те, чи відповідають робочі руки кількості здобутого матеріялу; народу ви не бачили та потреб його не знали“ — нарікає Куліш на своїх сучасників³⁾. Тактика заспокоєння бунтівливої громади розрахована на кару „главных буянов“, „нерозумних свободолюбцев“. Адміністрація хоче вирвати з селянської маси осіб найсвідоміших, найенергійніших, що є немов би мозком та нервами непокірного громадського організму.

Відрубати голову руху — от що було найпершим завданням зверхньої класи. Управитель маєтку фон-ден-Брігген наказує отаманові заарештувати тільки Мищенко, що перший формулював ясно та просто причину незадоволення селян, хоч увесь степ ущерб повний був протесту та гніву народнього; катують у першу чергу Маковоза в маєтку Ліхачова, що сміливіше за всіх заявив про те, чим болів та страждав нарід; найбільшого лиха довелось зазнати тим селянам Герсіванова, що взяли на себе тяжкий обов'язок ходити з проханнями, витримувати на собі всю тяганину урядову, щоб вивести своїх земляків до обітної країни волі. Як людина, що відчуває, як швидко наближається смерть, та боїться її, так і кріпацький режим хотів знищити стрілки, що показували, як швидко минає час. Але класі „прологу“ потрібні такі люди, що їхньою долею є катування та муки, потрібні ці стрілки, він знає їм ціну та сміливо бореться, обороняючи їх. Селяни поміщиці Кир'якової нагадали Тимчасовому Відділові через отамана, що вони хочуть у селі своїому мати потрібних їм людей і тому їх „не пускають“. Вони так обороняли своє бажання, що довелось в село приводити військову команду. Не легко було вирвати з юрби в'їждів Герсіванова їхніх „ходаків“. Усім селом ідуть селяни поміщика Ліхачова за заарештованими „привідцями“, своїми земляками, бажаючи не дати катувати їх. „З'явився неписьменний, непоказний, у поганій шинелі салдат і, об'явивши волю, причарував нарід“ — підкреслює граф Кісельов взаємовідносини селян та їхніх оборонців за часів Олександра I на Київщині⁴⁾.

1) Троцький. 1905 р.

2) Герцен.

3) Основа 1862 р., книга п'ята.

4) Забл. „Десят. граф Кис. и его время“, том III.

1

Адміністрація маєтку, звичайно, намагається скути в кайдани таких провозвісників волі, надсилає їх у суд, у стан задля „надлежащих мер воздействия“, іноді катує сама, держить заарештованими в розправі. Управитель Савельєв, побачивши неслух'яństwo, хоче залакати селян. Він, коли його дуже вилаяли селяни, каже з погрозою: „А, та ви такі...“— та йде в кімнати, наказавши конторникові переписати прізвища всіх селян, що прийшли в двір. Потім він звертається до авторитету пана, який за його порадою викликає привідців, щоб умовити їх. Бачивши, що його слова не справили вражіння, що селяни держаться вперто, поміщик наказав заарештувати Чмихова та Підгорнього, закути в кайдани та вирядити до пристава. Поміщика Валківського повіту Кир'якова прохала земський суд викликати чотирьох її селян-бунтівників та одшмагати різками, залишивши двох у тюремному замку. Побитий управитель маєтку Лук'янович звертається теж до авторитету старої власниці цього маєтку Бикової. Управитель маєтку Брігген кричав на неслух'яних, штовхнув „дерзкого“ в груди та нарешті наказав заарештувати Мищенко й вирядити в стан. Але наслідок був цілком для нього несподіваний. Довелося тікати з маєтку від юрби селян самому адміністраторові. „Власть помещиком поставленная“, що рішуче та часто-густо вдало показувала свою силу та карала окремих селян (приміром, як селянина Жагу), розгублюється та виявляє цілковите безсилля, коли їй доводиться мати справу з селянською громадою, що „упорно и настойчиво“ домагається свого. Іноді доводиться цій владі простісінько тікати.

2

Удавшись по допомогу до повітової адміністрації та доставши таку в особі поліція вищої чи нижчої ранги, тільки під прикриттям „увещаний“, „кротких мер“, „решительных мер“ здобував садибна адміністрація певність у своїй силі та праві. Перший мур, 100 тисяч поліцаїв-дворян, у добрій якості якого часто висловлював сумнів і Микола I¹⁾, був нікчемний, щоб стримати хоч би незначні хвилі в часи революційних припливів. Могутнішим муром, об який довго розбивалася хвиля народнього незадоволення та протестів, був низовий державний апарат. Пристав, справник, стряпчий, городничий, маршалок, жандарський офіцер, урядовець особливих доручень, сам губернатор — ось ті „славетні“ лави, розірвати та знищити які так і не вдалося крінацтву. Тільки за їхнім прикриттям державні центри могли, слесами поета, так малювати стан тодішнього суспільства Росії:

„В столице шум, гремят вятни,
Бичуя рабство, зло и ложь,

¹⁾ Промова до Пет. двор. 1848 р. Русск. Архив 1884 р.

А там, во глубине России,
Стоит такая тишина,
Как будто впала в сон смертельный
Давно дремавшая страна!)

Удари в адміністративну покришку все ж не аби-як давались у знаки царству дворянської деспотії. Писалося доноси, штафети, секретні обіжники, розпочиналась „метушня, в якій важко було зберегти терпіння, розсудливість, самовладання“²⁾. Ось чому й траплялися такі випадки, що управитель військового населення Петровську на простісіньку сходку у волості подумав, що то розрух... І полетіли посланці до губернатора з рапортами³⁾. Дуже вже наполохане було панство. Справник повідомляв про бунт у Степанівці Сумського повіту, а урядовець особливих доручень, розглянувши справу як слід, визнав, що ніякісінького бунту не було. Люди, що найближче стояли до мас, що більше, ніж хто інший були налякані соціальною пугачовщиною, які по лінії службовій не менше були зацікавлені в „ненаблюдении никаких случаев неповиновения“,— не могли спокійно ставитися до справи. Не дивно, якщо для втихомирення одного заколоту викликають загін харківської залоги судити винних, військовий суд ухвалює дати сотні шпіцрутенів, присуджують до довголітньої каторги, а губернатор, розглянувши справу, визнає присуд за безпідставний, а заходи втихомирення—за незаконні. Перелякана сама, повітова адміністрація хоче переляком утримати в належній слух'яності й нарід. Тільки тим, що то був властиво „стан облоги“, пояснюються резолюції певного та гордовитого Миколи І на донесення губернаторів про втихомирення повстання: „Все буйства укрощать не потворством, а наказуя виновных даже силою“ (вічний мотив царського уряду, проспіваний коротко та рішучіше в ХХ віці: „Патронов не жалеть“). Становий пристав, а також справник не мають нічого кращого, як до своїх словесних намов додавати різки або ж заарештовувати винних та відсилати їх у стан або в тюремний замок. У маєтку Скалона карають різками „подстрекателей“ та двох молодих селян, що мали намір визволити тих, кого карають. У маєтку Куколь-Яснопольського становий пристав дає наказа заарештувати привідців заколоту. Останні являються з юрбою селян до „страшного начальства“. Пристав бере їх із юрби та під вартою соцьких виряжає їх до стану. Правда, в цьому йому не щастить, і він негайно пише рапорта до земського суду, і в той самий час прохає губернатора дати дозвіл організувати Тимчасовий Відділ. Підчас допиту селянина поміщиків Герсеіанових Шуличенка справник бажав, щоб заарештований дав потрібні йому свідчення; і „при ослушании против сего был избит рассыльным до беспамятства“.

1) Некрасов, том. II.

2) „Древняя и Новая Россия“, 1876 р.

3) Ляхов. Основн. черты. „Навіть у мирній сходці поміщик зарані бачив бунт“.

Не завжди справляє велике вражіння на селян і те, коли з'являється городовик на ганку панської садиби. Звичайно місія справника й пристава закінчувалася перемогою селян. На сцену з'являється установа, що має більше прав офіційно, але фактично — невисокий авторитет серед селянства. Тимчасовий Відділ, у склад якого звичайно входили справник, стряпчий, маршалок, виїздить розслідувати та судити. Часто одночасно виїздить жандарський офіцер із місцевого адміністративного центру та губерський маршалок. Зробивши попередку „повальный обыск“, розпитавши формально про причини незадоволення селян на управителя чи то поміщика, Тимчасовий Відділ тут же на місці провадив і кари. Винних били різками, брали з прохання поміщиків у тюрму. Розслідування в справі селян Ліхачових Тимчасовий Відділ провадив самостійно без участі представників із центру. Селяни приходили у двір „скопом“ та „скопом“ відповідали на запитання про причини. Відповіді були остільки не на користь опікуна та в той самий час і остільки переконуючі, що Тимчасовому Відділові доводилося або виправдувати селян та карати поміщицьку адміністрацію, або ж примушувати селян змінити свої свідчення. Найкращою метою була метода допитувати свідків поодиноці. Відірвані від громади селяни „от невозможности доказать справедливость оговора (?) отказались от своих слов“. Отже, знайдено вихід із важкого становища. З наказу справника, тепер члена Тимчасового Відділу, був схоплений Маковоз, що й підчас індивідуального допиту тримався свого. Маковоза добре побито. З прохання Ліхачова його та ще двох „ослушников“ вирядили в тюрму. На щастя селян, по гарячих слідах судової роботи Тимчасового Відділу приїхав до села жандарський офіцер та губерський маршалок. Останньому в доносі губернаторові про наслідки свого розслідування довелося констатувати ось що: „исправник при допросе людей в одиночку, вероятно, не сохранил должного хладнокровия и тем отнял как у себя, так впоследствии и у нас всякую возможность к раскрытию истины“, з яких саме причин селяни не бажають, щоб Савельев був управителем. Губернатор подальший судовий розгляд припиняє, „привідців зазолоту“ наказує випустити з тюремного замку. Присуд земського суду в своїх наслідках не був би гірший за губернаторську милость, але ждати його довелося б не мало, а люди б конали в тюрмі. Як же солодко там було сидити, ось як розкажує один із сучасників: „Швидко кару різками вважали за особливу поблажливість начальства, раз незгноїло в тюрмі“¹⁾. У тому разі, коли губернатор не припиняв судові тяганини, багато з наших „бунтовщиків“ померло від цинготної хвороби, тифозної гарячки в тюрмі, не дочекавшись присуду. Тактичніші, а тому витриманіші в сутичці з Тимчасовим Відділом були селяни

¹⁾ „Исторический Вестник“, 1903 г., Крылов.

поміщиці Кир'якової. Одностайні, яскраві змістом своїм відповіді громади не вдалося справникові якось заплутати й допитом поодиночі. Знаючи наперед своє безсилля в особистих розмовах із досвідченою в цій справі владою, селяни, мов мур, ховалися за отаку фразу: „Як громада скаже“ й не тільки відсутність „должного хладнокровия“, але навіть і гарячі різки не могли збити селянську громаду з її позиції, тільки ескадрон війська втихомирив селян. У маєтку фон-ден-Бріггена Тимчасовий Відділ знайшов „щире каяття всіх селян“, а тому їх і не винуватили в бунті, тільки „более виновные в подстрекательстве“ покарані були при понятих через поліцейських соцьких 30 вдарами різок кожний.

3

Бували, розуміється, і гірші випадки, досить таки сором'язливі та небезпечні для престижу Тимчасового Відділу, коли йому доводилося сидати що-найшвидше на підводу та тікати світ за очі з села. Розпитавши в конторі Куянівкі про „тих, хто не слухається та ухляється від праці“, Тимчасовий Відділ наказав приставити їх до себе в кімнату засідань. Але несподівано Тимчасовому Відділові довелося мати справу знову з цілим гуртом селян, бо винним на допомогу прийшло все село. Селянам було зроблене словесне „внушение“ та тих, хто більше провинився, вирішено покарати різками. Скоро про-свистіла в повітрі перша різка, як коло з понятих прорвала група активного селянства. Погрожуючи Тимчасовому Відділові, селяни вимагали скасувати постанову. Використавши всі способи словесного „убеждения“, Тимчасовий Відділ поїхав у Віри, наказавши вночі, коли громада заспокоїться, заарештувати найголовніших винуватців, та приставити їх до земського суду для належної кари. До села, що ніяк не заспокоїлося, довелося викликати на постій гусар. Селяни заспокоїлися. Так само довелося Тимчасовому Відділові капітулювати й перед селянами Кир'якової Богодухівського повіту. Тут Тимчасовий Відділ виступав у ролі виконавця судової постанови в справі двох поміщиків сусідів, що сперечалися за участок землі, на якому частиною лежало сільце Кир'якової. Наказано поскидати хати, селян виселити, землю прирізати сусідньому поміщикові. Все було зроблене з потрібною послідовністю та всіма формальностями. Лише про один дрібний деталь забули — не приготували помешкання для тих, кого треба було виселити. Селяни розлютувалися. „Использовав все краткие меры к укрощению народа“, „увещание“ панотця, навіть закликавши в свідки ім'я цареве, справник щиро переконував послухатися його, бо „він виконує наказ царя“. І все ж Тимчасовий Відділ зробив висн. вок, що все це ніякого впливу не справило, і швидкома виїхав. У повіті пишеться листа до губернатора з проханням негайно вислати команду на втихомирнення „впертих“. Правда, губернатор зіпсував

фінал правосудних вчинків низового урядового апарату. На велике незадоволення та скандал Тимчасового Відділу, він причепився до такої дрібнички: „Куди думали вселити селян, яких виганяли з хат“, та призначив нове розслідування.

Закінченіше та витриманіше до кінця в акт уводив у власність Бахметьєва сільцем Єфремівкою. Підготувавши добре ґрунт для вродистого в'їзду Тимчасового Відділу арештом ходаків, „внушавших прочим свободу из владения Бахметьєва и неповиновение властям“, та настрахавши всіх селян, що вони будуть покарані за „безумное свободолюбство“, справник на чолі Тимчасового Відділу прибув на село. Селяни почали вимагати повернути їм заарештованих і тільки в такому разі обіцяли вислухати уводну грамоту. Зробивши першу поступку, згодившись на домагання селян, Тимчасовому Відділові увечері довелося пережити ще зневажливіший для нього момент. Обурені групи селян, зустрівши увечері на вулиці своїх ходаків, яких вели з повіту під вартою, кинулися на неї, розігнали її, визволили заарештованих. Підбадьорені в своєму наступі запевненнями заарештованих, що справа їхня наближається до бажаного кінця, єфремівці зовсім почали не вважати на Тимчасовий Відділ та пропонували йому виїхати. Отже, урядовцям не залишалося нічого іншого зробити, як їхати геть із села. Закликавши на допомогу ескадрон гусар, Тимчасовий Відділ ізнову приїхав відновлювати права нового власника Бахметьєва. „При первом действии военной команды крестьяне пришли в повиновение“ — пише в своєму донесенні справник. Військова команда спробувала в першу чергу взяти ходаків та покарати їх для прикладу. Громада, що зібралася в садибі поміщицькій, почала чинити опір. Селяни поставили ходаків у середину й своїми тілами захищали їх. Довелося атакувати групу селян: гусари сіли на коней і тісним колом почали йти на бунтівників, але на селян перший виступ гусар не справив вражіння; коло селянське, що оточувало ходаків, стало ще міцніше. „Від того, що краї дуже здавили середину, двоє селян упало на землю та були задавлені“ — пише повітовий лікар. „Страдник за справедливу справу“, Роговський, довідавшись про подробиці втихомирення селян Герсіванових у тюрмі від самих самовідців, що на своїх спинах та боках перенесли оце все жахливе втихомирення, пише в своїх „звєстах“, що драгуни кидали аркан. І от ці аркани на окремих селянах залишили дуже великі сліди. Двом вирване було волосся, а саме — Юхименкові та Чумаченкові, але „скоп“ не розбігався. Крім того, Тимчасовий Відділ дозволив використати також „приклады“. Останнім „совершенно было кровопролитие и убийства“. Іван Скрипниченко був дуже поранений в бік, Олекса Бурма від ран на другий день помер. Драгуни на конях урізались в селянську масу, „скоп“ був розігнаний, селяни почали тікати, кинувши двох забитих; потрібні для влади злочинці були схоплені, їх вишпарили, мета була досягнена, авторитет

Тимчасового Відділу відновлено. За добрі наслідки з центру чекали похвали. Зіпсувати справу могли тільки числа забитих та покалічених. Ось чому довелося Роговському писати, що „в справі потаємно число забитих, засоби катування, число покалічених, перебитих та „сохранивших жизнь кровопусканиях“. „Изветы“ Роговського зустріли одностайну відсіч і урядовців, і „свого брата дворянина“¹⁾. „Обидві сторони були зацікавлені тільки в тому, щоб позатуляти всі дірки, через які можна було почути стогін селянства“²⁾, хоч він „лунав із усіх країв Росії — від Москви до Петербургу“³⁾. Перед отаким-о об'єднаним фронтом мало переконуючим було й повідомлення Роговського, що селянам від урядовців ніякого „увещання не было“, що урядовці не почекали відповіді селян, хоч таке повідомлення іноді могло змінити хід самої справи.

4

Повітовий земський суд на своєму засіданні, розглядаючи справу єфремівських селян, простив їхню зухвалість та ухвалив через те, що вони швидко стали слух'яні, звільнити їх від усякої кари. „Смерть Федора Науменко й Прокла Черниченко, задушених в толпе, предать воле божией“.

Класова Немезида повинна була все ж показати своє суворе обличчя. Отже покарано дуже селян-ходаків у справі єфремівських селян. Шуличенка позбавляють усіх „прав та привілеїв“, його карають 60 ударами різок та двома роками арештантських рот, чотирьох уповноважених позбавляють теж „прав та переваг“, карають 50 ударами різок та віддають на 1 рік арештантських рот. Скрипниченка карають 60 ударами різок, але не позбавляють „прав та привілеїв“ і залишають у селі. Важаючи й морально й матеріально відповідальність за розправу над єфремівцями зняти з урядовців, земський суду ухвалює Скрипниченка та Шуличенка „по случаю смерти двух человек“ віддати церковній покуті, прогонні та підводні стягати з ходаків та їхнього майна. Тільки в одному вважає себе за неправомочного земський суд, а саме судити мертвих, і тому робить висновок: „о крестьянине Андрее Скрипниченко суждений не иметъ за смертью оного“. Харківська палата карного суду присуд затверджує, скасувавши досить сумнівне „духовне покаянне“, та, визнавши за нездійснене стягати витрати на слідство з окремих селян, ухвалює, що їх треба перекласти на всю громаду.

1) Повалішин. „Рязанские помещики и их крепостные“. „Якщо я побачу, що мій брат дворянин зарізав чоловіка, то й тут піду під присягу й скажу, що нічого не знаю“ кавав марш. Реткин.

2) „Исторический Вестник“, 1903 р., Крылов.

3) Герцен. Колокол.

Своєрідним променем свідомости в темному царстві насильства та класової короткочасної тактики є клопотання поміщика Лук'яновича за своїх селян, що побили його управителя. Поміщик немов би відчував, що причина заколотів його селян не в них, а в умовах життя, в нормах відносин. У повітрі тоді відчувалися ліберальні подуви реформ. Не кожен землевласник, але свідоміші з них, визнали для себе за краще мати сусідами не заляканих та злих, але дружньо настроєних хліборобів. Лук'янович, очевидно, з отаких мотивів прохав залишити справу його селян без наслідків, заявляючи привселюдно, що вони, мовляв, незабаром будуть вільні, і тому незручно їх карати. обачність у способах утихомирювати іноді знаходила своє здійснення, як виняток, у нормі спрощеної механіки бюрократичного правосуддя. Староста Кибитченко, селянин поміщика Скалона, радив односельчанам не давати Тимчасовому Відділу карати привідців. Занепокоєний Тимчасовий Відділ викликав команду з харківської залози та віддав Кибитченка під військовий суд. Прогнати 5 разів через сотню солдатів шпіцрутенами та заслати на каторгу до Сибіру — отака була постанова військово-судової комісії. Надіслали присуд на затвердження губернаторові. Останній скасував постанову суду, суддям зробив сувору догану за втручання в справи не їхньої компетенції (військовий суд міг судити тільки за опір військовій команді), а розслідування доручив зробити цивільному судові.

Не можна не зазначити оригінальної форми втихомирювання селян поміщиці Кир'янової. Не припинивши бунту, Тимчасовий Відділ викликав військову команду, команда побила різкими найаухваліших і селяни втихомирилися. Щоб закріпити слух'яність їхню, Тимчасовий Відділ узяв із селян „підписку про строгу слух'яність поміщиці“. Оцей спосіб із юридичного боку для того часу був непослідовний. Це зазначив іще Микола I з приводу подібного ж випадку в практиці одного з губернаторів Костромської губернії¹⁾. Дворянство та їхні урядовці забували навіть про розмір прав кріпаків, коли хотіли ще найбільше та найдовше припинити їхні заколоти. Отже засоби боротьби зверхньої класи через свій уряд з революційними виступами покріпачених народніх мас, розкиданих по численних селах та хуторах Російської імперії, були такі: насамперед „кроткие меры“ або „словесные увещания“; по-друге, „заходи поліцейського впливу“ або „обыкновенные меры воздействия“ при поліцейському управлінні або на місці вчинку „для морального вразумлення других“²⁾; по-третє, постійні військових команд; по-четверте, езекуції та атакування гурту солдатів; по-п'яте, ізоляція в тюремних замках „головних винуватців“ та „привідців“; по-шесте, суд, що позбавляє всіх прав та

¹⁾ Середонин. „Исторический обзор деятельности комитета министров“.

²⁾ Справа № 105/125. 1859 р.

привілеїв, що б'є нагаями та засилає в „арештантські роти“ цивільного відомства. Вживає цих заходів повітова адміністрація — пристав, справник, предводитель дворянства, стряпчий — то через соцьких, десятицьких, понятих, то через поліцейських службовців та салдатів. Судять представники повітового дворянства, власники десятків та сотень „неслух'яних хлопів“.

Так старі форми громадського життя обороняли своє право на існування. Але це були останні конвульсії. Навіть Микола I іще в 40-х роках це розумів та на засіданні державної ради заявив: „Усякому розумному спостерігачеві ясно, що теперішнє становище не може тривати завжди“¹⁾. Старий режим відходив у минуле перед розгорнутим фронтом збурень народніх мас. Сутички були незначні. „Більшість заколотів мали мирний характер, то були вибухи, які не виходили за межі окремих кріпацьких осередків та які порівняно незначні були що до сили з'єднаности опору повсталих“ — говорить Ол. Коц²⁾. Зате яскраво видно їхню масовість, безмежну соціяльну екстенсивність. Що більше розроблятиметься матеріяли місцевих архівів, то більше об'рунтована буде думка Пичети: „історія кріпацтва в другу чверть минулого століття — це історія постійних селянських розрухів“³⁾. Вони виразно та наочно покажуть, що вся кріпацька Росія пробувала в „становищі хроничної революції“⁴⁾. Надходив величезний соціяльний конфлікт, заходила велетенська буря. Зверхній класі треба було затримати її. У наслідок цього й розпочалися реформи 60-х років. „Тільки розумні заходи могли врятувати нас від різанини“ — так думав один із свідомих сучасників — Кошельов. Дворянський уряд послухався голосу розуму.

O. NASARETS

For the history of the forms of the peasant struggle their liberation

In this article the writer tells us about the peasants' movements in the time of slavery (40 — 50 years) in the Slobodska Ukraina. The archive materials are widely used, because the writer thinks, they gives more vividly facts than the central archive funds. All the movements are divided in two parts: passive and active movements. Passive movements are the suicides, the flights, the hearsayings, the trunkards. The rest are active movements. By the number of partakers they can be divided on the individual and collective.

1) Семевский. Крепостной вопрос в России, стор. 61.

2) Е. Коц. Крестьянское движение в России.

3) Пичета. „История крестьянских волнений в России“.

4) Ляхов. „Основные черты социальных и экономических отношений в России“.

By the intensivity and tension they can be divided on the revolutionary and loyal.

The most considerable movements were:

1) In the estate of Gersivanov in the village Efremovka which was appeased by the detachment of soldiers; 2) in the estate of Kucol-Janosolsky in the Soumsky district, on the plantations of beet - roots and sugarworks; 3) in the estate of Kiriakow in the Valkovsky district; 4) in the estate of other Kiriakow in Ahtirsky district; 5) in the estate of fon - de - Briggen. A heavy fate had all the rebellions. They received all the punishments, beginning from the „wordly persuasion“ to the whips and Sibir.

But those movement have a great role in the time before the reform.

Нариси з історії військових поселень на Україні

I. РУХ КАЗЕННИХ ОБИВАТЕЛІВ ЗМІЇВСЬКОГО ТА ВОВЧАНСЬКОГО ПОВІТІВ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ 1817 — 1818 РОКУ

Система військових поселень Росії першої чверти XIX віку. Організація слобідсько-українського військового поселення 1817 року. Огляд та характеристика архівних матеріалів. Скарги та прохання мешканців на найвище ім'я, надсилка ходаків. Слідство Ілліна. Форми колективної неслухняності мешканців, „явные возмущения“ їх. Поширення руху по всій окрузі. Приїзд Аракчєєва та його тактика. Ліквідаційна доба руху: військово-судові справи та заслання. Гасла руху та їхні соціально-економічні передумови

Система військової організації держави, відома під іменем „військових поселень“, широко поширена була в Росії за часів царювання імператора Олександра I — між 1816 — 1825 р.р., бо першу дуже невдалу спробу організації могилівського військового поселення 1810 р. припинила війна 1812 року.

1816 року були знову організовані військові поселення в Новгородській губернії для піхоти та артилерії, а 1817 року утворено два кінні військові поселення: Слобідсько-українське військово-поселення у Вовчанському та Зміївському повітах Слобідської України та Бузьке поселення в кількох повітах Херсонської губернії. До кінця 1825 року на всій території тодішньої Росії поселено: 12 гренадирських полків та дві гарматні бригади в Новгородській губернії, 6 піхотних полків у Могилівській губернії, 16 кінних полків у Слобідсько-Українській, Катеринославській та Херсонській губерніях (всього щось із 150 тисяч війська).

Після 1825 року починається ліквідаційна доба в житті військових поселень, бо через організацію цих поселень не була розв'язана в Росії ні проблема збільшення військової сили, ні проблема поєднання фронтальної служби з господарюванням на землі. Новгородське поселення після повстання 1831 року було перетворене в округи заохотних салдатів; 1836 року військові поселення кінноти були взяті під управління начальників дивізії та ескадрони перейменовано на волості,

а 1857 року військові поселення були остаточно зліквідовані — вони перейшли до міністерства державного майна.

Військово-поселенська система, що її провадив у життя уряд Олександра I, зустріла з найперших моментів її існування великий протест тих казенних селян та козаків, що повинні були стати за об'єкт цього експерименту: час організаційної доби їхнього існування, а також кілька дальших років їхнього відносного „розквіту“ (1817—1825 р.р.) можна сміливо назвати добою революційних вибухів, іноді цілком стихійних, іноді ж таких, що набирали форми більш або менш організованого протесту. Так, приміром, організації Новгородських поселень заважали заколоти „буянов, шалунов, людей дурного поведіння“, як казав Аракчєв. До Петербургу надсилалося ходаків, щоб подати скарги на нього. Всіма способами селяни виявляли своє „строптивість“ та „неудовольствня“.

У поселеннях кінноти, тоб-то в Слобідсько-Українській та Херсонській губернях, переводження казенних селян та бузьких козаків на нове становище військових поселенців зустріло найсильніший опір. Та й це зрозуміло: державні, або казенні селяни доби, яку ми вивчаємо (не кажучи вже про козаків), не вважаючи на нерівномірний розподіл землі, на неурівняльний розподіл повинностей та цілковиту залежність від земського справника, що його обирало дворянство, проте були найвільнішою та найзабезпеченішою категорією з усіх категорій сільського населення, що були тоді в крпацькій Росії: вони користувалися з деяких маєткових, особистих та виборчих прав, а „Всебірка Законів“ називала їх „вільним сільським станом“.

На Слобідській Україні категорія казенних селян склалася історично ось як: за часів Катерини II, після скасування козацької служби (1765 р.) козаків та їхніх підпомічників перетворено на військових обивателів та оподатковано подушним податком. Звільнені від козацької служби, вони мали цілковиту змогу взятися до хліборобства та промислів на своїх козацьких землях та вгіддях. Далі ці військові обивателі, неприписані до купецтва та міщанства, разом із вільним поснільством та іншими елементами й становили категорію казенних селян, що повинні були виконувати встановлені повинності та виплачувати податки на користь держави.

Зрозуміло, що ці колишні козаки та колишні вільні посполиті, що звикли обробляти власну, яка дісталася їм шляхом вільного займу та обробки, землю, не могли не реагувати на організацію військового поселення, тоб-то на найвищу форму крпацтва.

Цікаво простежити за проектом поселення кінноти¹⁾, відзначити, які були ті зобов'язання, що їх брав на себе уряд що до округ поселення кінноти та що він вимагав замість того від селян, що входили

¹⁾ Лефортовський архів № 3371 по каталогу „Проект учредження о военных поселении кавалерии“ СП, 1817 г., ч. I.

до складу округи. Згідно з положенням усіх працездатних селян до 45 років включно „коренних жителів“, яких називає законодавець, тоб-то селян тих казенних сіл, що згідно з найвищим указом повинні були перейти на становище військових поселян, негайно розподілялося на три групи: на так званих військових поселян „хозяев“, на помічників їхніх та на салдатів дійових частин. Всі вони повинні були стати хліборобами й салдатами одночасно. Всі вони звільнялися від тих державних податків та земельних повинностей, що їх виконували вони раніш, та повинні були одержувати від казни повне військове приладдя. Разом із своїми помічниками вони повинні були складати одне трудове господарство, одержавши від уряду в користування казенний участок землі для спільної обробки його, деякі хліборобські знаряддя, насіння для першого засіву (для бідніших), а також право користуватися з громадської землі для випасу худоби та сіножати.

На цю складну господарчу одиницю, тоб-то на військового поселянина-господаря з родиною та помічника його з родиною, що повинні були оселитися в одній хаті, покладено обов'язок прогодувати ще двох салдатів (так званих постояльців), а також їхні родини, якщо ті салдати були жонаті (тільки спершу уряд давав останнім їхній салдатський пайок).

Сума натуральних повинностей негайно ж із моменту переходу на становище військового поселення мала дуже збільшитися. Так, постачати кінському заводові сіно повинні були цілком, за розрахунками уряду, військові поселяни; догляд та утримання коней, дорожня повинність, ціла низка варт у казармах, у стайнях, на випадок пожежі, підводна повинність, участь у будівельних роботах та ціла низка іншої роботи, що мала зв'язок із організацією військового поселення — все це повинно було відібрати більшу частину трудового дня та енергії військового поселення. Якщо ж додати сюди військове навчання (три рази на тиждень взимку, два рази на тиждень влітку) та цілу довгу низку обов'язків поліцейського характеру, те, щоб у хаті та на вулиці не було ані однієї плями, не було бруду, цілу низку нових обов'язків що до своїх дітей, то ми дійдемо шляхом простісного арифметичного додавання до висновку про цілковиту утопічність усіх цих вимог у цілому. На останньому місці повинне було опинитися у військового поселянина його власне господарство, яке проте за розрахунками уряду мало прогодувати ще дві зайві салдатські родини. Якщо до всього цього додати неминучу господарчу руїну в наслідок наказів про переселення мешканців із одних сіл у другі й заборони закінчувати вже розпочаті будівлі, у наслідок наказів про відбирання дітей, для того, щоб віддати їх у спільні мешкання, якщо ми уявимо собі такою ту господарчу кризу, що викликана була тим, що дорослих синів записували в дійові частини, коли уявимо собі побоювання за свою власність та господарство в зв'язку

з цілковитою зміною побуту — ми зрозуміємо цілком отой хаос та колотнечу, що розпочалися з перших же кроків організації Слобідсько-українського військового поселення.

Одним розчерком пера казенні обивателі 12 сіл Слобідської України з умов цілком с.-г. життя повинні були перейти на військове становище, замість звичайного життя опинитися у військовій казармі, з її дисципліною, муштрою, формою, докладною регламентацією всіх боків життя її мешканців.

Якщо ми вважатимемо й на той факт, що командний апарат цієї складної військово-хліборобської колонії, в особі військових начальників та так званих „полкових комітетів“, був цілком невідготований до своєї відповідальної господарчо-адміністративної роботи, коли ми візьмемо до уваги й те, що й із самої мети організації військових поселень уряд робив таємницю, коли згадаємо, що місцеве начальство повинно було керуватися виключно наказами з центру — Аракчєва, як начальника всіх військових поселень, коли згадаємо, що не було взято до уваги соціально-економічні та історичні умови окремих районів, зокрема України, ми легко зможемо уявити собі той стан селян, тубільних мешканців, якві трохи пізніше сам Аракчєв характеризував, як „состояние ужаса, печали и онемелости“.

Студіюючи історію Слобідсько-українського військового поселення, я натрапила, переглядаючи матеріали Харківського Історичного Архіву, на кілька наказів графа Аракчєва, що змістом своїм привели мене до ось якої думки: ці накази могли з'явитися тільки в наслідок серйозної боротьби між урядом та мешканцями Слобідської України, бо вони явно відсували організацію військового поселення на невизначений строк¹⁾. (Я докладно обґрунтую цю думку далі).

У літературі про військові поселення, треба сказати й взагалі дуже небагатій, зустрічається тільки дуже невиразна згадка Богдановича²⁾ про те, що „поселення уланских полков Слободско-Украинской губернии тоже не обошлось без волнений“. Далі наводиться на півсторінки кілька вириків із донесень начальника з уланської дивізії про чутки, що ширяться в поселенні. Ось і все, що є у всій історичній літературі про це питання. Для мене стало цілком певне, що треба пошукати матеріали в центральних архівосховищах, коли його нема в Харкові. Я не помилилася: у Лефортовському відділі

¹⁾ Див. накази головного над військовими поселеннями начальника графа Аракчєва корпусові поселених військ за 1818 р., № 1, 2 та 3 — Харк. Іст. Арх., фонд військових поселень.

²⁾ „История царствования Александра I“, т. V, стор. 365. Крім того, в „Книжкоі Старине“, 1884 р., грудень, опубліковані 23 листи Аракчєва Лисаневичу — начальникові Слоб.-укр. військового поселення; деякі місця цих листів за 1818 р. вказують на те, що селяни зустріли поселення далеко не спокійно, хвилювалися, скаржилися.

Архіву Червоної Армії в Москві є так званий „Архивний реєстр делам Главного Штаба его имп. велич. по военному поселению“ за 1810—1832 рр., тоб-то частковий опис того величезного фонду справ про військові поселення за весь час їхнього існування (з 1810 до 1862), фонду, що зберігся до нашого часу майже цілком у Лефортовському Архіві.

Між справами, що стосуються до Слобідсько-українського військового поселення, є одна справа 53(5) під назвою „Особое дело о происшествии в округе военного поселения Таганрогского полка с 1 декабря 1817 г. по 25 декабря 1818 г.“. Справа в палітурці, має 317 сторінок, містить у собі 57 чисел різних паперів із додатками; документи дуже добре збереглися, переважно на аркушах паперу для писання, папери ці почасти оригінали, з помітками Аракчеєва, почасти копії.

Оця справа — це в цілому діловодне листування — донесення, рапорти, листи та пояснювальні записки Слобідсько-Української цивільної влади губернатора Муратова та начальника уланської дивізії генерала Лісаневича (близько 30 рапортів) центральній владі, тоб-то Аракчеєву та імператорові Олександрові.

Крім донесень, є тут ціла низка військово-судових справ із різними додатками — списками змовців, присудами про карі то-що. Іншими словами, перед нами всі документи офіційного характеру, що пов'язані з рухами селян Слобідської України за часів організації військового поселення. Ні в одних відомих мені записках та спогадах про військові поселення не відбився ні одей момент, ні життя Слобідсько-українського військового поселення взагалі.

Ці офіційні дані сміливо можна взяти за основу викладу фактичної картини руху. Ціла низка деталей указує на те, що місцевий уряд швидше зменшував, аніж перебільшував масштаб руху. Так, протягом цілого місяця генерал Лісаневич не повідомляв, що вже почалося „беспокойство“. Крім цих матеріалів, що переказують події зрізь призму-психологію начальства, ми маємо в цій же справі низку документів, що виходять непосредньо від вищої сторони (я маю на увазі низку всепідданчих прохань мешканців, доручальних листів жодакам, наслідки допиту мешканців), цілу низку документів, що дає змогу відтворити чимало побутових живих деталей того, що відбувалося. На підставі цієї справи з додатком деяких документів, що переходять в Харк. Істор. Архіві (накази та інші матеріали), та офіційних наказів у друкованих матеріалах я роблю спробу дати фактичну картину руху в усіх його деталях, зробити деякі загальні висновки про характер та причину його.

1816 року розпочалася праця що до перепису населення та майна деяких казенних сіл Зміївського повіту Слобідської України; в квітня 1817 року дано кілька найвищих указів, на підставі яких

* Вуз. зб. іст. укр. культ.

10 казенних сіл Зміївського повіту (Мохначі, Шолудьківка, Гнилушка, Гиніївка, Андріївка, Балаклея, Вовчий Яр, Малиновські та Граковські хутори, а також частини слободи Лиман) та з села Вовчанського повіту (Печеніги, Кицівка та Базаліївка) повинні були перейти з цивільного управління у військове¹⁾.

Задля керування цими селами призначено в м. Чугуєві особливу тимчасову комісію керування округою військового поселення кінноти; командирові з уланської дивізії, що незабаром була перейменована в 2, було видано 50 тисяч крб. на початкову організацію, була призначена особлива межева комісія для розмежування земель; Слобідсько - українська казенна палата повинна була припинити збір державних податків. 3-я уланська дивізія в складі своїх 3 полків — Таганрозького, Серпухівського та Борисоглібського, згідно з особливими грамотами від 15 серпня 1817 року²⁾, одержала постійну осілість у вищеназваних селах, тубільним жителям також було об'явлено про те, що вони стають військовими поселенцями на корисних для них правилах. Але селяни з перших же моментів свого нового устрою не визнали своє становище за корисне, та почали вживати всіх можливих для них заходів півлегального характеру для свого визволення.

Як відомо, подавання скарг та всіляких прохань на найвище ім'я було одним із найбільш поширених побутових з'явищ крпацької Росії. Надто багато подавали скарг на своїх поміщиків крпаки за часів царювання Павла I.

Казенні селяни також не одного разу зверталися на найвище ім'я, коли їх приписували до фабрик та заводів. Отже і за часів, що їх ми вивчаємо (1817-1818 р. р.), коли казенних обивателів, тоб-то державних селян почали повертати у військових поселенців, вони на-самперед почали подавати скарги та надсилати ходаків до царя.

Зокрема, слобідсько-українське селянство Зміївського та Вовчанського повіту через деякий порівняно короткий час після організації Слобідсько-українського військового поселення знаходить нагоду, щоб підчас проїзду великого князя Михайла Павловича через Харків подати йому два прохання; два старих селянина із села Печеніг (Вовчанського повіту) та 5 старих селян із Шолудьківки, Гиніївки та Мохнача (Зміївського повіту) подають два прохання про те, щоб скасоване було військове поселення. Вони „сделали влияние

¹⁾ Див. „Сборник исторических материалов, изв. из арх. с. е. и. в. канцелярии“ под ред. Дубровина, вып. V, № 42-46., II., 1892 г.

²⁾ Як відомо, Чугуєвський уланський полк за найвищим наказом від 19 грудня 1817 р. (див. I Повне Зібрання Законів, том 34, № 27190) також перейшов на однакове становище з 3-ма іншими полками 3 уланської дивізії. Але через те, що в даному русі він не брав участі, бо вступив фактично пізніше на становище військового поселення, я не буду торкатися його історії в цьому нарисі. Історії руху мешканців цього полку присвячено окремий нарис далі.

на других“, як пише Лісаневич у своєму рапорті до Аракчєєва. Великий князь Михайло Павлович передав ці прохання слобідсько-українському цивільному губернаторові Муратову, губернатор передав їх у свою чергу Лісаневичу, Лісаневич дає 22 листопада 1817 року такий наказ в комісію тимчасового управління округою військового поселення:

„Поданные прошения, как оные недельные и противно намерениям гос. имп., переданы мне через слободско-украинского губернатора без малейшего уважения всего того, что в оных прошениях прописано, а как по сему податчики прошения, хотя подвергаются вместе с ними и согласные примерному наказанию, но я, уважая, что сие произошло из недоразумения и худых толков простил их всех“.

Лісаневич пропонує комісії тимчасового управління, як вищій інстанції, наказати комітетам полкових управлінь, що в їхньому розпорядженні були всі справи що до господарства та управління кожного полку, об'явити на загальному зібранні поселенців сіл, які подавали прохання, що

„прошения их возвращены мне без всякого уважения их дерзновенных просьб, при том строжайше внушить всем военным поселенцам, что коль скоро после сего и еще кто вздумает какие бумаги составлять, отлучаться и подавать, таковые, как нарушители общественного спокойствия и не повинующиеся закону учреждения, по всей строгости законов суждены и примерно наказаны без всякой пощады будут“.

Крім того, гроші, зібрані з громади для виплати за складання прохань губернському реєстраторові Шрамкову, Лісаневич наказує відібрати у повірених та роздати їх мешканцям, а також

„отобрать составленные доверия и другие бумаги к подачам и при обществах, разодрав их, уничтожить“.

Всі папери та оригінали прохань були знищені „в виду общества“ як „недостойні“.

Губерський реєстратор Шрамков згідно з найвищим наказом від 4 грудня був відданий під карний повітовий суд. У зв'язку з цією справою стурбований Лісаневич наказує комітетам полкового управління виявити причини зміни „в поняттях их о цели военного поселения“. Ось як відгукнулося військово начальство на перше прохання, але не вважаючи на обіцянки не подавати більше прохань, не вважаючи на великі погрози начальства покарати селян за подання прохань, оті таки села знову складають секретно прохання, на загальному сході обирають вірника, який їде до Білгороду та надсилає два прохання на найвище ім'я від мешканців отих самих сіл.

Наводжу ці прохання майже цілком, бо вони подають цікавий побутовий матеріал:

„Августейший монарх, всемилостивейший государь! Жители слободы Гинеевки, Мохпачи, Шелудковки и Гнилушки испоручили нам данными за подписом рук их доверенностями прибегнуть к вашему имп. вел. всещедрому милосердию и просить о нижеследующем вашем монаршем разрешени. Вышеуказанные верители наши, издревлесостоящие под предводительством всер. державы, имели свободу пользоваться жалованными монаршими привилеями, отбывали все требуемые к военной службе повинности, поставляли повсегда поочередно на службу рекрут без всякой недоимки, не чувствовали никакого отягощения, находились в полном спокойствии. Ныне по обращении верителей из описанного звания и подушного оклада в военное поселение Борисоглебского полка за недостатком в оных воинских чинов по неприбытии еще и до сего времени тех, кои поступили, предали в рекруты из вышеописанных селений из обывателей состоят на службе в других полках, начальство сего полка определило в действующие эскадроны на службу таковых, кои оставили в домах своих престарелых немощных отцов и малолетних детей в горестном положении, а другие записаны в резервные и бытием первых на всегдашнюю, а последних на ежедневное учение, но сим еще не окончен недостаток в хозяйстве и самих хозяев учением наравне с резервными и отбутными занимают. Так что имеющийся в озимах хлеб остается необмолоченным, а скот описанный в хозяйстве за неимением корму и по не перевозом за недосугом из полей и лугов сена остается без продовольствия и можем вообще за упадком оного лишиться состояния. Да и кроме того, престарелые и малолетние в домах остались по неизможению своему выготовить корму вынуждены уже с сожалением над скотом кормить хлебом в снопах, а на будущую весну за недостатком не будем и жать, и по сих же обстоятельствах совершенно могут теперешние военные поселяне лишиться всех собственности и дневного с малолетними и престарелыми пропитания и претерпеть самое бедственное состояние“.

Далі скаржаться на те, що їх приводили до присяги силою та навіть і били:

„Всеавгустейший монарх, возари на невыгодное наше положение, внемли плачу молящихся и престарелых жителей и малолетних детей, повели оставить верителей наших по прежнему в обывательском звании, взносить подушные сборы, поставлять по очереди в набор рекрут и пользоваться старозаимочными в позволительное время запяками, на коих поселенные ныне дома и выращенные сады трепещут ныне от грозящего им нашего переселения“.

Так само цікаве прохання мешканців с. Печеніг, де був розташований Таганрозький уланський полк та мешканці якого повернені були у військових поселян. Крім деяких місць цілком аналогічного

тексту із змістом попереднього прохання, тут уже є й скарга на зловживання місцевого військового начальства, полковника Степанова, акції:

„Запретил посев озимого хлеба и, выбрав всех, кроме малолетних и престарелых, выстрижа головы и разставя из домов своих по другим селениям, производит ежедневное полковое учение и потребляет в разные работы и притом без всякой предним виинности и буняства, назвавши бунтовщиками, запер на гауптвахте 34 чел., более суток морил голодом и, выпуская, бил без пощады и причинил багровые раны, и о новом горестном положении паче малолетних и престарелых, кои ныне почти без дневного пропитания просили словестно начальника своего г. Лисаневича удовлетворение и не получили, а в присутственные места нашей губернии от нас никаких прошений не принимают“.

Писали це прохання протягом грудня, про це говорить помітка: „грудня 27 дня 1817 р.“. Далі йдуть підписи за цеписьменних на кількох сторінках паперу.

Мешканці села Балаклєї, що увійшло цілком у склад 3-го полку 2 уланської дивізії, Серпухівського уланського полку також складають на ім'я свого вірника Григорія Онуфрієвича Бандалета повну довіреність, у якій пишуть теж саме, що й поселяни Таганрозького та Борисоглібського полку, та прохають „залишити в обивательському званні та подушному окладі“. Підписи теж займають 7 сторінок. З цієї дорученістю свавільно відлучилися до Москви, щоб побачитися з царем (як повідомляє Лисаневич Аракчеева), на початку січня 2 ходаки — Григорій Бандалет та Іван Линник.

Ми бачимо, що всі петиції говорять про одне й те ж, часто в одній і тій же словесній формі. Треба думати, що оте надто уважне начальство зовсім не звернуло уваги, не побачило ні злочинних сходів, ні зборів грошей для ходаків та складачів прохань. Ці листи-скарги дійшли до імператора Олександра, і він звернув на них увагу.

„С ночною почтою вчерась получил я прилагаемые два прошения. Одно лишь повторение тех, которые были поданы Мих. Павл., а другие уже жалобы на образ обращения с военными поселянами полковника Степанова. Все сие заслуживает внимания, дабы не испортить столь хорошо начатое дело. На сих днях надеюсь с тобою сам увидеться в Бронницах и подробнее поговорить. Пребываю навсегда тебе искренне привязанный Александр“, пише він Аракчееву¹⁾.

Ось саме з таких міркувань імператор наказує генерал-майорові Ілліну разом із підполковником Кочубєєм виїхати негайно до Змієва, щоб на місці розслідувати ті скарги „посредством личного вашего где должно обозрения“. На випадок же, коли ці скарги будуть вивані за несправедливі, генералові наказується виявити „настоящую

¹⁾ Див. Николай Михайлович. „Александр I“, стор. 638.

причину“, довідатися, „кто был в оном наставником“ та виявити привідців „буде кто таковым окажется“¹⁾.

Іллін з Кочубеем з'явилися для розслідування скарг до Змієва в 2 уланську дивізію, і від 16 лютого ми маємо вже кілька документів, що дозволяють нам зробити кілька спостережень про те, як провадилось це розслідування та які були наслідки його для мешканців. Документи ці такі: 1) рапорт підполк. Кочубея з копією донесення Ілліна від 16 лютого; 2) рапорт-донесення Ілліна від 15 лютого з додатком наслідків обслідування на 6 дрібно пописаних аркушах; 3) пояснювальна записка Лісаневича Ілліну від 16 лютого 1818 року²⁾. У своєму донесенні Іллін підкреслює недовірливість мешканців до військового начальства, а також „упертість“ їхню. Так, вони часто відмовляються давати свій підпис під свідченням. Переходячи до конкретного змісту скарг Іллін, не заперечуючи самого факту, що не вистачає корму та насіння для посіву, говорить, що це трапилось почасти через посуху, а почасти від „нерадения, лености и даже от уныния нового их преобразования“. Далі він дає загальний свій висновок, що зловживань військової адміністрації не було, скарга на полк. Степанова несправедлива; справжньою ж причиною незадоволення мешканців є їхня нова служба та становище, відокремлення синів та з'єднання сімейств, „что у них по прежнему обычаю необыкновенно“. Що до привідців, то хто вони такі, нема ніякої змоги довідатися, бо в них помічається однодушність і всі зібрання вони робили по хуторах та вночі, підкреслює Іллін солідарність селянську та конспіративність їхніх вчинків. Найбільше воно повинно бути в хуторщиках та багатіях, що, користуючися з бідности небагатих, збагачували себе різними способами, що їм у новому їхньому становищі робити буде неможливо, виставляє він свою гіпотезу. Записка Лісаневича з відомістю про засів хліба доводить, що засіяно було досить, але що посуха та до того навмисне недбале ставлення до свого господарства привели його до руйнації:

„По взятим секретным сведениям, — пише Лісаневич, — в некоторых местах до такого дошли ожесточения, что не хотят вовсе заниматься хозяйством, дабы лишить себя способом быть в. поселянином“.

Отже маємо непосредні вказівки на свідомий саботаж та страйк. Крім того, були випадки цілковитої відмови мешканців від казенного майна, продажу власної худоби та иншого майна, бо боялися позбутися власности. Перейдімо до свідчень мешканців. На запитання, чи було заборонено сіяти озимину, мешканці відповідають, що заборони не було, але все ж таки вони не сіяли через нову службу, бо саме

1) „Сборник исторических материалов“, вып. V, стор. 230.

2) Див. справу № 53/5, стор. 58 — 63.

в гарячий час розпочався перепис, на який забирали цілі села та тримали цілу добу, а іноді так і по три; деякі з військових поселен-господарів, як заявляли мешканці, не можуть обмолотити хліб через свою старість. А інші „от горести сей новой назначенной рода службы“.

На допиті мешканців Серпухівського полку вони заявили низку претензій на неправильні вчинки начальства; на те, що їм не видають провіанту, не дають грошей на перевіз сіна, дошок, за будівлю лазарета, на те, що їхні будинки та дерево брали цілком безплатно, на те, що їм, щоб перевезти інвалідів із с. Балаклеї до Зміва, довелося прогаяти аж 7 день; вказують вони також і на незаконні домагання постояльців, на те, що їхні будинки були взяті на загальні потреби й т. д., тоб-то на низку незаконних вчинків адміністрації.

У всіх допитах є загальні стереотипні місця про те безпорядне становище, що в ньому опинилися мешканці, та всі допити закінчуються категоричним проханням залишити їх по-старому казенними обивателями. Крім того, в кожному допиті мешканці вимагають, щоб їх залишили по старих їхніх оселях, щоб не відокремлювали кантонистів („просим детей не отделять“), також прохали про нез'єднання сімейств. Ці пункти є по всіх допитах.

І мешканці, і комісія Ілліна, і генерал Лісаневич цілком яскраво та виразно констатують факт категоричного небажання мешканців бути військовими поселенцями. Звідци їхня неслухняність, невиконання нових обов'язків, великий сум, скарги та инци. Становище військових поселенців вони сами характеризують, „как самое горестное и несчастное положение“.

Кілька фраз генерала Лісаневича, як ось: якщо призначати в один дім або в участок 4 душі, зайняті службою, може трапитися, що всі вони жонаті або з родиною, або його увага з приводу того, що мешканці вважають для себе за великий тягар підводну повинність, а як же вони потім будуть заготовляти та приставляти овес та сіно для кінського заводу зовсім без грошей — показують, що виникає деякий сумнів у тому, наскільки доцільні ці основи військового поселення, навіть у генерала, що трохи побачив на місці реальну дійсність, організовуючи військове поселення.

У наслідок допиту мешканців та обслідування їхнього маєткового стану, комісія Ілліна прийшла до висновку, що скарги мешканців на різні зловживання та несправедливість військового начальства „ложны“, що причина неслухняности та навіть заколотів не пригноблення, але незадоволення „по новому образованию“, зокрема ж їх найбільше всього турбує нова служба та положення, відокремлення синів та з'єднання сімейств, що для них по колишньому звичаю незвичайно є. Треба думати, що комісія робила підчас допиту певний вплив на мешканців, погрожувала їм та вговорювала їх, а, може, те

чи инше забороняла — на це нам вказують трошки невиразні вказівки Ілліна, що багато з поселян, що давали свідчення, відмовились, однак, дати свої підписи та ніяк їх не можна було присилувати це зробити. З цього ясно, що свідчення були силувані. Беручи на увагу те, як провадилося допит, ми все ж повинні дивуватися, як ото мешканці могли добитися того, що в кінці кожного допиту записано було одностайне прохання всіх та кожного „желали бы остатися на прежних своих правах“. Цікаво, що начальник поселення, дивізійний генерал Лісаневич, не був ображений тим, що призначено комісію для обслідування. В листі до Аракчеева він дякує за призначення Ілліна та подає йому всіляку допомогу. Отже можна зробити загальний висновок, що хоч скарги мешканців і дійшли до імператора й була призначена окрема комісія розслідувати їх, але це не дало ніяких добрих наслідків для мешканців. Цікаво простежити за документами про наслідок так званого „верующего письма“ мешканців Серпухівського уланського полку с. Балаклеї, подати який було обрано двох ходаків. У цьому листі мешканці скаржаться на „образ“ військового поселення, на те, що старих притягають до роботи, на заборону продавати хліб та різні вироби, на те, що відібрано старозаїмочний ліс. Закінчується це прохання, як і всі инні, проханням залишити мешканців на старому обивательському званні та подушному окладі. Ці депутати (Григорій Бандалет та Іван Линник) аж місяць не були в селі; з'явилися назад до Балаклеї в десятих числах лютого та розказали мешканцям, як вони були на побаченні з царем, побувавши в Кремлівському палаці, і як вони прохали його про скасування поселення, але, що цар „зволив об'явити їм неухильну волю свою влаштувати військове поселення“, а якщо хто виявить себе за неслухняного, то такі будуть заслані до Сибіру. Тоді мешканці Балаклеї запитали депутатів, що вони відповіли цареві, та одержали відповідь, що обіцяли бути далі слухняними. Тоді більшість сказала: „Господи помилуй и государь прости! Мы все согласны и послушны“, проте деякі „укорительно“ говорили Линникові та Бандалетові:

„То и худо, что вы нас подвели“, а старий один сказав: „Я и прежде советовал подождать, а еще не просить“.

Мені лишилося розглянути ще один випадок, коли подане було так зване „объявление“ поселян слободи Багаліївки й Печеніг та хуторів, що до них належать, до Вовчанського Нижнього Земського Суду на незадоволення їхнє військовим поселенням. Щоб подати цю заяву, був обраний з мешканців Таганрозького уланського полку якийсь Павло Панченко, що й зник спочатку січня 1818 року з поселення та разом із трьома иншими поселянами запевняв поселян, що прохання їхнє подано до Вовчанського земського суду та що суд розпочне розслідування на місці.

Не бачачи, однак, ніяких наслідків від свого прохання, мешканці Таганрозького уланського полку вирішили сами побувати у Вовчій. 8 вересня 1818 року біля 60 чолов. Таганрозького уланського полку свавільно відлучилися до Вовчої. Це дуже налякало військово начальство:

„Столь значуще число прибувших вдруг в город в. поселян обратило на себя внимание городничего и он донес об них гражданскому губернатору, кот. вместе с дивизионным начальником прибыли туда и поселяне сии отправлены ими тогда уже в дивизионную квартиру“.

Цей останній ходак, Панченко, викликав найбільшу тривогу всього військового начальства; він зник із поселення ще на початку січня 1818 року й тільки на початку вересня 1818 року він був нарешті спійманий. У нього було відібране прохання та рукоприкладства мешканців, і його віддано під військовий суд. Разом із ним були віддані під суд ще три, що мали з ним зносини та переконували мешканців не слухатися, доки не вернеться Панченко з Петербургу, що писали та складали прохання поселянам. Отже 2 інваліди — вахмістри, Михайло Мареннич, Давид Сіроус, Панченко та поселянин Бистривський були присуджені до смертної кари, але з наказу Лісаневича їх помилувано та надіслано рядовими до Оренбурзького окремого корпусу. Ось як у загальних рисах відбувався процес складання наділяки поштою та особистої подачі прохань на найвище ім'я від Слобідсько-українського селянства, що увійшло в склад військового поселення. Ми можемо підкреслити в оцих фактах, що мешканці виявляли велику настирливість та впертість: не вважаючи на великі погрози їхніх військових начальників, не вважаючи на категоричну відмову імператора скасувати військово поселення, мешканці збираються вночі, збирають підписи та гроші, надсилають ходаків до столиці, надсилають своїх представників до Вовчанського земельного суду та до Вовчанського повітового казначея. Про зміст оцих скарг мені доведеться згадати в іншому місці моєї статті, коли я буду говорити про причини заколотів.

Переходжу тепер до опису тих форм протесту селянства Слобідської України, що характеризуються ознакою „неслухняности“ начальству, невиконання всяких приписів, правил, постанов та наказів, зв'язаних із організацією Слобідсько-українського військового поселення. З жовтня місяця 1817 року починаються в дивізії різні чутки — „толки“ та „пересуди“, як доносить про це генерал Лісаневич, розпочинаються „противоречия“ по деяких селах. Так, мешканці села Шолудьківки суперечили, як їх розподіляли на чоти; мешканці села Печеніг не хотіли стригти волосся; підчас перепису в м. Чугуєві також виявилось незадоволення мешканців на з'єднання родин. Різними способами військово начальству вдалося такн втихомирити

поселян, поголити їм голови та привести до присяги. Про це Лісаневич однак не повідомляє центр, мотивуючи це так у своєму доносенні від 27 листопада:

„Расстройство умов жителів примечено в половине октября, до того времени все было тихо и спокойно, как следствия сами по себе не были важны и все успокоено тем, что назначенные в поселенные и резервные приведены к присяге и острижены по военному обычаю, через что и кончились все толки и пересуды жителей, то я и удерживался рапортовать в с., пока не открыта была причина“.

У додаткові до рапорту Лісаневича про те, що сталося у військовому поселенні 2 уланської дивізії, Лісаневич каже, що причиною незадоволення мешканців є наказ про з'єднання сімейств для мешкання в одному будинкові, згідно з положенням про військове поселення, бо їм за дуже чудне та неможливе здається жити в одному будинкові та бути немов би одною родиною. Лісаневич указує, що цей наказ цілком не відповідає стародавньому звичаю тутешніх мешканців відокремлювати дітей своїх, одружуючи їх, в цілком окреме самотійне господарство. Доброї злагоди з мешканцями у військового начальства, очевидно, нема, і начальник дивізії доносить про це в центр до Аракчєєва та вирішує вжити вже, не обмежуючись умовлянням, рішучіших заходів. У рапорті від 1 січня 1818 року ми читаємо, що не вважаючи на те, що після того, як поголено їм голови та приведено до присяги, поселяни пробувають у „цілковитій слухняності“, їм знову й знову зазначають, що найвищий наказ не можна не виконувати, читають їм проєкт організації поселення та дають зрозуміти вигоду від військового поселення, але незадоволені є. І ось вони й виявили „неслухняність та зухвалість“, за що й віддано їх під військовий суд.

Провина Давида Олійника, одного з заарештованих, полягала в тому, що він кричав синові: „Не давайся“, коли того стригли, а також грубіянив офіцерові, викликав інших на допомогу.

Яко на злочин двох інших, відданих під суд — одставного вахмістра Матвія Патюшка та Степана Чоломбиткова — Лісаневич вказує на те, що вони вилаяли того, хто їм сказав. „не смущай народ“.

Усі вищезгадані випадки належать до типу протестів, що мали швидше індивідуальний характер, аніж колективний. З січня 1818 р. починаються організованіші виступи мешканців. Так, 17 січня в Серпухівському полку сталося вже таке „неповиновеіне и дерзость“ військового начальству, в наслідок якого було заарештовано кілька чоловіка. Щоб заспокоїти поселян, Лісаневич їде сам до полку для розслідування: йому подають цілу низку скарг на військових чинов із претензіями; видається йому також виявити, що ще з грудня місяця 1817 року серед мешканців с. Балаклеї почався розрух:

„Предприятие коренных жителей началось 6 декабря 1817 г., во время ярмарки, а совещания их на то были в самую ярмарку весьма секретно без всяких особенных сборищ“,—

пише він. Але найорганізованішу вперту колективну неслухняність виявили „нижние чины“ Таганрозької округи; вони систематично не приймали платні та не стригли волосся аж цілий рік. Після першого повідомлення про це Аракчеву, останній наказав непряту за веревку третину 1817 р. плату віддати першому ескадронові того ж полку—слухняному, а тих, хто не одержали плати, у штраф їм не збільшати на промисли з своїх округ, аж доки вони „безмолвним повиновением“ у виконанні обов'язків своїх не заслужать про себе кращої думки.

Хоч це була й дуже значна для мешканців кара, проте вона їх не привела до слухняности та, навпаки, справила зовсім инше враження. Так 51 чоловіка із 1 пос. та резервних ескадронів приєднались до страйкарів; та, крім цього, знайшлося 666 чоловіка, що не прийняли плати за січневу третину 1818 року. Крім цього, із 666 чоловіка 552 відмовлялося голити бороди та стригти волосся.

„Получив об этом донесение,— пише в своїому рапортові Аракчев,— я немедленно отправился сам в слободу Печенеги и с. Великое, куда собравши базалеевских и прочих хуторов стариков и депутатов, читал им лично приказы, уговаривал их повиноваться, убеждал принимать жалованье и брить бороды, но они объявили мне, что ожидают своего поверенного Данила Панчевко. Депутаты объяснились, что жители не берут печатных экземпляров, я приказал им лично при себе их раздать, но они также не приняли, отказываясь, что неграмотны и читать их не умеют. Желая их еще испытать, я оставил им время на размышление; во все селения и хутора для увещания, прочтения и отдачи посылал благочинного иерея Василия Погорелова, но он, употреба все средство, не мог успеть склонить их к послушанию. Все непринявшие жалованье решительно отказались идти к поверке и, хотя полковой командир полковник Степанов сам убеждал их, что сия поверка делается в их же пользу, но они не послушались“.

Далі Лісаневич висловлює свою категоричну думку, що вони з грубіяцтва свого дійсно вважають лагідні заходи, з якими з ними поводяться, за неможливість з боку начальства вжити рішучих заходів, щоб примусити їх слухатися“.

Тільки після того, як Лісаневичу вдалося в наслідок різних секретних розшуків піймати та заарештувати 4 поселян Таганрозького полку, головних дійових осіб, що подавали всілякі скарги та прохання на найвище ім'я та до місцевих губернських інстанцій, оті ескадрони стали слухняніші:

„В таганрогском округе, слава богу, началось хотя несколько медленно приходится в повиновение; люди из числа бывших

в закоренелом упрямстве 2 - го и 3 - го поселенных ескадронов, мундиры принимают и к поселенной переписи являются и из изъяснения жителей лично со мной неповиновение их основывается на главном неудовольствии по сомнению их, что будут сведены семейства в один дом. Осмеливаюсь просить ваше сиятельство удерживать до времени приказ ваш, отданный по округам, ибо сие есть единсе средство, которое послужило к повиновению прочих округов¹⁾.

Після того, як Таганрозький уланський полк скорився, до кінця року не було якихось значних фактів, принаймні у всіх подальших рапортах, що їх надсилав кожних два тижні генерал Лісаневич Аракчеєву, а також у рапортах Аракчеєва Олександрові, ми читаємо, що у 2-йй уланській дивізії все йде заведеним порядком. Протягом листопада та грудня провадиться слідство та суд над привідцями, в грудні їх висилають до Оренбурзького корпусу згідно з присудом.

Мені лишається ще подати виклад подій 27 — 28 січня 1818 р. та 10 березня 1818 року задля того, щоб виявити цілком повно всю картину селянського руху 1817 — 1818 р. р., коли організовувалося слобідсько - українське поселення. У ці дні трапилися такі події, що вже мають за термінологією генерала Лісаневича характер „явного возмушення“, що відрізняється від „неслухняности“ (термін, що його Лісаневич вживає у випадках менш значних).

„Возмушение сделалось следующим образом: 27 числа января округа сего 2-йй поселенный и резервный эскадроны были в церковном параде и после оного выстроены перед церквью. Командующий поселенного эскадрона ротмистр Крузе имел намерение перед спми эскадронами привести к присяге выбранных членов эскадронного комитета, которые назначены были с 1 числа сего января, и когда их вызвал из фронта, объявил им о сем, они присягать не стали, за каковое ослушание Крузе арестовал тех членов, а эскадроны повел в свою квартиру, которые шли порядком и на квартире его выстроились в должном же порядке, — Крузе объявил им, чтобы получали жалованье по 1 число января им отпущенное, которое не было прежде роздано за неимением мелкой монеты, эскадроны отказались получить оное. И когда им ротмистр Крузе объяснил и внушал, что оно им положено, в сие время один из оставшихся за распределением стариков, пришедший с другими в квартиру ротмистра без позыва, Савва Мороховской, закричал: „не берите“, эскадроны 2-йй поселенный и резервный начали шуметь и потом как бы по условленному знаку все закричали и разбежались, не слушая приказания Крузе и останавливающих их офицеров и унтер - офицеров, ухватили дрючья и кольца, побежали к эскадронному комитету, а к ним присоединились и все жители

¹⁾ Дир. „Письма главнейших деятелей в царствование импер. Александра I“. Дубровина. П., 1883, № 209.

оставшиеся за распределением, избилл часовых и освободили арестованных и некоторые гнались за Крузею с дрючками, потом из селения Базалеевка толпою пошли в полковой штаб селение Печенегу, требовали и сами имели намерение освободить содержащихся под арестом преданных военному суду: отставного вахмистра Патюшка и из стариков оставшегося за распределением Челомбитко, о коих я доносил Вашему Сиятельству в рапорте моем № 14; но не исполнили того намерения потому, что по донесению Крузе собран был действующий эскадрон.

Вследствие сего к числу Таганрогских эскадронов бригадным командиром генерал майор Александровым тотчас командировано было 2 Чугуевских действующих эскадрона⁴.

Але це ще не був кінець:

„28 числа возмутившиеся 2-й поселенный и резервный эскадроны, с присоединением и других эскадронов жителей, собрались к зачинщику возмущения Мороховскому в Базалеевку же, в числе до 500 человек, генерал майор Александров, окружа их тремя действующими эскадронами, приказывал им и убеждал, чтобы разошлись по домам, в том намерении, дабы после зачинщиков забрать под стражу, но они не повиновались и не слушали и много раз прерывали увещания его Александра всеобщим криком и приметно было: потому не имели в руках дрючьев, что достаточное число было вооруженных действующих уланов. При сем случае нелепые были их запросы на образ военного поселения и требовали, чтобы распустили эскадроны, вывести из селения, а тогда они разойдутся по домам; генерал майор Александров, дабы их привести страхом к повиновению, приказал было одного взять и наказать палками, но они бросились на тех, кои брали, потом, ложась на землю, кричали бей всех, а некоторые хватались было за дрючья,—и как в сем случае малейшее послабление, или снисхождение могло произвести большую только дерзость неповинующихся и распространиться далее, бригадный командир приказал бить палками всех без разбора, а сим только средством и приведены они к послушанию; зачинщики взяты уже были без шума под арест, последние все учтивым образом просили роспуска по домам, с обещанием повиновения, что и было исполнено⁴“.

Зрозуміло, що події 27—28 січня 1818 року не можна вже вважати за просту неслухняність, а можна зарахувати до типу повстання, що тривало аж 2 доби. Під час цих подій було побито вартових, вивезлено заарештованих товаришів, начальству ставилося всілякі вимоги, була зроблена спроба збройної боротьби дрючками то-що.

У наслідок — 6 чоловіка прогнано шиншутенами, а 6 чоловіка віддано під військовий суд. Лісаневич прохав Аракчеєва приїхати до Львіві, але до-приїзду Аракчеєва стався ще такий інцидент: 3-й поселенний ескадрон того ж Таганрозького полку, що не брав участі в отому заколоті, про який тільки-що подано відомості, виступив самостійно — це були демонстрації 10—17 березня.

Ось як малює події Лісаневич у своєму донесенні від 20 березня:

„10 числа сего месяца в воскресенье, командуемого им эскадрона военные поселяне хозяева, были собраны с ближайших хуторов для чтения им из проекта учреждения правил о их обязанности и что они объявили ему, чтоб уволить их от парада и ученья по причине наступившего теперь рабочего времени: просили учтиво, чтобы освободить их совершенно от парадов и ученья; почему он ротмистр, дабы не озлобить их и не подать им случая к совершенному неповиновению, обещал им представить в том к начальству, о чем и докладывал после командиру полка полковнику Степанову и командиру поселенных эскадронов майору Ильешенку — и за поведением жителей приказано было иметь секретный надзор. После того штабс ротмистр Шмит приказал собраться резервным людем на ученье, которые, собравшись без малейшего шума, вежливо объявили: что они учиться не могут по запрещению своих отцов.

Сколько штабс ротмистр не употреблял увещаний, что они делают сие в противность законов и подвергают себя справедливому взысканию, но они отвечали: что отцы запретили им ходить на ученье и становиться во фронт. 17 числа ротмистр Фирсов приказал собрать несколько стариков в эскадронный комитет, на великих хуторах состоящий, чтобы узнать справедливо ли что отцы приказывали детям своим резервным не ходить на ученье и не становиться во фронт и какая тому была причина; на что старики отвечали: что как теперь наступает время к обрабатыванию полей, то и ходить на ученье некогда. На увещания ротмистра, что они всегда в рабочую пору будут отпущены как и приказом по дивизии отданным предписано, с наступлением полевых работ совершенно отменить учение и что только собирают их в одни праздничные дни для порядка, некоторые старики признались, что они сделали то глупо, но и в тоже самое время военный поселянин хозяин Семен Телешко сказал: мы пришли с тем, дабы настояще решиться. И когда спросили у него в чем? Он отвечал: чтобы комитет эскадронный уничтожить и что они желают попрежнему сотских и десятских, а комитетных членов не нужно“.

Умовляння Фірсова не допомогли, не допомогло й те, що сказано було, що незабаром до дивізії приїде гр. Аракчев. „Ми бажавмо кінчити до приїзду його“, відповів один із старих поселян Телешко. По цьому всі старі поселяни вийшли з комітету, вимагаючи скасувати комітет, та розійшлися по хатах. У звязку з цими подіями, чекаючи на приїзд Аракчєва, Лісаневич вживав цілої низки заходів, „щоб не виник новий заколот“. Найактивніших поселян забрано в Зміївський острог. На хуторах збільшено військові команди, їх поставлено „на квартири“ до неслухняних. Лісаневич, переконавшись остаточно в тому, що він нічого не зробить, прохає Аракчєва негайно приїхати в поселення. Аракчєв наказує „як мога менше військовому начальству турбувати

губільних мешканців до мого приїзду до них“ та рушає в дорогу. Але не так то легко було виконати цього наказу: „Признаюсь, что при всех строгих мерах дабы никто из воинских чинов ничем не оскорбил жителей... нельзя теперь сего исполнить потому, что жители как бы оцепенели, не хотят понимать того, что зависит от них и что не зависит и даже посторонне можно узнать иногда о каких либо частных недовольствах“¹⁾. Аракчеев виїздить до дивізії на початку квітня, та в дорозі дістає звістку, що почалися заколоти не тільки в окрузі Таганрозького полку, але почалося „буйство“ сусідніх економічних сіл.

„Дабы иметь мне полное понятие о положении здешних дел и сколько возможно времени не теряя употребить и самый путь свой в пользу, я назначил ген.-майору Александрову выехать к себе навстречу в г. Орел, а оттуда уже, ехавши с ним вместе, поставил себя в известность обо всем, что было для меня нужно“, пише він імператорові.

Але хоч він і дістає повну інформацію про розрухи в дивізії, Аракчев, очевидно, занепокоїло становище. Про це цілком ясно говорить текст другого листа до імператора Олександра, текст, що треба думати, в дуже пом'ягченій формі малює атмосферу дивізії:

„По приезде сюда, действительно я было упал духом, когда увидел 16 т. человек коренных жителей в страхе, печали и некотором роде онемелости, т. е. в таком расположении, в каком пребывает человек, когда он будучи недоволен своим состоянием страшится, но не знает, что ему предпринять к улучшению своей участи и от сей неизвестности переходит в некоторое вредное ко всему равнодушие — коренные жители недовольны военным поселением“, коротко, але виразно оцінює події Аракчев, „а военное начальство жалуется на их ослушание; одним словом каждая сторона говорит свое и защищает только себя, не думая о цели общей“.

Ціла низка виразів Аракчєєва як от: „Начинал было скорбеть“, „К крайнему моему прискорбию“, „Я было упал духом“, „Весьма трудной для тела и души работы“ — це, очевидно, не тільки так, аби сказати, ні, ці фрази відбивають непевність графа, коли він опинився в центрі двох ворожих таборів — селянства, що всіма силами боролось проти свого поневолення із системою військових поселень, а, з другою боку, військового начальства, що не знало на яку ступити, того начальства, котрому було дано наказа із центру не дратувати селян, не вживати суворих заходів.

Вважаючи на реальне відношення сил, Аракчев іде в цьому разі на дуже важливі поступки, робить великі відступи від ухваленого плану поселення: 1) він запропонував з'явитися до себе в дивізійну квартиру депутатам по два представників від кожного села, 2) вислухав

¹⁾ Записка Лісавевича від 10 квітня 1818 р.

Їхнє бажання та скарги по кожній окрузі окремо: депутати „показали мені, — пише граф, — що те, чого вони бажать, бажать вони всі, та що його можна дозволити, ні трохи не порушивши цим загальний план поселення“, 3) у присутності генералів — полкового командира та командира поселених ескадронів об'явлено депутатам кожної округи про те, що Аракчев згоджується задовольнити їхнє прохання, 4) далі депутатів відпущено по селах, щоб вони усно об'явили, мешканцям, що начальник військового поселення згоджується задовольнити їхні прохання, їм обіцяно роздати друковані примірники наказів.

„Сим самым способом кажется успел я успокоить жителей, если только будет исполнять военное начальство сделанное мною распоряжение и если дастся время совершенно забыть им прошедшее и, так сказать, освободиться от нынешнего их страха и онемелости“.

Як видно з цього тексту листа, певности в тому, що вдалося заспокоїти мешканців, у Аракчева все ж не було.

„После этой весьма трудной для тела и души работы, я обехал все округи военного поселения расстоянием свыше 200 верст составляющие, подтвердил на месте сделанное мною обещание и услышал от депутатов, что об'явленное мое приказание кореным жителям принято ими с удовольствием“ — зазначає граф.

У моєму розпорядженні є вищезгадані друковані накази від 16 квітня 1818 року — офіційні документи, що дають змогу точно встановити, на які поступки, що виявилися в законодавчо-адміністративній формі, пішов уряд¹⁾.

Наказ № 1 починається так: „Оглянувши особисто округи військового поселення 3-ї уланської дивізії, визнаю за потрібне відповідно до місцевого становища тутешнього краю, наказати полкам, крім Чугуївського, таке: 1) всі села в кожному полку залишаються на нинішніх місцях, без усякого переміщення їх на инше. Ось чому початі в мешканців власні їхні будівлі дозволити їм самим закінчувати, коли вони сами зробити це побажать“. Оце переміщення мешканців з одних місць на друге в зв'язку з розташуванням тих чи інших ескадронів по селах було одним із найтяжчих моментів для селян, що ввійшли в склад військового поселення, бо оці переселення руйнували їхні господарства, викликали цілковиту непевність у тому, що буде завтра. Формально це була велика поступка, але ми побачимо потім, що надалі уряд цілком ігнорував цю постанову. Другий великий здобуток селян було скасування постанови про так зване обов'язкове з'єднання сім'ї резервного для мешкання в один будинок з його господарем.

„Назначенное полковым комитетом соединение семейства резервного для жительства в один дом с хозяином решительно

¹⁾ Харк. Істор. Архів, прикази Аракчева за 1818 г., № 1--3.

отменяется, как потому что и в плане в. поселения нигде ясным образом о сем сказано не было, как и по тесноте внутреннего расположения домов, отчего могли бы в оных семействах прозойти для них стеснения и взаимное несогласие“ (§ 4, наказ I).

Із цього загального положення в подальших параграфах роблять-ся логічні висновки: кожен резервний із своїм сімейством живе в своєму будинкові та навіть записані в дійові ескадрони можуть жити в своїх будинках, коли в них такі є. Ця постанова — це друга, дуже велика поступка уряду казенним селянам Слобідської України. З раніше сказаного ми знаємо, що це примусове з'єднання сімейств (про це говорять і скарги мешканців і донесення Лисаневича та Іллява) було одною із основних причин заколотів селянських. Та це й цілком зрозуміло. Економічно це остаточно могло зруйнувати добробут мови-заможних елементів, що опинилися в резервних та дійових частинах. В своїй праці та господарстві вони повинні були цілком залежати від умов господарства та побуту своїх господарів, тоб-то найзаможніших елементів. Крім того, ця постанова цілком суперечила устроєві життя українського селянина — на це багато разів вказують і сами мешканці та й їхнє начальство, не кажучи вже про ту тісноту та сварки, що були цілком природні, якщо цілком чужі сімейства селянські мусіли жити під однією стелею, а будинки тих, що переселилися, стояли пустою. Що до муштри військової, Аракчєєв робить також великі поступки населенню: військових поселян-господарів наказано за можливе зовсім не брати на муштру аж до окремого найвищого наказу, а резервних наказано не навчати до цілковитого закінчення всіх польових робіт; муштру по дійових частинах наказано провадити так, щоб тричі на тиждень вони були цілком вільні для „вспособлення в своє время семействам своим в работах“ (§ II).

§ 13 наказу говорить про те, що мешканцям дозволяється, коли вони цього бажають, залишати хорих у родині, не віддавати їх до шпиталю. § 14 скасовує обов'язкове правило про зарахування всіх дітей, що названі були кантоністами, в школи; дітей до 18 років дозволяється „в школи не забирати, а залишати жити по своїх сімействах та провадити господарство своє“. § 18 дозволяє відпускати військових поселян на промисли — по сім'ю та рибу, але тільки у військовій уніформі та з дозволу дивізійного командира. Це теж дуже значна поступка економічного характеру. § 21 дозволяє вживати на великі варті тільки „нижних чинов“ дійових ескадронів. § 22 забороняє категорично до видання про це особливого положення давати розпорядження про наряди військових поселян з підводами та без підвод. Це теж значна полегкість для мешканців. Нарешті § 23 дав наказу переглянути переніс про склад поселених та резервних ескадронів так, щоб у кожного батька лишилось по одному синові в поселених та резервних ескадронах.

* Цей об. йог. укр. еск. лт.

Надалі оці переписи Аракчевєв наказує надсилати на його затвердження до Петербургу через командирів поселеного війська, щоб „особисте цих ескадронних командирів пояснення могло рішуче вже переконати мене в зручності складеного перепису“.

Якщо з усіх перелічених мною параграфів скласти ціле, то вплив картина досить значного відступу Аракчевєва: всі перелічені постанови, що їх скасовувалося згідно з наказами, становлять у цілому всю систему військових поселень. Скасувати ці правила — це значило припинити здійснювати всю військово-поселенську систему, бо ж військово поселення без військової муштри селян-хліборобів, без системи виховання та муштри дітей і юнацтва, без переселення мешканців з їхнім майном відповідно до розташування ескадронів, без беззаплатної праці та всіляких варт поселенців втрачає основні риси військово-поселенської системи. Я не помилюся, якщо скажу, що ці накази то є тільки тактичний крок Аракчевєва, котрий, як складач планів та положень, краще інших знав, що його накази по суті скасовують військово-поселенську систему. Це була тільки тимчасова відстрочка, перемир'я задля того, щоб потім дужче взятися за неслухняну селянську масу.

Крім оцих наказів, за підставу яких були лишень „правила милосердя“, за виразом Лісаневича, ми маємо ще один документ, що стосується до пробування Аракчевєва в 3 уланській дивізії, документ, що яскраво характеризує гнучку тактику поведінки та метод боротьби. Я маю на увазі постанову особливого комітету під головуванням Аракчевєва задля розгляду вчинку 34 чоловіка, винних у неспокої. Усіх винуватців комітет розподілив на три розряди. До 1 розряду залічено

„самых беспокоійных 8 человек, оказавших более грубости и упорства оставаться в прежнем состоянии, коих потому и находили достойными отправления на службы в отдельный Оренбургский корпус“.

У 2 розряді опинилося 9 чоловіка „також люди грубі, але вперті менше за перших“. Їх тимчасово віддано в дійові ескадрони Української уланської дивізії. Та нарешті решту, 17 чоловіка, ухвалено віддати на службу по їхніх округах, „не вважаючи на роки“.

Отак Аракчевєв пішов на великі, виключні поступки, з другого боку, найактивніші елементи із сіл були фактично забрані. Та протепіднесений настрої у Слобідсько-українському військовому поселенні і після того, як Аракчевєв поїхав, не зміцнюється на кращий.

Правда, ми вже не бачимо „одвертого бунту“, та протемешканці аж ніяк не можуть примиритися з військовим поселенням, явно саботують його — вони або плати не беруть і брати не хочуть, або ж на переніс не з'являються. Надто вперті були кілька ескадронів

Таганрозького уланського полку, що не брали платні з самісінськогопочатку.

Хоч вони були суворо покарані — їм не давали зовсім відпустки на промисли — проте вони не взяли плати і за січневу третину 1818 року (157 душ 2 поселеного ескадрону, 164 — третього та 294 резервних ескадронів); до цих 615 приєдналося ще 51 з 1 поселеного та резервного ескадронів, хоч саме цим ескадронам була видана за попередню третину вся плата неслухняних.

Крім того, з них 522 чоловіка не стригли волосся (очевидячки, це були старовіри).

Але центральна влада, в особі Аракчевва, вживала й далі різних модифікацій заходів „лагідних“ та навіть нагороди давала. Так, у наказі по 3 уланській дивізії від 18 липня 1818 року говориться, що мешканці села Кіцовки „отличили себя“ зразковою слухняністю урядові та щирим виконанням своїх обов'язків. Отже за „такое достойное подражания поведение“ вони одержали на кожний дім по 50 крб. (разом 2150 крб. асигнаціями).

Однак на початку вересня трапилася нова пригода. 8 вересня 1818 року 60 чоловіка Таганрозького полку відлучилися свавільно до повітового міста Вовчої, немов би для того, щоб довідатися від повітового скарбника, чи дійсно таки їх назавжди виключено від виплати державних оплат, щоб у цьому разі „повиноватися уже по своему предопределению“¹⁾.

Отже велике число військових поселян, що раптом прибули до міста, звернуло на себе увагу городничого, і він про них подав доносення цивільному губернаторові, який разом із дивізійним начальником прибув туди, і поселяни оці без дальшого „провешествия“ виражені були тоді ж до дивізійної квартири.

Унаслідок цього розпочато військово-судову справу про 4 найголовніших винуватців — „зачинщиків“. Їх суд присудив до смертної кари. Один із них — відомий нам Панченко, що зник з округи ще на початку січня, що подавав прохання мешканців на пошті міста Білгород, що його аж 8 місяців даремно розшукувало начальство. Ескадронний командир, по хуторах якого, як виявилось, ховався Панченко, був покараний арештом на тиждень „за слабость полицейского надзора“.

Другою дійвою особою був Степан Бистрицький. Він увесь час мав з Панченком таємні зносини, запевняв інших, що Панченко перебуває в Петербурзі та прохає повернути їх у первісний стан („первоначальное состояние“) та намовляв їх не виконувати своїх обов'язків.

Крім того, засуджені були ще 2 одставні вахмістри — Михайло Мареннич, визнаний за інваліда, та Давид Сіроус. Вони призналися,

¹⁾ Справа № 53/5, стор. 328 — 333.

що брали участь непосредно в складанні прохань. Обох їх позбавлено звання вахмістра. Аракчев зменшив кару, ухвалену військовим судом, і їх було надіслано до окремого Оренбурзького корпусу рядовими, „з одного боку для прикладу іншим, з другого — тому, що вони своїми вчинками стали вже недостойні мати звання військових поселян“.

Крім того Аракчев наказав:

„все существо намерения начинщиков сделать гласным в округе поселения Таганрогского ул. полка каждому коренному жителю; после чего они, видя, что введены были начинщиками в заблуждение, обратились к своему долгу и 14 того ж сентября, явсья добровольно к полковому командиру, испрашивали себе мундиров, немедленно все обмундировались, и пришли в совершенное повиновение и спокойствие“.

З того часу аж до кінця 1818 року Лісаневич завжди в своїх двотижневих рапортах до Аракчева пише, що по всіх округах 2 уланської дивізії спокійно та що муштру провадиться своїм порядком. Протягом жовтня та листопада місяця військовий суд судить отих 4 привідців, у грудні місяці їх висилають до Оренбурзького окремого корпусу.

У паперах, додатках до цих справ, цікаво відзначити такий деталь: виявляється, що Вовчанський повітовий скарбник у відповідь на запитання представників громади, що прийшли довідатися, чи записано їх по-старому до подушного окладу, зачитав їм наказ, в якому виразно говорилося, що вони від „нинішнього поселення звільняються“. Після такої радісної звістки селяни подарували жінці скарбника лантух із пшеничним борошном. Це було також визнане за їхню провину підчас судового розслідування.

Так закінчився 1818 рік, що стільки турбот завдав генералові Лісаневичу, Аракчеву та губернаторові Муратову.

Що ж говорять наші матеріали про ті причини, що викликали „неслухняність“, „упертість“, „зухвальство“, „одвертий бунт“ мешканців, за термінологією їхнього начальства. Треба підкреслити й те, що генерал Лісаневич, який здійснював військово-поселенську систему, чимало уваги в своїх донесеннях віддає виясненню цих причин. згадує багато разів про них. В одному з перших своїх рапортів він зазначає, що повідомлення про перетворення казенних обивателів у військові поселення не викликало жодних протестів, бо ж українські мешканці звикли до військового звання,

„но один только древний обычай их, жить раздельно женатым представляют им статьи о поселении, чтобы военный поселенный - хозяин, резервный и два действующих жили в одном доме и составляли как бы одно семейство — весьма неудобною и призывало расстройку в их умах“.

Лісаневич іде далі. Він пропонує Аракчеву переглянути оцю статтю в комітеті, що розглядатиме плани та кошториси будівлі військового поселення. Очевидячки, для нього з самісінького початку стає зрозуміло, що оця постанова викличе дуже багато труднощів, бо ж слобідське селянство категорично не хоче прийняти її.

І в усіх його подальших донесеннях згадується про цю некучу справу; у листі Лісаневича до Аракчева від 17 вересня 1818 року Лісаневич підкреслює, що тільки, скасувавши оцю постанову, можна збитися слухняности.

Для нас це все цілком зрозуміло, бо ж у цьому разі справа йде про глибоку національну особливість українців, їхнього господарсько-родинного побуту. Про це багато говориться у звичайному праві України.

Друга основна причина незадоволення мешканців, як відзначає Лісаневич, є те, що поселяни бояться за володіння своїми землями та хуторами, що становили раніш територію слобідських полків, однак з часом, після скасування цих полків, переходили від одного до другого — їх купувалося, віддавалося в спадщину. Ось оці власники хуторів, хоч як їх запевняло начальство, що „власність їхня незаймана є“, добре відчули (хоч межова комісія щойно розпочала свою працю), що

„хутора и владения землями должны получить перемену, без чего в действительности и по малости земли и по положению, которое занимают хутора, обойтись не можно“.

Окрема група незадоволених, на думку Лісаневича, то власники-поміщики черезсмужних володінь, що їм неминуче треба було змінити і місце свого мешкання, і свої володіння.

„Таковые причины, сливаясь в одно, породили у недовольных и различные толки: а) что по образу поселения нельзя будет сохранить собственность; б) что неможно будет пропитаться и содержать себя и семейство, потому что все способные люди берутся в службу“.

Далі Лісаневич вказує, що в багатьох виникає сумнів у „позвешении государя императора на таковой образ поселения“. Отже зрозуміло, чому поселяни подавали прохання та надсилали ходяків для особистого побачення з імператором.

Вважаю за потрібне кілька слів сказати про те старозаїмочне землеволодіння Слобожанщини, про яке йде тут мова. Як відомо, в XVII—XVIII віках значна частина теперішньої Харківської губернії входила до складу 4 козацьких полків. Московський уряд, що йому потрібні були переселенці, щоб заселяти степи, створювати захист від татарських нападів, визнавав у свій час особливості культурно-правового та побутового характеру українців, що оселялися на території Слобожанщини. Ці особливості та пильги забезпечувалося

слобожанам особливими грамотами; вони полягали у вільному займі земель, у праві гнати горілку, торгувати та провадити різні промисли, не плативши за це податку, то - що. Посполиті оселялися по панських слободах або обробляли заїмочну землю, входячи в категорію вільних посполитих.

З часів Петра I розпочинається процес скасування козацького устрою Слобожанщини — 1765 року козацькі полки було остаточно скасовано. Їхнє місце заступили гусарські.

Козаків із їхніми підпомічниками (обов'язок яких було представляти провіант, пашу, давати підводи та інші повинності) повернено в так званих „військових обивателів“ та оподатковано подушним податком (по 95 коп. із тих, що мають право гнати горілку, та по 85 коп. з тих, що з цього права не користуються). У дальшому процесі загальноросійського покрєпачення військові обивателі, що не приносилися до купецтва або міщанства, створили разом із вільним поспільством стан казенних селян.

Отже зрозуміло, що заможніша група (колишні козаки) цих військових обивателів володіла великою площею землі, лісу, луків, лісів та інших угодь, на праві вільної займанщини. На деяку частину цих земель військові обивателі мали змогу подати різні акти та папери до межової комісії та, як відомо, одержали певну компенсацію за них, деякий же відсоток цих земель (більше 5 тисяч десятин із усіх 12 тисяч) відійшов у склад військового поселення цілком без жодної компенсації.

Отже ми бачимо, що слобожанське селянство вже після зачитання положення про військове поселення, після підготовки (перепису, обміру земель, опису майна) швидко зрозуміло, що надходить кінець правам на землю, що військове поселення підірве той матеріальний добробут, з якого користувалося селянство, будучи на „обивательському становищі“, коли, крім хліборобства, і торгівля, і промисли давали йому зиск. Уся система військового поселення в міру спроб здійснити ті чи інші заходи зустріла масовий протест. Військова муштра, те, що відбирали синів, те, що з'єднували сімейства, громадські роботи — усі ці нові повинності, увесь новий устрій життя, почавши з господарства та аж до дрібниць, що порушували їхній побут, все це викликало одноставне обурення, стогін та протест.

Мені не доведеться багато та довго зупинятися на методах боротьби уряду із заколотами селянськими. Насамперед треба зазначити, що уряд, в особі імператора та Аракчеева, у цю добу первісної організації дотримувався системи так званих „лагідних“ заходів, умовляння то - що.

За його наказами умовляє бунтівників-селян уся місцева влада (і велика й мала) і начальник дивізії генерал Лісаневич, і начальник бригади Олександрів, і духівництво, і підполковник, і ротмістр.

Але мети бажаної не досягнуто, і поволі починається „секретний догляд“ над поведінкою військових поселенців та вживається заходів, щоб припинити зносини поселенців із громадянами міста Харкова та м. Вовчої. На неспокійних хуторах на постій ставлять цілі команди. Про те, як відгукувався уряд на прохання, я вже говорила. Генерал Лісаневич часто-густо вживав таких кар, що шкодили господарству поселенців. Так, неслухняним зовсім не давали відпустки на промисли (по сіль, рибу то-що). Була ще й така кара: брали підводи по сіно в неспокійних поселенців із виплатою за нормою (1 крб. 25 коп. за нару волів у день). Крім того, як це я зазначала, центральна влада вживала й таких заходів, що мали на меті заохотити до служби поселенців (як ото нагорода селянам с. Кіцовки). Так, 23 травня 1818 року імператор Олександр, їдучи через Перекоп, „пожаловал“ грошову нагороду: кожному рядовому по 100 крб., а Михайлові Шамраєві за кращу його „опрятность в одежде“ — 150 крб., кільком кантоністам — по 25 крб. Про те, як довелося дійовим ескадронам заспокоювати мешканців протягом 1818 року, пише Лісаневич 21 червня 1818 року Аракчеву:

„С января месяца открылись неповиновения, остановились успехи; действующие ескадроны до самой весны ходили от одного места к другому для успокоения неповинующихся“.

Про військово-судові справи та їхні наслідки я теж уже говорила, зазначу тільки, що кари були дуже різноманітні — у документах трапляються, наприклад, такі-о резолюції ген. Лісаневича: „покарати батогами“ за такий злочин: „за зроблене грубіянство“ або „покарати вкнутом, заслати до Оренбурзького корпусу“ за такі-о злочини: „узаяв підчас зворушення дрючок і продирався через нарід просто до бригадного командира Олександрова“; дев'ять чоловіка ухвалено „прогнати шпіцрутенами через 500 чоловіка по одному разу“, злочини їхні формулювати так: „проявил себя главнейшим разглашателем“ або їздив по хуторах скликати нарід і т. д.

Скільки саме сиділо заарештованих військових поселенців у Зміївському острозі та по інших місцях встановити нема змоги. Іноді заарештований був не один десяток (як от, приміром, у Вовчій), та не завжди, треба думати, про це повідомляли центр. Не менше 60 чоловіка було протягом цього часу під військовим судом.

Такі були методи уряду що до організації Слобідсько-українського військового поселення.

II. ПОВСТАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ОБИВАТЕЛІВ ТА ВІДСТАВНИХ КОЗАКІВ 1819 РОКУ В ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ ЧУГУЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ

Чугуїв та Чугуївський полк XVII — XVIII в. в. Організація військового поселення 1817 року. Характеристика архівного матеріалу та огляд друкованих даних. Початок повстання (28 — 29 червня). Поширення повстання по всій Чугуївській окрузі та приєднання до повстання Таганрозького уланського полку. Скупчення урядового війська та приїзд Аракчеєва. Тероризування мешканців шпіцрутенами. 18 серпня 1819 року. Ліквідація повстання: військово-судові справи та заслання. Соціально-економічні передумови повстання. Соціальні угруповання серед повстанців. Роль та тактика окремих осіб, що втихомирювали повстання: Аракчеєва, Лісаневича, Салова, та Муратова. Паніка серед слобідсько-українського дворянства

Раніш, ніж подати відомості про повстання 1819 року в м. Чугуєві та по сусідніх із ним селах у зв'язку з організацією слобідсько-українського військового населення, я вважаю за потрібне сказати кілька слів про територію та населення Чугуєва — про його історичне минуле, бо без цього нарис був би неповний, а можливо і не зовсім зрозумілий. Справа в тому, що тут об'єктом військово-поселенської системи були не казенні обивателі — нащадки козаків та їхніх підпомічників, що перейшли до цілком сільсько-господарського життя після скасування слобідських козацьких полків (1765 р.), як це було по тих казенних селах, про які була мова в першому нарисі, але жива козацька маса. Тільки 1803 року козаки, що не ввійшли до складу Чугуївського уланського полку, перейшли на цивільний стан на становище казенних обивателів.

Чугуївський полк у час його переходу на становище військового поселення володів кількома тисячами десятин полкової землі та інших угодь, тоб-то зберіг ще риси козацького устрою. У доповіді Лісаневича про поселення Чугуївського уланського полку від 17 жовтня 1817 року¹⁾ зустрічаємо терміни, що нагадують нам уламки козацького устрою: часто Лісаневич говорить про „військо чугуївське“, про „стародавні“ звичаї, мешканців м. Чугуєва називає „воєнними жителями“. Отже в цьому разі ми маємо справу з уламками козацького устрою і в господарському відношенні (форми землеволодіння та землекористування), і в побутовому, — це все треба взяти до уваги.

Повинна я вказати й на той факт, що основне населення і самого Чугуєва, і сіл, що увійшли в склад поселеного Чугуївського полку, були не українці, як по інших полках цього поселення, а росіяни: тільки одна слобода Малинова (5 верстов від Чугуєва) була місцем поселення „черкас“, тоб-то українського елемента; інші ж села: Покровське, Поди, Лаптево, Кам'яна Яруга, Піщане, П'ятиницьке, В. Бабка, Тетлега, Кочеток, Зарожне та інші, так само, як і Чугуїв, і були і до цього часу в місця, де населення переважно росіяни.

¹⁾ Дешортовський Архів, справа № 27 2, стр. 386 — 400.

Правда, у той далекій від нас час, коли річка Донець була за прикордонну межу московської держави, Чугуївські землі та вгоддя були віддані 1638 року українським козакам, що прийшли з-за Дніпра на чолі з Яковом Остриницею, але вони тут побули недовго та через якісь політичні зворушення „побежали за рубеж“, тоб-то до Литви, залишивши своє господарство, та хати на призволяще¹⁾. 1641 року московський уряд оселив у м. Чугуєві так званих „сведенців“, тоб-то різних службових людей московської держави (діти боярські, пушкарі, козаки то-що), угікачів (біля 1700 душ), що й жили тут бурхливим військовим життям, охороняючи кордони від татар. За часів Петра I сюди були надіслані на козацьку службу з різних міст 410 козаків та 190 калмиків. 1749 року три чугуївські команди, до яких були приєднані три калмицькі команди, були названі Чугуївським полком: „нижнє чини“ почали одержувати плати 25 крб. на рік і так звану „хлібну платню“ — по 6 четв. борошна та стільки ж і вівса на рік; усе ж инше, як от нашу, одяг, зброю, харчі під час походу вони повинні були мати свої з отих наданих їм земель. Від усяких державних податків вони були звільнені. 1793—1796 р. р. із старого Чугуївського полку утворено три Чугуївські полки (1, 2, 3.), але 1803 року за новим штатом знову утворено Чугуївський полк у зменшеному розмірі (з 7646 козаків); тоді ж 14361 чоловіка із військових поселення перейшли на становище казенних обивателів.

З 1808 року цей полк став регулярним уланським полком та мав одержувати зброю від казни. „Земля, відведена чугуївцям, була богата на ліси, сіножаті, родюча та в чудесному кліматі“.

Участки землі розподілені були по розрядах служб і тим, хто вживався в боях, додавано землі. Земля була розподілена на три поля й участки по десятках обмежено одні від одного межовими степами. Ось ті небагаті дані, що маємо в нашій історичній літературі про історію м. Чугуєва та його полку.

1817 року з найвищого наказу командир Чугуївського полку, генерал-майор Олександрів, організував під своїм головуванням окремий комітет для збирання різних відомостей про мешканців м. Чугуєва та задля організації перепису селян, що становили чугуївське військо. У жовтні 1817 року перепис був закінчений, від 19 грудня 1817 р. ми маємо два найвищих накази і на ім'я начальника головного штабу²⁾ та на ім'я слобідсько-українського губернатора.

„О присвоении Чугуевскому уланскому полку одинакового положения с военными поселенями“. Того ж дня була дана „Грамота Чугуевскому уланскому полку и поселеням, назначаемым в округ оного“.

¹⁾ Див. „Историко-статистическое описание Харьк. епархии“ Филарета, М. 1852 р. від. IV, стор. 1—97.

²⁾ Див. „Полное Собрание Законов“, т. 34 за 1817 г., № 27190—1.

Грамота ця, написана дуже вміло, починається із вступу, де говориться про різні послуги полку, про його хоробрі вчинки, що й зробили із незначної колись козацької команди „різного походження“ регулярний кінний полк. „Із батьківською турботою дбаючи про добробут і полку цього, і мешканців, що його комплектують, ми побачили, що надані їм на самому початку „способи“ стали тепер незадовольняючі“. Далі говориться, що нерівномірне постачання землі відповідно „різним званням“ (тубільні козаки, стрільці, пушкарі й т. д.) зробило для них комплектування полку й людьми, й кіннями важким та призвело до того, що вони набралися боргів, та й саме управління оцих жителів цивільним начальством не відповідає їхньому званню „по тому неразривному отношенію, которое они должны иметь к полку“. Оця фраза має виразно агітаційний характер. Її мета — викликати сприятливе відношення до нового військового устрою колишніх козацьких елементів. Задля поширення та зміцнення вигод полку дається постійну осілість з усіма його землями та мешканцями — козаками та одnodворцями, що „до цього часу військо чугуївське становили. Далі перелічується села, що увійшли до округи (12 сіл). Підкреслюється, що й колишні міщани слободи Малинової, і казенні обивателі села Зарожне (832 ревізькі душі) теж удостоєні цієї милости „по уваженню“, що колись і ті й другі вступали на службу“. Далі подано дуже докладний та привабливий перелік усього того, що буде дане чугуївцям: нові будинки, хліборобське різне знаряддя, худоба, харчування та одяг для дітей і т. д.

„Личная собственность у каждого поселянина остается неприкосновенною“, —

говорить § 6 грамоти, написаний, щоб поселяни не боялися за свою власність.

У цій же грамоті дано обіцянку заплатити за коней, що їх вони купили на власні гроші, бо ж за новими правилами казна повинна була давати і одяг, і коні. Що до плати, харчів та наші, то в грамоті про це нічого не говориться, і цілком зрозуміло, чому це так: з наказу начальника генерального штабу ми дізнаємося, що як це, так і друге було дуже зменшене, отже законодавець визнав за краще промовчати про це в грамоті.

Я свідомо зупинилася докладно на змісті цієї грамоти, бо мені доведеться мати з нею справу ще й далі.

Зараз же переходжу до характеристики того архівного матеріалу, на підставі якого написано цей нарис, та до з'ясування того, що зроблено до цього часу в справі вивчення історії чугуївського повстання в нашій історичній літературі. У Лефортовському архіві в Москві, у фондї військових поселень я знайшла справу № 125 с., що має безперечно інтерес для історика козацько-селянських рухів.

Справа ця має таку назву: „Особое дело о происшествиях в округах военного поселения Таганрогского и Чугуевского уланских полков с 29 июня 1819 г.“ Справа ця має 345 аркушів у палітурці, форматі паперу до писання, що добре зберігся. В ній є 100 різних паперів—донесень із Чугуєва до Петербургу та назад: з них до 30 рапортів та кілька листів Лисаневича до Аракчеева, 10 рапортів та записок його ж імператорові Олександру, 9 листів губернатора Муратова до Аракчеева, листи та рапорти коменданта м. Чугуєва полковника Салова до Аракчеева (9), кілька листів Аракчеева Лисаневичу; крім того, 3 журнали засідань комітету під головуванням Аракчеева з приводу непорядків та ціла низка документів, що стосуються до цих засідань комітету, як, наприклад, відомості про арештантів, реєстри осіб, що брали участь у заколотах і т. д. До цієї ж справи належать і „военно-судные дела, принадлежавшие к особенному делу о происшествии“ (126 9): на 40 аркушах справа про підсудних Таганрозького полку та Чугуївського уланського полку з усякими додатками на 133 аркушах; на 28 аркушах іде справа про ротмістра Туманського; матеріяли цих-о військово-судових справ дають змогу змалювати деталі руху, дають відомості про соціальний склад підсудних. У загальному та цілому ці дві справи дають такий же повний та певний матеріял для того, щоб намалювати фактичну історію руху та виявити його причини, як і подібна до них справа 1818 року, використана в першому нарисі.

Але раніше, ніж подати опис руху на підставі цих документів Лефортовського архіву, приєднавши, звичайно, і той матеріял, що є в Харк. Істор. Архіві (переважно, накази 2 уланській дивізії Аракчеева), я хочу сказати кілька слів про те, які документи до історії руху цього року були надруковані та що вже в цій справі виявлено та встановлено в нашій історичній літературі. Мушу сказати, що зроблено дуже й дуже небагато. В статті полк. Петрова „Устройство и управление военных поселений в России“, надрукованій у книзі під назвою „Граф Аракчеев и военные поселения 1809—1831 г. р.“ вид. „Русской Старины“, II. 1871 р.; на підставі двох документів (лист Аракчеева до імператора 24 серпня 1819 р. та доповідь Аракчеева 24 жовтня 1819 р.), на двох друкованих сторінках говориться про події 1819 року у м. Чугуєві, подається число заарештованих, говориться про кару шпіцрутенами. У праці військового історика ген. Богдановича, виданій того ж 1871 року¹⁾, є кілька сторінок короткого опису події 1819 року. Через те, що Богданович посилається на рапорти Лисаневича та військово-судову справу Тарієва, а в деяких місцях просто згадує „Архів військових поселень“, можна думати,

¹⁾ Див. „История царствования имп. Александра I“, т. V, стор. 467—472, а також додатки.

що Богданович мав у своєму розпорядженні деякі документи або копії їх, коли писав цю частину праці, але цілком зрозуміло, що і Богданович так само, як і другий історик олександрівської доби, генерал Шільдер, звертав головну увагу, яко військовий історик, на зовнішній показовий бік подій олександрівської доби, підходив до неї, як офіційний історіограф. У праці кол. вел. кн. Миколи Михайловича¹⁾ розкидано по різних місцях дуже побіжні вказівки на повстання в Чугуєві підчас організації військових поселень, але в додатках, тоб - то матеріялах, що, власне кажучи, найбільшу вагу мають у цій книзі, серед багатьох інших листів, узятих із „власної його величності книгозбірні“, надруковано й три листи імператора до Аракчеєва (8 вересня 1819 року) у тій справі, що нас цікавить. Ось її все, що ми маємо до революції 1917 року про рух Чугуївського полку 1819 року. Як бачимо, маємо дуже коротку згадку про події із кількома числовими даними та кілька документів, розкиданих по різних місцях без усякого звязку один з одним. 1922 року, коли для істориків Росії XIX віку відкрилися раніше зачинені для них архівоєховища, друквані матеріяли в цьому питанні збагатилися на кілька нових документів, узятих Г. А. Верещагіним з „Аракчеєвського фонду“, що зберігається в архіві кол. канцелярії військового міністерства²⁾: тут, крім докладної записки Аракчеєва, що була видрукована й раніше, є ще й так званий „список именной о наказанных людях“ із лаконічними помітками Аракчеєва, кілька листів до Аракчеєва від Муратова, від полковника Салова та статс-секретаря Муравйова. Г. А. Верещагін думає, що це невелика справа з грузинської книгозбірні Аракчеєва опинилася в архіві військового міністерства. Отже я вважаю за своє завдання на підставі невеликого архівного друкваного матеріялу (10 документів та, переважно, на підставі вищезгаданої архівної окремої справи (не менше 100 документів із додатками) подати фактичну історію цього руху, встановити його звязок із рухом 1818 року, підкреслити його своєрідні властивості.

Отже Чугуївський полк, або, інакше сказати, жителі м. Чугуєва та 12 сусідніх казенних сіл на підставі грамоти 19 грудня 1817 року повинні були перейти на становище поселеного полку; у цьому нарисі я не розглядатиму оцей процес переходу в усій його конкретності, бо ж цей нарис має иншу мету, скажу тільки ще, що в час первісного перепису виявилася незадоволення жителів, що протестували проти з'єднання сімейств в одну хату. Про те, як проминув 1818 рік у чугуївській округаі, які взаємовідносини були в поселеннях з начальством, наші документи нічого не говорять. Треба думати, що протести почалися пізніше тому, що в полку пізніше (на 8 місяців)

¹⁾ Мил. Александр І* П., 1914, стор. 232, 241.

²⁾ Див. „Дела и Дни“, 1922 р., кн. III, „Матеріали по історії бунтов в воєнних поселеннях при Александрі І“, стор. 148 — 166.

почали встановлювати новий лад. Однак, у записці Лісаневича 10 квітня 1818 року (справа № 76/22) вказується, що жителі Чугуєва не хочуть з'єднання сімейств, бояться переселень то-що.

На підставі того факту, що нема справи про рух Чугуївського полку 1818 року та що ми не маємо жодних вказівок у справі Таганрозького полку на участь чугуївців, ми можемо встановити, що до 1819 року не було жодних організованих виступів чугуївців. 1819 року увірвався терпець усієї Чугуївської округи. Усі невдобства нового режиму та перспективи зміни господарського побуту, а також остаточне скасування старих привілеїв чугуївського козацтва спричинилися до того, що вся Чугуївська округа почала організовано виявляти неслухнянство військовій владі, бажаючи в такий спосіб зірвати систему військових поселень.

28 червня 1819 року, за постановою полкового комітету мала розпочатися заготівля сіна для повного комплекту дійових ескадронів (1253 коней), а також для кінського заводу, що його думали організувати; усього треба було заготувати більше, як 100 тисяч пудів сіна (103000 пудів). 27 червня жителям об'явлено, щоб вони виїхали на задонецький степ, щоб заготовити там сіно та одержати там же участь сіножати для їхньої худоби. У відповідь на це розпорядження

„все без із'яття“ отозвались, що они по такому розпорядженню начальства приступити никак не согласны и не хотят получить назначенных им участков, а желают владеть сенокосами попрежнему, как они до начала нового поселения ими распоряжались“. Ніякі умовляння начальства не допомогли їй на степ виїхало тільки 5 господарів, що однак теж без дозволу поїхали додому, „отговариваясь тем, что они без согласия и без бытности своих отцов не могут принять назначенных им участков и что при приготовлении для казенных лошадей сена отцы их не дадут им рабочих лошадей и прочих нужных к тому припасов“.

30 червня начальство даремне намагалося умовити дітів, читало їм найвищу грамоту — вони цілком відмовилися слухатись начальства, заявивши:

„Лошади их собственные отобраны в казну, следовательно казна и должна их продовольствовать, при том из'яснили и то, что они лишены права прежнего владения землями и что из задонской степи сверх их желания отрезано Серпуховскому и Таганрогскому полкам 1430 десятин, а сверх того в жироганской степи отведены участки оставшим чиновникам б. чугуевского войска“.

Одержавши донесення про ці події, Лісаневич виїздить з дивізійної квартири до Чугуєва разом із учбовим ескадронем. Але „день 1 числа цього липня минув у даремних умовляннях“, — зазначає він у своєму рапорті з липня.

Але Лісаневич не тільки умовляє слухатися. Він вживає й інших заходів: насамперед дає наказа позакривати всі шинки та забороняє продавати „гаряче вино“ (горілку). Щоб жителі м. Чугуєва своєю поведінкою не вплинули на дійові ескадрони Чугуївського полку, їх виводять на лівий бік річки Донця до села Маслового табір.

Крім того, він негайно розташовує 7 ескадронів інших полків по головних селах цих трьох полків (у Печенігах, Мохначах, Андріївці, Балаклеї), інші ж 11 дійових ескадронів викликає до Чугуєва, немов би на муштру. 2 липня, немов на муштру, були виведені поселенні та резервні ескадрони Чугуївського полку за Донець до слободи Малинової (5 верстов від Чугуєва). Отже й їх ізолювали від чугуївців. На площу за містом зібрані були окремо діди, з викликаних частин інших полків наказано „строить карею“, в яку ввели всю громаду та „крепко стеснили“, і почали з кареї викликати по одному, примушували до сінокосу на казенних коней, але ні велика військова база, ні присутність усього військового начальства не допомогли Лісаневичу. Усі селяни давали однакову відповідь, що вони бідні й тому не мають змоги косити сіно, що їхні землі віддається з розпорядження Тимчасової комісії іншим полкам, урядовцям та власникам із черезполосними землями.

Далі Лісаневич вказує, що питання про сіножаті — то тільки „нікчемна причина“, мета ж їхня така: „залишитися по-старому козаками на старих правах“.

У відповідь на цю заяву Лісаневич робить спробу заарештувати найактивніших, але це йому не вдалося, бо всі з буйством їх не давали, закричавши: „всіх нас забори“. Довелося заарештувати всіх та відвести в маніж під доглядом ескадронів.

Отже, покінчивши в такий спосіб із одним фронтом боротьби — із старими, Лісаневич разом із полковником Саловим їде до слободи Малинової та категорично вимагає від поселених та резервних ескадронів їхати косити сіно. Але й вони відмовилися виконати ці вимоги. Довелося й ці два ескадрони заарештувати та держати в стайнях слободи Малинової.

Власних вірних частин 2 уланської дивізії вже не досить, отже Лісаневич негайно через посланця викликає з Ізюмського повіту одну бригаду піхоти до Чугуєва, а другу — до Балаклеї, щоб не дати поширитися повстанню. Крім того, він викликає 12 гармат до Чугуєва.

Над вечір того ж дня (2 липня) Лісаневич одержує тривожну звістку про те, що слобода Малинова приєдналася цілком до чугуївців: селяни, що їх залічено до складу господарів та резервних, кинули всю свою працю та заявили своєму командирові, що вони готові на все, що розпочали чугуївці. Жінки підсакували до офіцерів та рядових, кидали в них паліччя „в раздраженном виде“. Після цієї

заявл про єдність із чугуївцями, малинівців теж було заарештовано та „взято під догляд“, як зауважує Лісаневич.

Крім того, того-таки дня Лісаневич побачив, що й села Зарожне, Пятницьке, Бабки та Поди також „участвують в согласии“ з чугуївцями та задля того, щоб запевнити тих у цьому, написали якийсь „обязательный лист“ і ствердили його підписом. Мешканці почали вивозити своє майно в ближчі казенні села. О 12 годині вночі тоді ж у с. Кочеток почалася пожежа. Горіла комора порожня, отже Лісаневич думав, що то її навмисне підпалили, щоб дати гасло. З липня вранці повернувся офіцер із рапортом від Лісаневича II з Ізюмського повіту, повідомляючи, що два батальйона поспішають на допомогу. Але Лісаневич думає, що цієї допомоги не досить, та виражає того ж офіцера до Костянтинограду, вимагаючи ще два або три батальйони піхоти для втихомиренья. Доки ж що він наказує не ставити біля заарештованих у чугуївському маніжі варту, бо боїться, що їх однаково визволять силою, бо до Чугуєва зібралася сила люду: і чоловіків, і жінок.

Але коли він, щоб уникнути „народного мятежа“ випустив заарештованих, вони почали вимагати, щоб із міста вивели геть дійові ескадрони. Їм відмовили в цій вимозі, тоді вони заявили, що свободи собі не бажають та залишилися в маніжі. Події наближають такої грізної для начальства форми, що Лісаневич виражає Тимчасову комісію на чолі з Олександровим, а також і межову комісію з Чугуєва до Змієва, вказуючи на те, що „бунтівники“ дуже зле ставляться до генерала Олександрова. Ескадрони всіх полків Лісаневич розташовує на лівому боці Донця, відокремлює їх від жителів.

Про всі ці події (з 29 червня до 3 липня) Лісаневич повідомляє Аракчеева через свого значкового Бака. Він прохає вказівок, зазначаючи проте, що тільки суворі карі винних у цій нещасливій пригоді можуть втихомирити збурений нарід та відновити всезагальний спокій.

4 липня на допомогу Лісаневичу прийшло 12 гармат кінно-гарматної роти та два дійових батальйони Нижегородської піхоти (1502 сол.). Їх усіх секретно розташували навкруги Чугуєва.

6 липня біля церкви знову зібрали мешканців. Їм були зачитані накази Аракчеева від 11 квітня 1818 року, але даремне. Відповіді були різні: одні говорили, що вони вважають, що їх переобтяжують всі ті роботи, яких від них у військовому поселенні вимагають: плачувати місто, копати по шляхах канави, рівняти шляхи, обсажувати їх деревами, робити цеглу, косити сіно та инш., що не бажають, щоб сімейства їхні були з'єднані для життя разом із иншими; другі, що землі їхнім предкам надані за послуги повернено в роздачу полкам инших округ, у наділ офіцерам та власникам із черезполосними землями. Усі ж взагалі рішуче заявили, що ні вони, ні діти їхні військового поселення не бажають та всякі карі й заслання терпіти

Але Лісаневич не тільки умовляє слухатися. Він вживає й інших заходів: насамперед дає наказа позакривати всі шинки та забороняє продавати „гаряче вино“ (горілку). Щоб жителі м. Чугуєва своєю поведінкою не вплинули на дійові ескадрони Чугуївського полку, їх виводять на лівий бік річки Донця до села Маслово у табір.

Крім того, він негайно розташовує 7 ескадронів інших полків по головних селах цих трьох полків (у Печенігах, Мохначах, Андріївці, Балаклеї), інші ж 11 дійових ескадронів викликає до Чугуєва, немов би на муштру. 2 липня, немов на муштру, були виведені поселенні та резервні ескадрони Чугуївського полку за Донець до слободи Малинової (5 верстов від Чугуєва). Отже й їх ізолювали від чугуївців. На площу за містом зібрані були окремо діди, з викликаних частин інших полків наказано „строить карею“, в яку ввели всю громаду та „крепко стеснили“, і почали з кареї викликати по одному, примушували до сінокосу на казенних коней, але ні велика військова база, ні присутність усього військового начальства не допомогли Лісаневичу. Усі селяни давали однакову відповідь, що вони бідні й тому не мають змоги косити сіно, що їхні землі віддається з розпорядження Тимчасової комісії іншим полкам, урядовцям та власникам із черезполосними землями.

Далі Лісаневич вказує, що питання про сіножаті — то тільки „нікчемна причина“, мета ж їхня така: „залишитися по-старому законами на старих правах“.

У відповідь на цю заяву Лісаневич робить спробу заарештувати найактивніших, але це йому не вдалося, бо всі з буйством їх не давали, закричавши: „всіх нас забори“. Довелося заарештувати всіх та відвести в маніж під доглядом ескадронів.

Отже, покінчивши в такий спосіб із одним фронтом боротьби — із старими, Лісаневич разом із полковником Саловим їде до слободи Малинової та категорично вимагає від поселених та резервних ескадронів їхати косити сіно. Але й вони відмовилися виконати ці вимоги. Довелося й ці два ескадрони заарештувати та держати в стайнях слободи Малинової.

Власних вірних частин 2 уланської дивізії вже не досить, отже Лісаневич негайно через посланця викликає з Ізюмського повіту одну бригаду піхоти до Чугуєва, а другу — до Балаклеї, щоб не дати поширитися повстанню. Крім того, він викликає 12 гармат до Чугуєва.

Над вечір того ж дня (2 липня) Лісаневич одержує тривожну звістку про те, що слобода Малинова приєдналася цілком до чугуївців: селяни, що їх залічено до складу господарів та резервних, кинули всю свою працю та заявили своєму командирові, що вони готові на все, що розпочали чугуївці. Жінки підсакували до офіцерів та рядових, кидали в них паліччя „в раздраженном виде“. Після цієї

заяви про єдність із чугуївцями, малинівців теж було заарештовано та „взято під догляд“, як зауважує Лісаневич.

Крім того, того-таки дня Лісаневич побачив, що й села Зарожнє, П'ятницьке, Бабки та Поди також „участвують в согласии“ з чугуївцями та задля того, щоб запевнити тих у цьому, написали якийсь „обязательный лист“ і ствердили його підписом. Мешканці почали вивозити своє майно в ближчі казенні села. О 12 годині вночі тоді ж у с. Кочеток почалася пожежа. Горіла комора порожня, отже Лісаневич думав, що то її навмисне підпалили, щоб дати гасло. З липня вранці повернувся офіцер із рапортом від Лісаневича II з Ізюмського повіту, повідомляючи, що два батальйони поспішають на допомогу. Але Лісаневич думає, що цієї допомоги не досить, та виражає того ж офіцера до Костянтинограду, вимагаючи ще два або три батальйони піхоти для втихомирення. Доки ж що він наказує не ставити біля заарештованих у чугуївському маніжі варту, бо боїться, що їх однаково визволять силою, бо до Чугуєва зібралася сила люду: і чоловіків, і жінок.

Але коли він, щоб уникнути „народного мятежа“ випустив заарештованих, вони почали вимагати, щоб із міста вивели геть дійові ескадрони. Їм відмовили в цій вимозі, тоді вони заявили, що свободи собі не бажають та залишилися в маніжі. Події набирають такої грізної для начальства форми, що Лісаневич виражає Тимчасову комісію на чолі з Олександровим, а також і межову комісію з Чугуєва до Змієва, вказуючи на те, що „бунтівники“ дуже зле ставляться до генерала Олександрова. Ескадрони всіх полків Лісаневич розташовує на лівому боці Донця, відокремлює їх від жителів.

Про всі ці події (з 29 червня до 3 липня) Лісаневич повідомляє Аракчєєва через свого значкового Бака. Він прохає вказівок, зазначаючи проте, що тільки суворі карі винних у цій нещасливій пригоді можуть втихомирити збурений нарід та відновити всезагальний спокій.

4 липня на допомогу Лісаневичу прийшло 12 гармат кінно-гарматної роти та два дійових батальйони Нижегородської піхоти (1502 чол.). Їх усіх секретно розташували навкруги Чугуєва.

6 липня біля церкви знову зібрали мешканців. Їм були зачитані накази Аракчєєва від 11 квітня 1818 року, але даремне. Відповіді були різні: одні говорили, що вони вважають, що їх переобтяжують всі ті роботи, яких від них у військовому поселенні вимагають: планувати місто, копати по шляхах канали, рівняти шляхи, обсажувати їх деревами, робити цеглу, косити сіно та инш., що не бажають, щоб сімейства їхні були з'єднані для життя разом із иншими; другі, що землі їхнім предкам надані за послуги повернено в роздачу полкам инших округ, у наділ офіцерам та власникам із череполосними землями. Усі ж взагалі рішуче заявили, що ні вони, ні діти їхні військового поселення не бажають та всякі карі й заслання терпіти

готові, якщо тільки не залишать їм старі права, що їх мали батьки та предки.

7 липня на допомогу Лісаневичу прибув 5 егерський полк (1400 чол.) з Костянтинограду. Цей полк оточив з усіх боків слободу Малинову та збільшив варту під Чугуєвом. Тепер Лісаневич почував, що він має досить сили, щоб забрати найголовніших ворохобників, дати генеральний бій, бо ж він мав у своєму розпорядженні близько 8 тисяч, викликаного задля втихомирення, війська та й ще, крім того, дійові частини своєї 2 дивізії.

7—9 липня до Чугуєва почала приходити сила жителів з сусідніх сіл, щоб визволити своїх товаришів. Але секретна варта не дає їм увійти в місто, заарештовує найактивніших. „Кожного дня рішучість їхня збільшується“— підкреслює Лісаневич їхню організаційність, відзначаючи „сильное упрямство к непослушности“, „иступление уже в самой высшей степени“. 8 липня дійові частини Чугуївського полку вирушено церемоніальним маршем до місця сінокосу (за 25 верстов). Їм пообіцяли по 1/2 фунта м'яса в день на людину та по порції горілки 3 рази на тиждень, крім грошової заплати за зроблену роботу.

Лісаневич, дійшовши майже до цілковитого одчаю, пише Аракчеву:

„Несчастное происшествие в г. Чугуеве и округе оного совершенно меня убило — один бог, коему все изгнбы сердец человеческих открыты, укрепил меня в моих силах и том терпении, какое я в сие время испытал при всех огорчениях и грубостях от буйного народа мне причисенных в происшествии“.

У відповідь на цього листа Аракчев наказує Лісаневичу спершу припинити заколот та встановити спокій, а потім уже взятися виявляти привідців, але ще була не сила зробити і те, і друге. По селах жителі почали нищити ліс, бити та виганяти своїх вахмістрів, нищити казенне сіно то-що. Крім того, деякі з селян зовсім залишили всі господарські роботи, кажучи: „хай все гине“.

17 липня знову розпочинається умовляння жителів та й знову цілком даремне. І в наслідок — 37 нових заарештованих, що їх надіслано до м. Вовчої.

18 липня Лісаневич постановляє визволити частину тих, що сидять у маніжі ще з 2 липня, боячися, що ці люди можуть цілком „расстроиться“ в їхньому господарстві. Але жінки зустріли їх коло хат „с сильным остервенением и свирепством“ та примусили їх вернутися назад.

Тільки в кінці липня потроху почав відновлюватися лад; дехто з тих, що сиділи в маніжі, згодився стати на працю, але 2 серпня сталася нова пригода: мешканці Таганрозького полку, відомі заколотами 1818 року, ухвалюють також підтримати чугуївців. Частина

з них прийшла на Скарбутові хутори, де для них будувалося казенні дома та припинила працю майстрів, кажучи:

„Мы не хотим ни строющиеся дома иметь, ненужно их строить, ибо мы жить в них не намерены, у нас есть свои дома“.

Бунтівників оточили з усіх боків. І вони на допиті заявили, що вони домів не бажають, хочуть бути, як раніш, у подушному окладі, не бажають мати нових казенних земель то-що. Усіх їх (500 чол.) було заарештовано, та 60 із них, перших змовців, вирядили до Змієва, де ще з 24 липня розпочав свою працю військової суд.

2 серпня 1819 року Аракчєєв виїждить до дивізії та приїздить до Харкова 11 серпня. Діставши по дорозі між Тулою та Орлом звістку через посланця, що і в Таганрозькому полку розпочався рух, Аракчєєв, видимо незадоволений з тактики Лісаневича, пише такого листа:

„Если же, ваше превосходительство, думаете таковое зло окончатъ без употреблення наказания, а одним сбором под караул, то в оном вы веско ошибаетесь, ибо чем более будет взято арестантов, тем они упорнее останутся в своих намерениях... наказание большого числа людей всегда бывает затруднительно... забранных же вами под караул следует содержать в строгом постве, дабы они почувствовали свой арест“.

11 серпня Аракчєєв приїхав до Харкова та негайно вночі організує під своїм головуванням у Харкові окремиї комітет „по случаю беспорядков“, до якого, крім нього, увійшов Лісаневич, губернатор Муратов, генерал Олександрів, полковник Кочубей та начальник штабу Клайнміхель.

У справі (125/8) є з протоколи цих засідань комітету — 12 серпня, 16 серпня та 24, з яких довідуємося, що становище було ось яке: у Змієві — 227 заарештованих, у Вовчій — 36, у Чугуєві — 353 у мавіжі та 438 під доглядом дійових ескадронів біля сінокосів, усього в Чугуєвській окрузі — 1104 заарештованих, по Таганрозькому полку — 599, але, не вважаючи на такі-о масові арешти, жителів не прислухували стати слухняними. Вислухавши комітет цю інформацію, ухвалив на першому своєму засіданні 15 постанов, з яких головні такі: 1) насамперед встановлено, де саме слід розташувати 4 полки, що прибули для втихомирення (у Чугуєві, Змієві, Вовчій і по роті в кожному селі); 2) що-найшвидше наказується закінчити військово-судові справи в Змієві. Комісії наказується відокремити першу групу злочинців із унтер-офіцерів та вахмістрів, щоб настрахати інших неслухняних; 3) надіслати до Харкова до Аракчєєва 18 депутатів, що після розмови з Аракчєєвим мають бути при карі винних шпідротенант, а потім знову піти до Аракчєєва. Аракчєєв мав запропонувати їм виявити „начинщиків свого заговора“ та пообіцяти прохати царя.

⁹ Наук. зб. Іст. укр. культ.

щоб їх не карали; 4) комітет вислав кількох одставних офіцерів у далекі повіти Слобідсько-Української губернії¹⁾).

Донесення та журнали цього комітету ось як малюють дальші події: селяни зустріли пропозицію обрати депутатів до Аракчєєва негативно, кілька з них „сделали неприличный отзыв“; їх негайно було покарано шпіцрутенами — тоді тільки надіслали депутатів до Аракчєєва. Деякі з них пішли на згоду, їм за це Аракчєєв видав нагороду — каптани. Один же з депутатів заявив, що „нема в тому великої важливости, що гонятимуть крізь строй, служба же скрізь однакова“; за ці слова його негайно покарано.

За постановою комітету 16 серпня карати шпіцрутенами (у перший день) 40 „найголовніших злочинців“ (із 204 душ головного списку) мали в самому Чугуєві, щоб усі жителі цього міста, як головні учасники заколоту, бачили приклад кари, „що її закони встановили та якої начальство вживає“. Страшна еказекуція мала відбутися 18 серпня 1819 року в Чугуєві, де зібрано усіх заарештованих „приступников“ (ортографія Аракчєєва), але й тут начальство зустріло несподівані для нього перешкоди — нечувану одностайність повстанців.

У своєму донесенні імператорові Олександрові від 24 серпня 1819 року Аракчєєв повідомляє, що на першому ж засіданні Комітету губернатор Муратов заявив, що

„общее желаніе публики вверенной ему губернии есть чтобы сими метежниками поступлено было по всей строгости законов, дабы дать пример „низнему“ классу людей и тем самым прекратить сие смещение“.

У цих словах яскраво відбився настрій дворян, що боялися за спокій своїх крєпаків. Цікаве повідомлення Лісаневича про бунтівників, як вони одноголосно із жінками та дітьми почали кричати: „не хочемо військового поселення, яке не що инше єсть як служба графу Аракчєєву, але не цареві, і ми вжили рішучих заходів знизшити графа, то, напевне, знаємо що з його загином згине й військоове поселення“. Нарешті, треба додати ще й те, що в Харкові що-року з 10 серпня буває ярмарок, „який має обігу 25 міль. карбованців,“ то зрозуміло стає, чому Аракчєєв боявся й за Харків: „З цього й звольте подумати про юрбу народню, приїзд купецтва з усіх південних провінцій та зібрання дворянства, віддалення ж від Харкова до Чугуєва 32 верстви“ — пише він.

„Я не буду описывать вашему сиятельству расположение моего духа после всех сих донесений, в каком я был положен... по разным собственным моим о сем днем и ночью рассуждениям с призыванием на помощь всемогущего бога, я видел, с одной

¹⁾ Див. I додаток до статті.

сторони, що нужна решимість и скорое действие, а с другой — слыша их злобу единственно на меня, как христианин, оставившись в собственном действии и полагал оное может быть по несовершенству человеческого творения, признаться может строгим или мщением за покушение на мою жизнь. — Но важность дела, служба отечеству и 20-летняя привязанность к лицу императора Александра I, решили меня, составя комитет рассуждать в оном по делам до возмущения касающимся, действовать же строго и скоро от лица моего в виде главного начальника“.

Далі Аракчєєв пише, що він затвердив „мнение“ Лісаневича про те, щоб покарати шпіцрутенами 204 поселян, присуджених військовим судом до „лишення живота“, та про день 18 серпня, коли відбулася оця страшна кара шпіцрутенами через тисячу чоловік по 12 разів: завязість злочинців була така, що з 40 чоловіка тільки трое, покаючися у своїому злочині, прохали помилування; їх же на місці й простили, а інших 37 покарано; але ця кара не вплинула на інших арештантів, що були при тому, хоч вона була й сувора й така, як слід, бо піхотні салдати, незадоволені на чугуївців за їхній заколот, дуже їх карали. Проте, при цій карі були присутні медичні урядовці, що й припиняли її залежно від сили та статури кожного злочинця. Після закінчення цієї кари запитано було всіх покараних арештантів, чи каються вони в своїому злочині та чи приймають своє буйство. Але як вони одногосно це „отвергли“, то начальник штабу поселених військ Клайнміхель, за згодою Аракчєєва, наказав з них уже взяти перших ворохобників та покарати на місці ж шпіцрутенами, а юрба злочинців заарештованих тільки тоді почала слухатися та прохати помилування, як покараних було 15 чоловіка. „У той же самий час кару припинено і всіх арештантів приведено знову до присяги“, — пише Аракчєєв.

У мойому розпорядженні є ще один документ, що малює криваву бойню 18 серпня: зберігся датований 28 серпня 1819 року так званий реєстр злочинцям Чугуївського та Таганрозького уланських полків тим, що призначені до першої кари та понад те ще покарані, надісланий Лісаневичем Аракчєєву до Харкова. Отже, як видно, Аракчєєв 18 серпня не був у Чугуєві та й взагалі увесь тиждень з дня свого приїзду до Харкова, з 11 — 19 серпня просидів увесь час у Харкові. Така його поведінка стає нам зрозуміла, коли ми згадаємо ненависть та бажання „истребить графа“, про яку повідомив граф Лісаневич. Цей реєстр подає отакі-о відомості: імена та прізвища покараних, а також їхнє службове становище. Далі йде рубрика: „скільки разів прогнано шпіцрутенами через 500 чоловіка“, графі проти прізвища стоїть: „наказание пристановлено“ (це ті, що покалялися). Проти 25 прізвищ зроблено коротку, але виразну помітку рукою Аракчєєва „умре“, а в кінці, — що до 28 серпня померло 25 чоловіка. Чи вмер ще хто від кари пізніше, сказати не можна, бо

про це документи мовчать. Отже всього було покарано 52 душі: трьох не карали. Усю кару цілком, тоб-то 12 тисяч ударів витерпіло 9, з них 7 „умре“. Інші же не могли витримати й меншої карита, пройшовши через 18, 16, 14, 11, 10 та в одному разі через 4 рази, померли, тоб-то и було замордовано ще 18 душ. Цікаво зазначити, що донесення Аракчєєва не відповідає цілком донесенню Лісаневича: Аракчєєв пише, що він згодився покарати експромтом ще 15 злочинців понад установлену норму тоді, як Лісаневич вказує на свою ініціативу: „я визнав за потрібне для прикладу иншим покарати й т. д. Треба зазначити й те, що Аракчєєв не ховає від імператора наслідків карита та пише про них, хоч трохи й невразно, у листі, прикладеному до рапорту:

„Батюшка, ваше высочество! представляя мое донесение о здешних делах формальными бумагами, я пишу сие письмо уже не государю, а Александру Павловичу — следовательно и открываю здесь расположение моего духа. Происшествия, здесь бывшие меня очень расстроили: я не скрываю от вас, что несколько преступников самых злых, после наказания законами определенного умерли, а я от всего одного начинаю очень уставать, в чем и откровенно признаюсь перед вами“¹⁾.

У відповідь на цього листа імператор надсилав Аракчєєву такого приязного листа:

„Издавна тебе известны, любезный Алексей Андреевич, искренняя моя к тебе привязанность и дружба, а посему ты легко поверишь тем чувствам, кои я ощущал при чтении всех твоих бумаг. С одной стороны мог я в надлежащей мере ценить все то, что чувствительная душа должна была претерпеть в тех обстоятельствах, в которых ты находился. С другой, умею я также ценить и благоразумие, с коим ты действовал в сих важных происшествиях. Благодарю тебя искренно от чистого сердца за все твои труды. Происшествие конечно прискорбное, но уж когда по несчастью случилось оное, то не оставалось другого средства, как действовать по силе и строгости законов“²⁾.

Отже, поставивши реально перед мешканцями проблему їхнього фізичного існування, показавши на прикладі 25 забитих, що чекає неслухняних, Аракчєєв перемиг чугуївців. Переїхавши до Чугуїва, він закликає до себе депутатів, ставить перед ними ультиматум: тільки в тому разі до царя буде послане прохання припинити кару, якщо вони дадуть реєстр головних привідців, відшукають папери, ними писані на початку заколоту, та скажуть, де ховається ще 3 головних привідці.

Ультиматум справив своє вражіння: „за божою допомогою це мало бажаний успіх“. Папери вони принесли — повідомляє далі радісно

¹⁾ Див. Богданович, т. V.

²⁾ Див. Николай Мих., ст. 692.

Аракчєєв. Дальші події розгортаються вже цілком логічно після цього прориву ворожого фронту. „Нижних чинов“ поселених та резервних ескадронів приведено з полкової роботи до Аракчєєва, і він, узявши з них частину найактивніших під арешт, запропонував іншим, що каляся в своєму злочині, стати навколішки. „На задоволення моє це зроблено було в одну мить, і я, залишивши їх у цьому становищі на колінях, наказав дійовим ескадронам іти на свої квартири певз них, а потім, зробивши їм відповідне „наставлення“, простив та розпустив по домах“. Страшна картина вплинула на жителів та примушля їх втихомиритися: зараз же після 18 серпня по округах „стало тихо та спокійно, і як чугуївські жителі приходять до мене повсякчасно, так і з сіл обого полу жителі приїздять та прохають помилування, запевняючи в повсякчасній їхній слухняності“, — повідомляє Лисаневич. 23 серпня Аракчєєву був даний за його вимогою реєстр про головних привідців, яких визнали депутати, з підписами депутатів. У реєстрі цьому 55 прізвищ — майже проти кожного прізвища є помітка Аракчєєва; проти 19 прізвищ стоїть „наказан — умре“, проти 12 прізвищ стоїть слово „наказан“, а 19 прізвищ — то нові проти реєстру 52 покараних. Крім того, депутати склали окремий реєстр „жінкам, що брали участь у бунті“ на 29 осіб, а також другий реєстр „жінкам, що помічені в неслухняності начальству“. Проти 15 прізвищ стоїть лаконічна помітка „высечь“, проти 14 інших — „выслать“. Про одну з жінок така резолюція: „первейшая в возмущении чугуевском, высечь хорошенько и отослать на 2 месяца в Харьков в рабочий дом“; проти 13 прізвищу другому реєстрі стоїть „отослать в уездный город дальний“.

Третій реєстр, невідомо ким складений, містить 51 прізвища. Назва його така: „Посемейный список чугуевским женщинам и девушкам развратного поведения“. Проти прізвищ стоять резолюції Аракчєєва: „все семейство худое“, або „если возьмут, то выдать замуж, а в противном случае отослать“, про одну вдову написано: „высечь и отдать на жительство к родным, а дом уничтожить“. Отже на підставі цих постанов було цілком поділено цілі сімейства — малих віддавали на виховання, дорослих синів брали в дійові частини, а батьків — в Оренбург. Кінець серпня та вересень — ліквідація повстання: закінчуються військово-судові справи по Чугуївській та Таганрозькій округах окремо, а також про кількох окремих осіб, ротмістра Туманського та штаб-ротмістра Тарієва, виконується найвищі конфірмовані присуди.

У своєму третьому засіданні 24 серпня 1819 року комітет „по случаю беспорядков“, про який я вже говорила раніше, ухвалив людей злої моральности, що не подають надії, що вони виправляться, віддати в округ: 10 чоловіка, що не втихомирилися й після кари, що робили грубі відповіді депутатам, що їх умовляли, комітет ухвалив

заслати до Оренбурзького корпусу з тим, щоб їх там було покарано шпіцрутенами (через тисячу чоловіка по 6 разів); 247 чоловіка вирядити партіями до того ж корпусу, але без кари, та нарешті 161 — вирядити на службу до 3 уланської дивізії. Цю постанову подано на затвердження імператорові, і вона викликала деякі сумніви:

„Конфірмовал по желанію твоему прилагаемый журнал; я долгом считаю сообщить тебе искренно два замечания, кои мне представились по оному: 1) ловко ли будет, распустивши уже некоторых, содержащихся под арестом по домам, опять их собирать для отсылки и не произведет ли сия мера нового недоверия и опасения? Относящееся в журнале место до сего обстоятельства означено мною карандашом; 2) в Оренбурге наказывать преступников будет ли иметь пользу? Ибо всякое наказание дается для примера и сего наказания участники видеть не будут. Согласно ли оно будет в строгом смысле с тем прощением, которое тобою объявлено, особливо когда из злейших 40 преступников трое избавлены во время экзекуции. Посему я полагаю разослать всех еще одержимых по твоему назначению, но уже не наказывая в Оренбурге никого. Распущенных по домам уже не собирать, а наблюдать строго за их поведением... с доверенностью предоставляю тебе поступать по журналу или по мнению здесь изложенному“.

Аракчев зробив почасти так, як писав імператор: скасована була кара в Оренбурзі, але тих, кого відпустили додому, зібрали знову та вирядили до Оренбургу; перша партія, яку вирядили в жовтні, прибула туди на початку лютого, слідом за нею ще чотири партії вирядили протягом того ж жовтня; „висилка цих людей, скільки мені відомо, справляла, здається, потрібний вплив, — пише Муратов Аракчеву 25 жовтня 1819 року. „Еще бы!“ — приписує на рапорті Аракчев.

Військово-судові справи Чугуївського та Таганрозького полків подають чимало цікавих подробиць про те, як розпочинався рух: ми довідуємося, що в кожному селі окремо відбувалися загальні сходи, де збиралося підписи, відбувалися молебні та давалося клятви про „согласие вместе стоять упорно против поселения“. На ознаку „настоящего твердого их согласия“ в будинку одного з козаків, Леона Романова, одставний ротмістр Патаров зняв із стіни ікону, яку цілували всі присутні. І ось уже після цієї взаємної поруки та клятви поселення відмовилися косити казенне сіно. Зрозуміло, що ця відмова була тільки ближчим приводом для заколоту.

Цю організованість та однастайність жителів стверджує ще й другий документ, — відповіді підсудних на допитах (267 відповідей): відповідав на всі „предметы незнанием“ — така була частина відповідей, але значна частина відповідей була така: „бути по військовому поселенню не хоче „або“ на військове поселення згодний ніколи не буде“, або й ще гостріше — „волі найвищої що до військового

поселення не слухається". Трапляються й відповіді, так записані комісією: „нічого не знає, навіть і того, хто в нього командир, чи є комітет „або“ з дурисвітства відповідає, що нічого не знає". Є й така група відповідей: „сіна косити не пішов, бо не сила". Відповіді багатьох записано так: „від громади ні в чому не відстане" або „буде держатися чугуївських бунтівників". Підсудні Таганрозького полку (60 чол.) одноголосно заявили, що „військовому поселенню нічого виконувати не будуть" та що вони приєдналися до „возмутительного неповиновения" начальству, щоб не бути військовими поселенцями.

Цікаво зазначити й те, що жителів слободи Малинової довелося судити заочно, на підставі реєстру, складеного Лісаневичем, бо не було змоги взяти під караул головніших ворохобників без кровопролиття. Довелося ухвалювати присуд без усіляких допитів, бо „вони вже навіть імен своїх не об'являють". Тільки після двотижневої військової облоги заарештовано малинівців.

Караючи неслухняних, Аракчєєв із перших моментів повстання жалює та жалює покірливих: з його наказу від 23 червня 1819 року офіцерам дійових ескадронів Чугуївського полку, що не пристали до повстання, було об'явлено благовоління, а „нижним чином" дано грошову нагороду, по карбованцю на кожного.

18 серпня 1819 року Аракчєєв дає наказа по 2 уланській дивізії, якому знов відзначає „примерное старание" тих самих же ескадронів, їхню добру поведінку та об'являє їм подяку в таких урочисто підвищених словах:

„Благодарю вас, усердные солдаты! Да сопутствует вас всегда и во всяком случае вера, наставница добрых дел наших, любовь и преданность к государю и отечеству, да сохранится в вам милость царская, которую успели приобрести и да увидят отцы и родственники ваши, что вы достойны внимания монарха и звания русских солдат".

І зараз же після цих квітчастих слів розпочинається проза: Аракчєєв призначає грошову плату (15 коп. унтер-офіцерові та 10 коп. рядовому) за кожен день праці на сінокосі. Крім того, на користь ескадрону повинно було піти все сіно понад норму, заготовану для стройових коней.

За „примерное спокойствие" Борисоглібський та Серпухівський полк звільняється від постюю чотирьох полків, що були викликані Лісаневичем для втихомирення та залишилися в Чугуєві та Таганрозькій околиці на квартирах у мешканців і після від'їзду Аракчєєва „виредь до совершенного водворения должного в них устройства". Я вже говорила про нагороду деяких депутатів каптанами; 24 серпня в записі витрат Аракчєєва є: „24 серпня. В Чугуєві подаровано інвалідам (4 прізвища) кожному по 25 карбованців, які вищоріли своїх дітей за непорядки" — теж нагорода.

25 вересня 1819 року Аракчєєв дав наказа роздати садки, що ними відав комітет полкового управління та які були відібрані у виведених із округи урядовців (52 сади) особам, що добре поводитися підчас заколотів. Так наказ і починався:

„Доброе поведение и усердная служба никогда не остаются без вознаграждения“.

Отак - о Аракчєєв заохочував нагородами покiрливих.

Аракчєєв визнавав за потрібне нагороджувати й тих, хто виявляв бажання спокутувати свою провину перед урядом: так коли про надісланих до дійових частин Оренбурзького корпусу та з уланської дивізії (160 — 165 чол.) надійшло повідомлення від їхнього нового начальства, що вони поводитися „добре та щиро“ протягом п'ятих років, то їм дали помилування та дозвіл знову повернутися на службу в 2 уланську дивізію, проте, однак, Аракчєєв наказує встановити над ними пильний догляд і в разі якої „шалости“ карати їх строго (див. наказ за 1824 рік, 552).

Після того, як я подала відомості, як у Чугуївській та Таганрозькій округах тривало повстання протягом 52 день (з 27 червня до 18 серпня), як утихомирював повстання Аракчєєв (11 серпня — 28 серпня) аж 17 день, я вважаю за потрібне спинитися на тому, які бачимо соціальні угруповання серед мас, що розпочали повстання. Цілком зрозуміло, що чугуївське козацтво і те, яке перевели на службу у військове поселення, і відставне не зовсім так відгукнулося на організацію військового поселення, як казенні обивателі, тоб-то майже селяни інших полків. Козаки протестували не так проти тих небажаних новин (як от громадські роботи, з'єднання сімейств то-що), які приносило військове поселення (хоч, звичайно, і на це треба вважати), як проти радикальної зміни козацького устрою, як громадської організації. „Намір їхній залишитися козаками та на колишніх правах“ — просто говорить Лісаневич.

У мойому розпорядженні є ще один документ — прохання військових поселенців Чугуївського полку, подане Аракчєєву 24 серпня 1819 р. з випискою із справ, зробленою після розгляду цього прохання.

Аракчєєв надіслав це прохання до Олександра, а у відповідь одержав такі вказівки:

„С большим вниманием читал я просьбу, от тебя оригиналом мне присланную и которую здесь включаю, дабы строго, искренно и беспристрастно нам самим себя спросить: выполнено ли нами все, нами обещанное полку? Не имев с собой положения и грамоты данной полку, сего я теперь решить не могу. Но прошу тебя искренно обрати свое внимание на сей предмет, а при личном со мной свидании, представь мне опять оригинальную просьбу, с своими по оной замечаниями. Я некоторые места карандашом отметил. Александр.“

У першому пункті цього прохання чугуївці зазначають той факт, що полк раніш одержував і платні, і провіанту більше. Проти цього місця прохання стоїть така увага: „Нині видається платні по 12 крб., борошна по 3 четв., крупи по 2 четв. 2 гарця, тоб-то стільки, як взагалі уланським полкам належить, але зменшення це віднагороджується повним одягом та провіантом для синів, що все було раніше власністю „нижних чинов“. Вівса хоч і не відпускають їм на руки, але зате коні верхові одержують його цілий рік, що становить на кожну на рік більше 16 четв“. У другому пунктові чугуївці зазначають, що інші полки 2 уланської дивізії одержують сіно для верхових коней в той час, як Чугуївський полк не одержує його — на це вказується, що незабаром те буде й по інших полках. (Мушу нагадати, що постачання поселенній кінноті та кінському заводові сіна за плавами уряду повинні були цілком взяти на себе жителі поселених округ кінноти).

„За взятих до полку власних „нижних чинов“ коней не зроблено виплати, та начальство підтверджує вважати їх за власні“; проти цього місця прохання написано: „суму на виплату за коней 76 тисяч карбованців висилається цими днями через посланця по докладу 21 жовтня найвище конфірмованому; про те, щоб вважати вони за казенні, наказано ще 24 грудня 1817 р.; я вже вказувала на те, що в грамоті Чугуївському полку було зобов'язання заплатити чугуївцям за куповані ними на власні кошти коні. Але, як бачимо, виконати цю обіцянку примусило тільки повстання.

Далі поселяни скаржаться на невиплату їм грошей за всілякі роботи, як от за те, що вони перевозили лісові матеріяли, за підводи то-що. Скаржаться на те, що старих посилають на різні важкі роботи, що вони мусять заготовлювати паливо й невідомо навіть скільки. На це вказується, що громадські роботи мають провадитися за громадськими нарядами, що старих послати на роботу заборонено, що встановлено точно, скільки саме заготовляти палива.

Отже, тільки одну вимогу поселян, щоб їм заплатили гроші за коні, визнано за справедливую. На всі ж інші пункти цього прохання подано формальну, та й не завжди формально правильну, відповідь. У мойому розпорядженні є наказ 18 квітня 1818 року Чугуївському уланському полку, де виразно говорить про те, щоб одставних притягали до такої роботи, як от лагодити шляхи та вулиці м. Чугуєва, „вживати їх до цього діла більше, аніж тих, що служать „бо ж вони не платять жодних грошових податків, а з землі користуються“.

Я вже зазначала, що в своїх деклараціях та відповідях чугуївці підкреслюють, що „вони позбавлені права колишнього володіння землями“ — це, звичайно, один із основних стимулів повстання.

Одставні козаки взяли дуже активну участь у русі; про це говорять нам числа: у ресетрі покараних спершу 40 чоловіка 17 належало

до категорії одставних козаків та 4 одставних улани, тоб-то більше за 50% найактивніших елементів припадає на одставних козаків. Крім того, зберігся ще один документ-прохання, написане чугуївськими одставними козаками після того, як вони просиділи заарештовані в маніжі 2—3 липня 1819 року. Цей документ дуже яскраво малює, як їх силували згодитися косити сіно, але вони „по общему согласию“ не згодилися на це, зазначаючи, що надані їхнім предкам землі, де косити сіно, віддається іншим полкам, що „общество приходит в притеснение“, бо нічим годувати взимку їхню власну худобу.

Одставні після того, як їх випустили з маніжу, не розходилися по хатах, аж доки сонце зайшло, обрали 14 доручених осіб, що склали прохання губернаторові Муратову та, найнявши підводу за 3 карбованці, вирядили двох вірників до Харкова. Муратов, прийнявши прохання, надіслав його до Лісаневича, а тих, хто подавав його, заарештував.

З перших же днів руху Лісаневич побачив, що в ньому діяльну участь беруть унтер-офіцери—і ті, що служать, і одставні: „У „пронесении“ цьому я не бачу жодної „оплошности“ з боку місцевих начальників, що не могли нічого передбачити, тоді як їхні підлеглі унтер-офіцери самі йому сприяли та показали, що вони зухваліші за поселян-господарів“ — пише він 13 червня 1819 року Аракчєєву. У відповідь на це повідомлення Аракчєєв наказує негайно віддати під суд як тих, так і других. Серед 40 головніших привідців було 6 унтер-офіцерів (які пробували на службі) та 5 одставних, „у число яких включив усіх унтер-офіцерів, поселених та резервних ескадронів і тих одставних унтер-офіцерів що до організації військового поселення в Чугуєві були головноуправителями та яких „действне в бунтующем народе“ мало великий вплив“ (див. донесення Аракчєєва від 24 серпня 1818 року).

Одставного капітана Микиту Тарієва, відомого його злою поведінкою в перші ж дні повстання, заслано в один із далеких повітів, поручника Василя Щербину заслано без суду до Оренбургу за „приносимые им выражения к возмущению“, 16 серпня заслано до Оренбургу ще чотирьох поручників та п'ять корнетів, про штаб-ротмістра Тарієва та ротмістра Туманського збереглися дві військово-судові справи. Але цих документів не досить, щоб уявити певно роль вищих кіл офіцерства в повстанні. Приміром, головний привідця Іван Ізотов не вказав жодного офіцера, як „подстрекателя к бунту“. Що до ротмістра Туманського, то його притягли до суду тільки тому, що один із підсудних сказав: „ротмістр Туманський радить утриматися“. Комісія військового суду та Лісаневич визнали, що він ні в чому невинен, але імператор надіслав Аракчєєву такого висновка: „ротмістра Туманського я визнаю за пристойне також перемістити з іншими з тобою призначеними офіцерами до Оренбурзького корпусу до Есена“.

Старшого ад'ютанта 2 уланської дивізії штаб-ротмістра Тарієва вигували в тому, що він умовляв „нижних чинов“ тримати звязок із своїми батьками та родичами та крикнув у маніжі ось що: „Держіться. Якби цього Бонапарта вбив, може б кому лихо було, а кому й ні“. Комісія військового суду присудила його до „лишення живота“, генерал Лісаневич визнавав, що цілком досить, скинувши з нього чин штаб-ротмістра, призначити на службу до Оренбурзького корпусу. Аракчєєв у свою чергу пропонував розжалувати Тарієва в рядові без вступу літ із позбавленням всіх чинів, орденів та медалей 1812 року, а генералові Лісаневичу за призначення Тарієву кари, цілком невідповідної його злочинів, за справедливою суворістю законів, за якими його „присуджено до позбавлення життя, об'явити найвищу догану“.

Одержавши імператор справу з оцими двома „мнєннями“ не знав, що йому робити: він боявся, що „справа буде зіпсована“, а коли її послати до аудиторіату, буде ухвалене дуже „слабое мнєние“, а з другого боку — він боявся, що конфірмація просто в наказі викличе „шум большой“.

Довелося імператорові шукати спосіб, як покарати офіцера, що має чималі послуги, так, щоб що-найменше розмов було.

„Посадить Тарєєва в одну из крепостей Оренбургской губернии и содержать там впродь до повеления“, —

робить імператор помітку на „мнєннн“ Аракчєєва. Яка була далі доля Тарієва, не видно з наших документів.

Якщо навіть узяти на увагу те, що уряд перебільшив в цьому разі активну роль вищого офіцєрства та на всякий випадок просто перемістив частину офіцєрства до иншої округи, то все ж безсумнівний є той факт, що офіцєрство та зокрема унтер-офіцєрство брало участь у русі.

Та це й зрозуміло: організація військового населення цілком підірвала матеріальну базу в житті, бо за положенням про військове населення офіцєри, що пробували на службі в окрузі населення, не могли мати жодної власности „в намереннн упередить сим самим всякое для военных поселян стеснение, которое без этого могло бы иногда вкрадываться под разными видами“.

Полковий комітет, обмірковуючи цю справу, зазначає, що це правило що до офіцєрів Чугуївського полку суперечить правам, що ними користувалося це офіцєрство: „Похождением із стану тубільних жателів, що колишнє чугуївське військо становили, одержали вони від предків своїх у наслідство будинки та садки на військовій землі збудовані та викохані, що тепер і є єдине їхнє майно“. Треба було якось погодити ці обидва моменти.

Аракчєєв додумався, що треба зробити: він наказав полковому комітетові призначити „справедляву“ віднагороду за відібране родове

майно; оцінку, зроблену комісією (за 61 будинок та 88 садків) на підставі тодішніх цін, Аракчєєв визнав за „гадательную“; нова комісія визнала, що офіцерське майно коштує 74470 крб., але Аракчєєв наказав видати тільки 53350 крб. Замість решти грошей відведено на межі округи „невдобні землі“.

Отже, у наслідок діяльності комісії 7498 десятин землі відійшли у військове поселення по 13 крб. за десятину, тоді як у цей час десятина коштувала 30 крб.

135 купців та міщан мусили залишити Чугуїв. Їхню землю та садки відібрано беззаплатно, тільки за найкращі будинки уряд виплатив $\frac{1}{5}$ оціночної суми. Але зробити те саме і з старими офіцерами, що брали участь у турецькій війні та війні 1812 року, уряд не наслідкував і дав деяку компенсацію одставним офіцерам. Спираючися на те, що „володіння військовими землями, хоч не можна вважати за власність урядовців, але проте воно є їхнє стародавнє право“, комітет розподілив усіх одставних офіцерів на три групи: першій сімейній групі (30 чол.) відведено окремо землі 32 десятини та 4 десятини лісу. Крім того, видано трохи грошей за садки та, щоб перенесли хати. Друга група (10 нежонатих офіцерів) повинна була зовсім залишити округу військового поселення, одержавши деяку грошову допомогу. Третя група (найстаріші та ті, що мали більше послуг) дістали більше або менше повну компенсацію за своє майно та господарство та право одержувати харчування від жителів.

Ці правила затвердив імператор 13 червня 1818 року, і 1819 року в момент, що саме нас цікавить, ці одставні одержали вже землю, і в своїх заявах чугуївські козаки висловлюють свій протест проти того, що полкову землю відводять одставному офіцерству.

Отже, зрозуміло, що організація військового поселення дуже підірвала добробут унтер-офіцерства, а коли так, то й зрозуміло, чому воно брало активну участь у русі.

28 серпня 1819 року Аракчєєв, не задовольнившись карою найактивніших з унтер-офіцерства, наказав Лісаневичу разом із губернатором Муратовим скласти реєстра „підозрілих“ одставних офіцерів, що живуть у місті та по його околицях. У своєму рапорті 25 жовтня 1819 року Лісаневич пише, що деякі поведуться непристойно своїм званню, і були з них такі, що підчас самого „пронесення в г. Чугуєє обрацались с мятежниками“... Усі ж взагалі з походження свого мають родинні та дружні звязки з жителями округи чугуївської. Лісаневич пропонує групу в 12 осіб „доброї поведінки“ залишити на місцях, інших же 24, „не помічених у злій поведінці“, він все ж пропонує пересилити в якусь иншу губерню. Бо вони мають родичів серед місцевого населення. Але Аракчєєв визнав, що оця пропозиція непрактична для держави, та залишає їх на місці під суворим доглядом.

Нарешті групу в 19 душ „сумнительного“ поведження (з них 4 були й „під доглядом“ губернаторовим) розсилається на волю губернатора по далеких повітах Слободсько-Української губернії. Цікаво зазначити й те, що деяка частина духівництва також співчувала, очевидно, рухові (згадаймо пугачовщину): так ми знаємо, що священник і дячок с. Кам'яної Яруги відбирав підписи у військових поселенців під постановою „не бути військовими поселенцями“; крім того, у збиранні підписів брав участь і шинкар — крепак.

Але, звичайно, основна база повстання то були казенні обивателі, тоб-то селяни чугуївської округи, що увійшли до складу військових поселенців — господарів та резервних, старі селяни, що не залічені були в склад військових поселенців, їхні жінки та навіть діти. У всіх дописаних підкреслюється активну участь і жінок, і навіть дітей.

Ми знаємо, що за переписом усіх поселенців, що повинні були увійти до складу Чугуївської округи 2 уланської дивізії, було 8647 душ ревських, але серед них опинилося багато одставних (щось до 3 тис.), калік та кантоністів (до 4 тис.), що сиділи на землі.

Між інтересами одставних козаків та унтер-офіцерів безумовно була деяка різниця залежно від різниці їхніх матеріальних інтересів, але і ті, і другі були об'єднані одним бажанням — зірвати організацію військового поселення.

Інтереси маси казенних обивателів були, очевидно, однакові: для них усіх система військових поселень була рішучим моментом розвитку максимальної крепосницької експлуатації — і економічної, і соціально-побутової.

Отак, перед нами пройшов рух 1819 року в усіх його деталях.

Чи різнився він чимсь од попереднього руху 1818 року? Обидва вони і змістом, і формою мають багато спільного — однакові причини викликали їх, але в русі 1819 року ми помічаємо більший розвиток: селянсько-козацька маса зважила досвід 1818 року та відмовилася від деяких ілюзій: так вона, наприклад, не надсилає більше ходаків до царя, прохання всі мають конкретно-правовий характер; поселенці домагаються не милости, але вимагають свого; відмова від слухняності владі дуже добре організована, усі групи населення одна за однією за певним планом об'являють мотивовані страйки-саботаж. Майже два місяці триває смілива боротьба в умовах урядового терору. Великий героїзм учасників повстання, що життя своє віддали в боротьбі за волю, характеризує цей рух. Крім того, треба підкреслити вміння конспіративності у підготовці повстання: тільки, коли почали своє діло військові суди, виявила та побачила влада підготовчу технічну частину повстання.

Нарешті мені хочеться спинитися трохи на характеристиці головних усмирителів цього повстання на чолі з Аракчевом. Насамперед дані моїх матеріалів подають деяку поправку до звичайної

характеристики Аракчеєва: у втихомирненні повстання 1818 — 1819 років Аракчеєв виявляє велику стратегічну здатність, великі хитрощі. Він добре вмів зважити, що саме зараз треба зробити, побачити співвідношення сил, він іде на фіктивні поступки, щоб виграти час, конче потрібний для прориву ворожого фронту. Усі свої зусилля прикладає він, щоб якось прорвати цей фронт, викликати серед ворога незгоду, розклад. Але, крім цього, Аракчеєв бере до уваги й те, чого варта та чи інша окрема особа — проводир у русі. Багато часу та уваги віддає він вивченню кожного активного учасника руху та вживає всіх заходів, щоб ізолювати його.

Та іноді перед нами не тільки політик і стратег, що зручно у хвилину небезпеки йде вузькою стежечкою, обминаючи перешкоди, іноді перед нами залізний ворог, що вмів, спершись на холодні багнети, поставити перед ворожою силою грізний ультиматум: або смерть або покора. І без жалю до кінця, не боячися наслідків, додержується Аракчеєв цього ультиматуму.

Але поруч із оцим усім треба зазначити, однак, велику обережність, якщо не боягузство Аракчеєва: почувши, що жителі нахваляються на нього, Аракчеєв не йде до дивізії аж доки не залякано остаточно жителів кривавою езекуцією; навіть, керуючи фактично всім втихомирненням, він потаює від жителів своє пробування в Харкові.

Ось отакі - о основні риси страшного класового ворога селянства — дворянина Аракчеєва.

Лісаневич, бойовий генерал, учасник війни 1812 року, напівгрек, напівполяк, попихач Аракчеєва, не виправдав, однак, надій свого начальника в справі здійснення військово-поселянської системи на Україні: вже в листі Аракчеєва до Лісаневича 7 серпня 1819 року добре видно, що графа не задовольняє тактика Лісаневича. Наслідки цього незадоволення незабаром виявилися: у своєму наказі 28 вересня 1819 року (див. наказ № 124 за 1819 рік, Істор. Архів) Аракчеєв ось як характеризує усю 2 дивізію після огляду: „Полки цієї дивізії ще дуже далекі від тієї мети, до якої з волі господ. імператора призначені... по округах нема ні чистоти, ні військового ладу... люди не мають належної „осанки“, нечисто одягнені... поселенні та резервні ескадрони всі взагалі в такому самому не порядку... кантоністи не що інше, як юрба молодих селян, на яких одягнено не добре приладнані військові куртки без усякої проте уваги що до приготування їх до служби на користь батьківщини. Ось наслідки поміркованої щирости бригадних, полкових та ескадронних командирів та „слабого“ начальства. Останні слова цілком стосуються до Лісаневича — про цю „слабость“ Аракчеєв пише у своєму донесенні імператорові 24 серпня.

Коли Лісаневич зачитав цього наказу, він побачив велику вельаску до себе всемогутнього Аракчеєва. 25 жовтня 1819 року він

піше до Аракчєва листа, де, вказуючи на свої старі літа та 43-літню службу, прохав собі почесної одставки, „честное увольнение от службъ“, і вказує, що він досяг високих ступенів „без усякої протекції“.

Цікава перша частина цього листа, в якій Лісаневич згадує події 1818—1819 років:

„Не имел счастья в успехах по поселению вверенной мне дивизии. Последствия случились смутные в прошлом году по Таганрогскому округу с мая месяца и продолжались до глубокой осени. Сего ж году тоже произошли возмущения, как по чугуевскому так и по таганрогским округам. Вы изволили прибить в самое расстроенное время, что полки были заняты не учением, а в беспрестанных движениях, в усмирении и караулах“.

Далі Лісаневич висловлює свій погляд на те, що організувати військові поселення треба поволі, „единственным только толкованием“¹⁾.

Отак-о кається Лісаневич у своїй тактиці Аракчєву:

„Я никогда не лгу никому, следовательно и вашему превосходительству буду писать истинную правду“— відповідає Аракчєв: „если надобна будет вам перемена из нынешнего вашего места, то конечно вы будете уволены с милостью“...

Згідно з найвищим наказом генерала Лісаневича звільнено в одставку з мундиром та пенсією розміром повної платні. Система „толкований“ поруч із масовими репресіями старого бойового генерала Лісаневича не могла задовольняти Аракчєва. Лісаневич не вмів пристосуватися до складніших тактичних способів громадянської війни—отже він мусив податися в одставку (20 січня 1820 р.).

Я хочу сказати ще кілька слів про полковника Салова, що добру-таки кар'єру зробив собі, втихомирюючи чугуївців.

Підчас повстання 1819 року Салов був у Чугуєві, як урядовець для особливих доручень при 2 уланській дивізії. Потім він став головою комісії військового суду й за цю свою роботу встоївся такої уваги з боку Аракчєва, що його 21 серпня того самого року призначено за коменданта м. Чугуєва: „не будши ще цілком певний у точному душевному каятті всіх жителів“, Аракчєв установив у Чугуєві військовий стан: вдень і вночі на площах, біля маніжу, на роздоріжжях стояли караули; полковник Салов повинен був щільно дбати, „щоб на вулицях не було жодних зборищ“, щоб жителі виходили на вулицю „только с достаточной причиной“.

Яко комендант м. Чугуєва, Салов писав свої донесення Аракчєву та імператорові й надіслав їм систематичні відомості про осіб, що проїздять через Чугуїв (щось із 19 рапортів та записок за 1819 рік). З цих документів ми довідуємося, що й після того, як

¹⁾ Письма главнейших деятелей—Дубровина, П., 1883 г., № 229.

поїхав Аракчєєв, у кінці серпня Салов на свою волю карав та вислав „за зайві розмови“. Листи його перейняті тією певністю та непохитністю, яких бракувало Лісаневичу. „Я насмілюся запевнити, що в Чугуєві буде спокій та потрібна тиша у всіх випадках і особливо, коли виряжатимуть арештантів, я вживу всіх можливих заходів до спокою... я не попусти нічого „предприятя“, навіть розмови всі „укротяться“, безглузді ж чутки, що поширюються в місті, я не залишаю без розслідування і залежно від провини караю при собі різками, але не визнаю за потрібне цим турбувати вашу ясновельможність своїм повідомленням“.

Далі він пише, як йому пощастило зібрати всіх призначених до заслання в Змієві з тих міркувань, що „тут усе їм пагадує“.

З цього листа ясно, що роля найвідповідальнішого усмирителя повстання, гідного заступника Аракчєєва, перейшла від Лісаневича до Салова. І він за свою сталу політику втихомирення швидко дістав і відповідну нагороду: 1 листопада 1819 року його призначили за командира бригади 2 уланської дивізії, а 23 грудня цього самого року дали йому чин генерал-майора.

Мені не доведеться багато говорити про ролю цивільного губернатора Василя Муратова у втихомиренні повстання: з усього видно, що Муратов був одним із найближчих відповідальних співробітників Аракчєєва, товаришем у роботі Лісаневича; разом із останнім він „умовляє“ мешканців, бере участь у складанні різних іменних реєстрів винуватих та підозрілих, грає провокаційну ролю, коли до нього звертаються селяни: приймаючи від них усякі папери та прохання, Муратов негайно передає їх Лісаневичу; крім того, Муратов — один із активних членів комітету „по случаю беспорядков“ у Харкові, він же постійно дбає про те, щоб між городянами та військовими поселеннями не було жодних зносин та переговорів, той самий Муратов увесь час тільки й робить, що наказує розшукувати, заарештовувати та адміністративно висилати осіб, хоч трохи причетних до повстання. Отже, роля Муратова, як агента влади, зокрема Аракчєєва, цілком зрозуміла.

Але підчас утихомирення повстання Муратов, як представник губернії, виступив у комітеті з окремою заявою від слобідсько-українського дворянства, що очевидячки дуже стурбоване було повстанням. Він вимагав великої кари для повстанців, щоб „дати приклад нижчій класі людей і тим самим припинити колотнечу“.

8 вересня 1819 року в листі до Аракчєєва він так висловлює почуття задоволення переляканих дворян: „я за обов'язок вважаю ще повторити, що губерський маршалок та багато інших із почесніших дворян тутешніх як раніше зазначали, так і тепер зазначають, що заходи, вжиті з розпорядження вашої ясновельможности для „ускромлення“ бунту в Чугуєві, не тільки визнають вони за справедливі,

але навіть за потрібні й для цілого тутешнього краю: бо полегкість в одному випадку могла б дати привід до інших подібних“ (див. Верещагіна, стор. 163, „Дела и Дни“, 1922 р., кн. III).

З цього всього видно, що Василь Муратов був добрим оборонцем своєї дворянської класи.

Про те, яким губернатором був Муратов, пише в своїх записках Є. І. Толпчів ось що:

„Вежливый до нельзя, так что ни одному просителю не удавалось поклониться прежде, чем Муратов отвечивал ему дватри поклона; все обещающий исполнить, о чем бы кто ни просил; терпеливо выслушивавший просьбы, но ничего не делавший; ни он, ни жена его не брали взятки, но брали их приближенные, во главе которых стояла теща, настоящая баба-яга. Муратов к несчастью жителей харьковской губернии долго занимал губернаторское место, пользуясь покровительством временщика, графа Аракчеева“.

1830 року Муратов мусив піти в одставку, бо підчас ревізії виявлено було його „грешки“ та призначений був над ним суд.

У двадцятих роках XIX століття в Харкові з'явилася рукописна сатира на місцеве суспільство під назвою „Харьковский бульвар“, в ній Муратову присвячено такі рядки:

„Вот М... губернатор
С парой звезд сюда идет,
Он в собраниях оратор,
Хоть глупцом в делах слывет“.

Ось такі були люди, що втихомпировали слобідсько-українське селянство та козацтво в першу чверть XIX віку.

ДОДАТОК

СПРАВА 125/8, ДЕФОРТОВСЬКИЙ АРХІВ, ФОНД ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ

В г. Харькове
12 авг. 1819 г.

Государь дозволил читать
8 сент. 1819 г.

Журнал

действию Главного над военными поселениями Начальника генерала графа Аракчеева, к прекращению беспорядков в округах поселения Чугуевского и Таганрогского уланских полков.

Августа 11 числа по полуночи в 12 часу, генерал граф Аракчеев прибыл в город Харьков, и в то же время послал нарочного за дивизионным начальником генерал-лейтенантом Лисаневичем, генерал-майором Александровым и состоящим по кавалерии полковником Кочубеем.

¹⁰ Патр. об. іст. укр. культ.

12 числа они прибыли, и граф Аракчеев составил под председательством свой комитет, из них и начальника штаба поселенных войск, пригласив в оный и Слободско-Украинского гражданского губернатора.

В заседании сем генерал-лейтенант Лисаневич донес, что беспорядки в округе Чугуевского уланского полка продолжаются по прежнему, и что из числа нижних чинов резервных и поселенных эскадронов и необмундированных коренных жителей находится под арестом в городах: Змиеве 227 и Волчанске 86 человек, над коими по Высочайшему повелению и производитеlem военного суд учрежденною военною комиссиею под председательством полковника Салова, и в городе Чугуеве 353 и у сенокосения под присмотром действующих эскадронов 438, а всего 1104 человека. Касательно же беспорядков в округе Таганрогского уланского полка, то оные по сие время еще не значущи и полагать должно, что с усмирением Чугуевцев неминуемо прекратятся; но и в оном находится под арестом 899 человек.

Комитет, рассуждая о сем, положил приступить первоначально к следующим распоряжениям по Чугуевскому округу:

1

Полки, прибывшие для усмирения, Нижегородской пехотной и 5 Егерской как равно и вновь требуемые дивизионным начальником из 26 пехотной дивизии, Орловской пехотной и 18 Егерской, имеющие прибыть 13 и 14 чисел сего месяца расположить следующим порядком: Нижегородской пехотной в городе Чугуеве, Орловского пехотного один батальон в городе Змиеве, а другой в селениях округа Чугуевского уланского полка обще с 5 Егерским полком, который из своего состава отделяет одну роту в город Змиев; 18 Егерского один батальон в округе Таганрогского уланского полка, а другой в городе Волчанске.

2

Производимое полковником Саловым военносудное дело стараться немедленно окончить и представить с мнением дивизионного командира к генералу графу Аракчееву на конфирмацию; для исполнения же первоначального наказания, назначить несколько человек из главнейших бунтовщиков, закоренелых в грубостях и начальству более известных; включив в оное число преимущественно, вахмистров унтер-офицеров и необмундированных коренных жителей, в беспорядке участвовавших, дабы первоначальным сих людей наказанием, внушить более страха прочим неповинующимся.

3

Дозволить Чугуевскому округу прислать 14 числа сего месяца в Харьков к генералу графу Аракчееву из своего сословия депутатов, предоставив сей выбор собственному их назначению за исключением только тех, кои находятся уже под судом. Число сих депутатов может быть следующее: из города Чугуева 4,

слобод: Малинової 2, Покровської 1, селений: Подов и Лаптевой 1, слобод Каменної Яруги 2, Пещаной 2, Большой Бабки 2, Зарожной 2, Пятницкой 1, селений Тетлеги и Кочетка 1, всего 18 человек. Всем им выдать билеты и позволить следовать в Харьков самим без всякого караула, дабы уверить их, что они свободны и могут надеяться на всякое себе помилование, коль скоро обратятся к порядку и послушанию.

4

Ко времени прибытия в Харьков сих депутатов, по означенному судному делу подтвердить на первый раз к наказанию только означенных главных бунтовщиков.

5

Граф Аракчеев по сделанию надлежащего увещания сим депутатам прикажет разделить их на две части и отслать уже при офицерах, одну в город Змиев, а другую в город Волчанск, где и должны они быть при учинении наказания первейшим их преступникам.

6

Наказание сие шпиц-рутенами учинить сего месяца в городе Змиеве 16 числа, а в городе Волчанске 17 числа, пехотными батальонами туда по расписанию назначенными, в присутствии дивизионного командира генерал-лейтенанта Лисаневича и начальника штаба поселенных войск.

7

По учинении сего наказания, наказанные излечиваются, если то нужно будет, и не медля отошлются за надлежащим конвоем на почтовых в Оренбург к генерал от пифантерии Ессену, для определения на службу в тамошние гарнизоны.

8

Означенные депутаты по окончании помянутого шпиц-рутенного наказания, возвращаются при тех же офицерах в Харьков.

9

Граф Аракчеев, сделав им вторичное увещание, объявит, что имеет высочайшее повеление подвергнуть таковому же наказанию и прочих неповинующихся; но если откроют начинщиков своего заговора, то дозволяется им избрать 4 депутатов и послать в Санкт-Петербург к Государю Императору просить о помиловании и избавлении от подобного наказания всех их товарищей, содержащихся под караулом. С сим самым и отправятся они в свой округ.

10

Нижних чинов поселенных и резервных эскадронов Чугуевского уланского полка, не преданных суду, но участвовавших в сем возмущении, отслать на службу в уланские дивизии, в команде генерал-лейтенанта графа Витте состоящие, заместя

число хозяев старослужащими солдатами других полков сей же дивизии и дивизий графа Витте, а резервных кантонистами большого возраста.

11

Действующие эскадроны Чугуевского уланского полка возвратить в свой округ особым приказом при сем прилагаемым; расположа и прочих полков действующие эскадроны в округах своего поселения, Таганрогского все, а остальных двух по три эскадрона, на прежнем порядке.

12

Дивизионный командир донес, что при беспорядке в округе Таганрогского уланского полка, в числе ослушников были находившиеся уже и до сего под наказанием, служащий инвалидной команды рядовой Федор Визирь и необмундированный коренной житель Осип Гела.

Комитет положил, при первом наказании шпиц-рутенами Чугуевских преступников, наказать и их, дабы сим способом прекратить беспорядок, возникающий и в Таганрогском округе.

13

Обращено было внимание на оставших офицеров Чугуевского уланского полка и разных людей, живущих близ города Чугуева.

По общему об них рассуждению найдено необходимым удалить в дальние уездные города Слободской - Украинской губернии: капитана Никигу Дмитриева сына Тареева, Секретаря Иван Григорьева сына Полежаева и прапорщика Петра Николаева сына Пальченка. О чем и объявлено высочайшее повеление гражданскому губернатору.

14

Дивизионный командир представил, что Чугуевского уланского полка ротмистр и старший адъютант 2 уланской дивизии штабс-ротмистр Тареев как старавшиеся содействовать к возмущению в Чугуевском округе. Предписано предать их военному суду и окончить оный непременно не более, как в течение трех суток.

При сем представлено дивизионному командиру немедленно заняться рассмотрением поведения и всех прочих офицеров Чугуевского уланского полка и о ненадежных и сомнительных представить списки, коих и положено отослать на первый случай в дивизии, состоящие в команде генерал-лейтенанта графа Витте.

15

Комитет заключа сего числа свое заседание сими распоряжениями положил: о всех делах, до возмущения касающихся, рассуждать первоначально в своих совещаниях с тем, дабы прежде исполнения каких либо мер по сему предмету, иметь

уже определительные правила, по коим бы можно было основательно и совокупно действовать.

Генерал Граф Аракчеев, Генерал-лейтенант Лисаневич, гражданский губернатор Муратов, Начальник Штаба Клейнмихель, генерал-майор Александров, полковник Кочубей.

в г. Харькове
16 авг. 1819 г.

Государь изволил читать
8 сент. 1819 г.

Журнал

второго заседания Комитета, учрежденного по случаю беспорядков в округах Чугуевского и Таганрогского уланских полков.
Августа 16 дня 1819 года.

После Положения Комитета 12 августа, в журнале его изъясненном, по донесению дивизионного командира, оказалось в округах Чугуевского и Таганрогского полков следующее:

1

В городе Чугуеве на объявление приказания о выборе депутатов к присылке в гор. Харьков, нескольких человек из числа необмундированных коренных жителей, сделали неприличный отзыв, за что четверо из них наказаны плещ-рутенами. После чего они немедленно приступили к выбору означенных депутатов, кои уже явились в город Харьков, к главному над военными поселениями Начальнику.

2

Сия неотлагательная на месте мера наказания, сильно подействовала на закоренелые в упрямстве умы необмундированных коренных жителей, и посему дивизионный и полковой командиры считают необходимым, чтобы наказание Чугуевского округа преступникам, по окончании над ними военного суда, было произведено не в городах Змиеве и Волчанске, как оное предположено журналом 12 августа, а в самом городе Чугуеве, дабы все жители сего города, как главные участники беспорядка, видели пример наказания, законами определенный и начальством в действо производимый.

3

По соображению дивизионного командира с полковым, найдено, что пополнение хозяев в поселенных эскадрах Чугуевского уланского полка, после отправления из них преступных и ненадежных на службу в полки, состоящие в команде генерал-лейтенанта графа Витте, возможно будет произвести из Чугуевского же полка.

4

Отставной поручик Щербина, по следствию, произведенному дивизионным командиром, оказался участником в возмущении Чугуевского и Таганрогского округов.

5

Дивизионный командир представил, Чугуевского уланского полка поручиков: Ветчинкина 1, Апихманова, Ветчинкина 2, и Иванова и корнетов: Замошникова, Шавернева, Пивина, Грдина и Шаровкина 2, к переводу во внутреннюю стражу по ненадежному их поведению.

6

Он же донес, что беспорядок в округе Таганрогского уланского полка почти окончен.

Комитет по рассмотрении всех сих обстоятельств положил:

1) По окончании военносудного дела, наказанию преступников быть в самом городе Чугуеве, и для того перевести в оный, из Волчанска всех 86 человек арестантов, там содержащихся, а из Змиева главнейших бунтовщиков.

2) День к наказанию определить в то время; как военносудное дело будет окончено и представлено полковником Саловым.

3) К пополнению недостатка в поселенных эскадронах Чугуевского уланского полка, принять меру, представленную дивизионным командиром.

4) Отставному поручика Щербину, отправить чрез посредство Слободко - Украинского гражданского губернатора на жительство в Оренбург. О чем и объявлено уже от главного над военными поселениями начальника, Высочайшее повеление, означенному гражданскому губернатору и оренбургскому военному губернатору.

5) Офицеров Чугуевского уланского полка, представленных дивизионным командиром во внутреннюю стражу, отослать к командиру отдельного Оренбургского корпуса, для употребления на службу в тамошних гарнизонах. О немедленном отправлении их по сему назначению, главный над военными поселениями начальник, объявил Высочайшую волю, дивизионному командиру и генералу от инфантерии Эссену, донеся об оном и Гоеударе Императору особым рапортом, с изпрошением на распределение их высочайшего приказа.

6) Бригадному командиру ген. - майору Аргамакову, предписать без отлагательства времени, отыскать непременно зачинщиков беспорядка, в округе Таганрогского уланского полка, и предать их военному суду.

Генерал граф Аракчеев, Генерал-лейтенант Лисаневич, гражданский губернатор Муратов, Начальник Штаба Клейнмихель, ген. - майор Александров, полковник Кочубей.

Нековская губ.
почта Бороничи
8 сент. 1819 г.

Быть по сему.
Александр.

В г. Чугуеве
24 авг. 1819 г.

Журнал

третьего заседания Комитета, учрежденного по случаю беспорядков в округах: Чугуевского и Таганрогского уланских полков августа 24 дня 1819 года.

По приведении в раскаяние и повинование округов Чугуевского и Таганрогского уланских полков, главный над военными

поселеннями начальник генерал граф Аракчеев, поручил дивизионному командиру генерал-лейтенанту Лисаневичу 1-му и генерал-майору Александрову, обще с полковыми командирами, рассмотреть в подробности поведение и надежность сих округов резервных и поселенных эскадронов, нижних чинов и всех коренных жителей, как под арестом находящихся, так и тех, кои под караулом не содержатся с тем, чтобы людей дурной нравственности, не подающих надежды к своему исправлению удалить от округов.

Вместе с сим приказано было и самим депутатам сделать таковые же списки и показать главнейших бунтовщиков.

Комитет по получении всех сих списков и сделав выписку именам тех преступников, кои подписывались при собрании общего согласия к возмущению нашел в них тех самых людей, кои 18 числа сего месяца уже наказаны и сверх одного 9 человек, остававшихся в городе Змиеве под арестом, кои быв первоначально признаны за бунтовщиков, не усмирившись и после наказания в городе Чугуеве бывшего и в присутствии штаб-офицера, при арестантах находящегося, делали грубые ответы депутатам, их уговаривавшим; и как в раскаяние пришли только ныне, и в числе их находятся два унтер-офицера второго поселенного эскадрона, то комитет и полагал всех их и подсудимого же пойманного из бегов Федора Махонина наказать по всей строгости закона наравне с 37 человеками, наказанными сего августа 18 числа, но принимая во уважение объявление главного над военными поселениями начальника, что наказание судом определенное, прекращается, и дабы сохранить в сем грубом народе положено: всех сих 10 человек и именно: 1 поселенного эскадронного 1) рядового Василия Иванова, 2 поселенного эскадрона унтер-офицеров: 2) Василия Трофимова, 3) Ивана Черникова; 3 поселенного эскадрона 4) рядового Василия Сыромятникова, 5) нестроевого Гаврилу Ветчинкина; не вошедших в состав эскадрона: 6) Ивана Филатова, 7) Максима Башкатова, 8) Афанасия Халина, 9) Василия Хромцова, и 10) пойманного из бегов Федора Махонина отослать на почтовых при надежных унтер-офицерах в отдельный Оренбургский корпус на службу и объявить высочайшую волю генералу Эсену, чтобы по прибытии, отправив обратно унтер-офицеров, приказал наказать всех их шпиц-рутенами, каждого сквозь тысячу человек по шести раз; а затем всех подсудимых освободя от наказаний исполнить следующее: по Чугуевскому округу 109 человек отослать в Оренбургский отдельный корпус на службу; 104 человека в 3-ю уланскую дивизию, да сверх оных из числа неподсудимых назначенных дивизионным и полковым командирами по дурному поведению в Оренбургский отдельный корпус 81 и в 3-ю уланскую дивизию 16 человек; а по Таганрогскому округу, в Оренбургский отдельный корпус 47 и в 3-ю уланскую дивизию 41 чел., всего же всех в Оренбургский отдельный корпус, на почтовых 10 и через посредство внутренней стражи партиями 247 и в 3-ю уланскую дивизию 161-го человека; по не приводя сего в исполнение, подвергнуть все оное на высочайшее благоусмотрение; до воспоследования высочайшей конфирмации, назначенных к отсылке в оренбургский отдельный

корпус на почтовых и через внутреннюю стражу подсудимых 114 человек, содержать под арестом в гор. Змиеве, из коего они будут отправлены в Оренбург, а всех прочих также в отсылку назначенных, из под ареста ныне же освободить; по получении же на определении их на службу высочайшего повеления, собрать их и отправить партиями.

При сем же было рассуждаемо о предположении комитета, из'ясненном в журнале 12-го числа августа на счет отправления депутатов к государю императору и положено: как мера сня округам объявлена не была и возмущение прекратилось, то и посылку депутатов отменить.

В сем же заседании Слободско - украинский гражданский губернатор донес главному над военными поселениями начальнику, что по сведениям до него дошедшим, участвовал в сем возмущении и отставной из Чугуевского уланского полка прапорщик Пылев, который и отыскан в самом Чугуеве у своих родственников и по очной ставке с наказанными оказалось, что в буйное время он с ними обращался в пьянстве; почему и положено отправить его через гражданское начальство в Оренбург на жительство, на что от главного над военными поселениями начальником и объявлена высочайшая воля. Дивизионному же командиру генерал-лейтенанту Лисаневичу предоставлено впоследствии времени, обще с гражданским губернатором осведомиться в подробности о всех офицерах прежней службы в окружности гор. Чугуева живущих и о ненадежных и подозрительных состава списки, представить оные главному над военными поселениями начальнику, для доклада государю императору.

В заседании сего комитета приглашен был и командир Чугуевского уланского полка подполковник Изюмов.

Генерал граф Аракчеев
 Генерал-Лейтенант Лисаневич
 Гражданский губернатор Муратов
 Начальник Штаба Клейнмихель
 Генерал-майор Александров
 Полковник Кочубей
 Подполковник Изюмов

O. BAGALIY - TATARINOVA

Sketchs from the history of military colonies in Ukraina

I. THE MOVEMENT OF SLOBODSKO - UKRAINIAN PEASANTS in 1817 — 1818

The system of military colonies in Russia in XIX century. The organisation of Slobodsko-Ukrainian colonies in 1817. The survey and characteristic of archive materials, which are used in this sketch. The presentation by the inhabitants, the petitions and the complaints to the Emperor; the sending by them the cossacks — deputates. The inquiry into these complaints. The forms of individual and collective disobedience of the peasants: the demonstrations and the armed struggle against the government. The spreading of the movement in all the district. The passage of Arakcheev and his tactic. The sending out, the military-judicial affairs. The mottoes of the movement and their social-economical causes.

II. THE REBELLION OF THE TSHOUGOUEV COSSACKS AND PEASANTS in 1819

Tshougouev and the regiment of Tshougouev in 17 — 18 centuries and its passing in the military colonies in 1818. The survey of printed facts and the characteristic of archive materials. The first steps of the movement (28 — 29 June) and its spreading. The gathering of the government army. The arrival of Arakcheev to appeaseng. The terrorisation of inhabitants by the spitzprutens. 18-th August 1819. The liquidation of the rebellions. The causes of the rebellion, the social groups among rebellions masses. The role and the tactic of the separate appeasers: Arakcheev, general Lisanevitsh and Salov, the governor Mouratov. The panic among the slobodsko — ukrainian gentry.

МНК. ТИХОНОВ

Селянський рух на Слобідській Україні в зв'язку з реформою 19 лютого 1861 року

Ця стаття має дві частини. У першій („загальний нарис“) автор намагався змалювати загальну картину селянського руху на Слобідській Україні (Харківськ. губ.) у зв'язку з реформою 19 лютого 1861 року, виявити інтенсивність цього руху та визначити головніші причини його. У другій частині („з історії одного села“) докладно описано заколот в селі Водолазі.

Такий план почасти випливав з самого матеріялу, яким користувався автор, а крім того й незалежно від характеру матеріялу зазначений порядок має деякі вигоди з таких міркувань.

Рух, що нас цікавить, був розпорошений, — він складався з окремих виступів; останні в більшості випадків мали однакові причини і виявлялись приблизно в однакових формах. Тому при розробленні джерел з метою виявлення загальної картини недоцільно було описувати докладно окремі виступи — довелося би густо-часто повторюватися, а крім того, опис специфічних умов окремих моментів гальмував би ясність загальної картини — за деревами не видно було б лісу. Але з другого боку навряд чи можна зрозуміти рух з достатньою повнотою, не ознайомившись з деякими або хоча б й з одною окремою подією, вивчивши її в контексті так загальних, як і спеціальних умов. Тому в цій статті крім загального нарису руху дано окремо ще й докладний опис селянського заколоту в одному селі.

I. ЗАГАЛЬНИЙ НАРИС

1

З самісінького початку гласної підготовки до скасування крестництва селяни виявили до цієї справи дуже великий інтерес. Усякого подорожнього, чи то був салдат, що проходив через село, чи то був купець чи селянин, що побував у місті, розпитували селяни про „волю“. Письменні по газетах стежили за підготовкою реформи та переказували неписьменним, що то воно там пишеться. Нам

невідомо, як приймало та розуміло селянство не дуже таки зрозумілі повідомлення преси, та це й не так важливо — адже головне джерело відомостей для селян були, із зрозумілих нам причин, чутки. І в цих чутках, у процесі їхнього поширення, відбивалися давні мрії та бажання селянські. Отже те уявлення, що склалося в селян про реформу, відповідало не так дійсності, як отим давно викоханим мріям. Уявлення це було нескладне та цілком зрозуміле. Селяни будуть звільнені цілком від їхніх обов'язків до поміщика, вся або майже вся земля без жодного викупу перейде до селян — ось як уявляла більшість крепаків майбутнє визволення¹⁾.

Іноді народні мрії йшли дуже далеко, переоцінювали заходи урядові, надії на царську ласку були надмірні. Виникали вже цілком фантастичні чутки, наслідки яких були трагічні. „Так, приміром, поширилася серед народу чутка, що десь - то за Дніпром, на Херсонських степах сидить на горі цар та роздає волю“²⁾. Чутки ці поширилися по всій південно-східній частині губернії, і нарід рушив, пішов шукати волю. „Цілі села рушали по волю та йшли до невідомої гори. Зібралася велика сила народу, не знаходячи ніде гори; поліцейська влада намагалася затримати рух, але даремно, так що потреба примусила вжити військової сили, за допомогою якої ледве вдалося стримати рух та розігнати юрби народу. Поволі почали вертати зморені, обірвані та голодні шукачі волі. І багатьом... довелося скуштувати, як ото діє військова сила, та надовго втихомиритися. Повертаються одні, переказують тим, кого зустрічають, що нічого не знайшли, що військо розганяє всіх, а неслухняних карає і, не вважаючи на це, юрба за юрбою йшла все далі та далі, доки, нарешті, не зустрічалася з військом“³⁾.

Слодіваючися нової волі, селяни почали саботувати панщину: це дуже почало турбувати поміщиків. „Стоуста поголооска, пише маршалок Зміївського повіту Ілляшевич, — сподіваную „волю“ убрала в фантастичні образи, що аж ніяк не відповідали звичайному життю, отже й робили його не тільки важким, але й неможливим і для самих мрійників, і для всіх, що мали справу з ними. На поміщиках оця доба мрій відбилася надто тяжко“⁴⁾. Порушення селянами крепацького режиму в зв'язку з чутками, що надходить воля, по деяких місцях доходили до грізної форми заколотів⁵⁾.

У березні та квітні 1861 року були, нарешті, „об'явлені“ селянам маніфест та „Положення 19 лютого“. Відомо, що маніфест 19 лютого

1) П. С. „Народи, слухи и толки о воле и земле“. Киев. Стар. 1853 р., ст. 96.
А. А. Антонов „Четверть века назад“. „Ист. Вестн.“, 1857 р., т. XI, ст. 384.

2) Антонов. Там же, ст. 385-386.

3) Там же.

4) Ілляшевич. „Кратк. очерк ист. харьк. двор.“. Х., 1885 р., ст. 136.

5) Про це див. статтю О. І. Назарця в цьому ж збірнику.

написано невиразно, мовою малозрозумілою для селян. „Маніфест — говорив І. С. Тургенєв, — явно писано французькою мовою та перекладено незграбною російською мовою якимсь німцем“. Ще гірше що до цього було „Положення“, яке, як каже сучасник кн. Н. В. Голіцин, „не тільки неписьменний, але й наш брат письменний не зовсім розумів“. Як що ж узяти на увагу його величезний розмір, біля 400 сторінок in folio, то стане цілком зрозуміло, що селянинові засвоїти його було цілком неможливо. До пояснень „Положення“ представниками адміністрації та поміщиками селяни ставилися недовіркою та навіть вороже. Ці пояснення в цілому відповідали справжньому змістові „Положення“, але ж вони аж ніяк не відповідали тому, чого сподівалися від реформи селяни. Вони, як ми знаємо, сподівалися, що їх цілком звільнять від повинностей та панщини й що їм даром дадуть землю. А за „Положенням 19 лютого“ вони мали ще дев'ять років слухатися поміщика (так званій „временно-обязанный период“), а, найголовніше, землю давалося, всупереч усім сподіванням, не даром, а за дуже високу плату, що дуже часто перевищувала риночні ціни ¹⁾).

Ось що розповідає сучасник про ставлення селян до офіційного тлумачення „Положення“.

„Якщо крпацтво вже скасовано, значить вони вільні — це для селянина є єдиний можливий висновок. Селянин аж ніяк не може зрозуміти, що то воно є за тимчасово-обов'язана людина, тоб-то така, що має особисту волю, але в той же час відбуває чи панщину, чи платити грошовий чинш. Селянин мало того що не хоче, він простісінько не може зрозуміти цього: він розумів яскраво та виразно, що може бути або старий лад та неволя, або ж скасування старого та воля. Умова *sine qua non* волі — користування землею та скасування всяких обов'язкових відношень до поміщика“ ²⁾).

Не довіряючи поясненням „Положення“, що їх давали представники влади та поміщики, селяни за допомогою „роз'яснителів“ із свого кола зрозуміли по-своєму давно сподіване законоположення. Тут маємо той самий психологічний процес, що й підчас пояснювання певних і часто незрозумілих відомостей про майбутнє визволення. Селянству не під силу було зрозуміти як слід громіздке та не ясне

¹⁾ За „Положенням 19 лютого“ за землю селяни або виконували панщину, або платили грошовий чинш, а в разі викупу — викупні платежі. Усі ці виплати були приблизно однакові. Щоб зрозуміти, які то високі були платежі, треба порівняти їх із тодішніми риночними цінами на землю.

Викупна плата за дес. за „Полож. 19 лют.“	Середня риночна ціна за дес. (за Лосєнським „Викупная Операція“ СПб. 1906.)
33 ¹ / ₂ — 66 ² / ₃ карб.	1854 — 58 р. 1863 — 72 р.
	16.59 39.71

²⁾ „Лєнь“, 1862 р., № 27.

„Положення 19 лютого“, і воно створило окреме тлумачення цього „Положення“ відповідне своїм бажанням і своїй легенді про волю.

Отже, маємо дві інтерпретації одного й того ж законодавчого акту— „панську“ та „селянську“.

Проти „панської волі“ визволені виставляли свою „мужицьку“ волю, вони протестували, хто, як міг, проти здійснення першої та намагалися здійснити другу.

Таким чином, основною причиною селянського руху було те, що „Положення“ не відповідало сподіваній волі, а найчастішим приводом була протилежність вказаних двох тлумачень „Положення“.

Цей селянський рух мав різноманітні форми. Сучасники насамперед зазначають, що скрізь селяни недбайливо виконували свої повинності. Багато було й таких випадків, що селяни простісінько відмовлялися виконувати ці обов'язки. Масовий протест розпочався особливо тоді, коли почали складати та здійснювати уставні грамоти, що їх по багатьох селах селяни не тільки що не підписували, але й зовсім не приймали. Крім того, подаючи прохання до різних установ, „визволені“ намагалися за допомогою органів влади змінити взаємовідносини, що починали встановлюватися. Цей рух мав переважно мирний характер, і тільки по дуже небагатьох місцях, як нам відомо, справа дійшла й до сутичок із військом або адміністрацією.

2

Переведення реформи 19 лютого 1861 року можна поділити на 3 періоди: 1) від оголошення „Положення“ до складення уставних грамот (приблизно 1861 рік); 2) складання уставних грамот та надання їм чинности (переважно 1862 рік та початок 1863); 3) остаточне ліквідування крєпацьких відносин (1863—1883 рр.).

Оттакі періодизації ми й будемо додержуватись при огляді селянського руху. Причому у нас є змога ознайомитися з цим рухом переважно остільки, оскільки він виявився у найгострішій формі, а саме в (формі заколотів¹⁾).

За час від оголошення „визволення“ до часу складання уставних грамот та надання їм чинности, заколоти розпочиналися в зв'язку з намірами селян зменшити панщину до одного або двох днів на

¹⁾ Задля вивчення цих заколотів ми використали щотижневі звіти міністра внутрішніх справ, що їх надсилав він до головного комітету в селянській справі. Крім того, із відповідних справ архіву міністерства внутрішніх справ узято основні дані про заколоти, що про них не згадується в міністерських звітах, за час із 1861 до 1881 року.

У з'ядених джерелах айбрано відомості лишень про випадки найзначніші, на думку губернатора. Про цілу низку заколотів, навіть таких, що їх втихомирено за допомогою військової сили, не було повідомлене мін. внутр. справ. Про такі заколоти в нас деякий матеріал, знайдений в Харк. Центр. Істор. Архіві. Цей матеріал ми також використали в цій статті

тиждень, при чому в цих випадках селяни або ж посилалися на „Положення“, як вони його розуміли, або ж посилалися на чутки про те, що уряд видав відповідне розпорядження. Найактивніші що до цього були селяни Валківського повіту.

Там селяни багатьох сіл вирішили ходити на панщину тільки один день на тиждень, то - то зараз же встановити той лад, що його мали встановити тільки через два роки після того, як об'явлено маніфест 19 лютого. Губернатор повідомляв міністерство внутрішніх справ, що „думки про сорокденну панщину більше й більше поширюються й тому настрої („настроение умов“) значно напружується“¹⁾.

Перші почали здійснювати ці думки селяни в маєтку Базилювського. Пояснення та умовляння урядовців земської поліції не мали жодного успіху, а тому викликане було військо. Але війська не потрібно було, бо маршалок своїми умовляннями відновив лад у маєтку²⁾. Найзначніші події сталися в селі Знаменському, звідки заколот поширився по багатьох селах повіту. Відновлював там лад флігель-ад'ютант граф Шувалов. У своєму повідомленні імператору він так описує події в селі Знаменському. „Скрізь селяни об'явили, що вони намірилися не робити більше одного дня на тиждень та почали не виходити на панщину, скрізь також вони не хотіли більше слухати питання селянського положення, по деяких маєтках навіть вони відмовилися переховувати в себе свої примірник.

Одним словом, заколот, що я натрапив на нього у Валківському повіті, виходив за межі непорозуміння або помилкового розуміння. Знаменці всі вмовляння справника, тимчасового відділу земського суду та маршалка були даремні. Генерал Богданович напередодні його приїзду не один раз намагався також навчити на добрий розум селян, але його зусилля були даремні, хоч досі він мав рішучий вплив при швидкому та спокійному закінченні багатьох таких справ. При впертості своїй селяни виявляли ще непошану владі, що дохнула до „явного буйства“.

Негайно після приїзду мого я наказав зібрати селян і до того часу прибув дивізіон улан. Кілька селян утекло, побачивши салдат, але значна частина з них, біля 250 душ, без ніякої боязкості увійшли у двір. При перших моїх словах вони стали були навколошки, але, коли я наказав вийти з юрби трьом, що до мене ще особливо виявляли своє буйство, вони всі одноставно відповідали, що не видають їх, і я був присилуваний взяти їх силою, що негайно й виконали улани дуже дружно та моторно і, слава богу, без нещастя, не зажаючи на впертий опір селян. Я визнав за потрібне зараз же на

1) Арх. Держ. Радн. („Государств. Совета“) Справа Головн. Комітету устр. сельск. ст. № 166, 1861 р., арк. 68. Ленінград.

2) Там же.

місці покарати трьох раніше помічених селян та двох ще, котрі виявили особливу впертість у своєму опорі. Кожен із них дістав по 50 різок. Після цього селяни стали спокійні („изъявили покорность“ і обіцяли бути спокійні надалі“).

Далі граф Шувалов пише: „Не насмілюся взяти на себе вирішення питання, чим можна з'ясувати такі-о заколоти: чи замахами злосливих людей, чи тим, що складне законоположення пояснюють напівписьменні люди неписьменним, чи, нарешті, свідомим незадоволенням селян, але також не насмілюся потаїти від Вашої Імператорської Величності, що факт існує й що настрої („состояние умов“) в народі далеко незадовольняючий та помітно турбує й усі інші стани, що зазнають шкоди в своїх справах і оборотах від загального „недоумения и опасения“¹⁾.

Про заколоти, що виникли на ґрунті змагання встановити дводенну панщину нам відомо два конкретні випадки — це заколоти в маєтку Лукьяновича, Богодухівського повіту та слоб. Новому Мерчику, Валківського.

У першому маєтку селяни цілий місяць на панщину ходили по два дні на тиждень і, крім того, відмовлялися платити податки, доки їм не дадуть уставну грамоту в руки. Заколот був ліквідований „умовляннями“ справника²⁾.

Зазначу до речі, що справник, повідомивши про це губернатора, скаржився на деяких священників, що через неосвіченість свою, майже неписьменність, грубість та цілковите нерозуміння положення, пояснюють його селянам несправедливо“.

Своє донесення губернаторові справник закінчує проханням „зробити розпорядження, щоб священники не бралися пояснювати положення і, коли їх прохає про те нарід, що вірить їм, навчали тільки виконувати те, що об'явлено з найвищої Волі Вашим Превосходительством, маршалком та поліцією“³⁾.

Раніше, ніж перейти до селянського руху в час складання уставних грамот, згадаю про заколот у досить значному маєтку (4815 чолов.) кн. Трубецького, Вовчанського повіту. Про події в цьому маєтку, що сталися в кінці квітня 1861 р., ми нічого не знаємо, крім того, що там був відновлений лад заходами „внушения“⁴⁾.

Отже, за час до заведення уставних грамот заколоти, оскільки нам відомо, виникали в зв'язку зі спробами селян зменшити свої обов'язки.

1) Арх. Держ. Радн. Справа Головн. Комітету устр. сел. ст. № 106, 1861 р., арк. 25.

2) Харк. Центр. Істор. Архів. Справа Канц. Харк. Губ-ра по розпоряд. від № 34 58, 1861 р., арк. 24.

3) Та ж справа, арк. 24 та 35.

4) Арх. Держ. Радн. Справа Головн. Комітету устр. сільськ. побуту, 1861 р., № 166, арк. 22.

Як відомо, за „Положенням 19 лютого“ протягом двох років треба було скласти „уставні грамоти“, де фіксувалося нові відносини між селянами та поміщиками. Так от з кінця 1861 року по всій губернії почалося інтенсивним темпом складання уставних грамот та надання їм чинности.

Саме в оцю найважливішу добу здійснення реформи бачимо ми найбільшу інтенсивність селянського руху. Причому, своєрідність селянського тлумачення „Положення“ виявилась в даному разі з особливою яскравістю.

Як і по інших місцях Російської Імперії, більшість селян була тієї думки, що згідно з „Положенням 19 лютого“ протягом двох років усе лишається приблизно по-старому, а як мине цей строк, буде объявлена „справжня воля“. Тому селянство відмовлялося брати участь у складанню уставних грамот та перешкоджало їх запроваджувати, сподіваючися через два роки, у „слухний час“ дістати цілковиту волю та землю без викупу.

А. А. Антонов у своїх спогадах змалював отаку-о сценку, що часто повторювалася, як він каже, в усіх посередників. „Розпочинаючи складання уставних грамот, — пише А. А. Антонов, — посередник із усіх сил намагається пояснити селянам різні статті „Положення“ — думаять вигуки: „та воно так, оце діло“, — посередник уже передбачає успіх та, закінчивши всі пояснення, питає:

- Отже, ви згодні?
- Ні, не згодні.
- Як так, — запитує посередник, — на що ж ви згодні?
- Згодні на царське положення.
- Та це ж і є царське положення.
- Не згодні, нехай уже остається, як було, до слухного часу.

У Лебединському повіті багато селян відмовлялося брати участь у складанні уставних грамот, посилаячись на чутки, що в царський наказ одрубувати праву руку всім, хто підпише грамоту¹⁾.

У Куп'янському повіті серед селян, що сподівалися „нової волі“, ось яка чутка поширилася: „якщо хто перейде на чинш або розпочне викуп угодь, у тих після смерті не будуть труп печатати сім років, живих не будуть сім років вінчати, а народжені лишаються 7 років без св. хрещення“.

Теж цікавий дуже погляд поширений був у Богодухівському повіті. Там по багатьох мастьках „селяни усвоили себе“, що за маніфестом встановлено працювати два роки, до слухного часу, пояснюючи шостий пункт маніфесту так, що хто протягом цього часу складе уставну грамоту, той покрепачить себе знову, але хто ці два роки

¹⁾ Н. Пономарев. „Воспом. миров. посредн“. „Русская Старина“, 1891, № 69, ст 307.

²⁾ Наук. зб. іст. укр. культ.

місці покарати трьох раніше помічених селян та двох ще, котрі виявили особливу впертість у своєму опорі. Кожен із них дістав по 50 різок. Після цього селяни стали спокійні („изъявили покорность“ і обіцяли бути спокійні надалі“.

Далі граф Шувалов пише: „Не наслідуюся взяти на себе вирішення питання, чим можна з'ясувати такі о заколоти: чи замахами злосливих людей, чи тим, що складне законоположення пояснюють напівписьменні люди неписьменним, чи, нарешті, свідомим незадоволенням селян, але також не наслідуюся потаїти від Вашої Імператорської Величності, що факт існує й що настрої („состояние умов“) в народі далеко незадовольняючий та помітно турбує й усі інші стани, що зазнають шкоди в своїх справах і оборотах від загального „недоумения и опасения“¹⁾.

Про заколоти, що виникли на ґрунті змагання встановити дводенну панщину нам відомо два конкретні випадки — це заколоти в маєтку Лукьяновича, Богодухівського повіту та слоб. Новому Мерчику, Валківського.

У першому маєтку селяни цілий місяць на панщину ходили по два дні на тиждень і, крім того, відмовлялися платити податки, доки їм не дадуть уставну грамоту в руки. Заколот був ліквідований „умовляннями“ справника²⁾.

Зазначу до речі, що справник, повідомивши про це губернатора, скаржився на деяких священників, що через неосвіченість свою, майже неписьменність, грубість та цілковите нерозуміння положення, пояснюють його селянам несправедливо“.

Своє донесення губернаторові справник закінчує проханням „зробити розпорядження, щоб священники не бралися пояснювати положення і, коли їх прохає про те нарід, що вірить їм, навчали тільки виконувати те, що об'явлено з найвищої Волі Вашим Превосходительством, маршалком та поліцією“³⁾.

Раніше, ніж перейти до селянського руху в час складання уставних грамот, згадаю про заколот у досить значному маєтку (4815 чолов.) кн. Трубецького, Вовчанського повіту. Про події в цьому маєтку, що сталися в кінці квітня 1861 р., ми нічого не знаємо, крім того, що там був відновлений лад заходами „внушения“⁴⁾.

Отже, за час до заведення уставних грамот заколоти, оскільки нам відомо, виникали в зв'язку зі спробами селян зменшити свої обов'язки.

1) Арх. Держ. Ради. Справа Головн. Комітету устр. сел. ст. № 106, 1861 р., арк. 25.

2) Харк. Центр. Істор. Архів. Справа Канц. Харк. Губ-ра по розпоряд. від № 34 58, 1861 р., арк. 24.

3) Та ж справа, арк. 24 та 35.

4) Арх. Держ. Ради. Справа Головн. Комітету устр. сільськ. побуту, 1861 р., № 166, арк. 22.

Як відомо, за „Положенням 19 лютого“ протягом двох років треба було скласти „установчі грамоти“, де фіксувалося нові відносини між селянами та поміщиками. Так от з кінця 1861 року по всій губернії почалося інтенсивним темпом складання установчих грамот та надання їм чинности.

Саме в оцю найважливішу добу здійснення реформи бачимо ми найбільшу інтенсивність селянського руху. Причому, своєрідність селянського тлумачення „Положення“ виявилась в даному разі з особливою яскравістю.

Як і по інших місцях Російської Імперії, більшість селян була тієї думки, що згідно з „Положенням 19 лютого“ протягом двох років все лишається приблизно по-старому, а як мине цей строк, буде об'явлена „справжня воля“. Тому селянство відмовлялося брати участь в складанні установчих грамот та перешкоджало їх запроваджувати, подіваючися через два роки, у „слухний час“ дістати цілковиту волю та землю без викупу.

А. А. Антонов у своїх спогадах змалював отаку-о сценку, що часто повторювалася, як він каже, в усіх посередників. „Розпочинаючи складання установчих грамот, — пише А. А. Антонов, — посередник із всіх сил намагається пояснити селянам різні статті „Положення“ — чунають вигуки: „та воно так, оце діло“, — посередник уже передбачає спіх та, закінчивши всі пояснення, питає:

— Отже, ви згодні?

— Ні, не згодні.

— Як так, — запитує посередник, — на що ж ви згодні?

— Згодні на царське положення.

— Та це ж і в царське положення.

— Не згодні, нехай уже остається, як було, до слухного часу.

У Лебединському повіті багато селян відмовлялося брати участь в складанні установчих грамот, посилаючись на чутки, що в царській указ одрубувати праву руку всім, хто підпише грамоту¹⁾.

У Куп'янському повіті серед селян, що сподівалися „нової волі“, з'явилась яка чутка поширилася: „якщо хто перейде на чинш або розпочне викуп угодь, у тих після смерті не будуть труп печатати сім років, живих не будуть сім років вінчати, а народжені лишаються 7 років без св. хрещення“.

Теж цікавий дуже погляд поширений був у Богодухівському повіті. Там по багатьох мастках „селяни усвоили себе“, що за манієстом встановлено працювати два роки, до слухного часу, пояснючи шостий пункт маніфесту так, що хто протягом цього часу складе установчу грамоту, той покрепачить себе знову, але хто ці два роки

¹⁾ П. Пономарев. „Воспом. миров. посредн.“. „Русская Старина“, 1891, № 69, ст 307.

5

Дивизионный командир представил, Чугуевского уланского полка поручиков: Ветчинкина 1, Ашихманова, Ветчинкина 2, и Иванова и корнетов: Замошникова, Шавериева, Пивина, Грдина и Шаровкина 2, к переводу во внутреннюю стражу по ненадежному их поведению.

6

Он же донес, что беспорядок в округе Таганрогского уланского полка почти окончен.

Комитет по рассмотрении всех сих обстоятельств положил:

1) По окончании военносудного дела, наказанию преступников быть в самом городе Чугуеве, и для того перевести в оный, из Волчанска всех 86 человек арестантов, там содержавшихся, а из Змиева главнейших бунтовщиков.

2) День к наказанию определить в то время; как военносудное дело будет окончено и представлено полковником Саловым.

3) К пополнению недостатка в поселенных эскадронах Чугуевского уланского полка, принять меру, представленную дивизионным командиром.

4) Отставному поручика Щербину, отправить чрез посредство Слободско - Украинского гражданского губернатора на жительство в Оренбург. О чем и объявлено уже от главного над военными поселениями начальника, Высочайшее повеление, означенному гражданскому губернатору и оренбургскому военному губернатору.

5) Офицеров Чугуевского уланского полка, представленных дивизионным командиром во внутреннюю стражу, отослать к командиру отдельного Оренбургского корпуса, для употребления на службу в тамошних гарнизонах. О немедленном отправлении их по сему назначению, главный над военными поселениями начальник, объявил Высочайшую волю, дивизионному командиру и генералу от инфантерии Эссену, донеся об оном и Гоеударю Императору особым рапортом, с испрошением на распределение их высочайшего приказа.

6) Бригадному командиру ген.-майору Аргамачеву, предписать без отлагательства времени, отыскать непременно зачинщиков беспорядка, в округе Таганрогского уланского полка, и предать их военному суду.

Генерал граф Аракчеев, Генерал-лейтенант Лисаневич, гражданский губернатор Муратов, Начальник Штаба Клейнмихель, ген.-майор Александров, полковник Кочубей.

Нековская губ.
почта Боровичи
8 сент. 1819 г.

Быть по сему.
Александр.

В г. Чугуеве
24 авг. 1819 г.

Журнал

третьего заседания Комитета, учрежденного по случаю беспорядков в округах: Чугуевского и Таганрогского уланских полков августа 24 дня 1819 года.

По приведении в раскаяние и повинование округов Чугуевского и Таганрогского уланских полков, главный над военными

поселеннями начальник генерал граф Аракчеев, поручил дивизионному командиру генерал-лейтенанту Лисаневичу 1-му и генерал-майору Александрову, обще с полковыми командирами, рассмотреть в подробности поведение и надежность сих округов резервных и поселенных эскадронов, нижних чинов и всех коренных жителей, как под арестом находящихся, так и тех, кои под караулом не содержатся с тем, чтобы людей дурной нравственности, не подающих надежды к своему исправлению удалить от округов.

Вместе с сим приказано было и самим депутатам сделать таковые же списки и показать главнейших бунтовщиков.

Комитет по получении всех сих списков и сделав выписку именам тех преступников, кои подписывались при собрании общего согласия к возмущению нашел в них тех самых людей, кои 18 числа сего месяца уже наказаны и сверх оного 9 человек, остававшихся в городе Змиеве под арестом, кои быв первоначально признаны за бунтовщиков, не усмирились и после наказания в городе Чугуеве бывшего и в присутствии штаб-офицера, при арестантах находящегося, делали грубые ответы депутатам, их уговаривавшим; и как в раскаяние пришли только ныне, и в числе их находятся два унтер-офицера второго поселенного эскадрона, то комитет и полагал всех их и подсудимого же пойманного из бегов Федора Махонина наказать по всей строгости закона наравне с 37 человеками, наказанными сего августа 18 числа, но принимая во уважение об'явление главного над военными поселениями начальника, что наказание судом определенное, прекращается, и дабы сохранить в сем грубом народе положено: всех сих 10 человек и именно: 1 поселенного эскадронного 1) рядового Василия Иванова, 2 поселенного эскадрона унтер-офицеров: 2) Василия Трофимова, 3) Ивана Черникова; 3 поселенного эскадрона 4) рядового Василия Сыромятникова, 5) нестроевого Гаврилу Ветчинкина; не вошедших в состав эскадрона: 6) Ивана Филатова, 7) Максима Башкатова, 8) Афанасия Халина, 9) Василия Хромцова, и 10) пойманного из бегов Федора Махонина отослать на почтовых при надежных унтер-офицерах в отдельный Оренбургский корпус на службу и об'явить высочайшую волю генералу Эссену, чтобы по прибытии, отправив обратно унтер-офицеров, приказал наказать всех их шпиц-рутенами, каждого сквозь тысячу человек по шести раз; а затем всех подсудимых освободя от наказаний исполнить следующее: по Чугуевскому округу 109 человек отослать в Оренбургский отдельный корпус на службу; 104 человека в 3-ю уланскую дивизию, да сверх оных из числа неподсудимых назначенных дивизионным и полковым командирами по дурному поведению в Оренбургский отдельный корпус 81 и в 3-ю уланскую дивизию 16 человек; а по Таганрогскому округу, в Оренбургский отдельный корпус 47 и в 3-ю уланскую дивизию 41 чел., всего же всех в Оренбургский отдельный корпус, на почтовых 10 и через посредство внутренней стражи партиями 247 и в 3-ю уланскую дивизию 161-го человека; но не приводя сего в исполнение, подвергнуть все оное на высочайшее благоусмотрение; до воспоследования высочайшей конфирмации, назначенных к отсылке в оренбургский отдельный

корпус на почтовых и через внутреннюю стражу подсудимых 114 человек, содержать под арестом в гор. Змиеве, из коего они будут отправлены в Оренбург, а всех прочих также в отсылку назначенных, из под ареста ныне же освободить; по получении же на определении их на службу высочайшего повеления, собрать их и отправить партиями.

При сем же было рассуждаемо о предположении комитета, изъясненном в журнале 12-го числа августа на счет отправления депутатов к государю императору и положено: как мера сия округам объявлена не была и возмущение прекратилось, то и посылку депутатов отменить.

В сем же заседании Слободско-украинский гражданский губернатор донес главному над военными поселениями начальнику, что по сведениям до него дошедшим, участвовал в сем возмущении и отставной из Чугуевского уланского полка прапорщик Пылев, который и отыскан в самом Чугуеве у своих родственников и по очной ставке с наказанными оказалось, что в буйное время он с ними обращался в пьянстве; почему и положено отправить его через гражданское начальство в Оренбург на жительство, на что от главного над военными поселениями начальника и объявлена высочайшая воля. Дивизионному же командиру генерал-лейтенанту Лисаневичу предоставлено впоследствии времени, обще с гражданским губернатором осведомиться в подробности о всех офицерах прежней службы в округности гор. Чугуева живущих и о ненадежных и подозрительных состава списки, представить оные главному над военными поселениями начальнику, для доклада государю императору.

В заседании сего комитета приглашен был и командир Чугуевского уланского полка подполковник Изюмов.

Генерал граф Аракчеев
 Генерал-Лейтенант Лисаневич
 Гражданский губернатор Муратов
 Начальник Штаба Клейнмихель
 Генерал-майор Александров
 Полковник Кочубей
 Подполковник Изюмов

O. BAGALIY - TATARINOVA

Sketchs from the history of military colonies in Ukraina

I. THE MOVEMENT OF SLOBODSKO - UKRAINIAN PEASANTS in 1817 — 1818

The system of military colonies in Russia in XIX century. The organisation of Slobodsko-Ukrainian colonies in 1817. The survey and characteristic of archive materials, which are used in this sketch. The presentation by the inhabitants, the petitions and the complaints to the Emperor; the sending by them the cossacks — deputates. The inquiry into these complaints. The forms of individual and collective disobedience of the peasants: the demonstrations and the armed struggle against the government. The spreading of the movement in all the district. The passage of Arakcheev and his tactic. The sending out, the military-judicial affairs. The mottoes of the movement and their social-economical causes.

II. THE REBELLION OF THE TSHOUGOUEV COSSACKS AND PEASANTS in 1819

Tshougouev and the regiment of Tshougouev in 17 — 18 centuries and its passing in the military colonies in 1818. The survey of printed facts and the characteristic of archive materials. The first steps of the movement (28 — 29 June) and its spreading. The gathering of the government army. The arrival of Arakcheev to appeaseng. The terrorisation of inhabitants by the spitzprutens. 18-th August 1819. The liquidation of the rebellions. The causes of the rebellion, the social groups among rebellions masses. The role and the tactic of the separate appeasers: Arakcheev, general Lisanevitsh and Salov, the governor Mouratov. The panic among the slobodsko — ukrainian gentry.

МНК. ТИХОНОВ

Селянський рух на Слобідській Україні в зв'язку з реформою 19 лютого 1861 року

Ця стаття має дві частини. У першій („загальний нарис“) автор намагався змалювати загальну картину селянського руху на Слобідській Україні (Харківськ. губ.) у зв'язку з реформою 19 лютого 1861 року, виявити інтенсивність цього руху та визначити головніші причини його. У другій частині („з історії одного села“) докладно описано заколот в селі Водолазі.

Такий план почасти впливав з самого матеріялу, яким користувався автор, а крім того й незалежно від характеру матеріялу зазначений порядок має деякі вигоди з таких міркувань.

Рух, що нас цікавить, був розпорошений, — він складався з окремих виступів; останні в більшості випадків мали однакові причини і виявлялись приблизно в однакових формах. Тому при розробленні джерел з метою виявлення загальної картини недоцільно було описувати докладно окремі виступи — довелось би густо-часто повторюватися, а крім того, опис специфічних умов окремих моментів гальмував би ясність загальної картини — за деревами не видно було б лісу. Але з другого боку навряд чи можна зрозуміти рух з достатньою повнотою, не ознайомившись з деякими або хоча би й з одною окремою подією, вивчивши її в контексті так загальних, як і спеціальних умов. Тому в цій статті крім загального нарису руху дано окремо ще й докладний опис селянського заколоту в одному селі.

I. ЗАГАЛЬНИЙ НАРИС

1

З самісінького початку гласної підготовки до скасування кріпацтва селяни виявили до цієї справи дуже великий інтерес. Усякого подорожнього, чи то був салдат, що проходив через село, чи то був купець чи селянин, що побував у місті, розпитували селяни про „волю“. Пишменні по газетах стежили за підготовкою реформи та переказували неписьменним, що то воно там пишеться. Нам

невідомо, як приймало та розуміло селянство не дуже таки зрозумілі повідомлення преси, та це й не так важливо — адже головне джерело відомостей для селян були, із зрозумілих нам причин, чутки. І в цих чутках, у процесі їхнього поширення, відбивалися давні мрії та бажання селянські. Отже те уявлення, що склалося в селян про реформу, відповідало не так дійсності, як отим давно викоханим мріям. Уявлення це було нескладне та цілком зрозуміле. Селяни будуть звільнені цілком від їхніх обов'язків до поміщика, вся або майже вся земля без жодного викупу перейде до селян — ось як уявляла більшість крепаків майбутнє визволення¹⁾.

Іноді народні мрії йшли дуже далеко, переоцінювали заходи урядові, надії на царську ласку були надмірні. Виникали вже цілком фантастичні чутки, наслідки яких були трагічні. „Так, приміром, поширилася серед народу чутка, що десь - то за Дніпром, на Херсонських степах сидить на горі цар та роздає волю“²⁾. Чутки ці поширилися по всій південно-східній частині губернії, і нарід рушив, пішов шукати волю. „Цілі села рушали по волю та йшли до невідомої гори. Зібралася велика сила народу, не знаходячи ніде гори; поліцайська влада намагалася затримати рух, але даремно, так що потреба примусила вжити військової сили, за допомогою якої ледве вдалося стримати рух та розігнати юрби народу. Поволі почали вертати зморені, обірвані та голодні шукачі волі. І багатьом... довелося скуштувати, як ото діє військова сила, та надовго втихомиритися. Повертаються одні, переказують тим, кого зустрічають, що нічого не знайшли, що військо розганяє всіх, а неслухняних карає і, не вважаючи на це, юрба за юрбою йшла все далі та далі, доки, нарешті, не зустрічалася з військом“³⁾.

Сподіваючися нової волі, селяни почали саботувати панщину: це дуже почало турбувати поміщиків. „Стоуста поголооска, пинше маршалок Зміївського повіту Ілляшевич, — сподіваную „волю“ убрала в фантастичні образи, що аж ніяк не відповідали звичайному життю, отже й робили його не тільки важким, але й неможливим і для самих мрійників, і для всіх, що мали справу з ними. На поміщиках оня доба мрій відбилася надто тяжко“⁴⁾. Порушення селянами крепацького режиму в зв'язку з чутками, що надходить воля, по деяких місцях доходили до грізної форми заколотів⁵⁾.

У березні та квітні 1861 року були, нарешті, „об'явлені“ селянам маніфест та „Положення 19 лютого“. Відомо, що маніфест 19 лютого

¹⁾ Ш. С. „Народи, слухи и толки о воле и земле“. Киев. Стар. 1853 р., ст. 97.
А. А. Антонов „Четьверть века назад“. „Ист. Вести.“, 1857 р., т. XI, ст. 364.

²⁾ Антонов. Там же, ст. 385-386.

³⁾ Там же.

⁴⁾ Ілляшевич. „Кратк. очерк. нег. харьк. двор.“. Х., 1885 р., ст. 136.

⁵⁾ Про це див. статтю О. І. Назарця в цьому ж збірнику.

написано невиразно, мовою малозрозумілою для селян. „Маніфест — говорив І. С. Тургенєв, — явно писано французькою мовою та перекладено незграбною російською мовою якимсь німцем“. Ще гірше що до цього було „Положення“, яке, як каже сучасник кн. Н. В. Голіцин, „не тільки неписьменний, але й наш брат письменний не зовсім розуміє“. Як що ж узяти на увагу його величезний розмір, біля 400 сторінок in folio, то стане цілком зрозуміло, що селянинові засвоїти його було цілком неможливо. До пояснень „Положення“ представниками адміністрації та поміщиками селяни ставилися недовіркою та навіть вороже. Ці пояснення в цілому відповідали справжньому змістові „Положення“, але ж вони аж ніяк не відповідали тому, чого сподівалися від реформи селяни. Вони, як ми знаємо, сподівалися, що їх цілком звільнять від повинностей та панщини й що їм даром дадуть землю. А за „Положенням 19 лютого“ вони мали ще дев'ять років слухатися поміщика (так званий „временно-обязанный период“), а, найголовніше, землю давалося, всупереч усім сподіванням, не даром, а за дуже високу плату, що дуже часто перевищувала риночні ціни ¹⁾.

Ось що розповідає сучасник про ставлення селян до офіційного тлумачення „Положення“.

„Якщо крпацтво вже скасовано, значить вони вільні — це для селянина є єдиний можливий висновок. Селянин аж ніяк не може зрозуміти, що то воно є за тимчасово-обов'язана людина, тоб-то така, що має особисту волю, але в той же час відбуває чи панщину, чи платить грошовий чинш. Селянин мало того що не хоче, він простісінько не може зрозуміти цього: він розуміє яскраво та виразно, що може бути або старий лад та неволя, або ж скасування старого та воля. Умова sine qua non волі — користування землею та скасування всяких обов'язкових відношень до поміщика“ ²⁾.

Не довіряючи поясненням „Положення“, що їх давали представники влади та поміщики, селяни за допомогою „роз'яснителів“ із свого кола зрозуміли по-своєму давно сподіване законоположення. Тут маємо той самий психологічний процес, що й підчас пояснювання непевних і часто незрозумілих відомостей про майбутнє визволення. Селянству не під силу було зрозуміти як слід громіздке та неясне

¹⁾ За „Положенням 19 лютого“ за землю селяни або виконували панщину, або платили грошовий чинш, а в разі викупу — викупні платежі. Усі ці виплати були приблизно однакові. Щоб зрозуміти, які то високі були платежі, треба порівняти їх із тодішніми риночними цінами на землю.

Викупна плата за дес. за „Полож. 19 лют.“	Середня риночна ціна за дес. (за Лосицьким „Викупная Опера ція“ СПб. 1906.)
33 $\frac{1}{2}$ — 66 $\frac{2}{3}$ карб.	1854 — 58 р. 1863 — 72 р.
	16.59 30.71

²⁾ „День“, 1862 р., № 27.

„Положення 19 лютого“, і воно створило окреме тлумачення цього „Положення“ відповідне своїм бажанням і своїй легенді про волю.

Отже, маємо дві інтерпретації одного й того ж законодавчого акту— „панську“ та „селянську“.

Проти „панської волі“ визволені виставляли свою „мужицьку“ волю, вони протестували, хто, як міг, проти здійснення першої та намагалися здійснити другу.

Таким чином, основною причиною селянського руху було те, що „Положення“ не відповідало сподіваній волі, а найчастішим приводом була протилежність вказаних двох тлумачень „Положення“.

Цей селянський рух мав різноманітні форми. Сучасники насамперед зазначають, що скрізь селяни недбайливо виконували свої повинності. Багато було й таких випадків, що селяни простісінько відмовлялися виконувати ці обов'язки. Масовий протест розпочався особливо тоді, коли почали складати та здійснювати уставні грамоти, що їх по багатьох селах селяни не тільки що не підписували, але й зовсім не приймали. Крім того, подаючи прохання до різних установ, „визволені“ намагалися за допомогою органів влади змінити взаємовідносини, що починали встановлюватися. Цей рух мав переважно мирний характер, і тільки по дуже небагатьох місцях, як нам відомо, справа дійшла й до сутичок із військом або адміністрацією.

2

Переведення реформи 19 лютого 1861 року можна поділити на 3 періоди: 1) від оголошення „Положення“ до складання уставних грамот (приблизно 1861 рік); 2) складання уставних грамот та надання їм чинности (переважно 1862 рік та початок 1863); 3) остаточне ліквідування крпацьких відносин (1863—1883 р.р.).

Оттакієї періодизації ми й будемо додержуватись при огляді селянського руху. Причому у нас є змога ознайомитися з цим рухом переважно остільки, оскільки він виявився у найгострішій формі, а саме в формі заколотів¹⁾.

За час від оголошення „визволення“ до часу складання уставних грамот та надання їм чинности, заколоти розпочиналися в зв'язку з намірами селян зменшити панщину до одного або двох днів на

¹⁾ Задля вивчення цих заколотів ми використали щотижневі звіти міністра внутрішніх справ, що їх надсилав він до головного комітету в селянській справі. Крім того, із відповідних справ архіву міністерства внутрішніх справ узято основні дані про заколоти, що про них не згадується в міністерських звітах, за час із 1861 до 1881 року.

У з'яданих джерелах зібрано відомості лишень про випадки найзначвіші, на думку губернатора. Про цілу низку заколотів, навіть таких, що їх втихомрево за допомогою військової сили, не було повідомлено мін. внутр. справ. Про такі заколоти в нас деякий матеріал, знайдений в Харк. Центр. Істор. Архіві. Цей матеріал ми також використали в цій статті

тиждень, при чому в цих випадках селяни або ж посилалися на „Положення“, як вони його розуміли, або ж посилалися на чутки про те, що уряд видав відповідне розпорядження. Найактивніші що до цього були селяни Валківського повіту.

Там селяни багатьох сіл вирішили ходити на панщину тільки один день на тиждень, то - то зараз же встановити той лад, що його мали встановити тільки через два роки після того, як об'явлено маніфест 19 лютого. Губернатор повідомляв міністерство внутрішніх справ, що „думки про сорокденну панщину більше й більше поширюються й тому настрої („настроение умов“) значно напружується“¹⁾.

Перші почали здійснювати ці думки селяни в маєтку Базилевського. Пояснення та умовляння урядовців земської поліції не мали жодного успіху, а тому викликане було військо. Але війська не потрібно було, бо маршалок своїми умовляннями відновив лад у маєтку²⁾. Найзначніші події сталися в селі Знаменському, звідки заколот поширився по багатьох селах повіту. Відновлював там лад флігель-ад'ютант граф Шувалов. У своєму повідомленні імператору він так описує події в селі Знаменському. „Скрізь селяни об'явили, що вони намірилися не робити більше одного дня на тиждень та почали не виходити на панщину, скрізь також вони не хотіли більше слухати читання селянського положення, по деяких маєтках навіть вони відмовилися переховувати в себе свій примірник.

Одним словом, заколот, що я натрапив на нього у Валківському повіті, виходив за межі непорозуміння або помилкового розуміння. У Знаменці всі вмовляння справника, тимчасового відділу земського суду та маршалка були даремні. Генерал Богданович напередодні мого приїзду не один раз намагався також навчити на добрий розум селян, але його зусилля були даремні, хоч досі він мав рішучий вплив при швидкому та спокійному закінченні багатьох таких справ. При впертості своїй селяни виявляли ще непошану владі, що дохнула до „явного буйства“.

Негайно після приїзду мого я наказав зібрати селян і до того часу прибув дивізіон улан. Кілька селян утекло, побачивши салдат, але значна частина з них, біля 250 душ, без ніякої боязкості увійшли у двір. При перших моїх словах вони стали були навколюшки, але, коли я наказав вийти з юрби трьом, що до мене ще особливо виявляли своє буйство, вони всі одностайно відповідали, що не видадуть їх, і я був присилуванний взяти їх силою, що негайно й виконали улани дуже дружно та моторно і, слава богу, без нещастя, не вважаючи на впертий опір селян. Я визнав за потрібне зараз же на

¹⁾ Арх. Держ. Радн. („Государств. Совета“) Справа Головн. Комітету устр. сільськ. ст. № 166, 1861 р., арк. 68. Ленінград.

²⁾ Там же.

місці покарати трьох раніше помічених селян та двох ще, котрі виявили особливу впертість у своєму опорі. Кожен із них дістав по 50 різок. Після цього селяни стали спокійні („из'явили покорность“ і обіцяли бути спокійні надалі“).

Далі граф Шувалов пише: „Не насмілююся взяти на себе вирішення питання, чим можна з'ясувати такі-о заколоти: чи замахами злосливих людей, чи тим, що складне законоположення пояснюють напівписьменні люди неписьменним, чи, нарешті, свідомим незадоволенням селян, але також не насмілююся потаїти від Вашої Імператорської Величності, що факт існує й що настрої („состояние умов“) в народі далеко незадовольняючий та помітно турбує й усі інші стани, що зазнають шкоди в своїх справах і оборотах від загального „недоумения и опасения“¹⁾.

Про заколоти, що виникли на ґрунті змагання встановити дводенну панщину нам відомо два конкретні випадки — це заколоти в маєтку Лукьяновича, Богодухівського повіту та слоб. Новому Мерчику, Валківського.

У першому маєтку селяни цілий місяць на панщину ходили по два дні на тиждень і, крім того, відмовлялися платити податки, доки їм не дадуть уставну грамоту в руки. Заколот був ліквідований „умовляннями“ справника²⁾.

Зазначу до речі, що справник, повідомивши про це губернатора, скаржився на деяких священників, що через неосвіченість свою, майже неписьменність, грубість та цілковите нерозуміння положення, пояснюють його селянам несправедливо“.

Своє донесення губернаторові справник закінчує проханням „зробити розпорядження, щоб священники не бралися пояснювати положення і, коли їх прохає про те нарід, що вірить їм, навчали тільки виконувати те, що об'явлено з найвищої Волі Вашим Превосходительством, маршалком та поліцією“³⁾.

Раніше, ніж перейти до селянського руху в час складання уставних грамот, згадаю про заколот у досить значному маєтку (4815 чолов.) кн. Трубецького, Вовчанського повіту. Про події в цьому маєтку, що сталися в кінці квітня 1861 р., ми нічого не знаємо, крім того, що там був відновлений лад заходами „внушения“⁴⁾.

Отже, за час до заведення уставних грамот заколоти, оскільки нам відомо, виникали в зв'язку зі спробами селян зменшити свої обов'язки.

¹⁾ Арх. Держ. Ради. Справа Головн. Комітету устр. сел. ст. № 106, 1861 р., арк. 25.

²⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Справа Канц. Харк. Губ-ра по розпоряд. від № 34 58, 1861 р., арк. 24.

³⁾ Та ж справа, арк. 24 та 35.

⁴⁾ Арх. Держ. Ради. Справа Головн. Комітету устр. сільськ. побуту, 1861 р., № 166, арк. 22.

Як відомо, за „Положенням 19 лютого“ протягом двох років треба було скласти „уставні грамоти“, де фіксувалося нові відносини між селянами та поміщиками. Так от з кінця 1861 року по всій губернії почалося інтенсивним темпом складання уставних грамот та надання їм чинності.

Саме в оцю найважливішу добу здійснення реформи бачимо ми найбільшу інтенсивність селянського руху. Причому, своєрідність селянського тлумачення „Положення“ виявилась в даному разі з особливою яскравістю.

Як і по інших місцях Російської Імперії, більшість селян була тієї думки, що згідно з „Положенням 19 лютого“ протягом двох років усе лишається приблизно по-старому, а як мине цей строк, буде об'явлена „справжня воля“. Тому селянство відмовлялося брати участь у складанню уставних грамот та перешкоджало їх запроваджувати, сподіваючися через два роки, у „слухний час“ дістати цілковиту волю та землю без викупу.

А. А. Антонов у своїх спогадах змалював отаку-о сценку, що часто повторювалася, як він каже, в усіх посередників. „Розпочинаючи складання уставних грамот,— пише А. А. Антонов,— посередник із усіх сил намагається пояснити селянам різні статті „Положення“ — лунають вигуки: „та воно так, оце діло“,— посередник уже передбачає успіх та, закінчивши всі пояснення, питає:

— Отже, ви згодні?

— Ні, не згодні.

— Як так,— запитує посередник,— на що ж ви згодні?

— Згодні на царське положення.

— Та це ж і в царське положення.

— Не згодні, нехай уже остається, як було, до слухного часу.

У Лебединському повіті багато селян відмовлялося брати участь у складанні уставних грамот, посилаючись на чутки, що в царський наказ одрубувати праву руку всім, хто підпише грамоту¹⁾.

У Куп'янському повіті серед селян, що сподівалися „нової волі“, ось яка чутка поширилася: „якщо хто перейде на чинш або розпочне викуп угодь, у тих після смерті не будуть трун печатати сім років, живих не будуть сім років вінчати, а народжені лишаються 7 років без св. хрещення“.

Теж цікавий дуже погляд поширений був у Богодухівському повіті. Там по багатьох мастьках „селяни усвоили себе“, що за маніфестом встановлено працювати два роки, до слухного часу, пояснюючи шостий пункт маніфесту так, що хто протягом цього часу складе уставну грамоту, той покрепачить себе знову, але хто ці два роки

¹⁾ Н. Пономарев. „Воспом. миров. посредн.“. „Русская Старина“, 1891, № 69, ст 307,

втримає, отой буде вільний, отже, з поміщиками ніяких умов укладати не повинно й ні на які уставні грамоти не згоджуватися". Слова імператора про те, що ніякої іншої волі не буде, крім тієї, яку дано, пояснювали так: „сам цар сказав: я дав вам волю — прогавите її, то іншої волі вже вам не буде“¹⁾.

Уряд дуже був занепокоєний отакими - о настроями „визволених“ селян. Було вжито найрізноманітніших заходів, щоб спростувати ті всі чутки про „нову волю“ та умовити селян підписати уставні грамоти. Губернатор надсилав справниками обіжники з пропозицією „знову“ зібрати волосних старшин та об'явити їм зміст припису мін. внутрішніх справ 2/ХІІ 61 року, № 70, а також видати їм копії цього припису, в якому також переказувалися слова імператорові про те, що селяни повинні виконувати те, що вимагають від них загальні закони та „Положення 19 лютого“²⁾. У цьому ж обіжнику губернатор наказував „мати найпильніший догляд, щоб ніяких брехливих чуток, які можуть стурбувати нарід, не поширювали люди неблагонадійні, і таких, якщо будуть спіймані, після належного розслідування негайно віддавати під суд“

По газетах друкувалося пояснення, навіть до української мови звернулися офіційно. Наводжу, зберігаючи ортографію, уривки з відозви „Правдиве слово до селянь та хуторянъ“, яка була надрукована в № 88 „Харьковских Губернских Ведомостях“ за 1862 рік.

„Люде добри. Усюди теперъ помижъ вами ходить така поголоска, що будимъ те Положеніе, що вамъ об'явлене и по тому Положенію почались теперъ и уставни грамоты писатись — що тебѣ то Положеніе матыме силу тильки на два годы. Балакають люде, що й сами у тим дили ничего не тамлять, нибѣ то черезъ два годы выйде якась - то чиста воля и будимъ бы то вамъ, що були прежде панська, а теперъ временно - обязани, видступлева буде уся та панська земля, котрою вы орудовали — та ще нибѣ то дадутъ вамъ тую землю, такъ таки без усякой платы и працн, даром. Послухайте - ж, люде добри, правдывои и честнов рады вид тих людеи, що дило розуміють и бажають вам добра. Усе те, що розказують про якусь ще иншу волю — есть оно чиста брехня; розказують вамъ таке зъ дуру ти, що й сами не розуміють гараздъ того, що написано у Положеніяхъ або ж таки не добри люде, що мають, на мысли, абы засмутити народѣ. та пидвести васъ на биду. Коли жъ вы не хочете нажити собі биды и бажаєте щобъ тая воля, що вам дана, из ласки царськой и панськой, щобъ тая воля пишла на добро вамъ и вашнмъ дятямъ то не слухайте тихъ брехень, ба пам'ятайте твердо тильки те, що у сій книжци далій написано“. Потім після короткого

¹⁾ Арх. Мін. Внутр. Справ, земськ. від., 4 діл - во, № 46, 1862 р., арк. 13 — 19. Ленінград.

²⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Діловод. Фонд. Канц. Харк. Губ - ра. Адміністр. від., № 34/58, 1861 р., арк. 19.

викладу основних частин „Положення“ йде рада: „не діймайте вири тимъ, що за сорокивку, або за квартиру горилки казатимуть вам не те, що написано у Положеннях, а городитимуть яку-небудь неспитницю, або вас віддурювати, а найбільшъ здавайтеся на вашого мирового посредника, бо вінъ на те й поставлений, що бь видь васъ правды не затаити и ваше право оберегати; ничого-жъ дожидати ани слушного часу ани ждати жданого, бо те, що вам дано, по милости царській, того видь васъ никто ни заховати або утати, ни видняти не зможе“.

Адміністрація навіть церковні казання використовувала. Священники, між иншим, навчали селян, що „вони думають несправедливо, немов земля, що належить поміщикам що їм дісталася в спадщину або ними самими купована та законом затверджена, повинна належати не власникам, але селянам“¹⁾. Сам губернатор їздив по селах та намовляв селян брати участь у складанні уставних грамот. Успіх від цього, за його словами, був несподіваний: „по кількох громадах, де помітно було вперту відмову селян від усяких угод, після приїзду губернатора вони виявили бажання прийняти грамоти та розпочати викуп“²⁾. Це повідомлялося при донесенні про об'їзд Лебединського та Сумського повітів. Як там „намовляв“ губернатор — невідомо. Але про аналогічну діяльність його по інших місцях є докладніші відомості. Так, наприклад, у селі Новій Рябині Богодухівського повіту селяни, в яких, як казали поміщики, був „шкідливий і небезпечний настрій“, вперто відмовлялися брати участь у складанні уставних грамот. Умовляння справника та маршалка не досягали ніякої мети. Не довіряючи поміщикам та місцевій адміністрації, селяни вирішили звернутися по допомогу в переведенні реформи до губернатора й пішли всім селом до Харкова. Місцева влада стурбувалася, негайно оповістила губернатора, з наказу якого назустріч селянам висланий був дивізіон салдатів; оточені салдатами „повстанці“ мусили вертати в Нову Рябину, куди в той час прибув і губернатор. Чого не пощастило зрбити справникові та маршалкові, того досяг губернатор у присутності дивізіона салдатів: начальник губернії одержав від селян „добровільну“ згоду на умови уставних грамот.

Не менше адміністрації й поміщикам були зацікавлені в тому, щоб селяни підписали уставні грамоти. Поміщики задля того, щоб умовити до цього селян, вживали таких засобів, що навіть і на погляд людей з їхнього табору були ганебні.

Мировий посередник В. Пономарьов розповідає про такий-о випадок із своєї практики: „Як обмірковувалося справу про п'яту частину викупу, чоловік власниці маєтку об'явив селянам, що їм скидають із п'ятої п'яту частину. Селяни не задовольнилися такою

¹⁾ П. Е. „Народн. служи и толки о воле и земле“. „Киев. Стар.“, 1886 р., № 1, ст. 100.

²⁾ Архів Держ. Ради. Справа Головн. Комітету устр. сільськ. ст. № 145, 1862 р., арк. 220.

поступкою, прохали власницю відступити всю п'яту частину, яка в моїй присутності й була подарована. Правда, чоловік власниці зараз же сказав: „Я їм відступив уже з п'ятої частини п'яту частину й решти не вимагатиму, якщо селяни поводитимуться, як годиться добрим сусідам. Відповідно до цього в додаткових умовах значилося, що з п'ятої частини відступлено тільки п'яту частину, решту суми розстрочено на чотири чи п'ять років. Селяни, повіривши урочистій обіцянці поміщицькій, підписали умову. На увагу мою, що така-о умова не дає жодної гарантії селянам, було дано заспокоюючу відповідь, що все це робилося тільки ради „остраски“ селянам. Я засвідчив умову. Але скоро був затверджений викупний договір, як негайно почали вимагати виплати певної частини за додатковою умовою. Я намагався зазначити, що, як мені це відомо, селяни не порушували відносин добрих сусідів, але мені відповіли: „що написано пером, того не вирубаєш і топором“. Довго обгортав мене сором за зайву довірливість“ (Поноварьов. Згад. праця, 316—317).

Різними заходами влади та поміщиків удалося витягти, певне, у значної частини селян „добровільну“ згоду на умови уставних грамот. Що тут про добру волю в багатьох випадках не слід було б і згадувати, свідчить той факт, що більшість заколотів, що розпочалися в зв'язку із складанням та переведенням у життя уставних грамот, виникла саме по маєтках, де грамоти були складені за „добровільною згодою“ із селянами. При всьому тому досить значна частина уставних грамот була складена без участі селян. Із 1679 грамот 616, або 37% усього числа, селяни не підписали. По повітах маємо таку картину¹⁾.

Назва повіту	Скільки всього уст. грамот	Скільки грамот не підпис.	Те ж у відсотках	Те ж по районах
Харківський	146	101	69	} 45%, північно-західна частина губернії
Вовчанський	80	62	77	
Сумський	210	100	48	
Лебединський	180	86	47	
Богодухівський	83	27	32	
Валківський	101	31	31	
Охтирський	118	8	7	
Старобільський	141	48	33	} 26%, південно-східна частина губернії
Ізюмський	307	90	28	
Куп'янський	187	39	24	
Зміївський	126	24	19	
Разом	1679	616	37	—

¹⁾ Таблицю складено за даними „Списку уставних грамот Харківської губернії“, що переховується в Харк. Центр. Істор. Архіві.

По північно-західніх повітах селянство значно негативніше поставилося до здійснення головного етапу реформи. Ріжниця ця виявилася в числах, що мають за підставу „сплошное наблюдение“, так помітно, що в цьому разі треба шукати причину цієї ріжниці в ріжниці загальних умов того та другого району.

У перевірочних актах мирових посередників вказано що до багатьох випадків мотиви протесту селян проти умов уставних грамот. Більше або менше систематично до перевірочних актів записувалося так звані „законні заперечення“ селян, до яких належать переважно претенсії що до землеустрою. У цих актах зафіксовано протести селян проти розмірів наділів, їхньої якості, проти того, що переноситься із старого місця садиби то-що. Що до розміру наділів, то є заяви селян не тільки про те, що наділи малі, але й про те, що наділи в дійсності не відповідають числам, указаним в уставних грамотах. У таких випадках треба було робити перевірку. Але на перевірку мусили давати кошти селяни, отже вони, звичайно, через це й відмовлялися від перевірки.

Є заперечення проти зменшення наділів, хоч розміри їхні не досягали „вищих наділів“. Поміщики при цьому заявляли, що селяни землею, яку в них відрізали, користувалися тільки тимчасово¹⁾. Найчастіше трапляються претенсії на те, що дають для наділів гіршу землю. Селяни в значній більшості випадків нарікали на те, що в порядку розверстання вгодь поміщики обмінювали землю, у наслідок чого селянам давали землю гіршу за ту, якою вони користувалися за часів крпацтва. У Харківському повіті таких претенсій— 20, а всього мотивованих заперечень є 28. На цій справі треба трохи спинитися.

Там, де існувала трипільна система, панські та селянські вгоддя до реформи розвертувалося ось як: усю землю поділялося на три смуги, кожна з цих смуг поділялося на дві частинні— поміщицьку та селянську. Отже, була черезполосиця, що її за часів крпацтва не вважали за шкідливу, але за реформи вона стала „разорительною“ для поміщиків²⁾. Оцю обставину передбачало „Положення 19 лютого“. На підставі §§ 61—73 Місц. Полож. для губернь Великор., Новорос. та Білорус. цієї черезполосиці можна було позбутися тільки з ініціативи поміщиків, шляхом розверстання (розмежування) угодь селянських та поміщицьких до одних місць. При цьому, і це зрозуміло, замість колишніх наділів селяни одержували інші, що „по возможности“ (ст. 69) повинні були бути такі самі, як і їхні старі наділи.

Насправді селяни часто-густо одержували землю гіршу. Про це свідчать сами мирові посередники, а одного разу навіть управитель

¹⁾ Уст. грам. Харк. пов. № 8.

²⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Уст. грам. Харк. пов. № 230.

маєтком. Так, приміром, в одному маєтку Харківського повіту уповноважені селян заявили, що в призначеному їм наділі є біля 10 десятин землі багнистої. „Щоб засвідчити справедливість свідчення“, — пише посередник, — я оглянув участок названий селянами разом із добросумлінними, і тоді виявилось, що земля ця низова, сінокосна посередині, не має канави для того, щоб збігала вода, яка біжить із млина поміщика Демчинського, що стоїть вище, і тому ця середина є, дійсно, ґрузька“. Проте посередник зарахував цю землю селянам на тій підставі, що „коли біжучу воду пропустити через прокопану канаву, то місце це осушиться й на ньому будуть добрі сіножаті, потрібні для селян“¹⁾. Треба тільки спитати, якщо оцю ґрузьку землю так легко осушити, то чому цього не зробив поміщик.

Другий приклад. У маєтку Ольшівської, у селі Малій Рогозянці Харківського повіту, поміщика, не чекаючи затвердження уставної грамоти, відвела селянам новий наділ задля того, щоб позбутися черезполосиці. Селяни відмовилися орати відведену їм землю, „рішуче об'явили“, що вони її не приймуть, бо для них вона невдобна і, крім того, погрожували засіяти самовільно землю, що була раніше в їхньому розпорядженні та яку вже виорала для себе поміщика. Ольшівська звернулася по допомогу до земського справника, а потім і до мирового посередника, що виклопотав у мировому з'їзді дозвіл на розверстання ґродь. У заяві до мирового з'їзду посередник писав, що земля, яку знову відводять селянам, „повсеместно неоспоримо“ вдобна. Надавати чинности уставній грамоті, затвердженій з'їздом, довелося другому посередникові, який був іншої думки про те, яку саме землю відводили селянам. Він згодився із селянами, що ця земля „дійсно гірша протієї, якою досі вони користувалися“. Але тому, що обмін уже затвердив мировий з'їзд, посередник звернувся до земської поліції, „щоб присилувати селян виконувати установну грамоту“²⁾. Отак-о поміщика добилася того, що не тільки що черезполосицю знищила, а й гіршу землю на кращу поміняла.

У тому-ж Харківському повіті в селі Рогані управитель маєтком заявив посередникові, що при розверстанні угодь поміщика взяла собі землю, яка дійсно „значно краща та вдобніша“ за землю, відведену селянам. Але тому, що й цю землю обробляли, то посередник визнав заперечення селян за незаконні³⁾.

У літературі про селянську реформу чимало уваги звернуто на економічні підсумки її, зокрема на поземельний устрій селян. Але майже зовсім не згадувалося про оту шкоду, якої зазнали селяни в наслідок розверстання угодь. А як кажуть наші джерела, підчас перевірки уставних грамот, селяни досить часто вказували на те, що

¹⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Уст. грам. Харк. пов. № 91.

²⁾ Уст. грам. Харк. пов. № 230.

³⁾ Уст. грам. Харк. пов. № 8.

в наслідок розверстання угодь погіршало їхнє земельне забезпечення. На цьому ґрунті виникло кілька заколотів, один із яких був найзначніший своїми наслідками та сміливістю селян. Про цей заколот розказано в другій частині нашої статті.

Складання та здійснення уставних грамот зустріли не тільки такі придушені протести, як ото небажання підписувати та приймати грамоти. По багатьох місцях селяни чинили великий опір. Так було по селах: у Великому Бобрику, Хотені, Павлівці, Кіндратівці, Ястребенній Сумського повіту, в Славгороді — Охтирського, у Шарівці, Мирному, Подолянці, Мар'їному, Максимівці¹⁾ та Бгоровці²⁾ — Богодухівського, у Долженці³⁾, у Малій Рогозянці, Одноробівці та Березівці³⁾ — Харківського, у Графському, Ільїнському⁴⁾ та Бфремівці⁴⁾ — Вовчанського, у Барках¹⁾ та Гнилиці⁶⁾ — Зміївського, в Отрадному⁶⁾, в Юр'ївці⁵⁾ — Куп'янського та, нарешті, в Петрівці та Капітанівці³⁾ — Старобільського повіту.

Усі ці заколоти тривали недовго, ліквідували їх переважно за допомогою військових команд. Часто - густо втихомирення закінчувалося на тому, що до села на постій призначали салдат, харчувати їх, звичайно, мусили селяни.

Типовим для цієї групи заколотів є заколот у селі Славгороді. Там селяни, „підбурені „подстрекателями“, що поширювали чутки, що буде другий маніфест про волю, вирішили громадою ні на що не згоджуватися, доки мине два роки, і не приймати ні в якому разі уставної грамоти; вони погрожували побити волосного старосту, який умовляв їх та переконував у тому, що чутки брехливі, — „погрубіянському поводитися з ним та образили його“. Потім, увійшовши з бешкетом у волосне правління, де були заарештовані волосним старшиною з розпорядження мирового посередника, троє селян із головних приводців силою визволили їх. Після даремних спроб умовити селян до мастку була введена військова команда та прибув штаб-офіцер корпусу жандарів, умовляннями якого відновлено лад. Потім селяни, що відбивали заарештованих, та сами арештовані, усього 8 чоловіка, що за свавільні вчинки мали бути поставлені на військовий суд, передані були у відання земської поліції, а 7 чоловіка, що брали участь у підбурюванні тільки „по увлеченню“, зазнали поліцейської карі⁷⁾“.

1) Архів Держ. Ради. Справа Головн. Комітету устр. сільськ. ст. № 145, 1862 р.

2) Харк. Центр. Істор. Архів. Діловод. фонд. Канц. Харк. Губ.-ра, розпор. від., № 215, 1862 р.

3) Там же, справа № 101.

4) Там же, справа № 94.

5) Там же, справа № 127.

6) Архів Мін. Внутр. Справ, земськ. від., 1 ділов.-во, № 46, 1862 р.

7) Основа, 1862 р., травень („Современ. Южно-рус. Летоп.“, ст. 5 — 6).

У губернаторських справах про заколоти підчас запровадження уставних грамот, звичайно, вказується на великий опір селян, що сподіваються „слушного часу“ або - ж з причини „тупої впертості“. У документах же про складання уставних грамот є вказівки й на иншу обставину, що була причиною „заколоту“ селян. В багатьох селах, де були заколоти (Березівка, Одноробівка, Кондратьївка, Єгорівка), селяни підчас перевірки уставних грамот заявляли посередникові про те, що наділи, які вони дістали в порядку розверстання, невдобні ¹⁾.

Того - ж 1862 року губернатор доносив про „безпорядки“ в с. Кам'янці та в сусідніх із ним селах — Смородні, Новоселівці, Боголюбовці та Тростянці. До деяких із цих сіл були надіслані військові команди. На якому ґрунті виникли та які саме були заколоти по цих селах невідомо.

Від 1863 року нема повідомлень губернаторових до Петербургу про заколоти. Цього року селянство без сумніву почало виявляти меншу активність; крім того, примара „пугачівщини“ почала зникати в уяві представників влади, про заколоти цього року, не менші за „безпорядки“ 1861 та 1862 р.р. вже не повідомлялося до Міністерства Внутрішніх Справ. За такі заколоти слід вважати події в одній волості Лебединського повіту, де було одно село та одно сільце. Уставна грамота там була введена без згоди селян. Панщину до 19 лютого 1863 року виконувалося акуратно. Але в цей день прибув посередник. „Зібрані на сход селяни заявили, що виконуючи всі обов'язки по царському указу, до „слушного часу“ далі вони робити не повинні“. „Я лишаюся тут на кілька день, — умовляв їх посередник, — якщо хто з вас не вийде завтра на роботу, той не може розраховувати на яку б то не було поблажливість. Ви знаєте, як я роблю з тими, хто не виконує закону, охороняти який я закликаний царською волею. Ще раз умовляю вас слухати тільки мене, інакше вам прийдеться зазнати тяжкої кари, а, можливо, і „подвергнутися разоренню“. На ранок сільчани вийшли на роботу, а все сільце, кинувши хати, жінок та дітей, пішло до м. Харкова. Там два проводирі подали скаргу губернаторові на посередника, що вимагає дальшої роботи, виконувати яку вони не повинні, бо настав „слушний час“ за царським указом. На запитання губернаторове про уставну грамоту проводирі відповіли: „про таку ми нічого не чули, нічого не бачили, ні на що не соглашались і нічого не підписували“.

„Другого дня біля кватирі губернаторової були зібрані всі втікачі, і губернатор сам прочитав уставну грамоту, узятую з Губерського в селянських справах Присутствія. Кожного разу після зачитання

¹⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Уст. грамоти Харк. пов. №№ 46 та 72, Богодунівського повіту № 40 та Сумського № 50.

губернатор запитував: „зрозуміли, селяни, уставну грамоту?“ і кожного разу зустрічав мертву мовчанку; але, коли після третього чтання селяни гукнули: „Ми нічого не чули й ні на що не согласні“, проводирі були заарештовані, а решту селян під прикриттям двох поліцаїв вврядили додому“. Одночасно з утікачами прибув до волости й жандарський генерал. Кінець - кінцем селяни „клятвенно“ пообіцяли виконувати вказівки мирowego посередника. Той поручився за селян, і вони були звільнені; при чому посередник негайно розпочав стягати штраф за прогайні дні. Отак закінчилася оця історія, що наробила в свій час багато розголосу та була названа бунтом¹⁾.

4

Дослідувачі селянського руху підчас здійснення „Положення 19 лютого 1861 року“ обмежуються, звичайно, тільки часом із 1861 до 1863 року. Автор головної роботи на цю тему, Ігнатович, мотивує це обмеження ось як: „Вважалось, що положення 19 лютого вже запроваджено в життя (до 19/II—1863); викуп не увіходив у поняття запровадження в життя положення, бо залежав від бажання поміщицького або добровільної угоди між ним та селянами; ніяким строком він не був обмежений. Тому, що темою цього нарису є заколоти, зв'язані з заведенням „Положення 19 лютого“, то його й треба закінчити як надійшов час запровадження його“.

Ці міркування не зовсім правильні.

Заведення уставних грамот — не перший та не останній етап здійснення „селянської реформи“. Правда, після 19/II—63 року заколоти значно зменшилися, але ж не припинилися. І загальна картина селянських заколотів буде не повна, якщо не вказати заколоти й пізнішого часу. Адже після заведення уставних грамот цілу низку розділів або окремих статей „Положення 19 лютого“ могли заводити з ініціативи поміщика. Головне, на що тут треба звернути увагу, це — розверстання угодь, яке могли провадити до 19 лютого 1869 року, та викупна операція, необмежена спершу жодним строком. Як відомо, тільки 1881 року уряд наказав закінчити цю операцію (1883 року).

Ми говорили, що часто - густо, складаючи уставні грамоти, поміщики провадили розверстання угодь. Селяни при цьому зазнали немалої шкоди та через це не підписували уставних грамот (як розверстання угодь провадилося після 1863 року, ми не знаємо. На заколоти в цей час уряд почав звертати, як ми вже говорили, значно менше уваги. Але про два заколоти, що виникли на цьому ґрунті, є матеріал у центральних архівах. Перший — це заколот є у селі

¹⁾ Н. Пономаров. Воспомин. миров. посеред. і т. д. „Русская Старина“, 1891 р., т. 69, 314 — 316.

Водолагах Сумського повіту¹⁾. Про події в селі Водолагах у Харк. Центр. Істор. Архіві збереглася справа військово-судової комісії, на підставі якої можна як слід виявити подробиці подій. Отже описові цього заколоту ми присвятили окрему частину.

Другий заколот з тієї ж по суті причини розпочався 1871 року в маєтку Куколь-Яснопольського у селі Іскриковщині Сумського повіту. Там селяни відмовилися згодитися на розверстання угодь та зорали землю, що відійшла поміщикам. Ні арешт 4 „зачинщиків“, ні „меры приняты исправником“ не зробили селян слухнянішими. І тільки по двомісячному постою салдатів опір селян був зламаний, і вони узяли наділи, що їх спершу брати не хотіли.

Крім вищезгаданих заколотів, що виникли в зв'язку з розверстанням угодь, відома група протестів проти викупної операції. Заколотів цієї категорії нам відомо три: в селі Васильївському Лебединського повіту (1865 р.²⁾, у селі Локні та Басовці Сумського повіту (1866 р.³⁾ та в Богуславці Ізюмського повіту (1866 р.⁴⁾. Про перші два заколоти відомо, що селяни там відмовлялися платити викупне, пояснюючи це тим, що не давали згоди на рикуп. Почали тоді описувати в селян майно. Селяни почали ховати майно, а худобу переганяли на Полтавщину. В обидва маєтки введено військові команди.

Нарешті згадаю про заколот у с. Ліскове, Богодухівського повіту. Там селянам наобридла панщина, і в 1868 р. селяни скаржилися мировому посередникові на „утиски“, що чинить їм економія. Мировий посередник не подав допомоги, тоді селяни почали сами домагатися свого, почали не ходити на панщину, „так как по их словам, она для них тяжела и неизвестно когда кончится“. Крім того, селяни заявляли, що уставну грамота складено без їхньої згоди та що вони бажають лишити собі тільки садиби. Арешт шістьох чоловіка „более других кричавших на сходе“, а також і поліцейські заходи не вплинули на селян, що й далі відмовлялися від земельного наділу, бо ж за користування ним встановлено важкі повинності.

5

Коротке резюме. Реформа 1861 р. викликала хоч і необ'єднаний, але досить значний опозиційний рух, хоч уряд ужив найрішучіших заходів, щоб запобігти розвиткові цього руху.

Усього відомих нам заколотів, географічні пункти яких зазначено, було 35. У них брало участь понад 50 сіл, де за 10 ревізію було

¹⁾ Архів Держ. Радн. Справа Держ. Комітету устр. сільськ. ст. № 154, 1864 р. арк. 60.

²⁾ Архів Мін. Внутр. Справ. Земск. від., 4 ділов - во, справа № 80, 1865 р. арк. 1.

³⁾ Архів Мін. Внутр. Справ. Земск. від., № 160, 1866 р.

⁴⁾ Архів Мін. Внутр. Справ. Земск. від., № 340, 1866 р.

24,986 чоловіка (підррахунок зроблено по уставних грамотах). Крепаків-чоловіків у Харківській губернії було всього 229.446 душ¹⁾. Отже, число мешканців згаданих сіл становить більше 10% усього крещанського населення. Якщо ж ми візьмемо на увагу й ті два заколоти в Лебединському повіті, про які оповідає Пономарьов, а також і ті заколоти, про які згадується в наших джерелах без зазначення місця їх, та якщо, крім того, ще згадаємо про неповноту нашого матеріалу, то, не помиляючися, можна сказати, що значно більше 10% „визволенних“ виступило з активним протестом проти реформи. За невеличким винятком усі ці заколоти були втихомирені військовою силою.

По роках заколоти розподіляються ось як:

Рік	Скільки було заколотів	Скільки чоловіка в селах, де були заколоти
1861	4	7319
1862	25	13995
1863	?	?
1864	1	207
1865	1	817
1866	2	2377
1868	1	166
1871	1	105

Найбільшу активність виявило селянство 1862 року, у час введення уставних грамот, що був центральним моментом у переведенні реформи. Значно менше було заколотів у перший рік переведення реформи, ще менше хвилювалося селянство в роки після 1862 року. Усі заколоти виникли майже виключно по великих маєтках. Із 33 випадків тільки три сталося в маєтках, де було менше 100 чоловіка. 16 заколотів розпочалося там, де ревських душ було від 100 до 500, та, нарешті, по маєтках, де було більше 500 душ, було 14 заколотів.

Далі, цікаво простежити, як розподілялися заколоти географічно. Задля цього в нижченаведеній таблиці об'єднано наш статистичний матеріал по повітах (див. табл. на стор. 172).

Одразу ж видно, що більшість заколотів сталося в північно-західній половині губернії. Населення сіл, де були заколоти, по північно-західніх малоземельних повітах становили 14,8% усього крещанського чоловічого населення, тоді, як по південно-східніх многоземельних повітах (Зміївськ. Ізюмськ. Куп'янськ. та Старобільськ.) — тільки 2,6%. Згадаймо, що велика напруженість селянського протесту по північно-

¹⁾ Тройницький. Крепости. насел. в Россія по 10 нар. переп. Спб, 1861 г.

західніх повітах виявилася також і в час складання та заведення уставних грамот¹⁾.

Головніша причина більшости селянських протестів була та, що воля, яку здобули селяни, зовсім не відповідала сподіваній волі. Реформа не тільки не виправдала найскромніших селянських сподівань, але по багатьох місцях спричинилася до того, що економічний стан „визволених“ погіршав.

Повіти	Скільки було заколотів	Скільки чоловіка по селах, де були заколоти
Сумський	5	6995
Вовчанський	3	6615
Охтирський	2	3185
Валківський	8	1990
Богодухівський	5	1978
Харківський	2	1337
Зміївський	1	808
Лебединський	4	817
Старобільський	1	478
Ізюмський	2	405
Куп'янський	2	288
Разом	35	24986

Що ж особливо було не до вподоби селянству в його новому стані? Спираючися на фактичні дані, що з них ми користуємося, можна зазначити, що найбільше незадоволення викликали повинності (панщина, чинш, викупні платежі), що накладені були на відведені наділи. І це зрозуміло: адже принцип наділу землі за плату суперечив сподіванню дарового наділу, та ще й на те треба зважати, що встановлені положенням повинності за землю були такі великі, що здебільшого перевищували ринкові продажні та орендні ціни, ба навіть иноді були важчі за повинності, які існували за крѣпацтва. Через це невиконання панщини, відмова платити чинш та викупні платежі є найпоширеніші форми заколотів.

На другому місці треба поставити невдоволення селян із якоїсь або місця наділів, надто коли ці наділи давалося в порядку обміну або розверстання угодь.

¹⁾ Економічні умови північно-західньої частини губернії дуже різко відрізняються від південно-східньої. У різниці цих умов і треба шукати причину неординарної інтенсивності руху. Це питання автор розробляє в другій роботі, що присвячена економічним підсумкам селянської реформи, але висновків з цієї роботи ще нема.

Що до того боку реформи, на який найбільшу увагу звернули потім дослідники, а саме що до зменшення розмірів наділів, так званих „одрізків“, то селяни надали йому мало ваги. Земля, за яку встановлені були високі платежі, не могла дуже приваблювати селян. Отже села, де саме зроблені були оті „одрізки“, не стояли на першому місці в селянському русі, узяли в ньому невелику участь.

З цілої маси селян, що брали участь у заколотах, селяни тільки двох маєтків Сумського повіту (Рахманова—с. Вища Сироватка та Бутурлипа—село Хотень, Ястребенне та інші) одержали менші наділи, як передреформені, решта ж селян, що виступили з гострим активним протестом, одержали наділи старого розміру, ба навіть збільшені. Та ще й те нам невідомо, чи були „одрізки“ по згаданих двох маєтках приводом до участі в заколотах.

Отже „одрізки“ не викликали широких селянських протестів, ба навіть частенько селяни, бажаючи зменшити повинності або ж швидше позбутись всяких стосунків із поміщиками, сами сприяли тому, що число „одрізків“ більшало, бо вони згоджувалися на зменшені та „дарственные“ наділи або й зовсім відмовлялися від наділу.

II. З ІСТОРІЇ ОДНОГО СЕЛА

Водолазька історія, про яку розказується далі, не має в основних своїх рисах нічого специфічного місцевого—це одна з варіацій на загальну тему. Правда напруження селянського заколоту доведено там до такого ступеня, який не часто траплявся в цю добу по інших місцях, але причини протестів, їхні форми та взагалі вся обстановка цілком типові. Надто це потрібно сказати про форми протесту: тут на історії одного села можна ознайомитися майже з усією їх різноманітністю.

Матеріал для опису подій у с. Водолазі подає судова справа¹⁾, в якій події освітлено з різних поглядів,—крім поглядів представників влади та поміщиків, є свідчення та прохання самих водолажан і сторонніх селян. Отже є змога подати виклад цієї справи в подобицях та з достатньою об'єктивністю.

У селі Водолагах за ревізією нараховувалося 207 чоловіка²⁾. До реформи 19 лютого землі в користуванні селян (за даними уставної грамоти) було дуже мало, всього 303 д. 1760 кв. саж., тоб-то менше

¹⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Ділов.-во Сумськ. повітового суду № 1598. „Справа про бунт тимчасово-сбв'язаних селян сільця Водолаг Сумського повіту, поміщ. Савича та про їхній опір військовій команді, що прибула їх втихомирювати“. Поч. 1864 р., на 630 аркуш.

Нижче скрізь уривки взято з цієї справи, за винятком випадків, про які є окремі уваги.

²⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Уставна грамота Сумськ. пов. № 274.

1½ дес. на душу¹⁾. Як розповідали вололажани, 1861 року вже після того, як опубліковане було „Положення 19 лютого“, помер їхній великий власник В. Савич, і маєток перейшов до зятя його, А. Шефера. Останній зробив нову нарізку селянських наділів та призначив для останніх далеку від сільця та „майже невдобну землю“ так, що й худоби віде напувати було. До цього ж часу селяни користувалися „найкращою“ землею, яка була поблизу села.

Оцей вчинок поміщиків дуже обурив селян. Не дивно, що вже із самого початку переведення реформи „вони виявляли особливу сваволю та неслухняність владі“. Оце все створило дуже добрий ґрунт, на якому рясно зійшло насіння агітації та поширених серед селян чуток.

Проводирем вололажан був селянин Курської губ. Кузовок. До реформи він брав підряди на „виробку цегли та плотницького інструменту“, бував у Петербурзі. Як на той час та на його становище він був досить письменний. Кузовок пояснював селянам „Положення 19 лютого“ так, що викупне треба дати тільки за садбу, орну ж землю та інші угоддя мають селяни дістати даром. Крім того, говорив, що клопоче він про „нову волю“, написану золотими літерами, її йому дасть сам цар. З 1863 року Кузовок сидів під арештом за підбурювання своїх земляків. І в тюрмі він не втихомирився, продовжував свої енергійні клопоти, щоб у його рідному селі здійснили „справжню“ реформу. Він надсилав прохання до міністра фінансів, до великого князя Костянтина Миколаєвича та царя.

До місцевої влади Кузовок ставився гостро вороже. Коли розглядали справу про вололазський „бунт“, його двічі приводили до слідчої комісії на допит, і обидва рази він рішуче відмовлявся відповідати на запитання комісії. Таку свою поведінку він пояснював тим, що „його не зрозуміють і всі слідчі імперії“ та, крім того, додав: „Хоч 20 років сидітиму в острозі, та відповідати вам не буду, а з Харківською губернею не звязаний жодними справами“. Члени комісії зробили ще одну спробу добитися його відповідей та вже сами прибули до Кузовка в тюрму, але наслідки були такі ж точнісінько, як і раніше. Кузовок заявив, між иншим, що „всі розуміють закон помилково („превратно“), а він тільки може його розібрати та толкувати, бо закон раніше видання його йому відомий“.

За такі-о відповіді та задержувату поведінку Кузовка визнали за ненормальну людину. Його кінець - кінцем посадили в психіатричну лікарню.

У Курській губернії, а також і по сусідніх із нею місцевостях Харківської — ця людина, що пояснювала „Положення“, мала великий авторитет. Селяни йому вірили в усьому. Ось що про нього пише курський губернатор харківському.

¹⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Уставна грамота Сумськ. пов., № 274.

„Це — привідець багатьох уже заколотів, що розпочалися були в Курській губернії між тимчасово обов'язаними селянами, він користується таким впливом на селян та пошаною, що цілі маєтки дпвляються на нього, як на святого, і всяке слово виконують, як наказ“.

Адміністрація такого селянина вважала за дуже небезпечну людину. Його спершу посадили в місцеву льговську тюрму. Потім його перевели в Курську та тримали окремо від інших арештантів. Коли треба було приставити Кузовка харківському губернаторові на допит, то його вирядили не звичайним етапним порядком, але, як дуже важливого злочинця, з жандарями на поштових, бо „при найменшій змозі, — пише курський губернатор, — він, певне, не проґавить нагоди утекти, сподіваючися, що однодумці його завжди дадуть і притулок, і безпечність від переслідування уряду“.

Популярність Кузовка залежала, звичайно, насамперед від того, що його пояснення „Положення“ відповідали селянським інтересам та сподіванням та були їм цілком зрозумілі. Крім того, цю популярність збільшувала його енергійність, що переходила в фанатизм, гостро опозиційне ставлення до місцевої адміністрації, його своєрідна поведінка, через яку, якщо поглянути на нього збоку, він міг здаватися людиною не при своєму розумі, а селянам він здавався майже святим. Усе це створювало навкруг особи нашого героя німб, викликало в селян цілковите довір'я, відданість, а також бажання йти шляхом, вказаним ним.

Ближчим співробітником Кузовка був його земляк Березін, в цілковитому контакті з яким були непосредні керівники водолажан, коли Кузовок сидів у тюрмі.

Водолажани приблизно однаково засвоїли за допомогою своїх тлумачів зміст „Положення“. На допитах вони заявляли, що на їхню думку, „викупається тільки садиба, угоддя призначає уряд“. Розмір наділу на душу має бути три десятини („вищій наділ“ для Сумського повіту). У своїх заявах із проханням отак-о перевести реформу вони посилаються на §§ 2, 4, 6, 10, 15, 19, 20, 22, 34, 35, 54, 66 та 88 „Положення про викуп“. Узяті окремо ці параграфи приблизно відповідають вищенаведеному розумінню реформи. У більшій частині їх іде мова про викуп тільки садиб. Що до набуття орної землі, то за § 4 викупну „суму (за неї) видається поміщикові відсотк. кредитовими паперами, по яких уряд приймає на себе виплату відсотків та капіталу (курсив наш)“. Про обов'язки до поміщика (виплата п'ятої частини відкупного) у згаданих селянами параграфах „Положення“ нічого не говориться.

Уставна грамота сільця Водолаг була затверджена 16 березня 1862 року без згоди селян. Вони також не прийняли пропозицій поміщика та мирового посередника про викуп земельних угодь на підставі точних вказівок „Положення“.

Того ж 1862 року селяни зазнали „поголовного сечення“. За що їх покарано — невідомо.

Більша частина відомостей про поведінку вололажан належить до 1864 року. У квітні місяці селяни, певні того, що вони правильно розуміють „Положення“, заявили листовно мировому посередникові про своє бажання викупити тільки садиби. До заяви посередник поставився дуже негативно, назвав її нісенітницею, а діловод посередника розірвав селянське прохання. Мировий з'їзд, до якого селяни подали таку ж заяву, поставився до неї ще гірше. 19 селян із розпорядження з'їзду були заарештовані та їх вирядили в Сумське Поліцейське Управління, „щоб воно зробило дізнання, хто саме складав та переписував прохання“. Крім того, з розпорядження того ж з'їзду, 6 селян одшмагали різками при Поліцейському Управлінні за те, що на запитання членів з'їзду, як їхні прізвища, кожен із них гордовито відповідав: „чоловік“. Разом із тим з'їзд наказав Поліцейському Управлінню „внушити“ сільським начальникам про догляд за селянами, щоб вони не могли збиратися та йти із села, щоб подавати безпідставні та безглузді „скарги“.

Мировому посередникові було запропоновано скинути з посади вололазького сільського старосту „за те, що він допустив у громаді не порядки та приклав печатку“. Отака - о поведінка мирових установ, звичайно, збільшила недовіря селян до адміністрації та ще більше переконала їх, що місцева влада дбає виключно про інтереси поміщицькі.

Того ж літа поміщик, у порядку розверстання угодь, вирішив відвести селянам „зовсім невдобний“, на їхню думку, озимий кляч із орної землі, що його до того часу обробляв пан. Поміщик до того вимагав від селян, щоб вони швидше закінчували жнива на призначеній для них землі. Селяни відмовлялися від цієї роботи та ще й найманам робітникам не дали працювати.

Ми знаємо, що селяни 1861 року вже зазнали великої шкоди, коли був зроблений обмін наділів, і ось 1864 року поміщик знову в такий точнішецький спосіб намагається поліпшити своє господарство. Але тепер селяни відповіли інакше. Вони „свавільно“ засіяли вже зрану панську землю, з якої вони користувалися за часів крпацтва. Отже було засіяно 90 десятин, саме стільки, скільки й указано було в уставній грамоті (всього селянам було відведено орної землі 270 десятин).

„Свавільним“ засівом вололажани хотіли тільки забезпечити за собою свої колишні наділи. Цілком природна річ, що селяни, які сподівалися від реформи значних поліпшень, були щиро переконані, що в усякому разі земля, якою вони користувалися, будучи крпаками, повинна й тепер належати їм. У цей же час вололажани наробили ще чимало „свавільних“ вчинків: псбили волосного старшину, обрали сільського старосту без дозволу мирового посередника та инш.

Опі-о розрухи обурили не тільки володзького поміщика, але й його сусідів. Стурбували вони й мирowego посередника. Даремне вони умовляли та залякували селян тим, що прийде військова команда. Сваволи володзьких селян,— писав посередник до мирowego з'їзду,— збільшується все більше, вони розказують сусіднім селянам, що цар військо не наказав давати та, спираючися сами на цій думці, почали свавільно засіювати поля, що лишилися у власника, ним угноєні та зорані".

Поміщикам ж селяни говорили, що „військо може залишитися тільки на короткий час“, і скоро вийде воно — „вони знову візьмуть землю“.

Отже посередник та поміщик звернулися до мирowego з'їзду з вильною вимогою надіслати військова команду. І ось із розпорядження губернатора 14 серпня прибули до Володаг повітовий маршалок, мирвий посередник, місцевий та сусідні поміщики, повітовий справник, військова команда, усього 50 чоловік та 52 казенних селянина з сусіднього села, як поняті. При цьому було привезено два вози різок.

Спершу справник дав розпорядження зібрати селян у призначеному місці, подалі від їхніх дворів, щоб не було їм змоги сподіватися звідти на якусь допомогу. Але селяни не послуухалися, зібравлися ближче до своїх дворів. Тут вирішили вони мирно зустріти „гостей“, виявляючи звичайну пошану: виставили хліб-сіль, староста з'явився із своїм знаком.

Не дочекавшись селян, вся „карна експедиція“ прибула на село. Мирвий посередник узявся намовляти „неслухняну громаду до слухливості та точного виконання законних вимог від них, але селяни, видимо з фанатичним настроєм духу об'явили: „хоч поріжте нас, але ми від свого не відступимо“. Потім мирвий посередник запропонував справникові виконувати його обов'язок. Справник, оточивши селян із усіх боків войськом та понятими, тричі вимагав від них, щоб вони послуухалися, та наслідки його наказів були такі точнісінько, як і намовлення посередникові. Тоді справник, думаючи позаарештовувати головних приводців, наказав видати їх. Селяни відмовили йому в цьому. Він тоді звернувся до „свавільно“ обраного селянами сільського старости із запитанням, як він насмілився свавільно прийняти владу та слуги знак, що його незаконно йому дала громада, потім зірвав цей знак та наказав поліцаєм заарештувати його. Та коли поліцаї взялися були виконати цього наказу, усі селяни кинулися на них. На допомогу поліцаєм стали поняті, і „сутняка перетворилася в бійку“. І ось у цей час один із селян закричав „дрючків сюди“. З дворів виспало животно та діти з кілками та дрючками в руках. Зараз же дрючки та кілки опинилися в руках селян. Коли юрба оточила й справника, що теж таким чином опинився серед бійки, салдати з наказу свого начальника кинулися „розбивати“ прикладами юрбу. Одні із поміщиків

при цьому крикнув: „бий їх, хоч сто тисяч утрачу, а знищу їх“. Та селян це не налякало: вони кинулися на салдатів, які оборонялися багнетами. Щоб зібрати в одну купу команду, було дано гасло відступати; селяни ж „із ярістю“ кидалися на салдатів та били їх. Тоді салдати почали стрілянину. Потекла кров — чотирьох селян було забито, а десять — поранено. Хвилина, друга переляку проминула. І водолажани з більшою силою пішли в наступ, вигнали таки непроханих гостей із села.

„Бачучи серйозні наслідки справи та можливість збільшення зворушення приєднанням сусідніх селян“, утікачі визнали за потрібне звернутися через справника естафетою до начальника 4 бригади до м. Курського про негайну надсилку ескадрону війська, а також запитати естафетою губернатора, які будуть його розпорядження надалі.

Отак селяни, обороняючи своє, на їхню думку, безумовно праве діло, змогли дрючками та кілками розігнати озброєну військову команду.

За тиждень після подій 14-серпня до сусіднього села Біловода прибув губернатор. До нього з'явилися водолажани, очевидячки, скаржитися на винуватців кривавої події, та губернатор „жодної оборони не подав“. Навпаки, викликавши понятих (100 чол.) та заготувавши два вози різок, у всьому він винуватив селян, при чому кричав надмірно та страхав: „Я ваш бог, я ваш цар, я накажу привезти гармати та ввесь ваш хутір розстріляти та палити й вас усіх побити“. Не дивно, що після такої підготовки губернаторові вдалося одержати від селян на письмі „каяття“. Водолажани, крім того видали, як головних підбурювачів, Кузовка, Березіна та ще чотирьох односілчан.

Та хоч селяни і присилювали до каяття, та воно тривало недовгий час. Вже на допиті слідчої комісії селяни поводитися інакше. Половина водолажан, яких допитували (22 з 41), не згодилася поставити підпис під своїми свідченнями. Так само зробили селяни, непричетні до „бунту“, а також жінки й діти, яких теж потягли на допит. Заміжні заявили, що вони свої руки віддали чоловікам, коли вичалнєся, а дівчата та діти не згоджувалися, бо „за руки били їх батьків“.

8 березня 1865 року, коли слідча комісія вже закінчувала своє діло, водолажани послали ходаком до міністра внутрішніх справ прохання. Там не було й словечка каяття, навпаки, в цьому проханні селяни виправдують свою поведінку та винуватять поміщика та адміністрацію в усіх зловживаннях, від першого обміну земельних надлів до розстрілу включно. „Нашої провини ні трохи нема, — писали селяни, — а тільки й є та провинна, що ми бажаємо зробити на підставі „Положення 1861 року“ викуп осілости, але цього нам не дозволили й нас за це так винуватили, що примусили бити з рушниць, немов би свиней або звірів... Ось із чим у супроводі йде дарована нам 19 лютого 1861 року богом та госуд. імператором воля“. Далі водолажани прохали „вчинити на місці негайно формальне слідство, для

чого надіслати туди найблагонадійніших членів від міністерства внутрішніх справ, державн. майна, військового та корпусу жандарів, при чому яскраво виявиться наша невинність, закликати до того повитих старожилых селян сусідніх сіл і тих, що були глядачами при отих подіях, вони під присягою засвідчать нашу нестерпучу та нечувану, навіть даремну кривду та безвинну кару“.

У цій же відозві селяни повторили своє старе прохання, з яким вони зверталися до мирових установ, щоб викуп узятий був тільки за садиби. Отже, селяни, не вважаючи на всі перешкоди та нещастя, вірили тому поясненню „Положення“, яке дав їм Кузовок. Селяни були також переконані, що місцева адміністрація навмисне пояснює „Положення“ так, як цього вимагають інтереси поміщиків. Оце прохання спрочинилося до того, що губернатор замість того, щоб закінчити справу адміністративним порядком, передав його до утвореної ad hoc військово-судової комісії. Коли ж оця комісія викликала селян, щоб запитати їх про подавання прохання мін. внутр. справ, вони поволілися ще опозиційніше, аніж підчас допиту в слідчій комісії. Водолажани рішуче відмовилися давати відповіді поодиноці та заявили: „Що вгодно робіть із нами — нам усе одно“.

Комісія мусила допитувати селян усіх разом. Останні сказали, що прохання до мін. внутр. справ було подане „згідно з їхньою загальною ухвалою“. Згоди підписати акт про цей допит селяни не дали, заявивши, що „за руки“ їх били.

З однієї справи канцелярії губернатора ми довідуємося, що того ж 1865 року водолазькі селяни подавали прохання „на найвище ім'я“ із вимогою на поведінку губернатора та адміністрації¹⁾. У справі військово-судової комісії про це прохання нічого не говорить. Військово-судовий розгляд закінчився тим, що двох з обвинувачених присуджено до каторжних робіт на 15 років, решту ж 43 душі — до кари на тілі (по 40 ударів різками).

„З височайшого наказу“ постановою в слідчій комісії була змінена: замість 15 років каторги двом селянам призначено по 2½ роки арештанських рот, покарали на тілі тільки трьох селян, з них двом було дано не по 40 різок, але по 20. Решту оштрафовано.

Протягом 1867 року значну частину селян було викликано поодиноці та невеликими групами до поліцейського управління вислухати „височайше утвердженню“ постанову військово-судової комісії. Ніхто з них не погодився дати підпис про те, що вони вислухали присуд. Так само зробила вже 7 червня 1868 року решта селян, коли на сході була зачитана постановою військово-судової комісії.

Отака в історія одного села в добу великих надій та гірких розаргувань.

¹⁾ Харківський Центральний Історичний Архів. Справа Канц. Харк. Губ. по адмін. діл. № 254 239. 1865 р.

NIC. TICHONOV

The peasants' movement in the Charkov province in connection with the reform of 19 February 1861

Long before the abolishment of slavery, the peasants dreamed about their freedom, and as soon as the open preparation of the reform of 19 February 1861 began (the liberation of peasants from slavery) the peasants took a lively interest in it. In the vague and obscure hearsayings about the elaboration of the projects of that reform they put their own contents according to their representations of the „freedom“, the essential of which was that: the full liberation of the peasants from any obligations towards the masters and gratuitous endowments of all or nearly all the ground, which they had cultured before the reform.

„The statute of 19 February 1861“ was in acute disunion with the peasants' ideas of freedom. „The statute“ left the peasants for 9 years in the state of „time-obligation“ to the landlord. In this state everything remained in nearly the old state, and the ground was given to them at a very high price (feudal service, poll-tax or instalment) in most cases surpassing the market-price for the ground and sometimes surpassing the obligations, for which the peasants used the ground in the time of the slavery. Besides, the carrying out of the reform had to be by the initiative of the landlords the distribution of the ground, after which it turned out that of the disposal of the peasants was less suitable ground, in comparison to the shares before the reform.

Conformable points of the „Statute were the chief cause of the discontent of peasants in the new reform.

The greatest number of peasants on the ground of this discontent, and also because of the indistinctness of the „Statute“ has created the conviction, that the new law was made by the landlords themselves, against the will of the Tzar and „true freedom“ would be issued by the Tzar after two years (in 19-th February 1863). Therefore the peasants in different forms protested against the „Statute“ of 19 February being carried out. They ceased to fulfil their obligatories, refused to sign the „written letters“, hindered the fulfilment of them etc. This movement had in general a peaceful character and only in some cases were there open struggles with the administration and also the army.

Against the peasants' movement the government took decisive measures, and during some obstinate protests of the peasants (in the case of the tumult) the order was settled by the aid of the army. Nevertheless the movement attained great dimensions. In the movements of which the governor informed the Minister of Home Affairs above 50

villages took part. In these villages were about 25000 souls which was above 10% of all the serving men in the province.

The most obstinate and lasting movement was in the village of Vodolaga of the Zoumsky district. There the movement continued 8 years with different interruptions. In its suppression several administrative persons including the governor took part, and besides that more than once a detachment of soldiers. In one case there was an armed struggle of the peasants against the army, which finished in the favour of the peasants, then on both sides were killed and wounded.

Нариси з історії революції 1905 — 1907 р.р.

I. СЕЛЯНСТВО В РЕВОЛЮЦІЇ 1905 — 1907 р.р. НА ПОЛТАВЩИНІ.

„Без „генеральної репетиції“ 1905 року перемога Жовтневої революції року 1917 була б неможлива“ — таку оцінку революції 1905 року дає В. І. Ленін¹⁾. В сучасний момент вивчення селянських рухів підчас революції 1905 — 1907 р.р. диктується, з одного боку, головним вивченням та освітленням цієї „генеральної репетиції“ 1917 року взагалі і, з другого боку, потребою встановити, перевірити та остаточно довести цілковиту наукову вірність тверджень ленінізму про ролі селянства в революції.

Селянство по різних районах колишньої Росії було не в однаковому стані, а через це не в однакових формах були переведені селянські рухи, як не на однаковому ступені класової свідомості стояло село в революції 1905 — 1907 р.р. Тому для відповіді на це питання, маючи певні загальні висновки що до цілої країни, цікаво дати таку саму відповідь у краєвому масштабі і в даному разі такого селянського краю, як Полтавщина. Матеріяли з архівів Полтавського землярського управління, губпрокурора та канцелярії губернатора й „Труды Вольно-Экономического Общества“ можуть дати досить даних до висвітлення участі та ролі селянства в цій революції на Полтавщині. Це питання не притягало до себе уваги дослідників, як треба визнати, мало віддали йому (цьому питанню) уваги наші історики навіть для цілої України. Причиною до цього в першу чергу є брак матеріалів для цілої України, і тут тим більшого значіння набуває краєве вивчення революції 1905 — 1907 р.р. Для зрозуміння причин до цієї революції на селі перш за все ми мусимо дати аналіз економічного стану господарства Полтавщини в процесі нагромадження тих сил, що загострювали аграрне питання, вишукуючи звідки від них тих чи інших форм до проявів соціального протесту на той час.

¹⁾ В. І. Ленін. Собрание сочинений, т. XVII, стр. 121.

А. Економіка краю в динаміці¹⁾

„1905 рік“ був наслідком певної кризи. „Революционное движение крестьянства в 1905 — 1907 г.г. не было неожиданным, не возникло внезапно“ — каже Маслов²⁾, і до всіх причин ми мусимо вступ селянства в цій революції звязати з усім 1905 роком, а не лише шукати його коріння в причинах руху 1902 року, як це помилково робить В. В.³⁾. Що до причин аграрних рухів 1905 — 1907 р.р., то кореспонденти „В.-Э. О-ва“ відзначають селянську вбогість та бідність, які, мовляв, породила поміщицька експлоатація.

Отже, справді ця експлоатація не була остільки важливим фактором, щоб лише в ній було джерело класових протиріч на цей час. Джерело соціально-економічних конфліктів, що розвернулись у цій революції, а також і шляхи розвитку цих конфліктів ми мусимо в даному разі шукати в сільсько-господарчому виробництві. Непогодження між зростанням виробничих сил, з одного боку, та між „полукрепостническими производственными отношениями, т.-е. помещичьей властью“⁴⁾, з другого боку, непогодження, що виявилось у кризі екстенсивного господарства на цей час, — все це знаходить собі розв'язку в революції 1905 року. Не будемо в даному разі торкатись того освітлення, яке в свій час давали, приміром, Маслов, Кавфман, що зводять все до кризи господарства, як такого, визнаючи за причину „повышение арендных цен и кризис продовольственного хозяйства“⁵⁾. Такі освітлення не є вичерпні, і тому на них спиратись не доводиться.

Розвиток капіталізму в колишній Росії взагалі й у сільському господарстві зокрема мав вести по собі певні зміни. „Несколько десятилетий докапиталистической ломки сделали в этом отношении больше, чем целые века предшествующей истории“⁶⁾, а разом із тим були загострені серед хліборобського населення ті протиріччя, що властиві капіталістичному способу виробництва. Коротко простежмо цей процес.

Капіталізація господарства Росії з останньої чверти XIX ст. вела за собою разом і зав'язку аграрної кризи, бо буйний розвиток

¹⁾ До 1902 р. Н. Ю. Мірза-Авакянц детально розробила економіку Подляшшини в роботі „Селянські рухи 1902 — 1903 р.р. на Подляшшині“, а тому, щоб не повторювати даних, я часто використовую висновки цього дослідника у відповідній частині.

²⁾ П. Маслов. „Аграрный вопрос“, т. II, стр. 138.

³⁾ В. В. „Крестьянские движения в 1905 — 1906 г.г.“ „Вестник Европы“, 1914, V, стр. 313.

⁴⁾ Дубровский. „Аграрное движение“, 1905 — 1907 г.г. — „Труды И. К. П.“, М., 1923, стр. 179.

⁵⁾ Маслов. „Аграрный вопрос“, т. II, стр. 182.

⁶⁾ Н. Ленин. Собрание сочинений, т. III. „Развитие капитализма в России“, М. 1923, стр. 250.

індустріального капіталізму в Росії на цей час притягав „в капиталистический кругооборот сельское хозяйство... И. . начиная с семидесятых годов, замечается в крестьянском хозяйстве определенная тенденция к капиталистической интенсификации“¹⁾. Провадилася певна трансформація крєпацького господарства в капіталістичне, і хоч на цьому шляху можливі були затримки, як от криза хлібних цін останньої чверти XIX ст., — тенденція процесу не усувалася.

На цей час низькі ціни спричинилися до того, що поміщицькі господарства зберігали рантьєрський характер, не переходили на власне господарювання. Цим затримувався сам процес капіталізації. Така затримка в інтенсифікації мала згодом велике значіння, бо тим більшим мусив у дальшому бути конфлікт між розвитком продукційних сил та виробничими відносинами. Але все-таки процес провадився і, в результаті, прискорював „перетворення феодальної експлоатації в капіталістичну“²⁾.

Маркс дає нам формулу, яка стисло малює процес, що ми на ньому зупиняємося: „Експропріяція сільсько-господарчого продукцента, збезземелення селянства — ось що складає основу всього процесу“³⁾.

Полтавщина може дати всі дані до ілюстрації та перевірки цієї формули. Перш за все слід зазначити, що й тут, як і для Росії в цілому, вже реформа 1861 року була „массовой крестьянской экспроприацией и ускоряла ход капиталистического развития, создавая ряд благоприятных условий для эксплуатации масс, как наемных рабочих“⁴⁾. Ця реформа справді „отрывала в пользу дворянского класса и в ущерб крестьянству массы земель“, залишаючи для селянства остільки мало землі, що вже тільки при зростанні населення воно було на шляху до дальшого збезземелення. І справді, після року 1861 на Полтавщині „16% селянства було випущено безземельних, 31% одержали лише садиби, 53% дістали земельні наділи“⁵⁾, а по деяких повітах, як от у Миргородському, так наділи були навіть зменшені порівняно з тим, що селяни мали раніше. Вже тоді⁶⁾, „окрім великої групи безземельних та малоземельних, значна частина селянства Полтавщини, що одержала наділ до двох десятин на душу (68,3%), була забезпечена землею надто мало... аби мати змогу існувати з неї... В окремих повітах відсоток слабих господарств значно збільшувався: в Кобеляцькому — до 89,2%, у Полтавському — 76,1%“.

¹⁾ Дубровский. „Аграрное движение 1905 — 1907 г.г.“, стр. 181.

²⁾ К. Маркс. „Капитал“, т. I, X. К. 1923, стр. 563.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Анисимов. „Капитализм в России“, ч. I. Симферополь, 1924. стр. 237.

⁵⁾ Н. Ю. Мірза-Авакянц. „Селянські рухи на Полтавщині 1902 р.“, журнал „Червоний Шлях“, № 8 — 9, стор. 145.

⁶⁾ Ibidem.

Безперечно, з часом, у зв'язку з зростанням населення, забезпеченість на землю падала. Ми маємо: в Лубенському повіті при наділі на ревизьку душу було від 3 до 7 десятин, років 1905 — 1907 там на фактичну душу було вже лише $\frac{1}{2}$ десятини; а як ось у Конградському повіті, то там при наділі було від $1\frac{3}{4}$ до $3\frac{1}{2}$ десятин, і на 1905 — 1907 р.р., як зазначають „Труды В.-Э. О-ва“, вже „нет земли даже под усадьбу“. Цій масі селянства ще до вісімдесятих років вихід був (сидячи на місці, орендуючи панську землю), тільки в тому, щоб перебиватись місцевими заробітками, загонами. З вісімдесятих років усе зростає відсоток населення, що йде на далекі заробітки, переважно до Таврії, Херсонщини та Катеринославщини. Разом збільшується переселення до Кавказу, Сибіру.

Селянство мало в своїх руках лише 23,5% земельної площі Полтавщини. Другою групою, що володіла 37,5% цієї площі, було козацтво. Козачі господарства взагалі були забезпеченіші на землі; на 1900 рік дані до цього такі: козаки мають 1.295.308 десятин, а селяни (власники, скарбові та державні) — 879.571,5 десятин¹⁾. До цієї кількості землі входить так надільна, як і куплена. Все більш до рук непривілейованих станів пливла земля з рук владної дворянської класи землевласників: до мобілізації земельної власності, в даному разі, дворянство приневолювала та ж сама капіталізація, бо, щоб інтенсифікувати своє господарство, дворянинові перш за все бракувало капіталу. В наслідок ми бачимо упливання „исторических владений“ дворянства, і коли 1864 року на Полтавщині дворянству належало 48,25% земельної площі, то на 1903 рік у нього залишалося лише 27,0%. Зате з 27,13% козаки побільшили на цей час свою земельну площу вже до 35,54%, а селяни з 21% до 28,59%²⁾. Мобілізація ця провадиться різним темпом, залежно від обставин, і в першу чергу від рівня хлібних цін. За один 1901 рік дворянство позбулося 28.639 десятин³⁾. Земля ця майже виключно перейшла тоді до козаків та селян (власне, переважно до козаків, бо за 34 роки — до 1900 року — селянство придбало 32.818 десятин, тоді як козацтво — 120.881 десятину).

З 1878 до 1902 року дворянство на Полтавщині позбулося 900.934 десятин землі, або 33% своїх володінь⁴⁾. Але тут же слід відзначити, що „... із трьох груп селянського господарства незаможних, середняків та куркулів лише третя в значній мірі збільшувала розміри свого землеволодіння...“, а решта „... в ліпшому випадку, як внімок, прикупали маленькі клаптики...“⁵⁾; „куплені землі розподілялось

1) „Список населенных мест Полтавской губ. за 1900 год“. Полтава, 1904.

2) „Стат. ежегодник Полт. губ. земства на 1904 год“. П., 1904.

3) „Стат. ежегодник Полт. губ. земства на 1903 год“. П., 1903.

4) Мірза-Авакици. Стор. 156.

5) Ibidem, стор. 151.

поміж невеликою групою заможніших господарств, даючи змогу їм концентрувати в своїх руках більші матеріальні засоби та провадити далше поширення земельної площі“¹⁾.

Процес „вивітрювання“ середняцького господарства, що про нього каже В. І. Ленін, якраз знаходить собі прекрасну ілюстрацію на Полтавщині: ось за час з 1882 до 1900 року кількість селянських господарств взагалі зросла лише на 7⁰/₀, населення — на 13⁰/₀; зате господарств до 3 десятин збільшилося на 47⁰/₀, з одного боку, і з другого — господарств з-понад 50 десятин збільшилось на 109⁰/₀; в той самий час із середніх груп, як от від 3 до 6 десятин, „вивітрилося“ господарств на 19⁰/₀, а від 6 до 9 десятин — на 12⁰/₀²⁾.

Це призвело до поглиблення диференціації села. Процесові „раскрестьянствования“ (за В. І. Леніном) тих селянських господарств, що були менш сталі, сприяла й податкова система: на селянських господарствах лежало більше податків, ніж на козацьких (на 1900 рік на одну десятину селянської землі припадає самих зборів та виплат до 2 крб. 44 коп., тоді як на одну десятину козачої — до 1 крб. 30 коп.³⁾).

Поруч із капіталізацією в промисловості, залізничому будівництві, що теж була доводом до інтенсивної експропріації селянина взагалі все-таки „главную роль в (цій) експлоатації играла (як ми бачимо і) фискальная политика царского правительства“⁴⁾. І якщо для заможних господарств податки були важкими, бо все-таки відбирали частину їхнього чистого прибутку, то для кволих господарств такі податки в значній мірі ще більш відчуваються, коли взяти на увагу їхні доходи лише з землі. Самих викупних виплат було на селянстві біля 50⁰/₀ із загальної суми зборів та виплат у 2.148.760 крб. — 1.076.817⁵⁾.

Уже з початку розвитку капіталістичного процесу селянин клався в обійми торговельного (продаючи невигідно хліб і т. инш.) та лихварського капіталів. А роля їхня, як експропріаторів, відома. Але це ще не все. До цього часу ми не згадували ще про одного важливого фактора експлоатації — це про поміщика з його високою орендною платнею, його відробіточним господарством на той час. Взагалі треба сказати, що в отій, земельній тісноті, що все зростала, поміщицьке господарство — в масі без капіталу, затримувало буржуазизацію села, бо тримало в своїх руках те, що було б капіталом для певних груп на селі — землю. Разом із тим поміщицьке господарство, так би мовити,

¹⁾ Мірза - Авакянц. Стор. 148.

²⁾ Ibidem, стор. 151.

³⁾ „Список населенных мест Полтавской губ. за 1900 год“.

⁴⁾ Дубровский. Стр. 183.

⁵⁾ „Список населенных мест Полтавской губ. за 1900 год“.

форсировало пролетаризацію, „формирование могильщиков того строя, который был основан на отживших производительных отношениях... (цеб - то) формирование кадров деревенской бедноты и пролетариата“¹⁾.

А до цього справді йшов дрібний виробник - селянин на Полтавщині. Отже, як за це вже згадувалося й вище, деякий час цей процес ще виразно не визначився, бо „низькі хлібні ціни затримували зростання хліборобства в середньому та великому господарстві, з часом навіть призводили до ліквідації власного засіву й переходу до здавання в найми землі“²⁾. Але такий стан недовго тягся, і коли 1896 року на Полтавщині пуд жита коштує 33 коп., пшениці — 59 коп., то, починаючи з 1897 року, ціни зростають, і в п'ятиріччі до 1901 року на жито тримається пересічна ціна 49,4 коп., на пшеницю — 72,6 коп. за пуд. Наслідком цього було те, що у власників різних категорій, особливо в поміщиків, визначився потяг до збільшення площі власного засіву, піднеслась у звязку саме з цим інтенсифікація, а разом із тим, значить, зменшились так звані „арендний“ і „с'ємний“ земельні фонди. До цього землевласників спонукувала також і низька заробітна платня робітників на селі, що доходила (як от у Кобеляцькому, Кон-градському повітах) до 5—10 коп. на день, особливо з кінця XIX й початку XX ст.

Швидко різниця між продукцією селянського та поміщицького господарства зростає, і коли в економіях Полтавщини з десятини жита збирають 14,2 копи, або 70 пудів, то в дрібних господарствах в той самий час — 11,5 копи, або 50 пудів, і це ще за середнього врожаю по губернії, як от у 1903 році³⁾. Не кажучи вже про те, що в оренду або найми віддавали гіршу або виснаженішу землю, ціни на неї значно підкочили: за роки 1886—1897 плата за десятину найнятої землі пересічно була 8 крб. 50 к. (хиталась від 7 крб. 93 к.—1895 р., до 9 крб. 42 коп. — 1892), а вже з 1897 року зростає, і в 1900 році на Полтавщині за десятину платять 11 крб. 92 коп., у 1902 р. — 13 крб. 95 коп., а по деяких повітах і того вище, як от у Кон-градському, де 1901 року доходить до 20 крб.

Натуральна оплата — скіпщина та відробітки — теж зростала: 1902 року селяни обробляють землю з половини та ще мають два-чотири дні відробітку з десятини. „На початку дев'яностих років за користання однією десятиною землі треба було убрати хліб на 1¹/₂ — 1³/₄ десятини засіву власника, а в 1901—1902 році за ту саму десятину убирали з десятини“⁴⁾ (це в Чутівській волості, Полт. повіту). Швидко така уборка стає майже звичайною нормою в краї.

¹⁾ Дубровский. Стр. 183.

²⁾ Мірза - Авакянц, „Черв. Шл.“ № 7, стор. 154.

³⁾ „Обзор сельского хозяйства в Полтавской губ.“, за 1903 г., П., 1904.

⁴⁾ Мірза - Авакянц, „Черв. Шл.“ № 7, стор. 157.

Поруч зростають і ціни продажні: „до сімдесятих років було 48 крб. за десятину, до вісімдесятих — 92 крб., 1885 — 1890 — 112 крб., у 1900 вже 214 крб., у 1901 — ще більше — 231 крб.“¹⁾

Таке зростання цін прискорювало й мобілізацію земель, про яку говорилося вище. Все більш земля ціною стає неприступна для ширших селянських верств, а тимчасом потреба в землі все зростає, як зростає й відсоток господарств, що жили на купований хліб: на 1900 рік таких господарств було вже 55% і вище з загальної кількості господарств.

Із зростанням капіталізації для землевласника було вигідніше, щоб, по можливості машинізуючи працю, обробити самому землю або ж продати — це в крайньому разі. Після продажу ці землі в найбільшій мірі переходили до рук багатіів-селян, що часто обходилися без найнятої праці, без одробітків. До того ж часто орендарями були зайшли капіталісти, що перетворювали оренду маєтків у лихварство. І як наслідок, „бідніше селянство втрачувало з двох боків: по-перше, зменшувався або знищувався орендний фонд, по-друге, зменшувався попит на робітника, і заробити навіть тієї мізерної платні, що одержували в панському господарстві, було ніде, бо фабрична промисловість на Полтавщині не розвинута, а кустарні промисли давали заробіток цілком достатній для голодної смерті“²⁾ — каже дослідувач селянських рухів 1902 року на Полтавщині.

І вже на 1902 рік не дивно мати такого допису від кореспондента Полтавського статбюра з Кон-градського повіту: „Вблизи нашего села Ганебного было много помещичьих и других земель, но земли эти в настоящее время закуплены капитальными посторонними людьми с содействием банка“³⁾. Роля селянського банку та його робота якнайкраще може теж служити ілюстрацією до згаданих процесів на селі: цей банк допомагав формуванню заможної верстви на селі.

В наслідок такої, що все зростала, експропріації малося дужче „ускорить отделение мелкого производителя от средств производства. Это выразилось в возрастании числа безземельных, малоземельных, безлошадных и бескоровных“⁴⁾. Цей процес у сільському господарстві в усіх його галузях зростає що-далі більшим чи меншим темпом, але не перериваючись: продовжується мобілізація дворянського землеволодіння, поглиблюється диференціація села, поволі йде „раскрестьяствовање“ середняцько-незаможницьких верств, на якому ґрунті й неминуче мали виникнути соціально-економічні конфлікти, що в наслідок даних із стану економіки Полтавщини в статистичні дані на 1903 рік находять собі вихід у революції в краї.

¹⁾ Мірза-Авакянц, „Черв. Шлях“ № 7, стор. 158.

²⁾ Мірза-Авакянц, „Черв. Шлях“ № 8 — 9, стор. 154.

³⁾ Мірза-Авакянц, „Черв. Шлях“ № 8 — 9, стор. 154.

⁴⁾ Дубровский, Стр. 185.

Б. Економіка в статистиці

На 1 січня 1903 року земельна площа (удобна) на Полтавщині складала 4.234.000 десятин¹⁾. До речі, треба сказати, що ця площа ввесь час зростала: під неї йдуть сінокоси, ліси, болота. З цієї площі козакам належало 1.505.133 десятини (35,54%), селянам — 1.006.973 десятини (23,78%), сільським товариствам — 131.900 (3,12%), дворянам — 1.141.971 десятини (26,9). Інші були значно дрібніші, як от купецької — 112.494 дес. (2,66%), церковної та монастирської — 43.663 десятини (1,03%) і т. инш. Якщо порівняти кількість дворянських земель 1864 року, то вони зменшились у краї з 48,25% до 26,9%.

Можна визначити, куди ця земля попливла: на 1903 рік найзначніше прибавилося в козаків: з 27,13%, що мали вони на 1864 рік, до 35,54% у 1903 році та в селян — з 21% до 28,59%; в інших груп, як от купецтва, духовництва, міщанства, вона теж зросла приблизно вдвоє. Тепер погляньмо, як земля розподілялася по господарствах залежно від їхньої моці. Із загальної кількості 26.269 володінь землі від 500 і вище десятин мало 571 володіння (2,2%); на господарства з 25 — 500 десятинами землі припадало 6.931 вол. (23,6%); на володіння ж від 1 до 25 десятин припадало 18.767 господарств (74,2%). Значить, значно переважають дрібні та середні господарства.

Отже, порівняймо їхню забезпеченість на землю: у цих 18.767 господарствах, що мають землі від 1 до 25 десятин на господарство, (із загальної кількості 1.614.222 десятини) є лише 144.036 десятин (9%), тимчасом як у господарствах від 500 і вище десятин (яких лише 571), землі з цієї ж кількості аж 801.905 десятин (49,7%). Ясна перевага крупного землеволодіння (що до розмірів). Тепер порівняймо ще забезпеченість на землю кожного господарства: господарства від 1 до 25 десятин пересічно мають 7,7 десятини (а їх є 74,2%), тимчасом як на кожне з тих 571 господарств припадає по 1.405 десятин (а їх є 2,2%).

Крупне дворянське господарство проявляло найбільш енергії в повітах Переяслівському, Пирятинському та Роменському, в той час як Лохвицький, Лубенський та Хорольський повіти виявили кволість та несталість дворянського землеволодіння.

Оглядач господарства Полтавщини на 1904 рік вираховує, що „середній розмір владення у лиц сільського сословія увеличился лишь в разряде мелкого землевладения, сократившись в среднем и крупном“²⁾. Це дає згаданому оглядачеві можливість кинути такий висновок, що „последнее явление не подтверждает таким образом мнения некоторых экономистов о быстром росте земельной буржуазии среди лиц сельских сословий... Количественно такая группа увеличивается, но

1) „Стат. ежегодник Полтавского губземства на 1904 год“, 1904.

2) „Стат. ежегодник Полтавского губземства на 1904 г.“ П, 1904, стр. 56.

по своїй силі вона не может сравниться с собирателями земли из всех других сословий“ (стр. 156). Огже, мусимо зауважити, що цей оглядач, очевидно, не мав підстав саме так дивитись на наслідки диференціації села на той час: що справді взагалі пробивався „*быстрый*“ рост земельної буржуазії среди лиц сільських сословий“, то це ж так і було, і тут доводити нема чого. В. І. Ленін ще раніше до того бавскаче це довів. І коли оглядач гадає якраз так, то це тому, що, як він оговорюється в другій частині, він порівнює сільську буржуазію „с собирателями земли из всех других сословий“ та разом до неї (сільської буржуазії) відносить занадто обмежену кількість, беручи такий поділ господарств у своїх вирахованнях: „дрібне господарство“ — до 50 десятин, „середнє“, до 500 „крупне“ понад 500. Таким чином, іти слідом за твердженнями цього оглядача, що ґрунтуються на такому поділі, ми вже через одно це немаємо підстав, як не можна погодитися й з усіма висновками що до диференціації взагалі й зокрема — виділення куркульства на селі.

До того ж і дані про купівлю та продаж земель на Полтавщині це вам доводять: із загальної кількості проданих у 1901 році на Полтавщині 82.741 десятин землі, що вклялися в 4.585 зділок, припадає на зділки, менш за 1 десятину, 1.042 зділки, на зділки від 1 до до 3 десятин — 1.185, від 25 до 500 десятин — 501. А які господарства купили? Дрібні склали 4.318 зділок (94,2%) всього на 29.216 десятин (35,3%), середні — 248 зділок (5,3%) на 33.365 дес. (40,3%) і крупні — 21 зділку (0,5%) на 20.160 десятин (24,4%). І, пам'ятаючи класифікацію статбюра (до 50 десятин — дрібне, до 500 — середнє й вище — крупне), ми скажемо, що, по-перше, вже через саму покупу здатність дрібні господарства не могли купувати пересічно 6,8 десятини, а разом слід ствердити, що велика площа пішла до економічно дужих господарств на селі, бо навіть і при тому поділі, що його дає статбюро (від 50 до 500 десятин), пішло до заможніших 40,3% землі. А якщо прийняти на увагу, що землю купували сільські стани, та нагадати про повернення покунцям землі, перехід її та передачу до інших рук, що могло статись майже завжди в дрібних господарствах через їхню економічну кволість (приклад є в П. Ю. Мірзи-Авак'янц із купівлею через банк землі кволими господарствами), то доводиться якраз визнати „*быстрый*“ рост сільської буржуазії, що йде слідом за зростанням капіталізму та поруч із обезземеленням селянина, як наслідок всього капіталістичного процесу.

Могла різно проявитись ця диференціація, могла сільська буржуазія в різних місцях навіть Полтавщини прийняти різну участь у цій революції, але що такий процес ми спостерігаємо, з цим треба погодитись.

Як наслідок усього в 1905 році був такий розподіл земельної власності що до кількості володінь та величини їх (за даними

Московського Центрального Статистичного Комітету; ці дані не зовсім вірні та повні, що визнає й Полтавське статбюро):

До	10 дес.	було володінь	43.633,	у них землі	— 122.200 дес.
"	50 "	" "	10.848,	" "	239.900 "
"	300 "	" "	3.528,	" "	397.800 "
"	1.000 "	" "	710,	" "	372.000 "
Зверх	1.000 "	" "	224,	" "	550.300 "

Разом було володінь 58.973, у них землі — 1.682.200 дес. 1)

Вже на цей час по крупних маєтках інтенсифікація господарства стоїть остільки високо, що впадає в очі різниця землі економічеської та дрібноселянської: „Почти третья часть случаев начала оранки в мелких хозяйствах приходилось на вторую декаду июня (в 1904 г.), а в экономиях — на май месяц“ 2). Вже від цього, як відомо, залежить урожай. Отже ж раніш орати цим господарствам теж не можна, бо „поздняя вспашка на землях крестьянских и казачьих обуславливается, главным образом, недостатком пастбищ и необходимостью потому иметь до снятия трав и хлебов хотя бы плохое пастбище, каким вообще являются толоки“ 2). Результати такі: 1904 року по економіях наживають з десятини 14,6 кіп, тимчасом як у дрібному господарстві — 9,8 кіп, або на пуди — в економіях з десятини — 100 пудів, у дрібних господарствах — 54,75 пуда 3).

Дані що до руху сільсько-господарчих знарядь через земські склади на Полтавщині теж доводять, на чю адресу одержувалося ці знаряддя, що потрапляли до заможних господарств. А тимчасом у дрібному господарстві продовжувало панувати трипілля та безтолоччя (до виснаження); посівна площа до деякої міри збільшувалася коштом якраз безтолоччя. Звичайно, що до цього приневолювали злидні. При всьому тому, як от у Роменському та Миргородському повітах, землю ще оброблялось у великій частині дерев'яними плугами.

Загальне ж зубожіння маси селянства, зменшення пасовиськ вело до переходу з вола на коняку та корову, що в свою чергу викликало зменшення засобів угноювання, зниження врожайности. Відсутність пасовиськ та запасів корму складала дуже важкі умови для перезимовування скоту. Це дуже впливало на зниження ярмаркових цін на скот, і, як ось на провесні 1904 року, ціни на скот упали на 81%.

При такому стані засоби до існування селянство дістає ізвозом — „хурою“, рубкою та пилянням дров, працюючи на громадських роботах (мости, дороги й т. инш.), у гуральнях, на цукроварнях, парових млинах, плетуть кошики, роґожі, інші перепродують свиней і т. инш. Стати ж самим на ноги, як господарям, не було змоги, бо до цього

1) „К земельному вопросу в Полтавской губ“. 1917, Полтава.

2) „Обзор сельского хозяйства в Полтавской губ. за 1904 год“, стр. 27.

3) Ibidem.

в першу чергу не пускали ціни на землю (разом із іншими умовами). „Продажные цены на земли непрерывно возрастали с года на год и повысились также и в обозреваемом (1904) году“¹⁾, і, „как известно из обзоров предшествовавших лет, продажные цены на землю неуклонно возрастают“²⁾. Десятина пашні зросла до 305 крб. у 1904 році. Середня орендна ціна за десятину з 1890 до 1904 року зросла з 6 крб. 56 коп. до 10 крб. 92 коп., найомна за цей час — з 8 крб. 61 коп. до 14 крб. 46 коп. (тут не беремо на увагу різниці цін на землі толочні, безтолочні, економічеські чи дрібних господарств, а така різниця була). Зокрема, зросли ціни на сінокоси, як і доля хазяїна в сінозйомці. Підвищенню цін на землю на цей час сприяли також сталі ціни на хліб та добрі (або вищі за середні) врожаї.

Що до базарних цін, то „со второго полугодия 1903 года началось непрерывное повышение... продолжавшееся в течение обоих полугодий 1904 года“³⁾, в цілому зрісши з 9 до 56% на окремі продукти (на деякі й більше), зокрема, жито зросло з 47 коп. (1903) до 55 коп. (1904), пшона — з 84 коп. до 1 крб. 20 коп. і т. инш. Це треба мати на увазі, визначаючи реальну заробітну платню, бо якраз „в отношении уровня заработной платы сельскохозяйственным рабочим обозреваемый год представлял собою период дальнейшего понижения этой платы“⁴⁾. Навіть у гарячу пору уборки хліба місячний робітник-чоловік (замість 14 крб. 6 коп., що він мав 1903 року) 1904 року одержував 11 крб. 91 коп., поденний (замість 87 коп.) — 74 коп. Річна платня чоловікові на хазяйській одежі з 59 крб. 35 коп. упала до 55 крб. 90 коп. і т. инш. Такому порівняно значному зниженню рівня цін сприяли й „самые условия уборки трав и хлебов, очень кратковременной и спешной“ та „плохой урожай трав и низкий нажон хлебов в губернии“⁵⁾. І не дивно, що „обозреваемый год (1904) в отношении недостатка рабочих рук для хозяев-нанимателей являлся еще более благоприятным, чем предыдущий: случаи недостатка в рабочих отсутствуют в 1904 году положительно до своего минимума“⁶⁾. Якщо заробітна платня пересічно знизилася на 10% і більше, то, маючи на увазі піднесення цін на продукти взагалі й деякі більш, ніж на 50%, ми мусимо визнати, що реальна платня падала й ставала надзвичайно низькою: з тих 28 коп. поденної платні, що мав ніколи дядько взимку на день, хоч як прожити було важким завданням. Цікаво до характеристики процесу капіталізації нагадати ще одну її рису — це використання дешевої праці жінок і особливо підлітків. На цей період

¹⁾ „Обзор сельского хозяйства Полтавской губ. за 1904 год“, стр. XIX.

²⁾ Ibidem, стр. 200.

³⁾ „Обзор сельского хозяйства Полтавской губ. за 1904 год“, стр. XIX.

⁴⁾ Ibidem, стр. XVI.

⁵⁾ Ibidem, стр. XVI.

⁶⁾ Ibidem, стр. 115.

ціни на такі робочі руки не дуже, порівнюючи з іншими, знижуються, а як от поденним-підліткам, то навіть (підчас жнив) ще й зростають з 39 до 42 коп. Звичайно, експлоатацію їх нічим не було обмежено.

Якщо навіть „при сравнительно низком уровне заработной платы недостатка в рабочих руках, даже в условном смысле этого слова, почти не наблюдалось“ ¹⁾, то тим більший був рух на заробітки, і „размеры отхода, как летнего, так и зимнего, по сравнению с предыдущими годами, увеличились“ ²⁾. І заробітчани найбільше йде тоді до Таврії, Херсонщини, Катеринославщини, Донщини. Працюють заробітчани переважно в сільському господарстві або щетинникують, чи то на фабриках, заводах, шахтах — це вже взимку. Влітку найбільш іде на хліборобську працю, добираються й до Криму, до Кавказу.

„Одходів“ найбільше в травні, повертань із заробітків — у жовтні ц.р. (1904). Загальні ж умови сприяли до того, що „общее по губернии увеличение числа случаев отхода за обозреваемый год представляется несомненным“ ³⁾. Отже, витримати рік без будь-яких сторонніх заробітків, як от згодом показує статистика 1911 року, можуть лише господарства, починаючи від шести десятин; оскільки таких на 1905 рік було все-таки менше за половину й якщо взяти на увагу відсутність у самій губернії великого попиту на робочі руки, то важко навіть уявити собі безпорадний і безвихідний стан останньої значної маси селянства, що не піднялася до норми шести десятин. Експропріювати їх капіталові було неважко, і процес відокремлення цих дрібних виробників од засобів виробництва йшов дуже швидко, форсируючи тим самим кадри сільської бідноти.

Така еволюція економіки, зокрема що до 1906 року, трохи гальмується. Причиною до цього були обставини в першу чергу політичного характеру. 1905 року озимі та ярові (головні з них) дали врожай вищий за середній „на 16 — 40 в мелких хозяйствах и на 16 — 57% в экономиях“ ⁴⁾.

На 1 січня 1905 року всього селянства на Полтавщині (в громадах) нараховувалося 2.408.409 осіб з усієї кількості населення краю в 3.658.461 особи обох полів. 1906 року хліба поспіли рано, уборка була рання та швидка. Як результат цього, 1905 — 1906 року „озимые были близки к средним, яровые ранние — ниже средних, а яровые поздние — выше среднего урожая“ ⁵⁾.

Найгірший урожай був у південно-східній частині губернії і „в отношении продовольствия наиболее необеспеченным на сезон 1906 —

¹⁾ „Обзор сельского хозяйства Полтавской губ. за 1904 год“, стр. XVI.

²⁾ Ibid., стр. XVII.

³⁾ Ibid., стр. 147.

⁴⁾ „Обзор Полтавской губ. за 1905 год“, П., 1906.

⁵⁾ „Обзор сельского хозяйства Полтавской губ. за 1906 год“. П., 1907, стр. XIV.

1907 г.г. представлялось положение населения в уездах Константиноградском, Полтавском, Кременчугском и отчасти Зеньковском и Миргородском¹⁾. Урожай сінокосів усього року був близький до середнього. Для скоту умови поліпшали, — була тепла довга та вога осінь 1905 року, і запас корму аберігся. Збільшився попит на скот, а квітня 1906 року ростуть ярмаркові ціни на худобу, „будучи в 1906 году вообще выше средних за последнее пятилетие“²⁾. Але пошесті на скот (як ящур, сибірка і т. инш.) приносять великі збитки населенню. Що ж до всіх останніх боків сільського господарства Полтавщини 1906 року, то тут червоною ниткою, як це підкреслювалося вище, проходить вплив політичних обставин. Перш за все аграрні рухи в губернії відбулися „на увеличении фонда сдаваемых земель. Так как, помимо всего прочего, землевладельцы при возвысившейся заработной плате сельскохозяйственным рабочим более не находили выгодным самостоятельное ведение хозяйства“, і, як наслідок цього, 1906 року „арендные цены на разные виды угодий... упали... Понизились также цены на земли по сделкам... при чем самые сделки на продажу земель были малочисленны, так как, несмотря на усиленное предложение земель к продаже, сельское население, в ожидании земельной реформы от Государственной Думы, воздерживалось от покупки земли“. Ціни продажі, наприклад, упали з 316 крб. до 260 крб. за десятину. Що до ціни на найману землю („с'ємную“), то вона підвищувалась з 1896 року аж до 1906 року, і в-осени 1905 року ціни на найману землю в економіях підвищилися на 96 коп., у дрібних господарствах — на 30 коп. за десятину. Але вже під ярину 1906 року „цены в экономиях упали на 49 коп., а в мелких хозяйствах повысились на 47 коп“³⁾. На другий рік „при с'ємке на урожай 1907 года цены под озимый посев в экономиях резко упали на 1 руб. 26 коп., в мелких хозяйствах понизились лишь на 20 коп.; под яровой посев также упали против предшествовавшего года на 1 руб. 13 коп. в экономиях и 36 коп. в мелких хозяйствах... Летом и осенью 1906 года с'ємные цены одной десятины пахоти без различия почв в мелких хозяйствах были выше цен экономии“. І коли 1905 року підвищення продовжувалося завдяки високому врожаю та цінам, то 1906 року можна вже відзначити зниження через неврожай (ярові) й особливо найбільш „в результате пред'явленных с'ємщиками требований“ та „по случаю аграрных волнений и забастовок“⁴⁾. Запашка крупних та середніх маєтків теж зменшується, і коштом їх збільшується орендний фонд.

Таку саму різку зміну можна спостерігати й у галузі заробітної платні сільсько-господарчих робітників, що „в 1906 году по сравнению

1) „Обзор сельского хозяйства Полтавской губ. за 1906 год“. П., 1907, стр. XIV.

2) Ibid., стр. XVII.

3) Ibid., стр. 109.

4) „Обзор сельского хозяйства Полтавской губ. за 1906 год“, стр. 101 — 102.

с предыдущим годом не только не проявляла (зарплатня) склонности к падению, но во многих случаях и для большинства видов найма (годовые, сроковые и т. д.)... повысилась... Подобно... денежной плате... повысились также доли натурального вознаграждения рабочих при уборке хлеба за сноп¹⁾. Річна платня зросла до 12¹ „місячна — на 20%“. „Главной причиной этого явления, по объяснениям корреспондентов“, як каже оглядач, „служило движение среди местных сельских рабочих, замеченное еще в предыдущем году“¹⁾. Рух заробітчан теж зменшився „под влиянием общественных волнений и беспорядков как в своей губернии, так и на месте отхода“¹⁾, хоч заробітки стояли вищі за середні. Робітники йдуть майже виключно на роботу хліборобську, щоб швидше повернутися додому. Це пояснюється тими перспективами що до свого економічного зміцнення, які стояли перед селянством на той час.

А потреба в заробітках цього року була дуже гостра, бо з урожаю 1906 року не вистачало хліба 84.403 господарствам з посівом до 9 десятин; „наиболее крупною группой нуждающихся в 1906 году хозяйств являлась группа хозяйств, которым не доставало от 1 до 5“ „продовольствия (24.302 хозяйства — 30%)“. У зв'язку з загальними обставинами, з війною і инш., становище цієї кількості дефіцитних господарств ще більш ускладнялося, бо, як і на всьому російському ринку, базарні ціни на продукти рільництва 1905 — 1906 р. р. були вищі за середні за останні десять років.

Ось такою уявляється нам селянська Полтавщина на час революції. В такому стані кинулася вона в революцію 1905 — 1907 р. р., щоб розв'язати аграрну кризу, виявити соціально-економічні конфлікти і прийняти участь у здійсненні того завдання, що перед усіма суспільними класами Росії ставило з кінця XIX ст. аграрне питання в Росії: „покончить с крепостнической стариной и очистить землю, очистить всю дорогу для капитализма, для роста производительных сил, для свободной и открытой борьбы классов“²⁾. Таке вирішення аграрного питання дає відповідь на те, в якому напрямку йшла боротьба на цей час. „Гвоздем“ аграрної боротьби в нашій революції являються крепостнические латифундии. Крестьянская борьба за землю есть прежде всего и больше всего борьба за уничтожение этих латифундий“³⁾. Разом із тим самий характер селянської боротьби визначався ідеологією селянства, а „крестьянский взгляд определяется отживающим и безвозвратным прошлым, а не нарастающим будущим... Он представляет из себя идеологию вчерашнего дня“⁴⁾. Аграрний

1) „Обзор сельского хозяйства Полт. губ. за 1906 год“, стр. XVI — XVII

2) Ленин. Собрание сочинений, т. IX, М., 1923, стр. 683.

3) Ibid., стр. 472.

4) Ibid., стр. 682.

рух на Полтавщині 1905 — 1907 р.р. та роля й участь селянства в ньому цілком доводять (як побачимо нижче) вірність цих тверджень В. І. Леніна.

В. Загальний огляд руху

Перш за все треба сказати про початок та кінець цих рухів на Полтавщині 1905 року. Взагалі що до Росії, то В. І. Ленін датує аграрні рухи 1905—1907 роками, „Труды В. - Э. О - ва“ визначають 1905 — 1906 р.р. Отже, наші дані кажуть за те, що датою для наших рухів безперечно є 1905 — 1907 р.р. Роки з 1903 до 1905 можна встановити як підготовчий період, підчас якого накопичувалася знов та енергія, що до того прорвалася в рухах 1902 — 1903 р.р.; роки 1905 — 1906 є ті роки, що розколихали село, і 1907 рік — рік агонії, рік уламків цих рухів, як і цілої революції взагалі.

Який зв'язок цього руху з минулим рухом 1902 — 1903 р.р.? Безперечно, слід визнати, що рухи 1905 — 1907 р.р. були таким самим проявом соціального протесту та шляхом до розв'язання соціально-економічних конфліктів, як і рухи 1902 — 1903 р.р., лише, звичайно, в більшому масштабі, як це побачимо далі. Таким чином, події 1902 — 1903 року були лише одним із чергових шаблів у історичному процесі, що мали велике „моральное влияние на крестьянскую массу, дали материал для работы крестьянской мысли... Крестьянин умственно вырос, его кругозор значительно увеличился“¹⁾.

І не дивно, коли за роки 1903 — 1904 „среди крестьян все настойчивее распространялись слухи о прирезке и отобрании земли“, коли „с разных концов России шли известия о возбужденном настроении крестьянства“, а „самая борьба стала проявляться в новых формах, стала обостреннее с обеих сторон“²⁾. Економічна еволюція продовжувалася, конфлікти соціально-економічні наростали, і 1905 — 1907 року в зв'язку з загальними політичними обставинами сталася колосальна прогалина в селянській Росії, остільки колосальна, що її навіть порівнювати не можна з рухом 1902 — 1903 року. Те саме можна сказати й що до Полтавщини зокрема: охоплена лише в двох повітах у 1902 — 1903 році, в рухах 1905 — 1907 р.р. на Полтавщині бере участь селянство всіх повітів. Сталася справжня „деревенская революция“, як її зве проф. Покровський, із її певними „деревенскими идеалами“³⁾. Безперечно, що після 1902 — 1903 року 1904 року не все було спокійно: село продовжувало клекотіти. Те клекотіння виявлялося в різноманітних формах. Досить сказати, що до 1904 року не було такої великої кількості обвинувачень „в оскорблении особы

¹⁾ Проф. Пачета. „История крестьянских волнений в России“, стр. 144 — 147.

²⁾ Пачета. „История крестьянских волнений в России“, стр. 149.

³⁾ Покровський. „Русская история“, т. IV. М., 1920, стр. 403.

императора“, як це ми маємо напередодні 1905 року. „Рухи 1905 — 1907 р. р.“ в даному разі слід розуміти, як новий стихійний рух на селі, що, як та морська хвиля, зростав поволі, дійшов до апогею, далі відхлинув, залишаючи згодом, 1907 року, хлюпання, що поволі завмирало та й потім все-таки не зовсім спинилося. Після 1902 року „атмосфера напруженої глухогої боротьби в деревне не... разридилась, но еще более сгустилась“¹⁾, пробуваючи під різним тисненням, і коли простежити саму боротьбу, то безперечно багато в дечому селянство (порівняно з 1902 — 1903 роком) пішло вперед. Було знайдено нові форми боротьби, поволі вже на цей час просочувався деякий елемент політичної боротьби, якого не було в минулих селянських рухах і який уже звязує хід та наслідки цих рухів із загальнополітичними умовами та обставинами тодішньої Росії. Подамо загальну картину руху 1905 — 1907 р. р. на Полтавщині“²⁾.

Починаючи з 1905 року, все більш зустрічаємо повідомлень про загальний піднятий настрій, мітингування й інші вирази суспільного настрою політичного характеру. Поволі рух ставав усе виразніший, еволюціонує від різних ексцесів руху, як от крадіжки, пограбовання й т. инш., до певних сталих організаційних форм, як от страйки. Найвиразнішого характеру рух набирає (і не лише на Полтавщині) з осені 1905 року, точніше сказати, „октябрьские события 1905 года сыграли здесь видную роль“³⁾. І якщо рух, почавшись на провесні 1905 року, влітку розростається, то в-осені втягує до себе майже всю губерню і в цього часу „развивается... в непосредственной связи с движением в городе“⁴⁾. Вже на цей час ми маємо відомості про єврейські погроми, що теж підкреслює факт великого „возбуждения крестьянского населения Полтавской губ. осенью 1905 года, когда сильнее всего проявилось и аграрное движение в тесном смысле этого слова“⁵⁾. На грудень 1905 року, січень та лютий 1906 року ми маємо деяке втихомирєння руху, очевидно, в звязку з загальним послабленням у роботі сільського господарства. На початку сільськогосподарчого сезону 1906 року рух набирає, як і в цілій Росії, „наибольшего размаха“⁶⁾. Осінь та зима 1906 року виявляють уже ознаки завмирання руху, щоб на весні та влітку 1907 року спалахнути останнім незначним полум'ям і далі, з осені, перейти в майже „нормальный“ стан. Отакі приблизно періоди що до сили руху.

1) Маслов. „Аграрный вопрос“, т. II, стр. 129.

2) Матеріалом до цього розділу були переважно дані з трудів „В. - Э. О. ва" — „Аграрное движение“, т. II. Слід зауважити, що з цих матеріалів „сообщения в огромном большинстве отличаются неточностью и расплывчатостью“ (стр. 322).

3) „Аграрное движение“, т. II, стр. 323.

4) Дубровский, стр. 187.

5) „Аграрное движение“, т. II, стр. 323.

6) Дубровский, стр. 187.

Далі слід з'ясувати територіальні межі його. Перш за все треба визнати, що в рухові брала участь уся територія Полтавщини, ріжниця була тільки в глибині та формах руху; отже, і цю ріжницю встановити надзвичайно важко, якщо не зовсім неможливо. „Нет ни одного уезда, где бы в той или иной части его не проявилось в чем-нибудь аграрное движение“, і „губерния вся была в той или иной мере охвачена движениями“¹⁾, тоді як ще 1904 року, як кажуть кореспонденти „В.-Э. О.-ва“, здебільшого „в описываемых местностях движений не было“²⁾, коли не брати на увагу такі прояви руху 1904 року, як от пожежі, що траплялися часто в Лубенському та Гадяцькому повітах, то - що.

Розглядаючи рух загалом на Полтавщині, доводиться виділити 1905 рік до жовтня й після жовтня, бо, справді, до цього є досить підстав. Ідучи за трудами „В.-Э. О.-ва“, можна відзначити приблизно березень місяць 1905 року, як час початку стихійного руху на Полтавщині³⁾.

Рух тоді став помітний у Царичанській та Кишенській волостях Кобеляцького повіту⁴⁾. Виявився рух у таких формах, як запашка чужих земель, забирання хліба з полів, самовільне рубання лісу, пожежі, розбивання лавок і т. инш. „Движение в этой местности... продолжалось довольно долгое время“⁵⁾. Рух носив цілком локалізований характер, не розповсюджуючись навіть на цілий повіт. Вже в травні є прояви руху в Пирятинському повіті (Городищанській волості). Звідки поволи поширюється на сусідні волості, як от Пирятинську. Тут уже спостерігаємо сторонню агітацію, і по окремих селах (як от Городище, Горби й инш.) збираються сільські сходи, на яких беруть участь сторонні особи, що „наобещали много всяких благ и сулили передать все экономии и крупные владения крестьянам“, — каже кореспондент⁶⁾. Рух виявився в покосі та попасі трав, у забиранні хліба з чужих полів і т. инш. І тут, очевидно, рух не припинився. А в червні місяці рух починається в Лубенському повіті (в Денисівській волості). На думку кореспондента, ближчою причиною до руху тут був призов запасних.

У цей час уже йде рух у Золотоніському повіті, що вже вносить дещо нове, набуває иншого характеру: чужих робітників по економіях знімається, встановлюється для економічних робітників високу платню за роботу, а „в случае неудачи или препятствий портити постройки и инвентарь“⁷⁾. На все це між селянами вже є певний „уговор“, як повідомляв кореспондент.

В селі Чевельці знищили все цінне в економії. Участь брало все село (в ньому всі, крім двох-трьох дворів, були малозаможні та

1) „Аграрное движение“, т. II, стр. 323.

2) Ibidem, стр. 324.

3) Весна 1905 року — початок селянських рухів у цілій Росії.

4) Адміністративний поділ я беру скрізь старий, дореволюційний.

5) „Аграрное движение“, т. II, стр. 324.

императора“, як це ми маємо напередодні 1905 року. „Рухи 1905 — 1907 р. р.“ в даному разі слід розуміти, як новий стихійний рух на селі, що, як та морська хвиля, зростав поволі, дійшов до апогею, далі відхлинув, залишаючи згодом, 1907 року, хлюпання, що поволі завмирало та й потім все-таки не зовсім спинилося. Після 1902 року „атмосфера напруженої глухогої боротьби в деревне не... разрядилась, но еще более сгустилась“¹⁾, пробуваючи під різним тисненням, і коли простежити саму боротьбу, то безперечно багато в дечому селянство (порівняно з 1902 — 1903 роком) пішло вперед. Було знайдено нові форми боротьби, поволі вже на цей час просочувався деякий елемент політичної боротьби, якого не було в минулих селянських рухах і який уже зв'язує хід та наслідки цих рухів із загальнополітичними умовами та обставинами тодішньої Росії. Подамо загальну картину руху 1905 — 1907 р. р. на Полтавщині“²⁾.

Починаючи з 1905 року, все більш зустрічаємо повідомлень про загальний піднятий настрій, мітингування й інші вирази суспільного настрою політичного характеру. Поволі рух ставав все виразніший, еволюціонує від різних ексцесів руху, як от крадіжки, пограбовання й т. инш., до певних сталих організаційних форм, як от страйки. Найвиразнішого характеру рух набирає (і не лише на Полтавщині) з осені 1905 року, точніше сказати, „октябрьские события 1905 года сыграли здесь видную роль“³⁾. І якщо рух, почавшись на провесні 1905 року, влітку розростається, то в-осени втягує до себе майже всю губерню і в цього часу „развивается... в непосредственной связи с движением в городе“⁴⁾. Вже на цей час ми маємо відомості про єврейські погроми, що теж підкреслює факт великого „возбуждения крестьянского населения Полтавской губ. осенью 1905 года, когда сильнее всего проявилось и аграрное движение в тесном смысле этого слова“⁵⁾. На грудень 1905 року, січень та лютий 1906 року ми маємо деяке втихомиріння руху, очевидячки, в зв'язку з загальним послабленням у роботі сільського господарства. На початку сільсько-господарчого сезону 1906 року рух набирає, як і в цілій Росії, „наибольшего размаха“⁶⁾. Осінь та зима 1906 року виявляють уже ознаки завмирання руху, щоб на весні та влітку 1907 року спалахнути останнім незначним полум'ям і далі, з осені, перейти в майже „нормальный“ стан. Отакі приблизно періоди що до сили руху.

1) Маслов. „Аграрный вопрос“, т. II, стр. 129.

2) Матеріалом до цього розділу були переважно дані з трудів „В. - Э. О. ва - „Аграрное движение“, т. II. Слід зауважити, що з цих матеріалів „сообщения в огромном большинстве отличаются неточностью и расплывчатостью“ (стр. 322).

3) „Аграрное движение“, т. II, стр. 323.

4) Дубровский, стр. 187.

5) „Аграрное движение“, т. II, стр. 323.

6) Дубровский, стр. 187.

Далі слід з'ясувати територіяльні межі його. Перш за все треба визнати, що в рухові брала участь уся територія Полтавщини, ріжниця була тільки в глибині та формах руху; отже, і цю ріжницю встановити надзвичайно важко, якщо не зовсім неможливо. „Нет ни одного уезда, где бы в той или иной части его не проявилось в чем-нибудь аграрное движение“, і „губерния вся была в той или иной мере охвачена движениями“¹⁾, тоді як ще 1904 року, як кажуть кореспонденти „В.-Э. О-ва“, здебільшого „в описываемых местностях движений не было“²⁾, коли не брати на увагу такі прояви руху 1904 року, як от пожежі, що траплялися часто в Лубенському та Гадяцькому повітах, то-що.

Розглядаючи рух загалом на Полтавщині, доводиться виділити 1905 рік до жовтня й після жовтня, бо, справді, до цього є досить підстав. Ідучи за трудами „В.-Э. О-ва“, можна відзначити приблизно березень місяць 1905 року, як час початку стихійного руху на Полтавщині³⁾.

Рух тоді став помітний у Царичанській та Кишенській волостях Кобеляцького повіту⁴⁾. Виявився рух у таких формах, як запашка чужих земель, забирання хліба з полів, самовільне рубання лісу, пожежі, розбивання лавок і т. инш. „Движение в этой местности... продолжалось довольно долгое время“⁵⁾. Рух носив цілком локалізований характер, не розповсюджуючись навіть на цілий повіт. Вже в травні є прояви руху в Пирятинському повіті (Городищанській волості). звідки поволі поширюється на сусідні волості, як от Пирятинську. Тут уже спостерігаємо сторонню агітацію, і по окремих селах (як от Городище, Горби й инш.) збираються сільські сходи, на яких беруть участь сторонні особи, що „наобещали много всяких благ и сулили передать все экономии и крупные владения крестьянам“, — каже кореспондент⁶⁾. Рух виявився в попасі та покосі трав, у забиранні хліба з чужих полів і т. инш. І тут, очевидно, рух не припинився. А в червні місяці рух починається в Лубенському повіті (в Денисівській волості). На думку кореспондента, ближчою причиною до руху тут був призов запасних.

У цей час уже йде рух у Золотоніському повіті, що вже вносить дещо нове, набуває иншого характеру: чужих робітників по економіях знімається, встановлюється для економічних робітників високу платню за роботу, а „в случае неудачи или препятствий портили постройки и инвентарь“⁷⁾. На все це між селянами вже є певний „уговор“, як повідомляв кореспондент.

В селі Чевельці знищили все цінне в економії. Участь брало все село (в ньому всі, крім двох-трьох дворів, були малозаможні та

1) „Аграрное движение“, т. II, стр. 323.

2) Ibidem, стр. 324.

3) Весна 1905 року — початок селянських рухів у пілії Росії.

4) Адміністративний поділ я беру скрізь старий, дореволюційний.

5) „Аграрное движение“, т. II, стр. 324.

незаможні). У волості, сусідній із Лялинською, є вимоги що до підвищення заробітної платні, пограбовання крамарів, „несмотря ни на какую нацию“. У рухах кореспондент бачив змову, що проходила за близькою участю „луцинеров“. В цілому на протязі даного періоду в рухах за цей час „нет ничего особенно характерного. Движение возникало случайно... агитация местами уже начинала действовать“¹⁾. Але вже на цей час є прояви форми, що потім виливається в чисту стачку, як от ті змови на Золотонощині.

Для села, щоб воно надало своєму рухові стихійности, не вистачало звязку з загальними хвилюваннями в країні. І тут „17 жовтня“ з його маніфестом було імпульсом, що сприяв стихійному виявленню схованого протесту та настрою. Багато кореспондентів відзначають це 17 жовтня. З Гадяцького повіту кореспондент прямо зазначає, що „по прочтению манифеста... везде тогда поднялось аграрное движение по всему уезду, а в особенности захватило Борковскую и Подолковскую волости“²⁾. Кореспонденти з Кон-градського, Роменського, Кобеляцького та Кременчуцького повітів теж висловлюються в такий спосіб.

От уже з жовтня та в листопаді село показує себе, село діє з своєї волі, бо до цього ніяких перешкод немає: „Сельская и волостная администрация совершенно ступшевалась, крестьяне ее не слушались и игнорировали. Земский начальник... ничего не предпринимал... Полиции не было ни видно, ни слышно“³⁾. Ось тут уже почалося для землевласників, як пише один кореспондент-землевласник із Гадяцького повіту, прямо „что-то невозможное. Один ужас — и только“³⁾. Рухи на цей час кореспонденти приписують чи то агітації різних сторонніх осіб, чи то впливові різних чуток та впливові руху з сусідніх місцевостей. В Нехворощанській волості Кон-градського повіту рух почався після 17 жовтня „под влиянием местных и приезжих ораторов“⁴⁾. Розповсюджується на селі газета, прокламація, брошура певного революційного змісту. Ідуть мітинги, складаються громадські приговори, в яких вимагають одбирання землі у землевласників та скликання установчих зборів. Останнє йє те „наносне“, що ухвалювали на сходах із пропозиції ораторів. І хоч ватажків кореспондент-нехворощанин кваліфікує, як „лінтаїв, піячок та хуліганів“, отже, він мусить визнати, що „им помогали целые толпы народа“, бо „все сочувствовали и желали беспорядков“. бо ж „все одно думали и об одном мечтали“⁴⁾. Село ще розколюється на цей час, направляючи свої зусилля в певний бік, відквіля його пекло, і цей час проходить по деяких місцевостях у енергійному

1) „Аграрное движение“, т. II, стр. 325.

2) Ibidem.

3) Ibidem, стр. 327.

4) Ibidem, стр. 325.

митингуванні. Ось у Кременчуцькому повіті в Пирогівській волості, у Полтавському повіті в Миколаївській волості перший момент після 17 жовтня в цих повітах можна передати вдалим виразом кореспондента з Кременчуцького повіту: „Такое какое-то общее движение в городе и уезде“¹⁾. Отже, листопад 1905 року дав землевласникам серйозні „волнения и беспокойства“²⁾. Після мітингових підготовок, де брали участь инколи приїжджі оратори-інтелігенти й де збиралося людей „до 1.000 душ с разных мест“, у Гадяцькому повіті виступають уже з певними вимогами та погрозами. Ось у хуторі Ющанівці та в навколишніх економіях, що ведуть своє власне, а не відрічкове господарство, селяни прямо дворами складають приговори про „непомерное“ підвищення заробітної платні, найом земель по дешевій ціні і т. инш. Головну участь там брала молодь, літні не так. По суті, власне кажучи, вже тепер рух був безсоловним і направлявся проти володіння, а не осіб, і часто велика заможність селянина робить його об'єктом руху. Ось у слоб. Попівщині, Гадяцького повіту, селяни вимагали від чотирьох козаків, щоб ті зреклися куплених цими козаками 205 десятин землі. У Гадяцькому повіті селяни району однієї економії дали адміністрації економії термін до 1 грудня, після якого збиралися зняти робочих з економії. Це, як от у сусідніх волостях Роменського повіту, було зроблено навіть у присутності стражників. Лише військова сила спинила тут рух, до якого вже приєднувалися маси селянства з інших сусідніх сіл. Рух тут не спинявся й 1906 року. Так само і в Лубенському повіті в листопаді місяці в Оржицькій волості в Чутівській економії було оголошено страйк; на виникнення руху в економії повпливав такий самий рух у сусідніх селах Махначі та Великій й Малій Буромці, де був комітет, що керував селянством. Комітет цей не мав своєї певної платформи, а, як пояснював на допиті його голова, фельдшер Лісовський, через організацію комітету сподівалися уникнути глибших безладь³⁾. В Оржиці рух почали дорослі, склавши приговора, на чолі з старостою. У певно важні від селян налагодили звязок із комітетом у Буромках. У цій самій економії почали палити будівлі, але козаки припинили рух. На Миргородщині, в Зуївській, Комишанській та Березово-Луцькій волостях були організації „Крестьянского Союза“. Тут брали участь середняки й незаможняки; погрозу зняти робітників із роботи справді було переведено в життя: в одній із економії Хомутецької волости тиждень залишався сам прикажчик; селяни вимагали поденної платні по 1 крб. і віддачі землі в оренду лише місцевим селянам не дорожче, як з крб. за десятиву. Уладили на цей раз полкововно. На Миргородщині

¹⁾ „Аграрное движение“, т. II, стр. 326.

²⁾ *Ibidem*, стр. 327.

³⁾ Це може бути одним із доводів до, у всякому разі, не революційної позиції організації „Крестьянского Союза“.

(в Попівській волості) на цей час часто трапляються самовільні порубки лісу. В иншій економії цього самого повіту (Хомутецької волості), переведено стачку робочих на ґуральні; тут вимагали підвищення місячної платні з 7 — 9 крб. до 30. Теж помирились. Приблизно такі форми носив рух на Хорольщині в таких місцевостях, як от Зубанська волость (райони Білоцерківки, Останів, в с. Радалівці, Петрівці, Зубанях, Кримці на Кременчуччині). Особливо крупним був рух листопадний у Прилуцькому повіті в селах Згурівці, Аркадівці, Середівці, Миколаївці, Оржиці, Паськовщині та в сусідніх селах Пирятинського й Переяславського повітів Полтавщини та сусіднього Козелецького повіту з Чернігівщини. Тут почалося з вимог усунути чужих службовців та робітників, збільшити заробітну платню, поширити орендну площу. Рух перекидається на волості Рудівську, Ольшанську, Богданівську, Іванівську, Сикеринську (Прилуцького повіту) і набуває вже дуже різноманітних форм. Після вимог тут почали громити, палити та грабувати майно економій, пасти, забирати хліб, скот, різати скот та коней, знимати службовців, инколи бити. В с. Вільшанах Прилуцького повіту доходить до сутички із стражниками. Є забиті й поранені.

Що до решти повітів Полтавщини, то рух на листопад місяць¹⁾ майже однаковий. На грудень місяць ширяться райони руху, ще більше підноситься настрій, росте агітація, і головним чином спостерігається страйки та усунення з робіт. Ось у Золотоніському повіті Богодухівської волості в селах Богодухівці, Головатівці, Іванівці та Краснівці в грудні починаються сходки з участю приїжджих ораторів. В наслідок агітації населення, козаки, селяни й міщани, із можливими, яких до цього примушували погрозами, вирішили зняти робітників із робіт. Дійшло до сутички з поліцією, і під с. Краснівкою золотоніський справник примушений був простояти з військовою силою до трьох днів. У Хорольському повіті рух почався в грудні в Останівській волості, де його ще не було (села Остані, Зажелле, хутори Бутково, Роменщина, Рокіта). Був страйк, вимагали більшої поденної платні, полегшення умов роботи та умов оренди землі. Припиняли роботу в економіях, підпалювали садиби поміщика та старшини. Брали участь місцеві селяни та козаки, були агітатори сторонні. Те саме на Хорольщині в Горюшинській волості (м. Горюшине, села Н. - Казкаєве, Наріжжя, ст. Казкаєве, хутори Горюшинські). Участь брали місцеві селяни — тисяч до двох. Помирились. У Заїчнівській волості (с. Тройне) були лише мітинги. У Кобеляцькому повіті (села Губарівка, Андріївка, Драбинівка) вимагали збільшення заробітної платні та зниження цін на оренду. Тут приймали участь переважно незможні, а заможні (у яких тут більш, як 10 десятин) були

¹⁾ „Аграрное движение“, т. II, стр. 325.

незадоволені рухом, і на цьому ґрунті вже виникає ворожнеча. Тут теж організовується комітети „Крестьянского Союза“, „которые должны были руководить движением и разрешать разногласия между частновладельцами и рабочими впредь до установления законным путем лучших способов землепользования и лучших условий для трудящихся масс“¹⁾. Тут насильств не було. Сюди виїздила військова сила, частину ватажків засадили до в'язниці, частину вислали до Наримського краю. У цій місцевості рух не припинявся й вибухав ще не раз. У грудні ж 1905 року на Золотонощині в Кропив'янській волості (с. Кропивна. Демьги, хут. Пилипово - Сорокине) селяни вирубили 500 десятин молодого громадського лісу. У січні ще більше зовнішнє заспокоєння, хоч по суті воно було продовженням того самого розколювання мас через мітинги, газети, прокламації, чутки і т. вш. З наближенням весни рух відживав знов, охоплюючи вже нові райони. У лютому 1906 року на Хорольщині в с. Кривій-Рудці були прояви руху, як от „насильственное удаление рабочих в экономия“²⁾. В цей час відбулася відома Сорочинська трагедія.

Боротьба знов розпочалася, і не диво, що на весні селянство забирає назад здобуті в - осени (і здані за зиму) позиції. Князь Кочубей, В. телеграмою (3/II 1906 року) доносить Полтавському губернаторові: „Замечается брожение в селах Згуровке, Оржице. Оржичане самовольно забрали из экономии обратно часть хлеба, найденного и отобранного у них при обысках“. До речі, князь якраз тоді навіть Європу покинув і прибув до Росії, щоб „ознакомиться лично“, і найшов у наслідок „положение дел... безотрадным“. Селяни, що відібрали речі в Кочубея, коли почалися труси, „многое из награбленного ими выбросили в поля и реку“ (рап. Прилуцького епр. № 165, 15 II 1906 р. З архіву канц. губ.).

На провесні 1906 року селяни с. Надежди Пісчанської волости Полтавського повіту всім сходом вимагали від землевласника, колишнього їхнього кріпосника - поміщика, що вів одробітчне господарство, полегшити умови найму та оренди землі, знизити відробітки за землю та віддачі землі за гроші, а не за відробітки. Було виділено уповноважених, але їх заарештували.

У березні 1906 року в Кременчуцькому повіті в с. Малій-Кримиці спостерігався теж такий рух — вимагали найма землі по зменшених цінах. На цей час у с. Остролуччі Переяслівського повіту йде рух середняків, що виявився в самовільному попасі на економічних землях. Помирилися, бо власниця дозволила пасти. У травні 1906 року в Гадацькому повіті рух охопив с. Синівку та деякі хутори Подолківської волости, Капустянської, с. Підставки, складаючи ніби, таким

¹⁾ „Аграрное движение“, т. II, стр. 331.

²⁾ Ibidem, стр. 332.

чином, один район. Виявився рух у потравах, порубках, покосах. Дрібні орендарі одностайно вимагали зниження орендної ціни з 15 до 10 крб., мало- та безземельні вимагали дозволу вбирати хліб із снопа, що робили инколи самовільно. Були випадки, коли били селян-штрайкбрехерів. До роботи в економії робітники ставилися, мовляв, дуже недбайливо, псуючи инколи машини й т. инш. У червні відбувся страйк, великий на розміри, в Диканській економії (Полтавського повіту). Робота в маєтностях князя Кочубея на протязі трьох волостей зупинилася, бо жоден службовець та робітник не з'явився на роботу. Тут була ще почасти відробіточна система, і в рухові взяв участь увесь район — щось до 3000 душ. Відціля рух перекинувся на ближчі хутори Зіньківського повіту, і особливо цікавий прояв руху спостерігався в с. Лютенських-Будищах, де селяни вимагали від економії „прекращення уборки машинами, предлагаючи убрать за пятый сноп“¹⁾. Після відмовлення в цьому від економії селяни „испортили жатки, после чего экономия согласилась отдать крестьянам убрать за предлагаемый сноп“²⁾. Перед цим був сход, склали приговора; все закінчилося миром. Далі в червні ж місяці, в Костянтинівській економії (Кон-градського повіту) було знято з роботи 500 душ зайшлих робочих, що на цих роботах працювали вже щось до восьми років. Їх ізняли місцеві селяни — 12 осіб, віком від 20 до 25 років, що теж працювали в економії поденно за платню від 30 до 80 коп. на день. Вимагали вони по 2 крб. на день і віддачі їм уборки врожаю з половини. Селяни робили попаси, підпалювали сіно, коли їм не давали пасти. Платню добавили. Аналогічні випадки траплялись і по інших повітах.

Для липня 1906 року характерні наведені нижче рухи в Гадяцькому повіті, де були потрави, покоси й вимоги що до зниження орендних цін у селах Веприку, Андріївці та Берестівці й особливо рух у с. Драбинівці Кобеляцького повіту, що стався там уже вдруге. Тут селяни-незаможники перед жнивими, змовившись, вимагали від заможних не жати жатками, щоб дати роботу робочим рукам, не давати роботи чужим селянам, і зрівняти що до платні жінку-в'язальницю та чоловіка-косаря по 1 крб. 50 коп. на день або з четвертого снопу. Зупиняли роботу жаток. Припинила тут рух лише військова сила. У серпні 1906 року в с. Гапонівці Лохвицького повіту були попаси, підпалювання, побили власника сінокосу. У дальшому вже починає гуляти „червоний півень“, що 1907 року поширюється з павських маєтків на маєтки заможної частини на селі. Оце приблизно така загальна картина руху в хронологічному порядку.

¹⁾ „Аграрное движение“, стр. 333.

²⁾ Ibid.

Г. Село в революції

Як уже згадувалося вище, рух у цілому був стихійний, оскільки в ньому брала участь більша частина села, втягуючи до себе тисячні натовпи. У переведенні постанов що до здійснення певних завдань бере участь майже все село взагалі. Отже, вже помітно ухилення, а то й вороже ставлення з боку нечисленної групи заможних на селі. На цей час ми можемо „начерно“ вважати село диференційованим так само, як у цю революцію теж „начерно“ склалася робітнича класа, що на цей час „ідеологічески начерно определился, наметил себе с.-д. путь... приобрел опыт борьбы и мог выставить лозунг всеобщей забастовки“¹⁾. В цій революції вже не все село одностайно брало участь, вже була частина, що або ставилася пасивно до революції, або навіть хотіла її зірвати на селі. Такою верствою була сільська буржуазія. Проф. Покровський що до Росії в цілому, як і дехто з українських істориків що до України зокрема, користуючись даними, що їх наводять кореспонденти „Вольно-Экономического Об-ва“, гадають, що „верхний зажиточный слой крестьянства овладел аграрным движением“²⁾, що „на чолі селянських розрух стає заможне селянство“³⁾. Отже, на Полтавщині ми такого явища не спостерігаємо: тут куркуль або мовчить, або його примушують разом з усім селом іти руйнувати економію. Коли для Росії проф. Покровський погоджується в даному разі з Енгельгардтом, що „богачи-кулаки — это самые крайние либералы в деревне... богачей-кулаков... как либералов, всегда слушают“⁴⁾, то на Полтавщині ми маємо на 1905 рік за таку движну силу не кулацтво, а середняцтво, сільський пролетаріат та напівпролетаріат. Це нам доводять найкраще ті вимоги, що їх ставило село в своїх рухах 1905 — 1907 р.р. Причини до цього треба шукати перш за все в тій самій економіці Полтавщини.

Полтавщина, край дрібного господарства, мала переважну соціальну групу дрібних власників, селян; буржуазія (куркулі) складала меншість, і тому зразу ж виявилася її так економічна, як і політична нездатність та неспроможність оволодіти рухом, направити зусилля та домагання для задоволення своїх класових інтересів. На вимоги, що зводяться до задоволення землею (збільшення орендного фонду, зменшення орендної платні, відробітків і т. інше), припадає 52% із загальної кількості повідомлень кореспондентів („В.-Э. О-ва“⁵⁾).

¹⁾ А. Гусев. „Экономически-правовое положение пролетариата в России к концу 1905 года“. „Труды ИКП“, стр. 226.

²⁾ М. Н. Покровский. „Русская история“, т. IV, стр. 408. Нині проф. Покровський не настоює на цьому твердженні.

³⁾ Яворський М. І. „Революція на Україні“, стор. 27.

⁴⁾ М. Н. Покровский. „Русская история“, т. IV, стр. 408.

⁵⁾ „Труды В.-Э. Об-ва“, т. II, стр. 338.

Вимоги що до зменшення експлоатації додаткової праці робітників (підвищення заробітної платні, поліпшення умов праці, забезпечення роботою робочих рук на селі хоч і ціною усування з роботи чужих селян і т. інше) в цих повідомленнях складають щось до 47 — 45%; на вимоги політичного характеру (як от скасування поліції та інституту кінних стражників, не платити податків, домагання нових законів і т. інше) припадає всього 4 — 2%.

Таким чином, усі вимоги зводиться до вимог економічного характеру, по суті — до землі та земельних відносин, до заробітної платні. Дані з „Трудов В.-Э. Об-ва“ кажуть, що до 79% рухів можна віднести до руху серед колишніх поміщицьких селян; це стане зрозуміле, якщо прийняти на увагу виснажну відробіточну систему, що часто ще панувала в економіях родовитих поміщиків.

Раніше ми подали відомості про село на час революції. Отже, там не було дано певного розгруповання, не було село „рознесене“ до певних соціальних груп: не зазначили ми, скільки можна віднести до сільської буржуазії та до сільського пролетаріату на той час. І тут, торкаючися самих учасників революції, слід зазначити, що подати точне розгруповання є занадто важко. Для цього „необходимо... положить в основание группировки размеры и типы хозяйства“¹⁾. Дані слід шукати в місцевих умовах та формах хліборобства, і можливо, що вже в великій мірі через це, через неповноту вивчення окремих частин Полтавщини в зазначений вище спосіб, припустима певна помилка в нашому розгрупованні. Визначаючи все-таки наше зернове господарство на той час за господарство екстенсивне, ми, за Леніном, обмежимося даними що до посівної площі, як за підвалину нашого групування. Із загальної кількості 58.973 володінь що їх нараховує Центральний Статистичний Комітет²⁾ на Полтавщині 1905 р. володінь, що мали до 10 десятин землі на кожне, припадає 43.663 або до 75%. На решту, до яких входять і дворянські землі, припадає до 25% (15.310 володінь). Що до земельного поділу, то тут маємо навпаки: група до 10 десятин, що кількісно складає 75%, має лише 122.200 десятин із загальної кількості 1.682.200 десятин, цеб-то до 7 1/2% земельної площі. Ми можемо більш-менш певно, користуючись розмірами з посівної площі, віднести цю групу до групи типу сільського пролетаріату та середництва.

Раніше ми змалювали становище цих груп, довели той стан, що кинув їх у революцію, розв'язку аграрної кризи. Тим-то, розглядаючи рух на Полтавщині, нам впадає в очі його масовість: до участі в ньому притягується майже все село, що, як ми згадували вище, складається переважно з дрібних господарів. Заможні, що складають

¹⁾ Ленін. „Развитие капитализма в России“, стр. 71.

²⁾ Московський.

дуже малій відсоток, зовсім ухиляються від участі в рухові. Якщо ж і беруть у ньому участь, то майже завжди під загрозою решти села, як от у селі Чевеллі на Лубенщині, де тих, що не згоджувалися брати участі, били. І хоч цей шар заможних по суті своїй демократичний, бо був „ворожий крепацтву, поміщицтву, чиновництву“¹⁾, він був ще більше ворожий до сільського пролетаріату — строкових та поденних наймитів. Класовий антагонізм у цій революції починав проявлятися на селі: вже є частина, що свідомо не хоче піти на поміщика, є частина, що уникає того, щоб пліч о - пліч піти з рештою села в його визвольній боротьбі.

Нижченаведені факти відбивають сучасну класову диференціацію, що зростає. У листопаді 1905 року в селі Вільшанах на Прилуччині, як доносить справник (17 листопада, № 805) „образовалась партия противников забастовок“²⁾. На селянському сході при Боришнівському волосному правлінні на Переяслівщині 27 листопада, коли почали „требовать раздела помещичьей земли между крестьянами“, закликали не довіряти маніфестові, підбивати не платити податків, тоді як „большинство бывших на сходе... с мнением ораторов согласились, более солидные члены общества и хозяева выражали неудовольствие“³⁾, а тимчасом приговора склало й підписало не менш, як 500 осіб. У червні місяці 1905 року в селах Бобрику, Бєєвому, Семенівці, Зацаровщині Гадяцького повіту „крестьяне усиленно ведут разговоры о грабеже помещиков и богатых крестьян“³⁾. У листопаді 1905 року в м. Сорочинцях на Миргородщині, коли почали складати „путем добровольных взносов капитал“, що був би ніби стачечним фондом, і коли „на таковые действия (крім того, там були ще постанови про неплатіж податків і т. інш.) согласились многие крестьяне“, тут виділилась частина, що відмовилась дати свої внески, бо визнавала і постанову, і „сбор незаконными“³⁾. А вже з 1906 року ми маємо все більше прикладів активних виступів із боку малозаможного села проти окремих представників заможної частини на селі. Ось у жовтні 1906 року до мешканця хутора Давидового Лохвицького повіту приходить 20 осіб, „потребовав 120 рублей на комитет“⁴⁾. У вересні в м. Киченках Кобеляцького повіту знищено цілу родину заможного козака. „Раньше этого были разбросаны записки, в которых говорилось, что надо убивать богачей и капиталистов и тогда поделитъ их землю“⁴⁾. І недаремно такі справи направлялось до жандарського управління, бо підьладка їхня безперечно носила соціально - політичний характер.

1) Андрій Річицький. „Що сказав Ленін про ролу селянства в революції“ Харків, 1924, стор. 32.

2) Полтавський губістархів, відділ історії революції, фонд жандарського управління, спр. № 2363.

3) Ibidem, спр. 437.

4) Ibidem, спр. 649.

Трапляються випадки, коли прагнуть знищити, розгромити майно заможного, як ось у селі Березоточі на Лубенщині, де в річку перекинули стіжок сіна й де була пожежа. 4 грудня 1905 року в хуторі Пугачівському Талалаївської волости на Роменщині хуторяни розгромили козака Яременка, у якого було 250 десятин землі. Трапляються випадки особистої розправи з куркулями: у селі Рудякові на Переяслівщині в квітні 1906 року більш, як 20 селян, напали на заможного селянина, що гнав пійманих на потраві коней, і хотіли його побити. Між цими селянами були особи віком від 17 до 61 року. У грудні 1906 року в с. Чутовому дехто з селян одверто розповідає про свій намір піти на хутір Слинків „к зажиточному казаку Дорошу с целью грабежа“¹⁾, а разом підпалити й економію. В даному разі ці дві акції стоять ніби поруч. У січні 1906 року в хут. Мокроиржавському - Другому (Черевківської волости на Лубенщині) сталася пожежа в землевласника селянина С., що мав 81 десятину землі. „Между С. и крестьянами хутора в связи с газетными сведениями о повсеместных аграрных беспорядках возникли враждебные отношения о дележе земли, и были случаи, что крестьяне хутора приходили снимать рабочих“. Коли була пожежа, то селяни „начали наносить побои, от которых С. был освобожден образовавшейся партией против буянов“ (рапорт Лубенського справника № 137, 13/І 1906 р. з архіву канцелярії губернатора). А вже з кінця 1906 й далі 1907 року заможна частина на селі має до себе дуже часто вороже ставлення, що найчастіш виявляється в пожежах та нападах. У листопаді 1906 року в с. Малих Бубнах на Роменщині трапилася пожежа в двох заможних козаків: у селянина Йорданівської волости на Зіньківщині в серпні 1907 року погоріло 600 кіп пшениці; в липні 1907 року група селян нападає на садибу козака с. Гнилиць на Роменщині; від селянина с. Хоружівки на Роменщині вимагають грошей анонімним листом; а ось у жовтні того самого 1907 р. в с. Липовому на Роменщині цілою громадою складають приговора й нападають на садиби попа та заможного козака²⁾.

Очевидно, на цей час сталися уже зміни у відносинах між соціальними верствами на селі: зростання економічної сили сільської буржуазії підносить в її уявленні й надавання більшої ваги самим собі, викликає зміну в поводженні до своїх односільчан, як от у Кірківській волості на Кон-градщині скаржиться безземельний селянин одному куркулеві, що „он и его сестра стали богатые и даже не здоровкаются с народом“³⁾. Селянин уже починає помічати, куди, до чіих рук текла дворянська земля. І часто об'єктом нападу були просто

1) Фонд жандарського управління, спр. 900.

2) Ibidem, спр. 1080.

3) Ibidem, спр. 616.

багаті, як не видно хоч би з тієї анонімної записки, яку цитовано вище, або хоч би з такої промови селянина с. Харківців Лохвицького повіту в зборні: „За богачами купить ничего нельзя, только и остается ехать в поле, забирать снопы или запрягать волю и пахать землю, а если явятся (багаті), то распустить им брюхо — вот и весь закон“. Бажання зрівняти загалом економічну заможність пробивається в цього селянина, що каже: „Нам нужно уравнивать всех, чтобы они были одинаковы“¹⁾. Але ж очевидно, що в розпалі революції на Полтавщині ще не встигла глибоко пройти в свідомість села ця диференціяція, до таких виступів, як оце вище був зачитаний, дійшов той селянин, що з-за щоденних злиднів побував на заробітках у Маріупільському порту.

Отже, якщо остання маса ще не об'єднувалася однодушно проти куркуля на селі, то цей куркуль швидше углядів, де його ворог. Це можна простежити за приговорами про виселення з сіл. У жовтві 1907 року селяни села Рудовки Полтавського повіту „обществом постановили об удалении из своей среды крестьян 16 душ, как порочных и угрожающих местному благосостоянию и безопасности членов“. Ці приговори (їх аж шість) складено „по собственному побуждению общества, которому не в моготу стало терпеть революционные бесчинства, чинимые с осени в с. Рудовке 1905 года и по настоящее время“. А як признається й сам урядник цього села, „с осени 1905 года волна освободительного движения сильно задела мирное до того население Рудовки“²⁾. Багато таких приговорів складали за ці роки. Чимало залишилися в них ще такого, що дуже нагадує селянина-крепака. Ось маємо, наприклад, „приговор 1905 года декабря 18 дня, Рудовской волости (Прилуцкого повіту):

„Волостной сход в составе 173 человек из общего числа 218 человек, имеющих право голоса на сходе, имели суждение относительно происшедших в Рудовской волости забастовок и беспорядков, а также удаления рабочих со всех экономий, причем, сознавая в этом вину некоторых наших однообщественников, единогласно постановили впредь не производить никаких забастовок и насилий, а жить мирно и быть верными подданными государю императору и во всем повиноваться и просить прощения и помилования перед начальством“ (з архіву канцелярії губернатора).

Хоч із цього приговору видно, що його „за формою“ написано для начальства й сам по собі дівого значіння він мати не міг, у ньому помітно консервативний елемент: „во всем повиноваться и жить мирно“, благодячи помилування „перед начальством“; документ може бути теж цікавий, як прояв класової, хоч і пасивної, свідомости у „имеющих

¹⁾ Фонд жандарського управління, справа 436.

²⁾ *Ibidem*, с.р. 2424.

¹⁴ Наук. зб. Іст. укр. кулът.

право голоса на сходе“ селян. Те, що безперечно ці приговори не відбивали справжніх настроїв революційного селянства й не могли багато значити, стверджують хоча б події в Прилуцькому повіті. Коли 2 березня 1906 року прилуцький справник, щоб „выбрать уполномоченных для приведения в окончательную известность комиссией убытков, причиненных разгромом экономий княгини Ливен и Кочубея“ (з телегр. Полтавського губернатора, 3/III 1906 року), скликав „для этого сельский сход... в деревне Середовке“, то там, „несмотря на неоднократные мои разъяснения цели избрания, (сход) отказался от избрания их и на предложения мои объяснить мне причины их отказа упорно молчал. Видя в этом неповиновение власти, я вынужден был весь сельский сход арестовать (в количестве 204 человек); (з телегр. 4/III)... „В тюрьме мест нет. При дальнейшем упорстве прошу разрешить экзекуцию“ (з телегр. 3/III). Невідомо, може справник і без цього „разрешил экзекуцию“ або ще як, тільки вже 3 березня (другого дня) „арестованные изъявили покорность, просили прощения и избрали... уполномоченных... объяснив упорство непониманием моего... требования“ (з телегр. 4/III, з архіву канцелярії губернатора).

Нижче ми подаємо листа, що на нього натрапили в справах жандарського управління. Лист виходив від якогось „Союза Бедного Народа“. Чи була там справді така організація, нам невідомо, але цікавий факт зростання класової свідомості в селянства: на Хорольщині, одному з повітів, найбагатших на організації „Крестьянского Союза“, протиставиться ідеї „Крестьянского Союза“ ідея „Союза Бедного Народа“ — чи не вісника майбутніх „комнезамів“?..

„Его благородию г. Ивану Ивановичу Мироненку Союза Бедного Народа

Приказ

Сим имеем Вам Ваше Благородіе. имеет честь приказати Вам немедленно удалиться с своей земли, побросив землю бедному народу дабы с своей душой вырваться а если того тайного письма не послушает то смертью умреш немедленно. А потому советуемо вам добровольно удалиться пощадя хотя своей жизни.

Делегат Союза (підпис)

Делопроизводитель (підпис)“.

Такого самого наказу було підкинуто козакові Куценкові с. Кізіміна Криворудської волости Хорольського повіту у грудні місяці 1905 р.

Той факт, що однакового листа підкинуто і поміщикові, і козакові, як землевласникам, говорить за справді велику вже класову свідомість у авторів цього листа, що в такому разі намагаються (самою ідеєю) протиставити фронт бідняцько-безземельної маси фронтіві землевласників-поміщиків та заможних селян, підказуючи разом із тим і саму форму організації.

Диференціація та зростання класової свідомості в куркульській частині села і в звязку з цим зростання її контр-революційности доводиться участю в рухові на Лубенщині. Там, як згадує в своєму листі маршалок (16/II 1905 р. № 105), якраз довір'ям до влади „более зрелых и спокойных элементов деревни мы обязаны тем, что в нашем уезде не дошло до крайностей, имевших место в других уездах“. Контр-революційне куркульство не зупиняється перед тим, щоб інформувати владу (доносами і іншим) про події на селі. Ось селяни с. Корнієвки Переяслівського повіту шлють доноса, де пишуть, що

„в недавнее время в нашем селе образовался какой-то независимый революционный союз под влиянием и мятежным возбуждением казаков с. Корниевки... которые возбуждают общество, внушают каждому жителю, в особенности белному классу, что богатых бить, землю отнимать, имущество грабить, делать над богатыми всевозможные насилия, какие несовместимы с понятием человечества. Страшась последствий возмущения... просили... убрать от нас этих париев, произвести о действиях их следствие и умроторить общество наше посредством разумных отношений наших как к начальству, так равно и друг к другу и уважению к чужой собственности“ (з архіву канцелярії губернатора).

Заможна частина села в спілці з владою прагне затримати за собою минулі урядові позиції у волості. На виборах часто виявлялись прояви диференціації, коли революційна частина прагнула провести свого кандидата, тимчасом як заможна свого. Ось у м. Борисполі Переяслівського повіту переведено в грудні 1905 року вибори на волостний сход,

„где была избрана преимущественно молодежь крайнего направления, почему многие из благонадежных и степенных домохозяев и добивались отмены этих выборов и назначения новых“.

Звичайно, земський начальник „уважил это ходатайство“, і було звикано загальний сільський сход для переведення нових виборів. На цих виборах, де був і сам земський начальник, все ж таки

„крестьянское общество м. Борисполя большинством голосов оставило ранее избранных уполномоченных... Затем земский начальник приступил к производству выборов от казачьего общества, приказав сначала обществу крестьян, как окончившему выборы, удалиться со схода, но значительная часть из них, преимущественно молодежь, остались на сходе... и когда заметили, что большинство этого общества желает избрать новых уполномоченных, то оставшиеся крестьяне и недовольная этим часть казаков начали явно мешать производству выборов... и даже высказывали угрозы лицам сельского управления, чтобы они не смели производить выборы... был брошен камень по направлению, где на крыльце стоял земский начальник“ (рапорт Переяслівського справника № 1043 3/III 1906 р.).

Куркульська контр-революція не зупинилася й подалася аж до Міністерства Внутрішніх Справ, бо ж у результаті було, що

„крестьянин... Б. Гудима, известный своей революционной деятельностью и содержавшийся под стражей по политическому делу..., избран бориспольским волостным старшиной, а кандидатом к нему крестьянин Марченко, также принадлежащий якобы к числу противоправительственных деятелей..., по своим убеждениям несомненно принадлежит к крайним партиям социал-демократов“.

І в результаті добиваються того, що МВС наказує „сделать распоряжение о недопущении Гудимы и Марченка к занятию означенных должностей“ (рапорт справника № 145, відн. МВС до Полт. губ. № 3681, 5/III 1906; з архіву канцелярії губернатора). Недаремно по селах на старшину адміністрація прагнула провести людей заможних: старшина на селі здебільшого був перший контр-революціонер, у якому влада вже ясно вбачала свого спільника. Ось у Переяславському повіті, як повідомляє губернатора земський начальник (27/III 1906 р., № 807).

„старшина был причиной того, что в селе Горбанях... не состоялось постановление общества о присоединении к Крестьянскому Союзу, хотя общество было довольно распропагандировано агентами из ближнего с. Нечаек Пирятинского уезда“ (з архіву канцелярії губернатора).

Отже, зразу село не починало й не могло боротись із своїм хатнім ворогом — куркулем, поки сидів важливіший і старіший ворог — поміщик. Тим-то всю енергію руху по суті скеровується проти поміщика. Але не треба думати, що поміщик був цікавий для селянства, як особа, — на Полтавщині майже невідомі випадки розправи селян із поміщиками або їхніми управителями. Об'єктом руху, метою досягнень була земля та заробітки, що вона їх дав. Село, хоч би в цілому відносно й заможне, не відмовлялося від того, щоб іще прибільшити свої достатки. Ось селяни села Мармизівки на Лохвиччині в числі 100 дворів, що мають надільної землі 400 десятин та ще 215 десятин приорендовують у поміщика, не відмовляються від того, щоб іще прибільшити свою заможність. Коли ж добились вони нижчої орендної платні, вищої заробітної платні та збільшення орендного фонду, легко залишають революцію.

Та инакше й бути не могло, бо ж і в цілому революція 1905 року, як революція буржуазна, до того ж, за проф. Покровським, була справжня „деревенская революция“. Революційне селянство, що брало в цій революції участь, мало свої особливі класові завдання, як і сама боротьба, що була боротьбою не пролетарів, „а дрібних господарів... не проти основ капіталізму, а за очищення їх від усяких послідків крєпацтва“. Так кваліфікує селянство в цій революції В. І. Ленін¹⁾

¹⁾ Ленін, т. VII; Андр. Річицький, стор. 31.

А оскільки ця революція носила отаке спеціальне завдання, остільки зрозуміло, чому направилаь вона проти поміщиків і чому в ній лише проявився майбутній глибокий антагонізм на селі. Експропріація поміщиків — ось „ґрунт під тим полем, що на ньому розгортається селянська боротьба за землю“¹⁾. Така постановка потрібна, і на неї звертає увагу Ленін уже після рухів 1902 року, „бо наш селянин, — казав Ленін, — терпить не тільки й навіть не стільки від гніту капіталу, скільки від гніту поміщиків і від посліdkів крeпацтва“; „от що треба було знищити, щоб відкрити шлях класової боротьби міського й сільського пролетаріату за соціалізм“²⁾ — каже один із дослідників.

Отже, таку загальну діагнозу в самому селі не ставилось, село робило й направляло свою енергію та увагу в той бік, звідкіля його найбільше підпикало. Відібрати землю, а хоч дістати її в панів, збільшити земельні запаси хоч у формі оренди, а потім відібрати зовсім — чи з викупом, чи без викупу, — про це йдуть різноманітні чутки між селянством. Воно вже вважає, що має право обмірковувати це питання, село настроєне дуже похапливо до чуток. До того ж і погляд на себе в селян уже не крeпацький: можна почути, що „тепер пани не в моді“³⁾ „земських начальників ми не боїмось“, „тепер ми не скоти“ і т. инш. прояви зростання в надаванні більшої ваги своїй індивідуальності. І сразу ж починається прояв того глухого незадоволення, яке ввесь час тіло, а то й кипіло стиха на селі. Все більш селянство стоїть на тій думці, що „помещичья земля есть земля крестьян и со временем (селянство) получит ее“⁴⁾.

„Революционное движение тлеет“, як удало висловилося жандарське управління в своєму політичному огляді за 1905 рік на Полтавщині⁵⁾. Уже в липні 1905 року з доповіді Полтавського жандарського управління видно, що „в разных местах Лохвицкого и части Гадячского уездов среди крестьян явилось глухое брожение, признаки коего в последнее время начали проявляться хотя бы и в виде просьб об увеличении им количества земли в аренду, о предоставлении им прав на жатву с части и об увеличении платы за работу, об устранении сторонних служащих“⁶⁾. В такій формі та змісті ці прохання брeнять уже як вимоги. На цей самий час у тому самому Лохвицькому повіті конкретно ставиться вимоги що до цін, обґрунтовуючи ці вимоги тим, що „нам никто не может указать своих цен“, та „ведь когда арендаторы или помещики назначают за земли 18 руб. за десятину, то им же никто не указывает, что такой цены брать нельзя, а когда мы объявляем свои условия, это считаете преступлением“;

¹⁾ За Андр. Річицьким, стор. 19.

²⁾ За Андр. Річицьким, стор. 13 — 14.

³⁾ Фонд жандарського управління, спр. 2363.

⁴⁾ Ibidem, спр. 900.

⁵⁾ Ibidem, спр. 436.

„мы постановили и на своем настоям“¹⁾ — так загрозило брєнять вимоги селянства, коли воно їх висувало.

А ще на початку 1905 року та сама війна викликає силу балачек у селянства на Полтавщині: балакають, що „государь неправильно ведет дело: набирает на войну бедных, а богачей оставляет и не дает бедным земли“²⁾. На цьому самому ґрунті в селянина прориваються „образливі“ слова проти „особи“ імператора, а то й лайка, як ось у квітні 1905 року в с. Васютинці на Золотонощині або в липні 1905 року в с. Хоцьки на Переяслівщині, де селянин, напр., обвинувачує царя, що „у другого земля есть, а я за снопа жну“; і справді, влучно охарактеризував селянин із маєтку графа Капніста в Гадяцькому повіті, що „цар тільки для графів та панів“³⁾. Селянство навіть сміло критикує вчинки царя й уряду. 14 серпня 1905 року в с. Ярмаках на Миргородщині зійшлися козаки, вели балачки про війну з Японією. Тут устрів селянин А. і, „между прочим, начал упрекать императора, дозволив себе выразиться: „Какой он царь? У него нет никакого порядка в государстве, он проливает русскую кровь, сам не зная за что“ (з архіву губпрокурора, рап. Мирг. справи., № 478, 24/VIII 1905 р.). На цей час уже дуже часто посилаються „самые постыдные слова на особу его императорского величества“.

Селянство взагалі порівняно досить поінформоване про події в державі. Миргородський справник, напр. (рапорт № 70, 17.II 1905 р.) повідомляє, як один селянин пророкував цареві, „что и он так же, как и его дядя Сергей Александрович, должен быть убит“. Патріотизм у селянстві дав велику прогалину: той самий селянин запевняє, „что он первый бы принял присягу японскому императору, так как тут, в России, при настоящем государе немислимо, в особенности бедному, ничего не имущему крестьянству, которому после освобождения от крепостной зависимости ничего государем не дано“ (з архіву губпрокурора).

Спілка уряду з духівництвом не завжди дає бажані наслідки. В с. Березотчі на Лубенщині у неділю 19 лютого 1906 року малес одслужити молебня про „ниспослание победы в подавлении освободительного движения. Но, как только священник еще до молебна раз'яснил присутствующим предмет молитвословия, почти все присутствовавшие крестьяне... вышли из церкви. Остались только несколько местных „глытаев“. На паперти раздавались какие-то нелепные сравнения „полиции“ и „попов“ (з газети „Колокол“, 4/III 1906 р.)

Поки накіпав революційна енергія, селянство підтримує, підіґриває в собі переконання в правоті свого діла чутками, що розповсюджуються швидко та широко. Ось у березні 1905 року в м. Ль-

1) Фонд жандарського управління, спр. 436.

2) Ibidem, спр. 408.

3) Ibidem, спр. 437.

теньці Гадяцького повіту йдуть чутки, що там готується бунт, те саме в м. Багачках Миргородського повіту. В с. Гудимах Лохвицького повіту козак „распускает среди крестьян слухи об отобрании земли“. Він каже селянам, що купували землю: „Напрасно вы покупаете, все равно отберут, есть такая телеграмма“¹⁾.

Лубенський справник доносить рапортом до Полтавського губернатора (№ 1040, 31/XII 1905 р.), що „27 декабря начали проникать слухи, что в селе Волчки произойдет беспорядок при участии крестьян смежных селений Литвяков, Снетина, Исачек и Березоточи“ (з архіву канцелярії губернатора). А, як повідомляє унтер-офіцер жандар із містечка Шишаків на Миргородщині, там на кінець квітня 1905 року „носились нелепые толки о разделе какой-то земли на души... и того раздела они будто бы ожидают 1 мая с. г.“.

Вже сміло обговорюють питання про експропріацію панів. У червні 1905 року унтер-офіцер Гадяцького жандарського пункту доносить, що „среди крестьянского населения Гадяцкого уезда по границе с Лебединским ведутся разговоры о том, что пора бы и нам начать грабить своих панов, как грабят крестьяне Лебединского уезда“. Як доносить Миргородський справник, селяни балакають (лютий 1905 року), що „на панов необходим бунт, так как в их руках находится все земли, и что паны, ничего не делая, пользуются за дешевую плату трудом неимущего крестьянина“. Характерно, що можна було б із самих чуток, балачок, що розповсюджувалися по певних районах, судити про економічний стан селянства. Наприклад, вищевведені балачки на Миргородщині малюють загальну картину стану селян (з архіву губпрокурора). Такі самі розмови йдуть і далі, поширюючись у червні на територію всього повіту, щоб згодом перейти у вибух. Якраз напередодні розрух у цьому повіті той самий унтер-офіцер доносить, що „по-прежнему... в уезде носят слухи между простонародьем, что скоро будут бить и грабить помещиков и панов“²⁾. Суєздство з районами Чернігівської губернії, де через місцеві умови рух мав виразніші інколи форми, базари, та ярмарки правили також за революціонізаційний фактор. Прилуцький справник, напр., пояснює випадок із „неповиновением“ в Середівці „характером населения и про-ввакающей туда из соседнего Козелецкого уезда Черниговской губернии революционной пропагандой, куда крестьяне ездят на базары“ (з рапорту 4/III 1906 р., з архіву канцелярії губернатора).

Накопиченню революційної енергії сприяло також і розповсюдження прокламацій, нелегальних брошур і иншої агітаційно-пропагандистської літератури („Павуки та Мухи“, „До селян“, „Самостійна Україна й самостійний нарід“, „Ко всем новобранцам“, „Ко всем пролетариям“ і т. инш.). Не будемо глибоко розглядати участь саме у цей

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 408.

²⁾ Ibidem, спр. 437.

спосіб революційних партій у революції 1905 року на селі. Можна відзначити, що, які до революції, в перші її часи нелегальне друковане слово подибується на селі випадково; згодом що - раз планомірніш налагоджується насичування села прокламаціями та брошурами з боку різноманітних партій: тут ми можемо знайти прокламації, починаючи від партії кадетів і кінчаючи партією „Бунду“.

Прокламації відіграли свою певну роль й мали своє значіння в революціонізації села. Вони були тією ластівкою, що прилетіла із захованої якоїсь свободи, своїм друкованим виглядом вносячи в селянина переконання у правоті його домагань та надій на майбутню свободу. Отже, цю літературу часто - густо на селі не розуміли. Розкидані в місцях, де найчастіш буває нарід, а то просто надворі, в церкві, під стріхою прокламації бережно підбирає селянство. Коли відбирає прокламації стражник, урядник, старшина або селянин досить часто й сам віддає, завжди траплялось, що з селян той, хто найшов, затримував листівку в себе на деякий час, щоб довідатись про визвольний зміст, що його ховали в собі її рядки. Проглядаючи справи жандарського управління, нам не пригадується жодного випадку, коли який-небудь селянин, що знайшов прокламацію, сам її знищив. Передержання в себе листівок селяни часто пояснюють неписьменністю. А тимчасом прокламації читають інші, зміст переказується, звістка про листівку широко розповсюджується на селі, поки це не стане відомо поліції. У зміст друкованого слова темний селянин 1905 — 1906 року глибоко вірить, хоч, як за це згадувалось вище, часто не розуміє листівок чи то через склад, чи то через мову. Ілюстрацією до такої віри може бути приклад із прокламацією с.-д. в селі Перерванці на Лубенщині. Тут учитель назвав зміст прокламації „глупостью“; один із селян не згодився та пообіцяв навіть привести оратора, „и тот все раз'яснит и докажет справедливость написанного в прокламации“¹⁾. Крім партії, село постачалось прокламаціями через родичів із міста. Ось, напр., у грудні 1904 року селянин із Київля привозить до с. Калинівщини на Лубенщині нелегальщину; також учні багато передають, читають своїм батькам (особливо учні сільсько-господарчої Андріївської школи, школи садівництва в Пелтаві та семінарії). Бували випадки, коли прокламації надсилали відомі чи невідомі особи просто поштою до когось із селян. Газети у великій кількості не проходять на село, але, коли яка-небудь потрапить, вона має дуже багато читачів, її зміст переказується всьому селу.

Революційні організації надсилали також своїх ораторів на село, де влаштовується в такому разі мітинги. Ось у жовтні 1905 року зустрічаються приїжджі оратори в м. Шишаках на Миргородщині, в м. Попівці, в м. Нехворощі на Кон-градщині, в м. Хомутці, Устивиці

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 2363. (Підкреслювання скрізь ваші.— А. К.)

на Миргородщині¹⁾. До ораторів, хоч вони ніколи і вносили зовсім чуже на село, селяни ставляться прихильно: в с. Соколках на Кобелячині в грудні 1905 року приїхав оратор; поліція хотіла довідатись, про що він говорить, і нарід, хоч і не чув промови, відтискуючи поліцію, не підпускав її близько до ораторів навмисно, щоб не дати розібрати їй, про що йде мова²⁾. Селяни охоче збираються послухати агітаторів. У липні 1905 року в Маяцькій волості Кобеляцького повіту на мітинг, де були „возмутительные речи противуправительственного, аграрного и экономического содержания“, зішлись селяни з сіл Андрійовки, Миколаївки, Соколової балки й інших населених місць (рапорт Кобеляцького справника № 340, з архіву губпрокурора). Як згадувалося вище, навіть така участь партій відіграла своє значіння в революціонуванні селянства, але не партії ввели село за собою в революцію.

У рух селянство найчастіш кидалося стихійно, бо саме, як констатує Ленін, „стихійний бунтарський характер властивий селянському рухові взагалі“³⁾. В. І. Ленін подає таку яскраву характеристику селянства в революції: „у селян безмірно більше безпосередньої революційности, пристрастного бажання негайно руйнувати поміщицьку владу, негайно творити новий лад. Селянин палає бажанням тут саме зараз кинути на ворога й душили його... Селянин робить зараз, негайно свою буржуазну революцію, він не бачить противенств усеї рідні їй, не припускає навіть гадки про такі противенства“⁴⁾. І та вся низка розрухів, руйнувань та пограбовань (в різноманітних розмірах та формах) цілком доводить саме таку поведінку селянства що до його одвічних гнобителів. У принципі однакова постановка питання мала тільки різну форму що до самої методи досягнення завдань: де-не-де доходило до розру: прямо, в иншому разі до переговорів, до вимог. Впадає в очі, оскільки селянська маса неспідготовлена, неорганізована, коли вона примушена вести переговори: часто село дає строки, до яких чекає здійснення своїх домагань, і в ці терміни не з'являється або наївно дає поміщикові час викликати на захист свого мастку військову силу. Непомітно також і твердого відстоювання своїх вимог: часто відмовляються від них, ідуть на компроміси, торгуються, а то просто миряться. Нижче наводимо низку ілюстрацій, що їх узали ми безпосередньо із справ жандарського прокурорського та губернаторського архівів до проявів селянського руху в цій революції.

У червні 1905 року в економію при селі Регувівці на Золотонощині прибула група осіб 25 „в довольно грубой форме стала требовать принять их на работу, пред'явив свои незаконные условия... и

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 437.

²⁾ Ibidem, спр. 024.

³⁾ Андр. Річицький, стор. 41.

⁴⁾ Ibidem, стор. 45, переклад із Леніна „Аграрная программа с.-д.“.

что если не согласны на их условия, то они разобьют экономию и розгонят силой рабочих“¹⁾.

В с. Білоусівці на Золотонощині на плантації прийшли селяне й вимагали підвищення заробітної платні, загрожуючи робітникам; потім заспокоїлися й сами попросилися на роботу. Їх прийняли, і ця справа було зліквідовано. У листопаді 1905 року в хут. Оржицькому на Пирятинщині селяни зібралися на вулицю „пойти целым обществом и стали толковать о разгроме имени княгини Мещерской и о разграблении имущества арендатора“. Староста стримував. Де взявся дяков, і тільки крикнув: „Пущай людей, зачем ты держишь? Время пришло, и чаша должна наполниться кровью!“, як вся громада кинулась на економію (була вже ніч), розгромила її й майно порозвозили по домах²⁾.

У липні 1905 року в маєтку при хуторі Сліпородському на Пирятинщині селяни висунули свої вимоги що до здачі їм жнив із снопа та домагалися, щоб чужі робітники (селяни не з їхніх сіл) залишили роботу. У противному разі загрожували побити робітників економії, а якщо орендатор „не согласится отдать с восьмой копны, то они самоправно начнут убирать за копну, какая будет им дана по закону“ — так несподівано закінчується вимога селян. Приїхав справник, умовляв — погодилися помиритись, втихомиритись і прохали випустити їхніх ватажків, що були заарештовані. В липні того самого року селяни групою до сорока осіб від економії при селі Фарбованому на Пирятинщині, „требовали дать им в аренду той земли, которая уже нанята другими лицами... , а также об удалении из экономии неместных рабочих“³⁾. Не договорились і розійшлись, не настоюючи на своїх домаганнях. Цього самого місяця до економії ген.-м. Мусмана на Лубенщині з'явилось щось із півтораєста селян і вимагали „о выдаче записок на уступку отработок“. Полаялися й розійшлися.

А в селі Сасиновці на Пирятинщині теж до ста селян вимагали від економії графа Мусін-Пушкіна віддати їм в оренду землю по 8 крб.

Після натиску з боку влади, до якої економія звернулася за допомогою, селяни втихомирилися і відразу навіть видали зачинщиків, як тільки прибули козаки. В економії при с. Гнилицях на Прилуччіві затовп селян, осіб до двохсот, пред'явив свої вимоги що до оренди, попереджаючи, що коли не буде по-їхньому (що до ціни), то братимуть землю самоправно, вимагаючи, крім того, усунення прикажчика й ставлячи ще інші вимоги, як от дозволити їм мочити коноплі на панському березі й т. инш. Остаточну відповідь обіцяли взяти через тиждень „Л.

1) Фонд жандарського управління, спр. 436.

2) Ibidem, спр. 2363.

3) Ibidem.

не производя никаких бесчинств и насилий, разошлись по селу“¹⁾. А тимчасом „внимание (як доносить Прилуцький справник з/VIII за № 174) населения соседних местностей сосредоточено на происходящем там и поэтому выжидательное, и достаточно вспыхнуть беспорядкам в с. Гнилице, чтобы они распространились и на соседние местности“.

27 липня 1905 року селяни з'явилися в економію княгині Лівен на Прилуччині й вигнали чужих робітників - селян. А в економії князя Голіцина на Пирятинщині в -осени 1905 року селяни вимагають усунення „дальних рабочих“ і підвищення заробітної платні, „стараясь этим, как ходят слухи... довести владельцев до невозможности продолжать ведение хозяйства в экономиях и заставит их переуступить свои владения в их руки“²⁾.

На місце знятих робітників селяни обіцяли дати людей „по усмотрению крестьянского общества“. Військової сили селяни тут теж зважались й розійшлися.

Продовжимо далі характеристику проявів руху, оскільки не можемо уявити собі всю різноманітність, усі ступені, форми та методи руху. Разом із тим, наведену значну кількість фактів можна використати при дальших дослідях.

В с. Вільшани на Прилуччині „существовало издавна враждебное отношение местного населения к экономии Ефремова“³⁾. Але була група селян, що поки-що не йшла на рішучі міри, судячи з усього, то були середняки. Коли в листопаді економія найняла чужих робітників, „большая часть партии перешла на сторону „решучих““. Настроение сделалось еще более враждебным: стала развиваться и политическая пропаганда“, особливо після маніфесту 17 жовтня. 4 листопада до економії принесено було „петицию от местного населения с приложенной к ней революционной (?) печатью, заявив при этом, что если Ефремов не исполнит требований..., то крестьяне поступят так же, как делается и в других местностях, о чем они знают из газет“.

А вже 14 листопада до 500 селян вдерлося в економію, щоб силою удалити рабочих и служащих в экономии, захватили ключи от амбаров и других хозяйственных построек..., производили буйство и грабеж“, образили поміщика і, нарешті, вимагали віддати їм в оренду 600 десятин землі по 5 крб. за десятину. Коли ж поміщик відмовився, вони пообіцяли прийти другого дня й розбити економію. Повернувшись до села. П'ятнадцятого (другого дня) справді розбили квартиру економічного лісника, вигнали свій скот та коней на економіську землю, примусили все село йти на економію. Дехто із заможних устиг сховатись. Частина селян (так говорить офіційне

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 2363.

²⁾ Ibidem, спр. 407.

³⁾ Ibidem, спр. 2363.

повідомлення) вже була підвипивши, ще поки збирались на селі. Доки всією громадою рушали з села до економії, біля неї вже ждали, стоячи та сидючи, селянські діти й жінки. Коли організований натовп щось з 600 селян наблизився до економії, справник уже ждав там їх із козаками й почав умовляти. З натовпу відповідали: „Ничего, стреляйте, у вас пуль не хватит!“ Один, раскрыв грудь, кричал: „Стреляйте, голодному смерть не страшна!“, а другий „став на колени, перекрестившись и поцеловавши (землю), сказал: „Эта земля наша, и я на ней умру!“ В результаті військо стріляло, були поранені й забиті. Судове дізнання вияснило, що до села із Прилук приїздило три оратори, вони підбивали йти на економію, обіцяючи, що повіт не на військовому стані й стріляти не будуть¹⁾.

А ось у листопаді того самого 1905 року до 100 селян з Оржиці та з Гуровки на Прилуччині та Лизогубівської слободки на Пириятинщині прийшли в петровасницьку економію Кочубея, побили стекла в квартирах службовців, підїхали із 100 підводами й розвезли по домах хліб та инше економічне добро. В економію княгині Лівен прибули селяни з трьох сіл — Середівки, Миколаївки, Аркадівки, хутора Олександрівки на Прилуччині в кількості до 3000 осіб і вивозили звіттіля хліб, скот, коней, свиней, птицю й палили хліб, сіно, помешкання аж до вечора. Через декілька день селяни сусідньої Чернігівської губернії з села Петрівки пограбували ще одну економію Лівен, і тоді місцеві селяни з сусідньої Прилуччини докінчували грабувати.

В с. Чевеллі на Лубенщині на хуторі заможного козака Собка селяни „выбили семь окон, рассыпали зерно, вытащили пять мешков муки, рассыпав ее в сенах, полили детем, разбили варистую печь, опрокинули кадку с квасом, разбросали разные кухонные принадлежности и удалили 25 человек из экономии рабочих“²⁾.

У с. Вовчки на Лубенщині, як доносив губернаторові справник, „29 декабря в три часа дня замечено признаки сходки на площади между училищем и волостным правлением. На сходку быстро собралась толпа до пяти тысяч; на сходку напал раз'езд — шесть человек конной стражи и с ними один конный урядник. При появлении их толпа всколыхнулась и набросалась на них с палками, вилами. Стражники бросились в бегство. Стражник Т. получил удар колом в бок“... (рапорт № 1041. 31/XII 1905 р., з архіву канцелярії губернатора).

У 1906 році рух носить той самий характер, крім того, що він запекліший, инколи повторює домагання минулого року та в наслідок впливу агітації революційних партій до селянських вимог приєднуються инколи політичні домагання. Ось у травні 1906 року селяни

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 2363.

²⁾ Ibidem, спр. 436.

села Шек на Лубенщині, обговоривши на двох сходах, вирішили негайно зняти строкових робочих в економії княгині Щербатової „с тем, если при исполнении этого решения рабочие экономии окажут сопротивление, то разбить всю экономию“. Другого дня до двору економії „явилося более тридцати крестьян, вооруженных железными вилами, косами и граблями, и потребовали, чтобы все строковые рабочие сейчас же прекратили работы и удалились в свое местожительство — село Жданы Лохвицкого уезда, при чем объявили рабочим, что каждый из них будет немедленно убит, если не подчинится этому требованию“. Натомість вони обіцяли дати робітників - селян із свого села за платню по 1 карбованцю на день¹⁾.

У липні 1906 року робітники економії Веприцького т-ва Гадяцького повіту до 500 осіб застрайкували й висунули вимоги про збільшення заробітної платні (чоловікам — до 1 крб., жінкам — до 75 коп., дітям — до 50 коп. на день), про поліпшення їжі та усунення одного прикажчика. Коли управитель у відповідь на ці вимоги викликав козаків, селяни-робітники з сусідніх хуторів Теплого та Холодного чоловіка з 200 з піснями (революційними) пройшли й зняли з цукроварні робітників. Була змова не дати поліції вивезти заарештованих до Гадяча, погрозували спалити економію.

Робітники з селян, очевидно, під впливом меншовицьких елементів пишуть „докладні записки“ до самого губернатора. Ось документ, що може також подекуди ілюструвати умови роботи на цукроварнях:

„Докладная записка его сиятельству Начальника Полтавской губ.

Честь имею донести до сведения мастеровые Павловского Дурново Песочно-рафинадного завода в том, что по всей Российской империи сокращены часы рабочий работает по прочим заводам не более десять часов, а в Павловском заводе работаем 11 с половиной час. И мы имели честь просить г. Директора для уменьшения часов, но на нашу просьбу никакого внимания не обращено и так как мы не желаем никакого шума и скандала делать, то и обращаемся к вашему сиятельству и имеем честь покорнейше просить вас, чтобы сделать распоряжение, чтобы установить известные часы, как согласно закона.

Общие Мастеровые Павловского Сахарного Завода“. (Рапорт полтавського справника, № 4357, 10/X 1906 р., з архіву канцелярії губернатора).

Наведений раніш приклад із виступом веприцьких робітників може бути доброю ілюстрацією до того, які зміни постають у селянині, коли він працює в заводських умовах, оскільки близько наближається він

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 900.

свою свідомістю до справжнього пролетаря, хоч би ще й не відриваючися назавжди від села. А далі йдуть пожежі та напади, що особливо широко розповсюджуються, як форма прояву незадоволення селян поміщиками, як прояв ворожнечі до панів та й заможних селян. Особливо пожежі ростуть з осені 1907 року після збору врожаю. Не будемо наводити прикладів до цього — їх дуже багато, вони одноманітні: досить згадати, що жандарські справи та огляди з другої половини 1907 року повні повідомлень про пожежі.

Навівши досить ілюстрацій до розрух, направлених проти землевласників, поміщиків, ще слід відзначити рух, направлений проти євреїв. Євреї в свій час були на селі представниками торговельно-лихварського капіталу, і цілком зрозуміла та ворожнеча, що її проявляло селянство до євреїв „на почве коммерческих сделок“, як каже золотоніський справник, а йому ж навіть за них несподівано довелося постраждати. В червні 1905 року в селах Жовніно та Бремівці Золотоніського повіту був єврейський погром, що почався з-за поганого оселедця, якого продав цядьковій єврей-крамар. Коли справник заступився за євреїв, доводячи, що вони такі самі люди, як і всі, попало й справникові: „Так і ми жида? Хватай справника під микитки!"). І ледве не вбили. Почалося справжнє хвилювання. Селяни відрізали свої села від зовнішнього світу, розставивши застави й т. инш. на шляхах. Насилу справник вирвався з біди. А того самого місяця і в тому самому повіті в селі Клищенці є спроби погромити лавку єврея. Взагалі в-осені 1905 року закінчується погромна хвиля. У жовтні в селах Гурбинцях, Дегтярах та Ігнатівці Прилуцького повіту погромили крамниці: селяни били групами в 30—40 чол. А разом із цим тих самих євреїв селяни переховують у себе й забитих немає²⁾. Подибуємо виступи селян проти євреїв, як землевласників³⁾. Ось у с. Лука Лохвицького повіту в липні 1905 р. селяни вимагають скликати сход, щоб постановити приговора „об отобрании земли от еврея, потому что она их дедовщина, и, кроме того, чтобы еврей никому, кроме лучан, не отдавал земли и никого из других мест не брал на работы“²⁾. Ці домагання теж можуть бути ілюстрацією несталости вимог селян, коли вони річ ведуть заразом за відбирання землі й про заробітки на ній від єврея.

Давши зразки проявів руху, треба накреслити конкретно, яких форм боротьби вживало селянство в революції 1905 року на Полтавщині та які домагання висувало воно, а також і того, хто ж такі були місцеві зачинщики, агітатори, „подстрекатели“, за яких ми можемо знайти дуже багато згадок в матеріялах цих часів.

1) Фонд жандарського управління, спр. 436.

2) Ibidem, спр. 2363.

3) Погромна хвиля розкотилася головним чином по містах.

Що до боротьби в цілому слід відзначити, що вона дуже залежала від часу року — взимку затихає, в розгар уборки теж. Це доводить, що рух носив цілком економічний характер. Що до форм боротьби, то тут, як каже один із дослідників, „видим и чисто пролетарскую форму борьбы, как сельскохозяйственные стачки, и часто крепостнические — разгромы“¹⁾. Взагалі ж рух виявлявся в різноманітних формах.

В-осени 1905 року найбільше було розрух, пограбовань і т. инш. Влітку 1906 року переважає страйковий рух.

Що до розрух, то слід сказати, що вони є властиві для середняцтва, у якого це був один із засобів до війни з поміщиками за землю з метою „викурити“ їх із родових маєтків. Для цієї частини селянства такий розгром сприяв би переходу земель до їхніх рук, не кажучи вже про те, що в розрухах розживаються реманенту то-що. Що до Полтавщини зокрема цікаво відзначити, як це зазначає дослідник про цілу Росію, що розгроми не завжди носили характер справжнього пограбовання. Якщо й забирали, то скот, хліб, птицю — про які-небудь речі розкоши не було й згадки. Єдина мета — розгромити. Такий розгром не носить однакової форми: инколи, як от у Гадацькому повіті в економії поміщика Кочубея, так прямо грабують, не ставлячи спеціальних вимог, а просто стихійно прагнучи зняти все. В інших випадках, як от у Пирятинському повіті (Березоворудська економія), приходять, ставлять вимоги (що до здавання в оренду землі та збільшення зоробітної платні) і загрожують розбити економію. Траплялись випадки, як от в економії Собка на Лубенщині, коли селяни вчинюють розгроми, що нагадують старі стихійні розгроми — звиряче знищення, псування всього, що потрапить під руку, починаючи від вікон і кінчаючи виливанням квасу. Стихійність у розгромах — це їхня характерна риса. Балачки, що їх ведеться про потребу розгромити ту чи иншу економію, як от у с. Глобино Кременчуцького повіту, не зменшують стихійности руху. Рідко можна подибати вказівки на те, що в даному разі була змова, як от у селах Оржиці, Згуровці на Прилуччині, куди приїхали селяни з підводами, щоб забрати майно, або як от об'єднання селян декількох сіл — Середівки, Аркадівки, Миколаєвки та хутора Олександрівки на Прилуччині в кількості до 3000 осіб. Більше подибуємо розгроми, що виникають раптово, і для цього досить тільки кому-небудь кинути іскру (як то було у вищезгаданому випадку з розгромом у дуторі Оржицькому на Пирятинщині).

Можна помітити, що селяни в першу чергу прагнуть забирати хліб і т. инш. Подибуємо приклади знищення машин та сільськогосподарського знаряддя в економіях.

¹⁾ Дубровский. „Труды НКП“, стр. 193.

Ось, приміром, підрахунок збитків, що їх мали економії Кочубея та княгині Лівен у наслідок розрухів:

Назва економії	Вартість пограбованого майна (в крб.)	Вартість понівеченого та знищеного (в крб.)								
		Хліба зерна	Машин, абруї й т. инш.	Скоту	Будівель	Різних матеріалів	Збитків службових	Екон. лавці	Колекції і т. инш.	Казенно майна
1. Економія кн. В. П. Кочубея Згуровка	603.110	9037	9383	4199	767	21589	4020	7969	243.390	470
2. Економія кн. В. П. Кочубея Аркадівка	52.705	8009	2622	859	2486	1163	10	—	—	—
3. Економія кн. В. П. Кочубея Оржиця	30.716	2513	1702	30	994	934	459	—	—	—
4. Економія кн. В. П. Кочубея Петровасник	60.720	9345	1783	992	165	849	92	—	—	—
5. Економія кн. Лівен Середівка та х. Александрівка	121.153	—	18138	3845	23624	9915	2837	—	—	—

(Відомості складено за даними, поданими від економії на 28/III 1906).

Цифри ці, мабуть, що перебільшені, бо подають їх сами економії, але наведені дані все ж доводять, що увага селянства зосереджується справді на хлібові й живому та мертвому інвентареві в економіях.

Помічається, що місцеве селянство застерігало за собою право на ті чи інші економії, як, наприклад, заявляли селяни с. Мармизівки Лохвицького повіту, що вони мають деякі права на маєток сусіднього пана, бо він „окружає наше село“.

Встановити, що на розгром ішли навіть у разі загрози військової розправою, не можна. Як правило й найчастіш, то прагнуть уникати сутичок із військом (наприклад, в економії князя Голіцина Пирятинського повіту). Лише в разі провокації, коли їх запевняли, що не стрілятимуть або й будуть стріляти, та холостими набоями чи те коли бачать свою перемогу, натовп тримається сміливо, як ось у с. Вільшаному на Прилуччині.

Зв'язку між розгромами в окремих селах установити не можна та його й не було: кожне з сіл вважало за свій обов'язок мати діло лише із своєю економією, із своїм, так би мовити, ворогом. Бувало так, що селяни з інших дальших сіл збираються й ідуть до економії їхнього району, щоб разом із ближчими розбити економію. В такому разі можна помітити підготовчу змову або цьому сприяв однаковий настрій, що утворився на ґрунті чуток. В економії, що була близько до меж Роменського та Гадяцького повітів, чулки про події в ній.

рознесли швидко й коли козак з Ромен ішли до економії, то на півночі від неї наткнулись на селянський натовп, що йшов до економії, а тимчасом і на південь від економії драгуни теж мали таку саму зустріч із другим натовпом селян. Інколи доходило до розгону натовпу, як і в даному разі зробили драгуни.

Характерно, що майже жодного випадку не зафіксовано, щоб підчас розгромів траплялося якесь справжнє насильство над людьми в економії. Могли бути погрози, як то в м. Городищі Лохвицького повіту, де управителя обіцяли взяти „за горло“ коли не задовольнить їхніх вимог. Траплялось, як згадувалося вище, що селяни наївно попереджали поміщика, коли вони ждуть відповіді на свою ультимативну вимогу. Приклад, що наводився раніше, і низка інших, доводить у даному разі, що селянство було зовсім не підготовлене до якоїсь серйозної, глибокої не те, що політичної, а навіть серйозної успішної економічної боротьби за свої економічні інтереси.

Разом із такими масовими розгромами траплялися випадки нападів групами. Але такі явища, що в собі носили деякі елементи карного на той час бандитизму, стають помітні лише з другої половини 1906 року, коли вже поширюється друга форма руху — пожежі. Пожежі часто бували також завершенням розгрому або ж ідуть поруч із ними, як от в економії Лівен на Прилуччині. Принаймні, в 1905 році непомітно, щоб пожежі були єдиним засобом боротьби, яким вони стають пізніше, з другої половини 1906 року, коли вже було видно невдачу одвертого руху. 1906 — 1907 роки визначаються перевагою таємних підпалів. Оже, такі вже пожежі бувають не лише в садибах поміщиків чи то з метою примусити їх на певні поступки, чи то як акт помсти. Часто-густо трапляються пожежі в селянських садибах, як засіб доведення рахунків, очевидно, із заможним селянством. У листопаді 1907 року в Карлівській вотчині на Кон-градщині відбулося аж сім пожеж; в тому самому році в економії фон-дер-Лауница на Кон-градщині — дві пожежі. В хуторі заможного козака Лазька на Хорольщині в 1907 році селянин, що піймався в цього козака на порубці лісу, підпалює йому клуню. В маєтку Ладигіної на Хорольщині пожежі були в червні - липні 1907 року; почалися вони ще в 1906 році — тут горять сіно, солома. Підозріння впало на чорноробочого, що казав свого разу перед робітниками економії: „Мы с экономией начнем расквтываться по-своему“¹⁾. В економії Позена на Хорольщині в червні 1907 року горить клуня, в якій загинуло хліба тисяч на десять, а ще через два дні горить солома. Це якраз у той час, коли йдуть переговори селян м. Оболонів на Хорольщині з цим поміщиком „о взятті части имения в аренду на 1908 год“. Поміщик констатував, що ворожий настрій селян уже спостерігався ще з 1906 року.

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 2423.

коли вони примусили його здати селянам землю по 7 вкрб. і тепер „пожары эти произведены местным населением с целью оказать давление на уступчивость при сдаче аренды на 1908 год“¹⁾.

Пожежа використовується також як погроза з боку однієї частини селянства проти другої: в 1906 році при підбиванні робітників економія князя Орбеліяні на Лубенщині до страйку та повстання чути погрожування штрайкбрехерам: „избы их родных будут сожжены“²⁾. Цікавий випадок із пожежами в с. Малі-Бубни на Роменщині, де спалено сарай в одного заможного козака та підпалено в другого „в отместку сельскому населению за уплату податей и за исправную выдачу рекрутов“³⁾. Як доносить Роменський справник (№ 2543, VI. 1906), „по району Бобринской волости были пожары в ночь на 16 апреля с. г. в имени жены с. с. Полуниной (земского начальника), в ночь на 25/IV — в имени дворянки Можневской, в ночь на 18/V — в хут. Гайдуковой, в имени дворянина Можневского — конюшня. В ту же ночь в имени того же Можневского совершено покушение на поджог...“ (з архіву канцелярії губернатора). На селі є особи, що особисто систематично беруть участь у русі, підпалюючи заможних. Як видно з рапорту справника Переяславського повіту (16/IX 1906 р., № 4306), з п'яти викритих пожеж три були з вини одного запасного рядового: крамниці, скирди соломи, сарай (з архіву канцелярії губернатора).

Небідняцькою формою руху була порубка лісу. Вона була не скрізь поширена, бо ж на ліс Полтавщина багата лише в своїй східно-північній частині, менше — в центральній (на Миргородщині зокрема). Увага що до домагань не наvertsалася на ліс, і майже не зустрічалася вимагань лісу від поміщика. У жовтні 1906 року селяни Сокольської волости Кобеляцького повіту душ із тридцять порубали самовільно ліс поміщика Більдієва. А 1907 року вже зустрічаються лише поодинокі крадіжки, як от козак с. Шилівки Хорольського повіту з рушницею крав ліс, продавав його і „етим добывал себе средства к жизни“⁴⁾.

Велике розповсюдження в 1905 — 1906 р. р. мали, як форма руху, захвати та запашки поміщицьких земель селянами, вивіз сіна та хліба й т. инш. Це бувало найбільше в-осени 1905 року та влітку 1906 року на тих землях, за які сперечалися. Були й масові пограбування, попаси. Ось у липні 1905 року до 300 селян з м. Веприк Гадяцького повіту „самовольно загнали свой скот на сенокоси Веприцкого сельскохозяйственного товарищества и богатых козакон“. Коли їх справник умовляв так не робити, вони „не послушали“

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 2422.

²⁾ Ibidem, спр. 900.

³⁾ Ibidem, стр. 848.

⁴⁾ Ibidem, спр. 2423.

явили йому, що будут продолжать пасть, так как своего выпаса не имеют¹⁾. У тому самому місяці в економії Гричука Пирятинського повіту (при хут. Сліпородському Черевк. волости) селяни угрожують „самоправной уборкой хлеба на арендованных (сврем-арендарем) полях“²⁾. В економії при с. Вільшани Прилуцького повіту один із селян висловився, що „нужно... идти на экономическое поле и самовольно жать себе урожай... Ничего не будет... теперь везде так делают, и проходит безнаказанно. Плохо, что экономия поорала толоку ну да ничего, мы, а не экономия, будем сеять на этой земле“³⁾.

Селяни не миряться з тим становищем і виразно виявляють своє незадоволення, право на зміну до часів ліпшого як не прямими виступами, то петиціями до вищого начальства. Цікава що до змісту петиція селян Глібовки Роменського повіту до губернатора:

„Мы есть крестьяне села Глебовки... из числа домохозяев, все из нас малоземельностью до невозможности истощены, вокруг наших малоземельных усадеб граничит земля бывшего нашего помещика Миклашевского, состоящая из 120 десятин, которую же землю наши родители, деды и прадеды всю свою жизнь обрабатывали ее во время крепостного права в пользу помещика, обливая ее потом и кровью, перенося всякие над ними нечеловеческие издевательства...“ (з архіву канцелярії губернатора).

А ось селянин хут. Головкового Хорольського повіту „прихватив самоуправно у дворянина Гудим-Левковича участок земли и, несмотря на восстановленное право владения по судебному решению, продолжает свое самоуправство“⁴⁾ ще й у 1907 році. Цей селянин ще в 1905 році „возбуждал рабочих к ненависти панам... а... проиграв дело, объявил, что он снимет голову всякому, кто возьмется косить второе болото“. Разом хотів помститись і на панському свідку: „я бы ему показал, как быть свидетелем у пана“⁵⁾. Дрібні попаси зустрічались дуже часто.

В цілому русі можна виділити, як гілку його, це орендний рух, при чому на Полтавщині він був досить розповсюджений, бо по суті більшість домагань селянства зводилось до здавання в оренду землі та підвищення заробітної платні. Характерно, що майже не зустрічається випадків, коли б вимагали від поміщиків віддачі зовсім землі, неплатно. Якщо в такі випадки, то вони йдуть від агітації, як от у м. Нехворощі Кон-градського повіту⁴⁾. Мова мовиться головним чином лише про оренду, і тут, що саме дозволяють собі, то це встановити свої умови й на них настоювати. Форми, в яких переводився цей рух, різні. Ось селяни з Мармизівки Лохвицького повіту всією громадою

1) Фонд жандарського управління, спр. 437.

2) Ibidem, спр. 2363.

3) Ibidem, спр. 2423.

4) Ibidem, спр. 402.

через уповноважених вимагають збільшення орендного фонду, зазначивши, що їм треба 300 десятин. У єврея-землевласника с. Луки Лохвицького повіту спочатку постановили відібрати землю, а потім громада вимагає, щоб він нікому її не здавав, окрім їх. Траплялися випадки, коли вступають у бойкот, щоб примусити поміщика здати землю за їхньою ціною, на їхніх умовах, як це було в економії купця Благослова Пирятинського повіту. Такі до деякої міри страйки бойкоти від орендарів ми зустрічаємо в Гадяцькому повіті, де тих, що не корились страйкові, били. Інколи орендарі свої ціни навіть не вставляють, а просто вимагають, щоб пан „отпустил земли по выгодной для них цене“¹⁾, як це було в економії Марковича Пирятинського повіту. Поводження при цьому було різне: інколи просили, як у вищезгаданій економії, інколи „настойчиво и грубо требовали отдачи в аренду земли, при чем грозили в противном случае разбить экономию“, як це було в Березоворудській економії Пирятинського повіту²⁾. Ось у с. Глобино Кременчуцького повіту почався рух „из-за того, что землевладелец Шапошников не отдает им в аренду земли и обрабатывает ее сам“³⁾. Часто виникав намір довести панів до того, щоб „заставить их посредством банка переуступить свое владения в их руки“³⁾, як от в економії Голіцина Пирятинського повіту або в с. Бирлівці того ж таки повіту. Але ж що до таких вимог, то інколи помітно їхній звязок із вимогами, висунутими „Крестьянским Союзом“, бо агітатори здебільшого були його членами, наприклад, у с. Бирлівці. В с. Малютинці Пирятинського повіту селяни погрожували взяти силою всю землю в оренду.

З форм руху, що був би типовий для пролетарів та напівпролетарів села, є сільсько-господарські стачки, страйки. Бували вони по районах, де вже велось капіталістичне сільське господарство. В даному разі такі стачки дуже наближаються до чисто пролетарської форми руху за поліпшення умов праці. Але треба й тут відзначити характерну для всього руху рису — це його локалізований характер ми не маємо жодного прикладу, щоб стачка організовано вийшла за межі економії та ще менш — її району. Дуже часто стачка зривається або її вдається просто перевести за відсутністю єдності та солідарності між робітниками, і часто траплялося, що місцеві робітники підбивали до стачок, а тимчасом зайшли штрайкбрехерствували. До того ж слід відзначити, що молодий склад робітників швидше йшов у стачку, ніж пожилі. Разом можна констатувати, що органічно стачка, як форма руху, була дуже мало звязана з селом, і тим-то вона не була місцевію витриманою формою боротьби. Ось в економії Абросимова на Пирятинщині в червні 1905 року страйкують 32 робітники за поліпшення

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 407.

²⁾ Ibidem, спр. 438.

³⁾ Ibidem, спр. 407.

їх їжу поліпшили — і вони помирилися¹⁾. В с. Бригадирівці на Кобеляччині в серпні 1905 року йде розмова про потребу в загальному страйку, „чтобы этим самым повлиять на материальное благосостояние помещиков“²⁾. В червні 1905 року селяни с. Мармизівки Лубенського повіту організовано вимагають збільшення заробітної платні і для цього мають намір прогнати робітників, що вже працювали. Коли б із поміщиком удалося до чогось домовитися, то вони обіцяли працювати „чесно и добросовестно“. В разі, коли б селяни порушили умову, орендар має говорити й взагалі вести переговори з громадою про регулювання якого-небудь питання через її уповноважених. Якщо поміщик пристане на їхні умови, селяни обіцяли всім селом вийти на роботу. Можна згадати ще про страйки на Хорольщині та Золотонощині за збільшення заробітної платні. В усіх місцях, де були страйки, мову мовилося лише про місцевих робітників.

З метою усунути конкуренцію в даному разі дуже часто прямо вивалили з роботи зайшлих робітників, як ось у с. Великій-Буромці на Золотонощині в жовтні 1905 року. У червні 1905 року на Лубенщині селяни склали

„уговор снимать рабочих в экономиях и устанавливать непомерно высокую плату за работы в экономиях. Если же экономии нанимали других рабочих, т.-е. из других местностей, то крестьяне являлись в экономию и выгоняли посторонних“³⁾.

Людні страйки з одночасовими вимогами що до збільшення заробітної платні та зменшення орендних цін зустрічаються досить часто, як ось у м. Горюшиному на Хорольщині, де брали участь місцеві селяни до 2000 осіб і де ці обидві вимоги йшли поруч. Село змирилось, і рух тут затих. Були такі страйки в економіях при с. Драбівці на Кобеляччині. В с. Крива-Руда на Хорольщині силоміць зігнано з роботи чужих робітників. Величезний страйк був у Диканьці на Полтавщині, де він охопив три волости — про нього згадувалося вище⁴⁾. Приклад із рухом у Диканьці, що втяг до себе (в організованій формі) вже цілий район, є яскравий прояв свідомости в селянстві, що все зростає; разом із тим він свідчить, що селянство може деякий час вести організовану боротьбу, стояти за свої вимоги. Село Диканька може правити доброю ілюстрацією організованого руху, відки вплив розповсюджувався й на неорганізовані сусідні села, революціонізуючи їх. Земський начальник доносив губпрокуророві (№ 2234, 30/VI 1906 року), що

„забастовки в имени князя В. С. Кочубея, а также в соседних имениях землевладельцев продолжаются, и каждый день

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 407.

²⁾ Ibidem, спр. 385.

³⁾ Труды В.-Э. Об.-ва, том I, стр. 325.

⁴⁾ Про Диканський страйк див. мою ст. в „Науковому збірникові Катедри“ ч. 6.

район забастовок у величується... Село Диканька служить театром забастовки, а тому нахожу обратити особене внимание... так як всюду указывають, что в Диканьке существует забастовочный комитет" (з архіву губпрокурора).

Отже, цілком організованих страйків, прикладом яких може бути диканьський страйк, ми маємо дуже небагато. Усунення конкурентів, чужих робітників, инколи провадиться в ще гострішій формі, як ось в економії при м. Городище Лохвицького повіту, де селяни напали вночі на економічеський табір і силоміць вигнали сторонніх чужих робітників.

Організованість у рух вносили подекуди організації „Крестьянского Союза“. Комітет у В.-Буромках на Золотонощині, що про нього згадувалося вище, якраз був утвором організаторів цього союзу. На Миргородщині, особливо у волостях Зуевській, Комишанській, Березоворудській, були організовані селянські спілки. Хорольський повіт теж був одним із повітів, де найбільше було розповсюджено організації цього союзу. Не торкаючись глибше діяльності цього союзу, загалом ми можемо відзначити, що тут більш, як половина, організаторів союзу склалися з представників інтелігенції на селі: фельдшер, лікар, учитель, агроном, студенти і т. инш.¹⁾ Вважаючи на ті вимоги, що їх ставили організації союзу, а також і на його постанови, „Крестьянский Союз“ на Полтавщині зокрема, а може й по цілій Україні взагалі треба вважати за організацію заможницько-середняцьку, есерівську, що швидко щораз більше скочується до лав контр-революції. Цьому сприяв, з одного боку, невеликий кількосний склад цієї соціальної верстви на селі, її порівняно мала свідомість та, з другого боку, переважна кількість революційного незаможницько-середняцького елемента на селі, що виступав із своїми вимогами й їх проводив у цій революції. Перехід та відставання від революції верств, що з них вербувався союз, доводиться й самим фактом короткого існування союзу на Полтавщині. Найбільший розвиток діяльності союзу ми бачимо до початку 1906 року. 1906 рік уже ясно вказує на ознаки завмирання цих організацій, а 1907 рік уже майже не залишає нам ніяких даних до існування організацій союзу на Полтавщині.

Почасти такий неуспіх організацій союзу в їхніх виступах тісно зв'язаний із невдачею дальших виступів організації есерів на селі. Соціал-демократична організація, йдучи слідом за думками Леніна, ще тільки приступала до роботи на селі й тому також значного впливу на революціонізацію села не мала. Селянство кидалось у рух не тому, що його розагітовували промови ораторів, хоч вони, починаючи з 1906 року, щораз більшими валками сунуть на село, щоб у 1907 році перенести до нього ледве не центр своєї уваги. Селянство

¹⁾ Висновки дослідника „К. С.“ на Полтавщині тов. Кособуцького, А. І. дають це (з доповіді — „Кр. Союз на Полтавщині“, зачитаної на засід. Катедри).

радо слухало партійних ораторів (в першу половину руху), запрохувало їх до себе, посилаючи по них людей, підводи. Ось, наприклад, у Переяславському повіті на провесні 1906 року широко було поведено агітацію за приєднання до „Крестьянского Союзу“. І траплялося, що сход у присутності представників влади збирався й чекав на ораторів. Коли агітатор союзу Барильцев „раз'їзжал по приглашению обществ и без приглашений по селам“ Переяславського повіту, то одного разу трапився випадок, що яскраво малює нам ставлення селянства до агітації на цей час. Земський начальник вирішив заарештувати цього Барильцева, і для цього, довідавшись, що „пологовергуновцы (селяни)... послали за Барильцевым подводу, ... зная настроение крестьян этого села..., отправился в Пологи“. Сход чекав на оратора з восьмої години ранку до третьої дня. Очевидно, хтось попередив оратора. Склад сходу був остільки одноманітний, що земський начальник визнавав: „Я убедился, что одному старшине его (оратора) не задержать, так как помощи он не получит, а лишь приivolедействие“. Не дїждавшись, начальство поїхало, а тимчасом все-таки „агитатор приехал в Пологи на ночь, и сход собрался вновь“ (з архіву канцелярії губернатора).

У впливі революційних організацій загалом можна помітити два періоди: тоді як у 1905 — 1906 році село в себе ніби всмоктувє промови ораторів, щоб несвідомо, може, набратись революційної свідомості та запевнення в правоті свого діла (якого їм бракувало), і потім уже, коли прїспїє час, ще рішучіш кинуться у стихійний рух. У с. Вільшани на Прилуччині рух був, як це згадувалося вище, але ж він розпочався не після тих промов агітатора, що там були. До того ж оратори, не знаючи села, у своїх резолюціях, проєктах проговорів пропонували инколи багато такого, що для селянства було далеким, а то й зовсім незрозумілим і з певних причин свідомо було потрібне лише для заможницько-середняцької верстви на селі.

На селі виступали оратори різноманітних партій, при чому, щоб мати успіх, вони примушені були пристосовуватися до аудиторії.

Ось малюнок із заяви пом. Каменського (Переяславського повіту). До департамента поліції.

„25/XI 1905 года в м. Борисполь прибыли агитаторы мало-российского союза „Спилки“, собрали сход, на котором присутствовало, по крайней мере, 1000 человек; помолвившись богу и заявив крестьянам, что они такие же православные, как и они, стали проповедывать полную анархию, предлагали не платить податей, не давать рекрут, вооружаться, устраивать повсеместную аграрную забастовку, разделить между собой помещичьи земли и уничтожить усадьбу...“ (з архіву канцелярії губернатора).

До речі сказати, можна було зустріти випадки, коли частини резолюцій суперечили одна одній. Це бувало в тому разі, коли, крім

резолуцій, що їх пропонував оратор, вносили резолюції й селяни. На мітингу в м. Нехворощі на Кон-градщині приймається „требування введення автономії України“¹⁾. У вищезгаданому с. Вільшанах на Прилуччині селянство згоджується й ухвалює резолюцію оратора-агітатора про незалежну Україну, але разом із тим висловлює думку, що й... „без царя не можна“. Доброю ілюстрацією до впливу ораторів на село може бути випадок у селі Лука на Лубенщині. Тут оратор розповідав цілих дві години про землю, про потребу зміни, реформи в салдатчині, про хиби в справі утримання службовців, підбиває не платити податків, не давати кватир під військо, харчів для салдатів та козаків; село оратора уважно вислухало. Але, коли він кінчив, „собрание тихо разошлось“, із задоволенням констатує в своєму рапорті урядник, разом із тим зазначаючи, що все-таки „выдать оратора не пожелали“²⁾. Такий самий кінець був і в м. Шишаках, де на мітингу (з 300 присутніх селян) урядник заарештувати оратора „не рискнул, так как все присутствовавшие были на стороне его и арестовать не допустили бы его“.

В с. Боришполі на Переяславщині сход, що його скликано „для обсуждения хозяйственных дел и выбора уполномоченного в экономический съезд переяславской земской управы“, перетворивсь у мітинг, на якому виступають соц.-дем. Мітинг ухвалює резолюцію ораторів, але разом із тим у виступах ідуть балачки про те, щоб знайти заходів до того, щоб мати дешевших попів „по назначенной обществом цене“. Цілого такого приговора підписують аж 500 делегатів. Часто селянство, складаючи такі приговори, легко потім від них відмовляється. Ось у с. Короваї на Пирятинщині студент виступав із вимогами, щоб замість Державної Думи було створено Всенародню Думу — в тому склали приговора. Другого дня писар пояснив, що такий приговор незаконний, і „общество постановило отобрать приговор (у студента) и его уничтожить“³⁾. В таких справах селянство не настоює на своїх постановах. У березні 1907 року в с. Біликах Кобеляцького повіту було складено наказа Державній Думі, де вимагалось „земли и воли“, „свободы совести, слова, союзов, печати, всеобщего бесплатного образования, отмены военно-полевых судов и смертной казни“. Потім цього приговора було знищено, і селянство проти цього не протестувало.

Цікаво відзначити те, якою широкою популярністю (на кінець 1906 й початок 1907 року) користується Державна Дума. Село, переважно середняцтво, покладає на Думу великі надії, від неї чогось ждуть, хоч у деяких все ж було скептичне ставлення до Думи з самого початку її закладання. Ось ще в грудні 1905 року в с. Горбанах

¹⁾ Фонд жандармського управління, спр. 402.

²⁾ Ibidem, спр. 2363.

³⁾ Ibidem спр. 407.

Переяславського повіту у крамниці підчас балачки серед козаків про Думу один висловився:

„Государственной Думы никогда не будет, еще не строилось такое здание, в котором она будет помещаться, и не строились ворота, куда будет ходить Дума. Дурак манифесты пишет, а вы, дураки, и не понимаете, к чему“ (з архіву канцелярії губернатора).

Щоб поінформувати Думу про свої нужди, шлють до неї інколи навіть ходоків, обраних сходами. Напр., 9 липня 1906 року на волосному сході в с. Петрівці Полтавського повіту було ухвалено послати до Думи двох уповноважених (з архіву губпрокурора).

У згаданому раніш с. Біликах старшина одержав від односельчанна, депутата Думи, листа, в якому той просить скласти й надіслати до нього наказа від селян. Старшина довго не читав цього листа селянам, але ж швидко ті довідалися про нього й примусили старшину на сході прочитати листа. Було складено певного наказу, „находя, что Дума есть общедоступное присутствие и надежда на улучшение всех людей... улучшить действительно трудное положение“¹⁾. Часто траплялося, що натовп згоджується навіть з усім тим, чого вимагали оратори на сході, ухвалює підтримати когось із односельчан, що замішані були в русі, але ж до того, що постановили, ставляться цілком індіферентно, і натовп, коли розходитьсь, губить свою силу: ніби лише в натовпі село здобуває й додержує революційної енергії. Ось на сільському сході в с. Радіоновці на Хорольщині в липні 1907 року висланий, що втік із заслання, просить сход винести приговора про дозвіл йому залишитись на селі. Коли старшина та писар не згоджувалися, виступила група бідних людей, що були зовсім безземельні або мали по півтори-дві десятини землі, почали „вахально требовать постановления приговора... подстрекая к тому же... толпу“; побили писаря, тоді він написав приговора, деякі підписали „и затем, успокоившись, толпа постепенно разошлась“²⁾, тим часом висланого знов заарештували.

Сходи відкриті, а коли не сприяли які умови, то й закриті, відбувалися, часто об'єднуючи біля себе чи не найреволюційнішу селянську частину стаючи одною з метод до революціонування. Як доносить губернаторові Лубенський справник (31/XII -- 1905 р., № 1011), „по удостоверениям пристава... в селениях преимущественно Волчковской волости собираются по ночам в закрытых помещениях сходки. По ночам же крестьяне выражают своеволие“ (з архіву канцелярії губернатора).

Що до вимог, то перш за все їх можна розбити на дві групи. Перша, що диктувалися життєвими умовами, матеріальним станом

¹⁾ Фонд жандарського управління, сир. 2422.

²⁾ Ibidem, сир. 2423.

селянства; в такому разі селянин сам виявляє свої вимоги, на них настоює й прагне добитися їхнього здійснення. Друга — ті вимоги, що підказувалися селянинові; на них село пристає, але, можна сказати, нічого не робило, щоб здійснити їх. В даному разі активність села на цьому й закінчувалася, як то видно з тих прикладів, що були наведені вище. Головнішими були вимоги що до умов оренди та роботи в поміщицьких економіях. Що до оренди, то досить яскраві приклади були наведені вище. Ще раз слід підкреслити, що вимоги так до оренди, як і до зарплатні майже завжди виступають поруч. Лише в рідких випадках вимоги йдуть „чисті“, пролетарські — що до заробітної платні, як от у вищезгаданій економії Веприцького т-ва Гадацького повіту або в Диканьській волості.

До вимог, що йдуть від незаможницько-пролетарських верств села стосуються вимоги за поліпшення їжі, усунення прикажчика, (як от у цій самій Веприцькій економії або в економії при с. Кононівці на Пирятинщині. Зустрічаються вимоги й що до довжини робочого дня, як ось в економії гр. О'Рурк на Прилуччині, де ставлять вимоги „об установлении рабочего времени с шести часов утра до шести часов вечера“¹⁾). Або в економії Чуйкевича на Золотонощині з сьомої години ранку до заходу сонця²⁾. Цікаві для аналогії вимоги, які ставить селянство що до використання робочої сили та сільсько-господарських машин. Ось в економії при с. Регушівці на Золотонощині „требовали, чтобы машинами и земледельческими орудиями в экономии не работали, так как теперь достаточно есть для этого рабочих рук, а если работы будут производиться, то будут разбивать машины“³⁾. Це в червні 1905 року. Такі погрози селяни здійснюють, напр., у селі Лютенських Будищах на Зіньківщині⁴⁾. В даному разі, як каже проф. Покровський, „в борьбе с паровыми молотилками перед нами Англия начала XIX столетия“⁵⁾. Якщо ж додати ще сюди вила, граблі, коси, а то й кілля, як звичайну середньовічну зброю селянина, що її він у даному разі вживає і в боротьбі з своїм братом — „чужим“ селянином, виганяючи його із „своєї“ економії, або виступаючи з цією зброєю проти влади, військової сили (як от у Журавках на Пирятинщині або Сорочинцях на Миргородщині) це вже „подлинный XVIII век без всякой примеси“⁶⁾.

Крім таких головних вимог, що органічно виходили з матеріальних умов існування селянства, були ще вимоги цілком наносного характеру, хоч вони й відповідали в деякій мірі інтересам селянства —

1) Фонд жандармського управління, спр. 2363.

2) Ibidem, спр. 1089.

3) Ibidem, спр. 436.

4) „Труды В.-Э. Об-ва“.

5) Покровский. „Русская история“, т. IV, стр. 407.

6) Ibidem.

це про скасування інституту поліції та стражників, складання податків і т. інше. Власне, ці вимоги, як вже говорилося вище, актуального характеру в устах селянства не набирали. Вони були йому підказані, і селянство або само висловлює (як от у Нижніх Млинах Полтавського повіту на сході,) або ж висловлюють такі вимоги приїжджі оратори, як це наводилося вище. Але ж, кажемо, селянство не могло активно стати на переведення в життя цієї вимоги, бо воно не дозріло до форм свідомої політичної боротьби. Не вимогами, а в інший спосіб боролось селянство з представниками влади — в першу чергу стражниками урядниками і т. н.

Стражники — ось той інститут, що найбільше викликає до себе ворожого ставлення на селі, як і взагалі чини поліції. Повітова поліцейська влада инколи потрапляє в безвихідне становище.

Як доносить Лубенський справник (з/ХІІ — 1905 р., № 1040) губернаторові, „проезд (пристава) по улицам через селения и хутора сопровождается свистками и гиком. Все эти случаи невозможно предвидеть и пресекать силою стражников. Стражникам сообщилась боязнь, нерешительность... и презрение к ним крестьянского населения, которое не желает нанимать стражникам квартир, отпускать им за деньги продовольствие и фураж для лошадей, даже хлеба отказывает продавать стражникам... Все это... заставляет стражников бросать службу. Как пример враждебного отношения крестьян к стражникам, укажу на следующий случай. При расквартировании десяти конных стражников в районе села Матяшова для объездов этой местности с целью предупреждения ночных насилий поджогов никто решительно из жителей этой округи не желал нанять для стражников квартиры, едва удалось упросить одного козака..., который с большим страхом, боясь мести со стороны крестьян, дал помещение для лошадей и квартиру для стражников. В первую же ночь выхода стражников из усадьбы казака в с. Литвяки, где началась была среди рабочих забастовка и предполагались насилия, сарай козака, в котором помещались лошади стражников, был подожжен“ (з архіву канцелярії губернатора).

Пізніше що-раз частіш трапляються напади на чинів поліції, що в такому разі, як об'єкти руху, ставляться вже поруч із поміщиками. І якщо селянство виступало коли проти поліції або війська, то в революційний час у такому разі тут мав місце завжди якийсь прецедент, що попереджав саму акцію. Ось перед різдвом в окрузі м. Яблунового на Лубенщині розповсюдились чутки, що „во время базарных дней будут беспорядки с целью грабежа местных лавок... Многие крестьяне, мужчины и женщины, являлись на базар с мешками, а некоторые приезжали подводами“. Пристав викликав козаків „я этим предупредил беспорядки“. Селяни, „когда раз'езжался базар, с большим сожалением говорили: „Будем идти домой, сегодня ничего не будет. Становой со стражниками мешают...“ „... На следующий

базарний день опять являлись и с таким же сожалением уходили". Нарешті, на ярмарку 4 січня на стражників напали п'яні й тверезі селяни. Пристав прибув і наказав заарештувати винуватців. З натовпу почулися заперечення: „Теперь свобода слова и неприкосновенность личности, вы не имеете права арестовать“. Так пристав і не зміг заарештувати, а вже коли роз'їздився ярмарок, то до 50 селян напало на стражників; тим прийшлося б дуже погано, коли б і тут не проявилась класова свідомість заможного селянства: „Волостной старшина Г. с людьми-домохозяевами... оказали приставу помощь словом и делом... крича: „Что это такое? Мы, яблоновцы, не желаем бунтов“ (з архіву канцелярії губернатора). Ось у с. Жовніно на Золотонощині стражникам та справникові попадає за те, що останній заступився за євреїв. В листопаді 1905 року група селян з під Кобеляк звільняє в місті декількох осіб, що їх поліція була заарештувала як „открыто пропагандирующих революционные идеи“¹⁾. В с. Сорочинці натовп душ із тисячу в грудні 1905 року вимагав від пристава звільнення заарештованого козака м. Сорочинці. Коли пристав відмовився це зробити, селянство заарештувало його й урядника, як заложників, попереджаючи, що буде тримати доти, доки в Миргороді не звільнять сорочинського козака. Коли ж із Миргорода приїхав помічник справника Барабаш із козаками й запропонував селянам розійтись та видати пристава, „толпа ...около 5.000, вооружившись вилами, косами, граблями и т. п., набросилась на козаков“²⁾. Козаки почали стріляти. Селяни зарубали косами самого помічника справника, і козаки мусили відступити. Між м. Устивицями та Сорочинцями селяни загнали козаків на перекинуті догори зубцями борони, що їх заздалегідь розіслали поперек дороги.

Начальство часто прагнуло ліквідувати справу через умовлення, і це умовлення инколи мало, для справника чи кого иншого, несподіваний прийом, як ось у с. Березоворудському на Пирятинщині, де селяни зустріли справника з „гиком, криками и свистом“. У відповідь на вимоги станового від селян с. Журавки на Пирятинщині видати зачинщиків селяни погрожували становому граблями, косами, вилами, сокирами, „грозя убитъ такового, если он осмелится взять смутьянов“³⁾. На допиті у пристава селянин села Боргівки на Пирятинщині, „вызывающе заложив руки за спину, в присутствии посторонних лиц настоятельно и грубо требовал немедленно допросить его, заявляя, что ему ничего не страшно и что правительство его и всех крестьян зарезало и теперь режет и что ему, имеющему жену и четырех детей, жить невозможно“⁴⁾. З'їзд мирових суддів Полтавського

1) Фонд жандарського управління, спр. 2385.

2) Ibidem, спр. 437.

3) Ibidem, спр. 1044.

4) Ibidem, спр. 2363.

повіту відмінив був постанову волосного сходу села Петрівки. Тоді зібрався другий сход (30/VI 1906 р). На сході ухвалили, що вони не згодні з вироком з'їзду, заарештували старшину, зняли з нього знак і опечатали справи. Тут „посторонних лиц было много“ і сходові запропоновано було готового приговора „об отмене смертной казни и другие требования, обращенные к правительству“ (з архіву губ-прокурора).

Ставлення до поміщиків згодом підчас революції теж змінилося на гірше, і їх (поміщиків) особисто чекала доля земських начальників, урядників і т. инш. представників ворожого табору на селі. Ось скаржиться поміщик Каменський Переяславського повіту до департаменту поліції. „При проезде через село помещики подвергаются оскорблениям, которые иногда доходят до побоев. Так, землевладелец села Глубокого, Писарев, подвергся с женой при проезде через местечко Борисполь побоям“ (з архіву канцелярії губернатора).

Починаючи з 1906 і в 1907 році що-раз збільшується кількість випадків розбродження стражників, урядників, а то навіть і вбивств їх, як от у селі Березоворудці на Миргородщині. Разом траплялися випадки, коли селяни погоджуються на уговори справника, обіцяють бути спокійними й прохають не заарештовувати нікого.

Тимчасом, використовуючи час, знаходяться особи, що збирають гроші „на оборудование капитала, на уничтожение полиции и других властей“, як то було в с. Перерванці на Лубенщині¹⁾.

Тепер слід більше торкнутися учасників руху, як про них говорять архівні дані. Знов же таки виразниками тих бажань, прагнень, до яких ішли селянство на селі, були самі селяни, в переважній кількості своїй незаможні й середняки. В галереї обвинувачених фігурують найчастіш такі, як от селянин, у якого п'ять душ дітей та на трьох братів всього наділу 3 $\frac{1}{2}$ десятини, садиба та корова (спр. 2362²⁾) або садиба, 1 $\frac{1}{2}$ десятини землі, одна ксняка, одна корова, три вівці (спр. 2422). Революційним елементом на селі були також ті селяни, що силою умов, обставин уже спробували сутичок із владою, із владною класою (побували у в'язниці то - що). Вони швидше кидалися в боротьбу, стаючи ватажками. Ось тип, якого нам малює козак с. Вла-сівки Баришівської волости Переяславського повіту, в своєму доносі до губернатора (вересень 1906 р.).

„Крестьянин Соць, неоднократно судившийся и... телесно наказанный. С прошлого года он усиленно занялся революционной деятельностью и подчинил своему влиянию большинство местных крестьян, склонных к неблагоприятным поступкам. Более же благонамеренные окончательно терроризованы. Благодаря таким обстоятельствам Соць... был избран представителем от

¹⁾ Фонд жандарського управління.

²⁾ Ibidem.

классов(ск)ого общества на... экономическое совещание, по возвращению с которого он стал пропагандировать между крестьянами насильственный передел земли, учредительное собрание и пр. ...лично и через своих родных, пропагандируя „поголовщину“...

Благодаря посеянной Соцем смуте жизнь в селе Власовке для мирного населения стоит невыносимой“ (очевидно, бажання та настрої самого автора козака й подібних до нього були далеко не революційні, а якраз „благонамеренные“ та „мирные“) (з архіву канцелярії губернатора). Недарма жандарське управління так характеризує „в обществах крестьян своих местных агитаторов, которые или, не имея своей собственности, посягают на чужое, или же в других каких-либо видах подстрекают крестьян к возмущениям, грабежам“¹⁾ і т. інше. Між цими „местными агитаторами“ ми зустрічаємо так козаків, як і селян, звичайно, некуркулів. Од середняцтва та незаможництва, маючи на увазі характер сільського господарства Полтавщини, цілком природно було ждати виявлення селянських бажань. Тим-то вони й фігурують у судових справах, як „зачинщики“ і т. інш.

Все наносне з міста приходило з елементом, що мав звязки з містом, як от ремісники, колишні військові (переважно унтер-офіцери), різні люди, що взагалі побували в містах на роботі, і нарешті заробітчани. Всі вони зустрічались вище у випадках розгромів то-що. Зупинімось лише на характеристиці останніх, а саме заробітчан. Цю характеристику ми переказуємо за золотоніським справником. Заробітчани виділяються костюмом, поведінкою, „интересуются рабочим вопросом, вообще требования их становятся большими и развязными... грамотность очень развита, интересуются газетами, в особенности в последнее время“. Вони в-осени 1905 року майже не вийшли на заробітки й через це зразу ж на місцях, по селах „стали замечаться требования увеличения заработной платы“²⁾. Заробітчанин звичайний, а тим більше той, що вже побував у робітниках, визначається порівняно більшим запасом свідомости, знань, хоч инколи й сумнівних. Ось у Гербівській волості на Кобеляччині селянин, що працював у Одесі й побував навіть у партії с.-р., висловлює думки, які показують, оскільки встиг він перетравити те, що чув і говорив тепер на людях. На його думку, треба було домагатись, щоб листи йшли без марок, щоб була республіка, щоб всі повірили, що бога немає, він стверджує, що попи наживаються разом і в спілці з урядовцями, на його думку, акцизу не повинно бути, салдатам повинно бути більше утримання, бо це все „так и заграницей“³⁾; далі говорить, що проти народу, який у Петербурзі „просив у царя життя“, цар виставив чеченців. В такій послідовності

1) Фонд жандарського управління, спр. 436.

2) Ibidem спр. 436.

3) Ibidem, спр. 2423.

й з такими обґрунтуваннями висуває ці вимоги згаданий заробітчанин-селянин. Але це випадок, і навіть цього ми, звичайно, в масі не зустрічаємо на селі. Оскільки те, що чулося, було усвідомлене, ілюструється таким випадком: столяр у с. Овраменках на Кон-градщині погрожує з „своей компаніей уничтожить все буржуа и перевероят все; нам не нужно никакой самодержавия, а мы хотим... так, как у Франции“, несподівано закінчує він; а підчас трусу в нього знаходять... дві кадетські відозви та програму цієї ж партії¹⁾.

Для характеристики участі та свідомості колишніх військових із селян на час цієї революції подаю приклад з випадком с. Вільшан на Прилуччині, де запасний унтер-офіцер у розмові підмовляє селян жати урожай економії. Для цього чомусь „нужно собираться в гуртки по пять-десять человек, у меня уже подобрано более 15 человек... Пойдем, братцы... не бойтесь... я все беру на свою ответственность“²⁾ — хвлячись закінчує цей унтер-офіцер. Між військовими загалом не зустрілося навіть такої свідомості, як у тих селян, що побували на заробітках.

Звичайно, могли трапитись поміж селян особи з досить значною свідомістю. Цікавою ілюстрацією до цього може бути лист до полтавського губернатора від селянина-хуторянина з хут. Тужилового Переяславського повіту³⁾.

„1906 года, февраля 2 дня, хут. Тужилов. Ваше высокоблагородие. Господин Губернатор. Покорнейше прошу ваше высокоблагородие Пришлите устав выборным от народа, как вони представ(ників) должны обращаться. Прошу необходимо выслать немедленно.

И прошу обратите внимание что оспа сильно распространялась и многие в зрелые ималые получают смерть. А лечить никому. То прошу обратит внимание и вышлите розездного хвершала, чтобы розежал поселам и просит ваше высокоблагородие устранить с тражников А фершала необходимо нужно.

И просим розяснения как общественные постановление будут отправлять в государственную думу. Прямо уездным выборным или же по почте. Містечко Яготин передачей в хут. Тужилов Студенецькой вол. Переяславського уезда. Трофим Принько. Народ оживает снетерпением нового порядка“.

З цього листа цікава та ініціатива, що її проявив селянин, посилаючи листа до самого губернатора; хоч до деякої міри це виправдується індивідуалізмом селянина-хуторянина. Цікаві обґрунтування права на „хвершала“, а особливо громадська вимога забрати від них „Господ стражників“, цікаве також і чекання „нового порядку“.

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 616.

²⁾ Ibidem, спр. 2363.

³⁾ Орфографію цілком застережено.

Поліція розслідувала й визнала, що цього листа було послано з власної ініціативи селянина, а не громади, і земський начальник доніс (№ 247, 1906 р.), що селянинові „раз'яснено правило виборів в государственную думу и указано на невозможное его желание об удалении полицейской стражи“ (з арх. канцелярії губернатора).

От іще слід згадати про віру на селі в студента, чутки, як ото про 600 „студентов с пушками“, про яких згадає проф. Покровський. На Полтавщині ми теж маємо прикладати до цього. В лютому 1905 р в маєтку графа Капніста Гадяцького повіту селянин каже, що „в настоящем году студенты непременно убьют царя“¹⁾. У травні 1905 року в хут. Горпинки на Кобеляччині йде розмова, що „не далее мая месяца явятся студенты, и мы на случай мобилизации не пойдем на службу“²⁾.

Цікаво виявити ролю жінки - селянки в русі 1905 — 07 року на Полтавщині. Як загальне явище, жінка відограла пасивну ролю в цій революції: бив економію її чоловік, а вона з цікавості підходила раніш за нього до економії і, чекаючи, дивилась, що далі буде, щоб потім можна було ретельніш і „по-халяйському“ відібрати з панського майна, чого треба додому. Але можна дати приклади й до іншої поведінки жіноцтва. Ось у червні 1905 року 500 робітниць-жінок в економії герцога Лейхтенберзького на Пирятинщині вчиняють страйк, вимагаючи добавки до заробітної платні по 10 коп. на день та щоб, крім 500 місцевих дівчат, всіх зайшлих було знято з роботи. Економія пішла на уступки, і ці страйкарі помирились³⁾. У листопаді 1905 року поліція м. Кобеляк заарештовує Олексієнкову Єлизавету, „руководящую революционным движением в Кобелякском уезде... Освобождена того же числа вследствие сопротивления, оказанного толпой“ селян. Те саме слід сказати й про її сестру — Олексієнкову Марію⁴⁾. Ці Олексієнкові, як бачимо, популярні серед селян, як видно з справ прокурора, були дворянки, сиділи потім у березні 1907 року в кременчуцькій в'язниці (згідно з постановою харківської судової палати від 16/XII 1906 р.) за нелегальні видання, що знайшли у них у Кобеляках. У грудні 1905 року в селі Малютинці на Пирятинщині селянки Шमितько та Ткаченкова „подговаривали своих односельчан прогонять с работ в экономии О'Рурк работниц других сел и приводили в действие эти приговоры, находясь во главе своих односельчан“⁵⁾. У с. Диканьці, як було проголошено страйк і скликано збори страйкарів, дівчата-робітниці прибули на збори з граблями — своїм знаряддям до роботи.

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 437.

²⁾ Ibidem, спр. 2362.

³⁾ Ibidem, спр. 467.

⁴⁾ Ibidem, спр. 2385.

⁵⁾ Ibidem, спр. 2363.

З жіноцтва дівчата, як і парубки серед чоловіків, звичайно, були найпередовіші. Ось вони, дівчата й парубки, душ 25, віком від 20 до 27 років, прийшли до економії при с. Регушівці на Золотонощині і „в доволно грубої формі стали требовать принять их на работу, предъявив свои разные незаконные условия“¹⁾ — так освітлює жандарський унтер-офіцер цей випадок.

Цікаво виявити ще ролю селянської молоді, парубоцтва, в цьому русі на Полтавщині.

Молодь швидше схоплювала „веяния времени“, вона менш мала сільного коріння з старим селянським життям. Вона швидше приймалась революційним настроєм, запозичаючи для цього так форми боротьби (страйк), як і пісні, то-що. Молодь швидше пристає до пропозицій агітаторів-революціонерів. Ось на сході в с. Боришполі на Терезаславщині, де виступали соціал-демократи, так „преимущественно молодежь с мнением ораторов согласилась“²⁾. В с. Бреусівці на Кобеляччині група парубків від 19 до 26 років співають у квітні 1907 року на весіллі таких революційних пісень, як от „Наш батюшка-царь обдирает народ“, „Вставай, подымайся, рабочий народ“. Один із учасників був робітником у Катеринославі³⁾. В тому самому місті Боришполі парубок 24 років у чайній (у 1906 році) висловлює такі думки, що треба „не платить податей, не давать в сем году государю рекрут, до помещиков на работу не пойдём, то и та земля будет нашей за дешево...“, „я вообще старался внести смуту в народ“⁴⁾. Того ж 1906 року в економії князя Орбеліяні на Лубенщині парубок уже з місяць як підбивав робітників до повстання та страйку, ходив до батьків дівчат і казав, щоб вони примусили своїх дочок припинити роботу, инакше загрожував повбивати їх та підпалити їхні садиби. Молодь групами з хлопців та дівчат, як от у згаданій вище економії при с. Регушівці на Золотонощині, в 1905 році загрожувє розбити економію „и разогнать силой рабочих“⁵⁾.

Недарма влада так боялася будь-якого скупчення молоді та молодого дорослого селянства. Чергові збори, наприклад, ратників з'єднання (в лютому 1906 року) викликали дуже багато хвилювань у поміщиків, передбачаючи, що в місті молоде селянство стане добрим ґрунтом для революційної пропаганди.

Имея подробные сведения о настроении сельского населения Лубенского уезда, — пишет до губернатора лубенський маршалок, я с величайшим беспокойством ожидаю учебного сбора ратников ополчения в сем 1906 году. Продолжительное бездействие

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 436.

²⁾ Фонд жандарського управління, спр. 2363.

³⁾ Ibidem, спр. 2422.

⁴⁾ Ibidem, спр. 900.

⁵⁾ Ibidem, спр. 436.

¹⁶⁾ Наук. зб. іст. укр. культ.

административної влади, безучастно в течение двух месяцев относившейся к самой разнузданной агитации среди крестьян, создало значительный контингент вполне распропагандированных молодых людей... подвергаясь в городе Лубнах, кроме того, усиленному воздействию еврейского „Бунда“, представители которого даже в их среде окажутся, ратники представляют несомненную опасность“ (з архіву канцелярії губернатора).

Згадування про „Бунд“ у даному разі ніяк не можна віднести на рахунок популярності цієї організації між селянством. Тут, напевно, у маршалка було наївне бажання залякати губернатора чи що.

1907 р. в Нехворощах на Кон - градщині „обнаружено преступное сообщество молодых крестьян“ з 11 осіб¹⁾. І вже, звичайно, що на такі вчинки, як перекинути стіжок у річку багатівві, спалити йому лісу (с. Березоточ на Лубенщині²⁾) або нахвалятися „на ночной грабеж в доме зажиточных жителей хуторов“ (в 1907 році³⁾), пійматись „в самовольствах и насилиях над частновладельцами и их именьями“ (с. Остапівка на Лубенщині³⁾) і багато інших аналогічних випадків — це все швидше за всіх могла й робила селянська молодь.

Її енергія особливо розбуркалась на 1907 рік. На цей час доросле селянство вже втомилося від революції, ставилось до всього недовірливо, з опаскою. Настрій селянства на цей час ілюструє такий випадок у лютому 1907 року, коли виявилось, що в с. Хмариному на Хорольщині приїздив агітатор від „Союзу Руського народу“, роздавав брошури, і в результаті селяни вже ні книжок не брали, ні в члени не писались, „так как не доверились ему... под теперешнее время“⁴⁾.

Переживши момент гострої боротьби, перевівши її відірвано локалізовано, давши цим змогу легко себе подолати, звирившись на час у своїх силах та й у партіях, особах, селянство в масі ще більше замкнулось у собі, перетравлюючи наслідки революції, увібравши в себе, як кажуть, і голову, і руки. А краща частина селянства, найенергійніша, переходила далі на постійну, поглиблену, свідому боротьбу в рямцях організації, запозичивши для цього форму її від пролетаріату. Ось у вересні 1907 року в селі Черно-Лозка на Кон - градщині в вже група селян, що „собираются по ночам на тайные сходки... ведут пропаганду среди крестьян, распространяют запрещенные воззвания“; на чолі їх стоїть тутешній селянин - коваль⁴⁾). В с. Еньгах на Хорольщині заарештовано двох селян, що „ведут агитацию, враждебную вообще владельческому классу“⁵⁾). У листопаді 1907 року

1) Фонд жандарського управління, спр. 2422.

2) Ibidem, спр. 900.

3) Ibidem, спр. 2422.

4) Ibidem, спр. 436.

5) Ibidem, спр. 2423.

в с. Хоружевці на Роменщині заарештовано 26 осіб (віком від 19 до 50 років) „за составление партии, возбуждающей население против помещиков и правительства“¹⁾.

А до того треба сказати, що селянство, очевидно, являлося вдячним ґрунтом, на який швидко, де тільки були до цього сприятливі умови (як от сусідство з робітничими осередками на станціях, заводах), переходив вплив із боку пролетаріату. У Крюкові з - під Кременчука двоє селян, сторожі крюківських військових майстерень, у грудні 1905 року „явились к артиллерийским солдатам, охранявшим эти мастерские по случаю забастовки мастеровых, подговаривали изменить присягу и примкнуть к их партии“²⁾. Траплялося, що й селянин допомагав розповсюдженню нелегальної літератури. Ось як доносить Полтавський товариш прокурора (1/VIII 1906 р., № 343): „В ночь на 22 сего июля крестьянин В. на станции Полтава - Южная дал проходившим солдатам декларацию думской фракции РСДРП“, а селянин села Диканьки Полтавського повіту Г. (30/VI 1905 р.) біля цієї самої станції передає залізничникові - робітникові брошуру „Страйк і бойкот“ та робітничу газету „Соціалъ - демократ“ (з архіву губпрокурора). В с. Талалаївці на Роменщині часто відбувались мітинги таємні сходки і т. инш., в яких брало участь чимало селянства.

Революційні пісні прищеплювались не лише молоді, а й селянській гущі. В економії Лукьяновича на Роменщині в червні 1905 року селяни, робітники економії, з групою інших селян підійшли до двору економії, співаючи різних революційних пісень³⁾. А селяни хуторів Теплого та Холодного, як це згадувалося вище, з піснями приходять у липні 1906 року на цукроварню.

На село вже проходить, стає популярним червоне, як революційний колір: в анонімній записці є така погроза: „Мы все скосям под красный серп, солому скормым красным петухом“⁴⁾. З'являються червоні революційні стяги на селі. У жовтні (1905 року) в Шишаках на Миргородщині на лікарні піднято червоного прапора (правда в даному випадку брали участь також і місцеві дворянин та лікар⁵⁾. В с. Диканьці у травні 1907 р. викинуто червоні стяги з написами: „Долой самодержавие“, „Да здравствует земля и воля“⁶⁾. На 1 травня 1907 року в районі Машівської та Н.-Тагамлицької волостей на Кон-градщині троє молодих селян (19, 20, 21 року) „разбрасывали флаги с надписями революционного содержания: „Земля и воля“, „Земля без выкупа“, „Память погибшим борцам за свободу“. В с. Жуках Полтавського

1) Ibidem, спр. 393.

2) Фонд жандарського управління, спр. 393.

3) Ibidem, спр. 436.

4) Ibidem, спр. 2362.

5) Ibidem, спр. 384.

6) Ibidem, спр. 2422.

Отже, очевидно, що в цій революції так глибоко були зачеплені тільки кращі представники селянства. В масі ж воно розуміло лише до деякої міри економічну боротьбу, ніяких політичних завдань собі не ставлячи. І в даному разі цілком вірним та влучним був би той закид, що його усій масі несвідомого селянства слали автори анонімного підкидного листа в с. Середівці на Прилуччині у вересні 1905 р., коли кажуть, що „мы для вас стараемся, даже лишаемся жизни, чтобы искоренить панов, а вы их поддерживаете, работаете за даром, а себя в нищету приводите“¹⁾.

Підводячи підсумки що до ролі та участі селянства в революції 1905—1907 р. р. на Полтавщині, треба констатувати, що селянська думка в цій революції об'єднувала в собі так багато з думок буржуазної революції XIX віку, як і середньовічних поглядів епохи, можливо, навіть селянських воєн. Загалом рух, як уже відзначалося вище, був цілком неорганізований, переходив у цілковиту обмеженість, і якщо була яка організованість, то в даному разі вона створювалася не руками й думкою селян, а тут уже впливали революційні (на той час) організації, як от с. - р. 1906 року й далі с. - д. 1907 року.

Класової єдності та солідарності між селянством ми безперечно не бачимо, і така єдність якщо й була, то не виходила за межі свого села. Примусово — із-за старої стадної стихійної звички, до руху втягувалися навіть чужі (в класовому розумінні) елементи села. Кваліфікувати рух на цей час на Полтавщині ми можемо, як рух незаможного та середняцького селянства. Ще на цей час диференціація села не набуває виразних активних форм, боротьба з буржуазним елементом на селі не захоплює верстви незаможників та середняків.

Лише з 1907 року яскравіш заглиблюється й прискорюється диференціація на селі. Боротьба, що її село здебільшого зосереджувало на поміщиків, виразно поширюється на куркульський елемент. Обмеженість у домаганнях (лише для себе) призводила до протилежних наслідків: з одного боку, щоб усунути конкуренцію зайшлих робітників, місцеві робітники - селяни загрожували (зайшлим робітникам) смертю, инколи здійснюючи свої погрози; з другого боку, зайшли робітники - селяни в свою чергу штрайкбрехерствують. Довівши до кінця свої домагання або замирившись, село заспокоювалось, обіцяючи в наслідок згоди з паном працювати йому „честно и добросовестно“. Міжселенна конкуренція властива взагалі дрібним власникам: вони переважають на Полтавщині, отож вони надали такого напрямку боротьбі, що виходило й із самої природи їхнього господарства. На Полтавщині боротьба та вимоги, як згадувалося вище, ішли переважно в двох напрямках: що до оренди та заробітної платні. Цього

¹⁾ Фонд жандарського управління, спр. 2363.

треба було якраз незаможникам та середнякам. Їхні місцеві вимоги сиріяли подрібненню руху, на якому в цілому „при всей его экономической революционности лежал отпечаток политической беспомощности“, каже дослідник революції 1905 року¹⁾.

Отже, оскільки селянська диференційована маса ще не усвідомила себе, як класу, вона (маса) не могла й зрозуміти того, що справді, крім розгрому панських садиб, слід скинути й саму панську владу. Добившись інколи часткових успіхів, як поширення оренди, зниження орендної та збільшення заробітної платні і т. вш., задовольнившись уже хоч із цього та заспокоївши певні шари селянства, селянський рух за таких умов мав велику постійну прогалину. Це знесплювало рух селянства і забезпечувало для влади успішність боротьби з ним.

А сама боротьба що-раз ставала більш рішучою: військова сила, руди, військовий стан, розстріли, заслання й інші заходи являються в руках уряду засобом до ліквідації революції в цілому й руху на селі зокрема. Уряд перший очунявся й починає того самого вимагати від своїх низових органів. Від поліції чекають на енергійнішу боротьбу. У вересні 1906 року полтавський губернатор звернувся до поліції з обіжником (№ 2230). В ньому губернатор каже, що від Міністерства Внутрішніх Справ „ставится на вид слабость деятельности уездной полиции в Полтавской губернии в деле водворения порядка на местах в преследования агитаторов“. У своєму обіжникові № 5761 міністерство відзначає „преступную мягкость в деле прекращения беспорядков“. Ця „мягкость“ виявилася в тому, що „применение чинами полиции имеющегося у них оружия, выражается нередко лишь в некоторых выстрелах вверх... Ввиду сего предлагаю вменить в неприменную обязанность чинам полиции и стражи безусловную необходимость действовать при подавлении всяких волнений самыми энергичными мерами при первых же проявлениях... действий угрожающих... , чтобы выстрелы боевыми патронами вверх не производились“, на решті добалакується департамент поліції (з архіву канцелярії губернатора).

Генерал-губернатори, що їх призначалось на окремі навіть повіти (Кременчуччина), приймають „сильную, страшную врагам и людям беззакония власть генерал-губернаторов“, як то каже кременчучківський генерал-губернатор. Він сам признається про наслідки своєї роботи в наказі своєму (від 13 січня 1906 року за № 26):

„В течение истекшего месяца заточены сотни преступников в тюрьме без различия званий, пола и неопределенных; в городе и уезде приходилось прибегать для восстановления порядка

¹⁾ Дубровский. „Труды И. К. П.“, стр. 201.

и спокойствия к воздействию войск... Удалены сотни мастеровых и рабочих... Некоторые из преступников высланы... Буду и далее... беспощаден“.

Обіцяє він за невиконання його вимог, що в собі містять навіть заборону „не сметь и думать“ про будь-які захвати панського майна й наказують „твердо помнить, что всякая частная собственность неприкосновенна, что счастливая жизнь обеспечивается в государствах всех народов строгим соблюдением всех законов и повиновением Придержавным Властям“¹⁾.

На місцях органи влади вже уявляють собі обставини, а також накреслюють засоби боротьби в місцевому масштабі. Обіжник полтавського губернатора (№ 2981, 1/II 1906) так говорить про це :

После роспуска государственной думы революционные организации напрягали все свои усилия создать всеобщую политическую и экономическую забастовку в империи. Но неподготовленность их к этому сложному предпринятию лишила успеха их замысла... В общих чертах план революционеров сводится к тому, чтобы всю энергию пропаганды и агитации направить на крестьянство, поднять его на повсеместные беспорядки, а затем при одновременном устройстве всеобщей забастовки двинуть в действие городской пролетариат и создать таким образом народное вооруженное восстание... Необходимо вести упорную и решительную борьбу с агитацией, направленную на крестьянскую среду. При особенностях деревенского быта сельское население и донныне относится с крайнею осторожностью к каждому новому лицу, появляющемуся в его среде. А потому полиции надлежит удалять пришлых агитаторов из селений тотчас же по их появлению в таковых, в чем ей окажут содействие и сами крестьяне. Если же благодаря неосведомленности или нераспорядительности чинов полиции подобный агитатор успеет проповедью „о земле и воле“ войти в доверие крестьян, то последние станут принимать все меры к сокрытию его, поддадутся влиянию пропаганды и проявят затем насильственные действия в отношении помещиков, а равно и при задержании агитатора...“ (з архіву канцелярії губернатора).

З цього обіжника зайвий раз можна побачити, що на селі вже була контр-революційна частина селянства, на яку поліція могла розраховувати, а з другого боку — і селянство було вдячним ґрунтом для революційного руху. Разом із тим це є добра ілюстрація до того, оскільки все-таки влада й владна класа не хотіла вбачати в революційному селянстві класи, що йшла в революцію не тому лише, що її розагітували, умовили, а тому, що були до цього причини — губернатор вбачав у селянстві масу, що, судячи з усього, мала всі дані до того, щоб бути слухняною.

¹⁾ „Аграрное движение в России“, 1908, стр. 352.

Але не це все сприяло цілковитій ліквідації руху: визвольна боротьба селянства тісно звязана з боротьбою пролетаріату в революції, хоч селянство є окрема класа.

Своїми ж силами перевести революцію (вже хоча б із-за своєї розпоршености) селянство не могло: його успіх в даному разі був тісно звязаний з успіхом пролетаріату в революційній боротьбі. А робітнича революція понесла поразку і це зіграло чи не головну роль в ліквідації селянського руху. Революційна селянська маса в інших класах підтримки знайти не могла, і рух у цілому завмирає. Але, як і до революції, селянський рух після неї (революції) не тухне, а жевріє.

Буржуазну революцію 1905 — 1907 р.р. не було цілком завершено. Який же був результат цієї революції для села? Розглядати лише для Полтавщини це питання ми не можемо. „Селянство,— писав Ленін,— вступило в революцію незрівняно менш свідомим, ніж ліберальна буржуазія, з одного боку, і соціалістичний пролетаріат — з другого. Тому селянство найбільше винесло з революції тяжких, але корисних розчарувань, найбільше гіркого, але спасенного досвіду. Ціаком природна річ, що воно переварює цей досвід особливо важко і особливо повільно“¹⁾. Селянство кинулося в цю революцію дитиною, а на 1907 рік вийшло дорослим, готуючись у майбутньому рішучому Жовтні взяти на себе роль спільника пролетаріату. І як у пролетаріата „начерно“ склалася ідеологія в цій революції, так і в селянства поглиблювався далі процес революціонізації, класової диференціації, а разом розгорялися та загострювалися класові антагонізми на самому селі, форсируючи формування і в цій боротьбі революційного незаможництва та середняцтва для майбутньої революції. Це сталося можливим тільки після 1905 року, бо до революції яскравого прояву соціальної диференціації ще й неможливо було бачити, бо ж розвиток продукційних сил, як згадувалося вище, стримувався напівкрепачькими виробничими відносинами, а там, „где нет развития производительных сил — там нет места и социальной дифференциации“²⁾. Розчистивши в деякій мірі виробничі відносини, революція дала можливість надалі розвиватись швидшим темпом капіталізації господарства та диференціації села.

Ця революція безперечно була одним із етапів у піднесенні свідомости селянства, і тим більш ціннішою стає вона, коли згадати роль та участь селянства в революції буржуазній 1917 року та соціалістичній 1918 — 20 р.р. на Україні: в рішучій допомозі пролетаріатові в його боротьбі за перетворення буржуазної революції в пролетарську, селянство не зрадило³⁾.

¹⁾ Андр. Річицький, стор. 46.

²⁾ Троцький Л., „1905 год“, стр. 40.

³⁾ З доповіді, зачитаної на засіданні Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури 4, III 1925.

A. KOSATCHENKO

The peasants in the revolution of 1905-07 in the Poltava province

(Upon the materials of Archives of the Gendarmes' Establishment, Procuror of the Province
and the Chancellery of the Mayor of Poltava province)

1. The part and the role of the peasants in the revolution of 1905—7 in Ukraina is not enough known; Poltava province is populated principally by peasantry; that is why the study of this question on such a land—scale gives much in understanding the part of ukrainian peasants in that revolution.

2. That revolution in general arose after those social-economical contradictions, which particularly became acute at the end of XIX and the beginning of XX century and roused the peasantry to revolt in 1905—7.

3. In Poltava province the peasants' agitations began in the spring of 1905; in October of that year they reached the greatest oscillation and then diminished towards winter, in order to burst into new flame the following spring till the autumn 1906, diminishing again for the winter and to attain the rest in the first half of 1907, after which the reaction celebrated its entire victory.

4. The agitation in the country took different forms, from devastations, and fires, to the strikes of agricultural labourers. The greatest demands were for the increase of rent funds, the lowering of prices for the ground, and an increase of the wages.

5. Chiefly, especially from October 1905, the agitation was carried on against the great land—owners in general and not only against the gentry. It shows that the class-struggle developed dragging in the country middle class etc. Towards the end of the revolution the country reached a considerable class consciousness, and partly succeeded in carrying the class—struggle into the villages.

In the revolution of 1905—7 in Poltava province the revolutionized part of the peasantry were the middle class peasants and the poor; the reach peasants who were not very numerous, already at the beginning of the revolution restrained or passed over to the part of contra revolution. It was the particularity of Poltava province in the time of that

revolution and it depended upon the prevailing of the middle and poor peasants in this province.

6. The revolution in the villages was quelled when the government conquered the revolution in the towns; besides it was easier to conquer the peasants owing to their lack, of organization. But the revolution brought great changes among the peasants:— the beginnings of the revolutionary organizations were brought into the villages, the peasantry in general were revolutionized, especially the young generation. This revolution was a necessary step in the development of the class consciousness in the country.

7. In the revolution 1917—1920 in Ukraina the peasantry of Poltava province passed its examination successfully in its union with the revolutionary proletariat after the experience of the revolution of 1905.

ЗМІСТ

	Стор.
М. — До історії козаччини 1812 року	5
— До характеристики експлуатації покращеного селянства	47
— До історії форми боротьби селян за визволення	63
Старинова, О. — Нариси з історії військових поселень на Україні 93	93
— Селянський рух на Слобідській Україні у зв'язку з реформою 155	155
— До історії революції 1905—1907 р. р. на Полтавщині 183	183

CONTENTS

M. — To the history of ukrainian cossacks in 1812	5
— The characteristic of the slave peasants	47
— To the history of the forms of peasants' struggle for their freedom	63
Starinova, O. — Sketches from the history of military colonies in Ukraine 93	93
— The peasants' movement in the Charkov province in connection with 155	155
— The peasants in the revolution of 1905 -- 07 in Poltava province 183	183

ЗМІСТ

	Стор.
Свіденський, М. — До історії козаччини 1812 року	5
Дяков, Г. — До характеристики експлоатації покрещаченого селянства	47
Назарець, О. — До історії форм боротьби селян за визволення	63
Багалій-Татарнова, О. — Нариси з історії військових поселень на Україні	93
Тихонов, М. — Селянський рух на Слобідській Україні у звязку з реформою 19 лютого року 1861	155
Козаченко, Ант. — Нариси з історії революції 1905 — 1907 р. р. на Полтавщині	183

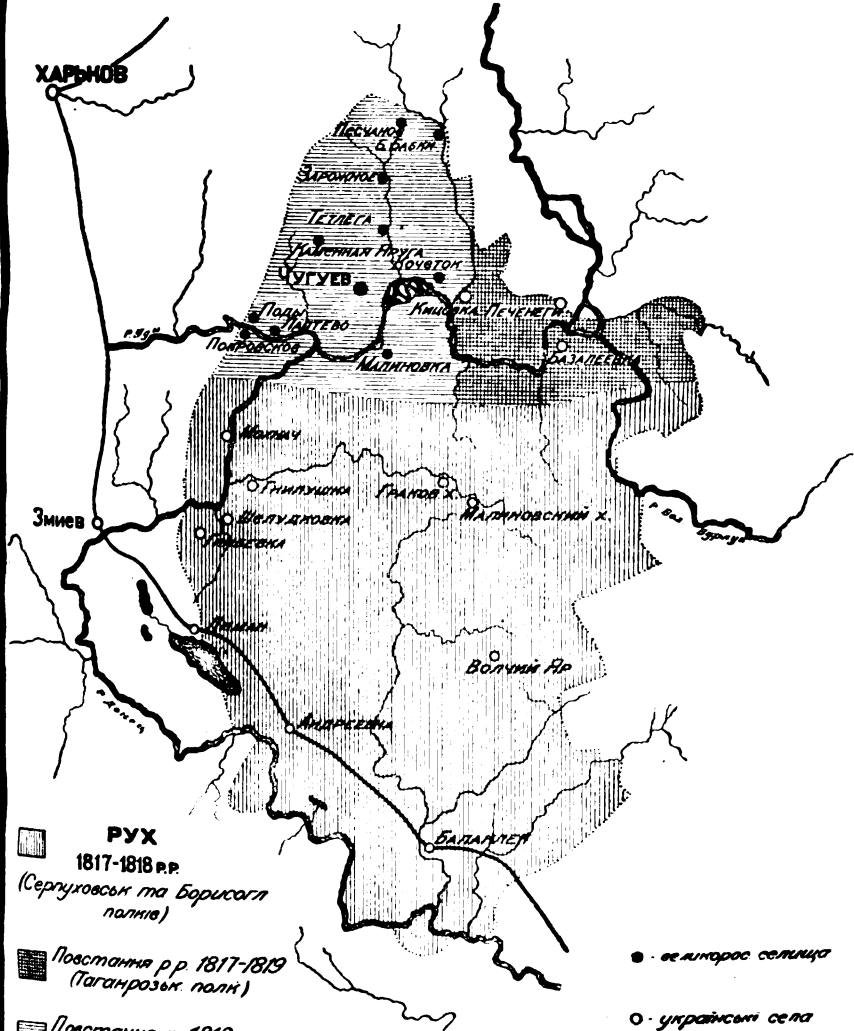
CONTENTS

Svidzinsky, M. — To the history of ukrainian cossacks in 1812	5
Djakov. — The characteristic of the slave peasants	47
Nazaretz. — To the history of the forms of peasants' struggle for their freedom	63
Bagalii-Tatarinova. — Scetchs from the history of military colonies in Ukraina	93
Tihonov. — The peasants' movement in the Charkov province in connection with the reform of 19 - th February 1861	155
Kozachenko Ant. — The peasants in the revolution of 1905 -- 07 in Poltava province	183

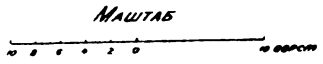
Округ военного поселения 2^а УЛАНСКОЙ ДИВИЗИИ в Слободско-Украинской Губернии

- **РУХ**
1817-1818 р.р.
(Серпуховск та Борисогл палк)
- Повстання р.р. 1817-1819
(Таганрозк палк)
- Повстання р. 1819
Чугуївської округи

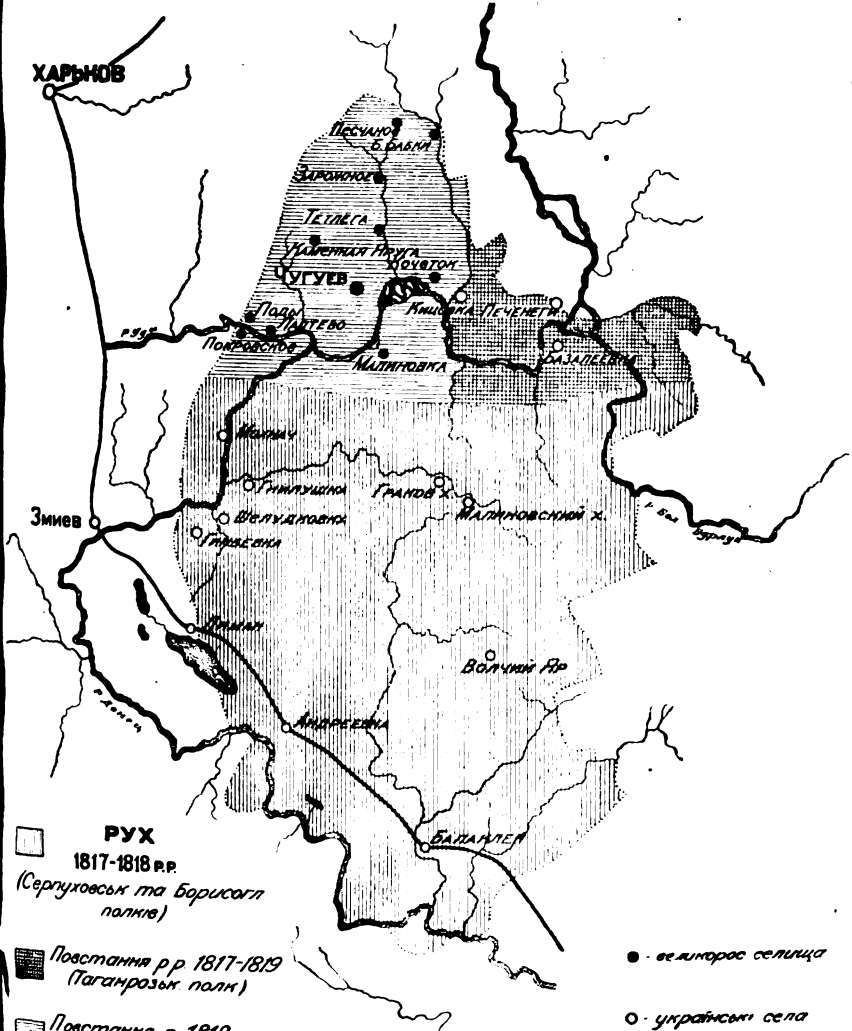
- - великорос селища
- - українські села

Военн. уч. Арх. Гл. Штаба Отг. III № 647
(Копія)

Округ военного поселения
2^я УЛАНСКОЙ ДИВИЗИИ
в Слободско-Украинской Губернии

ХАРЬКОВ

Змиев

РУХ
1817-1818 р.р.
(Серпуховськ та Борисогл
палля)

Повстання р.р 1817-1819
(Погомрозьк палля)

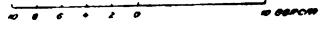
Повстання р. 1819
Чугуївський округи

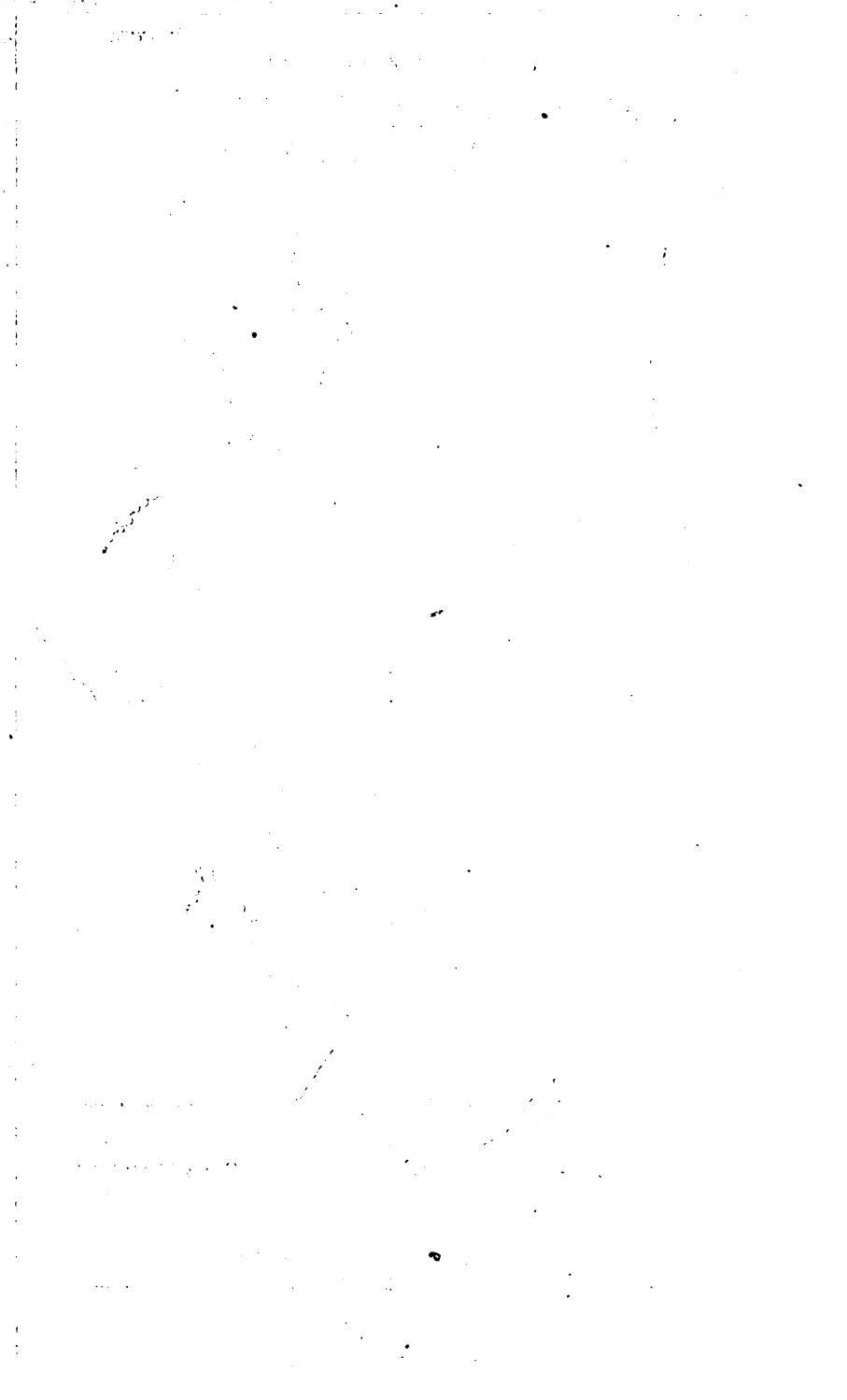
● великорос селища

○ українські села

Воєнн. уч. Арх. Гл. Штаба Отг. III № 647
(Копія)

МАШТАБ

U. S. S. R.
THE PEOPLES COMMISSARIATE OF PUBLIC INSTRUCTION
DEPARTMENT OF THE SCIENTIFIC ESTABLISHMENTS

У. С. Р. Р.
ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

SCIENTIFIC MAGAZINE
OF THE SCIENTIFIC CHAIR
OF UKRAINIAN HISTORY

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

№ 6

№ 6

*DEDICATED TO ACADEMIC D. BAGALEY
FOR THE 50 YEARS OF HIS SCIENTIFIC WORK*

*ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ КЕРОВНИКОВІ КАТЕДРИ
АКАД. Д. І. БАГАЛІЄВІ З НАГОДИ 50-РІЧЧЯ
ЙОГО НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ*

UKRAINIAN STATE EDITION
1927

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

У. С. Р. Р.
НАРОДНІЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

№ 6

*ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ КЕРОВНИКОВІ КАТЕДРИ
АКАД. Д. І. БАГАЛІЄВІ З НАГОДИ 50-РІЧЧЯ
ЙОГО НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ*

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

U. S. S. R.
THE PEOPLES COMMISSARIATE OF PUBLIC INSTRUCTION
DEPARTMENT OF THE SCIENTIFIC ESTABLISHMENTS

SCIENTIFIC MAGAZINE
OF THE SCIENTIFIC CHAIR
OF UKRAINIAN HISTORY

№ 6

*DEDICATED TO ACADEMIC D. BAGALEV
FOR THE 50 YEARS OF HIS SCIENTIFIC WORK*

UKRAINIAN STATE EDITION
1927

У. С. Р. Р.
НАРОДНІЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

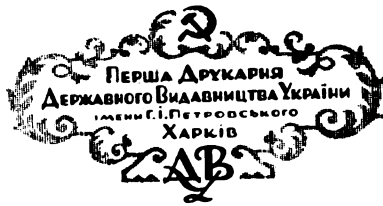

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

№ 6

*ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ КЕРОВНИКОВІ КАТЕДРИ
АКАД. Д. І. БАГАЛІЄВІ З НАГОДИ 50-РІЧЧЯ
ЙОГО НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ*

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Сидять: кер. катедри акад. **Д. І. Багалій** (в центрі), праворуч від нього кер. секції російської історії проф. **В. І. Веретеннік**, далі кер.-етнологічно-краєзнавчої секції проф. **О. В. Встухів** і науковий співробітник **О. Д. Багалій-Татарикова**; ліворуч — дійсний член **В. О. Баранівський**, наук. співробітник **О. Г. Водолажченко** й дійсний член **Н. Ю. Мірза-Авакянц**.
 Стоять: аспірантка **Н. В. Суворцова**, наук. співробітник **А. П. Ковалівський**, аспірант **Севаст'янов**, аспірант **А. І. Козаченко**, аспірант **О. Наварець**, науковий співробітник **М. В. Горбана**, аспірант **М. М. Тіхонов**.
 Відсутні: кер. секції історії українського права проф. **М. О. Максименко**, дійсний член **Є. М. Іванов**, науковий співробітник: **В. О. Романовський**, **Є. Г. Шмакєвич**, **П. Г. Ковалевський**, **Р. С. Данковська**, **І. Ф. Єрощів**, аспіранти: **Д. Солоней**, **М. Сіях**, **Лещицький** і **М. Редін**.

Вельмишановний

Дмитре Івановичу!

Харківська катедра історії української культури присвячує цього збірника праць Вам на знак своєї великої пошани та подяки за Ваше повсякчасне керівництво.

Від початку організації катедри Ви, вельмишановний Дмитре Івановичу, твердою, вмілою рукою вели її. Ви всіх сил докладали, щоб улюбому Вам Харкові, теперішній столиці Радянської України, що вивченню її історії Ви віддали стільки часу та сил, створити ще одне вогнище української культури.

Вашими заходами, Вашою енергією катедра стала на певний шлях розвитку й поширення своєї діяльності.

У знаменний для Вас день, на 50-річчя Вашої невтомної наукової діяльності, катедра вітає Вас — свого організатора й керівника, дякує Вам за Вашу працю та сподівається, що ще довгі й довгі роки під Вашим проводом члени катедри працюватимуть на користь української науки, що Ваші нові праці впишуть нові видатні сторінки в українській історіографії.

У цьому збірнику, крім членів катедри історії української культури, взяли участь на знак своєї пошани до Вас і наукові робітники інших споріднених кафедр, і робітники, що раніш працювали при нашій кафедрі.

Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века

(ЛИЧНЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ)

Многим известно, что Дмитрий Иванович Багалея — питомец Киевского университета, ученик В. Б. Антоновича, но, вероятно, лишь немногие знают, что он, будучи на первом курсе и вынужденный на время покинуть Киев, в весеннем полугодии 1877 года состоял студентом Харьковского университета.

Тогда, пятьдесят лет тому назад, я, в то время студент-первокурсник, впервые с ним встретился. Вместе, помнится, подходили мы экзаменоваться у А. А. Потемби и у профессора философии Ф. А. Зеленогорского... По окончании экзаменов с первого курса на второй, Дмитрий Иванович возвратился в Киев. В феврале 1883 года он был избран доцентом русской истории в Харьковском университете, и с тех пор его имя стало неразрывно связанным с этим университетом и с общественной жизнью гор. Харькова.

Здесь я хотел бы поделиться своими воспоминаниями о Харьковском университете того времени, когда мы были студентами и когда Дмитрий Иванович вступил в среду харьковских профессоров¹⁾.

Своим внешним видом Харьковский университет того времени далеко не походил на „храм науки“. За исключением акушерской клиники, имевшей наемное помещение в другой части города, весь он, со своими остальными клиниками, кабинетами, аудиториями, библиотекой, канцеляриями, ютился в старых, невзрачных зданиях, на небольшом пространстве, по обе стороны Университетской улицы, между двумя площадями: бывш. Соборной и Павловской. Прежде всего бросалась в глаза чрезвычайная в нем теснота. Один знатный путешественник, проездом через Харьков осматривавший университет через несколько лет после его основания, высказывал предположение, что „университет помещен в генерал-губернаторском доме, чаютельно на время, потому что он не довольно для сей цели обширен“²⁾. И действительно, университет находился во „временном помещении“, но это временное помещение превратилось для него в постоянное. В. А. Жуковский, видевший Харьковский университет в 1837 г., в своем дневнике так формулирует свое впечатление: „в университете — бедность и теснота“. Бедность и теснота — это был хронический недуг нашего университета. В его распоряжении „не находилось ни одного угла, на счет которого он мог бы расширить хотя бы и одну аудиторию“. Лучшее в нем помещение

¹⁾ Ср. мою статью „Образы прошлого“ в „Анналах“. II (1923), стр. 235.

²⁾ Д. И. Багалея. Опыт истории Харьковского Университета, I, 477.

занято было квартирой попечителя учебного округа. Долго, — и до самого 1906 года тщетно, — хлопотал университет о предоставлении ему для его нужд этого помещения. Один попечитель (генерал Максимовский) в начале 80-х годов в ответ на такие хлопоты предлагал совету перенести музей изящных искусств частью в актовый зал, а большею частью в сарай и на чердак, на что совет, конечно, не согласился.

Но теснота и это сосредоточие университета в одном месте имели и свою хорошую сторону. Чтение всех лекций, кроме клинических, происходило в одном и том же старом корпусе, где расположены были аудитории. В коридоре теснились студенты всех факультетов; в профессорской сходились представители разнообразных специальностей. Как между студентами разных факультетов, так и между профессорами было больше общения, нежели впоследствии; слушателям одного факультета легче и удобнее было посещать лекции других факультетов. А из тесных аудиторий и клиник Харьковского университета нередко выходили хорошие специалисты и крупные ученые. В виде примера можно назвать имена Остроградского, Н. И. Костомарова, И. И. Мечникова, В. В. Заленского, Максима Ковалевского. Из среды же студентов Харьковского университета вышли такие его профессора, как В. А. Стеклов на физико-математическом факультете (впоследствии академик и вице-президент Академии Наук СССР), профессор международного права Д. И. Каченовский на юридическом, имевший связи с крупными представителями ученого и политического мира Западной Европы, являвшийся в университете главкою либерального западничества, непримиримый враг милитаризма; как И. И. Срезневский и А. А. Потебня на нашем, Л. Л. Гиршман на медицинском факультете. О двух последних именах едва ли надо распространяться: они еще памятливы современному поколению.

О профессорах не историках, бывших на нашем факультете в мои студенческие годы, в том числе и о А. А. Потебне, я уже говорил в другом месте¹⁾ и теперь не буду повторять сказанного. Я останавливаюсь здесь преимущественно на историках или представителях научных дисциплин, близких к истории.

Профессора-специалиста по русской истории в Харьковском университете в мои студенческие годы не было; кафедра оставалась вакантной в течение почти восьми лет, после перехода в 1875 г. проф. Н. Я. Аристова в Нежинский историко-филологический институт и до избрания в доценты Д. И. Багалая в 1883 г. Факт странный, и я объяснить его в точности не умею. Знаю, что готовившийся к профессуре по русской истории Ильинский умер как раз в то время, когда уже готов был к магистерскому экзамену; что велась, кажется, переписка с Н. И. Костомаровым и В. И. Семевским, но к чему не приведшие; что ждали, пока подготовится оставленный при университете П. Н. Буцинский, потом и занявший кафедру вместе с Д. И. Багалеем. В течение же восьми лет русскую историю преподавали историки всеобщие: до моего поступления в университет М. Н. Петров читал специальный курс о Петре Великом; при нас русскую историю читал Василий Карлович Надлер, бывший деканом нашего факультета.

Медленной походкой в аудиторию входит профессор, на вид лет под сорок, среднего роста, коренастый, с красноватым лицом, носящим

¹⁾ „Анналы“, II (1923), стр. 239 сл.

повидимому, следы рожистого воспаления, с бородой, со взглядом несколько исподлобья. Это был В. К. Надлер. Он начинает лекцию и скоро увлекает нас своею легкою, свободною, плавною речью, без записок или каких-либо конспектов. Известно, какое значение внешней стороны изложения придают студенты-новички. Кончилась лекция, и мы между собою говорим: „Хорошо подготовился профессор Надлер к своей первой лекции; послушаем, как он будет читать дальше, вероятно — по запискам“. Но мы ошиблись: и последующие свои лекции В. К. Надлер читал так же, как и первую. Он обладал огромною памятью; никаких записок или конспектов не составлял, никаких выписок не делал даже тогда, когда писал какую-нибудь большую работу. Обыкновенно он прочитывал материалы, которыми ему приходилось пользоваться, и затем принимался по памяти писать, изредка наводя справки в книгах, которыми бывал обложен. Он являлся полным хозяином своего материала. С удивительной памятью В. К. Надлер соединял редкий дар слова. Речь его была всегда проста, свободна и плавна; он обладал свою мысль в легкую, доступную форму.

Это был историк-повествователь по преимуществу, — по преимуществу, но не исключительно: В. К. Надлер останавливался и на различных теориях или спорных в науке вопросах, на разборе их. В мое время на нашем факультете исторических семинаров еще не было, практические занятия не велись. Такие занятия — по Monumenta Germaniae — В. К. Надлер стал вести потом, по окончании нами курса, и я знаю, что участвовавшие в них студенты проявляли большой интерес к ним; шли эти занятия весьма оживленно, и между участниками возникали горячие прения по поводу того или другого вопроса. Для нас же лекции В. К. Надлера, в особенности специальные курсы, которые он читал по всеобщей истории, до некоторой степени заменяли практические занятия. Разбирая различные мнения, приводя доказательства pro и contra, делая выводы из приводимых данных, В. К. Надлер знакомил нас с приемами, методами исследования.

Русскую историю он читал подробно, обстоятельно и в первый год успел довести изложение только до татарского ига. Второй год был посвящен главным образом возвышению Москвы. Всеобщую историю у В. К. Надлера я слушал на третьем и четвертом курсе, на третьем — историю Византии, на четвертом — историю крестовых походов. Тот и другой курс был большой, подробный: „История крестовых походов“ занимала, например, около 1200 литографированных страниц (оба курса литографировались; мы в числе трех или четырех человек записывали за Надлером по очереди; записывать за ним было легко). Но вследствие легкости изложения лекции эти усваивались без особого труда, и экзамен у В. К. Надлера не был страшен; Надлер экзаменовал добродушно. Историю Византии он довел лишь до XIII столетия, подробно останавливаясь на внешней политической стороне ее: культуре, за недостатком времени, посвятил лишь заключительный краткий очерк. Вообще в лекциях В. К. Надлера преобладало изложение событий, войн, фактов внешней политической истории. Кроме названных курсов, им в другие годы читались начало средних веков, история арабов, иногда римская история, география, но преимущественно — история Германской империи (большею частью до XIII стол.), при чем курс этот разделялся на несколько лет и главным пособием для Надлера здесь служил, конечно, В. Гизебрехт — „Geschichte der deutschen Kaiserzeit“, которую он иногда приносил с собой и на лекции.

В. К. Надлер был специалистом преимущественно по истории средних веков. Лучший его труд — диссертация на степень доктора философии Адальберте Бременском — правителе Германии в молодые годы Генриха IV (1867). Перед тем Надлер в Харькове встречал противоборствующую оппозицию католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV в., вышедшую года за три до докторской, он защитил ее в Петербургском университете. Выборы его в доценты сопровождались ожесточенной борьбой в совете между двумя противниками — Каченовским, представителем либерального западничества, и Петром Лавровским, настроенным консервативно и отчасти склонявшимся к славянофильству. Первый упрекал своих противников в nepoтизме (В. К. Надлер в первый раз был женат на родственнице Лавровских). Но потом в особенности после защиты докторской диссертации, положение В. К. Надлера в Харькове упрочилось, и он в течение целых 15 лет был бессменным деканом нашего факультета, до самого перехода в Одессу, сначала по избранию, а потом, с введением устава 1884 г., по назначению. Впоследствии, уже по окончании мною университетского курса, В. К. Надлер стал все более и более переходить от средних веков к истории новейшей и от курсов специальных к курсам общим и кратким. Поводом к его занятиям новейшей историей послужило между прочим появление мемуаров Меттерниха, на основании которых В. К. Надлер написал книгу: „Меттерних и европейская реакция“ (1882). Для политических его взглядов весьма характерно предисловие к этой книге¹⁾. За „Меттернихом“ вскоре последовал большой пятитомный труд: „Александр I и идея Священного Союза“, очень нравившийся читателям из круга так называемых „любителей истории“. Труд этому вредила тенденциозная точка зрения, ясно и резко проводившая в нем провиденциализм. Публичные лекции, которые В. К. Надлер читал довольно часто и при том целыми сериями, посвящались обыкновенно истории XIX стол. В одной из таких серий он, помнится, отвел много места моменту, который мало знаком нашей публике — истории междоусобной борьбы северных и южных Американских Штатов из-за отмены невольничества негров.

Уроженец Харькова, питомец Харьковского университета, много лет бывший в нем профессором и деканом историко-филологического факультета, В. К. Надлер в 1891 г. покинул родной город вследствие тяжелых личных переживаний и семейных обстоятельств и переехал в Одессу, где тоже получил не только профессуру, но и место декана. Прожил он там недолго: несмотря на видимо крепкое сложение, умер в 1894 г., всего 54 лет от роду, после долгой, тяжелой болезни легких.

Одним из нас лекции В. К. Надлера чрезвычайно нравились, другие находили отсутствие в них историко-философской стороны, „обобщений“, которыми обыкновенно особенно увлекаются молодые студенты, недостаточное внимание к учреждениям, идеям, состоянию общества, не говоря уже о социально-экономической стороне, которая вообще тогда еще редко выдвигалась, находили слишком большое

¹⁾ Уже он главнейшую, стоящую на очереди задачу времени видел в решении социального вопроса. По его мнению, только государство, сильная государственная власть может осуществить это решение; „бумажные конституции“ не упрочили действительной свободы, не исцелили и сотой доли социальных недугов; „либерализм тождествен массе с социальным гнетом и экономической эксплуатацией“; его обаяние исчезло, как обнаружилась его неразрывная связь с господством капитала.

преобладание внешних фактов, внешней истории, элемента повествовательного и отдавали предпочтение лекциям проф. М. Н. Петрова.

От прежних студентов я не раз слышал, каким блестящим лектором был Михаил Назарович Петров, какие художественные картины прошлого рисовал он в своих лекциях. В мое время М. Н. Петров был уже не тот: это был пожилой человек, лет 50 — 55, лишившийся одного глаза и плохо видевший другим. Читал он нам большей частью на память, стараясь придерживаться буквально текста своих записок, которые он выдавал нам для литографирования, и если какое-либо слово пропускал, то затем, заметив это, вновь повторял всю фразу, но уже со вставкой пропущенного им сначала слова. Иногда же читал он прямо по тетрадке, прибегая к помощи лупы. Тем не менее, лекции М. Н. Петрова нравились и нам своим сжатым языком, прекрасной литературной формой, а главное тем, что он выдвигал не столько самые факты, сколько их смысл и связь, причины и следствия, стараясь представить, употребляя его выражение, „механизм исторического движения“. М. Н. Петров был историк-художник. На историю он смотрел, по его собственным словам, как „на научное и вместе с тем художественное изложение прошедшей жизни человеческого рода“, ее задачу он видел „в художественно верном воспроизведении прошлого“, а практическую пользу в том, что „она учит нас жить на свете сознательно“, т. е. понимать, откуда и как произошли явления окружающей нас общественной жизни и отчего эта жизнь именно такая, какою мы ее видим теперь. „Долг историка“, по его мнению, „в конце концов все-таки состоит в том, чтобы не столько судить и осуждать, сколько уразумевать явления былой общественной жизни“. Воззрения М. Н. Петрова на историю особенно обнаруживаются в чрезвычайно живо написанной им статье „Историческая подготовка“, появившейся в только что возникшей тогда в Харькове газете „Южный Край“ (1880 г.). В ней Петров говорит об отсутствии в обществе политического воспитания, исторической подготовки; да такой подготовки массе не откуда и приобрести; ее не могут дать существующие исторические учебники, и Петров остроумно критикует в насмешливой форме самый тогда распространенный учебник Иловайского, показывая, как не следует излагать историю, и затем, в виде примера, дает конспект настоящей истории Англии и Пруссии, какою она должна быть по его мнению. Художественный талант М. Н. Петрова обнаруживается главным образом в его „Очерках из всемирной истории“, которые в свое время являлись одною из любимых книг в кругу преподавателей и учеников старших классов гимназии и выдержали несколько изданий. И у других он любил мастерское изложение, яркие характеристики. Помню, в какой восторг привела его пробная лекция будущего историка Запорожья Д. И. Эварницкого (на звание учителя гимназии), сумевшего живо и ярко обрисовать личность Федора Ивановича. Книга М. Н. Петрова „Новейшая национальная историография Германии, Англии и Франции“, вышедшая еще в начале 60-х годов и послужившая ему докторскою диссертациею, которую он защищал в Москве, явилась, и до сих пор остается, единственным в своем роде на русском языке обзором главнейших исторических литератур Западной Европы, дающим характеристику историков и движения исторической науки до конца 50-х годов прошлого века. В литературе, особенно в исторической, М. Н. Петров видит выражение господствующих настроений века и наций, ибо, по его словам, „дух, творящий историю и объясняющий ею созданные явления один и тот же: во взглядах на эти явления и в их оценке

более, чем где-нибудь, заметны направления общества, его желания, цели и идеалы⁴.

В пору своего расцвета М. Н. Петров читал большею частью среднюю и новую историю. Под конец своей жизни он стал особенно интересоваться историей древнего Востока, — областью, в которой совершались такие поразительные открытия. Нам М. Н. Петров читал всю всеобщую историю во всех ее отделах. На первом курсе мы слушали у М. Н. Петрова древнюю историю, которой он преподносил „Пропедевтику“ — коротенький очерк развития исторической науки и взглядов на ее, ее предмет и задачи. На втором курсе он читал нам, вместе с юристами, среднюю историю (всю), а на третьем и четвертом, тоже совместно с юристами, — новую: один год реформационную эпоху, другой — век Людовика XIV и XVIII стол. Лекции эти по смерти М. Н. Петрова были изданы, на основании литографированного текста и собственноручных записок профессора, и снабжены библиографическими указаниями, при чем обработку древней истории взял на себя А. Н. Деревницкий, в то время приват-доцент Харьковского университета, средней, равно, как и главную редакцию, — В. К. Надлер, а я — новой. Лекции имели успех и несколько раз переиздавались, были в большом ходу не только в нашем университете, но и в некоторых других высших учебных заведениях и на основании отзыва академика В. Г. Васильевского удостоены полной премии Петра Великого „в виду неоспоримых важных достоинств этих лекций“, как гласит определение Ученого Комитета. Надо заметить, что лекции Петрова в нашей обработке были представлены на соискание премии не нами и не дочерью покойного профессора, а В. Г. Васильевским, без нашего согласия и даже ведома, что сделал он это, не предупредив нас. Будучи заранее уверен в успехе. Самой слабой в них частью была история средних веков, и я при обсуждении вопроса об их издании высказывался против напечатания древней и средней истории и стоял за опубликование лишь новой. Обработывая курс М. Н. Петрова для печати, разбирая его бумаги, я нередко дивился тому, как при скудости находившегося в его распоряжении материала он умел угадывать истину...

К М. Н. Петрову мы относились с большим уважением. Он держал себя с нами всегда ровно, но с достоинством, с тактом и никогда не популярничал; экзаменовал обстоятельно, ответов требовал вдумчивых, и у него по общему, сравнительно небольшому курсу, труднее было выдержать экзамен, нежели по обширному специальному курсу у В. К. Надлера.

М. Н. Петров был человек даровитый и широко образованный. Но он не дал всего того, что мог дать при своей даровитости; в молодости, красавец собою, он, говорят, много времени уделял обществу; в пожилом возрасте слабость зрения мешала ему усиленно работать.

⁴ Даровитость его бросалась в глаза, когда он еще был студентом. Благодаря окончив курс, он стал готовиться к магистерскому экзамену. На полях бумаги, полученной от министра с выражением согласия его на оставление Петрова при университете, найдется любопытная заметка карандашом, сделанная рукою Кокошкина, тогдашнего Марековского генерал-губернатора и вместе с тем попечителя учебного округа: „Каждому Петров имеет большое состояние (если не ошибаюсь). Спросить г. инспектора, тот ли это Петров, который имеет конский завод и торгует в Харькове лошадьми“. Но оказалось, что М. Н. Петров лошадьми не торговал, а Кокошкин смешал его со студентом перского курса Петровским, отец которого имел конский завод.

В 1887 г. М. Н. Петров вышел в отставку, а в январе следующего года скоропостижно скончался.

Славяноведение, в частности историю славян, нам преподавал Марин Степанович Дринов. Болгарин родом, питомец Московского университета, член всех славянских академий и член - корреспондент Петербургской Академии Наук, М. С. Дринов, по верному замечанию своего соотечественника проф. Златарского¹⁾, представлял собою целую энциклопедию по славяноведению, являясь выдающимся специалистом в одно и то же время как в области славянских языков, так и в области истории славян, — редкое сочетание языковеда и историка. Особенно, однако, выдаются его исторические труды, например, его «Очерк истории Болгарской церкви», произведение его молодости на болгарском языке, и докторская диссертация: «Южные славяне и Византия в X в.» (1876), о которой тот же Златарский говорит, что она составила эпоху в научной разработке истории южных славян и вообще в славянской истории, внося новое освещение и новое объяснение фактов... А. Н. Пыпин еще в 70-х годах назвал М. С. Дринова «важнейшим и уже вполне по-европейски ученым историком болгарским». У Дринова была большая библиотека и собрание рукописей. К нему обращались за справками славянцы из других городов и стран. В его доме нередко можно было встретить его соотечественников, ищущих или указаний, советов в научных вопросах или вообще какого-либо содействия. Лица, которые прикомандировывались к Харьковскому университету и занимались под руководством А. А. Потебни, пользовались и руководством М. С. Дринова.

Особенно ценили М. С. Дринова на родине его, в Болгарии. Он — деятель болгарского национального возрождения. Еще в молодости он явился основателем Болгарского научно-литературного общества («Болгарско Книжевно Дружество»). Во время русско-турецкой войны и освобождения Болгарии перед ним открывалось широкое поприще. В 1877 г. он на время покинул Харьковский университет и занял пост управляющего Отделом Народного Просвещения, т. е. фактически министра, в Болгарии. Он принимал деятельное участие в выработке болгарской конституции и по его именно указанию и настоянию столицей Болгарии избрана София, а не Тырново. После оккупации в 1879 г. Дринову предложен был пост министра и даже президента совета министров, а в 1881 году, после произведенного Александром Баттенбергским переворота, — пост председателя Государственного Совета. От первого предложения М. С. Дринов отказался, возвратился в Харьков, по его выражению, в «тихую пристань науки», на профессорскую кафедру и поселился в приобретенном им скромном домике на окраине города, в «уезде», как он шутивно говорил, на так называемой «Холодной горе», с которой он, большой домосед, особенно в последние годы своей жизни, не любил «спускаться». На другое предложение Дринов согласился было, составил даже проект Государственного Совета, но когда увидел, как нарушаются правила при выборах, отказался²⁾ и остался до конца жизни скромным провинциальным профессором. Тридцатилетний юбилей М. С. Дринова был с большой торжественностью отпразднован как в Харькове, так и в Болгарии. Там в честь его издан юбилейный сборник, учреждена стипендия

¹⁾ См. «Историко-филологический факультет Харьковского университета за 100 лет его существования». Биографический словарь (Юбилейное издание), 1908, стр. 134 сл.

²⁾ Там же, стр. 135.

его имени для тех, кто отправляется за границу, чтобы усовершенствоваться в науке; одна из улиц в Софии, та, на которой построен университет, названа его именем. А когда в 1906 году Дринов скончался, то на похороны его из Болгарии прибыла депутация, состоявшая из тогдашнего министра народного просвещения Шишманова, как представителя болгарского князя и правительства, и профессора Софийского университета Агуры, Златарского и Милетича. В 1909 г. Златарский и поэт болгарский Пенчо Славейков, прибывшие в Харьков на пути из Москвы, где они присутствовали на открытии памятника Гоголю, перевезли прах М. С. Дринова на родину.

С обширными знаниями и эрудицией М. С. Дринов соединял обаятельную простоту и доступность, скромность и добродушный юмор. Эти качества делали Дринова превосходным председателем Историко-Филологического Общества. После Потебни он внес непринужденность и оживление в заседания, и время его председательства было порой расцвета в жизни нашего общества. Вообще это был один из самых уважаемых и любимых профессоров, и, когда кто-либо из бывших студентов нашего факультета потом писал в Харьков и слал привет особенно дорогим ему и памятным профессорам, то в числе таких профессоров обыкновенно значилось и имя М. С. Дринова.

Когда мы слушали Дринова на первом курсе, он был еще довольно молод — ему не было тогда и сорока лет — и только что защитил свою докторскую диссертацию в Москве. Читал он нам курс славяноведения, который состоял из двух частей: первая содержала очерк тогдашнего положения славян, их местожительства, численности и проч., вторая, большая половина, заключала в себе историю, главным образом, внешнюю, политическую, южных славян — болгар и сербов. Но лектором Дринов был далеко неблестящим: он не обладал даром слова, говорил с некоторым акцентом, читал по запискам, текст которых, повидимому, не вполне был обработан, и нередко затруднялся в выражениях, подыскивая слова. Зато он был незаменимым руководителем при более специальных занятиях.

Весною 1877 года Дринов спешил нас проэкзаменовать, чтобы отправиться в Болгарию. В виду его долгого отсутствия, для преподавания славянских языков избран был Петр Алексеевич Безсонов, бывший перед тем библиотекарем Московского университета, ученик Бодянского, Леонтьева, Каткова, доктор honoris causa, приобретший известность изданием сборника русских народных стихов „Калеки переходные“, объяснением к „Песням“, собранным Киреевским, и находкой произведения Крижанича о русском государстве XVII в. („О промысле“). Безсонов не был историком, и Дмитр. Ив. Багалеи не был его слушателем. Но это такая своеобразная личность в среде харьковской профессуры конца 70-х и начала 80-х годов, что я считаю не лишним остановиться на нем. В то время в нашем обществе сильны еще были симпатии к славянам, чувствовался подъем общественного настроения, и вступительная лекция Безсонова о славянстве, следы которого он всюду находил, имела шумный успех. Живо вспоминается самая большая из наших аудиторий, № 1, энтузиазм слушателей, чуть не на руках вынесших Безсонова после его лекции из аудитории. И затем — очень скоро — горькое разочарование... По выражению Потебни, Безсонов в своих взглядах и теориях был „научно невменяем“. На последнем курсе мы слушали у него так называемые „Славянские древности“. Но речь шла не только о славянах, но и о Суммире и Аккаде, Сеннааре, о культе Афродиты и вепре

и т. д. Безсонов везде видел славян: Парис оказывался русским „парнем“ Пилемен (Πηλαμην), в Илиаде вождь Пафлагонцев — воеводой Пламенацем; озеро Ван сближалось с Иваном, амазонки — с малжонками, пенаты — с украинскими панятами и т. д. Безсонов излагал нам в сущности теорию Шеллингга. Мы просили его разрешить нам литографировать лекции. „Что вы! — ответил он. — Это наука молодая, новая. Нас заклюют.“ Мы слушали и не понимали; не понимая, не могли и записывать за Безсоновым. Тогда он стал выдавать нам собственноручные записки. Мы списывали их, но и по ним готовиться к экзамену было сверх наших сил и понимания. В среде студентов обнаружилось брожение. Младшие курсы хотели представить записки Безсонова на суд факультета и даже совета. Старшие удержали их от этого. Решено было отправить депутацию, по два человека от курса, к декану, ознакомить его с лекциями Безсонова и заявить, что мы не в состоянии держать экзамен по этому предмету, ибо мы ничего не понимаем. В состав депутации вошел и я. Декан, В. К. Надлер, выслушал нас, ознакомился с выдержками из лекций Безсонова и обещал переговорить с ним, чтобы как-нибудь уладить дело. Говорят, между ними произошел крупный разговор. В результате в один из пасхальных дней мы были приглашены к П. А. Безсонову, который принял нас в кабинете, заваленном книгами и рукописями, похристовался с нами и успокоил тем, что нам на экзамене розданы будут каждому вопросы на бумажке, где вместе с тем будет и короткое резюме ответа. Но и это мало помогло: я, по крайней мере, когда мне достался вопрос об Азах, почти ничего не мог ответить, тем не менее я получил пятерку. По окончании курса я бережно хранил лекции моих профессоров, но записки Безсонова, придя с экзамена, порвал в клочки и потом очень жалел, что лишил себя такого в некотором роде любопытного материала.

Характера П. А. Безсонов был тяжелого, неуживчивого и в нравственном отношении стоял невысоко. Получив кафедру в Харьковском университете по избранию созванием экстраординарного профессора, он вскоре, уже в начале 1880 года, обращается к министру с просьбой определить его ординарным профессором „с содержанием из источников по усмотрению его, министра, собственной его властью и по праву, исключительно ему предоставленному“. Министр, однако, предоставил совету решить посредством баллотировки вопрос о возведении Безсонова в ординарные профессора. Безсонов от такого баллотирования отказался, и дело на этот раз расстроилось. Но с введением устава 1884 г. Безсонов возобновил свое ходатайство. „Радуясь всей душою введению нового университетского устава“ и принося „искреннейшее поздравление“ министру „с победой истинного просвещения и всеобщего блага“, он напоминал о своем тяжелом материальном положении и, в виду того, что „в настоящее время повышение зависит уже не от произвола выборов, а от представления г. попечителя или усмотрения самого министра“, просил оказать ему справедливость. „Тяжело подумать, — писал Безсонов, — чтобы вынуждены были оставлять университетскую службу или бедствовать на ней именно те лица, которые известны верными слугами науке, просвещению, отечеству и правительству, и в ту именно пору, когда дела университетов приобрели оборот к лучшему с новым уставом“. Теперь Безсонов получил давно желанную ординатуру. В его пользу высказался столь влиятельный тогда А. И. Георгиевский „во внимание к его продолжительной службе, к его ученым трудам и к его несомненно

доброму правительственному и патриотическому направлению¹⁾. Некоторое время донесения или сообщения Безсонова пользовались влиянием в министерстве, он многим и повредил. Например, когда проф. Н. Ф. Сумцов представил в 1885 году свою диссертацию на степень доктора на тему из истории юго-западной литературы половины XVIII в. („Иоанникий Галатовский и Лазарь Баранович“) и факультет принял ее, то Безсонов обвинил автора в украинофильстве, и министр передал книгу на рассмотрение К. Н. Бестужева-Рюмина и А. Ф. Бычкова, которые „ничего противозаконного“ в ней не нашли: тем не менее диспут не состоялся, и Н. Ф. Сумцову пришлось писать другую диссертацию. На диспуте Э. М. Диллена, ныне известного английского журналиста и знаменитого корреспондента, а в середине 80-х годов — скромного доцента Харьковского университета по сравнительному языковедению, Безсонов выступил ярким оппонентом, утверждая между прочим, что в самой заглавии диссертации: „Армянские этюды“, есть орфографическая ошибка (по Безсонову надо писать „Армянския этюды“, ибо по-французски *étude* женского рода); по окончании диспута, впрочем, облобызался с Дилленом. Но лобзание это оказалось Иудиным: под влиянием донесения Безсонова министр не утвердил Диллена в звании экстраординарного профессора. Безсонов противодействовал также принятию магистерской диссертации М. Г. Халанского: „Великорусские былины Киевского цикла“, и тот перенес ее в Петербургский университет на суд А. Н. Веселовского.

Безсонов был избран профессором Харьковского университета по представлению Потебни, и тот впоследствии называл это главным своим грехом.

Кафедру философии занимал Федор Александрович Зеленогорский. На первом курсе он читал нам психологию, и его лекции сначала нам нравились, так что когда нас, новичков, кто-либо спрашивал, какой профессор нам более всех нравится, то некоторые называли Ф. А. Зеленогорского. Средних лет в ту пору, высокий, плотный, с круглым, бритым лицом, Зеленогорский обладал громким голосом и, видимо, тщательно готовился к лекциям. Он не чувствовал себя свободно на кафедре, несколько волновался; из бокового кармана сюртука вынимал тетрадь почтовой бумаги большого формата, клал ее перед собой; по мере чтения лекции листы переворачивал, но редко заглядывал в них: он воспроизводил написанный текст почти на память, с некоторым подъемом, и это нас привлекало. Позже, на старших курсах, мы стали относиться к нему строже, и он не совсем удовлетворял многих из нас. Говоря о том или другом психологе или философе, Зеленогорский обыкновенно сообщал сначала биографию, а потом излагал учение его, при чем отмечал связь между психологическими и философскими исследованиями и методами с одной стороны, исследованиями и методами естественных наук с другой стороны. Курс его состоял не из теории психологии, а из истории ее. На второй год мы слушали у него курс логики, который представлял собой очерк различных методов доказательств и исследований в новое время. Очерк этот тогда печатался и послужил докторской диссертацией, которую Зеленогорский защищал в Московском университете. Защита прошла не совсем гладко — в особен-

¹⁾ Архив Мин. Нар. Просв. 16979/4368 (1884 г.) См. „Историю Харьковского университета при действии устава 1884 г.“ в моих „Истор. этюдах“.

ности напал В. И. Герье; в газетах появился неблагоприятный отчет о диспуте, так что по возвращении в Харьков Ф. А. Зеленогорский во время лекции счел нужным как бы оправдаться перед нами. Мы ответили ему, что газетные отзывы не могут поколебать в нас то чувство уважения, которое мы к нему питаем. На третьем и четвертом курсах Зеленогорский читал нам историю философии, сначала новой, потом древней. Он, несомненно, обладал большими сведениями, был добросовестным, полезным преподавателем. Немецкой метафизической философии Ф. А. Зеленогорский не любил и питал симпатию к философии английской. В молодости он проходил духовную школу в Нижнем Новгороде; в семинарии, несмотря на отличные успехи, отнесен был во второй разряд „за то“, как мотивирует отметка в списке, „что при ответе на экзамене по св. писанию говорил ложь и эту ложь подтверждал св. же писанием; вообще видно, что он вольного духа“. С трудом удалось ему поступить в Казанскую Духовную Академию, откуда он перешел в Казанский университет. Зеленогорский был учеником М. М. Троицкого, но, как сам, по крайней мере, заявлял, не разделял его увлечений и односторонности. Его привлекала идея прогресса и теория развития, по собственным его словам¹⁾; особенно же он выдвигал, как упомянуто, зависимость научных психологических исследований и методов от естественно-научных. Человек он был благородный, скромный, несколько застенчивый и конфузливый.

Начиная с третьего курса мы освобождались от слушания предметов филологических и должны были слушать новые для нас предметы — историю церкви, историю литературы русской, а затем и всеобщей. Историю церкви читал нам Амфиан Степанович Лебедев, один год — об отношении церкви к государству в России, а второй год — о положении белого духовенства на Руси. Лекции его отличались особым стилем: метким, выразительным, колоритным языком; А. С. Лебедев любил приводить цитаты из источников, из архивных документов, говорить их словами. Основывались эти лекции нередко на архивном материале, самолично извлеченном профессором, и содержали, в особенности курс о положении белого духовенства, яркие картины нравов и быта прошлого, характерные подробности. Проникнуты они были уважением к человеческой личности, к свободе совести и мысли, отвращением к всяческому гнету и насилию. С годами интерес слушателей к лекциям А. С. Лебедева не уменьшался, а, наоборот, возрастал, и до конца дней своих этот профессор — а умер он в большом возрасте, — сохранил за собой любовь и уважение своей аудитории. В 90-х годах, в течение десяти лет, А. С. Лебедев был деканом историко-филологического факультета. Нервный, легко поддающийся волнению, он тем не менее являлся в нашей коллегии Гомеровским Нестором, „благомыслия полным“, и время его деканства было счастливой порой в жизни факультета.

Историю русской литературы начала XIX века читал нам только что начинавший тогда свою преподавательскую деятельность приват-доцент Николай Федорович Сумцов, впоследствии профессор, член-корреспондент Российской Академии Наук, действительный член Украинской, а историю всеобщей литературы мы слушали у Александра Ивановича Кирпичникова. Многие из нас знали имя

¹⁾ Историко-филологический факультет Харьковского университета „Биографич. словарь“, стр. 44.

А. И. Кирпичникова еще в гимназии по его грамматике русского языка, небольшой и легкой. Он уже раньше был доцентом Харьковского университета, но оставил его на время для работы над своей докторской диссертацией и вернулся в него профессором после защиты своей диссертации о Св. Георгии и Егории Храбром в 1879 г. Я был тогда уже на четвертом курсе. А. И. Кирпичников читал нам историю немецкой и французской литературы XVIII в., при чем, в виду того, что мы не были подробно знакомы с историей французской революции, он останавливался на этой истории, придерживаясь главным образом Гейссера. О курсе его, легком, популярном, полном биографических подробностей, дают понятие соответствующие отделы „Истории всеобщей литературы“, изданной под редакцией Корша и самого Кирпичникова. А. И. Кирпичников обладал обширными сведениями не только в области западно-европейской литературы, но и русской и в области истории искусства. Для него, воспитанника Московского университета, ученика Ф. И. Буслеева, эти предметы являлись тесно связанными между собой. Он не был сторонником узкой специализации и узко-утилитарного направления. „Ужели,— говорил он,— человечество четыре столетия работало для того, чтобы дойти до того же губительного развития утилитарного, специального обучения, от которого нас спас гуманизм?“ Позже Кирпичников, кроме истории западно-европейской литературы, преподавал и языки: древне-немецкий, провансальский, старо-французский, итальянский и вел практические занятия: у него был первый семинар на нашем факультете. Общительность и доступность, простота и мягкость, участливость чрезвычайно располагали студентов к А. И. Кирпичникову. Это был один из самых популярных профессоров в мое время. О нем справедливо говорили, что для нас он не профессор, не жрец науки, недоступный, а скорее старший товарищ наш. Кирпичников пробыл в Харьковском университете недолго: в 1884 г. он перешел в Одессу, а оттуда в 1897 г.— в родной Московский университет.

Таковы были представители исторических дисциплин на историко-филологическом факультете Харьковского университета в мои студенческие годы¹⁾. При суждении о них надо, конечно, помнить, что с тех пор прошло полвека; в науке обнаружались новые направления, к ней теперь пред'являются во многих отношениях иные требования.

Харьковский университет возник, как известно, по частной инициативе (В. Н. Каразина), при содействии различных общественных слоев. В прошлом он всегда был тесно связан с обществом. Самый город в значительной мере был ему некогда обязан своим ростом: университет служил главной притягательной силой, прежде чем развились харьковские ярмарки, прежде чем Харьков стал торговым и железнодорожным узлом, появились в нем банки и т. д. И харьковские профессора играли прежде видную роль в общественной жизни. Они были, например, инициаторами общества пособия нуждавшимся студентам, общества грамотности с Н. Н. Бекетовым во главе — общества, развившего впоследствии широко свою деятельность, тоже при участии профессоров. Впоследствии Харьковская Общественная Библиотека, с ее „американским ростом“, обширное соединенное Пушкинское училище и т. д. — обязаны профессорам своим развитием или возникновением. Рост Общественной Библиотеки и постройка особого здания для нее неразрывно связаны с именем Дмитрия Ивановича

¹⁾ О профессорах-филологах и лингвистах см. „Анналы“, II (1923).

Багалея, а Пушкинское училище было детищем проф. Н. Ф. Сумцова. Когда в Харькове в декабре 1880 г. основана была газета „Южный Край“, то первыми редакторами ее были профессора А. Н. Стоянов и Л. Е. Владимиров; сотрудничали в ней сначала тоже преимущественно профессора (в „Южном Крае“, между прочим, М. Н. Петров, как я уже говорил, поместил свою „Историческую подготовку“). „Южный Край“ явился у нас первою долговечною частною газетою. В течение своего существования газета бывала разного направления. В начале, при А. Н. Стоянове и Л. Е. Владимирове, это был либеральный орган. Но А. Н. Стоянов и Л. Е. Владимиров вскоре покинули редакторство.

Остается сказать несколько слов о студентах того времени. На историко-филологическом факультете слушателей было немного — на всем факультете человек сто. Люди это были, за редкими исключениями, смиренные, скромные, и на нас студенты других факультетов смотрели свысока: они задавали тон, а не мы. Типичными студентами являлись большей частью медики и естествовники. Такой студент носил длинные волосы, бороду, очки, шляпу с широчайшими полями, длинные сапоги-ботфорты, на плечах плэд, в руках — толстую палку. Юристы к этому типу мало подходили: они отличались франтоватостью. Из книг, по крайней мере историки и юристы, считали обязательным прочесть Бокля, Д. С. Милля, Спенсера. В студенты поступали тогда частью из гимназий, а частью из семинарий. Семинаристы пользовались репутацией трудолюбивых, усидчивых, лучше подготовленных к слушанию философии. Большинство филологов были бедняки, иные уже семейные; жили уроками, которые тогда легче было достать, или на стипендии, которых было немало на нашем факультете; некоторые зарабатывали тем, что пели в церковном хоре или переписывали лекции для литографирования. А были и такие, которые являлись в роли предпринимателей — брали на себя издание литографированных лекций. Но это оказывалось делом хлопотливым, неприятным, иногда даже убыточным: собирать взносы с подписчиков было нелегко; часто возникали нарекания то из-за дорогой цены, то из-за неаккуратного выхода записок; бывали даже обвинения прямо в недобросовестности издателей; иногда предприятие расстраивалось, издание не доводилось до конца, и студенты оставались без записок.

Устраивались, конечно, студенческие вечера. Сбор шел в пользу общества пособия нуждающимся студентам; исполнителями выступали не только студенты, но и посторонние „любители“, артисты. Особенным многолюдством отличались вечера в годовщину основания университета, 17 января, сопровождавшиеся, разумеется, речами профессоров и студентов; любимых профессоров приветствовали, качали и т. д. Были, конечно, и попойки, существовала и „мертвецкая“... Словом, было то, что бывало и в других университетах.

Время моего студенчества — уже время студенческих волнений. Еще когда я был на первом курсе, осенью 1876 г. вспыхнуло волнение по незначительному поводу: одного студента-юриста, перешедшего в Харьковский университет из Ярославского Юридического Лицея, обвинили в шпионстве и доносах. Начались довольно бурные сходы в „сборном зале“ — раздевальной, она же и курилка. У обвиняемого нашлись защитники, и прошло немало времени, прежде чем волнение улеглось. Гораздо серьезнее были „беспорядки“ конца 1878 г. Они связаны с общим настроением тогдашнего общества, с его разочарованием и недовольством после русско-турецкой войны и Берлинского конгресса.

с усилением революционного движения и террористических актов. Волнения в Харьковском университете вызваны были событиями в Петербургском и Московском университетах, с которыми харьковские студенты имели сношения, и в местном Ветеринарном Институте, где произошло столкновение между одним из профессоров (Журавским) и слушателями из-за вечерних репетиций и требований профессора, которые студенты находили придирчивыми. Профессор был освящен и изгнан из аудитории. По этому поводу сходки в университете для поддержки ветеринаров принимали все более и более бурный характер, все большие и большие размеры. Ни увещания любимого студентами инспектора Ф. Ф. Рогожина, ни меры, принятые ректором А. С. Питрой, ни появление на сходках попечителя Жерве, — ничего не помогало. Попечителю кто-то крикнул из толпы: „Разве вы не понимаете?.. Или у вас голова сеном набита?“ Попечитель счел за лучшее удалиться. Чтение лекций, впрочем, кое-как продолжалось. Утром 14 декабря 1878 г. я пошел в университет на лекции. Подойдя к зданию, где аудитории, я увидел толпу студентов, стоящую на улице. Оказалось, что двери в аудитории заперты, и лекции объявлены прекращенными. Студенты требовали, чтобы их впустили. Толпа не расходилась и росла. Прошло несколько часов. На площади, у угла университетских зданий, расположился отряд казаков. Случилось так, что тогда обязанности губернатора исполнял управляющий казенной палатой Мартенс, уже старик. Он под'ехал на дрожжах и обратился к студентам с несколькими словами, предлагая разойтись. Но студенты попрежнему не расходились. Мартенс уехал, а казацкий офицер — не знаю, по собственному ли побуждению или по чьему-либо приказу — скомандовал казакам, и те, верхом на конях, с нагайками в руках, налетели на студентов. Началось избивание... Оказались слегка раненые, которых поместили одних в клиники, других в земскую больницу (на Сабурову дачу). Многих потом арестовали, заключили в арестантские роты... Легко представить себе то впечатление, которое произвело на университетскую среду это избивание студентов нагайками. Совет собрался в экстренное заседание. Он обратился к студентам с успокоительным воззванием, а с другой стороны, составил решительный протест¹⁾, выражая „непреодолимое негодование“ по поводу образ действий военной и гражданской власти в день 14 декабря, прося заступничества министра перед государем, „следствия и суда над всеми безусловно, кто с разных сторон участвовал в этом деле“. Протест попал и на страницы революционной прессы. Но следствия и суда не последовало; несколько студентов было выслано; занятия в университете прерваны на довольно продолжительный срок; попечитель Жерве вообще мало вмешивавшийся в университетские дела, заменен генералом Максимовским; ректор А. С. Питра, мягкий и в высшей степени корректный, которого совет командировал в Петербург для объяснений, не был там принят и вскоре подал в отставку. Ушел и „отец студентов“, инспектор Федор Филиппович Рогожин²⁾. В университете водворилась тяжелая атмосфера...

¹⁾ Говорили, что составление этого протеста было поручено, между прочим, проф. А. Н. Стоянову.

²⁾ В то время инспекция не имела того значения, какое ей было придают в 80-х годах. В наше время ее роль была скромная и — у нас, при Ф. Ф. Рогожине — благожелательная по отношению к студентам. Не „наблюдением“, не сыском занимается она, а больше оказанием всяческого содействия студентам в их нуждах и затруднениях, в приискании им занятий, уроков и т. под.

В. И. ВЕРЕТЕННИКОВ

К вопросу о построении истории учреждений

(ИЗ ОПЫТА ИЗУЧЕНИЯ УЧРЕЖДЕНИЙ РОССИИ XV — XIX ВЕКОВ)

I

Методология истории — одна из самых молодых отраслей исторического знания. Она не только не может гордиться более или менее общепринятыми и точно установленными, — главнейшими хотя бы, — моментами своего основного содержания, но даже до сей поры остается невыясненным самое понимание того, что должно вообще являться содержанием данной исторической дисциплины. Если вопросы критического обследования исторического материала (в самом широком смысле этих терминов) несомненно признаны входящими в сферу ведения исторической методологии, если вопросы о способах и приемах исторического построения, исторического конструирования являются тоже по общему признанию входящими в область исторической методологии, то третья основная часть этой дисциплины — интерпретация — не только не является общепризнанной в ее таком бытии, но и весьма неоднобразно устанавливается в ее основном содержании различными исследованиями. С другой стороны, если содержание части исторической методологии, трактующей о критике, является в главнейшем относительно прочно установленным, то нельзя того же сказать про ту часть этой науки, которая посвящена вопросам конструирования; содержание этой последней части вообще крайне мало разработано, мало определено даже в своих основных чертах; под понятие об историческом конструировании подводится разное содержание различными специалистами.

Вышеначерченное положение исторической методологии заставляет продолжать делать попытки в направлении дальнейшего выяснения содержания этой науки. Попытки эти можно делать в двух различных направлениях, по двум различным путям, путям прямо противоположным.

Можно, с одной стороны, идти от общих теоретико-познавательных построений, относящихся к области общей теории знания, откуда перейти в область частной теории собственно исторического знания во всей ее широте, затем, расчленив эту последнюю на ее составные части, переходить последовательно к все более и более специальным вопросам, далее углубляясь в изучение все более частных и детальных вопросов исторической методологии.

С другой стороны, можно идти обратно: от самых специальных и детальных вопросов конкретного характера, вопросов методологических, прямо и непосредственно связанных с практикой в области ученой исторической работы, к вопросам более общего характера, доходить

затем до вопросов общей теории исторического знания и, наконец, до общих теоретико-познавательных построений.

Можно принять то общее положение, что оба вышенамеченных пути имеют свои положительные стороны, почему нет оснований так или иной из них принципиально отвергать. Такое положение едва ли приходится доказывать, так как ясно, что история науки исторической методологии служит прямым, — в ее даже грубых чертах, — тому подтверждением. Если, действительно, общегносеологические основы исторического знания в их изучении и познании являются тем краеугольным камнем, который лежит в основании исторической методологии в ее построении у очень многих и новых и старых исследователей, много сделавших в области утверждения этой науки (не даром не так давно обычно методология истории входила просто, как подчиненная составная часть, в философию истории), если действительно многие разрабатывали данную дисциплину исключительно по такому направлению, то, однако, с другой стороны, шло развитие и построение той же науки одновременно и по иному пути; несомненно, что наиболее разработанная часть рассматриваемой дисциплины, — отдел исторической критики, — вырос прямо обратным путем: практика исторической работы ставила к непосредственному разрешению ряд отдельных конкретных, специальных вопросов; им давалось то или иное решение, конкретное, как и сами вопросы; и только затем уже шло объединение таких решений, от конкретного совершался переход к более общему; от решений специальных частных задач уже переходили к построению более обобщенных решений, постепенно восходя по лестнице все больших обобщений. Но только в отделе критики и можно наметить ясно и определенно такого рода явление; отдел же методов конструирования совершенно не был разрабатываем таким путем; в сильной мере в стороне от этого пути остался и отдел, посвященный интерпретации.

В дальнейшем изложении мы пробуем сделать попытку в одном частном вопросе идти по вышенамеченному пути от частного и конкретного к общему и отвлеченному, если позволено будет так грубым штрихом охарактеризовать то второе направление в стремлении к построению исторической методологии, о котором мы выше только что говорили. Эта попытка наша будет оправдываться в своем существовании именно всеми вышеизложенными соображениями.

Мы будем рассматривать небольшой, конкретный по существу вопрос о подходе к изучению государственных и общественных учреждений России XV—XIX веков; однако все главнейшее из выводов, сделанных в этих рамках, возможно к некоторому обобщению; эти выводы могут быть перенесены из области русской истории в область истории Европы средних веков и нового времени по сходству тех фактических моментов, на которых делается построение в примере русского исторического процесса.

Изучение государственных и общественных институтов (в широком смысле этого понятия) входит определенным моментом в историческое изучение вообще, составляя его неотъемлемую и неоспоримую составную часть; поэтому изучение исторического процесса в России XV—XIX веков неизбежно включает в себя изучение государственных и общественных установлений эпохи в их эволюции.

Всякое же русское государственное и общественное учреждение рассматриваемой эпохи оставляло (дошедший или недошедший до нас — это уже вопрос иной) след своего существования и своей деятельности в виде некоторого скопления письменных памятников. Техника

государственного быта России московской и императорской выработала вполне определенные в их основании внешние приемы действия каждого учреждения. Эти приемы требовали письменного, запечатленного на бумаге, ведения всех дел данного учреждения; каждый акт, каждое, тем более, решение учреждения,— словом, по возможности, все, что учреждением делалось,— и в той полноте, в которой разворачивались эти действия — и значительные, и незначительные,— все это должно быть в определенной форме занесено на бумагу. Формы для такого занесения на бумагу различных действий учреждения обычно бывали разные в зависимости, во-первых, от существа самих действий, а, во-вторых, от существа самого учреждения. Осуществляя действие данного характера, определенного конкретного содержания, учреждение обычно привыкло отливать это осуществление,— отражать его,— в более или менее постоянных, медленно только изменяемых, однообразных, часто трафаретных формах. Различие тут формы является обычно внешним признаком различия содержания самого действия, самого факта, который находит свое отражение в той или иной форме. С другой стороны, очень близкие по существу своему факты в различных учреждениях находили себе отражение в различных формах; тут различие форм обуславливалось обычно различными приемами действия разных учреждений при полном иногда сходстве в содержании работы. Несомненно, существовало,— можно точно констатировать,— стремление в каждом отдельном учреждении отливать в одни и те же постоянные внешние формы одни и те же постоянные моменты его деятельности, его работы.

Поскольку деятельность каждого учреждения, однако, имеет различные подразделения, постольку обычно строятся еще более различные формы отражения его работы. Формы эти для каждого отдельного учреждения всегда могут быть подразделены, однако, на две основные группы. К первой группе надо отнести все те формы, которые отражают собой и запечатлевают следы того или иного акта учреждения в целях чисто мемориальных, не имея никакого иного смысла и значения, как только сохранение следа о данном действии учреждения; таковы, например, в канцелярской практике учреждений XVIII—XIX веков были формы, носившие название „журналов“, „протоколов“, „реестров“ и др. Ко второй группе надо отнести все те формы делопроизводства, которые преследуют цель конкретного выполнения того или иного действия, предпринимаемого данным учреждением; все „указы“, „промемерии“, большинство отношений, „доношений“ и „рапортов“, циркуляры, „циркулярные ордера“, просто „ордера“ — должны быть отнесены к этой группе. Если какое-либо учреждение, делая известное конкретное постановление, заносит его в форму, называемую „протоколом“, „журналом“, то значение этой формы чисто мемориальное: запечатлевать действия учреждения для памяти о нем. Когда же на основании того же конкретного постановления, занесенного в „протокол“, производится исполнение в виде отправления в соответственное место „отношения“, „указа“, то эта последняя форма уже носит, очевидно, иной, чем первая, характер: она не запечатлевает действие учреждения для памяти (это уже сделано первой формой), а она отражает собой в некоторой части уже конкретное выполнение этого действия. Также мемориальный характер будут иметь „доношения“ и „рапорты“, которые будут присланы в данное учреждение со сведениями о том, каким образом было приведено в действие то или иное постановление учреждения; наоборот, характер

конкретного выполнения будут иметь делопроизводственные формы русских канцелярий XVIII в., именуемые „ордерами“ и „промемориями“.

Кроме этих двух групп документов, в делопроизводственный фонд каждого учреждения входит еще одна третья группа документов, хотя и происходящих не из действий данного учреждения, но для данного учреждения являющихся, несомненно, органически составляющими частями именно его делопроизводственного фонда; это те документы, которыми определяются общие нормы действия (в самом широком смысле этого слова) данного учреждения, те „указы“, „регламенты“, „уставы“, „положения“, законодательные акты, в которых включены и развиты основания для деятельности данного учреждения. Эти нормативные акты, несомненно, являются органически связанными со всей деятельностью учреждения, а тем самым — и с его делопроизводственным фондом, как отражением (или точнее — отраженным выражением) его деятельности.

Документы нормативные могут иногда являться отражающими действие не какого-либо иного — выше стоящего, — а именно данного учреждения. Это бывает в том случае, когда данное учреждение обладает правом в какой-либо мере само устанавливать нормы своего действия. В таком случае этот род документов явится разновидностью (но разновидностью, несомненно, очень важной) второй группы из выше нами намеченных двух основных групп документов.

Вся совокупность письменных памятников, представляющих собой по содержанию своему именно все вышеочерченного вида документы, относящиеся к тому или иному учреждению, может быть определена как делопроизводственный фонд этого учреждения. Делопроизводственный фонд данного учреждения, так определяемый в своем целом и так понимаемый в своих главнейших составных частях, является, в силу всего вышеизложенного, основным источником для изучения деятельности данного учреждения. Это отражение может страдать большей условностью — это несомненно. Но где, в каких материалах имеются отражения безусловно точные или, во всяком случае, более точные, а вместе — и полные, запечатлевающие деятельность учреждений? Таковых нет; а следовательно, только что высказанное положение о значении делопроизводственных фондов для изучения деятельности учреждений необходимо принять.

Однако ставится вопрос: если делопроизводственный фонд данного учреждения является основным источником для изучения деятельности этого учреждения, то является ли он в то же время и единственным? Ответ ясен: несомненно не единственным, но, — подчеркиваю, — также несомненно основным и главнейшим. Конечно, существуют еще источники для изучения того или иного учреждения в его истории; это, во-первых, делопроизводственные фонды учреждений, так или иначе связанных с изучаемыми; во-вторых, записки-мемуары современников и, в-третьих, показания современников, выраженные в разнообразных формах и сделанные с разными целями (теоретические рассуждения, деловые записки и т. п.). Эти три рода исторических источников являются если не единственными, то во всяком случае наиболее ценными из всего ряда исторических источников, имеющих для построения истории учреждений. Однако ясно без дальнейших доказательств, что деятельность того или иного учреждения отражена в этих последних источниках в несравненно меньшей степени и менее точной форме, чем в его делопроизводственном фонде. Из этого вывод: история всякого учреждения должна прежде всего строиться

на изучении его делопроизводственного фонда, как основного и наиболее полного источника; все остальные источники могут иметь только дополнительное значение; их роль, как материала,— роль третьей степенная.

II

В теоретическом этюде¹⁾, посвященном вопросу об исторической критике, мы пытались по возможности точно определить это понятие и расчленить его на его составные части, по возможности выявить его содержание. Сообразно с достигнутыми нами в этом отношении результатами, прилагая эти результаты к рассматриваемому случаю, мы и попробуем обратиться к дальнейшему изложению.

В вышеупомянутом этюде мы весь процесс критического рассмотрения документов подразделили на два основных момента; первым из них является характеристика источника. Задача такой характеристики состоит в получении возможно полного, точного и ясного понимания того, что представляет собой данный исторический источник в наивозможно полном охвате всех его определяющих черт.

Только что выше мы останавливались именно на такой общей характеристике делопроизводственных фондов учреждений, как основного источника для построения их истории. В дальнейшем проведении этой характеристики, для ее завершения в ее общей части,— с точки зрения критического рассмотрения исторического источника данного типа,— необходимо разрешить последовательно два вопроса, ответы на которые вместе с вышеизложенными соображениями дадут все основные моменты общей характеристики основного источника для построения истории учреждений России XV—XIX веков.

Первый из этих вопросов может быть сформулирован следующим образом: насколько во всем своем целом или в каких частях своих тот или иной архивный материал может и должен быть признан несомненно образующим делопроизводственный фонд именно данного изучаемого учреждения.

Ведь из констатирования,— только что выше отмеченного,— всей первостепенной важности делопроизводственного фонда, как основного источника для изучения истории данного учреждения, непосредственно вытекает, что первой задачей исследователя истории учреждения ставится отыскание среди различных архивных материалов именно делопроизводственного фонда изучаемого учреждения; затем, если какие-либо внешние случайные признаки заставляют предположительно останавливаться с такой точки зрения на тех или иных архивных собраниях документов, то вслед за этим непосредственно ставится тот вопрос, который мы выше только что формулировали. Когда для исследователя будет определено установлено, что на такой вопрос получается положительный ответ, т. е. когда исследователь убеждается, что в данном архивном фонде,— или в отдельных частях нескольких таких фондов,— он имеет дело с подлинным делопроизводственным фондом изучаемого учреждения, то далее перед ним выступает второй вопрос: является ли то, что он, исследователь, имеет в своих руках, как делопроизводственный фонд изучаемого учреждения, достаточно исчерпывающе собранным из всего того, что могло сохраниться и дойти до исследователя из этого фонда в его первоначальной полноте?

¹⁾ См. мое: Несколько слов об исторической критике (Сборник Харьк. ист.-филолог. общества в честь проф. В. П. Бузескула, X. 1913).

Ясно, когда все вышеизложенное в первой главе нашего эскиза будет установлено конкретно относительно того или иного конкретного изучаемого в его истории учреждения, когда затем исследователь установит делопроизводственный фонд именно изучаемого учреждения, а потом соберет заведомо все, что сохранилось от делопроизводственного фонда именно этого учреждения, историей которого он занят, то тем самым будет выяснен в его общем виде тот основной материал на котором будет базироваться все исследование; иными словами говоря, будет выявлена общая характеристика материала в ее основной части.

Этим, конечно, не исчерпывается весь процесс характеристики данного материала. Для каждого индивидуального материала того или иного индивидуально учреждения возможна и необходима еще специальная, дополнительная, частная его характеристика, которая уже основывается на индивидуальных данных, имеющихся о фонде именно и только данного учреждения, как такового, почерпнутых: а) из существования общеисторических особенностей обстановки того исторического момента, в который учреждение работало, б) из индивидуальных особенностей, сопровождавших собой появление на свет именно данных тех или иных документов данного делопроизводственного фонда. С такой точки зрения, например, необходимо разобраться в исторической обстановке, имевшей место в России первого десятилетия XVIII века, чтобы выявить характеристику указов Петра Сенату, как источников для истории этого последнего учреждения; здесь нужно узнать силу и предел организующей, так сказать, власти царя вообще, Петра в данное время, в частности, нормы и формы претворения этой власти в действительности, обычные способы ее действия, иными словами говоря, роль и значение царских указов, как действующих моментов в истории тогдашних учреждений России в частности и в ходе развития исторического процесса в России того времени вообще. Это позволит дать определенные черты для характеристики, в частности именно данного исторического материала, т. е. нескольких конкретных указов относящихся к Петровскому Сенату. Затем, необходимо будет учесть, принять во внимание для характеристики данных указов и ту индивидуальную для них собственно обстановку, в которой они слагались, и которая, несомненно, положила свой особенный отпечаток, — дополнительный, — на их характеристику; надо тут принять во внимание, что указы эти были даны в определенно тяжелой для Петра обстановке Прутского похода, когда ставилась на карту в сильной мере вся государственная инстиция тогдашней России.

Далее, является необходимость перейти ко второй стадии критического процесса, именно к отнесению полученного материала к фактической истине, к расценке его с точки зрения тех запросов, которые ему предъявляет историк - исследователь. Мы видели, что та фактическая истина, та „действительность“, по отношению которой исследователь при критическом процессе рассматривает изучаемый исторический материал, является, во-первых, строго индивидуальной и в этой своей индивидуальности, определяемой всецело интересом исследователя, его задачей - темой, и, во-вторых, в существе своем всегда строится (точнее — формируется и формулируется) при посредстве данных, получаемых готовыми из области общей познавательной деятельности человечества данного исторического момента¹⁾.

¹⁾ См. *ibidem*, стр. 6 — 7 отд. оттиска.

Такое общее положение применительно к изучаемому частному вопросу раскрывается в своем более конкретном содержании следующим образом. Если фактическая истина в ее индивидуальном содержании всецело определяется темой - задачей исследователя, то в рассматриваемом случае содержание ее, — этой фактической истины, — следовательно, в общем определяется понятием истории учреждения; но если так намеченная фактическая истина в существе своем строится при посредстве данных, получаемых готовыми из области общей познавательной деятельности нашей, то в применении к разбираемому частному случаю понятие истории учреждения точнее и конкретнее построится на ряде тех юридических и социальных понятий, которые входят непременно составными частями в понятие учреждения, во - первых, и в понимании того, что должно входить в понятие его истории, во - вторых, а из этого всего непосредственно следует, что при осуществлении этой второй стадии критического процесса для исследователя должно быть ясно содержание понятия об учреждении в его общем, а также в его спецификации в отношении именно той эпохи и той обстановки, в которых располагается история изучаемого учреждения; а затем необходимо также исследователю наметить (по возможности определенно), что он понимает под историей в данном случае, т. - е. какие стороны жизни и деятельности данного учреждения ему представляются наиболее интересными по тем или иным соображениям, и в каком их взаимоотношении он имеет в виду их рассматривать. Все это надо знать возможно точно при отобрании годного материала и отбрасывании ненужного, первой стадии критической работы в моменте отнесения к фактической истине. Только точное и ясное представление той фактической истины, к которой будет или отнесен, или от которой будет, как ненужный, отброшен тот или иной материал, позволит этот процесс принятия и отбрасывания проделать с достаточной точностью, чем обусловит прежде всего полную использованность имеющегося материала, а затем и возможную безошибочность такой важной классификации материала.

Но при этом всегда следует иметь в виду одно очень существенное обстоятельство; именно, — не всякой фактической истине в любом ее построении может удовлетворить тот или иной материал; если ответить одной фактической истине, построенной исследователем, — одному отсюда определенному комплексу заданий, им даваемому, — полно и точно будет в состоянии данный материал, то тот же самый материал окажется совершенно не в состоянии ответить на иначе построенный комплекс заданий исследователя; и в последнем случае для исследователя возможно невольное искушение: или построить конструкцию на слишком небольшом привлеченном количестве данных, или, — также невольно и бессознательно, — так сказать, притягивать насильно материал к своим запросам, таким образом весь процесс отнесения к фактической истине совершая в корне неправильно.

Последней стадией критического изучения материала (т. - е. дело производственного фонда) явится оценка большей или меньшей пригодности материала для ответа на запросы, ставимые темой (в ее общем виде сначала). Тут прежде всего возможны некоторые соображения в отношении вообще ко всему комплексу фактов, извлекаемых из делопроизводственных фондов государственных учреждений в целях построения истории этих учреждений. Если данные документы, делопроизводственный фонд в его целом, являются отражениями деятельности данного учреждения, отражениями относительно полными и единственным

в такой полноте, то понятно, что, вообще говоря, точность даваемых ими фактов с точки зрения построения истории деятельности данного учреждения представляется максимально возможной. Эти отражения, несомненно, могут быть искаженные вообще, неправильные, но при всей своей неправильности в большинстве случаев, если не всегда, они будут не беспорядочно неправильны и искажены, а только условно; эти неправильности и искажения в отображениях будут более или менее подчинены некоторым моментам, обусловленным и коренящимся в окружающей исторической обстановке; надлежащее выяснение исследователем таких моментов позволит ему в сильной мере внести нужный корректив в искаженное отображение и тем восстановить факты в их более точном виде. Определить эти искажающие моменты, установить, что и насколько в данном отображении данного факта из истории учреждения в данном делопроизводственном фонде является условным, искаженным,— все это уже всецело зависит от конкретной обстановки каждого отдельного конкретного случая. Но остается незыблемым то положение, что все факты, почерпнутые из делопроизводственного фонда изучаемого учреждения,— в их общем и целом,— относительно достоверны для построения истории этого учреждения и могут быть, в большинстве случаев, приведены в достаточную степень достоверности, каждый в отдельности, принятием во внимание надлежащего корректива для исправления неправильности в отображении того или иного документа делопроизводственного фонда.

Что касается каждого отдельного свидетельства, даваемого материалом, то тут является необходимость выяснить с достаточной точностью, на какой именно частный вопрос задачи темы исследователя может дать ответ и в какой именно мере данный факт; иными словами говоря, тут отнесение к фактической истине будет заключаться в том, что каждое конкретное, из материалов извлеченное данное должно быть отнесено к той или другой стороне, к той или иной части фактической истины, выраженной формально в теме-задаче исследователя. В результате этого появится некоторая классификация признанного в предыдущей главе годным материала, распределение его по клеточкам его того или иного отношения к фактической истине.

На этом надо признать оканчивающейся критическую подготовку и рассмотрение материала для построения истории того или иного учреждения.

III

Приемы и методы конструирования по истории общественных и государственных учреждений очень сложны в своей совокупности: к такого рода вопросам, совершенно нетронутым в их разработке, надо подходить с возможной осторожностью, сначала разрабатывать их частично, только в отдельных моментах.

Совершенно несомненно, что при общности оснований историко-конструктивных методов по мере того, как эти методы строятся для разрешения все более и более специальных частных исторических вопросов, все более и более входит в силу их отделенность друг от друга, их спецификация; конструктивные особенности, все больше по количеству и все более специальные по качеству для каждого отдельного вопроса-темы, вырастают пропорционально все большей спецификации этого последнего. Такого рода спецификация обуславливается двумя моментами: первым из них является самая сущность вопроса-темы, а вторым — вид и род материала, на основании которого должна

быть возведена конструкция. Ясно, что тот или иной тип, та или иная разновидность исторического материала требует всякий раз особенностей в тех приемах, которыми является возможным и правильным произвести какие-либо построения на его основании, как того же требует и каждая отличная, индивидуальная в своем существе тема - вопрос, ставимая исследователем.

В рассматриваемом случае, следовательно, методы конструирования строятся в их специфичности, во-первых, в зависимости от самого задания - темы — история учреждения, а, во-вторых, в зависимости от материала, от его характера.

Выше мы останавливались на характеристике основного материала для данной темы - задания и видели, что материал этот может быть разбит на две части: первая часть будет вмещать в себе документы нормативные, дающие понятие о тех общих принципах и основаниях, на которых базируется вся деятельность (или точнее — должна базироваться вся деятельность) данного учреждения, а именно: законодательные акты о нем, его уставы, регламенты, указы о его деятельности высших учреждений и проч.; вторая часть будет отображать в себе единичные, конкретные факты деятельности данного учреждения: „входящие“ и „исходящие“ всякого рода бумаги, основная часть „дел“ данного учреждения. Таким образом, спецификация методов конструирования в разбираемом случае будет обуславливаться тремя моментами: 1) учреждение — объект исторического изучения, 2) нормативные, идеологические в их существе документы — одна часть материала для данного исторического изучения, 3) документы, отражающие каждодневную в ее возможной полноте фактическую деятельность данного учреждения — другая часть материалов для того же исторического изучения.

Вопрос о том, каковы именно конструктивные приемы и методы для построения истории учреждений и как они должны применяться, — вопрос особый, в достаточной мере сложный, а потому его рассмотрение должно являться уже темой отдельного, самостоятельного этюда. Укажу только на один основной, наиболее часто применяемый конструктивный метод, едва ли не специфичный для построения именно истории учреждений и который условно можно назвать методом отраженности.

Каждый отдельный, конкретный, частный факт деятельности, жизни учреждения всегда отображает в себе так или иначе (в той или иной мере) общие нормы действия этого учреждения в данный хронологический момент, те действующие пружины его механизма, которые в целом своем выявляют основное существо данного изучаемого учреждения. Таким образом, если есть возможность по этим отображениям восстанавливать то, что является отображающимся, т. е. ту или иную часть существа данного учреждения, то тогда является возможность, далее, выявив эти отдельные части основного существа учреждения в их раздельности и в отдельные моменты времени, затем слить их в нечто целое, соединить отдельные временные моменты в общую временную цепь, и так получить всю главную канву для истории исследуемого учреждения. Вот в кратких чертах обрисовка оснований метода отраженности. Когда мы останавливаемся перед собранием фактов, находящихся в надлежаще препарированном материале, касающемся действия изучаемого учреждения, то каждый отдельный такого рода факт отражает в себе (в той или иной мере) действительную сущность данного учреждения для данного хронологического момента. И по мере того, как во времени эта действительная сущность учреждения видоизменяется, в строгом соответствии с этим изменяются и отображения

ее в отдельных фактах. А отсюда следует, что между единично-отдельными конкретными фактами и действительной сущностью учреждения,— как в перманентной основе ее, так и в эволютивном видоизменении ее,— существует неразрывная прямая связь, связь, позволяющая по существованию единичного проявления делать заключение к существованию общего, постоянно действующего явления.

Таким образом получается возможность из рассмотрения единичных, разрозненных фактов устанавливать не только те моменты, которые лежат в основе действительной сущности изучаемого учреждения, но также подмечать и устанавливать моменты эволютивные в жизни данного учреждения, тем самым, далее, устанавливать его связи и зависимости в отношении окружающей обстановки; все же это в совокупности и дает основные штрихи для конструирования истории изучаемого учреждения. Тут в этом направлении будет произведено исчерпывающее использование материала для данного построения в той части его, которая заключает в себе документы, отражающие каждодневную деятельность учреждения в ряде этой деятельности конкретных фактов.

С точки зрения только что вышесделанного построения элемент возможной случайности в факте именно данного, а не иного действия изучаемого учреждения в каждом данном, конкретном случае должен быть устранен в понимании тут роли этого учреждения. Случайность здесь не может иметь места потому, что каждый факт, связанный с проявлением деятельности того или иного учреждения, как с причиной своей, является поэтому именно всегда и определенно проявлением той или иной стороны деятельности данного учреждения, как чего-то целого, а тем самым, значит, несомненно отнюдь не случайным с точки зрения того или иного участия в его создании действительной сущности самого учреждения. Поэтому - то можно принять, как основную в построении метода отраженности презумпцию, что отображение той или иной стороны, в большей или меньшей степени, данного учреждения всегда и непременно присутствует в каждом факте, связанном с деятельностью этого учреждения; иными словами говоря, не случайно принимает учреждение именно такое, а не иное участие в том или ином факте, который всегда является отображением той или иной стороны действительной сущности (для данного хронологического момента) изучаемого учреждения.

Как непосредственное следствие вышеизложенного, является положение, что в се перемены (в большей или меньшей степени в зависимости от большей или меньшей устойчивости их), вскрываемые в исследуемых фактах в действовании,— или роли вообще,— изучаемого учреждения, всегда свидетельствуют об изменениях (степень их устойчивости обычно определяется степенью устойчивости соответственных перемен, наблюдаемых в фактах), совершившихся или совершающихся в самом существе учреждения, т.-е. тем самым является возможность судить об эволюционном процессе в истории изучаемого учреждения.

Таким образом, применением метода отраженности к изучению истории государственных учреждений достигнуты могут быть три цели. Во-первых, является возможность путем его применения установить моменты, лежащие в основе изучаемого учреждения и им перманентно руководящие в его деятельности, определяющие сущность его; затем, во-вторых, является возможность установить эволютивные моменты в истории исследуемого учреждения и далее, всю эволюцию данного учреждения (или известную часть ее); наконец, в-третьих, есть возмож-

ность тем же путем установить постоянно действующие связи и зависимости изучаемого учреждения от окружающей его обстановки; это последнее устанавливается постолько, поскольку изменения, совершающиеся в действительной сущности учреждения, определяются воздействиями и влияниями окружающей обстановки и ею именно обусловлены. Несомненно, однако, что достижение этой третьей цели требует рассмотрения изучаемых фактов не только в их отношении к рассматриваемому учреждению, но и в их отношении к другим моментам — фактам окружающей исторической обстановки.

Таков в его общих чертах, в его эскизной обрисовке тот прием конструирования при начертании истории учреждений, который, конечно, не является отнюдь единственным в такого рода конструировании, но в то же время несомненно играет в этом последнем обычно доминирующую роль. Это объясняется тем родом материала, на котором обычно приходится строить историю того или иного учреждения. Прежде всего, эволютивный процесс истории изучаемого учреждения в его основных чертах приходится устанавливать исключительно на основании той части делопроизводственного фонда, которая отражает в себе исключительно конкретные факты ежедневной деятельности учреждения, так как документы нормативного характера (см. выше) в этом направлении могут указать только слишком грубо этапы эволюции, а не самый ход ее. И при таком положении вещей метод отраженности является одним из очень немногих возможных приемов конструирования по теме истории учреждения. Затем, та картина жизни и деятельности учреждения, которую возможно воспроизвести по документам нормативного типа, всегда будет определено не отвечать действительной, реальной жизни и деятельности учреждения, так как норма, — как бы полна она ни была, — не в состоянии точно, неизбежно и целиком охватить самое жизненную деятельность учреждения; а потому, с одной стороны, неизбежное толкование норм при применении их к конкретной действительности, и с другой — недостаток норм и их неизбежное дополнение той же конкретной действительностью, — все это в совокупности неизбежно даст иную, — реальную, — картину жизни и деятельности учреждения, отличную от идеологической такой же картины, которую только и может дать рассмотрение нормативного материала. Затем практически в огромном большинстве случаев нормативный материал является представленным в таком небольшом и таком общего характера виде, что даже построение идеологической картины жизни и деятельности изучаемого учреждения является затрудненным; и для этой стороны изучения приходится прибегать к материалу конкретного характера; а исследование такого материала, как выше видели, требует непременно метода отраженности, как основного метода в таком случае. Таково значение метода отраженности в конструировании истории того или иного учреждения.

Надлежащая, более детальная разработка вопроса о методе конструирования, который был только что намечен самыми общими и беглыми штрихами, должна явиться темой уже особого, специального, чисто теоретико-методологического этюда, каковой я и думаю дать в ближайшее время.

Закупы Русской Правды

Закупы Р. Правды издавна привлекали особенное внимание научных работников, так что по этому вопросу успела уже накопиться довольно богатая литература. Не так давно было даже высказано мнение, что дальнейшие изыскания о закупах, если они будут базироваться только на тексте Р. Правды, заранее обречены на неудачу и окажутся бесплодными; ничего нового они не откроют, а лишь увеличат число разногласий и произвольных гадательных предположений: оживления в этой области можно ожидать лишь от привлечения к делу нового и свежего материала¹⁾. Это направление нашло свое отражение в работах проф. Ясинского, Яковкина и немецкого ученого Гетца. Ясинский для объяснения Р. Правды пользовался памятниками западно-русского права, а Гетц и Яковкин обращались к древне-норвежскому праву; при чем Гетц ограничивался только аналогиями²⁾, а Яковкин указывал и на прямые заимствования из норвежского законодательства, к числу которых относится между прочим понятие „купы“³⁾.

Мнение о том, что из Р. Правды нельзя уже ничего извлечь по вопросу о закупах, я считаю ошибочным. О закупах действительно много писалось. Но во всех исследованиях, посвященных им, отсутствовало одно необходимое условие, а именно, критическое отношение к тексту Р. Правды. Каждый ученый опирался не на тот список, который действительно ближе всего стоит к оригиналу, а на тот, который более соответствовал его воззрениям. Этим обуславливалось разнообразие мнений, а также спорность и сомнительность отдельных положений. Предлагаемая работа имеет в виду показать, что при критическом отношении к тексту наши выводы должны приобрести больше устойчивости и определенности, что при соблюдении этого требования возможно также и дальнейшее движение вперед, в смысле новых научных достижений даже в том случае, если мы будем оставаться в рамках Р. Правды, обращаясь к сравнениям лишь для иллюстрации выводов, полученных из этого основного источника.

I

Постановления о закупах будут рассматриваться в том самом порядке, как они изложены в Р. Правде, тем более, что этот порядок не случайный, а подчиняется известной логической последовательности:

¹⁾ Проф. М. Н. Ясинский. Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права, стр. 11.

²⁾ Goetz. Das Russische Recht, В. III, стр. 263 — 269.

³⁾ И. И. Яковкин. Закупы Р. Правды (Журнал Мин. Нар. Пр., 1913 г., май, стр. 109).

сначала говорится об ответственности закупа за побег и за вред, причиненный им имуществу господина, затем об ответственности хозяина за разные неправомерные действия, направленные против закупа, и, наконец, об ответственности господина и закупа перед третьими лицами за преступления, совершенные закупом.

Отдел о закупках начинается со следующего краткого и вместе с тем очень сурового правила: „аже закуп бѣжитъ отъ господы, то объль“. Этот текст дословно повторяется во всех списках, за исключением шести: в Карамзинском сп. закуп заменен закупным, а в остальных пяти списках того же разряда закупным человеком. Такую замену надо объяснять, вероятно, тем обстоятельством, что в той местности и в ту эпоху, к которым принадлежат названные списки, слово закуп употреблялось не в смысле запродавшегося бедняка, а в ином значении. Действительно, Псковская судная грамота упоминает о „закупне“, который ходит по волости и отдает свои вещи на хранение: это не закуп Р. Правды; полагают, что здесь речь идет о странствующем торговце. В таком же смысле этот термин встречается в жалованных грамотах московских государей иностранным купцам от XVI и XVII ст.: „нашимъ людемъ отъ нихъ ихъ товары не торговати и закупни своихъ имъ по городамъ не посылати“¹⁾. В Московском государстве слово закуп употреблялось также и в смысле заклада, — так, в одном духовном завещании от начала XVI в. сказано „внуку моему Михаилу мимо своего дяди Андрея земли своей ни продати, ни промѣнати, ни в закупни не поставити, ни в приданые не дати, ни подушѣ не дати, ни в наймы не дати“²⁾. Считаясь с особенностями этой терминологии, переписчики, чтобы не было недоразумений, сочли нужным пояснить своим современникам и землякам, что под закупом Р. Правды следует разуметь закупленного человека, а не скупщика или закладную сделку. Но выражение закупный человек употреблено только один раз, а именно, в начальной статье; в дальнейшем изложении оно уже не повторяется. Очевидно, переписчики считали, что достаточно одного предупредительного разъяснения, чтобы читатель знал, с кем он имеет дело, встречаясь с закупками в последующих статьях.

В приведенном тексте Р. Правды встречается между прочим слово господа. Академик Соболевский полагает, что здесь имеется множественное число от слова господин³⁾. Действительно, в таком именно смысле этот термин не раз упоминается в договорных грамотах новгородцев со своими князьями: „а холоп или роба почнетъ вадити на господу, тому ти вѣры не яти“. Однако против этого объяснения терминологии Р. Правды говорит то обстоятельство, что в дальнейшем тексте той же статьи, всего через две строки, хозяин закупа назван господином („обиды дѣля своего господина“). Не может быть, чтобы для выражения одного и того же понятия употреблялись два различных термина на протяжении одной и той же статьи.

¹⁾ Мулюкин. Очерки по истории юридического положения иностранных купцов в Московском государстве, стр. 104 — 105.

²⁾ М. Н. Ясинский, назв. соч., стр. 16. Попытка проф. Ясинского доказать, что закупни московских памятников были тоже людьми, попавшими за долги в зависимость от кредитора, не может быть признана удавшейся. Документы, им цитируемые и другие, не названные у него, говорят лишь о том, что закладни, равно как и наймы, могли быть использованы иностранными купцами в качестве закупне, т. е. для скупки местных товаров. Но отсюда не следует, что закладни и закупни означали одно и то же.

³⁾ Журнал Мин. Нар. Просв., 1886 г., апрель, стр. 376.

Поэтому правильнее будет придавать господе то значение, которое она имеет в украинском языке, т.-е. значение двора или усадьбы. Однако господа не удержалась во всех списках Р. Правды. В списках Карамзинского типа мы имеем след. текст: „оже закупный человек бѣжить от господина (осподаря), то обѣль“. Таким образом, составители этих списков в толковании слова „господа“ сошлись с акад. Соболевским и тем обезцветили текст Р. Правды, лишив его довольно важной черты, характеризующей закупов, как дворовых людей.

Строгое правило Р. Правды об обращении беглого закупа в рабство не распространялось на следующие случаи: „идеть ли (закуп) искать кун, а явлено ходить, или ко князю или к судиям бѣжить обиды для своего господина, то про то не робять его, но дати ему правду“.

Таким образом, уход закупа не влек за собою рабства в двух случаях: 1) если он шел с намерением достать у кого-нибудь денег; 2) когда он имел в виду подать жалобу на обиды своего господина. В первом случае отлучка закупа должна быть „явленной“. Под этим термином надо разуметь не открытый образ действия, как принято думать, а предварительное уведомление хозяина. Впрочем, одного уведомления, повидимому, было недостаточно. Если бы Р. Правда устанавливала здесь так наз. явочный порядок в современном смысле этого слова, то пришлось бы признать, что закуп в любое время мог оставить своего хозяина и отправиться на поиски денег, напр., во время посева, уборки урожая и т. п. Такой порядок был несовместим с интересами землевладельцев. Очевидно, закуп должен был предварительно заявлять господину о своем намерении не для того, чтобы только осведомить его, а для того, чтобы получить от него отпуск. При чем, так как деньги, по всей вероятности, нужны были за купу не для его личных потребностей, а для расплаты с хозяином за долг, за причиненные ему убытки и т. п., то предполагалось, что последний не будет препятствовать временной его отлучке без достаточно серьезных и веских оснований. Совсем иное дело, когда закуп хотел принести жалобу князю или судьям на обиды своего господина. В этом случае не требовалось предварительного уведомления хозяина, так как не без основания можно было опасаться, что господин не только откажет за купу в отпуске, но и прямо будет противодействовать осуществлению его намерения. Вот почему в этом случае закуп мог самовольно уйти со двора, мог бежать.

Цитированный текст Р. Правды удерживается во всех ее списках, за исключением Карамзинского и других ему подобных. В Карамзинском сп. он подвергся маленькому едва заметному изменению, а именно, был пропущен союз или перед словом к князю, вследствие чего получилась следующая редакция: идет ли (закуп) искать кун, а явлено ходить к князю или к судиям бѣжить обиды для своего господина, то про то не робяет его, но дати ему правду“. М. Ф. Владимирский — Буданов дает этому тексту следующее толкование: „но если (закуп) открыто идет к князю с целью пред'явить иск в своих деньгах (на своего хозяина), или к судьям жаловаться на обиду от хозяина, то за это не обращается в рабство; жалоба его должна быть рассмотрена“¹⁾. Таким образом, статья в передаче Карамз. списка сделалась совсем неизвестной, сравнительно с первоначальным своим видом. Смысл ее существенно изменился: вместе с союзом или из текста статьи выпало целое представление о закупе, как о лице, ищущем на стороне денег

¹⁾ Хрестоматия по истории русского права, вып. 1 - й, стр. 59.

для расплаты с своим хозяином. Оказывается, что закуп уходит со двора не для того, чтобы где-нибудь занять денег, а для того, чтобы с помощью судебной власти взыскать их с господина.

Конечно, мы имеем здесь дело с явно испорченным текстом. Испорченность его резко бросается в глаза благодаря тем несообразностям, какие в нем заключаются, а именно: 1) неуплата закупа прачитающихся ему денег почему-то выделена от обид, причиненных ему господином, как будто первое действие не есть тоже обида; 2) с денежными претензиями закуп почему-то мог обращаться только к князю, а иск об обидах подавался судьям; 3) в случае обращения к князю требовалось предварительное уведомление хозяина („явленно ходить“), а для принесения жалобы судьям можно было обойтись и без этой формальности („бѣжить“).

II

Далее следует статья об ответственности закупа за пропажу коня, плуга и бороны. Первая часть ее читается так: „оже ролейный закуп у господина будеть, а погубить войский конь, то не платити ему“. Закупы назывались ролейными в зависимости от характера тех обязанностей, которые на них лежали; по этому же самому признаку Р. Правда различает тиунов огнищных, старост ратайных и др. Значит ролейные закупы это были такие закупы, которые по условиям договора должны были выполнять полевые пахотные работы; аналогичным могут служить т. наз. крестьяне-месячники, известные крепостной России. Под войским конем надо разуметь лошадь, которая предназначалась не для земледельческого хозяйства, а для военной службы. Если принять такое толкование терминов, то вполне естественно, что ролейный закуп не мог отвечать за пропажу военного коня: присмотр за ним не входил в круг его обязанностей. В Р. Правде нет прямого запрещения возлагать на ролейного закупа и другие работы, имевшие отношение не к земледелию, а к дворовой службе, например, господин мог поручить его попечению и своего воинского коня, но в таком случае он брал на себя риск пропажи этого коня, ибо закуп отвлекаемый своими прямыми обязанностями, не мог проявить надлежащей заботливости в порученном ему деле.

Цитированная редакция этого постановления повторяется в громадном большинстве списков с тем лишь незначительным отступлением, что в некоторых из них вместо слова войский стоит более современное выражение воинский. Но списки Карамзинского типа и здесь уклоняются от общепринятого чтения: коня войского они превращают в коня свойского, что для некоторых ученых послужило одним из оснований видеть в закупе крестьянина, ведущего свое собственное хозяйство.

Мне кажется, что редакция сп. Карамзинского и других представляет собою позднейшее искажение текста, в подтверждение чего можно представить следующие соображения. Если бы автор Р. Правды хотел указать на коня, составлявшего собственность закупа, то он присоединил бы к этому существительному притяжательное местоимение „свой“, как во многих других аналогичных случаях: „свой челядин поняти“ (Тр., 26), „свое ему лицом взяти“ (Тр., 28), „сви кушь возьмет“ (Тр., 32), „розделит дом свой“ (Тр., 87) и т. д. Если же в данном случае употребили столь редкий и необычный термин, как „свойский“, то это объясняется лишь тем, что термин этот не исходил от автора Р. Правды, а принадлежал ее переписчику, который

был связан переписываемым текстом, приспособлялся к нему в своих выражениях и стремился к тому, чтобы держаться по возможности ближе к оригиналу даже в том случае, когда приходилось его изменять. Переписчик заменил войского коня своим, может быть, потому, что, подобно современным комментаторам Р. Правды, сомневался, чтобы в тот период у богатых бояр рядом с рабочими клячами имелись уже военные лошади¹⁾, а может быть, вследствие того, что он не понимал, почему ролейный закуп не должен был отвечать за пропажу воинского коня. Благодаря такому исправлению текста, статья сделалась для него более понятной, но для современного читателя она утратила свою прежнюю ясность и определенность. В самом деле, не представлялось никакой надобности говорить о том, что закуп, лишившийся своего собственного коня, никому не должен был платить за свою потерю, ибо в этом никто не мог сомневаться даже в период Р. Правды. Если же имелся в виду такой конь, с которым закуп выходил на господские работы и благодаря пропаже которого хозяин терпел убыток, то как объяснить, что закуп освобождался от обязанности возместить ему этот убыток, чем объяснить такое пренебрежение к землевладельческим интересам?

Во второй части рассматриваемой статьи определяется ответственность закупа за целостность плуга и бороны, данных ему хозяином в пользование: „но еже дал ему господин плуг и бороны, от него же кова емлеть, то то погубивши платити; оже ли господин отслеть его на свое орудье, а погнеть без него, того ему не платити“. Этот текст взят из Синодального списка. Характерную особенность его составляет слово кова, так как во всех остальных списках кова заменяется или купой, или копой. Таким образом, главное и основное различие сохранившихся текстов сводится к одному только слову: в Синод. сп. стоит кова, в других — купа, а в третьих — копа. Какое же из этих выражений следует считать первоначальным, а какие — производными? Думаю, что кова предшествовала купе и копе как потому, что она находится в древнейшем Синодальном списке, так и потому что купа и копа более доступны пониманию, чем кова; следовательно, они могли появиться в тексте позднее, как результат толкования переписчиками темного и загадочного оригинала. Эти слова казались им подходящими к данному случаю, так как, с одной стороны, в грамматическом отношении они мало отличаются от ковы, а, с другой стороны, самое наименование закуп как бы указывало на то, что своим положением он был обязан купе или копе, полученной от хозяина.

Историки-юристы, писавшие о закупах, основывались главным образом на этих позднейших списках. Они почти совершенно игнорировали непонятную кову и сосредотачивали все усилия на игнорировании купы и копы²⁾, не подозревая того, что эти слова являются вторичным образованием текста, что они представляют собою глоссы к оригиналу, поставленные однако не на полях рукописи, а внесенные

¹⁾ Такое сомнение было высказано проф. В. И. Сергеевичем, а вслед за ним подержано и другими. Но никто из них не сомневается в существовании военных людей в служебном штате крупных землевладельцев.

²⁾ Купа, по мнению одних комментаторов, должна обозначать наемную плату закупа, а по мнению других — ту денежную сумму, которую он брал в займы. Под копой обыкновенно подразумевают известную часть урожая, получаемую закупом и исчисляемую в копах. Но некоторые ученые допускают, что копа выражала то же понятие, что и купа.

в самый текст ее. Но у нас не может быть уверенности в том, что переписчики правильно поняли и передали своими словами ту мысль, которая заключалась в архаическом тексте Синодального списка. Их понимание для нас необязательно. В нашем распоряжении имеются лучшие средства для объяснения текста, чем у московских грамотеев XV—XVII ст., переписывавших киевский кодекс XII в. Мы предпочитаем другое более авторитетное толкование, исходящее от специалиста филологии, а именно академика Соболевского. По его мнению, кова Синодального списка есть не что иное, как хова¹⁾: переход буквы х в букву к представляет собою, как разъясняет он, обычное явление в процессе словообразования. Догадку академика Соболевского я признаю удачной. Это слово встречается в славянских языках и, в частности, в польском, а глагольная форма его ховати известна и памятникам Лит.-Русского государства. Мне кажется только, что он слишком суживает понятие хова, ограничивая его лишь „средствами пропитания“. Значение этого слова шире.

Хова обозначала понятие содержания вообще, в каких бы формах последнее ни выражалось. Сюда входило не одно питание, но и снабжение обувью, одеждой и т. п. В подтверждение сказанного я позволю себе сослаться на несколько примеров из памятников Зап. Руси и Украины. В Литовском Статуте мы находим след. постановление: за брак в недозволенных степенях родства виновные лишались права распоряжаться своим именем, которое переходило к их детям или родственникам; последние однако обязаны были выдавать им пожизненное содержание, — „а самых мають ховати до смерти их, даючи им одежду и живность пристойную, водлуг стану и можности имения“ (3 ред., V, 22). Из Лит. Статута мы узнаем также, что хозяин обыкновенно кормил и одевал закупа (3 ред., XII, 9 и 11). Ховой мог служить и земельный надел, как показывает грамота великого кн. Сигизмунда мещанам места Высокого от 1523 г. где сказано: „теж писара местского мають у себе у месте своем ховати и тому писару мають они межы себе волоку дати, с чого бы он мял живность себе мети“²⁾. Земельная форма обеспечения продовольствием практиковалась в Лит.-Русском государстве по отношению к холопам: обыкновенно холопам выдавалась месячина в определенном размере; но если они получали от господина т. наз. бонду и полевые участки в пользование, т. е. имели, по выражению памятников, свои приробки или присевки, то размер их месячины уменьшался. Этот способ содержания челяди имел место как в велико-княжеских, так и в шляхетских имениях³⁾. Наймиты в Лит.-Русском государстве тоже иногда получали свою хову в виде присевка, который предоставлялся им на хозяйской земле. В 1540 г. в Гродненском земском суде рассматривалась жалоба человека господарского Шиманця на подданного господарского Наркеля Мацковича. Истец говорил на суде: „штож дей был есьми у него в наймех и робил ему от десяти лет и он дей ми по тыи прошлыи лета присевок давал, а тепер дей на сее лето бочки жита присеяти не хочет“. Ответчик возражал: „правда дей есть жем ему прошлыи лета присевок давал, а на сее дей лето прошлое от сих мест не хочу ему присевку дати, бо дей не хочу его в себе мети и ховати“. Судья решил, „иж не мает Наркел вво

¹⁾ Журнал Минист. Нар. Просв., 1886 г., апр., стр. 387.

²⁾ Акты Лит.-Русского государства, изд. проф. Довнар-Запольским, стр. 191.

³⁾ Акты Зап. России, т. 2-й, № 159; Литовская Метрика, книги публичных дел, т. 1-й, стр. 834, 845, и др.

ему присевка на сее лето давати, бо теж и ховати его в себе не хочет¹⁾). Наконец, такие присевки встречались и у закупов: нередко предоставлялись в пользование земельные участки вместо того, чтобы выдавать продовольствие в виде готовых продуктов. О присевках закупов говорит Лит. Статут (1 ред., XI, 7); о них свидетельствует также и судебная практика. Из одного дела, бывшего на рассмотрении Гродненского земского суда в 1540 г., мы узнаем, что поданный господарский Гринець Буйкевич находился в заставе у Гродненского войта в 4-х копах грошей: „а выпусту тому Гринцу, в листе стоит описано, на кождый год по десяти грошей с тых пенязей, а присевку по бочше жита, — пана войтово насенье и поле и ку тому по севни гредчины“²⁾).

Таковы разнообразные виды ховы, известные литовско-русским памятникам. Возвращаясь теперь после всего сказанного к Р. Правде, я думаю, что, упоминая мимоходом, в качестве пояснительного замечания, о хове, она имела в виду именно последнюю ее разновидность, т.-е. наделение закупа землей, продукты которой шли на его содержание. Вот почему это упоминание поставлено в связь с тем обстоятельством, что господин давал за купу плуг и борону. Надо было пояснить, зачем эти орудия давались ему: они были необходимы для обработки земли, составлявшей его хову. Только в этих пределах и могло иметь место собственное хозяйство закупа, о котором говорит Р. Правда („свое орудие“), а между тем на этом тексте главным образом базируется теория, видящая в закупах особый разряд крестьянства.

Заключительная часть рассматриваемой статьи, начинающаяся словами — „оже ли господин отслет его на свое орудие“ и т. д., показывает, что предшествующий текст ее предусматривал тот случай, когда плуг и борона давались за купу не в качестве необходимой принадлежности его работы на господском поле, а в качестве ссуды, необходимой ему для обработки своей собственной нивы; в последующем же тексте говорится о том, что закуп, обрабатывавший свою ниву, мог быть оторван от этой работы и послан на хозяйское дело. Повидимому, некоторые переписчики сомневались в возможности существования у закупа такого обособленного хозяйства, что, вероятно, и побудило их к соответствующим изменениям в тексте. Напр., Пушкинский сп. по этому поводу выражается так: „аще ли господин его отслет на ино орудье“ и т. д. Выходит, следовательно, что в первом случае так же, как и во втором, закуп работал не на себя, а на хозяина; только работа его имела неодинаковый характер: во втором случае он был послан на иное дело. Мы имеем здесь дело лишь с незначительным изменением текста: слово „свое“ было заменено выражением „ино“. Но благодаря ему фигура закупа лишилась характерной своей черты.

Сохранилось еще два списка — Троицкий II и Строевский, в которых эта часть статьи дошла до нас тоже в измененном виде. Редакция их такова: „но еже дал ему господин плуг и борону, от него же купу емлет, то то погубивше платити свое орудье: а погибнет без него, то того ему не платити“. Таким образом, и в этих списках мысль о том, что у закупа могло быть собственное дело, тоже выпала из текста. Но это выпадение явилось последствием применения иных приемов редакции, а именно, во - 1-х, пропущена целая фраза: „оже ли господин отслет его на“; во - 2-х, слово орудье понято в современном

¹⁾ Акты Виленской Археогр. комиссии, т. XVII, № 498.

²⁾ Акты Виленской Ком., т. XVII, № 272.

его значения, т. е. в смысле инструмента; следовательно, это слово в данном тексте не выражало нового понятия, а являлось родовым обозначением тех же плуга и бороны, о которых речь шла раньше.

III

Следующая статья Р. Правды касается вопроса об ответственности закупа в случае покражи господского скота. Первая часть ее читается так: „оже из хлева выведутъ, то закупу того не платити“. Это чтение принято большинством списков. Но в списках Пушкинском и Погодинском статья редактирована иначе: „аще из забоя выведутъ, закупу того не платити“¹⁾. Списки же Карамзинского типа объединили в своем тексте оба чтения: „оже из хлева из забоя выведутъ, то закупу того не платити“. Компликативность — это отличительная особенность этих списков. В данном случае она оказалась безвредной, но, как увидим дальше, в других статьях она сопровождалась более печальными последствиями, в смысле затемнения первоначального текста.

Вторая часть рассматриваемой статьи содержит в себе следующее постановление: „но оже погубить на поли и (в друг. сп. — а) в двор не вженегъ и и не затворить, гдѣ ему господин велить. или орудія своя дѣя, а того погубить, то то ему платити“.

Здесь прежде всего обращает на себя внимание то обстоятельство, что не всякая пропажа скота в поле влекла за собою ответственность закупа; ответственность его ограничивалась тем случаем, когда скот оставался в поле, между тем как закуп должен был загнать его во двор и затворить там, где господин ему велел; значит, он отвечал за свою небрежность. Такое толкование этого места оправдывается грамматической конструкцией фразы, ибо соединительный союз *и*, а в некоторых списках *а* обозначал не альтернативное сопоставление двух возможностей, а совокупность двух условий, взаимно дополнявших одно другое.

Иначе выглядит это постановление в списках Карамзинского типа: „но еже погубить на поли или в двор не вженеть и не затворить“ и т. д. Отсюда следует, что закуп отвечал за пропажу скота в поле во всяком случае, ибо разделительный союз *или* показывает, что последующее условие имело не дополнительное, а самостоятельное значение. Таким образом, смысл постановления существенно изменился. Конечно, с этим текстом мы можем не считаться, как с несомненным искажением оригинала.

Заслуживает внимания также и другая мысль, заключающаяся в выделенном тексте. Если предшествующая статья давала лишь косвенное указание на то, что у закупа могло быть собственное дело, то здесь дается прямое и определенное засвидетельствование такой возможности: „или орудія своя дѣя, а того погубить“ и т. д. Однако некоторые переписчики и в этой статье так редактировали текст, что эта мысль затерялась и превратилась в совсем другое понятие. Девять списков, к числу которых принадлежит, между прочим, Чудовский 2-й, напечатанный профессором Мрочек-Дроздовским, дают следующее чтение: „а он орудія своя, а то погубил. то

¹⁾ Слово *забой* встречается в одном из документов, собранных М. Н. Ясинским: „кликка ден оного вола у себе за забоем у стайни своей ховал“ (Акты о колыванских судах, т. 1-й, стр. 654).

то ему платити"; в списке Царского IV — та же редакция, но без слова „своя": „а он орудия— то погубил, то то ему платити"; наконец, список Царского III содержит в себе то же самое, но с прибавкой выражения „не внес": „а он орудия своя не внес и то погубил, то то ему платити". Таким образом, здесь речь идет уже об ответственности не за пропажу скота, а за потерю орудий, т. е. таких инструментов, как, напр., топор, пила и т. п., причем, один из названных списков пояснял, что закуп отвечал в данном случае за свою небрежность: он не внес этих орудий в то помещение, где они обычно хранились, очевидно, оставив их на месте работы.

Еще одна черта должна быть отмечена в рассматриваемом тексте. Ответственность закупа за пропажу хозяйского скота, как уже сказано, обуславливалась его небрежностью, а именно — она имела место в том случае, когда он не загнал скота в назначенное для него помещение. Но если закуп брал у хозяина скот для своих собственных нужд, то ответственность его увеличивалась. Она выражена в тексте без всяких оговорок, без всяких дополнительных условий: „или орудия своя дея, а того погубити, то то ему платити". Повидимому, при таких условиях закуп платил не только за свою небрежность, но и за случайную гибель, подобно должнику, потерявшему чужие куны вследствие пожара, войны или кораблекрушения. Судя по аналогии с предшествующей статьей о плуге и бороне, в этом отношении допускалось лишь одно ограничение: закуп освобождался от платежа, если „господин его отслеть на свое орудие, а погубить без него". По всей вероятности, такая разница в мере ответственности зависела от того, что в первом случае закуп рассматривался, как работник, а во втором случае, как лицо, получившее ссуду, в которой он нуждался для обработки своей нивы. В качестве работника он должен был заботиться о сохранности хозяйского имущества лишь в той мере и теми способами, какие были указаны ему хозяином, не простирая далее за эти пределы своего усердия и внимания. Но в качестве ссудоприемателя закуп во всяком случае обязан был по окончании надобности возратить вещь, данную ему во временное пользование; следовательно, риск возможной потери ее всецело падал на него.

IV

Перехожу к постановлениям Р. Правды, определяющим ответственность господина за различные правонарушения, направленные против закупа. Сюда относится след. статья, цитируемая мною по Синодальному списку: „аже господин переобидит закупа, а увѣдти вражду его или отарицю, то то ему воротити, а за обиду ему платити ему 60 кун; паки ли приметъ на нем кун, то опять ему воротити куны, что будетъ приял, а за обиду платити ему 3 гривны продаже; продать ли господин закупа обель, то наймету свобода во всех кунях, а господину платити за обиду 12 гривнѣ продаже; аже господин бьетъ закупа про дѣло, то без вины есть; бьетъ ли не смысля, пьян, без вины, то якоже и в свободнемъ платежъ, такоже и в закупѣ".

Я не буду останавливаться на последней части статьи о карательной власти хозяина, так как во всех списках она редактирована приблизительно одинаково и в литературе не возбуждает каких-либо споров и сомнений. Этого нельзя сказать о других частях цитированного текста: они дают повод к многочисленным разногласиям и представляют большие трудности для объяснения. Здесь речь идет о различного

рода правонарушения. Начнем с важнейшего из них: „продасть ли господин закупа обель, то наймету свобода во всех кунах“ и т. д. Из всех постановлений Р. Правды, касающихся закупов, это единственное, где закуп назван наймитом, т. е. термином, довольно часто встречающимся в памятниках древней Руси и выразившим определенное юридическое понятие. При чем, это наименование дано ему не в процессе переписки Р. Правды, но, повидимому, взято из оригинала, так как оно сохранилось не в более поздних, а в древнейших списках, в числе которых находим мы и Синодальный, а также Троицкий.

Спрашивается теперь, является ли эта квалификация закупа, как наймита, для нас безусловно обязательной, или же мы можем оспаривать ее, как несоответствующую существу дела, несмотря на то, что она исходит от самого автора Р. Правды? Этот вопрос должен быть разрешен в последнем смысле. В самом деле, если можно оспаривать достоверность того или другого факта, сообщаемого Р. Правдой¹⁾, или если позволительно усомниться в действительности той или другой ее нормы²⁾, то тем более допустимы такие сомнения относительно тех частей кодекса, которые представляют собою не что иное, как собственные обобщения его автора, к числу которых относится и характеристика закупа, как наймита. Эти обобщения подлежат такой же критике, как и конструкции современных историков-юристов. Итак, прав ли был автор Р. Правды, назвав закупа наймитом? Уже некоторые из переписчиков ее сомневались в этом: сохранилось 14 списков, которые устранили „наймита“ из своего текста, как термин, не подходящий к существу дела, и возвратили заупу его собственное обычное наименование, под которым он фигурирует и во всех остальных случаях. Действительно, если рассматривать вопрос с юридической точки зрения, то едва ли можно признать удачной терминологию автора. Не касаясь пока прочих статей Р. Правды, достаточно будет констатировать, что даже рассматриваемое сейчас постановление не допускает такого переименования закупа в наймита. По этому постановлению закуп, незаконно проданный в рабство, получал „свободу во всех кунах“. Значит, обязательство его по отношению к господину имело денежный характер, а не личный: он освобождался от возвращения взяты им денег, а не от продолжения своей службы. Какой же это наймит? Ведь, из договора личного найма, при нормальных условиях, возникает обязанность заработать полученную плату, и лишь в случае нарушения договора, если наймит самовольно прекращал свою работу, обязательство его из личного превращается в имущественное. Это не теория, а положительная юридическая норма, известная и Р. Правде. В соответствующей статье ее сказано, что поступивший в услужение обязан „отходить“ условленный срок, и только в случае досрочного оставления работы он должен возвратить хозяину „милость“, т. е. взятую у него плату (Тр., 105).

Таким образом, юридическая точка зрения не позволяет смешивать закупов с наймитами, но в бытовом, житейском отношении и с экономической стороны они стояли близко друг к другу: и те,

¹⁾ Напр., ее сообщение об отмене мести за убийство при сыновьях Ярослава (см. мой „Опыт критического исследования Р. Правды“, стр. 81 — 83).

²⁾ Статья, назначающая за неуплату долга уголовный штраф (Тр., 43), не отражает действительности, а представляет собою результат неправильного истолкования и искажения ее источника, т. е. ст. 14-й краткой Правды (см. мой „Опыт“ и т. д., стр. 30 — 32); постановление о смердем холопе (Тр., 13), взято не из жизни, а сочинено автором (см. мою статью „Смерды Русской Правды“).

и другие одинаково работали на своего хозяина, жили в его дворе, получали от него свое содержание. Такие явления автор Р. Правды мог наблюдать в окружающей его действительности, и надо полагать, что именно эти наблюдения и дали ему повод приравнять закупов к наймитам, тем более, что подобное распространение понятий найма на отношения совсем другой юридической природы, по признаку только внешнего сходства, встречается иногда и в более поздних памятниках Западной Руси и Украины. Напр., в Литовском Статуте мы находим след. постановление: „уставляем, иж в бояр и в людей простых княжских, панських и земляньских ниhto земли закуповати, а ни на лето ку паханью наймовати не маеть без воли пана его“ (3 ред., IX, 27). Значит, залог земли ясно и определенно отличался от аренды. Но так как заложенная земля обыкновенно переходила во владение кредитора, который пользовался ею до отдачи долга и, следовательно, с внешней стороны ничем не отличался от арендатора, то не удивительно, что эта земля иногда называлась нанятой землей. Напр., в 1539 г. в Гродненском земском суде разбиралось дело человека, господарского Герасима Журковича с рыболовом Сидором Есковичем. Первый говорил: „нанял есми в него в сиж год две нивки попару на жито посеяти за шесть грошей“ и т. д. Второй „поведил: правда есть, иж я ему тьи две нивки попару в шести грошох заставил¹⁾“ и т. д. Такую неточность выражений можно встретить не только в речах простых и необразованных людей, но и в Лит. Статуте, т. - е. в официальном кодексе, составленном учеными юристами. В одном из его артикулов сказано: „так же и самого чужого человека, жоны и детей его не маеть ниhto закуповати и наймовати, без воли пана его або врьдника, под утраченьем найма“. Под „наймом“, в точном смысле слова, надо разуметь ту плату, которая вперед выдавалась наймиту и которую он должен был погасить своей работой. Но так как заемная сумма, данная закупу, фактически тоже обрабатывалась, то нашли возможным и ее подвести под понятие „найма“.

Некоторые ученые, напр., А. Пресняков²⁾, а еще более решительно и определенно В. Яковкин³⁾ оправдывают терминологию Р. Правды, доказывая, что слово „наймит“ в древней Руси употреблялось не в привычном для нас смысле, а в ином, более широком значении, охватывая собою и отношения, возникавшие из займа. Основанием для них служит главным образом известный текст из „Вопрошаний Кирика“, памятника от XII в.: „а найм деля рекше лихвы тако веляше учить“ и т. д. По объяснению т. В. Яковкина, автор этого памятника „споставил лихву, т. - е. проценты по займу с наймом“; возможность такого сопоставления, очевидно, объясняется тем, что „в среде, для которой предназначались Вопрошания, также была развита практика обеспечивать заем самозакладом должника или, по меньшей мере, допускать работу за рост; ... церковная власть ополчалась против обычая эксплуатировать труд должника и называла работу последнего наймом; в таком случае вполне понятно, что и самого должника, работавшего на кредитора, могли называть наймитом“. Это мнение едва ли может быть принято. Во - 1 - х, о наймитах неоднократно говорят различные древнерусские памятники — летописи, Псковская Судная Грамота и др., но в них отсутствуют какие - либо указания на

¹⁾ Акты Виленской Арх. Ком., т. XVII, №№ 38 и 39.

²⁾ Княжое право в древней Руси, стр. 299.

³⁾ Закупы Русской Правды (Журн. Мин. Нар. Пр., 1913 г., апр., стр. 252, 258 и др.).

связь личного найма с долговыми отношениями: очевидно, эти понятия успели уже дифференцироваться не только по существу, но и в отношении терминологии. Во-2-х, что касается „Вопрошаний“, то текст их не дает оснований для тех далеко идущих выводов, которые делает из него т. Яковкин. Из этого текста можно лишь заключить, что в древности взимание процентов называлось не только лихвой, но и наймом. *Наим и лихва*, — это синонимы, обозначающие одно и то же понятие, подтверждением чего может служить связывающее их выражение „рекше“, что значит „то есть“. *Наимать* означает брать добавку на деньги, отданные займы; напрасно искать в этом слове каких-то указаний на самозаклад и работу должника.

О другом менее тяжком нарушении прав закупа говорится след.: „пакы ли принять на нем кун, то опять ему воротити куны, что будетъ приял, а за обиду платити ему 3 гривнѣ продаже“. Обыкновенно это постановление толкуется в смысле запрещения закладывать закупа третьему лицу с принятием от последнего известной денежной суммы. Но, повидимому, здесь речь идет о действии иного характера. Во-1-х, выражение „принять на нем кун“ может обозначать получение денег не с третьего лица под залог закупа, а непосредственно с самого закупа. Такое значение предлога на обнаруживается в других статьях Р. Правды, где мы встречаем след. фразы, не возбуждающие никакого сомнения в их смысле: „взыщеть кун на друзе“ (Тр., 44), „емлетъ на нем свое“ (Тр., 99) и др. Во-2-х, слово *прять* или *принять* иногда употреблялось в смысле взятия лишка, в значении добавки. Напр., в Записях земельных дач короля Казимира отмечено о пожаловании виленскому пану Гаштольду земли, находившейся раньше в держаньи пана Евня, со след. оговоркой: „а што будетъ прилучено после небошика пана Евня, а либо што мы придали, а либо што небоших пан Нац *принял* сам собою, то не даем“¹⁾. В этой цитате слово „*принял*“ обозначает самовольное увеличение земельной площади путем захвата чужой соседней земли. В том же смысле прибавочной получки это слово применялось и к деньгам. Напр., в книге Гродненского земского суда от 1540 г. записано след. заявление подданой господарской Барбары Яновой, касающееся господарского подданного Неца Рекгейловича: „што ж дей он напил в мене на пиве три гроши, а потом дей... он в мене к тым трем первым грошем два гроши *принял* на бочку ячменю“²⁾. В-3-х, Р. Правда обязывает хозяина „воротити куны“. Кому же эти деньги возвращались? Конечно, за купу, а не какому-то мнимому залогопринимателю. Утверждаю так, потому что вся рассматриваемая статья от начала и до конца имеет в виду лишь внутренние отношения между господином и закупом, вовсе не касаясь третьих лиц. Она игнорирует их даже тогда, когда те или другие неправильные действия господина по отношению к закупу затрагивают и интересы этих лиц. Напр., когда Р. Правда говорит о продаже закупа в рабство, то она интересуется только теми последствиями этой незаконной сделки, которые касаются закупа, но не обнаруживает никакой заботливости об интересах покупателя, совершенно умалчивая о том, возвращались ли ему уплаченные им деньги или нет, ибо эта сторона дела к теме статьи не относилась. Вероятно, не больше внимания было бы оказано и залогопринимателю, если бы данное постановление имело его в виду. В-4-х, автор разбираемого постановления не ограничивается словами:

¹⁾ Документы Московского Архива Мин. Юст., т. 1-й, стр. 17.

²⁾ Акты Вилен. Археогр. Ком., т. XVII, № 500.

то опять ему воротити куны“, но прибавляет к ним еще след. фразу: „что будет прият“. Этим дополнительным разъяснением подчеркивается та мысль, что господин обязан был возратить не все взятые им деньги, а только часть их, т. е. то, что он взял сверх должного.

Итак, значит, разобранное постановление, по моему толкованию, предусматривает тот случай, когда господин при окончательном расчете, пользуясь своею властью, возьмет з закупа больше, чем следует с него, т. е. свыше того, что дано было закупу взаймы или что причитается с него в уплату за причиненные им убытки и т. п.

Особенно много недоумений, споров и всевозможных догадок возбуждает третье наиболее легкое посягательство господина на права закупа, именно благодаря обилию и разнообразию вариантов в сохранившихся списках. Синодальный список и только он один дает этому постановлению след. редакцию: „аже господин переобидит закупа, а увѣдить вражду его или отарицу, то то ему воротити, а за обиду ему платити ему 60 кун“. Четыре списка, к числу которых относятся и Троицкий, содержат в себе иное чтение: „аже господин переобидит закупа, а увидить купу его или отарицу, то“ и т. д. В пятнадцати списках, в том числе в Чудовском 2-м, изменение текста идет дальше: „аже увередить цѣну его или отарицу, то“ и т. д. Есть еще один вариант, встречающийся в списках Пушкинском и Погодинском: „аже господин приобидит закупа, а введеть копу его или отарицу, то“ и т. д. Эта эволюция текста заканчивается в списках Карамзинского типа, объединивших в себе почти все указанные разночтения: „оже господин приобидит закупа, увѣдетъ вражду и увередить цѣну, а введеть вкупу его или отарицу, то“ и т. д. Эта редакция заключает в себе сводку всех разнообразных выражений, разбросанных по отдельным спискам: с одной стороны, в качестве объекта действия здесь названы и вражда, и купа, и цена; с другой стороны, самое действие обозначается глаголами: и „увѣдетъ“, и „увередить“, и „введеть“.

Думаю, что ни один из этих текстов не может быть отнесен к оригиналу. Но есть возможность восстановить его на основании косвенных указаний, а именно,— ключ к открытию его дают слова *купа* и *копа*, имеющиеся в приведенных цитатах. Мы уже встречали их один раз, когда речь шла о потере плуга или бороны; при чем было установлено, что там эти слова не принадлежали к оригинальному тексту Р. Правды, а внесены туда переписчиками взамен непонятной *ковы* Синодального списка, которая, в свою очередь, является видоизмененной *ховой*. То же самое следует допустить и относительно рассматриваемого постановления. Очевидно, и здесь *купа* и *копа* являются вторичными образованиями текста, возникшими из того же корня и на той же первичной основе, что и там, т. е. они заменили собою первоначальное слово *кову* или *хову*.

Правильность этого объяснения подтверждается и с другой стороны. Действительно, если признать то положение, что в подлиннике Р. Правды стояла *хова* или *кова*, то становится понятным, как могла возникнуть своеобразная редакция Синодального списка: „увѣдить вражду его“ и т. д. Очевидно, составитель ее полагал, что *кова* это то же самое, что *ков* или *ковы*. Последние же два слова по Далю означают вредный замысел, злоумышление, заговор, коварное намерение. При таком понимании *ковы* вполне естественно, что автор Синод. сп. заменил ее *враждой*.

Итак, объектом действия в оригинальном тексте данного постановления была *хова*. Что касается самого действия, то, повидимому, оно

выражалось словом *уведеть*. Это слово употреблялось Р. Правды в более широком смысле, чем в настоящее время: оно обозначало вообще похищение или отнятие тех или других предметов независимо от того, были ли они одушевленными или неодушевленными, способными к передвижению или неспособными. Напр., в статье о краже совершенной закупом, слово *уведеть* применяется к похищению не только коня или вола, но и товара, а также других вещей. В соединении с *ховой* этот термин обозначал лишение закупа его содержания. Но в сохранившихся списках *хова* исчезла, а вместе с тем и слово *уведеть* подверглось искажению. Произошло это оттого, что трудно было сочетать его с такими объектами действия, как *вражда*, *купа* и *копа*. В самом деле, нельзя сказать: похитит *вражду*. Точно так же и по отношению к *купе* и *копе* может быть речь не об отнятии их, а об уменьшении их размера, о недоплате. Переписчики заметили эту несогласованность, и, чтобы смягчить и затушевать ее, они заменили слово *уведеть* другими выражениями, грамматически близкими к оригиналу, но имеющими иной смысл: *увѣдить*, *увидеть*, *введеть*.

Таким образом, отправляясь от испорченного текста, мы имеем возможность реставрировать первоначальную редакцию разбираемого постановления. Она имела приблизительно такой вид: „аже господин переобидеть закупа, а *уведеть* *хову* его или оторицу, то то ему воротити, а за обиду платити ему 60 кун“.

Под *ховой* надо разуметь все то, что предоставлялось за купу для его содержания; значит, сюда относились съестные припасы, обувь, одежда, земельный участок, с которого он сам добывал себе продовольствие и т. д. *Отарица*, как это достаточно уже установлено в литературе, представляет собою перевод латинского слова *rescriptum*: так называлось имущество, предоставленное за купу его хозяином в отдельное пользование. И *хова*, и *отарица* обозначали одно и то же понятие, рассматриваемое лишь с разных сторон. Поскольку то или другое имущество служило целям содержания закупа, оно называлось *ховой*; поскольку же оно выделялось из общей имущественной массы господина и отдавалось в обособленное пользование закупа, его называли *отарицей*.

За отнятие у закупа *ховы* или *отарицы* уплачивался штраф в 60 кун. Следовательно, по степени наказуемости это деяние приравнивалось к мелкой краже (Тр., 38, 73). Но незначительный размер штрафа в данном случае надо объяснять не столько малоценностью предметов, составлявших *хову* или *отарицу*, сколько тем обстоятельством, что это имущество не было собственностью закупа, а находилось лишь в его пользовании.

Первоначальный текст Р. Правды в процессе переписки подвергся разнообразным изменениям, которые все более и более отдаляли его от оригинала. В этой эволюции текста обнаруживаются несколько последовательных этапов. В первой стадии переписчики старались еще держаться по возможности ближе к оригиналу, допуская лишь незначительные отклонения от него, по крайней мере, с внешней грамматической точки зрения: вместо *уведеть* они пишут: *увѣдить*, *увидеть*, *введеть*; *кову* они заменяют *купой* или *копой* и т. п. Но в следующей ступени переписчики имели дело уже не с оригиналом, а с вторичными его образованиями; поэтому текст Р. Правды должен был подвергнуться дальнейшим метаморфозам. Так, в списке Троицком и других той же фамилии сказано: „увидеть *купу*“; списки же

Чудовский II и другие ему подобные идут дальше: они заменяют архаическое и редкое слово *купа* более современным и понятным выражением *цена*, а вместо слова *увидеть* употребляют более подходящий к данному случаю термин *увередить*, что уже прямо указывало не на отнятие уплаченных денег, а на недоплату их¹⁾. Наконец, последним фазисом в эволюции текста является компиляция всех указанных вариантов, каковая имеется в списках Карамзинского типа. Составитель их, видя большое разнообразие списков и не зная, какому из них отдать предпочтение, решил использовать все чтения, объединив их в одно целое. Нельзя, конечно, отрицать благожелательных побуждений, руководивших переписчиком: он хотел сохранить для потомства все варианты и таким образом облегчить работу будущих комментаторов Р. Правды. Этой цели можно было достигнуть, отметив варианты на полях рукописи. Но переписчик внес их в текст своего произведения, а потому вместо ожидаемой пользы он причинил большое зло, так как ввел последующих ученых в заблуждение и заставил их потратить много усилий и остроумия на толкование того, что не имеет никакого смысла и что представляет собою механический набор слов и выражений, собранных из разных списков.

V

Остается еще рассмотреть вопрос об ответственности за преступление, совершенные закупом. В этом отношении Р. Правда к холопам более внимательна, чем к закупам. Она довольно обстоятельно определяет последствия не только имущественных, но и личных преступлений, совершенных холопами (Тр., 42, 56, 58, 114, 115). Что же касается закупов, то им посвящена всего только одна статья, и говорится в ней об одной только краже. Статья эта по Синодальному списку редактирована так: „озакупѣ, оже увѣдетъ что, то господин в том; но оже господин индѣ налѣзуть, то заплатитъ переди господин его конь или ино что будетъ взялъ, ему холоп обельный; паки ли господин не хотѣти начать платити заны, а продать и, отдасть же переди или за конь, или за вол, или за товар, что будетъ чюжего взялъ, а прокъ ему самому взяти собѣ“. Таким образом, автор Р. Правды только поставил общий вопрос об ответственности за кражу, совершенную закупом, но не дал на него никакого ответа: оборвав фразу, он перешел далее к рассмотрению частного случая. Такая уклончивость его вполне естественна, ибо это вопрос сложный и разрешался он неодинаково, в зависимости от фактических обстоятельств, сопровождавших преступление. В этом отношении мыслимы две возможности: 1) закуп, совершив кражу, оставался во дворе своего хозяина; 2) закуп, совершив преступление,

¹⁾ Строго говоря, этот процесс не прекратился и после напечатания Р. Правды. Так авторы Болтинского издания несомненно исправляли и шлифовали свой текст. Попытки такого рода обнаруживаются иногда даже в трудах современных ученых. Например, проф. Н. А. Рожков, комментируя постановления Р. Правды о закупках, имеет в виду след. текст: „аже господин переобидитъ закупа, а увередитъ купу его или отарищу, то“ и т. д. (Русская история, т. I-II, стр. 185). Этот вариант не встречается ни в одном из списков Р. Правды, а является собственным произведением проф. Рожкова: из одних списков он взял слово *увередить*, а из других — слово *купу*; из соединения их и составила новая редакция. Другой ученый В. Яковкин приводит след. вариант Р. Правды: „аже господин переобидитъ закупа, а введеть в купу его или отарищу, то“ и т. д. По его мнению, этот вариант можно истолковать удовлетворительно после предварительного небольшого изменения текста: „если заменить, говорит он, союз *или* союзом *и*, то можно думать, что тут предусматривался тот случай, когда господин причислял к выкупной сумме стоимость *rescripta* (Журн. Мин. Нар. Просв., 1913 г. май, стр. 111).

уходил от своего господина и скрывался. Во втором случае он нарушал права и интересы не только третьего лица, пострадавшего от преступления, но и своего хозяина, что, конечно, усложняло и его ответственность. Р. Правда совсем не касается первого случая, а предусматривает только вторую возможность. Но и эта последняя комбинация далеко не исчерпана ею вполне, во всех возможных ее проявлениях. В самом деле, Р. Правда определяет последствия кражи лишь на тот случай, когда украденной вещи не окажется налицо, и когда, следовательно, возникала необходимость уплачивать потерпевшему ее стоимость. Но она обходит полным молчанием тот случай, когда потерпевший мог быть удовлетворен простым возвращением похищенной вещи. И это еще не все. Кража, совершенная закупом, являлась действием уголовного характера, нарушавшим интересы не только потерпевшего, но и государства. Значит, по поводу нее могло возникнуть еще одно требование, а именно притязание князя на уплату ему штрафа, что, конечно, должно было отразиться и на интересах потерпевшего от кражи, и на интересах хозяина, ибо по Р. Правде, при конкурсе кредиторов, притязание князя пользовалось привилегией и удовлетворялось в первую очередь (Тр., 51). Между тем эта сторона дела совсем не затронута в статье. Конечно, можно допустить, что закупы, подобно холопам, не платили князю продажи и подлежали владельческому суду. Но в таком случае это обстоятельство надо было оговорить, чтобы у читателя не оставалось никаких сомнений.

Итак, вопрос о последствиях кражи, совершенной закупом, разрешен Р. Правдой далеко не в полном объеме. Многие оставались неясным и смутным, а личные преступления его совсем не предусмотрены. Вероятно, сам автор сознавал недостаточность и незаконченность своих определений. Это сознание побудило его пополнить замеченные пробелы аналогичными постановлениями об ответственности за кражу, совершенную холопом, и за удар, нанесенный им свободному человеку. Названные постановления были вырваны из своей естественной среды, где им надлежало быть, и помещены рядом со статьей о закупе, при чем, по видимому, предполагалось, что читатель найдет в них некоторые руководящие указания и по вопросу о закупках, поскольку он не мог быть разрешен непосредственно¹⁾.

То, что так затрудняло автора Р. Правды, это оказалось делом чрезвычайно легким для некоторых переписчиков этого памятника. В списках Пушкинском и Толстовском III (по номенклатуре Калачова) мы находим след. текст: „аще закуп выведе что, то господину в том не платити“. Выражение не платити принимается многими учеными за чистую монету и за голос практики, и на этом основании они строят свои выводы. Но в действительности это добавление есть произвольная догадка переписчиков, так как поставленный вопрос не допускает единого универсального и всеобъемлющего решения, а, кроме того, он настолько сложен, что ответ на него не может быть исчерпан в одном слове.

Следует отметить еще один вариант, хотя и незначительный, но тем не менее давший проф. Сергеевичу повод для весьма важного вывода. В только что приведенном тексте сказано: „то господину в том“. Такое чтение принято в списках Синодальном, Пушкинском и Царского. Нахождение его в списке Синодальном свидетельствует

¹⁾ Более подробно об этом говорится в моей статье: „Система Руської Правди“ (см. „Праці Комісії для вивчення історії зах.-руського та українського права“, вып. 2-й стр. 58 — 60).

в пользу его древности и сообщает ему с большей или меньшей вероятностью характер аутентичности. В остальных списках эта фраза читается иначе: „то господин в нем“. Очевидно, текст подлинника не удовлетворял переписчиков. Им хотелось придать постановлению более или менее законченный вид. С этой целью одни из них дополнили его резолюцией собственного измышления: не платить. Другие, не отличаясь такой решительностью и смелостью, надеялись, что они достигнут той же цели, если вместо „в том“ напишут „в нем“. Действительно, эта несколько видоизмененная редакция дала проф. Сергеевичу основание усмотреть в ней вполне определенную и законченную мысль, состоящую в том, что закуп, совершивший кражу, представлялся в полную власть своего хозяина, который мог поступить с ним, как заблагорассудит; по его мнению, последующий текст статьи лишь повторяет это общее положение в применении к конкретным случаям¹⁾. Неизвестно, на что опирался проф. Сергеевич, давая такое объяснение выражению в нем. Во всяком случае мне кажется, что смыслаго гораздо проще: выражение в нем значит за него, подобно тому, как выражение в том значит за то. Это толкование подтверждается другими аналогичными местами Р. Правды, где встречается такая же грамматическая форма: „вины ему в том нет“ (Тр., 20), „платити в том 12 гривен“ (Тр., 36), „а в сене и в дровех 9 кун“ (Тр., 78), „а в холопе и в робе виры нетуть“ (Тр., 84), „аже в княжи отроци, или в конюсть, или в поваръ, то 40 гривен“ и т. п.

VI

Необходимо остановиться еще на одной статье, которая по господствующему мнению тоже относится к закупам; при чем такого мнения держатся не только те ученые, которые видят в закупках наймитов, но и те, которые считают их заложившимися должниками. Статья эта читается так: „в даче не холоп, ни по хлѣбе роботять, ни по прилатиѣ, но оже не доходить года, то ворочати ему милость, отходить ли, то не виноват есть“. Приведенный текст следует признать если не аутентичным, то во всяком случае наиболее близким к оригиналу. Он воспроизведен в громадном большинстве списков. Мы находим его и в древнейшем Синодальном списке, но с маленьким дефектом; а именно — пропущен предлог *в* перед словом „даче“. Однако этот пропуск нисколько не порочит текста, так как он произошел вследствие некоторой небрежности и невнимательности переписчика, в чем легко убедиться при осмотре рукописи²⁾: здесь эта статья начинается хотя и с новой строки, но с малой буквы, чего мы не наблюдаем в других аналогичных случаях; ясно, следовательно, что переписчик имел в виду дополнить начало статьи большой буквой В, написав ее кинварью и поместив ее на поле рукописи влево от текста, но по рассеянности забыл это сделать.

Переходя к существу дела, должен сказать, что, на мой взгляд, данная статья не имеет никакого отношения к закупам. Об этом свидетельствует прежде всего ее местонахождение: она помещена в отделе о холопах, в непосредственной связи с постановлением, определяющим участь тех, кто поступил в тиуны или в ключники без договора. Уже одно это обстоятельство позволяет предполагать, что в ней речь идет о найме в услужение. Предположение переходит в уверен-

¹⁾ Древности русского права, т. 1 - й, стр. 223.

²⁾ См. текст Синодального списка, изданный фотолитографским способом под редакцией Н. Маркса 1910 г.

ность после знакомства с содержанием статьи. В содержании ее нет ничего такого, что напоминало бы о закупах. Действительно, закупы работали на своего хозяина бессрочно, очевидно, до уплаты долга здесь же имеются в виду срочные отношения, ограниченные одним годом¹⁾. Затем закуп, уходивший от своего господина, в некоторых случаях рисковал своей свободой, а здесь самовольное оставление работы до истечения срока во всех случаях сопровождается личным обязательством возратить взятую плату. Попытка проф. Сергеевича дать статье ограничительное толкование в том смысле, будто она имеет в виду только явный уход работника, ни на чем не основана, кроме желания согласовать два противоречивых текста, при недоказанном еще предположении, что они говорят об одних и тех же лицах²⁾. Тем же мотивом продиктовано и другое такое же примирительное соображение его о том, что с течением времени к беглым закупам стали относиться снисходительнее, перестав обращать их в рабство, и что этот последний момент в развитии права нашел свое отражение в разбираемой статье³⁾. Еще одна характерная особенность этой статьи Закупа связывали с хозяином куны. О них только и говорится в тексте и это понятно: деньги являлись если не единственным, то во всяком случае преобладающим и самым распространенным предметом займа. Здесь же нет даже намека на деньги. Связь между хозяином и работником имела иной характер; ее создавали дача, хлеб, придаток и милость.

Под дачей надо разуметь заработную плату, все равно в чем бы она ни выражалась, какие бы предметы ни служили платным средством, ибо денежный характер этой платы составляет явление позднейшей истории. Известно, что поместные надельные московских служилых людей назывались дачами, но могли быть и денежные дачи. В памятниках Литовской Руси для выражения этого понятия употреблялся другой термин, а именно, *данина* ¹⁾. Так вознаграждались служилые люди не только вел. князя, но и частных владельцев. Напр. в Полоцкой ревизии 1552 г., изданной проф. И. Лаппо, мы находим перечень тех боярских слуг, которые „з данины служат“ (стр. 88, 87, 119, 120, 125 и др.). Иногда вместо данины употребляли слово *даток*. Напр., в документах, касающихся поголовных подати 1566 г., упоминаются татары, которые „з датку паном своим служат“ ²⁾. От этого корня образовались производные слова: *задаток* и *придаток*. Придатком, вероятно, называлась добавка к основной заработной плате. Работа за хлеб или за прокорм тоже представляла собою один из видов личного найма. Она часто упоминается в актах Зап. Руси и при этом определенно и отчетливо отличается от закупничества. Напр. в одной жалованной грамоте вел. князя от 1513 г. сказано: „и ж дачи (два земельных участка) пусты лежать, а службы нет, а отчыны дачи розошлися и кормятыся, а иные в пенезѣх робяты, по людем“; в другой грамоте того же времени говорится: „што ж отчыны дачи земля позапродавалися в пенезѣх некоторым людем“ ³⁾.

¹⁾ Некоторые ученые (акад. М. С. Грушевский, В. Яковкин) указывают на то, что слово год могло обозначать не только меру времени, но и понятие срока. В этом же двойственном смысле употребляется слово рок в западно-русских и украинских памятниках.

²⁾ Древности русского права, т. 1-й, стр. 223.

³⁾ Назв. соч., стр. 222—223.

⁴⁾ В качестве „данин“ вел. князя, перечисляемых в книгах записей Литовской Метрики 3-й и 4-й, называются земли, деньги, зерновой хлеб, мед, сукна, одежда и т. д.

⁵⁾ Литовская Метрика, книги публичных дел, стр. 828, 833 и др.

ные не в пенезѣх разошлись в покормы¹⁾). Наконец, слово *милость* обозначало заработную плату точно так же, как и аналогичный термин *жалованье*: Уложение 1649 г. поместные земли называет *жалованьем*.

Рассматриваемая статья имеет свои варианты, касающиеся, впрочем, только первой ее фразы: „в даче не холоп“. Это изречение значит: за дачу не делают холопом. Одному из переписчиков пришлось в голову выразить ту же самую мысль, но в форме личного предложения, имеющего определенное подлежащее. В результате соответствующей переделки текста получилась фраза: „вдачь не холоп“, встречающаяся в шести списках, к числу которых принадлежит и Троицкий. Этот загадочный *вдачь*, сочиненный самим переписчиком и не известный другим памятникам, причинил много хлопот и затруднений комментаторам Р. Правды: одни видели в нем человека, выданного головой для отработки долга²⁾, другие характеризовали его, как человека, который не только отдавал нанимателю свой труд, но и вдался ему, т. е. входил в его семейную организацию и становился в положение, близкое к холопству³⁾, и т. п. Есть еще один вариант, составляющий особенность двух списков Пушкинского и Чудовского I: „вда цѣну не холоп“. Испорченность этого текста очевидна: никто не мог сомневаться в том, что давший наемную плату не делался холопом; сомнение могло быть только относительно лица, принявшего эту плату.

VII

Подведем теперь итоги сказанному. Часть их относится к критике текста, а другая часть к существу дела.

Итоги критики следующие. 1) Из всех статей Р. Правды о закупах больше всего разночтений имеется в тех, которые говорят о потере хозяйского плуга или бороны и об отобрании у закупа его отарицы. Это зависело от того, что оригинальный текст названных статей заключал в себе темное и загадочное слово *кова*. Переписчики интерполировали текст, чтобы сделать его более понятным. В статье о плуге и бороне эта интерполяция ограничилась лишь двумя вариантами: в одних списках вместо *ковы* дается *купа*, а в других *копа*. Но в статье об отарице интерполирование приняло более широкие размеры и породило большее разнообразие вариантов. Здесь так же, как и в первом случае, одни переписчики превратили *кову* в *купу*, а другие — в *копу*. Но здесь в одном из списков имеется еще и *вражда*, что, очевидно, вызвано истолкованием *ковы* в смысле *ков*, т. е. *козней*. На этих новообразованиях не остановилась эволюция текста: последующие переписчики находили слово *купа* тоже не достаточно понятным, а потому заменили его *ценой*. 2) Варианты Р. Правды напоминают слогосредневековых юристов Зап. Европы с тою разницей, что их писали не на полях рукописи и не между строк, а вносили в самый текст памятника, искажая его; поэтому сами по себе они представляют большой интерес и заслуживают внимательного изучения, как первые опыты комментирования Р. Правды, которое, вопреки установившемуся мнению, началось задолго до Татищева. Затем варианты могут

¹⁾ М. Любавский, Областное деление и местное управление Лит.-Русского государства, стр. 394.

²⁾ М. Ф. Владимирский-Буданов, Обзор истории русского права, стр. 398.

³⁾ В. Яковкин, Закупы Р. Правды (Журн. Мин. Нар. Пр., 1913 г., апрель, стр. 265).

быть использованы в целях восстановления первоначального текста Р. Пр., если ни один из списков не сохранил его: такой метод применен мною при толковании статьи об отарице. Но для решения вопроса по существу эти варианты не годятся; в этом отношении с ними можно совершенно не считаться и не останавливаться на выяснении того, что значит купа, копа, вражда и т. п. 3) Статья об ответственности за кражу, совершенную закупом, не закончена, так как не дает ответа на поставленный ею вопрос. Незаконченность ее не есть результат последующей порчи текста, но составляет изначальный и первородный ее недостаток, который сознавался самим автором Р. Правды, что и заставило его пополнить рассматриваемую статью о закупах, присоединив к ней аналогичные постановления о холопах. Переписчики старались придать статье законченный вид, но их попытки оказались неудачными. 4) Карамзинский список столь популярный в литературе и легший в основу многих научных исследований, в действительности очень далек от совершенства: а) он видоизменяет текст Р. Правды еще чаще и в большем количестве, чем другие списки; б) не ограничиваясь собственным творчеством, он старательно собирает и компилирует в своем тексте искажения других списков, создавая из них иногда причудливые коллекции.

Обращаясь к существу дела, надо оттенить два момента — юридический и бытовой.

С юридической точки зрения закуп был должником, а не наймитом¹⁾. В пользу такого определения говорит то обстоятельство, что постановления о закупах непосредственно примыкают к статьям о займах. Это видно также из того, что закуп, незаконно проданный в рабство своим хозяином, освобождался не от работы, а от денежного обязательства по отношению к хозяину. В Р. Правде мы не найдем даже намека на то, что долг закупа погашался его работой. Напротив, в ней имеются если не прямые, то во всяком случае косвенные указания на то, что зависимость закупа прекращалась только уплатой долга; так, одна статья Р. Правды предусматривает временную отлучку его для займа денег, как нормальное и обычное явление; а другая статья показывает, что эти деньги нужны были ему для расплаты с хозяином. Повидимому, закуп погашал своей работой не капитал, а проценты. Может быть, этим обстоятельством объясняется и порядок удовлетворения хозяина, когда его требование встречалось с притязанием другого лица, обворованного закупом: если закупа продавали в рабство, то из вырученной суммы полностью и в первую очередь удовлетворялся потерпевший от кражи, а то, что оставалось, и если оставалось, шло в пользу хозяина. Этот порядок находится в полном согласии, если не с буквой, то, по крайней мере, с общей тенденцией и духом тех правил конкурсного производства, которые установлены Р. Правдой на случай несостоятельности должника: в этом случае кредиторы бравшие много процентов, совсем ничего не получали из денег, вырученных от продажи несостоятельного должника (Тр., 51).

¹⁾ Я считаю лишним останавливаться здесь на разборе теории закупничества, личного найма, потому что главные основания этой теории рассмотрены выше: 1) явление: „от него же купу емель“, поставленное в связь с предоставлением закупу дачи и бороны его хозяином; 2) наименование закупа наймитом и 3) толкование статьи „в даче не холоп“ и т. д. в том смысле, что она имеет в виду закупов.

²⁾ Этот вид закупничества сохранялся в Лит.-Русском государстве до XVI в. и в дом с ним здесь развивался и другой порядок, допускавший освобождение закупов от отработки долга. То была старина, а это новшество. Правильные указания на этот счет можно найти в статье В. Яковкина (Журн. Мин. Нар. Пр., 1913 г., апрель, стр. 281—286).

В бытовом отношении фигура закупа во многом напоминает наймита. Таким представлялся он и автору Р. Правды, который один раз назвал его этим именем. Но закуп более был прикреплен к своему хозяину, чем наймит: 1) он работал не срочно, а до отдачи долга, что фактически могло перейти в пожизненную кабалу; 2) за самовольный уход от хозяина ему угрожало рабство. В литературе пользуется широким распространением взгляд на закупа, как на задолжавшего крестьянина, который вместе с тем арендовал у помещика землю и мог иметь даже свой собственный земельный участок. Однако это представление не оправдывается текстом Р. Правды. Закупы жили во дворе хозяина на его кормах. Они не имели того, что необходимо для отдельного и самостоятельного хозяйства — ни лошадей, ни скота, ни плуга, ни бороны. Отарица закупа не составляла его собственности, а предоставлялась ему лишь в пользование на время состояния его в закупничестве. Она заключала в себе предметы, необходимые для его содержания или х о в ы, т. е. одежду, обувь, с'естные припасы и т. п. Иногда отарицей могла быть и земля, которой наделялся закуп, чтобы он сам себе добывал из нее пропитание. Таким образом, у закупа, кроме господских работ, могло быть и „свое дело“¹⁾. Но это обстоятельство не делало его крестьянином в социально-экономическом значении этого слова. Земельная отарица закупа обрабатывалась хозяйским инвентарем. Она не имела ничего общего ни с крестьянской собственностью, ни с крестьянской арендой, а служила лишь своеобразным средством обеспечить закупа его продовольствие вместо того, чтобы кормить его на господской кухне, выдавать мясчину и т. п. Памятники Лит.-Русского государства показывают, как мы видели раньше, что нередко таким же способом обеспечивалось продовольствие и наймитов, и холопов.

Чтобы закончить вопрос о закупничестве, надо было бы рассмотреть еще и социальную сторону этого явления, т. е. выяснить, какие общественные классы того времени выделяли из своей среды закупа и под влиянием каких экономических условий; что заставляло нуждающихся людей идти в закупы, когда была возможность поступить в наймы; удавалось ли им добиться хозяйственной самостоятельности или же большинство их оставалось в вечной зависимости и т. д. К сожалению, отсутствие источников не позволяет ответить более или менее определенно на все эти вопросы. Больше сведений на этот счет можно почерпнуть в позднейших памятниках Зап. Руси и Украины. Но эта область лежит за пределами моей темы.

¹⁾ Проф. Сергеевич, вопреки прямым указаниям Р. Правды, отрицает возможность „своего дела“ у закупа, превращая его в господское дело, порученное закупа и лишь в этом смысле ставшее для него своим (Древности русского права, т. 1 -й, стр. 219—220). В этом отрицании „своего дела“ у закупа, вероятно, немалую роль играло опасение, что признание его внесет диссонанс в конструкцию закупничества, как личного найма.

Н. Л. РУБІНШТЕЙН

До історії соціальних відносин у Київській Русі XI—XII ст.

Питання про феодализм у Київській Русі за останній час ставилося вже не раз і спеціально в марксистській історіографії, але й до теперішнього часу не має належного пророблення.

Причину до цього треба шукати в тій владі над істориком, що до теперішнього часу зберігає традиційна історична схема міської торговельної Русі. Феодализм, яко певна система господарчого укладу, соціальних та політичних відносин, виключається цією старою схемою; сеньйоріяльні відношення не можуть бути вміщені до її рямок. Несумісність цих двох концепцій, може бути, особливо яскраво виступає в роботі С. В. Юшкова „Феодальные отношения в Киевской Руси“¹⁾), яка нещодавно з'явилася, де є спроба з'єднати те, чого з'єднати неможливо.

Питання про феодализм у Київській Русі ставить перед істориком двоє основних завдань: завдання критичного перегляду теорії торговельної Русі — питання про характер стародавньої торгівлі та про місто Київської Русі; позитивне завдання вивчення стародавньої сеньйорії, яко основної організації феодального — точніше сеньйоріяльного, за вдалою термінологією Флакка, — укладу.

Сама доба сеньйоріялізації може бути віднесена з доситьною певністю до кінця XI—XII століття²⁾).

Два спеціальні нариси, що надруковано нижче, мають на меті розглянути два соціальні інститути Київської Русі за цей період, переглянути питання про смерда та закупа — двох членів складаючої сеньйорії.

ЗАКУПИ РУСЬКОЇ ПРАВДИ³⁾

Інститут закупництва Руської Правди неодноразово розглядався дослідувачами у нашій історичній і, головним чином, історико-юридичній літературі, як у загальних працях з історії російського права, так і в окремих етапах. І коли, не зважаючи на це, він до теперішнього часу не одержав задовольняючого однозначного вирішення,

¹⁾ Вчені записки Саратов. Державного Університету т. III, вид. 4. Саратов, 1925 р.

²⁾ Це хронологічне відношення доби сеньйоріялізації дано мною в моїй статті „Закупные пути торговли Украины — Руси“ — Вісник Одеської Ком. Краєзнавства ч. 2 — 3. Одеса, 1925 р. — До цього ж періоду віднесено процес сеньйоріялізації в загальній роботі С. В. Юшкова.

³⁾ Текст так званої Правди синів Ярослава — другої частини короткої редакції, за Гетцем (II ред.) Руської Правди, цитується за Академічним списком; простора (III ред.) — за Карамзінським списком.

⁴⁾ Збірник на пошану акад. Д. І. Багалієві

то причину цього треба шукати у неправильному підході дослідувачів до проблеми, у дефектності вживаної ними методи.

До аналізу соціального інституту вони підходили виключно з метою формально-юридичною. Вони давали аналізу терміну, шукаючи його пояснення в сучасних юридичних розуміннях. До цього зовсім випускалося з виду, що в процесі історичного розвитку міняється будова та зміст правовідношень, міняються й наші правні розуміння. Сутність цієї еволюції полягає в тому, що з ускладненням життя диференціюються правовідношення й разом із тим диференціюються наші розуміння, ми навчаємося розчленяти об'єкти та виточити їхнє означення. У початковій добі громадського життя ми, навпаки, маємо діло з комплексними явищами, що посідають в собі елементи різних правовідношень у нерозчлененому вигляді.

Приклади такої нерозчлененості розуміння даються неоднозначністю таких термінів, як „наем“ стародавнього руського права, „пехит“ римського, „Каира“ скандинавського¹⁾.

Такі розуміння з комплексним змістом, підмінюючись розумінням простим, елементарним, тим самим надзвичайно симпліфікувались і убожило.

На другий дефект вживаного методу вказав уже в згаданій статті проф. Яковкін. Дослідувач, зупиняючись перед мізерністю та нецілковітністю визначення інституту в пам'ятнику, якого вивчає, шукав надолужування матеріялу, якого бракує в джерелах пізнішої доби. Більш багатих та тих, що краще зберіглися, та почерпнуті з них дані переносив у минуле, презюмуючи тотожність інститутів. Так Владімірський-Буданів будував на даних пізнішого московського права, Ясинський на даних права литовсько-руського. Помилковість такої методи видно цілком яскраво на роботі Ясинського²⁾. Адже ж основною підставою вживання такої методи повинно бути твердження стабільності, тотожності інститутів. Проте з даних Ясинського, проти його волі, виступає процес певного перетворювання інституту вже в межах литовсько-руського права у рямах того обмеженого періоду, що розглядається ним в його статті (про це докладніш — нижче). При таких умовах тотожність соціального змісту інституту закупництва в Руській Правді та у пізнішому литовсько-руському праві — навряд чи може бути доведено.

Зазначеному формальному методові ці бігли замітки протиставляють методу соціологічну. Вони виходять із можливо повного визначення соціального змісту закупництва, соціально-економічного положення закупу, оскільки його відновлення припускається мізерними даними Руської Правди. Прогалини джерела вони надолужують не з пам'ятників пізнішої доби, а з загальної системи соціально-економічних відношень, з загального господарського укладу цієї доби.

Визначення стародавнього закупництва в руській історико-юридичній літературі можуть бути зведені, як це робить Ясинський, до двох основних схем. Перша визначає закупництво, яко договір позички; друга — яко договір найму. Теорія Владімірського-Буданова та декотрих інших дослідувачів, що бачать в закупництві майновий відом, ускладнений позичкою, по суті повинна бути віднесена до теорії позички, оскільки в основі лежить видача позички, т. б. позички. З другого боку, теорія Schuldknechtschaft'a, що обстоює Яковкін, фактично

¹⁾ И. И. Яковкин — Закупы Русской Правды Ж. М. П. Пр. 1916 г.

²⁾ М. Н. Ясинский — Закупы Русской Правды и памятников литовско-руского права. Сб. ст. по истории права, посвящ. Влад. Буданову — 1904 г.

прилучається до теорії найму (ускладненого особистим закладом — Haftung). Одначе — і в цьому наочний показчик того явища нерозчленованості правовідношень, на які ми вказали з початку, — обидві схеми не так далекі одна від другої, як це показувалося Ясинському та іншим дослідувачам; ненавмисне, напр., історик Любавський міг заслужити докір у тому, що він ніби і з тими і з іншими. Розходячись у формальному визначенні інституту дослідувачі нарешті дають тотожне визначення його елементів. Вчені — напр., Сергієвич — визначаючи закупництво, яко найом, бачать особливість цього найму в тому, що утримання виплачується вперед. Чи не та ж це позика?

З другого боку, теорія позики закладу каже про позику, що відробляється особистою працею. Таким чином в обох визначеннях наявність обох елементів — найму та позики; ріжниця лише в тому, на який з них робиться натиск, яка генетична послідовність цих двох моментів, що встановлюється теорією.

В означенні соціально-економічного положення закупу дослідувачі погоджуються. Для них закуп — це чоловік, що продає свою працю; за визначенням Павлова-Сильванського „бесхозяйственный батрак-должник“.

Одначе, в джерелі я не знаходжу даних для такого висновку. Перш за все цьому перечить певна вказівка на те, що закуп мав своє, не панське діло. Ст. 71-а просторої редакції Руської Правди передбачає звільнення закупу від відповідальности за втрату господарських річей „аще ли господин его отошлет на свое орудне“ — за своєю справою. Значить, основна частина статті передбачає, як нормальне явище, відлучення закупу по власній справі. Ще більш певно висловлюється в цьому відношенні ст. 72-а, що каже про використання закупок господарської (панської) скотини „орудія своя дѣя“

При цьому надзвичайно важливе посилання саме на цю скотину. Скотина в сільському господарстві Київської Русі кінця XI та XII століття (період, до якого відноситься простора редакція Руської Правди) має підсобне значіння: це сільсько-господарчий живий інвентар (реманент), перш за все робоча скотина, кінь або воли. Використовання цієї скотини „орудія своя дѣя“ означає використання його в своїй господарстві задля оброблення своєї ділянки землі.

І так закуп має своє господарство і займається ним поруч із виконанням певних робіт на пана.

Проте, навіть визнаючи доведеність зазначеного факту, дослідувачі висловують твердження наявности двох категорій закупів. Відносячи відповідні вказівки до рилейного закупу, — як його називає ст. 71-а, — т. б. до сидячого на „роле“ — пашні (при чому задля істориків це більшою частиною пашня панська), вони пропонують визнати поруч із цим існування закупу двірного, т. б, що сидить у панському дворі і, значить, виконує тільки панську роботу. За для такого твердження вони мають одначе лише згадану вище ст. 72-у, що говорить про закупа, який пасе панську скотину. Але саме наприкінці цієї статті стоїть приведена вище вказівка про вживання закупок цієї скотини „орудія своя дѣя“ у своєму господарстві. Таким чином тут не може бути мови про наймита-пастуха. Навпаки ця остання по всьому своїй побудованні тісно звязана з попередньою статтею про ролейного закупа. Слід зазначити ще один істотний момент. Закуп відповідає за скотину лише поки вона на полі. З того моменту, коли скотина на панському (господському) дворі, закуп за неї більш не відповідає. Це приводить до того висновку, що й цей

закуп не живе у дворі в господина (пана), а живе окремо. Таким чином відпадає всякий ґрунт для розділу закупів на ролейних та дворових.

Маючи свій двір та своє господарство, закуп має й власне належне майно. Ст. 73-а відзначає це майно терміном отариця; дослідувачі наближають цей термін до латинського терміну *res ciliuit* Римського права — це майно, надане домовладикою для користування синові або для користування рабові, при чому юридично це виділене *res ciliuit* залишається все ж частиною панського майна. Навпаки, майно смерда ст. 73-а виразно виділяє яко особисту власність за купу, що вимагає спеціального захищення від усяких замахів з боку пана. Разом з тим, коли ми станемо на іншу точку зору, то звільнення закупа від відповідальності при втраті борони, сохи, коня чи другої речі з цієї стариці виявиться цілком незрозумілим. Коли це майно дано за купу паном, то воно, очевидно, має певне призначення, воно дається з певною господарчою метою. Втрата його за купом, позбавляючи можливості виконати призначення, наносило би тим самим матеріальну шкоду панові, який мав би, виходить, право на відшкодування.

З другого боку, зовсім не обґрунтовано вказівку дослідувачів, що як би пам'ятник під „свійським“ конем мав на увазі власного коня за купу, то не треба було б і говорити про те, що закуп за його пропачу панові не платить, бо, саме приймаючи традиційну точку зору на закупу, яко на наймита, що працює на пана, треба визнати, що втрата ним коня (хоча й свого власного) має своїм наслідком поменшення продукційності його праці. З пізнішої практики ми знаємо ту різницю, яка встановилася в оцінці робочого дня чоловіка з конем і без коня. Через це втрата робітником свого коня, без сумніву, наносить матеріальну шкоду панові, на якого він працює, вносить істотну зміну в той договір найму, який традиційною школою постулюється. І навпаки, таке звільнення від відповідальності може й повинно мати місце при наявності повної майнової відокремленості панського господарства й власного господарства за купу, — й цю роздільність господарства утверджує ст. 71-а, що в цьому відношенні підсилює й доповнює ст. 73.

Нарешті, останній логічний висновок із сказаного. Коли закуп має свій дім, своє майно, свій сільсько-господарчий реманент, своє господарство, то, очевидно, це господарство він провадив спершу на власній землі; до вступу до закупництва він повинен був мати й власну земельну ділянку; цілком зрозуміло, що це майно не могло бути придбано під час закупництва. Людина вступала до закупів при наявності всього цього майна. Питання про майно закупа має вирішуюче значіння задля вирішення питання про натуру закупництва.

Рішуче відхиляється в'явлення про закуп, яко про безхатнього, безгосподарського наймита, і падає теорія закупництва, яко найма бурлацтва.

Так само з майновим становищем за купу важко сполучити й теорію позики-закладу, особистий заклад для відрощення боргу не має достатньої підстави.

За тих-таки мотивів неприйнятлива теорія Гётца, за якою закуп стає немастний (незаможний) винуватець. Поза всім цим тлумачення Гётца перечить ст. ст. 69 та 70 Р. П., що згідно них незаможний винуватець продається, т. б. перетворюється в холопи.

І, нарешті, відпадає й теорія майнового найму, бо ми ж прийшли до того висновку, що закуп приходить до пана із своєю землею, із своїм господарством.

У чому ж суть цього правовідношення?

Я повинен вернутися до тих зауважень, що з них я почав. Ми не зуміємо знайти означення інституту закупництва, коли будемо підходити до його тлумачення з юридичними розуміннями нашого часу, коли будемо будувати його за типом сучасних правничих інститутів, як це роблять традиційні теорії позики, найму й т. інш. Для його розуміння ми повинні підійти до нього з думками його часу, виходячи з соціальних та економічних відношень тієї доби. Тотожний з ним, подібний йому інститут ми можемо шукати лише в умовах тотожних соціальних-економічних відношень.

І дійсно, звертаючись до аналогічної доби в історії Західньої Європи на початку середніх віків, я знаходжу там інститут, аналогічний дослідному. Цей інститут — середньовічний прекаріят. Що таке прекаріят? Особа, що має свою земельну ділянку, своє господарство, стає в залежність від другої особи, економічно та політично більш дужого; вона віддає йому свою землю та господарство з тим, щоб одержати їх від нього назад уже jako „милость“ або „благодення“ (presidium та beneficium вживається в даному випадкові джерелами однаково). До цього становище самого прекаріята робиться становищем чоловіка напіввільного, що стоїть на порозі невільництва. Це символізується виплатою певного сарaticum'a панові. Практика раннього середньовіччя зберегла нам не мало свідочств про заяву сеньйором своїх панських прав на прекаріста.

Цей процес схолопування дрібних землевласників відомий західній історіографії під назвищем сеньйоріалізації.

Розвиток тотожних відношень ми спостерігаємо й в народньому господарстві Київської Русі. Проф. Яковкін шукає пояснення залежного стану закупа „в авторитарному ладі стародавньої сім'ї“, в процесі „приватизації“. Це тлумачення навряд чи прийнятно. Закупництво з'являється лише в III реакції Руської Правди. Остання, як докладно обгрунтував це Гётц, відноситься до кінця XI—XII століття. В цю добу „родинний лад“ відходить у минуле. Це — доба раннього феодалізму, доба сеньйоріалізації. Вже друга редакція, що приходиться на кінець X—початок XI століття, проходить під знаком скняження землі; кінець XI та XII століття характеризується її збоєнням. Цей процес росту великого землеволодіння, що супроводиться сеньйоріалізацією землі та схолопуванням населення, констатований джерелами. Виникнення російського прекаріята закупництва кориниться в цьому процесі сеньйоріалізації.

Для повної характеристики інституту залишається вяснити питання, чи належать відношення закупництва припиненню в нормальному заздалегідь завбаченому порядку. Відношення прекарного тримання — відношення довічні; їх ліквідацію не завбачено.

Дослідувачі виставили низку гіпотез з питання про порядок ліквідації закупництва. Одначе в нашому джерелі ці гіпотези не мають ніякої підстави. Йому відомі лише випадки виключного порядку й, головним чином, ті, які обертають закупи в холопів. Одначе дослідувачі залишають без уваги ст. 122 Руської Правди, що не згадує, правда, терміна „закуп“, але по всьому своєму змістові виразно відноситься до нього. За це каже й її розполіг в групі статей про походження холопства. Закуп, що його характеризовано всіма статтями, яко напівраба (привольна), більш усього потребував відмежування від холопства.

На цій статті зупинився, правда, Яковкін, але він відніс її до найманого робітника (наймита), на мій погляд, одначе, безпідставно.

Перш за все здається суперечним саме ототоження „вдача“ с найманим робітником. Уся стаття відбиває більш складну систему відношень.

Переходжу до аналізу самої статті, виходячи з зазначених вище припущень.

Ст. 122 „Вдачь не холоп и ни по хлебе не роботять, ни по придатце; но оже не доходит год, то ворочати ему милость; отходит ли то ж виноватость“.

„Вдачь“ — людина „що вдалася“, т. б. яка вступила в залежність від другого; таке положення закупу — „вдача“ в чистому вигляді.

„Хлеб“ та „придаток“ — це те, що одержано закупом від пана. „Хлеб“ — очевидно, насіннєвий матеріял; „придаток“ — той реманент, (оборона, плугітін), що може бути „придан“ закупу. Ця перша частина статті встановлює, що насіннєвий матеріял та реманент, що відпускає пан закупові, не має характеру позики. Ми вже знаємо, що невиплата позики має своїм наслідком продаж винуватця у холопи. Цей наслідок у даному випадку усувається. Видавання закупові насіннєвого матеріялу або реманенту не є позика; воно витікає з самого відношення закупництва, по якому закуп передає панові певну вартість — „свою землю та господарство“, за що одержує право на певні послуги, приймаючи на себе одночасно певні повинності.

Друга половина статті торкається умов припинення закупництва. Я перекладаю цю частину таким робом: „коли не допрацює року (т. б. закуп захоче піти від пана ще до кінця року), то він повинен повернути панові свою земельну ділянку („милость — *precarium*) й тоді відійде вільно („без вини“).

„Можливо ще припустити, що при вступі в найми (на службу) той, що наймається, одержував від пана ще деякі необхідні у життєві речі і, перш за все, одіж“, говорить Яковкін для пояснення слова „милость“. Ми шукаємо пояснення слова „милость“ в уже наведеному терміні західно-європейського інституту *precarium*, що його точним перекладом він виявився. Істотність положення маємо таку: закуп може піти, але повинен залишити тоді панові свою землю, своє господарство, що він його тримає зараз вже, як „милость“. Але й це право обмежено річним терміном, що після його закуп, очевидно, це право втрачає. Фактично закупництво стає довічним, як і прекаріят; закуп, як і прекаріст, уже не вільний¹⁾.

Нарешті я хочу додати декілька слів, що відносяться до дальшої історії інституту.

Вже згадана вище стаття Ясінського подає тексти Литовського Статута 1529 р., що відносяться до закупів. Тексти ці:

Розд. IX арт. 6. Жид, татарин, хрестьян в неволи мати не мають. Тем уставуем естли бы который жид або татарин, которого колве стану хрестьянина купил або закупил от того часу заказуем воеводам, старостам и державцам, або того ся доведывали и каждого хрестьянина от жиды або татарина з неволи вызволяли“. І далі встановлюється норма відроблення заплаченої суми.

Аналогічний зміст має стаття:

Розд. XI арт. 8. „Теж уставуем естли бы хто в закупы закупил мужика або жонку, а с ними бы не вмовил, што мает присевати, або

¹⁾ Не можна при цьому не зазначити спокливу логічну близькість термінів „вдачь“ та „закладень“. Чи не маємо ми діла з тотожними інститутами понад ціми ніби близькими термінами закуп — вдачь та закладень? Нетвердість термінів явище досить звичайне для наших стародавніх пам'ятоків.

пенезей випустити таці маєть также с пенезей отручона быти пятнадцать грошей на лето, а жонце десять грошей“.

Ясинський посилається на те, що латинський текст передає термін закупити — *ripnogi assipere*, віддатися до закупів *se impignogare*, а з цього виводить підтвердження своєї теорії закупництва, яко позики-закладу. Такий доказ нам здається мало переконуючим. Перш за все кидається у вічі, що законодавець, вірніше, перекладач, взагалі не знайшов адекватного римського терміну, бо він дає не термін, а описуючий вираз. Римське право XVI століття вже не знає інституту прекарного тримання, то й не дивно, коли воно не має відповідного терміну; а отже, самий переклад міг вносити вже нові, більш пізні розуміння в інститут минулого. Через це необхідно перш за все з'ясувати собі істоту інституту за слов'янським текстом. Тут перш за все необхідно вказати, що законодавець ставить поруч куплю й закупництво: „купить или закупить“ — говорить арт. 6 розд. IX. Очевидно, виникаюча в наслідок залежність розглядається, як тотожна. І дійсно, з арт. 8 розд. XI ми можемо зробити той висновок, що при встановленні закупництва порядок його припинення звичайно не передбачено. Таким чином ще в XVI ст., очевидно, мовчазно приймається, що це відношення довічної залежності. З цим провадить боротьбу законодавець, стараючись ввести примусовий порядок ліквідації заступництва, перешкодити „схолопствованию“ вільного населення. Але це означає, що характер терміновости, характер позики-закладу вводиться штучно, вводиться, як новина, як впровадження нових порядків та розумінь, що мусять замінити ті, що існували до того, та які ми по змозі поновили з мізерних клаптикових матеріалів Руської Правди. Цей процес перетворення інституту дослідувач не доглядів, замкнувшись у системі правних розумінь пізнішої доби.

„СМЕРД“

Для розв'язання питання, ким були смерди, найбільш істотною в'являється 13-я ст. III (т. б., просторної) ред. Руської Правди.

„А за смерд и холоп пять гривен, а за робочу шесть гривен“. Перша частина цієї статті вміщена вже у другій редакції Руської Правди (ст. 7) — „А в смердѣ и в холопѣ пять гривен“.

Ряд найавторитетніших дослідувачів, з яких назвемо Сергієвича та німецького дослідувача Femisa, автора капітальної чотирьохтомної праці з Руської Правди, відкидає це читання, пропонуючи із свого боку читання, що відповідає деяким іншим спискам (напр., Троїцькому) — „а в смердѣ и в холопѣ пять гривен“.

До цього виводяться міркування подвійного роду. Одне чисто формальне міркування торкається архітектоніки статті: коли в першій частині говориться про смерда та холопа, то чому друга половина говорить тільки про рабу? Друге перечення торкається зрівняння в правах смерда та холопа, до цього зазначається, що за смерда, як за вільного, належить повна „вира“ у „сорок гривен“.

Деякі дослідувачі, напр., Павлов-Сільванський, дійсно ладні були абачати в цій платі у 5 гривен, що встановлено ст. 13, виру смерда; з цим безумовно згодитись неможливо: за холопа вира не платиться, а стаття говорить про обох. З другого боку, не можна згодитись і з поглядом С. В. Юшкова¹⁾, який відкидає лише терміна вира, але який

¹⁾ „До питання про смердів“ — Ученые Зап. Саратов. Гос. Универ. 1923 г., т. I, вып. 4. Стаття дає зокрема повний звід літератури питання.

вважає, що за смерда (він його вважає за особисто залежного) платиться лише цей скорочений штраф, а вира зовсім не платиться. В'являється безперечним, що за смерда повинна виплачуватися позва вира, яка встановлюється 1-ою ст. Руської Правди. Це в досить мірі встановлюється 42-ою ст. Руської Правди, що прирівнює смерда до вільного що до виплати продажу, зазначаючи одночасно (ст. 43) що холопів „князь продажею не казнить, занеже соуть несвободни“. У першій ст. Руської Правди до смерда може бути віднесений термін „словечин“, вживання якого викликає думку про аналогію з пізнішим терміном селян - „хрестьянин“. Ні до якої іншої соціальної групи, відомої Руській Правді, цей термін віднесений бути не може, і, з другого боку, жодного іншого терміна, окрім смерд, для загального визначення всієї маси сільського населення історичні джерела цієї доби не дають.

Питання повинно через це ставитись перш за все в царині з'ясування істоти того платіжу, про якого говорить 13-а ст. Руської Правди. Б. А. Романов, що зупинявся на ній¹⁾, вже звернув увагу на ту обставину, що стаття ця поставлена в низку норм, які передбачають спеціально князівські інтереси. Вона виникає взагалі в тій другій редакції Руської Правди, яку, за визначенням Преснякова, можна схарактеризувати, як „княжое право“. Це визначення прийняв і Гётц, який зазначив також, що вже боярське право одержує свій відбиток тільки в третій редакції, як пізнішої інтерполяції. Така ст. 11-а „а в сельском тлуне княже или в потайном двенадцать гривен, а за рядовича — 5 гривен. Тако же и за бояреск“. Не можна не зазначити внутрішнього перечення в висновках Гётца, що визнає пізнішою інтерполяцією 3-ій ред. вказівку на „боярский“ інтерес та в той самий час шукає в другій ред. спеціальний захист „смердьего холопа“.

Але, відзначивши цей момент, Романов прийшов до трохи несподіваних висновків, очевидно, які були йому нав'язані основною тезою його статті. „Князь нуждался в людях, стоявших в личной от него зависимости, для того, чтобы не оказаться одиноким и бессильным в земле, где приходилось сидеть, править и строить свое благополучие. Реальную опору своей власти он находил в дружине... И смерд был, несомненно, нужный князю человек, и потому особенно, что князь не мог выйти в большой поход без смердых лошадей“. Цим смерд наближався ніби до дружини князя, до осіб, які стоять до нього особливо близько. Аджеж за них встановлялась в порядку спеціальної охорони виплата подвійної вири. За смерда ж встановлюється лише невелика спеціальна плата князеві в п'ять гривен, що складає лише одну восьму до повної вири: її, таким чином, не можна розглядати, як введення додаткової гарантії особи смерда.

І, по розміру плати, і по загальному контексту ця стаття об'єднує смерда з другою соціальною групою: сільським тиуном, рядовичем (згідно одного тлумачення, рядович — найманий робітник), ремісником — кваліфікованим робітником і далі які нижче від нього стоять на соціальних східцях холопом та рабом. Інтерес князя що до цієї категорії осіб — інтерес господарчий. Для нього це — робоча сила, джерело прибутку. За холопа, невільного, вира, як публічна кара взагалі не стягається. Виплата за холопа п'яти гривен — це відшкодування господарчої втрати, згубленої майнової вартості. Очевидно, відшкодування аналогічної господарчої втрати передбачає аналізована стаття що до

¹⁾ „Смердий конь и смерд“ (Известия) Вісті відд. російської мови та словесности. т. XIII, кн. 3.

смерда, встановлюючи виплату п'ять гривен при його вбивстві, звичайно, не замість, а поруч з публічною карою.

Стаття, що її розбираємо, ставить перед нами, таким чином, дальше питання про істоту та характер того господарчого зацікавлення хазяїна в особі смерда, що породило цю статтю. Це зацікавлення лежить в особливому характері залежності смерда від князя, і відбиток походження цієї залежності зберіглося в літописові. Воно утворюється в процесі підлягання певної території князеві, що виливається в процес певного скняження земель шляхом встановлення — як каже літопис — „погостов й дани“, „погостов и дани и оброков“. Коли додати до цього свідчення літописи пізнішого Новгородського походження — „Кто смерд, а тот потяжеть в свой погост“, то з'являється певний зв'язок цих трьох елементів: погост, дани та оброки, смерд. Правда, питання про „погост“ до цього часу залишається суперечним у нашій історичній та історико-юридичній літературі. Історики мають нахил розглядати „погости“ як споконвічне явище, продукт земського начала, як релігійний осередок і т. інше. До цього приєднується встановлення зв'язку проміж „погостом“ та розумінням „гость“, „гостьба“ на ґрунті старої теорії торговельної Русі, для якої торг-гостьба так само явище споконвічне на Русі, і погост обертався в місце торгу — в стародавнє „гостинное“ торговельне місце. Така концепція Ключевського, що приймається багатьма іншими дослідувачами. Але, по-перше, щоб не припускати на місці стародавнього „погоста“, то самий інститут погоста за всіма відношеннями, що з нього втекають, текстом літопису цілком означено дається як князівське встановлення (з податковим значенням, що зберігає за погостом і надалі). Що торкається торговельного значіння „погосту“, то при загальному, оболіжному зв'язку наведених термінів стара концепція не витримує критики. Уявлення про настільки широке розповсюдження внутрішнього торгу в найстародавніший період, що лежить у ґрунті цієї концепції, перечить свідченням наших текстів (напр., торговельне законодавство Руської Правди, Статті про „свод“, договори й т. інш.). Термін „гость“ повинно віднести до торгуючої дружини князя (див. зокрема візантійські та арабські свідчення про руських „гостей“, що торкують у Візантії в Ітілі) і самий зв'язок гостя, гостьби та погоста слід розуміти відповідно до відомих оповідань Костянтина Багрянородного про княжий дружинний торг, якому передує полюдне — зібрання дани, що постачає дружинникам-гостям речі їх — „внешней“ торгівлі. В погостах збирається дань, за якою відряджаються в об'їзд по погостах князь та його дружина.

Таким чином, система „погостов“ й єсть система скняження, до чого ця форма скняження — в першу чергу форма господарна. Поруч с панським типом господарства, заснованого на рабській праці, дани та оброки стають основною статтею князівського господарства. Погост як би мовити *casa dominicata*, панський двір цього примитивного чиншового князівського господарства. До цього погосту тягне оброком і данню вся прилегла територія (як раз саме територіяльне значіння погосту приймається всіма дослідувачами). До цього дань та чинш збираються з „рала“ або з „дыма“. В тому та й другому випадкові мається, таким чином, на увазі поодиноке господарство, ми скажемо — господарство смерда: „кто смерд, а тот потягнеть в свой погост“.

Відділя господарче зацікавлення князя що до смерда, це — зацікавлення в його господарстві, яко чиншовій одиниці. Вбивство смерда приносить шкоду князівському господарству, позбавляючи його чиншу.

Ця шкода й підлягає відшкодуванню в порядкуві 13 ст. третьої редакції шляхом виплати 5-ти гривен, що встановлюється цією статтею і в цьому розумінні цілком з'ясоване зрівняння цієї плати за вбивство смерда з платою за вбивство холопа.

Така, треба гадати, суть й другої статті, що на неї вказують дослідувачі. — 8-ої статті другої ред. Руської Правди: „а за князю конь, иже той с пятном три гривнѣ; а за смерѣи двѣ гривнѣ“. І тут виникало питання: через що поруч з князівським конем названо тільки коня смерда? Ми знову дамо ту ж таки відповідь. Друга редакція — редакція князівського права. Поруч з князівським конем цікавить саме смердів кінь через те, що смердове господарство входить до складу господарства князя й нанесена йому втрата, відбиваючись на його життєздатності, приносять шкоду господарству князя. Інтереси останнього охороняються цією статтею, як і всіма іншими статтями другої редакції.

Нарешті, вертаюся до змісту першого перелічення, зазначеного нами спочатку, до складу другої половини 13-ої статті 3-ої редакції „а за робу шесть гривен“. Мова йде тільки про рабу й нічого не кажеться про дружину смерда. З'ясування цього питання ми знаходимо в міркуваннях, наведених вище. Залежність смерда — це, коли можна так висловитись, залежність його господарства, а не його особи. Через це на особу дружини ця його залежність не розповсюджується. Дружина смерда господарчому обліку з боку пана не підлягає, бо вбивство не порушує цілковитости господарства смерда, яко чиншова одиниці. Що до неї встановлюється тільки вира (ст. 101). Навпаки, раб'янина стоїть у положенні особистої залежності від пана. Вона зобов'язана особистою працею; через це підлягає безпосередньому обліку в панському господарстві.

На цьому ж ґрунті має своє вирішення і ст. 103 просторної редакції Руської Правди про спадкування смердів: „оже смерд оумреть без дети, то задница князю; оже боудуть у него доцери дома, то дати честь на ня, аже - ли будуть за мужьями, то не дати частити“. В тлумаченні цієї статті ми цілком приймаємо читання В. Буданова, що дає найбільш точне зрозуміння тексту. Стаття зводить певне обмеження у порядок (наслідування) спадкування у смердів, виключаючи з права спадкування дочок. І тут цілком зрозуміла мета забезпечити недоторканість господарства смерда, зберігти його jako самостійну господарчу, а разом з тим чиншову одиницю.

Встановлені нами основи зацікавлення князя в особі смерда та в долі його господарства дозволяє нам таким робом схарактеризувати правне становище смерда: смерд особисто вільний, але економічно, за соціальним своїм становищем залежить від свого пана, до чого ця залежність торкається не стільки особи смерда, скільки його господарства. У відміну від залежності холопа особистої залежності смерда можна означити jako поземельну, оскільки її об'єктом є господарство смерда, jako певна земельна одиниця¹⁾. Через це ми й кажемо про скняження землі, т. б. про встановлення певного панування над землею. Скняження землі з'являється найбільш ранньою формою землеволодіння; звичайно, формою початковою і через те найбільш вільною, але разом з тим і найбільш всеохоплюючою, що розповсюджується на всю територію землекняжіння, на все населення, що сидить на ній.

¹⁾ Це право на господарство смерда виступає в найбільш чистому вигляді в положенні „но задница князю“.

В'являється через те штучною уява, що висовується деякими істориками (напр., Романовим, Юшковим), ніби смерди тільки одна спеціальна категорія сільського населення, що стоїть в якихсь особливих відношеннях до князя. Власне кажучи, саме припущення викликано, гадається, в значній мірі тим, що вказані дослідувачі бачили в смердах соціальну категорію особисто невольних і виходили з неможливості визнання невольними всього сільського населення. Для нас здається, що міркування, які висловлені вище, в доситьній мірі спростовують останнє положення. Навпаки, саме виявлений нами характер залежності смерда говорить за те, що вона повинна була розповсюджуватись дійсно на все вільне сільське населення. І всі інші свідчення джерел, що наводилися дослідувачами питання про смердів, знаходять належне тлумачення в даному нами зрозумінні інституту.

Почну з оповідання літописця про Вітичівський з'їзд 1110 р.

Літопис говорить про пред'явлення Ростіславом вимог „а холопы наши и смерды выданта“. Чи могли б князі доправити таким чином смердів врівні з холопами, коли б вони не були особисто залежними від нього? Мені здається, що наведене місце літопису не вносить нічого нового проти розібраної нами статті Руської Правди. Вказаний мотив господарчого зацікавлення в першому та в другому випадкові поставив смерда поруч з холопом. Істота діла в'являється в такому вигляді. Воююча сторона займає смердів, т. б. руйнує землю супротивника, позбавляє супротивника прибутків, і, з другого боку, заселяючи своє князів'я, підіймає прибутковість своєї землі. І відціля природньо виникає, поруч з вимогою повернення холопів власникові-князеві, вимога повернення смердів в „землю“ князя.

Ще більш визначені вказівки на наявність якихось спеціальних відношень sui generis проміж князем та смердами вбачають в оповіданні Літопису під 1071 роком про прихід Яна Вишатича до Білоозера. До Яна доходять скарги за насильства, які чинять два волхви; останній починає із з'ясування, „чья еста смерда“, а після цього подає вимогу про видання їх йому для суду, „яко смерда еста моего князя“. З цього робиться висновок, що Янові потрібне було посилення на смердівство волхвів, яко на їх особисту залежність від свого князя, щоб підсилити свою вимогу про видавання волхвів. Правда, в свій час Сергієвичем було висловлено припущення (в звязку з його загальним поширеним тлумаченням слова смерд), що в даному разі посягання на смердівство означало посягання на підданство князеві. Це тлумачення було спростовано А. Е. Пресняковим, який вказав, що для відношення підданства історичні пам'ятники доби вживають термін „люди“, а не „смерди“.

При формальній правильності цього перечення мені все ж здається, що, коли тільки відкинути термінологічне ототожнення смерда з підданим, Сергієвич стоїть ближче до змісту джерела. Згадаємо конкретні обставини. Білозерська земля в цілому тягнула до Переяслівської землі. Як видно, за часів княжіння Святослава в Чернигові невелика частина цієї землі з'явилась у підлеглості князеві Чернигівському, яким і надісланий був Ян „дань емлющу“. При таких умовах питання про те, „чья еста смерда“, визначав „на чьей земле сидите“ (на землі, що тягне до князя Святослава, або на землі, підлеглий Переяславу) і відціля до якого князя тягнете судом „по земле и воде“, т. б. врешті тут все ж територіяльна ознака підсудности. Я згоден, що термін смерд не має спеціального політичного змісту, але гадаю, що в даному разі просто соціальне значіння терміну збігалось з політичним і його покривало.

Але цим питання в даному епізоді не вичерпується. Наступає догана волхвів Яном і опісля їх протест проти цієї догани: „нам стати пред Святославом, а ты не можеши створити ничтоже“. І ось у цій заяві волхвів знов-таки шукають вказівку на наявність особливих відношень проміж смердів та князем, посилення на особливу привілею смердів, що витікає з цих відношень — судитися особисто князем. Почну з того, що це останнє припущення знаходиться у справжній суперечності з міркуваннями, що висловлені одночасно з приводу першої частини оповідання. Не можна припустити одночасно, що Ян вимагає до свого суду волхвів, яко смердів свого князя, і що волхви могли бути судженими тільки особисто князем і, значить, не підлягали судові Яна саме через те, що вони були смердами князя. До цього, коли перше положення дається самим джерелом *expressis verbis*, друге виходить лише з дуже сутінно сформульованого вислову волхвів.

По суті ми, гадається, маємо діло з простим конкретним фактом. Волхви засуджені Яном; вони вважають вирішення його неправим; нагадаю ще, що сама суперечка носить принциповий характер, це — сперечання про віру, і ось, яко вираз протесту, виникає апеляція до влади, що вище стоїть, бажання шукати правосуддя в князя „нама стати пред Святославом“. До цього жодних наслідків ця вимога не має, і ніяких інших аналогічних фактів Літопис не знає. Не можна поодиноким побутовий факт так вільно вводити в правну норму. Для цього необхідно мати доситьні підстави.

Між тим єдине принципове обґрунтування, яке пробують знайти дослідувачі для цього тлумачення, полягає в ст. 89 III ред. Руської Правди — про муку смерда; „оже мучить (смерд) смерда без княжа слова“.

Під „княжим словом“ дослідувач шукає вказівку на особистий суд князя. Зокрема Юшков ставить негайно питання: „Невже не можна „улучити“ на Білоозері нікого без княжа слова — князя Святослава, що сидів у Чернигові“? Але я в свою чергу питаю, чи можна припустити це й в тому випадкові, коли смерди з'являються тільки часткою населення, до цього далеко не такого привілеїзованого, як це видно з даних самого Юшкова. Але помилок перш за все саме розуміння виразу „княже слово“. Юшков шукає тут протиставлення особистого суду князя, суду осіб, князем на те уповноважених. „Княже слово князя Святослава“ додає він. В цьому розумінні суд Яна не єсть „княже слово“, і навіть виходить, що Ян зробив незаконно. Але задля самого цього протиставлення жодних даних ми не знаходимо, і я не гадаю, щоб такі дані могли бути дослідувачем приставлені. Навпаки, вся концепція суду Руської Правди говорить за те, що всякий суд княжого тиуна чи іншої особи, князем на те уповноваженої, єсть „княжий суд“ і його вирок — „княже слово“. В даному літописному оповіданні таким самим „княжим словом“ був і суд Яна.

Тлумачення „княжого слова“, яко особистого суду князя, з'являється цілком самовільним і приводить до зовсім несталою тлумачення вказання 89-й ст. Руської Правди“. Дійсно, коли під князівським словом розуміється особистий суд князя, то треба вважати, що саму статтю скеровано проти незаконного суду князівських тиунів. Але за для правильного розуміння змісту статті необхідно пам'ятати характер стародавнього-руського права. Роля судді в цьому суді цілком пасивна — він тільки виносить присуд, (вирок) виголошує „княже слово“; сторони самі доводять свою правдивість і самі ж після винесення вироку

приводять його до виконання. Таким чином це виконання вироку — „мука“ — здійснюється особисто стороною. Відціля й зрозуміло, що можливі два випадки вживання насильства — „муки“: за судом і поза судом. „Мучить“ за судом, т. б. „по княжому слову“ — дія закону. „Без княжа слова“ — означає своєвільне насильство, самосуд, самоуправство й, як таке, підлягає карі. До цього ст. ст. 89 та 90 лише диференцує розмір кари в залежності від соціального стану того, хто постраждав¹⁾. З цим характером суду цілком погоджується і закінчення всього епізоду з волхвами. Суд закінчується звертанням Яна до тих, що постраждали „Мостите своих“. Це, безумовно, не відмовлення від суду й взаконення самосуду; це єсть вирок, те „княже слово“, що ним узаконяється розправа, яку чинить сторона²⁾.

Гадаю, що нічого іншого в цій статті Руської Правди шукати не можна, і тим самим відпадає й останній доказ, якого виставляють захисники теорії, що розглядає смердів, яко спеціальну категорію „княжеских близьких“.

Наведеними статтями вичерпуються дані Руської Правди про смердів.

Востаннє я повинен обмовитись, що коли я говорив виключно про відношення проміж князем та смердом, про княжого смерда, то пояснюється це тим, що моїм ґрунтовим джерелом була Руська Правда, що відбиває аграрні відношення головним чином того раннього періоду, який я вважав за можливе означити, яко період скняження землі. За цим періодом йде період збоярювання землі, коли поруч з князівським землеволодінням виникає землеволодіння боярське. З передачею боярам певних земель проміж сидячих на ній смердів та боярів-землевласників повинні були встановлюватися відношення аналогічні розгляненим вище відношенням смердів до князя. В Руській Правді боярщина мимохідь вказана в зазначеній вище пізнішій інтерполяції в ст. II Руської Правди — „також и за бояреск“. Сама вставка — пізніша інтерполяція — відноситься, звичайно, не до одної II статті, з якою вона не зв'язана тісніше, а, яко позначка на полях, відноситься очевидно, до всієї групи статей, що в'являють одне ціле. Але, як видно, певна вказівка на існування боярських смердів, як зазначив уже й Юшков, ми маємо в тому тексті Літопису, що послужив вихідним пунктом статті Романова. Я маю на увазі сповіщення Літопису під 1103 р. (що повторюється в Іпатському спискові й під 1111 р.) про нараду Володимира та Святополка й їх дружин з приводу походу на половців. Текст наводить слова Володимира: „на мя хотять молвити твоя дружина и моя, рекуще: хочеть погубити смерды и ролью смердом“. Це пеклування про смердів з боку дружини з'являється, очевидно, посереднім пеклуванням про власний господарський інтерес. У всьому разі в більш ранні періоди ми цього пеклування не знаходимо.

Виникає питання, чи існували ріжниці в правному положенні князівських та боярських смердів. Гадаю, що в цій царині ріжниця

¹⁾ В цьому відношенні академ. ред. Руської Правди вносить особливу чіткість формулюровки „аше мучить смерду смерда без княжа слова“.

²⁾ Ця стаття, гадаємо, мала своє політичне значіння. З'явившись у II ред. Руської Правди — „княжем праве“, вона скерована проти народного суду, що являє з себе ще підчас виникнення князівського права нормальну форму суду. В боротьбі з народнім судом князь затверджує монопольне право свого суду, встановлюючи кару вирішення справи народнім судом „без княжа слова“, т. б. без участі законного представника князя. Можна говорити „про княження суду“ за аналогією з розгляненим вище скняженням землі. До цього й тут спершу, на першому місці інтерес господарчий: суд, яко прибуткова стаття.

встановлювати не можна. Без сумніву, що дальший розвиток господарчих форм повинен був відбитися й на соціальних відношеннях. Цей розвиток полягав у феодалізації, точніше сеньйоріалізації господарства, соціальний лад повинен був перетерпіти серйозні перетворення. (Продного соціального елемента, що був утворений цим процесом — прозакупа — мова була вище). Може бути, саме в цьому процесі зникає й сама назва смерда. Ми могли б вказати на аналогічне зникнення назва колони на Заході. Взагалі мені здається, що з соціальних елементів західного суспільства періоду досеньйоріального й раннього сеньйоріалізму смерд всього ближче стоїть до колони, в їхній історії певна рівнобіжність.

Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття

II НОРМИ ПРАВА ТА ТИПИ ЗЛОЧИНІВ У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ ¹⁾

Україна в др. пол. XVII ст. переживала переходову добу — від бурхливих часів революції 1648 року, що знесла мало не цілковито попередній економічний і суспільно-політичний лад польсько-шляхетської державности до епохи панування старшини, яка здобула собі класову перевагу, спираючися на відроджене велике землеволодіння. От через це в зазначену епоху в господарському й громадському житті України з'єднувалися різні елементи — і уламки старого, і паростки нового: з одного боку, ще досить міцно трималося дрібне землеволодіння козаків і селян — придбання революції 1648 р., а вкупі з цим не втратила значіння громада, що складалась з дрібних землевласників — „статечного“ козачества та селянства, ще не перетвореного на панських підданих; з другого — невинно розвивався процес концентрації земель в руках старшини, що поверталася на нових великих землевласників, набуваючи вкупі з цим і класові привілеї та поширюючи їх за рахунок інших груп населення. Ці особливості суспільно-економічного устрою — велике значіння дрібного господарства та перехідний характер епохи — не могли не відбитися на судівництві, спеціально на карній практиці тогочасних судів: вони привели до з'єднання в судовій практиці двох джерел карного права, які дуже часто йшли всупереч одно другому, — звичаєвого права, що цілковито відповідало рівневі юридичного розвитку й правним поглядам громади, та писаного права передреволюційної доби — німецького права в польській обробці й Литовського статуту, — на які орієнтувалася старшина, шукаючи в праві попередньої епохи юридичного обґрунтування й закріплення своєї привілейованости ²⁾. Справді, ні Литовський Статут, ні німецьке право не могли по революції набути в нас значіння обов'язкових правних кодексів, бо не відповідали умовам економічного й суспільно-політичного устрою тогочасної України. Німецьке право, що виросло в обставинах життя привілейованого міста, навіть оброблене і змінене

¹⁾ Перший розділ цієї праці — „Роля громади в судовій практиці“ — було надруковано в Науковому Збірнику Харк. Наук. Досл. Катедри Іст. Укр. Культ. ч. 2-3. Складаючи частки єдиної більшої роботи, кожен з розділів — і перший, і другий — є в той же час незалежна студія на поставлену тему, а через це мають самостійний інтерес.

²⁾ Не спиняюся тут докладно на питанні про значіння Литовського Статуту й німецького права в судовій практиці та взаємовідношенні норм писаного права з правом звичайним, бо це є тема третього розділу моєї праці — „Писані кодекси та звичаєве право в практиці судів др. пол. XVII ст.“

де в чому, як то було в збірниках П. Шербича та Б. Гроїцького¹⁾, що стали в Польщі, а потім і на Україні, за головні джерела німецького права²⁾, залишалоя, проте, в нас правом чужим, що не відповідало юридичним звичаям населення. Литовський же Статут третьої редакції 1588 р., поширений у судах і виданий руською й польською мовою, як кодекс шляхетської диктатури, був наскрізь просякнутий інтересами пануючої класи, що намагалася забезпечити свої станові права у всіх галузях життя, в тому числі в галузі карного права. Зрозуміло, що на Україні в перші десятиріччя по революції, коли станові привілеї старої шляхти було фактично скасовано, а новий привілейований стан ще не витворився, коли загалом у житті бракувало станового поділу, Литовський Статут, як кодекс суто шляхетський, ґрунту не мав. От через це основою карної практики др. пол. XVII ст. стали правні норми близькі й добре відомі українській людині — звичаєве право, а „народні уявлення за дозволене та недозволене в дійсності й були правним кодексом, обов'язковим і для суду“³⁾.

Але, не забувши значіння обов'язкового правного кодексу, німецьке право та Литовський Статут не вийшли, проте, із вжитку судів др. пол. XVII ст.: не маючи власного кодексу, що відповідав би умовинам життя, і, не знаходячи часто потрібних норм у звичаєвому праві, козацькі юристи тих часів мусили удаватися до старих правних збірок, шукаючи там вказівок для розв'язання справ. Таким чином в наслідок безпорадного становища судів, що не могли функціонувати, керуючися лише звичайним правом, Литовський Статут і збірки німецького права ввійшли в судову практику й набули в ній великого значіння, ставши джерелом права: до них зверталися, вишукуючи карні норми, їх артикулами обґрунтовували присуди та інш. А в тім, на протязі всієї др. пол. XVII ст. карні норми Литовського Статуту та німецького права не стали в наших судах нормами обов'язковими: кодекси залишалися лише справочниками, в яких судді шукали поради й допомоги, але від норм їх постійно відступали, якщо вони йшли всупереч правним звичаям населення. „Загальною рисою козацької юстиції“, підкреслював О. Левницький, „є вільне відношення до букви закону й використання його лише в такій мірі, в якій постанови закону не суперечили місцевим юридичним поглядам і звичаям“⁴⁾.

Справді, хоч у судових актах др. пол. XVII ст. на кожному кроці, мало не в кожній постанові суду трапляються згадки за Статут, Порядок або Саксон чи за всі разом, проте це не мало не перешкоджало суддям, навівши відповідну цитату з правного кодексу для обґрунтування присуду, негайно винести постанову, що цілковито суперечила його нормам, але відповідала юридичним поглядам населення. І такі випадки в практиці тогочасних судів були звичайним явищем не лише в перші десятиріччя по революції, коли, oprіч усього іншого, судді, як недосвідчені юристи, не завжди вміли відшукати в правних кодексах відповідні артикули, але й пізніше — в кін. XVII та поч. XVIII ст., коли в міру розвитку великої землевласності та старшинського госпо-

¹⁾ Маю на увазі збірник П. Шербича „Saxon seu Prava Polski Maydeburksij nosyvaіae Speculum Saxonum 1581 ч. та Б. Гроїцького“ Porzadek sadov u sprav mieyskich prava maydeburksiero“, вид. 1565, 1567 і 1573 р. р.

²⁾ А. Кистяковский. Очерк исторических сведений о своде законов действующих в Малороссии... стр. 940. Вступна студія у вид. „Права, по которым судится малороссийский народ“.

³⁾ Левницький. Очерки народной жизни в Малороссии во второй пол. XVII ст. Изд. ред. „Киевская Стар.“ К. 1902 г., стр. 133.

⁴⁾ Там же.

дарства набували реальний ґрунт і норми шляхетського права Литовського Статуту.

Зазначена риса — панування в судівництві др. пол. XVII ст. звичаєвого права — є характерне явище названої доби, що яскраво відбилосся в карній практиці судів Гетьманщини: в наслідок переваги юридичних звичаїв над писаними кодексами в судах Лівобережної України не було певної системи кар, бракувало обов'язкових і остаточно викристалізованих карних норм. Дійсно, переглядаючи судові вирокі др. пол. XVII ст., далеко не завжди можна знайти в них певну юридичну норму й зовсім неможливо підвести їх під певну карну систему: вплив різноманітних обставин — класова приналежність, вік та родинні зв'язки злочинця, рівень його економічного добробуту, більший чи менший вплив громади й інш. — остільки відбивається на характері кари, що шкода шукати будь-якої карної системи. Навіть більше: ріжниця суспільно-економічних обставин та життя окремих районів Гетьманщини, цеб-то більший чи менший розвиток великого землеволодіння, а купі й обсягу старшинських впливів на місцеві справи та місцеве громадянство разом з особливостями місцевих юридичних звичаїв утворили територіальну ріжницю кар і породили таку різноманітність карних норм судової практики, що часто доводиться говорити не за певний тип кари Гетьманщини в цілому, але за карну практику суду Стародубівського, Бориспільського, Пирятинського, Полтавського й інш.

Не диво, що хоч судові присуди залюбки посилаються на Литовський Статут або німецьке право, проте карну систему цих правних збірок не можна визнати не лише обов'язковою, але й пануючою в судовій практиці наших судів др. пол. XVII ст. Яскравою ілюстрацією до наведених висновків є присуди Пирятинського суду за убивство: із випадків убивства, зареєстрованих у Пирятинських актових книгах на протязі 1683 — 1719 р., жодна не закінчилася карою на смерть, хоч судові вирокі й згадували за неї. Так один з присудів зазначав: „подлуг прав Майдебурских в Порядку и в статут Великого Князства Литовського описующих... такихих срокгими муками чвертованем каран бути повинен“, але проте, „на прозбу людей общих... многих будучих... вчинилисмо оного забойцу... волним от смерти“. Повинен був „забойца“ лише виплатити головщину родині забитого й відправити сорокоуст за нього. Опріч, звичайно, виплати „вини врядової“¹⁾.

Те ж було на кожному кроці й в практиці інших судів, навіть у найтяжчих злочинах. Напр., в справі Юх. Різника, що забив свою жінку й підлягав за це, за карними нормами Статуту, лютій карі на смерть, Полтавський суд, зважаючи на малолітніх дітей злочинця, ухвалив р. 1770: „полицаяучы сіе забойство праведному судови Божому, даруєть (суд) его душею и отпускаєть на покаяніе, щобъ за еи, небожки, душу духовного отца за сорокоустъ погодывъ и за свое прегрішеніе стараєсь до кончыны своей покутоваты“²⁾.

Треба підкреслити, що цей вирок цілком суперечив нормам Литовського Статуту, що вважав убивство подружжя за особливо тяжкий злочин і зобов'язував суд, за власною ініціативою, розпочинати справу навіть у тому випадку, коли кривні не хотіли цього, а винний підлягав обов'язково карі на смерть: „без милосердя має бути покараний на горло“³⁾.

¹⁾ Стороженко, т. VI, стр. 180.

²⁾ О. Левицкий Очерки нар. жизни, стр. 70.

³⁾ Левицкий. Очерки, стр. 82.

⁴⁾ Збірник на пошану акад. Д. І. Багалієві

Те саме траплялося постійно й з нормами права німецького, якщо вони суперечили правним поглядам людности. Так року 1638 Полтавський суд ухвалив за „Порядком“ присуд для чужоложників П. Павченка та Гап. Панасихи: „абы чужоложникъ мечемъ бувъ каранъ а чужоложница у пронка абы быта була и одъ права малженского оддалена“. Але, після заяви Панаса, чоловіка підсудної, що він, не допускаючи жони своєї подь карність“, хоче прийняти „жону за жону“, та жінки підсудного, що вона теж згодна свого чоловіка прийняти „за мужа, пробачившы ему той злый учынокъ вшетеченства“, суд змінив присуд і оголосив: „на жадання ихъ (цеб-то невинного подружжя) извольшы, карністю ганебною оных проступчивъ даруемъ“, обов'язуючи їх виплатити лише вину на уряд¹⁾.

Переходячи до аналізу карної практики судів Лівобережної України др. пол. XVII ст., необхідно в першу чергу підкреслити основну рису нашого тогочасного карного права — приватноправний характер його. „В Гетьманщині“, цілком правдиво зазначав тов. Слабченко в своїй роботі, присвяченій карним нормам України XVII—XVIII ст., „переслідування злочину було й вважалось за справу приватну, що підлягала вільному розглядові сторін“²⁾. Дійсно, погляд і громади, і суду, на злочин, як на приватну шкоду, в поповненні й покаранні якої зацікавлений в першу чергу потерпівший, яскраво виявляється в десятках вироків різних українських судів. На підставі цього погляду, що став одним з основних принципів карної практики, лише й були можливі такі явища тогочасного судівництва, як згода злочинця з потерпівшим і звільнення винного в наслідок цього від кари навіть в справах, що загрожували карою на смерть, заміна однієї кари другою за вимогою „інстигатора“ або „акторської сторони“, як звали тоді позовника, нарешті, вибір кари за волею „поводової сторони“.

Надзвичайно характерним зразком такого трактування злочинних дій і суддями, і громадою є справа Лихолапихи, що розглядав р. 1667 Бориспільський суд. Притягнута до „права“ за крадіжку „курти“ Лихолапиха не могла довести своєї невинности, але потерпівша звільнила злодійку від кари, заявивши судові, що не вимагає покарання її. Коли ж суд звернувся за порадою до громади, „мир весь одностайне крикнул: „же той не настоить, кому шкода, а намъ на що?“. До цієї думки приєдналася й судова колегія і Лихолапиху було звільнено від кари — „даровано жадною карністю“, як висловлюється присуд³⁾.

В наслідок подібного розуміння злочину й кари за нього траплялося часто, що навіть найсерйозніші карні справи не доходили до суду, бо закінчувалися згодою сторін: злочинець і потерпівший приходили в суд, заявляли судовій колегії за своє погодження й умови його і суд, не розпочинаючи справи, вносив заяву в актові книги, вважаючи, що цим інцидент вичерпано. В цьому разі судова колегія виступала не в ролі судді, але лише в ролі нотаря, як це постійно траплялося в різноманітних цивільних справах. Характерним прикладом такої угоди злочинця з потерпівшим є справа Мотрі Байрачки з Василем Безотосним та Лев. Куцем, що забили чоловіка Мотрі: не доводячи діла до суду, винні добилися згоди з „поводовою стороною“, з'явилися до уряду, разом „з жалосно плачучою Мотрею Байрачкою“ й оголосили про це. Суд лише занотував цю згоду: „за ведомостю вряду... взявши

1) Левицкий. Очерки, стр. 82.

2) М. Слабченко. Опыты по истории права Малороссии XVII—XVIII в. ст. Независания в жизни и праве Малороссии XVII—XVIII в., стр. 60. Од. 1911 г.

3) Местечко Борисполье в XVII в. Изд. Киев, Ст., стр. 74. К. 1892 г.

объ сторонѣ, так жалобливая, яко и обыкновенная сторона вѣчное прощение... зазначае запис в актових книгах р. 1661 „же не мѣет жона небожчиковская, брата, а нѣ потомки далние и близкие... справ взновляти, кгдши во всем угодили слушше жону небожиковскую, нагородивши от мала і до велика“... ¹⁾). Таким чином тяжкі злочинці, яким загрозувала кара на смерть, звільнилися від жадної кари, „угодивши“ позовника й виплативши відповідні „виклади“ судові.

Воля „інстигатора“ мала величезне значіння й в тому випадкові, коли справу розглядав суд — від „поводової сторони“ залежало часто зменшення кари або навіть обрання тієї чи іншої „карності“. Так, напр., р. 1676 Лубенський „вряд“, розглянувши справу Прокопа Ганджуленка та інш. хорошківчан, яких обвинувачували в убійстві економа Юсківського м-ря, ухвалив Прокопа карати на горло, але „велебные отцы“, що виступали, як „поводовая сторона“, „даровали забойцу горлом“ і в наслідок цього було ухвалено новий присуд — Ганджуленкові в два кія дати добрую хлосту“, а на решту селян „вину військову положити“ ²⁾).

Вважаючи злочин за приватну справу, суд у час розгляду справи траплялося, давав змогу потерпівшому не лише впливати на характер присуду, але просто призначати кару. В справі Хоми Кучменка та Ан. Звіраки, яких було притягнуто до суду р. 1667 за крадіжку овечок у К. Марченка, Полтавський суд ухвалив Звіраці „поучение дати“, а Х. Кучменка „здали ведле инстигаторовой волѣ... що Каленик Марченко позволить“. І на це Марченко відповів: „я, панове, на душу не настою, такую ж карность нехай киевую отнесет“ ³⁾).

Або інший приклад у тому ж Полтавському суді — справа Яцка Лемишенка, що підпалив двір Кириченка. За нормами Статуту, злочинця треба було спалити, але суд запитав у потерпівшого, чи вимагає він точного виконання закону, і коли той відповів: „я на тоє не вистыгую“, але вимагає поповнення втрат матеріяльних, суд, вважаючи, що „сторона жалобливая на тоє не инстикует“, звільнив винного від кари на смерть ¹⁾).

І лише надзвичайно рідко траплялися випадки, коли суд не приставав на бажання інстигатора й не погоджувався на звільнення злочинця від кари. Так трапилося в Ніженському суді р. 1657 в справі козаків В. Волошина та М. Татарченка, що згвалтували В. Борисиху: хоч потерпіва заявила, що „даруетъ их горломъ“ і вимагала лише „шкодъ нагородження, гвалту и выкладовъ“, проте суд не погодився звільнити злочинців від кари, хоч і зменшив її — замість кари на смерть ухвалено винних, „по уху отризавшы“, вигнати з міста посторонками ²⁾). Треба додати, що інстигатор міг звільнити винного від кари або зменшити її не тільки в час розгляду справи, але й пізніше, навіть безпосереднє перед карою. Напр., року 1696 Полтавський суд ухвалив покарати на смерть Івана Диньку, Ст. Ємченка та Сем.

¹⁾ Актовые книги Полтавского городского уряду, изд. Полт. Арх. Ком. под ред. В. Моздалевского. в. 1, стр. — 178 Ч. 1912 г. Див. подібні ж справи Местечко Борисполье, стр. 53 та Отрывки из Стародубовской мѣской книги за 1664 -- 1673 г. г., стр. 29.

²⁾ А. Лазаревський. Исторические очерки Полтавской Лубенщины, XVII — XVIII в. Чтев. в ист. о-ве Нест. Летоп., кн. XI, стр. 100, К. 1896.

³⁾ Полтав. акт. в. 1, стр. 30.

⁴⁾ Левицкий Очерки, стр. 195. Протилежне бачимо в справі двох Супрунівців р. 1700, що забили Степана Чамаренка: на суді мати забитого рішуче домоглася „аби забойци декретомъ конечны были сужени на смерть“ і згідно з її жаданням було ухвалено обох злочинців покарати смертю. Там же, стр. 332.

⁵⁾ Левицкий. Очерки, стр. 38.

Кіянцію, що покрали різне добро в Ст. Снітки, заховане від татар, але виконання присуду було викладено на 3 д. І коли засуджених хотіла вже вести на страту, „інстигатор“ оголосив: „я не инстыккую на ихъ далій и овшемъ дарую ихъ горломъ“ і вимагав лише поповнення своїх втрат. Суд, не сперечаючися, звільнив підсудних від кари на смерть з умовою виплати „врядову вину“ та нагороди за шкоду потерпівшого¹⁾.

Трактування злочину, як приватної шкоди, відбилося в значній мірі й на судовому процесі, утворивши деякі особливості його: вважали певну злочинну дію, в першу чергу, за матеріяльну (убійство, крадіжка) чи моральну („потвара“) втрату потерпівшого, суд ніколи не розпочинав карну справу за власною ініціативою, доки позовник — „актьор“, „інстигатор“ чи „поводовая сторона“ — не кликав до суду злочинця або „обвиненную сторону“. Навіть коли „актьор“ не з'являвся, а факт злочину був, суд не приступав до розгляду справи, очікуючи, доки буде знайдено „поводовую сторону“, а злочинець тимчасом перебував у в'язниці. Цікавим прикладом такого підходу суду до карних справ є справа гр. Сморгуненка, якого р. 1691 обвинувачували в убивстві: заарештований селянами Сморгуненко „недѣлъ килконадцетъ“ просидів у в'язниці, чекаючи „інстигатора“, але „актьор“ не з'являвся, і уряд, „видячи свята близко наступаючи и не видячи жедного на него, Сморгуненка, инстикгатора“, вирішив його „на свята... з секвестру увольнити, до учинення о томъ призвоитое отъ инстыкующихъ инквѣзициѣ“²⁾. Неможливість розпочати справу без заяви „поводової сторони“ примушувала часом злочинців довгий час перебувати у „секвестрі“ й утворювала скрутні обставини для суду, що, часом, вживав героїчних заходів, щоб здобути „актьора“. Таке трапилось, напр., в Борисполі р. 1686 в справі „молодиків“ — злодіїв, яких обвинувачували в різних дрібних крадіжках; заарештовані урядом, вони сиділи у в'язниці, чекаючи „інстигатора“, що уперто не з'являвся, бо однаково повернути втрату не було з чого: все покрадене злодії встигли давно збути, а тому ніхто з потерпілих „на суд скаръги не уносили“. Даремно уряд робив спроби знайти „інстигатора“, викликаючи потерпілих; даремно виставили злочинців „на торгъ пятничный“, коли до Борисполя приїздило на базар багато люду „до прингеля“, і звелили їм уголос розповідати, в кого вони що покрали; даремно наказували „за всѣ ихъ проступѣства мѣскому слузѣ волати по мѣсту“ — всі заходи були марні й „поводова сторона“ не з'являлася — „ана еденъ изъ нихъ (потерпілих) не инстикговал и на смерт ихъ и на душу не вотовали“, як характерно зазначає акт. Лише тоді, пересвідчившись, що знайти „актьора“ не пощастить, суд, за вимогою міщан і за допомогою громади, розглянув справу³⁾. Треба додати, що в тих рідких випадках, коли суд розпочинав справу без „інстигатора“, так би мовити, за власною ініціативою, кару загалом призначали лехчу, навіть у випадках злочинів, що карали на смерть. Як цікавий приклад можна навести справу циган-конокрадів, що розглядав суд р. 1697 в Пирятині: хоч підсудні не могли виправдатися, „вывод дати“, і їх було визнано за „явнихъ злодѣев“, проте кара обмежувалася в'язницею, і вину і причину цієї лехкої кари судовий вирок пояснював так: „ато тим, же инстикгаторовъ не було, на горло не карали“⁴⁾.

1) О. Левицкий. Очерки... стр. 200.

2) Стародубського магістрата книга справ поточних 1690 — 1722, изд. Д. Малеев и М. Плохинским. Відбиток із Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва, кн. VI, стр. 5, X, 1894.

3) Местечко Борисполье, стр. 97 — 98.

4) Стороженько, т. VI, стр. 115.

„Поводовою стороною“ виступали звичайно або потерпівші, або, у випадках убивства, родичі забитих, що мали право на одержання „головщизни“ за небіжчика. Часом виступали й сторонні, але зацікавлені особи: напр., в справі Ів. Петренка та Пет. Винника, що пограбували Самарський м-рь і забили ченця, „акторською стороною“ був чернець того ж м-рята козак Васько з „товариством“, як представник Запоріжжя, що вважало себе за патрона Самарського монастиря¹⁾.

Брак обов'язкового правного кодексу, перевага юридичних звичаєв над нормами писаного права, врешті трактування злочину з погляду приватної шкоди — оце ті особливості нашого судівництва др. пол. XVII ст., що цілком пояснюють специфічні риси карної практики судів Лівобережної України зазначеної доби. Наслідком їх з'являлися патріархальність в розв'язанні справ, відсутність формалізму й точного определення кари, бажання суду не лише покарати злочинця за зроблену шкоду, але й удержати від неї інших; нарешті індивідуалізм присудів, що так вражає в практиці тогочасних судів.

Зазначені особливості пояснюють і той педагогічно-моральний підход судових колегій та громади до злочину й кари, що яскраво виявляється в присудах: кара злочинця, за тогочасним поглядом, була засобом морального впливу на населення, а тому винних карали „на пострахъ инимъ“, „ижбы ся тая злост не мѣножила“, „даючи пострах, жеби ся инший збродень такових не допускали“, „повѣстягаючи того, абы ся та злост и грѣхъ вшетечний й забойство не мѣножило промежку хрстіян“²⁾ та ін. Зрозуміло, що, стоячи на ґрунті подібних принципів, судова колегія та громада часто не вважали за потрібне керуватися певними юридичними нормами, і тому судові вирокі залюбки виходили за їх межі, втрачували будь-які підвалини з погляду формального, але були цілком послідовні, коли вважали кару за засіб морального виховання. Прикладів, що потверджують висловлену думку, в присудах др. пол. XVII ст. можна знайти дуже багато, але часом сурові вирокі особливо вражали відсутністю формальних підстав. Напр., р. 1668 в Полтаві Хв. Бурлака позивав за крадіжку Грицька Чалого, спираючися на слова шинкарки Марушки, що немов би казала Бурлакові, ніби Чалий є „дѣйця сыру и маслу“. Але на суді шинкарка запевняла, що нічого не казала й не знає; так само відмовилися від обвинувачення й свідки, що немов би чули за вчинки Чалого від її чоловіка — той мови перед врядом Мерехвянським на Грицька о вибранню комори не було“. Таким чином обвинувачення доведено не було й „сторона поводовая и отповѣдная, до згоди промеж себе пришовши, прощєніє получили“. Що ж до шинкарки, що виступала лише свідком, суд ухвалив: „виразумѣвши мы свѣдка того Марушку, а уважаючи, иж много звикли шинкомѣ бавлячиєся и лєдащо плєсти, аже терєзъ запрѣлася, слова своѣ в уста беручи, предєя хлосту добрую велѣли-смо оной явне пред всѣм миром дат, що и отримала“³⁾. Таким чином в ролі покараного несподівано опинилася Марушка, бо тогочасна громада, а разом і судова колегія вважали шинкарок загалом за жінок нестатечних, навіть підозрілих і не шкодували кар для них, хоч би й в тих випадках, коли не можна було ці кари обґрунтувати формально. Загалом підход до кари, як засобу педагогічного впливу й відсутність формалізму козацьких судів, що так ідеалізували дехто дослідників⁴⁾,

¹⁾ Левіцький. Очерки... стр. 14.

²⁾ Полтав. акты, в. 1, стр. 214 100 і др., Стороженки, т. VI, стр. 114 й ин.

³⁾ Полт. акт. книги, в. I, стр. 135.

⁴⁾ Див. О. Левіцький. Очерки народн. жизни.

на практиці приводили часом до повної необґрунтованості кар. Ця риса тогочасної юстиції дуже яскраво виявилася в справі стадняка Хвеська та вдови Вуцьки, що розглядав року 1701 Прилуцький суд бажаючи побратися з Вуцькою, Васько звернувся до попа, але той відмовився їх вінчати, доки пан не посвідчить, що Хвесько нежонатий. Пан написав, що стадник має чотири жінки, а Вуцька має бути п'ятою. І обох наречених було притягнуто до суду. На суді Хвесько заперечував відомості пана й запевняв, що Вуцька мала бути лише другою його жінкою. Суд ухвалив проте Хвеська вигнати, а Вуцьку, невідомо за що, скарати канчуками¹⁾.

Наслідком відсутності твердих правових норм, що приводили б до певних процесуальних форм і закінченої карної системи, являється й неясність формулювання присудів, що дуже часто лише згадують за ту чи іншу кару для злочинця, але не визначають її розмірів. Ця неясність формулювань є характерною рисою всіх тогочасних судів: трапляється постійно. Призначаючи кари за різні провини, суд вживав напр., такі вирази: „бабу запроступство казали скарат“, „взянем слушше карано“, „карност... отримає сторонками без жадной фолкги“, „на ринку бит“, „посеред ринку казали карать“, „каръность нехай киевую отнесет“²⁾, „без фолкги кіями скарати“³⁾, „абы был немилостиво бит“, „б'ючи інструментами катовскими, вигнати“⁴⁾, „казалисмо его безезиноно пробит“⁵⁾. Як бачимо, часом цілком неясною залишається характер кари, очевидно, вияснений додатково усно (напр., „был бит“ без вияснення, чим саме, або — „казали карат“), або ж, коли спосіб кари виявлено, не визначено розмірів її („карность киевую“ без зазначення скільки саме кіїв, „взянем карано“ — без зазначення терміну й ін.). Дехто з дослідників вбачає в цій неясності формулювки присудів і невизначеності розмірів і характеру кари певне зловживання уряду: „бажання держави, з одного боку, та судів — з другого в міру змоги повернути на свою користь невизначену санкцію привело між іншим до того, що в санкції зазначалося лише необхідність кари без її визначення“⁶⁾, підкреслює т. Слабченко. Проте з цим погодитися трудно: хоч, звичайно, в окремих випадках старшина й могла використати цю рису судових вироків у своїх інтересах — для одержання хабарів від засуджених, але в умовах активного громадського контролю, що в др. пол. XVII ст. був ще дійсний, а не номінальний, неможливо було робити це постійно. До того ж невизначеність розмірів або неясність характеру кари трапляються постійно не тільки в справах заможного люду, що міг певними внесками добитися від старшини полегчення кари в час її переведення, але й у вирокках, що торкалися кримінальної голоти — овчарів, скотарів та ін. люду, з яких судити не було чого брати⁷⁾. Тому гадаю, що зазначену рису судової практики др. пол. XVII — поч. XVIII ст. слід пояснити, з одного боку, загальним характером тогочасного судівництва, найголовніші особливості якого вже було визначено, а з другого — низьким рівнем юридичного роз-

1) М. Слабченко. Опыты по истор. права, стр. 153.

2) Полт. акт., в. 1, стр. 13, 105, 83, 23, 28.

3) Слабченко. Опыты, стр. 100.

4) Старод. маг. кн. спр. пот., стр. 7 і 10.

5) Мест. Борисполье, стр. 65.

6) Слабченко. Опыты, стр. 67.

7) Напр., у справі вівчарів, яких р. 1665 обвинувачували у пограбуванні Ів. Тур-дохліба, Полтавськ. суд ухвалив „на ринку бит“ (Полт. акты, I, стр. 23, або р. 1667 ухвалив „нероботного“ О. Винника „у принг'ра добре вибити“, там же, стр. 90 і др.

виту членів судової колегії й, особливо, судового писаря, що не вмів точно й ясно формулювати присуду, як свідчать яскраво численні протоколи судів¹⁾.

Наслідком відсутності карної системи з'явилася в судовій практиці др. пол. XVII ст. ще одна характерна особливість — відсутність градацій кар. Хоч заміна однієї кари другою, чи то з вимоги громади, чи за проханням підсудного й його кривних, або з якої іншої причини, була звичайним явищем у щоденній діяльності суду, проте судова практика не виробила певної послідовності в заміні однієї кари другою, не утворила обов'язкової градації кар. От через це по різних судах і в різних справах бачимо надзвичайну різноманітність і безсистемність у заміні однієї кари другою, хоч загалом кару тяжчу завжди замінювали легшою. Через це й траплялося, напр., що кари на смерть заміняли вигнанням²⁾, урізанням носа та биттям, урізанням носа й вигнанням з міста, просто биттям³⁾, відрізанням уха та вигнанням, відрубленням руки й ноги⁴⁾, киевим боєм⁵⁾, „виною п'няжною“⁶⁾ та ін. Виявити будь-яку систему в цих замінах неможливо, хоч помітно певну тенденцію: звільнення від кари на смерть за більший злочин призначали взамін кару тяжчу, як звільненням за злочин менший. Так, наприклад, чоловікові, що судився за двоєженство, було ухвалено замість кари на смерть „под час торгу пробити“, а за троєженство — „по м'єсту... водити, бити й носа ур'ізати“⁷⁾. Але поруч з цим часто траплялося, що кару на смерть заміняли іншою карою, однаково і за легчі й за важчі злочини карали урізанням носа й вигнанням, напр. і, троєженців, і двоєженців⁸⁾. Загалом заміна тяжкої кари легкою залежала, як і призначення тієї чи іншої „карности“, від багатьох обставин. Не мале значіння серед них мала й особа полковника та рівень впливу полкової старшини на громаду, а разом і більша чи менша самостійність старшини у розв'язанні судових справ. Так, у судовій практиці часто траплялося, що, коли полковник набував великого впливу та сили серед полочан і був хапун, багатих людей карали за різні злочини, переважно, „значними винами“, які давали полковникові що-разу то ґрунт з хатою, то млин, луг, леваду, худобу та ін. А незможних злочинців за такі ж провини карали в різний спосіб на тілі⁹⁾.

Переходячи до визначення типів злочинів, характерних для карної практики др. пол. XVII ст., треба перш за все підкреслити, що не маємо до цього часу матеріалів для переведення статистики злочинів зазначеної доби, бодай приблизної. Через це нема змоги виявити точно, які саме злочини траплялися тоді найчастіше в судовій практиці й оскільки був поширений по всій території Лівобережжя той або інший тип злочинних дій. А в тім навряд чи можна погодитись з О. І. Левіцьким, що зазначав, немов би „серед тогочасних карних справ, мабуть,

¹⁾ Невміння писаря точно формулювати певні думки помітно не лише у вирокax, але й у записax справ, які часто остільки заплутані та неясні, що їх не можна використати. Лише наприкінці XVII ст. записи стають систематичніші й їх точніше формулюється.

²⁾ Ор. Левіцький. Очерки... стр. 276.

³⁾ Стороженки, т. VI, стр. 94, 126, 108.

⁴⁾ О. Левіцький. Очерки. стр. 39, 25.

⁵⁾ Полт. акты, I, стр. 92.

⁶⁾ Слабченко. Опыт... стр. 211.

⁷⁾ Стороженки, т. VI, стр. 126, 94.

⁸⁾ Там же, стр. 94 та 125.

⁹⁾ Чимало прикладів можна знайти в Пирятинських актах. Стороженки т. VI. Напр., р. 1698 за незаконне співжиття Паценка з наймичкою, Леонтій Свічка „за їх вину“ „взяв... стоячий на острові под Харковцями“ Стороженки т. VI, стр. 130 та ін.

чи не найзначніший відсоток складають справи за чужоложство¹⁾. Принаймні той матеріял, що студіювала я, — акти Полтавського, Бориспільського, Пирятинського й Стародубівського судів — не дають підстав для такого висновку. Найчастіше трапляються різні „проступства“ проти половой морали тієї доби в актах Пирятинського суду, але й там вони не складають більшості: із 175 карних справ, що було розглянуто в р.р. 1683—1719, 46 припадало на злочини проти половой морали (незаконне співжиття, згвалтування й ін.), а решта — на інші злочинства. Так само не переважає названий тип злочину і в Полтавських актових книгах, де він далеко відступає супроти інших, в першу чергу проти різноманітних випадків присвоєння чужого майна — крадіжки, грабунки та ін. Взагалі, здається, не буде помилкою сказати, що найчастіше серед злочинних дій тієї доби траплялися в практиці наших судів різноманітні крадіжки, починаючи від випадків обтрушення чужих груш або „згинення гуски“ й закінчуючи добре організованими й систематичними крадіжками худоби, грошей, домовського майна та ін., що провадили злочинські організації з великим числом членів чи „злочинські складки“, як їх називали. „Злочинські складки“ часто траплялися в практиці Полтавського суду, якому доводилося вести невпинну боротьбу проти „неробочого люду“ — овчарів, скотарів, винників, та ін. голоти, що мала постійні стосунки з „злочинцями“ та „прибишамі“ й поповнювала їх лави. Але поруч з цим співучасниками складки бував і дехто з більш заможного й „статечного“ люду. Діяльність злочинської складки потребувала значного числа різноманітних помічників, що переховували й збували покрадене та пограбоване добро. Тому злочинські організації мали звичайно „переводню“, що держали, переважно, шинкарі або шинкарки чи хто з членів „складки“, почавши про людське око будь-яку легальну діяльність — торгували рибою, дьогтем і др. Ця близькість шинкарок і шинкарів до кримінального люду й утворювала серед тогочасного громадянства недовіря до людей, що „бавилися шинком“: їх вважали за непевний елемент, що завжди „конверсовал с прибишами“ або в який інший спосіб порушував тогочасний погляд на дозволене й недозволене. Через це, в разі виявлення злочинської організації, шукали крадене, в першу чергу, по шинках і часто притягали шинкарів і шинкарок до суду. Треба додати, що злочинів, спійманих „на гарячому учинку“, водили часом по вулицях, „публікуючи“ в такий спосіб за їх злочин. Напр. в справі Панаса (прізвище не зазначено), що вкрав черес з грошима в запоріжця, товариші потерпівшого, запорізькі козаки, „взявши з шию Панаса рем'яним поясом, провадили презь м'єсто“²⁾).

Поруч з крадіжками, досить поширеним типом злочину, особливо в практиці Полтавського суду, була „потвара“ або наклеп чи „нагана“ на честь. Справи цього типу численні й різноманітні, бо тогочасне громадянство було надзвичайно ущипливе в питаннях чести, а тому члени його, щоб довести свою „цноту“ й не терпіти жадного „зелженя чести“, розпочинали „завод правний“ в кожному випадку потвари. Хоч дуже часто „ущипливі слова“ завдавали напідпитку чи в час сварки, під впливом роздратовання, проте громадська думка вимагала, щоб людина „зацна“ зверталася до суду й доводила свідками безпідставність та облудність наклепу або ж, як тоді казали, давала „виводъ о своем цнотливом мешъканю“³⁾). Справи за „потвару“ виникали з приводу

¹⁾ Левницький. Очерки... стр. 131.

²⁾ Полт. акты, в. II, стр. 103.

³⁾ Полт. акт, в. II, стр. 87

різних випадків, що могли компрометувати того чи іншого члена громади, часом дуже дрібних з погляду сучасної людини, але важливих і образливих для громадян зазначеної доби: р. 1665 скаржився, напр., в Полтавський суд Андрій Перехриста на Ів. Лисконогого „о зневази своей“, бо Лисконіг, „пришедший предъ дом Андріев“. як виявилось на суді, п'яний, сказав: „се то домъ бесурманский, а не естъ то хрестиянский“¹⁾; р. 1671 звернувся до суду полковник Полтавський Хв. Жученко й жалівся на бувшого вйта Семена, що п'яний в присутності гетьманських посланців „опачне вдавалъ... якобы винъ. полковник, не зичливий его мл. пну гетьманови“²⁾; р. 1666 скаржився в суд Стародубський Сава Матвіевич з жінкою Настею на М. Плехотного „иж его, Савину, жону вѣдмою и чаровницею звалъ“; того ж року жалівся Демид Рюхівський на Микиту, який його „зневажал словами неучтивыми, а до того теж на купѣ предъ всѣми мужами позлодѣял“³⁾ та ін. Оскільки дражливим було в той час питання „о доткливости цвоти“, свідчить справа „пнѣ Нахимовой Старой“, що р. 1670 позивала жінку Ів. Перехреста, яка її побила й навіть завдала „кривавую“ рану біля вуха. Але, як підкреслює протокол, „що болша скаржілася пнѣ Нахимовая же тая ж Іваниха там же називала нецнотою самую Нахимиху, яко и сына еи Андрея“⁴⁾. Піклуванням за „зацність“ або „цноту“ примусили й Олексу Чорномірця, що „отримал вкушене уха от Григора и от Максима“, звернутися до Полтавського суду, прохачучи „аби в том члонку жадних укораск и наганѣ нѣ от кого не узнал“⁵⁾, бо втрата уха, що траплялася часто, як кара за злочин, компрометувала людину й робила її підозрілою в очах громади.

Значно рідче за крадіжки, потвору та злочини проти полової морали траплялися випадки убійства, хоч загалом число убійств, зареєстрованих в актових книгах, по деяких районах досить значне. Так, у книгах Полтавського городского уряду за час 1664 — 1671 р. р. зареєстровано 13 випадків убійств і 2 замаху на убійство. Випадки убійств дуже різноманітні — і навмісні, і випадкові, напідпитку, убійства з метою грабунку, в сварці чи в наслідок необережності нарешті убійства старанно підготовані.

Цікаву категорію справ складають випадки чарівництва. Річ у тому, що серед українського населення XVII — XVIII ст. міцно трималася віра в те, що людина може знатися з надприродними силами, в першу чергу нечистими. Засобом зносин з ними є чарівництво. За допомогою цих таємничих істот, набувши нелюдської сили, чарівники та чарівниці можуть „через чары бѣсовские“ чинити всякі шкоди людям — насилати хоробу, псувати хліб, переводити худобу й ін. От тому до різних „похвал“ або загроз зробити щось зле, наславши яке лихо, щоб „домови зле стало“, ставилися дуже серйозно й зверталися до суду, жаліючися на чарівниць. Поруч з цим різні чарівничі дії та обряди були засобом лікування деяких хороб. Так, Марья Микитиха, жаліючися, що її „трясця держить“, прохала Оришку допомогти їй позбавитися хороби в такий спосіб: „як будуть люде на Великѣден паски нести, тоды ты озми вѣдро и в ставка облий мене воюю и вѣником жени мене к дому моему, и платя мое ты возми, несучи за мною“⁶⁾.

¹⁾ Полт. акт., в. I, стр. 36.

²⁾ Полт. акт., в. II, стр. 100, 96.

³⁾ Одрывки из Стар. мес. книги, стр. 30 - 31.

⁴⁾ Полт. акт., в. I, стр. 195

⁵⁾ Полт. акт., в. I, стр. 177.

⁶⁾ Полт. акт., в. I, стр. 152.

Вживали чарівничих заходів і в інших випадках — щоб захистити себе від людського поговору, щоб забезпечити безкарність за злочини, траплялося, що „чарували под шибенецею“ присуджені до кари в смерть та ін.¹⁾ Як зразок чарівничих заходів злочинного елементу можна навести „визнання“ злодія Паска Андрієнка, який чарував, „щоб мене нїгде не поймано“, в такий спосіб: „хрести на гробовищах рїзали і землю брадем... (мабуть, з могил)... і водою тоєю (невідомо якою) кропив мене (співучасник), а я ногою правою на порозї стоял“²⁾.

Розглядаючи ту чи іншу карну справу, тогочасна судова колегія й громада намагалися, в першу чергу, вяснити дійсні обставини й причини злочину, а також добитися правдивого свідчення злочинця, щоб призначити йому відповідну „карність“. Найкращим засобом для цього в справах люду, що не викликав особливого довір'я, був підозрілим до судової колегії та громади, вважали тоді „муку“ чи „спробу“ або „квєстію“.

В залежності від обставин злочину та особи злочинця „спробу“ провадили в різний спосіб: прикладали злочинцеві „до боку“ розпалене залізо — „шину“, брали на тортури, били „поврозами“, „нагаями“, канчуками, кіями. Якщо вживали „поврози“ або нагаї — „спробу“ робили прилюдно, на ринку, коли ж видавали „на муку“ на тортури та прикладали „шину“, „квєстію“ провадили в'язниці кат або „мистр“³⁾. Траплялося, що, бажаючи добитися правди від злочинця, його били так, що він помирав від бою, не дочекавшись судового декрету. Так, стрільця Ваську, що обвинувачували в крадіжці шовку в курського купця під час полтавського ярмарку, було спочатку „дано вь допрось пидь канчуку“, потім, коли виявилися нові обставини злочину, „знову дано пид канчуку“, нарешті утретє поклали „підь кії и, не щадячи оного, пытаню“. Наслідком цього нелюдського бою була смерть злочинця, що „живот свой скончилъ“ раніше, як було розв'язано його справу⁴⁾.

„На спробу“ можна було брати лише людину „підозрілу“; факт „спроби“ приводив до втрати „зацности“ — людину, що була „в руках у мистра“, не вважали за „цнотливу“. Видавали „на квєстію“ або в підставі постанови суду, або ж за вимогою „поводової сторони“; в останньому випадку, якщо спроба не давала наслідків, „актьор“ повинен був виплатити злочинцеві „за муку“.

Особливо велике значіння надавали словам злочинця в останній момент його життя — безпосереднє перед стратою, або „на остатном стопню“. Зміст цього виразу О. І. Левицький виводив із техніки повішення: коли засуджений по драбині сходить на шибеницю, він, стоячи на останньому щаблі її, потверджував або спростовував свої попередні свідчення. Але, гадаю, що термін цей мав інший зміст, і його вірніше буде пояснювати, як останній ступінь життя — останню хвилину злочинця перед карою на смерть. В цьому розумінні вживають часом вираз „на остатним стопню“ й протоколи судів: „на остатном стопня живота своего не признал“, зазначав, напр., один з судових вироків 1665 р.⁵⁾ Зрозуміло в такому разі, що вживали названий вираз не лише при повішенні, але й при інших способах кари на смерть. Так, наприклад, „чарівниця“ Тращиha свідчила, коли „стояла на остатнимъ стопню“ — перед, тим як її спалили⁶⁾.

1) Слабченко. Опыты... стр. 121.

2) Полт. акты, в. I, стр. 179.

3) Див. Полт. акт., в. I, стр. 33. в. II, стр. 91, Местечко Борисполье, стр. 103. Левицький, Очерки... стр. 213, 214, Слабченко. Опыты... стр. 176.

4) Левицький. Очерки... стр. 111 - 113.

5) Полт. акт., в. I, стр. 54.

6) О. Левицький. Очерки... стр. 269...

Справою „мистра“ було й переведення судових вироків: в разі призначення злочинцеві кари на смерть або мутиляцій — він вішав, рубав голови, відрізував уха чи „лічкував“ носи та ін. Обов'язки ката виконували тяжкі злочинці, яким загрозувала кара на смерть і яких звільняли від неї під умовою „послужити“ мистром. Так, р. 1667 Полтавський суд звільнив від кари на горло „прибиша“ Тимоша, що обіцяв „за свое проступство покається“ й „послужить городу ведле розказання и уваги вашой“.

Суд погодився на пропозицію й ухвалив: „мистром дозволяем ему быт на целый рок и цѣну велѣли положить на правомъ лицу“. Проте обіцянка „прибиша“ була лише засобом уникнути кари на смерть: як свідчить меланхолійна приписка з боку, Тиміш „зрадил город, два дни мистром толко всего был“. На його місце було „пофоре“ залишено катом Гер. Траченка ще на рік¹⁾.

Карали злочинців у Лівобережній Україні в др. пол. XVII — поч. XVIII ст. прилюдно — „публице всего мира“, як зазначав один з присудів. Днем кари вибирали, переважно, дні торгів або свят, коли сходилося багато люду. Так, наприклад, „при зобраню народа под час ярмарковий“ було четвертовано р. 1693 Ів. Тарасова²⁾.

Місцем кари був звичайно ринок: там стояв „стовп“ або „прингел“, до якого прив'язували злочинців, там же провадили й кари, призначені судом. Ринок, як місце кари, дуже часто згадують присуди: „явѣно и поблѣчне на ринку“ було покорано „посторонками“ року 1666 шинкарку, „посеред ринку“ було побито р. 1665 Василя Коваля, „без жадного милосердя средзе поблѣце на ринѣку пагайками“ били р. 1671 Василя Вівчара та ин.³⁾.

Присуди виконували в найближчий час по ухвалі, траплялося навіть, що того ж дня. Напр., Полтавський суд ухвалив вівчарів Василя та Грицька „у ден сей на ринку бит“⁴⁾.

Що ж до характеру й типів кар, поширених у практиці судів Лівобережної України др. пол. XVII ст., так розглядові цього питання буде присвячено наступний розділ праці.

¹⁾ Полт. акт., в. I, стр. 102.

²⁾ Местечко Бориспольє, стр. 107, 108.

³⁾ Полт. акт., в. I, стр. 83, 28, в. II, стр.

⁴⁾ Полт. акт., в. I, стр. 23.

До історії Слобожанщини

(ПРОЦЕС СЛІТІВЦІВ З ПАСЕКАМИ)

Діставши ласкаве повідомлення про складання збірника на честь ювілею Вл. академіка Д. І. Багалія, я погадав собі, що, може, найбільше підходящою до такого збірника річчю було би щось з історії Слобожанщини, бо й сам шановний ювілянт — то піонер у царині вивчення історії нашого краю. Трохи й мені доводилося працювати в цій галузі: між іншим, писав я й історію Волчанського повіту¹⁾, а коли писав її, то натрапляв на різні матеріяли, на підставі яких вже писав окремі статті. От одна з таких статей — до історії дворянських землеволодінь в нашій країні — пригадав я, могла би добре надатися до цього збірника. Розшукав цю статтю, переглянув. Написано було її тільки й виключно на підставі отих нових і цілком невідомих матеріялів, які я тоді знайшов. Це, очевидно, велика хиба, і варто було би для повноти урозмаїтити статтю екскурсами й до інших, відомих вже, матеріялів. Але що, з одного боку, це затягло би справу, а матеріял т. т. організатори просять дати скоріше, а подруге — стаття навіть в такому виді рисує досить яскраву картину — я наслідуюся подати її до збірника, не міняючи.

* * *

Слобідська Україна, в так швидкій темпі колонізована, відсунена в глиб степів, що ще так недавно, властиво, нікому не належали, бо рівно далеко були й від татарських, і від московських центрів — ця країна ще й в половині XVIII століття не була органічно зв'язаною з московською державою. Населення ще не вросло в землю, бо це було ще тільки перше покоління колонізаторів, які то кидали ці нові місця й уходили „додому“, то верталися знова, а потім знова уходили. Та й адміністративно тут не було нічого устаткованого: то самоуправління з одвічними отими „козачими вольностями“, то петербурзький централізм, то нарешті мішанина з двох оцих непримиримих форм. А відповідно до того й служба в адміністрації краю непевно кваліфікувалася: чи то неначе висилка „в отдаленную провинцію“, чи то, може, благодать жирного „кормлення“. Впрочім, більшість адміністраторів трактувала

¹⁾ Властиво, це було щось більше, ніж те, що ми стисло розуміємо під назвою „історія“, бо там була історія всього: я написав географічний нарис, орографічний нарис, геологічний нарис, метеорологічний нарис, ботанічний нарис, зоологічний нарис — це була, так би мовити, природнича історія повіту. Далі йшла історія в стилі розуміння того слова, а потім історія земства, доведена до середини 80-х років. Всього того буде, мабуть, не менше, як на двісті друкованих аркушів. Але все те недруковане, і не знаю тепер, де воно. — Г. Х.

свою присутність тут, власне, в оцьому остатньому смислі, й от „неразбериху“ використовувала просто як мутну водицю, в якій так добре ловиться рибка й мала, і велика. Розумні люди ясно бачили, що хоч сей край так ніби й півчужий, але напевне буде „своїм“, тому зівати нічого.

Головне багатство — земля, і от розпочинається вакханалія коло неї. Хто має хоч мало-мало яку власть в руках — гребе, скільки не лінь, а маси пасивні, маси ще не знають ні нових умов життя, ні своїх прав на старі. Зрештою вони просто по натурі своїй пасивні. бо, власне, в силу цієї пасивності й опинилися тут на Слобожанщині в той час, коли там, на Волині, Брацлавщині, Галичині, ще точилася кров повстання, і брати цих же новоспечених слобожан гинули в нерівній боротьбі. А Москівщина, не зумівши сама за стільки віків колонізувати краю (хоч і були спроби — згадати Цареборисів), дуже добре вміла використати своє становище начальства в країні, яка щойно була оборонена українськими грудьми від кочівників та сяк-так приведена до стану, про котрий можна вже було казати: „це заселена місцевість“. Кожий чиновник з московського краю та не то що чиновник, а просто всяка тобі приказна криса, всякий „расейський чалаек“, що має доступ до свого ж расейського начальства — вже пав серед оцих „черкасишек“ і може робити, що йому угодно. І вони робили всі, починаючи від губернаторів і кінчаючи всякою найдрібнішою навіть „мелкой сошкой“. Рвали, що можна й не можна, правдами і неправдами, правом і левет, як сказав би поляк. До бога високо, а до царя далеко, та й вірив тому цареві український селянин якось не дуже. навикнувши до повної безсилости королівської влади в Польщі; отже, зоставалося одно з двох: або терпіти й мовчати, або зіходити геть з цих нових місць і вертати назад, бо до третього виходу — протесту — селянин не додумувався. Ті, що рішали вертати, вертали, а ті, що рішали терпіти, терпіли: відбирав чиновник поле — розорювали друге, відбирав друге — відвойовували третє від лісу, степу і так далі.

Впрочім бували, іноді й проби скарг наївно-певних, що в московській державі є закон. Правда, проби ці майже завжди не давали жадних результатів, але наївних людей ніколи ж не бракувало. От як одній з таких проб і зупинимо увагу читача.

В році 1748 уряд московський рішив обревізувати оті нові свої землі — Слобожанщину, а для тої ціли насамперед зробити перепис. І от, коли почався опрос селян, посипалися безконечним потоком заявки на неправильне заволодіння та захоплення всяким начальством земель. А серед тих заявок почали попадатися й формальні скарги, де яких належить і „доношеніє“, подане 29 мая 1749 року до Правительствующого Сенату „слободского полку салтовской сотни жителей подпрапорнихъ Івана Урсула, Герасима Картавого съ товарищи на белгородского ¹⁾ віце-губернатора статського совітника Богдана Пассека. В цім „доношеніі“ чолобитчики показували, „какие імъ Пассекомъ покупки учинены, и крестьяне, також подданные черкасы, поселены“ в давні часи, тоб-то законним шляхом, а окрім того (в 6 пункті) було указано, що він, Пассек, „той же салтовской сотни местечка Волчанскъ (Водь ²⁾) въ градском округе, которая дана того местечка казакамъ по писцовой дачи из Белгорода писца і столника Івана Тевяшова 203 году — въ 749 году отняли общихъ сених лугов и земли немалое

¹⁾ Столицею Слобожанщини був тоді Білгород.

²⁾ Це теперішній Волчанськ. Салтов — село того району.

число и построилъ себе скотинной хуторъ и, владеа черезъ несколько времени, уступил вдове генералши Софьи Матюшкиной, которая - до на том месте населила немало крестьянъ своихъ". Чолобитчики додали потрібні документи (жалованну грамоту, виписи й т. і.) й просили розглянути справу для чого — „въ показанных округах завладѣнных означенным пассаком казачьих земель и протчаго и в населеніи на тех землях слобод и хуторов — послать нарочного ись знатных военных или штатских чинов“, при чім додавалася цікава умова — „в белгородской губернії деревень не имѣющаго“.

Сенат звелів (8-го червня) Вотчинній Колегіі — „о покупке и о заведенніи объявленным пассаком казацкого и протчих чинов людей крепостною и жалованною землею в силу указов разсмотрение и решение учинить, а что учинено будет, въ правительствующий сенатъ рапортовать“.

Колегія розпочала слідство. Син Богдана Пассека подпоручик Василь подав проти обжалования контра-скаргу, додавши кріпості на куплені землі. 16 жовтня Колегія опреділяє „очистя верною справою“ довідатися — „дачи на оное недвижимое имеютца - ль или нет“; результат велить дати „Коллегіи къ слушанію“. Але в силу яких уже причин — невідомо (або, краще сказати, добре відомо) „точно чтобъ оная (справка) учинена была въ деле не явствует“...

За те в сказці чолобитчиків появляются нові деталі, а власне: салтовской сотни местечка волчьих вод данную для владения земли и протчаго писцом и столыником тевяшовым сотнику зачепилову с товарищи в 203 году октября въ 9 день за рукою и печатью выпись, которая состояла подъ охранением того местечка у козаков, — в прошлом 734 году бывшаго адмирала графа николая федоровича Головина, стряпчим василем саржиным у тех козаков насилно отнята“. Окрім того Урсул і Картавий подали до Вотчинної Колегії (20 грудня) заяву, в якій „опорочивая оного подпоручика пассака показанія“, прохали, аби „на завладенные имъ и скупленные под видом сторонних людей местечка волчьих вод и села хотомли сенные полосы и протчия угоды истребовать от него пассака крепости и по принятии оных учинить как указъ повелеваетъ“... „А ежели онъ пассакъ от владения оной земли и угоды будет отрицаться“ — чолобитчики бралися „ево изобличить ясными доводами“.

Колегія „против того челобитья“ постановляє: „очистя о всем из дела верною справою и выписав из приличных указов, дело продолжить“. Але якісь чарівні руки знова уміють зробити так, що „болеіа произвождения не имѣлось“... Видимо, місцева влада гасила справу. Але що грабіжем займався не один Пассек, а й його шеф-губернатор Салтыков і якийсь полковник Дуров і ще і ще несть їм числа, то вже знаа влада мусила плутатися в справу й призначила слідчу комісію, поручивши їй перевести слідство „О губернаторе Салтыкове с товарищи и о протчих“. Це вже не були жарти. Справа поверталася круто. І на стільки круто, що 6-го мая 1751 року вийшов указ Правительствующаго Сенату — „дабы штатского советника багдана пассака все ево собственное движимое и недвижимое имене отписать на ее императорское величество“. Промеморію про сей указ Канцелярія Конфіскації (була й така) передала слідчій комісії 29-го серпня, а при тій промеморії „для лутчей и порядочной техъ ево пассака именей описи о являющихся за нимъ пассаком недвижимых именей“ канцелярія передала „ведомость, по которой между протчим значить белгородской губернії в курском деревня селихина, кн. селеватож, в брянском уезде селе

печках да в чугуевском уезде хутор. А о протчем ево Пассека веден жимом имении по той ведомости показано, что оное состоит в Смоленской губернии¹⁾.

Всім тим маєткам слідча комісія поробила „в силе означеннаго правительствующаго сената указа надлежащие описи“, а окрім того послала промеморію й до Смоленської губернської канцелярії. Здається вже зовсім круто, але то тільки так здається.

Насамперед можна було справу просто перетягати, бо от ще 24 марта 1754 року іде до Вотчинної Колегії указ — „ежели имеющиеся в той коллегии по доношении Харьковскаго слободскаго полку салтовскаго сотни жителей подпрапорних івана урсула, герасима картавого¹⁾ с товарищи на него Пассека о завладении земель дело не решено, то оное со всем произвождением подлинное отослать немедленно“. Колегія 1 вересня передає сей указ слідчій комісії.

А тимчасом трапляється таке: Пассека й полковника Дурова бере Москва „въ сыскной приказъ“. А сенат 4-го жовтня шле другий указ — „какие еще дела имеются и все-ль оные следствием окончены или еще не окончены и зачем продолжаютца — о том с показанием каждого дела порознь прислать въ правительствующий сенат ведомость“. Тепер Колегія вертиться швидше, бо вже 21-го жовтня секретар („кои ныне ассесором“) Подлинев²⁾ відсилає потрібну відомість.

Здавалося б, от тепер вже круто, але знов, то тільки так здається. Бо от 1-го листопада неугомонні чолобитчики подають до комісії заяву, в якій кажуть, що „за невозвращением тех завладенных земель сенинх покосов и протчих угодий“ і вони, чолобитчики, й інші обиватели салтовської сотні „пришли во всеконечное къ службе несостояние і последнее пожитков своих прощение“. Окрім того, вказували, що Пассек — „признавая свої неправильныя покупки, не проча (вдержавши за собою) полученные им своею неправдою леса (як рівно й) поселенных на жалованных их казачьих землях крепостных крестьян и хотя убегнуть, чтоб те крестьяне в силе указов и межевой инструкцией не были от него отняты — перевозит, також имеющийся хлеб перевозит на хуторов, скот и лошадей перегоняет в другие, полученные под таким же подлогом на имя детей своих деревни“. Звертаючи на себе увагу влади, чолобитчики просили: „чтоб означенные завладенные им Пассеком жалованныя козацкія землі сенинне покосы, слободы, хутора и всякия угодья, о коих в правительствующем сенате доношение послано — по имеющимся в том присланном деле грамотах и выписках чрез нарочного освидетельствовать“. А окрім того запобігти „аби Пассек з дітьми „тем владеть и користоватся, и ему, урсулу с товарищи и протчим салтовской сотни казакам, обид чинить не могли“. А для того рекомендували — „пока оное следствие в настояще действо приведено и решением окончено будет — в силе 192 и имянного ея императорского величества 743-го годов указов отписать на ея императорское величество и отдать под смотрение (мимо салтовской канцелярии) с которою он к тому отнятию согласие имеет) чугуевской воеводской канцелярии“. А коли приїде нарочний, то нехай він розпитається про необъявлені Пассеком акти „сделок“ зі згадуваною вище генеральною Матюшкіною та ще якимсь капітаном Мухіним. От коли все це буде зроблене, то „по описи и истребованні вишеописанного“, треба буде

¹⁾ Якийсь ближчий потомок сього Картавого був сотником Салтовської сотні згодом — земельним діячем Волчанського повіту 60-х років.

²⁾ Може, Подліняєв — бо таке прізвище й досі є там. — Г. Х.

негайно подумати „об отдаче оных завладенных земель и протчих угодей по прежнему въ казачье владение“.

Заява чолобитчиків не пропадає марно — і 4-го листопада до Салтовської сотні висилається нарочний, якому поручається довідатись — чи справді Пассек побудував на козацких землях слобід та хуторів та позаселював їх; чи справді „завладение земель, сенних покосов и протчих угодей состоит“ і взагалі „явитца - ль заподлинно“ ото все, що написали в скаргах чолобитчики. Нарочному було дано відповідну інструкцію. „а при оной с представленных от помянутых урсула с товарищи з жалованной грамоты и какие есть при деле с вышлей сообщены копии“. Оглядати землі велено було нарочному „при тамошних сторонних людех и старожилах“, а по огляненню, „ежели по прописанным в крепостях межам и граням в тех урочищах явитца что в поселенні — описать по признакам“ де то все буде знаходитися і от уже оту опись „за своєю и будущих при том сторонних людей за руками“ подати до слідчої комісії.

Це все треба було зробити відносно земель, на право володіння якими Пассек пред'явив документи. Що ж до нових захоплень (в районі містечка Вовчих Вод), то нарочний мусив поперед узяти „от кого надлежит“ потрібні документи, а вже потім „против вишписанного порядка“ оглянути й ту нову оселю „в каких точно урочищах оное явитца“, а підчас огляду теж „у сторонних людей и старожилов взять скаску кем начато строить сие явлшееся в козацких дачах поселение, в чьем владеніи состояло и ныне находитца“ і т. д. Словом повна ревізія на місці, тоб-то те, що треба було зробити 5 років тому. О даче тому посланному для одного осмотру сторонних людей и старожилов до Салтовської воеводської канцелярії був посланий указ — і нарочний поїхав.

Хто се був, чи довго працював і на чий бік Салтовська канцелярія використала своє право призначити „старожилов и сторонних людей“ — документи нічого не говорять. Знаємо тільки дату початку оглядин — се „ноября 17 на 18 чисел“. В усяким раз післяний маєтків у білгородській губернії мабуть не мав, бо деше зробив: побрав потрібні „скаски“, а в містечку Вовчих Водах „по объявленіи от новоопределенных в то местечко харковского полку сотника павла іванова сына черилка“ узяв копії „с выписи 203 году октября 9 дня“, про роив загадані йому оглядини й про все те написав офіційно до Комісії. І от у цім власне „доношеніи“ й розкрилася суть отої Салтовської, а скоріше всеукраїнської епопеї рабжу, захватів і всякого іншого „завладения“ козачими та й взагалі якими попало землями.

Насамперед показалося, що по межевих та отказних книгах воеводи-Лаврентія Степановича Комова („учиненных по грамоте за приписью дьяка Федора Замятнина 6-го июля 1705 года“) салтовської сотні села Хотомлі козакам Івану Бордюгу „с товарищи“ була вказана „ко владенію“ помісна земля, сінні покоси „и протчие угоды от речки Хотомлі до устья, где впала в реку Донец, и вверх по реке Северскому Донцу и вниз по Солонцу - колодезю до реки ж Донца с прочими по признакам урочищами“. На тім місці, між річкою Хотомлею та Солонцем - колодезем знаходилося (знаходиться й тепер) село Хотомля, „где живут харьковского полку казаки и их свойственники“. І от нараз під тим селом, „у самых огородов к берегу реки северского донца в вышписанных урочищах между лесом, где прежде состояла малая построенная полисадником крепостца - показалося — поставлено до десяти изб, в которых живут подданные черкасы владения статского советника пассака“.

Мало того. „По речки Хотомли, едучи от села Хотомли тою речкою вверхъ, по левую сторону к берегу той речки“ — так само „владения одного ж статского советника пассака состоит хуторной двор с строениями, в котором живут подданные черкасы“. По правому боці річки проти отих Пассековських земель лежали хутори мартовських ¹⁾ козаків Тимофія Жихарева, Василя Чорномордого та Василя Єрмолаєва синів Реброва; а по лівому боці лежали хутори хотомлянських козаків, а власне: не доїзючи Пассекових заселень були хутори Івана Дьячкова та Миколи Веретихи, а проїхавши — хутори „Іакова дробицького ²⁾ стоварищи“ — „почему и стал быть оной (Пассековський хутір) в средних владения села хотомли“.

Далі. В році 1660 прийшли „и изпоселились“ на старім Салтовським городищі ³⁾ „меж белагорода и чугуева“ українські козаки; в році 1705 лютого 12 дня „по челобитью салтовского сотника Кирилы Цысаренка с товарищи“ було дано тим козакам грамоту на землеволодіння і „в силе той грамоты по выписи салтовских межевых книг салтовского воеводы Лаврентія Степанова сына Комова 706 году межа явствует“. Сю межу присланий ревізор опреділяє так: „на Ногайской (тоб - то лівій) стороне от реки Северского донца до устья Грезного Колодезя и в том устье на дубе насечена грань, подле ево іама, а в іаме каменя и уголья. От тогож дуба с показаніем признаков прямо в степь до стоков яруги и по - над Хотомлею (рекою) до вершины Розрытого Колодезя и вниз по Розрытому Колодезю по левую сторону на Хотомчик (тепер річка Хотомелька) и на Кубоватое озеро, а от Кубоватого озера до дороги и до Борка, а от Борка прямо к Северскому Донцу и чрез Северской донец на устье Кошевого Колодезя — то все были земли салтовських козаків - українців ⁴⁾“.

Се так по закону. А в дійсности — „по разстоянію от того города до слободы Рубежной ⁵⁾ дву верствъ от реки Северского Донца устье Грезного Колодезя находится противу той слободы Рубежной, и потому Колодезю помянутыя признаки и урочищи пошли прямо въ степь. А как по округе дошли до Кубоватого озера до дороги и до Борка, то близ того Борка в недалном разстояніи и менее четверти версты — по обе стороны Розрытого Колодезя имеется по Северскому Донцу того ж статского советника пассака поселение прозываемое село Спасское, в котором живут крепостные ево крестьяне, також подданные черкасы, в смежном под самым городом Салтовом — только между того находится протоком река Северской Донец“. Оце село Спасське стояло проти козацьких дворових усадеб і в сумежности з козацькими ж хуторами, теж поселеними на ногайським боці. Та й „в округе предписанных урочищ Грезного Колодезя, которой против слободы Рубежной и Розрытого и Кошевого Колодезей, находящихся близ города Салтова, идучи по Розрытому Колодезю от Борка вниз к Северскому Донцу и к предъявленным поселеніям“ теж малася козацька земля, „сѣнные покосы и протчіе угоды“.

Це все річ ішла по салтовські землі; тепер кілька слів про землі в районі Вовчих Вод. Тут основою був випис 9-го жовтня 1695 року

¹⁾ Село Мартова існує й досі.

²⁾ Чи не „Дрогобицький“? Се був би ще один маленький доказ, що Волчанський повіт заселили виходці з Галичини.

³⁾ Салтовське городище добре відоме в літературі. Систематично над ним працює Бабенко, місцевий учитель.

⁴⁾ „В Салтове живут на усадебных местах малое число однодворцов, а большая часть салтовской сотни казаки“.

⁵⁾ Існує й тепер.

писця й стольника Івана Іванового сина Тевяшова та під'ячого Никити Єгорова, котрі межували за указом „Помѣстного Приказа“ та з повеління білгородського воєводи боярина Бориса Петровича Шереметьєва „за приписью“ дяка Любима Судейкіна. Отой випис дав Тевяшов міста Вовчих Вод жителям черкасам — сотникові „Федору Осипову суну Зачепилову с товарищи“. Межа землям отих черкас пройшла від ріки С. Донця „и от дуба с гранми за селом Гатищем ¹⁾ близ той реки в лошку в водомолне порозив с признаками на два кургана; и от земли Белгородского уезду прямо степью чрез дорогу и вершину Крутого Логу до кургана, а от кургана и от столба степью ж чрез две лощины, которые тянут в реку Нежеголь. И окружена та дача протчими признаками и урочищами, даже за речку Волчьи Воды до устья речки ж плоты и вверх по оной водотоком прямо степью чрез дорогу, что ездят ис Корочи в Цареборисов на Караичеву вершину ²⁾ и березовой куст и чрез Варницкой лог; а от Варницкого логу на Полную вершину и на курган, а потом от тех урочищ таковыми ж признаками ж дошло до реки Северского Донца“.

Отакі були границі по паперах і за обслідування отого ревізора. А про місто Вовчі Води писав ревізор, що воно „и ныне состоит местечко Волчьи Воды в котором живут Харьковского полку казаки и их свойственники; они и владѣют всей землей от Донца вверх по р. Волчьи Воды по обѣ стороны“.

Так от серед усіх цих козачих земель „между предписанными явственными признаками то есть дву лощиной, которая тянут в реку Нежеголь, и Варницкого лесу“ — наче по щучому велінню виріс нараз на речке Волчьих Водах на берегу госпожи генералши Софьи Дмитриевой дочери Матюшкиной хутор і построено до одинадцати изб, в коих живут крепостные крестьяне“. Закликані оті „сторонні люди“ показали, що сей хутір належав спочатку Пассекові й стояв „на особливом месте“, тоб-то на іншим. А коли ревізор почав допитуватися де ж власне, то ці самі сторонні люди „обіавили“, що се всього на десять сажнів далі, ніж оце тепер. Само собою поселенці отого вдовичого хутора „и землю пашут и сено косят и протчими угоды владуют, а почему — того они, посторонние люди, не знают“...

Теж саме й зі селом Спасським. 18-го падолиста салтовські пушкарі Михайло Мартинів син Єпришов та Гнат Аксентій син Кунін, однодворці села Рубежного Данило Карпів син Марків, Федір Лукьянів син Дристов, Кузьма Петрів син Трухачов, Олексій Єфремів син Марків, а також однодворці села Молодового Тимофій Іванів син Дергоусів, Григорій Ігнатів син Кунєєв, Трифон Євсеїв син Кусков, а окрім іще козак села Мартової Василь Єрмолаїв син Ребров — усі в один голос показали, що „явлшееся де тои описи село Спасское, хутор и под селом Хотомлею ізби — привладени статским советником пассаком и от начали ии в чьем посторонием владении даже и до ныне не сосътоили“.

Стільки дав ревізор. Тепер противна сторона починає орудувати документами. Як пам'ятаємо Василь Пассек ще 16-го жовтня 1749 року подав до Вотчинної Колегії чолобитну, в якій просив „данную на купленния имъ в Салтовском уезде земли и всякия угоды от продавца ево крепость и с оной копию, и выданняя ему при той крепости данную оному продавцу ево от продавца ево с выданными ему купчими“ і т. д. і т. д. все це „принять и рассмотрение учинить“. Колегія оте рассмотрение учинила, і зміст отих купчих знайшла таким.

¹⁾ І тепер існує.

²⁾ Тепер є „Караїчний хутір“.

13-го червня 1744 року генерал-маіор Роднов, а по другому іменованню Кондратій Кондратів син барон фон-Вендель продав шуркові своєму прапорщику Білгородського гарнизонного полку Василю Богдановичу Пассеку куплений свій маєток у Салтовськім повіті. Сам фон-Вендель той маєток купив у 1741 році 17-го січня у капітана Доброхотова. Заплатив Пассек фон-Венделю за маєток 2.000 карбованців. А сам Доброхотов теж купив ті землі в 38 і 39 р. р. від різних людей, позначених у купчій, і взяв з фон-Венделя теж 2.000 рублів. Продаючи Доброхотову землі, оті „разные люди“ видали йому навіть зобов'язання, що коли вони „против тои договорной в чем не устоят и в одном месте владеть не дадут, или о переделе учнут бить челом или на крымскую сторону реки северского донца в лесъ въезжать не дадут и хотя в малом чем не устоят — то ему, капитану, жене и детям ево взять на них по тои записні за всякую неустойку денег по двести рублев и убытки по указу, а по взятыи тои неустойки и убытков та запись ему, капитану, жене и детям ево впредь в крепость“. Я умисне навів цю довгу виписку і звертаю на неї увагу читача.

Зроблено, здається, чисто, папери всі законні, в порядку. Але слідство викрило цілком несподівані й дивовижні речі. Показалося, що Пассек, коли був підполковником й статским совітником Білгородської губернії, „імея в команде своей по комиссиям слободских полков старшину и казаков и прочия чины“, робив усі оті купчі „исподневоли, забирая (людей) в слободу Рубежную чрез салдат (где с комиссиею квартиру имел), умышленно и подложно закрываіа свои поступки и усиленные и противныя запретительныя указами покупки“¹⁾. А кріпосні акти велів Пассек робити отим силоміць приведеним людям на ім'я капітана Доброхотова та сотника Івана Аксентьева, які обое служили тоді під началом Пассека: Доброхотов при караулах „і у протчих делах“, а сотник Аксентьев „у набору воловь“. Куплені таким способом Доброхотовим землі Пассек перевів „ни кому иниму, но к зятю своему генераль-маіору фон-Венделю, за которым імелась в замужестве родная ево дочь“. А вже від зятя наче купив оті землі сам Пассек.

Довідавшись про це, слідча комісія почала думати — чи не можна би добути свідчень самого Доброхотова. Показалося, що Доброхотов ще живий — і слідча комісія 25 січня 1755 року висилає до нього з нарочним указ, повеліваючи „по самой сущей справедливости, как доброму и честному офицеру надлежит, прислать в следственную комиссию репорт.

1. В белгородском уезде он испомещен ли.
2. В тех годах при статском советнике Пассеке, которон тогда еще подполковником был, в команде он, Доброхотов, обретался-ль.
3. Буде находился, то с коего времени и по которое число и с писменным ли наставлением.
4. Буде же по писменному и ныне он, капитан, у себе имеет — с оного при том репорте сообщить точную копию.
5. Будучи в ево пассаковой команде, в том салтовском уезде недвижимое імение у прописанных по ерестру разных чинов людей он же, Доброхотов, покупал ли.
6. Каким образом к своему-ль владенію и ко собственныя-ль ево дачи им те покупки учинены“.

Далі ще повелівалося Доброхотову в'яснити непорозуміння — чому це всі салтовські, молодовські й мартовські обивателі в одно показують

¹⁾ Справді існував указ, яким заборонялося вищим служачим купувати землі в районах їх служб.

віби село Спасське, хутір і хати під с. Хотомлею — все те „завладено“ Пассеком, перед тим ті землі ні в чийм володінню не були — а в купчій же виразно стоїть, що всіма тими землями володів він, Доброхотов, потім фон-Вендель і тільки по ньому вже Пассек. Все це предписувалося Доброхотову „в том репорте изъяснить со обстоятельством без всякой проронки“.

І нарешті останній пункт — „по каким резонам“ Доброхотов дав і з обивателів салтовських узяв 25 серпня 1739 року договорну закладну запись що до володіння „помѣстною землею и протчими угодыями“.

Доброхотов не забарився прислати отого рапорта (23 лютого того ж 1735 року) — і там знайшлися дивовижні речі. На пункти відповідав Доброхотов так. В Білгородському повіті він, Доброхотов, „испомещень был“; в команді згадуваного Пассека „быль же“ саме в 1738 і 1739 роках коли йому доручено було „в слободских і в некоторых в белгородской провинции городех иметь смотрение и предосторожность от оказавшейся тогда (от чего впрод боже сохрани) опасной на людях болезни“¹⁾. Так от Доброхотов стояв у с. Печеніги Ізюмського полку і велено було йому бути „в закрытій хотомлянського лесу“, а Пассек у той час перебував у білгородській губернській канцелярії „в присудствіи губернаторским товарищем“. От саме в сей час „в ево, доброхотова, в команде ево, Пассека, бытность“ і були пороблені ота кріпость та договорна закладна запись на Салтовський маєток, причім усе те було написано „на имя ево, Доброхотова, имъ, Пассеком“. А у яких людей ото усе „купувалося“ він, Доброхотов „знать не может и не по чему, ибо у него не только подлинных на то имение крепостей и закладной записни не находилось, но и копей не имел и иметь было не для чего, понеже он того имения к своему владению не покупал и своих денег не платил и то имение во владении ево никогда не бывало“... Отже чи були на тій землі які поміщичі чи селянські двори — „ни о чем он неизвѣстен“...

А в зимі 1741 року „а в котором мсце того за много прошедшим временем и за глубокою ево старостию (что ему огроду боляе седми-десять летъ) не упомнить — прислал он, Пассек, къ ему написанною отыма ево о продаже того имения гну генераль-маіору барон фон-венделю, за которым тогда была в замужстве дочъ ево Пассека, запис, чтоб он приложил руку, и каким образом руку приложитъ прислал же онъ, Пассек, записку“. Доброхотов саме в той час був дуже хорий, остільки (чи тільки тому правда... Г. Х.) що „едва к той записни руку приложитъ могъ; у денег за то имение не только 2.000 руб., но ни единые копейки у него гна генерал-маіора и ни у кого не получал да и получить было не за что, понеже за то имение он, Доброхотов, своих денег ничего не употреблялъ“ (очевидно за це все щось Доброхотов мав, бо такі услуги дурно не робляться Г. Х.).

Такою була сповідь старого Доброхотова, отакий був обход закона і отакими були первопричини виникнення дворянських лятифундій у Слобідській Україні. Се міг робити всього - на - всього підполковник — а скільки ж гребли ті, що мали чини вищі?

Що ж до місця, купленого у Пассека генеральною Матюшкіною, то хоча ті кріпости „в комисию ко усмотрению и не истребованы, однако (красномовно додає акт) и те состоят в таком же порятке так, как ѣ вышеписанные салтовской сотни крепости ж“...

¹⁾ То була чума

На додаток підчас слідства викрилася ще одна купівля Пассека тільки вже не на ім'я Доброхотова а на ім'я „Белгородского лантмєлицкого полку вахмістра Петра Мухина“, котрий теж служив під началом у Пассека. Пророблено це було в такий простий спосіб.

Сотникував колись у Салтівській сотні Степан Григорович Шаравський. Помер, zostавивши жінку Авдотью Михайлівну й дочку. Удова не гуляла довго й скоро вийшла заміж знов таки за сотника Самійла Івановича Урсула, з яким прижила сина (оцього самого чолобитчика), а дочку віддала заміж за козака Олексія, що став згодом попом у с. Мартової. Але спадщини по першій чоловіці (хутір і слобідка коло Хотомля) Авдотья Михайлівна дочці не віддала, „проча тоє іменіе второму своєму мужу и с ним прижитому сыну“. Таким чином тим маєтком володіли Урсули.

В 1745 році померла матушка, дочка Авдотї Михайлівни, заставивши дочку Тетяну. Ця Тетяна вийшла заміж за священника того ж села Мартової Василя Хведоровича Хмелевського. Так от оця Тетяна (в тім же 1745 році) „недвижимое іменіе деда своего все без остатку и с насилным владением“ продала вахмістру Мухіну („что ныне лейб кампани гренадерь“), а вже у Мухіна „купив“ той маєток Пассек. Та навіть і не він сам, а його діти — Федір та Николай, „которые обретаются в службе, а именно: Федор в Нарвском драгунском полку подпоручиком, а Николай Лейб гвардії в Преображенском полку сержантом“.

Слідча комісія, поперечитавши те все послала (20 марта 1755 року) до Салтовської воеводської канцелярії указ, — проглянути кріпосні книги відносно усіх отих актів. Показалося ще одно — що в Білгородській губернській канцелярії коли панував там Пассек жадних книжок „на записку крепостей“ и не водилося, а була тільки „записная тетрадь надсмотрщика Івана Глазунова“; але й та „ни за скрепою ни за печатєю“... Так от у цій самій тетрадї й мусили ніби бути „крепости“ по па Василя та вахмістра Мухіна. А Пассек замовляв, уже з усіма формальностями — здїяти з тих записів копії — і от оці вже копії ставали йому за справжні юридичні документи.

Словом, ми бачимо, діло Пассека під натиском слідчої комісії було невеселе, грозила конфіскація всього неправо придбаного добра. Але Росія ніколи не переставала бути стороною чудес, трапилося чудо й тепер — Пассек усе діло виграв, не стративши ні одного ступня землі. Як це вийшло — документи не говорять, як вони й ніколи не говорять про дійсні пружини всяких метаморфоз. Але деяке світло кидає „Екстрактъ зъ дела імеющагося въ вотчинной коллегіи капитана Пассека і братьевъ ево съ челобитчикомъ харковского слобоцького полку Салтовской сотни жителемъ подарапорнымъ Іваномъ Урсуломъ съ товарищи“. Цей екстракт знайомить нас бодай з контраргументацією самого Пассека, чи попросту дивує своєю безсилістю і... нахабством. Коли документи говорять, що Пассек залякуванням й силою змушував людей підписувати акти — то екстракт устами Пассека каже — ні, не змушував; коли документи доказують, що акти були подложні — Пассек каже: ні, жодного подлогу не було. І так на всі обвинувачення.

Насамперед він нам пояснить, як замість Богдана у справу вступався Василь Пассек. Показується, що „по повестке от Коллегіи“ явився Богдан Пассек, але „ісь поданнымъ челобитьемъ“, в якому показував, що „темъ недвижимимъ іменіемъ, о которомъ онои челобитчик урсул съ товарищи неправо просят, въладелъ сынъ ево, бывше и въ белгородскомъ гарнизоне прапорщик, что ныне порутчик, васильки

пассекі і для того по тому делу долженъ былъ отвѣтствовать онъ василей“.

Як пригадуємо, місцевій владі удалося на деякий час (на початку) притушити справу. В „екстракті“ се пояснюється так: „і потом онои проситель урсул съ товарищи, видя свою неправость, за темъ деломъ въ той Коллегіи хождения не имель“... Але навіть слідуєча фраза того ж самого „Екстракта“ показує, що коли Урсул і „не имель хождения“ два роки, то зовсім не тому, що „видѣль свою неправость“, а просто бачив, що місцевої влади йому не подужати, а до Петербургу далеко. Але коли настала слідча комісія Урсул зараз же вніс туди чолобитню, добиваючися „о представленні въ правительствующий сенатъ, дабы то дело повелено было ись вотчинной коллегіи прислать во оную следственную комиссию“. Бо Вотчинна коллегія сама складалася з таких же пассеків у більших чи менших розмірах. А екстракт пише з цього приводу, що от Урсул ніби видає вотум недовір'я Вотчинній коллегії, але „какие въ той вотчинной коллегіи происходили обстоятельство означенной урсул съ товарищи утаили і для сущего закривательства въ той своей челобитной не написали“. Тоб то, другими словами, Вотчинна Коллегія обробляла свої справунки добре й шкода, мовляв, що ти не зачепив державної установи...

Далі „Екстрактъ“ нарікає, що Сенат послухався чолобитчиків і взяв діло з Колегії, віддавши його до слідчої комісії. „Егда бъ въ правительствующемъ сенате о томъ что какие въ той коллегіи по томъ делу быть имелись обстоятельство было известно, въ такомъ бы случае того дела, яко точнымъ рассмотрениемъ и решениемъ не оконченного, въ комиссию тогда отсылать бы было невелено“. Тоб-то, іншими словами, справа розглядалася би не спішучи, років так з 50, а може й менше поки не припинилася би „за давностію“.

Сам же „Екстрактъ“ перш за все хоче опорочити саме межування воєводи Лаврентія Комова (1705-го року). „І то межеванье онымъ воеводою чинемо неправо, о чемъ въ то жъ время бывшия по тому городу лети боярские (что ныне однодворцы) въ силе старыхъ своихъ дачъ спорили и били челомъ въ Киевской губернской канцелярии бывшему тогда въ той губернии губернаторомъ князю Голицыну (ібо белгородская провинція в то время состояла въ ведомстве той киевской губернской канцелярии), представляя, что онои воевода комовъ то межеванье производить неправо, маля козакамъ, чиня посяшку¹⁾ і сущую обиду рускимъ людямъ, отводитъ въ ту межу старинные ихъ однадворческие ихъ земли“.

Чи було в дійсности щось подібне — невідомо, але припустім що було. То все ж доводиться думати, що неправими були власне „дѣти боярские“, а не межування. Українці заселили цю порожню територію в 60—70 роках XVII століття, коли тут жадних боярських дітей не було; українці поорали землі, полили їх кров'ю, відбороняючися від татарських набігів — і тільки тоді на готове явилися й боярські й усякі інші діти та, маючи заручку в своїх губернаторах, віцегубернаторах і всякому іншому начальстві, почали „пассекувати“ земельку, чинючи насильства над первісним колонізатором. Хто проглядав документи заселення Слобожанщини, той бачив скільки там скарг на всяке насильство великоруських людей. І українці, що тікали від насильства в Польщі, знайшовши його в сугубій мірі тут, не витримували й тікали назад. Оцей самий Салтов, про який тут уся мова, майже спустів від тих причин.

¹⁾ Посяшку — посягновение.

Отже жадних таких грамот, та ще „старинних“ однодворці й мати не могли. Таким чином усе оце непотверджене документами посилення на протест однодворців — то тільки маневр для опорочення головного аргумента. Рахунок простий — підуть усякі справки у Київській канцелярії, а там теж можна знайти своїх чоловічків, що не будуть дуже квапитися, а коли вже не можна буде тягти далі пошлють документи та не ті, їх вернуть назад, попросять пошукати краще — й знова почнеться шукання. А нарешті — „за давнoproшедшимъ временемъ“ не найдуть їх зовсім. Та мало ще хіба є на світі усяких способів.

На те все видимо, й рахував Пассек, просючи „о показанномъ поданномъ отъ техъ дети боярскихъ что ныне однодворцы спорномъ челобитье во изобличение ихъ (тоб - то Урсула с товарищи) неправости съ киевскою губернской канцеляриею справитца“. Але комісія не послухала і, розглянувши справу сама, послала в Сенат своє рішення „въ пользу ему урсулу съ товарищи“. І було би діло пропало, коли б у Петербурзі не знайшлося доброї душі, яка взяла всю справу зі слідчої комісії й направила знова у Вотчинну Коллегію. А там вже свої люди, там можна перемішати чашки на вагах. Коли Урсул с товарищи будуть доказувати, що Пассек силою приводив до себе людей в команду, залякував, нищучи оригінали приказував писати нові купчі на ім'я Доброхотова, то на те все досить буде відповісти: — „и оно ихъ урсула съ товарищи показание во всемъ неправильное, потому что онъ статской советникъ Пассекъ, імея в команде своей слобозкихъ полков старшинъ і казаковъ, крепостей никаких ісподневоли съ принуждения подложно ни у кого никогда не бралъ і для того в квартиру свою въ село рубежное чрез салдат силно никого не забиралъ і техъ крепостей писать і совершать на имя оныхъ капитана доброхотова и протчихъ не приказывалъ“. І так на всі пункти обвинувачення!

Факт „продажи“ Доброхотовим „свого“ маєтку власне з'ятея: Пассека екстракт освітлює в такий спосіб. „Когда оной капитанъ доброхотовъ вишеписанное свое недвижимое імение в 741 году генваря 17 дня, съ выдачею на то імение отъ продавцовъ разныхъ крепостей генерал маіору фонъ - венделю продалъ — тогда ево, Пассековой, дочери за нимъ еще не было, о которой на дочери оногo пассака после покупки того недвижимого ево, фонъ - венделевои, женидбе явно и в белгородской духовной консистории“. Чи так се чи ні — невідомо, бо так само голословно, як і все в екстракті.

Але указ, незіблемий указ 1744 року, що в 16-тьох українських містах забороняв урядовим особам набувати нерухомість. Здається проти нього вже нічого не скажеш — але для чого ж розум сутяги як не для того, щоби обходити всякі, здавалось би й неодолимі перепони. Всі ж ті махінації обдумувалися в передвидженню, що буде посилення на той закон — і от в екстракті читаємо: „і во время той продажи в тех годех оной статской советникъ пассаекъ въ присудствіи въ белгородской губернской канцелярии за отрешениемъ не обретался. чего для оная покупка стала быть указомъ ничемъ не противная“.

А свідчення Доброхотова, того старого грішника, що кається на порозі в могилу й не боїться вже раскривати й свої гріхи й гріхи свого пожадливого начальства. Тут уже сам чоловік оповідає як йому и папери підсовували для підпису, указуючи в записочці навіть як треба писати; як він клав підписи, фіктивно платив 2000 р., а згодом фіктивно їх діставав за якесь своє нерухоме майно; там десь у когось відбирають землю, може останню, а він, Доброхотов, прикладає до того всього свою руку. Та се „дело прошлое“ тепер Доброхотов

стоючи одною ногою в домовині дає своє останнє на землі свідчення. Чим же його можна опорочити? Здається нічим, але немає границь цинізму людському — от що ми читаємо в екстракті.

І по тому ево, урсула, доношенію на посланнои къ нему, доброхотову, ісь камисиі указъ онъ, доброхотовъ, въ ту комисію репорътомъ отъветствовалъ, что - де в 741 - мь году генераль маіору барону фонъ - венделю вышеписанное іменіе продалъ і купчую даль за своєю рукоіу" ...

Коментаріі, як то кажуть, зайві.

А між тим результати на лице — Пассек виграв. Виходить, що всі його оті докази набули такої сили, що проти них аргументація салтовських обивателів обернулася в ніщо: купчі були признані справжніми, передсмертне показання Доброхотова було не тільки анульоване, а обернене зовсім у інший бік — і Пассек став володільцем величезних обшарів землі.

А салтовські обивателі вже так були певні виграної, що вчинили старопольським звичаєм, *zajazd* — бодай так написано в екстракті, ніби „Урсуль съ товарищи въ нынешнемъ 755 году, не обождавъ по вышеупомяненному своему неправому прошенію разсмотрения и решения — самовольно озарничествомъ своимъ въ показанной поселенной ихъ, пассаковъ, слободке хотомлянскои черкасъ десять дворовъ всехъ безъ остатку изъ домовъ ихъ выгналъ, а на хуторе хотомлянскомъ, сєнные покосы подкося, також и приготовленное сєно забрав, повозилъ невєдомо куда и темъ оноє ихъ крепосное недвижимое іменіе приводитъ в крайнее разорение и пустогу“.

Що було далі — невідомо, але мабуть Урсул не закінчив на тім і судився далі, але Пассек мав руку — і салтовці ще раз мусіли переконатися, що поговорка „з сильним не борись“ справедлива. І під 1765 рік, коли вийшов (19 вересня) указ „о полюбовныхъ въ земляхъ разводахъ“, салтовці мабуть уже напевне переконалися, що справи їм не виграти і що, хочеш не хочеш, а треба „розвестись“. Всяда в окрузі йшло розмежування — довелось й салтовцям. Але вони ще тягнули — й тільки в 1769 році 25 жовтня відбулося межування і в землях „смежныхъ между села Нитаиловского и слободы Новоспасской и казенного местечка Салтова“. Стомилися салтовці — двадцять же літ! — і „развелись полюбовно, уничтожая и оставляя прежние ихъ о томъ споры и челобитьє“. На межах до приїзду землеміра „учинили признаки“, дали відповідну „скаску“ яку і було тоді - ж (10 грудня) відіслано до Слободської Губернської Канцелярії; звідти „по взятіи допроса“ сказку було одіслано „въ учрежденной при оной губернии вотчинной департамент“.

В цій сказці „выбранные отъ обществъ казенныхъ обывателей города Салтова пушкарей поверенные иванъ скляръ, карпъ курочка, григорей краснянской, данила рудъ, иванъ костенко и тихонъ репинъ“ признали доброхотівський запис за справжній чи, як стоїть в акті — „зделочную записъ не нарушили ничемъ, а очистя оную своимъ по ней допросомъ, ствердили“. Що до сервітутів, то про них сказано було так: „прогонъ же иметъ села нитаиловского и слободы новоспасской и оного местечка салтова поселившихся по сию сторону донца по берегу, какъ въ дачахъ ево, пассака, такъ и въ ихъ казенныхъ — по снятти хлебовъ общественно“, прицім салтовці обіцяли, що „о томъ спорить и прекословить не будутъ“.

Так настав спокій, хоча, певно, лише зовнішній, бо от уже від 18 серпня 1773 року маємо чолобитну Василя Пассека до Української

Губернської Канцелярії. Пассек обвинувачує салтовців буцим вони „противъ данной записи“ не хотять ремонтувати Пассекової греблі; обвинувачує „въ недолюженіи въезжать въ лесные угодья на кримской стороне для рубки леса, въ заселеніи самовольно ево дворовыхъ усадебъ, селитерныхъ могиль и горы, и въ завладеніи садами“. За все це хотів Пассек дістати з салтовців 400 крб., та ще за якусь „прошлую неустойку“ 600 крб. — отже, як на ті часи, то складало колосальну суму.

В основу своєї скарги клав Пассек все її ж, оту Доброхотівську папірчину. Казав, що „хотя (ответчики) вознамерились было неправильно ее уничтожить и по своему легкомыслию прозбу делали и дело имелось въ правительствующемъ сенате, но видя ту свою прозбу несправедливу и признавая быть себя виновными, убегая за то от штрафа, сделали съ исцомъ примирение“.

Так от у тій Доброхотівській купчій ніби говорилося, що коло Салтова на Донці був колись млин Липецького сотника Івана Черняка, а через греблю коло того млина „бываль имъ (тоб-то салтівцям) въ поля свои свободной переездъ и переходъ и скотинной перегонъ“ і за це салтівці ніби оту греблю „и все ерки и протоки водяные починяли укрепляли повсѣгодно“. Згодом гребля та зіпсувалася, й салтівці „в переездѣ имели немалую нужду“. Доброхотов неначе-б то полінився той млин поновити, а тому і в договорному запису неначе мається пункт — „ездит имъ (салтівцям) чрезъ ту мельницу и скотину гонятъ по прежнему, а мельничную плотину и все вышеписанное съ надлежащими припасами починятъ повсѣгодно; и скотинѣ ихъ салтовской быть прогону на ногойскую сторону чрезъ его капитанскую плотину и чрезъ луку черняковскую, которая возле краснянского хутора: такожь изъ степи для взятя воды в сухой и мокрой розрытых и для напою скотины чрезъ донецъ ниже плотины на бывшемъ перевозѣ, который ныне по договору ихъ въ ево капитанскихъ берегахъ, ездитъ невозбранно; и въ реке донце рыбу ловить обще“.

Отакою була основа бажання дістати з салтівців 1000 крб. Але це вже було забагато для салтівців: вони кинули судитися, признали за правий запис Доброхотова, відреклися від своєї землі — і в додаток ще з них хотять стягти 1000 карбованців. І салтовці запротестували. Знова підняли питання — „какимъ образомъ та записъ делана“, просили „винестъ справку къ судному делу“ з паперів, які лежать в Петербурзі в Сенаті та в Білгородській канцелярії — але це все в пустий слід, бо у Пассека була броня — договір 1769 року про полюбовний розділ. І повірений Пасака, граючися, говорив, що раз того договору салтівці „в суде не оспаривають“, то значить „и о прежнихъ землянихъ ихъ спорахъ въ требуемыхъ ими справкахъ надобности не состоитъ“. І зостається лише — „выправся по делу“ естли справки всѣ собраны, то, учиняя выписку, съ приличными законами доложить по обряду к слушанию“.

Чим закінчилася ця справа — невідомо, але процеси між салтівцями й Пассеками не припинялися. Особливо багато їх вів брат Василя Петро Богданович (се той, що не цілком чистим шляхом заволодів маєтками братів Василя та Федора). Він то нараз підіймає справу про свої землі, які лежать серед села Хотомлі; то видирає ще якийсь новий документ — а що він був людина дужа (генерал-аншеф і один час був Білоруським намісником), то жартома вигравав процеси. Доданий тут „Реєстръ значущимся подъ симъ отправленнымъ въ Курскую межевую кантору съ повереннымъ владимиромъ калашниковымъ на разныя его высокопревосходительства дачи крепостямъ і выписямъ“

показує той актовий фундамент, на яким базувався генерал-аншеф. Бачимо тут багато старих знайомих: от три кріпости (18 серпня, 30 жовтня й 27 грудня) капітана Доброхотова; от його перепродаж 17-го січня „в зимнее время, а в котором мсце того за многопрошедшим временем не упомнит“... барону фон-Венделю, а того знова Пассекові Василеві Тут і „покупка“— Мухіна з перепродажом „лейбъ гвардіи преображенского полку салдату николаю богданову сыну пассаку“ і т. д. і. т. д. І всі ці акти тепер законні, неувзимі непорушні.

Та й салтовці не заспокоювалися. Підросло нове покоління, знайомилося з документами прадідів і бойко бралось за поновлення справи — це, мовляв, старі не зуміли. Але вже нічого не можна було поробити. Коло 100 літ (з перервами) тягся процес; двічі доходив до Височайшої санкції, аж поки нарешті не був рішений цілковито й безапеляційно на користь Пассеків. А що найцікавіше так се те, що в своїй кінцевій остаточній мотивіровці уряд відмовляв салтівцям не через їх неправість, а тому, що справедливе рішення діла дало би імпульс до безконечного числа інших аналогічних процесів по всій Росії... Це офіційне формулювання?.. Ясно, що, чого доброго, довелось би переглянути всю систему дворянського землеволодіння, а це в усякій разі в наміри уряду не входило.— і салтівців було роздавлено.

Розбійник Мацапура

(ПОБУТОВО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС)

Між справами, перевезеними в - осени минулого 1926 року з Москви на Україну та переданими для переховування Харківському Центральному Історичному Архіву, є чимало справ до історії гайдамаччини. Переглядаючи описи нових матеріалів, я натрапив на справу під такою назвою „Дело о разбойнику вору Павлу Маципурѣ с товарищи 1738 году, Августа 3 дня на 308 листах № 17“¹⁾. Через те, що дуже часто між справами про „колодников, воров и разбойников“ трапляються справи гайдамацькі, я вирішив переглянути й цю справу. Але ще більше зацікавився я цією справою, коли згадав про невеличку замітку „Происхождение слова „мацапура“, надруковану в „Киевской Старине“ (1894 рік, кн. I). У тій замітці наведено указ Ніженської полкової канцелярії сотникові Воронізькому Холодовичу про те, що вночі проти 30 листопада 1740 року з Глухова втік розбійник Мацапура, що винен, крім убивств та інших злочинів, і в людожерстві. З цієї замітки видно було, що Мацапура є незвичайний тип розбишаки. І дійсно, перегляд справи, що її назву наведено вище, розгортає перед нас цікаву картину.

Перекажемо спершу зміст цієї справи:

У травні місяці 1740 року сотенне Пирятинське правління²⁾ дістало повідомлення від мешканців сільця Смотриків, що по степах та хуторах блукають якісь „непотребные люди“. Відразу посланий був сотенний осаул Дорош Божко з козаками ловити тих бурлаків, і, дійсно, в селі Журавках загін натрапив на 3-х непевних осіб: Михайла Мищенко, Якіма Півненка та Андрія Пащенка, заарештував їх і приставив до сотенного правління. Тимчасом туди ж, до Пирятина конюший генерального підскарбія Марковича Іван Кучеровський надіслав затриманого на хуторі Шелеховщині четвертого з того ж гурту Павла Мацапуру.

Що Мацапура з товаришами нарobili великих злочинів, то їх відразу сотенна старшина вирядила до полкового міста — Лубен. І ось у Лубнах на допитах спершу, як говорилося тоді, „добровольних“, а потім „под пристрастием“ Мацапура подав докладні дані про своє життя³⁾. Народився він у селі Колесниках⁴⁾, Прилуцького полку. Батько його Грицько Шулга помер, коли Мацапура був малий ще, а мати

1) Черніг. Угол. и Гражд. Палата, опис 4-й, в'язка I, справа 13.

2) Пирятинська сотня увиходила тоді в склад Лубенського полку.

3) Треба відзначити принагідно, що ми маємо значно повніші біографії різних злочинців 18 віку, ніж видатних громадських та культурних діячів, бо ж злочинці на допитах дуже докладні дані мусили давати про своє життя.

4) Про село Колесники, як і про інші села того ж полку, див. у О. М. Лазаревського „Описание стар. Малороссии“. Том 3. Полк Прилуцкий.

вмерла, говорив Мацапура, років три тому. Як помер батько, Мацапура з матір'ю своєю перейшов в село Сергіївку того ж полку. Мати його там жила „в сусѣдах по разным обывателям“, а він жив спершу в дядька свого років зо три, а потім служив наймитом у різних „обывателей“. Тут, в Сергіївці, як дійшов літ, він і одружився. Потім найнявся він був у ціловальщика Ніженського Івана Мединського „взимѣ волов досмотровать которые содержалися вдубинѣ под селом Сергѣевкою“. Там же зимували й воли значкового товариша Яреми Доморацького. І ось тут Мацапура, умовившись з служником Доморацького Антоном Четвериком та з Мединченком, обікрали двір Доморацького. Та згодом Четверик про цю крадіжку пробалакався жінці Доморацького, отже Мацапуру й Четверика взято в секвестр і бито „плетми“. Але коли Доморацький „свои вещи на Мединченку поискал“, їх обох випущено з секвестру.

Пішов тоді Мацапура, кинувши жінку, спершу в слободу переяславських ченців Лозовий Яр, де косив усе літо, а в-осени молотив. Звідти пішов Мацапура й найнявся до значкового товариша Петра Вакуловича. Та як довідався Вакулович, що Мацапура в степу в якогось невідомого чоловіка вкрав коня, прогнав Мацапуру. Пішов тоді Мацапура в слободу Драбов і жив у хуторі Кантакузинському „без найму“ (хутір цей був Золотоноської сотні полку Переясл. над річкою Золотоношею). Перебуваючи на цьому хуторі, він з кількома товаришами, місцевими жителями їздив аж три роки по різних селах і обкрадав комори та вкрав коні. Крадені речі вони збували шинкарці Дуднісі, що сиділа в шинку бунчукового товариша Федора Марковича на греблі „прозиваемої Золотоноша“. Коні ж продавали по різних ярмарках.

З Драбова пішов Мацапура в 1738 році в слободу князя Трубецького Михайловщину і жив там на хуторі та разом з кількома „ворами тамо живши ненайманими“ продовжував крадіжки. Потім помандрував у хутір Василя Лизогуба над Оржицею за могилою Романихою, знову ж таки жив без найму, і знову ж таки, мандруючи з різними товаришами, обкрадав людей. Гроші пропивали. Але, як після довгих крадіжок вкрали на хуторі бунчукового товариша Андрія Горленка — Стасовщина під Прилукою — четверо коней, його заарештували служники того пана. Знову привітав його прилуцький секвестр, де Мацапура просидів аж цілий рік. Коли ж Горленко відшукав свої коні, то „онь Горленко его Мацапуру зь секвестру выпустил“. Пішов тоді знов Мацапура в хутір Романиху, зразу ж туди прибуло до нього три знайомих його з хутора Полуботкового, і перед Успенням ходили вони за село Татаровку до Лосинівки. По дорозі зробили напад на 3-х горіланців, забили їх, трупи повкидали в очерет, а горілку з куфи забрали й продали. Гроші давав Мацапура на схованку прикажчикам різних хуторів.

Знову почалися дальші крадіжки, і знову арешт.

І знову Мацапура опинився 1739 року в секвестрі, і взимку перед Пилипівкою 1739 року „учинен был катом“. Треба згадати, з яким призраством, ба навіть острахом ставилося тодішнє суспільство до катів, щоб уявити собі¹⁾, що на цю посаду не кожен би згодився. І ось, як говорить Мацапура „в томъ званіи находилсѣ до великого поста“.

¹⁾ Це видко хоч би з вказівок „Прав, по которымъ судится малороссійскій народъ“ про те, що серед народу назву кат вважалося за „поносное и ненавистное и обще въ народѣ обносилось мерзостно“ („Права“ гл. XXV, арт. 13 § 1). Див також статтю О. Левницького „Взгляд на ремесло палача в Стар. Малор.“ Киевская Старина 1899, 12.

На першому ж тижні посту Мацапура втік з Прилуки. І ось з того часу починається хоч і коротка, але дуже бучна доба в його житті. З Прилуки мандрує Мацапура до знаного йому хутора Романихи. Пожив він трохи там, та вже на третьому тижні посту прибуло до нього туди шість злодіїв чотирма возами та вісма кіньми. Пожили ці гості на хуторі три дні і, „посовѣтовавшись“, поїхали на Ніженський шлях до криниці Побиванки для розбою. Там, біля тієї криниці з такою страшною назвою застукало товариство десять купців горілчаників, що напували коні. Три втекло, а сім'лягло трупом. Мацапура ж з товаришами позакопував трупи в сніг, а гроші, коні й горілку забрали. Після такого радісного початку товариство повернулося до домівок своїх. Мацапура повернувся на хутір Романиху і жив там увесь піст до Великодня (Великдень 1740 року був 6 квітня).

А тоді прийшло до нього четверо: бурлака Іван Чорний, Панас Пивень, Іван Кочубей і стадник з хутора Толстих Павло. Помандрували вони всі в хутір Толстих над річкою Переводом, почали дальші крадіжки, підчас яких і таких заходів вживали, що, допитуючись грошей, пекли ноги „скіпкою запаленою“.

І ось на хутір Толстих до Мацапури прибуло чотири запорожці: Іван Таран, Михайло Макаренко, Денис Гриценко й Мартин Ревецький. З ним був і письменний Василь Ревецький. Приїхали запорожці п'ятьма возами та п'ятьма кіньми. І ось, зговорившись „ити розбиват людей“, поїхали возами під село Мокієвку.

Не доїхавши до Мокієвки стали під могилою Телепнем¹⁾. І ось, ця могила стала штабом усієї ватаги. Сюди прибуло до ватаги ще кілька. І ватага вирушила під село Мокієвку. Наскочили, насамперед, на 5 купців, що розташувалися ночувати, і киями забили трьох. 2 спершу були втекли, та їх нагнали, вони одкупилися, далі розбишаки забрали п'ять возів, 5 куф горілки, різні речі й помандрували до Телепня. Там стояли з місяць, і тільки коли - не - коли йшли на здобич, на крадіжки до сусідніх сіл. Одного разу, як Мацапура з Тараном і Ревецьким під селом Білошапками, ходили „для воровства“, та наскочили на „пасучого товар хлопца“, що добре знав і перед тим Мацапуру, то Мацапура з товаришами забив його. Потім вирішила вся ватага вирушити до села Згуровки по здобич. По дорозі до Згуровки стрілося їм два погонщики. Забили їх киями, щоб не могли про ватагу „об'явить“. Підїхали до Згуровки, тут і почалися останні найжахливіші виступи ватаги. Перекажемо про них словами самого Мацапури²⁾ на допиті:

...и поутру о полднѣ зъ Гуровки найшла на нихъ нѣякаяс жена, которую они запинив перво чинили Богом мерзский блудный грѣх, а послѣ оную киями до смерти убыли, а начал быт перво онъ Мацапура снявъ сней свитку, тамже между пашнями закопали в яму, й на другой того день, увидѣвши они другую жену з Гуровки идучую переняли оную і квозамъ привели и той перво чинили Бгомерзский с нею грѣхъ, а послѣ убыли всмерть киями, а вщаль передом быт Таран и снявъ соной свиту вземлю зарили, и поехали к Быковщинѣ подъ село Рудку уже позно никого не видѣли, а на другой день увидѣвши двох жен идучих з оного села Рудки в поле, поймали на шляху, и привели к возамъ, где держали до вечора и съ ними чинили блудъ всѣ и

¹⁾ Л. Падалка „Прошлое полтавской территории и ее заселение“ на ст. 139 говорят, що в Пирятинському повіті „по левую сторону р. Сырой Оржицы, севернее с. Лещовки — две могилы „Телепень“. Здесь же масса могил, беспорядочно разбросанных среди окружающего их вала“.

²⁾ Звичайно, в переказі урядовця канцелярїйною мовою з деякими українїзмами.

увечеру до смерти киями побыли, авночъ поснимавши свитки, тамже вземлю позакопавали"... Звідти поїхали далі й спинилися на степу проти села Андрієвки ночувати. І ось того ж дня в степу переняли вагітну жінку й привели її до возів. Почали знущатися з неї, а потім Таран „сказавши, що он можетъ познать будетъ лих имъ щасте или нѣтъ когда дитя в животѣ оной жены увидить распороль брухо“, витяг дитину і „поднявъ дитинѣ голову сказаль, что всѣ они будут в погибели“. Тіло жінки закопали, одрізавши попереду груди, а дитину, „которая была женска полу“, „вложя в мех“ взяли на віз, бо Таран сказав, що він ще „ворожитиме на дитині“ хто знихъ пойманъ будетъ, а хто нѣтъ“.

Поїхала далі ватага на Носівський шлях. По дорозі до слободи Валковки спинилися на півтора дні. Тут теж піймали жінку, звалтували її, і Мацапура забив її. А далі Ревицький „у мертвой... поотрѣзоваль литки и взяли ввозъ“. Тіло жінки закопали, а сами поїхали до Телепня, своєї штаб-квартири. Тут гуляли довго. „А между тѣмъ приходя квозамъ дитини осматровали и траву зеленую рвучи вводу вмочовали и окладивали перемѣняя“. І ось, тут, на Телепні почалося ворожіння. Про це ворожіння на допитах розказали і Мацапура і його товариші, деякі подробиці в них неоднакові, проте в цілому картина була така: Іван Таран „предъ всѣми“ розрізав дитині ножом живота і витяг серце. І ось Таран з Шереметом спершу кидали серце на вогонь, „которое когда з огню вискочило, то Таранъ сказоваль, что всѣ будутъ зловлени“, а далі сказав Таран та Ревицький, „что будемде вгору кидать оное сердце и хто его вруки вхопит то того поймано не будет, а хто невхопит тою поймають“. І почали тоді по черзі всі підкидати те серце „сирое, а непеченое“ вгору й ловити. Та піймали його тільки Іван Таран, Василь Ревицький, Рудий, Макаренко й Гриценко, решта ж, і Мацапура теж серця не піймали. Тоді Таран сказав „я де еще проживу на свѣтѣ, а виде брата будете конечно изимани“. А далі Мартин Рудий витяг з дитини внутрішності: кишки, печінку, то-шо, а Василь Ревицький з Макаренком порубали на шматки і „вложя в казанокъ всѣ тѣ шматки и сердце перво вводѣ обваровали, а послѣ опѣкоковали посоливши и опекши всѣ гуртомъ зъились хлѣбомъ“. Як казали товариші Мацапурини, шматки дитини „пекли на шашликах“. Їли, бо Ревицький, Таран і Мартин Рудий „признавали тое, что какъ найдятъ то не будутъ в руках и будут отважни“. Їло тільки 9 з ватаги, що саме ходили в похід під Згуровку, решта сім, що охороняли здобич на Телепні, їсти не схотіла.

На другий день після ворожіння, Півненко з Пашенком піймали та привели до возів ще якусь жінку. Тут „заразъ Мартинъ Рудий ножемъ поотрѣзоваль ей цицки, а онъ Мацапура замовиль кровь отпустили“. Жінка „от них побѣгла скоро“ і, одбігши недалеко, впала і вмерла. Потім на другий, або третій день побачили вони з Телепня подорожніх, чоловіків та жінок душ з 7, погналися за ними. Шість втекло, а одна дівка з переляку сіла на траву, де її піймали. Привели до могили, звалтували її всі 16 чол., потім випороли литки й закопали біля могили.

І ось того ж дня Мацапура з товаришами „цицки онія... съ обрѣзанними подъ валками у жени литками обваривъ вводѣ и опекъ вказанку“ поїли.

Далі же Мацапура з кількома з ватаги, лишивши на Телепні охорону, поїхали за могилу Стогор до Оржиці і зупинилися в яру, куди в клечалну суботу приходили до них на побачіння злодії з Михайловки.

І ось, перебуваючи тут, Мацапура, як ходив по воду до ставка, побачився з своїм старим товаришем Климом Запорожцем і вдвох поїхали вони до Лубен на ярмарок, де вони спинилися „вподворку протопопском на господѣ“. Але тут сталася несподівана пригода, протопоп затримав їх обох, а далі протопоп наказав Мацапурі їхати з його стелмахом і шукати його пропалі коні. Як коні знайшлися, протопоп відпустив і його, і Клима, вони попродали покрадені коні і зразу же за містом вкрали ще двох коней. Далі Мацапура з товаришами зробив напад за Мокієвкою на шляху Бобровицькому на чотирьох горіччаників і двох з них забили. Вернувся Мацапура з Михайловськими ворами до Телепня, лишив їх стерегти здобич, а сам з попередніми товаришами „приехали под Лубнѣ нарочно для розбита купцовъ или другихъ людей“.

Під Кругликом напали вночі на купців — запорожців. Убили одного, а другий сховався, забрали горілку, одержу, рушницю. Далі розіхалися, а Мацапура після кількох незначних крадіжок був заарештований в слободці Шелеховщині. Заарештував його господар Марковича, власника цієї слободки.

Така була епопея Мацапурина.

Що ж до його товаришів, то з них найстаріший був Михайло Мищенко. Йому в час арешту було щось з 40 років. Родом він був з села Рудовки, Прилуцького полку. Батько його помер, як він ще був малий. Спершу по смерті батькової жив Мищенко з матір'ю, а як підріс, пішов у найми, служив по різних хазяїнах. Так, приміром, служив у козака Нестора, родича полковника прилуцького Галагана 9 років, потім у грека Парасковія Ніженського 6 років, потім жив у того ж Нестора „за постоя без найму годов с три“. Потім знову нанявся до нього пасти корови. Тут і одружився з дівкою сиротою. Жінка його 1740 року вмерла.

Від Нестора пішов на проводах 1740 року Мищенко по різних слободах та хуторах найматися. Жив був він на хуторі Густинських ченців Піддубовці тижнів з два „без найму ибо тамо тогда наемщика не потребно было“. Перебуваючи там, вирішив він разом з Андрієм Пашенком, що пас там телята, піти шукати „службы“. Так розказував на допитах Мищенко, що дорозі до них пристав Яким Півненко. По дорозі натрапили на Мацапуру з товаришами, і після недовгих роздумувань „стали с ним Мацапурою в товарищах“, приєдналися до його ватаги, беручи участь у крадіжках та розбійницьких нападах, аж доки, відлучившись від Мацапури, Мищенко був спійманий в Журавці. Деякі подробиці, що їх подає Мищенко, не зовсім відповідають Мацапуриним, та, власне, то дрібниці, що їх не можна відновити. У цілому ж і про напади, і про людожерство Пашенко розповідав теж, що й Мацапура.

Додав він, приміром, таку подробицю, що як неживу дитину, вирізану з живота забитої жінки, принесли до возів, то „Таранъ, Головка и Шереметь, ставши на колѣнях, смотрѣли и шептали...“ А далі Таран, Головка й Шеремет „устаѣ на ноги сказали, что всѣ они будутъ сего году в рукахъ“.

Чимало цікавих даних подає він про те, що по сусідніх хуторах, де жили, переважно, панські наймити — здебільшого стадники, дуже радо вітали розбишак. Так, Мацапура з ватагою ходив вечеряти на хутір Толстих, на новий хутір Бирона, ночував на хуторі Скоропадських, полуднував на хуторі Безбородка то - шо.

Що ж до двох ближчих товаришів Мищенкових, то вони обидва були ще молоді хлопці: Якимові Півненко було всього років з двадцять.

Народився він у селі Заїзді Прилуцького полку. Батько його був селянин цього села. І батько, і мати померли, як Яким ще малий був. Отже довелося йому з молодих літ за пастуха служити. Саме 1740 року він одслужив свій строк в хуторі Густинських ченців Піддубовці, жив спершу там без найму, а далі в другому чернечому хуторі Лозовому Ярі. І з того хутора він з Пашенком та Мищенком помандрував „искать службы“, по дорозі під могилою Телепнем зустрілися з Мацапурою і той умовив їх „не ходя наниматис быт сними черезъ лѣто сказуя на зиму де можем вмѣстѣ пойти внайми“. Півненко згодився на це. Далі розповідає Півненко теж саме майже, що й Мацапура й Мищенко. Тільки дуже цікаву подробицю подає він про те, що „един зних грамотній імени он Пѣвненко не знаетъ (як знаємо з свідчення Мацапурино, єдиний письменний був Ревицький) написавши там же край Телепня пашпортъ на паперѣ який папѣръ и чернило оный грамотній при себѣ имѣлъ и другий старий имѣвшійся у него ж грамотного пашпортъ давши Тарану самъ зъ нимъ и другихъ еще товарищей ихъ три члвѣкъ“ пішли продавати горілку. Додав і таку подробицю, що серце дитини обварювали в „салѣ свинячом“.

Що до третього товариша Мацапуриного, то він на допиті на запитання „какъ тебе зовуть и прозываютъ, чий синъ, где родился, сколько тебѣ отъ роду лѣтъ, отецъ твой и мати где живутъ и живи ли и какого званія“ дав вичерпну відповідь, що малює нам його коротку біографію: „Зовуть его Андрѣй, а прозываютъ Пашенко, отецъ его Паско по имени, прозванія не имѣетъ, родился онъ Пирятинской сотнѣ в хуторѣ вдови Троцкой судѣной Лубенской, прозывается Ангелюшчина, лѣтъ ему отъ роду пятнадцать, отецъ его живъ ли или нѣтъ не знаетъ, а мати его родная Горпина давно уже умерла, отецъ его стадникомъ былъ помянутой Троцкой“. Спершу жив він при батькові своєму, але три роки тому (тоб-то, як йому було років 12) пішов від батька: „одошел же зъ тоей причини, что отецъ его пнствовалъ и нѣчимъ об немъ не дбалъ и онъ Пашенко хотѣлъ самъ себѣ для прецитаня и науки искатъ службы в постороннихъ“. Почав молодий хлопець по наймах тинятися по хуторах ріжних панів, аж кінець-кінцем опинився з Мищенком (який і друге прізвище мав — Великий) та з Півненком у ватазі Мацапуриній, і разом з Мищенком та Півненком і заарештований був у селі Журавках.

Ото таких 4 гостей привітав Лубенський секвестр. Що злочини їхні були великі, то полковий Лубенський суд почав пильні допити. Вживалося підчас цих допитів і розпеченої шини, щоб правди дізнатися. У наслідок допитів 24 липня 1740 року Полковий Лубенський суд склав „екстрактъ зъ дѣла нижеписанныхъ колодниковъ содержащихся в секвестрѣ полковомъ Лубенскомъ за какою вину и когда оному секвестру предани, съ выписаніемъ приличныхъ преступленія ихъ правнихъ артикуловъ изприложеніемъ мнѣнія которой казни достойни“.

Полковий суд, розглянувши злочини всіх чотирьох підсудних, ухвалив таку постанову: „Право же сему дѣлу причествующее имѣющеся в книгѣ Порядку в части четвертой на листу СXXXIII под словомъ мужобойство есть троякое, первое забіеть ли кто кого чтоб имѣние его отнять и посѣсти или бы много позабывалъ, таковой конемъ около ринку имѣетъ быть волоченъ потомъ вкѣло плетен. Там же в порядку в правѣ Цесарскомъ въ артикулѣ LXXXII по разности мордерства можетъ тако жъ быть и вказни разнь захована, тотъ который зъ умислу нарочно члвка замордуе мѣетъ быть вколо вплетенъ а где бы кто забылъ знатную якую особу или гдна своего замордовалъ или

близкого якого свого приятеля, или кривого свого такому имѣть быгь придана мука торганемъ клѣщами розпаленими или волоченемъ конемъ, дабы строгостию такой казни другий не смели на такovie зле речи важитись. И по силѣ вишеположенных прав показаний Павло Мацапура и товарищи его Михайло Мищенко, Якимъ Пѣвненко и Андрѣй Пашенко, яко многие воровства насилия Бгомержскимъ грѣхомъ и смертніе убійства пополнившие, зверхъ же того исти члвческоє тѣло отважившиєся подлежатъ непременно изображенной втих правахъ окрутной казни то. єсть торганю розженними клѣщами реберъ ихъ волоченя конми и вьплетеню в колеса“.

Липня 26 цього екстракта надіслано до Генерального Військового Суду. Надсилаючи екстракта, Полк. Лубенська Канцелярія прохала дати „скорую резолюцію“. З цього прохання дізнаємось, що перебування Мацапури з товаришами в секвестрі полковому Лубенському багато клопіт завдало полковій владі. „Ибо при секвестрѣ полковомъ Лубенскомъ, за немѣнємъ доволного числа сторожей для береженія оних колодников, з околичныхъ сель сотн Лубенской обывательѣ для береженія многимъ числомъ взимаются, и дабы черезъ то под ннѣшное лѣтнее время оные обывательѣ настоящихъ своихъ работъ лишитись напрасно не могли“.

Зрозуміла річ, що такихъ злочинців, як Мацапура і три його товариші, наказано було надіслати до центру — до Глухова.

3-го серпня тодішній правитель України генерал-майор Шипов з членами Військової Генеральної Канцелярії ухвалили Мацапуру й його товаришів „под карауломъ отослать из оной войскової Єнеральной канцелярії в Глуховскую гарнизонную канцелярію при указѣ, а въ оной гарнизонной канцелярії по приводѣ ихъ Мацапуру с товарищи, принявъ въ особое той гарнизонной канцелярії ведомство, содержать под крѣпкимъ карауломъ же въ оковахъ железныхъ рукъ і ногъ і на работы не посылать, и въ мирѣ не пускатъ отнюдъ, дабы чрезъ то побѣгъ ихъ возможно предупредить ибо оны за вишеобявленніє воровства разбои и смертніе убійства подлежатъ к великимъ казнямъ, а когда судъ войскової Єнеральной будетъ требовать присилки... то ихъ посылать в оній Єнеральной судъ съ крѣпкимъ же карауломъ и от побѣгу береженіємъ неотмѣнно“.

Одночасно наказувалося Генеральн. Військ. Судові розглянути справу „всамоє кратчайшое времени“, вирішити її відповідно до указів та прав малоросійських і надіслати це „миѣніє“ на конфірмацію Військ. Генеральн. Канцелярії. Суд Військ. Генеральний взявся досліджувати справу: насамперед ухвалив „оних колодниковъ питатъ въ застѣнку кнутомъ и спрашиватъ накрѣпко и в чомъ разнь давать очные ставки“. Генеральний суд дізнавався навіть дрібниць - подробиць дрібних крадіжок.

9-го серпня в застѣнку взято на допит Мацапуру. Йому дано 40 ударів. 11 серпня допитувано Мищенко — дано йому 27 ударів. Допитано „под боемъ“ і Пашенка, і Півненка. Відбувалися й „очные ставки“. Та проте, ці свідчення мало додали до відомостей, поданих раніше. Іхні нові свідчення мало що додають до попередніх свідчень.

Генеральний Військовий Суд, заслухавши „пѣточнихъ речей“ вирішив, що треба надіслати укази про розшук „оговоренныхъ“ Мацапурою з товаришами осіб, між ними й кількохъ старостъ хуторів. Генеральний Військовий Суд ухвалив прохати про надсилку указів про розшук Генеральну Військ. Канцелярію „ибо по посылки зъ Єнеральной Войскової Канцелярії скорѣйшое можетъ послѣдовать исполненіє нежелани з суда войскового генерального“.

Складені були й реєстри з „показаніємъ примѣтъ“ товаришів Мацапуриних: Тарана, Ревницького та інших, по всіх полках розіслані були укази ловити розбишак з ватаги Мацапуриної. Полкові канцелярії від себе порозсилали по всіх сотнях ордери про виконання цих указів. Та проте розшуки не дали жодних наслідків. Полкові канцелярії одна за одною рапортували, що в їхніх полках товаришів Мацапуриних не розшукано. Аж три рази надсилав Генеральний Військовий Суд укази про розшук „оговорених“ Мацапурою осіб, та проте не всі полкові канцелярії навіть відгукнулись на ці укази, і ось до тих полкових канцелярій послані були надвornoї корогви компанійці з указами про дальші розшуки. Компанійцям видані були спеціальні інструкції, що в них, між іншим, відзначалося „будучи же тебѣ в сей посилки обидѣ и озлобленій никому не чинить и сверх інструкції ничего не вчинять под опасенієм за то отвѣта“.

Прилуцька полк. канц. надіслала відомості про дві старі справи Мацапурині: першу 1735 року, коли він обікрав Доморацького, був заарештований і втік, як ходив з сторожем по милостиню, а так само другу 1738 року, коли Мацапура був заарештований і знову, як писала канцелярія, втік... Надіслане було й діловодство в тих справах. Навіть колишнього давнього товариша Мацапуриного, першого його спільника в крадіжці 1735 року Антона Четверика надіслано до Глухова. Хоч і давня була та справа, та Суд Генеральний ухвалив „означеного Четверика наказавъ публѣчно кіями освободит зобикновеннимъ свѣдѣтельствомъ, что ему прямо ити къ хозяину своему Доморацкому и служитъ вѣрно и постоянно в чомъ взятъ в него подписку...“ А якщо спіймається ще на крадіжці „то б учинена би ему, по указам і правамъ малоросійськимъ, смертная казнь“.

А поки провадилося ці розшуки, Мацапура з товаришами своїми сидів у секвестрі. 30 вересня 1740 року Суд військовий Генеральний, розглянувши справу Мацапурину, ухвалив відповідно до прав малоросійських, посилаючися на Статут (розділ 14, артикул 7, пункт 1-й; розділ II, артикул 17, пункт 1; розділ II, артикул 32, пункт 3; розділ II, артикул 12, пункт 1; розділ II, артикул 15, пункт 2) та книгу Порядок Право цесарське (артикул 82) пункт 1 та пункт 2 такий присуд:

„Насамперед Мацапуру та його товаришів висповідати та причастити „святихъ тайнъ ежели по разсужденію духовного отця будутъ достойни“, а далі за всі їхні провини також і „за яденіє челоуѣческаго мяса, чого и нечестивіе варвари не чинять, по силѣ показаннихъ правъ малоросійськихъ учинить жестокою смертною казнь на той же могилѣ Телепнѣ около которой чинили разбой, а именно Мацапурѣ, которий тѣмъ разбоямъ былъ предводитель, и себе будучи за прежніе свои воровства освобожденъ отъ смерти и опредѣленъ въ Прилуцкомъ полку заплѣчнимъ майстеромъ не исправивъ впусное пришолъ злодѣяніє. отрубя ему ручніе и ножніе перста и обрѣзавъ уши и носъ посадить живого на колъ, а товарищей его Мищенко, Пѣвненка и Пашенка, которіе къ тѣмъ его злимъ дѣламъ послѣдовали, четвертовавъ отсѣчь голови и около его ихъ положит на колесахъ, и части их на коля потикаетъ встрахъ другихъ таковихъ“...

Але Суд Військовий Генеральний відзначив, що Мацапура та Мищенко можуть бути ще потрібні, бо провадиться розшук „оговоренихъ“ ними. Що ж до молодиків, то нема „никакова препятствія чотобъ ихъ удерживат и не казнить“.

Одночасно з цим Суд Військ. Генер. ухвалив прохати, щоб Генер. Військ. Канцелярія наказала всім власникамъ маєтностей і хуторів, щоб

ті своїм господарям та старостам наказали всіх, хто з'явиться на хуторі чи в маєтності, без вірного паспорта, забивати в колодки та заарештовувати, а також, щоб по всіх „опаснихъ местахъ били бѣ частіе разезди“, щоб заарештовувати безпашпортних.

Генеральна Військова Канцелярія 4-го жовтня 1740 року на чолі з Кейтом, генералом та гвардії підполковником „апробувала мнѣніе суда генерального войскового“, ствердила його присуд. Отже Пашенко та Півненко мали бути покарані негайно. Суд військовий генеральний пропонував був скарати їх на могилі Телепні, що була штаб-квартирою ватаги Мацапуриної, але Генер. Військ. Канц., вважаючи на те, що „въ ономъ мѣстѣ, яко пустомъ ихъ всѣхъ казнить незаспособно“, ухвалила так: скарати Пашенка на Телепні, а Півненка в Прилуці під час Дмитрівського ярмарку, коли там буває великий „сезд и собраніа“. Що ж до Мацапури й Мищенка, то їх доки - що не карати, а провадити дальше слідство. Далі Генер. Військ. Канц. ухвалила в полкові канцелярії надіслати укази, щоб про кару Півненка та Пашенка сповістили по всіх селах і хуторах. Що ж до Мацапури й Мищенка, то про кару для них не об'являти доки що, щоб вони, бува, чого собі не заподіяли, або ж не втекли як - небудь.

Отже, Півненко та Пашенко мусили готуватись в останню свою дорогу. Але через те, що, як повідомив Військ. Генер. Суд „оніе колодники весма наги, никакова не имущіе одѣянія и боси, подъ нинѣшнюю осѣнную стужу не имѣють и препитанія имъ въ томъ пути получит ѣоткудова“ і відповідних коштів в Суді Військ. Генер. не було, Суд звернувся до Генер. Військ. Канц. по вказівку, де дістати кошти та як тих двох „колодников“ з Глухова до місця страти перевезти.

Генер. Військ. Канц. вжила потрібних заходів. Призначений був для перевезу колодників та догляду під час екзекуції поручик Сукуров з командою і 26 жовтня у місті Прилуці, де саме був ярмарок „при народном собраніи“ був покараний на смерть Півненко, а 27 жовтня на могилі Телепні покараний Андрій Пашенко, бо Телепень від Прилук є на віддаленні 40 верстов, отже за один день вправитися було не можна.

А кара їм була така: „отрубавъ первіе руки и ноги отсѣченни головы, и трупы ихъ втихже мѣстахъ гдѣ имъ и тая казнь била положенни на колеса а руки и ноги порознь на коля потиканни“. Так скінчили своє життя два товариші Мацапурини. Поручик Сукуров подав про те, як відбулася кара, Військ. Генер. Суд. „доездное доношеніе“ і повернув „данніе имъ для одѣянія въ пути шуби також и бывшіе на них кандали“.

А тимчасом Мацапура й Мищенко сиділи в острозі, зазнавали нових допитів з усіма їх деталями. Їх, звичайна річ, стерегли добре, та проте Мацапура 30 листопада втік був з тюрми. Незабаром був він спійманий, і на допиті 12 грудня, на якому його „за неимѣніемъ въ ономъ суде палача по обнаженной спинѣ нещадно плетми разискван“, його допитували, як йому пощастило втекти та за чією допомогою. І тут Мацапура розповів, що минулого 30 листопада, як почали дзвонити до утрени, „а світла не стало и изгасло, а часовой седя зліюгши на столь заснул“, то він вийшов з тюремної хати в двір, а з двору пішов Крелевецькою дорогою просто в поле. Ішов далі сам, по дорозі розбив на носі кандали кісткою кінською, а з рук „зачепивши за дубину скинул“. Дійшов так до долини під селом Обложками, просидів там день, а ввечері — пішов у село і вліз „в овин“. Але, коли туди прийшов господар „тую овину топит, то онъ (тоб - то Мацапура) сказал

постой не топи вилѣзу и какъ вилѣзь и побѣгъ“, то його наздогнали мешканці того села і привели до Глухова. Отже спроба врятуватися не вдалася. „Оговоренных“ Мацапурою розшукано не було, отже й слідство закінчилося. Генер. Військ. Канцел. ухвалила 18 грудня надіслати Генер. Військ. Судові указа, щоб Мацапурі й Мищенкові, висповідавши їх та запричастивши, „учинить езекуцію“ в Глухові, отже, нема рації везти їх на Телепень, бо „подъ нынѣшное зѣмное время люди коимъ би потребно оное видѣть были неуповательно“ та до того Мацапура після всіх тих допитів був „слаб очень“, отже, невідомо було, чи зможе він доїхати до Телепня, чи не вмере часом по дорозі. Через це наказано було і Мацапуру і його товариша скарати в Глухові¹⁾.

22 грудня відбулася сама кара:

Мацапурі одрубані були спершу „ножніє і ручніє перста“, далі одрізані вуха й ніс, а далі він посаджений був на палю. Мищенко же був четвертований, труп його положено на колесі, „а части (руки й ноги) около трупа на коллях повтикані“. Кара відбулася на двох головних проїзних дорогах—трактах: Мацапуру скарано на Київському тракті, а Мищенка на Путивльському.

Про кару цю видані були „во всенародное извѣстіє“ повідомлення.

Вчинки Мацапуриної ватаги, його арешт, нарешті страшна страта стоустими чутками по всьому Лівобережжі пронеслася.

Генеральний підскарбій Яков Маркович у своїх відомих „Дневных записках“ пише під 22 грудня 1740 року:

„Глухов. Вори и разбойники три человекъ казнены: Мацапурѣ который тирански надъ людьми паствился и мясо человекъе ѣлъ, пальцы ножные и ручные, носъ и уши отрѣзаны, а послѣ живаго на палъ посажено, другой четвертованъ, а третій спаленъ“. Про Мацапуру, як колись пізніше про Гаркушу, сотні чуток і переказів пішли по Україні. Відгуки цих переказів видко хоч би у тому, що І. Котляревський в Енеїді, вміщаючи в пеклі Парпуру, добрав до нього рими мацапура

Якусь особу Мацапуру
„Там жарили на шашлику“.

Бачимо це також і з спогадів Єгора Федор. Тимковського (Киевск. Старина, 1894 р., 3): „Но что вам сказать о том таинственном ужасе, с которым я вступил в густой сосновый бор, на тридцать верст простирающийся под самым Киевом...“

Мне казалось, что в каждой песчаной долине мы найдем гроб свой, как в песках ливийских, и за каждым деревом стоит с предлинным ножом разбойник, готовый поразить нас, а в то время было там разбойников, или, по крайней мере, рассказов о них, например о силаче Гаркуше, о кровожадном Мацапуре и проч. и проч.“.

Отже, перекази про „кровожадного Мацапуру“ пережили його на кілька десятків років. Автор замітки „Происхождение слова — мацапура“ навіть до тієї думки схиляється, що слово мацапура²⁾ пішло від прізвища цього розбишаки. Але згадати прізвище не можна, бо справжнє прізвище Мацапурине було Шулга (від прізвища його батька Шулги), а Мацапурою його назвали його родичі з якоїсь пригод. Це ж давній звичай заповорок, коли прізвище прізвища

¹⁾ Ще довго після кари Мацапуриної і Мищенкової в Глухові існувало слідство над „оговоренными“ Мацапурою. Це вказує на те, що в кінці XVIII століття нещодавно перевезених і в Глухові.

²⁾ Це слово в наслідок чого не повністю зрозуміло.

хто вступив до війська запорозького. Що запорожці брали участь у гайдамацьких ватагах, то цей звичай маємо і по гайдамацьких ватагах, а також само і по розбишацьких. Так само і в Михайла Мищенко було друге прізвисько — Великий.

Що ж дає в цілому справа Мацапурина? Не звертаючися до будь-яких інших джерел, ми можемо тільки на підставі справи Мацапуриної, вказати на те, що за першої половини XVIII віку місця, де мандрував Мацапура спершу в наймах, а далі з ватагою — Прилуцький полк, північна частина Лубенського полку, північно-східна частина полку Переяславського ще переживають добу заселення — саме в цей час бачимо в цій місцевості утворення низки хуторів. Отже заселення хуторами, що належать здебільшого великим землевласникам та монастирям, провадиться в першу половину XVIII віку, в цій частині, що пізніше становила північну частину Полтавщини (Полтавської губернії). Хутори ці садять великі землевласники, населення хуторів цих невелике, на чолі кожного хутора стоїть господар, або староста, решта — наймити. Велику вагу має в господарстві цих хуторів не хліборобство, але скотарство. Стадники, пастухи — це головна частина населення хуторів. Саме скотарство найбільше потребує найманої праці.

Одночасно треба відзначити, що процес первісної акумуляції капіталу на Лівобережжі в першу половину XVIII віку вже призвів до пролетаризації певних груп села. Цей процес чудово змальовано в роботах Мякотина, Барвинського, Лазаревського, Слабченка та інш. Як бачимо з справи Мацапуриної, перехідним ступнем до цілковитої пролетаризації було перебування в підсусідках. Батько — обезземелений селянин, підсусідок, а син уже справжній сільсько-господарський пролетар, наймит.

Отже, перша половина XVIII віку знає вже досить значні кадри таких пролетарів. Варт відзначити й те, що знайти працю такому пролетареві не легко було. Це призводило до характерного явища, що по хуторах живуть люди „без найму“, іноді роками, задовольняючися тільки прохарчуванням. Оця відсутність роботи гнала робочі руки на Запоріжжя, ба навіть далі до Криму. Ця ж відсутність роботи спричинювалася й до організації розбишацьких ватаг. Справа ж Мацапурина малює нам, що в організації розбишацьких ватаг велику вагу відігравали хутори, що за ними важко було владі встановити догляд.

Хутори, як малюють дані справи, були як-не-як притулком для безробітного наймитства, місцем організації ватаг з бурлак. Населення хуторів — наймити; стадники, пастухи тісний зв'язок тримали з ватагою Мацапури. Стадники приймали в Мацапури крадені коні й речі, повідомляли про різні новини. Мацапура з ватагою часто і снідав, і обідав, і вечеряв по хуторах. Треба тільки навести паралель, що польське панство теж у розвитку гайдамацького руху великої ролі надавало хуторам, як притулкові для гайдамацьких ватаг.

Друге, що дає справа Мацапурина, це те, що ми бачимо, що розбишацька ватага організована цілком за зразком гайдамацької ватаги. На чолі стоїть отаман Мацапура, у ватазі є й молодики і старші. Важливих випадках вся ватага радиться, що робити, як бути.

Але, що є найцікавіше в цій справі — це згадка про ворожіння та жерство.

Мацапура в своїй ватазі їло людське м'ясо, і їло його „чтоб сме-
реть к... бою“, отже маємо людожерство з магичною метою.
доже... з магичною метою чимало говориться в працях

учених етнологів¹⁾, рештки та пережитки цього людоджерства, що колись поширене було по всій Європі²⁾, спостерігається тепер тільки в деяких народів.

Але пережитки людоджерства, як виключне явище, існували і в пізніші часи і в Європі³⁾ і в Росії зокрема⁴⁾. Та проте згадок ще дуже мало, і кожна згадка, як от і в справі Мацапуриній, про людоджерство з магічною метою, вказують на пережитки, що тісною ниткою зв'язані з первісним життям суспільства, тими пережитками, що від них тільки нікчемні рештки загнані глибоко лишилися і тільки коли-неколи виявлялися.

Що ж до ворожіння над серцем дитини, вирізаної з живота вагітної жінки, то Штрак у своїй роботі наводить велику літературу про те, що серед злочинного світу є вірування, що палець дитини, що ще не явилася на світ, має властивість усилювати мешканців дому, що з внутрішностей ненародженої дитини можна зробити чудодійну свічку: доки ця свічка горить, доти в домі ніхто не прокинеться. Зокрема низка дослідників⁵⁾ відзначає існування вірування в різних народів, що серце ненародженої дитини має чудодійні властивості. І подається цілу низку відомостей про факти вирізування з черева матери дитини розбишаками. Таке ж з'явище маємо і в нашій справі. Серце дитини вирізаної з черева матери, є предметом, що над ним ворожать різними способами. Ворожіння над внутрішностями тварин є давнього походження, і в цьому ворожінні над серцем дитини маємо теж пережиток з життя первісного суспільства, пережиток, що зберігся тільки серед одних кіл населення — серед злочинців.

Отже, згадки в справі Мацапуриній про людоджерство й ворожіння над серцем дитини дають цікавий і дуже рідкий (бо таких звісток в українській етнологічній літературі дуже мало) матеріал для етнолога, що досліджує пізніші пережитки первісного життя.

Нарешті, треба відзначити, що у ватазі Мацапуриній були запорожці, які саме й на ворожіння, й на людоджерство навчали інших учасників ватаги. Треба згадати тільки, що в XVIII віці, не кажучи про раніші часи, на Запоріжжі існував тип запорожця-химородника, характерника, ворожія⁶⁾. Не тільки селянство, ба навіть панство польське тієї думки держалося, що керовники гайдамацьких ватаг — характерники. Погляд цей на запорожців тримався міцно, отже й перенесений був цілком і на гайдамацьких ватажків — переважно запорожців, а також і на розбишацьких ватажків. І деякі підстави були, бо серед цих ватажків, очевидно, не один такий траплявся, як Таран, Ревницький.

¹⁾ Див. Frazer „Le rameau d'or“ tom II 1908. Paris, стор. 115 і далі, пояснення цього явища і його походження. „Le sauvage croit qu'en mangeant la chair d'un animal ou d'un homme, il acquiert les qualités physiques, morales et intellectuelles, qui distinguent cet animal ou cet homme“.

²⁾ „Art. Haberlandt“ Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung“ (Illustrierte Völkerkunde. Stuttgart, 1926, t. II) — „Kannibalismus und Schädeltrophäen (Kopftrophäen) treffen wir in alten Europa“...

³⁾ Г. Л. Штрак. Кровь в верованиях и суевериях человечества. Переклад з німецької. Петербург, 1911.

⁴⁾ Левенстим. Суеверие и уголовн. право. Опыт исследований влияния народных верований на преступность. 1897 року вищово переклад німецькою мовою цієї книжки цієї в Харкові знайти не можна.

1926 року в Катеринославі вийшла оригінальна праця проф. Франка „Людоджерство“ з історичним вступом та багатою бібліографією.

⁵⁾ Див. згадану працю Штрака, стор. 95 і далі.

⁶⁾ Эварницкий. Запорожье. II. Кулиш. Записки о Южной Руси. I. Корж. Устное повествование. Одесса, 1842 р.

що знав, як ворожити. Природна річ, постать такого ватажка оточувалася пошаною, рядові члени ватаги ставилися тоді до нього навіть із побоюванням, та й сам він вірив у силу ворожіння. І Мацапура теж, як видно з справи, замовляв кров. Віра в силу ворожіння була така, що й сидячи в тюрмі, Мацапура з товаришами вірив у те, що вони „тому поймани, що не вхватали серця“.

Як кожна судова справа, так і ця має дані, що здадуться дослідникові історії судівництва на Україні. Насамперед, що присуд над Мацапурою ухвалено відповідно до „малоросійських прав“.

Треба відзначити ще й те, що новіший дослідник проф. Слабченко відзначає, що „четвертование в Малороссии практиковалось редко“¹⁾. Він посилається при тому на те, що в „справой книге“ Прилуцького полку про четвертування говорить тільки раз під 1708 роком. Усі інші приклади, наведені Слабченком, стосуються теж до початку XVIII віку.

Так само проф. Слабченко говорить „весьма редко встречаем мы в гетьманщине и колесование“²⁾. У сираві Мацапуриній всі його три товариші спершу були четвертовані, а потім колесовані.

Самого Мацапуру посаджено на палю.

Як відзначає Слабченко, „последний случай когда употребили в гетьманщине палю, имел место в 1738 году“. Отже, можемо подати ще один, трохи пізніший випадок посадки на палю.

¹⁾ М. Е. Слабченко. Опыты по истории права Малор. XVII и XVIII веков. Одесса. 1911 г., стр. 83.

²⁾ *ibid.*, стр. 86.

З історії Харківського Колегіуму в XVIII віці

В 1921 р., під час праці в Архівній Секції Харківського Губкопису, я дістала від голови секції акад. Д. І. Багалія завдання — розшукати в помешканні булої Харківської Духовної Семінарії архів Харківського Колегіуму й перевезти його до архівосховища секції. В помешканні семінарії в той час містилася лікарня для червоноармійців, хорих на тиф. По всіх коридорах, сходах, куточках лежали хорі. Все зайве для лікарні було винесено, і після довгих розшуків я дізналась, що архівні матеріяли було винесено на горище. Розшукавши ключа від горища, я пішла туди. Там було покидано поламані меблі, царські портрети, цілі купи якогось ганчір'я, а в одному закутку, коло маленького віконця з побитими шибками на підлозі лежали в страшенному безладді архівні документи. Видно було, що їх нашвидку хапали й кидали, не звертаючи уваги як і куди вони попадуть. Зв'язавши документи в пакунки, я перевезла їх до Історичного Архіву. Тут, розбираючи їх, я побачила, що це був не весь архів колегіуму. Деяких років зовсім не було, від перших років початку XIX в. залишилося тільки кілька паперів. Після 40 років і зовсім нічого не залишилося. Нікуди в інше місце архівних матеріялів не переносили, і можна думати, що решта загинула під час, коли їх виносили з помешкання семінарії.

Але й та частина, що була в мойому розпорядженні, надзвичайно цінна, і перечитавши її я інакше стала уявляти собі історію Харківського колегіуму, ніж раніш, прочитавши друковані роботи про нього.

Про Харківський колегіум згадує Філарет в „Историко-стат. описании Харьковской епархии“. Були замітки про колегіум в „Харьк. Губ. Ведомостях“ за 1855 р. В розділі XII „Истории города Харькова“ акад. Багалія багато сказано про колегіум. Окремо вийшло чотири книжки: „Очерк истории Харьковского духовного коллегиума“ свящ. Федоровського, „Очерк истории Харьковского коллегиума“ свящ. Солнцева, „Харьковский коллегиум, как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета“ проф. Лебедева, і „Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817г.“ свящ. Стеллецкого. Крім того є згадки про колегіум по загальних творах, напр., у Знаменського в його „Духовные школы в России до реформы 1808 г.“

Федоровський, Солнцев, Лебедев, Стелецький дуже вихваляють колегіум, перебільшуючи його розміри, вплив на країну й багатство. Архівні документи малюють трохи не таку картину. Не могли не знати цих документів і згадані автори, а тому у них дуже часто трапляються протиріччя.

Колегіум під назвою словено-латинських шкіл було засновано при архієрейському домі в Білгороді в 1722 р. Імператор Петро I примушував засновувати при архієрейських домах та кращих монастирях

школи, щоб підготовлювати письмнене духівництво. Вище духівництво розуміло користь цього й гаряче проводило в життя це розпорядження. Але середнє й нижче духівництво — попи, дякони, паламарі вважали це зайве вчити дітей, коли їх можна було поставити на ці посади і безвчення. Тому починається довга і вперта боротьба поміж архієреями, що розшукували учнів для своїх шкіл, і духівництвом, що ховало своїх дітей від цих шкіл. Чим упертішим і енергійнішим був архієрей, тим повнішою була його школа. Як тільки архієрей був зайнятий чим іншим, школа занепадала. Тільки наприкінці XVIII віку, коли не могла бути знайти посади без посвідчення з школи, духівництво стало само примушувати своїх дітей вчитися.

Сини України, про яких каже в своїй книжці Солнцев, що вони відомі були своєю любов'ю до освіти, а тому словено-латинська школа не могла не наповнитись учнями, віддавали перевагу іншим способам учення, аби не йти в школу, на яку вони дивились, як на каторгу.

Школа, яку заснував Епифаній Білгородський в 1722 р., яка в 1726 році вже 6 класів. В цьому році її, за розпорядженням князя М. Голіцина, було перенесено до Харкова. Як збирали учнів до неї видаючи з цілої низки розпоряджень Синоду і архієреїв — взяти на облік дітей духівництва й примусити його привозити їх своєчасно до школи, загрожуючи в противному разі штрафом. Але ці загрози мало допомагали. Указ з канцелярії Епифанія від 30/XI 1727 р. жаліється, що хоч з канцелярії по всіх містах до духовних управлінь розіслано укази про висилку дітей в словено-латинські школи, тільки „малая часть выслана“. Від 18/XI 1727 р. указ з тої ж канцелярії говорить, що за відомостями, поданими вчителем іподіяконом Петром „объявленной школы студенты, которые содержались во училище под ево дирекцією многие разбежались“ і наказує вислати втікачів до школи „за провожатыми в колодак“. При таких заходах іноді щастило збирати багато учнів. Так Епифаній в 1727 р. повідомляє Синод, що в Харківських школах було 420 учнів, які розподілялись на 8 шкіл або класів. Але ця цифра дуже сумнівна, бо в той же час в указах зазначається, що „іх малая часть выслана“. Мабуть Епифаній вмістив у список всіх, хто мусив бути, забуваючи викреслити тих, хто зовсім не з'явився, або втік. Епифаній мріяв організувати в Харкові школу „против прочих Московского и Киевского училищ“, а тому в своїх повідомленнях іноді перебільшує розмір своєї школи, щоб викликати до неї увагу Синоду й високих осіб.

Батьки вживали всіх заходів, щоб не дати своїх дітей до школи. Коли духовні правління запитували їх про кількість синів і їхній вік, вони показували не всіх синів, перебільшували або зменшували їхній вік, іноді женили їх 16 років, або ставили за паламаря; іноді давали відомості, що сини їх втекли з дому невідомо куди або вмерли. Але канцелярія, або як пізніш вона звалася, консисторія, знала про всі вигадки і вживала своїх заходів, щоб таки одібрати дітей. По селам їздили спеціальні нарочні, що не тільки питали попа про його синів, а розпитували сусідів і служників про них. Коли виявлялося, що він бреше, його штрафували в 10 карбованців, а дітей везли до школи. Хто не платив штрафу, того брали в казенний приказ під караул, або відсилали до колегіуму на чорну роботу на місяць, а іноді й більше. Так само примушували батьків розшукувати синів-втікачів, штрафуючи їх, а іноді беручи на чорну роботу, поки діти не з'являться. Але нарочні іноді не могли сами забрати попівських синів, а проходили до них з дітьми боярських, щоб везти учнів під караулом, а іноді навіть скованих, щоб не втекли дорогою. Переписувати дітей

духівництва й стежити за їхньою висилкою до школи було доручено по духовних правліннях протопопам. Протопопи, співчуваючи батькам, бо й сами були в такому ж становищі, допомагали батькам, подаючи неправильні відомості про їхніх дітей. З батьків брали підписку, що вони привезуть своїх дітей, що дають правдиві відомості про них, але це мало допомагало. Почали штрафувати й протопопів. Так чугуєвський протопіп в 40-х роках допомагав ховати дітей духівництва, а одного з них переховував навіть у себе, примушуючи в цей час пасти „ево протопопа животиное стадо“. В 1745 році Карповський протопіп пише в консисторію, що в місті Карпові й Карповському повіті з дітей духівництва для висилки в колегіум „один, а именно Карповского уезду села Покровского Покровской церкви дьячка Алексея сын ево Андрей, которого никак не можно яко за глазною болезнею выслать“. Тому цілком зрозуміло, чому ректор Гедеон Антонський пише в 40-х роках архієрею „и за такою невысылкою во учение первые школы Харьковского училища стоят без учеников едва не праздны. В Белгородской епархии уповательно, что может годных учеников отыскаться тысячи человек, а с прибытия моего в училище из священно и церковнослужительских детей явилось только 19“. Він прохає вжити заходів, щоб „во обучении не происходило остановки“. В 60 роках канцелярія колегіуму жаліється, що з Ізюмського правління треба було вислати 35 душ в колегіум, а з'явилося тільки 5. Ректор обинувачує в цьому духовне правління: „но в том духовное правление повидимому никакова старания никогда не имело и не имеет...“

Коли, не вважаючи на всі заходи батьків, дітей все-таки забирали до школи, починалися нові вигадки, щоб як небудь звільнити дітей відтіля. Батьки подавали заяви, що вони не можуть знайти для своєї парафії дячків або паламарів і прохали пустити на цю посаду своїх дітей, виставляючи їх нездатними до науки. Хоч і дійсно відчувалася недостача в нижчому духівництві, архієреї хотіли мати освічених людей, а тому дуже рідко дозволяли кидати школу і йти на ці посади. Тоді хлопці починали удавати з себе дурнів, щоб їх за нездатність вигнали з школи. Цей спосіб був дуже поширений.

Про нього згадує указ Синодський від 1721 року: „а чтоб который не притворял себе тупости, желая отпуску в дом, как то другие притворяют телесную немочь от солдатства, искушению ума его целый год положить; и может умный учитель примыслить способы искушения таковые, яковых он познать и ухитрить не дознается“. За 30—40—50 роки ми маємо силу заяв від учнів з проханням звільнити від школи „за крайнею ума моего тупостью“. А далі в таких заявах написано, що йому відомо— в такому й такому селі є вільна посада дячка або дякона, і тому він просить призначити його на цю посаду. Поки учнів важко було набрати, такі прохання рідко задовольнялись, а пізніш від кожного кандидата на посаду стали вимагати іспиту, бо бувало, що такі кандидати, удаючи з себе дурнів, не виучувались навіть читати до ладу. Часто подавались заяви з зазначенням, що учень хорий на „головную ушную, ручную, животную, ломовую болезнь“ і прохає звільнити від школи і одночасно призначити на яку-небудь посаду. Хорим іноді давали відпустку „до излечения“. Свідками в тому, чи хорий учень, бували самі учні, його товариші, по двоє, які давали підпис в тому, що він дійсно хорий, або учитель, або протопіп того правління, де проживав учень, коли він хорів дома і через це спізнався після канікул в школу. Навіть в 80-х роках ми маємо заяви

вмерла, говорив Мацапура, років три тому. Як помер батько, Мацапура з матір'ю своєю перейшов в село Сергіївку того ж полку. Мати його там жила „в сусѣдах по разным обывателям“, а він жив спершу в дядька свого років зо три, а потім служив наймитом у різних „обывателей“. Тут, в Сергіївці, як дійшов літ, він і одружився. Потім найнявся він був у ціловальщика Ніженського Івана Мединського „взять волов досмотровать которые содержалися вдубынь под селом Сергеевкою“. Там же зимували й воли значкового товариша Яреми Доморацького. І ось тут Мацапура, умовившись з служником Доморацького Антоном Четвериком та з Мединченком, обікрали двір Доморацького. Та згодом Четверик про цю крадіжку пробалакався жінці Доморацького, отже Мацапуру й Четверика взято в секвестр і бито „плетми“. Але коли Доморацький „свои вещи на Мединченку поискал“, їх обох випущено з секвестру.

Пішов тоді Мацапура, кинувши жінку, спершу в слободу переяславських ченців Лозовий Яр, де косив усе літо, а в-осени молотив. Звідти пішов Мацапура й найнявся до значкового товариша Петра Вакуловича. Та як довідався Вакулович, що Мацапура в степу в якогось невідомого чоловіка вкрав коня, прогнав Мацапуру. Пішов тоді Мацапура в слободу Драбов і жив у хуторі Кантакузинському „без найму“ (хутір цей був Золотоноської сотні полку Переясл. над річкою Золотоношею). Перебуваючи на цьому хуторі, він з кількома товаришами, місцевими жителями їздив аж три роки по різних селах і обкрадав комори та крав коні. Крадені речі вони збували шинкарці Дуднісі, що сиділа в шинку бунчукового товариша Федора Марковича на греблі „прозиваеомой Золотоноша“. Коні ж продавали по різних ярмарках.

З Драбова пішов Мацапура в 1738 році в слободу князя Трубецького Михайловщину і жив там на хуторі та разом з кількома „ворами тамо живши ненайманими“ продовжував крадіжки. Потім помандрував у хутір Василя Лизогуба над Оржицею за могилою Романихою, знову ж таки без найму, і знову ж таки, мандруючи з різними товаришами, обкрадав людей. Гроші пропивали. Але, як після довгих крадіжок вкрали на хуторі бунчукового товариша Андрія Горленка — Стасовщина під Прилукою — четверо коней, його заарештували служники того пана. Знову привітав його прилуцький секвестр, де Мацапура просидів аж цілий рік. Коли ж Горленко відшукав свої коні, то „онъ Горленко его Мацапуру зъ секвестру выпустил“. Пішов тоді знов Мацапура в хутір Романиху, зразу ж туди прибуло до нього три знайомих його з хутора Полуботкового, і перед Успенням ходили вони за село Татаровку до Лосинівки. По дорозі зробили напад на 3-х горіланчиків, забили їх, трупи повкидали в очерет, а горілку з куфи забрали й продали. Гроші давав Мацапура на схованку прикажчикам різних хуторів.

Знову почалися дальші крадіжки, і знову арешт.

І знову Мацапура опинився 1739 року в секвестрі, і взимку перед Пилипівкою 1739 року „учинен был катом“. Треба згадати, з яким призирством, ба навіть острахом ставилося тодішнє суспільство до катів, щоб уявити собі¹⁾, що на цю посаду не кожен би згодився. І ось, як говорить Мацапура „в томъ званіи находилсѣ до великого поста“.

¹⁾ Це видно хоч би з вказівок „Прав, по которымъ судится малороссійскій народъ“ про те, що серед народу назву кат вважалося за „поносное и ненавистное и обще въ народѣ обносилось мерзостно“ („Права“ гл. XXV, арт. 13 § 1). Див також статтю О. Левцького „Взгляд на ремесло палача в Стар. Малор.“ Киевская Старина 1899, 12.

На першому ж тижні посту Мацапура втік з Прилуки. І ось з того часу починається хоч і коротка, але дуже бучна доба в його житті. З Прилуки мандрує Мацапура до знаного йому хутора Романихи. Пожив він трохи там, та вже на третьому тижні посту прибуло до нього туди шість злодіїв чотирма возами та вісма кіньми. Пожили ці гості на хуторі три дні і, „посовѣтовавшись“, поїхали на Ніженський шлях до криниці Побиванки для розбою. Там, біля тієї криниці з такою страшною назвою застукало товариство десять купців горілчаників, що напували коні. Три втекло, а сім'лягло трупом. Мацапура ж з товаришами позакопував трупи в сніг, а гроші, коні й горілку забрали. Після такого радісного початку товариство повернулося до домівок своїх. Мацапура повернувся на хутір Романиху і жив там увесь піст до Великодня (Великдень 1740 року був 6 квітня).

А тоді прийшло до нього четверо: бурлака Іван Чорний, Панас Півень, Іван Кочубей і стадник з хутора Толстих Павло. Помандрували вони всі в хутір Толстих над річкою Переводом, почали дальші крадіжки, підчас яких і таких заходів вживали, що, допитуючись грошей, пекли ноги „скѣпкою запаленою“.

І ось на хутір Толстих до Мацапури прибуло чотири запорожці: Іван Таран, Михайло Макаренко, Денис Гриценко й Мартин Ревицький. З ним був і письменний Василь Ревицький. Приїхали запорожці п'ятьма возами та п'ятьма кіньми. І ось, зговорившись „ити розбыват людей“, поїхали возами під село Мокієвку.

Не доїхавши до Мокієвки стали під могилою Телепнем¹⁾. І ось, ця могила стала штабом усієї ватаги. Сюди прибуло до ватаги ще кілька. І ватага вирушила під село Мокієвку. Наскочили, насамперед, на 5 купців, що розташувалися ночувати, і киями забили трьох. 2 спершу були втекли, та їх нагнали, вони одкупилися, далі розбишаки забрали п'ять возів, 5 куф горілки, різні речі й помандрували до Телепня. Там стояли з місяць, і тільки коли-не-коли йшли на здобич, на крадіжки до сусідніх сіл. Одного разу, як Мацапура з Тараном і Ревицьким під селом Білошапками, ходили „для воровства“, та наскочили на „пасучого товар хлопца“, що добре знав і перед тим Мацапуру, то Мацапура з товаришами забив його. Потім вирішила вся ватага вирушити до села Згуровки по здобич. По дорозі до Згуровки стрілося їм два погонщики. Забили їх киями, щоб не могли про ватагу „об'явить“. Підїхали до Згуровки, тут і почалися останні найжахливіші виступи ватаги. Перекажемо про них словами самого Мацапури²⁾ на допиті:

„... и поутру о полднѣ зъ Гуровки найшла на нихъ нѣякаяс жена, которую они запинив перво чинили Богом мерзский блудный грѣх, а послѣ оную киями до смерти убыли, а начал быт перво онъ Мацапура снявъ сней свитку, тамже между пашнями закопали в яму, й на другой того день, увидѣвши они другую жену з Гуровки идучую переняли оную і квозамъ привели і той перво чинили Бгомерзский с нею грѣхъ, а послѣ убыли всмерть киями, а вцаль передом быт Таран и сняв соной свиту вземлю зарили, и поехали к Быковщинѣ подъ село Рудку уже позно никого не видѣли, а на другой день увидѣвши двох жен идучих з оного села Рудки в поле, поймали на шляху, и привели к возамъ, где держали до вечера и съ оними чинили блудъ всѣ и

1) Л. П а д а л к а „Прошлое полтавской территории и ее заселение“ на ст. 139 говорить, що в Пирятинському повіті „по левую сторону р. Сырой Оржицы, севернее с. Лемешовки — две могилы „Телепень“. Здесь же масса могил, беспорядочно разбросанных среди окружающего их вала“.

2) Звичайно, в переказі урядовця канцелярійною мовою з деякими українізмами.

увечору до смерти киями побыли, авночь поснимавши свитки, тамже вземлю позакоповали"... Звідти поїхали далі й спинилися на степу проти села Андрієвки ночувати. І ось того ж дня в степу переняли вагітну жінку й привели її до возів. Почали знущатися з неї, а потім Таран „сказавши, що он можеть познать будеть лих имъ щасте или нѣтъ когда дитя в животѣ оной жены увидить распороль брухо". витяг дитину і „поднявъ дитинѣ голову сказаль, что всѣ они будут в погибели". Тіло жінки закопали, одрізавши попереду груди, а дитину, „которая была женска полу“, „вложя в мех“ взяли на віз, бо Таран сказав, що він ще „ворожитиме на дитині“ хто знихъ пойманъ будеть, а хто нѣтъ“.

Поїхала далі ватага на Носівський шлях. По дорозі до слободи Валковки спинилися на півтора дні. Тут теж піймали жінку, згвалтували її, і Мацапура забив її. А далі Ревицький „у мертвой... поотрѣзоваль литки и взяли ввозъ“. Тіло жінки закопали, а сами поїхали до Телепня, своєї штаб-квартири. Тут гуляли довго. „А между тѣмъ приходя квозамъ дитини осматровали и траву зеленую рвучи вводу вмочовали и окладивали перемѣняя“. І ось, тут, на Телепні почалося ворожіння. Про це ворожіння на допитах розказали і Мацапура і його товариші, деякі подробиці в них неоднакові, проте в цілому картина була така: Іван Таран „предъ всѣми“ розрізав дитині ножем живота і витяг серце. І ось Таран з Шереметом спершу кидали серце на вогонь, „которое когда з огню вискочило, то Таранъ сказоваль, что всѣ будутъ зловлени“, а далі сказав Таран та Ревицький, „что будемде вгору кидать оное серце и хто его вруки вхопит то того поймано не будет, а хто невхопит того поймають“. І почали тоді по черзі всі підкидати те серце „сирое, а непеченое“ вгору й ловити. Та піймали його тільки Іван Таран, Василь Ревицький, Рудий, Макаренко й Гриценко, решта ж, і Мацапура теж серця не піймали. Тоді Таран сказав „я де еще поживу на свѣтѣ, а виде брата будете конечно изимани“. А далі Мартин Рудий витяг з дитини внутрішності: кишки, печінку, то-що, а Василь Ревицький з Макаренком порубали на шматки і „вложя в казанокъ всѣ тѣ шматки и серце перво введѣ обваровали, а послѣ опѣкоковали посоливши и опеക്ഷи всѣ гуртомъ зъили съ хлѣбомъ“. Як казали товариші Мацапурина, шматки дитини „пекли на шашликах“. Їли, бо Ревицький, Таран і Мартин Рудий „признавали тое, что какъ найдятса то не будутъ в руках и будут отважни“. Їло тільки 9 з ватаги, що саме ходили в похід під Згуровку, решта сім, що охороняли здобич на Телепні, їсти не схотіла.

На другий день після ворожіння, Півненко з Пащенком піймали та привели до возів ще якусь жінку. Тут „заразъ Мартинъ Рудий ножемъ поотрѣзоваль ей цицки, а онъ Мацапура замовиль кровь отпустили“. Жінка „от них побѣгла скоро“ і, одбігши недалеко, впала і вмерла. Потім на другий, або третій день побачили вони з Телепня подорожніх, чоловіків та жінок душ з 7, погналися за ними. Шість втекло, а одна дівка з переляку сіла на траву, де її й піймали. Привели до могили, згвалтували її всі 16 чол., потім випороли литки й закопали біля могили.

І ось того ж дня Мацапура з товаришами „цицки онія... съ обрѣзанними подъ валками у жени литками обваривъ введѣ и опекъ вказанку“ поїли.

Далі же Мацапура з кількома з ватаги, лишивши на Телепні охорону, поїхали за могилу Стогор до Оржиці і зупинилися в яру, куди в клечалну суботу приходили до них на побачіння злодії з Михайловки.

І ось, перебуваючи тут, Мацапура, як ходив по воду до ставка, побачився з своїм старим товаришем Климом Запорожцем і вдвох поїхали вони до Лубен на ярмарок, де вони спинилися „вподворку протопопском на господѣ“. Але тут сталася несподівана пригода, протопоп затримав їх обох, а далі протопоп наказав Мацапурі їхати з його стелмахом і шукати його пропалі коні. Як коні знайшлися, протопоп відпустив і його, і Клима, вони попродали покрадені коні і зразу же за містом вкрали ще двох коней. Далі Мацапура з товаришами зробив напад за Мокієвкою на шляху Бобровицькому на чотирьох горілчаників і двох з них забили. Вернувся Мацапура з Михайловськими ворами до Телепня, лишив їх стерегти здобич, а сам з попередніми товаришами „приехали под Лубнѣ нарочно для розбѣтя купцовъ или другихъ людей“.

Під Кругликом напали вночі на купців — запорожців. Убили одного, а другий сховався, забрали горілку, одягу, рушницю. Далі розїхалися, а Мацапура після кількох незначних крадіжок був заарештований в слободці Шелеховщині. Заарештував його господар Марковича, власника цієї слободки.

Така була епопея Мацапурина.

Що ж до його товаришів, то з них найстаріший був Михайло Мищенко. Йому в час арешту було щось з 40 років. Родом він був з села Рудовки, Прилуцького полку. Батько його помер, як він ще був малий. Спершу по смерті батьковій жив Мищенко з матір'ю, а як підріс, пішов у найми, служив по різних хазяїнах. Так, приміром, служив у козака Нестора, родича полковника прилуцького Галагана 9 років, потім у грека Парасковія Ніженського 6 років, потім жив у того ж Нестора „за востоя без найму годов с три“. Потім знову нанявся до нього пасти корови. Тут і одружився з дівкою сиротою. Жінка його 1740 року вмерла.

Від Нестора пішов на проводах 1740 року Мищенко по різних слободах та хуторах найматися. Жив був він на хуторі Густинських ченців Піддубовці тижнів з два „без найму ибо тамо тогда наемщика не потребно было“. Перебуваючи там, вирішив він разом з Андрієм Пашенком, що пас там телята, піти шукати „службы“. Так розказував на допитах Мищенко. По дорозі до них пристав Яким Півненко. По дорозі натрапили на Мацапуру з товаришами, і після недовгих роздумувань „стали с ним Мацапурою в товарищах“, приєдналися до його ватаги, беручи участь у крадіжках та розбійницьких нападах, аж доки, відлучившись від Мацапури, Мищенко був спійманий в Журавці. Деякі подробиці, що їх подає Мищенко, не зовсім відповідають Мацапуриним, та, власне, то дрібниці, що їх не можна відновити. У цілому ж і про напади, і про людожерство Пашенко розповідав теж, що й Мацапура.

Додав він, приміром, таку подробицю, що як неживу дитину, вирізану з живота забитої жінки, принесли до возів, то „Таранъ, Головка и Шереметь, ставши на колѣнях, смотрѣли и шептали...“ А далі Таран, Головка й Шеремет „устаѣ на ноги сказали, что всѣ они будутъ сего году в рукахъ“.

Чимало цікавих даних подає він про те, що по сусідніх хуторах де жили, переважно, панські наймити — здебільшого стадники, дуже радо вітали розбишак. Так, Мацапура з ватагою ходив вечеряти на хутір Толстих, на новий хутір Бірона, ночував на хуторі Скоропадських, полуднував на хуторі Безбородка то-що.

Що ж до двох ближчих товаришів Мищенкових, то вони обидва були ще молоді хлопці: Якимові Півненку було всього років з двадцять.

Народився він у селі Заїзді Прилуцького полку. Батько його був селянин цього села. І батько, і мати померли, як Яким ще малий був. Отже довелося йому з молодих літ за пастуха служити. Саме 1740 року він одслужив свій строк в хуторі Густинських ченців Піддубовці, жив спершу там без найму, а далі в другому чернечому хуторі Лозовому Ярі. І з того хутора він з Пащенком та Мищенком помандрував „искать службы“, по дорозі під могилою Телепнем зустрілися з Мацапурою і той умовив їх „не ходя наниматис быт сними черезъ лѣто сказуя на зиму де можем вмѣстѣ пойти внайми“. Півненко згодився на це. Далі розповідає Півненко теж саме майже, що й Мацапура й Мищенко. Тільки дуже цікаву подробицю подає він про те, що „един зних грамотній імени он Пѣвненко не знаетъ (як знаємо з свідчення Мацапурино, єдиний письменний був Ревицький) написавши там же край Телепня пашпортъ на паперѣ який папѣръ и чернило оный грамотній при себѣ имѣлъ и другий старий імѣвшийся у него ж грамотного пашпортъ давши Тарану самъ зъ нимъ и других еще товарищех их три члвѣкъ“ пішли продавати горілку. Додав і таку подробицю, що серце дитини обварювали в „салѣ свинчом“.

Що до третього товариша Мацапурино, то він на допиті на запитання „какъ тебе зовуть и прозываютъ, чий синъ, где родился, сколько тебѣ от роду лѣтъ, отец твой и мати где живут и живи ль и какогo званія“ дав вичерпну відповідь, що малює нам його коротку біографію: „Зовуть его Андрѣй, а прозываютъ Пащенко, отецъ его Паско по имени, прозванія не имѣетъ, родился он Пирятинской сотнѣ в хуторѣ вдови Троцкой судѣной Лубенской, прозываемомъ Ангелювщина, лѣтъ ему от роду пятнадцать, отец его живъ ли или нѣтъ не знает, а мати его родная Горпина давно уже умерла, отецъ его стадникомъ былъ помянутой Троцкой“. Спершу жив він при батькові своєму, але три роки тому (тоб-то, як йому було років 12) пішов від батька: „одоишол же зъ тоей причини, что отецъ его пянствоваль и нѣчимъ об немъ не дбалъ и онъ Пащенко хотѣлъ самъ себѣ для препитаня и науки искат службы в посторонних“. Почав молодий хлопець по наймах тинятися по хуторах ріжних панів, аж кінець - кінцем опинився з Мищенком (який і друге прізвище мав — Великий) та з Півненком у ватазі Мацапуриній, і разом з Мищенком та Півненком і заарештований був у селі Журавках.

Ото таких 4 гостей привітав Лубенський секвестр. Що злочини їхні були великі, то полковий Лубенський суд почав пильні допити. Вживалося підчас цих допитів і розпеченої шини, щоб правди дізнатися. У наслідок допитів 24 липня 1740 року Полковий Лубенський суд склав „экстрактъ зъ дѣла нижеписанныхъ колодниковъ содержащихся в секвестрѣ полковом Лубенском за какою вину и когда оному секвестру предани, съ выписаніемъ приличныхъ преступленія ихъ правних артикуловъ изприложеніемъ мнѣнія которой казни достойни“.

Полковий суд, розглянувши злочини всіх чотирьох підсудних, ухвалив таку постанову: „Право же сему дѣлу приличествующее имъ боючоеъ вкнигѣ Порядку вчасти четвертой на листу СXXXIII под словомъ мужобойство есть тройкое, первое забіеть ли кто кого чтоб имѣніе его отнять и посѣсти или бы много позабиваль, таковой конемъ около ринку имѣетъ быть волоченъ потомъ вкколо плетен. Тамже впорядку в правѣ Цесарскомъ въ артикулѣ LXXXII по разности мордерства можетъ тако жъ быть и вказни разнь захована, тотъ который зъ умыслу нарочно члвка замордуе мѣетъ быть вколо вплетенъ а где бы кто забыль знатную якую особу или гпдна своего замордоваль или

близкого якого свого приятеля, или кривного свого таковому имѣть бытъ придана мука торганемъ клѣщами розпаленими или волоченемъ конемъ, дабы строгостию такой казни другий не смели на таковыя зліе речи важитись. И по силѣ вишеположенних прав показаний Павло Мацапура и товарищи его Михайло Мищенко, Якимъ Пѣвненко и Андрѣй Пашенко, яко многие воровства насилия Бгомержскимъ грѣхомъ и смертніе убійства пополнившие, зверхъ же того исти члвчское тѣло отважившиися подлежатъ непремѣнно. изображенной втих правах окрутной казни то. естъ торганю розженними клѣщами реберъ их волоченя конми и вѣплетеню в колеса“.

Липня 26 цього екстракта надіслано до Генерального Військового Суду. Надсилаючи екстракта, Полк. Лубенська Канцелярія прохала дати „скорую резолюцію“. З цього прохання дізнаємося, що перебування Мацапури з товаришами в секвестрі полковому Лубенському багато клопіт завдало полковій владі. „Ибо при секвестрѣ полковомъ Лубенскомъ, за неимѣнемъ доволного числа сторожей для береженія оних колодников, з околичных сель сотн Лубенской обывателѣ для береженія многимъ числом взимаются, и дабы черезъ то под ннѣшное лѣтнее время оные обывателѣ настоящих своихъ работъ лишитись напрасно не могли“.

Зрозуміла річ, що таких злочинців, як Мацапура і три його товариші, наказано було надіслати до центру — до Глухова.

3-го серпня тодішній правитель України генерал-майор Шипов з членами Військової Генеральної Канцелярії ухвалили Мацапуру й його товаришів „под карауломъ отослать из оной войсковой Єнеральной канцелярії в Глуховскую гарнизонную канцелярію при указѣ, а въ оной гарнизонной канцелярії по приводѣ их Мацапуру с товарищи, принявъ въ особое той гарнизонной канцелярії ведомство, содержать под крѣпким карауломъ же въ оковах железных рук і ног і на работы не посылатъ, и въ мирѣ не пускат отнюд, дабы чрез то побѣг их возможно предупредить ибо оны за вишеобъявленніе воровства разбой и смертніе убійства подлежатъ к великимъ казнямъ, а когда судъ войсковій Єнеральной будет требовать присилки... то их послать в оній Єнеральной суд съ крепким же карауломъ и от побѣгу береженіем неотмѣнно“.

Одночасно наказувалося Генеральн. Військ. Судові розглянути справу „всамом кратчайшом времени“, вирішити її відповідно до указів та прав малоросійських і надіслати це „мнѣніе“ на конфірмацію Військ. Генеральн. Канцелярії. Суд Військ. Генеральний взявся досліджувати справу: насамперед ухвалив „оних колодниковъ питат въ застѣнку кнутомъ и спрашиват накрѣпко и в чом разнь давать очные ставки“. Генеральний суд дізнавався навіть дрібниць - подробиць дрібних крадіжок.

9-го серпня в застінку взято на допит Мацапуру. Йому дано 40 ударів. 11 серпня допитувано Мищенко — дано йому 27 ударів. Допитано „под боем“ і Пашенка, і Півненка. Відбувалися й „очные ставки“. Та проте, ці свідчення мало додали до відомостей, поданих раніше. Їхні нові свідчення мало що додають до попередніх свідчень.

Генеральний Військовий Суд, заслухавши „пѣточних речей“ вирішив, що треба надіслати укази про розшук „оговоренных“ Мацапурою з товаришами осіб, між ними й кількох старост хуторів. Генеральний Військовий Суд ухвалив прохати про надсилку указів про розшук Генеральну Військ. Канцелярію „ибо по послилки зъ Єнеральной Войсковой Канцелярії скорѣйшее можетъ послѣдовать исполненіе нежели з суда войскового генерального“.

Складені були й реєстри з „показанієм примѣтъ“ товаришів Мацапуриних: Тарана, Ревицького та інших, по всіх полках розіслані були укази ловити розбишак з ватаги Мацапуриної. Полкові канцелярії від себе порозсилали по всіх сотнях ордери про виконання цих указів. Та проте розшуки не дали жодних наслідків. Полкові канцелярії одна за одною рапортували, що в їхніх полках товаришів Мацапуриних не розшукано. Аж три рази надсилав Генеральний Військовий Суд укази про розшук „оговоренних“ Мацапурою осіб, та проте не всі полкові канцелярії навіть відгукнулись на ці укази, і ось до тих полкових канцелярій послані були надворної корогви компанійці з указами про дальші розшуки. Компанійцям видані були спеціальні інструкції, що в них, між іншим, відзначалося „будучи же тебѣ в сей посилки обидь и озлобленій никому не чинить и сверх інструкції ничего не вчинять под опасеніем за то ответа“.

Прилуцька полк. канц. надіслала відомості про дві старі справи Мацапурині: першу 1735 року, коли він обікрав Доморацького, був заарештований і втік, як ходив з сторожем по милостиню, а так само другу 1738 року, коли Мацапура був заарештований і знову, як писала канцелярія, втік... Надіслане було й діловодство в тих справах. Навіть колишнього давнього товариша Мацапурино, першого його спільника в крадіжці 1735 року Антона Четверика надіслано до Глухова. Хоч і давня була та справа, та Суд Генеральний ухвалив „означенного Четверика наказавъ публѣчно кіями освободит зобикновеннимъ свѣдѣтельствомъ, что ему прямо ити къ хозяину своему Доморацкому и служитъ вѣрно и постоянно в чомъ взятъ в него подписку...“ А якщо спіймається ще на крадіжці „то б учинена би ему, по указам і правам малоросійськимъ, смертная казнь“.

А поки провадилося ці розшуки, Мацапура з товаришами своїми сидів у секвестрі. 30 вересня 1740 року Суд військовий Генеральний, розглянувши справу Мацапурину, ухвалив відповідно до прав малоросійських, посилаючися на Статут (розділ 14, артикул 7, пункт 1-й; розділ II, артикул 17, пункт 1; розділ II, артикул 32, пункт 3; розділ II, артикул 12, пункт 1; розділ II, артикул 15, пункт 2) та книгу Порядок Право цесарське (артикул 82) пункт 1 та пункт 2 такий присуд:

„Насамперед Мацапуру та його товаришів висповідати та причастити „святихъ тайнъ ежели по разсужденію духовного отца будутъ достойни“, а далі за всі їхні провини також і „за яденіе челоувѣческаго мяса, чего и нечестивіе варвари не чинятъ, по силѣ показаннихъ правъ малоросійскихъ учинить жестокою смертною казнью на той же могилѣ Телепнѣ около которой чинили разбой, а именно Мацапурѣ, который тѣмъ разбоямъ былъ предводитель, и себе будучи за прежніе свои воровства освободженъ отъ смерти и опредѣленъ въ Прилуцкомъ полку заплѣчнимъ майстеромъ не исправивъ впушое пришолъ злодѣяніе, отрубя ему ручніе и ножніе перста и обрѣзавъ уши и носъ посадить живого на колъ, а товарищей его Мищенко, Пѣвненка и Пашенка, которіе къ тѣмъ его злимъ дѣламъ послѣдовали, четвертовавъ отсѣчь голови и около его ихъ положитъ на колесахъ, и части ихъ на коля потикатъ встрахъ другихъ таковихъ“...

Але Суд Військовий Генеральний відзначив, що Мацапура та Мищенко можуть бути ще потрібні, бо провадиться розшук „оговореннихъ“ ними. Що ж до молодиків, то нема „никакова препятствія чобъ ихъ удерживатъ и не казнить“.

Одночасно з цим Суд Військ. Генер. ухвалив прохати, щоб Генер. Військ. Канцелярія наказала всім власникам маєтностей і хуторів, щоб

ті своїм господарям та старостам наказали всіх, хто з'явиться на хуторі чи в маєтності, без вірного паспорта, забивати в колодки та заарештовувати, а також, щоб по всіх „опаснихъ местахъ били бѣ частіе разезди“, щоб заарештовувати безпаспортних.

Генеральна Військова Канцелярія 4-го жовтня 1740 року на чолі з Кейтом, генералом та гвардії підполковником „апробувала мнѣніе суда генерального войскового“, ствердила його присуд. Отже Пашенко та Півненко мали бути покарані негайно. Суд військовий генеральний пропонував був скарати їх на могилі Телепні, що була штаб-квартирою ватаги Мацапуриної, але Генер. Військ. Канц., вважаючи на те, що „въ ономъ мѣстѣ, яко пустомъ ихъ всѣхъ казнить незаспособно“, ухвалила так: скарати Пашенка на Телепні, а Півненка в Прилуці під час Дмитрівського ярмарку, коли там буває великий „сезд и собранія“. Що ж до Мацапури й Мищенка, то їх доки-що не карати, а провадити далше слідство. Далі Генер. Військ. Канц. ухвалила в полкові канцелярії надіслати укази, щоб про кару Півненка та Пашенка сповістили по всіх селах і хуторах. Що ж до Мацапури й Мищенка, то про кару для них не об'являти доки що, щоб вони, бува, чого собі не заподіяли, або ж не втекли як-небудь.

Отже, Півненко та Пашенко мусили готуватись в останню свою дорогу. Але через те, що, як повідомив Військ. Генер. Суд „оніе колонники весма наги, никакова не имущіе одѣянія и боси, подъ нинѣшную осѣнную стужу не имѣють и препитанія имъ въ томъ пути получит нѣоткудова“ і відповідних коштів в Суді Військ. Генер. не було, Суд звернувся до Генер. Військ. Канц. по вказівку, де дістати кошти та як тих двох „колонников“ з Глухова до місця страти перевезти.

Генер. Військ. Канц. вжила потрібних заходів. Призначений був для перевозу колонників та догляду під час езекуції поручик Сукуров з командою і 26 жовтня у місті Прилуці, де саме був ярмарок „при народномъ собраніи“ був покараний на смерть Півненко, а 27 жовтня на могилі Телепні покараний Андрій Пашенко, бо Телепень від Прилук є на віддаленні 40 верстов, отже за один день вправитися було не можна.

А кара їм була така: „отрубавъ первіе руки и ноги отсѣченни головы, и трупи ихъ втихже мѣстахъ гдѣ имъ и тая казнь била положенни на колеса а руки и ноги порознь на коля потиканни“. Так скінчили своє життя два товариші Мацапурини. Поручик Сукуров подав про те, як відбулася кара, Військ. Генер. Суд. „доездное доношеніе“ і повернув „данніе имъ для одѣянія въ пути шуби також и бывшіе на них кандали“.

А тимчасом Мацапура й Мищенко сиділи в острозі, зазнавали нових допитів з усіма їх деталями. Їх, звичайна річ, стерегли добре, та проте Мацапура 30 листопада втік був з тюрми. Незабаром був він спійманий, і на допиті 12 грудня, на якому його „за неимѣніемъ въ ономъ суде палача по обнаженной спинѣ нещадно плетми разискиван“, його допитували, як йому пощастило втекти та за чією допомогою. І тут Мацапура розповів, що минулого 30 листопада, як почали дзвонити до утрені, „а світла не стало и изгасло, а часовой седя злогшн на столъ заснуль“, то він вийшов з тюремної хати в двір, а з двору пішов Кролевецькою дорогою просто в поле. Ішов далі сам, по дорозі розбив на нозі кандали кісткою кінською, а з рук „зачепивши за дубину скинул“. Дійшов так до долини під селом Обложками, просидів там день, а ввечері — пішов у село і вліз „в овин“. Але, коли туди прийшов господар „тую овину топит, то онъ (тоб - то Мацапура) сказал

постою не топи вилѣзу и какъ вилѣзъ и побѣгъ“, то його наздогнали мешканці того села і привели до Глухова. Отже спроба врятуватися не вдалася. „Оговоренных“ Мацапурою розшукано не було, отже й слідство закінчилося. Генер. Військ. Канцел. ухвалила 18 грудня надіслати Генер. Військ. Судові указа, щоб Мацапурі й Мищенкові, висповідавши їх та запричастивши, „учинить езекуцію“ в Глухові, отже, нема рації везти їх на Телепень, бо „подъ нынѣшное зѣмное время люди коимъ би потребно оно видѣть были неуповательно“ та до того Мацапура після всіх тих допитів був „слаб очень“, отже, невідомо було, чи зможе він доїхати до Телепня, чи не вмере часом по дорозі. Через це наказано було і Мацапуру і його товариша скарати в Глухові¹⁾.

22 грудня відбулася сама кара:

Мацапурі одрубані були спершу „ножніє і ручніє перста“, далі одрізані вуха й ніс, а далі він посаджений був на палю. Мищенко же був четвертований, труп його положено на колесі, „а части (руки й ноги) около трупа на коллях повтикани“. Кара відбулася на двох головних проїзних дорогах — трактах: Мацапуру скарано на Київському тракті, а Мищенка на Путивльському.

Про кару цю видані були „во всенародное извѣстие“ повідомлення.

Вчинки Мацапуриної ватаги, його арешт, нарешті страшна страта стоустими чутками по всьому Лівобережжі пронеслися.

Генеральний підскарбій Яков Маркович у своїх відомих „Дневных записках“ пише під 22 грудня 1740 року:

„Глухов. Вори и разбойники три человекъ казнены: Мацапуръ который тирански надъ людьми паствился и мясо человекъе ѣлъ, пальцы ножные и ручные, носъ и уши отрѣзаны, а послѣ живаго на палъ посажено, другой четвертованъ, а третій спаленъ“. Про Мацапуру, як колись пізніше про Гаркушу, сотні чуток і переказів пішли по Україні. Відгуки цих переказів видко хоч би у тому, що І. Котляревський в Енеїді, вміщаючи в пеклі Парпуру, добрав до нього рими мацапура

Якусь особу Мацапуру
„Там жарили на шашлику“.

Бачимо це також і з спогадів Єгора Федор. Тимковського (Киевск. Старина, 1894 р., 3): „Но что вам сказать о том таинственном ужасе, с которым я вступил в густой сосновый бор, на тридцать верст простирающийся под самым Киевом...“

Мне казалось, что в каждой песчаной долине мы найдем гроб свой, как в песках ливийских, и за каждым деревом стоит с предлинным ножом разбойник, готовый поразить нас, а в то время было там разбойников, или, по крайней мере, рассказов о них, например о силаче Гаркуше, о кровожадном Мацапуре и проч. и проч.“.

Отже, перекази про „кровожадного Мацапуру“ пережили його на кілька десятків років. Автор замітки „Происхождение слова — мацапура“ навіть до тієї думки схиляється, що слово мацапура²⁾ пішло від прізвища цього розбишаки. Але з цим погодитися не можна, бо справжнє прізвище Мацапурине було Шулженко (від прізвища його батька Шулги), а Мацапурою його названо підчас його розбишацьких пригод. Це ж давній звичай запорозький давати інші прізвища всім,

¹⁾ Ще довго після карі Мацапуриної і його товаришів в Генер. Суді провадилася слідство над „оговоренными“ Мацапурою. Це видко з протокольних книг Генер. Суду, нещодавно перевезених із Москви.

²⁾ Це слово в народній мові значить неповоротку, велику, кремену людину.

хто вступив до війська запорозького. Що запорожці брали участь у гайдамацьких ватагах, то цей звичай маємо і по гайдамацьких ватагах, а також само і по розбишацьких. Так само і в Михайла Мищенко було друге прізвище — Великий.

Що ж дає в цілому справа Мацапурина? Не звертаючися до будь-яких інших джерел, ми можемо тільки на підставі справи Мацапуриної, вказати на те, що за першої половини XVIII віку місця, де мандрував Мацапура спершу в наймах, а далі з ватагою — Прилуцький полк, північна частина Лубенського полку, північно-східна частина полку Перяславського ще переживають добу заселення — саме в цей час бачимо в цій місцевості утворення низки хуторів. Отже заселення хуторами, що належать здебільшого великим землевласникам та монастирям, провадиться в першу половину XVIII віку, в цій частині, що пізніше становила північну частину Полтавщини (Полтавської губернії). Хутори ці садять великі землевласники, населення хуторів цих невелике, на чолі кожного хутора стоїть господар, або староста, решта — наймити. Велику вагу має в господарстві цих хуторів не хліборобство, але скотарство. Стадники, пастухи — це головна частина населення хуторів. Саме скотарство найбільше потребує найманої праці.

Одночасно треба відзначити, що процес первісної акумуляції капіталу на Лівобережжі в першу половину XVIII віку вже призвів до пролетаризації певних груп села. Цей процес чудово змальовано в роботах Мякотина, Барвинського, Лазаревського, Слабченка та інш. Як бачимо з справи Мацапуриної, перехідним ступнем до цілковитої пролетаризації було перебування в підсусідках. Батько — обезземелений селянин, підсусідок, а син уже справжній сільсько-господарський пролетар, наймит.

Отже, перша половина XVIII віку знає вже досить значні кадри таких пролетарів. Варт відзначити й те, що знайти працю такому пролетареві не легко було. Це призводило до характерного явища, що по хуторах живуть люди „без найму“, іноді роками, задовольняючися тільки прохарчуванням. Оця відсутність роботи гнала робочі руки на Запоріжжя, ба навіть далі до Криму. Ця ж відсутність роботи спричинювалася й до організації розбишацьких ватаг. Справа ж Мацапурина малює нам, що в організації розбишацьких ватаг велику вагу відігравали хутори, що за ними важко було владі встановити догляд.

Хутори, як малюють дані справи, були як-не-як притулком для безробітного наймитства, місцем організації ватаг з бурлак. Населення хуторів — наймити; стадники, пастухи тісний зв'язок тримали з ватагою Мацапури. Стадники приймали в Мацапури крадені коні й речі, повідомляли про різні новини. Мацапура з ватагою часто і снідав, і обідав, і вечеряв по хуторах. Треба тільки навести паралель, що польське панство теж у розвитку гайдамацького руху великої ролі надавало хуторам, як притулкові для гайдамацьких ватаг.

Друге, що дає справа Мацапурина, це те, що ми бачимо, що розбишацька ватага організована цілком за зразком гайдамацької ватаги. На чолі стоїть отаман Мацапура, у ватазі є й молодики і старші. У важливих випадках вся ватага радиться, що робити, як бути.

Але, що є найцікавіше в цій справі — це згадка про ворожіння та людоджерство.

З Мацапуриної ватаги йло людське м'ясо, і йло його „чтоб смелими бить к разбою“, отже маємо людоджерство з магичною метою. Про людоджерство з магичною метою чимало говориться в працях

учених етнологів¹⁾, рештки та пережитки цього людоджерства, що колись поширене було по всій Європі²⁾, спостерігається тепер тільки в диких народів.

Але пережитки людоджерства, як виключне явище, існували і в пізніші часи і в Європі³⁾ і в Росії зокрема⁴⁾. Та проте згадок цих дуже мало, і кожна згадка, як от і в справі Мацапуриній, про людоджерство з магичною метою, вказують на пережитки, що тісною ниткою зв'язані з первісним життям суспільства, тими пережитками, що від них тільки нікчемні рештки загнані глибоко лишилися і тільки коли-неколи виявлялися.

Що ж до ворожіння над серцем дитини, вирізаної з живота вагітної жінки, то Штрак у своїй роботі наводить велику літературу про те, що серед злочинного світу є вірування, що палець дитини, що ще не явилася на світ, має властивість усипляти мешканців дому, що з внутрішностей ненародженої дитини можна зробити чудодійну свічку: доки ця свічка горить, доти в домі ніхто не прокинеться. Зокрема низка дослідників⁵⁾ відзначає існування вірування в різних народів, що серце ненародженої дитини має чудодійні властивості. І подається цілу низку відомостей про факти вирізування з черева матери дитини розбишаками. Таке ж з'явище маємо і в нашій справі. Серце дитини, вирізаної з черева матери, є предметом, що над ним ворожать різними способами. Ворожіння над внутрішностями тварин є давнього походження, і в цьому ворожінні над серцем дитини маємо теж пережиток з життя первісного суспільства, пережиток, що зберігся тільки серед одних кіл населення — серед злочинців.

Отже, згадки в справі Мацапуриній про людоджерство й ворожіння над серцем дитини дають цікавий і дуже рідкий (бо таких звісток в українській етнологічній літературі дуже мало) матеріал для етнолога, що досліджує пізніші пережитки первісного життя.

Нарешті, треба відзначити, що у ватазі Мацапуриній були запорожці, які саме й на ворожіння, й на людоджерство навчали інших учасників ватаги. Треба згадати тільки, що в XVIII віці, не кажучи про раніші часи, на Запоріжжі існував тип запорожця - химородника, характерника, ворожія⁶⁾. Не тільки селянство, ба навіть панство польське, тієї думки держалося, що керовники гайдамацьких ватаг — характерники. Погляд цей на запорожців тримався міцно, отже й перенесений був цілком і на гайдамацьких ватажків — переважно запорожців, а також і на розбишацьких ватажків. І деякі підстави були, бо серед цих ватажків, очевидно, не один такий траплявся, як Таран, Ревиський,

¹⁾ Див. Frazer „Le rameau d'or“ tom II 1908. Paris, стор. 115 і далі, пояснення цього явища і його походження. „Le sauvage croit qu'en mangeant la chair d'un animal ou d'un homme, il acquiert les qualités phisiques, morales et intellectueles, qui distinguent cet animal ou cet homme“.

²⁾ „Art. Haberlandt“ Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung“ (Süstrierte Völkerkunde. Stuttgart, 1926, t. II) — „Kannibalismus und Schädeljäger (Kopftrophäen) treffen wir in alten Europa“...

³⁾ Г. Л. Штрак. Кровь в верованиях и суевериях человечества. Переклад з німецької. Петербург, 1911.

⁴⁾ Левенстим. Суеверие и уголовн. право. Опыт исследов. влияния народных воззрений на преступность. 1897 року вийшов переклад німецькою мовою цієї книжки. Книжки цієї в Харкові знайти не можна.

1926 року в Катеринославі вийшла оригінальна праця проф. Франка „Людоедство“ з історичним вступом та багатою бібліографією.

⁵⁾ Див. згадану працю Штрака, стор. 95 і далі.

⁶⁾ Эваринский. Запорожье. П. Куліш. Записки о Южной Руси. I. Корж. Устное повествование. Одесса, 1842 р.

що знав, як ворожити. Природна річ, постать такого ватажка оточувалася пошаною, рядові члени ватаги ставилися тоді до нього навіть із побоюванням, та й сам він вірив у силу ворожіння. І Мацапура теж, як видно з справи, замовляв кров. Віра в силу ворожіння була така, що й сидючи в тюрмі, Мацапура з товаришами вірив у те, що вони „тому поймани, що не вхватали серця“.

Як кожна судова справа, так і ця має дані, що здадуться дослідникові історії судівництва на Україні. Насамперед, що присуд над Мацапурою ухвалено відповідно до „малоросійських прав“.

Треба відзначити ще й те, що новіший дослідник проф. Слабченко відзначає, що „четвертование в Малороссии практиковалось редко“¹⁾. Він посилається при тому на те, що в „справой книге“ Прилуцького полку про четвертування говориться тільки раз під 1708 роком. Усі інші приклади, наведені Слабченком, стосуються теж до початку XVIII віку.

Так само проф. Слабченко говорить „весьма редко встречаем мы в гетьманщине и колесование“²⁾. У справі Мацапуриній всі його три товариші спершу були четвертовані, а потім колесовані.

Самого Мацапуру посаджено на палю.

Як відзначає Слабченко, „последний случай когда употребили в гетьманщине палю, имел место в 1738 году“. Отже, можемо подати ще один, трохи пізніший випадок посадки на палю.

---

¹⁾ М. Є. Слабченко. Опыты по истории права Малор. XVII и XVIII веков. Одесса. 1911 р., стр. 83.

²⁾ *ibid.*, стр. 86.

О. ВОДОЛАЖЧЕНКО

З історії Харківського Колегіуму в XVIII віці

В 1921 р., підчас праці в Архівній Секції Харківського Губкопису, я дістала від голови секції акад. Д. І. Багалія завдання — розшукати в помешканні булої Харківської Духовної Семінарії архів Харківського Колегіуму й перевезти його до архівосховища секції. В помешканні семінарії в той час містилася лікарня для червоноармійців, хорих на тиф. По всіх коридорах, сходах, куточках лежали хорі. Все зайве для лікарні було винесено, і після довгих розшуків я дізналась, що архівні матеріяли було винесено на горище. Розшукавши ключа від горища, я пішла туди. Там було покидано поламані меблі, царські портрети, цілі купи якогось ганчір'я, а в одному закутку, коло маленького віконця з побитими шибками на підлозі лежали в страшному безладді архівні документи. Видно було, що їх нашвидку хапали й кидали, не звертаючи уваги як і куди вони попадуть. Зв'язавши документи в пакунки, я перевезла їх до Історичного Архіву. Тут, розбираючи їх, я побачила, що це був не весь архів колегіуму. Деяких років зовсім не було, від перших років початку XIX в. залишилося тільки кілька паперів. Після 40 років і зовсім нічого не залишилося. Нікуди в інше місце архівних матеріялів не переносили, і можна думати, що решта загинула підчас, коли їх виносили з помешкання семінарії.

Але й та частина, що була в моєму розпорядженні, надзвичайно цінна, і перечитавши її я інакше стала уявляти собі історію Харківського колегіуму, ніж раніш, прочитавши друковані роботи про нього.

Про Харківський колегіум згадує Філарет в „Історико-стат. описани Харьковской епархии“. Були замітки про колегіум в „Харьк. Губ. Ведомостях“ за 1855 р. В розділі XII „Истории города Харькова“ акад. Багалія багато сказано про колегіум. Окремо вийшло чотири книжки: „Очерк истории Харьковского духовного коллегіума“ свящ. Федоровського, „Очерк истории Харьковского коллегіума“ свящ. Солнцева, „Харьковский коллегіум, как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета“ проф. Лебедева, і „Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817г.“ свящ. Стеллецкого. Крім того є згадки про колегіум по загальних творах, напр., у Знаменського в його „Духовные школы в России до реформы 1808 г.“ Федоровський, Солнцев, Лебедев, Стелецький дуже вихваляють колегіум, перебільшуючи його розміри, вплив на країну й багатство. Архівні документи малюють трохи не таку картину. Не могли не знати цих документів і згадані автори, а тому у них дуже часто трапляються протиріччя.

Колегіум під назвою словено-латинських шкіл було засновано при архіерейському домі в Білгороді в 1722 р. Імператор Петро I примушував засновувати при архіерейських домах та кращих монастирях

школи, щоб підготовлювати письмненне духівництво. Вище духівництво розуміло користь цього й гаряче проводило в життя це розпорядження. Але середнє й нижче духівництво — попи, дякони, паламарі вважали за зайве вчити дітей, коли їх можна було поставити на ці посади і без вчення. Тому починається довга і вперта боротьба поміж архієреями, що розшукували учнів для своїх шкіл, і духівництвом, що ховало своїх дітей від цих шкіл. Чим упертішим і енергійнішим бував архієрей, тим повнішою була його школа. Як тільки архієрей був зайнятий чим іншим, школа занепадала. Тільки наприкінці XVIII віку, коли не можна було знайти посади без посвідчення з школи, духівництво стало само примушувати своїх дітей вчитися.

Сини України, про яких каже в своїй книжці Солнцев, що вони відомі були своєю любов'ю до освіти, а тому словено-латинська школа не могла не наповнитись учнями, віддавали перевагу іншим способам учення, аби не йти в школу, на яку вони дивились, як на каторгу.

Школа, яку заснував Епифаній Білгородський в 1722 р., мала в 1726 році вже 6 класів. В цьому році її, за розпорядженням князя М. Голіцина, було перенесено до Харкова. Як збирали учнів до неї видно з цілої низки розпоряджень Синоду і архієреїв — взяти на облік дітей духівництва й примусити його привозити їх своєчасно до школи, загрожуючи в противному разі штрафом. Але ці загрози мало допомагали. Указ з канцелярії Епифанія від 30/XI 1727 р. жаліється, що хоч з канцелярії по всіх містах до духовних управлінь розіслано укази про висилку дітей в словено-латинські школи, тільки „малая часть выслана“. Від 18 III 1727 р. указ з тої ж канцелярії говорить, що за відомостями, поданими вчителем іподіяконом Петром „объявленной школы студенты, которые содержались во училище под ево дирекцією многие разбежались“, і наказує вислати втікачів до школи „за провожатыми в колодках“. При таких заходах іноді щастило збирати багато учнів. Так Епифаній в 1727 р. повідомляє Синод, що в Харківських школах було 420 учнів, які розподілялись на 8 шкіл або класів. Але ця цифра дуже сумнівна, бо в той же час в указах зазначається, що „іх малая часть выслана“. Мабуть Епифаній вмістив у список всіх, хто мусив бути, забуваючи викреслити тих, хто зовсім не з'явився, або втік. Епифаній мріяв організувати в Харкові школу „против прочих Московского й Киевского училищ“, а тому в своїх повідомленнях іноді перебільшує розмір своєї школи, щоб викликати до неї увагу Синоду й високих осіб.

Батьки вживали всіх заходів, щоб не дати своїх дітей до школи. Коли духовні правління запитували їх про кількість синів і їхній вік, вони показували не всіх синів, перебільшували або зменшували їхній вік, іноді женили їх 16 років, або ставили за паламаря; іноді давали відомості, що сини їх втекли з дому невідомо куди або вмерли. Але канцелярія, або як пізніш вона звалася, консисторія, знала про всі ці вигадки і вживала своїх заходів, щоб таки одібрати дітей. По селах їздили спеціальні нарочні, що не тільки питали попа про його синів, а розпитували сусідів і служників про них. Коли виявлялося, що піл бреше, його штрафували в 10 карбованців, а дітей везли до школи. Хто не платив штрафу, того брали в казенний приказ під караул, або відсиляли до колегіуму на чорну роботу на місяць, а іноді й більш. Так само примушували батьків розшукувати синів-втікачів, штрафуючи їх, а іноді беручи на чорну роботу, поки діти не з'являться. Але нарочні іноді не могли сами забрати попівських синів, а прохали дати їм допомогу з дітей боярських, щоб везти учнів під караулом, а іноді навіть скованих, щоб не втекли дорогою. Переписувати дітей

духівництва й стежити за їхньою висилкою до школи було доручено по духовних правліннях протопопам. Протопопи, співчуючи батькам, бо й сами були в такому ж становищі, допомагали батькам, подаючи неправильні відомості про їхніх дітей. З батьків брали підписку, що вони привезуть своїх дітей, що дають правдиві відомості про них, але це мало допомагало. Почали штрафувати й протопопів. Так чугуєвський протопіп в 40-х роках допомагав ховати дітей духівництва, а одного з них переховував навіть у себе, примушуючи в цей час пасти „єво протопопа животиное стадо“. В 1745 році Карповський протопіп пише в консисторію, що в місті Карпові й Карповському повіті з дітей духівництва для висилки в колегіум „один, а именно Карповского уезду села Покровского Покровской церкви дьячка Алексея сына ево Андрей, которого никак не можно яко за глазною болезнею выслать“. Тому цілком зрозуміло, чому ректор Гедеон Антонський пише в 40-х роках архієрею „и за такою невысылкою во учение первые школы Харьковского училища стоят без учеников едва не праздные. В Белгородской епархии уповательно, что может годных учеников отыскаться тысячи человек, а с прибытия моего в училище из священно и церковнослужительских детей явилось только 19“. Він прохає вжити заходів, щоб „во обучении не происходило остановки“. В 60 роках канцелярія колегіуму жаліється, що з Ізюмського правління треба було вислати 35 душ в колегіум, а з'явилося тільки 5. Ректор обинувачує в цьому духовне правління: „но в том духовное правление повидимому никакова старания никогда не имело и не имеет...“

Коли, не вважаючи на всі заходи батьків, дітей все-таки забирали до школи, починалися нові вигадки, щоб як небудь звільнити дітей відтіля. Батьки подавали заяви, що вони не можуть знайти для своєї парафії дячків або паламарів і прохали пустити на цю посаду своїх дітей, виставляючи їх нездатними до науки. Хоч і дійсно відчувалася недостача в нижньому духівництві, архієреї хотіли мати освічених людей, а тому дуже рідко дозволяли кидати школу і йти на ці посади. Тоді хлопці починали удавати з себе дурнів, щоб їх за нездатність вигнали з школи. Цей спосіб був дуже поширений.

Про нього згадує указ Синодський від 1721 року: „а чтоб который не притворял себе тупости, желая отпуску в дом, как то другие притворяют телесную немочь от солдатства, искушению ума его целый год положить; и может умный учитель примыслить способы искушения таковые, яковых он познать и ухитрить не дознается“. За 30—40—50 роки ми маємо силу заяв від учнів з проханням звільнити від школи „за крайнею ума моего тупостью“. А далі в таких заявах написано, що йому відомо — в такому й такому селі є вільна посада дячка або дякона, і тому він просить призначити його на цю посаду. Поки учнів було набрати, такі прохання рідко задовольнялись, а пізніше від кожного кандидата на посаду стали вимагати іспиту, бо бувало, що такі кандидати, удаючи з себе дурнів, не виучувались навіть читати до ладу. Часто подавались заяви з зазначенням, що учень хорий на „головную ушную, ручную, животную, ломовую болезнь“ і прохає звільнити від школи і одночасно призначити на яку-небудь посаду. Хорим іноді давали відпустку „до излечения“. Свідками в тому, чи хорий учень, бували самі учні, його товариші, по двоє, які давали підпис в тому, що він дійсно хорий, або учитель, або протопіп того правління, де проживав учень, коли він хорів дома і через це спізнавався після канікул в школу. Навіть в 80-х роках ми маємо заяви

про звільнення через хворобу, щоб знайти посаду. В 1782 р. на одній з таких заяв є резолюція „как проситель рекомендован в учении надежным и паходился как и ныне находится на казенном содержании предполагается ж болезнь один только подлог, ибо в медицине учится или в штатской службе быть по собственному его показанию никак не мешаает...“ — і не звільнили. В 1784 році піп Гриневич пише „по приключившейся сыну во оных училищах параличной болезни им взят в дом для излечения... совершенного здравия син ево не получил, почему и признал себя к учению славено-латинского языка неспособным, а дабы не находится праздным, то в прошлом 782 г. Азовской губ. определен в штатскую службу“. Але в ці роки такі випадки були порівнююче рідко і пояснювались головним чином бажанням вийти з духовного стану.

Коли й заяви не допомагали, тим, хто ніяк не хотів вчитися, залишалося тільки тікати. Іноді тікали за допомогою батьків, іноді сами. Тікали на січ, в інші міста; просто в степ, іноді приписувались в селяни, аби не вчитись.

Щоб впіймати втікачів вживалося різних заходів.

Штрафували їхніх батьків, примушували їх працювати на чорній роботі, поки не знайдуться діти, розсилалися за втікачами нарочні, які їздили по селах та дорогах і розшукували їх. Списки втікачів розсилались по духовних правліннях, щоб там стежили, чи не заявиться втікач додому. Впіймавши втікача, везли його до школи, там допитували, як він втік і де був, примушували підписатись, а потім на це ректор ставив резолюцію „с вышепоказанными беглецами поступить как регулы академические повелевают“, а це значило побити лозами перед всею школою.

Частіш за все втікачі, щоб вигадати час, не тікали безпосередньо з школи, а поїхавши додому на канікули, не повертались після них. Дехто писав, що не повертається через хворобу, а дехто просто зникав, не повідомляючи іноді навіть своїх батьків. Тому консисторія наказала не пускати нікого на канікули без дозволу її, а дозволяла вона мало кому, та й то беручи підписки, що батьки своєчасно повернуть синів до школи. З архівних документів видно, що в 1758 році ректору попало від консисторії за те, що він без її дозволу пускає учнів додому. На це він репортує 2/IV 1758 р. „я нижайший как на вакации так и на свята учеников никого не отпускал, а отпускал всегда своим самовлаством и самовольством також и принимал в коллегіум выше означенный префект иеромонах Фесфан Федоровский“. Коли було впіймано одного такого учня, що втік, уїхавши додому на канікули, і коли його спитали, як він поїхав на канікули, виявилось, що він „отпуск себе купил у бывшего добросовестного префекта за три рубли“. Цей „добросовестный“ профект Федоровский той самий, що про нього каже Стелецький „по преданію, строгий блюститель иноческой жизни“, був потім архімандритом Святогорського монастиря. Цікаве спостереження консисторії, що тікають „наипаче великороссийских учеников“.

Щоб припинити ці втечі, указ консисторії від 12/III 1751 року пропонує такі заходи: „для надзирания, дабы они впредь не чинили побегов от школ, поручить находящимся чрез несколько лет студентам одному по два и по три человека, которым приказать, чтоб они над ними смотрение имели неослабное и в заправлении и во всем ко учению надлежащего были послушны и никуда ни на малое время без ведома тех надзирателей не отлучались и до своевольства не допускали.“

но содержались во всяком страхе и учении без наималейшего пристрастия, а ежели оные ученики учнут чинить продерзостные непослушания и своевольства или без ведома оных надзирателей станут отлучаться хотя на малое время, за то таковых своевольников к прекращению побега смирить кованіем в железа друг з другом с ногою, а протчих наказывать розгами“.

Сам ректор був увесь час під загрозою „неповинного штрафа“ за те, що школа була майже порожня. За відомостями, що подано в 1749 році до консисторії, видно, що в колегіумі було в ті часи в школі богословія 9, в філософії 17, в риториці, — 28, в піїтиці — 6, в синтаксисі — 10, в граматисі — 10, інфімі — 17, аналогії — 31 (потім це закреслено і поставлено 18) — разом 128 учнів, або, якщо вірити виправленому — 115. Відомостей про кількість учнів між 1727 роком, коли Епифаній показав, що в колегіумі 420 учнів, і 1749 роком, коли їх стало 115, немає. Але беручи на увагу всі вищезгадані факти — розшуки учнів, нагадування, щоб їх вислали своєчасно, втечі і т. п., навряд щоб їх було більш, як 115, а скоріш їх було менш. З січня 1749 року до лютого 1750 року за реєстром зібрано учнів — в січні 2, в квітні 1, в вересні 6, в листопаді 2, в січні 1750 р. — 7, а разом 18. З них двоє заявили, що вони хорі, і їх відпущено додому, а троє втекло. Щоб збільшити кількість учнів колегіуму, консисторія вислала до колегіуму 59 учнів з Курської школи. Невідомо, чи всі вони доїхали до Харкова.

Всі суворі заходи що до поповнення колегіуму спричинилися до того, що в 1759 році ми маємо в ньому 446 учнів, які розподіляються так: в богословії 25, філософії 28, риториці — 39, піїтиці — 39, синтаксисі — 59, граматисі — 43, інфімі — 85, аналогії — 128. Але в 1764 році читаємо повідомлення — не з'явилось і втекло 148 учнів, а в 1765 р. — втікачів 215. В 1769 році маємо разом 297 учнів: в богословії 26, філософії 43, риториці — 80, піїтиці — 28, синтаксисі — 30, граматисі — 28, інфімі — 13, аналогії — 49. На жаль, повних каталогів учнів за дальші роки нема. Є по окремих класах, і з них видно, що кількість учнів збільшилась. В кінці XVIII століття батьки зрозуміли, що без школи нічого з їхніх синів не буде, вони не зможуть заробити собі на життя, і цей економічний підхід до питання об'єднав їх інтереси з інтересами начальства. Втечі майже припиняються, тікати не було куди та й важко було довго переховуватись.

Що до навчання в колегіумі, то воно обмежувалось звичайним програмом духовних шкіл. Починалося навчання з російської грамоти. Це був підготовчий клас. Далі, в другій половині XVIII віку, коли колегіум мав більше учнів, батьки мусили навчати грамоти своїх дітей дома, щоб не первантажувати колегіуму учнями, але видно, що з цього нічого не вишло, бо наприкінці XVIII віку ми знов бачимо підготовчу школу, де вивчали російської грамоти і дальшу школу — первий клас — де вивчали латинської грамоти. Як виняток дозволялося батькам навчати синів російської й латинської грамоти дома, але вони давали підписку в тому, що дійсно діти будуть вчитися, а потім їх своєчасно буде привезено до колегіуму; крім того вони мусили давати звіти — що пройдено з програми. Інакше ці дві школи російської та латинської грамоти звалися елементами. Далі починався справжній курс — школа аналогії, потім інфіми, граматисі, синтаксисі, піїтиці, риторики, філософії, богословія. Яка саме була програма в цих школах на початку існування колегіуму — точно не можна сказати. Звіти про те, що пройшли в школах, ми маємо тільки з 1779 року. Перші такі звіти зазначають тільки від якої й до

якої сторінки з підручника учні вивчили. Але пізніші звіти, з 90-х років, дуже докладні. У всякому разі видно, що в першій половині віку вивчали тільки предмети, зазначені в назвах шкіл і вивчали їх головним чином латинською мовою. Є відомості, що Епифаній послав за кордон в Німеччину кількох студентів, думаючи мабуть підготувати вчителів для інших предметів, але з цього нічого не вийшло. В 1754 році прислано від архієрея до ректора указ такого змісту „по совету всех учителей о позволении находящимся во оном коллегіум разных школ ученикам обучатись для лучшего успеха и порядка кроме латинского, еврейского, греческого, немецкого, французского языков и арифметике, а именно инфимы и грамматики арифметике; пиитики и риторики перволетним немецкого, и французского риторики дволетним и трилетним, философии — греческого, богословия еврейского языков“. Але це було тільки побажаннями. Здійснено було до деякої міри цю програму тільки коли з'явилися додаткові (прибавочні) класи, цеб-то з 1768 року.

Таким чином в коллегіумі було 8 шкіл і дев'ята підготовча. Але учні вчилися по 2—3 роки в одній школі, а іноді й більше. Школу богословія треба було вивчати 4 роки, але рідко хто так довго сидів у ній. Навіть ті студенти, що їх потім призначалося на вчителів молодших класів, сиділи 1—2 роки. Не було певного порядку що до переходу в старші школи. Іноді сиділи по 6 років в одній школі. В січні 1791 року за пропозицією префекта Ієракса переведено з школи філософії в школу богословія 36 учнів через те, що в цій школі мало учнів та й ті збираються її кидати. Архієрей ствердив цей перевід, тільки зазначив, щоб вони не кидали філософських предметів, яких ще не скінчили, і щоб не примушували переходити тих, хто не хоче. В тому ж році в квітні архієрей розпорядився „по причине малого числа в философском классе учеников, выбрав из риторического класса несколько, оных перевесть в класс философский“. Деякі учні, навіть просидівши кілька років в одній школі, нічого не знали, а головне, не знали якраз того, що мусили найкраще знати. Вони виучували на пам'ять латинською мовою підручники риторики та філософії, а не вміли російської грамоти. В 1759 році коли архієрей Іосаф Міткевич був у Мерефі, вияснилося, що поставлений на попа учень богословія „не токмо в чтении книжном не искусен, но и катихизиса и других церковных догматов ничего не знает и не понимает“, а через це довелося віддати його до школи філософії трохи повчитись. Часто, просидівши рік-два в школі богословія або філософії, учні подавали заяву про призначення їх за попа. В 1771 році консисторія надіслала наказа, за яким, звільняючи нездатних до вчення учнів, треба було робити їм іспит з читання, писання й співів при коллегіумі. З цього наказу видно, що перед ним був наказ — привозити таких учнів для іспиту в Білгород, але це було дуже важко, і відбирало багато часу. В „абшитах“ (посвідченнях), що видавалися цим учням, зазначалися наслідки іспиту.

Беручи на увагу, що коллегіум був єдиною школою на Слобожанщині, яка давала хоч яку-небудь освіту й підготовлювала не тільки духівництво, а й урядовців і вчителів, вищі слобожанські урядовці почали клопотатися про поширення програми коллегіуму й внесення до нього необхідних предметів для урядовців. Наслідком цього клопотання було розпорядження цариці в 1765 році про відкриття додаткових (прибавочних) класів, в яких треба було викладати французьку, німецьку мови, математику, геометрію, малювання, інженерство, артилерію й геодезію. Ці класи були в віданні губерніяльної канцелярії і мали

окремі кошти, але спочатку містилися в одному з будинків колегіуму. Між начальством колегіуму й додаткових класів весь час були непорозуміння і в справах помешкання і в справах предметів.

Для учнів колегіуму, за розпорядженням архієрея, було зроблено такий розклад, щоб вони могли відвідувати лекції додаткових класів. Крім предметів додаткових класів, як необов'язковий предмет, почали викладати грецьку мову.

Але учні колегіуму не дуже відвідували додаткові класи. Наприклад, у 1770 році з 42 учнів школи піітики грецької мови вивчали 5, французької — 10, німецької — 2, аритметики — 3, малювання — 1; історію, географію, російську елоквенцію слухали всі. Очевидно, це були обов'язкові предмети. В 1772 році з 58 учнів школи риторики грецької мови вивчають 7, французької — 17, німецької — 5, аритметики — 9, російської елоквенції, історії і географії — всі.

В 1771 році учень школи риторики Карпинський подав прохання в колегіум, зазначаючи, що він 6 років вивчав риторичні, „а понеже по природній его непонятній натуре малой успех получил и к высшему понятию оного латинского языка видит себя неспособна, а природа ему открыла несколько знать немецкого языка, арифметику, и просил уволить его от оного латинского языка, а дозволить разных искусств обучаться в Харьковских новоприбавочных классах и выдать ему аттестат“. Але йому не дозволили вийти з духовної команди, а дозволили за свій кошт вивчати чого хоче в додаткових класах під віданням ректора колегіуму.

В 1779 році з 122 учнів школи піітики грецької мови вивчали 3, німецької — 1, французької — 1, аритметики — 3, історії і географії — всі. В 1782 році в колегіумі було 529 учнів. З них грецької мови вивчали — 46, німецької — 21, французької — 18, аритметики — 15, геометрії — 9; історії і географії — 241, цеб-то всі, що мали ці предмети в програмі своєї школи. Видаючи учням посвідчення, зазначали в них, чого він вивчав в своїй школі, а „сверх того в новоприбавочных классах обучался арифметике и геометрии“, або чому іншому.

В 1789 році додаткові класи було приєднано до „Главного Народного Училища“. Таким чином і той невеликий зв'язок, що був між додатковими класами і колегіумом, було розірвано. Але учні й далі відвідують класи, вивчаючи предметів, що їм подобаються. В 1792 році префект Ієракс у розпорядженні вчителям пише, що багато учнів, особливо не хотящие учиться греческому языку“, за дозволом тільки своїх вчителів, вступають до народніх класів вивчати мов, знань і мистецтву. Треба вияснити, хто саме з учнів і чого вивчає, і не дозволяти цього без дозволу Семінарського правління.

Із звітів учителів цього часу ми бачимо, що в програму колегіуму увійшло багато предметів, які викладалися в додаткових класах. Наприклад, із списків учнів школи богословія 1792 року видно, що раніш вони вивчали філософії, фізики, книжки про обов'язки людини й громадянина; вивчають богословії, книжки про обов'язки пресвітерів, Дамаскина, поширеного катехізісу. В 1795 р. учні піітичного класу вивчили граматики російської і латинської і аритметики I частини; вивчають поезії, географії, історії і другої частини аритметики.

З „репорта“ учителя піітики Федоровського видно, що в його класі з 17/III до 1/V 99 року „прочитано, изъяснено и учениками выучено: 1) из просодии Бантыш-Каменского..., 2) из латинской риторики..., 3) из российской поэзии..., 4) из краткой свящ. истории..., 5) из математической географии — о употреблении шара и о небесных

телах; 6) из арифметики — о квадратных и кубических числах, о содержаниях и пропорциях, 7) из краткого землеописания о обитателях государства и о внутреннем устройении государства, 8) из пространного катехизиса..., 9) из Катона 2 книги, 10) из Горация кн. 2-й оду 9-ю. При том ученики упражнялись в сочинении стихов“. Таких „репортов“ кінця XVIII в. є багато. Ми бачимо, що тут панувала класна, а не предметова система: кожний учитель мав цілий клас и викладав у ньому всі предмети.

Префект Ієракс (1790—94 р.), що наводив порядки в колегіумі й нагадує трохи пізніших інспекторів класичних гімназій своїми розпорядженнями, в 1790 р. 11/XI видав наказа: „каждый учитель имеет долг описать надлежащую для класса своего статью и расположить дни, что в который день делать должно, представить в семинарское правление для подписания; которое расписание должно быть в каждом классе прибито на стене, дабы и ученики знали, чем им в какой день заниматься должно по утру и после обеда“.

В 1798 році Синод розпорядився, щоб по всіх семінаріях було розіслано програму Київської Академії: „для образования по тому и прочих семинарий“, цеб-то щоб ввести по всіх семінаріях однакову програму. У програму входили й нові мови.

Цікаво, яких заходів вживала консисторія, щоб ввести грамотність серед учнів колегіуму. Указ 23 III 1771 року говорить: „приложенные при сем российской орфографии правила, собранные из разных новейших российских грамматик, отослать в контору Харьковского училищного коллегуума и велеть оные правила списать каждому учителю для себя порознь самым исправнейшим образом, а по учинении списков таковых выдиктировать в каждой школе порознь ученикам, не обходя и богословии обучающихся, и найстрожайше подтвердить, дабы как сами учителя, так и все ученики оные правила в письме всегда с точностью наблюдали, а в латинской и российской грамматиках приказать учителям оные правила по надлежащему изъяснять ученикам“.

Дуже мало учнів проходило весь колегіумський курс. Ще менше закінчувало освіту де-небудь в іншому місці. В 1759 році стали викликати учнів усіх семінарій у медичні школи. З Харківського колегіуму ніхто не пішов. Тоді звернулися ще раз, і на указі з консисторії про це є резолюція ректора — прочитати указ всім учням і запропонувати тим, хто хоче, їхати. Таких знайшлося тільки 6 душ. В 1774 році ректорові наказано вислати до Московського університету двох учнів. В 1791 році 14 студентів колегіуму подало заяву до архієрея, прохаючи відпустити їх в медико-хірургічну науку. Таких не затримували, тільки вимагали від них, щоб була письмова згода батьків. З указу 1799 р. 2/VI видно, що на пропозицію йти в медичні школи ніхто з учнів не відгукнувся. Тоді консисторія запропонувала колегіуму знов повторити пропозицію „с убедительным наклоением их к тому“.

Не маючи права примушувати йти в цю науку тих учнів, що платили гроші, колегіумське начальство, за пропозицією консисторії, робило „убедительное склонение“ „особливо учеников, на казенном коште состоящих“. Але, відпускаючи учнів у медичну науку, духовне начальство стежило, щоб вони не йшли куди-небудь в інше місце, скористувавшись з медичної науки, як з відмовки, щоб утекти з духовного стану. Видаючи такому учневі посвідчення, вони зазначали в ньому, що його відпущено для вступу до медичної школи, а коли

він не вступить, то „никто нигде его держать не должен, и в другие кроме медико-хирургической науки не вступать и явиться ему в сей Харьковский Семинарий“.

В 1783 році 2 учні одержали паспорти на 5 років для подорожі в чужі краї, щоб вивчати різних наук. В тому ж році 14 студентів поїхало до Петербургу готуватися на вчителів народніх шкіл. Взагалі це були окремі випадки. Учні колегіуму більш турбувались про те, щоб здобути собі посаду, ніж про те, щоб здобути освіту. Ще з перших класів вони починали підшукувати собі посаду, щоб потім, забезпечивши згоду парафіян, подати заяву про звільнення з колегіуму й призначення на цю посаду. В цьому їм допомагали батьки. В першій половині XVIII віку, поки письмального духівництва було мало, консисторія легко відпускала учнів на посади, але в другій половині вона рідко згоджувалась на це, а прихильно ставилась до випадків, коли учень забезпечував за собою посаду, одержував з неї гроші, а, поки він закінчував школу, його на посаді хто-небудь заступав.

Після 1776 року було відкрито багато всяких консисторій, куди треба було письменних людей, хоч у ті часи переходити з одного стану до другого було не легко; ця потреба примусила сенат видати указа, щоб тих із учнів семінарій, які побажають, відпускати на ці посади. В 1779 році консисторія наказала скласти список учнів не вище за риторичний клас і нездатних до наук і запропонувати їм піти на ці посади. Охочих піти на канцелярську службу знайшлося багато. Але пускали не всіх. Щоб затруднити цей перехід, вимагали, щоб установи, яким треба службовців, подавали списки із зазначенням прізвищ тих учнів, кого вони прохають відпустити, і подавали не просто до колегіуму, а до консисторії. Таким чином ті учні, що мали протекцію, легко могли вийти з колегіуму і дістати собі посаду.

Запитували також батьків, чи дозволяють вони синам іти на посади. Відомостей про те, щоб батьки відмовлялися, нема. В 1782 році 7 учнів, які не могли легально дістати канцелярських посад, втекли з колегіуму, і дехто з них, змінивши прізвища, а дехто й так вступили на посади по інших містах. Але їх було знайдено й наказано привезти до колегіуму, „где по пристойном при общем собрании в страх другим наказании определить попрежнему в училище“. Поки консисторський пристав їх віз, один з них, вже коло самого Харкова, вискочив з підводи, вдарив пристава й зник у якомусь садку. Але не всі так бажали мати посаду. Дехто, подавши заявку, щоб його звільнили з школи на канцелярську посаду, не вважаючи на те, що з нього брали підписку, що він дійсно їде до канцелярії, замість цього їхав додому.

Учні старших класів, залишаючись офіційно учнями колегіуму, брали посади домашніх учителів у поміщиків, купців, міщан, попів — куди запрохували. Відомості про це ми маємо з 1774 року, коли ректор колегіуму звернувся в цьому питанні до архієрея, говорячи, що можна відпускати учнів філософії та богословія, але не більш як на рік і з тим, щоб ці учні мали з собою потрібні книжки й могли сами працювати. Архієрей дозволив. Але їздили на кондиції часто не на один рік, а на кілька. Іноді це робилось з дозволу архієрея, до якого звертався поміщик з проханням залишити вчителя ще на деякий час, а іноді без усякого дозволу, і тоді починалось листування колегіуму з поміщиком і учителем з вимогою негайно повернутися.

Цікаво, що відомості про ці кондиції починаються з того часу, коли учні колегіуму вже кілька років вивчали різні предмети в додаткових класах, і вимоги наймачів якраз були до цих предметів;

значить, мати кондиції могли тільки ті учні колегіуму, що відвідували додаткові класи. Іноді кілька попів або селян запрохували до себе на кондиції учня колегіуму. Тоді він жив по черзі у кожного з батьків з усіма своїми учнями. Ці кондиції бували дуже вигідні для колегіумістів. Вони іноді діставали великі для тих часів гроші, переходили на спокійне й сите життя в поміщицькому домі після голодування й знування колегіуму, а тому не дивно, що їм дуже не хотілось повертатися з тих кондицій знов до колегіуму. Так, у 1817 році, коли колегіум звернувся до Богучарського духовного правління з наказом вислати до колегіуму студента, що був у тому районі на кондиції, правління повідомило колегіум, що кілька разів і сам протопіп наказував йому повернутися до колегіуму і дячка посилав, щоб узяв з нього підписку, що він негайно повернеться до колегіуму, але студент „надлежащей подписки не дал, изъясняя притом, что он, студент, дать от себя подписку немедленно явится в коллегиум почитает для себя не иначе, как одною разве глупостью“.

Як жилося студентам на кондиціях, видно з контракту прапорщика Венецького з студентом Мамоновим 16/VI 1774 р. За те, що він буде вчити троїх синів поміщика німецької мови, латинської мови, арифметики й геометрії, „жить в доме целый год, а за труды 170 р., кушать за одним столом, иметь особую квартиру в его доме, чай пить вместе, а водку в случае гостей требовать от хозяина. Притом не возбраняю ему иметь со стороны одного ученика, а более того не позволяю“. Правда, не всі умови були такі гарні, але у всякому разі на кондиціях жити було краще, ніж у колегіумі. Коли траплялись які-небудь непорозуміння між студентом і наймачем, колегіум підтримував студента. Так, один студент жалівся, що він поїхав до кількох учнів за 100 карб. Один із батьків, піп, забрав свого сина й відмовився виплатити свою частину. Тоді колегіум звернувся до відповідного духовного правління, прохаючи, щоб воно викликало попа й примусило його виплатити гроші.

В журналі вихідних паперів за 1777 р. від 18/I записано: „Дан билет студенту философии Андрею Прокоповичу, отпущенному для обучения детей в город Зенков бунчукового товарища Росчаховского до 20 сентября сего 1777 р.“. Це той Прокопович, що пізніше був більш як 20 років ректором колегіуму. Іноді на кондиції їхали тільки на літо, на 3—4 місяці.

Крім того, деяких студентів старших класів призначалося на інспекторів. Вони мали доглядати учнів менших класів, які жили по приватних квартирах. За цей догляд і за те, що вони їм допомагали в ученні, батьки платили гроші й годували інспектора. З якого часу виникла ця інституція — невідомо. Мабуть, з виникнення колегіуму, коли виникла потреба, за браком місця в самому колегіумі, розміщати учнів по приватних квартирах. Відомості про інспекторів маємо з 1751 р. (див. вищезгаданий документ).

Від 1781 року ми маємо відомості, що сумське духовне правління стягає з дячка 3 карб. 50 коп., щоб виплатити інспекторові його сина. Інспектори мусили повідомляти колегіумське правління про успіхи й поведінку своїх учнів. Було складено спеціальну інструкцію для інспекторів, де зазначено й те, як вони сами мусять поводитись і в чому полягають їхні обов'язки. З тих пунктів, де заборонено що-небудь робити, можна уявити собі, що робилось у дійсності. Напр. п. 15 — „Денег харчевых на свои собственные надобности ни под каким видом не потребляют, а употребляют оные на содержание в пищу

и другие необходимые нужды, и то с запискою верной...“; п. 18 — „Не давать ученикам прозваний в насмешку никаких, не бранить неблагопристойно, не называть каналами, бестиями, сукиными сынами и другими язвительными словами, того же самого чтоб и от них не было, наблюдать прилежно“; п. 12 — „Учеников никогда не бить по щекам, за волосы не рвать, не бить по спине, не штрикать ничем в глаза, в зубы и в груди, также по рукам палкою или толстою палею так, чтобы паля от удара разбилась, как делают запальчивые“.

З цього видно, як жилося учням на приватних квартирах. Ще добре було, як батьки були заможні й присилали багато всякого припасу. А як батьки були бідні, припасу й грошей мало, та й ними розпоряджався інспектор, забираючи собі більшу частину, то й зовсім було погано. Є ціла низка справ, де жаліються, що інспектори п'ячать, не доглядають дітей, б'ють їх. Так, у грудні 1793 року вчитель у класі помітив, що учень Волошинов прийшов побитий. Вияснилося, що побив його інспектор. Інспектор спочатку пояснив, що побив його, бо характер у нього запалистий, а потім заявив, що Волошинов щось украв у нього. Семінарське правління вирішило — інспектор мусить в церкві перед іконою вдарити 50 поклонів, переписати на своєму папері інструкцію для інспекторів, і його було попереджено, що, коли він знов поб'є свого учня, його буде оштрафовано. Ось пояснення одного з інспекторів, коли його учні обвинувачували, що він завжди п'яний і б'ється: „п'ян был редко... высек же один только раз за ослушность, когда я пришел поздно домой и приказал светить им свечу, то они не похотели...“

Так жила більшість учнів, бо при колегіумі не було помешкання для всіх. Багато батьків подавали заяви, щоб їхніх синів прийняли до бурси на казенний кошт. Але колегіум мав дуже мало коштів, а тому ми бачимо, що на казеннім кошті було 30 — 40 душ, не більш. Консистерія наказала перевірити, чи дійсно їхні батьки бідні й які ці казеннокоштні учні вчатьсь. Але заяви подавали й не дуже бідні, а такі, що не хотіли віддавати дітей на приватні квартири. Тоді в 1782 році консистерія наказала „принять меры о помещении сверх комплекта на казенной кошт просителей, но не иначе, как с платежем в казну тогокого числа денег, во что становится коллегии на казенном содержании находящийся ученик...“

В реєстрі учнів, що були на казенному кошті, помічено 29 IX 1774 р. 34. В кінці реєстру написано: „Вышеписанные ученики разных школ были и прежде сего расположенные в бурсе на казенном коште. Богословии и философии ученики в начале учения сентября месяца, до распределения их на кондиции, бывают в бурсе по десяти и более человек“. З цього видно, що учні, які не мали грошей і квартири, приїздили після канікул до бурси, а колегіум, щоб розвантажити бурсу, підшукував для таких кондиції. Начальство стежило, щоб вони там не засиджувались. Згадуваний вже префект Іеракс звернувся до студента богословії Черняковського, господина Сеніора, якому, очевидно, доручено було доглядати бурси, з запитанням — в бурсі є три учні, „один не был доволен кондицией, другой по упрямости, а третий по незнанию порядка... почему они находятся, где им от начальства не приказано?“

В другому реєстрі того ж 1774 р. сказано: „Итого всех учеников, кои живут в сиропитательном каменном доме, а за свои деньги покупать должны свечи, дрова и все харчевое содержание — 24 человека“. В 1780 р. був наказ, щоби в бурсі мати 120 душ. Але для такої

кількості не вистачало помешкання, і їх було 60 — 80 душ. В 92 році казеннокоштных було 40 душ. Колегіум просив скоротити їх до 25 — 30.

Про життя бурсаків кінця XVIII й початку XIX в. є спогади. Навряд щоб раніш їм жилося краще. В чотирьох кімнатах, де жили бурсаки, коло стін були лави, на яких спали старші учні, а молодші спали просто на підлозі. В кімнатах було холодно, бо палива не вистачало. Носили вони свій одяг, начальство рідко коли купувало його. Їжа була погана, і давали її мало. В 1774 р. на вересневу третину року на казеннокоштных семінаристів видає 83 карб. 64 $\frac{1}{2}$ коп. Навіть при тих цінах, які були тоді, це дуже мало. Не дивно, що при такому житті учні попадалися іноді в крадіжках. На жаль, в колегіумських документах немає відомостей, чи ходили учні „міркувати“ — співати під вікнами, щоб дістати гроші й їжу.

Вчитись учням доводилось у дуже важких умовах. В класах було холодно. Учення починалось дуже рано. В розкладі лекцій 1769 року помічено, що перша лекція була в 7 годин ранку. Той же префект Ієракс дає розпорядження вчителям, щоб вони доглядали, чи не спізняються учні, а учням нагадує, що вони повинні слухати манастирського дзвону або дзвону поліцейського й тоді вставали б з ліжок, бо до грецького класу треба збиратися о шостій годині. Помітив Ієракс, що дехто з учителів спізняється, а учні, чекаючи їх, пустують в класі; він пропонує їм або приходити своєчасно, або дати відповідь за це семінарському правлінні.

Важко було працювати учням без книжок. На початку XVIII віку підручники були рукописні. В другій половині були й друковані, але їх було мало й за них треба було платити гроші, а тому аж до XIX в. поширені були рукописні підручники. Книжки одержували з Москви, з друкарської контори через Білгород. За ці книжки платив колегіум, а потім стягав гроші з учнів. Коли в 1777 році майор Щербінін подарував на колегіум 100 карб., архієрей і колегіумське начальство довго радились, що найпотрібніше для учнів-бурсаків: чи купити їм одяг, чи книжки. Нарешті вирішили купити підручників.

Була при колегіумі бібліотека, що складалася з бібліотеки Стефана Яворського й ще деяких дарованих книжок. Але учням з неї було мало користи, бо книжками могли користуватись тільки вчителі та учні школи богословія. Взагалі учням не було чого читати, а тому не дивно, що в 1771 р. архієрей зібрав старі російські й латинські газети за 1770 рік, наказав оправити їх за кошт бурси і „читать ученикам в воскресные, праздничные и другие от ученья свободные дни и часы“. Правда, були серед учнів діти заможних батьків, що привозили з дому або купували різні книжки, але таких було дуже мало. В Харкові до XIX в. навіть книжкової к'рамниці не було. Коли студент богословія Прокопович в 1770 р. жаліється на другого студента, що той взяв у нього на 10 карб. книжок, а серед книжок згадує кілька французьких книжок, напр. Вольтера, можна думати, що ці книжки випадково попали до нього з якої-небудь поміщицької бібліотеки. Працювали учні з ранку до обіду — годин до 12, а потім по обіді годин до 7 вечора. Під свята й на свята, а також у неділю їх примушували ходити до церкви, а після того слухати промови й тлумачення катехізису. Ієракс, звертаючись до „почтенных г. учителей“, каже, що „каждого класса учитель долг имеет приставить верного и неподозрительного смотрящего, могущего пресечь всякие имеющиеся случиться от учеников шалости и неблагопристройства“, нагадуючи, що „духовник прошение представил о бывших прежде сего в церкви непорядках“. Коли навіть

в церкві бували „непорядки“, можна собі уявити, що бувало в класі або в перервах. На жаль, в архіві колегіуму й консисторії мало відомостей про цей бік колегіумського життя. Мабуть, колегіум, оскільки можливо, вів цю боротьбу з „непорядками“, не доводячи про них до відому консисторії і ніде не занотовуючи. Іноді трапляється справа — зайшов син подпрапорного Ольшанського в бурсу, бурсаки його побили. Батько пожалівся — довелося це записати. Так само, коли колегіумські учні брали участь у бійках з сторонніми особами в місті, доводилося й це записувати. Колегіумське начальство тільки стежило, щоб винних учнів віддавали в духовний суд, а не загалний. Дуже рідко трапляються такі документи — „за непорядочные ево и неоднократные шалости“ звільнили учня риторики в 1771 році. В 1790 році учень філософії дає підписку, „что от нижеподписанного числа, забыв свою леность, упрямство и развратность, должен ходить каждого дня в философический класс всенепременно“, при чому підписуються й 6 свідків — його товаришів.

В списках учнів ми бачимо коло прізвищ і одмітки про їхні успіхи й поведінку. Ці одмітки ставились і в посвідчення, коли учень виходив з школи. Напр., 1739 р. — „в понятии наук безнадежен“; 1784 р. — „понятия не худого, но нравов развратных“; 1793 р. — „кроток“, „честен“, „скудных дарований“, „превосходных дарований“; 1796 р. — „остер, но ленив и потому мало надежен“, „за природной тупостью успеваает посредственно“, „не худо успеваает“, „к наукам ревностен, нравами честен“, „хотя от природы туп, но прилежанием стараетса заменить природную тупость“ і т. д.

Ускладняло роботу вчителя в класі й те, що учні були неоднакового віку. Напр., у школі граматики 1761 р. було 65 учнів від 10 до 20 років. В школі синтаксими 62 р. 87 учнів від 11 до 18 років, 1787 р. нижчий граматичний клас — 103 учня від 9 до 19 років.

Що до походження учнів, то ми бачимо, що, хоч тут і були світські люди, їх було дуже мало. В 1760 р. на 68 учнів школи інфіми було 2 сини канцеляриста, 2 козаків, 1 невідомо чий, 1 служника архієрейського дому, 2 сини управителя маєтками Розумовського, 1 син осавула, щоб-то 9 вільних, або 13%. В 62 році в школі інфіми на 52 учнів було 2 мужичих сини, 1 син козака, 3 сотника і 1 полковника, щоб-то 7 вільних, або 13%. В 1792 р. у всьому колегіумі було 459 учнів, з них 70 вільних — 15%. Таким чином, вільних було від 10 до 15%, при чому в молодших класах їх було трохи більше, а в школі богословія їх або зовсім не було, або було 1—2. Серед цих вільних дворянських дітей було зовсім небагато, і якби можна було підрахувати, який відсоток усіх дворянських дітей Слобожанщини вчився в колегіумі, ми побачили б, що він був дуже незначний. А тому не можна дивитись на колегіум, як на місце, де дворянство Слобожанщини діставало освіту. Харківський колегіум був у віданні архієреїв Білгородських. Архієрейська консисторія втручалась в найдрібніші справи колегіуму. Без дозволу консисторії не можна було навіть відпустити учнів на канікули додому. Вона ж призначала вчителів колегіуму.

Заснователь колегіуму Елифаній турбувався про те, щоб забезпечити його вчителями. Він звернувся до Синоду з проханням дозволити приймати на вчителів тих, хто побажає, з Києва людей духовного чину, а також „о пострижении в монашество приходящих в епархию его студентов, годных во учительство“. Синод дозволив, і Елифаній викликав кількох людей з Києва й настановив їх на учителів у колегіумі, але Київський архієпископ протестував проти цього,

бо Епифаній запрохав їх без його дозволу, і Синод наказав Епифанію повернути всіх і приймати тільки тих, хто має від своєї єпархії дозвіл. З цього факту видно, як важко було тоді дістати освічених людей, гідних до викладання в колегіумі.

14/VI 1727 р. Епифаній пише до Синоду, що в колегіумі такі вчителі: „філософії учитель - префект ієромонах Митрофан Слотвинський, в риторике учитель ієромонах Иларион Григорович, в поетике учитель ієродиакон Гавриил Краснопольский, в синтаксисе и грамматике учитель ієромонах Авксентий Кивачинский, в инфиме учитель ієромонах Варфоломей Тищинский, в фаре учитель ієродиакон Петр Вениович, в славенской учитель іподиакон Петр Анцов“. Але 24 VII того ж року було розпорядження від Синоду — „а буде такогого позволения не будет, то возвратитъ всех“. Невідомо, хто з цих учителів залишився, а хто мусив повернутися до Київської єпархії, крім Слотвинського, який з 1730 р. став ректором колегіуму.

Указ з консисторії 29/X 1742 р. наказує прийняти за вчителя філософії в колегіумі ієромонаха Амвросія Попеля, „а между тем, какового он будет в житии, состоянии и во обучении студентов прилежании, тебе, ректору, с прочими учителями незабвенно наблюдать и репортовать его Преосвященству через каждую треть года“. Цей Амвросій був кілька років префектом колегіуму. Система „наблюдать и репортовать“ була дуже поширена в колегіумі як серед вчителів, так і серед учнів. Учителі були цілком у розпорядженні ректора і без його дозволу не мали права нікуди виходити. Мінялися вони майже що-року. Перші вчителі були ченці. Але важко було знайти вченого ченця, що згодився би піти вчителювати в колегіум на важкі умови. Тому спочатку в менших, а потім і в старших класах зустрічаються вчителі з білого духівництва, а наприкінці XVIII в. вже й світські люди. Учителів не було де знайти, тому брали учнів школи богословія й настановляли їх на учителів молодших класів, а далі протягом часу вони переходили й у старші класи. В 1792 році були такі вчителі: „в низшем грамматическом классе ученик богословия Александр Бируков, в высшем грамматическом классе ученик богословия Николай Кременецкий, в классах пиитическом ученик богословия Михаил Рыжанский, риторическом — ученик богословия Иван Двигубский, в философском — протоиерей Андрей Прокопович, в греческом аналогическом — ученик богословия Антон Навалетский, в греческом грамматическом — ученик богословия Иван Томаров, в богословском и греческом синтаксическом — префект Иеракс“. Як бачимо, більшість учителів була з учнів богословія, що навіть не скінчили свого класу. Так, Кременецький був тільки півроку в богословському класі. Коли консисторія не прислала своїх учителів, колегіум подавав своїх кандидатів на затвердження. Навіть коли на початку нового навчального року не передбачалось ніяких змін у складі вчителів, колегіум надсилав до архієрея список старих учителів з запитанням, чи дозволить він тим самим вчителям провадити й в цьому році навчання. Матеріяльне становище вчителів було неоднакове. Найкраще жилось ченцям - вчителям. В 40-х роках учителі одержували таку платню на рік: ректор — 100 карб., учитель богословія — 60 карб., філософії — 40 карб., риторики — 25 карб., піітики — 20 карб., а решта — по 15 карб. В 1765 році ректор діставав 157 карб. 50 к., префект і філософії учитель — 112 карб. 50 к., учитель риторики — 74 карб., російської елоквенції — 54 карб., піітики і грецької мови — 84 карб., латинської граматики — 42 карб., російської граматики — 42 карб. Платню видавали що - третини року, але часто запізнювались, особливо до кінця XVIII в.,

і в старих паперах багато заяв учителів на те, що вони „претерпевают крайнюю нужду“ і прохають архієрея виплатити їм гроші. В 1749 році ректор пише до консисторії: „в отдаче учителям жалованья и неумущим ученикам на пропитание в деньгах обстоит самая крайняя нужда“. В заяві 1753 р. учителі пишуть: „должности свои по силе тщательного исполняем, точию как в пище, так и в жалованьи, которую немалую часть на пищу издержуем, крайний претерпеваем недостаток, что видя, и другие достойные студенты от коллегіума удаляются...“

Учителі колегіуму, крім жонатих, жили в колегіумі. До 1765 року вони мали майже весь час їжу від колегіуму. А з 1765 р. їжу стали одержувати тільки вчителі-ченці, за наказом архієрея. Зберігся один документ, де описується їжа вчителів. Документ від 1769 р. „В праздник кушаний 4: жаркое, борщ, сладкое, каша, а в простые дни обыкновенно три кушания: жаркое, борщ, каша... по вторникам, четвергам, неделям и праздникам приходят в келию ректорскую на водку, где всегда не менее двох чарок им подносится, в протчие дни к столу иногда водка посылается; в праздники большие, а иногда и в недели выдается им к столу мед и вишневка. Сверх того, к большим праздникам порознь всякому учителю выдается по штофу двойной водки и простой по две кварта...“ Коли порівняти таке сите та п'яне життя з голодним та холодним життям учнів колегіуму, зрозумілим стає, чому там було два ворожих табори: з одного боку ситі ченці з своїми „науками“ — латинською граматиною, віршами, проповідями, солодкими словами про користь науки — і різками, а з другого — голодні, обідрані хлопці, яким силоміць вбивали в голову цю науку, які де можна бешкетували і ненавиділи і школу і вчителів.

Вчителі з білого духовництва мали, крім платні за лекції, ще прибутки з своїх церков і жили теж не погано. Гірш жилося молодим учителям з студентів богословія, а тому вони, як тільки траплялась добра парафія, кидали вчителювання й робились попами. А найгірше жилося світським, хоч би з тих же учнів богословія, що не йшли ні в поли, ні в ченці. Вони підшукували якої-небудь іншої посади й часто теж кидали вчителювання, а тому в 1792 році консисторія дала розпорядження: з світськими вчителями умовлятися про термін їхньої праці, щоб в молодших класах вони залишались не менш як 2 роки. а в старших — 4. Ми маємо від 1798 року заяву учителя філософії Татарського. Він жаліється, що живе на одну колегіумську платню, мусить купувати їжу, посуд, паливо для 4 кімнат і утримувати хлопців, що при ньому для послуг. В ченці він не хоче йти через хворість, а так жити йому важко.

Ми не маємо відомостей про те, чи перевірялося знання тих, кого призначали на вчителів, у перші часи існування колегіуму, чи досить було мати посвідчення того ж колегіуму або Київської академії, що кандидат прослухав ту чи іншу школу. Але пізніш траплялися випадки перевірки. Так, в 1795 р. семінарське правління репортує архієрею про те, що вчителя риторики треба усунути, „понеже обучавший риторике иеродиакон, что ныне иеромонах, Андрей Вошинин в преподавании и знании учебных предметов, до класса риторического надлежащих, усмотрен семинарским правлением крайне слаб и малоспособен“. Коли в 1799 році семінарське правління прохало призначити попа Людикорвина для пояснення учням нижчих класів у церкві катехізису, архієрей зазначив у своїй резолюції на це прохання: „в сем доношении не означено, что прописанный священник свидетельствован в тонком и обстоятельном знании катехизиса“.

Нема нічого дивного в тому, що така людина, як славетний український філософ Григорій Сковорода, не міг довго залишатись вчителем колегіуму при тих умовах життя й серед тих людей, що там панували.

Багато лихого зробив „училищный Покровский монастырь“ колегіуму. Він забрав собі землі, що було подаровано на школу, прибутки, що йшли з Каплунівської ікони й що було призначено на утримання колегіуму, і доводилось пильно стежити за тим, щоб і прибутки з грошей, подарованих князями Голіциними, не захопив цей ненажерливий монастир.

Але про економічне становище колегіуму, його прибутки та витрати буде в іншій статті.

Є. М. ІВАНОВ І М. В. ГОРБАНЬ

Відгуки декабристського руху на Слобожанщині

Петербурзькі події 14 грудня 1825 року та виступ Чернігівського полку надзвичайно велике вражіння справили на всі чисто кола тодішнього суспільства. Декабристський рух знайшов відгуки геть по всіх кутках тодішньої Російської імперії¹⁾ чи то в формі поширення різних чуток, чи у відповідних розпорядженнях урядових осіб, чи в дописах урядові на неблагонадійних осіб, чи у виявах вірнопідданчого почуття то-що. Адже є навіть цілком певна назва для однієї групи чуток — Костянтинівська легенда так звана.

У цій замітці подаємо документи про відгуки декабристського руху на Слобідській Україні, тоді Слоб.-Українській губернії. У фонді Слоб. Укр. Гражд. Губернатора, що переховується тепер у Харк. Центр. Істор. Архіві, є ціла низка справ, що мають відгуки декабристського руху на Слобожанщині. З цих справ беремо кілька, що подають переважно дані про чулки, що ширилися на Слобожанщині, і тільки перша справа стосується до розпоряджень влади губерської. Оголошуючи ці документи, не вичерпуємо всіх справ, що є в тому фонді та стосуються до цього питання²⁾.

Між справами фонду Слоб. Укр. Гражд. Губ., ч. 366 за 1826 рік (№ 14; 18) є справа: „О Муравьевѣ по случаю мятежа, бывшаго в Кіевской Губерніи 7 генваря 1826, на 10 листахъ“.

Перший документ цієї справи — то є повідомлення від Малор. Воєн. Губернатора кн. Репніна Слоб. Укр. Гражд. Губернаторові, що ним тоді був В. Муратов³⁾.

От Малороссійскаго
Военнаго Губернатора
въ Полтавѣ.

Генваря 6 дня 1825.
№ 34 - й.

Получено съ нарочнымъ
Генваря 7 дня 1826 года.

Господину Слободско - Украинскому
Гражданскому Губернатору.

По возможности, чтобы слухъ о происшедшемъ въ Кіевской Губерніи, со стороны Черниговскаго пѣхотнаго полка,

¹⁾ Див „Красный Архив“, 1926 р., том 16 - й, 17 - й — „Отголоски декабрьского восстания 1825 г.“ В. Ганцова - Берникова.

Рік 1926 приніс цілу низку статей та матеріалів до питання про відгуки декабристського руху і в Росії, і на Україні.

²⁾ Найцікавіші з тих справ, що їх ми не подаємо в цій замітці, це справа з подробицями про арешт А. Борисова (по опису № 243), про розшуки студента Беренса (ч. 15 секр. справа від 8 січня 1826), про донос дворянина Прибильського на Івана Козловського, причетного до „шайки мятежнической“, то - що.

³⁾ Характеристику цього губернатора див. у книзі акад. Д. І. Багалія і Д. П. Міллера „История города Харькова“, том 2 - й, розділ 5 - й.

возмущеніи достигъ до Харькова и при чрезвычайном нынѣ стеченіи въ ономъ городѣ народа¹⁾, не произвелъ какихъ либо толковъ,—я нужнымъ почитаю сообщить Вашему Превосходительству съ нарочнымъ курьеромъ свѣденія, доставленныя ко мнѣ командиромъ 4 пѣхотнаго корпуса Г. Генераломъ отъ инфантеріи Княземъ Щербатовымъ, какъ о началѣ сего мятежа, такъ и о прекращеніи онаго.

Генераль-Адъютантъ Князь Репнинъ.

До повѣдомленія цього додано копію „рапорта командира 3 пѣхотнаго корпуса Генераль-Лейтенанта Рота, къ командиру 4-го пѣхотнаго корпуса Генералу отъ инфантеріи князю Щербатову отъ 3 генваря 1826 года за № 3“ та копію „съ отношенія командира 4 пѣхотнаго корпуса Генерала отъ инфантеріи князя Щербатова къ Малороссійскому Военному Губернатору отъ 2 генваря 1826-го года за № 27-мъ“.

Відразу ж губерська влада взялася до боротьби проти можливости будь-якихъ розрухів на Слобожанщині, поставила на ноги повітову владу, і з наказівъ губернаторовихъ найцікавіший є Богодухівському земському справникові.

Чернетка
Генваря 1826
№ 1.

Секретнѣйше.

Г. Богодуховскому Земскому Исправнику.

Извѣстившись, что Черниговскаго пѣхотнаго полка подполковникъ Муравьевъ-Апостоль, оказавши буйство противу полковаго командира и приведши въ неповиновеніе офицеровъ и нижнихъ чиновъ онаго полка, прекращеніе принятыми военнымъ начальствомъ мѣрами, между прочими мятежными дѣйствіями своими разослалъ въ нѣкоторыя места... и наполненныя развратомъ, общему спокойствію вреднымъ, воззванія;—я по поводу того, что таковыя зловредныя письма по сопредѣльности Полтавской Губерніи, гдѣ состоятъ имѣнія Муравьева, могутъ иногда быть подброшены гдѣ либо и въ сопредѣльныхъ мѣстахъ Богодуховскаго уѣзда, строжайше предписываю²⁾ Г. Земскій Исправникъ, упо[тре]бить всевозможныя набл[юденія] не будутъ ли куда либо по[сы]лаемы отъ Муравьева и его сообщниковъ люди,... какія либо мятежныя... бумаги, и в случаѣ с он[ыми] кто либо могъ быть пойм[ан] такового тотчасъ достави[ть] ко мнѣ прямо. Таковое наблюдение между прочаго обратитъ со стороны людей владѣнія помѣщика Хрущова, гдѣ могутъ быть знакомые съ людьми Муравьева по родству помѣщиковъ Хрущовыхъ съ фамилією Муравьевыхъ

Съ симъ вмѣстѣ предписываю вамъ истребовавъ отъ предмѣстника вашего все дѣло, относящееся к безвыѣздному пребыванію в Крючикѣ Статскаго Совѣтника Каразина), въ точности исполнить все то, что въ разсужденіи его предписано, строжайше наблюдая, дабы никуда изъ онаго не отлу-

¹⁾ Саме ж у цей час у Харкові відбувався великий Хрещенський ярмарок.

²⁾ Край аркуша обгнив, отже закінченъ кількохъ слівъ та речень прочитати не можна. Місця безсумнівні відновлюємо і відновлений текст ставимо в дужкахъ.

³⁾ В. Н. Каразин у цей час пробував у засланні в своєму маєткові Крючикові в звязку з відомою Семснівською історією 1820 року.

чался и ни съ кѣмъ не имѣлъ переписки мимо меня; о всѣхъ же, съ кѣмъ онъ будетъ имѣть сношеніе, доносить мнѣ всякой раз.

Така є перша справа, що малює нам, якої великої ваги надавали представники місцевої адміністрації заходам проти поширення відозв Муравйова.

II

Друга справа — то є „Секретное дѣло по перепискѣ Комисіи Военнаго Суда, учрежденной при Пензенскомъ Гарнизонномъ Баталіонѣ. 12 июня 1826 г. на 17 листахъ (№ 19/24)“.

Зміст справи цієї такий.

Комісія військового суду судила рядового Пензенської інвалідної команди Івана Івановича Гусьова, „за разглашеніє имъ безумныхъ и нелѣпныхъ слуховъ блаженной памяти о Государѣ Императорѣ Павлѣ I-м, который въ отвѣтахъ своихъ показалъ, что онъ прошлаго 1825 г., въ декабрь мѣсяць выключенъ 20 артиллерійской бригады, батарейной I-го роты изъ фурмановъ за неспособностью къ армейской службѣ въ Пензенскую инвалідную команду. Слѣдуя по тракту отъ Таврической губернии, т. е. гдѣ расположена рота на квартирахъ, во время прохода черезъ Харьковскую губернію, онъ Гусевъ слышалъ въ народѣ, а отъ кого імянно: и гдѣ они жительство имѣють не знаетъ, что блаженный памяти Государь Императоръ Павелъ Первыи живъ, и что Великій Князь Константинъ Павловичъ пошелъ съ солдатами вынимать его изъ каменной тюрьмы“.

Увесь час комісія домогалася від Харківського Гражданського Губернатора, щоб провадилося „дознание по высочайше ввѣренной вашему превосходительству губерніи отъ жителей, не говорилъ ли кто изъ нихъ нелѣпныя слова или не имѣется ли въ подобныхъ сему въ производствѣ по гражданскимъ присутственнымъ мѣстамъ надъ кѣмъ либо дѣль“, але повідомлень таких довго не було, і тільки згодом гражд. губернатор повідомляв, що поширення таких чуток на Харківщині не було. Чим закінчилася справа, невідомо, але тут (незалежно від того, чи правду говорив Гусьов, чи сам вигадав) цікаве є поєднання Павливської й Костянтинівської легенди.

III

Третя справа того ж фонду під назвою „Переписка по жалобѣ Генераль-Лейтенантши Глазенапъ на Богодуховскаго земскаго исправника Быковского 23 февраля 1826 г. (Ч. 17/21)“ малює нам цікаву картину сутички генеральші Глазенап, представниці вищих кіл суспільства, з Богодухівським земським справником.

19 лютого 1826 року В. Муратов одержав такого листа:

Милостивый Государь мой,
Василій Гаврилевичъ!

Среди моихъ благоговѣйныхъ и вѣрнопопданническихъ чувствъ, когда я въ мирномъ уединеніи съ моими сиротами приносила Господу Богу моленіе о благоденствіи и счастливомъ царствованіи Богомъ дарованнаго намъ Государя Императора Николая I-го,

въ то самое время приѣхалъ въ домъ мой исправникъ Быковскій и объявилъ мнѣ что онъ имѣеть повелѣніе сдѣлать обыскъ моеи перепискѣ; въ первомъ энтузіазмѣ моего глубочайшаго повиновенія къ верховной власти, я отдала ему всѣ ключи и требовала, чтобы онъ показзлъ повелѣніе, почему я, бывши столь невинна, могла подпасть такому обидному для меня подозрѣнію! — Исправникъ мнѣ отвѣчалъ, что ваше Превосходительство приказали ему сдѣлать сей обыскъ единственно для того, не найдетъ ли онъ писемъ Графа Булгари¹⁾, и что насчетъ только сего, он имѣеть письменное отъ васъ повелѣніе, коего он мнѣ показать не можетъ, потому что это секретъ, и что въ этомъ самомъ секретномъ предписаніи есть еще другія лица, и подтверждалъ, что никогда не осмѣлился бы ко мнѣ такъ приѣхать, есть ли бы не было ему на сіе предписаніе отъ васъ — въ сей чувствуемой мною обидѣ, къ вамъ же обращаюсь, прося покорно вашего Превосходительства, увѣдомить меня, по какимъ замѣчаніямъ вы предписали исправнику Быковскому дѣлать обыскъ въ домѣ моемъ и почему я имѣла несчастіе подпасть сумнѣнію чрезъ Графа Булгари, который в 1824 еще году былъ в моемъ домѣ, по случаю тогда пребыванія у меня статсъ дамы Графини Чернышевой, коея делами онъ завѣдалъ, и съ коимъ я до того и послѣ того, не имѣла никакого знакомства.

В ожиданіи получить на сіе вашъ почтенной отзывъ имѣю честь быть съ истиннымъ почтеніемъ

Милостивый Государь

Вашего Превосходительства,

Февраля дня
1826 года.

покорная ко услугамъ
Марья Глазенапъ

Зрозуміла річ, що губернатор, не минуло й чотирьох днів, звернувся до справника секретно:

„Препровождая при семъ въ подлинникѣ письмо ко мнѣ Г- жи Генерал-Лейтенантши Глазенапъ, съ жалобою на васъ въ нанесеніи ей обиды произведеніемъ обыска относительно ея переписки я поручаю вамъ Г. Исправникъ на содержаніе сего письма, съ возвращеніемъ онаго, доставить мне подробные сведения, нимало не медля“.

Відповідь справникова малювала зовсім іншу картину, як лист генеральші:

Секретно.

„Его Превосходительству

Господину дѣйствительному статскому совѣтнику Слободско-украинскому Гражданскому Губернатору и Кавалеру Василю Гавриловичу Муратову.

Богодуховскаго Земскаго Исправника.

На предписаніе вашего превосходительства отъ 23 февраля за № 75 пущенное и мною сего марта 2-го числа полученное,

¹⁾ Тут мова йде про графа Якова Миколаевича Булгарі. Про нього див. в „Алфавите декабристів“. Восстание декабристов, т. VIII. Видання Центрархіву РСФРР. Крім того, див. „Рух декабристів на Україні“. Ювіл. видання Укрцентрархіву, Харк., 1926. Стаття акад. Д. І. Багалія „З історії декабр. руху на Слоб. Україні“.

съ приложеніємъ в подлѣнникѣ письма госпожи генераль-лейтенантши Глазенапъ съ жалобою на меня (которое при семъ обратно къ вашему превосходительству препровождается) якобы въ нанесеніи ей обиды произведеніємъ обыска относительно ея переписки. Симъ честь имѣю донести, что я при объѣздѣ и обзорѣни вѣрненнаго мнѣ уѣзда ѣздилъ и къ г. Глазенапъ, гдѣ, послѣ обыкновеннаго съ должнымъ уваженіємъ къ званію ея здѣланнаго отъ меня привѣтствія, разговаривали въ двоихъ обыкновеннымъ образомъ и между прочимъ: я началъ ея просить о исправленіи ея участка на почтовой дорогѣ, которая какъ и вашему превосходительству извѣстно неотделинна и деревья не посажены, такимъ образомъ: я надѣюсь, что] вы уваживъ мою прозбу прикажите при наступленіи слѣдующей весны заняться какъ посадкою деревьевъ такъ равно и отдѣлкою по плану почтовой дороги; мнѣ довольно извѣстно, что предметникъ мой [нѣско]лько разъ относился къ вамъ о семъ письменно, но его требованія остались безъ выполненія, а какъ вамъ... извѣстна моя отвѣтственность по сему предмету прошу васъ въ такомъ случаѣ меня не винить, я представляю о семъ Его превосходительству господ... натору; да еще просилъ ея сказать мнѣ кто у ея проживаетъ изъ стороннихъ ибо я зналъ, о семъ издо[несенія] тамошняго волостнаго головы, и имѣють ли они... нные для свободнаго прожитія виды безъ которыхъ теперь да и въ предъ приказати изволили бы своей экономіи недержати; въ продолженіе сего разговора... далѣ замѣтилъ я что госп. Глазенап отклоняя оной нѣсколько разъ начинала спрашивать о новостяхъ, о слухахъ, о графѣ болгарі какъ равно и о взятіи его; и что она по сему предмету нарочно ездилъ въ бѣлгородъ къ графинѣ Чернишовой, говорила о намѣреніи ея ехать в С. Петербургъ гдѣ она надѣется имѣти свиданіе с граф. болгарі, поручала мнѣ за отъездомъ ея въ покровительство живущаго въ домѣ ея маіора васильева, выговаривала мнѣ что я к ней неоткровененъ, изъявляла желаніе предстательствовать обо мнѣ у начальства, просила наконецъ меня чтобы ей показать секретныя мои предписанія, увѣряла притомъ что это останется между нами, и что она взаимно также сообщитъ мнѣ нѣсколько такихъ переписокъ, которые навѣрное удивятъ меня, также говорила что она обовсѣхъ новостяхъ и происшествіяхъ знаетъ больше меня и прежде меня; чемъ далѣ продолжался разговоръ таковой сколько могу припомнить и сему подобной въ разныхъ измѣненіяхъ, тѣмъ болѣе заставлялъ меня думать о цѣли оного которой постигнуть я никакъ не могъ авзялъ терпѣніе до самага отъѣзда отвѣчать на ея вопросы коротко и осторожно; бумагъ ея никакихъ не только не осматривалъ или требовалъ но даже и мысленно намѣренія осемъ я не имѣлъ; а скакого поводу Г-жа Глазенапъ приносила о семъ жалобу вашему превосходительству, и теперь не постигаю, развѣ только; какъ могу заключить! за то что неудовлетворилъ ея нескромнаго любопытства, да за отношеніе мое к ней о дорогѣ и опроживающихъ уея стороннихъ людяхъ; ибо она тогда же мне сказала, что еще не было въ богодуховскомъ уездѣ такого исправника который лишь при вступленіи въ должность такъ отзывался бы къ ней вдругъ и строго и настоятельно о подобныхъ Предметахъ; за отъездомъ же от ея г-жи Глазенапъ въ обязанность себѣ поставилъ имѣти...ное нащотъ ея стороною наблюденіе; а какъ въ послѣдствіи

времени не заметил я... [ни]чего касательно имѣющихся отъ вашего превосходительства предписаній то и ненашел нужным... вашему превосходительству доносить; при сем докладываю что Г-жа генераль-лейтенантша Глазенапъ 17-го числа прошлаго февраля мѣсяца выехала в С. Петербургъ.

Земский Исправникъ Быковский“.

№ 9-й, 5-го дня
марта 1826 года.

Так і невідомо, хто ж був правий — чи справник, чи генеральша, та в усякому разі це листування малює велику зацікавленість подіями вищих кіл суспільства.

IV

Найцікавіша справа — то є під такою назвою: „Секретныя бумаги касательно однихъ слуховъ пронесшихся въ Богодуховскомъ уѣздѣ 1826 года“.

25 січня 1826 р. гражданський губернатор „секретнѣйше“ наказував Богодухівському городничому майорові Гусаківському ось що:

„Ко мнѣ дошли слухи, что одинъ изъ чиновниковъ въ Богодуховѣ живущихъ, и именно секретарь уѣзднаго суда Дискій имѣеть письмо, неизвѣстно мнѣ, откуда имъ полученное, въ которомъ сообщено ему за новость, якобы въ запискахъ покойнаго Государя Императора найдено предположеніе касающееся помѣщичьихъ крестьянъ.“

Сколь ни ложны и нелѣпы подобныя новости, и не заслуживающія никакого вниманія, но мнѣ нужно знать, от кого именно могло быть сообщено вышензъясненное, и потому поручаю вашему Высокоблагородію, самымъ секретнѣйшимъ образомъ дознать о семъ и если точно есть подобное письмо, то отъ кого и откуда оно сообщено, причемъ достать и самое то письмо, но безъ малѣйшей огласки и доставить ко мнѣ, или лично, или же при донесеніи въ собственныя мои руки, съ тѣмъ вмѣстѣ возвратите и самое сіе предписаніе, содержаніе котораго сохраните в глубочайшей тайнѣ.

На будущее ж время рекомендую имѣть бдительное вниманіе, дабы нелѣпыя новости, но могущія имѣть вредныя послѣдствія для общаго спокойствія не были разпускаемы“.

Вже через 5 днів, 30 січня 1826 року, городничий Богодухівський повідомив губернатора, що його наказ виконано:

... „Мною дознано и то письмо оказавшееся писаннымъ к нему Дыскому декабря 23 дня 1825 года от Юсифа Смырнитскаго безъ малѣйшей огласки я достигъ“.

Цього листа городничий надіслав губернаторові. Текст його такий: На конверті:

„Его Благородію
Милостивому Государю
Ивану Николаевичу
Дыскому въ Г. Богодуховѣ“.

„Почтеннѣйшій Кумъ
Иванъ Николаевичъ!

Слава Богу что вамъ лутше прошу васъ неумерать ибо вы мнѣ нужны крайнѣ. — Новости здѣсь тѣ что сегодня въ 10-ть часовъ присягали опять новому Императору Николаю Павловичу — отъ котораго по манифесту узнаете что Константинъ еще въ 1822-мъ году отказался отъ престола и таковыя Акты найдены запечатаны въ разныхъ вышшихъ присудственныхъ мѣстахъ а как его здѣлано не успѣваю вамъ доставить печатных писемъ или переписки Высочайшей двухъ братьевъ то е: Александра и Константина. Источника же сей причины никто не постигаетъ, Императрица Елисавета будетъ жить в Харьковѣ непрѣмнно.

Я завтра пушаюсь в дорогу домой и буду непрѣменно 4-го декабря, а тѣло Императора будетъ в Харьковѣ 5-го или 6-го числа. Сам всю вамъ расскажу тогда жаль что Аракчеевъ опять въ силѣ, есть чудеса и будутъ. Здѣлалось извѣстнымъ что покойной императоръ говорилъ такъ „хотя бы стоило дому фамилии моей но я отъ помѣщиковъ людей отберу“ вот какіе неслышаные чудеса слышутся. — Прощайте нѣкогда тащутъ ехать до Кузина, — кланяйтесь отъ меня всѣмъ а кумушки особливо съ дѣтками низенько кланяюсь и остаюсь

От 1825 года
декабря 23 дня.

вам покорнѣйшій слуга
Іосифъ Смирнитскій

На полях „отпускаю писаревского хохла скорѣ“.

Унизу дуже нерозбірливим іншим почерком написано (очевидячки, Муратовим).

„Сему Смирнитскому сдѣланъ мною строжайшій выговор и подтверждено, чтобы онъ подобныхъ глупостей писать и впредь не осмѣливался“. 12 февраля 1826 года.

Так закінчилася справа з цим листом, що, справді, дуже добре малює нам чутки, що ширилися в колах дрібних урядовців тогочасних. Очевидна річ, що по архівних фондах відбилася тільки дуже невеличка частина отих-о різноманітних чуток, що ширилися по всій Росії й Україні в зв'язку з декабристським рухом та незвичайними обставинами вступу Миколи I-го на престол. Особливо цінні в цьому листі згадки про Аракчєєва та про визволення селян.

Нариси з історії військових поселень на Україні

1. ПРОЄКТ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ АРАКЧЕЄВА 1817 року

Коли ми чуємо слово „військові поселення“, відразу постає в уяві страшна тінь всемогутнього царського фаворита ХІХ віку графа Аракчеєва, цього „неученого истинно - русского дворянина“, грізного хазяїна - адміністратора всіх військових поселень, що кров'ю та насильством втихомирював повстання по них.

Так само постає відразу в уяві ще й досі трохи загадкова тінь його високого добродія та друга Олександра І, цього ліберала - мрійника на престолі, цього містика й запеклого реакціонера.

І одночасно постають перед нас постаті багатьох замордованих графом селян та салдатів — військових поселенців з примусу, а також згадуються затуркані, залякані на смерть жінки та діти тих поселенців.

Навіть побутові картини поміщицького життя немов би не такі страшні стають, як згадати про військові поселення — цей новий вид кріпосницько - поліцейського режиму.

Записки офіцерів, інженерів та лікарів, що служили по військових поселеннях, а також і погляди самих військових поселенців теж стверджують, що ці асоціації та образи, як їх подає наша історична література, теж відповідають дійсності. Але на цих загальних місцях не може спинитися думка теперішнього історика, що вивчає ХІХ вік, бо вже зовсім зрозуміло є, що таку своєрідну державну установу, як військове поселення, що так дорого коштувало державі й так довго існувало, треба вивчити в усій її історичній складності, в усьому її обсязі та еволюції.

У теперішній час уже є передумови для такого вивчення: ми маємо в своєму розпорядженні величезний діловодний фонд колишнього департаменту військових поселень у Москві, маємо так званий „Аракчеєвський фонд“ канцелярії військового міністерства в Ленінграді, маємо чимало матеріалів і по українських історичних архівах. Отже ми маємо повну змогу не тільки переховувати та описувати ці документи, як це було до революції, але й вивчати цю багату спадщину.

Як же ми можемо та повинні її вивчати?

Думаю, що доки це ми повинні йти аналітичним шляхом, вивчати окремі групи документів, що стосуються до певного місця, часу або питання: не треба, на мою думку, доводити, що поселення піхоти в бідній, вкритій болотами Білорусі або Новгородській губернії зовсім не те, що поселення кінноти по родючих степах Новоросії або Слобожанщини.

Можна цілком певно й те сказати, що історики соціальних взаємин та рухів I пол. XIX в. і в Росії й на Україні вивчення складних соціальних взаємин цих військових поселень з їхнім перистим складом населення, з їхньою нещадною боротьбою проти уряду дасть багато нових фактів та рис. Історик військової справи вивчатиме їх із свого специфічного погляду.

І ось, доки всі ці основні питання не будуть освітлені, доки не увійдуть у наш історичний обіг найважливіші документи, не можна буде, так я думаю, написати загальну роботу про військові поселення синтетичного характеру.

Ця невелика стаття — то є частка моєї роботи про історію військових поселень на території України, почавши від її перших найцікавіших моментів: треба ж згадати, що саме в 1817—1818 р., коли організовано два великі військові поселення кінноти — слободсько-українське й бузьке на Херсонщині, — остаточно ліквідовано козацький устрій України, покріпачено вільні категорії українського селянства.

У кількох нарисах я зробила спробу на підставі цілком нових даних змалювати рух бузьких та чугуївських козаків, рух казенних обивателів (тоб-то нащадків козаків) Слобідської України (1817—1819 р.р.) в усіх його деталях, тактику Аракчеєва та його помічників-втихомирювачів.

Природна є річ, що від цих перших історичних моментів організації військових поселень на Україні, багатих на яскраві деталі, думка мимоволі йде від практики до теорії, до загальних принципів влаштування військових поселень.

Мимоволі постає питання про походження та зміст думок і планів, що стосуються військових поселень взагалі, про ті зразки, що могли стати, та й стали за підставу цієї організації, про ті завдання й мету, що їх ставив уряд. Хочеться знати про дієвих осіб цієї великої ваги справи, про її ініціаторів, законодавців і перших організаторів. Ці всі питання до цього часу дуже мало з'ясувала наша історична література.

Щоб відповісти на всі ці питання, потрібна є велика попередня робота по архівах, потрібне є велике знання цієї доби, велика сума спеціального знання: не легко, приміром, простежити без допомоги військового фахівця ідею військових поселень у російській військовій організації.

Питання про зразки, що стали за підставу нашого проекту військових поселень, теж є досить складне; треба вивчити й проаналізувати цілу низку закордонних зразків, що могли оформити думки про організацію поселених військ (австрійські „граничаре“, шведські „індельти“, пруська ландверна система й т. д.).

Вивчення багатьох паперів імператора Олександра I, його листування може з'ясувати урядову ідеологію тих років, освітлити боротьбу осіб та поглядів, походження окремих проектів, ролю окремих осіб, з них насамперед Аракчеєва.

Ця ж стаття має завдання значно вужче та менше: мені хочеться встановити на підставі матеріалу, що є в мене, головні принципи та завдання організації військових поселень за проектом 1817 року.

За вихідний пункт я беру саме 1817 рік, коли різні попередні міркування й проекти, а також невдалий досвід 1810 року оформлено в певну систему, що її виклад надруковано. Я говорю про „Проект положення о военном поселении кавалерии“ і „Проект положення о военном поселении пехоты“, що надруковані окремими книжками

в 1817 році. Ці книжки, що їх розподілено на низку параграфів, де вміщено загальні положення та законодавчі постанови, надіслано військовому начальству Новгородської губернії та України, як головні підсобники для їхньої організаційної роботи¹⁾.

У першій частині своєї роботи я подам дані про ті головні принципи, що стали за основу цього урядового проекту поселення військ. Я буду базуватися переважно на проекті поселення кінноти, бо ж він має непосредний зв'язок із історією військових поселень на Україні, де як відомо, піхотних поселень зовсім не було.

Я зроблю спробу подати картину військового поселення в її ідеальному вигляді так, як малює її нам, як норму, перо законодавця. Далі, я хочу розповісти про спробу вищого військового командування того часу в особі Барклай-де-Толі та такого великого військового фахівця, як барон Дибич, протестувати проти системи військового поселення. Я подам виклад основних положень їхніх записок у вигляді донесень, що гостро критикують увесь план поселення 'війська Аракчеєва.

Треба відзначити, що уряд Олександра I-го ще задовго перед війною 1812 року взявся за розв'язання проблеми утримання війська. 1804 року генерал Русанов подав свій проект поселення військ урядові, 1810 року склав свого проекту гр. Мордвинів — отже уряд чимало замислювався, як би найкраще розв'язати цю складну фінансову проблему.

Саме до 1810 року стосуються проекти будинків, рисунків то-що графа Аракчеєва, що зумів захопити ініціативу що до організацій поселень у свої руки. Втративши в цей час свій вплив на центральне військове управління, він накреслює сміливий план утворення військового стану, цілком незалежного від військового відомства, що підлягав би тільки йому, як начальникові всіх військових поселень. В 1810—1812 роках за допомогою генерала Лаврова він від планів та рисунків переходить до діла: на початку 1812 року переселено більше 4 тисяч могилівських селян з їхніми сім'ями та кіньми до Новоросії, а на їхньому місці оселено поселенний батальйон.

Ця спроба була дуже невдала, і її припинила війна 1812 року. Від Білорусу Аракчеєв із імператором вирішили перейти, щоб дальші спроби пророблювати, до Новгородської губернії — ближче до Петербургу та до родючих степів Новоросії й багатих хуторів Слобідської України.

Аракчеєв провадив роботу келейно; ці нові державні заходи зовсім не обмірковувалося в законодавчому порядку, але видавано в цій справі укази окремим особам, або ж вони проходили в формі доповідей. Одночасно з цим Аракчеєв пробив і велику законодавчу роботу. Наслідки її надруковано на початку 1817 р. — це були проекти поселення кінноти й піхоти двома окремими книжками. Їх дано для керівництва начальникам та комітетам військових поселень²⁾.

¹⁾ Цікаво, однак, відзначити, що ані проект поселення піхоти, ані проект поселення кінноти, так само й усі численні законодавчі акти про влаштування військових поселень майже не відбилися в Повній Всебірці Законів. Там є тільки окремі укази та грамоти окремим поселенським полкам. Загальний характер мають тільки „Высочайше утвержденные правила для поселяемого батальона“ (П.С.З. за 1817 р. № 268-13). Це ще більше певне мене, що особа Аракчеєва, його особиста мета відігравали в цій справі велику роль.

²⁾ Мені не вдалося доки - що простежити історію складання та надрукування цих проектів. Їх написано точною, юридичною мовою; Аракчеєв за своїх часів відомий був тим, що надзвичайно великого значіння надавав регламентації — чи він сам складав ці проекти, чи за чиєюсь допомогою мені не вдалося ще встановити.

В обох проєктах і для кінноти, і для піхоти параграфи загального змісту є цілком однакові, між обома проєктами різниця дуже невелика. полягає вона в тому, що в першому проєкті поселення кінноти йде мова про ескадрони та кінські заводи, у другому ж — про батальйони. Розгляньмо ж ближче проєкт поселення кінноти.

У проєкті тому є 2 частини: 1 частина має назву „Устройство военного поселения кавалерии“; в цій частині є 9-ть розділів на 102 ст., де йде мова про загальні права поселення, мету його влаштування, права й обов'язки військових поселян, різні фінансові й економічні встанови в ньому.

У другій частині під назвою „Особенные постановления к устройству военного поселения“ є 3 розділи на 96 ст.: про інвалідів полку та про кантоністів, про їхнє виховування та муштру.

Кожна книжка має оглав, кожен розділ має кілька підрозділів, що з них кожен розподілено на низку параграфів. Не можна не відзначити, що багато параграфів має загальний невизначений характер, це пояснюється тим, що проєкт мав дати немов би тільки загальний напрямок, бо ж що до окремих моментів мали бути укази, накази, особисті вказівки, спеціальні положення.

Що ж нам говорить проєкт про те, якої мети хотів досягти уряд, організовуючи військові поселення?

Про це нам говорять §§ 20—27 під підзаголовком „Цель военного поселения“. Вони малюють рожеву картину поліпшення становища салдатів, якщо будуть організовані військові поселення.

Поселення мають стати батьківщиною вояків, де вони, виконуючи свої військові обов'язки, житимуть у своїх сім'ях у цілковитій взаємній згоді. Якщо вояки вирушать у похід, їхні сем'ї не будуть залишені на призволяще, їх і доглядатимуть, і охоронятимуть, майно їхнє збережене буде. Якщо вояка втратить на якийсь час працездатність, він матиме змогу відпочити та відновити сили. Діти їхні, вступаючи на службу в полки, де й їхні батьки служать, легше звикнуть до військової служби. Ось яку користь мають дати військові поселення салдатам.

Крім того, проєкт указує й на те, що через організацію кінських заводів по поселеннях поліпшиться й служба кінноти. Держава матиме користь від того, що сіно для заводів заготовлятимуть військові поселення.

У § 20, у розділі про кінські заводи законодавець немов випадково відкриває нам свою остаточну мету, свою фіскальну ставку на військові поселення: він висловлює свою цілковиту певність, що згодом військові поселення утримуватимуть цілком військо й кінські заводи, отже уряд поверне витрати на влаштування військових поселень.

Отже військові поселення поліпшать становище салдатів та велику користь дадуть державному господарству — так резюмує законодавець свою мету в тому таки § 20.

„Для поселення регулярного кавалерійського полка назначается известный округ земли со всеми его коренными жителями“ — говорить § 1. Далі проєкт пояснює, що „коренные жители“, то є ті, що ввійдуть до складу поселення, будиши осілими жителями даної округи землі. Ця округа негайно має перейти з відання цивільного відомства в військове управління. Мешканців цієї округи звільнюється від усіх державних податків та земських повинностей й відання земської поліції.

З цього тексту ясно стає, що мова йде про державних селян, хоч їх і не названо цим іменем непосредне в проєкті.

У цій окрузі розташовується по хатах жителів 6 ескадронів кінного полку на чолі з командиром.

Жителів притягається до роботи в справі збудування військових поселень. Плата за цю роботу йде в рахунок тих повинностей, що їх вони виконували раніше. Отже в розпорядженні нового начальства мала бути велика робоча сила для всіляких робіт.

Усе місцеве населення та салдатів поселенного полку після того, як узято на облік їхнє майно, мали розподілити на 3 групи: найзаслуженіші салдати доброї поведінки та найдостойніші високого звання хазяїна корінні жителі мали дістати це звання. Вони стають і вояками одночасно. Менш заслужені салдати та „корінні“ жителі нежонаті або ті, що не мають свого господарства, мали йти до них у „помічники“ — допомагати їм у всіх їхніх роботах та становити з ними одну сім'ю. Бувши одночасно і „нижніми чинами“, вони мали скласти три резервних ескадрони. Решта мала ввійти до складу 6-ти дієвих ескадронів. Вони розташовуються за мирних часів у військових поселеннях-господарів, по два салдати „постояльці“, з їхніми кінями. Мали взяти на облік усіх синів „корінних“ мешканців поселення, бо ж вони мали стати базою для вкомплектування поселенного полку.

Проект віддає багато місця та уваги справі виховання та навчання цих майбутніх вояків. До найдрібніших деталей розроблено в проекті права та обов'язки хазяїнів, бо ж законодавець усі свої надії покладає на використання їхньої трудової енергії. Про дві інші категорії — помічників та постояльців — згадується тільки побіжно.

Як повинно жити та працювати військове поселення, що мають одержати поселенці від держави та що вони повинні дати державі? Ми довідуємося з проекту, що звання військ. пос. - хазяїна не дається на все життя. Військовий поселенин втрачає своє звання в таких 4-х випадках: 1) старість, 2) смерть, 3) нездатність провадити господарство і 4) злочин. Військовий поселенин може обрати сам собі наслідника, коли бачить, що наближається старість або смерть. Що ж до двох останніх випадків, то полкове управління само на власний погляд на його місце становить іншого. Звідци стає цілком зрозуміло, що уряд збирався й цю господарчу групу поселенців поставити в цілковиту від себе залежність, не вважати їх за повних власників свого господарства. Хазяїн, що через старі літа стає інвалідом, повинен передати своєму заступникові-спадкоємцеві „все то, что получил он от казны для своего домообзаводства“. Коли ж він утратить деякі речі, то полковий комітет має поповнити цю втрату з власного майна того хазяїна. Непрацездатних інвалідів забирається до інвалідного будинку, що ж до працездатних, то вони можуть найматися до господарів або провадити якийсь промисел. Крім того, казна може допомогти йому набути будинок. Військових поселених хазяїнів не можна карати на тілі без дозволу полкового комітету. Такі-о є „права“ хазяїнів. Вони дістають від казни: 1) платню, мундирні та амуніційні речі, так само, як і їхні помічники; 2) збудовані казною дома, спільні стайні та землю для городу, вигону, сіножати та для рільництва під окремим номером на стовпі; 3) худобу та зброю; 4) хліборобське знаряддя та зерно для засіву хліба (перший рік). „Военные поселяне суть полные хозяева всего от казны им получаемого. Все приобретенное трудами их от хлебопашества и скотоводства обращается в единственную их пользу и составляет их собственность“ (§ 77). Ми бачимо, однак, з інших місць цього ж проекту, що уряд не забезпечує прав хазяїнів ані особистих маєткових, ані що до одержання спадщини, вважаючи їх тільки

за тимчасових власників. Про те, скільки дається орної землі для трудового господарства, в проекті нічого не говориться, є тільки посилення на якийсь окремий розрахунок. У кожній окрузі має бути 573 хазяїни, стільки ж помічників їх, стільки ж ділянок орної землі. Ніде в проекті не визначено, які мають бути взаємини такої складної штучної трудової одиниці, як сім'я хазяїна, сім'я помічника та два постояльці.

Що до обов'язків хазяїнів, то цьому присвячено 7 розділ проекту. Обов'язки хазяїнів, насамперед, полягають у тому, що вони повинні дбати та не марнотратити одержані від казни речі, худобу та будівлю. Начальство своїми похвалами заохочує „добрих“ господарів, що поліпшують своє господарство. „Дурних“, „нерадивих“ хазяїнів мали карати: їх мали позбавляти майна, брати майно в опіку та до того таки хазяїни можуть бути призначені до дієвих частин.

Другий головний обов'язок хазяїнів є утримувати двох постояльців з їхніми родинами, а також постачати сіно кінському заводу¹⁾, що мав бути організований в поселенні.

Перший час уряд допомагає утримувати постояльців, надалі він висловлює свою цілковиту надію, що хазяїни без великих труднощів зможуть годувати й одягати постояльців з їхніми кінськими та ще й до того постачати кінському заводу не тільки сіно, але й овес. Ото таку віднагороду мала дістати держава в майбутньому за свої витрати під час організації військового поселення.

„Об обязанностях в отношении воинской полиции“ говорить четверта група повинностей поселян. Там дуже докладно говориться про те, яка має бути дисципліна та лад військового поселення. Під час усіх своїх праць на муштри члени військового поселення повинні мати вигляд, що личить салдатові. Навіть їхня власна робоча одежа мала бути одного зразку (куртка, штани, кожух або козушок). Поселенці повинні дбати про те, щоб і по хатах, і в стайні, і в дворі, і на вулицях було чисто та прибрано. Де треба мали збудувати канали та містки, поселенці повинні були чистити труби, доглядати, щоб печі були як слід і т. д. Ціла низка параграфів говорить про зовнішній вигляд поселення, про дороги, містки, різні господарчі будівлі, боротьбу з пожежами то - що. Встановлюється також порядок угноєння полів, участь у нарядях для посилок, для будування та поладження містків, дежурства на випадок пожежі біля пожежного приладдя, дежурства по стайнях, вартова служба. Навіть важко звести до одного цілого цю довгу низку всіляких повинностей жителів: у кожному розділі говориться про нові й нові найрізноманітніші повинності. Осілі товариші мають доглядати та дбати про сім'ї та майно тих, що йдуть у похід, вони мають цілу низку обов'язків що до своїх дітей, на них покладено турботи про казенні коні й т. д. до безкраю. Восьмий розділ присвячено виключно викладові обов'язків військових поселян, як вояків. Ми дізнаємося, що їхнє непосереднє завдання „служить примером молодым воинам и образовывать для службы как их, так и своих помощников“. Отже з цього й виходить найголовніше завдання, що його мають здійснити військові поселення, а саме військовою муштру поєднати та сполучити з роботою в своєму господарстві. Уряд вважає, що таке щасливе поєднання можливе є, бо ж військові поселяни на муштру можуть віддати 3 дні на тиждень, тоб - то той час, що працюють кріпаки - селяни на поміщика, тим паче, що в цілковитому розпорядженні військових

¹⁾ Завод потребував біля 34½ тисяч пуд. сіна на рік для утримання 27 жеребців та 345 кобил. В інших своїх нарисах я говорила про те, як оця надмірно важка повинність заготовляти та звозити сіно стала за непосередній привід до повстання.

поселян буде робоча сила їхніх жінок та дітей. Визмку військово навчання мало відбуватися тричі на тиждень; влітку — двічі на тиждень. Підчас же найголовніших польових робіт (засів, косовиця, жнива) з дозволу полкового командира можна й не провадити військового навчання. На весні та в-осени протягом 2-х тижнів відбуваються табірні збори дієвих частин. Хазяїни повинні постачати їм фураж та провіант. Дали хоч і говориться, що підчас хліборобських робіт господарі не виконують інших повинностей, проте ми дізнаємося трошки вище, що вони і в цей час виконують вартову службу, повинні лагодити дороги та містки, а також виконувати й різні інші наряди. Я думаю, що один тільки побіжний перелік усіх натуральних повинностей та обов'язків військового поселенця, як вояка й хлібороба, що має годувати армію, досить яскраво характеризують велику утопічність цих вимог.

Мені лишається сказати ще кілька слів про дві фінансово-економічні організації, що їх мали заснувати по поселеннях: я маю на увазі так звані „запасный хлебный магазин“ і „денежный капитал“. Фондом для цієї гамазеї мав бути хліб з запасних сільських гамазеїв; крім того, з кожного врожаю хазяїни мають давати певний відсоток, для всіх однаковий. Що до капіталу, то його мали скласти з артільних сум та з відряховувань з платні (3 крб. на рік), з різних штрафів, від умершвиши й т. д. Цими обода установами мали відати полкові комітети, що від них залежить видавати позики та допомоги. Крім того, у проекті багато місця віддано змалюванню становища інвалідів. Переводити в інваліди мали один раз на рік після цілої низки медичних оглядів. Ціком непрацездатних мали брати на цілковите утримання, решту ж мали розподіляти залежно від їхнього добробуту та послуг відповідно до їхнього соціального стану у військовому поселенні: якщо їх зарохувалося до категорії хазяїнів, то замість військового навчання вони мали відбувати інші спеціальні повинності, крім того, вони могли займатися до хазяїнів, або ж бути якимось майстрами. Хорих та калік мали утримувати по інвалідних будинках. Отже ми з першої частини проекту детально ознайомилися з трудовими обов'язками жителів військових поселень, ознайомились і з тим, що їх чекало на старості, ми побачили й їхній правовий та маєтковий стан. Погляньмо тепер, як мали виховувати молоде покоління, переважно майбутніх військових, по цих колоніях. З другої книги проекту (стор. 96) ми дізнаємося, проте, як мало бути організоване виховання та навчання по військових поселеннях — тут цій справі віддано 69 сторінок тексту. З першого ж року життя дитини, що народилася в поселенні, держава починає в тій або іншій формі брати участь у житті цієї дитини та її вихованні. Звичайно, особливу увагу звертається на хлопців, як майбутніх військових.

Підчас організації військового поселення, коли провадиться перепис усього населення, всіх синів військових поселень залічується до рубрики „военных кантонистов“ та розподіляється на 3 групи відповідно до їхнього віку: „малий“ до 7-ми років, середній між 7 та 12, великий між 12—18 р. р. Проект передбачає, що в полку буде приблизно 800 кантоністів (320 малого віку, 280 середнього та 200 великого). Командир повинен провадити пильну реєстрацію зменшення чи збільшення кількості кантоністів. Бідніші батьки можуть одержувати в перший час від держави, як матеріяльну допомогу, пайок: коли дитині стає 2 роки, їм видається по четверику борошна (тоб-то 1 пуд. 10 фун.) та $\frac{3}{4}$ гарнця крупи на місяць (4 фунти). Видавання такого великого пайка мотивовано в проекті тим, що батьки повинні одягати дитину відповідно до її віку. Кантоністи середнього віку дістають у два

рази більший пайок, а також військово-обмундировання. Вихователям сиріт, удовам та вдовцям, що мають діти, держава видає окрему допомогу в розмірі 1 крб. на місяць. Що ж до кантоністів старших років, то їх цілком утримує держава, з них утворюється окремий учбовий ескадрон, вони дістають провіант, обмундировання та утримання (7 крб. 50 к.), що, однак, має цілком іти на їхній приварок. Вони живуть по казармах і тільки влітку за добру поведінку їх відпускають до батьків. Нездатних до служби віддають у навчання до майстрів. Закінчивши навчання, вони живуть тільки на власний заробіток. Розділ про виховання та навчання то є цілий трактат із практичними вказівками. Тут говориться про мету виховання, методи його, встановлюється точний розклад занять. Думаю, що в цьому розділі добре відбито педагогічні ідеї першої чверти XIX століття. Треба розрізнати виховання фізичне — їжа, одяг, мешкання, лікування і т. д. — та виховання моральне, що „образует к добродетели и благочестию, печется о душе... и отвращая от зла склоняет к добру и поселяет чувства содетельвающие их полезными обществу“. Засоби для цього є такі: „благочестие, примерное учение, порядок, подчинение, похвальное честолюбие, соревнование, награждение, наказание и надзор“. Загальний догляд провадить ескадронний командир. Законодавець ставить до нього чималі вимоги: він повинен бути доброї поведінки, несуворий, лагідний, чесний та діяльний. Він повинен знати не тільки військову службу, але й розумітися на господарчих справах. Він повинен подавати своїм підлеглим приклад лагідної, доброї та людяної поведінки. Вищий контроль над ним — то є полковий командир. За непосредних учителів та доглядачів кантоністів мають стати унтер-офіцери з своїми помічниками. Кантоністів мають виховувати, додержуючи правил гігієни повітря, мешкання, одягу та чистоти, казарми мають добре опалюватися, при них неодмінно мають бути лазня, садок та город. „Телодвиженію“, або як ми тепер говоримо фізкультурі, проєкт віддає немало уваги. Кантоністи мають провадити життя правильне, діяльне та просте¹⁾. З раннього віку в кантоністах треба виховати „благоговение закону божию, безпредельную приверженность государю и отчеству“. Перед нами відома формула „за веру, царя и отчество“. Треба всіляко культивувати в них моральність та добродетельність, благочестя, пошану до старшого та призвичаювати до доброго ладу, бо „дисциплина есть душа военной службы“. За добру поведінку учні дістають похвалу та подарунки; кари встановлено такі: не дається відпустку, забороняється брати участь у розвагах, висловлюється догану, а в крайньому разі вживається й тілесної кари. День кантоніста розподілюється так: 7—9 год. наукові заняття, з 9 до 12 год. військові вправи, спочинок до 2 год., з 2 до 4-ої наукові заняття, з 4—5 гімнастика, з 5 до 9 навчання ремесла. Влітку навчання починається з 5 год. ранку. Отже, встановлено для кантоністів 12-тигодинний робочий день згідно з афоризмом проєкту, що „безпрерывное занятие есть лучшее средство для предохранения от пороков и истребления оных“. Які ж науки має засвоїти кантоніст? На першому місці стоїть навчання закону божого, з заучуванням текстів. На другому місці має стояти читання та писання, вивчення „отечественного языка“ в такій мірі, щоб кантоністи могли викладати свої думки на письмі, користуючись правилами граматики. Крім того, їх треба навчити писати рапорти та звіти — треба, щоб вони засвоїли

¹⁾ „Ничто так не служит к сохранению телесного и душевного здравия, не предохраняет от пагубных пороков и не питает веселый нрав юноши, как деятельность“ — говорить § 428.

основи діловодства, як це б ми сказали тепер. Крім того, їх мають навчати чистописання, арифметики, початкової геометрії, рисування та малювання з натури. Подається пораду при цьому користуватися таблицями Песталоці та рахівницями для усного підрахунку. До програми навчання увіходить також хоролий спів та музика, надто церковна. Казна дає деяку суму на придбання інструментів та матеріалів для майстерень, що по них кантоністи мають навчатися кравецтва, бондарства, теслярства то-що. У кожному ескадроні має бути збудовано спеціальну школу, що нею відатиме окремий комітет та де працюватиме постійний учитель. Учитель повинен бути людина чесна, сталого характеру та з добрим знанням. Він повинен бути знайомий з системою навчання за методом Ланкастера. На допомогу собі він обирає помічників старших кантоністів. Кантоністи середнього віку мають бувати в школі 5 год., з 7 год. ранку до 12-ї дня. Решту ж часу вони під керівництвом своїх батьків віддають на різні хатні господарчі справи та хліборобство.

У багатьох місцях проекту трапляються зауваження методичного характеру, треба думати, що ці розділи писала особа, добре знайома з педагогікою свого часу: у кількох місцях згадується імена Ланкастера, Песталоці та Гербарта, проєкт вимагає вживати метод наочного навчання, подає низку загальних методичних вказівок. Щоб скласти потрібний список книжок, щоб видавати таблиці, інструкції та методичні вказівки, мали організувати згідно з проєктом окрему комісію учбових підсобників у центрі, тоб-то в Петербурзі. На випадок потреби перекладати книжки з чужих мов, до цієї комісії прикомандировувалося двох урядовців міністерства народньої освіти, що знають мови.

Беручи на облік усе населення військових поселень, не тільки чоловіків, але й жінок та дітей, як робочу-силу, держава виявляє деяку дбайливість і про майбутніх господинь. Вона вважає за потрібне підготувати їх до їхньої праці. У своїй сім'ї з перших років свого життя дівчинка повинна була призвичаюватися до праці: „делать холст, прясть и красить шерсть, готовить пищу, мыть белье, упражняться в земледельческих работах и смотреть за скотом и птицами“. Офіцерські або унтер-офіцерські жінки повинні були стежити за вихованням дівчини та інформувати про хід навчання командира, а той повинен вживати різних примусових заходів проти недбайливих батьків. Читати, писати та рахувати дівчата вчать по школах. Тут же їх і навчають і різної ручної роботи, і на те й на друге по школах дається по дві години щоденно. Доглядачка дістає при школі квартиру та утримання, вона обирає собі на помічниць старших дівчат із розрахунку на 20 дітей одну. Проєкт дає право дочкам військових поселення виходити заміж і не за поселен. Однак, в цьому разі жених повинен дати полковому комітетові певну суму грошей, як віднагороду за витрати держави на утримання та навчання його нареченої.

Отже, перед нами постав у головних рисах устрій військових поселень в його соціально-економічній структурі, з його побутовими рисами. Ми бачимо, скільки ото великих та важливих обов'язків, згідно з проєктом, покладено на військових поселенців-хазяїнів, що, можна сказати, мали вирішити проблему вічного руху, що мали стати за економічну базу всього поселеного полку. Проєкт складено дуже оптимістично: у проєкті висловлюється цілковиту надію на те, що, усвідомивши свої обов'язки, поселенці стануть зразковими салдатами, чудовими господарями, добрими друзями своїх утриманців — салдатів, ідеальними чоловіками та батьками. Виховані відповідно державою юні вояки внутри

поселення будуть перейняті цілковитою відданістю та широю любов'ю до свого царя та батьківщини, виховання дасть їм усі потрібні елементи науки, мистецтва та ремесла. Верхній шар над цією групою сільських хазяїнів - виробників та групою салдатів споживачів, тоб - то офіцерство матиме не тільки військовий хист, але й буде талановитими організаторами, керівниками, інструкторами та агрономами. Даремне почали б ми шукати у проєкті будь - яких економічних розрахунків та передумов. Для читача так і лишається незрозумідою загадкою, як ото може прогнати цілий полк сільсько - господарча праця такої ж кількості хліборобів, що на них покладено й додатковий тягар — військове навчання. У проєкті дуже вміло та й просто не згадується про найважчі та найвідповідальніші моменти що до організації військових поселень, які стосуються до цілковитої зміни побуту селян. Так, шуткуючи, ніби по дорозі, проєкт відбирає в державних селян їхню власність, особисті та маєткові права, передає їх цілком у руки військового начальства. Немов би кажучи про щось для всіх ясне та зрозуміле, проєкт встановлює новий тип трудової, штучної, колективної сім'ї з спільним майном під певним номером, з певною відповідальністю. Ми дізнаємося з проєкту, що хлопці військових поселень повинні стати салдатами, до цього їх готують із дитинства з 7 - ми років, усе мирне сільсько - господарче життя сіл, що по них організовується військове поселення, має перейти на суворий казарменний режим, на життя за годинником. Усі сільсько - господарчі роботи теж мають не виходити за рямці цього режиму, і над ними встановлено контроль офіцерів.

Рожевими, ідеальними сподіваннями перейнято весь проєкт — військові поселення мають дати стільки радощів та щастя змореним від довгих воєн салдатам, що в колі своєї сім'ї та товаришів відбуватимуть свою військову службу, сидячи на землі, маючи казенні будинки, худобу та хліборобське знаряддя. Військові поселення також чималу користь дадуть державному господарству за таємничими передбаченнями законодавця.

Такі головні положення проєкту 1817 року, такі головні риси устрою та життя цих невеличких утопічних держав - колоній, як його накреслило сантиментально - ідилічне перо законодавця.

2. СТАВЛЕННЯ ДО ПРОЄКТУ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ ТОГО ЧАСУ

Як же зустріли цей проєкт Аракчєєва інші представники уряду та його суперники? Як поставилися до проєкту поселення військ військові спеціалісти — авторитети, що стояли на чолі руської армії. Нам відомі є доки - що такі факти. Проєкт військового поселення піхоти розіслано цілій низці осіб на початку 1817 р. На це вказує ціла низка листів до Аракчєєва, що їх опублікував Н. Дубровін¹⁾. В деяких із них висловлюється формальну подяку за надсилку проєкту з побажанням успіху, але навіть і тут є фрази, що в них відбивається скептицизм їхніх авторів: М. В. Храповицький висловлює, приміром, побажання, щоб керівники поселень не дбали тільки про власні інтереси, граф Н. П. Румянцев, що називає себе „почитателем“ Аракчєєва, пише, однак, що треба приготуватися „ко всяким рассуждениям и толкам, даже к нареканію и недоверчивости“, граф Виктор Кочубей з Неа-

¹⁾ Див. „Письма главнейших деятелей в царствование имп. Александра I“. Петерб., 1837 р., ч. 2, ч. 171, ч. 172, ч. 175, ч. 178 та інші.

поля пише, що боїться зловживань по поселеннях та непевний того, на скільки життєві будуть поселення. Найцікавіший для нас є погляд головного командувача Барклай-де-Толі, бо він виступає серйозним принциповим ворогом проекту Аракчєєва¹⁾. Вивчивши проект, граф надсилає на ім'я імператора донесіння, що в ньому по пунктах заперече всю теорію військових поселень. На початку свого донесіння від 29 квітня 1817 року з Могильова Білоруського Барклай-де-Толі пише, що, одержавши 4 квітня проекту, він дуже уважно та з „без-предельним усердием“ простудіював його та що в своїх зауваженнях та передбаченнях він вважає тільки на користь державі. Усе донесіння сам автор його за змістом розподіляє на 3 частини: загальні міркування, уваги до деяких параграфів та низка власних думок та передбачень. Граф аналізує проект поселення з погляду двох завдань, що їх воно ставить: 1) поліпшити побут салдатів, давши їм осілість, та 2) зменшити витрати держави на утримання війська. Він висловлює те загальне положення, що вояки-хлібороби можуть поліпшити свій добробут тільки маючи змогу вільно розпоряджати своїм часом та коли будуть певні в непохитності своїх прав маєткових то-що. Цих передумов, на погляд графа, нема в проекті, навпаки, „военные поселяне отнюдь не пользуются свободою ни в хозяйстве, ни в распоряжении временем для своих занятий и полевых работ и даже отнимается у них лестная надежда в том, что оседлость их неотъемлемая“— пише він. Він визнає, що проект дає дуже велику владу начальникам військових поселень, що цілком даремне їм поставлено за обов'язок втручатися в господарче та внутрішнє життя військових поселень—це неминуче спричиниться до „самовластия“ офіцерів та до різних зловживань. У наслідок цього всього військові поселенці неминуче обернуться на „рабочих мужиков“ офіцерів, що вони неминуче „впадут в состояние уныния“, бо ж поселенці не матимуть навіть „мечтательного утешения“ на старість, аджеж кожної першої-ліпшої хвилини кожного з них можуть виключити з стану військових поселенців під тією причіпкою, що він нездатний до господарства. Дуже песимістичні думки висловлює граф і про другу категорію військових поселенців—помічників, він думає, що вони не зможуть добре допомагати в господарстві аж доти, доки занепаде їхній військовий дух. Перейшовши до третьої соціальної категорії—селян, що на їхніх землях мають розташовувати полк, граф правильно зауважує, що їхнє становище дуже погіршиться, бо ж їм доведеться виконувати силу різних повинностей. „Кто и чем докажет, что вместо чаемого благоденствия не подпадет отягощению в несколько раз большему и неспособнейшему, чем самый беднейший помещичий крестьянин“. Далі Барклай-де-Толі доводить, що хоч і організовані будуть військові поселення, проте витрати на утримання війська не зменшаться ні на трохи, навпаки, якщо взяти до уваги який потрібний є капітал з відсотками, що його треба витратити на організацію військових поселень, якщо підрахувати ті податки, що їх виплачували казенні селяни, якщо зважити й те, що неминуче збільшаться казенні недоїмки в казенних селян, що не увійдуть до складу військових поселень, то стане зрозуміло, що державні фінанси нічого не виграють від організації військових поселень. Державі все одно доведеться утримувати салдатів бо ж воєнні поселення не зможуть своєю

¹⁾ Повний текст цього протесту у вигляді донесіння на ім'я імператора опубліковано в „Военном Сборнике“ за 1861 р. № 6. Барклай-де-Толі був відомий у свій час, як людина досить самостійна та енергійна. З 1810 року він стає замість Аракчєєва військовим міністром. Вмер 14. V. 1818 року.

землею та при наявності маси сторонніх обов'язків їх прогудувати. Далі граф полемізує з тим поглядом, що організація військових поселень є корисна для держави. Він висловлює ту думку, що по великих державах поселення військ ніякої користі не дають (Швеція, наприклад). Поселення можна організувати тільки на кордоні, крім того, він вважає, що аж ніяк не можна сполучити хліборобську працю з військовим навчанням: „Что военный поселенин приобретет в дни учения, на службе, то в день работы совершенно испортит“ — пише він. Офіцери утратять свій військовий дух та честолюбність, обернувшись на сільських економів. Висновок, що його робить Барклай-де-Толі, вивчивши проект, є виразний, точний і логічний: військові поселення не дадуть користі ані державі, ані казні, ані старим салдатам, навпаки, безправний важкий стан спричиниться до зuboжіння казенних та військових поселян, до незадоволення їхнього.

Але це ще не все: Барклай-де-Толі передбачає, як ото вороже поставиться місцева населення, тоб-то селянство, до цієї нової класи людей і не цивільних громадян, і не справжніх салдатів. Він вважає, що між ними неминуче розпочнуться суперечки, сварки, сутички; він указує й на те, що і дінське військо, поселення в Австрії мають земсько-військове управління, що треба дати цілковиту волю всередині військових поселень. „Я с ужасом об'ємлюсь от одного воображения, какие от всего могут быть со временем последствия“ — говорить граф. У другій частині свого донесіння граф висловлює цілу низку практичних зауважень про окремі пункти організації військового поселення та робить спроби пом'якшити проект. Кілька разів він підкреслює, що населення військових поселень потребує загальногромадянських господарчих підстав свого життя, що не можна вилучити його цілком із відання земської поліції та іншої цивільної влади. „Тягость свыше меры“ — зауважує граф, читаючи, що військовий поселенин має утримувати дві салдатські сім'ї. Він часто підкреслює, що інтереси хлібороба неминуче зазнають шкоди, коли хліборобові треба буде ходити на муштру та навчання¹⁾. Він пропонує не вимагати від корінних жителів, щоб вони носили форму, гостро протестує проти контролю командира полку над грошовими сумами салдатів. Такий короткий зміст донесіння Барклай-де-Толі, його спроби протесту проти системи військових поселень. Барклай-де-Толі побачив замасковане в проекті сантиментальними міркуваннями та безпідставними надіями військове поселення в справжньому його вигляді: не можна не визнати за цілком слушну його тверезу оцінку цього плану, його знання дійсності. Тепер ми знаємо, які то правильні були висновки графа, як правильно він звернув увагу на хиби проекту, на його економічну необґрунтованість. Так само цікаві й зауваження й другого великого військового фахівця барона Дибича²⁾, прикладені до донесіння графа: „При сем дерзая также представить в особой записке мысли в отношении поселенных войск генерал лейтенанта Дибича, который по военным его талантам и знаниям мог обнять план сей“ — пише Барклай-де-Толі. Так само, як і Барклай-де-Толі, він аналізує систему військових поселень з трьох

¹⁾ „Учение кончится, но погода переменится и хлеб или сено несобранное сгниет на полях. Скажут, что господские крестьяне работают в то же время для своего господина. Но тут ответ сам собою рождается: помещичий крестьянин есть его собственность, личная корысть принудит его располагать временем так, что и для себя и для крестьянина не потеряна была удобность, ибо нищета крестьянина есть его разорение... а поселенин военный для начальника своего совершенно чужд...“ — пише він.

²⁾ Ів. Ів. Дибич народився р. 1737, служив у німців. Року 1798 поступив на російську військову службу. Надрукував чимало праць як військовий фахівець.

поглядів: військового, економічного й політичного. Він згадує систему ополчення стародавнього Риму, що скидається на поселення, відзначає, що вона корисна була тільки в невеликій державі, а далі той таки Рим позинен був перейти й на систему постійного війська. Коли дух військових легіонів занепав, імперію зруйновано. Постійна армія, з її вождями, що дають приклад, з її військовим духом співстарання, армія готова кожної - ліпшої хвилини до походу має багато переваг проти військових поселень. Осілість військ не дасть ані добрих салдатів, ані досвідчених офіцерів. Офіцер „позабудет о высших занятиях“, почне вивчати сільське господарство та лісництво, хлібороби ж ставитимуться до салдатів як до людей, що заважають їм працювати та господарювати. Дибич, як і Толі, відзначає, що витрати на військові поселення будуть дуже великі, а будь-якої користи від поселення не буде, бо ж поселяни не зможуть прогодувати своїх постояльців. Дибич робить такий точнісінько висновок, як і Толі. Він визнає, що організація військових поселень у Росії для держави жодної користи не дасть. Він боїться, що салдати можуть стати більше цивільними людьми, ніж вояками, та й до того можуть стати знаряддям у руках укритого славою полководця. Чи не буде це серйозною політичною небезпекою для монархії? — запитує барон. На оригіналі документу написано рукою Аракчеєва: „Получено от государя 7 мая 1817 года“. Звідци ми можемо зробити висновок, що і імператор, і Аракчеєв прочитали це донесіння. На жаль, у мене нема жодних вказівок про те, яке ж вражіння справило на них читання цього гостро написаного протесту. Ясно одне, що переміг Аракчеєв, бо ж у травні місяці та в дальших місяцях того ж 1817 р. розпочинається організація військових поселень на Україні і в Новгородській губернії. Отже від теорії перейшли до практики, але про це я говорю в інших нарисах своєї праці.

Олізар і його відношення до декабристів

I

„Року божого 1798, дня 3 мая,— голосить метрика кс. Годлевського, каноника Київського, пробоща Коростишівського,— було охрещено графа Густава Генриха - Атаназія Олізара, сина Філіпа - Нер'юша й Людвіки з Штітв, Олізарів, сина підчасшого великого князівства Литовського“¹⁾.

„Не вірячи віщуванням давно забутої астрології, трудно мені однак противитися думці, що день і місяць, коли я з'явився на світ, мусили мати певний вплив на дальший шлях мого життя. Ця пристрасна любов до батьківщини, що вже не існувала... постійне страждання за неї, ці умислові змагання з зовнішніми та внутрішніми її ворогами, ці втіхи надіями та гіркий хліб дійсности... Чи ж це все не стоїть вповні в згоді з тим, чого могли бажати діячі 3 мая й що нащадкам своїм переказали“²⁾.

Так починає граф Олізар свої спогади, спогади про довге, багате, барвисте життя, що відбиває на собі в повній мірі дух часу й оточення польського великомаєтного пана з України, що прожив це життя, зазнавши може більше од середнього шляхтича, віддавши повну данину духу доби й не зумівши, кінець - кінцем, цілком присвятити себе тій любові до батьківщини, що її вважав за пророцтво до своєї долі.

Олізар народився в Коростишеві на Волині, в родинному маєтку свого батька. Матери він не пам'ятав, бо вона вмерла, коли йому було лишень три роки; пам'ять її в домі овіяна була піететом; в цьому піететі ріс Олізар.

Батько жив звичайно в маєтку, але підтримував товариське поміщицьке життя, був заприятельний з рядом видатних діячів недавнього польського минулого та сучасного життя і, не беручи безпосередньої активної участі в житті політичному, завжди гоїною магнатською рукою вдіяв допомогу справі „ojczyzny“ та тим, що на ній потерпіли; так, наприклад, був у нього на поруках підчас війни 1812 р. „неблагоннадійний“, очевидно, маршалок слонімський, Войцех Пустовський³⁾. Спокійна вдача й великі маєтки надавали поваги батькові Олізара в очах російського уряду.

Вдома в Олізарів панувала питома патріотично - революційна, типова поміщичо-польська атмосфера: патріархальний лад, друзі батька — славні йменнями й маєтками родичі — як граф Дунін - Борковський⁴⁾,

¹⁾ Пам., ст. 1.

²⁾ Пам., ст. 3.

³⁾ Пам., 53.

⁴⁾ Пам., 79.

як дядько Олізара — Каетан Олізар, стольник коронний¹⁾, як, нарешті, другий дядько Густава, Юзеф Олізар, посол волинський, патріот - поляк, що за допомогу легіонерам по „заборі краю“ був засуджений до Сибіру (що-правда, за грошову нагороду за нього туди поїхав інший, шляхтич Соколовський, взявши вину на себе²⁾), нарешті найбільш яскрава по-стать того часу, візитатор зоснованого ним у 1805 р. Кременецького ліцею, Чацький³⁾. Таке було коло, що в ньому обертався змолоду Олізар. Він згадує розмови батька з Чацьким, їх „плач і смуток“; разом з ними, мабуть, молодий Олізар дитиною ще чув багато про сучасну долю Польщі, і це вже тоді поклато на нього певне тавро⁴⁾.

З глибокою пошаною згадує Олізар і свого першого домашнього вчителя, Скарбека Рудзького — революціонера, (що стратив у 1829 р. в революції маєток та дітей⁵⁾). Знав він і молодого Плятера, що по смерті Чацького став візитатором Кременецького ліцею, де вчився пізніше Густав Олізар. В цьому ж ліцеї працювали тоді славні європейські вчені сили, як Лелевель, нумізматик Бессер, поет Фелінський, і взагалі Кременець був визначним культурним осередком польського „домініону“ на правобережжі. Вишуканий, рафінований закуток сходу Європи, оаза серед хлопської „Руси“ та барбарів московської адміністрації.

Недовго повчився в Кременці Олізар — незабаром хвороба батька змушує його покинути студії фізики та виїхати разом із батьком за кордон до Італії, де останній сподівався вилікуватись. На цьому, властиво, і скінчилася формальна наука графа — відтепер він опинився в іншій школі, школі життя, що широко розкривала свої обійми молодому насліднику батьківських дібр. Він одразу попадає до двора в князя Тосканського до Пізи та Флоренції⁶⁾, а потім випадок зводить його близько з княжною Боргезе, сестрою Наполеона. Юнак до безтями закохується в таємничій полонянці. Романтика становища однак не перешкоджає йому рішуче відмовитися віддати княжні свій та батьківський паспорт, що по них підприємлива Боргезе мала тікати до Генуї.

Битва під Ватерлоо мала до певної міри безпосередній вплив на родинні справи Олізарів — завдяки ній небезпечна історія з паспортами відпала сама собою, проте двері княжни назавжди зачинилися для Густава, що не відважився на лицарський вчинок для дами свого серця.

Перше кохання швидко минулося, і того ж року Олізар закохується знов і одружується з французенкою, графинею Моло, фрейліною кн. Боргезе⁷⁾.

Сімнадцятилітній хлопець попадає у вир життя. Він старається підтримувати відповідні його становищу звязки: так, він зустрічається в Римі з князем Станіславом Понятовським, бароном du Tuilé⁸⁾, обертається в найвищих колах, а одночасно починає заплутуватись як фінансово, так і в особистому родинному житті. Смерть батька, швидка розлука з жінкою і ряд досить значних матеріальних утрат примушують його повернутися до батьківщини. Однак маєтковий стан Олізара дозволяє йому з честю вийти зі становища, сплатити закордонні борги, виплатити навіть 30.000 злотих польських по умові д-ру Кос-

1) Пам., 80.

2) Пам., 11.

3) Пам., 39.

4) Пам., 52.

5) Пам., 19.

6) П., 68.

7) П., 76.

8) П., 82.

совичу, що нечувано визискував родину Олізарів, використовуючи виключне довір'я хворого¹⁾; Густав сплачує з батьківського спадку посаг сестрі — 1.500.000 злотих польських, не рахуючи реманенту та догогоцінностей²⁾.

Все це, а також даліше життя Олізара дозволяє робити висновок, що, не зважаючи на тимчасову кризу, граф залишився й надалі дуже маєтним чоловіком. Опинившись знов на батьківщині, Олізар враз попадає в кола польської еліти в Варшаві, знайомиться з літераторами³⁾ Міцкевичем, Красінським, Фелінським і дуже рано сам починає писати.

Перші літературні спроби — це патріотичні вірші. Олізар оспівує героїзм колишніх поляків. Вірш до Фелінського:

„Umiał Polak ojczyzny nie przezywać zgonu;
umiał ciernista droga w swem życiu obierać,
Iże upuścić, krew wylać, lecz wolnym umierać!“⁴⁾.

(Поляк умів не пережити загину батьківщини; вмів обирати у свому житті терпкіший шлях, заплакати, пролити кров, але вмерти вільним!⁴⁾).

Під різними псевдонімами — Л. Філіповича, Ірідіоновія, Атаназія, під власним прізвищем — він із дилетантським завзяттям береться за найрізноманітніші теми, пише філологічну розвідку⁵⁾, друкує в гумористичному варшавському журналі „Подорож на Парнас“ і інші, ряд ліричних віршів під впливом Міцкевича⁶⁾, друкує у Вільні два томи віршів „Spomnienia“ („Спогади“) і далі протягом десятиліть пише такі різні твори, як юридичні розвідки, гумористичні коментарі до поеми Марцінковського „Rzeki Polski“ („Ріки польські“) (листопадове повстання перешкодило друку останньої⁷⁾), сатиричну поему на Бібікова і поляків „Pielgrzymki“, друковану в Atheneum⁸⁾, твір по геометрії⁹⁾, релігійно-філософський переклад св. Августина „Duch wyznań s-go Augustyna“, 1848 року підчас франкфуртського союму пише французьку брошуру „Лист до німецького народу“, німецькі переклади, нарешті лібрето опери¹⁰⁾, співробітничав в бельгійській газеті „Le Nord“¹¹⁾, друкує в Парижі, Липську „Псалми“ в 1857 р., Gawędy pana Jacka в „Tygodniku Petersburskim“ по селянській справі під псевдонімом Філіповича¹²⁾ і нарешті пише в Дрездені свій останній, найцікавіший для нас твір, спогади „Pamiętniki“, що їх перебила йому смерть. (Надруковано 1892 року у Львові).

На основі головним чином цих спогадів зробимо спробу простежити життя автора, уяснити собі його суспільні та політичні погляди, на ту роль, яку він грав у сучасному йому громадському житті, і нарешті — наше безпосереднє завдання — освітити степінь участі графа Олізара в справі декабристів, та його відношення до них.

„Pamiętniki“ написано майстерною рукою — відчувається літературний хист та не аби-який письменницький досвід автора. Перед очима

¹⁾ П., 60.

²⁾ П., 10.

³⁾ П., 104.

⁴⁾ Пам. Передм. VI.

⁵⁾ Пам., XI.

⁶⁾ П., XIX.

⁷⁾ П., XXV.

⁸⁾ П., XXIX.

⁹⁾ П., 1831 р., XXX.

¹⁰⁾ П., XXXV.

¹¹⁾ П., XXXVII.

¹²⁾ Пам., XXXVII.

як дядько Олізара — Каетан Олізар, стольник коронний¹⁾, як, нарешті, другий дядько Густава, Юзеф Олізар, посол волинський, патріот - поляк, що за допомогу легіонерам по „заборі краю“ був засуджений до Сибіру (що- правда, за грошову нагороду за нього туди поїхав інший, шляхтич Соколовський, взявши вину на себе²⁾), нарешті найбільш яскрава постать того часу, візитатор зоснованого ним у 1805 р. Кременецького ліцею, Чацький³⁾. Таке було коло, що в ньому обертався змолоду Олізар. Він згадує розмови батька з Чацьким, їх „плач і смуток“; разом з ними, мабуть, молодий Олізар дитиною ще чув багато про сучасну долю Польщі, і це вже тоді поклато на нього певне тавро⁴⁾.

З глибокою пошаною згадує Олізар і свого першого домашнього вчителя, Скарбека Рудзького — революціонера, (що стратив у 1829 р. в революції маєток та дітей⁵⁾). Знав він і молодого Плятера, що по смерті Чацького став візитатором Кременецького ліцею, де вчився пізніше Густав Олізар. В цьому ж ліцеї працювали тоді славні європейські вчені сили, як Лелевель, нумізматик Бессер, поет Фелінський, і взагалі Кременець був визначним культурним осередком польського „домініону“ на правобережжі. Вишуканий, рафінований закуток сходу Європи, оаза серед хлопської „Руси“ та барбарів московської адміністрації.

Недовго повчився в Кременці Олізар — незабаром хвороба батька змушує його покинути студії фізики та виїхати разом із батьком за кордон до Італії, де останній сподівався вилікуватись. На цьому, властиво, і скінчилася формальна наука графа — відтепер він опинився в іншій школі, школі життя, що широко розкривала свої обійми молодому насліднику батьківських дібр. Він одразу попадає до двора в князя Тосканського до Пізи та Флоренції⁶⁾, а потім випадок зводить його близько з княжною Боргезе, сестрою Наполеона. Юнак до безтями закохується в таємничій полонянці. Романтика становища однак не перешкоджає йому рішуче одмовитися віддати княжні свії та батьківський паспорт, що по них підприємчива Боргезе мала тікати до Генуї.

Битва під Ватерлоо мала до певної міри безпосередній вплив на родинні справи Олізарів — завдяки ній небезпечна історія з паспортами відпала сама собою, проте двері княжни назавжди зачинилися для Густава, що не відважився на лицарський вчинок для дами свого серця.

Перше кохання швидко минулося, і того ж року Олізар закохується знов і одружується з француженкою, графинею Моло, фрейліною кн. Боргезе⁷⁾.

Сімнадцятилітній хлопець попадає у вир життя. Він старається підтримувати відповідні його становищу звязки: так, він зустрічається в Римі з князем Станіславом Понятовським, бароном du Tuilé⁸⁾, обертається в найвищих колах, а одночасно починає заплутуватись як фінансово, так і в особистому родинному житті. Смерть батька, швидка розлука з жінкою і ряд досить значних матеріальних утрат примушують його повернутися до батьківщини. Однак маєтковий стан Олізара дозволяє йому з честю вийти зі становища, сплатити закордонні борги, виплатити навіть 30.000 злотих польських по умові д-ру Кос-

1) Пам., 80.

2) Пам., 11.

3) Пам., 39.

4) Пам., 52.

5) Пам., 19.

6) П., 68.

7) П., 76.

8) П., 82.

совичу, що нечувано визискував родину Олізарів, використовуючи виключне довір'я хворого¹⁾); Густав сплачує з батьківського спадку посаг сестрі — 1.500.000 злотих польських, не рахуючи реманенту та дорожчощинностей²⁾).

Все це, а також дальше життя Олізара дозволяє робити висновок, що, не зважаючи на тимчасову кризу, граф залишився й надалі дуже маєтним чоловіком. Опинившись знов на батьківщині, Олізар враз попадає в кола польської еліти в Варшаві, знайомиться з літераторами³⁾ Міцкевичем, Красінським, Фелінським і дуже рано сам починає писати.

Перші літературні спроби — це патріотичні вірші. Олізар оспівує героїзм колишніх поляків. Вірш до Фелінського:

„Umiał Polak ojczyzny nie przezywać zgonu;
umiał ciernista droga w swem zyciu obierać,
lze upuścić, krew wylać, lecz wolnym umierać!“⁴⁾.

(„Поляк умів не пережити загину батьківщини; вмів обирати у своєму житті тернистий шлях, заплакати, пролити кров, але вмерти вільним!“⁴⁾).

Під різними псевдонімами — Л. Філіповича, Ірідіоновія, Атаназія, під власним прізвищем — він із дилетантським завзяттям береться за найрізноманітніші теми, пише філологічну розвідку⁵⁾, друкує в гумористичному варшавському журналі „Подорож на Парнас“ і інші, ряд ліричних віршів під впливом Міцкевича⁶⁾, друкує у Вільні два томи віршів „Spomnienia“ („Спогади“) і далі протягом десятиліть пише такі різні твори, як юридичні розвідки, гумористичні коментарі до поеми Марцінковського „Rzeki Polski“ („Ріки польські“) (листопадове повстання перешкодило друку останньої⁷⁾), сатиричну поему на Бібікова і поляків „Pielgrzymki“, друковану в Atheneum⁸⁾, твір по геометрії⁹⁾, релігійно-філософічний переклад св. Августина „Duch wuznań s-go Augustyna“, 1848 року підчас франкфуртського союму пише французьку брошуру „Лист до німецького народу“, німецькі переклади, нарешті лібрето опери¹⁰⁾, співробітничав в бельгійській газеті „Le Nord“¹¹⁾, друкує в Парижі, Липську „Псальми“ в 1857 р., Gawédu papа Jaska в „Tygodniku Petersburskim“ по селянській справі під псевдонімом Філіповича¹²⁾ і нарешті пише в Дрездені свій останній, найцікавіший для нас твір, спогади „Pamiętniki“, що їх перебила йому смерть. (Надруковано 1892 року у Львові).

На основі головним чином цих спогадів зробимо спробу простежити життя автора, уяснити собі його суспільні та політичні погляди, ту роль, яку він грав у сучасному йому громадському житті, і нарешті — наше безпосереднє завдання — освітити степінь участі графа Олізара в справі декабристів, та його відношення до них.

„Pamiętniki“ написано майстерною рукою — відчувається літературний хист та не аби-який письменницький досвід автора. Перед очима

1) П., 60.

2) П., 10.

3) П., 104.

4) Пам. Передм. VI.

5) Пам., XI.

6) П., XIX.

7) П., XXV.

8) П., XXIX.

9) П., 1831 р., XXX.

10) П., XXXV.

11) П., XXXVII.

12) Пам., XXXVII.

читача виступає вся доба з живими яскравими постатями дієвих осіб; все, що міг спостерегти син свого часу, все зауважив Олізар і відбив у своїм творі. Тонкий, граціозний дотеп, часом іскри поміщицького гумору, певна патетична поза польського „середняка“ - патріота, глибоке призи́рство до „москаля“, самовпевнене почуття власної національної вишості й переваги, постійні мрійливі сентиментальні репліки в бік страченої „ojczyzny“, а разом з тим усю дрібну комахинну, вперту роботу поляків над суспільним життям — розуміється, обмежуючи поняття суспільства лише на тонких шарах шляхти — все це ми маємо у спогадах Олізара. З них дивиться на нас польський поміщик-граф з міцними „устоями“ святости приватної власности, з певними елеґічними планами поліпшення долі хлопа, з до нічого не обов'язуючими сентиментальними натяками у віршованій формі на його обов'язки супроти „люду“, а разом з тим бачимо палкого польського революціонера шляхетного лицаря, співзвучного усьому, що йде супроти царату, який знищив його Польщу. Але ентузіазм швидко гасне, спалахує лишень зрідка й уступає місце спокійному розрахунку безпечних, маленьких діл, що не наражують обережного Олізара на надто великі прикrostі і все ж дають йому змогу прибрати на схилі своїх днів позу польського патріота, що виконав свій обов'язок супроти батьківщини.

Спогади пише Олізар, живучи за кордоном в Дрездені¹⁾, безпечний від репресій російського уряду. Він оповідає пережиті події спокійно, з легкою іронією й певністю. Коли порівняти другий писаний його „твір“, зізнання на допиті петербурзького комітету, то, розуміється, різниця не лише в інтерпретації цілої низки фактів, але і, так би мовити, певного тембру оповідання досить значна. І коли в зізнаннях багато треба віднести на рахунок загалом грізної атмосфери навкруги справи декабристів, то в „Pamiętnikach“ ми, мабуть, маємо до діла з певною позою людини, що з безпечного захисту безпечно повчає нащадків про пережите, що не завжди видавалося автору таким, як він його тепер змальовує у спогадах. Не зважаючи, однак, на все, Олізар не згадує у своїх спогадах про ряд своїх політичних стосунків із людьми, що відігравали визначну ролу в польських таємних товариствах та загальному революційному рухові. Очевидно, робить він це з міркувань політичного характеру, уважаючи за передчасне писати про ще надто актуальні справи.

Як мемуарист, цінний Олізар головним чином тим, що надзвичайно образно відбиває дух доби, однак на фактичну сторону його оповідання не завжди можна покластися й то якраз по основній темі події — арештів та допитів, — так чи інакше звязаної зі справою декабристів.

Щасливий збіг обставин дає нам змогу побачити два твори однієї й тієї ж людини, написаних у діаметрально протилежних умовах. І коли це не дає повної і, головне, цілковито певної відповіді для освітлення відношення Олізара до декабристів, то все ж, завдяки існуванню двох документів, ми маємо змогу критично поставитися до першого, тоб-то „Pamiętników“, і внести в закордонну романтику польського дідича кілька ноток суворой миколаївської дійсности, що знайшла свій відбиток саме в тих невеличких нюансах інтерпретації подій офіційними протоколами та спогадами на дозвіллі.

Олізар рано почав свою громадську діяльність. Незабаром по повероті з Італії його вибирають на волинського губерніяльного маршалка.

¹⁾ 1855 р. П., 172.

Що правда, в цьому він грає пасивну ролю, він є просто знаряддям особистих інтриг волинської шляхти, знаряддям, що своїм походженням і маєтком надається до цієї ролі. Йому наспіх продають маєток у Житомирському повіті, напередодні виборів купують село в Овручському¹⁾; вся справа іде на марно, бо роздратований шляхтою губернатор Гіжицький не затверджує вибору Олізара, однак ця пригода дає йому певну репутацію свого чоловіка, і, кінець-кінцем, його таки вибрано 1821 року²⁾ заочно на київського губерніяльного маршалка. Таким чином 23 літ молодий граф опинився на визначному й відповідальному становищі керівника польської шляхти Київщини. І вже перший час урядування приносить Олізару терня. Широке товариське життя, великі знайомства з київськими, не лише польськими, а й російськими вищими колами примушують його бути дуже на сторожі. Весь час Олізар межи двох огнів: лояльність до московського уряду, патріотичні обов'язки, заплутане до того нове кохання — Густав знов закохується, і тим разом глибоко, в дочці генерала Раєвського, М. Раєвській — це все спадає на нього непосильним тягарем. Польське суспільство шанує Олізара, воно відзначило його, як свого обранця; однак у колах таємних революційних польських організацій він все ж не має великого довір'я; очевидно, його звязки з москалями, а надто голосна подія кохання з московкою, дуже підривали його авторитет. Довіремим у справі активного виступу був не Олізар, а Атаназій Гродецький, депутат київського суду, про віщо граф дещо гірко згадує³⁾, кажучи, що любов до Раєвської перешкодила йому стати на чолі патріотичного т-ва, бо його боялися, не довіряли⁴⁾. Безперечно, він все ж досить в курсі подій, звязаний з поляками і провадить певну патріотичну роботу. Це одразу звертає увагу його особистих ворогів, і незабаром на нього робить донос до Петербургу генерал Ертель, надісланий для шпionажу до армії Сакена. Перед тим у Ертеля був дрібний конфлікт з Олізаром з приводу того, кому першому складати візиту, і от тепер Ертель⁵⁾ доносить, ніби-то Олізар підчас виборів говорив патріотичну промову, що загрожує публічному спокою⁶⁾. Аракчєєв запитує в Київі з цього приводу секретар-губернатора Ковальова. Жандр реабілітує Олізара, кажучи, що зміст виборчої промови був за російським урядом, а єдиним, що могло викликати хибне вражіння, було те, що промовляв Олізар польською, а не іншою мовою та закликав шляхту до збірок на костел. Але на костел, мовляв, додавав ніби то Жандр, як на „пам'ятник ласки царської“⁷⁾. Оскільки й правда тому, то заступництво не пособило багато: Олізар іде до Петербургу давати пояснення, цар через Петра Волконського одмовляє йому авдієнції⁸⁾, а коли завзятий маршалок пише листа до самого царя, то одержує від графа Мілорадовича, петербурзького генерал-губернатора, наказ негайно за 24 год. вихати з Петербургу⁹⁾. Протягом короткого часу свого урядування Олізар має ще конфлікт із-за торгів на пошту з віце-губернатором Києва Катериничем, і вже 1823 року, довідавшись про шлюб Раєвської з Волконським, по петербурзькій неласці, навіть не продовживши

1) П., 99.

2) П., 121.

3) П., 163.

4) П., 164.

5) По транскрипції Олізара, Гертель.

6) П., 144 — 145.

7) П., 151.

8) П., 145.

9) П., 148.

відпустки, їде до Криму, де купує собі маєток Артек¹⁾, гору Аюдзг, докупуючи потім до 200 десятин, і залишається там два роки, віддаючись цілковито думкам про нещасне кохання. Пише вірші, блукає по диким горам, а все ж не цурається й товариства, само собою, перебуваючи в тих самих високо аристократичних колах. Він гостює в маєтку графа Воронцова, між іншими, знайомиться в Гурзуфі з Олександром Потоцьким²⁾ (сином славетної Софії Потоцької з Умани), що брав участь у революції 1830 р., отже тим самим не пориває звязків із революційними елементами польської шляхти. Там же, в Криму, йому трапляється пригода, що пізніше інкримінувалася йому петербурзькою слідчою комісією. На обіді в Наришкіних присутній полковник Годейн, адъютант великого князя Миколи, записує у своєму щоденнику „*Mot remarquable du C-te Olizar*“ („Цікава увага графа Олізара“). Розмова йшла про загальний настрій, про неспокійні новини і зречення Костянтина від престолу. „Щоб сказати що-небудь відповідне до загального настрою, я обізвався на свою біду...“ пише Олізар³⁾. „*Hier cette nouvelle n'était qu'affligeante, aujourd'hui elle devient encore allarmante*“ („Вчора ця новина була трохи неспокійною, сьогодні вона стає загрозливою“). Через кілька місяців слідча комісія наводила ці слова, закидаючи, що необережний маршалок мусив знати про змову таємного товариства.

Незабаром Олізар вертається до свого маєтку й тут одразу попадає у вир подій. Раніш ніж перейти до фактичних даних, що їх подає Олізар, цікаво спинитися на невеличких уривках у „*Pamiętnikach*“ — певних ниток для правильного освітлення його участі взагалі та степени поінформованості про революційні т-ва.

Знав чи не знав Олізар про існування таємних товариств? Був він їх активним членом? І в якій мірі? Ці питання повинні стати перед нами.

Побіжна характеристика атмосфери, що в ній виріс і обертався Олізар, дає деякі підстави гадати, що він не міг стояти цілковито осторонь подій і, що-найменше, мусив бути в курсі біжучої політичної роботи.

Даючи в „*Pamiętnikach*“ загальну характеристику кінця панування Олександра, Олізар зазначає, що тоді існувало два таємних політично-патріотичних т-ва — одне в Польщі, друге в Росії. „Не зважаючи на ще велике з обох сторін недовір'я“, біля 1822 року ці т-ва почали порозуміватися, „чи не могли б вони спільно ужити силу й допомогу для певнішої й відважнішої акції“⁴⁾. Далі він оповідає, що російські змовці ділилися на два комітета, — північний у Петербурзі на чолі з Рилеєвим, Краснокуцьким та князем Трубецьким і західний⁵⁾ в Тульчині під проводом Пестеля, князя Сергія Волконського й Муравйових-Апостолів; з тим західним комітетом і вирішило було звязатися польське т-во⁶⁾.

Воно мало єдину центральну управу в Варшаві. Першими делегатами на з'їзді підчас київських контрактів 1823 року з боку поляків були князь Антоній Яблоновський та полковник Кшижановський, від „західного комітету“ — Пестель, Муравйов та Бестужев-Рюмін. Польські делегати відкинули пропозицію росіян убити великого князя Костянтина, виробили „загальні принципи майбутніх кордонів і відносини обох

1) П., 173.

2) П., 171.

3) П., 189.

4) Пам., 161.

5) Очевидно мається на думці південне т-во.

6) П., 162.

держав (однак західній комітет залишив собі право остаточного порозуміння з комітетом північним), стало на тому, що польські делегати зобов'язалися на випадок російської революції затримати великого князя в Варшаві, позбавивши його всякої можливості відіграти ролю претендента¹⁾.

„Я, на своє щастя,— пише далі Олізар,— про це зовсім нічого не знав... хоч мою господу, як урядовця, і часто відвідували“²⁾.

Навряд чи можна йняти віри цій заяві. Брак особистої симпатії Яблоновського до нього, близький зв'язок із російською родиною Раєвських, нарешті нещасливе суперництво з Волконським, що одружився з Раєвською,— все це були ослабі аргументи для людини, що займала таке відповідальне становище й мала віддавна патріотичну марку. Ще 21 червня 1820 року до зібрання приятелів покійного Фелінського Олізар має прилюдно промову. В ній він складає урочисту присягу: „кожний молодий волиняк не забуде, чим має потішити тіль друга“. І коли бавать дійсно задля цих причин головною довіреною особою було обрано Атаназія Гродецького, депутата головного київського суду, то Олізар мусив бути про всю справу поінформованим. Тим більше, що зараз же Олізар згадує про те, що Гродецькому було доручено йому „все одкрити“, переконавшись, що це не загрожувало б т-ву³⁾.

Пізніше, вже коли Олізар оповідає про допит петербурзької слідчої комісії, в нього виривається фраза „... wiedziałem że żadnych dowodów rzeczywistych zez nań złożyć mi nie potrafią, gdyż mój secret zostawał tylko w duszy Atanasego Grodeckiego, a ta dusza niezłamna!“⁴⁾ („...знав, що жадних доказів дати не зможуть, бо моя таємниця залишалася тільки в душі Атаназія Гродецького, а та душа була непохитною...“). Очевидно, таким чином, що межі Гродецьким та Олізаром існували глибокі зв'язки, ясно, що ці зв'язки були політичні, однак точно про їх характер ми так і не довідуємося. Можливо, Олізаром керують мотиви обережності, проте він все-таки відважується на запальну тираду на адресу вже померлого спільника: „i róki iskra miłości kraju w sercach polskich tleje, hołd czci i, poszanowania należeć mu się od najodleglejszych pokoleń naszej Ukrainy będzie!!“⁵⁾ („і доки іскра любови до краю тліє в серцях польських, доти належитиметься йому від найдалших поколінь нашої України честь та пошана“). Ця фраза, як і ряд інших подібних реплік, свідчать про певну патріотично-революційну фразеологію Олізара, що, як не як, а відбивала його ество.

Отже з Криму Олізар повертається просто до свого маєтку Коростишова. Патріярхальний обід діди́ча з домовим лікарем, баварцем Кляйном, та шановним ксьондзом пробощем Тафітовським переривається несподіванкою, що має ряд довгих і складних наслідків. А саме: з поштових санок з'являється до ідальні „без замельдовання“ (докладу) Рюмін-Бестужев. Переконавшись, що його не буде зраджено, він на швидку оповідає про події в Петербурзі, стан речей у Василькові, про те, що він заїздив повідомити про все Швейковського⁶⁾, і що тепер поспішає до Сергія Муравйова, щоб разом піднімати повстання Чернігівського полку, яким той командує. На це повстання Бестужев покладав останні надії. Скінчивши коротке повідомлення, він прохає в Олізара коней для дальшої подорожи.

¹⁾ П., 163.

²⁾ П., 163.

³⁾ П., 164.

⁴⁾ П., 240.

⁵⁾ П., 166.

⁶⁾ П., 192.

Ця невеличка пригода стала однак приводом для усіх дальших подій в житті останнього. Одночасно вона ж уже одразу освітлює те характерне відношення Олізара до декабристського повстання та його ватажків, що ми потім бачимо на протязі усіх „Pamiętników“. Зовнішньо справа виглядала так: аби як-найскорше позбутися небезпечного гостя, „nie rad go byłem dla niego i dla siebie dłużej zatrzymywać...“¹⁾ („не хочачи його довше за для нього й себе затримувати“), не маючи ще власної стайні, він посилає в містечко по фурмана й за годину виряджає вже його „w dalszą niefortunną podróż“²⁾ („в дальшу неfortunну подорож“). Оповідуючи про це, про ті надії, що їх покладав Бестужев на одверте повстання, Олізар у властивій йому резонерській манері сентиментально-лицемірно зауважує, що Бестужев робив це: „zapominając niestety o biedny, szlachetny zagorzalcze, że domowa wojna jest pierwszym największym krajowem nieszczęściem“³⁾... („забуваючи, о бідний, шляхетний мрійнику, що домова війна є першим, найбільшим краєвим нещастям...“)

Тут промовляє не лише сумний досвід поляка, але й і сама суть істоти діда Олізара, що стоїть на варті спокою й ладу. Це якраз те характерне у вдачі Олізара, що втримало його в межах лояльності, завдяки чому він не опинився „на лінії“ революційного фронту, як це сталося з багатьома з його сучасників-компатріотів. Він дуже дешевим коштом позбувається своїх „обов'язків“, і лишень неприємний випадок силоміць заплутує його в небезпечну історію, з котрої він однак щасливо визволяється. Олізар щиро ненавидить московський уряд, так само він „ширий“ патріот. Але погляньмо лишень, в якій спокійній, фаталістичній формі висловлює він ці свої почуття! Класичні, спокійні репліки доброго католика! „Як попустив бог, що Наполеон не переміг, а російський цар увійшов до Парижу“⁴⁾, „Може мучеництво під москалями має бути гартом духовим, що ним „пан світу“ веде до майбутнього відродження“⁵⁾; і більше: „Lecz musi to być potrzebne dla naszej poprawy lub zbawienia, kiedy się Bogu podobało taką na nas klęskę w XIX wieku zestac!“⁶⁾. („Мусило це проте бути потрібне для нашого рятунку, коли сподобалося богові в XIX віці наслати на нас таку кару...“)

Правда, все це типове для цілої доби, ця віра в „предопределение бже“ — це ж підвалина польського месіанізму, це з певними відмінами та сама „Towiańszczyzna“ але які зручні життєві висновки робить собі з неї в порівнянні з іншими сучасниками граф Олізар!

Тієї ж ночі по тім, як Олізар виправив Бестужева, його будить жандар, що приїхав арештувати Рюміна, а, довідавшись, що останній вже виїхав, вимагає коней, щоб їхати навздогін. Підчас цієї візити Олізар знов забиває двох зайців одним махом: недбало кинутим зауваженням: „czas dopiero pokaże, kto sprzyja a, kto prozeczny gadom cesarza Konstantego!“⁷⁾... час доперва покаже, хто сприяє, а хто проти уряду царя Костянтина“, він викликає офіцера на довгу розмову, що в ній встигає виявити, що в Криму присягали Костянтину, а не Николаю, що Олізар нічого не знає про події в Петербурзі й одночасно

¹⁾ П., 193.

²⁾ Р., 193.

³⁾ П., 193.

⁴⁾ П., 55.

⁵⁾ П., 124.

⁶⁾ П., 24.

⁷⁾ П., 195.

затримати на кілька часу „nieszczęsnego Riumina od niebezpieczeństwa“¹⁾ („нешасного Рюміна від небезпеки“.) Це вже дипломат — таким Олізар залишається й надалі в своїх непосредних стосунках з декабристами та їх справою.

Він посилає в містечко по коні, і через 1½ години (приставляє жандару „budkę z trzema chromemi żydowskiemi końmi“ („балагулу з трьома хромими жидівськими кіньми“). Інтересне зауваження! Революційність графа маніфестується „хромими жидівськими кіньми“ в „Pamiętnikach“.

А в своїх зізнаннях слідчій комісії він цими ж кіньми доводить свою лояльність супроти російського уряду.

„Ayant donné à ce dernier²⁾, tous les renseignements ci-dessus mentionnés, il est allé sur ses traces, avec les chevaux que je lui ai aussi loué en ville“³⁾ („зробивши останньому усі згадані вказівки, і він подався його слідами з кіньми, що я найняв також для нього в місті“).

Для більшої певности зараз же після цього інциденту Олізар вирішає виїхати до Києва, щоб там залишатися на очах вищої влади⁴⁾ по версії „Pamiętników“ а по протоколу зізнання) — до Радомислю, щоб одержати від повітового маршалка циркуляри що до присяги новому імператору. Як побачимо, до Радомислю Олізар дійсно заїздив, але в іншій справі й не в тому порядку, що його зазначив. Гадаю що більш ймовірним в даному випадку є варіант „Pamiętników“. Виїхавши після неспокійної ночі аж після обіда, Олізар спиняється переночувати під Радомислем в своєму останньому селі Мінінах, що було в державі у його приятеля, Прота Чайковського. І тут йому трапляється знов неприємність: на світанку туди з'являється Бестужев, благаючи коней, чого-небудь теплого й бараниці, бо інакше, мовляв, загине від холоду раніш, ніж доїде. „Dzisiaj z uczuciem pobożnej wdzięczności rozpomiotam, że mój Aniol Stóz widocznie się mną opiekował wzej podróży“⁵⁾ („Зараз з почуттям побожної вдячності пригадую, що мій ангел хранитель очевидно дбав про мене в цій подорожі“). Ця ангельська опіка виявилась в досить водевільній формі: Олізар замкнувся на ключ і ні за що не хотів бачити Бестужева, щоб, як він казав, мати змогу присягтися потім, що він його не бачив. Через двері він дає Бестужеву раду вимагати „tego wszystkiego (коней, їжі і т. і.) z gatunkiem gwałtu“ („того всього вимагати силою“) і потім гордо зауважує: „te roztropnością moge się to pochwalić“⁶⁾... („можу тут похвалитися цією розторопністю“). Не можна, розуміється, сказати, щоб за наших часів ця „пасивна резистенція“ викликала сподіваний Олізаром ефект, але в свій час це дало йому змогу на допиті пустити шпильку: „c'est ici le cas de dire qu'en province les militaires (et surtout les subalternes) abusent très souvent des privilèges de leur uniforme — vexent nos paysans sans les payer le plus souvent, et ne rendent compte de ces actes arbitraires à qui que ce soit — Mr. Bestoucheff repassant par mes villages, en a usé de même“⁷⁾. („Тут буде своєчасним згадати, що на провінції військові дуже часто зловживають привілеями своєї форми, використовуючи наших селян, найчастіш не

1) П., 196

2) Жандарському офіцеру.

3) Аор. ф. XXI, Особ. отд., д. № 71, л. 14, вип. 16.

4) П., 196.

5) П., 197.

6) П., 198

7) Аор 16.

платячи, не здаючи нікому справоздання у своїх вчинках — так Бестужев, проїжджаючи через мої села, скористав з цього також“).

Отже далі збів обставин стає надто складним, і Олізар не хоче ризикувати, не порадившись з якоюсь дуже авторитетною людиною що до дальшої лінії своєї поведінки, коли її вже так мимо його волі заплутано Бестужевим. Такою авторитетною людиною для Олізара був діяч „нещасливої Тарговицької конфедерації, останній польський комендант фортеці Кам'янець-Подільської, генерал Антоній Злотницький із Радомислю¹⁾.

Через півгодини по від'їзді з Мінін Бестужева Олізар виїздить до Радомислю шукати поради бувалого в політичних справах Злотницького.

Останній дає йому раду зараз же їхати до справника, що лежав хворий і не мав в той час при собі жадних помічників, та жадати від нього зараз же погоні за Бестужевим, посилаючись на свідка, генерала-лейтенанта Злотницького. Олізар виконує цю раду точно й пізніше посилається у своїх дізнаннях на те, що він, мовляв, повідомляв у свій час справника й виконав тим самим свої обов'язки супроти уряду²⁾. Безпосередньо по цім Олізар їде до Києву. Тимчасом в Києві йдуть арешти. З дня на день знайомі поляки зустрічаються запитом: „Ще тут?“³⁾.

Арештовують князя Антонія Яблоновського, полковника графа Мартина Тарновського, бувшого волинського маршалка, Петра Мошинського; Гродецького з Києва вже вивезли, як і „росіян Давидова, Поджія, Капніста...“⁴⁾. Нарешті арештовують і Олізара. Цей арешт відбувається досить оригінально: передчуваючи арешти Олізар уряджує 15 січня бенкет, як він каже, „pour faire bonne mine à mauvais jeu“. Сніданок було призначено на 1-шу годину, о 12-й коло дверей Олізара вже стоїть варта київського поліцмайстера, полковника Дурова. Гості урочисто під'їздили під ганок, зауважували варту і... як-найшвидше давали тяги. І тільки один сенатор Бороздін (швагром якого був заарештований Давидов) мав горожанську мужність з усіма орденами поминути багнети варті. І тут юмористична вдача шляхтича прокидається в Олізарі: він запрошує замість гостей Дурова, і в'язень та поліцай бенкетують, перед від'їздом випивши навіть у передпокої „на дорогу“ останню пляшку шампанського“.

Над ранок третьої доби Олізар приїхав до Петербургу, і тут справа стає поважнішою. Увечері того ж дня з наказом одягти фрак Олізара покликано до царських покоїв.

Великий багатий кабінет, кілька вкритих темнозеленим сукном столів, золочені шовкові крісла й генерал-ад'ютант граф Левашов. А коло каміна темна порт'єра, що закривала двері до царського покою.

При вході Олізара Левашов їде немов по інструкції до сусідньої кімнати, потім, вернувшись, сідає й починає задавати питання Олізару, що стоїть перед ним.

На це Олізар зараз же робить йому гостру увагу — вони зустрічалися свого часу в товаристві, — і після цієї уваги Левашов міняє тон, і запрошує його сісти⁵⁾. Коротка розмова загального характеру, кілька запитів про заарештованих Яблоновського, Мошинського, Кшижановського та про їх звязки з Муравйовим і Пестелем — і допит закін-

¹⁾ П., 202.

²⁾ Аор., 16.

³⁾ П., 203.

⁴⁾ Пам., 212.

⁵⁾ П., 219.

чено, а Олізара надіслано ще того ж дня до Петропавлівської фортеці, щоб, як відповів Левашов, Олізару „було легше заперечити зізнання свідків, що зовсім інакше говорять про його невинність“.

Для Олізара починаються дійсно тяжкі дні. Він опинився в XII камері казематів Нікольської куртини; один із сусідів, Булатов, хворий на запалення мозку „немилосердно верещить“, другий — поруч — Андреев¹⁾, співає, не вгаваючи, італійські та французькі пісеньки, що врешті okazалися розмовами, які варта толерувала, може, як гадає Олізар, щоб краще підслухувати в'язнів²⁾.

Напроти камери Олізара містилася камера Бестужева-Рюміна. Випадок востаннє звів ще їх тут. Це сусідство вказувало, що на Олізара мали поважні підозріння.

Починається звичайний тюремний побут: дрібні, а разом з тим такі важливі суперечки за їжу, скарги до коменданта на „підлого злодія“ плац-майора Петропавлівської твердині Подушкіна за вкрадений добрий французький тютюн, а потім довгі, безконечні дні очікування. В'язня неначе б забуто. Двадцять із лишком днів сидить Олізар. Нудьга, непевність турботи за дітей і дикий жах перед „тим монгольським урядом, що від нього усього можна було сподіватися“³⁾, доводять Олізара до розпачу.

Він тратить рівновагу, і його переслідує страшна примара — уряд, хочаби позбутися усіх в'язнів, лишень чекає на весняну повідь Неви, яка що-року заливає каземати фортеці, щоб потопити в'язнів. Олізар плаче, молиться, нарешті складає вірші, потім потроху звикає, дещо заспокоюється й починає навіязувати звязки з своїми сусідами. В спогадах своїх він наводить кілька розмов Бестужева. Прислухається, як той „качковатим голосом“⁴⁾ співає до свого сусіда, правдоподібно Муравйова, про свої заходи, щоб обернути тюремного попа проти царського деспотизму, і повідомляє що-раз про свої успіхи. Під кінець ув'язнення, в одну з тяжких годин, вже передчуваючи свій сумний кінець, Бестужев передає через Олізара людству свій останній заповіт, і Олізар його з пієтетом занотовує дослівно: „Le règne sera cruel et bien long! Vous echapperez à la mort, vous serez même libre, a moi, on me destine une mort ignominieuse“. „C'est triste, — car des générations passeront avant que nous soyons vengés — pauvre Russie! Une fois que vous serez libre, tâchez de découvrir mes restes, et faites les inhumier sous le tertre d'Ascold à Kiev! c'est là que j'ai medité, cevé si souvent le bonheur de ma patrie!“⁵⁾. („Царство буде жорстоке й довге. Ви уникните смерти, будете навіть вільними, мене ж чекає ганебна смерть“. „Сумно, бо минуть покоління, раніш ніж за нас помстяться — бідна Росія! Коли будете звільнені, постарайтеся викрити мої останки й поховайте їх на Аскольдовій могилі в Києві! Я так часто там роздумував над щастям моєї батьківщини!“)

Останній заповіт декабриста, „відспіваний“ французькою мовою у вогких мурах Петропавлівських казематів!

Про інших декабристів під час свого побуту у в'язниці Олізар не згадає, якщо не рахувати коротенької зустрічі з Давидовим та Поджія, коли його перевели до їхньої бувшої камери⁶⁾, та ще розмови з тюремним

¹⁾ Андреевич.

²⁾ П., 223.

³⁾ П., 225.

⁴⁾ П., 228.

⁵⁾ П., 229.

⁶⁾ П., 216.

попом, коли Олізар прохав його заступництва для Волконського, чоловіка М. Раєвської, в яку він був закоханий¹⁾.

Нарешті одного дня (9-го лютого 1826 р.), а властиво ночі, о 12-й годині, Олізара будять, одягають знов у традиційний фрак і з завязаними очима ведуть, а потім везуть до якогось будинку фортеці, де відбувалися тепер засідання слідчої комісії. Два фельдегери попід руки проводять його до яскраво освітленої залі й там раптом знімають хустку з очей. Свічки, жалібні відзнаки, урочистий мовчазний вигляд нічного трибуналу справляє вражіння середньовічного таємного „Tehmgericht'u“²⁾. На чолі комісії стояв президент її, генерал фельдцайгмайстер Татищев, поза ним великий князь Михайло, царський брат, князь Микола Голіцин, член державної ради, петербурзький губернатор Голенищев-Кутузов, Бенкендорф, пізніше шеф жандармерії, Левашов, Потапов. Урядово обвинувачував граф, згодом — князь Чернишов. Був присутній і полковник Адлерберг, пізніше міністр двора. Розпочинається допит.

«Наперед забелькотав щось по-російськи до мене Чернишов»³⁾. На це Олізар демонстративно звернувся до великого князя, прохаючи дозволу відповідати по-французки, а по одержанні останнього кілька разів уїдливо дошкуляє Чернишову за погане знання французької мови.

Взагалі разом із скинутою з очей хусткою Олізара покидає панічний жах його казематних настроїв, і ми бачимо знов самовпевнену, знану нам раніш постать. Таке саме майже вражіння лишається й від протокольних зізнань, не кажучи вже про опис допиту по „Рамієтніках“. Олізар зручно відповідає на запити комісії і, властиво, оскільки можна покладатись на „Рамієтніки“, обертає допит на „світську розмову людей з доброго товариства“, що викликає роздратовання в Чернишова, а решті, Кутузову, Левашову, Бенкендорфу та особливо великому князю Михайлу, подобається. Вказівкою, що в цій частині Олізар передає характер сцени допита досить точно, може служити таке: після допиту комісії, що тривав дві години, Олізару було дано на 16 аркушах питання слідчої комісії. В споминах, що їх пише Олізар через 35—40 літ, вже в Дрездені, не маючи текста своїх відповідей, він наводить на пам'ять деякі пункти своїх зізнань. І от, порівнюючи деякі з них, видно, що автор додержується близько офіційного свого тексту, писаного у в'язниці, що його тепер маємо до розпорядимости. Наприклад, ось відповідь на питання: „Який моральний чи грошовий вплив могла мати Англія на польські патріотичні товариства?“ В „Рамієтніках“ Олізар зазначає відповідь: „Si je dois énoncer mon opinion privée, il me semble; que cette nation, ne prête son argent que sur bonne hypothèque“⁴⁾. („Коли я мушу висловити свою приватну думку, то мені здається, що ця нація позичає свої гроші тільки під добру заставу“).

Текст зізнання: „Je l'ignore complètement; mais, si je dois énoncer ici, mon opinion personnelle, j'avouerais, que je doute tres fort, que le gouvernement et même les individus d'Angleterre aient eu des relations avec les polonais. Les exemples de tout les jours nous apperennent, que ce pays là, ne place point ses fonds sur mauvaise hypothèque!“⁵⁾. („Не знаю, але коли висловити мою особисту думку, то я признаюся, що дуже сумніваюся, щоб уряд, а навіть і окремі особи в Англії мали

1) П., 232.

2) П., 234.

3) П., 236.

4) П., 243.

5) Аор., 11.

стосунки з поляками. Приклади всіх днів нас вчать, що ця країна не містить своєї фонди під погану заставу!“).

В кількох інших місцях, дозволяючи собі трохи покрити навіть з комісії, Олізар теж подає у споминах деталі, близькі до контексту протоколу.

Тепер простежмо крок за кроком усе зізнання Олізара, цей новий, ще незнаний документ, паралельно користуючи з його вже відомих мемуарів, хоч і мало порівнюючи використаних в історичній літературі. Як відомо, донос на Олізара було зроблено „находящимся в Києве для общего наблюдения старшего адъютанта гл. штаба I армии капитаном Сотниковым“¹⁾.

Тисячючись в прийомній губернатора, ретельний Сотніков підслуховує розмову „панів“ — графа Олізара та ще другого — повітового маршала Подвисоцького; розмову про те, що присягу новому імператору треба було б одкласти до контрактів, бо тяжко скликати зараз шляхту. Це викликає в нього підозріння, і він через графа Сакена 3 січня 1826 р. повідомляє начальника головного штабу його імператорської величності про підслухану ним, правдоподібно, зовсім невинну розмову.

Наслідком цього доносу, очевидно, з'явилися окремі зізнання про Олізара — Пестеля. а до них прилучилися й рюмінські, бо візит Бестужева мав такий широкий розголос, що не міг, розуміється, пройти непомітним для уряду. Пестель показує: 1. „Что южное общество находилось в сношениях с польским через Сергея Муравьева и Бестужева, а сей последний был в сношении с гр. Олизаром, Хоткевичем и Гродецким. 2. Что в 1824 Бестужев - Рюмин сносился преимущественно с Гродецким; имел разговоры с гр. Хоткевичем и гр. Олизаром. Условий никаких заключено не было, а происходили одни переговоры, ничего решительно в себе не заключающие. Об уступке завоеванных губерний упоминаемо не было, но о независимости Польши говорено было глухо.

3. Что в числе неизвестных ему членов польского общества почитает и графа Олизара, о коем сказывал ему Бестужев - Рюмин“).

Ці зізнання Пестеля в основних своїх рисах погоджуються з даними самого Олізара в його спогадах, як видно вже з раніш наведених питат. Не улягає сумніву, що Олізар і Гродецький — це люди, звязані далеко більшим, аніж звичайними товариськими відносинами, а Хоткевич, коли і стояв від Олізара дещо далі од Гродецького, то все ж належав до близьких по роботі людей. Розмови про майбутні взаємовідносини Польщі до „нової“ Росії Олізар теж згадує в „Рамієтніках“, отже тут Пестель не дає нічого, що протирічило б словам самого Олізара, словам, сказаним тоді, коли він уже не боявся царського уряду. Правда, треба зазначити, що в „Рамієтніках“ Олізар оповідає про це ніби-то *post factum*, але є всі підстави думати, що він знав про переговори польського таємного товариства, а також, по всій імовірності, був його членом.

Це говорив Пестелю Бестужев, а він мав нагоду довідатись про особу Олізара докладніше. Не спроста ж приїздить і так одверто оповідає Бестужев Олізару свої плани підчас повстання, не безпідставно провадить з ним зворушливі розмови в стінах Петропавловської кріпости. Одначе, що Олізар не був як раз видатною особою в товаристві,

¹⁾ Аор, д. 71, л. 2.

²⁾ Аор, д. № 71, л. 3.

про це свідчать всі раніш згадані обставини цієї доби його життя, не кажучи вже про саму істоту його вдачі, далекої від героїчних змагань „мрійників - революціонерів“.

Бестужев - Рюмін показав: „Что политические сношения он имел с Крыжановским и Гродецким, с графом же Олизаром таковых сношений у него не было.

Что в деревне у Олизара был он, едуци уведомить Муравьевых о ищущих их жандармах. Заезжал к нему потому, что это было ему по дороге. От Олизара узнал он, Бестужев, что и его ищут жандармы, и, сказав ему, Олизару, о намерении своем скрыться, он скорее от него уехал. Ехавши же к славянам, он опять проезжал через деревню Олизара, остановился у жида, который ему также говорил о ищущих жандармах. Олизара дома не было, он был в другой деревне верст за пять Бестужев поехал узнать подробно, когда были жандармы и в какую сторону поехали. Разузнав сие, он немедленно возвратился в Трилесь“¹⁾.

В цих зізнаннях видно, що їх не погоджено з Олізаром — Бестужев не хоче останнього заплутувати, але говорить дещо інакше. Ясно, що аргументація „заїхав, бо це було по дорозі“ не видержує жадної критики. Чей же при всьому своєму ентузіазмі Бестужев мусив мати довіря до людини, до якої він заїздив у такий час.

Протокол комісії подає докладні свої запити у французькій мові разом з відповідями Олізара. Перший запит, так би мовити, пролог до допиту, хоче спровокувати в'язня і згучить так: „В начальных ответах вы отрицаетесь и от принадлежности тайному обществу и от самого знания об оном, сознаваясь только, что находились в коротких связях з Тарновским и князем Яблоновским и были знакомы с подполковником Муравьевым-Апостолом, полковником Пестелем и князем Волконским.

Все сии лица суть известные члены злоумышленных тайных обществ, и из них Пестель, князь Волконский, подполковники Сергей и Матвей Муравьевы-Апостолы, полковник Давидов и подпоручик Бестужев-Рюмин почитают вас принадлежащим польскому обществу, чего положительно не отрицают и сознавшиися уже князь Яблоновский и граф Мошинский. При том сношения, кои имели вы с Бестужевым перед самым возмущением Черниговского полка, служат сугубым доводом участия вашего в упомянутом обществе“²⁾.

Олізар на провокацію не йде. Він відкидає свою приналежність до якої-будь політичної та (додає сам) окультної організації³⁾. Він не одмовляється лише від приязни — надто вже очевидної — з графом Хоткевичем та Гродецьким, а решті закидів комісії заперечує. „Я ніколи не був і не казав, що був у близькому звязку з князем Яблоновським та Тарновським. Я знаю їх, але здалека, бо рідко відвідував волинські дома“⁴⁾.

А проте в спогадах, згадуючи про перший допит, Олізар передає таку картину розмови з Левашовим: „Першим його (Левашова) запитом було, чи знаю князя Яблоновського. — Котрого, — відповів, — бо ж їх багато. — Перерахувавши князя Кароля з Острогу, князя Максиміліяна з Кжевіна, про котрих знав, що не могли бути скомпромітовані, додаю: „Чи не маєте ви на думці молодого князя Яблоновського, що з наказу покійного імператора був надісланий до Швейцарії привезти

1) Аор., л. 3.

2) Аор., л. 8.

3) Аор., л. 14.

4) Аор., л. 14.

рештки генерала Костюшка й поховати їх в склепінні королів Польщі у Кракові. Це був би князь Антоній Яблоновський з Аннополю...¹⁾

На запит Левашова, якого ж роду було з ним його знайомство, Олізар відповідає: „Czapkowej, jak to mowią znajomość. Był raz lub dwa, razy u mnie, a ja u niego; bliższych stosunków między nami nie było, gdyż mnie tego rozum zastraszał i upokarzał“²⁾. („Так би мовити, знайомости шапочної. Був раз або двічі в мене, а я в нього; ближчих відносин межи нами не було, бо його розум мене лякав і упокорював“). Здавалося б, знайомство далеке. Але зараз же вже на запит, чи згаданий князь Яблоновський мав у нього в домі наради з Муравйовим і Пестелем, Олізар якось несподівано непослідовно відповідає, що з Пестелем, мовляв, нарад не було, а з Муравйовим може коли й траплялося „проводити важнішу розмову при столі, коли їх пару разів запрошував“³⁾.

Таким чином Олізар криється із знайомством з Яблоновським, що цілком зрозуміле, коли прийняти під увагу, що якраз завдяки йому була арештована дуже значна кількість, бо Яблоновський свого часу дав Пестелю на пам'ять зроблений список осіб, що належали до польського патріотичного товариства⁴⁾.

Що до Пестеля й Муравйова, то знайомство з ними дійсно, мабуть, і було, як каже в зізнанні Олізар, виключно товариського характеру; ну а князь Волконський, майбутній чоловік М. Раєвської, що мріяв з нею одружитися Олізар, був для нього далеким, хоч у в'язниці Олізар і дбав за нього з любови до його дружини. Давидов був дядьком Раєвської, і Олізар констатує це у зізнанні⁵⁾.

Олізар висловлює своє здивування з приводу того, що згадані особи уважали його членом польського таємного т-ва. „Можливо, — каже він, — що вони, бажаючи підтримати свій вплив та збільшити кількість прозелітів, назвали своєю людиною, що займала тоді досить видатний у провінції пост, мала маєток і була не зовсім позбавлена освіти; й що, будучи батьком родини, не зважилася б ніколи легко-важно на справу, не передбачивши і не разраховавши наперед усі наслідки та консеквенції“⁶⁾.

Такі міркування Олізара; але, виходячи з першої частини їх, тяжко повірити, щоб якраз на таку людиною не звернули уваги й не затягли її до участі в товаристві.

Заперечуючи свою участь в таємних товариствах, Олізар дає цікаву власну характеристику, як також і типового погляду для певної категорії польських магнатів.

Це одна з тих характеристик якраз, що дають безсердечно щирі оцінку, не зважаючи, а часом і всупереч бажанню того, хто ці думки висловлює.

Говорить Олізар про польські товариства та несправедливість припущення, ніби він до них належав. „Де ж би я, — каже він — шляхтич, поміщик, при здоровому розумі бажав зміни уряду, що дає шляхті більше привілеїв, ніж вона мала коли-будь в іншій країні“. В цьому криється, може, якраз ключ, чому Олізар був таким „пасивним революціонером“⁷⁾ у відношенні до декабристів. Саме тому, що передбачав,

¹⁾ Пам., 221.

²⁾ П., 221.

³⁾ П., 221.

⁴⁾ П., 240, 241.

⁵⁾ Аор., л. 14.

⁶⁾ Аор., л. 14.

⁷⁾ Аор., л.

що новий уряд був би небезпечним польській шляхті, може, гірше од царського, бо зміцняв би цілу класу російського дрібного дворянства, що стала б поперек горла польським магнатам.

Коли слідча комісія намагається встановити звязок між польськими т-вами та „Малоросійським обществом“, тоб-то між графом Хоткевичем та Лукасевичем¹⁾, то Олізар цілковито заперечує своєму знайомству з останнім. І дійсно, ніде на протязі усіх „Pamiętników“ не зустрічається прізвище Лукашевича.

Що до решти осіб, то Олізар свідчить, що знав їх, але ніколи не провадив з ними жадних політичних розмов; цьому, розуміється, тяжко повірити, бо інакше звідки була б у Олізара політична поінформованість, що про неї згадувано раніш.

„Pamiętniki“ не дають позитивного матеріалу, але невеличкі деталі дають право припускати, що свідчення не відповідали дійсності. Так, на запит про полковника Швейковського Олізар викручується, що нічого не знає, тоді як в споминах пише, що Бестужев підчас приїзду оповідав, що він попередив Швейковського, що „все пропало“²⁾.

Велику увагу присвячує Олізар справі присяги, де докладно доводить свою лояльність. Через кілька днів по допиті Олізара звільнили, і на цьому, властиво, кінчається який-будь його звязок з декабристами; вертається він знов на кон завдяки дивовижному випадкові.

По звільненні з Петропавлівської фортеці Олізар через великого князя Михайла прохає авдієнції в царя. Авдієнція відбулася³⁾, і його таким чином було реабілітовано.

Олізар виїздить весело з Петербургу й хоче по дорозі відвідати Москву, куди, як він каже, „з доброї волі ніколи б, мабуть, не вибрався“⁴⁾. По дорозі він везе пакунок із своїми паперами, що їх йому повернула слідча комісія. І от тут трапляється анекдотична пригода: між Тулою й Орлом прив'язаний пакунок із паперами одривається і губиться. Олізар безпечно повідомляє „станціонного смотрителя“ в Орлі, щоб той заховав пакунок, коли б його знайшов почтальйон, і їде далі. А пакунок знаходить, як пише Олізар, „якийсь простий мужик“; шукаючи за грошима, знаходить блискучі масонські відзнаки і, уважаючи їх за „казьонну власність“, відносить до справника, а цей з рапортом відсилає до губернатора. Губернатор вчитує в масонських патентах ім'я Олізара, знаходить ще там же печатку слідчої комісії й пересилає усе, як *corpus delicti*, знов до Петербургу. Тимчасом слідчу комісію в Петербурзі закрито, залишається тільки комісія Варшавська, і справа попадає туди. Ледве пробувши два тижні вдома, Олізар знов мусить з'явитися на заклик київського губернатора Ковальова, що арештує його в Києві разом із князем Петром Потоцьким (б. посол Річи Посполитої в Стамбулі, б. київський губерніяльний маршалок), Станіславом Федоровичем та іншими⁵⁾. Знов в'язниця, знов слідча комісія в Варшаві. В склад її входили: як голова, граф Станіслав Замойський, члени Валентін і Ігнатій Соболевський та „нікчемні генерали“ Ружнецький та Раутенштраух. Беруть участь і Чернишов з Новосільцевим. Олізар певний себе на слідстві. Ще в Києві вигадково він довідується про петербурзьку екзекуцію, і тоді у Варшаві

1) Лукашевич.

2) Пам., 1902.

3) П., 247, 252.

4) П., 263.

5) П., 270, 271.

домагається конфронтації з Муравйовим, Бестужевим та Пестелем¹⁾. Цим разом справа скінчилася гаразд. Олізару запропонували лишень підписати обіцянку нікому не казати, про що його допитувала комісія, обіцяти одночасно доносити урядові, якщо хто буде проти нього заміряти, одним словом, як каже Олізар, „бути почесним шпигуном“²⁾. Олізар одмовляється, але генерал Раутенштраух каже, що інакше його не звільнять, і він підписує папірця.

На цьому подія остаточно кінчається. Олізар одержує два пакети на адресу київського губернатора, а в них, як потім показалося, в однім: графа Олізара і його папери одержано, а в другім: графа Олізара і його папери, як непотрібні, відсилається³⁾.

Ще сім літ таємного догляду, і граф Олізар стає зовсім легальним членом суспільства⁴⁾.

Він займається й далі польськими справами й навіть дещо „ліберальнічає“.

У 1836 році Олізар представляє генерал-губернатору Гур'єву меморіал у справі релігійних та національних переслідувань поляків, особливо у шкільній справі⁵⁾; в 60 роках подає другий меморіал за Крез'янецький ліцей і польську культуру міністру Норову⁶⁾. Одним словом, по короткій бурі знов наступила тиша.

Навіть більше: Олізар виходить поза межі справ культурних, і він намагається стати соціальним реформатором.

Цікаво, що давнє „народолюбство“ Олізара, міркування про очиншования селян не кидає його, і невгамовний Олізар через Орлова в 1852 році представляє Миколі I проект очиншования селян і селянського банку. Проект обговорювався в міністерстві, але кримська війна перешкодила. Пізніше міністр Норов приїздив обговорювати його⁷⁾. В 1858 році на засіданні київського комітету в селянській справі Олізар говорить промову⁸⁾, а того ж року під псевдонімом А. Filipowicza пише поселянській справі в „Tygodniku Petersburskim“—Gawędy pana Jacka.

Але, очевидно, що ці реформаторські нахили в Олізара дуже другорядні. Соціально він належить до найвищих шарів магнатської аристократії. Власник, свідомий до глибини принципу, „святощів“ власности, Олізар все є й лишається лояльним до принципу, так би мовити, верховної влади. Вона, ця влада, і її основи лишаються для нього непорушними стовпами, і цим пояснюється заздалегідь його відношення до декабристів, що порушували ці основи, виставляючи натомість інші чинники, чинники класово-ворожі магнатству на Україні.

Національна проблема, цей основний імпульс польської революційної акції у шляхти типу Олізар, вкладалася міцно в рамки охорони пануючого ладу й упокорювалася перед небезпекою стратити в ньому своє привілейоване становище, бо навіть тоді, коли воно походило формально, так би мовити, з ласки чужого володаря, „норманско-монгольско-славянская дичь“⁹⁾ все-таки була певніша од „мрійників“, що несли з собою щось нове, і це та відповідь, що її дає на основне питання теми—відношення графа Олізара до декабристів—усе його життя.

¹⁾ П., 281.

²⁾ П., 286.

³⁾ П., 288.

⁴⁾ П., 275.

⁵⁾ П., XXVIII.

⁶⁾ П., XXXVI.

⁷⁾ П., XXXVI.

⁸⁾ П., XXXVII.

⁹⁾ П., 248.

Поміщиця Марфа Лукашевич

(ІСТОРИКО - ПОБУТОВІЙ ЕСКІЗ)

Між справами про опіку над поміщицькими маєтками, яку встановлювано за часів Миколи 1-го над тими поміщиками, що своєю поведінкою могли викликати селянське зворушення або ж до занепаду призвести своє господарство, особливо значна є справа 1836 р. про надзвичайні вчинки поміщиці Борзенського повіту Марфи Лукашевич¹⁾. Вже у 1823 р. з окремого розпорядження малоросійського ген. - губ. Репніна її маєток узяли в опіку. Але в тому ж році, коли її виправдали по карному процесу, а сусіди засвідчили, що вона добре поводитьсь з своїми кріпаками, опіку змінили тільки на догляд. Коли ж вона виплатила всі борги, що були на маєтку, то у 1828 р. Лукашевичі його повернули в повне розпорядження.

Але ж 19/ІІІ 1836 р. чоловік її, що розійшовся з нею й жив разом з дітьми в Лохвицькому повіті, подав на неї скаргу, обвинувачуючи її в руйнації маєтку через жорстоке ставлення до селян і грабінництво їх майна і навіть в убивстві дворової дівчинки. Це було правдоподібне, бо селяни так ненавиділи її, що у 1835 р. дві її дворові жінки, Калмицковна і Мотоляковна, намагалися отруїти її, але нещасливо, і суд присудив їх до Сибіру. Але в. о. повітового маршалка суддя Білозерський, що був її родич, не дав цьому віри, подавши прихильну до М. Лукашевич характеристику, що вона, „ведя жизнь уединенную и скромную по причине тяжести тела, выезжает из дому только в церковь и весьма редко и на малое время к ближайшим соседям... управление крестьянами ее есть порядочное"... Білозерський ухилився від того, щоб розпочати судове слідство з приводу цього обвинувачення. Губерське дворянське зібрання, без згоди якого не можна було порушити прав власності й авторитету будь-якого дворянина - поміщика, теж не погодилося на встановлення вдруге опіки над нею, вважаючи, що слідство, яке перевів жанд. полк. Долинський, не підтверджує обвинувачення про жорстоке поводження з селянами. Що дворянське зібрання провадило цим певну класову лінію, захищаючи свого члена, видно хоч би з того, що в 1837 р. Чернігівське Губерське Правління, розглянувши цю справу, визнало, що М. Лукашевич „как подтвердилось присяжными показаниями сторонних людей, ведет себя позорно, упражняется с сторонними людьми и даже с крестьянами своими почти ежедневно в пьянстве, занимается прелюбодеянием, не кормит крестьян, находящихся у нее на работе, отчего они, ходя по дворам, испрашивают милостивого

¹⁾ Чернігів. Краєвий Істор. Архів; архів Черн. Губ. предв. дворянства Кат. № 451, шахва № 2, полиця 8; на 310 арк. Цю справу експонував я в 1923 р. на виставці історії класової боротьби і ревруху на Чернігівщині, влаштовану Чернігівським істпартом.

подавання, причиняет им побои и допускает их к разным воровствам и что при личном осмотре имущества и быта крестьян ее найдены они в совершенной бедности и нищете, до чего, по показанию соседних людей, доведены Лукашевичевою“.

Подивімося, що кажуть про М. Лукашевич слідчі матеріали. Селянин Микиф. Капленко свідчить, що Лукашевич поводить ся з кріпаками дуже жорстоко, особливо коли вона буває нетвереза. Його жінку Євд. Капленко вона приревнувала до свого полюбовника Григора Школяренка. Тому, закликавши до себе Капленкову ніби-то мити підлогу, вона за допомогою своєї служниці Федорченкової роздягла її, зачинивши двері, били Капленкову ломакою доти, доки остання не впала в розріз з водою, що стояв у кімнаті, „отколь вытянувши, причиняли ей удары до изнеможения сил, и она, Капленкова, свалилась на землю, не могши на ногах стоять, сидела, но и тут Лукашевич велела бить девченке Наталии по щекам“, а потім знову, відпочивши, лупцювала її сама ломакою. Потім Капленкова ледве виповзла в сінці, відкіля дві жінки відвели її до річки. Після цієї езекуції Капленкова лежала хвора два тижні. Свідки кажуть, що у неї посиніли рамена від побоїв. Чоловік її звертався до поліції і прохав від діловода Сілича командирувати лікаря оглянути побиту дружину. Але Сілич від цього ухилився. Він був у приятельських стосунках з М. Лукашевич, від якої років за чотири тому він одержав в подарунок дівчину — дочку селянина Ів. Демусенка. Капленко звернувся було до стряпчого, але той почав його умовляти не подавати на свою поміщицю скарги, бо вона може помститися. Річ зрозуміла: на другий день після катування Капленкової М. Лукашевич подарувала стряпчому дівку — дочку кріпака Капленка-Топчія. Але все ж таки лікар послав свого учня, і той „осматривал те знаки, кои имелись начиная сг плеч до седалки, на обоих руках, как сине-багровые, так и кровавые и руки были распухшие“.

Перша жінка Капленка, Оксінья, у 1828 р. „не от чего более, как от тиранского наказания, которое, по приказанию владелицы его Лукашевичевой был бита руками повара Павла Мотоляки по голове до того, что серьги из ушей выпыпадали и оная жена его с того самого времени заболела и через три недели умерла“. Самовидці, що бачили Оксінью вже хвору, кажуть, що у неї „голова была распухшая, лицо все сине-багровое, так что оная не могла говорить“, а „от опухлости более недели ничего не могла видеть“.

Покоївка Лукашевичевої Федорцова, що прожила при ній 14 років і чимало лиха від неї зазнала, спершу таїлася, а потім по щирості оповіла про те, як Лукашевич зійшлася років з дев'ять тому з Григором Школяренком, селянином поміщика Костенецького, як цей Григор почав розпоряджатися в маєтку Лукашевички, як дійсний господар, як він поров Федорцову у клуні різками за те, що вона сказала йому, що до Лукашевички приходив ночувати якийсь майор. Але це була правда. „Когда сей Григор Школяренко куда отлучался из дому Лукашевичевой, то оная владелица ее нередко посылала ее, показательку, искать кого-либо из хороших офицеров или других лиц, почему показателька ходила и просила под видом, что барыня просит пить чаю. Когда же оные приходили, то Лукашевичева, угостивши, оставляла на ночь, а на другой день награждала таковых ночевавших иных вещами, иных деньгами, а других с'естными припасами“. Про ці романтичні вчинки поміщиці знали багато хто з борзенських міщан. Крім того, за словами тієї ж Федорцової, Лукашевич „обращается ежечасно в пьянстве и, в таком положении будучи, доходила до такого беспут-

ства, що посылала на воровство ее, показательку, и девку, сосланную в Сибир, Матрону Калницкую, воровать, где могут, по улице курей, гусей, а на базаре свечи и другие вещи; ежели же бывало нигде ничего не уворуют, то за сие причиняла побои, от чего часто случалось так, что она, Федорчиха, или девка Калницкая, уворуя у нее же, Лукашевичевой, денег, покупали что-нибудь и, принося в дом купленное или же у нее, Лукашевичевой взятое, отдавали ей, говоря, что уворовано, за что были ласкаемы Лукашевичевою и поощряемы на дальнейшие воровства“.

Коли діти М. Лукашевич, Єфім Волохов - Демусенко (від її лакея Дмитра Волохова) і Наталка Княжніна (від капітана Княжніна), підросли, то вони втекли від своєї жорстокої матки - володарки (бо вони були записані її кріпаками), що примушувала їх красти то-що, до Лукашевича. Ця Наталка розказувала, що М. Лукашевич наказувала їм „под час бываемых в г. Борзне ярмарок стать в лавки воровать с оных разные товары и свечи, и что если кто с них чего-либо не уворует и не принесет к ней, то сечет плетьюми и розгами; кроме того, велит загонять в двор ее разных борзенских жителей свиней, оные резать тайным образом і употреблять в пищу, что и исполняется... При том же приказывает воровать по чуждым дворам и садам и чуждые куры приносить ей“...

Одна з тих, що втекли від М. Лукашевич, Віра Гріщенкова, оповідала, як Лукашевичка продала її борзенському дворянину Кривошию за 90 карб. за те, що Гріщенкова не таїла чуток про „блудную жизнь“ Лукашевички. Гріщенкова голодувала там і мерзла, бо одягали її тільки в одну сорочку. Нарешті вона втекла. Але суддя Білозерський розшукав її і повернув, за що він одержав від Лукашевички масла і трохи грошей. Гріщенкову випороли на з'їжджій, а потім Кривошия за допомогою квартального Плюща ще раз поров її розгами, а Лукашевичка радила йому поводити Гріщенкову по вулицях Борзни з надітим на голову мішком для сорому. Гріщенкова знову втекла. Тоді Лукашевичка подарувала Кривошию другу дівку.

Свою матерню любов до Єфіма Волохова Лукашевичка виявила в тому, що 6 день тримала його в ланцюгах, збираючися заслати його в Сибір на поселення. Доньку ж свою Княжніну вона збиралася просто продати.

Одного разу Лукашевичка послала селянку Федосію Толчієву, що була вагітна на останніх днях, продавати полотно в Ромни. В наслідок цього Толчієва породила мертву дитину.

У свого селянина Мотоляки Лукашевичка відбрала 6 волів, 2 коней, 3 корови, 5 назимків, 30 овець, 5 свиней, власної його землі велику полосу („6 дней“). Причепившись одного разу до нього за те, що пропала телиця, вона примусила сплатити 36 карб. У його жінки вона потай забрала корову з телям.

Взявши в селянина Дмитра Халоменинка пару коней, вона їх загнала до смерті, примушувши свого повара з'їздити до Чернігова й назад за два дні (цеб-то проїхати 200 верстов).

Захоплюючи в селян худобу, вона здебільшого її продавала, залишаючи гроші собі. А то й так, що доручала кому-небудь з них що-небудь купити, не додаючи йому грошей проти базарної ціни — селянин примушений був доплачувати. Коли ж річ їй не подобалася, то вона стягала з нього повну її ціну.

М. Лукашевич широко вживала продаж вроздріб селянських дітей, особливо дівок. Вона їх розпродувала не тільки по сусідах, але й у

Київ і інші дальні місцевості, назавжди одриваючи їх від їх родини. Були селянські родини, що залишалися через це зовсім без жіночої робочої сили, і це підірвало їх господарчий добробут. Також багацько віддавала вона в найми кріпаків, збираючи повністю їх заробітки собі.

Економічне становище селян Лукашевички було надзвичайно важке. Дмитро Кучеренко в березні 1836 р. скаржився в Борзенській поліції, що вона „с крестьянами своими обращается худо, отягощает непомерно работами, притесняет и захватывает собственность каждого, так что в пропитании он, показатель, имеет нужду, ибо получил только от нее, Лукашевичевой, скопщины ржаного хлеба полторы копы, земель же никаких не имеет“. Чоловік її, О. Лукашевич, писав слідчому, що селяни його жінки „перетерпевают голод и нужду в жизненности, томятся непомерными работами, так что недель по три и более не отпускаются на свободную свою по домовству работу и во все время на господской работе кормятся своим хлебом, не думая уже о какой приварке; хлеб для себя испрашивают старчески, ибо за строгим исследованием оказаться может, что во всякого крестьянина по семейству получает в заработок от нее определенной с 3-й и 4-й копы так, что в 6 душах заключающихся полторы и две копы жита протчаго другого хлеба не имеют; поле она раздает в чуждые руки орать с половины, людям же своим поля вовсе не дает, привела людей в совершенную крайность, бедность и отчаянное положение“.

У селян вона забирала і продавала худобу. На сто душ залишилося, за свідченням О. Лукашевича, тільки 3 коняки і 1 корова. Для виплати державного податку вона збирала з селян грошей більше, ніж слід було. Злидні селян Лукашевички підтвердив і слідчий Долинський. На питання, що, може, ці злидні виникли від піяцтва й лінощів самих селян, всі сусіди „единодушно отвечали, что, пока не владела ими Лукашевичка, они жили в довольстве, имели все нужное к хозяйству и что ею только доведены до теперешнего состояния“.

Сама Лукашевичка не заперечувала у своїх свідченнях бідности своїх 200 селян, але пояснювала це їх „праздностью“, тим, що вони „совершенно отстали от трудолюбия и работ“, займаються лише скаргами на неї, бо їх до цього, мовляв, підбивав О. Лукашевич. Вона запевняла, що у неї нема й робіт стільки в господарстві, щоб обтяжувати селян (хліба ореться на 400 кіп з 3-го і 4-го снопа; сіна — 100 возів накошується; полотно з коноплі виробляється 400 арш.), що тому вона відправляє чоловіків і жінок у найми і через це більшість з них майстри, що селяни поховали худобу від слідчих, щоб удавати з себе бідних, що у селян досить хліба, а коли його нема, то можуть заробити, тим більш, що недохватка хлібу — це звичайне явище у всіх поміщиків. Нарешті, вона виставляла себе за надзвичайну добродійку, на яку брешуть невдячні її селяни: „казенные подати она и по ее об них попечению большею частию собственными деньгами выплачивает; неблагодарные крестьяне, по заговору с Лукашевичем, в надежде на его обещания вольностей и наград слепо предались в заблуждение, бросая работы, предались праздности, занимаются с Лукашевичем против своей владелицы доносами и лежю и сами себя разстроили, научены клеветать, что они не имеют хлеба и терпят голод — это ложь, свойственная лживому, не желающему работать тунеядцу“...

Подарунки місцевим урядовцям з метою їх підкупу Лукашевичка робила систематично: поліцейському надзирателеві Соханському, щоб він не забороняв арештованому селянинові Пришуленкові приходити до неї за порадами, вона дала 5 пуд. борошна й паску, діловодів поліції

Силичі і Кривошееві — по 5 пуд. пшениці. Свідків у справах Лукашевички вона частувала в трактирі Голованя.

Навпаки, дворові її, звичайно, голодували. Одарка Козаченкова наприклад, скаржилася, що вона по два дні підряд не мала хліба. Бували дні, коли на кухні зовсім не було хліба, і дворові від голодухи розходилися по сусідах випрохувати милостині — хліба. Кучер Ковальчук признавався, що він не раз збирався втратити собі життя, щоб тільки далі не терпіти такого мордування.

Гостюючи в генерала Костенецького на протязі довгого часу в с. Віровці Конотіпського повіту, Лукашевичка випрохала у нього дозволу користуватися послугами його прикажчика Юхима Школяренка для своїх господарських справ. З сином його Григором, як відомо, вона кохалася. Школяренки незабаром почали керувати багатою поміщицею: випрохували в неї гроші, примусили заборгуватися казні на 6.500 крб., віддати у заклад Борзенській питейній конторі 60 душ кріпаків, „допомагали“ їй писати скарги на свого чоловіка. Нарешті все це так стало впадати у вічі, що навіть продажні урядовці примушені були заборонити Школяренкам жити в Лукашевички. Але вони тоді оселилися неподалеку в її приятельки — приживалки Ромашкевичевої, що „в изнеможених бедности содружилася с Лукашевичевою до высшей степени“.

Абшитований повітовий суддя, Як. Забіла, оповідав, що якось був на Лукашевичку донос, що в її домі убито двох немовлят. Слідство, звичайно, нічого не викрило. Проте загальновідомий був такий факт, що Лукашевичка, породивши дитину, віддала її селянину Каплі, добре знаючи, що у того не було нічого, щоб годувати цю дитину. Капля через деякий час принів немовля назад, і його оддали на кухню „для содержания на господском продовольствии“, а яке це було „продовольствие“, ми вже бачили.

Найгірший вчинок М. Лукашевич було вбивство нею своєї дворової дівчинки 12 років Лукери Єрмоленкової, що сталося біля 14 XI 1830 р. Є підозріння, що і в цій справі заплуталися ревності підстаркуватої поміщиці (що в цей час вже справляла собі вставні зуби у „німця“), бо казали, що полюбовник Лукашевички Дмитро Проценко-Волохов звалтував цю дівчинку. Так чи інакше, але Лукашевичка її переслідувала. Одного разу вона наказала покоївці Федорчисі і Лукери піймати білку. Їм не пощастило це зробити. Тоді Лукашевичка поперше власноручно побила до крові Федорчиху, а потім наказала їм і Калнищковні бити березовою ломакою Лукеру. Ті били, а Лукашевичка дивилась і підмовляла: „Лупи, лупи її!“

Скривавлена дівчинка з криком і сльозами вирвалася й вибігла на двір, але Калнищковна, піймавши її за волосся, знову втягла в хату. Мордування продовжувалося з ще більшою жорстокістю. А, щоб не було чути стогону жертви, Федорчукова держала її, затуливши їй рота лолою. Нарешті, у Лукери полилася з рота й носа кров, заливаючи долівку, і вона перестала кричати.

Шинкар Степан Капленко, що був в сусідній кімнаті, не витримав і, кинувши свою справу, зайшов до кімнати, де катували дівчинку, і сказав Лукашевичці:

„Бійтеся бога! Ви дівчинку вбили!“

„Роби своє, сукин син!“ — коротко відповіла Лукашевичка і далі біла дівчинку своїми ногами.

Коли ж Лукера лежала вже зовсім непритомна і, як здавалося Ст. Капленкові, була вже мертва, Федорчиха, схопивши її за волосся, потягла й кинула за піч. Там труп убитої пролежав до вечора без всякої уваги до неї.

Коли надійшла ніч, Федорчиха покликала селянина Март. Прищуленка й наказала йому вирити в клуні з лівого боку ямку, ніби - то щоб вилити туди менструації Лукашевички. При свічці Прищуленко викопав ямку, одержав у нагороду горілки і 2 карб. грошей і пішов додому. Хто переносив і закопував труп невідомо. Народня поголошка вказувала на Школяренків.

Вранці на другий день Лукашевичка та її покоївки почали ширити чутку, що Лукера невідомо куди втекла. Лукашевичка навіть викликала батька покійної і вимагала від нього повернути дівчину, що ніби - то втекла. Той виправдувався своїм незнанням. Тоді Лукашевичка відпустила його, подарувавши йому 40 коп. і паски. Пізніше, коли вже загрожував карний процес, Лукашевичка умовляла свого прикажчика Ничипора Кременного свідчити, що це він копав у клуні ямку, щоб підставити під дах сохи, але помилився й перекопував ямку в другому місці клуні. Прищуленкові ж Лукашевичка дала 2 карб. і строго йому заборонила казати, що він колись копав ямку в клуні для невідомої мети.

В цей час — у березні 1836 р. — вже розпочалося судове слідство в цій справі по доносу 19/III 1836 р. чоловіка Лукашевички. Засідатель повітового суду Мишура не дуже ретельно ставився до цієї справи: він до вечора 21/III не взяв навіть під охорону клуні, щоб не дати можливості злочинцям замести сліди свого злочину, бо чутки про майбутній карний процес облетіли вже всю Борзну, мабуть, дійшли й до Лукашевички. Звичайно, переховати кістки Лукери Лукашевичка мала досить часу — 5 років, але ж чоловік її вказує якраз на цей час як на момент переховання.

Лукашевичка в ці дні надзвичайно хвилювалася. Вона казала:

„Моеї вини нема ніякої, хоч і знайдуть. А може, Дмитро (цеб-то Волохів—В. Д.) її знасильничав, а де дів, то я не виновата“.

Вранці ж, коли урядовці прийшли оглядати клуню, вона передала Толчієвій три пучки паперів, кажучи:

„Оце, коли мене візьмуть і мене не буде, то попали їх чи у воду кинь!“

Толчієва сховала їх на даху. Коли слідство не розшукало кісток, Лукашевичка забрала їх назад. Слідчий вів справу дуже недбало. Одержавши доноса 19/III, він тільки 20/III о четвертій годині дня приїхав до клуні Лукашевички: було вже запізно, крім того, треба було винести сіно й хліб. Три дні вносили це. Тільки увечері 21/III приставили до клуні караул „из частных людей“. Лукашевич писав, що його жінка, „пользуюсь нарочитою медленностью и преждевременным оглашением действий по сему предмету, имела всю возможность при содействии ей других лиц перепрятать кости убитой ею девченки“. Мишура виправдувався, що кістки Лукашевичка могла переховати раніш, бо чутки про вбивство ширилися давно, і що не могло бути, щоб так швидко, за одну-дві ночі, переховали кістки з гумна, що було заповнено сіном. Між тим переховання все ж таки було (неважливо коли — в березні чи раніш): у протоколі слідчого про розкопку в клуні засвідчено, що в клуні „в двух местах заметны были впадины, из коих при ископании одной найден твердый и ненарушимый грунт земли, а в другой поверхность земли хотя и не имела никаких признаков, чтобы она была рушена¹⁾, но, когда прокопали заступом верхков 5 или 6 вглубь, оказалась на пространстве в длину и ширину одного аршина

¹⁾ Це, мабуть, тік, що роблять з старанно перемішаної грязюки, а потім утрамбовують. В. Д.

с четвертью рыхлою, без обыкновенных слоев, как есть вообще в земле непокопаной, но перемешанной с черною и желтым глеем, и два куса было между его перегоревшаго навозу, которую землю выкидали более лопатою, чем заступом, глубиною в 2 аршина 10 вершков, затем кряж земли оказался кругом крепкий, никогда не рытый, определить точно времени того, в которое земля сия была рыта невозможно; во всей описанной яме, равно при взрытии всей левой половины гумна, ни костей, ни признаков о которых бы можно предполагать, что там погребено мертвое тело не явилось“.

Треба також згадати, що Лукашевич повідомляв за певними даними, що підчас переведення слідства Мишура приїздив уночі до Лукашевички для якихсь умовлень, а квартальні надзирателі Плюц і Соханський 23/IV провели вечір з нею ж „в пити пуншов и прочаго“. Услід за тим 29/IV Лукашевичка передає листа в цій справі секретареві нижнього земського суду Гордієнкові через Дм. Волохова - Прощенка. Ці дві останні особи домагалися, щоб унтер-офіцер, доглядач острогу, відпустив до них Федорчиху, щоб інспірувати її у своїх інтересах. Той на це не згодився, але був у Лукашевички і про щось з нею „имел немалое время разговор“, передавши потім Гр. Школяренкові, що сидів у острозі, харчів. Цей Гр. Школяренко якось все ж таки побачився з Пришуленком і при цій нагоді наказував йому, щоб не признавався — той згодився.

Що, дійсно, задовго до початку слідства Лукашевичка могла знати про народні чутки, що ширилися про цю справу, можна бачити з таких обставин. Федося Топчієва, коли її питали про смерть її падчерки Лукери, казала:

„Да, тут як виявиться, то багацько люду пропаде!“

Павло Мотоляка чув, що Лукеру вбили й закопали в землю. Коли кучер Ничипор Топчієнко бив свою жінку, що доводилася сестрою Мартину Пришуленкові, то приказував:

— „Ось і я тебе так закопаю в землю, як брат твій Лукеру“.

Коли Лукашевичка била Фросиню Федорчиху, то ця жінка, лаючи її у вічі „блядью и другими непогребными словами“, казала: „я правду кажу, що ви били Ярмолину, а я рот держала, щоб вона не кричала“.

Коли ж покликали на слідство Коношовну, що це чула, то Лукашевичка умовляла її нічого не казати про це. Тому Коношовна потаїлася на допиті.

Через те, що речових доказів не знайшлося, Лукашевичка залишилася під „подозрением“. Докази свідчень селян не вважали за достатній матеріал. Проте маєток Лукашевички знову віддали під опіку.

Судове слідство й загроза кари, мабуть, не поліпшили характеру М. Лукашевички. Вже 1837 р. її чоловік доносив, що „несмотря на принятое правительством меры к прекращению порочных ее действий, предается попрежнему пьянству и в недавнем времени (14/VII. 1837 р. В. Д.), избив все лицо бывшей при ней в услугах женщине, пробила ей ножом руку“.

Коли надійшла ніч, Федорчиха покликала селянина Март. Прищуленка й наказала йому вирити в клуні з лівого боку ямку, ніби-то щоб вилити туди менструації Лукашевички. При свічці Прищуленко викопав ямку, одержав у нагороду горілки і 2 карб. грошей і пішов додому. Хто переносив і закопував труп невідомо. Народня поголоска вказувала на Школяренків.

Вранці на другий день Лукашевичка та її покоївки почали ширити чутку, що Лукера невідомо куди втекла. Лукашевичка навіть викликала батька покійної і вимагала від нього повернути дівчину, що ніби-то втекла. Той виправдувався своїм незнанням. Тоді Лукашевичка відпустила його, подарувавши йому 40 коп. і паски. Пізніше, коли вже загрожував карний процес, Лукашевичка умовляла свого прикажчика Ничипора Кременного свідчити, що це він копав у клуні ямку, щоб підставити під дах сохи, але помилився й перекопував ямку в другому місці клуні. Прищуленкові ж Лукашевичка дала 2 карб. і строго йому заборонила казати, що він колись копав ямку в клуні для невідомої мети.

В цей час — у березні 1836 р. — вже розпочалося судове слідство в цій справі по доносу 19/III 1836 р. чоловіка Лукашевички. Засідатель повітового суду Мишура не дуже ретельно ставився до цієї справи: він до вечора 21/III не взяв навіть під охорону клуні, щоб не дати можливості злочинцям замести сліди свого злочину, бо чутки про майбутній карний процес облетіли вже всю Борзну, мабуть, дійшли й до Лукашевички. Звичайно, переховати кістки Лукери Лукашевичка мала досить часу — 5 років, але ж чоловік її вказує якраз на цей час як на момент переховання.

Лукашевичка в ці дні надзвичайно хвилювалася. Вона казала:

„Моєї вини нема ніякої, хоч і знайдуть. А може, Дмитро (цеб-то Волохів — В. Д.) її знасильничав, а де дів, то я не виновата“.

Вранці ж, коли урядовці прийшли оглядати клуню, вона передала Топчієвій три пучки паперів, кажучи:

„Оце, коли мене візьмуть і мене не буде, то попали їх чи у воду кинь!“

Топчієва сховала їх на даху. Коли слідство не розшукало кісток, Лукашевичка забрала їх назад. Слідчий вів справу дуже недбало. Одержавши доноса 19/III, він тільки 20/III о четвертій годині дня приїхав до клуні Лукашевички: було вже запізно, крім того, треба було винести сіно й хліб. Три дні виносили це. Тільки увечері 21/III приставили до клуні караул „из частных людей“. Лукашевич писав, що його жінка, „пользуясь нарочитою медленностью и преждевременным оглашением действий по сему предмету, имела всю возможность при содействии ей других лиц перепрятать кости убитой ею девченки“. Мишура виправдувався, що кістки Лукашевичка могла переховати раніш, бо чутки про вбивство ширилися давно, і що не могло бути, щоб так швидко, за одну-дві ночі, переховали кістки з гумна, що було заповнено сіном. Між тим переховання все ж таки було (неважливо коли — в березні чи раніш): у протоколі слідчого про розкопку в клуні засвідчено, що в клуні „в двух местах заметны были впадины, из коих при ископании одной найден твердый и ненарушимый грунт земли, а в другой поверхность земли хотя и не имела никаких признаков, чтобы она была рушена¹⁾“, но, когда прокопали заступом верхков 5 или 6 вглубь, оказалась на пространстве в длину и ширину одного аршина

¹⁾ Це, мабуть, тік, що роблять з старанно перемішаної грязюки, а потім утримувать. В. Д.

с четвертью рыхлою, без обыкновенных слоев, как есть вообще в земле непокопаной, но перемешанной с черною и желтым глеем, и два куска было между его перегоревшаго навозу, которую землю выкидали более лопатою, чем заступом, глубиною в 2 аршина 10 вершков, затем кряж земли оказался кругом крепкий, никогда не рытый, определить точно времени того, в которое земля сия была рыта невозможно; во всей описанной яме, равно при взрытии всей левой половины гумна, ни костей, ни признаков о которых бы можно предполагать, что там погребено мертвое тело не явилось“.

Треба також згадати, що Лукашевич повідомляв за певними даними, що підчас переведення слідства Мишура приїздив уночі до Лукашевички для якихсь умовлень, а квартальні надзирателі Плющ і Соханський 23/IV провели вечір з нею ж „в питии пуншов и прочаго“. Услід за тим 29/IV Лукашевичка передає листа в цій справі секретареві нижнього земського суду Гордієнкові через Дм. Волохова-Прошченка. Ці дві останні особи домагалися, щоб унтер-офіцер, доглядач острогу, відпустив до них Федорчиху, щоб інспірувати її у своїх інтересах. Той на це не згодився, але був у Лукашевички і про щось з нею „имел немалое время разговор“, передавши потім Гр. Школяренкові, що сидів у острозі, харчів. Цей Гр. Школяренко якось все ж таки побачився з Прищуленком і при цій нагоді наказував йому, щоб не признавався — той згодився.

Що, дійсно, задовго до початку слідства Лукашевичка могла знати про народні чутки, що ширилися про цю справу, можна бачити з таких обставин. Федося Топчієва, коли її питали про смерть її падчерки Лукери, казала:

„Да, тут як виявиться, то багачько люду пропаде!“

Павло Мотоляка чув, що Лукеру вбили й закопали в землю. Коли кучер Ничипор Топчієнко бив свою жінку, що доводилася сестрою Мартину Прищуленкові, то приказував:

— „Ось і я тебе так закопаю в землю, як брат твій Лукеру“.

Коли Лукашевичка біла Фросиню Федорчиху, то ця жінка, лаючи її у вічі „блядью и другими непогребными словами“, казала: „я правду кажу, що ви били Ярмолину, а я рот держала, щоб вона не кричала“.

Коли ж покликали на слідство Коношовну, що це чула, то Лукашевичка умовляла її нічого не казати про це. Тому Коношовна потаїлася на допиті.

Через те, що речових доказів не знайшлося, Лукашевичка залишилася під „подозрением“. Докази свідчень селян не вважали за достатній матеріял. Проте маєток Лукашевички знову віддали під опіку.

Судове слідство й загроза кари, мабуть, не поліпшили характеру М. Лукашевички. Вже 1837 р. її чоловік доносив, що „несмотря на принятое правительством меры к прекращению порочных ее действий, предается попрежнему пьянству и в недавнем времени (14/VII. 1837 р. В. Д.), избив все лицо бывшей при ней в услугах женщине, пробила ей ножом руку“.

2. П. ВЕЛИЧКО - ГОНЧАРОВА

„Земледельческий Журнал“

ИЗ ИСТОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИДЕОЛОГИИ РУССКИХ ДВОРЯН — ЗЕМЛЕВЛАДЕЛЬЦЕВ 20 И 30 Г.Г. XIX СТОЛЕТИЯ)

Тема предлагаемого этюда — отметить некоторые интересные моменты экономической идеологии дворян-землевладельцев великорусских губерний 20 и 30 г. г. XIX ст., как она отразилась в распространенном периодическом печатном органе того времени, — „Земледельческом Журнале“, издаваемом с 1821 года Московским Сельско-Хозяйственным Обществом. В наше рассмотрение войдут только те вопросы экономики, которые, непосредственно затрагивая помещичье-земледельческий класс, видимо, особенно его интересовали; это — вопрос о технической организации сельского хозяйства, вопрос об организации крепостного труда и вопрос об установке взаимоотношений с крестьянством. Нельзя не заметить, что эти вопросы являлись основными, наиболее жгучими вопросами в построении помещичьей экономической идеологии того времени.

Я избираю именно 20 и 30 годы XIX в., т. к. этот период чрезвычайно мало подвергался разработке хотя бы по сравнению с 40 и 50 г. г. того же столетия. Из работ, специально посвященных дворянской идеологии этого периода, мне известна статья Бочкарева („Великая реформа“, т. III) „Дворянские проекты по крестьянскому вопросу при Николае I“. 30 годам в этой статье посвящено несколько строк, в которых этот период характеризуется, как яркокрепостнический, затем автор переходит к 40 годам; интересуется этим вопросом только с точки зрения борьбы за раскрепощение. Вопросы о взаимоотношениях крестьян и помещиков и о различных системах эксплуатации крепостного труда остаются в тени. Истории агрономических идей и помещичьим проектам организации сельского хозяйства посвящено несколько обстоятельных глав (47 стр.) в книге В. Бажаева „Крестьянское травопольное хозяйство в нечерноземной полосе Европейской России“, М. 1900. Здесь впервые 20 и 30 г. г. подвергаются в этом отношении сравнительно детальному исследованию, для чего использован основной печатный материал — орган МОСХ, „Земледельческий Журнал“. Но крестьянскому вопросу и вопросу организации крепостного труда в этой книге не уделено места.

Бажаев и без того значительно расширяет рамки книги сравнительно с тем, что обещает заглавие. В самое последнее время появилась статья А. Шебунина „Из истории дворянских настроений 20 г. г. XIX века („Борьба классов“, 1924, Лгрд), в которой исследуется материал, даваемый петербургской „Коммерческой Газетой“ (изд. с 1825 г.), запиской предводителей дворянства от „13 великороссийских губерний“,

поданной в 1826 г. (Архив Мин. Внутр. Дел). и записки декабристов. Наконец в 1826 г. вышла монография А. Насонова (в „Известиях Академии Наук СССР“ № 7 и 8) „Из истории крепостной вотчины XIX в в России“, где разработан вотчинный архив Юсуповых, Бориса Ник и его сына. Полутно затрагивали вопросы об агрономических помещичьих идеях и об организации крепостного труда в своих работах Струве („Крепостное хозяйство“), Рожков („Русская история“ т. X), Лященко („Очерки аграрной эволюции“), Огановский („Закономерность аграрной эволюции“), Пичета, но основной печатный материал для 20 и 30 г. г.— „Земледельческий Журнал“— в этих трудах почти не использован, хотя и признается за ним большое значение, как за первоисточником для истории экономических и социальных отношений. Рожков признает „Земледельческий Журнал“ „чрезвычайно ценным первоисточником для изучения сельского хозяйства“ и „весьма интересным именно для 20 годов“¹⁾. Лященко считает, что „центр всех прогрессивных начинаний в русском сельском хозяйстве, вокруг которого группировались все наиболее передовые элементы русского помещичьего класса,— Московское Общество Сельского Хозяйства с его „Земледельческим Журналом“²⁾.

„Земледельческий Журнал“, регулярно выходивший с 21 г. XIX ст.— периодический печатный орган Московского Общества Сельского Хозяйства. Этот журнал является центром обмена мнений между „благонамеренными и просвещенными хозяевами“, как они себя называют. Это единственный организованный проводник дворянских настроений великорусского центра, единственный журнал 20 и 30 г. г., посвященный исключительно вопросам экономики,— поскольку они интересовали дворянский класс,— а именно—сельскому хозяйству, положению продуктов русского сельского хозяйства на внутреннем и международном рынках. связанному тесно с сельским хозяйством крестьянскому вопросу, а также экономическому положению дворян-землевладельцев. Для этого времени (20 и 30 г. г.) нет другого печатного органа, так организовано и полно отражающего все колебания, которым подвергалась экономическая идеология помещичьего класса великорусского центра. С 21 года, как раз года выхода в свет первого номера „Земледельческого Журнала“, начинается перерыв в издании Трудового Вольного Экономического Общества. Наряду с „Земледельческим Журналом“, выходящие „Журнал Мануфактуры и Торговли“, „Коммерческая Газета“, „Указатель Открытий“ ставят своей целью главным образом ознакомление русского читателя с новейшими открытиями в Европе. Нигде нет такого количества оригинальных статей русских помещиков, как в „Земледельческом Журнале“. Позднее, с конца 20 г. г., появляются отделы, посвященные сельскому хозяйству в журнале „Атеней“ (с 28 г.), „Новости и Руководство“, „Горный Журнал“, „Журнал Путей Сообщений“, „Северный Муравей“. Но тут имеются лишь отдельные очень немногочисленные статьи. „Журнал Овцеводства“ и „Записки Комитета Сахароваров“ издаются в Москве с 33—34 г. г. не без содействия Московского Общества Сельского Хозяйства, с 1841 г. сливаются с „Земледельческим Журналом“ в один орган.

В нашем этюде придется однако неизбежно говорить еще о книге Тэера, вышедшей в 1830 г. в русском переводе, или, вернее, о предисловии и примечаниях к этой книге, составленных для русских помещиков действительным членом Моск. О-ва Сель. Хоз., Н. Н. Муравьевим

¹⁾ Рожков. Русская история. т. X, 21 стр.

²⁾ Лященко. Очерк аграрной эволюции, 119 стр.

³⁾ Изредка попадались статейки того же характера в „Отечественных Записках“

(помещиком Московской губ.). Эта книга, становясь настольной книгой русского помещика, упоминается постоянно во всех следующих за изданием этой книги номерах „Земледельческого Журнала“: в статьях помещиков, в примечаниях редактора и в особенности в годичных отчетах М. О-ва С. Х. Этой книгой открываются новые пути и задачи М. О-ва С. Х., ознаменовывается новое, второе десятилетие издания „Земледельческого Журнала“. Многие из статей „Земл. Журн.“ остались бы непонятными без этих примечаний Муравьева, статьи которого печатались также и в „Земледельческом Журнале“.

Из материала, предоставляемого „Земледельческим Журналом“, я выделяю статьи, записки, письма, отчеты, присылаемые из великороссийских губерний, т. к. этот материал превалирует количественно над всем остальным. Материал из других частей России случаен и немногочислен. „Земледельческий Журнал“, по мысли организаторов, должен был привлечь и побудить к обмену мыслей дворян-помещиков со всей России. В действительности их журнал составлялся в подавляющем большинстве из статей помещиков великороссийских губерний. Московское Общество Сельского Хозяйства, издающее этот журнал, составилось на первых порах наполовину из помещиков Московской губернии и наполовину из помещиков других губерний. К сожалению, в списках членов общества не указывается, из каких именно других губерний, а все члены не из Московской губернии помещаются под общим названием „провинциальных“. Но происхождение (из какой губернии и уезда), а также принадлежность к обществу авторов заметок и статей можно почти всегда обнаружить; частью это прямо указывается самим автором рядом с подписью или в тексте статьи; анонимы зачастую раскрываются редактором в годичных отчетах деятельности общества. Основная масса статей присылается от помещиков Московской, Тверской, Калужской, Владимирской, Псковской, Ярославской, Рязанской, Орловской, Тамбовской, Пензенской и Саратовской губерний. Присылаются также статьи из местностей, на которые М. О. С. Х. сумело распространить свое влияние. Так есть статьи из Сибири, из Белоруссии, из Оренбурга. Помещики Слободской Украины обнаруживают (после великороссийских) наибольшую заинтересованность в деятельности общества.

I

Общество, издававшее „Земледельческий Журнал“, имело чисто сословно-классовый характер. Оно составляется почти исключительно из помещиков. Избранные в почетные члены, государственные деятели и министры (в большинстве случаев тоже землевладельцы) не принимают активного участия, а только поддерживают общество денежными вкладами. Также избрано в члены несколько лиц из ученого мира: проф. Павлов, Бунге, Двигубский, Денисов, Рейс, Геблер. В составлении журнала принимают участие только несколько лиц, не могущих быть причисленными к помещичьему классу, это, главным образом, профессор Московского Университета агроном М. Павлов и еще 2—3 ученых. В первых номерах журнала имеем многочисленные статьи М. Павлова, не идущие в разрез с общим настроением, а, наоборот, его обосновывающие.

В „предуведомлении“ от редакции в первом номере журнала имеется обращение ко всем помещикам России, побуждающее их принять участие в журнале. Напоминается им, что дворянский класс, как

единственное просвещенное сословие в России, должен взять на себя задачу поднятия сельско-хозяйственной культуры и таким образом способствовать обогащению государства, как страны, главным образом, землевладельческой. Это удел высшего сословия — дворян, т. к. только оно способно приобретать необходимые для этого познания и нужную подготовку¹⁾. Застой в нашем сельском хозяйстве объясняется тем, что до сих пор дворянство, отправляя военную и судебную службу, доверяло управление имениями приказчикам, малограмотным людям из крестьянской среды. На первом же собрании после окончательной организации общества 1820 г. решено было издавать для распространения нужных сведений к улучшению сельского хозяйства и для доставления возможности всем желающим обнародовать свой опыт и достижения журнал. Ядро общества деятельно старалось привлечь весь помещичий класс к участию в журнале и способствовать его широкому распространению. Для утверждения сношения с хозяйствами помещиками избраны были все дворянские предводители всех губерний и уездов действительными членами общества²⁾. Предводителям дворянства предлагалось давать интересные для них сведения, предлагалось собрать и оповестить всех местных дворян о создании и целях общества и побудить их завязать с обществом сношения. Предводителям высылались номера журнала с тем, чтобы они ознакомили дворянское общество с их содержанием (очевидно, с тем, чтобы впоследствии сами помещики выписывали „Земледельческий Журнал“). Нужно отметить, что хотя многие предводители дворянства со всех углов России (из Таврической губ., Оренбургской, Херсонской, Екатеринославской, Архангельской, Симбирской губ., из Белоруссии, кроме центральных губерний) откликнулись на приглашение и заявили о готовности содействовать всячески начинаниям общества.

„Земледельческий Журнал“ издается под этим названием с 1821 года по 1840, сначала по 3 книжки в год, потом с 31 по 32 по 4 книги и с 33 по 40 по 6 книг. Выходит регулярно, не меняя объема даже, скорее, увеличивая его. С 1833 г. наряду с этим журналом и не без участия Моск. О-ва Сельск. Хоз. начинаются выходить „Журнал для Овцеводов“ и „Записки Комитета Сахароваров“, которые с 41 г. сливаются с „Земледельческим Журналом“, а этот последний с этого года выходит уже под новым названием „Журнала Сельского Хозяйства“ и Овцеводства с 41 по 50 г.г.; затем под названием „Журнала Сельского Хозяйства“ с 51 по 59 г.г. и еще три года под названием „Сельское Хозяйство“ (1860—62). В течение первого десятилетия журнал имеет 5 отделов: 1) земледелие, в котором печатаются статьи общего содержания; 2) опыты и наблюдения, где помещаются статьи и заметки о частных технических усовершенствованиях земледельческих орудий, сельско-хозяйственных сооружений, об успехах в различных отраслях сельского хозяйства — овцеводства, сахароварения, пчеловодства, табаководства, конноводства; 3) отдел выписок из журналов, где помещаются переводы из иностранных журналов, которые редакция считает интересными и нужными для русских помещиков; 4) переписка — письма в редакцию от членов и нечленов; 5) годовые отчеты (не в каждом номере) и списки членов общества.

Интересные для нашей темы статьи находим в отделе первозм., где помещаются в первые годы главным образом статьи теоретиче-

¹⁾ „Земл. Журн.“, 1821, № 3, стр. 362.

²⁾ „Земл. Журн.“, 1826, № XVII, стр. 177.

ского характера. Отчеты дают интересный материал (главным образом отчеты редактора С. Маслова, а также и начальников других отделений общества, опытного хутора и земледельческой школы); в них подытоживаются успехи общества в деле проведения намеченных задач, намечаются новые пути для деятельности, отмечаются изменения в направлениях и целях. Также дается фактическая история общества и журнала. Интересен и отдел переписки. С 30 года, в зависимости от изменений в характере присылаемого материала для напечатания, изменяется состав журнала: в первом отделе печатаются статьи по земледелию, скотоводству, оцеводству, сахароварению, пчеловодству, табаководству и т. п., а также по усовершенствованию сельско-хозяйственных орудий и строений; совсем исчезает отдел выписок из журналов, небольшие сообщения печатаются в общем отделе, и, кроме того, редакция решает прибавить новый отдел — хозяйственных ошибок, „в коем предлагается помещать наблюдения русских хозяев о настоящем положении имений оброчных и издельных в отношении к сельскому хозяйству, также рассмотрение общих и частных причин, препятствующих улучшению оногo, и показанию ошибок, сделанных в хозяйстве от неопытности, незнания и безрасчетности в употреблении капиталов“¹⁾. Отдел этот, по отзыву читателей журнала, как свидетельствует редактор в отчете за 29, 30 и 31 г.г., „сделался самым занимательным и весьма полезным“. Здесь появляются статьи, обсуждающие вопросы о причинах застоя и критического положения помещичьих и крестьянских хозяйств, о причинах, приводивших благие намерения постановки рационального хозяйства и повышения доходности к неудачам. В конце по-прежнему помещаются отчеты и иногда переписка. В таком виде журнал выходит до 41 года.

К сожалению, ни на одной книжке нет указаний на тираж издания. Мы знаем, что первые три номера выпущены были в 800 экземплярах²⁾, но они были переизданы в первое же десятилетие по просьбе читателей и все разошлись, также переиздавались и №№ за 22 и 23 годы. Общество гордится успехом своего журнала; в отчетах пишут, что журнал с каждым годом все больше расходуется, что количество издаваемых экземпляров увеличивается, что помещики охотно принимают в нем участие, даже и не будучи членами общества, помещики — члены общества — ежегодно присылают свои записки³⁾. И, действительно, он был центром сношений между передовыми помещиками но не нужно забывать, что наряду с этой кучкой мыслящих, желающих сознательно подойти к своей роли землевладельцев и душевладельцев помещиков, существовал многочисленный класс, для которого эти вопросы еще не существовали. Книги и журналы по сельскому хозяйству расходились чрезвычайно мало, хотя бы по сравнению, напр., с „Московскими Ведомостями“ за то же время. Мы не знаем, насколько увеличивался тираж „Земледельческого Журнала“ с годами, но мы имеем случайное свидетельство редактора Маслова в примечаниях к одной из статей в „Земледельческом Журнале“ за 1834 год, что журнал расходуется по подписке и раздается обществом до 700 экземпляров в год. Но, с другой стороны, „Земледельческий Журнал“ был вне конкуренции, так как ничего равноценного ему в Москве не издавалось за промежуток времени с 20 — 40 г.г.

1) „Земл. Журн.“, 1831, № 4, стр. 633. из отчета за 29, 30 и 31 г.г.

2) В отчетах.

3) „Земл. Журн.“, 1831, № 1, стр. 28, отчет о - ва за 1829, 30, 31 г.г.; „Земл. Журн.“, 1832, № 6, стр. 27, 28.

II

Первые 5 лет первого десятилетия издания журнала еще находим в нем отзвуки старого увлечения английским хозяйством, но уже с более трезвым подходом к технической рационализации землевозделывания. Заверяется, что со старыми „феоритическими умствованиями“ покончено. Теперь нет места ни для энтузиастов, доходящих до крайности в своем заимствовании, ни для ярых противников, как свидетельствует видный член Московск. О-ва Сельск. Хоз. и московский помещик Милютин. Он пишет в своем „отчете самому себе“¹⁾: новшество порождает сначала энтузиастов, с одной стороны, а с другой — противников. Но и те и другие обыкновенно заблуждаются. В конце XVIII ст. энтузиасты у нас начали вводить английское плодoperеменное хозяйство, не входя в существо дела, перенимали внешнее: английские орудия, красивых лошадей для обработки земли и иностранных приказчиков. Все повело к издержкам и неудачам. Теперь прошло время слепого подражания. Необходимо поставить задачу экономического развития России на научную базу и на базу точного познания местных условий — вот в чем состоит задача Московского О-ва Сельск. Хоз. В представлении Александру I об учреждении общества помещики в сжатой форме так выражают свои намерения и они просят позволения составить общество, в котором, „отлагая привязанность к закоснелым обыкновениям и предрассудкам и не увлекаясь слепым пристрастием ко всему иноземному, мы будем стараться, подкрепляя теорию достоверными и долговременными опытами, применять полезные изобретения государства, прославившихся в хлебопашестве, к нашему климату и кряжу земли; делать собственные, усовершенствовать сделанные и предлагать их публике помощью журналов и земледельческой школы“²⁾. Об этих намерениях говорится и в уставе общества почти в тех же выражениях: „общество будет пользоваться всеми сделанными изобретениями, не следуя старинным обычаям и предрассудкам, но и не подражая слепо всему новому, оно будет „открытие других земель“ проверять на опыте и применять их к нашему климату и кряжу земли“. Также делать собственные открытия и усовершенствования. Для всеобщего благоденствия, для насаждения богатства в стране необходимо поднять сельско-хозяйственную культуру, т. е. главным образом богатство России состоит в земледелии, усовершенствование которого обещает „неисчерпаемые сокровища“ как для каждого особо, так и для государства.

Это всеобщее благоденствие может быть достигнуто только улучшением землевозделывания через введение плодoperеменной системы не сразу вдруг, а через улучшение трехпольной, ныне существующей, системы, введение травосеяния, улучшение скота, унавоживание и углубление почвенного слоя, а затем уже, как конечный результат, через введение многопольной системы со сложным севооборотом хлебов, трав, корнеплодов и стручковых растений. Только при такой системе землевозделывания достигается не ухудшение и истощение земли (как то было до сих пор), а утучнение и увеличение урожайности (с урожаем сам-3 при трехпольной системе к урожаю сам-12 при плодoperеменной). Телехов, один из ревностных распространителей плодoperеменения, пишет: „Оно (плодoperеменное земледелие — З. Г.) есть признак ума созревающего, народной образованности и,

1) „Земл. Журн.“, 1825, № XV, стр. 712, 13 и 14.

2) „Земл. Журн.“, 1821, № 1, 18 стр.

следовательно, возможной славы и благоденствия человеческого на земле. Тот, кто учреждает у себя плодоперемение, действует не в силу закоренелых предрассудков, а в силу размышления, вследствие познания сил природы. В созданном им „изящном хозяйстве“ отразится не гордость и тщеславие, „не своекорыстие и угнетение человечества“— в этих плодородных нивах, тучных пажитях, дебелых стадах,— „но изобразятся печати просвещения, познания природы, соединенные неразрывными узами с пользою и благоденствием всех и каждого“¹⁾.

На первых порах эти ревностные агитаторы плодопеременимой системы как бы закрывают глаза на существование крепостного права, не считая, что оно может быть в какой-либо мере помехой для проведения улучшенных систем—введения плодопеременимого хозяйства достаточного для всеобщего благоденствия. При исчислении расходов по организации хозяйства говорится неопределенно о количестве рабочих рук и лошадей; употребляется неопределенное выражение—земледелец вместо крестьянин. Нет и отзвука каких либо столкновений с крестьянской средой и не упоминается о способах эксплуатации крестьянского труда. Все эти отчеты имеют характер не учета положения дела в действительно существующих хозяйствах, а программы, предположительные сметы, „построенные на основе теоретических рассуждений“.

Обнаруживаются явные следы иностранных источников, даже прямо упоминается о прочитанных книгах, которые следует читать всем хозяевам. Наряду с этими расчетами уделяется много места и чисто теоретическим научным статьям (напр., проф. М. Павлова, Моск. ун-та), имеющим целью доказать рациональность плодопеременимой системы. Отдел выписок из журналов (иностранных) за этот период занимает, пожалуй, ¹/₃ всего журнала.

Но уже с первых же годов некоторые из помещиков, зараженные идеей проведения плодопеременимости в русском хозяйстве, находят для этого препятствия в наших условиях, хотя они еще не кажутся им непреодолимыми. Для организации хозяйства по европейскому типу необходимо иметь собственные орудия и собственных людей: крестьянские сохи не годятся для глубокой запашки, а крестьянским лошадям не под силу новые тяжелые орудия²⁾.

Но для этого необходимы денежные затраты, наши же помещики не обладают денежным капиталом.³⁾ Есть и еще препятствие не менее важное—чрезполосное владение или система переделов в крестьянском хозяйстве. Крестьянин, обрабатывая свою полосу, не уверен, что он будет обрабатывать ее же и в будущем, а потому у него нет импульса ее удобрять и улучшать ее качество. Отдаленность иной раз крестьянской пашни от жилья, в особенности в больших селениях, как следствие системы переделов, не способствует тоже хорошей обработке земли. Наконец, отмечается и еще одно препятствие к проведению интенсификации—это само крепостное крестьянство, оно не совсем подходит для участия в новом „изящном“ хозяйстве. Крестьяне невежественны, а потому упрямы, и для того, чтобы иметь положительный результат, чтобы довести дело до конца, нужно применить

¹⁾ „Земл. Журн.“, 1825 г., № XV, стр. 377.

²⁾ „Записка о хозяйстве, устроенном в одной подмосковной по новому способу земледельства“ Неизвестного, „З. Ж.“, 1821, № 1 и калужский помещик, „З. Ж.“, 1822, № IV.

³⁾ Калужский помещик, „З. Ж.“, 1822, № IV.

строгий и бдительный надзор¹⁾. Они портят новые усовершенствованные орудия и хороших лошадей.

Однако проповедь плодопеременения была не только плодом подражательности, но и результатом осознанной необходимости интенсификации земледельческой культуры в центральных губерниях вследствие достаточной плотности населения и истощенности почвенного слоя. Отмечается невозможность для крестьянства центральных губерний выработать со своего участка земли необходимое для своего пропитания с семьей и для уплаты государственных и помещичьих повинностей. Калужский помещик Н. В-ский пишет о крайней необходимости улучшения хлебопашества в виду истощенности почвы, о ложности старинного предрассудка, что будто бы и при худом хлебопашестве неистощимы в России хлебные запасы. „Прошли у нас те времена, когда и самые легкие труды земледельца вознаграждались с избытком“²⁾. Даже в местах, вновь завоеванных при Екатерине II, (губернии Екатеринославская, Воронежская и Курская, которые теперь уже заселены, бываю уже неурожаи, и недалеко то время, когда и там понадобятся старания возвратить отнятое у почвы плодородие. В Калужской губернии, несмотря на изобилие земли и достаточное количество рабочих рук, не хватает своего хлеба, и она вынуждена прикупать в Орловской и Тульской³⁾. Тверской помещик Д. Телеков на плодопеременение смотрит, как на орудие против скудости и тягостного голода. Ныне — пишет он — при трехпольном земледелии земледелец там, где земля без удобрения неплодоносна, не в состоянии прожить с доходов от нее⁴⁾. Самарин, ярославский помещик, говорит о нищенском положении крестьян, о недостатке лошадей и скота из-за недостатка естественных лугов и сенокосов. Крестьяне при нынешнем ведении хозяйства не могут уплачивать оброки⁵⁾. Такие указания во многочисленности рассыпаны всюду.

Перелом в настроении на этом не останавливается; он идет дальше и глубже.

Если в конце XVIII и в начале XIX ст. общее повышение цен на сельско-хозяйственные продукты сыграло роль в появлении эмансипаторских идей, а также давало надежды на большие барыши от вложения капиталов в сельское хозяйство для его интенсификации, то с начала второй четверти XIX в. эти идеи и надежды почти окончательно оставлены. Наступает охлаждение к заграничным сельско-хозяйственным системам, настроение меняется; начинают жаловаться на низкие цены, на невозможность продать с какой-нибудь выгодой хлеб, на усиливающуюся убыточность имений, на понижение и даже приостановку хлебного экспорта. Лященко пишет: „Техническое подражание западно-европейским образцам плодосменной системы — по крайней мере поскольку это было простым подражанием — быстро прошло: уже в 30-х годах XIX ст. замечается разочарование и падение интереса к плодосменному хозяйству и реабилитация более подходящего к русским условиям зернового хозяйства“⁶⁾. К этому нужно сделать поправку: не уже в 30-х годах, а уже со второй поло-

1) „Отчет самому себе“ моск. помещ. Милютина, действ. чл. М. О. С. Х., „З. Ж.“, 1825, № XV, стр. 417.

2) „З. Ж.“, 1822, № IV, стр. 187.

3) „З. Ж.“, 1822, № IV.

4) „З. Ж.“, 1825, № XV, стр. 375.

5) „З. Ж.“, 1826, № XVI.

6) Очерки аграрной эволюции, т. I, 1923 г., стр. 120.

вины 20-х г.г. не только наступает охлаждение к подражаниям западно-европейским системам, но и значительно понижается охота к каким-либо улучшениям и вложению капиталов в хлебное производство. С 1826 года начинают подумывать о несвоевременности и невозможности интенсификации в России в данное время, хотя плодосмен и продолжает считаться идеалом. Большое впечатление произвела протекционная система на Западе, в особенности английское законодательство о хлебном импорте, по которому иностранный хлеб впускали только в случае, если английский хлеб стоял не ниже определенной цены; если цены на хлеб в Англии падали, ввоз запрещался. В „Земледельческом Журнале“ даются обзоры положения дел на Западе: в Англии принялись за сушку и обработку земель, еще совсем не подвергавшихся эксплуатации; употреблены были на это большие капиталы, но все это не оправдало ожиданий, т.к. цены на хлеб сильно понизились. Затратившие большие капиталы для поднятия новых земель под пашню остались ни при чем; доходило даже до того, что крупным землевладельцам выгоднее было отдавать за бесценно свои земли арендаторам, чем эксплуатировать ее самим или оставлять впусе, т.к. тяжелым бременем ложится поземельный налог на бедных. По Ляшенко, современный (перв. четв. XIX ст.) вывоз хлеба за границу, несмотря на большое — относительно прошлого столетия — увеличение (в 20 и более раз: с 70 тыс. четверт. в 1760 г. до 2 мил. в 1802) абсолютно был так ничтожен, что не мог повлиять на изменение цен, т.е. эти 2 миллиона экспортируемого хлеба ничего не значили по сравнению хотя бы с производством 20 мил. четв. только Тамбовской и Пензенской губернии¹⁾. Но с конца XVIII ст. Англия становится крупным потребительским рынком²⁾, и русский вывоз хлеба в Англию сильно увеличивается. А потому, нам кажется, такой факт, как почти полное временное запрещение ввоза иностранного хлеба в Англию во второй половине 20-х г.г., сильно мог повлиять на настроение помещиков, несмотря на абсолютно ничтожное количество импортируемого хлеба, как уничтожение заманчивой перспективы на широкий сбыт, на завоевание рынка. В это время уменьшение вывоза и понижение цен помещиками полагается равноценными причинами, заставившими помещиков отказаться от прогресса³⁾. В отчете М. О-ва С. Х. за 1826 и 27 г.г. отмечается этот перелом в настроении хлебопромышленников, а также и в самом обществе: цены на хлеб понизились и у нас, и в Европе; в России вывоз хлеба уменьшился благодаря протекционизму в других странах, так что теперь „помещики едва находят выгоды заниматься земледелием“, а потому внимание теперь обращено более на другие отрасли сельского хозяйства — овцеводство, сахароварение, винокурение, разведение красильных и фабричных растений, пчеловодство.

С 1830 года становится общим мнение, что улучшать свое хозяйство, вкладывать денежный капитал, покупать орудия, делать новые хозяйственные сооружения (а также, между прочим, и отдавать своих крестьян на обучение в земледельческую школу при Моск. О-ве С. Х. для подготовки из них ученых приказчиков) — это только терпеть расстройство и запутываться в долгах. Начинает приобретать значение хозяйин-практик в М. О. С. Х., класс мелкопоместных дворян. Они точно знают, чем они владеют (в отличие от крупных владельцев, как, напр., Н. Бор. Юсупов, которые иной раз и не знают точно,

¹⁾ Ляшенко, 115 стр.

²⁾ Там же, стр. 117.

³⁾ „Земл. Журн.“, 1828, № XXII, стр. 10 и 11.

3. П. Величко-Гончарова

в каких губерниях разбросаны их многочисленные деревни), качество и свойство их земли, местные обычаи, своих крестьян с их семьями и хозяйствами, условия сбыта и в зависимости от тех возможностей, которые дает тот или иной земледельческий район, проводят мелиорацию постепенно, с большой оглядкой и осторожностью и налаживают и организуют свои отношения с крестьянством. Они вводят новшества, зная наперед, что они принесут непосредственную выгоду, они все учитывают, входят во всякую мелочь, ничто не ускользает от их хозяйского взгляда, они знают, что и как растет у них на каждой десятине, приобретают ежегодно хотя небольшую, но верную прибыль, и по прошествии ряда лет обстраиваются, прикупают земли и начинают „вкушать плоды трудов своих“. Вот что пишут помещики Минины из Псковской губернии, отдавая отчет себе и обществу в том, что они сделали на своей земле, глинистой и болотистой, в течение 30 лет владения ею. Они начинают с улучшения сенных покосов, на чересчур мокрых покосах они проводят каналы, это улучшает качество травы и уменьшает затрату труда при косьбе. Улучшив санные покосы, умножают скот и получают больше навозу, что дает возможность унавоживать большую часть поля. До плодотворения тут очень далеко. Улучшение сенных покосов и увеличение унавоживания — это все, что сделано для приобретения верных доходов и для приведения всех отраслей хозяйства „в порядочное состояние“, для увеличения в 7 раз доходности хозяйства. „Все доставляет нам приятнейшее удовольствие“ — пишут они и заканчивают статью такими словами: „труд и забота пустыню дикую обратят в страну плодотворную“¹⁾. А это выдвинуло непосредственно новую, очень важную проблему о взаимоотношениях с крепостной средой; пришлось считаться с тем, что помещичья земля не пустыня и что помещичье хозяйство в России и его успешность зависит главным образом от состояния крестьянских хозяйств, от материального благосостояния крестьян, связанных с землею, которую помещик считает своею, т. к. только при этом условии помещик может иметь сильного, умелого работника, крепкую лошадь и исправное земледельческое орудие, ибо денежных средств для покупки всего этого помещики не имеют. Помещики Минины к этой проблеме подходят просто и прямо. Они ставят вопрос: что можно сделать для поднятия бездоходного имения, не имея денежного капитала? И отвечают — содействовать обогащению своих крестьян. Главное основание для хорошего хозяйства — это приведение крестьян в хорошее состояние. Бедность крестьян есть такой предмет, на который „прежде всего должно обратить внимание“²⁾. Приобретя разоренное имение в Псковской губ., Минины начали свою деятельность с поднятия крестьянских хозяйств. Первые их шаги были: 1) раздача хлеба крестьянам на зиму и на обсев, 2) сена для их скота, 3) сокращение барщины с трех дней до двух в неделю, 4) отпуск безлошадных на промыслы, снимая их с оброка с тем, чтобы каждый из них к лету приобрел лошадь. Им не пришлось дальше помогать своим крепостным: не встречая со стороны помещиков притеснений и помех в своем хозяйстве и работая на помещиков только 2 дня, крестьяне настолько обжились, что через четыре года считались в своем уезде зажиточными. И помещики получили от этого явную выгоду, по словам Мининых, их крестьяне были исправными плательщиками оброков и свои уроки

¹⁾ Минины, „З. Ж.“, 1826 г., № XVI, стр. 64.

²⁾ Минины, „З. Ж.“, 1826, № XVI, стр. 24.

на барском поле исправляли хорошо. „У кого крестьяне бедны,— пишут Минины,— то нельзя поверить, чтоб земледелие его было в хорошем состоянии; бедный крестьянин с худой лошадей не может хорошо вспахать определенного ему участка. Присмотр управителя и приказчиков не сделают их сытыми, не прибавят им сил. Сии блюстители хозяйства, наскуча смотреть на движущиеся тени, обыкновенно приказывают— работай как-нибудь, а потому и хлеб родится как-нибудь“¹⁾. И еще в другом месте пишут: „можно ли с выгодой заниматься хозяйством, когда на работу явится тощий работник с голодной лошадей; когда две нужные силы, т.-е. работник и лошадь, едва движутся? Работы идет худо; урожая нет. Некоторые помещики приходят к выводу, что эксплуатация и вымогание последнего у крестьян не может быть выгодным для самого помещика, по крайней мере перестает быть выгодным очень скоро, как только крестьяне обеднеют и разорятся. Этот вывод послужит потом основанием (в 50 г.г.) для вопроса о том, не выгоднее ли вообще вместо затрат на поднятие крестьянских хозяйств нанимать хороших работников со стороны.

Вопрос о бедности крестьян, о необходимости со стороны помещиков помогать им как в случаях каких-либо несчастий, пожаров, чумоужаев, так и вообще с целью поднятия и обогащения крестьянства занимает, повидимому, все общество. Статьи, в которых затрогивают этот вопрос, считаются полезными и достойными широкого распространения. Если в статьях говорится о фактах обеднения крестьян, о тяжелой необходимости для помещиков больших ежегодных затрат на крепостных крестьян, то издательство отмечает, что факты эти чрезвычайно важны, и выражает желание иметь побольше указаний на такие факты²⁾. Действительный член общества Шубин пишет, что „желая распространить способы к улучшению состояния крестьян“, он побуждает помещика Ярославской губ. Самарина доставить описание способа, употребленного им для введения травосеяния между крестьянами. Самарин пишет, что его крестьяне бедны, не имеют достаточного количества лошадей и скота и не могут уплачивать оброки. Получая много выгод от травосеяния в своем имении, он, помимо воли крестьян, встречая с их стороны противодействие, вводит в крестьянском хозяйстве травосеяние. Сам разбивает их поля, раздаст семена, следит постоянно за тем, чтобы травосеяние производилось правильно. Крестьяне из беднейшего состояния, в котором они находились, когда помещик купил имение, пришли в самое цветущее и стали приносить помещику верный доход. Таким образом, выгоды своего хозяйства помещик основал на благосостоянии крестьян³⁾. Очень любопытно, что при этом идет своеобразная ставка на середняка. Калужский помещик И. В-ский⁴⁾ сравнивает богача-крестьянина с огромным дубом, подавляющим, отнимающим соки у мелких деревьев его окружающих. Богач самовластвует на мирской сходке; участь бедняка совершенно от него зависит. А. М. Афросимов, владелец двух небольших имений в Орловской и Саратовской губерниях, пишет, что ни бедняков, ни богатей не должно быть в хорошем управлении. Бедняки в деревнях часто страдают благодаря притеснениям и хитрости богатых, которые стараются поротых крестьян довести до нищеты; они платят подати, исправляют подводную повинность, снабжают семенами, за что

¹⁾ Минины, „З. Ж.“, 1826, № XVI, стр. 33, 34, 35.

²⁾ „Зем. Жур.“, 1831 г., № 4, стр. 535.

³⁾ „Зем. Жур.“, 1826 г., № 16 (статья Самарина).

⁴⁾ „З. Ж.“, 1822, № IV.

пользуются их участками земли, которые те же бедняки и обрабатывают в пользу богача. „Начальник, проезжая крестьянским полем при уборке найдет, что всякий на своей земле убирает хлеб, но когда придет время возки, то увидит, что на гумнах бедняков нет ни снопа и они еще с осени просят у богатых хлеба, закладывают им свои тяговые участки земли, всю зиму на них работают или ходят за них на барщину. Богачи сии, как пиявки, сосут кровь из бедных, а приказчиков спаивают и научают всем злоупотреблениям“¹⁾.

Из изложенного видно, как переносился центр внимания дворянско-помещичьей идеологии. Соответственно этому таких пантегорикумов плодопеременной системы, какие писались в начале 20-х годов, мы уже не встретим в конце 20-х. Не только забыто стремление интенсифицировать земледельческую культуру, но начинают поговаривать о том, что „помещики едва находят выгоды заниматься земледелием“. Стараются вести зерновое хозяйство так, чтобы оно не требовало никаких денежных затрат, влекущих за собой повышение себестоимости сельского-хозяйственных продуктов. Полагается, что хлеб настолько дешев, что даже небольшие затраты поведут только к убыткам. Наряду с этим появляется интерес к различным отраслям сельскохозяйственной промышленности — винокурению, овцеводству, шелководству, конноводству, свекло-сахарному производству, разведению красильных растений. „Земледельческий Журнал“ в эти годы изобилует статьями по этим отраслям сельского хозяйства, в особенности по овцеводству и свекло-сахарному производству.

На общем заседании общества в 1826 году подчеркивается перелом в настроении помещиков. Один из действительных членов общества на этом заседании в речи своей о присоединении к обществу с. х. предполагаемых обществом поощрения мануфактур и овцеводства говорит, что хотя и неоспоримо, что земледелие — основание народного благосостояния, но ни одна нация не приобрела только от него богатство. Богатство дает промышленность и торговля: „народ до тех пор не может быть истинно благоденствующим, пока не будет в силах сам собою удовлетворить всем нуждам своим и потребностям просвещенной роскоши“²⁾.

Все последующие номера в большей мере заполнены статьями по этим отраслям сельскохозяйственной промышленности, в особенности по овцеводству и сахароварению.

III

В следующее десятилетие вышеизложенные мысли дворянско-помещичьего класса находят дальнейшее окончательное свое оформленное и логическое дополнение.

В 1830 г. выходит русское издание книги А. Тэера „Основание рационального сельского хозяйства“ (книга Тэера, знаменитого прусского агронома, переведена была на все европейские языки), считающееся основным трудом по этому вопросу, с предисловием и примечаниями московского помещика (Можайского уезда) и активного члена

¹⁾ „З. Ж.“, 1834, № 20, стр. 898, 899, 900.

²⁾ Отчет М. О. С. Х. за 1826 и 27 г. г. „З. Ж.“, 1828, № XXII, стр. 10 и 11.

³⁾ „З. Ж.“, 1826, № XVII, стр. 202.

М. О-ва С. Х. Н. Н. Муравьева, которые занимают $\frac{1}{2}$ книги. Эта книга становится настольной для русских хозяев. К ней отсылают авторы многих статей во всех спорных случаях, как к книге, разрешающей все вопросы. Считается постыдным для помещиков-землевладельцев не знать книги Тэера с примечаниями Муравьева. Основной мыслью Муравьева являлось положение, что русское „сельское хозяйство едва ли не последнее потребует приложения искусства, будучи у нас почти единственным занятием всего рабочего и промышленного класса, от чего, как оно ни худо, но слишком обильно произведениями сравнительно с потребителем“ (пред., стр. XIV).

Главные мысли, изложенные в примечаниях Муравьева к книге Тэера на тему о невозможности безусловного следования советам западно-европейских агрономов в русском хозяйстве, т. к. этого не позволяют наши „коренные обычаи“ (т.-е. крепостные отношения), а изменению этих отношений не пришло еще время, подчеркиваются в отчете за 1829, 30 и 31 г. г., как новая программа деятельности общества на новое десятилетие. Н. Н. Муравьев, „делая примечания на Тэера, показал различные расчеты сего отца науки сельского хозяйства с расчетами рационального русского хозяина, находящегося в Московской или одной из ближайших к ней нечерноземных губерний. Примечания сии проложили другим путь к критическому разбору и применению к России правил отличнейших иностранных писателей о сельском хозяйстве, каков Тэер и ему подобные, а не безусловному верованию всем правилам. А дабы воспользоваться таким рациональным рассмотрением причин, препятствующих или могущих препятствовать успехам сельского хозяйства в России, и применению теории на практике, дана новая форма „Земл. Журн.“ и назначено в оном особое отделение для хозяйственных ошибок“¹⁾).

В чем же разница между нашим и иностранным хозяйством, почему то, что на заводе приносит пользу, а у нас бесполезно? В иностранном хозяйстве имеют действие две капитала: 1) капитал орудий, строений и домашнего скота и 2) капитал денежный. У наших помещиков, собственно, нет ни того, ни другого, оба эти капитала заменяют нам наши крестьяне; отсюда все неудобства ведения русского хозяйства: 1) нельзя по мере надобности уменьшать или увеличивать число работников; 2) наш капитал трудно сберечь — он подвержен болезням и „нравственной порче“ (стр. XVIII); 3) мы должны довольствоваться крестьянскими лошадьми и орудиями и на этих основаниях рассчитывать свои хозяйственные предприятия, от этого основания, от состояния крестьянских хозяйств, зависит и доход от помещичьих имений. В силу этих обстоятельств в Европе очень удобно управлять хозяйством, у нас же неудобно и затруднительно (стр. XVII). Несмотря на все осознанные неудобства крепостного права, Муравьев считает, что выгоднее вести хозяйство по-старому крепостными крестьянами, не вкладывая денежного капитала на улучшения и организационные усовершенствования сельского хозяйства: „Работа крестьянами, т.-е. барщина, обходится гораздо дешевле, чем работа наемными работниками, хозяйскими лошадьми и орудиями“ (стр. XIV). Изменять же это положение для организации рационального хозяйства, сопряженного с большими первоначальными расходами на заведение собственных орудий, лошадей, на наем рабочих в настоящее время невозможно, так как

¹⁾ „З. Ж.“, 1832, № 8, стр. 552 (отчет о-ва за 1829, 30, 31 г. г.). Все наиболее интересные для нас статьи за это время помещены в этом отделе.

пользуются их участками земли, которые те же бедняки и обрабатывают в пользу богача. „Начальник, проезжая крестьянским полем при уборке найдет, что всякий на своей земле убирает хлеб, но когда придет время возки, то увидит, что на гумнах бедняков нет ни снопа и они еще с осени просят у богатых хлеба, закладывают им свои тяговые участки земли, всю зиму на них работают или ходят за них на барщину. Богачи, как пиявки, сосут кровь из бедных, а приказчиков спаивают и научают всем злоупотреблениям“¹⁾.

Из изложенного видно, как переносился центр внимания дворянско-помещичьей идеологии. Соответственно этому таких панегириков плодопеременной системы, какие писались в начале 20-х годов мы уже не встретим в конце 20-х. Не только забыто стремление интенсифицировать земледельческую культуру, но начинают поговаривать о том, что „помещики едва находят выгоды заниматься земледелием“. Стараются вести зерновое хозяйство так, чтобы оно не требовало никаких денежных затрат, влекущих за собой повышение себестоимости сельско-хозяйственных продуктов. Полагается, что хлеб настолько дешев, что даже небольшие затраты поведут только к убыткам. Наряду с этим появляется интерес к различным отраслям сельскохозяйственной промышленности — винокурению, овцеводству, шелководству, конноводству, свекло-сахарному производству, разведению красильных растений. „Земледельческий Журнал“ в эти годы изобилует статьями по этим отраслям сельского хозяйства, в особенности по овцеводству и свекло-сахарному производству.

На общем заседании общества в 1826 году подчеркивается перелом в настроении помещиков. Один из действительных членов общества на этом заседании в речи своей о присоединении к обществу с. х. предполагаемых обществом поощрения мануфактур и овцеводства говорит, что хотя и неоспоримо, что земледелие — основание народного благосостояния, но ни одна нация не приобрела только от него богатство. Богатство дает промышленность и торговля: „народ до тех пор не может быть истинно благодетельствующим, пока не будет в силах сам собою удовлетворить всем нуждам своим и потребностям просвещенной роскоши“²⁾.

Все последующие номера в большей мере заполнены статьями по этим отраслям сельскохозяйственной промышленности, в особенности по овцеводству и сахароварению.

III

В следующее десятилетие вышеизложенные мысли дворянско-помещичьего класса находят дальнейшее окончательное свое оформление и логическое дополнение.

В 1830 г. выходит русское издание книги А. Тэера „Основание рационального сельского хозяйства“ (книга Тэера, знаменитого прусского агронома, переведена была на все европейские языки), считающееся основным трудом по этому вопросу, с предисловием и примечаниями московского помещика (Можайского уезда) и активного члена

1) „З. Ж.“, 1834, № 20, стр. 898, 899, 900.

2) Отчет М. О. С. Х. за 1826 и 27 г. г. „З. Ж.“, 1828, № XXII, стр. 10 и 11.

3) „З. Ж.“, 1826, № XVII, стр. 202.

М. О - ва С. Х. Н. Н. Муравьева, которые занимают $\frac{1}{2}$ книги. Эта книга становится настольной для русских хозяев. К ней отсылают авторы многих статей во всех спорных случаях, как к книге, разрешающей все вопросы. Считается постыдным для помещиков - землевладельцев не знать книги Тэера с примечаниями Муравьева. Основной мыслью Муравьева являлось положение, что русское „сельское хозяйство едва ли не последнее потребует приложения искусства, будучи у нас почти единственным занятием всего рабочего и промышленного класса, от чего, как оно ни худо, но слишком обильно произведениями сравнительно с потребителем“ (пред., стр. XIV).

Главные мысли, изложенные в примечаниях Муравьева к книге Тэера на тему о невозможности безусловного следования советам западно - европейских агрономов в русском хозяйстве, т. к. этого не позволяют наши „коренные обычаи“ (т. - е. крепостные отношения), а изменению этих отношений не пришло еще время, подчеркиваются в отчете за 1829, 30 и 31 г. г., как новая программа деятельности общества на новое десятилетие. Н. Н. Муравьев, „делая примечания на Тэера, показал различные расчеты сего отца науки сельского хозяйства с расчетами рационального русского хозяина, находящегося в Московской или одной из ближайших к ней нечерноземных губерний. Примечания сии проложили другим путь к критическому разбору и применению к России правил отличнейших иностранных писателей о сельском хозяйстве, каков Тэер и ему подобные, а не безусловному верованию всем правилам. А дабы воспользоваться таким рациональным рассмотрением причин, препятствующих или могущих препятствовать успехам сельского хозяйства в России, и применению теории на практике, дана новая форма „Земл. Журн.“ и назначено в оном особое отделение для хозяйственных ошибок“¹⁾.

В чем же разница между нашим и иностранным хозяйством, почему то, что на заводе приносит пользу, а у нас бесполезно? В иностранном хозяйстве имеют действие два капитала: 1) капитал орудий, строений и домашнего скота и 2) капитал денежный. У наших помещиков, собственно, нет ни того, ни другого, оба эти капитала заменяют нам наши крестьяне; отсюда все неудобства ведения русского хозяйства: 1) нельзя по мере надобности уменьшать или увеличивать число работников; 2) наш капитал трудно сберегать — он подвержен болезням и „нравственной порче“ (стр. XVIII); 3) мы должны довольствоваться крестьянскими лошадьми и орудиями и на этих основаниях рассчитывать свои хозяйственные предприятия, от этого основания, от состояния крестьянских хозяйств, зависит и доход от помещичьих имений. В силу этих обстоятельств в Европе очень удобно управлять хозяйством, у нас же неудобно и затруднительно (стр. XVIII). Несмотря на все осознанные неудобства крепостного права, Муравьев считает, что выгоднее вести хозяйство по - старому крепостными крестьянами, не вкладывая денежного капитала на улучшения и организационные усовершенствования сельского хозяйства: „Работа крестьянами, т. - е. барщина, обходится гораздо дешевле, чем работа наемными работниками, хозяйскими лошадьми и орудиями“ (стр. XIV). Изменить же это положение для организации рационального хозяйства, сопряженного с большими первоначальными расходами на заведение собственных орудий, лошадей, на наем рабочих в настоящее время невозможно, так как

¹⁾ „З. Ж.“, 1832, № 8, стр. 552 (отчет о - ва за 1829, 30, 31 г. г.). Все наиболее интересные для нас статьи за это время помещены в этом отделе.

пользуются их участками земли, которые те же бедняки и обрабатывают в пользу богача. „Начальник, проезжая крестьянским полем при уборке, найдет, что всякий на своей земле убирает хлеб, но когда придет время возки, то увидит, что на гумнах бедняков нет ни снопа и они еще с осени просят у богатых хлеба, закладывая им свои тяговые участки земли, всю зиму на них работают или ходят за них на барщину. Богачи, как пиявки, сосут кровь из бедных, а приказчиков спаивают и научают всем злоупотреблениям“¹⁾.

Из изложенного видно, как переносился центр внимания дворянско-помещичьей идеологии. Соответственно этому таких панегриков плодопеременной системы, какие писались в начале 20-х годов мы уже не встретим в конце 20-х. Не только забыто стремление интенсифицировать земледельческую культуру, но начинают поговаривать о том, что „помещики едва находят выгоды заниматься земледелием“. Стараются вести зерновое хозяйство так, чтобы оно не требовало никаких денежных затрат, влекущих за собой повышение себестоимости сельского-хозяйственных продуктов. Полагается, что хлеб настолько дешев, что даже небольшие затраты поведут только к убыткам. Наряду с этим появляется интерес к различным отраслям сельского-хозяйственной промышленности — винокурению, овцеводству, шелководству, конноводству, свекло-сахарному производству, разведению красильных растений. „Земледельческий Журнал“ в эти годы изобилует статьями по этим отраслям сельского хозяйства, в особенности по овцеводству и свекло-сахарному производству.

На общем заседании общества в 1826 году подчеркивается перелом в настроении помещиков. Один из действительных членов общества в этом заседании в речи своей о присоединении к обществу с. х. преподаваемых обществом поощрения мануфактур и овцеводства говорит что хотя и неоспоримо, что земледелие — основание народного благосостояния, но ни одна нация не приобрела только от него богатство. Богатство дает промышленность и торговля: „народ до тех пор не может быть истинно благодетельствующим, пока не будет в силах сам собою удовлетворить всем нуждам своим и потребностям просвещенной роскоши“³⁾.

Все последующие номера в большей мере заполнены статьями по этим отраслям сельскохозяйственной промышленности, в особенности по овцеводству и сахароварению.

III

В следующее десятилетие вышеизложенные мысли дворянско-помещичьего класса находят дальнейшее окончательное свое оформление и логическое дополнение.

В 1830 г. выходит русское издание книги А. Тэера „Основание рационального сельского хозяйства“ (книга Тэера, знаменитого прусского агронома, переведена была на все европейские языки), считающееся основным трудом по этому вопросу, с предисловием и примечаниями московского помещика (Можайского уезда) и активного члена

1) „З. Ж.“, 1834, № 20, стр. 898, 899, 900.

2) Отчет М. О. С. Х. за 1826 и 27 г. г. „З. Ж.“, 1828, № XXII, стр. 10 и 11.

3) „З. Ж.“, 1826, № XVII, стр. 202.

М. О - ва С. Х. Н. Н. Муравьева, которые занимают $\frac{1}{2}$ книги. Эта книга становится настольной для русских хозяев. К ней отсылают авторы многих статей во всех спорных случаях, как к книге, разрешающей все вопросы. Считается постыдным для помещиков - землевладельцев не знать книги Тэера с примечаниями Муравьева. Основной мыслью Муравьева являлось положение, что русское „сельское хозяйство едва ли не последнее потребует приложения искусства, будучи у нас почти единственным занятием всего рабочего и промышленного класса, от чего, как оно ни худо, но слишком обильно произведениями сравнительно с потребителем“ (пред., стр. XIV).

Главные мысли, изложенные в примечаниях Муравьева к книге Тэера на тему о невозможности безусловного следования советам западно - европейских агрономов в русском хозяйстве, т. к. этого не позволяют наши „коренные обычаи“ (т. - е. крепостные отношения), а изменению этих отношений не пришло еще время, подчеркиваются в отчете за 1829, 30 и 31 г. г., как новая программа деятельности общества на новое десятилетие. Н. Н. Муравьев, „делая примечания на Тэера, показал различие расчетов сего отца науки сельского хозяйства с расчетами рационального русского хозяина, находящегося в Московской или одной из ближайших к ней нечерноземных губерний. Примечания сии проложили другим путь к критическому разбору и применению к России правил отличнейших иностранных писателей о сельском хозяйстве, каков Тэер и ему подобные, а не безусловному верованию всем правилам. А дабы воспользоваться таким рациональным рассмотрением причин, препятствующих или могущих препятствовать успехам сельского хозяйства в России, и применению теории на практике, дана новая форма „Земл. Журн.“ и назначено в оном особое отделение для хозяйственных ошибок“¹⁾).

В чем же разница между нашим и иностранным хозяйством, почему то, что на заводе приносит пользу, а у нас бесполезно? В иностранном хозяйстве имеют действие два капитала: 1) капитал орудий, строений и домашнего скота и 2) капитал денежный. У наших помещиков, собственно, нет ни того, ни другого, оба эти капитала заменяют нам наши крестьяне; отсюда все неудобства ведения русского хозяйства: 1) нельзя по мере надобности уменьшать или увеличивать число работников; 2) наш капитал трудно сберечь — он подвержен болезням и „нравственной порче“ (стр. XVIII); 3) мы должны довольствоваться крестьянскими лошадьми и орудиями и на этих основаниях рассчитывать свои хозяйственные предприятия, от этого основания, от состояния крестьянских хозяйств, зависит и доход от помещичьих имений. В силу этих обстоятельств в Европе очень удобно управлять хозяйством, у нас же неудобно и затруднительно (стр. XVIII). Несмотря на все осознанные неудобства крепостного права, Муравьев считает, что выгоднее вести хозяйство по - старому крепостными крестьянами, не вкладывая денежного капитала на улучшения и организационные усовершенствования сельского хозяйства: „Работа крестьянами, т. - е. барщина, обходится гораздо дешевле, чем работа наемными работниками, хозяйскими лошадьми и орудиями“ (стр. XIV). Изменять же это положение для организации рационального хозяйства, сопряженного с большими первоначальными расходами на заведение собственных орудий, лошадей, на наем рабочих в настоящее время невозможно, так как

¹⁾ „З. Ж.“, 1832, № 8, стр. 552 (отчет о - ва за 1829, 30, 31 г. г.). Все наиболее интересные для нас статьи за это время помещены в этом отделе.

прибыли нельзя ждать и в отдаленном будущем благодаря дешевизне хлеба (стр. XIV). Теперь никакой урожай не окупит этих расходов. Основная мысль Муравьева, видимо, та, что интенсификация сельского хозяйства тормозится крепостным правом, изменение же этого положения еще преждевременно благодаря дешевизне хлеба, благодаря перепроизводству. В силу вышеизложенных причин помещики должны вести свое хозяйство совершенно иначе, чем это делается в Европе и как об этом пишут передовые европейские агрономы. Чтение иностранных хозяйственных книг бесполезно и даже вредно, если не иметь к ним ключа. Этот ключ предлагает Муравьев в своих примечаниях к наиболее ценному и подходящему для русских хозяев труду Тэера. Этот ключ состоит в том, что нужно постоянно иметь в виду наши русские специфические особенности в управлении сельским хозяйством (крепостной строй, отсутствие денежного капитала, невыгодность вложения капитала в хлебное производство при низких ценах на хлеб, истощенную, неглубоко распаханную почву в средней полосе России) и на этом основании учиться, что из предполагаемых улучшений можно ввести у нас с выгодой и без больших затрат, а чего нельзя. То, что у нас в настоящий момент стоит на очереди и без чего всякое хозяйство будет только разорительным, это заведение совершенной отчетности. Муравьев считает себя едва ли не первым, заговорившим о необходимости и возможности вести русское помещичье хозяйство на коммерческом расчете. Несмотря на различие тех капиталов, которые вкладываются в хозяйство русское и иностранное, „то, что у иностранцев исчисляется израсходованными деньгами, мы должны исчислять количеством работы, крестьянами произведенной“ (стр. XVIII). Однако Муравьев находит все же возможным и выгодным (иначе — своевременным) некоторые улучшения и при наших обстоятельствах, а именно: потребление некоторых улучшенных орудий, которые под силу крестьянской лошади (плуг вместо сохи); употребление молотильных и веяльных машин при условии коллективного пользования ими в больших хозяйствах и др.

Вопрос о заведении коммерческой отчетности в сельском хозяйстве в начале 30-х г. г. был поводом для большой дискуссии. Он обсуждался очень горячо. Одни полагали, что отсутствие отчетности — это большое зло и почти единственная причина застоя в хозяйстве, захудания и обеднения дворянских фамилий, их неоплатных долгов, потери имущества, продажи с молотка дворянских имений и перехода их в руки разночинцев. Вопрос выносится на такую плоскость, где он граничит с вопросом вообще о судьбе дворянского сословия, о его экономическом положении в данное время и о возможном будущем. Главный зачинщик этой дискуссии действительный член М. О. С. Х. и рязанский помещик П. А. Кикин предупреждает о возможной гибели всего дворянского сословия и окончательной потери прежнего значения и материального благосостояния из-за его ошибок в деле управления вверенными им землями. Другие же встают на защиту дворянского сословия и, не отвергая правильности обрисовки настоящего положения дворян-землевладельцев, полагают, что вина лежит не исключительно на дворянстве, а также, и главным образом, зависит от исторических условий, подрывавших его положение. Этот спор явно обнаружил, что среди так называемых „просвещенных и благонамеренных“ помещиков (каковыми были лица, участвующие в деятельности М. О. С. Х.) средней полосы России не было уже твердой веры в свое положение владельцев населенными землями. Они считали это положение поколебленным,

но восстановление его полагали возможным путем крупного поворота в отношении к своей собственности; для этого необходимо перестать рассматривать свои владения, как ренту, ежегодно получаемую от приказчиков, а заняться самостоятельно хозяйством, построив его на точном коммерческом расчете так, чтобы знать точно, чем владеешь, какой получаешь доход, что можешь ежегодно проживать и что должен оставить для поддержания предприятия. Дальнейшее же закладывание имений приведет только к окончательной потере капитала, т. е. земли.

Прежде всего Кикин выражает свое порицание распространенному среди (крупных) помещиков, как современных, так и прошлого XVIII ст. в особенности, отношению к своим земельным владениям, как к капиталу, представляющему им неизменную ренту и не требующему к себе ни внимания, ни забот со стороны владельцев. Большие помещики даже и не знают точно, чем они владеют и где находятся их имения, расположенные в разных губерниях, не знают достоинства своей земли и хотя бы приблизительную ее стоимость. Есть имения, не видавшие своих владельцев целыми поколениями. Редко кто из больших помещиков, даже и наезжая в свои поместья или живя в одном из них, входит в хозяйство и тем более не занимаются организацией его. Полностью никто не знает, сколько дохода может давать его имение. Большая часть дворян проживает доходы вперед, закладывая свои имения в надежде на получение предположенных доходов; доходы не оправдывают ожиданий, и потому почти все помещики живут у нас на счет основного своего капитала — проживают свои земли. Долги, лежащие на дворянстве, увеличиваются с каждым годом. Теперь почти все имения дворянские в залоге. Поскольку имения уже заложены, они уже только частью составляют собственность дворянства. Если принять во внимание то, что крестьяне научились уже избывать оброк, полагая, что помещик самовольно накидывает на них эту тяжесть по праву барства, пашенные же крестьяне ведут хозяйство как-нибудь, во всем полагаясь на помещика, что все они истощают помещичьи земли первобытным способом земледелия; если принять во внимание необходимый прожиток для дворян с семьями и бедственные случаи — неурожаи, пожары, падеж скота и т. п., когда помещик по закону должен притти на помощь крестьянству (этой необходимостью нужно объяснить часть лежащего на дворянстве долга), „то не делается ли очевидным, что все достояние дворянства находится на весьма зыбком основании, и опасность общая не должна ли наконец разбудить от сего всеобщего томительного сна“¹⁾. „А смею думать и в состоянии даже доказать арифметически всякому, что и теперь уже в многонаселенных губерниях средней полосы России, признанных лучшими, как-то: в Тульской, Орловской, Рязанской, Нижегородской и подобных, собственно хлебопашенных, по размножению своему существуют уже на счет капиталов (земли, З. Г.) помещичьих, несоразмерно выгодам, от них владельцу доставляемым“²⁾. Губернии же, где нет недостатка в земле, постепенно приближаются к тому же положению. Таким образом, задача управления имениями весьма важна и серьезна, потому что только таким путем может быть обеспечено, благосостояние сего сословия для пользы государственной“, т. к. помещики должны отвечать не только за себя и за свои семейства, но и за подвластных им перед

¹⁾ Кикин, „Взгляд на настоящее положение дворянских достояний“. „З. Ж.“, 1831, № III, стр. 462.

²⁾ Кикин. „З. Ж.“, 1831, № 3, стр. 459 — 60.

отечеством. Обладая населенными землями, дворянство является единственным просвещенным сословием, и задача усовершенствовать и организовать сельское хозяйство лежит всецело на нем, т. к. требует знаний и опыта от строителей, чего нельзя ждать от крестьян и приказчиков.

Учрежденные ученые общества — Вольное Экономическое, Московское Сельскохозяйственное, Вольное Экономическое Белорусское, Общество Сельского Хозяйства Южной России — не сумели еще распространить идею о важности этой задачи в целом. Их польза, конечно, несомненна, но недостаточна; они способствуют разрешению и распространению отдельных задач улучшения различных отраслей сельского хозяйства в России, тогда как „всеобщее затруднительное, даже бедственное, положение достойней дворянства, совершенное разорение и уничтожение многих богатейших фамилий, равно обременение долгами, можно сказать, почти всех помещиков требует внимательного исследования не частей сельского хозяйства, но целого“¹⁾, или, как бы мы сказали, общих социально-экономических условий сельского хозяйства в России. Такие рассуждения, казалось, должны были привести к каким-либо решениям о необходимости серьезных изменений создавшегося положения, но Кикин находит более простой выход, лекарство от всех бед — это постройка помещичьего хозяйства на коммерческом расчете. Каждый помещик должен знать точно, чем он владеет, должен определить стоимость своих владений, знать точно количество способных к работе крестьян, сколько они ему стоят, исходя из положения, что участок земли, которым крестьянин пользуется от владельца, есть плата за его труд²⁾, тогда только можно знать, сколько стоит производимый в помещичьем хозяйстве продукт и, зная цену продукта на рынке, определить, может ли давать доход и какой помещику имение. Тогда исчезнет распространенный у нас предрассудок, что то, что дома сделано, это ничего не стоит, и помещик будет более им дорожить и не будет продавать его за бесценок. Тогда помещик будет точно знать, сколько он может проживать ежегодно с семьей и сколько он может употребить на улучшения в хозяйстве. Поддержка хозяйственных заведений и траты на улучшения необходимы, иначе все приходит в упадок. Улучшениями мы увеличиваем капитал (капитал строений и орудий), увеличиваем и проценты с него, т. е. прибыль. Сельским хозяйством нужно заниматься так, как и каким-либо промышленным предприятием. Введение отчетности в помещичьем хозяйстве способствовало бы уточнению обязанностей и прав помещиков друг перед другом. Оценив точно всю землю, помещик определил бы, какой участок земли он должен выделить крестьянину на прожиток и уплату повинностей, какую часть капитала он составляет и что обязан за это крестьянин помещику. Это придало бы силу законности требованиям помещиков, дало бы устойчивость в сознании своих обязанностей в крестьянской массе. С своей стороны, и помещики должны точно исполнять свои обязанности за крестьян перед правительством. В заключение он выражает пожелание, чтобы просвещенные, опытные и благонамеренные хозяева... занялись составлением

¹⁾ Кикин, „З. Ж.“, 1831, № 3, стр. 445.

²⁾ Положительно все помещики рассматривали землю крестьянскую, как плату помещику за их труд. Кикин восклицает, что еще неизвестно, кто остается в выигрыше, потому что помещик не всегда получает соразмерную количеству отданной земли выгоду от крестьянина, который может быть неисправным работником или же нетрудоспособным; к тому же помещик еще отвечает за него перед государством и помогает ему в несчастных случаях.

ставлением полного руководства управления русских имений сообразно с законами, обычаями и средствами нашими“¹⁾).

Статья Кикина так же, как и „примечания“ Н. Муравьева, есть попытка разрешить задачу упорядочения и повышения производительности имений при сохранении крепостного труда с полным сознанием того, что эта наша особенность не дает возможности следовать всецело правилам западно-европейской агрономии. Кикин говорит только о введении правильного учета в помещичье хозяйство, видит в нем спасение от всех бед; у Муравьева введение отчетности — один из пунктов, возможных при наших условиях улучшений.

Статья Кикина вызвала к себе большой интерес и возбудила обсуждение и споры в помещичьей среде. В „Земледельческом Журнале“ последовал ряд статей, даже лиц, никак не связанных с М. О. С. Х., или прямо отвечающих на эту статью, или высказывающих свои мысли, толчком для коих явилась эта статья.

В следующем же № 4-м журнала за тот же год появилась статья тамбовского помещика Бунина. Цель статьи — дать взгляд автора на настоящее положение дворянских достояний (под псевдонимом „помещика-коннозаводчика“) с тем, чтобы на основании своего собственного опыта всецело присоединиться к мнению Кикина. „Многие наши хозяйственные заведения не только не доставляют выгод, но способствуют расстройству нашего состояния“²⁾. Причина этому — наша нерасчетливость. Помещики не учитывают, сколько и какая часть хозяйства приносит действительную прибыль. Объяснение этой нерасчетливости находят в образе жизни своих дедов, а именно — в умеренности требований, простоте обычаев и в изобилии припасов продовольствия (или иначе — натуральное хозяйство). Это породило понятие, что то, что дома сделано, ничего не стоит. Наши деды говорили: „Это домашнее, что считать! это дома сделано, а потому ничего не стоит“. Это отношение по наследству передалось и современным помещикам. Но образ жизни наш теперь совсем иной. Наши потребности усложнились, промышленность развивается, и фабриканты пользуются нашей простотой, богатеют на наш счет, они покупают у нас произведения сельской промышленности по ценам, какие сами назначают, припомнивая нам наши же слова: „У вас это домашнее, вам ничего не стоит“, а потом берут с нас большой барыш, продавая нам свои фабрикаты“).

Главный оппонент Кикина — тверской помещик Вилкинс, не крупный владелец и хозяин-практик. Несмотря на свои заверения о том, что он не привык писать и сочинять, что он только хозяин-практик и что написать статью о современном экономическом положении крепостного хозяйства это одно, а расположить умненько весною пашню — совершенно другое, он после своих „замечаний“ на статью Кикина посылает в журнал статью за статьей. В 1832 году в № 5 „Земледельческого Журнала“ появляются его „Замечания на статью Кикина о настоящем положении дворянских достояний“; затем в следующих №№ высказывает в четырех письмах свои „мысли о возможности рационального хозяйства в России“, возбужденные кикинской статьей. Вилкинс отмечает, что он берется за перо, побуждаемый соседями, желающими услышать от него, как от хозяина-практика, его суждения по поводу всех заинтересовавшей статьи Кикина. Вилкинс прежде всего отмечает значение статьи Кикина для осознания своего положения дворянской

¹⁾ „З. Ж.“, 1831, № 3, стр. 474.

²⁾ „З. Ж.“, 1831, № 4, стр. 611.

³⁾ Ibidem, стр. 613 и др.

средой, он называет ее „чрезвычайно любопытной и занимательной“ и находит, что „каждый русский дворянин обязан в душе своей благодарить почтенного автора за то, что он первый обратил общее внимание на совокупность такого предмета, который до сих пор рассматривали только отдельно и как бы по частям“¹⁾. Он вполне согласен с основной мыслью Кикина, что положение дворянских имений весьма шаткое, что долги на дворянстве возрастают, что поместья не приносят дохода, но не согласен с тем, что в этом виновата одна только беспечность дворян и их неумение вести хозяйство. Выставленную Кикиным причину разорения дворянских имений — нерасчетливость — считает частью, не имеющей первенствующего значения. Очень немногие помещики потеряли свои имения по небрежности, но тут сыграли роль обстоятельства, вовсе не зависящие от дворянского сословия. Даже самые благоразумные и попечительные владельцы имений не могут теперь получить и половины тех доходов, которые имели прежде, а в то же время самые необходимые издержки по имению увеличиваются с каждым годом. Он сомневается, что „полное руководство для управления дворянских имений остается нам последним и единственным средством к облегчению бремени, нас угнетающего“. Так как внимательное наблюдение хода современных происшествий, очевидно, показывает, что не совсем от нас зависит дать другое направление нравственности работающего класса людей, которые, бесспорно, суть первые производители и главное орудие для частного и общественного хозяйства, следовательно, не одни хозяйственные книги, полагаю, в нынешних обстоятельствах для нас нужны, а что то совсем другое“²⁾.

Затем автор переходит к крестьянскому вопросу. Он уделяет ему 20 слишком страниц под особым заглавием: „Нынешнее положение помещичьих крестьян“³⁾. Одна из причин, почему помещики не получают прежних доходов — это испорченная нравственность крестьян. Правда, он во всем этом винит главным образом французских шпионов, но обрисовку изменившегося быта крестьян дает на основании непосредственных наблюдений и постоянной близости к крестьянской среде со всеми мельчайшими подробностями. Он пишет, что хотя „мудрыми мерами правительства“ и были предупреждены и прекращены крестьянские волнения после войны, „но прежнего трудолюбия и желания угодить помещику уже нет. Место усердия и опытной верности... заступила хитрость, ложь, обманы и скрытная какая-то ненависть к помещику“ (317 стр.). Почти нет теперь истинных, добрых и справедливых людей из крестьян. Они перестают даже заботиться о своем собственном хозяйстве, проматывают последнее свое имущество. Продают свой скот, свой хлеб, не успев его снять осенью (для уплаты повинностей и оброков, нужно было бы прибавить, а зимой и весной приходят к помещику с требованиями хлеба на прожитие и на обсеменение“. Им противно даже и всякое улучшение, самим помещиком заводимое, несмотря на то, хотя бы оно и очевидно клонилось к их пользе. Все силы употребляют, чтобы „особливо молодых и неопытных владельцев отвлечь от всякого нововведения, как бы оно полезно не было“, „знающим же, которых уговорить не имеют надежды, стараются все испортить и сделать навыворот, отзываясь то

1) „Земл. Журн.“, 1832, № 5, стр. 148.

2) „Земл. Журнал“, 1832, № 5, стр. 151.

3) „З. Ж.“ 1832, № 6, „Замечания на ст. Кикина“.

недоразумениями, то непривычкою к новому делу“ (327 стр.). Все увеличивающееся число крестьянской бедноты только в убыток владельцам, потому что бедный крестьянин и барщину исправить как следует не может, „а строго взыскивать по человечеству невозможно: лошадь одна, из хомута не выходит, сбруя худая, а купить не на что“. Когда же хозяйство крестьянина совершенно уничтожается, „помещику не остается иного средства, как взять его во двор и кормить со всем семейством, что уже многие по необходимости делают“ (325 стр.). Увеличение числа дворовых Вилкинс объясняет необходимостью для помещика кормить разорившиеся семьи.

Вместе с тем и домашний быт крестьян сильно изменился и только способствует, — пишет Вилкинс, — окончательному их разорению; охлаждение к религии, неповиновение старшим и властям, водка, раздел между родственниками, прежде составлявшими одну семью с большим хозяйством, отчего хозяйство уже не может приносить прежних доходов: в раздробленных мелких хозяйствах оно запускается, выводятся промыслы, т. к. хозяин-мужик в доме один, остается на зиму в деревне, а на обработки послать некого. Прививается „роскошь, конечно, сообразная с понятиями сего класса людей“, например: за 30 лет крестьяне и не знали, как надевать на ноги сапоги, „а нынче в Тверской губ. и ближайших к Москве редкого уже в лаптях увидишь“ (327 стр.); раньше мужик носил одну шапку всю жизнь, а теперь картузы, фуражки несколько раз в год меняет; 20 лет назад не было в деревне совсем чая, а теперь в Тверской губ. в каждой почти избе самовар, и в многолюдных деревнях появились трактиры; „жена на масленице катается в шелковых ферязях, а лошадь еле ходит, и соли подчас купить не на что. Денег у нынешних крестьян никогда нет ни для выплаты подушных, ни для поправления своего хозяйства“. Тут имеем картинное описание с натуры изменившегося крестьянского быта в больших оброчных селениях в связи с уходом от чисто натуральных форм хозяйства.

Вилкинс спрашивает, могут ли помочь нам после этого одни хозяйственные книги. Он советует дворянству обратить внимание на крестьянское сословие, от которого зависит общественный порядок, и разобраться не только в своих отношениях к государству, но и к управляемым, или крестьянам, тогда только можно узнать, в чем состоит „болезнь“, почему дворянские имения недоходны и как эту болезнь врачевать. Автор не приходит к мысли „о единственно рациональном врачевании“ — об уничтожении крепостной зависимости — и считает еще возможным упорядочить отношения крестьян и душевладельцев, о чем он предлагает подумать всем помещикам. Со своей стороны, в этой статье, кроме неясных фраз, как, напр.: „одною физической силой без содействия моральной ни в чем к желаемому концу достигнуть не можно“¹⁾, или в другом месте: „при нынешнем духе времени, увлекающем, так сказать, в бездну заблуждений простой наш народ, во власти ли дворянства состоит одним своим частным вниманием дасть другое направление умам их и воле?“²⁾ — никаких заключений не делает.

Два помещика — Кикин и Вилкинс — собственно, дополняют друг друга, хотя и настаивают на своих разногласиях по поводу причин разорения помещичьих имений. Кикин в ответной статье³⁾ настаивает на том, что хотя все условия, перечисленные Вилкинсом, и имели свое

¹⁾ „З. Ж.“, 1832, № 6, стр. 334.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem.

действие, но основной причиной все-таки является беспечность дворян, чему может служить то обстоятельство, что разоряются не по нужде и не мелкопоместные, а именно богатейшие помещики, владельцы многочисленных деревень и душ. Что касается испорченной нравственности крепостных, то и он признает это одной из главных причин расстройства дворянских имений и обременения их долгами, но как изменения в отношениях не считает в настоящее время возможными (подразумевается уничтожение крепостной зависимости?), то тем более считает себя в праве упрекнуть дворянство за беспечность и недостаточное внимание к своим земельным владениям. Не допускает того, чтобы хозяйство, где надзирает сам помещик и ведет рациональное хозяйство на правильном расчете, не давало дохода.

Вилкинс развивает дальше более определенно проект „врачевания“ крепостного помещичьего хозяйства в своих „Мыслях о возможности рационального хозяйства в России“ (в 4-х письмах). Прежде чем заводить правильную отчетность и вводить какие-либо улучшения, необходимо возвысить благосостояние крестьян; для того, чтобы крестьянин приносил пользу в интенсифицированном помещичьем хозяйстве, нужно, чтобы его собственное хозяйство было в совершенной исправности. „Вот, — пишет он, — по мнению моему, главнейшее основание рационального хозяйства в России, краеугольный камень, на котором утвердиться должно все здание нашей сельской промышленности“¹⁾. Вот главное отличие русского сельского хозяйства от европейского, где хозяин не связан с работником, может его всегда переменить, где он платит ему деньгами, а не землей и где рабочие своего хозяйства, тесно связанного с хозяйством землевладельца, не имеют земли (или попросту не владеют ею); поэтому то науку сельского хозяйства никто из иностранцев нам подать не может²⁾. В отличие от европейских хозяев весь капитал русских помещиков заключается в крепостных крестьянах: „...крестьяне наши действительно представляют собою не что иное, как движущую силу, от которой зависит все сельское хозяйство и которая одна только, собственно, и приносит настоящий доход помещику“³⁾. Чрезвычайно интересны происходящие тут колебания мысли Вилкинса. С одной стороны, Вилкинс барщину считает наиболее выгодной системой утилизации этой „движущей силы“, этого „всего“; он делает такой расчет: в больших оброчных имениях крестьянское тягло платит 25—40 рубл. и употребляет весь доход с земельного надела (по определению Вилкинса, с части помещичьего основного капитала) в свою пользу. Чтобы сравниться с „порядочными издельными“, следовало бы им платить 120 рубл. с тягла. Таким образом, оброчные крестьяне имеют ценность меньшую, чем барщинные. Желая поднятия производительности в земледелии, Вилкинс рекомендует даже месячину, как наиболее интенсивную форму в мелких хозяйствах (в 50—100 душ) с полным уничтожением (очевидно, хотя об этом прямо не говорится) крестьянских наделов, и барщину в средних хозяйствах (в несколько сот душ). С другой стороны, Вилкинс тут же спрашивает: что такое барщина? И отвечает: „барщиной называется теперь всякое медленное и без охоты исполняемое дело“⁴⁾. Даже при условии некоторого материального благосостояния крестьян нельзя ожидать от нее неизменных для себя выгод, так как

1) „З. Ж.“ 1833, № 4, стр. 977 (письмо 4-е).

2) „З. Ж.“ 1833, № 14 (письмо 2-е).

3) „З. Ж.“ 1833, № 14 (письмо 4-ое, стр. 976).

4) „З. Ж.“ 1833, № 13 (письмо 3-е).

„весь успех сельской промышленности зависит не столько от физических сил крестьянина как от его нравственного расположения“¹⁾, от его охоты работать. Вилкинс отмечает в другом месте, что современный крепостной крестьянин даже не радеет о своем собственном хозяйстве, помещику же стремится напортить во всех его начинаниях (см. 54 стр.). Пожалуй, только боязнь того, что вольность будет понята крестьянами только, как право никому не повиноваться и не работать по своей воле, пить и гулять, сколько душе угодно, удерживает его от окончательного вывода бесполезности крепостных отношений и необходимости их изменения.

И Вилкинс далеко не был одиноким в своих размышлениях о недостаточной выгодности крепостного труда. Тамбовский помещик Бунин²⁾ находит, что крестьяне далеко не вознаграждают издержек, употребленных на них помещиками из собственного капитала. Редактор „Земледельческого Журнала“ С. Маслов в своей статье „О мирских запашках и мирских кассах“ пишет, что обязанность помещика по отношению к крестьянам помогать в годы неурожая и несчастных случаев, которая раньше была не так отягонительна, теперь волнует многих помещиков. Многопоместные в таких случаях доход с одной деревни могут предоставить другой, но откуда возьмут средства на это мелкопоместные? Им приходится закладывать для получения нужных денег свои поместья. Для избавления помещиков от этой тяжести Маслов (а также и Бунин) предлагает учреждение крестьянских банков и мирского хлебного запаса и таким образом желает переложить единственные свои обязанности перед крестьянами на само крестьянство. Денежный банковый фонд должен состояться из крестьянских ежегодных взносов по 2 рубля с тягла, а также из пожертвований помещика (который также будет иметь право пользоваться помощью этих банков). А мирской хлебный запас собирается с мирской пашни, выделенной из крестьянской и помещичьей земель. Мирская касса даст возможность, кроме того, кредитовать крестьянскую кустарную промышленность и торговлю (такие мирские кассы существовали уже в удельных имениях³⁾).

Разногласий у двух помещиков, Вилкинса и Кикина, по существу нет в их проектах проведения рационализации сельского хозяйства; разногласие остается лишь в выяснении причин создавшегося положения; сохраняются только некоторые тонкие различия, напр., в том, что Вилкинс, как помещик северной нечерноземной губернии, более останавливается на необходимости поднятия крестьянских хозяйств. Но и Кикин в дальнейших своих замечаниях на статью Вилкинса признает также аксиомой, что положение крестьян определяет качество хозяйства и на помещичьей земле, что это есть „основание русского хозяйства“. Там, где крестьянину не худо, там помещику хорошо, „из чего и следует, что главное и неусыпное попечение требуется в надзоре за ними, а затруднения сего составляют всю невыгоду в сравнении хозяйств наших с иностранными“.

Едва ли можно сомневаться в том, что Кикин и Вилкинс являлись в данный момент только наиболее сознательными, наиболее передовыми в своих идеологических построениях представителями той широкой передовой части великорусского дворянства, которая сгруппировалась

¹⁾ „З. Ж.“, 1833, № 14.

²⁾ По отчету за 1833 г., „З. Ж.“, 1834, № 15, стр. 38.

³⁾ С. Маслов, „О мирских запашках и мирских кассах“, „З. Ж.“, 1834, № 19, стр. 953 и Бунин, отчет за 1834 — 1835 г., № 21, стр. 56.

вокруг „Земледельческого Журнала“. Поэтому едва ли будет большим преувеличением сказать, что эти два помещика в сильной мере отображали в своих писаниях общие мнения наиболее сознательной части великорусского дворянства 30-х годов из области тех экономических отношений, в которые попадал русский помещик того времени.

Мысли о безусловной экономической необходимости поднятия крестьянского хозяйства, мысль о необходимости установления строго коммерческого расчета в ведении хозяйства помещичьего на основе как бы признания экономической неизбежности (в годности) крепостной формы хозяйства и отрицательного (в целом) отношения ко всякому техническому усовершенствованию на иностранный манер, а наряду с этим недовольство тем крепостным трудом, на который все опирается, по их же мнению, какие-то смутные зигзаги мысли в сторону неудовлетворенности существующим крепостным строем (в его экономической, конечно, структуре), признание необходимости „чего-то совсем другого“ для коренного уврачевания экономических недугов — все это является характерным для вышеизложенной идеологии передовых великорусских помещиков 30-х годов XIX века.

В последующие годы „Земледельческий Журнал“ начинает отражать уже несколько иные идеологические настроения; заметно уменьшается число статей общего содержания по широким вопросам помещичьей экономики в ее целом; статьи же по различным отраслям сельскохозяйственного знания и техники с узко специальными заданиями в подавляющем количестве заполняют номера журнала; появляются новые попытки и опыты создания „хлебной фабрики“ с привлечением вольнонаемного труда¹⁾; и с этого времени приходится начинать уже новый период в истории развития помещичьей идеологии.

¹⁾ „Землед. Журн.“, 1836, № 1, стр. 65.

Розрухи кріпацькі 40—50-х років XIX ст. на Лівобіччі

І. ВСТУПНІ УВАГИ

Небіжчик В. Ів. Семевський ще в 80-х роках XIX століття перед російською науковою думкою поставив питання: „Не пора ли написать историю крестьян в России“. Питання це для російської історіографії ще й досі не втратило свого актуального значіння. Ще й тепер можна надібати розвідки з цієї царини чи то в епіграфі, чи то в тексті, наведеною фразою позначені. Зводжу на очі цікаву розвідку Кашіна, де просто сказано: „Вопрос Семевского, заданный им 45 лет тому назад, можно было бы повторить и ныне“¹⁾. І це в той час, коли селянство Росії мало й має змогу залічити не одно почесне та славнозвісне ймення в колах наукових до своїх істориків. Історії українського села менше пофортунило, вона лежить ще майже незрушеними облогами. Це не здасться перебільшеним, коли вдатись до української історіографії за певними даними з будь-якої царини селянського життя першої половини XIX століття. Тут українське село вкрито габою безвістя. Не влятком є на цьому тлі кріпацький побут, що найменше притягав увагу спеціальну дослідника. Отже утворилась прогалина не аби-яка, і черга сьогоднішнього дня заповнити її. Можливості до цього є широкі й необмежені. А повелося якось так, що не скрізь і не завжди використано їх, коли дослідницька думка натрапляла на неясності. Використовують друковані матеріяли чи то попередні праці російських та українських істориків то-що. Фактична сторона по суті не збагачується, лихові навсправжки не зараджують. Подається нові освітлення, побудовання та висновки робляться нові. Але останні не завжди відповідають матеріяльній стороні, їх не скрізь уґрунтовано фактами. Здобутки історичної науки вчорашнього в царині фактичній адже не скрізь можуть прислужитися дослідникові нині, а тим паче вдовольнити його.

Щоб усунути істориків вади формальної побудови, очевидно, треба skierувати увагу свою в бік матеріяльного моменту. Де ж ті джерела та скарби невичерпані, що з них ось тут якраз і мусить зачерпнути наука „води живущої“, щоб спекатись ото такого дошкульного докору в „узости и бледности, обосновывающего исторического материала“²⁾.

¹⁾ „Жур. Звезда“, 1926. I кн. Экономический быт и социальный расклад крепостной деревни.

²⁾ Ibidem.

Свідчення авторитетні фахівців з цієї царини в минулому й тепер, мої власні спостереження обстоюють за тим, щоб відповісти — архіви колишніх губернь чи -то сучасні краєві архіви. Бюрократичний, трафарет та „всеподданнейший“ фільтр найменш позначив справи, сховані в ньому; шкутильгати „неполной сведений ¹⁾), казенным враньем и полицейским подходом“ ²⁾) їм було менше рації, аніж справам центральних установ ³⁾).

Для своєї теми я скористувався з ось таких фондів: канц. губернат., губерськ. правління, губерськ. маршалка та губер. прокурора. Сказати, що ними вичерпано всі найцінніші фонди краєвих архівів з цієї доби та що я цілком охопив все, що входило в склад наведених фондів, не можна. Технічні умови тут ще такі, що і співробітники архівів і самі дослідники, вивчавши їх, стоять перед перепонами над їх сили.

Сподіватися від них для розуміння кріпацтва можна багато, бо позначені установи різними сторонами своєї діяльності стикались з життям поміщицької садиби і в різні способи фіксували та відбивали його в своєму діловодстві. Особливо ж, коли випадки були незвичайні, що ставали в противенство всьому ладові кріпацькому. Таким ото й треба вважати селянські реакції. За деякими винятками матеріяли цих фондів не лише в українському, а й в російському масштабі зовсім не використано. Отже не зроблено жадної оцінки вірогідности документального складу справ, що наповнює їх. Установлюючи будь-який факт або, вірніше, елемент за паперами, закладеними чи то маршалками повітовими, чи то справником та приставом, чи то кріпаком або поміщиком, я завжди орієнтувався на принцип юристів — *testius unus, testius nullus*. Коли ж ото набувалось кілька свідчень про одну й ту ж подію, то перевагу давалося розслідуванням урядовців із центру, стороннім спостерігачам різним, кріпацьким зізнанням та дописам урядовців, котрі були в неприязних стосунках з поміщиком. Доводилося вважати на автора відомостей та на емоції, супровідні актові подання їх ⁴⁾).

Опрацьовуючи належний до моєї теми матеріял, я орієнтувався на думку Петрушевського: „исследовать сложный процесс, происходивший в феодальном обществе и разрушивший то равнодушие между его элементами, на котором покоился прежний общественный порядок и соответствовавшие ему прежде общественные мировоззрения, иными словами, значит изучить процесс разложения феодального общества“, мовляв проф. Петрушевський ⁵⁾). Найбільше виразно захитались „киты“ дореформеної Росії новими силами суспільними 40 та 50-х р.р. Охопити сили ці на одній ділянці життя тогочасного й є завдання безпосереднє цієї статті.

Територіяльно роботу мою обмежено Лівобережжям, колишніми малоросійськими губерніями. Таке розрізнення вивчання викликано почасти технічно, але виправдують його й міркування методологічного порядку, а саме — вивчити уважно рухи кріпацтва по історичних районах України, щоб вишукати особливості їх проти інших районів колишньої Російської імперії, встановити разом з тим градацію в їх наявності всередині самої країни.

¹⁾ Игнатович.

²⁾ Дубровский и Граве. Крест. движение накануне революц. 1905 г.

³⁾ Варандинов зауважує, що до 50-х рок. губернатор. повідом. центр. з кріпац. реакц. не про „все случаи, а только о важнейших“ (1850 р., 545 стр.). Дивись також Мороховець. Крестьянские движения в Поволжье. Труды Института. Истории.

⁴⁾ Див. у Дьякова. Збір. катіст. укр. культури, № 5.

⁵⁾ Петрушевский. Восстание Уота Тайлора.

II. ПРИВОДИ

„Движение обусловливается либо потребностями, либо внешними раздражениями“¹⁾). За яких умов затамовувались потреби найнагальніші та найпекучіші у прикріпаченому селі, і хотілося мені зараз визначити по змозі.

Користувався я лише тим, що подають безпосередньо справи про реакцію, отже можливості в мене невеликі, бо урядовці, провадивши слідство, переважно ударили на безпосередній стимул до виступу, на приводи їх. Годі шукати тут широкої картини кріпацького життя як в часові, так і територіяльно. Це шурхи в товщі тодішнього побуту, не завжди широкі, а може й глибокого масштабу, не завжди до речі зроблені, та, оскільки ми не маємо чогось більш достатнього, доводиться обмежитись наявним, бо вважаємо, що воно все ж допоможе натрапити рівнодійну кріпацької економіки XIX стол. Не може вдовольнити нас і кількісна сторона. Імовірність на них створених побудовань можна надавати лише релятивного характеру. Майр про це говорив: „Тут не виконати вичерпаного масового спостереження. Суспільно-наукове дослідження може спостерігати завжди лише порівняльно обмежене коло чинностей, до того ж на цей вибір впливають у великій мірі певні зовнішні умови, що сприяли реєстрації, а не мотиви суспільно-наукового характеру“²⁾).

„Поміщицькі господарства тут, як і всюди, були вже втягнені в колорит грошового господарства, і поміщики, заради одержати найбільший прибуток, збільшували до жажливих розмірів економічний визиск із своїх селян“ — каже проф. Ігнатович про лівобічну Україну, дослідивши широкий цифровий матеріал та свідчення сучасників. Проблема робочої енергії на „хлібних фабриках“ та фон її інтенсивного використання була найпекучіша. Відомо, що тут вона розв'язувалась переважно в сторону панщини. Полтавщина мала 99,4% кріпаків на панщині, Чернігівщина — 99,8%. В цьому вони були перші на території цілої Росії³⁾). Існує думка, що панщина меншим тягарем лягала економічно на плечі кріпака, чиншовик менше був захищений від сваволі поміщика, від „голого хозяйственного факта“. Мої справи свідчать проти цього, зокрема проти думки Лященка, що панщина була, принаймні, визначеніша, а тому економічно легша.

Ось факти.

Поміщиця Конотопського повіту Ямчевська сповістила про неспокій її маєтку, бо селяни „вышли совершенно из ее владельческого повиновения“. Маршалок повітовий, обслідуючи умови життя кріпаків, здибався з оригінальною формою використовувати робочу силу маєтку.

Поміщиця „учредила порядок так, что крестьяне, вспахивая господское поле в одно и то же время и наделенное им, собирая господский хлеб, собирали и свой, так что работы не прерывали“. Не могло бути й мови про „льготные дни“.

Поміщиця формально йшла у всьому назустріч селянам. Економічно реманент кріпаки вільно використовували для своїх потреб. Те, що нам земляк Стремоухов ставив, як проект дороблений та продуманий в тодішній публіцистиці, окремими елементами існувало серед

¹⁾ Акад. Бехтерев. Коллективная рефлексология, 149 стор.

²⁾ Майр, т. I. Общественная закономерность.

³⁾ Ігнатович. Пом. крестьяне.

наших дідичів і по інших губернях. В наведеному зразку „общественного или соединенного хозяйства“ чи то товариства домогосподарств Ямчевська намагається розв'язати проблему „підвищення продуктивності кріпацької селянсько-господарської праці“¹⁾. Та селяни не лишилися байдужі до нових форм примусити їх більше напружено працювати²⁾.

„Управитель Регільманової в Кременчуцькому повіті, складаючи відповідне загальному господарському прагненню поміщиків, наказав косити траву „кругом“, щоб селяни не гаяли часу, ідучи від кінця ручки на початок дальшої“³⁾.

В інший спосіб підійшла до питання „расширения области прибавочного труда“⁴⁾ поміщиця Шкляревичева Ніженського повіту. Вона визнала за краще виплачувати своїми грішми половину подушного селянського, перевівши маєток на 4-денну панщину. „Иногда при спешной работе летом требовались от них отработки праздников на их днях, выпадающих в господские дни“⁵⁾. Ці „иногда“, очевидячки, були настільки постійним явищем в житті економії, що багато селян зовсім зубожіло, давши максимум павперпролетаризації села при загальній матеріяльній скруті. Лише „некоторые“, обережно висловлюється документ, мають реманент та робочу худобу, решта ж (другі) самостійного господарства не провадять, бо не мають з чого. Землю віддають з половини, сами ж живуть, „по местному обычаю“, із зажону на економічних ланах. „Зажон“ дорівнювався 4 та 5 снопові⁶⁾. Це зародки явища, що буйним цвітом процвіло в часи пізніші. Вже на той час він мав собі аналогію серед козаків. Це була „становка“⁷⁾. Одверто про економічні наслідки „местного обычая“ говорить родич поміщиці Шкляревичевої, полковник Жеребцов, що гостював у неї. Цей самовидця „прискорбных и душепотрясающих варварских поступков“ розповідає в своєму листі про зовнішність кріпаків у таких словах: „Крестьяне с села Переясловка, принадлежащие Шкляревичевой, в ужасных рубищах и, точно тени в „Макбете“, стояли перед местным исправником и становым приставом, умоляя этих чиновников обратить на них христианский взор милосердия и силою власти и обязанности на них возложенных дать им, крестьянам, хоть один день в неделю в собственную пользу“. Цей наслідувач Радіщева в стилі допомагає нам розкрити конкретно „растяжимость мужицкого труда“⁸⁾, оту розтягненість слова урядницького „иногда“. Трьохденна юридична норма маніфесту 5 квітня тут не була фактом життя. „Всех их от малых детей и до всех старых свыше 70 лет сгоняют ежедневно на господскую работу“—не перебільшено подає Жеребцов, як це видно хоч би з того, що й дощові дні кріпаки одробляли на своїх днях. З цього ж листа довідаємося, що поміщиця, крім збіжжя, культивувала тютюництво. На просушку його, в'язання папуш використовувалася праця дітей. „6—7-летнего возраста их употребляют на обработку табаку, запах коего в шнурах в месте спертом столь зловредно, что действует

1) Лященко. Аграрный вопрос, стор. 113.

2) Справа губерс. маршалка Черніг. № 738, 1857 р.

3) Полтав. губ. прокурор. № 1, 1857 р.

4) Струве. Основн. моменты.

5) Черніг. губ. маршал., 1858 р.

6) У кріпаків Лукашевичевої Соснів. повіт. заробіток від зажону на рік сягає 11½ — 2 к. пашні, справа Черн. губ. маршалка. № 451, 1836 р.

7) Домонтович. Черн. губ., стор. 190.

8) Салтыков. Пошехонская старина.

на груди юних малюток, що вони отримують страшну грудну хворобу, стануть обтяженими і без того голодного родини». Зріст господарської раціоналізації помістя в сторону прищиплення працездатних та пожиточних на ринку культур позначалося, як бачимо, „колосальним ірродовским избиением младенцев“¹⁾).

Виявилось, що не в кращому стані й челядники. „Дворовые люди решительно рабочий скот с таким же содержанием. В течение 4-х недель я не видел“, жахається Жеребцов, „чтобы они ели приварок при 2-х фунтах хлеба, о достоинствах которого и говорить нечего“. Злидні та голод обсіли всю кріпацьку масу цього маєтку. І далі своєрідна іронія над історичною долею українського села: „А еще Малороссия Великой Екаториною по плодородию своему российской Италией называлась, каковою же она стала в отношении быта жителей села Переясловки“. Здійснювали оцю систему повного виснаження економічних спроможностей покріпаченого села управителі Рігельмани, що за старістю поміщиці були повними владарями садиби. Треба сказати, що тип управителя-професіонала, переважно чужоземця, на тлі українського кріпацтва дуже дався в тямки народнім масам. Матеріали архівні, мемуари та народня словесність вже зробили певну оцінку їм²⁾). Скажу тільки, що принцип дворянства не визнавати „крестьянина за человека, а за рабочий скот в системе управления“³⁾) найшла в них безоглядних реалізаторів. „Бог — високо, пан — далеко, а підпанки дадуть дранки“, констатувало наше прислів'я місію управителя чи то „оконома“. Ось ще слова відомої пісні про „підпанків“:

Сили ж вони обідати — гіркий наш обід!
 Оглянуться назад себе, аж окомом іде.
 Приїхав він до ланочка, нагай розпускає;
 О чом же вас, вражих людей, аж троє немає?
 О як же нам, добродію, по троє ходити
 Одно — старе, друге — мале, нікому робити.
 Ой, зачав же окомом лаяти та бити“⁴⁾).

Система Шкляревичевої не була виняток. У поміщика Романовича в Ніжен. повіті селяни „напротив ожидания, чтобы получить от него льготы“ „отбывать ему повинности три дня в неделю, мы не имеем ни одного дня в неделю, не исключая также праздничных и воскресных дней, сверх того отдал нас другим владельцам для употребления в работе, вероятно, с получением части платы в пользу свою“, мовляв селянин в своїй скарзі. Кріпаки зовсім не мали свого наділу, а жили з „зажону“, що дорівнювався 10-му снопові. Звичайно, що таке джерело контетуватись не могло задовольнити кріпаків, і отож вони марно побоювались, що можуть „пострадать преждевременно смертью от голода“⁵⁾). Цю невеселу перспективу малюють самі кріпаки в своїй скарзі до губернатора, і вона не є перебільшена, бо рапорт справника говорить, що поміщик визнає за доцільніше сам виплачувати податки, за що селяни мусили на своїх днях відбувати панщину. „В последствии времени очередь между крестьянами в работах от неосновательных распоряжений образовалась ошибочная“, обережно зауважує обачний урядовець⁶⁾). Ось таких „словесных пчелок

¹⁾ Маркс. Кант., т. I, 596 стор.

²⁾ Водовозова, Васильчиков. Землевл. и землед. т. ін.

³⁾ Із листа Жеребцова, справа Черн. губ. Канц. 1858 р.

⁴⁾ Драгоманов. Нові українські пісні.

⁵⁾ Канц. Черн. губерні. № 2363, 1859 р.

⁶⁾ Ibidem.

шумный рой“¹⁾), таких „свободных от средств производства“ селян поміщики сажали на саму місяччину, оселивши їх в панських садбах, чи то давали їм окремі місячні садиби та невеличкі городці, чи то примушували їх робити на своїх ланах із-за долі врожаю“). „Развиваясь в направлении сельско-хозяйственного предпринимательства, русское крепостное хозяйство несомненно должно было кульминировать... в создании класса, свободного от средств производства... сельских рабочих“²⁾). Коли ж в поміщицькому маєтку для кріпаків не хватало роботи, то їх наймали на сторону.

Поміщик Савицький Черн. губ. оселився в „имении, которое призывало (меня) с особенным попечением и заботливостью, дабы не допустить оное к продаже, которое оному уже подвергалось“. Рятуючи маєток, Савицький „обременял крестьян домашними своими работами, не давал льготы ни одного дня, нанимая судопромышленникам всех начальников семейств до глубокой осени со дня вскрытия Днепра, а остающиеся семейства без работника, к пропитанию не имеющие никаких средств, изнуряет голодом“³⁾). У цього поміщика 87 ревізьких душ — кріпаків, що містяться в 22 дворах. Господарства їх зовсім без робочого скоту, бо поміщик „отбирает для себя в собственность весь крестьянский скот“⁴⁾). Заборгованість маєтків через грошову кризу, що в той час охопила Лівобережжя⁵⁾), відбилась негативно на економічному становищі кріпака. Прагнення „не допустить“ помістя до загибелі робить всі засоби припустимі, то дарма, що нищились економічні спроможності кріпацького двора, що насельники його „с самого почти начала осени не имеют почти собственного зерна хлеба не только для обращения в продажу, но даже для необходимого продовольствия себя“⁶⁾), дворянська маса жила сьогоднішнім і на перспективи майбутнього не вважала. Підрубавши ото сук, на якому сиділи, душевласники кидались на сторону зарятувати лихові. Шляхи були не нові, до них ще уторовані. Перший був широко вживаний — позика в „приказе общественного призрения“. Савицький на ньому вже підсковзнув. Другий — родинні звязки з грошовитою буржуазією. Савицький взяв шлюб з дочкою багатого „судопромышленника“ „в видах поднятия благосостояние поместья через приданное“, за його одвертим призначенням маршалкові. (Позолочування герба не було чужим і нашому дворянству). Безоглядне використання робочої сили кріпаків на барках та судах тестя „вольнотпущенника Бойка“ — третій спосіб, що ним врятував Савицький „бедственное положение имени“⁸⁾). „Получение часто платы в пользу свою“ було тим стимулом, із-за якого кріпацька робоча сила викидалась на ринок. Іноді ж поміщики намагалися скористати кріпаків у сусідніх своїх маєтках — чи то бідних на селян, чи то з „коммерческим расчетом“ закладених. Ось, приміром, п. Іваненкова Зіньков. повіту мала на увазі по закінченні работ в економії с. Гусинець послати жати хліб кріпаків у с. Старе за 15 верстов. Кріпакам вона обіцяла панський харч і сніп. Селяни не вірили, бо на підставі минулих років вони переконались, що „там им не дадут

¹⁾ Київськ. стар., 1897 р. Із вірша дідача Горленка

²⁾ Игнатович. Помещичьи крестьяне накануне освобождения.

³⁾ Струве. Основ. моменты.

⁴⁾ Черн. губ. маршал. № 544, 1845 р.

⁵⁾ Це явище не поодинокое. У помістці Лукашевичової на 100 душ селян була 1 коня та 2 воли, справа Чер. губ. маршалка. № 451, 1836.

⁶⁾ Черн. губер. пред. дворян. № 732, 1855 р.

⁷⁾ Ibidem

Черн. губ. пред. двор. № 544. 1845 р.

щанного". Романович та Савицький, також і п. Іваненкова намагались посісти в першу чергу заробітну платню свого кріпака.

Роботи ж хватало і в маєтку, особливо великих дідичів. Зчинили непорядок кріпаки Арк. Кочубея Новгор.-Сів. повіту через те, що їх „занимают излишними работами экономическими". У Василя Кочубея на Полтавщині „случай неповиновения" виник через те, що управитель, намагаючись як-скоріше засіяти ярвину, „приказывал наряжать крестьян не на урочное для господской работы трехдневное в неделю время", і, хоч економія вважала „удобным в будущем" повернути ці дні в інші пори року, кріпаки „поупрямились"¹⁾. Через обтяженість панщиною неспокій стався і в маєтку Кочубея, в Софіївці на Переяславщині. Софіївку Кочубей оселив „нерадивыми элементами" з кріпацького населення його маєтку. Жили вони спочатку в землянках. Упертою працею їм пощастило до осені зіп'ясти собі хати. Управитель, звичайно, не забував і про панське поле. Запопадливість господарська його сягала навіть того, що він змушував жінок копати заступами лани. „Селяни в маєтку Кочубея, цілком зубожені, не визнаючи віддавна ніяких меж, ані своїх повинностей, ані вимог економії до них та працюючи без перерви на свого пана, ледве мають настільки часу, щоб добути для себе й сім'ї необхідний пожиток та що ледве двадцятий із них має потрібну кількість худоби та інших хліборобських знарядів", констатує наслідки такої господарської системи Могилянський в своєму листі²⁾. Отже думка Канкріна „русский крепостной мужик находится в несравненно лучшем положении, нежели мелкий голландский арендатор"³⁾, коли відповідає дійсності, то треба уяви не аби-як сміливої, щоб зрозуміти становище останніх.

Доказом того, що в кочубеєвських маєтках не все було гаразд з матеріальними спроможностями кріпака-селянина, є і подія в с. Чутівці Полтавського повіту. На провесні 1842 р. селяни лишилися зовсім без хліба. Відомо, що 1842 р. не можна вважати неврожайним. Отже селяни Кочубеєвської економії, очевидно, були матеріально виснажені. Тож недурно вони натовпом в 200 чоловіка явились перед конторою прохати допомогу. Управитель, не давши певної відповіді, заходився складати списки „по соображениям каждой надобности". Селяни обурились. Масла підлив у вогонь писар Олександр Чумак словами: „Князь Кочубей распорядился письменно выдать крестьянам награды по 1 руб. и по пуду чистой муки". На адресу управителя кинуто докір: „полно тебе мотать, отдай крестьянам, как предписал князь". Зростові злиднів допомагали ото й управителі через свою методу „мотать". „Вообще крестьяне обеднели; причин этому много: начну с одного из великих зол для помещиков и даже для государства—управителей... которые думают о себе и натягивают все силы хозяйства, чтобы, не убавя доходов, не дав заметить... положить и в свой карман малую толику..."⁴⁾.

Борсаючись у скрутних економічних умовах, кріпаки сами давалися до рук поміщиків. Дідич Фальковський намагається з усіх сил збільшити кріпацьку працю на себе. Юридично найбільше була припустима система виплачувати податки за селян, щоб вони потім одробляли борг на своїх днях. Деякі селяни, переважно заможні

1) Черн. губ. маршал., 1844 р., № 547.

2) Яворський. Україна в епоху капітал., I т.

3) Канкрин. Бібл. для чтен., 1846 р.

4) Харьковск. губерни. ведом., 1860 р. Топчнев.

шари, мали змогу повернути борг грішми й тому звільнялись від одробітків. Незаможні групи попадали в повну залежність, були в стані невиплатних винуватців. Вони мусили завжди бути готові до роботи в маєтку. Грошова заборгованість поміщкови — явище дуже широке на Україні. Савченко, повітовий стряпчий з Поділля, в 40-х роках так писав про це ж саме: „Крестьяне с давних времен по бедности своей оказались несостоятельными к платеж за себя казенных податей, из сего проистекала необходимость платежей таковой возложить на самих помещиков. Сии же последние уплачиваемые деньги налагали на каждого хозяина в отработок, и, таким образом, бедность крестьян, происходящая от самих же помещиков, сделалась для первых источником нового неудобства 1)“.

„Утеснения барщини“ йшло в супроводі строгого режиму. Останній дає себе відчутти особливо в 40-х р. Губер. секретар Фененко в маєтку свого батька в 40-х р. відміною режиму в гірший бік викликав село на „нарушение порядка“. До цього часу маєток був в руках старого діда. Це була людина „незатейливая, даже до слабости“. Селяни не вважали за свого „владельца и господина, а назвали и называют просто хозяином“. Інакше поставився до селян його син. Він „требовал точного исполнения нарядов, увеличивая их размер“ і в той же час виплату податків оддав на відповідальність селян. За неточні виконання наказів, „провинности“ „наносил им побои бесчеловечно“. Засилав на Сибір і віддавав у рекрути. Одного кріпака на прізвище Галія забив до смерті 2). „За молодих панів стало трудно на работі: увесь тиждень на панщині, а собі в суботу“, кваліфікує народня пісня нову генерацію поміщика 3). „Новые господа смотрели на них уже исключительно как на средство, как на машины для добывания денег“, засвідчує теж бар. Гакстгавзен. Кріпаки Остроградського на Полтавщині занепокоїлись по лінії взаємин з управителем. Останній, „нашедши беспорядки на гумне от рабочих и не застав клунника... обязанность его смотреть за сим...“, наважився при всьому гурті покарати його конопляним батожком „в пример прочим“. Обтяжено панщиною кріпаків Ріттера на Прилуччині. Земському судові вони об'явили, „что они отягощены от экономических войтов и приказчиков безочередными работами, напрасными побоями и проч.“. Отже і тут „позаэкономичный та беспосредный примус“ давав себе в знаки. „Коммерческий расчет“ змушував економічну адміністрацію використовувати належну їй робочу силу, удаватись до „батожка“ в різних формах дуже широко. Потреба в ньому була немала, бо тож марно поміщицька верства висунула нашого українського апологета „прелестей кнута“, філолога й етнографа з Переяславщини, Білецького-Носенка. Він був обурений, коли справник закинув йому в жорстокості що до своїх кріпаків: „56 ударов розгами не бесчеловечно и не может даже ребенка изуевчить... Военный суд присуждает за первый побег, по теперешнему счету, к 4.000 ударам. И это никто не осмелится назвать бесчеловечным“ 4).

Але й за супроводом різки продуктивність праці кріпака не завжди зростала відповідно забаганкам поміщика. Приписавши це „огурству“ та „дурной нравственности“, поміщик переводив кріпаків на

1) Игнатович. Помещ. крест. накануне освоб., стор. 195.

2) Черн. губ. марш., 1852 р., справа, № 567

3) Основа, 1862 р., кн. 5 Куліш. Див. також у Волконського 147 стор.

4) Киевская старина, 1900 р.

місяччину, „дабы при исполнении ими господских работ иметь помещикам ближайший надзор“¹⁾. Місяччина на Україні Лівобережній була дуже поширена. Наведу такі цифри: в Полтав. губер. кріпаків-двораків налічувалося щось із 14%, в Черн. губ. — понад 11% всієї кріпацької маси²⁾. Натрапити на протести в маєтку з місячниками мені пощастило лише один раз, а саме — у поміщика Тарасова. За привод правило „якобы недостаточное со стороны владельца продовольствие их пищею или снабжение одеянием“³⁾. На утримання цих „ртов“, за термінологією Зарайського маршалка, власник хотів якомога менше нести видатків. Тут ми ото надibuємо реалізацію в кріпацькій дійсності принципа що до виробника: „так как ты представляешь такую-то ценность, то ты должен столько-то выработать и столько-то приносить мне, как процент на заключающийся в тебе, но мне принадлежащий капитал“⁴⁾. В стані місячника цей останній здавався найбільш пожиточний.

Забираючи у кріпака максимум роботи, поміщик провадив широку кампанію експропріації різової землі. Це позначало себе виразно під кінець кріпацтва по цілій Росії. На українському терені, зокрема на Лівобережжі, зганяти кріпака з землі була звичайна річ, бо тож недурно маємо тут рекордні цифри безземелля в кріпацькому селі. Приміром, на Полтавщині всієї землі в маєтку доводилося на кріпаків всього лише 31,37% „⁵⁾. Забезпечення землею кожного окремого господарства кріпацького була тут нижче за інші губернії. В Полтавщині дорівнювалася 2,04 дес., на Черн. — 3,17 дес. „Земельні розпорядки та наділи землею не відповідали потребам, а помірно засобам виробництва, і живий та мертвий реманент призводили поволі українських селян до злиднів та безземелля“ — підсумовує проф. Ігнатович свої досвіди над українською кріпацькою економікою⁶⁾.

Надibuємо на два акти протестів, зменшенням різової землі обумовлених. Князь Павло Голіцин, що порядкував у маєтку своєї матери Новозибков. повіту, переділив наново землі економії. Намір його був зрівняти розмір різової землі в селян двох сусідніх сел. За його словами, виходило, що він керувався інтересами кріпаків, намагаючись усунути приводи до взаємних нарікань — селян Хохловки та Рубіжного. Навіть добавив він своєї землі — 32 дес. ріллі та 180 сінокосу. А проте селяни „не поняли своей выгоды“, зріклися орати нові наділи, бо, на їх думку (а вона, очевидно, менше всього розходилася з дійсністю), різова земля і ґрунтом вийшла гіршою і розміром менша. А тому вони хотіли лише одного, щоб їм залишили старі наділи. Цілком протилежні зізнання скривдженої сторони схиляють нас на те, що благодійність князя була сумнівної корисності⁷⁾. Треба вважати на те, що це був ще 1859 рік, коли поміщицькі кола півдня певно усвідомились, що „капитализированная рента“ і геть то піднесли проти „капитализированной прибыли“⁸⁾, коли реформа була актом сьогоднішнього дня. Спекатись піскуватих земель за рахунок селянських, зменшити розмір різовщини — було спільне завдання

¹⁾ Канц. Черн. губ., 1848 р., спр. № 509.

²⁾ Лосицкий. Хозяйст. отношен., 209 стор.

³⁾ Справа № 509. Див. також у Самарина т. II.

⁴⁾ Бар. Гакстгаузен. Исследов. внутр. отнош., стор. 73.

⁵⁾ Ігнатович. Помещ. крест. накануне освобожд.

⁶⁾ Канц. Черн. губ., 1859 р., справа № 2408.

⁷⁾ Маслов. Аграрный вопрос.

поміщицької класи черноземної смуги. „Как только пронеслась по России молва об освобождении крепостных людей, господствующей заботой большинства дворянского сословия сделалось не удержать право на личность крепостных людей и их обязательную службу, а сохранить право собственности если не на всю землю, то по крайней мере на большую часть оной“, писав сучасник про забаганки землевласника¹⁾. Отож економічні перспективи реформ змусили панотця, душевласника Грабовського, не погербати ось у такий спосіб зігнати кріпака з різовщини: двох кріпаків, що мали „большие наделы земли“, здати в салдати за гроші. Лишилося дві великих сім'ї без „приюта“, скаржились селяни. Грабовський мотивував свій вчинок „строптивостью крестьян“ та тим, що вони „искали все время свободы и не хотели работать“. Кінець справи загублений, але з кінцевої інформації маршалка видно, що вона розвяжеться не на користь селянству²⁾.

Широко використовують для цього ж таки засилання на Сибір. Сучасник один свідчить, що кількість засланих до Сибіру за ці роки виросла разів у кілька проти попередніх 7 років³⁾. Набуло це очевидячки, до того незвичайного розміру, що уряд, дуже толерантний до вчинків „свого брата дворянина“ в інших випадках, тут занепокоївся, ударив на сполох. В справах губ. правління Полтавщини є обіжник до губернаторів, де велено останнім пильнувати цієї справи, бо „помещики использовали во зло предоставленное им право“. Про кожного засланого губернатор повинен був одбирати відомості через справників. Списка міг він конфірмувати лише тоді, як за кожним прізвищем числилися серйозні провини⁴⁾.

Поміщик Юрченко свою експропріацію землі кріпацької приховав за гуманний вчинок — видав трьом кріпацьким родинам відпускні. Викликано їх до губерського міста за переведення 10 ревізій в маєтку Юрченка. Побачивши, що здійснилась давно-ждана воля, селяни, не розглянувши уважно документа, підписались, але скоро пошкодували. Виявилось, що їх приписували до міщан без землі, „потомственной земли, от родителей перешедшей“, а тимчасом урядовці, що переводили ревізії, їх зовсім не позначили в списках кріпаків Юрченка. Селяни зрозуміли, що їх ошукано, і кинулись рятувати своє майбутнє в різні способи, хоч справник і робив їм на майдані „внушение“, а „гражданская палата“ визнала їх клопотання „противозаконным“. Скарга їх попала до рук міністра внутрішніх справ Ланського, і він анулював відпускні⁵⁾.

Документи згадані не велеречиві, та дуже показні що до метод передреформеного душевласника поширювати свої земельні фонди за рахунок кріпацької землі, хоч ці останні й вважали її іноді за „потомственную“. Можливості в поміщиків були широкі і по лінії державно-правовій, а також і побутовій. „Загальна тенденція за кріпацтва обезземелювати селян тут мала найбільш сприятливі умови через відсутність общинної організації та з давніх-давен укладених земельних порядків“⁶⁾. Експропріація у виробника-селянина на українському терені не переводилась ось тут у спосіб „пламенеющим языком огня и мечат“,

1) Скребицкий, IV, стор. 181.

2) Канц. Черн. губ., 1858 р., справа № 2299.

3) Топчев. Харк. губ. вед., 1860 р.

4) Полтав. губ. правл., 1854 р., спр. № 297.

5) Канц. Черн. губ., 1858 р., № 2345.

6) Игнатович. Помещ. крест. накануне освоб.

але все ж позначалася актами, „движущими пружинами“ яких „являются самые бесстыдные, грязные, отвратительные и мелочные страсти“¹⁾.

Наведені факти нас пересвідчують, що намагання в російській та українській історіографії відшукати десь одне місце в дореформеному господарстві, що біля нього загострювались економічні інтереси феодального суспільства, і звідтіля вивести певну концепцію доби 60-х років у цілому мають свою рацію. Але правильне уявлення цієї доби ото можливе, очевиднож, оддавши кожній з них певне значіння, викривши очертї индексів соціальної чинности на ті часи і проблеми інтенсифікації, проблеми експропріації, грошового голоду й робочої зайвни в маєтку. Всі вони йшли з надр взаємовідносин кріпацького осередку, були чимсь притаманим йому. Загальне ж тло, зовнішні властивості, що створили вони в другій чверті 19 століття, якась надмірна павперизація села, а на ній не аби-яка депресія в усьому господарчому організмі країни відомі всім зараз²⁾. Добре це відчули та зрозуміли й сучасники в особі свідомих представників дворянства та бюрократії й заходилися шукати певного виходу, хоч ще пануючою думкою феодала було: „да не коснется же нас никакой помysel или желание нововедения, могущего нарушить его (кріпака — О. Н.) и наше благоденствие“³⁾. Протидійність розвитку економічних сил тодішньої Росії з боку кріпацтва була вже ясна всякому, хто хотів мати очі на це⁴⁾. Сектор економіки селянської підірвався, захорював тяжко, захитавши разом і добробут інших соціальних інститутів, що жилились із нього. Отже, „первой основной экономической причиной отмены крепостного права было прогиводействие его развитию производительности в крестьянском хозяйстве“⁵⁾.

Селянство тимчасом користувалося з усякої нагоди, щоб порушити „свое благоденствие“. Низка справ подає відомості за перехід маєтку від одного поміщика до другого чи то через спадщину, чи то через продаж. Кріпаки одного села Чернігівщини, закуплені поміщиком Якимакою, не поволяли користатися його управителеві. „Не только не повинуются, но еще делают глупости и дерзости“, свідчить рапорт справника⁶⁾.

Кріпаки Суботіна Пирятинського повіту були продані поміщикові Горбаневському. Вони на це „отказались от должного повинования“ новому власникові⁷⁾. Продані поміщикові Лукашевичу кріпаки поміщика Чудінова на Золотонош. зріклися панщини „по случаю тому, что они переходят в продажу в четвертые руки“⁸⁾. Не визнали „послушенства“ кріпаки Простоквашові по смерті свого пана. „Означенных крестьян возмущение родилось из ложных толков, что как владелец их умер бездетным, то они должны быть вольные“⁹⁾.

Не раз і не два до непокори спричинялись, приводи позасадибного порядку. Чи стає на якомусь висновку „келейный комитет“, чи оголошується „манифест про коронацію“, чи видаються накази про заведення інвентарів або засновання губерських комітетів дворянських „по улучшению быта помещичьих крестьян“ — кріпаки на свій кшталт тлумачать

¹⁾ Маркс. Капіт., т. 1, стор. 599.

²⁾ Огановский. Аграр. эвол. т. II.

³⁾ Труды Вольн. Экон. Об-ва, 1842 р., 3 кн., стат. сов. Дурасова.

⁴⁾ Рожков. Курс рус. ист., т. X.

⁵⁾ Канц. Черн. губ., 1858 р., № 2255.

⁶⁾ Желтухин. Журн. Землев., № 6.

⁷⁾ Полтав. губ. прокур., 1846 р., № 107.

⁸⁾ Полтав. губ. прокур., 1852 р., № 32.

⁹⁾ Черн. губ. маршалок., 1842 р., № 490.

їх, по-своєму реагують. У поміщика Ламберта в Кобеляц. повіті прочули в якийсь спосіб селяни про наслідки діяльності 3-го секретного комітету — указ 2 квітня 1842 року. По „несправедливому толкованию высочайшего указа о вступлении помещиков в договор с крестьянами... оказали непослушание“, а декілька сімей подались геть із маєтку аж на Кавказ¹⁾). Інформація стряпчого про цю подію дуже лаконічна, та із неї вже видно, що слова управителя московської казенної палати: „не понимая настоящего средства узаконения 1842 года, очень естественно, что крестьяне, так сказать, мерили его на свой аршин“, не були безпідставні і для України²⁾). Неспокій розпочався і в маєтку Молчанова на Чернігівщині через те, що кріпаки „имели неправильное понятие о слухе в отношении крестьян“. Справа позначена 1858 р., отже джерело цієї чутки ясне. В секретному відділі Черніг. губернатора є ціла справа, де скупчено листування 1856 р. про чутки „о том, что в день коронации будет дарована свобода“, або про те, що в Новоросії роздають землю. Але ні одного виразного селянського акту з приводу цього ми не знаходимо. Така ж справа побоювань урядовців селянських реакцій є і від 1848 року з нагоди заведення інвентарю. Не без звязку, очевидно, з чутками про інвентарі піднялися селяни Великого Самбуру (маєток Розумовського) на тій підставі, „что правительство уже даровало свободу помещичьим крестьянам, но что помещики не допускают их или ставят им преграду воспользоваться ею“³⁾).

Широка кампанія „расширения и упрочения барщинного режима“⁴⁾, щоб збільшити товарні спроможності маєтку, спричинилася відтак до розрухів у маєтках Лівобережжя, експропріяція нарізок земельних — у 3, перехід до нового власника — у 4, чутками та поголосками мотивовано розрухи у 2. Панщина дала найвиразнішу цифру протестів, отож мабуть біля, „обязательной ренты“ конденсувалося в головному класове противенство власника та виробника кріпацького осередку. „Можно сказать, что экономическая история быта помещичьих крестьян наша себе верное и точное отражение в крестьянских волнениях. Крестьяне реагировали почти на все тяжелые стороны экономического быта, и в этом отношении история крестьянских волнений может служить дополнением и яркой иллюстрацией к истории экономического быта крепостного населения и развития помещичьего хозяйства во второй четверти XIX века“⁵⁾). Отже невдоволені потреби економічні правили за приводи здебільшого у колективних виступах кріпака.

III. РЕАКЦІЇ

Отношение крестьян к помещикам в Малороссии хуже, чем в России даже у самого лучшего помещика⁶⁾).

Серед колективних реакцій активного характеру формально треба відзначити дві групи. У одній з них стає особливістю значна удвоєненість солідаризованості навколо сталого усвідомленого наміру. Селяни знають тут, чого домагатись, і воліють „громадою“ обстоювати свої вироки. Навіть жінки й діти стають до лав єдиною волею та орга-

¹⁾ Канц. Полт. губерні., 1842 р.

²⁾ Семевский. Крестьян. вопр. т. II.

³⁾ Канц. Черн. губ., № 2007, 1856 р.

⁴⁾ Струве.

⁵⁾ Проф. Игнатович. Борьба крестьян за освоб.

⁶⁾ И. Аксаков. III том. Письма.

нізацією позначеного колективу. Виступи ці я хотів би вважати за розрухи. Реакції ж, що їм не властиві, ні одностайність в намірах, ні погодженість у формах здійснювати задумане, де взаємодійність масова не показує себе виразно, краще називати заколоти. В розрухах кріпаки в різний спосіб обстоюють свої вимоги. Кріпаки зрікаються виходити на панщину чи то на роботу, коли це пропонується їм на непожитовних умовах, подають скарги, демонструють незадоволення своє, „скопом“ вживають актів насильства. Чисту форму боротьби, ізольовану від інших, ми зустрічаємо рідко; кріпаки починали переважно ото зі страйку, разом з тим шлють скарги до центру, вживають актів насильства.

Між іншим, хочу сказати, що форми, наведені допіру, можна цілком позначити термінами: 1) страйк, 2) петиція, 3) мітинг-демонстрація, 4) терор, 5) експропріяція. Згадаю про це також, що в працях з історії реврухів в колишн. Російськ. Імперії існує погляд, що до 70-х років XIX століття „стачки... одинаково были чужды как русской жизни, так и русской мысли“¹⁾, що „сборище демонстрантов, „слезное моление“— петиція— принесені з Заходу, прищелені зовні.

Місто, мовляв, виплекало всі наведені форми; промисловий капіталізм привів із собою страйкаря. Думка ця, звичайно, не витримує жадної критики, бо страйк— це колективне зрікання виробника брати участь у чужій роботі, доцільно мотивоване²⁾. Чи використовувалась робоча сила в економії до реформи чи по реформі, в мануфактурі чи фабриці— то все одно. Фрянівські робітники та казанські текстильники 20—30 років у такій же мірі страйкували, як кріпаки Куколь-Яснопольського 1858 року, чи то Хрущова в 1817 році. Формально межі провести неможливо, і спроби в даному напрямку будуть недоцільні. „Часто гуртом оставляют заведения и останавливают работы в самое дорогое время“ (Бутьковський) по суті охоплює їх всі. То дарма, що стає тереном їхнього назрівання „хлібна фабрика“. Сумлінні та уважні дослідники історії тред-юніонів Веббі, шукаючи початку страйків у віках минулих, не наважились визнати за такий навіть єгипетський інцидент із виробниками личини. Проречиста є їх фраза: „Стачки столь же стары, как и сама история“ (17 стр. 1 кн.). Юридичні та документальні дані говорять за неї в нашій дійсності. Даремно Балабанов обстоює за „некоторые поправки“ до гіпотези запозичення. Її треба зовсім відкинути. „Само собой разумеется, что они зародились совершенно самопроизвольно, без всяких революционных бацилл и воздействия“, говорит Поссе.

Середовищем, що сприяло їхньому зародженню, школою масових форм боротьби українського виробника за краще майбутнє і був кріпацький осередок.

Кому також не відома урожайність селянської скарги в дореформ. Росії. В інші роки вони цілою зливою сипались в губерню, до Петербургу. Уряд усяко намагався затамувати їх приплив, задаючи тортур подавальникам³⁾. Вони все ж існували, набували собі певного вигляду в формулярі, своєрідности— в стилі, потрібного визнання— юридично. Створювалась ціла група „грамотеев“— фахівців складати їх. Самі удалі з них користуються великою популярністю та повагою⁴⁾. К середині XIX століття ця форма боротьби мала ото традицію, мала своїх виконавців та тих, хто до них удавався, своє певне місце в юридичній

¹⁾ Прокопович. К раб. вопросу в Росии.

²⁾ Тотомин. Формы рабочего движения.

³⁾ Устав Благочиния, 136.

⁴⁾ Канц. Черн. губ., № 483, 1848 р.

царині. Скарга та страйк колективу обуреного не можуть обійтися звичайно без зборів та гуртових зустріч учасників. „Сходбища позначені як факт тодішнього життя і в уставі Благоч¹⁾“. Часто й густо ці „сходбища“ продовжувались або на майдані, або перед повітовою установою чи просто в тому ж селі перед дворами козаків Безсумнівно тут селяни демонструють перед ближчими представниками соціального оточення свої настрої, свої домагання. Акти насильства, терору, що їх найменш вподобали часи потонні, широко вживаються кріпаком. Менш поширена є експропріяція панського добра та земель економічних. Але подибуємо кілька справ із нею.

Перейду до фактів: вони сами за себе говорять. Послідовності додержуватимусь у часові.

В 1842 році селяни поміщика Простоквашіна за переходу до його жінки не захотіли слухатись нової адміністрації. Навіть більше того, селяни всі гуртом вирушили на панський степ косити траву для себе. „почитая, что они, как и степь, поступают в казну“. Повітові урядовці нічого не змогли подіяти з „непреклонными“ кріпаками. Виїхав губернатор на чолі військової команди. „Личными распоряжениями“ його селян втихомирили, лише кілька душ довго „упорствовали“, але їх було запроваджено до в'язниці²⁾. Коротка інформація стряпчого не позначає подробиць, але виразно констатувала ото „неслух'янство“ — страйк, експропріяція панського степу.

В цьому ж році на Полтавщині, в поміщика Ламберта, кріпаки „оказали непослушание“ прикажчикові. Адміністрація економічна, як звичайно, удалась до стану. Приїхавши в село, пристав наказав атаманові покликати „неслух'яних“. Останні атаманом переказали, що вони прийдуть цілою громадою. Заарештувати себе через уповноважених поодиноці селяни не дозволили. О 2-й год. дня вони вийшли на майдан до церкви натовпом у 50 душ. Пристав, обурений таким виступом селян, швидкома до них наблизився, заходився грізно дорікати їх і загрожував суворими карами по закону. Після цього він наказав понятим негайно взяти „бунтовщиков“. Але зчинився галас у натовпі: „в буйном исступлении“ він кинувся на пристава. Щоб схоронити життя ретельному урядовцеві довелося тікати.

Село ж все вирядилося в Конградський повіт до власника шукати захисту. Повітова влада Конграду, одержавши своєчасно пересторогу, зустріла протестантів по дорозі на Конград. Вони, „забыв всякое повинование властям“, тимчасом ото простували до пана. Інвалідна команда за кілька верстов до повіту натовп розпорошила, головних „зачинщиков“ заарештувала. Недобитки цього гурту „повернулись в свои жилища“³⁾. Неслух'янство стоїть на першому місці і в виступах згаданих селян. Ламбертовці зрікаються виробничих функцій, право на це обстоюють „буйным исступлением против пристава“ (терор), скаргою та демонструванням своїх незадоволень перед поміщиком і владою „скопом“.

Кочубієвський маєток, село Чутово на Полтавщині, свої взаємовідносини між садибною адміністрацією та селянами звів на досить складний конфлікт. Але наведені форми в ньому виразно позначені. Розпочався він на „продовольственном“ ґрунті. У селян не вистачило по весні хліба, і от вони залишили роботу й прийшли до контори прохати

1) Устав Благоч., 135 стор.

2) Черн. губ. марш., 1842 р., справа № 490.

3) Черн. губ. марш., 1842 р., справа № 490.

4) Полтав. губер. прокур., 1842 р.

допомоги. За складанням осоружного списа вибранців писар Олександр Чумак „приступил совершить буйство“. Він вийшов на ганок і взявся переконувати селян, що князь Кочубей звелів всім видати наградних по 1 крб. та по пуду чистого борошна, що на цю допомогу вони мають право і що від них це право заховують. Звернувшись до управителя, він йому голосно порадив: „полно тебе мотать, отдай крестьянам, как предписал князь“. Оконом Матушевич зневажливо поставився до слів Чумака та супровідного йому ремства натовпу. Чумак заходився довести управителеві серйозність своїх зауважень. Спираючись на співчуття обурених селян, Чумак наказав заарештувати управителя та конторщика Бачинського. Заарештованих повели селом до кузні, там їх „заклепали обоих в ножные железы наглухо“. Далі громада урочисто попроварила їх до зборні на висидку. Про ось такий незвичайний похід селом зачув батюшка, вийшов назустріч бунтовщикам і звернувся до них „со словами примирения“. Переможці — парафіяне — лишилися глухі до слів пан отця. Визволити бранців пофортунило землемірові Синицину з синами. Він користувався повагою серед селян, і його умовлення мали позитивні наслідки: „колодников“ звільнено із „рук буйства“ та ординовано до сусіднього дідича Мартинова, маєток якого був за 6 верстов від Чутова. Сусід і родич Матуєвича, поручик Моркотун, заходився тушити лихо. Та не знайшов нічого кращого й безпечнішого, як заарештувати старого батька Чумака й запровадити його до тюрми в сусіднє містечко. Чутовці, прочувши про це, надзвичайно обурились. Всією громадою (300 чол.) на чолі з Олек. Чумаком 12 січня вони пішли визволяти батька свого орударя. Біля брами тюрми етапної громада запропонувала вартовій інвалідній команді випустити негайно Якова Чумака. Негативна відповідь із-за брами підлила масла в огонь. Натовп кинувся на стіни етапної тюрми. Зламано віконце у воротях, вихвачено у сторожі кілька рушниць, одну навіть з них зламано, та без певних наслідків. Приклади інвалідної команди врятували справу. Чутовці почали ладнатись до нового наступу, але в цей час нагодився Моркотун. Гнів і обурення натовпу виявилось в його сторону. Зарятовуючи лихові, Моркотун наказав випустити Чумака. Адміністрація тюрми, не менш налякана, ніж Моркотун, негайно пристала на це. І ось під вечір 300 чол. чутовців із визволенням Яковом Чумаком та його сином урочисто прийшли в економію, відперли економічні комори, взяли відтіля по пуду чистого борошна й „возвратились в свои дома“. Повітові дозорці „благочиния“, правда, не губили гарячого часу. Ніччю потай від угамованого сном села батька й сина Чумаків забрано до міста в Полтаву й ув'язнено. Чутовці втихомирились¹⁾. Домагаючись хліба, ото як бачимо, чутовці перестали робити панщину, колективно змагаються за бажану їм допомогу, завдають актів страцання адміністрації, ідуть на все, щоб визволити свого покривдженого земляка, батька проводиря, беруть та розподіляють панський хліб. Формально й тут домінують ось такі форми боротьби: страйк, терор, експропріяція.

Виразно позначено актами виступ терористів — кріпаків поміщика Остроградського Кобеляцького повіту. Скоро конопляний батіжок управителя заходив по спині клунника Кобла, зять його Докополенко „прибежал с азартом к управляющему, схватил его за грудь, повалил на землю“, узявся бити „молотильным цепом“ із словами: „ось так я тобі... дам“. „Видя опасность в смерти“, захищаючись від ударів

¹⁾ Полт. губ. прокур., 1842 р.

ломакою, управител, тимчасом, слізно прохав селян врятувати його. Ці останні „вместо подання помощи произносили слова: „та бий його... та бий добре“. Дядько Дикополенка, що сюди нагодився, визнав за краще припинити самосуд. Покаліченого управителя віднесено до покою. На другий день, звичайно, у селі вже був пристав. Дикополенка заарештовано, селян же, що так співчутливо поставились до розправи з управителем, вирішено покарати „в пример прочим за то, что не защитили управляющего“. Коли розпочато в зборні хлосту, селянин Лаврентій Бігун вийшов обурений на середину хати й закричав: „За що ви так людей нівечите?“ Зчинився гармидер. Почулися поклики: „чого видавати!“. І ось которі тамарівці, лаючись, пішли з хати, а які кинулись до пристава, стягли з нього „виц-мундир“ і намірялись закінчити кару різками на представникові повітової влади. Становий заходився кричати, „пробі“: і кликати понятих. Поняті й соцькі, що в морі народного обурення забули про свої обов'язки й подалися до воріт, зачувши нелюдське начальникове „караул“, кинулись скрізь натовп рятувати його. „Извлекли его в сени“, якось зуміли заперти знадвору двері хати й ув'язнили в такий спосіб всіх, хто наважувався наложити руку на начальство. Увечері прибув тимчасовий відділ земського суду. До заарештованого Дикополенка прилучено Бігуна та ще декого. Почався допит, за якого виявилось, що тамарівці вже раз, років два тому, ганялися на степу з серпами за управителем, та цей зумів утекти в садibu, „спрятався в дом и устрасил крестьян посредством указания крестьянам в окно собственного ружья“. Стало відомо також, що вони тоді ж таки ходили гуртом із скаргою на управителя до поміщика. Останній не звернув на них жадної уваги і прогнав з двору. Винести своє незадоволення за межі садиби поміщика кріпаки тоді не наважились. Покарані військами, вони й на цей раз скорилися¹⁾. Застрасування (терор) представників садибної адміністрації та повітової чисто-саме становить формальний зміст цього виступу. Звичайно, воно не могло відбутись без припинення роботи в маєтку та „сходбища“, але про них навіть не згадано в справі.

Ось і ще розрух із терором. На Чернігівщині ж таки в поміщиці Солітренікової селяни ще з осени 1852 року „начали оказывать неповиновение“. По весні ж 1853 року вони одмовились орати на гречку. Поміщиця з управителем поїхали в степ переконати їх на цьому. Там їх було оточено селянами, що висипали то з-за кущів, то верхи приїхали з села. Поміщицю не заняли, а прикажчика стягли на землю й заходилися „бесчеловечно“ кіллями бити. Солітренікова спершу заступилась за управителя й умовляла селян пошкодувати його, а далі, злякавшись, щоб і їй того не було, подалась до села. З дому вона послала довідатись, чим скінчилась розправа, соцького. Ледве живого привіз той прикажчика в економію. Приїхав пристав і хотів покарати зачинщиків. Селяни не далися йому до рук і „оказали решительное сопротивление“. Пристав поїхав назад. Господарське життя в маєтку замерло зовсім. „Работы все почти приостановились, и помещица стала бояться за свою жизнь“. Через кілька день прибув в село тимчасовий відділ із поліцейськими чинами та понятими. Фінал був звичайний. Привідців покарано різками, а в центр було донесено: „Спокойствие восстановлено“. На цей раз селян не виправдали цілком справникового допису. Довго ще після того вони не хотіли „упорно“ визнавати старого прикажчика й домагались дозволу обрати собі управителя із свого

¹⁾ Полт. губ. прокур., 1849 р., справа № 107

кола. Із губернії приїхав урядовець особливих доручень; розібравшись добре в справі, він пораяв поміщиці поступитись селянам¹⁾. Вигублення представника садибної адміністрації хоч і було початком, далі маємо страйк і знову опір (терор) проти справника. Відмовившись виконувати будь-які роботи в економії, лихопоєвці²⁾ на чолі з прикажчиком Чуприною кількістю 58 чоловіка вирушили до губерського міста шукати волю й подати „словесную жалобу за делаемые им притеснения“. Звичайно, розмова з ними там була коротка. Їх звідтіля прогнали. Далі лихопоєвці посилають скарги до вищих „правительственных мест“, але й там без певних наслідків. Бажання ж мати волю своєю дійсністю зростало ще й через те, що їх односельчанин Швидкий, засланий давно за керівництво розрухом 1834 р. до Сибіру, листами своїми „поддерживал их на определенном намерении“. Повітові урядовці вирішили покласти кінець баламутству лихопоєвців. 15 жовтня 1854 року з понятими (99 чоловік козаків) та поліцейським урядником вони вїхали в село. Селяни, побачивши це, ударили на гвалт. Жінки, діти, чоловіки, як один висунули на майдан до церкви. Така одностайність села здивувала справника, але не злякала, бо понятих у нього було чимало. Та вийшло, що до гурту обурених селян не зовсім безпечно було останнім не тільки підступитись „через угрожающие жесты“, а навіть стояти на майдані. Козаки, трохи налякані, а, з другого боку, засоромлені докорами селян за свою службову ретельність, кучками почали розходитись. Грізні покрики справника нічого не допомогли. Тимчасовий відділ лишився сам перед обуреним натовпом. Нічого іншого їм не залишалось, як сісти на підводи й негайно виїхати з села. На надіслане „донесение“ з повіту губернатор, закинувши земськ. суду „в ослаб. власти“, виїхав сам на чолі цілої роти полтавської залого. Селяни віддалися на волю начальника. Ні скарга місцевим органам влади чи то вищим „правительственным местами“, ні одностайність „угрожающих жестов против охранителей порядка“, ні „сходбища“ не різнять згадану розруху від попередніх.

Найяскравіше та найзавершеніше використали форми розрухів з виразною домінантою в сторону терору кріпаки, Ярошевицького на Чернігівщині. Сам власник помер. Маєтком керував його батько. Великий своєум, він створив дуже напружену атмосферу в маєткові. Преддворянства пораяв йому зріктися прав на маєток для дочки. Ярошевицький-батько на це пристав. Маєток було відписано Максимовій. 16 серпня 1859 року Максимова, „по обычаю прежних владельцев“, вирішили влаштувати обід у себе в садибі для всіх селян своїх сел. Їй належало понад 1.200 душ. Поміщицький дім та контора містились у Холмах. Селяни зібрались у великій кількості „мужского и женского пола“. Та замість того, щоб взяти „хлеб-соль, отторгнули приготовленный для них в господском доме сельский обед“³⁾, „пренебрегая угощением, они с азартом стали требовать у помещицы уменьшения барщины и разрешения пользоваться барским лесом для ремонта хозяйственных строений“. Цікавий діалог зафіксовано в скарзі цих кріпаків. Виступав речник незадоволеної громади, селянин Шереметєв. На прохання цього останнього вона взяла його за комір нової свитки, що була на ньому і сказала: „что с тебя сотский не може свитки снять, так мне не можна лесу дать“.

1) Черн. губ. марш., 1853 р., справа № 628.

2) Полт., Зінк. повіту. 1854 р.

3) З прохання кріпаків.

„Если не дали нам лесу, то мы не готовы вам служить“, відповідає за селян Шереметєв. „Не то вы будете мне работать, а будут ваши жены сажени рубить две недели на меня, а одну на себя“, загрожує поміщиця. „Общество ответило: „сударыня, мы вове не пойдем на работу, если вы на нас рассерчали и не пожалели нас, а еще больше прибавляете барщину, то мы поэтому не пойдем на работу“. Найпростіший та безневинніший спосіб добитися свого здався наляканій Максимовичевій прагненням „опровергнуть власть ее и необузданно размышляли не признавать меня владелицей“. Правда, з її слів, кріпаки відчинили горілчані льохи, погромили деякі фабричні „заведения“ цієї ж поміщиці, спорудили облогу панського дому¹⁾. Подавши звістку приставу, Максимова заперлась в будинку й „трелетно ожидала смерти от разъяренных крестьян“. Нагодився пристав вскорості, що користувався серед кріпаків деякою пошаною. Йому пощастило „убедить крестьян оставить двор“. На більше не спромігся навіть сам справник, бо використати „меры строгости“ він боявся, а на слова „увещания“ селяни не звертали жадної уваги. Дальшого дня ні один кріпак не вийшов на роботу. Так пройшов цілий тиждень. Бунтовщики тимчасом склали прохання до губернатора, де висвітлюють свої кривди. Надзвичайно цікава стилем та настроєм сама терміна (чорнетка) їхньої скарги. Щось стародавнє, добре знане в рухах Західньої Європи XIV та XVI століття нагадують вони. Починається ця терміна, всупереч всім формулярам, ось так: „Позвала барыня нас на обед, тому и пошли до ея... и взяли себе хлеб-соль... и стали просить милостыни уменьшит барщину и леса“. Це те, що було кваліфіковано, як азартний крик, що вимусило тремтіти та „ожидать смерти“ власницю. Селяни, очевидячки, хотіли заховати свою провину в більш легальні та невинні форми. 21 серпня виїздить у село повітовий маршалок та командир 4-го резервного батальйону з двома ротами. За участю батюшки „общими силами старались убедить крестьян прекратить неповиновение“. Це не помогло. Приступлено до більш рішучих заходів і наказано салдатам взяти зачинщиків, але й тут без наслідків. Весь натовп „с криком бросился и окружил зачинщиков“. Атакувати натовп військо побоялося за малою кількістю салдат. Село знову лишилося на призволяще. Тимчасом доля його була розв'язана в центрі. 1 вересня сам губернатор з 5-ма ротами, з урядовцями, штаб-офіцерами в'їхав у Холму. Барабанна треля, що розляглася селом, примусила селян висипати з хат назустріч гостям. Губернатор наказав чоловікам зібратись посеред майдану, а жінок відіслав до воріт садиби. Розправа почалась із чоловіків. „Губернатор, подойдя к толпе, спросил, почему они не слушаются“, фіксує початок холмщанської екекуції урядовець губернаторської канцелярії. На запитання губернатора натовп одповідав галасом, серед якого виразно чулись слова: „не будем повиноваться, хоть головы отрубите нам всем“. Відступивши назад, губернатор вирішив використати духовний авторитет пан-отця. „Кроткие убеждения остались безуспешны“: „крестьяне вновь закричали, что повиноваться помещицъей власти ни за что не станут“. Застерігши селян про „тяжкое наказание за дальнейшее сопротивление“, хазяїн губерні зв'язався за інструкцію „силою и строгостью положить конец неустройствам“. Викликали зачинщиків на прізвища. „Не выдавать“, відповідали на це кріпаки. Губернатор дав наказа військам атакувати бунтівників. Кільце нижних чинів та жандарів, насунувшись до натовпу, заходилося виривати

¹⁾ Прохання поміщці.

з натовпу окремих селян і віддавати під різки. Коли протестанти побачили першого з своїх товаришів скривавленим, прийшли „в исступление, сбросив с себя в одно мгновение верхнюю одежду и рубахи до пояса, кричали: „когда одного брать, то всех нас берите и секите!“— коротко занотують акт надмірного обурення безсилою села. Це був кульмінаційний момент сосницької епопії. Кілька десятків скривавлених спин зробили гнітючий вплив на безпорадних селян. Вони стали розходитись по домах. На майдані лишилися лише 6 „упорных“. Це були Андрій Корж, Андрейко, Шевчик, Саврун, Павло Корш та Кириченко. Перший з них навіть перед різками, „положивши пальцы на раны свои“, кричав: „и по приказанию царя не будем повиняться“. Решта ж не менш була вперта. Навіть і після хлосту вони в один голос повторювали, що „власти над собою не признают“. Домівок своїх цим бунтарям проти державности так і не вдалося більше побачити. Їх забрано до губерської в'язниці. Фінал виступу чоловіків бачила Зіновія Корж—дружина Андрія Коржа. Спершу вона була серед чоловіків, а потім продерлась через військо назад до жіночого натовпу, що покійно чекав на свою долю біля воріт поміщицької садиби і закричала до них: „Ануж, вы чего тут стоите?“. Далі вона гаряче переконувала жіноцтво підтримати виступ чоловіків і вжити активних заходів проти екекаторів. Та в жінок ще менш знайшлося зважливости щось виразне зробити чи то сказати перед грізним губернатором. Крім сміливої Зіновії, що, ставши перед губернатором, коли той підійшов до жінок, кричала: „то хоть отрежьте голову, а не буду повиняться!“ . Увесь жіночий натовп лишився лойяльний і розійшовся по домах¹⁾. Заарештувавши ще кілька зачинщиків, та лишивши 5 рот салдат на пості „на месте происшествия“, губернатор подався до Чернігова²⁾. Колектив протестантів тут уже не лише заявляє, подаючи скарги, відмовляючись від роботи, влаштовуючи „сборища“, а й діє уперто та настирливо проти представників ворожого соціального середовища.

„Не шевелиться, хотя и мечтают, не показать виду, что думаешь, не показать виду, что не боишься, показать, напротив, что боишься, трепещешь... вот что выработали в эти годы в русской толпе“—писав Глеб Успенський про суспільство дореформеної Росії. Але він на багато явищ соціальних не зважив тогочасних, чи мало дечого не доглядів. З наведених фактів видно, що не завжди „трепетал“ навіть кріпацький колектив, що, як відомо, позначався, „драйной спиной“. Петрашевець Головинський не безпідставно вважав, що кріпаків можна звільнити і „без содействия и воли правительства через восстание их самих“.

Розрухи, що їх досліджено ось щойно і ще кілька не наведених, позначених страцаннями та посіданнями поміщ. добра, треба вважати за чинні чи то діючі з своїх форм та засобів. Всі вони кінчаються вже поза межами „властей помещиков поставленных“. Поміщик тут із рештою ховається, „трепетно ожидает смерти“ чи то відчуває себе „подвергнутом опасности“. Тягар розв'язати та розплутати вузол дальших взаємовідносин вирідника та душевласника доводиться брати державній владі на себе. Спершу виступає пристав, а далі часто й густо губернатор, згідно законам, змушений брати участь у „вразумлении

¹⁾ Мнимохть згадується поруч із вчинком Зіновії Корж „пример испугания крпачки помещика Деприса Вят. губ.“ (тяжко вражена тим, що її чоловік перший повинився губернаторові, вона кинулась у ставок — Семеvський, II т.) та жінки в зурбаvських подіях 1789 р.

²⁾ Канц. Черн. губ., 1859 р., №. 1421.

заблуждаючихся и усмирении послушных“¹⁾. Формально наведені акти розчинаються зріканням працювати в економії, демонструванням свого незадоволення, „ходженням скопом“, та „ночними сборищами“. Далі селяни готують скарги і в ріжний спосіб подають їх на адресу губерської та центральної влади. Вживають терористичних актів та насильств над помісною адміністрацією, щоб досягти свого, експропріюють панське добро іноді, і в фіналі їх завжди стоять акти опору „влястям пре-держацим“.

Отже, згадані на початку форми масових рухів тут виразно себе виявили. Правда, вони ще не цілком дороблені, не цілком усвідомлені тими, хто до них удається, не відповідно сприймаються та розуміються об'єктами їх чинности, та в цілому це явище соціальне того ж порядку, коріння формально відшукати якого десь на заході поквапились історики недавнього минулого. Одхилення в очертах його від звичайного типу масового руху, що дослідили вони, хіба ото можна познати домінантою по лінії терористичних актів.

Але перейду до більш численної групи, де останні зовсім не відчуваються, де „угнетаемые крестьяне прибежали к мирной, хотя лично опасной для них, форме протеста“²⁾.

Занотованих у справах установ їх мені пощастило вишукати лише 20. Не так опуклі та рельєфні вони губилися в нормах взаємин кріпацького села, і на великий відсоток їх обійдено увагою належною. До цього спричинялося намагання поміщиків дрібних, а особливо управителів, заховати їх від ока урядницького³⁾. Принагідно взяті на облік події цього порядку не можуть бути певно визначені на аналізі всього обсягу поняття. Та для потреб сьгоднішніх вистачить і простого констатування їх властивостей. Останні ж себе і в них виразно показали, бо принагідність підбору самих фактів у великій мірі корегувалась ступенем „преступности намерения“. Вважаючи ж на твердження Міля, що „кожне явище найкраще вивчається там, де воно найсильніше“, не буде зайвою спробою характеристики ось цих явищ і на матеріялі в такий спосіб підбраному.

В 1848 році Пирятинський стряпчий повідомив, що колишні кріпаки в Суботіноі за переходу до нового власника, Горбаневського, „отказались от должного повинновения и совершения обязанностей их“. Особливо вперті були селяни Полонський та Ситник. Тимчасовий відділ далеко без зайвих ускладнень заарештував „упорных“ і засадив їх до повітової в'язниці. Другого дня селяни, „увлекаемые своими возмутителями“, прийшли сами „без требования суда“ до міста. Але досить було справникові вжити „полицейских мер“, як селяни зараз же повернулись додому. (Страйк та демонстрування свого незадоволення постановою суду). Це було 23 жовтня, а 24 жовтня поміщик Горбаневський листом повідомив, що „крестьяне не обращаются к совершенному раскаянию“, чимсь-то обурені „и ожидают только возвращения путеводителей“, щоб продовжити — „начатые беспорядки и явное возмущение“. Ще раз „употребив тщательные старания“ вже — біля самої зборні, в селі, справник утихомирив село. 8 листопаду стряпчий повідомив прокурора, що селяни скорилися й відбувають належну панщину. Лише два „путеводителя“, Полонський та Ситник, через свою

1) Свод зак. 57 р., II. т. стор. 412.

2) Чтение в истор. общ. Нест. Лег. Ясинского.

3) Полг. губ. прок., справа № 107, 1849 р.

Чернг. губ. марш. 1848 р., справа 610.

Також див. Волконский. Услов. пом. хоз., 148 стор.

„зухвалість“ заарештовані й „содержатся в тюрме“¹⁾. Опір стати урядовцям повіт. селяни не спромоглися. „Долговременное нахождение“ Гаврила Забіли в місті звернуло на себе увагу маршалка повітового. Коли цей запитався його, через що він залишив свій маєток і живе в місті, Забіла відповів, що „в имени его не совсем хорошо“. З села того ж дня нагодився староста Свердел, що, з'ясувавши панові стан маєтку, додав: „Между крестьянами оного в селе Оболоне происходят ночные сборища и самовольные отлучки“. Організатором їх був селянин Марченко. В його ж таки хаті вночі потай відбувались наради, складалось „терміни“ скарг то-що. За писаря на цих зборах правив кріпак Соломка. Щоб довести земському судові небезпечність Соломки, адміністрація надіслала двох селян до нього з проханням написати скаргу на поміщика. Провокація дала позитивні наслідки. Одним із визначних ворохобників в Оболоні треба вважати й відпускнуго салдата Верколоба. Він подав думку, що щасливо розв'язана справа на поміщика, може зробити їх „казенними“. Ото під його впливом серед селян „зародилась мысль о свободе“. „В пьяном виде они стали часто произносить слова в отношении вольности их с похвалками посягнуть на жизнь владельца“. Навіть, за словами одного заарештованого, зовсім перестали вважати себе за панських. На скарги оболонян губерська влада не звертала жадної уваги. Склали скаргу, надіслали до шефа жандарів Орлова. Тут селянам у пригоді став великій урядовець дрібний Морачевський. Він їм і пораду подав, він їм і скаргу написав. Скоро в село приїхала повітова влада. Зробивши „увещание“ та упевнивши селян, „что власть равно печется о благополучии всех сословий“, заарештувала Соломку та Верколоба. Селяни, хоч і були обурені з цього й кричали, що коли брать його, брать їх всіх для одвіту, „что для них все равно, куда ними повернут“, але рішуче обстоювати за своїми односельчанами не спромоглися. Сповнені „духом сопротивления“, вони навіть відбували панщину. Отже, тут селянський виступ можна поділити на два акти формально-виразних: „сборища“ та скарга. Страйк відсутній зовсім, не згадують вже про терор, експропріацію. Лойяльність („мирность“) тут не аби-яка.

Тимчасом скарга на ім'я шефа жандарів дала свої наслідки. Губернатор з наказу Орлова змушений був послати до Оболони урядовця особливих доручень та жандарського офіцера. Губерські урядовці запрохали до зборні ініціаторів скарги та „сборищ“ кількістю 19 чоловіка. Але, крім цих останніх, перед урядовців з'явилося ще 32 чоловіки і сказали: „Хотя из них иные в жалобах на владельца и в совещаниях о деле не участвовали, но объявили свои претензии“. „Що бог дасть, те й буде, а ми ніколи не оставимо свого жалю на пана“. Даючи зізнання, вони домагалися, щоб їх записано у книгу й положено в церкву. Підписів зізнанням своїм вони відмовились давати. Слідство з рештою стало на тому, що йому нема чого робити з селом, де явно „неповиновения“ немає, а тому всю свою увагу скупчило на Верколові, визнавши в тому надзвичайного злочинця та небезпечну людину. Далі ця справа переводиться на „преступления“ відпускнуго салдата Верколоба²⁾. Демонстрація своїх претензій гуртом позначила фінал цієї події.

Самборяни Розумовського, які думали, що вони „вольные люди — казаки“, хотіли добитись свого скаргами та проханнями до центральних урядових установ. У пригоді їм став у великій односельчанин Козловський, що мав „отличительными свойствами своими строптивость,

¹⁾ Полт. губ. прокур., 1856 р., № 107.

²⁾ Чернг. губ. марш., 1848 р., № 610.

неповиновение со злобою и мщением". Він завжди був ладен упорядити комусь прохання чи то „деловую бумагу“, дати пораду якусь. Робив він не все від себе. Йому часто й густо давав наводи Зайцев, пан - отець села сусіднього. Та все ж авторитетність та популярність Козловського були такі визначені, що кріпаки Орловської, Курської губернь йшли та йшли до нього за порадами. Непосидящі самборівці так увірилися кінець - кінцем, центральним установам своїми проханнями, що губернатор змушений був надіслати до них 24 квітня урядовця особливих доручень. Цьому довелося там бути за самовидцю низки інцидентів цікавих. 4-го травня прийшло до Великого Самбору 5 душ селян і домагалися усунути войта села Малого Самбору. Мотив у них був цілком принциповий, бо вони, бач, не хотіли, щоб правив за войта в їхньому селі хтось сторонній (контора перед тим призначила їм зовсім чужу людину), „потому что им это обидно, ибо в их селении есть честные люди“. Прикажчикові заперечення, мотивовані в такий спосіб: „назначение войта из чужих сделано для их же пользы и спокойствия“, не мали впливу на селян жадного. „Люди эти продолжали по - прежнему настаивать с упорством и буйством“. Прикажчик сподівався, що перед авторитетом урядовців з центру схаменяться „упорные“. Закликано отож було їх до покою, де жив представник губернії. „Что вы за люди?“ грізно запитував той. „Общество крестьян малосамборских“ — спокійно й серйозно відповідали селяни. Такий тон відповіді обурих урядовця, бо він мав це за глузування. Малосамборівці ж і далі обстоювали за представництво, „бо не всім же людям йти сюди“. Коли ж урядовець узнав, що громада надала їм повноважень всього колективу на сход, то не забув запитати: „с чьего позволения, совета или прошения собиралось общество крестьян для совещания“. Питання селянам здалось дивним, і вони резонно відповіли: „Общество... их само по себе и без позволения войта и приказчика собиралось, а их сюда выслало с уполномочием требовать“. І хоч вчинки ці малосамборівців кваліфіковано „противозаконными“, представники стояли на своєму й не залишили контори доти, поки прикажчик не став на слові, що увечері поїде до опікуна клопотатись змістити небажаного войта. Чим закінчивсь неспокій в маетку Розумовського — невідомо. Є в справі невиразна звітка про те, що потім туди виїхав тимчасовий відділ і заарештував Козловського¹⁾. „Уполномочия требовать“, очевидячки, так і не перейшло дозволених меж у взаємовідносинах садибної адміністрації та кріпаків Розумовського. Уповноважені тут не йдуть на все, щоб досягти свого. Противенство їх заховане, релятивне. Селяни, що їх вони репрезентують, не спромили навіть на будь - яке неслух'янство, щоб бажано вплинути на хід переговорів з урядовцями. „Сходбища“, скарги були межею, що за неї не переступило „общество крестьян“ розумовських.

Кріпаки поміщика Лукашевича зріклися своїх обов'язків двічі поспіль, бо їх у четвертий раз продавалося.

„Дерзость подать жалобу“ поміщиці в Петербург на управителя учинили й кріпаки баронес Черкаських. Бувши надто перейнятою повагою до управителя, баронеси не захотіли оголосити ту скаргу — „клевету, пасквиль“ змістом. Писав її священник Центров, а подав козак Бондаренко, що в своїх справах їздив у той час до Петербургу²⁾. Козельський асесор подав, 1858 року записку, „что крестьяне его в числе

¹⁾ Канц. Черн. губер., 1848 р., справа № 483.

²⁾ Губ. Черн. марш., 1852 р., спр. № 574.

12 душ... с некоторого времени уклоняются под разными предложениями от исполнения обязанностей по занятию господскими работами и от платежа следуемых податей и повинностей“.

Соколовський, продавши кріпаків поміщику Якимасі, зустрівся з опором мас. Вони не хотіли коритися довіреному Якимасі „в отношении работ по имению, делали грубости и дерзости“. Справник легко ліквідував за допомогою різок цей безпорядок¹⁾. Кріпаки Романовича групою в 30 чоловіка ходили до пана, „приносили словесную жалобу“ йому на свої кривди. Той їх послав до справника. Доступитись до повітового начальника їм не пофортунило — інвалідна команда зустріла їх біля земського суду й заарештувала з них 22 чоловіки, пославши до тюрми. „Не в силах переносить столь жестокие наглости владельца“, селяни удались через представників до губернатора. Та все ж їм і там не могли дарувати того, що вони „толпою пошли вместо того, чтобы без шума, волнений, двум или трем явиться“. „Полицейскими мерами“ їм довелося спокутати свою провину²⁾. Відмова від „исполнения обязанностей в отношении работы“, скарга, „хождение скопом“ — ось, власне, формальні ознаки й цих виступів. Нове тут представництво, так наочно продемонстроване перед владою самборянами. Цей деталь на тлі колективного противенства ще щільнішою робить родинність їхню з рухами часів потонних.

Розмир із кріпацьким ладом тут менш радикальний та безоглядний. Зратившись на деякий час з системою, пануючою в формі зрікання панщини, скарг, демонстрацій групою, зборищ, вони знову заспокоюються, знову терпляче йдуть на панський лан. Противенство кріпацьке тут не набуває того характеру безумовного, що позначає реакції селянські першої групи. Учасники демонструють свої „претензии“, мовляв, заявляють про них, тому не зайвим буде їх залічити до окремої групи заявного характеру.

Скидаються „мирністю“ на згадані виступи ще в низці сіл, та їх обійду за дублетністю, так би мовити, їхньою³⁾.

Варіанти форм, що ними захищали кріпаки свій життєвий мінімум чи то ставили й намагалися переводити програму-максимум, були, як бачимо, різноманітні. Протеж серед них ми, ото певно, пізнаємо ось такі форми: страйк, демонстрацію, скаргу, терористичні акти. Збіг їх, як засобів боротьби, в тих чи інших сполучаннях надає ото процесові реакції колективної вигляду чинного чи то заявного⁴⁾. На юридичній мові установ того часу це звалось бунтом, „волнением“, „неповиновением“, „ослушностью“, „беспорядками“ то-що. І намарно було б намагатися ставити знак рівняння між ними та масовими виступами пізнішої доби. Час і дослід на тлі нових умов надали останнім більшої сталості та завершення, а саме: вони стали виразніші формально, розмежованіші та витривало-напруженіші функційно, не згадуючи вже про їхню більшу координованість у часові та територіяльно. Годі буде того ж шукати в реакціях кріпацького села. Вони ще позначені формально не аби-яким синкретизмом, млявістю та малою витривалістю в чинності. Воднораз кріпаки не використовують до кінця кожної форми, не дають інтегруватись енергії змагання в будь-якій з них. В афекті колективного збурення вони удавались до

¹⁾ Канц. Черн. губ., 1858 р., № 2255.

²⁾ Канц. Черн. губ., 1859 р., спр. № 2363.

³⁾ Справа № 714. Чер. пр. дв., 1858 г., № 10. 1854, Полт. губ. прок., 1842 р.

⁴⁾ Тард. Личность и толпа.

всякого засобу — форми, розпорошували цим енергію самого виступу і, відібравши ось так у них певне результативне значіння, надавали їм безпорядного вигляду. Треба також сказати, що революційна стихія кріпацького села, за отой короткий період, досліджена (40 — 50 р.), трансформувала в сторону чинної реакції. На початку 40 років майже самі заявні реакції спостерігаються, а під кінець 50 років місце посідають великі розрухи чинні. Кріпацька маса поволі, але виразно поверталась к 60 рокам в сторону чинно-агресивних форм боротьби, кількісне нагромадження яких до певних розмірів безсумнівно кінчилося б „взрывом“, що його так побоювалось дворянство¹⁾. Отже всякий розрух меншого осягав, ніж на те був спроможний, в меншій мірі звертав на себе увагу ворожого середовища, ніж на те заслуговував. Етикетка „беспорядка“ довго ховала за собою його змістовність у формах, його визначну революційність, потенційну у наслідках. Виявитись останній заважала майже певна відсутність координованости що до явищ одночасних того ж порядку в ділянках споріднених соціального агрегату та в розгортанні в часові динамічних спроможностей, в кожній з них закладених. Ось така „локальність“ всеж не завадила їм справити на сучасників певне вражіння та тропу не аби-яку утворювати для майбуття.

IV. МЕТА РОЗРУХІВ

„В чем состоят мысли крестьян об изменении их состояния? На этот вопрос никто не в силах отвечать, потому что у крестьян есть только желание свободы“, писав сучасник. Все ж відповідь на це питання за нашим матеріалом можна дати більш докладну. Найвиразніше та найрадикальніше перспективи завтрішнього дня — „желание свободы“ — ставали перед тим селянством, що йшло на протест, орієнтуючись на чутки та „поверья“. Спраглість волі відсвічується в кожній фразі їх зізнань. „Они должны быть вольные“, непереклонно виголошують кріпаки поміщиці Простоквашової на Чернігівщині²⁾. „Крестьяне — вольные люди — как а з а к и“, доводять кріпаки Розумовського з Великого Самбору на Чернігівщині. Щоб ствердити та підсилити це юридично, вони ладаються їхати до Санкт-Петербургу „для ходатайства там по делу об отыскании казачьего звания“. Селяни поміщика Лукашевича на Золотонощині воліють, щоб „их сделали свободными людьми“. Думка та стала провідною в їхньому житті, „главнейшею“, мовляв повітовий стряпчий. Даючись на віру словам того ж таки урядовця, можна думати, що вона „по всей вероятности, поселена между ними кем-либо из неблагонамеренных людей“. Отже, не помилившись, можна сказати, що зовнішні „раздражители“ надавали реакціям, що поставали на економічному ґрунті, характер повної непримиримости сучасним їм політично-соціальним середовищам. Обрії та даліні селянських прагнень ясніють тут такими покликаваннями: „Мы, все крестьяне, не будем ваши (панські — О. Н.³⁾), мы не господские“. До них, хай то буде, „мнимых“, на думку урядовців, селяни йдуть простцями та йдуть „упорно“. Це акти розмиру безсумнівно та неоглядно з панським ладом. Кріпаки тут не тільки хочуть „никогда не оставить своих обид“⁴⁾ на власників, але „освободиться совершенно от власти и не слушать никакого начальства“, мовляв Черн. губернатор. Теж не безвідставно граф. Перовський (міністр внутрішніх справ) писав: „По

¹⁾ Огановский. Законом. аграрн. звор. II т., ст. 385.

²⁾ Черн. губ. марш., 1842 р., справа № 490.

³⁾ Кріпаки поміщика Савицького на Черніг.

⁴⁾ Кріпаки поміщика Забіли на Черніг.

народному поняттю вольність заключається собственно... в совершенном безначалии и неповиновении. Кто будет против этого спорить, у того или намерения нечисты, или он не знает России. Не только в глуши в отдаленных губерниях, а и среди столицы весьма легко убедиться в справедливости сказанного... Вот какие понятия находим мы в народе о вольности или свободе—понятие бессмысленное и страшное¹⁾. Формально ж це „бессмысленное и страшное“ не набирало чогось нового, незнаного. Країні своєї утопії селяни шукають виправдування в „старине, освященной веками“²⁾. Народній свідомості, козак ото, козакування—були в такій же мірі принадні на сконанні кріпацтва, як і за його зачинанні³⁾. Правда, зміст тямки цієї далекий був від стану козака реального, що жив поруч з ними, бо „понятие о казаках соединялось с понятием о полной независимости не только от панов, но и от чиновников“⁴⁾, чого, звичайно, ніколи не мали козаки за всю свою довгу історію. Проте чинність її, як гасла провідного, була безсумнівна, хоч адепти його на Лівобережжі не спромоглися на щось подібне київським рухам 1855—56 років. То була ідеологія, що зовсім поривала з панським ладом. Домагання ті зовсім виходили за межі феодального режиму. Але їх було мало. Переважають виступи проти окремих сторін кріпацтва, реформуючі чи то оборонні наміри. Кріпаки Голіцина визнали, що вони в „своём праве“ зрікатися зменшених наділів. Домагались вони старих, до того користованих ними⁵⁾. У поміщиці Шкляревичевої селяни обстоювали на трьохденну панщину, що на той час виросла до 5—6 день на тиждень⁶⁾. Про панщину йшла суперечка і в садибі Ярошевицького. Хотіли вони також спекатися „жестоких наказаний“. Крім того, селянські оселі вимагали ремонту. Лісу в них власного не було. Отже кріпаки прохали дозволити „пользоваться экономическим лесом“⁷⁾. У Ямчевської кріпаки повстали теж проти цілотижневої панщини, вимагали „льготных дней, когда бы они могли пойти на сторону и поработать за плату“⁸⁾.

„Будучи наслышаны об облегчении участи от правительственной власти августейшего нашего монарха“, кріпаки Копця зважились протестувати проти системи, що в ній вони „не имели ни одного дня в неделю, не исключая даже праздничных и воскресных дней“⁹⁾. Заробити хлеба за Днпром, в Киевской губернии“ домагалися кріпаки Іваненкової на Полтавщині¹⁰⁾. Збільшення панщини майже скрізь іде поруч з погіршенням економічного режиму. Крім конопляного батіжка, ми часто й густо натрапляємо на „меры полицейского воздействия, на тюремный замок“. Іноді кріпаки наважуються і проти цього зняти річ, по змозі захищають себе та своїх односельчан від насланих тортур. Знаходимо факти, коли кріпаки йдуть звільняти ув'язнених товаришів, не дають бити „зухвалих“, захищають од рук влади „ворохобників“. Ми вже бачили, як селяни Кочубея хотіли з бою взяти етапну тюрму, щоб звільнити старого Чумака. У Рітера на Полтавщині намагаються „угрозами“ звільнити заарештованих, у Лихопоя навіть жінки вийшли

1) Семевский. Крест. вопрос, II т.

2) Коц. Истор. крест. движений.

3) Грушевський, VII.

4) Игнатович.

5) Канц. Черн. губ., 1859 р., спр. № 2048.

6) Канц. Черн. губ., 1859 р., спр. № 2425.

7) Канц. Черн. губ., 1859 р., спр. № 1425.

8) Черн. губ. марш., 1857 р., спр. № 738.

9) Канц. Черн. губ., 1859 р., спр. № 2363.

10) Полт. губ. прокурор, 1842 р.

захищати чоловіків від „полицейских мер воздействия“. Отже, понад 6 виступів кріпаків можна залічити до групи революційно-наступних. Гаслом своїм вони мають волю, що іноді виливається в намір не коритися жадному начальству, жадній владі — „и по приказанию царя не будем повиноваться“¹⁾), — конкретно ж хочуть стати козаками. В своїй же масі ці ідеологічні питання не йдуть далі захисту того мінімального, що ним селяни жили вчора, проти ненажерливого наступу агентів процесу акумуляції. Це реакції оборонні.

V. РЕЗУЛЬТАТИВНА СТОРОНА

1. Які ж наслідки мали наведені реакції в тодішньому офіційному суспільстві? Дворянська верства дуже уважно ставилась до них. Кожний виступ селян та його втихомирення не аби-які гроші коштували душеволодільцям. Тут були і загублені дні робочі, і прогонні гроші, і харчування салдат. Не завжди вони були також певні серед обурених селян і за своє життя. Поміщик мав озиратись на те, що робиться в нього перед ганком, в челядницькій, за парканом садиби. „С замирающим от страха сердцем прислушивался он к шороху темной ночью. ожидая грозного мстителя, потому что он знал, что этим людям нечего терять“, влучно характеризує тодішній стан дідича Коц. В моїх справах є деякі факти, які виразно характеризують стан поміщиків на сконанні кріпацтва. Найвиразніше поступився чернігівський поміщик Забіло, що визнав за краще піти геть з маєтку, де „не совсем хорошо“. Але проречисто пережив неспокої в своєму селі князь Павло Голіцин. Акт „великодушия“, що про нього була мова раніше, постав після цілої внутрішньої голготи, пережитої наляканим магнатом. В справі знаходимо листи його до справника за розруху. Першого листа написано 29 червня на початку робіт. Не давши ради кріпакам при допомозі станового, Голіцин запрошує справника „прекратить это восстание“. а справник, вийшло, не дуже приязно ставився до Голіцина, колись обійдений останнім. Отже, наведений лист стримано-діловий. Мотивуючи необхідність приїзду справника до себе в маєток, новозибковський князь подає: „Ходят слухи, которые опасны не только для Топольской экономики (його маєток — О. Н.) и для меня, но для всего нашего края и дворянства“. Тому він сподівався, що справник негайно прибуде. Але урядовець не дуже поспішав. Лист 30 липня вже роздратовано-улесливий. Втративши надію офіційно заволодіти агентом „благочиния“, князь наполягає на „добрососедские чувства“. Третій лист, писаний через тиждень, сповнений увесь тривогою та острахом. навіть почерк князя став менш чіткий. Починається він словами: „бога ради, примите как можно скорее самые деятельные меры“. Кількість протестантів на той час вже виросла до тисячі чоловіка. „Еще день или два — и все пропало“, вбачається наляканому „генерал-губернатору в малом виде“²⁾). Запобігти аби лихові — от лейт-мотив його настрою сьогодні. „Забудьте наши личные неприятности и действуйте на пользу общую“. Турбує та лякає його найбільше „заразительность“ селянської реакції, те, що вона почалась в одному селі його володінь, і за цей час вже встигла охопити декілька. „Спешите, иначе все пропало“, приписує він ще. І справник прибув; за рахунок свого гонору, щиро зрікшись принципа „незроницаемости помещичьего имени для

¹⁾ Андрій Корж.

²⁾ Каразін.

государственной власти¹⁾), новозибковський магнат знову опанував своєю черню. Щось символічне для всієї історії російського та українського дворянства, що, мовляв Герцен, „продали свое человеческое достоинство за нечеловеческие права над своими ближними“, добачається в цьому фактові. Це властиво було в свій час і дворянству Європи. Кавтський, дослідивши низку фактів із історії Німеччини на початку нової доби, писав: „Дворянство продает самостоятельность, чтобы тем прочнее укрепить экспроприацию крестьян“²⁾. Стан переляку був властивий і дворянству Київської губернії. Шляхтичеві Молодецькому здалося там, що „крестьяне его имеют заговор против дворян“. Урядовець, що виїхав у цей масток, констатував: „крестьяне его имения оказались весьма спокойного настроения“. „Паника охопила дворян“, і вона була не лише на Чернігівщині, на Полтавщині та на Київщині, а охоплювала й інші губернії тодішньої України. „Различно понимая причины распространявшихся между крестьянами слухов, дворянство сходится в одном — в чувстве страха восстания крестьян“³⁾. Офіцер генерального штабу Павлович став на такому висновку, вивчивши настрої селянських мас на Катеринославщині: „Это сословие при первом малейшем случае готово произвести беспорядок... против дворян-помещиков, к которым крестьяне питают глубоко затаенную ненависть“⁴⁾. І ось тут якраз, незмірно у великій пригоді став принцип російської влади, висловлений Паніним ще за часів утихомирення пугачовщини — „Умножение над ними более правительства“. Це „умножение“ як в XVIII ст., так і пізніше відбивалось на результаті соціальних реакцій селянських, що все ж створили тло, дуже далеко від „гармонии политического быта“, якою ото так вихизувались адепти „православия, самодержавия и народности“. Правда, Погодін, хоч трохи й запізно, але все ж визнав одверто: „Мы раба для нас не страшны, но для нас страшны Емелька Пугачов. На сторону Мадзіни не пойдет никто, а Стенька Разин лишь кликнет клич... Вот где кроется революция, вот откуда грозит нам опасность“⁵⁾.

2. Не всі, звичайно, дідичі безпорадно почували себе перед збуренням кріпацьким колективом. Деякі з них наважувались тушити вогонь, лякаючи кріпаків „холодною, рекрутчиною, через свою адміністрацію“ завдаючи хлосту то-що. Та, випробувавши всі можливості їм підвладні, і побачивши, що вони без наслідків, „куроцапы оседлые“ вимушені часто й густо удаватись до урядових агентів — „куроцапов, облеченных доверием“ різних рангів⁶⁾. Передягши дворян з військового мундира в цивільний, ще ото в XVIII столітті російський уряд нажив собі, треба сказати, не дуже стійку „отеческую полицию“ в них⁶⁾. Фактично все лягло на плечі земської поліції. „Во всех случаях, где непослушанство, нарушение благочиния не будет заключать в себе большой разницы, предоставляется полиции людей, состоянию сельских обывателей принадлежащих, наказывать по приговору ее домашним образом или подвергать легким полицейским исправлениям“⁷⁾. Становий пристав, справник, тимчасовий відділ надавав „легкому полицейскому исправлению форм увещеваний“ чи то катування, обмеженого

1) Див. так.: „Письма из Риги“ Самарина.

2) Каутский. Предшественники социализму, т. II.

3) Заблоцкий. Десятовский граф. Киселев, т. IV.

4) Материалы для географии и статистики России Ек. г. 59 ст.

5) Салтыков. Письма к тетеньке.

6) Шильдер. Павел I.

7) Свод закон., т. II.

різками. Аджеж мав рацію граф Бобринський скептично кинути в дискусію з Шеверевим ось таку репліку: „На выставку при настоящем положении дел мы могли бы послать разве только драную спину пощичьего крестьянина, чтобы похвалиться перед Европой безмерной выносливостью этой спины“¹⁾). Треба сказати, що „спина“ була лише формально панською, а скородив її часто й густо повітовий урядовець. Розправа з бунтівниками ніколи не кінчалася хлостом. Відшукували „зачинщиков“ і перш за все їх ув'язнювали. Кару цю для привідців селянських розрухів не треба вважати легкою. Коли життя суспільне на припоні йшло урядового гасла: „остановись, плесней и разрушайся“, то тюрма можливості розгортала широкі для цього в буквальному розумінні наведених слів. Микола I, об'їздивши Росію в 1816 р., в своєму денникові вражіння зафіксував такі: „Арестантский острог с госпиталем в таком жалком положении, что грешно не упомянуть о нем: ветхая деревянная изба, состоящая из трех низких чуланов почти без окон и отдушин, в коих посреди 22 человека инвалидов бессменных караульных и 66 арестантов в двух остальных. Без пищи, без одежды, в спертом гнилом воздухе, без различия родов преступления, возраста, одни на других. Старая развалившаяся деревянная караульная, в которой прилипчивыми болезнями одержимы больные арестанты, в одной комнате со стерегущими инвалидами, на одних нарах, без одежды, без лекарств, без суммы на содержание, кроме от милостыни собираемых“²⁾). На поступ будь-який в сторону поліпшення не спромоглась тюрма і за його царювання, бо свідчення подорожника Квакера на початку 70-х років тотожні наведеним³⁾). Найбільше давався в знаки виїзд губернатора. Це було в тому разі, коли повітова влада ставала безсилою щось зробити, і ось тоді губернатор, що мав за свій обов'язок „устремлять все свое внимание на дух и нравственное направление во всех сословиях... сохраняя в непорушности благонравие, порядок, мир и тишину“⁴⁾, ставав „животодателем своих братьев“⁵⁾). За 412 арт. свода законів він збирав відомості про акти порушення порядку „без малейшего упущения времени“, вживав всіх потрібних, на його думку, заходів, як ось — „внушение, объяснение, увещевание, употребление при сем священников“. Коли ж „ослушные упорствовали в своем заблуждении“, губернатор мав право силою і „строгостью“ покінчити з „неустройством“, віддавши на суд винуватців, „учреждаемый на сей случай“. В непокірному селі після цього завжди лишалася команда війська на постої. Іноді строгість губернатора виходила далеко за межі юридично дозволених норм. В маєтку Ярошевицької селяни добре відчували, що губернатора „видеть даром нельзя“⁶⁾, бо „военно-судная комиссия“ засудила діда Коржа на каторгу, на 70 ударів „плетью с клеймами“, 7 інших „упорных“ і в тому числі Зіновію Корж до трохи меншої кількості „ударів плетью“, але „с клеймами“ і теж на каторгу. Все село мусило сплатити видатки на утихомиріння, що складало десь коло 6.500 крб. Виїхавши в маєток, Простоквашіна „личным распоряжением водворила спокойствие“ в такий спосіб: трьох покарано через

1) Барсуков. Погодин, XV т.

2) Шильдер. Николай I.

3) Його слова: „При посещении больших и малых тюрем мы вообще были глубоко потрясены: в некоторых из них очень грязно и много насекомых, особенно клопов. Запах нестерпимый“. Русский архив. 1874 р.

4) Свод закон. II т., арт. 302.

5) Слова симбірського дворянства до Паніна після втихомиріння пугачовщини.

6) З промови Рязан. губ. на втихомир. голиц. селян.

ката кнутом¹⁾ і заслано на каторгу, двох покарано шпіцрутенами, трьох—різками, діда Камшу заслано до Сибіру. В цих випадках так захопився своєю ролею „животодателя“, що перебільшив всі дозволені норми. Ланському (міністрові внутрішніх справ) на повідомлення про присуд над кріпаками Ярошевицької довелося підписати: „наказание плетьюми с законами, ни с обстоятельствами дела не согласно“. Вимагав справу переглянути, зваживши на те, що винуватці військовій команді опір не стали, а шпіцрутени й „плеті“ припустимі були лише в останньому разі. Виплату видатків на втихомирення він дав селянам на рати за 15 років. Але такі випадки стримування губернаторів були явищем рідким. Міністерство або повідомлялося про це, бо конфірмувати присуд військового суду не мав права сам губернатор тільки над численною групою злочинців і ото удавався за цим до міністерства, або само приставало на вирок губер. пол. карного суду.

У такий спосіб розплачувалась за страх дворянська верства. Та пожежі, що слалась низами, не гасилось, акти протичинности, в такі жорстокі та брутальні форми укладені, „во всех хижинах поставили на очередь дня вопрос о нападении и сопротивлении“²⁾. Свідомість цього певности в настроях поміщиків не творила. Навіть сам шеф апарату розплати, граф Бенкендорф, зазначав: „Причины взрыва, которые во- время можно отклонить, не уничтожаются нерешимостью (що до реформи — О.Н.), а лишь укрепляются, и, чем позднее будет этот взрыв, тем сильнее и опаснее“. Дворянство поступове, зацікавлене довготривалости „насущенного куска хлеба“ в прерогативах економічних, перш за все, в таких умовах ладне вже було поступитись ними в царині юридичній. Уважний спостерігач українського життя, Іван Аксаков, в листах до матери писав: „Отношение помещика к крестьянам с каждым годом расстраивается и надо спешить приводить дело в такое положение, чтобы события не застали врасплох и не лишили помещика насущенного куска хлеба“³⁾.

3. У споріднених соціяльних групах того часу кріпаки не лишались самотні. Вони знаходили часто й густо там собі підтримку моральну й практично - матеріяльну. Виразну вказівку знаходимо в маетку поміщика Забіля. Коли там провадилося слідство, то поміщик прохав урядовців повіту не йняти віри зізнанням козаків, бо, „составляя одно неразрывное общество, они вмешиваются между крестьян моих в скоп и заговор“⁴⁾. Відомо, що жалобу на управителя баронес Черкаських одвіз до Петербургу козак Бондаревський, „который имел дерзость подать ее“. Поміщиці добре відчули небезпеку впливів козачого середовища, бо вдаються до справника з клопотанням ізольовати їх, „зная, сколько вредно имеет соседей, которые стараются волновать крестьян“. Черкасови просять „взыскать, примерно, с козака Бондаревского и внушить ему, что интересы крестьян — наши должны быть всегда на будущее время чужды ему“.

Не міг би відбутись без козацького середовища і ось такий оригінальний акт протесту в маетку Рігельманової на Полтавщині. В козовицю 1857 року, вийшовши на степ з косами, вони, змовившись, полягали на шляхи біля панського сінокосу й роботи не розпочинали. Нагодився прикащик; не вплинувши грізними словами на неслухняних, він дав волю рукам. Обурені косарі, взявши певний реванш стосунами, звязали його, повели селом і козакам зустрілим гукали: „ось наша воля“.

¹⁾ Справа була в 1842 р., а кнут використовувався як кара, до 1845 р.

²⁾ Маркс (18 брюмера) про настрої сел. у Франції.

³⁾ Іван Аксаков, т. III, інсьма. 1854 р. Лист з Харкова.

⁴⁾ Канц. Черн. губер., 1845 р.

Годі було також покладатись на представників козацької громади і в ролі понятих. 90 чоловіка заповучив справник козаків, як відомо, на втихомирення лихопоївських селян. Та ні одного з них не лишилося на майдані в момент критичний, коли селяни взялися захищати ба навіть наступати „с угрожающими жєстами“. Коли пристав хотів було біля села Жданів спіймати кріпаків-утікачів одного пана, і він уже мав їх наздогнати за селом, то селяни-козаки вибігли з дворів „гвалтовно побежали и отняли у него, Лукьяненка (пристава), лошадей, а санки его бросили среди дороги“. Довелось начальству пішки, чимчикувати до розправи, а утікачі були такі ¹⁾. „Для упрочения власти правительства и общественного спокойствия не соединять, а разобщать должно—divide et impera“—не безпідставно, очевидно, подавав рецепти урядовій політиці сенатор Меншіков ²⁾.

Не аби в якій пригоді ставали селянам—чи то формуючи протестантський настрої, чи то дававши поради, куди звертатись за допомогою, чи розвозячи різні чутки по селах,—салдати та ратники. Обіжник міністерства внутрішніх справ від 1856 року їм приписує чутки про те, „что в день коронации будет даровано свободу. Особенно эти слухи поддерживают ратники, возвращающиеся в отпуск“, визначає документ далі особливо шкідливу групу військових ³⁾. 12 років кріпаки Забіли не „претендовали на владельца“, а коли заявився туди у відпустку салдат Верколюб, обстава відмінилась. Він заходився „подговаривать крестьян поддержать его извет на Забелу, говоря, если онный извет подтвердится, то они будут казенными“. І от із цього часу серед селян розчалось ворохобництво, „зародилась мысль о свободе“. Відпускний салдат Винниченко спричинився до неспокою в маєтку Фальковського, навіть він стає проводирем певної групи селян і веде їх потай, вночі, до губерського міста із скаргою.

Писарі, зокрема волосні, теж дуже непокоїли владу в своїх стосунках із кріпаком, „которые, как грамотеи, пользуются уважением простого народа“ ⁴⁾. Через них по ліквідації Кримської війни ширилися чутки „о том, что в Новороссийском крае дают землю и льготы переселенцам“. Ці чутки були настільки сильні, що „увлекали крестьян на юг“. Відома також з попередніх актів роля економічних писарів. Зводжу на очі Олександра Чумака в селі Чутовці, що став ото за привідця та організатора протесту, або писаря Онучка в Лихопівськїм маєтку, що разом із селянами до повітового міста пішов по волю. Тож взагалі до цих „рассевателей“ належать слова Олександра II ще в 1845 р. „А если рассеватели сих толков попадут к нам в руки, то поступать с ними по всей строгости законов“ ⁵⁾.

Крім селянської верстви, ми ото надibuємо широку допомогу кріпакам і серед службової інтелігенції різночинців. Що ото мовляв Белінський: „грамоте оно всегда училось на медные гроши“. Кілька вказівок знаходимо на пан-отців. У тих же Черкасових жалобу складав пан-отець Центрович і так вдало та дошкульно, що поміщиці, перейняті повагою до свого управителя, назвали її „клеветою, пасквилом“ і не хотіли показувати її повітовій владі. Цей же Центрович без дозволу поміщиці винчав селян. Черкасови просили архієрея усунути Центровича з села. Викликано його до владики, та відсутність

¹⁾ Губ. Правл. Полтав., 1856 р., № 772.

²⁾ Семейский, т. II.

³⁾ 1857 р., № 2007. Канц. Черн. губер.

⁴⁾ Канц. Черн. губ., 1856 р., № 2007, секрет. стол.

⁵⁾ Савин. Николай I и царь. Алек. Ник. Труды инст. ист.

документальних даних у руках влади врятувала його від кари. Причетні були пан-отці до заколоту в маєтку князя Розумовського. Кріпак цього поміщика Козловський, відомий на цілу округу вмінням складати скарги та давати поради в кріпацьких справах¹⁾, „учащав к тамошньому легкомысленному и сомнительного поведения священнику Ивану Зайцеву“. Очевидячки, до „отличительных свойств“ Козловського — „строптивость, неповиновение, злоба, мщение“ — не в малій мірі спричинилося ото „легкомыслие“ Зайцева. „Там, где священник принимает оппозицию против помещика, там большею частью случается, что он становится во главе их“, писав Забл.-Дес., посилаючись на низку розрухів ним обслідуваних губернь. Менша, звичайно, була роля згаданих пан-отців, але все ж показна. Не аби-яким злочинцем вважали й дячка Родковського і в маєтку Лихополя. Клубом, де визріли акти протесту селян цього поміщика, була його хата, бо відомо, що вони часто збирались у ній. Не пасивним господарем лишався, звичайно, і Родковський, бо тож його віднесли „в категорию вредных подстрекателей“. Відоме місце з пісні Рилеева:

Бари з земським судом
І з приходським попом
Нас морочать
І волочать
По дорогам да судам...

очевидячки, не вичерпувало ролі попівства в житті тодішнього села.

Окремі представники дворянства йдуть теж у кріпацьку масу, сполуються з ними чи то обстоюють їхні інтереси. Треба навести призища ось тут юнкера Малевича та загадкового Луки Лукича. Малевич звертає на себе увагу влади в справі кріпаків Ященкової. Останні відмовились коритись владі поміщика, покликаючись на „указ сената о вольной“. Виявилось, що указ той склав чи то розказав про нього дворянин Малевич. Правда, справник, що приписував цю провину Малевичу, не мав у себе майже жодного доказу. Але відомості про те, що Малевич був уже причетний до розруху маєтку Апраксина, за що і відсидів у тюрмі 3 місяці, на зле прислужились Малевичу. Палата карного суду за конфірмацією губернатора ухвалила „лишить всех прав состояния, сослать на поселение в отдаленнейшие места Сибири“. В селі Дем'янівці в поміщика Міклашевського на Стародубщині кріпаки „сделали ослушность“, виконувавши роботи в економії, та ширили чутки між односельчанами про вольність. Справник, беручи від них зізнання, став на висновку: „причиною оных было лицо, в показании крестьян именуемое Лукою Лукичем, с объяснением, что он неоднократно появлялся между ними в присутствии многих лиц“. Речовим доказом кріпаки подали справнику дві пляшки з вина та серветку. На рапорт справника губернатор наказав „разыскать этого вредного преступника“. При всій своїй ретельності, справник виявити сліди „преступника“ не зміг.

Отже кріпацька маса не була ізольована, її реакції визрівали не без впливу „путеводителей“ інших суспільних угруповань. „Пожар, шедши низом“, мовляв Покровський, так ото територіяльно розпоршений, не був без можливості поширитись на всі шари невдоволені соціальної піраміди. Горючого матеріялу вистачало, палів у вигляді „неблагонамеренных людей“ можна було натрапити скрізь. Повітовий стряпчий Зінковського повіту подав на увагу губерському прокурору

¹⁾ Пишет бумаги даже лицам Курс. и Орлов. губ., живущим—за словами урядовця особливих доручень. Справа № 483, 1848 р.

пригоду з козаками Романівки, що хотіли спасти молодий ліс поміщика Черниша, насаджений на спірній землі. Управитель за допомогою група кріпаків зайняв козацьку худобу й погнав до панської обори. Козаки цілим натовпом перейняли їх коло села. Могла знятись бійка, але десь взялась постать на возі „в коричневом немецкого покроя платъе“, удала з себе якогось урядовця і з воза запевняла кріпаків, „что не сегодня - завтра вам обявят волю“. Управителя ж тому рабно не слухати, худобу козакам повернути. Кріпаки слухали уважно орації цього інкогніто, але повернути худобу ніяк не могли наважитись. Та далі обурення цього удаваного урядовця, що вони не хочуть бути вдячні за новину, їм бажану, зробило своє. Худобу козачу врятовано. Справник, прибувши до маєтку на „доношение правителя“, жодних слідів „подстрекателя“ не знайшов¹⁾.

4. Реакції були пересторогою постійною, показником меж, що з них вже не смів шукати безкарно апетит хижачький поміщика - підприємця, „характером фабричної напругности“²⁾ позначеного. Вони були оборонцем життєвого мінімуму покріпаченого села, виправляли криву експансію первісно акумуляції. Не юридичні норми рятували дрібного виробника-селянина від повного руйнування. Свод законів що до цього обмежувавсь лише побажаннями. Ось хоч би, приміром: „когда виною помещика деревня доведена будет до разорения и крестьяне обременены будут безмерными и непосильными тягостями, также в случаях нетерпимых в управлении жестокостей местному главному начальству предоставляется наложение на имение таковых помещиков опеки“³⁾. Не буду вдаватися до критики формальної послідовності цього артикулу, як законодавчого акту в цілому, відзначу лише одну ваду його, а саме: „черта, переход за которую сопровождался разорением крестьянина, не была обозначена“— мовляв Романович-Словатінський. Проорати обніжки помітні навколо „денежного хозяйственного клина“ поміщицької економії взяли на себе місію суспільно-історичну розрухи. Рівнодійна загостреного куту кріпацької дійсности, де „даё Россия стали враждебные друг против друга... Россия петербургская, дворянская... с другой—Россия черного народа, бедная, хлебопашенная, обезоруженная...“⁴⁾, десь укладалась на перехресті кріпацької реакції та „всяких неукоснительных мер“ що до них з боку командної класи. Форма протестів то була трибуна „угрожающих жестов“, що через неї брав участь, робив познаку не аби-яку селянин, покріпачений у процесі історичному дореформеної Росії. Про ролю кріпацьких мас у реформі 1865 р. небіжчик Рожков писав: „Крестьянство непосредственно прямого участия в проведении реформы не принимало и, однако, оно несомненно, было важной движущей силой, в каком смысле больше всего? Больше всего в том, что без давления крестьянства, без брожения, происшедшего в его среде, не была бы предпринята в правительственных сферах и сама реформа“⁵⁾. Руйнуючи старий лад, кріпацькі розрухи разом із тим правили за підготовчу школу масових виступів потомних, торували шлях останнім. Треба назавжди залишити думку про запозиченість їх із Заходу. Вони зароджувались мимохіть на плідному ґрунті наших економічних суперек, гартувалися та формувалися в горні класових противенств дореформеної Росії.

1) Полт. губ. прокур., 1857 р. Дело о происшествивях.

2) Свод законов, т. IX, 1857 р.

3) Герцен.

4) Рожков, т. XI, стор. 5.

5) Див. так у Забелина. Большой боярин. В. Евр., 1871 р.

Н. ТИХОНОВ

К характеристике дворянской идеологии накануне падения крепостного строя

(ИЗ ИСТОРИИ ХАРЬКОВСКОГО ГУБЕРНСКОГО КОМИТЕТА)

I

Изучение идеологии дворянства предреформенной эпохи имеет большое значение для выяснения целого ряда важных и вместе с тем спорных вопросов, поставленных нашей историографией. Так, например, интересно выяснить, насколько широко среди дворянства было распространено мнение о невыгодности принудительного труда и о преимуществах труда вольнонаемного. Изучение этого вопроса поможет нам определить, в какой мере крепостное хозяйство было экономически нецелесообразным и являлось хозяйственным пережитком накануне своей ликвидации. Вместе с тем станет понятным, какое значение имели аболиционистские стремления дворянской массы среди других причин падения крепостного строя. Изучение идеологии рядового дворянства имеет также большое значение для оценки „Положения 19 февраля“. В результате этого изучения мы можем определить, интересы каких помещичьих групп наиболее полно защищены в „Положении“ и в какой мере последнее удовлетворило стремления широких кругов дворянства. Можно, конечно, указать еще целый ряд очень важных вопросов, для разрешения которых необходимо предварительно выяснить идеологию помещиков.

Многие исследователи потрудились над характеристикой мнений дворянства по вопросу об отмене крепостного права. Целый ряд сочинений знакомит нас с разнообразными оттенками „крепостнических“ и „либеральных“ стремлений, представленными в журнальных статьях, в различных „записках“ и докладах. Эти работы знакомят нас преимущественно с отношением к крепостному праву отдельных, более или менее выдающихся лиц— Кошелева, кн. Черкасского, Унковского и других. Но мы еще очень нетвердо знаем, насколько та или иная точка зрения была распространена среди дворянства. И, следовательно, по мнению отдельных героев крестьянской реформы нельзя составить правильного представления об идеологии широких кругов дворянства. Насколько иногда стремления известных литераторов и государственных деятелей не были популярны в помещичьей массе показывает, например, отношение рядового дворянства к таким лицам, как Юр. Самарин, Кошелев кн. Черкасский. Первый, когда был членом Самарского Губернского Комитета, вынужден был ходить по городу с револьвером и телохранителями, Кошелеву в Рязанском Губернском Комитете устроили

настоящий байкот, а кн. Черкасского Тульское Дворянское Собрание собиралось даже отдать под суд ¹⁾).

Для нашей темы имеют наибольшую ценность не те проекты и мнения, которые являлись только наиболее оригинальными или наиболее влиятельными в „общественных“ и правительственных сферах: для нас прежде всего важны источники, отразившие соображения, наиболее популярные в дворянской массе; мнения отдельных лиц для нас имеют тем большую ценность, чем более широкий круг помещиков разделяли.

При выяснении помещичьих интересов нужно иметь в виду также и следующие соображения: громадная империя состояла из столь разнообразных экономических районов, что единство во взглядах дворянства могло быть только по некоторым немногим вопросам; в большинстве же случаев различные хозяйственные условия вынуждали по разному решать одни и те же проблемы. Кроме того, и среди помещиков одного и того же района могли быть отдельные группировки, в зависимости от разнообразных причин. Поэтому следует не только выяснить степень популярности среди дворянства той или другой точки зрения, но и определить, в каких районах и в каких группировках помещичьего класса она была распространена.

Среди источников, имеющих значение для нашей темы, несомненно первое место занимают материалы, касающиеся деятельности Губернских Дворянских Комитетов. Эти Комитеты являлись одной из инстанций в разработке крестьянской реформы. Они должны были составить проекты „Положений об улучшении быта помещичьих крестьян“ в своих губерниях. Эти проекты и послужили основой при составлении „Положения 19 февраля 1861 г.“ Губернские комитеты избирались на общедворянских съездах. Выборы, по замечанию современников, происходили без постороннего давления, и помещики послали в эти комитеты лиц, наиболее правильно и наиболее удачно выразивших их желания. Поэтому, знакомясь с рассуждениями членов комитетов, мы лучше, чем по каким-либо другим источникам, можем узнать об интересах широких помещичьих кругов. Ни один источник не подводит нас так близко к стремлениям дворянской массы, как материалы указанных комитетов.

Правда, Губернские комитеты были стеснены в своей работе определенной программой, но последняя была довольно обща. Кроме того, эту программу правительство предложило лишь в качестве примерной, ориентировочной, и потому дворянству предоставлялась широкая возможность обнаружить свои действительные стремления при обсуждении вопросов, связанных с составлением „Проекта положения“.

Деятельность Губернских комитетов изучалась главным образом постольку, поскольку она отразилась в „Материалах Редакционных Комиссий“²⁾. К этому источнику исследователи обращались с целью выяснения общей картины деятельности комитетов; поэтому в их работах общероссийского масштаба естественно игнорировались подробности, интересные и важные для отдельных районов и, самое главное, в этих работах различные мнения членов Губернских комитетов только в самых общих чертах могли быть поставлены в зависимость от экономических своеобразий отдельных районов. Сверх того, материалы Редакционных

¹⁾ „Материалы для истории упразднения крепостного состояния“. Берлин, 1861 г. т. I, гл. V. Об этом более подробно рассказывает кн. О. Трубецкая. „Материалы для биографии кн. Черкасского“, т. I, стр. 130, 143, 186 и след. См. также „Записки А. Кошелева“, стр. 97 — 103.

²⁾ Иванюков. „Падение крепостного права в России“. Изд. 2. СПб 1903. Корняков. Губернские Комитеты. „Русское Богатство“, 1804 г., №№ 1 — 5.

Комиссий дают далеко неполную характеристику деятельности Комитетов а в некоторых случаях и неверную — материалы эти составлялись наспех и там имеются более или менее значительные погрешности.

Что же касается других печатных источников, то только в отношении некоторых губерний (Тверской, Ярославской, Оренбургской, Черниговской) мы имеем более полный материал.

Отсюда является настоятельная потребность исправить и дополнить характеристику дворянской мысли, выразившуюся в деятельности Губернских Комитетов, на основании архивных материалов, при чем целесообразнее это делать по отдельным районам; тогда представится возможность глубже проникнуть в рассуждения помещиков, лучше понять причину распространения того или другого мнения, и лишь на основе таких местных обследований можно будет нарисовать достаточно верную общую картину, не прибегая к помощи слишком смелых гипотез. Исходя из таких соображений, автор настоящей статьи приступил к изучению стремлений харьковского дворянства в связи с вопросом об отмене крепостного права и в первую очередь обратился к материалам, касающимся деятельности харьковского Губернского Дворянского Комитета.

К сожалению, теперь уже нельзя представить деятельность этого Комитета с достаточной полнотой, так как погиб наиболее ценный для нашей темы делопроизводственный фонд Комитета. И нам приходится ограничиться документами других фондов, так или иначе отразивших деятельность Комитета. К таким материалам нужно прежде всего отнести „Проект положения“, составленный Комитетом приложения к нему, и записки отдельных членов, а также и отчеты о занятиях Комитета, посланные в Главный Комитет по крестьянскому делу ¹⁾). Кроме того, имеются интересные материалы в фамильном архиве Малиновского ²⁾). Там мы находим в копиях много записок членов комитета, а также и письма других лиц, посылавшихся или в комитет, или же к полк. Малиновскому, как к члену Комитета. Эти материалы являются очень ценным добавлением к печатным источникам, а также и к материалам Ленинградских Архивов.

II

За недостатком места в настоящей статье автор ограничится короткой характеристикой мнений харьковского дворянства, главным образом лишь по тем вопросам, по которым произошли наиболее серьезные расхождения, — при защите своих точек зрения по этим вопросам противоположные стороны достаточно обнаружили свое отношение по главному вопросу к крестьянской реформе.

В Харьковском Губернском Комитете при составлении проекта „Положения“ образовались две основные группы. Представителей первой называли „филантропами“, а иногда „либералами“, а сторонников второй группы — „плантаторами“.

Первая группа стремилась к немедленной ликвидации крепостных отношений. „Плантаторы“ же считали более выгодным сохранить на возможно долгий срок принудительный труд, а также и другие основные особенности крепостного строя. За недостатком сведений трудно представить, как развивалась борьба между этими группами. Можно

¹⁾ Ленинградск. Центр. Истор. Архив. По описи б. Архива Госуд. Совета, т. XV, №№ 156, 205 и 206 (фонд Главн. Ком. та по крестьянскому делу).

²⁾ Харьковский Центральный Исторический Архив.

сделать лишь предположение, что первоначально перевес был на стороне „плантаторов“, а впоследствии взяли верх „филантропы“. Такое предположение подсказывается данными о том, как решался вопрос о „срочно-обязанном периоде“. Нужно сказать, что этот вопрос был центральным пунктом расхождения основных групп Комитета. При обсуждении его произошли наиболее горячие споры. Вопросу о срочно-обязанном периоде уделено также большое внимание в различных записках, особых мнениях и т. п.

Напомню коротко о сущности срочно-обязанного периода. По разъяснению министра внутренних дел ¹⁾, которым руководствовались в своей деятельности Губернские Комитеты, крепостное право должно быть отменено не сразу, а постепенно; взамен прежних крепостных отношений следовало сначала установить „переходное состояние“ на срок „не свыше 12 лет.“ В течение этого периода крепостной строй в сущности продолжал существовать, так как „основной нерв“ этого строя — обязательный труд — сохранялся. По верному замечанию М. Н. Покровского, „срочно-обязанное состояние“ являлось „замаскированным сохранением крепостного права“, а по мнению представителей харьковского Комитета это „та же барщина“ ²⁾. После обсуждения в Комитете вопроса о „срочно-обязанном периоде“, II/XII 1855 г. было решено срок переходного состояния определить в 10 лет. За такую резолюцию голосовало 18 членов, а против — 7 ³⁾.

Это решение, как увидим ниже, выражало главнейшее стремление „плантаторов“. Победой „плантаторов“ „филантропы“ остались недовольны, они повели энергичную агитацию и, в конце концов, добились пересмотра вопроса. На этот раз перевес, хотя и незначительный, оказался на стороне „филантропов“ — 7/III 1859 г. большинством 14 голосов против 10 постановлено: срок переходного состояния сократить до трех лет; в случае же разрешения выкупной операции — до 1 года ⁴⁾. Победе „филантропов“, вероятно, способствовала отчасти перемена в составе Комитета. К марту месяцу появились новые члены взамен выбывших. Среди новых членов оказались наиболее выдающиеся представители либерального направления (Хрущов и Шретер). С этого времени перевес либералов явно обнаружился, и весь проект был составлен по предложенным ими резолюциям. Но, тем не менее, оставалось довольно значительное меньшинство, ставшее из точки зрения „плантаторов“. Против либерального проекта наиболее убежденные их противники выступили с двумя особыми докладными записками, отправленными в Главный Комитет. Одну записку подписали 5 членов Комитета а другую 1 — Ильенко ⁵⁾. Последняя записка немногим отличается от первой, а в копии первой записки, находящейся среди бумаг Малиновского, в конце имеется приписка, что „впоследствии“ к ней присоединился и Ильенко.

Таким образом все члены Комитета присоединились в конце концов к одной из двух программ. Первая (либеральная) выражена в Харьковском проекте „Положения“ и, в особенности, в комментариях

¹⁾ Отношение Ген. Губернатору Гродненской, Вилинской и Ковенской губ. от 21/XI 1857 г. № 36 (см. „журналы Секретного и Главного Комитетов по крестьянскому делу. Петроград, 1915 г., т. I, стр. 37).

²⁾ Приложения к трудам Редакционных Комиссий СПб, 1859 г., т. 2, стр. 820.

³⁾ Ленинградский Центральный Исторический Архив. Фонд „Государственного Совета“ по описи, т. XV, № 156, л. 177.

⁴⁾ Там же, л. 270.

⁵⁾ Ленингр. Центр. Истор. Арх. По описи. Арх. „Государств. Совета“, т. XV, № 206 (фонд Гл. Ком. та по крестьянскому. делу).

к нему, вторая — в упомянутой записке „плантаторов“. Можно считать, что эти материалы являются самым ценным источником для характеристики наиболее распространенных среди харьковского дворянства мнений. В дальнейшем я буду пользоваться именно этими источниками, к другим же буду обращаться только в некоторых случаях.

К либеральной программе большинства Комитета по основным вопросам даны обстоятельные комментарии депутатами комитета, вызванными в „Редакционные Комиссии“.

Эти депутаты (Хрущов и Шретер) оказались на высоте своего положения. Взгляды своей группы они защищали энергично и убедительно, порою с большим литературным блеском. В их ответах на вопросы „Редакц. комиссий“ программа либеральной части харьковского дворянства набросана резкими и отчетливыми штрихами.

Принудительный труд, как в форме прежней барщины, так и, в особенности, в виде предстоявших „временно-обязанных“ отношений, Хрущов и Шретер считали „ненавистным“ для крестьян, вредным для их благосостояния и невыгодным для помещиков. По этому поводу они написали немало страстных строк. Вот наиболее характерное место: „Переходное состояние с обязательными повинностями срочно-обязанных крестьян обратит дворян-помещиков в бессрочно-обязанных нищих — ибо в чем будет состоять их право на землю? В праве на бесконечные споры и иски с крестьянами, для разбора которых не видно никаких средств.“

Где средства помещиков для ведения хозяйства, обработки полей?

В обязательном труде; но обязательный труд, уничтожая свободу крестьян и превращая ее в одну мертвую форму, будет существовать не на деле, а только в наивной доверчивости помещиков в возможности его выполнения.

Время юношеского доверия пройдет; настанет холодная действительность, и роковой стук аукционного молотка возвестит, что не стало родового заветного имения у одного, второго, третьего дворянина.

Но лишиться состояния еще не так тяжко, а вот в чем беда, и беда горькая: где возьмут помещики средства для воспитания детей? Сколько с горя погибнет матерей и как много вступит в общество молодых людей, рожденных в роскоши, но не получивших воспитания.

Что будут это за люди? Нравственные пролетарии, для существования которых нужны силою взятая чужая собственность и чужое счастье.

Вот в какую бездну разорения и горя впадет дворянство, если допущено будет переходное состояние с обязательными повинностями, обеспечение которых невозможно. Если же дворянство отжило свой век; если оно не нужно для нашего отечества, то в таком случае пусть оно отойдет в вечность без продолжительных тяжких страданий. Внезапная смерть лучше медленного, постепенного разрушения; удар ножа в сердце лучше, чем видеть тление частей собственного своего тела¹⁾.

Мы уже знаем, что харьковские „филантропы“ определили срок переходного состояния в 3 г., а в случае организации правительством выкупа земли для крестьян срок этот сокращается до 1 года. Хрущов и Шретер неоднократно и с особенной настойчивостью настаивают на необходимости проведения в жизнь второго варианта. Выкупную операцию они считают мерой, „которая единственно может разрешить

¹⁾ „Приложение к трудам Редакционных Комиссий“. СПб, 1859, т. 2, стр. 820—82.

настоящий вопрос спокойно и плодотворно для обеих сторон, с полным обеспечением собственности дворянства, не только не лишая его средств жизни, но с предоставлением ему возможности начать новое обеспеченное существование, равно полезное как для государства, так и для народа" ¹⁾.

Не менее категорично выражено стремление дворянства к выкупной операции в „Сравнительной записке“, составленной Комитетом. По этому поводу там говорится следующее: „Хотя Комитет и не уничтожил, удовлетворяя программе, а только, по возможности, сократил переходный срок, но твердо надеется, что Отец Отечества, произнесший первое слово освобождения крестьян, в заботливой предусмотрительности их блага, не оставит без милостивого внимания жертв и нужд другого сословия и выкупом земель совершит для обеих сторон благодеяние, свойственное Его милосердию и согласное с видами благоденствия, предначертанными для России Его Самодержавной волей“ ²⁾.

Хрущов и Шретер относятся отрицательно не только к „обязательному“ труду крепостных крестьян, но также и к принудительной службе дворовых. Они решительно протестуют против предположения хозяйственного отделения „Редакционных Комиссий“ оставить дворовых в „обязанных отношениях“ на два года и после этого срока предоставить им помещения еще на один год. „Это, говорят Хрущов и Шретер, не только посягательство на домашнюю жизнь помещиков, но, кроме того, лишает их мест для размещения наемных людей“ ³⁾. Постановление Харьковского Комитета по этому вопросу резко отличается от предположения „Редакционных Комиссий“. Вместо двух лет обязательной службы дворовых, харьковский проект предлагает лишь полгода. После этого срока помещики должны предоставить дворовым помещения еще на полгода или заплатить вместо этого по 6 рублей семейным и по 2 рубля холостым ⁴⁾.

Не менее выразительно выявилось отрицательное отношение наших либералов к принудительному труду при решении вопроса об обученных дворовых. В угоду „плантаторам“ большинство Комитета согласилось на двухлетний срок обязанных отношений для указанной категории дворовых. Сообщая об этом постановлении, Хрущов и Шретер добавляют: „Нет сомнения, что служба этих лично свободных, но обязанных крестьян (?) будет также существовать только в воображении помещиков, но по крайней мере следует их успокоить хотя мнимым ограждением их интересов“ ⁵⁾.

Прямым следствием из предыдущих соображений являются ответы на вопросы об установлении норм обязательных повинностей. На запрос „Редакционных Комиссий“ об отправлении натуральных повинностей Хрущов и Шретер отказались дать объяснения, считая вообще развитие обязательных отношений крестьян к владельцам мертвой теорией, которая на практике нигде неосуществима и породит только борьбу сословий, что может повести к страшным последствиям“ ⁶⁾.

С тою же целью избежать принудительный труд настаивали на том, чтобы крестьянам, а не помещикам, предоставлено было право

¹⁾ Приложение к трудам Редакционных Комиссий, СПб, стр. 1859, т. 2, 821 -- 822.

²⁾ Харьк. Центр. Истор. Арх. Фам. арх. Малиновского. „Приложения к положению об улучшении быта помещичьих крестьян Харьковской губернии“, стр. 25.

³⁾ Там же, 872.

⁴⁾ „Материалы Редакц. Комиссии“. СПб, 1859, т. 1.

⁵⁾ Прилож. к труд. Редакц. Ком., т. 2, стр. 859.

⁶⁾ Прилож. к труд. Ред. Ком., т. 2, стр. 857.

выбирать род повинностей (барщину или оброк), ибо в противном случае труд носил бы более принудительный характер¹⁾.

Отрицательное отношение к принудительному труду у интересующих нас помещиков было непосредственным выводом из их взгляда на развитие аграрного строя.

Крепостное хозяйство, по их мнению, отжило свое время. Будущее принадлежит отчасти крупным экономиям с применением вольнонаемного труда, а главным образом — хозяйству фермерского типа.

„С упразднением крепостного права, писали Хрушов и Шретер, помещичье обветшалое хозяйство должно исчезнуть и замениться фермерским, представляющим, при живительной силе свободного труда, неизмеримо более выгод²⁾“.

При таком отношении к судьбе помещичьего хозяйства понятны их протесты против сохранения сословного дворянского землевладения. По мнению Хрушова и Шретера, для самих дворян выгодно распространить на все сословия право приобретать дворянские имения, так как эта мера возвысит рыночные цены на землю³⁾.

Для того, чтобы помещиков обеспечить нуждающимися работниками и фермерами-арендаторами, необходимо крестьян задержать на месте⁴⁾. Для этого их нужно наделить землей. При этом наделы должны быть небольшого размера, чтобы у крестьян была достаточная нужда в работе на помещичьих полях или в аренде помещичьей земли⁵⁾. Наделы, определенные Харьковским Комитетом, очень малы, меньше даже установленных „Положением 19/II“, которое как известно, предоставило крестьянам земли меньше, чем они пользовались до реформы. Недаром один из исследователей назвал харьковских помещиков „самыми жадными“ до земли. Нижеследующая таблица является конкретным пояснением к этой характеристике.

У Е З Д Ы	Нормы крестьянских наделов на муж. рев. душу	
	По харьковскому „проекту“ ⁶⁾	По „Положению 19 февраля“
Харьковский	1 ² / ₃ десятины	1 — 3 десятины
Ахтырский		
Валковский		
Богодуховский		
Сумской		
Лебединский	2 десятины	1 ¹ / ₂ — 3 ¹ / ₂ десятины
Волчанский		
Змиевской		
Изюмский	2 десятины	1 ¹ / ₃ — 4 десятины
Купянский		
Старобельский		1,5 — 4,5 десятины

¹⁾ Материалы Ред. Ком., т. I.

²⁾ Прилож. к труд. Ред. Ком., т. 2, стр. 825.

³⁾ Там же, стр. 800.

⁴⁾ „Для поддержания в России земледелия необходимо образование постоянного оседлого земледельческого сословия, которое могло бы или обеспечить сельское хозяйство работниками, или со временем образовать класс фермеров-собственников“.

⁵⁾ Там же, стр. 825.

⁶⁾ Прилож. к труд. Редакц. ком., т. II, стр. 863.

При защите своих предложений Хрущов и Шретер ссылаются не только на интересы помещиков — свои доводы они постоянно стремятся подкрепить интересами крестьянства и государства. Часто они указывают на возможность крестьянских волнений, новой „пугачевщины“, на разорение крестьянства и экономический упадок государства, если их предложения не будут приняты. При этом неискренность иногда проскальзывает очень четко. Послушайте. „Что не количество земли, данной крестьянину в пользование, обогащает его, то можно доказать тысячами примеров (курсив мой — Н. Т.) и тем неоспоримым фактом, что чем имение менее земельно, тем благосостояние крестьян выше, ибо помещик, имея мало земли, довольствуется малым количеством труда; крестьяне же за недостатком земли (курсив мой — Н. Т.) занимаются промыслами, приносящими им постоянный доход, независимый от случайностей¹⁾“.

Тысячи примеров, которыми Хрущов и Шретер берутся доказать свой вывод, несомненно так же мало убедительны, как и единственный, приводимый ими „несомненный“ факт. Сами же они говорят, что „за недостатком земли“ крестьяне обращаются к промыслам. Стало быть, если бы земли было достаточно, они предпочли бы обрабатывать ее, а не обращаться к неземледельческим заработкам.

Их же доводами можно опровергнуть, по крайней мере в значительной степени, и другой их аргумент в защиту малых крестьянских наделов. Мы уже знаем, что по их мнению, „обветшалое“ помещичье хозяйство должно быть ликвидировано, тем не менее они грозят правительству, что если крестьяне будут наделены достаточно землей, то они не пойдут на работу в помещичьи экономии и тогда под угрозой окажется продовольствие войск и всех внутренних потребителей, а, кроме того, Россия лишится самой важной статьи заграничной торговли: ввоз заграничных произведений удесятерится, и нам придется, вместо обмена произведений на произведения, платить за все звонкой монетой. Не станет для этого не только наших, но и Калифорнийских рудников²⁾“.

Итак, в одном месте помещичье хозяйство после отмены крепостного права, должно ликвидироваться, а в другом месте — от этой формы хозяйства зависит чуть ли не все благосостояние страны. Ясно чувствуется, что на первом месте у них свои, помещичьи, интересы, которые они всемерно защищают, не останавливаясь перед противоречиями в своих доказательствах.

Подведем некоторые итоги. Экономическая программа, которую предложили харьковские „либералы“, является программой передовых радикальных помещичьих кругов, считавших феодально-крепостнический строй уже отжившим, „обветшалым“, а стремились уничтожить его. Об этом свидетельствует их отрицательное отношение к принудительному труду, привилегированному землевладению, вотчинной власти, защита выкупной операции и т. д. В будущем они хотели построить свое хозяйственное благополучие отчасти путем эксплуатации вольнонаемных рабочих, а главным образом — путем сдачи земли фермерам, получая таким образом капиталистическую ренту. В обоих случаях хозяйство должно перейти на буржуазные рельсы. Эту программу можно назвать капиталистической или буржуазной.

Хрущов и Шретер прекрасно понимали, что коренную перестройку социально-экономических отношений нельзя произвести без изменения

¹⁾ Прилож. к труд. Релакв. Ком., стр. 827.

²⁾ Там же стр. 828.

политического строя. Поэтому нас не удивляет, что на съезде представителей Губернских Комитетов они принадлежали к самой левой группировке. Вместе с представителями Тверского и Ярославского Комитетов они подписали известный адрес, наделавший немало шума в правительственных кругах ¹⁾.

Но в своих ответах Редакционным Комиссиям они вскользь дают отрицательную оценку существующему политическому строю и говорят о необходимости коренных преобразований.

„В России, писали они, доверия к правительству нет никакого, потому что при существующем устройстве администрации, полиции и суда исполнение законов ничем не обеспечено вследствие чего никто не уверен в неприкосновенном обладании своих личных и имущественных прав. В этом — то коренится причина общего недоверия к правительству“ ²⁾.

В другом месте наши либералы говорят об отрицательном влиянии крепостного права и администрации на общественное самоуправление. „Со времени императрицы Екатерины правительство постоянно стремилось введением выборного начала сделать дворянство и другие сословия соучастниками в общем управлении, но крепостное право и необходимое его последствие — произвол — налагало на правительство обязанность ослаблять сословное значение; а потому и выборное начало, разделенное по сословиям, парализованное административными губернскими властями, вместо ожидаемой пользы приносило вред“ ³⁾.

Много внимания Хрущов и Шретер уделяют также и суду, главным образом уголовному. Благодаря письменному делопроизводству, регламентации доказательств и произволу чиновников, суды, по их мнению, „представляют только ненужную формальность, усложняющую и замедляющую производство дел, а исполнение законов совершенно зависит от произвола чиновников“ ⁴⁾. Этому они предлагают положить конец.

В будущем государственном строе, по мнению Хрущова и Шретера, следует провести полное разграничение властей судебной, административной и полицейской ⁵⁾. Все должностные лица должны нести личную ответственность „перед судом и законом“ и в оправдание противозаконных действий не могут ссылаться на предписания начальника ⁶⁾. Суд должен подвергнуться коренному преобразованию в направлении независимости и гласности.

По их мнению, суд должен быть „гласный, словесный и по совети, то-есть суд присяжных“ ⁷⁾.

Не менее радикальные изменения предлагают Хрущов и Шретер внести и в административные органы ⁸⁾. По их проекту, административной единицей является волость; управляется она Волостным Собранием и волостным попечителем. Членами Волостного Собрания являются: а) все потомственные дворяне, владеющие недвижимой собственностью; 2) лица других сословий, кончившие курс в высших учебных заведениях или имеющие в пределах волости не менее пятидесяти десятин земли; 3) гласные, избранные от деревенских обществ.

¹⁾ Иванюков. „Падение крепостного права в России“. СПб. 1903 г., стр. 190 — 193.

²⁾ Прилож. к Труд. Ред. Ком., т. 2, стр. 804.

³⁾ Там же, стр. 809.

⁴⁾ Там же, стр. 811.

⁵⁾ Там же, стр. 812.

⁶⁾ Там же, стр. 813.

⁷⁾ Там же, стр. 811.

⁸⁾ Там же, стр. 811 — 819.

На обязанности Волостного Собрания лежит выбор должностных лиц и депутатов, рассмотрение всех приговоров мирских сходов и раскладка рекрутской и казенных повинностей.

Исполнительная власть в волости принадлежит волостному попечителю. Последний избирается из потомственных дворян уезда. Волостной попечитель ведет книги о недоимках, рекрутской очередной повинности, очередные списки присяжных и т. д. На волостном попечителе лежит „вообще исполнительно-распорядительная часть Волостного Управления“. Кроме того, он имеет надзор за действиями деревенских старост и сборщиков. Волостной попечитель не имеет никакой судебной власти и подлежит сам окружному суду присяжных.

Полицейская власть в волости принадлежит земскому приставу и двум его помощникам, назначаемым уездным полицейским начальством. Эти должностные лица не имеют никакой судебной власти и сами подсудны окружному суду присяжных и могут быть отданы под суд без разрешения их начальства.

Первой судебной инстанцией являются мировые судьи. Последними могут быть: 1) потомственные дворяне и 2) лица других сословий, окончившие высшие учебные заведения или имеющие в пределах губернии не менее 50-ти десятин земли.

Скажу еще коротко об Уездном Управлении. Высшим административным учреждением в уезде является Уездное Собрание, которое составляют: 1) все потомственные дворяне, владеющие в городе или уезде недвижимой собственностью; 2) почетные граждане и купцы 1-й и 2-й гильдий соответственного города; 3) уполномоченные от всех других городских сословий по одному от 500 душ и, наконец, 4) уполномоченные от Волостных Собраний.

Я не буду останавливаться на губернских учреждениях. Из предыдущего уже ясно выясняется основное содержание интересующей нас административной и судебной реформы. Действительно, наши либералы хотели суд и администрацию организовать на новых началах. Вотчинная власть помещиков — существенный признак феодальнокрепостнического режима — устраняется почти без следа. В отдельных селениях власть принадлежит мирским сходом. Помещики же участвуют в волостных и более высших учреждениях. Вводятся суд присяжных и всесословные учреждения; последние имеют ярко выраженный цензовый характер. Все эти особенности обыкновенно присущи буржуазным учреждениям. Таким образом, в данном случае мы находим несомненное соответствие между проектом преобразования местной администрации, с одной стороны, и охарактеризованной выше капиталистической программой в области экономики, с другой.

Правда, знакомясь с этим буржуазным проектом, несомненно чувствуется, что составили его дворяне. Ряд преимуществ еще сохраняется за лицами привилегированного сословия, почти независимо от их экономического положения. Дворянин в мещанстве (*gentilhomme bourgeois*) является автором рассмотренного нами проекта.

К осуществлению своей программы „филантропы“, видимо, страстно стремились. Они искренно были рады своему успеху в Комитете. При закрытии последнего „филантропы“, с триумфом отпраздновали победу. Было организовано 2 торжественных обеда и бал в Дворянском Собрании. Речи произносили только „филантропы“, кокетничая при этом своим либерализмом¹⁾.

¹⁾ „Материалы для истории отмены крепостного состояния“.

III

В то время, как „либералы“ добились большинства в Комитете и пропагандировали свои идеи на общероссийском съезде представителей Губернских Комитетов, — „плантаторам“ не повезло — они не только не смогли послать своего представителя в „Редакционные Комиссии“, но, благодаря, очевидно, ошибкам при составлении „Материалов Редакционных Комиссий“, осталось неизвестным более или менее широкой публике даже их существование. В печатном своде проектов положений Губернских Комитетов¹⁾, где должны были отмечаться мнения как большинства, так и меньшинства, не приведено мнений наших „плантаторов“ по ряду главнейших вопросов — например, о срочно-обязанном периоде, о выкупной операции, вотчинной власти. По этим вопросам в „Своде проектов“ помещены только мнения большинства Комитетов без всяких оговорок. И, таким образом, по данному источнику выходит, что мнения „филантропов“ были единственными, тогда как на самом деле эти мнения разделялись сравнительно незначительно большинством.

Благодаря этим погрешностям в литературе мы нигде не встречаем упоминаний о „меньшинстве“ „Харьковского Комитета“. И только по архивным материалам мы можем ознакомиться с доводами плантаторов. Как было сказано выше, самым важным источником для этой цели является „докладная записка“, посланная в Главный Комитет от имени шести членов Комитета. В этой „записке“ „плантаторы“ больше всего внимание уделяют вопросу о срочно-обязанном периоде. Этот вопрос они разбирают в связи с вопросом о выкупной операции. Критикуя своих противников, они, между прочим, писали следующее. „Переходный период, столь необходимый в интересах как частновладельческих, так и общегосударственных, сокращен до срока, отымающего у него всякое значение и делающего выкуп необходимым даже и в случае его невозможности; расторгнуты вековые связи дворян-помещиков с крестьянами; в очертании прав общин над членами, личность последних оставлена без всякой существенной гарантии. Направление это ярко отражалось во всем проекте, где идея выкупа проведена больше с настойчивостью, чем с полным сознанием средств государства“. Немного ниже „плантаторы“ заявляют: „Рассекать общественные гордые узлы — дело революции. Мудрые законодатели тшчатся развязывать их, сколько бы труда, забот и времени ни требовалось. Мы считаем необходимым установить переходное состояние на срок не менее 10 лет. Необходимость эту основываем на том, что нужно время правительству для введения новых административных форм, которые потребуют изменения положения 25 миллионов душ обоего пола, не менее нужно времени для того, чтобы крестьяне свыклись с новыми условиями жизни и привыкли бы пользоваться без вреда себе и другим свободой, часто смешиваемой ими с произволом. *Столько же, если не более* (курсив мой — Н. Т.) нужно времени в видах предоставления владельцам... возможности сохранить свое хозяйство, через введение в них потребных перемен с постепенностью“. Ниже мы постараемся показать, что последнее основание, то есть необходимость сохранения принудительного труда в интересах помещичьего хозяйства, было для „плантаторов“ главнейшим. Что же касается их забот о крестьянстве, то вряд ли в этих словах была хоть доля искренности. Это обнаруживается еще в большей степени

¹⁾ „Материалы Редакционных Комиссий“, т. I. СПб., 1859 г.

в отдельной записке одного из членов этой же группы „плантаторов“, тов. председателя Губернского Комитета, помещика Купянского уезда, генерал - майора Розальон - Сашальского: „Можно сказать безошибочно, писал он, что люди эти (крестьяне) находятся в таком обеспеченном положении, гарантирующем сверх физических нужд их часто и сохранение их нравственности, слишком обыкновенно нарушаемой в этом сословии своеволием, что если бы они вполне оценивали его без увлечения воображения их словом свобода, которое представляет им обольстительный горизонт надежды, а немногие из них довольно открыты и рассудительны, чтобы приподнять занавес, за которым скрывается не совсем светлая картина обманутых надежд и собственных излишеств; если бы, говорю, они способны были понять это, то за небольшим числом исключений, основанных или на особенных природных личных преимуществах, или вследствие резкого нарушения владельцами пределов своего права, что теперь уже редко встречается, или других случайностей — они сами не пожелали бы выходить из настоящего своего положения“. Нетрудно, конечно, доказать, что рассуждения Розальон - Сашальского находятся в большом несоответствии со всем тем, что мы знаем о положении крестьян при крепостном праве на основании более объективных источников.

Другой член той же группы „плантаторов“, Ильенко, обнаруживший большую искренность, прямо указывает на то, что в своем выступлении он защищает прежде всего интересы помещиков. В самом начале своей записки он обвиняет большинство Комитета в том, что они слишком увлеклись крестьянскими интересами и забыли помещици. „Большинство членов Харьковского Дворянского комитета, писал Ильенко, при решении вопросов по крестьянскому делу, руководясь идеей человеколюбия к крестьянам, не обращало достаточного внимания на интересы дворян - владельцев, хотя только при соблюдении выгод обоих сословий может быть соблюдено благо общее, государственное, на которое укажет Государь - Император“.

В противоположность „либералам“, „плантаторы“ придавали натуральным повинностям большое положительное значение для своего хозяйства, в своей записке определили нормы этой повинности, кстати сказать, довольно обременительные: за крестьянский душевой надел — воловых или конных 14 дней, пеших мужских — 14 и женских — 28. В сравнении с этими повинностями барщина, установленная Положениями 19 февраля, оказалась почти вдвое легче. По Положению 19 февраля, полагалось 40 мужских и 30 женских пеших дней за надел, более чем в два раза превышающий надел, определенный Губернским Комитетом.

При выполнении некоторых натуральных повинностей крестьяне, по мнению „плантаторов“, обязаны выполнить определенные уроки — „орать плугом в день полдесятины распашной земли тремя парами волов с работником и полуработником, целины и твердых паров то же количество четырьмя парами с прибавлением одного полурабочего. Сохами при двух и трех лошадях в день выпахать одну десятину“. С уборкой хлеба с одной десятины обязаны справиться 2 косца и 3 вязательницы в один день. Другие работы должны производиться без определенного урока — „под присмотром“.

„Плантаторы“ — также придерживались особого мнения и по вопросу о сроке временно - обязательной службы дворовых. Вместо полугодового (а для обученных — 2 - х годовичного) срока, предложенного либералами, их противники установили значительно больший срок, а именно шестилетний, а для „крестьян на дворовом положении“ трехлетний. В защиту

этого требования говорится и о затратах, понесенных помещиками на обучение дворовых, и о тех потерях, которые неминуемо понесут помещицы хозяйства, лишенные дворовых, в числе которых находятся административные по имени лица, а также и различные специалисты. Что же касается вознаграждения за службу дворовых, то установлены такие „ставки“:

Мужского пола	1 разр.	30 р.	сер. в 1 год.
„	2 разр.	25 р.	„
„	3 разр.	20 р.	„
Женского пола	1 разр.	20 р.	„
„	2 разр.	15 р.	„
„	3 разр.	10 р.	„

Кроме денежной платы, дворовые должны бесплатно получать помещения с отоплением и „удовлетворительную“ пищу.

„Плантаторы“ не только хотели сохранить на возможно продолжительный срок принудительный труд, но также и другую основу крепостного строя — привилегированное землевладение. При этом они рассуждали так. С упразднением крепостного права значение дворянства не только должно упасть, но напротив — „все утверждает нас в мысли, писали они, что отечество ждет от дворянина новых служб, терпеливого самопожертвования и руководства освобождаемых крестьян по открытой для них стезе гражданской свободы“. Если дворянство должно играть в будущем такую важную роль, то необходимо оставить за ним и право исключительного владения населенными имениями, как учреждения, „служившего вернейшим обеспечением социального поместного дворянства“.

Не только земли, остающиеся в непосредственном распоряжении помещиков, но также и крестьянские наделы должны быть ограждены от продажи их лицам, посторонним дворянской деревне. Больше того: „плантаторы“ стремились прогнать вторжению капитализма в крестьянском хозяйстве. Они предлагали задержать правительственными мерами расслоение деревни. По их мнению, следовало определить *maximum* и *minimum* продаваемых крестьянских участков и чтобы в первом случае не нарушалась идея обеспечения массы населения, во втором, чтобы избежать бессильно дробного фермажа и нищенской собственности, составляющие неисцелимые общественные язвы Ирландии и Франции.

Наконец мы коснемся третьего кита крепостного строя — вотчинной власти. Нетрудно догадаться, что „плантаторы“ не хотели поступиться и этой привилегией — ведь она так необходима для того хозяйственного уклада, защитниками которого они являются. Помните, по проекту „филантропов“ в каждом селении, кроме мирского схода и его должностных лиц, нет никакой власти. „Плантаторам“ это не нравилось. В их рассуждениях по этому поводу мы снова встречаемся со знакомым уже тоном по отношению к крестьянам: „Освобождая личность крестьянина от власти, писали они, не всегда же недобросовестного и часто просвещенного дворянина-помещика, несправедливо отдавать ее в безусловную кабалу всегда к несчастью невежественного, а следовательно, и грубо-корыстного мира“.

„Необычайное влияние гражданской общины на членов своих, усиленное отношениями, возникающими из общинного пользования землей и из общинной ответственности по отбыванию повинностей при

умственной и нравственной неразвитости сельского населения и отсутствии всякого контроля; как то допущено харьковским положением, выразится на деле в ежедневном произволе. Такой произвол, растлевающий массы и губящий личности, может быть устранен оставлением за поместным дворянством попечительства над общинами в такой мере, чтобы угнетенные миром лица могли обращаться к нему за защитой, а община—за разъяснением прав и обязанностей*.

Стремясь, таким образом, лишить крестьянство самостоятельности и прибрать его „к своим рукам“, „плантаторы“ предлагали в каждом селении учредить должность попечителя, которым является самый крупный помещик. Последний имеет значительные права, обеспечивающие вполне интересы помещиков-крепостников. В основном компетенция попечителя сводится к следующему: он имеет право взysкивать через сотского следуемые с крестьян повинности; его разрешение необходимо для открытия сельского схода; сотский к нему является ежедневно с рапортом; в случае наводнения или пожара попечителю предоставляется „право непосредственного распоряжения“. Кроме того, попечитель является покровителем над церковью, школой, больницей и круглыми сиротами.

При такой организации сельской администрации крестьянство действительно оказалось бы в большой зависимости от местного помещика, не „мир“, а помещик управлял бы в деревне. И, таким образом, при наличии вотчинной власти взаимоотношения помещиков и крестьян во многом напоминали бы прежние крепостнические.

Другие административные и судебные органы (приходское правление, мировой судья), о которых говорят „плантаторы“, находятся также почти полностью в руках дворянства. В административных учреждениях „плантаторов“ мы не находим тех буржуазных признаков (суд присяжных, всесословное и цензовое начало), которое мы отмечали при знакомстве с административной реформой либералов.

На этом характеристику стремлений „плантаторов“ мы заканчиваем. Из социально-экономическая программа резко отличается от программы „филантропов“. Последние искренно стремились к разрушению прежних „обетшалых“ устоев хозяйственной жизни и на их месте хотели создать условия, способствующие новому, капиталистическому развитию в деревне. „Плантаторы“, наоборот, считали крепостной строй в общем удовлетворительным для помещичьего хозяйства и добивались возможного сохранения прежнего социально-экономического уклада. Особенно рельефно это выразилось в защите принудительного труда крестьян, привилегированного землевладения и вотчинной власти помещиков, то-есть наиболее характерных и вместе с тем самых важных условий крепостного строя. В противоположность капиталистической (буржуазной) программы „филантропов“, программу „плантаторов“ можно назвать крепостнической или „феодальной“.

IV

Среди каких же групп помещиков были распространены интересующие нас „буржуазное“ и „феодальное“ направления?

Остановимся на группировке по размерам имений. Этот признак в расхождениях харьковских помещиков почти не отразился. Правда, в проекте „плантаторов“ мы действительно замечаем некоторое влияние крупных помещиков; это сказывается на их предположениях об административной реформе. Как читатель помнит, попечителями сельскими

и приходскими должны быть самые крупные помещики — им предоставляется руководящая роль в деревне, но, кроме этого, мы нигде в материалах не находим отражения той или иной группы помещиков — крупных или мелких. Об этом свидетельствуют и данные, касающиеся величины имений членов Губернского Комитета.

Филантропы	Число крестьян, наделенных землей при освобожд. ¹⁾	Плантаторы
Нахимов	260	Бантыш 337
Хрушов	282	Малиновский 327
Шретер	265	Залютин 83
Нахимов	260	Ильенко 53
Савич	218	Доброньск 42
Кованько	188	
Бахметев	103	Средн. 128
Клепацкий	90	
Гаршин	57	
Лелин	36	
Романов	33	
Дзюбин	17	
Колениченко	7	
Епанчин	6	
Средн.	120	

Число либералов хотя и входят очень мелкие помещики, но все же в большинстве это такие же средние помещики, как и в группе „плантаторов“. Ничтожными различиями в величине имений, конечно, нельзя объяснить столь несходные направления дворянской мысли. Очевидно, споры шли не из-за интересов крупных и мелких помещиков. Нужно искать другие причины. И вот если мы обратим внимание на географический момент, то мы найдем ключ к объяснению споров „филантропов“ и „плантаторов“. Хотя при этом неизбежно придется прибегать к гипотезам — сами помещики очень скупо высказываются по этому поводу, но все же материал имеется, и он позволяет сделать некоторые выводы, правда, приблизительные и предположительные.

Буржуазное („либеральное“) направление преобладало среди депутатов северо-западной части губернии, а „феодалное“ („плантаторы“) — в юго-восточной. Это видно из того, что известная нам записка „плантаторов“ была подписана почти исключительно депутатами от юго-восточных уездов. Эту записку подписали оба члена от Змиевского уезда, оба члена от Изюмского и по одному от Купянского и Лебединского. Таким образом, из шести лиц, подписавшихся под запиской „меньшинства“, пятеро являлись представителями юго-восточных уездов.

Действительно, юго-восточные уезды довольно резко отличаются от прочих уездов в экономическом отношении. Об этом говорится во всех хозяйственно-статистических описаниях, а также и в ряде записок помещиков. Прежде всего в данном случае нужно принять во внимание основной индекс сельскохозяйственной экономики — густоту населения.

¹⁾ По списку „уставных грамот“, находящемуся в Харьковском Центр. Истор. Архиве.

Вот таблица, характеризующая населенность помещичьих земель в имениях в 100 душ и больше ¹⁾

Всей помещичьей земли на 1 рев. душу (в десят.)			
Сев.-зап. район		Юго-вост. район	
Сумской уезд	5,09	Змиевской уезд	9,52
Харьковский уезд	5,41	Изюмский	12,39
Лебединский	5,48	Старобельский уезд	14,50
Ахтырский	5,58	Кулянский	17,36
Богодуховский	6,87		
Волчанский	7,34		
Валковский	7,37		

В сев.-вост. районе население в помещичьих имениях возросло настолько, что при господствовавшей паровой зерновой системе не могли быть использованы в полной мере все крепостные работники.

Некоторыми экономистами установлены приблизительные пределы насыщения сельскохоз. населения при той или другой системе полеводства. Для паровой зерновой системы Шмоллер таким пределом считает 35 душ на 1 кв. километр, по Милюкову — 40 чел. на кв. версту. В некоторых северо-западных уездах этот предел был уже достигнут, в других мы замечаем более или менее близкое приближение к нему.

Уже в 40 г. г. среди помещиков появилась тревога в связи с перенаселением их имений. В этом отношении интересна речь Гордеенко, произнесенная им в Университете в 1847 г. ²⁾ Относительно Харьковской губ. Гордеенко указывал, что там „по числу рабочих рук недостает земли 431,508 дес. или, что то же значит, труд 215.754 чел. должно считать непринадлежащим хлебопашеству. В некоторых уездах пропорция между народонаселением и количеством земли еще малозначительнее“. В другом месте Гордеенко говорит: „Одно сельское хозяйство, по крайней мере, при нынешнем его состоянии, не может довольствоваться жителей“. В связи с этим усиленно рекомендуется помещикам устраивать промышленные заведения. „Распространение фабрик, по его словам, может иметь двоякую цель у нас: или как поддержка сельского хозяйства, чтобы облегчить сбыт его продуктов, при невозможности или затруднении отправлять их в дальние мануфактурные губернии, или — как средство занять остающиеся за агрономическими работами свободные руки“. Несомненно, в 40-х и 50-х годах многие помещичьи имения сев.-зап. района переживали кризис на почве аграрного перенаселения. Признаков этого кризиса можно указать много. Мы остановимся на главнейших. Во-первых, мы наблюдаем почти полную остановку в росте крепостного населения. По 8-ой рев. (1835 г.) крепостных крестьян (мужчин) было 150.229 душ, а по 10-ой (1858 г.) — 151.971; увеличение произошло только на 1,16 %. Помещики не могли использовать крепостных в сельском хозяйстве, и они пытаются переселить их в другие многоземельные имения или устраивают у себя заводы, в которых можно было применить труд избыточного населения. Особенно показательно в этом отношении развитие такой трудоемкой промышленности, как свеклосахарная. Последняя и получает распространение в густонаселенных уездах. Пассек и указывает,

¹⁾ Таблица составлена по данным „Приложений к Трудам Редакционных Комиссий“, т. 6.

²⁾ Гордеенко. „О фабричной промышленности вообще и о приготовлении спиртных жидкостей в особенности“. X. 1847.

что развитие свеклосахарной промышленности обусловлено тем, что сельское хозяйство в некоторых местах становится убыточным.

Ниже приведенная таблица показывает, что в помещичьих имениях сев.-зап. района фабрики и заводы были распространены в гораздо большей степени, чем в юго-восточных.

Приведу некоторые примеры устранения сельскохозяйственного кризиса. В Сумском у., в имении Рахмановой „из 648 крестьян на пашне состоит 150 душ, на оброке—29 и уплачивают оброку 378 р. При бумагопрядильной фабрике—205 душ; на чугунно-литейном заводе—10 душ. На жительстве в Таврической губ., в Днепровском—43 души“.

В с. Малый Бибрик „все крестьяне издельные, только 8 человек состоит на оброке и платят 114 руб. сер. Состоящие на дворовом положении находятся при бумагопрядильной фабрике. 6 душ м. п. находятся в другом имении того же владельца в Таврической губ.“¹⁾.

О ЧИСЛЕ ПОМЕЩИЧЬИХ ФАБРИК, ЗАВОДОВ И МЕЛЬНИЦ В ХАРЬКОВСКОЙ ГУБ.

Статист. отч. по Харьк. губ. за 1855 г., № 74. (Стат. Ком-т) Varia № 136

Название уездов	Какие фабрики и уезды	Число	Число мастеровых	Число чернорабочих	Оборотн. капитал	На какую сумму выделяется товаров	Куда более сбываются товары
Харьк.	Бумажн. . . .	2	3	38	8500	11000	В Харькове и Полтаве
	Селитренн. . . .	4	4	78	13500	22430	
	Сахарн. . . .	1	2	16	5200	7500	В Харьковск. г
Валк.	Селитренн. . . .	4	4	28	5400	8720	В Шостку
Богодух.	Суконн. . . .	1	3	142	9400	14000	} В Харькове и Полтаве
	Сахарн. . . .	1	1	16	9800	12000	
	Водочн. . . .	1	1	3	524	680	В уезде
	Селитренн. . . .	17 пом. и 1 гос. кр.	18	122	60700	75064	В Шостку
Ахтырск.	Селитр. . . .	24	30	167	67085	92510	В Шостку
	Сахарн. . . .	4	4	58	156380	205311	В Харькове и Москве
	Холщев. . . .	2	2	12	554	925	} На месте
	Ковров. . . .	1	—	3	10	18	
	Водочн. . . .	1	1	4	860	1113	
	Кирпичн. . . .	2	—	5	140	230	
	Лебединск.	Суконн. . . .	5	30	655	64600	90509
Селитренн. . . .		32	58	904	80548	121095	В Шостку

¹⁾ „Приложения к Трудам Редакционных Комиссий“, т. VI.

Вот таблица, характеризующая населенность помещичьих земель в имениях в 100 душ и больше¹⁾

Сев. - зап. район		Юго - вост. район	
Сумской уезд	5,09	Змиевской уезд	9,51
Харьковский уезд	5,41	Изюмский	12,58
Лебединский	5,48	Старобельский уезд	14,51
Ахтырский	5,58	Купянский	17,51
Богодуховский	6,87		
Волчанский	7,34		
Валковский	7,37		

В сев. - вост. районе население в помещичьих имениях возросло настолько, что при господствовавшей паровой зерновой системе не могли быть использованы в полной мере все крепостные работники.

Некоторыми экономистами установлены приблизительные пределы насыщения сельскохоз. населения при той или другой системе земледелия. Для паровой зерновой системы Шмоллер таким пределом считает 35 душ на 1 кв. километр, по Милюкову — 40 чел. на кв. версту. В некоторых северо-западных уездах этот предел был уже достигнут, в других мы замечаем более или менее близкое приближение к нему.

Уже в 40 г.г. среди помещиков появилась тревога в связи с перенаселением их имений. В этом отношении интересна речь Гордеенко, произнесенная им в Университете в 1847 г.²⁾ Относительно Харьковской губ. Гордеенко указывал, что там „по числу рабочих рук недостает земли 431,508 дес. или, что то же значит, труд 215.754 чел. должно считать непринадлежащим хлебопашеству. В некоторых уездах пропорция между народонаселением и количеством земли еще малозначительнее“. В другом месте Гордеенко говорит: „Одно сельское хозяйство, по крайней мере, при нынешнем его состоянии, не может довольствоваться жителей“. В связи с этим усиленно рекомендуется помещикам устраивать промышленные заведения. „Распространение фабрик, по его словам, может иметь двоякую цель у нас: или как поддержка сельского хозяйства, чтобы облегчить сбыт его продуктов, при невозможности или затруднении отправлять их в дальние мануфактурные губернии, или — как средство занять остающиеся за агрономическими работами свободные руки“. Несомненно, в 40-х и 50-х годах многие помещичьи имения сев. - зап. района переживали кризис на почве аграрного перенаселения. Признаком этого кризиса можно указать много. Мы остановимся на главнейших. Во - первых, мы наблюдаем почти полную остановку в росте крепостного населения. По 8 - ой рев. (1835 г.) крепостных крестьян (мужчин) было 150.229 душ, а по 10 - ой (1858 г.) — 151.971; увеличение произошло только на 1,16 %. Помещики не могли использовать крепостных в сельском хозяйстве, и они пытаются переселить их в другие многоземельные имения или устраивают у себя заводы, в которых можно было применить труд избыточного населения. Особенно показательно в этом отношении развитие такой трудоемкой промышленности, как свеклосахарная. Последняя и получает распространение в густонаселенных уездах. Пассек и указывает,

¹⁾ Таблица составлена по данным „Приложений к Трудам Редакционных Комиссий“, т. 6.

²⁾ Гордеенко. „О фабричной промышленности вообще и о приготовлении спиртных жидкостей в особенности“. X. 1847.

что развитие свеклосахарной промышленности обусловлено тем, что сельское хозяйство в некоторых местах становится убыточным.

Ниже приведенная таблица показывает, что в помещичьих имениях сев.-зап. района фабрики и заводы были распространены в гораздо большей степени, чем в юго-восточных.

Приведу некоторые примеры устранения сельскохозяйственного кризиса. В Сумском у., в имении Рахмановой „из 648 крестьян на пашне состоит 150 душ, на оброке—29 и уплачивают оброку 378 р. При бумагопрядильной фабрике—205 душ; на чугунно-литейном заводе—10 душ. На жительстве в Таврической губ., в Днепровском—43 души“.

В с. Малый Бибрик „все крестьяне издельные, только 8 человек состоит на оброке и платят 114 руб. сер. Состоящие на дворевом положении находятся при бумагопрядильной фабрике. 6 душ м. п. находятся в другом имении того же владельца в Таврической губ.“¹⁾.

О ЧИСЛЕ ПОМЕЩИЧЬИХ ФАБРИК, ЗАВОДОВ И МЕЛЬНИЦ В ХАРЬКОВСКОЙ ГУБ.

Статист. отч. по Харьк. губ. за 1855 г., № 74. (Стат. Ком - т) Varia № 136

Название уездов	Какие фабрики и заводы	Число	Число мастеровых	Число чернорабочих	Оборотн. капитал	На какую сумму выделяется товаров	Куда более сбываются товары
Харьк.	Бумажн.	2	3	38	8500	11000	В Харькове и Полтаве
	Селитренн.	4	4	78	13500	22430	
	Сахарн.	1	2	16	5200	7500	
Валк.	Селитренн.	4	4	28	5400	8720	В Шостку
Богодух.	Суконн.	1	3	142	9490	14000	} В Харькове и Полтаве
	Сахарн.	1	1	16	9800	12000	
	Водочн.	1	1	3	524	680	В уезде
	Селитренн.	17 пом. и 1 гос. кр.	18	122	60700	75064	В Шостку
Ахтырск.	Селитр.	24	30	167	67085	92510	В Шостку
	Сахарн.	4	4	58	156380	205311	В Харькове и Москве
	Холщев.	2	2	12	554	925	
	Ковров.	1	—	3	10	18	} На месте
	Водочн.	1	1	4	860	1113	
	Кирпичн.	2	—	5	140	230	
	Лебединск.	Суконн.	5	30	655	64600	90509
Селитренн.		32	58	904	80548	121095	В Шостку

¹⁾ „Приложения к Трудам Редакционных Комиссий“, т. VI.

Название уездов	Какие фабрики и уезды	Число	Число мастеровых	Число чернорабочих	Оборотн. капитал	На какую сумму выделяется товаров	Куда более сбываются товары	
Сумск.	Сахарн.	6	10	790	50413	70826	В Харькове Полтаве, Су- мах, Ромны, Москве и Кро- левце	
	Кирпичн.	6	6	33	1495	2010		} На месте
	Бумажн.	1	1	15	1150	2400		
	Водочн.	1	1	4	2960	6000	} В Харькове, Полтаве, Су- мах и Курске	
	Сахарн.	11	97	1060	115000	209754		
	Селитренн.	22	22	110	65800	101667	В Шостку	
	Суконн.	1	2	3	150	180	Поставляется в казну	
	Кирпичн.	11	11	90	4960	8375	} На месте	
	Мыловар.	1	1	4	1370	3000		
	Кожев.	1	1	2	100	300		
Известковых	1 пом. 1 госуд. кр - II	2	11	900	1830			
В зашт. гор. Белополье	Салотопен.	3	3	14	2100	4075	} В Курскую и Киевскую губ. а частью на месте	
	Свечн.	1	1	2	3250	4767		
	Медовый и во- скобойный	1	2	5	4557	7207		
Изюмск.	—	—	—	—	—	—	—	
Змиевск.	—	—	—	—	—	—	—	
Купянск.	Селитренн.	1	1	5	960	1800	В Шостку	
Волчанск.	Кирпичн.	9	10	22	1800	2474	На месте	
	Селитр.	4	4	28	5200	9617	В Шостку	
	Сахарн.	3	7	110	8790	18732	В Харькове и Москве	
	Известк.	1	1	2	60	105	На месте	
Староб.	Салотопен.	1	4	2	770	1375	На месте	
	Итого	—	—	—	—	1119599		

В с. Буйтер, Лебединского уезда было 1.002 души мужского пола. В пользовании крестьян находилась 1.771 десятина и в распоряжении владельца пахотной земли 708 десятин, сенокосной — 277 и неудобной — 219 десятин. „Подобная незначительная пропорция земли к количеству рабочих сил вызвала потребность устроить в этом имении суконную фабрику, как единственное средство получать от имения за недостат-

ком земли, доход, а вместе с тем, применить избыток рабочих сил к выгодному производству" ¹⁾).

Само собой разумеется, переселить крестьян в многонаселенные имения могли только немногие помещики. Также далеко не всякий помещик мог завести завод для использования рабочей силы крепостных. Для этого нужны были знания, энергия, предпринимательская инициатива, а самое главное — довольно значительные капиталы. Ни соответствующими материальными средствами, ни указанными субъективными качествами дворянская масса не обладала. Некоторые имения вследствие этого оказывались в очень тяжелом положении. Вот яркий пример: в одном имении Лебединского уезда, „состоящем из 60 семейств, 27 семейств, то-есть менее половины, занимаются хлебопашеством, а остальные, за исключением 12 душ, состоящих на дворовом положении, занимаются ремеслами или живут в работниках у других крестьян, ибо имение, по малоземельности, не может дать средств к жизни“.

Многие крестьяне сев.-зап. уездов, за отсутствием работы у себя в деревне, отправлялись летом на заработки в многоземельные уезды, а также и в другие губернии. Уход на заработки принимал массовый характер. Об этом говорят почти все авторы предреформенных статистико-экономических описаний. Так, например, в „Хоз. опис. Харьк. губ.“ мы читаем: „Вследствие неравномерного пользования землей, вся губерния может быть разделена на уезды многоземельные и малоземельные. К первым принадлежат Старобельский, Купянский и Изюмский уезды, в которых земли, по числу душ, причитается вдвое более, чем в уездах западной половины губернии, и поэтому местных средств там недостаточно для производства земледельческих работ. Этот недостаток в рабочих руках пополняется из западных уездов, откуда ежегодно во время летних полевых работ стекается по нескольку тысяч рабочих. Из числа всех работников-земледельцев, отправляющихся из западной половины губернии на время косовицы и жатвы в степные места, меньшая только часть остается в губернии; все остальные отправляются в землю Войска Донского и отчасти в Екатеринославскую и Таврическую губернии. Таким образом, здешняя губерния не только не нуждается в работниках других губерний, но, напротив того, она имеет излишек в них, который простирается до нескольких тысяч душ обоого пола“ ²⁾).

Таким образом, несомненно, в густонаселенной части губернии было аграрное перенаселение. Крепостное хозяйство при этом попадало в безвыходное положение. Если даже и в другой, более благоприятной обстановке, ликвидация перенаселения „ни в коем случае не выполняется безболезненно“ ³⁾, то при крепостном строе кризис должен был чувствоваться с особенной остротой. Все пути изживания кризиса (переселение, переход к другим промыслам, интенсификация сельского хозяйства и т. п.) были затруднены. Благодаря прикреплению к земле, переселение крестьян в многоземельные места могло иметь место лишь в виде редкого исключения. В редких случаях, как мы уже говорили, возможно было использовать крестьян в промышленности или же в сельском хозяйстве при интенсивной системе хозяйства. Избыточное

¹⁾ „Приложения к Трудам Редакционных Комиссий“, т. 2, стр. 833.

²⁾ Журн. Мин. - ва Государств. Имущ., 1856 г., ч. LVIII, № 1, стр. 300.

³⁾ Sering. Цытиров. по Челинцеву — „Очерки по сельскохозяйственной экономии“.

крепостное население становилось бременем для помещика. Последние, благодаря объективным условиям, не могли использовать труд крепостных, и по отношению к ним у помещиков оставались лишь обязанности. А крестьянство, бедней все больше и больше, угрожало волнениями и всякого рода другими „протестами“. При таких условиях семена „либеральной“ агитации попадали на благоприятную почву. Правда, не сразу, но в конце концов удалось наиболее активным „филантропам“ привлечь на свою сторону всех представителей густонаселенных уездов, за исключением лишь одного. Буржуазная программа давала возможность не только освободиться от тех тягот, которые в условиях крепостного хозяйства налагало на помещиков аграрное перенаселение, но, кроме того, и извлечь пользу из этого перенаселения. Помещики стремились поскорее „освободиться“ от крестьян и, как известно, использовать вольнонаемный труд, всегда дешевый при избытке населения, или же сдавать землю за арендную плату, всегда высокую в густонаселенных, иначе говоря, малоземельных местах.

Совершенно иную хозяйственную картину мы наблюдаем в юго-восточных уездах. Крепостные имения там были населены значительно реже ¹⁾, и никаких признаков аграрного перенаселения мы не встречаем. Рост населения продолжался — за время с 8-ой ревизии до 10-ой количество крепостных увеличилось на 5,5%. Промышленность была развита очень слабо — если не считать небольшого количества винокуренных заводов, одного селитренного и одного салотопенного — в помещичьих имениях не было никаких промышленных заведений. Да в этом и не ощущалось необходимости. Близость к черноморским портам открывала больше возможности для развития сельского хозяйства. Последнее не только поглощало почти все крепостное население, но и требовало гораздо большего количества работников. Помещики постоянно ощущали необходимость в рабочих руках. В то время, как помещики густонаселенных уездов стремились переселить крестьян в другие места, в юго-восточных уездах, наоборот, „по избытку земли и по трудности иметь вольных работников помещики в последнее время увеличивали число крестьян в имениях своих, приобретая на свод без земли и водворяя их в оных“ ²⁾. Тем не менее, крепостных было далеко недостаточно для помещичьего хозяйства, связанного с мировым рынком. По необходимости приходилось обращаться к вольнонаемным работникам, при чем это имело постоянный, систематический характер и практиковалось в широких размерах. „В старобельском, Купянском, а отчасти и в Змиевском уездах не достает рабочих рук“, читаем мы в „Хозяйственном Описании Харьковской губернии“ ³⁾. Там же говорится о том, что „во многих имениях Старобельского и Купянского уездов наемных работников во время полевых работ бывает наполовину с барщинными“. Поэтому понятно, что крестьяне юго-восточных уездов не только не уходили на заработки в другие места, но как раз сюда главным образом и приходили крестьяне из густонаселенных уездов ⁴⁾.

В виду сильного спроса на рабочие руки наемный труд оплачивался сравнительно высоко, во всяком случае значительно выше, чем в густонаселенных уездах. Так, например, „в Старобельском и Купян-

¹⁾ См. выше, стр. 240.

²⁾ Харьк. Центр. Истор. Архив. Фамильн. архив Малиновских, записка А. Розальон - Сошальского.

³⁾ Журн. Мин - ва Государств. Имуш. 1856 г., ч. LVIII № 1.

⁴⁾ См. выше, стр. 241.

ском уездах наем работников обходится вдвое дороже против некоторых западных уездов¹⁾).

Равным образом, в виду большой нужды в рабочих руках, вольнонаемные работники являлись крайне ненадежными — нередко в самое горячее время оставляли одно имение и переходили в другое или выполняли работу нерадиво: помещики против этого были почти бессильны. И потому понятно, что они считали крепостной труд более выгодным. Действительно, в условиях экстенсивной системы хозяйства (частью паровой зерновой, частью залежной²⁾) и сравнительно несложной техники³⁾, при отсутствии резервной армии труда, при отсутствии сильного экономического принуждения к дешевой продаже „вольной“ рабочей силы — принудительный труд был более выгодным для помещиков. Здесь крепостное хозяйство еще не созрело для своей ликвидации.

Правда, в помещичьих имениях степных местностей „капиталистический сектор“ занимал все большее и большее относительное значение. Но это происходило не потому, что крепостническая система оказывалась несостоятельной, а потому, что, в виду недостатка крепостных, невозможно было распространить эту систему на все помещичье сельское хозяйство. К применению вольнонаемного труда помещики обращались не для замены им труда крепостного, а в дополнение к последнему. „Феодальный сектор“ помещичьего хозяйства, хотя и относительно падал, но абсолютно рос. Об этом можно судить по увеличению крепостного населения, на что уже было указано; об этом же свидетельствует большое увеличение числа дворовых перед падением крепостного права. Крепостной труд, как наиболее выгодный, использовался насколько было возможно, и „феодальный сектор“ в глазах помещика имел преимущественное значение перед капиталистическим.

Вот почему большинство представителей степных помещиков стремилось сохранить по возможности феодальную (крепостническую) систему хозяйства. Сами они при защите своей программы исходят из местных хозяйственных условий. При изложении своего мнения по наиболее спорному вопросу о срочно-обязанном периоде авторы известной записки „плантаторов“, между прочим, заявляли, что „срочно-обязанное состояние“ необходимо установить на 10 лет, „если не более“, „в видах предоставления владельцам, преимущественно степных многоземельных имений, возможности сохранить свои хозяйства через введение в них потребных перемен“⁴⁾. Далее они указывают на зависимость помещичьих хозяйств южной полосы Харьковской губернии от мирового хлебного рынка и добавляют, что „эти хозяйства будут поставлены в условия менее выгодные, чем настоящие“, если будет сокращено „переходное состояние, обеспечивающее не вполне удовлетворительным, но верным и постоянным трудом“.

Защищая свое предложение об увеличении срока „временно-обязанной“ службы дворовых, „плантаторы“ говорили, что „хозяйства помещичьи, преимущественно южных уездов, по характеру своему могут существовать только при значительном числе годовых работников, которых вне обязательных рабочих найти, при новых отношениях, будет еще надолго невозможно. Наконец, дворовые в южных уездах состоят

¹⁾ Журн. Мин. Гос. Имущ., 1856 г., ч LVIII.

²⁾ Кованько. Описание Харьковской губернии. Харьков, 1857 г.

³⁾ Там же.

⁴⁾ Ленингр. Центр. Ист. Архив. По описи Архива Госуд. Совета, т. XV № 206 (фонд Главн. Комитета по крестьянскому делу).

преимущественно из лиц, несущих экономические должности; от немедленного лишения их услуг или сокращения срока обязательной службы их неминуемо уменьшится масса производства сельских продуктов, сократится возможность разведения табунов испанских овец, что бедственно отозваться может в общем составе государственного богатства. На вышеприведенных данных отстаивая сохранение обязательной службы дворовых, не из узкого, исключительного предубеждения к пользам одного сословия, а вследствие настоятельной экономической крайности, мы считаем полезным заменить постановление Комитета (Харьковского) о крестьянах на дворовом положении и о дворовых...¹⁾

Таким образом, с достаточной определенностью объясняется, почему „плантаторы“ стояли за сохранение принудительного труда, а вместе с тем становится понятной и популярность „феодальной“ программы в ее целом среди представителей дворянства степных уездов. Право выбирать род повинностей, вотчинная власть и т. п.— все это должно было служить обеспечением обязательного труда и основанного на нем крепостного хозяйства.

В заключение некоторые основные итоги. По вопросу об отмене крепостного права харьковское дворянство разделилось на две основные группы: первая, наиболее многочисленная, стремилась к уничтожению главнейших устоев крепостного строя. Эта группа была представлена преимущественно помещиками густонаселенных уездов, где крепостное хозяйство переживало кризис на почве аграрного перенаселения. Этот кризис в дореформенных условиях не поддавался ликвидации. Крепостные крестьяне в некоторой части становились нежелательным бременем для помещиков. „Либеральная“ программа этой группы предлагала заменить прежние феодальные условия хозяйства новыми капиталистическими, при которых аграрное перенаселение обыкновенно является источником обогащения для землевладельцев.

Другая группа дворян состояла преимущественно из помещиков малонаселенных уездов, где ощущался большой недостаток в рабочих руках. Программу этой группы мы назвали „феодальной“. Там ясно выражены стремления сохранить в несколько измененных и более регламентированных формах прежний крепостной строй. Авторы этой программы исходили из хозяйственных условий своего района, где, в виду редкости населения и экстенсивности хозяйства, крепостной труд являлся наиболее продуктивным для помещичьего класса.

Следовательно, можно предположить, что в Харьковской губернии большая или меньшая густота населения в помещичьих имениях являлась главнейшей причиной разделения харьковского дворянства на сторонников и противников крепостного режима. Короткую сжатую формулировку этого положения мы находим в записке тов. председателя Губернского Комитета Розальон-Сошальского: „Чем населеннее места, писал он, тем менее представляется неудобность в предполагаемом изменении (то есть при отмене крепостного права — Н. Т.) и что, наконец, в западных губерниях по малоземелью и многолюдству неудобств этих почти вовсе нет“²⁾.

¹⁾ Там же.

²⁾ Харьк. Центр. Истор. Архив, семейный архив Малиновских, записка А. Розальон-Сошальского.

ДМИТРО СОЛОВЕЙ

Загальний історичний огляд вівчарства Полтавщини

(НАРИС З ІСТОРІЇ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА)

Вівчарство Полтавщини має своє коріння десь далеко в глибокій старовині, там, де бере свій початок і вівчарство цілої України. Отже, зародилось воно, безперечно, ще в ті далекі од нас часи первісного скотарства, коли міст на Україні, певно, зовсім ще не було, коли промисловість починала лише зароджуватись, а залюдненість була зовсім незначна ¹⁾).

Що ж до документальних відомостей про вівчарство Полтавщини, то нам пощастило знайти їх лише за другу половину XVII століття. Так, з актових книг Полтавського міського уряду ми довідуємося, що в просторій околиці м. Полтави вівчарство було досить широко розповсюджене в часи наступні за Хмельниччиною, цеб-то в часи переведення останньої за нашої доби колонізації цієї території. Вбачаємо ми це з того факту, що серед справ, записаних до актових книг Полтавського міського уряду, ніщо, здається, так часто не трапляється, як вівчарі та вівці. Принаймні, у випусковій першому: „Справи поточныя 1664—1671 годовъ“ ²⁾), з наблизно зробленого нами підрахунку серед 223 справ 31 справа, що становить 14% всієї кількості, згадує в тій чи иншій формі про вівчарів та овець.

Значно пізніше, а саме: у 80 роках XVIII століття, Аф. Шафонський, роблючи опис „Малої Росії“, цеб-то частини сьогочасної України, каже, що тут, у „Малій Росії“, плодяться „овцы простыя украинскія, шлѣнскія и крымскія сѣрья“ ³⁾ і що їх у значній кількості вивозять за її межі. „Овцы равнымъ образомъ, — каже він, оповідаючи про торгівлю, — в немаломъ количествѣ въ Великороссію виходять, а шерсть ихъ больше расходится въ самой землѣ на простыя домашнія и крестыянскія сукна“ ⁴⁾. Отже, ми знаємо, що південну частину тодішньої „Малої Росії“ творила пізніша „Полтавська губернія“, а тому немає ніяких сумнівів, що ці зауваження Шафонського про розповсюдженість овець, про породи їх та їхнє економічне значіння стосуються

¹⁾ За Ліппертом — вівця є одна з найперших свійських тварин. Вона була приручена в найдавніші часи людства, услід за собакою та свинею. (Див. істор. Культури — Ліпперта, вид. „Видавництво Культура“, Нью-Йорк, 1922, стор. 87.)

²⁾ Актовія книги Полтавського Городового Уряду XVII вѣка. Випускъ 1-ый: Справи поточныя 1664 — 1671 годовъ. Редакція и примѣчанія В. Л. Модзалевскаго. Изд. Полтав. Ученой Архивной Комиссіи. Черниговъ, 1912.

³⁾ Аф. Шафонскій—Черниговскаго Намѣстничества Топографическое описание... ст. 18.

⁴⁾ Там же, стор. 20.

й до Полтавщини. Підтвердження цього ми знаходимо на тій же сторінці у самого Шафонського. Але ще більш яскраві, ще більш виразні документальні дані про вівчарство на Полтавщині ми здибуємо в матеріялах Румянцівського перепису, переведеного в межах тодішньої Гетьманщини, за кілька років до написання Шафонським зазначеного топографічного опису, а саме: року 1767—69 („Генеральная опись Малороссии“).

Що-правда, матеріяли цього Румянцівського перепису дійшли до нас, на жаль, в дуже неповному обсязі, особливо ж це треба сказати за матеріяли про Полтавщину, але й ті рештки, що ми їх маємо, і які частково вже статистично розроблені в таблицях та надруковані, є для нас дуже цінні.

Так, із опису Вороньківської сотні Переяслівського полку¹⁾ ми довідуємося, що в м. Воронькові при наявності 2.479 душ козачого й посполитого населення було зареєстровано 7.477 штук худоби, а в тому числі 3.223 вівці, що дає на кожні 100 душ всього населення 130 овець. Отже, треба сказати, що козаки, як вищий соціальний шар тодішнього громадянства, мали звичайно значно більше худоби, аніж посполиті — нижча тодішня соціальна верства, а тому, якщо взяти відомості, які стосуються нарізно козаків (виборних та підпомішників), з одного боку, а з другого — посполитих та підсусідків, то матимемо, на 100 душ козачого населення 152 вівці і на 100 душ посполитих та підсусідків 77 овець.

Із опису Золотоніської, Гельмязівської, Піщанської та Ліпльавської сотень Переяслівського полку²⁾ ми так само бачимо, що там на 13.780 душ козачого населення³⁾ припадало 50.753 штуки худоби, а в тому числі 24.328 штук овець, що дає на кожні 100 душ козачого населення 179 овець.

Далі, із матеріялів опису чотирьох сотень Полтавського полку: Полтавської міської (без самої лише Полтави, бо її довелося вилучити через відсутність відомостей про кількість у переписаних господарствах людности), потім Першої полкової сотні, Другої полкової і Велико-Будищанської⁴⁾, ми знов таки довідуємося, що тут на 17.660 душ козачого населення підчас перепису було зареєстровано 62.603 шт. худоби, а з тої кількості 29.312 шт. овець, що дає на кожні 100 душ козачої людности 166 шт. овець.

Нарешті ми маємо ще пізніші трохи відомості про посполитих гадацького козачого полку, зібрані описом року 1785. З матеріялів цього опису ми довідуємося, що на 12.377 душ посполитих гадацького полку припадало 12.324 шт. худоби, а в тому числі 4.333 шт. овець⁵⁾, що дає на кожні 100 душ посполитих 35 овець. Отже, ці останні відомості викликають у нас деякий сумнів що до повноти своєї. Підставою ж для цього сумніву є той факт, що на зазначену передніше

1) П. К. Федоренко — Вороньковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи. (Див. таблиці, додані до цієї праці). — Труды Полтав. Учен. Архивн. Комиссии, выпускъ XII, Полтава, 1915.

2) М. В. Рклицкий — Козаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 года. — Статистический Ежегодникъ Полтав. Губ. Земства на 1909 годъ. Полтава, 1910.

3) Власне, козачого населення було 13.592 душі, а у їх 109 наймитів та 79 наймичок. Див. зазначену передніше роботу, стор. 122.

4) Козаки Полтавского полка по матеріяламъ Румянцевской описи, часть II. Изд. Стат. Бюро Полтав. Губ. Земства. Полтава, 1914.

5) Труды Полтав. Учен. Архивной Комиссии. Вып. VI, часть II. Полтава, 1910, стр. 160 — 161.

кількість населення (12.377 душ) зареєстровано, між иншим, всього лише 5 корів, що, на наш погляд, є дуже неймовірним. Проте коли й визнати, нарешті, ці останні відомості більш-менш за вичерпуючі й вірні, то все ж таки й тоді треба мати на увазі, що вони змальовують, власне, господарчий стан найбіднішої частини тодішнього громадянства — посполитих. А що посполиті значно менше, рівняючи з козаками, були забезпечені так худобою взагалі, як і вівцями, то це ми бачили, між иншим, і з передніше поданих відомостей за Вороньківську сотню Переяслівського полку. Видко це також і із тої цифрової ілюстрації, що ми її подаємо тут у вигляді таблички, звівши докупи всі тільки-но наведені нами числові дані:

Полки та сотні	Людности			Худоби		Припадало худоби на 100 душ			Припадало овець на 100 душ		
	Козаків	Посполитих та підсуєдків	Разом	Всієї	В тому числі овець	Козаків	Посполитих та підсуєдків	Всієї людности	Козаків	Посполитих та підсуєдків	Всієї людности
а	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. У м. Вороньків, Вороньківської сотні Переяслівського полку	1.763	716	2.479	7.477	3.223	352	178	302	152	77	130
2. У Золотоніській, гетьманській, Піщанській та Ліпнявській сотнях Переяслівського полку .	13.780	—	—	50.753	24.328	368	—	—	179	—	—
3. У Полтавській (без м. Полтави), Першій полковій, Другій полковій і Велико-Будищанській сотні Полтавського полку	17.660	—	—	62.603	29.312	354	—	—	166	—	—
4. У Гадацькім полку	—	12.377	—	12.324	4.333	—	100	—	—	35	—

Отже, якщо візьмемо Вороньківську норму за середню для тодішньої Полтавщини (а зробити ми це можемо без побоювання перебільшити, бо козаки були там забезпечені найменше як худобою, так і вівцями) — то ми матимемо, що на кожен сотню тодішньої людности всіх станів припадало пересічно щось коло 300 штук худоби, що, безперечно, свідчить про дуже значне розвинення на Полтавщині в ті часи скотарства. Що ж до вівчарства зокрема, то воно так само було дуже розповсюджене, становлючи ледве чи не половину всієї тодішньої свійської чи надвірної худоби, так що на кожні 100 душ людности всіх станів тодішньої Полтавщини припадало в середньому щось коло 130, а то й більш овець, бо хоча поспільство подекуди й незначну

рівняючи кількість овець мало, як це ми бачили в Гадяцькому полку, то багато проте цих овець було по козаках.

Оце значне поширення на Полтавщині скотарства за часів Румянцівського перепису свідчить про те, що воно займало тоді тут ще рівнозначне з хліборобством місце. Та це й зрозуміло, бо плекання нив'яних культур за тих часів ще не мало головного значіння і в першу чергу через дуже примитивні ще системи самого хліборобства, бо навіть до кінця XVIII століття остаточний перехід до трипілля не закінчився був, і поряд з трипіллям зустрічалося також двопілля і навіть однопілля¹⁾. Нарешті присутність в господарствах тодішніх населеників Полтавщини значної кількості овець також підсилює твердження, що скотарство за тих часів на Полтавщині було ще рівнозначне хліборобству.

Треба сказати, що при пануванні екстенсивного скотарства віві є лютій ворог хліборобства. Не дурно ж селянське прислів'я, записане відомим полтавським статистиком і етнографом В. І. Василенком у Лохвицькому повіті, говорить: „продай воли, купи овець — то й хліборобству буде кінець“. Пług же, навпаки, є смертельний переслідувач овець. Де він вкоріняється, де він набирає головного значіння в господарстві, розорюючи все більші й більші земельні простори — там віві зникають з неймовірною швидкістю. Особливо за яскравий приклад цього може бути історія тонкововного вівчарства в нашій Степовій Україні протягом минулого XIX століття.

Але за тих часів, за часів Румянцівського перепису, пług ще не встиг був вкорінитися не тільки на Полтавщині, а й ніде на Україні в такій мірі, як вкорінився він пізніше. Тоді він не був ще царем у сільському господарстві. Дерев'яний, важкий та незручний, тягнений не одною парою волів, а двома, трьома й чотирма — він лише поволі ще розорював вікові цілині степові простори.

Даючи дуже цінні відомості про ступінь розповсюжености на Полтавщині овець, Румянцівський перепис, на жаль, нічого не дає для виявлення тодішнього розподілу отари на тонкововних і грубововних овець.

Отже, є підстави гадати, що тонкововні віві в ті часи становили на Полтавщині дуже незначний відсоток загальної кількості овець губернії, та це й зрозуміло, бо грубововне вівчарство було поширене так на Україні, як і на Полтавщині з давніх-давен, тоді як тонкововне вівчарство з'явилося тут лише на початку XVIII століття, за царювання Петра Великого. Наказами його року 1722, а потім 1724²⁾ на Гетьманщині, а разом із тим і на Полтавщині, для потреб руської вовняної індустрії було примусово заведене тонкововне вівчарство „отъ силезскихъ барановъ, данныхъ отъ Мануфактуръ Коллегии“, — як кучеряво висловлюється А. В. Богданович.

Проте, не зважаючи на накази Петра й на старання його наступників, розплід тонкововних овець на Гетьманщині протягом цілого століття відбувався дуже мляво і дав зрештою зовсім незначні наслідки³⁾. І лише з початком XIX століття тонкововне вівчарство

¹⁾ Садовський, В. — Нарис економічної географії України. Вид. „Друкар“. Київ, 1920 (1919), стор. 17.

²⁾ Арандаренко, Н. — Записки о Полтавской губернии, составленные въ 1846 году. въ трехъ частяхъ. Часть I, Полтава, 1848, стр. 75 — 79.

³⁾ Аксаковъ, И. — Исследование о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ. СПб., 1858, стр. 198. Див. також: проф. Пичета — История Народного Хозяйства в России XIX — XX в.в., Москва, 1922, стр. 32.

скрізь, не тільки на Полтавщині, а й у новозаселеній Степовій Україні, починає швидко зростати, але, звичайно, виключно по панських маєтках.

Справа в тім, що з розповсюдженням прядних та ткацьких машин не тільки в бавовняній, а й у вовняній індустрії і з швидким поширенням та збільшенням, в наслідок цього, фабричного виробництва сукон та інших вовняних тканин, попит на вовну в самій лише Англії, протягом перших 40 років XIX століття, збільшився в десять разів¹⁾. Проте, всеростаючий попит на вовну виявляла не тільки Англія, а й інші держави Заходу: Франція, Бельгія, Італія то - що, де вовняна індустрія також швидко зростала й розвивалася.

В наслідок цього, продукція вовни в самій Західній Європі та її пропонування почали відставати від попиту на вовну, що з свого боку викликало буйний розвиток вівчарства в заокеанських країнах: в Австралії, Аргентині, в Північній Африці, в Остіндії і у нас на Україні, особливо ж в степовій частині її, де були тоді ще великі незаселені й невикористані степові простори, які легко можна було повертати під дешеві овечі випаси²⁾.

Оцей тісний зв'язок між розвитком нашого вівчарства та потребами вовняної індустрії заходу, був зазначений і тогочасними економі-

1) Неболсінъ Гр. — Статистическое обозрѣніе внѣшней торговли Россіи. Ч. II, СПб, 1850, ст. 71, а також: проф. Кулишер — Очерк истории русской торговли. Изд. „Атеней“, Петербург, 1923, ст. 285 — 86.

2) Проф. М. Є. Слабченко, в своїх „Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX століття“ (т. I, стор. 29), так пояснює швидкий розвиток вівчарства на Україні: „Західня Європа в першій чверті XIX століття переживала велику промислову кризу на вовняному фронті. Еспанія, що постачала для Англії овечу вовну, від часів Великої Французької Революції вибула з строю, і Англія звернулася до Росії, де існували чималі овечі заводи. В той же час південні держави Західньої Європи й почасти Прусія, що ув'язла в непорозуміння, викликані революцією, шукала тієї ж таки вовни в ближчих до себе країнах, звідки можна було б діставати вовну в достатній кількості порівнюючи низькій ціні й при невеликих витратах за транспорт. Для Франції та Італії найзручніше було зайти в стосунки з Україною, де в зв'язку з потребами Заходу стало незвичайно хутко розвиватися вівчарство“ ...

Промислової кризи в тому розумінні, в якому цей термін вживають звичайно економісти, безперечно тоді не було, навпаки, промисловість розвивалася й Західньо-Європейські держави почали відчувати лише недостачу власної вовни, виявилася криза в постачанні. Очевидячки цей останній момент і підкреслює вираз „промислово криза на вовняному фронті“. Якщо це так, то з цим можна погодитись, але не можна погодитись з дальшими твердженнями.

Так, не можна погодитись з твердженням, що Англія звернулася по вовну до Росії, „де існували чималі овечі заводи“ через те, що „Еспанія, яка постачала для Англії овечу вовну, з часів французької революції вибула з строю“. З цим не можна погодитись через те, що, як ми побачимо далі з таблиці довозу в Англію вовни за період 1800 — 1846 р.р., Еспанія поволі і протягом періода 1819 — 1846 р.р. втрачає для свого збуту Англійський ринок через конкуренцію Німеччини, де в той час розвинулось, як свідчить Неболсін, поліпшене вівчарство (ч. II, стор. 71). Російська ж вовна з'явилася в Англії ще в період 1814 — 1818 р.р., тоді, коли Еспанія була ще головним постачальником вовни Англійському ринкові. Після того вивіз вовни з Росії до Англії поступово зростає. Ясно, звичайно, також і те, що Англія не зверталась до Росії по вовну, бо в загальному Англійському імпорті Росія становила весь час дуже незначну частку, що не перевищила 10% навіть в період 1844 — 1846 р.р. Що ж до овечих заводів, то відома річ, що до того їх на Україні майже не було, а з'явилися вони лише в наслідок все зростаючого закордонного попиту на вовну.

Не можна також погодитись і з тим твердженням проф. Слабченка, де він говорить, що Прусія шукала вовни в ближчих до себе країнах через те ніби, що „ув'язла в непорозуміння, викликані революцією“. На нашу думку „революційні непорозуміння“ тут нічим не винні, бо кількості овець в Прусії вони не зменшили. Якщо ж взагалі Прусія почала виявляти значний попит на вовну, то лише через те, що маючи аж 16 мільйонів овець, вона проте продукувала головним чином поліпшену вовну, яку і сама споживала, і іншим її постачала. Отже, простої дешевої вовни у неї самої не вистачало і її то вона й одержувала з сусідніх земель (Див.; Неболсін, ч. II, стор. 76).

стами. Так, наприклад, Гр. Неболсін, у своєму статистичному огляді зовнішньої торгівлі Росії, в кінці 40-их років XIX століття писав: „Быстрое развитие овцеводства въ Россіи далеко опередило потребности ея шерстяной фабрикаці и поставило эту отрасль сельскаго хозяйства въ зависимость отъ внѣшней торговли“¹⁾.

Між іншим, дуже характерну цифрову ілюстрацію оцього зростання попиту на вовну за кордоном дає наступна табличка ввозу вовни в першій половині XIX століття до Великобританії, що була в той час головним споживачем цієї сировини²⁾:

РОКИ	Пересічний довіз вовни у Великобританію, важений на англійські фунти (36 англійських фунтів = одному руському пудові)					
	з Еспанії	з Німеччини	з Австралії	з Росії	з інших місцевостей	Разом
	1	2	3	4	5	6
1800 — 12	5.588.560	305.543	—	—	1.454.565	7.345.666
1814 — 18	7.588.899	5.099.044	41.256	203.061	2.741.116	15.674.376
1819 — 23	5.631.076	8.723.901	192.978	221.488	1.807.933	16.577.743
1824 — 28	4.499.869	20.328.621	808.348	468.758	2.235.973	28.341.569
1829 — 33	3.566.554	22.914.895	2.226.504	672.693	1.240.846	30.621.492
1834 — 38	3.520.229	25.888.458	5.498.996	4.486.330	13.952.573	53.346.586
1839 — 43	1.206.414	19.917.030	12.528.511	4.959.139	13.011.288	51.622.382
1844 — 46	1.004.623	19.016.100	21.189.637	6.292.269	21.758.397	69.261.426

Отже, зазначений нами інтензивний попит на вовну закордонних ринків, а також, в деякій мірі, і зростаючий попит на вовну руського ринку, в наслідок безупинного розвитку руської вовняної індустрії, — з одного боку, і з другого — криза, що її переживало поміщицьке господарство на Україні до кінця 40-их років, коли зернова продукція його йшла головним чином на власне споживання³⁾ почасти через відсутність попиту на внутрішньому ринкові, обмеженому незручністю та дорожнечю тодішніх способів пересування й низькими внутрішніми хлібними цінами⁴⁾, а головним чином через нерентабельність хлібного вивозу за межі України, в наслідок митної політики держав Західньої Європи, а також і самої Росії — викликали в кінці першої половини XIX століття швидке зростання промислового тонкововного вівчарства на Україні. Процес цього зростання, поскільки ми не маємо відомостей про рух кількості самих овець, може бути характеризований рухом вивозу з Росії вовни.

З відомостей Неболсіна, доповнених нами відомостями, взятими з доповіді, читаної на першому всеросійському з'їзді в справах вівчарства року 1912 в Москві, від імени „совѣта общества суконныхъ фабрикантовъ“, цей рух змальовується такими цифровими даними вивозу з Росії й привозу до неї вовни:

¹⁾ Неболсинъ, Гр. — Стар. обозр., ч. II, ст. 81.

²⁾ Там же, ч. II, ст. 70 і ст. 55.

³⁾ Яворський, М. — Україна в епоху капіталізму. Вип. I, стор. 278, 281.

⁴⁾ Аксаковъ, И. — Ислѣдованіе о торговлѣ на Украинскихъ ярмарках. СПб, 1858 (Труды Импер. Русскаго Географ. Общества), ст. 198. Див. також Неболсін, ч. II, ст. 40.

Роки	Вивезено з Росії вовни (тис. пуд.)	Привезено вовни в Росію (тис. пуд.)
1800 — 14	20	—
1814 — 19	39	5
1819 — 24	34	10
1824 — 29	68	10
1829 — 34	157	8
1834 — 39	320	17
1839 — 44	461	24 ¹⁾
1846 — 50	496	25
1866 — 70	994 (1.072)	134
1871 — 75	1.096 (1.210)	262
1876 — 80	1.329 (1.425)	431
1881 — 85	1.592 (1.769)	379
1886 — 90	1.839 (2.065)	371
1891 — 95	1.018 (1.187)	846
1896 — 900	970	1.011
1900 — 05	837	1.589
1906 — 10	769	2.351 ²⁾

З цих цифр наочно видно, як в наслідок збільшення закордонного попиту на вовну, збільшувався вивіз її з Росії, при чому за перші тридцять років XIX століття вивіз збільшився у 3,4 раза, а за наступні 20 років додатково збільшився аж у 7,3 раза, не зупинившись, проте, на цьому у своєму зростанні, що продовжується й далі ще кілька десятків років. Отже, нема чого й говорити, звичайно, що збільшення вивозу вовни йшло рівнобіжно зі збільшенням в полудневій Росії, себ-то на Україні, кількості тонкововних овець.

Оце швидке зростання промислового тонкововного вівчарства разом з іншими районами України виявилось й на Полтавщині, тим паче, що нерентабельність хлібного вивозу з Полтавщини давала відчувати себе в ті часи особливо гостро через віддалення її території од портів, через відсутність швидких зручних та дешевих шляхів пересування і, нарешті, через зростання конкуренції з боку нових хлібних районів, що утворилися в Степовій Україні. Оцю кризу хлібного збуту, на Полтавщині прекрасно змалював невідомий нам Полтавський поміщик у своєму дописі року 1847 до „Московських Вѣдомостей“; він так писав: „нѣкоторыя внутреннія и полуденныя губерніи Россіи, по отдаленности отъ портовъ Чернаго моря и затруднительности сообщеній, весьма рѣдко получаютъ за свои произведенія земли удовлетворительныя цѣны. При всемъ изобиліи этихъ произведеній, обезпечивающихъ первыя потребности жизни, въ тѣхъ губерніяхъ постоянно ощущается недостатокъ въ денежныхъ оборотахъ, препятствующій развитію ихъ благосостоянія.

До тѣхъ поръ, пока губерніи Херсонская, Екатеринославская, Таврическая и Бессарабская область, по недостатку народонаселенія, занимались болѣе скотоводствомъ, нежели хлѣбопашествомъ, губерніи: Курская, Воронежская, Харьковская, Полтавская и Кіевская, находили постоянный сбытъ для своихъ земледѣльческихъ произведеній; но съ 1819 г., съ умноженіемъ народонаселенія въ южныхъ губерніяхъ и распространіемъ въ ихъ хлѣбопашества, мы лишились прежнихъ

¹⁾ Дані за 1800 — 1844 р.р. взяті нами із Неболсіна (ч. II, ст. 59). Ці числа охоплюють не тільки привіз вовни сирової, а й пряденої, що ж до дальших цифр, то невідомо — чи залучено до цифр ввозу прядену вовну, чи ні.

²⁾ Труды I всероссійскаго съѣзда по овцеводству въ Москвѣ съ 23 по 26 сентября 1912 года. Томъ I. Москва, 1913. (Див. част. II, ст. 103). В тому разі, коли цифри даної доповіді не збігалися з цифрами другої доповіді, також читаної від імені „Совѣта О-ва суконныхъ фабрикантовъ“, нами в дужках подано варіант (Див. ч. II, ст. 467).

выгодъ; и теперъ необходимо было бы изыскать новый способъ къ продажѣ нашего хлѣба. Изобиліе нашихъ произведеній превyšаеъ значительно мѣстную въ нихъ потребность. Число потребителей несо-размѣрно съ числомъ производителей; и какъ всѣ получаютъ съ земли однѣ и тѣ же продукты, то кому же можетъ быть проданъ излишекъ?¹⁾

Але, крім зазначених тут причин, криза хлѣбного збуту почала збільшуватись на Полтавщині ще й через те, що тутешня горіљчана промисловість, яка раніше переробляла в спирт значну кількість місцевих хлѣбних лишків, у наслідок фінансових заходів уряду і инших близько зв'язаних із цим причин, починаючи від року 1810, поступово занепадає, скорочуючи свій попит на хлѣб. Оцей занепад горіљчаної промисловости ілюструють такі дані руху кількості горіљчаних заводів на Полтавщині²⁾:

Року	Скільки було горіљчаних заводів на Полтавщині:	у % до року 1802, взятого за сто:
1802	1086	100
1834	675	62
1861	331	30

Отже, цілком зрозуміло, чому ті поміщики, що мали в себе значні земельні простори, придатні для овечих випасів, вхопилися за тонкововне вівчарство, як за якір порятунку. Ця галузь сільського господарства була тоді більше прибутковою, більше позитивною, аніж хлѣборобство. І якщо в тридцятих роках ХІХ століття автор рукописного опису Полтавщини свідчив ще про те, що „овці въ заводахъ рѣдко естъ шліонскіе и очень въ маломъ количествѣ, по большей же части смѣшанной породы рѣшетилевскіе“³⁾, то вже року 1845 з відомостей Арандаренка ми довідуємось, що на Полтавщині було овець 1.668.826 штук, а з тої кількості 964.805 штук грубововних і 704.021 шт. тонкововних,⁴⁾ цеб-то тонкововні вівці становлять вже 42% загальної кількості овець губерні. Дальший же рух вівчарства Полтавщини досить яскраво змальовує наступна цифрова ілюстрація: Була на Полтавщині овець⁵⁾:

Року	Грубововних	Тонкововних	Усіх разом
1846	1.026.814	657.264	1.684.178
1862	913.207	878.192	1.791.399
1867	1.086.922	748.285	1.835.207
1870	1.300.100	520.000	1.820.100
1875	1.163.951	451.124	1.615.075
1882—1889	—	—	1.473.055
1893	1.052.057	162.215	1.214.272
1900	1.405.097	162.377	1.567.474
1910	—	(24.797)	1.090.335
1916	—	—	927.354
1924	—	—	1.564.500
1925	—	—	1.520.639

¹⁾ Неболсинъ, Гр. — Стат. обзор. ч. I, ст. 175—176.

²⁾ Див.: И. Ф. Павловскій — Къ исторіи Полтавскаго дворянства 1802—1902. Очерки по архивнымъ даннымъ. т. I, гл. XI.

³⁾ Слабченко, М. Е. — Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. Том I, ДВУ, 1925, ст. 31.

⁴⁾ Арандаренко, Н. — Записки о Полтавской губерніи. ч. I, Полтава, 1848, ст. 74.

⁵⁾ Зазначені відомості взяті з таких джерел:

За рік 1846 — Арсеньевъ, К. — Статистическіе очерки Россіи. СПб, 1848.

За рік 1862 — Бодянский, П. — Памятная книжка Полтавской губ. за 1865 г. Полтава, 1865, ст. 72—80, ч. II. (Дивись далі на 255 стор.).

З поданої тут таблички ми бачимо, що з року 1845 вівчарство на Полтавщині поступово зростає, досягаючи року 1870 найбільшої кількості — 1.820.100 штук, а після того, навпаки, помітно починає зменшуватися, і, після часткового збільшення року 1900, падає, як це довів перепис року 1916, аж до 927.354 штук, що становить власне половину тої кількості, яку було зареєстровано року 1870. Що-правда, в період післяреволюційний кількість овець знову помітно збільшилася, але тут вплинули вже нові господарчі умови (створені війною та революцією), значно відмінні від тих, що впливали в до-революційний час; мова про це буде ще далі.

Тут варто, між иншим, зазначити, що року 1846, з відомостей Арсеньєва, у дев'яти губернях України було 11.501.302 вівці, а з тої кількості 6.243.677 штук грубововних і 5.257.625 шт. тонкововних. Таким чином, вівці Полтавщини становили тоді 15% загальноукраїнської кількості всіх овець. Нарізно ж — грубововні вівці Полтавщини становили 17% загальноукраїнської кількості грубововних і тонкововні вівці Полтавщини — 12% всеукраїнської кількості тонкововних овець. Отже, що до кількості грубововних овець, то року 1846 Полтавщина займала перше місце серед інших земель України, стоячи разом із тим на другому за Катеринославщиною місці що до кількості всіх овець.

Рoku 1916 співвідношення кількості овець Полтавщини до загальноукраїнської кількості овець певно мало чим різнилося від співвідношення року 1846. На жаль, ми не маємо за цей рік кількості овець на Україні без Криму, як це ми маємо за рік 1846. Якщо ж взяти за 1916 відомості по Україні з Кримом, то тоді вівці Полтавщини складатимуть 13% загальноукраїнської кількості.

Нарешті, року 1925 вівці Полтавщини становили 17% всеукраїнської кількості.

Таким чином, на підставі зазначеного, можна сказати, що загальний кількосний рух вівчарства Полтавщини не виявив був будь-яких особливих тенденцій в порівнянні з загальним кількосним рухом вівчарства України.

Хоча зменшення абсолютної кількості овець почалося на Полтавщині лише з 70-их років минулого століття, — відносне зменшення вівчарства почалося значно раніше й відбувалося поряд з тим, як

За рік 1867 — Сборникъ статистич. свѣдѣній о Полтавской губ., изд. Полт. Стат. Комитетомъ, Полтава, 1869, ст. 349.

За рік 1870 — Излѣдованіе современнаго состоянія овцеводства въ Россіи. Вып. IV. — Южнорусское тонкорунное овцеводство. Изд. Минист. Госуд. Имущ. СПб., 1884, стор. 210 — 11.

За рік 1875 — Богдановичъ, А. В. — Сборникъ свѣдений о Полтавской губ. Полтава, 1877.

За роки 1882 — 1889 — Сводный сборникъ по статистическому описанію Полт. Губ. в 1882 — 1889 годахъ. Вып. 2, Полтава, 1902 г. ст. 171.

За рік 1893 — Ежегодникъ Полтавскаго губ. Земства на 1895 годъ. Полтава, 1895, ст. 56 — 59.

За рік 1900 — Статистическій Ежегодникъ Полтав. губ. Земства на 1906 годъ. Полтава, 1907, ст. 4 — 5.

За рік 1910 — Третья подворно-хозяйственная земская перепись въ Полтав. губ. 1910 года. Сводъ по губерніи. Полтава, 1914, ст. 381.

За рік 1916 — Статистичний справочник по Полтавській губ. на 1918 — 19 рр. Вид. П. Г. С. Б., Полтава, 1919, ст. 113.

За рік 1924 — Бюлетень Полтавського Губерського Статистичного Бюро, №№ 1 — 6 січень — червень 1924 р., ст. 76

За рік 1925 — Статистика України № 69, ст., 6.

збільшувалася кількість людности¹⁾. Так, ми вже знаємо, що за часів Румянцівського перепису, овець, на кожні 100 душ людности припадало значно більше за 100 (певно щось близько до 130), а вже року 1845, при наявності на Полтавщині всіх овець 1.668.826 штук і всієї людности 1.636.317 душ²⁾, виходить, що на кожні 100 душ людности пересічно припадало овець лише 102 штуки. Далі, року 1862, хоча абсолютна кількість овець на Полтавщині ще збільшилася і їх стало вже 1.791.399 штук, на кожні 100 душ людности припадало проте пересічно щось коло 95 штук, бо на той час наявна кількість всієї людности досягла 1.891.455 душ³⁾ і т. д.

Звідци бачимо, що навіть тоді, коли вівчарство абсолютно ще зростало, відносна вага його в господарстві вже зменшувалась, бо зростання кількості овець відбувалось значно повільніше, а ніж зростання чи-то збільшення числа людности. Після ж 70-их років цей процес відносного зменшення починає відбуватися ще швидшим темпом, бо навіть в абсолютних числах, як ми вже бачили, вівчарство рік за роком зменшується, хоча й з тимчасовими короткими зупинками.

Процес абсолютного зменшення кількості овець на Полтавщині в дореволюційні часи, як свідчать ті ж попередні наведені цифри, відбувався головним чином за рахунок тонкововних овець. Тонкововні вівиці збільшувались на Полтавщині лише до 60-их років, а вже починаючи з кінця цих 60-их років помічається рух в напрямку зменшення кількості цих овець, при чому чим далі, тим швидше відбувається процес цього зменшення, так що року 1900 тонкововних овець було зареєстровано на Полтавщині лише 162.377 штук, а року 1910, як і свідчить В. Я. Дем'янюк, навіть тільки 24.797 штук⁴⁾, що вже межує з цілковитим занепадом, з цілковитим знищенням на Полтавщині тонкововного вівчарства. Таким чином, тонкововне вівчарство, виявивши в першій половині XIX століття яскраву тенденцію в напрямку швидкого поширення на території Полтавщини, в другій половині цього ж століття так само швидко почало зникати з цієї території і майже цілком зникло на початку XX століття. Останній удар тонкововному вівчарству, як вівчарству панських економій, зробила революція.

Ми вже знаємо, що до швидкого розвитку тонкововного вівчарства спричинився збільшений попит на вовну закордонної та внутрішньої російської вовняної індустрії, тепер же мусимо додати, що до занепаду того вівчарства привело зниження цін на вовну та збільшення купівельних та орендних цін на землю.

Ще в п'ятидесятих роках Неболсин писав, що „мериносовая шерсть, отъ усилившагося совмѣстничества въ ея производствѣ, безпрерывно дешевѣеть“⁵⁾. Отже це здешевіння вовни йшло й далі, досягнувши на грані 70-их років певно особливо низького рівня. Про це свідчать і дослідники⁶⁾ і деякі посередні статистичні відомості. Так, напри-

¹⁾ Нажаль, за відсутністю даних ми не можемо за давніші часи порівняти процес зменшення кількості овець, з процесом збільшення посівплощі, а тому скрізь порівнюємо цей процес лише з процесом збільшення людности.

²⁾ Арандаренко, ч. II, Полт. 1849, ст. 53.

³⁾ Бодянянскій П. — Памятная книжка Полтавской губернии, за годъ 1865. Полтава, гл. II ст. 13.

⁴⁾ Труды 1-го всероссійскаго сѣзда по овцеводству въ Москвѣ съ 23 по 26 сентября 1912 г. т. I. Москва, 1913. — Див. ч. II, стор. 10.

⁵⁾ Неболсин, Гр. — Стат. Обзор. ч. II, ст. 47.

⁶⁾ Сухов, О. О. — Економична Географія України. Авторизований переклад. Одесса, ДВУ, 1923, ст. 96. — Порівн. також „Труды 1 всерос. сѣзда по овцеводству“... ч. I, ст. 75, ч. II, ст. 215.

клад, Л. Н. Воронов, роблячи на першому всеросійському з'їзді в справах вівчарства доповідь про завдання вівчарства в Росії навіть такі дані що до вивозу вовни за кордон:

Вивезено з Росії вовни		
Роки	Тисяч пудів	На суму тисяч карбов.
1861 — 1865	1265	16.971
1866 — 1870	1072	11.340
1871 — 1875	1210	11.867 ¹⁾

Поділивши вартість вивезеної вовни на кількість пудів ми матимемо пересічну вартість одного пуда вовни:

За роки	Пересічна вартість одного пуда вивезеної вовни у карбов.
1861 — 1865	13,11
1866 — 1870	10,58
1871 — 1875	9,81

Які б не були грубі ці пересічні цифри, вони все ж таки свідчать про різкий перелом у цінах на вовну у шестидесяті роки XIX століття.

Оце зниження цін на вовну сталося не через зменшення попиту на неї, — бо в дійсності попит цей побільшувався, як свідчать цифри споживання вовни, вираховані у світовому обсязі, із розрахунку на одну людину ²⁾, — а через появу конкурентів на світовому вовняному ринкові.

Справа в тім, що, як ми вже знаємо, з 40-их років головним постачальником вовни на Європейські ринки виступає Австралія, де вівчарство швидко розвивається. Разом з тим, на тому ж європейському вовняному ринкові, з'являється вовна Аргентинська, Південно-африканська, Остіндська ³⁾, бо в тих краях так само буйно зростає промислове вівчарство. Все це разом взяте, та ще при поганому сортуванні та пакуванні нашої вовни ⁴⁾, поступово спричинилося до зниження за кордоном цін на неї.

В той час, як Австралійські вівчарники вже з 60-их років, дбаючи про поліпшення якості вовни, почали переводити в себе хороше сортування II, в наслідок чого почали одержувати й добрий зиск від продажу вовни, а за ними пішли й Аргентинські вівчарники, що останні часи досягли в цій справі особливої укінчености, чи досконалости, — наші вівчарники зовсім про це не дбали ⁵⁾. Не дбали вони також і про те, щоб пристосувати своє вівчарство до вимог ринку та здешевити вартість виробництва вовни.

¹⁾ Труды I всерос. съезда по овцеводству . . . ч. II, ст. 467.

²⁾ Світове споживання вовни на одну людину:

Року 1850	1,10 фунта	
" 1860	2,00 "	
" 1870	2,12 "	
" 1880	2,11 "	
" 1885	2,15 "	
" 1890	2,16 "	Труды I всерос. съезда по овцевод-
" 1909	2,19 "	ству . . . ч. II, ст. 102.

³⁾ Неболсинъ, Гр. — Стат. Обзор. ч. II, 56.

⁴⁾ Там же, ч. II, ст. 51, 54.

⁵⁾ Труды I всерос. съезда по овцеводству . . . ч. II, ст. 104 — 106.

„Мериносное овцеводство — казав К. И. Чукаев на першому всеросійському з'їзді в справах вівчарства в Москві, — было, какъ очень удачно охарактеризовали его на съѣздѣ сельскихъ хозяевъ Юга - Россіи в 1894 году, не отраслью сельскаго хозяйства, а спекуляціей на дешевизнѣ земли... Измѣнившіеся экономическія условія поставили вопросъ ребромъ: или дай дешевую шерсть, или убирайся по добру по здорову“¹⁾.

Наші вівчарники визнали за краще для себе останне. І ми бачимо, як наша мериносова вовна швидко поступається перед більш дешевою й добре посортованою заокеанською вовною не тільки на західно-європейському ринкові, а навіть на внутрішньому російському, не зважаючи на ввозне мито, що все збільшувалось, досягши в пізніші часи 3 карбованців на пуді²⁾.

Отже це є одна група факторів, що впливала на зменшення тонкововного вівчарства на Україні, а разом із тим і на Полтавщині. Друга група факторів, що впливала на зменшення не тільки тонкововного, а й грубововного вівчарства захована в збільшенні кількості людности та розвиненні зернового господарства.

Наше господарство, що на початку ХІХ століття мало ще цілком натуральний характер, під впливом більш розвинених економічних відносин Західної Європи, а також під впливом зростання торговельного капіталізму по містах, починаючи з 20-их років поволі, а вже з 40-их років ХІХ століття все більше й більше переходить від задоволення своїх потреб, до задоволення потреб ринку³⁾. Особливо ж сприяла цьому переходові зміна митної політики що до хлібної торгівлі спочатку на Заході, а потім і в самій Росії.

До кінця 40-их років, вивіз хлібних лишків за кордон був дуже морочливим та затрудливим. Велику роль відігравала тут в першу чергу митна політика Англії, а за нею й інших держав: Франції, Португалії, Нідерляндів то-що. Ще року 1791 як свідчить проф. Кулішер, Англія завела в себе високе мито на пшеницю. Року ж 1828 вона встановила так звану перемінну чи-то рухому шкалу, відповідно якій розмір мита мінявся в залежності від рівня цін на пшеницю на внутрішньому англійському ринкові: якщо ціни внутрішнього ринку знижувались — мито підвищувалось і, навпаки, якщо ціни внутрішнього ринку підвищувались — мито знижувалось. Такої ж митної системи додержувались і інші держави. Отже року 1846 Англія скасувала свою митну систему, а за нею пішли й інші держави. Крім того, року 1847 було зупинено чинність навігаційного акту, що вимагав перевантажування в Середземному морі всіх не англійських та не руських кораблів, що везли до Англії з Росії хліб, а року 1849 і зовсім було скасовано його⁴⁾. Нарешті, року 1850 було зменшено, а 1865 і зовсім знищено ввозне мито на хліб та на хлібні продукти встановлено в самій Росії⁵⁾. Все це разом взяте прискорило процес переходу на нові капіталістичні рейки спочатку значної більшості поміщицьких господарств, а по знесенні крпацтва й усієї маси їх, а за ними й селянських господарств⁶⁾. Попит на хліб з боку закордонних ринків, а потім і своїх міських та промислових центрів викликав

¹⁾ Труды I всерос. съѣзда по овцеводству... ч. II, ст. 216 — 217.

²⁾ Там-же, ч. II, ст. 215.

³⁾ Садовський, В. — Нарис Економічної Географії України. Вид. „Друкар“, Київ 1920, стор. 18 — 19.

⁴⁾ Пр. ф. Кулішер — Очерк Истор. Рус. Торговли, ст. 278.

⁵⁾ Там-же, ст. 278.

⁶⁾ Садовський, В. — Нарис. Економ. Георгаф. України, стор. 18 — 19.

поступове збільшення так званого товарового зерно вого господарства. Вільні степові простори швидко розорюються, а з тим все більше й більше зростають ціни на землю та орендна платня. Овець не стає де випасати і плекання їх в той примітивний спосіб, що вживався у нас, та ще й з ухилом у бік самої лише тонко-вовняности, стає некорисним, непожиточним в порівнянні з плеканням нив'яних культур.

І зернові хліба, що в перші 45 років XIX століття в середньому не переважали 15% вартости всього російського експорту, вже в другу половину 40-их років, а саме в період 1846—50 р.р., становлять 31,3% вартости всього експорту, а в період 1856—60 р.р.—35,1%¹⁾. В дальшому вага хліба у всеросійському експорті ще дужче збільшується, досягаючи в період 60—64 р.р. вже 63,2% вартости всього вивозу і в період 1865—68 р.р. і того більше—72,2%²⁾. Хліб на довгий час займає головне місце у всеросійському експорті. Що ж стосується самого вивозу хлібів з Росії, то його ілюструють такі дані:

Р о к и	Вивезено з Росії чотирьох головних хлібів у тисячах пудів
1801 — 05	19.873
1805 — 10	5.120
1811 — 15	9.089
1816 — 20	29.655
1821 — 25	10.071
1826 — 30	23.950
1831 — 35	18.461
1836 — 40	28.831
1841 — 45	27.205
1846 — 50	51.211
1851 — 55	45.396
1856 — 60	69.254 ³⁾

Як бачимо, в період 1846—50-их років, цеб-то з момента скасування митних законів в Англії і інших державах, куди вивозився хліб з Росії (а найбільше звичайно з України) експорт хліба зразу ж збільшується вдвічі, зростаючи потім і далі. Особливо ж почав він зростати після скасування вивозного мита в самій Росії та з побудуванням залізниць, що й видко з таких цифр вивозу:

Р о к и	Вивезено з Росії всього хліба в тисячах пудів:
1861 — 1865	79.886
1866 — 1870	130.056
1871 — 18 5	194.113
1876 — 1880	287.005
1881 — 188 5	301.735
1886 — 1890	413.746
1891 — 1895	411.139
1896 — 1900	444.166
1901 — 1905	608.934
1906 — 1910	615.307
1911	824.086
1913	650.880 ⁴⁾

¹⁾ Проф. Кулишер — Очерк Ист. Рус. Торговли, ст. 274.

²⁾ Ви; аховано на підставі цифрових даних, взятих з книжки „Виды ви́тшей торговли Россіи за 1868 г., ч. I”.

³⁾ Проф. Кулишер — Очерк Ист. Рус. Торговли, ст. 275. Між иншим, тут треба зауважити, що вивіз инших хлібів з Росії закордон був дуже незначний і що головну частину цього експорту становила пшениця, яка йшла з України.

⁴⁾ Энциклопедия Русского экспорта. Изд. Торгпредаства СССР в Германии, т. I, Берлинъ, 1924, стр. 115 (проф. Ляшенко — Хлебная торговля России).

Але крім цих, так би мовити, ринкових умов, що впливали на що більше розорювання земель та на піднесення цін на їх, а разом з тим, звичайно, і на занепад нашого екстензивного тонкововного вівчарства, впливало також ще й збільшення людности. І треба тут визнати, що в полтавських умовах, вплив цього фактора в зазначеному напрямку був головним.

Ми вже зауважували раніше, що відносно зменшення ваги вівчарства в господарстві насельників Полтавщини, почалося значно раніше, а ніж абсолютне зменшення того вівчарства, і що відбувалося воно поряд зі збільшенням на Полтавщині людности. І якщо за часів Румянцевського перепису на Полтавщині на кожні 100 душ людности припадало щось близько до 130 овець, то вже року 1845, на ту ж кількість душ, пересічно припадало лише 102 вівці, року 1862—95 овець, року 1900—53 вівці і року 1910—33 вівці. Характерно, між иншим, що абсолютне зменшення кількості овець поступово починає виявлятися з кінця 60-их років, а разом із тим на 60-ті ж роки припадає й той момент, коли малоземелля селян, при екстензивних способах господарювання, мусило було викликати хвилю переселенського руху людности з Полтавщини¹⁾, того руху, що припинився був лише з початком світової війни, а тепер знову відродився.

Висунуте нами твердження підсилюється й доказами Статистичного Бюро Полтавського Губерського Земства. В своєму огляді сільського господарства Полтавщини, на підставі сповіщень дописувачів, за рік 1910, воно пише: „мы должны начать эту главу с признания доказаннымъ положения, что въ настоящее время земельная нужда въ Полтавской губерні достигла той степени, когда при наймѣ и продажѣ земли причины временныя, коренящіяся въ условіяхъ даннаго года,—каковыми являются, напримѣръ, урожай или неурожай хлѣбовъ, высота рыночныхъ цѣнъ на продукты сельскаго хозяйства и т. п.,—почти совершенно отступают на задній планъ передъ одною главною и неизмѣнно дѣйствующею причиною,—существоющимъ въ губерні малоземельемъ при все увеличивающемся естественномъ приростѣ населенія. Если бы явленіе это не было подтверждено цѣлымъ рядомъ другихъ данныхъ,—въ томъ числѣ и обоснованныхъ точнымъ языкомъ цифръ,—то о существованіи его должны были бы въ данномъ случаѣ непрестанно напоминать сообщенія корреспондентовъ, которые на вопросъ о причинахъ вздорожанія земли—изъ года въ годъ почти въ однихъ и тѣхъ же выраженіяхъ повторяютъ: „дѣ роже—по случаю прироста населенія, а земля—въ одномъ положеніи“,— „потому, что гулевой земли негдѣ нанять, а народу прибавляется“,— „потому, что народонаселеніе увеличивается, и потребность въ землѣ увеличивается“,— „вслѣдствіе того, что земли отдается мало, а желающихъ арендовать много“,— „по неимѣнію свободныхъ земель для вспашки“,— „по случаю земельной тѣсноты“ и т. д. и т. д.“²⁾.

Оця недостача землі та енергійний попит на неї з боку населення спричинилися так до переселенського руху людности, як і до піднесення наймових та купівельних цін на землю, що й видно з такої цифрової ілюстрації:

¹⁾ Див. „Переселенія изъ Полтавской губерні съ 1861 :ода по 1 июля 1900 года. Вып. I і II. Полтава, 1900“ (изд. Полт. Губ. Земства).

²⁾ Обзоръ сельскаго хозяйства въ Полтавской губерні (по сообщеніямъ корреспондентовъ) за 1910 годъ. Изданіе Стат. Бюро Полтавскаго Губерн. Земства—Полтава, 1910, ст. 86.

Ціна одної десятини зем. і в карбованцях на Полтавщині

Роки	Наймова (орна земля)		Купівельна (без розподілу на вгдія)
	під ярину	під ози- мину	
1890	7,99	9,22	133,00
1900	12,11	13,08	214,00
1910	17,29	17,01	325,00 ¹⁾

А як вівчарство, при тих способах провадження, що в нас існували (не тільки на Полтавщині, а й по цілій Україні) могло бути корисним і з боку господарчого, як говорилося на з'їзді вівчарників у Москві року 1912, лише при умові тримання орендних цін на землю не вище рівня 6 крб. за десятину²⁾, то ясно, що при таких цінах на землю, які ми тільки що бачили, вівчарство мусило зникати і впершу чергу зникло тонкововне промислове вівчарство панських економій, і лише по селянських господарствах більш консервативних, що й досі остаточно не вийшли ще із стадії натурального самопостачання, це вівчарство, але вже іншого напрямку — грубововне, смушково-молочне, — лишається ще, поволі тільки поступаючись перед наступом нових життєвих умов. При чому відносно грубововного вівчарства Полтавщини можна сміливо говорити лише про відносний занепад його, який видко з поступового зменшення пересічної кількості грубововних овець, що припадає на кожні 100 душ людности, що ж до абсолютного кількостного занепаду грубововного вівчарства, то говорити про його поки що твердих підстав навіть і немає.

Справа в тім, що вівіці в селянському господарстві розплоджувались та ще й досі розплоджуються головним чином для власних господарських потреб, що яскраво висловлено, між іншим, і народнім афоризмом, де говориться, що вівіця дає селянинові „кожух, свиту і губу ситу“.

Оцей тісний з'язок екстензивного грубововного вівчарства з наслідками натуральних форм господарювання в нашому селі, та споживчими потребами селянства особливо яскраво виявився був останніми часами, коли промисловість, в наслідок довгої внутрішньої класової боротьби занепада була, і селянство в значній мірі знову повернулося до частково забутих вже форм натурального самопостачання. В ці роки вівчарство на Полтавщині, рівняючи з передвоєнними роками, значно збільшилося. І якщо року 1916 на Полтавщині було зареєстровано овець 927.354 штуки, то вже року 1923 їх було вчислено — 1.405.400 штук, року 1924 — 1.564.500 штук і року 1925 — 1 520.639 штук. Цеб-то, якщо року 1916 на кожну сотню людности! пересічно припадало 33 штуки овець, то вже року 1923 на ту ж кількість людности припадало овець пересічно 43 штуки, року 1924 — 46 штук і року 1925 — 44 штуки.

Причиною цього раптового й вельми помірного збільшення овець, і саме овець, а не іншої худоби, було, звичайно, не так існування в той час значної кількості не зораної ще панської землі, де можна

¹⁾ За рік 1890 відомості взяті з книжки „Сводь данных о состоянии сельского хозяйства въ Полтавской губ. за 15 лѣтъ (1886 — 1900 г.г.) — Полтава, 1904, ст. 128 — 29, 206. За рік 1900 — відомості взяті відти ж за винятком купівельної ціни, що взята з доповіді Дем'янка (див. „Труды 1 всерос. съѣзда по овцеводству“... ч II, ст. 12). За рік 1910 відомості взято з книжки: „Обзорь сельского хозяйства в Полтав. губ. за 1910 г.“, ст. 155, 158, 172.

²⁾ Див. „Труды 1 всерос. съѣзда по овцеводству“... ч. II, стр. 450.

було випасувати, як отой тісний з'язок нашого грубововного вівчарства з напівнатуральними ще формами селянського господарювання. Наведу характерний приклад. Коли підчас перепису Решетилівського ярмарку 12—14 жовтня року 1923 (на Полтавщині) ми запитали одного старого дядька, чому на ярмаркові зовсім немає місцевих кустарних виробів із вовни та прядива, окрім полотна, що йшло як грошовий еквівалент, та старих жіночих сорочок, — він відповів: „Кожен сам собі робить! Кожний має овечку, стриже, пряде й тче або в'яже от такі“ — і він показав на свою плетену вовняну сорочку. І дійсно, плетену верхню одіж, іноді дуже гарно зроблену з сивої вовни під фабричний фасон часто можна було бачити на чоловіках, жінках та дівчатах, що прибували на ярмарок.

Отже, грубововні смушково-молочні вівці Полтавщини, обслуговуючи господарства, що їх розплоджували, молочними продуктами, м'ясом, вовною, лінтварями і смушками, давали разом і з тим значну кількість цих же продуктів і для збуту на ринок, що ще дуже звичайно, збільшувало вагу вівці в селянському господарстві, робило її більш прибутковою й затримувало її знищення. Ринок же охоче приймав і приймає ці продукти, особливо ж найбільш коштовні, як приміром, смушки та вовну. При чому особливо коштовні смушки в більш-менш масових розмірах здобуваються на Україні почасти в Молдавській АСРР, а головним чином на Полтавщині в так званому решетилівсько-сокільському районі. Чорні „решетилівські“ та сиві „сокільські“ смушки давно вже відомі в торговельному вжиткові далеко за межами України й сюди то, в цей решетилівсько-сокільський смушковий район колишньої Полтавщини, до останнього часу й звертаються з метою заготівлі смушків всі, не тільки українські, а й північно та східно-руські торгово-промислової організації, які потім значну частину заготовлених тут смушків вивозять за кордон.

Що ж до вовни, то треба сказати, що хоча збут простої грубої вовни взагалі завдяки покращанню фабричної виробничої техніки, яка поступово діходила до виробу навіть тонких тканин з більш дешевої грубої вовни, давно вже досяг великих та сталих розмірів і проста груба вовна ще з першої половини XIX століття почала в значній мірі робитися вже конкурентом вовни тонкої, мериносової¹⁾ — збут її на Полтавщині проте був рівняючи не великий, хоча безперечно зростаючий, що й видно з відомостей залізничної статистики за останні роки перед війною. Так:

Рок	1911	вивезено з Полтавщини	вовни	20.000	пуд.
„	1912	„	„	25.100	„
„	1913	„	„	28.100	„
„	1914	„	„	28.100	„ ²⁾

Отже, треба сказати, що ця кількість вивезеної вовни становить лише 15—20% всієї здобуваної вовни. Бо якщо на Полтавщині, із відомостей перепису року 1910 було 1.090.335 шт. овець (в роки ж 1911—1914 щось близько до того), а кожна вівця дає коло 5 фунтів,³⁾ то загальний збір вовни на Полтавщині мав був досягати в період 1911—1914 р.р. щось 130—140 тисяч пудів що-року. Звідси виходить, що коло 80—85% збираної вовни споживається головним чином самим сільським населенням для всіляких кустарних вовняних виробів:

¹⁾ Неболсинъ, Гр. — Стат. обозр., ч. II, ст. 47.

²⁾ Журн. „Хозяйство Полтавщины“ № 13, за 1923 г. ст. 11.

³⁾ В. Я. Дем'яно рахував в середньому з одної Полтавської вівці 5—7 ф. пеміної вовни „Труды I всерос. съезда по овцеводству“... ч. II, ст. 19

простих селянських сукон для свиток, плахт, запасок, окрайок, рукавиць і т. инш.¹⁾

Закінчуючи цей огляд, треба сказати, що було б великою помилкою думати, ніби наше вівчарство віджило свій вік і що з дальшим розвитком економічних відносин воно обов'язково має зникнути, ставши непожиточним. Воно зникне лише в тому разі, коли буде лишатися на одному й тому ж ступені розвитку, коли воно з вимогами часу не змінитиме свого напрямку, коли не пристосовуватиметься до нових ринкових потреб, коли не інтенсифікуватиметься. На першому всеросійському з'їзді в справах вівчарства в Москві року 1912 доповідач Чукаєв так говорив з приводу цього: „Англія имѣть арендную плату свыше 50 руб. десятина, сѣно тамъ стоитъ около 65 коп., овсяная солома — 55 коп., жмыхъ она ввозитъ изъ той же Россіи, почвы — небогаты. зимній періодъ въ сѣверной Англіи и, въ особенности, в Шотландіи достигаєть 4—6 и даже 7 мѣс.; пошлинъ ни на шерсть, ни на мясо не существуетъ, а между тѣмъ Англія, несмотря на падєніє цѣнъ на шерсть, несмотря на громаднй ввозъ баранины, имѣет на 100 жит. 65 головъ овецъ... при чемъ количество въ Соединенномъ Королевствѣ за послѣднія 30—35 лѣтъ оставалось тѣмъ же самымъ: 31—32 млн. штук. Слѣдовательно, овцеводство тамъ является вполне доходной отраслью хозяйства“.²⁾ Отже пояснюється це лише тим, що вівчарство Англії весь час пристосовувалося до ринкових умов, та до нових економічних обставин, чому й не зменшилося в своїй кількості в порівнянні не тільки з восьмидесятими, як каже Чукаєв, роками XIX століття, а додамо ми й з сороковими роками. Принаймні, із відомостей Неболсіна, в ті роки в Англії так само рахували 32 млн. овецъ³⁾.

Все це говорить за те, що й наше сьогочасне вівчарство, пристосувавшись до ринкових потреб та ставши інтензивним, може зробитися дуже пожиточним і зберегтися ще на довгий час. Особливо це треба сказати про вівчарство колишньої Полтавщини, що вирізняється в певних районах продукцією хороших смушків, які добре цінуються й мають збут не лише на внутрішньому ринкові СРСР, а й за кордоном.

¹⁾ Степан Кривецький у своїй книжці „Емкость крестьянского рынка Украины в 1924—25 хозяйствен. году“ (див. стор. 29—30) приймає, для різних земель України, а разом з тим і для Полтавщини, такі норми: 60% всієї продукції вовни, населення лишає для власних потреб і 40% вовни спродує на ринок. На нашу думку ці норми незовсім відповідають дійсності. Коли взяти здобуття з віви вовни в середньому рівне навіть 4 фунтам (він бере 4—5), то й тоді для зазначеного нами періоду 1911—1914 р.р. ми матимемо продукцію вовни на Полтавщині рівну приблизно 109.033 пудам. Таким чином, збут для цих років (20—28 тис. пуд.) досягне не більше 18—26% всієї здобуваної вовни. За рік же 1924—25 збут вовни в порівнянні з довоєнним часом не тільки не міг був бути більшим, а треба думати, що мусив був бути меншим через більшу натуралізацію сьогочасного селянського господарства в порівнянні з довоєнним часом, та меншу розвиненість, а значить і меншу потребу в сировині сьогочасної всесоюзної вовняної індустрії.

²⁾ Труды I всерос. сѣзда по овцеводству... ч. II, ст. 230.

³⁾ Неболсинъ, Гр. — Стат. Обзор. ч. II, ст. 70.

Нариси з історії революції 1905—907 рр.

2. ДИКАНСЬКИЙ СТРАЙК СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ 1906 РОКУ ¹⁾

Між формами боротьби, що їх вживало селянство в революції 1905—907 р. взагалі й на Полтавщині—зокрема, страйки сільсько-господарських робітників привертають до себе як-найбільше уваги. І це зрозуміло чому: бо страйки в селянській революції того часу були вищим етапом до виявлення класової боротьби та свідомости на селі; вони були тією формою революційної боротьби, що вже вміщала в собі елементи, запозичені від міського пролетаріату.

Але на жаль, архівні матеріяли здебільшого давали можливість стверджувати тільки самий факт більш-менш широкого прикладання цієї форми боротьби. Зупинитись же глибше, на підставі документів виявивши внутрішні обставини й хід страйку—до цього часу було майже неможливо з двох причин: по-перше, страйки сільсько-господарських робітників по економіях, то-що, майже скрізь проходили, здебільшого не залишивши по собі ніяких документів (вимог, петицій, умов, то-що) і по-друге, від звичайних архівних джерел (як жандарського управління і т. инш. архівних фондів) не можна сподіватись на особливу повноту, вичерпаність, тому що від таких архівів дійшла до нас лише якась частина.

Працюючи над роботою „Селянство в революції 1905—907 року на Полтавщині“ ²⁾, я звернув також увагу на архів губерніяльного Полт. Прокурора і, хоча його залишилося декілька в'язок з усього фонду, мені пощастило знайти деякі цінні матеріяли до Диканського страйку сільсько-господарських робітників підчас цієї революції. Доповнивши ці матеріяли спогадами одного з проводирів страйку, мені вдалося хоч подекуди дослідити цей цікавий страйк.

На Полтавщині за роки першої революції було чимало страйкових виступів селянства, як от—у Веприкові, Гадяцького повіту, де робітники з цукроварні виявили велику класову (близько до робітничої) свідомість, у Вільшаному, Оржиці, Чевеллі, Березовій Рудці, Великій та Малій Буромці і ще в низці інших сел, але, безперечно, із найцікавіших був Диканський страйк сільсько-господарських робітників.

В вище згаданій моїй роботі про селянські рухи в краї на цей час вже говорилося про ті загальні економічні причини, що штовхнули селянство Полтавщини в революцію 1905—907 р. Процес капіталізації,

¹⁾ З доповіді зачитаної на засіданні історичних секцій Харк. Науково-дослідчої Катедри історії української культури р. 1926, грудня 17-го дня.

²⁾ див. „Науковий збірник катедри історії укр. культури ч. 5“, 1927.

що розвивався і зваширки, і звзглибшки, в умовах аграрного капіталізму для селянської маси вів за собою особливо важливі наслідки. Не кажучи вже про поглиблення класової диференціації на селі, „вивітрювання“ шару середнього селянства, що здебільшого скочувалося до незаможницьких кол, цей процес позбавлення робітника — сільського господаря — його засобу виробництва (шляхом відокремлення його, як власника, від землі), часто особливо загострювався близьістю, наявністю та ростом такого елемента аграрного капіталізму, як крупне інтесифіковане економічне господарство. Все збільшувана таким господарством запашка, по-перше, призводила до зменшення орендної площі — та віддавання в оренду гірших земель за все вищу плату, по-друге. В такому разі урожаї менші за економічеські, при взагалі дефіцитному середняцькому господарстві (не кажучи вже про незаможницьке), склали легкі умови до того, що селянство збільшувало лави пролетарів в першу чергу — сільсько-господарських, хоч поки що залишаючись ще на своєму злиденному господарстві.

„Наши сельские рабочие еще слишком крепко связаны с крестьянством“ — на цей час констатує В. І. Ленін¹⁾. Але ж близькі до решти селянства, другою ногою вже стаючи на шлях, що веде до класи фабрично-заводських виробничих постійних пролетарів, сільські робітники були ніби передаточним ланком між містом та селом в революції 1905—907 року на селі.

Тоді, коли фабрично-заводський пролетаріят на час цієї революції остільки визрів, що створив власну партію, висунув свою форму державної влади, мав уже випробувані форми боротьби з пануючою класою, середняцько-незаможницьке селянство (а таке якраз головним чином і було в нас революційним у цій революції, а ніяк не заможне селянство) залишалось на старих формах економічної боротьби — лише за поліпшення умов свого існування (праці).

Якщо ми й серед них зустрічали такі форми боротьби, як от — бойкот при оренді землі, страйки, змови, то що, то, безперечно, на цей час елементи таких форм здебільшого було запозичено від революційного міського пролетаріату. Численні документи доводять вплив міста, з його робітничими осередками (депо, фабрика, завод, станція то-що).

Високо-інтенсифіковані економії теж мали в собі досить елементу шумування. Постійні робітники, сезонів — перехожі й нарешті — близьіть до робітничого міста при значній кількості робочих рук, зайнятих на роботі в економії, все це складало ґрунт та ховало в собі зарідки шумування.

Взагалі, як казав В. І. Ленін, торкаючись аграрного питання в руській революції, занесення на цей час насіння „классовой борьбы и политического сознания . . . уже происходит, одно идет тысячами путей, ускользающих от нашего внимания и нашего воздействия“²⁾.

Отож, коли вище я був назвав серед найцікавіших — Диканський страйк, то до цього у мене було досить підстав. Вищенаведені міркування що до стану селянства, участі його та сільсько-господарських робітників у революції — в Диканьці на той час здобувають для себе як-найкраще підтвердження. Завданням моєї роботи буде подати (за виявленням матеріалом) ілюстрацію до класової боротьби й свідомості в революцію р. 1905 — 907 в такому типовому селянському с.-г. районі, як Диканський. Гадаємо, що не зайвим буде подати відомості про

¹⁾ В. І. Ленін „Собрание сочинений“, т. IX. ст. 266.

²⁾ Ленін, т. IX. стр. 269.

минуле цього району й разом — про економічні передумови страйку в нього.

Диканька — фамільний маєток Кочубеїв. Як судити з даних Кочубеївського архіву¹⁾, на XVIII ст. Диканька була для Кочубеїв тим центром, круг якого вони концентрували своє велике господарство.

Ранні спроби завести інтенсифіковане господарство, звичайно, в першу чергу — шляхом експлоатації селянства, викликають в Диканьці не один раз селянські заворушення. Тут можу спослатись на такі заворушення в районі серед Кочубеївських селян, напр., року 1817²⁾, далі за часів керування Репина Малоросійським генерал губернаторством то - що і взагалі, низку справ про рухи в Кочубеївських маєтках можна зустріти і в справах таких фондів, як от Полт Дворянського Архіву, Полтавського Губ. Правління то - що, не кажучи вже про згадуваний фамільний Кочубеївський Архів.

Дальніші спроби інтенсифікації, про які згадує І. Ф. Павловський³⁾, вели вже до заведення культур (напр., тютюнової, придбання машин то - що).

Взагалі, можна сказати, що з кризи, що висіла всі ці десятиліття XIX ст. над поміщицьким господарством, господарство Кочубеїв вишло одним із найкращих і найміцніших. Його господарі, починаючи з Віктора П. Кучебя — відомого діяча епохи Олександра I й Миколи I, були людьми освіченими й виявляли тенденцію поставити своє господарство на зразок культурного, західньо-європейського. Не без активної участі, напр, сина В. П. (Лев Вікторович) заклалося в Полтаві с.-г. товариство. Цей же Кочубей був його першим головою, на його засіданнях він зачитував доповіді, де прагнув підходити практично в питаннях економіки, хоча би в справі з салітроварінням, коли князь визнав прямо „что селитра, производимая помещиками, не может конкурировать с... чилийской“⁴⁾.

Все зростаюча економічна міць дозволила господарству перенести хитання світового ринку й на кінець XIX — початок XX ст. до господарства, належали тисячі десятин у трьох волостях Полтавського повіту, а його власник був одним із найбагатших землевласників Полтавщини. На початку XX ст. економія Кочубея, маючи добрих керівників-спеціалістів із чужоземців, стає одним із зразкових маєтків на Україні, що до постановки справи господарювання. Економія, як побачимо далі, справді являла з себе величезну, поставлену на капіталістичний кшталт хлібну фабрику, що широко використовувала навкруги дешеvu робочу селянську силу.

Власні колосальні земельні площі, що лежали круг Диканьки, все більш входили до економічеської запашки, при все збільшуваній ціні на землю⁵⁾.

З декількох околишніх волостей складався район, що тяжив до Диканьки, як споживача робочої сили, не тільки платної — за гроші, але й за одробітки. Остання система — одробіточна, звичайно, є властива мало інтенсифікованому господарству. Але, по - перше, вона не займала значного місця в господарському житті економії, й по - друге, чи

¹⁾ Фонд Полтавського Історичного Архіву — нині Краєвого.

²⁾ Справа в архіві Полт. Совісного Суду з Полт. Істор. Архіву.

³⁾ І. Ф. Павловський — К істории полт. дворянства, т. 1, стр. 226.

⁴⁾ *ibidem*.

⁵⁾ Ціни на землю загалом по Полтавщині наводилися в згаданій статті про „Селянство в рев. 1905—7 р.р. на Полтавщині“.

не була вона тут одною з визискувальних форм оплати й без того дешевої робочої сили для економії.

Щоб виявити стан селянства та економії району на цей час, матеріал взагалі дуже обмежений, а саме — до цього можна було використати лише дані з подвірного перепису 1900 року. Якраз ці дані в для кожного населеного пункту і, крім того, вони подають зведені відомості за волості та суспільні стани в них. Хоч їх (дані) в цілому не можна визначати за цілком задовольняючі, бо вони не вичерпують поділів на володіння — дають тільки поділ до 50 дес. (і разом) „більш 50 десятин“ на господарство, нам, не маючи кращого матеріалу, доводитися за ними навести декілька цифрових даних до стану хоча би в одній тільки колишній Диканській волості.

У всій цій волості, за переписом року 1900¹⁾, непривілейованих, що мали землі до 50 десятин, було 1729 господарств, з населенням в них 9199 душ. Вони мали всього 5016 дес. удобної землі, з якої біля 15% було під садибами, городами то -що. Орної землі мали лише 1197 господарств (69%); зовсім не мали ні землі взагалі, ні оранки зокрема 532 господарства (30%). Господарств, що мали від — менш як 1 дес. й до 6 дес. на господарство — було з тієї кількості 1059 господарств (60%). Очевидно, що при такому стані доводилося орендувати, знимати землю, а то найматися. І дійсно, з загальної кількості (1729 госп-в) 648 госп. (37%) наймали ще 1422 дес.; сюди входила й оренда у своїх же селян — 350 дес. В далекі ж заробітки йшло порівняно небагато (з 33 господарств 41 душа).

З усієї землі — 4539 дес., що обробляла ця група хліборобів (до 50 дес.), чужа земля складала 31%. З цієї землі під посівами було зайнято 3824 дес., а решта — 581 дес. (12%) були під толокою. Це, звичайно, при трьохпіллі не давало відпочити як слід землі. А з тієї групи хліборобів, що мали землі до 6 дес. на господарство (1059 госп-в), 1020 господарств сіяли що-року.

Забезпеченість на великий скот була такою: з 1729 госп-в — 540 (31%) зовсім не мали скоту; взагалі ж мали великий скот лише 948 госп-в (54%). Волів на 1729 госп-в було 191, коней — 714, зате корів було 1239, але ж серед них 1116 були разом і робочою худобою. При такому забезпеченні на скот не могло бути доброго угноювання і, дійсно, лише 144 госп-ва (8%) вивозили гній на поле, до того ж, частково споживаючи його ще й на паливо.

Немає чого казати, що на реманент було ще гірше забезпечення. Залізних плугів однолемішних на всі 1729 госп-в було лише 214, цеб-то один плуг припадав на 8,8 госп-в. Приступними були (і то, мабуть, обмежено) ще дерев'яні плуги — 364 (по одному на 4,7 госп-в.); рал було всього 255; котків — 155; більш було борін: з залізними зубцями — 1025 та, навіть, з дерев'яними — 185. Як бачимо, й по одній бороні не спромоглися мати 1212 господарів з цієї групи, що обробляли землю. Було ще в них дві сохи.

Що до сільсько-господарських машин, то ті, що тут зустрічаються, ми можемо сміливо віднести до групи заможніших власників. Віялок та сортувалок було 56, сіялок — 2, молотарок — 2 (кінна й парова) та одна жатка.

Що могли вони сіяти? Жито — в першу чергу — 36% (1367 дес. з 3697 дес.), потім ярову — 31% (1155 дес.), ячмінь — 22% (829 дес.)

¹⁾ „Матеріали подвірної переписи 1900 г. Полтавської губ., Полтавський уезд“.

і т. д. Неголовні культури — льон, картопля (4 десятини), буряки, трави — сіялися в незначній кількості.

З непривілейованих, що мали більш, як 50 дес. землі на господарство, було лише 4 господарства. з 486 дес. землі. Проміж селян дуже заможних було мало; та, мабуть, що й вони не скупчували в своїх руках значної земельної площі, коли, як ось свідчить місцевий мешканець гр. Товкач, К. І., „найбагатчий Михно, Х. Ф., мав, здається, коло 40 десятин. Переважали (тут) бідняки та середняки“ — так свідчить цей сучасник.

У волості було ще 35 привілейованих господарств, що мали 7374 дес. землі; з них на ріллю припадало 5320 дес. (72%). Ці господарства сами обробляли ріллі всього 3557 дес. (66%), а решту — 1785 дес. (34%) здавали в оренду та наймали.

Економія Кочубея в цій волості мала всього 3100(?) дес. З них під ріллею було 2191 дес., в оренду здавалося ріллі 421 дес. (20% до своєї орної землі), а решта 1770 дес. оброблялися економією. Отож — економія сама здавала в оренду 23% всієї землі, що йшла людям в оренду у волості.

З усієї орної землі в волості, що її обробляли всі привілейовані й непривілейовані господарства з понад 50 дес. землі (4007 дес.), Кочубейське господарство обробляло само 44%, У Диканській економії було біля 100 душ постійного робочого персоналу.

З скоту економія мала — крупного 389 голів, з них — 332 голови робочого. На свої ниви вона вивозила 54.000 возів гною. Забезпечення на реманент було таке: багатолемішних плугів — 11, однолемішних — 44 (20% всіх, що мали селяни). Сіялок було 13 — рядові й розкидні; парових дві молотарки, 4 жатки й снопов'язалки. Що до культур, які сіялись в економії, озима пшениця йшла на першому місці — 12% (218 дес.), на другому ячмінь — 10% (169 дес.), ярова пшениця — 7% (138 дес.), далі овес і аж на п'ятому місці — жито. Зате такі культури, як льон, напр., займають 120 дес. Лише 19% всієї землі йшло під толоку.

Щоб порівняти ці дані, звернімося до перепису 1883 року, бо тільки він дає відомості у волосному масштабі. Але, на жаль, цей перепис було переведено ще більш незадовольняюче що до об'єктів обдіку й тому порівнювати взагалі дуже важко. Отже все-таки й це порівнювання¹⁾ говорить, що із збільшенням господарств непривілейованих (а тільки їх і є змога порівняти) з 1543 до 1726 госп-в (на 11%), при зростанні населення непривілейованого з 7210 до 9191 душ (на 22%), кількість уходів на далекі заробітки (чи не в звязку з інтенсифікацією Кочубейського маєтку) зменшилася на 1900 рік з 120 до 33 госп-в (на 75%); зросла в волості кількість безземельних — з 58 до 71 госп. (на 40%); зросла кількість тих господарств, що взагалі мали орну землю, — з 100⁰ до 1201 госп. (на 20%); кількість господарств, що мали менш, як одну десятину, зросла з 167 до 285 (на 41%) і вже коли року 1883 вони складали 12% з усієї кількості непривілейованих господарств, то року 1900 це було вже 17%, тимчасом, як група господарств з 50 і більше дес. землі зросла в 2½ рази (з 2 до 5 госп.), а земля їхня більш, ніж у тричі. Проміжні останні групи господарств якраз відбивали ту долю, що й усі господарства такого дрібносередняцького типу. Збільшилася кількість господарств зйомщиків — з 603 до 649, хоч землі не дуже побільшало — з 1455 до 1542 дес., — але зате кількість безземельних і безпосівних серед них зменшилася майже

¹⁾ Див. додаток до вищезазначених „Матеріалов подворной переписи 1900 года“.

у 1½ рази — з 382 до 164 господарств. Очевидно, що від оренди одсіювалася таким чином група спавперизованого та спролетаризованого селянства. Зменшилася також і кількість господарств, що здавали землю — з 279 до 102 господарств.

Як бачимо, наведені цифрові дані за два роки дозволяють помітити динаміку у певному напрямкові. Перш за все у волості була значна кількість господарств, що потребували землі: зростає кількість господарств, населення в них, тимчасом як земельний фонд загалом не те, що не зростає, а, навпаки, виявляє тенденцію до зменшення. Сама економія з року на рік поширювала свою запашку, та й заможні господарства, хоч їх і не багато було, але відносно виявляли теж таку тенденцію. Загалом, Диканська волость була районом середняцько-незаможницького селянства. Засоби до існування селянство здобувало з оренди, наймання землі та наймитування й заробітків, найбільше у своїй волості. Диканська економія була велетнем для волости і економічно цілком тяжила над нею. Економія найбільше потребувала сезонних робітників; постійного персоналу, як уже згадувалося вище, було щось з 100 душ. Сезонів, в масі некваліфіковані робітники, вербувалися в найбільшій мірі з місцевих селян — малозаможних та незаможних господарів. Економія виявляла цілковиту сваволю в експлоатації своєї робочої сили: величезний робочий день від сходу сонця до пізнього вечора, надзвичайно низка заробітна плата (20 — 40 коп.), погана їжа, зле поводження прикажчиків, повна беззахисність робочих мас. Економія (що характерно для неї, як капіталістичної хлібної фабрики) широко використовувала працю підлітків та жінок. Немає чого казати, що їх експлоатація ще в більшій мірі нічим не обмежувалася.

Ось малюнок загальних умов роботи сільсько-господарських робітників на той час (з листа с.-г. робітника): „Ми не наймаємось, а продаємось, і до кінця свого строку не бачимо, не знаємо про рідних, про родину. . . коли ми їмо глевкий, як глина, хліб, нас їсть за нього очима хазяїн. . . У нас нема рідних, замість них ми звемо. . . родину усякого, хто надіває на нас тяжке ярмо з третьої-четвертої години ранку. Нам так тяжко живеться, як нікому. Люди всякого стану, що небудь чують і бачать. Ми ж бачимо й знаємо тільки роботу. Всіх людей називають людьми, тільки нам немає инакшого ймення, як „ледащо“, „лежень“, „валюка“, „наймит“¹⁾).

Отож через свою соціальну природу маса сільсько-господарських робітників в своїх виступах повинна була (і це так було, як загальне явище в краї на цей час) висовувати подвійні вимоги: по-перше, то були вимоги, що виходили безпосередньо з їхнього стану, як робітників і, по-друге — вимоги, що зводилися до поліпшення стану маси робітників, але як сільських господарів; цеб-то остання група вимог спрямовувалася хоч до будь-якої ліквідації причин злиденного наймитування, поденщини.

І для того, щоб вибухнути рухові в Диканській волості, були як найкращі умови: порівняно значна одноманітність селянської маси, спорідненість її інтересів, а, значить, і вимог. За об'єкт руху повинна була стати тільки Диканська економія, вона бо була всім на оці: і постійним, остаточно спролетаризованим селянам-наймитам, і середнякам, і незаможникам, яким з року в рік все більш відчувалися інтереси економії.

¹⁾ З Полтавськ. Соц.-демократ. газети „Колокол“, № 102, 1906 р. (див. зб. „Профрух — 1905 рік на Полтавщині“, стор. 125).

І коли пролунали визвольні гасла революції 1905—7 р.р., сюди одразу залетіла революційна іскра й запалила. Літній сезон 1905 року тут був досить зараній для вибуху; тільки з жовтневих днів розкотилася масова хвиля селянських розрух. Але на цей час роботи в економії були на закінченні й тут залишалися лише постійні робітники. Отжеж все-таки і в листопаді місяці цього року в економії був страйк постійних робітників—конюхів, сторожів то-що. Значних результатів цей страйк не дав.

Зате сезон 1906 року нагнав своє: розмаху набув рух тоді, коли в сезоні цього року почалися гарячі польові роботи—оранка, полоття, жнива й т. инш. На цей час на економічеській роботі було зайнято декілька тисяч робочих рук. Урожай цього року і взагалі був непоганий, а на Кочубейській землі—тим більше, так що з 3 волостей, по яких були землі Кочубея, люди в червні місяці з 10 дня р. 1906 майже одразу припинили роботу—не тільки строкові, дівчата то-що, але й робітники-фахівці, як от муляри, столяри, й т. инш. та навіть службовці.

Всі роботи стали. Ні один робітник, ані службовець не з'явилися на роботу. Одробіточна та орендна система в економії поповнили ряди страйкарів (це ж був якраз початок розрахунків з економією за землею).

Більш як 3000 душ взяло участь у страйкові в самій економії. Рух перекинувся на волості з сусіднього Зіньківського повіту і там уже, як от у Лютенських Будищах, селяни почали псувати машини, нищити хліб, вимагаючи „прекращення уборки машинами, предлагаючи убрать за пятый сноп“¹⁾.

По инших Кочубейових маєтках у Полтавському повіті—у Жуках, Надежди, Дьячково, Василівка—теж ішли заворушення, як і в сусідніх землевласників—у Рувинщині то-що. (Для географічної орієнтації в сучасних адміністративних межах додаємо мапу на стор. 272²⁾).

Справді, дивує та єдність, з якою розпочали рух: всі йшли на збори і тут можна було бачити так кваліфікованих робітників у хвартуках, як і поденних дівчат з граблями.

Питання—куди зайшов би цей рух, в які форми він вилився б, коли б його було віддано на самого себе. Можливо, що тут би теж обмежилося економічною боротьбою за старими, напівкрепацькими формами, але може хоч виступ носив би рішучіший, бойовий характер, з більш шкідливими для економії наслідками. Отжеж близість і до міста Полтави (25 верстов, людний шлях на Опішню, постійний рух на цьому шляху) та й місцева сільська інтелігенція з есерівських, навіть ескеківських меншовицьких (К. Ляхович) то-що кіл, допомогли підпасти страйкові під сторонній, чужий йому вплив.

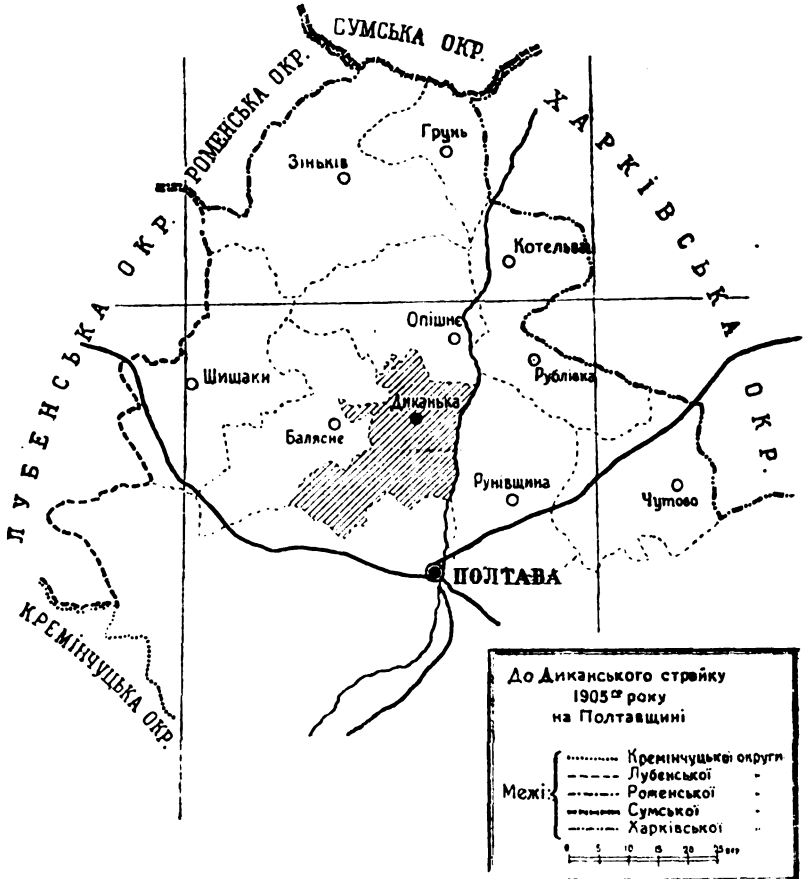
Як визнає один з видатніших провідарів страйку³⁾, в Диканьці „страйк виник цілком несподівано... стихійно“. Починали його без

¹⁾ „Труды Вольно-Эк. Об-ва, т. II—Аграрное движение“, ст. 333.

²⁾ На початку року 1926 в Полтаві Окрістпроф випустив книжку—„Профрух—1905 рік в Полтавщині“. Не кажучи про низку дефектів, помилок в цьому збірникові, варто відмітити, що про Диканський страйк 1906 р., такий видатний на розміри, складачі, з якоїсь причини, якраз не згадують, хоч і розробляли, як пишуть (т. Гачасменко, Х.). За архівними матеріалами“. В цьому збірникові згадується про порівняно незначний листопадний страйк 1905 р. Взагалі в літературі ми зустріли згадку про цей ст, аки лише в „Трудах В.-Э. Об-ва“ (за віломостями кореспондентів „Общества“).

³⁾ Громадянин Товкач, К. І. в своїх спогадах, що він їх ласкаво згодився надіслати мені у відповідь на моє прохання. Тут-же вважаю за свій обов'язок скласти за це глибоку подяку гр. Товкачеві, К. І.—він бо своїми спогадами в значній мірі допоміг мені обробити цю тему.

усякої участі, впливу якої-небудь організації. Згодом на рух починають впливати окремі особи, що „належали до партій есерів, еседеків та анархістів“. Але яка була та з якої саме причини позиція цих осіб? Можна сказати, що вони одразу ж поставилися негативно до страйку. Коли згодом у Полтаві стало відомо про цей страйк, з міста до Диканьки прибули емісари від міських організацій с. - р. та с. - д. І вже з 20 червня рух набирає організованого характеру. Цього дня „о 5-й годині вечора на площі, в присутності поліції, було обрано Комітета“. До складу

комітету, крім робітників економій, вийшли громадяни Товкач, К. І., Гудзенко, П. З., Кухар та Авраменко, „що ні в яких службових стосунках з економією князя Кочубея не були“. Хто такі були ці особи? Товкач К. І. — місцевий священник, українець, популярний тоді серед селянства, пізніше — того ж таки року 1906, вступив до української радик.-демократичної партії; Гудзенко, П. З., — з „потомствених почетных граждан“, „опрошений інтеллігент“, місцевий оригінал, завідував сільською чайною-читальнею та був членом сільсько-господарського товариства у Диканьці. Про решту членів комітету нам, на жаль, нічого невідомо.

З полтавських організацій наїздили такі особи, як от Бобка Герасимович (с. - р.), Вітя Зеленський (с. - д.), Кость Ляхович (с. - д.), Сергій

Перекрестов — „Віталій“ (с. - д.). З них Кость Ляхович доводився зятем В. Г. Короленкові, Перекрестов був з дрібних поміщиків — зять члена Полтавського Окружного Суду. З поміж селян були окремі члени організації російських анархістів, партій есерів та есдеків; вони брали активну участь у цьому страйкові.

Обраний комітет працював „у повному контакті з згаданими представниками“; очевидно, все-таки, що кількосно було забезпечено вплив партії с.-д. Мабуть, що через інформацію місцевих проводирів, і представники згаданих полтавських партійних організацій теж поставилися негативно до страйку. Принаймні, їм страйк здавався невчасним та невідгідним, „і тому цілком широко (підкреслення наше — А. К.) допомагали Комітетові з честю ліквідувати страйк“. Мотиви до невчасности виникнення страйку проводарі висували такі: „ярвий хліб та буряки сливе цілком не вродили і для економії було вигідніше пріорати ярину та буряка, ніж платити більшу поденну платню“. Тут ці керовники сами собі протирічили, бо (як визнає гр. Товкач) „за центральне місце у вимогах треба було вважати не так збільшення заробітної плати, як вимогу збільшити площу землі“ орендної для селян. Отож рух у своєму розвитку ніби подвоювався. Його, з одного боку, керовництво справляло на ліквідацію, а з другого боку — класова стихійність страйку та причини, що його викликали, не давали швидко й без наслідків спинити рух.

Позиція ж місцевої інтелігенції в цілому ще до страйку була ясною. Тоді, коли вже скрізь навкруги все клекотіло, палили, руйнували економію, розвозили панське добро то-що, в Диканьці маси довго не піднімались, „дякуючи тому, що інтелігенція зберігала тісний звязок з широкими селянськими колами“, категорично стверджує гр. Товкач. Ця інтелігенція бачила, як вдало визнає цей же свідок, учасник подій, що „класові суперечності не зникали: князь був князем і володів силою землі, а селяни були селянами і землі було в них мало“. В таких умовах, — справедливо знов визнає він-же, — „страйк у Диканьці... був за природну віддушину для настрою невдоволеного селянства“.

А раз це було таким зрозумілим для місцевої інтелігенції, то, зрозуміла річ, яку роль відогравала ця інтелігенція, коли використовувала свої звязки з селянськими масами саме на те, щоб у всякий спосіб не дати виникнути страйкові, а коли вже він виник, то вжити засобів, щоб його ліквідувати. Засоби до цього були різні — так через організацію, як і силами окремих учасників страйку, його свідків.

Тільки спочатку страйку, як ми згадували вище, страйкарі виступали без значного стороннього впливу. Отож тоді вони й подали свою першу петицію. Встановити для неї дату дуже важко — у всякому разі, це було до моменту обрання комітету — цеб-то 5 годин ввечора 20 червня. Страйкарі склали петицію - вимоги й для переговорів з управителем економії обрали цілу депутацію. Що на цей час стороннього впливу не було, дсводить ще й таке визнання управителя: „Петиция была составлена безграмотно и непонятно... в числе депутатов были несовершеннолетние“. Цих причин вибрав управитель, щоб не прийняти депутацію одразу.

Делегація, як бачимо, успіху не мала, хоч управитель петицію все-таки потім узяв і навіть, як побачимо нижче, де в чому поступився.

Отож мабуть саме на цей час угодовська інтелігенція починає всіма приступними засобами борстися з страйком. За такий засіб тут стала й Диканська організація „Крестьянского Союза“. Зорганізована

ще до початку 1906 року, ця організація об'єднувала й селян (крім дуже заможних, як констатує К. І. Товкач)¹⁾ і робітників економії, місцеву інтелігенцію, були тут навіть... управителі з економії, між останніми, правда, був інтелігент Гал-Галія, В. О., що свого часу провадив революційну діяльність серед студентства. Така різноманітна на склад організація, при наявнім впливі в ній місцевої інтелігенції, визначила і участь союзу в страйкові. І справді, організацію було використано, як засіб задушити, чи то, принаймні, стримати страйк від ексцесів.

Вже 21-го червня, щоб-то другого дня, коли місцеві угодовці разом із приїжджими взялися за систематичну ліквідацію страйку, в Диканьці було випущено такого наказу страйкарям:

„К Диканьским рабочим.

Установление поденной рабочей платы на время жнив предлагаю поручить избранному третейскому суду. Назначьте единогласно трех судей и разойдитесь по домам. Экономия пусть назначит от себя двух судей. Приговор суда пяти обязателен для обеих сторон. 21 июня Секретарь Диканьского Союза П. Гудзенко“²⁾.

Звичайно, найбільшого інтересу в цьому наказі набирає й самий факт передачі справи якомусь третейському судозі та, нарешті, і кінцева мета цього наказу — домагатися від страйкарів: „разойдитесь по домам“³⁾.

Очевидно, що цей наказ не викликав бажаних наслідків, бо страйкарі продовжували настоювати на своїх вимогах, а з суду так таки нічого й не вийшло.

Чого ж домагалися страйкарі, які вимоги ставили вони економії?

В справах із лишків архіву Полтавського губернського прокурора мені пощастило натрапити на дві петиції Диканських страйкарів, щоб-то, той річевий документ, якого, судячи з викритих до цього часу матеріялів до революції 1905—1907 років на Україні, ми так мало маємо для інших страйків.

Обидві петиції без дат. З них двох я вважаю за першу нижченаведену вже через один тон, стиль, трактування вимог; її склали й подали управителеві сами зацікавлені страйкарі. Є підстави вважати саме цю петицію за першу ще й через те, що у другій петиції ми зустрінемо вже посилення на вимоги цієї першої петиції, зокрема — що до заробітної платні. Крім того, у першій петиції є „помета управл.“ з його пропозиціями, а це якраз сталося підчас подавання першої петиції до управління Муромцева.

Зміст цієї петиції такий:

„Ми все забастовавшие рабочие (поденные, месячные, сровые, заводские, садовники, сторожа, конюхи, мулятники, кучера главной конюшни, служащие контор, мастеровые: каменщики, шорники, плотники, столяра, слесаря, кузнецы, коровники, волончики, доярки, прислуги главного дома, доставщики пива и десятники

¹⁾ Заможні селяни ставилися до страйку, як свідчить той же Товкач, „негативно“. Але через те, що заможних взагалі була незначна кількість, вони не проявляли активно свого ворожого ставлення до руху й поводитися „стримано“.

²⁾ Цього документа, а також і далі інші, ми подаємо за завіреними копіями їх, що є у справі про Диканський страйк серед лишків архіву губ. прокурора з Полтавського крайового історичного архіву.

³⁾ Диканська організація „Крестьянского Союза“ також ще раз доводить контр-революційну роль союзу на той час, як і, принаймні, по деяких районах України.

над робочими), а также малоземельные и безземельные крестьяне, обсудив свои нужды постановили: требовать от экономии князя Кочубея:

1) Увеличение заработной платы как поденным, так и сроком рабочим именно

			помета управл. ¹⁾									
поденным рабочим	1 р.	20 коп.	<table border="0"> <tr> <td>{</td> <td>80 коп.</td> <td>}</td> </tr> <tr> <td>{</td> <td>60 "</td> <td>}</td> </tr> <tr> <td>{</td> <td>40 "</td> <td>}</td> </tr> </table>	{	80 коп.	}	{	60 "	}	{	40 "	}
{	80 коп.	}										
{	60 "	}										
{	40 "	}										
" женщинам	-- "	80 "										
" подросткам	-- "	60 "										

Последних, т. - е. подростков, не ставить на работы, которые должны выполняться взрослыми. Сроковым рабочим и дивчатам увеличение заработной платы на 50% в месяц (30%).

Такая плата должна продолжаться 6 летних месяцев (до окончания полевых работ).

2) Рабочий день продолжается от 6 часов (5 часов) утра до 6 часов (7 часов) вечера с 1½ часа (2 часа) перерывом на обед ½ перерывом на завтрак и полдень (полдник ½ часа).

3) Безусловно вежливое обращение со всеми рабочими.

4) Улучшение пищи как для поденных, так и для сроковых.

5) Увеличение (по возможности) количества земли, отдаваемой в аренду крестьянам.

6) Плата за десятину арендуемой — 5 руб., если за отработок, то за десятину отработывать только одну десятину без первозки.

7) Восполнение всех обязательств, данных в ноябрьскую забастовку (такие требования выставляют рабочие конюхи, заводские, хуторские сторожа).

8) Никто из забастовавших не должен пострадать или быть рассчитанным, и за все дни забастовки должны получить остальные сполна.

(Просим беднейшим арендаторам по представлении и удостоверении обществ делать льготы уступки в арендной плате и в отработке до 5 руб. за десятину и отработок десятину за десятину).

Що привертає до себе увагу в цій петиції? Цінна вже сама по собі, вона може бути зразковим документом порівняно достиглої свідомости у сільсько-господарського робітництва: воно, страйкуючи, веде перед вимогам, воно вже може точно формулювати їх; решта селянства — хлібороби — лише пристали й устами та руками робітників-страйкарів висловили свої бажання.

З документу видно, що в складі страйкарів, які ухвалили цю постанову, ми бачимо рядових робітників — поденних, місячних і т. инш., а поруч маємо й кваліфікованих, таких, як от „рабочие“, „служашіє“, „мастеровіє“, „доярки“, „десятники“. Вони сами стверджують свої вимоги і виводять їх (ці вимоги), виходячи із свого стану після того, як „обсудили свої нужди“. Цікавий, безперечно, факт захисту праці підлітків і окремо — дівчат; їхні права відстоюється так що до самої праці, як і її оплачування.

В петиції вимоги переміщуються що до важливости: є специфічні, як от про поліпшення їжі, і є загально-страйкарські на той час, як от вимога „вежливого обращения“.

¹⁾ Скрізь у дужках, крім пакту 8, стоять ті умови та зауваження, що їх постулаючись висував з свого боку управитель економії.

Цікавий поділ що-до класових вимог: з 8 пактів (за поділом документу) 5 говорять про інтереси сільсько-господарських робітників і 3—про інтереси селян-господарів. Несподівано після всіх вимог наприкінці поставлено речення, що бренть уже в формі прохання, ніби з найного бажання ще в такій формі підтримати, підсилити свої домагання; це— „просим беднейшим арендаторам по представлении и удостоверении обществ делать льготы уступки в арендной плате и в отработке до 5 р. за десятину и отработок десятину за десятину“.

23-го червня управитель подав свою відповідь. Він дійсно йшов на уступки, але такі, що не відповідали висунутим вимогам: поденним замість 1 крб. 20 коп.— згоджувався дати 80 коп., замість 80 коп.—60 коп., замість 60 коп.— 40 коп., і це все лише для поденних; дівчатам надбавка не 50, а 30%; платня така не всі 6 місяців, а лише до закінчення польових робіт; робочий день не 12 годин, а 14 годин; збільшити орендний фонд згоден лише „по возможности“.

Як бачимо, управитель конкретно поступився лише в питанні про заробітну платню, і виходить, що страйкарі вже вигравали хоч в деякій частині своїх вимог. А між тим, як те ми бачили вище, проводирі їм пророкували інше. Виграли, принаймні, постійні, спролетаризовані сільсько-господарські робітники. Вони могли ще торгуватись, принаймні, мали в чому торгуватись. Не так стояло питання з орендним фондом. Тут, як бачимо, Муромцев уникнув конкретної відповіді, поклавшись тільки на „возможность“. Чи виявилось б у цієї економії будь-яке бажання без дальшого примусу з боку страйкарів добровільно піти на таку можливість? Ясна річ, що ні. Економія найболючіше підпікала (в своєму розвитку) страйкарів саме в земельному питанні й саме тут економія не поступалася. Фактом своєї згоди поступитись у питанні про заробітну платню економія повинна була б викрити своїх угодовців—захисників з союзу, комітету то що; принаймні, вони повинні були б побачити, що їхні мотиви до зривання страйку, якщо вони щиро в них вірили, були безпідставні. Таким чином, одразу ж мусив визрівати розрив між страйкарями і проводирями. Згодом такий розрив стався, бо основної передумови до поліпшення стану маси страйкарів страйк ще не забезпечив. І страйкарі після таких наслідків від своєї першої петиції не пішли на згоду. Зібралися на другі збори, знову обговорили й підтвердили свої вимоги у другій петиції.

Другу петицію було подано таку:

„Мы, Диканьские сельско-хозяйственные рабочие (крестьяне и казаки), а также и все остальные служащие в экономии князя Кочубея решили на общем собрании продолжать забастовку до тех пор, пока не получим точного определенного ответа на наши следующие требования:

1) Подтверждая, что мы принимаем предложенные нам 23-го июня г. Главноуправляющим уступки со стороны экономии в пользу поденных и сроковых, ставим на вид, что наши товарищи плотники и каменщики, как мастеровые, должны получать плату соответственно высшую, чем чернорабочие поденные, на столько, как это было и раньше.

2) Повышенная плата должна стоять на одном уровне до 1-го сентября, а на дальнейшее время— по соглашению, что же касается вообще поденной платы, то ставим на вид управлению экономии, что на горячую рабочую пору и в годы хороших

урожаев таковая должна быть повышаема управлением экономии, не дожидая угроз забастовкой и самой забастовки.

3) Все рабочие, получавшие от экономии пищевое продовольствие до забастовки должны получать таковое и впредь.

4) Экономия впредь должна обслуживаться только местными людьми (это не касается теперешних пришлых служащих).

5) Количество земли, отдаваемой деканьским крестьянам и казакам в аренду, должно быть повышено так, чтобы на каждого хозяина, желающего обрабатывать землю только силами своей семьи, приходилось не свыше 3 десятин (без права передачи).

6) Арендная плата за десятину должна быть 5 (пять) руб. с обыкновенной рассрочкой платежа.

7) В виду того, что имеются семейства, которые не имеют возможности сами обрабатывать землю, необходимо, чтобы экономия таким дала уборку хлеба за сноп, начиная с следующего года. (Часть, за которую будет производиться уборка хлеба, должна быть соответственна урожаю и устанавливаться по соглашению).

8) Служащему или рабочему, которого увольняют без уважительных причин, уплачивать жалованье за 3 месяца вперед.

9) Никто из бастующих ни в коем случае не должен пострадать или быть уволенным со службы за настоящую забастовку, и плату за дни забастовки все служащие и рабочие должны получить сполна.

10) Всего этого добиться мы решили, твердо, и желая, чтобы разорительная забастовка, как для владельца, так и для всего деканьского населения скорее окончилась и не повторилась, просим г. Главноуправляющего принять все меры к тому, чтобы решительный ответ был получен скорее, для чего послать эти требования по телеграфу.

По уполномочию служащих: годовых, сроковых и поденных, а также членов крестьянского и казачьего общества в числе пятисот двенадцати человек, присутствующих при выяснении г. Главноуправляющего В. А. Муромцеву причин забастовки (по уполномочию).

Подписали почетн. гражданин Петр Гудзенко и священник Константин Товкач".

Цей документ виразно доводить, що він є другий: в ньому є посилення, наприклад, на перші вимоги та уступки управителя.

В цілому, як бачимо, уступки управителя не задовольнили страйкарів, хоч, може, ці уступки мали на меті також зірвати, розкласти страйк, виводячи з їхніх кіл значну масу тимчасових поденних робітників. Притягує увагу порівняно значна кількість фактів з вимогами, не ставлять на цей раз нічого конкретного, а віддають на „урожай“ та на „соглашение“. Цю петицію складав комітет у хаті Гудзенка, принаймні, комітетові належало формулювання вимог.

Взагалі, в цьому документі ніби переплівся першотвір з уст робітників з корективами, із згладжуваннями від тих, хто подавав петицію, розумів значіння гостроти виразів та затушовував їх, де і чим тільки міг — хоч би таким, як от „просим г. Главноуправляющего“ то-що. Після рішучого запевнення — „всього этого добиться мы решили твердо“, береться на увагу, що страйк „разорителен“ и „для владельца“ та підкреслюється відмовлення повторювати страйк надалі.

Як справді розумів при цьому своє завдання сам комітет? Дати якусь точну, вивірену відповідь на це питання ми не можемо. Але все-таки деякі висновки зробити можна. Комітет, розробивши з страйкарських вимог петицію, зачитав її на загальних зборах страйкарів. Принаймні, в особі своїх двох уповноважених для підпису, комітет ніби підкреслював, що він тільки висловлював на письмі бажання маси, так, мовляв, написав тільки, чи-що, і не дарма дві особи, що підписали петицію, ставлять в дужках „по уповноваженню“ й ще більше — при підписах проставляють звання, надане їм від існуючого режиму. Сам гром. Товкач і не відмовляється від цього твердження, говорячи, що своїм підписом він „власне стверджував правдивість вимог страйкарів“. Підписи було подано на вимогу земського начальника, що теж був присутній на цей час на зборах. Згодом, на самому слідстві, ці два уповноважені — члени комітету — доводили свою участь у страйкові, як помічну, з метою ліквідувати цей страйк як-найшвидше та без дальших виступів страйкарів, з меншою шкодою для ладу й добробуту в економії.

Але зате, яким протилежним тоном брешуть деякі інші рядки: „ставим на вид“, „не получим точного определенного ответа на наши следующие требования“, звать свій виступ прямо „забастовкою“ — цим словом, особливо поширеним серед революційного робітництва на той час. Не позбавлені страйкарі логіки, коли вимагають підвищення платні кваліфікованим майстрам, пропорційно до оплати чорноробочих; „наши товарищи плотники и каменщики, как мастеровые, должны получать плату соответственно вышшую, чем чернорабочие поденные, настолько, как это было и раньше“. Характерним для рівня класової свідомості страйків тих часів є також вираз „товарищи“.

Робітники розуміють, оскільки сильною зброєю в їх руках являється страйк. Вони від нього не відмовляються й надалі, вимагають здійснення вимог та додержання угоди, „не дожидая угроз забастовкой и самой забастовки“. Цікаві вимоги до виплати компенсації та що до наслідків страйку.

Як лишок справді вузько-селянської ідеології пробивається вимога що до монополізування права на роботи лише за „местными людьми“, хоч тут же оцінюються заслуги учасників страйку з інших волостей, визнанням, що „это не касается теперешних пришлых слушающих“.

Безперечно, цікаві й надзвичайно цінні перемішані з основними робітничими вимоги селян-господарів. Такі вимоги на цей раз значно деталізованіші — тут і про орендну ціну є тверда вимога, не забувають і про розстрочку; передбачаються (незрозуміло чому) обмеження „только силами своей семьи... не свыше 3-десятин (без права передачи“. Ці 3 десятини землі страйкарі вимагали не тільки для себе, але й для всього населення Диканьки взагалі, крім, звичайно, куркулів, не виключаючи й козаків. Така вимога (подаємо її за свідченням Товкача, К. І.) ще раз доводить так єдність страйкарів з рештою населення, як і стан та потреби маси цього населення.

Цікавий також факт про одробітничків, за якими, таким чином, закріплюється своєрідне „право на сніп“.

Так у цій, як і в попередній петиції, помітно виразно вплив поширених тоді вимог партії с. - р. Якраз на цей час „Полтавский социал-революционный комитет постановил плату поденным рабочим: мужчинам — 1 р. 20 к., а женщинам — 80 коп., на хозяйском содержании, сроком рабочим плата должна быть увеличена на 50%, вся владель-

ческая земля должна быть роздана в аренду по 5 рублей за десятину местным крестьянам и казакам¹⁾». З цього бачимо, оскільки вимоги ці були поширені серед селянства.

Страйкарі продовжували чекати, поки управитель одерже відповідь від Кочубея з Петербургу, а її якраз довго не було. Стан страйку кінець місяця був такий: (зі слів Глоби — земського начальника Полтавського повіту 30/VI—1906 року). „Забастовка в имени князя Кочубея, а также в соседних имениях землевладельцев продолжается, и каждый день район забастовки увеличивается... село Диканька служит центром забастовки, а потому нахожу обратитъ особенное внимание на нее, так как всюду указывают, что в Диканьке существует забастовочный комитет“. Цей земський робив спроби й сам їздити до Диканьки, щоб умовляти страйкарів та підглядіти що-небудь; отже мусив відмовитися від такого наміру й облишити цю думку, коли побачив, що це не зовсім безпечно для нього.

Князь же тяг з відповіддю, а тимчасом телеграфно знісся з Полтавським губернатором про те, щоб було вжито заходів до ліквідації страйку за допомогою військової сили.

Між тим одрив комітету від руху нарешті стався на ділі: не комітетові належала „честь“ ліквідувати страйк. І треба визнати, що коли страйк не дав майже нічого страйкарям, то цьому причиною в значній мірі була діяльність комітету. На 24 червня було досягнуто офіційно згоди, — комітет таки порозумівся з економією. Але це порозуміння все ж не дало того, чого домагалася маса страйкарів, а саме питання про збільшення орендного фонду залишилося нерозв'язане. Це, мовляв, мав розсудити сам Кочубей, з чим, очевидно, погоджувався і сам комітет. 25 червня комітет вважав страйк ліквідованим.

Отже страйкарів це не задовольнило: маса селян та поденні робітники знов продовжували страйкувати, хоч, позбавлені якогось організованого керівництва, страйкарі нічого вже не досягли. В Диканьці стали відчувати присутність влади, почалися репресії, арешти то-що, і на липень місяця страйк було остаточно зліквідовано.

Але, очевидно, насіння не впало на поганий ґрунт: Диканька й надалі продовжувала залишатись своєрідним селянським революційним осередком. Уже другого року (1907) 1 травня в Диканьці було повикидано червоні прапори з написами: „Долой самодержавие“ то-що.

А ще згодом — за Жовтневу революцію на Полтавщині — Диканське революційне селянство збройно стало на захист революції, допомагаючи її перемозі. Досить згадати участь диканців у червоних загонах Сердюка, Матяна й Лісовика і т. инш. та при німцях і Денікіні.

Революцію 1905 року було задушено, море селянства підпало знов під багнети реакції — воно ніби знов зрівнялося в своїй темряві, низькому рівні класової свідомості. Але справді селянство продовжувало рости й на цьому шляху непомітний для 1905 року факт єднання середняцько-незаможницького селянства з сільсько-господарським робітництвом із своїх кіл, безперечно, говорив і дав дуже багато для того, щоб далі це селянство могло повірити в робітництво, як свого спільника. Спільним, організованим виступом їх, під проводом свого рідного сільського робітництва, на хлібній фабриці ніби накреслювалися, хоч ще в формі економічних вимог, основи майбутньої Жовтневої спілки пролетаріату й селянства.

¹⁾ „1905-й рік. Профрух на Полтавщині“, 1926, ст. 124.

Продовження досліджування так диканського страйку (свідчення очевидців, учасників то-що), як і розшукування дальших слідів від страйків сільсько-господарських робітників — ось що ставить надзвичайно цінну роботу й завдання для історика революційного руху за часу першої революції на Україні¹⁾.

---

¹⁾ Наприкінці вважаю за свій приємний обов'язок висловити подяку зав. Подільського краєвого іст. архіву т. Герасименкові, Х. А., що своїм учасливим ставленням дуже допоміг розшукати матеріяли до цієї роботи в дорученому йому архівосховищі.

ІВ. ТКАЧЕНКО

Історично-літературні студії акад. Д. І. Багалія

(з нагоди 50-ліття його наукової діяльності)

В ювілейній промові на свято 30-ліття своєї наукової діяльності акад. Д. І. Багалій, між иншим, так формулював завдання й методи історичної науки, що він їх додержувався у своїх наукових працях по історії України: „Мои работы по истории края не носили случайного характера: из школы моего высокочтимого учителя, проф. В. Б. Антоновича, я вынес убеждение в необходимости разработки русской истории по областям; светочем для меня в научных занятиях была мысль о том, что полная история России невозможна без истории отдельных областей. Эта идея одинаково применима и к истории Южной Руси, и к истории России вообще: областной метод разработки уже давно нашел применение и там; но особенное значение она имеет для Юга России. С этой идеей в моих работах была связана другая идея: я считал своею обязанностью сделать нечто для самосознания того народа, из среды которого я вышел. И вот областная история Украины сделалась главным предметом моих занятий. Здесь я следовал заветам своих учителей“.

Перебравшись з Київa до Харкова на запрошення Харківського університету зайняти катедру російської історії, акад. Д. І. Багалій, вірний своїм принципам, зразу ж береться за студіювання історії Слобожанщини, що до того була ще зовсім не розроблена й являла собою „дике поле“ для української історичної науки, коли не брати на увагу спроб Срезневського, Філарета та Головинського.

Таким чином, вивчення минулого Слобожанщини Д. І. довелося на перших же кроках своєї праці ґрунтувати не на готових вже джерелах, а самому спочатку їх розшукувати по різних архівах, переглядаючи тисячі джерел і витрачаючи на це багато часу й енергії.

Розшукуючи по архівах потрібні для своєї праці по історії Слобожанщини матеріяли, Д. І. не міг, розуміється, залишити без своєї уваги й матеріялів, що мали безпосереднє відношення до історії української літератури. В наслідок довголітньої праці Д. І. по архівах, ним опубліковано чимало літературного матеріялу, часто з солідними науковими коментаріями („Отрывки из фамильных записок Квиток“, „Харьк. Сб.“ на 1889 г., „Поэтические опыты юных харьковских поэтов в первые годы XIX ст.“, „Х. Г. В.“ 1894, № 2. „Неизданные сочинения Гулака-Артемовского“, „К. Ст.“ „Литературные труды студентов Харьковского Университета при действии устава 1804 г.“, „Х. Г. В.“, 1902, № 15, 17. „Материалы по истории харьковской литературы“, „Сборн. Х. И. - Ф. О - ва, т. XVII. „Переписка з П. Г. Данилевским“, „К. Ст.“. Твори Г. С. Сковороди, ювілейне видання, 1894 р. і инш.).

Та, крім архівних матеріалів з української літератури, Д. І. дав чимало й цінних наукових розвідок з історії й теорії літератури.

Розглянемо найголовніші з них.

В невеличкій по розміру, але змістовній розвідці „Исторические сюжеты в поетической обработке“ („Харьк. Губ. Вед.“ 1894, № 226, 229, 230) Д. І. зупиняється на питанні про взаємовідношення історичного й художнього елементів у літературних творах з історичним сюжетом у своїй основі.

Свою аналізу художніх творів Д. І. будує на теоретичних передумовах найбільших авторитетів естетики — Аристотеля й Лесінга які в своїх висновках спираються перший — на розборі творів старогрецької літератури, а другий — Шекспіра.

На початку своєї розвідки Д. І. висловлює загальний погляд на взаємовідношення історичного й художнього елементів у літературному творі. Далі, простеживши сприймання й перетворення історичних фактів у художніх творах (народних і окремих письменників), що иноді з надзвичайною правдивістю відтворюють минуле, Д. І. перевіряє свої теоретичні висновки на окремому прикладі: він розглядає відображення особи Мазепи в народній поезії і в творах Пушкіна, Байрона, Словацького й Булгарина. „Верность истории, — пише Д. І., — выражается не в рабском воспроизведении исторического действия, а в верном представлении духа эпохи и характера личностей. У самого Шекспира мы находим поразительные анахронизмы и это не особенно повредило его сочинениям. Размер свободной фантазии у великих писателей не одинаков: Шекспир, вообще говоря, старается близко держаться истории, Гете и Шиллер отступают от нея далеко; тут целая градация, при посредстве которой историческая драма может превратиться в чисто психологическую“.

Історія, пише далі Д. І., може бути наукою, філософією й мистецтвом. Як науку, її не можна примирити з поезією, але, як філософія й особливо мистецтво, вона наближається до останньої. Всяка історія, що йде в глибину, — філософічна. Багато поетичних творів також перейнято філософським духом („Война и мир“ Толстого). Вміння оповідати однаково обов'язкове як істориків, так і поетів, з другого боку, історія перебуває в тісному зв'язку з психологією, що є також підвалиною поезії.

В статті „Эволюция художественного творчества Н. В. Гоголя“, вміщеній у збірникові „Гоголевские дни в Москве“ (1910), на підставі висновків найновіших дослідів Гоголя — проф. Н. Котляревського, Д. Овсяннико-Куликовського й Бороздина, Д. І. дає характеристику прийомів творчості Гоголя, його реалізму, як основної риси, і романтизму, як додаткової. Прийоми художньої творчості в Гоголя, зазначає Д. І., не лишалися незмінними, навпаки, в них помічається велика еволюція. Ця еволюція полягає, з одного боку, в переході від романтизму до реалізму, цеб-то, в виборі зовсім нового шляху для творчості, а з другого боку — в поглибленні самого реалізму.

Еволюцію художньої творчості Гоголя Д. І. поділяє на такі три періоди: до першого (до 1834 р.) належать повісті, до другого — „Ревизор“ и „Мертвые души“ (перша частина), до третього — праця над другою й третьою частинами „Мертвых душ“. В першому періоді Гоголь ще не може звільнитися від романтизму, але все ж виявляє й основну рису своєї творчості — реалізм, поєднаний з гумором.

Другий період — це пишний розцвіт його творчості.

Третій період — це час тяжкої внутрішньої боротьби, в основі якої лежало подвоєння в його художній творчості. Рефлексія вбивала

вільну творчість, яку автор пробує убити в рямці своїх моралістичних теорій.

В розвідці „Историческия повести и статьи Гр. Ф. Квитки“, написаній з нагоди 50-ліття з дня смерті Квітки (1894), Д. І. розглядає історичні твори й статті Квітки, на яких не зупинялися попередні дослідники.

На початку своєї розвідки Д. І. подає простору біографію Квітки, далі переходить до творів, в основу яких положено усні перекази, напр., „Основание г. Харькова“, в якому Квітка опрацював фамильні перекази про свого родоначальника. На думку Д. І., це оповідання не відповідає історичній правді. Квітці хотілось приписати заснування м. Харкова своєму родоначальникові і разом з тим розповісти історію його приходу із Задніпров'я. Але про ці старі часи зберігся лише темний переказ, який Квітці довелося взяти на віру й доповнити власною фантазією. „Одним словом, — пише Д. І., — данный рассказ, на наш взгляд, является самым слабым в историческом и вместе с тем в художественном отношении; и причина заключается, конечно, в том, что здесь затронут давний исторический момент, о котором предание не могло сохранить реальных черт“.

Зовсім инший характер має оповідання „Ганна Сотниковна“. Хоч особа героїні, на думку Д. І., надто ідеалізована, але, не зважаючи на це, подробиці оповідання змальовано цілком правдоподібно. „Очень верно, — пише Д. І., — очерчены вообще подробности время препровождения и старинного быта слобожан. Из фамильной летописи взяты факты о пострижении Квиткиных в монахи. И это подтверждается... документальными данными“.

Ще більш історичного елемента, на думку Д. І., в повісті Квітки „Татарские набеги“. Її збудовано майже виключно на усних переказах, але автору багато допомогло тут добре ознайомлення з історичним минулим свого краю взагалі і характером татарських нападів зокрема. „Верно объяснена, — зазначає Д. І., — история заселения этой местности, визванная, по словам автора, притеснениями православного южнорусского народа в Заднепровье; справедливо сказано, что и раньше когда-то этот край имел население; прекрасно охарактеризовано богатство его естественных произведений. Едва ли только можно признать достоверной ту идиллическую картину отношений между панством и подданными крестьянами, которую рисует нам Квитка“.

Оповідання про подвиги відомого запорозького й чорноморського діяча Анто́на Головатого, каже Д. І., має всі ознаки правдоподібності й стверджується взагалі історичними даними. Але перекази про Гаркушу вже значно менш перейняті історичним елементом: тут немає ні строгої хронології, ні справжніх імен і прізвищ. „Предания эти от постоянных передач несколько потеряли в своей реальности и приобрели характер литературных легенд. Личность Гаркуши в них получила героический характер, который на самом деле был ей присущ в гораздо меньшей степени“.

Року 1925 Д. І. видав книжку „Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці“. Автор книжки головним своїм завданням мав — виявити ідеологію й ролю Шевченка в Кирило-Методіївському товаристві на підставі першорядних джерел і розвідок. В своїй розвідці Д. І. використовує величезну літературу питання, понад 60 різних опублікованих джерел і розвідок.

Року 1921 вийшла в світ велика розвідка Д. І. про Сковороду (Г. С. Сковорода — український мандрований філософ). Це справжня

енциклопедія сквородознавства, підсумок 30-літньої праці автора над Сквородою, якого, можна сказати, одкрив для нашої епохи Д. І. Солідна книжка в 397 сторінок складається з короткої передмови й двох частин. Першу частину автор присвятив особі Сквороди: дає критичну його біографію й говорить у окремих розділах про погляди на особу Сквороди, про відповідність життя науці і про вплив на сучасне йому суспільство. В другій частині Д. І. пише про науку й значіння Сквороди й містить такі розділи: огляд рукописів та видань його праць, зміст його філософських та літературних творів, погляди на його філософію дослідників і загальна філософська концепція Сквороди. В кінці книжки додано бібліографічний покажчик про Сквороду.

Названа розвідка Д. І. про Сквороду — це зразкова наукова праця що до повноти й уважності вивчення всієї попередньої літератури про Сквороду й його філософії.

В „Истории гор. Харькова“ Д. І. присвятив спеціальні розділи історії харківської журналістики, історії Слобожанської літератури й театру XIX ст.

Крім того, Д. І. написав низку окремих біографій слобожанських письменників: Гулака - Артемовського, Прокоповича, Переверзева й инш. (видрук. в різних „біографічних словниках“).

Ми коротенько розглянули лише найголовніші історично-літературні студії акад. Д. І. Багалія, не згадуючи його дрібних заміток. Великої популярності зажив собі Д. І. Багалій, розуміється, своїми історичними працями, присвяченими вивченню Слобожанщини, але не мало прислужився він українській науці й своїми історично-літературними студіями та матеріялами, яких не може поминути історик української літератури.

І. АЙЗЕНШТОК

І. Котляревський і українська література

(КІЛЬКА ЗАГАЛЬНИХ УВАГ)

Літературна боротьба кожної епохи складна, і складна вона через кілька причин. По-перше, ворожі течії, підносячись по еволюційній лінії до різних попередників, не завжди ясно тямлять свою спадковість і часто, з одного боку, огулом визнають усю попередню літературу, не добачаючи в ній ні друзів, ні ворогів, з другого боку,— часто й густо борються зі своїми старшими друзями— за дальший розвиток їхніх же форм. Факти такого роду боротьби й такого роду визнань, звичайно, в корінні відмінні від фактів боротьби з ворожими течіями та фактів визнання родства, приналежності до однієї течії. По-друге, часто боротьба провадиться на кількох фронтах: одні літературні групи не покривають других, при чім у той чи інший момент перемагають різні об'єднуючі принципи. Крім того, кожна течія має за одного об'єднуючого принципу різноманітні відтінки, що з-поміж них один якийсь (і не завжди основний та істотний) набуває— особливо при кінці, коли життєздатність, а, значить, і складність течії вичерпані— головної ролі, робиться прапором і ярликом та згодом часто сприяє неправильній оцінці тієї чи іншої течії з боку літературного¹⁾. Загальна картина в значній мірі ускладнюється, коли в літературу даної епохи могутнім джерелом вриваються нові побічні впливи, нові побічні традиції. Останні,— як це ми бачимо в українській літературі початку XIX століття,— рішуче перемагають, задають тон усій літературі, однак старі традиції не гинуть цілком: вони то живуть поруч з новими, яко нижчі жанри й форми, то зливаються з ними, утворюючи надзвичайно складні, своєрідні конгломерати, що їх розкласти на основні елементи справа часом майже неможлива, хоча й надзвичайно інтересна.

Такою складною й у багатьох неясною картиною стає перед очима дослідника українська література перших десятиліть XIX століття. До останнього часу на сторінках загальних і спеціальних журналів порушується питання початку нових форм і жанрів в українській літературі, починаючи від Котляревського, питання самої творчості українською мовою. „Чому один провінційальний семінарист, Котляревський,— запитує, напр., акад. Сергій Єфремов,— пише українською мовою „Енеїду“ та „Наталку Полтавку“, а другий провінційальний семінарист, Гнідич, перекладає „Іліяду“ на мову російську? Чому один поміщик, Квітка,

¹⁾ Див. про це докладно в статті Юрія Тинянова: „Архивы и Пушкин“ (Пушкин в мировой литературе. Сборник статей. ГИЗ, 1926, ст. 215—286).

врешті по довгих блуканнях прибився до рідного берега, а другий такий самий поміщик, Капнист, так і лишається російським письменником? Чому один петербурзький службовець, Гребінка, свої задушевні думки виливає якраз українською мовою, а його земляк, і мало не шкільний товариш, Гоголь, у тому ж таки Петербурзі, поза всім своїм інтересом до „затишної старосвітчини“, по-українському випишує тільки епіграфи до своїх раних оповідань? ¹⁾ Подібні „les rougquoi“, запитання, скеровані супроти думок Мик. Зерова про провінціалізм, „хуторянський“, характер української літератури; безперечно, „можна без кінця добирати“ однаке й з'ясувати їх не так трудно, як це, може, здається тому, хто запитує. „Провінціального семінариста“ Гнідича, так само, як і „поміщика“ Капниста, зовсім не можна вважати за представників українського хуторянства, бо вони перебували виключно під російським культурним впливом. Що ж до Гребінки, то, по-перше, російською мовою він писав значно більше, ніж українською, а, по-друге, він, приїхавши до Петербургу, опинився в літературнім оточенні, напоєнім українськими симпатіями; Гоголь же мусив частково цю обстановку, це оточення створювати. При всім цім я зовсім не маю на думці якось применшувати значіння можливих заперечень, спрощувати загальну картину української літератури. Навпаки, мені здається, що іменно для встановлення правильного погляду на стан речей треба питання розглядати так, як воно є, складне й заплутане.

Одна з останніх в часі характеристик Котляревського малює його читачем-провінціалом, який, з цілком випадкових причин, узявся творити рідною мовою. Котляревський, — читаємо ми в цій характеристиці, — не належав до письменників з покликання, для яких все життя полягає в їх літературній праці; непереможна потреба ділитися своїми думками з широким світом не була йому відома, принаймні, в тій мірі, як її знали Шевченко, Франко, Леся Українка. Його твори всі постали немов випадково, не з внутрішньої потреби вислову, але з якогось зовнішнього підгону, і являють собою коректив, а то і простий відгук на відповідні твори російські. „Мирный обыватель“, „любимец публики“, „веселый рассказчик, душа дружеских кампаний“, „остроумный балагур, чтимый... за свою приветливость и хлебосольство“, — Котляревський писав помалу, в хвилини відпочинку од службових та товариських обов'язків, писав для розваги, не надаючи своїй праці якогось більшого значіння, не поспішаючи з друком, задоволений аудиторією кількох приятелів та знайомих ²⁾. Хоч і викликала ця характеристика заперечення декого з критиків ³⁾, мені вона видається за найудалішу й найобгрунтованішу відомими нам фактами.

Цілком зайва річ, щоб довести або відкинути характеристику М. Зерова (ще раніше з тождоною характеристикою виступав М. Євшан), покликатися на тексти „Енеїди“ або на біографічні дані: практика показала, що так перші, як і другі можна тлумачити аж надто по-різному, із їх можна робити як найпротилежніші висновки. Остаточо розв'язати спірну проблему допоможуть не різні операції, перекривання й тлумачення відомих фактів, а долучення по змозі нових, свіжих даних. За такі я маю вважати вияснення читацького обличчя Котляревського.

¹⁾ Зап. Іст.-Філол. Відділу УАН, кн. VII — VIII, 1926, стор. 504 — 505.

²⁾ М. Зеро в. Нове українське письменство. Київ, 1924, стор. 30.

³⁾ Прикладом, А. Музичка („До п'ятків нової української літератури“ — „Черв. Шлях“, 1925, № 1 — 2, ст. 222 — 237) ладен бачити в особі Котляревського свідомого українця, що писав „семінарським способом, козацьким ладом“ і т. д.

Щоб з'ясувати справу про засвоєння (в данім разі, російських вірців травестії й бурлеска), необхідно викрити психологію читача, причім не слід забувати, що літературний твір у значній мірі живе й прибирає те чи інше обличчя іменню завдяки читачеві і його розумінню та сприйманню. Один і той самий стиль, одні й ті самі літературні прийоми, залежно від кола читачів, у яке вони потрапляють, набувають зовсім різних естетичних функцій. Те, що здавалось у свій час комічним, може для нас це своє комічне забарвлення стратити (і навпаки!), те, що минулі покоління вабило новизною й гостротою новаторської трактовки, може нині видатись звичайним, непомітним і навіть старомодним, „стилізованим“. Треба твердо знати, на тлі яких літературних уподобань, фактів і ідей перебігає сприймання даного явища¹⁾.

Саме з'ясування читаного Котляревським у багатьох стверджує характеристику, дану М. Зеровим.

Ми не маємо відомостей про те, що читав наш поет замолоду, але С. Стеблін-Камінський згадує, що за останніх років життя бібліотеку Котляревського „складали кілька латинських і французьких авторів класичної епохи, а російські книги були переважно перекладні романи ходовитих тоді письменників (підкреслення моє—І. А.): Августа Лафонтена, Дюкре-Дюменіля, Котень Жанліс, Радклеф. Котляревський любив їх перечигувати й постачав книжки своїм приятелям; був у нього й „Дон-Кіхот“ в перекладі Жуковського, і „Жильбляз-де-Сантілана“ Лесажа, і навіть (сховані на задній полиці) „Походження кавалера Фоблаза“, „Монах“ тощо. Згодом кількість книг збільшили романи В. Скотта і Купера, прислані од видавців, альманахи й ще деякі твори 20 і 30 років. З періодичних видань Котляревський завжди передплачував „Северную Пчелу“, раніший „Сын Отечества“ з „Северным Архивом“, за раніших років одержував „Вестник Европы“, „Благонамеренный“, а за останніх років життя передплачував „Библиотеку для чтения“²⁾. Додатком до цих спогадів може стати лист Котляревському від Ореста Сомова—літератора й белетриста 20—30 років, відомого своїми повістями з українського життя (псевдонім: Порфирій Байський). Лист цей є не що інше, як відчит у справі добору книжок, які цікавили Котляревського. Такими виявилось, були: роман А. Погорельського „Монастырка“, роман г-жи Гариссон-Шмидт „Что такое хороший тон?“ в перекладі К. Місальського, „Карл Смелый“ (певне, Вальтер-Скотта) в перекладі Де Шаллера... З цими даними цікаво порівняти цю цитату: „За кожного царя подибуємо ніби улюблені письменники. За Катерини II, порівнюючи, на більше перекладано романів: д'Арнр, Вольтера, Віланда, Мармонтеля, Флоріяна, Лесажа і Фільдинга; за Павла I—Дідерота, Дюкре-Дюменіля, Горжі; за Олександра I—г-жі Жанліс, або Жанлі, як тоді її називали, Радклеф, Августа Лафонтена і Коцебу, погім Шатобріана, Крамера і Марлі Рош. Ця перевага, віддавана одним письменником перед другими, нами здається, в значній мірі з'ясовує прагнення потрапити на смак і вимоги читачів“³⁾.

Мені здається, що наведені вище факти досить переконують про міру начитаности Котляревського: його особисті читацькі інтереси

¹⁾ Див. Б. Томашевский. Пушкин — читатель французских поэтов — Пушкинский Сборник памяти проф. С. А. Венгерова. Пгр., 1922, стр. 210—228.

²⁾ С. Стеблін-Камінський. Воспоминание о Котляревском — Полтавск. Губ. Ведом., 1866, № 45.

³⁾ Н. Белозерская. В. Т., Нарезный. Историко-литературный очерк. СПб, 1896, стр. 35.

не переступали межі інтересів, так званої, читацької маси того часу. Здаючись цілковито на смак „суспільства“, він читає переважно романи ходовитих на той час письменників; навіть добір журналь характерний для нього — „Северная Пчела“, „Сын Отечества“ і, нарешті, „Библиотека для чтения“, — всі видання, спеціально призначені для широкого кола читачів. Разом з тим ці дані дозволяють нам зробити припустимий проте досить ймовірний висновок про склад читаних Котляревським книг замолоду, тоді, коли він замислив писати „Перелицьовану Енеїду“. Очевидно, що ці книги були не з тієї класичної літератури, що її ще й досі накидають Катерининській Росії. Читацька маса того часу була в значній мірі розмаїта, і, коли „верхи“, літературні гурмани й сноби, з насолодою смакували високу поезію Державина, Хераскова, Петрова, оцінювали перші спроби молодого Карамзіна, то „низи“, широкі маси читачів, упивались перекладними романами Лесажа, пригодами „Пригожей Поварихи“ Чулкова то-що, а свій смак поетичний заспокоювали комічними поемами В. Майкова, трагестійними „Енеїдою“ Осіпова й „Душенькою“ Богдановича, що досить швидко й значно розповсюдились.

В своїй „Енеїді“ й „Оді до князя Куракіна“, а також у своїх п'єсах Котляревський переніс в українську літературу цю другу, нижчу лінію літератури російської. Значність творчої індивідуальності Котляревського зробила те, що ця лінія, точніше, дві традиції — трагестія й сентиментальна драма (про неї так само можна було б написати багато) — дуже вплинула на весь наступний перебіг розвитку української літератури.

При всій своїй поважності ці дві традиції не вичерпують одначе сучасної української літератури цілком. Так, з одного боку, в найнижчих культурних шарах, по глухих провінційних закутках, по духовних колегіях і семінаріях доживала свій вік традиція старої української літератури XVIII століття, традиція псалмів, віршів, кантів та інтермедій, традиція, створена (або, вірніше, прищеплена) на Україні духовними школами. Деякого впливу цієї традиції зазнав і Котляревський: на це вказував ще П. Житецький в своїй відомій книзі, хоча ні він, ні наступні дослідники не спробували точніше визначити розміри й межі цього впливу. П. Гулак-Артемівський звертався до неї в своїх шуканнях¹⁾. До друкарського станка одначе ця література переважно не доходила: твори, як - от, прикладом, „Вакула Чмир“, видрукований у граматиці А. Павловського²⁾ — поодинокі винятки.

Разом з тим уже в цім раннім періоді проглядають спроби прищепити українській літературі справжні класичні й античні взірці, спроби створити високу класичну традицію. Спроби ці (я маю на увазі діяльність П. Гулака-Артемівського) не вдалися, по - перше, тому, що сама класична традиція по суті закінчувалася коло свого розвитку й поступалась місцем іншим, зберігаючись в обиході низки епігонів; по - друге, українська література, як виявилось, була надто отруєна стилем, фразеологією трагестії, і стиль цей настирливо проступав зовні, — може, всупереч бажань і намірів автора. Проте історик літератури мусить облічувати ці спроби (звичайно, розцінюючи їх іменню, як спроби), бо вони саме

¹⁾ І. Айзеншток. П. Гулак-Артемівський Матеріали до біографії та історично-літературної оцінки. Харків, 1927, стор. 84 - 85.

²⁾ А. Павловський. Грамматика Малороссийского наречья или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаленных малороссийское наречье от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. СПб, 1818, стор. 93 - 106.

й штовхнули до дальших спроб насадити в українській літературі високі традиції: тому таки Гулакові - Артемовському належать і перші спроби романтичних творів („Рибалка“, „Твардовський“) і коли сам Гулак, під впливом невідомих нам особистих обставин, покинув далі працювати над цим, то під його впливом в українську літературу прийшли нові люди, романтики. Останні часом досить гостро протиставляли себе Котляревському, але не Гулаку, — це править за один з найбільших доводів, що була в українській літературі першої третини XIX ст. окрема одмежована од Котляревського традиція на чолі з Гулаком.

Нарешті на початку 30 років з'являються перші спроби нової української прози (Квітка), що спираються, з одного боку, на російську повість 20—30 років, з другого — на сентиментальну традицію міщанської комедії типу „Наталки Полтавки“. При цім необхідно підкреслити, що прозу Квітки треба звязувати зовсім не з „Памелой“ і „Клариссой“ Річардсона, „Новой Элоизой“ Руссо, „Бедной Лизой“ Карамзіна, як це робить, прикладом, В. Бойко, слідом за М. Петровим і М. Дашкевичем („Щиру Любов“ він навіть називає „українською Памелою“), але з повістями Полевого, Марлінського і особливо Мих. Погодіна.

Таким чином, загальна картина української літератури перших десятиліть XIX століття виявляється зовсім не така одноманітна й убога, як її мають нахил вважати історики. Ми, присутні при народженні кількох самостійних і по-своєму одмежованих традицій, ми спостерігаємо навіть деяку (правда, в найпервіснішій стані) літературну боротьбу. При повнім майже бракові відповідних матеріалів вважаю за досить показові такі, прикладом, факти, як прагнення П. Гулака - Артемовського в „Рибалці“ „попробовать, нельзя-ли на малороссийском языке передать чувства нежные, благородные, возвышенные, не заставляя читателя или слушателя смеяться, как от „Энеиды“ Котляревского и от других, с тою же целью писанных стихотворений¹⁾, як лист Квітки до П. Плетньова, де читаємо: „По случаю, был у меня спор с писателем на малороссийском наречии. Я его просил написать что-нибудь серьезное, трогательное. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе неспособен. Знал его удобство, я написал Марусю и доказал, что от малороссийского языка можно растрогаться“²⁾; як, нарешті, лист Л. Боровиковського до М. А. Максимовича, де він стверджує, що „ошибочна мысль, будто бы малороссийский язык пригоден только для выражения смешного и низкого“³⁾ і т. д.

Не слід, звичайно, перебільшувати значіння цих і схожих фактів, проте не можна й не визнати, що вони виразно показують на якийсь рух у тій воді, яку звикли вважати за стоячу. Рух цей, як уже сказано, часто й густо ледве тільки позначався, і тільки одна течія, одна традиція виступає досить виразно й чуливо. Течія ця — так звана „Котляревщина“, традиція „Енеїди“ й „Оди до князя Куракина“ Котляревського.

¹⁾ Вестник Европы, 1827, т. V, стор. 286 — 287.

²⁾ Г. П. Данилевский. Украинская Старина. Харьков, 1866, стор. 253, лист від 15 III — 1839 р.

³⁾ Исторический Вестник, 1881, № 5, стор. 190 — 191, лист від 1/I — 1836 р.

ПРОФ. Н. М. ЖИНКИН

Рифма и ее композиционная роль в поэме Лермонтова „Демон“

(С ПРИЛОЖЕНИЕМ СЛОВАРЯ РИФМ¹⁾)

Вопросам поэтики М. Ю. Лермонтова в ряде работ, посвященных вообще его творчеству, отведено сравнительно незначительное место, писалось много о демонизме его натуры (Дашкевич, Григорьев Ап., Сиповский), о народничестве его (Ключевский, Владимиров, Мендельсон), о богоборчестве (Закржевский, Соколов), о скорбничестве и искании нравственной истины (Прохоров, Н. Котляревский), об идеализме (Замогин, Соловьев), о поэзии сверхчеловечества (Мережковский), но вопросам поэтики Лермонтова посвящено немного работ — Гинзбурга, Анненского, Фишера, Сакулина, Ожигова и некоторые другие. Да и из всех перечисленных работ, посвященных юбилею поэта в 1914 г., собственно одна только статья Фишера, напечатанная в сборнике „Венок М. Ю. Лермонтову“, 1914 г., касается творчества поэта, формы, стиля и метрики его произведений. Из работ последнего времени вопросам поэтики Лермонтова посвящены книги: Яковлева М. А. — „Лермонтов, как драматург“ Л. и М., 1924, и Б. Эйхенбаума — „Лермонтов. Опыт историко-литературной оценки“, Л., 1924. Но и в них нет ни слова о рифме и ее композиционной роли у Лермонтова. Этому вопросу частично и попутно посвящены ценные замечания В. Жирмунского, рассыпанные в его книге: „Рифма, ее история и теория“, П., 1923 г.; некоторые материалы, касающиеся звуковой стороны рифмы, находим в книге Рад. Кошутича: „Грамматика русского языка. I Гласови. А. Опшети део (Книжевни изговор)“. Друго издание. Изд. Академии Наук. Петроград, 1919 г.

Первое, с чем сталкивается исследователь в вопросе об изучении рифмы, это система классификации концевых созвучий и, конечно, с самим определением рифмы. Проф. Жирмунский приводит старую классическую формулу, взятую из известного учебника Шалыгина („Теория словесности“, 1916): „Рифмами называют сходные созвучия в конце стиха, начиная от последнего ударяемого гласного в стихе“ (стр. 103); эта формулировка его не удовлетворяет, хотя она отличается характером общепринятости и притом не только у нас, но и за границей (Ср. определения Ad. Tobler'a и Minog'a, приводимые Жирмунским, 310). Он дает свое определение рифмы в двух формулировках, при чем я приведу здесь только первую, хотя несколько суженную, но более определенную, отвечающую общим воззрениям

¹⁾ Существенную помощь при составлении словаря рифм оказала мне доктор Серафима Харитоновна М а л я р, за что приношу ей благодарность.

и, по моему, более правильную и бесспорную: „Рифмой мы называем звуковой повтор в конце соответствующих ритмических групп (стиха, полустихия, периода), играющий организующую роль в строфической композиции стихотворения“ (стр. 9). Я. Зунделович („Литературная энциклопедия. Словарь литературных терминов“, т. II, М. и Л., 1925, стр. 717) дает определение рифмы в формулировке В. Брюсова: „Рифма отмечает сходным звучанием слов определенное место (большую часть) в метрических и эвфонических звуко-рядах“. В общем все определения рифмы сходятся, только проф. Жирмунский в качестве главного фактора в понятии рифмы выдвигает (другие ученые только подразумевают) организующую роль звукового повтора в строфической композиции стихотворения. Это важное добавление необходимо всегда иметь в виду при изучении рифмы, так как оно определяет не только строфическую композицию, но без него нельзя правильно подойти к смысловой и эвфонической стороне рифмы.

Что касается классификации рифм по определенным рубрикам, то здесь вопрос осложняется тем, что до сих пор еще не выработано единой, твердо установленной и оправданной научно системы классификации. А. Белый, Брюсов, Брик, Жирмунский — каждый по своему подходит к решению этой проблемы, каждый старается внести ясность и добиться той четкости, которая бы дала длительную устойчивость предлагаемой системе; в результате однако мы не имеем до сих пор единой классификации. Классификация Брюсова с внешней стороны имеет все преимущества четкости, простоты и наглядности, но, по справедливому замечанию Жирмунского (стр. 311), страдает одним крупным недочетом: во вторую группу — рифма с эвфонической точки зрения — попали корневые, флективные, омонимические и т. п. рифмы, т.-е. смешаны в одну кучу деления по эвфоническим, морфологическим и семантическим признакам, что противоречит основным заданиям научной классификации. Наиболее приемлемой является классификация Жирмунского, хотя и она, как увидим ниже, не решает целиком этой проблемы.

С точки зрения метрической рифмы делятся на два отдела или группы: по окончанию (мужские, женские, дактилические) и по положению (смежные, перекрестные, охватные). В поэме Лермонтова „Демон“ всего 549 рифмованных концовок и три концовки нерифмованные. Из всего богатства рифм поэт пользовался в поэме только мужскими и женскими рифмами, при чем мужских рифм у него 280, а женских 269, т.-е. почти поровну. Можно смело считать, что равновесие между мужскими и женскими рифмами не нарушается этой арифметической разностью в 11 преобладающих мужских рифм, потому что эта разность падает на все разнообразие форм расположения рифм в поэме. По положению рифмы „Демона“ так распределяются:

перекрестных рифм (а б а б)	327	60,3%
смежных . . . . . (а а б б)	159	29%
охватных . . . . . (а б б а)	60	10,2%
особого вида (а б с б а)	3	0,5%

549

Таким образом мы видим, что наибольшее количество рифмовых звуочий падает на перекрестные рифмы — именно 60,3%; наименьшее количество, если не считать охватные рифмы особого вида (0,5%), падает на охватные — 10,2%; среднее место занимают рифмы смежные, которые составляют 29% всего количества рифм.

С точки зрения эвфонической рифмы разделяются на богатые точные — графически или акустически, приблизительные, тавтологические и составные. Богатые по Жирмунскому рифмы — это созвучия, в которых есть какой-либо добавочный элемент по сравнению с рифмой достаточной; обычно это опорный согласный ударного слога (67 и 103 стр.). Точная рифма — это акустическое тождество всех звуков стиха, начиная с последнего ударного (13 и 67 стр.). Приблизительная рифма — это несовпадение заударных звуков (68 стр.) В эвфонической классификации рифм я ограничиваюсь намеренно только приведенными категориями рифм из тех соображений, что у Жирмунского нет ясности и четкости в определении рифм узуально-точных, неточных, бедных, достаточных; даже в определении богатой и бедной рифмы, в четком разграничении богатой и точной рифмы (103 — 106) замечается неустойчивость и недоговоренность. Поэтому, желая избежать этой неясности, происходящей в значительной степени от излишней дробности в классификации и неустановленности границ между смежными категориями, я ограничиваюсь названными рядами рифм.

Богатых рифм в „Демоне“	76
Точных: акустически	51
графически	343
Приблизительных	57
Составных	2
Тавтологических	20

Если остановиться на вышеприведенном определении богатой рифмы, то с точки зрения эвфонической получится значительная разница в качестве звучания между богатыми рифмами мужскими и женскими: элементов созвучия в первых будет меньше, чем во вторых. Жирмунский делает, правда, оговорку относительно богатых мужских рифм с открытым конечным слогом (стр. 68) типа видна — волна, считая их только достаточными, а не богатыми; но относительно мужских рифм с закрытым слогом он, очевидно, полагает, что качество их звучания ничем не отличается от богатых женских рифм, а между тем это далеко не так. Конечно, человек с мало-мальски развитым слухом не будет считать богатыми рифмами, например, такие мужские рифмы с открытым слогом, как: чела — замерла, ума — сама, тишине — сне, отвезли — облекли, полна — окна, присуждена — глубина; но, с другой стороны, и такие мужские рифмы с закрытым слогом, как: вдруг — вокруг, взглянул — вздохнул, ждет — придет, едва ли можно считать богатыми, а между тем они созвучны ударными гласными и опорными согласными, т. е. отвечают определению богатых по Жирмунскому рифм. Пересматривая все 76 богатых рифм в „Демоне“, я прихожу к выводу, что в категории богатых мужских рифм могут остаться только такие, как спине — вышине, расплела — цвела, т. е. такие, где созвучие составляют не только опорный согласный с ударным конечным, но и гласный пред опорной согласной; говоря другими словами, к богатым мужским рифмам нужно относить рифмы, сконструированные по схеме: неударяемый гласный + опорный согласный звук + ударный конечный гласный. Это — первый случай. Второй случай богатой мужской рифмы — это рифма типа мила — чела, где хоть предударные гласные графически и не совпадают, но в произношении они не так резко одна от другой отличаются. Конечно, в эвфонике мужской рифмы немаловажное значение имеет качество согласных и гласных предударных звуков: они всегда придают известную окраску всему звучащему комплексу.

Теперь перейдем к рассмотрению другой группы, именно: точных по Жирмунскому рифм из подгруппы „точных акустически“. Здесь всего 51 рифма. Относительно мужских рифм этой подгруппы не возникает никаких сомнений, чего нельзя однако сказать относительно женских рифм: значительная часть их с точки зрения эвфонической может быть смело перенесена в отдел богатых рифм. Возьмем для примера такие рифмы, как: томится — молиться, — проклятье — объятья, полуночный — урочный, полный — безмолвный, оковы — новый, новый — основы, ожиданья — страданье, бездыханный — бранной, немножко — ножка, преступной — недоступно. Эта категория по своей звуковой окраске в целом (заударная и отчасти предударная части) так богата созвучием, что ничем не отличается для слуха от так называемых по Жирмунскому богатых рифм (я не говорю здесь о „глубоких“ по Брюсову рифмах типа обеда — победа, летая — святая, для которых Жирмунский не дает особого определения). Таких рифм, которых можно из подгруппы точных акустически перенести в группу богатых, я насчитал 21, т.-е. 41,2⁰/₁₀₀.

Что касается подгруппы рифм точных графически (точных на глаз, как их некоторые называют), то обилие рифм этой категории вовсе еще не говорит о том, что Лермонтов, где только можно, предпочитал рифму на глаз рифме на слух: довольно нередко в его написании живое произношение брало верх над грамматическими правилами. В этой подгруппе 343 рифмы. Если мы обратим внимание на женские рифмы, то увидим, что значительная часть из них смело может быть отнесена в категорию богатых по звучности рифм, — богатых не потому, что у них есть добавочный элемент по сравнению с рифмой достаточной (опорный согласный ударного слога), а главным образом потому, что эвфоническая природа, инструментовка предударных звуков создает общую слуховую гармонию. Приведу примеры: Кавказа — алмаза, караваны — туманы, матерями — чадрами — мольбами; здесь ясно различимая и немзыкальным ухом инструментовка на „а“, при чем слог, „мо“ в слове „мольбами“ вовсе не нарушает общей звуковой гармонии, так как в произношении литературного говора мы слышим „мальбами“. К этой же категории нужно отнести и такие случаи инструментовки на „а“, когда в парном созвучии один элемент представляет слово трехсложное, а другой — двухсложное, например: заката — злата, кара — Тамара, Карабах — страха; здесь, как и в случае комбинации равносложных, общее звуковое впечатление определяется предударным „а“, что особенно рельефно выделяется в примере Карабах — страха.

Громады — водопады, господине — осетине — здесь инструментовка на „о“, если брать рифму на глаз и на „а“, если брать рифму на слух, при чем слог „се“ в слове „осетине“, как редуцированный, неясный в произношении, не нарушает общей звуковой картины. Приюта — минута, Синодала — кинжала — здесь характерную звуковую окраску в предударной части дает звук „и“, при чем безударное конечное „а“ в общем звучащем комплексе не нарушает инструментовки, как неясно слышимое в произношении.

К категории богатых нужно отнести и такие рифмы подотдела точных графически, как: мукой — разлукой, горы — Авроры, зыбкой — улыбкой, эфира — мира, тени — ступени, ураганом — туманом, туманы — великаны, глубокой — одинокой и под. Во всех этих рифмах или в предударной части есть созвучающие элементы (напр., „у“ в рифме туманом — ураганом или „т“ в рифме тени — ступени) или ударные гласные подчеркиваются некоторой долготой произношения (напр., „у“

в рифме мукой — разлукой, „и“ в рифме эфира — мира, „ы“ в рифме вышкой — улыбкой).

Таких рифм (исключительно женских), которых нужно перенести из точных графически в разряд богатых, я насчитал 103, т.-е. 30%. Наконец, из категории богатых мужских рифм типа ждет — придет, расплела — цвела (примеры были приведены выше) нужно перенести в категорию точных графически 25 рифм, как не богатых по звучности, т.-е. 33%.

Таким образом, если принять во внимание сделанные поправки, то картина рифмового богатства „Демона“ получится в следующем виде:

Богатых рифм	175
Точных акустически	30
„ графически	265
Приблизительных	57
Тавтологических	20
Составных	2

419

Число богатых рифм можно бы увеличить еще 8 рифмами из отдела тавтологических: видел — ненавидел, одиноком — оком, востока — ока, очи — ночи и пр., но его лучше сохранить самостоятельным, как это и делает Жирмунский, при чем и здесь принцип возможного деления на богатые и небогатые остается тот же: все женские рифмы могут быть отнесены к богатым, все мужские остаются в отделе тавтологических.

Подводя итоги всему сказанному, я прихожу к выводу, что номенклатуру рифм с точки зрения эвфонической необходимо свести к более точным названиям, чем это сделано в цитированной работе проф. Жирмунского, и дать более резкое и точное разграничение одного отдела от другого, принимая во внимание только большие объединения рифм. Затем, необходимо обратить внимание на женские рифмы и уточнить в этом отношении номенклатуру; в понятие богатой рифмы ввести добавочный признак — инструментовку предударных звуков, дающих, как мы видели выше, своеобразную слуховую окраску или предшествующему комплексу звуков или же всему слову.

С точки зрения смысловой рифмы в „Демоне“ делятся на однородные, разнородные и корневые. Однородные рифмы — когда рифмующие слова относятся к одной грамматической категории; разнородные — когда эти слова относятся к разным грамматическим категориям; корневые дают в рифмовке или чистый корень (при нулевом окончании) или же корень, осложненный флексией.

Однородные чистые рифмы:

Существительное рифмуется с существительным	247 (64.66)
Прилагательное с прилагательным	47
Глагол с глаголом	79
Наречие с наречием	9
	382 (70%)

Разнородные рифмы:

Существит. с наречием	40
„ с прилагательн.	72
„ с глаголом	36
Прилагательн. с наречием	12
„ с глаголом	5
Глагол с наречием	2
	167 (30%)

Рифмы на существительные (сюда входят рифмы: существ. с существит., существ. с другими грамматическими категориями)	321, или 58,76%
Рифмы на прилагательные	91, „ 16,61%
„ „ глагол	101, „ 17,85%
„ „ наречие	36, „ 6,78%

Сравнивая приведенные данные, мы видим, что в поэме „Демон“ однородных рифм почти в два с половиной раза больше, чем разнородных, разбирая их по грамматическим категориям отдельно, мы видим, что рифм на существительные немного больше половины всех рифм (58,76%), рифм на глаголы и прилагательные почти одинаковое количество и рифм на наречия всего меньше (6,75%). Интересно, что глагольными рифмами Лермонтов пользуется очень умеренно, очевидно, помня основное узуальное правило поэтики первой половины XIX века, которое „наглагольные“ рифмы не считало звучными: обычно в „Демоне“ глагольные рифмы находятся в окружении рифм других категорий, пространственно отстоят одна от другой часто на несколько строк. Случаев пользования для рифмовки строфы одними глаголами очень мало — всего только 4 на все 1138 стихов поэмы. Вот эти случаи: пролетая — взглянул — вспоминая — вздохнул, губит — расцветет — любит — кланет, желать — видеть — возненавидеть — презирать, правил — учил — бесславил — хулил. Случаев употребления подряд трех глагольных рифм тоже 4: захотел — слетел — пропел, сказал — дремал — ожидал, отвечал — торжествовал — настал, решалась — стоял — узнал; во всех этих случаях, кроме последнего, три глагольные рифмы не составляют строфы.

Судьба грядущего решалась:
Пред нею снова он стоял,
Но, Боже! Кто б его узнал!

Здесь три глагольные рифмы составляют композиционно строфу. Случаев употребления двух подряд глагольных рифм больше, именно 22. Большинство из этих двойных глагольных рифм употребляется поэтом или для усиления смыслового значения действия или же вся строфа так сконструирована, что идет перечисление действий. Например:

И звуки песни раздалась;
И звуки те лились, лились,
Как слезы, мерно, друг за другом (366 стр.)

Здесь глаголы нужны были поэту для изображения процесса действия и его длительности.

Среди этих 22 глагольных рифм есть пять пар, смежность которых не может быть объяснена композиционными заданиями: каждый член этой пары принадлежит разной строфе — одна рифма заканчивает строфу, другая — начинает. Например:

Вечерней мглы покров воздушный
Уж холмы Грузии одел.
Привычке сладостной послушный,
В обитель Демон прилетел.
Но долго, долго он не смел
Святыню мирного приюта
Нарушить. И была минута,
Когда казался он готов
Оставить умысел жестокой (стр. 366¹⁾).

¹⁾ Цитирую везде по первому академическому изданию, т. II СПб, 1910.

Здесь рифма „прилетел“ кончает первую строфу, а рифма „не смел“ начинает вторую. Или такой пример:

В последний раз она плясала...
Увы! Завтра ожидала
Ее, наследницу Гудала,
Свободы резвое дитя,
Судьба печальная рабыни (стр. 355).

Здесь „плясала“ завершает собою первый стих, композиционно являющийся заместителем целой строфы, что вызывается длительной паузой, указателем которой служит многоточие. Из пяти вышеуказанных рифмовых пар к этой категории относятся четыре:

Грудь высоко и трудно дышит...
И вот она как будто слышит (359 стр.)

Невольный страх в душе ласкаешь...
Но ты все понял, ты все знаешь (стр. 373)

Последний сон не возмутится...
Напрасно! Мертвым не приснится (стр. 379)

Между прочим, интересно здесь отметить, что так любимая поэтом рифма влажная на „ю“ употребляется всего только два раза: один раз в тройственном созвучии: молю — люблю — мою (369 стр.), другой раз в парной рифме: мою — люблю (367 стр.).

Из вышеприведенной таблицы мы видим, что однородные рифмы представляют 70% всех рифм, при чем среди однородных рифмовка существительных с существительными дает 64,66%, т. е. две трети. Это весьма характерно для поэтики Лермонтова, именно: для пользования им разными грамматическими категориями, в частности — именами существительными. Всего в „Демоне“ 4828 слов, из которых: существительных 1530, прилагательных 589, глаголов 807, наречий 495, местоимений 591, предлогов 459, союзов 302, числительных 38 и междометий 17¹⁾. Эти статистические данные указывают на преимущественное пользование поэтом именами существительными, как грамматической категорией, дающей эффекты наибольшей конкретности и образности, при чем внутри этой категории у Лермонтова значительно меньше отвлеченных понятий, чем конкретных. Оставляя за собой право в другом месте подробно обосновать свою мысль, я утверждаю, что Лермонтов и в данном частном вопросе его поэтики — в созвучиях концовок стиха, давая 64,66% рифм однородных существительных, может быть, бессознательно, стремился этим путем к образной четкости, к ясности и легкости восприятия, хотел конкретными существительными помочь читательскому восприятию, эмоционально заразить его своими переживаниями. Пути этого заражения двойки: звуковые образы и смысловые (если можно так выразиться). Однородные рифмы в „Демоне“ имеют специфически звуковое воздействие на читателя, оттеняют преимущественно сторону звучания, чем смысловую; наоборот, рифмы разнородные, которых у Лермонтова только 30% в „Демоне“, „являются резко выраженными смысловыми рифмами, объединяя звуковым подобием два разных смысла, два полновесных, но различных по содержанию понятия“ (Жирмунский, 83). Значит, если это определение

¹⁾ Настоящие данные заимствую из уцелевших остатков громадной коллективной работы — словаря к сочинениям М. Ю. Лермонтова, на что мною было затрачено около четырех лет упорного труда. Словарь весь был составлен и одобрен таким знатоком этого дела, как покойный Венгеров. Во время гражданской войны словарь погиб.

проф. Жирмунского в общем верно, то $\frac{2}{3}$ лермонтовских рифм в поэме „Демон“ подчеркивают звуковую их сторону; это положение вполне соответствует общему тону лермонтовской поэзии: как известно, звук в стихах поэта и звуковые образы играют громадную роль и являются фактором его поэтики, до сих пор мало учтенным учеными и специалистами - критиками. Где это допускают сюжетика и обстановка, действующие лица Лермонтова и сам поэт воспринимают жизнь и природу слухом, чутким ухом прислушиваются они к жизни и ловят каждый ее звук.

Если рассматривать рифму с точки зрения эвфонической и смысловой, то рифмы точные и приблизительные (неточные) соответствуют: первая однородной рифме, вторая — разнородной, т. е. точные рифмы, подобно однородным, более подчеркивают звуковую сторону в рифме, а рифмы приблизительные или неточные имеют больше смысловое значение.

Что касается значения рифм в строфической композиции „Демона“, то о нем можно говорить с большей осторожностью, так как поэма представляет из себя монолитное целое, разделенное на главы, где, конечно, нет такого четкого на глаз деления на строфы, как это мы часто видим в лирических стихотворениях. Однако, и здесь можно говорить о строфе постольку, поскольку в ее композиции играет роль конечное созвучие. Так, из приведенной выше таблицы мы видим, что в системе рифмовки „Демона“ больше всего перекрестных рифм. именно: 327 рифм, или 60,3%. В лирических стихах обычного, наиболее распространенного типа система перекрестной рифмовки абаб дает законченную строфу, и именно две пары перекрестных рифм композиционно значающую эту законченность. „Демон“, как я уже сказал, не разбит на строфы, поэтому перекрестная рифмовка далеко не всегда членит текст на четырехстрочные строфы; по приблизительному подсчету таких строф, законченных эвфонически и по смыслу, можно отметить около 50% всего количества перекрестных рифм.

Например, такие четверостишия

И в монастырь уединенный
Ее родные отвезли,
И власяницею смиренной
Грудь молодую облекли (стр. 363).

И входит он, любить готовый,
С душой, открытой для добра,
И мыслит он, что жизни новой
Пришла желанная пора (стр. 366).

можно смело считать законченными строфами с рифмовкой типа абаб. Остальные 50% смежных рифм не образуют четырехстрочной строфы, а являются составной частью иного членения, как, например:

Недолго жсниха младова,
Невеста, взор твой ожидал!
Сдержал он княжеское слово:
На брачный пир он прискакал...
Увы! но никогда уж снова
Не сядет на коня лихова!.. (стр. 359)

Клянусь полночною звездой,
Лучем заката и востока,
Властитель Персии златой
И ни единый парь земной
Не целовал такого ока (стр. 354).

В первом случае шестистрочная строфа типа абабаа, во втором — абааб. Разнообразие строфического членения в поэме „Демон“ способ-

стует большое количество смежных рифм — 29⁰/₀: в различных комбинациях с перекрестными они дают причудливое рифмовое плетение, которое часто очень выигрывает с точки зрения эвфонической от простой перестановки членов строфы или их комбинации. Смежными рифмами, а также охватными Лермонтов пользуется для придания строфе особой музыкально-ритмической значимости, особой экспрессии, которая осуществляется путем звукового и смыслового подчеркивания (смыслового — особенно там, где рифмы разнородные, как было замечено выше); например:

В последний раз она плясала...
 Увы! завтра ожидала
 Ее, наследницу Гудала,
 Свободы резвое дитя.
 Судьба печальная рабыни,
 Отчизна, чуждая доньяне
 И незнакомая семья.

Трудно в такой короткой статье исчерпать разнообразие рифмовых комбинаций поэта, имеющее значение в строфической композиции; их так много и они так разнообразны в зависимости от места и расстановки членов формулы, что свести воедино все приемы рифмовки для определения строфики „Демона“ очень трудно, да и едва ли это возможно, принимая во внимание сделанную уже оговорку относительно членения поэмы только на главы.

В заключение необходимо указать на довольно широкое пользование Лермонтовым тройственными созвучиями, которых в поэме насчитывается 41; есть у поэта и четверные созвучия — их всего 9; напр.:

Ни разу не был в дни веселья
 Так разноцветен и богат
 Тамары праздничный наряд.
 Цветы родимого ущелья
 (Так древний требует обряд)
 Над нею льют свой аромат (стр. 377).

Пятерных созвучий, объединенных рифмою композиционно в строфу, всего два; вот одно из них:

Когда грузинка молодая
 С кувшином длинным за водой
 С горы спускается крутой,—
 Вершины цепи снеговой
 Светло-лиловою стеной
 На чистом небе рисовались,
 А в час заката одевались
 Они румяной пеленой (стр. 364).

Эти тройственные и четверные созвучия в большинстве случаев имеют музыкальное значение, придавая стиху напевность путем повторения на близком расстоянии комбинации одинаковых звуков; эмоциональное значение этих созвучий очень велико: ритмически четкая поэтическая речь с повторяющимися звуковыми мотивами ласкает слух читателя, затемняет несколько смысл и выдвигает на первое место звучащую сущность рифмы. Иногда эти тройственные созвучия в соединении с охватной рифмой имеют не исключительно музыкальное значение, но и смысловое, напр.:

„Исчезни, мрачный дух сомненья!“
 Посланик неба отвечал:
 Довольно ты торжествовал;
 Но час суда теперь настал
 И благо Божие решение“ (стр. 380).

Здесь пятистрочная строфа, построенная по схеме аббба; три одинаковые рифмы в середине строфы, обрамленные суффиксальными рифмами сомненья — решенье. Употребляя подряд три одинаковые глагольные созвучия, поэт, помимо эвфонического эффекта, хотел подчеркнуть глаголами торжествовал — настал давно ожидаемую смену действий.

Ту же самую роль играют часто охватные рифмы в строфах, построенных по схеме абба, напр.:

И перед утром сон желанной
Глаза усталые смыкал,
Но мысль ее он возмущал
Мечтой пророческой и странной (стр. 361). 2

или:

Слеза катится за слезой,
Грудь высоко и трудно дышит...
И вот она как будто слышит
Волшебный голос над собой (стр. 359).

Здесь охватные рифмы, замыкая четырехстрочную строфу, грамматическими категориями (глаголами в данных примерах) подчеркивают смысловое значение рифм: смыкал — возмущал, дышит — слышит.

Просматривая словарь рифм, мы видим, что так называемых базисных рифм, изысканных, экзотических, созданных ad hoc, у Лермонтова очень мало в поэме „Демон“, имея в виду последний его очерк, напечатанный в академических изданиях II тома 1910 и 1916 годов. За рифмой поэт не гонялся, не искал рифмы ради рифмы, хотя постоянно имел в виду звуковую ее стихию: рифмовка стиховых окончаний на слух для него, как мы видели выше, представляла несравненно большую поэтическую значимость, чем рифмовка графически точная; это качество его рифмы вполне определяется его отношением к звуку, как к таковому. Рифма у Лермонтова была могучим орудием инструментовки, которым он так умело, мастерски пользовался; но она — не обособленный элемент инструментовки: она стоит в органической связи со всей структурой стиховой речи, неся на себе организующие функции. С точки зрения эвфонической она поражает читателя часто необыкновенно полнозвучным звучанием, я бы сказал — звонком. „Стих у него льется свободно; слова поют в его сердце, и рифма связывает разрозненные части песни“, говорит о рифме Лермонтова Д. Г. Гинзбург („О русском стихосложении. Опыт исследования ритмического строя стихотворений Лермонтова. П. 1915, стр. 75), сделавший удачную попытку сближения стихотворной речи с музыкой и давший интересное определение стиха¹⁾. Разнообразие концевых созвучий у Лермонтова — одна из самых характерных особенностей его поэмы „Демон“; во всей поэме мы встречаем у него только девять повторений одинаковых рифм, при чем одна пара рифм (эфира — мира) повторяется четыре раза. Вот эти повторения: взглянул — потонул (стр. 368, 381), дня — меня (362, 370), Казбека — человека (383, 379), коня — дня (356, 379), красоты — мечты (355, 374), очами — крылами (368, 381), свои — любви (381, 381), свою — семью (354, 381 — 382), эфира — мира (370, 374, 379, 380).

С точки зрения композиционной рифма в „Демоне“ играет организующую роль в строфике поэмы, связывая воедино отдельные стихи. Наконец, с точки зрения смысловой рифма подчеркивает и выделяет в сознании читателя, путем охватной, перекрестной и др. рифмовых конструкций, те акты, волевые и эмоциональные движения, на которые поэт старается обратить его внимание.

¹⁾ „Стих есть изображение ритма речи, вставленной в рамки музыкального такта“ (там же, стр. 257).

СЛОВАРЬ РИФМ К ПОЭМЕ ЛЕРМОНТОВА „ДЕМОН“

Адом — взглядом — 373.
Аул — гул — 381.

Бездыханный — бранной — 359.
Берегов — даров — 356.
Битву — молитву — 357.
Блуждал — бежал — 351.
Богат — наряд — обряд — аромат — 377.
Брани — они — 362.
Будуя — янтая — 375.

Вдруг — дух — 380.
Вдруг — вокруг — 382.
Вдруг — звук — 355.
Веры — лицемеры — 371.
Вершине — полыне — 382.
Веселья — келья — 362 — 363.
Веселья — ущелья — 377.
Ветерка — река — 377.
Ветрил — светил — 360.
Вечность — бесконечность — 369.
Взглядом — ядом — хладом — 380.
Взглянул — потонул — 368 — 381.
Взглянул — вздохнул — 353.
Взор — укор — 367.
Взгляд — яд — 367.
Видел — ненавидел — 353.
Видеть — возненавидеть — 370.
Виноградной — жадно — 361.
Внимали — провожали — 352.
Внимала — шептала — отгадала — 368.
Водой — крутой — снеговой — стеной — 364.
Возбудил — сил — 353.
Воздушный — послушный — 365.
Возмутится — приснится — 379.
Возмушал — целовал — 357.
Возрождения — искушение — забвенья — 356 — 356.

Вокруг — дух — 352.
Волной — скалой — 363.
Востока — ока — 354.
Восточной — полночной — 357.
Восхода — свобода — 382.
Врагов — трудов — 375.
Врагу — могу — 369.
Всегдашней — страшно — 365.
Вспомнани — они — 360.
Встанет — взглянет — 361.
Встретит — осветит — 378.
Высокой — далеко — 375.

Глас — час — 364.
Глубокой — одинокой — 371.
Глухой — бой — 357 — 358.

Глядели — звенели — 358.
Глядит — блеснит — 354.
Годы — свободы — природы — 368.
Гордыни — святыни — 367.
Гор — метеор — 371.
Горы — авторы — 364.
Горы — поры — 381.
Горой — мечтой — 362.
Господина — осетина — 359.
Готов — шагов — 366.
Готовый — новой — 366.
Граниты — покрыты — 382.
Гривой — молчаливой — 358 — 59.
Гробниц — птиц — 363.
Грозно — поздно — 367.
Громады — водопады — 382.
Грудь — путь — 377.
Губам — мольбам — 376.
Гусит — любит — 368.
Гудала — сквала — 379.

Давно — одно — 370.
Дара — Тамара — 374.
Двое — такое — 357.
Двор — пор — гор — 353.
Деницы — ресницы — 361.
Детей — лней — 381.
Дитя — семья — 355.
Дневной — золотой — 377.
Днем — торжеством — 373.
Дня — сохрания — 378.
Дня — меня — 370, 362.
Добра — пора — 366.
Добру — сотру — 374.
Долиной — старинной — 381.
Долины — вины — 351.
Долины — груины — 358.
Долины — муэдзины — 364.
Дом — в нем — 354.
Дороге — Боге — 357.
Дороже — тоже — ложе — 372.
Достойном — спокойном — 374.
Другом — другом — 366.
Дум — ум — 373.
Духов — врагов — 373.
Дух — слух — 365.
Дымком — восток — 364.
Дыханьем — страданьем — 373.
Дышит — слышит — 359.

Его — всего — 351.
Ей — речей — 365.
Ей — змей — 372.

- Ждет — придет — 365.
 Желанной — странной — 361.
 Желанья — познания — 375.
 Желать — презирать — 370.
 Женою — землею — 362.
 Женихам — отдам — 362.
 Жених — свонх — 357.
 Жестокой — высокой — 366.
 Жильцы — концы — 382.
 Жить — любить — 374.

 Заглуша — душа — 380.
 Заглушить — забыть — 372.
 Заката — аромата — 375.
 Заката — злата — 378.
 Застыла — говорила — 378.
 Захотел — слетел — пропел — 366.
 Зачем — эдем — нем — 371.
 Звезда — тогда — 356.
 Звездой — златой — земной — 354.
 Звук — вокруг — испуг — вдруг — 361.
 Звучало — доставало — 370.
 Землей — святой — 382.
 Землей — толпой — 351.
 Земли — ручьи — 352 — 353.
 Земля — змея — 369.
 Земная — блудная — рая — такая — 355.
 Земной — тобой — 369.
 Земной — дорогой — 360.
 Земных — твоих — 368.
 Злата — собрата — 370.
 Знаком — языком — 356.
 Зной — росой — молодой — 353.
 Золотой — росой — 375.
 Зыбкой — улыбкой — 354.

 Игрою — построю — 375.
 Играет — выползает — 382.
 Издалека — река — 381.
 Изголовью — любовью — 361.
 Изумрудной — трудной — 358.
 Изгнания — воспоминания — 351.
 Иногда — следа — звезда — куда — 363.
 Искушение — пеня — 379.
 Искупила — любила — 380 — 381.
 Их — них — 380.

 Кавказа — алмаза — 352.
 Казбека — человека — 383, 379.
 Казни — боязни — 374.
 Камень — пламень — 366.
 Картины — долины — раны — 352.
 Караван — христиан — 358.
 Кара — Тамара — 359.
 Карабах — страха — 357.
 Караваны — туманы — 381.
 Караван — стан — 356.
 Картины — длинной — 355 — 356.
 Кладбище — жилище — 379.
 Коврами — горами — 354.
 Коня — дня — 379, 356.
 Конца — лица — 380.
 Копыт — летит — 358.
 Костей — ей — 379.
 Красоты — мечты — 355, 374.
 Края — моя — 374.
 Крутизны — волны — стороны — 357.
 Кровавый — лукавый — 362.

 Крыльца — кольца — 382.
 Кровавый — забавы — 371.
 Крутизне — мне — 371.
 Крутой — доской — 376.
 Крылами — друзьями — 371.
 Кудрей — мой — 373.
 Кустов — цветов — 364.

 Ладья — руля — 371.
 Ласкаешь — знаешь — 373.
 Ласкали — печали — 365.
 Лани — брани — 358.
 Лежала — покрывала — 377.
 Лишений — поколений — мучений — 372.
 Листов — голосов — 353.
 Лихой — золотой — 356.
 Лице — конце — 378.
 Лобзания — молчанье — 376.
 Лукава — слава — 372.
 Лукавый — отравой — 369.
 Любовь — кровь — 374.
 Любви — мой — 368.
 Людей — дней — 379.
 Людской — одной — 372.
 Лучей — кудрей — 362.
 Львица — птица — 352.

 Матерями — чадрами — мольбами — 358.
 Мгновенье — отдаленье — 378.
 Мгновенье — мученье — 380.
 Мгновенье — волнение — 355.
 Мелькая — молодая — 353.
 Мертвей — очей — 378.
 Мечтою — тьмою — 357.
 Мест — крест — 358.
 Мечты — ты — 373.
 Мести — лесты — 373.
 Мечтой — тобой — 373.
 Меч — сеч (6) — 382.
 Миг — велик — 374.
 Мила — чела — 377.
 Миндальных — печальных — 363.
 Мира — эфира — 370.
 Младова — слово — 359.
 Морское — земное — 375.
 Мольбой — молодой — 376.
 Молчанье — лобзанье — 376.
 Мог — Бог — 356.
 Молодою — весною — 381.
 Молчанье — рыданье — вничанье — 364 — 65.
 Молчанья — брячанье — 366.
 Молю — люблю — мою — 369.
 Мою — люблю — 367.
 Мою — раю — 370.
 Моя — судья — 367.
 Мукой — разлукой — 373.
 Мученье — волнение — 366.
 Мятежной — неизбежной — 372.
 Мятежной — снежной — 357.

 Наслаждения — сопротивления — 351.
 Народ — ворот — 359.
 Напрасно — безгласный — ясный — 360.
 Напевы — девы — 360.
 Напечатлен — он — 370.
 Немножко — ножка — 354.
 Нетерпеливо — счастливо — 356.
 Необозримых — неуловимых — 360.

- Несчастья — участь — 360.
 Ней — веселей — 361.
 Немой — неземной — 361.
 Небожитель — хранитель — 362.
 Нет — свет — 362.
 Ней — ночей — 364.
 Немой — душой — 367.
 Нежна — она — сложена — 366.
 Нет — след — ответ — 367.
 Небесам — там — 368 — 369.
 Нежданый — раны — 369.
 Невольно — больно — 369.
 Нах — моих — 371.
 Ниспали — ждали — 380.
 Ничего — его — 382.
 Нам — херувим — 367.
 Новый — основы — 382.
 Ночной — золотой — 361.
 Новой — терновый — 369.

 Обет — нет — 373.
 Обовью — напою — 375.
 Облака — слегка — 375 — 76.
 Обещал — скал — залетал — 379.
 Облакам — небесам — 379.
 Облака — издаലെка — 352.
 Обовьет — пешеход — отдохнет — 33.
 Обитель — Спаситель — 362.
 Обоймет — упадет — 364.
 Обят — яд — 369.
 Огня — меня — 374.
 Огоньком — конем — 371.
 Одежде — прежде — 363.
 Одноком — оком — 365.
 Одел — прилетел — смел — 365.
 Ождал — прискакал — 359.
 Ожиданья — свиданье — 367.
 Оком — высоко — 352.
 Океане — тумане — 360.
 Оквы — новый — 361.
 Окно — давно — 366.
 Он — стон — 376.
 Она — полна — 354.
 Она — обложена — 356.
 Опасна — прекрасна — 368.
 Осудит — бюджет — 372.
 Осенит — замолчит — 360.
 Осеня — меня — 362 — 63.
 Отвести — прости — 378.
 Отвечал — торжествовал — настал — 380.
 Отслуживший — переживший — 381 — 82.
 Отдаленье — поколенья — 383.
 Отдаленье — смятенье — сраненья — 361.
 Отвезли — облекли — 363.
 Оценил — сложил — 374.
 Очи — ночи — 376.
 Очами — крылами — 368, 381.
 Очак — устах — 365.

 Парчой — мечтой — 363.
 Пелевой — головой — парчевой — 364.
 Пеня — моления — 363.
 Переступая — мелкая — 356.
 Перстами — шагами — 377.
 Печали — целовали — 377.
 Печаль — жаль — 360.
 Печать — сорвать — 377.
 Пламень — камень — 372.

 Платье — пожатые — 359.
 Плечи — встречи — 365.
 Плит — зарыт — 358.
 Плит — грустит — сторожит — возмутит — 383.
 Плющом — днем — 353.
 Плясала — ожидала — Гудала — 355.
 Победенный — надменный — вселенной — 381.
 Поведет — плывет — 354.
 Поводами — струями — 359.
 Погубишь — любинь — 369.
 Погубя — тебя — 372.
 Подвластных — бесстрастных — 373.
 Подобных — злыхных — 370 — 371.
 Подруг — досуг — полукруг — 354.
 Подруге — круге — 374.
 Покровом — словом — 360.
 Полна — окна — 365.
 Полосою — горою — 382.
 Полны — безмолвный — 381.
 Полны — волны — 352.
 Полуживой — ледяной — 378.
 Полуночный — урочный — 376.
 Понять — страдать — ожидать — 370.
 Поньне — свягнень — 374.
 Порой — громовой — 371.
 Порой — головой — 359.
 Порой — живой — 354.
 Порою — росой — 355.
 Порочной — полночной — 367.
 Построил — снюл — 353.
 Почему — ему — 365.
 Правил — бесславил — 371.
 Прах — очах — 369.
 Прах — облаках — 371 — 372.
 Прежней — безнадёжной — 378.
 Прекрасной — ясной — 367.
 Презренье — выражение — 378.
 Преступной — недоступно — 364.
 Прижалась — решалась — 380.
 Прилетать — навевать — 361.
 Примириться — молиться — 373.
 Приносило — уныло — 377.
 Присуждена — глубина — 375.
 Приюта — минута — 351, 365 — 366.
 Пробегал — звучал — 361.
 Пробегает — страдает — 362.
 Пробуждая — молодая — 364.
 Проклятье — обьятья — 370.
 Пролетал — сиял — Дарьял — 352.
 Пролетая — вспмания — 355.
 Проник — крик — 376.
 Пространство — убранство — 370.
 Прошли — земли — 370.
 Прочитать — отогнать — 377.
 Птицы — ресницы — 354.
 Птица — гробница — 358.
 Пустыню — святыню — 355.
 Путь — грудь — 378.

 Разлука — скука — 374.
 Разгонял — смывал — 379.
 Рая — пересекала — 380.
 Расцвели — вдвали — 352.
 Разноцветных — безответных — 353.
 Расплела — шевела — 355.
 Рабыни — доныне — 355.

- Раздувая — ударяя — 358.
 Раздались — лились — 366.
 Раз — глаз — 366.
 Рай — отвечаю — 368.
 Расцветет — клянет — 368.
 Ресницы — денницы — 377.
 Рисовались — одевались — 364.
 Роковую — тоскую — 373.
 Родные — седые — 378.
 Рукою — землею — 378.
 Рукавами — щелками — кистями — 356.
 Рукою — скалою — весною — 358.
 Ряд — звенят — 356.

 Садится — длится — 379.
 Сберегала — кинжала — 357.
 Сверкал — кинжал — торжествовал — 376.
 Света — комета — привета — 351.
 Света — привета — 367.
 Свеч — речь — 363.
 Свиданье — предвешанье — 367.
 Свиданья — желанья — 360.
 Своего — ничего — 352.
 Своему — ему — 351.
 Свои — любви — 381, 381.
 Свой — рукой — головой — 354.
 Свою — пролью — 362.
 Свою — семью — 354, 381 — 382.
 Святого — злого — 377.
 Святой — рукой — 357.
 Святой — порой — молодой — 363.
 Святых — золотых — своих — 379.
 Седых — часовых — 383.
 Сел — пришел — 379.
 Семью — свою — 379.
 Семья — змея — 382.
 Сени — олени — растений — 353.
 Силой — заговорило — 356.
 Синодала — кинжала — 356.
 Сказал — дремал — ожидал — 377.
 Скаку — ветерку — 358.
 Скалах — часах — 352.
 Скалою — травую — 361.
 Следа — куда — 371.
 Следа — стада — 360.
 Следил — светил — любил — 351.
 Следов — веков — 382.
 Слезой — собой — 359.
 Слова — снова — 357.
 Слова — божества — 369.
 Словом — покровом — новым — 368 — 69.
 Службных — волшебных — 375.
 Случайной — тайной — 372.
 Сметала — Гудала — 382.
 Смотрел — жалел — 361.
 Смыкал — возмущал — 361.
 Сна — она — 365.
 Снова — лихова — 359.
 Сны — стороны — 360.
 Снов — слов — 362.
 Собой — борьбой — 370.
 Созданье — страданье — 375.
 Соловьи — любви — 353.
 Сомнение — мгновенье — 376.
 Сомнения — движенья — выраженья — 355.
 Сомнения — решенье — 380.
 Сонной — иконой — 364.
 Спешил — приносил — 357.

 Спине — вышине — 352.
 Спиной — вырезной — 356.
 Стал — узнавал — 370 — 371.
 Старика — издалика — 376.
 Ствол — орел — 357.
 Ст. нет — гонит — 365.
 Стоны — запаленный — 359.
 Стопам — дам — 375.
 Стоял — узнал — 380.
 Стоят — лат — горят — 382.
 Стране — одне — 383.
 Страданье — прощанье — 376.
 Страстей — людей — 375.
 Страстей — мавзолеей — 372.
 Страстью — властью — 370.
 Стрела — догнала — 359.
 Стременах — папах — 357.
 Стремена — видна — 359.
 Струя — моя — 380.
 Стужаний — обещаний — 373.
 Судьбе тебе — 375.
 Судьбой — рабой — 374 — 75.

 Такое — молодое — 374.
 Творенья — преступленья — 373.
 Творенья — сомненья — сожаленья — 351.
 Твои — очей — 360.
 Творенья — мгновенья — 360.
 Тех — утех — 380.
 Тени — ступени — 353.
 Тенью — мученью — 364.
 Теченья — назначенья — 371.
 Тишине — сне — 368.
 Тобой — слезой — 373.
 Тобой — рукой — 372.
 То я — моя — 372.
 Толпой — головой — 352.
 Толпой — порой — стеной — 358.
 Томится — молиться — 365.
 Той — слезой — 366.
 Томленья — разделенья — вознагражденья
 примиренья — 370.
 Труд — пройдут — суд — тут — 372.
 Тревожит — может — 362.
 Трещет — блещет — 366.
 Туманы — караваны — 351.
 Туманы — великаны — 352.
 Туман — караван — 357.
 Тучи — могучий — 364.
 Ты — красоты — 374.
 Ты — мечты — 370.

 Увы — головы — 369.
 Увидел — возненавидел — 369.
 Угловой — чадрой — водой — 353.
 Угрозы — слезы — 362.
 Ударяя — молодая — 354.
 Уединенный — смиренный — 363.
 Ужасный — ясный — 362.
 Узнает — ласкает — 360.
 Укротил — остановил — 376.
 Ума — сама — 378.
 Унылый — силы — 351.
 Упоенья — выраженья — 378.
 Упадёт — жжет — 360.
 Упованья — страданья — 379.
 Ураганом — туманом — 371 — 372.
 Устами — речами — 376.

Устам — глазам — 378.
 Усмехнулся — проснулся — 367.
 Утешенье — мученье — сожаленья — 368.
 Участье — счастья — 374.
 Учил — дулил — 371.
 Ущелья — кельи — 363.

Фонтан — стан — 355.

Херувим — с ним — 351.
 Ходит — заводит — 383.
 Холодных — бесплодных — 375.
 Хомаши — рядами — 363.
 Холодной — бесплодной — 353.
 Храм — там — 379.
 Храма — фамила — 363.

Чела — замерла — 359.
 Челом — крылом — 367.
 Чернея — смея — 371.

Чернеет — зеленеет — 381.
 Чернея — змея — 352.
 Черты — простоты — 355.
 Черты — красоты — 378.
 Чредой — землей — 351.

Шумный — безумной — 380.

Шутя — дитя — 381.

Эфира — мира — 374, 379, 380.

Юной — чугунной — 376.

БЕЗ РИФМЫ:

Не знал — 351.
 Шумели — 363.
 Ущелья — 363.

М. П. САМАРИН

Из Маргиналий к „Евгению Онегину“

(МЕСТО И РОЛЬ СНА ТАТЬЯНЫ В КОМПОЗИЦИИ „ЕВГЕНИЯ ОНЕГИНА“)

I

„... Весь „Евгений Онегин“, как ряд открытых светлых комнат, по которым мы свободно ходим и разглядываем все, что в них есть. Но вот в самой середине здания тайник; дверь закрыта, мы смотрим в окно — внутри все загадочные вещи: это „сон Татьяны“... И странно: как могли люди столько лет ходить мимо закрытой двери, не любопытствуя узнать, что за нею, и зачем Пушкин устроил внутри дома это тайнохранилище?“

Этими словами начинает покойный М. О. Гершензон в своей последней статье¹⁾ разбор сна Татьяны. Он безусловно прав: сон Татьяны — тайник и по смыслу, заключенному в его фантастических образах, и по тому значению, которое Пушкин ему, видимо, придавал в общей композиции романа, а в композиции образа Татьяны — в частности.

Правда, ни в авторских признаниях Пушкина, ни в показаниях его друзей, ни в наблюдениях пушкинистов мы не найдем этого последнего положения ни высказанным, ни доказанным, но вот факты, которые говорят кое-что: в „Евгении Онегине“ по нумерации самого Пушкина всего 390 строф; если мы вычтем 94 строфы „лирических отступлений“, у нас получится 296 строф, непосредственно относящихся к развертыванию романа, и наряду с этим 10 строф, уделенных только одному эпизоду (если не считать еще трех — о соннике Мартына Задеки, по смыслу примыкающих ко сну и без него не уместных), кажутся огромным куском, в силу своего размера требовавшим от автора очень сложной мотивировки, которую Пушкин от нас утаил.

Если пойти еще дальше путем этих сравнительных вычислений, то получаются еще более любопытные наблюдения. В самом деле, о Татьяне говорится в разных местах романа на протяжении 97 строф, и десять-тринадцать строф, отданных эпизоду сна с тяготеющими к нему деталями, отнимают более одной десятой всего, что сказано о Татьяне.

Пожалуй, если не считать снов Веры Павловны в романе Чернышевского, мы не найдем в русской литературе второго случая, где бы сну, как эпизоду, не имеющему очевидной связи с действием, уделялось столько внимания.

Заметим еще, что эпизодов, говорящих о Татьяне, не так уж и много, и вот даже в ряду самых главных из них (письмо, первое объяснение, встреча с Онегиным в Татьянин день, посещение усадьбы

¹⁾ „Сны Пушкина“ в сб. „Пушкин“ (изд. Пушкинского О-ва Любителей Российской Словесности), ред. Н. К. Пиксанова, М., 1924 г., стр. 77 — 96.

Онегина, встреча с ним в свете и последнее объяснение) сон занимает наибольшее количество строф после эпизода с письмом и примыкающих к этому эпизоду подробностей.

На это соседство (письмо и сон) следует обратить сугубое внимание по причинам, о которых ниже.

Как ни прихотливо создавался „Онегин“ на протяжении от 1823 года (а вернее — еще раньше) до 1831 вряд ли можно удовлетвориться по вопросу о сне Татьяны соображением, что, дескать, тут просто каприз творческой фантазии, случайно затянувший конец мелкого эпизода, и, таким образом, все вышеприведенные соображения грозят привести к смешной и педантической бухгалтерии.

Объяснить же сон Татьяны только как прием предварения — тоже неубедительно: ведь, как-никак, а это 10—13 строф. Не слишком ли много потрачено вдохновения и мастерства для подобного приема в повествовании и похожа ли такая неэкономная растрата сил на мастерство Пушкина? Орнаментальная подробность развивается до большого роста, уродующего своим размером архитектуру романа в целом. Пусть и верно то, что поэт не однажды пользуется (как прекрасно показал М. О. Гершензон) темой сна в целях предварения, но эти случаи никогда не переходят в ту гипертрофию, какую является при данном толковании сон Татьяны.

Правда, М. О. Гершензон этого и не хочет сказать. Отмечая прием предварения, как одно из возможных объяснений смысла и места сна Татьяны в композиции романа и как бы чувствуя, что этого мало, покойный пушкинист откровенно признался: „Я не берусь разгадать мысль Пушкина“.

Конечно, расшифровывать смысл фантастических образов из сна Татьяны — вроде того, как это делал в свое время С. Судиенко¹⁾ — задача безнадежная. В лучшем случае, применив „метод медленного чтения“, можно получить при ее решении ряд интересных и даже увлекательных догадок, щедро рассыпанных М. О. Гершензоном в его статье.

Настоящая статья ставит себе целью не добавку новых попыток решения той же задачи, а нечто иное.

Значительная по своей величине часть — эпизод сна Татьяны — не может быть объясняема, как случайно разросшийся прием предварения: она несет в себе обязанность гораздо более сложные и, с точки зрения архитектуры романа, вполне целесообразные.

II

Известно, что Пушкин сначала хотел дать своей героине имя Натальи. Если к этому имени присоединить имена Евгения, Владимира, Ольги — получается отборный букет имен, сделавшихся модными в литературном обиходе к началу XIX века. Так ведь и поступал Пушкин немного раньше, созданная „Руслана и Людмила“: там нет ни одного имени, которого читатель не нашел бы раньше в литературе русских псевдоисторических повестей и так называемых „сказок“ (Чулкова и др.) конца XVIII века.

Что касается имен в „Онегине“, то имя Евгений уже облюбованным перешло из эпохи Кантемира в sentimentalный роман, вполне отвечая своим переводным на русский язык значением наивному дидактизму сентименталистов (у Карамзина, например, повесть „Евгений

¹⁾ Тайна поэмы Пушкина „Евгений Онегин“. Тверь, 1909.

и Юлия“), а имена Ольги и Владимира стали модными благодаря историческим повестям конца XVIII века, повестям, где недочет исторического колорита с успехом покрывался избытком патристического одушевления. Если к этому отбору модных в литературе имен прибавить имя Натальи, это только польстило бы литературно настроенному читателю напоминанием, что некогда он прочел (возможно, что и недавно) „Наталью — боярскую дочь“ Карамзина.

Тем не менее, Пушкин, поколебавшись, нашел нужным старшую дочь Лариных назвать Татьяной.

Со времен Татьяны Лариной это имя, поэтизированное сперва Пушкиным, а затем его читателями и читательницами, сделалось распространенным в образованном слое нашего общества, окружилось эстетическими ассоциациями.

Но не таким оно впервые взглянуло со страниц черновых тетрадей Пушкина на самого поэта.

Это чувствуется и теперь, благодаря следам некоторого замешательства, колебания, испытанного Пушкиным в момент литературных крестин его любимой героини.

Называя ее Татьяной, он находит нужным как бы извиниться в этом перед читателями целой полустрофой. Вспомним XXIV строфу второй главы:

Ее сестра звалась Татьяна.
Впервые именем та к и м
Страницы нежные романа
Мы своевольно освятим.

Почему таким? Каков смысл этого слова под сильным логическим ударением?

Далее:

... Оно приятно, звучно,
Но с ним, я знаю, неразлучно
Воспоминанье старины
Иль девичьей...

Однако, и эти извинения кажутся Пушкину не то слишком короткими, не то недостаточно ясными — и XXIV строфу второй главы он снабжает следующим примечанием к имени Татьяны: „Сладко звучащие греческие имена, каковы, например, Агафон, Филат, Федора, Фекла и проч. употребляются у нас только между простолюдинами“. Правда, среди „сладкозвучнейших имен“ еще раз Татьяна не названа, но фигура умолчания здесь достаточно красноречива. Так — и это имя „употребляется у нас только между простолюдинами“.

Отсюда понятны выраженья — „впервые именем та к и м“ и „воспоминанье старины иль девичьей“. Встарину именами пользовались, как песнями, одинаково — и терем, и изба (Юлиания или, по-простонародному, Ульяна Лазаревская, Марфа Борецкая и т. д.), но европеизация верхнего общественного слоя наложила свой сугубо-классовый отпечаток и на имена, в силу чего некоторые из них, даже „сладкозвучнейшие“, не проникали из деревни в барскую усадьбу дальше девичьей, как и песни, сменившиеся романсами западного фасона.

Теперь понятно, почему полуизвинением звучит XXIV строфа, почему она, вдобавок, снабжена примечанием — барышню, героиню романа, автор хочет назвать именем, пристойным для „девки“ из разряда „сенных“, ткущих, прядущих и шьющих на барскую потребу, так как, безусловно, в ту пору имя Татьяны для ушей благородного читателя звучало одинаково с Матреной или Феклой, — оно может нам встретиться

в комедии, в сатирической повести того времени, а в романе оно было новостью.

Но почему же Пушкин все-таки остановился на нем, Пушкин, определенно не любивший такого рода „нововведений“, заменивший в „Полтаве“ историческое имя Матрены Кочубей более „романическим“ именем Марии и облюбовавший сперва для героини „Онегина“ традиционное, не требовавшее никаких оговорок, имя Наталья?

Вопрос сам по себе как будто мелкий, но его надобно разрешить, так как через него идут пути к большому вопросу о сие Татьяны, оставленному нами выше.

III

Пятая глава „Евгения Онегина“ дает нам иную Татьяну, нежели главы предыдущие. Пушкин как будто хочет, чтобы читатель забыл на время прежний портрет Татьяны, уездной барышни с французской книжкою в руках, с глазами, устремленными мимо деревенской русской действительности в мир мечты, созданной с помощью той же иностранной книжки. Чтобы образ был выпуклей, поэт познакомил нас с семьей Татьяны, сообщил о соседях, о пристрастиях и вкусах героини, а в заключение показал сделанный им с французского перевод письма к Онегину, где открылось самое затаенное ее души: и желание любви, и разлад со средою, казавшийся гораздо более серьезным, чем он был на самом деле, и, наконец, ее манера мыслить и чувствовать с помощью нерусских мыслей и образов.

Такова была задача второй и третьей главы. В пятой, рядом с этой Татьяной, сочиненной на манер Дельфин, Кларисс и Юлий, является другая задача — показать другую Татьяну, такую, которой и она сама, может быть, в себе не подозревает и не замечает. Для этого к услугам Пушкина его прежнее мастерство и новые краски — то, что сам он позже назовет — „фламандской школы пестрый сор“. Поэт тщательно подбирает приметы, суеверия, подробности соверной зимы, картинки захолустного быта — и все это складывается в намек на некое целостное жизнеощущение; сама Татьяна им, может быть, и пренебрегает, как пренебрегала она в третьей главе крестьянской песней про молодца, но этим жизнеощущением насыщен новый портрет Татьяны. Эту новую Татьяну можно охарактеризовать, как дикарку с невежественным умом, с наивным кругозором.

И чем же она, в самом деле, отличается от своих сенных девушек? Только платьем, неправильной русской речью да сомнительной грамотностью? Да и на что ей эта грамотность в условиях ее быта? Чтобы читать сонник Мартына Задеки, которого от строчки до строчки поймет и сенная девушка не хуже своей барышни? И даже наверное среди сенных девушек Татьяна живет другая Татьяна, работающая на барышню-тезку. Если бы она умела читать, и у нее любимой книгой был бы сонник Мартына Задеки.

Подсознательный мир второй Татьяны, Татьяны из пятой главы, проникнут деревенской стихией гораздо больше, нежели думает „уездная барышня с французской книжкою в руках“. Он полон теми образами, что и подсознательный мир девушек, летом распевавших в саду Лариных песню про молодца. И хотя офрануженная Татьяна внимала песне с пренебреженьем — „молодец“ близок ей до того, что она его видит во сне.

Так вот эту новую героиню, о которой мы и не подозревали до пятой главы, Пушкин и одевает, как русским сарафаном, просто-

народным именем Татьяны. У такой девушки имя должно быть самое деревенское, не освященное еще романической традицией. Только отсюда и может быть понятен момент выбора имени (Татьяна, а не Наталья), только отсюда и объяснимо желание Пушкина извиниться за этот выбор и значение, которое он имени придавал, полувывказав, полузатаив намеки на это в XXIV строфе второй главы и в своих примечаниях к XXIV строфе.

IV

Теперь мы можем снова обратиться к вопросу о сне Татьяны.

Возможно, что Пушкин видел картину Босха и лубок XVIII века на сюжет¹⁾ искушения св. Антония, но, вероятно, в основном сон Татьяны не изменился бы, если бы Пушкин и вовсе не видел ни лубка, ни картины Босха, так как в основе сна заключена не фантазмагория, созданная воображением монаха-аскета, а тематика русской разбойничьей сказки.

Мы уже знаем от самого Пушкина из второй главы про Татьяну, что

...страшные рассказы
Зимой в темноте ночей
Пленяли больше сердце ей.

И в добавление к этому, из пятой главы, что

...тайну прелесть находила
И в самом ужасе она.

Наряду с мифологическими сказками и демонологическими преданиями в репертуар таких сказочниц, какою была Татьяна Филипповна, входили, конечно, разбойничьи сказки. О них говорит обстановка сна — лес, ночь, скитания без дороги по неведомым местам, избенка-притон, разгульная компания, прямо названная Пушкиным — шайкой, наконец — подглядывающая девушка.

Кстати сказать, эти элементы сна Татьяны сами должны были бежать под перо Пушкина в силу того, что недавно, перед пятой главой „Онегина“, они уже фигурировали в его же балладе „Жених“.

Пятая глава романа начата 4 января 1826 года, а четвертая закончена 3 января 1826 года, и в рукописи Моск. Румянцевского Музея за № 2370 среди набросков четвертой главы „Онегина“ находятся черновые наброски баллады „Жених“, сделанные под впечатлением сказки, услышанной от Арины Родионовны.

Упомянув об этой балладе, нельзя не отметить двух существенных фактов.

О первом свидетельствует В. Е. Якушкин, указывающий, что в черновике баллады купеческая дочь носит имя Т а т ь я н ы. Вторым фактом является окончательной редакцией баллады, где купеческая дочь названа уже Н а т а ш е й. Это, может быть, и мелочи, но для наших наблюдений они ценны, потому что перед нами еще раз открывается раздумье поэта: Татьяна или Наташа? — с предпочтением на этот раз второго имени. Ясно, что для Пушкина в этот период данными именами обнималось нечто одинаковое.

Теперь уже о самой балладе — еще мелочь, ведущая прямо к эпизоду сна из „Онегина“.

¹⁾ См. Бодяновский „Незамеченное у Пушкина“. „Вестн. Лит.“, 1921, № 6.

В своей статье об „Онегине“ Воейков возмущался („Атенеи“, 1828, № 4), между прочим, стихом пятой главы

людская молвь и конский топ,

из-за недопустимого, по его мнению, слова „топ“. В балладе „Жених“ оно есть:

Вдруг слышу крик и конский топ.

Далее пусть говорят за себя тексты баллады и романа.

Баллада: Мне снилось, - говорит она, -
Зашла я в лес дремучий,
И было поздно. Чуть луна
Светила из-за тучи.
С тропинки сбилась я в глуши.
И сосны лишь да ели
Вершинами шумели.

Роман: Пред ними лес: недвижны сосны
В своей нахмуренной красе.
Отягчены их ветви все
Клоками снега. Сквозь вершины
Оси, берез и лип нагих
Сияет луч светил ночных.
Дороги нет.

Баллада: И вдруг, как будто наяву,
Изба передо мною...

Роман: Вдруг меж дерев шалаш убогий...

Далее и в балладе и в романе — дверь, разгул шайки, длинный нож, коновод-атаман; только в балладе это настоящий разбойник, а в романе преобразенный прихотью сна Онегин. В довершение этой параллели остается добавить, что рассказ Наташи, правда, не сон, но оформлен, как передача сна.

Короче говоря, связь между „Женихом“ („простонародной сказкой“, как обозначил в подзаголовке сам Пушкин) и сном Татьяны не подлежит сомнению: рассказ Наташи — оригинал, сон Татьяны — переиначенная деталями копия; не только имена Татьяны и Наташи, но и обе вещи целиком (и баллада, и сон) в замыслах Пушкина были тесно связаны.

Разбойничья „простонародная сказка“ сказывается основой сна по-простонародному названной барышни Лариной.

Влияние русской сказочной „флоры“ на образы этого сна отмечалось исследователями неоднократно. В соединении с частично воспроизведенной Пушкиным композицией разбойничьей сказки это дает впечатление сна, составленного очень прихотливо, как бы путем сплетения цитат из сказок.

V

Выше не без умысла были сближены письмо Татьяны и ее сон, как почти равные (по своему размеру эпизоды. Разумеется, для сближения одного этого слишком мало, но все же и здесь угадывается сопоставляющая работа архитектурской мысли, распределяющей более или менее стройно массы строительного материала. Если к этому прибавить ряд параллелей, больше обосновывающих право читателя на подобное сближение, то, пожалуй, оно выйдет и не таким произвольным.

Несомненно, что письму Татьяны поэт придавал очень большое значение. Все, что говорится о Татьяне до письма, все это, мотивируя

те или иные черты ее личности, прямо или косвенно мотивирует двоякую для романа сущность ее письма — и как поступка, и как комплекса ее настроений и мыслей ее вокруг ее самой, ее среды, а главное — вокруг Онегина.

Мотивировка письма течет в читательское сознание убедительными картинами деревенского быта, образами семьи Лариных, няни, соседей, мотивировкой насыщен тщательный перечень любимых Татьяной книг (о Мартыне Задеке пока ни слова), благодаря чему самое письмо является как бы трудным куполом, для которого долго строились многочисленные устои. Центр этого письма в образе Онегина. Онегин представлен таким, каким представляет его себе Татьяна — и тут-то затаено самое любопытное.

Как показано В. Сиповским, Пушкин в письме Татьяны вплел несколько цитат из любимой Татьяной „Новой Элоизы“ Руссо в нехитрый узор настроений русской барышни первой четверти XIX столетия. Помимо них, впрочем, весь характер письма становится каким-то сгущенно-цитатным в той своей части, где Татьяна, переходя на „ты“, устремляется в безкрайный книжный пафос, и где, в сущности, и заключен образ того Онегина, какого она себе сочинила.

Голоса многих романистов здесь звучат сливающимся хором, так что трудно угадать хоть одну цитату из определенного автора так, чтобы она не сливалась с цитатой из другого. Получается впечатление бегло рассказанного романа, как бегло рассказана во второй части сна разбойничья сказка.

Это вполне понятно: Пушкин потратил много внимания, чтобы заставить говорить девушку, которую любви учили одновременно и „Сталь с Шатобрианом“, и „природа“, при чем в ту пору, когда писалось письмо, для уха девушки гораздо громче звучали декламаторские голоса нерусских учителей, заглушавшие соловьиную песню бедной русской природы — песню без риторства, без декламации и даже без слов:

И соловей во мгле древес
Напевы звучные заводит (2, XVI).

Чувство, посланное природой в бессонные соловьиные ночи, оформилось в письме на манер литературных образцов, выученных наизусть благодаря постоянному перечитыванию, но само по себе оно живет внутри, мало завися от этого случайного оформления, ибо оно пришло не искусственным путем, не по соблазняющей воле романистов, а по непреложным законам природы („пора пришла“, „так в землю падшее зерно огнем весны оживлено“, „давно сердечное волнение теснило ей младую грудь“...).

Любовь Татьяны имеет длинную историю, Татьяна борется с нею, убеждается, что Онегин не тот, каким он ей казался, готова посчитать его „ничтожным призраком“, но все же побеждена этой любовью — во всяком случае настолько, что вне любви к Онегину „для бедной Тани все были жребии равны“.

Конечно, это не могло бы случиться, если бы увлечение Онегиным было только головное.

Итак, письмо Татьяны, составленное из литературных цитат, сгущенное до беглого пересказа целого романа сентиментальной школы, — лишь одно из оформлений подлинного чувства, рисующее нам в сложном образе Татьяны только одну сторону — барышню-Татьяну, чей законченный портрет дан II, III и IV главой.

Создавая в пятой главе портрет Татьяны - русской („русская душою“), деревенской девы и, видимо, придавая ему гораздо больше значения для дальнейшей судьбы героини, Пушкин повторил те же приемы, что и в первом портрете, только место Руссо занимает здесь Мартын Задека, нет не понимающей Таню среды, нет угнетающего одиночества на которое жаловалась Татьяна в письме, невольно стилизуя под прочитанное и, вероятно, преувеличивая тяжесть своего положения), а показана русская усадьба, где русской барышне живет, в конце концов, вовсе не плохо.

Идет та же сложная мотивировка, которая готовит читателя к пониманию некоей важной стороны в новом портрете. Мы видим, что все обстоит так, как уже однажды обстояло, но не находим второго письма, оформляющего чувства деревенской девушки и рисующего за него образ ее возлюбленного, но, разумеется, в обстановке такой же простой среды. Однако, ведь не пишут писем деревенские девушки, они не читают и о возлюбленном, они думают не цитатами из сентиментальных романов в письмах, а цитатами из песен и сказок для „простолюдинов“.

Вместо письма Пушкин довершает второй портрет Татьяны описанием ее сна.

Так же, как в письме, центром внимания во сне служит Онегин, и если он теперь является „не Грандисоном“, то это понятно: сон, как выше было показано, воспроизводит сказочные мотивы, а в сказках героями бывают либо царевичи, либо добрые молодцы, либо атаманы.

Подведем итоги:

1. Для завершения портрета героини с простонародным именем, с простонародным кругозором и с темным по-простонародному умом Пушкин дает эпизод сна Татьяны так же, как для аналогичной цели при первом портрете он приводит письмо.

2. Сон Татьяны приводится после сложной мотивировки его содержания, как и письмо.

3. Композиция сна в главном очень близка к композиции письма:

а) и там, и здесь центральная фигура — Онегин;

б) сон частично воспроизводит сюжет сказки, как письмо — сюжет романа;

в) в сон цитатами вплетены образы и ситуации сказок, как в письмо вплетены цитаты из Руссо, помимо бегло рассказанного романического сюжета (часть письма, где Татьяна переходит на „ты“).

Вот те основания, которые в соединении с вышеприведенными арифметическими выкладками (теперь можно на выкладки и не опираться) позволяют сблизить письмо и сон Татьяны.

Короче говоря, сон Татьяны, конечно, служит не только предвещением дальнейших событий: за исключением той частности, что письмо влечет за собою новое событие (объяснение в саду), тогда как сон лишь питает темные предчувствия героини и читателей, — за исключением этого в композиционном отношении сон вполне соответствует письму, занимает такое же большое место и выполняет такую же важную роль.

Форма диалога в былине

При самом беглом чтении бросается в глаза количественная значительность прямой речи в былине; явное преобладание этой формы повествования заставляет обратить на нее самое тщательное внимание: необходимо поставить вопрос о технике диалога¹⁾, о его композиционных функциях и, наконец, о его художественном назначении в связи вообще со стилистическими принципами великорусской эпической песни.

Но не будем голословными в утверждении количественной значительности диалога в былине и приведем несколько цифр, которые выведут суждение о нагруженности былины прямой речью из области суждений о субъективных впечатлениях и дадут ему опору в точном и объективном критерии.

В сборнике Гильфердинга (над материалом произведены наблюдения), мы имеем 86 вариантов, в которых отношение стихов с прямой речью ко всему количеству стихов колеблется между 0,4—0,5; 80 вариантов—0,3—0,4; 31 вариант—0,2—0,3; 20 вариантов—0,5—0,6; 8 вариантов—0,1—0,2; 1 вариант—0,6—0,7. Типичным, таким образом, для сборника является соотношение, колеблющееся между 0,3—0,5, но и в данном случае возможно уточнение:—30 вариантов—0,4—0,34; 50 вариантов—0,35—0,39; 58 вариантов—0,4—0,44; 28 вариантов—0,45—0,49. Итак наиболее характерным является соотношение 0,35—0,45.

При рассмотрении указанных цифр естественно возникает вопрос об изначальности этого количества прямой речи в былине? Было ли характерным это соотношение прямой речи и собственно повествования для более ранних периодов эпической техники и не дает ли сборник Гильфердинга указаний на древнюю черту? Или же значительность

¹⁾ Нужно оговориться, что диалог иногда в работе условно обозначает всякую прямую речь, в том числе и монолог; это употребление термина диалога, как синонима прямой речи, делается не по соображениям теоретического характера, а в целях удобства изложения.

Автору статьи известны иностранные работы, посвященные изучению эпического диалога как то Heusler — *Der Dialog in der altgerm. Erzählenden Dichtung* — *Zeitschrift für Deutsche Altertum und Deutsche Literatur*, Bd. 46. H. 1—2, 1902. Hentze. *Die Chorreden in den homerischen Epen.* — *Zeitschrift f. das clas. Altertum*. B. LXIV. 1905; Hentze — *Die Monologe in den homerischen Epen.* — *Ib.* B. LXIII, 1904; Hinz — *Virgils epische Technik*, 3 Aufl., 1915, но, к сожалению, ввиду некоторых существенных различий в методе диалога, в данной работе и в указанных исследованиях не приводится здесь сравнительный материал.

диалоговых партий явилась продуктом разложения старого эпического стиля?

Конечно, надо признать большие трудности в разрешении поставленных вопросов, так как неизвестны первоначальные формы эпической песни, но все же нам представляется методологически возможным воспользоваться в данном случае теми выводами, которые можно получить из сравнения количества диалоговых партий в былинах более ранних по времени записей с былинами более поздних; если соотношение останется тем же, мы с достаточной уверенностью сможем признать указанную количественную роль диалога изначальной; если же дробь, определяющая отношение между прямой и непрямой речью, изменится, то возможно поставить вопрос об эволюции эпического диалога и о характере этой эволюции; впрочем, надо оговориться — в данной работе не рассматривается диалог с этой точки зрения, так как автору представляется более удобным поставить вопрос об эволюции диалога в связи вообще с вопросом об эволюции эпического стиля.

Для сравнения привлекаем сборник Кирши Данилова. Из 22 былин, по сюжетам сходным с былинами сборника Гильфердинга, в 12-ти отношении колеблется между 0,2 — 0,3, в 4-х — 0,1 — 0,2; в 5-ти — 0,3 — 0,4; в одной былине — 0,41. Для данного сборника оказывается, следовательно, наиболее характерным отношение — 0,2 — 0,3, явно указывающее, что в былинах сборника Кирши Данилова количественная роль диалога меньше: прямая речь не захватывает здесь и трети стихов, тогда как в сборнике Гильфердинга она больше трети стихов, почти достигая половины (0,35 — 0,45).

Позднейшие записи обнаруживают в былинном диалоге тенденцию захватить значительно больше стихов, чем это имеет место в сборнике Гильфердинга. Так, из 50 былинных вариантов сборника Маркова 29 имеют отношение, колеблющееся между 0,4 — 0,64, (при чем 16 из них — 0,4 — 0,5; десять — 0,5 — 0,6; три — 0,6 — 0,64); 1 вариант — 0,15; 5 — 0,2 — 0,3; 15 — 0,3 — 0,4.

Не так разительны, но все же достаточно внушительны и цифры, которыми выражается количество диалога в сборниках Григорьева. Из 59 вариантов — 26 имеют соотношение 0,4 — 0,6 (из них 16 вариантов 0,4 — 0,5; 9 вариантов — 0,5 — 0,6, 1 вариант — 0,6 — 0,7); 24 варианта — 0,2 — 0,4 (из них 7 — 0,2 — 0,3; 17 — 0,3 — 0,4).

Эти данные о количественном соотношении прямой и непрямой речи явно указывают, что прямая речь в былине имеет тенденцию к захвату все большего числа стихов; правда, это явление мы наблюдаем лишь за тот период, когда былина попала к сказителю. Мы должны признать, что большая по размерам роль диалога — сравнительно поздняя черта — периода сказителей, но, тем не менее, наблюдение над постепенным и не прекращающимся ростом диалога в былине, естественно, влечет предположение, что в начальном своем виде былина в отношении диалога должна была быть ближе к записям Кирши Данилов, чем Маркова, т. е. диалог в былине не достигал и трети всех стихов.

По вопросу о том, какова была количественно роль диалога в былине в тот период, когда она еще не была в руках сказителя, нам кажется возможным получить некоторые сведения, правда, до известной степени гипотетические, исходя из рассмотрения количества прямой речи в зависимости от композиции былины. Так, былина, признаваемая обычно за наиболее древнюю, богатырская, с темой воинского подвига, имеющая свою отличную от других видов былины конструкцию, отдает под диалог меньшее число стихов, чем былина орнамен-

тального или новеллистического типа ¹⁾. Так, из всего количества богатырских былин сборника Гильфердинга 34% имеет стихов с прямой 0,3—0,4 всего количества стихов; 33% — 0,4—0,5; 21% — 0,2—0,3; 9% — 0,5 и выше. Былина-орнамент имеет в 48% своих вариантов соотношение 0,4—0,5; в 40% — 0,3—0,4; в этой группе растет по сравнению с богатырской процент вариантов (12%) имеющих соотношение — 0,5—0,6 и падает количество вариантов (8%), имеющих 0,2—0,3. Приблизительно та же картина в былинe — новелле: 39% имеет соотношение 0,4—0,5; 36% — 0,3—0,4; 13% — 0,5—0,6; 1% — 0,2—0,3; тоже и в былинах с драматическим действием, развертывающим любовную тему: — 47% — 0,4—0,5; 41% — 0,3—0,4; 11% — 0,5—0,6; 3% — 0,2—0,3.

Мы привыкли думать, что эпический стиль, о котором мы судим по довольно поздним записям, представляет собой нечто одинаково обязательное для всех былин; допускается лишь предположение, что, может быть, когда то былина и распадалась на какие то жанры, но теперь, когда время нивелировало эпический стиль, мы получаем возможность восстанавливать виды былин лишь по их тематическим различиям (так именно поступил В. Миллер в своей классификации былин на две группы: богатырские и новеллы. Мы ни в какой мере не согласны с этим положением: проблема жанра в былинe нам представляется одним из существенных моментов в построении эпической поэтики. Богатырская былина, отличающаяся особыми приемами строения, особыми формами действия, надо думать, не требовала значительного диалога, и эпическая традиция сохранила, повидимому, эту, старую особенность. С другой стороны, этот возможный жанровый признак говорит и за то, что в своем начальном периоде эпическая техника не требовала диалога в той мере, в какой ее дает былина сказителей, обнаруживающая рост, и значительный, диалоговых партий. Древняя эпическая песня — скорее повествовательного типа, чем драматического, но это лишь возможное предположение, а не утверждение.

Прямая речь в былинe представляет собой форму эпической динамики, являясь одним из тех средств повествовательного движения, какими располагает эпическая техника. В этом своем виде былинный диалог допускает сравнение со сказочным, давая по сравнению с ним более сложные своей динамикой диалоговые партии.

Прежде всего, как и в сказке, в былинe прямая речь стремится отмечать новые моменты действия, — в этом отношении для сказки типичен переход к диалогу в эпизодах встреч, когда в повествование входит новое действующее лицо, с которым сталкивается герой — носитель действия; кроме того, для сказки характерно введение прямой речи, когда персонаж обращается к новому действию. Общее целеустремление былинного диалога таково же: прямая речь фиксирует новые этапы действия, его сдвиги; но, сравнительно со сказочным, былинный диалог гораздо больше упорядочивает повествование; его участие в нем закономернее. Общее конструктивное задание былинного диалога — в ритмизации хода действия (эта упорядоченность и закономерность не типична в такой же мере для сказки). Течение былинного действия можно представить, как поток, повествовательного материала, в котором важные в динамическом отношении моменты

¹⁾ Композиции былинны посвящена моя работа: „Формы былинного действия“, печ. в „Ученых записках кафедры истории европейской культуры“ Харьков; не даю здесь поэтому характеристики типов былинной конструкции и отсылаю читателя к указанной работе.

(как - то толчки, сдвиги, завязки, драматические верхушки и т. д.) акцентируются диалогом, в результате чего в повествовательной ткани располагается правильно идущий узор из прямой речи.

Это взаимоотношение прямой и не прямой речи следует признать характерным для всех видов былины, и, надо думать, что количественная значительность диалога в былине объясняется именно этим его конструктивным назначением.

Возможны два случая ритмизации прямой речью повествования: 1) она зачинает действие; ею открывается новый момент его, и 2) она заканчивает динамический сдвиг.

Как пример первого случая можно привести былинку о Калине (69). В диалоге отведены все действенные моменты повествования: наказ Калина послу с угрозами по поводу Киева; передача этого наказа Владимиру; согласие Владимира отдать Калину Киев; совет Апраксии созвать богатырей, и т. д.; тогда как в изложение отошли финалы намеченных в прямой речи действий или, вообще, несущественные моменты, явно введенные, как последовательно и правильно разрезающие прямую речь. За наказом Калина послу (прямая речь) сообщается о поездке посла; за угрозами его Владимиру (прямая речь) повествуется о горе Владимира; после монолога Владимира, что он готов отдать Киев, рассказано, что Апраксия читает ерлыки; Апраксия дает совет созвать богатырей (прямая речь), а затем излагается, как Владимир их созывает.

Обратное взаимоотношение прямой и не прямой речи, когда диалог завершает этап действия может быть иллюстрирован хотя бы былиной о соре Ильи Муромца с Владимиром (№ 76). Рассерженный Илья Муромец снимает маковки с церковей — повествование; а заключительный момент в характеристике его гнева — приглашение голей кабацких пьянствовать — прямая. Владимиру доносят о бесчинствах Ильи сначала в общей форме — повествование; а затем идет прямая речь — подробный рассказ о них; Владимир устраивает пир и размышляет о том, как усмирить Илью — повествование; в прямую речь отходит вопрос, кого же послать к Илье с приглашением; Владимир подходит к Добрыне — повествование, просит его пойти к Илье — прямая, и т. д.

Ритмизация повествования — внешний конструктивный признак диалога, определяющий скорее его местонахождение, чем объясняющий его композиционные функции, которые весьма значительны и связаны с развертыванием действия. Исключительно орнаментальный диалог, лишь ритмизирующий повествование редок; его можно отметить только в былине о молодости Чурилы (№ 229).

Одна из главных особенностей диалога, определяющая его динамичность, установка не на слушателя, а на участника действия. Слушателю уже известно какое-нибудь событие, но оно повторяется в форме рассказа, пользующегося прямой речью, если о событии этом можно узнать втянутое в действие новое лицо. Мы привыкли подчинять эту повторность эпизодов эпическому закону ретардации и упускаем при этом из виду, что действие в эпической песне развертывается в зависимости от участвующих в нем — оно должно быть ясным и мотивированным для тех, кто его двигает. Один из способов разворачивать действие, исходя от персонажей, а не от слушателей, представляет информационный монолог (иногда и диалог), оповещающий действующее лицо о предшествующем событии, уже известном слушателю. Информационные монологи часты не только в былине, но и в сказке, причем и композиционная роль их родственна.

Характерно, что информационные рассказы, как самоцель, неосложненные иной функцией, сравнительно редки и отодвинуты в исход—таков рассказ Ильи Муромца о том, как он доехал в Киев и победил Соловья-разбойника (№№ 3, 56, 74, 171) или рассказ Добрыни о том, как он убил Маринку (№ 122). Такие чистого типа монологи-информации имеют в иных случаях тенденцию сокращаться, как это, например, можно наблюдать в некоторых вариантах былины об Илье и Соловье (№№ 212, 274), где заключительный рассказ заменен краткими репликами.

Типичен для былины информационный рассказ, отягченный или функцией мотивирования, или функцией двигательной; то же находим и в сказке. Это осложнение повторного эпизода новым, по сравнению с первым, композиционным заданием, говорит за то, что надо ограничить или даже отказать от признания, что в данном случае действует закон эпической ретардации: Монолог — информация не замедляет действия, а наоборот, двигает вперед или поясняет его. Повторность, таким образом, только в теме — рассказывается дважды одно и то же событие, и в ее внешней обработке — обычно рассказ второго эпизода воспроизводит дословно первый, но нет повторения отношений эпизода действию. Есть повтор, как прием эпического стиля, и нет повтора, как приема эпической композиции: нет налицо ретардации.

Как мотивировка последующих событий, информационный рассказ использован, например, в былинe о Добрыне и Змее. На пиру Владимир предлагает богатырям выручить из змеиного плена его племянницу (дочь). Следующий затем рассказ кого-либо из присутствующих, повторяющий события первой части былины — бой Добрыни со Змеем, его заклад с ним, мотивирует поручение Добрыне спасти плененную т. е. все последующие события эпической песни.

Надо отметить, что перевес в данном приеме на мотивировке, а не на информации, потому что есть случаи, когда информационный рассказ затушеван, а выступает на первый план его мотивирующая роль. В былинe об Иване Годиновиче герой произносит монолог — информацию в момент, когда отсылает рать, его сопровождающую — по ходу действия он должен остаться один (№№ 51, 83); информационный монолог, мотивируя этот момент действия, сокращается или до схематической характеристики предшествующих событий:

А взята у нас Марья Митриевична

А взята - то, взята, мы силом доведем (№ 51, ст. 53 - 54)

или совсем исчезает, (№№ 188, 275).

Информационный рассказ не только способ мотивировки, но и средство двинуть действие. В такой роли он помещается обычно в сдвигах действия, в моментах, когда действие поворачивается в резко противоположную сторону; рассказ информация должен сделать персонаж активным. Бездействию Василию Буслаевичу сообщает девушка-чернавушка, что дружина его побита; он вступает в бой, резко изменяя ход действия (№№ 103, 259, 286, 321). Рассказ коня, или голубя, или калики, или Ильи Муромца, извещающий Добрыню о свадьбе Настасьи Никулишны и Алеши Поповича, заставив действовать Добрыню, поворачивает действие в обратную сторону; удачно начавшаяся свадьба Алеши заканчивается неудачей (№№ 65, 80, 118, 145, 206, 211, 215, 217, 222, 228, 290, 292, 306, 315).

Структура информационного рассказа трех родов: 1) монолог, за ним новое действие (№ 76, ст. 26 — 39); 2) диалог в вопросо-ответной форме (монолог в ответ на вопрос), предшествующий действию.

Ах ты гость, ты купец да еще Митрицо!
 А ты скажи, скажи да не утай себя:
 — А где у тя Марья Митриевична?

„А царь ты Кошег сын Трипетович!
 А гая эта Марья Митриевична
 Увезена у Иванушка Годиновище,
 А взята - то, взята за себя замуж“.
 Как Царь тут Кошег сын Трипетович
 А скоро то он ведь снаряжается,
 А скоро за Иваном отправляется... (№ 51 ст. 71 — 82) (3)

диалог, состоящий из монолога — информации и реплики лица оповещаемого, формулирующей перелом действия (обозначаем ее: динамическая реплика). Такого типа, например, информационный рассказ чумаков о пьянстве Ильи Муромца и динамическая ответная реплика Владимира — приказ засадить Илью в погреб (№ 257) или рассказ вдовы Блудовой о ссоре на пиру, заканчивающийся динамической репликой хотена:

В честь я Офимку за себя возьму,
 А я не в честь я Офимку за товарища (№№ 84, стр. 100 — 101)

(тоже в №№ 126, 282, 308; в былине о ставре — №№ 17, 140, 151 169; в былине в Сухмане — № 63; в былине о Василии Буслаеве — №№ 44, 284; в былине об Илье и Сокольнике — №№ 114, 219, 226).

Информационные рассказы, заключающие Vorgeschichte, неизвестную слушателю, явление редкое в былине. Можно отметить лишь несколько случаев, когда информация о предшествующих событиях персонажа в то же время и информация слушателя. Так, в некоторых вариантах былины о Василии Буслаеве утеряно изложение событий боя дружины Василия, когда он спит, запертый матерью, а есть только рассказ о бое девушки - чернавушки (№№ 30, 44, 141) то же один раз в былине о Добрыне и Алеше — 26; в былине об Идолище — (№№ 146, 196, 232, 245).

Гораздо типичнее для былины, чем информационный рассказ о неизвестных дотоле событиях, близкая к этому роду другая разновидность — рассказ с ложной информацией — о событиях, которые не имели места; в этой форме эпического рассказа ясно выделяется его динамизирующий характер. Ложное сообщение — двигатель действия. Монолог информации о ложной смерти Добрыни заставляет Настасью Никуличну согласиться на брак с Алешей (№№ 118, 49, 206, 217). Ложная информация девушки - чернавушки о надругательстве Ильи над Владимиром влечет за собой то, что Илью сажают в погреб (№ 296).

Рассмотренные формы информационного диалога повествуют о прошлых событиях, так или иначе дают Vorgeschichte; другая значительная группа информационных диалогов связана с сообщением о том, что в данный момент происходит; этот вид информационного диалога о наблюдаемом то же двигатель действия, причем почти всегда заканчивается динамической репликой. В былине о Калине Алеша Попович со стороны наблюдает за подвигом Ермака Тимофеевича, сообщая о нем богатырям, которые в ответ произносят динамическую реплику приказ Добрыне укротить Ермака (№ 92, ст. 132 — 15); № 105, ст. 105 — 47; № 138). То же в былине об Илье и Соловье - разбойнике, где информационный рассказ о наблюдаемой через окно дочками Соловья победе Ильи над Соловьем заканчивается динамической репликой: „а убейте мужика да на проезде тут“. №№ 3, 74, 274). Информационный диалог с динамической репликой или без нее, но предшествующий сдвигу

в действии, встречается в былинах с тематикой борьбы (богатырский лединок, воинский подвиг или борьба за женщину — Алеша и Добрыня, Хотен Блудович, Иван Годинович), где два главных действующих лица противники, и одного из них надо побудить к борьбе; информационный диалог и служит этим побудителем. Прямая речь — толчок к действию — явление, характерное для былины; такого рода ряд монологов-вызовов на бой, подзадоривающих противника, — в былине о первых поездках Ильи таков монолог Ильи, обращенный к разбойникам и заключающийся динамической репликой разбойников, подчеркивающей этот именно характер вызова в речи Ильи Муромца.

Ну чтож вы долго дали старому да выговаривать!
Принимайтесь ко вы ребяташки за дело ратное. (№ 171, ст. 90 - 91)
(тоже в №№ 266, 221, 271, 287, 58, 274).

Другой пример — насмешливый вызов Сокольника :

„Уж ты старая собака, ты седатый пес!
Тебе ли ездить во чистом поли,
Во чистом поли да на добром кони?
Жил бы ты во городи во Киеве,
Пас бы ты гусей да лебедей,
Да вель пернатых серых утушок*.
Это слово - то Ильи вель не слюбилось,
Как ударил - то Илья вель татарина в белую грудь... (№ 114, ст. 30 - 37).

Действие в былине двигается посредством антитезных сдвигов: два рядом стоящих события взаимно противоположны; если на героя нападают, то гибель постигнет не его, а нападающего; в этом антитезном строении действия видную роль играет диалог: действие развертывается антитезно тому, что было сказано. Прямая речь — приказ; следующее действие нарушает его, например, в былине о Соловье: Илья приказывает Соловью засвистеть в полсвиста; он засвистал во весь свист (№№ 3, 74, 104, 171, 212, 274); тоже отношение по антитезе между речью старщика-Пereгримища, приказывающего Василию Буслаеву унятья, и результатом ее, последующим действием — Василий убивает старчище-Пereгримище (№ 54), или между речью Василия Игнатьевича, предлагающего Батыче помощь и следуемым за тем избиением татар (№№ 18, 60, 66, 181, 231 258).

Такого же типа и диалог-узнание, помещаемый обычно в момент боя и резко изменяющий положение побежденного. Илья спрашивает Сокольника об имени, прежде чем пласть его груди, и, узнав, кто он, отпускает его. (№№ 46, 77, 219, 226, 233, 246; тоже в былинах о Дунае в эпизоде боя его с Настасьей-королевичной — №№ 94, 139; аналогичный диалог в былинах о Добрыне и Алеше — №№ 23, 49, 206, 228, 290, 292, 306, 315).

С этой формой диалога, антитезного действия, мы выходим за пределы рассмотрения роли диалога, в действии внешнем, механическом, где прямая речь — способ сцепления двух рядом стоящих действий или событий, и переходим к диалогу, драматизирующему действие, этот вид диалога — средство, устанавливающее внутренние связи между событиями, динамические взаимоотношения между лицами. Былина о смерти Чурилы заключает в себе прямую речь, определяющую внутренние связи между персонажами. Приглашение Чурилы Катериной в гости, а затем „позабавиться“, неудачный подкуп девушки-чернушки и расправа Безмера Васильевича, эти три существенных момента завязка любовного действия, его осложнение (донос) и развязка, обозначены прямой речью. Но в данном случае диалог лишь сопутствует

21 Збірник на пошану акад. Д. І. Багалієві

драматизму ситуаций, а не создает их, но существует в былине и такая именно форма прямой речи: ею формулируется сложившееся положение и в ней предлагается новая ситуация, причем персонаж должен выбрать из этих двух положений; ответ его — динамическая реплика — резко поворачивает судьбу героев. Диалог — выбор, диалог колебания линии героя — в былине об Иване Годиновиче. Речь Ивана Годиновича, просящего у Марьи Митриевны нож, чтобы убить Кощега, формулирует первую ситуацию: Иван Годинович — победитель и близок к женитьбе на Марье Митриевне; речь Кощега Трипетовича, вторая часть диалога, формулирует новое положение; Кошег предлагает Марье Митриевне выйти за него замуж; выбор из двух положений — динамическая реплика Марьи Митриевны — резко поворачивает судьбу Ивана Годиновича в прямо противоположную сторону: из победителя он становится побежденным; он готовится убить Кощега, а теперь ему грозит смерть.

— Ай ты Марья, ты Марья Митриевна,
— А дай ко ты ножище мне кинжалнцо
— А пластать мне Кошегу белая грудь...

А говорит Кошег тут таково слово;
„Ай ты Марья же, Марья Митриевна!
„А не давай ко ты Иванушку ножища того,
.....
„А поди ка ты Марья за меня замуж,
„Да будешь станешь слыть ты царицею;
„А не ходи ко ты за Иванушка Годиновича.
„Да если ты да ведь пойдешь за его,
„Да будешь ты там слыть да во портомойнищах
„А у стольного князя у Владимира.
Как этая тут Марьюшка раздумалась.
— „А что мне ка слыть да в портомойнищах,
— А лучше мне слыть буде царицею (№ 51, ст. 101-119)

Такой же формы и другой диалог в этой былине: Марья Митриевна хочет убить Ивана Годиновича, — первый член диалога с формулировкой данной ситуации; Иван Годинович предлагает ей выйти за него замуж — второй член, формулирующий новое положение; динамическая реплика Марьи Митриевны с выбором из двух положений — она согласна выйти замуж, резко поворачивающая ее судьбу в обратную сторону: смерть грозит теперь не Ивану Годиновичу, а ей (тоже в 83, 173, 188, 256, 275, 293, хотя иногда динамическая реплика отсутствует).

Приходится все же отметить известную ограниченность в пользовании этой формой диалога; она лишь в былинах с драматическим действием, где диалог колебания, построенный на выборе из двух ситуаций, отмечает драматическую вершину или катастрофу. В былине богатырской с действием механическим аналогичный диалог с выбором из двух или нескольких положений теряет свою драматизирующую функцию, приобретая характер размышления по поводу событий. Строение этого вида прямой речи тоже антитетическое; отрицается одно или несколько положений; утверждается одно, избранное. Такого рода монологорефлексия в былине о трех поездках Ильи Муромца перед выбором дороги:

„На что мне - ка стару убиту быть,
„На бою стару не написана.
„А начто мне - ка стару женату быть,
„Мне ка старая взять на печи держать,

„Ай молодая взять до чужа корысть.
 „А на что мне ка стару богату быть,
 „Еще нет у меня любимой семьи.

„А поеду в ту дорожку, где убиту быть. (№ 190, ст. 10.14)

Такого же типа и другой диалог в этой же былине, диалог Ильи и разбойников; теза: „взять - то со старого нечего“; антитеза: „один солом на главы сорок тысячей; выбор: „мы уьем ко старого, пограбим - ко“... там же ст. 93—43; то же в №№ 197, 216, 240, 266, 271, 291, 305, 58, 171, 274).

Иногда в былине богатырской этот вид прямой речи теряет свою динамичность, когда в нем исчезает момент выбора, и он превращается в реплику рефлексии по поводу события. Так, Илья Муромец делится своими мыслями во время боя с Сокольников, нечувствительным к его ударам. Антитезность сохраняется: татар „бивал“, „пошибал“, а этого татарина „не мог сшибать“ (№ 46, ст. 83—87; то же в № 226; то же в былинах об Илье и Идолище — слова калики № 144).

Рассмотренная форма прямой речи явно указывает на то, как один и тот же тип ее в зависимости от композиции былины видоизменяется, подчиняясь жанровому заданию былины; снова приходится отметить, что диалог может быть жанровым признаком в былинах.

Диалог, как это только что было указано, является одним из способов движения, причем часто диалог конечной динамической репликой предопределяет событие. В таком случае диалогу легко превратиться вообще в предвещающий действие. Подобная прямая речь — предсказание, достаточно краткая, состоящая из одной реплики, часта в былине: конь Ивана Гостиного сообщает ему, что не посрамит его, предсказывая таким образом исход заклада; угроза — реплика Хотена: „Я насмешку эту отсмеюсь“ (№ 282, то же в №№ 308, 19, 84, 126) предсказывает развязку ссоры Часовой и Блудовой.

Одна из разновидностей предвещающего диалога — всякого рода вещице слова, например, коня Ильи, что он его невезет во время боя (№№ 57, 75, 304), кости в былине о Василии Буслаеве (№№ 44, 141); ворона в былине об Иване Годыновиче (№ 51); просто вещий голос в былине о Добрыне и змее (№ 148) и т. п.

Разрастаясь до больших размеров, прямая речь — предсказание, помещенная непосредственно перед событием, как, например, монолог морского царя в былине о Садке, в полной мере предвещающий все последующие события, или речь старцев к выздоровевшему Илье (№ 210) представляет явление обратное информационному монологу или диалогу; она не двигает, а замедляет действие; в данном случае прямая речь служит средством ретардации.

Диалог в былине, как мы видим, дирижирует действием, руководит им, направляя его ход. Соответственно этой своей динамической функции, прямая речь в былине выдержана в определенном тоне, который возможно определит, как волевое напряжение речи. Отсюда преобладание монологов-приказов, наказов. Их основной признак — повелительная форма глагола.

Да садись - ко ты со мной а за единый стол,
 Ешь ко ествушку мою сахарную,
 Да и пей - ко мой пипица медвянать,
 И одежь - ко ты мою одежу драгоценную
 И держи - т ко мою золоту казну... и т. д.

Распространен еще способ антитетического соединения того, что нужно сделать с запрещением того, чего не следует делать:

Хоть вдовой живи, хоть замуж поди,
За купца поди, за боярина поди... и т. д.
За Олешеньку только не поди (№ 26, 54—57).

Просьбы в былине не менее императивны и передаются той же синтаксической конструкцией. Разница лишь в предшествующем прямой речи слове: в приказе наказывала, в просьбах — „смолились“ (№ 190, ст. 61; № 197, ст. 41), или во вторжении в обычную повелительную форму ласкательного обращения.

А спусти ты нас, свет, по своим домам (№ 305, ст. 53).

Или: Ай же бурышко мой маленькой косматенькой.
Послужи - то мне верой - правдою... (№ 77, ст. 122—123).

Былинные монологи - приказы по своему строению близки былинным заговорам (обычно над стрелой). Общее между ними — перечисление желательных действий и по антитезе к ним перечисление тех действий, которые не следует выполнять. Вот, например, один из заговоров над стрелой. Первая его часть — регистрация нежелательных действий: А поди моя стрела ни на воду, ни на землю и т. д. Вторая часть — регистрация желательных действий:

А поди, моя стрела, на тую ли на гору, на высокою.
А проломи-тко крышу ту шатровую,
А поди-тко крестному ты батюшку...

А разруби ему ты груди белые (№ 57, стр. 256—62).
(то же в № 304, ст. 174—78)

Для сравнения возьмем наказ матери Добрыне о том, чтобы не ходил он к Маринке; построен он по антитезе: первая часть — разрешение: „ты ходи - гуляй, Добрынюшка, по городу“; вторая часть — запрещенье: „только не ходи во улочки Маринкины“ (№ 17, ст. 69).

Есть в былине и типичные заговоры, построенные на параллелизме двух действий: одного — выполняемого в данный момент, другого: желательного:

Как я режу - то Добрынины следочки,
Так бы резала Добрынины сердечушко,
А по мне ли по Мариночке Игнатьевской (№ 227, ст. 67—69)

(тоже — № 267, № 316; заговор Ильи над шубой. № 257).

Монологи - приказы, монологи - заговоры, придавая своей внешней формой волевое напряжение речи, уже являются не столь средством, динамизирующим действие, сколь подготавливающим динамику. Этой ролью обусловлено и местонахождение магической прямой речи — перед драматическими вершинами: в былине о Маринке заговор ее перед встречей с Добрыней и превращением его в тура; наказ матери в былине о Добрыне и змее перед его купаньем в Пучей - реке и боем со змеем.

Но былинной прямой речи свойственен не только магизм и волевое напряжение; в нее отходит все то, что так или иначе окрашено эмотивностью. Былина допускает вставные лирические партии, носящие песенный характер. В этом отношении типичные монологи - плачи, в которых мы найдем свойственные песне обращения, как в плаче Ильи обращение к молодости старости: „Ах ты старость, ты старость, ты старая“, символику: молодость — ясный сокол; старость — черный ворон.

„Улетела ты, молодость, во чисто поле,
А во чисто поле да ясным соколом. (№ 197)

(или катучий валучий белый камешек из плача Добрыни — № 33); синонимические повторения :

Я бы рада была тебя спородити
Во казаку Илью Муромца,
Я бы рада была тебя спородити
Силоу во Собора во богатыря. (№ 33, ст. 35—38)

и, наконец, двучленное (двогласное) строение : плач Добрыни и ответный повторный плач матери (№ 33).

Такие песенные вставки ни в какой мере не многочисленны ; они обычно связаны с Добрыней и отнюдь не единственное средство былинной эмотивности. Еще одно из них вторжение эмотивно-оценочных суждений по поводу событий, констатируемых говорящим ; такого рода, например, слова Владимира, отмечающего, что беда пришла :

По грехам надо мной случилось
Молодцов у меня не случилось. (№ 181, ст. 42—43);
(тоже № 170, ст. 38—39).

Кроме того, эпический лиризм в ряде психологических монологов, обычно незначительных по объему, ни в какой мере не нужны для динамики, а сообщающих о душевном состоянии героя, о его лирической настроенности. Это — монологи радости, удивления, сожаления, печали и т. п. Эмоциональный оттенок монолога уясняется не столько самою речью, сколько той связью, которая устанавливается между нею — она обычно констатирует факт, и предшествующий ей повествовательную частью : ронит слезы, платком утирается, заплакала, стала скорбить, запечалился, закручинился — перед монологом печали ; сдувалася, здивовалася — перед монологом удивления ; розгорелоса сердце, россерчал — перед монологом гнева и т. д. Иногда, впрочем, и в речь входят скромные слова эмотивности : восклицания — „Слава тебе, господи, тридцать лет сидел Илей да на седалищи“ (№ 120, ст. 71) или : „Что это за чудо есть“. (№ 273, ст. 5); „Ах, да что я за сильный богатыре“ (№ 273, ст. 11). Или слова, указывающие своим значением на лирический оттенок речи ; таков, например, монолог гневного удивления :

Не дивую я тебе да молода жена.

А дивую то названному же брату с крестовому. (№ 23, ст. 253—65)
(тоже в №№ 33, 38, 43).

Наконец, экспрессивность достигается соответствующими эпитетами ; таков, например, монолог из ругательств :

Ох ты сука блядь Маринка дочь Игнатъевна,
Ты была во городе, жалищница,
Была в городе ты, кровонивчица. (№ 163, ст. 97—104).

Рассмотренная форма диалога, являясь средством эпической эмотивности, ни в какой мере не динамична ; она осуществляет другое задание былевой композиции, представляя собой один из способов характеристики и описания. Характеризующий диалог в былинe — не менее значительное явление, чем динамический, но, надо признать, формы динамического диалога разнообразнее, чем формы диалога характеризующего. Собственно говоря, в диалоге характеризующем можно отметить две группы :

1. Прямая речь — лишь внешняя оболочка характеристики или описания, при чем в других вариантах те же описания и характеристики

переданы непрямою речью; стилистических признаков, характерных именно для диалога, в этих описательных частях не имеется, а потому методологически правильнее рассматривать их, вообще, в связи с изучением описательных средств былины¹⁾.

2. Диалог — сравнительная экспозиция — прием, сущность которого неразрывно связана с прямою речью. Вообще, в прямую речь былина отводит сплошь да рядом экспозицию действия (угрозы, заклады, сватовство, поручения и т. д. — №№ 196, 104, 121, 170, 304, 103, 181, 133, 135, 63), но, как и в описаниях, это несущественный для прямой речи признак; экспозиция действия, оставаясь в сути своей той же, может не пользоваться прямою речью. Сравнительная экспозиция — вне диалога — не встречается; средство ее оформления — именно прямая речь. Сравнительная экспозиция бывает двух родов:

1. Диалог состоит из двух членов, взаимно сопоставляемых. Каждый из членов — характеристика; таков, например, диалог Илья и Идолища:

I) член, „Да ай же ты погано Идолищо!
 „У нас - то есть во Киеви
 „Илья - то ведь да Муромец
 „А волосом да возрастом ровным с меня,
 „А хлеба ест так по три то калачника крупивчатых,
 „А пьет то зелена вина на три пятачка на медных“.

II) член. — Как я то еще ведь Идолищо
 — А расту две сажени печатных,
 — Как я - то ведь да к выти хлеба ем
 — А ведь по три то печи печоныхх.
 — Пью - то я еще зелена вина
 — А по три - то ведра я ведь мерныхх... (№ 48, ст. 164—187);
 (тоже №№ 4, 22, 106, 144, 178, 186, 196, 245) ?

Такого же типа и диалог Илья и одного из богатырей по поводу Сокольника: дан его портрет, как поляница удалой (I член), а затем реплика испуганного богатыря (II член) — „Я не смею ехать за богатырем (№ 219, ст. 49; тоже №№ 226, 233).

2. Первый член сравнительной экспозиции в повествовании, второй — прямая речь — монолог. Такого рода сравнительная экспозиция испуг коня и храбрость богатыря. Илья обращается с монологом к коню испугавшемуся свиста Соловья - разбойника (№№ 3, 56, 74, 104, 112, 171, 212, 274, 210, 120).

Типичность для былины этой формы характеризующего диалога — сравнительной экспозиции — подтверждается и тем, что ею может обуславливаться вся композиция былины, конструкция которой и представляет собой развитую сравнительную экспозицию. Таково построение былины о Ставре, где диалог играет количественно большую роль.

¹⁾ Укажем, где встречается такого рода прямая речь: описание вещи посредством прямой речи: соха Микулы (№ 195), костюм Чурилы (№ 67); костюм и ковь Илья Муромца (№№ 190, 197, 216, 266, 221, 240, 276, 287, 291, 305, 58); корабль Садка (№ 14); конь Микулы (№№ 45, 55, 73, 17); характеристика в прямой речи: Микула (№ 131); поляница (№№ 77, 219, 226, 246); портрет Идолища (№ 48); портрет Настасьи Митревны (№ 179); портрет невесты Владимира (№№ 81, 94, 102, 108, 139, 214); характеристика Маринки (№ 17); физическое состояние Соловья во время ударов Илья (№ 56); душевное состояние: испуг Алеша (№ 77); любовное состояние Катерины (№№ 8, 11, 189, 224, 35).

²⁾ Отягченный динамической репликой, этот характеризующий диалог может осуществлять и динамическую функцию, как это имеет место в былинах об Идолище.

из восьми вариантов в шести на прямую речь падает или половина или больше половины стихов — 0,48 — 0,58; и только в двух — около трети стихов; надо полагать, что здесь диалог и количественно определяется конструктивным заданием былины.

Диалог — сравнительная экспозиция заключает в себе элементы состязания, прения. Именно такого рода былина, о Ставре с темой состязания в уме. Первый монолог — похвальба Ставра Василисой Микуличной — дает сравнительную экспозицию:

Она всех князей бояр повыманит,
Она солнышка Владимира сведет. (№ 7, ст. 42—43).

а дальше подтверждение этого положения в состязании Василисы Микуличны и Владимира посредством сватовства и испытаний баней, постелью, стрельбой и т. п. Состязание дано в диалогах, где Василиса Микулична торжествует над Владимиром. Такого же рода состязание Василисы Микуличны и Ставра в загадках (№№ 7, 16, 21, 109, 140, 151, 169).

Мы рассмотрели былинную прямую речь в ее отношениях к действию, к изобразительным моментам и должны отметить, что она имеет существенное значение, как средство повествовательного движения и как способ характеристики развитою техникой диалога; этим, надо думать, объясняется его значительная количественная роль. Кроме того, в некоторых приемах ведения диалога скрывается, как можно предполагать, жанровые особенности былины.

Признавая большое композиционное значение диалога, мы вправе поставить вопрос о том, что осуществляет в художественном отношении диалог, не заключены ли и в нем основные для эпического стиля принципы? На этот вопрос мы должны ответить утвердительно: былинная прямая речь способствует осуществлению принципа равновесия, симметрии, которые лежат, вообще, в основе былинной композиции. Симметрия, как основной художественный принцип былевого стиля, осуществляется орнаментальностью прямой речи (ритмизация), диалогом — антитезным сдвигом (обратная симметрия), диалогом драматизирующим (равномерное колебание судьбы героя) и характеризующим диалогом (сравнительная экспозиция, держащаяся на параллелизме тематическом и синтаксическом).

Но особенно ясно выступает этот принцип равновесия в конструкции самой прямой речи. Одна из главных ее форм — антитезный дву-член (она уже была отмечена, как наиболее типичная конструкция, в предшествующем изложении). Форма эта достигается синтаксическим параллелизмом двух или нескольких предложений, например:

- Ай ты Марья, ты Марья Митриевна!
— А дай - ко ты ножицо мне кинжалицо...

„Ай ты Марья же Марья Митриевна!“

„А не давай ко ты Иванушко ножища того. (№ 51, ст. 100, 101, 107—108).

Трехчлен такого же рода: третий член или повторяет первый или представляет собой динамическую реплику. К антитестическому параллелизму тяготеет и монологическая речь:

Ты с добра мне отдашь, дак я добром возьму
А с добра не отдашь, так я силой возьму. (№ 51, ст. 38 — 39).

Правильное симметрическое строение выдерживается в чередовании речей говорящих, при чем диалог как бы распадается на строфы:

1 строфа. — Мы уьем - ко старого, пограбим - ко,
— С конем, животом его розлучим —

II строфа. Говори стар таково слово:

„Убить то вам старого некого
 „И взять - то со старого нечего.
 „Золотой казны не случилось
 „И только с собой прилучилоси
 „Один солом на главы сорок тысячей
 . . . . .

Говоря воры - разбойники:

— Мы убьем - ко старого, пограбим - ко, } повторяется
 — С конем, животом его розлучим. } I строфа

Говори стар таково слово:

„Убить - то вам старого некого,
 „И взять - то со старого нечего. } Повторяется II строфа
 „Золотой казны не случилось } с вариацией
 „Только прилучился добрый конь } (№ 190, ст. 29—48).

Особенно рельефно выступает это правильное строфическое строение в вопросе-ответной форме диалога:

— Ай же старчищо да перегримищо.

— А й велик у вас казак да Илья Муромец?—

Отвечает ему старец перегримищо:

„Не огромный наш казак да Илья Муромец,

„Уж он толь велик, как я же есть“.

— А помногу ли ваш есть да Илья Муромец?

Отвечает ему старец перегримищо:

„Не помногу есть казак да Илья Муромец:

„По три калачика крупивчатых“. (№ 4, ст. 95 - 103 и дальше)

Правильно симметрического строения и диалог переменяющийся, разделенный на части повествованием:

... Да срубил ей ножки по коленочкам.

Говорил Иванушка ей таковы слова:

— А почто - то эти ноженки - ты резвыи

Оплетали то татарина поганого?
 . . . . .

Отрубил ей ручки по локоточкам

Говорил Иван да таковы слова:

— Ай почто - то эти ручки белые

— Обнимали то татарина поганого... (№ 83, ст. 147—56 и дальше)

Вторгаясь небольшими и повторяющимися репликами, перемежающийся диалог превращается в рефрен к повествованию. Добрыня нападает на поляницу, остающегося нечувствительным к его ударам: каждое действие его сопровождается, как рефреном, словами:

„Как сила у богатыря по старому,

„А смелость у богатыря не по старому. (№ 157, ст. 207—08)

Говоря о симметрическом строении прямой речи, мы отнюдь не настаиваем на том, что все поголовно диалоги таковы, мы лишь отмечаем здесь основные конструктивные тенденции, проявляющиеся далеко не всегда с одинаковой силой.

Былинная прямая речь, таким образом, из технического средства превращается в важный для композиции элемент, обнаруживающий один из ее основных художественных принципов — симметрию.

В. Н. ДЕРЖАВИН

Фантастика в „Страшной Мести“ Гоголя*)

По своему тематическому характеру — а отчасти и по формальным признакам — „Страшная Месьть“ занимает особое место среди повестей, вошедших в состав „Вечеров на хуторе близ Диканьки“; если же отвлечься от произведений не сохранившихся, не законченных и фрагментарных, то и во всем литературном творчестве Гоголя „Страшная Месьть“ окажется стоящей особняком. Эта „наиболее романтическая“ (по мнению Кирпичникова¹⁾ и Виноградова²⁾ из повестей Гоголя является его первым — и едва ли не единственным — беллетристическим произведением, из которого решительно изгнано все комическое во всех его видах: нет ни комической фантастики, ни комического быта, ни комизма языкового. Этого нельзя сказать ни о „Портрете“, в котором мрачный рисунок основной фабулы оттенен бытовыми — более или менее юмористическими — сценами и описаниями, ни о „Вечере накануне Ивана Купала“, сближаемом обычно со „Страшною Местью“ („две сказки-трагедии“, по определению Гиппиуса³⁾), и сближаемом не без основания. Действительно, характерная для „Страшной Мести“ трагическая фантастика является и в „Вечере накануне Ивана Купала“ тематически-господствующим элементом; однако, здесь она сильнее всего образом осложнена юмористическим обрамлением и юмористическими элементами „сказа“, ведущегося от лица дьячка Фомы Григорьевича и состоянно перебивающего изложение трагической фабулы; а чисто-комическая фантастика заключительной части (эпизоды с кланяющейся чаркой, с пляшущей дижою, и т. п.) побуждают сопоставлять „Вечер накануне Ивана Купала“ отнюдь не с трагедией, а скорее с романтической драмой, последовательно смешивающей трагическое с комическим. Наоборот, в „Страшной Мести“ нельзя не усмотреть совершенно исключительную выдержанность жанра, которая — помимо этого произведения — встречается у Гоголя лишь в чисто-юмористических вещах („Нос“, „Коляска“, комедии). Комические ингредиенты в „Страшной Мести“ до крайности немногочисленны и, как увидим в дальнейшем, всецело подчинены основному трагико-фантастическому характеру сюжета; они не контрастируют с ним, а функционально зависят от него и поэтому лишены самостоятельного жанрового значения. Такая полная отрешенность от комической тематики замышлялась,

*) Настоящая статья была прочитана, в качестве доклада, на торжественном заседании памяти Гоголя Харьковской Научно-Исследовательской Кафедры Литературоведения 21 марта 1927 г.

1) Примечания в конце статьи.

повидимому, Гоголем в некоторых произведениях, оставшихся незаконченными: в „Кровавом Бандуристе“ и в „Ночах на вилле“; но законченное осуществление этой стороны своего творчества было достигнуто им в беллетристике лишь однажды — в „Страшной Мести“. Только здесь фантастическая тематика выступает в чистом виде, не осложненном ни эпико-дидактическими (как, например, в „Портрете“) ни комическими (как в большинстве „Вечеров на хуторе“) ингредиентами; и только здесь, следовательно, мы имеем дело с фантастикою, как с особым поэтическим жанром; поскольку фантастика комическая есть уже (до известной степени) фантастика пародируемая, принципиально разрушающая жанровую цельность и эмоциональную согласованность произведения. Поэтому — а также принимая во внимание и стилистическую сторону поэзии — мы в праве определить „Страшную Месь“, как единственную чисто-фантастическую поэму в прозе, созданную Гоголем.

После этого едва ли не излишне настаивать на весьма существенном значении „Страшной Мести“ (со стороны ее жанрового единства) для проблемы поэтических жанров вообще и для классификации жанров в пределах романтического стиля — в частности. Борьба, которую в теории и на практике вели представители романтизма против классической эстетики жанрового единства, до крайности затрудняет приложение какой бы то ни было жанровой классификации к произведениям романтического стиля и побуждает даже сомневаться в правомерности самого понятия „поэтического жанра“; а с другой стороны — та плачевная путаница, которая господствует в учении о жанрах со времен победы романтизма, требует коренного пересмотра и коренных реформ в этой области поэтики; в противном случае нам останется только продолжать называть „повестью“ такие тотально диспаратные произведения, как „Страшная Месь“ и „Портрет“, или „поэмой“ — „Руслан и Людмила“ и „Мертвые Души“, т.-е. применять в качестве научных терминов слова, потерявшие всякий объективный смысл. Не удивительно, что за последнее время — при переживаемом нами возрождении интереса к теоретико-литературным вопросам — проблема поэтических жанров начинает привлекать к себе более серьезное внимание. В качестве примера, ограничусь ссылкой на статью Н. И. Жинкина в изданном Академией Художественных Наук сборнике „Художественная Форма“, где предлагается новая и весьма глубоко продуманная классификация жанров. Само собой разумеется, что критерием для правильности теоретических решений вопроса должна служить приложимость получающихся рубрик к конкретным поэтическим произведениям, — в особенности, к произведениям романтическим, которые, по своей трудности, являются подлинным пробным камнем для всякой классификации жанров. С другой стороны, очевидно, что работа в данном направлении должна исходить из анализа наиболее простых случаев, и лишь от них переходить к количественно господствующим (в романтической поэзии) произведениям смешанного типа. Вот почему изучение — с точки зрения жанрового единства — таких сравнительно немногочисленных романтических произведений, как „Страшная Месь“, которые этим единством, несомненно, обладают, представляется не лишним теоретического значения. Чистая, не осложненная комическою окраской фантастика „Страшной Мести“ и составляет ее жанровое единство.

Излишне было бы перечислять фантастические мотивы, содержащиеся в „Страшной Мести“: они всем известны. Не буду также рассматривать каждый из них в отдельности: это представляло бы

интерес только в плане сравнительно-исторического исследования, для определения источников Гоголевской фантастики. Конечно, работа в этом направлении (отчасти уже выполненная Кирпичниковым⁴⁾ и Стендер-Петерсенем⁵⁾ имеет немалое историко-литературное значение; хотя, с другой стороны, определение литературных параллелей и прототипов Гоголевской фантастики вообще является темой насколько благодарною, настолько же и малопродуктивною, — в виду массовой распространенности применяемых у Гоголя фантастических мотивов в романстике беллетристике двадцатых и начала тридцатых годов; а что касается народной фантастики (в частности, украинских народных сказаний и легенд), то ее влияние на фантастическую тематику „Страшной Мести“ приходится признать малосущественным и почти сплошь недостоверным⁶⁾. Во всяком случае, сравнительно-историческое изучение Гоголевской фантастики не связано непосредственно с интересующим нас вопросом о жанровой цельности „Страшной Мести“; и происхождение отдельных содержащихся в ней фантастических мотивов ничего не даст нам для понимания ее поэтической структуры. Отдельный элемент содержания, отдельный мотив, не может иметь художественного значения ни в каком искусстве; художественность сюжета заключается не в отдельных мотивах — сколько бы фантастическими или, наоборот, натуралистическими они ни были — и не в выборе отдельных мотивов, а исключительно в их внутреннем соотношении и группировке, то-есть — применительно к поэзии — в их временной последовательности, причинной зависимости и аналогическом или контрастном способе сопоставления. Поэтому ни выбор, ни происхождение отдельных фантастических мотивов не определяют собою „Страшной Мести“, как фантастической поэмы, как произведения художественного, и не должны, следовательно, приниматься во внимание при анализе ее поэтической структуры. Конечно, „фантастическая поэма“ должна заключать в себе фантастические элементы содержания; но доказывать, что „Страшная Месть“ действительно заключает в себе таковые — излишне; а взятые сами по себе, в отдельности, они являются элементами чистого содержания поэмы, — содержания внеэстетического и внелитературного; и только та взаимная связь, в которую они поставлены в художественном произведении, делает их элементами уже не содержания, а сюжета, и придает им поэтическую значимость. Вот этот-то художественно-оформленный синтез фантастических мотивов в „Страшной Мести“ и составляет единственный предмет нашего рассмотрения.

Что касается временной последовательности событий, разворачивающихся в „Страшной Мести“ — как фантастических, так и „естественных“ — то она дана в относительно несложном виде. В первых пятнадцати главах, являющихся повествованием в собственном смысле, изложение в точности соответствует хронологическому порядку событий; 16-ая глава, представляющая собою эпизод, дает (от лица бандуриста-рассказчика) события, предшествовавшие началу повествования, обходит содержание повествования посредством лаконической формулы „И то все так сбылось, как было сказано“, и придает заключительной картине повествования вневременный (вечный) характер: „И донныне стоит на Карпате на коне дивный рыцарь, и видит, как в бездонном провале грызут мертвецы мертвеца“, и т. д. Таким образом, временное смещение фабулы сводится к тому, что вся *Vorgeschichte* *)

*) Часть действия, предшествовавшая началу повествования.

дана в эпилоге к основному повествованию, — так же, как в 1-ой части „Мертвых Душ“, где роль эпилога играет вторая половина заключительной главы. В данном случае, однако, применение этого приема, несомненно, обусловлено фантастической тематикой „Страшной Мести“, ибо смещение временно́й последовательности дает автору возможность до крайности усложнить причинную связь фантастических событий, развертывающихся перед читателем в основном повествовании. При этом и само основное повествование определено рассчитано на непонимание (со стороны читателя) причинной связи между описываемыми фантастическими происшествиями, и, следовательно — на усиление их фантастичности. Фантастические мотивы в том виде, как они даются, остаются непонятными для читателя и получают свое объяснение только в последующем изложении. Рассмотрим, в качестве примера, эпизод с вызыванием души Катерины в 4-ой главе; то, что читатель узнает из него, делает понятными все предшествующие моменты фабулы. Тождественность загадочного колдуна с отцом Катерины и страсть последнего к Катерине объясняют собою: во-первых, „чудный сон“ Катерины, о котором говорится в начале 4-ой главы; во-вторых, все события 3-ей главы (ревность Катеринина отца к дочери, столкновение и поединок с Данилом и прощение, данное ему Катерининым отцом ради дочери); в третьих, появление колдуна на свадьбе в 1-ой главе, вызванное, очевидно, желанием незаметно приблизиться к дочери; и, в четвертых, загадочное поведение Катеринина отца, упомянутое уже в начале 1-ой главы и иллюстрированное описанием обеда у Данила в начале 4-ой главы. Далее, вставленное в ту же сцену колдовства восклицание „Катерининой души“: „Покайся, отец! Не страшно ли, что после каждого убийства твоего мертвецы поднимаются из могил?“ — дает предварительное объяснение эпизоду с поднимающимися из могил мертвецями во 2-ой главе⁸), хотя окончательный смысл этой сцены узнается лишь из слов Ивана в эпилоге: „Сделай же, Боже, так, чтобы все потомство его не имело на земле счастья; чтобы последний в роде был такой злодей, какого еще и не бывало на свете, и от каждого его злодейства чтобы деды и прадеды его не нашли бы покоя в гробах и, терпя муку, неведомую на свете, подымались бы из могил!“ — И совершенно так же сама сцена вызывания души, объясняющая так много в предшествующем изложении, получает, в свою очередь, окончательное объяснение лишь в последующем: во 2-ом сне Катерины, упомянутом в начале 5-ой главы, и в замечании Данила о власти антихриста вызывать душу каждого человека (там же). Тот же прием объяснения предыдущего через последующее — при чем фантастические мотивы даются первоначально сами по себе, а причинная связь раскрывается лишь в дальнейшем — тот же прием находим мы в 10-ой главе, где неожиданно появляющееся перед колдуном в момент заклинания незнакомое лицо оставляет читателя в полном недоумении вплоть до середины 14-ой главы, где оно сливается с образом „чудного рыцаря“: „Со страхом взглядевшись в чудного рыцаря, узнал он на нем то же самое лицо, которое, незванное, показалось ему, когда он ворожил“. Таким образом, фантастика основного повествования уже сама по себе, дается в чрезвычайно запутанном и загадочном виде; но этого мало: большинство фантастических мотивов получают свое окончательное — или даже единственное — разъяснение лишь в 16-ой главе, т. е. в оторванном от основного действия эпилоге. Лишь по прочтении эпилога читатель в состоянии осмыслить не только многочисленные фантастические события 14-ой и 15-ой глав (которых нет надобности пере-

числять), но и ряд происшествий, описанных гораздо раньше: появление таинственного всадника в 12-ой главе, появление „чудного лица“ в 10-ой главе и даже восстание мертвецов из могил во 2-ой главе. Итак, фантастические мотивы даются в „Страшной Мести“ в виде загадок, раз’ясняющихся большей частью лишь по прочтении всего произведения в целом.

Параллельно с этим приёмом, автор применяет и обратный, заранее раскрывая перед читателем частичное значение последующих фантастических событий. На первый взгляд этот приём должен преследовать цели, противоположные предыдущему, и не усиливать, а ослаблять загадочность фантастики для читателя; но на самом деле получается иное: во-первых, автор объясняет ровно столько, сколько абсолютно необходимо для частичного понимания последующего события, т. е. скорее намекает, чем объясняет; а во-вторых, объяснение обычно отделено от последующего события таким большим промежутком, что причинная связь — при первом чтении — скорее смутно предчувствуется, нежели отчетливо воспринимается в сознании читателя. Так, например, эпизод со смехом коня в 14-ой главе („Уже он хотел перескочить с конем через узкую реку, выступившую рукавом среди дороги, как вдруг конь на всем скаку остановился, заворотил к нему морду и — чудо! — засмеялся! Белые зубы страшно блеснули двумя рядами во мраке“) и эпизод с кажущимся колдуну смехом схимника в 15-ой главе („Отец, ты смеешься надо мною! — Иди, окаянный грешник! Не смеюсь я над тобою. Боязнь овладевает мною. Не добро быть человеку с тобою вместе! — Нет, нет! Ты смеешься, не говори... Я вижу, как раздвинулся рот твой: вот белеют рядами твои старые зубы!... — И, как бешеный, кинулся он — и убил святого схимника“), — оба эти эпизода понятны читателю лишь в том случае, если он помнит слова Катерины о колдуне в начале поэмы — во 2-ой главе: „Слушай, пан Данило, как страшно говорят: что будто ему всё чудилось, что все смеются над ним. Встретится ли под темный вечер с каким-нибудь человеком, и ему тотчас покажется, что он открывает рот и выкаливает зубы. И на другой день находили мертвым того человека“. И совершенно так же, место, непосредственно следующее за убийством схимника: „Что-то тяжело застонало, и стон перенесся через поля и лес. Из-за леса поднялись тощие, сухие руки с длинными когтями, затряслись и пропали“, требует для своего понимания, чтобы читатель вспомнил о словах Катериной души в 4-ой главе (относительно мертвецов, поднимающихся из могил при каждом новом убийстве), и чтобы он сопоставил это место с описанием аналогичного восстания мертвецов во 2-ой главе. Аналогия между сценами заклинания в 1-ой главе и в 10-ой заставляет предполагать, что и в 10-ой колдун пытается вызвать душу Катерины, но установить это читатель должен самостоятельно: сам автор этого не говорит.

Итак, даже в тех случаях, когда автор заранее раскрывает причинную обусловленность фантастических мотивов, постижение этой обусловленности настолько затруднено, что весь этот приём скорее усиливает, нежели ослабляет, таинственность изображаемой фантастики, превращая событие просто непонятное в событие загадочное; читатель чувствует во всём этом какой-то особый смысл, но едва ли в состоянии определить его отчетливо при первом ознакомлении.

Необходимо ещё отметить, что некоторые моменты действия, тесно связанные с фантастической фабулой, остаются загадочными до

конца и вовсе не получают раз'яснения. Так, например, появление мертвецов во 2-ой главе должно было быть вызвано чьим-то убийством, которое колдун мог совершить только после своего исчезновения со свадьбы в 1-ой главе; но автор об этом ничего не говорит. Слова безумной Катерины в 13-ой главе: „У отца моего далеко сердце... У него сердце из железа выковано; ему выковала одна ведьма на пекельном огне“ — что это: бред или новый сказочный мотив? А может быть и рядом стоящее утверждение Катерины, что её мужа погребли живого, тоже имеет какое-либо фантастическое значение? — Немотивированным остаётся, в конечном счёте, видение „чудного лица“ в 10-ой главе; из 14-ой главы и из эпилога мы узнаём, кто это; но само появление его в момент вызывания Катериной души остаётся ничем не обусловленным. Выпадает из причинной связи чудо с налившимися кровью буквами священной книги (глава 15-ая), при чем — на мой взгляд — именно отсутствие мотивации создаёт здесь особенно яркий эффект. Загадочно, наконец, всё, что говорится о матери Катерины; и вопрос Катериной души: „Отец! зачем ты зарезал мать мою?“ — оставлен без ответа не только колдуну, но и самим автором.

Итак, причинная (и подчиненная ей временная) связь между фантастическими мотивами определённо рассчитана на усиление фантастичности последних в глазах читателя. В группировке мотивов по контрасту и аналогии эта функция выступает менее явно, хотя и здесь можно отметить некоторые симметрические построения, фиксирующие внимание читателя на определённых моментах фантастического действия. Несколько раз применяется тоекратное повторение мотива. Трижды снится Катерине колдун (в 4-й, 5-ой и 11-ой главе), и каждый раз требует, чтобы она вышла за него замуж. Трижды повторяется чудесное превращение колдуна в безобразного старика: в 1-ой главе, где его заклиняют чудодейственной иконою, и в 4-ой и 10-ой, где он сам творит заклинания⁹). Симметрическая группировка мотивов проявляется также в повторении двух фантастических „лейт-мотивов“, которые сопутствуют почти каждому появлению колдуна: это, во-первых, мотив „красного жупана“, несомненно родственного мотиву „красной свитки“ в „Сорочинской ярмарке“, и связанный с образом колдуна в 4-ой главе, в 9-ой и в 13-ой; в последней он получает композиционную значимость, предуведомляя читателя о тождестве сватающегося к Катерине гостя с колдуном; во-вторых, мотив таинственно-быстрого исчезновения в 1-ой главе („И зашипев и щелкнув, как волк, зубами, пропал чудный старик“), в 6-ой („Не прикасайся ко мне, неслыханный грешник! Уходи скорее! — говорила Катерина. Но его уже не было“), в 9-ой („Мушкет гремит, — и колдун пропал за горою. Только верный Стецько видел, как мелькнула красная одежда и чудная шапка“) и в 13-ой („Изумившиеся казаки кинулись — было на него; но колдун уже успел вскочить на коня и пропал из виду“). Отметим, что в двух последних случаях быстрое исчезновение колдуна находит кажущееся (по крайней мере) естественное объяснение, а в двух первых оно представлено в более загадочном виде. Здесь, следовательно, мы уже переходим к контрастному сочетанию фантастических и „естественных“ мотивов, которое наиболее ярко проявляется в совершенных колдуном убийствах: они все даны по-разному. Первое из них, случившееся после исчезновения колдуна со свадьбы в 1-ой главе, никак не дано и даже не упомянуто автором: о нём можно только догадываться по вызванному им

появлению мертвецов во 2-ой главе; второе — убийство Данила в 9-ой главе (подготовленное поединком Данила с колдуном в 3-ей главе) — совершается естественным способом; наоборот, третье — убийство сына Катерины в 11-ой главе — обрисовано совершенно фантастически и с усиливающим загадочность лаконизмом: „На дворе и в хате всё было тихо; не спали только казаки, стоявшие настороже. Вдруг Катерина, вскрикнув, проснулась, и за нею проснулись все. — Он убит! он зарезан! — кричала она и кинулась к колыбели... Все обступили колыбель и окаменели от страха, увидевши, что в ней лежало неживое дитя“. Отсутствие объяснения, как совершилось это сверхъестественное событие, делает его — на наш взгляд — наиболее фантастическим во всём основном повествовании. Четвёртое убийство — убийство Катерины в 13-ой главе — совершается не только естественно, но и невольно, в момент самозащиты. Наконец, пятое и последнее — убийство „святого схимника“ в 15-ой главе — мотивировано внезапным бешенством, вызванным в колдуне кажущимся смехом схимника: оно должно, следовательно, резюмировать собою все убийства, совершённые колдуном до начала основного повествования, соответственно словам Катерины в начале 2-ой главы: „Ему всё чудилось, что все смеются над ним. Встретится ли под темный вечер с каким-нибудь человеком, и ему тотчас покажется, что он открывает рот и выкалывает зубы. И на другой день находили мертвым того человека“. Сходным образом чередуются фантастические и естественные мотивы в эпизоде с освобождением колдуна из плена в 6-ой главе: освобождение происходит естественным путём — колдуна выпускает Катерина; но сама эта естественность мотивирована фантастически: святостью стен, воздвигнутых „святым схимником“, и не доступных для адской силы. Сюда же присоединён второй фантастический мотив: колдун отвёл глаза казакам, и они заковали в цепи сухое дерево.

Помимо этого контрастного чередования мотивов фантастических и „естественных“, находим ещё контрастное чередование в пределах самой фантастики, проявляющееся в композиции всей поэмы. Основной фантастический мотив — мотив колдуна-антихриста, проходящий через всё повествование, перебивается двумя другими мотивами, появляющимися троекратно: мотивом встающих из могил мертвецов (в главах 2-ой, 4-ой и 15-ой) и мотивом чудного всадника (в главах 10-ой, 12-ой и 14-ой — 15-ой), при чём эти три главные линии фантастической тематики соединяются лишь в конце 15-ой главы, и вторично — в конце эпилога. Таким образом, можно установить зависимость композиционного строения поэмы от расположения фантастического сюжета. В целях подтверждения, рассмотрим композиционную роль описаний природы в „Страшной Мести“, весьма многочисленных и необычайно интенсивных даже для Гоголя. Недаром описание Днепра в начале 10-ой главы считается образцом Гоголевского пейзажа; хотя помещение этого описания в оторванном виде в хрестоматиях едва ли правомерно, ибо побуждает забывать его композиционную функцию: оно служит интродукцией для сцены вторичного вызывания Катериной души колдуном и для нежданного появления „страшного лица“, впервые намечающего мотив мести. Описание Днепра, начинающееся со светлых и заканчивающееся мрачными мотивами, подчёркивает свою символическую значительность этого момента в развитии фантастического действия. Отметим необычайную смелость в переходе от описания к фабуле, который уже сам по себе содержит нечто фантастическое: описание бури даётся первоначально в качестве воображаемого

состояния Днепра (параллельно предыдущим воображаемым состояниям: „Чуден Днепр при тихой погоде“... „Чуден Днепр при теплой летней ночи...“), и это описание воображаемой бури внезапно превращается в повествование о буре действительной, связанной с определённым моментом фабулы, — без каких либо указаний со стороны автора¹⁰): „Дико чернеют промеж ратующими волнами обгорелые лни и камни на вылавшемся берегу. И бьётся об берег, подымаясь вверх и опускаясь вниз, пристающая лодка“. И далее: „Лодка причалила и вышел из неё колдун“.

Таково же композиционное значение описания Днепра ночью в начале 2-ой главы и в середине 4-ой, гиперболическое описание Карпат в начале 12-ой главы и проникнутое фантастическими мотивами описание ночного леса в середине 13-ой главы: все они служат эмоциональной интродукцией для непосредственно следующих фантастических событий и до некоторой степени предваряют их своей символикой. Эта символическая функция описаний природы особенно ярко проявилась в кратком описании утра в начале 4-ой главы: „Блеснул день, но не солнечный: небо хмурилось, и тонкий дождь сеялся на поля, на леса, на широкий Днепр. Проснулась пани Катерина, но не радостна: очи заплаканы, и вся она смутна и беспокойна“, — и дальше следует рассказ о страшном сне.

Помимо интродукции, описания природы несут ещё функцию концовки к определённым моментам фантастической фабулы, но в таких случаях они сами приобретают полуфантастический характер; таково, например, описание леса, приуроченное к бегству колдуна во святое места (в конце 14-ой главы), где автор намеренно стирает грань между иллюзорными переживаниями колдуна и объективной фантастикой: „Ему чудилось, что всё со всех сторон бежало ловить его... Сама дорога, чудилось, мчалась по следам его“. Сходный (колеблющийся между фантастикой и действительностью) характер присущ описанию землетрясения в конце 15-ой главы, которое служит концовкой для всего основного повествования.

Можно было бы привести и другие примеры композиционной зависимости всего произведения от тематической фантастики; но для нашей цели сказанного достаточно. Относительно связи тематической фантастики со стилистикою „Страшной Мести“, т. е. с поэтическим оформлением языка, можно было бы, вероятно, сказать многое, если бы исследователи „Гоголевского стиля“ действительно изучали языковой стиль определённых произведений или определённых групп произведений Гоголя, — вместо того, чтобы спешить ко всеобъемлющим абстрактным формулам, долженствующим якобы выражать индивидуальное единство Гоголевского стиля вообще¹¹); при чём, разумеется, забывалось, что языковое единство стиля не имеет ничего общего с психофизическим единством человеческого организма, и что языковое творчество не есть функция личной жизни и личного характера¹²). В результате самые элементарные проблемы Гоголевского поэтического языка (например, ритм и синтаксис) остаются неразработанными¹³). При таких условиях неоднократно отмечавшееся стилистическое единство „Страшной Мести“¹⁴) является величиной недостаточно определённого содержания, чтобы можно было непосредственно связывать его с фантастической тематикой и соответственной композицией данной поэмы. Ограничимся констатацией, что в трех (по крайней мере) пунктах языковой стиль „Страшной Мести“ функционально связан с её фантастикой. Во-первых, в отсутствии языкового комизма. В самом

повествовании дважды встречается ирония, но настолько мрачная, что говорить о комическом эффекте вовсе не приходится: во второй главе: „На берегу виднелось кладбище: ветхие кресты толпились в кучу. Ни калина не растет меж ними, ни трава не зеленеет, только месяц греет их с небесной вышины“; и в шестой: „Не совсем легкая казнь его ждет: это еще малость, когда сварят его живого в котле или сдерут с него грешную кожу“. Сходная ирония в диалоге, в словах колдуна: „Э, козак! знаешь ли ты... Я плохо стреляю; всего за сто сажень пуля моя пронизывает сердце; я и рублюсь незавидно: от человека остаются куски мельче круп, из которых варят кашу“ (глава третья). Комический эффект могут вызвать слова Данила о галушках: „А брезгать ими нечего, — это христианское кушанье! Все святые люди и угодники божи едали галушки“ (глава четвертая); но они служат для того, чтобы придать определённый локальный колорит довольно мрачному контексту. То же можно сказать о смещении украинских песенных мотивов в речи безумной Катерины (глава тринадцатая). Таким образом, элементы комизма в „Страшной Мести“ (как языкового, так и вне-языкового) весьма немногочисленны и всецело подчинены общему тематическому заданию.

Вторым пунктом, в котором проявляется зависимость поэтического языка от фантастической тематики, можно считать применение гипербол и гиперболических сравнений при описании впечатления, вызванного фантастическими событиями в сознании действующих лиц, например: „Страх и холод прорезался в козацкие жилы“ (глава вторая); „Голос его, будто нож, царапал сердце“ (глава вторая); „Ему чудилось, что будто кто-то сильный влез в него и ходил внутри его и бил молотами по сердцу, по жилам... так страшно отдался в нем этот смех!“ (глава пятнадцатая). Этот гиперболический способ выражения распространяется иногда и на аффекты, не связанные непосредственно с фантастикой, например, в седьмой главе: „Дух занялся у Катерины, и ей почудилось, что волосы стали отделяться на голове ее“ (ужас Катерины вызван чисто-реальными угрозами Данила). Этот пункт был уже отмечен Виноградовым, но вне связи с тематикой¹⁵).

Наконец, сказочной тематике „Страшной Мести“ явственно соответствует сказочный характер многочисленных и общеизвестных сравнений, одушевляющих воду и растительность (например: „весь Днепр серебрился, как волчья шерсть среди ночи“, глава четвертая¹⁶) и еще более характерное для сказки применение числительных: „Не мало поплатились ляхи: сорок чetyре пана со всею сбруею и жупанами да тридцать три холопа изрублены в куски“ (глава десятая).

Итак, мы видим, что не только причинная и временная связь между фантастическими мотивами и контрастно-симметрическое их расположение, но и ряд формальных (композиционных и языковых) признаков направлены на усиление фантастики. Этим оправдывается, в конечном счете, отнесение „Страшной Мести“ к особому „фантастическому жанру“ и определение ее, как „фантастической поэмы в прозе“; ибо понятие поэтического жанра должно включать в себя не только тематическое единство и эмоциональную согласованность сюжета, но и функциональную связь с определенными композиционными и языковыми элементами формы. Только при учете формальной стороны поэзии „поэтический жанр“ перестает быть вне-литературной абстракцией и делается применимым к конкретному историко-литературному материалу. И, наоборот, только при учете жанрового единства (или жанровой двойственности) отдельного произведения формальная

22 Збірник на пошану акад. Д. І. Багалієві

сторона последнего перестает быть суммой вне-эстетических „особенностей“ и приобретает значение для характеристики соответствующей литературной школы и эпохи. Попытку такого применения понятия жанра к исследованию определенного поэтического произведения и является данная статья.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹⁾ См. примечания к редактированному проф. Кирпичниковым изданию Гоголя (изд. Сытина, 1902, т. I).

²⁾ Виноградов — Гоголь и натуральная школа, 1925, стр. 50 — 51.

³⁾ Гиппиус — Гоголь, 1924, стр. 34.

⁴⁾ См. примечания к редактированному им изданию Гоголя (изд. Сытина, 1902, т. I). См. также статью А. К. и Ю. Ф. — Русск. Ст. 1902, 3, стр. 643 сл.

⁵⁾ О его малодоступных в С. С. С. Р. работах см. Виноградов, там же, стр. 37.

⁶⁾ Гиппиус, там же, стр. 32.

⁷⁾ См. примечания Н. И. Коробки к редактированному им изданию Гоголя (Библиотека Русских Писателей, под общ. ред. Е. В. Аничкова, изд. „Деятель“, т. I, стр. 375 — 376).

⁸⁾ Характерно, что первое объяснение, непосредственно следующее за сценою с мертвецами (гл. 2), предназначено направить мысль читателя по ложному пути: „это колдун хочет утратить людей, чтобы никто не добрался до нечистого гнезда его“.

⁹⁾ О троекратном появлении мотивов „мертвецов“ и „всадника“ см. ниже.

¹⁰⁾ Заключительное сравнение („Так убивается старая мать козака...“) отделено описанием от последующего повествования в стилистическом, но не в семантическом (смысловом) отношении.

¹¹⁾ Ср. Мандельштам — О характере Гоголевского стиля, 1902, гл. 8а; Виноградов — Гоголь и натуральная школа, стр. 42 сл.

¹²⁾ Ср. Мандельштам там же, гл. 22.

¹³⁾ Это признает, напр., В. Гиппиус (Гоголь, стр. 225, прим. 22 и 23).

¹⁴⁾ Гиппиус, там же, стр. 37; Виноградов — Гоголь и натуральная школа, стр. 50 сл.

¹⁵⁾ Виноградов, там же, стр. 51 — 52.

¹⁶⁾ См. также сравнение лесов с бороною „лесного деда“ (гл. 2), ольшветворения Днепра (гл. 4 и 10) и деревьев (гл. 10 и 14).

А. РОЗЕНБЕРГ

Из наблюдений над синтаксисом русского былевого эпоса¹⁾

Поэтика былевого эпоса более полутора столетия привлекала внимание исследователей различных специальностей и толков. Да и в настоящее время продолжают появляться работы, выясняющие тот или иной вопрос исторического или собственно — литературного характера. Надо сказать, что сделано в этой области очень многое, — недаром изучением былевого эпоса занимались классики русской историко-литературной науки, недаром на почве изучения былин произошло столкновение между историко-романтическим и историко-реалистическим научными мировоззрениями. Правда, огромное большинство этих изучений относится к тому, что в настоящее время принято называть „тематикой“ былин; что же касается техники былинного творчества, то здесь неисследованного остается значительно больше. И сейчас еще нельзя сказать с достаточной определенностью, что собой представляет былинный стих, какова связь между размером и синтаксическим строем стиха, остаются неразработанными некоторые вопросы композиции, деления на жанры в пределах самих былин, да и вообще в области „устной“ литературной традиции.

Остается совершенно темным вопрос о поэтике былин, как о некотором систематическом целом. Термин „поэтика“ я понимаю, вслед за определением К. Borinski (*Die Poetik der Renaissance und die Anfänge der lit. Kritik in Deutschland*), как „науку о поэтическом искусстве, которая охватывает не только совокупность поэтических правил, но также и философское осознание сущности этого искусства и отношения его к действительности (zur Welt)“. О такого рода поэтике былин и в настоящее время приходится только мечтать.

В настоящей работе я ставил себе целью выяснение не особенностей тематики, а более узких и специальных вопросов былинной техники, именно — изучение некоторых ритмико-синтаксических особенностей словесного орнамента. Об этом словесном узоре, очень причудливом и ассиметричном на первый взгляд, можно сказать словами Гераклита „неявная гармония лучше явной“. Стихи былины, иногда совершенно уподобляясь друг другу в своем ритмико-синтаксическом строении, расходятся в следующем колене широкой вариацией с тем, чтобы снова замкнуться в строгие параллельные ряды. В этом узоре можно видеть две основные тенденции: сближение и расхождение.

¹⁾ Статья является переработкой доклада, читанного в Харьковской научно-исследовательской кафедре литературоведения 3 февраля 1927 г.

Даже там, где стихи почти совершенно совпадают друг с другом, мы находим разобщающие элементы и, наоборот, в совершенно разнородных стихах встречаются одинаковые составные части. Если продолжить изречения эфесского мудреца, можно сказать, что это — гармония лука и лиры.

При всем разнообразии словесного орнамента, для изучения его необходимо найти такой мотив, такую простейшую единицу, которая всегда оставалась бы равной сама себе и вместе с тем входила бы в качестве конструирующего элемента в любое из сложных словесных сочетаний.

Синтаксис былинного стиха тесно связан с его ритмом. Синтаксические приемы приходится наблюдать в неразрывной связи с другими стилистическими особенностями, например, с риторическими фигурами. Таким образом, простейшая единица — мотив, в качестве формообразующего начала, должна содержать в себе и начало ритмическое (ударение) и начало смысловое, т. е. должна быть целым словом или группой слов; так или иначе, границей мотива должен быть словораздел. Сочетание таких неделимых единиц от словораздела к словоразделу является носителем и правильно распределенных ударений. Мало того, поскольку неделимая единица представляет собой нечто, имеющее словесный смысл, она всегда является каким-нибудь членом предложения и, следовательно, может либо содержать в себе смысловое, логическое ударение по отношению ко всему предложению в целом, либо не обладать этим свойством. Почти в каждом предложении находится какое-нибудь слово или группа слов, на которые падает наибольшая тяжесть смысла всего предложения (например: „сегодня Пушкинский день“ или „сегодня Пушкинский день“). В произношении логическое ударение подчеркивается средствами экспирации, т. е. усилением грамматического ударения и паузой и по своему назначению, конечно, отличается от грамматического ударения. Итак, простейшая неделимая единица, которая могла бы входить в состав любого сложного сочетания в словесной ткани былинного стиха, должна обладать следующими свойствами: 1) она должна быть объединена одним грамматическим ударением, 2) должна представлять законченное синтаксическое целое, т. е. заканчиваться словоразделом и 3) может быть носителем логического ударения.

В поисках такой единицы всего рациональней было бы обратиться к тому, что уже сделано в области изучения ритмики и синтаксиса былинного стиха. Но для этого необходимы некоторые предварительные разъяснения. Как уже было сказано, строение таких стихов отличается большим разнообразием. Для того, чтобы найти в былинах хотя бы два стиха, построенных, например, по силлабо-тонической системе, т. е. содержащих одинаковое количество слогов и одинаковые промежутки между ударяемыми слогами, нужно потратить много времени. Стих в былинке весьма отличается от того, что русская классическая метрика называла „правильным чередованием ударяемых и неударяемых слогов“. Более удовлетворяет былинный стих требованиям чисто тонического стихосложения, так как в каждом стихе содержится три или, по Коршу, четыре главных ударения. Начинается стих анапестом, заканчивается дактилем, место же среднего ударения можно определить лишь приблизительно, например:

Выходил он Дюк да на боярский двор.

Но и эти правила соблюдаются далеко не всегда. Исследователям приходится вводить всякого рода дополнительные элементы: анакрузу

(Auftakt), теорию стяжений и т. д. Однако, то, что отличает прежде всего былинный стих от прозы — это расстановка ударений на третьем слоге от начала и на третьем от конца.

Своеобразный характер стиха заставлял некоторых исследователей вовсе отказываться от установления каких бы то ни было законов его. Для характеристики этого направления любопытно было бы привести заявление одного из первых собирателей „народных“ песен, Михайлы Полова, к сборнику „Российская Эрата или выбор наилучших новейших русских песен“ (1791 г.): „Со старинными песнями поступал я таким образом: по учинении оным из преогромных стаи очень малого выбора, потщался в некоторых исправить не токмо разногласия и меру во стихах, но и переставлял оные в иных с одного места на другое, дабы связь течения и смысла сделать через то плавнейшою и естественнейшою“. „Кто бы задумал искать правил для них, тот потерял бы понапрасну время“, говорит Самсонов („Вестник Европы“ 1817 г.). Того же мнения держится и Конст. С. Аксаков в статье „Богатыри времен вел. кн. Владимира по русским песням“ (т. I, 1861): „Наша народная песня, особливо богатырская, не обнаруживает определенной версификации и не имеет определенного метра, который отличал бы ее от прозы“, говорит он. „У нашего народа стихов собственно нет“.

Своеобразие былинного стиха заставляло исследователей искать выхода в области общестилистической и музыкальной. Так, например, Шафранов в своей работе „О складе народно-русской песенной речи, рассматриваемой в связи с напевами“ приходит к следующим выводам¹⁾: „Народно-русское стихосложение есть стилистическое, не имеющее ничего общего с просодиею, но оно тем не менее не уступает в музыкальности стихотворениям просодическим. Главнейшую особенность склада нашей народной песенной речи составляют повторения и параллелизм. Истинная основа строя песенной речи заключается в песенном ее напеве“. Точно так же и Вал. Брюсов (Предисловие к книге Добролюбова „Собрание стихов“ 1900 — „О русском стихосложении“), отказываясь от установления определенной закономерности в расположении ударений, говорит о счете „образов“, „значащих слов“, которые и составляют внутренний ритм стиха.

Все перечисленные работы не могут дать нам существенных указаний относительно основной, неделимой единицы, так как отказываются от рассмотрения метра или ритма стиха по существу. В работах Шафранова говорится о необходимости изучать самую мелодию стиха, без чего невозможны какие бы то ни было исследования ритмики былинного стиха. При пении в стихи вносится элемент количества, следовательно, различение слогов долгих и кратких, как в греческой античной метрике и ведется счет мор (χρηδοί πρότοι).

С наибольшей полнотой и стройностью эти положения выражены в замечательных работах Корша „О русском народном стихосложении“, 1901 г. Корш также вводит понятие количества, подобное античной метрике.

Всего в стихе, по его мнению, 16 мор, которые делятся на 4 такта или на 2 диподии, по 2 такта в каждой, например:

„Ах, вы сѣни, | мои сѣни, | сени нѣвы е мой“.

¹⁾ Формулировка проф. Фаминцына — „Отчет о 23-ем присуждении наград гр. Уварова“, стр. 134.

Приведу еще одну интересную мысль Востокова: „поелику размер сей (т. е. народного стиха) основан не на равносложности и не на порядке стоп, то и не составляет в нем разночисленность слогов и разноместность ударений существенной негладкости и разноголосицы. Вольность сия нередко еще благоприятствует непринужденному выражению и языку чувств“. То, что Востоков называет „прозодическим периодом“, значительно более соответствует искомой величине — „простейшей ритмико-синтаксической единице“, — чем упоминавшиеся уже такты и стопы.

Небезынтересно проследить за развитием мысли Востокова у других, более поздних исследователей. Так, Перевлесский, непосредственно примыкая к Востокову („Русское стихосложение“ 1853), называет „прозодический период“ Востокова „тактом“, а ударение, составляющее как бы вершину прозодического периода называет почему-то „логическим“; Классовский¹⁾ ту же величину называет „тоническим периодом“. Обе эти работы вносят очень мало нового. Новый и очень важный оттенок мысли вносит Изм. Срезневский („Мысли по истории русского языка“, гл. VII, 1850 г.). „Прозодический период или „стопа“ (по терминологии Срезневского), отмеченная отдельным ударением и заключающая в себе определенное количество слогов, должна быть и по содержанию отдельной частью мысли или фразы; с окончанием стопы должно было оканчиваться и слово... Сделались возможными такие народные песни, которые отличаются от обыкновенной разговорной речи только музыкальным напевом и в которых выражения по своей форме так мало зависят даже от напева, что одну и ту же песню можно прилаживать к напеву и так и иначе, и вставляя слова, и выпуская, и меняя их порядок“.

Потебня, в начале 80-х годов, еще более уточнил учение Срезневского о синтаксической стопе и этим самым сказал почти все то, к чему пришли современные исследователи стиха — Томашевский и Р. Якобсон. В качестве стихообразующего фактора Потебня, употребляя термин Срезневского, устанавливает „синтаксическую единицу“. „Она может представлять а) или строгое синтаксическое и вместе звуковое единство, когда состоит из междометия (в малорусских примерах, гей, ой, и пр.) или одного слова, как члена предложения, или б) единство относительное, из совокупности членов предложения, об'единенной и фонетически единством господствующего ударения, называемого силой речи ударением логическим, хотя оно есть исключительно грамматическое“. (Об'яснение мр. и сродных народных песен, том II, колядки и щедровки, 1887, стр. 19). Таким образом, синтаксическая стопа отличается от звуковой тем, что она осмыслена и вместе с тем организована при помощи грамматического ударения. Поэтому-то и более сложные образования, как стих, также должны быть осмыслены.

Потебня пишет далее: „Реформа“ (т. е. введение тонического стихосложения) только стеснила русское книжное стихосложение относительно обязательности для стиха числа слогов и относительно распределения этимологических ударений; но это стеснение, действующее и доняне, лишь временное: оно бессильно изменить свойства языка: представляемую им возможность не только в пении, но и в произношении (разрядка Потебни) уравнивать по времени неравносложные синтаксические стопы. Этим свойством языка пользовался уже Пушкин

¹⁾ Классовский — „Версификация“, 1863.

в конце своей деятельности, например, в произведении „Яныш Королевич“, „Сказка и рыбаке и рыбке“.

Сопоставим этот взгляд Потебни с мнением Р. Якобсона („О чешском стихе“, Прага, 1923): „Несомненно велико насилие, состоящее в систематическом членении на двух- или трехсложные сегменты языка, которому подобное членение чуждо, но... вне насилия нет поэзии“ (стр. 100). „Ритмическая инерция силлабо-тонического стиха навязывала стихотворной речи искусственную фразировку и интонацию. Русский стих XIX в. не считался с редукцией ударных гласных“ (стр. 101). Для стихов Маяковского, по мнению Р. Якобсона, „ритмической единицей является, как и в русском народном сказовом стихе, слово или словосочетание, объединенное одним динамическим акцентом“ (стр. 103).

Оставив в стороне вопрос о насилии над языком в стихе, который, как справедливо указывает Р. Якобсон, относится к истории поэтики, мы устанавливаем, что мнение Потебни об основе „народного“ стиха — синтаксической стопе — сохраняет все свое значение и в современных, бесспорно ценных исследованиях¹⁾.

Таковы важнейшие работы по изучению так называемого русского „народного“ стиха вообще и былинного стиха в частности. Не имея возможности в настоящей работе подробно остановиться на просодии былинного стиха, ограничусь лишь заявлением, что наиболее подходящим к основному заданию и наиболее плодотворным принципом мне представляется учение о значущей стопе, объединенной одним динамическим ударением или, по терминологии Востокова, учение о „прозодическом периоде“, который для краткости я, вслед за Перевлесским, буду называть тактом. Для большей ясности изложения я приведу несколько стихов былинного текста (по сборнику Григорьева № 377):

Во сто́льном то | го́роде | во Кі́евѣ,
 Да у ла́скового | кня́зья | да у Влади́мира,
 У него́ было | пи́рові́ние | да был почи́стен пі́р
 А и было | на пі́рѣ | у него | собра́но:
 Князь-бояре | купцы-гости | торго́выѣ
 И си́льные | мо́гучіе | бога́тыри
 (А) Да всё | по́ленны | да преуда́лыѣ.

В каждом стихе мы встречаемся с четырьмя ударениями, при чем последние два падают на последнюю синтаксическую группу, последний такт. Кроме этой последней синтаксической группы, в каждом стихе есть еще две, причем на каждую падает по одному ударению. Такое деление стиха на три части было бы совершенно невозможно, если бы по самому свойству динамического ударения в русском языке не существовало бы многочисленных случаев энклизы (т.-е. подчинения предшествующему ударению, как в прозе „на́ воду“, „ты, брат“, „он мол“). Ссылаясь на неопубликованные работы Корша, Р. Якобсон в своей работе о чешском стихе пишет: „Подчиненные слова очень тесных словосочетаний имеют нормально в русском языке вместо динамического ударения только повышение тона“ (стр. 23). О тех же случаях энклизы он пишет и далее в характеристике просодии Маяковского

¹⁾ Любопытно, что представители того же „Опояза, к которому принадлежит и Р. Якобсон, обвиняли Потебню в том, что он „при выяснении сущности поэзии оставил в стороне вопросы ритма и звука. О них у Потебни имеется всего несколько строк. Это нежелание считаться с рядом массовых фактов коренного значения“... и т. д. (Статья Виктора Шкловского о Потебне. Сб. „Поэтика“, стр. 5).

(стр. 103 и след.). Но для этого незачем ссылаться на неопубликованные работы Корша, так как в статье последнего об ударениях в русской народной поэзии приведено достаточно большое количество таких энклитик, которые он классифицирует по синтаксическим категориям, именно:

1) Приложение предшествующее (в виде первой части сложения) подчиняет себе определяемое. Так, в нашем примере: „князь-бояре“, „купцы-гости“ или в стихе

„Глубота, глубота, океан - море“.

2) Определяющее прилагательное подчиняет себе определяемое существительное, например, „почестен пир“,

„Говорил Соловей таковó слово“, 3

или

„А летал орел над синим морем“,

3) Дополнение в родительном падеже, управляемое существительным, обращает это существительное в энклитику, например:

„Пригоню ли тебе голубей стадо“.

4) Глагол-сказуемое подчиняет себе подлежащее, дополнение или обстоятельствоное слово:

„И носй платье разноцветное“,

„Встаёт рано - ранешенько“.

5) Сказуемое-глагол подчиняется предшествующему слову, по большей части имеющему главное в предложении логическое ударение, например:

„Тут Добрыне за бедю стало,
По целой ковриге за шекю мечет“.

Кроме того, Корш указывает много случаев энклизы, которые трудно подвести под определенные грамматические категории. Этот ученый полагает также, что, чем стихотворение старше, тем реже в нем попадаются случаи энклизы, не принадлежащие к разрядам наиболее естественным и, повидимому, древним. Мало того, судя по легкости, с какой эти менее естественные примеры устраняются посредством вставки односложных или двухсложных служебных слов, как ты, он, тот, тебе, и другими путями, можно даже думать, что настоящим былинам в их первоначальном виде была свойственна только энклиза разрядов первого, второго и пятого (Корш, стр. 73). Итак, к перечисленным уже случаям энклизы следует, разумеется, отнести и все служебные слова, которых в каждом стихе имеется довольно значительное количество. Былинный стих, в зависимости от напева, может быть весьма растянут даже до 20 и более слогов. Такое растяжение может быть сделано только на том основании, что имеющееся значительное количество энклиз вовсе не препятствует объединению большого числа слогов в один такт, объединенный общим ударением.

Соединение трех тактов в один стих связано с определенным счетом слогов в каждом такте. Правда, определить точное количество слогов в такте нельзя, потому что это величина не постоянная, так сказать, а переменная. Указать же пределы колебаний обычного былинного стиха можно, рассматривая, например, схему Корша. Если в основу былинны положен четырехтактный стих по 4/4, мы получим — — — — с цезурой после первой диподии. После всех обычных стяжений в конце стиха и перед цезурой, мы получаем — — — — (—) || — — — —. Считая, что все слоги до первого ударения относятся к первому такту, как это всегда

и бывает в действительности, можно видеть пределы колебаний числа слогов для этого такта от первого ударения до второго, т.-е. от 3 до 6. Точно таким же образом на долю второго такта приходится от 6 до 1 и на долю третьего от 5 или 6 до 3. Более всего подвержен колебаниям второй такт, где низший предел — один слог. В приведенном нами выше отрывке в первом стихе:

„Во стольном то городе во Киеве“ число слогов по стопам $4 + 3 = 5$, во втором — $6 + 2 = 6$, в третьем — $5 + 4 = 6$, в четвертом — $4 + 6 = 10$, в пятом — $5 + 4 = 9$, в шестом — $4 + 4 = 8$, в седьмом — $3 + 4 = 7$. Число слогов в среднем такте обычно меньше, чем в двух крайних, потому что в его пределах энклиза встречается реже. Все эти данные, повторяю, действительны для более или менее нормального былинного стиха со счетом слогов от 7 до 13, правда, исключения будут довольно редки, так как обычный стих содержит от 11 до 13 слогов.

Отдельные былинные стихи, т.-е. сочетание трех тактов, обычно представляют законченное синтаксическое целое: это либо отдельные, самостоятельные предложения, либо распространенный какой-нибудь член предложения. Сочетание рядом стоящих стихов обычно представляет собой период, и очень редки стихи вовсе обособленные. Обособленные стихи являются либо распространенным обращением, например:

Государь ты, князь Владимир, столонокиевский

либо приложением, например:

Едино было чадо милое,
Удал добрый молодец на возрастe.

Период — это в значительном числе случаев слитное предложение или сочинение предложений. Случаи подчинения значительно реже и встречаются они как бы в скрытой форме, так как подчиняющие речения отсутствуют, например:

Есть там калашницы хорошие,
По калачику с'едим — по другому хочется,
По другому с'едим — по третьему душа горит.

Смежные стихи составляют период, в пределах которого развертывается какая-нибудь из риторических фигур. Очень часто один период можно отделить от другого, руководствуясь границами такой риторической фигуры. К описанию фигур в былинах я и перехожу.

Наличие в былине такта важно не только для изучения стиха, но и для фигур, которые известны под терминами синтаксического параллелизма и вариации. Сущность этого приема заключается в том, что два рядом стоящих предложения (в нашей области — два смежных стиха) повторяют полностью или лишь частично порядок членов предложения. В былинном стихе этот прием чрезвычайно распространен, при чем очень часты случаи либо полного параллелизма, например:

Матушка Добрынюшке говаривала,
Матушка Добрынюшке наказывала,

или только частичного, например:

Скидывал он с себя платья — ты каличьи,
Раздувал лапотцы семи шелков,
Обувал на ножки-то сапожки сафьянные,
Надевал на ся платьица цветные,
Взимал тут он к себе своего доброго коня,
Сидился тут Илья! на добра коня

В этом последнем отрывке наблюдается лишь частичный параллелизм, именно глаголов и энклитик, содержащихся в первом такте, остальные два такта представляют вариацию. Приведу пример параллелизма двух стихов с вариацией третьего такта в третьем стихе:

Тут и больш-от хоронится за среднего,
 Да середний хоронится за меньшего,
 От меньших, сидят, долго ответу нет...

Это образец сложной фигуры, каких немало встречается в эпосе, — эпанастрофа. Кроме того, здесь наблюдается полное параллельное совпадение первых двух стихов и частичное совпадение порядка слов второго и третьего стихов. Совпадают, как видим, первая и вторая синтаксические стопы, а третья представляет вариацию. Можно видеть, что и эпанастрофа также составляется из синтаксических стоп („за среднего“ ... „да средний“, „за меньшего“ ... „от меньших“).

Из приведенных наблюдений можно сделать вывод, что синтаксический параллелизм в былинах возможен благодаря параллелизму синтаксических тактов, и, так как в стихе три такта, поэтому и все многочисленные случаи параллелизма и вариации можно свести к трем: совпадению одного такта, двух тактов и всего стиха. Несовпадения, естественно, приходится на долю вариации, которая может быть установлена не иначе, как на фоне параллелизма. Но не только фигура параллелизма составляется из этих тактов — то же самое мы видим и на примере фигуры эпанастрофы.

Для того, чтобы решить принципиальный вопрос о зависимости фигур от повторения тактов, рассмотрим теоретически возможные случаи, расположив основания синтаксических стоп по грамматическим категориям. Основанием стопы я называю либо сказуемое-глагол, либо существительное в функции подлежащего или дополнения, либо определение-прилагательное, на которые падает ударение, объединяющее всю стопу. Итак, если в основании стопы под ударением находится сказуемое-глагол, могут представиться следующие случаи:

1. Глагол, находящийся в основании, повторяется в двух или нескольких смежных стихах на одном и том же месте, образуя анафору, эпифору или симплоку. Этот случай представляет также один из видов частичного параллелизма, например:

Надай - ка ему ты злата - серебра,
 Надай - ка ему злата ты долюби.

В анафоре участвуют первые такты. Конечно, эти же такты образуют частичный параллелизм, которого, строго говоря, во вторых тактах, а тем более в третьих уже нет. Аналогичных случаев эпифоры и симплоки приводить не буду, чтоб не загромождать изложения. О последней фигуре следует заметить, что, встречаясь в смежных стихах, она создает полный параллелизм.

2. В основании нескольких смежных стихов встречаются различные глаголы на одном и том же месте, образуя частичный синтаксический, но не лексический параллелизм. Такие случаи обычно реториками не рассматриваются, хотя сочетания этих глаголов, кроме описанного только-что ряда, создают еще и другие довольно разнообразные фигуры.

Пример синтаксического параллелизма частичного, в начале стиха:

Хватил - то он татарина под пазуху,
 Вытащил : погана на чисто поле,
 А начал у поганого допрашивать.

Здесь мы встречаемся с синтаксическими и отчасти с лексическим параллелизмом в первых двух тактах. То же можно встретить и во второй половине стиха — последние два такта:

Там Господу - то Богу он молился есть,
Во Ердань - то реченьке купался он,
В кипарисном деревце сушился бы,
Господнему - то гробу приложился да.

Характерны случаи энклизы в конце стихов. Стих растягивается на один слог словами, лишенными не только ударения, но почти и значения. Эти слова служат исключительно для заполнения интервала, входя в соответствующий такт. Отметим также одинаковый характер морфемы (прошедшее несовершенного вида), а также и то, что по своему значению все эти глаголы представляют собой понятия, подчиненные одному роду (ряд благочестивых поступков). Так устанавливается параллельность синтаксических рядов по нескольким направлениям, иногда почти сливая стихи - предложения до полного тождества, иногда разводя стихи на очень большое расстояние. И во всех этих случаях можно вспомнить изречение Гераклита о луке и лире.

Следующий, третий, случай риторических фигур на основе глагола-сказуемого представляет более сложные фигуры, каковы: а) анадиплоза (стык, *congemination dictionis ex ultimo loco praecedentis et principio sequentis*), б) анадиплоза, соединенная с симплокой, в) анадиплоза, соединенная с наростанием, что создает *climax* (градация), д) кольцо.

Приведу пример наиболее характерный:

Котóрый стóя стоит, той сáдя сидит,
Котóрый сáдя сидит, тот и лóжа лежит.

Здесь 1) анафора, 2) анадиплоза, 3) градация, 4) — а) синтаксический параллелизм, б) параллелизм морфем, 5) рифма и 6) анноминация. Все эти фигуры образованы парами параллельно расположенных синтаксических стоп, за исключением фигуры *anponinatio*, которая помещается в пределах одной стопы, так как объединена одним ударением (один из обычных случаев энклизы).

Наконец, четвертый случай, когда место сказуемого-глагола, лежащего в основании, вовсе не упорядочено и самые эти глаголы различны:

Как тут опять Ильюше не дойдеть сидеть,
Скоро он к поганому подскакивал,
Ударил как клюшой его в голову,
Как тут - то он поганый да захамкал есть.

В некоторых случаях, правда, очень редких, такое неупорядоченное расположение глаголов в стихах связано с *enjambement*, например:

Даёт свое плáтье Калíка Алеше Попóвичу,
Не откáзываючи. А на себя надевил
То плáтье богатырское
(Кирша Данилов, № 19).

Стихи, очевидно, разрушены, так как в первом стихе мы встречаем четыре синтаксические стопы, а в третьем только две. Богишич (как и Востоков) полагал, что *enjambement* служит признаком разрушения эпического стиха и что столь часто встречающийся параллелизм вводится в эпический стих для того, чтобы растянуть предложение, что дает возможность избежать таких *enjambement*.

В классической работе Александра Н. Веселовского о психологическом параллелизме приводятся многочисленные случаи этой фигуры в фольклоре многих народов. Однако этим исследованием мне не пришлось воспользоваться вследствие того, что Веселовский ставит перед собой задачу генетического характера и решает вопросы о содержании понятий. У меня же здесь задача более узкая — чисто морфологического характера. То же нужно сказать и о работе Бориса Соколова „Экскурсы в область поэтики русского фольклора“ в сборнике „Художественный фольклор“, М. 1926 г., где говорится о приеме „постоянного или ступенчатого сужения образа“.

Если в основу такта положено существительное или прилагательное, мы встречаемся с теми же явлениями, что и в тактах с глагольной основой. Приведу для образца лишь несколько примеров:

Уж вы гой еси, князи, да нонче бояра,
 Да все же купцы - гости торговые,
 Вы не знаете ли где - ка да мне обручницы,
 Обручницы да мне - ка да супротивницы,
 Супротивницы мне - ка да красной девицы,
 Красотой бы красна да ростом висока,
 Лицо - то у ней да было б белый снег,
 Очи у ней да быф у сокола,
 Брови черны у ней да быф два соболя,
 А реснички у ней да два чистых бобра.

В этих стихах встречаем анадиплозу, заключающуюся в повторении существительных, заполняющих целиком синтаксическую стопу. Во второй же половине отрывка (здесь пример не совсем удачен) параллельные ряды в начале и конце стиха (собственно, симплока) существительных, играющих одинаковую ритмическую роль. Приведу пример беспорядочной расстановки существительных:

Уж ты гой еси, дружина добрая,
 В котору дорожку наш путь лежит,
 В Киев ли ехать, аль в Чернигов,
 Аль к тому морю Синему.

Ряды глаголов имен располагаются иногда независимо друг от друга, иногда же переплетаются в одну сложную фигуру. Я не буду рассматривать подробно многочисленные и сложные риторические фигуры, встречающиеся в былевом эпосе, тем более, что эту работу проделали такие ученые, как Миклошич и проф. Лука Зима (работами последнего я отчасти пользовался в предшествующем изложении). Здесь важно было ответить на принципиальный вопрос о связи между риторическими фигурами и тактом. Последний и является такой „простейшей ритмико-синтаксической“ единицей, при помощи которой можно, так сказать, измерить и былинный стих и былинную риторическую фигуру.

Строение стиха и риторические приемы являются совершенно формальными областями. Для изучения их нужно было узнать только формальные, совершенно объективные свойства составляющей их единицы. Но эта простейшая повествовательная единица содержит свойство менее формального характера, именно — на каждый из членов предложения может попасть логическое или фразовое ударение, конечно, отличающееся от чисто грамматического или, вернее, морфологического ударения. В предложении носителем логического ударения является

какой-нибудь один из компонентов, поэтому и в стихе былины один какой-нибудь такт содержит в себе также и логическое ударение. Отыскать логическое ударение в устной речи можно по признаку экспирации, которая всегда подчеркивает слово, являющееся носителем логического ударения (например: Илья-богатырь, Илья-богатырь), в былинах же объективными признаками слов, носителей логического ударения, иногда являются некоторые из рассмотренных уже нами фигур, другие же фигуры, наоборот, делают слова индифферентными к восприятию логического ударения. Рассмотрим некоторые случаи, например:

Стоит - то там шатер белополотняный,
 Стоит - то там шатер еще смахнется,
 Стоит шатер там еще размахнется,
 Стоит шатер еще ведь уже сойдется,
 Стоит шатер там еще разойдется.

Первые два такта представляют собой анафору, предусмотренную уже в нашем в первом случае. Третья стопа образует параллельный ряд различных сказуемых — случай второй. Логическое ударение падает, очевидно, на этот последний ряд. Для проверки приведем аналогичный случай, когда при имеющейся также анафоре двух первых тактов третий такт с основой — существительными, но различными:

Не знаю я тебе да ни имени,
 Не знаю я тебе ни изотчины.

Результат получается тот же. Можно сделать вывод, что стопы, составляющие точные параллельные ряды в начале или в конце стиха (так же, как и типа симплоки), логического ударения не имеют. По нашей прежней классификации это первый случай. Наоборот, параллельный ряды начала и конца стиха, содержащие различные глаголы или имена, таким логическим ударением располагают (случай второй). Очень трудно расставить логические ударения в случае сложной фигуры — там все слова оказываются значущими, например:

А не темная туча тучилась,
 А как темна туча да ведь грозная,
 А как туча тучилась, как бы гром гремел,
 Как бы гром гремел да частый дождик шел.

Назовем условно предложения без ясно выраженного логического ударения „словесным орнаментом“ и, наоборот, периоды с отчетливо-выраженным логическим ударением „сообщением“. Последнее понятие можно разбить, опять же условно, на два более привычных нам понятия — термины „описание“ и „повествование“. „Описанием“ назовем те периоды, в которых логическое ударение падает на именную основу синтаксической стопы, „повествованием“ — периоды, в которых логическое ударение падает на глагольную основу, преимущественно действительного залога или глаголов движения. Пример описания:

Молодцы на конях одноличные,
 Кони под ними да одчокарне были,
 Жеребцы все латинские,
 Узды - поводы у них да сорочинские,
 Седельники были на золоте,
 Сапожки на ножках зелен - сафьян,
 Зелена сафьяну - то турецкого,
 Славного покрою - то немецкого,
 Да крепкого шитья - де ярославского.
 Скобы, гвоздь да были на золоте,
 Да кожаны на молодцах лосиныс,
 Да кафтаны на молодцах голуб - скурлат, —
 Да источниками подпоясано се.

Логическое ударение падает на стопы первую и третью, иногда одновременно, т.-е. все же на именную основу.

Пример повествования :

А в те поры Алеша того не слушался,
Звился с товарищи и вон пошел,
Садился на добры кони.
Поехали ко Сафат - реке.
Поставили белы шатры,
Коней отпустили в зелены луга,
Стали опочив держать.

Последний случай, четвертый — неупорядоченная расстановка глаголов или существительных, как это ни странно, представляет довольно редкое явление, но выделение слова, носящего логическое ударение, не представляет затруднения, так как выделяется оно на общем основании, путем экспирации. Пример :

Садился Дюк да за дубовый стол,
Понесли как чары пива пьяного,
Чару в руку взял да он и в рот не взял.

Четвертый случай — неупорядоченной расстановки глаголов и существительных — также содержит в себе повествование.

Итак, функции четырех фигур распределяются следующим образом:

1 случай. Повторение одинаковых глаголов или имен на одном и том же месте в ряде смежных стихов — словесный орнамент.

2 случай. Различные глаголы или имена на одном и том же месте в смежных стихах — повествование или описание.

3 случай. Сложные фигуры с глаголом — большей частью орнамент.

4 случай. Место глаголов и именных основ не упорядочено — повествование.

Названия эти, конечно условные так как и словесный орнамент служит в действительности также целям сообщения, поскольку словезначущих вовсе не бывает.

Последняя классификация относится, собственно, к области композиции, а эта очень обширная область со своими особыми задачами не может быть предметом рассмотрения в настоящей работе.

В заключение приведу тезис, который суммирует все вышеизложенное. „Простейшая повествовательная единица“ — это синтаксическая стопа — основа, на которой строится ритмика былины и часть стилистики, именно — риторические фигуры. Такт, синтаксическая стопа, служит основанием для некоторых явлений композиции.

Происходит это потому, что в синтаксической стопе содержится :

1) ритмообразующий компонент — объединяющее стопу динамическое ударение, 2) такая стопа занимает определенное место в предложении (отсюда фигуры) и наконец 3) простейшая единица может быть носителем логического или фразового ударения.

Настоящая работа представляет собой конспективное изложение некоторых результатов исследования. Вопросы здесь, в сущности, только поставлены и дается характеристика метода, способа их разрешения, но установить, например, связь между размером и синтаксическим строем, — все это пока дело будущего.

Г. І. ТЕСЛЕНКО

Розкопи Верхньо-Салтівського могильника 1920 року

Влітку 1920 року за керівництвом професора О. М. Покровського відбулись коштами археологічної секції Харківського Губерніяльного Комітету Охорони Пам'ятників Мистецтва й Старовини невеличкі розкопи Верхньо-Салтівського могильника¹⁾.

Протягом двадцяти літ, з моменту свого знаходження, Верхньо-Салтівський могильник приваблює до себе увагу численних дослідувачів. Розкопи раз по раз робилися й Д. І. Багалієм, Е. П. Трефільовим, О. М. Покровським, Н. Я. Мікаренком, П. П. Ефименком та О. С. Федоровським. Майже що-року систематичні розкопи робив і В. А. Бабенко. Року 1919 підчас германської окупації України один німецький полк, що стояв у Верхньому Салтові, відкрив чотири камери. Колекції цих розкопок були вивезені до Німеччини. На жаль, ми про їх нічого не знаємо. Загалом до року 1920 відкрито було 400 камер. З 1920—1927 р. розкопи провадив Бабенко.

Колекції Верхньо-Салтівського могильника розкидані по різних музеях Москви, Ленінграду, Харкова, що вельми ускладняє вивчення культури могильника. Спостерігається навіть розрізнення (тоб-то поділення) окремих камер. Наприклад, з розкопок О. М. Покровського року 1901 частина колекцій знаходиться в Археологічному Музеї Харкова, інша частина в Московському Історичному Музеї.

Ми відкрили лише три камери. Спільної траншеї для всіх камер ми не робили, тому що перші дві камери знаходились безпосередньо на стінці яру й тільки для третьої камери довелось прокладати траншеї зверху. Всі проходи та камери лежали рівномірно один одному в напрямі з південного сходу на північний захід. Обвалена земля заповнювала їх, і тому поховання знайдено порушеними. Проходи розтошовані перпендикулярно до камер і закінчуються іноді одним ступенем униз до камери.

КАМЕРА I

Прохід SO—NW: довжина 2 м. 27 ст., шир. 58 ст., височина ступеню 17 ст.

Камера SW—NO: довжина 2 м. 50 ст., шир. 2 м. 20 ст. височина 2 м. 45 ст.

¹⁾ В розкопах брали участь: хранителька Археологічного Музею К. І Фіногорова, член музейної секції Е. А. Нікольська, секретар археологічної секції В. М. Дукельський помішниця завідувача Арх. Музеєм Г. І. Тесленко.

Камера мала вигляд прямокутника з округленими кутками й сте-лею — склепінням. Стіни камери з жовто-бурого суглинку були вкриті пилом вапни. При вичищенні камери викинено бронзову причіпку в виді коня з вушком до чіплення на спині. Причіпка, близька з типу до цієї, є в Харківському Археологічному Музеї серед розкопок Д. І. Багалія. Іншої такої не зустрічено по інших розкопах. Крім причіпки, разом із землею викинено також просвердлену пташину кістку й залізного ножа.

В камері знайдені були три вельми порушені поховання: два дорослі й одно дитяче. Два дорослі кістяки лежали простягнені на спині перпендикулярно до проходу, головою до південного заходу. Череп дитячий найдено праворуч од входу, біля північно-східньої стінки камери, разом із кістками ніг дорослих кістяків. Інших кісток дитячого поховання не знайдено.

Біля правого плеча першого поховання стояли два посуду: один — в виді глека, другий — низький горщик із дірками для почеплювання — лежав перекинутий догори дном і набитий був землею. Близьче до стінки лежала бараняча стегнова кістка та невелике металеве дзеркальце з неясним орнаментом. На обох кістяках разом із кістками рук та ребрами лежали розкидані окремі намиста: шкляні, сердоликові, з гірського кришталю, всього 38 намистин, із них три бурштинові (янтарні), що їх давніше не зустрічалося зовсім у Салтівському могильникові. Крім того, одна місяцеподібна причіпка, чотири срібні диргеми, кожний з двома просвердленими дірочками, десять литих бубончиків і чотири гудзики, три визолочених, один бронзовий. На рівню ніг знайдено вісім срібних штампованих платівок з рослинним орнаментом, невеличкий шматок шкіри, бронзова корпоушка. Коло лівої ноги другого поховання лежали три залізних ножі, вложені в одну срібну піхву. В північно-західній стінці камери на висоті 10 ст. від підлоги знайдено великий бронзовий бубончик нового типу. Здебільшого великі бубончики зустрічаються при похованні коня, литі з рядом борознок на поверхні. При людським же похованням трапляються малі бубонці, значно рідше — великі, але тільки штамповані з високими пліскуватими вушками. (Табл. I, мал. 1. № 1, 2. Табл. I, мал. 2. № 5).

КАМЕРА II

Прохід SO — NW: довжина 3 м., шир. 62 ст., височина ступеню 20 ст.

Камера SW — NO: довжина 5 м. 75 ст., шир. 5 м. 52 ст., височина 4 м. 12 ст.

Велика, висока камера, майже квадратова й із склепінням. Уміщено в ній два вельми порушених поховання: жіноче й дитяче. Кістяки лежали перпендикулярно до проходу головами на південний захід.

Кістяки заховалися зле. Знайдено такі речі: намиста з 8 намистин, звичайного для Салтова типу, вісім литих бронзових бубончиків, один бронзовий браслет, бронзова причіпка з соколинними голівками, п'ять срібних бляшок із рослинним орнаментом, одно бронзове дзеркало з орнаментом у виді шостипромінної зірки, три невеличкі бронзові спіральки, одна бронзова карпоушка, три залізні ножі, дві застібки із шматками шкіри, одна бронзова каблучка, одна велика, кругла просвердлена раковина, що не часто зустрічається й відома тільки з розкопок Макаренка, одна бронзова сережка, одна золота сережка, що трохи відрізняється від звичайної форми — пірамідки з трьох

кульок. Близька до її з форми надруковано у Бабенка в Трудах XIII археологічного з'їзду. Потім одна бронзова рурочка. В розкопах Покровського є близькі до неї срібні рурочки з останками китиці всередині. Інша з тих же розкопок бронзова, трохи іншої форми — частина складного оздоблення з ланцюжками. Наша рурочка мала, мабуть, перше призначення, бо рештки всередині рурки можна приняти за рештки китиці. Вперше трапилися також у Салтові три округлих олив'яних пластівки: одна з чотирма дірками, дві менші з двома дірками, всі неясно орнаментовані. Очевидно, вони нашивалися на одягу. (Табл. I. Мал. 1. № 3, 4. Табл. I. Мал. 2. № 3, 4).

КАМЕРА III

Прохід SO — NW: довжина 3 м. 25 ст., шир. 59 ст., височина ступеню 30 ст. Камера SW — NO: довжина 1 м. 65 ст., шир. 1 м. 55 ст., височина 1 м. 97 ст.

Невелика, майже квадратова камера із склепінням. Підлога камери висипана вугіллям. Знайдено два поховання: чоловіче (діда) й жіноче, головою на південний захід. В головах лежала бараняча стегова кістка. Між обома черепами лежали шість литих геометричних орнаментів, друге — з драконом. В розкопах Бабенка (труди XIV арх. з'їзду) є дзеркало, що дуже нагадує наше. Очевидно, там дракон виображений схематично. Бабенко прийняв його за рослинний орнамент. Іншого подібного дзеркала в Верхньо-Салтівському погребіщі й у близьких до його могильниках Північного Кавказу знайдено не було.

Крім того, знайдено каркові кістки, кісті ніг і рук; ребра були посушені до східної частини камери. Біля них нічого не знайдено. З правого боку жіночого поховання лежали дві ліктьові кістки з двома бронзовими обручками; кінці одного браслету злегка орнаментовані. Недалеко від руки знаходились фібула й бронзова сережка, два уламки бронзової рурочки, такої же, як у камері № 2, і шість намістин з уламками бронзової причіпки. (Табл. I. Мал. 2. № 1, 2).

ЛІТЕРАТУРА ДО ВЕРХНЬО - САЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

- 1901 г. Д. И. Багалей. Раскопки Верхне-Салтовского могильника. „Харьковские Ведомости“, № 190.
- 1901 г. В. А. Бабенко. Археологические раскопки в Верхнем Салтове. „Харьковские Ведомости“, №№ 174, 178.
- 1902 г. Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического с'езда в Харькове, т. I, стр. 352.
- 1902 г. Известия XII археологического с'езда в Харькове, стр. 123.
- 1902 г. Каталог выставки XII археологического с'езда в Харькове. Отдел древностей из раскопок, стр. 130 — 177.
- 1903 г. В. А. Бабенко. Археологические раскопки в Волчанском уезде. „Харьковские Ведомости“, № 223.
- 1905 г. А. М. Покровский. Верхне-Салтовский могильник. Труды XII археологич. с'езда в Харькове, т. I, стр. 465.
- 1905 г. А. М. Покровский. Дневник раскопок. Труды XII археологического с'езда, т. I, стр. 479.
- 1905 г. В. А. Бабенко. Древне-Салтовские придонеские окраины южной России. Труды XII археологич. с'езда, т. I, стр. 434.
- 1905 г. В. А. Бабенко. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове Волчанского у., Харьковской губ. Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археол. с'езда в Екатеринославе, стр. 547.
- 1905 г. В. Л. Бабенко. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника. Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического с'езда в Екатеринославе, стр. 553.

- 1906 г. Н. Я. Макаренко Отчет об археологических исследован. в Харьковской и Воронежской губ. Известия Имп. Археол. Комиссии, выпуск 14, стр. 122.
- 1906 г. В. А. Бабенко. Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове. Труды XIII археол. с'езда в Екатеринославе, т. I, стр. 381.
- 1906 г. В. А. Бабенко. Дневник раскопок в Верхнем Салтове, произведенных в 1905—6 году. Труды XIII археол. с'езда в Екатеринославе, т. I, стр. 387.
- 1907 г. В. А. Бабенко. Дополнение к докладу: „Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове“. Труды XIII археологического с'езда в Екатеринославе, т. I, стр. 394.
- 1908 г. Д. Я. Самоквасов. Могила русской земли, стр. 232.
- 1908 г. В. Я. Данилевич. Курс русских древностей, стр. 156.
- 1909 г. Д. И. Багалей. Русская история, т. I, стр. 66.
- 1909 г. А. А. Спицын. Историко-археол. изыскания. Журнал Министерства Народного Просвещения. Январь, стр. 72.
- 1909 г. Опись коллекций Имп. Московск. Археол. О-ва, пожертвован. Историческому Музею.
- Коллекция из Харьковской губ. Волчанского уезда, с. Верхний Салтов, собрание П. П. Ефименко.
- Древности, т. XXII, в. I, стр. 313.
- 1910 г. В. А. Барвинский. Верхне-Салтовские раскопки, „Утро“, 29 декабря.
- 1910 г. В. А. Городцов. Бытовая археология, стр. 424.
- 1911 г. В. А. Бабенко. Новые систематические раскопки исследования Верхне-Салтовского могильника в 1908 г. Труды XIV археологического с'езда в Чернигове, т. III, стр. 216.
1911. В. А. Бабенко. Дневник раскопок. Труды XIV археологического с'езда т. III, стр. 232.
- 1911 г. В. А. Бабенко. Продолжение тех же раскопок. Труды XIV археол. с'езда, т. III, стр. 238.
- 1912 г. А. С. Федоровский. Верхне-Салтовский камерный могильник VIII—X вв. Вестник Харьк. Истор. - Филолог. О-ва, в. II.
- 1913 г. В. А. Бабенко. Археол. иссл. памятников древней культуры в селе Верхний Салтов. Волчанский Земский Листок, № 20, стр. 7.
- 1914 г. А. С. Федоровский. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника. Вестник Харьк. Истор. - Филолог. О-ва, в. 5.
- 1914 г. В. А. Бабенко. 1) Памятники хазарской культуры на юге России. 2) Древние памятники хазарской культуры. 3) дневник раскопок в 1912 г. Труды XV археол. с'езда, т. I.
- 1914 г. Arne. La suède et l'Orient. Archives d'Etudes Orientales vol. 8, p. 93.
- 1918 г. А. С. Федоровский. Доисторическое прошл. Харьк. губ., стр. 12.

Д. ГОРДЕЕВ

К стилистической характеристике Мартвильской росписи

Прошло уже десять лет с момента появления в печати интересных и богатых материалами „заметок“ нынешнего акад. ВУАН, в то время проф. харьков. университета, Ф. И. Шмита, в которых, попутно с основной темой, чрезвычайно энергично и широко было обрисовано то неприглядное положение, в котором незаслуженно находилось тогда изучение и исследование дошедших на Кавказе мозаик и фресок¹⁾. Как мне уже приходилось отмечать²⁾, эта часть его статьи в основной мысли не только для своего времени была справедливым отражением существовавшего положения дела, но и теперь, несмотря на ряд усилий и некоторых достижений в этой области за последние годы, она не утратила своего актуального значения. Ведь еще до сих пор не имеется в литературе даже подробных, я уже не говорю исчерпывающих, списков уцелевших до наших дней произведений средневековой и более поздней монументальной живописи хотя бы для одного из более или менее крупных районов Кавказа. И если мы не располагаем полными регистрационными описаниями большинства наличных мозаик и фресок, то тем менее можно насчитать попыток обследовать эти первоисточники с точки зрения изучения их стиля и техники. Некоторые росписи, в том числе и названная в заглавии настоящей работы, отмечались или даже описывались без надлежащего расчленения границ отдельных составных разновременных частей таких памятников. Помещаемый ниже очерк ставит себе основною целью посылить таковой пробел, а именно — дать классификационное разграничение составных участков Мартвильской стенописи на основании предварительной стилистической их характеристики. Вследствие вышеизложенного я и не имею здесь в виду останавливаться подробно на топографическом и иконографическом описании затронутого первоисточника; интересующегося в данный момент таковым вопросом я позволю себе отослать к наиболее полному из наличных описанию, заключенному в труде (на грузинском языке) Е. С. Такайшвили³⁾, где приведена и предшествовавшая основная ученая литература, посвященная Маргвил-и⁴⁾.

Но, прежде чем перейти к намеченной теме, я считаю необходимым предварительно предпослать несколько кратких указаний о времени и обстоятельствах сбора и проработки публикуемых теперь сведений. Первое и основное обследование этого памятника было выполнено в июле 1919 года в числе других работ, произведенных в западной Грузии по командировке Кавказского Историко-Археологического Института РАН (ныне АН СССР) в Тифлисе. Осенью того же года, а именно

6/XI, в заседании Кавказского отделения Московского Археологического Общества в Тифлисе же мною был прочитан доклад „Стилистическая характеристика Мартвильской храмовой росписи“⁵⁾, легший в основание настоящего очерка. Составленные в 1919 г. описания и заметки я имел возможность — правда, бегло — просмотреть и проработать перед первоисточником во время командировки в Ново-Сенакский уезд весной 1924 г. по сбору в музейный фонд Грузии секуляризованных церковных ценностей. На основании материалов, собранных во время указанных экспедиций, общих отчетов о коих я еще не имел возможности опубликовать, мною был прочитан на Батумском краеведческом съезде доклад, в котором я попытался набросать общую эскизную картину намечающейся группировки обследованных в Мегрелии (Мингрелии росписей⁶⁾). В этом докладе Мартвил-и было отведено одно из основных мест, соответственно значению этого чрезвычайно интересного и сложного памятника. Некоторые данные и общие рассуждения, взятые мною в переработанном виде из упомянутой последней работы, вошли в заключительную часть настоящего очерка; в ней я делаю попытку дать набросок того фона, который, при более углубленной и всесторонней разработке и основного задания и сопроводительного исследования, дал бы возможность ясно выделить значение Мартвильских стенописей в окружающей среде родственных и территориально близких росписей

Роспись Мартвильского храма⁷⁾ представляет из себя составное целое, отдельные части которого не только принадлежат к различным эпохам и художественным школам, но местами наслаиваются друг на друга и в общей массе дают картину пестрого сложного набора, созданного многовековой жизнью памятника. Естественным последствием указанного факта — одновременности возникновения отдельных частей этой стенописи — является пестрота и нестройность иконографического набора, перегруженного местами повторяющимися сюжетами⁸⁾, равно как и общая разрозненная бессистемность топографического размещения. Из сохранившихся в Мартвил-и стенописей несомненно наиболее раннюю группу составляют мозаика над западным входом в храм с остатками близлежащих древнейших фресок и открытые мною фрагменты, вероятно первоначальной фресковой росписи в виде восточной апсиды (отношу их ко времени „вторичного процветания византийского искусства“). Фрески в алтаре и в нижней конхе зап. апсиды составляют другую группу (относимы мною к кругу „палеологовского“ искусства). Фрески купола, подкупольных столбов, малых угловых апсидок и южн. апсиды принадлежат, несомненно, к одной художественной школе, но, возможно, возникли не одновременно и писаны по кускам различными мастерами (по письму все эти фрески крайне близки одной группе восточно-христианских миниатюр, особенно частых с конца XV и до середины XVII в.в.). Ктиторские портреты середины XVII в., находящиеся на западной стене южн. апсиды, в нижнем регистре писаны поверх фресок первой группы и датируют их — фрески южн. апсиды возникли не позже первой половины XVII в. Роспись сев. апсиды исполнена специально по особому заказу в середине XVII в. Роспись же нарфика (если не считать указанных остатков древнейшей мозаичной и фресковой стенописи и фрагментов различных ктиторских портретов) представляет из себя единое замкнутое целое. Возникновение ее можно скорее всего отнести ко времени, предшествовавшему росписи кафоликона и южной апсиды.

Древнейшие фрески, выявившиеся из-под местами опавших более поздних фресок, видны главным образом в замке короба вни-

и по его сев. склону. В замке был писан ангел или архангел поясной в медальоне. Еще различима в контуровке вся верхняя половина изображения. На сев. склоне видны фрагментированные верхние части 2 мужских фигур в хитонах и иматиях (судя по сохранившемуся развитутому свитку, вероятно пророки). Чрезвычайно гармонично выдержанная пропорциональность частей фигур, монументальность постановки, жизненность движений, изящная твердость детального, но не мелочного рисунка, умелое сочетание плавных округлых и ломанных линий в логически ясном беге прориси драпировок — все указывает на мастера, принадлежавшего к лучшей школе своего времени. Насколько можно судить при поверхностном изучении в бинокль этого, дошедшего только в прориси, памятника, — наиболее близкими стилистическими аналогиями я бы считал мозаики, с хранившиеся от „эпохи вторичного процветания византийского искусства“.

Фрески „полеологовской“ эпохи дают иную картину. Там, где художник не связан традиционной задачей написания отдельных монументальных фигур, он вносит в композицию (напр., в „причастие апостолов под 2 видами“, в фигурах архангелов в конховой росписи алтаря, в усении богоматери в нижней зап. кнхе) много живого движения, местами весьма бурного. В отдельных фигурах он хотя и держится широкого спокойного рисунка, но пропорции дает стройные, несколько переутонченные. Рисунок всюду мастерской, шеголеватый, но сдержанный. Общие массы сделаны широкими заливками, но отдельные детали (напр., лики, части святительских облачений) трактованы с чрезвычайной утонченной тщательностью, почти мелочностью. Фоны темные с празеленью. На них фигуры писаны в легких светлых тонах, дающих четкий, но не резкий контраст явно живописного задания. Лепка ликов (хорошо сохранились только в алтарной конховой композиции и, сравнительно, в святительской серии у Иоанна Златоуста) плавная, с зеленоватыми тенями и охристо-розоватыми светами. Темная контуровка очень тонкая, но и очень твердая, четкая и острая. При глубоких тенях пробела сделаны не резко, а оживки нанесены хотя и четко, но исполнены дробно и утончено и даны в очень умеренном числе в самых нужных местах, так что получается впечатление несколько иконописной трактовки форм. Драпировки писаны с пробелами и оживками, с гармоническими складками из сочетания прямолинейно-угловатых и округлых линий. Письмо без графы и, кажется, в значительной мере сделано довольно плотным поверхностным наложением краски на подмалевок.

Переходя к заметкам касательно стиля и характера исполнения росписи средней части кафоликона, южной апсиды и малых апсидок должно прежде всего отметить общее стилистическое родство фресок, находящихся в этих частях храма. Все эти фрески (не считая ряда позднейших ктиторских портретов), несмотря на отдельные ниже отмечаемые групповые особенности, являются представителями одного и того же местного восточно-христианского художественного течения, создавшего свой особый язык живописных и линейных форм, технически родственных, но стилистически резко отличающихся от современных им греческих и грекофильствующих памятников, сохранившихся в Грузии. Ясно выраженное пристрастие к плоскостной передаче форм и яркой расцветке большими красочными пятнами при упрощенном сочном рисунке, имеющем тенденцию придавать частям тела и драпировкам орнаментальный характер, все это дает привкус декоративно-коврового подхода, столь отличного от

живописно-каллиграфического мастерства поздних греческих фрескистов, так типично представленного в росписях алтарной и северной апсид Мартвильского храма. Однако разбираемые фрески отнюдь нельзя отнести к группе чисто графических стенописей с доминирующим линейным, лишь расцвеченным рисунком (к последней группе относятся ктиторские портреты на зап. стене южной апсиды). Живописцы этой школы, не прибегая к моделировке форм, дают в рамках орнаментального бега линий модуляцию тонов, применяя пробела и подцвеченные красочные разбелки. Местами даются и оживки, но и они носят характер прежде всего чисто орнаментальный. Пропорции фигур не отличаются стройностью и движение всегда связано и условно. Ноги имеют более или менее твердую постановку только когда традиционно, едва по щиколотку, выглядывают из-под длинного доличного. Иногда же следки даются пятка в пятку с развернутыми носками или изображаются сбоку обе с тождественным контуром обращенных в одну сторону носков. Лики писаны без теневой прогрунтовки сплошной заливкой, на которую нанесен основной рисунок и подкрашенная белильная пропись с круглыми красными пятнами румян. Часто красочные пятна доличного, а иногда и горы пейзажного фона (напр., в шестствии во ад), прорисованы жирными чисто-красочными и разбеленными линиями, давая впечатление тигровой шкуры. Иногда же пятна разбивается концентрическими неправильной формы обводками, или проходит зигзагообразными или чешуйчато-подобными складками. Архитектурные фоны имеют сложный и пышный, но мелочный и фантастический характер. Отдельные фигуры и типические настенные композиции (купольная, конховая в южной апсиде) еще носят монументальный характер, но сложные композиции и портреты евангелистов ясно обнаруживают свою зависимость от иных прототипов — лицевых рукописей. Однако при всей родственной близости эти фрески распадутся на отдельные обособленные части: 1) роспись купола и барабана, 2) роспись южной апсиды и сцена вознесения в малой сев.-зап. апсидке и 3) роспись подкупольной центральной части кафолика и 3 других апсидок. Исполнение же разновременных ктиторских портретов, находящихся в этих частях храма, весьма различно.

В северной апсиде имеется совершенно обособленная часть храмовой росписи. Эти позднейшие фрески нанесены поверх ранее бывшей стенописи и занимают всю поверхность апсиды до самых краев ее подпружной арки, где в поврежденных местах виден шов штукатурной притирки. Апсида разбита горизонтальными полосами на посводную долю, 4 настенных регистра и нижнюю декоративно-орнаментальную полосу. По склонам подпружной арки, примыкающей к апсиде, лента с медальонами, а по стенам купольных устоев по 3 фигуры в рост, но по разбивке полей не совпадающие с разграничениями апсидальных регистров. Стенопись исполнена в манере позднегреческих, т. н. «афонских» фресок с греческими, местами фрагментированными, обычными надписями сюжетов и имен отдельных фигур. Только в нижнем регистре имена апп. Петра и Павла, так же как и имена на ктиторских портретах, писаны по-грузински — мхедрули. Общая гамма живописной расцветки построена на сочетании розовых, голубых и охристо-желтых тонов. Фоны сине-голубые с белыми надписями. И на доличном и на ликах дана лепка четкими пробелами и оживками. Подчеркиваемые места контуровки и пятна глубин писаны черным. Местами сохранилась позолота на нимбах. Рисунок твердый, грамотный, письмо уверенное, мастерское. Графы, насколько можно

судить при осмотре в бинокль, нет. Пропорции фигур ходового канона — не вытянутые. Эти фрески производят впечатление увеличенных икон или, быть может, миниатюр, перенесенных на стены.

Фрески нарфика, исключая остатки древнейших около мозаики и некоторых ктиторских портретов, по исполнению вполне ясно различаются от фресок храма и составляют особую самостоятельную часть росписи. Фрески безусловно местной грузинской работы и едва ли древнее XVI века. Обычно фоны черно-синеватые с белыми надписями. В расцветке фигур преобладают красные и охристо-коричневые тона. Краски целостные, резко сопоставленные большими заливками и лишь слабо пройдены белильной проработкой. Лики исполнены контурным рисунком по охристой заливке. Была ли лепка и оживки — сейчас, до промывки фресок от копоти, сказать не решаюсь. Рисунок уверенный, но не утонченный, трактуемый формы почти плоскостно. Линии округлые, плавные; угловатые формы избегаются. Общее впечатление — художник не был непосредственно знаком с приемами собственно греческой техники и манеры.

В заключение этой краткой заметки позволю себе уделить несколько слов небольшой настенной мозаике, сохранившейся в люнетной нишке над зап. входом. Она дошла фрагментарно и в главной своей части замазана позднейшей грубой живописью, изображающей богоматерь с младенцем (образ поясной). Открытым остается только весь фон, писанный золотыми кубиками, с красной каймой обрамления (блестящие коричневато-красноватые кубики) и греческой надписью под титлами наименования богородицы, исполненной черным. Опавшие места кладки, обнаружив ложе, показывают, что фон был нанесен кубиками по грунту, подкрашенному розовато-коричневатым тоном. Этот редчайший на почве Грузии⁹⁾ памятник нуждается в умелой и бережной расчистке и достойной публикации.

Во время поездок моих по Мегрелии в 1919 и 1924 г.г., я имел возможность лично ознакомиться с целым рядом различных стенописей, наличных и в купальных сооружениях и в базиликах. Тип зданий, эпоха возникновения росписи и принадлежность к тому или иному культурно-художественному кругу обуславливали чрезвычайно разнообразие и схем, и топографических размещений и иконографических особенностей этих памятников, среди которых я не встретил хотя бы двух в общем однородных. Особенно должно отметить, что и Хоп-и и Ц'аленджиха, подобно Мартвил-и, представлена каждая сборными, разновременными исполненными и потому крайне пестрыми по составу ансамблями.

Ниже, при группировании мегрельских стенописей, я опираюсь главным образом, как и при классификационном разграничении частей Мартвильской росписи, не на вышеперечисленные особенности, а на стиль и технику фресок.

Однако предварительно следует указать еще на крайне важный и показательный факт — лучшие и значительнейшие по размерам храмы, служившие усыпальницами местных владетелей (Ц'аленджиха, Мартвил-и) или епископскими кафедрами (Мартвил-и, Цаиш-и), а равно и сооружения монастырей (Хоп-и, Оцидале), украшены главным образом произведениями живописи „грекофильского“ круга, местное же художественное течение представлено преимущественно приходскими церквами в менее видных пунктах. Как видно, и материальные возможности и вкусы среды выявились здесь со значительной наглядностью.

От „эпохи вторичного процветания византийского (в широком понимании термина) искусства“ дошли из числа осмотренных мною стенописей Мегрелии только мозаика и обрывки древнейших фресок Мартвил-и. Нахождение этих первоклассных памятников именно здесь вполне понятно — местный епископ, именовавшийся Ч'конди-дел-и, в период расцвета абхазского и, позже, об'единенного грузинского царства домонгольской эпохи занимал виднейший пост и среди церковной иерархии, и среди придворных чинов, являясь, в последнем случае, первым министром царства¹⁰).

„Палеологовское“ и тяготеющее к нему искусство представлено рядом фресок. Вопрос о времени возникновения одной из частей хопской росписи, а именно той, в которой имеется ктиторский семейный портрет Шергила Дадлиани, еще точно не решен; в настоящий момент этим вопросом занят Ш. Я. Амира на швили, склоняющийся отождествить изображенных здесь лиц с деятелями первой половины XIII в., упоминаемыми в летописях¹¹); ранее выдвигалась несколько более поздняя датировка. Несомненно, что эти фрески, не нося еще ярко выраженных черт „палеологовского“ стиля, все же тяготеют к этому кругу искусства, являясь либо „предчувствием“ новой эпохи, либо ранним ее представителем (при допущении более поздней ее датировки).

Самым замечательным памятником этого художественного течения из сохранившихся в Мегрелии нужно считать основную долю Ц'аленджихской росписи; фрески эти были исполнены, как о том говорит современная пространная двуязычная (греческая и грузинская) надпись, выписанным владельцем Вамаком Далиани (1384 — 1396 г.г. н. э.) из Константинополя художником греком¹²). Роспись царьградского мастера Кар Мануила Евгеника, тончайшего артистического исполнения, уцелела без подновления в барабане, в апсиде и на стенах кафоликона.

К этой же группе относятся вышеуказанные части Мартвильских фресок (более поздних), некоторые части Хопских (южный придел) и грузинская роспись базилики в Оциндале; последний памятник, открытый экспедицией 1919 г., еще ожидает специальной публикации.

После „палеологовское“ или так называемое „афонское“ течение выявлено парадной цельной росписью в Цаиш-и¹³) (возникла после перестройки храма, разрушенного землетрясением в начале XVII в.), поновленными частями Ц'аленджихской (свод купола и главные кобыла кафоликона) и фрагментами Корцхельской¹⁴) стенописей. Все эти три памятника находятся в купольных зданиях. Основная часть фресок Хопской базилики¹⁵) представлена несколько особой струей поздне-греческого искусства. К этому же кругу должно отнести также своеобразную роспись северной апсиды Мартвил-и.

Местное, тяготеющее к восточно-христианскому кругу, художественное течение, различные представители коего описаны выше в Мартвил-и (большая часть фресок и кафоликона и притвора), дано разнообразными и весьма характерными образцами — купольными росписями в Тквири-и¹⁶) и в Нак'алак'ев-и, базиликальными в Сеп'иет'-и¹⁷) и Кадар-и¹⁸), а также некоторыми камерами (встроенные боковые приделы — усыпальницы) в Ц'аленджике. И в Хоп-и имеются фрески родственной группы. Ни один из них не может быть отнесен, как то оформляется в процессе обработки материалов, древнее XV в.; основная же масса этих местных стенописей, повидимому, должна быть датирована более или менее поздним временем, до

XVIII в. включительно. Памятники эти, оторванные от канонической собственно-византийской живописной традиции и отражающие художественный уровень и вкусы низших слоев Мегрелии, представляют особый значительный интерес. Именно в этой группе и со стороны сюжетов встречаются и всплывания очень древних, пережиточно сохранившихся мотивов¹⁹⁾, и местных народных представлений²⁰⁾, и этнографических черт, особенно ярких в серии разнородных киторских портретов.

Среди всего отмеченного разнообразия место росписи Мартвил-и, этого богатейшего, естественно образовавшегося из отложений смеявшихся друг друга эпох, музея, намечается, как я полагаю, следующее: вместе с Цаленджихой и Хоп-и она является, как то уже отмечалось, одним из самых сложных, но вместе с тем и сугубо ценных памятников, запечатлевших основные этапы художественного прошлого Мегрелии в области истории монументальной живописи. Такие же части, как мозаика и лучшие фрески, выдвигают Мартвил-и в число произведений искусства мирового значения.

Тифлис. Февраль 1927 г.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹⁾ Феодор Шмит. Заметки о поздне-византийских храмовых росписях. В. Вр. т. XXII (вып. 1—2), П.-д., 1916, стр. 79—82.

²⁾ Дмитрий Гордеев, Отчет о поездке в Ахалцихский уезд в 1917 году; росписи в Ч'уле, Сап'аре и Зарзме. Изв. КИАИ, т. I, П.-д., 1923, стр. 69.

³⁾ За неимением грузинского шрифта в Харькове, привожу заглавие в переводе Е. С. Такайшвили. Археологические экскурсии и заметки, кн. II (первоначально напечатано, с той же пагинацией, в „Древней Грузии“, сборнике Груз. Общ. Истории и Этнографии, Тфл., 1913—1914), стр. 118—125.

Предварительно предлагаю исправить сл. неточности: 1) при описании святительского ряда алтарной стенописи отмечена наличность 10 святителей — 4 слева и 6 справа, тогда как с каждой стороны имеется по 5 святителей и по 1 св. диакону; 2) голова „амура“ около алтарных окон — деталь композиции „недреманное око“; 3) изображения около входа в жертвенник отмечены ошибочно — здесь 2 мужских киторских фигуры, подносящие „храмы“ богоматери с младенцем; 4) роспись художника Георгия, находящаяся в южной апсиде, отнесена ошибочно в северную, при чем композиция оплакивания тела христового принята за уснутие богородицы; благовещение действительно имеется в сев. апсиде, а бегства в Египет нет во всей Мартвильской росписи; 5) надписи на киторских портретах Георгия Липартиани с супругой исполнены не мхедрули, а асамтавули; 6) над изображением Евдемона находится изображение святого воина, а изображения св. жен помещены над портретом Ч'кондидел-и Марка; 7) в нарфике серия апостолов из сложной композиции страшного суда принята за сошествие св. духа; 8) в своде не бог-мать, а ангел, свивающий свиток; 9) в изображении св. Георгия писан юноша с кушником, а не царевна; 10) надпись о морских разбойниках не относится к фреске Ч'кондидел-и Зосимы, а является деталью ада из композиции страшного суда.

⁴⁾ Ук. соч.; примечание на стр. 40.

⁵⁾ Изв. КОМАО, вып. VI, Тфл., 1921, стр. 47 (прот. № 101, IV).

⁶⁾ Второй краеведческий съезд Черноморского побережья и Западного Кавказа 25. IX — 5. X 1925 г. гор. Батум. Постановления и резолюции. Батум, 1925, стр. 43.

⁷⁾ Новый план Мартвильского собора, исполненный Н. П. Северовым, издан при моем сообщении „о второй выставке древне-грузинской архитектуры, состоявшейся в Тифлисе в марте 1924 г.“ в журн. „Bulletin Historique“ (Тфл.), 1924, II, стр. 239 и рис. 1.

⁸⁾ Напр.: в конхах вост. и южн. апсид дана аналогичная композиция — бог-мать на троне с младенцем на коленях между двух ангелов; в конхе сев. апсиды и в конхе и на стене малой сев.-зап. апсидки — вознесение; в вост. и сев. апсидах есть по святительскому регистру родственного персонажного состава; композиции распятия и сошествия во ад имеются и в сев. и в южн. апсидах; отдельные же фигуры местами также повторены — так, напр., пророки Давид и Соломон были изображены едва ли не по 4 раза каждый.

⁹⁾ До настоящего времени зарегистрированы сл. мозаики на территории Грузии: 1) в Малой церкви Креста Мцхетского - Джварис Саклар-и (Georg Tschubina-schwilli, Die kleine Kirche des Heiligen Kreuzes von Mzchetha. I Band I Heft. Untersuchungen zur Geschichte der georgischen Baukunst, изд. Тифлисского Государственного Университета, 1921 [Тфл.], стр. 17 — 19); 2) Цром-и (Дмитрий Гордеев, Краткий отчет о командировках в Кахию и Горный уезд летом 1917 г. Изв. КОМАО, вып. V, Тфл., 1919, стр. 29 — 3); 3) Мартвил-и (Помимо отдельных упоминаний, напр., Графиня Уварова, Кавказ; Путевые заметки [кн. I], Москва, 1887, стр. 314, в литературе имеются статьи художника А. П. Эйснера, неоднократно возвращавшегося к этой мозаике: а) Забытые сокровища Закавказья. „Искусство и художественная промышленность“, год III № 7, апрель 1901 год, где издан по акварели автора общий вид мозаики; б) Памятники старины юго-зап. Закавказья. Труды всероссийского съезда художников т. I, стр. 85; в) также в журнале „Зодчий“ за 1909 г. № 49, 6/XII — забытые сокровища Закавказья, стр. 486, рис. 1); 4) Гелат-и (часто упоминаемый в литературе памятники этот до сих пор не имеет достойной публикации; лучшее, но местами неточное описание см. Н. П. Кондаков, Иконография Богоматери, II. П-д., 1915, стр. 143 — 144 и воспр. 64 на стр. 143; ср. фот. Ермакова № 5652); 5) Шорет-и (Изв. КИАИ, I, стр. 91, прим. 180); 6) Мокв-и (факт наличия здесь мозаических фрагментов, сохранившихся до последнего капитального ремонта еще кое-где на стенах, может быть теперь точно установлен показанными Сухумского старожилы члена АБНО М. И. Галашевского, собравшего в мусоре, оставшемся после очистки поновленного здания, коллекцию смальтовых кубиков); 7) Тигв-и (о храме МАК IV, Москва, 1894, стр. 165 и сл.; Уварова здесь не упоминает о мозаике, но по сведениям очевидцев в семействе тамошних помещиков Амхлахвари раньше сохранялись смальтовые кубики из указанного здания, собранные там при производстве последнего капитального ремонта); 8) Ахиза (горсть кубиков отсюда доставлена в Кавказский Музей — ныне Музей Грузии — г-ном Флоренским, сообщившим мне собранные им в Батумском районе краткие сведения об этом памятнике). Из всех этих мозаик, насколько можно судить теперь по имеющимся данным, только одна Мартвилская относилась к числу наружных — украшающих фасад здания.

¹⁰⁾ Дм. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства. Зап.-Ова Любителей Кавказск. Археологии, I, Тфл. 1875, стр. 96.

¹¹⁾ Эта же датировка была предложена еще Такайшвили (ук. соч., стр. 134).

¹²⁾ Ук. моя работа в I т. Изв. КИАИ, стр. 90, прим. 171. (в тексте опечатка — 271), где приведена и литература.

¹³⁾ Ук. соч. Такайшвили, стр. 164.

¹⁴⁾ Там же, стр. 201.

¹⁵⁾ Общее описание Хопской росписи, аналогичное по приему, имевшему место и в Мартвил-и, см. ук. соч. Такайшвили, стр. 134 и сл. Во время экспедиции 1919 г. фресками Хоп-и занимался преимущественно Ш. Я. Амирашаши.

¹⁶⁾ Там же, стр. 2 — 3; на русск. яз. см. работу того же автора в X В IV (вып. 3, П-д., 1916), стр. 285.

¹⁷⁾ Груз. текст описания — там же, стр. 34 — 37; на русск. яз. см. работу того же автора в (печатающемся) II т. Изв. КИАИ, стр. 76 — 80 (цитирую по верстанной корректуре).

¹⁸⁾ Груз. текст описания — там же, стр. 32 — 33; русский — во II т. Изв. КИАИ, стр. 81 — 82.

¹⁹⁾ Напр., купольная композиция „вознесения креста“ в Тквир-и (ук. соч. X В IV стр. 285). Об этом сюжете и его месте в Кавказских росписях см. ук. соч. в I т. Изв. КИАИ, стр. 72 и сл.

²⁰⁾ Напр., изображены: в алтаре просветительницы Грузии св. Нины в царском облачении (Сеп'иет' — и; II т. Изв. КИАИ, табл. V и стр. 77); или включение в серию пророков в барабане купола целителей Космы и Дамиана (Тквир-и; из моих личных заметок).

ПРОФ. С. А. ТАРАНУШЕНКО

„Полуботчишина“ сорочка

Року 1902 в Харкові відбувався XII Археологічний З'їзд. Заходами Харківського Комітету підчас з'їзду в університетських приміщеннях організована була виставка, де зібрано й систематизовано було величезну кількість дуже цінного наукового матеріалу. На цій виставці у відділі „Історичної старовини“ було експоновано колекцію гр. В. В. Капністової з села Михайлівки, тоді Лебединського повіту Харківської губ.; і тут поміж іншими предметами була виставлена т. з. „Полуботчишина“ сорочка. В каталозі виставки вона описана надто коротко і тому неточно, а саме так: „Рубашка супруги Павла Полуботка із домашнього холста, вишита шелком“¹⁾. Харківський Археологічний З'їзд надавав їй, треба гадати, немало значіння; тому загальний знімок її (спереду) разом з іншими важливішими експонатами виставки було вміщено в „Альбомі Виставки XII Арх. З'їзду“²⁾, а в тексті, долученому до альбому фототипій, без змін повторено наведеної нами вище опис, поданий у „Каталозі Виставки“³⁾.

Сорочка ця звернула на себе увагу amator в української старовини, як надзвичайно рідка, виїмкова пам'ятка старовинного козацько-старшинського побуту. Полтавське Губерніяльне Земство замовило з неї копію. Ця копія й зараз виставлена в Полтавському Державному Музеї поміж зразками українського шитва. Зацікавився цією сорочкою також кустарний склад при Полтавському Губерніяльному Земстві⁴⁾. Зрозуміло, що вишиванка „Полуботчишиної“ гетьманської сорочки повинна була стати для кустарів одним з важливих зразків характерних українських „національних“ мотивів. Так воно і сталося. Мотиви „Полуботчишиної“ сорочки почали вживати на кустарних виробах; найчастіш для окрас чоловічих сорочок, хоч нерідко їх зустрінемо й на вишиванках жіночих блузок і т. п. І зараз сбов'язковою складовою частиною парадного

1) Е. Рѣдинъ. Каталогъ Вывставки XII Археолог. Сѣзѣда в г. Харьковѣ. Отдѣлъ Историч. древностей. Харьковъ. 1902, ст. 61, № 594.

2) Е. К. Рѣдинъ. Альбомъ Вывставки XII Археолог. Сѣзѣда въ Харьковѣ. Москва. 1903, табл. LI, мал. 160.

3) Там же, ст. 23.

4) Цей склад мав завданням давати населенню Полтавщини (кустарям) підробіток через відродження старовинних високохудожніх традицій українського килимарства, вишивання, керамічного виробництва, різьбства та інших галузей художнього кустарного промислу в точних копіях старовинних зразків або модернізований переробці їх. Вибори полтавських кустарів, завдяки організованім земством майстерням і школам та доброму інструктуванню, визначалися високою бездоганною технікою і здебільшого певно відтворювали питомі риси українського народнього мистецтва. Це забезпечувало їм успішне поширення у значних розмірах на Україні й у межах цілої тодішньої Росії, а також і за кордоном.

„національного“ костюму, а також взагалі найбільш поширеним типом чоловічої вишитої „української“ сорочки, що їх розповсюджує „Кустекспорт“, є т. з. „Полуботківська“ сорочка¹⁾.

Сам „оригінал“ сорочки після виставки XII Археолог. З'їзду повернувся до власниці у панський дім у с. Михайлівку, де й переховувався до революції. Року 1918 в липні-серпні в м. Лебедині Харк. губ. заходами місцевої повітової управи було організовано „Першу Виставку української старовини“. Тут знову було експоновано „Полуботчишину сорочку“²⁾.

Після закриття Лебединської виставки сорочка знову вертається до графських колекцій у Михайлівку. Того ж 1918 р. панський дім у Михайлівці з усіма зібраними в ньому добірними й дуже цінними колекціями пам'яток мистецтва³⁾ пішов димом. Дещо — в тому числі „Полуботчишина“ сорочка — не згоріло, а розійшлося по руках. „Полуботчишиною“ сорочкою хтось зацікавився і дістав її в одного з мешканців села Михайлівки; далі вона попадає до рук С. А. Лобка. Ним, у січні чи лютому 1919 року, вона була доставлена разом з старовинним українським килимом панського типу в Лебедин до щойно організованого музею. Тут сорочка була виставлена в кімнаті килимів (пришита до одного з них) і пробула до кінця червня 1919 року, коли під час розгрому музею зникла невідомо куди. На щастя, сорочка завчасу була зафотографована Б. К. Рудневим⁴⁾, а в час Лебединської виставки нами було складено докладний опис її, який і подаємо тут.

Пошита сорочка з грубого селянського полотна і підшита на плечах ще грубшою „ряднюжкою“. Сорочка має одно середнє полотнище ціле (шир. коло 36 см. і довж. коло 240 см.) з вирізом посередні для голови та прорізом для пазухи. До цього середнього, складеного удвоє, полотнища нижче рукавів з обох боків д'ячено ще по одному широкому боковому полотнищі. Ззаду в нижній частині, між середнім і боковими полотнищами, вставлено по одному вузькому клину. Ніякого коміра нема. Рукав зшито з одного широкого полотнища, спереду знизу до нього додано клин. В нижніх внутрішніх кутах рукавів вишито по ластиці.

Цілий крій дуже яскраво підкреслено кольоровими пасочками, нашитими на всіх швах⁵⁾. Ці нашивки з вузьких шерстяних та крашанинних пасочок не тільки позначають шва: знаходимо їх і не на швах, де вони відіграють велику роль в орнаментації. На сорочці ці нашивки вжито трьох точів — карм.ново-червоного (тепер, а раніш — густо винного), сийого та оливково-зеленого. Синя пасочка — одна верхня, поземна на подолі; оливково-зеленою тонкою шерстяною позначено нижні шва рукавів; червоними шерстяними пасочками обшито низ подолу й вишито гол в ну прикрасу на спині; теж червоними, але крашанинними пасочками обшито усі сторчові шва сорочки, а також нашито пасочки посередині бокових полотнищ та вдовж посередині рукавних полотнищ. Краї рукавів, комір, пазуха оторочено плетеним червоним шер-

¹⁾ Їх у „Кустекспорта“ розходить ся тепер біля 800 шт. щорічно. За ці віддані мені відомості складаю тут ширю подяку Л. М. Розенбергу.

²⁾ Каталог 1-шої Виставки Україн. Старовини, Лебедин, 1918, ст. 4 — 5. Під № 29 див. складений нами коротенький опис її.

³⁾ Порцеляна, м'єблї, західньо-європейська, російська й українська живопис. Були, між иншим, тут картини й Тараса Шевченка. Гр. В. В. Капличстова походила з роду Решиних, і її Шевченко портретував, коли вона була ще дитиною.

⁴⁾ За довіл використати для цієї статті фотографії сорочки та за відомості про місця перебування сорочки в р. р. 1918 — 19 складаю подяку Б. К. Рудневу.

⁵⁾ Див. фотогр. 1 та 2.

стяним шнурочком, такого ж тону, як і шерстяні пасочки. Комір має петельки для зав'язування стрічкою або шнурком.

Сорочка, крім кольорових нашивок, має ще багаті прикраси з вишиванок. Шитво виконано шерстю та шовком. Виключно шерстю (червоною та зеленою) вишито рукава й поділ, самою зеленою — простенькі мотиви, що супроводять червоні нашивки на швах. Головна вишиванка на грудях виконана півхрещиком двома матеріалами: шовком та шерстю. Більша частина оконтуровки виконана шовком (темно-динамовим), менша — шерстю. Так само й заповнення контурів зашито здебільшого шовком. Вишиванка на грудях виконана переважно у вишнево-червоних та синіх тонах з додатком у невеликих дозах темно-оливкового та палевого тонів. Підкреслено це сполучення червоно-синіх тонів у центральній частині нагрудної вишивки („павуки“) по боках пазухи. В широких бокових полях (квадратики) палеві та сині площинки йдуть наперемінку в діагональному напрямку рядками. Схематичні „квіточки“, що закінчують вишиванку внизу, виконано в оливкових та палихих барвах.

Все оздоблення сорочки дуже ефектне і справляє пишно-урочисте враження. Разом з тим у ньому виявлено просте й конструктивне розв'язання композиції як цілого, так і окремих частин і продумана комбінація елементів. Лінія — то прямолінійна, чітка (рукава), то м'яка та округлена (верх подолу, край рукавів). У володінні барвами спостерігаємо високе уміння добути бажаного ефекту, сполучаючи тони різної сили й різний матеріал; треба зазначити також іще чуття міри у взаємовідносинах зашитих площин і білих (тло). Орнамент — чисто геометричний, здебільшого прямолінійний, але подекуди й криволінійний (верхній фриз подолу, обшивка країв рукавів).

Описувати тут детально всі складові елементи орнаментики і схему цілої вишиванки та її частин не входить у наше завдання; зазначимо лише те, на що доведеться нижче звернути особливу увагу. Почнімо з нагрудної вишиванки. Вона має форму п'ятикутника, звернутого гострим кутом додолу. Основна частина її — дві рівнобіжні смуги по боках розрізу пазухи; вони сполучаються між собою нижче розрізу. Головним елементом цієї вишиванки є „павук“. Нижній край нагрудної вишиванки облямовано рядом „квіточок“. Кожна „квітка“ має стебло й саму квітку, що складається з трьох трикутників, сполучених з ромбіком кутками й закінчених на зовнішніх сторонах „вусиками“.

Загальному контурові нагрудної вишиванки відповідає нашивка на спині, що складається з двох „спіралей“, сполучених з двома парами трикутників. Рукав зашито у цілу його довжину у верхній його частині симетрично на два боки. В основі схеми вишиванки рукава лежить поставлений під кут до позоми ряд паралельних прямих з заламаними краями. Вишиванка на кінцях рукава в основі має криволінійний меандр. Верхня частина вишиванки подола складається з низки тісно поставлених складних „баранячих ріжок“. На цьому закінчуємо наш опис „Полуботчишиної“ сорочки.

Далі постає перед нами завдання ввести цю сорочку в коло відомих пам'яток, визначити її місце. Це найкраще можна було б досягнути шляхом порівняння з іншими подібними сучасними пам'ятками, цеб-то, коли вірити родовим переказам Капністів, нащадків Полуботкових, з пам'ятками початку XVIII ст. Наші головні музеї (Київський Історичний ім. Шевченка, Полтавський, Дніпропетровський, а також Руський музей у Ленінграді й інші) мають у своїх збірках поважні

колекції сорочок з цілого терену України. Дуже старих, таких, що сягали б кінця XVII ст. чи початку XVIII ст., ми в них знайдемо дуже мало. Трохи допомагають нам малюнки та літературні дані, проте вони не дуже докладні. Могли б стати у пригоді дані розкопів, але в. в. XVII і XVIII мало цікавлять археологів, і, відповідного матеріалу в археологічній літературі не знайдемо. Можна б дещо здобути, дослідивши поховання в склепах, та цього досі теж не зроблено. А що зроблено, то без належного наукового апарату (напр., здобуття речей із склепу гетьмана Апостола у В. Сорочинця). Отже, відповідного, сучасного епосі Полуботка матеріалу у нас надто мало. Це, звичайно, почасти утруднює справу.

Проте, хоч ми й повинні завжди твердо пам'ятати, що одежа — дуже нестійка частина народнього побуту та доволі швидко й легко міняє свої форми та окраси¹⁾, все ж таки сорочка, особливо жіноча, в основних її рисах (крій, технічні засоби вишивання, схема й цілий спосіб оздоблювання) за півтора-два століття значно змінилися не могла, і найбільший авторитет у цій галузі, академик Ф. К. Вовк, доводить, що вона в козацьку добу була такою ж, якою ми її і зараз знаємо²⁾ Українська жіноча сорочка має локальні відміни³⁾, проте при порівнянні до жодного з цих типів „Полуботчишина“ сорочка не підходить⁴⁾.

Тут ми підкреслимо лише основні відміни, поминаючи інші, теж дуже характерні. В українській жіночій сорочці цілком инакше викроюється й вшиваються рукава, цеб-то маємо істотну різницю крою; виріз для шиї обов'язково збирається на нитку; головна увага вишиваночної оздоби коли не цілковито, то головним чином зосереджена на рукавах, а не на грудях. Це спостереження примушувало нас поставити під сумнів можливість зачислити т. з. „Полуботчишину“ сорочку до українських пам'яток. Дворазова поїздка моя до Ленінграду дала мені змогу проглянути значний порівняльний матеріал по сорочці, зібраний в Етнографічному відділі Руського музею, і переконатися з цілковитою певністю, що т. з. „Полуботчишина“ сорочка не тільки не українська, але й не слов'янська навіть. В ній ми, без сумнівів, маємо хороший старий, дуже можливо — кінця XVII чи початку XVIII ст., зразок фінської сорочки. Проглядаючи сорочки надвольтських фінів, спостерігаємо, що черемиські й мордовські сорочки, полотняні, шити шовком і шерстю, мають шерстяні нашивки на швах і орнаментальні вишиванки на спині. Комір иноді обшито плетелим шнурочком (Руський Музей, Етнографічний відділ № 398, 418 та 2089 — 24), і властиво вони, як і наша „Полуботчишина“, є не натільними сорочками, а родом верхнього убрання.

Ось кілька зіставлень. Порівняймо черемиську сорочку (рис. 5⁵⁾ з „Полуботчишиною“ (рис. 1). Обидві вони мають той самий край, на-

¹⁾ Ф. Волковъ Етнографическія особенности Украинскаго народа. „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, т. II, стр. 544.

²⁾ Ф. Волковъ, там же, стор. 568.

³⁾ Див. характеристику їх у названій роботі Ф. Вовка (ст. 567 і далі) та Е. Кольбенгаера: „Взори вишиванок домашнього промислу на Буковині“. Відень, без року, ст. 59 і далі.

⁴⁾ Можна говорити про подібність Буковинської „хлоп'янки“, що має подібний до „Полуботчишиної“ сорочки край і деякі спільності у розполозі вишиванок, але „хлоп'янка“ стоїть осторонь від інших типів українських сорочок, і, на нашу думку, пояснити її можна двома шляхами: 1) або вона започинена (може, з Угорщини), 2) або в ній маємо один із дуже азахайчних тепер на цілому просторі України, крім Буковини, вимерлих типів.

⁵⁾ Руський Музей, Е. В., № 278 — 5.

шивки з шерстяних пасочок на швах, що їх супроводить дрібна простенька вишиванка, однаково оздоблений нашивкою та вишиванкою поділ, вишитий фриз уздовж верхньої частини рукава, вузеньку вишиванку на кінцях рукавів і, нарешті, вишиванкана грудях в обох сорочках має форму широкого клина, звернутого вістрям додолу, і головна частина нагрудної вишиванки йде двома паралельними пасмами вдовж пазухи. Беремо другу теж черемиську сорочку (рис. 6¹) і порівнюємо оздоблення спини її та „Полуботчишиною“ сорочки (рис. 2). Крім рис спільности, зазначених при розгляді переду сорочок, бачимо тут ідентичні оздоби з шерстяних нашивок на спині, а на рукавах в обох випадках маємо той самий спосіб оздоблення у вишиванці й ту саму схему: ряд паралельних похилих із заламаними кінцями, відмінних лише як варіанти.

На рис. 7 подаємо деталь з черемиської вишиванки, що точно відповідає „квіточкам“ на грудях „Полуботчишиною“ сорочки (у останньої замість четвертого трьокутника додано ніжку²). Рис. 8 показує нам дуже розпосюджену на мордовських вишиванках (сорочки) деталь: „баранячі ріжки“, що половину її, цілком точно повторену, знаходимо у верхній частини „Полуботчишиною“ сорочки³). Мотив доволі близький „павукам“ „Полуботчишиною“ сорочки лає вишита шовком — в тій же вишнево-синій гамі черемиська хусточка⁴) (рис. 3 та 9). Криволінійний меандр, що його знаходимо на рукавах „Полуботчишиною“ сорочки, має „сорбан“ збірок Руського музею⁵).

Ряд паралелів до мотивів орнаментики „Полуботчишиною“ сорочки, знаходимо у виданих А. Гейкелем⁶) зразках мордовських вишиванок і тканин, а саме: криволінійний меандр (таблі ХХІХ, рис. 16), похилі з заломаною верхушкою (т. LV, рис. 13—31), „баранячі ріжки“ (LIX рис. 12—14) і нарешті „реп'яшки“ (т. CLXVIII, рис. 2 та табл. СХС, рис. 2), подібні „реп'яшкам“ на грудях (поруч з „павуками“) „Полуботчишиною“ сорочки. Таким чином бачимо що всі ці елементи дуже поширені у різних фінських народів.

Гадаємо, сказаного досить, щоб визнати т. з. „Полуботчишину“ сорочку памяткою не українською. Це і тільки це входило в наше завдання.

Таким чином перед нами тут пройшов один з дуже цікавих своєю наочністю випадок пересадки чужих і то далеких географічно орнаментальних мотивів в нове середовище. Можна з певністю сказати, що Полтавські кустарі мотиви „Полуботчишиною“ сорочки будуть вишивати не тільки на річах, виготовлених на продаж, без сумніву попадуть вони й на предмети їх власного вжитку, розуміється значно модифіковані й українізовані. Перед істориками мистецтва та етнографами стоїть цікаве завдання — простежити цей процес у всіх його деталях. Завдання дуже цікаве й важливе, бо воно дає змогу увійти в саму істоту процесу, простежити всі фази засвоювання й перетворення чужих орнаментальних мотивів.

¹) Руський Музей, Е. В., № 174 — 205.

²) Руський Музей, Е. В., № 2848 — 73, порівня. рис. 3.

³) Руський Музей, Е. В., № 398 — 4-18

⁴) Руський Музей, Е. В., № 2848 — 5.

⁵) Руський Музей Е. В., № 1239 — 14

⁶) Axel O. Heikel Trachten und Muster der Mordvinen. Helsingfors, 1899.

Искусство бронзового пояса из села Подгорцы Киевской губернии

Пояс, находившийся в собрании Музея Киевской Духовной Академии, где он числился за № 1608¹⁾, найден в 1889 г. в с. Подгорцы близ Киева²⁾. Пояс неоднократно описан и опубликован³⁾ (см. табл. VI, рис. 1).

Пояс этот принято относить к типу закавказских поясов⁴⁾, связь с которыми бросается в глаза с первого взгляда, но является ли он именно закавказским поясом или только некоторые черты сближают его с закавказскими поясами — этот вопрос я и пытаюсь разрешить в дальнейшем изложении.

Киевский пояс относится к группе закавказских поясов, украшенных узором следующей композиционной схемы: вокруг пояса идет бордюр, состоящий из геометрических мотивов, площадь внутри бордюра заполняется фигурами животных с редкими вкраплениями геометрических мотивов.

Эта группа делится в зависимости от ряда признаков, в свою очередь, на несколько групп. Наиболее ясно заметным различием является способ размещения животных; в рассматриваемых поясах существуют следующие приемы размещения: 1) фигуры зверей, заполняющих пространство, расположены в ряд и направлены в одну сторону; к этому виду относится пояс, опубликованный Р. Вирховым⁵⁾ под № I (см. табл. VI, рис. 2), и пояс, опубликованный А. Ивановским⁶⁾ на табл. I; 2) животные располагаются в несколько рядов (два, три ряда), при чем животные одной породы помещаются друг над другом вертикальными столбцами; к сожалению, сохранились очень плохие образцы этой группы, не позволяющие с достаточной полнотой судить о характере рисунка: один дошел до нас в небольшом обломке (Вирхов № XVI) (см. табл. VI, рис. 3), другой — очень примитивного рисунка

¹⁾ Указатель Ц. — Арх. Музея при Киевской Дух. Акад. Киев, 1897, стр. 13.

²⁾ Подробности находки см. — А. Спицын. Медный пояс кавказского типа, найденный в Киевской губ. — Археологическая летопись южной России, 1899 г., т. I, стр. 153—155, где см. и литературу (Киевская Старина. 1899, октябрь, II, стр. 56—60). П. С. Уварова — Могильники Северного Кавказа МАК. VIII. Москва. 1900, стр. 37—39.

³⁾ А. Спицын. Ук. соч. П. С. Уварова. Ук. соч., стр. 37—39, табл. Н. И. Петров. Альбом достопримечательностей церковно-археолог. Музея при Имп. Киевской Духовной Академии, вып. IV—V. Киев, 1915, стр. 6, табл. II, 3.

⁴⁾ А. А. Спицын. Ук. соч. П. С. Уварова. Ук. соч. Б. Фармаковский. Архангельский период в России. Мат. по арх. России. 31, стр. 40. Н. Петров. Ук. соч.

⁵⁾ Rudolf Virchow. Über die culturgeschichtliche Stellung des Kaukasus. — Aus den Abhandlungen des Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin vom Jahre 1895.

⁶⁾ А. А. Ивановский. По Закавказью. М. А. К., вып. VI. Москва, 1911, табл. 1, 2

(Вирхов № V); 3) расположение смешанное: наблюдается частичное расположение однородных пород животных вертикальными рядами, но вертикальность расположения проведена несистематично: некоторые ряды преобладают животными других пород или в рядах не соблюдается точной вертикальности — некоторые животные выдвигаются вперед или назад из ряда; многие же фигуры располагаются без всякого порядка. Животные направлены все в разные стороны, встречаются даже повернутые вниз головой. Представителем этого типа является пояс, изданный у Вирхова под № II (см. табл. VII, рис. 1). Изданный там же пояс под № III (см. табл. VII, рис. 2) приближается к этому же типу, но отличается тем, что большинство фигур расположено беспорядочно, и лишь в двух парах, крайних левых, замечаются следы вертикального расположения.

Репертуар пород животных рассматриваемых поясов однообразен, в большинстве поясов повторяются одни и те же породы. Вследствие сильной геометризации фигур, определить породы многих животных невозможно, и в сомнительных случаях я буду пользоваться терминологией, данной Вирховым. На рисунках поясов встречаются следующие породы: олень, „каменный козел“, безрогое копытное, по видимому, оленья самка, „буйвол“ — копытное с полукруглыми рогами, „лошадь“, „собака“, крупный хищник, известный под названием „грифона“¹⁾, птица, змея, человек.

В поясах первого типа с расположением животных в один ряд употребляется незначительное количество различных пород животных: на поясе Вирхова № I все пространство заполнено одной породой — оленями; в поясе Ивановского встречаются две чередующиеся породы — горные козлы и крупные хищники. На сохранившемся обломке пояса, заполненного вертикальными рядами (Вирхов № XVI), заметны также две породы — каменные козлы и птицы. Больше разнообразие замечается в поясах последних типов: в поясе Вирхова № II встречаются все перечисленные породы, в поясе В. № III — каменный козел, оленья самка, „грифон“, птица, змея.

В поясах, в манере трактовки фигур наблюдаются черты, свойственные первичным ступеням искусства: животные изображаются в наиболее характерном для них повороте — в профиль и отдельные части также в наиболее характерном повороте, иногда в ином, чем вся фигура, напр., рога у оленей и буйволов изображаются в фас, — животное изображается как бы видимым с разных точек зрения. Ради той же ясности изображения все части тела по возможности располагаются так, чтобы быть хорошо видимыми, не закрывая одну другой: рога горных козлов, ноги животных изображаются в ряд, друг около друга. Отдельные части животных непропорциональны по отношению друг к другу, наибольшими изображаются наиболее характерные для данной фигуры. Многие части тела неправильно локализованы, помещены не на том месте, где находятся они в натуре.

Все животные сильно геометризованы и геометризация направлена на усиление, подчеркивание анатомических подробностей тела животного, но фигуры каждого типа поясов геометризованы по-своему. Наименее геометризованы фигуры пояса Вирхова № I, линии тела

¹⁾ Вирхов (ук. соч., стр. 35 — 37), основываясь на изображениях на поясах последних типов (пояса № II и № III), где животные имеют пасть в виде загнутых клювов хищных птиц, принимает их за грифонов, но если сравнить их с хищниками пояса Ивановского, то ясно видно, что это те же самые хищники, но значительно сильнее геометризованные.

которых до известной степени соответствуют линиям живого тела и тело которых сравнительно сильно детализировано, обозначено сравнительно большое количество анатомических подробностей, напр., грудная клетка изображается выпуклой, живот — подтянутым, седло вдавлено, круп выступает; подробно трактованы ноги оленей, обозначена вся главнейшая структура ног, сужающихся книзу. Части тела геометризованы преимущественно в кривых линиях, но в кривых разнообразных и сложных, изменяющихся в зависимости от формы изображаемых частей тела.

В поясе Вирхова № II геометризация животного усиливается, линии тела приобретают большую правильность. Проведена геометризация преимущественно в кривых линиях, главным образом приближающихся к округлым: округло загибаются шеи животных, округляется круп, закругляется впадина седла и приобретает плавный округлый переход от крупа к седлу и от седла к шее. В зависимости от усиления геометризации, формы тела животных еще дальше отклоняются от натуральных: задняя и передняя части торса увеличиваются, средняя — сильно сужается, линия груди и живота выравнивается, ноги приобретают одинаковую толщину во всех частях¹⁾).

Все эти особенности еще усиливаются в поясе Вирхова № III, наибольшее стилистическое отличие которого в манере трактовки фигур составляет укорочение торса, благодаря которому изменяются все пропорции тела животного и приобретает большая извилистость контура. Интересной чертой, проявляющейся только в меньшей степени и в предыдущем поясе, является вырождение животных форм, выражающееся: во - первых, в крайней непропорциональности некоторых частей тела, напр., одна нога изображается несоразмерно длиннее трех остальных, сильно вырастают уши и т. д., и, во - вторых, или в прибавлении излишних частей тела, или в выпадении основных, напр., у некоторых фигур на месте хвоста вырастает вторая голова с шеей или животное изображается о трех ногах, но особенно вырождение, полная потеря изобразительного значения фигур проявляется в употреблении отдельных частей тела животного в качестве самостоятельного мотива узора — рога в поясе В. № III и голова быка в поясе В. № II.

Поверхность тела животных во всех поясах украшена узором. В поясе В. № I — заполнена параллельными рядами коротеньких черточек, которые могли явиться в результате натуралистичного стремления, желания изобразить шерсть животного. В поясе Ивановского узор усложняется и теряются следы натурализма: животное обводится двойным контуром, мелкие черточки превращаются в крупную закругленную штриховку, идущую поясами в различных направлениях. В поясах следующих типов наблюдается дальнейшее усложнение и большое разнообразие узора: пространство между линиями двойного контура заштриховывается, появляется заполнение чешуйками, точками, елочкой, крупными параллельными, пространством между которыми, в свою очередь, заполнено короткой штриховкой, и т. д.

Различаются пояса и по характеру поз и движений животных. Отличительной чертой поз в поясах I типа является их однородность все животные каждого пояса находятся в одинаковых позах: в поясе Вирхова № I все животные имеют одну и ту же позу, хотя движение у них, в сущности, отсутствует; в поясе Ивановского животные

¹⁾ Пояс Ивановского и Вирхова № XVI занимают по степени геометризации промежуточное место между двумя описанными типами.

находятся в быстром движении — беге — и также все находятся в одной и той же позе. Звери пояса В. № XVI находятся в движении, однородном движению животных предыдущего пояса, и позы животных также напоминают позы животных того же пояса (кроме птиц, которые имеют другие позы и другие движения), но однородность поз у некоторых фигур нарушается, напр., в то время, как все козлы держат голову вперед, один повернул ее назад. В поясе В. № II животные находятся в различных движениях — беге, прыжке — и в различных позах этих движений: однородность движений и поз сохраняется у животных. расположенных вертикальными рядами, во всех же прочих фигурах позы разнообразны, часто преувеличенно бурные: ноги широко раставлены, шеи круто изогнуты и т. д. Еще более бурные, доходящие до полной неправдоподобности позы принимают животные на поясе В. № III.

Основные композиционные задания всех закавказских поясов выражаются в стремлении к возможно полному заполнению мотивами украшаемой площади и заполнению преимущественно фигурами животных лишь с редким вкраплением геометрических мотивов; эта задача преобладает во многих поясах над всеми остальными стилистическими проблемами и часто влияет на способ их разрешения.

В поясах, заполненных фигурами животных, вытянутыми в ряд, наибольшее затруднение полного заполнения пространства заключается в заполнении пустого пространства над спиной животного, образовавшегося благодаря подымающейся над спиной шее животного. Разрешается эта задача сильным разрастанием рогов, вытянутых над спиной (у оленей и у козлов), или загнутым над спиной хвостом (у хищников).

Особенно же сильно стремление к возможно полному заполнению пространства сказывается в поясах с беспорядочным заполнением, где извращение формы тела животных, разрастание, уменьшение и выпадение различных частей тела, превращение хвоста в шею с головой, употребление в качестве самостоятельных мотивов отдельных частей животных, помещение животных вниз головой, неестественность поз объясняются желанием заполнить площадь, приспособить фигуру под пространство, требующее заполнения, и вместе с тем эти факты указывают на влияние этой композиционной задачи на разрешение остальных проблем и доказывают, что животные потеряли свое изобразительное значение и сделались простыми орнаментальными мотивами, служащими композиционным целям.

Различаются пояса и по тому значению, какое имеет бордюр в общей декорровке пояса: в поясах с расположением животных в один ряд бордюр играет большую роль и занимает большую площадь, чем в поясах последней группы, где бордюр сужается, и отводится большая площадь для заполнения фигурами животных.

Различия в искусстве поясов и не случайные различия, но последовательная смена признаков одного типа признаками другого, вытекающих один из другого, при которой в большинстве случаев черты предыдущего типа сохраняются и лишь видоизменяются, указывают на эволюцию искусства поясов, на их стилистическую разновременность¹⁾.

К какому же типу закавказских поясов примыкает киевский пояс? По расположению фигур ближе всего примыкает к поясам первого типа — животные расположены в один ряд, но имеет и индивидуальное

¹⁾ На эволюцию искусства поясов указывает и Б. В. Фармаковский. Ук. соч. стр. 41 — 45.

отличие, резко отграничивающее его от всех поясов закавказья, — в закавказских поясах животные направлены в одну сторону или располагаются в беспорядке, в киевском звери размещены по группам: центральное поле занимает группа из оленя и двух хищников по обеим его сторонам, обращенных к нему мордами; по сторонам этой группы расположены две другие, состоящие из двух животных, обращенных мордами друг к другу, — слева два рогатых животных, „буйвола“, справа — два „грифона“, за грифонами самый край площади занимает птица.

Из этого перечисления пород видно, что репертуар животных киевского пояса совпадает с репертуаром кавказских поясов. Репертуар киевского пояса характеризуется разнообразием: на восемь фигур, изображенных на поясе, приходится пять различных пород; разнообразием пород пояс также отходит от первой группы кавказских поясов, где встречаются одна-две породы, и приближается к последним.

Большое сходство с закавказскими поясами имеет наш пояс и в манере изображения, иконографии, различных пород животных: иконография фигур „буйволов“ и „грифонов“ почти в точности совпадает с иконографией их на закавказских поясах последних типов.

Значительным отличием киевского пояса является однородность трактовки всех фигур животных, торсы всех животных почти в точности совпадают, характеризуются породы животных различием в головах и в окончании ног: копытные характеризуются копытами, хищники — лапами с пальцами; в закавказских же поясах, хотя характер трактовки, в основных чертах, однороден, каждая фигура изображена по-своему, с индивидуальными особенностями.

Геометризация фигур киевского пояса в точности не совпадает с геометризацией фигур ни одного из закавказских поясов, но ближе всего приближается к геометризации также последних групп: геометризация киевского пояса идет по тому же пути округления форм тела животных, но проведена еще сильнее и более определенно. Геометризация проведена в простых линиях: ноги даны в прямых линиях, а все остальные части тела — в кривых; многие кривые приближаются к округлым: округлы задние части торсов животных, округло загибаются шеи животных, почти правильные незамкнутые круги представляют из себя рога буйволов, „клювы“ грифонов. Геометризация формы тела животного в целом та же, что и в закавказских поясах — расширенные передняя и задняя части торса и суженная средняя, только более резко и определенно проведенная.

В трактовке фигур животных, как и в трактовке фигур закавказских поясов, замечаются черты, свойственные искусству низких ступеней развития: ради ясности изображения части тела животных рисуются в том повороте, в каком они наиболее характерно вырисовываются — при общем профилевом повороте животного головы оленя и буйволов изображены в фас с видимыми по обеим сторонам головы глазами — прием ненаблюдаемой в закавказских поясах — и с изображенными в фас же рогами. Ради той же ясности изображения, как и в поясах Кавказа, части тела стремятся не загороживать одна другую: изображаются видимыми все четыре ноги, ради чего протянутые передние изображаются друг над другом.

Интересную подробность представляет трактовка глаз животных: в закавказских поясах последних типов (Вирхов, № II, № III) глаза некоторых животных изображаются в виде выпуклостей, выступающих за контур головы; в киевском поясе на мордах грифонов и хищников

этот выступ также изображен, но он не понят, и, наряду с ним, с боку головы посажен другой глаз.

Поверхность тела животных киевского пояса, как и закавказских поясов, покрыта узором. Узор по общему своему характеру приближается к узорам закавказских поясов последних типов: большая часть тела животного обрисована двойным контуром; узор, заполняющий площадь тела, разнообразен: грудь покрыта штриховкой в чешуйку, задняя часть торса — рядом крупных параллельных, пространство между которыми заполнено мелкой штриховкой, шея — частично чешуйчатой, частично округлой штриховкой, ноги — рядами коротких черточек, выступы глаз, как и в закавказских поясах, обведены рядом концентрических полукругов. Все животные киевского пояса покрыты приблизительно одинаковым рисунком, что представляет большое отличие от закавказских поясов, где, при общности основного характера заштриховки, каждая фигура имеет свой особый узор.

Все животные киевского пояса находятся в одинаковых позах, в этом отношении он сближается с закавказскими поясами первого типа.

В композиции наблюдается то же стремление к возможно более полному заполнению площади и по преимуществу заполнению фигурами животных. Как и в закавказских поясах с однорядным заполнением фигурами, наиболее трудной задачей заполнения является уравнивание линии спины и шеи, уничтожение пустоты над спиной зверя; разрешается эта задача очень остроумным способом, не встречающимся в закавказских поясах: животные изображаются прилежшими на передние ноги, благодаря чему передняя часть опускается, и шея получается на одном уровне с задней частью; пространство под шеей и головой заполняется протянутыми вперед передними ногами: пустота под торсом — одной из задних ног, подогнутой, вытянутой вперед, под задней округлой частью торса и хвостом — другой задней, согнутой под углом; такой удачный прием вкомпановки фигур животных, использования всех частей тела для заполнения свободной площади, не встречается ни в одном из закавказских поясов.

Это стремление к заполнению пространства, как и в закавказских поясах, оказывает влияние на форму тела животных: передние ноги буйволов удлинены по сравнению с ногами остальных животных, что вызвано удлинением площади, требующей заполнения, благодаря присутствию у буйволов рогов.

Сильно отличается киевский пояс от закавказских сложностью композиции, сложностью расположения фигур: в закавказских поясах все поле заполнено однородно расположенными фигурами; в киевском же композиции строго централизована — центральное поле выделено специальной группой, по обеим сторонам которой находятся две другие, композиционно однородные между собою. Симметрию нарушает лишь птица, находящаяся за группой грифонов, но присутствие ее объясняется строго проведенной централизацией и стремлением к полному заполнению пустоты: благодаря присутствию у буйволов рогов, буйволы занимают большую площадь, чем безрогие грифоны, излишек площади, равной площади, занимаемой рогами, и заполняется фигурой птицы.

По той роли, какую играет бордюр в общей композиции, киевский пояс приближается к первому типу закавказских поясов: бордюр занимает сравнительно большое пространство в общей композиции; ближе всего подходит к поясу Ивановского — имеет на узких сторонах иной узор, чем на широких. Геометрические мотивы киевского пояса также совпадают с мотивами закавказских поясов.

Из данного краткого описания киевского пояса видно, что он во многих чертах сходится с закавказскими поясами, но не примыкает ни к одному из типов, а с каждым отдельным типом сближается какой-нибудь особой чертой.

Чертами сходства с закавказскими поясами вообще являются: общая композиционная схема, однородность репертуара, мотивов и стремление к возможно полному заполнению рисунком площади, от которого в значительной мере зависит и разрешения остальных проблем рисунка. В частности, с поясами первого типа имеет сходство в однородном расположении фигур, в однородности пазов всех животных и в композиционном значении бордюра, а к последним типам приближается общностью иконографии фигур, характером геометризации и характером узора, покрывающего тела животных.

Но, с другой стороны, искусство киевского пояса имеет ряд индивидуальных черт: более сильная геометризация фигур животных, направленная на придание формам большей геометрической определенности; однородность изображения всех фигур и узора, покрывающего тела животных, своеобразная вкомпановка фигур, централизация композиции и расположение фигур группами.

Черты сходства киевского пояса с закавказскими указывают на несомненную связь между ними, а знакомство киевского пояса с позднейшими типами закавказских поясов указывает на то, что он является младшим из них. Но, несмотря на это знакомство, не все черты воспринимает из последних типов закавказских поясов — некоторые совпадают с первоначальной группой. Некоторые черты, взятые из закавказских поясов, киевский пояс не понимает, они остаются у него в вырождающемся виде, напр., выпуклые глаза зверей, сохранившиеся на ряду с глазами, посаженными сбоку головы, другие черты — воспринимает, но перерабатывает; все эти особенности, наряду с индивидуальными чертами, делают невозможным отождествление киевского пояса с закавказскими поясами.

Какому ж искусству родственно искусство, наслонившееся на искусство закавказских поясов?

Наиболее характерной особенностью искусства киевского пояса является удачная вкомпановка фигур животных, достигаемая приданием животному позы прилегшего на передние ноги. Такая поза была распространена среди искусства греческих колоний и известны случаи применения ее для вкомпановки в площадь на подобие киевского пояса. Но обычно животное изображается не прилежшим на передние ноги, а лишь слегка опустившимся на них.

Очень сильно распространена эта поза среди греко-скифского искусства, где она наблюдается в той же трактовке, как и в киевском поясе — передние ноги протянуты и расположены одна над другой, одна из задних подвернута под торс, другая согнута под углом, при чем часто эта поза служит для заполнения площади. Со скифскими же предметами сближает киевский пояс централизация композиции и групповое расположение; сильно распространена группа из оленя и с обеих сторон нападающих на него грифонов, имеются и фигуры, попарно стоящие друг против друга¹⁾. С изображением на золотой пластинке из

¹⁾ И. Толстой и Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. II, СПб, 1889, стр. 148, рис. 125 — золотая пластинка с ножом меча из Куль-Оба; стр. 150 рис. 127 — 128, стр. 151, рис. 129 — золотые пластинки из Чертомлыцкого кургана и другие. Древности Приднепровья. Собрание Хоненко. Вып. II, Киев, 1899, табл. XXV, 426 — с. Будки Роменск. у. Полтавск. губ.

с. Будки¹⁾ сближается и по манере изображения движения — грифсы, нападающие на оленя, в действительности не нападают на него, а лишь стоят по обеим его сторонам.

Такое сходство искусства киевского пояса со скифским искусством, конечно, не может указывать на временную зависимость киевского пояса от скифского, но указывает на какую-то несомненную культурную связь между ними.

¹⁾ Собрание Ханенко. Ук. соч.

Декоративная резьба Самтависи

По декоративной отделке наружных стен Самтависская церковь относится к группе памятников грузинской архитектуры, наружные фасады которых представляют из себя цельные орнаментальные композиции. Такие фасады разбиваются рядом слепых арок, опирающихся на тонкие полуколонки, при чем разбивка эта носит чисто декоративный характер. В некоторых случаях она соответствует конструктивному членению здания, но никогда не вытекает из конструктивной необходимости. Цель такой разбивки арками заключается в стремлении украсить большие пустые поверхности наружных стен, внести криволинейный узор в однообразное сочетание вертикалей, горизонталей и наклонных, которые являются результатом конструктивных особенностей здания. Интересно отметить, что в смысле богатства украшения наибольшее внимание обращено не на тот фасад здания, на котором имеются входы, а на восточный.

Древняя орнаментация фасадов Самтависи сохранилась далеко не полностью и существует сейчас в том виде, в каком она вышла из последнего ремонта, законченного в 1853 г. Из опубликованного архивного материала и чертежей архитектора Рипарда, производившего ремонт¹⁾, мы можем определить, какие именно части были повновлены. К сожалению, материалы эти дают не достаточно подробные данные о деталях переделок. Мы можем установить, напр., какие арки были переложены, сколько было сделано новых баз и капителей, сколько потребовалось камня для этих переделок, какие наличники окон и другие резные части нуждались в починке и т. д. Но в какой именно починке они нуждались, какие базы и капители нужно было заменить, т. - е., следовательно, какие части орнамента в нашем памятнике новые, а какие старые — этого из материалов нам узнать не удастся. В частности, на восточном фасаде нельзя установить, насколько сохранили первоначальный вид следующие рельефные украшения: орнаментальные завитки по сторонам центральной арки, наружные колонки верхних малых арок, оканчивающиеся свисающими гроздьями винограда и двух гранат, орнаментальные композиции из пальметкообразных мотивов и гроздей винограда, расположенные на юго-восточном и северо-восточном углу здания.

Наиболее богато украшенный восточный фасад Самтависи представляет из себя следующую композицию.

¹⁾ См. Дмитрий Гордеев. Материалы к обследованию грузинского зодчества, преимущественно по архивным данным. „Известия Кавк. Ист.-Арх. Института“, т. V, стр. 89 — 122, табл. III.

Центральная часть, соответствующая главной апсиде, выделена большой аркой, доходящей почти до наклонных линий карниза, венчающего выступ среднего нефа здания. Вверху на выступе этого нефа к средней большой арке с двух сторон примыкают две меньших. На половине высоты колонок, на которые опирается средняя арка, к ним примыкают с обеих сторон по арке, которыми открываются две треугольные в плане ниши, каждая с четырьмя свисающими тройными зубцами на полукружии. Ниши эти отделяют главную апсиду от боковых. По сторонам ниш, в местах, соответствующих расположению малых боковых апсид, находится с каждой стороны еще по одной арке, наружные колонки которых помещены на самом углу здания. Пята их приходится на высоте двух третей высоты колонок ниши. Если центральная арка соответствует действительной высоте главной апсиды, то для этих боковых арок высота выбрана произвольно, т. е. боковые части здания двухъярусны, и арка малых апсид приходится значительно ниже. Таким образом, расчленение восточного фасада арками на ряд отдельных частей хотя и соответствует действительному делению здания, но отнюдь не вызвано его конструкцией, а только подчеркивает и выделяет эти части и представляет из себя симметричную композицию.

Все арки имеют сложный профиль из перемежающихся трех круглых и одного прямоугольного выступа. Верхние малые арочки имеют только два круглых выступа. Все круглые выступы ниже пяты арок снабжены капительками, состоящими из слегка приплюснутого шара, над и под которым положен ряд резных плетеных или перистых колец. Далее эти выступы доходят до низа здания, где опираются на базы. Получается, таким образом, впечатление углубленных арок, поддерживаемых колонками.

Кроме расчленения арками, восточный фасад имеет еще следующие декоративные части.

В центральной арке в самом верху помещен крест, состоящий из полосы резного орнамента. На перекрестии помещена круглая выпуклина в виде полушария, также покрытая резьбой. Под крестом помещена аналогичная выпуклина, только большего размера и покрытая иным орнаментом. Ниже — прямоугольное окно с резным наличником, еще ниже — два резных квадрата, поставленных на углы с круглыми выпуклинами посередине. Все эти отдельные части — крест, выпуклина под ним, резной наличник окна и оба квадрата — обрамлены двумя полукруглыми и одним прямоугольным выступами. Это обрамление обходит не только отдельные части, но и соединяет их между собой и доходит до низу, где полукруглые выступы имеют базы. Вверху же, перед соединением этого обрамления с обрамлением арки, имеются капители, что указывает на происхождение его из колонок, которые сделали декоративную рамкою.

Ниши, отделяющие главную апсиду от боковых, отделаны двойным кольцом веерообразно расходящихся из вершины угла ложек. Эта орнаментированная часть перекрывает самый угол ниши и представляет из себя своеобразный переход от треугольного плана ниши к сводчатому перекрытию. Свисающие зубцы на арках ниши по краю орнаментированы полосой из ряда кружков, на которых сохранились следы раскраски. В оставшихся свободными треугольниках помещены симметричные листовные мотивы.

Если на восточном фасаде декоративное деление его соответствовало конструктивным частям здания, то на северном и южном эта разделка никакой связи с конструкцией не имеет. Средняя высокая

часть разделена тремя арками равного диаметра, опирающимися на колонки — более высокие в середине, более низкие по сторонам. На боковых низких частях фасада помещены с каждой стороны по 3 арки равной высоты и приблизительно равного диаметра. Кроме того, на южном фасаде, в западной его части, сохранились прислоненные к стене 4 устоя, на которые опирались арки притвора, разрушенного при последнем ремонте. Между двумя средними из этих устоев перекинута арка, повидимому, над заложеной теперь дверью; между другими — сохранились прямые карнизы.

На боковых стенах восточного выступа главного нефа с обеих сторон имеется по пяти одинаковых арочек. Возможно, что и на западном выступе были такие же арочки, которые были разрушены и не восстановлены при более ранних ремонтах.

Под полукружием средней арки вставлено по круглой „розе“ такого же диаметра, что и арка; ниже помещается высокое узкое окно, наличник которого на южном фасаде резной, на северном же — гладкий. Кроме того, на южном фасаде, справа от центральной арки, приблизительно на уровне нижнего края оконного наличника сохранилась полоса резного орнамента, быть может — фрагмент наличника бывшего на этом месте окна. Гладкий наличник и „роза“ северного фасада сделаны при позднейших ремонтах. „Роза“ эта состоит из двух колец гладких остроугольных зубцов с выпуклиной посередине, в то время как на южном фасаде эти кольца составлены из пышных листьев, напоминающих аканф с загнутыми внутрь вершинами. Кроме того, в средние арки восточной части на обоих фасадах вставлено по камню с наличником вокруг маленького круглого окна, закрытого камнем с просверленными круглыми отверстиями.

Что касается западного фасада, то на нем совершенно отсутствуют арки. В кладку стены вставлены отдельные камни, покрытые резным орнаментом. Наличники окон и полоса между ними, представляющая из себя остаток орнаментального креста¹⁾, составлены из частей различного орнамента. Наличники окон сложены из кусков разного камня и с разным узором, полоса же между окнами покрыта однородной клетушкой, сделанной плоским и неглубоким рельефом, по всей вероятности, более позднего времени, чем все остальные рельефы Самтависи. Западный фасад сильнее всех остальных был разрушен и больше других, повидимому, был переделан при позднейших ремонтах, а поэтому о его первоначальном виде сказать что-либо определенное едва ли возможно.

Переходя к отдельным орантированным частям фасадов Самтависи, отметим большое разнообразие узоров, покрывающих эти части. За исключением наличников двух окон в малих апсидах восточного фасада, где орнамент повторяется почти в точности, в остальных случаях мы нигде такого повторения не встречаем. Каждый наличник, каждый медальон покрыт особым уз ром.

ВОСТОЧНЫЙ ФАСАД

Орнаментальный крест. Мотивами узора служат шестилепестковая пальметка и плетение „стебля“, образующего кресты с закругленными концами, в выступы которых вкомпанованы эти пальметки. Поверхность рельефа не плоская, а выпуклая. В левый от

¹⁾ См. чертеж арх. Рипарда. „Изв. Кавк. Ист.-Арх. Института“, т. V, табл. III и V.

зрителя рукав креста вставлен кусок серого камня с совершенно иным и по мотивам и по стилю орнаментом. Это крупная, сильно криволинейная плетущка с глубокими и большими прорезами фона. Выпуклина на перекрестье с расходящимися из центра ложками, окруженная кольцом зерни, сделана из другого камня и представляет из себя позднейшее исправление.

Круглая выпуклина под крестом. Мотив орнамента — та же пальметка и плетение „стебля“, вкомпанованные в круг. Выпуклина также окружена кольцом зерни.

Центральное окно в главной апсиде. Наличник состоит из полосы бесконечно повторяющихся растительных мотивов. Мотивы эти составлены из пальметок двух размеров, парных, как бы сложенных пополам зубчатых листьев, расходящихся из одной точки, и загибающегося петлями „стебля“. Узор дан на вертикальной поверхности. В нижний край наличника вставлен камень иного цвета, позднейшего происхождения, покрытый совершенно иным узором.

Окно с северной стороны главной апсиды. Основным мотивом узора, покрывающего верхние и боковые стороны наличника, служит перевивающийся „стебель“. В промежутках, которые по форме приближаются к треугольникам, вкомпанованы пальметки — в одном ряду основанием вниз, в другом — основанием вверх. Нижняя сторона наличника покрыта иным узором в виде цельной симметричной композиции. Углы заняты пышными пальметками с сильно развитым средним лепестком, помещенными в сердцевидном обрамлении из „стебля“, от которого отходят половины пальметок, заполняющие свободные углы. Середина стороны занята обращенной вниз вершинной пальметкой с обрамлением из „стебля“ и фестончатых листьев, от которых свисают вниз „гранаты“. С орнаментом боковых сторон эта композиция соединена плетением из „стебля“.

Окно с южной стороны главной апсиды. На боковых сторонах наличника орнамент состоит из парных, как бы сложенных пополам листьев, повернутых друг к другу зубчатыми краями. Они перекрещиваются стеблями и сплетены с круглой петлей. Между рядами расположены пальметки основанием вверх, нижняя сторона имеет иной узор из расходящихся зубчатых листьев, увенчанных пальметками; угловое заполнение состоит из таких же листьев и парной спирали. Верхняя часть наличника покрыта несколько сходным узором из парных листьев и пальметок; по бокам в промежутках помещены свисающие „гранаты“.

Наличники обоих боковых окон главной апсиды имеют выпуклую поверхность.

Окна в малых боковых апсидах. Орнамент обоих наличников почти одинаков. Окно с южной стороны сохранилось полностью, в северное окно вставлен камень с узором в виде ряда пальметок. Орнамент наличника состоит из диагональной сетки, в ромбовидные промежутки которой вставлены растительные мотивы, представляющие из себя, повидимому, видоизмененную пальметку. Средняя часть у некоторых из них (боковых) отсутствует, следующие два лепестка вытянуты, перекрещиваются и соединяются с основанием пальметки следующего ряда. Все четыре угла выделены особой композицией из тех же мотивов, при чем композиция эта не вполне одинакова в верхних и нижних углах; даже в двух верхних углах существует разница в деталях. В середине нижней стороны помещен медальон из плетения.

Левый квадратный медальон под центральным окном. Орнамент, данный на выпуклой поверхности, состоит из волнообразного, членистого, тройного „стебля“, от которого загибаются в обе стороны такие же завитки, оканчивающиеся тремя крупными зубцами.

Правый квадратный медальон под центральным окном. Орнамент представляет из себя плетушку и состоит из ряда квадратов, поставленных на угол и сплетенных боковыми углами между собой. Верхние и нижние углы этих квадратов сплетены с волнообразной полосой бордюра.

Фигура грифона на отдельном камне, вставленная в крайнюю правую арку восточного фасада, представляет из себя высокий, но плоский рельеф с закругленными краями. Рельеф сделан в несколько планов. Ближние к зрителю ноги и туловище исполнены более высоким рельефом, дальние от зрителя ноги и хвост — более низким. Рельеф головы и ближнего крыла выступают над туловищем, дальнее же крыло едва различимо от фона. В изображении грифона можно отметить некоторые черты натурализма, которые наблюдаются в передаче внутренних деталей мускулатуры, пальцев лап, шерсти и подробностей морды животного. Весьма возможно, что грифонов таких было два, но второе изображение не сохранилось.

Карниз на фронте покрыт рядом крупных пальметок, помещенных в сплетающихся между собою кругах „стебля“.

ЮЖНЫЙ ФАСАД

Полностью сохранились:

Наличник центрального окна. Орнамент представляет из себя прямолинейную двойную плетушку, образующую сплетенные восьмиугольники. „Роза“ под центральной аркой состоит из двух колец малых и больших аканфовидных листьев, расположенных по радиусам круга, основанием внутрь круга. По окружности размещены загибающиеся внутрь концы этих листьев. Поверхность рельефа сильно выпуклая.

Наличники круглого окна в левой части фасада. Мотивы орнамента несколько напоминают наличники окон в малых боковых апсидах на восточном фасаде. Это те же пальметки без среднего лепестка. Следующая пара лепестков симметрично заворачивается внутрь. Второй мотив — тоже пальметка, но упрощенная, из пяти лепестков. Оба мотива вставлены в криволинейные изгибы „стебля“. По окружности тянется полоса витущки.

СЕВЕРНЫЙ ФАСАД

Сохранился только наличник круглого окна в левой части фасада. Орнамент представляет из себя плетение. Два пересекающихся квадрата сплетены по углам круглыми петлями с ободком, идущим по окружности. С этими двумя квадратами переплетены 8 кружков, связанных крупными петлями с наружным и внутренним ободком. Круглая „роза“ под центральной аркой, как уже упоминалось, является позднейшей переделкой. Не останавливаемся на западном фасаде, т. к., ввиду многочисленных переделок, при настоящем положении дела является затруднительным выделить его первоначальную орнаментацию.

Резные украшения Самтависи не представляют из себя единообразия не только по мотивам орнамента. По характеру композиции всего наличника в целом и по стилю покрывающего наличник орнамента они могут быть разбиты на ряд групп, характеризующихся различными

способами композиции наличника, различными способами композиции орнаментальных мотивов и, наконец, даже различными техническими приемами (см. табл. VI—IX).

В композиции наличника в целом мы имеем следующие приемы.

1. Наличник покрыт полосой орнамента, скомпанованного, как горизонтальная лента, допускающая деление мотивов на симметричные части только по вертикали. Эта лента обходит окно со всех сторон, загибаясь на углах, где орнамент несколько видоизменен, для того, чтобы дать угловые заполнения. Пример — центральное окно восточного фасада. Этот орнамент представляет из себя ленточный узор, приспособленный для обрамления прямоугольного окна. Встречается также ленточный орнамент с мотивами, симметричными по вертикали и горизонтали, т. е. рассчитанный и на вертикальное, и на горизонтальное расположение. Примером такого орнамента является крест на восточном фасаде, правый квадратный медальон и окно на южном фасаде. Для такого орнамента не нужно особо скомпанованных угловых заполнений, т. к. симметричный по вертикали и горизонтали мотив может заполнять собою угол, как мы это и видим в окне на южном фасаде и в правом квадратном медальоне.

2. Боковые стороны наличника покрыты орнаментальной композицией, рассчитанной на вертикальное положение. Все четыре угла заняты отдельной угловой композицией, составленной из тех же мотивов, что и боковые части. Эти угловые заполнения занимают большую площадь; они симметричны; при этом линия симметрии приблизительно совпадает с биссектрисой угла. На нижней и верхней стороне — пальметки, которые на боковых сторонах обращены вершиною вниз, повернуты вершинами к середине, и, таким образом, обе эти стороны представляют из себя законченную симметричную композицию. На нижней стороне эти пальметки соединяются, сплетаясь со средним медальоном; на верхнем соединении это чисто механическое: два встречных ряда пальметок перерезаны пополам и приставлены друг к другу. Пример такой композиции наличника мы видим в окнах малых боковых апсид на восточном фасаде.

3. Нижняя сторона наличника покрыта орнаментом в виде цельной композиции, рассчитанной именно на окно данного размера; при этом углы заняты крупными симметричными мотивами с подчеркнутой средней линией, совпадающей, как и в предыдущей группе, с биссектрисой угла. Середина нижней стороны также выделена особым мотивом. На боковых сторонах угловые заполнения переходят в узор иного характера. Узор этот, состоящий из симметричных по вертикали мотивов, рассчитан на вертикальное положение и занимает обе боковые стороны наличников, доходя до их наружного верхнего края. Верхние углы не выделены особой композицией, а заполнены тем же орнаментом, который продолжается и на верхней стороне (окно с северной стороны большой апсиды). В другом случае верхняя сторона заполняется иным орнаментом, рассчитанным на горизонтальное положение (окно на южной стороне большой апсиды).

Что касается композиции круглых наличников, то здесь мы видим два приема: наличник южной стороны составлен из узора, который по существу представляет из себя ленточный орнамент, рассчитанный на горизонтальное положение, и только слегка видоизменен и приспособлен для заполнения круга. Композиция круглого наличника на северной стене не может быть ленточным орнаментом, а создана для заполнения ограниченного со всех сторон пространства.

В композиции отдельных орнаментов мы встречаем такие приемы:

1. Композиция бесконечного ленточного орнамента из мотивов симметричных по вертикали и горизонтали.

2. Такая же композиция из мотивов симметричных только по вертикали.

3. Композиция из таких же мотивов, рассчитанная на вертикальное положение.

4. Композиция законченная, рассчитанная на определенной величины площадь.

Мотивы орнамента размещаются различными способами. Они могут тесно покрывать всю поверхность наличника, оставляя только узкие углубления фона (центральное окно, крест, боковые окна главной апсиды на восточном фасаде). Или же отдельные мотивы, менее компактные, расположены более свободно и просветы фона более значительны (окна в боковых апсидах, левый квадратный медальон и карниз на восточном фасаде; круглый медальон на южном фасаде).

Что касается формальных особенностей орнамента, то они также различны для разных частей.

Орнамент креста, центрального окна и боковых окон главной апсиды на восточном фасаде может быть объединен в одну группу. Линия изображений сильно геометризována, почти исключительно кривая, приближающаяся к простейшим кривым (дугам окружности), очень редко приближается к прямой. Рельеф узора двупланный: на одной плоскости находятся все выступающие части узора, вторая плоскость — это фон. Ни одна часть рельефа не выступает за эту общую поверхность, которая может быть или плоскою или выпуклою. Орнамент исполнен мелкими врезами, образующими острые края. Эти края еще подчеркнуты идущей вдоль края узкой двойной бороздкой, которая употребляется и для отделения внутренних деталей. Врезы внутренних деталей приблизительно одинаковой глубины, при этом, в качестве декоративного элемента, в большом количестве употреблены круглые сверлины, которые покрывают выступающие зубчики пальметок и листьев. Особенно обильны эти сверлины на боковых частях наличников северного и южного окна апсиды. Мотивы орнамента отличаются массивностью и мало вырезанными краями. Такой же массивный здесь и „стебель“, прорезанный тремя продольными желобками. В пределах описанной группы некоторые варианты представляют южное и северное боковые окна. Северное окно отличается более однообразной геометризацией, большей линейностью и поэтому меньшей изобразительностью, чем южное.

Вторую группу представляют наличники окон в боковых малых апсидах на восточном фасаде и оба круглых наличника на северном и южном фасадах. Мотивы орнамента на наличниках окон боковых апсид и круглого наличника на южной стене растительные — пальметка и плетение „стебля“, как и в первой группе, но иной формы. Линия изображения — кривая и хотя сильно геометризованная, но более сложной формы, чем в первой группе. Встречается (в наличниках боковых окон и в круглом наличнике на северной стороне) в значительном количестве и линия, приближающаяся к прямой, но углы всегда закруглены. И пальметки и „стебель“ значительно менее массивны, чем в первой группе. Края пальметок сильно вырезаны, „стебель“ тонкий, в ширину одного продольного желобка. Края рельефа менее острые. Совершенно отсутствует линия вдоль контура и сверлины, употребленные в качестве украшения. Если они и встречаются, то только в тех местах, где нужно дать круглые углубления фона (в круглых завитках лепестков пальметки,

в плетении „стебля“ и т. д.). Внутренние детали хотя и не глубоки, но не одинаковой глубины, благодаря чему не так строго выдержана однообразная поверхность рельефа. Круглый наличник на северной стене отличается иными мотивами орнамента: здесь мы видим плетение, которому приданы геометрические формы. Однако, широкие углубления фона, мягкие края рельефа, отсутствие сверлин даст возможность и этот наличник отнести ко второй группе.

В третью группу можно выделить левый квадратный медальон на восточном фасаде и „розу“ на южном фасаде. Эта группа отличается от предыдущих значительно более высоким рельефом. Рельеф этот — особенно в „розе“ — исполнен в несколько планов. Здесь не видно следов сверла и края выступающих частей закружены, как во второй группе. К этой группе ближе, чем к остальным стоит рельеф карниза на восточном фасаде, хотя многопланность в нем менее резко выражена.

В зависимости от этих разнообразных стилистических и технических особенностей, разные орнаментальные части фасадов Самтависа производят совершенно различные эффекты.

В первой группе весь эффект орнамента построен на сопоставлении частей ярко освещенных и черных теней. Благодаря тому, что рельефные части густо покрывают всю площадь и прорезы фона очень узки, эти прорезы бывают сильно затенены и резко контрастируют с выступающими частями. Поверхность выступающих частей разделена двойными желобками и врезам, которые дробят эту поверхность на однообразные, геометризованные, закругленные полосы освещенных частей и темные впадины теней, более глубоких в прорезах фона и менее интенсивных во врезках деталей. Этому однообразию способствуют еще правильные ряды сверлин. Желобки, которыми подчеркнуты острые края наружного контура и отделены внутренние детали, придают узору характер линейности. Это однообразие и линейность нарушаются только в нижней части боковых окон, где более широкие просветы фона не создают таких однообразных и резких теней.

Во второй группе менее массивные мотивы орнамента, более широкие углубления фона создают менее резкие контрасты между частями рельефными и фоном. Каждая выступающая часть орнамента разбита на отдельные части врезам различной глубины, благодаря чему получают тени различной интенсивности, плавные переходы от ярких бликов к теням при помощи полутеней. Этим достигается впечатление большего разнообразия поверхности. Мягкие края рельефа, отсутствие повторяющей контуры линии и просверленных отверстий, менее строго геометризованная линия вносят в орнамент некоторые черты большей изобразительности, чем в предыдущей группе.

Третья группа в виду многопланности и вышины рельефа наиболее „скульптурна“. Разная интенсивность теней еще более разнообразна, т. к. она достигается не только различной глубиной деталей, но и различной высотой поверхности рельефа. Отсутствие линейности и просверленных отверстий приближают ее ко второй группе.

Итак, в стилистическом отношении рельефные украшения Самтависа совершенно лишены единства. Едва ли это явление случайное, которое может быть объяснено тем, что отдельные части резьбы делались разными мастерами или относятся к разному времени. Эта разнохарактерность не только в мотивах, но и в стиле орнамента свойственна многим памятникам грузинской архитектуры. Однако, если мы обратимся к памятникам XI века (напр., Михетский собор, храм Баграта в Кутансе,

Гелати), то хотя мы и не встретим здесь полного единообразия (многопланый рельеф употребляется наряду с двупланным), однако, во всех этих памятниках композиция наличников относится к группе 1. Орнамент с мягкими краями, без подчеркнутой линейности и декоративных сверлин. Почти совершенно не встречается композиция орнамента, рассчитанного на вертикальное положение, и крупных угловых заполнений, линия симметрии которых совпадала бы с биссектрисой угла. Особенно распространенным является мотив орнамента, которым покрыт крест на восточном фасаде, и левого квадратного медальона на том же фасаде.

Наличники окон группы 2 и 3 мы встречаем в таких памятниках, как Питорети¹⁾, Цугругашени²⁾, церкви Метехского замка в Тифлисе³⁾, и др. Интересно отметить, что орнамент с острыми краями рельефа с обильно просверленными декоративными отвегстиями мы встречаем не на наличниках окон, а на резных иконостасах таких, как Сафарский иконостас⁴⁾, иконостас храма Спаса на горе Квирике⁵⁾, где и мотивы орнамента весьма близки к тем, какие покрывают наличники боковых окон главной апсиды на восточном фасаде Самтависи. Наиболее оригинальным в нашем памятнике является узор на боковых окнах в малых апсидах на восточном фасаде.

Среди перечисленных памятников Самтависи занимает как бы промежуточное место. Здесь сохраняются и принципы более ранней декорации и наряду с ними употребляются те приемы и в композиции наличника и в стиле орнамента, которые мы находим в более поздних памятниках. Быть может, объясняется это тем, что Самтависи относится к периоду формирования нового стиля, когда различные элементы, из которых этот стиль сложился, еще сохранили черты своего первоначального характера и существуют наряду с новыми приемами.

¹⁾ Два окна на западном фасаде. Фотогр. Ермакова № 5696.

²⁾ Фотограф. Ермакова № 18160.

³⁾ Фотограф. Ермакова № 18093.

⁴⁾ Материалы по археол. Кавказа, т. IV, табл. XXXIII.

⁵⁾ Материалы по археол. Кавказа, т. VII, табл. XIV.

К. БЕРЛАДНА

Матеріяли з історії українського образотворчого гаптування ¹⁾

(КОРОТКИЙ НАРИС ЗМІНИ СТИЛІСТИЧНИХ ФОРМ ТА ТЕХНІЧНИХ ЗАСОВІВ
З СЕРЕДИНИ XVII ДО XIX СТ.)

Образотворче гаптування — один із найцікавіших відділів українського мистецтва. Судячи з кількості матеріалу, що дійшов до нашого часу, цей рід мистецтва користувався широкою популярністю на Україні. Пам'ятки образотворчого гаптування дійшли до нас у сотнях примірників, що уважно зберігалися по ризницях наших старовинних церков і монастирів. Вся ця величезна спадщина гаптування тепер переходить до колекцій наших музеїв, за останній час утворюючи значні музейні збірки. З них треба назвати: колекцію образотворчого шитва в Лаврському музеї, у Києві, що її зібрав Ф. М. Морозов; колекцію Полтавського музею, зібрану К. В. Мощенком, і колекцію Чернігівського музею, зібрану В. Г. Дроздовим. Значний матеріал українського образотворчого шитва, скупчений по наших музеях настирливо вимагає тепер наукової обробки. І ця обробка тим бажаніша, що пам'ятки українського образотворчого шитва відкривають перед дослідником надзвичайно привабливі можливості. Справа в тому, що практичним призначенням образотворчого гаптування є, по більшості, оздоблення всіляких церковних уборів. Такі гаптовані вбори на колишній Україні були за звичайний дарунок до церков і монастирів, тому багато з них має на собі підписи вкладачів і дати вкладки, тобто являють собою підписні датовані пам'ятки українського мистецтва. Наявність таких пам'яток, при великій кількості цілком анонімного матеріалу з мистецтва України, є коштовним придбанням для дослідника, що в даному разі одержує цілий датований відділ українського мистецтва, що його вивчення можна дати на базі певних хронологічних даних. Цей важливий відділ українського мистецтва в науці майже невідомий. Ми в цей час не маємо ні порядних видань пам'яток, ні їхніх описів ні відомостей, хоч би про важливіші колекції українського образотворчого шитва. Вся література цього питання складає незначну кількість окремих, випадково виданих пам'яток, з додатком коротеньких, на декілька рядків коментаріїв²⁾. В таких умовах вивчення історії

¹⁾ Доповідь зачитана в вересні 1924 р. на засіданні катедри мистецтвознавства у Києві.

²⁾ Ряд пам'яток з колишн. музею Київської духовн. академії. „Альбом достопримечательностей церковно-археологическ. музея при Киевск. духовной академии. Вып. IV — V, Киев, 1915 г., ст. 50. табл. XXX, табл. XXXIX, мал. 5.

Ряд пам'яток Полтавського музею. Трипольський „Полтавское Епархиальное древлехранилище“. Полтава, 1909 г. Про низку пам'яток образотворчого гаптування згадано

українського образотворчого шитва доводиться розпочинати з обліку й розробки зібраного матеріалу. Саме таку мету й ставить собі ця робота. Це не історичний огляд даного мистецтва в його цілому, а тільки спроба якось розібратися в пам'ятках українського образотворчого шитва, зібраного в колекціях наших музеїв. За матеріал до цієї роботи стало образотворче гаптування з колекцій Полтави (Полтавськ. муз.), Київа (Лаврський муз.), Катеринославу (Округовий муз.), Чернігова, (Черніг. муз.) та Харкова (Муз. Українськ. мистецтва). Огляд згаданих колекцій українського образотворчого шитва виявив, що хронологічний склад їхній має в собі пам'ятки від середини XVII по XX ст. включно. Кількість датованого матеріалу зводиться приблизно до 60 примірників. Загальний розподіл цього матеріалу є цілком рівномірний: в середньому на кожне десятиріччя припадає 1—3 підписних пам'яток.

Наслідком такого добору й розподілу датованого матеріалу є повна можливість спостерігати, як жило й одмінялося мистецтво українського образотворчого гаптування протягом трьох сторіччів. Ця робота ставить собі за мету простежити за зміною стилістичних форм і технічних засобів цього мистецтва за час від середини XVII до XX стол. включно. Розмір цієї статті дозволяє лише намітити загальну лінію цієї зміни, цілком занедаючи всілякі другорядні подробиці. До цього ще слід додати, що аналіза стилістичних форм обмежується лише на образотворчій частині шитва, поминаючи цілком орнамент. Останній в українському образотворчому шитві знаходимо в такому багатому й складному вигляді, що він вимагає для свого дослідження окремого розділу, що розміром не надається до цієї статті. У викладі ми базуємось головним чином на датованому матеріалі, посилаючись на анонімні пам'ятки тільки побіжно.

МАТЕРІЯЛІ І ТЕХНІКА

Попереду, ніж перейти, до огляду пам'яток українського образотворчого шитва, вважаємо за потрібне дати деякі короткі відомості про матеріал і технічні засоби цього мистецтва.

Українське образотворче гаптування переводиться звичайно шовком та металевою (золотою, срібною) ниткою. Шовк береться як у крученому, так і в некрученому виді. Кручений шовк відоміший, некручений—зустрічається значно рідше. Окрім чистого шовку широко вживають також шовк прядений з металом. Таку пряжу готують у ручний спосіб із крученої шовкової й металевої пряденої нитки.

Метал відомий різних сортів. Найчастіше вживається прядена металева нитка, що являє собою тонку смужечку розплесканого металу, накрученого на шовковий стрижень. В українському образотворчому шитві XVII і першої половини XVIII ст. цей сорт металу є майже єдиним матеріалом металевого гаптування. У другій половині XVIII і в XIX ст. до пряденого золота, срібра додається ще ряд інших сортів металу, а саме: „біть“—тонка листовна смужка розплесканого металу; „грань“—

на ст. 92—115. Видані №№ 679, 681, 688, 693, 680—684, 692—775, 586, 625, 628, 631, 632, (табл. без №).

Ряд пам'яток Чернігівського музею. „Тр. XIV арх. с'їзда в Чернигове, 1908 г., в. II. Москва 1911, табл. XXX, № 1413, ст. 144, табл. XXXI, №№ 620, 623, ст. 148.

Пам'ятки, що були на виставі XII арх. з'їзду у Харкові, Альбом виставки XII арх. с'їзда в Харковс. Москва, 1903 г., табл. XXI, рис. 56, табл. XXII, рис. 57, табл. XXIII, табл. XXIV, рис. 62, 63 65—67, 68.

прядена нитка зигзаговидної виробки і „канітель“ — кручений джгутом дріт. Останній у пам'ятках кінця XVII, початку XVIII стол. з'являється у вигляді товстого джгута, накрученого, очевидно, в ручний спосіб на шовковій нитці. У пізньому шитві XIX—XX стол. канітель являє собою тонкий, чисто дротяний джгут машинового виробу, що в ньому розрізняють по виробці „просту“ канітель, „гранясту“ і „перлисту“.

Окрім шовку й металу в українському образотворчому шитві вживають ще й фарбованої шерсти. Але цей сорт матеріялу зустрічається дуже рідко. Його вживають лише в канвових роботах кінця XVIII й XIX століття.

До цього ж часу слід віднести й техніку „аплікації“, що в ній матеріялом для вишивання служать вирізки різних тканин, шматки фольги і т. д.

За оздобу, чи „убір“ для шитва вживали дорогоцінного каміння або його імітацій, також бісеру, блискіток і фольгових виробів.

Техніка. Шитво виконується за задалегідь наміченим малюнком, що він або наноситься на основу мистцем — „знаменщиком“, або переводиться самою швачкою з особливих прорисів¹⁾. Для орнаменту основою вишивки служить звичайно тканина одєжини, що її вишивають, вся ж образотворча частина шитва, а саме — фігура й деталі пейзажу по більшості виконуються окремо на полотні, потім вирізуються і прикріпляються на речі, що її оздоблюють шитвом.

Властивості вишивального матеріялу визначають основні засоби техніки. Шовкова нитка — м'яка волокнувата речовина, що вона може суцільно зливатися з кожною тканиною основи, легко пройти крізь основу й дати стібок потрібного розміру. Тому в шитві шовк звичайно накладають безпосередньо на саму тканину основи й шиють переважно „прохватною“ технікою. Із шовкових швів у українському образотворчому шитві зустрічаються: „едвабний“ шов, табл. X, мал. 3, „тканий“ шов, табл. X, мал. 2, шов „вузловатий“ і „тамбур“, табл. X, мал. 1.

Металева нитка значно менш гнучка й еластична, аніж шовк. Вона не може, подібно до останнього, цілком підлягати кожній тканині основи. Здатність її до „прохватного“ стібка дуже обмежена. З перелічених сортів металу тільки прядене золото може, та й то з труднощами, пройти крізь тканину. Решта ж металевих ниток своєю конструкцією цілком нездатна до прохватної техніки й, проходячи крізь тканину, псується. Зважаючи на зазначені властивості металевої нитки, українська швачка звичайно не накладає металу безпосередньо на тканину основи, а підшиває під нього особливу прокладку й шиє потім метал „в прикріпу“, залишаючи всю вишивальну нитку на поверхні тканини та прихватуючи її зверху шовковим стібком²⁾.

Прокладка, що підшивається під метал зустрічається в двох видах: — 1) як нитяна „настилка“ з льонових чи бавовняних ниток, з домішкою подеколи в деталях некрученого шовку, й 2) як особливо

¹⁾ Такі прориси звичайно обережно зберігалися швачкою, переходячи од покоління до покоління. Засіб переводу малюнку з прорису полягає в тому, що дрібно наколотий прорис накладається на тканину речі, яку вишивають, і „припорашивається“ зверху якоюсь порохнявою фарбою, напр., перетертим на порошок вугіллям. Просіваючись через наколи, воно дає точну репродукцію на тканині малюнку, що переводиться. Він потім виводиться зверху якоюсь міцною фарбою.

²⁾ Шитво золотом „в прохват“ в українському образотворчому гантуванні відоме мені лише в деяких „сулках“ з Кітвю-Софійського собору (зараз знаходяться в Лаврському муз.). Ці пам'ятки можна віднести до другої половини XVIII ст. Шитво виконано на тонкій, шовковій тканині двобічним засобом, „у тамбур“, або візерунковим швом.

приготований кардон — „карта“¹⁾). Ці два типи прокладки зв'язані з різними технічними та стилістичними можливостями. Нитяна настилка робиться прохватною нашивкою ниток, що вона кладеться на основу декількома шарами. Накладання цих шарів по більшості переводиться рівномірно, утворюючи рівну площинну поверхню. Правда, на певному ступні еволюції українського образотворчого гаптування, швачка пробує надати настилці опуклої форми, накладаючи шари ниток у певних частинах образу нерівними утовщеннями. Та все ж ця спроба обмежується лише найелементарнішою опуклістю поверхні, з підвищенням фігури в середній частині та зниженням її до зовнішнього контуру. Дати детальну „ліпку“ форми при нитяній настилці занадто тяжко. Цій прокладці, зважаючи на її технічні особливості, властива саме площинна поверхня.

Матеріал прокладки обумовлює засіб прикріплення металеві нитки. На м'якій нитяній настилці стібки-прикріпи розподіляються по всій поверхні образу. Звичайно, ці стібки накладаються різними комбінаціями розводів і перетворюють вишивану поверхню в посліпний візерунок стібків. При виконанні візерунків, швачка зважає на число ниток „настилки“, чому таке шиття й зветься шитвом „за лічбою“. Деякі з найбільш розповсюджених візерунків цього шитва подано в схематичних рисунках на табл. X, мал. 4—12²⁾.

Поверхня, що одержується в наслідку лічбово-візерункового гаптування своїм характером цілком необразотворча. Нитяна настилка обумовлює площинність форми, а техніка шитва „за лічбою“ вкриває поверхню суцільним візерунком стібків, перетворюючи образи у плоскі силуети, заповнені золотими розводами (див. табл. XIII, мал. 2).

Цілком інший вигляд має гаптування „за картою“³⁾. Тут гаптарка має справу з еластичними міцними платівками, особливо приготованого кардону, що його можна по бажанню то накладати на основу цілком плоско, то давати в ньому опуклу поверхню. Опуклість форми в „карті“ досягнути легше й з більшим успіхом, ніж при нитяній настилці. Українська гаптарка знає два засоби опуклої обробки „карти“: 1) засіб „викачування“, що при ньому опуклі частини малюнку видавлюють зовні й 2) засіб „накладки“, коли опуклість фігури досягається накладкою на основну платівку окремих шарів „карти“. В обох випадках досягають цілком детальної опуклості форми з цілковито „ліпним“ характером поверхні.

Принцип прикріплення вишивальної нитки в „карті“ цілком інший, ніж у шитві „за лічбою“. На твердій поверхні кардону кожен стібок зв'язаний з проколом „карти“, тому той засіб посліпного прикріплення нитки на всій поверхні, що його практикують при м'якій нитяній настилці в даному випадку — дуже незручний. Тут гаптарка звертається до особливого засобу прикріплення, розрізаючи в певних місцях „карту“ до основи та прикріплюючи в цих щілинах металеву нитку. Оскільки прорізи „карти“ робляться звичайно, за лініями внутрішніх деталей образу — наслідком такої системи прикріплення одержується поверхня рівно натягнутої нитки, прорізна лініями образотворчих

¹⁾ Іноді за прокладку під метал служить шкіра, що вона, як матеріал для цього, має такі ж стилістичні й технічні можливості, що й „карта“.

²⁾ Українські назви цих візерунків шва, на жаль, мені невідомі й на табл. довелися звернутися лише до числового їх означення.

³⁾ „Карту“ звичайно готує сама гаптарка, разом склеюючи листи паперу од 4 до 12 з прошаруванням поміж ними тонкою тканиною. Під золоту поверхню „карти“ „шнурняк“, під срібло — лишають білою.

подробниць. Коли до цього ще додамо можливість детальної опуклості форми, що її дає карта, то доведеться визнати цю техніку цілком образотворчою, коли не в кольорах і розфарбовці (звичайно золото й срібло), то принаймні в фактурі поверхні.

ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПАМ'ЯТОК

Пам'ятки образотворчого шитва безперечно української роботи відомі мені лише починаючи з середини XVII ст. (Датовані пам'ятки див. „Додаток“, стор. 409).

Переважним матеріалом для шитва в середині XVII ст. є метал, що його вживають тільки, як прядену нитку. Для убирання шитва вживають найбільше дрібних перлів, що ними оздоблюють німби, контури фігур і написи.

Шитво металом виконується тільки по нитяній настилці, що її рівно й низько наложено (височинь: 1—2 мм.). В більшості пам'яток прикріпка дається кольоровим шовком, переважно синього чи кармазинового кольору. Розводи прикріпного стібка складні й різноманітні. Вживають усіх зазначених на табл. X розводів, при чому домінують складні комбінації ромбу. Якість техніки чудова. Металева нитка натягнута туго, прикріпка накладається густо, даючи вражіння цільного дрібного шитва. Розводи прикріпки виконується дуже чепурно й правильно. Малюнок подробности одягу виконують то за швом „по мотузочці“ (рос. „по веревочке“), то стебнуванням чорного чи кольорового шовку.

Обличчя тільки в дуже незначній кількості пам'яток вишито шовком (із датованих пам'яток назову епітрахиль р. 1640, Лаврськ. муз. № 115, табл. XIII, мал. 2 деталь) в більшості випадків їх зроблено з вирізок шовкової тканини білого - жовтого („нагого“) кольору, що по ньому подвійним стібнуванням чорного й білого - жовтого шовку прошито очі ніс, рот і т. д. Руки іноді вишито, іноді зроблено з вирізок тканини.

Шовк, у шитві цього часу, вживають у значно меншій кількості, аніж метал. У пам'ятках золотної техніки шовком звичайно вишивають волосся фігур. Колір волосся — чорний або коричнявий для молодих персонажів, білого - жовтий — для старих. Шитво звичайно виконують „едвабним“ швом.

З чисто шовкового шитва, чи принаймні такого, що в ньому шовк має переважне значіння, від середини XVII ст. мені відомі тільки дві пам'ятки — плащаниця р. 1655 (табл. XI) і анонімний фрагмент од плащаниці (Київ. Лаврськ. муз. № 1043), що являє собою образ Христового тіла, вишитий на окремій вирізній основі (табл. XII, мал. 2, деталь).

Принцип шитва в обох пам'ятках цілком однаковий. За матеріал служить тонкий кручений шовк білого - жовтого кольору, одного тону (деяку варіацію відтінку можна спостерігати лише в нижніх повіках Христа). Шитво виконано „едвабним“ швом, дрібним стібком (довжина стібка: 1—3 мм.). В розполозі стібків можна спостерігати засіб так званого „шва за формою“. Суть цього засобу полягає в тому, що стібки не кладуть в одному напрямі, але весь час погоджують їх з формою образу, що його вишивають. Закруглено їх положено на плечах і грудних залозах у фігур Христа наших плащаниць, поземно (до вісі фігури) ідуть вони під грудьми та по боках біля ребер, і радіяльними пучками розходяться від лула (див. табл. XI і XII мал. 2) На обличчі дуже витончено й ніжно „формовано“ верхні повіки й просторінь побіля очей. На лобі півколами повторено лінії брів,

понад якими поземними шарами стібків намічена чільна кістка (дав. деталь плащ. 1655 р., тб. XII, мал. 1).

Описані засоби шовкового й металевого шитва серед XVII ст. можна визначити, як чисто „вишивальні“ в принципі. Технічним засобом вишивки є стібок, і швачка середини XVII ст. увесь ефект вишиваної поверхні буде саме на стібкові. У металевому гаптуванні „за лічбою“ стібок прикріпи увесь виступає поверх металевий нитки, видавлюючи на ній всілякі визерункові комбінації й утворюючи характерну поверхню техніки „за лічбою“, вкрити суцільними розводами. У шовковому вишиванні, при однобарвному офарбленні нитки, гаптарка розроблює поверхню тільки технікою шва, надаючи різним напрямом стібків переливної гри одноманітному шовкові.

Стиль. В типі людської постаті українське образотворче шитво середини XVII ст. дотримується „візантійського“ зразка. Цей тип фігури в наших пам'ятках має такі характерні особливості: пропорції у довжину 6—7 голів. Форму виконано цілком лінійно. Характер рисунку дуже геометризований. Суцільною правильною лінією обрисовано контур фігур; такими ж суцільними, визерунково-сполученими, лініями намічено внутрішні подробиці. В рисункові домінує пряма лінія. Фігуру виконується цілком площинно: у шовкові—одноманітно, без ніякої модельовки, в золоті пласко—на низькій настільці.

Поверхню одягнутої постаті залито суцільними розводами „лічбової“ техніки. Внутрішні деталі форми дано в дуже невеликій кількості, обмежуючися лише контурами одягу й одною-двома складками. Очевидячки, в даному випадку гаптарку зовсім не цікавить жива поверхня форми. Всілякий образ, що вишивається, вона насамперед розглядає, як площину для розводів шва, а тому лінія внутрішніх деталей, що розбиває й розрізає ці розводи, є небажана й скорочується до мінімуму.

Образ голої постаті в пам'ятках середини XVII ст. відомий мені тільки в шитих шовком зразках—плащаниці р. 1655 (тб. XI) і з фрагменту від плащаниці Лаврськ. музею N 1043 (тб. XII, мал. 2). В обох пам'ятках поверхня голої постаті має цілком однаковий вигляд. Деталі тіла означено, лінійно, коричнявою ниткою, що різко виступає на блідо-жовтому тлі фігури; кількість деталей трохи перебільшено; окрім грудних залоз і пупа, на тілі означено ще грудну кістку, ребра, обрисовано черевну ямину що в ній виділяється ще живіт і надчеревний край. Всі ці деталі подається в дуже умовних, сильно геометризованих формах. Отже, поверхня голого тіла зводиться до умовної лінійної схеми деталей, що різко виступає на блідожовтому тлі фігури¹⁾.

¹⁾ Таке виображення голого тіла є, очевидно, звичайним у XVII ст. для образів шитва всього „візантійського“ кола. Слід тут одмити грецьку плащаницю р. 1609. з „Дохіяра (Кондаков. Памятники христианск. иск. на Афоне, 1902 г., СПб, ст. 275—277, тб. XIII), ряд російських плащаниць кінця XVI і першої половини XVII ст., а саме:

Плащ. 1595 г. (Георгієвський Древне-русское шитье в ризнице Троице-Сергиевск. Лавры. „Светильник“, 1914 г. № 11-12, тб. IV).

Плащ. 1644 г. (Кондаков. Памятники... рис. 96 на ст. 279).

Плащ. 1645 г. (Щекотов. Древне-русское шитье. София, 1914, 1, ст. 28).

Плащ 1661 г. (Иосиф, еп. Угличский. Плащаниця Ростовского Успенск. соб. „Светильник“, 1914 г., 1, ст. 19—22).

І нарешті, ряд грузинських плащаниць XVII ст., а саме:

Плащан. р. 1653 з с. Цайші, тепер, знаходиться в музею Мінгрелії (Такайшвиля. Археологическ. экскурсии, разыскания и заметки, кн. II, 1914 г., ст. 185).

Плащан. з Мцету Карталінської царині Манучари Дадіні (XVII ст.), університетський муз. в Тифлісі Джанашвили (каталог предметам церковн. музею грузинск. духовенства, Тифлис, 1914 г., от. III, ст. 19—21. Фотографія Ермакова № 11050).

Композиція. У відомих мені композиційних схемах українського образотворчого шитва середини XVII ст. розподіл елементів композиції в більшій частині дається за принципом симетрії. В цілому ряді датованих пам'яток (див. додаток) симетрія доходить чи не до математичного повторення. В епітрахілях р.р. 1640, 1642, 1643 (тб. XIII, мал. 1), пащі р. 1640, орарі р. 1651 паристі фігури повторюють одна одну поставою, позою, жестом і навіть одягом. При чому в епітрахілях мистець не задовольняється одноманітністю фігур у межах окремих пар, а проводить ще цю одноманітність у всій композиції. Чотири пари фігур, уміщених у довжину епітрахілі, цілком тотожні в повороті та позі й тільки чергуються одягом (одна пара одягнута в сакоси, друга — в фелоні) (див. тб. XIII, мал. 1).

Проблема руху. Ця проблема, очевидно, не цікавить мистця наших пам'яток. Вся різноманітність дії зводиться до невеликого репертуару шаблонних поз і жестів, вироблених за „візантійським“ трафаретом. Фігури наших пам'яток дано по більшості нерухомо. Вони стоять у шаблонних, одноманітних, що постійно повторюються, позах. Ніякої спроби до утворення нової пози чи до різноманітності жесту непомітно. Очевидячки, у даному випадку мистця цікавить не дієвий рух постатів, але ж одноманітно повторені фігури, що потрібні йому для симетричних пар і симетричних рядів його композицій. Проблема руху в наших пам'ятках має чисто службове значіння, цілковито підлягаючи композиційному ритмові¹⁾.

В наслідок проробленої нами аналізу стиля та техніки пам'яток українського образотворчого гаптування серед XVII ст. одержуємо такі дані для характеристики цього мистецтва за розглянутої доби.

В техніці шитва вживають тільки чисто „гаптувальних“ засобів, побудованих на грі стібка. У золоті — лічбову техніку по м'якій настільці, у шовкові — одноманітне шитво з багатою „формовкою“ швом.

Стилістичні форми розглянутих пам'яток в основі своїй наслідують „візантійську“ традицію, приймаючи „візантійський“ зразок для виображення людської постаті й „візантійський“ репертуар поз і жестів

Плещан. з Ціклан. р. 1686. (Матеріали по археол. Кавказа. Т. VII. Москва 1898 г. тб. V ст. 55 — 57).

Засіб обробки поверхні голої постаті в усіх перелічених пам'ятках однорідний. Голою тіло являє собою одноманітне біло-жовте тло, що на ньому різко виступає лінійна схема деталей, вишита чорною чи коричнявою ниткою. Особливо докладного й умовного вигляду набирає ця схема в російських плащаницях. Кількість деталей перебільшується тут настільки, що лінійний рисунок майже цілком покриває поверхню торса. Геометризація форм подробиць доходить до ступня цілком необразотворчих визерункових комбінацій. Отже схема деталей набирає значіння визерунку, що заповнює поверхню голої постаті. А оскільки в російському образотв. шитві кінця XVI і XVII ст. одягнута фігура шнеться визерунковим швом, то в наслідку принципі обробки поверхні одягнутої й голої постаті збігаються, являючи в обох випадках заповнені розводами площини. Визерунковим значінням схеми деталей голого тіла можна, мабуть, пояснити той незвичайний на перший погляд факт, що в той самий час кількість деталей в одягнутій постаті скорочується, а в голій перебільшується. В першому випадку визерунок поверхні досягається грою прикріпного стібка, а тому лінія внутрішніх деталей, що порушує ці розводи, небажана. В другому випадку розводи даються саме лінією деталей, в кількості яких швачка безпосередньо зацікавлена, як у лінійному матеріалі для визерунка.

¹⁾ Аналізу проблеми простору ми дозволяємо собі цілком поминути в цьому, побіжному нарісі. Справа в тому, що виображення фігур на тлі певної просторони в пам'ятках українського образотв. гаптування зустрічається дуже рідко й носить цілком випадковий характер. Це пояснюється, очевидно, особливим добром сюжетів, що їх у певний спосіб зв'язано з призначенням убрання, що вишивається. Ці сюжети своїм змістом у більшості випадків є позапросторові композиції, а саме: в фелонях — серія Летуших і пророчих композицій, в епітрахілях — прямовісні ряди фігур святих і т. ком. композиції „Есеєва древа“, на плащаницях — самотні фігури мертвого Христа і, врешті, на воздухах — символічні композиції „агнца“.

для проблеми руху. Загальний ухил стилю характеризується перевагою чисто ритмових тенденцій. Рисунок форми дуже геометризовано, поверхню образу залито розводами стібка, композицію побудовано за принципом строгої симетрії й одноманітності, проблема руху цілком підлягає ритмові композиції й обмежена шаблоновими одноманітними позами й жестами.

УКР. ОБРАЗОТВ. ГАПТУВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII Й ПОЧАТКУ XVIII СТ.

(Датовані пам'ятки див. додаток ст. 409).

В шитві другої половини XVII ст. знову таки домінує, як матеріал, металева нитка. Техніка гаптування, в головних своїх засобах лишається стара, але в деталях подає вже деякі відступи від шитва середини XVII ст.

В металевому гаптуванні спостерігаємо ступневе підвищення настилки, що її височінь в епітрахілях р. 1686, 1687 і возд. р. 1682 доходить до 3 мм., в епітрахілі й возд. р. 1690 до 3—4 мм. і нарешті, в Мазепинському возд. і возд. р. 1691 досягає 5—6 мм. Рівнобіжно з підвищенням „настилки“ змінюється також і характер її поверхні. Нашивка її переводиться вже тепер не рівномірними шарами, але утворює на грудях і плечах фігур особливі утовщення, що вони дають вражіння грубої, елементарної опуклості поверхні. Окрім змін у настилці, в пам'ятках другої половини XVII ст. спостерігаємо також зміни й у кольорі прикріпного шовку, різнобарвність якого за цього часу помітно падає. Розфарблення прикріпи по більшості підбирається в тон металевої нитки (златаво-жовтий колір—до золота, білий—до срібла). При умові ж різнобарвної прикріпки береться бліді тони шовку, переважно блідо-блакитні й блідо-зелені.

В рисунку внутрішніх деталей кольорова нитка щезає зовсім, замінюючись або на чорний шовк, або швом „по мотузочці“. Якість техніки лишається незмінна.

Шовкове шитво другої половини XVII ст. відоме мені найбільше з образів голих фігур у плащаницях і воздухах. З датованих пам'яток цього типу наведемо: „плащаницю Ясинського (тб. XIV, мал. 2, деталь), Мазепинський возд. (тб. XIV, мал. 1) й возд. р. 1690. Шитво перелічених пам'яток виконано по старому, однобарвною ниткою „єднабним швом“. та все ж якість техніки тут уже цілком інша, аніж у плащаницях серед. XVII ст. Нитка—товста, стібок більший (завдовжки—4—6 і 8 мм.), „формовку“ швом виконано бідніше, простіше й грубше. Одноманітно кладуться стібки на торсі фігури, даючи рівну, безживну поверхню, і тільки в схрищених руках Христа Мазеп. возд. прямовісний шов замінюється на похилий, та в обличчі плащ. Ясинського грубо, великим стібком, дано формовку повік і підборіддя. Це наявне згіршення якості техніки в порівнянні з шитвом середини XVII ст. ніяк не можна віднести на рахунок другорядних майстерень. Такі багаті й коштовні вкладки, як Мазепинський возд. й плащаниця Ясинського, виключають всяку можливість подібного припущення. Одмічені особливості техніки наших пам'яток, очевидно, є характерними ознаками шовкового гаптування кінця XVII ст. і свідчать, певне, про розклад і занепад старої, чисто гаптувальної в своїй основі традиції шовкового шитва.

Стиль. Стилістичні зміни в пам'ятках другої половини XVII ст. найпомітніше позначаються на проблемі форми, що на її описі ми й обмежимо в даному разі аналізу стилю.

В основі людської постати, по-старому лежить „візантійський“ зразок. Конструкція форми в більшості випадків не різниться від звичайних норм „візантійської“ фігури. Та все ж, у деяких пам'ятках наприкінці XVII ст. і на початку XVIII ст., цей тип фігури починає підлягати певним змінам, що вони, очевидно, йдуть у двох напрямках:

1) „Візантійський“ тип постати ніби вироджується, набираючи цілком „спотворені“ форми. Фігури надзвичайно узагальнюються в своїх обрисах, іноді гублячи навіть саму образотворчість форми й перетворюючись у якусь геометричну будову¹⁾.

Це виродження „візантійського“ типу фігури спостерігаємо переважно в серіях дійсусних і пророчих композицій на оплеччях фелонів, у прямовісних рядах поодиноких фігур святих і в композиціях „древа Есеєва“, на епітрахліях.

2) Поруч с зазначеним виродженням „візантійського“ зразка спостерігаємо, правда рідше, випадки переробки „візантійської“ фігури на західній кшталт. У чисто „візантійську“ конструкцію форми вносяться іноді деталі, взяті в західних зразків (див. на Мазепинському возд. розробку голого тіла Христа (тб. XIV, мал. 1). Іноді ж змінюється й сама конструкція фігури, наближаючись у пропорціях і в засобі виображення деталей до форм західного мистецтва (возд. р. 1682).

Детальова обробка форми наших пам'яток теж трохи відступає від стилістичних традицій середини XVII ст.

Пропорції фігур у довжину хитаються між 5—7 головами.

Геометризація форми в шитві останньої чверти XVII ст., помітно знижується. В рисункові складок з'являються окремі, випадкові уривки та зломи ліній (епітр. р. 1673, возд. р. 1682, епітр. р. 1690, фел. р. 1702, тб. XV, мал. 2). Іноді весь рисунок одержує неправильно покручений вигляд, намагаючись, очевидно, передати живі, безладні складки тканини (фелснь р. 1702 і цілий ряд безіменних пам'яток, що з них на тб. XV, мал. 1, показано фелонь з Київ. Фрол. Ман. Лавр., Музей № 36).

Поверхня форми теж підлягає змінам. В одягнутій фігурі кількість внутрішніх деталей, порівнюючи з пам'ятками серед. XVII ст., помітно зростає. Окрім контурів уборів, з'являються також і складки, що вони в деяких пам'ятках рясно вкривають розводи поверхні (епітрах. р. 1673, епітрах. р. 1690, Мазепинський возд., фелоні р. 1702).

Голе тіло в пам'ятках другої половини XVII ст. відоме нам у виконанні сріблом і шовком. У першому випадку це — необразотворча поверхня, виконана технікою „за лічбою“, що на ній умовно, чорною ниткою, намічено звичайну схему подробиць (воздухи р. 1691 і р. 1696). У другому випадку цепто у виконанні голого тіла шовком, ми зустрічаємо вже два різних зразки голої фігури. На плащаниці Варлаама Ясинського голе тіло дано так само, як і в плащаницях середини XVII ст., тільки рисунок подробиць намічено у даному випадку не користявою, а срібною ниткою. На Мазепинському возд. і на возд. р. 1690 голе тіло бачимо вже в інших формах. Засіб означення деталей лишається, правда, старий — у вигляді лінійного рисунку чорної стібнівки, що він різко видається на тлі „нагого“ шовку, — але саме виображення деталей стануться цілком інше. Кількість їх не перебільшується. На тілі лишається тільки те, що на ньому звичайно можна бачити —

¹⁾ Зразки такої „спотвореної“ постати в виданих пам'ятках див. на ризі з с. Великої Загородки, Черніг. вськ. губ. (Тр. XIV а. с. в Чернигове, 1908 г., т. II, М. сква, 1912 г., тб. XXX, № 1413) і на ризі с. Печеніги, Харк. губ. (Альбом виставки XII а. с. в Харькове, Москва, 1903 г., тб. XXIV, рис. 62).

грудні залози й пуп. При змалюванні подробиць мистець уже не прагне давати якісь комбінації розводів, але ж пробує виявити живі форми тіла. Особливо далеко з цього погляду йде Мазепинський возд. Тут у голому Христовому тілі живіт уже не вирізняється умовною лінією, але намічається на боках штриховкою; над пупом дається характерна звисла складка шкіри, а грудні залози мають натуралістичні обриси двох окремих півкол. Перед нами вже не умовна схема деталей, а поверхня живого людського тіла.

Форми як голої, так і одягнутої фігури в шитві другої половини XVII ст. не завжди лишаються площинними. В деяких пам'ятках цілком певно ставиться проблему модельовки. В металевому шитві гаптарка намагається розв'язати цю проблему „скульптурними“ засобами — шляхом опуклого накладання настилки, що утворює грубу, дуже узагальнену „ліпку“ поверхні. Що ж до шовкового шитва, то тут, при умові однотонности нитки, „тілесність“ форми може передаватися тільки в лінійний спосіб. Таку спробу можна, здається, вбачити в фігурі Христа Мазепинського возд., де гаптарка трактує живіт саме як опуклість, замінюючи лінійні обриси його на штрихування (див тб. XIV малюнок 1).

Особливості стилю й техніки пам'яток другої половини XVII ст. вказують на певний поворотний момент в еволюції українського образотворчого гаптування. В техніці можна одмити наявні ознаки розкладу старої, чисто вишивальної в своїй основі, традиції шовкового однотонного шитва „за формою“. В стилі починають змінятися засоби виявлення проблеми форми. В типі людської фігури спостерігаємо, по-перше, вродження старого „візантійського“ зразка, а по-друге — вплив нового типу форми, що йде від зразків західного, реалістичного мистецтва. В самій обробці форми почуваємо певний здви́г у бік натуралізму. Спроба модельовки форми, з'явлення рясних внутрішніх подробиць на розводах одягнутої фігури й трактовка голого тіла в Мазепинському возд. свідчать, що перед мистцем встає проблема живої поверхні фігури. Порушення геометризації рисунку й з'явлення в ньому складної неправильно покрученої лінії свідчать, що мистець уже не задовольняється абстрактно-геометричною будовою рисунку, а шукає таких ліній, що вони більше відповідають живим формам тіла й живим складкам одягу.

УКРАЇНСЬКЕ ОБРАЗОТВОРЧЕ ГАПТУВАННЯ XVIII СТ.

(Датовані пам'ятки див. додаток ст. 409 — 410).

Переважним матеріалом для гаптування в пам'ятках XVIII ст. по-старому лишається метал. Кількість шовкового шитва, порівнюючи з металевим, незначна. В оздобленні гаптування помітна особлива любов до рясних, хоч і недорогих, оздоб. Перти зустрічаємо порівнюючи рідко; з'являється фальшоване каміння; в більшій кількості вживається блискітки й особливі скляні розетки.

Техніка. В металевому шитві XVIII ст. ми зустрічаємо вже дві різні техніки — старе „за лічбою“ шитво по нитяній настилці й вишивку „за картою“, що знову з'явилася.

Розгляньмо спочатку перший спосіб шитва. З датованих пам'яток XVIII ст. лічбовим способом пошито: ризи р. 1702, 1707, 1718, плащан. р. 1756., воздухи р. 1731 і 1735, ризи р. 1737, 1742. Шитво цих пам'яток зберігає основні особливості техніки другої половини XVII ст., з її високою опуклою „настилкою“ і розцвіткою прикріпного шовку під колір металу. Та все ж, порівнюючи з шитвом XVIII ст.,

у наших пам'ятках спостерігаємо певне зниження якості техніки „за лічбою“. Майже всюди прикріпний стібок рідшає, і шитво вже не має того ефекту старанної, дрібної роботи, що давала гаптарка у XVII ст. (порівн. шитво епітрахлі р. 1640, тб. XIII, мал. 2 і фелони р. 1718, тб. XVII мал. 1). Розводи шва спрощуються. Складні комбінації ромбу майже щезають, замінюючись простішими мотивами зигзагу, косою рядку в комбінації з ромбом і косою сітки. В деяких пам'ятках помічаємо неохайне виконання розводів, що в них лінія іноді ведеться невірною, збиваючись, і порушується порядок чергування мотивів (див. ризу 1718 р. тб. XVII, мал. 1). Нарешті де-не-де помітна і слабка натяжка нитки, і відставання її від основи. Оскільки всі зазначені явища мають масовий характер, спостерігаючись не тільки в рядових пам'ятках, а також і в багатих, дорогих вкладках, — доводиться прийти до висновку, що в даному випадку ми маємо справу з наявними ознаками розкладу старої, суто „вишивальної“ в своїх принципах, техніки „лічбового“ шитва. Цей висновок стверджується ще й тим що рівнобіжно з погіршенням якості гаптування „за лічбою“, у XVIII ст. спостерігаємо також і зменшення його кількості. З 40 датованих пам'яток XVIII ст. тільки 12 шито „лічбовим“ засобом, при чому всі вони датуються саме першою половиною XVIII ст. (До цього ж часу можна, очевидно, віднести й більшість недатованого гаптування „за лічбовою“ технікою, з характерними ознаками XVIII ст.).

Приблизно з другої половини XVIII ст. гаптування „за лічбою“ починає витіснятися новим технічним засобом шитва „за картою“. „Карта“ несе з собою образотворчу поверхню й можливість детальної опуклості форми, тоб то задовольняє якраз ті вимоги, що їх видвинуло шитво кінця XVII ст., не маючи можливості задовольнити їх стилістично необразотворчою технікою „за лічбою“. Та все ж; у українському шитві „карта“ не зразу набирає звичайних, характерних для неї форм. Шитво „за картою“ з'являється на Україні ще за доби значної поширеності старого „лічбового“ гаптування, а тому й підлягає його безпосередньому впливові. Найраніші пам'ятки картової техніки відомі нам ще з першої чверти XVIII ст. Це оплеччя од фелоні та епітрахлі р. 1714 і недатована епітрахлі Києво-Печер. Лаври (Лавр. Музей, № 320. тб. XVII, мал. 2, деталь). Зазначені пам'ятки зроблено за тонкою „картою“ в один шар. Поверхню вишивки поспіль покрито розводами прикріпного стібка, що він у картовому шитві цілковито непотрібний і навіть шкодить, бо гальмує роботу, вимагаючи спеціальної „наколки“ „карти“. Кількість прорізів на картовій поверхні, особливо в епітрахлі, дуже невелика. Через тонкість картового шару ці прорізи робляться дуже неглибоко й до того зверху ще прикривається золотим шнурком. В наслідок, рисунок внутрішніх подробиць лишається, як і в „лічбовому“ шитві на поверхні вишивання, а не заглиблюється в щілини прорізів. Увесь зовнішній вигляд цього шитва цілком тотожний гаптуванню за „лічбою“, відрізняючись од останнього лише більшим розміром і спрощеністю розводів. Отже ранні українські пам'ятки картової техніки являють собою, очевидно, просто наслідування в новому технічному засобі ефектів старого „лічбового“ шитва¹⁾.

У пізніших пам'ятках шитво „за картою“ виглядає вже інакше. Тут гаптарка починає використовувати ті технічні можливості, що їх дає

¹⁾ Ця імітація „картою“ ефектів „лічбового“ шитва, що виникла в українському образотворчому гаптуванні наприкінці XVII та початку XVIII ст., спостерігається також і в пізніших пам'ятках — друг. полов. XVIII та перш. полов. XIX ст.

„карта“. Прикріпка нитки переводиться найбільше в прорізах, що вони вже рясно вкривають поверхню фігури, йдучи за рисунком внутрішніх подробиць форми. Шитво, в більшості випадків, виконується на „карті“ з одного шару, що є найлегший засіб картової техніки. Височінь такої „карти“ в першій половині XVIII ст. хитається поміж 1 - - 2 мм., а в деяких пам'ятках другої половини XVIII ст. доходить до 3—4 мм. У зв'язку з підвищенням картового шару, малюнок внутрішніх подробиць заглиблюється в щілини прорізів, чому поверхня „карти“ губить уже свій площинний характер, набираючи в якийсь мірі ефекту „тілесности“ форми. Окрім того, у XVIII ст. з'являються вже пам'ятки з складнішим засобом шитва за накладною й викатною „картою“, що в них гаптарка дає вже детально опуклу, не вимот би „ліпну“ поверхню, що нагадує своїм ефектом лиття або грубу карбівку (ризи р. 1726, 1754, 1764). Височінь накладної карти, судячи з відомих нам датованих пам'яток, на кінець XVIII, ст., очевидячки, зростає, а саме в ризах р. 1726 вона сягає до 4, 6 мм., в ризи р. 1754 до 5, 7 мм. і, нарешті, в ризи р. 1764 (Лавр. муз. № 1265) до 7, 12 мм.

В найраніших пам'ятках картової техніки поверхню вишивки, як відомо, густо вкрито розводною прикріпою і ці розводи прикріпи переходять також і на пізнішу „карту“. В ризах рр. 1726, 1745, 1754, 1764 (Лавр. музей № 1264) на поверхні гаптування ми бачимо рясні розводи прикріпного стібка. Та все ж характер цих розводів цілком інший, аніж на ранній карті. Визерунки наших пам'яток не просто заливають поверхню образу, але в якійсь мірі зважають на малюнок внутрішніх подробиць форми. Іноді мотив розводів перебивається складкою одягу, іноді ж лінія складки визначає загальний напрям мотиву і т. ін. Отже попереднє розуміння розводної поверхні в даному випадку радикально змінюється. Розводи наших пам'яток є вже не абстрактним заповненням площі образу, а в певний спосіб зв'язуються з самою формою цього образу, являючи визерунок самої тканини, упідглений складкам одягу.

Дальша еволюція карти йде лінією звільнення поверхні від визерункової прикріпи. Уже в пам'ятках другої половини XVIII ст. в ризах р. 1764 (Лавр. Музей № 1265), 1772, (тб. XVIII мал. 1) 1773, 1784, палиці р. 1793 — кількість розводів „прикріпи“ на поверхні карти значно зменшується. На одягу фігур лишаються тільки окремі випадкові мотиви ромбиків та косих ліній, що вони рідко, в розбивку, вискакують на рівній прошивці одяжі. В XIX ст. „карта“ майже остаточно звільняється від пережитків старого шитва „за лічкою“. На ризи р. 1802 (тб. XVIII, мал. 2) від колишнього визерунку фігур лишається декілька лише стібків на одяжі янголів.

Шитво за „картою“ в своєму принципі цілковито різниться від „лічкового“ гаптування. Останнє ми визначили, як чисто „вишивальну“ техніку, засновану тільки на грі стібка. В цьому типі шитва весь стібкок видно; він увесь виступає наверх, утворюючи гаптувальну поверхню комбінаціями своїх розводів. Цілковіт інакше стоїть справа з „картою“.

У картовій техніці стібка не видно, — його сховано в прорізах, поверхня вишивки в даному випадку будується не на стібкові, а певним натягненням нитки, що її прикріпу всіляко маскується. Коли в „лічбовій“ техніці гаптарка виявляє, що вона робить стібком, що вона саме гаптує, то в картовій техніці вона це ховає. Визерункове шитво „за лічкою“ ми назвали гаптуванням у певному значінні цього слова: про „карту“ цього самого сказати вже не можна.

Закінчуючи огляд золотного шитва XVIII ст., спинимося ще на техніці тілесних частин фігур. На самому початку XVIII ст. обличчя, руки й ноги продовжують ще виконуватися з вирізок шовкової тканини (ризи р. 1702, 1707, воздух р. 1735). Та вже з першої чверти XVIII ст., цей старий засіб обробки тілесних частин починає дуже швидко витіснятися малярством. В пам'ятках другої половини XVIII і в XIX ст., коли малярський спосіб виконувати тілесні частини остаточно затверджується, обличчя й руки фігур розписуються, звичайно, одночасно з „прорисом“ і в готовому вже вигляді переходять до гаптарки. Такої левности засобів не було, очевидно, за перших досвідів заведення малярства до гаптування. У першій чверті XVIII ст. тілесні частини розмальовувалися іноді разом з „прорисом“, а іноді й після гаптування. На ризах р. 1726 золоту нитку навкруги намальованих обличч місцями замазано фарбою. Це явно свідчить, що тілесні частини фігур у даному випадку були розписані після вишивання.

Шовкове шитво. З відомих мені датованих пам'яток XVIII ст. шовком шито: палиці р. 1739, 1770, 1780, плащаниця р. 1769. В техніці шовкового шитва XVIII ст. спостерігаємо ряд різноманітних швів. Найрозповсюдженіший — відомий уже нам „едвабний“ шов, що його за цього часу шиють одноманітним стібком великого розміру майже без „формових“ поверхні. Поруч цієї техніки, переважно в пам'ятках другої половини XVIII й початку XIX ст. зустрічаємо: „тамбур“ (тб. X, мал. 1), дрібний, ніби тканий шов (тб. X, мал. 2) і шов „вузликом“. Принцип обробки поверхні різнобарвний, при чому площину оброблюють різного відтінку шовком. По суті це чисто малярський спосіб, що його засновано тільки на малярському засобі — офарбовки матеріалу. Шиту поверхню фарбується тут різними тонами шовку, що передають ефекти модельовки, гру світо-тіні й т. д. За цих умов шовкове шитво є своєю завданнями найчистішим наслідуванням малярства. І не тільки малярство наслідує шовкове вишивання XVIII ст., в ньому за цього часу ми знаходимо цілий ряд спеціально імітаційних прийомів, а саме: „тканий“ шов, що імітує ткацтво, шов „вузликом“, що репродукує поверхню ворсяної тканини і „тамбур“, що наслідує в'язання. Закінчуючи огляд шовкової вишивки XVIII ст., згадаємо ще про випадки репродукування в шовкові з'лотних швів. Це очевидно, дуже рідкі засоби техніки, що вони мені відомі в 2—3 недатованих пам'ятках XVIII ст. На палиці з Київ-Печер. Лаври № 1222 (Лавр. музей) шов покладено навперемін із золотом на нитяній настилці й шито в „прикріпу“ швом „за лічбою“. На другій палиці звідти ж, № 1234/20¹⁾ і на поручах Полтав. музею № 775²⁾ шитво шовком виконано „за картою“, з точним додержанням всіх засобів „картової“ техніки. Отже, підводячи підсумки цьому короткому огляду пам'яток шовкового шитва XVIII ст., ми повинні прийти до висновку, що це останнє є своїми засобами й завданнями чисто наслідувальним мистецтвом. Воно імітує малярство, ткацтво, в'язання, а іноді звертається також і до репродуції засобів золотної техніки.

Стиль. Ф о р м а. Тип людської постати в шитві XVIII ст. іде вже за двома різними зразками — старим „візантійським“ зразком, що він набирає тут згаданих уже „спотворених“ форм, і за новим типом, що йде від зразків західнього, „барочного“ мистецтва. Ця західня фігура з'являється в наших пам'ятках то в умілій передачі, з додержанням характеру стилістичних особливостей даного оригіналу, то,

¹⁾ № № пам'яток показано за останнім розписом лаврської ризниці.

²⁾ Трипольський. Полтавск. спархнальн. древлехр., ст. 112, тб. без №.

навпаки, являє собою слабе, подеколи спотворене наслідування західніх форм, яке свідчить, що художник ще далеко не опанував новим типом фігури.

Пам'ятки, що йдуть за „візантійським“ зразком, являють собою у XVIII ст. консервативну течію українського образотворчого шитва. Зв'язано, вони беруть старі, шаблонні композиційно-іконографічні схеми, що з ними в гаптарки звязуються уявлення про старі ж стилістичні й технічні форми. Шитво цих пам'яток виконується або в „личбовий“ спосіб з нитяною настилкою, або за тонкою „картою“ з суцільною „наколкою“. „Стилістичні форми зазначених пам'яток майже не відступають від традицій кінця XVII ст., являючи собою ту ж поверхню фігури, заповненої розводами, ту ж строгую симетрію композиції й ті самі шаблонні, одноманітні пози в проблемі руху.

Особливості, що характеризують саме стиль шитва XVIII ст., доводиться шукати найбільше в пам'ятках західньої течії. В шитві цих останніх ми зустрічаємо всі технічні засоби шовкової та металевої вишивки XVIII ст. Рід техніки визначає характер поверхні образу. В золотному шитві „за личбою“ поверхня лишається тією ж, що й у пам'ятках кінця XVII ст. Цю фігуру поспіль залито розводами шва, з елементарною опуклістю нитяної настилки, з площинним рисунком подробиць, що вони іноді обмежуються тільки необхідними контурами одягу, а іноді укривають розводи поверхні рясними складками. В картовому шитві всю вищеописану еволюцію „карти“ можна розглядати, як і еволюцію поверхні фігури. Шлях цієї еволюції іде від необразотворчої, залитої суцільним візерунком, площини ранньої „карти“ до рівної, образотворчої фактури поверхні, що її прорізано рясними лініями образотворчих подробиць, яку ми зустрічаємо в картовій техніці кінця XVIII і початку XIX ст. У шовковому шитві, при різнобарвній розфарбовці нитки, поверхня форми виконується за принципами західнього малярства XVIII ст. з усіма натуралістичними подробицями, виконаними засобом „ліпки“ світо-тінню.

Голе тіло в XVIII ст. дається сріблом, шовком, вирізками шовкової тканини й засобом малярства. Срібло шиється звичайно за „личбовим“ способом з нитяною настилкою, являючи собою той же умовний тип поверхні голої фігури, що його ми бачили в пам'ятках українського образотворчого шитва кінця XVIII ст.

Виконання тіла вирізками тканини дається тією самою обробкою, що її зустрічаємо й на обличчях металевого шитва XVII ст. Фігура робиться з едвабу блідожовтого кольору, що на ньому чорною ниткою прошито звичайну умовну схему подробиць. Стилістичний ефект такої поверхні аналогічний до типової голої фігури XVII ст., що її вишито шовком в один тон. Та коли обидва описаних засоби звязано із стилістичними традиціями XVII ст., то шитво голої фігури шовком і виконання її малярським засобом іде вже за лінією нових стилістичних досягнень. В шитві різнобарвним шовком гаптарка ставить собі за завдання дати живу поверхню голого людського тіла. Кількість і форма подробиць тут по можливості відповідає живій дійсності, а означення їх дається вже не лінійним рисунком, а виконується перехідними тонами в прийомі „ліпки“ світо-тінню. (З датованих пам'яток див. плащаницю Валкевича, тб. XIX, мал. 2, і плащаницю р. 1781). Виконання голого тіла малярськими засобами йде власне за тими стилістичними принципами, що й різнобарвне шовкове шитво XVIII ст., являючись так само, як і це останнє, наслідуванням зразків західнього малярства.

Рівнобіжно з виробкою образотворчої поверхні фігури ставиться також питання про „тілесність“ форми. Цю проблему видвинуто вже деякими пам'ятками кінця XVII ст., що вони пробують її розв'язати за старими технічними засобами. Та все ж остаточне розв'язання цієї проблеми сталося тільки в XVIII ст. у шитві „за картою“ і в шовковому різнобарвному вишиванні. У першому випадку вона розв'язується чисто „скульптурними“ засобами — детальною опуклістю прокладки, в другому — малярським засобом — „ліпки“ світо-тінню.

Новий, західний тип фігури видвинув і нові засоби трактовки форми. Перед мистцем стоїть завдання дати вже не умовний образ людини, збудований на геометрично-правильних, розводно-сполучених лініях, а передати форму живої дійсності. Старий засіб спрощеного геометризованого малюнка для цієї мети вже не підходить. Тут мистець бере дуже складну, неправильну, звертисту, іноді переривчасту лінію „живої форми“, що в ній він пробує передати живі обриси фігури й живі склади одягу. В цьому рисунку домінує лінія складна, крива й хвиляста.

Проблема композиції. В розподілі елементів композиції по-старому домінує принцип симетрії. Та все ж цей принцип переводиться тепер далеко не так строго, як у композиціях XVII ст. В останніх ми бачили чи не математичну симетрію, при якій паристі образи майже точно повторюють один одного, при чому до симетрії приєднується ще й часто повна одноманітність усіх елементів композиції. Така послідовність композиційного ритму для пам'яток XVIII ст. уже не типова. Симетрію композиції витримується тут головне в розподілі спільних мас — в загальних груповках фігур, окремі ж елементи композиції, окремі фігури симетричних груп можуть бути цілком різноманітні й асиметричні. Такі композиції 4-х риз р. 1726 (№ 1920, див. тб. XVIII, м. 3), возд. р. 1735, ризи р. 1742 (вкладка невідомого), ризи р. 1754, р. 1764, р. 1772 (№ 1274, див. тб. XVIII, м. 1.), р. 1773, р. 1784. Це вільне ставлення до композиційного ритму спостерігаємо не тільки в композиціях, що знову з'явилися у XVIII ст., а зустрічаємо також і в деяких старих, споконвіку симетричних, композиційних схемах (порів. фелонь р. 1737, № 1229, тб. XVI з її різноманітними асиметричними в деталях фігурами й ряд риз тієї ж схеми XVII і поч. XVIII ст., що в них апостольські ряди „дійсусів“ складаються з цілком однакових фігур, що повторюють одна одну)¹⁾.

Рух. У протилежність образотворчому гаптуванню XVII ст. композиції наших пам'яток повні руху. Разом із новим, західним зразком форми, перейшли й нові мотиви поз і жестів, що поширили репертуар проблеми руху.

Поруч старої, шаблонової іконописної постави в пам'ятках XVIII ст. з'являються життєвіші, хоч іноді й занадто ефектовні та театральні жести й пози „барочних“ оригіналів. В русі фігур помітно більшу різноманітність. Мистець немов уникає повторення тієї самої пози, намагаючись всіляко варіювати постановки, статі й жести своїх фігур. Цим же прагненням внести якомога більше руху та різноманітності в фігури пояснюється порушення симетрії композиції старих шаблонових композиційних схем, (риза р. 1737, № 1229). Через це в даному випадку ми з повним правом можемо сказати, що коли в XVII ст. проблема руху цілком підлягала композиційним, ритмовим завданням, то

¹⁾ Видані пам'ятки цієї схеми див.: риза р. 1702, тб. XV, мал. 2. Риза з м. Коропа. Тр. XIV а. с. Т. Н., тб. XXX, № 1413. Риза з Петропавлівської церкви слоб. Печеніги Харків. пов., альбом виставки XII а. с. в Харькове, Москва, 1903 г., тб. XXIV, № 62.

у XVIII ст., навпаки, ритм старих композиційних схем порушується заради руху.

Підсумовуючи тільки-но пророблену аналізу пам'яток XVIII ст., ми повинні прийти до таких висновків. Той перелом у бік натуралізму, що намічався в пам'ятках українського образотворчого шитва кінця XVII ст., набирає дальшого розвитку в XVIII ст., у тій стилістичній течії, що йде на Україну з заходу. Ця течія приносить з собою чисто натуралістичну форму людської фігури, ослаблює майже абстрактну точність композиційного ритму і, нарешті, надає проблемі руху нового репертуару жвавіших і природніших поз і жестів.

ШИТВО XIX І ПОЧАТКУ XX СТ.

Пам'ятки образотворчого гаптування XIX—XX ст. у музейних колекціях України представлено в дуже невеликій кількості. Наші музейні збирачі доки-що ставляться до цих пізніх пам'яток із значною долею презирства, вбачаючи в них тільки продукти сучасного гаптування, що вже ніби виродилося. Вони цілком не звертають уваги на те, що образотворче шитво зараз як мистецтво уже вимерло. Речі цього мистецтва тепер нікому не потрібні, і останні гаптарки або вимирають, або переходять на іншу кориснішу роботу. Пам'ятки XIX—XX ст. являють собою останній етап в еволюції українського образотворчого шитва і, як такі, заслуговують всілякої уваги з боку історика, бо простежити кінець даного історичного процесу так само важливо, як і встановити його початок. Коли завдання дослідити цю цікаву галузь українського мистецтва стане перед істориком у всю широчінь, тоді й пізні пам'ятки образотворчого гаптування зустрінуть до себе уважне й любовне ставлення з боку музейного збирача.

Матеріал з ігорії українського образотворчого шитва XIX—XX ст. мені довелося шукати найбільше по церковних ризницях та у приватних осіб. Серед розшуканих у такий спосіб пам'яток мені відомо поки-що лише дуже невелика кількість датованого матеріалу, що його перелік і подається в д. датку (див. ст. 410).

Техніка. Шовкова вишивка за цієї доби наслідує технічні засоби XVIII ст. Із швів, що домінують, можна зазначити „едвабний“ шов, далеко рідше спостерігаємо „тамбур“ і зовсім рідко, найбільше серед пам'яток першої половини XIX ст., зустрічаємо „тканий шов“.

Тілесні частини фігур у шовковому вишиванні іноді вишиваються, а іноді виконуються в малярський спосіб, як і в золотному шитві. Кількість участків, що їх розписується, взагалі, порівнюючи з шитвом XVIII ст., наявно збільшується. Тепер розписують не тільки дрібні площини голів і кінцевостей, а й значні поверхні Христового тіла в плащаницях.

В золотній вишивці XIX—XX ст. ми бачимо вже повний розклад старої „лічбової“ техніки. Вживання її за цього часу дуже скорочується. У чистому вигляді вона зустрічається найгол.вніше при суцільній зашивці ф.нів. Що ж до шитва фігур, то тут лічбове шитво самостійно вживається рідко. По більшості воно приєднується до особливого виду накладної опуклої роботи з драпірованої вишитої золотом тканини, що її зашивка переводиться в „лічбовий“ спосіб по тонкій, нитяній настилці (опис цієї роботи див. ст. 405). Якість „лічбової“ техніки, особливо в другій половині XIX-го ст., дуже знижується. Металеву нитку прикріплюється рідко (просторінь поміж стібками прикріпи х.тається від 5 до 8 мм), розводи швів остаточно спрощуються, зводя-

чись найголовніше до похилого ряду, зигзагу й чотиристібкового ромбіку. Поруч упрощення техніки „лічбового“ шитва в пам'ятках XIX—XX ст. спостерігаємо також намагання замінити його на легший засіб гаптування. Справа в тому, що за цього часу розповсюджуються різноманітні сорти металевої нитки. Окрім звичайного пряденого золота, вживають ще в більшій кількості „біть“, „грань“ і різні сорти „канітелей“. Гранчасте золото, срібло і канітель своєю фактурою є в якійсь мірі „розводними“ нитками: коли їх класти простою протяжкою, вони дають вражіння поверхні, ніби наведеної розводною рябизною. До розводної фактури нитки приєднується ще часто рясний „убір“ блискітками, фальшованими камінцями й фольговими виробами, що надає всьому цьому цяткуванню неприємного шумишного вигляду. Спосіб розробки поверхні візерунковою ниткою є, очевидно, останнім етапом в еволюції шитва розводами. В даному випадку воно сходить уже на ступінь повного виродження, замінюючи візерунок техніки шва розводною фактурою нитки.

В шитві XIX і XX ст. цілком домінує „карта“. Звичайні пам'ятки картової техніки на другу половину XIX ст. цілком звільняються від розводної прикріпи (палиці р. 1853, 1876. Плащ. р. 1864).

„Карта“ за цього часу являє собою звичайно рівну поверхню, ясно вкриту глибокими прорізами. Височінь картового шару, порівнюючи з пам'ятками XVIII ст., зростає. „Карта“ на один шар доходить до 4—5 мм., височінь же „карти“ на декілька шарів і викатної вимірюється вже на сантиметри. На великій іконі св. Варвари з Михайл. Золотоверх. мон. в Києві (Лавр. музей, № 165) викатна карта в деяких деталях фігури доходить до 15 см. Це, власне, вже чисто барельєфна робота з картону, і роля гаптування зводиться в даному випадку лише до позолоти поверхні.

Цікавий зразок такої ж барельєфної роботи являє собою особливий засіб накладного шитва, що його зустрічаємо, очевидно, в гаптуванні кінця XVIII ст. і першої половини XIX ст. При цьому засобі поверхню одягнутої фігури вже не вишивають. Її роблять з вишитого золотом проклеєного полотна, що воно драпірує фігуру дійсними, живими складками. Драпіровка підтримується з середини різноманітними прокладками з картону, паперу, тряпок та інш., що надають їй необхідної міцності й опуклості форми. З датованих пам'яток цього типу мені відомо лише плащаницю р. 1822. (На тб. XX, мал. 1 маємо деталь оплеччя ризи з Київськ. Фрол. мон., тієї ж роботи. Ризу можна датовувати приблизно перш. полов. XIX ст.).

Високо-опукла, накладна й „викатна“ „карта“ так само, як і барельєфна робота з драпірованого, розшитого полотна, зовнішньо вже майже губить вигляд вишивки, даючи вражіння пластики по металу або позолоченого різьбярства.

Отже в шитві XIX—XX ст. ми маємо в золоті—наслідування пластики по металу, в шовку—наслідування малярства і ткацтва та в'язання, тоб-то образотворче гаптування за цієї доби перестає бути значним, самостійним мистецтвом, а перетворюється на імітацію.

Пам'ятки кінця XIX—XX ст. можна розглядати, як останній етап в еволюції українського образотворчого гаптування. Вони являють собою вже приклад занепаду гаптувальної майстерності. Коли швачка XVIII і першої половини XIX ст. робить чудові імітації (див. ікону Лаврськ. муз., № 1171, табл. X, мал. 2, деталь. Плащаниця р. 1822), то швачка кінця XIX і XX ст. робить кепські імітації. Вся техніка гаптування за цього часу грубує й спрощується. Багатий, але технічно

складний засіб виконання поверхні з драпірованої, розшитої тканини тут уже не зустрічається. Накладна „карта“ на багато шарів дається в дуже грубій і спрощеній обробці. Вона губить колишню витонченість і детальність рельєфу. В шовку гаптарка не береться вже імітувати ткацтво, а обмежується лише тим, що наслідуює малярство, при чому добірні шовкові роботи є до цього часу рідким виявком. Дуже неприємно вражає шитво шовком за друкованим поперевим малюнком, що зразки його доводиться іноді зустрічати в пізніх роботах черниць. Засіб цей полягає в суцільному зашиванні малюнку шовком, що його підбрано відповідно до друкованої розфарбовки. Зашивка ця переводиться грубим, великого розміру „єдвабним“ швом. Шитво цього типу має, звичайно, дуже неохайний і нечепурний вигляд. На слизькій поверхні паперу великі стібки шовкової нитки збиваються в купу, оголюючи розфарбовану паперову основу, при чому обірвані шматочки паперу іноді вистромлюються на місцях проколів. До такого крайнього занепаду майстерности може дійти тільки мистецтво, що остаточно виродилося.

Стиль. Образотворче шитво за розглянутої доби відбиває всі ті стилістичні течії, що за ними йде офіційне церковне мистецтво України XIX ст. У гаптуванні першої половини XIX ст. спостерігаємо з одного боку, наслідування „барочних“ зразків, з їхніми масивними фігурами, розкішними драпіровками одягу й ефектовними позами, а з другого — вплив форм „ампірного“ стилю, з його характерними стрункими фігурами й спокійним рухом. У другій половині XIX-го ст. і в XX ст. поруч цих форм ми зустрічаємо той характерний для пізньої російської й української іконописи тип фігури (див. тб. XX, мал. 2), що він у своїй сухій і нежиттєвій трактовці виник, певне, як реакція проти занадто натуралістичних західніх форм, являючи собою своєрідний продукт казенного, церковного „благочиння“.

* * *

Аналіза пам'яток українського образотворчого гаптування в їхній історичній послідовності дозволяє дати таку картину еволюції цього мистецтва від середини XVII до XX ст.

В XVII ст. у стилістичних формах українського образотворчого гаптування домінують традиції „візантійського“ мистецтва.

В шитві серед. XVII ст. загальний ухил стилю характеризується наявною перевагою ритмових тенденцій — суворою геометризцією фігури, абсолютно симетричною композицією й упідлегленням композиційному ритмові проблеми руху.

Загальному антинатуралістичному ухилові стилю цілком відповідає характер техніки вишивки. У шовковому шитві ми зустрічаємо площинну заливку поверхні одним тоном шовку, в золотому гаптуванні — „лічбову“ техніку, що перетворює поверхню в суцільний візерунок стібків.

Шовкове шитво одного тону „за формою“ й золотне шитво „за лічбою“ будують ефект гаптувальної поверхні тільки на грі стібка і являються в своїх технічних принципах чисто „гаптувальними“ засобами. Шитво XVII ст. можна назвати гаптувальним мистецтвом у повному значінні цього слова. Тут вишивка дає саме те, що їй технічно властиве. Вона нічого не наслідує, нізвідки не запозичає, а є цілком самостійним мистецтвом, що створює саме ті ефекти, яких можна досягти тільки засобами гаптування.

Кінець XVII ст. є певним поворотним моментом в еволюції українського образотворчого гаптування. За цього часу „візантійський“ тип фігури починає або вироджуватися, або перероблюватися, наближаючись до форм західного мистецтва. В обробці фігур спостерігаємо певний здвиг у бік натуралізму. Перед мистцем стає проблема образотворчої поверхні фігури, проблема модельовки форми і, нарешті, проблема складної, „живої“ лінії рисунка, що передає живі форми фігури й живі складки одягу.

Цей поворот у бік натуралізму розвивається далі в XVIII-му й XIX-му ст. За цього часу переважного значіння набирають форми західного мистецтва, що вони приносять з собою новий, чисто реалістичний тип людської фігури й новий репертуар природніших поз і жестів у проблемі руху. У картовій техніці золотного шитва та в різнобарвному засобі шовкового гаптування мистець має можливість розв'язати проблему образотворчої поверхні фігури, а також дати модельовку форми. Новий репертуар поз і жестів дозволяє мистцеві цілком розвинути проблему руху, вносячи в неї різноманітність постав, а також жвавність і природність пози західного мистецтва.

Загальні зміни в стилістичних формах цілком відповідають перемінам у технічних засобах шитва. Стара, чисто „гаптувальна“ традиція „лічбової“ техніки золотного шитва, абсолютно необразотворча по фактурі поверхні, в XVIII ст. розкладається й поступається місцем перед новим технічним засобом шитва за „картою“. Цей останній зв'язано вже з образотворчими можливостями. Він дозволяє гаптарці позбавитися чисто абстрактних розводів прикріпи, а також дати цілком детальну опуклість поверхні.

Шитво „за картою“ вже не можна назвати чисто „гаптувальною“ технікою в тому значінні цього слова, як ми його вжили до шитва „за лічбою“. У картовому гаптуванні стібок прикріпи сховано в щілинах прорізів. Весь механізм гаптувальної техніки замасковано. Ефект вишитої поверхні побудовано тут не на стібку, а на рівній натягці ниток. У високо-опуклій, накладній „карті“ цей засіб шитва наслідуює ефект різьбярства й пластики за металом.

Аналогічні по характеру зміни переживає й шовкове шитво XVIII—XIX ст. Уже наприкінці XVII ст. помічаємо ознаки розкладу старої техніки гаптування що до шовкового шитва в один тон. В XVIII і XIX ст. ця техніка замінюється новим засобом гаптування на багато тонів. Останнє дає можливість мистцеві утворити цілком образотворчу поверхню, що наслідуює ефект ілюзіоністичного малярства. Все шовкове шитво XVIII і XIX ст. є мистецтвом наслідувальним, що відтворює на своїх поверхнях ефекти малярства, gobеленового ткацтва та в'язання.

Отже, українське образотворче шитво XVIII—XIX ст. губить значіння самостійного мистецтва й перетворюється на імітацію.

Установити цей факт — значить визначити, що образотворче шитво, як мистецтво, гине. Ті художні ефекти, що їх передається саме гаптувальними засобами, у XVIII—XIX ст. є, очевидно, непотрібні й нецікаві, а тому вишивка, виживаючи себе, несамохіть звертається до наслідування. При такому стані шитво, як особливий вид мистецтва, стає цілком непотрібними розкошами. Воно відтворює в дорогій і складній, що потребує багато часу, техніці ті ефекти, яких малярство й пластика по металу досягають у дешевший і легший спосіб. Загубивши своє оригінальне значіння й перетворившись на коштовну імітацію, мистецтво образотворчого гаптування повинно швидко й неухильно прийти до повної загибелі. І ознаки цієї загибелі. у вигляді повного виродження

й огрубіння техніки гаптування, являють собою пам'ятки кінця XIX і XX ст., що їх можна розглядати, як останній етап в історії українського образотворчого гаптування.

Отже, на підставі тієї зміни технічних засобів гаптування, що пройшла перед нашими очима від серед. XVII до XX ст., весь хід еволюції українського образотворчого шитва, як особливого гаптувального мистецтва, за розглянуті часи, уявляється в такому вигляді. В середині XVII ст. ми застаємо ще повний розквіт образотворчого гаптування. Тут воно виступає, як значне й незалежне мистецтво, що створює самостійні вартості, даючи саме те, що йому технічно властиве. Шлях образотворчого гаптування від кінця XVII до XIX ст.— це поступовий розклад гаптувальних прийомів і перехід шитва з самостійного мистецтва в мистецтво наслідувальне. Це шлях поступового занепаду образотворчого гаптування, що привів його за наших часів до логічного кінця.

ДОДАТОК

ІЛЮСТРОВАНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОГО ОБРАЗОТВОРЧОГО ГАПТУВАННЯ XVII — XX СТОЛІТТЯ

XVII століття

- Епітрахиль р. 1640 з с. Пуховки Чернігівськ. пов. (Лаврськ. муз.)¹⁾.
Епітрахиль р. 1640 з Михайлівського Золотоверхого ман. у Києві (Лавр. муз.), тб. XIII, мал. 2 (деталь).
Палиця р. 1640 з Києво-Софійськ. соб. (Лавр. муз.), тб. XIII, мал. 3 (деталь).
Епітрахиль р. 1642 з Микольськ. соб. у Києві (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1643 з Видубицького ман. біля Києва (Лавр. муз.), тб. XIII, мал. 1 (деталь).
Орар р. 1651 з ризниці Києво-Печ. Лаври (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1653 з Києво-Спаської, що на Берестові, церкви (Лаврськ. муз.)²⁾.
Епітрахиль р. 1653 з Соборної церкви м. Лубень (Полтавськ. муз.)³⁾.
Плещаниця р. 1655, вклад до Києво-Печ. Лав. Чернігівськ. єписк. Зосими Проловнича (Лаврськ. муз.), тб. XI й тб. XII, мал. 1.
Епітрахиль р. 1673 з Михайл. Золотов. ман. у Києві (Лавр. муз.).
Орар р. 1673 з ризниці Києво-Печ. Лаври (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1674 з Видубицьк. ман. біля Києва (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1674 з Михайл. Золотов. ман. у Києві (Лавр. муз.).
Воздух р. 1682 з ризниці дальніх печер Києво-Печ. Лав. (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1686 з Микольськ. мал. ман. у Києві (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1687, звідти ж (Лавр. муз.).
Епітрахиль р. 1690, вкладка Марії Мазени до Фроловськ. ман. у Києві (Лавр. муз.).
Воздух з гербом Івана Мазени з ризн. Києво-Печ. Лаври. (Лавр. муз.).
Воздух р. 1690 (підпис на підкладці атрамент.) з Видубицьк. ман. біля Києва (Лавр. муз.).
Воздух р. 1691 (підпис на підкладці атрамент.) з Видубицьк. ман. біля Києва (Лавр. муз.).
Воздух р. 1696 з Домніцького ман. Чернігівськ. пов. (Чернігівськ. муз.).
Плещаниця з гербом Варлаама Ясинського з Києво-Софійськ. соб. (Лавр. муз.), тб. XIV, мал. 2 (деталь).

XVIII століття

- 2 ризи р. 1702, вкладка до Києво-Печ. Лаври Мокієвського (Лавр. муз. Риза № 1211, дається на тб. XV, мал. 2).
2 ризи р. 1707, вкладка до Києво-Печ. Лаври невідомого (дату показано за Лаврськ. опис.) (Лавр. муз.).
Оплеччя від ризи та епітрах. р. 1714 з Домніцьк. ман. Черніг. пов. (Черніг. муз.).
Риза р. 1718, вклад до Києво-Печ. Лаври Бунчуковського (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.), тб. XVII, мал. 1 (деталь).
2 ризи р. 1719, вкладка до Києво-Печ. Лаври цариці Катерини I (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
4 ризи р. 1726, вклад цариці Катерини I (Лавр. муз., № 1218 — 1221), № 1220, вил. на тб. XVII, мал. 3.
Воздух р. 1731 невідомого походження (Чернігівськ. муз.).
Воздух р. 1735 з церкви архієрейськ. дому в Житомирі (Харків. муз. укр. мистецтва).

¹⁾ Альбом достопримечательностей церковно-археол. муз. при Киевск. духовн. академии, вып. IV — V, Киев, 1915 г., стр. 50, тб. XXX, рис. 3.

²⁾ Альбом достопримеч. церк. арх. муз. при Киев. дух. акад., вып. IV — V, тб. XXX, рис. 4.

³⁾ Трипольский, Полтавское Епарх. древнехр., № 625, тб. без №, стр. 102.

- 2 ризи р. 1737, вкладка до Київо - Печ. Лаври войтихи Войничевої (за Лавр. опис. (Лавр. муз. №№ 1229 — 1230) № 1229, вид. на тб. XVI.
 Палиця р. 1739 з Київо - Печ. Лаври (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 Епітрахиль р. 1742, вклад до Київо - Печ. Лаври монаха Ів. Кмети (Лавр. муз.).
 Риза р. 1742, вклад до Київо - Печ. Лаври архідіяк. Йосипа Якубовича (за Лавр. опис. (Лавр. муз.).
 Риза р. 1742, вклад до Київо - Печ. Лаври невідомого (за Лавр. опис.). (Лавр. муз.).
 Риза р. 1748, вкладка ігумені Київо - Фроловськ. ман. Олени (Полтавськ. муз.).
 Риза, вклад до Київо - Фроловськ. ман. тієї ж ігумені (Лавр. муз.).
 Плащаниця тієї ж ігумені, вклад до Фроловськ. ман. у Київі (Лавр. муз.).
 Плащаниця р. 1756 з собору м. Нікополя²⁾.
 Риза р. 1754, вклад до Київо - Печ. Лаври есаула Якубовича (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 2 воздухи р. 1758 (Полтавськ. муз.).
 Риза р. 1764, вклад до Київо - Печ. Лаври невідомого (за Лавр. опис.) (Лавр. муз. № 1265).
 Риза р. 1764 з Київо - Печ. Лаври (за Лавр. опис.) (Лавр. муз. № 1264).
 Плащаниця р. 1769, переробл. Зосимою Валкевичем. Київо - Печ. Лавра (Лавр. муз. тб. XIX, мал. 2).
 Палиця р. 1770, вклад до Київо - Печ. Лаври архієп. Павла Тобольського (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 2 ризи р. 1772 з Київо - Печ. Лаври (за Лавр. опис.) (Лавр. муз. № 1274, 1275) № 1274, вид. на тб. XVIII, мал. 1.
 2 ризи р. 1773, вкладка до Київо - Печ. Лаври невідомого (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 Плащаниця р. 1781 (Чернігівськ. муз.).
 Риза р. 1784 (Черніг. муз.).
 Покров на раку р. 1790 з Київо - Софійськ. Соб. (Лавр. муз.).
 Палиця р. 1793 з Київо - Печ. Лаври. (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).

XIX — XX століття

- Риза р. 1802, вклад до Київо - Печ. Лаври невідомого (за Лавр. опис.) (Лавр. муз. тб. XVIII, мал. 2).
 Ікона р. 1803 з Київо - Фроловського ман., робота кн. Шаховської (Лавр. муз. тб. XIX, мал. 1).
 Риза р. 1818, вкладка до Київо - Печ. Лаври Молдавського господаря Александра Негра (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 Плащаниця р. 1822, ігумені Київо - Фроловськ. манаст. Норової (Лавр. муз.).
 Ікона р. 1844 з Київо - Печ. Лаври. (Лавр. муз.).
 Палиця р. 1853 з Київо - Печ. Лаври. (Лавр. муз.).
 Плащаниця р. 1864 (підпис на підкладці атрамент.) у церкві Миколи Доброго у Київі.
 Палиці р. 1876, вклад до Київо - Печ. Лаври після смерті митроп. Арсенія (за Лавр. опис.) (Лавр. муз.).
 Ікона „мучення Пелагея“, власність Губанової, робота р. 1908, черниці Київо - Фроловськ. ман. Корноушко (дату показано майстрицею).
 Ікона „св. Оксана“, власн. Дорожинської, робота р. 1910, черн. того ж манаст. А. Щербініної (дату показ. майстр.).
 Ікона „св. Миколи“, власн. Лазарева, робота р. 1912 тієї ж майстер. (дату показ. майстер.).
 Ікона „царниця Феодора“, власн. Коробкіної, робота тієї ж майстер. (дату пок. манаст.).
 Ікона „св. Микола“, власн. Півоварової, робота р. 1908 черн. Флор. мав. А. Півоварової (дату пок. маст.).
 Ікона „введення во храм“ та „св. Микола“ в Александро - Невській церкві у Києві, робота р. 1910 — 1911 А. Півоварової (дату пок. майст.).

¹⁾ Трипольський, Полтавск. епарх. древлехр. ст. 95, № 596, табл. без №.

²⁾ Альбом виставки XII а. с. в Харькове, тб. XXI р. мал. 56, стор. 14.

РЕЕСТР МАЛЮНКІВ

- Табл. X.* Зразки швів українськ. образотворчого гаптування :
Мал. 1 — 3. Шви шовкового гаптування.
Мал. 4 — 12. Шви металевого гаптування „за лічбою“.
Мал. 13. Металеве шитво „за картою“.
- Табл. XI.* Плащаниця р. 1655 з Київо - Печерської Лаври, вклад єпископа чернігівського Зосими Прокоповича. (Лаврськ. музей у Київі).
- Табл. XII.* Мал. 1. Деталь плащаниці р. 1655.
Мал. 2. Деталь фрагмента плащаниці (Лаврськ. муз. № 1043).
- Табл. XIII.* Мал. 1. Деталь епітрахілі р. 1643 з Київського Видубицького ман. (Лаврськ. муз.).
Мал. 2. Деталь епітрахілі р. 1640 з Михайловського Зелотоверхого ман. у Київі (Лаврськ. муз.).
Мал. 3. Палиця р. 1640 з Київо - Софійського соб. (Лаврськ. муз.).
- Табл. XIV.* Мал. 1. Воздух з гербом Мазепи з Київо - Печерської Лаври, вкладка матері Ів. Мазепи (за Лаврськ. описом) (Лаврськ. муз.).
Мал. 2. Деталь плащаниці с гербом Варлаама Ясінського з Київо - Софійського соб. (Лаврськ. муз.).
- Табл. XV.* Мал. 1. Частина оплеччя фелоні з Київського Фроловського ман. (Лаврськ. муз. № 36).
Мал. 2. Частина оплеччя Фелоні з Київо - Печерської Лаври, р. 1702, вклад Костянтина Мокієвського (Лаврськ. муз. № 1211).
- Табл. XVI.* Оплеччя фелоні р. 1737 з Київо - Печерської Лаври, вклад Київської воїтки Войнічевої (за Лаврськ. опис.) (Лаврськ. муз. № 1229).
- Табл. XVII.* Мал. 1. Деталь постаті Христа з оплеччя фелоні р. 1718. Київо - Печерська Лавра, вклад Бунчуковського (за Лаврськ. опис.) (Лаврськ. муз.).
Мал. 2. Деталь епітрахілі з Київо - Печерської Лаври (Лаврськ. муз. № 1320).
Мал. 3. Частина оплеччя фелоні р. 1726 з Київо - Печерської Лаври, вкладка цариці Катерини I (за Лаврським опис.), (Лаврськ. муз. № 1220).
- Табл. XVIII.* Мал. 1. Частина оплеччя фелоні р. 1772 з Київо - Печерської Лаври, вклад невідомого (за Лаврським опис.) (Лаврськ. муз.).
Мал. 2. Частина оплеччя фелоні р. 1802, вклад невідомого (за Лаврським опис.) (Лаврськ. муз.).
- Табл. XIX.* Мал. 1. Ікона р. 1803 з Київського Фроловського ман., робота княг. Шаховської (Лаврськ. муз.).
Мал. 2. Плащаниця р. 1769, переробл. єпископом Зосимою Валкєвичем з Київо - Печерської Лаври (Лаврськ. муз.).
- Табл. XX.* Мал. 1. Деталь оплеччя фелоні з Київського Фроловського ман. (ризниця Фроловського ман.).
Мал. 2. Ікона р. 1912, робота гаптарки Київського Фроловськ. ман. А. Щербіної (власн. Лазарева).

ALPH

B

BEE

BET

BIB

BIC

BID

BIG

BIL

BIR

BIS

BIT

BIV

BIZ

BLE

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

BLO

БОРИС РУДАЕВ

О словечке „факт“

К ВОПРОСУ О ЗАДАЧАХ И МЕТОДЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
(ГЛАВА „ТЕОРИИ ВОЗМОЖНОСТИ“)

В своей общей части (стр. 413—426) эта работа составляет главу более обширного исследования на тему „Теория возможности. Опыт критического материализма“ (см. Борис Рудаев. — На путях к материализму XX века. Харьков. 1927. Предисловие) и в таком же сокращенном виде она входила и в состав доклада „О так называемых законах логики“, зачитанного в заседании методологической секции Коммунистической Академии в Москве 4 января 1926 года.

Мысль распространить эти общие выводы о факте на исторический факт и с этой точки зрения подвергнуть критическому разбору основоположения исторической школы была навеяна мне докладом акад. В. П. Бузескула—„Ранке и Штенцель. Из истории критического метода“ в заседании Кафедры Западно-Европейской Культуры в Харькове 16 марта 1926 г. (доклад этот, бывший также предметом сообщения во Всесоюзной Академии Наук, напечатан в „Известиях“ Академии за 1927 г., стр. 1121—1138, и в дальнейшем при ссылках на акад. Бузескула имеется в виду именно это издание).

Ознакомившись с моим намерением, акад. В. П. Бузескул с присутствующей ему любезностью и обстоятельностью информировал меня о всех тех местах в произведениях Ранке, которые, по его предположению, могли бы быть полезными для указанной цели. Эти предположения, конечно, полностью оправдались, и результатом такой дополнительной проработки вопроса явился настоящий доклад, послуживший предметом обсуждения в общем собрании Кафедры Западно-Европейской Культуры 30 января 1927 года.

Пользуясь настоящим случаем, я приношу искреннюю благодарность акад. В. П. Бузескулу за оказанную мне существенную помощь.

г. Запорожье (б. Александровск Екат. губ.)

23 августа 1927 года

АВТОР

В девятую годовщину смерти моего отца

О ФАКТЕ ВООБЩЕ

„О словечке факт“ („Ueber das Wörtlein Tatsache“). Под таким заголовком в литературном наследии Лессинга сохранилась небольшая—в одну страничку—заметка, к тому же незаконченная. О существовании этого обрывка я узнал в осенне-зимний семестр 1909—1910 г. из очередной лекции курса логики, который читал тогда в Берлинском университете Бенно Эрдман. Если бы не этот случай, едва ли мне

пришлось бы встретиться с мнением Лессинга о факте. Правда, ссылка на указанную заметку имеется и в печатной „Логике“ Эрдмана, но, когда слушаешь устный курс, неохотно обращаешься к печатному. С другой стороны, вы можете самым добросовестным образом перелистать все собрания сочинений Лессинга, за исключением одного, но нигде вы не встретите „О словечке факт“. И только в издании Lachmann, Berlin, 1839, среди собранного там рукописного наследия Лессинга обнаруживается и набросок „Ueber das Wörtlein Tatsache“.

Точка зрения самого Эрдмана в данном вопросе сводится к следующему:

„Задача всякой науки — создать мысленное отображение существующего... Совокупность предметов, в отношении которых мы предполагаем такое — независимое от представления о них — существование, мы называем действительностью. Представления об этих предметах мышления, наприм., основанные на восприятиях представления, коих предметы мы в развитом сознании непосредственно предполагаем, как действительные, в основу коих, таким образом, мы непосредственно кладем независимое от представления о них существование, мы обозначаем как знание и соответственным образом те репрезентативные процессы, с помощью которых мы получаем такое знание, как познание. Поскольку эти предметы мы находим непосредственно данными в восприятии, — напр. телесный мир в чувственном восприятии, психические явления чувства, представления и воли в самовосприятии, — мы называем их фактами“¹⁾.

К этому месту — выноска с упомянутой ссылкой на Лессинга, из чего надлежит, очевидно, заключить, что в данном пункте имеет место совпадение взглядов. В какой мере это верно, — и верно ли вообще — выяснится в дальнейшем, — после того, как мы ознакомимся с содержанием коротенького рассуждения Лессинга; но что касается Эрдмана, то его взгляд, очевидно, совпадает с обычным пониманием факта, как предмета непосредственного чувственного восприятия. И мы склонны были бы согласиться с этим, если бы не кое-какие факты, как будто не укладывающиеся в рамки указанного понимания.

Так, напр., известно, что луна обращена к земле всегда одним и тем же своим полушарием, и, следовательно, только это полушарие является предметом нашего более или менее „непосредственного“ наблюдения. Но, ведь, существует еще и другое лунное полушарие, и существование этого другого полушария — факт. И, таким образом, приходится, очевидно, считаться, как с фактами, с явлениями, не входящими в круг непосредственного восприятия.

Здесь, однако, еще легко как будто выйти из затруднительного положения. Ибо можно сказать, что, конечно, при данном состоянии наших знаний и техники — в частности, средств передвижения — второе лунное полушарие для нас недоступно; но уже сейчас ученые и техники возятся вокруг каких-то „ракет“, с помощью которых предполагается осуществить междупланетное передвижение. И, как бы ни обстояло дело с этим начинанием, во всяком случае возможность такого передвижения для человека, повидимому, не исключена; а при таком

¹⁾ Benno Erdman. Logik. I Band. Zweite Auflage, Halle, 1907, S. 16. Перевод в курсив мой.

положении надлежит считаться и с возможностью непосредственного наблюдения второго лунного полушария; и потому существование этого полушария — факт.

Таким образом, если факт не всегда совпадает с действительным восприятием, то его всегда можно истолковать, как предмет возможного восприятия.

Мы готовы уже признать себя посрамленными, но тут же наталкиваемся на другого рода „факт“, снова осложняющий положение.

Известно, что сила притяжения обратно пропорциональна квадрату расстояния между взаимно притягивающимися предметами; а так как земля сплюснута у полюсов, то, очевидно, сила тяжести должна сказываться там в большей степени, нежели в центральных широтах. Если же это так, то потенциал земного тяготения, скажем, в Мурманске, должен быть больше, нежели в Лиссабоне. И эта разность потенциалов — факт.

Но можно ли говорить в данном случае о непосредственном восприятии, хотя бы только возможном? Как я уже указывал в другом месте¹⁾, об этом в подобных случаях не может быть и речи; ибо такие вещи, как „энергия“, „потенциал“ и т. п., получают свое отображение в нашем сознании лишь в результате весьма длительного и чрезвычайно сложного логического процесса, при чем те чувственные данные (восприятия), которые служат материалом для этого процесса, отнюдь не являются материалом, из которого состоят сами вещи (энергия, потенциал и т. п.). И потому эти вещи мы способны мыслить, о них мы можем рассуждать, эти рассуждения о них мы способны понимать, — но воспринимать энергию, потенциал и, тем более, разность потенциалов мы не можем; да все это и не подлежит восприятию по идее своей²⁾.

И в самом деле. Пусть разность потенциалов достигнет даже такой степени, о которой в условиях нашего примера не приходится и думать: возьмем, с одной стороны, положение пассажиров Жюль-Верновского ядра, которые, находясь на полпути между землей и лунной, подсакивают до потолка при малейшем усилии с своей стороны и с такой же легкостью перебрасывают с места на место любые предметы, и, с другой стороны, героев другого — не припомню сейчас чьего — фантастического романа, которые попали на Нептун и там еле передвигают ноги под притягательным действием его огромной массы. В обоих случаях то, что дано непосредственно, в чувственном восприятии, есть только большая или меньшая легкость (или трудность) передвижения собственного тела или других тел. Но отсюда до идеи потенциала и, тем более разности потенциалов — дистанция огромного размера, а до того, что составляет предмет этих идей, — еще дальше. Здесь не может быть речи не только о восприятиях, но даже о возможности таковых.

Но и тут можно представить себе еще если не выход из положения, то, по крайней мере, вылазку. Ибо можно сказать: „Конечно, потенциал и разность потенциалов мы воспринимать не можем, — ни прямо, ни косвенно, ни в действительности, ни в возможности, — но мы можем воспринимать и воспринимаем те явления, на основании которых мы заключаем о наличии потенциалов и об их количественном различии; скажем, положение стрелки гравиметрического прибора. Таким образом, в конечном счете основанием для утверждения

¹⁾ Борис Рудаев. — На путях к материализму XX века. Стр. 47 сл.

²⁾ Там же, стр. 48.

факта оказывается все же некоторая чувственная данность — восприятие.

При всей отдаленности этого объяснения от непосредственности и ясности первоначального ответа, мы готовы и тут считать себя удовлетворенными... Но как быть с тем драконом, который в настоящий момент врывается через окно в наше помещение и направляется прямо на почтенного Председателя, изрыгая на него дым и пламя? Как быть с такого рода фактом?

Вы начинаете думать, что докладчик хватанул через край, ибо, конечно же, дракон, о котором идет речь, не факт, а... „простите, ваше воображение“.

Да я и не собираюсь с этим спорить. Действительно, дракон—мое воображение. Но, как мое воображение, как то, что я в данный момент себе представляю, этот дракон факт или не факт? Выразимся точнее во избежание всяких криво толкований: факт ли то, что в настоящую минуту я представляю себе дракона, причиняющего всякие неприятности уважаемым слушателям и почтенным коллегам?

Поверьте, что факт. И вам не надо проникаться особым доверием ко мне, чтобы согласиться с этим. Ибо каждый из вас без особого труда может воспроизвести в своем воображении любую—самую дикую—картинку из детской сказки, любую из фантастических иллюстраций Густаво Доре к „Божественной комедии“ Данте, — и, поскольку вы это воспроизведение осуществите, фактом будет наличие в вашем сознании определенного вымысла.

Но если так,—то где же кончается факт и начинается нефакт? Где грань, отделяющая факт от вымысла, коль скоро сам вымысел способен выступать в качестве факта?

Но это—не все: есть факты похуже и в то же время поважнее. Ибо, если дракон, о котором мы только что говорили, существует, по крайней мере, в воображении, то содержанием фактов, о которых сейчас будет идти речь, является нечто заведомо несуществующее.

Поважнее же эти факты потому, что они входят в железный инвентарь нашего житейского и научного мышления.

Мы ими сейчас займемся, но предварительно я хотел бы попросить вас воздержаться хотя бы на время от всяких проявлений благородного „противосхоластического“ возмущения; ибо поводов для такого возмущения будет достаточно, но достаточных оснований не будет.

Итак, сейчас мы имеем воскресенье, 30 января 1927 года. Это—факт. Но не менее достоверен и тот факт, что завтра мы будем иметь понедельник, 31 января 1927 года. И хотя сам-то понедельник, 31 января, еще только будет завтра, но тот факт, что завтра будет понедельник, мы констатируем уже сегодня,—именно сегодня, ибо завтра мы уже не сумеем утверждать, как факт, что завтра будет понедельник,—так же, как не могли этого сделать вчера. И понятно почему: завтра это будет уже сегодняшней понедельник, а вчера это был послезавтрашний понедельник,—понедельник же, как завтра, есть факт только сегодня.

И спрашивается: что же соответствует сегодня, вот сейчас, этому сейчас нами констатируемому факту завтрашнего понедельника?

Но и это еще не все. Ибо понедельник, 31 января 1927 года, если и не существует еще сегодня, то, по крайней мере, будет „налицо“

завтра. Но вот суббота, 29 января 1927 года, — ведь ее-то и нет и никогда уже больше не будет. Но она была, эта суббота, 29 января, вчера только была; и это факт, что вчера была суббота. И, хотя сама-то суббота, 29 января, уже была — и сплыла — вчера, но тот факт, что вчера была суббота, мы констатируем лишь сегодня, — именно сегодня и только сегодня, — ибо вчера еще мы не могли бы утверждать, как факт, что вчера была суббота, — так же, как не сумеем сделать этого завтра. И опять таки понятно почему: ибо вчера это была сегодняшняя суббота, а завтра будет позавчерашняя; суббота же, как вчера, есть факт только сегодня.

И снова — вопрос: что же соответствует сегодня этому сегодня нами констатируемому факту вчерашней субботы?

Приступая к описанию изложенных фактов, я просил вас сдержаться хотя бы на время всякие противосхоластические порывы; ибо я представлял себе возможность замечаний в таком роде, что-де к чему вся эта умственная гимнастика, на какой предмет нужно все это многоглаголание о вчерашнем дне и завтрашнем дне, о том, чего уже нет и чего еще нет?

Но если бы подобная мысль возникла в вашем сознании и вызвала бы с вашей стороны соответствующие упреки по моему адресу, то это было бы, по меньшей мере, несправедливо; ибо с фактами указанного типа мы сталкиваемся всякий раз, когда речь заходит о прошлом и будущем, а об этом мы говорим всегда, — и в жизни и в науке. Правда, о науке принято говорить, что она имеет дело с „существующим“, т. е. с настоящим; но что составляет при этом задачу всех ее усилий, как не мысленное установление будущего (*savoir pour prévoir*)? И чем достигает наука этой своей цели, как не систематическим сопоставлением настоящего с прошлым? Таким образом, в значительной, — если не в подавляющей, — своей части наука имеет дело со вчерашним днем и с завтрашним днем; и особенно все это применимо к той отрасли знания, которая известна под названием истории и которая целиком посвящена вчерашнему дню, как факту. Вчерашний день, как факт, — вот собственно задача и вот подлинный предмет всякого исторического исследования; и оба элемента приведенного определения — „вчерашний день“ и „факт“ — являются здесь одинаково существенными конститутивными.

И действительно. Что история имеет дело со вчерашним днем, — это ясно само собою; но, с другой стороны, ведь, и в сказке о царе Салтане и т. п. произведениях говорится о том, что было — в некотором царстве, в некотором государстве, во времена незапамятные, — и все же это только сказки, „сочиненные истории“, а не исторические сочинения.

И не надо думать, будто „сказочный“ характер подобных произведений вытекает из пространственно-временной неопределенности сообщаемых в них событий („в некотором царстве, в некотором государстве“, „во времена незапамятные“). Мы знаем сказки, в которых все события точно размещены во времени и в пространстве, будучи к тому же отнесены к действительно историческим личностям и географически реальным местностям: былины. Здесь — стольный город Киев, Владимир Красное Солнышко и т. п.; но обо всем этом рассказывается без какого-либо притязания на фактичность, — и потому это только былины, а не историческая быль.

И только потому. Ибо так же ошибочно, как и в указанном выше случае, было бы объяснять сказочность какого-либо повествования его „невероятностью“. Вероятность — вещь отчасти субъективная и нередко — в значительной части субъективная, хотя и редко когда только субъективная, и потому границы вероятного и невероятного весьма текучи.

Чтобы убедиться в этом, достаточно поставить себя на момент в положение наших отдаленных потомков. Эти потомки прочтут о том, как „в некотором царстве, в некотором государстве, во времена незапамятные“, почти „в один прекрасный день“ несметная народная масса сбросила с себя многовековое бремя социально-чуждой власти и оказалась полным господином положения, неограниченным властелином своих политических и социальных судеб; в то же время в большинстве своем лишенная политического опыта и воспитания и по своему преимущественному классовому составу (мелкое, хозяйственно отсталое крестьянство!), казалась бы, склонная и способная скорее к безвластию, нежели к строительству государственной власти;

и как в результате всего этого огромная страна — шестая часть земного шара — оказалась в первый момент в состоянии безбрежного моря раскаленных и расплавленных человеческих страстей, ничем не сдерживаемых и как будто совершенно неудержимых;

и как в течение каких-нибудь двух-трех лет, — в сущности, в историческое мгновение, — при весьма неблагоприятных к тому же внешних условиях, — эта необъятная мятущаяся стихия остыла. Остыла в форме столь же грандиозного, но уже совершенно твердого государственного образования, возглавляемого властью, — не откуда-то извне навалившейся, а самой стихией рожденной, при этом сплоченной, решительной и выразительной, как никакая другая власть, совершенно самостоятельной по отношению к внешнему миру, — враждебному, как никогда, и осуществляющей свое полное господство изнутри, — от моря до моря и от океана до океана.

И, несмотря на всю „невероятность“ такой быстрой метаморфозы, это будет добросовестное историческое повествование, ибо оно будет сообщать о фактах.

„Невероятно, но факт!“

И снова перед нами этот загадочный карлик, — такой незатейливый на вид и в то же время такой значительный по существу.

Положение наше час-от-часу не легче. Но тяжесть его усугубляется еще тем, что во всех случаях, о которых мы только-что говорили, слово „факт“ может быть заменено словом „стина“, — и, таким образом, все то, что мы говорили о факте, окажется само собою приложенным и примененным к истине.

И действительно. Существование второго лунного полушария — факт, — но, ведь, это существование также истина; разность потенциалов Мурманска и Лиссабона — факт, — но, ведь, это также научно удостоверяемая истина; что в данный момент я представляю себе дракона, налетающего на моих слушателей, это — факт и, поверьте, истина; наконец, что вчера была суббота, а завтра будет понедельник, это — факты, и это — святая истина.

Но в таком случае перед нами — в другом только выражении — те же вопросы, с которыми мы встретились раньше, размышляя над фактом. Где кончается истина и начинается неистина? Где грань, отделяющая ложь от истины? И что же такое, наконец, есть истина?

ИСТИНА И ФАКТ

Приступая к обсуждению этой вековой проблемы, невольно вспоминаешь одно место из „Арабского Оракула Мудрости“, переведенного на немецкий язык Шопенгауэром: „Злейший враг успеха — преувеличенные надежды“.

Следуя этому совету мудрости, я хотел бы, прежде всего, предостеречь слушателей от преувеличенных надежд и упований по адресу докладчика, — вернее, убережь докладчика от таких надежд и упований со стороны слушателей. В этих целях я обращаю внимание на чисто формальный характер всего этого исследования, а стало-быть, и на неизбежно общий, формальный характер возможных результатов.

Второе, на что надлежит обратить внимание, — это двойственное значение слова „факт“. В одном своем значении это слово, по существу, лишено смысловой самостоятельности. Так, напр., когда говорят: „вокруг нас совершаются возмутительные факты“, то с таким же правом и успехом можно было бы сказать: „вокруг нас совершаются возмутительные явления, с бытия, поступки“ и т. п.

Но это не единственно возможный способ использования слова „факт“: последнее имеет еще и другое, ему одному свойственное значение. Но значение это лежит несколько глубже, и для того, чтобы добраться до него, нам придется осуществить совместно некоторый умственный эксперимент.

Представьте себе, что заседание наше уже закончилось. Мы расходимся по домам, и, в частности, наш уважаемый председатель уже дома и собирается садиться за стол — обедать.

В этот момент с шумом отворяется дверь, и на пороге появляется — бледный, явно взволнованный — коллега наш Александр Павлович и с трудом переводя дыхание, заявляет: „Николай Сергеевич, в помещении, где мы только что заседали, вспыхнул пожар, и огонь перебрасывается уже в сторону библиотеки!“

— ?!!

Мы только что все там были; в помещении не было ничего легковоспламеняющегося, все было оставлено в полном благополучии, и вдруг — такое сообщение, и --- от кого? От Александра Павловича, оставшего помещение вместе с остальными...

И потому, не имея никаких оснований не доверять Александру Павловичу, Николай Сергеевич все же невольно делает большие глаза и сквозь скептически сжатые губы процеживает: „Пожар?.. Там, где мы только что были?“..

Но Александр Павлович не привык, чтобы ему не доверяли. И потому он розовеет, недовольно сдвигает брови и выразительно заявляет:

— Факт!

Вот где слово „факт“ выступило, наконец, в своем подлинном, ему одному свойственном смысле и значении! В сущности, мы уже обнаружили это значение, мы держим его в руках. Но для того, чтобы удержать эту находку всерьез и надолго, нам придется несколько продолжить свой эксперимент, избрав окончание эпизода в несколько ином виде.

А именно: представьте себе, что, услышав сообщение Александра Павловича, Николай Сергеевич не говоря ни слова, схватывает шляпу и быстро направляется к выходу, бросая на бегу в сторону Александра Павловича: „Идемте!“.. И вот, — впереди мчится Николай Сергеевич,

за ним едва поспевает Александр Павлович и кричит вдогонку: „Факт, Николай Сергеевич, факт!..“.

Явная бессмыслица! К чему это назойливое „факт!“, когда Николай Сергеевич и без того уже мчится на место происшествия?

Но ведь огонь свирепствует; пожар — факт, так же, как фактом он был и в первом случае. Почему же возглас Александра Павловича, вполне уместный и разумный в первом случае, становится бессмысленным во втором? Да потому, что во втором случае нет налицо того сомнения и той попытки отрицания, с какими мы имели дело вначале; и, вместе с сомнением и попыткой отрицания, отпадает разумное основание для суждения „факт!“.

Почему?

Потому, что самый факт есть не что иное, как недопустимость сомнения и невозможность отрицания.

Этим определением устанавливается, прежде всего, природа факта, как явления объективно-реального порядка. Ибо даже в тех случаях, когда осуществление возможности — или обнаружение невозможности — связано с сознательным волевым усилием, эти состояния возможности и невозможности сами по себе не зависят ни от нашей воли, ни от сознания, — по крайней мере, не предполагают такой зависимости. Независимость же от нашей воли и сознания и есть то, что мы понимаем обычно под объективной реальностью.

Если же установлена природа факта, как некоторого явления, или предмета в самом широком смысле этого слова, — то тем самым определено и содержание понятия факта, как идейного отображения этого предмета, и значение слова „факт“, как его терминологического знака.

Вместе с тем обнаруживается смысловое сходство — и даже тождество — различных терминов, которые оказываются, таким образом, — целиком или, по крайней мере, в части своего значения, — лишь различно-звучащими.

Мы только что отметили это в отношении „истины“ и „факта“. Но к этой же группе надлежит присоединить и такие выражения, как „действительность“ и „достоверность“, которые обозначают то же самое явление. — ту же самую „вещь“, — что и первые два термина, разве только с различных сторон. Без гарантии за точность (в данном случае возможность такой гарантии исключается благодаря неточности обычного — и даже научного — словоупотребления), здесь можно было бы провести такое разграничение.

1. Невозможность отрицания отображается понятием факта в виде двойной панорамы;

а) со стороны объективной реальности и

б) со стороны, обращенной к познающему эту реальность субъекту; и этому именно второму снимку в нашем определении соответствует „недопустимость сомнения“.

2. В случае „истины“ указанным двум снимкам соответствуют два значения, в каких на деле мы пользуемся этим термином: одно — объективное и другое — субъективное.

3. С объективным значением „истины“ (и объективной стороной факта) совпадает „действительность“.

4. Субъективное же значение того же термина (и следовательно, субъективная сторона факта) совпадает с „достоверностью“.

Как мы вскоре увидим, полученные нами результаты таят в себе возможности развития. Но предварительно необходимо остановиться на двух вопросах, несомненно созревших уже у каждого вдумчивого слушателя.

Вопрос первый. Говорится о „невозможности отрицания“. Но ведь невозможность — „понятие растяжимое“¹⁾. Какое же из многочисленных возможных значений этого термина — и какой его смысл — имеются в виду при определении истины и факта?

Ответ. То самое значение и тот самый смысл, в каких утверждается истинность и фактичность.

Вопрос второй. Истина и факт отождествляются с невозможностью отрицания. Но невозможность в различных случаях обусловливается различными обстоятельствами, причинами, — вообще, основаниями. Какие же основания невозможности имеются в виду в том случае, когда последняя, в качестве невозможности отрицания, отождествляется с истиной и фактом?

Ответ. Те самые основания, по которым утверждаются истинность и фактичность. И единственное ближайшее определение, возможное в данном случае, состоит в том, что, поскольку речь идет об истине и факте, основания невозможности (отрицания) предполагаются лежащими вне рассуждающего субъекта. Иначе говоря, имеется в виду т. наз. объективная невозможность.

Чтобы рассеять, — или хотя бы смягчить, — отрицательное впечатление, которое способны произвести эти ответы своей кажущейся уклончивостью, следует напомнить о сказанном выше по поводу общего формального характера настоящего исследования. В качестве такового, оно не касается ни отдельных случаев и видов истины и факта (вопрос первый), ни оснований истинности и фактичности (вопрос второй). Речь идет об истине и факте вообще, — „как таковых“, — и с точки зрения этого намерения достаточно того, что нами обнаружено и установлено. Именно, что истина и факт вообще совпадают с объективной невозможностью отрицания вообще; и что поэтому во всех частных случаях судьба (идеальная и реальная) первых оказывается неразрывно связанной с судьбой последней.

Но не попадаем ли мы в результате такого раз'яснения из огня да в полымя? Отводя от себя упрек в уклончивости, не навлекаем ли справедливое обвинение в бессодержательности?

Для беспристрастного решения нашей тяжбы с настойчивыми критиками, надлежит, прежде всего, отметить, что, отказываясь определять смысл и основание невозможности для отдельных случаев, мы отнюдь не намерены лишать ее в нашем исследовании всякого смысла и какого бы то ни было основания. Речь идет о невозможности отрицания — в том смысле, что, поскольку признается одно, нельзя отрицать другое; иначе говоря, признание одного необходимо связано с признанием другого; и это признание другого имеет, таким образом, свое основание в признании первого.

¹⁾ „Понятие растяжимое“ приходится заключать в кавычки, потому что это выражение по существу неправильно: „растяжимых“ и „неопределенных“ понятий не существует, — можно говорить лишь о многозначных и неопределенных выражениях, терминах.

Но такая необходимая связь между признанием одного и признанием другого должна, в свою очередь, иметь основание в природе того и другого, в их реальных взаимоотношениях; и только необходимый характер этих реальных взаимоотношений между различными объектами признания может рассматриваться, как достаточное основание для обязательности совместного признания этих объектов, — иначе говоря, для признания одного из них фактом, а остальных — его основаниями¹⁾.

И потому, чем шире круг предметов и явлений, необходимо связанных с данным явлением, и признание коих делает поэтому обязательным признание последнего, тем с большим основанием мы можем утверждать, что „перед нами — факт“, что речь идет о „действительных событиях“, что сообщаемые нами в отношении этих последних сведения „безусловно достоверны“, „передают неприкрашенную истину“ и т. д.

Но область нашего признания так же обширна, как область познания вообще; сфера же возможного признания так же необъятна, как и само бытие.

В одном отношении она даже шире бытия, понимаемого как совокупность всего ныне существующего; ибо наше признание может относиться как к настоящему, так, равным образом, к прошедшему и будущему, т. е. не только к тому, что есть, но и к тому, чего сейчас либо уже нет, либо еще нет.

Но в таком случае реальная связь объектов признания, их необходимое взаимоотношение есть не что иное, как закономерность сосуществования и следования всего сущего и совершающегося; и предпосылка этой всеобъемлющей закономерности оказывается, таким образом, лежащей в основе всякой „фактичности“, „действительности“, „достоверности“.

Именно — всеобъемлющей. Ибо если допустить, что сеть закономерно связанных явлений имеет где-либо прореху, то в этом месте мы находимся, очевидно, в царстве случайности, и постольку оказывается случайной и вся прилегающая к этому месту область указанной сети, т. е., в конечном счете, вся сеть.

В этом смысле можно и надо сказать, что необходимость либо существует сплошь и во всем, либо сплошь и вовсе не существует.

Но могут заметить что вообще одно дело — необходимость, и другое дело — закономерность: последняя, помимо необходимости, предполагает еще и постоянство, повторяемость.

Но здесь мы имеем дело с несомненным, — хотя и часто встречающимся, — недоразумением. Необходимость есть нечто большее, чем повторяемость; понятие необходимости поглощает понятие повторяемости, — но необходимость не предполагает все же действительного повторения: необходимая связь сменяющихся друг друга явлений означает, что если имеется одно, то за ним всегда следует, — не может не следовать, — другое; но имеет ли, действительно, место это одно (а следовательно, и другое), — это для существования необходимой связи не имеет значения.

¹⁾ В известном смысле необходимая связь признаний и необходимая реальная связь их объектов — даже тождественны. Однако обоснование этого положения значительно отвлекло бы нас в сторону, между тем как для целей настоящего исследования достаточно установления — ясной для каждого — тесной зависимости между указанными двумя видами связей.

Полученный нами результат, во всяком случае, должен рассеять выраженное выше опасение насчет бессодержательности наших выводов; и хотя мы и предупреждали в свое время о формальных намерениях предстоящего исследования и общем характере ожидаемых следствий, но мы видим теперь, что общность еще не означает незаполненности, а формальность отнюдь не равносильна пустоте.

Напротив, теперь следует считаться уже с возможностью подозрений обратного рода: мыслимо ли, чтобы из такого тощего семени, каким, повидимому, является „одно сухое понятие“ факта, могло произрости столь существенное следствие, как идея всеохватывающей закономерности? Не было ли здесь допущено каких-либо скачков в ходе рассуждения?

И такое подозрение представляется тем более естественным, что полученный вывод и его содержательность явились в свое время приятной неожиданностью для самого докладчика. Поэтому, предоставляя слушателям проверить ход рассуждения, мы, с своей стороны, подвергнем испытанию его результаты.

Прежде всего, таким испытанием должно было бы явиться сопоставление наших выводов относительно факта с истолкованием этого термина другими исследователями; и здесь на первый взгляд результат получается не в нашу пользу, ибо мы знакомы уже со взглядом Эрдмана, отождествляющего факт с непосредственной—чувственной—данностью. Это свое толкование Эрдман подкрепляет, как мы знаем, ссылкой на Лессинга, и теперь представляется уже совершенно своевременным познакомиться вплотную с мнением последнего. Вот оно в полном виде:

„О словечке „факт“.

„Не без основания говорю я,—словечко,—ибо оно еще так молодо. Я хорошо помню время, когда его еще не было ни у кого на устах. Но из чьих уст, из-под чьего пера оно впервые появилось,—этого я не знаю. Еще меньше знаю я о том, как это случилось, что, в полную противоположность обычной судьбе новых слов, это новое словечко в короткое время достигло таких огромных успехов; равным образом, чем оно заслужило такое всеобщее признание, что в ином сочинении нельзя перевернуть страницы, чтобы не натолкнуться на факт.

В некоторых латинских и французских книгах, у тех бравых мужей, что заняты латанием основ христианства, можно было встретить, что последнее является непоколебимо обоснованным, ибо оно зиждется на *Facta, sur les Faits*, которые ни одним человеком не могут быть поставлены под сомнение.

Но *Facta* и *les Faits* означает не что иное, как совершившиеся вещи, случаи, деяния, события, происшествия, историческая достоверность коих так велика, как это только возможно для исторической достоверности.

Эти немецкие выражения имеют еще каждое свое дополнительное значение, и надлежало бы, смотря по обстоятельствам, пользоваться то одним, то другим“...¹⁾)

¹⁾ Gotthold Ephraim Lessings sämtliche Schriften, hrsg. von Karl Lachmann. Berlin 1839. Fifter Band, S. 645. Grammatisch-kritische Anmerkungen. Перевод мой.

На этом заметка обрывается.

Совпадает ли это с тем, что мы слышали у Эрдмана? Нисколько. Ибо отличительным признаком факта для Лессинга является отнюдь не его прямая чувственная данность, — каковой по Эрдману определяется и исчерпывается содержание факта, — а максимальная историческая достоверность составляющих его событий („историческая достоверность коих так велика, как это только возможно для исторической достоверности“), а несколькими строками выше определяется и смысл самой этой достоверности: ... „ибо оно покоится на *Facta, sur les Faits*, которые ни одним человеком не могут быть поставлены под сомнение“.

Обретая, таким образом, несомненного союзника в лице проницательного и находчивого немецкого мыслителя середины XVIII столетия, мы должны все же найти объяснение тому самообману, в который, очевидно, впадает ссылающийся на Лессинга столь видный представитель современной немецкой логики. И это объяснение мы видим в том, что для характеристики факта привлекается то параллельное значение этого термина, о котором мы говорили выше, как о несобственном и, по существу, побочном, — поскольку „факт“ совпадает при этом с „явлением“, „событием“, „действием“, — и оказывается, таким образом, ненужным словесным нагромождением. И ослепленный этим именно второстепенным, — хотя и широко используемым, — значением словечка „факт“ Эрдман не замечает даже резкого расхождения между толкованием Лессинга и его собственным пониманием.

Но если в отношении Эрдмана такая ошибка может быть отчасти оправдана указанным односторонним пониманием, то уже совершенно непростительной является подобная же ошибка в устах исследователя, полагающего основной задачей философии вообще и теории познания в особенности „уяснение идеальных единиц познания“, — иначе говоря, вскрытие подлинного содержания понятий и всестороннее их описание. Мы имеем в виду, конечно, Гуссерля, который по интересующему нас вопросу высказывается следующим образом:

„Опытные науки — это „науки о фактах“. Лежащие в основе познавательные акты опыта полагают реальное индивидуально, они полагают его, как существующее в пространстве и во времени, как нечто, находящееся в этом пункте времени, имеющее его длительность и некоторое содержание реальности, которое по существу своему с таким же успехом могло бы находиться в любом другом пункте времени; опять же, — как нечто, находящееся в этом месте в этом физическом виде... при чем, однако, это же самое реальное, рассматриваемое по сути своей, с таким же успехом могло бы находиться в любом месте в любом виде, и точно также могло бы изменяться, в то время как фактически оно неизменно, или могло бы изменяться иным образом, чем оно изменяется фактически. Всякого рода индивидуальное бытие, вообще говоря, — „случайно“ (Husserl. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie* — S. 8—9).

Таким образом, для Гуссерля факт есть то, что „могло бы быть иным“ и по существу вовсе могло бы не быть, — в полную противоположность нашему выводу, согласно которому фактом является именно то, что не может быть иным и, тем более, не может не быть.

При таком решительном разномыслии, очевидно, остается только прибегнуть к „испытанию огнем“, т.-е. выяснить, какое из приведенных толкований более оправдывает себя на деле, в жизненной и научной практике.

Истомленные жаждою и зноем участники каравана внезапно обнаруживают на горизонте,— там, где пустыня земли сливается с пустынею неба,— зыбкие очертания оазиса. Еще одно усилие — и конец испытаниям. Но радостные возгласы молодых и неопытных быстро приглушаются суровыми голосами старших: „Не верьте глазам своим: перед вами — призрак“. И действительно, неопытные путники стали жертвой „обмана зрения“, ибо никакого оазиса „в действительности“ на горизонте нет, а мы имеем дело с обычным для этих местностей явлением *fata morgana*.

Что же составляет содержание этого явления, — факт или нефакт?

И если в данном случае возможна и требуется характеристика по частям, то что в указанном явлении — факт, и что — нефакт?

Прежде всего, фактом надо признать наличие определенных зрительных впечатлений у некоторой группы людей. Ибо такой вид переживаний „естествен“, т.-е. с точки зрения общепризнанных закономерностей всегда возможен там, где есть живые люди; а поскольку эти люди к тому же единодушно утверждают о наличии у них некоторого впечатления, — и нет оснований не доверять им, — не представляется возможным отрицать их показания.

Перед нами, таким образом, определенный „психологический“, — вернее, психический, — факт. Но — не только психический, а — в известном смысле — и физический. Ибо речь идет не о массовой галлюцинации, — и даже не о каком-то общем обмане зрения в подлинном смысле этого слова (в том и другом случае фактом все же было бы наличие соответствующего представления или впечатления), а о „реальном оптическом явлении“. И так как при данном состоянии атмосферы и направлении солнечных лучей такое явление должно иметь место, — не может не иметь места, — то его не приходится и отрицать; отрицание при таких условиях шло бы вразрез с известными нам физическими законами, — и потому приходится признать фактом наличие определенного оптического явления.

Но если бы, не довольствуясь таким признанием, мы вздумали утверждать, что с этим реальным видением оазиса связаны столь же реальные навесы пальм, прохлада тени, веселое журчание ручья и т. п. проявления твердой, жидкой и газообразной массы, то из „мира фактов“ мы сразу оказались бы перенесшимися в область „фантастических вымыслов“. Ибо из географических указателей и со слов недавно побывавших в этих местах путешественников нам известно, что еще месяц, год или три года тому назад здесь была голая пустыня, и что никаких мер искусственного орошения за это время не предпринималось. Появление воды и такой богатой растительности при таких обстоятельствах, — да еще в столь короткий срок, — было бы „форменным чудом“, совершенно не вязалось бы, другими словами, со всем тем, что нам известно о свойствах пустыни, о тропическом солнце и о законах растительного мира. И потому мы спешим рассеять все эти мысли о „подлинном“ оазисе и связанные с ними надежды на близкое отдохновение, как „бессмысленные мечтания“, „противоречащие всем известным фактам“.

При всей своей противоположности предыдущим выводам, этот последний все же совпадает с ними в предпосылках. Ибо общей

предпосылкой всех приведенных рассуждений является закономерная обусловленность явлений природы и допустимость лишь таких утверждений, которые находятся в согласии с этой закономерностью.

Не иначе обстоит дело и в том случае, когда астроном пытается установить положение небесного тела в определенный момент. На первый взгляд, как будто совершенно простая задача, ибо наблюдатель непосредственно видит, где находится это тело, созерцая его в телескоп. Но это видимое положение — только „кажущееся“; а для того, чтобы определить фактическое положение данной звезды или планеты, требуется, во-первых, элиминировать влияние так наз. „личной ошибки“, связанной с техникой наблюдения и с органическими особенностями наблюдателя (ошибка эта устраняется, как известно, методом фотографирования) и, во-вторых, учесть роль абберации. Другими словами, то, что разумеется в данном случае под „фактическим положением“, выводится из непосредственно данного восприятия путем исправляющего и дополняющего его учета целого ряда физических и психофизических закономерностей.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКТ

На этом можно было бы и закончить проверку наших выводов и, вместе с тем, все это исследование факта, если бы не следующее соображение.

Примеры, из которых мы только что исходили, взяты из области явлений природы; природа же по идее своей предполагает „обычность“ элементов и раз навсегда данный характер их взаимоотношений, — иначе говоря, закономерность сосуществования и смены. Но что получилось бы, если бы, вместо физического мира, мы обратились за примерами в ту область, которая, по мнению некоторых, характеризуется именно непохожестью любого из ее элементов на остальные и своеобразием каждого сочетания этих элементов по сравнению с другими. Речь идет, конечно, об истории и о необходимости проверить наши соображения также на примере исторических фактов; точнее, — о необходимости выяснить смысл и значение факта в историческом исследовании и размышлении.

И в этом отношении мы пойдем даже дальше наших воображаемых супротивников. Ведь и в области исторического исследования приходится считаться с направлениями, исходящими из принципа закономерности явлений и полагающих своей основной задачей вскрытие этой закономерности. С этой точки зрения нам следует отказаться, — как от недостигающего цели, — прежде всего, конечно, от использования трудов историко-материалистического направления, и даже таких течений, как школа Лампрехта, где принцип исторической закономерности, хотя и не проводится до конца на деле, но все же провозглашается, как исходный пункт и задача. И мы остановимся поэтому лишь на той школе, для которой считается характерным именно ее отказ от обобщений и сосредоточенность интереса на установлении исторических фактов, как таковых.

Историческая школа, — а о ней именно мы сейчас говорим, — представляет удобное поле для нашего „контрольного опыта“ еще и потому, что ее устремления и сфера ее фактического влияния не ограничиваются собственно-историческим исследованием, а распро-

страняются на все области обществоведения, — в частности, на такие, как право и политическая экономия; и в этом отношении перед нами универсальная система наподобие гегельянства, исторического материализма или психологической школы, с одинаково широкими возможностями наблюдения, анализа и проверки.

Впрочем, в настоящем исследовании мы не собираемся особенно широко пользоваться этими возможностями, — этого не позволяют уже поставленные нам пространственно-временные пределы. Мы ограничимся собственно историей и отчасти политической экономией и в обеих областях остановимся лишь на классических образчиках. Под классическим же образчиком мы понимаем наиболее совершенное сочетание первичности и полноты выражения. Иначе говоря, с нашей точки зрения классичность сама по себе не предполагает ни абсолютной первичности, ни абсолютной полноты выражения, а представляет собою лишь максимально эффективное соединение того и другого; и в этом смысле мы едва ли ошибемся, если остановим свой выбор на Ранке и Шмоллере.

„Раз навсегда: идеал — представить миру историческую правду“. („Das ideal ist immer die historische Wahrheit der Welt zu vergegenwärtigen“)¹⁾.

Так формулирует Ранке задачу исторического исследования „Истории“, говорит Ранке в предисловии к I изд. своей „Истории романских и германских народов“: „приписывают назначение изречь приговоры о прошлом и поучать современников на пользу грядущих лет. Таких высоких задач настоящий опыт себе не ставит: он хочет просто показать, как оно собственно было“²⁾.

Ибо, вообще, „нельзя требовать от исторического произведения того свободного разворачивания, которого, по крайней мере, ищет теория в поэтическом произведении... Строгое изложение факта, как бы некрасив и чем бы обусловлен он ни был, несомненно, высший закон“³⁾.

Но к этому „высшему закону“, как будто, такому простому и ясному, тут же присоединяется еще одно усложняющее положение.

„Вторым было для меня — развитие единства и последовательности событий“. В силу этого второго требования историк видит себя вынужденным, прежде всего, вести свое изложение не тем путем, „какого можно было бы ожидать“, а несколько иным, — при котором в отношении „каждого народа, каждой силы и каждого индивидуума“ „удается лучше уловить линию, какой они в общем держатся, путь, по которому они направляются, мысль, которая ими движет“⁴⁾.

Руководствуясь тем же положением, Ранке подвергает суровой критике — уже со стороны формы — „Историю Италии“ Гвиччиардини, где события излагаются в хронологическом порядке, будучи сгруппированы по годам и даже по месяцам. Казалось бы — идеальный прием для того, чтобы „показать, как оно собственно было“, и образцовый — для „строгого изложения фактов“. И, тем не менее, „подобное произведение было бы, несомненно, неудобочитаемым (в подлиннике —

1) Zur Kritik neuerer geschichtsschreiber. Schluss S. W. B. 33 — 34. S. 150.

2) S. W. B. 33 — 34. S. VII.

3) Там же.

4) Там же.

сильнее: unlesbar) и невыносимым, поскольку жизнь бьется всегда одновременно во многих пунктах". Положение спасает лишь то обстоятельство, что на деле хронологическое начало не является для рассматриваемого произведения единственным, а, поскольку этот принцип все же применяется, он не проводится последовательно до конца.

„Так как для каждого момента одно что-нибудь оказывается обычно наиболее значительным, так как остальное связано с первым и зависит от него, так как то, что не оказывает никакого влияния, отодвигается на конец года, и так как только действительно связанное распределяется и излагается по месяцам,— то произведение остается все же историей и не превращается в собрание заметок, каковым иначе оно должно было бы оказаться“¹⁾.

Теперь нас не удивит уже та характеристика задачи исторического исследования, какую дает последнему Ранке в своей речи „О родственности и различии истории и политики“, и которая на первый взгляд так резко отличается от приведенной выше первоначальной формулировки:

„Переходя к истории... мы утверждаем, что ее назначение не столько в собирании фактов и как бы низизывание их друг на друга (non tam in rerum gestarum collectione et quadam coacervatione), а в том, чтобы понять таковые. Не к одной лишь памяти, как полагают некоторые, обращается история, а, прежде всего, она требует остроты мысли“²⁾.

Между этими словами и цитированными выше незатейливыми определениями лежит, правда, промежуток в 12 лет. Но было бы ошибочным видеть в данном случае какое-либо влияние времени.— хотя бы в смысле развития и усовершенствования первоначальных взглядов.

Все, о чем говорит здесь Ранке, по существу имеется уже и там, только в сжатом до пределов одного слова виде: „Показать, как оно собственно было“,— очевидно, в отличие от поверхностной картины соответствующих событий, какая рисуется непосредственно преданием,— вот, в сущности, чего хочет и требует Ранке от истории, как отрасли научного знания. Но не в этом ли выделении „подлинного“ из „кажущегося“ задача всякого научного исследования? Не в этом ли видит смысл и задачу науки уже Демокрит, противопоставляющий „подлинное знание“, добываемое с помощью мышления, „неподлинному“, полностью полагающемуся на непосредственные показания чувств? Самое же это противопоставление вытекает для Демокрита из сознания, что „истина лежит в глубине“; и, равным образом, Ранке, указывая на недостаточность одной лишь „памяти“ для исторического исследования и настаивая на привлечение к делу еще и „острой мысли“, ссылается на то, „как трудно бывает отличить истинное от ложного, и среди разнообразных свидетельств выбрать то, которое действительно является наилучшим“³⁾.

Как и в общей части настоящего исследования, где речь шла о факте и научном факте вообще, и здесь, размышляя над фактом, мы само собою оказались перед проблемой истины; и соответственно этому „высший закон строгого изложения фактов“, о котором говорят

1) Zur Kritik neuerer geschichtsschreiber. Zweite Auflage. S. W. B. 33—34. S. 8.

2) De historiae et politicae cognatione atque discrimine. S. W. 23. S. 272.

3) Там же.

Ранке в предисловии к первому изданию „Истории романских и германских народов“, выступает в послесловии ко второму изданию „Критики историков нового времени“ (пятьдесят лет спустя) уже в виде идеала исторической истинности¹⁾.

Но, если в этом отношении история по характеру своих задач и материала („исторические факты“) не обнаруживает никаких особенностей по сравнению с другими отраслями научного знания,—особенно, с так наз. эмпирическими науками,—то, с другой стороны, уже в пределах отмеченного сходства приходится констатировать и некоторое своеобразие. Последнее состоит в том, что роль чувственного сырья, обработка которого должна дать в результате научное построение, играет здесь главным образом, предание,—иначе говоря, различные виды сознательного свидетельства людей о минувших событиях; в связи с чем выступает на первый план то субъективное значение истины,—и та субъективная сторона факта,—о которых мы говорили в общей части, и умственное отображение коих мы нашли в понятиях несомненности и достоверности. И действительно, для истории задача установления фактов совпадает с поисками достоверности и с отделением сомнительного и вымышленного от несомненного.

„Так как история по природе своей не терпит измышлений и призраков и не допускает ничего, кроме достоверного (*nisi quod certum sit*), то она в такой же мере продукт рассудительности духа, как и его отважности; ибо ему надлежит, с одной стороны, с величайшей тщательностью исследовать единичное явление, добросовестно избегая при этом ошибок, а с другой стороны, не давая отвлекать себя многообразием вещей, не сводить глаза с конечной цели“²⁾.

Ту же мысль и почти в тех же выражениях мы находим у непосредственного предшественника Ранке — Штенцеля и у другого, еще более раннего представителя того же направления, — Геерена. Первый считает необходимым „со строгим разбором различных сообщений и отделением достоверного или истинного от неправдоподобного или явно ложного дать то, что мы можем знать с достоверностью из самых надежных источников“³⁾, а второй „исследование достоверности считал важнейшим вопросом и в исследовании источников видел прочное основание для определения достоверности“⁴⁾. И, наконец, такое же точно понимание задач исторического исследования руководит, очевидно, уже Фукидидом, когда он „ставит своим предшественникам в упрек, что они перенимают друг от друга предания о прошлом без всякой критики и мало заботятся об „отыскании истины““⁵⁾.

Однако, это субъективное проявление истинности и фактичности не должно затмевать их объективного содержания, которое и в данном случае сохраняет все свои отличительные черты. Ибо, как всякая истина и как всякий факт, исторические истины и факты означают не что иное, как объективную невозможность отрицания; или, при данных познавательных условиях, — объективную необходимость признания.

¹⁾ См. цитату в начале этого отдела.

²⁾ *De historiae etc.* 273.

³⁾ Цити. по Бузескулу, у. с. 1134.

⁴⁾ Там же, 1127.

⁵⁾ Там же, 1126.

„Факты — упрямая вещь“ — в такой же мере характеризует по этому исторический факт, как и естественно-научный; и так же, как в сфере научно-физических суждений, необходимость признания в области истории может иметь свое основание лишь в столь же необходимом характере предметов признания. И, так как этими предметами в данном случае являются сменяющие друг друга события, — а необходимость в отношении переходящего явления есть не что иное, как закономерность его появления и смены, — то само собою мы приходим к идее закономерной обусловленности исторических событий.

К такому результату приводит нас феноменологическое уяснение понятия достоверности, и достаточно ознакомиться с тем, что говорит историческая (или критическая) школа по вопросу о критериях достоверности, чтобы убедиться в почти полном совпадении выводов.

На первый взгляд, впрочем, и здесь мы имеем дело как-будто скорее с противоположностью, нежели с совпадением. Так, в своей речи в день 90-летия Ранке характеризует свой „критический метод“ в виде требования „оставаться при том, что буквально передано, или что оттуда может быть развито с некоторой достоверностью... Держаться того, что передают авторы, это для меня ненарушимый закон“¹⁾. Но это, в лучшем случае, крайне неудачная формулировка, простительная, впрочем, для 90-летнего оратора. Ибо тот же Ранке посвятил целое произведение доказательству того, как не следует „оставаться при том, что буквально передано“, и „держаться того, что передают авторы“. Я имею в виду уже цитированное выше „Zur Kritik neuerer geschichtsschreiber“, где подвергаются критике общепризнанные „источники“ новой истории „для обоснованного суждения о природе и ценности относящихся к ней первоисточников“ (urkundliche Schriften):

И вот к каким результатам приходит здесь Ранке.

Г в и ч ч и а р д и н и — *Historia d'Italia* („История Италии“) — „основа всех позднейших произведений о зачатках новой истории“²⁾:

„Эта история в доброй своей части натаскана (zusammengetragen) без особого разбора из других книг; значительная часть ее — речи — ни в коем случае не исторические памятники, а лишь ораторские упражнения; важные факты совершенно извращены, договоры изменены, и рассказывается о чудесах, которых никогда не было; описание автором своего собственного поведения, по крайней мере, вызывает большие сомнения“³⁾.

Б о к а р и й (Bossarius), „на авторитет которого Сисмонди ссылается 27 раз в 104 гл своей „Истории Италии“ и не менее 27 раз — в 105 гл.“⁴⁾.

„Этот труд, в том виде, как он есть, не может быть причислен к источникам новой истории — его можно рекомендовать лишь для составителей французско-итальянско- и даже немецко-латинских словарей“⁵⁾.

¹⁾ Цитир. по Бузескулу, у. с. 1123.

²⁾ Zur Kritik u. s. w. S. III.

³⁾ Там же, S. IV.

⁴⁾ Там же, 36 — 37.

⁵⁾ Там же, IV.

⁶⁾ Там же, 59.

Иоанн Мариана (Ioannus Mariana) „... Так или иначе, не подлежит сомнению, что Мариана не может занимать места среди источников новой истории“¹⁾).

Правда, не во всех случаях дело обстоит так плохо: ряд произведений исследуемой эпохи, как полагает Ранке, включает в себе элементы подлинной объективности, первичности и достоверности; но окончательный результат сводится все же к тому, что почерпаемые из общих исторических трудов этого периода „сведения не являются ни достаточными, ни аутентичными; что, поскольку мы доверчиво следуем им, мы бродим в потемках“²⁾).

Не лучше обстоит дело и со „свидетельствами современников и очевидцев“, и с так наз. „документальными материалами“. Мы могли уже убедиться в этом на примере Гвиччардини, извращающего события, коих он был не только современником и очевидцем, но и непосредственным участником, и неправильно воспроизводящего содержание документов, в отношении которых он являлся, по крайней мере, одним из авторов. Но еще поучительнее в этом отношении выводы, к которым приходит Ранке по поводу Слейдана. Главе, посвященной этому историку, предшествует критика Гвиччардини, Бокария и Мариана, результаты которой уже цитировались нами выше. Поэтому, исследование начинается здесь с противопоставления:

„Совсем иного рода книга — знаменитое произведение Иоанна Слейдана: *De statu religionis et reipublicae Carolo V imperatore*. Это произведение сплошь документально (*durch und durch urkundlich*). Оно содержит в себе не столько самостоятельные наблюдения, как можно было бы ожидать от историка-современника, сколько переработку общественно-исторических памятников, сохранившихся в большей части и до настоящего времени“³⁾).

Не довольствуясь этой характеристикой, Ранке на следующей странице прибавляет:

„Так - что, этот писатель, поскольку он был знаком с обстоятельствами, должен рассматриваться, как безусловно правдивый“⁴⁾).

Но... „все зависит от того, можно ли рассматривать, как правдивые, те источники и памятки, которыми он пользовался“⁵⁾. И ближайшее исследование убеждает Ранке в том, что эти источники далеко не всегда отличаются доброкачественностью. В качестве примера приводится повествование Слейдана об избрании Карла V. Как показывает Ранке, источником для историка послужила здесь посвященная специально этому событию книга Георгия Сабина — *Electio et coronatio Caroli V*. Но возникает „вопрос, является ли подлинным этот первоисточник (*Urkunde*) и говорит ли он правду?“⁶⁾. Для разрешения этого вопроса производится сопоставление указанного первоисточника с другим „несомненно подлинным“, каковым, по мнению Ранке, надлежит считать письмо курфюрстов к новому королю, приводимое Гольдастом в числе других относящихся сюда документов; и это сопоставление оказывается отнюдь не в пользу Сабина.

1) Там же, 62.

2) Там же, 144.

3) Там же, 65.

4) Там же, 66.

5) Там же.

6) Там же, 67.

Однако, цепь злоключений исследователя на этом не заканчивается: перед ним новое затруднение в виде трех писем кардинала Гаэтского папе Льву, в которых первый, в качестве папского легата на франкфуртском избирательном собрании, подробно доносит своему повелителю о различных обстоятельствах этого дела. Письма эти входят в состав специального сборника, изданного *Ruscelli* и заключающего в себе переписку выдающихся современников, — и в них сообщается буквально то же, что и в повествовании *Сабина-Слейдана*.

Таким образом, мы имеем еще одно „документальное свидетельство“, противоречащее, однако, ранее указанным.

Ближайшее ознакомление с содержанием писем обнаруживает, что в них сообщаются всем известные вещи относительно родословной Карла, и в то же время ничего не говорится о всей той скрытой дипломатической возне, которой должно было сопровождаться избрание императора, и в которой папский легат, несомненно, принимал деятельное участие.

Возможно ли что-нибудь подобное? Мыслимо ли, чтобы житейски опытный (*weltkluger*) кардинал кормил такой элементарной — и к тому же отчасти неверной — информацией своего столь же опытного в житейских делах доверителя, — „как будто последний не имел двадцать раз дело с Фердинандом, Максимилианом и самим Карлом?“, — умалчивая в то же время о всей той закулисной игре, которая только и должна была интересовать папу.

И Ранке категорически заключает: „Эти письма ложны и суть не что иное, как перевод и отчасти переделка *Слейдана*“¹⁾; и *Ruscelli*, включивший эти „документы“ в свой сборник, оказался, очевидно, жертвой обмана²⁾.

Итак, — ни свидетельство современника, ни показание очевидца и даже участника события, ни документальный памятник не могут служить сами по себе достаточной гарантией достоверности. И такого же мнения на этот счет, очевидно, и предшественники Ранке по критическому методу. „Разумеется“, говорит *Штенцель* в письме к Ранке: „легче всего списать и напечатать“; но „не всякий памятник заслуживает того, чтобы издавать его целиком“³⁾; а о свидетельских показаниях еще *Фукидид* заявляет, что основанные на таковых исследования трудны, ибо свидетели говорят об одном и том же не одинаково, а под влиянием пристрастия или памяти⁴⁾.

Становится все более затруднительным установить, в каком направлении и какими способами должны мы искать ту „точную истину“, обнаружение которой, как мы видели выше, Ранке вменяет в обязанность историку; и при каких условиях мы вправе считать, что наладимся в обладании этой „синей птицы“ всякого научного и, в частности, научно-исторического исследования?

И не приходится удивляться, если такое положение вещей ставит самого историка, — на этот раз в лице акад. *Бузескула*, — перед вопросом: „Но что есть истина? Как найти ее?“⁵⁾.

Буквально в такой же формулировке этот вопрос вставал уже перед нами раньше, при общем рассмотрении факта; и, если сейчас проблема исторического факта заставляет нас спрашивать о том

1) Там же, 69.

2) Там же, 70.

3) Цит. по *Бузескулу*, у. с. 1134 — 1135.

4) Там же, 1126.

5) Там же, 1123.

же, то не говорит ли уже одно это обстоятельство о безусловном падении исторического факта, как видового явления, под родовое понятие факта вообще. Иначе говоря, что природе исторического факта во всяком случае, не чуждо ничто из того, что свойственно всякому факту, как таковому, к какой бы области знания и действительности он не принадлежал.

Это вынужден признать и сам Ранке Указав в приведенном уже месте своей речи „О родственности и различии истории и политики“¹⁾ на то, что история не довольствуется простой регистрацией событий и одним лишь их „запоминанием“, а желает еще удостовериться в их истинности, тщательно отделяя зерно несомненного от плевел сомнительного и вымышленного, — Ранке продолжает:

„И все же, это только часть задачи, которую преследует история. Другая, куда более слабая и несравненно более трудная сторона состоит в том, что должны стать явными причины событий, а затем их следствия; что должны быть строго разобраны человеческие планы, — как те ложные пути, по которым одни идут к гибели, так и мудрость, благодаря которой другие оказываются победителями; что должно быть познано, почему один выдвигается, а другой оказывается побежденным; по какой причине одни государства крепнут, а другие распадаются: короче — в том, чтобы с такой же основательностью постигнуть скрытые причины событий, как и их открыто выступающие формы. Ибо именно этого хочет, на это преимущественно направлена история. Ибо, подобно тому как естествознание, с одной стороны, предпринимает тщательную обрисовку формы предметов природы а с другой стороны, стремится к высшему, стараясь исследовать вечные законы, данные миру в целом и его отдельным частям и органам, и отсюда прибегает к сокровенному ключу природы, откуда все пристраивает, — точно также обстоит и с историей: как бы велика ни была ее забота о том, чтобы по возможности резко и точно развернуть последовательность событий и отобразить в отношении каждого из них его очертание и окраску, — придавая этому огромное значение, — она, однако, не ограничивается этим делом, а движется дальше — к исследованию начал, стараясь проникнуть до глубочайших и сокровеннейших биений жизни человеческого рода“²⁾.

Как бы предвидя за полстолетия спор, возгоревшийся к концу XIX века вокруг основных задач исторического исследования, Ранке подчеркивает, что „идиографическая“ (выражаясь языком этого позднейшего спора) функция истории („по возможности резко и точно развернуть последовательность событий и отобразить в отношении каждого из них его очертания и окраску“) не освобождает ее от не менее важной „номотетической“ задачи („исследование начал“ вплоть „до глубочайших и сокровеннейших биений жизни человеческого рода“), и что в этом отношении история не отличается существенно от естествознания, которое осуществляет свое номотетическое назначение с помощью и на почве идиографического изучения природы.

¹⁾ См. стр. 428.

²⁾ De historiae etc, 272. Перевод и курсив мой.

Пользуясь этим случаем, я хотел бы попутно отметить неубедительность еще одного соображения в пользу разнородности задач исторического и естественно-научного исследования. Указывают именно на то, что историк, имея дело с неповторимыми явлениями, обычно лишен возможности непосредственно наблюдать таковые, — в отличие от естествоиспытателя, якобы всегда имеющего „под рукой“ интересующие его явления. Откуда, как-будто, с необходимостью вытекает коренное различие приемов одного и другого.

Но ведь, с одной стороны, историк имеет дело и с явлениями, протекающими „на его глазах“, и, с другой стороны, естествоиспытатель может интересоваться „неповторимыми“ вещами и событиями (первичная туманность, ледниковый период, космические и геологические катастрофы и т. п.). А затем, что касается вообще возможности и невозможности непосредственного наблюдения, то таковые могут обуславливаться не только временной природой соответствующих явлений („неповторимость“), но и пространственной: такие вещи, как физико-химическое строение „загадочного“ спутника Сириуса, или внутриатомное ядро, едва ли могут быть отнесены к числу предметов, допускающих непосредственное наблюдение. И для истории, и для наук о природе область непосредственного наблюдения — лишь уголок необъятного поля исследования. И в одном, и в другом случае выход на это широкое поле дается методом и некоторыми (по возможности немногочисленными) основными предположениями насчет природы исследуемых предметов и явлений. И, если для естествоиспытателя эгог метод и эти основные предположения служат киркой и лопатой, с помощью которых он пробивает себе путь сквозь толщу мирового пространства и теснины внутриаомных расстояний, то историк с помощью тех же орудий прокладывает свой извилистый туннель в граните тысячелетних промежутков.

Возвращаясь к Ранке, мы должны все же предостеречь от односторонней оценки его позиции в рассматриваемом вопросе, ибо позиция эта менее всего отличается тем, что можно было бы назвать однозначной определенностью. Уже вслед за приведенными словами он говорит:

„До такой высоты некоторые в мечтах своих считают возможным вознестись как бы взлетом, — но в этом они ошибаются и, обнимая вместо Юноны облако, выдают за истину формулы и пустой звук (*formulas ventumque*). Другие, напротив, смутным чутьем сознают неудовлетворительность своих взглядов, ищут спасения в богословских и философских теориях и принаравливают к ним свое историческое творчество. Однако, из этого их заблуждения не следует, что поставленная ими себе цель вообще не существует в природе: цели своей они не достигают, — но эта цель существует; пальма победы им не достается, — но будут некогда такие, которые, по изречению Горация, возвратятся на родину в сознании небесного счастья и в сопровождении победного трофея. Но совсем по иному пути, нежели те, должны будут, если я не ошибаюсь, продвигаться вперед эти последние“¹⁾.

Ранке хочет, повидимому, сказать, что законы исторического развития могут быть обнаружены не путем какой-либо спекуляции — будто чисто исторической, философской или богословской — а лишь в

¹⁾ De historiae etc, 272 — 273.

результате кропотливого эмпирического — и при этом критического — исследования. Но, во-первых, это выражено довольно невнятно, а, помимо этого, двумя страницами дальше обнаруживается, что дело не только в способе отыскания исторических законов, а, очевидно, и в их особом характере. Ибо:

„Если мы спросим, что же это такое, что дает жизнь государству, то здесь дело обстоит не иначе, чем у человека, у которого жизнь содержится и в духе, и в теле, — но таким образом, что от духа, как преимущественной части, зависит все остальное. И хотя нам не дано извлекать на свет скрытое, обнаружить и назвать собственным именем душу и ее деятельность, — источник и поток жизни, — но мы все же вольны наблюдать лежащее перед глазами и отсюда путем размышления вскрывать тайны отдаленных причин. Ибо дух не может ни осязаться руками, ни нащупываться глазом: по своим последствиям и действиям он познается. О боге думать, что он может быть узрен глазами, — какая степень глупости требуется для этого! И все же всякий без колебания подтвердит, что он есть, и что все от него происходит“¹⁾.

Как ни туманно это место, ясно одно: что законы, с которыми, по мнению Ранке, может и должна иметь дело история, по своей природе родственны „законам духа“, определяющим материальные жизненные процессы и носящим на себе печать божественного происхождения. Это говорилось в 1836 году и аналогия с законами органического развития до некоторой степени может быть оправдана состоянием биологических знаний того времени, в частности, физиологии. В наши дни возможность такой аналогии отпадает, поскольку жизнь и деятельность организма объясняются сейчас отнюдь не туманными „законами духа“, а куда более умственно-осозательными, — хотя и далеко еще не удовлетворительно разъясненными, — физиологическими законами. И, тем не менее, было бы ошибочным думать, что отмеченное обстоятельство могло бы иметь в данном случае сколько-нибудь существенное значение для судьбы основной идеи. Косвенным опровержением такого взгляда могут служить теоретические построения позднейших — почти современных — последователей и продолжателей Ранке, работа которых протекала уже в совершенно ином естественно-научном окружении, и которые, несмотря на это, сохранили в основном взгляды своего учителя на природу исторической закономерности — во всей их неопределенности, половинчатости и противоречивости.

Ярким образчиком в этом отношении может служить Шмоллер. Начав свою научную деятельность с заявления о несвоевременности каких бы то ни было обобщающих теоретических построений в области экономической науки и с провозглашения — на этом основании — принципа специального „монографического“ исследования, Шмоллер оказывается под конец автором двухтомных „Основ общего учения о народном хозяйстве“ (1900 — 1904), реализуя, таким образом, во времени основное внутреннее противоречие исторической школы: отрицание и, наряду с этим, признание общих теоретических предпосылок, как необходимых орудий обработки накопленного фактического материала²⁾. И так же, как у Ранке, эти две души исторической

¹⁾ De historiae etc, 274.

²⁾ Срв. по этому поводу Lexis — Systematisierung, Richtungen und Methoden der Volkswirtschaftslehre. В издании по случаю 70-летия Шмоллера „Die Entwicklung der deutschen Volkswirtschaftslehre“ S. 13.

школы продолжают свою борьбу уже в недрах самого теоретического построения, — в учении о закономерности общественных явлений. Ибо, с одной стороны,

„с того времени, как новейшая наука пришла к этой правде, недоказуемой, но, тем не менее, непоколебимой вере в однообразный, внутренне сплошь и всюду связанный (in sich stets lückenlos zusammenhängender), определенными силами управляемый процесс развития природы, истории и человеческого общества, — установление частных — и к тому же всех — причин каждого отдельного явления представляется главнейшей задачей научного метода. Лишь таким путем достигаются то единство и та стройность в бесконечном многообразии явлений, которые способны нас удовлетворить. От этих многочисленных разнообразных и ближайших причин мы пытаемся затем подняться до немногочисленных и простых, и таким образом надеемся притти к исчерпывающему объяснению мира, сосуществования и последовательности вещей“¹⁾.

Но, с другой стороны, —

„задача эта бесконечно тяжела. Что такое причина? Что такое следствие?.. Уже двойственная обусловленность всех народнохозяйственных явлений материальными и духовными причинами создает особые трудности для исследования. Неоднократно предпринимавшиеся попытки свести последние к первым. — как это делали материалисты и Бокль, который объясняет духовное развитие народа климатом, почвой и т. п. факторами, или как марксисты, которые полагают, что они могут вывести все без остатка явления высшей культурной жизни из экономического производства, — обречены на неизбежное крушение“²⁾.

И опять таки, как у Ранке, — попытка опереться на аналогию с естествознанием, но уже применительно к новой обстановке:

„Ибо, сколько бы не было известно сейчас о связи всей духовной жизни с жизнью нервов и о параллелизме психических и биологических явлений, — из чисто материальных элементов душевная жизнь еще никем не объяснена и, наверное, никогда не будет объяснена“³⁾.

И — общий вывод, почти буквально совпадающий с известными уже нам рассуждениями Ранке:

„Последнего единого закона действия народнохозяйственных сил не существует и не может быть. Совокупное действие народнохозяйственных причин известной эпохи и у известного народа есть всегда индивидуальное образование, которое мы можем сделать понятным, исходя из истории и народного характера и привлекая на помощь общие народнохозяйственные социальные и политические истины, — но далеко не в состоянии свести без остатка к его причинам. О развитии человеческих хозяйственных отношений в его целом у нас имеется лишь иду-

¹⁾ Gustav Schmoller — Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. Erster Teil 4—6 Auflage. S. 106. Перевод и курсив мои.

²⁾ Там же.

³⁾ Там же.

щие ошущью попытки, гипотетические положения и телеологические размышления. Но мы имеем твердую почву под ногами в отношении многочисленных элементов, из которых слагается народное хозяйство отдельных стран и времен. Но самое общее, как наиболее сложное, остается навсегда наименее надежным: мы продвигаемся вперед, исходя из единичного¹⁾).

Что все эти выводы и положения в действительности не находятся ни в какой зависимости от приведенных аналогий с жизнью организма, а имеют куда более глубокие корни, что сами эти аналогии притянуты в данном случае за волосы,— это теперь уже как будто совершенно ясно. Но для того, чтобы убедиться в этом, нет вовсе надобности в таком окольном пути; ибо нетрудно показать, что сам Ранке умеет отлично пользоваться общими теоретическими предпосылками и охотно опирается на обычные не-„духовные“ закономерности,— но лишь в тех случаях, когда он находит это для себя удобным; напр.,— когда надо подвергнуть критике работу других историков,— иначе говоря, когда материей исторического исследования является сама историография.

Я имею в виду все ту же „Критику историков нового времени“, к которой мы уже неоднократно обращались. Здесь обращает на себя внимание то обстоятельство, что критический разбор каждого автора начинается всегда с более или менее обстоятельного жизнеописания. При этом Ранке не интересуют, очевидно, такие вещи, как научные, философские или религиозные воззрения историка,— ему важно установить, прежде всего, социальное происхождение разбираемого автора, его общественное и служебное положение, его связи с теми или иными социальными и политическими группировками,— короче говоря, то, из чего слагается „общественное бытие“ человека. И мотивы такой подготовительной операции ясны, ибо вслед за этим устанавливается обычно связь между писаниями историка и указанными детерминантами его общественного положения. Так, напр., все те невязки, извращения событий и противоречия у Гвиччардини, о которых так обстоятельно сообщал уже нам Ранке, оказываются стоящими в прямой зависимости от положения Гвиччардини, с одной стороны, как папского сановника, и, с другой стороны, как одного из вождей буржуазно-аристократической партии²⁾. И Ранке отмечает, что первая критика „Истории Италии“ Гвиччардини исходила от его политического противника, приверженца демократической партии — Джакомо Питти³⁾).

От этого давления „бытия“,— да еще в значительно более элементарной форме,— оказывается несвободным даже сознание великого Макиавелли. Ранке обращает внимание на то обстоятельство, что в своей „Истории Флоренции“ Макиавелли как-то равнодушно проходит мимо тех жестокостей, с помощью которых Медичи закрепляли за собою,— и в последствии удерживали в своих руках,— власть; факт, на первый взгляд не вяжущийся с определенно демократической позицией писателя, ибо даже официальный сторонник Медичи — Нерли — считает необходимым остановиться на этих отталкивающих

¹⁾ Там же. Курсив мой.

²⁾ Zur Kritik usw., 56.

³⁾ Там же, 39 — 40.

явлениях медийской тирании. Но, отметив это странное обстоятельство, Ранке тут же находит ему объяснение:

„Впрочем, это произведение написано не в условиях полной самостоятельности, а под известным влиянием Медичи, от которых автор получал за свой труд 100 дукатов пенсии“¹⁾.

Но наибольшую настойчивость в установлении объективных условий, определяющих творчество историка, Ранке проявляет все же в отношении Гвиччардини. Едва ли не наиболее ценным элементом его монументальной „Истории Италии“ Ранке считает „рассуждения“ (discorsi), которыми тот сопровождает свое повествование:

„Надо признать, что эти рассуждения у Гвиччардини представляют собою нечто подлинно оригинальное, что они полны ума и остроумия... в своих пояснениях насчет того, в какой мере каждый человеческий поступок вытекает из врожденной страсти, честолюбия, своекорыстия,— он подлинный мастер и виртуоз“²⁾.

Ради этих удивительных поясняющих рассуждений итальянскому историку прощаются все,— порою, как мы видели, довольно крупные, недочеты сообщаемого им „фактического материала“; и, казалось бы, тут уже,— поскольку речь идет об остроте мысли и тонкости понимания,— мы имеем дело с вещами, зависящими исключительно от духовной конституции писателя и мыслителя.

Но нет!

„Эти рассуждения—продукт не одного только духа Гвиччардини; они имеют весьма солидное основание,— и к тому же с двоякой точки зрения,— в положении его родного города—Флоренции.

Так, прежде всего, несамостоятельность флорентийской власти и периодические колебания от одной крайности к другой в государственных делах, само собою заставляли направлять внимание на возможные последствия вещей. Кто хочет составить себе об этом понятие, пусть прочтет письма Франца Веттори к Макиавелли о намерениях держав—от 1513 года. Это—сплошное „если“ и „если нет“ и „если все же“... Это—одно. Но и во внутренних делах культивируются те же способности и приемы. Когда читаешь у Вархи и Нарди об этих нескончаемых размышлениях, толках, переговорах, предположениях и суждениях вокруг выборов гонфалоньера; как в этом маленьком кругу,— не хуже, чем в вопросах европейского значения,— заключаются союзы, контрсоюзы, устанавливаются родственные связи—для получения нескольких лишних избирательных шаров; как много приходилось при этом учитывать, и как отсюда рождались наблюдения, правила, советы,— тогда только понимаешь происхождение такого произведения, как труд Гвиччардини“³⁾.

Дальше идти в объяснении сознания бытием,— т.е. в последовательном проведении одного общего принципа исследования,— и в большей мере руководствоваться этим—безусловно весьма общим—принципом, как, очевидно, всеобщим законом исследуемых явлений,— едва ли возможно.

¹⁾ Zur Kritik usw., 154.

²⁾ Там же, 37—38.

³⁾ Там же 38, курсив мой.

И само собою возникает вопрос: если так обстоит дело с Гвиччиардини, Макиавелли и им подобными, то почему оно должно обстоять иначе с Петровым, Мейером и им подобными? Почему мы должны думать, что обыкновенный, средний человек,—этот преимущественный носитель всего исторического процесса, должен в своих обычных, повседневных делах,—этом преимущественном материале всякого исторического суждения,—бессознательно руководствоваться какими-то особыми, прямым от бога идущими „законами духа“,—оказываясь, таким образом, на деле не совсем человеком,—если выдающийся историк, самоотверженный патриот и великий мыслитель оказывается то и дело слишком человеком? Не является ли такое предположение явно искусственным, и не проще ли допустить, что само это предположение способно родиться в голове историка лишь потому и постольку, поскольку его собственное бытие обуславливает непоследовательность его сознания?

ФАКТ И ПРИРОДА

Здесь мы можем остановиться. Ибо нашей задачей было показать, что даже для исторической школы,—то-есть там, где исповедание „чистого факта“ достигает наивысшего развития и расцвета,—факт—не просто предмет регистрации, а рассматривается, как носитель достоверности, стало быть, необходимости и, в конечном счете, закономерности.

Теперь, укрепившись в этом своем убеждении на особенно угрожаемом участке, мы отваживаемся на дальнейший—и на этот раз уже последний—шаг.

Дело в том, что из установленной нами „закономерной“ природы факта вытекает принципиальная невозможность доказательства чуда,—по крайней мере, фактичности чуда. Ибо доказать чудо, как факт, значило бы, после всего сказанного, включить его, в качестве звена, в сплошную цепь закономерности. Но при этом чудо перестает быть чудом.

Но недаром же мы относим чудо к числу явлений „сверхестественных“, т. е. внеприродных,—ибо мы понимаем под природой—или естеством—не что иное, как совокупность сплошь закономерно (и, следовательно, внутренне закономерно) обусловленного¹⁾. И т. к. все то, что непричастно к этой совокупности, не может (согласно установленному нами ранее) притязать на истинность и фактичность, то можно полагать, как факт, и утверждать, как истину,—только природу.

И—пусть человеческая история есть, действительно, обнаружение духа, отважно противопоставляющего себя природе. Мы не станем против этого возражать, и—с известной точки зрения—против этого нельзя возражать. Но, если в то же время история хочет рассматривать себя, как вместилище фактов, то она должна знать, что таким вместилищем она может быть—и действительно является—лишь постольку, поскольку сам дух, в ней живущий и ею движущий, есть природа,—и только природа.

¹⁾ Срв. выше — Шмоллер: „однообразный, внутренне сплошь и всюду связанный процесс“.

В. О. БАРВІНСЬКИЙ

До питання про індукту та евекту в Гетьманщині

Питання, зв'язані з фінансовим устроєм старої Гетьманщини в широкому розумінні цього поняття, досі ще не вивчені в історичній науці в усій широчині: ще не прийшов час робити узагальнення та висновки, бо зібрано порівняно небагато матеріалу, хіба-що пощастило в деякій мірі питанню про фінансову реформу за часів першої „Малороссийской Коллегии“. Не становлять винятку з обсягу питань, що до історії фінансового устрою стосуються, мита-індукта та евекта, тому й не зайві, гадаю, будуть ті уваги, почерпнуті з першоджерел, що їх подаємо тут.

Наші уваги не є засновані на вивченні великого архівного матеріалу, проте вони дають змогу освітлити один етап з історії питання за гетьманування Розумовського, а також у стислому вигляді подати попередню історію індукти та евекти так, як її уявляла Військова Генеральна Канцелярія.

Почали збирати індукту з товарів купців чужоземних ще за часів Богдана Хмельницького, як свідчить про це універсал його з 28 — IV — 1654 р., який доручає збирати індукту якомусь Стамагінкові й встановлює її розмір: „от сорока соболей — золотых 6, от сорока куниць — зол. 2, от бунта лисиць — зол. 2, а от інших товаров московских: од 100 таларов битих по 5 зол.“, також з товароз турецьких та вірменських вимагали грішми по 2 талери або по леву, в залежності від роду товарів¹⁾. За Самойловича універсалом з 8 — III — 1679 р. встановлено таксу індукти „от всяких купеческих товаров из за границы в Украину, а из Украины в заграницу провозимых, которіе гуртом, а не врозь продаваемы бывають за войсковим и давним обичаем от 100 зол. по 2 зол.“²⁾.

Індукта та евекта, як і інші збори, здавалися за певну суму на відкуп за Брюховецького, Самойловича, а також Мазепи. Але такий спосіб стягання зборів викликав таке велике незадоволення з боку населення, що після падіння Самойловича орендну систему довелося скасувати. Відновлена Мзепою ця система з тих же причин могла проіснувати тільки декілька років³⁾.

За Скоропадського згідно з універсалами 1709, 1714 та 1721 р.р. збиралося індукту „от рубля по шагу“, а евекту — „от воза тютюну

¹⁾ Н. П. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України (Український Археографічний збірник, т. I. У Києві, 1926, стор. 61).

²⁾ Харків. Центр. Істор. Архів. Черн. відд., № 3406.

³⁾ М. Е. Слабченко. Організація господарства України, ЛВУ, т. IV. 1925, стор. 207 — 208.

по 50, ганишу по 60, от вола, что до Шлевска ходят, по 10, от вола что до Москви ходят, по 4, от куфи горелки по 20, от воза пеньки по 12¹⁾.

„Малороссийская Коллегия“ в справі збирання індукти відновив стару практику. 1722 року індуктовий збір був відданий на відкуп сівчанинові Шереметцеву з торгу на три роки за 15180 карб. 25 коп на рік.

Військ. Ген. Канц. так розповідала дальнішу історію цього збору в своєму „екстракті“, складеному 1733 р. на вимогу Кабінету²⁾. Р. 1722 за приговором Сенату „велено тот збор отдать на откуп малороссийским обывателям, взяв порук добрых, кто с торгу больше даст, не примешивая великороссийских людей, хотя они сверх прежнего откупа и не прибавят“. Того ж року збір був відданий Гаврилові Владиславичу, небожеві відомого негодіянта того часу Сава Владиславича на 4 роки за 18697 карб. 62 коп. „Верховный Тайный Совет“ в 13 пунктах своїх „решительных пунктов“ 1728 р. постановив „индукте быть на откуп и откупные деньги принимать в казну“²⁾.

І ось 1729 р. підприємливий Сава вдається з відповідним проханням до В. Т. С., і той „за оказанную его службу при Китайском дворе“ віддає індуктовий збір його небожеві на 20 років „без перекупки“ з 1730 р. за ту ж суму на рік. Але згадана постанова не здійснилася, бо 1730 р. почалися торги для передачі цього збору на відкуп. Справу не розв'язано цього року, і торги відновилися наступного року, тому що гетьман Апостол висловився проти передачі збору деяким претендентам - великоросійським купцям, хоч вони й давали значну „наддачу“ проти попередньої суми.

Гетьмана в його клопотанні підтримували ніженські, київські, полтавські та стародубівські мешканці, а також грецькі та інші чужоземні купці. Вони прохали не віддавати збору Шереметцевим, бо вони 1723 р., коли в них індукта була на откуп, „великие купеческим людям чинили обиды и не токмо что сверх надлежащего собою излишнее брали, но многих купцов били и бесчестили напрасно“, чого вони не зазнавали від попередніх збирачів індукти, коли, навпаки, „во всем чинилася выгода и всякое вспоможение“.

Р. 1731 Сенат ухвалив збирання індукти віддати на відкуп „охочим людем“ на строк не більший як 6 років, про що й публікувати тричі. В торгах взяли участь українські, великоросійські та грецькі купці, що один перед одним давали „наддачу“ й довели відкупну суму до 28697 карб. Але торги були безвислідні, бо гетьман знову висловився проти деяких претендентів, зазначаючи, що один із них „банкрут“, а від інших, як що відкуп буде за ними, населення „от излишних взятков до крайнего придет разорения“. Того ж року Сенат ухвалив „дать торг“ тільки українським мешканцям, „не примешивая греков и протчих приезжих из-за границ и великороссийских людей“. Того ж таки року 18 листопада згідно з царською резолюцією на докладі сенатському відкуп у сумі 20000 карб. на 6 років передано ніженському войтові Петру Стерієву; відкупні гроші треба було „по третью года“ сплачувати в Канцелярію Міністерського Правління.

Через півтора року, тоб-то в червні 1733 р., були заарештовані два помічники Стерієва та їхній писар. Наші матеріяли не зазначають

¹⁾ Х. Ц. І. А. Черн. відд., згадана справа.

²⁾ Дрєвнєхранилище Централнаго РСФСР. Дела Сената по быв. Кабинету № 100 арк. 309 — 314.

причини арешту, але легко здогадатися, що ця причина полягала в підозрінні, що індуктори неправильно збирали індукту та евекту. До слідства було притягнуто також Саву Владиславича з його небожем Гаврилою, що про їхній допит в Канц. Мін. Прав. якраз і подає відомості вищезгаданий екстракт. Допити свідчать, що в компанії зі Стерєєвим були Владиславичі, так само як в той час, коли відкуп держав Гаврила, за товариша в цій справі був Стерєєв. Владиславичі в своїх зізнаннях твердили, що ніякої письмової угоди зі Стерєєвим не було складено, а „был словесный договор, чтоб в том откупе как в прибыли, так и в убытке иметь участие в половине“, при чому вони ніби-то не втручалися в збирання зборів Стерєєвим та його товаришами, „пверья им на их христианскую совесть“. Гаврила взяв тільки „до предбудущего щогу“, якого вони хотіли вчинити „на королевской ярмонке“ на свої потреби 4000 карб. готівкою та 800 пуд. воску. Важко припустити, щоб такі досвідчені в комерційних справах люди, як Владиславичі, вступили в компанію зі Стерєєвим, не склавши письмової угоди, а покладаючись тільки на совість.

Звичайно, оце слідство не мало ніяких наслідків для Владиславичів. Що ж до заарештованих товаришів Стерєєва, то їхню справу розв'язав Кабінет указом на ім'я кн. Шаховського (що був у той час „у правления малороссийских дел“ і сговяв на чолі Міністерської Канцелярії) 4 липня 1733 р., запропонувавши звільнити заарештованих, дозволити їм збирати індукту „без всякие останьки“ і в той же час призначити „для лучшего и примерного смотрения к тому збору из обер и ундер офицеров кого надлежит по рассмотрению“. Оці офіцери мають переводити потрібні витраги „без излишества“, але „остаточных денег“ не треба до указу віддавати індукторам, „а содержать, сколько их будет, на лицо в целости“¹⁾.

Встановлення офіцерського догляду показувало, що відкупна система не виправдала тих надій, що на неї покладалося. Датьшим кроком у цьому напрямкові був сенатський указ з 8—XII—1748 р., за яким Ген. Військ. Канц. повинна була призначити для екзакції індуктової „из знатных природных и оседлых, искусных к тому малороссиян“. Оці екзактори мусили збирати індукту та віддавати її до Військового Скарбу „и тех сборных денег без указа из Сената ни в какие расходы не держать“²⁾.

З відновленням гетьманства індукту та евекту збиралося вже на гетьманський уряд, „принадлежащий собственно на нас индуктивной и свектовой збор“ за означенням Розумовського. Підприємливий сотник Глинський, бажаючи запобігти ласки гетьманської, а також і своє матеріальне становище поліпшити, 10—IX—1751 р. звернувся до гетьмана з проханням передати йому на відкуп збирання індукти та евекти за 50000 карб. на рік, на кондиціях, що будуть викладені в контракті. Як зазначалося в „доношении“, Крижановський бажав „по верности“ зробити послугу, обіцявши збирати „бездомочно, с полегчением малороссийскому народу“ і в той же час на декілька десятків тисяч карб. вище від всієї суми, яку тепер дає цей збір³⁾. Гетьман пішов назустріч вигідній для нього пропозиції, в наслідок чого вже 12 вересня того ж року був складений в домовій економічній Канцелярії з Крижановським контракт, що ми його цілком цитуємо в додаткові. Контракт давав

¹⁾ Ibidem, № 1106, арк. 337.

²⁾ П. С. З., т. XI, № 9857.

³⁾ Х. П. І. А., Черн. відл., № 3406.

відповідь на питання, з кого стягати збори та в якій сумі. Крижановському надано право „по примеру и обыкновению прежнему“ називатися військовим екзактором. Збирання індукти та евекти переводилося дозорцями, факторами та прикажчиками, що їх запрошував на службу Крижановський. В його відання перейшли також голозна Карвасарія в Ніжені, а також і місцеві¹⁾.

Крижановський ретельно, навіть завзято поставився до своїх обов'язків. Звичайно він тут переслідував дві цілі: зібрати встановлену контрактом суму та ще й себе нагородити в достатній мірі за покладену працю. Зрозуміло, військовий екзактор не обмежував себе рямцями контракту, а намагався зібрати якомога більше грошей, глумачучи по-своєму викладені в ньому правила. Безумовно, і купці старалися за всяку ціну позбутися зборів або сплатити їх у зменшеному розмірі. Крижановський мав рацію, посилаючись в своїх „доношеннях“ на відомі купецькі хитрощі. Та не підлягає також сумнівові, що він порушував умови контракту на шкоду виплатникам і допускав иноді зловживання.

З різних кінців Гетьманщини полетіли „доношення, супплекси“ до Ген. Військ. Канц. зі скаргами на запопадливого екзактора.

Кошовий січовий атаман скаржився, що „откупщики“ Крижановського „неслиханіе в Малой Россіи новости делают, неоднократно из одного товара взимают индукту... не тол з товаров, з лавок и от купцов покупающих, но і с того, что на торгах з рук носящее куплят, не обминая равномерно взимают“ і прохав оборони, щоб військо не зазнало в своїх промислах „нестерпимой обиди“.

Стародубівські розкольники скаржилися, що з них стягають індукту „с покупаемых и продаваемых товаров домашнего приготовления, что внутри Малой Россіи происходит, а не из загранице привозимо бивает“. Гетьман заборонив стягати індукту з таких товарів.

Находили скарги від грецьких купців з приводу різних неправильностей при збиранні з їхніх товарів індукти, а також і мешканців Нової Сербії, що їм дозволила Колегія „Иностранных Дел“ торгувати „безпошлинно“.

Крижановський в своїх „доношеннях“ до гетьмана, в особі якого треба зазначити, він мав оборонця, давав відповідні пояснення, доводячи, що він не виходив за межі наданих йому прав.

Та не довго тривала діяльність Крижановського, як військового екзактора. Року 1754 за універсалом гетьманським (на жаль, ми не знаємо його змісту) „содержание на откупе индуктового збору Крижановским отставлено“; натомість призначено „смотрителей индуктового збору“, яким і повинні були підлягати дозорці та фактори, що були у віданні екзактора²⁾.

Така зміна, безперечно, стоїть у зв'язку з тим, що того ж 1754 року 13 травня „индукту та евекту для облегчения и пользы малорос. народу велено отставить“, а заснувати на польському та турецькому кордонах митниці для збирання з довізних та вивізних товарів „пошлин“ як порогових затарифом, так і внутрішніх по 13 коп. з рубля³⁾.

1) Так називалися уставши, що віддали збиранням індукти та евекти.

2) Х. Ц. I. А., № 3406.

3) П. С. З., № 10235.

ДОДАТОК

КОНТРАКТ, СКЛАДЕНИЙ З КРИЖАНОВСЬКИМ

1. Соберать ему, сотнику Крижановскому, индуктовіе и евектовіе денги по всей Малой России и в Заднепрских местах по всем прежним обстоятельствам з разного звания и чина людей, от купцов и продавцев здешних малороссійских, великороссійских и иностранных по прежнему с рубля по 2 коп., яко то из ввозних в М. Р. з заграниц и Великороссіи, з Запорожских козаков и Слободских полков и других зарубешних мест и з ввозных всех всякого звания до наименших товаров с вишней и до нижней вещи, какіе ни были б, в том числе и с таких товаров, которіе з заграници и з Великороссіи и др. зарубешних мест внутр М. Р. привозими, и теми ж купцами и всякими промышленниками и их прикажчиками, куди знутр М. Р. ввозими будут за рубеж и в Великороссію, в Слободскіе полки, в Сеч и др. места заграничніе и зарубешніе взимать евекту.

2. Внутр М. Р. з здешних малороссійских промышленников и др. в М. Р. настояшіе жителства свои имеющих, а не приезжих, от продаваемых их разных товаров, которіе внутр М. Р. з города в город перевозими бывають, с того всего самому сотнику Крижановскому и его дозорцам, факторам и прикажчикам везде по городам, местечкам, селам и деревням индукти не взимать, только би те малороссіане иностранных великороссійских, слободских и др. мест купечества с их товарами, учиня меж себе какіе-либо зделки, несправедливо под своими именами не укривали, о чем требовал он, сотник, публикаціи во всей М. Р. с крепким обязательством под лишением движимого и недвижимого их имени за такой подступ.

3. Всякого чина малороссійскіе, великороссійскіе и др. звания люде, кои всякіе подряды иметь будут с провянта и иных званий подрядов в магазейни вне М. Р. т. е. в слободскіе полка, в Великороссію, в Сеч и др. заграницу места, со всех тех подрядчиков, от всякого звания подряд их да особливо з привозимого з зарубежа, з Великороссіи, слободских полков и др. заграничных мест з ввозимого з М. Р. врознь продаваемого всякого хлеба взимать индукту тож с рубля по 2 коп. против той цены, по якой они подряд или продаж иметь будут.

4. З великороссійских, слободских, запорожских козаков, иностранных и др. промышленников и их прикажчиков в М. Р. приезжающих временно і здесь живущих, кои против малороссіан служеб и повинностей не отправляя, нине имеют и впред иметь будут внутр М. Р. промисли купеческіе, подряды хлеба и прочего и меняльческіе разніе с ои з разных внутр М. Р. родящихся и с покупающих иностранных товаров, с тех всех покупных и меняльческих их товаров по оценки с рубля по 2 коп., хотя би оніе промышленники, подрядчики и меняльщики показывали, что тіе товары внутр М. Р. продавать будут, собирать.

5. Если з заграниц слободских полков и др. мест привозимо будет вино хлебное і виноградное, також он е і ввозимо будет в Велико-россію, слободскіе полки, в Запорожскую Сеч и др. заграницею места, с того вина хлебного і виноградного взимать индукту и евекту с оценки от рубля по 2 коп.

6. От всякого званія людей, кроме природних малороссіян, от которих служби і повинности отправляются, с фабрик суконних и парусного пологна і заводов портного мила, кожевних и др. тому подобних в М. Р. имеющихся нине и вперед имеющих быть, с которих в продажу отпускаемо внутр М. Р. или в тех заводах и фабриках покупаемо будет (яко таких фабрик и заводов в М. Р. прежде сего не бывало, но тие товари ввозими бывали в М. Р. з Великороссіи и др. мест і из оних взимаема была индукта) с тех всех товаров, кроме железних и простого стекла заводов, взимать по оценки с рубля по 2 коп.

7. Всякіе купеческіе люди те, которіе з заграниц із Великороссіи, Слободских полков, з Сечи и др. мест заграничнх с товарами следовать будут в М. Р. либо із М. Р. обратно или купечество с какими малороссійскими товарами заграницю следовать имели, должны явитися на определенных по их дороги портах со всеми своими товари, а ежели которій купец мимо определенного порту проедет в ином месте, тот лишен быть должен всего своего товару и тот товар отберать до скарбу собственного нашего і ис того товару двойную индукту взимать и требовал он, сотник, дабы повелено заременно учинить о том в уезде публекацію.

8. Дабы купечество не могли привозимих своих товаров утаевать і верно би они за все те товари свои надлежащую индукту могли платить, для того их товари, примером, великороссійского поведенія, клеймить, то есть всякой штуки на одном концу, с которого купцу при тех товарах способно, прикладать печать, которая ему, сотнику, дается, толко би тое клеймо держано было до роспродажи того товару, а буди которих товаров клеймить невозможно, то тех товаров хозяеве должны дать за своими руками реестра и на тих реестрах подписоватися им таким обовязательством, что они свой товар весь объявили праведно под потераніем за неправильную их обявку всего своего товару, а буди сверх клейменного или реестрами объявленного товару, в которого купца якій товар явитися тот весь заберать в скарб наш, а индукту двойную с того товару взимать и всякіе товари ревезовать в тех домех, кои по ярманкам и для карвасаріи от его, сотника, показани будут.

9. Которіе в сем 751 году купечество имеют товари, за якіе ими уже индукта заплачена, о тех всех своих товарах должны оніе купци декабря к 20 числу подать заручніе реестра и по оним реестрам те товари их особливим клеймом клеймить без взятія денег, а буди кто к кому 20 числу декабря своих товаров не явит, или в которого купца в генвар мес. 752 году сверх его данного реестра и клейменних товаров другіе якіе товари явятся, с таким поступать так, как в 7 пункте показано и, чтоб в том купци не ослушались, повелено б учинить, куда надлежит, предложеніе, разве которіе покажут о каких товарах, что оніе е отлучки, куда сотник Крижановскій должен будет нарочним послать для сведительства и заклеяменія.

10. С киевских мещан от всяких товаров ввозимих заграницю евекту, а с привозимих индукту взимать, примером, протчіих в М. Р. купечествующих людей от рубля по 2 коп.

11. При собраніи того индуктового и евектового збору в требованіи сотника Крижановского и определенных от его дозорцев.

факторов и прикажчиков во время ярманков, торгов и кто би мог в платеже индуктового збору противитися и в др. по тому збору случаях, даби господа полковники, старшины полковие, сотенние и селские всякое вспомошествование чинили и на ослушчиков посланных давали, о том во все полки и куда надлежит требовал он, сотник, предложениа, також сосгоящие штап, обер и ундер офицери и рядовие при форпостях, с сотником Глинским Крижановским в домовой нашей канцелярии по контракту в определении людей к тому индуктному збору с начала 752 году и в протчем всем вышеписанном чинили неотменно исполнение, о том, как ему, сотнику Глинскому, дан особий за нашею рукою и при печати национальной уневерсал, так кроме того и к должному по тому исполнению сим вам предлагается, а в надлежащие места наши ордери отпращены сентября 12 д. 1751 году.

А в греческое братство особливый 13 пункт прибавлен о следующем.

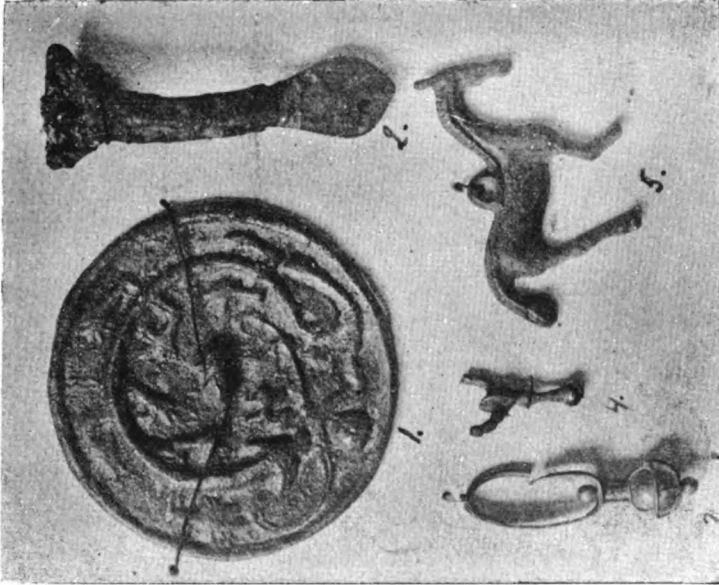
Всякие купечества в ярманках и без ярманков по делам своим купеческим веденным за товари (ежели сами пожелаюг и прошения зайдут) были б судими в карвасариях, токмо никого к тому не понуждать.

(Х. Ц. I. А. Черн. вид. № 3406).

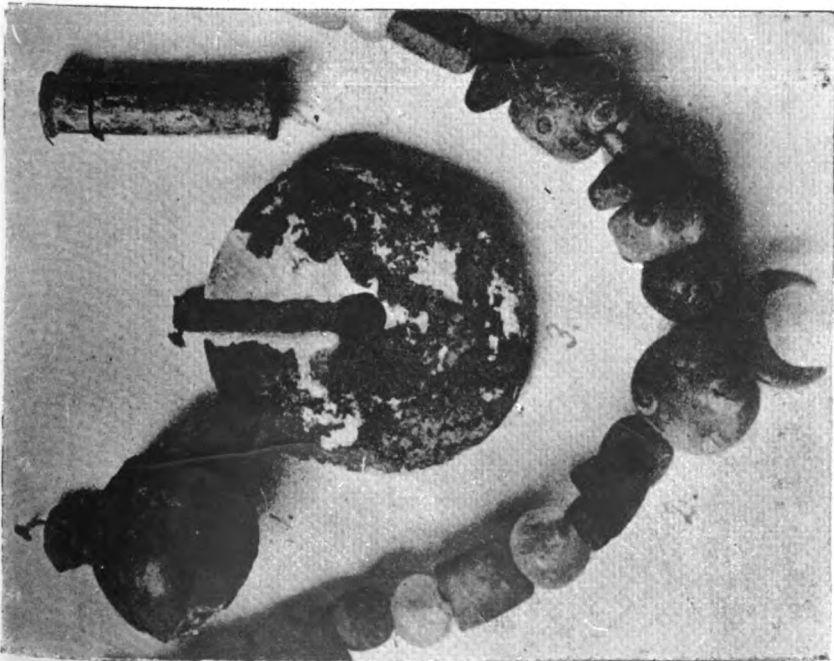
ТАБЛИЦІ

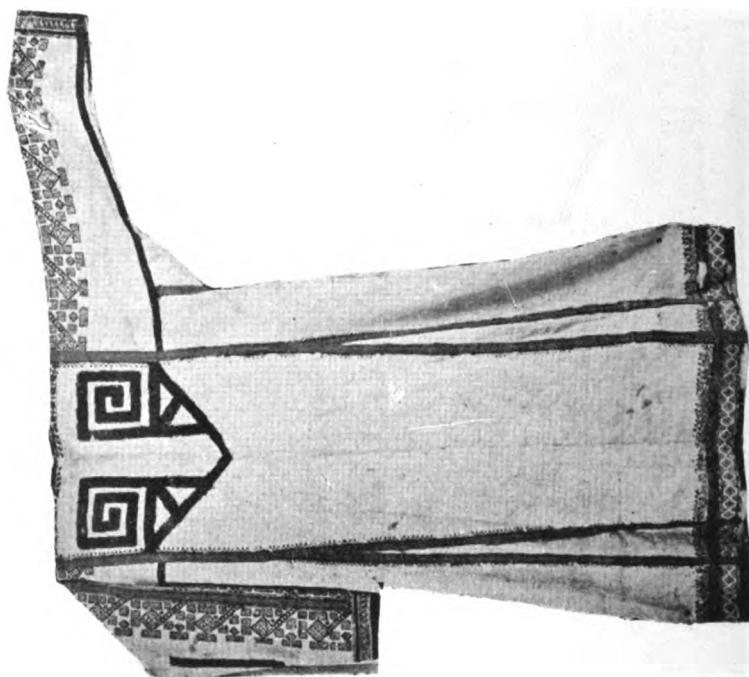
2

Верхній Салтів

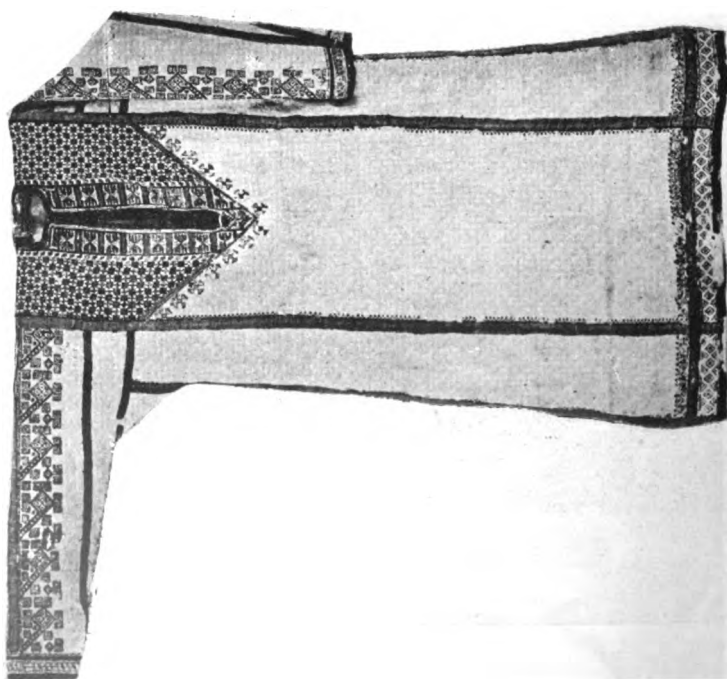

1

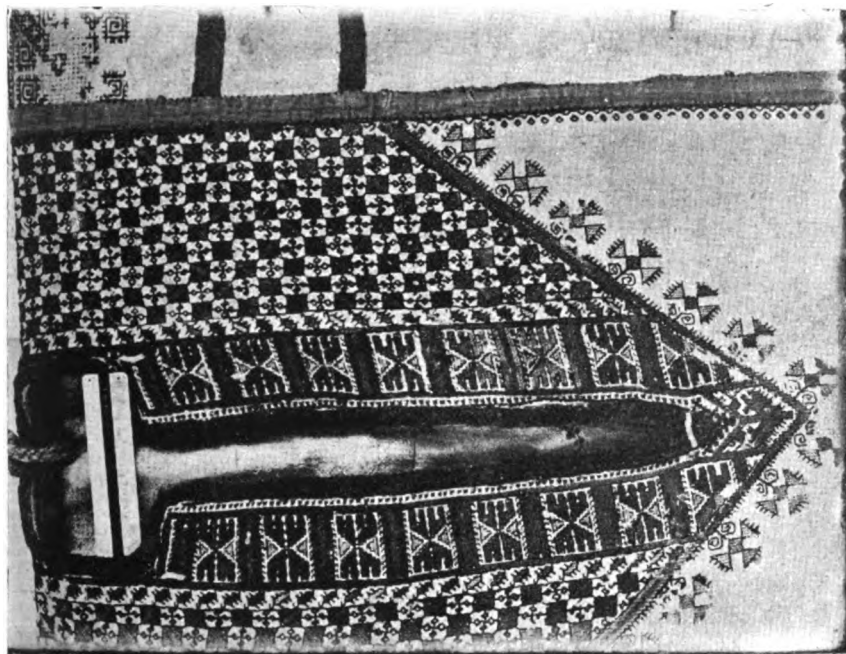
Таблиця 1

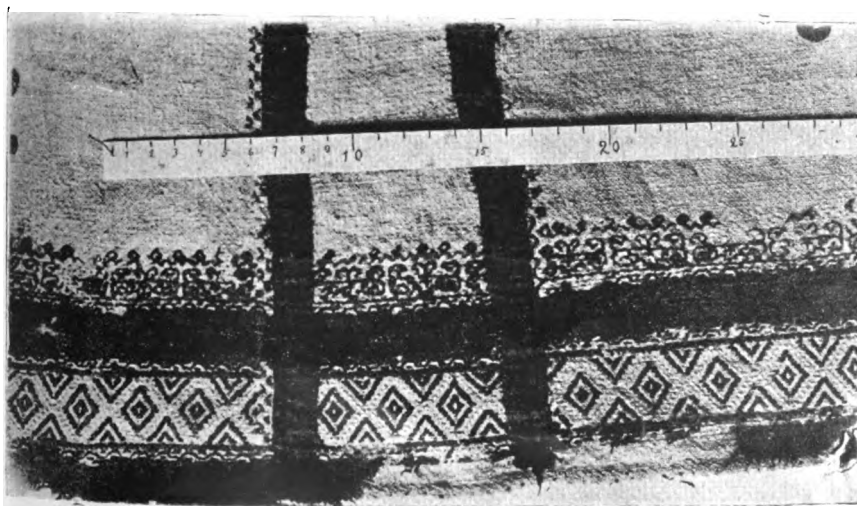
„Полубогчишина“ сорочка (спина)

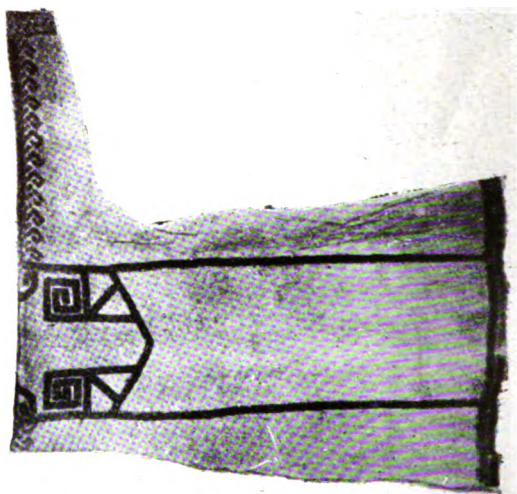
„Полубогчишина“ сорочка (спереду)

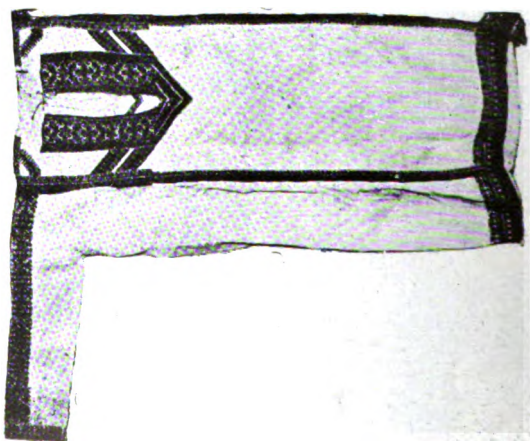
3. „Полуботчишина“ сорочка (груди)

4. „Полуботчишина“ сорочка (поділ)

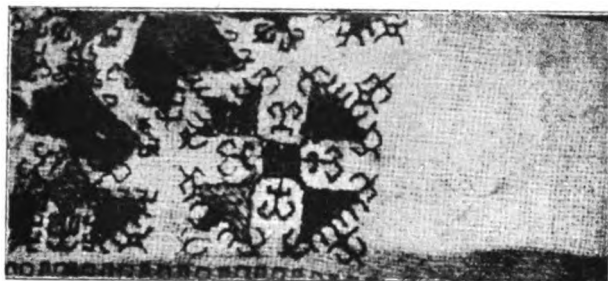

Чыремiська сорочка

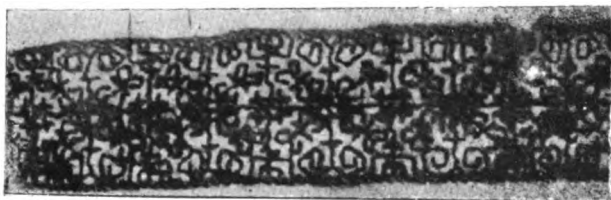

Чыремiська сорочка

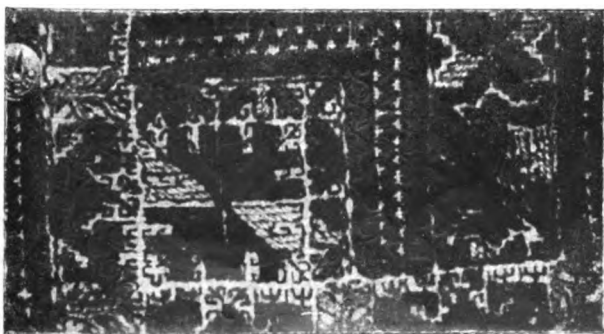

Черемиська вишиванка (деталь)

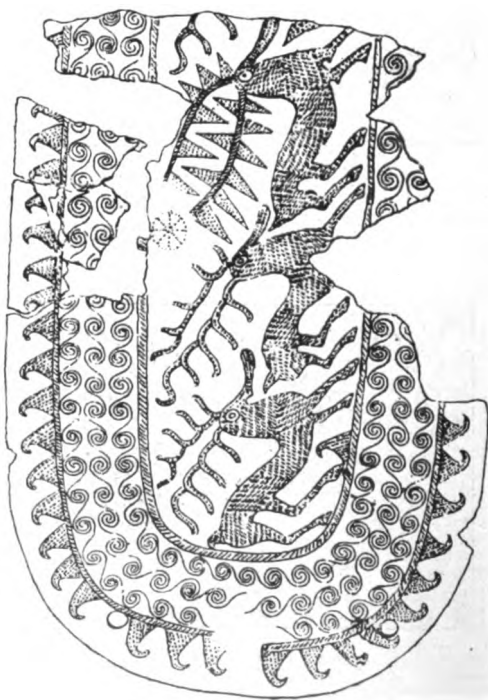
Мордовська сорочка (деталь)

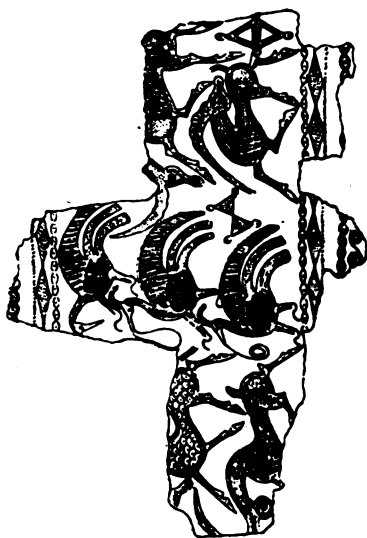
Черемиська хусточка (деталь)

1

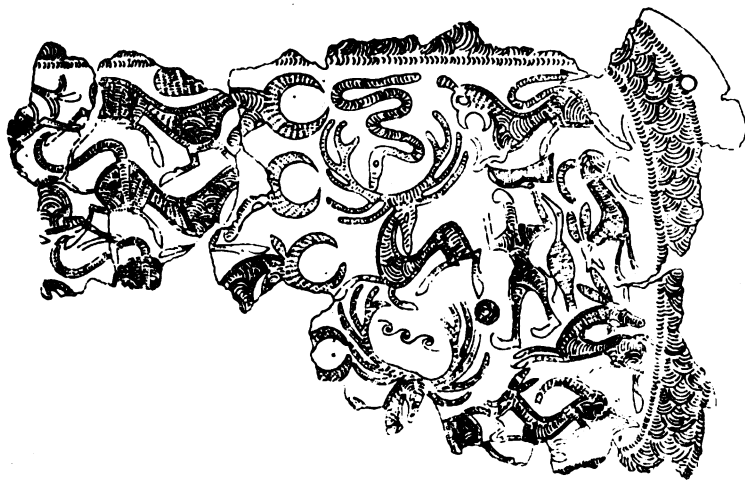
2

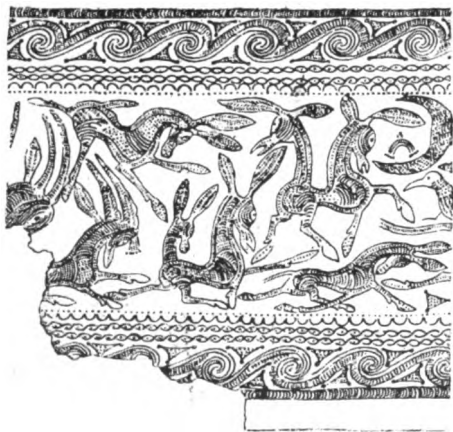
3

1. Бронзовый пояс из с. Подгорцы 6. Киевского уезда. (Из соч. [Петров]. Альбом достопримечательностей Церковно - Археологического Музея при И. Киевской Духовной Академии, вып. IV — V. Табл. II, 3).
2. Закавказский бронзовый пояс. (Из соч. R. Virchow. Über die culturgeschichtliche stellung des Kaukasus. Berlin 1895. Taf. I. Nr 1)
3. Закавказский бронзовый пояс. (Из соч. R. Virchow. Ук. соч. Taf IV, Nr. XVI)

Таблица VI

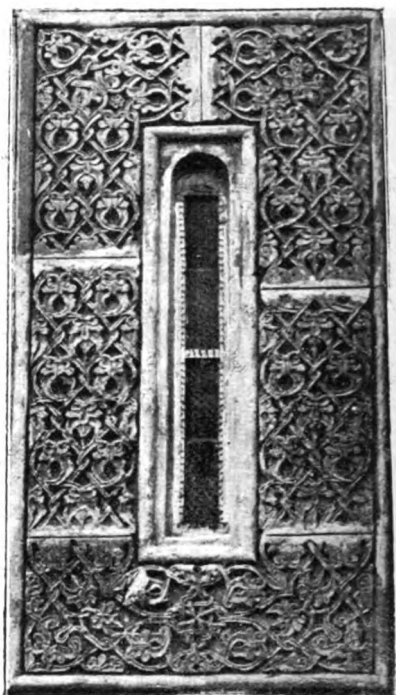

1

2

1. Закавказский бронзовый пояс (Virchow. Ук. соч. Taf. I, Nr II)
2. Закавказский бронзовый пояс (Virchow. Ук. соч. Taf. II Nr III)

1

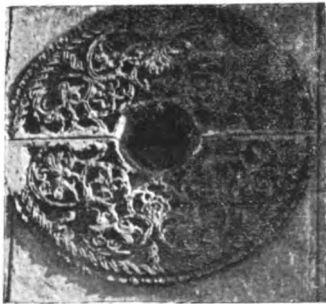

2

1. Самтависи. Наличник окна в южной боковой апсиде восточного фасада (фот. Ермакова, 15428)
2. Самтависи. Наличник центрального окна в главной апсиде восточного фасада (фот. Ермакова, 15424)

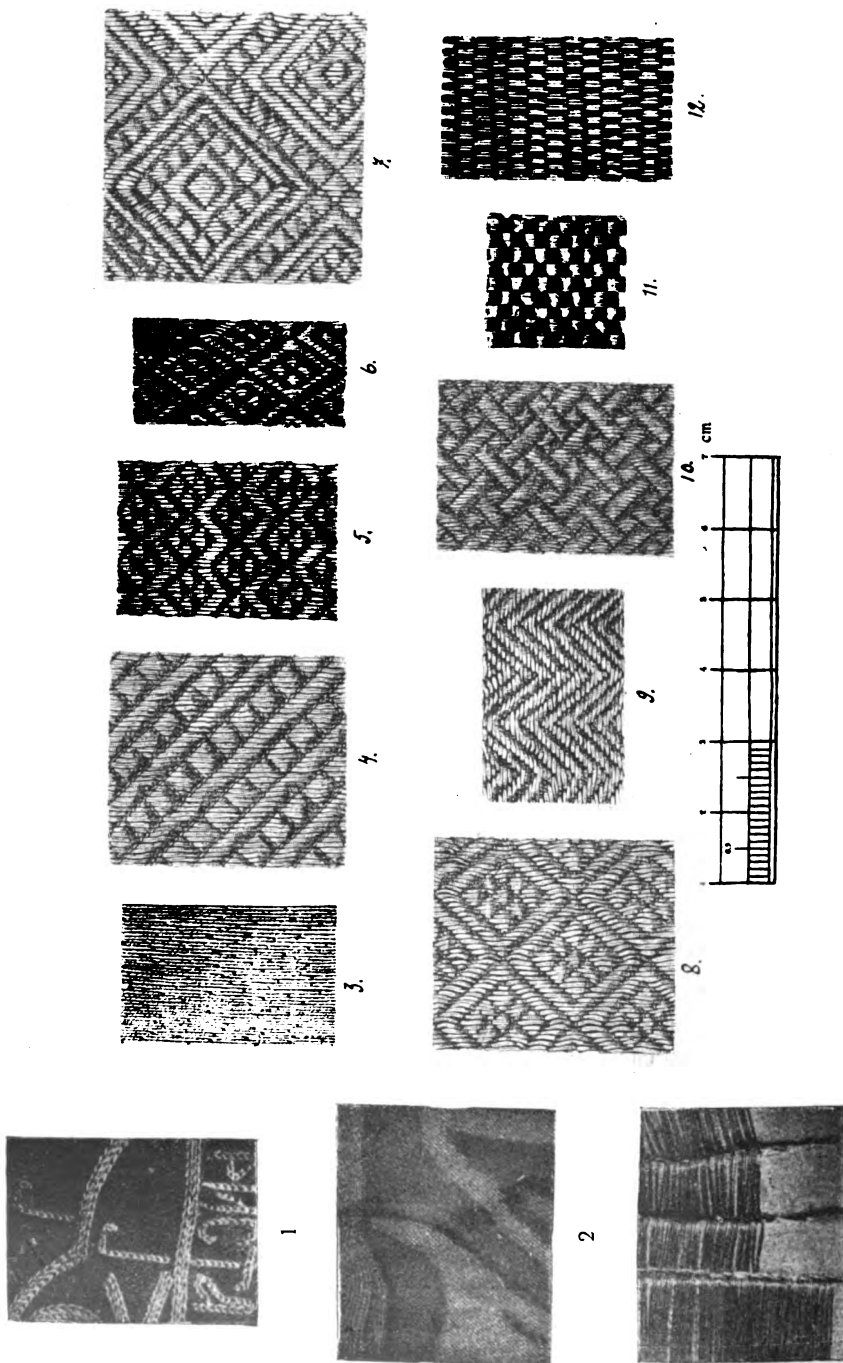

1

2

1. Самтависы. Наличник бокового окна с южной стороны главной апсиды на вост. фасаде (фот. Ермакова, 15427)
2. Самтависы. Наличник круглого окна на южном фасаде (фот. Ермакова, 15437)

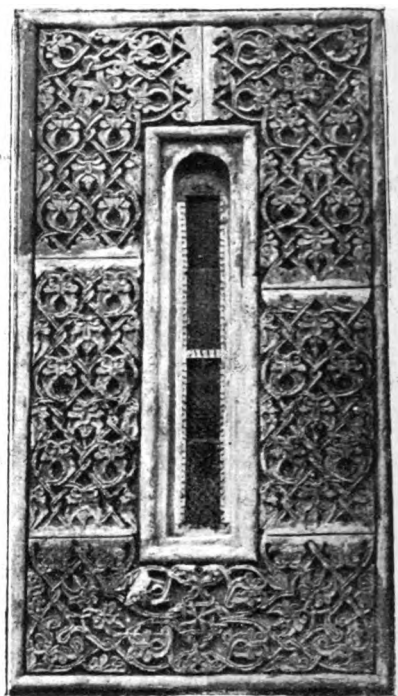

Таблиця X

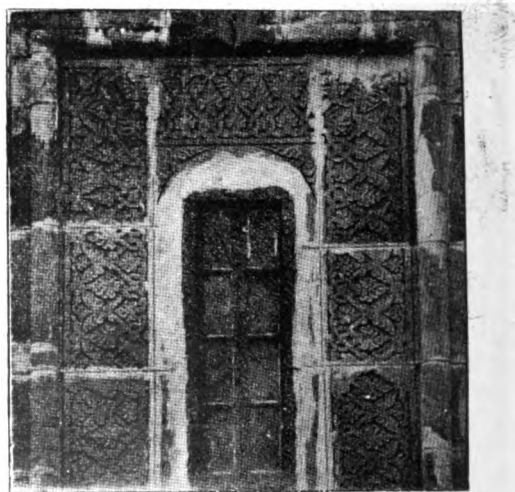

Таблиця XI

1

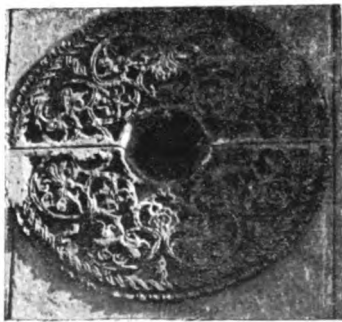
2

1. Самтависи. Наличник окна в южной боковой апсиде восточного фасада
(фот. Ермакова, 15428)
2. Самтависи. Наличник центрального окна в главной апсиде восточного фасада
(фот. Ермакова, 15424)

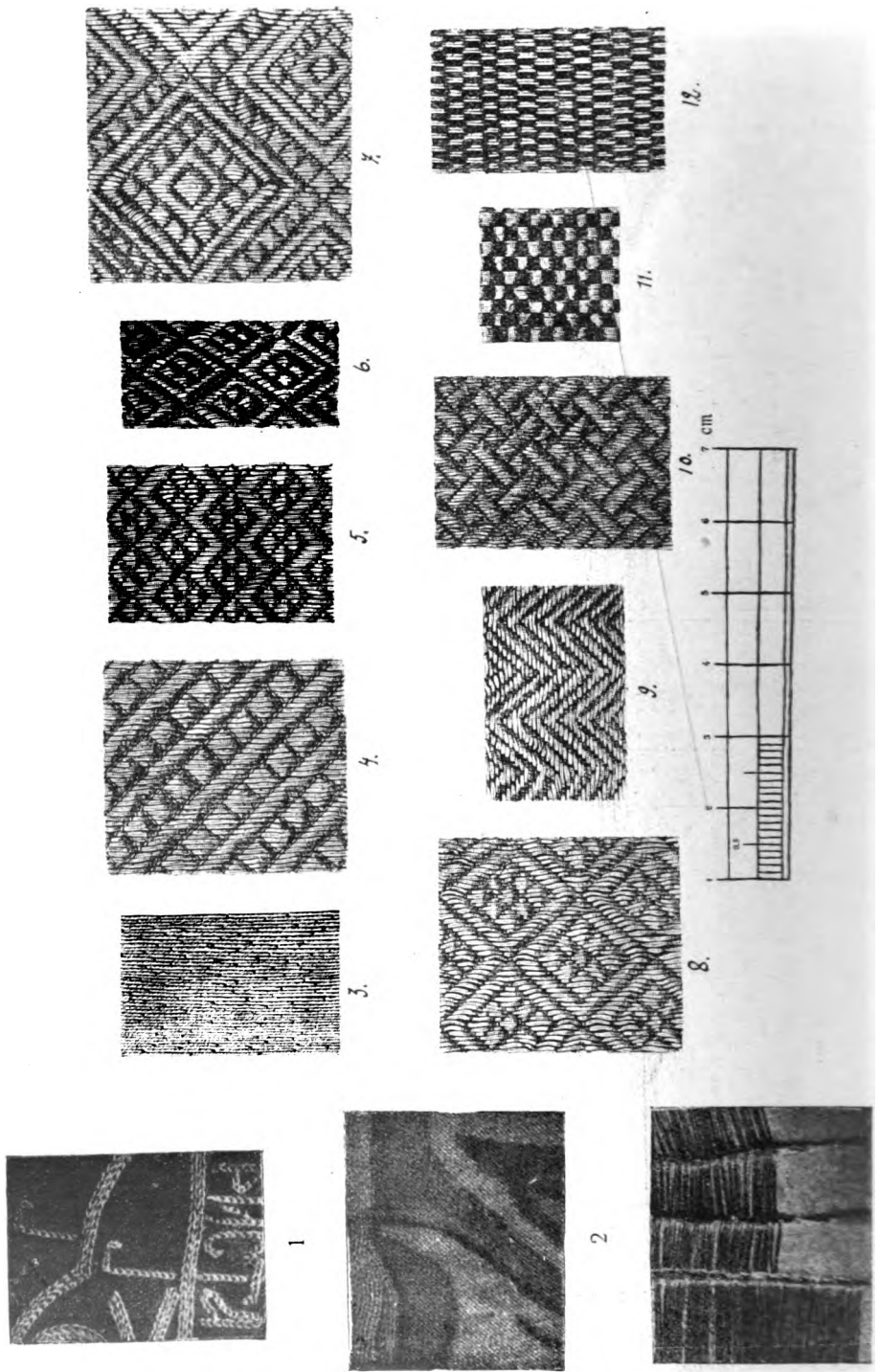

1

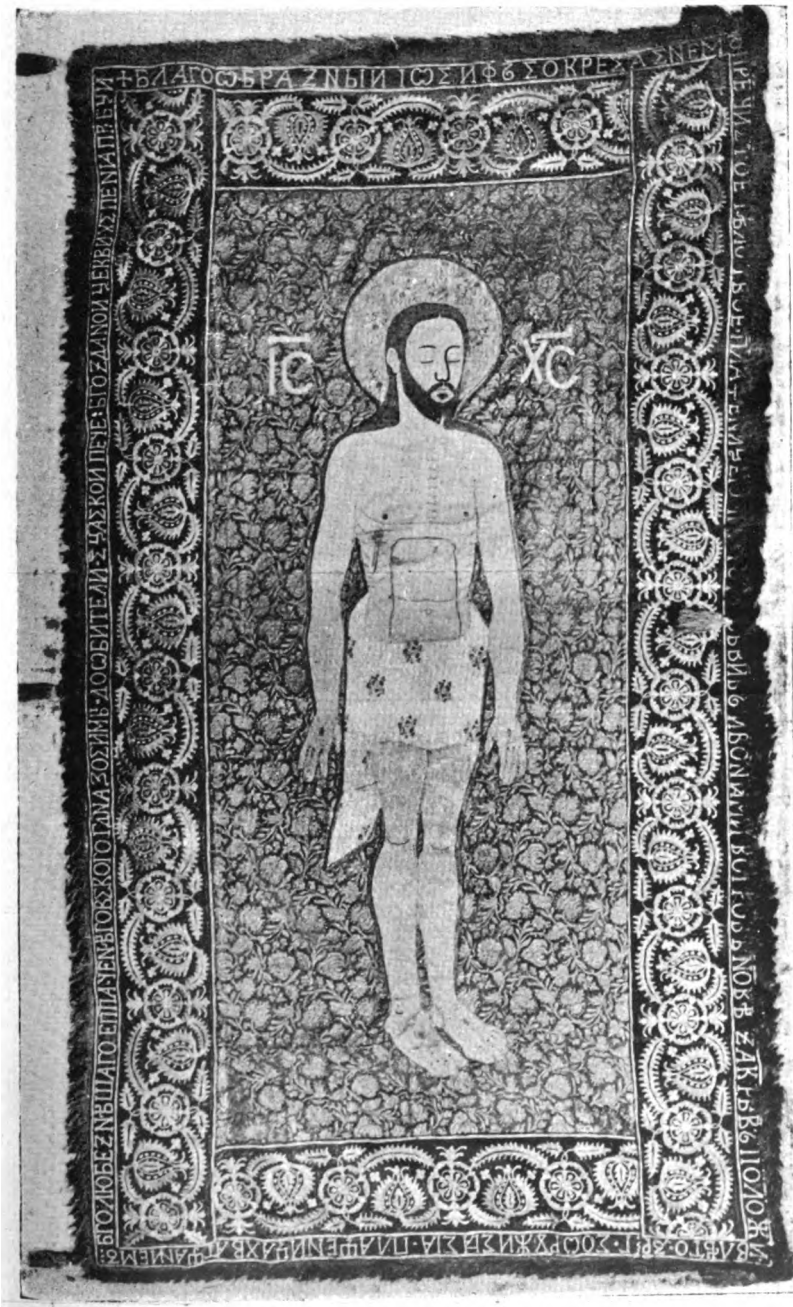

2

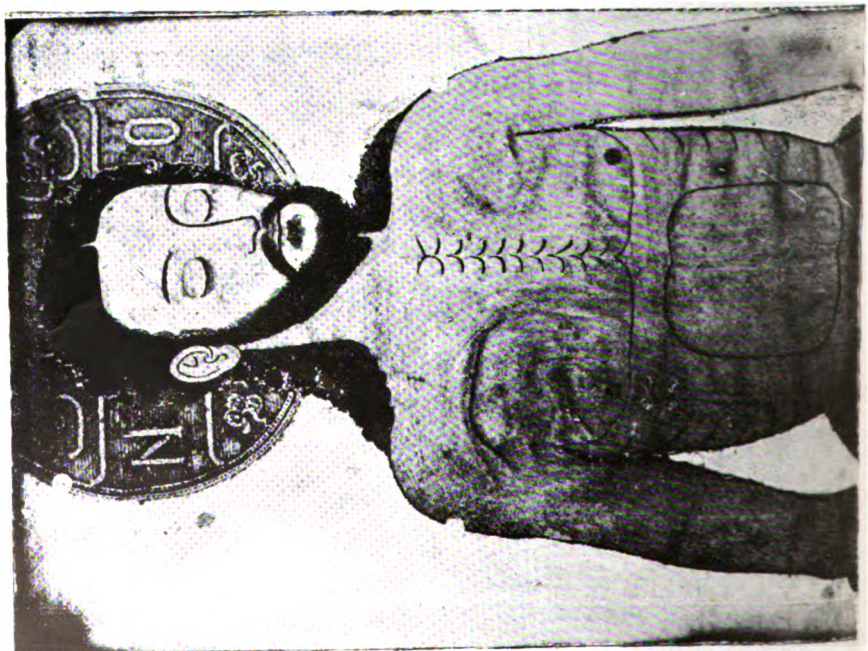
1. Самтависи. Наличник бокового окна с южной стороны главной апсиды на вост. фасаде (фот. Ермакова, 15427)
2. Самтависи. Наличник круглого окна на южном фасаде (фот. Ермакова, 15437)

Таблиця X

Таблиця XI

Таблиця XII

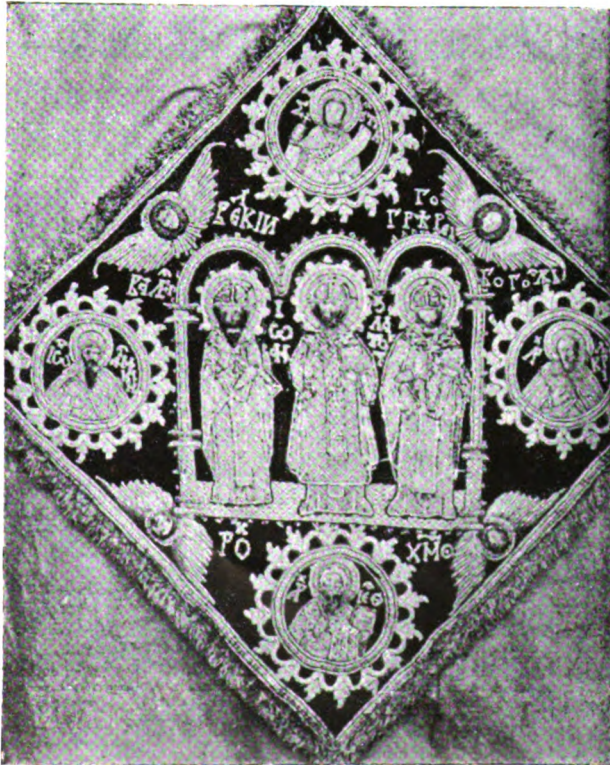

1

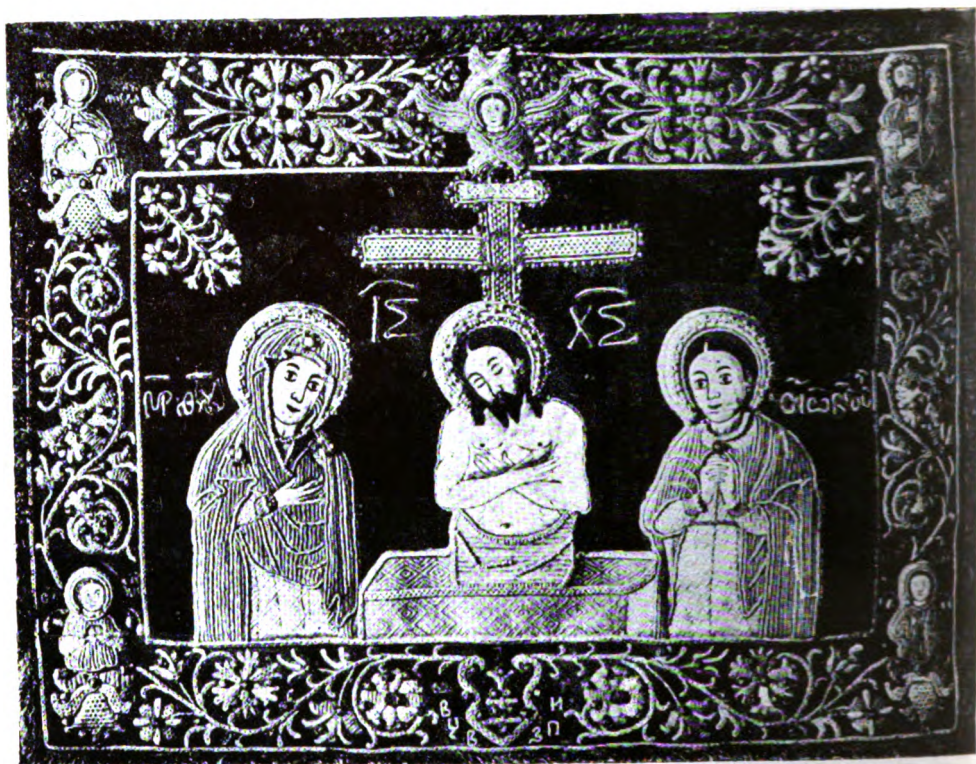
2

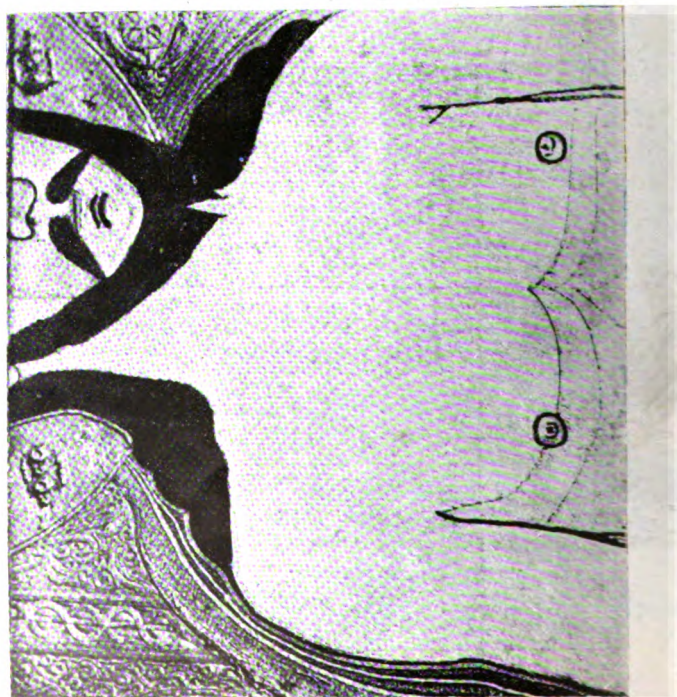
3

Таблиця XIII

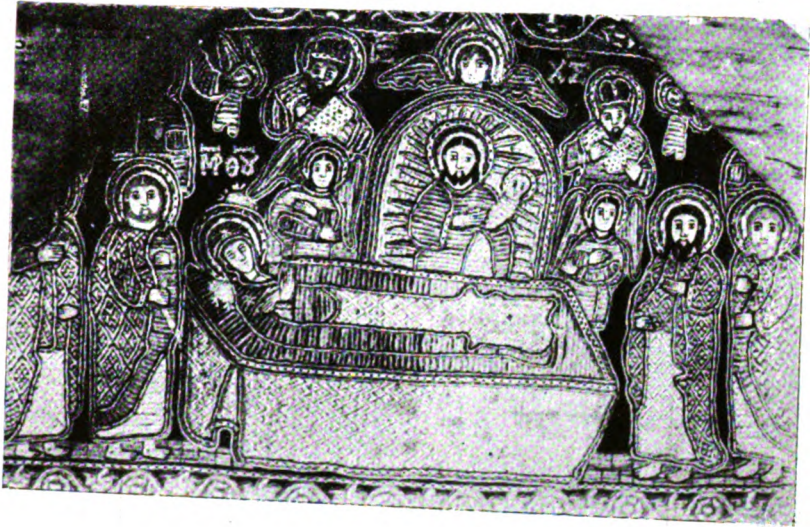
1

2

Таблиця XIV

1

2

Таблиця XVI

1

2

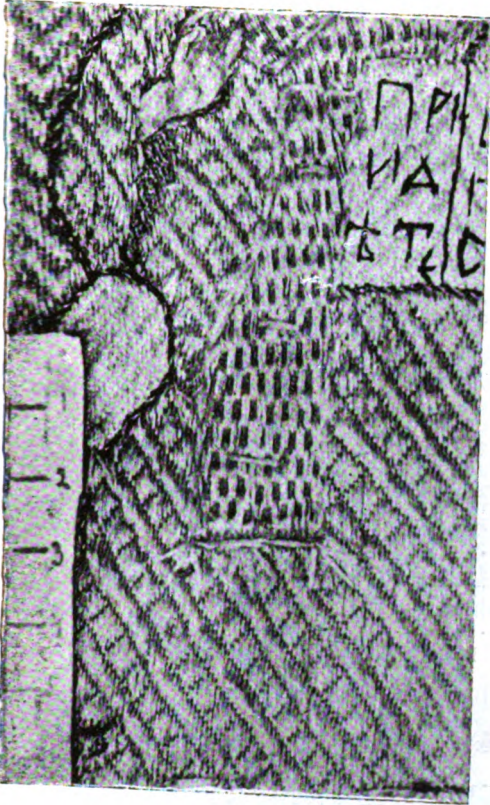
3

Таблиця XVII

Таблиця XVI

1

2

3

Таблиця XVII

1

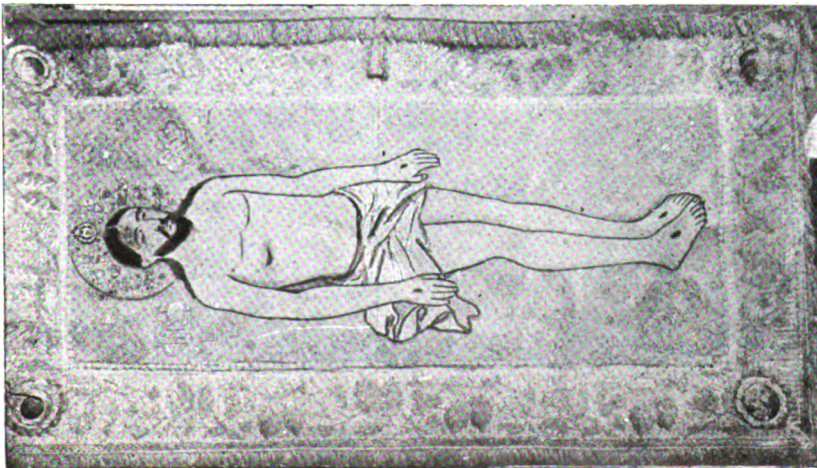

2

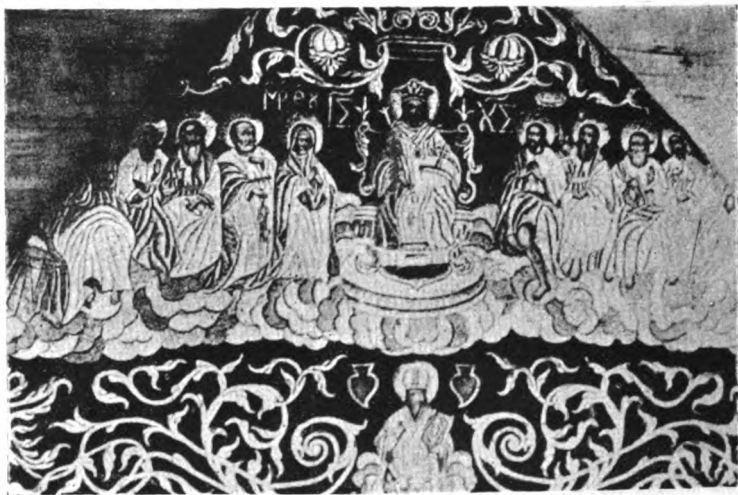

1

2

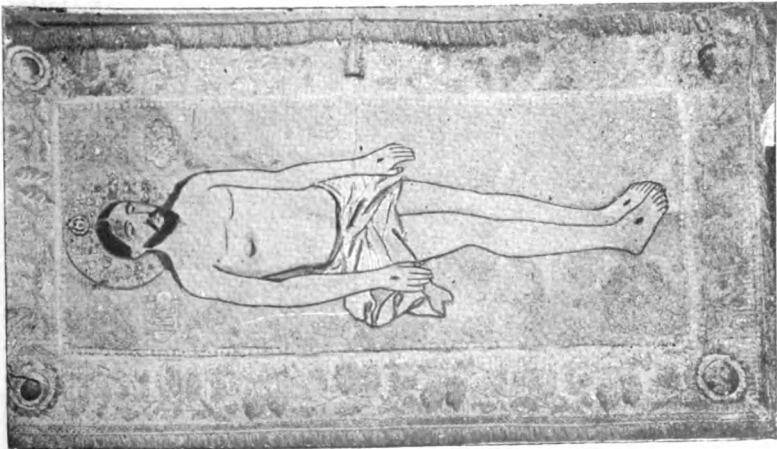
1

2

1

2

3 M I C T
CONTENTS

	Стор.
В. Бузескул. „Из истории Харьковского университета второй половины 70 - х годов прошлого века“	1
В. Веретенников. „К вопросу о построении истории учреждений“	15
Н. Максимейко. „Закупы „Русской Правды“	27
Н. Рубінштейн. „До історії соціальних відносин у Київській Русі XI— XII ст.“	49
Н. Мірза - Авакянц. „Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII ст.“	63
Г. Хоткевич. „До історії Слобожанщини“	77
М. Горбань „Розбійник Мацапура“	93
О. Водолаженко. „З історії Харківського Колегіуму у XVIII в.“	107
Є. Іванов і М. Горбань. „Відгуки декабристського руху на Слобожанщині“	123
О. Багалій - Татарінова. „Нариси з історії військових поселень на Україні“	131
Н. Суровцова. „Олізар і його відношення до декабристів“	145
В. Дубровський. „Поміщиця Марфа Лукашевич“	163
З. Величко - Гончарова. „Земледельческий журнал“	171
О. Назарець. „Розрухи кріпацькі 40 — 50 років XIX ст. на Лівобіччі“	193
Н. Тихонов. „К характеристике дворянской идеологии накануне падения крепостного строя“	225
Д. Соловей. „Загальний історичний огляд вівчарства Полтавщини“	247
Ант. Козаченко. „Нариси з історії революції 1905 — 1907 р.р.“	265
І. Ткаченко. „Історично - літературні студії акад. Д. І. Багалія“	281
І. Айзеншток. „І. Котляревський і українська література“	285
Н. Жинкин. „Рифма и ее композиционная роль в поэме Лермонтова „Демон“	291
М. Самарин. „Из Маргиналий к „Евгению Онегину“	307
М. Габель. „Форма диалога в былинне“	315
В. Державин. „Фантастика в „Страшной мести“ Гоголя“	329
А. Розенберг. „Из наблюдений над синтаксисом русского былевого эпоса“	339
Г. Тесленко. „Розкопи Верхньо - Салтівського могильника 1920 року“	353
Д. Гордеев. „К стилистической характеристике Мартвильской росписи“	357
С. Таранушенко. „Полуботчищина сорочка“	365
Т. Ивановская. „Искусство бронзового пояса из села Подгорцы Киевской губ.“	371
Е. Никольская. „Декоративная резьба Самтависи“	379
К. Берладіна. „Матеріали з історії українського образотворчого гаптування“	389
Б. Рудаев. „О словечке „факт“	413
В. Барвінський. „До питання про індукту та евекту в Гетьманщині“	441

	P. P
V. Bousescoul. „From the history of the University of Charkov in the second half of 70 - th years of the last century“	1
V. Veretenikov. „To the construction of the history of the establishments“	15
N. Maximeiko. „The zakoup“ of the „Ruskaya Pravda“ („Russian Truth“)	27
N. Roubinstein. „To the history of the social relations in Kiev — Russia in XI - XII century“	49
N. Mirsa - Avakianz. „Sketches from the history of justice on the Left - River - Bank - Ukraina“	63
G. Hotkevitsch. „To the history of Slobojanshchina“	77
M. Gorban. „The brigand Mazapoura“	93
O. Vodolashchenko. „From the history of Charkovian collegium in the XVIII century“	107
E. Ivanov and M. Gorban. „The echoes of the Dekabrist's movement on the Slobojanshchina“	123
O. Bagaley - Tatarinova. „Sketches from the history of the military colonies in Ukraina“	131
N. Sourvtzeva. „Olizar and his reports with the Dekabrists“	145
V. Doubrovsky. „The landlady Martha Loukashevitch“	163
Z. Velisko - Goncharova. „The Agricultural Journal“	171
O. Nazaretz. „The rebellions of the slaves in 40 - 50 of XIX cen. on the Left - River - Bank - Ukraina“	193
N. Tihonov. „To the characteristic of landowners' ideologie before the fall of slavery“	225
D. Solovey. „General historical review of the wool - growing in Poltavshchina“	247
A. Kozachenko. „Sketches from the history of the revolution in 1905 — 7“	265
I. Tkachenko. „The historical literature studies of Academic D. I. Bagaley“	281
I. Isenshtock. „I. Kotlarevsky and Ukrainian literature“	285
N. Jinkin. „The rhyme and its composition role in the poem of Lermontov „Demon“	291
M. Samarin. „From the Marginales to „Eugenie Oniegin“	307
M. Gabel. „The form of dialogues in the „bylyna“	315
V. Derjavin. „The fantastic in the „Dreadful vengeance“ of Gogol“	329
A. Rosenberg. „From observation of the syntax of Russian bylyna - epos“	339
G. Teslenko. „The excavations of the grave in Verhny - Saltov“	353
D. Gordejev. „To the stilistic characteristics of the painting of Martvil“	357
S. Taranoushenko. „The shirt of Poloubotok“	365

	P. P.
T. Ivanovska. „The art of the bronze belt from the village Podgortzy of Kiev - Government“	371
E. Nikolska. „The decorativ carving of Ramtavisi“	379
K. Berladina. „The materials from the history of the Ukrainian representative embroidery“	389
B. Rondajev. „About the word „fact“	413
V. Barvinsky. „To the question of „inducta“ and „evecta“ in the Getmanshchina“	441

MAPK

AE

*Kharkov, Naukovo - doslid
cha Katedra istorii ukrain
U. S. R. P. Koi Kul'turi*

**НАРОДНІЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ**

науконий збірник

MAY 23

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

**ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

MAY 23 1930

Ч. VII

**НА ПОШАНУ АКАДЕМ. Д. І. БАГАЛІЯ
З ЙОГО ПОРТРЕТОМ**

ЕТНОЛОГІЧНО-КРАЄЗНАВЧА СЕКЦІЯ

ВИПУСК ПЕРШИЙ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПРОФ. О. В. ВЕТУХОВА

**ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927**

UKRAINISCHE SOZ. RÄTE - RESPUBLIK
VOLKSKOMMISSARIAT FÜR BILDUNGSWESEN
VERWALTUNG DER WISSENSCHAFTLICHEN EINRICHTUNGEN

FESTSCHRIFT

FÜR AKAD. DMYTRO BAHALIJ

ZU SEINEM 70-JÄHRIGEN GEBURTSTAGE
UND DEM 50-JÄHRIGEN JUBILÄUM SEINER
WISSENSCHAFTLICHEN TÄTIGKEIT

I TEIL

ARBEITEN DER ETHNOLOGISCH-
LANDESKUNDISCHEN SEKTION
DES CHARKIWER WISSENSCHAFTLICHEN FORSCHUNGS-
KATHEDERS FÜR UKRAINISCHE GESCHICHTE

ANNALEN DES KATHEDERS

№ 7

REDAKTOR PROF. A. WETUCHOW

STAATSVERLAG DER UKRAINE
1927

У. С. Р. Р.
НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Ч. VII

НА ПОШАНУ АКАДЕМ. Д. І. БАГАЛІЯ
З ЙОГО ПОРТРЕТОМ

ЕТНОЛОГІЧНО-КРАЄЗНАВЧА СЕКЦІЯ

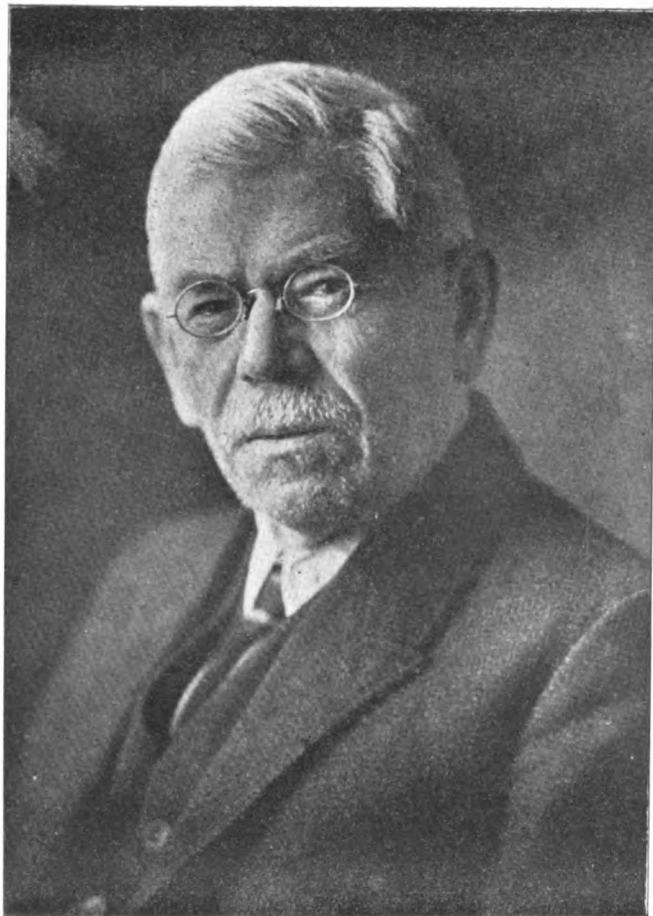
ВИПУСК ПЕРШИЙ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПРОФ. О. В. ВЕТУХОВА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

1-ша Раддрук. „Полтава-Поліграф“.-
№ 1289—2150. Тираж 720 прим.
Окрліт № 1207-Полтава.

Академ. Д. І. Багалій.

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

Академику ДМИТРУ ІВАНОВИЧУ БАГАЛІЮ

*(З нагоди його ювілеїв: 70-річчя народження,
50-річчя наукової діяльності та 40-річчя професури).*

ДЕ ЩО Є.

	Стор.
Передмова редактора	ІХ
<i>Проф. О. Ветухов.</i> „Віхи на шляху від старої статичної етнографії до сучасної динамічної етнології та краєзнавства (про минулий та сучасний стан етнографії)	1
<i>Проф. П. Г. Ковалівський.</i> „Старе та нове краєзнавство“	3.
<i>А. П. Ковалівський.</i> „Картографічний метод у етнології“	53
<i>В. Ю. Білецька.</i> „Вишиті кожухи в Богодухівській окрузі на Харківщині“	63
<i>Є. В. Берченко.</i> „Про настінні розписи українських хат на Катеринославщині	71
<i>Р. С. Данковська.</i> „Українські народні світильники. I ч. Лучина, Каганці	93
<i>Ів. Ф. Єрофіїв.</i> „Різдвяна інтермедія „Коза“	105
<i>К. Г. Червяк.</i> „Похоронні звичаї й культ покійників в точки зору весільного ритуалу	113
<i>Проф. М. О. Маслов.</i> „Заложные покойники“ в античному світі	123
<i>Я. О. Риженко.</i> Вкладні записи (матеріали)	125
<i>Б. К. Пилипенко.</i> „Народне мистецтво й виробниче оформлення“	131
<i>Л. М. Зайцева.</i> „Економгеографія та її значіння в виробничо-краєзнавчих дослідженнях	135
<i>Я. О. Риженко.</i> „Нехліборобські промисли на Полтавщині“ (звіт)	139
<i>Проф. О. В. Ветухов.</i> „До питання про толкову бібліографію по вивченню краю“	141
<i>В. Дашкевич</i> — Програми до етнографічно-краєзнавчого дослідження України	149
<i>В. Ю. Білецька.</i> „Дві бібліографічних замітки“:	
„Художественный фольклор“ М. 1926, вып. 1	167
„Этнография“ М.—Л. 1927 № 1—2.	169
<i>А. П. Ковалівський.</i> Ethnologischer Anzeiger. Jahrgang 1 (1926) Heft I.	170
<i>А. П. Ковалівський.</i> Illustrierte Völkerkunde, Herausgegeben von D-r G. Buschan. Stuttgart T. I 1922, T. II част. 1—1923 р. Ч. 2.—1926 р.	171
<i>Проф. О. Ветухов.</i> Новітні розвідки в галузі краєзнавства — етнології:	
„Николаевщина“. Николаев 1926	175
„Вінниця, її околиці та вінницька округа“ Т. І. Вінниця 1927	176
„Полтавщина“ Полтава 1927 р.	176

INHALT.

	Seite.
Vorwort des Redaktors	IX
<i>Prof. A. Wetuchow</i> , Marksteine auf dem Wege von der ehemaligen statischen Ethnographie (Völkerbeschreibung) zur dynamischen Ethnologie und Landeskunde . . .	29
<i>Prof. P. Kowalitsky</i> , Über alte und neue Landeskunde. Mit Beilage eines „Schema“.	52
<i>A. Kowalitsky</i> , Kartographische Methode in der Ethnologie	61
<i>W. Bilezka</i> , Gestickt Schafpelze aus dem Bohoduchiw Kreise in der Gegend Charkiw.	70
<i>E. Bertschenko</i> , Die Wandmalerei Ukrainischer Dorthäuser	91
<i>K. Dankowska</i> , Ukrainische volkstümliche Beleuchtungsmittel. Erster Teil — Kienspäne und Öllämpchen.	103
<i>I. Jerofstijw</i> , Weihnachtsspiel (Intermedie) „Die Ziege“ (Volkskundlich — bibliographische Skizze).	112
<i>K. Tschewjak</i> , Bestattung und Totenkultus vom Standpunkte des Hochzeitsrituals	121
<i>Prof. M. Maslow</i> , Die nicht begnügten Toden in der Antiken Welt (Ein Autoreferat)	124
<i>I. Ryzhenko</i> , Darbringungen — Inskriptionen	129
<i>B. Pylpenko</i> , Volkskunst in den Formen der Gegenstände des täglichen Gebrauchs (Rechenschaft über halbjährige Arbeit)	133
<i>L. Zaitsewa</i> , Die Ekonomgeographie und ihre Bedeutung für die Landeskunde, erforscht vom Standpunkte der Produktionskräfte des Landes	138
<i>I. Ryzhenko</i> , Nichtackerbauliche Beschäftigungen des Volkes im Lande Poltawtschyna.	140
<i>Prof. A. Wetuchow</i> , Zur Frage der Bibliographie der Landeskunde	147
<i>W. Daschkewitsch</i> , Programme zur ethnologische — landeskundischen Erforschung der Ukraine.	165
Buchbesprechungen:	
<i>W. Bilezka</i> , „Künstlerisches Folklore“ Moskau 1926, I Lieferung	167
<i>W. Bilezka</i> , „Ethnographie“ Moskau — Leningrad № 1 — 2	169
<i>A. Kowalitsky</i> , Ethnologische Anzeiger. Jahrgang 1 (1926) Heft 1	170
<i>A. Kowalitsky</i> , Illustrierte Völkerkunde. Herausgegeben von D-r Georg Buschan. B. I — 1922. B. II Teil 1 — 1923, Teil 2 — 1926	171

ПЕРЕДМОВА.

VORWORT DES REDAKTORS.

Ця VII частина видань Н. Д. К. І. У. Культури є першою спробою Етнологічно-Краєзнавчої Секції об'єднати в окремій випуску праці всіх її співробітників.

Лише з кінця (з грудня) 1924 року Е.-К. Секція існує яко така. (Раніш, під керуванням проф. О. В. Ветухова, спільно працювало три секції: літературна, етнографічна та мистецтва). З 1925 року Е.-К. і пішла шляхом з'ясування з одного боку своїх взаємовідносин зі старою етнографією, а з другого — з краєзнавством.

Уперто працюючи над основним питанням самовизначення, Секція змогла хоч в загальних рисах накреслити свій путь вже з другої половини 1925 р. (Див. замітку А. Ковалівського „Етнографія та етнологія“ в „Черв. Шл.“ за 1925 р., кн. X, ст. 127—131). В цьому ж збірнику питання про поступовий перехід від етнографії до етнології в зв'язку з краєзнавством присвячено статтю проф. Ветухова. — Раніш такого визначення своєї бази досить тяжко було з'ясувати, чому ж так тісно повинні бути зараз ув'язані поміж собою нова етнологія і нове краєзнавство, що його вже зараз Секція вміє певно назвати — „виробничим“.

Уперше боязкими кроками, шукаючи ґрунту, Секція виступає на Першому Всеукраїнському З'їзді по вивч. продукц. сил., що відбувся в Харкові в грудні 1924 та січні 1925 р.р. Вже тут ми почули, що наш підхід через нову етнологію до того краєзнавства, яким воно повинно бути зараз, є певний. Тому вже сміливіше Секція виступала на Першій Всеукр. Краєзн. Конференції — в Харкові ж в травні 1925 р. Тут вже де-кілька наших доповідачів з'ясовували думки Секції про підвалини сучасної краєзнавчої методології на ґрунті марксістського комплексу „природа, людина та їхні взаємовпливи через працю останньої“. На підставі цих доповідей сформульовано було навіть де-кілька з основних резолюцій Конференції. (Див. замітку О. В. в „Черв. Шл.“ за 1925 р. кн. VI—VII, ст. 293—6).

Зараз Секція продовжує, — поширює й поглиблює, — розвиток основних напрямків Конференції, так теоретично, як і практично, поволі поширюючи й обсяг своїх впливів на б. м. широкі кола (студенства, вчителів то-що).

В низці засідань Секція виробила „Схему обліку продукційних сил краю“, ц. т. того плану, за яким повинно провадитись місцевими краєзнавцями дослідження кожного господарства в його суцільності, в процесі його еволюції яко живого організму, його статички-динаміки й рухомої рівноваги.

Цю схему тісно ув'язано з етнологічними досліддами в галузі так зв. „духовної“ й „матеріальної“ культури, що їх ми не розрізняємо по істоті, за марксістським підходом, але поки що, для ясности, зберігаємо

старі назви.— Т. ч. виробниче краєзнавство й етнологія органічно зв'язуються поміж собою. Підготовка нової аспірантури з 1926—27 академічного року йде в напрямках виробничого краєзнавства, матеріальної й соціальної культури та фольклору (в новому його розумінні). В зв'язку з цим троє наукових співробітників, під керуванням Голови Секції, ближче підходять до інтересів і смаку та до певного розподілу спільної роботи кожного з аспірантів, допомагаючи в їх праці.

В даному випускові подаються початки й зразки роботи всього колективу Секції, що складається, крім Голови, наукових робітників та аспірантів, ще й з тих осіб, що жваво цікавляться роботою Секції, б.-м. систематично одвідують її засідання й поволі втягуються органічно в нашу активну роботу.

Секція стоїть в контакті зі спорідненими катедрами, ставлячи там свої доповіді й притягаючи до себе тих з тамтешніх докладчиків, що їх теми близько стосуються до інтересів Секції. (Тут уміщено й такого роду реферати, як напр., Е. В. Берченкової та проф. М. О. Маслова).

Проф. О. Ветухов.

1927 року, березня 5.

Проф. О. В. ВЕТУХОВ.

ВІХИ НА ШЛЯХУ ВІД СТАРОЇ СТАТИЧНОЇ ЕТНОГРАФІЇ ДО СУЧАСНОЇ ДИНАМІЧНОЇ ЕТНОЛОГІЇ ТА КРАЄЗНАВСТВА.

(ПРО МИНУЛИЙ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ЕТНОГРАФІЇ)

„Без ясного понимания того, что только точным знанием культуры, созданной всем развитием человечества, только переработкой ее, можно строить пролетарскую культуру,— без такого понимания нам этой задачи не разрешать“.

Ленин.

ЗМІСТ.

I.

1.— Зародження цієї науки для всесвіту у Петербурській Академії Наук.— 2. Як її там уперше було визнано за науку.— 3. Етнографічна лінгвістика.— 4. Заснування Урало-Алтайської лінгвістики.— 5. Непевне відношення до етнографії на Заході.— 6. Етнографія Росії під впливом західних течій.— 7. Сучасний стан етнографії в Росії. (Ухил краєзнавчий).

II.

1.— Ступіні розвитку цієї науки на Україні.— 2. Поступове перетворення її в етнологію.— 3. Перспективи етнології у зв'язку з розвитком краєзнавства.— 4. Сучасна робота в цьому напрямку.— 5. Завдання в найближчому майбутньому, що їх ставить собі Е.-К. Секція.

I. ЕТНОГРАФІЯ В РОСІЇ.

1. Раніше, ніж в якій би то не було із західних Академій, етнографічна наука виховувалася в Російській (нині Всесоюзній) на протязі майже 200-річчя. Там її джерело. Там уперше було визнано її значіння для пізнання краю, для вивчення й підвищення продукційних сил країни, ц. т. накреслений ще тоді приблизно сучасний підхід. Там зросли й наші перші видатні дослідувачі в цій галузі.

Звичайно, до нас „світло“—ліх—ішов із Заходу. А тут ми висули перші гасла й для західно-європейської науки, в якій нахил до етнографії спостерігається лише з другої половини XIX віку. Тому може й зараз ця галузь науки в СРСР і на Україні ніби-то попереджує де-в-чому західні підходи до неї.

На жаль, ще й зараз в де-яких наукових колах етнографія рахується за якийсь додаток до інших наук (напр., до історії), за якусь „приживалку“ серед них, за ілюстративний допоміжний матеріал. (За часи революції такий стан переживало й ще кілька наук, напр., історія літератури).

Тому, може, й перші етнографічні музеї, яко самостійні одиниці, засновано було лише в 80-х р.р. минулого сторіччя. А краєзнавчі, особливо виробничого краєзнавства, лише ось на наших очах починають складатися.

Проф. Л. Я. Штернберг каже: „Що ж до західних Академій, то їх консерватизм діходить до того, що вони ще й зараз ухиляються від друкування праць не лише по етнографії, а навіть і по етнографічній лінгвістиці“¹⁾.

А поміж тим та „етнографічна інструкція“, — що її дав акад. Г. Ф. Міллер ще в 1740 р. своєму учневі Фішеру, коли той виїздив у Камчатську експедицію, має в собі навіть сучасні підходи до справи:

„Этнографические описания... важны для историка человечества в целом, имея своею целью выяснить взаимное родство народов на основании общности языков и нравов и потому ко всему тому, что кажется только занимательным, необходимо относиться как к явленным серьезным, дабы во всех мелочах и в их самых мелких деталях проявить внимательность, п. ч. не всегда можно предвидеть значение каждой такой детали“²⁾.

Далі в цій цікавій „Інструкції“ докладно трактується про найрізноманітніші етнографічні питання, починаючи з фізичної антропології й закінчуючи матеріальною та соціальною культурою, археологією та вивченням мови. Не обминуто тут навіть і питання про первісну техніку та господарство, на які стали звертати увагу лише в останні десятиріччя. Зачеплені також і найновітні питання, а саме: а) Питання про номенклатуру кривности, та її класифікацію, — що його поставлено лише в 70—80 р.р. минулого сторіччя, — ц. т. через 140 років, — Морганом. б) Питання про полові „табу“, що про них почала казати лише в останні часи (Фройдівська теорія). Що ж до поради Міллера своєму учневі про необхідність при дослідженні Сибірських народів точно записувати, як кожний с народів зве сам себе й своїх сусідів, і навпаки, — це питання про етничну генерацію, досить важливе, — то його починають знов ставити лише в наші часи.

У „Передмові“ до цієї „Instruction“ Д. Клеменц підкреслює, що точка зору, проти якої йшов ще у XVIII віці Міллер (не потрібно, мовляв, збирати лише раритети, лише „кунсти“, а навіть звичайнісінькі речі щоденного побуту), залишалася в етнографії і до останніх часів в роботах аматорів-етнографів, на яких по більшості й виїжджала ця наука, принаймні що до збирання матеріалу. Тому інструкція Міллера „имет немаловажное значение для истории развития понятий о научной этнографии в России“ (с. VIII). На жаль, надруковано (більш ніж через 150 років) лише останній, 6-й, розділ цього „Наставлення о том, на что следует обратить внимание при описании народов, в особенности Сибирских“, — хоч, справді, цей розділ і є найцікавіший.

Цілком зрозуміло, що це „Наставление“ мало величезне значіння в дальшому розвитку Російської етнографії³⁾. Пригадаємо хоча б

¹⁾ „Двухвековой юбилей русской этнографии и этнографических музеев“. (в журн. „Природа“ за 1925, № 7—9, стр. 46).

²⁾ Тут цитую за Штернбергом (стр. 97). Далі — самого Müller'a „Instruction für den Akademiker — Adjuncten I. E. Fischer“ (в „Сборнике музея по Антропологии и Этнографии при Имп. Ак. Наук“. С.-П. 1900 г., стр. 37—109) з передмовою Д. Клеменца (с. VI—XII, а також з „Объяснением встречающихся в Инструкции Миллера слов“).

³⁾ Ця „прозорливість“ у майбутнє Міллера просто таки вражає (не говорячи вже про надзвичайну всебічність його численних — всіх 923 запитань); зокрема про сім'ю та шлюб №№ 580—670. Напр., в запитаннях №№ 732—3 про камчатських шаманів, це „вдохновенних“ пророциць та про консервування трупів шаманів або їх кістяків, яко „священних реліквій“, що їх обов'язково возять за собою й під час перекочування, руба поставлено було таке питання, що роз'яснено було лише через 150 р (Див. „Материалы по лингвистике и фольклору юкагиров“ В. І. Іохельсона — 1900 р. стр. 110, № 37). — В питаннях лінгвістичних Міллер теж попереджає свою добу: різні зразки новооткритої мови давались на перекладі „Отче наш“, що М-р рахув помилковим

монументальні твори Палласа, який описав в майже всіх Сибірських народців, а про монгольські племена видав таку славетну 2-хтомну розвідку, що відомий Кювье (через 60 років) називав її „найкласичнішим трудом в галузі етнографії“. Ці етнографічні експедиції XVIII ст., що улаштовувалися тодішніми академіками й їх співробітниками, зробили епоху в науці: цілий ряд народностей було т. ч. відкрито для вивчення. Описи деяких з них і досі рахуються класичними. І зараз ще не можна тому, хто вивчає східні народи, обминути і ці давні, важливі, твори Палласа, Гмеліна, Крашенінікова, Георга та ін.). Напр., і в Харкові поволі росте т. зв. „Асоціація сходознавства“, що знов піднімає справу про ретельне вивчення східних народів.

Повстає, помимо волі, питання, чому ж майже 2 сторічча тому наша наука етнографія-етнологія була приблизно на височині сучасности по основному напрямку, по ухилу до вивчення продукційних сил, по нахилу до краєзнавства?

Докладніше про це можна, розуміється, знайти в наших відомих роботах по історії етнографії (Піпіна, Сумцова, в „Укр. нар. в его прошлом и настоящем“ та інш.¹⁾). Тут же зазначимо лише одне: тодішні економічні, політичні й громадські умови життя висовували насамперед людей науки „енциклопедичного типу“, людей, що могли утворити зі своїх спостережень, експедицій та дослідів щось певне—комплексове, щось монолітне.—„Поражает—каже Клеменц,—нас также в их описаниях полнота, широкий взгляд на этнографию. Для них важно было все—начиная от физического типа, языка, религиозных представлений до мельчайших интимных подробностей быта“ (с. VIII—IX). „Объяснялось это громадными способностями и основательной подготовкой путешественников; они не только в этих, но и в других науках, оставили неизгладимый след своими трудами“ (ib. IX).

Реформа Петра I-го дуже сприятливі давала умови для такого всебічного вивчення широкої Росії, для підвищення її продукційних сил, для підйому громадської ініціативної творчости без перешкод і заперечень з боку влади.

Але за підйомом пішов спад цього „ліризму“, цього єднання суспільства й уряду, цього нечасто спостерігаемого їх „ходу в ногу“. Саму реформу чимало людей перестають визнавати поступовим кроком. Починається розкол, народжуються дві, надалі різко протилежні, течії „слов'янофіальство“ та „західничество“. Ще далі йде пригнічення тих частин, що увійшли в склад великої „Російської Імперії“, як напр. українців. Вивчати „нарід“, єднатись з ним, заборонюється все строже. Іде й занепад етнографічних дослідів в тому широкому розмахові, що ми

і пропонує збирати й записувати назви звичайних речей, цілком звичайні вирази. Сам Міллер додає цікавий Vocabularium, і цікавий з різних боків, а саме: з одного, це використання давніх і краєвих слів і виразів, що М. передав німецькою мовою, що й зараз зберігають в деякій мірі свою цінність; з другого, вони інтересні для ознаки власного, М-а, звійомства з рос. мовою й правописом, як напр. „Wind-ветръ“ або „Oreyff (Reif) — „іня“, або ще „Siebengestirne — утячее гнездо“. Дозволю собі навести в оригіналі 2—3 запитав Міллера, звичайно, лише досить стисло сформульованих:

№ 15 „Wie ein. volk seine Ursprüngliche Sprache nach und nach verliert und dafür eine fremde annimmt.

№ 158. „Von Mitteln wieder den Skorbut.

№ 833. „Von Zaybereyen und was derselben Würk unden sind“.

¹⁾ Нещодавно вийшов дуже стислий (усього на 42 стор.), але змістовний і цікавий „Нарис історії етнографії“, проф. Кагарова Ч. І. Київ. 1926, починаючи з її зародження і до наших часів. Порів. також Л. Я. Штенберг, „Современная етнологія“. „Новейшие успехи, научные течения и методы“ (в журналі „Этнография“ за 1926 р., ч. 1 — 2. М. Л. Д.— ГИЗ. Стор. 15 — 43.

Його спостерігали у половині 18-го століття. На Україні, напр., займатись етнографічними дослідями, вивчати навіть мову й нею користуватись в житті стає небезпечним: влада забороняє й дивиться на це косо, підозріло. Стара широка етнографія, що наближалася до сучасного її розмаху нової етнології, все зцілювалася, все більше повинна була в дослідях „етноса“ (наріду) висувати наперед лише „графію“, а не „логію“.

Тому, власне кажучи, новий початок, нову основу цієї науки в Росії, вже під впливом Заходу, спостерігаємо з 40-х р.р. XIX століття¹⁾. Коли знов піднялась „революційна“, реформаторська хвиля, що докотилася до свого „девятого валу“ в 60-х р. р. у відомій „крест'янської реформі“, що була до де-якої міри попередником сучасної Жовтневої Революції.

Тому, майже, в кінці 40-х р.р. дуже відомий для свого часу біолог К. Бер²⁾ зміг вже знов дати таке визначення завдань етнографії. — „Сравнительная этнография описывает в настоящем те отношения, о коих повествует история, когда они уже прошли. Т. о. история образованности (т. т. в значній мірі сучасна етнологія)... (есть) изображение жизни народов в течение времен“. А щоб здійснити це, він додає: „Доставьте исследователям России (возможность) в течение нескольких лет составить полное этнографическое описание нынешнего населения и дайте средства издать это описание“.

В цьому напрямі т. ч. і йшла робота численних експедицій, що їх було утворено Академією і не лише в межах величезної Рос. Імперії, а й поза-межами її, і що їми відкрито незнайомі доти країни. Наслідком їх роботи були великі численні томи так матеріалів, як і розвідок, що в них, — як зазначено було вище, — Рос. Академія попередила навіть усі західні, чому сприяли й обставини. Напр. в той час, коли на Заході вивчалися лише мови класичних та взагалі цивілізованих народів, наші експедиції вивчали мови невідомих Сибірських та Урало-Алтайських і інш. народців. Тому в Росії закладено основу т. зв. „етнографічної лінгвістики“, що простує до вивчання мов т. зв. „первісних народів“. А для сучасного етнолога-краєзнавця це, як відомо, є найпевніший шлях до розуміння походження так самої мови, як і найдавнішого родинного складу й побуту, до ґрунтового перегляду питань про походження сім'ї та власности, первісного комунізму, „прелогічного мишлення“ і т. ін. Спершу, в різноманітних експедиціях, почали вивчати мову й побут Якутських та Сибірських народців, і т. ч. поволі прокладено було стежку й до утворення цілої Урало-Алтайської лінгвістики. В. В. Радлов, відомий „ловець людей“ до етнографічних дослідів, розпочав вивчання живих мов Тюркських народців Сибіру, якими тоді ніхто й зовсім не цікавився. А зараз майже всесвіт вивчає ці мови (як і Кавказькі-Осетинські, Урало-Алтайські й палеазійські — чукотську, юкагірську, то-що) — виключно по працях російських академиків (Шіфнера, Залемана, В. В. Радлова, В. Ф. Міллера, І. Я. Марра та інш.).

Другим важливим наслідком цих і кругосвітних мандрівок наших академиків було зростання з булої Петровської „Кунсткамери“ Антропологічного та Етнографічного Музею Всесвітньої Культури, де мається вже чимало уників, що є гордощами усього вченого світу. Тут зібрано не лише речі, але й книги, рукописи й малюнки і т. ін.

¹⁾ Про це докладно див. в класичній книзі Пяпіна „История рус. этнографии“ — переважно том II-й.

²⁾ Див. його доклад надрук. в „Записках ИРГО“ за 1849 р.ч. 1 — 2.

З 1878 р. в Росії існує „Музей Антропологии, Археологии и Этнографии“, тоді як Берлінський „Museum für Völkerkunde“ відкрито лише в 1889 р.

В Росії ж спостерігається більш толерантне відношення й до самої науки-етнографії, бо у Франції, напр., в 1859 р. засідання „Паризького Антропологічного Товариства“ проходили в присутності міліції, тому що в ті часи наукова антропология та етнографія рахувалися за науки підозрілі, що хитають основи релігії.

Все це сприяло тому, що і в часи занепаду, в добу реакційну¹⁾, після того, як „крестьянская реформа“ з її величезними наслідками, що до вивчання всебічного життя „народу“, почала притягати до себе „косые взгляды“ правительства, коли цих „народників“ почали переслідувати й пригнічувати,— наша етнографічна наука, швидко оживаючи при першому погожому повітрі, могла йти поруч з західно-європейською, а коли, з революцією, знов було дано „повний хід“ кожному народові до самовизначення, до повного розвитку; коли такі дослідження життя й побуту почато підтримувати, знов наша стара етнографія, європейського типу, за останнє до Рев. півсторіччя, робить новий вибух, перетворюється поволі з описової в науку динамічну,— марксівського типу, звязану вже з виробничим краєзнавством.

Звичайно, буває так, що в часи привалости, коли зміст і обсяг науки й творчости взагалі обмежено примусово, увагу звертається на форму, на обробку термінології, на пояснення й усталення розділів та деталей науки. „Оглядаємось назад“, переоцінюємо свої цінности,— так було і в історії розвитку етнографії, і це має своє значіння, свою користь: голый, без листя, ліс ще не помер, а „зреют в нем силы до новой весны“.— От на цих моментах, мало освітлених нашими істориками етнографії, я й дозволяю собі хоч трошечки, побіжно й досить поверхово, лише на 2—3 зразках, за браком місця, зупинитися. Ще з 90-х років помічається нахил до зрозуміння, до певного тлумачення багатьох основних термінів та ідей-течій етнографічних, особливо тих, що припали до нас під західними впливами.

Що таке, напр., фольклор, і як те чи инше розуміння цього терміну впливало на самий обсяг, на зміст етнографії, на напрямок роботи, іноді підводячи її до меж інших сусідніх наук,— це питання поставлене на чергу у низці дослідувачів.

Ось кілька думок Вл. Лесевича²⁾ про „фольклор и его изучение“, що на них зупинюся трошечки докладніш.

„Фольклор—общая совокупность народного знания, все то, что народ знает по преданию, помимо позднейших влияний, независимо от той совокупности знаний, которую соотносительно можно назвать культурлором (lore—учение, наука, знание) или знанием культурного класса. Итак, фольклор—это обширная и сложная масса разнообразных высказываний народа о своей внутренней и внешней жизни во всех ее разветвлениях. Сюда относятся: басни, сказки, легенды, сказания, песни, загадки,

¹⁾ На перипетях підйомів і спадів етнографічного руху далі зупинятися не буду, бо вони до-деякої міри освітлені в докладній „Истории рус. этнографии“ Пипіна. Зачеплю лише риси, тут майже не зачеплені.

²⁾ У збірн. „Памяти В. Г. Белинского“—лит. сборник, составл. из трудов рус. литераторов.—(Хоча, власне кажучи, Лесевич письменник—українець). М. 1889 изд. Пензен. Общ. библиотеки.

Його спостерігали у половині 18-го століття. На Україні, напр., займатись етнографічними дослідями, вивчати навіть мову й нею користуватися в житті стає небезпечним: влада забороняє й дивиться на це косо, підозріло. Стара широка етнографія, що наближалася до сучасного її розмаху нової етнології, все зцілювалася, все більше повинна була в дослідах „етноса“ (наріду) висувати наперед лише „графію“, а не „логію“.

Тому, власне кажучи, новий початок, нову основу цієї науки в Росії, вже під впливом Заходу, спостерігаємо в 40-х р.р. XIX століття¹⁾. Коли знов піднялась „революційна“, реформаторська хвиля, що докотилася до свого „девятого валу“ в 60-х р. р. у відомій „крест'янской реформе“, що була до де-якої міри попередником сучасної Жовтневої Революції.

Тому, майже, в кінці 40-х р.р. дуже відомий для свого часу біолог К. Бер²⁾ зміг вже знов дати таке визначення завдань етнографії.— „Сравнительная этнография описывает в настоящем те отношения, о коих повествует история, когда они уже прошли. Т. о. история образованности (ц. т. в значній мірі сучасна етнологія).. (есть) изображение жизни народов в течение времен“. А щоб здійснити це, він додає: „Доставьте исследователям России (возможность) в течение нескольких лет составить полное этнографическое описание нынешнего населения и дайте средства издать это описание“.

В цьому напрямі т. ч. і йшла робота численних експедицій, що їх було утворено Академією і не лише в межах величезної Рос. Імперії, а й поза-межами її, і що їми відкрито незнайомі доти країни. Наслідком їх роботи були великі численні томи так матеріалів, як і розвідок, що в них,— як зазначено було вище,— Рос. Академія попередила навіть усі західні, чому сприяли й обставини. Напр. в той час, коли на Заході вивчалися лише мови класичних та взагалі цивілізованих народів, наші експедиції вивчали мови невідомих Сибірських та Урало-Алтайських і інш. народців. Тому в Росії закладено основу т. зв. „етнографічної лінгвістики“, що простує до вивчання мов т. зв. „первісних народів“. А для сучасного етнолог-краєзнавця це, як відомо, є найпевніший шлях до розуміння походження так самої мови, як і найдавнішого рідинного складу й побуту, до ґрунтового перегляду питань про походження сім'ї та власності, первісного комунізму, „прелогічного мишлення“ і т. ін. Спершу, в різноманітних експедиціях, почали вивчати мову й побут Якутських та Сибірських народців, і т. ч. поволі прокладено було стежку й до утворення цілої Урало-Алтайської лінгвістики. В. В. Радлов, відомий „ловець людей“ до етнографічних дослідів, розпочав вивчання живих мов Тюркських народців Сибіру, якими тоді ніхто й зовсім не цікавився. А зараз майже всесвіт вивчає ці мови (як і Кавказькі-Осетинські, Урало-Алтайські й палеазійські—чукотську, юкагірську, то-що)— виключно по працях російських академиків (Шіфнера, Залемана, В. В. Радлова, В. Ф. Міллера, І. Я. Марра та інш.).

Другим важливим наслідком цих і кругосвітних мандрівок наших академиків було зростання з булої Петровської „Кунсткамери“ Антропологічного та Етнографічного Музею Всесвітньої Культури, де мається вже чимало уніків, що є гордощами усього вченого світу. Тут зібрано не лише речі, але й книги, рукописи й малюнки і т. ін.

¹⁾ Про це докладно див. в класичній книзі Пипіна „История рус. этнографии“— переважно том II-й.

²⁾ Див. його доклад надрук. в „Записках ИРГО“ за 1849 р.ч. 1—2.

З 1878 р. в Росії існує „Музей Антропологии, Археологии и Этнографии“, тоді як Берлінський „Museum für Völkerkunde“ відкрито лише в 1889 р.

В Росії ж спостерігається більш толерантне відношення й до самої науки-етнографії, бо у Франції, напр., в 1859 р. засідання „Паризького Антропологічного Товариства“ проходили в присутності міліції, тому що в ті часи наукова антропология та етнографія рахувалися за науки підозрілі, що хитають основи релігії.

Все це сприяло тому, що і в часи занепаду, в добу реакційну¹⁾, після того, як, „крестьянская реформа“ з її величезними наслідками, що до вивчання всебічного життя „народу“, почала притягати до себе „косые взгляды“ правительства, коли цих „народників“ почали переслідувати й пригнічувати,— наша етнографічна наука, швидко оживаючи при першому погожому повітрі, могла йти поруч з західно-європейською, а коли, з революцією, знов було дано „повний хід“ кожному народові до самовизначення, до повного розвитку; коли такі дослідження життя й побуту почато підтримувати, знов наша стара етнографія, європейського типу, за останнє до Рев. півсторіччя, робить новий вибух, перетворюється поволі з описової в науку динамічну,— марксієвського типу, звязану вже з виробничим краєзнавством.

Звичайно, буває так, що в часи привпалости, коли зміст і обсяг науки й творчости взагалі обмежено примусово, увагу звертається на форму, на обробку термінології, на пояснення й усталення розділів та деталей науки. „Оглядаємось назад“, переоцінюємо свої цінности,— так було і в історії розвитку етнографії, і це мав своє значіння, свою користь: голий, без листя, ліс ще не помер, а „зреют в нем силы до новой весны“.— От на цих моментах, мало освітлених нашими істориками етнографії, я й дозволяю собі хоч трошечки, побіжно й досить поверхово, лише на 2—3 зразках, за браком місця, зупинитися. Ще з 90-х років помічається нахил до зрозуміння, до певного тлумачення багатьох основних термінів та ідей-течій етнографічних, особливо тих, що приплили до нас під західними впливами.

Що таке, напр., фольклор, і як те чи інше розуміння цього терміну впливало на самий обсяг, на зміст етнографії, на напрямок роботи, іноді підводячи її до меж інших сусідніх наук,— це питання поставлене на чергу у низці дослідувачів.

Ось кілька думок Вл. Лесевича²⁾ про „фольклор и его изучение“, що на них зупинюся трошечки докладніш.

„Фольклор—общая совокупность народного знания, все то, что народ знает по преданию, помимо позднейших влияний, независимо от той совокупности знаний, которую соотносительно можно назвать культурлором (lore—учение, наука, знание) или знанием культурного класса. Итак, фольклор—это обширная и сложная масса разнообразных высказываний народа о своей внутренней и внешней жизни во всех ее разветвлениях. Сюда относятся: басни, сказки, легенды, сказания, песни, загадки,

¹⁾ На перипетіях підйомів і спадів етнографічного руху далі зупинятися не буду, бо вони до-деякої міри освітлені в докладній „История рус. этнографии“ Піпіна. Зачеплю лише риси, тут майже не зачеплені.

²⁾ У збірн. „Памяти В. Г. Белинского“—лит. збірник, составл. из трудов рус. литераторов. — (Хоча, власне кажучи, Лесевич письменник — українець). М. 1889 изд. Пензен. Общ. библиотеки.

детские игры, присказки, знахарство, ворожба, свадебные и иные обряды, метеорологические и иные приметы, поговорки, присловья, рассказы о луе, звездах, затмениях, кометах и всякого рода суевериях; различение легких и тяжелых дней, повествования о ведьмах, упырях, вовкулаках, вики и т. п.— словом, все то, что народ унаследовал от отцов и дедов путем устного предания, за что он держится и передает последующим поколениям вопреки даже воздействию культурлора в тех случаях, когда такое м.б. констатировано“ (с. 343)¹⁾. (За останні роки почато цікаву перевірку цих уперто витримуваних стародавніх знань, напр., в галузі сільськогосподарства на досвідних станціях, і з'ясовано, що де-в-чому нарід не даремно тримався свого віковичного досвіду). Цей „фольклор“ нам побільшости знайомий ще з дитинства — коліскові пісні, казки нянь, то-що,— але ми живемо вже, за впливом культурлора, иншого світогляду, по-за ним, бо, скажімо, наше право звичаєве, наші звичаї та й увесь майже світогляд діаметрально навіть протилежні йому. Однак, „наше мировоззрение, наша культура относятся к фольклору как к почве, в которую наше мирозерцание н. к-ра входят своими корнями, теряющимися в темных вековечных ее глубинах. Фольклор с этой точки зрения—вся сумма зачаточных состояний нашей техники²⁾, нашей науки, нашей литературы,—это их древнейший первобытнейший фазис. Фольклор это исторические основы всего того, из чего складается наша духовная жизнь, чему мы учимся в школе, чему посвящаем все наши труды и усилия, что мы стараемся воплотить в жизнь, но в то же время фольклор—это также и то, что бесчисленными нитями пронизывает жизнь окружающего нас большинства и властвует над его умами, форме видоизмененной и маскированной, но совершенно верной своему основначалу“ (с. 344)³⁾. „В таком видоизменении фольклор является — „переживанием“ — первобытного состояния, переживанием, приспособившимся к новым условиям, но неизменно стремящимся к преодолению вытекающих из них последствий. В этом отношении фольклор является тормазом развития, источником, рутины и застою“ (ib).

У всякому разі фольклор — це безкрає, мінливе й невідоме ще поки у своїх глибинах, море, що потребує до свого вивчення колосальної роботи, виробки певних методів, складання програмів — для збирання цього величезного матеріалу; утворення сітки товариств, щоб зробили можливим витягання з глибин народної свідомости її досягнень; утворення врешті низки часописів, щоб оголошували принаймні зводку

¹⁾ Пор. Е. Аничков, „Фольклор“ (в „Энци. Слов. Брокг. и Ефрова т. XXXVI, с. 209—213), де подається коротенька історія цього терміну (що його почали вживати англійці з полов. XIX стор. в тому приблизно розумінні, як і у Лесевича зазначеної пізніш ф. звали „магією“. Тепер без фольклору не може обійтись жодний дослідувач мистецтва, естетик (див. напр., „Етнологія и естетика“ — в ж. „Wisla“ за 1892 р. т. VI, кн. 1-а) історик релігії, первісного права, етнографії і т. д.

²⁾ Див. напр. К. Вейле: а) „Культура безкультурних народів“ ГИУ. 1924 г. б) „Механика у первобытних народів“, в) „Хімія первобытних народів“, або Г. Кунов „Первобытная техника“ та инш. В Москві в 1926 р. почало виходити спеціальне видання періодичне — „Художеств. фольклор“.

³⁾ Пор. сучасні рефлексологічні підходи (про безумовні та умовні рефлекси, як основу поведінки людини, іноді неврозумілу, бо корінці її — у підсвідомості).

наслідки дослідження цих колосальних матеріалів величезної важливості ¹⁾. Бо фольклор при такому вже його розумінні, не поширюючи його обсягу т. зв. „матеріальною“ культурою ²⁾, яку вже не можна відривати від „духовної“,— є основою для утворення нової етнографії—етнології. Позаяк це вже наука про життя суспільства, соціологічна, тут всяка дрібничка, всяка „фольклорна молекула“ буде в пригоді, бо вона є неперивна частина цілого великого ланцюгу подій і розвитку суспільства.

„Как ни мало, как ни ничтожно представляется абсолютное значение этих молекул, но стоит только их извлечь из этой темной глубины и поставить в освещенной области высших обобщений, как ничтожное становится важным, а малое великим“ (Лесевич с. 349). „Градація наука — о фольклоре, етнографія, соціологія — осуществляют для занимающей нас теперь отрасли познания основоначальный гносеологический принцип, в силу которого единичное должно охватываться взглядом, устремленным на целое, а взгляд на целое д. всегда сохранять свою связь с изучением единичного“ (ib). „На этой высоте наука о фольклоре проникается истинно-философским характером, становится действительною „наукою о мнимом“, раз навсегда устраниющею все „мнимые науки“ (ib).

Т. ч. Лесевич, поклавши глибокий зміст в неусталений термін „фольклор“, з приводу якого було чимало дискусій, близько підвів його до тої науки, що її надалі починають звати етнологією.

Через десять приблизно років у відомій ³⁾, цікавій і глибокій, розвідці В. Харузіної „Етнографія“ В. I.: а) Введение, б) Верования малокультурных народов. М. 1909 г.) ми вже бачимо і цей новий термін — „етнологія“ яко заступник до де-якої міри і фольклору і навіть етнографії. За Бастіяном, вона каже: „Этнология — это венец здания, поддерживаемый столбами лингвистики истории, богословия, философии, науки о праве, географии и статистики, антропологии и анатомии, экономгеографии, психологии народов и фольклором“. (с. 245).

Т. ч. поволі йшла еволюція в розумінні обсягу, змісту й напрямку в старій етнографії у бік її поступового поширення, поглиблення й підготовки її до стану наук динамічних, якою вона й робиться зараз, за наших часів.

Однак, на передодні революції, саме в 1916 році відбулася жвава дискусія з приводу того, „быть или не быть“ старій етнографії ⁴⁾.

¹⁾ В цьому напрямку Зах.-євр. наука нас обігнала значно. Навіть Іспанія, Португалія, навіть невеличка Валонська національність мають свої фольклорні станції, свої товариства, свої видання як „Bulletin de Folklore“, не говорючи вже про такі солідні, як „Melusine“. Відбулося там де-кілька міжнародніх конгресів фольклорних (як напр. у Парижі 1899 р., або 1891 р.— в Лондоні) Там закладено основу для вивчення всесвітнього фольклору. Пророблено тут вже й обробку, хоча частково, наукову цього колосального матеріалу, що пролило чимало світла на темні доти країни людських стародавніх світоглядів (як хоч напр., Somme „The Handbook of Folklore“. Виходять вже й популярні роботи, багато ілюстровані, з чудовими й надзвичайно цікавими мапами, як напр. Buschan „Illustrierte Völkerkunde“, що охоплює вже всесвіт,— наприкінці 1926 р. вийшла й 2-а ч. II т. (1154 ст.) „Europa und seine Randgebiete“, де знаходимо де-що й про Великоросію, Белорусь та Україну, хоч дуже мало й кепсько.

²⁾ Проф. Д. К. Зеленин, може точніше, називав цю частину „внешним бытом“, включаючи сюди „жилище, одежду, музыку, искусство, хозяйственный быт“. Див. його дуже важливий і цінний, хоч все ж неповний, „Библия указатель рус. этногр. лит-ри о внешнем быте народов России“. 1700—1910 г.г. С.-П. 1913 г. с. 733, де перераховано коло 9000 назв.

³⁾ Тому на ній не зупиняюсь, хоча тут зачеплено й поставлено чимало важливих питань, що посунули значно вперед етнографічну науку в Росії.

⁴⁾ Див. Журнал засідання Отделения Этнографии ИРГО 4 марта 1916, надрукований в „Живой Старине“ за 1916 р., в II—III, с. I—II. п. 4. Доклад Н. М. Могиланського „Предмет и задачи этнографии“. На цей „журнал“ якось мало зверталось уваги, тому цій дискусії одведемо трохи більше місця.

Основна думка докладчика була така: старий термін „етнографія“ повинно зберігти, ні в якому разі не перетворюючи етнографії в історію культури, бо вивчення Етнос'у, народо́ведение, основа етнографії; це самостійна наука серед інших антропологічних; розробляється вона спільними силами натуралістів, лінгвістів та істориків. — В живій дискусії з приводу цього доповіді перед нами, як у калейдоскопі, проходять ті основні, різноманітні, часто протилежні, погляди на етнографію, що тоді жили в науці, показуючи т. ч. що етнографія в ті часи була на межі переходу до чогось нового, бо й самий „Відділ Етнографії“ неначе змінився кінець-кінцем на різдорожжі. Так, один з опонентів, Семсвон-Тян-Шанський, після досить просторого екскурсу в історію поглядів на етнографію, трохи несподівано приходить до висновку, ніби то на чолі всього народознавства, яко, „всёоб'ємлющий синтез, вєдущий к познанию самого себя, своих сил и возможностей“, повинна стати географія. — Другий, Іохельсон, визнаючи нову етнографію (що повинна вивчати духовну, умствену та сімейно-соціалну жизнь, при чому до „умственої“ відносить він і культуру, техніку й винаходи), схиляється в той бік, щоб вживати зараз вже замість етнографії назву „етнологія“. Під назвою „етнографія“ розуміється, наука описова; сусіди (історики, юристи, соціологи, історики культури та релігії) звичайно вважають її лише своїм джерелом, своїм матеріалом, а публіка шукає тут, звичайно, лише цікавих або й курьозних описів чужих далеких народів, їх звичаїв та поведінки. „А между тем народо́ведение уже давно является самостоятельной наукой первобытной культуры. Термин „етнологія“ более подходит к ней, чем „этнография“ не только этимологически. Термин этнология входит в преимущественное употребление почти во всех странах“ (с. 6) ¹⁾, хоча знов-таки з великим різнобєм в його розумінні так в Росії, як і за кордоном. Перш-за-все сполучення „російська етнографія“ (чи етнологія) і „англійська етнографія“ (чи етнологія) мають коріньку, по суті, різницю в значінні. Як що в Росії ще можна, визнаючи правомочність, цього словосполучення, дискутувати про розуміння тут „російська“ яко виключно „руського“ народу, або, ідучи за Піпіним та Анучіним, — всіх народів, що жили на терені кол. Рос. імперії, то вже для англійських учених сполучення „англ. эт-я“ став чимсь у всякому разі не розумілим. Бо така етнографія — етнологія є лише історія первісної культури, вивчення ж цивілізованих народів — справа історії. Однак, і там спостереження, що в народніх (а може й в інтелігентних) масах сучасних цивілізованих народів, в їх культурних переживаннях, зберігається величезна кількість наслідків сивої старовини, найдавнішого свідогляду, — в звичаях, марновіруваннях, поведінці, у прислів'ях і т. ін., — що такій розподіл, таке відокремлення від етнології — етнографії, яко синоніми історії первісної культури, критики не витримує; доводиться щось додати до старої етнографії, щоб вона змогла охоплювати й ці решти старовини у сучасних цивілізованих народів ²⁾.

Оттут і виник той „фольклор“ (літерально — „знання народу“ або „народознавство“, хоча останнє вже знов заповнюється іншим змістом), про який ми згадували вище. Спершу англійці та американці, що серед

¹⁾ І дійсно: з 1926 р. в Германії почав виходити журнал-огляд бібліографії етнографічного всебічного матеріалу під назвою вже „Anzeiger der Ethnologie“.

²⁾ Під цими впливами поволі почало в науці змінюватися розуміння „первісної культури“; почав змінюватись і той зміст, що його вкладалося в поняття „дикувська“ культура. (Про що вже цікаві думки знаходимо у В. Харузіної).

них народився цей термін, розуміли його дуже обмежено — лише як народню художню творчість всіх цивілізованих народів. (Звідси і теорія порівняльного вивчення народніх сюжетів, народніх мотивів, що мала свою розвинену історію). Тепер же в Англії й Америці (де існує вже величезна кількість товариств і наукових установ, що присвячують свою діяльність вивчанню фольклору) цей термін набуває все більш такого значіння, такого змісту й обсягу, що наближає його до „етнології“, до того комплексу духовно-матеріального й рідинно-соціального життя народніх мас взагалі, в тому числі й „первісних“ і „цивілізованих“ (а надалі, може, й інтелігентних, оскільки буде вивчено в них наявність „первісних“ рефлексів, що непоривно, кріпко звязують їх з „народніми“ перш за все через мову). Таким чином, англійці-американці найбільш наблизилися до того широкого й глибокого розуміння старої етнографії, що робить вже й саме її назвисько „линовищем“, що його по весні хоч в де-якими зусиллями, але цілком природньо, скидає з себе гадюка.

Німці ж, що переклали на свою мову цей термін хоч і літерально „Volkskunde“, конкретизували його: пристосовують лише до вивчання свого німецького народу, або тих, німецьких же народніх мас, що живуть на терені Німеччини. (Як в Росії Пипін та Анучін), там існує теж чимало товариств такого роду, як напр., „Verein für sächsische Volkskunde“ у Дрездені; або „Silesische Gesellschaft für Volkskunde“ — у Бреславі. — Щоб наблизитися до етнології, бо ця ж „конкретизація“, розуміється, дуже вузька, вони вживають термін „Völkerkunde“¹⁾.

Росія ж і напередодні революції стояла на якомусь, як ми зазначили різдоріжжі, боючись закинути старе „линовище“ з одного боку, й б. м. яскраво вже почувавши його застарілість, його senilitas. Товариств для вивчання фольклору російського в нас так і не заснувалося, аж до Революції, коли на то місце почали ставити „краєзнавство“, ще поки досить „загадочне“, нез'ясоване досить, але щось цілком нове, що наближає нас знов до часів початку нашої етнографії, коли ми стояли на чолі цього руху і для Заходу. Російський термін, що найбільш відповідає „фольклору“, той, що його надав своєму часописові акад. Ламанський — „Живая старина“, хоча центральну увагу тут все ж зверталося на російський фольклор.

Ще ближче до сучасного розуміння етнографії, як етнології, підійшов третій опонент — проф. Штернберг, хоч може і з де-яким самопротиріччям місцями.

Він каже: „Никакой антиномии нет между этнографией описательной или народоведением и этнографией сравнительной или историей эволюции культуры“ (с. 7-8). Щоб оголити корінь цієї антиномії, проф. Штернберг звертає увагу на основи класифікації наук взагалі: а) просторанственную (география, распространение явления), б) временную (преемственность в развитии) и в) типологическую (без обращения внимания на пространство и время). І пристосовує її до частин етнографії: народознавство, напр., на його думку — це географічна картина розподілу явищ по етнічних групах. Порівнюючи з зоологією, наукою монолітною, що лише за класифікацією її явищ по „пространству, времени и типологии“, дає можливість розподілу її на

¹⁾ Французи стоять посередині: нового терміну „етнологія“ ще не визнають, хоча й старий розуміють значно ширше й глибше, ніж звичайно. Мають і товариства фольклорні (напр., Societe d' Etnographie nationale).

„морфологію, біологію та історію еволюції тваринного світу“, проф. Штернберг приходять до висновку такого. „Поэтому не может быть двух наук — этнологии и этнографии; можно выбирать тот или другой термин, либо этнография, либо этнология, но двух терминов, как символов двух отдельных наук, допустить невозможно, иначе искажается смысл и содержание нашей науки“ (с. 8). — Етнографія прежде всего наука єдина. Нужно возбудить ходатайство об учреждении кафедры этнографии (этнологии) вообще, а дело отдельных факультетов вести преподавание ее в той или иной форме, в том или другом объеме (спираючись у всякому разі) на широкую базу общей эволюции культуры“ (с. 10).

На оттакому різдоріжжі, кажу, стояло питання про зміст, обсяг, напрям і саме назвисько нашої науки у 1916 році в умах представників нашої академічної науки. Цей розбіг особливо яскраво відбився у відповіді самого доповідача Н. М. Могилянського на ті закиди, що йому зроблено було, а також і в підсумках дискусії.

„Етнография есть народоведение“. „Изучить развитие интеллектуальных и духовных сил человеческого рода“ — теж завдання „етнографії или народоведения“, при чому це останнє доповідач не обмежує лише вивченням некультурних народів. Відносячи етнографію до наук антропологічних, він в одному місці рахує її дисципліною природи, — історичною, в другому — всеохоплюючею наукою про людину, куди входять і історія, і філософія, і психологія, і лінгвістика і т. д. Катедр етнографії-етнології він пропонує відкрити дві: власне етнографію — на природн. факультеті, а історію культури — етнологію на істор.-філолог.-мд. Термін „етнологія“ він гідний визнати, бо не знаходить антиномії поміж етнографією і історією культури, бо вони лише по різному утилізують той же матеріал: етнографіа більше цікавлять індивідуальні типові властивості народів.

Одне слово, на передодні Революції вже досить яскраво почувалося, що стара, виключно описова, статична, етнографія вже задовольняти не може, що їй тут потрібна переоцінка цінностей, що потрібно ставати на новий шлях. Це одне. З другого боку, роботами ще давніх дослідувачів далеких країн булої Рос. імперії підготовлялося природне наближення цієї нової етнографії й до краєзнавства, бо вона не може не знати природних умов, в яких живуть і працюють люде певного „краю“. Цим останнім напрямком починалася наша „етнографія“; на нього ж вона вступила й за часи Революції, бо економічні й історичні умови були досить споріднені з одного боку; з другого — наші перші видатні робітники в галузі ранньої етнографії були „енциклопедисти“ в кращому значінні слова, що сполучала широчину знання з глибиною. І ще одне: Ак. Наук — майже з часу свого відкриття розуміла, що цілу низку питань, важливих і цінних в житті суспільства, можна вирішати лише за певною, жвавою допомогою дослідувачів з місць, що необхідно об'язково сполучати старанне й екскурсійне вивчення краю. (За таких „краєзнавців“ можна рахувати хоча б історика Татищева, що спорудив першу експедицію по Сибіру, або відомого дослідувача Оренбурського краю Ричкова). Грунт було підготовлено здавна¹⁾. Тому не диво, що ще перший краєзнавчий з'їзд у Москві в 1921 році звернувся до

¹⁾ Докладніш про це буде в ст. проф. П. Ковалівського „Про старе та нове краєзнавство“.

Ленінградської Академії Наук з пропозицією прийняти під своє керування Центр. Бюро Краєзнавства, яке й працювало при Ак-ї до кінця 1924 р.

Далі Краєзнавство, звязане і з природничими науками і з географією в сучасних її напрямках, і з етнографією нового типу, і з шкільною роботою, набуває на Півночі все більш і більш значіння масового руху, хоча й не зовсім того, до якого власне прагне — з „Першої Всеукр. Краєзн. Конференції“ — Україна — а саме: до виробничого краєзнавства.

Під час 200-річного ювілею Всесоюзної Ак. Наук „Центральное Бюро Краєзнєдєнія“ випустило цікавий справочник „Краєвидные учреждєния СССР“ (Л.-д. 1925 р.), присвячений Ак. Наук. Вже з цього сужого переліку „обществ и кружков по изучению местного края, музеев и др. краєвидных организаций“, на 1 січня 1925 р., видно, яка могутня розвивається там робота. Таких установ місцевих тут перераховано коло 1500; крім того, центральних установ, що стосуються до краєзнавчої роботи, в Ленінграді — 57, в Москві — 67. Значна частина їх мають свої видання. Виходить кілька періодиків краєзнавчого характеру. — Кинуте на ринок багато книжок що до шкільного краєзнавства в звязку з вивчанням фольклору, побуту, то-що. Організації, ці одержують від Держави значні кошти. Робота тут кипить. Краєзнавство починає ставати величезним комплексом, що в ньому нова етнологія повинна грати першу скрипку.

II. ЕТНОГРАФІЯ НА УКРАЇНІ

Вже з попереднього коротенького, побіжного огляду життя етнографії в Росії, видно, що ця наука зараз знаходиться в такому стані, коли саме народжується або, краще, мусить народитися щось нове, — для неї зараз її передреволюційна доба.

Той закон, що його спостерігаємо в галузі природничих наук розмноження організмів, — народження нового організму в той момент (хоч напевне ще не усталений), коли розвиток старого, його поступовий прогрес, накопичив в ньому велику кількість різноманітних елементів, — можна пристосувати і до виникнення нових наук взагалі, особливо ж до до тих, що зростають на пишному ґрунті 2—3 першоосновних (напр., „історія філософії“ та „філософія історії“).

Відомості про людину, яка щось відокремлене від тварин, яко породу homo sapiens, з одного боку, а також і про взаємовпливи людини й природи, набувалися природничими науками — (навіть медициною, що найближче стосувалася до людини) — дуже повагом. До половини XIX ст. не було ще навіть і фізіології загальної. Підняте тоді ж (Сеченовим) питання, про рефлекси голівного мізку, що за часи вже пореволюційні дало міцну підставу для об'єктивного вивчення поведінки людини, довгий час трималося, та ще й зараз не переступило цього порогу, виключно коло тварин, рахуючи їх цілком однаковими з людиною, не звертаючи уваги на такі властиві виключно людині — „гіперрефлекси“, як мова, письмо, творча активна діяльність, здібність до вольового акту праці, до соціальних подразників величезного значіння, що зросли і все збільшуються, утворюючи певний прогрес людства, на підставі цих найвищих, умовних („сочетательных, цепных“) рефлексів.

У кожній з цих природничо-медичних наук, розуміється, де-що говорилося, поступово поширюючись і поглиблюючись, й про людину, про де-які її властивості, але певної науки, щоб охопила життя людини, як такої, з усіх по-змосі боків, довгий час не було зовсім. Етнографія

перша поставила собі таку мету: хоч описати принаймні властивості людини, на підставі тих уривчатих, різноманітних, дрібних даних, що їх здобуто вже зазначеними науками в міру їх зросту, їх виспівання; а, можа, звернути увагу й на таке, до чого попередники навіть і не дотикалися. Етнографія це фіксувала й т. ч. ставала найважливішою з наук, що до охорони пам'яток людського життя, побуту, творчості, фізичних особливостей, впливів людини на природу, накопичуючи матеріали, що до будівель, одягу, виробництва; даючи змогу надалі вивчати всі ці явища й речі порівняльно у різних народів і робити й певні висновки; бути, й часом дуже корисно, на допомозі цілої низки наук — сусідів; шукаючи врешті-решт закони свої, формуючи з неї певну окрему науку, змінюючи свої методи в зв'язку з новими науковими течіями та впливами суспільства і економіки.

Поволі стара етнографія стає „вагітною“, повинна народити собі спадкоємицю (етнологію), що змогла б поглибити, продовжити величезну роботу по всебічному вивчанню людства, закинути своїм оком, на підставі порівняльного й інших найновітніх методів та того колосального матеріалу, що його вже зібрано етнографією, — в добу „передісторії“ людства. Відома річ, що й стара етнографія не повинна загинути, померти: вона продовжуватиме свою основну роботу по збиранню-фіксуванню матеріалів, бо без статки не існує й динаміки, не можна усталити й рухому рівновагу, певна річ, але це вже буде не „аматорство“, не збирання „кустів“ випадкове, а робота систематична, планова, направлена до тої ж самої мети, як і етнологія, як і краєзнавство виробниче, а саме — вивчати певний „край“ вже дійсно всебічно, яко цілу господарчу одиницю, фіксуючи вплив природи на людину і навпаки — зміну лиця землі під впливом праці людини, — з метою виявити й підвищити наші продукційні сили.

У вузькому значінні, а саме у відношенні лише до утворення — родів — „племен“, в направленості до освітлення одного боку життя людини, термін „етнологія“ почали вживати ще в першій половині минулого сторіччя. І це був початок, зародок досить складної науки, що оформлюється б. м. напевне лише зараз. Сюди вже було привнесено до де-якої міри й соціологічний елемент, при вивчанні взаємовідносин цих, „етносів“, а також і краєзнавчий ухил — впливи на властивості їх місцевості. Ще відомий К. Ріттер пропонував для дальшого ступня розвитку цієї початкової етнології нову назву „етногонія“, що повинна вже вивчати життя усього „земного організму“ (як він називав землю), закони виникнення історичного розвитку та взаємовідносин народів під впливом змін земного всесвіту. (Це, власне кажучи, географія або, за більш новою термінологією, — „ландшафтознавство“). Далі з'ясувалося, однак, що й етногонія вивчає людство однобічно, бо існують явища й такі, що до родового побуту зовсім не торкаються, що й у окремої людини є власні характерні риси. Новою претенденткою на всебічне вивчання людини („антропоса“) висовується антропологія, що ставить собі на меті згрупувати, об'єднати закони розвитку людини взагалі під впливом життя на землі. Але одірватись і їй від етнології, вище з'ясованого обсягу, навдаку чи можна. Принаймні ще в 1868 р. у Москві виходить книжка ¹⁾, в якій назвисько ще ускладняється — „антропоетнологія“. Тут автор намагається вже усталити певний, тісний зв'язок поміж людиною й природою, вивчати творчість її у зв'язку з місцевістю (з „краєм“), ц. т. наближаючись навіть до сучасного „краєзнавчого“

¹⁾ Окт. Мальчевський. „Основания науки антропоетнологии. или законы отношений между человеком и природою“.

підходу в етнографічній науці. По таких приблизно віках прямувала етнографія в своєму розвитку й на Україні, почавшись в ту ж блискучу добу її життя, як і в Росії,—з кінця приблизно XVIII віку, затримавшись розвитком і значно привпавши за довгі роки пригнічення України з-за політичних умов. Довгий час це „родиноведення“, або „україноведення“, ця етнографія Українського народу були „одіозними“: цю справу якось тісно було переплетено з боротьбою за „самостійність“, рахувалося за ознаку сепаратизму; уважне відношення до свого народу, вивчення й культивування його здобутків в галузі мистецтва то-що, охрещувалося страшним словом „українофільство“, з-за якого постраждало чимало видатних українських діячів. Вже й після того, як знято було офіційно заборону писати й розмовляти укр. мовою, ще довго на дослідувачів укр. життя, історії, мистецтва то-що дивилися „косо“. Багатьох це оджилило од праці в цій галузі. І все ж таки перекидаючись, в найбільш тяжкі часи, за кордон, бьочись іноді як риба об кригу, укр. етнографічна наука подала й подає значні скарби в світову скарбницю людського знання.

Якщо судити по першій (хронологічно) праці з галузі укр. етнографії¹⁾, будучина її повинна б бути блискучою, якби забереглися на довгий час і для України принаймні хоч ті умовини, в яких виходила ця книжка. Можна було тоді цілком вільно казати навіть і про побут кріпака-українця, бо й цензурної помітки немає,— навіть воєнна інтелігенція тодішня (Каліновський—хорунжий) зовсім не кепкують з „простого“ народу, а навіть позбавили його в ті часи від внесків за весілля на користь панові (принаймні в цікавому кошторисові витратів на весілля, що подає тут К—ій, такої рубрики немає). Сама мова автора, досить добра, зберігає в собі чимало українських рис. Те, що каже автор, на підставі вищезазначеного, можна гадати за таке, що відповідало дійсності. А тому—це одна з найцікавіших пам'яток старовини, що дає змогу спостерігати еволюцію найконсервативнішої частини народнього життя—обрядів. Початок можна б визнати за блискучий, але надалі „не так склалось, як жадалось“. Розуміється, в звязку з загальним підйомом прогресивних ідей і течій серед російського суспільства, особливо коли до нього наближалася й держава, спалахують іскри, випливають на поверхню значні, на жаль, побільшості поодинокі не зпаяні в певні колективи, українські дослідувачі й дослідження укр. життя й побуту, звичаєвого права то-що.

Не можна пройти, напр., мимо того надзвичайно цікавого програму роботи над вивченням укр. народу, що його намічено було в ж. „Основа“, який не вижив і двох років (1861—2), хоча встиг і за цей короткий час стягти коло себе майже все, що тоді було найвидатнішого і серед письменників і серед наукових діячів.

Програм залишився невиконаний, бо „Основу“, в звязку з новим приступом реакції, почали, хоч і безпідставно, рахувати джерелом „українофільства“, основою сепаратизму й союзом з „польскою справою“. „Основа“ померла, однак той гурток, що його коло неї було сконцентровано, перевів значну роботу, з галузі укр. етнографії, між іншим,

¹⁾ „Описание свадебных укр. простонародных обрядов в Малой России и в Слободской Украине, также и в Великор. слободах населенных малороссыянами. употребленных. Сочиненное Григорием Калиновским, в С.-Петербурге печатано 1776 года“. (Передруковано було в „Архиве“ Калачова та у „Хар. Сборнике“ за 1889 р. з передмовою Н. С. (акад. Сумцова).

де-хто з них, як напр., П. Чубинський, зуміли підібрати невеликі купки людей, що всім серцем віддавалися роботі. Тому його, Чубинського, видатна експедиція для дослідження Південно-Західного краю за короткий час провела колосальну розмірами й по своєму значінню дослідницьку роботу, його „Труди“ й зараз є класичний твір в укр. етнографії.

Зупинятися докладно на цих перипетіях підвищення й занепаду в житті етнографії на Україні, на переходах її „відроджень“ за кордоном — на Галичині, або в Польщі, в наше завдання входити не може. Ми ставимо лише, досить побіжно, повторюю, віхи її змін, її зломів „тропів“; тому зупинимося лише на найкрупнішому, на роботах, що є щаблями в нашій науці, іноді може й переступаючи через одну.

Про вищеазначені ж перепетії велику, в деталях пророблену, розвідку знайдемо у відомій „Історії русскої етнографії“. Пипіна, т. I—IV, С.-П.—г. 1890 — 2 г.г.; 3-й том її цілком присвячено „Малорусскої“ етнографії.

Про новітніх робітників в укр. етнографії тут сказано занадто мало і це головним чином, — перелік біографічних та бібліографічних фактів і без належної домірності в їх викладі. ¹⁾ Відносно етнографів давнього часу (Цертелів, Срезневський, Максимович, Метлинський, Костомаров, Куліш, Чубинський) ми ще знаходимо тут іноді вказівки на внутрішні мотиви їх діяльності, іноді зроблено й оцінку здобутих ними наслідків. До того ж, тодішній стан етнографії ще не мав своїх певних, усталених ознак, у Пипіна інколи відводиться місцями далеко більше сторінок статистикам, історикам, белетристам то-що, ніж власне етнографам. І це зовсім не дивно, бо навіть і до останніх часів ми ще можемо надібати в колах учених гадки про етнографію, як допомічну лише дисципліну, скажемо, до історії, археології то-що. Розуміється, все це ми кажемо не для того, щоб зменшити цінність монографії Пипіна. Ні, це труд, мимо якого не зможе пройти жоден дослідувач. Перш за все, такі умови для звертання пильної уваги на Українських діячів не дуже то були сприятливі, а потім не можна ж забувати й про те, що автор орудував величезним матеріалом, зовсім доти не систематизованим, бо це й була перша спроба його упорядкування.

Продовжувати роботу Пипіна зробив спробу акад. М. Сумцов в „Современная малорусская этнография“, ч. I (с портретом А. Потебни). Киев, 1893 г. с. 168. Мета автора: „Представитъ свод наличныхъ материаловъ и высказанныхъ в печати научныхъ выводовъ по малорусскому фольклору... расчиститъ почву для научныхъ работъ в ближайшемъ будущемъ“ („Введение“ с. I). Намічено було ним три випуски: 1) східні й південні укр. етнографії, з Потебнею на чолі, 2) Кияне й Галичане, — на першому місці твори Кузьмичевського і 3) етнографи України на Полтавщині — з Кольбергом на чолі. На жаль, ця монографія, цікава й необхідна для освітлення життя укр. етнографії, припинилася на першій частині, де говориться лише про 7 новітніх укр. етнографів: А. А. Потебню, П. В. Іванова, И. И. Манжуру, Я. П. Новицького, Д. И. Эваринського, М. А. Андриевского и Фрацца Ржегоржа ²⁾. Порядок розподілу матеріалу

¹⁾ Про де-кого з них, напр., Волкова, Омельченка, Андриєвського та інш., й зовсім не згадано. Від питання ж про „українофільство“ Пипін тут цілком умисно відхилється, пославшись на I-й т. своєї „Історії слав. л-ри“ та на статті у ж. „Вестн. Европы“.

²⁾ Хоча у „Введенні“ додається: „В черновыхъ наброскахъ и заметкахъ у меня еще значится 40 имен“ (с. I). Бажано б розшукати й надрукувати й ці цінні „чернові наброски“. Пізніш, в 1910 р. та 1918 р., акад. Сумцов продовжує цю роботу: а) в „Діагн. укр. фольклору“. („Раніш — у XIX. т. „Сборн. Х.И.Ф. Общ.“) и б) „Слобожане“ — розділ II, с. 204 — 219.

тут взагалі такий: після коротенької біографії певного етнографа йде огляд по-можливості всіх його статтів, порівняння їх з одноцільними й стисла оцінка з точки зору етнографії порівняльної. Питання ж принципового характеру автор відсуває від себе. Він бере на себе лише прослідкувати, якими засобами збирається й вивчається етнографічний матеріал, що в ньому є нового, а також — виявити, що в укр. народній творчості своє й чуже, бо те й друге, — остільки густо переплетено поміж собою, що провести між ними демаркаційну лінію надто важко.

В наше завдання не входить оцінка цього важливого досліду й його окремих частинах. Зазначимо лише, що головну увагу тут звертається на збирання й систематизацію етнографічного матеріалу („стара етнографія“), питання ж про звязок народньої творчості з виявленням продукційних сил країни та притягнення до такої роботи місцевих сил („сучасна етнографія“) лише зачеплено, хоча й воно не пройшло мимо чутливого дослідувача народнього побуту, що до нього підходив з боку соціально-морального.

Дозволю собі навести тут лише кілька думок з найновітньої, що заслуговує на увагу, оцінки „М. Ф. Сумцова, як історика етнографії“¹⁾.

Праці ак. Сумцова — це багатий критико-бібліографічний матеріал, на підставі якого можна прослідкувати крок за кроком розвиток етнографії за останні 50 років. „Совр. мал. етн.“ — це історія певної доби в еволюції етнографії, що написано сучасником. Ак. Сумцов — типовий бібліограф-етнограф, що розглядає кожний факт в його епізодичній відокремленості, а не історик-прагматист. Епізодичність керує Сумцовим. Все висловлюється відносно. Тому він не приєднується ні до мітологічної школи, ні до теорії запозичень, ні до історичної. Найприхильніш ставився він до підкреслення в етнографічних явищах їх соціального значіння, до з'ясування їх життєвого, побутового елементу. Моменти побутовий, національний і моральний — для Сумцова є щось єдине, ціле; у нього народницький демократизм мав побутовий характер, — „нравственно-воспитательное значение“. Сумцов „дививсь на етнографію, як на науку практичної сили, що повинна проводити“ „просвітні, позитивні“... „ідеї у маси“ (Петров, с. 13). В своїй статті „Утилитарная этнография“ С — в гадає, що завданням такої етнографії, повинно стати розповсюдження серед народу „сведений из области сельского хозяйства, ремесла, гигиены и мироведения“.

„Як історик етнографії, Сумцов у своїх оцінках різних наукових течій виявив себе до певної міри еклєктиком“. Петров, с. 14) — в тому розумінні еклєктизму, як його з'ясував сам М. Ф.: „Еклєктизм б. ч. совпадає с епохой промышленного развития, с преобладающим, даже всепоглощающим обращением внимания на предметы полезные и употребляемые в материальной жизни. Эпоха еклєктизма выражается обыкновенно перемещением центра тяжести народной жизни вследствие к.-н. крупного разрыва в органической преемственности ее основных явлений и фактов; одни формы жизни быстро вырождаются и на место их являются другие, с ними мало сходные“²⁾.

¹⁾ Див. ст. В. Петрова під такою ж назвою в „Записках“ Вуан'у кн. 7 — 8, Київ, 1926 р. с. 7 — 15. Порівн. також ще, дві статті в цих же „Записках“: 1) В. Камінського „Етнографія та її питання в працях акад. Сумцова“, с. 16 — 46 та 2) Акад. С. Єфремова „Історія письменства в працях ак. Сумцова“, ibid с. 1 — 6. До цього докладної оцінки науково-етнографічної праці М. Ф. Сумцова не було, як що не рахувати двох заміток на півсторінки у Пипіна в II та III т. т. „Ист. рус. этнографії“, а також яскравої, хоч і коротенької, промови ак. В. П. Бузєскула з нагоди 35-річчя наукової праці ак. Сумцова у XVIII т. Сб. Х. И. Ф. Общества, с. 6 — 7).

²⁾ Сумцов, „Коломыйка“, Киев. 1886 г. с. 10 — 11.

„Значіння Сумцова, як історика етнографії й критика бібліографа й полягає в тім, що він підготував ґрунт для дальшого розвитку історії етнографії від еkleктичного засвоєння всіх доктрин перейти до органічного з'єднання їх у суспільній системі“. (Петров, с. 15).

В двох величезних томах „Украинский народ в его прошлом и настоящем“ (под редакцией В. Волкова, М. Грушевского, М. Ковалевского, Ф. Корша, А. Крымского, М. Туган-Барановского и А. Шахматова). Петроград, 1916 г., с. 360—707, що їх можна рахувати найвидатнішим в свої часи трудом в галузі української етнографії, з великою кількістю чудово виконаних художніх ілюстрацій, ми маємо спробу подати б.-м. прагматично опрацьовану роботу з історії укр. етнографії — головним чином на підставі економічних даних¹⁾.

Волков²⁾ напр. розуміє етнографію, як „науку о народном быте — внешнем и внутреннем... Бытовые особенности каждого народа представляют собой результат коллективной деятельности, направленной к удовлетворению своих жизненных потребностей. Экономическая сторона этой деятельности составляет задачу отдельной отрасли знания, те же формы, какие принимает как сама эта деятельность, так и ее результаты, в виде бытовых предметов, а также психических и социальных явлений, — подлежат научному исследованию в области этнографии. Под влиянием различных факторов расы, окружающей среды, традиции и, наконец, культуры, каждый народ создает эти предметы и эти явления по-своему и тем оригинальнее, чем он цельнее, как расовая и общественная группа. Мы должны будем, следовательно, для характеристики бытовой жизни укр. народа рассмотреть способ добывания им сырых материалов, его технику, его пищу, жилища, домашнюю обстановку и одежду, его верования, обычаи и обряды, его общественные и правовые понятия и, наконец, его знания, поскольку они являются вполне народными³⁾, т. е. независимыми от непосредственного влияния школьной науки“ (Ст. 455).

Поставивши оттак широко й належне питання про обсяг етнографічних дослідів, проф. Волков підкреслює, що й сировини ще зібрано мало, й розкласифіковано то її не дуже, а що до наукових досліджень, їх в цій галузі занадто мало.

„Вследствие одностороннего понимания задач и содержания этнографии, в деятельности украинских этнографов преобладало до самого

¹⁾ Зміст цієї колективної праці найвидатніших знавців України такий:

Т. I. Отд. „Развитие укр. изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения“. М. Грушевского. Т. I. Отд. 2. „История украинского народа“. М. Грушевского. Т. II. Отд. 3. „Очерк географіи України“. С. Рудницького. „Статистика укр. насел. Европ. России. А. Русова. „Галиция“. В. Охримовича „Буковина“. В. Охримовича. „Угорская Русь“. С. Томашевского.

Т. II. Отд. 4: „Антропол. особенности украинского народа“. Ф. Волкова „Этногр. особ. укр. народа“. Ф. Волкова. „Обычное право укр. народа“. Т. Ефимовича и „Кратк. очерк малор. (укр.) наречия“ А. Шахматова.

²⁾ В ст. „Этнографические особенности укр. народа“ (т. II, с. 455—467).

³⁾ Тут вже Волков наближається до етнологічної постановки етнографічних питань, до проблеми, як же ці знання передаються від покоління до покоління, чому їх приблизно однаковими знаходимо й у людей т. зв. первісної культури. Пор. напр. Келле К. Вейле, ну хоч „Культура бескульт. народів“ ГИУ 1924 р. Див. також цікаву замітку Генріха Шпітєрса „Культура й народня творчість“ (в „Черв. Шляху“, 1925, VIII, с. 103—145).

последнего времени увлечение лингвистикой¹⁾ и произведениями народной словесности (фольклором)²⁾ в ущерб изучению т. наз. материального быта³⁾. В семи больших томах „Трудов экспедиции“ Чубинского, наиболее обширном сборнике по этнографии Украины, материальному быту отведено всего 77 страниц. Специальные исследования народной техники еще очень немногочисленны (Зарецкий, Лысенко, Рябков и др.). Да и те обязаны своим возникновением гл. обр. заботам земств о развитии сельской промышленности“. (С 455—6⁴⁾).

„Научная разработка собранных уже этнографических материалов, можно сказать, почти еще не начата, если не считать нескольких статей по постройкам, по церковной архитектуре, по орнаментам, музыке, свадебным обрядам и проч. Из существующих научных периодических изданий украинской этнографии посвящены только „Материалы до Українсько-руської етнології“, издаючися во Львові. Затем, довольно много материалов дали „Харьковский Сборник“, „Киевская Старина“ и др. аналогичные издания“. (С. 456)⁵⁾. Де-що можна було б і додати, як напр., „Сборник Харьк. истор. Филог. Общ.“ (19 т. т.), де чимало вміщено й матеріалів і розвідок з галузі етнографії, або „Україна“—продовження „Киевской Старини“. Але все-ж таки дійсно можна, за Вовком, сказати, що поле це і тепер ще майже не зоране, чекає багатьох плугатарів.

У цьому найвидатнішому творі по Укр. етнографії, якраз на межі Революції (1916 р.), вже помічається, хоч і не яскраво, якийсь ніби пригнічено, новий рух, все ж нові течії; кращі шари тодішньої інтелігенції йдуть назустріч і робітникам, і, особливо, селянам. Хоч ще у підсвідомості, але вже певно, жило розуміння про необхідність вивчення продукційних сил свого народу, своєї природи, свого побуту.

Дозволю собі навести одну цитату з другої важливої статті в „Укр. народ.“, а саме в Шахматовської розвідки „Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка“⁶⁾.

1) Тут Волков, адекватя, вузько якийсь розумів лінгвістику, бо без етнографічної лінгвістики жодного дослідю в галузі первісної культури провести не можна, і це, як ми бачили вже адавну (майже з початку нашої науки) було визнано. В такий спосіб В—в гіперболічно, мабуть, хоче підкреслити значіння „матеріальної“ культури, що в ті часи може й було доцільним.

2) Тут теж звужене розуміння „фольклору“: вже з часу виходу розвідки В. Харузіної не можна так обмежувати обсягу Фру.

3) Теж перебільшення, бо при марксіському підході базу й надбудову розривати не можна, іноді й надбудова змінює базу; поміж матер. та дух. культурою розриву немає.

4) Бо серед „земців“, особливо „статистиків“, в ті часи було чимало людей прогресивного, революційного типу, що їм далеко не чуже вже було й сучасне гасло „лицем до села“.

5) Оскільки мало розроблена була в нас науково укр. етнографія навіть до 1916 року, свідчить той невеличкий перелік основних загальних наукових творів в цій галузі, що його подається Волковим тут же у примітці: 1) Ригельман „Летоп. Повествование о малой Руси“.— 2) Бантыш-Каменский „История Руси“ М. 1842 г. 3) Шафонский „Черниговского наместничества топографическое описание“. 4) Орландаренко. „Записки о Полтавской губернии“. Полтава 1846—52 г.г. 5) Gollbiovski „Lud Polskiego zwysaie, zabobony“ Warcz. 1830 г.—6) Novosielsky „Lud Ukrainsky“. Wilno 1857. 7) Чубинский П. П. „Труды экспедиции“ т. VII С. П. 1877. 8) Луначевский-Купчанко. „Буковина“ (в Зап. Ю. Э. Отд. ИРГО. т. I. К. 1875). 9) Kolbeg. „Pokusie“. Krakow. 1882 г. 10) Шухевич. „Гуцульщина“ (Матер. до Укр. Р. етнології т. I і далі. Львів 1899—1908. 11). Сумцов Н. Ф. Культ. переживання. Киев. 1899 г. 12) Ястребов. „Матер. по этногр. Новорос. края“. Одесса. 1894 г. 13) Зеленин Д. К. „Библ. указ. рус. этн. л.—ры“ 1700—1910 г. С. П. 1913 г.

6) Т. II-й, с. 664—707. Пор. також його „Очерк современ. рус. языка“. Л-д, 1925 р. (ц. 3 р.), с. 212 изд. Всесоюз. Ак. Наук. На жаль, видано дуже малу кількість її примірників.

Довівши, як і коли народився новий ¹⁾ український літературний язык він додає: „Появление его знаменовало важный момент в народной жизни: Украинская интеллигенция повернулась к народу... Она д. б. заговорить на родном его языке, и, конечно, созданному т. о. литературному языку обеспечено будущее... В настоящее время, когда... взросло просвещение и увеличилась местная культура, не может быть уже речи о разобщении интеллигенции с народом“ (с. 705).

Ці слова — напередодні революції — можна вважати за певний прогвоз дальшого розвитку етнографії, що повинна тепер вивчати й підвищувати продукційні сили „краю“. А з них — як це вже доведено низкою видатних дослідувачів мови, зокрема Потебнею, одним з основоположників наукової системи Укр. мови, — найголовніша (бо це величезного обсягу найміцніший комплекс народнього знання), і є мова.

Не даром після революції вихованню мови, спершу усної, живої, надається таке величезне значіння і в школі, і серед широких мас населення. Газету надзвичано поширюється в житті; вона все ближче просувається до селянства, до самих глухих, ведмежих кутків, розсіваючи темряву. Селькори стають поволі міцною й важливою організацією. (Іх навіть часто-густо силкуються темні сили знищувати: чимало процесів за вбивство їх). Техніка мови теж росте всебічно. Закликаються численні наради в цій галузі, конференції, з'їзди письменників; засновано навіть Інститут для виховання журналістів і газетних робітників. Видано низку науково-популярних робіт і підручників у цій галузі й т. ін. Не можна також не підкреслити й того неначеб незначного, на перший погляд явища, що, напр., програми для збирання матеріалів у цій галузі найбільш розроблено ²⁾.

Тому, вже за часів революції, стає неможливим не звертати увагу на всебічне вивчення й техніку так усної, живої, як і писаної мови, як найскладнішого комплексу, як найціннішої з продукційних сил, що найтісніше зв'язана з поширенням (з поглибленням справжньої українізації, і з певним вивченням виробництва, і з'яскравими у майбутньому досягненнями нашого мистецтва й нашої науки, коли вони опанують тією термінологією, що йде від джерел народнього знання ³⁾).

Виховання мови, всебічне її використання — оце певний шлях до того, щоб зробити науку приступною масам; оце та підойма, той рычаг, що через нього будеється новий побут, улаштовується поволі й новий світогляд.

Зараз, коли марксівський метод вимагає перш-за-все всебічного вивчення матеріальної бази, ц. т. наших продукційних сил та виробничих взаємовідносин, починаючи це вивчення, за т. зв. „ретроспективним“ методом, — від найближчої, своєї країни, і далі все поширюючи таке

¹⁾ Старій, Київській добі, — до другої половини XII в., — ак. Шахматов надає величезне значіння, як колосальній культурній силі, що розтеклася з Києва і по Росії, і по Галичині й по Білорусі, яко першооснова низки літературних языків, що з них найвищого ступня розвитку досяг Московський.

²⁾ На цьому питанні не сплячюся, бо тут же подається окрема стаття нашого аспіранта В. Я. Дашкевича, як перша спроба огляду етногр.-етнологічних праць рамів на Україні і в Росії.

³⁾ Не даром в цей бік кинуті значні наукові сили не лише лінгвістів та споріднених з ними галузів, а навіть і зовсім далеких від мовознавства, як напр., сільсько-господарчих. (Див. хоча-б „Інструкцію в справі збирання в народніх уст сільсько-господарських назв та термінів“. Київ, 1926 р. („Сільсько-Господарський Науковий Комітет України“. Термінологічне Бюро. Науковий Відділ). І ця робота вже дала значні наслідки.

вивчення поволі, може й до 'всесвіту,—сучасні науки, в тому числі й етнографія повинні набувати руху, одводити моменту статичності все більш, обмежене ¹⁾ місце, головну ж увагу звертати на динамічний момент.—Бо ще Енгельс з'ясував діалектику яко науку о принципах руху, рахуючи і найпростіший рух (напр. падання, перемену місця то-що) за щось відносне, що знаходиться неодмінно в зв'язку з іншими процесами, за щось складне. Діалектика — це, власне кажучи, наука зв'язків, розтоплення річей в процесах, опосередкування їх, сполучення їх зі все збільшеним колом інших процесів ²⁾. (Приклад: „Агні“ (вузько) бог вогню; огонь — (ширше) певний предмет, певна річ; „огонь душі“ — дальше поширення; огонь — певний процес — найширше поки поняття). Тут, власне кажучи, думка Енгельса й Потебні майже зіходяться в загальному, а саме в поглядах на взаємовідносини логіки формальної і логіки „діалектичної“. Прошу порівняти напр., кілька рядків з VIII розділу, „Из записок по русской грамматике“ Потебні („Грамматика и логика“, с. 79—83). „Логика м. б. самостоятельна только в том случае, если ее задача будет поставлена лишь в изыскании условий логической (ц. т. цілком абстрагованої від життя, від дійсності) истины, которая есть лишь одна из сторон полной истины, доступной в данное время. Логика должна спрашивать лишь о том, не заключает ли данная мысль противоречий, независимо от новых наблюдений, которыми она м. б. подтверждена или опровергнута“, (с. 82). — „Грамматическое предложение вовсе не тождественно и не параллельно с логическим суждением“, (с. 80)... „Логическое подлежащее весьма часто бывает грамматическим сказуемым, логическое сказуемое — грамматическим подлежащим“. Предложение может вовсе не заключать в себе логического суждения... Грамматических категорий несравненно больше, чем логических... Подчинение грамматики логике сказывается в смешении и отождествлении таких явлений языка, которые мы найдем совершенно различными, если приступим с одною предвзятою мыслью о том, что априорность в наблюдательных науках, каково языкознание, весьма опасна“ (с. 81). „Язык есть тоже форма мысли, но такая, которая ни в чем, кроме языка, не встречается. Поэтому формальность языкознания вещественна сравнительно с формальною логикой“ (с. 83). „Логическая и грамматическая правильность совершенно различны“ (с. 82).

А ось думки Енгельса про діалектичну логіку (яку визнає до де-якої міри вища математика) і в т. зв. „нижчій“ математиці. Просту одиницю, — яка звичайно рахувалась за символ нерухомості, постійності, — він вважає за дуже багату змістом різноманітним, в залежності від дуже різних комбінацій, що виражають найрізноманітніші відношення. Математичний „нуль“ на його погляд, це не просте ніщо, а означення ніщо, яке може мати дуже різні значіння. В аналізі понять „інтегральне“ та „диференціальне“ він з'ясує з одного боку відносність, а не абстрактну постійність понять, а з другого — їхню відповідність означеним явищам дійсності. Все, за Енгельсом, перебуває в рухові, навіть починає — лише момент руху, навіть рівновага не є спокій, а тільки рівновага

¹⁾ Описувати в першу чергу лише те, що зараз швидко зникає за новими вимогами життя. Тут і етнографи старого типу дуже потрібні; необхідно їх всіх мобілізувати.

²⁾ Докладно про це див. в „Архиве К. Маркса и Ф. Энгельса“ (под ред. Д. Рязанова). Кн. II. Фридрих Энгельс „Диалектика природы“. (Инст. К. Маркса и Ф. Энгельса, ГИЗ. 1925 г. с. XXXII 504.

руху, що переходить зараз в іншу форму рухомої рівноваги. Тому Енгельс, як і Потєбня, спростовують грубу теорію про думку як простий відбиток дійсности, відкриваючи тут, кожний по-своєму, моменти діалектичної невідповідности.

Коли оттакий погляд на основне приладдя нашого знання, на джерело нашої суспільности — мову — висовується на поверхню життя, увиходить у свідомість громадянства, у всіх науках повинна розпочатись „переоцінка цінностей“, мусить зародитись широчезний рух у цьому напрямкові.

І дійсно. Після революції спостерігаємо вже досить яскравий утих до нового розуміння етнографії; бачимо спроби переглянути ті підвалини, що на них снується вона яко наука вже динамічно-соціальна.

За перші й найважливіші з цих всіх можна вважати ті праці й ті видання, що провадяться акад. Грушевським, К. Грушевською та тим колом наукових робітників, що згруповуються коло цих видань (як напр., науковий щорічник „Первісне громадянство та його пережитки на Україні“. 1926 р. В. 1-2 Вид. ВУАН'а.— „Культ.-істор. Комісія“). На величезному творі (більш 2000 стор. ак. М. Грушевського „Історія Укр. Літератури“. Київ-Львів-Харків. ДВУ. 1923-26 р.р., т.т. I-V, я не беру на себе сміливости, й не маю тут місця, щоб спинитися уважно й докладно, як він того заслугоує ¹⁾). Зможу зробити лише де-кілька побіжних зауважень ²⁾). Вже з перших сторінок I-го тому — з визначення змісту, завдання й напрямку науки історії літератури ак. Грушевський стає на той шлях, що для нашої Секційної роботи є приемним і потрібним. Перш за все він відокремлює Іст. Л-ри від нової дисципліни (що пішла з останніх десятиліть ХІХ сторіччя) від Історії Культури (така назва й нашої н-дослідчої катедри), що має нахил до вивчення соціальних боків з питань життя, побуту, виробництва і взагалі творчости людства, тоді як історія літератури повинна спиратись головним чином на вивчення форми (так зовнішньої, як і внутрішньої), бо це вихідний пункт, це основа для існування І. Л-ри, як окремої науки), а не лише ancillae.— в давні часи — теології, а в недавні — суспільствознавства ³⁾). Бо мовна творчість людини взагалі, зокрема й художня, не можуть не спиратись на традицію: нове значіння старого слова навіть поволі лише, непомітно і далеко не разом для всіх людей, що говорять даною мовою, зростає на тлі старого, напр., і зараз навіть не для всіх наших студентів ВУЗ'ів „вогонь“ є процесом. Тим більш це потрібно прикладати до наслідування традиційних форм, тем, мотивів, „мандрівних“ сюжетів то-що. Штучна творчість художня зростає на ґрунті „народньої“. Тому цілком правдиво

¹⁾ Справу ускладняється ще й тим, що ця „Іст. Л-ри“ стоїть у тісному зв'язку з його „Істор. України-Руси“. Особливо в IV т.— з оглядом соц.-ек., культ. і політ. літер. життя України.

²⁾ Т. І. Вступ. Старші верстви Укр. усної творчости. Обрядові дії. Робоча пісня. Прозова традиція. Т. II. Книжна словесність київської доби ХІ—ХІІ в.в., т. III. Книжна словесність ХІІІ—ХІV в.в. Т. IV. Усна творчість пізніших княжих і переходових віків ХІІІ—ХVІІ. Т. V. Соціальні культурні течії ХV—ХVІ в.в. і перше відродження 1580—1600 р.р.

³⁾ На жаль, ак. Грушевський це основне, вихідне питання — про форму відсутє все далі й далі. Навіть у IV т. читаємо: „Питання словесної форми при тім лишаю на далі, відкладаючи до одного з дальших томів, де треба буде спинитись на сім складим і досі мало вясненім питанню про розвій ритмічних форм... Пізніше буде переведена систематика цього ритмічного матеріалу“. (с. 8). Проте ж, і самій формі надається якбь однобічно філологічне, майже схоластичне, траумачення.

ак. Грушевський, зазначає моністичність усної й писаної, або „колективної“ й індивідуальної творчості, що живуть традицією — перша усною, (доки ще немає письменства), остання — писаною. Мова, культ, мистецтво, словесна творчість і спеціальна творчість („народні знання“) на ранішніх ступнях культури були надзвичайно поміж себе переплутані; тоді це була, так би мовити, первісна єдність, первісний монізм, що до цього ми прагнемо й зараз, але вже в глибоко розвиненому й поширеному розумінні: від первісного, наївного матеріалізму, природознавчого, від експериментальної психології до діалектичного матеріалізму, до марксівської психології. Сучасна наука взагалі й, відокремлена від історії л-ри, історія культури зокрема, як що вони хочуть досягти дійсних джерел сучасного побуту, сучасного світогляду, повинні уважно вивчати т. зв. „культурні переживання“, ц. т. рештки в сучасності різноманітних функцій соціального життя людства з давніх, навіть передісторичних, часів, іноді цілком незрозумілих, що живуть одначе міцно, переживаючи багато поколінь, у підсвідомості людства, в формах т. зв. простих, безумовних рефлексів, інстинктів то-що, ведучи своє походження може від „тотем“у, від часів царату, „роду — племені“, віх „первісного комунізму“ і т. ін.

— Тому й завданням дослідження т. зв. народньої поетичної творчості (що її де-які зі старих і нових етнографів звать — фольклором) повинно бути зрозуміння її не лише яко факта, яко That, а й яко соціальної функції (Thätigkeit) громадянства в різних щаблях еволюції, що відбивається в житті людини.

Ні одна сфера людської творчості в такій мірі, як художня, словесна, не може ввести нас в розуміння побуту, світогляду та еволюційних, або й революційного типу, змін в житті далеких від нас поколінь. Це-ключ, „до архіву людських документів, до сих фонограм одшедших поколінь“, каже акад. Грушевський (т. I, ст. 21). — Оттак починає рухати новим шляхом, за вищезазначеними впливами, історія літератури на новий шлях. На цім дозволю собі залишити видатний твір акад. Грушевського.

Переходжу до „Первісної Культури“ К. Грушевської¹⁾. В цій книжці зроблено майже першу на Україні спробу зрухнути стару етнографію на шлях динамічних дослідів в галузі всебічного вивчення, а не лише опису („графії“) цього „етнос“у (народу) — на перших кроках його громадянського життя. Тут вже бачимо спроби пояснити взаємовідносини колективу („роду“) та індивіду (через „тотем“), а також оголити й ті підвалини, що на них будується вся особиста й громадська поведінка „первісника“, через „мана“ або „табу“, ц. т. через могутню, космічну силу, життьову всесвітню енергію, на зразок нашого „радія“.

З шести розділів книжки²⁾ — для цієї статті найцікавіші 3-5. Як раз на з'ясуванні сути цих „тотем“ та „мана“ можливо найбільш чітко з'ясувати істоту т. зв. прелогічного думання, добратись до таких глибин минулого людства, куди — міцно не ступала ще „нога“ жодного дослідувача будь-якої науки. Тотем подає нам змогу зрозуміти ту добу прелогічності, коли ще не було категорії причинності, коли

¹⁾ Замітку мою про цю книжку див. в „Культура й Побут“, ч. 19 (1925 р. V, 21). — Також проф. Кагаров — в „Етнографії“ за 1926 р., ч. 1—2 та ін.

²⁾ 1) Передмова. 2) Початок заселення та культура Америки. 3) Примітивне мислення й його відгомони в нашій фольклорі. 4) Тотем і мана, — дві категорії примітивної мислі. 5) Полоя орнаменту та крадіжка слова, як причинники понять власности у примітивних народів. 6) Колективне у приміт. поезії.

„рід“ був явищем не фізичним, не кровним, а виключно соціальним, причому в ті часи рахувалося за реально споріднені між себе істоти і рослина, і тварина, і людина. Мана — це така магічна сила, що, за погляд прелогічної людини, заповнювала собою весь світ, все об'єднуючи, все зцементовуючи, надаючи т. ч. змогу все об'єднати через тотемічні „роди“, і навіть міцніше ніж через зв'язок крові. Мана це джерело всякої життєвої сили та усього об'єктивного ладу речей. Вона сидить у всякій речі, разом з якою можна її украсти (див. розділ „Крадіжка слова та орнаменту“). Вона — основа родової власності, вона джерело соціальних установ, всяких релігійних норм та моралі прелогічного часу.

Оця постановка питань про основи й першоджерела первісної прелогічної думки, походження й розвитку сім'ї й власності і є головною заслугою цієї книжки в просуванні нового підходу до „дикуна“, до його поглядів, до розуміння рештів цього стародавнього світогляду в сучасності.

Це і є початок певного переходу від етнографії (науки, майже виключно, описової, від накоплення матеріалів, їх систематизації зводки й до деякої міри обробки), до етнології (науки, що цікавиться тією ж галуззю, але дослідного, майже виключно, характеру, що має на меті сягнути по-зможі по-за межі свідомості сучасних наук історії, археології, навіть геології).

В такому напрямкові наша Е. К. Секція почала, власне кажучи, працювати ще з початку 1925 р., довгий час обмірковуючи ці питання в своїх засіданнях. Наслідком цих робіт можна рахувати ст. А. Ковалівського „Етнографія та Етнологія“¹⁾, що відбиває в значній мірі думки Секції в ті часи. Основні положення його дозволю собі тут навести. „Етнографія — опис народу, а наука про нарід — етнологія“. (с. 127). — „Етнографічний матеріал може дати цікаві і дуже важливі для історії людства висновки лише тоді, якщо до нього підійти з широким світовим масштабом та з методами, виробленими на підставі вивчення інших, переважно первісних народів“ (с. 128).

Інколи якусь ознаку, якусь рису, що зберігалася в нашому побуті, неможливо зрозуміти безпосередньо з даних лише наших матеріалів, але вона стає одразу зрозумілою, якщо поставити її в зв'язок з даними з життя африканських племен, або полінезійців. Отже, вивчення нашого побуту ніяк не можна відірвати від завдань єдиної ширшої науки, що має своїм предметом вивчення всіх боків життя „первісного людства“, чи в минулому, в доісторичні часи, чи в сучасних некультурних народів, чи у пережитках серед селянських мас народів історичних. Загально прийнятої назви для такої науки й досі немає (с. 128). А поміж тим життя уперто вимагає „хоч тимчасово прийти до певного висновку, і наукові установи й окремі особи (зокрема діячі краєзнавства) раз у раз спиняються над питанням завдань етнографії (с. 129). Найдокладніший, цілком систематичний і вичерпуючий опис народу все ж наукою не буде; для наукової ж розробки навіть невеличкого питання необхідно звернутись до освітлення його в історичному і економічному розрізі за даними т. зв. первісної культури. Тому, поки це важливе питання не буде докладно обговорене на якомусь всесвітньому з'їзді, поки не буде ustalene певне назвисько для сучасного нового стану науки про „етнос“, ми вирішили вживати для цього термін „етнологія“. Етнографія — допомога до етнології (як, наприклад, палеографія, архівістика, нумізматики то-що до історії). Перша збирає, як найретельніше, матеріал —

¹⁾ Див. „Черв. Шлях“ за 1925 р., X, с. 127 — 131.

в першу чергу той, що швидко зникає за впливами нового життя; етнологія ж їх оброблює й освітлює, досліджує, як решту, як продукт минулого життя, і т. ч. викриває це минуле, стародавнє. Як історія, етнологія повинна вивчати історичний процес (розуміється, не збирання ж лише історичних фактів. Але історія може заглянути в цей процес лише за порівнююче невеликий період — для небагатьох народів може на кілька тисяч років, для інших — може й лише століть. Етнологія ж, вивчаючи „первісну культуру“ й „матеріальну“ й „духовну“ серед т. зв. „дикунів“, серед народів „некультурних“, серед сучасних селянських мас по глухих кутках і навіть серед „інтелігенції“ в її „культурних переживаннях“, що міцно тримаються дуже довгий час у підсвідомості, за т. зв. безумовними рефlekсами та інстинктами, що їх так уважно вивчають в нові часи. Дослідження от цього історичного процесу розвитку людства у передісторичному періоді, що охоплює десятки тисячліть, і є, власне кажучи, метою, може поки що й лише мрією, нової етнології, що їй можна було б надати, й воно і дійсно надавалося, назвисько „соціології“, якби зміст останньої було усталено. Але й тут упевненості немає: соціологією часто звуть то первісну культуру, то лише розвиток суспільних форм, при чому така надзвичайно важлива галузь в житті людства, як мовознавство, що для етнології найважливіша підстава, чомусь тут зовсім відкидається. З іншими спорідненими науками етнологія, відома річ, теж комплексується, але повсяк час має з ними вищезазначену межу. Якщо історія стилів, шкіл малярства то-що є справою історії мистецтва, то дослідження первісного мистецтва — є завданням етнології. З історії літератури на долю етнології припадає дослідження походження обрядової, магічної творчості, — найраніших частин й форм народньої словесности. Цей перший крок у визначенні істоти нової етнографії — етнології ми й важаємо за наше досягнення секційне, до-деякої міри за віку на цьому шляху.

Незалежно від нашої роботи (як і ми від цієї останньої), іншими шляхами на цей путь з 1926 р. стають київські вчені, що згрупувалися при Культурно-Історичній Секції ВУАН'у й видали дуже інтересний і важливий науковий щорічник під назвою „Первісне громадянство та його пережитки на Україні“. (Київ, 1926 р., в. 1—2)¹⁾. Тут не лише в розвідках і замітках, але й у відділах „Критика й бібліографія“, навіть в додатках (як „Вдячний мрець“ П. Глядківського, або „Виїзд у море рибалок та моряків у м. Бердянському“ — В. Кравченка), яскраво помітне просякнення усєї роботи основною „червоною ниткою“, а саме: на підставі останніх досягнень в етнології західної науки підойти до етнологічного освітлення де-яких питань з українського „фольклору“, — ц. т. робиться спроба надати своїм дослідкам краєзнавчого підходу; піти від пізнання свого, найближчого „краю“, хоча поки і в старому ще його розуміні.

З 1926 року Секція вже починає б. м. планову роботу перегляду старих і нових поглядів (Моргана, Маркса, Енгельса, Кунова, Сумцова, Волкова, Грушевських та інш.) на походження й розвиток сім'ї й власности; намічає перегляд теорій тотемізму та манізму, яко вихідних

¹⁾ Наведу тут на зразок декілька заголовків: 1) Ак. М. Грушевський „Вступне слово“ накресли в заг. рисах основний лейтмотив 2) Його-ж. „Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками“. 3) К. Грушевської. „Думка про пригоду на морі поповича“. 4) Її ж. „Спроба соціологічного об'яснення нар. казки“. 5) К. Копержинський. „Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку“. 6) Ф. Савченко. „Родини, христини, перехрестини“. 7) Л. Шевченко. „Звичаї, зв'язані з закладами будівлі“ та низка інш.

пунктів до певного розуміння „роду“, до розуміння первісних економічних та технічних справ та умов життя, аж до так зв. „первісного комунізму“.

Тут доводиться провадити відповідальну й складну роботу розмежування т. зв. „наївного і діалектичного матеріалізму“. Необхідно ретельне вивчення класиків у марксизмі, щоб цілком зрозуміти й провести в істоту своєї навіть біжучої роботи такі основні принципи діалектичного методу, як скажимо, принцип безперервної мінливості усього існуючого¹⁾. Або принцип загального зв'язку всіх світових явищ, загальної закономірності.²⁾ Або, найтяжчий з них це принцип „скачкообразного“ розвитку процесів з переходом від кількосних опрделень до якісних, який на перший погляд знаходиться в протилежності другому — загальній закономірності³⁾. Без такого підходу, без цієї діалектичної точки зору, без певного розуміння цієї „скачкообразности“, досить тяжко зрозуміти поведінку людини, зміни в її світогляді, особливо ж тієї доби, куди ще поки не досягла ні історія, ні археологія, ні навіть геологія,— доби т. зв. прелогічної думки, що вона й зараз зберігається у підсвідомості людства в „культурних пережитках“, і досить яскраво все ж впливає й на поведінку, на працездібність і сучасної людини. Бо поведінка людини є сукупністю всіх реакцій⁴⁾, не виключаючи, розуміється, з них і найскладніші реакції мислення — словесні, на всі подразники оточення. Вся ж істота людини складається з двох основних факторів, що утворюють її поведінку, — біологічного та соціологічного. Якщо поведінка, напр. собаки часів Арістотеля й сучасної майже однакова, то поведінка людини за ці часи вже дуже змінилася, гол. ч. під впливом громадських стосунків, бо біологія в соціології не розтворюється. Кожну окрему людину необхідно розглядати як варіацію тої чи іншої класи, поведінка ж її залежить від умов життя, соціального, класового, професійного, групового оточення, а також і від індивідуальних властивостей. Тому Секція й надає в першу чергу такого важливого значіння вивченню основ поведінки „первісної“ людини — „тотем“, „мана“, — що утворюють

¹⁾ За яким світ не є комплексом річей, а лише комплексом невгавних процесів, що в них безперервно виникають і зникають наші поняття, які мислими відбитки в нашій голові тих річей, що здаються нам з першого погляду незмінними, статичними. З точки ж зору діалект. — матеріальної на світі немає нічого незмінного — все динамічне, все актуальне. „Πάντα ἔξει καὶ ὀβυθὸν μένει“, так казав ще Геракліт „червоноокий“ філософ.

²⁾ Що зводиться до того, що явищ не обумовлених, відокремлених не існує; це все безперервний ланцюг, причина й наслідок, база й надбудова, що поволі в могутньому динамічному процесі поволі перетворюються, змінюючи непомітно одне через друге. (Сучасна психологія, напр., школа Фрейда, має тенденцію навіть цілком випадково явища, — як скажимо помилки на письмі або в мові, — детермінувати).

³⁾ Річ в тім, що кількосно процес розвивається еволюційно, підходячи ж до кризи до якіности, робить „вибух“, ц. т. новий стан речі чи процесу вже утворюється шляхом революційним. Це ті „вузли чи вузлові лінії“, про які, серед явищ природи, уперше заговорив Гегель, а К. Маркс пристосував цей принцип до розвитку громадського життя. В новітній т. зв. „марксієвській“ психології цей принцип теж починають використовувати (в Росії хочаб роботи проф. Корнілова). В природі ці „скачки“ спостерігаються, як відомо, часто. а) Що до зору: колір фіялковий починається з 729 біліонів кліпів і закінчується для ока без змін до 621 біл. кол., де одразу, раптом, починається вже синій колір; б) Що до слуху: до чуємо при 261 к., ре — з 293, мі — з 329 к. і т. ін. Це т. зв. „разностные пороги раздражения“. За це ж говорить і „теорія контрастів“. Новітні досліди над такими складними процесами як „втома“ або „упражненість“, досить яскраво підтримують цю, „скачкообразность“ (напр., щоб затвердити 8 складів їх потрібно зачитати 5 разів, а вже 24 склада — 30 разів. Іде досить жвава робота в цьому напрямкові і в сфері емоціональній і т. ін. і т. ін.

⁴⁾ В Америці вже зроблено дальший крок — від рефлексології до так зв. „психології поведінки“ („Psychology of the Behaviorist“).

за часів прелогічної думки міцну, кріпку базу „роду“, що на ньому зростає „сім'я“ й початки власности. Тому вона так уважно шукає на Україні лишків найдавнішого світогляду — з метою використовувати надалі ці дані для освітлення прелогічного думання на краєвому матеріалі і за краєвим вже (в новому значінні, — якому саме — скажемо трохи далі) підходом до них. Одну з таких спроб вже надруковано¹⁾. Дещо друкується в цій збірнику. Дещо — в процесі обробки й розробки.

Т. ч. етнологія, після самовизначення, поволі повертається все більш, в звязку з революційними завданнями вільного, певного, національного самовизначення, до вивчення своєї країни — України, до українознавства, а в найостанні часи й до виробничого краєзнавства, як той процес помічено нами вище й на терені Росії, що спізнився на Україні в переході на цю стежку приблизно на той термін, що на нього спізнилася й взагалі революція на Україні.

З другої половини 1924 р. починається цей рух, як він починався і в Росії, при акад. Наук. На переході від 1924 у 1925 рік відбувається в Харкові перший Всеукр. з'їзд по вивченню продукційних сил країни²⁾, де вже ставляться питання краєзнавчого характеру, де вже існує підсекція такого напрямку.

У Вуанівськiм „Булетені Комісії Краєзнавства“ ч. 2, що вийшов у грудні 1924 р., акад. Лобода, голова комісії (що до того називалася „етнографіческою секцією“), робить спробу визначити сутність краєзнавства в звязку з вимогами нового життя так: „Вивчення природніх багатств та взагалі особливостей території, дослідження того, як в економіці місцевої людности використовуються ці особливості і який на підставі цього утворюється матеріальний побут, та нарешті, як все зазначене відбивається на світогляді народу та його народній творчості, в звязку, звичайно, з загальним ходом його розвитку та міжнародними впливами на останній“ (с. 1). Докладніше на цьому не спиняюся, відсилаючи читачів до оглядів Вуанівських етногр. видань, зроблених раніше в „Первісному громадянстві „Грушевського“³⁾, а потім акад. Лободою в „Судьбах етнографии на Украине“. 1917—1925 г.г.⁴⁾ Дозволю собі трошечки довше зупинитися на тому, що пророблено за останні роки для усталення основ нового краєзнавства, виробничого, у Харкові, зокрема ж і на Секції, бо якраз оцю течію в зазначених вище оглядах на увагу не взято. А тут все ж було поставлено хоч може невеличку, не дуже помітну, а все ж таки новеньку тичечку на цьому далеко ще невторованому шляху, бо цей рух розпочався лише в найостанні роки, спершу серед пролетстуду, що поставив це питання на своїй округовій нараді у Харкові 1924 р., закликав туди де-кого з професорів, обравши їх до складу почесної президії Ц. Б. й висловивши тверде побажання розпочати цю чергову Радянську роботу під керівництвом наукових сил Харківської професури. Тому на згаданому мною вище Всеукр. З'їзді по вивченню продукційних сил — вже бачимо хоч і слабеньку, у скромному куточку, а все ж таки окрему підсекцію етнографічно-краєзнавчу. Це мале зернятко, де між іншим брала участь і значна

¹⁾ Див. „Науковий Збірник“ ч. 2 — 3 Х. Н. Д. К. І. У. Культури. Хар. 1926 р. ст. А. П. Ковалівського „Виробничі культи в давній Україні“ (с. 141 — 176).

²⁾ Перший том його праць вже надруковано. Харків. ДВУ.

³⁾ Про „Етногр. Вісник“ та „Записки Етнограф. Товариства“ — на с. 143 — 144.

⁴⁾ Див. „Етнография“ за 1926 г. в 1—2 (Москва — Ленинград) с. 201 — 210. Там же цікава замітка К. Квіткі „Музык. этнография на Украине в послереволюционные годы“, с. 211 — 222.

частина співробітників нашої Етнолог.-Краєзнавчої Секції, — не загинуло в травні 1925 року Укрнаука вже зкликає в Харкові першу Всеукраїнську Краєзнавчу Конференцію¹⁾, що в ній брало участь чимало вчених і громадських діячів з різних частин України, представники пролетарства і майже увесь склад Секції. На підставі доповідей останньої складалося було кілька основних резолюцій Конференції, бо з'ясувалося тут, що перші кроки нашої роботи, що до розуміння суті нового краєзнавства, є певні й потрібні для поширення й розвитку основних сучасних гасел. А саме: а) Виявити й підвищити продукційні сили „краю“, розуміючи вже останній широко й глибоко: від свого „хатнього“ „краю“ — до усієї України, до всього Союзу, навіть і до всесвіту, яко певної цілої господарчої одиниці, яко комплексу: природа + людина + праця останньої, б) Спролетаризувати по-зможі для цього науку (ц. т. наблизити її б. м. до широких кол громадянства, показати їм, що й з невеличкою навіть освітою можна корисно для суспільства працювати для поступового розвитку науки, в) Прагнути до з'ясування монолітності знання, науки.

В такому напрямкові планово й почала з 1925 — 26 ак. року на основах революцій П. В. К. К-ї, працювати наша Секція, змінивши й своє попереднє назвисько („етнографічна“) на „Етнологічно-Краєзнавча“, розвиваючи ці основні положення й все тісніше ув'язуючи вивчення етнографічно-етнологічні в різних галузях: „матеріальної“ та „духовної“ культури²⁾ з вивченням певного „краю“ в вищезазначеному розумінні³⁾.

У низці засідань Секції вироблено було „Схему обліку продукційних сил краю“ — за якою й провадяться наші досліді краєзнавчі за останні часи, прокладаючи таким чином стежку й до нового краєзнавства, а саме виробити чого, головною складовою частиною якого не може не бути нова етнологія.

На цій підставі виникло серед кол харківських краєзнавців чимало суперечек, бо де-яка частина їх все ж і після П. В. К. Конференції робила спробу ототожнювати нове краєзнавство з географією, або з „ландшафтознавством“ — назвиськом більш широким і більш близьким до краєзнавства (в розумінні все ж „страноведення“, хоча вже з вихідною точкою від нас, від ближчого до дальшого)⁴⁾. Тому, може, Секція й не могла поки що розгорнути ширше свою роботу, уважно кілька разів оглядаючись на свої попередні кроки, щоб не зробити помилки, що могла б пошкодити цій дуже складній роботі.

Але вона до де-якої міри звернула на себе увагу й у Москві, й представників Кримознавства й інших установ і осіб. Тому зараз Секція й робить спробу винести на обговорення б.-м. широких наукових і громадських кол частину наслідків своєї роботи в цьому збірникові.

По-зможі Секція не обмежувалась і не обмежується виключно академічною та дослідчою суто-науковою роботою. Вона виступала з прилюдними лекціями, давала замітки до Вузівських стінгазет, до газет і часописів; засновувала студенські краєзнавчі гуртки; виконувала коло року обов'язки тимчасового окружного краєзнавчого бюро, поки, як ініціативна група, не організувала, кілька місяців тому, вже таку окрему

¹⁾ Резолюції її надруковано й в „Культура й побут“ за 1925 р., ч. 21.

²⁾ В лапках тому, що ми поки що зберігаємо ці старі назвиська, які нещодавно рахувалися досягненням етнографічної науки, але, за марксівським розумінням справляючись по істоті, їх, власне, не поділяємо.

³⁾ Про цю роботу див. наш звіт в „Черв. Шляху“ за 1925 р., X., с. 127 — 131, а також ряд статтів та заміток в „Культура й Побут“, напр., за той же 1925 р., XI, 21.

⁴⁾ Див. напр., К. Дубняк „Що таке краєзнавство“ (в „Черв. Шляху“ за 1925 р. № 6—7, с. 224—237).

організацію, що тепер робить спробу оживити краєзнавчу роботу на Харківщині. Організувала перепідготовку в краєзнавчому напрямкові групи вчителів харк. залізничного вузла. Дає лекторів для народнього університету в Харкові. На підставі доповіді Правління ХІНО Голсви Секції проф. Ветухова з 1926—27 ак. року введено в навчальний план ХІНО новий курс „Етнографія-Етнологія“ (що його й веде у цьому ак. році проф. Ветухов). Таким чином, поволі набирається кадр осіб до деякої міри підготовлених до етнологічно-краєзнавчої роботи нового напрямку; ширяться поволі кадри робітників, що незабаром, в найближчому літку, рознесуть по периферії, по містечках та серед селянства початки до цього „масового“ дослідчого руху, що поки є нашою мрією, що повинен, однак, в кожному „краю“ витягти на поверхню велику кількість може непомітних, але незамінних, знавців своєї країни, цих скромних діячів нового краєзнавства, нової етнографії, що, вносячи свої численні краплі меду у всевітній вулик знання—науки, можуть зробити іноді далеко більш, ніж ціла низка спеціальних експедицій, що можуть досліджувати хоч і інтенсивно, але тимчасово, і дуже короткий час, цю країну, тоді як місцеві діячі, в разі вони одержать в цьому напрямі хоч невеличку певну підготовку, зможуть подати до центру всі кільця до того ланцюга, до того моноліту, яким повинна бути сучасна наука, міцно зв'язуючи освітою маси.

Зараз в своєму плані роботи на 1926—27 ак. рік так загальному, як особливо в тій частині його, що до виховання аспірантів, Е. К. Секція звертає найпильнішу увагу на ув'язку науково-дослідчої роботи етнології (матеріальна та духовна культура в вищезазначеному розумінні) та виробничого краєзнавства. Це ще перші, зовсім не певні, кроки, тому про них сказати щось виразне, ясне—поки що досить тяжко. Це наші мрії на майбутнє, з боку яких бажано заслухати зауваження товаришів по роботі, бо ми вже добре знаємо, як тяжко працювати поодиноким, безпорадно. Тому дозволю собі подати зразок-другий наших підходів до цієї справи й назвати кілька тем цього напрямку, над якими працює зараз гол. чином наша „молодь“.

Коли, напр., ми збирали т. зв. „фольклорний матеріал“ і досліджували народні погляди на посуху, ми робили спробу накреслити „краєве“, географічне розповсюдження певного прислів'я (зразок: „сій мене в грязь, будеш яко князь“), ми обов'язково досліджуємо, від кого саме, де саме вживають це прислів'я і як його там тлумачать, бо це має тісний зв'язок і з економікою і з іншими боками життя. І тут зробили дрібні, але цікаві спостереження: ті, що знають це прислів'я зі шкільних абеток, подають звичайно й тамтешню відгадку „овес“ (бо майже до останніх часів, навіть ДВУ передрукувало ці абетки в перекладі, або лише в поверхній переробці,—з Московських). Неписьменні ж і старі люди відгадують „ячмінь“,—в тих місцевостях, де його певно першим сіють, а не „овес“. Звідсіль виникає потреба дослідчим станціям наркомземівським перевірити ці межі; „ячменю“ та „вівса“, і згідно з цим вчителям в „краєвих“ вже шкільних підручниках слід буде робити належні поправки й виховувати молодь на книжках такого типу, щоб не підривали довір'я до себе, щоб не йшли в розріз з краєвим народнім знанням та досвідом,—не нехтували б „народньої мудрости“.

Або, другий зразок. Починає молодий аспірант досліджувати ганчарство на Полтавщині і зазначає, що воно тут живе лише в кількох селах. Чому? Глина гарна й неглибоко її брати. Поглиблює свій досвід.

Помічає, що тут же, по тих же селах, розвинено й грибінцеву промисловість, і деревообробку, а роги чи дерево вже повинно здобувати іноді й з далеких місцевостей. Знову такій звертаючи увагу на „край“, яко господарчу одиницю (за нашою „схемою“), можна бути і ці явища з'ясувати. І дійсно: дальший досвід його показав, що цей кут Полтавщини землею не задоволений, тому повинен іти на нехліборобські промисли. І аспірант ставить собі ширшу тему, що від „хатнього“ краю (від певного села) переводить його увагу до ширшого, але аналогічного краю, до певної купи сел, до певного „району“, незадоволеного землею й примушеного таким чином якось інакше здобувати свій „насушний“, — а ще далі й до дослідження взагалі „нехліборобських промислів на Полтавщині“. При чому він вже не може не досліджувати й економіки краю значно ширше, вивчаючи кооперування, з'ясовуючи собі й селянам засоби підвищення й поліпшення продукції, її збуту і т. інш.

Вивчаючи, — з матеріальної культури, — напр., певний одяг та його вишивання, ми не можемо не звернути увагу на те, що чомусь в одному й тому же селі одна частина, скажемо, жінок, вживає оттаки, напр., сорочки й оттаке вишивання, а друга ні за що не надіне такої, бо вона ж з „шляхтянок“. Так підходимо до вивчення класового розподілу населення „краю“. Звертаємо увагу й на те, що певний одяг вживається лише в окремих випадках, напр., під час весілля, або бережеться про смерть. Спостерігаючи ж, напр., що сорочка по де-яких глухих кутках чомусь, вже незрозуміло, але все ж обов'язково шиється з „підтичкою“, з різної якості матеріалу, ми підходимо етнологічно, може й до історії одягу. Також і з самими малюнками — вишиванням.

Зібравши до купи дрібнички оттакого роду, ми починаємо ставити собі на чергу й такі питання, як „Похорон як весілля“, бо тут одіж і прикраси, й звичаї певні, при порівнянні, мимоволі підводять до думки про надзвичайну близькість весілля й смерті. Таким чином, набувається можливість до де-якої міри підняти завісу над далеким-далеким минулим в житті людства. І ще один з аспірантів в зв'язку з цим ставить собі питання про „Уявлення Українця про смерть“. Поширюючи оттаки розвідки, за „картографічним“ методом в етнології, ми намічаємо, роботу спільну для усієї вже Секції, напр., про русалії. Таким шляхом ми робимо спробу усталити тісний реальний зв'язок поміж етнографією, етнологією й краєзнавством — в їх сучасному, новому стані й напрямкові, яко певного комплексу, що до вивчення й підвищення продукційних сил, — в широкому значінні, — країни. Краєзнавство виробниче ми визнаємо вже не методом, а зародком окремої нової науки, найбільш дохожої до мас, з цього боку найбільш може сучасної, зі значним майбутнім. Виробниче краєзнавство можна порівняти, скажемо, з нормальною загальною фізіологією, що зараз набула й набуває низку нових розділів. Етнографія-етнологія одна з важливих, складових його частин.

Стаття дуже розтягнулася. В ній навмисне, а може про дещо й мимоволі, багато чого не згадано, обійдено, бо це ж лише „віхи“ на цій шляху. Зараз розробка цих питань заворушилась і в Росії і на Україні, причому українські вчені вміщають чимало заміток і в рос. виданнях, напр., в „Етнографії“, вид. ГИЗ., 1926 р., ч. I-а, і навпаки (напр., „Нарис історії етнографії“ проф. Кагарова). Нові течії в нашій науці чекають в найближчому часі свого дослідувача, свого історика.

Харків, 1927, лютого 10.

MARKSTEINE AUF DEM WEGE VON DER EHEMALIGEN STATISCHEN ETHNOGRAPHIE (VÖLKERBESCHREIBUNG) ZUR DYNAMISCHEN ETHNOLOGIE UND LANDESKUNDE.

I. Ohne klare Verständnis der Tatsache, dass nur durch ausführliche Kenntnis der durch die ganze Entwicklung der Menschheit erzeugten Kultur, nur durch deren Umarbeitung, man die proletarische Kultur schaffen kann,— ohne solche Verständnis wird diese Aufgabe von uns nicht gelöst werden.

II. Die Anfänge der ethnographien Wissenschaft (Lenin) haben in der ehemaligen Russischen Akademie der Wissenschaften stattgefunden. Hier wurde auch die ethnografische Linguistik gegründet (die Uralo-Altäische und andere). Weitere Entwicklung der Ethnographie der Völker des russischen Reiches unter Einwirkung westeuropäischer wissenschaftlicher Richtungen. Gegenwärtige Lage der Ethnographie in Russland (Landeskundische Neigungen).

III. Stufen der Entwicklung dieser Wissenschaft in der Ukraine. Ihre allmähliche Umwandlung von der nur beschreibenden Ethnographie zur synthetischen Ethnologie. Perspektiven der Entwicklung der Ethnologie in der Ukraine in Verbindung mit der Landeskunde. Gegenwärtige Arbeiten in dieser Richtung. Aufgaben, die sich die ethnologisch landeskundische Sektion für die nächste Zukunft stellt.

Проф. П. Г. КОВАЛІВСЬКИЙ.

СТАРЕ ТА НОВЕ КРАЄЗНАВСТВО.

В часи післяреволюційного державного будівництва великого значіння набуло так зване „нове краєзнавство“, що його прихильники так старано відокремлюються від „старих краєзнавців“.

Скромним завданням моєї статті є не стільки розмежування двох сучасних напрямків краєзнавчої праці, скільки спроба усунути зайві суперечки, що з'явилися наслідком революційного руху, надмірно гострої боротьби.

Від такої непримирености в галузі науки з особливою уважністю остерігав сучасне суспільство й сам Ленін.

В дореволюційні часи суспільна ініціатива в галузі краєзнавства переживала занадто великі утиски, а тому коли для неї зникли перешкоди, вона набула надмірного поширення та пристрасного напрямку. До цього між іншим з'явилися і особисті спонукаючі причини.

На першій Всеросійській конференції перепідготовки робітників соціального виховання, Голова Державної Наукової Ради Г. С. Ф. Р. Р. (ГУС'а) тов. Крупська оголосила гасло: „кожний вчитель повинен бути краєзнавцем“.

І це дійсно так, бо нові шкільні програми, що їх складено ГУС'ом, безперечно цього вимагають. Вчитель не краєзнавець не може задовольняюче виконувати ці програми.

Одночасно з цим, коли державне будівництво господарства радrepublik особливо У. С. Р. Р. почало переводитися на підставах адміністративно-економічного районування, воно викликало великий інтерес до краєзнавства в широких верствах населення, що більш-менш докладно знайомі з місцевими умовами життя та завжди з захопленням ставилися до їхнього поліпшення.

На підставі цього природньо повстав той суспільний краєзнавчий рух, що дуже поширився по всьому Радянському Союзові і далеко вийшов за межі звичайної наукової праці.

На Всеукраїнській Краєзнавчій Конференції, у м. Харькові в травні 1925 року, тов. Буценко, як представник ВУЦВК'у висловився за те, щоб краєзнавство, не тільки набуло прикладного значіння в справі реального обліку продукційних сил країни, але що-б наукові діячі в цій галузі подбали про „пролетаризацію“ цієї дисципліни, цеб то про притягнення до праці широких кол населення.

Бажано, казав тов. Буценко, що-б кожний громадянин був свідомим краєзнавцем.

Таким чином, краєзнавча праця в сучасності набула надзвичайних завдань та широких перспектив, з одного боку в галузі народньої освіти, а з другого боку — в галузі державного районування країни.

Але, не зважаючи на це, практика краєзнавства особливо на Україні поки що не набула відповідного поширення, на шляху свого розвитку, вона зустріла великі перешкоди.

Одна з цих перешкод полягає в тому, що між самими робітниками в галузі краєзнавства немає одностайності.

Між представниками старого краєзнавства, вченими найкраще науково-озброєними та досвідченими, й представниками нового краєзнавства, що не набули ще ні відповідного запасу знань, ані наукового авторитету, виникали гострі часто непримирені суперечки.

На підставі цього повстало недоцільне розпорошення сил, що не тільки не поширює краєзнавство серед населення, але вносить неорганізованість навіть і в наукову роботу.

Неналадженість краєзнавчої праці серед її прихильників звичайно викликали і інші перешкоди — недовіря з боку державних та суспільних установ, відсутність будь-яких коштів і скептичне ставлення навіть до існування самого краєзнавства як наукової дисципліни.

Про це останнє питання треба сказати коротко. Якщо здавна існують такі споріднені наукові дисципліни, як (світознавство) „мироведення“, „географія“, „родиноведение“, „отечествоведение“, чому ж би й такі дисципліни як „краєзнавство“ хоча б в розумінні німецького Heimatkunde не знайти серед них місця, навіть тоді, коли саме життя вимагає цього від нього, коли воно має свої окремі від них спеціальні відповідні завдання.

Процес диференціації наукових дисциплін широкого синтетичного змісту явище природне й усім відоме. В стародавні часи наука „фізика“ одна обіймала усю величезну кількість сучасних природознавчих наукових дисциплін і в самостійну наукову дисципліну відокремилися вони в природньому процесі еволюції. Взагалі кожна спеціальна наукова дисципліна коли-небудь відокремлюється від свого першоджерела, також саме, як колонія виділяється зі складу своєї обтяженої населенням метрополії. Для того, щоб переконатися в тому, що й „краєзнавство“ має право вважатися за окрему наукову дисципліну треба тільки уявити собі те, з чого саме складається зміст його.

Треба розв'язати питання про те, чи має краєзнавство, як і інші подібні йому наукові дисципліни, свою окрему мету, свої теоретичні засади (хоча б на підставі якоїсь робочої гіпотези), свою методику, а також і відповідну організацію та практику роботи.

Термін „краєзнавство“ почав вживатися у нас на Україні та в Росії тільки в останнє десятиріччя; до цього вживали терміну „отечествоведение“. За часів царату, коли держава була примусовою батьківщиною „отечеством“ всіх різноманітних національностей, що з них штучно складалася держава „Росія“, тоді терміну „отечествоведение“ навмисно додержувались. Природньо, коли після революції створився Союз багатьох автономних Республік — термін „отечествоведение“ повинен був замінитися терміном — краєзнавство. Але це стало ще й раніш революції за часів підготовки до неї.

Термін „отечество“ сам по собі не зовсім певний; іноді він визначає місцевість де народилася людина, а іноді й ту чи іншу країну, де він повинний був рахувати себе чи членом суспільства, чи просто підданцем. А тому термін „отечество“, „родина“ мусив змінитися терміном „країна“, „край“, „рідний край“, в тих випадках, коли виникала потреба певного відзначення місцевостей, цілком обмежену тими чи іншими межами — територіальними, соціально-правовими, економічними, господарськими і т. ін.

Ця потреба особливо виявилась за останні часи, коли почалося широке планове господарче будівництво в межах кожної з Республік Союзу. При районуванні усяке більш-менш складне округове господарство

розглядається як комплекс дрібних господарських одиниць, з них кожна живе окремо, має свій власний шлях розвитку, веде боротьбу за своє існування і рівнобіжно з тим стоїть в найтіснішому зв'язку з більшим від неї господарством і з державою, як їх власна частина. В зв'язку з цим і в краєзнавстві, що замінило собою досить невиразне „отечествоведение“ й удосконалило його зміст, під терміном „край“ стали розуміти всяку навіть найменшу соціально-економічну одиницю, що являє ціле господарство як живий організм зв'язаний з певною територією, джерелом більш-меншого запасу енергії та продукційних сил.

Отже, завданням сучасної краєзнавчої праці зробилося виявлення, облік, підрахунок продукційних сил „краю“, як соціально-економічної одиниці¹⁾. На підставі таких завдань сучасна краєзнавча праця повинна вестись у такий спосіб.

Людина, що знайома з умовами місцевого життя, провадить дослідчу роботу по обліку продукційних сил якогось обраного нею, обмеженого певною територією господарства, будь то район, сільрада, або окреме господарство.

Дослідження ведуться за усталеним фахівцями для одноманітних одиниць єдиному плану та за суворо визначеним методом. Робота провадиться або однією людиною або групою співробітників на підставі розподілу праці з обов'язковим синтезом роботи під керуванням свідомої людини. При відсутності на місцях фахівців-дослідників, в роботі місцевого керівника краєзнавця головним моментом буде вміння його перевіряти, використати, пристосовувати до місцевих умов ті наслідки відповідних наук, що є завжди в досить великій кількості, але здебільшого залишаються відірваними від життя, не пристосованими до його сучасних потреб, не локалізованими. При такій роботі цілком комплікативного змісту у місцевого краєзнавця буде звичайно багато перешкод та труднощів по дослідженню обраного ним краю. Але тому він завжди повинен додержуватися тісного зв'язку з найближчою краєзнавчою установою, що вона не тільки дасть йому план дослідчої роботи та методичні вказівки, але й буде розв'язувати випадкові його непорозуміння та усувати перешкоди в його роботі.

Основні риси сучасної краєзнавчої праці можуть бути так сформульовані:

1. Кожна країна, яко окрема господарча одиниця навіть найменшого масштабу, заслуговує ретельного вивчення, бо через всебічне дослідження великої кількості таких одиниць можна виявити склад та шлях розвитку і самого державного господарства, яко цілого, складеного з цих частин.

2. Життя кожної країни неодмінно вивчати з усіх боків — його природних умов, соціального складу населення, матеріальної та духовної культури, форм діяльності населення та не тільки в даний момент дослідження, але за де-який час і в минулому. Тільки тоді можна простежити еволюцію життя краю в напрямкові від минулого до майбутнього, простежити не тільки „статичку“ але й „динаміку“ життя його яко живого господарчого організму.

3. Центр ваги такої краєзнавчої праці завжди лежатиме не стільки в використуванні професійних вчених, скільки місцевих людей. Обов'язки вчених людей будуть полягати в тому, щоб найкраще організувати роботу місцевих краєзнавців, направити її певними шляхами відповідно місцевим умовам та допомогти найкращому її виконанню.

¹⁾ Резолюції Першої Всеукраїнської Краєзнавчої Конференції (1925 р).

4. Через те, що сучасне так зване „виробниче краєзнавство“ має на меті не стільки нові досягнення в галузі науки про вивчення світу, скільки пристосовування до місцевого життя вже здобутих досягнень різних наук, воно тим самим набуває великого значіння і як своєрідна форма суспільної діяльності, і як педагогічний метод виховання широких кол. населення, і нарешті — як робота, корисна в справі поліпшення народнього та державного добробуту.

5. Але значіння сучасного краєзнавства цим ще не вичерпується. Сучасне краєзнавство, може бути в пригоді і як наукова дисципліна, бо в процесі місцевих досліджень воно завжди набуватиме матеріалів сутонаукового значіння. Крім того, як що нове краєзнавство мусить охоплювати в своїх дослідженнях життя країни в цілому та з усіх його боків, то це вимагатиме від дослідувачів об'єднання, синтезу, комплексування здобутків споріднених наук на шляху поліпшення добробуту населення та розвитку його світогляду. Здобутки таких наукових дисциплін як от: природні науки, економічна географія, демографія, етнографія, етнологія, статистика, економіка, історія — в процесі пристосовування до діяльності місцевого господарства будуть об'єднуватись в особливі комплекси, що набуватиме великого так прикладного як і освітнього значіння. І це вже одне буде цілком новим наслідком в науковим дослідженні місцевого краю.

Основоположник славетної Данської Вищої Селянської школи Грундвиг писав, що „вивчення батьківщини в природних та історичних умовах. при заснуванні цього вивчення на реальному житті та вимогах сучасного часу, може стати загальним центром, що коло нього школа мусить розвиватися у всіх напрямках практичної діяльності населення. Коло цього центра казав Грундвиг, повинні об'єднатися усі громадські сили“¹⁾.

От чому, до речі кажучи, і Етнологіко-краєзнавча Секція катедри Української культури намагається набути більш важливого, синтетичного та актуального значіння через зв'язок своєї наукової роботи з суспільним та державним будівництвом так в галузі господарства, як і в галузі народньої освіти.

На підставі вищезазначеного перш за все вияснюється, в чому полягає та різниця, що в сучасних умовах виникає між завданнями старого, сутонаукового краєзнавства та краєзнавство нового, що зараз набуло місцевого, переважно прикладного до потреб життя значіння.

Разом з тим ясна і потреба посереднього, тісного зв'язку роботи представників обох напрямків краєзнавчої праці. Оскільки наука без прикладання до потреб життя її наслідків є мертвою наукою, остільки й практика що не заснована на досягненнях науки є неекономною, малопродукційною стратою суспільних сил. Тільки при взаємнім зв'язку цих найважливіших факторів людської діяльності — науки та практики — можна дійти до цілком вірного розв'язування питань соціально-економічного життя. Але бажано, щоб нове краєзнавство не стало тільки додатком до старого краєзнавства, але щоб воно в процесі свого природнього розвитку зробилося вартим наслідком, спадкоємцем старого краєзнавства, як наукової дисципліни.

Справді, сучасне краєзнавство повстало, як молодий паросток, на міцних коріннях старого „родиноведения“, або „отечествовенія“. „Родиноведение“ виникло на міцному ґрунті вивчення з давніх часів життя народностей.

¹⁾ Шредер „Скандинавская Высшая народная школа“.

Перші кроки до систематичного наукового вивчення Росії були зроблені з боку С. П. Академії Наук, що її було відкрито в 1725 році. Вже в 1733 р. професори Академії брали активну участь в Сибірській та Камчатській експедиції Берінга. В 60-тих та 70-тих роках того ж таки сторіччя Академія Наук організує вже сама цілу низку експедицій на дослідження різних країн що-до їхньої географії, природознавства, побуту. Роботи Гмеліна, Палласа, Лепехина та низки інших російських вчених XVIII віку дають докладні, всебічні описи тих місцевостей, що вони їх досліджували. Так при Академії набувається величезний наукового змісту матеріал.

Вже тоді „на місцях“ знаходяться аматори дослідники місцевого оточення. Наприклад, видатним краєзнавцем — одиночкою середини XVIII віку був П. І. Ричков, що бувши на посаді дрібного службовця самотужки вів довголітні дослідження Оренбурзького краю. Свої роботи він передавав в Академію Наук Ломоносову, Міллеру, Палласу і іншим вченим. кінцець-кінцем Академія Наук скористувала праці Ричкова та видала великий краєзнавчий дослід під назвою „Оренбургская топографія“. Паллас переклав цю працю на німецьку мову та надрукував в Німеччії.

Звичайно що таких видатних краєзнавців серед населення тих часів при тодішньому занадто низькому культурному рівню було дуже мало. Але ж такі вони вже існували.

На протязі XIX віку Російська Академія Наук невпинно провадить свою роботу в галузі дослідження різних країн кол. Рос. імперії і на підставі цих праць виникають ті нечисленні культурні багатства, що ними й тепер вона керує — добре устатковані лабораторії та кабінети, цінні наукові музеї, величезна книгозбірня.

Академічна робота в галузі краєзнавства завжди мала суто-науковий характер, провадилася вузьким колом вчених фахівців, та далеко стояла від інтересів місцевого життя.

Поруч з роботою Академії, провадилась краєзнавча праця і в інших наукових установах та товариствах, що виникали в культурних центрах на підставі інтересів до тієї чи іншої наукової галузі. Найстарішим з цих товариств було „Вольное Экономическое Общество“, що заснувалося в 1765 р. з метою притягти до дослідчої роботи в галузі економічних питань широке суспільство. На протязі свого існування воно виконало багато досить складних завдань — склало анкету в 65 економічних питань що до стану сільського господарства в державі, виробило окремий програм для досліджування де-кількох губерній Росії, перевело цілу низку досліджень в різних питаннях з економічного стану країни і т. д.

Але притягти до роботи широкі верстви суспільства „Общество“ не змогло з політичних обставин того часу. Робота його переважно обмежувалася вузькими колами наукових робітників столиць.

З початку XIX віку почали виникати ще де-які нові наукові товариства. В році 1804 заснувалося „Общество Любителей Истории и Древностей Российских“. Воно здобуло багато цінних краєзнавчих матеріалів, що друкувалися в журналі „Чтения“. В 1845 році — заснувалося „Русское Географическое Общество“. Воно особливо широко розвинуло свою дослідчу діяльність по країнах держави — на Кавказі, в Східньому Сибіру, в Західньому Сибіру, на Уралі і т. д. „Общество“ з його Підвідділами успішно заклало музеї місцевого значіння, книгозбірні, видавало „Записки“ та журнали. Воно виявило вмилу та енергійну діяльність по організації місцевих сил для наукової праці. В 1863 році заснувалось

„Общество Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии“, що об'єднувало переважно московських дослідувачів. „Общество“ видавало два журнали — „Этнографическое Обзорение“ и „Земледелие“, в них було вміщено багато матеріалу, корисного не тільки для чистої науки, але й для практики краєзнавчого дослідження — Обществом були складені програми для збирання матеріалів по вивченню різних місцевостей Росії, що й дали значні наслідки в галузі місцевого досліду.

На Україні, як всім відомо, від кінця XVIII віку, майже, до самої Жовтневої революції йшла жорстока русифікація. Стара українська культура, що нею до середини XVIII віку так широко користувалася Росія на протязі XVIII віку підупала від систематичної русифікації. Політика російського царату була така, щоб до щенту побороти національний рух та сепаратичні змагання українського народу. На Україні скасовано не тільки козацькі вільності, але й міську автономію, було заведено кріпацтво, в державних інституціях, в школах в літературі гостро заборонено українську мову, введено жорстоку цензуру, перший університет на Україні з великими труднощами було здобуто тільки в 1804 році і то на Слобожанщині, яку царат уважав за країну більш зрусифіковану. За таких умов, звичайно, усякі науково-дослідчі установи було гостро заборонено. Навіть „Юго-Западный Отдел Импер. Географического общества“, і той був знищений державним урядом в 1876 році, бо скупчив був коло себе визначних українських учених та почав переводити дослідження України.

Але все ж таки як тільки де була хоч будь яка можливість українські вчені та літературні робітники повсякчасно провадили краєзнавчу працю і не тільки особисто, але об'єднуються в суспільній роботі. Наприклад, в 1861 р. коли почав видаватись перший в XIX віці українською мовою літературний журнал „Основа“, в його програм були внесені такі відділи, як „народознавство“, „землезнавство“, „природознавство в прикладанні до южно-руського краю“, відділ „сільського господарства, промисловости та торговлі“. І в „Основі“ багато було надруковано матеріалів, що мали велике значіння до вивчення соціально-економічного життя усїєї України та окремих її місцевостей. Дуже характерним для важких умов наукової праці на Україні тих часів є „Літературно-научные приложения“ до „Харківського календаря“ за 1888 р. Ці додатки до календаря є не більш, як збірник наукових статистично-економічних і літературно-наукових праць краєзнавчого змісту, там були вміщені, наприклад, такі статті як: „Кустарные промыслы“ Харьковской губ. — Нила Савитского, „С. Котельва“ А. Д. Твердохлебова, „Археологические, этнографические и топографические заметки о Харьковской губ. проф. Д. И. Багалея. Його ж „Краткие исторические очерки торговли в Харьковском крае в XVII и XVIII с.с.“. О климате г. Харькова — проф. Ю. Морозова. Культурный уголок Харьковской губернии — проф. Н. Ф. Сумцов і т. д.

Про становище роботи в галузі українознавства в ті часи акад. Грушевський пише ось що.

„Не зважаючи на всякі несприятливі умови — цензурний жах та напівпризнане положення в офіційних наукових сферах — можна констатувати дуже міцний та успішний зріст українського вивчення яна протязі останніх десятиріч XIX в.“.

Але хоча ці успіхи були досягнені, головним чином, вченими Росії (України), синтезуватися їм довелося на галицькому ґрунті. Там у м. Львові в 1870 р. виникло Т-во ім. Шевченка; з початку 1890 р.

воно реформується на вимоги з України і закладає початок суто наукових видань українською мовою, що були заборонені в Росії указом 1876 р.

„Записки наукового Т-ва ім. Шевченка“ були центральним органом українознавства — науковим журналом, що поставив своєю метою дати якомога повну картину руху українських досліджень. Ці „Записки“ складаються більш ніж зо ста томів.

Рівнобіжно з цим, не вважаючи на дуже важке становище для культурної праці, в різних кінцях України виникли музеї та книгозбірні славетні сховища здобутків української культури, як-то: в Києві музеї старого мистецтва та музей кол. Ханенка, в Катеринославі музей кол. імени Поля, в Полтаві — Полтавський музей ім. Короленка, в Чернігові — музей кол. Тарновського, в Харкові — музей університетський та міський музей, що тепер ім. Сковороди, в Одесі — Археологічний музей, і д. т. Є ще на Україні багато краєзнавчого характеру інституцій, що виникло за часи утисків, але я їх не буду перелічувати. Не вважаючи на великі в галузі родинознавства досягнення наукових організацій кінця XVIII та XIX віків при великій цінності їхніх дослідів при значній об'єднаності професійних вчених, підготовки найвидатніших праць окремих осіб, ці організації все таки не встигли популяризувати наслідків своєї роботи-організувати навколо себе краєзнавчу працю широких верств місцевих культурних сил на користь поліпшення добробуту населення. Цьому перешкождали тяжкі умовини суспільно-політичного життя тих часів.

Тільки з початку XX віку починають виникати місцеві суспільно-краєзнавчі організації, головним чином, знов таки на околицях держави з метою всебічного досліджування місцевих районів. Вони працюють переважно в галузі виробничого краєзнавства. Сюди належать такі організації, як „Общество изучения Сибири и улучшения ее быта“, „Архангельское Общество изучения Северного края“, „Костромское Научное Общество по изучению местного края“, „Общество изучения Олонецкой губернии“ і т. д.

На Україні за ці часи заснувалися в Києві Всеукраїнська Академія Наук з багатьма її секціями та філіями науковими товариствами, по замежах Київ: Всенародня Бібліотека, Винницька філія цієї бібліотеки; майже при кожному з українських музеїв склалися гуртки наукових робітників вивчення місцевого життя. Характерними рисами цих товариств в порівнянні їх з науковими товариствами попередніх часів є: 1) завдання об'єднати усіх, хто так або інакше цікавиться своїм краєм; 2) велика різноманітність місцевої краєзнавчої роботи, 3) тенденція провадити не стільки інтенсивну наукову працю, скільки збирати матеріали для всебічного освітлення господарчого та побутового становища свого краю, звичайно, щоб розв'язувати найболючіші питання його життя. При такому напрямкові краєзнавчої праці цим товариствам може й не вистачає власної систематичної наукової роботи, але в усякому разі вони здобувають цінні матеріали так для скористування їх науковими робітниками фахівцями, як і для практичного розв'язування питань найпекучіших потреб місцевого життя.

В кожній державі уряд завжди буває примушений здобувати відомості про склад населення то його господарські здобутки, щоб збирати податки та виконувати інші державні завдання. Ця робота завжди провадиться окремо від роботи академічних інструкцій, приватних наукових організацій та товариств вивчення місцевих країн, особливими державними інституціями, що працюють цілком рівнобіжно з вище-зазначеними.

І в російській державі здавна були такі адміністративного характеру організації, що вели дослідження та збирали матеріали цінні для краєзнавства. До таких інституцій належать „Статистичні комітети“, „Архіви комісії“, „Дослідчі комісії“, наприклад, при „Департаменті Земледеліи и Землеустройства“, Архіви при різних державних та церковних інституціях і т. інш. Звичайно, що краєзнавча робота в таких інструкціях провадилася у вузьких межах адміністративних завдань і в свій час не була звязаною з відповідною працею місцевих краєзнавців.

На підставі мого короткого звіту про історичне походження сучасного краєзнавства можна зробити такі висновки:

1. Організована з початку XVIII віку дослідча робота в галузі „отечествоведения“ йшла помалу, але невпинно.

2. „Отечествоведение“ проходить природні щаблі свого розвитку від державних наукових інституцій від Російської Академії Наук через центральні наукові товариства родинознавства, через такі ж краєві наукові товариства і до місцевих товариств та суспільно-освітніх краєзнавчих організацій різних типів.

Ці три основні щаблі розвитку краєзнавства треба вважати цілком нормальними: вони вже перевірені в житті кількох західних країн, особливо тих, що досягли в значній мірі „демократизації наук“, наприклад в Швеції, Норвегії, Фінляндії. Фінляндія вважається класичною країною „родиноведения“, а Всесвітньо-відомий краєзнавчий „Сканзен музей“ в Стокгольмі свідчить про величезні досягнення в цій же галузі Швецького народу.

3. Краєзнавча праця в Радянському Союзі стоїть поки що тільки на початку третього щабля свого історичного розвитку і вимагає відповідної широкої координації діяльності її прихильників.

А тому, всяка неорганізованість, суперечки, відсутність матеріальних засобів, нерівномірність розподілу державних коштів (а це напевно відомо на підставі офіційних джерел)—все це треба усунути в найближчий час в інтересах суспільства й держави.

Але виникає питання про те, чи немає якихсь принципових причев до усунення суперечок між представниками „старого“ та „нового“ краєзнавства?

З приводу цього звернемо увагу на нову (1926 р.) роботу відомого ще з 1910 р. наукового дослідача Вологодської губ. геоботаника Н. Іл'їнського, що нині дуже захоплюється краєзнавчою роботою в новому напрямкові. На мій погляд Іл'їнського треба вважати за наукового робітника, що свідомо перейшов від методів старого до методів нового краєзнавства. Його остання праця „Методика краеведческих исследований“ Третьою Народою Краєзнавства при Державному Науково-Дослідчому Інституті ім. Темірязева в Москві не лише спробувана але й рекомендована, щоб на ню звернули особливу увагу місцеві інституції та й Наркомос. Інститут ім. Тимірязева досить авторитетна інституція в питаннях нового краєзнавства. Так от у згаданій роботі Іл'їнського в таких рисах виявляється різниця проміж старим та новим краєзнавством.

1. Старі краєзнавці лише пояснювали становище краю, завдання нового краєзнавства полягає в тім, щоб змінити та поліпшити його добробут. (Про це див. п. 1 розд. II Резолюції Всерукарїнської Краєзнавчої Конференції).

2. Раніше краєзнавчі досліди мали характер абстрактности та академізму, сучасні краєзнавчі праці мають переважно практичний, суто-життєвий характер. (Див. п. 3 розд. II Резол. Всеукр. Кр. Конфер.).

3. Раніш ідеалом краєзнавчої робота було суто-наукове інтенсивне дослідження місцевого краю,— сучасна краєзнавча праця „на початкових шаблях нашої революційної культури“ свідомо обмежується екстенсивним досліджуванням краю, маючи на увазі перш за все здобувати ориєнтовочний матеріал та імпульс місцевих сил до господарчого та культурного будівництва. Більш поглиблена робота мусить здійснюватися в процесі дальшого господарчого розвитку краю (Див. п. 4 розд. II та п. п. 2 і 3 розд. I Рез. Всеукр. Краєзн. Конф.).

4. Попередні, старі інтенсивні дослідження побільшости торкалися тільки якої небудь частини, деталів складної картини життя даного краю, а сучасні екстенсивні дослідження повинні охоплювати край в цілому, як господарчу одиницю, охоплювати з початку, звичайно, не дуже глибоко, за то в комплексовому її обсязі. поступове, концентричне дослідження тільки в майбутньому дасть більш-менш докладне знайомство з господарством місцевого краю. (Див. п. 5 розд. I Резол. Всеукр. Краєв. Конф.).

5. Усі роботи вивчення місцевого краю, що раніше провадилися аматорами для задоволення своєї цікавості, в кращому разі для загально-освітнього погляду дослідженого краю, тепер мають на меті головним чином, поліпшення місцевої природи та життя шляхом підготування господарчих та культурно-політичних заходів.

А тому, коли, раніше, дослідження края провадилося „пришлими людьми“, „варягами“, то тепер місцеві сили сами мусять взяти найбільшу участь у дослідчих роботах, щоб потім перевести в життя ті чи інші відповідні цій роботі заходи. (Див. п. п. 2, 5 і 6 Роз. II Рез. Всеукр. Краєзн. Конф.).

Порівнення старого та нового краєзнавства, що його зробив Іл'їнський, в основних рисах можна вважати відповідним тим поглядам на нове краєзнавство, що ухвалені і у нас на Україні Всеукраїнською Краєзнавчою Конференцією в травні 1925 року.

Не маючи змоги, за браком місця, зроби́ти текстуальні порівняння резолюцій прийятих Конференцією з твердженнями Н. Іл'їнського, я зробив коло останніх примітки, що до відповідних резолюцій Конференції.

Але все ж до цього треба додати, що наші „нові краєзнавці“ додержуються більш поглибленого тлумачення основних принципів нового краєзнавства.

У нас на Україні „нові“ краєзнавці додержуються тих принципів, що були ухвалені на Всеукраїнській Краєзнавчій Конференції. В них, крім обмеженості дослідження краю певною територією, крім комплексовості цього дослідження, утилітарності його мети, широкої пролетаризації краєзнавчої праці, особлива увага звертається ще на „динамізм“ краєзнавчої праці в протилежність пануючій в минулому „статичності“ дослідження. На підставі цього для сучасних краєзнавчих досліджень є обов'язковим історичний аспект, діалектичне тлумачення явищ життя краю, спостереження залежності так званих „надбудов“ життя на даній економічній базі, що з'ясовується обліком продукційних сил краю, коротко кажучи, дослідження краю на думку українських краєзнавців повинно провадитися на основах економічного матеріалізму.

На підставі вищезазначеного про різницю між старим та новим краєзнавством можна прийти до висновків, що з принципового боку тут не має ніякого розходження, бо марксіський суто науковий підход до краєзнавчої праці не буде викликати ніяких суперечок, але звичайно здійснювати його в процесі дослідження більш придатні будуть наукові робітники з серйозною підготовкою, тоб-то представники старого краєзнавства.

Що ж торкається методів роботи — пролетаризація дослідчої праці, суто-утилітарний, виробничий ухил її, єднання з місцевим населенням, екстенсивність наукової роботи, динамізм краєзнавчих досліджень — звичайно вони не в однаковій мірі задовольняють представників обох напрямків краєзнавчої праці. Справді, не можна ж примусити академіка провадити „екстенсивне дослідження“ коли від звик додержуватися тільки інтенсивного методу в науковій роботі, але й навпаки не можна вимагати інтенсивного дослідження від людини, що вона до цього цілком не підготовлена.

Також недоцільно доручати академікові довгочасну роботу на селі, як і місцевому краєзнавцеві поринати в глибоких джерелах академічної науки.

А тому науковим робітникам краєзнавцям цілком можливо і необхідно, залишивши усі суперечки та зайві заходи наперекір один одному прямувати на досягнення координації суспільної праці в галузі краєзнавства відповідно новим вимогам життя та радянського будівництва. Ця робота повинна вестись на підставі наслідків старого наукового краєзнавства, але з ухилом пристосовування їх до потреб сучасного життя. Рівнобіжно з тим буде провадитись і сутонаукова праця з тим більшим успіхом, що наукові робітники, при наближенні їх до життя, здобудуть нових джерел своєї роботи.

При розгляді головних напрямків старого краєзнавства можна б було докладно підкреслити лінію сполучення работ „старих“ та „нових“ краєзнавців, але для цього потрібно багато міста й часу. А тому я обмежусь тільки кількома короткими вказівками.

Відомий принцип дослідження А. Гумбольда, автора славетного „Космосу“ — „в кожному кутку життя шукати відбитку законів всесвіту“ — залишається цілком обов'язковим для сучасного краєзнавця — комплексника.

Думка славетного географа Реклю, про те, що при краєзнавчій досліджуванні треба „географію рахувати як історію в просторині, а історію — як географію в межах часу“¹⁾ — ця думка є основою динаміки досліджування сучасного краєзнавця.

Навіть такі досить застарілі роботи, як „Россия“, — „Географическое описание нашего отечества“, що була зложена на початку ХХ віку під редакцією Семенова — Тяншанського, і ця робота ще й досі в значній мірі може бути джерелом дуже корисних відомостей для сучасного краєзнавця.

Нема чого казати про те, що сучасний краєзнавець не може обійтись без таких класичних джерел як збірка наукових праць під назвою „Украинский Народ в его прошлом и настоящем“, без найвидатніших праць по етнографії професорів Вовка та Сумцова, або сучасних вчених Української Академії Наук і т. д.

Взагалі треба сказати, що хоча вже є досить велика література з нового краєзнавства, але сучасний краєзнавець повинен при докладній досліджуванні та підрахунку продукційних сил краю ознайомитися й широко скористувати хоча б класичні роботи старих краєзнавчих дослідувачів цього краю.

Тільки таким шляхом можна уявити собі історичну перспективу в розвиткові господарства краю, що досліджується.

¹⁾ Епіграф до твору Е. Реклю „Человек и земля“.

Етнологічно-Краєзнавча секція, що заснувалася коло двох років тому при Науковій Катедрі Українській Культури, проводить свою роботу на підставі тих принципів про нове краєзнавство, що ухвалені Всеукраїнською Краєзнавчою Конференцією в травні 1925 року, але завжди Секція турбується про сполучення та скористування наукових досягнень „старого“ краєзнавства. На вищезазначеній конференції Секція виступила з пропозицією нових принципів методології в галузі виробничого краєзнавства, що відповідають новим його завданням. Далі, на протязі першого року після конференції Секція розробляла питання, що були викликані новим напрямком сучасного краєзнавства та підлягали розв'язуванню в першу чергу.

Наприклад, маючи на увазі необхідність невідкладного об'єднання роботи місцевих краєзнавців комплексового дослідження окремих соціально-економічних одиниць, господарств країни, Етнологічно-Краєзнавча Секція, виробила „Схему обліку продукційних сил краю“.

Ця „схема“ являє той план, що за ним повинно провадитися місцевими краєзнавцями дослідження усякого господарства в його суцільності, та в процесі його еволюції, яко живого організму.

Вживання „Схеми“ місцевими краєзнавцями не тільки умовлює суцільність дослідження окремого краю, але й з'єднує одноманітною плановістю усі дослідження місцевих краєзнавців, маючи на оці підрахунок продукційних сил округових краєзнавчих одиниць.

На жаль „Схема“ досі не була надрукована і це дуже перешкоджає роботі Секції. „Схема“ вміщено в Етнологічно-Краєзнавчій Збірникові, що був складений Секцією ще рік тому, але й досі за різними перешкодами залишається ненадрукованим.

Через гостру потребу мати „Схему“ надрукованою вона вміщується тут з деякими поясненнями, яко додаток до цієї статті. Маю надію, що ця „Схема“ допоможе читачеві з'ясувати мій погляд на зміст та обсяг краєзнавчого дослідження на сучасних принципах цієї роботи.

КІЛЬКА СЛІВ ПРО СКЛАД ТАБЛИЦІ „СХЕМА ОБЛІКУ ПРОДУКЦІЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ“ ТА САМА ТАБЛИЦЯ.

Ліва частина цієї таблиці характеризує „статистику“ народного господарства України. Вона складена виключно з методичною метою, за даними Економічної Географії та Статистики, але без їх перевірки. А тому матеріяли таблиці не визначають ані особливої точности, ані сучасности.

Права частина таблиці являє собою переважно наслідки обробки статистичних даних та висновків про стан народного господарства України за 1924-5р., що зроблені т. Зейлінгером¹⁾. Автор „Схеми“ зробив тільки деякі додатки в пунктах „рух населення“ та „зміни в природніх умовах краю“.

Розглянувши схему, можна побачити, що вона перш за все силується вказати методичний шлях до обліку продукційних сил будьякої соціально-економічної одиниці „краю“ (ані трохи не нарікаючи на наукову точність тих даних, що повідомляють про стан народного багатства України).

По друге, „Схема“ указує на ролю й значіння, що набуває „виробниче краєзнавство“ серед економічних дисциплін, узагалі та економічної

¹⁾ Труды Госплана У. С. С. Р. Кн. IX 1925 р. Народное Хозяйство Украины 1924-5 г. Ст. Зейлингера.

географії зі статистикою наук природознавчих та народознавчих зокрема. Завдання „виробничого Краєзнавства“ полягає в тім, щоб на підставі даних про „статичу“ та „динаміку“ господарства досліджуемого краю, даних, що побільшости можуть бути запозиченими з вищезазначених дисциплін,—самостійно зробити висновки про ту форму „рухомої рівноваги“ цього господарства, яко живого організма, що в ній перебуває воно в часи дослідження.

Цей синтез дає прогноз на найближче майбутнє досліджуемого краю. Бо, як каже Плеханів ¹⁾ „у кожного народу, в кожний даний період його історії дальший розвиток його продукційних сил визначається станом їх в період дослідження“.

Крім вищезгаданого, „Схема“ показує краєзнавцеві на те, в якій частині обслідування його праця може бути переважно теоретичною, в якій частині теоретичні дані наук підлягають перевірці „на місцях“ та, нарешті, в якій частині краєзнавець є примушений переходити цілком на ґрунт „місцевих умов та вимог“. Наприклад, такі показчики статичи соціально-економічної одиниці, як „склад населення“ або „соціяльний розподіл населення“, або „побут“ його невідмінно вимагають від краєзнавця усталення в місцевих умовах тісного звязку з роботою етнолога етнографа.

Нарешті, із тієї-ж „Схеми“ можна бачити який мінімум науково-літературних матеріалів потрібен краєзнавцеві для здійснення хоча-б елементарного обліку продукційних сил краю.

Але як що дослідник будь якої соціально-економічної одиниці (тоб-то будь якого господарства місцевого краю), кінець кінцем встигне орієнтуватися в природніх умовах його існування, в статистиці його життя, як що він встигне зробити облік тих живих сил, що динамічно підштовхують місцеве господарство шляхом еволюції в той або інший бік, як що краєзнавець з'уміє уловити характер та зміст того „життєвого процесу“, що він здійснюється в умовах неупинного розвитку цього господарства, то отакий дослідник зробиться справжнім краєзнавцем. Він збере багато цінного матеріалу не тільки з обліку продукційних сил досліджуемого краю, але він досягне ще більшого — він знайде шлях до раціоналізації господарства не тільки в умовах життя місцевого краю, але й в умовах державного будівництва.

---

¹⁾ Плеханов. К вопросу развития монистического взгляда на историю.

Земле
и т. д.
по вы
заняты
ухожу
ний по
до ка
ей по
заняты
и часть
о. в вы
нары
на туп
ки по
ний по
заняты
ра вы
заняты
заняты
(тоже
е оны
заняты
заняты
заняты
заняты
заняты
заняты
заняты

С Х Е М А

Факти, що утворюють соціальн.-економ. життя країни	Показники статистики народного господарства			
	Географічні особливості території країни. Мапи	П р и р о д		
		Ґрунти та підґрунтя	Зрошення	Підсоння
Територія шости „природн.“ країн України				
Правобережна „Лісостеп“. (Поділля, Пів. Волинь та Пів. Київщина)	Прикарпатська височина з ухилом на північ, південь та схід до 200 с. висоти понад рівнем моря	Скеля, вкрита чорноземною та суглинком. Порожній суглинок та супісок. Наддніпрів'я	Допливи р.р. Припять, Дністра, Дніпра, та півн. Бога	М'який та помірно вохкий
Правобережне Полісся (Півн. Волинь, Півн. Київщина)	Плоська рівнина. Кепський спад води. Багня трав'яні та торфові	Трав'яні багна, часті осушені. Сипкі піски на підґрунті з крейди	Багато болот, річок та озер. Допливи ріки Припять	М'який та вохкий
Лівобережжя (Чернігівщина та Полтавщина)	Рівнина з височиною від 130 до 30 с. Провалля та балки. Широкі долини річок. Півд. частина її степ	Чорноземля на Полтавщині, суглин. в Чернігівщині, а також супісок та солончаки в долинах річок	Дніпро, Десна, Сула, Псьол, Ворскла, Орель (маловодний) Опадів на Полтавщині обмаль	Більш сухе та різке ніж на Правобереж. Зміни західних та східн. вітрів, а тому погода мінлива
Слобожанщина (кол. Харківська г.) Західня частина Лісостеп; східна частина—степ	Продовження середньо-російськ. височини до 150 с. Вдовж р. Донця—низини. З півдня Донецький стяг	На крейдиім та кам'янисто-вапнянім підґрунті—чорноземля. Супісок на низинах	Донець з допливами. Зрошення слабе. Опадів мало. Зливи.	Сухіше та менш постійне ніж в Лівобережжі. Суховії
Степ (Херсонщина без Кривого Рогу та част. кол. Таврицької губ.)	Безлісова, невисока з невелич. ухилом до моря рівнина „з блюдцями“. „Дике поле“	На льосі чорноземля, а біля моря каштанові ґрунти, солончаки, супіски, та піски	Дністро, Дніпро, Півд. Буг, Інгул, Інгулець, Лимани. Вохкості мало	Підсоння не-постійне, засушливе. Суховії та земляні бурі
Ґірничний край (Катеринославщина та Кривий Ріг)	Вигнуті скиби Донецьк. стягу Чорноморська низина, що кінчається у моря кам'яні кручами Дніпрові пороги	На підґрунті граниту та крейди чорноземля та каштанові ґрунти на низинах та коло моря солонці, піски	Дніпро. Плавні. Вел. Луг. Ківа. Азовське море	Більш холодне та сухе ніж в Степу. Суховії. Посуха. Опадів мало

України або потенціяльності його продукційних сил			
н і у м о в и			Населення його, склад та розподіл
Копальні багатства	Рослинний світ	Тваринний світ	Склад населення (за національностями, статтю, зросту, здоров'ю, письменности). Характерні особливості матеріальної та духовної культури на підвалинах історичного минулого
Граніт, пісковець, вапна, глина, фосфорити, торф, порожня залізна руда	Лісу від 10 до 16 дес. на 100 душ. Озима пшениця, цукровий буряк, курурудза, тютюн	Скотарство переважно для господар. Бжильництво в занепаді. Птахівництво на Поділлі	$\frac{3}{4}$ українців. $\frac{1}{8}$ євреїв. Останні руські та інші національності. Характерні риси місцевої матеріальної та духовної культури
Торф та глина	Третина Полісся під лісами; багато луків, клеверу, картоплі, жита та гречки	При достатку лук—молошна худоба. Свині	Українці, Поліщуки, особливості їх матеріальної та духовної культури. Німці колоністи, переселенці в Київщині
Глина, торф та крейда	Лісу в Черниг. від 5 до 15 д. на 100 душ. В Полтавщині мало. Пшениця ярова, жито, гречка, буряк, тютюн, льон, конопля, цибуля	Скотарство для господар. найбільш в Чернигівщині, вівці, свині	В чотирьох півден. повітах Чернигівщ. переважно руські та білоруси, останні українці. Особливості місцев. матеріальної та духовної культури
Вапняки та крейда. Глина. В Славянському цілюща грязь та соляний розчин	Лісів мало від 5—8 дес. на 100 душ. Буряк, пшениця, сояшник, бакші. Садки, під захистом	Скотарство для господарства переважно. Кури	$\frac{3}{4}$ українці, останні руські та інші національності. Особливості місцевої матеріальної та духовної культури
Вапняки. Сіль. Граніт	Ліс не росте; його по 2 д. на 100 душ. Пшениця, буряк, жито, ячмінь	Скотарство для господарства переважно. Рибальство	$\frac{1}{2}$ українців, $\frac{1}{4}$ росіян, останні—німці, євреї, болгари. Особливості місцевої, матеріальної та духовної культури
Кам'яні вугілля, залізна руда, марганець руда, ртуть, кам. сіль, граніт, глина, крейда, буд. камінь, графіт	Ліс 3 д. на 100 душ. Пшениця, ячмінь, льон, конопля. Бакші, виноград.	Скотарство для господарства переважно. Асканія Нова	$\frac{2}{3}$ українців, $\frac{1}{6}$ ч. росіян. Останні—німці, болгари, євреї, греки та інші. Особливості місцевої, матеріальної та духовної культури

СХЕМА ОБЛІКУ ПРОДУКЦІЙНИХ СИЛ

Показники статистики народного господарства України			
Населення, його склад та розподіл			Форма
Суцільність населення країни	Соціальн. економіч. розподіл насел. (виробники, споживачі та розкладачі цінностей)	Забезпечення країни своїм хлібом (при нормі 18 пуд. на душу на рік)	Сільське господарство з його галузями
Більш 100 душ на 1 кв. верству в Поділі; тут суцільність населення України найбільша. На Волині вже менша	На Волині горожан 7%. На Поділі—8%, на Київщині—16%	Хліба трошки більш ніж потрібно для населення	Многозмінність. Найвищі культури на Укр. з плодозміном та угновням. Добре дієве господар., садівництво та виноградарство на Поділлі. Хліборобство на Волині
Від 30 до 50 д. на 1 кв. верству. Суцільність мала	Горожан 7%	Свого хліба не вистачає (тільки по 17 пуд. на душу в рік)	Старовинне господарство із зрубам. Молочарське діло. Травосів
Від 60 д. на Черниговщині до 70 д. на 1 кв. вер. на Полтавщині	Горожан 10%	На Чернигів.: хліба свого не вистачає; на Полтавщині невеликий лишок (до 25 пуд. на душу)	Хліборобство гірше ніж на Правобережжі. На півдні трьохп'ялля та переложне господар. травосіву нема. Садки, горіх, бакші
Коло 60 душ на 1 кв. верству	Горожан від 3% до 18% (м. Харків)	Хліба свого досить	Трьохп'ялля. На стої переложне господар. Садівництво в низинах із захистом від вітрів
Від 40 душ до 42 на 1 кв. верству. Суцільність населення мала	Горожан від 8% до 28%	Хліба з лишком (від 35 до 40 пуд. на душу)	Хліборобство на низькому рівні — переложна система та „пестроп'ялля“. Ведеться боротьба з посухами. Поля засичені. Роботи ведуться за допомогою робітниками та машинами
52 душі на 1 кв. верству	Горожан до 12%	Хліба з лишком	Хліборобство краще ніж в степках. Трьохп'ялля та чотирьохп'ялля. Вживаються угновня та хліборобські машини. Бакші. Виноградництво

ШОСТИ НАТУРАЛЬНИХ КРАЇН УКРАЇНИ

або потенціяльності його продукційних сил господарської діяльності населення			
Гірська та фабрично-заводська промисловість	Дрібна (хатня) промисловість населення	Шляхи зносин	Торгівля приватна, державна та кооперативна. Грошове постачання в країні
Цукроварні. Гуральні. Млини. Машино-будівельні заводи. Півпорцелянові, тютюнові фабрики. Миловарні. Гарбарні	Ткацтво. Гончарство. Ковальство. Обробка дерева. Дрібна промисловість середнього розміру	Дніпро. Півд. Буг. Дністро не на всьому плину річки судоходний. Південно-Західна залізниця	Вивіз: цукер, пшениця, ячмінь, насіння, спирт, ліс. Увіз: мануфактура, машини, гас, кам. вугілля, фабричні вироби
Млини, Тартаки. Гутяні та півпорцелянові заводи. Гуральні	Плетіння кошиків. Дігтярня. Обробка дерева. Заводи кустарів	Допливи р. Прип'яті не судоходні, але сплавні	Теж саме
Де-кілька цукроварень. Гуральні, млини, тютюнові ф-ки, миловарні, олійні, вироб сукна, сірників. На Чернігівщині порох. завод.	Ганчарство, ткацтво, чимбарство, чоботарство. В'язання тенет. Обробка дерева та заліза. Дрібна промисловість дуже розвинена	Судоходні Дніпро та Десна. Досить заліз. Південна, Московсько-Вороніж. та Лівово-Ром.	Вивіз: борошно, цукер, конопля, хліб, тютюн, худоба. Увіз: мануфактура, гас, фабр. вироби, хліб
Цукроварні, млини, гуральні, олійні, сільні зав. Слав'янські цілющі грязі. Паровозо-будів. та машин.-буд. заводи в м. Харків	Чоботарство, чимбарство, гончарство. Збирання с.-г. машин. Дрібна промисловість досить розвинена	В м. Харкові зходяться сім залізниць. Водного транспорту немає	Розподіл на внутр. ринкові мануфактури, бакалеї, галантереї та інш.
Млини, олійні, гуральні, броварні, черепичні заводи; будова сіль-госп. машин та пароплавів. Промисловість мало розвинена	Гончарство, ковальство. Виріб дахівки. Каміно-теслі роботи. Все це має великий розвиток	Чорне море. Дніпро, Південно-Західна залізниця	Жвав. торгівля. Вивіз: Пшениця, мука, ячмінь, ліс, худоба, залізо, марган. руда, цукер, спирт, насіння льону. Увіз: гас, ліс, фабр. вироби, с.-г. машини
Кам'яний вугілля та шахти, рудні, гамарні. Здобич солей, марганцу, ртуті, графіту. Переробка вугілля на кокс, брикет та бензол	Кустарів до 4%. Збирання сільсько-господ. машин. Обробка заліза	Азовське та Чорне моря. Донецькі та Південні залізниці	Вивіз: кам. вугілля, метали, пшениця, ячмінь, залізо, руда. Увіз: ліс, гас, дрова, мануфактура, фабричні вироби

СХЕМА ОБЛІКУ ПРОДУКЦІЙНИХ СИЛ

Показники динаміки народного господарства України по даним статті В. Зейлігера

Природні умови	Населення, його склад та розподіл			Е в о л ю с і а л ь с ь к е	
	Рух в кількостному складі населення	Економ. та соціальна диференціяція населення	Зміни в звичаях та побуті населення	Зміни посівної площі	Врожай
Зміни в природ. умовах. Успіхи населен. в експлуатації сил природи, або боротьби з рівн. „шкідниками“	Рух в кількостному складі населення	Економ. та соціальна диференціяція населення	Зміни в звичаях та побуті населення	Зміни посівної площі	Врожай
Мілина річок; утворення провалів; зменшення луків та лісів; осушення болот; насадження лісів; урегулювання річок; підвищення продукційности землі плодозміном, травосівом, угноєння і т. інш.; поліпшення способів та засобів обробки землі (трактор та інші сільсько-госп. машини). Всякі засоби меліорації. Електрофікація	Облік смертності та народження серед населення. Виселення та вселення. Усе те, що впливає на рух населення в країні з боку його складу	Спостереження диференціяції населення в зв'язку зі змінами посівної площі в місцевих умовах країни, що досліджується	Революція утворила нові форми народного побуту. Комсомольський рух, жіночий рух, вплив антирелігійної пропаганди; відбиток в народній творчості того, що було пережито в часи революції в даній країні. Відмирання застарілих форм життя та зміна їх новими формами	Динаміка посівної площі в порівнянні з динамікою за 1916 р.	Порівняння даних про коливання врожайів зерна в досліджуємі країні з відповідними даними врожайів в „степу“, або „днісестепу“ в Україні в 1924-25 рр.

ШОСТИ НАТУРАЛЬНИХ КРАЇН УКРАЇНИ

„Народное Хозяйство Украины за 1924 — 25 г.“ Труды Госплана У. С. С. Р. Кн. IX

ц і я д і я л ь н о с т и н а с е л е н н я

г о с п о д а р с т в о

І І р о м и с л о в і с т ь

Рух цін на сільськ.-госп. здобутки	Еволюція головн. галузів сіль.-господ.	Виробничий оборот промисловости	Зміна кількості великих вироб. одиниць	Збут здобутків промисловости	Еволюція здобутків на 1 роб. „день-людину“
На протязі 1924-25 р.р. спостерігається в Україні підвищення цін на с.-господ. вироби, причому на промисловий крам ціни знизалися. Сподіялось те, що „ножиці“ зсунулися. Простежити теж це явище в місцевих умовах кожної досліджуємої країни	Динаміка скотарства на Україні на 1924-25 р.р. Порівняти ці дані з даними досліджуємої країни. Теж зробити відносно і інших галузів сіль.-господарства	Простежити динаміку цензової промислов. та зробити облік здобутків ремесничої та дрібної промисловости на Україні на 1924-25 р.р. по статті т. Зейлінгера. Прикласти такий облік і до досліджуємої країни, причому звернути увагу на так звані „отхожі промисли“	На Україні спостерігається при загальному розвиткові промисловості тенденція в бік „важкої“ індустрії, а також і в бік цукрової промисловости. Треба в досліджуємих країнах робити перевірку змін в підприємствах кількості виробнич. одиниць та їх значіння	Наприкінці 1925 року на Україні збуток продукції трестированої промисловости збільшився та наступив „кравий голод“. Перевірити це відносно досліджуємої країни з боку різноманітн. форм її промисловости	Чи не можливо прикласти в місцевих умовах країни „таблицю вироблення“, що вміщена в ст. т. Зейлінгера. (Див. Нар. Хоз. України в 1924-25 г. ст. 33)

Показчики динаміки народного господарства України по даним статті В. Зейлінгера			
Е в о л ю ц і я д і я л ь			
П р а ц я			
Кількість робочих, що зайняті в промисловості	Динаміка безробіття	Зміна кількості кваліфікованих робітників	Еволюція зарплатні
Зробити облік кількості робітників в місцевих підприємствах. Виявити „запит“ та „пропозицію“ на ринкові праці робочої сили в місцевих умовах. Простежити зміни в запиті та пропозиціях на працю в різні часи року	В 1924 — 25 р. на Україні спостерігається на ринкові надмірна пропозиція робочої сили. В місцевих умовах треба виявити кількість безробітних та зробити облік готівки лишку робочої сили та робочого часу в сільському господарстві за методом, що на стр. 9 — 11 рекомендований тов. Зейлінгером („Народное Хозяйство Украины“)	Простежити в місцевих умовах потреби на кваліфікованих робітників, а також відкля здобуваються кваліфіковані робітники	Простежити підвищення зарплатні відносно до революційних часів. Стежити за коливанням зарплатні по роду виробництва та по різним часам року

ПРИМІТКИ ДО „СХЕМИ“.

1. Принципи нового краєзнавства, що на підставі їх складена „Схема“:

1) певна обмеженість території краю, що його досліджує місцевий краєзнавець;

2) суцільність та комплексовість дослідження краю, як „живого“ соціально-економічного організму;

3) відповідно накресленим „Схемою“ розділам скористовування наслідків відповідних наукових дисциплін з їх своєрідними методами дослідження, як от: природничих наук, економічної географії, демографії, етнології, етнографії, історії, економіки та статистики;

„Народное Хозяйство Украины за 1924 -- 25 г.“ Труды Госплана У. С. С. Р. Кн. IX

н о с т и н а с е л е н н я

Торгіваля та транспорт		Кредит та фінанси	
Внутрішня та зовнішня торгіваля	Еволюція транспорту	Податки та прибутки	Вклади та позики
В 1924 — 25 р. на Україні спостерегається поширення внутрішньої державної та кооперативної торгіваля та скорочення і пересування з вищих в нижчі промислові приватної торгіваля. Перевірити це в досліджуемій країні	На 1924 — 25 р. залізничний транспорт дав великі досягнення, але вони стоять ще нижче рівня витраченого на нього основного капіталу. В місцевих умовах розглянути питання про стан транспорту та шляхів зносин, та ті зміни, що можна спостерігати в цьому стані	Поставити питання в місцевих умовах, чи є скупчення або ошадження у населення цінностей? До чого пристосовуються приватні капітали? Чи скористовує кошти місцевого населення кооперація? Оскільки населення обтяжене податками та якими саме?	Успіхи в місцевих умовах позичкових та ошадних операцій

- 4) утилітарний виробничий ухил в дослідженні місцевого краю;
  - 5) динамічність дослідження;
  - 6) концентричність в поступовому поглибленні дослідження краю, та
  - 7) дослідження краю в історичному аспекті з метою виявлення „рухомої рівноваги“ даного господарства для прогноза на його майбутнє.
- II. З методичних прийомів дослідження за питаннями окремих підтем „Схеми“ треба вживати тих, що вважаються найкращими в галузі відповідної наукової дисципліни.

Приклад дивись „Методика Краеведненских исследований“ Н. В. Ильинского, Вологда, Изд. 1927 г.

ÜBER ALTE UND NEUE LANDESKUNDE. MIT BEILAGE EINES „SCHEMA“.

Noch vom XVIII Jh angefangen, hat sich im ehemaligen Russland eine so gen. „Vaterlandskunde“ entwickelt, die schon damals eine feste wissenschaftliche Basis erhalten hat. Es wurde dabei unter dem „Vaterlande“ das ganze ehemalige russische Reich verstanden. Indessen ist die im Laufe der Revolution entstandene „neue Landeskunde“ nicht etwas ganz Neues, sondern ein Sprössling von den besten Wurzeln der alten Wissenschaft. Dazu ist zu bemerken, das in der Ukraine für eigene Landeskunde grosse Arbeiten schon während des vorigen Jahrhunderts gemacht worden sind. Die Eigenschaft der neuen Strömung besteht darin, dass sie, der deutschen „Heimatkunde“ entsprechend, in erster Linie das Lokale im Auge hat. Indem die Revolution auf allen Gebieten einen entschiedenen Hang zu einer „Proletarisierung“ auch der Wissenschaft geschaffen hat, hat sich dies in der Landeskunde dadurch geäussert, dass überall in den weiten Schichten der Bevölkerung ein reges Streben zur Erforschung ihrer Heimat aufstieg. Dazu haben besonders auch einige staatliche Massnahmen beigetragen, wie die neue, auf Erforschung der Produktion und Nationalverhältnisse begründete Rayonierung¹⁾, sowie die Einführung der Komplexmethode in den Schulen, die eine Erforschung der Umgebung erfordert.

Der Mangel an gut geschulten Arbeitern auf diesem Gebiete kann jedoch zu einer unorganisierten, wenig produktiven Arbeit führen. Deswegen ist es die Pflicht der gelehrten Forscher ihre Tätigkeit in der Organisierung einer planmässigen Leitung der lokalen Arbeit auszuüben. Es muss also nach dem Gebote von Lenin erstens die Nachfolgerschaft zwischen der alten „akademischen“ Wissenschaft und der Wissenschaft der nachrevolutionären Zeit, die den Aufgaben des Aufbaues eines sozialistischen neuen Lebens entspricht, festgestellt werden. Es müssen dabei die neuen Arbeiter die Umschätzung der Ergebnisse der alten Wissenschaft vom Standpunkte der neuen Landeskunde auf der Grundlage des ökonomischen Materialismus, und in erster Linie vom Standpunkte der praktischen Aufgaben der Erhöhung der produktiven Kräfte des Landes, durchführen. Weiteren zur Mitarbeit herangezogenen Kreisen müssen dann die Ergebnisse der nachrevolutionären Wissenschaft zugänglich gemacht werden, was, selbstverständlich, die Spezialisten nicht verhindern soll, ihre rein wissenschaftliche Arbeit fortzusetzen. Weite Kreise von Mitarbeitern zur Arbeit herbeiziehend, müssen sie die Ergebnisse der Wissenschaft diesen Mitarbeitern zugänglich machen. Dieses wird, selbstverständlich, die Spezialisten, nicht verhindern ihre rein wissenschaftliche Arbeit fortzusetzen.

Die Tafel enthält einen allumfassenden Plan (ein Schema) der Erforschung eines Landesgebietes als einer wirtschaftlichen Einheit.

¹⁾ So ist, z. B., die wertvolle grosse ethnographische Karte Ukrainas des Kommissariats der Staatsplanung entstanden, der ein Büchlein mit statistischen Angaben beigelegt ist.

КАРТОГРАФІЧНИЙ МЕТОД В ЕТНОЛОГІЇ.

Метод досліду, що на нього я хотів би звернути увагу в цій статті, на жаль, ледве чи можна зараз прикласти в повній мірі на Україні. Для його переведення потрібні великі наукові установи зі значними коштами, дорогі експедиції, на взір тих, що провадились останніми часами до Африки (Леофробенус) до Вогненної землі (Гузінде й Копперс), до ескімоських земель (Данська експ. Росмуссена), до Океанії то-що. Одначе, оскільки справа торкається дослідження нашої власної країни та сусідніх з нею земель, то в нас є принаймні певні перспективи. Це є притягнення до етнологічної праці широких кол населення на місцях, що може дати нам якраз потрібний картографічний матеріал. Українська Акад. Наук, що силкується зав'язати тісні звязки з місцевими збірачами-етнографами, що видає для них анкети з окремих галузей етнології, мостить шляхи в цьому напрямку. Маємо ми таку річ, як велика сітка кореспондентів Наркомзему, причому кореспонденти ці постачають чимало й етнографічного матеріалу, звязаного з сільським господарством. Врешті, вся маса наших місцевих краєзнавчих установ, наші місцеві музеї, не кажучи вже про сільське вчительство, що в краєзнавчому та комплексовому методах навчання несамохіть здобуває, правда, цілком випадковий, не систематичний етнографічний матеріал. Тут, безсумнівно, багато можливостей до утворення мап з найрізномірніших та найдрібніших питань етнології, включно до поширення на території України якогось одного слова, звичаю і таке інше. Кваліфікації для низових кореспондентів тут не треба майже ніякої, але потрібне утворення доброї організації сумлінних дописувачів, подання їм добрих програмів до збирання та інструкцій і систематична праця оброблення зібраних матеріалів за науковими осередками.

Ми давно вже вийшли з тієї найпервіснішої стадії розвитку кожної науки, коли вона уявляє собою кунсткамеру випадково зібраних раритетів. Ми маємо вже досить масовий етнографічний матеріал, що охоплює народне життя окремих земель України, скажемо Гуцульщини, певних частин Превобережжя, Старобільщини на Слобожанщині то-що. Маса даних навіть цілком точно зафіксовано що до місця запасу й навіть особи, що від неї запис зроблено. Одначе, хоча тепер уже більшість записувачів добре знає, що треба давати точні записи місця, особи, що від неї записано, її ім'я, вік, соц. становище й таке інше, записувати всі дрібні обставини виконання обряду то-що, але все-ж ці вказівки, здебільшого, грають, так би мовити, допомічну, другорядну роль. Раз етнографічний факт „в данній місцевості“ зафіксовано з належною точністю, то цим справа закінчується. Як-що записувач зустрине теж саме явище в сусідньому селі, він його зазначає лише в тому разі, як-що вбачатиме в ньому новий цікавий варіант.

Це цілком відповідає напрямкові наукової етнологічної роботи недавніх часів. Праця ця велась у галузях, за окремими питаннями. Досліджується

похоронний або купальський звичай. Треба знайти точно перевірені факти для підтвердження певного положення. Час, місце запису, зміцнюють певність факту, й тільки. Звичайно, бажано мати більш фактів, по змозі давніших, по змозі з різних кінців України, і справа вважається за зроблену.

Цим шляхом ішли класики етнології, як от, скажемо, Е. Тейлор, Дж. Фразер, та в нові часи хоча б Леві Брюль. Дійсно: треба угрунтувати теорію первісного анімізму, й Тейлор бере приклади одразу з усіх частин світу й з усіх часів: ботокуди, австралійці, ескімоси, античні греки,— все дає до цього матеріал. Ми не маємо на увазі тут зазначити можливість значної кількості непевного матеріалу, що може тут трапитися. Помилки бувають скрізь. Важливо те, що факти ці цілком відірвані від географічного ґрунту, хоч може з формального боку вірно зафіксовані. Формальна подібність зовсім не гарантує істотної тотожності. Це можна без застережень ототожнювати (Фразер) табу, що звязувало японського мікадо та табу римського Flamen Dialis (Перше, певно, мало куди більше чисто політичних причин свого усталення під впливом шогунату)?

Але ще більше незадоволення лишає цей метод через те, що висновки його висять якось у повітрі. Ми дістаємо якесь загальне твердження, яке середнє пропорційне з маси конкретних фактів, що всі десь розсіяні по земній кулі й в суті втратили кожний свою місцеву характерність. Метод цей разом з тим якось ніби затуляє шлях для дальшого досліду. Правда, бувають випадки, коли одне узагальнення перекидається й замінюється іншим. Наприклад, висувається, скажемо, нове твердження про первісну прелогічну думку (нова французька школа), але в дальшому все ж лишається одне,— прикладати ці висновки до окремих конкретних народів, цілих округ то-що. Це вже по суті зовсім інша праця й треба сказати, що вона раз-у-раз приводить до цінних і широких висновків.

Тут вже інша метода. Тут мало констатувати кілька окремих „характерних фактів“, а важливо якраз докладно з'ясувати територіальне поширення даного явища, провести лінії меж його розповсюдження в даний час та в минулому і таке інше. Оскільки працю цю для цілої земної кулі ледве чи спроможна вповні здійснити будь-яка наукова установа, то зараз ми в тій стадії, коли вона провадиться в межах дослідку з одного боку „культурних провінцій“, територій округ, з другого боку в бік усталення реальних, в деталях усталених залежностей, впливів, „дифузій“ між різними, інколи досить віддаленими культурними сферами.

Згідно цього методу дослідувач повинний мати факти зафіксовані густо на певній частині території, де вони є, а де їх немає, то так само мусить бути зафіксована їхня відсутність. Це дає нову річ: „факт поширення“. Кінечним завданням є утворення серії мап, що відбивали б різні боки народнього життя.

Цілком природно, що в цьому напрямі більш усього зроблено в галузі матеріальної культури, бо тут факти безпосередньо б'ють у вічі. Поширення тих чи інших форм будівель можна спостерігати мало чи не з вікна потягу. Легко провести й картографічні лінії, що до інших боків мат. культури, для прикладу візьмімо хоча б мапи старої праці проф. д-ра Ратцеля „Народознавство“ (російське видання СПб 1900 р.). Тут мапа Австралії й Полінезії (до стор. 152 в т. 1), поруч ліній чисто антропологічних меж розселення 3 рас, дає ряд таких ліній: 1) межа островів, де переважає плекання таро та ямса; межа саго, межа рису;

2) південна межа кращого будування хат в Австралії, що з ним устривається й хліборобство; 3) дуже плутана лінія обсягу поширення сагайдаку та стріл¹⁾ 4) південна межа в Австралії човнів з автригером. Далі зазначено ще дві більш загальні сфери переваги впливу хінської та індійської культур. Врешті, славнозвісна межа неділь та понеділів, звичайно, новітнього походження.

По інших мапах тієї ж праці Ратцеля ми маємо поруч з зазначенням розселення рас та народів, загальних економічних типів культур, як от скотарство (переважне), хліборобство, мисливство то-що, меж поширення релігій (мапи двох Америк, стор. 476 т. I, дві мапи Африки, стор. 72, т. II, та дві — Азії, стор. 566, т. II), ще й такі лінії, як більш точна північна та південна межа давнього хліборобства в Америці, межа обсягу сфери гіперберейських та індійських ознак навколо Берінгової протоки (пластичний панцер, каяки, губні оздоби), південна межа поширення плуга в Африці.

В новітні часи розроблено ряд спеціальних більш детальних мап такого роду. Для розповсюдження різних типів будівель по Евразії та частині Африки маємо мапу, надруковану в великому трьох-томовому виданні „*Illustrierte Völkerkunde*“ за редакцією д-ра Г. Бушана. Ця мапа (том II, стор. 320) зложена д-ром А. Vscan'om (мальована Н. Dengler'om), крім ліній, що вказують розповсюдження типів будівель, як от: кругле (кегелеподібне) шатро на бігунах з покриттям зі шкір або матерій“, кругле (кегелеподібне) шатро з покриттям зі шкір або кори (чум), кругле шатро зі стінкою та круглим дахом (покриття зі шкіри й у середині простокутна кімната), шатро з сідлоподібним дахом з козячим волосяним покриттям, підземні, свайні будівлі і т. ін., — маємо ще й лінії південного поширення їзди на олені, на собаках, північної межі поширення коня, хлібів та лісу, що в сумі дає більш складну картину поширення людського житла.

Подібна ж мапа для поширення форм житла в південній Африці зложена А. Schanhtjabel'em, (там же, том I, стор. 441, передрук з *Internationales Archiv für Ethnographie* 1912 Suppe IV), де нанесено сім різноманітних форм житла африканців, правда, без зазначення будівельних матеріалів.

Докладна мапа такого роду для німецьких земель та сусідніх з ними країн розроблена професором А. Kaberland'ом (мальована Е. Monzert'ом), нещодавно друкована разом і в журналі *Wiener Zeitschrift für Volkskunde* (1926 р. № I-II) і в *Illustr. Völkerkunde* Бушана (т. III, стор. 176). В журналі до неї додано великої статті про поширення форм будівель в Німеччині (стор. 9—16). Цікаво, що на цій мапі подається не лише розподіл форм будинків (навіть в архітектурних деталях), але й розположення двору. На цій-же мапі проведено для орієнтації межі німецьких „діялектів“, через що можна наочно бачити, що межі південно-саксонської мови (Plattdentsch, — німецька Україна) відповідають поширенню долінньо-саксонської хати (Säulenhaus). З другого боку, так само що до будівель виділяється горішньо-німецька мовна зона, що в свою чергу досить ясно і мовно й архітектурно поділяється на алеманську та баварську частини. Форми середньо-німецького дому (сфера „літературного“ серед німецького „*bin-pendentsch*“, як здається, ведуть наступ на сусідні мовні території швидке поширення самої мови й тому перекинулись через лінгвістичні межі. Цікаві також дві сфери курних хат в Альпах та Карпатах (тут лише західний

¹⁾ Про поширення типу культури, що звязана з сагайдаком див. далі.

край їхньої території). Видно, що це лише рештки, що займали більші простори й зараз відступили на обидва боки в гори. Прорив між ними зробив Відень і взагалі Дунайська долина.

Як мало зроблено в картографічній справі в етнології, видно з того, що в усім великим виданні Бушана його співробітники не змогли підібрати інших докладних мап, подібних до вищезгаданої. Особливо відсутність їхня помітна як-раз для Європи, що відзначає й рецензією праці Heidrich'я в *Ethnologischer Anzeiger* 1926 р. Heft 1, стор. (1) — (2), зазначаючи, що в цій справі „бракує всіх підготовчих праць (Vorarbeiten)”¹⁾.

Але тут Україні якраз пощастило, бо ми маємо мапу академіка Хв. Вовка що до розподілу українських хат („Украинский народ в его прошлом и настоящем“ т. II, стор. 520). Правда, тут дано розподіл хат. головним чином, з погляду будівельного матеріалу, що з нього вони робляться, але пояснення в статті до певної міри доповнюють цю неповноту. За недосканалість цієї мапи треба вважати те, що вона вузько тримається території поширення української мови, не торкаючись ширше сусідніх територій, як це зроблено у А. Haberland, а для німецьких земель, бо, безсумнівно, межі поширення хоч би й як характерної для українців хати-мазанки, можна з певністю сказати, ідуть далі мовних меж. Так, скажемо, Білгород лишається поза-межами мапи. Тут наукові завдання принесено в жертву досить однобічному твердженню, що національність тотожна з мовою.

Вище зазначено, що з усіх інших мап складати мапи з матеріальної культури, надто що до будівель, відносно, простіше, як до речі мовити. Й антропологічні мапи, що їх, напр., три вміщено в тому ж другому томі „Укр. Народу“ в додаток до статті того ж акад. Хв. Вовка „Антропологические особенности украинского народа“, а саме: 1) колір волосся (432), 2) зріст (440), головний покажчик (448), що так само, на жаль, обіймають лише лінгвістичні і то досить умовні межі укр. мови.

Значно важче прикладати картографічну методу до явищ т. зв. духовної культури, але тим більші вона тут повинна дати наслідки, бо відкриє як раз те, що з першого погляду не б'є в вічі, вкаже процес розвитку, поширення та занепаду явищ в їхніх незначних слідах на різних кінцях території.

Тут у нас, здається, хоч що-небудь зроблено лише в межах діалектології і то лише в загальних рисах що до поширення говірок. При чому кожна з них силою необхідності уявляється, як сукупність низки особливостей, що за мапою всі виходять ніби поширені на всій території говірки. А як добре було б, як би зазначити на окремих мапах різні деталі явища, напр., поширення твердого й м'якого „р“, дифтонгізації то-що, а також поширення того ж чи іншого окремого слова (хоча б когут-півень, жадний—жодний і таке інше). Скільки це дало б для історії культурних впливів, розселень то що.

¹⁾ Проте, Л. Я. Штернберг в своїй статті „Современная этнология. Новейшие успехи, научные течения и методы“ (журнал „Етнография“ 1926 р. ч. 1—2), говорить (стор. 28) про великий етнологічний рух останніх часів, зазначає, що „Картографування культурних інститутів та культурних кол не обминає жодна більш-менш поважна (новітня праця“.— При цьому, — каже він, — картографуються не лише інститути, що найрізкіше висувуються наперед, як от житла, форми знарядь, материний та батьківський соціальні устрій, але й детальне розгалуження кожного, навіть другорядного елементу. В найбільшій, напр., праці Норденшільда *The Ethnography of South America seen from Mogos in Bolivia* дано 30 мап дифузій, причому на кожній мапі нанесено по де-кілька елементів, так що в цілому закартографовано до 100 елементів культури“.

Що до звичаїв вірувань або хоч би писаної творчости, то їхнє поширення на Україні й по сусідних землях уявляється нам в досить невиразних формах. Колись М. Максимович була подана думка, що уявлення про русалок поширене вздовж Дніпра і далі по його припливах (див. М. Максимовичем „Собр., Соч.“ К. 1877 т. II, стор. 511—Дни и месяцы укр. селянина). Безсумнівно, в багатьох місцевостях України про русалок знають лише з книг (напр., з „Кобзаря“). Було б дуже корисно в формі мапи накреслити сучасне поширення цього митологічного уявлення на території східньої Європи. Можливо, що для нас відкрилися-б тоді де-які цілком несподівані висновки. Адже складання такого роду мап ми не розглядаємо, яко лише систематизацію матеріялу, а й яко засіб дальшого досліду. Як-що нанести на такі мапи, де це можливо, дані зібрані з давніших часів (оповідання старих людей, про те, що колись було, записи старих етнографів, різні давніші матеріяли з церковних повчань, врешті, археологічний матеріял), то вже можна було б побачити динаміку явищ, звідки вони поширюються, де була раніше їхня крайня межа, де вони втрачені новітнім поколінням.

Навіть саме статичне розположення сфер поширення може раз-у-раз дати історичні висновки. Так, я вже звертав увагу на оригінальне поширення курних хат в Альпах та на Карпатах, де одразу саме їхнє розположення вказує на те, що вони розірвались на два шматки, мов рештки однієї хмари. Так само, коли ми побачимо на одній території в різних її кінцях сфери поширення однакових звичаїв, то інколи вже по самому їхньому розположенню можливо буває зробити висновок, що колись вони займали весь обшир, а потім зі спадом старих форм життя, мов зі спадом води на луках, лишились самі озерця.

Порівняння цілої серії мап, де зазначено поширення явищ з різних боків матеріяльної та духовної культури ще більш збагатить ці висновки.

Зі старіших спроб такої праці вкажемо на спробу Sräbner'a розплати культурні нашарування та впливи в Меланезії, зокрема його уставлення поширення т. зв. „сагайдачної культури“ (Vogenkultur). Дивовижну форму сфери поширення сагайдаку можна бачити на вищезгаданій мапі Ратцеля. Ця сфера первісно охоплювала нову Гвінею, на схід від неї острови Меланезії й далі Фіджі та Тонга, на захід — Тимор, на півдні — Філіпіни. Тут вона приєднується до Азії. Сагайдака не знали: Австралія, Полінезія, Мікронезія й усі великі Малайські острови (також південь Філіпінів — Мінданао).

За Гребнером Меланізійські острови заселялися в де-кілька культурних хвиль, що охоплювали різні її частини, витісняли одна одну й змішувались. Це — поперше, два типи культури Австралійського походження (старо-австралійський культурний шар), що відрізняються, між іншим, різними формами бумерангу. На ці перші шари, лишаючи від них тільки рештки (переважно в глибині островів), налягає хвиля західньо-попуаської культури, що, виходячи таки з півн. Австралії, захопила південну й західню Гвінею, острови Тересової протоки, далі на схід по Соломонових островах, Новій Каледонії, й мало не до Нової Зеландії, — на північ на Палаускі острови. Вона відзначається: тотемізмом з патріархальним спорідненням, та екзогамією. Ця ж культура характеризується й певними відзнаками мат. культури: форми зброї, знаряддя рибальства, дерев'яна сурма, форми вбрання, цілком певний орнамент. Ще пізніша східньо-папуаська культура, що прийшла з Мікронезії, до східньої Меланезії попередию почасти витискуючи до Нової Померанія, Нового Мекленбургу,

Соломонових островів, частини Новогребід і, почасти, східньої Нової Гвінеї). Вона відзначається матріархальним спорідненням з поділом кожного племені на дві групи з ендогамічним шлюбом, культом мертвих (з культом черепів та танками в масках), чотирьохкутними хатами з гребневим дахом, човнами без автригера, певними формами зброї, муз. струментів, орнаменту.

Врешті, поверх усіх цих культур налягла ота сагайдачна культура, споріднена зі східньо-меланезійською, що так само прийшла з півночі, мабуть, з південно східньої Азії, але центром свого поширення мала Нову Гвінею. Вона відзначається, крім особливої форми сагайдаку (Flachbogen) та безперими стрілами, цілим рядом особливостей матеріальної культури, соціальних відносин і т. і. Культура ця поширювалась у ті часи, коли малайці ще не знали сагайдака, й обминула їх. Коли малайо-полінезійці почали своє розселення, то сагайдачна культура первісних розселинників Індонезії мусила почасти їм поступитися, почасти лишилась об'їк, чим і пояснюється химерна лінія поширення сагайдаку.

Розплутання цього складного клубка культур зробилося можливим головним чином завдяки картографічному методу. Gräbner маючи здебільшого далеко не повні дані, наніс їх на низку мап, де зазначив, напр., поширення приткого сагайдака, свайних будівель, особливого роду щитів, ганчарства, сагайдачної культури, форми ложок сагайд. культ., сокир з особливою формою дерев'яної ручки, матеріархальних установ сагайдачної культури, форми спіральної орнаментики, всяких мат, тютюнових люльок, форми весел сагайдачної культури, особливої форми шкіряного барабану, мостів, будинків для багатьох сімей і т. д. й на підставі всього цього зробив свої висновки.

Незалежно від того, які корективи та доповнення були внесені до дослідю Gräbnera, метода його може нам вказати, як мапа поширення форми якоїсь ложки може в сумі з іншими такими даними дати ґрунтові висновки ¹⁾.

Але, безсумнівно, найбільшкучим прикладанням цього методу переведено Мюнхенським Н. Д. Інститутом Морфології Історії, саме в працях Лео Фробеніуса з систематизації матеріалів великих експедицій по Африці. В дальшому ми користуватимемося його книгою „Das unbekannte Afrika; Anhang der Schicksale eines Erdteils. Veröffentlichung des Forschungsinstitutes für Kulturmorphologie. На жаль, ми не маємо, певно, найпотрібнішої для нашої мети праці“ Atlas Afrikanus. Belege zur Morphologie der afrikanischen Kulturen, що видається тим же Інститутом з 1921 року чотири рази на рік у формі зошитів при співробітництві багатьох авторів за загальною редакцією L. Frobenius'a та L. Kitter v. Wilm'a.

Передумовою до цього видання є стаття: „Мапи, яко наочні картини культурного руху. Введення до Африканського атласу та сутність кінематографічних мап“. Завдання — дати в одних „кінематографічних мапах“ різноманітні боки культури Африки в русі їхнього поширення та розвитку. Тут: матерії й одіж, ліжка й хата, цар яко бог, коваль та суспільство, дозрівання чоловіка, культ гадюки, вироблення та вживання спису, вода й шлях, нижче та підвешене сидіння і т. д., — це що

¹⁾ В Ethnologischer Anzeiger. 1926 р. № 1 є рецензія на статтю Shonle Kuth Pegote, The giver of visions. American Anthropologist 17. Стр. 53—75, з 1 мапою. 1925 р. Мапа дає поширення вживання пейотля, — вілля ритуального екстазу Америки, що поширене від Мексики на північ, при чому на мапі вказано й роки, звідки є про нього дані.

до окремих деталей. В цілому-ж атлас має охопити, чи вже охопив різні культурні сфери Африки та їхні межі, так теперішні, як і історичні, а також життя культури за галузями: одіж, їжа, ремісництво, житло, спосіб життя *Zelensweise*, соціальна будова, світогляд. Все на підставі величезного матеріалу, зібраного мало не за 25-ть років німецькими експедиціями, старанно переписаного на картки, реєстрованого та систематизованого.

Ми поки що не маємо цього атласу, але судимо про нього не лише з прооспекту та рецензій, але й по вищезгаданій праці „*Das wilekamute Afrika*“. Про зміст та загальні висновки цієї книги вже було зроблено доклада в Харк. Філії Всеукр. Асоціації Сходознавства її дійсним членом В. Державиним. Коротке її резюме подано в журналі Асоціації „Східний Світ“ (1927 № 1 стор. 212) та коротке повідомлення про ці відкриття дані з ілюстраціями у „Всесвіті“ 1927 р. ч. 7 ст. 6—7¹⁾. „Нововідкрита Атлантична культура“ та в „Життя й революція“ 1927 № 1 „Невідома Африка“.

Наше завдання тут є зупинитись на мапах та картографічному методі цієї книжки.

Для нас ці досліди мають той інтерес, що Африка за новими відкриттями в терен поширення боротьби, змішування цілого ряду цілком виразних культур. Найдавніша, ще кам'яної доби, поширювалась від північно-західного краю на Схід до Єгипту та на південь через усю Африку де виразні рештки її мають ся у бушменів. Пізніша культура, Сирто-Гараманська посувалась з Лібії до Судану та Нігера. На Гвінейських берегах простяглась Атлантийська культура, принесена, як думає Л. Фробеніус, морем ще в дофінікійську добу (Етрусками). На сході північно-еритрейська культура, що поширювалась з району Нубії, та південно-еритрейська на східньому березі південної Африки, нижче Мадагаскару.

Мапи найраніших культурних рухів—№№ 1—3. Мапи поширення окремих культур: Південно-еритрейська культура: мапа № 4—руїни та місце завоювання на північ від Замбезі; мапа № 5—найdalejší безперервні (повні) впливи—значна південна частина Африки (аж до берега Далішньої Гвінеї); м. № 6—перехресні впливи інших культур. Такі-ж мапи для руху півн. еритр. культури №№ 7—9. Для Сиртської—№№ 10—12; Атлантийської—№№ 13—15.

Всі ці мапи уявляють вже певні готові наслідки великої роботи, бо тут іде мова вже про цілі культури, а не деталізовані явища. Цікавіші з методологічного боку інші 39 мап.

Палеолетичні малюнки Франції та Іспанії відкриті в багатих формах в північній Африці і щось подібне до них же знайдено в Єгипті. Але подібні малюнки і до останніх часів творяться на Заході південної Африки—у бушменів. Як-що нанести обсяг їхнього поширення (мапа № 24), то нам важко все-ж буде визнати, що всі шматки зарисованої території належать одній культурі, що вона колись займала всю Африку, чи, вірніше, пройшла крізь неї, але потім була витіснена новими народами та культурними впливами і залишилась на півночі в археологічних пам'ятках та на півдні в місцевості бушменів. Але от перед нами цілий ряд інших мап, що вказують на характерне поширення різних культурних явищ приблизно на тих же територіях: північний Захід, біля Єгипту та на далекому Півдні. На тих-же малюнках на скелях бачимо змалювання товстої жінки, яко свого роду естетичного ідеалу. Цей ідеал

¹⁾ Під малюнками підписи переплугано не з вини автора.

цілком реально існує серед жінок південного району; в східньому районі ми бачимо змагання через спеціальну дієту вигодувати жінку до цього ідеалу; на північн. Заході він зберігся лише в малюнках (мапа № 22). З давніх малюнків ми можемо зробити певні висновки що до соціального характеру тодішнього суспільства, а саме матріярхату й взагалі певного становища жінки. Багатий зібраний етнографічний матеріал дає змогу показати на мапах, що матріярхат, „боротьба за жінку й за честь“, вимога обов'язкового дівочтва до шлюбу, й вільна поведінка жінки після одруження, мають певні райони поширення, що знову підтримують той-же первісний зв'язок культур (м. №№ 28—30). Цілий ряд мап— №№ 16.— 22, 31—33— розглядає поширення таких явищ: земляне ліжко, печіння в земляних печах, зберігання провіанту в землі, оброблення та вживання жінкою на одягу шкіри, будування шатра й хижі жінкою, звичай примушувати корову, що в неї вмерло теля, давати молоко в той спосіб, що перед нею тримають ляльку, зроблену зі шкіри теляти. форми одягу зброї, прикрас (татування), решті хамітського типу мови, й на підставі всього цього усталюється тип давньої (ще кам'яної доби) культури¹⁾, що в окремих частинах дожила до наших днів, і що її Л. Фробеніус зве хамітською. Вся сукупність зібраних даних виявляє її характерні особливості: змагання захищатись у землі, матріярхат, лицарські звичаї, солярний культ і т. ін.— тип культури, що Л. Фробеніус назвав „хтонічним“ в протилежність культурі „телурійський“. Повстання цієї культури зв'язане, на його думку, з характером ландшафту пустелі й лісостепу (так в північній, як в південній Африці).

Такого-ж хтонічного характеру є й друга, пізніша культура — Сирто-Гарамантська, що мала своїм осередком середній Нігер та Судан. Її особливості усталюються на мапах №№ 37—42, 52—54, що відзначають поширення: будівлі замків¹⁾, урнів-засіків, ховання померлих в урнах, число 4 в ходах поховань та в 4 воротах міст, 4 яко визначення жіночого (а 3—для чоловічого), форми татування. Всі ці ознаки що найбільш яскраво дають себе нанести на мапу, в зв'язку з іншими спостереженнями дають змогу не тільки усталити своєрідний тип цієї культури, але й визначити джерело її розповсюдження, оскільки, наприклад урни поховань пощастило усталити археологічним шляхом на африканському березі Середземного моря, а також знайти біля Сиртів рештки тих культурних ознак, що лишилися тут від геродотових гарамантів.

Зовсім іншим характером відзначається за Фробеніусом телурійський тип культури, де люди відриваються від землі, піднімають над нею на стовбах своє ліжко, своє житло на засік, де панує патріярхат, а жінка, особливо вдова, вважається за властивість племені, її дівочтво перед шлюбом не вважається за щось цінне, панує вмикання (а не лицарський герць), ховають у трунах, жінка плете мати, поширені свої особливі форми зброї та татування і т. д. На мапах №№ 25—27, 34—36, 49—51, 54 ми бачимо, як ці ознаки в формі точок та розкиданих шматків, розподіляються по середній полові Африки, стігаючись до Гвінейських берегів, до Замбезі і на схід, відповідно до впливів трьох культур, що в свою чергу виділяються своїми окремими ознаками. Тут цікаве поширення спеціально атлантських ознак на Гвінейських берегах: ховання в трунах (№ 49), сагайдаки, де тетива перебігає через кінці дерев'яного лучка (№ 50), плетіння жінками мат. (№ 51). Ознаки обох еритрейських (східних) культур відзначаються на обох їхніх шляхах розповсюдження

¹⁾ Будівлі з глею, що особливо характерні для цієї культури.

в таких ознаках, як специфічна державна концепція з 4-ма вищими урядовцями, хата з круглим дахом, казковим героєм—зайцем. Цікаві три мапи №№ 52, 53, 54, що показують три форми татуювання трьох культур: носо-щічні розрізи—сиртські; кола й півкола—давньої еритрейської культури; проміннясті в кутках роту—атлантиське.

Всі ці мапи, поруч з масою малюнків, пояснень то-що, є наслідок величезної праці збирачів, переважно передвійських німецьких експедицій. В якій мірі висновки Морфологічного Інституту вірні, оскільки ті чи інші явища можуть повставати в різних кінцях Африки незалежно через однакові обставини, оскільки тут реальний зв'язок в старих та нових впливах п'яти культур, мабуть потребує ще перевірки. Але сама метода систематизації матеріалу безсумнівно лише й дає можливість розбиратись у такій величезній плутанині культур, якою є Африка.

Чи не таким же тереном послідовного наступництва та перехресних впливів різного роду культур хоч, правда, краще „перемішаних“ та вилитих в більш цілісну етнічну одиницю, є й Україна. Чи не можна було б зробити спробу розплутати цього клуба тим же картографічним шляхом, беручи на увагу так новий, як давніший етнографічний матеріал та археологічні здобутки. М. ц. тоді дійшло б своє реальне виправдання правило зазначити, в якого віку людей записані етнографічні дані і т. д.

Тільки засіб збирання тут може бути інший. Поруч з експедицією, з добре розробленим планом, першорядну роль мусить мати відповідна сітка кореспондентів та анкета. Нижче в цьому числі наших „збірників“ міститься, зроблена В. Дашкевичем, перша частина огляду таких анкет. Вже з цієї частини можна бачити, що складання анкет досі носило не плановий характер і охоплювало лише шматки окремих галузів. Якби всі новітні анкети навіть доходили до головних місцевостей України та сусідніх з нею територій і там знаходили б охочих їх заповнювати, то не тільки матеріал був би не повний, але й самі кореспонденти розгубилися б серед усіх тих дрібних питань, що їм ставлять. Треба гадати, що поруч з цими частковими анкетами слід було б виробити якусь одну, але універсальнішу, що до неї внести все на перший час найнеобхідніше. Після цього слід було б ужити всіх заходів, щоб перевести на всяку ціну її заповнення по всій широкій території, щоб з кожного села й хутора дістати на кожне питання ту чи іншу відповідь (хоч негативну). Якщо така анкета мала б у собі 100 питань, то ми мали б змогу скласти 100 мап. Такий Atlas ucrainicus, якщо при його складанні мався на увазі лише сучасний етнографічний матеріал, дав би, певно, цінні висновки.

A. KOWALIWSKY.

KARTOGRAPHISCHE METHODE IN DER ETHNOLOGIE.

Der Aufsatz betrachten zwei Methoden ethnologische Forschung. Einerseits ist es eine Ausnutzung der oft aus verschiedenen Ländern und Erdteilen stammender Tatsachen zur Erforschung mehr oder wenig allgemeiner Probleme. Andererseits ist es eine „bodenständige“ Entdeckung geschichtlich—geographischer Entstehung und Verbreitung gewisser Erscheinungen so wie der materiellen als der geistlichen Volkskultur. Von der letzteren Methode ausgehend wird auf verschiedenen Beispielen alter und neuer ethnologischer Karten (von Ratzel, Gräbner, der Karten der neuen Ausgabe der illustrierten Völkerkunde von G. Buschan, der Arbeiten des Münchener

Instituts für Geschichtsmorphologie, der ukrainischen Karten von Th. Wovk-Volkov und anderer) die grosse Bedeutung der ethnologischer Kartographie dargelegt, sowie gezeigt, wie durch Benutzung solcher Karten eine Möglichkeit zur Lösung ernster ethnologischer Probleme entsteht.

Zu einer produktiven Arbeit in dieser Richtung für Ukraina, meint der Verfasser, seien bereits gewisse Vorbedingungen vorhanden, da die Ukrainische Akademie der Wissenschaft mit seinen ethnologischen Programmen und der Korrespondentenorganisation, dann das Kommissariat für Landeswirtschaft mit seinen zahlreichen Korrespondenten (über 3000), welche ausser der Volksterminologie der Landwirtschaft auch viel rein ethnographisches Material liefern, endlich all die landeskundischen lokalen Einrichtungen zumal Museen schon dazu vorgearbeitet haben. Die Hauptaufgabe wäre nun Zielmässig vorläufig ein Einheitliche, nicht umfangreiches, aber eine Reihe von Hauptproblemen umfassende Frageliste zusammenzustellen und dann alle Mittel dazu auszunutzen die Beantwortung derselben in ganze Ukraina durchzusetzen.

В. Ю. БІЛЕЦЬКА.

ВИШИТІ КОЖУХИ В БОГОДУХІВСЬКІЙ ОКРУЗІ НА ХАРКІВЩИНІ.

Зимом у Богодухові, в базарні дні та ярмарки, коли з'їжджається з округи багато селян, можна зустріти чоловіків та жінок в білих вишитих кожухах. Поміж безбарвної селянської одяжі, на сучасний міщанський лад, вони кидаються у вічі оригінальністю та кольористістю вишивки.

Багато з таких старовинних кожухів перероблено на сучасний лад, на деяких вишиванки зовсім стерлись і тільки проколені в шкірі дірочки та подекуди ниточки червоного або зеленого гарусу нагадують за них. Та деякі кожухи збереглися дуже гарно, не згубили свого чистого білого кольору і вишиванки скоронили свіжі фарби.

В Богодухові вишивані кожухи вийшли зовсім з ужитку. До їх ставляться іронічно, як до хуторянської одяжі, а все хуторянське на погляд богодухівців знаменує собою відсталість та відсутність смаку. Цей погляд спричиняється тому, що хуторяни дивлячись на городян, виплутують вишиванки з кожухів, вважаючи, що це дуже „прості“.

Шиття й вишиванки кожухів вкупі з кушнірством, являли раніше на Слобожанщині досить поширену галузь ремісництва. Особливо уславились кушнірством за старих часів Чугуїв та Богодухів, на що вказівки в Історії Слободської України академіка Багалія. „Чугуїв славився на всю Україну своїми чинбарями або кушнірами, котрі вироблювали овечі шкурки; кожухи шили там калмицьким шитвом, мабуть через те, що сим займалися калмики — чугуївські поселенці; ткали там також гарусні чересла, робили сідла та підпруги¹⁾“.

Тепер на Україні, а на Слобожанщині зокрема, майже, не шують білих вишиваних кожухів і ця галузь ремесла замирає зовсім, ледве животіє, пристосовуючись до сучасних потреб. Раніш, особливо з початку та в середині минулого сторіччя, побут українського селянства та городського міщанства Слобожанщини був оздоблений різними кольоровими прикрасами власного виробу, розкішними, вишитими кольоровим гарусом рушниками, скатертями, килимами, зеленими мальованими скринями, кахляними печами, паперовими квітками коло образів у виробці яких відбився особливий смак і які дуже нагадують собою стилізовані квітки на рушниках; кольористістю, в якій почувається індивідуальний смак народу; одягом, що майже зник з ужитку, й, нарешті, кожухами.

Останніми часами білі вишивані кожухи, як святна одяжа, зникає зовсім, бо їх вважають „мужицькими“, „простими“ й незручними з практичного боку, нездатними надівати до роботи, маркими. Вплив культури й моди, поширення фабричних матеріалів останніми часами відбили охоту від кожухів, що були раніше необхідною, найважливішою частиною селянського гардеробу. Кожух, як відомо, одяга чоловіча й жіноча

¹⁾ Академік Д. І. Багалій. Історія Слободської України, ст. 167, Харків, 1918.

одночасно й завдяки цьому він має велике практичне значіння. Раніше це була обов'язкова річ дівочого посагу й гарний новий кожух старанно переходувався в скрині або висів в коморі вкупі з іншою одежою, що надівалася лише в свята, до церкви то-що. Новий кожух берігся, переходив од матері до дочки, од батька до сина, переживаючи кілька поколінь.

Можна сказати напевно, не роблячи великої помилки, що вишивані кожухи, майже, скрізь на Слобожанщині стали виходити з ужитку років з 20—25 тому.

В звязку з занепадом кожухів, вироб овчин для них провадився з меншою доскональністю, вироблялись вони далеко гірше, а вишиванки де-далі робились все простішими, більш складні і кольористі зникали зовсім і останніми часами де-які найпростіші взірці навіть виконувались машиною¹⁾. Зразки вишивок поли, див. на мал. 1, 2, 3.

Нові умови життя, вплив культури й моди, розвиток промисловости сприяли тому, що кожухи вийшли з ужитку. Як святну одягу, їх тепер не шиють, і, можна сказати не помиляючися, більш до їх не звернуться. Доношують їх ті, у кого вона збереглися від старих часів, дякуючи бережливості та пильнуванню, добрій роботі та гарному матеріалу. Останніми часами багато старовинних кожухів нищать переробкою їх на більш зручні до зимової праці й викидають зовсім вишиванки, вважаючи їх зайвими для робочої одяги. Часи гострої кризи мануфактурних виробів особливо сприяли цьому і навіть ті, кому хотілося б подовше зберегти цю цікаву старовинну річ, сілою необхідности примушені переробити її на більш практичну й необхідну одягу.

Не можна лишати без уваги цю цікаву одягу, треба, по можливості, описати її в усіх тих місцевостях, де вона існує, дати взірці вишиванок і взагалі дістати відомості за цю галузь ремесла, що швидко зникає, а хоч і існує зараз в де-яких місцевостях, та не в тих розмірах і не має того значіння, як раніш.

З власних спостережень, а також і з слів кушнірів можна зазначити, що на обсязі будь-якої території, наприклад, колишнього повіту або значної волости панував один тип узору, що мав невеликі й незначні відміни. Різниця була в сполученні фарб, власне в більшій, або в меншій їх інтенсивності, тонкості й ретельності виконання, розмірах та відношенні однієї частини вишиванки до другої.

Кожий промисловий пункт на Харківщині, тоб-то повітове місто або значна слобода, де існувало кушнірство, мав свій окремий узор, і тому на ярмарку або базарі можна було, дивлячись на вишивку кожуха на чоловікові, сказати звідкіль він.

Чому один тільки тип вишивки був розповсюджений в якій-небудь одній місцевості, сказати трудно; але він відповідав смаку цієї місцевості й являвся критерієм при порівнянні з вишиванками інших місць. Так, богодухівські кушнірі вважали вільшанські вишиванки „зовсім іншими, не такими, як богодухівські“, золочевські і валківські, де узор був здебільшого виконаний в стрічку шовком, „більш делікатними — охтирські“ „дрібненькими“, котелеські, з великими, густо зашитими квітками, що здалека ваблять око чудовим сполученням червоно-кармінних та лілових тонів, „простими, наляпанними“.

Треба зазначити, що в де-яких досить віддалених частинах колишнього Богодухівського повіту, що межують з центрами інших повітів, трапляються інші узори вишиванок кожухів. Так в с. Мурахові — узори

¹⁾ Так звані кривульки:

виключно богодухівські, а в с. Козіївці, яке ближче від Красного Кута, ніж від Богодухова, трапляються уже інші узори. Можливо, що кожухи були куплені в Красному Куті, або дані у посаг, коли невістку брали здалека. В с. Калантаєві теж відмінні узори, мабуть під впливом значного кушнірського центру — Котельви.

Як було вище зазначено, кушнірство було дуже поширене за старих часів на Слобожанщині і зокрема в Богодухові, являючи собою значну галузь ремесла. Богодухівські кушнірі, крім окремих замов, нашивали велику кількість кожухів на продаж і возили їх по базарях та ярмарках свого повіту й далі; при чім, коли доводилося возити кожухи за межі географічного розповсюдження Богодухівського узора, кушнірі пристосовували до того й вишивку, тоб-то вишивали той узор, який вживається там, куди везли на продаж кожухи.

Найбільш розповсюджених, звичайних фасонів кожухів було два: так званий кожух і кожушина. Кожух являє собою велику, вільну, не по стану шубу, що шилась довжиною майже до щиколоток, широку внизу з складками, що вільно падали од плеч до низу та великим коміром.

На шиття кожуха вживалось 8—9 шкір; це був одяг виключно святковий, парадний, незручний до роботи своїм вільним кроєм та великим розміром. Тому носили їх більш заможні люди; вишивалися вони розкішніше ніж кожушини, нині зовсім виходять з ужитку й трапляються не часто. При шитті кожухів вживалося здебільшого постійних мірок; при особистих замовлах бралося на увагу довжина у кожуха і довжина стану в кожушині, решта вимірювалась по шаблонових мірках, з яких найголовнішими були такі: од коміра до пояса у кожушині 10 вершків, од половини спинки чи приямка або прирамка¹⁾ 2 вершки. Од приямка до лацкана з $1\frac{1}{2}$ —4 вершки; рукава 18 вершків; здоровий комір у кожуха 12 вершків довжиною, шириною приблизно 6 вершків, в залежності від узора. Комір у кожушини робиться завжди стоячий, в вершок завширшки.

Кожушина тривкіша в ужитку й кожухів цього типу навіть і останніми часами можна натрапити чимало. Кожушина шиється по стану, впритул до його, з вузеньким поясом, на три хванди або вуса, (хвандами звуться складки, що йдуть від пояса до низу). Кожушина завжди коротка від кожуха, довжиною, приблизно, до колін, або трошки довша, з невеликим, стоячим коміром. Для шиття кожушини вживалось 5—6 шкір.

Найбільш старовинним типом треба вважати кожушину, це той тип, еволюцію якого розкриває нам академик Хв. Вовк в статті „Етнографічеськіє особенності українського народу“²⁾. Це єсть розвиток первісного кожанка з рукавами, або без них, як наприклад, у гуцульських кіптарях; до такого первісного стану пришиваються поли й комір: сам крій тут показує, до якої міри кожна частина відповідає формі овчини й тій частині кожушини, що хотять з неї зробити.

Богодухівські кушнірі одночасно чинили шкури, шили кожухи й вишивали. Уміння вишивати було обов'язковим для кожного кушніра. Вишивалися кожухи в останні часи берлінським гарусом, а раніше шерстяними нитками, пофарбованими місцевими рослинними фарбами на зразок тих, яких вживалося для ткання килимів та вишивки рушників. Пануючими кольорами в вишиванках були червоні (кіноварний та темний і світлий кармінні тони), зелений, лиловий. Синій трапляється досить рідко. Коли

¹⁾ Назва повстала від слов'янського РАМА — плече.

²⁾ Український народ в его прошлом и настоящем, т. II стор. 559—61.

в узорі є строчка, то вона виконується коричневим, або чорним гарусом. Де-які, найбільш складні частини вишивки, вишивалися на вичищеній від шерсті овчині, що звались „ирхою“, решта ж вишивалась просто на кожусі. Ось зразки типових богодухівських узорів:

Мал. 1, 2, 3. Нескладні узори поли в кожухах останніх часів. 1. Пола, вишита „зорями“ й „хрестиками з купок“. 2. Пола, вишита півдугами та зорями. 3. Пола, вишита „кривулькою з купками“. Всі три зразки мають з лівого боку пришиту строчкою зубчасту смугу з кольорового сап'яну.

4. Великий комір стародавнього кожуха.

5. Вишивка кутка поли, так званий „піднарижник“ і лиштва, що йде вздовж поли вгору до коміра, поширюючись та комбінуючи поширений узор з тих самих елементів, з яких складався він знизу, коло піднарижника.

6. „Підкова“,— узор, що міститься на верхній частині спини, посередині, майже торкаючись коміра.

7. „Приямки“, або „прирамки“— смуги, що йдуть посередині плеча й закривають зошиття передньої та задньої плечини. „Накружки“— теж такі смуги, положені на спині напівкругло од середини приямка, до місця бокового зошиття рукава. Призначення накружок закривати місце зошиття вставлених в верхній частині спини кожуха напівкруглих клаптиків овчини, викликане тим, що при скройці кожуха на верхню його частину припадає, так званий, ошийок, через що, аби витримати належну ширину в плечах кожуха, пришиваються напівкруглі шматки овчини, що теж звуться „накружками“.

8. „Стакани“, яких вишивалось 3 на спині кожущини, їх вишивали так, що вони приходилися над кожною хвандою. На кожухах вишивалося кілька стаканів розкиданими на білому тлі вільної спини та передніх піл. Пояс у кожущини робився з „ирхи“, тоб-то вигленої овчини, він накладався зверху й вишивався так, як приямки та накружки, іноді він робився трохи ширшим від них. Пола і піднарижник у кожущини вишивались більш простим узором, чим на кожусі. Дуже часто поли, рукава й комір так на кожусі, як і на кожущині оздоблювались кольоровими шерстяними зубцями та смугами червоного або коричневого сап'яну. Краї поли, рукавів та коміра оздоблювались заіше смушками; застібались кожухи на лівий бік гудзиками, виплетеними з ирхи.

Узори вишиванок переходили від майстра до майстра в роду в рід, завжди одні, з невеличкими відмінами у різних майстрів. При виконанні узора основні контури його продавляювалося на око тупим кінцем ножа, деталі наносилися потім олівцем. Кружки, розкидані по узору, мітілись наперстком або грішми. Кружок в верхній частині стакана являє собою два або три концентричних круги, причім найменший круг часто містить в собі зроблену циркулем зірочу.

Складніші узори виконувалися на вичищеній шкурі, для чого з нижнього боку підшивався синій цукеровий або який інший грубий папір з намальованими на ньому узорами й тоді знизу на ньому виконувалася вишивка.

Звернемося до окремих частин узора. Візьмем комір. Це найголовніша частина кожуха, на оздобу якої зверталась особлива увага. По середині коміра, що приходиться як раз на потилиці, міститься півкруг заповнений узором, елементи якого входять у вишивку всіх частин кожуха. Цей півкруг звється „фігуркою“. Фігурка виконується строчкою, кінці якої закінчуються сосонками, тоб-то гілочками, які складаються з 3-х, 5-ти або 7-ми „купок“. Сосонки завжди вишиваються червоним,

строчка здебільшого коричневим або яким іншим темним кольором. Купки сполучаються в сосонки нитками темних кольорів (лиловими, чорними, зеленими), що чергуються між собою. Кружечки, якими симетрично заповнені місця між сосонками та строчкою в фігурці, зуться „яблучками“ в тім разі, коли вони являють собою круг, розділений на чотири рівних сектори, що з них кожені два протилежних заповнені будьяким одним кольором. Коли в кружечках чергуються нитка одного кольора з ниткою другого, тоді вони зуться „зорями“. Кольори в зорях та яблучках вживаються всі ті, що з них складається вся вишивка кожуха. Кінці строчки часто закінчуються вишитими двома кольорами (обов'язково червоним на кінці) стрілками. Така стрілка зветься „жило“.

Навіть при самому поверховому порівнянні вишивок кожухів богодухівського району з іншими, наприклад, котелевським, де узорі складаються з крупних квіток та листя, виконаних надзвичайно ретельно, можна сказати, що богодухівський узор, хоч і не такий складний, як інші, що по кольористості й виконанню наближається до старовинних українських вишиванок взагалі, але оригінальніші по своїму складу, симетрії й відношенні однієї частини узору до інших.

Аналізуючи назви окремих частин узорів богодухівських кожухів, можна зробити де-які приблизні висновки відносно значіння цих узорів, вони, очевидно, мали не лише декоративну, але й магічну мету. Поскілки у вишивці кожуха домінуючим являється червоний колір, — поскілки тут згадується про сосонки й зорі, що являються головними елементами узору, гадаю за можливе припустити, що ці головні мотиви нагадують, або тим чи іншим чином стосуються до весілля. Пригадаймо гільце, ритуальне соснове дерево на весіллі; весільна пісня згадує також за сосну:

... До бору, свашечки, до бору
Рубайте сосну на дрова
Палить у печі
Печить шишки й калачі¹⁾.

Про зорі теж часто згадується у весільних піснях. Весілля місяця та зірки, небесні молоді, порівнюються з тими, що беруть шлюб. Можливо припустити, що зірка, як один з елементів узору, не є лише орнаментальний мотив, а має і символічне значіння, символізує собою молоду, бо кожух є необхідна річ дівочого посагу.

На спині кожуха, між лопатками вишивається завжди так звана, підкова. Вона буває дуже стилізована й справжню підкову мало нагадує. Коли звернемося до символічного значіння підкови, то пригадаємо, що вона часто вживається, як талісман, символ гостинності. В міщанських оселях та лавках, млинах і взагалі підприємствах її прибивають на порозі. Наведу про вживання та значіння підкови кілька рядків з розвідки академіка М. Ф. Сумцова „Личные обереги от сглаза“²⁾.

„Трудно сказать заимствовано ли это поверье или существует на Руси издавна. Источник его кроется в религиозном почитании коней кельтами, германцами, вендами.... Германцы для отвращения грозы ставили на верху избы конские головы с разинутыми пастьми, обращенными в ту сторону, откуда ожидали беду. Впоследствии у германцев и славян на избах стали строить коньки деревянные, наряду с употреблением подковы для развития богатства, в Малороссии встречается несколько других сходных обрядов. В Подднестровье втыкают кобылью

¹⁾ З власних записів 1923 р. на хуторі Іванах коло Богодухова.

²⁾ Сборник Харьковского Историко-Филолог. Общества № 9, стор. 103—104.

голову на кол плетня в огороде, чтобы „все родило“. В пользу предположения о заимствовании русскими обычая прибавить на пороге подкову, говорит то обстоятельство, что обычай этот распространен в Германии, при чем подкова здесь оберегает дом от всякого зла. (Lippert „Christenthum“ 461). Подкову в Германии и Швеции прикріпляют к порогу дверей, иногда кладут детям под подушку от сглаза и вообще очарования (Liebrecht „Des Gervasius otia imperialia“ 100).

У персов от сглаза поят водой, в которую положена подкова“.

На підставі вищезазначеного можна припустити, що підкова на спині кожуха по первісному замислу вишивалась не лише з декоративною метою. Можливо, що це був символічний знак, який мав на меті охороняти з очей власника кожуха. Домінуючий червоний колір теж свідчить за звязок узору кожуха з весільним ритуалом. „Яблучка“, як окремий елемент узору, теж відомий символ кохання. Відоме значіння червоного коліру у весільних обрядах: широке вживання червоних стрічок та рушників; червоними шерстяними нитками перев'язується пшенишний хліб в післякоморній депутації до батьків молодой. Треба також взяти на увагу, що перев'язки шерстяними червоними нитками чи стрічками на шиї та руках служать захистом від очей та хвороб.

За звязок узора кожухів з весільними мотивами говорить також і вживання кожухів у весільних обрядах: мати зустріває молодих у вивернутому кожусі і обсипає їх хмелем з грішми та цукерками; кожух простеляється також і на весільне ліжко. Кожух взагалі символізує багатство, волохате й кучеряве в протилежність голому, убогому. І не лише у весільних, а і в інших обрядах вживають кожуха з цим значінням. Пострижини завжди провадяться на кожусі; троецькими святками ті баби, у яких є корови, вивертають на себе кожух, йдуть у загороду до корови й лякають її за для того, щоби й вона лякала так відьму, як прийде її дойти¹⁾.

Як стягають на хату сволок, так прив'язують до його кожух або платок, а теслярів перев'язують полотном і стягають тоді його так, щоб не теліпалось те, що буде прив'язане до сволока, а ті, що стягають щоб не крєктали, і тоді тільки в тій хаті жисть буде без печалі й воздыханія²⁾.

Вживання кожуха в весільному ритуалі, вишита підкова, домінуючий червоний колір, як засіб захисту від шкідливого впливу злих очей, все це свідчить за те, що орнаментация кожухів Богодухівського району мала практичне значіння, а це свідчить за глибоку старовину, в яку сягають початки цього орнаменту. Можливо припустити, що цей узор виник тоді, коли ще він служив не оздобі, а був зразком профілактичної магії й мав на меті відвернути всяке зло від тих, що вступають в шлюб. Всякий магічний знак має силу діяства. Коли його намалювати або вишити на будь якій речі, то ся річ — „табу“.

Крім своєї орнаментации, кожух являє великий інтерес, як тип старовинного одягу, що існує на протязі тисячеліть в різних варіяціях у різних народів. Слов'яни за давніх часів уславились виробом шкур та займали перше місце в їхньому експорті. Майстри по виробці шкур згадуються в слав'янських джерелах 11-го сторіччя³⁾.

Українці можуть найти найдавніші спогади про кожухи в „Слові про похід Ігорев“, де автор каже, як „кожухи і узорочья половецким мостили мости по болотам и грязевым местом“. Можливо, що автор „Слова“

¹⁾ В. В. Иванов. Жизнь и творчество крестьян Харьк. губ. Харьков, 1898 стор. 470.

²⁾ Ibid стор. 458.

³⁾ Порівняти Dr. L. Niederle Zivot starych slovanů. Dilu I Svazek II Praha 1913.

відносе й кожухи до „узорочья“, тоб-то до речей, оздоблених вишивкою. Це може служити натяком на те, що під впливом східних народів українці почали вишивати кожухи і позичати у їх узори та засоби виконання; та на це питання нам дадуть відповідь майбутні досліди етнографів та істориків мистецтва.

ПРОГРАМА ДО ЗБИРАННЯ ВІДОМОСТЕЙ ПРО КОЖУХИ.

Вивчення одержі заслуговує на велику увагу, допомагаючи уясненню економічних умов народного життя, це вивчення одночасно може зробити послугу й при дослідах духовного життя населення. З нею звязані народні вірування й обряди—готування окремої одержі для де-яких обрядів,— вона відбивається в народніх піснях та прислів'ях. По між іншим одержа у нас вивчена надто мало. Щоб виявити максимум діяльності в цьому напрямку, необхідно зібрати яко мога більше відомостей про різні типи одержі. Цей програм має на меті полегшити збирання матеріалів в цьому напрямку.

1. Які кожухи носять у вашій окрузі, селі, районі? (Кожушина з „хвандами“ або „вусами“, здоровий кожух, кожанок?).
2. Який тип найбільш у вас розповсюджений?
3. Який тип уважається найбільш старовинним?
4. Якого кольору кожухи вживаються у вашій місцевості?
5. Чи шиють кожухи у вашій місцевості, чи привозять відкіля-небудь і відкіля саме? (Місто, село, слобода).
6. Чи кожух є одночасно одержа чоловіча й жіноча, чи шиється окремо для чоловіків і жінок?
7. На яку сторону застібається кожух і чим?
8. Скільки шкур вживалось для шиття кожного типу кожуха?
9. Як кроїться кожен тип кожуха? Дати зразок викройки кожної частини в зменшеному вигляді, коли можливо, зробити кресленники, додержуючись масштабу).
10. Чи знімають мірку при особистих замовах на кожухи, чи додержуються постійних мірок?
11. Коли мірка знімається, то які частини кожуха беруться на увагу й які існують постійні мірки у кушнірів? Дати зразки цих мірок у вершках і сантиметрах?
12. Чи оздоблюються в вашій місцевості кожухи, коли оздоблюються, то чим і як? (Вишивкою, машинною строчкою, сап'яном і т. п.).
13. Якого рода оздоба являється найбільш розповсюдженою в вашій місцевості? Яка вважається найбільш старовинною?
14. Коли це були вишивки, то які частини кожуха вишивалися? (пола, груди, комір, рукава).
15. На вишивку якої частини зверталась особлива увага? Бажано зняти узори на кальку, розфарбувати олівцями або аквареллю, додержуючись як мога ретельніше кольорів та відтінків вишивки.
16. Чи являється в даній місцевості який-небудь один узор пануючим, чи вживаються його варіанти, чи узори різноманітні?
17. Коли вживається один узор, то намітити межі його географічного розповсюдження і зазначити центр виробки кожухів з узорами даного типу.
18. Коли пануючий тип узора можна найти дальше од центра виробу, чим який-небудь інший, то чим це можна пояснити? (Впливом інших промислових та торговельних центрів, посаг за невісткою, що взята здалека й т. п.).

19. Довідатися у тих, хто вишивав кожухи, як зветься кожна частина вишивки, що вона собою означає, з якою метою вишивалася?

20. Як виконувалася вишивка? (Наносився контур узора олівцем, або як небудь інше, підкладався папір з наміченим на йому узором, вишивались окремі шматки виголеної од вовни шкіри, а потім нашивались на кожух, чи просто вишивались на кожусі?)

21. Перелічіть матеріал для вишивки (шерсть, гарус, сап'ян).

22. Що з цих матеріалів було місцевого виробу?

23. Чи для всякого кушніра чи кравця було обов'язковим уміння вишивати, чи були майстри цього діла? Хто здебільшого вишивав кожухи, чоловіки, чи жінки?

24. Де вони брали узори?

25. Чи шують кожухи зараз в такій кількості, як в старовину, чи вони виходять з ужитку і замінюються іншою оджею й якою саме?

26. Вважають тепер необхідними вишивки, чи переходять до більш простих, чи вважають їх зайвими?

27. Що сприяє тому, що кожухи виходять з ужитку?

28. Чи вживається кожух в яких небудь обрядах? (Хрестини, весілля).

29. Дайте зразки народньої творчості, де згадується за кожух.

30. Опишіть кушнірське ремесло вашої місцевості. Як чиняться овчини, які вживаються при цьому знаряддя (по можливості дати малюнки). Як зветься це знаряддя та окремі його частини. Чи існують які-небудь повір'я в цьому ремеслі й які саме?

W. BILECKA.

GESTICKTE SCHAFPELZE AUS DEM BOHODUCHIWER KREISE IN DER GEGEND CHARKIW.

Die gestickten Bauernschafpelze, die auch jetzt noch in Bohoduchiw in der Charkiw Gegend anzutreffen sind, stellen einen Typus der altertümlichen Tracht dar.

Die ehemalige Herstellung von Pelzwerken in Bohoduchiw, sowie überhaupt in der Slobozhanschtshyna stellte einen ziemlich verbreiteten Gewer bezweig vor, ein Umstand, der offenbar durch gewisse ökonomische Verhältnisse bedingt war.

Der Einfluss der Stadtkultur und der Mode, zumal die Verbreitung der Manufaktur Produkte auch unter dem Bauerntum, verminderte die Pelz Production, deren Anfertigung hinsichtlich ihrer Qualität im Bezug auf ihre ornamentale Ausstattung minderwertiger und auch nachlässiger wurde.

Die Stickereien der Bohoduchiw Schafpelze besitzen eine gewisse territoriale Verbreitung. Diese geht nicht über die Grenzen des vormaligen Bohoduchiw Bezirkes hinaus.

Der Aufsatz schildert die Herstellungsverfahren der Pelze: die Anzahl und Qualität des Materials, Technik und Terminologie der Herstellung und ornamentalen Ausstattung.

Die Analyse der Terminologie und die Symbolik der Pelzornamente gewähren die Möglichkeit festzustellen, dass letztere nicht bloss mit dekorativen Zwecken ausgeführt wurde, sondern auch noch einen magischen Sinn hatte. Dieser kommt namentlich bei der Hochzeit in Betracht und hat hier die Absicht, das junge Ehepaar vor einer schädlichen Augen — „Beschreibung“ zu schützen.

Dem Aufsatz ist auch ein Programm zum Sammeln von Mitteilungen über Schafpelze, sowie farbige Muster Vorlagen der Pelzstickereien beigegeben.

ПРО НАСТІННІ РОЗПИСИ УКРАЇНСЬКИХ ХАТ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ¹⁾.

Українська хата останніми роками де-далі більш звертає на себе увагу дослідників мистецтва. Але до цього часу сільська хата цікавила головним чином істориків архітектури, що користуються з цієї пам'ятки для дослідження форм народного будівництва. Проте та ж таки хата має надзвичайно цікавий матеріал і для історика мистецтва, що вивчає народне українське малярство. Цей матеріал є той кольоровий розпис, що ним українські селянки вкривають стіни своєї хати так зокола, як і особливо в середині. Дослідники до цього часу не звертали майже ніякісенької уваги на цю галузь народньої живописи. Літератури до цього питання властиво немає. Немає праць, що їх спеціальним дослідом цієї галузи присвячено, бо навіть до простого ознайомлення з нею ми маємо тільки коротенькі згадки про розписи головним чином в працях з етнографії, іноді яких один-два рядки²⁾.

Лише в праці Широцького „Очерки по истории декоративного искусства Украины“, цьому питанню присвячено один розділ на 17 сторінках, де серед тексту репродуковано еп поіг кілька розписів Правобережжя³⁾. Інших виданих розписів українських хат немає. Зовсім немає розписів, що їх видано у фарбах.

Звичай вкривати стіни своєї хати кольоровим розписом є поширений по всій Україні, але по різних частинах України розписи мають особливості, характерні для даної місцевості. Особливості ці виявляються більшим або меншим нахилом до розмальовання в селянок різних сел, тим, хто розмальовує чи сама господиня чи вона запрохує досвідченішу

1) Основні положення, що накреслені в цій роботі, зачитані в Пленарному засіданні науково-дослідчої катедри Історії Української Культури, в жовтні 1925 р., в формі інформаційного доповіді з демонструванням зібраної колекції настінних розписів.

2) Харузина. Етнографія. Вып. II. Курс лекцій, читан. в Моск. Археол. Инст. Изд. Археол. Инст. 1924 г. Ст. 102, 103, 145, 191, 192.

Харузина в. Заметки о крестьянском жилище. Изд. в „Этнографич. Обзорении“ за 1905 г. № 2-3 кн. 65-66. М-ва. Стр. 143.

Каталог Екатериносл. Музея им. А. Н. Поля 1910 г. Стр. 425.
Д. И. Эварницкий. К истории нашего края. Вестник Екат. Земства 1904 г. №№ 2 и 3 стр. 58.

Бабенко В. А. Этнографическ. очерк народного быта Екатер. края. Изд. Екат. Губ. земства к VIII Арх. с'езду 1905 г. ст. 27.

Жизнь и творчество крестьян Харьковск. губ. Очерки по этнографии и края, под редакцией В. В. Иванова. Т. I. Харьков, 1898 г.

Ф. Вовк. Украинский народ в его прошлом и настоящем, Петр. 1916 Т. II стр. 525 и таб. VIII 2.

Гр. Коваленко. Про український стиль, українську хату. Київ, 1912 р. Ст. 10, 11, 12.
В. Січинський. Українська хата. Львів Р. 1924 ст. 16, 17.

3) К. Шнурцкій. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Изд. журн. „Искусство“. Киев. Стр. 124-141.

за себе малярку, тим, що різні беруться фарби, що один вид розпису більше полюбляють, ніж інші, тим, які вибирають мотиви, як їх трактують.

Багато з цих розписів чудесні своїми кольоровими ефектами, і чимало з них виконано надзвичайно художньо. Не звертати їй далі уваги на цю галузь народньої живописи історик мистецтва не може, надто тому, що по де-яких селах поволі зникає оце розмалювання, по інших вже й зникло. Зникають, вимирають розписи по селах, від яких близько до великого міста, коли з містом є добре сполучення. Так взимку 1926 р. мені довелося побувати в одному з таких сел, Гіївці на Харківщині, і там я знайшла тільки 4 бідно мальованих хати, а селянки тутешні казали, що ще 1914 року трохи не кожна хата була поквітчана.

Працю в справі вивчення розписів слід провадити в двох напрямках: насамперед, потрібно збирати цей матеріал, і тільки тоді, коли матимемо досить цього матеріалу, коли настінні розписи України буде більш-менш повно показано по наших музеях, тоді буде змога перейти до другого моменту, моменту властивого вивчення—аналізу цих розписів.

Зібраний матеріал повинен бути цілком правдивим матеріалом, придатним для наукової праці, він повинен відповідати всім вимогам, що їх ми маємо право ставити до наукового матеріалу. І ось такого матеріалу по наших музеях мені не доводилося бачити. З матеріалів, що є по музеях, заслуговують уваги: колекція копій з настінних розписів, що є в Руському Музеї в Ленінграді, та колекція копій, що переховується в Катеринославському Музеї. Останні копії на невеликих аркушах паперу виконала художн. Євенбах з доручення проф. Д. І. Яворницького, що перший розпочав збирати цей матеріал.

Отже маємо дуже невеликий матеріал, та проте цей матеріал то тільки копії, зроблені не тими, хто розмальовує селянські хати, копії виконані на невеликих аркушах паперу, переважно акварельними фарбами.

Копія не оригінал, і заступити цілком оригінал не може. Папір не стіна, він не вбирає в себе так фарби, як стіна, і ефект від фарб на стіні не той, що на папері.

Акварельні фарби—не те, що фарби, які роблять з різнокольорової глини, з соку ягід, квіток та трав і розводять на яйці або на молоці.

Копії на невеликих аркушах паперу, виконані так, як їх виконували досі, зовсім не справляють того враження, як справній розпис у хаті: вони не дають змоги уявити собі ані його розміру, ані звязку його з тією частиною хати, що її він вкриває, не дають ніяких відомств про місце цього розпису в композиції всього розпису цієї хати. Отже дослідник не має змоги скласти свою думку про розпис хати, як про композиційне ціле.

Бажаючи розпочати збирання „розписів—оригіналів“, що над ними можна було-б науково працювати, я того-ж таки 1925 р. почала об'їжджати села Катеринославщини і, збираючи цей матеріал ось як.

Брала полотно, що його розміри відповідали розмірам певного розпису в певній хаті, прибивала його до стіни так, щоб воно щільно прилягаючи до стіни, становило з нею ніби то одне ціле; потім, приготувавши полотно так, щоб на ньому могла триматися ґрунтовка, ґрунтувала його, додержуючись при цьому кожного разу всіх тих особливостей, що характерні для даної місцевості.

В наслідок цієї праці я мала в своєму розпорядженні проґрунтовану вертикальну поверхню з усіма технічними властивостями стіни. Тоді я закликала селянку, в хаті якої був розпис, що його вона виконала, та

пропонувала їй намалювати в мене на полотні або той таки розпис, що є в неї в хаті, або який інший, як вона хоче.

Працюючи, вона користувалася тими самими щіточками, тими самими фарбами, що і в себе вдома.

Отже селянка, працюючи на звичній для неї вертикальній поверхні, на ґрунті, що всі властивості його вона добре знає, користуючися звичааними для неї фарбами та щіточками, без ніякого примусу подати той, а не інший розпис, цілком вільно та природньо давала те, що дає, розмальовуючи свою хату.

Користуючись таким методом, я сподівалася зібрати цінний музейний матеріал, цілком придатний для наукової роботи.

Мені вдалося зібрати 35 полотен із розписами з сел двох округ Катеринославщини, а саме Криворізької та Катерин. округ. Крім того, мені вдалося зробити, як потрібний додаток, низку фотографічних знімків з розписів по тих же селах, і ці знімки дають добре уявлення про місце розташування розписів, ба іноді й про композиційний зв'язок розпису всієї хати.

У Криворізький окрузі я провадила свої досліді по таких селах: Капулівка, Олексіївка, Перевозні Хутори та село Олександрівка (Кріпацьке).

У Катеринославський окрузі по селах: Кам'янському та Романковому.

Спільне для розписів цих обох округ є ось що:

1) Розмальовують хати переважно селянки, і то молодіці, дівчата не так часто.

2) Здебільшого малярки зовсім неписьменні, іноді малописьменні.

3) Композиційні схеми окремих видів розписів в основному однакові.

4) Мотиви орнаменту цих розписів, переважно рослинні, тваринні та геометричні мотиви тільки уводяться серед рослинних.

5) Трактовак цих мотивів необразова, узорна, при цьому виконавці виходять не від лінійного узору, але від барвної плями.

Найголовніше, чим відрізняється техніка розписів цих обох округ, це фарбами.

По селах Криворізької округи працюють, переважно, фарбами, здобутими з глини місцевої породи.

По селах Катерин. округи вживають для розписів анілінових фарб.

Можливо, що різниця ця пояснюється тим, що від досліджених мною сел Криворізької окр. порівнюючи далеко до міста де на базарі купують анілінові фарби (від найближчого з них, села Капулівки, 25 верстов до міста Нікополя); крім того, тут знаходять чудову глину рожево-червоних та жовто-цинамонових відтінків.

Цієї глини вживають і в тому вигляді, як її здобувають, і домішують глину одного кольору до іншого, щоб здобути різні відтінки. Глину, звичайно, розтирають у порошок та розводять на яйці або молоці.

Для фарбування беруть також сажу та деревне вугілля, що дають чорну фарбу; домішка до них білої глини дає синювато-сірі відтінки. Зелену фарбу роблять з соку листя, переважно, пасльону.

Фарби, здобуті з глини, визначаються приємною м'якістю, що її вони надають і всьому розписові.

Щіточки для цієї живописи роблять сами-ж малярки: вони вирізують в кішки пасми шерсти та прив'язують його до сірника або-ж до тоненької палички; під час фарбування користуються щіточками різних розмірів: тоншими розмальовують дрібні деталі, товщими фарбують більш або менш значну площу.

Прямолінійні обрамлення, відзначення бордюрів роблять за допомогою шнурка, пофарбленого в чорну фарбу; лінії кола роблять або за допомогою циркуля, зробленого з шнурка, або-ж за допомогою посуду округлої форми.

Своїми технічними звичками до деякої міри відрізняється від інших малярів цієї округи Текля Безсмертна. Фарби в неї зроблено виключно з соку ягід та квіток (вишень, шовковиці, сік з квіток сояшників, царської борідки, кручених паничів та інші). Щіточками вона користується тільки тоді, коли дає контурний малюнок стебла, листа.

Барвну-ж пляму квітки вона дає виключно ганчіркою. Вона бере ганчірку, яку хоче завбільшки, злегка тримає її пальцями, вмочає в свої фарби, прикладає її до стіни, даючи їй змогу вільно лягати, і так родом дає цілком імпресіонистську пляму квітки.

Важко їй уявити собі щось краще за ці капризні плями з невизначеними контурами, виконані ніжними м'якими фарбами з соку ягід та квіток. Табл. I. 1, 2.

Розписи, що їх в такий спосіб зроблено, недовговічні: вони видвітають, псується від сонця, вітру, надто від диму, одним словом, щоб їх зберегти, треба їх обережніше, пильніше доглядати, ніж розписи, розмальовані фарбами, здобутими з глини.

По селах Катер. округи користується тим таки технічним приладдям, що є спільне для всієї Криворізької округи. Тільки, крім звичайних отих щіточок, тут де в кого є особливі щіточки, що їх роблять ось як: до сірника щільно прикріплюють кульку з вати, яку туго обтягають ганчіркою. Отже маємо немов-би тверду щіточку, що забезпечує до певної міри від патшоків фарб, що псують розписи.

Як вже зазначено було раніше, по селах Катер. округи вживають анілінових фарб. Села Кам'янське та Романкове лежать близько до міста: с. Кам'янське біля самого міста Кам'янського, с. Романкове за 7 верств від нього. Тут на базарі селянки купують анілінові фарби всіляких відтінків. Найбільше вживають червоної, зеленої, жовтої та фіялкової фарб, а потім вже блакитної та рожевої; цих фарб вже й досить. Фарби ці теж розводять на яйці, іноді для блиску додають цукрового піску. Розписи, що їх аніліновими фарбами виконано, б'ють у вічі яскравими мальовничими ефектами. Табл. III, 2.

По обох округах розмальовують хати майже виключно жінки. Трапляється, але рідко, що за цю роботу беруться й чоловіки, виключно молоді, нежонаті; чоловіки, звичайно, соромляться такої неповажної праці, добре ще як не глузують з неї, мов з бабських витівок, та й взагалі працювати глиною — жіноча справа.

Із жінок, за моїми спостереженнями, розмальовують хати молодіці, тільки коли-не-коли за цю роботу візьметься дівчина. Та це й зрозуміло: дівчина не почуває себе господинею в хаті; їй часто просто забороняють псувати стіни. Молодиця-ж то вже господиня в хаті, і їй хочеться що-б найкраще прикрасити її.

Розмальовують хати й жінки поважного віку — років до 45, але це вони роблять без великого інтересу, часто тільки тому, що їх прохають про це молоді дочки, що вчать, дивлячись на материну працю.

Така жінка не дуже любить знову розмальовувати хату кожного разу, як білить її. У неї один розпис лишається на рік, на два, на три. Молоді-ж господині, як тільки білять хату, то й розмальовують її, а білять вони хату здебільшого чотири рази на рік: перед Різдом, Великоднем, Зеленими Святами та восени — перед Покровою. Кожного разу зошкрібають старий розпис і роблять новий. Трапляється навіть і так.

що молодиця побачить в кого з сусідок узор, який їй більше до вподоби припадає, аніж свій, прийде до дому, зошкребе старий розпис та по пам'яті розмальовує хату так, як ото в сусідки бачила. Так роблять вони у вільний час; як що-ж треба побілити хату в середині літа, як жнива надійшли, то вже про розписи не доводиться думати. Так само, коли білять хату восени, як ото знадвору розпис псують дощі, а в середині дим, селянки залишають старий розпис або-ж зовсім не роблять ніякого. Так роблять по тих селах і по тих хатах, де розмальовує хату сама господиня, як, наприклад, в селах Капулівці, Перевозних Хуторах Криворизької округи. Та тут і мальованих хат порівнює багато. Мені вдалося в одному з цих сел, а саме селі Перевозні Хутори, обійти всі хати, бо-ж я хотіла встановити, який є відсоток мальованих хат. Виявилось, що 44% хат розмальовано, з 56% нерозмальованих; у 18% з останніх, як казали їхні власники, був раніше розпис, але, як останній раз білили хату, то його не відновлювали, бо не було часу або-ж просто тому, що обридло.

Але є села, по яких інший характер має виробництво розписів: поруч з селянками, що сами розмальовують свою хату, по таких селах є ще відомі малярки що за певну плату прикрашають хати своїх земляків.

Більшість розписів, що є тут, виконують саме ці малярки. Через те, що тут на розмальовку хати треба витратити деякі кошти, мальованих хат тут менше, а до розписів ставляться тут обережніше; звичайно селянки, в хатах яких є такі розписи, пильнують їх, як білять хату, захищають їх від псування, так що один розпис прикрашає хату кілька років.

Надто яскраво виявляється характер такого виробництва розписів як це мені довелося бачити,— по двох селах Криворизької округи, Олексіївці та Олександрівці. У кожному з них є по дві дуже відомі малярки; як я обходила по цих селах хати, то майже скрізь бачила працю однієї з цих двох малярок. Треба додати, що в праці обох олексіївських малярок помітно вплив однієї на другу; вплив, що деякими своїми сторонами, саме вибором композиційних схем, відбивається і в розписах інших малярок цього села. Через це олексіївські розписи своїми композиційними схемами дуже одноманітні. У селі ж Олександрівці праці двох відомих малярок вільні від взаємного впливу, кожна з них дає різні що до стилю розписи. Одна з них немов би є охоронницею традиційних українських мотивів: в її розписах трапляються виключно старі українські мотиви рослинного орнаменту цілком умовної форми Т., табл. III, I. Друга ж дає розписи, надзвичайно складного та тонкого виконання. Розписи таких досвідчених малярок, звичайно, виявляють високо художнє виконання.

* * *

Українська хата завжди помазана та побілена так зокола як і в середині. Отже стіни її то чудесний фон для розписів, це вдало й використовують українські жінки. По селах Катеринославщини, що їх довелося мені відвідати, зовнішній розпис трапляється значно рідше, як внутрішній.

Зовнішній розпис є по селах Капулівці та Олексіївці (Крив. окр.), там він ось який.

На фасадній (чільній) та на боковій стіні, що виходить на вулицю (причільковій) фарбами визначають призьбу: її фарбують однією з таких фарб: червоною, жовтою, жовтогарячою або рудою; пофарблена площа закінчується вузькою орнаментальною смугою інтензивнішого фарбування, над стрічкою тягнеться безкрай орнамент. Іноді трапляється, що призьби немає, тоді на звичайному місці призьби роблять розпис такої саме композиції у вигляді панелі.

Задню стіну (напільну) фарбують на всю ширину однією з отих загаданих фарб; заввишки пофарбована поверхня буває різна: вона або доходить майже до даху, або-ж досягає тільки середини стіни, або ж закінчується ще нижче. При цьому пофарбування не діходить аж до кута, залишаючи вузьку смугу біля його ребра незакрашеною, але тільки у верхній її частині, внизу ж і кут фарбують так само, як і іншу частину стіни. Вузька орнаментальна смуга інтензивнішого пофарбування, як і на розпису призьби, закінчує цю пофарбовану поверхню.

Знадвору на деяких хатах трапляється розпис у вигляді орнаментального обрамлення вікон та дверей, а на одній хаті в селі Кам'янському (Катер. окр.) був узорний фриз, що йшов під дахом вздовж усього фасаду та бокової стіни з орнаментальним відзначенням кутів.

Таке є розмалювання надвірних стін, що трапляється не тільки на хатах, але також і на господарських будівлях, льохах, інбарах. Головне в розмалювання то в середині хати. Тут розмальовують стіни, піч, стелю.

Є хати, де всі ці частини вкрито розмалюванням, по інших же тільки деякі, і нарешті є такі хати, де розмалювання у вигляді окремого мотиву дається просто на стіні, над вікном, над дверима, на коміні.

Улюблена архітектурна частина, що її розмальовують майже по всіх хатах і Криворізької й Катеринослав. округ,—це піч, саме комін. На розмалювання коміна звертають чимало уваги, і часто в хаті розмальовано тільки комін, і нема такої мальованої хати, де б не було вквітчано комін. У Катеринославській окрузі розпис коміна то — головний вид розписів. Таб. III, 2.

У Криворізькій окрузі також є дуже поширений і інший вид розмалювання, а саме розпис, що імітує настінний килим і що міститься на задній стіні; біля цієї стіни, звичайно, стоїть ліжко; частину стіни над ліжком, звичайно, фарбують темною фарбою, що гостро відокремлює її від решти стіни, даючи тло для килимового узору, яким селянка розмальовує його. Це, за її словами, той килим, котрим би вона бажала прикрасити цю стіну та якого в неї нема. Таб. I 3; II 1, 2; III 1. У Катеринославській окрузі цей вид розпису трапляється рідко. І своєю композицією розпис, що імітує килим, у Катеринославській окрузі ближче стоїть до іншого виду розмалювання, до „розписів шпалери“.

„Розпис шпалери“. Їх називають так тому, що ними вкривають стіну немов шпалерами. Прості що до своєї композиції „розписи-шпалери“ вкривають всю стіну або навіть всі стіни хати (Таб. I, 1), але композиційно складні розписи, що на них треба витратити й багато часу й багато фарб, часто вкривають тільки частину стіни, справляючи враження незакінченості.

Дуже поширений по обох округах є розпис у вигляді орнаментального обрамлення вікон та дверей. Розпис іде іноді вздовж усього карнизу.

Розмальовують також частенько й стелю.

Розмалювання призьби іноді переносять у середину хати на місце, що відповідають призьби зокола, тоб-то вадовш нижньої частини фасадної та бокової стіни в середині хати.

КОМПОЗИЦІЙНІ СХЕМИ ОКРЕМИХ ВИДІВ РОЗПИСІВ ЗІБРАНОЇ КОЛЕКЦІЇ.

Орнаментуючи окремі частини хати, композиція розпису й будується відповідно до тієї частини, що її вона вкриває.

„Розписи-шпалери“. Композиційні схеми цих розписів, звичайно, являють суцільне заповнення всієї розмальованої площі стіни повторенням поодиноких мотивів. При цьому трапляються такі види заповнення:

1. Повторення поодинокого мотиву по вертикалі.

Стіну поділяють згори й донизу вертикальними смугами, пофарбованими однотонно. Смуги ці лежать одна від одної на віддаленні 10—15 см., вздовж вертикалів повторюється поодинокий мотив, невелика рослинна гілка.

2. Повторення поодинокого мотиву за схемою косої сітки.

Барвні однокольорові схильні лінії, перетинаючися, вкривають всю стіну немов би косою сіткою, що її кожна клітина заповнюється повторенням одного мотиву. Таб. I, 1. Іноді сама сітка не дається, але дається розташування мотиву за схемою косої сітки.

3. Заповнення похилими смугами, розташованими в кольоровому чергуванні з особливим орнаментальним заповненням для кожної барвної смуги.

Так, наприклад, один із зразків моєї колекції, має чергування смуг бузкового та білого кольору; через білі смуги йде безкрай стрічковий орнамент, бузкові ж смуги розмальовано звязним рядом квадратів, заповнених мотивами рослинної гілки.

Ці розписи облямовуються внизу барвною смугою, угорі іноді такою самою смугою, іноді ж безкрай стрічковим орнаментом, замкнутим між двома барвними прямими.

Розписи, що імітують настінний килим. З усієї поверхні задньої стіни, біля якої стоїть ліжко, мальовниця фарбуванням відокремлює певну площу, призначену для розпису. Вона фарбує її в колір, що становить гострий контраст до білого кольору всієї стіни; звичайно, це чорний, рудий, сірий кольори, а в селі Перевозні Хутори трапляється дуже приємний рожевий, що його здобувають, змішавши червону та білу глину. Дуже рідко тло цього виду розписів лишається біле.

Відокремлена фарбуванням площа облямовується бордюром у вигляді кольорових смуг або ж у вигляді безкрайого стрічкового орнаменту, звичайно, замкнутого між двома барвними прямими. Доводилося зустрічати розмалювання, в яких бордюр був тільки з трьох боків, з четвертої не було, бо ж розрахунок такий, що ліжко закриває нижню частину розпису, і її не видно.

Отже виконавиця має для композиції свого узору певну площу, відокремлену кольоруванням, обмежену з усіх боків рямцями. З цієї площі вона й виходить, будуючи композиційну схему розпису — килима.

Схеми ці можна поділити на дві великі групи:

1. Група із заповненням звязним рядковим орнаментом¹⁾.

2. Група із заповненням ритмічно закінченим малюнком²⁾.

І група. Композиційна суть цієї схеми полягає в тому, що орнамент одного рядка розглядають як композиційне ціле, що має центр та симетрично розташовані мотиви. Такий орнаментальний рядок, збудований за централізованою схемою з елементами композиційно зв'язаними між собою, утворює єдине ціле, ритмічно закінчений малюнок у межах одного рядка. Таб. I, 3; II, 2.

У колекції, що її я збрала, є зразки, що є немов би проміжними між цією складнішою схемою та простим заповненням через повторення поодинокого мотиву.

¹⁾ Моя праця: Лінійна композиція та узорні схеми в орнаменті деяких українських килимів. Науков. Збірн. Харк. Наук. Досвідн. Кат. Істор. Укр. Культ. Ч. 2-3. Ст. 258, 259.

²⁾ Проф. Ф. И. Шмит. Искусство. Изд. „Союз“. Харьков, 1919 г., Стор. 127.

Так, є розпис, де всю площу, що лишилася вільна від бордюра заповнює поодинокий мотив, повторений двічі в рядковому розташуванні саме через те, що мотив повторено два рази, важко вирішити, що це? — Чи це заповнення повторенням поодинокого мотиву, чи зародження зв'язного орнаментального рядка? Таб. II, 1.

Цілком ясна є схема орнаментального рядка в фазі свого зародження по тих розписах, де з'являється централізація в ряді рівнозначних мотивів, саме де центральний мотив через деякі зміни визначається серед інших. Так, є кілька розписів, де, як ото в тому, про котрий ми тільки розповіли, всю площу, що лишається вільна від бордюра, заповнює один орнаментальний рядок, збудований повторенням одного мотиву; в цьому ряді рівнозначних мотивів відбувається відзначення центрального мотиву, спершу ледве помітними змінами, зробленими в композиції внутрішнього заповнення цього мотиву (Таб. I, 9), потім ідуть розписи, в яких центральний мотив цілком виразно відзначено, і він відразу притягає увагу на центр.

Один із дальших ступнів у розвитку цієї схеми можна бачити в розписі де орнаментальний рядок не цілком заповнює всю площу, що лишається вільна від бордюра, а тільки центральну смугу розпису.

Центральний мотив відзначається і своїм (великим) розміром і композицією свого орнаментального заповнення. У цьому розписі є й елементи, властиві схемі заповнення ритмічно закінченим малюнком, саме орнаментальні кутові заповнення. Таб. II, 2.

Дуже тонке та складне виконання показують розписи однієї малярки, що дає орнаментальний рядок дворовим повторенням поодинокого мотиву, центр же рядка дається плямою великої квітки, кинутої в центрі того орнаменту, що обвиває поодинокі мотиви.

II група. До цієї групи належать розписи, де вже не один орнаментальний рядок, але весь узор розпису розглядається як композиційне ціле, виконавиця, розписуючи, виходить від площі, як від певного цілого, межі якого ясно зазначено кольоруванням, підкреслено бордюром; всі елементи такого узору композиційно з'єднуються між собою та дають централізований ритмічно закінчений малюнок. Переважну більшість розписів, що імітують килим, збудовано за цією композиційною схемою. Таб. III, 1.

Окремі види цієї схеми по розписах зібраної колекції такі:

1. Відзначення центру окремим мотивом та заповнення решти поля розпису орнаментом, що йде по прямокутній рамці.

При цьому мотив центру гостро відрізняється від мотиву іншого заповнення, мотив цей геометричний в той час, як все інше поле заповнює рослинний мотив.

2. І прямокутникові стеблини рослинного орнаменту роблять діагоналі, лінії яких, не перетинаючись, близько підходять до точки центру, центр же зайнято.

Де-які розписи, збудовані за цією схемою, являють поспіль орнаментоване поле, на якому цілком не залишається вільного фону. Досягається це тим, що стеблини, розташовані по діагоналях, дають дуже розлогі гілки, що зовсім близько підходять до центрального мотиву; центральний мотив теж цілком заповнює просторинь у центрі, а невеликі площі фону, що лишаються при цьому вільні, вкриваються розкиданими дрібними гілочками, або ж розкиданими деталями рослин. Інші ж розписи, збудовані за цією схемою, справляють враження великої бідності

що до орнаментовки. По кутах і в центрі даються дуже сухі гілки, до того ж і самі гілки та й окремі їхні елементи розташовано далеко один від одного.

3) Дається центральний мотив, та мотиви заповнення кутів.

По цих розписах центр відзначається у вигляді кола великого діаметру. Коло це може бути таке: а) цілком геометричної форми, так зване „колесо“, лінію якого проводять за допомогою штучного приладдя, та б) зв'язним рослинним орнаментом, що лягає по колу, даючи й замкнене коло і незамкнене, так званий „вензель“, в середині яких іноді дається заповнення у вигляді рослинної гілки. Таб. III, 1.

Геометрично скреслене коло „колесо“ орнаментується зубчастим берігом та має одно з таких внутрішніх заповнень: геометричний мотив зірки, або в коло вписується коло меншого діаметру та заповнюється пучком прямих, що перетинаються в одній точці та закінчуються мотивом квітки, або рослинний мотив, скомпанований для цієї круглої рямки, у вигляді двох гілок, що вигинаються по колу та сходяться своїми нижчими кінцями.

Саме цей вид композиційної схеми заповнення ритмічно закінченим малюнком панує по розписах-килимах. У селі Олексіївці, наприклад, важко натрапити на „розпис-килим“, або ж розпис стелі, що збудований був би або за іншою схемою, або не за цим видом цієї ж схеми.

Майже всі вони мають „колесо“ в центрі та мотиви кутового заповнення. Таке побудовання по деяких розписах ускладнюється тим, що дається відрубання кутів орнаментальними прямими, що перетинаючись утворюють нові кути, що також дістають орнаментальне заповнення.

От такі композиційні схеми розписів, що імітують настінні килими у Криворізьській окрузі. Що ж до таких розписів у Катер. окр., де вони не дуже поширені, що до їхньої композиції, то вони перебувають цілком під впливом „розписів-шпалер“ та будуються за такими ж композиційними схемами, як і „розписи-шпалери“.

Розпис стелі. Композиційні схеми розписів стелі Криворізьк. та Катер. округи вичерпуються обома варіаціями 3-го виду схеми заповнення ритмічно закінченим малюнком.

Обводки. Композиційні схеми розписів, які відомі у виконавиць під назвою „обводок“ й зустріваються як орнаментальне обрамлення вікон та дверей, як бордюр у розписах, що імітують килими та в „розписах-шпалерах“, як розпис, що йде по карнизах на стіні, на комині, та над панеллю, звичайно, одні й ті ж: це — хвилястий зигзаг із заповненням хвиль елементами рослинного орнаменту; стебло дається переважно у вигляді безкрайого хвилястого зигзагу та дуже рідко його дають у вигляді окремих відрізків, що стоять один від одного на віддаленні 2—3 см.

Над вікнами трапляється також розпис, що показує вишитий рушник.

Над дверима, де обрамлення нагорі має форму фронтона, мотив komponується по фронтону, заповнюючи його цілком; по боках же дверей йде звичайна обводка.

Усі розглянені композиційні схеми настінних розписів відтворюють схеми, властиві українському орнаментові.

Розпис на комині. Площу коміна рельєфно приоздоблюється одним або кількома колами, одним або кількома „дзеркалами“. Живописне приоздоблення коміна підлягає його рельєфному приоздобленню та будується за двома принципами: за принципом підведення та за

принципом розписування орнаментом; трапляється дуже часто з'єднання цих двох видів приоздоблення: і підведення і орнаментальний узор.

Розмальовують комін або тільки зпереду або ж і по боках.

Композиційні схеми орнаменту коміну зазначеної колекції такі:

1. Підкреслювання поліхромією, підведенням окремих рельєфних частин, як ото валики карнизу, обводки колто-що.

2. Орнаментовка площі коміну, що не має рельєфного приоздоблення, садиноким мотивом, що займає центр цієї площі.

3. Заповнення і окремих рельєфно приоздоблених частин і площі між цими частинами повторенням садиноким мотиву із розрахунком вкрити всю площу коміна розписом, не лишити зовсім вільного фону.

По валиках карнизу звичайно йдуть або барвні смуги, або безкрай стрічковий орнамент „обводка“, або ж і барвні смуги й обводки йдуть певним чергуванням.

4. Збудування орнаменту за централізованою схемою, при цьому центр мальованої орнаментовки визначається центром рельєфної розробки; при такій композиційній схемі спостерігається й заповнення поспіль всієї площі коміна й орнаментовка із залишенням вільного незаповненого фону. Таб. III, 2.

5. Розпис, який підлягає архітектурі печі, що розглядається, як композиційне ціле.

КОМПОЗИЦІЯ МОТИВІВ.

Мотиви для орнаменту настінних розписів зібраної колекції є такі:

1. Рослинні мотиви, вони є основні, як це вказує і сам термін — квітчаті, як селянки називають процес розмальовування хати.

2. Геометричні мотиви та

3. Мотиви тваринного світу, що уводяться іноді серед рослинних мотивів.

Композиція рослинних мотивів.

Рослинний мотив, як одна деталь рослини, квітка, лист і т. д. трапляється:

1. Як поодинокий, що повторюється, мотив у розписах-шпалерах, збудованих за схемою косої сітки.

2. Як мотив, що заповнює фон по тих його частинах, які лишаються вільні від основного мотиву.

Звичайно ж, рослинний орнамент дається у вигляді цілої гілки, що компонується відповідно до типу розпису, або до місця, що його вона займає у розписові.

Так, орнамент, що обрамляє вікна, двері, що йде вздовж карнизу, або над панеллю, що є бордюром у розписах-килимах, у розписах-шпалерах, тоб-то у всіх тих випадках, коли він по своїй композиційній суті є безкрай стрічковим орнаментом, дає рослинну гілку у вигляді гнучкого стебла з рівномірними зломами хвилястого зигзагу, від якого в обидва боки відходять квітки, листя та буцики, що становлять орнаментальне заповнення цих зломів. Таб. I, 2.

На бордюрі, крім того, рослинна гілка трапляється у вигляді невеликої гілочки, що немов би кинута, заповнюючи окремі сегменти, з яких складається бордюр та композиційно підлягаючи їхнім лініям.

Рослинна гілка дається, як центральне заповнення: 1) у розписах на комені, 2) у розписах імітаціях килимів, 3) у розписах стелі та 4) як одинокий мотив на стіні у вигляді:

1. Симетрійно розплатаної вертикальної гілки більш-менш розлогої, що іноді виростає з вазону. Табл. III, 1.

2. Цілого букету, в якого кожна гілка немов би окремо виростає з вазону.

3. Двох великих гілок зігнутих по колу, що сходяться своїми нижніми кінцями та не сходяться своїми вершечками. Мотив відомий у виконавиць під назвою „вензеля“. Табл. III, 1—2. Іноді ці гілки виростають з вазону.

Цей мотив трапляється: як заповнення геометрійно окресленого кола в центрі розпису, або ж сам собою дає центральне орнаментальне заповнення. Проте, ним не завжди користуються як центральним мотивом, і такий мотив повторюється навкруг кожного рел'єфно приоздобленого кола на одному комені, а на другому — цей мотив міститься по обох боках центрального мотиву.

4. У вигляді зв'язної рослинної гілки, що лягає вінком.

Рослинна гілка дається як кутові заповнення: 1) на „розписах-килимах та 2) на розписах стелі у вигляді:

1. Однієї рослинної гілки, що виходить з вершини куту: вона буває мало розгалужена так, що дуже скупко орнаментує кут, та буває й така гілляста, що заповнює увесь кут. Табл. III, 1.

2. Пучка гілок, що виходять з вершини кута та йдуть віялом так, що заповнюють увесь кут. Іноді цей пучок перев'язано барочним бантиком.

Окремі гілки та гілочки розкидано також для заповнення фону по тих його частинах, що вільні лишаються від основного мотиву, якщо мальовники не люблять залишати незаповнений фон.

Мотив вазону. Вазон дається у композиційному зв'язку з рослинною гілкою, що виростає з вазону. Іноді ж цей зв'язок є цілком умовний: наприклад, маленький вазон несе важкі гілки (Табл. III, 1), або ж дається вазон такої форми, що він не може стояти.

Мотив пугиці. З мотивів тваринного світу трапляється мотив пугиці, що виконує функцію заповнення вільного фону: малюють пугиць серед рослин, іноді одну пугицю, часто дві фігури, одну проти одної по боках гілки. Іноді ж між мотивом пугиці та рослинною гілкою є сюжетний зв'язок: пугиці немов би клюють ягоди на гілках.

І тільки на одному розписові мотив пугиці має самостійне значіння: цим мотивом заповнюють кола, що становлять орнамент розпису. Табл. II, 2.

Композиція геометрійних мотивів.

Вони дають: коло із заповненням зіркою,

коло із заповненням елементами рослинного орнаменту,

коло із заповненням мотивом пугиці.

ПЕРЕЛІК ГОЛОВНІШИХ МОТИВІВ.

Перелічуючи й окремі мотиви, доки що обмежуся найпоширенішими. Описуючи мотиви, я буду наводити визначення самих виконавиць, коли мені вдалося почути їх; у здебільшого виконавиця, що дає мотиви умовної форми, сама не дає їм жодного визначення (назви); коли ж її запитати, що власне хоче вона намалювати, то це запитання, звичайно, збентежує її та й тільки.

Ці мотиви умовної форми, в яких не можна бачити мотиву певної квітки, в яких часто не можна відрізнити мотив квітки від мотиву плоду, більше поширені у розписах Криворізької округи, а в розписах Катеринославської округи мотиви квіток здебільшого мають цілком образуву форму живих квіток¹⁾.

Розетка. І в розписах Криворізьк. округи і в розписах Катер. округи один із найулюблениших мотивів є розетка. Під розеткою я розумію той мотив, що дається у вигляді квітки округлої форми, що його видно у повний фас з пелюстками, розташованими навкруг осередку. Зустрівається й напіврозетка: це розетка в горизонтальному розрізі, видима збоку. Трактовка форми розетки по цих розписах визначається великою різноманітністю; почавши від абстрактної геометрійної форми зірочки, вона переходить у мотив квітки, в якому з'являються вже деякі натуралістичні подробиці, та кінчає тим, що дає цілком образіві квітки ромашки, маргаритки, незабудьки у розписах Катерин. окр. та квітки шипшини, мальви й троянди в Кривор. окр.²⁾.

З інших мотивів квіток, що даються всі на квітоніжках, в одному повороті, саме видимі збоку, ми маємо:

У розписах Кривор. округи:

Мотив (тульпан?), що його становить глибока округла чашечка з трьома короткими, з гострими кінцями пелюстками; між пелюстками на довгих тонких лініях кружки, можливо умовне визначення тичинок, в яких дано й ниті й головки. Мал. ч. 1³⁾.

Квітка, у формі трилисника з трьома великими пелюстками дільчастими то до середини то до кінця, між пелюстками довгі ниті, що закінчуються кружечками. Мал. ч. 2.

Мотив квітки (лелії) з двома великими дуже відігнутими пелюстками, що дають з кожного боку вусик; по верхньому контуру зверху йдуть зубці, з середини — тичинки у вигляді тонких ліній с кульками. Мал. ч. 3.

Мотив квітки округлої форми з хвилястим контуром, унизу опущені чашелистики. Площа квітки однотонного кольору, чашелистики зелені. Мал. ч. 4.

Мотив (як його називають мальовниці — будяк), контур якого увесь порізано короткими гостроверхими зубцями, та який своєю загальною формою нагадує сілуєт будяка. Зустріваються два типи: один умовно поділений, в якому осереддя, дане у верхній частині квітки, відзначено кольоруванням. Мал. ч. 5.

Другий — неподілений, увесь одного кольору.

У розписах Катер. округи:

Крім уже згаданих квіток з конструкцією розетки, тут зустріваються цілком образіві квітки гвоздиків, пуп'яхи, що в них можна пізнати пуп'яхи мальви, гвоздиків та цілком живі пуп'яхи троянди.

Крім квіток образцової форми, по цих розписах дається значне місце квіткам умовної форми, що дають найзначніші барвні плями на де-яких розписах.

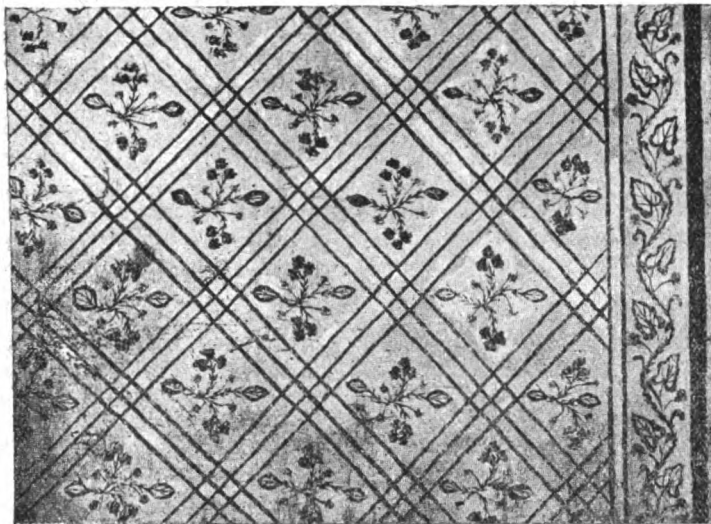
Це, насамперед, квітка змальована у профіль, збудова цілком симетрично, вузькі, округлі пелюстки, виходячи з осереддя, лягають одна за одною, пелюстки ці різні завдовжки: біля осереддя та крайні найкоротші; унизу чашелистики. Мал. ч. 6. Таб. III, 2.

¹⁾ Про це докладніше в розділі про стиль.

²⁾ Див. розділ про стиль.

³⁾ Різні кольори мотивів визначаються умовно в малюнках через штрихування і пунктування.

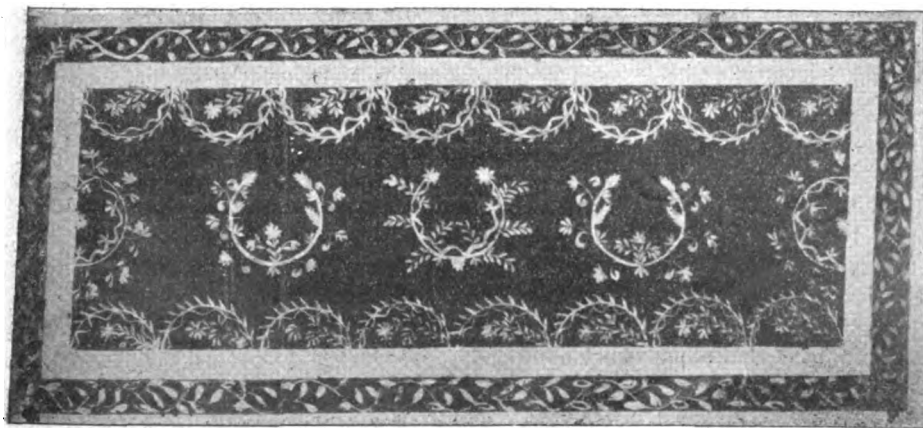
Таблиця І.

1. Розпис — шпалери. С. Олексіївка, Криворізь. окр. (рослинні фарби).

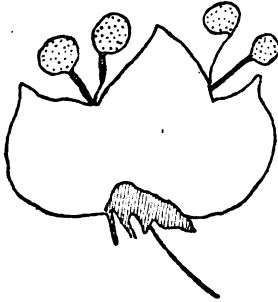
2. Обводки. С. Олексіївка, Криворізь. окр. (рослинні фарби).

3. „Розпис — килим“. Розм.: 72 × 1,28 см. Перевозні хутори, Криворізь. окр. (глина).

Інший вид квітки дається барвною плямою часто у трьохчетвертному звороті, видимий знизу; розріз пелюсток дається хвилястим контуром. Особливе розташування барвних жилок немов-би відзначає тілесність цих квіток. Мал. ч. 7.

Обидва види квіток зустріваються і в великих розмірах і в дрібних. Мал. ч. 7.

Мал. 1.

По розписах Кривор. окр., крім мотивів квіток, трапляються мотиви що швидше нагадують плоди, як:

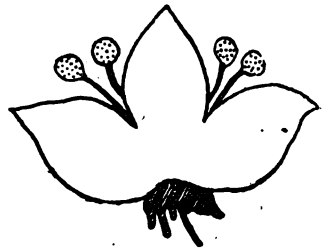
Мотив округлої форми з тучком дрібних паростків вгору; двохкольоровим розмалюванням поділяється на дві бокові частини. Мал. ч. 8.

Мотив овальної форми; угорі розходяться два товстенські паростки; трапляються в однокольоровій розмалюванні та двохкольоровий що поділяє мотив на дві частини: внутрішню та зовнішню. Мал. ч. 9.

Мотив округлої форми, що потім вужчає та довшає, закінчуючися з кожного боку заломом, іноді з кружечком на кінці; між заломами посередині, короткі гостроверхі паростки; двохкольоровою розмалюванням поділяється на дві частини: внутрішню й зовнішню. Мал. ч. 10. Таб. III, 1.

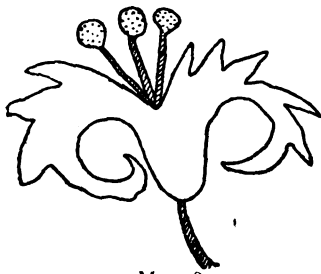
Мотив овальної форми з гостроверхими паростками по всьому зверхньому контуру, біля нижнього краю закінчується округлими пелюстками; трьохкольоровою розмалюванням поділяється на три частини, концентрично розташовані. Мал. ч. 11.

Крім того, на розписах тієї-ж Криворізької округи дається: мотив виноградного кетягу (як його називають мальовниці), даний у вигляді продовженого головного стержня, від якого в обидва боки відходять коротенькі ніжки з ягодами.

Мал. 2.

Мотив ягід на довгих стеблах у вигляді пучка вишень. У розписах і Кривор. і Катер. округ:

Мал. 3.

Мотив шишки та мотив хвояної гілки. Мотив листа. Мотив листа у розписах Криворізької округи, звичайно, дається як барвна зелена пляма у вигляді: листя широко-яйцюватої форми, на черешку, без зазначення нерватури, краї без вирізів.

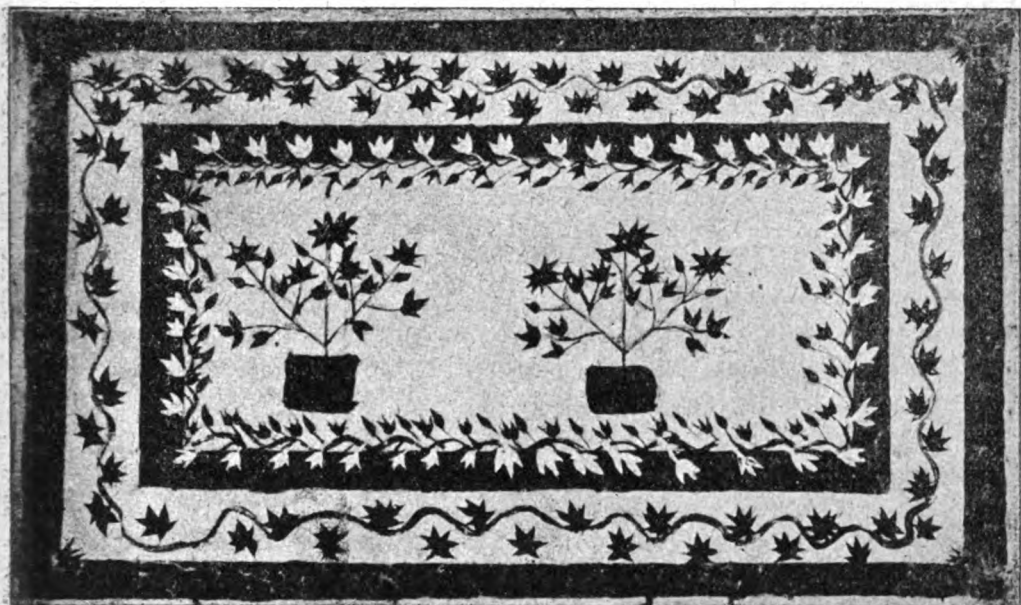
Такий-же лист трапляється із зазначенням нерватури: по зеленому фоні листа зазначено жилки білою фарбою.

Іноді цей же вид листа дається незафарбований в середині.

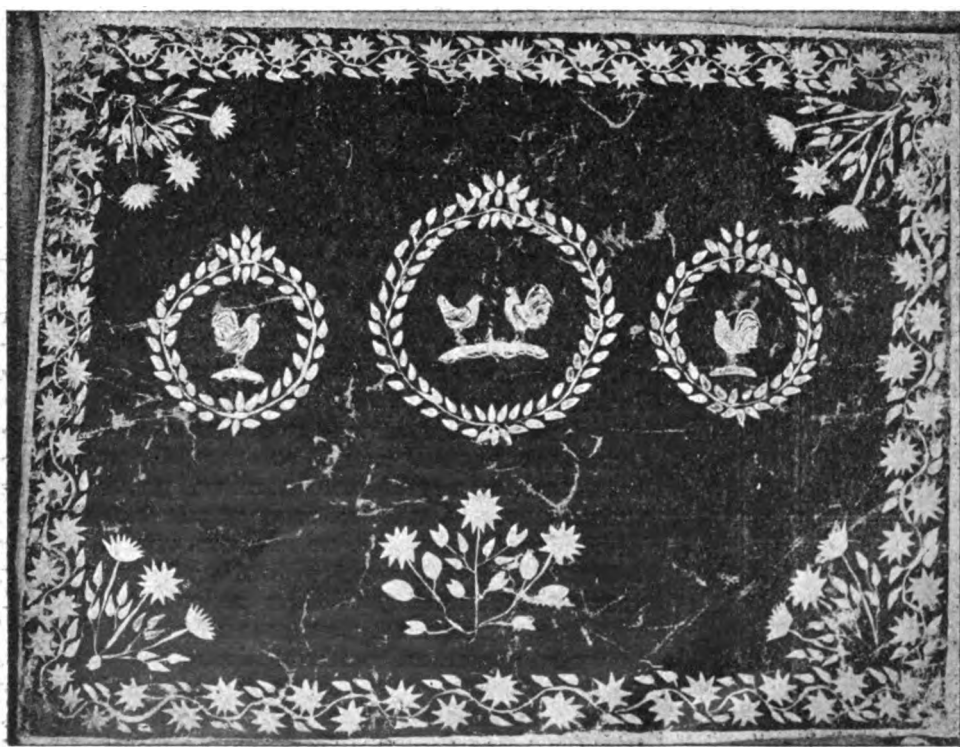
Трапляється цей-же вид листа, в якому лінійно дано тільки загальний контур та зазначення нерватури, пластинка-ж листа не змальовується у зелений колір, але зберігає колір фону.

Дається також половина листи немов-би в розрізі по головному нерву. Іноді два листи обіймають з кожного боку розетку, створюючи немов-би один мотив з нею. Таб. III, 1.

Таблиця II.

1. „Розпис — килим“. Розм. 77 × 1,14 см. С. Каплунівка, Криворіз. окр. (глина).

2. „Розпис — килим“. Розм. 1,05 × 1,20 см. С. Каплунівка, Криворіз. окр. (глина).

Ці мотиви умовної форми, в яких не можна бачити мотиву певної квітки, в яких часто не можна відрізнити мотив квітки від мотиву плоду, більше поширені у розписах Криворізької округи, а в розписах Катеринославської округи мотиви квіток здебільшого мають цілком образкову форму живих квіток¹⁾.

Розетка. І в розписах Криворізьк. округи і в розписах Катер. округи один із найулюбленіших мотивів є розетка. Під розеткою я розумію той мотив, що дається у вигляді квітки округлої форми, що його видно у повний фас з пелюстками, розташованими навкруг осередку. Зустрівається й напіврозетка: це розетка в горизонтальному розрізі, видима збоку. Трактовка форми розетки по цих розписах визначається великою різноманітністю; почавши від абстрактної геометричної форми зірочки, вона переходить у мотив квітки, в якому з'являються вже деякі натуралістичні подробиці, та кінчає тим, що дає цілком образіві квітки ромашки, маргаритки, незабудки у розписах Катерин. окр. та квітки шипшини, мальви й троянди в Кривор. окр.²⁾.

З інших мотивів квіток, що даються всі на квітоніжках, в одному повороті, саме видимі збоку, ми маємо:

У розписах Кривор. округи:

Мотив (тульпан?), що його становить глибока округла чашечка з трьома короткими, з гострими кінцями пелюстками; між пелюстками на довгих тонких лініях кружки, можливо умовне визначення тичинок, в яких дано й ниті й головки. Мал. ч. 1³⁾.

Квітка, у формі трилисника з трьома великими пелюстками дільчастими то до середини то до кінця, між пелюстками довгі ниті, що закінчуються кружечками. Мал. ч. 2.

Мотив квітки (лелії) з двома великими дуже відігнутими пелюстками, що дають з кожного боку вусик; по верхньому контуру зверху йдуть зубці, з середини — тичинки у вигляді тонких ліній с кульками. Мал. ч. 3.

Мотив квітки округлої форми з хвилястим контуром, унизу опущені чашелистики. Площа квітки однотонного кольору, чашелистики зелені. Мал. ч. 4.

Мотив (як його називають мальовниці — будяк), контур якого увесь порізано короткими гостроверхими зубцями, та який своєю загальною формою нагадує сілуєт будяка. Зустріваються два типи: один умовно поділений, в якому осереддя, дане у верхній частині квітки, відзначено кольоруванням. Мал. ч. 5.

Другий — неподілений, увесь одного кольору.

У розписах Катер. округи:

Крім уже згаданих квіток з конструкцією розетки, тут зустріваються цілком образіві квітки гвоздиків, пуп'яхи, що в них можна пізнати пуп'яхи мальви, гвоздиків та цілком живі пуп'яхи троянди.

Крім квіток образцової форми, по цих розписах дається значне місце квіткам умовної форми, що дають найзначніші барвні плями на де-яких розписах.

Це, насамперед, квітка змальована у профіль, збудова цілком симетрично, вузькі, округлі пелюстки, виходячи з осереддя, лягають одна за одною, пелюстки ці різні завдовжки: біля осереддя та крайні найкоротші; унизу чашелистики. Мал. ч. 6. Таб. III, 2.

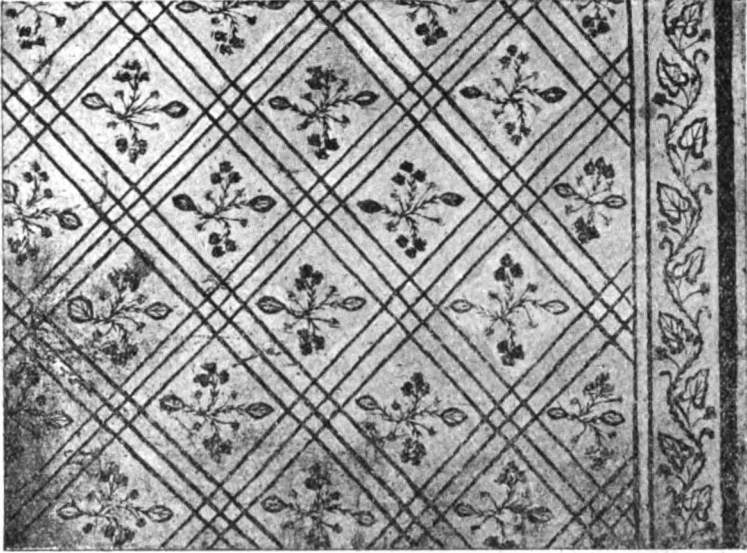
¹⁾ Про це докладніше в розділі про стиль.

²⁾ Див. розділ про стиль.

³⁾ Різні кольори мотивів визначаються умовно в малюнках через штрикування і пунктування.

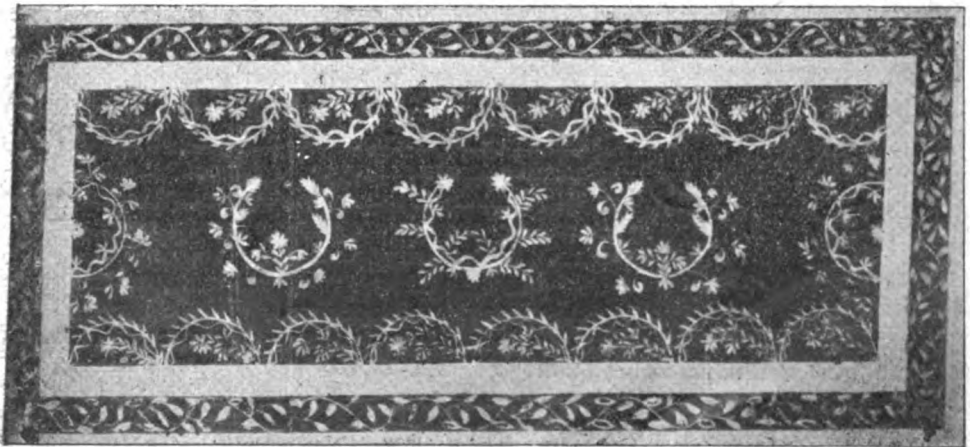
Таблиця І.

1. Розпис — шпалери. С. Олексіївка, Криворіз. окр. (рослинні фарби).

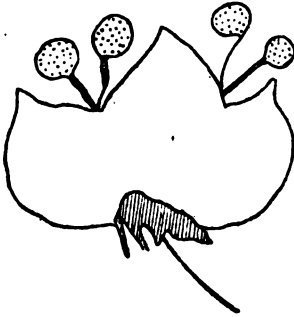
2. Обводки. С. Олексіївка, Криворіз. окр. (рослинні фарби).

3. „Розпис — килим“. Розм.: 72 × 1,28 см. Перевозні хутори, Криворіз. окр. (глина).

Інший вид квітки дається барвною плямою часто у трьохчетвертному звороті, видимий знизу; розріз пелюсток дається хвилястим контуром. Особливе розташування барвних жилок немов-би відзначає тілесність цих квіток. Мал. ч. 7.

Обидва види квіток зустріваються і в великих розмірах і в дрібних. Мал. ч. 7.

Мал. 1.

По розписах Кривор. окр., крім мотивів квіток, трапляються мотиви що швидко нагадують плоди, як:

Мотив округлої форми з тучком дрібних паростків вгору; двохкольоровим розмалюванням поділяється на дві бокові частини. Мал. ч. 8.

Мотив овальної форми; угорі розходяться два товстенькі паростки; трапляються в однокольоровій розмалюванні та двохкольоровій що поділяє мотив на дві частини: внутрішню та зовнішню. Мал. ч. 9.

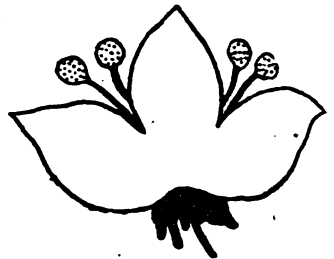
Мотив округлої форми, що потім вузька та довшає, закінчуючися з кожного боку заломом, іноді з кружечком на кінці; між заломами посередині, короткі гостроверхі паростки; двохкольоровою розмалюванням поділяється на дві частини: внутрішню й зовнішню. Мал. ч. 10. Таб. III, 1.

Мотив овальної форми з гостроверхими паростками по всьому зверхньому контуру; біля нижнього краю закінчується округлими пелюстками; трьохкольоровою розмалюванням поділяється на три частини, концентрично розташовані. Мал. ч. 11.

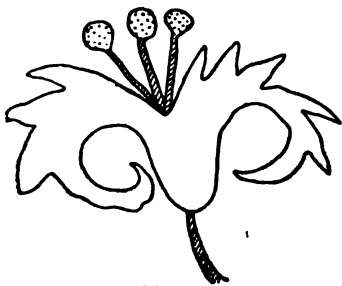
Крім того, на розписах тієї-ж Криворізької округи дається: мотив виноградного кетягу (як його називають мальовниці), даний у вигляді продовженого головного стержня, від якого в обидва боки відходять коротенькі ніжки з ягодами.

Мотив ягід на довгих стеблах у вигляді пучка вишень.

У розписах і Кривор. і Катер. округ:

Мал. 2.

Мал. 3.

Мотив шишки та мотив хвойної гілки.

Мотив листа. Мотив листа у розписах Криворізької округи, звичайно, дається як барвна зелена пляма у вигляді: листи широко-яйцюватої форми, на черешку, без зазначення нерватури, краї без вирізів.

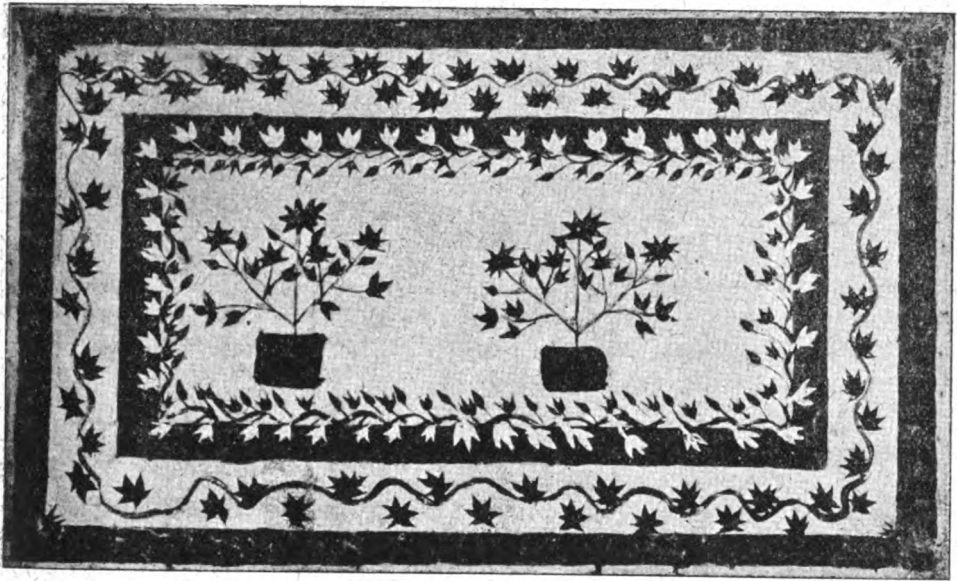
Такий-же лист трапляється із зазначенням нерватури: по зеленому фоні листа значено жилки білою фарбою.

Іноді цей же вид листа дається не фарбований в середині.

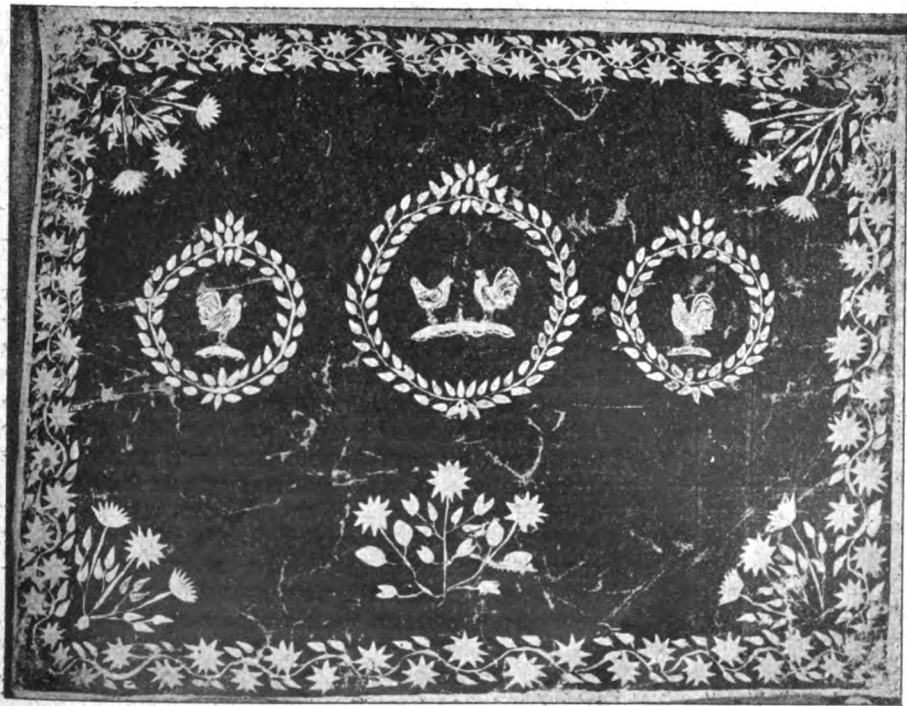
Трапляється цей-же вид листа, в якому лінійно дано тільки загальний контур та зазначення нерватури, пластинка листа не змальовується у зелений колір, але зберігає колір фону.

Дається також половина листи немов-би в розрізі по головному нерву. Іноді два листи обіймають з кожного боку розетку, створюючи немов-би один мотив з нею. Таб. III, 1.

Таблиця II.

1. „Розпис — килим“. Розм. 77 × 1,14 см. С. Каплунівка, Криворізь. окр. (глина).

2. „Розпис — килим“. Розм. 1,05 × 1,20 см. С. Каплунівка, Криворізь. окр. (глина).

Іноді дано листя, що зрослися: два листи широко-яйцюватої форми немов-би зростаються біля того місця, де, звичайно, є черешок.

Є також лист, відомий в українській орнаментовці, під ім'ям дубового листа, з розрізом округлими лопатами по контуру. У розписах Катерин. округи лист звичайно дають у вигляді вузької пластинки з дуже загостреними лопатами, іноді пофарбований тільки по контуру.

Мал. 4.

Мотив стебла: стебло у розписах Кривор. округи дається частіше у вигляді товщої лінії, але бувають стеблини й у вигляді тонких ліній, як їх, звичайно, дають у розписах Катер. окр.

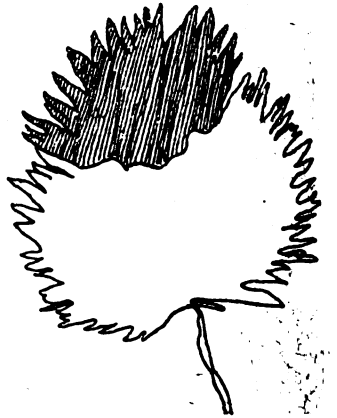
Коли на стеблині є квітки троянди, її дають тоді так, що вона вся вкрита невеличкими колючками.

У розписах Катер. округи часто малюють стеблину, геть всю чисто вкриту по обох боках дрібненькими м'якими паростами з потовщеннями на кінцях.

С Т И Л ь.

Розглядаючи орнамент розписів зібраної колекції з погляду стилістичної трактовки, треба зазначити, що малювниці обох округ при орнаментовці своїх розписів виходять не від лінії, але від барвної плями. Всі елементи рослинного орнаменту даються барвною плямою рівномірно замальованою без всякої гри світло-тіни.

Але барвна пляма однієї округи відрізняється від барвної плями другої округи. Так, у розписах Криворізької округи кожна окрема частина рослинної гілки: квітка, пуп'ях, лист, стеблина—це більш-менш велика барвна площа поспіль та рівномірно за-

Мал. 5.

мальована; навіть і тоді, коли дається внутрішнє зазначення деталей мотиву, воно дається змальованими площинами.

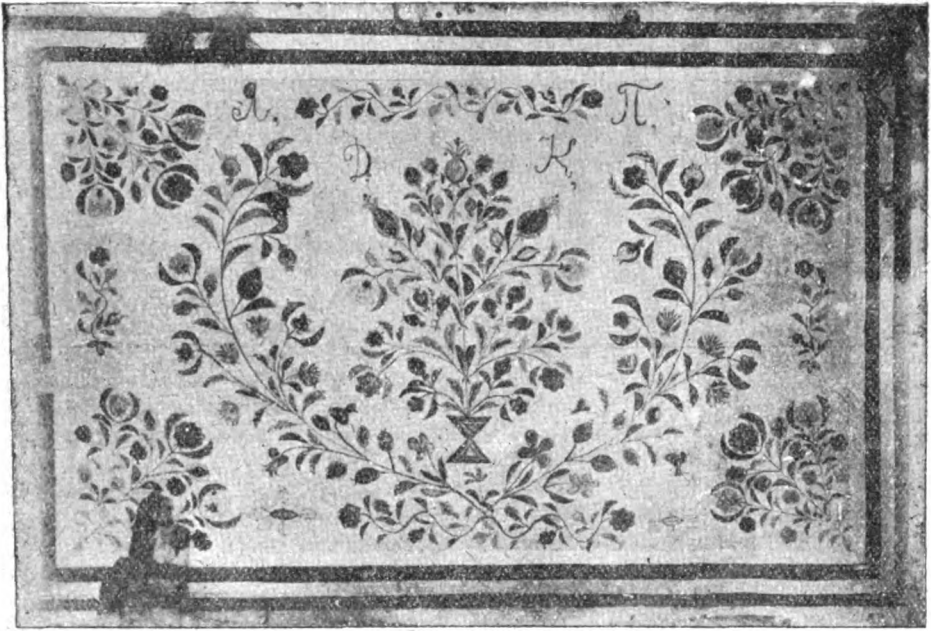
Не те в розписах Катериносл. округи: тут рослинний мотив ніколи не дає поспіль змальованої плями; квітка має дуже тонку, мистецьки виконану розробку, що розбиває пляму квітки іноді білими, іноді-ж кольоровими жилками. Зелена пляма листа дуже вузької форми розбивається білим кольором внутрішньої частини, що лишається незамальована. Стеблини даються тонкими лініями, іноді дуже довгими, що не надають однак, мотиву характеру лінійности; їхні лінії губляться серед маси деталей, даних дрібними зеленими плямами.

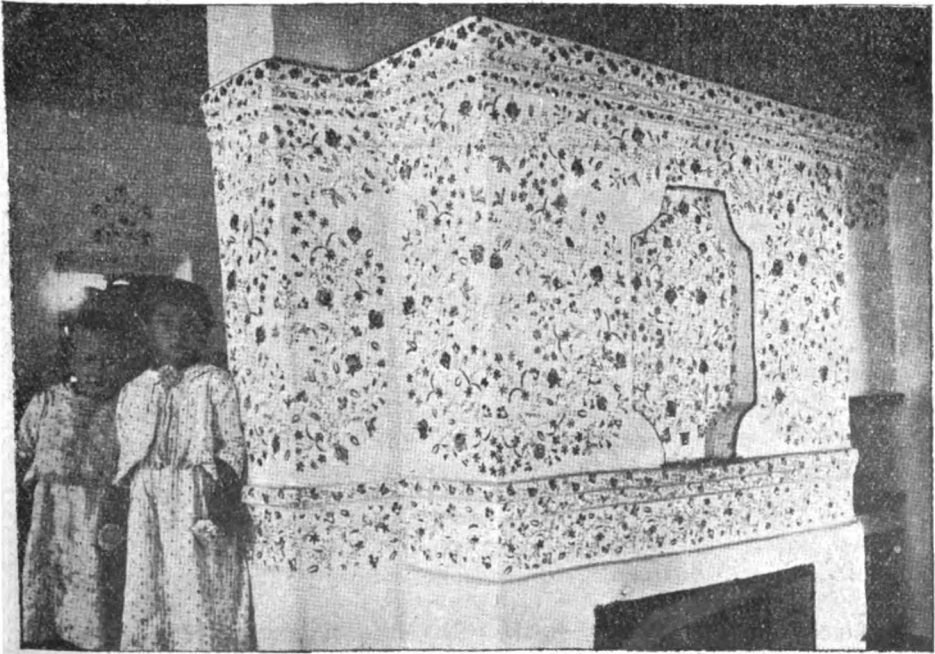
Мал. 6.

Така стилістична різниця в характері барвної плями пояснюється, до певної міри, різницею фарб, що їх вживать по цих двох округах. У той час, як фарбами, здобутими з глини, якими працюють у Криворізькій округі, можна замальовувати великі площі, анілінові фарби, що ними користуються в Катерин. округі, мало придатні до цього.

Таблиця III.

1. „Розпис — килим“. С. Олександрівка, Криворізь. окр. (глина).

2. „Розпис коміна“. С. Кам'янське, Катеринослав. окр. (анілінові фарби).

Справа в тому, що, як замальовувати великі площі, часто трапляються патьоки фарб; це легко виправити, коли малюють фарбами, здобутими з глини,—треба тільки такий патьок вкрити кольором фону, і від нього не лишиться

Мал. 7.

анілінові ж патьоки не можна знищити, отже мальовниця, працюючи цими фарбами, вимальовує кожну пелюстку окремо, накладаючи обережно щіточку ширшим кінцем вгору, вузьким униз та зробивши барвну пляму по формі щіточки, швидко однімає її, таким чином маємо дрібну розробку квітки, де кожну пелюстку дано окремо. Умови техніки вимагають уникати того, щоб фарбувати великі площі.

Інша стилістична різниця що до трактовки рослинних мотивів у розписах цих двох округ полягає в тому, що в Кривор. окрузі рослинні мотиви даються переважно не образними взорами, в яких не можна пізнати певної квітки

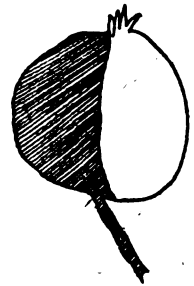
або плоду, такий мотив тільки де-якими деталями може нагадувати квітку, наприклад, тульпана, лелії або троянди.

По розписах Катер. округи, навпаки, мальовниця дуже часто малює цілком образні живі квіти, в яких легко пізнати ромашку, маргаритку, гвоздику, пуп'ях троянди то-що.

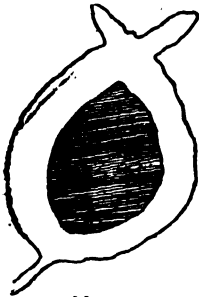
На підставі стилістичних особливостей у трактовці рослинної гілки, що розглядається, як композиційне ціле, можливе таке стилістичне групування для гілок по розписах обох округ:

1. Група, в якій рослинна гілка — абстрактна геометрична форма.

Рослинні гілки, що увіходять в цю групу, даються симетрично розплатані, в них є головне стебло у вигляді барвної вертикалі та попарно симетричні бокові стеблини, що йдуть на схил; стеблини можуть бути також у вигляді геометрично збудованого пучка прямих, що перетинаються в одній точці. Стеблини завжди закінчуються великою масою квітки. Велика квітка у рослинних гілках цієї групи ніколи не міститься в іншому місці, та з другого боку ці основні стеблини можуть закінчуватися тільки масою квітки та нічим іншим, а листочки та інші дрібні елементи розташовуватимуться на коротеньких стеблинах, що відходять від цих головних стеблин. Квітки, що даються на цих гілках, стоять на ступні повної необразовості. Частіше всього дається розетка у вигляді абстрактної геометричної форми: це плоска пофарбована зірочка з гостроверхими або круглими кінцями (пелюстками). Усі частини рослинної гілки фарбуються в один колір, почасті в білий, тоб-то принцип фарбування необразовий.

Мал. 8.

Мал. 9.

Отже характерні ознаки мотивів цієї групи:

Конструктивні лінії — прямі та кола.

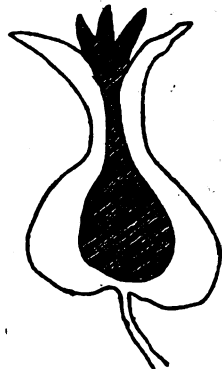
Форма окремих елементів рослинної гілки — умовна, а часто навіть абстрактно-геометрична.

Загальне побудовання — цілком симетричне; розташування окремих частин рослинної гілки — умовне.

Розфарбування — необразове.

II група. До цієї групи увіходять мотиви, що в їхній композиції, з'являються деякі натуралістичні подробиці.

Рослинна гілка зберігає ще умовну форму, та вона вже не пряма, але має той вигляд лінії, що найбільше підходить для змалювання живої гілки. тоб-то крива. У розташуванні окремих рослинних елементів ще зберігається умовність, переважно, для великих мас квіток; у формі самих елементів квіток, листя то-що з'являються натуралістичні подробиці, що дозволяють бачити в них вже не абстрактні геометричні форми, а певні рослинні частини. Щоб виразніше це побачити, розглянемо на цих гілках ту ж квітку, що ми брали для гілок першої групи, тоб-то розетку. Це вже не абстрактна форма, а форма квітки з дільчастими пелюстками, розрізаними іноді до середини, іноді до кінця, осереддя іноді відзначено особливою барвною плямою, іноді ж тільки накреслено розташуванням пелюсток; самі пелюстки даються різної форми: на одних розетках довгенькі, що стають вужчі до осереддя, на інших — кругленькі то-що. Іноді між пелюстками з'являються паростки, ніби якась частина квітки. Така розетка вже не абстрактна геометрична форма, а квітка, але квітка ще „загальної форми“, не індивідуалізована. Листя, стебло зеленого коліру, тоб-то принцип розфарбування для цих частин рослинної гілки образний, в той час як квітку саму часто розфарбовано необразово.

Мал. 10.

Мотиви цієї групи мають такі ознаки:

Конструктивні лінії — криві.

У формі окремих елементів рослинної гілки з'являються деякі натуралістичні подробиці.

Загальне побудовання — симетричне; розташування окремих частин рослинної гілки — умовне.

Розфарбування — частково образове.

III група. До цієї групи увіходять ті рослинні гілки, що дають більш-менш виражені живі образи.

Стеблам такої гілки надають гнучкості живого стебла, але розташування їхніх закрутів розраховано на певний ритмічний взор. Основні стеблини гілки цієї групи

даються то у вигляді довгих прутів, закрути яких ритмічно повторюють узор хвилястого зигзагу, то у вигляді пучка плачущих гілок, що ритмічно повторюють узор симетрично спущених кривих, або ж криві, що дають узор розкритого віяла або ж вони лягають у форму вінка; маньким стеблинам дається цілком вільне положення, положення живої рослини: вони згинаються під тягарем великої квітки, легко схиляються, маючи маньку квітку. Ритмічний узор, збудований лініями стеблин, доповнюється розташуванням барвних плям квіток, листя, пуп'яків. У розміщенні великих квітів помічається певна умовність: так в узорі хвилястого зигзагу великі квіти розташовуються так, щоб своїми барвними плямами заповнити кожен із закрутів головних стеблин; в узорі вінка вони дають правильне повторення великих барвних плям на певному віддаленні одна від одної, в узорі віяла цими барвними плямами закінчується кожна крива стеблина, отже розташування великих квіток цілком визначається узором, що його вони будують. По розписах Катериносла. округи умовність у розташуванні великих квітів виявляється ще й у тому, що на головних стеблинах по

Мал. 11.

рослинних гілках цієї групи ніколи не буває великих квітів, що розташовуються завжди на бокових стеблинах і при цьому не ними закінчується стеблина, але, звичайно, така стеблина, давши велику квітку, йде далі, даючи коротенькі розгалужки. Головні ж стеблини закінчуються, звичайно, або пучками метелочки, або дрібними квітками, даними у вигляді кетягу або ж листями.

Що до листя, дрібних квіток, пуп'яків, то їх розкидають цілком вільно. Таким робом умовність розташування є тільки для великих квіток, що дають великі барвні плями; усім дрібним рослинним елементам дається розташування, властиве їм на живій гільці. Рослинні гілки цієї групи, будучи асиметричні у деталях, симетричні в загальній масі. Що до окремих рослинних елементів, то, беручи ту таки квітку, що її ми брали для гілок першої та другої групи, тоб-то розетку, що в гілках першої групи давала абстрактну геометричну форму, у гілках другої групи — квітку взагалі (квітку „загальної форми“), бачимо, що в гілках цієї групи вона дає індивідуальну, певну квітку, що малює живу ромашку, троянду, то-що. По розписах Катериносл. округи розетка перетворюється в квітку, що має чимало тоненьких пелюсток з трохи округлими зверхніми кінцями та з вужчими внутрішніми; не вважаючи на чималу кількість пелюсток, всі вони вирізани до кінця. У цих квітках можна пізнати багатопелюсткову ромашку, маргаритку. Цей вид, зберігаючи ту ж розробку, дає варіації, що виявляються, переважно, у розмірах квітки, у кількості пелюсток, їхніх розмірах та їхніх зворотах, варіації, що, безумовно, наближають до вираження живих квіток, таких різноманітних формою, конструкцією та розташуванням.

По розписах Кривор. округи це квіти без певних контурів, але в них іноді немов би можна углядіти певне розташування барвних плям. Через особливу техніку, саме через те що замість щіточки тут користувалися ганчіркою, на барвних плямах квітки відко незафарбоване тло у вигляді білих плям непевної форми.

Деякі з цих квіток можуть нагадувати квітки мальви, шипшини, інші — троянду. Розетка, що нагадує троянду, є також і в розписах інших мальовниць, що працюють звичайною технікою. Розмальовка гілки цієї групи образова: стеблина, листя завжди зелені, осереддя квітки жовте, пелюстки — кольору пелюстків живої квітки, і тільки де-не-де трапляється яка-небудь частина квітки з необразовим пофарбуванням.

Ознаки, що характерні є для рослинної гілки цієї групи:

Криволінійність конструктивних ліній: узорна для основних, крипизна живої гілки для детальних ліній.

Індивідуалізація квітки.

Симетрія в загальній масі побудовання, асиметрія в деталях; умовність у межах ритмічного узору при розташуванні великих мас та вільне розташування дрібних частин гілки.

Образове зафарбування.

Мотив вазону існує в такому стилістичному групуванні:

1. Вазони необразової форми, дані абстрактними геометричними формами у вигляді трикутника вершиною донизу, у вигляді двох трикутників, що їх наложено один на один по вертикалі та що з'ходяться своїми вершинами, у вигляді прямокутника то-що.

Площа цих геометричних форм однотонного кольору.

Копмозиційний зв'язок із рослинними гілками, що виростають з них, цілком умовний: ці вазони бувають іноді надзвичайно малі, а гілки дуже важкі. Таб. •III, 1.

2. Група вазонів, форма яких наближається до образної форми, але в яких зберігається умовність композиційного зв'язку з рослинною гілкою. Є вазони, що своєю формою наближаються до простого сучасного квіткового вазону або трохи складнішої форми „чарочки“ з вушками, але розміром вони такі малі, що зовсім не відповідають важким гілкам Таб. III, 2.

3. Вазони цілком образної форми, композиційно зв'язані з розслинною гілкою.

Є вазон що його дано не суцільною масою, але немов би сіткою. При цьому вазон цей такий завбільшки, що цілком відповідає вазі гілок, що йдуть з нього.

Мотив пугиці. Спільними рисами для всякого виображення пугиці на цих розписах є те, що їх дають у звороті, що дає змогу бачити всі характерні частини пугиці, тоб-то в профіль, і потім те, що всі подробиці даються так, щоб одна не закривала другу.

Іноді дається тільки загальна форма тіла пугиці з подробицями тільки в контурі; усередині ж це площа одного кольору. З подробиць дається мінімальна кількість, без якої не можна змалювати виображення пугиці, тоб-то голову, хвіст, лапи.

По інших розписах мотив більше розроблено: загальна форма тіла більше скидається на виображення тіла живої пугиці; з нових подробиць у контурі дається дзюб; з'являються внутрішні подробиці, як око та розробка тулуба цілком умовними барвними смугами; передається деяка характерність у будові голови, тулуба, що нагадують голуба, павича та півня.

І нарешті є в одному розпису виображення, що дають форму живого півня та живої курки як в цілому контурі фігури так і внутрішньою розробкою: по них барвами зазначено гребінь, борідку, крило, пір'я на тулубі та на хвості. У цьому розпису маємо образну форму живої певної пугиці. Таб. II.

Мотив пугиці по всіх розписах дано або просто в повітрі, або ж умовно зазначено ґрунт під ногами.

Оце стилістичне групування має для мене значіння немов би методологічної програми для досліджування стилю орнаменту розписів. На далі я гадаю ще детальніше розробити її, бо надходитиме новий матеріал.

Кінчаючи цю роботу, я вважаю за свій неодмінний обов'язок висловити щире подяку вельмишановному проф. Д. І. Яворницькому, що дав мені змогу влітку 1924 року взяти участь в екскурсії, організованій Катеринославською політосвітою за його керовництвом. Саме під час цієї екскурсії я й познайомилася зперше з розписом українських хат. Екскурсія ця, виконуючи свої завдання, відвідала серед інших пунктів села Капулівку та Покровське Криворізької округи, де на кольоровий розпис хат я й звернула увагу.

E. BERTSCHENKO.

DIE WANDMALEREI UKRAINISCHER DORFHÄUSER.

In diesem Artikel handelt es sich um eine Art von ukrainischer Volkskunst, nämlich um die Wandmalerei der „Dorfhäuser“. Es wird folgende Methode des Sammelns von Material der Wandmalereien vorgeschlagen: Die Wandmalereien auf grunderter Oberfläche, ausgeführt von denselben Bäuerinnen, die ihre Hütte malen, wobei eine jede Malerei in denselben Farben ausgeführt wird, mit welchen je eine Bäuerin gewöhnlich malt, mit Beibehaltung desselben technischen Verfahrens, welches ihr eigen ist. Eine jede

Malerei dieser Kollektion wird von einer Reihe photographischer Aufnahmen begleitet: sie geben dem Forscher die Möglichkeit den Zusammenhang der Malerei mit demjenigen Teil der Hütte, welchen sie bedeckt, und die Komposition der ganzen Malerei in der Hütte zu beurteilen. Ein solches Material soll, nach der Meinung des Verfassers, ein wahres wissenschaftliches Material sein, welches zur Forschungsarbeit brauchbar ist. Der Verfasser selbst hat zwei Bezirke des ehemaligen Gouvernements von Katerinoslaw untersucht und hat in diesen zwei Bezirken die Malereien gesammelt. Es werden in diesem Artikel die Voruntersuchungen dieser Malereien gegeben, wobei das technische Verfahren, die Farben, die Formen der Produktion dieser Malereien für jedes Dorf der untersuchten Bezirke beschrieben werden. Es werden folgende Arten von Malereien festgestellt:

- Malereien, die Tapeten imitieren,
- Malereien, die Teppiche imitieren,
- Malereien der Kamine,
- Malereien der Lage,

Malerei der Ornament-Einfassung der Fenster und der Türen und Malerei am unteren Teil der Wände, eine Art Paneele.

Die stilistische Analyse dieser Malerei behandelt folgendes:

Die Schemen der Kompositionen der Malereien;

Die Komposition der einzelnen Motive, die als eine ganze Komposition betrachtet werden, die Komposition eines ganzen Zweiges.

Die Aufzählung und die Beschreibung der wichtigsten Motive, d. h. der einzelnen Elemente des Zweiges, wie Blumen, Blätter, Früchte u. s. w.

Die stilistische Gruppierung der Motive, die als eine ganze Komposition betrachtet werden.

Die Motive werden in eine von den stilistischen Gruppen eingefügt auf Grund folgender Merkmale:

- Die Art der konstruierenden Linien,
- Die Form der einzelnen Elemente des Pflanzenzweigs,
- Die Komposition des Motivs und
- Das Prinzip des Malens.

Auf Grund dieser Merkmale unterscheidet man für den Pflanzenzweig drei stilistische Gruppen:

Zur ersten Gruppe gehören diejenigen von den Motiven, in welchen der Pflanzenzweig eine abstrakte geometrische Form ist.

Zur zweiten stilistischen Gruppe gehören diejenigen der Pflanzenzweige, in deren Komposition naturalistische Details erscheinen.

Zur dritten gehören diejenigen der Pflanzenzweige welche, einen lebendigen Zweig darstellen.

Р. С. ДАНКОВСЬКА.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ СВІТИЛЬНИКИ.

І Ч. ЛУЧИНА. КАГАНЦІ.

(НАРИС МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ З МАЛЮНКАМИ).

Світло, вогонь, як відомо, є головний двигун людської культури. І речам освітлення повинно бути надано особливої уваги. Між тим українським світильникам в етнографічній літературі не було присвячено спеціального дослідження. Їм уділяли лише увагу, рядом з іншими питаннями, етнографи: Волков, Сумцов, Харузіна, Чубинський, Грінченко, Шарко, Русов, Бабенко Зеленін, (в роботі *Ostlawiswe Volskunge*, що нещодавно вийшла в Берліні) та інш. Вільша ж частина згаданих етнографічних досліджень, торкаючись питання про житло, або зовсім нічого не кажуть за світильники, або згадують про них злегка, мимохідь, обмежуючись короткими фразами.

Поповнюють етнографічні відомості про світильники й історичні праці, а також і праці з містецтва, в яких можна знайти часто дуже цінні вказівки. Такі праці є: Костомарова, Забеліна, Сахарова, Багалія, Щербаківського, Воронова то-що.

Ця стаття являється спробою вивчення одмін народніх світильників на Україні з давніх часів до наших днів.

За відсутністю часу й місця тут буде розглянуто лише лучину й каганці.

Освітлюючий матеріал, що ним користувалися на Україні, можна поділити на 2 основних групи: світло природне та світло, зроблене руками людини.

Останнє поділяється на 2 частини: до 1-ої слід відносити світильники, що мають тверді складові частини: лучини, факели, свічки, лихтарі (зі свічками). Окремо стоїть електрика.

До 2-ої — належать світильники, що в них користуються маслистою рідиною такі: каганці, лампади, лампи, лихтарі (з лампами й лампадами).

Відносно 1-ої групи, без усякого сумніву найстарішої, в згаданій нами літературі зустрілася вказівка, що на Україні — на Полтавщині й на Курщині в осені і взимку, коли було потрібно молотити, то молотили при місячному світлі¹⁾. В минулому використовували місячне освітлення для вечерових робіт. В сел. Кобилівці, Курщини й досі влітку при місяці в'яжуть снопи на полі, а восени і взимку прядуть і молотять при ньому²⁾.

Що торкається II-ої групи, то розгляд світильників буде провадиться в порядку послідовного з'явлення їх на Україні.

¹⁾ „Быт малорусск. крестьян (преимущественно в Полтавск. губ.), этнографич. сборник Р. Г. О. в. III. 1858, ст. 3, 8 Влас. зап. Грайвор. пов. Курщины.

²⁾ Власн. зап. за місцев. оповід. 1927 р.

рослинних гілках цієї групи ніколи не буває великих квітів, що розташовуються завжди на бокових стеблинах і при цьому не ними закінчуються стеблина, але, звичайно, така стеблина, давши велику квітку, йде далі, даючи коротенькі розгалужки. Головні ж стеблини закінчуються, звичайно, або пучками метелочки, або дрібними квітками, даними у вигляді кетягу або ж листями.

Що до листя, дрібних квіток, пуп'яків, то їх розкидають цілком вільно. Таким робом умовність розташування є тільки для великих квіток, що дають великі барвні плями; усім дрібним рослинним елементам дається розташування, властиве їм на живій гільці. Рослинні гілки цієї групи, будучи асиметричні у деталях, симетричні в загальній масі. Що до окремих рослинних елементів, то, беручи ту таки квітку, що її ми брали для гілок першої та другої групи, тоб-то розетку, що в гілках першої групи давала абстрактну геометричну форму, у гілках другої групи — квітку взагалі (квітку „загальної форми“), бачимо, що в гілках цієї групи вона дає індивідуальну, певну квітку, що малює живу ромашку, троянду, то-що. По розписах Катериносл. округи розетка перетворюється в квітку, що має чимало тоненьких пелюсток з трохи округлими зверху кінцями та з вужчими внутрішніми; не вважаючи на чималу кількість пелюсток, всі вони вирізани до кінця. У цих квітках можна пізнати багатопелюсткову ромашку, маргаритку. Цей вид, зберігаючи ту ж розробку, дає варіації, що виявляються, переважно, у розмірах квітки, у кількості пелюсток, їхніх розмірах та їхніх зворотах, варіації, що, безумовно, наближають до вираження живих квіток, таких різноманітних формою, конструкцією та розташуванням.

По розписах Кривор. округи це квіти без певних контурів, але в них іноді немов би можна углядіти певне розташування барвних плям. Через особливу техніку, саме через те що замість щіточки тут користувалися ганчіркою, на барвних плямах квітки видно незафарбоване тао у вигляді білих плям непевної форми.

Деякі з цих квіток можуть нагадувати квітки мальви, шипшини, інші — троянду. Розетка, що нагадує троянду, є також і в розписах інших мальовниць, що працюють звичайною технікою. Розмальовка гілки цієї групи образова: стеблина, листя завжди зелені, осереддя квітки жовте, пелюстки — кольору пелюстків живої квітки, і тільки де-не-де трапляється яка-небудь частина квітки з необразовим пофарбуванням.

Ознаки, що характерні є для рослинної гілки цієї групи:

Криволінійність конструктивних ліній: узорна для основних, криклива живої гілки для детальних ліній.

Індивідуалізація квітки.

Симетрія в загальній масі побудовання, асиметрія в деталях; умовність у межах ритмічного узору при розташуванні великих мас та вільне розташування дрібних частин гілки.

Образове зафарбування.

Мотив вазону існує в такому стилістичному групуванні:

1. Вазони необразової форми, дані абстрактними геометричними формами у вигляді трикутника вершиною донизу, у вигляді двох трикутників, що їх наложено один на один по вертикалі та що з'ходяться своїми вершинами, у вигляді прямокутника то-що.

Площа цих геометричних форм однотонного кольору.

Композиційний зв'язок із рослинними гілками. що виростають з них, цілком умовний: ці вазони бувають іноді надзвичайно малі, а гілки дуже важкі. Таб. •III, 1.

2. Група вазонів, форма яких наближається до образної форми, але в яких зберігається умовність композиційного зв'язку з рослинною гілкою. Є вазони, що своєю формою наближаються до простого сучасного квіткового вазону або трохи складнішої форми „чарочки“ з вушками, але розміром вони такі малі, що зовсім не відповідають важким гілкам Таб. III, 2.

3. Вазони цілком образної форми, композиційно зв'язані з розслинною гілкою.

Є вазон що його дано не суцільною масою, але немов би сіткою. При цьому вазон цей такий завбільшки, що цілком відповідає вазі гілок, що йдуть з нього.

Мотив птиці. Спільними рисами для всякого виображення птиці на цих розписах є те, що їх дають у звороті, що дає змогу бачити всі характерні частини птиці, тоб-то в профіль, і потім те, що всі подробиці даються так, щоб одна не закривала другу.

Іноді дається тільки загальна форма тіла птиці з подробицями тільки в контурі; усередині ж це площа одного кольору. З подробиць дається мінімальна кількість, без якої не можна змалювати виображення птиці, тоб-то голову, хвіст, лапи.

По інших розписах мотив більше розроблено: загальна форма тіла більше скидається на виображення тіла живої птиці; з нових подробиць у контурі дається дзьоб; з'являються внутрішні подробиці, як око та розробка тулуба цілком умовними барвними смугами; передається деяка характерність у будові голови, тулуба, що нагадують голуба, павича та півня.

І нарешті є в одному розпису виображення, що дають форму живого півня та живої курки як в цілому контурі фігури так і внутрішньою розробкою: по них барвами зазначено гребінь, борідку, крило, пір'я на тулубі та на хвості. У цьому розпису маємо образну форму живої певної птиці. Таб. II.

Мотив птиці по всіх розписах дано або просто в повітрі, або ж умовно зазначено ґрунт під ногами.

Оце стилістичне групування має для мене значіння немов би методологічної програми для досліджування стилю орнаменту розписів. На далі я гадаю ще детальніше розробити її, бо надходитиме новий матеріал.

Кінчаючи цю роботу, я вважаю за свій неодмінний обов'язок висловити щиру подяку вельмишановному проф. Д. І. Яворницькому, що дав мені змогу влітку 1924 року взяти участь в екскурсії, організованій Катеринославською політосвітою за його керівництвом. Саме під час цієї екскурсії я й познайомилася зперше з розписом українських хат. Екскурсія ця, виконуючи свої завдання, відвідала серед інших пунктів села Капулівку та Покровське Криворізької округи, де на кольоровий розпис хат я й звернула увагу.

E. BERTSCHENKO.

DIE WANDMALEREI UKRAINISCHER DORFHÄUSER.

In diesem Artickel handelt es sich um eine Art von ukrainischer Volkskunst, nämlich um die Wandmalerei der „Dorfhäuser“. Es wird folgende Methode des Sammelns von Material der Wandmalereien vorgeschlagen: Die Wandmalereien auf grundierter Oberfläche, ausgeführt von denselben Bäuerinnen, die ihre Hütte malen, wobei eine jede Malerei in denselben Farben ausgeführt wird, mit welchen je eine Bäuerin gewöhnlich malt, mit Beibehaltung desselben technischen Verfahrens, welches ihr eigen ist. Eine jede

Malerei dieser Kollektion wird von einer Reihe photographischer Aufnahmen begleitet: sie geben dem Forscher die Möglichkeit den Zusammenhang der Malerei mit demjenigen Teil der Hütte, welchen sie bedeckt, und die Komposition der ganzen Malerei in der Hütte zu beurteilen. Ein solches Material soll, nach der Meinung des Verfassers, ein wahres wissenschaftliches Material sein, welches zur Forschungsarbeit brauchbar ist. Der Verfasser selbst hat zwei Bezirke des ehemaligen Gouvernements von Katerinoslaw untersucht und hat in diesen zwei Bezirken die Malereien gesammelt. Es werden in diesem Artikel die Voruntersuchungen dieser Malereien gegeben, wobei das technische Verfahren, die Farben, die Formen der Produktion dieser Malereien für jedes Dorf der untersuchten Bezirke beschrieben werden. Es werden folgende Arten von Malereien festgestellt:

Malereien, die Tapeten imitieren,

Malereien, die Teppiche imitieren,

Malereien der Kamine,

Malereien der Lage,

Malerei der Ornament-Einfassung der Fenster und der Türen und

Malerei am unteren Teil der Wände, eine Art Paneele.

Die stilistische Analyse dieser Malerei behandelt folgendes:

Die Schemen der Kompositionen der Malereien;

Die Komposition der einzelnen Motive, die als eine ganze Komposition betrachtet werden, die Komposition eines ganzen Zweiges.

Die Aufzählung und die Beschreibung der wichtigsten Motive, d. h. der einzelnen Elemente des Zweiges, wie Blumen, Blätter, Früchte u. s. w.

Die stilistische Gruppierung der Motive, die als eine ganze Komposition betrachtet werden.

Die Motive werden in eine von den stilistischen Gruppen eingefügt auf Grund folgender Merkmale:

Die Art der konstruierenden Linien,

Die Form der einzelnen Elemente des Pflanzenzweigs,

Die Komposition des Motivs und

Das Prinzip des Malens.

Auf Grund dieser Merkmale unterscheidet man für den Pflanzenzweig drei stilistische Gruppen:

Zur ersten Gruppe gehören diejenigen von den Motiven, in welchen der Pflanzenzweig eine abstrakte geometrische Form ist.

Zur zweiten stilistischen Gruppe gehören diejenigen der Pflanzenzweige, in deren Komposition naturalistische Details erscheinen.

Zur dritten gehören diejenigen der Pflanzenzweige welche, einen lebendigen Zweig darstellen.

Р. С. ДАНКОВСЬКА.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ СВІТИЛЬНИКИ.

І Ч. ЛУЧИНА. КАГАНЦІ.

(НАРИС МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ З МАЛЮНКАМИ).

Світло, вогонь, як відомо, є головний двигун людської культури. І речам освітлення повинно бути надано особливої уваги. Між тим українським світильникам в етнографічній літературі не було присвячено спеціального дослідження. Їм уділяли лише увагу, разом з іншими питаннями, етнографи: Волков, Сумцов, Харузіна, Чубинський, Грінченко, Шарко, Русов, Бабенко Зеленін, (в роботі *Ostlawiswe Volskunge*, що нещодавно вийшла в Берліні) та інш. Більша ж частина згаданих етнографічних досліджень, торкаючись питання про житло, або зовсім нічого не кажуть за світильники, або згадують про них злегка, мимохідь, обмежуючись короткими фразами.

Поповнюють етнографічні відомості про світильники й історичні праці, а також і праці з містецтва, в яких можна знайти часто дуже цінні вказівки. Такі праці є: Костомарова, Забеліна, Сахарова, Багалія, Щербаківського, Воронова то-що.

Ця стаття являється спробою вивчення одмін народніх світильників на Україні з давніх часів до наших днів.

За відсутністю часу й місця тут буде розглянуто лише лучину й каганці.

Освітлюючий матеріал, що ним користувалися на Україні, можна поділити на 2 основних групи: світло природне та світло, зроблене руками людини.

Останнє поділяється на 2 частини: до 1-ої слід відносити світильники, що мають тверді складові частини: лучини, факели, свічки, лихтарі (зі свічками). Okремо стоїть електрика.

До 2-ої — належать світильники, що в них користуються маслястою рідиною такі: каганці, лампади, лампи, лихтарі (з лампами й лампадами).

Відносно 1-ої групи, без усякого сумніву найстарішої, в згаданій нами літературі зустрілася вказівка, що на Україні — на Полтавщині й на Курщині в осені і взимку, коли було потрібно молотити, то молотили при місячному світлі¹⁾. В минулому використовували місячне освітлення для вечерових робіт. В сел. Кобилівці, Курщини й досі влітку при місяці в'яжуть снопи на полі, а восени і взимку прядуть і молотять при ньому²⁾.

Що торкається II-ої групи, то розгляд світильників буде провадитись в порядку послідовного з'явлення їх на Україні.

¹⁾ „Быт малорусск. крестьян (преимущественно в Полтавск. губ.), этнографич. сборник Р. Г. О. в. III. 1858, ст. 3, 8 Влас. зап. Грайвор. пов. Курщины.

²⁾ Власн. зап. за місцев. оповід. 1927 р.

Звичайним способом освітлення селянського житла в Європі й найбільш стародавнім на Україні була лучина, яка зустрічалася і в останні часи на півночі Волині, Чернігівщині, Київщині й Зміївському пов. Харківщини¹⁾.

Мал. 1.
Колекц. Муз.
Слоб. Укр.
(С. Боровое,
Харков.).

Відносно назви лучина проф. Д. К. Зеленін каже, що вона утворилася від слова „луч“ суфіксом —ина. Луч—загально індоєвропейський корінь, тотожній латинському Lux — „світ“, Leukos „білий“. Від слова „луч“ виводив лучину й М. Ф. Сумцов²⁾.

Відносно гатунку дерева, що, в залежності від природніх умов, вживалося для лучини на Україні, як і в старих Західніх Державах, є вказівки, що для неї бралася сосна Pinus L., береза Betula L., осика Populus fremula L., дуб Quercus L., клен Acer L., ясеня Fraxinus L.

Що торкається розмірів лучини, то вони бувають різні 15 см. завдовжки, 4 с. завширшки, 7 мм. й більш завтовшки; а за власними спостереженнями 22 см. завдовжки, в 2 см. завтовш.; за Зеленіним коло 69 см. завдовжки (по довжині поліна) 3—4 см. завширшки (по ширині поліна) і коло 1/2—1 см. завтовшки.

Про засоби виготовлення лучини й зберігання її на Україні згадана література не дає ніяких вказівок. За власними рукописними даними, лучину виготовляють в с. Боровому Харківщина (з рос. насел.) таким чином: беруть поліно „напаривають“, як

Мал. 2. За D-r'ом R. Schömer'ом.

Мал. 3. За D-r'ом R. Schömer'ом.

кажуть там, в печі поверх чавуна (в 1 ведро) з водою, або на подолі печі; потім наколюють його з одного боку на 18—16 см. завдовжки від краю в декілька рядків і рукою „деруть“ (мал. 1). Лучину зберігають коло печі³⁾. Літературних відомостей про засоби запалювання й тушення лучини немає, є тільки рукописні відомості. Так, в с. Кобилівці, на Курщині Грайвор. пов. (з укр. нас.) засвічували лучину за допомогою креміню й кресала⁴⁾, а тушили її тим, що або дули на неї та били її об припічок, або заливали водою⁵⁾. Про заливання лучин водою згадується і в пісні про лучину. З огляду на те, що під лучиною завжди ставили миску з водою, треба й гадати, що тушили її частіше водою — кидали у воду.

По силі світла лучина хоч і дає його більш інших примитивних світильників, але вона все ж „не ясно горит не вспыхивает“.

¹⁾ Харузіна В. Етнографія II в., 183. Костомаров, Очерк домашн. життя и нравов великорусск. нар. СПб. 1860, 55; Волков Ф. Етнограф. особен. Укр. народа Укр. народ II в. Петроград, 1916, 533. Сумцов Н. Культур. пережив. 126. Влас. зап. 1927 р. про Київщину й с. Боровое Харків.

²⁾ Сумцов М.— Культурные пережив. 126.

³⁾ Влас. запис.

⁴⁾ Про креміню й кресало, сірники та інш. засоби засвічування різних світильників буде сказано далі.

⁵⁾ Власн. зап. 1927 р. про Кобилівку та с. Боровое.

Тільки в тому випадкові, коли лучини горять, разом — 3, 4, як це спостерігається на Київщині, коли їх полкадено на особливу решітку, тоді вони дають велике, яскраве полум'я — до 1 четв. заввишки й завширшки¹⁾.

Засоби заправки лучини можна поділити на 2 групи: коли люде сами держали її та коли для неї улаштувалися які приладдя.

В. с. Кобилівці, за словами старих людей, колись давно, лучиною освітлювали

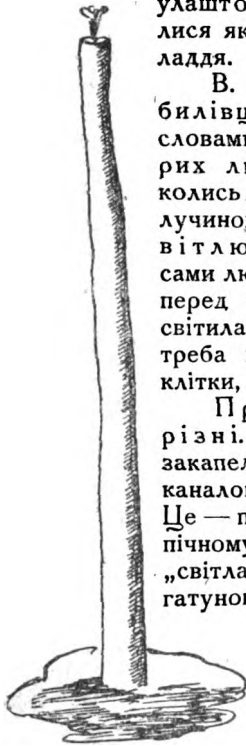
Мал. 4. За D-r'ом R. Schömer'ом.

сами люди один одному, наприклад: коли жінка пряла, лучину перед нею держав її чоловік, або коли чоловік що робив, світила йому жінка. У руському селі Боровому й досі, коли треба кому йти (в осени чи в зимку) до погребя, або до клітки, несуть в одній руці засвічену лучину.

Приладдя для держання запаленої лучини різні. Так, для цього користувалися піччю, і в особливому закапелку, або печурці на краю печі (з витяжним каналом в трубу для диму від неї) ставили лучину. Це — постійний світець²⁾. Зазначене місце на пічному шістку для лучини має на Україні назву „світлач“, „комінок“³⁾. По часу виникнення цей гатунок „лучино-держателя“ треба рахувати найстарішим тому, що він тісно зв'язаний з піччю, огнищем, що вони спочатку, як відомо, уміщували в собі освітлення з опаленням.

Другим за часом з'явлення, постійним приладдям для лучини повинно мабуть лічити стовп, що є недалеко від печі, в ньому вставлялася лучина в Кам'янецькому й Проскурівському повітах⁴⁾. Зв'язок цього стовпа з вогнищем, через його близькості до нього — очевидний.

До числа постійних українських приладів для держання лучини належить також вкладання її в дірку стіни, як і в Білорусії⁵⁾. Зважаючи на віддаленість стіни від огнища, указане приладдя для лучини повинно лічити за більш пізнє явище, коли функції опалення й освітлення виділилися вже в незалежні, один од другого одиниці.

Мал. 5. Колекц. Муз. Слоб. Укр. (Слобожанщина).

Мал. 6. За Д. Зеленим.

1) Власн. запис.

2) Волков Ор. cit. 534. Харузіна Ор. cit. 184, Шухевич Ор. cit. 105, Кіркор Етнографический взгляд на Виленскую губ. Этн. сб. Р.Г.О. в III, 1858, 134 Dm. Zelenin Ор. cit. 283, Вл. зап. 1927 р.

3) Гринченко Слов. IV, 109, Влас. зап. 1927 р.

4) Зеленин Д. К. Описание рукописей ученого архива Р.Г.О. III т. 1070.

5) Волков Ор. cit. 533, В. Харузіна Ibid, Dm. Zelenin Ор. cit. 284.

Переходячи до переносних українських підставок для лучини, можна виділити групи стоячих і висячих підставок. Стоячі підставки склалися, по-перше, з шматків глини, кулеподібних, іноді обпалених побілених з проробленими для лучини заглибленнями¹⁾.

Мал. 7. За В. Вороновим.

Цей тип кулеподібного „лучинодержателя“ з глини існував в середині 18 в. в Західній Європі (в Альпах), як пише д-р R. Schömer²⁾. Він же згадує про цікаву форму „лучинодержателя“ на вигляд людської голови з Верхньої Австрії й в Штирії, що сходить до самого середньовіччя. У голові цієї зроблено щілину на вигляд рота, в який вставлялася лучина (мал. 2—3). Такий „лучинодержатель“ каже д-р R. Schömer, виник під впливом живої людини, що держала запалену лучину в роті під час робіт в темному курному житлі. Він подає оповідання Магнуса про освітлення, з його Істор. Північн. Племен в Римі, а саме про те, що коли треба було комусь працювати двома руками, він затикував за пояс де-кілька штук тонко нарізаних лучин, одну ж, запалену, держав у роті, або затикував за бриля. У прикладеній там старовинній гравюрі (мал. 4) намальовано селянина й селянку за виконанням хатніх робіт. Жінка там неначе пряде й тягне нитку від пучка льону, що прив'язаний до шиї ззаду. Чоловік же несе корзину й ліжку. Обидва світять собі, держучи лучину в роті³⁾. Також у поданому д-ром Schömer'ом уривку з Калевали перелічуються обов'язки молодої жінки фіна, що держить при виконанні їх запалену деревину в роті. Такий головний „лучинодержатель“ був раніше розповсюдженим явищем в Австрії, Фінляндії, Північній Германії, Зах. Альпах⁴⁾. Все означене дає можливість гадати, що ці глиняні кулеподібні „лучинодержатели“ на Україні є запозиченням із Західної Європи, і що пробразом їх був „лучинодержатель“ з діркою-ротом. Згодом значіння виображення голови могло загубитися в народній пам'яті й через це кількість щілин в ній стало збільшуватися. Тим більше що Schömer

Мал. 8. За Пресманом і Фентеклозов.

¹⁾ Волков ibid. Власн. зап. (зразок є в Київ. Муз. Антропол. та Етнолог.).
²⁾ Д-р Rosa Schömer „Leamaul“ und „Maulaut“ Winer Zeitechrift tür golskund Wiéh, 1926, 7.

³⁾ Д-р Senömer. Op. cit 7, 8.

⁴⁾ Op. cit 9.

указує на такі випадки коли лучина держалася не в роті, а затикалася за бриля. Ці обставини й могли підштовхнути до збільшення кількості щілин в кулеподібному „лучинодержателі“. Згадане держання лучини в роті людей при їх пересуваннях інтересне ще й як одна з вказівок найстародавнього способу здобування вогню шляхом переносу його з місця на місце.

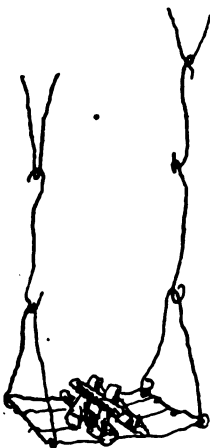
Другий переносний „лучинодержатель“ на Україні є „Скальник“, тоб-то дерев'яний обрубок, в який вставлено гілку з двома залізними крючками зверху. На останні надівалися лучини з таким розрахунком, щоб при догоранні одної з неї запалювалася друга¹⁾.

Також був „світник, світич, або світоч“ з колоди дерева з черепком зверху, з водою й лучиною над нею, з видовбаного дерева, пройнятого кріз стелю й дах на вигляд 2-ої труби. Остання ставилася вертикально над колодою з лучиною для отведення диму на двір²⁾.

Цікаво для порівнення вказівка, що в Білорусії для лучини робився особливий „постамент“³⁾, також і на Україні в рос. селах вживалися високі світці, дерев'яні на підставці з бруса дерева із залізними стоячими гвіздками для лучини (мал. 5)⁴⁾ і в Великорусії залізні, ковані (мал. 6, 7, 8). В загальнім вигляді кованих світців, за вразом проф. Воронова, відбився пластичний мотив рослини зі стеблами й завитками⁵⁾. Форми світців

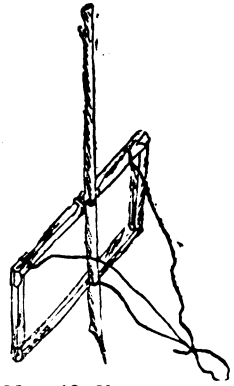
Мал. 9. За Д. Зелениним.

Мал. 9. За Д. Зелениним.

а гілками дерев. Вживання гілок для освітлення фігурує в Полінезії⁶⁾ і пережитком цього являється згадування в міфах народів про культурних героїв, що принесли для людей перший вогонь на гілці пальмового, або іншого дерева.

Що торкається підвісок для лучини, що вживалися на Україні, то Волков і Грінченко згадують про залізну решітку, яка підвішувалася до чотирьох-кутньої дерев'яної труби, яка спускалася в хату з даху. На цій решітці й містилася запалена лучина⁷⁾. Все приладдя має назву світач⁸⁾. Труби ж для виводу диму від лучини з хати зветься — „лучниками“⁹⁾.

Мал. 10. Колек. Муз. Слоб. Укр. (С. Радогоща, на Волині).

1) Шарко Малорос. жил. Етн. Об. 1900 г. № 4, 129.

2) Волков Ор. cit 534. Про стоячі лучини „посвідку“ на Волині з колодки, що зверху неї кільце для лучини оповів В. Я. Дашкевич з власн. рукоп. записк.

3) Киркор. Ор. cit. 135, Влас. зап. за оповід. Павловича про Київщину.

4) Є в кол. Муз. Сл. Укр. в Харк.: див. мал. дерев'ян. лучини й підставки Пресман і Фентеклауз. „От лучини к электричеству“. Москва—Ленинград. 1926 рис. 10.

5) Воронов пр.—Крестьянское искусство. М. 1924, 61 — 62.

6) Липперт, История культуры 56,

7) Волков ibid., Грінченко слов IV, 109.

8) Грінченко ibid.

9) Грінченко Ор. cit 383.

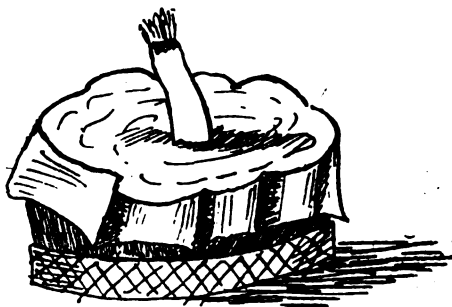
У північних повітах Київщини лучники бувають 2 типів: 1) Більше старовинний — з „дубців“. Їх спускають зі стелі, поблизу покуття, між 1 і 2 вікнами, на 3-ій стелиці, навколо дірки для диму, в особливі невеличкі дірочки. Всі дубці на стелі зверху держаться природнім віттям, довжина дубців рівна приблизно метрові. Дубці переплітаються не дуже

Мал. 11. Лампа ескімоса з пісчанику.
За Ліппертом.

густо лозою і обмазуються глиною з 2-х боків — внутрішнього й зовнішнього. Лучник має форму усіченого конуса, при чому зверху він має в діаметрі коло 40 см., внизу коло 1 метра. На день дірка в лучнику затикається ганчіркою. Вихід для диму лучник має або самостійний — прямо на дах, або ж має відведену трубу на горіще — в пічну трубу. 2-й з рядна такої ж форми, як і перший, тільки ширше; при чому внизу до нього прикріплюється обруч. На день цей лучник перекручується й вішається на один з крючків, що їх багато забивається в стіну, або в сволок (мал. 9).

До всіх лучників внизу привішується „заліза“ (корзинка з залізних смуг, коло 1 четв. 3 вер. завдовжки й 1 четв. завширшки). На довжину береться 4 смуги, на ширину 5. До країв її прикріплено дротики, перекручені посередині петелькою. До цих дротів прикріплюють інші дротики, з кінцями, що їх загнано в протилежні боки. До останніх дротиків прив'язуються мотузки, за які „заліза“ причиплюється вже до лучника¹⁾.

Мал. 12. Колекц. Муз. Слоб. Укр.
(Курщина).

На „залізу“ кладуть 3—4 лучники по можливості найбільш сучкуваті, тоб-то що мають найбільш смолисті. Під корзиною внизу становлять миску з водою для іскор і вугілля, що падає від лучини. Корзина ж спускається низько, щоб було видно під час роботи.

У с. Радогощі, на Волині, для лучини вішали „посвідку“ (мал. 10) на жердку, що влаштовувалася впоперек навісу кільцем (з дроту) таким чином, що передній бік її нахилився додолу. Для цього дріт було пристасовано відповідним засобом. Жердка робилася в такому місці під навісом, щоб „посвідка“ впиралася в бокову стінку навіса спинкою. „Посвідка“ складалася з 2 довгих (на 27 см.), паличок і 2 коротких, що скріпляли перші по боках. Передня звалася „планшетка“, задня — „спинка“, бокові — „перекладки“. По середині планшетки є „западинка“, яка має зовні металеву бляху, щоб не загорялася від лучини, яка на ній лежить. Лучина тримається „лучницею“, що зроблена з гвіздка²⁾.

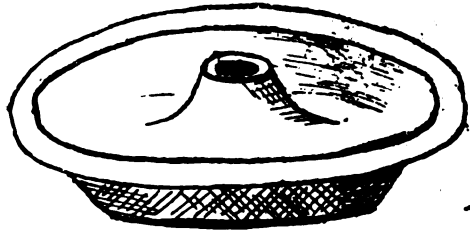

Мал. 13. Колекц.
Муз. Слоб. Укр.
(Курщина).

¹⁾ Див. Dm Zebenin Op. cit. 281, рис. 226.

²⁾ Рукоп. В. Я. Дашкевича 1925 р.

Крім лучини, хати найближчих до Полісся повітів Волині й Київщини освітлюються кусками соснових корч—корінців, що їх покладено в залізну корзинку, яка підвішена на дроті до краю особливої труби, що виходить на дах через дірку в стелі. Улаштування труби таке-ж, як вище зазначено. Тут тільки 2-й тип труби робиться з мішка з обручем. Вона обмазується глиною в середині й зовні. Іноді тут замість труби проробляється дірка по боках даху. Корчі через свою смолистість дають яскраве світло. Це освітлення найкраще вентилує повітря в хаті¹⁾.

Мал. 14. Колекц. Муз. Слоб. Укр. (Слобожанщина).

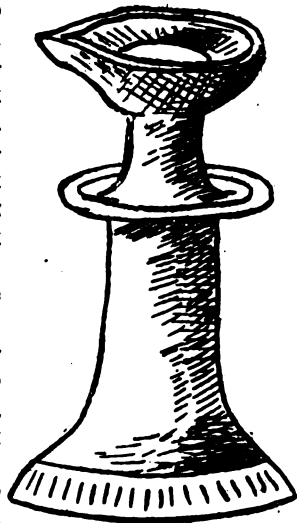
Мал. 15. Колекц. Муз. Слоб. Укр. (Слобожанщина).

Треба гадати, що корчі, як і гілку, які природа давала людині досить, були одним із настаріших засобів освітлення в лісових місцевостях. Нарізані ж лучини явилися пізніше.

Лучина, що була звичайним освітленням на Україні і в Придунайських слов'ян²⁾ живе ще й зараз. Так, у північних повітах Київщини в 60 кілометрів від Києва, де за часи революції, за браком удосконалених освітлюючих матеріалів, повернулись до цього первісного засобу освітлення, лучина була поширена ще в минулому році³⁾. І тут, як в інших царинах народнього життя, можна спостерігати одноманітне явище— залежність з'явлення тих чи інших форм освітлення від наявності й зміни відповідних економічних умов життя.

Каганці на Україні рахуються таким же старим світильником, як і лучина⁴⁾.

Назві „каганці“ (у велико-рус. плошка, сальник) проф. Сумцов і Зеленін надавали східнього походження⁵⁾. Етимологію слова „каганець“ від татарського *shakat*—хан князь⁶⁾ за чеським лінгвістом Маценуаром й словником Бернекере, а також Преображенського від грецького *ταγηνον* „сковорода“ спростовує проф. Зеленін. За його етимологію слідує, що каганець є назва від каган, запозиченого з турсько-татарських мов, восходячи до слова, що споріднюється з північно-турським *katap*—„котел“, тоб-то з тим словом, з якого запозичені українське й руське „казан“. Основне значіння слова „котелок“. Остання етимологія є мабуть найбільш вірною.

Мал. 16. Колекц. Муз. Слоб. Укр. (Київщина).

¹⁾ Шарко-Малорос. жил. 129.

²⁾ Волков Ор. cit. 533.

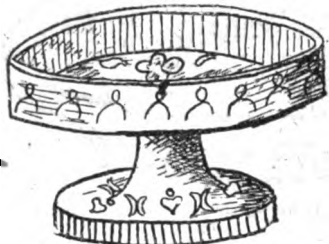
³⁾ З власн. запис. 1927 р.

⁴⁾ Волков Ор. cit 533, Сумцов Культ пережив. 126.

⁵⁾ Сумцов Культ. переж. 125, Zelenin Ор. cit 284.

⁶⁾ Сумцов ibid.

Матеріал, що з нього виготовлялись самі каганці, був рослинний¹⁾, глиняний, металевий, шкляний. Нема сумніву, що найстарішим матеріалом є ті каганці, що давала людині в готовому вигляді сама природа. В місцевостях, де була відповідна рослинність, вони й вироблялися з рослин, могли бути з раковин, каміння²⁾ (мал. 11) й т. інш. За часи революції по українських селах почали звертатися до круглих овочів для виготовлення каганців. Далі йдуть глиняні каганці, бо вони дешевші й розповсюджені на Україні. Пізніше з'явилися металеві й нарешті шкляні.

Мал. 17. Колекц. Муз. Слоб. Укр. (Нова-Водолага, Харківщина).

Форми каганців різноманітні, як і зноманітні і їх розміри, наприклад, у височину вони мають від 4 до 74 см., у ширину від 3 до 6 см. і в глибину 1¹/₂—5 см. (Мал. 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21).

Що торкається фарбування каганців, то література не дає для цього ніяких вказівок. За власними спостереженнями фарба глиняних каганців найчастіше світло-жовта, або жовтувато-червона, світло-зелена, або темна і досить рідко руда. Металеві ж каганці бувають кольору жовтої міді, або пофарбовані в жовтий, червоний та синій кольор.

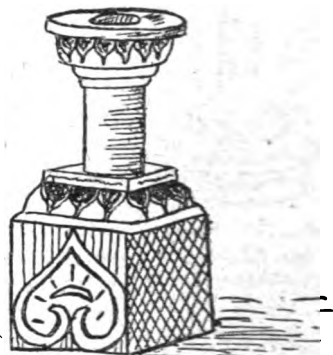
Елементами прикрас каганців є: сама форма, розмальовування їх, ліпні оздобы, вдвлений орнамент, оздобы зубчиком на підставці та зверху каганця. В металевих — їх офарбленнях.

Матеріалом для освітлення служить маселіст речовини, що подаються гнотом. Ця назва має кілька варіантів: „кґніт“, „гнот“, „знот“, „гноття“.

Про рослинний характер первісної світильної можна знайти вказівки у Ліпперта. Він оповідає про вживання у полінезійців для світильної черенка кокосового листа³⁾. На Україні для гнота світильні іноді вживають кусочки полотняної й бавовняної ганчірки⁴⁾. Тут же для гнота брався ще вал⁵⁾ і груба дранка⁶⁾.

Формою гніт має вигляд вузької довгої, або скрученої смужки, чи скрученого пучка.

Крім перелічених типів каганців, що вживалися на Україні для освітлення хат, слід відзначити ще церковні й вуличні каганці. Так на Поділлі до пол. 19 ст. каганці можна було зустріти серед церковних світильників. Існував звичай перед Різдом, Великоднем і храмовими святами приносити від кожної родини до церкви черепок, або стакан з гнотом і смальцем із забитої для цих днів свині й запалювати їх перед намісними іконами. По сільських кастьолах такий звичай зберігся

Мал. 18. Колекц. Муз. Слоб. Укр. (Київщина).

1) За власн. зап. та зап. про колекц. Муз. Сл. Укр. 1926 в Харк. Див. гагагедь з Київя, що достав В. А. Чаговц. в Муз. Сл. Укр. (мал. 14).

2) Харк. каган. в Муз. Сл. Укр. (мал. 16).

3) Ліпперт ibid.

4) Хотинцева й Усикова сл. Мосяки, Староб. у Жинзь и творч. крест. Хар. г. 72. Власн. зап. про Грайворон пов. Курщ.

5) Василенко Оп. толк. слов. Сб. Х. И. Ф. О. в 13, 196.

6) Шарко Мал. жид. 128.

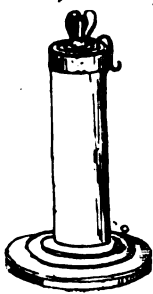
і в кінці XIX в.¹⁾ В цьому звичаї можна бачити пережиток найстарішої натуральної повинності населення відносно церкви й жертвеного характеру каганців.

Що торкається вуличних каганців, то вони вживалися при ілюмінаціях міста в особливо урочистих випадках²⁾. При складанні міського бюджету завжди виділялась особлива сума на ілюмінацію. Наприклад, на ілюмінацію Полтави в 1837 р. під час приїзду туди царської сім'ї було витрачено 2.325 карб.: горіло 15 тис. „плошок“³⁾.

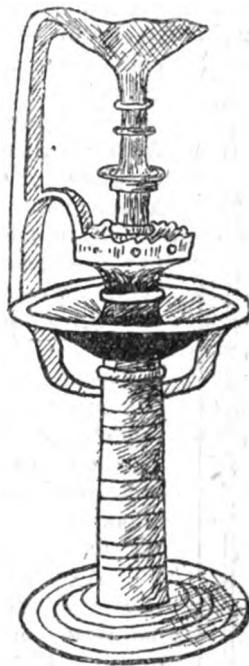
З каганцями на Україні пов'язані повір'я й загадки. Так, за народними повір'ями, несподівано погасший каганець пророчив смерть кому небудь із сім'ї⁴⁾, що без сумніву стоїть в звязку з культом предків.

За наведеними у М. Ф. Сумцова повір'ями руських бойків у каганці живе дідко, в чому він бачив прояву почитання вогню⁵⁾.

Зовнішній брудний вигляд каганця відбився в загадці „стоїть Гаврило замазане рило“⁶⁾. Засвічений каганець нарід уявляв собі в образі півня з червоною бородою: „сидить над водою з червоною бородою“⁷⁾. Забирання каганцями великої кількості олії або сала зняшло собі виображення в такій загадці: „чорний волок випив води ставок“, „прийшов безмоткий, виїв без ложки“⁸⁾.

Мал. 20. Колекц. Муз. Слоб. Укр. Харків. (Курщина).

Мал. 19. Колекц. М. С. У. (Харків).

Серед літератури трапляється тільки дві вказівки відносно місця, де звичайно знаходився каганець в укр. хатах Полтавщини. „Це „соха“ — стовп під сволоком, закопаний коло печі в долівку, на якому на підставці знаходився світильник⁹⁾. Але про характер самої підставки нема відомостей. Підставка для світильників, що є в Муз. Сл. Укр. (мал. 22), складається з двох частин — вузької довгої дощечки, з діркою зверху для гвіздка й широкої коротенької дощечки, що прикріплена перпендикулярно до першої внизу. Іноді каганець міститься на виступі печі. Смалець для нього держали в пічурці печі¹⁰⁾.

У масляну масу каганця опускали гніт таким способом, щоб один кінець вільно звисав з каганця прямо через край в особливу виїмку, зроблену для цього (мал. 15, 16)¹¹⁾. Вільний кінець засвічувався.

Мал. 21. Кол. М. С. У. (Харків).

1) „Церковное освещение“ Подольск. Епарх. вед. 1898, № 17, 432.

2) Павловский Полтава 337 Власи. зап. про Стар. Оскол і Белгород. Курщин.

3) Павловский ibid.

4) Чубинский Тр. Этн. Стат. эк. в зап. р. Кр. т. I СПб 1872, 103, Сумцов Культ. переж. 127.

5) Сумцов ibid.

6) Номис. Укр. приказки, прислів'я й таке інш.

7) Ibid.

8) Ibid.

9) Василенко Оп. толк. слов. народной технич. терминологии Полтава 1906.

10) Шарко — Малор. жил. 128, 129.

11) Шарко Малор. жил. 128, Хотинцева Ор. cit 72 Колекц. Муз. Слоб. Укр.

Світло, що давав каганець було мале, сумне, мигаюче ¹⁾, що вид-бивакося у виразі „каганець блимав у запічку“ ²⁾. В Грайворонському-ж повіті Курщини (с. Кобилівці) всі каганці за своє назначне мигаюче світло звалися „зюрочками“ ³⁾, а каганці, з тваринним салом, крім цього розповсюджували непріємний тяжкий запах ⁴⁾.

Маслиста маса каганця являє рослинне, або тваринне масло й сало. Вживання рослинного масла для каганця відноситься до стародавніх часів. Так Ліпперт згадує про вживання полінезійцями для освітлення горішків ⁵⁾.

Відносно фігурування рослинного масла в українських каганцях є відомості, що йшли такі гатунки: конопляне ⁶⁾, соняшникове те й друге звалося олією ⁷⁾.

Крім рослинного масла, для каганця українці брали й тваринне коров'яче масло ⁸⁾, тваринне сало, так званий „лій“, смалець і другий жир. Іноді вживали їжакове сало.

Як показує література, з появленням гасу, каганці на Україні почали зникати з хатнього освітлення в кінці 19 початку 20 в., їх ще можна було зрідка бачити у бідняків, а у заможніх як освітлення вітряків та погребів ⁹⁾. З церков каганці були витіснені свічками коло половини ХІХ в., там вони зрідка фігурували лише під час великодної ілюмінації церковних цвинтарів та дзвіниць.

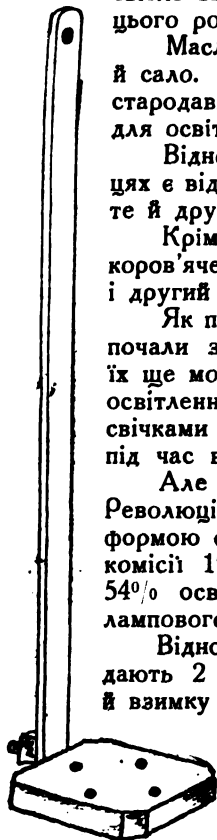
Але зникнувши, каганці знову почали вживатися за часів Революції й навіть, як пише проф. Зеленин, зробилося переважною формою освітлення на Україні. Він наводить відомості санітарної комісії 1924 р., яка показує, що з 10.000 укр. селянських хат 54% освітлювалися каганцями, 16% — гасовими лампами без лампового скла ¹⁰⁾.

Відносно часу горіння каганців, літературні відомості дають 2 вказівки: на Україні каганець засвічувався в осени й взимку у вечорі й вдосвіта ¹¹⁾. При світлі його вдосвіта жінки бралися за пряжу ¹²⁾. Дівчата працювали при світлі каганця на досвітках.

Через те, що за старим звичаєм з Благовіщення до Іллі по хатах не вживалося ніякого освітлення, вечірні та утрішні роботи в хатах починалися лише з Семенова дня (1 вересня ст. ст.).

Увесь переглянутий матеріал дає змогу простежити як, під впливом різних економічних і соціальних умов, еволюціонує форма й матеріал каганців на

Україні. Спочатку це були просто черепки якого-небудь розбитого глиняного посуду, далі з'являються спеціально виготовлені ганчарями

Мал. 22. Колекц. Муз. Слоб. Укр. (Верхній Салтов).

- 1) Сумцов Култ. пер. 125, Хотинцева Іbid Гринченко Слов. I, 74.
- 2) Гринченко Іbid.
- 3) Зі власн. зап. від тутушн. мешканц.
- 4) Хотинцева Іbid.
- 5) Ліпперт Іbid.
- 6) Зеленин Д. К. опис. рукоп. учен. арх. 1070. Губних, с. Бондаревка Хар. Сб. 1898 № 12, 232.
- 7) Василенко Оп. тол. с. 196; Будянская Сл. Шульгина. Жизнь и тв. ур. Хар. г.
- 8) Власн. зап. Іbid.
- 9) Бабенко Этн. оч. 28.
- 10) Dm. Zelenin Russische volksunde 284.
- 11) Василенко оп. толк. слов. 196. Быт малорос. крест. 38.
- 12) Быт малор. крест., 39.

каганці з верхом. Ще далі — низенькі (плошки вуличні), високі круглі, а потім із невеликим витягнутим носочком для гноту (форма, що найчастіше зустрівається) (мал. 15, 16). Для заможного ж населення робляться складної форми, оздоблені каганці. Під впливом удосконалених форм освітлення каганці зникають.

Під час же Революції повертаються знову до черепків і роблять самі нові каганці з овочів¹⁾, з баньок, що закриті зверху покришками з трубкою для гноту одною, або трьома, п'ятьома (від чого по містах їх звуть трикірій, п'ятикірій) й дротом для витягнення гноту²⁾, ніби каганці-напівлампи. Купують і металеві каганці-циліндри з закритою верхньою поверхнею, з гнотом і регулятором на вигляд 2 пластинок для полум'я³⁾. Така форма каганця з'явилася в продажі в 1921 р. по містах і зараз зникла. Були ще глиняні, на вигляд вази, що заготовлялися ганчарям спеціально для освітлення під час революції (напр. Ново-Водолажські, мал. 17) й що зараз зникли⁴⁾. З появленням у продажу газу, з розповсюдженням електричного освітлення, каганці знову зникають, уступаючи місце газовим та електричним лампам, зберігаючись іноді „про запас“ на випадок зникнення того чи іншого.

K. DANKEWSKA.

UKRAINISCHE VOLKSTÜMLICHE BELEUCHTUNGSMITTEL ERSTER TEIL-KIENSPÄNE UND ÖLLÄMPCHEN.

Der Mangel an speziellen Forschungen über ukrainische Beleuchtungsmittel. Der obige Aufsatz stellt ersten Teil einer Probe die Formen volkstümlicher Beleuchtungsmittel in Ukraina von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart darzustellen.

Abhängigkeit der Erscheinung verschiedener Formen der Beleuchtung von ökonomischen und sozialen Lebensbedingungen. Für die älteste Beleuchtung ist die natürliche Beleuchtung des Mondes zu halten. Das älteste Werkzeug der Beleuchtung in Ukraina war der Kienspan. Wahl der Baumarten für Späne in Abhängigkeit von den Naturbedingungen. Verschiede Grösse der Späne, die Art ihrer Vernfertigung, deren Aufbewahrung, Anzündung und Auslöschung nach neuen handschriftlichen Materialien. Das unklare Licht eines Kienspanes und das helle deren mehrerer, die zusammen brennen Verschiede Arten des Haltens von Kienspänen: 1) von den Menschen selbst, 2) durch Hälter — unbewegliche und tragbare, stehende und ange hengte.

Lämpchen (Kahantsi) sind ebenso alte Beleuchtungsmittel, wie der Kienspan. Etimologie des Wortes von türkisch-tatarischen „Kazan“ (Kessel). Hinsichtlich des Materials die ältesten Lämpchen sind die aus Pflanzen, aus Stein und Muscheln verfertigte. Verschiedenheit der Formen, Grössen, Befestigungsarten und Materials der „Kahantsi“. Zwei Bestandteile des Beleuchtungs-materials der Lämpchen — die Lunte und die Ölmasse. Lämpchen in den Dorfhäusern, Kirchen und auf Strassen. Aberglauben und Rätsel mit den Lämpchen verknüpft. Stellen in Dorfhäusern, wo die Lämpchen gehalten werden. Sorten des Speckes und Öls, die in den Lämpchen verbrannt wurden. Verschwinden der „Kahantsi“ zum Ende des XIX—Anfang des XX, h. Deren Wiederaufleben und Blüte zur Zeit der Revolution und ihr Verschwinden in der eetzten Zeit mit der Verbreitung der Petroleum und elektrischen Beleuchtung.

1) Кол. Муз. Сл. Укр. з Курщ. й Харкова (мал. 12, 13).

2) Кол. Муз. Сл. Укр. (мал. 23).

3) Подар. Муз. Сл. Укр. від худ. Уварова (мал. 22).

4) Придбано для Муз. Сл. Укр.

п
в
з
Г
Д
П
с

К
в
д

в
в
С
д
д
г
д

о

д
е

9
е

РІЗДВЯНА ІНТЕРМЕДІЯ „КОЗА“.

(ЕТНОЛОГІЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ НАЧЕРК).

Немає ні одного покажчика до історії українського театру, щоб подав докладну бібліографію нашого питання, однак, здається, немає випадку, щоб не зазначалося при нагоді статті Х. Яшуржинського „Коза“¹⁾. Тут, власне, найбільший з відомих варіантів цієї інтермедії. За ними йдуть варіанти (два) Малинки²⁾, менші варіанти в Чубинського³⁾, Головацького⁴⁾, та інших. З дослідів маються цікаві сторінки в Потебні⁵⁾, Дикарьова⁶⁾, отже вони не знали найбільшого варіанта Яшуржинського. Подають свої зауваження Яшуржинський⁷⁾, Білецький⁸⁾, М. Грушевський⁹⁾, і звичайно майже кожний з істориків українського театру.

Зупинимось на огляді літератури про це питання.

Дикарьов присвятив питанню спеціальну замітку „Геспер-Амальтея — Коза“. Ходження з козою різдвяними вечорами, особливо у „святий вечір“, він зв'язує з вшануванням вечірньої зірки, присвяченій Афродіті-Венері (зірка звалася Геспер, або „Ріг достатку“.

Під іменем Амальтеї в Греків була відома коза, що її молоком вигодувався Зевс. У нагороду за це Зевс помістив її на небі в числі звезд. Греки звали її часом „небесна коза“. Дикарьов наводить згадку Овідія, що коли раз Амальтея зломилася собі об дерева ріг, одна з нимф, що няньчили Зевса, підняла його, обвинула золотими листками, наповнила плодами й піднесла до вуст Зевса; останній подарував ріг нянькам-німфам і обіцяв їм, що все, чого забажають, попливе їм з рога. Дикарьов того погляду, що в варіантах, хоча й би Чубинського, про козу відбився цей переказ про ріг достатку.

Колядники, які водять козу, зичуть хазяїнові багатий врожай:

Го-го-го, коза, го-го-го, сіра.
 Ой розходилася, розвеселилася.
 При сьому двору, при господару.
 Де коза ходить, там жито родить,
 Де не буває, там вилягає,
 Де коза туп-туп, там жита сім куп,
 Де коза рогом, там жито стогом,
 Де коза хвостом, там жито кустом.

¹⁾ Киев. Стар. 1898, X).

²⁾ Отъвъ о соч. Малинкис Б. Грінченка. Отчет о первом присуждении наград им. Гоголя, с. 61 — 62.

³⁾ Чубинський Труды III, 265-267. Пор. В.И.Р.Г.О. 1860.

⁴⁾ Голов. Песни, т. IV, 144-5.

⁵⁾ Потебни. Об'яснение II, 173-180. О миф. знач. 6, 21.

⁶⁾ Дикарьов — його посмертні писання з поля фольклору й мітології у збірнику філол. секції наук. товар. ім. Шевч т. VI (1903), статті Геспер-Амальтея — Коза й Брета-Геката-Ефінії (Пор. Афан. Вовар. 1, 387).

⁷⁾ Яцимирський. Маланка-Этногр. Обзорение 1914 1 с. 4, 6, 78.

⁸⁾ О. Білецький. Старинный театр в России М. 1923 Пор. Кисіль. Укр. театр. К. 1925, Мистецтво, збірник про його ж Укр. вертеп, також: Мистецтво-Збірник (про вертепну драму) К. 1914.

⁹⁾ М. Грушевський Іст. укр. літер. 1 155-6.

Дикарьов зауважує помилку О. Потебні, що ніби змішав козу з козлом. Тут він спирається не те місце, де Потебня, говорячи про різдвяну козу, ставить паралельно обжинкові обряди. Потебня, розбирає білоруську дожинкову пісню („коли завивають бороду“), себ-то особливим способом закручують чи звязують останнє незжате колосся на полі, де говориться про козла на межі, що, стоячи край ниви дивується зав'язаній бороді:

Сядзіць казьол на межє,
Дзівуціця барадає:
Ай ціяж чєта барада,
Уся мьодом улїта,
Балїм шойком увїта?

Потебня оперує з низкою відомих тоді варіантів — Чубинського, Галька¹⁾, Зенькевича²⁾, Головацького, Свидницького³⁾, особливо звертаючи увагу на місце, де говориться про козу. Тут він зазначає такі мотиви: заклик до кози про вшанування хазаїна; роля кози у збільшенні врожаю, згадка про хитру бабу, козу та вовка, козу та стрільців, смерть кози та її оживлення. Мотив про стрільців Потебня важає за вставлені. Коли викинути цього мотива, то виходить, що козу забиває дід. Оживлення кози, гадає Потебня за Веселовським⁴⁾, нагадує оживлення старий чоловіком хворої ніби молодій жінки. Тут однак інакша справа. Просто комічна роля діда чи міхоніші, може говориться про надування кози (волинки).

Те, що оживлена коза замінюється козлом, нагадує, на думку Потебні, існування подібних пісень про козла. Потебня також гадає, що оживлення кози чи козла могло малюватися і без комізму, який не в'яжеться з першим та другим мотивами (заклик та згадка про допомогу кози врожаєві). І тут можливо звязувати козу з дожинковим обрядом — завивання спасової бороди. Козел сидить на ниві, на межі, дивується бороді.

Коза була, гадає Потебня, співучасниця події, це його власна борода. Як каже Даль⁵⁾, коза це кусок полоси незжатиї. В Германії останній сніп, чи жменя хліба — *der Bock, Geisse, die Zege*⁶⁾, *Mannhardt — Wald und Feld-Kunde* гадає, що це пережиток вірування, ніби душа ниви, поля, сіножаті, рослини взагалі є козлоподібна істота (як фавн, Сільван), що переслідується жінцями і захоується в останні недожаті колоски.

Звертає Потебня увагу також на те, як у Германії возили наряджену людину⁷⁾, обов'язану гороховою соломкою і що цю людину де-неде називають *der Væg* (сканд. *Vijorn*, медвідь, прізвище Тора) і *Klapperbock* (шведськ. *Iulebock* — різдвяний козел). У *Klapperbock*'а є й козяча шкіра й дерев'яна голова з рухомою пашекою. Також грозовим богам Інді та його ворогові Втрї надаються золоті челюсті, що утворюють грім⁸⁾. Не треба забувати, що про Тора теж оповідається, як він забиває козла, потім оживлює. Має значіння і вказівка Мангада, що звязком між козлами грозового бога й житнього (дожиночного) козла

1) Галька Нар. звичай під Збручем II, 15.

2) *Zien'kiewisz. Piosenki L. pin'sk.* 37.

3) Свидницький. Великдень у Подолян. Основа XI-II, 66.

4) Веселовський. Разыскания VI-X, 214-16.

5) Словарь (відповідне слово).

6) Потебня II, 155.

7) Знають цей звичай і болгарі — Качановський. Пам'ятники болг. нар. твор. I, 3-4

8) *Mannh. Germ Mythen.* 176 — 178.

є одно й друге уявлення від вітру. Коли хвилюється нива — кажуть: *jagen sich die Bocke, treibt der Wind die Bocke, durchs Korn*. Також грозові хмари зовуться *Gewitterböcke, Thors bocke* — Торові козли. Є також у Мангардта оповідання про козла, що заховався в сіно від охотника. Неможна, на думку Потебні, відкинути так звані закликання плугу, славлення плугу, себ-то врожаю хліба, а також так званий ралець (весілля).

Слід навести, що звязування аналізу інтермедії, що до наведення мотиву про плуг, проводить не лише Потебня. Вже Чубинський зазначає звичаї на Меланки орання землі. Головацький й Жегота-Паулі кажуть про медвіда, якого водять по хатах, козу, журавля — разом з тасканням плуга. У Поляків, помічають етнографи, перед Різдвом кладуть на стіл чересло плугу; теж у Болгарів. В останніх кладуть на кутю леміш, чересло, роблячи на них хрести з каші. Співаються при цім пісні, про врожай жита та усякої пашні.

Цікава стаття Яцимирського, де він розглядає святкову виставу „Маланка“, як конгломерат, не маючий нічого цільного; тут вертеп, імпровізація, колядний елемент і коза. І тут знов-таки можна вивести про звязок між козою та вшануванням плугу. А саме Маланка-Грецьке-Мелянос (чорний) має паралель і німецькій Берті *Schwarze Berta*). Часто Маланка у нас виступає вимашена сажею. Меланка в дідом — як Берта з Руцеллом, теж старим. Коло Берти — плуг, як і в Маланки. Берта карає тих, в кого плуг пожований, забруднений; Маланка теж не терпить, коли в хаті нечисто. Однак в других подробицях Яцимирський не погоджується з Веселовським, що ніби тут західні мотиви. Він гадає, що досить звязувати маланочні пісні з петрівочними, які теж носять аграрний елемент. Звязок між зимніми обрядами та весінними повинен бути. Як ми сказали вище, на це натякав й Потебня, наводячи численні вказівки з переказів про козу чи козла, переказів, звязаних з літньою працею на полі (обжинкові обряди).

Невідомий автор статті про різдвяні обряди ¹⁾, про виставу „Коза“ каже: „Под козой разумеется некоторое мифическое существо, вроде фавна, по виду козлородное, олицетворяющее, по представлениям язычников, плодородие почвы; бесспорно, языческого происхождения, как и Маланка — переряженный в женское платье мужчина“. Ряджені цілу ніч ходять по селі. Щедрують, посипають. Козу запрошують: „Сядь у нас, посидь, щоб у нас добре водилось: кури, гуси, качки, рої і старости“...

Подібну картину вистави на Волині подає І. Беньківський в своїй статті „Рождественские святки на Волини“ ²⁾. „Перед вечером второго дня устраивается генеральная репетиция (колядок), после которой, когда уже достаточно стемнеет, один из парубков наряжается известной всем „козой“, и вся молодежь направляется по селу колядовать, переходя от одной хаты до другой“. До речі: перенесення обряду на другий день Беньковський пояснює його переслідуванням.

М. Грушевський про козу каже, що це: „поштурховисько, яке має потішати публіку своєю незручністю й свого рода полазник“. Іншого пояснення не дається. Для зрозуміння терміну: полазник наведемо місце з Потебні: „верують і в сон і в зустріч і в полаз“ ³⁾. У сербів полазати — посещать; полазник — посещающий. На Збручі й де-по-де на

¹⁾ Празднование Рождества на Подоли (Под. Епарх. Ведом. 1897, № 51 — 52.

²⁾ Киев. Стар. 1889, I.

³⁾ Потебня. Объяснения II, 37.

Поділілі — всі пилипівські свята — полаз. Полазники — ті, що перші в ці свята через садibu переходять. І слід, щоб полазником був сам хазяїн. О. І. Білецький відмічає, що усі дієві особи „Кози“ цілком увіходять в виставу „Маланка“, сама ж „Коза“, на його думку, походить від паганських брумалій, присвячених Вакху-Діонісу. Можливо, гадає він, що в старовину „Коза“ не обмежувалася танцями чи піснею. Мабуть, „Коза“ мала більш складну ролю. Про це zostалися, каже він, спомини в весінній гри в „Козу“, де коза ганяється за дівчатами, приговорюючи: „Я коза-дереза, за копу куплена півбока луплена“. А також це видно з різдвняних діялогів, що розростаються часом в цілу побuтову інтермедію, хоча й з розбитим та смутним сценарієм, отже з низкою дієвих осіб, що зустрічаються у літературних українських інтермедіях. XVII — XVIII ст. Ящуржинський і Чалий¹⁾, не висловлюючись ґрунтовно про „Козу“, іменно дають варіанти вкстави, що як-раз з'являються уламками колишніх більш великих інвермедій, або знаходимо тут дрібні зауваження. На жаль, подаючи текст, вони мало зупиняються на обстановці, у якій проходить дія. Докладний опис вистави ми знаходимо в Малинки, про що сказав у свій час Б. Грінченко. Невелика, порівнююче, література про „Козу“, невеличка кількість варіантів тексту цієї інтермедії. І все ж питання про суть її можна собі більш-менш розв'язати. На цю інтермедію слід дивитись поперше, як відбиток життя, з другого боку помічати її алегоричний зміст. Вона інтересна іменно з обох цих боків. Цінна вона саме тим, що коли майже усі другі інтермедії вже зникли зі сцени, в ній і до цієї пори ми бачимо старі інтермедійні персонажі. Правда, вони подані елементарно, однак де-які більш звертають на себе увагу. Розуміємо тут постаті циганів, остільки типові для старого побутового театру на Україні. Це і персонажі і самі артисти. Може й несвідомо, народній театр зберіг їх, як саме акторів. Театральна справа була їх спеціальністю. Вже в старім слові „О цыгане“ вони виступають зі своєю певною професією, нагадуючи західних циган, мали свої угруповання (урсурі, лінгурі, елекчі). Був особливий термін — циганити, який свідчив, оскільки цыган був артистом на сцені й шахраєм в житті, і через останнє був готовим бажаним персонажем, якого скористало українське письменство, на чолі з Гоголем. На старій Україні цигани з'являються переважно з XVI століття²⁾, коли вони зразу надійшли в такім числі, що Сигизмунд I (1506 — 1548) примусив їх осістися, дистати пашпорти, однак без успіху. Ще більш суворого наказу було видано у р. 1578 про обвинувачення та кару тих, хто покриває циганів. Цигани тоді стали сами осідатися, торгувати, приймати на себе ролю вожаків медвідів то-що, музик, ворожіїв. Згодом почали вибиратися навіть їхні королі. В Литві право призначати королів взяли на себе Радзівіли. Згодом, вони з українським народом зрослися, особливо через кінську торгівлю. Звичайно, вони відобразилися в народній творчості — поговірках, анекдотах, байках, в художнім письменстві — фацеціях, жартах, інтермедіях, з певним звичайно обличчям. Є звістки про переряжування циганів. Тут, звичайно, вони підхопили те, до чого на Україні звикли. Про часте „москоудство“ читаємо вже в Синописі Гізеля: „Иниі лица своя и всю красоту человеческую, по образу божию и подобию сотворенную некими лярвами или

¹⁾ М. Чалий, Воспомин. К. Стар. 1889 I, стр. 26, 39 пор. Селиванов-Вертеп в Куп. уезде К. С. 1884, 3, а також М. Т-ов — матеріали и заметки об. укр. народе словесности — к вопросу о вертепн. комед. на Украине, к стр. 1883 XII.

²⁾ Свяський Н. Цыгане М. 1881 Пор. Буслаева „О цыгане“, також Плохинский. О иноземцах в Старой Малороссии.

страшилищами закривають страшаще, или утешающе людей“. Тут є натяк на маски, може і звірячі. В інтермедії „Коза“ ми маємо справу цілковитого переряжування (в козу, діда, цигана, єврея). Це не є просте „ведіння“ медвідя. Тут окрема п'єса з своїм, правда, примітивним сюжетом, як гадається на перший раз.

Однак, думаємо ми, інтермедія — примітив з боку фабули, важливіша своїми алегоричними моментами. Здається, з дослідників ніхто особливої уваги не звертав саме на те що в козу переряжується мужчина, Маланка — теж переодягнений мужчина. Чи немає тут звязку з тим, що Берту по багатьох країнах Заходу уявляють собі як мужчину (див. у Ruprecht'a, Rubbert'a, Bartel'a та інших). На Маланки не можна прясти, бо буде Маланка гніватись, однак є повір'я, що нитки спрядені у свята — найбільш міцні. Подібне згадується і про Берту, як в Греції колись говорили про Діану, що була ніби винахідницею сіті (мережі). Таким чином і „Коза“ може ще раз споріднюватися з Бертою, звязаною, як відомо, з вшануванням пуга та господарства взагалі (це аграрний мотив).

В переказах про „Козу“ на заході рідкий мотив лякання її вовками. В інтермедії про неї на Україні навпаки він повторюється раз у раз. Як це пояснити? Мотив стрільця, погоні, охоти, здобичу, — частий в поезії народній. Спів про козу теж втягнув в себе цей мотив. Говориться про загрозу козі з боку вовків. Чи не відбився тут старий побут? Старі данини знають данини в галузі охоти — купичні данини, боброві, білячі¹. Заразом з іншими атрибутами володіння на Україні вживались поруч з селами, сіножатями — стави, гаї, ловища, звірині й пташині, боброві гнізда, гони. Інтересно, що практикувалася охота на вовків — свіськими козами, як спеціальною принадою. Не звідціль часом веде свої слова пісня про козу:

На горі коза
З козенятами,
Під горою вовк
З вовченятами.
Ой, схопив вовчок
Козу за бочок,
А вовченята
За козенята.

Принаймні, міг відбутися старий звичай охоти.

Ось новне, що слід, на нашу думку, взяти на увагу, це теорія Дикарьова — Геспер-Амальтея-Коза. Справді, коли пісня весільна, чи голосіння, чи молодар та веснянка мали певний свій календарний час, бо не були забавою, а звязувались з економікою життя селянина, й пояснювали сторінне оточення — весільна пісня звязана з убганням короваю, голосіння з похоронними обрядами і т. і. Так само і інтермедія „Коза“ мала своє оточення. Вона утворювала певний настрій і, її дивилися теж з певним настроєм. Дивилися „Козу“ в так званий „святий вечір“, „багатий вечір“, „щедрий вечір“ (такий вечір присвяч. місяцеві був і в старій Греції). В цей вечір — щедрували, себ-то зичили хазяїнові багатства; в цей вечір шанували зірку (порівняй Геспер і її вшанування) — неможна до зірки ні колядувати, ні прясти. В цей вечір поважали місяць „золоті ріжки“. Добре відоме уявлення про близість зірки та місяця (пісні „Слала зоря до місяця рано, рано, ти, зіронько та вечірняя). Також колядки. Цікаво, що в інших місцях ріжки ряженого козою золотять,

¹) Також ходити на оступ — данина облавна.

або роблять з колосків „ярої пшениці“. Є повір'я, що новому місяцеві слід показати гроші, тоді будуть гроші водитися (пор. обіцянку Зевса німфам). Василь святий та Маланка звязуються з Іллею — громовиком, помічником врожаю, в якого

Пужечка — житяночка
Куди єю махнеть,
Там жито ростеть...

Коза часто синонім хліба — вираза „козу добігти, козу покинути“ означає — дожати хліб, „коза хліба“ — окраєць хліба. Бородатий козел чи коза нагадують спасову бороду, колоски, що покидають на полі, й що їх етнологи споставляють з вшануванням Грому. І чи не має тут звязку з тим стуком, що чинить коза під час вистави — стук ритмічний (постукування, тріщання)? Ящуржинський каже: „Ходження кози на Україні приєднується до колядок, є символічне вшанування бога Волоса. Більш складна форма цього обряду уявляє з'єднання вшанування Волоса з переживаннями карнавальськими. І в цьому погляді добачаємо правду. У цьому разі інтермедія „Коза“ прив'язується до циклу вшанування врожаю, хліба; що цілком зрозуміло при економічній тлумаченні поетичних творів.

Додаток.

НОВІ ВАРІЯНТИ „КОЗИ“:

І-ий варіант.

В даній сцені приймають участь:

Дід — в машкарі з великою бородою й довгими вусами; співає речитативом, імітуючи старого діда з старечими дефектами вимови.

Коза — парубок, який покритися рядном, з якого виглядають голова кози з рогами; морда її в такт речитативу діда ввесь цокає-клямає зубами.

Цигани — беруть участь наполовину як статисти, наполовину розважають глядачів рухами: репліками, жартами (часто соромицькими) з дівчатами і т. ін.

Дід. Ой, дайся чути, мудра козо.
Підем до хати, будем скакати
Поскачемо тут, то щось нам дадуть,
Поскачимо так, то дадуть пятак.
Обіцяв хазяїн пів золотого,
А як подобрів, то дасть і цілого.
Як чорт нападе, то видере й того.
Як хазячка — мірочку гречки
Нашій козуні на варенички.

Візьму паличку в сінях в куточку.
Та й піду старенький на проходочку,
Та й піду старенький на проходочку.
Нагляну дівчат в попа в садочку,
Вони сидять табунцем, пьють горілочку,
Випили гэрілочку, почали вишняк.
Та не розберуть в ньому смак,
Дають мені старенькому того вишняку.
Щоб я розібрав в ньому смаку.
Сидять дівонки табунцем,
Та й раду радять.
Проженімо діда, приймімо бабу,
Бо той дід-бака, стара собака

З розуму зійде буде¹⁾
За чорним лісом, за чорним кущем
Не чули дівчата зозулі,
Хлопці почули, дівчатам сказали.
За те їм дівчата „ге-ге-ге“ дали

Через дорогу кума моя,
Я (а) в куми дівчина моя
Ой, дам я попу пшениці копу,
Щоб мене звінчав з кумовим дівчам
Копи пшениці марно пропала,
Щоб того попа трасця напала,
Щоб його трясло ще й його мати.
Щоб йому витрясло лаву із хати,
Щоб його трясло ще й його жінку,
Щоб з його витрасло легке й пичінку,
Щоб його трясло ще й його діти,
Щоб йому не дало в хаті сидіти.

Через дорогу та й у метриницю (біс)
Веде вовк козу за потилицю.
А потилиця не противиться —
Куди вовк веде — туди й хилиться.
Де коза з ріжком — там жито стіжком.
А де не буває — там вилягає.
Ой, йшла, йшла задомилася.
Стала під дубком заголилася.
Ой, йшла, йшла сіла спочити,
Піддерла ногу стала мочити;
Піддерла ногу — видно небогу,
Сходьтєся, дівчата, молитися богу,
Ой, піду я в луг, та й до калини,
До своєї козуні та й на родини,
Бо в неї завтра будуть християни (в цей час коза падає).

Дід: Ой, боже мій, діточки.

Впала коза (іноді „мати“).

Цигани: Ой, боже мій, боже мій,
Мати втірають.

Дід: Цитьте, дітоньки, може я їй що пораджу. (Палицею штурхав козу по спині й примовляє).

Дід: Од мора до мора
Щоб моя козуня була здорова;
Од берестка до берестка
Мав козуня три вершка.
Чи на смерть, чи на зріст,
Коза пердне — циган з'їсть.
(Коза встав й скаче).

Цигани й дід співають:

По дорозі жучка, по дорозі чорна,
Оглянися, дівчинонько,
Яка ти моторна,
Оглянься, оглянься, в кого ти вдалася,
Чи не в тую дівчинонку,
Що з неї верталася.

Чом цигани не оруть,
Чом поля не мають.
Про те вони хліб їдять,
Бо добре гуляють.

(Записано в 1913 р. на Уманщині, передано Д. Рудченком, за що висловлюємо йому щире подяку).

¹⁾ Вираз цей, в залежності від слухачів, замінюється іншим, словами „ге-ге-ге“ і т. інш.

II-ий варіант:

Ой го-го, го-го, коза,
 Ти коза сіра,
 Не ходи ти в темний ліс,
 Бо в темнім лісі
 Стрільці-молодці,
 Все миколайці.
 Як вдарили козу
 В правое вушко,
 З правого й вушка
 Потекла юшка.
 Ой, з того коза
 Бідная впала,
 Ой, з того коза

Нежива стала...
 Устань, устань, козонько,
 Устань, устань, бідная,
 Туп-туп, туп-туп
 Тай ніжечками,
 Цок-цок, цок-цок
 Тай ріжечками.
 Де коза туп-туп,
 Там жита сім куп,
 Де коза ногою,
 Там жито копою,
 Де коза рогом
 Там жито стогом.

(Власний запис С. Баламутівка, Київщина, Сквир. повіт, 1907 р.).

III-ий варіант:

Ой, станьте, постаньте,
 Бо козу веду.
 На горі коза
 З козлятами,
 Під горою вовк
 З вовчєнями.
 Ой, схопив вовчок
 Козу за бочок,
 А вовчєнята
 За козєнята
 Ой же, ти, коза,
 Яка ж ти дурна,
 Що вовку далась,

Що діток збулась.
 Ой, діду-діду
 Про жени біду . . . . .
 . . . . .
 Ой напни козі
 Тай усі жили,
 Щоб наша й коза
 Тай вже устала,
 Щоб наша коза
 Тай поскакала
 . . . . .

(При цих словах коза оживає).
(Власний запис 1910 р. М. Ружин, Київщина, Сквирський повіт).

IV-ий варіант.

Ой, го-го, го-го,
 Ти козо-сіро,
 Ой, ввійди козо,
 Ти у цей домок,
 Не ходи, козо,
 У темний лісок,
 Бо в темнім лісі
 Стрільці удалці,
 Все михайлівці,
 Забили козу,

Козу бідную,
 Устань, ти, коза,
 Коза бідная.
 Стукни ти ріжечками,
 Тупни цей ніжечками,
 Де коза туп-туп,
 Там жита сім куп,
 Де коза ногами,
 Там житечко копами...

(Власн. запис. 1922 р. на Київщині. С. Бистрик, Сквир. повіту).

I. JEROFIJUK

WEINACHTSSPIEL (INTERMEDIJE) — „DIE ZIEGE“ (VOLKSKUNDISCH-BIBLIOGRAPHISCHE SKIZZE).

Die Verehrung des Bockes oder der Ziege rührt von alten Zeiten her und steht im Zusammenhange mit der Verehrung des Mondes. Das ukrainische Volksspiel „Die Ziege“ zeigt diese Eigenschaft und hat auch den Charakter einer agrarischen Zeremonie. Seine Erforschung muss in Verbindung mit der Erforschung solcher Zeremonien (Bräuche) geführt werden.

ПОХОРОННІ ЗВИЧАЇ Й КУЛЬТ ПОКІЙНИКІВ З ТОЧКИ ЗОРУ ВЕСІЛЬНОГО РИТУАЛУ¹⁾.

Масуді в „Золотих луках“ казав: „Коли хто (у слов'ян і русів) вмірає неодруженим, то йому дають дружину після смерті“. Під впливом цієї звістки А. Котляревський, аналізуючи описаний Ібн Фадланом похорон руса, прийшов до висновку, що в цьому обряді похорону можна бачити й обряд весілля. Правда, А. Котляревський багато де-чого в описаному Ібн Фадланом похороні вважав за „казку Араба, жаляущого удивить соотичей рассказом о том, какие чудеса пришлось ему высмотреть на своем веку“, але зроблений нами аналіз свого (українського) похоронного обряду примушує нас визнати за цілком можливе, що опис похорону, зробленого Ібн Фадланом, цілком відповідає минулій дійсності тих русів, які при похороні свого начальника подбали й про те, щоб він на тому світі мав дружину (незалежно від того, хто ці руси були). Для цього вони знайшли для начальника в колі його жінок служниць дівчину й за звичаями свого народу, справили весілля, що лише після нього й могла дівчина вважатись дружиною покійного руса.

Сучасні похоронні звичаї українського народу заховують чимало елементів весільного ритуалу, а на Поділлі при похороні парубка або дівчини й сам похоронний обряд носить назву весілля.

Ця властивість похоронного обряду спадала на очі майже кожному етнографові й кожний з них, описують похоронні звичаї, звертав на це увагу, робив свої зауваження й пояснення. Schrader навіть написав працю на спеціальну тему „Totenhochzeit“; зі слов'янських етнографів з певною увагою до весільних елементів у похороні поставився Niederle та Adam Fischer, що похорону неодружених одвів окремий розділ у своїй книзі й навіть дав багато цінних прикладів що-до весільного характеру в похоронному обряді неодружених у поляків, українців, взагалі слов'ян та інших народів світу.

Але згадані вчені майже не звертають уваги на весільні елементи в похоронному обряді осіб одружених, що для нас при розгляді похоронних обрядів з погляду весільного ритуалу має не менше значіння, ніж весільний характер похорону дітей, парубків та дівчат.

Для доказу того, що весільні елементи зустріваються однаково в похоронних обрядах при хованні неодружених осіб, наведемо де-кілька прикладів нарядження й уборів мерців з різних місць України в її етнографічних межах.

1. В Галичині (городенщина)²⁾ „жінку миють, чешуть, заплітають завивають, у перемітку, убирають у нову сорочку, обортку, крайку, пацьборки — зо 4 шnurки чорних великих перлів-пацьборок. Ноги так, як у хлопа.

¹⁾ Зачитано в засіданні Секції 13 січня 1927 р.

²⁾ Матеріали до української етнології, том XIX — XX, стор. 197.

Дівку убирають, як до шлюбу: заплітають у поплітки (червона волочка в коси вплетена), убирають у бинди, гирдани, на голову кладуть вінок з барвінку, а коло вух ружі, зроблені з барвінку і наліплені так, як вінок позлітків. На шию дають зо 4 шнурки червоних, великих перлів-пацьорків, бо кажуть, що там ці розсип'ють на тім світі, та не може визбирати, як дрібні.

Парубкові пришивають вінок до шапки, як до шлюбу (з барвінку наліплені позлітків) та дають червону велику хустку за пояс з правого боку так як від молоді у коровай.

Малу дитину убирають в нову сорочку, а як нема готової, то шиють з бомбаку (перкель з клету), підпірізують крайков, на голову кладуть вінок з барвінку, наліплені позлітків; ногу завивають, як у старих.

На середній палець правої руки дають старим той перстень, що в нім шлюб брали, а як нема, то робе з воску, або купують новий за кілька сотиків. Молодим і дітям дають з воску“.

2. На Харківщині:¹⁾ заслуговує на увагу посмертна одіж жінки. Там молодіці надягають на голову очіпок, а коли його немає, об'язують голову хусткою, а поверх неї голову об'язують вінчальною хусткою та коли її в померлої немає, то купують для цього „серпанок“; дівчині ж пов'язують голову шовковою, або другою гарною хусткою, убирають її вінком з різних стьожок і підперізують рушником безрукаву юпку, або звичайну кофту; їх надягають і на померлих жінок. Кожного покійника, нарядивши кладуть в домовину, покривають його „покривцем“ (полотном) і закривають віком. На нього кладуть для духовних три „покривця“, дві провіднички (свічки) з хустками і ще одну хустку під евангелію.

3. В кол. Переяславському повіті²⁾ парубка й жонатого чоловіка обов'язково клали в домовину в синьому жупані; виняток робився лише для бідних. Жонатому біля правої руки кладуть шапку, а парубка підперізують поясом, в головах кладуть йому шапку, до якої пришивають вінка.

4. В с. Кожухівці³⁾ на Коростеньщині вмерлу маленьку дитину обмивають, наряджають в сорочку, а коли є, то і в „платьє“ і вбірають квітками. Молодого парубка обряжають в кращу одіж, як до вінця. Товаришам дають хустки на руки, як маршалкам (?). З церкви беруть корогви, які перев'язують рушниками, немов старости. Домовина вкривається килимом, коли домовину привезуть до могили, маршалки стоять кругом могили з цехом. Дівчину обряжають як молоді: одягають додільну сорочку, панчохи, спідницю, хвартук, кошульку.

Коси дівчині розплітають і надягають вінок на голову. Домовину вбірають хустками, кладуть до пояса шовкову хустку; чим багатше дівчина, тим більше кладуть в домовину її вбрання. Похорон старших людей не відрізняється між собою. Кожна жінка готує собі одіж на смерть і полотно на рушники. Одягають жінку в нову сорочку, спідницю, панчохи, кохту й хвартук. Голова пов'язується хусткою, а домовина обкладається полотном та рушниками. В могилу спускають на полотні, придбаному самою покійницею. На корогви вішають рушники та шматки полотна. Після похорону полотно та рушники віддають на користь церкви. Коли ховають господаря, жінка не повинна йти до могили, а падає ниць на порозі і повз неї проносять мерця. Старі баби радять їй заглянути в дім тричі, „аби не було якого лиха“.

¹⁾ Жізнє и творчество крестьян Харьковской губернии, т. I, 1898 р.

²⁾ Чубинський, т. IV, „Похорони“.

³⁾ Відомості ці дістав у Коростельськ. музеї з рукописного матеріалу по обслідуванню с. Кожухівці, зробленого вчителями Коростеньської округи під керівництвом Ф. А. Козубовського.

5. В с. Ходоках¹⁾ (теж на Користеньщині) покійницю-дівчину обмиває баба, що її спеціально закликають для того; держать дівчину двоє: батько й сусід (можуть держати й баби), а баба мие.

Перед тим, як мають вбрати покійницю, подруги останньої — „дружки“ розплітають свої коси й ідуть до покійної з розплетеними кісми й розплітають коси покійниці, кладуть її в домовину з розчесаними й розділеними на дві половини кісми. Голову обвивають „застіжком“ (стьожкою), на голову надівають вінка, а біля грудей букета — червону з паперу квітку. Подушку обкладають квітками: гордінією, зірками, безом, — який цвіт цвіте в ту пору, — каже Уляша, — і барвінком. Сорочку надівають додільну з фальбонами, з перетичкою й вишиту; можна надівати й „сорочку з рукавами“, але „сорочка на станку“ не надівається²⁾. Спідницю надівають червону, надівають теж кохту, або „плат'є“, яке має, але найкраще.

На руку надівають перстень, і білу хустку, а на ноги — чорні панчохи. Миють теж і парубка, як і взагалі кожного покійника. Парубка наряжають в те, в чому він ходив. На руку йому теж надівають перстня, а на ноги, як і дівчині, чорні панчохи.

Бабу, що її має на увазі й що про неї розповідає Уляша, обмотали в чорну тернову хустку, чорну кофточку з карунками (мережево), чорну спідницю з фальбонами, білий хвартух, а праву руку перев'язали білою хусткою, вкрили всю (по шию) покриттям білим з перкалю, а на ноги, як і жонатим чоловікам, одягли білі панчохи. Всім кладуть під голови біленьку перкалеву напхану сіном або свяченим зіллям подушечку, і обов'язково всім же кладуть в домовину образка.

При похороні дівчат і парубків печуть з пшеничного борошна коржиків з медом і перед виносом домовини ці коржиків роздають дівчатам, хлопцям і дітям, що приходять одвідати покійника.

При звичайному похороні парубка або дівчини, домовину кладуть на віз і кінями одвозять на могилки в супроводі „цеха“ (процесії). Хреста й корогви в цехові перев'язують рушниками або хустками. На могилі дівчини на хреста вішають вінок з живих квіток. Плетуть цього вінка „дружки“ покійної так: починає плести найперша „дружка“, а далі плетуть всі „дружки“ й подруги померлої, що теж звуться дружками.

Крім звичайного, на Коростельщині відбувається при похороні парубків та дівчат і врочистий обряд похорону, але про нього говоритимемо далі, а зараз звернімо увагу на ті елементи весільного ритуалу в похороні неodrужених і одружених осіб, що ці елементи зустріваються в вищенаведених прикладах.

Перстні, вінки, квітки взагалі, весільні хустки, рушники — елементи весільного ритуалу.

Посмертна одіж покійників є весільною одіжжю й про це свідчать самі наведені нами приклади. Урочистість весільного обряду вимагає спеціального вбрання для молодих, і похорон, як і весілля, вимагає, щоб покійника вбрати в святочну одіж, якщо в нього немає весільної. Ця святошна одіж замінює ту весільну одіж, що її людина позбулася на протязі свого життя. Це дуже помітно у бідних людей, або й цілих народів,

¹⁾ Відомості ці одержав від Уляши Пржегалінської з с. Ходаків.

²⁾ Додільна сорочка у шляхти шийється вся з перкалю, а в „сорочці з рукавами“ рукава з домашнього полотна. Ці сорочки фігурують і на весіллі, де молода дарить теці лише „додільну“, або сорочку з рукавами й сама надіває додільну сорочку, чого не можна сказати, про сорочку на станку, яку дарувати теці не можна.

наприклад, у Ойратів (Алтай). У ойратки¹⁾ один парадний костюм, що його вона сама собі шиє на весілля, в ньому проводить кожний святочний день і в ньому кладуть її в землю.

Але головною частиною весільного вбрання є сорочка, що в ній ховають покійника. В Ярославській губернії²⁾ „сорочка, що в ній вінчаються — повинна переховуватись до смерті, в ній належить і в домовину лягти, в ній же і соборуються“.

В кол. Литві, а також і тепер у литовців і поляків на покійника одягають спеціальну „смертельну“ сорочку; в де-яких місцевостях Польщі³⁾ цю сорочку вдягають на весільне вбрання дівчини й підперізують її. Цю сорочку нагадує й „кошулька“, що в неї вбірають дівчину, в с. Кожухівці, що треба визнати литовсько-польським впливом, а перкаль, яким обвивають по шию в с. Ходаках бабу, можливо, теж свідчить про існування в минулому цієї „смертельної“ сорочки. Підперізують жінок і чоловіків, а також сорочки на покійниках взагалі й особливо на покійницях дівчатах, під впливом весільного обряду. Цей обряд підперізування сорочки молоді існує на весіллі й зараз у наших сусідів — кримських татарів⁴⁾.

У Польщі (за відомостями, взятими у А. Fischer'a) смертельну сорочку не тільки підперізують, а також підв'язують її стовжками у коміра і чохлаві.

За віруваннями болгар жодна частина одягу, яку кладуть в домовину покійникові, не повинна бути зав'язана, бо цим особа, що лишилась живою, так зав'язується, що вже не може більше вступати в шлюбний зв'язок, з другою особою. На Литві теж під час похорону, коли живий чоловік, або жінка в таких літах, що одруження ще можна повторити, не зав'язують покійникові або покійниці в сорочці коміра головного убору і панчоx і не підперізують поясом.

При пошитті сорочки намагаються уникнути різних вузлів, і з цих міркувань не надівають в с. Ходаках на покійницю сорочки на станку, і це безперечно має зв'язок з весіллям, коли „в коморі“ уважно розглядають сорочки молодих і взагалі всю одіж і особливо намагаються уникнути не бажаних вузлів, що негативно впливають на полове діяльність молодого⁵⁾.

Звичай, що в с. Кожухівці жінка падає на поріг і повз неї переносять домовину з її чоловіком, теж має зв'язок з весіллям. На весіллі литовців молода перед від'їздом з молодим до молодого сідає на поріг і плаче⁶⁾.

Звертає на себе увагу чорний кольор при похороні старих, жінок в Галичині й на Коростельщині, що можна визнати впливом Польщі, де чорний колір в смертній одягу старих жінок є загально розповсюдженим явищем⁷⁾.

Але чорний кольор, і взагалі кольор одягу жінок, на Коростельщині в великій мірі є місцевим явищем. Тепер в Ходаках і сусідніх „шляхетських“ селах молоду на весіллі здебільше „в молодницю зав'язують“ терновою хусткою й цією хусткою завивають покійну бабу, що в минулому її завивали наміткою. Де-які баби ідуть на той світ в чорних

1) Вечірній випуск „Красной газеты“ № 311 (1315) від 28 грудня 1926 р. (стаття М. Шканської: „Под азиатским небом“).

2) І. В. Костоловський: „Из поверий Ярославской губернии“.

3) Adam Fischer „Obriady pogrzebowe ludu polskiego“, Львів, 1922 р.

4) Г. А. Бонч-Осмоловський: „Брачные обряды татар горного Крыма“, стор. 43 — 4.

5) „Украинск. народ“, т. II, стор. 634.

6) Jucewicz „Litwa“, стор. 268.

7) Adam Fischer „Obriady pogrzebowe ludu polskiego“, стор. 109 — 111.

„каптанах“ з червоними лацканами й це пояснюється тим, що в минулому в цих каптанах дівчата шлюб брали, бо ці каптани за відомостями Юцевича, є шлюбною одежою литовок, а чорні панчохи й червоні спідниці, що в них вбирають дівчат в с. Ходаках, пояснюються тим, що вони зараз у моді, як модними були в минулому й червоні черевики, а тепер чорні.

Щільний зв'язок з весільним ритуалом має й обряд розплітання коси, й розплетені коси подруг покійної дівчини, що, як подекуди на веселлі розплітають коси молодої¹⁾. Ці розчісані коси свідчать про врочистість і важливість моменту²⁾: покійницю приготують до шлюбної постелі.

Не що-давно, як про це писав Х. Ящуржинський³⁾, на Україні існував такий звичай:

„Коли вмірав батько, або мати, які залишали по собі неодружену ще дочку, то остання розплітає свою косу, як це робить вона на веселлі, і йде так за домовиною, щоб дати можливість батькам своїм бачити дочку в шлюбній одежі“.

Від Ящуржинського ж. довідуємося, що на Київщині (с. Підвесовка) існував звичай не плакати над мерцем, а веселитись, співати пісні й грати на дудці. В с. Каленському іноді на похороні теж грає музика.

Звичай, що дівчина нещодавно йшла за домовиною своєї матер або батька в весільному вбранні, нагадує нам старовинний звичай мекленбурських слов'ян, а саме, що дружина покійного вдягала шлюбне вбрання і в цьому проводила свого чоловіка до могили; до похорону ж, коли тіло покійника лежало в хаті, присутні не журились, а весело вели бесіду й пили⁴⁾.

Ці останні приклади свідчать про те, що похорон осіб одружених в минулому в де-яких місцях набірав характеру весілля, а в гуцулів і до цього часу зберіглося чимало з того весільного ритуалу в похоронному обряді, що з ним відбувався похорон в старовину не тільки неодружених, а і одружених осіб обох статів⁵⁾.

Ми вже згадували про Масуді, який писав, що парубкові на той світ давали дівчину-дружину. Про відповідні ж права дівчат Масуді й інші письменники не кажуть. Але сучасний похорон дівчини майже по всій Україні відбувається з більшою врочистістю, ніж похорон парубка: „збираються дружки-дівчата, плетуть вінки й співають жалібні пісні, як на весіллі; розплетене й розчісане волосся дівчини покривають вінком. Вибірають одного парубка за дружбу, одну дівчину за дружку, і, нарешті, одного парубка за „вдівця“, при чому його становище рівнозначне стану молодого на веселлі. Присутнім на похороні роздають „рушники“, як і весільним боярам. Домовину несуть дівчата. Відповідним чином відбувається й обряд похорону „парубка“⁶⁾, але це потребується не так часто.

На Рад. Україні тільки на Коростеньщині існує до цього часу врочистий похорон, коли ховають при участі верхівців, головним чином, парубків, і цей похоронний обряд нагадує про ті старовинні похоронні звичаї, як от тризни й інше, чого ми зараз не зустріаємо у нашому побуті. Цей урочистий похорон парубків, а подекуди й дівчат, відбувається в багатьох селах, де живе колишня т. зв. околична шляхта.

¹⁾ Етнографическое обозрение, 1891 р. № 4, стор. 91.

²⁾ За університетськими лекціями проф. Д. К. Зеленина.

³⁾ Киевская старина, 1890 р., № 1, стор. 130 — 132.

⁴⁾ А. Котляреский: „О погребальных обычаях языческих славян“, стор. 139.

⁵⁾ Див. а) Етнографіч. збірник, т. XXXI — XXXII та б) матеріали до укр.-руської етнології (т. V. В. Шухевич: Гуцульщина, частина III, стор. 241 і далі).

⁶⁾ Етнограф. обозрение, т. XV, 1892, № 4, стор. 36 — 37.

На особливу увагу заслуговує обряд похорон, що з ним ховали парубка Олексу Дідковського в червні місяці 1926 року в с. Купень або Малі Ходаки. Людмила Олександрівна Олексійчук, що в той час завідувала дитячою охороною в с. Ходаках і була свідком цього похорону, розповідала нам, що ніби-то батько Олекси говорив під час похорону: „Не довелось мені весілля справити своєму синові, то роздам його рушники на похороні“.

Похорон відбувався з великою врочистістю й про це свідчить похоронний обряд.

У віз, де везли домовину, було запряжено „цугом“ дві пари коней. Перед домовиною їхали на конях два верхівці, з обох боків домовини їхало по одному верхівцеві й за домовиною їхало два верхівці, а перед „цехом“ — три верхівці, при чому один з них їхав зпереду й тримав у руці чорний (?) прапор. Коні були вкриті килимами, прив'язаними кройками, а в гриви коням були вплетені червоні стьожки. Три передні верхівці мали через плече шовкові хустки. Всі верхівці мали на руках пов'язки з білих хусточок, поверх них були пов'язані чорні з сатину „застіжки“ (стьожки), а в руці кожний тримав по свічці.

Коли доїхали до могилок (на півдорозі між Купчем і Ходаками Купеч-Ходаківської парафії), то верхівці відділились від „цеха“, наввпередки поїхали до Ходаківської церкви, звідси знов швидко поїхали назад і зайняли в цехові свої попередні місця. Як здіймали з воза домовину, яку тримали чотири парубка, оточили верхівці кінями й так стояли хвилиночки зо три. Коли домовина була в церкві, то верхівці чекали її виносу біля церкви, а як з церкви чотири парубки винесли домовину й принесли її до воза, то верхівці знов кінями оточили домовину. Од церкви проводили домовину до могилок в такому ж порядку, як із Купча до церкви. Біля могилок верхівці стояли аж доти, поки домовину не спустили в яму.

У гуцулів теж в де-яких селах відбувається похорон з участю верхівців¹⁾, а з давніших часів аналогією до описаного нами похоронного обряду буде той похоронний обряд, що описав в 1551 році польський свящ. з с. Лик (кол. Судавія) Ян Менецій і видрукований у його епістолі до Георгія Сабіни під назвою: „De sacri ficiis et ydolatria veterum Borussorum, Livonum aliarum gue vicinarum gentium“²⁾.

Похорон неодружених, головним чином парубків на Коростеньщині з участю верхівців в цілому є не що інше, як весілля парубка (або дівчини).

Участь цих верхівців і коней в похоронному обряді можна до деякої міри пояснювати впливом Литви, де парубки дуже шанують коней, де ці коні й верхівці відіграють під час весілля більшу, ніж на Україні, ролю³⁾; можна теж пояснювати й певною традицією, що могла зберегтись у шляхти на Коростеньщині, з тих часів, коли далекому минулому ця шляхта була „дружиною“ Деревлянських князів⁴⁾, а потім боярами в Литовському князівстві й виконувала певні військові обов'язки⁵⁾. Тому

1) Відомості про цей похорон одержав від проф. Рудницького, а деякі відомості про маржину й коней в похоронному обряді маються в згадуваних нами працях В. Гнатюка та В. Шухевича.

2) А. Котляревський: „О похоронных обычаях языческих славян“, Москва, 1868 р., стор. 146—151.

3) Jucewicz „Liwta“ стор. 95 і далі, теж стор. 254 і дальші.

4) Doktor Antoni I. (Kehmom) „Z przeszlosci polesia kijowskiedo“, рік видання 1882. С.

5) Акты Юго-Западной России, том III.

можна гадати, що цей військовий характер колишніх дружинників-бояр і відбився на похоронних звичаях. Але похорон з верхівцями ми зустрічаємо й за межами кол. Литовського князівства, у Гуцуві, що в них в де-яких селах прекрасно зберігалося в весільному обряді й „умиканіє“ дівчини¹⁾, яку молодий зі своєю „дружиною“ вихоплює з хати з подушками, садовить на коня, б'є гарапником і увозить.

Військовий характер помічається навіть в парубоцьких і дівочих громадах з отаманами й отоманками на чолі у нас на Україні²⁾, а особливо це помітно в відповідальному явищі в Іспанії, де на Балегарських островах зовнішньою ознакою полової дозрілості парубка й відповідних його прав є насамперед зброя³⁾.

В давні часи у Деревлян „умиканіє“ було звичайним побутовим явищем, і це старовинне побутове явище заховується й до цього часу в весільному обряді, де військовий характер „дружини“ молодого помічається досить виразно.

Тому, похоронну процесію з запряженими у віз двома парами коней, вкритих килимами, й верхівців треба вважати за весільний поїзд молодого, а чорний колір прапора при похороні Олексі рахувати новим впливом, бо корогва маршалка в поїзді молодого мусить бути червона⁴⁾.

При аналізі похоронних звичаїв нам слід не тільки константувати весільний момент в похоронному обряді, але іноді й похоронний обряд в цілому, та навіть в значній мірі й культ покійників розглянути з погляду весільного ритуалу. Наслідки від такого методу вивчення похоронних звичаїв будуть лише позитивні.

Аналіз похоронних звичаїв у українців, особливо гуцулів і порівняння їх з весільним ритуалом північних росіян⁵⁾, литовців та інших народів, а також ознайомлення з природою й властивостями сексуального характеру т. званих „заложних“ покійників за працями проф. Д. Зеленіна⁶⁾ привів нас до таких висновків:

1. Посмертна одіж покійника — весільна одіж.

2. Домовина — це приміщення покійника й одночасно його шлюбна постіль.

3. При похороні парубка й дівчини на могилах роздавали коровай і в цій роздачі відігравав де-яку роль й сам покійник, а тому й тепер часто домовину несуть відкритою, бо „запечатували“ її на могилах лише після роздачі короваю.

4. В де-яких місцях дівчину не закопують з вінком на голові, а виймають його з домовини й вішають на хресті. Пояснюється це тим, що після роздачі короваю весілля вважається закінченим, а тому дівчина повинна йти в своє приміщення вже одруженою.

5. Що домовина є й шлюбною постілью, про це свідчать і похоронні звичаї македонців в країні Банско, де похорон справляють як весілля, а на другий день ходять на могилу „на розбуд“⁷⁾. Цим же пояснюються

1) Відомості про цей напад молодого з дружиною на хату батьків молодой одержав від С. Ю. Кобзей-Сяк та т. Сяк, що вони в родом з Галичини.

2) „Укр. народ“, т. II, стор. 621.

3) В. Бласко Ибаньес. Власть мертвых (Петербург. Госуд. Издат. МСМХХ).

4) „Укр. народ“, т. II, стор. 628.

5) „Материалы по свадьбе и семейно-родовому строю народов СССР, с ввводной статьей проф. Л. Я. Штернберга“. Выпуск I, Ленинград, 1926 г., издание Комиссии по устройству студ. этнограф. экскурсий.

6) Д. К. Зеленин: 1) Древне-русский языческий культ заложных покойников. Петроград, 1917 г. та 2) Очерки русской мифологии 13, I, Петроград 1916 г.

7) Журнал Министерства Народного Просвещения за 1904 р., січень, ч. СССІ, стор. 261.

й поминки по покійникові на другий день після похорону в с. Ходаках та інших місцях України. Під впливом весільного ритуалу покійників поминають на 3-ий, 6-ий, 9-ий і 30-ий або 40-ий день після похорону, бо весілля в гуцулів закінчується, власно, через місяць і пізніш¹⁾, а на Харківщині воно в давні часи закінчувалося напевно теж пізніше, бо жінка що-дня ходить на могилки одвідувати свого чоловіка, і лише після сорока днів їй це забороняється робити²⁾.

Поминки через рік після похорону пояснюються тим старовинним звичаєм, що молодиця, „молодуха“ у росіян, на протязі першого року держить звязок з дівчатами, ходить в святочній одежі; вечорами до молодих приходять тисяцький і дружка довідатись про їхнє життя. На протязі цього року ще продовжується весілля³⁾.

На протязі цього року молода повинна була в старовину порадувати свого чоловіка й увесь його рід дитиною, що виразно помітно у ойрат, де шлюб вважається зміцненим лише після народження дитини, що з нею подружжя через рік після весілля й приїздить в дім батьків молодого. Напевне ця властивість весілля відбилась на похоронних звичаях у обдорських остяків і самоїдів, де, коли помре чоловік, то його дружина робить його подобу з дерева (ідола), яку кладе біля себе спати. Годує її й так продовжуються ці поминки цілий рік⁴⁾.

6. Парубків женять після їхньої смерті, головним чином для того, щоб вони на тому світі мали жінок, що без них життя, за народним переконанням, було б важко, як ненормальним і майже неможливим нарід вважає життя людини без жінки і на цьому світі. Дівчатам справляють весілля й під впливом тих міркувань, що жінку без чоловіка на тому світі може використовувати нечиста сила. Щоб запобігти цьому лихові, похорон одружених іноді справляють теж з весільним ритуалом, але для них досить взяти з собою на той світ посвідку про свій шлюб, якою й є весільна одіж. Ця посвідка гарантує їм недоторканість особи з боку нечистої сили й дає право людині, особливо жінці, поновити свої шлюбні стосунки з чоловіком, що з ним жила на землі.

7. Так парубків і дівчат, як малих хлопців і дівчаток теж намагаються одружити під час похорону. Але всеж лишається певна категорія осіб (нехрещені діти й інші), що згідно давнім віруванням, мусять бути поховані без весільного ритуалу. Є теж категорія покійників, що вмерли нагласо смертю, або на війні й лишилися непохованими згідно звичаю з відповідним похоронним ритуалом. Останній потрібно виконати точно, бо в похоронному обряді, як і на весіллі, беруть участь предки, що повинні після жертв прийняти в свій рід покійника й дати йому певні горожанські права, або відмовити йому в цьому. Існування таких, за термінологією проф. Д. К. Зеленина, „зложних“ покійників, ненормальне: їх не приймають предки й не приймає земля, бо вони не чисті, й живуть вони без задоволення своїх найперших потреб⁵⁾.

До цих незадоволених покійників треба віднести упирів і русалок.

1) Матеріяли до укр. руськ. етнології, том V, стор. 67 („Колачини“).

2) П. Куліш. „Записки о Южной Руси“, т. II (Похорони).

3) „Матеріяли по свадьбе и семейно-родовому строю народов СССР“, стор. 166—170.

4) Відомості ці одержав від наукової співробітниці „Русского Музея“ (в Ленінграді) Раїси Павлівни Мітусової.

5) Питання про „зложних“ покійників потребує окремої розвідки, бо це питання досить широке й глибоке; воно для нас надзвичайно цікаве й важливе, бо з ним ми зв'язуємо ідею про уміраючого та воскресаючого бога, а тому цьому питанню в „Похоронній, як весіллі“ ми присвячуємо розділ під назвою „Зложні покійники (й русалки); похорон-весілля й ідея воскресіння“.

На Коростеньщині русалкою може стати навіть молода, що вже звінчалась у церкві, але померла перед весіллям. Така дівчина за термінологією Кисилихи ¹⁾ зветься владеницею, ц. т. дівчиною, жінкою взагалі, що ще не втратила своєї „краси“. Значить русалками стають і старі дівки. Черниці русалками не можуть бути, бо вони „невісти Христові“.

Живуть русалки на тому світі здебільше дівочькими громадами. Права на полове життя вони не мають, а тому й просять: „дайте наміточку“... Особливо сексуально незадоволене почуття їх мучить увесну, коли панує любов в природі й між людьми.

Увесну в старовину перед початком господарчого року рід приносив жертви предкам і іншим могутнім силам, тоді ж відбудувалися різні „ігрища“, відбувалися весілля, „законні“ й „незаконні“ полові стосунки.

Русалки увесну виходять зі своїх приміщень і шукають парубків і взагалі чоловіків, що з них де-які закохувалися в русалок. Крім того, русалки й упирі мають зв'язок з нечистою силою, вірніш — могутніми силами, а тому й самі мають де-яку силу й можуть впливати на добробут населення. Це примушувало людей в давні часи приносити їм жертви, а також улаштовувати їм символічні похорони-весілля, що й тепер ми зустріваємо під час русальних свят.

Дана стаття являє собою конспект роботи на тему: „Похорон як весілля“, в якій чимало місця відводимо весільному ритуалові в похороні осіб одружених і неодружених, аналізуємо й даємо свої пояснення що-до похорону руса, а також звертаємо особливу увагу на ту категорію покійників, що примушені йти на той світ без обряду одружіння й що для них нарід в певні часи року теж улаштовує похорон-весілля. Цей останній символічний похорон цікавий ще і тим, що в де-яких місцях під час похорону відбувається тризна, яка при сучасному похороні „чистих“ покійників виявляється не так виразно.

„Посіджіння“ з грою при мерцеві й тризну ми зв'язуємо з весіллям, культом предків, громадським устроєм і відповідним побутом, а тому ці питання, як і давній світогляд українців, теж розглядаються нами в „Похороні як весілля“.

Тут же, користуючись випадком, вважаю своїм обов'язком висловити щирю подяку проф. Д. К. Зеленіну й проф. О. В. Ветухову за цінні вказівки й поради.

K. TSCHERWIAK.

BESTATTUNG UND TOTENKULTUS VOM STANDPUNKTE DES HOCHZEITSRITUALS.

Es ist eine Probe des Bedeutung und der Herkommen der tiefen Verbindung in Vorstellungen und Bräuchen Swischen der Bestattung und der Hochzeit zu erforschen. Obwohe die Tatsache selbst auch in anderen Ländern bekannt ist, bietet das Ukrainische Volkstum sowie in der Gegenwart als in weiter Vergangenheit zu dieser Frage wertetes Material. Ausser diesem, besonders von dem Verfasser selbst in Volhynien gesammelten ukrainischen Material, werden in dem Aufsätze auch Tatsachen aus dem Gebiete anderer Völker herbeigezogen, wobei der Verfasser sich das Ziel stellt bis zu den Quellen solcher Bräuche in dem primiuiven Denken vorzudringen. Seine Hauptideen sind nur vorläufige Ergebnisse zu einer grösseren Monographie.

¹⁾ Мати Уляши Пржигарлінської.

„ЗАЛОЖНЫЕ ПОКОЙНИКИ“ В АНТИЧНОМУ СВІТІ¹⁾.

А. ЗАЛОЖНІ МЕРЦІ — ЛЮДИ.

1. Про ці „*inhumata turba*“ (душі непохованих людей) знаходимо звістки у Вергілія (Асп., 6,315 сл.). Коли Еней з куманською Сівілою спустився до підземного царства, він там побачив натовп померлих душ, що їх Харон відганяв од свого човна. Сівіла йому пояснила, що — це все душі непохованих, що повинні лежати тут сто років, аж поки їх не припустять до місця „вічного упокоєння“.

[Вергілій та його коментатор Сервій висловлюють тут не власні думки: раніше про те ж казав Платон: у підземному царстві душі мусять перебувати 1.000 років, поки перейдуть в друге тіло для спокутування зроблених за життя гріхів, бо основним правилом є виконання 10-кратного спокутування; звичайний же вік людини Платон усталоє — сторіччя. Це число йде ще з Пітагора].

Це перша група „зложних“ мерців. До другої Вергілій відносить дітей, що померли незабаром після народження. Далі, сюди ж третя група — померлих наглою смертю: а) безвинно засуджені; б) ті, що позбавили себе життя через бідність; в) ті, що загинули від безчасного кохання.

Всі ці неприйняті до місця довічного заспокоєння душі пересуваються дуже швидко. Ті з них, що були колись забиті, здебільше перебувають там, де саме їх забито. — Вони з іншими привидами складають почет Гекати; сюди увиходять Горго, Мармолика, Геллб, Емпуса, Ламія та багато інших. Ці нічні мандрування Гекати та її супутниць вчиняють усякого роду нещастя всім, кого зустрінуть. [Так Гіпократ каже, що відвідування цих привидів надсилають нічні страхи, божевілья і т. інш.]. За віруваннями Римлян, душі людей непохованих, або хоч і похованих, але без належних обрядів, а також і самогубців та померлих наглою смертю залишаються на цьому світі. Кожний, що проходить мимо таких, повинен кинути на трупа три жмені землі чи попелу то-що. Строге вживання всіх церемоній, що до похорону, має метою перешкодити душам перебування тут на землі, бо вони не дають спокою перш за все тим, хто їх образив, а потім і взагалі всім злим людям.

¹⁾ Це короткий зміст доповіді, зачитаної на Секції 1927, I, 20, в зв'язку з зачитаними 2—3 тижнями раніше доповідями наших аспірантів Дашкевич та Червяка — про культ мерців. — „Зложные покойники“, — за проф. Д. К. Зелениним, — це мерці „нечистые“. „Это люди, умершие раньше срока своей естественной смерти, скончавшиеся, часто в молодости, скоростыжно, несчастною или насильственной смертью... самоубийцы... опойцы... лица, проклятые своими родителями, равно как и пропавшие без вести (о них обычно в народе думают, что они похищены нечистой силою). Наконец, сюда же относятся и все умершие колдуны, ведьмы, упыри... все люди, близко знавшие с нечистой силою и пользовавшиеся услугами этой нечистой силы“. Див. Д. К. Зеленин. Очерки русской мифологии. 13. I. Умершие неест. смертью и русалки: П — д. 1916 года (гл. I, с. 1—2). Ред.

II. У Гомера (Одисея, X, 551 сл. та XI, 51 сл.) в особі Ельпенора, що помер наглою смертю в домі Цирцеї, теж можна вбачати „заложного мерця“. Коли його зустріли в підземному царстві, він прохає поховати його, щоб „не бути для тебе приводом до гніву богів“. Тінь Гекуби з'являлася й до вбивця Одисея. [Ст. Lobeck, *Aglaoph.*, I, 302h.]

III. У Плавта (Mast, 468—9) знаходимо оповідання про чужоземця, що його забито багато років тому в одному будинкові. Душа цього забитого являється у сні сторонній людині й розповідає, як саме його забито було в цьому будинкові.

IV. У Лукіяна (в діялозі „Philopseudes“) серед численних цікавих „історій“ про привиди знаходимо (стор. 30—32) й таке. В одному будинкові не можна було жити, тому що привиди не давали спокою. Арігнот загнав привида в темний куток Єгипетськими закляттями. Ранком у цьому місці робочі копали землю й на глибині в сажень знайшли кістяк людини, звичайно, забитої в цьому будинкові й непохованої за певним обрядом. Типова історія з „заложним мерцем“.

Б. ЗАЛОЖНИМИ МЕРЦЯМИ МОЖУТЬ БУТИ Й ТВАРИНИ, ПТАХИ Й КОМАХИ¹⁾.

1. „Culex“ (Комар) — один з псевдо-Вергілієвих творів. Під час спеки пастушок кріпко спав. До нього наближалась гадюка. В цей час добрий culex підлетів до пастуха й укусив його, щоб розбудити. Пастух прокинувся, але спросоння, не розібравши в чому справа, забив раніш комарика, а потім вже й гадюку. Вночі душа culex'a з'являється уві сні цьому пастухові й скаржиться, що його раніше свого часу забито.

II. „Ciris“ — теж один з псевдо-Вергілієвих творів. Це — історія Сціли та її батька Ніса (що про неї читаємо в Овідія — „Метаморфози“, VIII, 1—145). Мінос довгий час обступав Мегару, але не міг її взяти тому, що на голові у Ніса була пурпурова волосина: поки вона залишалася на своєму місці, Мегару взяти було неможна. Сціла закохалася у Міноса, зрізала у батька волосину, — й Мегара загинула. Якою смертю помер Ніс, нам невідомо власне, але Гігін (fab. 242) відносить його до самогубців. І Сцілу й Ніса було обернено в птахів: останній — морський орел, а перша — Ciris. — [Рошер в цікавій примітці до статті Вагнера (в „Lex. d. grich. й röm. Mythol.“, III, 429) ототожнює цю птицю з Ібісом [bubulcus ibis]. Історія Сціли перейшла до Риму з Олександрії, й була за сюжет для багатьох драматичних та епічних творів у великій кількості редакцій].

Мінос на кохання Сціли уваги одначе не звернув і від'їжджаючи прив'язав її до керма; по іншій версії — велів кинути її в море. Спіткало також Сцілу й інше лихо: батько почав переслідувати її увесь час. От цей останній мотив і подає, власне, мені привід застосовувати й Сцілу до „заложних мерців“.

Prof. MASLOW.

Die nicht begnügten Toten in der Antiken Welt (Autoreferat eims grossen Vortrages auf der Sektion).

¹⁾ Оці замітки проф. Маслово особливо цінні для Секції при розробці питань про первісний світгляд (про „тотем“ та „мака“). *Ред.*

Я. РИЖЕНКО.

ВКЛАДНІ ЗАПИСИ.

(МАТЕРІАЛИ).

Серед матеріалів, що на них ґрунтується наукова розробка історії та побуту українського народу, лишаються до нині, майже, невикористаними, так звані, вкладні записи, що їх частенько можна зустріти так на старій церковній утварі, одязі та устаткуванні, як особливо в рукописних книгах та стародруках XVI—XVIII в.в.

Розкидані — занедбані по церковних сховищах, вони нищатья, а між тим, серед них є немало таких, що могли б бути наукою використані.

Завданням цієї роботи є коротко оглянути ті типові вкладні записи, що трапляються в збірці утварі та стародруків Полтавського Державного Музея.

Традиція укладати записи на речах, що до церков офірувалися, досить стара. Про це свідчать де-які речові документи, що є в Музеї. Так, на плащаниці 1466 року читаємо такий запис: „вѣ 6974 княгиня Олена вышила сий вздухъ великому Архистратигу Михаилу князю Михаилу Одревъвичу и его Княгининих дѣтемъ“¹⁾.

Але, на жаль, у нашій розпорядженні є дуже небагато матеріалів з цієї доби, більшість уже належить до XVII—XVIII в.в., коли очевидно традиція укладати записи набула найбільшого свого розвитку. Пояснити це можна тим, що в цю добу на Україні розвинулася широко друкарська справа, книжка здешевіла й стала загальною приступною, а це вплинуло на збільшення кількості офір книжками.

Як вище було зазначено, вкладні записи трапляються на церковній утварі, устаткуванні (аналої, столики, ікони, то-що), одязі, найбільше ж в церковних книгах.

Записи на одязі трапляються досить рідко й характерні своєю лаконічністю, „Сей епітрахіль созданъ. Року 1653“²⁾. Виконувалися ці записи здебільшого високим шитвом і в таким розрахунком, щоб не псувати загальної композиції шитва. Треба гадати, що складність виконання цих записів, а рівно й незначна кількість місця для них, стала причиною їх лаконічності.

На речах церковного устаткування записи трапляються також не часто, і в своїй більшості (переглянуті нами зразки) належать вже до пізніших часів (XVIII—XIX в.в.) Тут записи виконувалися або шляхом вирізування на дереві, або написом олійними фарбами.

¹⁾ Збірка Полтавського Державного Музея № 808 (Кат. П. Е. Д.).

²⁾ Там же № 625 (Кат. П. Е. Д.).

На церковній металевій утварі записи чеканились. Щоб не псувати загальної композиції оздоби, записи в більшості приховувалися на криси підставки зовні або в середині. Лише іноді записи укладалися на спеціальних медальонах, що мистецькі включалися в композицію речі. Особливо це добре вдавалося на тій утварі, що виконувалася в стилях Бароко та Рококо. Найчастіше записи на медальонах трапляються на хрестах. На дарохранительницях записи частіше зустріваються на задніх спинках, рідше на крисах підставок, а на чашах майже завжди на крисах підставок.

Відсутність достатнього місця для напису та технічна трудність його виконання стали причиною тому, що тут, як і в речах шитих, записи трапляються лаконичні. „Сей крестъ сооружилъ козакъ Сѣчи Запорожской куриня Пластуновского Афанасій Шумиленко городъ Говтву до храму Архистратига Михаила 1756 году“¹⁾, або „отмѣнилъ сей крестъ до храму сятаго Архистратига Михаила рабъ божий Миронъ... з неволе з татарской 1670 месяца окт. 3 дня“²⁾.

У вкладних записах досить часто згадувалося де річ зроблено, а іноді відзначалося й ім'я майстра, наприклад „здѣланъ сей крестъ: Въ граде Кіевѣ: въ мѣстечко в. Будища...“³⁾. На другій речі крім запису чатаємо: „Зделал Омелко з Гадяча“⁴⁾. Досить часто у записах трапляються зазначення вису речі та її грошова вартість, напр., „вѣсу 1 ф. 20 лот 1 золот; 10 проб“⁵⁾, „...Заработу оного и совсеми матерями (матеріялами Я. Р.) 79 рублей“⁶⁾.

Цікаву запис латинською мовою зустріваємо на хресті з м. Смілого. Хрест виконано зі срібла в цілком католицьких композиціях: „Hec crux facta est proiectu et cura sacerdonis smiloviensis ecclesia S. Parasceva petri diczkovzkj artifice artemo sindorovskj inpositum arventorum hosandia 18 argenti 4 pondo aeri 5 pondo constat Rublionu 150: 1771: ano“⁷⁾.

Але серед усіх записів визначаються своєю докладністю записи на церковних книгах. Багато місця та проста техніка виконання (писання від руки) сталися причиною до повноти записів. Записи на книгах у переважній їх більшості писалися на нижніх крисах книги, здебільшого, по одному, або кілька слів на сторінці й таким чином, часто ростягалися ледве не на всю книгу. В процесі довголітньої традиції записи на книгах набули певної усталености, що до форми, складаючись приблизно з таких елементів: присвята, перелік осіб, що книгу офірували, докладне зазначення місця й причини офіри, і, на кінець, правда не завжди, закляття. В межах цих елементів записи могли поширюватися так в бік уведення нових елементів, як і докладної трактовки згаданих.

Класичним зразком запису є: „Во имя Отца и Сына и Святого Духа. Аминь. Року Божого 1687 месяца Іануарія 8 день. Сія книга глаголемая Евангеліе на престольное и Семионъ Павловичъ з женою своею Оленою отмѣнилъ сію книгу глаголемую Евангеліе за отпушення грѣховъ и родителей своихъ до храму Покрова Пресвятыя Богородины во градѣ Зѣньков набеевцѣ подъ Зѣньковом, отдаю сію книгу Евангеліе

¹⁾ Збірка Музея № 3104 (пр. кн.).

²⁾ Збірка Музея № 342 (кат. П. Е. Д.) Курсів наш.

³⁾ Збірка Музея (пр. кн. № 1989).

⁴⁾ Збірка Музея № 3002 (пр. кн.).

⁵⁾ Збірка Музея № 9188 (кат. етн. відділу).

⁶⁾ Збірка Музея № 391 (кат. П. Е. Д.).

⁷⁾ № 3002 (пр. кн.).

вѣчными часы до храму Покрови пресвятыя Богородицы: а хто-бы сей отдалити мѣль от храму Покрови пресвятая Богородица таковой да будет проклять анафема и маранафта“¹⁾).

Цікавий своєю докладністю такий запис: „Року 1600 сентября 14 дня на память всемірного воздвиженія Честнаго и животворящаго креста Господня. Я рабъ Божій Анофрій Анощенко козакъ войска Запорожскаго и с товарищами своими на первимъ имени Петромъ и Андреемъ Марковичемъ, Яковомъ Севериномъ Фоедоровичомъ и Лазаремъ Конономъ Ивановичемъ Хомою Пилидомъ Лукашевичемъ Феодоромъ Олеличенкомъ. Надали есьмо сію нашу книгу зовомую Евангеліе напрестольное тетръ писаное в цалою дестъ манагделом писаную и сребром оправную золотистую по обѣих сторонах къ церкви и храму тридневнаго Воскресенія господа бога и спаса нашего Исуса Христа в месте Переяславле кухни и хвала Богу сотворителю и имени его Святому, которую книгу зовомую Евангеліе тетръ за милостию Бога Сотворителя и за помощью его святой и за стараніемъ его мислости господаря короля Жигизмунда и всея рѣчи Посполитой и пана Замойскаго канцлера Польскаго и гетьмана короннаго и за працію пола рыцарьскаго войскаго Запорожскаго а за гетьмана на той час будучаго над войскомъ Запорожскимъ Гаврила Кортневича у земли Мультянской которая книга нарицаемая Евангеліемъ тетра выше писаная вѣчне, а не порушине не маеть бы отдалена от церкви той Воскресенія Христова вѣчными окромѣ речи военной або ли теж огня“... Далі йде закляття на того, хто зважився б узяти книгу від церкви. „На таковомъ нехай да будетъ клятва святыхъ апостоль 12 и верховныхъ апостоль Петра и Павла и богоносныхъ святыхъ отецъ триста и осме на десяте великаго вселенскаго седьмого собора. Анафема нехай да будет и маранафта и в тартаръ великому — нехай да пребывает и Юдою нехай да пребывает Искаріотскимъ еже есть предатель. . Сію книгу наша рекомую Евангеліе предали на церковь Воскресенія Христова, нехай да будетъ телесное наздравіи, душамъ нашимъ на отпущеніе грѣховъ, и на спасеніе родителей нашихъ на отпущеніе грѣховъ у царствии небесномъ наслѣдниками быти еже отъ вѣка добре угодившимъ отцу богу истинному Исусу Христу. Аминь“²⁾).

Дуже часто до таких записів додавалося, як і на утварі, грошову вартість книги: „Сія книга глаголемая Евангеліе напрестольное надалъ рабъ Божій Іоанъ Яремовичъ судія полку Прилукскаго державный пан Голубовскій с панею своєю Анастасією Іановичовною и зсыномъ своимъ Степаномъ, в свою маетность в Голубовку до храму предостойного отца нашего Іоанна Златоустаго, надали вѣчными часы, за отпущеніе грѣховъ своихъ и родителей своихъ. А дали за-се таляривъ осмь доброй монеты. Року 1701“³⁾).

Крім поодиноких осіб, книги часто офірувалися кількома особами, або цілими громадами, найчастіше брацтвами. І це відповідно відзначалося записом: „Сію книгу называемую Евангеліе напрестольное, братство спросывши гроши купило яко их имена у серебри суть описаны року 1647 месяца сентеврія 3 дня. За щаслываго панования великаго короля Владислава четвертаго до мѣстности вельможного пана Станислава

1) Збірка Полтавського Державного Музея. Евангеліе Львівського друку 1670 р. № 24 (кат. П. Е. Д.).

2) Там же, рукопис XVI віку № 122 (кат. П. Е. Д.).

3) № 21 (кат. П. Е. Д.).

Любовнѣрського воеводи Красновскаго и сына его Константина Любовнѣрського старосты нашего Бѣлоцерковскаго, та протопопа нашего на той час Бѣлоцерковскаго Іонна и дали есьмо сѣ до храму святого Николая, от котораго то храму або вѣчными неотходила и еслибъ же якій священникъ альби хто-же важалися тую книгу отъ церкви отняти и на свой пожитокъ обернуты, нехай будетъ проклят анафема и марафта, до мѣста Константинограду альбо Ольховца, за благословеніемъ Преосвященнаго Митрополита Киевскаго Сильвестра Косова, стало. А за брата старшого Лукіяна и Левка Тарана, и другого Левка Красножскаго и иныхъ многихъ“. На тій же книзі друга: „Року 1690 мѣсяця Априлія 7 дня. Во имя Отца и Сына и Святаго Духа. Мы братство Іаковское купили есьмо сию книгу рекомую Евангеліе на престольное і купили у кучера Степана за 6 копѣ все братство Іаковское за стараніемъ Григорія Полѣна і Феліона і Гордѣя Масяценка і Кирика вдовця і при иныхъ людѣхъ немало было, і зъ свѣдомі всѣ тому“¹⁾.

Трапляється записи, що в них у стриманих виразах занотовані великі родинні трагедії. Так, на рукопису 1628 року читаємо: „Сію книгу душеспасительную Евангеліе тетро. Я Марія Татарченко — повѣту Преливскаго Макаріева священника жона, предаю сію книгу священнику отцу Прокопію, священнику Кальницкому, настоятелю святого храма, святого Архистратига Михаила на той часъ будучему, часи вѣчными, такъ ему самому и потомству его, который то священникъ онъ Прокопій повинень за мене господа бога просить отъпущеніи грѣхов мужа моего священника Макарія и дочери моей Анастасіи, которую естъ взята в неволю татарскую, такъ ты-же и о мне грѣшной, а хто бы хотель сію книгу Евангеліе от завыше именованного отца Прокопія и от потомства его отимоваты и отдалити збороняю и прокляству вѣчному нехай подлежать отъ святыхъ и богоносныхъ отецъ уселенскихъ. А отдана естъ року 1628 мѣсяця мая 20-го дня“²⁾.

Відбилася в записахъ страта Василя Кочубея та Івана Іскру. В Евангеліі 1696 року читаємо запис: „Помяни Господи рабовъ своихъ за истину пострадавшихъ: Василя Кочубея, Іоана Іскру и рабу свою Параскевию Іскрину и рабу свою Анну Васильевну“ (запис дати немає³⁾).

Трапляються записи, що іноді висвітлюють стосунки високої старшини до церкви. Так, у запису на Пересопниці (рукопис 1556 — 1561 р.) читаємо: „Сіе Евангеліе прислано и дано естъ отъ Ясновельможного Его Милости Пана Іоанна Мазепы, Войск его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозки обоихъ сторонъ Диѣпра Гетмана и славного чина Святого апостола Андрея кавалера до Престола Переяславского Епископскаго, который отъ его жъ ктиторской милости созданы обновленъ и драгоцѣнными утвари церковными украшенъ при преосвященному епископѣ Захаріи Корниловичѣ. Року 1701 Априля 16 дня“⁴⁾.

Крім укладних записів в церковних книгахъ трапляються записи й іншого порядку. Так, на останнім листі службника 1617 р. ми зустріваємо цікавий запис, що характеризує договірні заємини громади з духівництвом: „Мы громада Степанская вся даемо писаное Иерею Деомиду постановленіе, роковое роковщину; и доходи, церковнии роковщина по

¹⁾ Рукопис 1589 року № 128 (Збірника Музея, кат. П. Е. Д.), з церкви с. Яківців Полтавск. окр.

²⁾ Теж № 135 (кат. П. Е. Д.) курсів наш.

³⁾ Збірка Музея, № 2838 (пр. кн.).

⁴⁾ № 121 (кат. П. Е. Д.).

четверику отъ чотириохъ воловъ, а от двохъ пов-четверика, а отъ одного осмушка, за вѣнчаня повъ золотого, за крестины шагъ за сороковусть шесть копъ, за суботникъ копу, за похороне повъ золотого за великимъ за малымъ пять чеховъ. Харько и Микита, Назаръ, Степанъ, Марковій, Лука, Грицько, Василь, Хвещъ, Иван Кацувель, Хвесько, Грицько Бондаренко, Остап Давыденко, Сыла, и вся громада свѣдомна тоє, за обѣдъ пять чехов и за службу пять чехов“¹⁾).

Подані вище зразки записів далеко не вичерпують того величезного матеріалу, що є в збірці стародруків та утварі Полтавського Державного Музея, як рівно збірка Музея далеко не вичерпує того матеріалу, що розкиданий ще по церквах та архівах України. Ці матеріали як і інші чекають своїх дослідників-краєзнавців.

Зібраний та оброблений за сучасними методами діалектичного матеріалізму, цей матеріал відіграє певну роль у висвітленні питань історії краю, мови та побутових рис минулих поколінь його населення.

---

¹⁾ № 59 (кат. П. Е. Д.).

НА

ПИТ
СТО
КРЕ

НАА
ТЕР
Й

ЦА
СВ

КИ
Й
КО
НО

ВИ
ВИ
ПР

В
В

Ч
Н
З

П
М
З

Е
Е
Л

М
Л

Б. К. ПИЛИПЕНКО.

НАРОДНЄ МИСТЕЦТВО Й ВИРОБНИЧЕ ОФОРМЛЕННЯ.

(ДО АСПИРАНТСЬКОЇ ПРАЦІ ПРИ ЕТНОЛОГ.-КРАЄЗН. СЕКЦІЇ КАТЕДРИ І. У.).

Завдання революційної дійсності вимагають ґрунтовного досліду питань Народнього Мистецтва в напрямку виявлення моментів використання традиційних першоджерел в різних формах виробництва з підкресленням змін і пристосовань до нового побуту.

Поскільки стала традиція культових уявлень дає найбільш удосконалені зразки досягнень минулого — пам'ятки релігійно-обрядового характеру звертають на себе першу увагу. Будівнича конструкція церков й культове обладнання зберігає найбільш коштовних зразків часто цілком громадянсько-виробничого характеру. Речі побуту й громадянського вжитку швидко гублять зв'язок з суто-народнім виробничо-мистецьким обличчям через широкий вплив міста, фабрично-заводської продукції й нових економічно-соціальних умов існування. Засоби виробництва кращають, прикладання сили стає більш доцільним, обладнання ускладнюється, а сам продукт виробництва взнає певних стильових змін.

Аналіз цього процесу переутворення способу й стильових ознак виробництва на ґрунті нових соціально-економічних відношень за широким використанням даних певних дослідів має дати цікаву картину нових пристосовань до матеріялу й засобів виробництва.

Перша спроба досліду в означеному напрямку „Нові печери в Чернігові“ підтвердила первісні передбачення¹⁾.

Нові печери в Чернігові виконані ченцями-селянами в 1918 — 19 р. в глиняному ґрунті Болідної гори, звертають на себе особливу увагу через цікаві рел'єфні прикраси й багату фрескову розпись суто-народнього гатунку. Орнаментова розпись дає до 60 окремих мотивів запозичених з різних галузів виробництва й підкреслює цікаве переутворення шаблонних зразків міщанської трактовки передреволюційних часів. Матеріал досліду в 60 кольорових замальовках і 30-ти фото-знімках з відповідними промірами склав підвалини праці, що остаточно приготована до друку в збірникові „Старий Чернігів“ і заслухана на засіданні етнологічно-краєзнавчої секції катедри історії України в м. Харкові й при Історичній Секції Академії Наук у Києві в супроводі 40 діапозитивів.

Окремі обсліди Чернігівського виробництва й церковних будов переведені з метою вичерпуючого обґрунтування висновків праці над печерами складають деталізовані спроби нарисів окремих галузів вибійчаного, плахтяного й ганчарного виробництв, а також різьбярства й дерев'яного церковного будівництва.

¹⁾ Доповідь про них зачитано було й обговорено в засіданні секції 1926. Текст неї тут додаються. Ред.

НАРОДНЄ МИСТЕЦТВО Й ВИРОБНИЧЕ ОФОРМЛЕННЯ.

(ДО АСПИРАНТСЬКОЇ ПРАЦІ ПРИ ЕТНОЛОГ.-КРАЄЗН. СЕКЦІЇ КАТЕДРИ І. У.).

Завдання революційної дійсности вимагають ґрунтового досліду питань Народного Мистецтва в напрямку виявлення моментів використання традиційних першоджерел в різних формах виробництва з підкресленням змін і пристосовань до нового побуту.

Поскільки стала традиція культових уявлень дає найбільш удосконалені зразки досягнень минулого — пам'ятки релігійно-обрядового характеру звертають на себе першу увагу. Будівнича конструкція церкви й культове обладнання зберігає найбільш коштовних зразків часто цілком громадянсько-виробничого характеру. Речі побуту й громадянського вжитку швидче гублять зв'язок з суто-народним виробничо-мистецьким обличчям через широкій вплив міста, фабрично-заводської продукції й нових економічно-соціальних умов існування. Засоби виробництва кращають, прикладання сили стає більш доцільним, обладнання ускладнюється, а сам продукт виробництва зазнає певних стильових змін.

Аналіз цього процесу переутворення способу й стильових ознак виробництва на ґрунті нових соціально-економічних відношень за широким використанням даних певних дослідів має дати цікаву картину нових пристосовань до матеріалу й засобів виробництва.

Перша спроба досліду в зазначеному напрямку „Нові печери в Чернігові“ підтвердила первісні передбачення¹⁾.

Нові печери в Чернігові виконані ченцями-селянами в 1918—19 р. в глиняному ґрунті Болідної гори, звертають на себе особливу увагу через цікаві релієфні прикраси й багату фрескову розпись суто-народного гатунку. Оріаментова розпись дає до 60 окремих мотивів запозичених з різних галузів виробництва й підкреслює цікаве переутворення шаблониових зразків міщанської трактовки передреволюційних часів. Матеріал досліду в 60 кольорових замальовках і 30-ти фото-знимках з відповідними промірами склав підвалини праці, що остаточно приготована до друку в збірникові „Старий Чернігів“ і заслухана на засіданні етнологічно-краєзнавчої секції катедри історії України в м. Харкові й при Історичній Секції Академії Наук у Києві в супроводі 40 діапозитивів.

Окремі обсліди Чернігівського виробництва й церковних будов переведені з метою вичерпуючого обґрунтування висновків праці над печерами складають деталізовані спроби нарисів окремих галузів вибойчаного, плахтяного й ганчарного виробництв, а також різьбярства й дерев'яного церковного будівництва.

¹⁾ Доповідь про них зачитано було й обговорено в засіданні секції 1926. Тези до неї тут додаються. *Ред.*

З них до доповідів при Секції приготовано: а) „Революційно-побутові моменти в виробництві Городнянських ганчарів“ і б) „Вибойка в м. Березному“.

Нарис виробництва городнянських ганчарів, фіксує свою увагу на ляльках-свистунах і побутово-виробничих групах, придбаних автором цієї замітки на ярмарках в м. Чернігові для колекції етнографічного відділу Чернігівського Музея. Межа бурхливих подій боротьби з денкинськими й польськими бандами, Городнянщина до останніх часів була широкою ареною для бандитизму. В кінних повстаннях червоноармійців подано героїчні уявлення про велетнів громадянської війни, погруддям Леніна підкреслено надзвичайну популярність Ілліча в масах темного провінціального кутка. Ціла низка груп дає примітивне оформлення побутових моментів з життя сучасного села: музики, танцюристи, самогонщики. Нарешті, не забувається й своє виробництво у великій композиції, що малює всі моменти праці й технічні засоби городнянського ганчарства.

Обслід вибіяченої, умираючої продукції досліджено в праці селянок, що звичайно на базарі провадили своє нескладне виробництво з одночасним придбанням відповідних матеріалів до збірок Всеукр. Соціального Музею в Харкові.

Занотовано в фото-знімках всі моменти виробництва й додано вибіячені зразки минулого виробництва знайдені по Березенських церках.

IV. За вичерпанням й обробкою зібраного матеріалу до Нових печер, намічено працю по досліді млинарства на Чернігівщині, загальна схема якої уявляється на підставі літературно-архівних джерел і вже зроблених спроб попереднього обсліду такою:

1. Історично-економічний нарис млинарської справи з підкресленням певних державно-правових моментів користування з часів українського феодалізму й до наших днів.

2. Призначення й типи будівничої конструкції млинів і підсобних споруджень з накресленням деталей і термінологічними відмітками.

3. Млинарство нових часів і майбутнього. Нове устаткування й напрямки стильового оформлення під натиском економічно-соціальних обставин.

Під час збирання матеріалу з метою вичерпуючого охоплення млинарської справи висувається потреба в додаткових працях по ознайомленню з загальним станом господарства, з дерев'яним будівництвом на селі, речами вжитку зв'язаними з млинарством, не уникаючи й уважного фіксування моментів словесної творчості. Це все має скласти окремі детальові розвідки в межах певної, лінгвістично — обмеженої території з широким використанням порівнюючого матеріалу.

Б. К. ПИЛИПЕНКО.

ТЕЗИ ДОПОВІДИ ПРО „НОВІ ПЕЧЕРИ В ЧЕРНІГОВІ“.

1. Нові Печери — надзвичайно цікавий пам'ятник суто-народнього мистецтва часів громадянської війни, коли боротьба за старий церковний лад переходить до низів духівництва й спирається на самі темні верстви селянства в протесті проти смілого втручання до релігійних справ революційних поглядів.

2. Техніка праці над печерами цілком відповідає традиційним народнім уявленням в засобах вирізки ґрунту, плануванні й розписі.

3. Загальна схема планування й будівничої конструкції має зразком іллінські печери XI ст., що знаходяться поруч в пізнішому їх оформленні поч. XIX ст., але в цілому зовсім відходить від первісного зразку й полягає в стрункому цільному перенесенні в землю церкви з усіма її характерними ознаками без зайвих приміщень і тупиків.

4. Прикраси будівничі в рельєфній обробці стін примітивно-культурними мотивами дають цікаве сполучення різних стильових впливів місцевих будов, — з яскраво підкресленою оригінальністю прикладання й трактовки.

5. Орнаментова розпись дає широку градацію прикладання виробничих традиційних мотивів запозичених в різьбярстві, тканинах, шитві й ганчарстві з надзвичайним розумінням матеріялу й монументальних завдань. Шаблонові мотиви передреволюційної сучасности своєрідно перетворюються в композиції суто-народнього гатунку.

6. Іконографічна розпись печер в примітивно-лубкових композиціях вражає своєю силою й тонально-композиційною виразністю, пристосованою до народньо-українських образотворчих уявлень.

7. В нових печерах могутньою силою суто-народньої інтуїції зведено до певного матеріялу й доцільно прикладено мистецькі традиції минулого й масові здобути сучасного, що допоможе дослідникам нар. мистецтва виявити й оформити уявлення про сучасні нахили розвитку народніх орнаментових форм.

8. Гіркий стан печер не звертає на себе ніякої уваги наукових установ і до збереження їх і досі не вжито заходів охорони. Весняна вода й поведження відвідувачів сприятимуть завалу печер і знищенню прикрас-пам'яток, що яскраво накреслює певний момент в напрямкові Укр. Народнього мистецтва.

В. PYLYPENKO.

Wolkskunst in den Formen der Gegenstände des täglichen Gebrauches
(Rechenschaft über halbjährge Arbeit).

ЕКО

(ост

А

гео

дина

й ти

вале

кине

так

сере

нау

ко

тор

гра

ста

Со

на

гес

в

чо

ви

ду

ен

к

р

ш

р

д

я

г

1

1

Л. М. ЗАЙЦЕВА.

ЕКОНОМГЕОГРАФІЯ ТА ЇЇ ЗНАЧІННЯ В ВИРОБНИЧО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.

(ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРОМОЦІЙНОЇ ДОПОВІДИ ЗАЧИТАНОЇ НА СЕКЦІЇ 9 ВЕРЕСНЯ 1926 Р.).

А. Економгеографія, як наукова дисципліна в історичному аспектові.

1. Неусталеність та порівнююча молодість економгеографії, як наукової дисципліни. Економгеографія дисципліна ще молода й неусталена. Завжди її розглядали під різними поглядами, й тільки тепер, після світової війни й революції, почали відводити їй належне по праву місце поміж інших наукових дисциплін. Якщо ми кинемо короткий погляд на різні визначення економгеографії, що існують так у дореволюційній, як і в сучасній літературі, а також на її стан серед інших дисциплін, то побачемо, що завдання як і саме назвисько науки змінювались згідно з вимогами моменту.

2. Був час, коли економгеографію вважали за науку комерційного циклу знань і тому її розглядали під поглядом торгівлі таким крамом, що має місцеве значіння. Далі комерційна географія займається господарською діяльністю людини та господарською статистикою. „Господарська географія та статистика — як каже проф. Соболев — займається вивченням тієї діяльності людини, що скерована на задоволення її потреб за допомогою праці¹⁾. За Деном²⁾ господарча географія має своїм, завданням вивчати сучасні явища господарчого життя в їх географічному розповсюдженні: чи в окремих галузях господарчого життя, чи по окремих місцевостях. За Сініцьким³⁾ економгеографія вивчає економічні райони в їх взаємовідносинах в окремій країні, передусім у своїй. Бернштейн-Коган⁴⁾, проф. Грігор'єв⁵⁾ теж вважають економічний район за об'єкт економгеографії, при чьому Грігор'єв підкреслює неминучу відповідність географічного краєвиду економічному району. Далі йде ціла низка економгеографів, як Швітта Ельська, Пупишев що за об'єкт економгеографії вважають світове Господарство в такій схемі: райони-держави, як ланки світового господарства і саме світове господарство. При цьому Ельська⁶⁾ з одного боку розглядає економгеографію, як вступ до політичної економії, а з другого боку гадає, що економгеографія не може обминути краєзнавство.

З усіх вищезазначених теорій про завдання економгеографії найвідповіднішим для сучасного краєзнавства є погляд Сініцького, Бернштейна-Когана, Грігор'єва — що беруть за об'єкт район. Перші теорії

1) Проф. Соболев. 1913 р. Ком. географ. ст. 1.

2) Ден. Курс екон. географ. Лен. 1924 р. стр. 3.

3) Вопр. экон. геогр. в шк. и жизни стр. 132.

4) Бернштейн-Коган очерк экон. географ. Моск. 1923 г., стор. 5—23.

5) Григорьев, стр. 18—22, из сб. Вопр. Страновед.

6) Вопр. экон. геогр. сб. ст. стр. 111.

економгеографії вузькі й цілком не відповідають завданням виробничого краєзнавства, що ж до економгеографічних досліджень світового господарства, то для цього ще не поспів час. Таке широке тлумачення економгеографії не відповідає практичним завданням сучасного краєзнавства, що обмежується вивченням окремих районів та їх взаємовідносин. Звідси ясно, що напрям економгеографії, що обмежується вивченням економіки місцевих районів та їх взаємовідносин є найбільш відповідний сучасному виробничому краєзнавству.

3. За браком єдності у визначенні самої дисципліни її меж, а також і відсутности погодження у визначенні предмету та завдань економгеографії, треба підкреслити й те, що нема загальної думки відносно того, що це за дисципліна: чи економічна, чи географічна. Але для всіх ясно, що економгеографія ґрунтується на різних дисциплінах як природознавчих, так і суспільствознавчих, що вона користується з їх матеріалів та висновків, переробляючи їх здобутки з потрібного їй погляду, щоб-то того, або іншого значіння для народного господарства. В той же час економгеографія дає спорідненим дисциплінам потрібний для їхнього розвитку багатий матеріал. У кожному разі комплексового характеру від економгеографії відібрати не можна.

Б. Але що ж треба розуміти під виробничим краєзнавством та відношенням до нього економгеографії.

Завдання краєзнавства полягає у вивченні районів (країн), як соціально-економічних одиниць, що з них складається державне господарство. Кожна соціально-економічна одиниця уявляє живий організм, що історично розвивається на даній території при умовах рухомої рівноваги всіх різноманітних факторів його існування. Через це при дослідженні економічного життя району (країни) доводиться підраховувати, з одного боку природні умови його існування, потенціальної можливості розвитку господарства району, статистику його економіки, а з другого боку рухові сили, що направляють це господарство шляхом його розвитку. Матеріали економгеографії переважно торкаються вищезазначених питань статистики народного господарства, в тому цим і обумовлюється те значіння, що має ця дисципліна в краєзнавчих дослідах. Краєзнавство, подібно до економгеографії, є також комплекс знань, зв'язаних метою виявити еволюційний процес розвитку господарства країни в усій складності історичного процесу. Звідси видно, що комплекс знань краєзнавства значно ширший тих знань, що охоплює економгеографія, бо цей останній входить до складу першого. Таким чином, визначається шлях від економгеографії через краєзнавство до Державного будівництва. Без сумніву, що при Державному народньо-господарчому будівництві, дослідча робота над географічними краєвидами (ландшафтами) має велике значіння в районуванні. Ми часто спостерігаємо вплив краєвида на склад народньо-господарчого життя даної країни, а з другого боку бачимо, як завдяки праці, наукові та технічні досягнення людства мають своїм наслідком зміни географічного краєвиду до непізнання, наприклад: піскові пустелі біля Каспійського моря перетворилися в плантації бавовни та в квітчасті садки; плантації бавовни по Туркестану, по Муганському степу, розкішні садки по Мургабу. А коли збігаються географічний краєвид та економічний район, то тут здійснюються найкращі умови для нормального розвитку організму народного господарства.

З поточної літератури по районуванню, а також з власних спостережень видно, що процес районування ще продовжуватиметься, бо доводиться шукати компромісу різних на перший погляд несумісних

особливостей районування, надто в питаннях складу населення та бюджету. І географам-економістам, що беруть участь у роботі краєзнавчих організацій, знайдеться досить роботи для допомоги Держорганам у справі перерайонування, щоб-то злиття де-кількох районів у один, або навпаки — на підставі ґрунту, підсоння, щільності населення, етнографії, зосередженості промисловості, сільсько-господарських особливостей, торговельно-розподільчих центрів, то-що, щоб-то по питаннях, що їх торкається т. Буценко ¹⁾ коли він каже про районування України. За допомогою географа-економіста можливо дати районіві таку форму, що при ній для забезпечення, наприклад, видаткової частини бюджету можна було б підвищувати неподаткові джерела прибутку й зменшувати податкові.

Отже сучасна економігеографія в галузі краєзнавчих досліджень мусить, урахувавши умови розвитку народного господарства при різних місцевих умовах, дати наукові дані в галузі статистики цього господарства й тим служити по змові інтересам Державного будівництва.

ЛІТЕРАТУРА (ЩО ЇЇ ВИКОРИСТАНО ДО ЦЬОЇ СТАТТІ).

1. Борисов, Экономгеография Сов. Рос. Иван-Возн. 1923 г. стр. 5—6.
2. Берштейн-Коган. Очерк Экон. геогр. Москва 1923 г. 5—23.
3. Буценко. К вопросу район. Украины ДВУ 1925 г. стр. 11—13, 18—21.
4. Вольф и Мебус. Очерки экон. геогр. иностр. госуд. Ленинг. 1924 г. стр. 5—12.
5. Вопросы страноведения сб. стат. Москва 1925 г. проф. Берг — география и ее положение в ряде других наук, стр. 3—15, проф. Григорьев — задачи и методы экон. географии, стр. 18—22, 25—32, Алф. Геттнер — Сущность и методы географии стр. 42, 43, 70, 71, гл. VII вывод.
6. Вопросы экон. геогр. в школе и в жизни сб. ст. Ленинг. 1926 г. ст. проф. Аржанов стр. 9—12, 17—22, Синицкий — экон. геогр. в сист. школьн. образов. стр. 36—40, 48, Кандаков — экон. геогр. в шк. II ступ. и в техн. стр. 53, 57, Симанов — содерж. экон. геогр. методы ее преподавания по данным нашей педаг. литерат. стр. 107—138.
7. Гейки Арч. о преподавании географии. Москва 1915 г. гл. 8, 9, 10, 11, 16.
8. География — как наука и как учебный предмет сб. стат. Ленинг. 1924 г. ст. А. Геттнер — Единство геогр. как науки и учебного предмета стр. 16, 17, 20, 21, 24—26. Гассерт — Сущность и образовательная ценность хозяйственной географии стр. 130—155.
9. Ден В. Э. Курс экон. географ. Ленинг. 1924 г. стр. № 1—8.
10. Дове. Экон. географ. мира. Москва 1924 г. стр. 3—17.
11. Дзенс-Литовский и Абрамов. Познание местного края, Ленинг. 1926 г. стр. 11, 12, 15—20. Краеведение, его содержание. Задачи и методы раб.
12. Проф. Ивановский А. А. О преподаван. географ. Москва 1915 г. стр. 3—6.
13. Известия центр. бюро краеведен. 1926 г. № 1—2.
14. Краеведение изд. Ц. Б. К. Москва 1923 г. № 2 стр. 112—114 к вопросу о предмете и методе курса „Краеведение“ ст. Дзенс-Литовского. За 1924 г. № 4 ст. Семёнова-Тяньшанского — краеведение и предст. всеобщ. переп. стр. 365—368.
15. Курдов. Отечествоведение. Москва 1912 г. V—VII.
16. Кистяковский. Учебн. экон. географ. Киев 1912 г. стр. V—IX.
17. Материалы по районированию центр. промыш. обл. новая волость район. Москва—1926 г. стр. 3—4, 144—148.
18. Муратов. Изучение местного края. Москва, 1915 г. стр. 5—15. Основные особенности краеведн. работы, 47—70. Задачи изучения местного края 70—92. Организация работы по изучению местного края.
19. Методы и практика экскурс. дела. Москва, 1925 г. стр. 5—8.
20. На новых путях краеведн. работы, сб. ст. Ленинг., 1926 г. Дзенс-Литовский — Проблема и задачи производственного краеведения, стр. 7—14, Павлов-Сильванский — Краеведение — его сущность, задачи и организационные формы, стр. 19—31. Шенберг — местная география, как основа краеведения, стр. 34—41.
21. Попов Влад. Политич. география Западн. Европы. Ленинг. 1924 г. предисл. стр. 3—5.
22. Проф. Соболев М. Н. Коммерч. географ. Москва, 1913 г. стр. 1, 2.

¹⁾ Буценко к вопр. район. Украины. 1925 г. ДВУ стр. 11—13, 18—21. Харків—1926 р.

23. Синицкий. Учеб. экон. Географ. СССР, Москва, 1924 г. предисл. 1. 2, стр. 8—10.
24. Схема обліку продукційних сил країни П. Г. Ковалівського.
25. Тимофеев. Экон. географ. СССР, Москва, 1924 г. общ. понят. о миров. коо. стр. 5—12.
26. Тутковский Павло. Природня районізації України. Київ, 1922 рік. стр. 1—3.
27. Фомин. Украина Эконом. характеристика, Харьков, 1923 г. предисл. стр. 3. гл. 11 Районы Украины 31—80.
28. Феноменов — Изучение родного края, Москва, 1926 г. стр. 5—10.
29. Формы и методы клубной работы, Москва, 1925 г. ст. Виноградова „Краеведение в клубах“ стр. 219—226.
30. Харрабин Дон. Нарис історично-економічної географії світу. ДБУ, 1925 р. стр. 7—8, передмова до Англ. видання.
31. Ярошевский — Обществоведение в школьной краеведческой работе. Ленинград. 1925 г., стр. 5—26.

L. ZAITSEWA.

Die Ekkonnmgeographie und ihre Bedentuwg für die Landes, Runde, erforscht vom Handpunkte der Produktionskräft des Landes.

Я. О. РИЖЕНКО.

„НЕХЛІБОРОБСЬКІ ПРОМИСЛИ НА ПОЛТАВЩИНІ“.

(КОРОТКИЙ ЗВІТ ПРО ПРОРОБЛЕНЕ Й ПЛАН НА МАЙБУТНЄ).

Робота, що на ній в останній час фіксувалася наша увага, полягала, переважно в дослідженні нехліборобських промислів сільського населення Полтавщини.

На Полтавщині вивчення нехліборобських промислів стояло весь час досить високо. Ціла низка еспедиційних обслідувань, що їх переведено ще за часів Земства збагатили науку неоцінними матеріалами¹⁾. Але, поруч зі своєю коштовністю, ці обслідування мали, з нашого погляду, й деякі дефекти. Непрямовані виключно в бік статистичний, вони обходили здебільшого техніку виробництва, а головне — побутові ознаки промисла.

Лише деякі з промислів зазнали монографічного дослідження²⁾, але й тут не завжди віддавалося належній уваги техніці виробництва та його побутовим ознакам.

Отже, не звернути увагу на такі, по суті, важливі питання, значить на половину не закінчити роботи. Крім чисто етнографічної ваги, питання техніки виробництва та його зв'язку з побутовими вимогами населення, має ще значіння як один з могутніх факторів життя та розвитку промислів. Цю думку стверджує той факт, що в передвійську добу значного розвитку фабрично-заводської промисловости, коли „кустарним“³⁾ виробам протистали, краще виконані, а іноді й дешевші вироби фабрики, — кустарна промисловість не тільки не підупала, а в деяких своїх ділянках виявила значну тенденцію зросту.

Звичайно, не можна ставити зріст — нехліборобської промисловости в залежність лише від цього фактору, тут є ще не мало причин суто економічного характеру: іноді дешева сировина (ганчарство, лозоплетіння), власні робочі руки, безпосередня матеріальна зацікавленість у виробництві, бо в особі кустаря ми зустріємо з'єднання й підприємця і робітника, але не другорядне значіння має й віковий зв'язок виробництва зі смаком та побутовими вимогами свого головного покупця — селянина.

Останні обслідування нехліборобських промислів, що в них, у деякій мірі було зачеплено й питання техніки виробництва, належать до кінця ХІХ в.

1) З коштовних работ були: В. И. Василенко — Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. Полтава, 1885. С. И. Лысенко — Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавской губернии. Одесса 1900. И. Зарецкий — Гончарный промысел в Полтавской губернии. Полтава, 1894. Ааронский — Профессиональные занятия населения Полт. губ. Полтава 1916.

2) І. И. Зарецкий — Гончарный промысел Полтавской губ. 1894 В. И. Василенко — Прядение и ткацтво в Зеньковском и Миргородском уездах. Полтава, 1900. В. И. Василенко — Сукновальство, Производство рыболовных сетей, Гребенщики, Шетинники.

3) Ми вживаємо терміну „кустарна“, „кустар“ тому, що за останні часи він у нашій мові набув прав громадянства. В народній мові цього терміну не вживається. Для визначення розуміння „кустар“, нарід вживає — „ремісник“, або кваліфікує в залежності від занять: „швець“, „кривець“, „ганчар“ то-що.

З того часу проминуло, майже, 40 років. За цей час промисли зазнали значних змін, як зазнали змін і загальна структура народного господарства й форми суспільного життя. Особливо ж буйні процеси змін відбулися за часів Великого Жовтня.

Тому ми вважали за цілком своєчасне й доцільне розпочати значну й складну роботу дослідження нехліборобських промислів сільського населення Полтавщини.

Першим об'єктом нашого дослідження було гребінництво, що являє єдиний промисел зосереджений лише в однім пункті. (Хомутець на Миргородщині). Обслідування переводилося експедиційним шляхом і тому ми мали повну змогу безпосередньо вивчати так техніку й економіку виробництва, як і знайомитися з побутом кустарів.

Наслідки обслідування оброблено в монографію „Гребінництво на Полтавщині“, що зачитувалася нами на засіданні Науково-дослідчої катедри Історії України яко промоційна на аспіранство доповідь.

Поруч з гребінництвом нами переведено дослідження й ганчарства, але матеріали цього дослідження ще остаточно не оброблені.

Так грибінництво як і ганчарство, у популярнім викладі, вміщено в журналі „Знання“ — 1926 р. ч. 4—17 та 18.

Остаточно викінчені ці роботи, як і опис інших промислів у стислому вигляді, подано в 2-му томі Збірника Полтавського Державного Музея „Полтавщини“¹⁾.

Дослідження промислів переводиться за такою схемою:

1. Історія промисла.
2. Географічне його розповсюдження.
3. Економічні передумови до розвитку промисла.
4. Оруддя виробництва та техніка.
5. Номенклатура виробів.
6. Зв'язок виробів з господар. та побутовими потребами сільс. населення.
7. Райони збуту виробів.
8. Способи збуту.
9. Економіка виробництва та бюджет кустаря.
10. Зв'язок виробництва з сільським господарством.
11. Побут кустарів, звичаї та словесна творчість зв'язані з виробництвом.

У процесі дослідження промислів нам довелося зустрітися з цікавими побутово-суспільними явищами.

У деяких місцевостях ще й нині лишилися уламки цехових організацій, а разом з ними й цехові традиції.

Таке явище наштовхнуло нас на думку розпочати роботу по збиранню матеріалів до історії та побуту цехів на Полтавщині.

За, порівнююче, короткий час зібрано кілька цікавих архівних документів та речових матеріалів:—(цехова палиця, цішки, покліть, цехові значки, хрести, покривала то що), а також занотовано не мало переказів старих цеховиків.

Після закінчення та остаточної розробки матеріалів з попередніх дослідів, ними намічається дослідити промисли зв'язаних з обробкою волокнуватих продуктів, та взяти участь у монографічнім обслідуванні сел, що його розпочав Полтавський Державний Музей.

I. RYZHENKO.

Nichtackerbaniche Beschäftigungen des Volkes im Zemaе Poltawschtschyna. Landeskyndige Spitze (Kurze Reskenschaft über halsjährige Arbeit in dieser Richtung).

¹⁾ Див. ст. Кустарно-реміснича промисловість стор. 257 — 306.

Проф. О. В. ВЕТУХОВ.

„ДО ПИТАННЯ ПРО „ТОЛКОВУ“ БІБЛІОГРАФІЮ ПО ВИВЧЕННЮ КРАЮ“.

ЗМІСТ.

1. Основа сучасної бібліографічної роботи. (Вивчення книги та інтересів читача).
2. На чому повинно ґрунтуватися домінуюча сучасного читача. (Краєзнавство-масова наука, м. рух). Вивчення свого краю з того чи іншого боку. Цікавість широкого читача.
3. Краєзнавчий підхід до бібліографії.
4. Краєзнавство старого й нового типу (Шкільне політосвітнє й виробниче. Допомога у вивченні краю з боку книгарів та бібліотекарів).
5. Засоби перебудови старих бібліотек на краєзнавчий лад.
6. Утворення нових типів книгозбірень.
7. Перепідготовка бібліотекарів.
8. „Перепідготовка“ читачів.
9. План схематичний 3 серій толкової краєзнавчої бібліографії.

I. Змістом сучасної бібліографії повинно бути вивчення книги в її направленості до визнання й всемірного підвищення продукційних сил „краю“, яко цілого, яко певної господарчої одиниці, яко комплексу взаємовпливів природи на людину й навпаки, бо через працю останньої змінюється „лице“ землі. Це — сучасне гасло життя. Тому й сучасний бібліотекар, яко порадник гол. ч. масовому читачеві в тому, де й що саме за найкоротший час потрібно зачитати з того питання, що зворушило чомусь думку цього читача, — повинен добре знати й свою бібліотеку й читача одночасно.

Становище ж цього бібліотекаря-керownika масового, нового читача, можна сказати поки-що, досить безпорадне, бо він по-більшості й сам не має в руках цього „керма“: бо з одного боку все ж і досі не розв'язано питання „Что читать народу“, — а з другого проблема читачевих інтересів, — секрет“ для наших книгозбірень. Цю проблему не тільки ще не розв'язано, а ледве поставлено було на „Першому Всеукраїнськ. З'їздові Бібліотекарів“ (влітку 1926 р.). А поміж тим книга-читач в їхніх функціональних взаєминах — це певний, живий, актуальний комплекс. Керownik читанням і кожний активний робітник у бібліотеці (яким зараз і повинен бути він) лише добре визнавши властивості й інтереси своїх „пацієнтів“, зможе усунути хиби його в користуванні книгою й виховати, підвищити позитивні боки. Однак, і сам керownik не знає поки ще, до-чого ж в основному, головним чином, прагне масовий читач. Ergo, і в кращому випадкові, якщо бібліотекар і знає добре склад своєї книгозбірни, якщо він знає навіть і зміст кожної з книжок, які він може мобілізувати, цього все ж буде не досить, поки не з'ясується основне, а саме: що саме в даній книжці повинно зацікавити масового читача з його сучасним підходом до життя, що прагне до перетворення економіки, до перебудови в кращий стан свого побуту, до підвищення своєї заробітної платні, своїх обставин роботи, — цього

громадянина, який вже не задовольняється добробутом власної родини та свого вузького кола індивідуальних інтересів. З цього боку активний бібліотекар повинен підійти й до перегляду знов й добре вже знайомих йому книжок; може й до перебудови частково, а то й в цілому до переорганізації своєї установи.

II. Якщо підходити до розв'язання питання,—в чому саме полягають інтереси сучасного масового читача, як підняти завісу над цією поки що таємницею для наших бібробітників, хоч сюди вже кинуте й нашими головними книгозбірнями чимало сил і уваги¹⁾.

Нам відомо поки одне. Буйно зростає свідомість мас; сотні тисяч робітників і селян ліквідували свою неписьменність і потяглися до книги, шукаючи відповіді на ті запитання, що їх поки задовольняли частково „вірування та обряди“, а головним чином т. зв. народні знання, які є базою віковичної народньої мудрости у всіх майже галузях науки й техніки, не виключаючи навіть тригонометрії чи бухгалтерії. (Див. напр., „Народные знания“ Ф. Волкова—в Укр. нар. в его прошл. и наст.“ т. II, ст. 646, або ст. Шпітєрса в „Черв. Шл.“, 1925 р., кн. 8). Ця народня мудрість, що відбилася в прислів'ях, повір'ях, загадках, та різноманітних народніх спостереженнях про посуху, про врожай, про дощ, про негоду то-що, що переходить спадково—від покоління до покоління заховуючи в собі іноді багато де-чого надзвичайно важливого й цінного і на зараз,—і є шляхом до зрозуміння того, до чого ж саме прагнули й прагнуть цілі покоління селян віками.

Оттут є джерело-звідкіля й до чого тягнеться народня думка, в чому полягають його основні інтереси, де його домінують уваги.

На жаль, в цій галузі і стара етнографія й нова етнологія, які повинні б були на це в першу голову звернути уваги, зробили ще досить мало. Немає навіть і програму для збирання матеріялів, сировини, що до цього питання. Але оскільки можна судити по тому, що вже існує, оскільки в цей бік почала заглядати рефлексологія, етнологія з новими методами, головним чином, в галузі досліджень матеріяльної культури, а також й виробниче краєзнавство (на підставі того напрямку, що його накреслено на П. В. К. К-і й розробляється надалі в дослідках Е. К. С. та тих установ, що з нею межують, можна де-що сказати вже б.-м. напевне.

Наш нарід—суто-практик: навіть його „вірування“ направлені до з'ясування не містично-філософських емпирей, а це, власне кажучи культу виробничі: назви богів самих, це назви переважно моментів хліборобського процесу; назви святих тут сполучено з тим, щоб не забути про те, що в цей день потрібно щось зробити невідкладне, одвести якусь перешкоду в господарстві то-що (див. ст. А. Ковалівського „Вироб. культу“²⁾ в давній укр. На Йвана-зеленника—збирай зілля, на Єгорія—мени уперше скотину в поле „женітьба свічки“—святкуй 1-го вересня і т. д. В скарбницю своїх народніх знаннів він намагається часто, може,—за недостатчею нового знання, бо його Народні Знання дуже консервативні,—й хибно, нехай

¹⁾ В наше завдання не входить зараз подати огляд численної вже літератури по т. зв. „бібліопсихології“, яка вже притягла до себе увагу й видатних робітників в галузі бібліот. справи, як М. Рубакін, Борович, Л. Балік, або й установи, як „Київський Клубет бібліотекаря“ при І. Н. Д. У. книгознавства то-що.

²⁾ В „Наук. Збірн.“ Н. Д. К. І. У. Культури ч. 2—3. X. 1926 р.

іноді й шкідливо,— що буває іноді й з науковим досвідом, який теж потребує невчасної перевірки-переробки, покласти все, що торкається найближчих до нього практичних справ, що дає змогу поліпшити своє господарство, і поволі захоплює в цей комплекс своїх знань й всебічне по-зможі вивчення свого краю. Вивчення ґрунтів (геологія), де найкраще в його „краю“ в його окрузі виховується та чи інша рослина (коноплі, капуста, картопля, чи огірок, кавун, то-що); вивчення місцевості, де найкорисніше поселитися, збудувати хату або й виселок; де найліпше виховуються домові птахи (гуси, качки і інш.) як позбавлятися тих чи інших шкідників) „опудала“ на бакшах, повісити дохлу сороку в конюшні від „ласочки“, що коня лоскочить уночі і т. д.) Не цурається селянин наш і „шкільної“ науки, переймає уважно й її навіть від своїх дітей школярів, від учителів і заїзджачих лекторів, але при одній умові — якщо все це щільно торкається до поліпшення реального, практичного, зараз же прикладаемого до діла, до його власного господарства. Йде він і на перетворення „лиця землі“ — до копалень, до виробництва, хоч по більшості, або майже й виключно поки землі не вистачає, уважно вивчає може й „хемію“, що прикладається неминуче до даного виробництва, — але все ж з метою витягати звідусіль щось корисне-практичне.

Тому, гадаю, бібробітник сучасний, лише підбором того матеріалу, що торкається до вузького „краю“ читача, знайде уторовану стежку до серця сучасного масового читача.

III. Як же підійти бібробітнику до задоволення такого жвавого попиту на краєзнавчі знання. А перш за все — треба стати на т. зору оттакого читача-практика, що хоче знати найважливіше в коротких стислих рисах, про свій край, пам'ятаючи заповіт Потєбні „всякое понимание есть вместе с тем и непонимание“, ц. т. розуміння по-своєму, за власними потребами й за певною психо-соціальною підготовкою. Т. зв. „зміст“ книжки не є щось постійне, єдине, незмінне; також і ступінь інтересу до цієї книжки залежить головним чином від тої домінанти, яка зараз панує думкою читача.

Тому і у власній підготовці й освіті та досвіду керownika бібліотекою повинна початися ломка корінна, що її утворює весь час по всіх куточках нове життя. Він мусить знов перечитати свої книжки, одмитити в них ті розділи, ті сторінки, що цікавлять нового читача. І ті книжки, що в них такого „сучасного змісту“ багато, поставити у першу шафу, на перші полиці, може збільшити й кількість їх примірників, якщо підтвердиться попитом, що він напав на сліди гострих інтересів свого читача. Тут повинна початися „переоцінка цінностей“. Може бути, що класична книжка, скажімо, з географії, що починається з „Африки, Азії, Америки“ й закінчується „Європою“ не згадуєчи зовсім про Україну, буде витіснена книжечкою середньої ваги, в якій однаке можна знайти хоч де-кілька сторінок, може й рядків лише про свій „край“. Може в цьому „краю“ ось зараз, вже за часи Революції почалося нове виробництво, відкрито будь-який завод чи фабрику, — а про таке виробництво в місцевій книгозбірні не було ані словечка. Доведеться ж бібліотекарєві придбати цю літературу, уважно ознайомившись з цією галуззю, й обрати найбільш пристосоване до „краю“, до вимог місцевого читача.

IV. Так обстоїть справа з власне „масовим“ читачем, гол. чином, „поза-шкільником“, що фундаментом його знань і попиту на книгу є „народні знання“. Зрозумівши його основний попит, звичайно, порівнюючи невеликого обсягу, його зможе найскорше й задовольнити керownik бібліотеки й сам до цього найскорше підготувитися.

Далеко складніш справа з виробничим краєзнавством в пристосованні його до тих читачів, що вже знайомі через школу з „комплексом“ краєзнавчим, зі шкільним краєзнавством, в якому ще чогось сталого майже поки не має, а запроси — попит тут далеко, поширений, — світогляд вже розгорнуто.

Ще тяжче справа з політосвітньою краєзнавчою роботою, бо тут повинно вже вибрати такий матеріал, що, крім двох перших вимог, повинен задовольнити й певний політичний світогляд, що зараз поволі складається може й у самих керовників біброботою. Тут добір найтягчий: він повинен бути найсуворішим, а матеріал для одбору поки що небагатий.

V. Що краєзнавство є зараз питанням усєї політосвітньої роботи в широкому значінні, ц.-т. що це — завдання соціального будівництва взагалі, завдання першої черги, — сумніву в цьому зараз вже немає. Настає час проторити йому шляхи до всіх наукових установ, до шкіл всіх типів, а також і до селянських мас.

Вся справа в тому, як цього досягнути, бо поки-що і Вс. К. К.-т, що його обрано на П. В. К. К-і з метою вжити найскоріше всіляких засобів, щоб зробити краєзнавство масовим рухом, підійти щільно до реалізації цієї, цілком правдивої думки, не зміг, бо не утворено ще до неї підвалин, фундаменту, бази. Не можуть поки тут ступити на міцний шлях і керовники бібліотек — всіх типів по тому ж самому, а базою цієї повинно бути на наш погляд, складання толкової краєвої бібліографії за краєвим же підходом.

Тому Е.-К. Секція вже другий рік працює над цим питанням, підготовивши для такої роботи невеличку групу студентства з булих „семінаристів підвищеного типу“ при Секції, які вже пройшли де-яку школу, що до основних положень виробничого краєзнавства, його методів, його підходів. На Секції для них було вироблено невеличку інструкцію що до збирання належного матеріалу для першого „концентру“ такої бібліографії по головних книгозбірнях м. Харкова. На цей шлях нас справили численні запитання тих осіб, що приїздили до Харкова на з'їзди, конференції то-що, — де саме й що можна знайти в Харкові з книжок по тих чи інших питаннях краєзнавчого характеру, — на які ми могли відповідати лише випадково, бо це невідомо було тоді й нам і бібліотекарям, бо й вони ще такою справою не займалися.

Інструкція ця на перший погляд зовсім проста: обйти 3 головних книгозбірні м. Харкова (Короленківську, Центральну Наукову і Центр. Педагогічну)¹⁾, переглянути там книжки, по змозі всі брошюри, що можуть мати відношення до краєзнавства і записати в яких розділах, на яких сторінках переховуються ці цінні для нас відомості. Коли можливо, а іноді це було можливо, бо студенти ці вже ознайомились, як зазначено вище, з напрямом роботи Секції, зазначити оскільки ці дані корисні й для сучасного підходу, до вивчаення краю. Всі дані записати на клаптиках паперу (бажано) „міжнароднього“ формату, зазначивши у кутку зліва „шіфр“, ц. т. назву бібліотеки, відділ і № під яким її там записано (з метою, щоб книжку цю міг кожний найшвидче дістати в книгозбірні). Далі — точний титул книжки, вимітка розділів, сторінок, або рядків, що мають значіння до вивчення краю. На звороті — можлива оцінка (яка перевіряється відомо, керовником). Секція заручилась згодою завідувачів цими бібліотеками й допомогою з їх боку, і частково цю

¹⁾ Четверту з намічених до обслідування — при Музеї Сквородинському — обслідувати не можна було: вона перебудовувалася довгий час, і тому доступу до неї не було даво.

роботу через молодь провела. Коли будуть кошти для друкування наслідків цієї роботи, Секція здійснить. А поки оголошує цю свою спробу підійти до утворення „тлумачної краєвої бібліографії“, широкого обсягу, щоб порушити цю справу в інших місцях, бо без цієї бази б'є масового краєзнавчого руху „залишитись й нині там“.

VII. Це буде може початок перебудови, переорганізації каталогів книгозбірень, а може й самих книгозбірень, після перепідготовки бібліотекарів до керовництва запросами читача — краєзнавця, масовика й шкільного, а може — й дослідувача. Ця перебудова — справа технічна, діло самих бібліотекарів, які може використають в каталогах ці замітки „тлумачних краєзнавчих бібліографів“. А може буде закладено й книгозбірні нового типу, — це все мрії на майбутне.

У всякому разі, нового типу книгозбірня повинна віддавати основні кошти на придбання тих книжок, що виявляють та допомагають вивчати продукційні сили певного краю, з метою підвищення їх. Тепер вже неприпустимо, скажемо, щоб Охтирську, напр., книгозбірню було заповнено переважно книжками про життя Уфи чи Тули, або й „самої“ Москви. Неприпустимо також, щоб голова книгозбірні не мав знань про книжки, що до свого району.

VIII. Справа вивчення краю, набування у краєзнавстві масовости, а разом перебудова бібліотек, швидко піде вперед, якщо бібл. робітник, засвоївши основи сучасного краєзнавства і ознайомившись з таким підручником „такі бібл.“, „зрозумів, що в бібл. роботі краєзнавство є разом одночасно і метод і зміст її, бо краєзнавство — це той мінімум знань, що його повинен мати кожний громадянин певної країни; що це перший, безпосередньо, ступінь за ліквідуванням неписьменства. Бо при наявності „неписьменства“ краєзнавчого не зможе розвинутиись у нас ні економіка, ні культура, ні політосвітня робота взагалі.

IX. Після цих передпосилок можна перейти й до того, як zorganizувати таку „толкову“ бібліографію краєву за краєвим же підходом.

Ось короткий план такої бібліотечки, такого видання в галузі Т. К. Бібліографії.

Вся вона розбивається, за краєвим принципом, на три серії:

I. Книжки, брошури та окремі видбитки по головних книгозбірнях крупних центрів. Вв. І. Харков. 2. Київ. 3. Одеса. 4. Катеринослав. 5. Чернігів. 6. Полтава, і т. д.

II. Статті і замітки по часописах та газетах (переважно в добу пореволюційну) по тих же центрах.

III. Книжки, статті, замітки, програми й рукописи, що переховуються по округових та інших, більш дрібних, книгозбірнях (фабр.-заводських, кооперативних, хатах-читальнях, сельбудинках, та інш.) з розбивкою по тих же „краях“.

X. Якщо зацікавити цією роботою всю армію бібліотекарів великих і малих книгозбірень, і мобілізувати їх, надіславши до них хоча перший випуск першої серії (яку скласти, як показав досвід, можна і за короткий, порівнююче, час), додавши до першого з них вступну замітку, в такому приблизно вигляді, яко оце тут накидано в загальних рисах, то можна буде запропонувати їм переглянути з таким підходом свою книгозбірню і подати про неї відомості, з зазначенням дублікатів книжок, заміток, і т. ч. можна буде скоро оглянути, що в нас вже є з цього боку і що невідкладно повино надрукувати з такою метою, спіраючись на

сучасні гасла — вивчення і підвищення продукційних сил. Оттоді й ДВУ не втрачатиме коштів на те, що вже існує, але невідомо, обо — на таке, до чого не прагне думка масового читача, йдучи певно шляхом розумної.

Робота керowników бібротою швидко покаже, на що йде найбільший попит після з'ясування тих багатств, що існують у місцевого читача хоч в зернятках¹⁾.

Великі, центрові книгозбірні (Харкова, Київ, Одеси то-що) повинні, на наш погляд, разом з науково-дослідчими катедрами-та Вуз'ами стати своєрідними краєзнавчими лабораторіями, тими досвідними станціями, де кипить різнобічна науково-дослідча й методологічно-методична праця.

Такий напрям вже до-деякої міри і взято. Так напр., найбільша з Харківських книгозбірень — Короленківська (кол. „Громадська“) має широкого обсягу й величезного значіння „консультаційний відділ“, що до нього вже з певним довір'ям звертаються по самих різноманітних питаннях тисячі звичайних читачів, а також і різні установи, навіть Наркомати — за довідками лектори за літературою, а бібліотекарі — за інструкціями та порадою²⁾.

(Оттакі „Конс. відділи“, де вони існують вже, повинно в першу годову використати й для краєзнавства). Можна додати, що Правління цієї книгозбірні за останні часи пішло назустріч і цій потребі і влаштувало прилюдну лекцію по краєзнавству, виділило в окрему скриньку картки, що до питань краю (Харківщини), навіть надрукувало список книжок з краєзнавства, що є в книгозбірні, на жаль, це поки „голий“ лише їх перелік. Тепер вона повинна зробити й далші кроки, а саме — утворити окремі відділи й підвідділи краєзнавчого характеру, як напр. Україна, Донбас, Поділля, Лівобережжя, Правобережжя, Київ, Харків то-що, а може й Куп'янщина, Охтирщина, Сумщина і т. інш. Може вона змогла б зятягти до себе, хоча б шляхом — обміну на зайві примірники з своїх книжок, або якось там инакше, — це вже справа технічна, — дублети з округових книгозбірень. А якщо цього чомусь не пощастило б зробити, то у всякому разі завести у себе картотеку цих краєзнавчих даних матеріалів, з ознакою („шифр“), де саме можна знайти ту, чи іншу книжку чи статтю, або замітку. Тут може доведеться звернутися з такою анкетною до менших, дрібніших бібліотек та їх керowników за допомогою.

Якщо оттаку роботу переведе кожна з великих книгозбірень, то кінець-кінцем їми буде вже накопено належний матеріал, і вже в деякій, хочаб черновій, обробці й систематизації, — для толкової краєзнавчої бібліографії, без якої робітники в галузі вивчення краю з наміром виявлення й підвищення наших продукційних сил всіх типів і напрямів залишаються поки — як без рук.

Зводка ж цих матеріалів, накоплених зусиллями центральних книгозбірень та Науково-дослідчими установами (інститутами, катедрами то-що) в цілу тлумачну бібліографічно-краєву бібліотеку, хоча б за тим схематичним планом, що його нами подано вище, дасть змогу цілком вже

¹⁾ Кожний тип книгозбірні може подати тут свою допомогу і своєрідно використати цю „Т. К. Б.“ й допомогти її удосконаленню, її розвитку, провадючи свою, окрему роботу, але обов'язково на підставі краєзнавчій.

²⁾ Див. про це цікаву замітку П. Томського. „На службі у книги“ (в „Комуніст“, 1926, III, 5).

підійти до обліку продукційних сил країни, до вияснення причин. їх зросту чи занепаду, до усталення „рухомої рівноваги“.

Далі, на цій підставі, мріємо про мандрівничі порадики, про методичні та науково-дослідчі збірники пристосовані вже до потреб і умов даної місцевости, у спопуляризованому вигляді, навіть і для дрібно-міських та селянських установ краєзнавчого характеру.

Тоді, може, стане, необхідним при великих книгозбірнях відкрити деякі нові кабінети чи відділи, напр., „вивчення укр. книги взагалі“, або „вивчення певного району“ і т. інш.

Зі зростом краєзнавчих музеїв, і для цього розділу книжок виросте потреба в окремому кабінеті.

Може на плечі великих же книгозбірень (бо вони тепер починають становитися й науково-дослідчими інституціями) можна буде покласти й улаштування при них книжкових (а може й не лише книжкових) виставок, а також великих, навіть державного характеру, асоціяцій або товариств краєзнавчих.

Такий, на наш погляд, обсяг, в ідеалі, роботи великих книгозбірень в галузі краєзнавства, якщо визнати його за основу масового науково-дослідчого руху, що вже розпочалось і все росте зі зростом свідомости громадянства.

Менші книгозбірні (округові, міські, районів, фабзаводські, кооперативні, військові та інш.) на наш погляд, мусять повести оттаку краєзнавчу роботу.

1. Скласти предметові краєзнавчі каталоги, щоб т. ч. дати змогу освітлювати, за допомогою місцевого матеріалу, краєзнавчі питання за темами, що їх висуває як раз оця країна, бо головне тут подати літературу питання.

2. Виділити в окремі шафи оттаки „краєзнавчі“ (книжки, статті, замітки то-що).

3. Організувати краєзнавчі кутки (книжки, мапи, експонати), що до свого „краю“. Суто-науково-дослідча робота в таких книгозбірнях, розуміється, широко не розгорнеться, але агітування в себе, по книгозбірнях, вищеазначеними засобами й іншими про значиність краєзнавчих н.-д, работ для розвитку нашого господарства взагалі та про необхідність збирання відповідних матеріалів, з'ясування, яких саме і чому,— оце для них широчезне поле, теж великого значіння,— яко певного шляху до прокладання стежки в масову товщу нових поглядів на виробниче краєзнавство.

Низові бібліотеки (по сельбудах, хатах-читальнях та інш.), повинні завести у себе голосне читання краєзнавчого характеру книжок та статтів хочаб газетних. (За останні, 2 роки в „Культурі й побуті“, а також і в „Вістях“ друкується чимало заміток, що до краєзнавства). Оці низові бібліотеки зможуть вже напевне утворити краєзнавство як масовий рух. Через ці низові апарати до центрів поволі доходитимуть такі дані, такі матеріали, що їх може не здобути й численними експедиціями, бо останні все ж статарними бути не можуть.

Звідсіль потечуть до серця наукової праці краплі животворчої крові. Тут утворюватиметься й початок збирання матеріалів, про цю країну, яких може досі зовсім не було, й що поволі й накоплять дані для „Т. К. Б-ї“, що повинна охопити кожний „край“.

1926 р., грудня 25.

Prof. A. WETUCHOW.

Zur trage der Bibliographie der Landeskunde.

ПРОГРАМИ ДО ЕТНОГРАФІЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ.

Частина I.

(Огляд програм до збирання відомостей з етнографії, звичаєвого права, народньої техніки, народнього знання, мистецтва, діалектології, археології, антропології).

* * *

Нераз уже зверталося в нас увагу на потребу краще поставити справу бібліографії в краєзнавстві. Справді, досі не робилося ще жодної спроби скласти бібліографічного покажчика всієї краєзнавчої літератури, що стосується до України. Найгірше-ж і на Україні, і в Росії стояло питання бібліографії інструкційної краєзнавчої літератури. Тимчасом, видання, що виходили з цього поля, найшвидше зникали, залишаючися мало-відомими, і це дуже помітно відбивалося на роботі в справі вивчення свого краю.

Це спонукало автора цієї статті взятися до збирання відомостей про програми, плани та анкети для етнографічно-краєзнавчого обслідування, що призначалися для дослідження України та виходили на Україні російській. Тут ми подаємо першу частину¹⁾ огляду (на жаль, через недостачу місця, дуже стисло) таких програм — друкованих та автографованих, — що про них нам пощастило досі²⁾ зібрати відомості.

Серед інших своїх завдань ця робота на чільне місце ставила суто-практичну мету — дати відомості про всі видані досі програми, щоб їх можна було використовувати при складанні нових, відповідніших до вимог нашого часу програм та інструкцій.

Загальний план цього огляду такий: спершу ми спиняємося на програмах для загально-етнографічного обслідування, а далі переходимо до окремих ділянок дослідження краєвого побуту (перераховуючи всі програми, що до кожної ділянки належать, у такій послідовності, в якій вони з'являлися в світ). За такої систематизації, певна річ, тут у багатьох випадках не доведеться додержати послідовності з хронологічного погляду, але ми намагалися розподілити весь матеріал насамперед так, щоб у ньому легше можна було орієнтуватися.

* * *

I. З загальних етнографічних програм найперше згадаємо низку дрібних планів, що виходили в різних періодичних виданнях³⁾.

Так, у „Памятной книжке Харьковской губернии на 1863 год“ (X., 1863) на стор. 302 — 320 вміщена була „Программа для доставления в Харьковский губернский статистический комитет сведений о здешней губернии, клонящихся в сторону изучения ее в отношениях: I) топографическом и геологическом, II) климатологическом, III) ботаническом, IV) зоологическом, V) сельско-хозяйственном, VI) ветеринарном, VII) медицинском, VIII) этнографическом и историческом“⁴⁾. В „Памятной книжке“ за 1863 р. вийшли всі ці розділи програми, крім V-го, дальших-же років — у „Памятной книжке“ за 1864 р. (стор. 284 — 316) і за 1865 р. (стор. 239 — 271) подано вже всі її розділи (інших змін у жодному з цих трьох видань програми не було). Розділ

¹⁾ З технічних причин тут можна було подати лише частину огляду всіх відомих нам програм; для другої частини залишаються програми з тих ділянок краєзнавства, що про них ми поки менше збрали відомостей, а саме — для дослідження природничого, економічного, статистичного, промислового та обслідування народнього господарства, а також усі програми, що виходили на закордонній Україні та в російських етнографічних видавництвах, і крім того, програми рукописні, що їх досить багато є по різних музеях і взагалі місцевих краєзнавчих організаціях, а також, програми, що не ввійшли в цю частину.

²⁾ Тут розглянуто програми, що вийшли до 1927 року.

³⁾ Не згадаємо тут заклику про надсилення матеріалу з життя краю, поданий у журналі „Основа“, кн. I — 1861 р. (стор. 1). — вступ про план журналу.

⁴⁾ Про ще одну інструкцію Стат. К-ту — „Програму для доставления в Харьковский Статистический комитет сведений о здешней губернии, клонящихся к изучению ее в сельско-хозяйственном отношении“ проф. Кочетова (X., 1863) говоритиметься в 2-й частині огляду програм.

I-й складається з 16 пунктів, розділ II-й з 8, III-й — 7, IV-й — 3; розділ V-й — про вивчення сільсько-господарчого народного побуту — поділяється на підрозділи: „Топографическое описание местности“ (4 пункти), „Население местности“ (кількість населення, фізичні та моральні прикмети, освіта та інш.), „Производительные силы хозяйства: земля, труд, капитал“, „Хозяйство владельческих имений“, „Отдельные статьи владельческих хозяйств“ (А. „Земледелие“, Б. „Скотоводство“, В. „Сельско-хозяйские технические производства“, Г. „Лесоводство“, „Хозяйство крестьян“); розд. VI-й — 8 п.п. (про кількість худоби, породи, умови, що в них тримають худобу, цінність тварин, продукти тварини, хвороби худоб'ячі та їх лікування), VII-й — 3 п.п. (антропологічні особливості населення, хвороби та їх поширення, природні умови, що якимось відбиваються на стані адорів'я); розд. VIII-й поділяється на „Описание отдельных местностей“ (топографічні та історичні відомості) й „Описание народонаселения“ — 9 п.п. (національність населення, опис села з зовнішнього боку, вбрання, їжа, соціально-сімейний побут, торговля, народні знання та забобони, освіта, розвага, мистецтво, народні пісенна творчість) з „Примечанием“ (що до записування пісенного матеріалу).

В „Киевлянин“ за 1866 р. № № 109, 113 і 128 вийшла серія статей І. Новицького за наголовком „О местном изучении края“, що до певної міри мають відношення до всього огляду інструкційної літератури з вивчення краю.

В зв'язку з підготованням до відомої етнографічної експедиції до Південно-Західного краю в „Черниговских Губернских Ведомостях“, № № 41, 42 і 43, а потім і окремо було надруковане „Приглашение к доставлению этнографических сведений“ — від Російського Географічного Товариства.

Далі нам доведеться згадати окремо вже видану „Програму етнографічного описання Юго-Западного Края“, що вийшла в Києві 1869 року.

Потім короткий загальний план з'явився 1873 року в „Записках Юго-Западного Отдела И. Р. Г. Общества“, т. I за назвою „Программа для собирания этнографических и статистических данных, составленная д. членами Юго-Западного Отдела И. Р. Геогр. Общества г.г. Чубинским и Русовым“. Це була, власне, лише відозва в справі збирання матеріалу з поля етнографії.

Незаваром після того побачила світ дуже детальна, велика „Программа Юго-Западного Отдела Имп. Р. Г. Общества для собирания сведений по Этнографии“, К., 1873 року, розміром на 77 сторінок¹⁾. За два роки — 1875 — вона вийшла в 2-му виданні за тією-ж назвою, 104 стор. Це найширша з усіх видань досі на Україні загальних краєзнавчих програм; тому наведемо зміст її докладно. Вона має коротку передмову й 9 розділів:

I. „Имя народа, его происхождение и физические отличия“: зміст цього розділу: 6 вступних запитань і підрозділ „Физические особенности населения“: А. „Общая форма тела и его отправления“ (1) „Телосложение“, 2) „Рост“, 3) „Размеры частей тела“, 4) „Вес“, 5) „Сила и ловкость“, 6) „Походка, положение тела в разных случаях“, 7) „Мимика“, 8) „Темперамент“, 9) „Прочие физические особенности“, 10) „Размножение“, 11) „Здоровье“; В. „Описание частей тела“ (1) „Голова“, 2) „Лицо“, 3) „Туловище“; С. „Уродливости“.

II. „Бытовая обстановка“: А. „Жилища“ — 1) „Постройки общественных“, 2) „Постройки частных лиц и все относящееся к ним“: (а) „Дома и усадьбы“, б) „Народные жилища и постройки“, с) „Домашняя утварь“, d) „Описание крестьянского двора“, e) „Сады и огороды“, f) „Освещение и отопление“; В. „Одежда“: 1) „Платье“, 2) „Головные уборы и ношение волос“, 3) „Обувь“, 4) „Различные украшения“, 5) „Проч. принадлежности“; С. „Пища“ запитання про час і місце споживання їжі, те-що; „Вещества, употребляемые в пищу“: а) „Мясные продукты“, б) „Растительные продукты“, с) „Ископаемые продукты“; „Народная кухня“ (назви, матеріал до їжі, види страв та інше), „Напитки“, „Народные лакомства“, „Запасы“ (місця й способи переховування), „Курение и нюханье табаку“.

III. „Наклонности, привычки, обычаи и обряды народа“ (67 пунктів — прикмети народної вдачі та вияви її особливостей, звичаї та обряди на різні випадки життя).

IV. „Верования, приметы и суеверия народа“: А. „Народная демонология и космогония“ (п.п. 1 — 14), В. „Солнце, луна, земля, стихии и естественные явления“ (п.п. 15 — 28); С. „Царство растений и животных“ (п.п. 29 — 37), D. „Человек и произведение его деятельности“ (п.п. 38 — 56).

V. „Программа по языку“ — вступ, 11 запитань що до фонетичних особливостей, 5 — що до морфологічних, уваги до синтаксичних особливостей, 26 п.п. що до лексичного, фразеологічного та стилістичного матеріалу.

¹⁾ Інші видання Південно-Західного відділу — „Опыт программы для собирания статистическо-экономических сведений для Юго-Западного Отдела Имп. Р. Г. Общества“ та „Программа Юго-Западного Отдела Имп. Р. Г. Общества для собирания сведений по географии“ й інші докладно розглядатимуться в 2-й частині цього огляду.

VI. „Произведения словесного народного творчества“: 1) „Песни“, 2) „Сказки, байки, сказания и легенды“, 3) „Анекдоты“, 4) „Пословицы, приказки и поговорки“, 5) „Загадки“ і 6) „Заговоры и заклинания“.

VII. „Народные знания“: А. „Счисление и измерение“, В. „Сведения о небесных телах“, С. „Народные сведения о движении, равновесии, употребляемые в народе механические приемы и машины“, Д. „Народные сведения о тепле, звуке, свете и погоде“, Е. „Народные понятия о составе разных веществ“, Ф. „Сведения народа об устройстве тела человека, животных и растений, о жизненных отправлениях, о формах и образе жизни животных и растений“, Р. „Народная медицина“, Н. „Понятие народа о семействе, обществе, государстве и человечестве“ („Семейство, его глава, члены, их взаимные отношения“— 9 п.п., „Общество“: А. „Сословность“, Школы, Нравственность и общественное мнение“ (13 п.п.), В. „Громада“ (10 п.п.), С. „Земство“ (4 п.п.), Д. „Экономические понятия народа“ (13 п.п.), Е. „Понятия народа о государстве и человечестве“ (6 п.п.).

VIII. „Искусства“: А. „Архитектура и пластика“ (9 п.п.), В. „Живопись“ (9 п.п.), С. „Музыка и пение“ (14 п.п.).

IX. „История и археология“: А. „Земляные насыпи“ (6 п.п.), В. „Постройки“ (11 п.п.), С. „Бытовые вещественные предметы древности“ (7 п.п.) і „Письменные памятники старины“ (1 і 3 п.п.).

Далі з загальніших етнографічних планів треба сказати про короткі програми акад. М. Ф. Сумцова. Першу з них — „О собирании этнографического материала“ вміщено в „Харькове“, № 356 — 1879 року. Потім її у виправленому вигляді передруковано в „Харьковском сборнике“ 1900 року.

Другий план того ж автора, що має відношення до нашої теми, вийшов того самого 1879 р., теж у „Харькове“ № 481 за назвою „Несколько слов о том, чем местные жители могут быть полезны Харьковскому Историко-Филологическому Обществу“.

Серед загальних програм до збирання відомостей про край доведеться згадати й уміщену в „Трудах VI Археологического съезда в Одессе“, т. I (Одесса, 1886), стор. XXXII — XLII за наголовком: „Вопросы, по которым желательно получить сведения к съезду“, хоча найбільше місця в цій інструкції дається археологічним та історичним відомостям. Складаються „Вопросы“ з підрозділів: „Древности первобытные“ (п.п. 1 — 18), „Памятники языческие, классические и христианские“ (п.п. 18 — 23), „Памятники искусств и художеств“ (24 — 28), „Памятники юридические“ (29 — 63), — моменти звичаєвого права та обряди, що відбивають пережитки старовинного соціального побуту (про матеріял з України, Великої Росії та Кавказу), „Памятники письменности и языка“ (64 — 65), „Памятники общественного и домашнего быта“ (66 — 69), „Памятники исторической географии и этнографии“ (70 — 101) — про монети та могили, первісні форми соціальної організації, пункти що до відомостей про стародавню письменність, бібліографії пам'яток, де можна знайти матеріял до історії природи, а також до історії міст Одеси, Херсонесу, Боспору Киммерійського та минулого Криму, стародавньої Скитії, Діоскурії, готів, хозар, з приводу складання мапи руїн, то-що. Для нас ці „Вопросы“ можуть мати виключно бібліографічний інтерес, бо вони не являють інструкції для збирачів матеріялу, а намічають пункти дослідження краю, в яких бажано знати міркування компетентних учених. Крім того, вони призначалися для збирання матеріялу про один певний район і тому мають лише місцеве значіння.

Коротку етнографічну програму видав „Екатеринославский губернский вестник“ 1887 р. № 28 відомий український етнограф Новицький.

В „Сборнике Херсонского Земства“ за 1889 р., № 3 є „Опыт программы для этнографического изучения Херсонской губернии“.

Року 1891 в „Харьковском сборнике“ вип. 5 („Извещение“, стор. III — VI), а потім і окремо (X., 1891) надруковано ширший план М. Ф. Сумцова — „Программу для собирания этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии“, що складається з 23 п.п. Вона спиняється на відомостях про село, чисельність, а також зовнішню подобу його населення, мову, житло, одяг, їжу, заняття, релігійний, розумовий і моральний побут, найголовніші обряди, народній календар, гри, розвагу, вірування, народню медицину, право, соціальний побут та інш. До програми додано вказівки (10 п.п.) до збирання матеріялу.

(Вдруге ця програма з'явилася в книжці „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии, под ред. В. В. Иванова“, т. I, X., 1898, стор. 1009 — 1011 за назвою „Программа для сообщения сведений по Харьковской губернии“, без підпису автора. До неї подано „Добавление о местных народных говорах: а) для малорусского населения, б) для великорусского населения“ — що до фонетичних особливостей народніх говірок).

В тій самій книжці „Харьковского сборника“ („Извещение“, стор. 7) в „Программе для описания быта сельского населения Харьковской губ.“ П. С. Єфименка, що складається з 9 §§ — запитання про житло, їжу, одяг, сімейний та економічний побут землеволодіння, громадські організації та моральний побут селянства.

1900 року в Полтаві видана була „Програма для збирання етнографического матеріала. От статистического бюро Полтавского земства“.

Чернігівська губерніяльна вчена архівна комісія¹⁾ складала „Програму для збирання свєдений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии“. Ця програма з'являлася в світ кілька разів. Нам відомо, що вона виходила в таких виданнях: в „Трудах“ архівної комісії вип. 5, розд. I (стор. 33—65), Чернігів, 1903 р.; в Чернігівському „Земском Сборнике“, січень 1903 р.; „Черниговских губернских ведомостях“ (за відомостями, що їх ми маємо — починаючи з № 3135 і окремо два рази: брошуркою на 35 стор. і 30 стор.; обидва видання вийшли в Чернігові 1903 р.

Складається програма з передмови та „Общих указаний“ технічного характеру до збирання матеріалу за програмою (5 пунктів), і таких розділів: I. „Древности археологические и исторические“ (19 п.п.), II. „Древности юридические (обычное право)“: „Семейный быт“, (17 п.п.) „Имущественные отношения“ (17 п.п.). „Поземельно-экономические отношения“ (11 п.п.) й „Уголовное право“ (20 п.п.); III. „Народная словесность“ (21 п.п.); IV. „Бандуристы (кобзари), лирники“ (13 п.п.); V. „Поверья и суеверия“ (20 п.п.) VI. „Жилище и двор“ (10 п.п.); VII. „Одежда“ (10 п.п.); VIII. „Пища и напитки“ (13 п.п.); IX. „Украшения“ (11 п.п.), X. „Народная музыка“, (11 п.п.), XI. „Занятия, ремесла и промыслы: 1) „Земледелие“, 2) „Скотоводство“, „Овцеводство и птицеводство“, 3) „Чумачество“, 4) „Рыболовство и охота“, 5) „Сапожничество (шевство)“, 6) „Пчеловодство“, 7) „Мирошничество, 8) Плотничество, столярство, токарство“, 9) „Колесничество, бондарство и выделка другой деревянной посуды“, 10) „Портняжство (кравецтво) й 11) „Торговля“, XII. „Нищенство“ (9 п.п.)

В „Трудах тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе“, т. II (М., 1908), відділ „Материалы“, на стор. 111—112 подано „Програму для збирання етнографических свєдений по Екатеринославской губернии“, що складається з 15 пунктів; до неї додано „Образец описания селения и его жителей согласно программы“ (стор. 112—117). Програма зупиняє увагу на таких питаннях: походження населення, топографічні відомості про село, садиба та житло, одяг, хатне начиння, мебля, посуд, господарчий реманент, їжа, землеволодіння, відносини з сусідами, гри та пісні, вплив сусідніх чужоземних національностей, танки, розвага, обряди, погляди, забобони що до господарства, рибацтво, бджільництво, мірошництво, ковальська та ливарська справа, визначні дні, знахарство та інші.

Ще можна згадати дрібні плани „Общества Исследователей Волины“. Етнографічна секція „О-ва“ видала „Вопросный листок“ (року не зазначено: розмір — 2 стор.), що має за мету, як сказано в ньому, дати можливість установити межі поширення певних етнографічних типів. Він складається з двох загальних пунктів: 1) мова — різниця між говіркою певного села й сусідніх і 2) одяг — різниця між одягом досліджуваного села й сусідніх.

Те-ж „О-во“ видало ще іншу анкету — „Поселения, усадьбы и огороды, постройки, жилища и его принадлежности“ (року не зазначено, 2 стор.) за підписом Белоніна. Тут звернено увагу на дослідження селища, садиби, окремого подвір'я, будівель, житла (його становища, матеріалу, з якого його збудовано, будови, частин, хатньої обстанови). Далі в анкеті йдуть „Поверья, связанные с постройками“ (що до вибору місця на хату, початку й кінця будування, переходу до нової хати) й „Технические приемы при постройке, тесание, стругание и т. д., инструменты, способы скрепления бревен, крыши и т. д.“.

1920 року в журналі „Трудовое воспитание“ (видання Чернігівського губерніяльного відділу Наросвіти) № 7—1920 р. (стор. 27—30) надруковано коротеньку „Програму для збирання предметов и свєдений этнографических по Черниговской губ.“. Складається вона з „Общих указаний“ і „Предметной программы“.

Одеська Комісія Краєзнавства при УАН випустила 1924 року „Програму для збирання відомостей про село...“ (ухвалено Етнографічно-діалект. Секцією Од. Ком. Краєзн.). Це — друга частина програми до Вісника Одеської Комісії Краєзнавства ч. 1⁴⁾. Розмір цієї програми, як і в попередній, 14 запитань і охоплює такі моменти: історичні та природничі відомості про село; хата, її будова, місце й вигляд; повір'я, звичаї та повір'я, звязані з будовою хати; катні повір'я, звичаї та повір'я, звязані з життям у хаті; звичаї та повір'я, звязані з життям у селі.

Другу загально-краєзнавчу програму тієї ж комісії опубліковано в книжці „Вісника“ Комісії (стор. 266—268) за 1924 року. Програма опублікована в програмі опублікованій в журналі „Вісник“ Комісії географіч.

¹⁾ Члени її: А. В. Верзилов, П. М. Д...
ський та І. М. Руд...
²⁾ Цей „Про...“...
курсу на монографі...

А. Ковалев...

...ляку з прі...

статистичних, загальних історичних, матеріальному побуту, господарстві, промислах, і врешті, велику частину її присвячено питанням, що їм досить дуже мало віддавалося уваги в планах краєзнавчого обслідування — це сучасний побут культурний (стан освіти, культурні установи), моральний побут новітніх часів, побут соціальний та політичний і організація населення та його господарства (комнезами, колгоспи, артілі та кооперативи).

Після цих програм для загальнішого етнографічного обслідування треба сказати про кілька інструкцій, присвячених спеціальним питанням народного побуту. Тут потрібно згадати „Програму для етнографічного дослідження народної життя в зв'язі з голодом и холерой“, відомого етнографа М. А. Дикарьова — Єкатеринодар, 1894 р., видання Кубанського „Областного Статистического Комитета“; це — відбиток з „Кубанского сборника“ т. III. Програма має 21 стор. і містить 323 запитання. Зміст цієї своєрідної спроби — загальні уваги що до техніки запису (зокрема, ґрунтовні вказівки до фіксування особливостей народної мови) і 14 розділів: I. „Общие сведения“ (22 запитання — про село та його населення), II. „Знаменія скорого пришествия антихриста и страшного суда“ (23 — 65 запит.), III. „Холера“ (66 — 86, — уваження про холеру та її поширення), IV. „Судьба, ее неизбежность и предотвращение“ (87 — 126), V. „Предохранительные полицейские меры и борьба с холерой“ (127 — 151), VI. „Санитары, прислуга и врачи“ (152 — 179), VII. „Лечение холеры“ (180 — 190, — про засоби народного лікування й ставлення до наукової медицини), VIII. „Холерные отделения больниц и бараки“ (191 — 203), IX. „Страх смерти“ (204 — 234), X. „Неурожай“ (235 — 257, — народні погляди на явище неурожаю), XI. „Насекомые, вредящие хлебу“ (258 — 267), XII. „Голод“ (268 — 279), XIII. „Народные преступления и проступки во время голода и холеры“ (280 — 298), і XIV. „Благотворительность во время голода и холеры“ (299 — 323).

Недавніми часами з'явилися дві коротенькі програми Р. С. Данківської, вміщені в Бюлетені Музею Слободської України (в Харкові). Перша з них — „Програма для уличних наблюдений, преимущественно при экскурсиях на окраине города и в селе“ за редакцією акад. М. Ф. Сумцова („Музей Слоб. України. Бюлетень“, ч. I. X., 1925, стор. 37 — 38). Складається вона з 30 пунктів.

Друга в „Програма для собиранія сведений об украшеніях окон в жилищах на окраинах городов и сел“ (Бюлетень, стор. 40 — 41), що містить 34 запитання.

Серед інструкцій у справі збирання матеріалу з поля краєвого-побуту слід згадати ще статтю Н. Біляшевського. — „Вниманию фотографо-любителей“ — „Киевская Старина“, т. III (1896 р.), червень, — відділ „Документы, известия и заметки“, стор. 91 — 98; це — залик до фотографів, у якому докладно відзначається, чим може бути корисна робота фотографа в краєзнавчому погляді, дається технічні вказівки й у загальних рисах зазначається, на що треба звернути увагу фотографів-краєзнавців.

Щоб закінчити огляд програм для дослідження питань, які неможна виділяти в окремі галузі краєзнавчого обслідування, спинимось тут ще на кількох планах до збирання етнографічних речей. Такі плани почали друкуватися ще в зв'язку з розвитком діяльності Південно-Західного Відділу Р. Г. Т-ва. Так у „Киевлянин“ 1873 р. №№ 67-124 вміщено „Предположение Юго-Западного Отдела Географического Общества об этнографическом музее и программы для собиранія предметов“.

Крім того, окремо, теж 1873 р., в Київі було видане „Об'явление от Юго-Западного Отдела И. Р. Геогр. Общества о собираніи предметов для этнографического музея отдела“.

Пізніше з'явилася „Програма для собиранія етнографических предметов к выставке на предстоящем в 1902 году в г. Харькове XII археологическом с'езде“, вміщена в „Трудах Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического с'езда“¹⁾, стор. 29-32; вона з'явилася й окремо

¹⁾ Що вийшли в „Записках Харьковского Университета“ 1900 р. кн. 3 і окремою книжкою. Потім усі програми „Харьковского Предварительного К-та“ передруковали відділи Комітету по інших губернях, як от Київський, що опублікував їх у „Полтавских губернских ведомостях“ Кубанський, Донецький, також Нижньогородський, Історико-Филологіческое О-во при институте кн. Безбородко“ (що видало „Програму для собиранія предметов по Черниговской губернии“ у „Черниговских Губ. Ведомостях“ 1900 р. й інші).

Крім того, всі програми „Предварит. Комитету“ пізніше перевидавали до археологічного з'їзду в Катеринославський „Предварительный Комитет по устройству XIII археологического с'езда“. Тоді-ж вони передруковані в „Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии, год 1-й“ (Катер., 1904), а саме: „Програму для собиранія предметов по первобытным древностям для XIII арх. с'езда в Екатеринославе“ („Летопись“, стор. 209 — 212), „Програму для собиранія етнографических предметов к выставке на предстоящем в 1902 году XIII арх. с'езде в г. Екатеринославе“ (ibid., стор. 213 — 219) і „Програму для собиранія предметов к выставке на предстоящем в 1902 году XIII арх. с'езде в г. Харькове“ (ib., стор. 220 — 224). Третя з цих програм — вийшла й пізніше — в „Трудах тринадцатого археологического с'езда в Екатеринославе“, відділ „Материалы“, стор. 11 — 15. Вона не відрізняється від надрукованої в „Летописи“; тільки до Харківського археологічного з'їзду, в ній лише докладніше викладено вступ та закінчення.

1900 року в Полтаві видана була „Програма для збирання етнографічного матеріала. От статистического бюро Полтавского земства“.

Чернігівська губерніяльна вчена архівна комісія¹⁾ складала „Программу для збирання свідень археологічних, історических і етнографіческих по Черниговской губернии“. Ця програма з'являлася в світ кілька разів. Нам відомо, що вона виходила в таких виданнях: в „Трудах“ архівної комісії вип. 5, розд. I (стор. 33—65), Чернігів, 1903 р.; в Чернігівському „Земском Сборнике“, січень 1903 р.; „Черниговских губернских ведомостях“ (за відомостями, що їх ми маємо — починаючи з № 3135 і окремо два рази: брошуркою на 35 стор. і 30 стор.; обидва видання вийшли в Чернігові 1903 р.

Складається програма з передмови та „Общих указаний“ технічного характеру до збирання матеріалу за програмою (5 пунктів), і таких розділів: I. „Древности археологические и исторические“ (19 п.п.), II. „Древности юридические (обычное право)“: „Семейный быт“, (17 п.п.) „Имущественные отношения“ (17 п.п.), „Поземельно-экономические отношения“ (11 п.п.) й „Уголовное право“ (20 п.п.); III. „Народная словесность“ (21 п.п.); IV. „Бандуристы (кобзари), лирики“ (13 п.п.); V. „Повесья и суеверия“ (20 п.п.) VI. „Жилище и двор“ (10 п.п.); VII. „Одежда“ (10 п.п.); VIII. „Пища и напитки“ (13 п.п.); IX. „Украшения“ (11 п.п.); X. „Народная музыка“, (11 п.п.), XI. „Занятия, ремесла и промыслы: 1) „Земледелие“, 2) „Скотоводство“, „Овцеводство и птицеводство“, 3) „Чумачество“, 4) „Рыболовство и охота“, 5) „Сапожничество (шевство)“, 6) „Пчеловодство“, 7) „Мирошничество, 8) „Плотничество, столярство, токарство“, 9) „Колесничество, бондарство и выделка другой деревянной посуды“: 10) „Портняжество (кравецтво) й 11) „Торговля“; XII. „Нищенство“ (9 п.п.).

В „Трудах тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе“, т. II (М., 1908), відділ „Материалы“, на стор. 111—112 подано „Программу для збирання етнографических сведений по Екатеринославской губернии“, що складається з 15 пунктів; до неї додано „Образец описания селения и его жителей согласно программы“ (стор. 112—117). Програма зупиняє увагу на таких питаннях: походження населення, топографічні відомості про село, садиба та житло, одяг, хатні начиння, мебля, посуд, господарчий реманент, їжа, землеволодіння, відносини з сусідами, гри та пісні, вплив сусідніх чужоземних національностей, танки, розвага, обряди, погляди, забобони що до господарства, рибальство, бджільництво, мірошництво, ковальська та ливарська справа, визначні дні, знахарство та інші.

Ще можна згадати дрібні плани „Общества Исследователей Волини“. Етнографічна секція „О-ва“ видала „Вопросный листок“ (року не зазначено: розмір — 2 стор.), що має за мету, як сказано в ньому, дати можливість установити межі поширення певних етнографічних типів. Він складається з двох загальних пунктів: 1) мова — різниця між говіркою певного села й сусідніх і 2) одяг — різниця між одягом досліджуваного села й сусідніх.

Те-ж „О-во“ видало ще іншу анкету — „Поселения, усадьбы и огороды, постройки, жилище и его принадлежности“ (року не зазначено, 2 стор.) за підписом Белонина. Тут звернено увагу на дослідження селища, садиби, окремого подвір'я, будівель, житла (його становища, матеріалу, з якого його збудовано, будови, частин, хатньої обстанови). Далі в анкеті йдуть „Поверья, связанные с постройками“ (що до вибору місця на хату, початку й кінця будування, переходу до нової хати) й „Технические приемы при постройке, тесание, стругание и т. д., инструменты, способы скрепления бревен, крыши и т. д.“.

1920 року в журналі „Трудовое воспитание“ (видання Чернігівського губерніяльного відділу Наросвіти) № 7—1920 р. (стор. 27—30) надруковано коротеньку „Программу для збирання предметов и сведений этнографических по Черниговской губ.“. Складається вона з „Общих указаний“ и „Предметной программы“.

Одеська Комісія Краєзнавства при УАН випустила 1924 року „Програм для збирання відомостей про село та хату (ухвалено Етнографо-діалект. Секцією Од. Ком. Краєзн.)“. Це — друга частина „Додатку до Вісника Одеської Комісії Краєзнавства ч. 1“. Розмір цієї програми, чи, власне, анкети — 1 стор. Вона має 14 запитань і охоплює такі моменти: історично-географічні, топографічні (про тип села) та природничі відомості про село; хата, її будова, частини, місце й внутрішній вигляд; піч, а також звичаї та повір'я, зв'язані з будуванням хати, хатні повір'я, (про істот, що живуть у хаті), звичаї та повір'я, зв'язані з піччю та вогнем.

Другу загально-краєзнавчу програму тієї самої Комісії опубліковано в 2—3-й книжці „Вісника“ Комісії (стор. 266—268) за назвою „Програм опису села“²⁾. Вона складається з 35 пунктів. Програма спиняється на відомостях географічно-природничих,

¹⁾ Члени її: А. Н. Балака, А. В. Веряилов, П. М. Добровольський, Г. А. Коваленко, М. М. Кодубинський та Г. М. Руденко.

²⁾ Цей „Програм“ складено в контактi з Одеською Губполітосвітою в зв'язку з організацією тоді конкурсу на монографічний опис села.

статистичних, загальних історичних, матеріальному побуті, господарстві, промислах, і врешті, велику частину її присвячено питанням, що їм досить дуже мало віддавалося уваги в планах краєзнавчого обслідування — це сучасний побут культурний (стан освіти, культурні установи), моральний побут новіших часів, побут соціальний та політичний і організація населення та його господарства (комнезами, колгоспи, артілі та кооперативи).

Після цих програм для загальнішого етнографічного обслідування треба сказати про кілька інструкцій, присвячених спеціальним питанням народнього побуту. Тут потрібно згадати „Програму для етнографического исследования народной жизни в связи с голодом и холерой“, відомого етнографа М. А. Дикарьова — Єкатеринодар, 1894 р., видання Кубанського „Областного Статистического Комитета“; це — відбиток з „Кубанского сборника“ т. III. Програма має 21 стор. і містить 323 запитання. Зміст цієї своєрідної спроби — загальні уваги що до техніки запису (зокрема, ґрунтовні вказівки до фіксування особливостей народньої мови) і 14 розділів: I. „Общие сведения“ (22 запитання — про село та його населення), II. „Знамения скорого пришествия антихриста и страшного суда“ (23 — 65 запит.), III. „Холера“ (66 — 86, — уваження про холеру та її поширення), IV. „Судьба, ее неизбежность и предотвращение“ (87 — 126), V. „Предохранительные полицейские меры и борьба с холерой“ (127 — 151), VI. „Санитары, прислуга и врачи“ (152 — 179), VII. „Лечение холеры“ (180 — 190, — про засоби народнього лікування й ставлення до наукової медицини), VIII. „Холерные отделения больниц и бараки“ (191 — 203), IX. „Страх смерти“ (204 — 234), X. „Неурожай“ (235 — 257, — народні погляди на явище недороду), XI. „Насекомые, вредящие хлебом“ (258 — 267), XII. „Голод“ (268 — 279), XIII. „Народные преступления и проступки во время голода и холеры“ (280 — 298), і XIV. „Благотворительность во время голода и холеры“ (299 — 323).

Недавніми часами з'явилися дві коротенькі програми Р. С. Данківської, вміщені в Бюлетені Музею Слободської України (в Харкові). Перша з них — „Програма для уличных наблюдений, преимущественно при экскурсиях на окраине города и в селе“ за редакцією акад. М. Ф. Сумцова („Музей Слоб. України. Бюлетень“, ч. I. X., 1925, стор. 37 — 38). Складається вона з 30 пунктів.

Друга в „Програма для собирания сведений об украшении окон в жилищах на окраинах городов и сел“ (Бюлетень, стор. 40 — 41), що містить 34 запитання.

Серед інструкцій у справі збирання матеріалу з поля краєвого-побуту слід згадати ще статтю Н. Біляшевського. — „Вниманию фотографо-любителей“ — „Киевская Старина“, т. III (1896 р.), червень, — відділ „Документы, известия и заметки“, стор. 91 — 98; це — заклик до фотографів, у якому докладно відзначається, чим може бути корисна робота фотографа з краєзнавчого погляду, дається технічні вказівки й у загальних рисах зазначається, на що треба звернути увагу фотографів-краєзнавців.

Щоб закінчити огляд програм для дослідження питань, які неможна виділити в окремі галузі краєзнавчого обслідування, спинимось тут ще на кілька планах до збирання етнографічних речей. Такі плани почали друкуватися ще в зв'язку з розвитком діяльності Південно-Західного Відділу Р. Г. Т-ва. Так у „Киевлянин“ 1873 р. №№ 67-124 вміщено „Предположение Юго-Западного Отдела Географического Общества об этнографическом музее и программы для собирания предметов“.

Крім того, окремо, теж 1873 р., в Київі було видане „Об'явление от Юго-Западного Отдела И. Р. Геогр. Общества о собирании предметов для этнографического музея отдела“.

Пізніше з'явилася „Програма для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1902 году в г. Харькове XII археологическом с'езде“, вміщена в „Трудах Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического с'езда“¹⁾, стор. 29-32; вона з'явилася й окремо

¹⁾ Що вийшов в „Записках Харьковского Университета“ 1900 р. кн. 3 і окремою книжкою. Потім усі програми „Харьковского Предварительного К-та“ передруковані відділом Комітету по інших губерний, як от Полтавський, що опублікував їх у „Полтавских губернских ведомостях“ Кубанський, Донецький, також Ніженське „Историко-Филологическое О-во при институте кн. Безбородко“ (що видало „Програму для собирания сведений по Черниговской губернии“ у „Черниговских Губ. Ведомостях“ 1900 р. й інші).

Крім того, всі програми „Предварит. Комитету“ пізніше перевдавав до археологічного з'їзду в Катеринославі Катеринославський „Предварительный Комитет по устройству XIII археологического с'езда“. Тодіж вони були опубліковані в „Летописи Катеринославской ученой архивной комиссии, год 1-й“ (Катер., 1904), а саме в розділі „К предстоящему археологическому с'езду в Екатеринославе“ вміщено: „Програму для собирания сведений по первобытным древностям для XIII арх. с'езда в Екатеринославе“ („Летопись“, стор. 207—209), „Програму для собирания сведений по древностям историческим для XIII арх. с'езда в Екатеринославе“ (Ibid., стор. 209—212), „Програму для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1905 году XIII арх. с'езде в г. Екатеринославе“ (Ibid., стор. 213—219) і „Програму для собирания сведений о кобзарях и лириках к XIII арх. с'езду в г. Екатеринославе“ (Ib., стор. 220—224). Третя з цих програм — до збирання речей — вийшла й пізніше — в „Трудах тринадцатого археологического с'езда в Екатеринославе“ т. II (М., 1908), відділ „Материалы“, стор. 11—13. Вона не відрізняється від надрукованої в „Летописи“; проти інструкції, виданої до Харківського археологічного з'їзду, в ній лише докладніше викладено вступ та розвинено окремі пункти.

за назвою „Программа для собирання этнографических материалов к выставке...“, за підписом проф. Сумцова (4 стор., року видання не наведено). Складається вона з „Предварительных замечаний“ і „Предметной программы“ — про надсилення для з'їзду портретів, мап, відомостей географічних та топографічних про село, про хату, що до рибярства в хаті, меблі, посуду, засоби пересування, промислового приладдя, музичних інструментів, речей що до мір та ваги, народної механіки, приладів до здобування вогню, до рибальства, скотарства, ветеринарії та медицини, хліборобства, бджільництва, мірошництва, ганчарства та інших промислів, їжі, одягу та фарбування, різних частин убрання, килимів, речей, зв'язаних з обрядами та святами й різного іншого начиння.

Тут треба сказати ще про замітку, подану в „Археологической летописи Южной Руси“, т. III (К., 1901 р.) й видану потім окремо за назвою „От Комиссии при Нежинском Историко-Филологическом Обществе для собирання, в пределах Черниговской губернии археологического и этнографического материала к XII арх. с'їзду“ — з приводу цікавої пропозиції відомого етнографа Малинки зібрати етнографічні альбоми для Чернігівщини — збірку фотографічних знімків та планів, що змальовують побут населення. Це інструкція, яка намічає, на що треба звертати увагу при абиранні малюнків. Вона складається з 7 пунктів (зміст їх — житло, типи українця, релігійний бік, відпочинок та розвага, праця, їжа, питво, куріння, одяг і взуття). Наприкінці подано ще деякі уваги до технічного боку справи.

* * *

II. Оглядаючи програми до збирання матеріалу з окремих галузей побуту нам насамперед доведеться зупинитися на звичаєвому праві, бо програми з цієї галузи з'явилися наперед від інших.

До того часу, коли вийшла перша цікава нам спроба, належить взагалі багато видань у Росії програм для дослідження звичаєвого права¹⁾. Серед них до України стосується „Программа для изучения народных юридических обычаев“ П. Чубинського, вміщена в „Киевских Губернских Ведомостях“ за 1862 рік.

Після неї побачила світ „Программа по обычному праву южно-русского народа“ А. Н. Стоянова, опублікована там таки, в „Киевских Губернских Ведомостях“ № 32 — 1863 р.²⁾

Далі в „Памятной Книжке Харьковской губернии“ 1868 р. част. II, стор. 51—92 надруковано „Программу для собирання народных юридических обычаев“ відомого дослідника звичаєвого права П. Єфименка (прізвища авторського в програмі не зазначено)³⁾; потім ця програма, за тією самою назвою, вийшла й окремо — Х., 1868, 42 стор. Після вступу, де говориться про значіння досліджування звичаєвого права та історію його вивчення в Росії, йдуть розділи: А. „Гражданское право“ — 1) „Право семейственное“ (10 пунктів), 2) „Юридические отношения членов семьи вообще“ (7 п.п.), 3) „Опека и попечительство“ (2 п.п.), 4) „Способы приобретения собственности: а) вообще, б) в частности“ (останній підрозділ — 5 п.п.) Б. „Уголовное право“ (16 п.п.); В. „Общественный быт, суд и расправа“ (12 п.п.) й „Общие примечания“ — вказівки що до збирання відомостей. Програму Єфименка розроблено докладно й послідовно. Але, не зважаючи на свої позитивні прикмети, вона залишилася дуже мало відомою.

Року 1874 в Києві виходить ще одна спроба з тієї самої царини — „Программа для собирання юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву“ А. Ф. Кистяківського. Р. 1788 вона вийшла в другому виданні, виправлена і розширена в багато разів, — за назвою „Программа для собирання и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву, с предисловием о методе собирання материалов по обычному праву“, К., стор. 51, (з „Университетских Известий“ 1878). Зміст: велика (22 стор.) передмова з бібліографічними вказівками що до літератури зі звичаєвого права та методологічними увагами і такі розділи: „О преступлениях“ (10 п.п.), „О наказаниях“, (16 п.п.), „Сожительство вне брака и преступления против плоти“ (7 підрозділів, у всіх 35 п.п.), „Преступление против религии“ (5 п.п.), „О вдовстве и колдовстве“ (35 п.п.), — багато запитань що до фольклорного матеріалу з цього поля), „О клятвах, присягах и жеприсяге“ (12 п.п.), „Убийство и телесные повреждения“ (12 п.п.; тут між иншим, є пункти: „Детоубийство“, „Плодоизгнание“, „Выбрасывание и подкидывание детей“, „Продажа людей“, „О самоубийстве“ (13 п.п.), „Об обихах“

1) За відомостями Пініна („История русской этнографии“, т. III) протягом десятиріччя 1860—1870 р-р. у Росії вийшло з цієї царини 17 програм.

2) На цю програму знову ж там, у „Губернских Ведомостях“ надруковано (того самого 1863 року) відповіді — Александрова та І. Касиценка.

3) Крім цієї виданої на Україні програми, тому ж авторові належать ще „Программа для изучения гражданского общаевого права“, 1877 видання „Русского Геогр. О-ва“ і „Программа для изучения повесальной обидина“, вміщена в журналі „Слово“ за 1878 р.

(5 п.п., з підрозділами — „Нищенство в смысле прошения милостыни“ — 5 п.п. і „Пьянство“ — 3 п.п.), „Преступления против собственности“ (а. „Воровство“, б. „Мошенничество“, в. „Грабеж“, г. „Завладение чужой недвижимой собственностью“ — усього 13 пунктів).

Р. 1887 у „Харьковском сборнике“, в I, стор. 269 — 271 вміщена була „Программа для исследования общественных запасек“ (без підпису автора), що мала 16 §§.

Там таки, в „Харьковском Сборнике“ № 7 (1893 р.) стор. 461 — 476, а потім і окремо (без вазначення року видання) з'явилася „Программа для собирания сведений о юридических обычаях у крестьян“ В. В. Иванова (прізвища авторого в програмі не наведено). Розмір її — 19 стор.; складається вона з двох розділів: „Гл. I. — Гражданское право“ (84 запитання) й „Гл. II — Гражданское судопроизводство“ (33 запитання). I-й розділ містить у собі такі підрозділи: 1) „Право семейственное“, 2. „Юридические отношения членов семьи“, 3. „Опека и попечительство“, 4. „Владение и собственность“ і 5) „Договоры и обязательства“. Розділ II складається з 4-х підрозділів: 1) „Устройство народных судов и взгляд на них народа“, 2) „Порядок производства судебных дел“, 3) „О доказательствах“ і 4) „Решение судебных дел“.

Після цих програм протягом кількох десятків років на російській Україні не виходило ніяких інших інструкцій для досліджування звичаєвого права аж до р. 1925, коли з'явилася наймонументальніше з цього поля видання: це — перший випуск Збірника Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук — „Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України“. В складанні цієї програми брали участь 5 співробітників Комісії¹⁾, а редакція належить Керівничому над працями Комісії проф. Крістеру.

Книжка має XII + 129 стор. Вона складається з передмови, самої програми та великого (на 27 стор.) покажчика літератури до загальних питань звичаєвого права. Сама програма складається з 4-х великих розділів: права родинного, права спадкового, речового й обов'язань. Розділ Родинне право поділяється на відомості про право шлюбне (84 п.п.), звичаєво-правові відносини батьків і дітей (85 — 249 п.п.) та опіку (250 — 285 п.п.); Право спадкове має два підрозділи — спадковміці (296 — 391 п.п.) і спадковство (392 — 402 п.п.); розділ Право речове поділяється на п'ять підрозділів: підвалини речового права (403 — 413 п.п.), право власности (414 — 449 п.п.), обмежені речові права (450 — 459 п.п.), Земельне право (460 — 523 п.п.) й право водне (524 — 532 п.п.) Право зобов'язань — загальні риси права зобов'язань (533 — 571 п.п.), договори (572 — 769 п.п.) та відповідальність за шкоду (770 — 785 п.п.). Найбільше місця віддається родинному праву.

Що до цінности програми, то вона, звичайна річ, найдокладніше й найсистематичніше розроблена з усіх інших; та, на жаль, у цій програмі зовсім не подано вказівок що до користування нею²⁾. Слід також зауважити, що покажчик літератури не зовсім повний: у ньому бракує відомостей про програми (за деякі з них згадується лише в кількох примітках до вказівок), а також і про деякі праці.

III. Дуже мало зверталося в нас (та й тепер звертається) уваги на дослідження народнього знання. Ми не маємо жодної спроби всебічної характеристики народніх знаннів, а лише невеликі дослідження з окремих галузей їх. Це треба сказати й про програми з цього поля: на Україні ще не було видано окремо жодної програми або хоч загального плану до збирання всебічних відомостей про народні знання, а лише невеликі спроби, присвячені вузьким їх ділянкам. З таких видань насамперед треба згадати „Опыт программы для собирания народных математических знаний“ К. Ш., що вийшов 1893 року.

Тут таки треба спинитися на „Программе для собирания народных воззрений по метеорологии и земледелию“ В. І. Василенка, додану до книжки того-ж автора — „Метеорология и земледелие по украинским народным воззрениям, с программой для собирания материалов“, видання „Полтавского О-ва сельского хозяйства“, Полтава, 1902 р. „Программа“ має 71 запитання й складається з таких розділів: 1) „Общие сведения“, 2) „По метеорологии“ і 3) „По земледелию“.

Далі треба розглянути програми для дослідження народньої медицини. Тут де-що дали київські українські медичні товариства: р. 1911 Медична Секція Українського Наукового Товариства в Києві видала Анкету до збирання термінологічного та етнографічно-медичного матеріалу; оброблення її належить лікареві Галіну.

Далі в цьому напрямі працює Українське студентське Медичне Товариство в Києві (при Київському медичному інституті). 1921 року воно разом із факультетською Акушерсько-Гінекологічною клінікою складо досить велику анкету — Програму до збирання

¹⁾ В. С. Назимов, В. А. Камінський, М. М. Товстоліс, Е. М. Єзерський і Б. А. Язловський (див. Вступні уваги, стор. XI).

²⁾ А тимчасом, ці вказівки були-б потрібні для роботи в такій галузі, яку, може, найменше доводилося досліджувати неспеціалістам. При користуванні цією програмою її неможна заповнювати лише з відповідей мешканців досліджуваної місцевости на подані запитання: багато пунктів програми можна заповнити тільки як пожити певний час самому в цій місцевості.

відомостей про народне акушерство. Тут було звернено увагу й на питання термінологічні; анкета ця могла-б бути корисна в своїй галузі — в складанні її брали участь спеціалісти (проф. Писемський, прив.-доц. Крупський, студенти мед. інституту). В основу її покладено програму Онищука.

Незабаром після цієї більшої програми того-ж 1921 року була видрукована (друкарською машинкою) додаткова менша анкета — для збирання відомостей про місячку. Вона мала 19 пунктів.

В справі видання програм де-що дав Термінологічний гурток Наукового товариства студентів медиків при Київському медичному інституті (що заснувалося замість студентського медичного т-ва, яке потім ліквідувалося). Цей гурток видав 1925 року програму Онищука, що складається з 1) „Програму в справі народньої термінології до анатомії й фізіології“; 2) „В справі збирання відомостей про народне лікування взагалі“ (також друковані машинкою). В програмі звернено увагу на паталогічні зміни в людському організмі (розділ 3), народню акушерію (розд. 4), відомості про лікарські рослини (розд. 5), ліки з тіла тварин (розд. 6), мінеральні ліки (розд. 7), і, врешті, народні погляди на вчених лікарів (останній—восьмий розділ).

IV. Після Інструкції до збирання матеріалу з цих паростей народнього побуту переходимо до дослідження народньої техніки. Досить широкий план для її обслудування з'явився в „Трудах XII археологического сезда в Харькове“, т. 2 (М, 1905), стор. 548 — 554 за назвою „Программа для собирания материалов по народной бытовой технике доктора антропологии Ф. К. Волкова, разосланная по губернии Полтавской Предварительным комитетом“. Вона складається з таких розділів: I. „Простейшие механические приспособления“ (6 п.п.), II. „Огонь, его получение и сохранение“ (6 п.п.), III. „Охотничий промысел“ (7 п.п.), IV. „Рыболовство (рибальство)“ (6 п.п.), V. „Скотоводство“ (6 п.п.), VI. „Пчеловодство (бджільництво)“ (4 п.п.), VII. Леса, сади, пастбища и сенокосы“ (3 п.п.), VIII. „Хлебопашество“ (3 п.п.), IX. „Мукомольство (мірошництво)“ (3 п.п.), X. „Копание земли. Обработка глины“ (8 п.п.), XI. „Обработка дерева“ (7 п.п.), XII. „Обработка шкуры и кож“ (5 п.п.), XIII. „Роговой и костяной промышленности“ (1 п.), XIV. „Обработка волокнистых веществ“ (6 п.п.), XV. „Обработка металлов (железа и других)“ (6 п.п.) і XVI. „Транспорт (переноска и перевозка вещей и клади) и орудия транспорта“ (5 п.п.). Наприкінці додано вказівки (6 п.п.) для збирачів.

Тут треба згадати ще літографовану „Анкету в справі збирання відомостей про засоби транспорту й комунікації в українського народу“ М. Тарасенка. Це короткий (на 2½ стор.) план до збирання відомостей про засоби пересування, який дав вказівки що до опису розваг (катання на коньках, ковзання, то-що) і приладів до пересування так у різних нормальних умовах, як і в ненормальних (невручних місцевостях). У тих пунктах, що їх охоплює програма, вона може бути корисна; але справу в ній охоплено не зовсім повно (наприклад, слід було-б звернути увагу ще на деякі відомості про віз).

V. Далі нам доведеться спинитися на програмах для збирання матеріалу з українського фольклору.

Перша спроба¹⁾ з цього поля стосується ще до 60-х років минулого століття: це — вміщена в „Черниговских губ. ведомостях“ 1867 р., № 41, а пізніше в „Памятной Книжке Харьковской губернии“ 1868 р. (част. II, стор. 36 — 50), і видана потім окремо (Х., 1868, 14 стор.) „Программа для собирания сведений о народных суеверьях и поверьях в Южной России“ Петра Ефименка²⁾. „Имея намерение“, — пише автор у коротенькій передмові, — „составить учебное пособие по части искоренения суеверий и предрассудков в Южной России, я счел необходимым предварительно собрать сведения о южно-русских поверьях, суевериях и предрассудках, а для того составить подробную программу для собирания сказанных данных“... Зміст програми такий: А. „Взрвания и суевєрия“: 1) „Небо, светила и небесные явления“, 2) „Земля, стихии и различные естественные явления на земле“, 3) „Человек, его жилище, одежда, пища и занятия“ (про вірування та перекази, зв'язані з згаданими моментами), 4) „Царство животных и растений“, 5) „Мир, духовный“ (релігійні явлення, мітологія та демонологія, уявлення про смерть і хоробу, перекази про створення світу й перші часи існування землі та людей, рай і пекло та ін.), 6) „Превращение“; В. „Обряды“: 1) „Места совершения суевєрных обрядов“, 2) „Праздники и обряды, совершающиеся однажды в жизни человека“ (пострижини, одягання дитини вперше, весільні й похоронні обряди), 3) Праздники и обряды годовые“, 4) „Игры и хороводы“, 5) „Приметы и гадания“, 6) „Лечение болезней“; С. „Памятники народной словесности“.

¹⁾ Ми не залічуємо до інструкцій для збирачів фольклорного матеріалу статтю М. Номіса — „Приглашение к сотрудничеству по составлению сборника пословиц“ — „Херсонские Губернские Ведомости“, 1864 р., № 3.

²⁾ Перед цим том самий автор сказав: „Програму для собирания народных поверий и суевєрий Южной России“ — „Известия И. Р. Геогр. О-ва“, т. 2, № 4, додаток.

1874 р. в Одесі вийшла книжечка Д. Н. Багенького — „Указання к составленію описанія своего края, 1-я часть“, 37 стор. Ця програма залишилася в нас майже невідомою¹⁾, а тимчасом вона може бути й на наші часи цікава не тільки з бібліографічного погляду, бо нею за браком інших усебічних фольклорних програм, могли-б з деякими додатками користуватися й тепер, як загальним планом, малодосвідчені збирачі.

Зміст програми Багенького такий: розділ I — „Вступительная заметка“ — складається в двох підрозділах: а) „Несколько слов относительно значения этнографических материалов и их собиранія“, б) „Техника этнографических записываний“; розд. II-й — „Записи, относящиеся к обрядовой поэзии“ — охоплює в запитаннях усі види пісенної творчості, що належать до обрядової поезії. Тут перераховано ці види й зазначено найцікавіші зразки кожного з них; розд. III-й — „Необрядовая песенность“ — пісні історичні, ліричні, дитячі й думи, і розд. IV-й — „Народное прозаическое творчество“.

Після цієї, як видно, й тоді маловідомої брошури ми не бачимо жадних аналогічних видань аж до 1896 року, коли виходить книжка Доманицького — „Гіродна словесна творчість, вї виучення та збирання вї творів“, Варшава, 1896, стор. 87²⁾.

Починаючи з короткого огляду історії української народної поезії та сучасного її стану, далі виявивши право української літератури, а зокрема, народної поезії, претендувати на місце серед самостійних літератур, автор переходить до дослідження творчості укр. народу і тут подає досить докладну програму для збирачів матеріалу з цього поля, що, проте, на наші часи потрібну вже багатьох корективів що до систематизації матеріалу. Зміст самої програми такий: 1) „До записовання народних пісен обрядницьких“ (— весільні, обжинкові, пісні чабанів, жebraцькі, думи, христинні пісні, похоронні голосіння, колядки, щедрівки, „згілки“ (веснянки); як бачимо, систематизація видів пісенного матеріалу досить дивна); 2) „Необрядницькі пісні“ (пісні про кохання, історичні, козацькі); 3) „Народня проза“ (казки, анекдоти, приказки, примітки, загадки) і 4) „Народні вірвання“ (уявлення про природу, народня медицина на ветеринарію, демонологія).

Цією книжкою, власне, закінчилося видання в Україні більш-менш широко розроблених програм до дослідження народньої словесної творчості (не зважаючи на те, що цікавість до цього дослідження не зменшувалася).

В зв'язку з готуванням до археологічного в'їзду в Харкові, від імени чернігівського губернатора (голови Статистичного комітету) розіслана була „Програма, которой надлежит придрерживаться при собирании легенд, сказаний, преданий и рассказов о выдающихся местностях Черниговской губернии“.

Після цього звагалі більше не виходило в нас окремо виданих програм для дослідувачів фольклору, крім маленьких листівок або анкет, що з'являлися у виданні місцевих дослідних організацій або в наукових збірниках та журналах. Серед них в виданні старого часу згадаємо тут видання „Общества исследователей Волини“.

Так, воно видало цікаву анкету „Материалы по изучению народных обычаев, преданий, суеверий и друг. пережитков старинного пасечного хозяйства на Волини“ (року не зазначено)—4 стор. і 3 стор. додатку до анкети. Анкета складається з 22 запитань — погляди народні про бджільництво та бджіл, уявлення про природу бджоли, мед (також бджолиний клей та квітковий пилок), годівля бджіл, догляд їх, збирання меду, крадіжки бджіл та меду; влаштування пасік, погляди на бджільницьке господарство, з додатком про замовляння та молитви й обряди, зв'язані з окремими моментами бджільництва, а також приказки, оповідання, перекази та забобони, де фігурують бджоли, мед, віск, бджільники та ін. До анкети додано заклик „О-ва“, де підкреслюється вагу збирання пережитків з бджільництва і подається загальні вказівки для записувачів.

Етнографічна секція „О-ва исследователей Волини“ видала дві анкети для збирання матеріалу з народнього календаря. Перша з них—це „Народный календарь с 21 ноября до 30 января“ (без зазначення року), в загальний, стислий план, розміром на 2 стор. Складається ця анкета в 14 пунктів.

Другий план—це „Программа для собирания сведений по народному календарю. Весенний период“ (року видання також не зазначено). В цій анкеті в такі пункти: „Февраль“, „Масляница“, „Март“, „Апрель“ и „Май“.

Коротенька програма з народнього календаря вийшла в Кам'янці на Подіалі в журналі „Православная Подолия“ за 1906 рік і окремо, за назвою „От Подольского Церковного Историко-Археологического Общества. 1. Программа для собирания этнографических сведений, касающихся праздника Пасхи и ближайшего к ней времени“. Вона складалась

¹⁾ Ми не маємо жадних відомостей про те, чи виходили дальші частини „Указаний“ Багенького і яким питанням вони присвячувалися.

²⁾ На жаль, на обгорток не зазначено авторових ініціалів; якщо-ж гадати, що автор книжки був Василь Миколаевич Доманицький (це, здавалося-б, було природно припустити), то треба зауважити, що в покажчиках творів В. М. про цю книжку ніде не згадується.

сучасні гасла — вивчення і підвищення продукційних сил. Оттоді й ДВУ не втрачатиме коштів на те, що вже існує, але невідомо, обо — на таке, до чого не прагне думка масового читача, йдучи певно шляхом розумної.

Робота керowników бібротою швидко покаже, на що йде найбільший попит після з'ясування тих багатств, що існують у місцевого читача хоч в зернятках¹⁾.

Великі, центрові книгозбірні (Харкова, Київ, Одеси то-що) повинні, на наш погляд, разом з науково-дослідчими катедрами-та Вуз'ами стати своєрідними краєзнавчими лабораторіями, тими досвідними станціями, де кипить різнобічна науково-дослідча й методологічно-методична праця.

Такий напрям вже до-деякої міри і вято. Так напр., найбільша в Харківських книгозбірень — Короленківська (кол. „Громадська“) має широкого обсягу й величезного значіння „консультаційний відділ“, що до нього вже з певним довір'ям звертаються по самих різноманітних питаннях тисячі звичайних читачів, а також і різні установи, навіть Наркомати — за довідками лектори за літературою, а бібліотекарі — за інструкціями та порадою²⁾.

(Оттакі „Конс. відділи“, де вони існують вже, повинно в першу голову використати й для краєзнавства). Можна додати, що Правління цієї книгозбірни за останні часи пішло назустріч і цій потребі і влаштувало прилюдну лекцію по краєзнавству, виділило в окрему скриньку картки, що до питань краю) (Харківщини), навіть надрукувало список книжок з краєзнавства, що є в книгозбірні, на жаль, це поки „голий“ лише їх перелік. Тепер вона повинна зробити й далші кроки, а саме — утворити окремі відділи й підвідділи краєзнавчого характеру, як напр. Україна, Донбас, Поділля, Лівобережжя, Правобережжя, Київ, Харків то-що, а може й Куп'янщина, Охтирщина, Сумщина і т. інш. Може вона змогла б зтягти до себе, хоча б шляхом — обміну на зайві примірники з своїх книжок, або якось там инакше, — це вже справа технічна, — дублети з округових книгозбірень. А якщо цього чомусь не пощастило б зробити, то у всякому разі завести у себе картотеку цих краєзнавчих даних матеріалів, з ознакою („шіфр“), де саме можна знайти ту, чи іншу книжку чи статтю, або замітку. Тут може доведеться звернутися з такою анкетною до менших, дрібніших бібліотек та їх керowników за допомогою.

Якщо оттаку роботу переведе кожна з великих книгозбірень, то кінець-кінцем їми буде вже накопено належний матеріал, і вже в деякій, хочаб черновій, обробці й систематизації, — для толкової краєзнавчої бібліографії, без якої робітники в галузі вивчення краю з наміром виявлення й підвищення наших продукційних сил всіх типів і напрямів залишаються поки — як без рук.

Зводка ж цих матеріалів, накоплених зусиллями центральних книгозбірень та Науково-дослідчими установами (інститутами, катедрами то-що) в цілу тлумачну бібліографічно-краєву бібліотеку, хоча б за тим схематичним планом, що його нами подано вище, дасть змогу цілком вже

¹⁾ Кожний тип книгозбірні може подати тут свою допомогу і своєрідне використати цю „Г. К. Б.“ й допомогти її удосконаленню, її розвитку, провадючи свою, окрему роботу, але обов'язково на підставі краєзнавчій.

²⁾ Див. про це цікаву замітку П. Томського. „На службі у книги“ (в „Комуніст“, 1926, III, 5).

підійти до обліку продукційних сил країни, до вияснення причин. їх зросту чи занепаду, до усталення „рухомої рівноваги“.

Далі, на цій підставі, мріємо про мандрівничі порадики, про методичні та науково-дослідчі збірники пристосовані вже до потреб і умов даної місцевости, у спопуляризованому вигляді, навіть і для дрібно-міських та селянських установ краєзнавчого характеру.

Тоді, може, стане, необхідним при великих книгозбірнях відкрити де-які нові кабінети чи відділи, напр., „вивчення укр. книги взагалі“, або „вивчення певного району“ і т. інш.

Зі зростом краєзнавчих музеїв, і для цього розділу книжок виросте потреба в окремому кабінеті.

Може на плечі великих же книгозбірень (бо вони тепер починають становитися й науково-дослідчими інституціями) можна буде покласти й улаштування при них книжкових (а може й не лише книжкових) виставок, а також великих, навіть державного характеру, асоціацій або товариств краєзнавчих.

Такий, на наш погляд, обсяг, в ідеалі, роботи великих книгозбірень в галузі краєзнавства, якщо визнавати його за основу масового науково-дослідчого руху, що вже розпочалось і все росте зі зростом свідомости громадянства.

Менші книгозбірні (округові, міські, районні, фабзаводські, кооперативні, військові та інш.) на наш погляд, мусять повести оттаку краєзнавчу роботу.

1. Скласти предметові краєзнавчі каталоги, щоб т. ч. дати змогу освітлювати, за допомогою місцевого матеріалу, краєзнавчі питання за темами, що їх висуває як раз оця країна, бо головне тут подати літературу питання.

2. Виділити в окремі шафи оттакі „краєзнавчі“ (книжки, статті, замітки то-що).

3. Організувати краєзнавчі кутки (книжки, мапи, експонати), що до свого „краю“. Суто-науково-дослідча робота в таких книгозбірнях, розуміється, широко не розгорнеться, але агітування в себе, по книгозбірнях, вищезазначеними засобами й іншими про значиність краєзнавчих н.-д, работ для розвитку нашого господарства взагалі та про необхідність збирання відповідних матеріалів, з'ясування, яких саме і чому, — оце для них широчезне поле, теж великого значіння, — яко певного шляху до прокладання стежки в масову товщу нових поглядів на виробниче краєзнавство.

Низові бібліотеки (по сельбудах, хатах-читальнях та інш.), повинні завести у себе голосне читання краєзнавчого характеру книжок та статтів хочаб газетних. (За останні, 2 роки в „Культурі й побуті“, а також і в „Вістях“ друкується чимало заміток, що до краєзнавства). Оці низові бібліотеки зможуть вже напевне утворити краєзнавство як масовий рух. Через ці низові апарати до центрів поволі доходитимуть такі дані, такі матеріали, що їх може не здобути й численними експедиціями, бо останні все ж старатними бути не можуть.

Звідсіль потечуть до серця наукової праці краплі животворчої крові. Тут утворюватиметься й початок збирання матеріалів, про цю країну, яких може досі зовсім не було, й що поволі й накоплять дані для „Т. К. Б-і“, що повинна охопити кожний „край“.

1926 р., грудня 25.

Prof. A. WETUCHOW.

Zur trage der Bibliographie der Landeskunde.

Тут скажемо й про „Програму для собирання обрядових печених и сведений о них“, Р. С. Данківської¹⁾, що виїшла в бюлетені музею Слобідської України, I (стор. 42—43) — 29 запитань.

Далі до програм з фольклору близько стоять ще програми для дослідження побуту та діяльності народних співців і музикантів.

Перша така спроба належить М. Ф. Сумцову: це — „Програма для собирання сведений і о кобзарях и лирниках. К XII археологическому сезду в Харькове“ (приваща авторового не зазначено), що з'явилася в „Трудах Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического сезона“, стор. 32—35 й окремо (з підписом прізвища), брошурою на 4 стор., за тією самою назвою (без зазначення року видання). Вагали, вона дуже коротенька й накреслює лише загальні пункти, в яких треба провадити дослідження справи. Складається програма з вступу про кобзарів і дослідження їхньої творчости та 14 №№ запитань.

Єдину-ж ґрунтовну, детально розроблену інструкцію з цієї гаузи маємо ми в праці К. Квітки — „Професіональні народні співці й музиканти на Україні. Програма для дослуду їх діяльності й побуту²⁾, Київ, 1924 року, 114 стор. Книжка складається з передмови (в ній подано цінні вказівки бібліографічного характеру) й 10 розділів: I — „Кобзарі, лірники й старці-співці“ („Попередні уваги“, „Загальні питання“, „Громадське становище“, „Артистична діяльність та її форми“, „Репертуар“, „Наука“, „Товариські відносини і організація“, „Знання і погляди“, „Околичний вигляд“, „Фізичний стан“, „Інструмент“, „Поводир“, „Хатне життя. Господарство. Помічні заробітки“), розд. II — „Торбаністи“, розд. III — „Скрипники“, р. IV — „Бубністи“, р. V — „Басісти“, р. VI — „Цимбалісти“, р. VII — „Троїста музика“, р. VIII — „Дударі“, р. IX — „Трембітанники“ і X — „Музиканти інших типів і чужоземні музиканти“. Наприкінці подано додатки, що стосуються до різних розділів програми.

Вже з цього наведеного змісту книжки видно, як усебічно й широко охоплено в ній питання. Справді, це в наймонументальніша, складена на базі дуже великого матеріалу і пильно оброблена програма.

VII. Далі нам доведеться спинитися на програмах для дослідження народнього мистецтва³⁾. Короткий план описів старовинного будівництва являє „Анкетний листок складання реєстраційних описів пам'яток старовинного будівельного мистецтва (світського)“ С. Т.⁴⁾ Він містить вказівки що до дослідження: а) історії будівлі, в) конструкції, с) оздоблення (старовинного й сучасного), далі — обмірювання й зарисовування та різних побічних уваг.

VIII. Окремо, на нашу думку, слід виділити програми для збирання матеріалу з дитячого побуту.

В 3-й книжці „Археологической Летописи Южной Руси“ (К., 1903 р., стор. 115—118) у „Приложеннях“ уміщено „Програму для собирання коллекцій детских и игрушек и материалов по детским играм и забавам“. Як то видно з тексту, це в план „Полтавской подготовительной комиссии по устройству этнографической малорусской выставки при археологическом сезде в г. Харькове“. План складається зі вступу, де зазначається, який інтерес являє питання, і самої „Програми“, що поділяється на дві частини: А. „Игрушки“ і В. „Забавы и игры“. Всіх пунктів в 14. Перша частина в інструкція до збирання речей розваги дітей, починаючи від грудного віку, друга — що до збирання відомостей про найпоширеніші гри влітку та взимку, гри хлоп'ячі та дівчачі й спільні, а також дитячий фольклор. Ця друга частина цікава останніми своїми запитаннями — про дитячі товариства, їхні, так-би мовити, юридичні функції в справах дітей, а також про те, як відбувається в грах праця дорослих.

До певної міри новину являє собою спроба Шульгиної намітити загальний план дослідження фізичного виховання малих дітей у селянства в II статті „Фізичне виховання немовлят“ — „Записки Етнографічного Товариства у Києві“, кн. I (К., 1925 р.), стор. 43—44. Авторка не дає програми, а, власне, лише намічає низку пунктів у тексті статті: відзначивши вагу дослідження справи й схарактеризувавши те, що в цій діяльці зроблено досі, вона зазначає, на що слід звернути головну увагу, вивчаючи справу. Дев'ять пунктів, намічених у цій статті, стосуються до життя немовляти від появи на світ, до відомостей з дитячої гігієни та медицини, годівлі дитини, приладів, що мають відношення до справи фізичного виховання, штучних деформаційних засобів, іграшок, способів, як учать дітей говорити, а також різних обрядів та вірувань: останній пункт — про дитячу смерть та похорон.

¹⁾ Відомої дослідниці народнього печива.

²⁾ Це — збірник Історично-Філологічного Відділу УАН, № 13 (Праці Етнографічної Комісії), вип. 2.

³⁾ Про одну з програм, що належить до цього поля, а саме — про інструкцію для збирання матеріалу з народнього гартування, видання Подільського „Церк. Ист.-Арх. О-ва“, ми вже згадували, кажучи про інструкції до збирання пісенок.

⁴⁾ Відомого дослідника українського будівельного мистецтва проф. С. А. Таранушенка.

IX. Так само на особіному місці поставимо ми поодинокі програми видання останніх часів, що стосуються до цілком нового напрямку, на який досі зовсім не зверталось, або зверталось лише дуже побіжно увагу при краєзнавчому досліджуванні — це вивчення міського побуту.

Так згадаємо „Краткий план обследования базаров, рынков, ярмарок и т. д.“ Н. Редіна, вміщений у „Бюлетені Музею Слобідської України“, ч. I, стор. 39. Він складається з 14 запитань. Способи ж систематичного дослідження побуту міста намічається в плані Н. Заглади, вміщеному в її статті „В справі дослідження міської людности“—„Записки Етнографічного Товариства“, т. I (Київ, 1925), стор. 51—53. Це, як каже й сама авторка, не є вичерпна програма. Після короткого вступу тут відзначається лише в загальних рисах, що має бути за об'єкт дослідження життя міста.

План цей має 14 пунктів і поділяється немовби на дві частини: перша, вступна — про саме місто, як територіальну одиницю, і друга — про його населення. Міське населення поділяється в плані окремі „класи“ (соціальні та виробничі — професійні угруповання); в окремі пункти віділяється дитячий побут, побут зайвого елементу, що лише тимчасово перебуває в місті, життя людей, що не мають певних засобів до життя (професійні злочинці, також жебраки та інші). Наприкінці звертається увагу на потребу спеціального дослідження та студіювання побуту національних меншостей.

X. Тепер перейдімо до програм для збирання діалектичного матеріалу. З програм, складених для збирання такого матеріалу на Україні, першою вийшла „Програма для збирання даних о языке великорусского населения Харьковской губернии“ М. Г. Халанського, вміщена в „Харьковском Сборнике“, вип. 5 (1891 р.), „Извещение“, стор. XI—XIII. Вона спиняється переважно на фонетичні і багато менше — на морфологічні особливостях.

Першою інструкцією для дослідження української діалектології¹⁾ була „Програма для збирання свідень о малорусских говорах Харьковской губернии“ того самого автора, там таки, в „Харьковском Сборнике“ за 1891 рік, стор. XIV—XV (пізніше вона вийшла окремим відбитком), що мала 2 підрозділи. Вона звертала увагу виключно на фонетичні діалектичні особливості.

Після анкети Халанського вийшла ще ціла низка видань з цієї галузі, що можуть бути цілком придатні й тепер. Хронологічно тут на першому місці стоять монументальні програми Михальчука й Кримського та Михальчука й Тимченка.

„Програма для збирання особенностей малорусских говоров“ К. Михальчука й А. Кримського, СПб., 1910, стор. 163, являє відбиток зі „Сборника отделения русского языка и словесности“ Російської Академії Наук, том LXXXVII. Вона розглядає фонетику, складові явища та акцентологію. На лексичних особливостях говірки „Програма“ не спиняється. В передмові, що складається з 10 стор., подано загальні вказівки, як збирати діалектичний матеріал. Зміст програми: „Звуки гласные“, „Согласные звуки“, „Гласные с согласными“. Отбрасывание и вставка гласных и согласных“, „Перестановка звуков, слогов и целых слов“, „Ударение“. Всіх §§ в 123. Надто докладно розроблено відділ акцентологічний.

Як видно з передмови, спершу програму обробив К. Михальчук (через хворобу він не міг закінчити її, й це зробив акад. А. Кримський, що остаточно обробив і багато доповнив програму), якому Російська Академія Наук доручила було скласти програму для дослідження українських діалектів. Коли ж Михальчук мусив припинити роботу в цій справі, її провадили далі двох спеціалістів: перший — це акад. А. Кримський, що в наслідок його роботи з'явилася згадана програма, і проф. Тимченко, що обробляв Михальчукову програму незалежно від акад. Кримського. В цій другій редакції програма вийшла за найменнями К. Михальчука і Є. Тимченка, за назвою „Програма до збирання діалектичних одмін української мови“, Київ (видання не зазначено)²⁾, стор. II + 202 з „Записок Наук. Т-ва в Києві, кн. V—VIII 1909—1911 рр.

Це є найбільша програма з виданих досі на Україні діалектологічних програм. Вона містить такі розділи: „Загальні вказівки, як збирати діалектологічний матеріал“, „Звуки голосові“, „Шелестові звуки“, „Формування слів“, „Декаїнація“, „Конйугація“, „Наголос“, „Складня“ і „Словник“. Кількість усіх §§—280. Найширше з усіх розроблено лексичний та синтаксичний розділи.

Мало відомою залишилася коротенька програма Московської Діалектологічної Комісії, що призначалася для дослідження волинських говірок — „Краткая программа для збирання свідень о малорусских говорах“, 8 стор. Складено її 1916 року; видало „Программу“ 1917 р в Житомирі „Общество Исследователей Волины“. Програма ця дуже схематична, але складено її планово і вона визнається

¹⁾ Поміняємо тут статтю А. Тулуба „Об изучении народного языка в Черниговской губ.“ — „Черниговск. Губ. Ведом.“, 1861 р., № 21.

²⁾ В біографічному покажчику І. Огієнка — „Українська мова“ (стор. 41) зазначено, що програма Михальчука й Тимченка вийшла 1911 року.

послідовністю; лише видано її в багатьма помилками. Програма складається з 32 пунктів і призначається, головним чином, для записування фонетичних та найважливіших морфологічних особливостей говірок і дає лише загальні вказівки до збирання лексичного матеріалу.

Дещо з цієї царини дали нам останні часи. Насамперед, 1923 року Всеукр. Акад. Наук видала „Програми для збирання етнографічних матеріалів“ Олени Курило¹⁾ — Київ, 34 сторінки. Книжка ця складається з вступу до програми (з загальними увагами, як провадити діалектологічні спостереження та з бібліографічними вказівками) і чотирьох розділів. 1. „Початки мови“: а) „Жести“, б) „Міміка та жести“, що зв'язані з різними почуттями і станом“ („25 запитань“), в) „Природні, переклячні (онопоестичні) та інші первісні вигуки“ (17 п.п.), г) „Дитяча мова“; 2. „Темні мови“ (16 запитань); 3. „Ономастика“ і 4. „Початки письма“ (15 п.п.).

Не треба доводити, що ця програма дуже цікава для нас тим, що звертає увагу на ділянки, що на них у нас не спіялися дослідувачі (за винятком хіба ономастичного матеріалу).

За рік після програми О. Курило в Харкові вийшла книжка О. Снявського — „Діалектологічний порадник. Програм для збирання діалектичних матеріалів з лівобережних говірок української мови“, 1924 р., 56 стор. „Порадник“ містить у собі передмову, практично методологічні вказівки (дуже корисні малодосвідченому збирачеві) і програми з чотирьох частин: наголосу, фонетики, морфології та синтаксис (фразеології²⁾.

„Порадник“ Снявського може бути цінним через свою приступність до практичного використання; крім того, він, не зважаючи на свій не дуже великий обсяг, дає матеріал для складання досить повного й суцільного опису говірок. В той час, як використанням згаданих попередю великих програм Михальчука й Кризьського та Михальчука й Тимченка потрібне величезної праці, „Порадник“, завдяки його невеликому розмірові, приступному викладові та доданим практичним вказівкам, можна вичерпати багато легше й швидче.

Року 1925 Українська Академія Наук видала невеличку брошуру проф. Євг. Тимченка — „Вказівки, як записувати діалектичні матеріали на українським язиковім обширі“³⁾, Київ, 18 сторінок (літографоване видання на правах рукопису). — дуже загальна програма. Майже всю її присвячено фонетичним особливостям і лише по одному параграфу морфології та акцентології. Всіх §§ в 26. Напочатку подано досить широкі вказівки для записувачів.

В останній книжці „Вісника Одеської Комісії Краєзнавства при УАН“ — № 2—3, 1925 р. вміщено (стор. 268) невеличкий — на 1 сторінку — „Програм для збирання лексичних особливостей української мови доби 1914—1925 року“ проф. М. М. Семенова. Складається програма з 15 пунктів. Це, власне, перша спроба плану до зафіксування особливостей української мови останнього воєнного та революційного часу, записування матеріалу з термінології, даних що до впливів на живу мову, найхарактерніших течій та процесів у ній, а також походження і зміни слів та їхніх значень.

Врешті 1926 року в газеті „Народній Учителю“, № 51 (103) — 52 (104), в додатку № 49—50 опубліковано „Діалектологічну анкету“ О. Снявського⁴⁾; пізніше вона вийшла окремою брошурою за назвою „Діалектологічна анкета. Початковий матеріал до збирання діалектичного матеріалу“, Х., 1927 р., 8 стор. Це коротка програма цілком приступна й людині, що зовсім не належить до філологів-спеціалістів. Вона містить вступні уваги (8 пунктів) і 26 пунктів що до найважливіших фонетичних (9 №№), морфологічних (№№ 10—24) і синтаксичних особливостей мови та вказівки до збирання лексичного матеріалу.

XI. Після загальних діалектологічних програм перейдемо до планів для дослідження різних галузей й народної термінології.

В „Сборнике Харьковского Историко-Филологического Общества“, т. 13 (Харків, 1902 р.), част. II, до статті В. Василенка „Доклад по вопросу о толковом словаре украинской народной терминологии“ подано два додатки: 1. „Проект инструкции для собирания материалов по технической терминологии“ і 2. „Програма вопросов для отдельного лица“.

Перший додаток — „Проект инструкции“ („Сборник“, ч. II, стор. 66—70) складається з 7 пунктів; зміст їх становлять: загальні уваги що до фіксування відомостей-вимоги, яких повинен додержувати записувач, про технічні способи здобувати відомості й васоби до цього, вказівки що до змісту досліджуваного матеріалу та його обсягу.

¹⁾ Це — збірник Историко-Филологічного Відділу УАН, № 13 випуск 1-й (Праці Етнографічної Комісії).

²⁾ З передмови бачимо, що автор має намір скасти ще програму для збирання лексичного матеріалу, яка вийде окремо.

³⁾ Збірник Историко-Филологічного Відділу, № 13, випуск 3.

⁴⁾ Перед тим той самий автор там таки, в газеті „Народній Учителю“, № 42—1926 року і в додатку до газети „Вісти“ — „Культура й Побут“, № 43—1926 року умістив завакан абирати матеріал в української діалектології. В зв'язку з надсиланням матеріалу, що почав надходити в місьць після цього завакану, й складемо згадану тут „Анкету“.

Другий додаток — „Программа вопросов“ („Сборник“, ч. II, стор. 70—71) являє загальний план для записування матеріалів від однієї особи. В ньому є 7 запитань щодо біографічних відомостей про особу, що від неї збирається матеріал, про інструменти та приладдя, вживані в даному промислі й назви (старовинні й сучасні) знарядь. Їхніх частин, а також лічбових одиниць виробів.

До 1926 року належить нове видання з цієї ділянки, що його викликали біжучі потреби — це „Інструкція в справі збирання з народних уст сільсько-господарських назв та термінів“ „Термінологічного Бюро Наукового Відділу Сільсько-Господарського Наукового Комітету України“, Київ, 15 стор. „Інструкція“ має три розділи: I. „Що записувати в картку“; це, власне, й є коротенький загальний план до збирання матеріалу в сільсько-господарчій науковій термінології, де зазначається, на який саме матеріал треба звертати увагу; II. „Як заповнювати картку“ й III. „Зразки заповнених карток“.

XII. Наостанку згадаємо програми ще в двох галузях дослідження краю — до збирання відомостей історично-археологічних та антропологічних.

Взагалі про програми та інструкції до археологічного дослідження подає докладні відомості проф. О. С. Федоровський у своїй книжці „Інструкції та програми для розвідок та реєстрації пам'яток археології“ (Х., 1927 р.) Тому, щоб уникнути паралелізму, ми згадуємо тут лише про маловідомі програми, обминаючи поширеніші за свого часу інструкції, як от видані до XI археологічного з'їзду („Программа для собирания сведений о древностях“, 1897 р.), усі вміщені в „Трудах Предварит. К-та“ в зв'язку з XII арх. з'їздом та їхні передруки¹⁾, випущені до XIII з'їзду „Вопросные листки“; так само не спинятимемося тут на новіших виданнях з цієї царини (крім маловідомих провінціальних), як от Гамченка, Одеської Комісії Краєзнавства та інших; зазначимо лише, що в планів, випущених останніми часами, найдокладніший є того-ж проф. Федоровського „Інструкції и программы для археологических разведок и сбора археологических материалов“, Х., 1923 р., стор. 30 + 8 таблиць.

До історично-археологічних програм належить насамперед заклик „От Историко-Филологического Общества при Харьковском Университете“, надрукований у „Харьковском Календаре“ на 1884 год., стор. 440—441 (6 п.п.), вдруге поданий (деталізований) у „Харьковском Сборнике“, в. 3 (Х., 1889 р.), стор. 249—250, за наголовком „Извещение от Историко-Филологического Общества при Харьковском Университете“ (10 п.п.) — про збирання історично-географічних та археологічних про городища, могили, старовинні речі, зокрема церковні, портрети, списки, написи, про церкви, монастирі, місцеві пам'ятки, відомості з історії заселених пунктів і взагалі історії краю, про залишки старих Інституцій, архівні матеріали й старовинні видання. Крім того, тут звернено увагу на матеріал з поля фольклору та діалектології.

1891 року в Харьковском „Сборнике“, в. 5 („Извещение“, стор. VIII—X) уміщено „Программу для собирания историко-географических и археологических сведений“ акад. Д. І. Багалія.

1892 року в „Черниговских Епархиальных Ведомостях“ № II, стор. 455—456 була надрукована „Программа а) вещественных, б) письменных, в) художественных памятников и г) просветительного-благотворительных учреждений“ до 900-річного ювілею Чернігівської єпархії.

У журналі „Пролеткульт“ (видання Відділу Народньої Освіти при Черкаському повітконкомі) № 2—3, 1919 року, на стор. 15 уміщено від імені Комітету Охорони Пам'яток старовини й мистецтва програму (Д. А. Бочкова) „До студіювання Черкащини в боку археології“, що складається з 18 пунктів.

1920 року Золотоноський музей видав окремо „Анкету по Народньому музею Золотоноськ. повіт. від. осв.“ (2 стор.) для збирання історично-археологічних відомостей про Золотоношину — про археологічні розкопки та знахідки, речі церковної старовини, старовинні книжки, витвори мистецтва, скарби в землі та оповідання про них, архівний матеріал що до визначних осіб району дослідження, а крім того, також відомості про археологів-аматорів та антикварів, що перебувають у районі дослідження.

Тут ми згадаємо й „Анкету“, що її видав 1921 року Гуманський музей для збирання історично-археологічних та географічних (про видатні пам'ятки місцевої природи) відомостей про село. Програма має дві сторінки й складається з 8 пунктів, присвячених вступним та історичним відомостям, і 14 пунктів що до географічно-природничих відомостей.

Говорячи про програми до збирання історичного матеріалу, окремо спинімося на своєрідній спробі „Общества Исследователей Волини“, яке проектувало організувати при Волинському музеї відділ експонатів, що стосувалися б до імперіалістичної війни. В зв'язку з цим неадійсненим наміром виданий був „Проект организации отдела

¹⁾ Про передруки програм Харківського „Предв. К-та“ див. стор. 153.

2-й отечественной войны при Вольнском центральном музее" (4 сторінки, року видання не згадано) — план збирання речей та відомостей для проєктованого відділу. В „Проєкті“ є такі пункти: 1) „Предметы военного характера в тесном смысле“: зброя, амуніція, похідне лаштування, способи пересування, спорудження, мапи, допомога військовому відомству рішких організацій, матеріал що до „Военно-Промышленного Комитета“, література; 2) „Предметы, характеризующие быт мирного населения губернии во время войны“: а) рух біженців, установи та організації, що обслуговували їх; в) осіле населення, як відбулася війна на житті країни, побут осілого населення; 3) „Санитарное дело“: а) санітарна допомога армії; б) санітарна допомога осілому населенню; 4) „Культурное движение“: напрям літератури часів війни, як відбувалася війна на культурному надбанні країни; війна й характер виробництва. Наостанку зазначено способи, що їх намітила комісія для складання „Проєкту“ організації відділу. До „Проєкту“ додано заклики „О-ва Исследователей Вольни“ з приводу заснування відділу.

XIII. З програм до збирання матеріалу в царині антропології ми маємо лише одну літографовану анкету Шульгиної (2^{1/2} стор.) — інструкцію для дослідження штучної деформації черепу людини в дитячому віці.

* * *

Нам довелося взагалі поминути ще два види інструкційної літератури для дослідження краю — це, по-перше, картки для збирання термінологічного матеріалу, по-друге, інструкційні видання урядових установ (як от земств для своїх статистиків чи різних інших установ для своїх співробітників), що не мали розповсюдження і являли плани цінних місцевих, спеціального значіння. Так само не згадуємо тут про багато закликів про збирання матеріалу, що не являють великого інтересу з практичного погляду.

Ми, певна річ, дуже далекі від думки, що ця перша спроба огляду краєзнавчих програм, виданих на Україні російській, цілком вичерпує своє завдання і в ній немає прогалин. Насамперед, де-які з програм (надто видані давно й багато дрібніших провінціальних, а також періодичних видань) були нам недоступні при облідуванні, й тут неможна було дати про них відомостей, або-ж довелося обмежитися лише назвою книжки, — цим у багатьох випадках пояснюється непослідовність що до кількості місця, яке дається тут різним виданням¹⁾. Але щоб практично здійснити завдання зібрати відомості про всі видані досі програми, потрібно було-б побувати й попрацювати самому в усіх тих місцях, де в тепер, а також де були попередю, краєзнавчі установи, що могли-б видавати такі програми. Ми-ж могли обмежитися лише тим, що крім вибирання відомостей з літератури, звернулися (кілька разів) до всіх краєзнавчих закладів, що існують тепер на Україні²⁾ з проханням надіслати нам відомості про всі програми, анкети й плани, які виходили досі у виданнях цих установ, а також ще попередю в пунктах, де існують тепер такі установи й на території цілої колишньої їх губернії. Всього той матеріал, що його не відмовили надіслати ці краєзнавчі організації, тут використано.

Треба сказати, що зважуючися випустити цей огляд в таких прогалинах, ми виходили в таких міркувань: насамперед його складено не тільки як сучасну бібліографію, а і з практичною метою, що про неї ми казали вище. Крім того, ця спроба наша в першу на Україні, де, як вже зазначалося, взагалі не виходило досі покажчика хоча-б найважливіших видань з царини краєзнавства, що з'явилися в світ до нашого часу (окрім окремих лише галузей краєзнавства, напр., з фольклору — відомий покажчик Грінченка). Тому працювати нам довелося в нелегких умовах.

Врешті, це своє завдання ми ще не вважаємо за закінчене й маємо доповнювати цей огляд у міру того, як виходитимуть нові видання, а також збирати відомості про старі програми, що досі залишалися нам невідомі. Що до останнього, чекаємо вказівок, за які наперед дозволяємо собі сказати подяку.

Ми щиро вдячні тим, хто допоміг нам своїми повідомленнями, надто Я. О. Риженов, Б. К. Пилипенков та Д. А. Бочкову.

Р. С. Вже коли ця робота була віддана до друку, до нас надійшли ще такі відомості: З загально-краєзнавчих програмів, крім згаданих тут, виходили ще такі: року 1924 Чернігівський Держ. Музей розповсюджував анкету загально-краєзнавчого характеру; Луганський Соціальної Державний Музей видав (без зазначення року друку) вані машинкою „Анкеты по собиранию музейных материалов: I. Природа,

¹⁾ Треба, проте, зауважити, що подекуди цю непослідовність ми припускаємо й свідомо, докладніше розглядаючи ті видання, що можуть бути тепер цікаві з практичного погляду або що являють нові спроби в мало вивчених досі галузях.

²⁾ Ми зверталися до всіх музеїв та краєзнавчих закладів, що їх зареєстровано у відповідних виданнях Укр. Академії Наук (Бюлетень Комісії Краєзнавства, № 2—1924 р.; Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка, ч. I, 1925 р.), а крім того, до відповідних установ УАН, до окремих дослідних кафедр, організацій при ВУЗ'ах (зокрема, до Наукового Т-ва студентів-медиків при Київськ. Мед. І-ті) і до де-кого з приватних осіб.

II. Производство, общество, быт, идеология, археология, схема для представления сведений о состоянии предприятия"; Нікопольський музей мистецтва видав 1926 року анкету для збирання матеріалу з природознавства, історії, статистики, побуту та занять населення і пам'яток старовини та матеріальної культури. Програма Новицького (див. стор.) мала 12 §§ і призначалася до збирання відомостей з краєвої історії, географії та етнографії.

З програм для дослідження фольклору треба ще згадати „Програму для збирання сведений о народных суевериях и повериях в Южной России“, подану в книзі А. А. Матвієва „К вопросу об археологических исследованиях в Южной России, том I. Етнография“. Одесса, 1884, — стор. 18 — 75. В основу її покладено згадану інструкцію П. Єфіменка, що вийшла за такою самою назвою. Програма поділяється на 3 загальних частини: „А. Верования и суеверия“, „В. обряды“ і „С. Памятники народной словесности“. В журналі Полтавського Губ. Відділу Нар. Освіти „Пролетарська Освіта“, 1921, № 1 — 3 вміщений був програм до збирання матеріалів по фольклору і мові Полтавщини, від кабінету мови Полтавського Держ. Музею.

Культ-Історична Комісія УАН повідомила нас, що вона видала, крім згаданих тут її інструкцій, такі програми: Про виїзд у дорогу К. Грушевської, про січ і козаків, проф. Ф. Савченка. Дослідження над скотарством Л. Шевченкової, а також Дослідження парубоцьких та дівоцьких громад Ф. Савченка.

Етнографічне т-во, за відомостями, що їх воно надіслало нам, опублікувало, крім зазначених, ще такі інструкції до збирання матеріалу з фольклору: народні байки — А. І. Онищука, Дитячі лічилки — Н. А. Малечі, Як убивали старих людей — Л. С. Шульгиної; опріч того, т-во видало ще програми Пояси, крайки — Л. С. Шульгиної, Ступа й жорна та вигуки й ритмічне стукання — А. І. Онищука.

Коротку анкету до збирання матеріалу з нар. мистецтва, археології, нар. техніки та термінології, друковану на машинці, розповсюджував 1923 року по Чернігівщині В. К. Пилипенко.

З царини археології видав інструкцію для збирання матеріалу до XI арх. з'їзду Київський комітет для влаштування з'їзду. Крім того, р. 1925 Коростенський Музей Краєзнавства видав „Програм до збирання матеріалу і відомостей з поля археології та історії місцевого краю“ і „Анкету для збирання відомостей про кургани та городища Коростенщини“. р. 1927 Катеринославська краєва інспектура охорони пам'яток матеріальної культури видала анкету з археології, розповсюджувану по краєві.

Заклик Харківськ. „Ист.-Филол. О-ва“, надрукований у „Харьк. Календаре“ 1884 р. та „Харьк. Сборнике“ 1889, був передрукований ще в „Сборнике“ О-ва, т. II (X., 1899), стор. XXII — XXIII за наголовком „О собирании ист.-этнографических материалов“.

Взагалі, відомості про програм, що з'явилися у виданні різних краєзнавчих установ, продовжують надходити, і той матеріал, що не ввійде сюди, буде опублікований у 2-й частині цього нашого огляду програми.

W. DASCHEWYTSCH.

Programme zur ethnographischen — landeskundlichen Erforschung der Ukraine. (Erste Probe einer Übersicht verschiedener alter und neuer Programme und Fragelisten solcher Art) I Teil: Programme für Volkskunde, volkstümliche Rechtsbräuche, Volkskunst, Dialectologie, Anthropologie, die in der ehemaligen russischen Ukraine und in der jetzigen Ukrainischen Kätorepublik erschienen sind.

за назвою „Программа для собирання этнографических материалов к выставке...“, за підписом проф. Сумцова (4 стор., року видання не наведено). Складається вона з „Предварительных замечаний“ і „Предметной программы“ — про надсилання для з'їзду портретів, мап, відомостей географічних та топографічних про село, про хату, що до рибярства в хаті, меблі, посуду, засобів пересування, промислового приладдя, музичних інструментів, речей що до м'яса, народної механіки, приладдя до здобування вогню, до рибальства, скотарства, ветеринарії та медицини, хліборобства, бджільництва, мірошництва, ганчарства та інших промислів, їжі, одягу та фарбування, різних частин убрання, килимів, речей, зв'язаних з обрядами та святами й різного іншого начиння.

Тут треба сказати ще про замітку, подану в „Археологической летописи Ювели Руса“, т. III (К., 1901 р.) й видану потім окремо за назвою „От Комиссии при Нежинском Историко-Филологическом Обществе для собирання, в пределах Черниговской губернии археологического этнографического материала к XII арх. с'езду“ — з приводу цікавої проповіді відомого етнографа Малинки зібрати етнографічні альбоми для Чернігівщини — збірку фотографічних знімків та планів, що змальовують побут населення. Це інструкція, яка намічає, на що треба звертати увагу при збиранні малюнків. Вона складається з 7 пунктів (зміст їх — житло, типи українця, релігійний бік, відпочинок та розвага, праця, їжа, питво, куріння, одяг і взуття). Наприкінці подано ще деякі уваги до технічного боку справи.

* * *

II. Оглядаючи програми до збирання матеріалу з окремих галузей побуту ми насамперед доведеться зупинитися на звичаєвому праві, бо програми з цієї галузи з'явилися переперу від інших.

До того часу, коли вийшла перша цікава нам спроба, належить взагалі багато видань у Росії програм для дослідження звичаєвого права¹⁾. Серед них до України стосується „Программа для изучения народных юридических обычаев П. Чубинского, вміщена в „Киевских Губернских Ведомостях“ за 1862 рік.

Після неї побачила світ „Программа по обычному праву южно-русского народа“ А. Н. Стоянова, опублікована там таки, в „Киевских Губернских Ведомостях“ № 32 — 1863 р.²⁾

Далі в „Памятной Книжке Харьковской губернии“ 1868 р. част. II, стор. 51—92 надруковано „Программу для собирання народных юридических обычаев“ відомого дослідника звичаєвого права П. Єфименка (прізвища авторського в програмі не зазначено)³⁾; потім ця програма, за тією самою назвою, вийшла й окремо — X. 1868, 42 стор. Після вступу, де говориться про значіння досліджування звичаєвого права та історію його вивчення в Росії, йдуть розділи: А. „Гражданское право“ — 1) „Право семейственное“ (10 пунктів), 2) „Юридические отношения членов семьи вообще“ (7 п.п.), 3) „Опека и попечительство“ (2 п.п.), 4) „Способы приобретения собственности“ вобщем, б) в частности“ (останній підрозділ — 5 п.п.) Б. „Уголовное право“ (16 п.п.); В. „Общественный быт, суд и расправа“ (12 п.п.) й „Общие примечания“ — вказівки що до збирання відомостей. Програму Єфименка розроблено докладно й послідовно. Але, не вважаючи на свої позитивні прикмети, вона залишилася дуже мало відомою.

Року 1874 в Київі виходить ще одна спроба з тієї самої царини — „Программа для собирання юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву“ А. Ф. Кистяківського. Р. 1788 вона вийшла в другому виданні, виправлена і розширена в багато разів, — за назвою „Программа для собирання и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву, с предисловием о источниках собирання материалов по обычному праву“, К., стор. 51, (з „Университетских Известий“ 1878). Зміст: велика (22 стор.) передмова з бібліографічними вказівками що до літератури зі звичаєвого права та методологічними увагами і такі розділи: „О преступлениях“ (10 п.п.), „О наказаниях“, (16 п.п.), „Сожительство вне брака и преступления против плоти“ (7 підрозділів, у всіх 35 п.п.), „Преступление против религии“ (5 п.п.), „О воровстве и коловстве“ (35 п.п.), — багато запитань що до фольклорного матеріалу з цього поля), „О клятвах, присягах и лжеприсяге“ (12 п.п.), „Убийство и телесные повреждения“ (12 п.п.; тут між иншим, є пункти: „Детоубийство“, „Плодоизгнание“, „Выбрасывание и подкидывание детей“, „Продажа людей“), „О самоубийстве“ (13 п.п.), „Об обиды“

¹⁾ За відомостями Піпіна („История русской этнографии“, т. III) протягом десятиріччя 1860—1870 рр. в Росії вийшло з цієї царини 17 програм.

²⁾ На цю програму знову ж там, у „Губернских Ведомостях“ надруковано (того самого 1863 року) видання — Александра та І. Касяченка.

³⁾ Крім цієї виданої на Україні програми, тому ж авторові належать ще „Программа для изучения гражданского обычного права“, 1877. видання „Русского Геогр. О-ва“ і „Программа для изучения посельского быта“, вміщена в журналі „Слово“ за 1878 р.

В. Ю. БІЛЕЦЬКА.

ДВІ БІБЛІОГРАФІЧНІ ЗАМІТКИ.

а) *Государственная Академия Художественных Наук. ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ФОЛЬКЛОР. Орган фольклорной подсекции литературной секции Г. А. Х. Н. вып. 1, Москва 1926, стр. 111, ц. 1 р. 50 к.*

Von W. BILEZKA.

(„Künstlerisches folklore“ Moskau 1926. G. Lieterung).

Фольклорна підсекція, що видає журнал, має своїм завданням вивчення художньої творчості народніх мас. Художня творчість тут розуміється широко. Тут не лише поезія, а й народня музика, архітектура, малювання, скульптура, орнаментика й т. інш. Таке широке розуміння фольклору обґрунтовується значінням, що його надає підсекція вивченню усної творчості в зв'язку з іншими галузями народного мистецтва.

Ю. М. Соколов в своїй програмовій статті „Очередные задачи изучения русского фольклора“ робить спробу розв'язати термінологічне питання, і відкинувши назви „народня“ й „усна“ творчість, остаточно спиняється на термініві „фольклор“. Черговим завданням фольклору, крім визначення меж зв'язків фольклористики з іншими суміжними дисциплінами, автор вважає такі: перегляд методів і усталення нових методологічних проблем (одною з головніших проблем вважається детальне порівняльне вивчення варіантів). Взаємовідносини російського фольклору з фольклором слов'янських і інших, головним чином, фінських народів.

Перевага історичного методу в фольклорних студіях мала наслідок відносно малу розробленість родинної та календарної лірики, до яких цей метод міг бути прикладений лише при умові поглиблених студій в галузі народного побуту, що тепер лише починаються, а також поглиблення самого методу в напрямкові соціологічної, класової та історико-економічної розробки.

В зв'язку з новими теоріями потрібують перегляду й питання про вплив народньої (селянської) поезії на книжну, у випадку, коли в книжних пам'ятках помічається зв'язок усної й письмової творчості.

Цікавим завданням є також простежити зв'язок між господарством і культом, зокрема обрядовою поезією. На чергу стає також питання про взаємовідносини, взаємовпливи різних фольклорних жанрів, проблема окремого автора та вивчення його, яко носія тих чи інших фольклорних традицій; зв'язок в дослідженні усної творчості з іншими галузями народного мистецтва, бібліографія фольклору та планове його збирання в нашу виключно добу.

Всі перелічені завдання свідчать, що соціологічний, точніш марксістський, метод в галузі фольклору, може бути прикладений цілком, бо природа самого матеріалу ввесь час мусить підводити до питань про

обумовленність фольклору господарчим життям. З другого боку, розроблення питань фольклорної поетики, дає підставу для поєднання формального й соціологічного підходу.

Стаття Б. Соколова з 3-х частин: перша — художественная значимість фольклора — розглядає кілька цікавих питань, між іншим так звані народні переробки віршів відомих поетів. Друга частина — із наблюдений над звукописью в русском фольклоре — має на меті показати різноманітність „евфонічних“ засобів, що використовуються різними жанрами російського фольклору. Третя частина має темою композицію ліричної пісні й розглядає один з поширених ліричних засобів — поступове звуження образів од найбільш широких обсягом до найбільш вузьких, що ступнево звужуються.

Стаття Н. Піксанова — соціально-политические судьби песен о Степане Разине — говорить про інтерес, що його виявили різні суспільні кола до особи С. Разіна з початку ХІХ сторіччя й далі, а також пісні й легенди, складені про нього, на яких помітні ознаки тих соціальних угруповань серед яких вони творились, а також піднесення і стилізація обумовлені певною добою та соціальним оточенням.

Розвідка В. Г. Богараза-Тана „Миф об умирающем и воскресающем звере“ — робить спробу з'ясувати органічний звязок міта про вмираючого звіра з мітом про вмираючого бога і простежити цей міт далі до його першо-джерела в обряді масового воскресення звірів. Розвідка є поповненням теорії Фрезера, що опрацював та найшов природній центр в мітові й культові вмираючого бога й звязав в одне ціле елементи мітів багатьох первісних, а також історичних народів; вона подає низчий тип цього циклу мітів, цілком доісторичних, що виникли за мислівської доби. Серед великої кількості стародавніх мітів та легенд властивих народом Евразії, автор відокремлює кілька тем мислівських і зооморфних, що сягають до найстародавнішої мислівської доби.

З усіх цих мітів найвідомішим та найрозповсюдженішим є міт про звіра, що вмирає. Він є не лише казковою темою, а центральною віссю складного обряду-містерії тотемного характеру. Спинаячись на ведмежому мітові, автор доводить його стародавність і намічає кілька епізодів із історії його розвитку. Спочатку епізоду, що стосуються до народження ведмежого героя, далі — історія ведмежого сина й посередництво його між племенем людей та племенем ведмедів. Перелічивши основні моменти мітів про звіронародженого героя, розглядається головні моменти відповідного обряду містерії: убивство тотемного звіра-батька, обряд умилоствлення звіра, причасна трапеза і зрештою воскресіння звіра, що робиться з метою, щоб його порода не зменшувалася в майбутньому. Як паралель до останньої частини містерії, автор притягає відомі малюнки французького палеоліту, де звірі, змальовані отарами, мають на меті наблизити справжніх звірів до мислівців.

Замітка І. Розанова — Літературный источник популярной песни — дає першо-джерело пісні „Шумел, горел пожар московский“ — первісний текст з ім'ям автора в мало відомому збірнику 1850 р., виданому в Москві.

„Сказки Куприянихи“ Н. П. Гринковой — спроба характеристики оповідачки казок та її репертуару, що є виконанням одного з сучасних завдань дослідження казки — увага оповідачу та його манері оповідати. Коротко перелічений казковий матеріал Купріяніхи позначено відповідними числами каталогу Aarne, а також показані варіанти в російських збірниках, до яких залічено і Чубинського.

Інформація Н. Андреева про міжнародню федерацію фольклористів F. F. Communications, що існує з 1907 р. й випустила в 1911 року 60 неперіодичних випусків F. F. Communications editet for the Folklor Fellows (скорочена назва F. F. C.).

Того ж автора є некролог, присвячений пам'яті видатного робітника в галузі фольклору Antti Aarne 5 лютого 1925 р., що багато працював над розробкою його методології, видав низку допоміжних праць, зразки прикладання порівняльного методу до казок, анекдотів, загадок та пісень. Його каталог казкових тем Ferzeichnis der Märchentypen Helsinki 1910 поки що є одним з найкращих що до класифікації казок. Книжка закінчується справозданням про діяльність фольклорної підсекції Г. А. Х. Н. за 1924—26 р.

Не дивлячись на різноманітність матеріалу, журнал робить гарне враження підходом до справи, цікавими і конкретними методологічними вказівками, що щільно підходять до сучасних завдань в галузі дослідження фольклору й тому треба побажати як-найскоріше побачити й дальші числа художественного фольклору.

В. Ю. БІЛЕЦЬКА.

б) *ЭТНОГРАФИЯ под редакцией В. Д. Виленского-Сибирякова, проф. Д. А. Золотарева. акад. С. Ф. Ольденбурга, проф. Б. М. Соколова и проф. Л. Я. Штеренберга. Госиздат, Москва-Ленинград 1927. Ч. 1—2, стор. 376, ц. 4 руб.*

Von. W. BILEZKA.

„Ethnographie“ Moskau-Leningrad 1926 № 1—2).

Інтерес до етнології та етнографії, що поширився останніми роками, велика кількість матеріалів та розвідок, викликають потребу на спеціальний орган, яким і є журнал „Етнографія“. Цілком зрозуміло, що майже десятирічна перерва в виданні етнографічних журналів, поставила на чергу необхідність з'ясувати стан етнографічної роботи в Спільці й тому перше число журналу носить переважно інформаційний характер.

У вступній статті про завдання журналу „Етнографія“, академик Ольденбург відзначає надзвичайний зріст інтересу до етнографії та етнології і спроби знайти нові підходи до тих складних явищ життя, що їх розглядає етнологія. Журнал звертає особливу увагу на питання методології й теорії, вважаючи на їх значіння для вірної постановки роботи, що в звязку з успіхами краєзнавства піде скоро швидким темпом і буде вимагати новітніх теорій та методів.

Надто цікава стаття проф. Л. Я. Штернберга „Современная этнология, новейшие успехи, научные течения и методы“, що в ній інформується про нові досягнення в етнології, так серед західньо-європейських вчених, як і американських, а також дається оцінка й характеристика сучасних методів. Особливо багаті наслідки дали стаціонарні експедиції, що пролили нове світло на де-які спірні питання. З етнологічних проблем, що над їх розв'язанням працювали останніми роками, особливо цікава проблема про походження паралелізмів у матеріальній культурі. Велика праця в цій галузі, що була пророблена над систематизацією матеріалу та картграфуванням розповсюдження окремих інститутів культури, не лише матеріальної а й соціальної та духовної. Нарешті, метод порівняння тотожних комплексів на багатьох матеріалах, відкрили нові перспективи в галузі так званої дифузії культури.

Питанням первісного мислення, особливо в галузі релігії й культу, сучасними вченими також відведено не мало уваги (Д. Юркгейм і Леві Брюль). Ці питання почали розроблятися в зв'язку з критикою класичної школи, теорій Спенсера и Тейлора про розумну творчість та творчу роль ініціативної особи. Нині в Америці працюють в цьому напрямку Боас та його учні, нова школа з великим досвідом що до вивчення первісних народів, якого бракувало попереднім дослідникам.

Відносно етнологічної праці в Радянській Спілці теж можна констатувати великий ентузіазм і певні наслідки: та в великій мірі стоїть на перешкоді відсутність планоірності та координованости в праці, що в багатьох випадках має екстенсивний характер, брак об'єднуючих дослідчих установ, відсутність з'їздів, видавничого фонду і інш.

Дві статті „Вопросы изучения быта деревни СССР“ Д. А. Золотарева, и „Задачи изучения малых народностей Севера“ В. Д. Виленского-Сибирякова — методологічного характеру, що підкреслюють чергові завдання в намічених галузях Статті Е. М. Шиллинга „В Гудаутской Абхазии“ та Н. П. Гринковой „Одежда „тудовлян“ Ржевского уезда“, — описового характеру з великою кількістю малюнків. Фольклорна робота Б. Соколова „Былины старой записи“ — цікава детальним аналізом текстів.

Досить значний відділ оглядів, що дає відомості й підсумки про етнографічну роботу за останні роки в різних частинах Спілки. Відділ Хроніка й Personalia дають облік організацій, інституцій, установ та осіб, що працюють в галузі антропології, етнології, археології та краєзнавства, а також праці музеїв та експедицій. Хоча ці відділи вичерпуючими назватись не можуть, та все ж дають багато цікавих відомостей за роботу на місцях. Бібліографічний відділ містить низку рецензій на нові видання в галузі етнології й етнографії так закордонні, як і наші.

А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ.

ETHNOLOGISCHER ANZEIGER. LAHRES BIBLOGRAPHIE UND BERICHT ÜBER DIE VÖLKERKUNDLICHE LITERATUR. In Verbindung mit Fachgenossen herausgegeben von D-r M. Neydrich (Dresden) und D-r C. Buschan (Stettin) Jahrgang 1. Neft I (1926) Стор. 32 та 33.

Редакція, випускаючи перше число свого журналу, зупиняється над кепським становищем, що в ньому перебувала до останніх часів бібліографія етнології, а надто інформація про біжучу етнологічну працю. В той час, як сусідні споріднені науки мали часописи, що тримали відповідних спеціалістів в курсі біжучого наукового життя, етнологічна бібліографія раз-у-раз була в приймах у цих же сусідніх дисциплін, як от антропологія, орієнталістика, психологія народів то що. А бібліографія, надто показчик біжучих статей, для етнолога особливо необхідний, бо праці йому потрібні постійно містяться не тільки по часописах споріднених наук, але інколи й по зовсім сторонніх для цієї науки журналах, напр., місіонерських оглядах, в загальній широкій пресі й т. д.

Притягаючи широкі наукові сили „Етнологічний показчик“ має три основних завдання: 1) Подавати біжучу повну бібліографію книг та статей по етнології, включаючи й різні оповідання мандрівників, матеріял місіонерських та колоніальних журналів та широкої преси, оскільки він має інтерес для науки; 2) давати в коротких рефератах та рецензіях зміст найцінніших нових праць з етнології. Між іншим звертається

особливу увагу на реферування цінних наукових праць, писаних не головними („мало вживаними“) європейськими мовами; 3) третє завдання — давати різні повідомлення що до дослідів та відкриттів (по змозі від самих дослідувачів), що до конгресів, дисертацій, персоналії і т. д.

Про надзвичайну потребу такого видання нема чого говорити, особливо для нас, що так відірвані від світового наукового руху. Щоб зробити це наочним, досить зупинитися на змістові оцього першого числа. Бібліографічна частина його присвячена бібліографії етнології північної та середньої Америки за 1924—25 рік, при чому по розділах подано: 1) Америка (взагалі); 2) Північна Америка (в цілому); 3) округа ескімосів; 4) північно-західні американці; 5) округа Канадських мисливців; 6) хліборобська округа сходу; 7) Прерії та великий басейн; 8) Каліфорнія й Орегон; 9) округа індіан пуєбло. Далі йде середня Америка; 10) Мексика й Гватемала; 11) Південна середня Америка; 12) Вестіндія. Всього дано більше 600 назв книг та статтів, що вийшли тільки за ці два роки.

В другій частині дано реферати й оцінки спеціалістів двадцяти сьоми найцінніших праць, що вийшли за 1924—25 роки, почасти загально-етнографічного змісту, почасти присвячених спеціально Півн. Америці. Далі вміщено статтю Азадовського, присвячену оглядово деяких праць з етнології Сибіру за останні часи (в значній мірі „російському“ населенню Сибіру та процесу його переходу до нового побуту).

В повідомленнях даються відомості про експедиції: новітні датські дослідки (К. Расмуссена) в арктичній Америці, досліді на Маалакці, Новій Гвінеї, Мадагаскарі то що, подано спис етнологічних курсів по вузах, переважно німецьких, дані про нові посади вчених, сповіщення про смерть і т. д., м. и. більший некролог К. Veule († 19 квітня 1926 р.).

У дальших випусках даватимуться такі-ж систематичні огляди бібліографії, етнологічних дослідів інших частин світу.

А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ.

ILLUSTRIERTE VÖLKERKUNDE. Unter Mitwirkung von D-r A. Byhom, D-r A. Haberland, professor M. Haberland, D-r K. Heinegelden, D-r W. Krickberg, D-r K. Lasch. Professor, D-r W. Volzherausgegeben von, D-r Georg Bustchan Stuttgart. T. I, 1922 р. — стор. 686. T. II, „Перша половина“, 1923 р., стор. 1078 й „друга половина“, 1926 р., стор. 1154. Всього 2918 сторінок.

Поділ цієї капітальної праці на два томи чисте непорозуміння, що повстало з того, що вона розросталася в процесі свого оброблення й що спершу малося на увазі перевидати заново перше (двохтомове) видання цієї праці в переробленому й доповненому вигляді й лише далі виріс останній монументальний том, присвячений Європі. В дійсності вона видана в трьох великих томах, при чому перший том охоплює „Вступ до порівняльного народознавства“, Америку й Африку (без північної частини, що виділена до європейського тому); другий том — Австралію, Тасманію, Океанію та всю Азію без Кавказу; врешті том третій, як сказано, присвячений Європі. В нього входять: Західня та Східня Европа, Кавказ та північна Африка. Цей останній том є безсумнівно найінтересніший, оскільки це є перша велика спроба охопити в цілому народне життя в цій частині світу. Вся трьохтомова робота дає

всеосяжний опис окремих народів та країн, подаючи новіші дані та висліди по змозі повно не обминаючи й реліктарні народи, скажімо, не—Хінське населення Хіни, племена внутрішніх районів Зондських островів і т. д., даючи разом з тим синтетичні огляди дослідів над zeselenням, етнічними взаємодносинами, поширенням типів культур в тих чи інших округах, Дуже цікавий та цінний, м. інш. якраз цей історичний підхід, при чому поруч маси свіжих нових ілюстрацій подаються й малюнки минулих віків, мальованих за вражіннями перших дослідувачів та відкривачів.¹⁾ Такий саме метод ми маємо і в європейському томі, де відділ, що торкається спеціально Західної Європи так і зветься: „Народня культура Європи в її історичному розвитку.“ при чому в цьому відділі подається й чимало історичного ілюстраційного матеріалу. Поруч з масою ілюстрацій в тексті та на окремих таблицях, гарним боком книги є й серія мап, що дають докладну орієнтацію в розселенні племен та народів окремих континентів та округ, а також де-які мзпи, присвячені поширенню різних форм матеріальної культури (напр. житла). Тут можна було б, правда, бажати більшого, хоч, особливо що до Європи, в етнологічній картографії зроблено ще занадто мало. До окремих розділів додано добре підібрану бібліографію найголовніших джерел та праць з етнології даної округи. Проте, треба сказати, що за останні часи науковий дослід в етнології так швидко іде наперед, що від короткого часу, коли написані ці статті, вже встигли з'явитись найцінніші праці, що не ввійшли до цього видання, як напр., найостанніші праці Мюнхенського Інститута Морф. Історії що до Африки, наслідки експедиції Гузінде й Копперса до Вогненої Землі D-r Valter Krickberg, що написав начерк про американські культури (т. I 52—427), встигнув в останній мент дати ще висліди останніх праць, що до центральної Америки (W. Lehmann'a, H. Spinden'a, S. F. Morleg'a).

Ахілесовою п'ятою видання є, звичайно, Україна, бо, як це не дивно здається, але на Заході мабуть більше знають про всі племена земної кулі ніж нас. Подано прекрасні монографічні дані про наших сусідів мордвинів (на 26-ьох сторінках) з докладним описом будівель, побуту, вірувань, з масою ілюстрацій, далі про черемісів (на 18-ти сторінках, майже так саме докладно сказано (21 сторінки) про маленький нарід вотяків, так само, що до різних дрібних кавказьких народів, не кажу вже про австралійців, меланезійців і т. д. Українцям присвячено всього 8 сторінок. Тут перш за все треба відзначити упертий, остогидний підхід: „Росіяни“, що поділяються на „великорусів“, „білорусів“ та „малорусів“ „Kleinrussen“ (стор. 37—39). Так пише відомий віденський ентолог D-r Michael Haberlad, довголітній редактор „Австрійського журналу народознавства“, що повинний був би краще орієнтуватися в обставинах. На стор. 56-ій ми довідуємось, що вся ця „маса народів“ (? Völkermasse) „малорусів“ розпадається на групи: підляшців („Podlasier“), Волинян, Подолян, Українців (!), галиційських рутенців та рутенських „горалів“ (goralen). Там же далі несподівано й рішуче сказано, що

1) Між іншим нині в Німеччині за редакцією д-ра W. Krickberg'a розпочалося велике видання серії „Класиків землета народознавства“, — заново виданих (інколи в перекладах, з коментаріями), праць перших дослідувачів, що хоч менш були підготовані науково, але могли далеко більш бачити, ніж новіші вчені, та до того ж праці їхні мають цінність, яко історичний матеріал. Так, напр., вже видано: Bates, Henry Walter, *Elf Jahre am Amazonas*. Mendana, „Die Entdeckung der Inseln des Salomo“. Cabeza de Vaca, Alvar Nunez, „Sshiffbrüche“. Die Unglücksfahrt der Naruaez Expedition nach der Lückste von vordamerika in den Jahren 1528 bis 1536.

малоруську (червоноруську) мову треба вважати за самостійну Слов'янську мову, а не за якийсь діалект російської мови". Чому „малоруська“ мова є „червоноруська“ (rottrussisch) і як погодити її окремість від російської з тим, що вона таки „руська“,— не з'ясовано. На мапі народів Європи, що її склав молодший А. Haberland (ст. 16) вже увесь наш нарід зветься „українці“ й при чому в покажчикові дано його численність в 36.000.000 осіб, при чому волиняни, подоляни, лемки, бойки, гуцули вже зараховуються до цього народу, яко його частини. На мапі Кавказу та Кубані на стор. 672 (зложено її. Dr A. Buhar'om) широкою смугою показані „росіяне“, в тексті ж (стор. 669), писаним тим же автором, вказуються точні цифри „великорусів“ та українців (Ukrainer) на північному Передкавказі (останніх на Кубані — 1.000.000, на Ставропільщині — 400.000, на Тереку — 60.000).

В історичній частині ми бачимо старі уявлення, мало не караїмських часів. Схема тут така: „заснування російської держави шведськими варягами, як на півночі (Новгород) так і на півдні (Київ) падає на рік 862“ (стор. 37—38). Ця пануюча верства, „ослов'янилась, перевела „збирання землі руської“ (подано самий цей вираз), при чому „східньо-слов'янське населення“ під керуванням „могутніх владарів“ („mächtiger Herrscher“), що їм автор не може не надивуватись, разом з „російською нацією“ дійшло до великої історичної та політичної ролі. Після того, як впало „тверде царське панування“, що охопило „російське народне тіло“, виступають тепер перед нами „народні індивідуальності великорусів, малорусів (українців) та білорусів, кожна в своїй державній незалежності“. Величезна культурна робота, що її було пророблено над цими великими „народними групами“ на протязі 1.000 років (?) додала, природньо, надзвичайно багато спільного до того, що вони принесли з часів свого спільного раннього розвитку. Всьому цьому трохи суперечать дані стор. 55—56, де подається де-що з історії українського народу, що „його історичні спогади звязуються перш за все з найдавнішим „Київським“ періодом російської держави (russischen Sfaafes). Але далі говориться про утворення козацтва („на татарський зразок“), що утворювало цілі держави, воякували проти Польщі й „владарів Москви“, що врешті, цими ворогами й були переможні Українці,— каже автор,— виступають яко окрема нація в XIV віці, до цього-ж „після середньовічного“ часу належить і утворення їхньої мови. Назва України походить від назви південно-східньої прикордонної марки польської держави. Неясно манячить авторові уявлення про якусь русифікацію саме „малорусами“ фінських та тюркських елементів на своїй власній території, що цю русифікацію ці „самоотверженне малоросіяне“ провадили особливо активно, при чому й зараз й на окраїні є якісь рештки такого „иностранческого“ населення (стор. 39—38).

Переходимо до етнології. Загальне вражіння від усього матеріалу,— якась невизначність. Українців, з їхнім глибоко оригінальним народнім життям, тут не відчувається. Все якось в загальних фразах, як от, що „малоруська“ мова має де-які говірки, особливо південній та північній діалект; під впливом різних природніх обставин населення має різний характер в різних місцевостях; їдять, зважаючи на місцевість,— хліб, картоплю, Mais mammaliga, молоко, яйця; м'ясо— переважно свині й вівці,— лише на свято і т. д. Більш реальне щось розповідається переважно про гуцулів, де, на думку автора, ми маємо, „чи не найвищий щабель народньої культури, в межах „малоруського“ народнього типу (Volksart. Стор. 58)“, та поліщуків. Вони остаточно затуляють собою

все інше. Досить сказати, що зі всього на всього трьох малюнків книги, що торкається України, всі три гуцульські. Правда, на сторінці 39-ій подано гарний малюнок правобережного села з білими хатами — з острішками, але ніхто не здогадається, що це українське село, бо під ним підписано *Russische Dorf*, і говориться про нього в відділі „Великорусія“, де воно подається, як зразок розположення у вулицю російського села (ї здається саме „Великоруського“, бо далі говориться, що і в білорусів є таке ж розположення села у вулицю). Таке розположення, на думку автора, повстало під впливом варягів (*ibid*). Навпаки, на сторінці 47-ій маємо „План малоросійської хати з Орловської губ.“. План цей, звичайно, нічого спільного з відомим планом української хати не має. Взято його здається з праці: *Matériaux pour l'ethnographie de la Russie* (вид. Рос. музею. Ол. III. в СПб, за ред. Хв. Вовка, 1910), і прикладення до нього назви „малоросійський“ спершу здається просто ляпсусом, тим більше, що говориться за нього в розділі „Великорусів“. Але ляпсус сумнівний, бо на стор. 58 (це вже про українців) про будову української хати говориться: „вона (будова) в різних місцевостях рівнини, як от в Поліссі, в безлісих Дністрових низинах, на подільській рівнині дуже примітивна й скрізь виразно, одмінна, як одноповерховий дім, від великоруського дому з поверхами (*stockhaus*) — малюнок 13“. На малюнок ч. 13 (стор. 49) бачимо рублену дерев'яну необмазану російську хату й підпис: „селянська хата орловської губернії“. Будівля з дерев'яних колод (*Holzblockbau*) з солом'яною стріхою“. Далі посилка на ті ж матеріали за ред. Вовка й на той же I том цієї праці, що з неї взято й план орловської хати на мал. ч. 12 (дві сторінки перед цим), що зазначена, як українська. Очевидно, автор вважає її за українську тому, що вона одноповерхова, тим часом як на стор. 41 (мал. 8) в нього вміщено „великоруську двохповерхову хату з Вологодської губ.“. Все це показує, що складачі „Народознавства“ ніколи не бачили української хати, навіть на малюнкові, й до того ж не уявляють собі де живе український нарід, бо застосовують його до Орловської губ. На стор. 45 довідуємось тако ж, що курних хат, які „далеко поширені в Білорусії та Малоросії, в Великоросії залишилось зовсім мало“. Тут автор, мабуть знову бачить перед собою лише Карпати та Полісся. Дерев'яне церковне будівництво — каже він — поширене по всій Україні „аж глибоко в Галичину“ (очевидно Карпатські церкви А. К.) й стоїть через дерев'яні церкви „Великоросії“ в зв'язку зі скандинавськими церквами (стор. 60). На стор. 62-ій ми бачимо таке твердження; „пластичне (*bildende*) мистецтво перебуває переважно в старих путях церковно-візантійського стилю й, як і раніше, не являє собою справжнього органу народнього духу“. Але з другого боку вищенакреслений стиль (кілька рядків, що торкається переважно гуцулів на ст. 61 А. К.) українського народнього мистецтва, що переробляючи східні впливи походить з дуже ранніх, історичних періодів має нахил до технічно дуже примітивних прикрас, та до орнаментальних старовинних геометричних форм. Це мистецтво цілком народне“. (ст. 62). Виходить, що наше народне мистецтво мало ще не перебуває в часах нашого неоліту.

Ми не будемо далі вибирати подібних непорозумінь що, поруч з загальним невиразним матеріалом нарисувати, роблять гнітюче вражіння. Але причину такого явища ми одразу зрозуміємо, як що заглянемо до поданої в кінці книги бібліографії (стор. 1061 — 1062). На „росіян“ всіх „кольорів“ і „розмірів“ вказано всього 16 назв праць. З них безпосередньо до українців стосуються: 1) Franko I. Eine ethnographische Expedition

статистичних, загальних історичних, матеріяльного побуту, господарстві, промислах, і врешті, велику частину її присвячено питанням, що їм досить дуже мало віддавало уваги в планах краєзнавчого обслідування — це сучасний побут культурний (стан освіти, культурні установи), моральний побут новіших часів, побут соціальний та політичний і організація населення та його господарства (комнезами, колгоспи, артїлі та кооперативи).

Після цих програм для загальнішого етнографічного обслідування треба сказати про кілька інструкцій, присвячених спеціальним питанням народнього побуту. Тут потрібно згадати „Програму для етнографічного дослідження народної живни в зв'язи з голодом і холерой“, відомого етнографа М. А. Дикарьова — Єкатеринодар, 1894 р., видання Кубанського „Областного Статистического Комитета“; це — відбиток з „Кубанского сборника“ т. III. Програма має 21 стор. і містить 323 запитання. Зміст цієї своєрідної спроби — загальні уваги що до техніки запису (зокрема, ґрунтовні вказівки до фіксування особливостей народньої мови) і 14 розділів: I. „Общие сведения“ (22 запитання — про село та його населення), II. „Знаменія скорого пришествія антихриста і страшного суда“ (23 — 65 запит.), III. „Холера“ (66 — 86, — уявлення про холеру та її поширення), IV. „Судьба, се неизбежность и предостережение“ (87 — 126), V. „Предохранительные полицейские меры и борьба с холерой“ (127 — 151), VI. „Санитары, прислуга и врачи“ (152 — 179), VII. „Лечение холеры“ (180 — 190, — про засоби народнього лікування й ставлення до наукової медицини), VIII. „Холерные отделения больниц и бараки“ (191 — 203), IX. „Страх смерти“ (204 — 234), X. „Неурожай“ (235 — 257, — народні погляди на явище недороду), XI. „Насекомые, вредящие хлебам“ (258 — 267), XII. „Голод“ (268 — 279), XIII. „Народные преступления и проступки во время голода и холеры“ (280 — 298), і XIV. „Благодарительность во время голода и холеры“ (299 — 323).

Недавніми часами з'явилися дві коротенькі програми Р. С. Данківської, вміщені в Бюлетені Музею Слободської України (в Харкові). Перша з них — „Програма для уличних наблюдений. преимущественно при экскурсиях на окраине города и в селе“ за редакцією акад. М. Ф. Сумцова („Музей Слоб. України. Бюлетень“, ч. I. X., 1925, стор. 37 — 38). Складається вона з 30 пунктів.

Друга в „Програма для собиранія сведеній об украшеніях окон в жилищах на окраинах городов и сел“ (Бюлетень, стор. 40 — 41), що містить 34 запитання.

Серед інструкцій у справі збирання матеріялу з поля краєвого-побуту слід згадати ще статтю Н. Біляшевського. — „Вниманию фотографо-любителей“ — „Киевская Старина“, т. III (1896 р.), червень, — відділ „Документы, известия и заметки“, стор. 91 — 98; це — заклик до фотографів, у якому докладно відзначається, чим може бути корисна робота фотографа з краєзнавчого погляду, дається технічні вказівки й у загальних рисах зазначається, на що треба звернути увагу фотографові-краєзнавцві.

Щоб закінчити огляд програм для дослідження питань, які неможна виділити в окремі галузі краєзнавчого обслідування, спинимось тут ще на кількох планах до збирання етнографічних речей. Такі плани почали друкуватися ще в зв'язку з розвитком діяльності Південно-Західного Відділу Р. Г. Т-ва. Так у „Киевлянині“ 1873 р. №№ 67-124 вміщено „Предположение Юго-Западного Отдела Географического Общества об этнографическом музее и программы для собиранія предметов“.

Крім того, окремо, теж 1873 р., в Києві було видане „Объявление от Юго-Западного Отдела И. Р. Геогр. Общества о собирании предметов для этнографического музея отдела“.

Пізніше з'явилася „Програма для собиранія этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1902 году в г. Харькове XII археологическом с'езде“, вміщена в „Трудах Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического с'езда“¹⁾, стор. 29-32; вона з'явилася й окремо

¹⁾ Що вийшли в „Записках Харьковского Университета“ 1900 р. кн. 3 і окремою книжкою. Потім усі програми „Харьковского Предварительного К-та“ передруковані відділи Комітету по інших губернях, як от Податський, що опублікував їх у „Податских губернских ведомостях“ Кубанський, Донецкий, також Ніженське „Историко-Филологическое О-во при институте кн. Безбородко“ (що видає „Програму для собиранія сведеній по Черниговской губернии“ у „Черниговских Губ. Ведомостях“ 1900 р. й інші).

Крім того, всі програми „Предварит. Комитету“ пізніше перевідавав до археологічного з'їзду в Катеринославі Катеринославський „Предварительный Комитет по устройству XIII археологического с'езда“. Тоді ж вони були опубліковані в „Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии, год 1-й“ (Катер., 1904), а саме в розділі „К предстоящему археологическому с'езду в Екатеринославе“ вміщено: „Програму для собиранія сведеній по первобытным древностям для XIII арх. с'езда в Екатеринославе“ („Летопись“, стор. 207—209), „Програму для собиранія сведеній по древностям историческим для XIII арх. с'езда в Екатеринославе“ (Ibid., стор. 209—212), „Програму для собиранія этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1905 году XIII арх. с'езде в г. Екатеринославе“ (Ibid., стор. 213—219) і „Програму для собиранія сведеній о кобарях и диринках в XIII арх. с'езду в г. Екатеринославе“ (ib., стор. 220—224). Третя з цих програм — до збирання речей — вийшла й пізніше — в „Трудах тринадцатого археологического с'езда в Екатеринославе“ т. II (М., 1908), відділ „Материалы“, стор. 11—15. Вона не відрізняється від надрукованої в „Летописи“ проти інструкції, виданої до Харківського археологічного з'їзду, в ній лише докладніше викладено вступ та розвинено окремі пункти.

II. „ВІННИЦЯ, ЇЇ ОКОЛИЦІ ТА ВІННИЦЬКА ОКРУГА“. Ч. 1. *Культура та природа. (Провідник екскурсанта, приїжджого та кр езнавця).— З 37 ілюстраціями, планом м. Вінниці та картою Вінницької округи нового районування. У Вінниці 1927 р. с. 32. у. 75 к.— за ред. В. Отомановскою. (Додаток: „Схематичний програм вивчення Вінниці та її околиць“)*

Книжечку розбито на 9 розділів: Положення й поверхня В. о-ги.— Минуле В. о.— Вінниця та її минуле.— Клімат В. о.— Обводнення В. о.— геологія та мінеральні багатства В. о.— Грунти В. о.— Дика рослинність В. о.— фавна В. о.

Кожному з цих розділів одведено 2—3, а іноді й лише сторінка. Тут дуже стисло, але ясно й змістовно, подається матеріал, необхідний до зазначеної в заголовці мети. Для тих же, хто бажає докладніше знайомитись додається наприкінці кожного розділу найважливіша література питання.

Багато, і з технічного боку не зле, ілюстровано цей перший випуск.

Звернуто коротеньку увагу й на громадських діячів, що вийшли з цієї країни, як от С. Руданський, М. Коцюбинський, або „останній гайдамака“ Кармелюк.

Не пройшли автори й мимо місцевостей округи, що надалі повинні приваблювати й до України екскурсантів своєю мальовничістю, а рівно — й мимо невичерпаних багатств країни (як корисні копальні то-що), що чекають своїх дослідників, людей науки.

В цілому книжечка заслуговує на увагу. Чекаємо в найближчому другої її частини.

III. „ПОЛТАВЩИНА“¹⁾. (Упорядкували М. Філянський та Я. Рижено, під заг. редак. М. Криворотченка). Полтава 1927 р.— Вид. Полт. Держмузею ім. Короленка, с. 420. (З 3-ма мапами, 123 мал., 13 картограм. та діяграм).

Цей збірник вже яскраво свідчить, про те, оскільки швидко за короткий термін ростуть на Україні інтереси до краєзнавства так серед діячів науки, як і в колах громадянства, і як Влада, не дивлячись на скрутний у цілому фінансовий стан, підтримує такі видання, зважаючи на їх значіння для розгортання нашого виробництва, для виявлення наших продукційних сил.

В упорядкуванні „Полтавщини“ брав велику участь один з аспірантів нашої Е.-К. Секції (Я. О. Рижено), тому тут бачимо вже найбільш повно проведеним до життя той план для таких работ, що його складено було Секцією в 1925 році.

Книга заслуговує на велику й серйозну увагу, але вона вийшла нещодавно, коли зміст нашого збірника було вже устатковано й він почався друком,— тому подаємо тут лише зміст її, що сам за себе говорить:

Передмова	Стор. V--VII

Розділ I.

ПРИРОДА ПОЛТАВЩИНИ:

I. М. Гавриленко, Короткий географічний нарис	3—15
II. М. Філянський, Геологічний огляд	16—40
III. С. Іалічевський, Грунти	41—48

¹⁾ Це II-й т. „Збірників“ Полтавського Держмузею (т. I-й, що нині друкується, присвячено 35-річчю цього Музею).

5 п.п., з підрозділами — „Нищенство в смысле прошения милостыни“ — 5 п.п. і „Пьянство“ — 3 п.п.), „Преступления против собственности“ (а. „Воровство“, б. „Мошенничество“, „Грабеж“, г. „Завладение чужой недвижимой собственностью“ — усього 13 пунктів). Р. 1887 у „Харьковском сборнике“, в I, стор. 269 — 271 вміщена була „Програма для исследования общественных запасек“ (без підпису автора), що мала 16 §§.

Там таки, в „Харьковском Сборнике“ № 7 (1893 р.) стор. 461 — 476, а потім окремо (без вказання року видання) з'явилася „Програма для собирання введених о юридических обычаях у крестьян“ В. В. Іванова (прізвища авторового в програмі не наведено). Розмір її — 19 стор.; складається вона в двох розділів: „Гл. I. — Гражданское право“ (84 запитання) й „Гл. II. — Гражданское судопроизводство“ (33 запитання). I-й розділ містить у собі такі підрозділи: 1) „Право семейственное“, 2) „Юридические отношения членов семьи“, 3) „Опека и попечительство“, 4) „Владение и собственность“ і 5) „Договоры и обязательства“. Розділ II складається в 4-х підрозділах: 1) „Устройство народных судов и взгляд на них народа“, 2) „Порядок производства судебных дел“, 3) „О доказательствах“ і 4) „Решение судебных дел“.

Після цих програм протягом кількох десятків років на російській Україні не виходило ніяких інших інструкцій для досліджування звичаєвого права аж до р. 1925, коли з'явилася наймонументальніше з цього поля видання: це — перший випуск Збірника Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук — „Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для вивчення звичаєвого права України“. В складанні цієї програми брали участь 5 співробітників Комісії¹⁾, а редакція належить Керівничому над працями Комісії проф. Крістеру.

Книжка має XII + 129 стор. Вона складається з передмови, самої програми та великого (на 27 стор.) покажчика літератури до загальних питань звичаєвого права. Сама програма складається з 4-х великих розділів: права родинного, права спадкового, речового й обов'язань. Розділ Родинне право поділяється на відомості про право шлюбне (84 п.п.), звичаєво-правові відносини батьків і дітей (85 — 249 п.п.) та опіку (250 — 285 п.п.); Право спадкове має два підрозділи — спадковеці (296 — 391 п.п.) і спадковство (392 — 402 п.п.); розділ Право речове поділяється на п'ять підрозділів: підвалини речового права (403 — 413 п.п.), право власності (414 — 449 п.п.), обмежені речові права (450 — 459 п.п.), Земельне право (460 — 523 п.п.) й право водне (524 — 532 п.п.) Право зобов'язань — загальні риси права зобов'язань (533 — 571 п.п.), договори (572 — 769 п.п.) та відповідальність за шкоду (770 — 785 п.п.). Найбільше місця віддається родинному праву.

Що до цінності програми, то вона, звичайна річ, найокладніше й найсистематичніше розроблена в усіх інших; та, на жаль, у цій програмі зовсім не подано вказівок що до користування нею²⁾. Слід також зауважити, що покажчик літератури не зовсім повний: у ньому бракує відомостей про програми (за деякі з них згадується лише в кількох примітках до вказівок), а також і про деякі праці.

III. Дуже мало зверталось в нас (та й тепер звертається) уваги на дослідження народного знання. Ми не маємо жодної спроби всебічної характеристики народних знань, а лише невеликі дослідження з окремих галузей їх. Це треба сказати й про програми з цього поля: на Україні ще не було видано окремо жодної програми або хоч загального плану до збирання всебічних відомостей про народні знання, а лише невеликі спроби, присвячені вузьким їх ділянкам. З таких видань насамперед треба згадати „Опыт программы для собирания народных математических знаний“ К. Щ., що вийшов 1893 року.

Тут таки треба спинитися на „Программе для собирания народных воззрений по метеорологии и земледелию“ В. І. Василенка, додану до книжки того-ж автора — „Метеорология и земледелие по украинским народным воззрениям, с программой для собирания материалов“, видання „Полтавского О-ва сельского хозяйства“, Полтава, 1902 р. „Програма“ має 71 запитання й складається з таких розділів: 1) „Общие сведения“, 2) „По метеорологии“ і 3) „По земледелию“.

Далі треба розглянути програми для дослідження народної медицини. Тут де-що дали київські українські медичні товариства: р. 1911 Медична Секція Українського Наукового Товариства в Києві видала Анкету до збирання термінологічного та етнографічно-медичного матеріалу; оброблення її належить лікареві Галіну.

Далі в цьому напрямі працює Українське студентське Медичне Товариство в Києві (при Київському медичному інституті). 1921 року воно разом із факультетською Акушерсько-Гінекологічною клінікою склало досить велику анкету — Програму до збирання

¹⁾ В. С. Назимов, В. А. Камінський, М. М. Товстоліс, Е. М. Єзерський і Б. А. Язловський (див. Вступні уваги, стор. XI).

²⁾ А тимчасом, ці вказівки були-б потрібні для роботи в такій галузі, яку, може, найменше доводилося досліджувати неспеціалістам. При користуванні цією програмою її неможна заповнювати лише з відповідей мешканців досліджуваної місцевості на подані запитання: багато пунктів програми можна заповнити тільки як пожити певний час самому в цій місцевості.

відомостей про народне акушерство. Тут було звернено увагу й на питання термінологічні; анкета ця могла-б бути корисна в своїй галузі — в складанні її брали участь студіяїсти (проф. Писемський, прив.-доц. Крупський, студенти мед. інституту). В основу її покладено програму Онищука.

Незавбаром після цієї більшої програми того-ж 1921 року була видрукована (друкарською машинкою) додаткова менша анкета — для збирання відомостей про місечку. Вона мала 19 пунктів.

В справі видання програм де-що дав Термінологічний гурток Наукового товариства студентів медиків при Київському медичному інституті (що заснувалося замість студентського медичного т-ва, яке потім ліквідувалося). Цей гурток видав 1925 року програму Онищука, що складається з 1) „Програму в справі народньої термінології до анатомії й фізіології“; 2) „В справі збирання відомостей про народне лікування взагалі“ (також друковані машинкою). В програмі звернено увагу на паталогічні зміни в людському організмі (розділ 3), народню акушерію (розд. 4), відомості про лікарські рослини (розд. 5), ліки в тіла тварин (розд. 6), мінеральні ліки (розд. 7), і, врешті, народні погляди на вчених лікарів (останній—восьмий розділ).

IV. Після інструкцій до збирання матеріалу з цих паростей народнього побуту переходимо до дослідження народньої техніки. Досить широкий план для її об'єднання з'явився в „Трудах XIII археологического съезда в Харькове“, т. 2 (М., 1905) стор. 548—554 за назвою „Программа для собирання материалов во народной бытовой технике доктора антропологии Ф. К. Волкова, разработана по губернии Полтавской Предварительным комитетом“, Вона складається з таких розділів: I. „Простейшие механические приспособления“ (6 п.п.), II. „Огонь, его получение и сохранение“ (6 п.п.), III. „Охотничий промысел“ (7 п.п.), IV. „Рыболовство (рыбальство)“ (6 п.п.), V. „Скотоводство“ (6 п.п.), VI. „Пчеловодство (бжільництво)“ (4 п.п.), VII. Леса, сади, пастбища и сенокосы“ (3 п.п.), VIII. „Хлебопашество“ (3 п.п.), IX. „Мукомольство (мірошничество)“ (3 п.п.), X. „Копание земли. Обработка глины“ (8 п.п.), XI. „Обработка дерева“ (7 п.п.), XII. „Обработка шкуры и кож“ (5 п.п.), XIII. „Роговой и костяной промысел“ (1 п.), XIV. „Обработка волокнистых веществ“ (6 п.п.), XV. „Обработка металла (железа и других)“ (6 п.п.) і XVI. „Транспорт (переноска и перевозка вещей и машин) и орудия транспорта“ (5 п.п.). Наприкінці додано вказівки (6 п.п.) для збирачів.

Тут треба згадати ще літографовану „Анкету в справі збирання відомостей про засоби транспорту й комунікації в українського народу“ М. Тарасенка. Це короткий (на 2½ стор.) план до збирання відомостей про засоби пересування, який дає вказівки що до опису розваг (катання на коньках, ковзання, то-що) і приладів до пересування так у різних нормальних умовах, як і в незвичайних (незвичайних місцях). У тих пунктах, що їх охоплює програма, вона може бути корисна; але справу в ній охоплено не зовсім повно (наприклад, слід було-б звернути увагу ще на деякі відомості про віз).

V. Далі нам доведеться спинитися на програмах для збирання матеріалу з українського фольклору.

Перша спроба¹⁾ з цього поля стосується ще до 60-х років минулого століття: це — вміщена в „Черниговских губ. ведомостях“ 1867 р., № 41, а пізніше в „Памятної Книжці Харьковской губернии“ 1868 р. (част. II, стор. 36—50), і видана потім окремо (Х., 1868, 14 стор.) „Программа для собирання сведений о народных суеверьях и поверьях в Южной России“ Петра Ефименка²⁾. „Имея намерение“, — пише автор у коротенькій передмові, — „составить учебное пособие по части искоренения суеверий и предрассудков в Южной России, я счел необходимым предварительно собрать сведения о южно-русских поверьях, суевериях и предрассудках, а для того составить подробную программу для собирання сказанных данных“... Зміст програми такий: А. „Взрвания и суевєрия“: 1) „Небо, светила и небесные явления“, 2) „Земля, стихии и различные естественные явления на земле“, 3) „Человек, его жилище, одяг, пища и занятия“ (про вірування та перекази, зв'язані з згаданими моментами), 4) „Царство животных и растений“, 5) „Мир, духовный“ (релігійні уявлення, мітологія та демонологія), уявлення про смерть і хоробу, перекази про створення світу й перші часи існування землі та людей, рай і пекло та ін.), 6) „Превращение“; В. „Обряды“: 1) „Места совершения суевєрных обрядов“, 2) „Праздники и обряды, совершающиеся однажды в жизни человека“ (пострижини, одягання дитини вперше, весільні й похоронні обряди), 3) Праздники и обряды годовые“, 4) „Игры и хороводы“, 5) „Приметы и гадания“, 6) „Лечение болезней“; С. „Памятники народной словесности“.

¹⁾ Ми не залічуємо до інструкцій для збирачів фольклорного матеріалу статтю М. Номіса — „Приглашение к сотрудничеству по составлению сборника пословиц“ — „Херсонские Губернские Ведомости“, 1864 р., № 1.

²⁾ Перед цим той самий автор склав „Програму для собирання народних повір'єй і суевєр'єй Казанской России“ — „Известия И. Р. Геогр. О-ва“, т. 2, № 4, додаток.

1874 р. в Одесі вийшла книжечка Д. Н. Багеньського — „Указанія къ составленію описанія своего края, 1-я часть“, 37 стор. Ця програма залишилася в нас майже невідомою¹⁾, а тимчасом вона може бути й наші часи цікава не тільки з бібліографічного погляду, бо нею за браком інших усебічних фольклорних програм, могли-б деякими додатками користуватися й тепер, як загальним планом, малодосвідчені збирачі.

Зміст програми Багеньського такий: розділ I — „Вступительная заметка“ — складається з двох підрозділів: а) „Несколько слов относительно значения этнографических материалов и их собиранія“, б) „Техника этнографических записываний“; розд. II-й — „Записи, относящиеся к обрядовой поэзии“ — охоплює в запитаннях усі види пісенної творчості, що належать до обрядової поезії. Тут перераховано ці види й зазначено цікавіші зразки кожного з них; розд. III-й — „Необрядовая песенность“ — пісні історичні, ліричні, дитячі й думи, і розд. IV-й — „Народное прозаическое творчество“.

Після цієї, як видно, й тоді маловідомої брошури ми не бачимо жадних аналогічних видань аж до 1896 року, коли виходить книжка Доманицького — „Народна словесна творчість, еї вивчення та збирання еї творів“, Варшава, 1896, стор. 87²⁾.

Починаючи з короткого огляду історії української народної поезії та сучасного її стану, далі визначивши право української літератури, а зокрема, народної поезії, претендувати на місце серед самостійних літератур, автор переходить до дослідження творчості кр. народу і тут подає досить докладну програму для збирачів матеріалу з цього поля, що, проте, на наші часи потребує вже багатьох корективів що до систематизації матеріалу. Зміст самої програми такий: 1) „До записовання народних пісен обрядницьких“ (— весільні, обжинкові, пісні чабанів, жebraцькі, думи, хрестинні пісні, похоронні обласіння, колядки, щедрівки, „ягліки“ (веснянки); як бачимо, систематизація видів пісенного матеріалу досить дивна); 2) „Необрядницькі пісні“ (пісні про кохання, історичні, оліскові); 3) „Народна проза“ (казки, анекдоти, приказки, примівки, загадки) і 4) „Народні іривання“ (уявлення про природу, народна медицина з ветеринарією, демонологія).

Цією книжкою, власне, закінчилося видання в Україні більш-менш широко розроблених програм до дослідження народної словесної творчості (не зважаючи на те, що цікавість до цього дослідження не зменшувалася).

В зв'язку з готуванням до археологічного з'їзду в Харкові, від імені чернігівського губернатора (голови Статистичного комітету) розіслана була „Программа, от которой надлежит при собирании легенд, сказаний, преданий и рассказов о выдающихся местностях Черниговской губернии“.

Після цього взагалі більше не виходило в нас окремо виданих програм для дослідувачів фольклору, крім маленьких листівок або анкет, що з'являлися у виданні місцевих дослідчих організацій або в наукових збірниках та журналах. Серед них видань старого часу згадаємо тут видання „Общества исследователей Волини“.

Так, воно видало цікаву анкету „Материалы по изучению народных обычаев, преданий, суеверий и друг. пережитков старинного сельского хозяйства на Волини“ (року не зазначено)—4 стор. і 3 стор. додатку до анкети. Анкета складається з 22 запитань — погляди народні про бджільництво та бджіл, уявлення про природу бджоли, мед (також бджолиний клей та квітковий пилок), годівля бджіл, догляд їх, збирання меду, крадіжки бджіл та меду; влаштування пасік, погляди на бджільницьке господарство, з додатком про замовляння та молитви й обряди, зв'язані з окремими моментами бджільництва, а також приказки, оповідання, перекази та забобони, де фігурують бджоли, мед, віск, бджільники та ін. До анкети додано заклик „О-ва“, де підкреслюється вагу збирання пережитків з бджільництва і подається загальні вказівки для записувачів.

Етнографічна секція „О-ва исследователей Волини“ видала дві анкети для збирання матеріалу з народного календаря. Перша з них—це „Народный календарь с 21 ноября до 30 января“ (без зазначення року), в загальний, стислий план, розміром на 2 стор. Складається ця анкета з 14 пунктів.

Другий план—це „Программа для собирания сведений по народному календарю. Весенний период“ (року видання також не зазначено). В цій анкеті в такі пункти: „Февраль“, „Масляница“, „Март“, „Апрель“ и „Май“.

Коротенька програма з народного календаря вийшла в Кам'янці на Поділлі в журналі „Церковнаго Подолія“ за 1906 рік і окремо, за назвою „От Подольского Церковного Историко-Археологического Общества. 1. Программа для собирания этнографических сведений, касающихся праздника Пасхи и ближайшего к ней времени“. Вона складається

¹⁾ Ми не маємо жадних відомостей про те, чи виходили далші частини „Указаний“ Багеньського і яким питанням вони присвячувалися.

²⁾ На жаль, на обортці не зазначено авторових ініціалів; якщо-ж гадати, що автор книжки був Василь Миколайович Доманицький (це, здавалося-б, було природно припустити), то треба зауважити, що в покажчиках творів В. М. про цю книжку ніде не згадується.

в таких пунктах: „Масляница“, „Заговини“, „Великий пост“, „Вербное воскресєніє“, „Страстная седмица“, „Страстной четверг“, „Страстная пятница и суббота“, „Пасха. Первый день“, „Второй день Пасхи“, „Пасхальная седмица“, „Фомина неделя“, „Время пятидесятницы“, „День св. Георгия“, „Преполовєніє“ і „Праздник Прєсв. Троицы“.

В „Україні“, перша серія, VII—VIII, стор. 224—231 подано „Обращєніє к читателям о собирании украинских похоронных причтаній“ В. Данилова з увагами до записувачів.

Невеликі програми знаходимо в журналі „Просвещение Донбасса“. Так, у № 9 з 1922 рік (стор. 110—112) цього журналу вміщено програму за назвою „Народный календарь. Декабрь и Январь“, у № 1-2—1922 р. (стор. 138—139) — „Народный календарь. Февраль—Март“, № 3—1923 р. (стор. 101) — „Н. календарь—Апрель“, 4—19 3 (стор. 99—101) — „Н. к.—Май“, № 5 (стор. 99) — „Июнь“, № 6—7 (стор. 157—158) — „Июль“.

Крім того, в № 1-2—1923 р. (стор. 139—141) подано за наголовком „Примєтї 63 запитанія про народні забобони, а в № 8—1923 того самого журналу (ст. 56—57) — статтю „К читателям—сотрудникам“; це є короткі вказівки для збирання краєзнавчого матеріалу, надсланого до редакції журналу. Тут говориться про „Записки произведений народного творчества“ (про вагу збирання правильними способами матеріалу з цієї ділянки), „Что записывать“ (види словесної творчости, що потребують досліджування), „Как записывать“ (технічні вказівки для збиранців) і „Обследование быта местного населения“ (дуж: корогєнські, найзагальніші вказівки до збирання матеріалу про соціальний, домовий матеріальний побут, то-що).

„Програм до збирання матеріалів по фольклору та мові на Полтавщині“—2 стор.—див. „Бюлетєнь Полт. Губ. Віддєлу Нар. Освіти“ за 1921 р.

1925 року у виданні Етнографічного товариства в Київї вийшла брошура Шугиної — „Програма для збирання відомостей про народний календар“, частина III — Великдень. К., 1925, 32 стор.

Того-ж року в згаданій вже вищє книжцї „Музей Слободської України“—1 є стор. 44 вміщено програму з народнього калєндаря Р. С. Данківської — „Програма для збирання свєдений о праздниках Троицы и Ивана Купала“ (10 пунктів).

Крім зазначених видань, можна назвати лише невеличкі програми для дослідження окремих галузей фольклору, що їх видала Українська Академія Наук.

Протягом 1925—26 р.р. вийшла низка програм установ УАН — Етнографічної та Культурно-Історичної комісії.

Друківаних програм Етнографічної комісії окремо вийшло дві. Це листівки, кожна на дві сторінки розміром. Перша з них — це „Програма до збирання пісенного матеріалу“¹⁾. Вона складається з загальних уваг для збиранців і 24 пунктів, що стосуються до різних видів обрядової пісенности, необрядової, нових пісєнь, старих збірників, а також до співців. Скрізь звернено увагу на відношення народу до різних видів пісєнь, а також на поширення цих видів.

Друга є „Програма до збирання оповідань, казок, переказів і прислів'їв“²⁾. У нїї подано також загальні уваги до збирання матеріалу і 24 питання та вказівки.

Врешті, в Бюлетєні Етнографічної комісії № 2 (1926 року) надруковано (стор. 2—3) програму „Народный календар (Грудень. Січень)“, що охоплює час від дня Наума до кінця січня (старого стилю).

Перший випуск програм Культурно-Історичної комісії складається з двох частин перша — це „Інструкція Катєдри Історії Українського Народу ВУАН для екскурсії і дослідів її співробітників та кореспондентів в царині культурних переживань та історичної пісенности“, друга — „Програма для збирання матеріалів, що вияснюють значіння огню в світогляді українського народу“. Вся брошура має 8 сторінок. „Програма“ складається з 45 запитань зі вступом, в якому з'ясовується інтерес, що його являє питання, і подається вказівки про дослідження цієї галузи народнього світогляду. Запитання стосуються до користування вогнем у щодєнному житті та в обрядах, поводження з ним, до поглядів на вогонь і зв'язаних з ним переказів, оповідань та звичаїв.

Другий випуск це „Програма збирання матеріалів до українського народнього сонника“. Вона містить вступ і 12 пунктів — про сє діялість таумачити снї, значіння, що надається снам у різних випадках, про снї спеціально віщі й вплив на снї. Ця спроба цікава тим, що звертає увагу на порівняно мало досліджувану галузь, яка останніми часами викликає до себе зацікавлення в етімологічній науцї

¹⁾ Вона вийшла як частина збірника Історично-Філологічного Віддєлу УАН, № 13 (випуск 3).

²⁾ Ця програма вийшла як 1-й випуск № 29 Збірника Історично-Філологічного Віддєлу УАН.

Крім згаданих друкованих програм, Етнографічна Комісія видала ще кілька літографованих листівок-рукописів. Перша з них — це „До трудових шкіл“ (4 ст.), ут Комісія закликає працівників трудових шкіл використовувати учнів шкіл для збирання від них того матеріалу з поля народної творчості, який стосується до весняного періоду, пропонує робити це в зв'язку з проробленням весняних комплексів. Як бачимо, тут звертається увагу на дуже мало ще практикований спосіб збирання краєзнавчого матеріалу.

Далі вийшли такі програми: „Програма до збирання відомостей про вірування в вихор“, К. 1926 р. Анкета до збирання відомостей про звичай кидати гілки на могили, К., 1926 р. Анкета про віти, К., 1926 р., Програма до збирання відомостей за день Івана Уपा йла, К., 1926 р., Народний календар. Вересень, К., 1926 р., Анкета для збирання переказів про походження жінок (складена в зв'язку зі таттею акад. В. Гнатюка „Три жіночі вдачі“) і переказів та пісень про неплідних матерів та ненароджених дітей (у зв'язку з дослідом того-ж самого автора „Пісні про сплідну матір і ненароджені діти“) й анкета, присвячена уявленням та віруванням про сонце і ставленню до нього.

Врешті, треба згадати останні з друкованих етнографічних програм — опубліковані в збірнику „Первісне громадянство та його пережитки на Україні“, вип. I — II (вид. Всеукр. Акад. Наук), К., 1926 року.

Перша з них є запитання, додані до невеликої статті акад. М. С. Грушевського „Постриження й інші обряди відправлювані над дітьми й підлітками“ („Первісне громадянство“, стор. 86). Цих запитань 33; вони охоплюють обряди, звичаї та вірування, що стосуються до життя дитини ще від її народження і до юнацького віку, а також дальші обряди, відправлювані, коли вступають до дівочої чи парубоцької громад.

Ця коротенька програма являє цілком нову спробу тому, що ставить за мету зібрати й зафіксувати пережитки, як каже автор, системи обрядів у родо-племінному колективі, що укладали порядок прийому та переходу кожного нового члена роду з самого народження до відповідних поколінних груп.

Друга, вміщена в тому самому збірнику, більша вже програма — це додана до статті Л. Шевченкової „Звичаї, зв'язані з закладами будівлі“ („Первісне громадянство“, стор. 93—95). Так само, як і попередня, вона ставить завдання зібрати, кажучи словами авторки, цінні останки прастарого соціального устрою нашого народу та його первісної культури — залишки громадських обрядів, зв'язаних з закладами хати, що виразно виявляють „пережиток первісного комунального життя і старинного колективу“. Програма складається з трьох частин: „Вибір місця під хату“ (27 запитань), „Закладчина хати“ (38 запитань) і „Переселення в хату“ („входини“, „новосілля“ — 31 запитання).

VI. Після цього спинімося на програмах до збирання матеріалу з окремих, часткових галузей, що хоч і не належать безпосередньо до дільниці фольклору, але стоять до неї ближче, ніж до інших паростей.

Так, у „Харьковских Ведомостях“, № 76, 1889 року і № 70—1891 року вміщено короткий план проф. М. Ф. Сумцова в його статті „Вниманию сельских хозяев“ — у справі збирання відомостей про народні писанки.

Року 1895 у Києві вийшла інструкція Лубенського музею Е. Н. Скаржинської — „Програма для збирання народних писанок“.

У виданні того самого музею з'явилася ще й друга програма з цього поля — в книзі „Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. Этнографическое отделение. Описание коллекций народных писанок. Составил С. К. Кульжинский“, вип. I, 1899 р. Тут на стор. 27—28 в тексті, без особнього наголовку, 10 запитань що до писанок.

Після того побачила світ ще одна інструкція проф. Сумцова (прізвища в ній не згадано) — „Програма для збирання писанок и сведений о них. (К XII археологическому сѣзду в Харькове)“ — „Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического сѣзда“ („Записки Харьковского У-та“, 1900 р., кн. 3 й окремо — X., 1902 р.), стор. 36—37 й особіно — відбитком. Вона складається з докладного вступу й 8 пунктів.

Так само в зв'язку з Харківським археологічним з'їздом видано „Програму для збирання писанок и сведений о них к XII археологическому сѣзду в Харькове. От Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко в Нежине“, без зазначення року.

1906 року в журналі „Православная Подолия“ й окремо (в Кам'янці на Поділлі) вийшла програма за назвою „От Подольского Церковного Историко-Археологического Общества. Программа для збирання писанок и вышивок“¹⁾, 4 стор. Вона складається зі вступу й двох частин: 1) „Относительно збирання писанок“ (6 запитань та вказівок) і 2) „Относительно збирання вышивок“ — вказівки для збиранців.

¹⁾ Про програму 1-шу того-ж „Ц. Ист.-Арх. О-ва“ говориться в цьому огляді на стор. 157.

Тут скажемо й про „Програму для збирання обрядових песень і сведень о них“, Р. С. Данківської¹⁾, що вийшла в бюлетені музею Слобідської України, I (стор. 42—43) — 29 запитань.

Далі до програм з фольклору близько стоять ще програми для дослідження побуту та діяльності народних співців і музикантів.

Перша така спроба належить М. Ф. Сумцову: це — „Програма для збирання сведень о кобзарях и лирниках. К XIII археологическому сѣзду в Харьковѣ“ (прізвища авторового не зазначено), що з'явилася в „Трудах Харьковского Предварительного Комитета по устройству XIII археологического сѣзда“, стор. 32—35 й окремо (з підписом прізвища), брошурою на 4 стор., за тією самою назвою (без зазначення року видання). Взагалі, вона дуже коротенька й накреслює лише загальні пункти, в яких треба провадити дослідження справи. Складається програма з вступу про кобзарів і дослідження їхньої творчости та 14 №№ запитань.

Єдину-ж ґрунтовну, детально розроблену інструкцію з цієї галузи маємо ми в праці К. Квітки — „Професіональні народні співці й музиканти на Україні. Програма для досліду їх діяльності й побуту²⁾“, Київ, 1924 року, 114 стор. Книжка складається з передмови (в ній подано цінні вказівки бібліографічного характеру) й 10 розділів: I — „Кобзарі, лірники й старці-співці“ („Попередні уваги“, „Загальні питання“, „Громадське становище“, „Артистична діяльність та її форми“, „Репертуар“, „Наука“, „Товариські відносини і організація“, „Знання і погляди“, „Околицинський вигляд“, „Фізичний стан“, „Інструмент“, „Поводир“, „Хатне життя. Господарство. Помічні заробітки“), розд. II — „Торбаністи“, розд. III — „Скрипніки“, р. IV — „Бубністи“, р. V — „Басисти“, р. VI — „Цимбалісти“, р. VII — „Троїста музика“, р. VIII — „Дударі“, р. IX — „Трембітанники“ і X — „Музиканти інших типів і чужоземні музиканти“. Наприкінці подано додатки, що стосуються до різних розділів програми.

Вже з цього наведеного змісту книжки видно, як усебічно й широко охоплено в ній питання. Справді, це є наймонументальніша, складена на базі дуже великого матеріалу і пильно оброблена програма.

VII. Далі нам доведеться спинитися на програмах для дослідження народного мистецтва³⁾. Короткий план описів зразків старовинного будівництва являє „Анкетний листок складання реєстраційних описів пам'яток старовинного будівельного мистецтва (світського)“ С. Т. 4). Він містить вказівки що до дослідження: а) історії будівлі, в) конструкції, с) оздоблення (старовинного й сучасного), далі — обмірювання й зарисовування та різних побічних уваг.

VIII. Окремо, на нашу думку, слід виділити програми для збирання матеріалу в дитячого побуту.

В 3-й книжці „Археологической Летописи Южной Руси“ (К., 1903 р., стор. 115—116) у „Приложениях“ уміщено „Програму для збирання колекцій дитячих іграшок і матеріалов по дитячим играм и забавам“. Як то видно з тексту, це в план „Полтавской подготовительной комиссии по устройству этнографической малорусской выставки при археологическом сѣзде в г. Харьковѣ“. План складається зі вступу, де зазначається, який інтерес являє питання, і самої „Програми“, що поділяється на дві частини: А. „Іграшки“ і В. „Забави и игры“. Всіх пунктів в 14. Перша частина є інструкція до збирання речей розваги дітей, починаючи від грудного віку, друга — що до збирання відомостей про найпоширеніші гри влітку та взимку, гри хлоп'ячї та дівчачї й спільні, а також дитячий фольклор. Ця друга частина цікава останніми своїми запитаннями — про дитячі товариства, їхні, так-би мовити, юридичні функції в справах дітей, а також про те, як відбивається в грах праця дорослих.

До певної міри новину являє собою спроба Шувальгої намітити загальний план дослідження фізичного виховання малих дітей у селянства в II статті „Фізичне виховання немовлят“ — „Записки Етнографического Товариства у Києві“, кн. I (К., 1925 р.), стор. 43—44. Авторка не дає програми, а, власне, лише намічає низку пунктів у тексті статті: відзначивши вагу дослідження справи й схарактеризувавши те, що в цій длянці зроблено досі, вона зазначає, на що слід звернути головну увагу, вивчаючи справу. Дев'ять пунктів, намічених у цій статті, стосуються до життя немовлят від появи на світ, до відомостей з дитячої гігієни та медицини, годівлі дитини, приладів, що мають відношення до справи фізичного виховання, штучних деформаційних засобів, іграшок. способів, як учать дітей говорити, а також різних обрядів та вірувань: останній пункт — про дитячу смерть та похорон.

¹⁾ Відомої дослідниці народного печива.

²⁾ Це — збірник Історично-Філологічного Відділу УАН, № 13 (Праці Етнографічної Комісії), вип. 2.

³⁾ Про одну з програм, що належить до цього поля, а саме — про інструкцію для збирання матеріалу з народного гаптування, видання Подільського „Церк. Ист.-Арх. О-ва“, ми вже згадували, катуючи цю інструкцію до збирання писанок.

⁴⁾ Відомого дослідника українського будівельного мистецтва проф. С. А. Таранушенка.

IX. Так само на особному місці поставимо ми поодинокі програми видання останніх часів, що стосуються до цілком нового напрямку, на який досі або зовсім не зверталось, або зверталось лише дуже побіжно увагу при краєзнавчому досліджуванні — це вивчення місць якого побуту.

Так згадаємо „Краткий план обследования базаров, рынков, ярмарков и т. д.“ Н. Редіна, вміщений у „Бюлетені Музею Слобідської України“, ч. I, стор. 39. Він складається з 14 запитань. Способи ж систематичного обслідування побуту міста вимічається в плані Н. Заглади, вміщеному в її статті „В справі дослідження міської людности“ — „Записки Етнографічного Товариства“, т. I (Київ, 1925), стор. 51 — 53. Це, як каже й сама авторка, не вичерпна програма. Після короткого вступу тут відзначається лише в загальних рисах, що має бути за об'єкт обслідування життя міста.

План цей має 14 пунктів і поділяється немовби на дві частини: перша, вступна — про саме місто, як територіальну одиницю, і друга — про його населення. Міське населення поділяється в плані окремі „класи“ (соціальні та виробничі — професійні угруповання); в окремі пункти віділяється дитячий побут, побут зайшого елементу, що лише тимчасово перебуває в місті, життя людей, що не мають певних засобів до життя (професійні злочинці, також жебраки та інші). Наприкінці звертається увагу на потребу спеціального досліджування та студіювання побуту національних меншостей.

X. Тепер перейдімо до програм для збирання діалектичного матеріалу. З програм, складених для збирання такого матеріалу на Україні, першою вийшла „Программа для собирания данных о языке великорусского населения Харьковской губернии“ М. Г. Халанського, вміщена в „Харьковском Сборнике“, вип. 5 (1891 р.), „Известие“, стор. XI—XIII. Вона спиняється переважно на фонетичних і багато менше — на морфологічних особливостях.

Першою інструкцією для дослідження української діалектології¹⁾ була „Программа для собирания сведений о малорусских говорах Харьковской губернии“ того самого автора, там таки, в „Харьковском Сборнике“ за 1891 рік, стор. XIV—XV (пізніше вона вийшла окремим відбитком), що мала 2 підрозділи. Вона звертала увагу виключно на фонетичні діалектичні особливості.

Після анкети Халанського вийшла ще ціла низка видань з цієї гаузи, що можуть бути цілком придатні й тепер. Хронологічно тут на першому місці стоять монументальні програми Михальчука й Кримського та Михальчука й Тимченка.

„Программа для собирания особенностей малорусских говоров“ К. Михальчука й А. Кримського, СПб., 1910, стор. 163, являє відбиток зі „Сборника отделения русского языка и словесности“ Російської Академії Наук, том LXXXVII. Вона розглядає фонетику, складові явища та акцентологію. На лексичних особливостях говірки „Программа“ не спиняється. В передмові, що складається з 10 стор., подано загальні вказівки, як збирати діалектичний матеріал. Зміст програми: „Звуки гласные“, „Согласные звуки“, „Гласные с согласными“. Отбрасывание и вставка гласных и согласных“, „Перестановка звуков, слогов и целых слов“, „Ударение“. Всіх §§ в 123. Надто докладно розроблено відділ акцентологічний.

Як видно з передмови, спершу програму обробив К. Михальчук (через хоробу він не міг закінчити її, й це зробив акад. А. Кримський, що остаточно обробив і багато доповнив програму), якому Російська Академія Наук доручила було скласти програму для дослідження українських діалектів. Коли ж Михальчук мусив припинити роботу в цій справі, її провадили далі двоє спеціалістів: перший — це акад. А. Кримський, що в наслідок його роботи з'явилася згадана програма, і проф. Тимченко, що обробляв Михальчукову програму незалежно від акад. Кримського. В цій другій редакції програма вийшла за найменнями К. Михальчука і Є. Тимченка, за назвою „Программа до збирання діалектичних одмін української мови“, Київ (видання не зазначено)²⁾, стор. II + 202 з „Записок Наук. Т-ва в Київі, кн. V—VIII 1909—1911 р.р.

Це є найбільша програма з виданих досі на Україні діалектологічних програм. Вона містить такі розділи: „Загальні вказівки, як збирати діалектологічний матеріал“, „Звуки голосові“, „Шелестові звуки“, „Формування слів“, „Деклінація“, „Конйугація“, „Наголос“, „Складня“ і „Словник“. Кількість усіх §§—280. Найширше з усіх розроблено лексичний та синтаксичний розділи.

Мало відомою залишилася коротенька програма Московської Діалектологічної Комісії, що призначалася для дослідження волинських говірок — „Краткая программа для собирания сведений о малорусских говорах“, 8 стор. Складено її 1916 року; видало „Программу“ 1917 р в Житомирі „Общество Исследователей Волини“. Програма ця дуже схематична, але складено її планово і вона визначається

¹⁾ Поміняємо тут статтю А. Тулуба „Об изучении народного языка в Черниговской губ.“ — „Черниговск. Губ. Вестн.“, 1861 р., № 21.

²⁾ В біографічному покажчику І. Огієнка — „Українська мова“ (стор. 41) зазначено, що програма Михальчука й Тимченка вийшла 1911 року.

послідовністю; лише видано її з багатьма помилками. Програма складається з 32 пунктів і призначається, головним чином, для записування фонетичних та найважливіших морфологічних особливостей говірок і дає лише загальні вказівки до збирання лексичного матеріалу.

Дещо з цієї царини дали нам останні часи. Насамперед, 1923 року Всеукр. Акад. Наук видала „Програми для збирання етнографічних матеріалів“ Олени Курило¹⁾ — Київ, 34 сторінки. Книжка ця складається з вступу до програми (з загальними увагами, як провадити діалектологічні спостереження та з бібліографічними вказівками) і чотирьох розділів. 1. „Початки мови“: а) „Жести“, б) „Міміка та жести, що зв'язані з різним почуттям і станом“ („25 запитань“), в) „Природні, переключні (омо-поетичні) та інші первісні вигуки“ (17 п.п.), г) „Дитяча мова“; 2. „Темні мови“ (16 запитань); 3. „Ономастика“ і 4. „Початки письма“ (15 п.п.).

Не треба доводити, що ця програма дуже цікава для нас тим, що звертає увагу на ділянки, що на них у нас не спинялися дослідувачі (за винятком хіба ономастичного матеріалу).

За рік після програми О. Курило в Харкові вийшла книжка О. Снявського — „Діалектологічний порадник. Програм для збирання діалектичних матеріалів з лівобережних говорів української мови“, 1924 р., 56 стор. „Порадник“ містить у собі передмову, практично методологічні вказівки (дуже корисні молодосвідченому збиральцю) і програми з чотирьох частин: наголосу, фонетики, морфології та синтаксис (фразеології).

„Порадник“ Снявського може бути цінним через свою приступність до практичного використання; крім того, він, не зважаючи на свій не дуже великий обсяг, має матеріал для складання досить повного й суцільного опису говірок. В той час, як використовування згаданих попереді великих програм Михальчука й Кримського та Михальчука й Тимченка потребує величезної праці, „Порадник“, завдяки його невеликому розміру, приступному викладові та доданим практичним вказівкам, можна вичерпати багато речей швидко.

Року 1925 Українська Академія Наук видала невеличку брошуру проф. Єв. Тимченка — „Вказівки, як записувати діалектичні матеріали з українським мовним обширом“²⁾, Київ, 18 сторінок (літографоване видання на правах рукопису), — дуже загальна програма. Майже всю її присвячено фонетичним особливостям і лише по одному параграфу морфології та акцентології. Всіх §§ в 26. Напочатку подано досить широкі вказівки для записувачів.

В останній книжці „Вісника Одеської Комісії Краєзнавства при УАН“ — № 2—3, 1925 р. вміщено (стор. 268) невеличкий — на 1 сторінку — „Програм для збирання лексичних особливостей української мови доби 1914—1925 року“ проф. М. М. Семенова. Складається програма з 15 пунктів. Це, власне, перша спроба пильно до зафіксування особливостей української мови останнього воєнного та революційного часу, записування матеріалу з термінології, даних що до впливів на живу мову, найракетніших течій та процесів у ній, а також походження і зміни слів та їхніх значень.

Врешті 1926 року в газеті „Народній Учителі“, № 51 (103) — 52 (104), в додатку № 49—50 опубліковано „Діалектологічну анкету“ О. Снявського³⁾; швидко вона вийшла окремою брошурою за назвою „Діалектологічна анкета. Початковий матеріал до збирання діалектичного матеріалу“, Х., 1927 р., 8 стор. Це коротка програма цілком приступна й людина, що зовсім не належить до філологів-спеціалістів. Вона містить вступні уваги (8 пунктів) і 26 пунктів що до найважливіших фонетичних (9 №№), морфологічних (№№ 10—24) і синтаксичних особливостей мови та вказівки до збирання лексичного матеріалу.

XI. Після загальних діалектологічних програм перейдімо до планів для дослідження різних галузей народної термінології.

В „Сборнике Харьковского Историко-Филологического Общества“, т. 13 (Харків 1902 р.), част. II, до статті В. Василенка „Доклад по вопросу о толковом словаре украинской народной терминологии“ подано два додатки: 1. „Проект инструкции для собирання матеріалов по технической терминологии“ і 2. „Програма вопросов для отдельного лица“.

Перший додаток — „Проект инструкции“ („Сборник“, ч. II, стор. 66—70) складається з 7 пунктів; зміст їх становлять: загальні уваги що до фіксування відомостей, яких повинен додержувати записувач, про технічні способи здобувати відомості й захоп до цього, вказівки що до змісту досліджуваного матеріалу та його обсягу.

¹⁾ Це — збірник Историко-Филологического Віддіалу УАН, № 13 випуск 1-й (Праці Етнографічної Комісії).

²⁾ З передмови довідуємося, що автор має намір скласти ще програму для збирання лексичного матеріалу, яка вийде окремо.

³⁾ Збірник Историко-Филологического Віддіалу, № 13, випуск 3.

⁴⁾ Перед тим той самий автор там таки, в газеті „Народній Учителі“, № 42—1926 року і в додатку газети „Вісти“ — „Культура й Побут“, № 43—1926 року умістив заклики збирати матеріал в українській діалектології. В зв'язку з надсиленням матеріалу, що почав надходити в міську після цього заклику, й складено ця анкета.

Другий додаток — „Программа вопросов“ („Сборник“, ч. II, стор. 70—71) являє загальний план для записування матеріалів від однієї особи. В ньому є 7 запитань щодо біографічних відомостей про особу, що від неї збирається матеріал, про інструменти та приладдя, вживані в даному промислі й назви (старовинні й сучасні) знарядь, їхніх частин, а також лічбових одиниць виробів.

До 1926 року належить нове видання з цієї ділянки, що його викликали біжучі потреби — це „Інструкція в справі збирання з народних уст сільсько-господарських назв та термінів“ „Термінологічного Бюро Наукового Відділу Сільсько-Господарського Наукового Комітету України“, Київ, 15 стор. „Інструкція“ має три розділи: I. „Що записувати в картку“; це, власне, й є коротенький загальний план до збирання матеріалу з сільсько-господарчої наукової термінології, де зазначається, на який саме матеріал треба звертати увагу; II. „Як заповнювати картку“ й III. „Зразки заповнених карток“.

XII. Наостанку згадаємо програми ще з двох галузей дослідження краю — до збирання відомостей історично-археологічних та антропологічних.

Взагалі про програми та інструкції до археологічного дослідження подає докладні відомості проф. О. С. Федоровський у своїй книжці „Інструкції та програми для розвідок та рестрації пам'яток археології“ (X, 1927 р.) Тому, щоб уникнути паралелізму, ми згадаємо тут лише про маловідомі програми, обминаючи поширеніші за свого часу інструкції, як от видані до XI археологічного з'їзду („Программа для собирания сведений о древностях“, 1897 р.), усі вміщені в „Трудах Предварит. К-та“ в зв'язку з XII арх. з'їздом та їхні передруки¹⁾, випущені до XIII з'їзду „Вопросные листки“; так само не спинятимемося тут на новіших виданнях з цієї царини (крім маловідомих провінціальних), як от Гамченка, Одеської Комісії Кравзнавства та інших; зазначимо лише, що з планів, випущених останніми часами, найдокладніший в того-ж проф. Федоровського „Інструкції й програми для археологических разведок и сбора археологических материалов“, X, 1923 р., стор. 30 + 8 таблиць.

До історично-археологічних програм належить насамперед залик „От Историко-Филологического Общества при Харьковском Университете“, надрукований у „Харьковском Календаре“ на 1884 год“, стор. 440—441 (6 п.п.), вдруге поданий (деталізований) у „Харьковском Сборнике“, в. 3 (X., 1889 р.), стор. 249—250, за наголовком „Извещение от Историко-Филологического Общества при Харьковском Университете“ (10 п.п.) — про збирання для О-ва відомостей та речей що до археології — про городища, могили, старовинні речі, зокрема церковні, портрети, списки, написи, про церкви, монастирі, місцеві пам'ятки, відомості з історії заселених пунктів і взагалі історії краю, про залишки старих інституцій, архівні матеріали й старовинні видання. Крім того, тут звернено увагу на матеріал з поля фольклору та діалектології.

1891 року в Харьковском „Сборнике“, в. 5 („Извещение“, стор. VIII—X) уміщено „Программу для собирания историко-географических и археологических сведений“ акад. Д. І. Багалія.

1892 року в „Черниговских Епархиальных Ведомостях“ № II, стор. 455—456 була надрукована „Программа а) вещественных, б) письменных, в) художественных памятников и г) просветительно-благотворительных учреждений“ до 900-річного ювілею Чернігівської єпархії.

У журналі „Пролеткульт“ (видання Відділу Народньої Освіти при Черкаському повітвиконкомі) № 2—3, 1919 року, на стор. 15 уміщено від імени Комітету Охорони Пам'яток старовини й мистецтва програму (Д. А. Бочкова) „До студіювання Черкащини з боку археології“, що складається з 18 пунктів.

1920 року Золотоноський музей видав окремо „Анкету по Народньому музею Золотоноськ. повіт. від. осв.“ (2 стор.) для збирання історично-археологічних відомостей про Золотоношину — про археологічні розкопки та знахідки, речі церковної старовини, старовинні книжки, витвори мистецтва, скарби в землі та оповідання про них, архівний матеріал що до визначних осіб району дослідження, а крім того, також відомості про археологів-аматорів та антикварів, що перебувають у районі дослідження.

Тут ми згадаємо й „Анкету“, що її видав 1921 року Гуманський музей для збирання історично-археологічних та географічних (про видатні пам'ятки місцевої природи) відомостей про село. Програма має дві сторінки й складається з 8 пунктів, присвячених вступним та історичним відомостям, і 14 пунктів що до географічно-природничих відомостей.

Говорячи про програми до збирання історичного матеріалу, окремо спинімося на своєрідній спробі „Общества Исследователей Волини“, яке проектувало організувати при Волинському музеї відділ експонатів, що стосувалися б до імперіалістичної війни. В зв'язку з цим невдійсненим наміром виданий був „Проект организации отдела

¹⁾ Про передруки програм Харківського „Предв. К-та“ див. стор. 153.

2-й отечественной войны при Вольнском центральном музее¹ (4 сторінки, року видання не згадано) — план збирання речей та відомостей для проєктованого відділу. В „Проєкті“ є такі пункти: 1) „Предметы военного характера в тесном смысле“: зброя, амуніція, похідне лаштування, способи пересування, спорудження, мапа, допомога військовому відомству різних організацій, матеріял що до „Военно-Промышленного Комитета“, література; 2) „Предметы, характеризующие быт мирного населения губернии во время войны“: а) рух біженців, установи та організації, що обслуговували їх; в) осіле населення, як відбулася війна на житті країни, побут осілого населення; 3) „Санитарное дело“: а) санітарна допомога армії; б) санітарна допомога осілому населенню; 4) „Культурное движение“: напрям літератури часів війни, як відбувалася війна на культурному надбанні країни; війна й характер виробництва. Наостанку зазначено способи, що їх намітила комісія для складання „Проєкту“ організації відділу. До „Проєкту“ додано закази „О-ва Исследователей Вольни“ з приводу заснування відділу.

ХІІІ. З програм до збирання матеріялу з царини антропології ми маємо лише одну літографовану анкету Шульгиної (2^{1/2} стор.) — інструкцію для дослідження штучної деформації черепа людини в дитячому віці.

* * *

Нам довелося звагалі поминути ще два види інструкційної літератури для дослідження краю — це, по-перше, картки для збирання термінологічного матеріялу, по-друге, інструкційні видання урядових установ (як от зємств для своїх статистиків чи різних інших установ для своїх співробітників), що не мали ровновсюдження і являли лише діалом місцевого, спеціального значіння. Так само не згадуємо тут про багато заказів про збирання матеріялу, що не являють великого інтересу з практичного погляду.

Ми, певна річ, дуже далекі від думки, що ця перша спроба огляду краєзнавчих програм, виданих на Україні російській, цілком вичерпує своє завдання і в ній немає прогалин. Насамперед, де-які з програм (надто видані давно й багато дрібніших проєкційних, а також періодичних видань) були нам неприступні при облідуванні, й тут неможна було дати про них відомостей, або-ж довелося обмежитися лише назвою книжки, — цим у багатьох випадках пояснюється непослідовність що до кількості місць, яке дається тут різним виданням¹). Але щоб практично здійснити завдання зібрати відомості про всі видані досі програми, потрібно було-б побувати й попрацювати самому в усіх тих місцях, де є тепер, а також де були попередю, краєзнавчі установи, що могли б видавати такі програми. Ми-ж могли обмежитися лише тим, що крім вибирання відомостей з літератури, звернувшись (кілька разів) до всіх краєзнавчих закладів, що існують тепер на Україні²) з проханням надіслати нам відомості про всі програми, анкети й плани, які виходили досі з виданнях цих установ, а також ще попередю в пунктах, де існують тепер такі установи й на території цілої коляницької їх губернії. Весь той матеріял, що його не відмовили надіслати ці краєзнавчі організації, тут використано.

Треба сказати, що зважаючися випустити цей огляд з такими прогалинами, як виходили в таких міркувань: насамперед його складено не тільки з суто бібліографічного а і з практичною метою, що про неї ми казали вище. Крім того, ця спроба наша є перша на Україні, де, як вже зазначалося, звагалі не виходило досі показчика хоча-б найкращих видань з царини краєзнавства, що з'явилися в світ до нашого часу (окрім окремих лише галузей краєзнавства, напр., з фольклору — відомий показчик Гринченка). Тому працювати нам довелося в нелегких умовах.

Врешті, це своє завдання ми ще не вважаємо за закінчене й маємо доповнювати цей огляд у міру того, як виходитимуть нові видання, а також збирати відомості про старі програми, що досі залишалися нам невідомі. Що до останнього, чекаємо вдячності за які наперед дозволяємо собі скласти подяку.

Ми щиро вдячні тим, хто допоміг нам своїми повідомленнями, надто Я. О. Рязанькові, Б. К. Пилипенкові та Д. А. Бочкову.

Р. С. Вже коли ця робота була видана до друку, до нас надійшли ще такі відомості:

З загально-краєзнавчих програмів, крім згаданих тут, виходили ще так року 1924 Чернігівський Держ. Музей розповсюджував анкету загально-краєзнавчого характеру; Луганський Соціяльний Державний Музей видав (без зазначення року друку) вані машинкою „Анкеты по собиранию музейных материалов: I. Природ.

¹) Треба, проте, зауважити, що подекуди цю непослідовність ми припускаємо й свідомо, жодяк розглядаючи ті видання, що можуть бути тепер цікаві з практичного погляду або що являють новинку в мало вичуваних досі галузях.

²) Ми зверталися до всіх музеїв та краєзнавчих закладів, що їх зареєстровано у відповідних виданнях Укр. Академії Наук (Бюлетень Комісії Краєзнавства, № 2—1924 р.; Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка, ч. 1, 1925 р.), а крім того, до відповідних установ УАН, до окремих дослідних організацій при БУЗ'ах (зокрема, до Наукового Т-ва студентів-медиків при Київськ. Мед. І-ті); до деяких приватних осіб.

II. Производство, общество, быт, идеология, археология, схема для представления сведений о состоянии предприятия"; Нікопольський музей мистецтва видав 1926 року анкету для збирання матеріалу з природознавства, історії, статистики, побуту та занять населення і пам'яток старовини та матеріальної культури. Програма Новицького (див. стор.) мала 12 §§ і призначалася до збирання відомостей з кравчої історії, географії та етнографії.

З програм для дослідження фольклору треба ще згадати „Програму для збирання свідень о народних суевєриях и повериях в Южной России“, подану в книзі А. А. Матвієва „К вопросу об археологических исследованиях в Южной России, том I. Етнография“. Одесса, 1884, — стор. 18 — 75. В основу її покладено згадану інструкцію П. Єфіменка, що вийшла за такою самою назвою. Програма поділяється на 3 загальних частини: „А. Вєрования и суевєрия“, „В. обряди“ і „С. Памятники народной словесности“. В журналі Полтавського Губ. Відділу Нар. Освіти „Пролетарська Освіта“, 1921, № 1 — 3 вміщений був програм до збирання матеріалів по фольклору і мові Полтавщини, від кабінету мови Полтавського Держ. Музею.

Культ-Історична Комісія УАН повідомила нас, що вона видала, крім згаданих тут її інструкцій, такі програми: Про виїзд у дорогу К. Грушевської, про січ і козаків, проф. Ф. Савченка. Дослідження над скотарством Л. Шевченкової, а також Дослідження парубоцьких та дівочьких громад Ф. Савченка.

Етнографічне т-во, за відомостями, що їх воно надіслало нам, опублікувало, крім зазначених, ще такі інструкції до збирання матеріалу з фольклору: народні байки — А. І. Оніщука, Дитячі лічилки — Н. А. Малечі, Як убивали старих людей — Л. С. Шульгиної; опріч того, т-во видало ще програми Пояси, крайки — Л. С. Шульгиної, Ступа й жорна та вигуки й ритмічне стукання — А. І. Оніщука.

Коротку анкету до збирання матеріалу з нар. мистецтва, археології, нар. техніки та термінології, друковану на машинці, розповсюджував 1923 року по Чернігівщині В. К. Пилипенко.

З царини археології видав інструкцію для збирання матеріалу до XI арх. з'їзду Київський комітет для влаштування з'їзду. Крім того, р. 1925 Коростенський Музей Краєзнавства видав „Програм до збирання матеріалу і відомостей з поля археології та історії місцевого краю“ і „Анкету для збирання відомостей про кургани та городища Коростенщини“. р. 1927 Катеринославська краєва інспектура охорони пам'яток матеріальної культури видала анкету з археології, розповсюджувану по краєві.

Заклик Харківськ. „Ист.-Филол. О-ва“, надрукований у „Харьк. Календаре“ 1884 р. та „Харьк. Сборнике“ 1889, був передрукований ще в „Сборнике“ О-ва, т. II (X., 1899), стор. XXII — XXIII за наголовком „О собирании ист.-этнографических материалов“.

Взагалі, відомості про програм, що з'явились у виданні різних краєзнавчих установ, продовжують надходити, і той матеріал, що не ввійде сюди, буде опублікований у 2-й частині цього нашого огляду програми.

W. DASCHEWYTSCH.

Programme zur ethnographischen — landeskundlichen Erforschung der Ukraine. (Erste Probe einer Übersicht verschiedener alter und neuer Programme und Fragelisten solcher Art) I Teil: Programme für Volkskunde, volkstümliche Rechtsbräuche, Volkskunst, Dialektologie, Anthropologie, die in der ehemaligen russischen Ukraine und in der jetzigen Ukrainischen Kätorepublik erschienen sind.

В. Ю. БІЛЕЦЬКА.

ДВІ БІБЛІОГРАФІЧНІ ЗАМІТКИ.

а) *Государственная Академия Художественных Наук. ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ФОЛЬКЛОР. Орган фольклорной подсекции литературной секции Г. А. Х. Н. вып. I, Москва 1926, стр. 111, ц. 1 р. 50 к.*

Von. W. BILEZKA.

(„Künstlerisches folklore“ Moskau 1926. G. Lieterung).

Фольклорна підсекція, що видає журнал, має своїм завданням вивчення художньої творчості народних мас. Художня творчість тут розуміється широко. Тут не лише поезія, а й народня музика, архітектура, малювання, скульптура, орнаментика й т. інш. Таке широке розуміння фольклору обґрунтовується значінням, що його надає підсекція вивченню усної творчості в зв'язку з іншими галузями народного мистецтва.

Ю. М. Соколов в своїй програмовій статті „Очередные задачи изучения русского фольклора“ робить спробу розв'язати термінологічне питання, і відкинувши назви „народня“ й „усна“ творчість, остаточно спиняється на термініві „фольклор“. Черговим завданням фольклору, крім визначення меж зв'язків фольклористики з іншими суміжними дисциплінами, автор вважає такі: перегляд методів і усталення нових методологічних проблем (одною з головніших проблем вважається детальне порівняльне вивчення варіантів). Взаємовідносини російського фольклору з фольклором слов'янських і інших, головним чином, фінських народів.

Перевага історичного методу в фольклорних студіях мала наслідок відносно малу розробленість родинної та календарної лірики, до яких цей метод міг бути прикладений лише при умові поглиблених студій в галузі народного побуту, що тепер лише починаються, а також поглиблення самого методу в напрямкові соціологічної, класової та історико-економічної розробки.

В зв'язку з новими теоріями потрібують перегляду й питання про вплив народної (селянської) поезії на книжну, у випадку, коли в книжних пам'ятках помічається зв'язок усної й письмової творчості.

Цікавим завданням є також простежити зв'язок між господарством і культом, зокрема обрядовою поезією. На чергу стає також питання про взаємовідносини, взаємовпливи різних фольклорних жанрів, проблема окремого автора та вивчення його, яко носія тих чи інших фольклорних традицій; зв'язок в дослідженні усної творчості з іншими галузями народного мистецтва, бібліографія фольклору та планове його збирання в нашу виключно добу.

Всі перелічені завдання свідчать, що соціологічний, точніш марксовський, метод в галузі фольклору, може бути прикладений цілком, бо природа самого матеріалу ввесь час мусить підводити до питань про

обумовленність фольклору господарчим життям. З другого боку, розроблення питань фольклорної поетики, дає підставу для поєднання формального й соціологічного підходу.

Стаття Б. Соколова з 3-х частин: перша — художественная значимость фольклора — розглядає кілька цікавих питань, між іншим так звані народні переробки віршів відомих поетів. Друга частина — із наблюдений над звукописью в русском фольклоре — має на меті показати різноманітність „евфонічних“ засобів, що використовуються різними жанрами російського фольклору. Третя частина має темою композицію ліричної пісні й розглядає один з поширених ліричних засобів — поступове звуження образів од найбільш широких обсягом до найбільш вузьких, що ступнево звужуються.

Стаття Н. Піксанова — соціально-политические судьби песен о Степане Разине — говорить про інтерес, що його виявили різні суспільні кола до особи С. Разіна з початку XIX сторіччя й далі, а також пісні й легенди, складені про нього, на яких помітні ознаки тих соціальних угруповань серед яких вони творились, а також підновлення і стилізація обумовлені певною добою та соціальним оточенням.

Розвідка В. Г. Богараза-Тана „Миф об умирающем и воскресающем звере“ — робить спробу з'ясувати органічний звязок міта про вмираючого звіра з мітом про вмираючого бога і простежити цей міт далі до його першо-джерела в обряді масового воскресення звірів. Розвідка є поповненням теорії Фрезера, що опрацював та найшов природний центр в мітові й культові вмираючого бога й звязав в одне ціле елементи мітів багатьох первісних, а також історичних народів; вона подає низчий тип цього циклу мітів, цілком доісторичних, що виникли за мислівської доби. Серед великої кількості стародавніх мітів та легенд властивих народом Евразії, автор відокремлює кілька тем мислівських і зооморфних, що сягають до найстародавньої мислівської доби.

З усіх цих мітів найвідомішим та найрозповсюдженішим є міт про звіра, що вмирає. Він є не лише казковою темою, а центральною віссю складного обряду-містерії тотемного характеру. Спиняючись на ведмежому мітові, автор доводить його стародавність і намічає кілька епізодів із історії його розвитку. Спочатку епізоду, що стосуються до народження ведмежого героя, далі — історія ведмежого сина й посередництво його між племенем людей та племенем ведмедів. Перелічивши основні моменти мітів про звіронародженого героя, розглядається головні моменти відповідного обряду містерії: убивство тотемного звіра-батька, обряд умилоствлення звіра, причасна трапеза і зрештою воскресіння звіра, що робиться з метою, щоб його порода не зменшувалася в майбутньому. Як паралель до останньої частини містерії, автор притягає відомі малюнки французького палеоліту, де звірі, змальовані отарами, мають на меті наблизити справжніх звірів до мислівців.

Замітка І. Розанова — Літературный источник популярной песни — дає першо-джерело пісні „Шумел, горел пожар московский“ — первісний текст з ім'ям автора в мало відомому збірнику 1850 р., виданому в Москві.

„Сказки Куприяники“ Н. П. Гринковой — спроба характеристики оповідачки казок та її репертуару, що є виконанням одного з сучасних завдань дослідження казки — увага оповідачу та його манері оповідати. Коротко перелічений казковий матеріал Купріяники позначено відповідними числами каталогу Aarne, а також показані варіанти в російських збірниках, до яких залічено і Чубинського.

Інформація Н. Андреева про міжнародню федерацію фольклористів F. F. Communications, що існує з 1907 р. й випустила в 1911 року 60 неперіодичних випусків F. F. Communications editet for the Folklor Fellows (скорочена назва F. F. C.).

Того ж автора є некролог, присвячений пам'яті видатного робітника в галузі фольклору Antti Aarne 5 лютого 1925 р., що багато працював над розробкою його методології, видав низку допоміжних праць, зразки прикладання порівняльного методу до казок, анекдотів, загадок та пісень. Його каталог казкових тем Ferzeichnis der Märchentypen Helsinki 1910 поки що є одним з найкращих що до класифікації казок. Книжка закінчується справозданням про діяльність фольклорної підсекції Г. А. Х. Н. за 1924—26 р.

Не дивлячись на різноманітність матеріалу, журнал робить гарне враження підходом до справи, цікавими і конкретними методологічними вказівками, що щільно підходять до сучасних завдань в галузі дослідження фольклору й тому треба побажати як-найскоріше побачити й дальші числа художественного фольклору.

В. Ю. БІЛЕЦЬКА.

б) *ЭТНОГРАФИЯ под редакцией В. Д. Виленского-Сибирякова, проф. Д. А. Золотарева, акад. С. Ф. Ольденбурга, проф. Б. М. Соколова и проф. Л. Я. Штеренберга. Госиздат, Москва-Ленинград 1927. Ч. 1—2, стор. 376, ц. 4 руб.*

Von. W. BILEZKA.

„Ethnographie“ Moskau-Leningrad 1926 № 1—2).

Інтерес до етнології та етнографії, що поширився останніми роками, велика кількість матеріалів та розвідок, викликають потребу на спеціальний орган, яким і є журнал „Етнографія“. Цілком зрозуміло, що майже десятирічна перерва в виданні етнографічних журналів, поставила на чергу необхідність в'ясувати стан етнографічної роботи в Спільці й тому перше число журналу носить переважно інформаційний характер.

У вступній статті про завдання журналу „Етнографія“, академик Ольденбург відзначає надзвичайний зріст інтересу до етнографії та етнології і спроби знайти нові підходи до тих складних явищ життя, що їх розглядає етнологія. Журнал звертає особливу увагу на питання методології й теорії, вважаючи на їх значіння для вірної постановки роботи, що в зв'язку з успіхами краєзнавства піде скоро швидким темпом і буде вимагати новітніх теорій та методів.

Надто цікава стаття проф. Л. Я. Штернберга „Современная этнология, новейшие успехи, научные течения и методы“, що в ній інформується про нові досягнення в етнології, так серед західньо-європейських вчених, як і американських, а також дається оцінка й характеристика сучасних методів. Особливо багаті наслідки дали стаціонарні експедиції, що пролили нове світло на де-які спірні питання. З етнологічних проблем, що над їх розв'язанням працювали останніми роками, особливо цікава проблема про походження паралелізмів у матеріальній культурі. Велика праця в цій галузі, що була пророблена над систематизацією матеріалу та картографуванням розповсюдження окремих інститутів культури, не лише матеріальної а й соціальної та духовної. Нарешті, метод порівняння тотожніх комплексів на багатьох матеріалах, відкрили нові перспективи в галузі так званої дифузії культури.

Питанням первісного мислення, особливо в галузі релігії й культу, сучасними вченими також відведено не мало уваги (Д. Юркгейм і Леві Брюль). Ці питання почали розроблятися в зв'язку з критикою класичної школи, теорій Спенсера и Тейлора про розумну творчість та творчу роль ініціативної особи. Нині в Америці працюють в цьому напрямку Боас та його учні, нова школа з великим досвідом що до вивчення первісних народів, якого бракувало попереднім дослідникам.

Відносно етнологічної праці в Радянській Спілці теж можна констатувати великий ентузіазм і певні наслідки: та в великій мірі стоїть на перешкоді відсутність планомірности та координованости в праці, що в багатьох випадках має екстенсивний характер, брак об'єднуючих дослідних установ, відсутність з'їздів, видавничого фонду і інш.

Дві статті „Вопросы изучения быта деревни СССР“ Д. А. Золотарева, и „Задачи изучения малых народностей Севера“ В. Д. Виленского-Сибирякова — методологічного характеру, що підкреслюють чергові завдання в намічених галузях Статті Е. М. Шиллинга „В Гудаутской Абхазии“ та Н. П. Гринковой „Одежда „тудовлян“ Ржевского уезда“, — описового характеру з великою кількістю малюнків. Фольклорна робота Б. Соколова „Былины старой записи“ — цікава детальним аналізом текстів.

Досить значний відділ оглядів, що дає відомості й підсумки про етнографічну роботу за останні роки в різних частинах Спілки. Відділ Хроніка й Personalia дають облік організацій, інституцій, установ та осіб, що працюють в галузі антропології, етнології, археології та краєзнавства, а також праці музеїв та експедицій. Хоча ці відділи вичерпуючими назватись не можуть, та все ж дають багато цікавих відомостей за роботу на місцях. Бібліографічний відділ містить низку рецензій на нові видання в галузі етнології й етнографії так закордонні, як і наші.

А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ

ETHNOLOGISCHER ANZEIGER. LAHRES BIBLOGRAPHIE UND BERICHT ÜBER DIE VÖLKERKUNDLICHE LITERATUR. In Verbindung mit Fachgenossen herausgegeben von D-r M. Neydrich (Dresden) und D-r C. Buschan (Stettin) Jahrgang 1. Neft I (1926) Стор. 32 та 33.

Редакція, випускаючи перше число свого журналу, зупиняється надкепським становищем, що в ньому перебувала до останніх часів бібліографія етнології, а надто інформація про біжучу етнологічну працю. В той час, як сусідні споріднені науки мали часописи, що тримали відповідних спеціалістів в курсі біжучого наукового життя, етнологічна бібліографія раз-у-раз була в приймах у цих же сусідніх дисциплін, як от антропологія, орієнталістика, психологія народів то що. А бібліографія, надто покажчик біжучих статтів, для етнолога особливо необхідний, бо праці йому потрібні постійно містяться не тільки по часописах споріднених наук, але інколи й по зовсім сторонніх для цієї науки журналах, напр., місіонерських оглядах, в загальній широкій пресі й т. д.

Притягаючи широкі наукові сили „Етнологічний покажчик“ має три основних завдання: 1) Подавати біжучу повну бібліографію книг та статтів по етнології, включаючи й різні оповідання мандрівників, матеріял місіонерських та колоніальних журналів та широкої преси, оскільки він має інтерес для науки; 2) давати в коротких рефератах та рецензіях зміст найцінніших нових праць з етнології. Між іншим звертається

особливу увагу на реферування цінних наукових праць, писаних не головними („мало вживаними“) європейськими мовами; 3) третє завдання — давати різні повідомлення що до дослідів та відкриттів (по змозі від самих дослідувачів), що до конгресів, дисертацій, персоналії і т. д.

Про надзвичайну потребу такого видання нема чого говорити, особливо для нас, що так відірвані від світового наукового руху. Щоб зробити це наочним, досить зупинитися на змістові оцього першого числа. Бібліографічна частина його присвячена бібліографії етнології північної та середньої Америки за 1924—25 рік, при чому по розділах подано: 1) Америка (взагалі); 2) Північна Америка (в цілому); 3) округа ескімосів; 4) північно-західні американці; 5) округа Канадських мислівців; 6) хліборобська округа сходу; 7) Прерії та великий басейн; 8) Каліфорнія й Орегон; 9) округа індіан пуєбло. Далі йде середня Америка; 10) Мексика й Гватемала; 11) Південна середня Америка; 12) Вестіндія. Всього дано більше 600 назв книг та статтів, що вийшли тільки за ці два роки.

В другій частині дано реферати й оцінки спеціалістів двадцяти сьоми найцінніших праць, що вийшли за 1924—25 роки, почати загально-етнографічного змісту, почати присвячених спеціально Півн. Америці. Далі вміщено статтю Азадовського, присвячену оглядові деяких праць з етнології Сибіру за останні часи (в значній мірі „російському“ населенню Сибіру та процесу його переходу до нового побуту).

В повідомленнях даються відомості про експедиції: новітні датські дослідки (К. Расмуссена) в арктичній Америці, дослідки на Малакці, Новій Гвінеї, Мадагаскарі то що, подано спис етнологічних курсів по вузах, переважно німецьких, дані про нові посади вчених, сповіщення про смерть і т. д., м. и. більший некролог К. Veule († 19 квітня 1926 р.).

У дальших випусках даватимуться такі-ж систематичні огляди бібліографії, етнологічних дослідів інших частин світу.

А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ.

ILLUSTRIERTE VÖLKERKUNDE. Unter Mitwirkung von D-r A. Byhom, D-r A. Haberland, professor M. Haberland, D-r K. Heinegelden, D-r W. Krickberg, D-r K. Lasch. Professor, D-r W. Volzherausgegeben von, D-r Georg Bustchan Stuttgart. T. I, 1922 р.— стор. 686. T. II, „Перша половина“, 1923 р., стор. 1078 й „друга половина“, 1926 р., стор. 1154. Всього 2918 сторінок.

Поділ цієї капітальної праці на два томи чисте непорозуміння, що повстало з того, що вона розросталася в процесі свого оброблення й що спершу малося на увазі перевидати заново перше (двохтомове) видання цієї праці в переробленому й доповненому вигляді й лише далі виріс останній монументальний том, присвячений Європі. В дійсності вона видана в трьох великих томах, при чому перший том охоплює „Вступ до порівняльного народознавства“, Америку й Африку (без північної частини, що виділена до європейського тому); другий том — Австралію, Тасманію, Океанію та всю Азію без Кавказу; врешті том третій, як сказано, присвячений Європі. В нього входять: Західня та Східня Європа, Кавказ та північна Африка. Цей останній том є безсумнівно найінтересніший, оскільки це є перша велика спроба охопити в цілому народне життя в цій частині світу. Вся трьохтомова робота дає

всеосяжний опис окремих народів та країн, подаючи новіші дані та висліди по змозі повно не обминаючи й реліктарні народи, скажімо, не — Хінське населення Хіни, племена внутрішніх районів Зондських островів і т. д., даючи разом з тим синтетичні огляди дослідів над zesеленням, етнічними взаємодносинами, поширенням типів культур в тих чи інших округах, Дуже цікавий та цінний, м. інш. якраз цей історичний підхід, при чому поруч маси свіжих нових ілюстрацій подаються й малюнки минулих віків, мальованих за вражіннями перших дослідувачів та відкривачів.¹⁾ Такий саме метод ми маємо і в європейському томі, де відділ, що торкається спеціально Західної Європи так і зветься: „Народня культура Європи в її історичному розвитку.“ при чому в цьому відділі подається й чимало історичного ілюстраційного матеріалу. Поруч з масою ілюстрацій в тексті та на окремих таблицях, гарним боком книги є й серія мап, що дають докладну орієнтацію в розселенні племен та народів окремих континентів та округ, а також де-які мапи, присвячені поширенню різних форм матерійної культури (напр. житла) Тут можна було б, правда, бажати більшого, хоч, особливо що до Європи, в етнологічній картографії зроблено ще занадто мало. До окремих розділів додано добре підбрану бібліографію найголовніших джерел та праць з етнології даної округи. Проте, треба сказати, що за останні часи науковий дослід в етнології так швидко іде наперед, що від короткого часу, коли написані ці статті, вже встигли з'явитись найцінніші праці, що не ввійшли до цього видання, як напр., найостанніші праці Мюнхенського Інститута Морф. Історії що до Африки, наслідки експедиції Гузінде й Копперса до Вогненої Землі D-r Valter Krickberg, що написав начерк про американські культури (т. I 52—427), встигнув в останній мент дати ще висліди останніх праць, що до центральної Америки (W. Lehmann'a, H. Spinden'a, S. F. Morleg'a).

Ахілесовою п'ятою видання є, звичайно, Україна, бо, як це не дивно здається, але на Заході мабуть більше знають про всі племена земної кулі ніж нас. Подано прекрасні монографічні дані про наших сусідів мордвинів (на 26-ох сторінках) з докладним описом будівель, побуту, вірувань, з масою ілюстрацій, далі про черемісів (на 18-ти сторінках, майже так саме докладно сказано (21 сторінки) про малевський нарід вотяків, так само, що до різних дрібних кавказьких народів, не кажу вже про австралійців, меланезійців і т. д. Українцям присвячено всього 8 сторінок. Тут перш за все треба відзначити упертий, остогидний підхід: „Росіяни“, що поділяються на „великорусів“, „білорусів“ та „малорусів“ „Kleinrussen“ (стор. 37—39). Так пише відомий віденський етнолог D-r Michael Haberland, довголітній редактор „Австрійського журналу народознавства“, що повинний був би краще орієнтуватися в обставинах. На стор. 56-ій ми довідуємось, що вся ця „маса народів“ (? Völkermasse) — „малорусів“ розпадається на групи: підляшців („Podlasier“), Волинян, Подолян, Українців (!), галіційських рутенців та рутенських „горалів“ (goralen). Там же далі несподівано й рішуче сказано, що

¹⁾ Між іншим нині в Німеччині за редакцію д-ра W. Krickberg'a розпочалося велике видання серії „Класиків земле та народознавства“, — заново виданих (інколи в перекладах, з коментаріями), праць перших дослідувачів, що хоч менш були підготовані науково, але могли далеко більш бачити, ніж новіші вчені, та до того ж праці їх мають цінність, яко історичний матеріал. Так, напр., вже видано: Bates, Henry Walter. *Elf gahre am Amazonas.* Mendana, „Die Entdeckung der Inseln dez Salomo“. Cabeça de Vaca, Alvar Nunez, „Schiffbrüche“. Die Unglücksfahrt der Naruaez Expedition nach der Iudkuste von vordamerica in den Jahren 1528 bis 1536.

малоруську (червоноруську) мову треба вважати за самостійну Слов'янську мову, а не за якийсь діалект російської мови". Чому „малоруська“ мова є „червоноруська“ (rotrussisch) і як погодити її окремість від російської з тим, що вона таки „руська“,— не з'ясовано. На мапі народів Європи, що її склав молодший А. Haberland (ст. 16) вже увесь наш нарід зветься „українці“ й при чому в покажчикові дано його численність з 36.000.000 осіб, при чому волиняни, подоляни, лемки, бойки, гуцули вже зараховуються до цього народу, яко його частини. На мапі Кавказу та Кубані на стор. 672 (зложено її. Dr A. Buhan'om) широкою смугою показані „росіяне“, в тексті ж (стор. 669), писанім тим же автором, вказуються точні цифри „великорусів“ та українців (Ukrainer) на північному Передкавказі (останніх на Кубані — 1.000.000, на Ставропільщині — 400.000, на Тереку — 60.000).

В історичній частині ми бачимо старі уявлення, мало не карамзінських часів. Схема тут така: „заснування російської держави шведськими варягами, як на півночі (Новгород) так і на півдні (Київ) падає на рік 862“ (стор. 37—38). Ця пануюча верства, „ослов'янилась, перевела „збирання землі руської“ (подано самий цей вираз), при чому „східньо-слов'янське населення“ під керуванням „могутніх владарів“ („mächtiger Herrscher“), що їм автор не може не надивуватись, разом з „російською нацією“ дійшло до великої історичної та політичної ролі. Після того, як впало „тверде царське панування“, що охопило „російське народне тіло“, виступають тепер перед нами „народні індивідуальності великорусів, малорусів (українців) та білорусів, кожна в своїй державній незалежності“. Величезна культурна робота, що її було пророблено над цими великими „народними групами“ на протязі 1.000 років (?) додала, природньо, надзвичайно багато спільного до того, що вони принесли з часів свого спільного раннього розвитку. Всьому цьому трохи суперечать дані стор. 55—56, де подається де-що з історії українського народу, що „його історичні спогоди звязуються перш за все з найдавнішим „Київським“ періодом російської держави (russischen Sfaafes). Але далі говориться про утворення козацтва („на татарський зразок“), що утворювало цілі держави, воювали проти Польщі й „владарів Москви“, що врешті, цими ворогами й були переможні Українці,— каже автор,— виступають яко окрема нація в XIV віці, до цього-ж „після середньовічного“ часу належить і утворення їхньої мови. Назва України походить від назви південно-східньої прикордонної марки польської держави. Неясно манячить авторові уявлення про якусь русифікацію саме „малорусами“ фінських та тюркських елементів на своїй власній території, що цю русифікацію ці „самоотверженне малоросіяне“ провадили особливо активно, при чому й зараз на окраїні є якісь рештки такого „инородческого“ населення (стор. 39—38).

Переходимо до етнології. Загальне вражіння від усього матеріялу,— якась невиразність. Українців, з їхнім глибоко оригінальним народнім життям, тут не відчувається. Все якось в загальних фразах, як от, що „малоруська“ мова має де-які говірки, особливо південий та північний діалект; під впливом різних природніх обставин населення має різний характер в різних місцевостях; їдять, зважаючи на місцевість,— хліб, картоплю, Mais tammaliga, молоко, яйця; м'ясо— переважно свині й вівці,— лише на свято і т. д. Більш реальне щось розповідається переважно про гуцулів, де, на думку автора, ми маємо, „чи не найвищий щабель народньої культури, в межах „малоруського“ народнього типу (Volksart. Стор. 58)“, та поліщуків. Вони остаточно затуляють собою

2-й отечественной войны при Волинском центральном музее* (4 сторінки, року видання не згадано) — план збирання речей та відомостей для проєктованого відділу. В „Проєкті“ є такі пункти: 1) „Предметы военного характера в тесном смысле“: зброя, амуніція, похідне лаштування, способи пересування, спорудження, мапи, допомога військовому відомству різних організацій, матеріал що до „Военно-Промышленного Комитета“, література; 2) „Предметы, характеризующие быт мирного населения губернии во время войны“: а) рух біженців, установи та організації, що обслуговували їх; в) осіле населення, як відбилася війна на життя країни, побут осілого населення; 3) „Санитарное дело“: а) санітарна допомога армії; б) санітарна допомога осілому населенню; 4) „Культурное движение“: напрям літератури часів війни, як відбивалася війна на культурному надбанні країни; війна й характер виробництва. Наостанку зазначено способи, що їх намітила комісія для складання „Проєкту“ організації відділу. До „Проєкту“ додано заклики „О-ва Исследователей Волини“ з приводу заснування відділу.

XIII. З програм до збирання матеріалу з царини антропології ми маємо лише одну літографовану анкету Шульгиної (2½ стор.) — інструкцію для дослідження штучної деформації черепа людини в дитячому віці.

* * *

Нам довелося звагалі поминути ще два види інструкційної літератури для дослідження краю — це, по-перше, картки для збирання термінологічного матеріалу, по-друге, інструкційні видання урядових установ (як от земств для своїх статистиків чи різних інших установ для своїх співробітників), що не мали розповсюдження і являли плани цілком місцевого, спеціального значіння. Так само не згадуємо тут про багато закликів про збирання матеріалу, що не являють великого інтересу з практичного погляду.

Ми, певна річ, дуже далекі від думки, що ця перша спроба огляду краєзнавчих програм, виданих на Україні російській, цілком вичерпує своє завдання і в ній немає прогаали. Насамперед, де-які з програм (надто видані давно й багато дрібніших провінціальних, а також періодичних видань) були нам неприступні при облідуванні, й тут неможна було дати про них відомостей, або-ж довелося обмежитися лише назвою книжки, — цим у багатьох випадках пояснюється непослідовність що до кількості місця, яке дається тут різним виданням¹⁾. Але щоб практично здійснити завдання зібрати відомості про всі видані досі програми, потрібно було-б побувати й попрацювати самому в усіх тих місцях, де є тепер, а також де були попереду, краєзнавчі установи, що могли-б видавати такі програми. Ми-ж могли обмежитися лише тим, що крім вибирання відомостей з літератури, звернулися (кілька разів) до всіх краєзнавчих закладів, що існують тепер на Україні²⁾ з проханням надіслати нам відомості про всі програми, анкети й плани, які виходили досі у виданнях цих установ, а також ще попереду в пунктах, де існують тепер такі установи й на території цілої колишньої їх губернії. Весь той матеріал, що його не відмовили надіслати ці краєзнавчі організації, тут використано.

Треба сказати, що зважуючися випустити цей огляд в такими прогалинами, ми виходили з таких міркувань: насамперед його складено не тільки з суто бібліографічного, а і з практичного метою, що про неї ми казали вище. Крім того, ця спроба наша є перша на Україні, де, як вже зазначалося, звагалі не виходило досі покажчика хоча-б найважливіших видань з царини краєзнавства, що з'явилися в світ до нашого часу (окрім окремих лише галузей краєзнавства, напр., з фольклору — відомий покажчик Гринченка). Тому працювати нам довелося в нелегких умовах.

Врешті, це своє завдання ми ще не вважаємо за закінчене й маємо доповнювати цей огляд у міру того, як виходитимуть нові видання, а також збирати відомості про старі програми, що досі залишалися нам невідомі. Що до останнього, чекаємо вказівок, за які наперед дозволяємо собі скасти подяку.

Ми щиро вдячні тим, хто допоміг нам своїми повідомленнями, надто Я. О. Риженкові, Б. К. Пилипенкові та Д. А. Бочкову.

Р. S. Вже коли ця робота була видана до друку, до нас надійшли ще такі відомості: З загально-краєзнавчих програмів, крім згаданих тут, виходили ще такі: року 1924 Чернігівський Держ. Музей розповсюджував анкету загально-краєзнавчого характеру; Луганський Соціально-Державний Музей видав (без зазначення року друковані машинкою) „Анкеты по собиранию музейных материалов: I. Природа.

¹⁾ Треба, проте, зауважити, що подекуди цю непослідовність ми припускаємо й свідомо, докладніше розглядаючи ті видання, що можуть бути тепер цікаві з практичного погляду або що являють нові спроби в мало вичуваних досі галузях.

²⁾ Ми зверталися до всіх музеїв та краєзнавчих закладів, що їх зареєстровано у відповідних виданнях Укр. Академії Наук (Бюлетень Комісії Краєзнавства, № 2—1924 р.; Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Воюка, ч. I, 1925 р.), а крім того, до відповідних установ УАН, до окремих дослідчих категор. організацій при ВУЗ'ах (зокрема, до Наукового Т-ва студентів-медиків при Київськ. Мед. І-ті) і до де-кого з приватних осіб.

II. Производство, общество, быт, идеология, археология, схема для представления сведений о состоянии предприятия"; Нікопольський музей мистецтва видав 1926 року анкету для збирання матеріалу з природознавства, історії, статистики, побуту та занять населення і пам'яток старовини та матеріальної культури. Програма Новицького (див. стор.) мала 12 §§ і призначалася до збирання відомостей з краєвої історії, географії та етнографії.

З програм для дослідження фольклору треба ще згадати „Програму для збирання свідень о народних суевєриях и повериях в Южной России“, подану в книзі А. А. Матвіва „К вопросу об археологических исследованиях в Южной России, том I. Етнография“. Одесса, 1884, — стор. 18 — 75. В основу її покладено згадану інструкцію П. Єфіменка, що вийшла за такою самою назвою. Програма поділяється на 3 загальних частини: „А. Вєрованія и суевєрія“, „В. обряди“ і „С. Пам'ятники народної словесности“. В журналі Полтавського Губ. Відділу Нар. Освіти „Пролетарська Освіта“, 1921, № 1 — 3 вміщений був програм до збирання матеріалів по фольклору і мові Полтавщини, від кабінету мови Полтавського Держ. Музею.

Культ-Історична Комісія УАН повідомила нас, що вона видала, крім згаданих тут її інструкцій, такі програми: Про виїзд у дорогу К. Грушевської, про січ і козаків, проф. Ф. Савченка. Дослідження над скотарством Л. Шевченкової, а також Дослідження парубоцьких та дівоцьких громад Ф. Савченка.

Етнографічне т-во, за відомостями, що їх воно надіслало нам, опублікувало, крім зазначених, ще такі інструкції до збирання матеріалу з фольклору: народні байки — А. І. Онищука, Дитячі лічилки — Н. А. Малечі, Як убивали старих людей — Л. С. Шульгиної; опріч того, т-во видало ще програми Пояси, крайки — Л. С. Шульгиної, Ступа й жорна та вигуки й ритмічне стукання — А. І. Онищука.

Коротку анкету до збирання матеріалу з нар. мистецтва, археології, нар. техніки та термінології, друковану на машинці, розповсюджував 1923 року по Чернігівщині В. К. Пилипенко.

З царини археології видав інструкцію для збирання матеріалу до XI арх. з'їзду Київський комітет для влаштування з'їзду. Крім того, р. 1925 Коростенський Музей Краєзнавства видав „Програм до збирання матеріалу і відомостей з поля археології та історії місцевого краю“ і „Анкету для збирання відомостей про кургани та городища Коростенщини“. р. 1927 Катеринославська краєва інспектура охорони пам'яток матеріальної культури видала анкету з археології, розповсюджувану по краєві.

Заклик Харківськ. „Ист.-Филол. О-ва“, надрукований у „Харьк. Календаре“ 1884 р. та „Харьк. Сборнике“ 1889, був передрукований ще в „Сборнике“ О-ва, т. II (X., 1899), стор. XXII — XXIII за наголовком „О собирании ист.-этнографических материалов“.

Взагалі, відомості про програм, що з'явились у виданні різних краєзнавчих установ, продовжують надходити, і той матеріал, що не ввійде сюди, буде опублікований у 2-й частині цього нашого огляду програми.

W. DASCHEWYTSCH.

Programme zur ethnographischen — landeskundlichen Erforschung der Ukraine. (Erste Probe einer Übersicht verschiedener alter und neuer Programme und Fragelisten solcher Art) I Teil: Programme für Volkskunde, volkstümliche Rechtsbräuche, Volkskunst, Dialektologie, Anthropologie, die in der ehemaligen russischen Ukraine und in der jetzigen Ukrainischen Kätorepublik erschienen sind.

В. Ю. БІЛЕЦЬКА.

ДВІ БІБЛІОГРАФІЧНІ ЗАМІТКИ.

а) *Государственная Академия Художественных Наук. ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ФОЛЬКЛОР. Орган фольклорной подсекции литературной секции Г. А. Х. Н. вып. I, Москва 1926, стр. 111, ц. 1 р. 50 к.*

Von. W. BILEZKA.

(„Künstlerisches folklore“ Moskau 1926. G. Lieterung).

Фольклорна підсекція, що видає журнал, має своїм завданням вивчення художньої творчості народних мас. Художня творчість тут розуміється широко. Тут не лише поезія, а й народня музика, архітектура, малювання, скульптура, орнаментика й т. інш. Таке широке розуміння фольклору обґрунтовується значінням, що його надає підсекція вивченню усної творчості в зв'язку з іншими галузями народного мистецтва.

Ю. М. Соколов в своїй програмовій статті „Очередные задачи изучения русского фольклора“ робить спробу розв'язати термінологічне питання, і відкинувши назви „народня“ й „усна“ творчість, остаточно спиняється на термініві „фольклор“. Черговим завданням фольклору, крім визначення меж зв'язків фольклористики з іншими суміжними дисциплінами, автор вважає такі: перегляд методів і усталення нових методологічних проблем (одною з головніших проблем вважається детальне порівняльне вивчення варіантів). Взаємовідносини російського фольклору з фольклором слов'янських і інших, головним чином, фінських народів.

Перевага історичного методу в фольклорних студіях мала наслідок відносно малу розробленість родинної та календарної лірики, до яких цей метод міг бути прикладений лише при умові поглиблених студій в галузі народнього побуту, що тепер лише починаються, а також поглиблення самого методу в напрямкові соціологічної, класової та історико-економічної розробки.

В зв'язку з новими теоріями потребують перегляду й питання про вплив народньої (селянської) поезії на книжну, у випадку, коли в книжних пам'ятках помічається зв'язок усної й письмової творчості.

Цікавим завданням є також простежити зв'язок між господарством і культом, зокрема обрядовою поезією. На чергу стає також питання про взаємовідносини, взаємовпливи різних фольклорних жанрів, проблема окремого автора та вивчення його, яко носія тих чи інших фольклорних традицій; зв'язок в дослідженні усної творчості з іншими галузями народнього мистецтва, бібліографія фольклору та планове його збирання в нашу виключно добу.

Всі перелічені завдання свідчать, що соціологічний, точніш марксовський, метод в галузі фольклору, може бути прикладений цілком, бо природа самого матеріалу весь час мусить підводити до питань про

обумовленість фольклору господарчим життям. З другого боку, розроблення питань фольклорної поетики, дає підставу для поєднання формального й соціологічного підходу.

Стаття Б. Соколова з 3-х частин: перша — художественная значимість фольклора — розглядає кілька цікавих питань, між іншим так звані народні переробки віршів відомих поетів. Друга частина — із наблюдений над звукописью в русском фольклоре — має на меті показати різноманітність „евфонічних“ засобів, що використовуються різними жанрами російського фольклору. Третя частина має темою композицію ліричної пісні й розглядає один з поширених ліричних засобів — поступове звуження образів од найбільш широких обсягом до найбільш вузьких, що ступнево звужуються.

Стаття Н. Піксанова — соціально-политические судьби песен о Степане Разине — говорить про інтерес, що його виявили різні суспільні кола до особи С. Разіна з початку XIX сторіччя й далі, а також пісні й легенди, складені про нього, на яких помітні ознаки тих соціальних угруповань серед яких вони творились, а також підновлення і стилізація обумовлені певною добою та соціальним оточенням.

Розвідка В. Г. Богараза-Тана „Миф об умирающем и воскресающем звере“ — робить спробу з'ясувати органічний звязок міта про вмираючого звіра з мітом про вмираючого бога і простежити цей міт далі до його першо-джерела в обряді масового воскресення звірів. Розвідка є поповненням теорії Фрезера, що опрацював та найшов природний центр в мітові й культові вмираючого бога й звязав в одне ціле елементи мітів багатьох первісних, а також історичних народів; вона подає низький тип цього циклу мітів, цілком доісторичних, що виникли за мислівської доби. Серед великої кількості стародавніх мітів та легенд властивих народом Евразії, автор відокремлює кілька тем мислівських і зооморфних, що сягають до найстародавньої мислівської доби.

З усіх цих мітів найвідомішим та найрозповсюдженішим є міт про звіра, що вмирає. Він є не лише казковою темою, а центральною віссю складного обряду-містерії тотемного характеру. Спираючись на ведмежому мітові, автор доводить його стародавність і намічає кілька епізодів із історії його розвитку. Спочатку епізоду, що стосуються до народження ведмежого героя, далі — історія ведмежого сина й посередництво його між племенем людей та племенем ведмедів. Перелічивши основні моменти мітів про звіронародженого героя, розглядається головні моменти відповідного обряду містерії: убивство тотемного звіра-батька, обряд умилостивлення звіра, причасна трапеза і зрештою воскресіння звіра, що робиться з метою, щоб його порода не зменшувалася в майбутньому. Як паралель до останньої частини містерії, автор притягає відомі малюнки французького палеоліту, де звірі, змальовані отарами, мають на меті наблизити справжніх звірів до мислівців.

Замітка І. Розанова — Літературный источник популярной песни — дає першо-джерело пісні „Шумел, горел пожар московский“ — первісний текст з ім'ям автора в мало відомому збірнику 1850 р., виданому в Москві.

„Сказки Куприянихи“ Н. П. Гринковой — спроба характеристики оповідачки казок та її репертуару, що є виконанням одного з сучасних завдань дослідження казки — увага оповідачу та його манері оповідати. Коротко перелічений казковий матеріал Купріянихи позначено відповідними числами каталогу *Aarne*, а також показані варіанти в російських збірниках, до яких залічено і Чубинського.

Інформація Н. Андреева про міжнародню федерацію фольклористів F. F. Communications, що існує з 1907 р. й випустила в 1911 року 60 неперіодичних випусків F. F. Communications editet for the Folklor Fellows (скорочена назва F. F. C.).

Того ж автора є некролог, присвячений пам'яті видатного робітника в галузі фольклору Antti Aarne 5 лютого 1925 р., що багато працював над розробкою його методології, видав низку допоміжних праць, зразки прикладання порівняльного методу до казок, анекдотів, загадок та пісень. Його каталог казкових тем Ferzeichnis der Märchentypen Helsinki 1910 поки що є одним з найкращих що до класифікації казок. Книжка закінчується справозданням про діяльність фольклорної підсекції Г. А. Х. Н. за 1924—26 р.

Не дивлячись на різноманітність матеріалу, журнал робить гарне враження підходом до справи, цікавими і конкретними методологічними вказівками, що щільно підходять до сучасних завдань в галузі дослідження фольклору й тому треба побажати як-найскоріше побачити й дальші числа художественного фольклору.

В. Ю. БІЛЕЦЬКА.

б) *ЭТНОГРАФИЯ под редакцией В. Д. Виленского-Сибирякова, проф. Д. А. Золотарева, акад. С. Ф. Ольденбурга, проф. Б. М. Соколова и проф. Л. Я. Штеренберга. Госиздат, Москва-Ленинград 1927. Ч. 1—2, стор. 376, ц. 4 руб.*

Von. W. BILEZKA.

„Ethnographie“ Moskau-Leningrad 1926 № 1—2).

Інтерес до етнології та етнографії, що поширився останніми роками, велика кількість матеріалів та розвідок, викликають потребу на спеціальний орган, яким і є журнал „Етнографія“. Цілком зрозуміло, що майже десятирічна перерва в виданні етнографічних журналів, поставила на чергу необхідність з'ясувати стан етнографічної роботи в Спільці й тому перше число журналу носить переважно інформаційний характер.

У вступній статті про завдання журналу „Етнографія“, академик Ольденбург відзначає надзвичайний зріст інтересу до етнографії та етнології і спроби знайти нові підходи до тих складних явищ життя, що їх розглядає етнологія. Журнал звертає особливу увагу на питання методології й теорії, вважаючи на їх значіння для вірної постановки роботи, що в зв'язку з успіхами краєзнавства піде скоро швидким темпом і буде вимагати новітніх теорій та методів.

Надто цікава стаття проф. Л. Я. Штеренберга „Современная этнология, новейшие успехи, научные течения и методы“, що в ній інформується про нові досягнення в етнології, так серед західньо-європейських вчених, як і американських, а також дається оцінка й характеристика сучасних методів. Особливо багаті наслідки дали стаціонарні експедиції, що пролили нове світло на де-які спірні питання. З етнологічних проблем, що над їх розв'язанням працювали останніми роками, особливо цікава проблема про походження паралелізмів у матеріальній культурі. Велика праця в цій галузі, що була пророблена над систематизацією матеріалу та картографуванням розповсюдження окремих інститутів культури, не лише матеріальної а й соціальної та духовної. Нарешті, метод порівняння тотожних комплексів на багатьох матеріалах, відкрили нові перспективи в галузі так званої дифузії культури.

Питанням первісного мислення, особливо в галузі релігії й культу, сучасними вченими також відведено не мало уваги (Д. Юркгейм і Лем Брюль). Ці питання почали розроблятися в зв'язку з критикою класичної школи, теорій Спенсера и Тейлора про розумну творчість та творчу роль ініціативної особи. Нині в Америці працюють в цьому напрямку Боас та його учні, нова школа з великим досвідом що до вивчення первісних народів, якого бракувало попереднім дослідникам.

Відносно етнологічної праці в Радянській Спілці теж можна констатувати великий ентузіазм і певні наслідки: та в великій мірі стоїть на перешкоді відсутність планомирности та координованости в праці, що в багатьох випадках має екстенсивний характер, брак об'єднуючих дослідчих установ, відсутність з'їздів, видавничого фонду і інш.

Дві статті „Вопросы изучения быта деревни СССР“ Д. А. Золотарева, и „Задачи изучения малых народностей Севера“ В. Д. Вилеского-Сибирика — методологічного характеру, що підкреслюють чергові завдання в намічених галузях Статті Е. М. Шиллинга „В Гудаутской Абхазии“ та Н. П. Гринковой „Одежда „тудовлян“ Ржевского уезда“, — описового характеру з великою кількістю малюнків. Фольклорна робота Б. Соколова „Былины старой записи“ — цікава детальним аналізом текстів.

Досить значний відділ оглядів, що дає відомості й підсумки про етнографічну роботу за останні роки в різних частинах Спілки. Відділ Хроніка й Personalia дають облік організацій, інституцій, установ та осіб, що працюють в галузі антропології, етнології, археології та краєзнавства, а також праці музеїв та експедицій. Хоча ці відділи вичерпуючими назватись не можуть, та все ж дають багато цікавих відомостей за роботу на місцях. Бібліографічний відділ містить низку рецензій на нові видання в галузі етнології й етнографії так закордонні, як і наші.

А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ.

ETHNOLOGISCHER ANZEIGER. LAHRES BIBLOGRAPHIE UND BERICHT ÜBER DIE VÖLKERKUNDLICHE LITERATUR. In Verbindung mit Fachgenossen herausgegeben von D-r M. Neydrich (Dresden) und D-r C. Buschan (Stettin) Jahrgang 1. Neft I (1926) Стр. 32 та 33.

Редакція, випускаючи перше число свого журналу, зупиняється на кепським становищем, що в ньому перебувала до останніх часів бібліографія етнології, а надто інформація про біжучу етнологічну працю. В той час, як сусідні споріднені науки мали часописи, що тримали відповідних спеціалістів в курсі біжучого наукового життя, етнологічна бібліографія раз-у-раз була в приймах у цих же сусідніх дисциплін, як от антропологія, орієнталістика, психологія народів то що. А бібліографія, надто показчик біжучих статтів, для етнолога особливо необхідна, бо праці йому потрібні постійно містяться не тільки по часописах споріднених наук, але інколи й по зовсім сторонніх для цієї науки журналах, напр., місіонерських оглядах, в загальній широкій пресі й т. д.

Притягаючи широкі наукові сили „Етнологічний показчик“ має три основних завдання: 1) Подавати біжучу повну бібліографію книг та статтів по етнології, включаючи й різні оповідання мандрівників, матеріял місіонерських та колоніальних журналів та широкої преси, оскільки він має інтерес для науки; 2) давати в коротких рефератах та рецензіях зміст найцінніших нових праць з етнології. Між іншим звертається

особливу увагу на реферування цінних наукових праць, писаних не головними („мало вживаними“) європейськими мовами; 3) третє завдання — давати різні повідомлення що до дослідів та відкриттів (по змозі від самих дослідувачів), що до конгресів, дисертацій, персоналії і т. д.

Про надзвичайну потребу такого видання нема чого говорити, особливо для нас, що так відірвані від світового наукового руху. Щоб зробити це наочним, досить зупинитися на змістові оцього першого числа. Бібліографічна частина його присвячена бібліографії етнології північної та середньої Америки за 1924—25 рік, при чому по розділах подано: 1) Америка (взагалі); 2) Північна Америка (в цілому); 3) округа ескімосів; 4) північно-західні американці; 5) округа Канадських мисливців; 6) хліборобська округа сходу; 7) Прерії та великий басейн; 8) Каліфорнія й Орегон; 9) округа індіан пуебло. Далі йде середня Америка; 10) Мексика й Гватемала; 11) Південна середня Америка; 12) Вестіндія. Всього дано більше 600 назв книг та статтів, що вийшли тільки за ці два роки.

В другій частині дано реферати й оцінки спеціалістів двадцяти сьоми найцінніших праць, що вийшли за 1924—25 роки, почасти загально-етнографічного змісту, почасти присвячених спеціально Півн. Америці. Далі вміщено статтю Азадівського, присвячену оглядові деяких праць з етнології Сибіру за останні часи (в значній мірі „російському“ населенню Сибіру та процесу його переходу до нового побуту).

В повідомленнях даються відомості про експедиції: новітні датські дослідки (К. Расмуссена) в арктичній Америці, дослідки на Малакці, Новій Гвінеї, Мадагаскарі то що, подано спис етнологічних курсів по вузах, переважно німецьких, дані про нові посади вчених, сповіщення про смерть і т. д., м. и. більший некролог К. Veule († 19 квітня 1926 р.).

У дальших випусках даватимуться такі-ж систематичні огляди бібліографії, етнологічних дослідів інших частин світу.

А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ.

ILLUSTRIERTE VÖLKERKUNDE. Unter Mitwirkung von D-r A. Byhom, D-r A. Haberland, professor M. Haberland, D-r K. Heinegelden, D-r W. Krickberg, D-r K. Lasch. Professor, D-r W. Volzherausgegeben von, D-r Georg Bustchan Stuttgart. T. I, 1922 p.—стор. 686. T. II, „Перша половина“, 1923 p., стор. 1078 й „друга половина“, 1926 p., стор. 1154. Всього 2918 сторінок.

Поділ цієї капітальної праці на два томи чисте непорозуміння, що повстало з того, що вона розросталася в процесі свого оброблення й що спершу малося на увазі перевидати заново перше (двохтомове) видання цієї праці в переробленому й доповненому вигляді й лише далі виріс останній монументальний том, присвячений Європі. В дійсності вона видана в трьох великих томах, при чому перший том охоплює „Вступ до порівняльного народознавства“, Америку й Африку (без північної частини, що виділена до європейського тому); другий том — Австралію, Тасманію, Океанію та всю Азію без Кавказу; врешті том третій, як сказано, присвячений Європі. В нього входять: Західня та Східня Європа, Кавказ та північна Африка. Цей останній том є безсумнівно найінтересніший, оскільки це є перша велика спроба охопити в цілому народне життя в цій частині світу. Вся трьохтомова робота дає

всеосяжний опис окремих народів та країн, подаючи новіші дані та висліди по змозі повно не обминаючи й реліктарні народи, скажімо, не—Хінське населення Хіни, племена внутрішніх районів Зондських островів і т. д., даючи разом з тим синтетичні огляди дослідів над zesеленням, етнічними взаємодносинами, поширенням типів культур в тих чи інших округах, Дуже цікавий та цінний, м. інш. якраз цей історичний підхід при чому поруч маси свіжих нових ілюстрацій подаються й малюнки минулих віків, мальованих за вражіннями перших дослідувачів та відкривачів.¹⁾ Такий саме метод ми маємо і в європейському томі, де відділ, що торкається спеціально Західної Європи так і зветься: „Народна культура Європи в її історичному розвитку.“ при чому в цьому відділі подається й чимало історичного ілюстраційного матеріалу. Поруч з масою ілюстрацій в тексті та на окремих таблицях, гарним боком книги є й серія мап, що дають докладну орієнтацію в розселенні племен та народів окремих континентів та округ, а також де-які м.п.и, присвячені поширенню різних форм матеріальної культури (напр. житла). Тут можна було б, правда, бажати більшого, хоч, особливо що до Європи, в етнологічній картографії зроблено ще занадто мало. До окремих розділів додано добре підбрану бібліографію найголовніших джерел та праць з етнології даної округи. Проте, треба сказати, що за останні часи науковий дослід в етнології так швидко іде наперед, що від короткого часу, коли написані ці статті, вже встигли з'явитись найцінніші праці, що не ввійшли до цього видання, як напр., найостанніші праці Мюнхенського Інститута Морф. Історії що до Африки, наслідки експедиції Гузінде й Копперса до Вогненої Землі D-r Valter Krickberg, що написав начерк про американські культури (т. I 52—427), встигав в останній мент дати ще висліди останніх праць, що до центральної Америки (W. Lehmann'a, H. Spinden'a, S. F. Morleg'a).

Ахілесовою п'ятою видання є, звичайно, Україна, бо, як це не дивно здається, але на Заході мабуть більше знають про всі племена земної кулі ніж нас. Подано прекрасні монографічні дані про наших сусідів мордвинів (на 26-ьох сторінках) з докладним описом будівель, побуту, вірувань, з масою ілюстрацій, далі про черемісів (на 18-ти сторінках, майже так саме докладно сказано (21 сторінки) про малевький нарід вотяків, так само, що до різних дрібних кавказьких народів, як кажу вже про австралійців, меланезійців і т. д. Українцям присвячено всього 8 сторінок. Тут перш за все треба відзначити упертий, остогидний підхід: „Росіяни“, що поділяються на „великорусів“, „білорусів“ та „малорусів“) „Kleinrussen“ (стор. 37—39). Так пише відомий віденський етнолог D-r Michael Haberlad, довголітній редактор „Австрійського журналу народознавства“, що повинний був би краще орієнтуватися в обставинах. На стор. 56-ій ми довідуємось, що вся ця „маса народів“ (? Völkermasse) „малорусів“ розпадається на групи: підляшців („Podlasier“), Волинян, Подолян, Українців (!), галіційських рутенців та рутенських „горалів“ (goralen). Там же далі несподівано й рішуче сказано, що

¹⁾ Між іншим нині в Німеччині за редакцією д-ра W. Krickberg'a розпочалося велике видання серії „Класиків земле-та народознавства“,— заново виданих (інколи в перекладах, з коментаріями), праць перших дослідувачів, що хоч менш були підготовані науково, але могли далеко більш бачити, ніж новіші вчені, та до того ж праці їх мають цінність, яко історичний матеріал. Так, напр., вже видано: Bates, Henry Walter, „Elf gahre am Amazonas.“ Mendana, „Die Entdeckung der Inseln dez Salomo.“ Cabeca de Vaca, Alvar Nunez, „Sshiffbrüshe“. Die Unglücksfadt der Naruaez Expedition nach der lüdkuste von vordamerica in den Jahren 1528 bis 1536.

малоруську (червоноруську) мову треба вважати за самостійну Слов'янську мову, а не за якийсь діалект російської мови". Чому „малоруська“ мова є „червоноруська“ (rottrussisch) і як погодити її окремість від російської з тим, що вона таки „руська“,— не з'ясовано. На мапі народів Європи, що її склав молодший А. Haberland (ст. 16) вже увесь наш нарід зветься „українці“ й при чому в покажчикові дано його численність в 36.000.000 осіб, при чому волиняни, подоляни, лемки, бойки, гуцули вже зараховуються до цього народу, яко його частини. На мапі Кавказу та Кубані на стор. 672 (зложено її. Dr A. Buhan'om) широкою смугою показані „росіяне“, в тексті ж (стор. 669), писаним тим же автором, вказуються точні цифри „великорусів“ та українців (Ukrainer) на північному Передкавказі (останніх на Кубані — 1.000.000, на Ставропольщині — 400.000, на Тереку — 60.000).

В історичній частині ми бачимо старі уявлення, мало не карамзінських часів. Схема тут така: „заснування російської держави шведськими варягами, як на півночі (Новгород) так і на півдні (Київ) падає на рік 862“ (стор. 37—38). Ця пануюча верства, „ослов'янилась, перевела „збирання землі руської“ (подано самий цей вираз), при чому „східно-слов'янське населення“ під керуванням „могутніх владарів“ („mächtiger Herrscher“), що їм автор не може не надивуватись, разом з „російською нацією“ дійшло до великої історичної та політичної ролі. Після того, як впало „тверде царське панування“, що охопило „російське народне тіло“, виступають тепер перед нами „народні індивідуальності великорусів, малорусів (українців) та білорусів, кожна в своїй державній незалежності“. Величезна культурна робота, що її було пророблено над цими великими „народними групами“ на протязі 1.000 років (?) додала, природньо, надзвичайно багато спільного до того, що вони принесли з часів свого спільного раннього розвитку. Всьому цьому трохи суперечать дані стор. 55—56, де подається де-що з історії українського народу, що „його історичні спогади звязуються перш за все з найдавнішим „Київським“ періодом російської держави (russischen Staafes). Але далі говориться про утворення козацтва („на татарський зразок“), що утворювало цілі держави, воювали проти Польщі й „владарів Москви“, що врешті, цими ворогами й були переможні Українці,— каже автор,— виступають яко окрема нація в XIV віці, до цього-ж „після середньовічного“ часу належить і утворення їхньої мови. Назва України походить від назви південно-східної прикордонної марки польської держави. Неясно манячить авторові уявлення про якусь русифікацію саме „малорусами“ фінських та тюркських елементів на своїй власній території, що цю русифікацію ці „самоотверженні малоросіяне“ провадили особливо активно, при чому й зараз на окраїні є якісь рештки такого „иностранческого“ населення (стор. 39—38).

Переходимо до етнології. Загальне вражіння від усього матеріалу,— якась невиразність. Українців, з їхнім глибоко оригінальним народнім життям, тут не відчувається. Все якось в загальних фразах, як от, що „малоруська“ мова має де-які говірки, особливо південий та північний діалект; під впливом різних природніх обставин населення має різний характер в різних місцевостях; їдять, зважаючи на місцевість,— хліб, картоплю, Mais mammaliga, молоко, яйця; м'ясо — переважно свині й вівці,— лише на свято і т. д. Більш реальне щось розповідається переважно про гуцулів, де, на думку автора, ми маємо, „чи не найвищий шабель народньої культури, в мєжах „малоруського“ народнього типу (Volksart. Стор. 58)“, та полішуків. Вони остаточно затуляють собою

все інше. Досить сказати, що зі всього на всього трьох малюнків книги, що торкається України, всі три гуцульські. Правда, на сторінці 39-ій подано гарний малюнок правобережного села з білими хатами — з острішками, але ніхто не здогадається, що це українське село, бо під ним підписано Russische Dorf, і говориться про нього в відділі „Великорусія“, де воно подається, як зразок розположення у вулицю російського села (і здається саме „Великоруського“, бо далі говориться, що і в білорусів є таке ж розположення села у вулицю). Таке розположення, на думку автора, повстало під впливом варягів (ibid). Навпаки, на сторінці 47-ій маємо „План малоросійської хати з Орловської губ.“. План цей, звичайно, нічого спільного з відомим планом української хати не має. Взято його здається з праці: *Matériaux pour l'ethnographie de la Russie* (вид. Рос. музею. Ол. III. в СПб, за ред. Хв. Вовка, 1910), і прикладення до нього назви „малоросійський“ спершу здається просто ляпсусом, тим більше, що говориться за нього в розділі „Великорусів“. Але ляпсус сумнівний, бо на стор. 58 (це все про українців) про будову української хати говориться: „вона (будова) в різних місцевостях рівнини, як от в Поліссі, в безлісих Дністрових низинах, на подільській рівнині дуже примітивна й скрізь виразно одмінна, як одноповерховий дім, від великоруського дому з поверхами (stockhaus) — малюнок 13“. На малюнкові ч. 13 (стор. 49) бачимо рублену дерев'яну необмазану російську хату й підпис: „селянська хата орловської губернії“. Будівля з дерев'яних колод (Holzblockbau) з солом'яною стріхою“. Далі посилка на ті ж матеріали за ред. Вовка й на той же том цієї праці, що з неї взято й план орловської хати на мал. ч. 12 (дві сторінки перед цим), що зазначена, як українська. Очевидно, автор вважає її за українську тому, що вона одноповерхова, тим часом як на стор. 41 (мал. 8) в нього вміщено „великоруську двохповерхову хату з Вологодської губ.“. Все це показує, що складачі „Народознавства“ ніколи не бачили української хати, навіть на малюнкові, й до того ж не уявляють собі де живе український нарід, бо застосовують його до Орловської губ. На стор. 45 довідуємось тако ж, що курних хат, які „далеко поширені в Білорусії та Малоросії, в Великоросії залишилось зовсім мало“. Тут автор, мабуть знову бачить перед собою лише Карпати та Полісся. Дерев'яне церковне будівництво — каже він — поширене по всій Україні „аж глибоко в Галичину“ (очевидно Карпатські церкви А. К.) й стоїть через дерев'яні церкви „Великоросії“ в зв'язку зі скандинавськими церквами (стор. 60). На стор. 62-ій ми бачимо таке твердження; „пластичне (bildende) мистецтво перебуває переважно в старих путях церковно-візантійського стилю й, як і раніше, не являє собою справжнього органу народнього духу“. Але з другого боку вищенакреслений стиль (кілька рядків, що торкається переважно гуцулів на ст. 61 А. К.) українського народнього мистецтва, що переробляючи східні впливи походить з дуже ранніх історичних періодів має нахил до технічно дуже примітивних прикрас, та до орнаментальних старовинних геометричних форм. Це мистецтво цілком народне“. (ст. 62). Виходить, що наше народнє мистецтво мало ще не перебуває в часах нашого неоліту.

Ми не будемо далі вибирати подібних непорозумінь що, поруч з загальним невиразним матеріалом нарису, роблять гнітюче враження. Але причину такого явища ми одразу зрозуміємо, як що заглянемо до поданої в кінці книги бібліографії (стор. 1061 — 1062). На „росіяв“ всіх „кольорів“ і „розмірів“ вказано всього 16 назв праць. З них безпосередньо до українців стосуються: 1) Franko I. Eine ethnographische Expedition

in das Bojkenlad. Zeitschrift für österr. Volkskunde XI (Wien 1905), ц. т. в журналі, що редагував сам М. Габерлянд. 2) Ka i n d e, R. F. Die Huzulen (Wien, 1895), 3) Його ж Der Festkalender der Russnaken und Huzulen (Czernowitz, 1896) 4) Kyrle, G. Siedlunds — und Volkskundischen Poljesje. Mitteil. d. Antrop. Ges (Wien, 1919) і врешті 5) Volkov, Th. Bites et usages en Ukraine. „Z'antropologie“. (Paris, 1893) От і все. Такі загальні праці як вищезгадані „Матеріяли“ за ред. Хв. Вовка, привели лише до вміщення українців в Орловську губерню.

Хто цьому винний? Складачів „Народознавства“ можна обвинувачувати хіба в тому, що вони не використували тих українських видань, де є бодай добрі малюнки: Шухевича, „Укр. орнам.“, С. Васильківського, „Укр. Нар. в його прошлом и настоящем“ т. II, то що. Винні вони також і в тому, що не поцікавились дізнатись про справжню історію України та її національні взаємовідносини з Росією, про що вже є праці на західних мовах. Але значно більше винні наші наукові робітники, що досі не подбали про те, щоб подати хоч фактичний сировий матеріал з української етнології на західних мовах, бо без цього, треба повторити, на Заході нас менше знатимуть, ніж будь-який інший народ на земній кулі.

Проф. О. ВЕТУХОВ.

„НОВІТНІ РОЗВІДКИ В ГАЛУЗІ КРАЄЗНАВСТВА-ЕТНОЛОГІЇ“.

(ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОГРАФІЙНА ЗАМІТКА).

Україна поволі починає видавати чимало матеріалів, на яких будуватиметься незабаром певне дослідження „Краю“ в такому розумінні, яке почали надавати цьому терміну на підставі постанов Першої Всеукр. Краєзнав. Конференції, за тим планом і „Схемою“ для робіт такого роду, що їх вироблено Етнол.-Краєзн. Секцією.

Перед нами вже три таких книжки.

І. „НИКОЛАЕВЩИНА“. (Краєведч. очерк: флора Н. округа. Птицы Н-ы. Экономич. очерк. Истор. очерк). Николаев. 1926 г., с. 210 (с 4 рис. и 3 картами). Ц. 1 р. 60 к.; составл., под ред. и с предисл. Фидновского и Кокорева, преподавателями НИНО Гармашевым, Гейцом, Корневым, Лагутой и Сапожниковым).

В короткій передмові накреслюється належний шлях робіт такого роду взагалі, з точки зору сучасного виробничого краєзнавства, одмічено й ті попередні підготовчі до неї кроки, що їх було пророблено науково-громадськими силами Миколаєвщини.

На жаль, начерк цей майже не звертає уваги на т. зв. „духовну“ культуру, що її, за новим науковим-марксівським підходом, не можна вже одривати від „матеріальної“ яко лише боків того ж самого цілого.

Сподіваємося, що цей дефект буде поповнено додатковим випуском до цієї цікавої праці.

Лише останній зі згаданих у заголовці розділів надруковано українською мовою, останні російською.

Малюнки, особливо ілюстрації творчості Судновського, за невістачанням коштів, як говорять автори, видано кепсько. І взагалі з технічного боку книжка слабенька, а коштує вона (при тиражу в 1000 примірників) все ж 1 карб. 60 коп.

II. „ВІННИЦЯ, ЇЇ ОКОЛИЦІ ТА ВІННИЦЬКА ОКРУГА“. Ч. 1. *Культура та природа. (Провідник екскурсанта, приїжджого та кр езнавця).— З 37 ілюстраціями, планом м. Вінниці та картою Вінницької округи нового районування. У Вінниці 1927 р. с. 32. ц. 75 к.— за ред. В. Отомановського. (Додаток: „Схематичний програм вивчення Вінниці та її околиць“)*

Книжечку розбито на 9 розділів: Положення й поверхня В. о.— Минуле В. о.— Вінниця та її минуле.— Клімат В. о.— Обводнення В. о.— геологія та мінеральні багатства В. о.— Грунти В. о.— Дика рослинність В. о.— фауна В. о.

Кожному з цих розділів одведено 2—3, а іноді й лише сторінка. Тут дуже стисло, але ясно й змістовно, подається матеріал, необхідний до зазначеної в заголовці мети. Для тих же, хто бажає докладніше знайомитись додається наприкінці кожного розділу найважливіша література питання.

Багато, і з технічного боку не зле, ілюстровано цей перший випуск. Звернуто коротенько увагу й на громадських діячів, що вийшли з цієї країни, як от С. Руданський, М. Коцюбинський, або „оставній гайдамака“ Кармелюк.

Не пройшли автори й мимо місцевостей округи, що надалі повинні приваблювати й до України екскурсантів своєю мальовничістю, а рівно— й мимо невичерпаних багатств країни (як корисні копалині то-що), що чекають своїх дослідників, людей науки.

В цілому книжечка заслуговує на увагу. Чекаємо в найближчому другій її частини.

III. „ПОЛТАВЩИНА“¹⁾. (Упорядкували М. Філянський та Я. Рижено, під заг. редак. М. Криворотченка). Полтава 1927 р.— Вид. Полт. Держмузею ім. Короленка, с. 420. (З 3-ма мапами, 123 мал. 13 картограм. та діаграм).

Цей збірник вже яскраво свідчить, про те, оскільки швидко за короткий термін ростуть на Україні інтереси до краєзнавства так серед діячів науки, як і в колах громадянства, і як Влада, не дивлячись на скрутний у цілому фінансовий стан, підтримує такі видання, зважаючи на їх значіння для розгортання нашого виробництва, для виявлення наших продукційних сил.

В упорядкуванні „Полтавщини“ брав велику участь один з аспірантів нашої Е.-К. Секції (Я. О. Рижено), тому тут бачимо вже найбільш повно проведеним до життя той план для таких робіт, що його складено було Секцією в 1925 році.

Книга заслуговує на велику й серйозну увагу, але вона вийшла нещодавно, коли зміст нашого збірника було вже устатковано й він почався друком,— тому подаємо тут лише зміст її, що сам за себе говорить:

Передмова . . . . .

Стор
V—VI

Розділ I.

ПРИРОДА ПОЛТАВЩИНИ:

I. М. Гавриленко, Короткий географічний нарис	3—15
II. М. Філянський, Геологічний огляд	16—49
III. С. Іллічевський, Грунти	41—48

¹⁾ Це II-й т. „Збірників“ Полтавського Держмузею (т. I-й, що нині друкується присвячено 35-річчю цього Музею).

Стор.

IV. Инж. В. Данілевський, Енергія вод.	49— 57
V. М. Філянський, Підземні води.	58— 65
VI. М. Самбікін, Підсоння	66— 81
VII. С. Іллічевський, Схематичний огляд флори	82— 86
VIII. П. Поставний, Лікарські та отруйні рослини.	87—134
IX. М. Гавриленко, Тварини хребтові.	135—148

Розділ II.

ПЕРЕДІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЧАСИ ЖИТТЯ НА ПОЛТАВЩИНІ.

X. В. Пархоменко, Нарис передісторичних часів життя на Полтавщині.	151—158
XI. А. Коваченко, Історичні часи на Полтавщині.	159—220

Розділ III.

ВИРОБНИЦТВО ПОЛТАВЩИНИ:

XII. С. Кочергін, Сільське Господарство.	223—238
XIII. Инж. В. Данілевський, Фабрично-заводська промисловість.	239—247
XIV. О. Петренко, Беконна фабрика т-ва „Бекон“ у Полтаві.	248—256
XV. Я. Риженко, Кустарно-ремісничя промисловість.	257—306
XVI. П. Волобуїв, Кустарно-промислова кооперація	307—313
XVII. В. Березов, Кооперація споживча та с.-господарська.	314—327

Розділ IV.

НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ ТА ЙОГО ПОВУТ:

XVIII. Я. Риженко, Населення	331—340
XIX. К. Моценко, Нарис матеріального побуту	341—355
XX. В. Щепот'єв, Звичай, словесна творчість та мова.	356—362

Розділ V.

ОСВІТА НА ПОЛТАВЩИНІ:

XXI. П. Яровий, Народня Освіта	365—404
XXII. Я. Риженко, Музеї	405—419

Дефекти книги, яких майже не можна було уникнути, з-за об'єктивних умов, одмічено в „Передмові“.

З позитивного ж боку потрібно звернути увагу на „Схематичну карту Кременч., Луб., Полт. Прилуц. та Ромен. округ“, де відзначено розповсюдження найголовніших сільських кустарно-ремісничих промислів в цих округах¹⁾.

З технічного боку (шрифт, папір, численні заставки, добре — й художнє виконання малюнків і т. ін.) на височині сучасної друкарської справи, навіть видано розкішно, особливо ж як що взяти на увагу мінімальну ціну (2 карб. 60 коп. при тиражу 4000 пр.).

¹⁾ Треба було б, однак, зазначити, щоб уникнути непорозумінь, що ткацтво свідомо сюди не внесено, бо нині воно тут майже загубило суто промислове значіння.

U

14 DAY USE
RETURN TO DESK FROM WHICH BORROWED

LOAN DEPT.

This book is due on the last date stamped below, or
on the date to which renewed.

Renewed books are subject to immediate recall.

17 Jul 57GC

REC'D LD

JUL 5 1957

AUG 11 1976 /

REC. CIR. FEB 11 '76

LD 21-100m-6,'56
(B9311s10)476

General Library
University of California
Berkeley

